DHARMA
CAKRA

VOL 10
1958

वर्ष १०

World
Religion
Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF
THE MORAL LAW

वर्ष १० वें] १५ मार्च १९५८ [अंक ८ वा

तर मी कोण ?

पूजितों मी प्रस्तरा जो शिल्पकारें त्यागिला
सूर्य नीतीमत्वतेचा देव माझा मानिला ॥ १ ॥

अग्नि करि जो भस्म त्यातें सर्व भावें वंदितों
अहिंसेचा भक्त असुनी मद्य मांसा सेवितों ॥ २ ॥

एक पैगंबरहि माझ्या अंतरीं संचारला
एक आज्ञा पाळिली म्यां-क्रूस स्कंधीं बांधिला ॥ ३ ॥

—वसंत मेघश्याम जाधव

संपादकीय

मागील महिन्यांतील शेवटच्या आठवड्यांत भारताचे शिक्षण मन्त्री, स्वातंत्र्याच्या लढ्यांतील निधड्या छातीचा सेनानी व राष्ट्रीय वृत्तीची राजकीय अग्रणी मौलाना अबुलकलम आझाद यांच्या निधनानें अखिल भारतीयाचीं मनें दुःखानें भारावून गेलीं होतीं. त्यांचें निधन आकस्मिकच झालें. अवघ्या तीन दिवसांच्या अवधींत त्यांना निर्घृण काळानें आपणाकडे खेंचून घेतलें. राष्ट्रपति व पंत प्रधान हे तर त्यांच्या बिछान्याजवळ येऊन जाऊन असत व जवळजवळ त्यांनीं आपलें सारे व्यवसाय एका बाजूला सारले होते. त्यांच्या सारखा गाढा विद्वान् व मुरब्बी मुत्सद्दी झाला नव्हता. पंडीत नेहरूना तर अतोनात दुःख झालें. तें स्वभावातःच भावनाप्रधान आहेत व त्यांचें अन्तःकरण लहान मुलासारखें सरळ आहे. त्यामुळें त्यांना आपलें दुःख लपवितां येत नाहीं. म्हणून राजधानींतील सभेंत नेत्यांनीं त्यांना जी श्रद्धाञ्जलि दिली त्यांत त्यांच्या पुष्कळशा अभिजात व उत्तम गुणांचा उच्चार करण्यांत आला. त्यांची वाणी मधुर होती. लेखनशैली तेजस्वी व प्रभावशाली होती व राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठीं व ऐक्यासाठीं त्यांनीं आपलें सर्व जीवन पणास लावलें होतें. त्यांचें गेल्या ४५ वर्षांचें जीवन म्हणजे स्वातंत्र्य लढ्याचा व राष्ट्रउभारणीचा इतिहास होय. हिंदु व मुसलमान यांचें ऐक्य अभेद्य असें राहील, अशी त्यांची निष्ठा होती. विनोबांनीं तर त्यांना "महान् नेते" व "विद्वान् मुत्सद्दी" म्हटलें आहे. पण्डित नेहरू म्हणाले, मीं त्यांना वडील भाऊ म्हणून समजत होतों. महात्मा गांधींनीं त्यांना बरोबर आणलें होतें; म्हणून गांधीजींच्याबरोबर जे पुरुष पुढें आले त्यांचे एक 'स्वतंत्र युगच' म्हणतां येईल. जातीयवादी लोकांच्या दृष्टीनें ते भ्रष्ट होते व त्यांचा मुस्लीम समाजानें छळ केला. भारतीय संस्कृतीवर ज्या मुस्लिम संस्कृतीचा परिणाम झाला आहे, त्या मुस्लीम संस्कृतीचे ते प्रतिनिधी होते. मौलानाना 'दीपस्तंभाची' उपमा दिली. पंडितजी म्हणाले–'संस्कृति, सुधारणा, विचार व तत्वज्ञान यांचा समन्वय साधणारा व जुन्या नव्यांतील दुवा म्हणून वागणारा मौलानासाहेब हे होते. त्यांच्या मृत्यूनें भारतीय जीवनांत जी पोकळी निर्माण झाली आहे, ती लौकर भरून निघणें शक्य नाहीं. त्यांना सांस्कृतिक संबंध जोडण्याची फार आवड होती. India Council of Cultural relations हीं त्यांची आवडती कल्पना होती व ती साकार स्वरूपांत आणण्यांत ते आपला वेळ खर्च करीत. त्यांची विद्वत्ता, कवित्व व निरीक्षणशक्ती उच्च प्रकारची होती. अलम भारतांत त्यांच्यासाठीं शोकसभा घेण्यांत आल्या व त्यांतून मौलानांच्या गुणवर्णनपर भाषणें करण्यांत आलीं. मौलानाचें वर्णन आम्ही खालील शब्दांत करूं :—डोळ्यांपुढें ठेवलेल्या ध्येयापासून एक रेसभरहि धीरवान् लोक ढळत नाहींत. त्यांना भीति नसते, किंवा आनंद हि नसतो. एक अखंड प्रयत्न करीत रहावयाचा व राष्ट्राचें सर्वांगीण कल्याण करावयाचें, हा त्यांचा बाणा असतो. महात्माजींनीं या रत्नाची पारख केली व त्याला कोंदण केलें व त्यांनीं निर्माण केलेल्या कोंदणांत हा हिरा दैदीप्यमान म्हणून आपलें तेज दाखवीत तळपत होता! त्यांची कुशाग्र बुद्धिमत्ता, शैक्षणिक तळमळ, सांस्कृतिक ऐक्य स्थापण्याचें स्वप्न, मानव जातीला एकत्र आणून तिचें कल्याण करण्याचें ध्येय व त्यासाठीं सेवावृत्तीची आवश्यकता—ह्या त्यांच्या डोळ्यांत भरणाऱ्या गोष्टी होत. भारताची शिक्षण पद्धति अद्याप भरभक्कम पायावर उभारावयाची आहे. अशा वेळी मौलानासारखा खंदा विद्वान् व शिक्षण तज्ज्ञ जावा, हें भारताचें दुर्दैव होय. मौलानाचें जीवन उज्ज्वल स्वरूपाचें होय. त्यांत त्याग व धडाडी आहे. ११ वर्षें स्वातंत्र्यासाठीं तुरुंगवास भोगणारे ते होते व त्यानंतर ११ वर्षें दिल्लीचें मन्त्रिपद मौलानासाहेबांनीं उत्तमरीतीनें गाजविलें. त्यांचे वय ६९ वर्षांचे होते. त्यांच्या बुद्धिमत्तेची प्रभा जी तेवत राहिली, त्याचें कारण त्यांचें "कुळ" हे होय. त्यांचा जन्म मक्केला, बाळपण मदीनेंत व शिक्षण कैरो विद्यापीठांत आणि अशा सर्वांगीण उन्नतीनंतर इ. स. १९०७ साली ते भारतांत आले. त्यांची वृत्ति पहिल्यापासूनच राष्ट्रीयवादाची होती. इंग्रज सरकारला तें आवडणें शक्यच नव्हतें. त्यांना सहावर्षे रांची येथे स्थानबद्ध करून ठेवलें. ते राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष दोनवेळा होते. म. गांधींनीं त्यांचें मूल्यमापन योग्य शब्दांत केलें आहे. ते म्हणतात, इस्लामी धर्माचें ज्ञानाचे बाबतींत त्यांचेवर कोणीच मात करूं शकला नाहीं व त्या धर्मातील निष्ठे इतकीच त्यांची राष्ट्रनिष्ठाहि खंबीर होती. त्यांची राजकारणांतील पदवी जशी थोर आहे, तसेंच आरबी व पारशी भाषेवरील प्रभुत्वही असामान्य होतें. जिन्हाला वाटे मौलानानीं आपणाकडे यावें. पण त्यांची दृष्टि एवढी संग्राहक होती की, त्यांना जिन्हांचा जातीयवाद त्यांना आवडणें शक्यच नव्हतें "काँग्रेसच्या शोकेसमधील चित्र" म्हणून जरी जिन्हांनीं त्यांची अवहेलना केली, तरी ते विचलित झाले नाहींत. त्यांची बुद्धि निश्चित असून ते स्थितप्रज्ञ होतें. मृत्यूला न भिणारे असे ते होते. खालील संस्कृत अवतरण उधृत करून मौलानाना आम्ही श्रद्धाजलि अर्पण करीत आहों :—

रत्नैर्महार्हैस्तुतुषुर्न देवाः।
न भेजिरे भीमविषेण भीतिम्।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं।
न निश्चितार्थात् विरमन्ति धीराः॥

या आदर्श मानवतेच्या कोटीप्रत गेलेले मौलाना आज आमच्यांतून गेले आहेत! परमेश्वर त्यांच्या आत्म्यास चिर शान्ति देवो व पोरक्या झालेल्या भारताचा संभाळ तोच करो, ही प्रार्थना आम्ही आज करीत आहोंत!

• • •

– श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघ, पुरवणी –

'तपोधाम कॉलनी व तळेगांव दाभाडे येथील
तुकाराम बीज (शुक्रवार, तारीख ७ मार्च १९५८)
अपूर्व सोहळा !

प्रास्ताविक :—मागील सालीं तुकाराम बीजेच्या दिवशीं 'संघा'च्या वास्तूंत प्रवेश केल्यावर पुढील बीजेपर्यंत वास्तूवर एखादी इमारत उठवावी, अशी संघ संचालकांच्या मनांत तीव्र इच्छा उत्पन्न झाली. इमारतीच्या कामास सुरुवात करणें हें कांहीं सोपें काम नाहीं, हें ते जाणून होते. परंतु ज्या संताच्या पुण्याईनें "संघा"च्या खडतर व संघर्षपूर्ण जीवनानें एथपर मजल मारली त्याच पुण्याईच्या जोरावर ही हि इच्छा कां पुरी होऊं नये ? त्यांनीं याच आधारावर प्रयत्नास सुरवात केली. त्याची हकीकत "धर्मचक्रा"च्या मासिक पुरवणींत वाचकांना वेळों वेळीं कथन केली आहेच. मागील बीजेनंतर तळेगांव दाभाडे येथें वाचस्पति क्षीरसागर यांचीं प्रवचनें झालीं व त्या वेळीं त्यांनीं स्थानिक जनतेस श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघाची संगतवार व संपूर्ण माहिती करून देउन तळेगांवीं स्थापन झालेल्या या संघास मदत करून सहानुभूति दाखवावी, अशी कळकळीचीहि विनंति केली. त्या वेळीं संचालकांनींहि त्यांच्या धार्मिक व भावनात्मक वृत्तींना अवाहन केलें. तेंव्हां तेथील कांहीं सद्गृहस्थांनीं 'आपण मदत करूं' असें अभिवचन दिलें. श्री श्रोत्रिय, व श्री महाजनी, या द्वयांनीं या कामीं पुढाकार घेण्याचें ठरवून तेथील 'नवीन समर्थ विद्यालया'चे प्रिन्सिपाळ गोखले हे ही त्यांच्याशी सहकार करण्यास तयार झाले. फार काय ? तेथील वारकरी सांप्रदायी भक्तांनीं ही आपण भजनाचा उत्तम कार्यक्रम ठेऊं व त्या दिवशीं १२–३० वाजून गेल्यावर (श्री तुकाराम महाराजाचें सदेह वैकुंठगमनाचा सोहळा झाल्यावर) आपण देहूहून परत येऊं व बीजेचा कार्यक्रम यशस्वी करण्यास मदत करूं, असें निक्षून सांगितलें ! त्यामुळें संघचालकांना फारच आनंद झाला. तळेगांव दाभाडे (ज्याचें महत्त्व देहूच्या खालोखाल आहे.) तेथें तुकाराम बीजेचा अपूर्व उत्सव करण्याचें त्यांनीं ठरविलें व मग ते मुंबईस परत आले. मध्यंतरीं श्री श्रोत्रिय व श्री महाजनी यांनी संघ सभासद नोंदविण्याचें काम सुरू ठेवलें. नंतर जशजशी तुकाराम बीज जवळ येऊं लागली तसतशी संचालकांची दुसरी हि खटपट सुरूं झाली व "संघा"चे अध्यक्ष श्री. विष्णूपंत निंबकर यांच्याशीं या बाबतींत त्यांनीं विचारविनिमय चालविला. श्री. निंबकर यांनीं सर्व साधक बाधक विचारांचा परामर्श घेऊन या सर्व इमारतीपैकीं दोन खोल्या (उपस्थान शाळा) बांधण्यास काय खर्च येईल, याचें अंदाजपत्रक मागविलें. संघाचे इंजिनिअर श्री. गोखले यांनीं तें पाठवून दिल्यावर पुन्हां संघ संचालक व अध्यक्ष यांची बैठक झाली. मध्यंतरींच्या काळांत संचालकांनीं तळेगांवच्या कार्यकारी मंडळीशीं पत्रव्यवहार सुरूं ठेवला व त्यांच्या सांगण्यावरून संचालक रविवार, ता. २३ फेब्रुवारी रोजीं दुपारीं तळेगांवास गेले व तेथें दुपारीं ४ वाजतां श्री. महाजनी यांचे घरीं सभा घेण्यांत आली. या सभेंत आणखी एक विद्वान संतवाङ्मयप्रेमी व अध्यात्माची गोडी असणारे श्री. गोपाळ नीळकंठ दांडेकर यांची ओळख झाली व त्या योगानें या त्रयीच्या जोरावर तळेगांवचा यंदाचा तुकाराम बीजेचा पहिलाच उत्सव चांगला होणार, अशीं सुचिन्हें दिसावयास लागलीं. निव्वळ 'तपोधाम' कॉलनींतच उत्सव साजरा करण्यापेक्षां त्याच दिवशीं सायंकाळीं गांवांतहि तो साजरा झाला तर लोकांना श्रीतुकाराम महाराजांच्या महोत्सवांत भाग घेण्यास संधी मिळून सर्वांचाच फायदा होईल, ही विचारसरणीं संमत होऊन त्या सभेंत कार्यक्रमाची रूपरेखा आंखण्यांत आली. सकाळीं (७ मार्च) तपोधाम वसाहतींत भजन, पायाभरणी व कॉफीपान होऊन तेथील कार्यक्रम उरकावयाचा व मग तळेगांव येथें सायंकाळीं ६–३० वाजल्यापासून भरगच्च कार्यक्रम पार पाडावयाचा. हे दोन्ही कार्यक्रम 'श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघा'चे वतींनेंच पार पाडावयाचे. सायंकाळीं विद्यार्थ्यांची "वक्तृत्व चढाओढ" श्री. गोपाळ नीळकंठ दांडेकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं घ्यावयाची. त्यानंतर यशस्वी विद्यार्थ्यांना पारितोषिक वितरण, नंतर वाचस्पति क्षीरसागर यांचें प्रवचन, त्यानंतर विश्राम व पुन्हां ९ वाजतां कु. अनुसूयाबाई धुर्ये यांचें कीर्तन व त्यानंतर स्थानिक तळेगांवकर यांचें "भारूड." या सर्व कार्यक्रमासाठीं श्री विठ्ठल मंदिरासमोर मंडप घालण्यांत येऊन तेथें ध्वनिविस्तारक यंत्र व विद्युद्दीप वगैरे गोष्टी वापरण्यांत याव्या असें, ठरलें. त्यासाठीं लागणाऱ्या खर्चाचा अंदाज बांधण्यांत येऊन तेथच्या तेथें आंकडे पडले व मंडळींनीं आपल्या कार्यक्षमतेची व कार्य–कळकळीची साक्ष पटवून दिली. संचालकाचें अन्तःकरण कृतज्ञेनें भरून आलें. अशा भावनामक वातावरणांत सभेचें विसर्जन झालें ! इकडे संचालक मुंबईस आल्याबरोबर त्यांनीं संघाचे अध्यक्ष, श्री. विष्णूपंत निंबकर यांची गांठ घेतली. त्यावेळीं त्यांची प्रकृति बिघडली असतांना देखील त्यांनीं मोकळेपणानें संचालकाशी चर्चा केली. अंदाजपत्रकांत दाखविलेल्या रकमेप्रमाणें स्वतःची देणगी देऊन उपस्थान शाळा बांधून देण्याचें कबूल केलें. एवढेंच नव्हे, तर त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें नं. २२ च्या प्लॉटजवळील नं. २३ चा प्लॉटहि खरेदी करावा, असें त्यांचें मत पडलें. अध्यक्षांनीं तुकाराम बीजेच्या दिवशीं तळेगांवास जाऊन उत्खनन करावें व समारंभ साजरा करावा, अशी विनंति संचालकांनीं केल्यावरून त्यांनीं त्यास संमति दिली व सकाळच्या कार्यक्रमांची निश्चिति झाली ! त्यानंतर संचालकांनीं निमन्त्रण पत्रिका काढून सर्वत्र पाठविण्यास सुरुवात केली व तिकडेहि श्री. महाजन यांनीं सकाळीं व सायंकाळीं होणाऱ्या कार्यक्रमाचीं हस्तपत्रकें छापून घेतलीं. बीज जवळ येऊन ठेपली व हा बीजेचा अपूर्व महोत्सव तळेगांवीं पहिल्याच व मोठ्या प्रमाणावर होणार असल्यामुळें तो सर्वस्वी यशस्वी कसा होईल याकडे सर्वांचें लक्ष लागलें. इकडे कु. अनुसूयाबाई आपल्या कीर्तनावर परिश्रम घेऊन आपल्या 'मास्तरां'च्या नेतृत्वाखालीं शिक्षण घेत होत्या. श्रीयुत दांडेकर यांनीं वक्तृत्व स्पर्धेकरितां निरनिराळ्या इयत्तांतील विद्यार्थी–विद्यार्थिनींच्या मगदुराप्रमाणें चार विषय निवडले होते :—(१) "श्री तुकाराम व जिजाई" हा विषय मराठी पांचवी व सहावी इयत्तेकरितां होता; (२) "जे कां रंजले गांजले त्यासि म्हणे जो आपुलें" हा विषय मराठी सातवी करितां ठेवला होता (३) "देहूगांव व परिसर" हा विषय इंग्रजी आठवी व नववी या करितां

होता; (४) तर "तुकाराम आणि शिवाजी" हा विषय इंग्रजी दहावी इयत्तेकरितां मुक्रर केला गेला व त्या अर्थाचीं परिपत्रकें स्थानिक विद्यालयांतून व शाळांतून पाठविण्यांत आलीं. उत्सवाचा खर्च भागविण्यासाठीं श्री.निंबकर यांनीं १०० रुपये; श्री. नानिक मोटवानी यांनीं १०१ रुपये व श्री. एन्. जी. वीरकर (वीरकर आहारभवनचे मालक) यांनी रु. २५ रु. (बक्षिसांसाठीं) उदार मनानें दिले व कार्य करणें सुलभ झालें. त्याबरोबरच तळेगांवांतील स्थानिक समितीनेंहि रु. ६० ते ६५ जमा केले होतें. "सर्वारम्भास्तण्डुला : प्रस्थमूला :" या प्रमाणें सर्व तयारी झाली व "तुकाराम बीज" **शुक्रवार तारीख ७ रोजीं** येऊन ठेपली संघ संचालक, व वाचस्पती क्षीरसागर हें दोघे हि प्रथम गुरुवारी सांयकाळी तळेगांवी मुक्कामास गेले. या प्रसंगास अनुरूप "श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघा"ची एक पाटी तयार करण्यास आली होती व ती बीजेच्या दिवशीं लावण्याचें ठरलें. अध्यक्ष निंबकर यांच्या प्रकृतींत फरक न पडल्यामुळें त्यांना तळेगावीं कसे जातां येईल, हा प्रश्नच उभा राहिला. म्हणून त्यांनीं संचालकाजवळ आपला खास संदेश दिला होता.

तुकाराम बीजेच्या दिवशीं.

शुक्रवार सकाळीं :- सकाळ पासूनच "तपोधाम" वसाहतींत माणसांची जा ये सुरुं झाली. प्रथम पुण्याहून श्री गोखले एंजिनिअर व त्यांचे सहकारी श्री लागू हे आले. त्यांनीं नांवाची पाटी दाखविली व ती कोठें व कशी लावयाची हे वाचस्पति क्षीरसागर यांनीं दाखवून दिलें. मध्यंतरी स्नानें वगैरे उरकून बांधकामचालू असलेल्या इमारतींतील एका प्रशस्त हॉलमध्यें भजनाचा कार्यक्रम ठरविला होता. प्रथम बैलाच्या गाडींतून 'नवीन समर्थ विद्यालया'चे विद्यार्थी, त्याचे प्रमुख 'गोखले' श्री. मेहेंदळे व श्री सिद्धये हे आले. हॉलच्या मध्यमागीं श्री. तुकाराम महाराजाचें छाया चित्र ठेवण्यात आलें होतें. बरोबर ८ वाजता मुलांनी सुरेल आवाजात व ठेक्यांत भजनें म्हटलीं. नंतर वारकरी सांप्रदायांतील भक्तांनीं एकत्र जमून ९ वाजेपर्यंत सुंदर भजन केलें व सर्व भूमी निनादानें भरून गेली. सकाळी ९-१५ वाजेपर्यंत संघाचें अध्यक्ष श्री विष्णूपंत निंबकर न आल्यामुळें व त्यांच्या खाली उपाध्यक्षांपैकी हि कोणी न येऊ शकल्यामुळें संचालकांनी अध्यक्षांचा संदश वाचून दाखविला. तो खालीलप्रमाणें:—

"उद्यां श्री तुकाराम बीजेच्या दिवशीं तपोधाम वसाहतींत संघाच्या उपस्थान शालेच्या पायाचा समारंभ करण्याचें ठरविलें होतें. व त्याप्रसंगीं मी पाया भरण्याचें कबूल हि केलें होतें. परंतु प्रकृतीच्या अस्वास्थामुळें व डॉक्टरच्या सल्ल्यानुसार मी येऊं शकत नाहीं या बद्दल फार वाईट वाटतें.

"माझी अशी इच्छा आहे कीं, या पवित्र दिवशीं आरंभलेलें कार्य पूर्ण होऊन श्री संत तुकाराम महाराजांचा संदेश सर्वत्र प्रसृत करण्यास ही संस्था कार्यक्षम होवों!

आपला—

विष्णू निंबकर

अध्यक्ष, श्री तुकाराम विद्यालय संघ.

हा संदेश वाचून दाखविल्यानंतर संचालकांनीं अशी सूचना पुढें मांडली कीं, अशा परिस्थितींत वाचस्पति क्षीरसागर यांच्यासारखा दुसरा सर्वस्वी योग्य प्रवचकार हें कार्य करण्यास मिळणें शक्य नाहीं, म्हणून त्यांनीं उत्खननाचा समारंभ करावा. या सूचनेस सर्वांनीं अनुमति दर्शविल्यानंतर श्री. भागवत यांनीं प्रथम भूमिपूजन केलें व जमलेल्या निमंत्रितांच्या उपस्थितीनें वाचस्पति यांनीं प्रथम कुदळ मारली! त्यांनीं यावेळीं कांहींच भाषण केलें नाहीं. त्यानंतर सर्वांना प्रसाद देण्यांत आला व कॉफीपान झाल्यावर सकाळचा कार्यक्रम पुरा झाला. उणेंपुरे ७०-८० स्थानिक सद्गृहस्थ व स्त्रिया उपस्थित होत्या. या समारंभाची माहिति 'स्थानिक कार्यक्रमां'त पुण्यांतील बहुतेक दैनिकांनीं छापली होती. व मुंबईतींलहि पत्रांनीं ती दिली होती.

या समारंभास यश चिंतणारे खालील मित्र व ऋणानुबंधी होते. त्यांचा उल्लेख करतों :—

श्री. मालोजीराव नाईक निंबाळकर, श्री. ग. वि. पुराणिक, श्रीमान् डी. पी. बिर्ला (नागडा), आचार्य स्वामी (मद्रास), श्री. सदानंद रामचंद्र म्हात्रे, (गामदेवी), श्री. पु. ह. गद्रे (नाशिक), प्रिन्सिपॉल के. एम्. मुनशी (खामगांव), संपादक विवेक (मुंबई), शेट नारायणदास तुळशीदास उर्फ नंदूभाई (तुळशीदास खिमजी) मुंबई. श्री. शंकरराव बडाकेरी (चिटणीस श्री. तु. वि. वि. संघ) यांनीं मुद्दाम अभिनंदनपर तार पाठवून समारंभाला संपूर्ण यश चिंतिलें होतें. या सर्वांच्या सदिच्छेमुळें संचालकांना व त्यांच्या सहकारी मित्रांचा उत्साह वाढावा यांत नवल नाहीं. तसेंच बरोबर सकाळीं दहा वाजतां ग्रँटरोड (मुंबई) या पोष्टांत

दिलेला एक विद्युत् संदेश आला. त्यांत पाठवणाराचें नांव नव्हतें. पण " Wishing you all the best for today's programme" हें भविष्यवादी शब्द होते.

इंग्रज लोकांना पण त्याकाळच्या त्यावेळीं सर्व वातावरण प्रसन्न उत्साहवर्धक दिसत होतें. समोर भंडारा डोंगर दिसत होता व २-फर्लांगवर माई इन्द्रायणी वहात होती अशा त्या जागेंत संघाचा नामफलक उन्हांत तळपत होता! वारकरी मंडळी देहूस गेली व कांहीं गांवांत परत गेली. श्री. महाजनी हें स्वतः सर्व गोष्टी पहात होते; व श्री. गोखले श्री. काकासाहेब चाफेकर व श्री. अनंतराव चाफेकर यांनीं कॉफी, बैठक व नंतर दुपारचे भोजनाची व्यवस्था ठेवली होती. पुण्याहून श्री. तुंगार गुरुजी, हे मुद्दाम आले होते व ११-३० च्या एक्सप्रेसच्या मुंबईहून कु. घुर्ये व त्यांचे साथी व श्री. तुकाराम विश्वविद्यालय संघाच्या कार्यकारी मंडळीचे सभासद श्री. विठ्ठल उछाळ हे आलें होतें. सर्वांनीं विश्रांती घेऊन व नंतर स्नानें वगैरे उरकून भोजन उरकून घेतलें. सकाळचा तपोधाम कॉलनींतील कार्यक्रम पार पडला.

× × ×

सायंकाळीं गांवांत कार्यक्रमास सुरुवात होण्याचे अगोदर मध्यंतरीचा वेळ प्रा. भागवत, वाचस्पति क्षीरसागर व श्री तुंगार गुरुजी यांनीं स्थानिक २ शिक्षण विषयक संस्थांना भेटी देण्यांत घालविला! समर्थ विद्यालयानें मुद्दाम खास बैलाची गाडी पाठविली होती. २-३० वाजतां त्यांत बसून तिघेजण मार्गस्थ झाले व बाकीची पाहुणे मंडळी तळेगांवी टांगे करून पाठविण्याचे ठरले होते नवीन समर्थ विद्यालय ही संस्था कै. विष्णू गोविंद विजापूरकर यांनीं राष्ट्रीय शिक्षणाचा एक नमुना म्हणून काढली होती. ती राजद्रोही वाटून तिच्या अस्तीत्वावरच घाला घालण्यांत आला म्हणून अशा नमुनेदार संस्थेस भेट देण्यांत आम्हाला फार आनंद झाला. तेथील वातावरण आश्रम थाटाचे आहे. गुरुजी विद्यार्थी यांचे संबंध औपनिषदकालीन शैक्षणिक पद्धतीवर आधारलेले दिसले. तेथील वसतिगृहांत कांहीं विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारले. मग सभागृहांत विद्यार्थी जमले. तेथें आम्हीं गेलों. प्रिन्सिपॉल गोखले यांनीं आमची ओळख करून दिली व आम्हीं तिघांनीं आपापल्या परीनें चार शब्द सांगितलें. वाचस्पति क्षीरसागर यांनीं रामायण व रामायणांतील आदर्श राम यावर भाषण केलें; व प्रा. भागवत यांनीं श्रीतुकाराम महाराजांचा एकच अभंग म्हणून दाखवून त्याचें रहस्य सांगितलें. " सोनें करणें हा परिसाचा धर्म आहे; त्या ठिकाणीं स्पर्धास्पर्धा भावना नसते. तो आपली जाणीव पूर्णपणें विसरलेला असतो. संत हे जगाच्या कल्याणासाठीं आपला देह कष्टवीत असतात, व त्यांना स्वतःचें ममत्व नाहीं. भूतांची दया हेंच त्यांचें भांडवल. "दुसऱ्याचें सुख हेंच आपलें सुख" असें समीकरण त्यांनीं केलेलें असतें. ही वृत्ति आजच्या स्वातंत्र्याच्या काळांत आम्हां सर्वांत उत्पन्न झाली पाहिजे. गरीब व गलिच्छ वस्त्यांना वारंवार भेटी दिल्या पाहिजेत व श्रीसन्त तुकाराम महाराजांचा नैतिक उपदेश त्यांना शिकविण्याचा आपण प्रयत्न केला पाहिजे." वगैरे भाषण त्यांनीं केलें. त्यानंतर काव्यतीर्थ तुंगार यांनींहि संस्कृतिव तिचें महत्व यावर चार शब्द सांगितलें. त्यानंतर थोडावेळ बसून तिघेहि दुसरी शाळा पाहण्यास गेलों. ही शाळा "मावळ एज्युकेशन सोसायटी "ची असून तिचें नांव "नूतन विद्यामंदीर" असें आहे. ही शाळा माळ्याच्या जागेंत आहे. तिला जर कोणी धनिक व विद्याप्रेमी दानशूर भेटला, तर जागेचा प्रश्न सुटणें अशक्य नाहीं. या विद्यामंदिरात शाळेची शिस्त, वातावरण व एकंदर शिक्षक व शिक्षित यांचा एकोपा लोभनीयवाटला. त्यांचा निरोप घेऊन आम्ही बाहेर पडलों.

× × ×

गांवांत गेलों तों श्रीविठ्ठलमंदिरासमोर मंडप उभारला असून ध्वनिदूरक्षेपणांतून ध्वनिमुद्रिका वाजत होत्या. श्री महाजनी, श्री श्रोत्रिय व श्री दांडेकर हजर होते. सायंकाळीं ६-३० वाजण्याचें सुमारास नगराध्यक्ष श्री परांजपे व श्री दांडेकर हे उच्चस्थानीं विराजमान झाले. परीक्षक समितीचें काम प्रा. भागवत व वाचस्पति क्षीरसागर यांच्याकडे सोंपविण्यांत आलें होतें. चढाओढीकरितां एकंदर २४ विद्यार्थी-विद्यार्थीनी असून ते सर्व स्थानिक शाळेंत जात असतात.

चढाओढीस सुरवात करण्याचे पूर्वी नगराध्यक्ष परांजपे यांनीं लहान भाषण करून या उत्सवाचें रहस्य व तळेगांवांतील याचें वैशिष्ट्य व्यक्त केलें व श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघाच्या कार्याचा उल्लेख केला. नंतर अध्यक्ष श्री दांडेकर यांनीं स्पर्धेच्छूनें पाळावयाचे नियम समजावून सांगितले व सुरुवात झाली. एकंदरींत विद्यार्थ्यांचा उत्साह पाहण्यासाठीं संबंध रस्ता व दोन्ही बाजूचे ओटे नरनारींनीं भरून गेले होते. एकेक विद्यार्थी पुढें येऊन २--३ मिनिटांत आपलें भाषण करून जाई. पर अशा रीतीनें सर्वांनीं भाषणे केल्यावर परीक्षक समितीने आपला निकाल जाहीर केला. प्रत्येक वर्गातील यशस्वी विद्यार्थ्यांना दोन बक्षीसें ठेवली असून पहिला येणाऱ्यास एक चांदीचें पदक व दुसऱ्यास एक पुस्तक अशी व्यवस्था होती. चांदीचीं पदकें विकत घेण्यास लागणारी सर्व रक्कम (रु. २५) श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघाचे उपाध्यक्ष श्री. एन्. जी. वीरकर (वीरकर आहार भवनाचे मालक) यांनीं संघास देणगी म्हणून दिली! त्यांतून उत्तम पदकें घेतां आलीं. त्या पदकावर श्री. तु. वि. वि. संघ. इ. स. १९५८ हें लेखन कोरलें होतें. श्री. गोपाळराव दांडेकर यांनीं लागणारीं सर्व पुस्तकें देणगी म्हणून दिली. परीक्षा समितीच्या वतीनें वाचस्पति क्षीरसागर यांनीं परीक्षणात्मक, विधायक व टीकात्मक भाषण केलें व यशस्वी विद्यार्थ्यांचें अभिनंदन केलें. श्री. अध्यक्ष दांडेकर यांनींही या वक्तृत्व स्पर्धेबद्दल समाधान व्यक्त केलें. नंतर हार वगैरे घातल्यावर कार्यक्रम पार पडला. उपस्थित सभासदांनी या नवीन उपक्रमाबद्दल व्यवस्थापकांचें अभिनंदन केलें. हा यशस्वी रीतीनें पार पडला असे उद्गार काढले. त्यानंतर लगेच वाचस्पति यांनीं श्रीतुकाराम महाराजाच्या संबंधानें आतिशय विचारपरिप्लुत व चित्रोपम प्रवचन केलें व संतांची बैठक, त्याची तपस्या व साधना व त्यांतील वैशिष्ट्यें व त्याचें साक्षात्कारांतील होणारें पर्यवसान या मुद्यांवर प्रवचन केलें. सर्वांचे धन्यवाद मिळविलें. उत्तम प्रवचनकार म्हणून ते सर्व महशूर आहेत. त्यांनीं संघाचे कर्त्यास सर्वांनीं मदत का करावी, ह्याचें विवेचन केलें; हा प्रवचनाचा कार्यक्रम उरकल्यावर मंडळी भोजनास गेली. नंतर ९-३० वाजतां कुमारी अनुसूयाबाई घुर्ये यांचें श्री तुकाराम चरित्रावरील कीर्तनास सुरवात झाली. कुमारी घुर्ये यांनीं या कीर्तनासाठीं फार परिश्रम घेतले होते. त्यांचा तो कांहीं पेशा नव्हता; पण श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघाचें स्वप्न साकार करण्यासाठीं व संघाचें संचालक श्री नानासाहेब भागवत यांनां मदत करण्यासाठीं त्यांनीं हें परिश्रम केलें. त्यांनीं प्रथम हें कीर्तन प्रा. भागवत यांच्या वाढ दिवशीं खार येथें केलें. संघाच्या उत्सवासाठीं त्यांचा हा कार्यक्रम मुद्दाम ठवण्यांत आला होता. जसे वक्त्यांत भाग घेणारे विद्यार्थी व विद्यार्थीनी नवशिके पण कौतुक करण्याजोगे; तसेच कु.

अनुसूयाबाई यांचे कीर्तन कसलेल्या कीर्तनकाराच्या दृष्टीनें उत्तम नव्हते; पण समाजाला आवडणारे होते. त्यांच्या कीर्तनास सुरवात उशोरा झाली व पुढें होणारा भारुडाचा बहारदार कार्यक्रमहि पुढें होता. त्यामुळें त्यांना आपलें कीर्तन घाईघाईत उरकावें लागलें. तथापि त्यांची प्रतिपादन पद्धति, उदाहरणें देऊन लोकांच्या गळीं उतरविण्याची कला व त्यांचे ल्हान वय व सभाधाटपणा या गुणांनीं श्रोतृवृंद शेवटपर्यंत बसून राहिला व १ चे सुमारास भारूडाच्या कार्यक्रमास सुरवात झाली. कु. घुर्ये यांचें आम्हीं मनःपूर्वक अभिनंदन करतों. शेवटी प्रा. भागवत यांनीं थोडक्यात सकाळ पासून चारवाजेपर्यंत ह्या क्रमाचा आढावा घेतला व त्यांत सर्वांचें आभार मानले मुख्यत तळेगांवकर बंधूनीं (यांत महाजनी दांडेकर श्रोत्रिय व प्रिन्सिपल गोखले.) व त्याच्यां बरोबर खांद्यास खांदा लाऊन काम करणारे सहकारी व यांच्या योगानें ह्या उत्सवास सर्व दर्जांचे लोक उपस्थित झाले. सरकारी अधिकारी, व्यापारी, साक्षरप्रजा, सामान्य जनता असे सर्व जण श्री. तुकाराम बीजेला त्याच्या नंतर हनुमान प्रासादिक मंडळीचा कार्यक्रम सुरूं झाला. भारुडांत कांहीं धर्म, वेदान्त, भक्ति, सामाजिक निरीक्षण, सामाजिक ब वाइर्ट चालीवरील कोरडे, खालील वर्गाचें यथार्थ दर्शन, या दृष्टीनें हा लोकनाट्याचा प्रकार फारच लोकांना आवडला. कृष्ण व त्याचें सवंगडी, राधा व गवळणी यांची गांणीं, वैदूचें जीवन, खेडवळ नवरा-बायकोचें चित्र वगैरे व समाजाच्या खालील थरातील आवडी निवडी, आशा आकांक्षा, ध्येय व विचारसरणी, विनोदप्रचुरता व समयसूचकत्व, कलात्मकता व नृत्य करण्याची सफाई, हीं दिसून आलीं. त्या मुळें पहाटे चार वाजेतां हा कार्यक्रम सर्वजण (जवळजवळ ४००, ५००) पुरुष स्त्रिया व मुलें मोठ्या एकतानतेनें पहात होतीं व त्याचा अनुभव घेत होतीं. सायकांळच्या कार्यक्रमातींल मनोरंजन व व्यवहारता या दृष्टीनें कलाकार हा परमोच्च बिंदू ण्यास हरकत नाहीं हे कलाकार सर्व स्थानिक आहेत. म्हणून त्यांचे कौतुक करण्यासाठीं प्रा भागवत यांनीं छोटेसे भाषण करून त्याना "संघा"चें गुणग्रहण-युक्त कौतुक म्हणून चांदीचे पदक अर्पण केले. हजार सहभ्याचा हा पहिलाच प्रसंग होय, असे उद्गार तेथील लोकांनीं काढले. प्रा. भागवत यांनीं तर असें सांगितलें कीं, ज्याप्रमाणें सातारचे भोसले यांची मूळ गादी साताऱ्यास व त्यांचे पेशवे (एकनिष्ठ सेवक व गादीचे कल्याण इच्छिणारे) यांचें स्थान पुण्यास या दोन्ही गांवांस राजकीय दृष्ट्या पावित्र्य आहे, त्याप्रमाणेंच देहू ही श्रीतुकाराम महाराजांची कर्मभूमि व तळेगांव हें त्यांचे एकनिष्ट शिष्य संत संताजी जगनाडे यांची जन्मभूमि व शिवाय त्या विठ्ठल मंदिरांत श्रीतुकाराम महाराजांनीं कीर्तनें करून देहूच्या खालोखाल तळेगांवला महत्व प्राप्त करून दिलें. म्हणून तुकाराम बीजेच्या दिवशीं खुद्द देहू येथील दुपारीं १२-३० वाजेपर्यंत कार्यक्रम होऊन श्रीतुकाराम महाराजांचें स्वर्गारोहण झाल्यावर जेव्हां यात्रा परत फिरते, त्यावेळीं त्या यात्रेला हेंही समजलें पाहिजे कीं, श्रीतुकाराम महाराजांच्या धुळीनें व त्यांच्या कर्तबगार शिष्यांच्या जीवनाने पुनीत झालेलें तळेगांव येथेंही महाराजांची बीज मोठ्या प्रमाणावर साजरी केली जाते व ही बातमी कळून ती यात्रा त्यादिवशीं रात्री तळेगांव येथेंही त्या बीजेंत भाग ण्यास येईल व नंतर त्यांची यात्रा सफल होईल. असें चित्र एका भाविक वारकऱ्यानें रेखाटलें होतें, त्याचा उल्लेख प्रा. भागवत यांनीं शेवटच्या भाषणांत करून श्री तुकाराम विश्वविद्यालयाचा हा उपक्रम स्थानिक कार्यनिष्ठ व तुकाराम प्रेमी जनतेच्या सहकार्यानें लोकप्रिय होऊन देहूची यात्रा येथें आकृष्ट करण्यास समर्थ होईल, अशी आशा प्रदर्शित करून आपलें भाषण संपविलें.

फलश्रुति : अशा रीतीनें हा बीजेचा कार्यक्रम या वर्षी अननुभूत उत्साहानें पार पडला; व याचें सर्व श्रेय श्री तुकाराम महाराजांचा असंख्य भक्तजनाना आहे. इ. स. १९५२ सालीं देहू क्षेत्रीं स्थापन केलेल्या या संघाच्या जीवनांत संघर्ष, नाराजी, सांप्रदायिका हटाग्रह, जातीय वादाचा उग्र वास, इत्यादि स्थित्यन्तरावून जावे लागून देहूच्या कार्याचे स्थलान्तर तळेगांव येथें करण्याचे ठरवल्यावर त्यासाठीं संघटना नवीन तत्वावर केल्यापासून झालेला उत्कर्ष पाहून त्यांची फलश्रुति यांत होत आहे, हे पाहून संचालकांचे अंतःकरण भरून आलें! "तुझें तूंच करून घेणारा आहेस, आम्ही निमितमात्र आहोंत, अशा एकमेव विचारानें या कामीं त्यांनीं काळ, पैसा, शरीराची झीज चालविली आहे व त्यांना मदत करणारे श्री. विष्णूपंत निंबकर यांचेसारखे अध्यक्ष, वीरकर व शेंबवणेकर यांचेसारखे उपाध्यक्ष, श्री. नानक मोटवानी व वाचस्पति क्षीरसागर यांच्यासारखे खजिनदार लाभले आहेत. त्यामुळें मागील सालीं संघानें भूमि खरेदी केली व या वर्षी संघाच्या भूमीवर उपस्थान शाळेच्या पाया भरणीचा समारंभ झाला; व सर्व तळेगांवांचे नागरिक यांनीं सायंकाळचा हा बहुविध व बहुरंगी कार्यक्रम पाहिला व अनुभविला. हीच संघाची कमाई आहे. त्यासाठीं ज्यांनीं ज्यांनीं उदार मनानें पैशाची मदत केली, त्यांचा उल्लेख वर केलाच आहे. त्याशिवाय ज्यांनीं ज्यांनीं संदेश पावून संघाला प्रोत्साहन दिलें, त्यांचे आम्हीं शतशः ऋणी आहोंत. तुकाराम बीजेच्या दिवशीं केलेला हा "यज्ञ" सर्वांच्या कल्याणाप्रत उपयोगी पडो व श्री तुकाराम महाराजांच्या कृपेनें व भारतीय जनतेच्या सहाय्यानें संघानें योजिलेल्या समारंभाचे पर्यवसान संघास पूर्ण यश मिळविण्यांत होवों अशी आशा प्रदर्शित करून, **श्री संत-तुकाराम विश्वविद्यालयाच्या** बीजेच्या उत्सवाचें वर्णन संपवितों. जगाच्या कल्याणास बद्ध परिकर झालेले श्री संत तुकाराम महाराज आजही सूत्रें हालवीत आहेत ! व मदत करीत आहेत, अशी निष्ठा या हृदयांत बद्धमूल होते व मग मस्तक आपोआपच अवनत होतें ! शेवटीं मुंबईचे तुकाराम प्रेमी **श्री बाळाजी पांडुरंग बोबडे** यांचा संदेश संपूर्ण देत आहों तो कसा :—

प्रो. एन्. के. भागवत M. A. : संचालक श्रीतुकाराम विश्वविद्यालय संघ. तपोधाम, मु. तळेगांव दाभाडे, जि. पुणें यांना सप्रेम नमस्कार विनंति विशेष आपलें दिनांक ३।३।५८ चें पत्र व त्यासोबत उपरनिर्दिष्ट संघाच्या वास्तूर्त उपस्थान शाळेचा "भूमिपूजन व उत्खनन" समारंभ, शुक्रवार तारीख ७ मार्च १९५८ रोजीं-अर्थात् श्रीसंत तुकाराम महाराजांच्या बीजेच्या दिवशीं, सकाळीं नऊ वाजतां संघाचे अध्यक्ष—श्री. विष्णूपंत निंबकर यांचे शुभहस्तें होणार आहे, त्याची निमंत्रणपत्रिका व आग्रहाचें आमंत्रण आपण पाठविलें तें वाचून परम आनंद वाटला. सदर संस्थेच्या वतीनें आपलेकडून आलेल्या प्रस्तुत निमंत्रणाबद्दल मी आपला अतिशय आभारी आहें व सदर समारंभास व्यक्तिशः मला उपस्थित रहातां आलें असतें तर या अनन्य संधीबद्दल मला फार आनंद वाटला असता व मी मोठ्या आवडीनें अवश्य हजर राहिलो असतों परंतु त्याच दिवशीं सालाबादप्रमाणें आमचे लोखंडी जथ्थांतील श्री. संत शीरोमणी तुकाराम महाराज यांचीं बीज माझे देखरेखीखालीं साजरी होत असल्यामुळें आपलें तेथील कार्यक्रमास मला हजर रहातां येत नाहीं, या बद्दल वाईट वाटतें. आपण संदेश पाठविण्याबद्दल मला लिहिलें आहे. मी स्वतः स इतका मोठा मनुष्य समजत नाहीं. मात्र "जे कां रंजले गांजले । त्यासी म्हणे जो आपुलें ॥" हें असिधाराव्रत घेऊन "आपुली ममता नाहीं देहीं" या परमार्थ बाण्यानें जगाच्या कल्याणा झटणाऱ्या या महान् संत विभूतीच्या पुण्यदिवशीं आपण आरंभिलेल्या शुभ कार्यास व सदर समारंभास प्रचंड सुयश व द्रुत गतीनें अभिनंदनीय सफलता, आपल्या पुढील सुयोजनेस अवश्य प्राप्त होवों व तें "तरु कोटी" हक्प्रत्यास लवकरच येवोंत अशी श्री विठ्ठल चरणी मनोभावें प्रार्थना करून व शुभेच्छा व्यक्त करून हें पत्र पुरें करतों. कळावे. लोभ असावा ही सप्रेम विनंति." ● ●

म्हातारी आणि तिची सवत

संध्याकाळची रमणीय वेळ होती. मी सहज फिरायला बाहेर पडलों होतों. खेड्यामध्यें केवळ हवाखाण्यासाठींच बाहेर पडणारीं माणसें फारच थोडीं. कांहीं कामावाचून कुणी उगीचच फिरतांना दिसायचा नाहीं. मला बरेंच दूर जाईपर्यंत कोणी भेटलें नाहीं. कांहीं वेळानें एक म्हातारी दुरून येतांना दिसली. तिच्या डोक्यावर निरनिराळ्या प्रकारच्या पाल्याचा भारा होता. व कुठें कांहीं हिरवें झुडुप अगर डहाळी दिसली कीं, लगेच उपटून ती त्या भाऱ्यांत भर घालीत होती. हातांत एक दोरीला बांधलेली शेळी होती. ती बरीच ओढाताण करीत होती. तो पाल्याचा भारा त्या शेळीला खायला घालण्यासाठींच ती बाई गोळा करीत होती, हें स्पष्टच होतें. कपड्यावरून व चेहऱ्यामोहऱ्यावरून बाई उत्तर भारतांतून येथें येऊन राहिली असावी, असें दिसत होतें. वयानें चांगली पंचावन्न–साठ वर्षांची असावी. चेहऱ्याला पुष्कळ सुरकुत्या पडलेल्या होत्या; कपडे गरीबीचे पण नीटनेटके होते.

"बुढीमा, सूर्य तर मावळला. अजून दूर जायचें आहे वाटतें ?" मी उगीच कांहींतरी बोलायचें म्हणून हिंदीमध्यें बोलायला सुरुवात केली. म्हातारी लगेच थांबली.

"नाहीं बेटा, कामावर गेलें होतें. शेत खुरपायचें होतें. थोडेसें पुरें करीन म्हटलें, तों उशीर झाला. घरीं लहानगा वाट पाहात असेल. इथें स्टेशनाच्या पलीकडेच झोंपडी आहे आमची. आत्तां जाऊन पोहोंचेन."

माझी जिज्ञासा जागृत झाली. या म्हातारीनें लहान मूल वाट पाहात असेल असें म्हटलें. फार म्हातारपणीं मूल झालें असलें पाहिजे तिला. तेंव्हां मी सहजच विचारलें, "काय काय मुलेंबाळें आहेत तुला, बुढी मा ! घरीं कोण कोण आहे ?" माझ्या सहानुभूतीच्या प्रश्नानें म्हातारीला बरें वाटलें. ती मोकळेपणानें माझ्याशीं बोलूं लागली.

"कुठली मुलेंबाळें बाबा, एकुलता एक बच्चा आहे," म्हातारी म्हणाली. तिनें आपली गोष्ट सांगायला सुरुवात केली. ती आणि तिचा नवरा मुरादाबाद जिल्ह्यांतील एका लहानशा खेड्यांतले रहिवासी. लहान दहा वर्षांची असतांनाच तिचें लग्न झालें. नवऱ्याला रेल्वेमध्यें नोकरी होती. पण ती ५० वर्षांची होईपर्यंत तिला मूलबाळ झालेंच नाहीं. त्यामुळें दोघें नवराबायको अत्यंत उदास होतीं. शेवटीं तिनेंच एक आपल्या जातींतली ३०।३५ वर्षांची बाई पाहून आपल्या नवऱ्याचें तिच्याशीं लग्न लावून दिलें. मूल होईपर्यंत ती हिच्याशी चांगली वागत होती. पण मूल झाल्यावर जमाना बदलला. वरती "लहानगा वाट पहात असेल" म्हणून ज्याचा उल्लेख केला तो म्हातारीच्या या सवतीचाच मुलगा. मुलाला म्हातारीचा भारी लळा ! तो स्वतःच्या आईवर तितकेंसें प्रेम करीत नसे, पण म्हातारीवर फारच प्रेम करी. म्हातारीच त्याचें न्हाणें धुणें, खाणेंपिणें सर्व करी. आणि मुलगा पण म्हातारी क्षणभर देखील दूर दृष्टीआड झाली म्हणजे रडूं लागे. हेंच तिच्या सवतीला खपत नसे. हेंच खरें भांडणाचें मूळ.

नवराही आतांशा म्हातारीपेक्षां सवतीचीच बाजू घेत असे. पहिल्यासारखें म्हातारीबरोबर नीट वागत नसे. त्या लहान मुलाखेरीज म्हातारी घरांत दुसऱ्या कुणालाच नको होती. भल्या पहाटे उठून म्हातारीच रोटी, भाजी वगैरे सर्व स्वयंपाक करीत असे. पाणी भरून ठेवीत असे. सवत इतक्या लवकर उठत देखील नसे. इतकें सगळें काम आटोपून म्हातारी शेतावर मोलमजुरी करायला जायची व रोजचा सव्वा रुपया मिळवून आणायची ! पण नवऱ्याच्या बेपर्वाईमुळें व सवतीच्या द्वेषामुळें तिला दुःख होई. लहानग्या रामप्रताप (हें त्या मुलाचें नांव ठेवलें होतें) मुळें मात्र तिला थोडा जिवाला विरंगुळा होता. त्याचें नांव काढतांच म्हातारीचे डोळे चमकूं लागले. "काय गुणाचा मुलगा आहे म्हणून सांगूं ! थेट आपल्या आज्यासारखा दिसतो." म्हातारीनें डोक्यावर बोटें कडाकडा मोडली. "माझा सासरा रामनारायण भारी प्रसिद्ध व थोर गृहस्थ होता. त्याची जमीनजुमला सर्व कांहीं होतें. पण भाऊबंदकीच्या भांडणांत सर्व बरबाद झालें."

मी म्हातारीला म्हटलें, "बुढीमा, तुला एवढी काय गरज पडली होती कीं तूंच स्वतः आपल्या हातानें सवत करून आणलीस आणि आतां कष्टी झालीस. नसतें मूल तर काय मोठी इष्टेट वाया चालली होती ?"

"असें कसें बोलतोस रे बाबा ?" म्हातारी म्हणाली. "अरे, रामनारायणाचा (हे तिच्या सासऱ्याचें नांव) निर्वंश झाला, असें लोकांनीं म्हटलें असतें ना ? आणि बाबा, निपुत्रिकाला कांहीं गती असते का ? माझी सवत आणखी माझ्याशीं भांडली, माझ्या नवऱ्यानें आणखी माझी बेपर्वाई केली तरी मला चालेल. पण रामनारायणाच्या कुळाचा निर्वंश–निःसंतान मला कसें झालेलें पाहवलें असतें ? चाललेंच आहे. माझा बाळ किती गुणाचा आहे ! वाट पहात असेल माझी. जाऊं दे मला लवकर !" म्हातारीनें झपाझप पावलें टाकायला सुरुवात केली.

तिची पाठ फिरल्यावर केवढा वेळ तरी मी तिच्याकडे पाहातच राहिलों. व माझ्या मनांत विचारांचें काहूर उभें राहिलें. **मला ती म्हातारी त्यागाची मूर्ती वाटली.** दुसरें लग्न करण्याची नवऱ्यानें इच्छा दर्शविली नव्हती व दुसरें लग्न होईपर्यंत तो सर्वस्वी म्हातारीवरच प्रेम करून संतुष्ट होता. 'कुलाचा नाश होऊं नये. त्यासाठीं आपल्या वैयक्तिक सुखांत व्यत्यय आला तरी त्याची पर्वा करूं नये,' हें तत्व म्हातारीला कुणी शिकविलें ? आजकाल स्वार्थत्यागाची इतकी मीमांसा चाललेली असते, वर्तमानपत्रांतून चर्चा चाललेली असते. धर्मप्रसारासाठीं मिशनरी लोक दूरदूरच्या देशांत जाऊन हालअपेष्टा सोसून राहतात. हरिजन सेवेसाठीं, आदिवासींच्या उन्नतीसाठीं, अनाथ आश्रमासाठीं, अनेक संस्थांसाठीं लोकांना त्याग करण्याची विनंती करण्यांत येते. पुष्कळ मोठमोठे फंड

(पान १२ वर)

आदर्श भगिनी

अनुवादक :—श्री. भवानीशंकर नी. वागळे

बडोदें शहरांत दोन बंधु एकत्र राहत होते. थोरल्या बंधूचें नांव माधव व धाकट्या बंधूचें नांव मनोहर असें होतें. त्यांना मंगला या नांवाची एक बहीण होती. माधवराव एक प्रतिष्ठित जमीनदार होते त्यांचे आईबाप हयात नव्हते. थोरल्या बंधूनीं मनोहरपंतांना एम्. ए. एल. एल. बी. पर्यंत शिक्षण दिलें. मनोहरपंतांनीं वकिलीचा पेशा पत्करला.

धाकटी बहीण मंगला जेव्हां विवाहयोग्य झाली तेव्हां तिच्या बंधुद्वयांनीं तिच्यासाठीं पति शोधण्याचें काम सुरू केलें. माधवराव हे पुरातन विचाराचे अर्थात् सनातन पंथी होतें व मनोहरपंत सुधारक मतवादी होते. बंधुद्वय आपआपल्या मतप्रणालीनुसार मंगलेसाठीं वर शोधूं लागले. पण या विषमतत्वामुळें बंधुद्वयामध्यें वितुष्ट सुरू झालें व त्याचा परिणाम म्हणजे मनोहरपंत माधवरावांपासून विभक्त झाले. ते आपल्या पत्नीसह दुसरीकडे राहण्यास गेले. माधवरावांनीं आपल्या बहिणीचा–मंगलेचा–विवाह एका सनातनी युवकाशीं केला. मनोहरपंत आपल्या भगिनीच्या विवाहास गेले नाहींत किंवा त्यांनीं तिच्या लग्नकार्यासाठीं पैशाची मदतहि केली नाहीं. बंधुद्वयामध्यें बोलाचालीही बंद झाली.

× × ×

श्रावण महिना नुक्ताच सुरू झाला होता. मंगला आपल्या सासरहून माहेरीं राहावयास आली होती. एके दिवशीं सायंकाळच्या समयीं मंगला आपल्या दाराच्या मागल्या बाजूस असलेल्या वडाच्या पारंब्यावर झोके घेत होती. त्याचवेळीं मनोहरपंत कांहीं कामानिमित्त तेथून जात होते. त्यांची मंगलेवर सहज नजर गेली. त्यांच्या बाजूला मंगलेची पाठ असल्यामुळें ती आपल्या बंधूला पाहूं शकत नव्हती. मनोहरपंत विचारमग्न स्थितींत तेथून जात असतांना त्यांच्या कानावर खालील गीत आदळलें. मंगला गात होती—

'चंदनकी पहुली, रेशमकी डोरी
कदम की शाखा पातली!
मनोहरभाई है मेरा भैया,
जिनकी बहिन मैं लाडली!'

मनोहरपंत उद्विग्न झाले.

'काय! ज्या बहिणीला मी जाणून बुजून विसरलों होतों तिनें माझ्याबद्दल प्रेमपूर्ण उद्गार काढावे ना! जिच्या नांवाचा मला तिरस्कार वाटत होता ती माझ्या नांवाचें प्रेमानें स्मरण करीत आहे!' असा मनांत विचार करून मनोहरपंतांनीं एक सुस्कारा सोडला.

ही ल्हानशीच गोष्ट; पण ती मनोहरपंतांना खटकूं लागली. त्यांचें अंतःकरणांत धुमसत असलेलें सारें शत्रुत्व हवेंत उडून गेलें. ते भगिनीसाठीं तळमळूं लागले, एक प्रकारच्या चिंतेनें त्यांच्या शरीरांत प्रवेश केला. त्यांचें खाणेंपिणें हळूहळू सुटूं लागलें. शक्ती क्षीण होत चालली. एके दिवशीं मनोहरपंतांची प्रकृति इतकी खालावली कीं, त्यांनीं आंथरूण धरलें.

आपला बंधु बराच आजारी असल्याचं मंगलेला एका आठवड्यानंतर कळलं. ती भीतभीत थोरल्या बंधूच्या म्हणजे माधवरावांच्या खोलींत गेली व हळूच म्हणाली

"दादा! आपला अण्णा फार आजारी आहे का रे?"

"मी पण एकलं आहे तसं." माधवराव उत्तरले.

"तूं त्याला पाहायला नाहीं गेलास?" मंगला म्हणाली.

"नाहीं" माधवराव बोलले.

"कां बरं! ज्याला तूं पुत्रासमान मानून आंगाखांद्यावर खेळवलंस, वकीलीपर्यंत शिकवलंस त्याला तूं पाहायला नाहीं गेलास?"

"त्यानें मला बोलावलं असतं तर मी गेलों असतों."

"त्यानं तुला नाहीं बोलावलं तर?"

"तर नाहीं जाणार!"

"मी त्याला पाहून येऊं का?"

"ज्यानं तुझ्या विवाहसमयीं लग्नमंडपांत पाय ठेवला नाहीं, त्यानं तुला बोलावल्याशिवाय तूं तेथें जाणें योग्य होईल काय? मानापमानाचा कांहीं विचार आहे कीं नाहीं?"

"मानापमान वारंवार येत जात असतात; पण भाऊ वेळोवेळीं मिळत नसतो." असें म्हणून मंगला रडूं लागली.

"अग, अशी रडतेस कां? मी तुला अडवीत नाहीं. तुला जावंसं वाटत असेल तर जा मनोहरला पाहायला. मी स्वतः तेथें जाणार नाहीं. मी गाडी मागवतों."

नोकरानें टांगा आणला. मंगला कपडे बदलून टांग्यांत जाऊन बसली. मनोहरपंतांचें राहण्याचें ठिकाण मंगलेला ठाऊक नसल्यामुळें, त्यांच्या नोकराला मंगलेबरोबर टांग्यांतून जावें लागलें.

मंगला मनोहरपंतांच्या घरीं गेली. तिला आपला बंधु अत्यवस्थ स्थितींत असल्याचें व बेशुद्ध असल्याचें कळलें. पलंगाच्या एका बाजूला त्यांची स्त्री उभी होती व दुसऱ्या बाजूला डॉक्टर उभे होते.

"केस होपलेस आहे; पण घाबरण्याचें कारण नाहीं." डॉक्टर बोलले.

"होपलेस! आणि घाबरण्याचें कारण नाहीं." कांहीं अर्थबोध होत नाहीं डॉक्टरसाहेब!" वकीलसाहेबांच्या पत्नीनें–अर्थात कमलेनें–भीतभीत म्हटलें.

"आहे एक उपाय!" डॉक्टर म्हणाले.

"कोणता बरं तो उपाय ! सांगा चटकन."

"मनोहरपंतांच्या शरीरांत रक्तच शिल्लक नाहीं."

"खरंच ! शरीराचा सांपळा झालेला आहे. आंगांत रक्तमांस नाहीं. बरं मग ?"

"या पहा, शरीरांतील सर्व शिरान् शिरा स्पष्ट दिसूं लागल्या आहेत." डॉक्टर म्हणाले.

"अलीकडे खाणें-पिणें सोडून दिलेलं आहे त्यांनीं. कधीं कधीं थोडाथोडा चहा घेतात." कमला म्हणाली.

"कधीं कांहीं बोलतात का ?" डॉक्टरांनीं विचारलें.

"खास कांहीं नाहीं. ' जिनकी मैं लाडली ' असें मधून मधून झोंपेंत बडबडतात."

"अर्थ काय त्या बडबडण्याचा !" डॉक्टरांनीं विचारलें.

"मला माहीत नाहीं."

"आय सी ! हें सन्निपाताचं लक्षण आहे खास !"

"आपण कोणता बरं उपाय सांगणार होतां ? माझ्यापाशीं जें कांहीं आहे; तें मी देण्यास तयार आहे; पण त्यांचे प्राण वाचवा, डॉक्टरसाहेब" कमला काकुळतीनें बोलली.

"प्राण वांचविण्याचें काम परमेश्वराचें आहे. आम्हीं फक्त प्रयत्नाची शिकस्त करूं. वकीलसाहेब माझे खास मित्र आहेत. मला तुमच्याकडून कांहीं नको" डॉक्टर शांत चित्तानें उद्गारले.

"उपाय सांगा."

"उपाय कठीण आहे. फारच कठीण आहे."

"कठीणाहून कठीण उपायही सरळ करतां येतो."

"एक छटाक शुद्ध रक्त पाहिजे !"

"तें कशासाठीं ?"

"वकीलसाहेबांच्या शरीरांत घालण्यासाठीं. बस, मग सर्व कांहीं ठीक होईल." डॉक्टर म्हणाले.

"माझ्या शरीरांतलं रक्त काढून घ्या."

"आपण गर्भवती आहांत, शिवाय कृश आहांत. गर्भवतीचं रक्त काढून घेणं योग्य नाहीं. तें आपणास व आपल्या उदरांत असलेल्या बालकास अपायकारक ठरण्याचा संभव आहे."

"मी चांगली धडधाकट आहे. माझें रक्त काढून घ्याना." मंगलानें पुढें होऊन आर्जवानें म्हटलें."

"तुम्ही कोण आहांत ?"

"वकील साहेबांची धाकटी बहीण मंगला !"

"आपण धडधाकट आहांत, शिवाय वकिलसाहेबांची बहीण असल्यामुळें आपल्या रक्तांमध्यें सजातीयपण आहे. अर्थात् आपलें रक्त शुद्ध व लाभप्रद असणार यांत संशय नाहीं. ?" डॉक्टर म्हणाले.

"आपलं रक्त नका देऊं वन्सं."

"नको कां म्हणतेस, वहिनी ?"

"आपल्या लग्नांत आम्ही सामील झालों नव्हतों."

"म्हणून काय झालं ?"

"आम्हीं तुम्हांला लग्नकार्यासाठीं म्हणून पैसा सुद्धां दिला नाहीं."

"म्हणून काय झालं ?"

"आमचा तुम्हांला तिरस्कार वाटत नाहीं ?"

"नाहीं !" मंगला उद्गारली.

"कां ?"

"कोणत्याशा चुकीसाठीं बंधूचा तिरस्कार करणें, हा कांहीं बहिणीचा आदर्श नव्हे. बंधु कसलाही असला तरी तो बंधूच आहे."

"वास्तविकपणें आमच्याकडून तुमची आगळीक झाली आहे."

"चुक पुन्हां दुरुस्त होऊं शकते; पण भाऊ कुठून परत मिळणार ? माझ्या बंधूनें मान दिला नाहीं किंवा धन दिलें नाहीं तरी तो माझा भाऊच आहे. देण्या-घेण्यापेक्षां प्रेम ही अपूर्व चीज आहे."

"आपण स्वखुषीनें आपलं रक्त देत आहांत का ?" डॉक्टर म्हणाले.

"म्हणजे ! अगदीं निःसंशय व निःस्वार्थ बुद्धीनें !" मंगला उतरली.

"एक छटाक रक्त ?"

"एक छटाक, एक पाव किंवा जेवढ्या रक्तानें माझ्या बंधूला संपूर्णपणें आराम वाटेल तेवढें !"

"शाबास ! बहीण असावी तर अशी असावी !" डॉक्टर म्हणाले.

"कोणत्या भागाचं रक्त घेणार ?" मंगलेनें विचारलें.

"हातांचं रक्त चांगलं असतं; पण त्यामुळें तुम्हांला थोडा त्रास होईल. म्हणून मी तुमच्या पायाचं रक्त काढून घेतों."

"पायाचं रक्त ? आणि माझ्या बंधूच्या शरीरांत ?" मंगला कातर स्वरांत म्हणाली.

"तर मग ?"

"माझ्या हृदयांतलं रक्त काढून माझ्या बंधूच्या हृदयांत घाला, डॉक्टरसाहेब."

"शाबास ! हा त्याग अपूर्व आहे !"

"आतां मुळींच विलंब लावूं नका."

"तुमच्या दोन्हीं हातांतलं मिळून एक छटांक रक्त काढून घेतों" डॉक्टर म्हणाले.

"चला आटपा लवकर"

"डॉक्टरनें विलंब न लावतां मंगलेच्या दोन्हीं हातांतलं मिळून एक छटाक रक्त काढून घेतलं. मंगला हूं किं चूं न करतां डोळे मिटून बसली होती. त्यानंतर लगेच मनोहरपंतांच्या शरीरांत एक छटाक रक्त घातलें गेलें."

× × ×

एका आठवड्यांत मनोहरपंतांची प्रकृति सुधारली. त्यानंतर एके दिवशीं ते आपल्या थोरल्या बंधूच्या म्हणजे माधवरावांच्या घरीं गेले. मंगलाही तेथें बसली होती. मनोहरपंतांनीं माधवरावांच्या चरणावर

आपलें मस्तक ठेवलें व ते लहान मुलाप्रमाणें रडूं लागले. माधवरावांनीं सजलनेत्रांनीं आपल्या बंधूस कवटाळलें !

"दादा ! माझ्या हातून मोठी चूक झाली. मला क्षमा कर. मी सुधारकाच्या भुताला गाढून टाकलें आहे."

"क्षमा केली बरं !" माधवराव म्हणाले.

"मला या घरांत राहण्यास परवानगी दे." मनोहरपंत म्हणाले.

"परवानगी ती कसली द्यायची ! घर तुझंच आहे. मी तुला घरांतून जाण्यास केव्हांच सांगितलें नव्हतें. तूंच घरांतून निघून गेला होतास." माधवराव म्हणाले.

"माझ्या हातून घोर अपराध झाला. तूंच मला उत्तम शिक्षण देऊन तयार केलंस."

"आजच ये, या तुझ्या घरांत आणि रहा आनंदानं."

"मंगला !" मनोहरपंत कातर स्वरानें उद्गारले.

"भाऊ !"

"तुझ्या नजरेला नजर भिडविण्यास मला लाज वाटते, मंगला."

"कां बरं ?"

"मी बंधूचें कर्तव्य विसरून गेलों होतों; पण तूं मात्र बहिणीचें कर्तव्य विसरली नाहींस."

"हिंदु संस्कृति डोळयापुढें ठेऊन बहिणीचें जें कर्तव्य आहे त्याचें मी यथोचित पालन केलें आहे. त्याबद्दल माझी तारीफ ती काय करायची ! हिंदू संस्कृतीची तारीफ केली पाहिजे ! मंगला म्हणाली.

× × ×

दुसऱ्या दिवशीं मनोहरपंत सहकुटुंब आपल्या घरांत राहावयास आले. तीन महिन्यानंतर मंगलेचें माहेरीं द्विरागमन झालें. वकीलसाहेबांनीं हजारों रुपये खर्च करून यांच्या आवडत्या बहिणीसाठीं दागिने, साड्या व चिटें आणलीं व आपल्या मेहुण्याशीं तासभर संभाषण करून त्याचें शंका समाधान केलें.

खरंच आहे. बहिणीच्या प्रेमाला सीमा नाहीं हेंच खरं !

– अखेर –

वाचस्पति विष्णुजी क्षीरसागर यांच्या प्रवचनाचे कार्यक्रम

मागील अंकांत दिलेला श्रीरामकृष्ण परमहंस जयंतीचा कार्यक्रम हा कांहीं अडचणीमुळें मुंबईस साजरा न होतां तो गुरुवार दि. २०-२-५८ रोजीं नाशिक येथें डॉ. द. वि. देवळालकर यांच्या बंगल्यांत मोठ्या उत्साहानें साजरा झाला. वाचस्पतींचें श्रीरामकृष्ण परमहंसांच्या चरित्रावर तेथें प्रवचन झालें.

१. हितवर्धिनी सभा नौपाडा ठाणें यांच्या विद्यमानें उमानिळकंठ व्यायामशाळेच्या पटांगणांत दि. ८-३-५८ ते दि. १७-३-५८ पर्यंत रोज रात्रीं ९ वाजतां 'महाभारत' ह्या विषयावर प्रवचनें.

२. शुक्रवार दि. २१-३-५८ वर्षप्रतिपदेपासून ते गुरुवार दि. २७-३-५८ अखेर श्रीगणपुले दत्तमंदीर, धुळें, पश्चिम खान्देश, येथें प्रवचनें.

३. सोमवार दि. ३१-३-५८ गीताधर्ममंडळ चाळीसगांव यांच्या विद्यमानें रात्रीं ८ वाजतां श्रीलक्ष्मीनारायण मंदिर, चाळीसगांव येथें प्रवचन.

४. मंगळवार दि. १-४-५८ ते सोमवार दि. ७-४-५८ रोज रात्रीं ८ वाजतां नेताजी चौक, चाळीसगांव येथें श्रीहनुमान जयंती निमित्त प्रवचनें.

५. बुधवार दि. ९-४-५८ ला वाचस्पति आपल्या सहकार्यासह उत्तर भारताच्या दौऱ्यावर पंजाब मेलनें जात आहेत. गुरुवार दि. १०-४-५८ ला दुपारी ते मध्यभारतांत ग्वाल्हेर येथें पोहोंचतील. महाराष्ट्र ब्राह्मण सभेच्या विद्यमानें त्याच दिवसापासून रोज सायंकाळीं ६ ते ७ सभाभुवन, लालाचा बाजार, लष्कर, ग्वाल्हेर आणि रात्री ८ ते ९ श्रीमंत माधवराव जिनसीवाले यांचे श्रीराम मंदीर येथें प्रवचनें होतील.

ग्वाल्हेरच्या कार्यक्रमानंतर वाचस्पतींची प्रवचनें वृंदावन, दिल्ली व हरद्वार येथें होणार आहे. ह्या दौऱ्यानें वाचस्पतींचा कन्याकुमारी ते हिमालय हा व्याख्यानदौरा पूर्ण होत आहे.

(पान ९ वरून)

गोळा केले जातात. या सर्वांसाठीं त्यागाची जरुरी आहे. हिंदूधर्मांत तर सर्व भोग त्यागावर आधारलेला असावा "ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ! तेन त्यक्तेन भुंजीथाः" हें तत्व प्रामुख्यानें प्रतिपादिलें आहे. त्या तत्वाची शिकवण अप्रत्यक्षपणें फार खोलपर्यंत नेऊन पोचविण्याचें कार्य अनेक प्रकारें अनेक शास्त्रपुराणादि ग्रंथांनीं शेंकडों वर्षें केलें आहे. मला ती म्हातारी 'मावळलेल्या हिंदुस्तानचें प्रतीकशी' भासली. या अडाणी बाईच्या मनांत एवढा निःस्वार्थीपणा, आपल्या कुलाबद्दल एवढा अभिमान हे गुण कोठून आले ? आजकाल समान दर्जासाठीं, स्वतःच्या हक्कासाठीं जो तो भांडत असतांना ह्या म्हातारीच्या मनांत इतकी त्यागबुद्धि कशी निर्माण झाली ? हिनें इतकें दुःख कां म्हणून सोसावें ? इतके कष्ट कां करावे ? हीच का आपली भारतीय संस्कृति म्हणतात ती ? या बाईला चांगलें म्हणावें कीं मूर्खांत काढावें ? असे अनेक विचार माझ्या मनांत आले. माझ्या डोळ्यासमोरून अनेक सिनेमातारका चमकून गेल्या. स्त्रियांच्या हक्कासाठीं झुंजणाऱ्या एम्. एल्. एचें आणि विदुषींचें मला स्मरण झालें. शेवटीं, अधिकार कीं कर्तव्य ? सुख कीं त्याग ? इत्यादि समस्यांचा विचार ज्ञात्या विद्वानांवर सोपवून देऊन मी त्या म्हातारीला मनोमय प्रणाम करून पुढें निष्प्रयोजन भटकत राहिलों व कांहीं काळानें संध्याकाळचें फिरणें आटोपून घरीं परतलों. –अखेर

धम्मपद—[बालबोधिनीसह]

सर्वतंत्र स्वतंत्र विद्यामार्तण्ड. **प्रो. माधवाचार्य्य.**

(जानेवारीच्या अंकावरून पुढें चालू)

९

यथापि रुचिरं पुष्पं वर्णवत् सगन्धकम् ।
एवं सुभाषिता वाग् सफला भवति कुर्वतः ॥ ९ ॥

रंग विरंगे सुहावने फूलो में आमोद न हो तो वे दूर से ही मोद प्रद होते हैं समीप में आने पर उनका कोई आकर्षण नहीं रह जाता। विद्वज्जन उनसे अरुचि पूर्वक प्रत्यावर्तित होते हैं।

यही बात विद्वान् प्रवक्ताओं के विषय में भी कही जाती है। उनके सुन्दर पाण्डित्य, वैदुष्यपूर्वक प्रवचन सर्व साधारण को आकृष्ट तो करते हैं पर वह सामीप्य में पाते ही अरुचि में परिवर्तित हो जाते हैं।

क्यों कि-उनकी निरूपणाएं कृतिरूपी सुगन्धि से विहीन रहती हैं। अतः वे अपनी ओर आकृष्ट हुए पुरुषों की भावनाएं सदा बनीं नहीं रख सकतीं।

शुक्लयजुर्वेद में कहा है कि—'अप्नस्वती वाचमश्विनाअस्मे, कृतं नो दस्रा वृषणा मनीषाम्—'

हे अश्विनीकुमारो ! हमारी बुद्धि को और मन को कर्मशील बनादो। 'जो हम संकल्प करें और निश्चय कर बैठें अवश्य कर डालें। हमारी वाणी जो भी कुछ' कहे अवश्य करे।' सत्य संकल्प और निश्चय अवश्य काम में आने चाहियें।

जिस वस्तु को हम उत्तम बतायें उसे हमें भी श्रद्धापूर्वक करना चाहिये। जो कहते हैं आचरण में नहीं लाते उनकी लबाडों में गिनती हुआ करती है।

शास्त्रोंने आचार्य का यही लक्षण किया हैं। निरुक्त ने भी कहा है कि–जो स्वयम् आचरण करे तथा शिष्यों से उपदेश देकर कराये उसीका नाम आचार्य्य है।

कृष्ण भगवान ने गीता में कहा है कि—मुझे कोई इच्छा नहीं है फिर भी मैं शुभ कार्य करना अपना कर्तव्य समझता हूँ।

ईशावास्य ने कहा है कि—'तू कर्म करता हुआ ही जीने की इच्छा कर।' आचरण के विना कभी मोक्ष मार्ग नहीं बनता। तरन और तारन दोनों ही होना चाहिये ॥ ९॥

१०

यथापि पुष्पराशिभ्यः कुर्यान्मालागुणे बहूनि।
एवं जातेन मर्त्येन कर्तव्यं कुशलं बहु ॥ १० ॥

विविध प्रकार के रंगविरंगे सुगन्धित पुष्पों में से चुनचुन कर अच्छे फूलों को माला में पिरोते हैं।

इसी प्रकार इस मरण शील मनुष्य को विविध प्रकार के पुण्य कर्म करने चाहिये। संसार के सभी महापुरुषोंने चाहा है कि—सत्कर्मों का संग्रह तथा असत कर्मों का त्याग किया जाय। क्यों कि—पुण्य कर्मों से पापों को काट दिया जाता है। इसी का नाम कर्म से कर्म का निर्हार है। पर भगवान कृष्ण, पुण्य कर्मों के करने में भी अनासक्ति चाहते हैं।

हमें पुण्य कर्म भी फल की इच्छा के त्याग के साथ करने चाहिये। कर्म त्याग में सन्यास नहीं है किन्तु फलकी इच्छा को त्याग कर कर्म करने में सन्यास समाया हुआ है ॥ १० ॥

११

न पुष्पगंधः प्रतिवातमेति, न चन्दनं तगरमल्लिकेवा ।
सतां च गन्धः प्रतिवातमेति, सर्वादिशः सत्पुरुषः प्रवाति ॥ ११ ॥

गन्ध का स्वभाव होता है। वह सदा वायुके साथ ही चला करता है। हवा के चलने की दिशा से प्रतिकूल नहीं चल सकता। चाहे वह चम्पक या पौण्ड्र का हो या चन्दन तगर अथवा मल्लिका का हो।

पर सज्जनों का यशोगन्ध वायुके सामने भी चला करता है। कोई दिशा ऐसी नहीं रह जाती जिसे यशोगन्ध परिपूरित न कर देता हो। सुयश का कहीं भी प्रतिबन्ध नहीं होता सर्वत्र फैलता है।

सज्जनों का यश ही सच्चा शरीर है। महाराजा दिलीपने सिंहसे कहा था कि—इस गऊके बदले में तूं मुझे खा ले। इस स्थूल देह पर दया न कर किन्तु मेरे अमर शरीर यश पर अवश्य कृपा कर दे। हमारे मित्र श्री. रा. नरेशजी त्रिपाठी ने एक स्थल पर कहा है कि—'सुयश है आयु सज्जन की।' सत्पुरुषों की आयु उनका यश है ॥ ११ ॥

१२

चन्दनं तगरं वापि उत्पलमथ वाशिका ।
एतेषां गन्धजातानां शीलगन्धोऽनुत्तरः ॥ १२ ॥

महामानव में—शील सुचरित्र का एक ऐसा सर्व श्रेष्ठ गन्ध है जिसकी समता चन्दन तगर नील कमल और वाशिका (बियावाला) का गन्ध भी नहीं कर सकता। ये ही क्यों ? शील का गन्ध, सबसे बड़ा है जो कि—सर्वत्र फैल जाता है ॥ १२ ॥

१३

अल्पमात्रोऽयं गन्धो योऽयं तगरचन्दनयोः ।
यश्च शीलवतां गन्धो वाति देवेषु उत्तमः ॥ १३ ॥

चन्दन और तगरादिक गन्धद्रव्यों में कितना गन्ध होता है ? इसकी व्याप्ति भूमी की अपेक्षा अतिलघु प्रदेश पर होती है। पूरी भूमि को भी नहीं व्याप सकता किन्तु सुशील संयमी महापुरुषों के शील की सर्वोत्तम सुगन्धि भूमि लोकको व्याप कर देव और देवलोकों को व्याप्त का लेती है।

शीलों का पालन परम तपस्या है इसके वायुवेग को इन्द्रासन हिलाने की भी शक्ति है। समय समय पर सन्तों के शील पालन से इन्द्र भी भयभीत हुआ है कि—'कहीं यह हमको भी दास न बनाये।' भगवान

बुद्ध की तपस्या से भी सब कांप गये थे। नर नारायण के शील गन्ध से स्वर्ग इतना खिचा था कि—बदरिकाश्रम स्वर्गीय देवी देवों का यात्रा धाम बन गया था। ॥ १३ ॥

१४

तेषां सम्पन्नशीलानाम्, अप्रमादविहारिणाम्।
सम्यग्ज्ञानविमुक्तानां मारो मार्गं न विन्दति ॥ १४ ॥

वे महापुरुष जिन्हें साधना के प्रभाव से सभी शील भली भांति प्राप्त हैं। जो कि—सदा जागरण में ही विहार करते हैं। सम्यग् ज्ञान ने जिन्हें संसार के सभी बन्धनों से मुक्त कर दिया है। काम वासनाएं उनके मार्ग को नहीं पा सकतीं।

जैन दर्शन ने भी सम्यक् चारित्र और सम्यग् ज्ञान को मोक्ष मार्ग माना है। शील और संयम से वासनाओं का विलय हो जाता है फिर कोई कारण नहीं है जो काम वासना भी प्रश्रय पा सके ॥ १४ ॥

१५

यथा संकरस्थाने उज्झिते महापथे।
पद्मं तत्र जायते शुचिगन्धं मनोरमम् ॥ १५ ॥

लोग राजमार्ग के पास नीचे स्थान में जहां कि–कोई नहीं आता जाता, कूड़ा कर्कट इकट्ठा कर देते हैं। समय पर उसी कीच में सबको सुन्दर लगनेवाला कमल उत्पन्न हो जाता है ॥ १५ ॥

१६

एवं संस्कारभूतेषु अन्धीभूते पृथग्जने।
अतिरोचते प्रज्ञायै सम्यक् संबुद्ध श्रावकः ॥ १६ ॥

इसी प्रकार जिन लोगों में ज्ञान नहीं है ऐसे लोगों के बीच, भगवान बुद्ध का श्रावक सम्यग् ज्ञान से शरीर के भीतरी तत्त्वों का संस्कार हो जाने पर बुद्धि को सबसे अधिक चाहता है।

सम्यग्ज्ञान एक वह वस्तु है जिसके प्राप्त होते ही मुखमण्डल विकसित हो उठता है। यह वह तेज है जिसे कोई भी फीका नहीं कर सकता। इसके लिये एक स्थल पर सायनाचार्य ने कहा है कि—'मुखकान्तिर्न नश्यति' ऐसे सम्यग् ज्ञानी के मुखमण्डल का तेज कभी एवं किसी भी कारण से अपहत नहीं होता। अज्ञानो पहत जनसमुदाय में इसी प्रकार खिला और सदा शोभायमान रहता है जैसे कि—पंकज, पंक में खिला रहता है ॥ १६ ॥

पुष्पवर्गः समाप्त

॥ ५ बालवर्गः ॥

(१)

दीर्घा जागरतो रात्रिः, दीर्घं श्रान्तस्य योजनम् ॥
दीर्घो बालानां संसारः, सद्धर्ममविजानताम् ॥ १ ॥

यह एक नियम की बात है कि—विवश होकर जागरण करनेवाले पीडित एवम् आर्त के लिये रात, कल्परात्रि हो जाती है। थके हुए को योजन ८ मील चलना तो जहाँ तहाँ रहा दो दंग भी बड़ी होती हैं।

जिन बच्चों सरीखे मूढ़ अविवेकी जनों को धर्म (कर्तव्याकर्तव्य) का ज्ञान नहीं है उनके लिये यह भवसागर भी अपारावार है वे कभी इसे पार नहीं कर सकते। सदा संसार में ही डूबते रहते हैं।

किसी वियोगी की दशा वर्णन करते हुए किसी कवि ने कहा है कि—'रात्रिः कल्पशतायते विधिवशात् प्राणोऽपि भारायते उसके वियोग में उसे रात्रि' सौ कल्पों के बराबर हो गई है बिताये भी नहीं बीतती। अब उसे जीना भी एक बोझ बन गया है।

किसी परिश्रान्त पथिकने किसी अज्ञात द्वार पर पहुँचकर भी कह दिया कि—'चलते चलते थक गया मैं, रात स्वामी हो गई। ठहरूंगा तेरे द्वार पर यह बात स्वामी हो गई ॥

मैं थक गया हूँ इस कारण आपके ही द्वार पर ठरूँगा अब मैं कहीं अन्यत्र नहीं जा सकता।

बलवीर्य की ऊष्मा से तेजित भीम बन चला जारहा था। मार्ग में एक सत्व, मार्ग रोके पड़ा हुआ था। उसे देखकर भीमने कहा कि 'मार्ग, मुक्त करिये' तो सत्त्वने उत्तर दिया कि थक गया हूं वह भी इतना कि हिल भी नहीं सकता! परिश्रान्त का हिलना भी कठिनता से होता है तो योजन और चलने की तो बात ही कहां से हो सकती है ॥१॥

(२)

चरं चेन्नाधिगच्छेत्, श्रेष्ठं सदृशमात्मनः।
एकचर्य्यं दृढं कुर्यात्, नास्ति बाले सहायता ॥ २ ॥

साथी सदा अपनेसे श्रेष्ठ रहना चाहिये नहीं तो अपने समान तो होना ही चाहिये। यदि ऐसा हो तो साथ करना चाहिये। यदि ऐसा साथी न मिले तो एकाकी ही विचरना चाहिये। क्यों कि–अपने से हीन एवम् बालकों के से स्वभाव के व्यक्ति कभी सहायक, सिद्ध नहीं हो सकते।

नीतिने भी ऐसा ही कहा है कि—

"सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः, स चेत् व्यक्तुं न शक्यते
स सद्भिः सह कर्तव्यः, सन्तः संगस्य भेषजम्।"

जहाँ तक संभव हो किसी का भी साथ न करना चाहिये। यदि ऐसी ही अनिवार्य स्थिति हो कि-संगमें कोई होना ही चाहिये तो सज्जनों का साथ करना चाहिए। क्यों कि-सन्तजनों का साथ, भव रोग के लिये औषधिका कार्य करता है।

जैने के उत्तराध्ययन सूत्र में भी कहा है कि—

लभेन्न यावन्निपुणं सहायम्,
गुणाधिकं वा गुणतः समं वा।

जब तक अपने से श्रेष्ठ या सम सहायक तथा साथी न मिल जाय केवळ कैवल्य कामी को एकाकी ही विचरना चाहिये।

पर सांख्यकार–का मत इससे विपरीत है ये किसी भी स्थिति में किसी का भी साथ नहीं चाहते। इनका कहना है कि 'बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः कुमारी शङ्खवत्'–बहुतों के साथ रहोगे तो रागद्वेषादिक होंगे –कुमारिका के शंखों के समान बजे विना नहीं रहेगी। यदि दो रहें तो –द्वाभ्यामपि तथैव' दो भी रागद्वेष में कभी न कभी आपस में फसेंगे ही। इस कारण रहना तो एकाकी ही ठीक है। पर संयम के अभ्यास की दशा में एक दूसरे की लज्जा से संयमशील बने रहते हैं। फिर भी यह बात प्रायिक है। एकाकी रहना ही अच्छा है। समुदाय में रहती वार भी साधक का आवास भिन्न ही हो।

फिरभी साधक को मार्गदर्शक की आवश्यकता ही रहती है इस कारण मार्गदर्शक का आवश्यकतानुसार उसे साथ करना ही चाहिये। क्यों कि—

'सर्वत्र साहाय्यमवेक्षणीयम्
तदन्तरा क्वापि न सिद्धिरिष्टा।
सृष्टिर्हि सर्वा परमेश्वरस्य।
विजृम्भतेऽन्योन्यसमष्टिमूला

कोई भी कार्य ऐसा नहीं है जिसमें सहायता की अपेक्षा न हो क्यों कि—सहकारियों के विना किसी भी कार्य की सिद्धि नहीं होती।

यह संसार ही इसी प्रकार का है कि–एक दूसरे पर अवलम्ब रखता है।

इस कारण एकान्तवासी हो तो भी आदेश देनेवालों का भी सामीप्य रखना चाहिये। अपने से उच्च महापुरुषों के नियंत्रण को भी मानना चाहिये।

(३)

पुत्रो मेऽस्ति धनमस्ति इति बालो विहन्यते।
आत्मा हि आत्मनो नास्ति, कुतः पुत्रः कुतो धनम्॥ ३॥

विवेक विहीन मनुष्य यह सोचता रहता है कि—'ये बेटा नारी मेरे ही है। यह धन मेरा है।' यह इस मेरी तेरी में ही मारा जाता है। क्योंकि जब अपना शरीर भी अपना नहीं है तो पुत्र और धनादिकों की तो बात ही क्या है। सत्य है आंख मिचने पर फिर कुछ भी यहां नहीं रह जाता है। यही संसार की असारता है। किसी संस्कृत के कविने कहा है कि—

हसति श्वसतीह यावता, ममकारोवत तस्य तावता।
मम वेश्म ममात्मजो मम, प्रमदा मे मम चात्मजापतिः॥
मम मे मम मे ममेति मे, मम मे मे ममये ममेति मे।
इति मे मम कारिणं वृथः, पुरुषाजं हरते परेतराट्॥

और तो क्या? प्राणी अपने श्वास और श्वास में ममता रखता है। मेरी पत्नी मेरा पुत्र, मेरा धन घर पुत्री और जामाता, है। इस प्रकार बकरी के समान मैं मैं करनेवाले पुरुष रूपी बकरे को काल भेडिया कण्ठ पकडकर उठा लेजाता है यह मिम्याता ही रह जाता है। अन्योक्ति के रूप में किसी कविने ऐसे में मेरी बालों को उपदेश दिया है कि—

"सौवार शिर कटाया, तो भी न होश जाया,
इसवार चेतभाई। तू राम बोल बकरे॥

ए बकरे! तू मैं मैं करता रहा. शिर न वच सका अवचेत, मैं मैं के स्थान में राम राम कर॥ ३॥

(४)

यो बालो मन्यते बाल्यं पण्डितश्चापि तेन सः।
बालश्च पण्डितमानी स वै बालइति—उच्यते॥ ४॥

जो अबोध संसारी जन अपने को अज्ञानी मानता है। यह उसकी समझदारी की बात है। इसी कारण वह भी विज्ञ है। पर जिसमें सत और असत का विवेक नहीं है। ऐसा दिवान्ध अपने को पण्डित माने तो वह अबोध बच्चों से भी अधिक बच्चा है।

बाल शब्द—बालक, अर्भक. केश, मत्स्यविशेष, तृणविशेष, मूर्ख और अज्ञानी आदि अर्थ रखता है। इन सभी अर्थों में से यहां मूर्ख और अज्ञानी अर्थका ग्रहण किया जाता है।

सभी दर्शनिकों की एक शैली रही है कि–उन्होंने विवेक हीन मूर्खों को बाल शब्द से निर्दिष्ट किया है। कठोपनिषद में यमने नचिकेता से कहा है कि—'न साम्परायः प्रतिभाति बालम्,

प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी'
पुनः पुनर्वशमापद्यते मे,।

धनादिकोंने मोहों में कसे हुए प्रमादी मूर्ख को पर लोकका साधन नहीं सूझता। वह मोक्ष या निर्वाण की ओर भी नहीं झुकता। वह तो यही समझता है कि—यही लोक सब कुछ है अन्य कुछ भी नहीं है यही कारण है कि ऐसा पुरुष बारंबार मेरे वश आता है।

यहां उपनिषदने बाल और मूढ दोनों का पर्याय की तरह प्रयोग किया है इससे भी पता चलता है कि–' इनके यहां मूर्ख, एक प्रकार का बच्चा ही है।

इन मूर्खों के स्वभाव का चित्रण भी यमने किया है उसे भी हम यहाँ दिखाते हैं।

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः
स्वयं धीएः पण्डितं मन्यमानाः॥
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाः।
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः।

इन मूर्खों का स्वभाव होता है। ये भीतर के प्रकाश से शून्य रहते हैं पर अपने को धीर और विद्वान मानते हैं। छोड़कर चलते हैं मानवता का सच्चा और सीधा मार्ग, कुमार्ग में जाकर इस प्रकार विनष्ट होते हैं जैसे अन्धे के पीछे टेढे मेढे मार्ग से चलनेवाले अन्धे होते हैं।

(५)

यावज्जीवति चेद्बालः पण्डितं पर्युपास्ते।
न स धर्मं विजानाति दर्वी सूपरसं यथा॥ ५॥

इस लोक की 'मैं मेरी' को ही सबकुछ माननेवाला पारमार्थिक ज्ञानशून्य पुरुष चाहे सारी जिन्दगी विवेकी की उपासना करता रहे तो भी वह धर्म नहीं जान सकता। हाल में सदा पड़ी रहनेवाली चमची यदि डाल के स्वाद को जाने तो वह पुरुष धर्म जाने।

न तो करछुली ही दाल का स्वाद जान सकती है एवं न बालिश स्वभाव का विवेकहीनमूढ ही धर्म जान सकता है।

तुलसीदासजीने कहा है कि—

फले न फूले वेत, यदपि सुधा वरसै जलधि।
मूरख हृदय न चेत, जो गुरु मिलहि विरंचि सम॥

भले ही अमृत का मेघ वरसे फिर भी वेत न तो फलता है और न फूलता है। इसी प्रकार मूर्ख के हृदय में भी चेत नहीं होता भले ही चाहें साक्षाद ब्रह्मा ही गुरु क्यों न बन जाय।

नीतिशास्त्र तो विवेकहीन बहुश्रुत को भी ऐसा ही मानता है इसका कहना है कि—

"यस्य नास्ति विवेकस्तु केवलं यो बहुश्रुतः।
न स जानाति शास्त्रार्थान् दर्वी पाकरसानिव॥"

भले ही चाहें बहुश्रुत है पर वह विवेक से हीन है तो। ऐसा पुरुष शास्त्रों के रहस्यों को नहीं जान सकता। करछली को रसोई के स्वाद का पता चले तो उसे शास्त्रों के सार प्रतीत हों।

कैसा भी विद्वान क्यों न हो। विवेक बिना निरा जड है।

(६)

मुहूर्तमपि चेद् विज्ञं पण्डितं पर्युपास्ते।
क्षिप्रं धर्मं विजानाति जिह्वा सूपरसं यथा॥ ६॥

एक मुहूर्तमात्र भी जो तीक्ष्ण बुद्धि का व्यक्ति, विवेकी महापुरुष की उपासना करता है। वह शीघ्र ही धर्म को जान जाता है जिस प्रकार कि-रसज्ञा रसना, दाल के स्वाद को जान लेती है।

तुलसीदासजीने सत्संग के विषय में कहा है कि—

"सात स्वर्ग अपवर्ग एक धरिय तुला एक अंग।
तुले न तोले ताहि मिलि जो सुख लव सत संग॥"

एक तुला पर सातो स्वर्ग और अपवर्ग रख दीजिये तथा दूसरी पर सत्संग रख दीजिये अकेले सत्संग में सबसे अधिक गरिमा होगी।

पर संत संग की यह महिमा संसारी वासना विष्टों के लिये नहीं किन्तु संसार से खिन्नों के लिये है। यह बात नीचेके श्लोक से व्यक्त होती है कि—

'संसारावासखिन्नानाम्, तिस्रो विश्रमभूमयः।
सत्पुत्रश्च सती भार्या, सतां संगम एव वा।'

संसार के आवास से खिन्न हुए व्यक्तियों के लिये तीन ही विश्राम के स्थान है। पहिला तो सुपात्र पुत्र तथा दूसरा विश्राम स्थल सती स्त्री होती है। यदि इनसे भी शान्ति नहीं मिलती तो सत्संग से मिलती है।

क्यों कि—

'गंगा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा,
पापं तापं च दैन्यं च घ्नन्ति सन्तो महायशाः॥'

गंगा पाप, चन्द्रमा ताप और कल्पवृक्ष दैन्य को हर लेता है किन्तु सन्तजन, पाप ताप और दैन्य तीनों को हर लिया करते है। क्योंकि— सन्तों के समागम से भीतर का प्रकाश हो जाता है।

(७)

चरंति बाला दुर्मेधा अमित्रेणेव आत्मना।
कुर्वन्तः पापकं कर्म यस्य भवति कटुकं फलम्॥ ७॥

बुरी मनीषा के विवेकहीन पुरुष और तो क्या! अपने आपके साथ भी वैरियों सरीखा व्यवहार करते हैं। क्यों कि-वे पाप कर्म करते हैं। जिनका कि-कडुआ फल मिलता है।

यह एक नियत बात है कि-पाप का फल दुःख तथा पुण्य का फल सुख है। पाप पुण्य मिश्रका-दोनों की मात्रा के अनुसार दुख सुख साथ चला करते हैं।

व्यासने एक स्थल पर कहा है कि-"मैं ऊंचे हाथ करके कह रहा हूँ पर मेरी कोई सुनता नहीं ए मानवो। सुख चाहते हो तो पुण्य कर्म करो।"

यह काम विवेकी ही कर सकते हैं इससे हीन पुरुष नहीं कर सकते।

विवेक विरहितों का तो उनके पापों के कारण पतन ही होता है यही बात निम्न श्लोक में दिखाई है।

शिरः शार्वं स्वर्गात् पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरम्।
महीध्रादुत्तुङ्गाद् अवनिमवनेश्चापि जलधिम्।
ओधोऽधो गंगेयं पदमुपगता स्तोकमधुना,
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः।

गंगा स्वर्ग से शिवके शिर पर आई। वहां से हिमालय के शिखर पर नीचे उतरी फिर नीचे जाते जाते धीरे धीरे इतनी नीचे चली गई कि –अन्त में समुद्र में विलीन हो गई।

इसी प्रकार विवेकहीन मनुष्य चाहें कितने भी ऊंचे क्यों न हों उनकी अन्तिम दशा हीनातिहीन होती है। और उनके पतन के भी अनेकों मार्ग बन जाते हैं।

पाप कर्म करनेवाले व्यक्ति चाहें कितने भी लौकिक बातों में चतुर क्यों न हों उनके पाप कर्म उनकी बुद्धि भ्रष्ट कर देते हैं। यही बात किसी दार्शनिकने कही है कि—

कर्मणा बाध्यते बुद्धिः न बुद्धया कर्म बाध्यते।
सुबुद्धिरपि यद् रामो हैमं हिरणमन्वगात्॥

कर्म बुद्धि को दबाकर अपने अनुसार बना लेते हैं पर बुद्धि कर्म के फलों के भोग की अनुसारता को नहीं रोक सकती। और तो क्या ? परम नीति निपुण और बुद्धिमान श्रीराम भी कर्म परवश हो सोने के मृग के पीछे चले गये। अतः पापों का फल भी अवश्य ही भोगना पडता हैं। इस कारण पापों से बचना चाहिये।

पापका लक्षण और फल भी भगवान बुद्ध स्वयं बता रहे हैं कि—

(८)

'न तत् कर्म कृतं साधु यत्कृत्वा अनुतप्यते॥
यस्य साश्रुमुखो रोदो विपाकः प्रतिसेव्यते॥ ८॥

वह कर्म कभी अच्छा नहीं होता जिसके करने के बाद संताप मिले। जिसका कि––'अन्तिम परिणाम, आंसुओ से परिपूरित नयन और मुख से भयंकर रोना हो।

पाप कर्म की परिणति, मुख की अप्रसन्नता और मुखकी कान्ति के नाश के रूप में होती है। मानव के पाप, उसके मुख पर आ चमकते हैं। उसकी आकृति उसके सारे कामों को आप बता देती है।

वेदान्तियों ने संचित और क्रियमाण कर्मों का तो साक्षात्कार के पश्चात् नाश भी माना है पर जिन कर्मों ने फल देना प्रारंभ कर दिया है वे तो फल भुगता कर ही समाप्त होते हैं अन्यथा तो सिद्धों के भी नष्ट नहीं होते।

(९)

तच्च कर्म कृतं साधु यत्कृत्वा नानुतप्यते।
यस्य प्रतीतः सुमना विपाकः प्रतिसेव्यते॥ ९॥

उसी कर्म का करना अच्छा है जिसके करने के पश्चात् पश्चात्ताप न करना पड़े। जिसका कि–परिणाम, निश्चय ही मनकी प्रसन्नता के रूप में मिले।

यही पुण्य का लक्षण आपस्तम्ब महर्षिने किया है।

• • •

"पथ के साथी"

प्रो. अमरनाथ दुबे, एम्. ए., सा. र.

सन्ध्या तो सर्वत्र ही आती है और जाती भी है। उषा अपने गुलाबी आँचल से उसे सुला भी देती है। यह रोज ही होता है। पर मेरे उस ग्रामप्रदेश की सन्ध्या और प्रभात का आकर्षण कुछ और ही था। जब बासों की झुरमुटों से घिरे उस ग्राम के वातावरण में प्रत्येक शाम को पक्षी गण अपने कलरव से शनैः शनैः आगत गोधूली का स्वागत किया करते तो जी होता कि हम भी इनमें से ही एक होते तो कितना अच्छा होता। हम उसी ध्वनि में आज भी विभोर हो उठते है। श्लथ विहगों को अपने नीड की सुधि व्याकुल करने लगती। कितना प्रबल होता है यह आकर्षण ! समस्त गायों के थके चरणों की गति भी तो इसी लिए होती थी जो अपने अपने घरों की ओर भागती चली आती थीं।

हमें भी तो इसी समय ही घर की सुधि आती थी। जीवन-सागर की थे प्रत्येक घटनाएँ आज भी लहरों की भाँति हलचल मचाकर चित्रपट के हृदय सी आती और चली जाती हैं। आज सोचता हूँ यदि वह जीवन लौट आता। मन्द-गामिनी, हरित-वसना, कल-नादिनी तामसा से तीन ओर से परिवेष्ठित वह प्रदेश आज हमसे दूर...बहुत दूर हो चला है। पर जो आज भी विगत जीवन की शतशः स्मृतियों को संजोए मेरे अन्तस्तल से खेल कर रहा है। पर अब...अब तो मेरे जीवन में केवल एक भग्नावशेष स्मृति का अचेत स्तूप ही रह गया है जो कभी कभी यदि सजग होता है तो ज्वालामुखी बन जाता है।

वही, जिसे मैंने न जाने क्यों अपना कहा था ? हाँ अपना...और न जाने क्यों ? मैं स्वयं भी जिसका बनने को सदैव लालापित रहा। जीवन का वही सुन्दर स्वप्न...उमा, हाँ उमा ही...कितना प्यारा नाम है। उमा !

उस दिन जब मैंने कहा था "उमा ! आज तो मैं घर से कुछ भी नहीं लाया।" तो किस विश्वास व भोलेपन के साथ उसने कहा था-- "मुझे तो माँ ने आज पूरे गट्ठर बाँध दिये हैं। चलो दोपहर को दोनों इसी में से खा लेंगे। तुम इतने दुखी क्यों हो रहे हो ? इसे भी तुम अपना ही समझो।" और उमा ने पीठपर लटकती हुई उस पोटली को मेरी ओर बढ़ा दिया था मुझे अब भी याद है। तब हम गाँव की उस पाठशाला में चौथी कक्षा मे पढ़ते थे। मेरी उम्र उस समय दस वर्ष की थी और उमा मुझसे दो वर्ष छोटी थी। गाँव के सम्पन्न कुल में उत्पन्न होने के तथा शहर के समीप होने के कारण उसके पास आधुनिकतम सभी साधनों द्वारा उसकी आवश्यकताएँ पूरी हुआ करती थी। उसके जीवन ने कभी अभाव का नाम तक भी नहीं जाना था। तीक्ष्ण बुद्धि उमा वैसे समवयस्कों में सदा ही आगे रहा करती। द्वितीया के चाँद की कला की भाँति उसका सौंदर्य भी दिन प्रतिदिन वृद्धि को प्राप्त होता जाता। वैसे सामाजिक स्थिति में हम दोनों की कोई तुलना नहीं की जा सकती थी फिर भी न जाने क्यों हमने कभी अपने स्तरों के इस पारस्परिक अन्तर का अनुभव ही नहीं किया था। उमाँ मेरा एक अभिन्न अंग बन गई थी। यदि मैं शरीर था तो वह मेरी आत्मा। वह यदि चाँदनी थी, तो मैं उसका चाँद। शैशव-सुलभ-स्नेह में हम दोनों ही अनजाने ऐसे बँध गए थे कि जब तक एक दूसरे को देख न लेते, मन को चैन न पड़ता। उठते बैठते, खेलते-कूदते प्रत्येक कार्यों में हम दोनों साथ ही साथ सहयोग किया करते। मैं कभी उमा के घर पर ही सो जाया करता। उमा भी दिन में कई बार मेरे घर पर आया जाया करती। सरल जननी का वात्सल्य पूर्ण हृदय जब हमारे इस स्नेह को देखता तो विभोर हो उठता। माँ के मुँह से अनायास ही निकल पड़ता "कितना स्नेह है इन दोनों में ! पर यह कब तक चल सकेगा ? भगवान करें दोनों इसीप्रकार आजीवन स्नेह के बंधन मे बँधे रहें। कहीं साथ छूट गया तो इन भावुक हृदयों पर क्या बीतेगी ?" मैं अपने उसी भोले पन में ही कह उठता:- "माँ। हम जीवन भर एक दूसरे का साथ नहीं छोड़ेंगे।" अचानक माँ के नयनों के कोरों मे बरबस मोती से आँसू चमक ही उठते। पर फिर भी वह मुसकुराती हुई, मेरे सर पर हाथ फेरते हुए न जाने आँखें बंद किए क्या क्या सोचने लगती। मै भी कुछ आन्तरिक मदिर-अनुभूति वश उसके क्रोड मेंही अपना सर छिपालेता। माँ अपने आनन्द के इन अश्रुओं को मुझसे छिपाकर ही पोंछ लिया करती। तब मैं यह सब कुछ भी नहीं समझ पाता था।

गरीबों के लिए जीवन भी एक अभिशाप होता है। हम भी उससे बच न सके थे। पिताजीका स्वर्गवास मेरे जन्म के साल भर बाद ही हो गया था। माँ कहा करती कि अगर हमारे पास दवा के लिए पैसे होते तो हम उन्हें अवश्य बचा लेते। दुखमय जीवन के उस उषा काल में भी मैं स्नेह मयी जननी के प्यारसे पलता रहा। स्वयं अनेकानेक कष्टों को झेलकर भी उसने मुझे उनकी छाया का स्पर्श भी न होने दिया था। मैं अभावों के विषाक्त संसार में रहकर भी उनका अनुभव न कर सका था। वह किस प्रकार मेरे लिए वस्त्र एवं स्कूल का खर्च दे सकी थी, इसका स्मरण मात्र भी आज हृदय में हलचल मचा देता है। उसने मेरे लिए कितना एवं क्या नहीं किया। शायद इसी कारण यह मुझे छोड़कर भी चल बसी। अखिर वह मेरे लिए कहाँ तक करती। हरचीज की एक सीमा होती है। मशीन का पूर्जा भी समय पर घिस जाता है। पर वह तो मेरे लिए घिस ही नही गई थी अपितु घिस कर टूट भी गई थी। उस समय तक मैं इन्टर पास कर चुका था। माँ के जीवन की यह सबसे बडी अभिलाषा थी। जो पूर्ण होकर भी अपूरी रहगई थी। उसदिन जीवन की अन्तिम घडियाँ गिनती माँ की शय्या के पास बैठा जीवन के काले अभिशापों को सहला रहा था अचानक माँ ने कहाँ: "आज तो तुम्हारा परिक्षा फल निकलनेवाला है न ? जा बेटा। बाजारसे अखबार तो लेता आ। तू पास हो जाए उससे बढकर मेरे लिए और कौन सी खुशी होगी ? मैं ठीक हूँ बेटा बिलकुल ठीक हूँ। जा जरा जल्दी से लौटना।

जल्दी से... ।" "परिक्षा फल तो बाद में भी आ जाएगा माँ । तुम्हारी हालत ठीक नहीं है । तुझे अकेला छोड़कर मैं नहीं जा सकता"। मैंने किसी प्रकार बहुत साहस कर इतना कह पाया था । माँने फिर कहा :- "मै बिल्कुल ठीक हूँ पगले । अगर तूं इतना अधीर होगा तो जीवन की कठिनाइयों का सामना कैसे कर सकेगा । ऐसे कहीं हिम्मत हारते हैं ? जा मैं बिल्कुल ठीक हूँ । और हाँ जाते जाते जरा उमाँ को भेजते जाना।" मैं जाना नही चाहता था पर माँ का आग्रह कैसे टाल सकता था। जाना ही पडा। यह भी सोचकर कि मेरे अच्छे नम्बरों से उतीर्ण होने की खबर सुनकर, जिसका कि मुझे दृढ़ विश्वास भी था, सम्भवतः माँ का स्वास्थ्य कुछ ठीक हो सके। जाते जाते माँ ने फिर कहा "जरा उमाँ को भेजते जाना और जल्दी ही लौटना बेटा। जा मेरा आशिर्वाद तुम्हारे साथ है। भगवान तुम्हें सफल बनाएँ।"

उमा मिली तो उसने मेरी सफलता की कामना की। पर आज मेरे चेहरे पर उल्लास न देखकर वह पूछ बैठी "क्यों माँ की तबियत अधिक खराब है क्या ? तुम शहर जा रहे हो" ? "हाँ उमाँ ! आज मुझे बड़ा भयसा लगता है। मेरा दिल जैसे बैठा जा रहा है। माँ नें तुम्हे बुलाया भी है।" मैंने किसी प्रकार इतना कहा और शहर की ओर मुड़पड़ा। मेरे घर की ओर बढ़ती हुई उमाँ बोली "मेरी गाड़ी लेलो और जल्दी लौट आना। साथ में डाक्टर को भी लिवाते आना"। माँ ने जब उमा को देखा होगा उसे कितना अनन्द आया होगा ? उमाँ ने दवा पिलानी चाही पर उसने यह कहकर इनकार कर दिया "जाने-वाले को दवा की अवश्यकता नही होती बेटी ! हाँ, किशोर का ध्यान रखना। मेरे पीछे एक तुम्ही तो हो अन्यथा इस संसार में और उसका कौन है ?" "आप इतनी निराश क्यों हो रही है माँ ?" "बेटी ! अब मेरे दिन पूरे हो चुके हैं। मेरी सारी आशाएँ तुम्हारे उत्तर की राह देख रही हैं। बोलो ?" उमा विवश थी निःसंकोच होकर-कहना ही पड़ा मुझ नास्तिक को भी उन जैसे आराध्यदेव के लिए ही तो अपने हृदयको मन्दिर बनाना पड़ा हैं । माताजी । आप मुझें अपनी ही पुत्री समझकर अशिर्वाद दें कि इस योग्य बन सकने की मुझमें क्षमता आसके।"

और माँ मुसकुरा उठी थी ।

समाचार पत्रोंमें मैंने देखा । मैं प्रथम श्रेणीमें उत्तीर्ण हुआ था और उमा भी । मन आनन्द से भर उठा । पर माँ की याद आते ही सारी प्रसन्नता छिन्न भिन्न हो गई । फौरन डाक्टर को लेकर घर वापस लौटा । देखा घबड़ाई हुई उमाँ माँ के पास बैठी मेरी राह देख रही है । आते ही उसने डाक्टर साहब से उसे देखने के लिए कहा । माँ ने क्षीण आवाज में 'तब' तक पूछा- "पास तो हो गए हो न बेटा ?"

साहस बटोर कर मैंने उत्तर दिया "हाँ माँ प्रथम श्रेणी में पास हुआ हूँ और उमाँ भी।"

मैंने बढ़कर माँ के चरण छुए थे । उमाँ ने भी । माँ के दोनों हाथ आशीर्वाद के लिए उठे । चार पाई के दोनों ओर खड़े हम दोनों ने अपने शीश झुका दिए ।

"तुम दोनों सुखी रहों । उमाँ ? किशोर का ध्यान रखना नहीं तो तुम्हारे बिना यह राह ही भूल जायगा। तुम्हारा ही प्रकाश इसके राह के अँधेरे को दूर कर सकेगा । "

उमाँ ने मारे संकोच के एक बार मेरी ओर देखकर निगाहें नीची कर ली थी माँ ने फिर कहा था "नहीं तो यह अकेला भटकता ही रह जाएगा । इसे अकेला न...... ।"

माँ उस समय तक संसार छोड़ चुकी थी । उसके हाथ उठे के उठे ही रह गए थे। अधूरे वाक्य के कारण जो ध्यान इधर खिचा और देखा तो माँ भी साथ छोड चली थी। दोनों फूट फूट कर रोने लगे थे।

जब आसुओं की बाढ से मन की आग कुछ शीतल हो चली थी तो मैंने कहा था :-"उमाँ ! माँ भी साथ छोड चली। आज मैं सचमुच अकेला हूँ।" तब उमा ने जो कहा था वह आज भी याद है। उसने कहा था "अकेले कैसे पगले ! मैं भी साथ जो हूँ।"

"काटों से भरे इस पथ पर कहाँ तक साथ चल सकोगी उमा ?" और उमा चुप हो गई थी जैसे उत्तर सोच रही हो !

× × × × ×

आज कोई पर्व है। उमा कह गई है कि 'आज मैंने तुम्हारे लिए कुछ मिठाइयाँ बना रखी हैं। मैं अभी लेकर आ रही हूँ"। मन्न पूछने लगा है, "क्या फिर पुरानी कहानी दुहराई जा रही है ? फिर क्या होगा ?"

आज सोचता हूँ, पथ में भी तो मंजिले होती हैं ? एक सीमा होती हैं जहाँ आदमी सराय में क्षण के लिए ठहरता है। आराम करने के लिए ! पिछली मंजिल पर एक नजर डालता है। थकावट दूर हुई तो ठीक है । न भी हुई तो भी तो उसे जीवन का यह सफर पूरा तो करना ही है !

क्या यह भी आवश्यक है कि पथ का प्रत्येक राही जिसने साथ ही सफर किया है, साथ ही साथ सफर करता भी रहे ! कितने हैं जो अन्त तक साथ चल सके हैं। आने वाले भी क्या साथ चल सकेंगे ? इसमें भी आज सन्देह ही लगता है। इस लिए क्या प्रत्येक "माइल स्टोन" हमें अपना बना सकेगा ? हम स्वयं भी किसे अपना बना सके हैं। फिर आनेवाली सरायों से मोह क्यों ? शायद इसी लिए कि क्षणेक उनसे सुख तो मिला ही है । और इस लिए भी कि हमारे बिना उनका अस्तित्व ही क्या ?

× × × ×

पर वे हमारे हैं जो हमारे लिए हैं। राह के वे साथी भी जिन्होंने प्रारम्भ होते ही पथ का अन्त भी कर दिया । और वे भी जो कुछ दूर साथ चले । वे भी तो अपने ही होंगे जो आनेवाले हैं । इस लिए किसी से आसक्ति क्यों अनासक्ति क्यों ? हम सब के सब तो पथ के साथी हैं ।

और उमाँ ?

देखें कब तक साथ चलना होगा । नहीं नहीं, अबतक साथ दे सकेगी। जीवनका पथ बड़ा लम्बा है । बड़ा बिकट है । इसपर चलनेके लिए तो अपने को भी समर्पित कर देना पड़ता है ।

• • •

भारताचा अमर-ग्रंथ 'भगवद्गीता' व तिचें रशियन भाषांतर

[ले. एन् अनिकेव्येव]

[एका रशियन वैद्यक शास्त्राच्या अभ्यासूनें भगवद्गीतेचें हें केलेलें मूल्य-मापन विशिष्ट संप्रदाय विरहित, अतएव फार महत्वाचें आहे. त्याबद्दल त्यांस धन्यवाद !—संपादक]

प्रत्येक राष्ट्राच्या आध्यात्मिक वारसांत असे कांहीं मानवी विचार-संपदेचे महद्ग्रंथ असतात कीं ते त्या राष्ट्राला विशेषेंकरून प्रिय व पवित्र असे होऊन राहतात आणि सतत श्रद्धा व स्फूर्ति यांचे ते आदि-स्थान झालेले असतात. अशा अमर ग्रंथांपैकीं कांहीं साऱ्या मानवजातीची मान्यता पावलेले आहेत आणि अशा ग्रंथांपैकीं भारतीय लोकांचा अमर-ग्रंथ 'भगवद्गीता' हा निःसंशयपणें एक होय.

भगवद्गीतेचें रशियन भाषेंतील संपूर्ण भाषांतर १९५६ सालीं प्रसिद्ध झालें. हें भाषांतर मूळ संस्कृत वरूनच शास्त्रवेत्ते यो० स्मिनोव यांनीं सतत वीस वर्षें खपून केलें. ते अरखाबाद येथें तुर्कमेन विज्ञानधामातर्फे प्रसिद्ध करण्यांत आलें.

सोविएत वाचकांना भगवद्गीतेच्या परिचयानें, मानवी संस्कृतींत भारतीय लोकांनीं टाकलेल्या भरीची अधिक चांगली कल्पना येऊं शकेल, आणि भारतीय लोक आणि सोविएत लोक यांच्या आत्मिक विकासांत केवढें साम्य आहे, हें त्यांना समजून येईल. रशियन भाषांतराचें हें महत्व व आशय लक्षांत घेऊन भाषांतरकारानें हें पुस्तक भारतीय व सोविएत लोकांच्या बंधुभावाला अर्पण केलें आहे.

भगवद्गीतेंतील ज्या तत्वांनीं व प्रमेयांनीं जागतिक मान्यता व अधिकार प्राप्त केलेला आहे त्यांच्याबद्दल सर्व साधारण सोविएत वाचकाला विशेष आस्था वाटेल. या तत्वांवर व समस्यांवर प्राचीन काळापासून भारतांत व गेल्या दीडशें वर्षांपासून पाश्चात्य देशांतहि सतत चर्चा व वादविवाद चालू आहे. जुनी म्हणच आहे कीं, 'फळांनीं भरगच्च भरलेलेंच झाड लोक नेहमीं हालवीत असतात.' ती म्हण या ग्रंथाच्या बाबतींत यथार्थपणें लागू होते.

मानवी जीवनाचा अर्थ काय, व्यक्तिमात्राचा समाजाशीं संबंध कोणता, कर्तव्य आणि मोह यांचा संघर्ष, तसेंच मुक्ति आणि प्रयोजन यांच्यातील संघर्ष, यांतून मार्ग काय, हे प्रश्न सोडविण्याच्या तत्वप्रचुर साहित्याचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे भगवद्गीता होय. भगवद्गीतेच्या महत्वाविषयीं स्मिनोव असें म्हणतात कीं, मानवी जीवनांतील नैतिक-घटक हा विश्वव्यापी मानवी प्रश्न आहे, असा प्रारंभ करून त्या विवेचनाचा विकास व्यक्तिमात्राला आपलें जीवन विश्वव्यापी नैतिक दंडकां-पुढें समर्पण करावयाला पाहिजे, या मुद्यापर्यंत येणारा भगवद्गीता हा अत्यंत प्राचीन-साहित्य-अमर ग्रंथांपैकीं एक आहे. या कारणास्तव त्याचें आध्यात्मिक व तत्वज्ञानविषयक मूल्य कमी होऊं शकत नाहीं.

शास्त्रवेत्ते स्मिनोव यांचा पेशा कांहीं भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास हा नव्हे; तर वैद्यक हा आहे. पण कदाचित् असेंहि असण्याचा अधिक संभव आहे कीं त्यांच्या प्रदीर्घ आणि समृद्ध अशा जीवनामुळें त्यांना भगवद्गीतेचा खोल आशय समजूं शकला, आणि त्यांतील भावार्थ ते व्यक्त करूं शकले. भाषांतरकारानें या पुस्तकाला जोडलेल्या समग्र-अर्थवाही प्रस्तावनेवरून आणि सविस्तर भाष्यावरून भाषांतरकाराची व्यापक तत्वज्ञानविषयक व भाषाशास्त्रविषयक विद्वत्ताच दिसून येत आहे, असें नव्हे तर मूळ साहित्याच्या भावार्थांतहि त्यांचा किती खोलवर प्रवेश झालेला आहे, याचीहि कल्पना करतां येते.

भगवद्गीतेच्या काव्यात्मक व भाषात्मक स्वरूपाचें त्यांनीं केलेलें सूक्ष्म विश्लेषण, तसेंच भगवद्गीतेच्या विविध आवृत्त्यांचें त्यांनीं केलेलें संशोधन यावरून भारतीयांनींहि प्रतिपादन केलेल्या मताप्रमाणेंच त्यांचेंहि बहुतांशी मत झालें कीं, विवेचन करण्यांत आलेल्या तत्वज्ञानविषयक, धार्मिक व नैतिक सिद्धान्तांवरील हा अमर साहित्यग्रंथ म्हणजे सर्वांगीण वा सकलांगी ग्रंथ होय. कांहीं पाश्चात्य संशोधकांनीं—आर. गार्बे, एम विंटरनित्स, श्रोअडर, वगैरेंनीं असा दावा केला आहे कीं, भगवद्गी-तेंतील निक्षेपणामुळें तो क्लिष्ट, संस्कृतप्रचुर व पाल्हाळिक वा अलंकारिक झाला आहे व त्यांतून जागतिक दृष्टिकोनाच्या प्रश्नांवरील सुसंगतवार वा क्रमशीर कल्पना व्यक्त होत नाहींत. **हा दावा शास्त्रवेत्ते स्मिनाव यांनीं खोडून काढला आहे.** आपल्या प्रस्तावनेंत ते म्हणतात कीं काव्यांतील पाल्हाळानें किंवा निक्षेपणानें काव्याच्या साकल्यामध्यें व्यत्यय येत नसतो. शेक्सपिअरच्या नाटकांतील पाल्हाळानें त्याच्या नाटकांच्या साकल्याला वैगुण्य येत नाहीं. पाल्हाळ ही कांहीं प्रशंसनीय गोष्ट नव्हे. तरी ते भगवद्गीतेंत फार थोडे आहेत आणि आज शेंकडों वर्षें लोक मुखोद्गत करूनच ओघरूपानें इतक्या तीव्रपणें लोकांच्या मनांत कोरलेले आहेत कीं तिच्या विविध स्वरूपांच्या वेगळे-पणाला कांहीं अर्थ उरलेला नाहीं व त्यांकडे कोणी फारसें लक्षहि देत नाहीं."

भगवद्गीतेमधील मूलभूत तत्वज्ञानविषयक आशयाच्या साकल्या-वरील स्मिनोव यांच्या मतांमुळें त्यांनीं आपल्या भारतीय सहकाऱ्यां-प्रमाणेंच असें जाहीर केलें आहे कीं, भगवद्गीतेची भाषा व शैली यावरून ती आद्य संस्कृत साहित्याच्या वर्गांत मोडते आणि उपनिषदांना ती जवळची आहे.

• • •

Brahmachariya as Understood

By Gotama—

[This following is a Reprint in **Part** of our Paper once read as the X Indian Science Congress at Lucknow. It is an interesting study in comparative study of Buddhism and Hinduism. The first part is reproduced here. The remaining part will be published at the next month.]

—Editor

The word "Brahmachariya" as used by Gotama is not coined by him. It long existed before him and had a great significance. After his enlightenment, *i. e.*, when he realised the Sambodhi, he wanted to retire into solitude and lead the life of a Pacceka Buddha. He thought that the doctrine, that he had discovered, was too profound and subtle and his attempts to impress it on a people, full of worldly thoughts and immersed in craving (तण्हा) were sure to end in smoke. But then there goes to him the Hindu god Brahma and requests him not to ruin the world by his resolve, but play the role of a samma Sambuddha (Fully Enlightened Buddha,) who on reaching Buddhahood propagates the Dhamma among the people and carries on the work of salvation. If the work of carrying the message of relief is to be done, there ought to be a band of faithful and disinterested persons, who have no attachment for wordly pleasures, who have become Arhats, who have put an end to their round of births or deaths and who would then identify themselves with the Samsara of the world, with universal feelings of love, rejoicing, compassion and equanimiy. It is to prepare a Fraternity (Samgha) of this type, that Gotama instituted his Brahmachariya. Hundreds of times does the word ' Brahmachariya ' occur in the Tipitaka. In the Mahavagga, for example, at the time of conferring the Upasampada ordinatiou on the Five Bhikkhus, the Blessed One utters the follwing sentence :—

" एथ भिक्खवो, स्वाक्खातो धम्मो, चरथ ब्रह्मचरियं, सम्मा दुक्खस्स अन्तकिरियायाऽति "— (महावग्ग,) " Come on, oh Bhikkhus, well-taught is the Doctrine, practise the Holy Life for the utter extinction of suffering." Again the followiug statement is ofteu repeated :—

(सो) पहितत्तो विहरन्तो न चिरस्सेव यस्सत्थाय कुलपुत्ता सम्मदेव अगारस्मा अनगारियं पब्बजन्ति तदनुत्तरं ब्रह्मचरियपरियोसानं दिट्ठेव-धम्मे सयं अभिञ्ञाय सच्छिकत्वा उपसम्पज्ज विहासि । (मज्झिम-वत्थूपमसुत्त)

"(He) dwelling strenuous, he speedily knew for himself, realised and attained in this present Life to that ultimate object of the Holy Life, for the sake of which noble youths withdraw from home to homelessness." Again in the Sutta Vibbanga, Sariputta contemplates in his mind, as to how the " Brahmachariya," instituted by Gotama will be of a long duratioa (चिरट्ठितिकं).

These references are sufficient to show that the word " Brahmachariya " was used by Gotama with reference to the Life of the Bhikkhu in general- In fact, the monasticism that Gotoma founded, was called by him by that name, since in his opinion that life was the best possible one for the attainment of the goal before him. To ascertain the exact meaning of this word " Brahmachariya " is the object of this article. To do this, it would not suffice taking my stand upon the interpretation of the word as is found in the Tipitaka alone. Here I must make clear one position which is often overlooked. Buddhism—at least the primitive Buddhism—was never something quite alien to the then— existing Aryanism. The present tendency to look down upon the Buddha and his Dhamma as antagonistic to Hindnism ought to be deprecated. The Buddha has never posed himself for a Prophet. He never pretends to be the Founder of a Religion. He was born in India, had breathed the Indian atmosphere, was grounded in the beliefs of the Indians of his times and thus even in the presentation of his religion he has not given us anything radically opposite to that of Aryanism. To be brief, his religion of the Upanishads with modifications and his ideas of Brahmohariya and asceticism were largely influenced by the orders and the Ashramas that had long obtained currency in Northern India. It is, therefore, necesary to take a review of the Religious Life of the Hindus, before we can appreciate Gotama's ideas of Brahmachariya—divergences and similarites. A historical survey of the vedas, the Brahmanas the older Upanishads, and the later Dharma sutrani —like those of बौधायन, आपस्तम्भ, गौतम and others is absolutely essential. In one word, we must look at it from anthropological point of view.

The Vedas

When the Indo-Aryans, the simple, bold and enterprising people, the पञ्चजन mentioned in the VI Mandala, lived by agriculture and pasture of the fertile banks of the Indus and its tributaries, they must have led a very interesting and pleasing life. The Rg. Veda in its simple and natural way describes that life. The Rishis of those times were practical men of the world. Majority of them lived in homes in the jungles, as the country must not have been cleared off. Looking to the nature of religion that is presented in the Rg Veda, we discover it to be the worship of Nature in her most imposing and sublime aspects. "Nature is throughout Divine." There are divinities like the Indra, Agni, Soma, Varuna and the duty of the Man is to be humble and sincere before the mighty God. There ought to be Faith. Their worship resolves itself into two sets of acts ;—Oblation and

Prayer. There is as yet no rehearsal of the Sacred Texts or vows, which may be construed as ascetic practices. One, however, hears of मुनि, the ecstatic enthusiast, who is considered to hold intercourse with the gods. But the true service of the gods is sacrifice, accompanied by invocations. In fact, this was quite in fitness of things, since the "Religion of the Veda travels from Nature up to Nature's God." The X Mandala, however, which is later, according to Scholars, recognises the Brahmachari. In fact there is a hymn, that glorifies him. "The Brahmachari goes on engaged in duty; he is a member of the God's own body, through him बृहस्पति obtained his consort." In the Atharva Veda, which too is later, fabulous power are attributed to the Brahmachari. "He is said to be quickening both the worlds. The gods are joyful is him. He has established the earth and the sky." The word Brahmachari is applied with reference to the Sun, who organises the world under the derection of the supreme deity and acting under the orders of his Acharya.

The Brahmanas

If we did not get anything specific about Brahmacharya except one or two passing notices, we find the idea underlying Brahmachariya, fully elucidated and worked out as we pass on to the other Epoch—we mean the epoch of the Brahmanas. Here the geographical limits are changed. The Aryans have gone to the east, the vast and fertile plains of Hindustan. The order of the priesthood has asserted itself more rigorously. The language of the hymns too seems to be quite unintelligible to the multitude. Thus there arose a sacred language and the Vedic Religions became, as it were, stereotyped. The theology is, in essence, the same; but the office of the priesthood became a distinct profession; the Brahmana, the man devoted to prayer and science of theology, is a member of a caste and because of his birthright is qualified to perform the rites of religion. The ritualism assumed the highest importance and thus the Karmakanda held absolute sway over the people. The science (विद्या) became so complex, that it required to be taught and hence the necessity of tuition. Religious studentship is, therefore, introduced in the right sense of the word Brahmacharya. The religious studentship was generally shorter, although sometimes it was a protracted one. Several classes of priests had different discipline. In the important and the oldest Brahmana, the Satapatha, the story is given of शौचेय saying thus to his Guru: "Here are logs for fuel: I will become thy pupil, Reverend Sir." "Come, enter my pupil." The pupil was then required to say, "I have come for Brahmacharya." Then the Teacher performed the Upanayana ceremony. He made him consigned to Prajapati. He was committed to the care of water and plants, to heaven and earth and to all others. The Brahmachari was asked to sip water, put on fuel and was asked not to sleep, these three being respectively symbolical for creating vigour, enkindling his mind with holy thoughts and not to suffer death. Again, "The Brahman delivered the creatures over to death, the Brahmachari alone, it did not deliver over to him." The same account we find about the Brahmachari in the Aitareyya Brahmana and Taittariya Brahmana. Brahmanism therein is ritualistic and the rites of religion are the real deities. The sacrifices became more complex. A great many of these sacrifices required animal victims. Thus regarding the Brahmanic period, it may be noted—that ritualism and formalism came to the forefront and the gods returned into shade. The Brahmana became a member of a caste and a sacred Language and Literature were formed. Brahmacharya naturally was introduced and it had for its main object—the study of the Vedas.

The Upanishads.

While Ritualism seems thus to have been fully developed and elaborated, thinking minds naturally revolted against its excess and absence of elavated feelings. A reaction was bound to take place against the Karmakanda and the sacerdotal aristocracy. The stupendous system of rites, the entire realm ol observances independent of gods, set many reflecting minds to seek some other way. So while the courts of enlightened and learned kings, like those of विदेह काशी and the कुरुपाञ्चाल were the principal seats of learning while learned priests were retained in those courts for the performance of sacrifices, while learning was in full swing in the Parishads, while students like श्वेतकेतु went to the Parishad of the पाञ्चाल्स for their education, while individual teachers established private schools, discover there we other speculation of a bolder type. Thinking minds began to doubt very seriously the validity of ritualism to attain heaven and Apavarga. The Upanishads taught the doctrines of a universal soul that of creation, of transmigration of soul and of final beatitude. The peculiarity of these speculations is that these have been given a start by the क्षत्रियस and they carried them with so much vigor and success that even the Brahmanas had to go to them and learn something of the new wisdom. Thus irrespective of caste, the teachings were taught: and herein the word Brahmacharya is introduced. Householders and theologicians held discussions about the self and the Brahman. Even persons of doubtful birth like सत्यकाम जाबाल go to उद्दालक आरुणेय्य to learn the nature of the Universal Being. The Religious studentship was, in this conection found to be an absolute necessity. Even Indra too is said to have submitted himself to this studentship for one hundred years under प्रजापति. The periods of studentship were extended to 12, 32 and in some cases the whole of Life (नैष्ठिक ब्रह्मचर्य). This religious spirit thus underwent a change from extreme ritualism to meditation, solitude, forest life, mendicancy and emancipation by मोक्ष. No doubt the hold of Brahmanism was too tight to be loosened, yet side by side there were people who had engaged themselves in solving the mysteries of the creation and would thus openly oppose the कर्मकाण्ड. Worldly life was regarded as too busy and noisy, too much tempting and hence renunciotion was prescribed. To be brief the following may be said to be the peculiarities of the Brahmana and the Upanishad Periods. (Incomplete)

Regd. No. B. 5434

Statement about ownership and other particulars about newspaper "THE DHARMA-CHAKRA" to be published in the first issue every year after the last day of February.

FORM IV (See Rule 8)

1	Place of Publication :—	"Sugata Nidhan," 15th Khar Rd., Plot No 463, Khar, Bombay No. 21.
2	Periodicity of its Publication :—	Monthly.
3	Printer's Name :—	Prof. Narayan Keshav Bhagwat.
	Nationality :—	Indian.
	Address :—	"Sugata Nidhana," 15th Khar Road, Plot No 463, Khar, Bombay No. 21.
4	Publisher's Name :—	Prof. Narayan Keshav Bhagwat.
	Nationality :—	Indian.
	Address :—	"Sugata Nidhana," 15th Khar Road, Plot No 463, Khar, Bombay No. 21
5	Editor's Name :	Prof. Narayan Keshav Bhagwat.
	Nationality :—	Indian
	Address :—	"Sugata Nidhana," 15th Khar Road. Plot No 463, Khar, Bombay No 21.
6	Names and addresses of the individuals who own the newspaper and partners or shareholders, holding more than one percent of the total capital.	No Partners, nor Shareholders, but the Proprietor.

I, Narayan Keshav Bhagwat, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Dated 12th March 1958

(sd.) N. K. Bhagwat.

World
Religion
Supplement

धर्मचक्र

वर्ष १० वें] [अंक ९ वा
१५ एप्रिल १९५८

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. X—9)
15th April 1958

महाराष्ट्रांत २३ मार्चला प्रवेश केलेले विनोबा !

अक्षरशः चन्दनाप्रमाणें झिजणारे सन्तमहात्मे विनोबा !

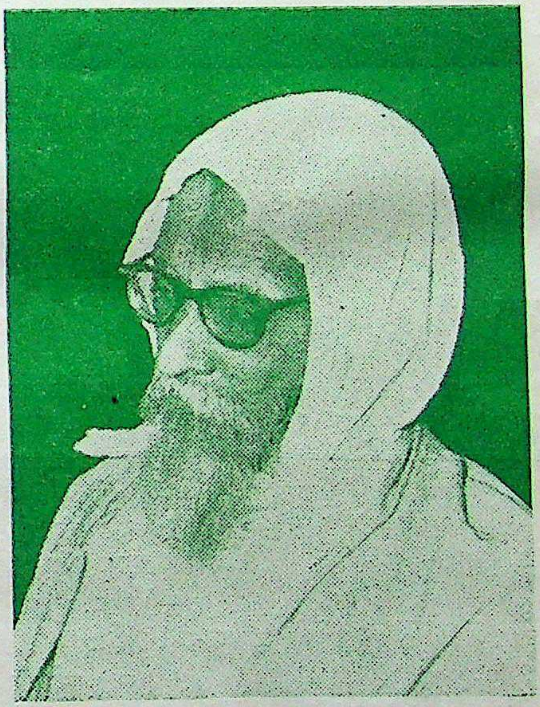
★ भूमिहीनानां भूमि देऊन त्यांचें जीवन संघर्षहीन करण्यास झटणारे विनोबा !

★ " सारें जुनें जीवन राग, द्वेष, मानापमान, रीतिरिवाज, कोणाला डाव्या बाजूला बसवायाचें, कोणाला उजव्या बाजूस, पंक्तींत कोणाला पहिल्यानं बरबर बसवावयाचे, तर कोणाला दुसऱ्या **या सर्व गोष्टी यापुढें चालणार नाहींत.** "

★ समाजाची आमूलाग्र क्रान्ति करण्यास सज्ज झालेले विनोबा.

" तया ऐसे दूसरे । आम्हां पढियन्ते सोयरे । नाहींच गा साचोकारें । तुझी आण पांडवा ! " ॥

ज्ञानेश्वरी

या युगांतले कल्याणमित्र **आचार्य श्री विनोबा**

Vinoba, the saviour of the Landless, the Leveller of the Society, the Seer and the Rishi, the Bhikshu with a begging bowl !

Thrice Blessed are they, who listen to him and who benefit themselves by his advice!

[ब्लॉक : मुंबई सरकारच्या प्रसिद्धी खात्याच्या सौजन्यानें]

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी-हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

• दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. •

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :
प्रा. ना. के भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)
प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष १० वें] १५ एप्रिल, १९५८ [अंक ९ वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणी दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)
अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

वर्गणीदारांना आग्रहाची विनंति

(१) वर्ष सुरू होऊन आठ महिने झाले. म्हणून वर्गणी पाठविण्याची कृपा करावी.
(२) बिल कलेक्टर नसल्यामुळें वर्गणीदारानींच वर्गणी पाठविल्यास आभारी होईन.
(३) स्मरणार्थ पत्रें लिहून विनाकारण पोष्टांचा खर्चहि वाढवूं नये, ही प्रार्थना.
(४) "धर्मचक्र" आपल्या सहकार्यावर व सहानुभूतीवर अवलंबून आहे.
(५) कांहीं अडचण असल्यास तसें कळवावें उत्तर यावें, ही विनंति.
(६) व्ही. पी. करण्यास भाग पाडूं नये.
—संपादक

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष १० वें] 15 एप्रिल १९५८ [अंक ९ वा

अविद्या

तूं दिससि तसारे नससी—मायावी कपटी असमी ॥
जरि तुझ्यावरि न भरंवसा ठेविते तरी सुखि होते ।
मज अनित्य नित्यचि भासे अपवित्र पवित्रचि दिसे ॥ ध्रु ॥
दुःखांत सुखचि मज लागे मी नसे तशी मी वागे ।
हा क्लेश अविद्या भारी दुःखास सर्व विस्तारी ॥ २ ॥
परि ओळखिले हिस आतां चित्तासि येइ शांतता ।
तूं द्रष्टा साक्षी त्राता निंदिलें व्यर्थ मी तुजसी ॥ ३ ॥

— अखेर

[अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या

अर्थ : शरीर हें अनित्य असून त्याच्या ठिकाणीं नित्यत्वाची बुद्धि होणें, अशुचि शरीर असतां-मांसमूत्रानें भरलेलें असतां-शुचि मानणें, दुःखदायक असतां सुखदायक मानणें, हें शरीर अनात्मक असून शरीरालाच आत्मा मानणें, हीच अविद्या, मोह किंवा विपरीत ज्ञान होय.

पातंजल योगसूत्र साधनपाद-५]

संपादकीय

फेब्रुवारीच्या ९ तारखेस मुंबईस व्ही एट नामच्या डेमोक्राटिक प्रजासत्ताकाचे अध्यक्ष डॉ. हो. चि. मिन्ह सायंकाळी मुंबईस आले. व्ही एट नाम हें आग्नेयकडील सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वाचें एक राज्य आहे. अध्यक्षांचें चरित्र अतिशय बोधप्रद आहे. हो. चि. मिन्ह याचा व्हिएतनामी भाषेत "बुद्धिवान्" असा अर्थ होतो. त्यांचा जन्म 'किम–लीन' येथें झाला. १९१३–१६ पर्यंत ते फ्रेंच व ब्रिटिश व्यापारी जहाजावर खलाशी व नोकर होते. जेव्हां व्हर्साय येथें शांतता-परिषद भरविण्यांत आली तेव्हां परिषदेच्या प्रतिनिधीकडे त्यांनीं हिंद–चिनी राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्याची तरफदारी करणारा एक खलिता पाठविला. व्ही. एट्. नामच्या विविध राजकीय चळवळींत भाग घेऊन ते राष्ट्रांकरितां भांडत असत. इ. स. १९२७ मध्यें वसाहतवादी सरकारनें त्यांना त्यांच्या गैरहजेरीमध्यें देहान्ताची शिक्षा फर्मावली. त्यांचें सर्व जीवन संघर्षमय आहे. शेवटीं इ. स. १९५४ सालीं मार्च ते जुलै या काळांत जेनिवा येथें भरलेल्या परिषदेंत संमत करण्यांत आलेले हिंद-चीनमधील युद्धसमाप्तीबद्दलचे करार म्हणजे 'शान्ति फौजां'च्या यशांतील महत्त्वाचा भाग होय. या राष्ट्रीय स्वातंत्र्यानंतर व्ही एट् नाममध्यें शांतता प्रस्थापित झाली. जनतेनें 'लाओ-यांग' पार्टीच्या नेतृत्वाखालीं अर्थव्यवस्थेची घडी बसविण्याचा आणि संस्कृतीचा विकास करण्याच्या कार्याला आरंभ केला. इ. स. १९५५ मध्यें सप्टेंबर महिन्यांत हो. चि. मिन्ह हे व्हिएट नाम 'पितृभू' आघाडीचे सन्माननीय अध्यक्ष निवडले गेले. अशा रीतीनें राष्ट्राकरितां स्वतःच्या सुखाकडे किंवा दुःखाकडे न पाहतां लोककल्याणाचें कंकण हातीं बांधलेला व आमच्या भारतीय संस्कृतींत वाढलेला, सुपुत्र भारतांत आला. तेव्हां अखिल भारतीय प्रजेनें त्यांचें सहर्ष स्वागत केलें. म्हणून मुंबईस आल्याबरोबर त्यांनीं जें भाषण केलें त्यांत ते म्हणाले, "दिल्लीला भेट दिल्यानंतर व तुमचे राष्ट्रपति व लोकप्रिय पंतप्रधान यांची भेट घेतल्यानंतर **गांधीजींचा जन्म ज्या राज्यांत झाला त्या राज्याच्या राजधानीला** भेट देतांना मला अतिशय आनन्द होत आहे. स्वातंत्र्य चळवळींत मुंबई शहरानें फार मोठा वाटा उचलला आहे. आज आम्ही व्ही एट नाममधील लोक आमच्या राष्ट्राच्या एकीकरणासाठीं शांततामय व लोकशाहीच्या मार्गानीं प्रयत्न करीत आहोंत. त्यांत तुमच्या राष्ट्राच्या सहाय्याची आम्हाला फार जरूरी आहे." व्हीएटनाम हें बुद्धसंस्कृतीचें महत्त्वाचें केन्द्र आहे. अध्यक्षांचें, मुंबईनें विविध कार्यक्रम आंखून, उत्साही स्वागत केलें. तारापोरवाला 'मत्स्यसंग्रहालय,' आरेकॉलनी वगैरे त्यांना दाखविण्यांत आलीं. कमला-नेहरूपार्कवर त्यांना मुंबई नगरपालिकेतर्फे मानपत्र अर्पण करण्यांत आलें, त्यांच्या या आगमनानें आमच्या भारतीय संस्कृतीला एक प्रकारचा उजळा मिळाला आहे. भारतानें व्ही एटनामच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला आहे. आज जीं राष्ट्रें दुरावलीं होतीं, पण जीं संस्कृतीनें एकजिनसी आहेत, अशांची भेट होणें व ऐक्याची भावना बद्धमूल करणें, हें आमचें आद्य कर्तव्य आहे. व्ही एट नामच्या आंगीं जो कणखरपणा व एकोपा आहे व एकधर्मामुळें जी आत्मीयता त्यांच्यांत आहे, ती आमच्यांत नाहीं. आज त्यांनीं आमच्या सहाय्याची अपेक्षा केली हें खरें; पण 'आम्ही तें त्यांना देण्यास योग्य आहोंत कां' याचा प्रत्येकानें विचार केला पाहिजे. एका पक्षानें मदत करण्याचें ठरविलें कीं, दुसरा पक्ष विरुद्ध दिशेनें वर्तन करणार! भारतांतील जातिभेद, वर्णभेद, प्रान्तभेद इत्यादीमुळें भारताबद्दल भीति वाटते. त्यामुळें राष्ट्रीय जीवनांतील शुचिता, निःस्वार्थीपणा व परमसहिष्णुता यांचा अभाव वाढत्या प्रमाणावर दिसून येत आहे. बाहेरचा पाहुणा मोठ्या भावनेनें आपल्या घरीं येतो व त्याला आमच्या घरची स्थिति ठाऊक नसल्यानें तो आमच्याबद्दलचा मोठा ग्रह करून घेतो. 'स्वतःकरितां नव्हे पण दुसरे आम्हास मानतात' म्हणून तरी भारतीयांनीं उत्तम रीतीनें वागून राष्ट्रकल्याणाचा धडाडीनें पाठपुरावा केला पाहिजे व बाहेरच्या लोकांचें आपणाबद्दलचें मत दृढ करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. पण हें होणार कसें व केव्हां? कांहीं झालें तरी आमच्या भारताला मोठमोठीं राष्ट्रें भेट देत आहेत, हें आपल्या भारताच्या पूर्वपुण्याईमुळें घडतें. आमच्या कमाईचें फळ हें नव्हे, हें त्रिवार सत्य. आम्ही व्ही एट नामच्या अध्यक्षांचें अभिनन्दन करतों व त्यांनीं आमच्याबद्दल जे गौरवोद्गार काढले, ते त्यांच्या उदात्त व उदार अन्तःकरणाचे द्योतक आहेत, असेंच आम्ही म्हणतों. ते आपल्या राष्ट्राचे कर्णधार म्हणजे पर्यायानें आपल्या राष्ट्राचे मुख्य होत. जर व्ही एट नाम हें राष्ट्र आजच्या थोर पदाला पोहोंचलें आहे, त्याचें कारण त्यांचा बौद्धधर्म होय. ज्या ज्या विविध-अवस्थान्तरांतून ह्या चिमुकल्या राष्ट्राला जावें लागलें, त्या त्या अवस्थांतरांत त्याला बुद्धधर्मानें थारा दिला. बुद्धाच्या उदात्त व नैतिक शिकवणीनें त्यांच्या वाङ्मयावर फार खोलवर परिणाम केला. व म्हणून जीवन जगण्याच्या नवीन नवीन कल्पना त्यांनीं वाङ्मयांतून निर्माण केल्या व त्यांचा आविष्कार त्यांच्या लोककथा, काव्य, आणि नवलकथा यांच्यांतून झालेला दिसतो. मैत्री, करुणा, मुदिता व उपेक्षा यांच्या पायावर तें राष्ट्र आज वरवर येत आहे. आम्हीं भारतीयांनीं ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. आमच्या भारतांत लाखों मागासलेल्या लोकांनीं बुद्धधर्मांचा स्वीकार केल्याबरोबर भारतीयांच्या ऊष्ण प्रश्वासाचे फवारे त्यांना होरपळण्यास सज्ज झाले आहेत. अशा असहिष्णु लोकांकडून व्हिएटनामच्या अध्यक्षांनीं कोणत्या सहाय्याची अपेक्षा करावी? उलट आम्हींच त्यांना विनंति करतों कीं, आमच्या भारतीय प्रजेचें जीवन शुद्ध करण्यास त्यांच्या बुद्धधर्माच्या शिकवणीनें आम्हास मदत

करावी ! परोपकाराय सतां विभूतयः । आम्हीं अध्यक्षांचें व त्यांच्या राष्ट्राचें अभिनन्दन करतों.

× × ×

दुसऱ्या एका विख्यात पाहुण्यांनीं आमच्या भारताला नुकतीच भेट दिली व ते मुंबईलाहि आले. मुंबापुरी हें महाराष्ट्राचें नाक आहे. अफगाणिस्तानचे राजेसाहेब झहीरशहा यांनीं मुंबईस भेट दिली त्यावेळीं त्यांना नगरपालिकेनें कमला नेहरू पार्कवर मानपत्र दिलें. त्याला उत्तर देतांना राजेसाहेब म्हणाले—"भूतपूर्वकाळीं एशियांतील राष्ट्राचें एक समान ध्येय होतें व त्या योगानें एकमेकांत तीं राष्ट्रें मैत्री निर्माण करीत असत व त्यांनीं ती आपली मैत्री अद्यापहि कायम ठेवली आहे. आशियांतील अन्तरराष्ट्रीय धोरण तटस्थतेच्या ध्येयावर बसविलें असून त्यायोगानें लोक प्रेमबद्ध झाले आहेत व ह्या कार्यप्रान्तात आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक अंगांची भूमिका फार मोठी आहे." राजेसाहेब पुढें म्हणाले—"जगताच्या या भागांतील जनता अज्ञान, दारिद्र्य व रोगराई यांच्या समस्यांत सांपडली आहे. आपले परस्पराचें प्रेममूलक जे संबंध आहेत त्यायोगानें हे प्रश्न सोडविण्यास आम्हीं समर्थ होऊं व "सर्व एशियाचें एक स्वतंत्र राष्ट्र," ह्या ध्येयानें आम्हां सर्वांना स्फूर्ति उत्पन्न व्हावी. या आकांक्षाची परिपूर्ति जागतिक शान्ती राखण्यावर अवलंबून आहे व सहकार आणि मैत्री ह्या गोष्टी आवश्यक होत." भारत व अफगाणिस्तान यांच्यामधील मैत्रीसंबंधानें बोलतांना राजे झहिरशहा म्हणाले— "वसाहत वादाच्या काळापासूनहि पूर्वी कित्येक शतकें पर्यंत ह्या देशांतील संबंध हार्दिक स्वरूपाचे आहेत. भारतीय अग्रणींशी व्यक्तिशः संनिकर्ष, ही एक माझ्या आवडीची व सौख्याची बाब होऊन राहिली आहे. भारतीय जनतेनें आपली उन्नति करून घेऊन त्याच जनतेनें जो आपला वाटा उचलला आहे, तें पाहून तर मला फार समाधान होतें." अशा रीतीनें अफगाणच्या राजे साहेबांनीं भारताबद्दल फारच मोठे व गौरवपर उद्गार काढले. नगरपालिकेचे मेयर श्री. दोंदे म्हणाले—इतिहासपूर्वकाळापासून कित्येक शतकापर्यंत या दोन देशाचे जे प्रेमाचे व बंधुभावाचे संबंध जडले आहेत त्यांचें कारण त्या दोन देशामध्यें वांशिक, सांस्कृतिक व ऐतिहासिक सादृश्यें आहेत. दोन्ही देशांची कला व संस्कृति याचें समानभूमिकत्व हें वरवर पाहणारालाहि दिसून येणारें आहे. अफगाणिस्थानाच्या शैक्षणिक प्रगतीचा उल्लेख करून महापौर म्हणाले—"त्या देशांत 'सर्वांना शिक्षण दिलें तरच राष्ट्र सुखी होतें' या तत्वावर सर्वत्र शैक्षणिक सुधारणा आज सुरू आहेत." काबूलविश्वविद्यालयांत संस्कृताच्या अभ्यासास स्थान आहे, ही गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे. राजेसाहेबांनीं आपल्या मुक्कामांत हिंद सायकल एजन्सीचा कारखाना पाहिला "भारत–अफगाणिस्तान मैत्री" या संस्थेच्या विद्यमानें राजेसाहेबांचें ताजमहाल हॉटेलमध्यें स्वागत करण्यांत आलें. एकंदरींत अफगाणिस्तानच्या राजेसाहेबांची भेट ही राष्ट्राच्या इतिहासांत फारच सूचक घटना आहे. 'भारत सर्वांचाच मित्र आहे' ही गोष्ट अशा प्रसंगीं दिसून येतें. "Friendship to all with malice to none" हें तत्व भारतानें पाळलें आहे. त्यांतच त्याच्या संस्कृतीचें रहस्य सांठविलें आहे. मागील दोन तीन वर्षांत मध्यपूर्वीच्या मुस्लिम देशाचे राजे व प्रमुख राजकारणी पुरुष भारताला भेट देऊन गेले व ही गोष्ट सर्वांच्या डोळ्यांत भरण्यासारखी आहे. आम्हीं राजेसाहेबांचें नम्रतापूर्वक अभिनन्दन करतों व या दोन देशाच्या सहकारानें एशियाच्या सर्वांगीण कल्याणाचा मार्ग सुकर व्हावा, अशी सदिच्छा व्यक्त करतों.

× × ×

आपल्या भारतांत औद्योगिक क्षेत्रांत जे कांहीं ख्यातनाम उद्योगाधिपती आहेत त्यांत टाटांचें नांव अग्रगण्य आहे. 'भारतीय स्टील उद्योगधंद्यां' चा सुवर्ण महोत्सव नुकताच टाटांनी साजरा केला. हा कारखाना जमशेटजीटाटा यांनीं सुरूं केला. या महोत्सवाच्या प्रीत्यर्थ जमशेटपूरच्या जनतेसाठीं १५ लाख रुपये खर्च करून टाटा कंपनीनें २० एकर जमीन विकत घेऊन त्यावर एक उपवन (पार्क) केलें आहे. त्याचा उद्घाटन समारंभ पन्तप्रधान पंडित नेहरू यांचे हस्तें १ मार्च रोजी जमशेटपूर येथें झाला. या पार्कची मांडणी (रचना) म्हैसूरचे विख्यात निसर्गाचे देखावे करणारे शिल्पी श्री. जी. एच्. कुंबिएगेल यांनीं केली. त्या पार्कवर टाटांच्या भव्य पुतळ्याचें अनावरण नेहरूंनीं केलें. त्यांनीं जमशेटजी टाटाच्या भविष्यवादी दृष्टीची स्तुति केली. भारतीय धंद्याच्या वाढीचे व विकासाचें प्रतीक म्हणजेच जमशेटपूर होय. नेहरू पुढें म्हणाले—'जगांतील सर्व राष्ट्रांतील विकास कोळसा व लोखंड यावर आधारलेला आहे. भारतांत या गोष्टी विपुल प्रमाणांत आहेत. इ. स. १८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धाचा ब्रिटिशांनीं बीमोड केल्यामुळें लोकांच्या मनांत वैफल्याची भावना उत्पन्न झाली होती. अशा वेळीं जमशेटजी टाटा पुढें येऊन त्यांनीं भारताच्या औद्योगीकरणाचा पाया घातला आहे." टाटाचे कुटुंबांत धाडस, दूरदृष्टि, उदारमतवादित्व, दिलदारपणा, व नवीन जें असेल तें आत्मसात करण्याची तयारी असल्यामुळें 'त्यांचे उद्योगधंदे प्रथमश्रेणींतील पाश्चात्य उद्योगधंद्यांच्या बरोबरीचे आहेत,' अशी कबुली तज्ज्ञांनीहि दिली आहे. टाटाचे दुसरें वैशिष्ट्य म्हणजे आपल्या कारखान्यांत काम करणाऱ्या नोकराविषयीं अखंड जागरूकता व 'त्यांनीं सुखानं रहावें,' यासाठीं सर्व गोष्टी करण्याची तत्परता. टाटांनीं आपल्या नोकर वर्गांना खुष ठेवलें आहे, अद्यावत् सुधारणा घडवून आणल्या आहेत व भारताचें नांव जगभर पसरविलें आहे. अशा एका धाडसी व दूरदर्शी भारतीयानें आपलें नांव सर्वत्र पसरवून भारताच्या कीर्तीत भर टाकावी, हें अशा सुपुत्रास साजेसेंच आहे. आम्ही टाटा कंपनीचे अभिनन्दन करतों; व स्वातंत्र्याच्या या काळांत त्यांचें कार्य सर्वांच्या क्षेम कल्याणास व सुखी जीवनाची उपकरणें तयार करण्यास कारणीभूत होवो असें इच्छितों. टाटा कंपनीचा जयजयकार असो !

× × ×

मागील आठवड्यांत मुंबईकरांनी शतायुषी कर्वे यांचा बहुमान केला. या समारंभास शिवाजी पार्क हें स्थळ निवडण्यांत आलें होतें. मुंबईच्या महापौरांच्या हस्तें मुंबई नगरपालिकेतर्फे त्यांना मानपत्र देण्याचा हा समारंभ होता. समाजसेवक डॉ. कर्वे यांना भारत सरकारनें "भारतरत्न" करून त्यांचा बहुमान केलाच आहे. मानपत्र देतांना मेयर दोंदे म्हणाले— "आजचा दिवस मुंबईच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवला जाईल. आज आपण एका महान तपस्व्याचा व जगद्वंद्य अशा व्यक्तीचा सत्कार करीत आहों. मानपत्रांत डॉ. कर्वे यांच्या सामाजिक व शैक्षणिक

कार्याचा गौरव करण्यांत आला होता. डॉ. कर्वे यांचें जीवन इतकें स्फूर्तिदायक व उज्ज्वल आहे की, तें कोणत्याहि भारतीयाचें अन्तःकरण भावनेनें भरून टाकील. मुख्यतः, हिंदू विधवांच्या दुःखविमोचनार्थ त्यांनीं आजन्म केलेले कष्ट व महिला शिक्षणाचें केलेलें कार्य यांचा उल्लेख करून "ऋषितुल्य तपस्वी" असा त्यांचा गौरव करण्यांत आला. अशा रीतीनें त्यांच्यासाठीं गौरवास्पद भाषणें झाल्यावर डॉ. कर्वे यांनीं उत्तर दिलें. शंभर वर्षें पुरीं झालेले अण्णासाहेब अद्यापीहि खड्या व खणखणीत आवाजांत उत्तर देतांना पाहून सर्वांना कौतुक वाटलें. ते म्हणाले—माझ्या आयुष्यांतील बराचसा काळ जरी पुण्यांत गेलेला असला तरी मुंबईमध्येंच माझें शिक्षण झालें आहे व समाज कार्याचे पहिले धडेहि मी याच शहरांत घेतले आहेत. म्हणून या शहराबद्दल मला नेहमींच आपलेपणा वाटतो. मुंबई हें केवळ महाराष्ट्राचेंच नव्हे, तर सर्व भारताचें स्फूर्तिस्थान होय." डॉ. अण्णासाहेब कर्वे यांना लहानपणीं विद्यार्थी दशेपासून आम्ही पाहिले असल्यामुळें, अशा वेळीं त्यांच्या सहधर्मचारिणी कै. सौ. आनंदीबाई कर्वे यांचे स्मरण झाल्याविना राहत नाहीं. या जोडप्यानें त्याकाळीं लोकांची निंदा सोसूनहि आपलें ध्येय डोळ्यांपुढें ठेवून जें सातत्यानें कार्य केलें त्यांचीं फळें आमचा महिला वर्ग आज चाखीत आहे. "जे कां रंजले गांजले त्यासि म्हणे जो आपुले। तोचि साधु ओळखावा" हें संत तुकाराम महाराजांचें वाक्य त्यांना तंतोतंत लागूं पडतें व त्यांना संतांचीच उपमा द्यावीशी वाटते. परमेश्वरानें त्यांना उदंड आयुष्य द्यावें व त्यांच्या हयातींत भारताच्या सर्वांगीण प्रगतीचें पाऊल पुढें पुढें पडलेलें त्यांनीं पहावें, अशी प्रार्थना!

× × ×

मागील महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यांत मुंबई येथें इंडो–पॅन-अमेरिकन असोसिएशनचें उद्घाटन करतांना अमेरिकन राजप्रतिनिधी एल्स्वर्थ बंकर म्हणाले—"अमेरिका कोणत्याहि राष्ट्राविरुद्ध केव्हांहि आक्रमण करणार नाहीं. आणि यूनोला पाठिंबा देऊन समर्थ करण्यासाठीं सतत प्रयत्न करीत राहील. भारताच्या पन्तप्रधानाचा उल्लेख करून ते पुढें म्हणाले—पंतप्रधान नेहरूंनीं व भारतानें न्याय्य शांततेसाठीं निरलसपणें व दृढ निश्चयानें प्रयत्न चालविले आहेत व त्यांच्याविषयीं अमेरिकेंत फार अनुकूल भावना निर्माण झाली आहे. भारत व अमेरिका हे दोन्हीहि देश लोकशाही मार्गांनीं जनतेच्या राहणीचा दर्जा सुधारण्यासाठीं झटत आहेत. नव्या समस्यांना तोंड देतां यावें, म्हणून आपापल्या राज्यकारभारांना योग्य वळण देण्याचे बाबतींत दोन्ही देशांनीं पुढाकार घेतला आहे. सर्व जनतेला समान संधि, समान दर्जा, व समान संरक्षण मिळवून देणें, हें या दोन्हीं देशांचें ध्येय आहे. भारत व अमेरिका हीं दोन्हींही राष्ट्रें शांततेसाठीं काम करून राहिलीं आहेत.' हेच विचार संयुक्त संघाचे प्रतिनिधी हनरी कॅबॉट यांनीं अन्यत्र व्यक्त केले. त्यांनीं १४ फेब्रुवारी १९५८ रोजी सप्रू हाऊस न्यू दिल्ली येथें भाषण केलें. त्यावेळीं आन्तरराष्ट्रीय परिस्थितीचा सर्वांगपूर्ण आढावा घेऊन शेवटीं ते म्हणाले—"भारत आणि अमेरिका हे दोन्हींहि देश दयापूर्ण ध्येयांनीं प्रेरित झालेले आहेत. सामान्य गरजांचे बाबतींत व्यक्तीविषयीं उन्नति हें त्यांचें समान ध्येय आहे. या गरजा म्हणजे अन्न, वसतिस्थान, उत्तम प्रकृति व शिक्षण. त्याबरोबरच त्यांच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याचीहि ते काळजी घेतात. अमेरिकेची प्रख्याति त्यांचें उद्योगधंदे किंवा सैन्यबल यावरच न राहतां त्याची कीर्ती 'स्वातंत्र्याच्या जाहीरनाम्यांतील ध्येयांना चिकटून राहणारें रा[ष्ट्र] म्हणून व्हावी. सर्व माणसें सारखींच उत्पन्न झालीं आहेत. व अमेरिके[चा] उद्देश 'न्यायाची स्थापना करणें' हा होय. आम्ही ज्या समानत्वासा[ठीं] खटपट करीत आहों, ते समानत्व म्हणजे 'सर्वांनीं सारखेच भिका[री] व्हावें!' हें नव्हें; तर सर्वांचें जीवनमान उत्तम प्रकारें असून सर्वां[ना] आत्मविकासाची सन्धि प्राप्त व्हावी. "**हें आमचें नैतिक का[र्य] आहे.**" या दोन्ही भाषणवांरून दोन्ही राष्ट्रांच्या समान ध्येयां[ची] कल्पना करता येते. हें कार्य सर्वांच्या सारखेच गळीं उतरलें पाहि[जे]. अमेरिकेंत निग्रो मुलांना श्वेतवर्णीयाच्या शाळेंत घ्यावया[स] श्वेतवर्णीय मुलें तयार नाहींत; तर भारतांत खालील वर्गांना [...] स्वातंत्र्य देण्यास भारतांतील प्रजा तयार नाहीं. अमेरिकेंत ज[से] अहंगड व न्यूनगंड ह्या कल्पना अद्यापि कायम आहेत, तशा[च] कल्पना भारतीय सनातनी वृत्तींच्या माणसांत आज हि दृ[ष्टि]गोचर आहेत. जोंपर्यंत मूळस्वभाव बदलत नाहीं, तोंपर्यंत [...] तात्विक ध्येयांचा उपयोग कितपत होईल? पण माणसानें काम करी[त] रहावें! "Knock knock and the door shall open un[to] thee"—हेंच खरें. त्याप्रमाणें प्रयत्न करीत रहावें व मानवा[च्या] हृदयाचें परिवर्तन करण्याचा यत्न करावा. भारत व अमेरिका यां[चा] पाठीराखा—"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन" हाच होय ही सुबुद्धि सर्वांना सुचो ही सदिच्छा!

× × ×

१० मार्च रोजी ग्वाल्हेर येथे 'भारतीय दलित वर्गाच्या लीग[चें] पंधरावें अधिवेशन पार पडलें. या परिषदेचे अध्यक्षस्थानीं श्री. ए[न्]. एस्. काजरोळकर हे होते. मध्य प्रदेशचे राज्यपाल श्री. पाटसकर [...] उपस्थित होते. रेल्वे मार्ग मन्त्री श्री. जगजीवनराम हे प्रमुख पाहुणे होते. देशाच्या निरनिराळ्या भागांतून सुमारें ५०० प्रतिनिधी हजर होते. त्या वेळीं गृहमन्त्री पंडित पन्त म्हणाले–"राखीव जागेच्या बाबतींत १९६[...] पर्यंत फेरबदल करिता येणार नाहीं. फेरविचार करतांनाहि त्यावेळच[ी] परिस्थिति विचारांत घेतली जाईल. हरिजन आणि मागासलेल्या इत[र] वर्गांसाठीं मिशनरी वृत्तीनें सेवारत होणाऱ्या कार्यकर्त्यांचीं पथकें तयार कर[णें] आवश्यक आहे. त्यांचा प्रश्न "मानवतेचा प्रश्न" म्हणून त्याच एकमे[व] दृष्टिकोणांतून हाताळला पाहिजे. त्यासाठीं पक्षनिरपेक्षरीतीनें सर्व प्रका[रें] सहकार्य करावयास हवें." अशा या विचारपरिप्लुत भाषणाकडे किती लोकांनीं लक्ष दिलें? असें म्हणतात कीं, परिषदेचे स्थळीं पं. पंत आ[णि] इतर प्रमुख पाहुणे येतांच पिवळी बॅजेस व काळीं निशाणें घेऊन त्यांचे स्वागत झालें! हिंदू महासभेच्या लोकांनींहि निदर्शनें केलीं. एका बाजू[नें] हरिजनांनी बौद्धधर्माचा स्वीकार करूं नये, असें म्हणावयाचें, तर दुसऱ्या बाजूनें त्यांच्या हितविषयक प्रश्नांची चर्चा चालू असतांना सहानुभूति त[र] नाहींच उलट निदर्शनें करावयाचीं? या वृत्तीला कोणतें नांव द्यावें, हें[च] कळत नाहीं. खरोखर या लोकशाहीच्या राज्यांत लोकांनीं लोकशाह[ी] म्हणजे "मनःपूतं समाचरेत्" ह्याचा पुरस्कार करून दाखविल[ा] आहे. मानवतेचा प्रश्न सोडवितांना अमानवतेची वृत्ति दाखविणें, [हें] खरोखरच देशाचें दुर्दैव होय! अशा वेळीं हरिजनांनीं स्वीकारलेल[ा] मार्गच प्रशस्त आहे, असें वाटूं लागतें. पंडित पंतासारख्या आदरणीय व्यक्तींना काळीं निशाणें कां? सर्वच परिस्थिति बिघडली असू[न]

मनोवृत्तीचा कडवेपणा वाढत आहे. नैतिक मनोवृत्ति बद्धमूल करण्याचें ऐवजीं अनैतिक व अस्वाभाविक मनोवृत्तींना मोकाट सोडणें, हें एक राजकारण असेल; पण तें **हीन धर्मकारण होय**! अस्पृश्यांकडे पाहतांना स्वधर्मांत जर त्यांना समाधान मिळालें नाहीं, तर त्यांनीं बंडखोर कां होऊं नये, याचा विचार करण्याची आज वेळ आली आहे. ही गोष्ट देशांतील विचारवंतानीं मनांत बाळगावी !

× × ×

मागील महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यांत अशी एक बातमी आली कीं, मुंबई मद्रास मेलच्या तिसऱ्या डब्यांतून प्रवास करणाऱ्या कांहीं सैनिकांनीं रायचूर रेल्वे स्टेशनांत गोळ्या झाडल्यामुळें १४ इसम जखमी झाले. याला कारण म्हणजे ज्या डब्यांतून ते प्रवास करीत होते तो डबा रायचूर स्टेशनांत काढून घेऊन मद्रास पॅसेंजरला जोडण्याचा रेल्वे अधिकाऱ्यांचा बेत होता. पण सैनिकांतील लोकांनीं हरकत घेऊन सरळ गोळ्या झाडल्या. परिस्थिति जास्त चिघळू नये म्हणून तो डबा अखेर रायचूरला काढून न घेतां त्याच गाडीनें पुढें धाडण्यांत आला ! जखमी १४ झालेल्या लोकांत दहा रेल्वेचे नोकर आहेत. हें वाचून मनांत किती तरी विचार उत्पन्न होतात ? अगोदर रेल्वेच्या अधिकारावर हक्क गाजविणारे सैनिक शिस्तीला धाब्यावर बसवणार कोण ? बेशिस्तपणाच पर्यवसान गरीब माणसावर गोळ्या झाडण्यांत व्हावें; यावरूनच हे सैनिक लोकांचें जीवित व मालमत्ता संभाळण्यास किती लायक आहेत याची कल्पनाच करणें बरें ! हातांत शस्त्र असलें म्हणजे तें निर्वाणीला वापरावयाचें असतें, हें साधें तत्त्व ज्या सैनिकांना कळत नाहीं, त्यांना जबर शिक्षा कां होऊं नये ? त्यांचें वर्तन सर्वस्वी असमर्थनीय, समाजविद्रोही व स्वातंत्र्याच्या काळांत काळीमा आणणारें झालें, असें आमचें मत आहे. आणि इंग्रज सरकारच्या राज्यांत एखाद्या गौरकाय शिकाऱ्याच्या गोळीनें एखादा शेतकरी मेला तर त्याविरुद्ध केवढा गिल्ला केला जाई ! कारण ते परकी लोक होते; व त्यांना एतद्देशीय माणसाच्या जीवाची पर्वा नव्हती असें प्रतिपादिलें जाई. शिकार करतांना नेम चुकला म्हणून प्राण गेला तर त्याचें कांहीं तरी समर्थन करितां येईल; पण या ठिकाणीं आपल्याच लोकांनीं रागानें चिडून जाऊन, आपला अपमान झाला या खोट्या समजुतीनें आपल्या हातांतील बंदुकीचा दुरुपयोग करावा व आपल्याच बांधवांवर गोळ्या झाडण्यास प्रवृत्त व्हावें, ही केवढी दुर्दैवाची गोष्ट आहे ? ज्या सैनिकांत शिस्त, नम्रता, सामान्य माणुसकी, उदार मतवादित्व, समजुतदारपणा, दुसऱ्याच्या अडचणी समजून घेण्याइतका मनाचा तोल राखण्याची वृत्ति नाहीं, त्यांना मद्रासला पोहोंचल्यावर ताबडतोब निःशस्त्र करण्यांत आलें, हें योग्यच झालें ! शिस्तीनें वागणारे म्हणून ज्यांची ख्याती असावयास पाहिजे, त्यांच्यांत जर हा वावदूकपणा, लहरीबाजपणा, उच्छृंखळता, व अहंगंड वास करतो, तर सामान्य जनतेची काय अवस्था ? स्वातंत्र्योत्तर काळांत भारतीयांच्या जीवनाची नैतिकदृष्ट्या जी घसरगुंडी होत चालली आहे, त्याचें हें एक ताजें उदाहरण होय. यापुढें काय घटना होईल ती निराळी. पण सरकारनें याबाबतींत कडक उपाय योजून हा बेशिस्तपणाचा रोग मुळांतच उखडून काढावा, अशी त्यांना आमची विनंति आहे. "माणुसकीचा धर्म" न संभाळता येणाऱ्या लोकांनीं आमची भारतीय संस्कृति फार उच्च, उदार व सर्व संग्राहक आहे अशा बढाया मारण्यांत काय हंशील आहे ? सन्ताचा मार्ग, साधूंचा मार्ग, धर्मसंस्थापकांचा मार्ग, व आततायीपणाचा मार्ग हे अगदीं भिन्न मार्ग, होत. एकात **माणुसकी** आहे, दुसऱ्यांत **पशुत्व** आहे. आपण माणूस होणार कीं पशू बनणार, हा प्रश्न प्रत्येकानें सोडवावयाचा आहे. मग तो श्रेष्ठ असो कीं कनिष्ट असो. ही घटना नैतिक भूमिकेवरून पाहिल्यास काय विचार सुचतात, त्याचें विश्लेषण वर केलें आहे. चित्तशुद्ध करा व निर्विकार व्हा, हीच प्रार्थना.

× × ×

मुंबई येथें मागील आठवड्यांत तारीख २४ मार्च पासून ते २९ मार्च अखेर, 'आकाशवाणी' तर्फे एक व्याख्यानमाला उत्तम रीतीने जयहिंद कॉलेजच्या हॉलमध्यें पार पडली. ही व्याख्यानमाला कै. श्री. **पुरुषोत्तम मंगेश लाड** यांच्या स्मरणार्थ गुंफली होती. कै. लाड हे मराठी आणि संस्कृत भाषांचे गाढे विद्वान होते. माहिती आणि नभोवाणी खात्याच्या चिटणीस पदावर असतांनाच तारीख २४-३-१९५७ रोजीं त्यांचें निधन झालें. प्राचीन भारतीय विद्या, भक्तिवाङ्मय आणि प्राचीन भारताचा इतिहास व संस्कृति यांचा श्री. लाड यांचा सखोल व्यासंग होता. सन्तांची तर त्यांना अतिशय गोडी होती व त्यांतच तर तुकाराम त्यांचा अत्यंत आवडता कवि होता. कै. बाळासाहेब खेर यांच्या कारकिर्दीत त्यांनीं ह्याच सन्ताच्या अभंगांचें संशोधन करून सुष्ठु संपादित दोन भाग प्रसिद्ध केले होते व नंतर तुकारामाचें चरित्राचा पूर्वार्ध (१४ प्रकरणांचा) त्यांच्या मृत्यूनंतर बाहेर पडला. अशा सरस्वतीच्या कंठमण्याची स्मृति कायम ठेवण्यासाठीं मुंबई नभोवाणीनें सहा विद्वानांना सन्तांवर व्याख्यान देण्यासाठीं बोलावले होते. ज्ञानेश्वराची वाणी (डॉ. शं. दा. पेंडसे); एकनाथ-व्यक्ति आणि वाङ्मय (प्रा. न. र. फाटक); तुकारामाची अभंगवाणी (डॉ. वि. भि. कोलते); रामदासाचें जीवन कार्य (तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी); मराठी सन्त कवयित्री (डॉ. कमलाबाई देशपांडे); व शेवटचे "मराठी सन्तांचें सांस्कृतिक कार्य" (प्रा. गं. बा. सरदार). आरंभी एखादा अध्यक्ष बोलत असे व व्याख्यानास सुरुवात होई. प्रत्येक वक्ता आपण घेतलेल्या सन्तांचें कार्य मोठ्या साक्षेपानें वर्णन करीत होता. डॉ. पेंडसे यांनीं सांगितलें की, ज्ञानेश्वरांच्या वाङ्मयाचा हेतु 'आत्मनिष्ठ सात्त्विक कार्यकर्ते निर्माण व्हावेत' हा होता. प्रा. न. र. फाटक यांनीं सांगितलें कीं, नाथांनीं ज्ञानेश्वरांनीं पाया घातलेल्या इमारतीची वाढ केली. भक्तिमार्गी यात्रेकरूंना या इमारतीचा भरभक्कम आधार झाला. तुकारामांविषयीं बोलतांना डॉ. कोलते म्हणाले—'तुकारामाचे अभंगांत स्वतःच्या नि जनतेच्या उद्धाराचीच तळमळ दिसते. तर्कतीर्थ म्हणाले—'रामदासांनीं मध्ययुगांत अस्सल वैचारिक कार्य केलें.' डॉ. कमळाबाई देशपांडे यांनीं सन्तकवयित्रींना "आकाशगंगेचा आकर्षक पट्टा" असें विशेषण दिलें. तें समर्पक वाटलें. अशा रीतीने प्रत्येकानें आपापल्या सन्ताची तरफदारी केली. शेवटच्या व्याख्यानांत प्रा. सरदार यांनीं सांगितलें की 'दलितास दिलासा व नैतिक बळाची वृद्धि' हें मराठी सन्ताचे खरें कार्य होय. न्यायमूर्ति रानडे यांनीं सन्ताचें कार्य म्हणजे स्वराज्याची भूमि तयार करण्याचें होतें, असें प्रतिपादिलेलें आहे. 'महाराष्ट्र संतांनीं महाराष्ट्रास मेषपात्र केलें,' हा आरोप आता सुदैवानें कोणी करीत नाहीं. आमच्या

मतें सन्ताचें कार्य प्रथम स्वतःचा विकास करून घेणें व स्वतःस सन्त-पदवीला पोहोंचविणें, हें होय. व अशा रीतीने सन्ताचा विकास पूर्ण होऊन त्या सन्तानीं परमोच्चबिंदू गांठला म्हणजे आत्मजाणीवेचें विकेन्द्रीकरण करावयाचें व समाजाला कार्यक्षम बनवावयाचें. या सन्तांनी विशिष्ट गोष्ट केली असें म्हटल्यावर तुम्ही त्यांच्या विकासाच्या परमोच्चबिंदूला मुरड घालतां, हें विसरून चालायचें नाहीं. गीतेचें ज्ञान प्राकृतांत सांगणें व सर्वांना तें कळावें असला विचार ज्या सन्तांच्या मनांत आहे, त्यांचें कार्य 'जाणीव' ठेऊन केलेलें आहे. 'ज्ञानेश्वराचें पसायदान' ही खरी प्रार्थना आहे व त्यांत मानव जातीच्या अन्तरंगांतून अकुशलमनोवृत्तींचा बीमोड व्हावा, व कुशलमनोवृत्तींचा उदगम व विकास होऊन त्या योगानें त्याचें मन विश्वाकार व्हावें व अशा अवस्थेंत परसुख हेंच आपलें सुख असें समीकरण व्हावें, हेंच सन्तांच्या जीवनाचें प्राप्तव्य. ज्याप्रमाणें परिसाजवळ लोखंड गेल्याबरोबर परिसाच्या संगतींत तें **सोनें करणें हा परिसाचा धर्म आहे**, त्याप्रमाणें मानवी प्रजेच्या परमोच्च-विकासास उपयोगी वातावरण निर्माण करण्याचें कार्य करणें, हाच सन्तांचा धर्म आहे. राष्ट्रीय सन्त, जागतिक सन्त, विश्वमय सन्त असले फरक न करतां, खरे सन्त हेंच विश्वमय होत व त्यांची दृष्टि विश्वात्मक असते. ज्या सन्तांवर वरील व्याख्यानमालेंत विद्वानांनीं भाषणें केलीं, त्या सर्वांच्या जीवनाचा विकास होऊन त्यांची दृष्टि 'विश्वात्मक' झाली. ती जर नसती तर त्यांचें वाङ्मय आजहि सर्वांना सारखेंच प्रिय न होतें. या सन्ताचा विकास जसा विश्वात्मक आहे, तसाच तो लिंगभेदातीतीहि आहे. मानव्याचा विकास म्हणजेच सन्ताचा विकास. सन्ताच्या वाङ्मयाचा संकुचित दृष्टीनें अभ्यास केला कीं, त्यांच्या कार्याचें मूल्यमापन सदोष झालें म्हणून समजावें. अन्तरीं निर्मळ, वाचेचा रसाळ, त्याचे गाळीं माळ असो नसो—हें शब्द जगांतील कोणत्याही विश्वदृष्टीच्या सन्ताला लागूं पडतात. 'सन्तजीवन विकास शास्त्र' हें स्वतंत्र शास्त्र असून त्यांतील उपपत्ति व प्रक्रिया सर्व धर्मांतील सन्तांना सारख्याच लागूं पडतात. अशा रीतीनें सन्तांच्या वाङ्मयाचा अभ्यास करण्याची वेळ आतां आली आहे. त्याची पूर्वतयारी म्हणून 'आकाशवाणी'नें हा जो उपक्रम सुरू केला आहे तो ठीक असून त्याबद्दल आम्ही त्यांचें कौतुक करतों. ज्या विद्वान् व्यक्तीच्या नांवानें ही व्याख्यानमाला सुरू केली त्या व्यक्तीच्या प्रभावशाली कार्यानें या सन्तजीवनविकासशास्त्रांत उत्तरोत्तर जास्त संशोधन होत जाऊन ज्ञानोपासनेचें एक नवीन दालन उघडलें जावें, अशी येथें आम्ही आशा प्रदर्शित करतों.

× × ×

महाराष्ट्रांत आचार्य विनोबा यांनीं २३ मार्चला प्रवेश केला. आज इतकीं वर्षे पायानें यात्रा करीत देशांत भूदानाचा प्रचार, प्रथम सुरू करून भारतास नवीन विचाराचा धक्का देणारे विनोबा एक सन्त आहेत. २३ मार्चला महाराष्ट्राचे नेते त्यांना सामोरे गेले व कोल्हापूर जिल्ह्यांतील खडकेवाडा येथें त्यांचें भव्य स्वागत झालें. भारताचे आधुनिक महान् संत, असे ते विनोबा हे महात्मागांधींचे एकनिष्ठ सेवक वा अनुयायी आहेत. भूमिहीनासाठीं भूमीचें दान ते मागत आहेत. त्यांनीं सबंध भारताचा दौरा पायीं केला. त्यांचें महाराष्ट्रांतील पहिलें स्वागत श्री. यशवंतराव चव्हाण, श्री. एस्. एम्. जोशी, स्वामी रामानंद तीर्थ, श्री. हॅरीस आदि सर्व पक्षीय पुढाऱ्यांनीं केलें. त्यांची विचारसर[णी] पाश्चात्यांनाहि विचार करण्यास लावणारी आहे. संपत्तिदानाबरोबरच त्यां[नीं] ग्रामराज्याची घोषणा केली आहे. रत्नागिरी जिल्ह्यांत त्यांचा जन्म इ. [स.] १८९४ त झाला. असहकार चळवळींत त्यांनीं प्रवेश केला. गांधीजींबरोब[र] साबरमती आश्रमांत ते राहत. महात्माजींच्या आदेशानुसार त्यां[नीं] इ. स. १९२० मध्यें वर्ध्यास आश्रम स्थापन केला. मध्यंतरीं त्यां[ना] कारागृहवास भोगावा लागला. त्यांनीं गीतेचें सुरस मराठींत भाषां[तर] केलें आहे. त्यास 'गीताई' असें म्हणतात. त्यांची मतें पूर्ण विचारां[तीं] बनलीं असल्यामुळें त्यांत एकदेशीयता किंवा पक्षाभिनिवेश नाहीं. प[ण] त्यांचीं मतें एकदां त्यांनीं बनवलीं कीं, तीं सोडण्यास ते तयार नाहीं[त]. राजकारणाच्या क्षणोक्षणीं रंग बदलणाऱ्या प्रान्तांत वावरणाऱ्या लोकां[नीं] त्यांना आपल्या कार्यासाठीं जुंपण्याचा प्रयत्न करूं नये. निपाणी ये[थें] २२ मार्चला सकाळीं आठ वाजतां आचार्य विनोबा गेले तों त्यांच्[या] स्वागतास १०१९५ हजार लोक जमलेले! व सायंकाळीं तर तो जमा[व] २५–३० हजारावर गेला! निपाणी येथें कार्याचा अहवाल कानडींतू[न] वाचण्यास सुरुवात झाली तेव्हां संयुक्त महाराष्ट्राच्या लोकां[नीं] ओरडा सुरू केला. कानडीचा अनुवाद मराठींत व मराठीच[ा] अनुवाद कानडींत करण्यांत येईल, असें आश्वासन देऊनही लोकांच[ा] गिल्ला कमी होईना व भाषिक विकारवशता वाढत चाललेली पाहू[न] विनोबांनीं सभात्याग केला! हें असहिष्णुतेचें आविष्करण विनोबांच्[या] पुढें करून त्यांना दुखवूं नका. "दुसऱ्या भाषेच्या द्वेषामुळें आपली एक[ी] भस्मसात होईल. तुम्ही भाषा-भगिनींची ओळख करून घेऊन त्यांच्[या]वर प्रेम करण्यास शिकलें पाहिजे," असें ते म्हणाले. त्याप्रमाणेंच गडहिंग्लज येथें वार्ताहरांशीं बोलत असतांना ते म्हणाले—संयुक्त महाराष्ट्रासाठीं केलेला सत्याग्रह हा खरा सत्याग्रह नव्हेच. प्रेमानें आपणे कोणतेहि ध्येय साध्य करून घेतलें पाहिजे." पुढें ते म्हणाले "द्वैभा[षिकां]त कोणत्याहि एका भाषेच्या विकासाचा संकोच होतो, असें मल[ा] वाटत नाहीं. दोन भाषिक प्रान्त संपूर्ण एकत्र आल्यास त्यांत अन्याय होते असें मला वाटत नाहीं. द्वैभाषिकांत राहणें हा महाराष्ट्रद्रोह होतो, असें मानणें चुकीचें आहे." अशी त्यांचीं मतें उघडपणें बोलून दाखवून त्यांनीं आपलें स्वतंत्र व्यक्तिमत्व सिद्ध करून दाखविलें आहे. विगतस्पृह [व] पथ्यकर सल्ला देणारे विनोबा महाराष्ट्रांत प्रवास करणार आहेत. त्यांच्या ग्राम[-] राज्याला मदत करणें, हें आपलें कर्तव्य आहे. राजकारणांतील आंदोलनां[त] त्यांना ओढण्याचा प्रयत्न कोणीहि करूं नये. इतर प्रान्तांत विनोबांचा जो अभूतपूर्व सन्मान झाला व त्यांच्या कार्यांत जें अभूतपूर्व यश मिळालें त्यास महाराष्ट्रानें मात्र अपवाद ठरूं नये. महाराष्ट्र ही संतांची भूमि आहे व ज्ञानेश्वरादि सन्तांच्या भूमींत या संताला योग्य मानानें वागवावें. ज्या ठिकाणीं तुमचा त्यांचा मतभेद होतो असें वाटेल, तो प्रश्न त्यांना विचारूं नका. ज्यावर तुमचें मतैक्य होईल त्यांत त्यांना कायावाचामनें मदत करा, हीच विनंति. आम्ही या आधुनिक संतांचें नम्रतापूर्वक स्वागत करितों व अन्यत्र त्यांनीं केलेल्या कार्याप्रमाणेंच या भूमींतहि त्यांना नेत्रदीपक फळ प्राप्त होवो, अशी सदिच्छा या ठिकाणीं व्यक्त करीत आहोंत. विनोबासारखे पुरुषश्रेष्ठ सर्वत्र लाभत नाहींत. "दुर्लभो पुरिसाजञ्ञो । न सो सब्बत्थ जायति." या दुर्लभ पुरुषश्रेष्ठाला आमचे शतशः प्रणाम!

• • •

गांधीजी आणि धर्माचें स्वरूप

[खालील मराठी अनुवाद **गांधीमार्ग**-माघ १८७९ च्या अंकांतील हिंदी लेखावरून सौ. रतन दिवे यांनीं केला आहे. तो लेख श्री. जुगलकिशोर जरगर यांनीं लिहिला आहे. त्या **दोघांच्या** सौजन्यानें हा लेख खालीं देणें शक्य झालें आहे.]

—संपादक

राजकारणामुळें गांधीजींचें सत्यस्वरूप जनतेला कळलें नाहीं. राष्ट्रांतील महापुरुषांच्या पंक्तीला त्यांना बसवूनहि त्यांच्या मनाचें आकलन आम्ही करूं शकलों नाहीं, हें आमचें दुर्दैव! राजकारण हें एक अत्यन्त लहान क्षेत्र आहे, असें गांधीजींनीं कधींच मानलें नाहीं. म्हणून राजकारणांत राहूनहि ते मोठेपण पावले. ते निव्वळ राजकारणीच नव्हते, तर 'मानवाचे उद्धारक' होते. जीवनांतील नव्या मूल्यांचे ते प्रवर्तक होते. महात्माजींच्या सत्य स्वरूपाबद्दल कोणाच्या मनांत कांहीं संदेह राहिला असेल, परंतु त्यांच्या स्वतःच्या मनांत मात्र त्याबद्दल बिलकुल संदेह नव्हता. धर्माचा बुरखा घेऊन वावरणारे अनेक राजकारणी पुरुष आहेत, परंतु भारताचा हा लोखंडी पुरुष शुद्ध धार्मिक पुरुष होता. धर्माचा खरा अर्थ म्हणजे 'जनतेची सेवा' असा असून आपल्या राजकारणांच्या द्वारें ते ती करीत होते.

गांधीजींच्या धर्मविषयक कल्पना व त्यांचीं मतें समजणें सोपें असतें तर विदेशी लोकांनींहि त्यांचा सन्मान केला नसता. त्यांचा धर्म म्हणजे कोणा गुरुच्या मुखांतून बाहेर पडलेला नव्हे. प्राचीन ग्रंथांतील प्राचीन अर्थहि ते जसाच्या तसा कधींच स्वीकारीत नसत. धर्माच्या बाबतींत एकदां गांधीजी म्हणाले—"अगदीं—अगदीं महाविद्वानांनींहि केलेली धर्माची व्याख्या जर नैतिक भावना व बुद्धि यांच्या विरुद्ध असेल तर तीसुद्धां मी मानणार नाहीं. माझा धर्म 'हिंदू' नाहीं; पण तो असा आहे कीं, तो हिंदू धर्माच्याहि पुढें गेला आहे. जो हिंदू धर्मांतील सत्यावर आधारलेला आहे, जो प्रत्येक क्षणीं पवित्र भावना निर्माण करतो, परमात्म्याशी एकरूप होईपर्यंत जो आत्म्याला बेचैन करतो, तोच खरा धर्म होय. संस्कृत ग्रंथामध्यें जें लिहिलेलें आहे, जें शास्त्र म्हणून छापून निघालें आहे, तें सर्व डोळे बंद करून स्वीकारावयाचें हा धर्म होय, असल्या धोक्यांत कोणीहि राहूं नये. नैतिकता व सुनियोजित बुद्धि यांच्या विरुद्ध असणारा धर्म "धर्म" म्हणून समजतां कामा नये. मग तो कितीहि पुरातन असो.

सांस्कृतिक परिवर्तनाची जी लाट भारतांत उत्पन्न झाली आहे त्यांचें ग्रहण गांधीजींनीं सर्व बाजूंनीं केलें. अदृश्य व बुद्धीला अप्राप्य अशा गोष्टीकडे विवेकी माणूस सहसा वळत नाहीं. परन्तु महात्माजींनीं अदृश्य व बुद्धीस अगोचर अशा गोष्टींनाच आपल्या धोरणाचे प्रवर्तक मानले व सर्व पेंचप्रसंगीं त्यांनीं अन्तर्अवाज ऐकूनच त्या अनुरोधानें मनाला शान्ति करून घेतली.

गांधीजींचीं सर्व धर्मविषयक मतें स्वतःच्या अनुभवावरून बनलीं होतीं. त्यामुळें जी सच्चाई व सरळपणा उपनिषदांत अनुभवतां येतो, तीच सच्चाई व प्रांजलपणा आपणास त्यांच्या भाषेंत आढळून येतात. बुद्ध, ख्राइस्ट, रामकृष्ण परमहंस यांच्या वचनांत जी ओतप्रोत भरलेली आपण अनुभवतों तीच सच्चाई त्यांच्यांत अनुभवतां येते. जें ज्ञान अनुभवानें प्राप्त होतें, त्यांत जी प्रखरता आढळते, ती प्रखरता पुस्तकी ज्ञानांतून कधींच आढळून येत नाहीं. धर्माचीं तत्त्वें किंवा सत्य गांधीजी पुस्तकांतून शिकले नाहींत. त्यांनीं अनुभूतींतून आपली शिक्षा घेतली. त्यामुळें केव्हां केव्हां त्यांच्या विचारांत विरोधाभास दिसतो; पण तसा प्रकार उपनिषदांमध्येंहि आढळतो. उदाहरणार्थ, गांधीजी द्वैतवादी कीं अद्वैतवादी? त्यांची भक्ति साकार कीं निराकार? हें समजणें कठीण आहे.

गांधीजी स्वतःस वैष्णव समजत असत. रामनामाचा जप व कथा-कीर्तन यांवर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता. रामनामावर शेवटीं शेवटीं त्यांचा इतका विश्वास बसला होता कीं, त्या मंगल नामस्मरणानें पापच काय, पण शारीरिक रोगहि बरे होतात, असें त्यांना वाटे. जेव्हां शेवटच्या क्षणीं त्यांच्यावर गोळी झाडल्यावर त्यांच्यांत ती घुसली त्या क्षणींहि हे "राम!" हे दोन शब्दच त्यांच्या मुखांतून सहज बाहेर पडले!

त्यांचें सर्व जीवन म्हणजे परमेश्वरावर असलेल्या त्यांच्या अढळ निष्ठेचें एक चित्रच होतें. परमेश्वर म्हणजे सत्य, प्रेम, सदाचार, नीतिमत्ता असा त्यांचा विश्वास होता. जीवनामध्यें प्रकाश व 'उत्साह' देणारे हेच सद्गुण आहेत. 'ईश्वर म्हणजे आत्म्याचा अवाज'—ह्या शब्दांचा अर्थ फक्त 'बापूच' जाणूं शकले. जर त्यांच्यांत कांहीं कसर राहिली असेल तर ती त्यांच्या मृत्यूनें पुरी केली. परंतु ज्या रामनामाचा जप त्यांनीं जन्मभर केला व जें राम नाम घेतांनाच ते मृत्यु पावले, तो त्यांचा 'राम' कोण होता, हा एक विवाद्य विषयच आहे. प्रार्थनेचा 'राम' होता कीं रामायणांतला 'राम' होता? बापूंचा 'राम' सनातन होता कीं अजन्मा अद्वितीय होता?

गांधीजींनीं ह्या गोष्टीचें स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणें केलें आहेः—जो राम आहे त्याची मी पूजा करतो. त्याच्याचकडे मी सहाय्य मागतो. तो सर्वांचा आहे. त्याचें नामस्मरण करण्यांत इतकें कोणाला कठीण कां वाटावें? मुसलमान धर्मीय लोकांना 'राम' नाम घेणें इतकें कठीण कां वाटावें? ईश्वराला ते 'राम' मानीत नसतील. रामचंद्राऐवजीं ते अल्ला किंवा खुदाच नांव घेऊं शकतात." गांधीजींच्या रामाचें हें एक सुंदर विवेचन आहे.

पण प्रश्न असा उत्पन्न होतें कीं, बापूंचे 'राम' रामराज्यांतील राजा नव्हेत, तर मग त्यांच्या कीर्तनांत 'राजाराम' 'सीताराम' हें शब्द पुनः पुनः कां येतात?

हिंदूधर्म म्हणजे असंख्य आणि अनमोल रत्नांनीं भरलेला महासागरच आहे. ह्या धर्मांत ईश्वराची अनेक कामें आहेत. अनेक लोक राम आणि कृष्ण यांना ऐतिहासिक व्यक्ति मानतात; परंतु ते परमेश्वराचेच अवतार होते, असा त्यांचा दृढ विश्वास आहे. इतिहास, कल्पना, आणि सत्य ह्या तिन्हीं गोष्टींचा हिंदूधर्मांत सुंदर मिलाप झाला आहे. ह्यांच्यांतून एकही गोष्ट अलग करणें अशक्य आहे. ईश्वराचीं जितकीं रुपें आणि नांवें आपल्या धर्मांत आहेत त्याच सर्वांचें प्रतीक सर्वव्यापी 'राम' यामध्यें पाहावयास मिळतें. म्हणून **तें एक सर्वशक्तिमान तत्त्व आहे**. तत्त्व मनावर व हृदयावर पूर्ण बिंबलें असतां सर्व मानसिक, नैतिक व शारीरिक कष्ट एका क्षणांत दूर होतात.

गांधीजींच्या 'राम' ची ही दुसरी बाजू आपण पाहिली. ह्यावरून आपण असें अनुमान काढलें कीं, गांधीजींचा राम हा निराकार होता; परंतु ते स्वतः वैष्णव पंथीय होते. परमेश्वराला शरण गेले असतां तो मानसिक धैर्य देतो, ह्यावर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता. म्हणून शुद्ध अंतःकरणानें ते रामाला शरण जात. व त्या निष्ठेवर आपलें जीवन व्यतीत करीत. ह्या गोष्टी पाहतां गांधीजी इतर वैष्णवपंथी भक्ताप्रमाणें द्वैतवादी होते, परंतु केंव्हां केंव्हां त्यांचे विचार अद्वैतवादाकडेही झुकल्याचें आपण पाहतो. ते म्हणत—मी अद्वैतवादी आहे; म्हणून अद्वैतवादाचा पुरस्कार करतो. ह्या संसारांत क्षणाक्षणाला बदल होतो आहे; तेंव्हां तो असत्य आहे. अस्तित्व कायम, अशाश्वत नाहीं. परंतु ह्या संसारांत असेही एक तत्त्व आहे कीं, त्यांत कांहीं परिवर्तन होत नाहीं; म्हणून संसार सत्य आहे असेंही आपण म्हणूं शकतो. विश्व सत्य आहे. ते आपल्या अंकित होईल तर मानसिक, नैतिक, शारीरिककष्ट एका क्षणांत दूर होतील.

एकदां ते म्हणतात—जो ईश्वर फक्त बुद्धीचेंच समाधान करूं शकतो, तो ईश्वरच नाहीं. परंतु रामाला निराकार मानूनही गांधीजी वैष्णव श्रेणीचे भक्त होते, हें आम्ही वर सांगितलेंच आहे.

'परमेश्वरानें ही सुंदर सृष्टि बनविली,' ह्या पुरातन प्रश्नावरही त्यांचे विचार द्वैतवादी होते. परमेश्वरानेंच ह्या सृष्टीची रचना केली असाही माझा विश्वास आहे व परमेश्वरानें स्वतः तटस्थ राहून तिची निर्मिति केली, ह्यावरही माझा विश्वास आहे. जैन धर्मांप्रमाणें परमेश्वराच्या तटस्थतेवरही माझा विश्वास आहे, व रामानुजाप्रमाणें ईश्वराच्या रचनाशक्तीवरही मला विश्वास वाटतो. खरें पाहता आपण **ज्ञानित** असलेल्या गोष्टीही **अज्ञेय-कठीण** करण्याचे प्रयत्न करतो. आमच्या शब्दांतच कांहीं सामर्थ्य नाहीं व म्हणूनच आपण परस्परविरोधी गोष्टी बोलतों. 'सर्वांठायीं परमेश्वर आहे,' असें मानणाऱ्या साधकाला फुलें, नद्या, पर्वत, लता, समुद्र वगैरे सर्व ठिकाणीं परमात्म्याचा साक्षात्कार झालेला दिसतो.

रहस्यवादी, अदृश्य वास्तविकतेला आपल्या एकाग्रतेंतून स्पर्श करतो. साकार परमेश्वराची भक्ति करणारे भक्त दगडामध्येंहीं ईश्वराच्या प्रतिमेचें दर्शन करतात. परंतु महात्माजींनीं सदाचारामध्येंच ईश्वराला पाहिलें. ईश्वर म्हणजे एक अवर्णनीय गोष्ट आहे. त्याचा अनुभव मिळूं शकतो. त्याला आपण प्रत्यक्ष जाणूं शकत नाहीं. माझ्या दृष्टीनें ईश्वर म्हणजे सत्य, प्रेम नीतिमत्ता आणि सदाचार आहे. तो जीवनाचा प्रकाश आहे. ईश्वर हा प्रत्यक्ष आत्म्याचाच आवाज आहे. तो नास्तिकाच्या नास्तिकतेमध्येंही आहे. परंतु शब्द आणि तर्क ह्यांच्या पलीकडे आहे. जो त्याच्या स्पर्शाबद्दल उत्सुक होतो त्याच्यासाठीं तो साकार होतो. जो भक्त श्रद्धावान् व अढळ विश्वास ठेवणारा आहे त्याच्यासाठीं तो जरूर अस्तित्वांत येतो.

भक्ति, आणि गूढवाद ह्या गोष्टींवरील श्रद्धा आजच्या युगांत लुप्त झाली आहे. तरी सुद्धां लोक बुद्धीला अपूर्ण समजूं लागले आहेत. परंतु प्रत्येक गोष्टीची पारख बुद्धीच्या कसोटीवरच केली जाते, कारण माणसांच्याकडे दुसरें कोणतें साधन नाहीं. बुद्धिही गूढवाद व भक्ति समजूं शकत नाहीं. बुद्धिवादी त्याला 'उन्मादिक अवस्था' समजून सोडून देतो. अशा शंकाकुल युगाला गांधीजींचा संदेश आहे कीं, तुम्ही ईश्वर सदाचाराच्या रूपामध्यें पहा, नीतिमत्तेनें वागा, म्हणजे भगवान तुम्हांला सहजच प्राप्त होईल.

जो आपल्या आयुष्यांत कांहीं अर्थ शोधून काढण्याचा प्रयत्न करतो, त्याच्या अंतःकरणांत श्रद्धा पाहिजे आणि आपल्या आयुष्यांतील कर्तव्यपालन त्यानें केलें पाहिजे. श्रद्धा आणि विश्वास ह्या गोष्टी बाह्य प्रमाणांनीं सिद्ध करतां येत नाहींत. म्हणूनच अशा व्यक्तींनीं सृष्टीच्या नैतिक शासनपद्धतीवर विश्वास ठेवणें आवश्यक आहे. ईश्वराचें ईश्वरत्व भक्ताच्या अंतःकरणावर प्रभाव करून त्यांत परिवर्तन घडवून आणते.

(पान १४ वर.)

साभार स्वीकार :—

(अ) मराठी विभाग

(१) सोविएत देश, २७ मार्च १९५८ (अंक ६ वा).

पुष्कळ दिवस या मासिकाचा परामर्ष आम्हास घेता आला नाहीं; म्हणून त्याचें वैशिष्ट्य, दिवसेंदिवस प्रगत होणारें त्यांच्यांतील विचार व सजावट-सौंदर्य याचा विसर आम्हास पडला नाहीं. मासिक कसें असावें व चालवावें या विषयीं हें मासिक म्हणजे उच्च नमुनाच होय. मुखपृष्ठावरील चित्र एका शिंपिणीचें आहे, हें कोणास खरें देखील वाटणार नाहीं. तिचे पहिले दिवस अतिशय हालांत गेले. पण हळूहळू तिनें आपलें बस्तान बसविलें. ह्या श्रमक स्त्रीचें आज आपण कौतुकच केलें पाहिजे. "सोविएत तुरुंगांतील जीवन" हा लेखहि उद्‌बोधक आहे. "साधा पेशा व साधीं माणसें" हा लेख आमच्या चोखंदळ पांढरपेशानीं अवश्य वाचण्याजोगा आहे. भगवान बुद्धानें "बहुजनहिताय बहुजन-सुखाय" जें कार्य केलें व सामान्य माणसासहि मानाचें स्थान दिलें, तसेंच कार्य रशियांत निराळ्या परिस्थितींत पण निराळ्या मार्गानें होत आहे. या मासिकांत पुष्कळ शिकण्यासारखें व अनुसरण्यासारखें आहे.

(२) चित्रमय जगत्—एप्रिल १९५८.

सजावटीच्या बाबतींत "चित्रमय जगत्" हें प्रगतिपथावर आहे, ही गोष्ट संपादकांना भूषणावह आहे. लेखाची निवडहि आज हवीशीच आहे. "आसामांतील आदिवासींचा प्रदेश" हा लेख अभिनव माहितीनें भरलेला वाटेल. संपादकीय वाचनीय आहे.

(३) साईलीला—एप्रील १९५८.

साई बाबांच्या लीला तर वाचनीय आहेतच. पण श्री. रेगे यांचा 'रामायणं' तील कांहीं मुद्यांवरील लेख नवीन दिशा दाखविणारा आहे. 'दासगणूं' चे बाबाविषयींचें अनुभवकथन सात्त्विक भावांना आवाहन करणारें आहे.

(४) जनताजनार्दन—मार्च १९५८

"उचनीच कांहीं न जाणें भगवंत" याच ध्येयानें प्रेरित होऊन गाडगे बाबानीं जनतेची सेवा केली व महाराष्ट्रांतील समाजसेवेचा नूर अजिबात बदलून टाकला! यांतील लेखहि बाबांच्या शिकवणीला अनुरुप आहेत.

(५) प्रकाश—ठाणें-पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीच्या शैक्षणिक संस्थाचें मासिक. **अंक ११ वा.** जानेवारी १९५८

विद्यार्थ्यांनीं लिहिलेले लेख खरोखरच त्यांच्या भविष्यकालीन विकासाची साक्ष पटविणारे आहेत. संस्थेनें जो एवढा व्याप वाढविला व स्वतंःची इमारत बांधून आपल्या कर्तबगारीवर जो कळस चढविला तो खरोखरच चालकांना भूषणावह आहे. आम्ही संस्थेचें अभिनन्दन करतों.

(६) महात्मा—एप्रील १९५८

विनोबासंबंधी विविधरूपाची माहिती देणारा व त्यांचें विभूतिमत्त्व सिद्ध करून दाखविणारा हा अंक अथपासून इतिपर्यंत वाचनीय आहे. संपादक वर्ण्यविषयाशीं तादात्म्य पावल्यामुळें अंक हृदयंगम बनला आहे. हार्दिक अभिनन्दन!

(७) संजीवन—संजीवन कार्यालय-श्री. अरविंदाश्रम-पॉंडीचेरी २१ फेब्रुवारी १९५८ (अंक ३ रा)

या अंकास "श्री माताजींचा ८० वा जन्मदिन विशेषांक" असें नांव दिलें आहे. त्यांत माताजींच्या विकासास व त्यांना परमोच्चगतीस नेण्यास जें जें कारणीभूत झालें, त्याचा विस्तार केला आहे. माताजींचे एकच वाक्य महत्त्वाचें वाटतें व त्यांतच त्याची महनीयता समावलेली आहे. तें वाक्य असें—मी कोणत्याहि देशाची नाहीं; कोणत्याहि संस्कृतीची नाहीं; कोणत्याहि समाजाची नाहीं; कोणत्याहि वंशाची नाहीं; **केवळ भगवंताची आहे."**

(८) पुरुषार्थ—मार्च १९५८.

मार्च महिन्यांत 'तुकाराम बीज' झाली त्याला अनुरूप श्री तुकाराम महाराजांवर प्रकाश पाडणारे दोन लेख उल्लेखनीय आहेत. एक—'संत तुकाराम व समतावाद' (रानडे); व दुसरा—'श्री तुकाराम महाराजांची चरित्रगंगा' (पु. ह. गद्रे)—एकंदर अंक नेहमी प्रमाणेंच वाचनीय आहे.

(आ) हिंदी विभाग :

(१) कल्याण :—भक्ति अंक-वर्ष ३२ अंक १ ला किं. रु.७-८-०

'कल्याण' मासिकाची वार्षिक प्रथा एकेक विशेषांक काढण्याची आहे. आतांपर्यन्त 'संक्षिप्त भारताङ्क,' 'नारीअङ्क,' 'हिंदू संस्कृति अंक,' 'संक्षिप्त नारद विष्णुपुराणाङ्क,' 'सन्तवाणी अङ्क,' 'तीर्थाङ्क' असे विशेषांक काढून

'कल्याणा'नें धार्मिक वाङ्मयांत महत्त्वाची भर टाकली आहे यांत शंका नाही. हे मासिक हिन्दी असल्यामुळें सर्वच मजकूर हिंदी भाषेंत असतो. बहुतेक विशेष अंक ८०० पृष्ठांच्यावर असून प्रत्येकांत तिरंगी चित्र, व शेकडोंशे लाईन चित्रें असून कविता व लेखांनीं विभूषित असतात. या त्यांच्या वार्षिक दानयज्ञाबद्दल संपादकांस कोणीहि धन्यवादच देईल. राष्ट्राची धार्मिक नाडी शाबूत राखल्याशिवाय राष्ट्ररूपी शरीर उत्तम रीतीनें जगणार नाहीं; म्हणून राष्ट्रांतील लोकांची धार्मिक प्रकृति निकोप ठेऊन तिच्या देहाकडून धर्म साधन करून घेण्याचें पवित्र कार्य अखंड चालूं असतें. त्या परंपरेला अनुसरूनच हा धार्मिक अंक काढला आहे. या अंङ्काची ७०८ पृष्ठें असून, "भक्ति अंकाचें परिशिष्ट" म्हणून एकूण 'भक्ति अङ्काची पृष्ठसंख्या ७७२ झाली आहे.' यांतील लेखसंख्या २२३ + १३ असून, पद्यसंख्या २०; संकलित पद्य १८, संकलित गद्य ४०, एक मलपृष्ठावरील दुरंगी चित्र व शिवाय १४ तिरंगीं चित्रें. एकूण एकरंगी चित्रें ४५; व परिशिष्टांतहि मलपृष्ठावरील एक दुरंगी, व तिरंगी एक-असा या विशेषांकाचा जमान आहे. हें सर्व अवाढव्य कार्य व तेंहि उत्तम रीतीनें कसें चालविलें जातें याचें चित्र डोळ्यापुढें उभें राहिले की, आश्चर्यानें हृदय भरून येते व भारतांत अद्यापि धार्मिक वाङ्मयाला भाव आहे याची साक्ष पटते. धन्य "कल्याण" संस्था व धन्य ते संपादक व त्यांचे साथी! असे उद्गार बाहेर पडल्याविना राहत नाहींत.

या 'भक्तिअंकां'चा उद्देश भक्तीचें स्वरूप व महिमा, शक्ति व फल, भक्तीचा ज्ञान, कर्म, व योग यांच्याशीं संबंध, भक्तीची सुलभता तशीच दुर्लभता, भक्तीचें लक्षण व वैशिष्टय, भक्तीची अनादिता, वेद वगैरे आदि ग्रंथातील भक्तीचें स्थान, भक्तीची आस्वाद्यता, भक्तीचे महान् आचार्य, भक्तीचें साधन व भक्तीचे मनोविज्ञान, भक्तीच्या संबंधी कांहीं आलोचना व त्यांचीं उत्तरें, भक्तीचे विविध भाव, भिन्न सांप्रदाय, उपासना पद्धति, विशिष्ट देवता भक्तीची पद्धति, विश्वभक्ति, देशभक्ति, समाजसेवा, गुरु-माता-ब्राह्मण यांची भक्ति निरनिराळ्या धर्मांतील भक्तीचें स्थान, भारतांतील भिन्न प्रान्तीय भक्तीची पद्धति. प्रार्थनेचें स्वरूप व महत्त्व, भगवन्नाम महिमा, वैष्णवाचे स्वरूप, यज्ञादि विषयावर विद्वानांनीं लिहिलेले लेख इत्यादि संग्रहित करून भक्तीविषयक हा 'ज्ञान-कोषच' करून ठेवला आहे. याबद्दल आम्ही संपादकाचें अभिनन्दन करतों. कथांचा विस्तार, सजावट व उत्तम छपाई पाहिली म्हणजे रु. ७-८ किंमत वाजवी आहे; आतां तर हिंदी मातृभाषा राष्ट्रभाषा झाली आहे म्हणून प्रत्येक भाषिकानें ही प्रत जवळ ठेवावी, अशी आमची त्यांना विनंति आहे.

(२) **गुरुकुलपत्रिका :** संपादक श्री धर्मदेव विद्यामार्तण्ड, कांगडी. यांतील लेखसंपदा व कविता उच्च अभिरुचीची द्योतक आहे. "मध्यकाल की दार्शनिक भित्ति," "फाह्यान की भारतयात्रा, "जातिभेदका अभिशाप," हे लेख वाचनीय असून "सम्पादकीय" तर फारच उद्बोधक आहे. संपादकजी अभिनन्दनास पात्र आहेत. दर्शनीचें चित्र ही भावनीय आहे.

(३) **कल्पवृक्ष :** उज्जैन—मार्च १९५८

अध्यात्म विद्येचें हें मासिक उच्चदर्जाचे आहे. "वेदका मन,

प्राण, और वाकसे संबंध," "मनुष्यका स्वाभाविक आयु," "आनन्दमें रहनेका उपाय" "बुद्धिकी खेती," वगैरे लेख पठनीय आहेत.

(४) **सत् सन्देश** : देहली—मार्च १९५८

यांत "सत्संग में क्या मिलता है ? या प्रश्नाचें उत्तर श्री संत कृपालसिंहजी महाराज यांनीं दिलें अन्यत्र आहे. नारदांनीं सत्संगाचा महिमा उत्तमरीतीनें वर्णन केला आहे. लेख फारच सुंदर वठला आहे. "पारस और सन्त मे बड़ा भारी फर्क है। पारस लोहेको सोना बनाता है, पारस नहीं बनाता; सन्त आपको सन्त बना देता है—" हा लेख इतर भाषांतून भाषांतरित झाला पाहिजे.

(५) **गोरक्षण**—रामनगर-बनारस-वर्ष ६ वें अंक २ रा.

गोरक्षणाची आवश्यकता व महत्त्व यांच्या ज्ञान प्रसारासाठीं वाहिलेलें हें मासिक एकंदरींत अवलोकनीय आहे. "गोरक्षाकी आवश्यकता" "जैन धर्म और गोरक्षा" व लोककथा यांत पुष्कळ शिकण्यासारखें आहे.

(६) **ऋषि जीवन**—अंक ३ रा.-मार्च १९५८-वृंदावन.

नेहमींप्रमाणें "सत्संगसुधा" "प्रियवाणी और प्रेम" "इस्लामधर्म में भक्ति" "माया के चक्कर में कौन सुखी ?" इत्यादींच्या वाचनानें बुद्धीला चालना व भावनेला आवाहन खास मिळेल.

(७) **विश्वज्योति**—होशिआरपुर-अप्रैल १९५८.

आरंभीचें दाशरथी रामाचें चित्र लढाऊवृत्तीचें द्योतक आहे. यांत "राम की राजनीति और उनका साम्राज्य," "सन्त आगस्टीन," "कपिल और षष्टितन्त्र," "भारत का भविष्य", "उन्मत्तभूतं जगत्" वगैरे लेख विश्वज्योतीच्या उद्देशानुरूप आहेत.

● ● ●

घाई !

(अष्टाक्षरी)

आज आगळी नवीन
साद ऐकली दुरून
'काय विचार चालला—
चार भिंतींत दडून ?'
मोह मागे सारावया
होतें आगळें आह्वान
अति विचारांनीं पण
होतें बधिरलें कान

नद्यासागरांमधून
नभानगांच्या आंतून
...साऱ्यासाऱ्या सृष्टींतून
होतें नवें निमंत्रण !

पण, पाठ फिरवली
नाही स्वीकारिलें कांहीं
दूर गेलें, त्याच्या आतां
स्वागताची मला घाई !

—प्रा० भाऊ मांडवकर

मानवता

जगिं धर्म पहा मानवता—साधितो श्रेष्ठ इहपरता ॥ ध्रु० ॥
स्वपर कार्य साधित असतां—पाळावी साधनशुचिता ।
धर्माकर्माची एकता—तेथ देत कां फारकतां ? ।
कर्मीं नीति-अनिति सोडतां—जळली ती श्रेष्ठ आर्यता ।
देखा अज्ञान दशा भारता—बुद्धिभेद कां मग करितां ? ।
फळली ही दारिद्र्यता—करा स्वामित्व विसर्जितां ।
भूहीना भूमी देतां—होइल तो रक्षण कर्ता ।
सर्वां हो सन्तोषता—द्या निपटुनि अस्पृश्यता ।
जीवाचा क्षोभ न परता—नाश झाला हो सर्वथा ।
कां लाजवितां भगवन्ता—'सर्वे, सुखिनः सन्तु' म्हणतां ।
मानवा ! धरी मानवता—विश्व कार्य करण्याकरितां ।
या स्वरूप जरी आचरितां—तारि तो सांगते 'गीता' ॥

ब. वि. जामखेडकर

– श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघ, पुरवणी –

तारीख ७ मार्च रोजीं–तुकाराम बीजेच्या दिवशीं–श्री. तु. वि. वि. संघाच्या विद्यमानें जे दोन समारंभ तळेगांव येथें पार पडले त्याची हकीकत खालील दोन पत्रांत प्रसिद्ध झाली आहे :—

(१) सकाळ-पुणें

तुकाराम बीजेनिमित्त तळेगांव दाभाडे येथें स्पर्धा

तळेगांव दाभाडे, दि. ८–श्रीसंत तुकाराम महाराजांच्या बीजेनिमित्त येथें 'श्रीतुकाराम विद्यालय संघ' या संस्थेच्या विद्यमानें विविध कार्यक्रम झाले. सकाळीं ९ वाजतां जनरल हॉस्पिटलजवळ उपस्थान शाळेचा भूमिपूजन व उत्खनन समारंभ झाला. त्यानंतर सायंकाळीं गांवांतील विठ्ठल मंदिरासमोर विद्यार्थीनींच्या वक्तृत्वस्पर्धा झाल्या.

नगराध्यक्ष डॉ. शं. वा. परांजपे यांच्या प्रास्ताविक भाषणानंतर वक्तृत्वस्पर्धेस सुरुवात झाली. अियत्तेवार वेगवेगळे विषय ठेवण्यांत आले होते. त्यांतील यशस्वी उमेदवारांना बिल्ले व पुस्तकें वाटण्यांत आलीं. पारितोषिक वितरण समारंभ, साहित्यिक. श्री. गो. नी. दांडेकर, यांच्या हस्तें झाला. वाचस्पती श्री. क्षीसागर व प्रा. ना. के. भागवत हे परीक्षक होते. प्रभाकर गुंड, वीणा दांडेकर, कमल दाभाडे, दगडू माळी व कुमार लिमये यांचीं भाषणें उल्लेखनीय झालीं.

वक्तृत्व चढाओढीनंतर श्री. क्षीरसागर यांचें प्रवचन व कु. अनसूयाबाई धुंयें यांचें कीर्तन झालें. रात्रीं तळेगावकरांचें भारूड झालें.

यावेळेपेक्षांहि पुढील वर्षीचा कार्यक्रम नाविन्यपूर्ण व मोठा करूं, असा आशावाद संस्थेचे कोष्याध्यक्ष श्री. क्षीरसागर यांनी आपल्या भाषणांत बोलून दाखविला.

(२) तरुण भारत—पुणें :

तुकाराम विश्वविद्यालयाचे

नव्या इमारतीची पायाभरणी-संत 'वाङ्मय' संशोधनाची सोय

तळेगांव दाभाडे, ता. ८–येथील तपोधाम वसाहतीमध्यें तळेगांव स्टेशनजवळ तुकाराम विद्यविद्यालय संस्थेतर्फे एक इमारत होणार असून त्याचे पायाभरणीचा समारंभ त्या संस्थेचे संचालक मुंबईचें प्रा. भागवत यांचे हस्तें काल (शुक्रवारीं) सकाळी ९ वाजता पार पडला. संत तुकारामाचे वाङ्मयाचा डॉक्टरेटकरता पोस्टग्रॅज्युएट विद्यार्थ्यांना अभ्यास करतां यावा व संत वाङ्मयाचे अधिक संशोधन व्हावें या हेतूनें ही संस्था मुंबईस स्थापन झाली असून इमारत दोन मजली होणार आहे. अशा अभ्यासू लोकांची येथें रहण्याची सोय होणार आहे.

संध्याकाळीं ६-३० वाजता प्रसिद्ध साहित्यिक गो. नी. दांडेकर यांचे अध्यक्षतेखाली येथील प्राथमिक हायस्कूलमधील विद्यार्थ्यांच्या "तुकाराम व त्यांचें कार्य" या विषयावर वक्तृत्वाच्या चढाओढी होऊन यशस्वी विद्यार्थ्यांना बक्षिसें देण्यांत आली. रात्रीं श्री. क्षीरसागर इंजिनियर यांचें श्री विठ्ठल मंदिरांत प्रवचन होऊन, मुंबईच्या कु. धुंयें यांचे कीर्तन व नंतर तळेगांवकर आणि मंडळीचे भारूड होऊन श्री तुकाराम बीजेनिमित्त मुद्दाम केलेला हा कार्यक्रम संपला. समारंभास तेथील व आसपासचे बरेचसे नागरिक उपस्थित होते.

× × ×

(पान १० वरून)

आपल्या भक्तांच्या अगदीं क्षुल्लक कार्यांतही परमेश्वर आपल्या अस्तित्वाची आणि सामर्थ्याची चुणूक दाखविता.

गांधीजी वैष्णव होते, तरी नामकीर्तनावर त्यांचा अढळ विश्वास होता. गांधीजी म्हणत—मनुष्य कोणत्याही असाध्य रोगानें पीडलेला असला तरी त्यानें अंतःकरणपूर्वक जर रामनाम घेतलें तर त्यांचा सर्व रोग परिहार होईल. मी कोणी सिद्धान्त मांडणारा मनुष्य नाहीं. परंतु मी जे कांहीं सांगतों तें सर्व माझ्या स्वतःच्या अनुभवावरून सांगतों. माझें जीवन आतां ह्या स्थितीला येऊन पोहोंचलें आहे कीं, आतां जीवनाचा प्रवाह एक वेळ थांबेल, परंतु प्रार्थना थांबणार नाहीं.

गांधीजींच्या मतें नामकीर्तन करूनच आपला धर्म व्यक्त करण्याची गरज आहे असें नाहीं. भक्त कीर्तन करणारच, परंतु त्यांच्या मतें सदाचारच धर्माचें खरें व्यक्त स्वरूप होय. जो सदाचारी नाहीं, तो मनुष्य म्हणवून घ्यावयाला पात्रच नाहीं, असें तें समजत.

नीतिमत्ता आणि धर्म ह्यांवर गांधीजींचे विचार वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. जीवनामध्यें ईश्वराचा स्वीकार करण्यास धर्म सांगतो. ईश्वराचा स्वीकार म्हणजेच प्रेम, सत्य विवेक ह्या गुणांना आपल्या हृदयांत स्थान देणें; स्वार्थपरायणता, अज्ञान, वाईट इच्छा, अविवेक, काम क्रोध यांचा त्याग करणें. नीतिमत्तेचें पालन करणें, हेंच धर्माचें खरें स्वरूप आहे. माझा सिद्धान्त असा आहे कीं, जमिनींत पेरलेल्या धान्याला पाण्याची जितकी अवश्यकता आहे, तितकीच आवश्यकता नीतिमत्तेचें पालन करण्यासाठीं धर्माला आहे. नीतिमत्तेच्या विकासानेंच धर्माची वृद्धि होते. मी माझ्या मनांत जितकी जास्त पवित्रता निर्माण करूं शकतो, तितका जास्त मी ईश्वराच्या जवळ जातो.

रामनामाचा जप कितीही करा; पण जर त्यामुळें तुमच्या आत्म्यांत जर संवेदना निर्माण झाल्या नाहींत, तर तें रामनाम व्यर्थ आहे.

प्रार्थना निःशब्द झाली तरी चालेल; पण ती हृदयापासून बाहेर आली पाहिजे. ज्या शब्दांत आपलें अंतःकरण नाहीं, अशा नुसत्या शब्दांची प्रार्थना करण्यांत काय फायदा ? उपाशी माणूस ज्याप्रमाणें अन्नग्रहण करूनच आनंद होतो, त्याचप्रमाणें उपाशीं आत्म्याला प्रार्थनेनें आनंद होतो. खरं पाहिलें असतां, 'गांधी धर्म' हा एक निराळाच प्रकार आहे. प्रचलित धर्मांहून तो अगदीं वेगळा आहे. गांधी–मार्गी मनुष्य हा उत्तम हिंदू होऊं शकतो, त्याच प्रमाणें तो उत्तम मुसलमान, शीख, पारशी पण होऊं शकतो. त्याचा धर्म **मानवता** आहे, व त्या धर्मांचें पालन सदाचारानेंच होऊं शकते.

● ● ●

दोन संत

जेव्हां धर्माची ग्लानि होते व अधर्माचे अभ्युत्थान होते तेव्हां ईश्वर पृथ्वीवर अवतार घेतो, असें भगवद्गीतेंत म्हटलें आहे. हें झालें भाविकांसाठीं. पण आजकालच्या शास्त्रीय व भक्तिहीन जगांत ईश्वराची कल्पना म्हणजे भोळ्या व कंगाल लोकांना गुलामगिरींत कायमचे डांबून ठेवण्यासाठीं भांडवलशाहीनें बनविलेली अफूची गोळी आहे, असा प्रचार केला जातो. तथापि ईश्वरावर ज्यांचा भरंवसा नाहीं, अशांना देखील क्रिया आणि प्रतिक्रिया विरुद्ध व समान असतात, हें भौतिक तत्व मान्य असतें. नीतीशास्त्रांनही तें खरें दिसतें. पाहिजे तर असें म्हणावें कीं, अधर्माची व अनीतीची परिसीमा झाली म्हणजे लोकांत प्रतिक्रिया सुरूं होते, आणि धर्म व नीतितत्वांचा अभ्युदय सुरूं होतो. अशा प्रतिक्रियेच्या लाटा एकसमयावच्छेदेंकरून पृथ्वीवर भिन्न भिन्न ठिकाणीं निर्माण होत असाव्यात.

चीनमध्यें लाओत्से आणि कॉनफुशियस, हिंदुस्तानांत गौतमबुद्ध, जुडियामध्यें इसाया आणि कांहीं काळानंतर ग्रीसमध्यें सॉक्रेटीस आणि प्लेटो हे सर्व इसवीसनापूर्वी * सहावे शतकांत निर्माण झाले. इसवी सनानंतरचें तेरावें शतक हाही अशाच प्रकारचा काळ दिसतो. या काळांत 'तेराव्या शतकांतील महात्मा' चक्रधर यानें महानुभाव पंथाची स्थापना केली. या संन्यास पंथाचा खूप प्रसार झाला. त्याची तत्त्वेंही फार उच्च आहेत. या पंथाचे पुष्कळ वाङमय आतां प्रकाशित झालें आहे. याच शतकांत इराणांत जलालुद्दीन रूमी वसादी यांनीं सूफी पंथाच्या तत्वांचा प्रसार केला. याच शतकांत ज्ञानेश्वरानें आपला सर्वोत्कृष्ट 'ज्ञानेश्वरी' हा मराठींतील ग्रंथ लिहून पवित्र भागवत धर्माचा पाया घातला. आणि याच सुमारास इटलींतील अंब्रिया प्रातांत ऍसीसी ह्या गांवीं एक महात्मा निर्माण झाला. त्यानेंही ख्रिस्ती धर्मांतील लुप्तप्राय उच्च नीतितत्वांचें पुनरुज्जीवन केलें. त्याचें नांव **संत फ्रान्सिस.** ज्ञानेश्वर व चक्रधराबद्दल मराठींत पुष्कळ वाङ्मय उपलब्ध आहे. प्रस्तुत लेखांत ऍसीसीचा संत फ्रान्सिस व त्याच्या प्रेरणेने वैराग्य प्राप्त होऊन साधु झालेली **संत क्लेअर** ह्या दोघांसंबंधानें थोडेंसें लिहिण्याचें योजलें आहे.

युरोपांत १४-१५ व्या शतकांत जे (Renaissance) संस्कृतीचे पुनरुत्थान झालें त्याचा संत फ्रान्सिस हा प्रभात तारा गणला जातो. आधुनिक विचारसरणींत प्रगतीपर व मानव्याबद्दल सहानुभूतीपूर्ण असें जें जें कांहीं आहे त्या सर्वांचें पूर्ण भान संत फ्रान्सिसला होतें, असें दिसतें. निसर्गप्रेम, भूतदया, समाजसेवेची आवड, संपत्तीमुळें लोकांत निर्माण होणारे कपट, मद, मोहादि दुर्गुणांचें प्राबल्य, ह्या सर्वांची फ्रान्सिसला उत्तम प्रकारें जाणीव होती. पुढें अनेक शतकानंतर वर्डस्वर्थनें आणि टॉलस्टॉयनें जीं सदाचाराचीं तत्वें प्रतिपादन केलीं, तीं सर्व ग्रहीत धरून फ्रान्सिस त्याप्रमाणेंच वर्तत असे.

एका श्रीमंत व्यापाऱ्याच्या घरीं त्याचा जन्म झाला होता. आणि तरुणपणीं तत्कालीन फॅशनेबल तरुण ज्याप्रमाणें मौज मजा करीत, रंगेल जीवन कंठीत असत, त्याप्रमाणें सुरुवातीला तोही करीत असे व त्या सर्वांचा तो म्होरक्या मानला जात असे. पण या काळींही त्याच्या अंगीं वैराग्य आणि साधुत्व यांचीं बीजें सुप्तावस्थेंत होतीं. बापाच्या दुकानावर बसला असतांना एक दिवस एक खूप श्रीमंत व एक अत्यंत भिकारी असे दोन इसम दुकानावर आले. त्या श्रीमंत गिऱ्हाइकाशीं बोलण्यांत हा गुंतलेला असल्यामुळें ह्याला त्या भिकाऱ्याकडे लक्ष देतां आलें नाहीं. त्यामुळें कंटाळून तो भिकारी तेथून निघून गेला. ही गोष्ट लक्षांत येतांच श्रीमंत गिऱ्हाइकाबरोबरचे आपलें काम आटोपून तो दुकान सोडून दूरवर धांवत धांवत त्या भिकाऱ्याचा पाठलाग करीत गेला आणि त्याची क्षमा मागून त्यानें त्याला पुष्कळ द्रव्य दिलें. एकदां उंची पोशाक करून तो घोड्यावर बसून रपेटीला जात असतांना समोरून एक महारोगानें अत्यंत विद्रूप बनलेला मनुष्य येतांना त्याला दिसला. त्यानें ह्याला नमस्कार केला व हात पसरून भीक मागितली. क्षणभर ! फ्रान्सिसच्या मनांत शिसारी आली व घोड्याला टांच मारून तेथून निघून जाण्याचा विचार त्याच्या मनांत आला. पण तो केवळ क्षणभरच ! लगेंच त्याची स्वतःची स्वतःलाच लाज वाटली. तो घोड्यावरून खालीं उतरला. भिकेसाठीं पुढें केलेल्या त्या महारोग्याच्या हाताचें त्यानें चुंबन घेतलें व त्यानंतर त्याला कडकडून मिठी मारली व जवळ होतें नव्हतें तें सर्व द्रव्य त्याला देऊन टाकलें. ह्या क्षणापासून त्याच्या मनांत दृढ वैराग्य प्रतिष्ठित झालें. त्याची वृत्ति पार पालटून गेली. पूर्वीचा तो शोकीन, रंगेल, हंसणारा खिदळणारा व चैन करणारा फ्रान्सिस नाहींसा झाला. त्याच्या गांवाशेजारचें एक देऊळ (सान दामियानो) पडून गेलें होतें. त्याची दुरुस्ती करण्यास त्या देवळाच्या पुजाऱ्याजवळ द्रव्य नव्हतें. फ्रान्सिसच्या मनानें तें देऊळ दुरुस्त करणें हें आपलें कर्तव्य आहे, असें घेतलें. आपला बाप बाहेरगांवीं गेला असतांना एक दिवस फ्रान्सिसनें दुकानांतील उंची उंची माल घोड्यावर घालून बाजारांत नेला आणि केवळ तो मालच नव्हे तर घोडाही पण-आलेल्या किंमतीला विकून टाकला. देवाचे देऊळ-प्रार्थनेची जागा-अशा तऱ्हेनें पडीत राहूं देणें योग्य नाहीं. म्हणून तें देऊळ दुरुस्त करण्यासाठीं तो सर्व पैसा त्यानें देवळाच्या पुजाऱ्याच्या स्वाधीन केला. इतकें द्रव्य हा विक्षिप्त मनुष्य आणून देतो तें घ्यावें कीं

* **टीप**—Horace shipp ह्यांच्या 'Faiths that move the world' या ग्रंथांतील. पृ. ३२

नाहीं ह्या शंकेनें पुजाऱ्यानें तें घेण्याचें नाकारलें. फ्रान्सिसनें तें सर्व द्रव्य देवळांतील एका कोनाड्यांत फेकून दिलें व तो तेथून निघून गेला. पुढें थोडे दिवसांनी घर सोडून एक दोन दिवस तो देवळांतच रहायला गेला. गुरु नानकाच्या चरित्रांतील अशीच गोष्ट वाचकांच्या लक्षांत येईल.

फ्रान्सिसच्या बापाला अर्थात्च हें मुळींच आवडलें नाहीं. त्याच्या मनांत फ्रान्सिसनें आपल्या मागें आपला व्यापार धंदा उत्तम सांभाळून नांवलौकिकास चढावें, अशी दृढ इच्छा होती. पण मुलाचे गुण वेगळेच होते. तो अत्यंत मोठ्या नांवलौकिकाला चढला खरा—त्याचें नांव ख्रिस्ती धर्माच्या इतिहासांत अजरामर झालें ! पण बापाला जो नांवलौकिक हवा होता तो वेगळा. फ्रान्सिस बापाला फार भीत असे. तेव्हां त्याच्या बापाच्या मनांत आशा होती कीं, एकदां चांगली खरडपट्टी काढली किंवा एकादी मुस्कुटांत दिली कीं, मुलगा आपोआप ताळ्यावर येईल. त्यानें मुलाला रागावून, धाकदपटशा दाखवून 'कांहींच वळत नाहीं' असें पाहिल्यावर मुलावर चोरीची फिर्याद दिली. प्रकरण इतकें विकोपास गेलें कीं, सर्व लोकांसमक्ष फ्रान्सिसनें बापाचे नुसते सर्व पैसे परत केले–एवढेंच नव्हे, पण अंगावरचे सर्व कपडेही बापाचे होते म्हणून उतरून ठेऊन बापाच्या स्वाधीन केले. इतःपर 'आकाशांतील बाप' हाच माझा बाप–हा माझा बापच नव्हे असें त्यानें लोकांस ओरडून सांगितलें, व तो उघड उघड घर सोडून त्या पडक्या देवळांत जाऊन राहूं लागला. ज्या गांवांत तो मोठमोठ्या मेजवान्या देत असे, राग रंग करीत असे व सर्व श्रीमंत लोक स्वतःभोंवतीं गोळा करीत असे, त्यांच गावांत तो पोटासाठीं भाकरीचा कोरडा तुकडा भीक मागून गोळा करूं लागला. त्यानें देवळासाठींही लोकाजवळून दगड वगैरे मागून अंग मेहनतीनें तें पडकें देऊळ दुरुस्त केलें. तेव्हां गांवांतील एक दोन सद्गृहस्थ त्याला थोर व विरक्त मानू लागले. कांहींजण त्याला वेड्यांत काढीत; पण हळूहळू त्याच्या वैराग्याची व लोकसेवेची लोकांवर चांगलीच छाप बसली. पुढें त्याचा मोठा पंथ झाला व त्या पंथाला पोपकडून मान्यताही मिळाली. असीम अपरिग्रह, ब्रह्मचर्यव्रत व आज्ञापालन हीं त्याचीं तीन व्रतें होतीं व या व्रतांचें अत्यंत कडकडीतपणें त्यानें आजन्म पालन केलें.

हळूं हळूं त्यानें आपले तीन प्रकारचे शिष्यवर्ग स्थापन केले–पहिला फ्रायर्स मायनर्स–हे कडक संन्यस्त अनुयायी; दुसरा स्त्रियांसाठीं–तो त्याच्या व त्याची पहिली स्त्री अनुयायी संत क्लेअर हिच्या प्रयत्नानें स्थापित झाला; व तिसरा संसारांत राहून शक्य तेवढे संत फ्रांसिसच्या तत्त्वांचें आचरण करणारे सर्वसाधारण लोक. पहिल्या वर्गांतील अनुयायांना आज्ञाधारकपणा, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह ही व्रतें कडकपणें पाळावीं लागत. दुसऱ्या वर्गाची म्हणजे—स्त्रियांच्या पंथाची स्थापना करणारी संत क्लेअर—ही तरुणी ऍसिसीच्या आसपासच्या एका फार श्रीमंत व उच्च घराण्यांत जन्मलेली होती व श्रीमंतींत कालक्रमणा करणाऱ्या तत्कालीन तरुणींप्रमाणेंच तिचा जीवनक्रम असे; पण तिचा स्वभाव मोठा करारी व निश्चयी असल्यामुळे घरांतील वृद्ध माणसेंही तिला वचकून असत. तिला फुलांची व संगीताची फार आवड होती; परंतु तिच्या मनांत दृढ वैराग्य होतें. ती जेव्हां प्रथम संत फ्रान्सिसला भेटली, तेव्हां तिचें वय केवळ १८ वर्षांचें होतें. ह्या भेटींतच एकमेकांच्या पवित्र हृदयाची साक्ष एकमेकांना पटली. त्यापूर्वी वडिलांनीं तिचें लग्न करण्याबाबत पुष्कळ वेळा तिला आग्रह केला होता, पण तिनें प्रथमपासूनच ह्या बाबतींत टाळाटाळ केली व ती लग्नाला कबूल झाली नाहीं.ती संत फ्रान्सिसला मधून मधून भेटत असे. एका सणाच्या रविवारीं रात्रीं ती आपल्या विश्वासू मित्रांबरोबर, लग्नप्रसंगीं करतात तसा उत्तम पोषाख करून, बापाच्याघरांतून मागील दरवाजानें निसटून गेली व संत फ्रान्सिसच्या पंथास मिळाली. संत फ्रान्सिस व त्याचे भिक्षुक जेथें होते त्या देवळांत ती गेली. तेव्हां तिचें स्वागत करण्यासाठीं ते सर्व पेटलेल्या मशाली घेऊन उभे होते व फार प्रेमानें सर्वांनीं तिचें स्वागत केलें. त्या रात्रीच्या वेळीं तिनें स्वतःला देवाला वाहून घेऊन दीक्षा घेतली आणि जे नियम व जीं व्रतें फ्रान्सिसच्या पंथांतील पुरुषांनीं मान्य केलीं होती, तींच सर्व तिनेंही मान्य केलीं. तिच्या अंगीं कडकडीत वैराग्य होतें. बापाच्या घरीं एवढ्या श्रीमंतींत राहिलेली पण आतां तिनें भिक्षान्नावर निर्वाह करण्यास व अत्यंत वैराग्यानें हालांत राहण्यास सुरुवात केली. संत फ्रान्सिसनें तिचा सुंदर केशकलाप सर्व कापून टाकला व ती एकटीच जवळच्या एका मठांत राहूं लागली. कांहीं दिवसांनी तिची धाकटी बहीणही अशीच तिच्याकडे पळून आली. घरच्या माणसांनी तर आतां फार आकांत केला. धाकट्या बहिणीला ते फराफरा ओढून नेऊं लागले. तेव्हां क्लेअर तिच्या पाठीशीं उभी राहिली. तिच्या निश्चयी मुद्रेला भिऊन घरची मंडळी या दोघींचा नाद सोडून निघून गेली.

या दोघी बहिणींना दुसऱ्या पुष्कळ स्त्रिया येऊन मिळाल्या. व त्यांनीं फ्रान्सिसच्या पंथाची दीक्षा घेऊन स्त्रियांसाठीं (दुसरा वर्ग) एक निराळा मठ स्थापन केला. पण त्यालाही सर्व नियम फ्रान्सिसनेंच घालून दिले व पोपची मान्यता मिळवून दिली. तिसरा संसारी लोकांचा वर्गही आपआपल्या शक्तीप्रमाणें फ्रान्सिसच्या उच्च नीतितत्वांचे परिपालन करीत असे. फ्रान्सिसचें चरित्र अत्यंत मनोरम आहे. क्लेअरच्या वैराग्याला मिराबाईच्या वैराग्याचीच उपमा देतां येईल. याप्रमाणें या पंथानें नीतितत्वांचा व धर्मबुद्धीचा फार झपाट्यानें प्रसार केला. फ्रान्सिस १२२६ सालीं, आक्टोबर महिन्यांत, दिनांक ४ रोजी मरण पावला. त्याचें कार्य नीतिप्रसाराच्या दृष्टीनें अमोल होतें. त्याचें यथायोग्य मूल्यमापन जी. के. चेस्टर्टन यांनी आपल्या St Francis of Assisi नामक ग्रंथांत सुंदर केलें आहे. पण फ्रान्सिसचें सविस्तर चरित्र व पवित्र जीवनक्रम जाणण्याची ज्यांना इच्छा आहे, त्यांना Father Cuthbert यांचा St Francis of Assisi या नांवाचा ग्रंथ फार उपयुक्त वाटेल.

—अखेर

धम्मपद—[बालबोधिनीसह]

सर्वतंत्र स्वतंत्र विद्यामार्तण्ड. **प्रो. माधवाचार्य.**

पुण्य पाप तथा धर्म और अधर्म की चिकित्सा

पुण्य और पाप के कर्म साधन तथा धर्म और अधर्म साध्य हैं। पाप के कर्मोंको करने से अधर्म तथा पुण्य के कर्मों को करने से धर्म होता है।

इस विषय में किसी भी दार्शनिक का कहीं भी मतभेद नहीं है। पूर्व और पश्चिम के सभी मतसंस्थापक इस विषय पर एक मत हैं।

न मैं इस मान्यता में ही कोई अन्तर पाता हूं। सभी की यह निर्व्याज मान्यता है कि-धर्म से उच्च गति तथा अधर्म से अधोगति हुआ करती है।

धर्म, लोक को नहीं बिगाड़ता किन्तु इस सें लोक में भी अभ्युदय होता है। वैशेषिकने धर्म का लक्षण करती बार कहा है कि 'यतोऽभ्युदय-निश्रेयससिद्धिः स धर्मः' जिससे इस लोक में परम अभ्युदय हो तथा अन्त में परमपद मिल जाय उस पदार्थ का नाम धर्म है।

धर्म और अधर्म ए दोनों जीव के साथी हैं सदा साथ बने रहते हैं पर इन्हें कोई देख नहीं पाता इस कारण ये 'अदृष्ट' भी कहलाते हैं।

इसी कारण न्याय सिद्धान्त मुक्तावली ने इन्हें अदृष्ट नाम से स्मरण कर के कहा है कि—'धर्मः स्वर्गादिसाधनम्'—धर्म, स्वर्गादिकों को सिद्ध करनेवाला है। और 'अधर्मो नरकादीनाम्'—अधर्म से नरक होता है।

योगसूत्र ने धर्मसाधन पुण्य कर्म को शुक्ल तथा पापके साधन करे कर्मों को कृष्ण कहा है।

पुण्य या पाप कर्म कौनसे हैं!

इस प्रश्न का उत्तर देते हुए मीमांसाने कहा है कि—

'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' वेद में जिन कर्मों का विधान किया गया है वे पुण्य कर्म हैं। उनके सम्पादन करने से धर्म होता है। एवम् जिन कामों के करने की वेदने निन्दा की है वे सब पाप कर्म हैं। उनके किये से अधर्म होता है।

मीमांसा दर्शन-वेद के विषमस्थलों को समझानेवाला दर्शन है। इसे जैमिनि ने महाभारत से भी बहुत पहिले रचा था।

इस से जो धर्माधर्म का लक्षण किया वही सारे विश्वमें व्यापक बना, क्यों कि उस समय सारे संसार में एक ही आर्य जाति थी। एक ही उसकी वैदिक सभ्यता थी। एवम् एक ही धर्मग्रन्थ, वेद था।

अतः यह धर्माधर्म का मूल सिद्धान्त भी सर्वत्र एकसा ही था पर जैसे जैसे सच्चे वैदिक ज्ञान का लोप होता चला गया ज्ञान की समष्टि बदल गई। एक महान् जाति भी विभिन्न जातियों में वर गई।

संसार की जातियों में एवम् उनके विभिन्न धर्मग्रन्थों में जो भी कुछ धर्म का वास्तविकरूप आया वह वेद से आया एवम् उनके वैदिक काल की परंपरा से उन्हें प्राप्त हुआ। एवम् जो उनके रागद्वेष की मानवता विरुद्ध बातें आई वे उनके ग्राहकों एवम् निर्माता एवम् संग्रहीताओं के बुद्धिदोष से आई।

यह एक निश्चित सिद्धान्त है कि—मान्यता और वस्तु दो चीजें हैं। मान्यता वस्तुके स्वरूप को बदल नहीं सकती।

अतः जो कर्म स्वतः के स्वरूप से ही पाप कर्म है उसे कोई भी संप्रदाय पुण्य मानकर पुण्य नहीं बना सकती। कोई भी धर्म, समाज या व्यक्ति पाप को पुण्य के रूपमें बदल भी नहीं सकता। न पुण्य ही पाप में बदला जा सकता है।

आग स्वरूप से ही आग है वह सर्वत्र एक आग है। उसे कोई पानी नहीं बना सकता। भावनाद्वारा गजनिमीलिका भले ही कर सकता है।

अतः सारे संसार के धर्म के सिद्धान्त के समान धर्म का वास्तविक स्वरूप भी एक ही होना चाहिये। यह परस्पर विरुद्ध हो नहीं हो सकता। वह है विहित का अनुष्ठान।

ठीक है मनुने वर्णाश्रम धर्मों में ही अपना धर्मानुशासन पूरा किया है। अथर्ववेदने उन महाधिकारी पुरुषों को भी व्रात्यसूक्त से संग्रहीत कर लिया है जो सारे बन्धनों से मुक्त एवम् सारे बन्धनों से रहित अलस्य की ओर बढ रहे हैं।

कर्म ज्ञान उपासना और भक्ति सभी मार्ग उसकी और जाते हैं। कर्मो में आचरण की व्यवस्था बडी दृढ है फिर भी यह देश काल और दशा पर भी अवलम्ब रखती है।

येही बातें ऐसी हैं जिनसे आचार में भेद दिखता है। किस परिस्थिति में कर्तव्य का और आचार का कैसे पालन करना चाहिये इस विषय में शिष्ट और सज्जन पुरुषों का आचरण ही प्रमाण मानकर चला जाता है।

धृति, क्षमा, दम, अस्तेय, शौच, इन्द्रियनिग्रह, धी, विद्या, सत्य और अक्रोध इनमें सभी धर्म आ जाते हैं। पंचशीलों का भी इन्हीं में अन्तर्भाव हो जाता है।

तौरेत में भी किसी की हत्या मत करो, व्यभिचारी मत बनो, चोर न हो, झुठ न बोलो अपने पडोसी से प्यार करो, मातापिता को मानो। परमात्मा की पूजा करो। आदि उपदेश दिये हैं। मानव आवेग में भले पापों का संग्रह करते पर जब वह विचार में होता है परिताप से जलने लगता है। दाऊद नबी गुलाम को मार कर जीवन भर रोये और परमात्मा से इसकी क्षमा मागते रहे थे।

मैं अनेक मजहबों मे देखता हूं कि—नाम मात्र का भेद है वास्तव में एक ही वस्तु है। वेही स्वर्ग नरक हैं जिन्हें बहिस्त और दोदख कहकर दूसरे लोग याद कर लेते है।

भगवान बुद्धने पाप का प्रथम फल, परिताप एवम् पुण्य का फल परम प्रसन्नता यह बात सीधे अक्षरों में परिस्फुट करदी हैं।

(१०)

मधु इव मन्यते बालो यावत्पापं न पच्यते।
यदा च पच्यते पापं अथ बालो दुःखं निगच्छति ॥ १० ॥

जब तक पाप कर्म का परिपाक नहीं उपस्थित होता कृत्याकृत्य के विवेकसे हीन पुरुष पाप को मधु से भी अधिक मीठा समझता है। पर

जब पाप अपना परिपाक देना प्रारंभ करता है तो फिर उसे दुःख प्राप्त होता है।

यही कारण है कि–प्रेम, ऊपर से ही प्यारा लगता है वास्तव में वह कल्याण का मार्ग नहीं होता इसी कारण कृत्याकृत्यके विवेक से हीन प्राणी इसके पंजे में पडते है। जब तक पाप का भोग उदित नहीं होता प्रसन्न हो लेते हैं। फिर तो सिवा रोने के उन के हाथ अन्य कुछ नहीं होता।

(११)

मासे मासे कुशाग्रेण बालो भुञ्जीत भोजनम्।
न सः संख्यातधर्माणां कलामर्हति षोडशीम्॥ ११॥

भले ही कृत्याकृत्य विवेकशून्य व्यक्ति, ऐसे व्रतोपवास करता रहे कि—मास में एकवार कुशा के अग्र भाग मात्र का ही भोजन करे।

फिर भी उसे उसका सोलहवां हिस्सा भी पुण्य नहीं प्राप्त होता जो कि—सत्य दर्शन के ज्ञान से प्राप्त होता है।

कबीरने कहा है कि—'उनकी बहिस्ति कहां से ही हहै सामा हि मुरगी मारें' दिनभर व्रत और साम को हिंसा हो तो फिर व्रत का कोई मतलब नहीं रह जाता।

आज तो ऐसे संप्रदाय देश में बन गये हैं कि—व्रत करना उनमें एक रूढि सी पड़ गई है। पेट को भूखा मार लेते हैं पर इन्द्रियों और मन को भूखा नहीं मारते। बहुव्रती के नाम पर जब मैं ऐसे व्यक्तियों को साभिमान जुलूसों में निकलते देखता हूं तो–उनका व्रत करना और व्रत-विधान दोनोंपर दृष्टि जाकर एक लम्बी हंसी आ जाती हैं।

(१२)

न हि पापं कृतं कर्म सद्यः क्षीरमिव मुच्यते।
दहन् तं बालमन्वेति भस्मश्छन्न इव पावकः॥ १२॥

यह बात नहीं है कि—जिस प्रकार गाय के दुहने के साथ ही गाय का दूध गाय से छूट जाता है। इसी प्रकार पाप कर्म का फल भी पापों के करते ही मिल जाय पर जिस प्रकार भस्म से ढकी हुई अग्नि जला हुई ही आगे बढती है इसी प्रकार पापकर्म भी भीतर ही भीतर विवेक-विहीन पुरुष को जलाते रहते हैं।

दूधका नियम है कि-दुहते ही, निकल पडता है। जामन देते ही जम जाता है। दस प्रकार के सामान्य पाप नहीं है कि–करते ही फल मिल जाय।

सांख्यने कहा है कि–ईश्वर से अधिष्ठित होते हैं। परिपाक के समय ही उनका फल अनिवार्य रूपसे मिलता है। इसी कारण लोग कहा करते हैं कि—

जब तक जाके पुन्यको आवत नाहैं जोर।
तब तक ताको माफ हैं, ओगुन करै करोर॥

पर जब परिपाक का समय आयगा अवश्य ही कर्मों का फल भोगना पडेगा।

पर अत्यन्त उग्र पाप पुण्यों का तो यही शीघ्रा निशीघ्र फल मिल जाता है। उसके परिपाक में समय नहीं लगता। नहुष अगस्त्य के शाप लगते ही अजगर बन गया था।

(१३)

यावदेव अनर्थाय ज्ञतं बालस्य जायते।
हन्ति बालस्य शुक्लांशं मूर्धानमस्य विपातयत्॥ १३॥

विवेक विरहित जीव, जो भी कुछ मानता है वह उसके अनर्थ के लिये ही होता है। अज्ञों का ज्ञान—उनकी शिर सदृश उत्तमता को नष्ट करता हुआ उनके पुण्यांश को भी मिटा देता है।

यह सत्य है कि—अल्पज्ञ, अहंकार में 'कोन्योस्ति सदृशो मया' मेरे समान कौन है? ऐसा मानता है। पर यथावत् समझेविना अवैद्य वर्तन करने पर उसके पुण्य नष्ट हो जाते है और शिर कटने की बारी आ जाती है।

जाबालि चाक्रायण ने एक यज्ञ में प्रस्तोता से कहा था कि—प्रस्ताव के देवता की विना जाने यदि तूं मेरे आगे अपना काम करेगा तो तेरा शिर गिर जायगा।

रामायण में आता है—गुरु के आगे सर्वज्ञ बनने के कारण काग-भुसुण्डि को अनेक जन्म लेने पड़े थे। फिर भी अन्तिम भव काग का ही रहा।

(१४)

असद्भावनमिच्छेत् पुरस्कारं च भिक्षुषु,।
आवासेषु, च ऐश्वर्यं पूजा परकुलेषु च।
ममैव कृतं मन्यन्ताम् गृही प्रव्रजितः उभौ॥ १४॥

भिक्षुजनों में बहुमान तथा बुद्धविहारों की मालिकी में असद् भावना कसी चाहिये। न दूसरे के घरों में अपनी पूजा ही करानी चाहिये।

मनके माने की इच्छा हो तो मठका स्वामी बने। केशव की रामचन्द्रिका में एक कथा आती है। एक कुत्ते ने अपने मारनेवाले को दण्ड के रूप में मठाधीश बनाना चाहा था। क्योंकि–असद् वर्तनी मठाधीश की अन्तिमदशा श्वान की होती है। जनता से पूजा का भाव रखना भी अच्छा नहीं है मरेपर तो उसके गुणों की पूजा होती है।

(१५)

ममैवातिवशा सन्तु कृत्याकृत्येषु केषुचित्।
इति बालस्य संकल्प इच्छा मानं च बर्धयति॥ १५॥

प्रत्येक कृत्य और अकृत्य में सभी मेरे ही वश में रहें विवेकविहीनका यह संकल्प, इच्छा और मान को बढाया करता है।

उपदेष्टा यह तो चाहता है कि—मेरी सब सुनलें पर स्वामित्व की ओर वह नहीं जाता। क्यों कि—इससे उसे अभिमान हो जाता है।

(१६)

अन्या लाभोपनिश्रिता अन्या निर्वाणगामिनी।
एवमेते अभिज्ञाय भिक्षुबुर्द्धस्य श्रावकः॥
सत्कारं नामिनन्देत् विवेकमनुर्द्बहितुम्॥ १६॥

संसारी लाभों को देनेवाला मार्ग भिन्न तथा मोक्ष को ले जानेवाला पथ दूसरा है। इस कारण भगवान बुद्ध के भिक्षुओं और श्रावकों को चाहिये कि—सत्कार का अभिनन्दन न करे। क्यों कि—सत्कार की आशा न करने पर ही विवेक की वृद्धि होती है।

यमने इनके विषय में कहा है कि—'दूरमेते विपरीते विषूची' मोक्ष या निर्वाण एवम् संसार के मार्ग एक दूसरे से विपरीत हैं। दोनों के पथिक भी भिन्न भिन्न हैं।

● ● ●

World Religion Supplement

Brahmachariya as Understood

By Gotama—

(Continued from the last month)

The Brahmana Period	The Upanishad Period
I The complex science of the sacrifice and the ritual was the property of the Priesthood.	I The speculations of the उपनिषद्s did not favour a particular class. The क्षत्रियs taught the Brahmanas and *vice versa.*
II Brâhmanism laid stress on ritualism and observances and sacrifices i. e., on कर्मकाण्ड.	II The Upanishads laid chief stress on ज्ञानमार्ग i. e., on contemplation, meditation, personal thought and showed hostility to the reward of स्वर्ग.
III Brâhmanism required a Novice to live as a Brahmachâri at the Guru's Home.	III The Upanishads required the same point with more vigor.
IV Brâhmanism recognised only the reward of स्वर्ग.	IV The Upanishads rewarded the thinker with मोक्ष.
V The Period of Studentship was limited.	V Permanent Brahmacharya favoured.
VI Brahmanic Brahmacharya laid stress on chastity and service to the Guru for a limited period.	VI Upanishadic Brahmacharya, combined Brahmacharya with ascetic practices.
VII Brahmanic Brahmacharya was limited to that particular आश्रम and after that the ब्रह्मचारी was to enter upon the गृहस्थाश्रम.	VII Upanishadic Brahmacharya encouraged Asceticism and penances.
VIII Brahmanic Brahmacharya was a preparation to enter upon the Progressive Path (प्रवृत्ति) and contact with the world.	VIII Upanishadic Brahmacharya emphasised on Renunciation and entering upon the Regressive Path निवृत्तिमार्ग and thus bade farewell to worldly affairs.

THE DHARMA SUTRAS

While the teachings of the उपनिषद्s were thus bringing about a change in the Society and a vast army of spiritual athletes divided into different orders and sects, spread over the face of Northern India and busy with the object of realising the supreme spirit, a practical spirit had come over the Hindu World. The Hindu teachers of the Law thought of giving their learning a concise form : they regarded brevity as the best way of preservation. The Sutra Literature, therefore, came into being. The older Sutras are concerned with the Laws of the Aryans. The Dharmasutras of बौधायन, आपस्तंभ, गौतम and others are attempts in this direction. Smriti Literature comes later on. At this stage what we are concerned with is the systematic classification and differentiation of the आश्रमs. It is here noteworthy that the order of the आश्रमs that is given in these lawbooks is different from the one that is given in later books like the Smritis. Gautama Samhita, for instance, says there are four आश्रमs : the ब्रह्मचारी, the गृहस्थ, the भिक्षु and the वैखानस. This order is different from the already recognised order of the ब्रह्मचारी, the गृहस्थ, वानप्रस्थ and the यति. It is really striking. Again it is said that on fulfilling the first stage of life, let the student enter upon गृहस्थाश्रम or be a Bhikshu It is not incumbent upon him to fulfil these stages in their consecutive order. There is further another peculiarity. If one, after fulfilling the Brahmacharyashram desires to practise permanently the duties of a Brahmachari and live at his Guru's home, he is allowed to do so. We shall have an occasion of referring to the ashramas presently and hence their bare mention here is sufficient.

GENERAL RESULTS

On taking a resume the net results that we get as regards the idea of Brahmacharya, are as follows :—(1) The Brahmacharya was the condition of Religious Studentship essentially for the study of the Vedas. It consisted of residence in the house of the Tutor for a length of time. The pupil was to approach his teacher carrying fuel in his hands. There were duties, devolved upon him and restrictions imposed on him during his period of Brahmacharya. It was deemed necessary even for gods to undergo this period of discipleship. When

the fact of Brahmacharya became a patent one and its importance was recognised on all hands, then it seems a sukta, glorifying the Brahmachâri was added to the Rigveda. The details of the Upanayan, the costume, the food, and the duration of studentship, all these were settled down and this Brahmacharya Period was made essential for the Aryan Race. Throughout the Brâhmaṇa Literature, where form was everything and spirit nothing, utmost elaboration of this stage was arrived at and hence the important ब्राह्मण works like those of शतपथ and ऐतरेय, testify to it. As we pass on to the Period of the Upanishads, there was brought on a very great change in the idea of Brahmacharya. As the कर्मकाण्ड was given a bold front by the ज्ञानमार्ग the exclusive character of the votaries of the former received a rude shock; barriers of caste and families were loosened and the new teachings were brought within the purview of all. The old Brahmacharya was also brought ahead, but with greater vigour and with an extended scope. The question of Permanent Brahmacharya was brought ahead and the use of Brahmacharya *only* for the study of the Vedas was given up. It was for the study of subtler teachings of the Upanishads, that a life of the Brahmachari was found to be most suitable. The yogi was advised to adhere to the rules of a Brahmachari and the idea of penance came to be associated with it. Asceticism and Brahmacharya were found to be in harmony with each other. He who adheres to the Brahman and identifies himself with the Brahman was regarded as a Brahmachari. Renunciation, seclusion, contemplation, mendicancy, homeless state,—all these led to the realisation of the Supreme Spririt, freedom from suffering and *personal* goal of absorption into the Brahman, were adhered to. The fertile plains of Hindustan, watered by the Ganges and the Jumna, with jungles on their banks were found to possess a peculiar fascination for this sort of life and thus the Brahmacharya of the primaeval times was expanded and developed. A number of ascetic practices and mortifications for the proper discipline of the flesh and the body naturally followed. It is at such times that Gotama comes on the scene.

Gotama's mortifications

It is not necessary here to narrate the life of Siddhartha the son of Suddhodana. Being struck by the suffering existing in this world, and appearing in manifold forms and the four-fold conditions of old age, birth, disease, and death, the tender Gotama, according to the ideas prevalent in his times, renunciated and followed the way of studying under the care of a religious teacher. The Tipitaka mentions two preceptors of Gotama—Uddaka Râmaputta and Âlâra kâlâma. Under the former he got proficiency in नेवसञ्ञा नासञ्ञायतन समाधि, a state of abstract meditation in which there is neither consciousness nor non-consciousness; while the latter taught him, the आकिञ्चञ्ञायतन समाधि, a state of abstract meditation, in which there is the idea of nothingness dominantly present.

So, he first followed the practice of the Muni in the Veda who held communion with God in meditation. But the teachers, who only wanted to tend a flock and pose for a गणी and a संघी could not satisfy the ardent Gotama. They could not teach him the transcendental teachings, since they themselves had never cared to learn them. On the contrary they advised him to start a sect and be the head of that sect. After this disappointment he turned to asceticism and there are pieces throughout the Tipitaka that eloquently speak of the dire penance and mortifications that Gotama had undergone. In the महासीहनादसुत्त while addressing Sariputta, he mentions as to how he had practised the four kinds of ascetic life and discipline. In these mortifications, he was influenced by the Jaina asceticism. He has told us how he went about garmentless, heedless of conventions (आचारमुत्तो) and a handlicker (हत्थापलेखनो). How he refused food, given under improper conditions, e.g., from a woman, while sucking her child. How he gradually starved himself by partaking nourishment once daily, once in two days, once in seven days and even once in fourteen days! How he maintained himself on all edibles—also on mosses, grasses and cowdung. How many a time he covered his nakedness with lengths of grass, barks or tail. How he practised the austerity of rooting out hair from head and face. How he practised the austerity of continual heel-squatting (उक्कुटिकप्पधान), and in this way lived in the strict observance of manifold bodily penances, in stern subjection to manifold bodily pains and torments. He had recourse to another kind of penance to sit in a posture, so as to allow dirt of many years to be gathered on his body. Sometimes he had practised scrupulousness in ascetic practices. He followed solitude by resorting to a woodland place, even flying from grove to grove, from glen to glen and hill to hill. He fed himself on the dropings of the young sucking-calves and somtimes on his own filth. He starved himself so much as to live on one grain of rice, for all his daily nourishment. His body became lean, his hips resembled a camel's hoof, his eyes gleamed in their sockets, the skin of his head resembled a hollow and shrunken gourd. He always fainted because of weakness. Such were the practises that seem to be regarded as a part and parcel of the life of a Brahmachari Yogi. Gotama, hankering after freedom from suffering, followed them in their entirety, but without success.

Correction and Ultimate Success

But soon Gotama came to realise the futility of this kind of life. He thought it better to sustain his body and live rather than die. So he began to take reasonable nourishment. Soon he went to the banks of the River Neranjara and under the Bodhi-tree he realised the way to Nirvana. He found out the path to the extinction of suffering and attainment of the positive bliss of Nirvana. In his sermon to the

(Continued on Page 22)

THE MESSAGE OF SRI RAMAKRISHNA

By Sunit B. Kher

[This article formed the basis of a speech delivered at a meeting held at the Ramakrishna Ashrama on 2nd March 1958 to celebrate the 122nd birth anniversary of sri Ramakrishna].

1. "Spiritual life is the true genius of India. Those who make the greatest appeal to the Indian mind are not the military conquerors, not the rich merchants or the great diplomats, but the holy Sages, the *rishis* who embody spirituality at its finest and purest. India's pride is that almost in every generation and in every part of the country, from the time of her recorded history, she has produced these holy men who embody for her all that the country holds most dear and sacred. Though they generally remain away from the main stream of life, Kings and commoners pay reverent homage to them and take their advice in the problems of their personal lives as well as in public affairs. By their lives they teach us that pride and power, wealth and glory are nothing in comparison with the power of spirit."

2. Sri Ramakrishna is one such *rishi*, though not the only one of his kind. "He is one of those rare beings in whom the flame of spiritual life burns so brightly that all who come near are able to share the illumination and see the world new-born as on the first day. He is an illustrious example of the mystical tradition which runs right through the religious history of this country from the days of the Vedic *rishis*."

3. "The Story of Ramakrishna Paramhamsa's life is a story of religion in practice. His life enables us to see God face to face. No one can read the story of his life without being convinced that God alone is real and that all else is an illusion. Ramakrishna was a living embodiment of godliness." He has been aptly characterised by one of his eminent biographers, Romain Rolland, as "the consummation of two thousand years of the spiritual life of three hundred million people." Although it is over seventy years since he passed away, his soul animates modern India. "He was no hero of action like Gandhi, no genius in art or thought like Goethe or Tagore. He was a little Brahmin of Bengal, whose outer life was set in a limited frame without striking incident and outside the political and social activities of his time. But his inner life embraced the whole multiplicity of men and gods." The wide catholicity of Hinduism, and its rich and varied spiritual experience find expression, in an eminent way, in the personality of this nineteenth Century Saint of Bengal. In an age when Secularism was rampant and the children of the soil were becoming aliens to their rich cultural heritage and traditions, Sri Ramakrishna was born to preserve the Soul of India to posterity. The Saint of Dakshineshwar appeared on the scene at a critical period in Indian history, when the nation was passing through a cultural and spiritual crisis, when the whole country was in a state of ferment under the impact of foreign rule, and when Hinduism as a living religion was in danger of extinction owing to the disruptive influence of foreign cultural ideals. Like the true Messiah, he revitalised the ancient and traditional faith of the land, gave it a new vigour and life by a new synthesis of his own and thus led the nation out of the encircling gloom into the promised land. Sri Ramakrishna appeared before the Hindu Society with a phenomenal life of intense spirituality, a remarkably broad and synthetic vision of Hinduism and an extraordinarily simple and illuminating exposition of all the ideas and ideals of Hindu theology. His life and message were perfectly in tune with the whole tenor of Hindu thoughts and aspirations, and as such harmonised completely with the lives and teachings of Sages, Seers and Prophets who had preceded him. Like them he took a very firm stand on the bedrock of realisation and 'spake like one in authority.' From the fulness of his heart was delivered a message that had the strength and necessary Sanction of meeting the pressing demands of the age. Both the faithful conservatives and the rational radicals gradually came to find in him a distinguished Saviour of the Hindu view of life.

4. Sri Ramakrishna has been happily described by Romain Rolland, as the great symphony of India built up of a hundred different musical elements emanating from the past. What was the keynote of this Symphony, what was the burden of his song ? Ramakrishna himself never claimed to be the founder of a new religion. He simply preached the old religion of India which was founded on the Vedas, more particularly on the Upanishads. The Vedanta forms the background of the sayings of Ramkrishna. Vedanta is the religious philosophy which has been evolved from the Vedas, the most ancient Scriptures in the world. It is the common basis of India's several Sects; indeed, it demonstrates the essential unity of all religions, recognising them all as so many paths to the same Reality. It accepts all the great prophets, teachers and sons of God, for it believes that all are manifestations of the one Godhead and accepting all, it does not attempt to make converrs. It only seeks to clarify one's thought, and thus help one to a truer appreciation of one's own religion and its ultimate aim. Vedanta teaches three fundamental truths: (i) The Reality called God being omnipresent, it is also within man. Man's real nature is divine. (ii) That it is the aim of Man's life on earth to unfold and manifest the Godhead, which is eternally

existent within him, but hidden and (iii) That Truth is universal, and not the exclusive possession of any one creed, race or epoch. Throughout the centuries Vedanta has produced many great Saints and illumined teachers. The latest and in some respects the greatest of these was Ramakrishna, for his life expressed to a greater degree than that of any other teacher the Vedantic idea of religious universality.

5. In the teachings of Sri Ramakrishna during the creative period of his life, one may say there is nothing new. For he came neither to destroy nor to fulfil. He came only to bear personal testimony to the eternal truths of Hinduism. "It was no new truths", says Swami Vivekanand, "that Ramakrishna Paramhamsa came to preach, though his advent brought old truths to light. In other words, he was the embodiment of all the past religious thought of India." He is a branch of the true vine. He does not speak as one of the Scribes, but with authority. Therefore the formulas of the older mystics of our country glow on his lips with light and life. They are made concrete for us by his apt illustrations, his homely figures and his simple stories and parables. It is indeed marvellous how much shrewd observation of men and things, how much worldly wisdom and how many vivid details of life, lit up by a quaint humour, these parables contain. Sri Ramkrishna draws his materials from the well-known Puranic tales, fables and folk-lore and moulds them with remarkable freedom for his own didactic purposes. His sayings and parables have therefore much greater variety than those of other world teachers. The sayings of Ramakrishna are not those of a mere learned man but they are pages from the Book of Life. They are revelations of his own experiences. They therefore leave on the reader an impression which he cannot resist.

(To Be Continued.)

[From Jean Bruder, Lugano. Switzerland]

January 6-1958

Dearest Friend :

My most sincere thanks for your kind New Year's greetings, which I have received in time; but failed to answer until today. Also should I like to thank you for the regular receipt of the Dharma Chakraw hich I study with much interest.

May I wish you, your family and friends that 1958 will bring you satisfaction, success and peace. Thought I am writing very seldom, I still am very often in thought with you remembering the wonderful friendship you have given me and still give.

I shall move back the Northern part of this country within 1/2 months to accept a post as a travelling chemical consultant and sincerely hope that one day my travels will lead me to meet you again in Bombay.

For today, I remain

yours fraternally,
your younger brother,
Jean Bruder.

(Continued from Page 20)

five Bhikkhus he tells them how there are *two* ends (अन्तs) that ought to be avoided and how he has followed the Middle Doctrine (मज्झिमापटिपदा)—not the life of sensualism nor the life of extreme, asceticism; but a life consistent with decency, propriety, helpfulness, and facilitating the way to Nirvana. The Mahavagga and the Cullavagga give us a sufficiently clear idea of the life that Gotama had conceived of. For instance, the four निस्सयs (Resorts) show us what kind of life Gotama had prescribed for his Bhikkhus :—

(1) The Pabbaja or Renunciation is with *begged food* alone. With that food alone, the Bhikkhu must struggle till the end of his life. If he gets food by tickets, special meals, fort-nightly meals, that is adventitious.

(2) The Pabbaja or Renunciation is with a *Robe* made of rags, collected on a dust heap. With that and for that, the Bhikkhu must struggle. It he gets Robes of silk, wool, cotton, flex, that is adventitious.

(3) The Pabbaja or Renunciation is in a Residence at the root of a tree. After that alone, the Bhikkhu must strive. If he has the use of a Vihara, grove, palace, cave, that is adventitious.

(4) The Pabbaja or Renunciation is with cow's urine or a piece of rotten Haritaki as the Bhikkhu's medicines. For them alone he must care. If he gets the use of ghee, honey, oil and molasses, that is an adventitious circumstance.

This will give us an idea of the life of a Buddhist Bhikkhu. He wanted his Bhikkhus not to be athlets, but sincere men having a desire to attain the bliss of Nirvana. The sermon to the five Bhikkhus and their conversion, mark what is called in Buddhism as the धर्मचक्रप्रवर्तन or the setting in motion the Wheel of the Law. Gotama wanted to remain aloof and not preach his subtle doctrine to the multitude, but as Brahma swayampati approached and requested him to preach his Dhamma to them, his request was granted and thus the gates of immortality were thrown open to all, who wanted to hear the trumpet-call. The consequence was that conversions followed and Gotama's followers increased in vast number.

(To Be Continued)

Regd. No. B. 5434

World
Religion
Supplement

धर्मचक्र

वर्ष १० वें] [अंक १० वा
१५ मे १९५८

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. X—10)
15th May 1958

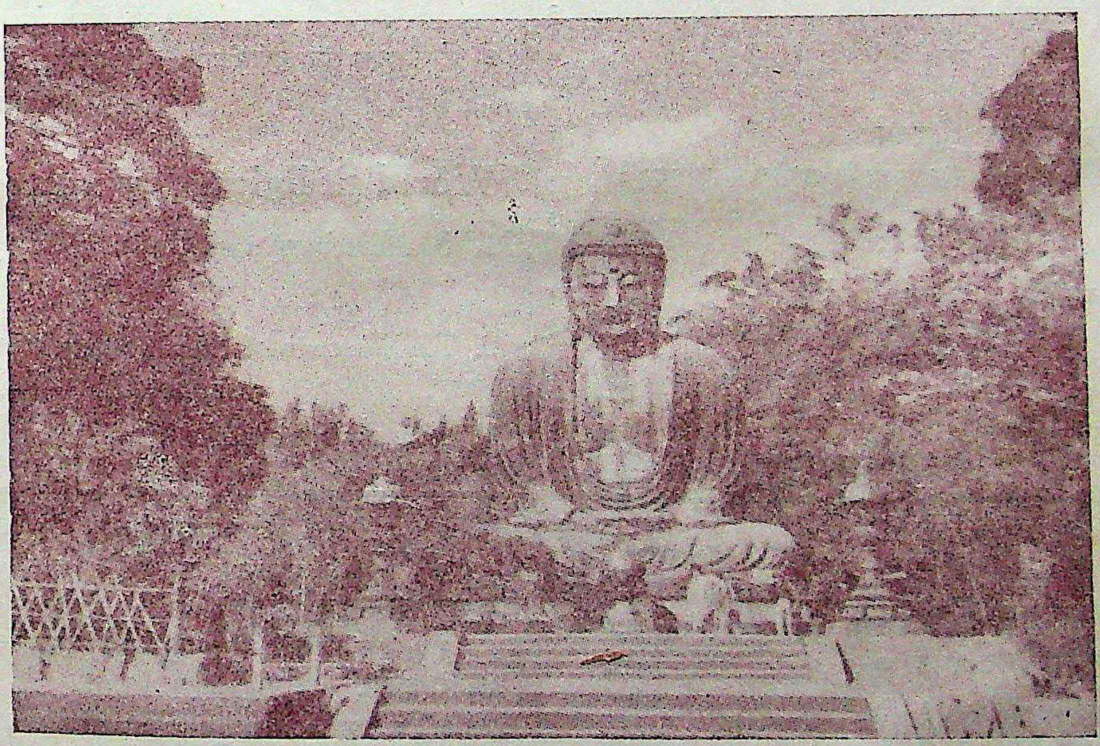
Happy is the Birth of Buddhas!

सुखो बुद्धानमुप्पादो!

"In the same way, Kasyapa, the Buddha comes into this world like a raincloud and *once born* he, the World's Lord, speaks and shows the real Course of Life. I shall refresh all beings whose bodies are withered, who are chained to the Triple world. I shall bring to felicity those that are pining away with toil, give them pleasure and final rest. I preach ever with the same voice, constantly taking enlightenment as my Text. *For this is equal for all*; no partiality is in it, neither hatred nor affection."

Saddharma Pundarika Sutta

DIEBUTSU (The Great Buddha)—KAMATURA-JAPAN.

जपानी कलेचें उत्कृष्ट प्रतीक-महान् बुद्ध-कामातुरा-जपान

बुद्धाचा जन्म सुखाचा आहे!

"हे काश्यपा! बुद्ध हा जीवनमेघाप्रमाणें या जगांत येतो व एकदां जन्माला आल्यावर तो जगन्नाथ होतो व जीवनाचा खरा मार्ग तो बोलतो व दाखवितो! ज्यांचीं शरीरें सुकून गेलीं आहेत व जे संसारांत बद्ध आहेत त्या सर्व प्राण्यांना मी ताजेतवाने करीन. श्रमानें जे करपून गेले आहेत त्यांना आनंद देईन! संबोधि (सत्यज्ञान) हीच माझी संहिता आहे व तिच्याच भाषेंत मी शिकवीन. हें सर्व समभावानें सारखे लागू आहे; त्यांत पक्षपात, वैर किंवा स्वार्थी स्नेह नाहीं."—सद्धर्मपुंडरीकसूत्र.

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी-हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष १० वें] १५ मे, १९५८ [अंक १० वा

अनुक्रमणिका

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०

२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०

३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे

बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.

कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

वर्गणीदारांना आग्रहाची विनंती

(१) वर्ष सुरूं होऊन आठ महिने झाले. म्हणून वर्गणी पाठविण्याची कृपा करावी.

(२) बिल कलेक्टर नसल्यामुळें वर्गणीदारानींच वर्गणी पाठविल्यास आभारी होईन.

(३) स्मरणार्थ पत्रें लिहून विनाकारण पोष्टाचा खर्चहि वाढवूं नये, ही प्रार्थना.

(४) "धर्मचक्र" आपल्या सहकार्यावर व सहानुभूतीवर अवलंबून आहे.

(५) कांहीं अडचण असल्यास तसें कळवावें. उत्तर यावें, ही विनंति.

(६) व्ही. पी. करण्यास भाग पाडूं नये. —संपादक

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१

मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष १० वें] १५ मे १९५८ [अंक १० वा

कृष्णाची भेट

श्वासोच्छ्वासीं कृष्णनामीं रतावें,
ग्रासोग्रासीं कृष्णनामीं रमावें,
दिवसारात्रीं कृष्णनामा स्मरावें,
प्राणीमात्रीं कृष्णरूपा पहावें,
बोले देखा संतवाणी जगालाः—
कृष्णा ! कृष्णा ! कधिं भेटशी या जिवाला !
कृष्णा ! कृष्णा ! ध्यास लागे मनाला !

भवानीशंकर नीळकंठ वागळे
जोगेश्वरी

संपादकीय

मागील महिन्याच्या २२ व्या तारखेस श्री शिवछत्रपति शिवाजी महाराज यांची जयंति सर्व भारतानें फारच मोठ्या प्रमाणावर साजरी केली. श्री शिवछत्रपति शिवाजीमहाराज यांचा भव्य उत्सव प्रतापगडावर मागील डिसेंबरांत झाल्यावर ही जयंतिहि उत्तमरीतीनें व भावनात्मकरीतीनें पार पडावी, यांत नवल नाहीं. या जयंतीचें महत्त्व एवढ्याच साठीं कीं, यांत अलम दुनियेनें भाग घेतला होता. सरकारी व बिन सरकारी, सर्व थरांतले लोक, यांत सामील झाले होते. ज्या युगपुरुषानें गोब्राह्मणप्रतिपालक हें बीरुद लावून घेतलें, त्यांतच त्यांची महनीयता दिसून येते. एकाकाळी श्री शिवाजी महाराजांचा उत्सव करणें हें राजद्रोहाचें समजलें जात होतें. पण आतां आपण स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेतल्यामुळें आमचें पैतृक उत्तमरीतीनें समजावून घेऊन त्याची योग्यता व वैभव दाखवून देण्याची वेळ आली आहे. श्री शिवछत्रपति महाराजांची योग्यता श्रीसमर्थ रामदास, श्रीतुकाराम महाराज या सारख्या संतांनीं जाणून आपले आशीर्वाद, त्यांच्यावर वर्षित केले होते. समर्थांनीं तुळजाभवानीची प्रार्थना करतांना "तुझा तूं वाढवी राजा" अशी प्रार्थना केली आहे. श्री शिवाजीमहाराज यांचें ध्येयवादित्व, त्याग व उदारमतवादित्व यावर आधारलेले होतें. त्यांच्या भोवतालचें धर्माचें वलय जरा दूर बाजूला सारले तरी सुद्धां त्यांच्या जीवनातील चमकणारे सद्गुण एवढे एकत्र क्वचितच सांपडतात ! मराठ्यांच्या साम्राज्याची स्थापना ज्या साधनांच्या योगानें श्री शिवाजी महाराजांनीं केली, तीं साधनें पाहिलीं म्हणजेच ते परमेश्वरांचे अवतार होते, असेंच म्हणावें लागेल. लहानपणापासून श्री जिजामातेची व दादोजी कोंडदेव यांची शिकवण हीं त्यांचा पुढच्या महान कार्यांचा पाया होय. त्यांचे शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, लोकोत्तरतेज, रचनात्मक व अखंड क्रियाशक्ति, दुसऱ्याच्या आंगच्या गुणांची पारख करून त्याला आपणाकडे वळवून घेण्याची शक्ति, बाणेदारपणा, कोणत्याहि प्रसंगीं न डगमगतां, परिस्थितीला राबवून घेऊन आपलें कार्य यशस्वी करून दाखविण्याचें अप्रतिम पाटव, सर्वसंग्राहक बुद्धि, परमेश्वरावरील श्रद्धा व भारतीय संस्कृतीचा ज्वलन्त अभिमान–इत्यादि गुणमालिकेमुळें त्यांच्या जीवनांतील कार्य पूर्णावस्थेस गेलें. महाराष्ट्राची घडण व ठेवण ही श्री शिवाजीमहाराजांचें लेणें आहे ! "शिवाजी आमुचा राजा, मराठी आमुची बोली" यांत जी जादू भरली आहे, ती कांहीं और आहे. महाराष्ट्रांतील जे किल्ले आज दिसत आहेत, तेच महाराजांच्या नेत्रदीपक कार्यांची साक्ष देत आहेत. श्री शिवाजीमहाराजांची नैतिक जागरूकता हा तर त्यांच्या जीवनांतील अत्यन्त महत्त्वाचा विशेष होय. अशा युगपुरुषानें भारताला स्वातंत्र्याचा पहिला मंत्र देऊन आक्रमकशक्तींना अत्यंत प्रभावी कार्यपद्धतीनें आळा घालून 'हिंदू' म्हटला जाणाऱ्या प्रत्येकाची संघटना केली व त्याच्यांत तेजस्विता, स्वार्थत्यागता, कणखरपणा, व जीवनाची कुर्बानी करण्याची तयारी यामुळें मराठ्यांच्या इतिहासांत अत्यन्त उज्वल असा कालखंड निर्माण केला व महाराष्ट्राचे नांव सर्वत्र गाजविलें. अशांचें गुणवर्णन आम्ही काय करूं शकणार ? कवीनें म्हटल्याप्रमाणें 'स्तवार्थ तुझिया तुझ्यासम कधीं कवी जन्मती ?' अशा कवीची वाट आम्ही पहात आहोंत. कवि भूषण यांनें हिंदींत महाराजाचें जें अपूर्व चरित्र लिहिलें आहे, त्यावरूनच त्यांचीं विशालता व भव्यता हीं दिसून येतात. अशा युगपुरुषानें घालून दिलेल्या मार्गावरून जाणें व सर्वांचें क्षेमकल्याण करणें, हेंच आमचें प्रथम व पवित्र कर्तव्य आहे. या महाराजांचा जन्म कोणत्या कुळांत झाला याचा विचारहि न करितां, "दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम्" या न्यायानें श्रीशिवाजीमहाराजांचें एकदेशियत्व न पाहतां त्यांची कृपा सर्वांवर सारखीच पसरत होती, ही गोष्ट आम्ही–शिवाजीच्या वंशजांनीं–प्रथम ध्यानांत धरली पाहिजे. जातिभेदाच्या क्षुद्रेतेंन जर आम्ही त्यांच्या जीवनाचें मूल्यमापन करावयास लागूं, तर आमचें निदान खात्रीनेंच सदोष होईल. जातीयत्वाची भावना दूर झटकून त्यांच्या मार्गावरून आपण जाऊं या. या युगपुरुषाला जी मानवंदना कोट्यवधिभारतायानीं दिली, त्यांतच आमची ही श्रद्धांजलि आम्ही अर्पण करीत आहोंत. त्यांच्या आशीर्वादानें आमचें नैतिक जीवन उत्तमतऱ्हेनें बनून आम्ही आदर्श नागरिक झालों, तरच असल्या जयन्त्यांचें सार्थक होईल. या युगपुरुषाला आमचे शतशः प्रणाम !

× × ×

मागील महिन्याच्या १५ एप्रीलला डॉ. अण्णासाहेब कर्वे यांचा शंभरावा वाढदिवस अखिल भारतांत साजरा केला गेला. डॉ. कर्वे यानीं इ. स. १८८४ मध्यें देशसेवेला वाहून घेतलें. समाजकार्य व अनाथ विधवांचें कल्याण साधणें हा त्यांच्या जीवनांतील ध्रुवतारा होय. त्यांच्या कार्याचे आरंभीं समाज पुराणाभिमानी असल्यामुळें त्याच्या कार्यांत फारच अडचणी आल्या पण त्यांनीं त्या सर्वांना तोंड देऊन, आज भारतांत जें महिलानां महनीय स्थान प्राप्त झालें आहे, त्याचा पाया घातला. प्रथम अनाथबालिकाश्रम ही संस्था काढून त्यांतून जें महान् शैक्षणिक कार्य डॉ. अण्णासाहेब करूं शकले, त्यावरूनच त्यांच्या आंगच्या विविध सद्गुणांची साक्ष पटते. डॉ. अण्णासाहेबांच्या या शताब्दि प्रसंगानें डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांनीं सरकारी मदत म्हणून पुणें व मुंबईच्या माहिला विद्यापीठानां ५०,००० रुपयांची मदत केली आहे. कार्लाइलनें आपल्या "विभूति व विभूतिपूजा" या ग्रंथांत विभूतीची (Hero) जी व्याख्या केली आहे, ती डॉ. अण्णासाहेब यांच्या बाबतीत सर्वस्वी लागूं पडते. त्यांना "भारत रत्न" ही उपाधि सरकारानें लावलीच आहें. मुंबईच्या समारंभाला भारताचे प्रधान मन्त्री पंडित जवाहरलाल नेहरू हे जातीनें उपस्थित होते. त्यांनीं डॉ. कर्वे यांचा आशीर्वाद मागितला ! 'विसाव्या शतकांतील

महर्षी ' ही पदवी त्यांचें बाबतींत खरोखरच सार्थ वाटते. डॉ. कर्वे यांनीं स्त्रीशिक्षण हें क्षेत्र वाढून घेतलें व त्यांत अभूतपूर्व यश संपादन केलें. त्यांच्या संबंधानें मागील दोन तीन अंकांत आमची श्रद्धांजलि त्यांना आम्ही अर्पिली आहे. त्यामुळें विशेष आम्ही येथें लिहू शकत नाहीं. पण जो अपूर्व मेळावा त्याप्रसंगी मुंबईंत दृष्टीस पडला त्यावरून या महर्षींविषयीं अखिल जनतेच्या मनांत केवढी विशाल व खोल भावना आहे, याची साक्ष पटते. लोकमान्य टिळक, नामदार गोखले व डॉ. अण्णासाहेब कर्वे हे एकाच संस्थेचे आजीव सेवक होते. "डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी" नेंच आजच्या साक्षर महाराष्ट्राला जन्म दिला आहे. कै. आगरकर यांनीं ज्या समाजसुधारणेची प्रतिष्ठापना केली व ती करीत असतांना अमाप कष्ट सोसले, तेच कष्ट डॉ. अण्णासाहेब यांनाहि भोगावे लागले. पण अशा महनीय विभूतींच्या तपश्चर्येनेंच राष्ट्रास चांगले दिवस येत असतात. अशा निस्वार्थी व निर्लोभी, परहितानुकम्पी अशा पिढीतले डॉ. कर्वे हे शेवटचे पुरुष होत. हे आम्हास पुष्कळ वर्षे लाभोत, ही प्रार्थना ! त्यांना आणखी आयुष्य व आरोग्य प्राप्त होऊन 'राष्ट्राचे पितामह' म्हणून त्यांचे छत्र भारतावर राहो ! परमेश्वराजवळ हीच कळकळीची प्रार्थना !

× × ×

मे महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत वैशाखशुद्ध पौर्णिमा आल्यामुळें भगवान् बुद्धाचा जन्मोत्सव सर्व भारतांत मोठ्या प्रमाणावर, व वाढत्या उत्साहानें साजरा करण्यांत आला. महाराष्ट्रांत तर या मंगलप्रसंगानें हजारों जनांनीं बुद्ध, धर्म व संघ यांचा स्वीकार केला व या उत्सवाला अपूर्व भरती आली. २५०० वर्षाच्या निमित्तानें डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांनीं जें ' धर्मचक्रप्रवर्तन ' सुरू केलें, त्याचा वेग इतका बलवत्तर होईल, अशी पुष्कळांना कल्पनाहि नव्हती. शिवाय डॉ. बाबासाहेब यांच्या आकस्मिक परिनिर्वाणामुळें कदाचित् हें प्रवर्तन मंदावेल, असा कांहीं शहाण्या लोकांनीं अंदाजहि केला होता. पण भगवान् बुद्धाच्या अपूर्व अन्तःसत्वानें व ज्यानें त्यांचा स्वीकार केला, त्याच्या अभूतपूर्व व अलौकिक व्यक्तिमत्वामुळें ही प्रवर्तनाची लाट कमी न होतां उलट दुप्पट आवेगानें फोंफावत चालली व या सर्वांच्या सामुदायिक परिणामामुळें लाखोंनीं बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. त्यांची संख्या अमर्याद वाढून त्यांनीं हा महोत्सव सर्वत्र गाजविला. ही गोष्ट त्या समाजाला अत्यंत भूषणभूत असून आम्ही त्यांचें अभिनंदन करतों. वामन पंडितानें म्हटल्याप्रमाणें ' केला जरी पोत बळेंच खाले। ज्वाला तरी ते वरती उफाळे ' या उक्तीप्रमाणें बौद्ध धर्मीयांच्या धर्मप्रेमाला भरती आली आहे व त्याला कारण बुद्धचन्द्राची पौर्णिमा या महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत आली. या महोत्सवांचें स्वरूप विविध प्रकारचें होतें. मोठ्या मिरवणुकी, सामुदायिक प्रार्थना, वक्तृत्वांच्या व खेळांच्या चढाओढी, प्रदर्शनें, भगवान बुद्ध व बाबासाहेब यांच्या जीवनांतील निरनिराळे प्रसंग निवडून घेऊन त्यांचें चित्रकरण, व्याख्यानें, गायनवादन, स्त्रियांचे हळदीकुंकू वगैरे कार्यक्रम या प्रसंगानें आंखले होते. यामुळें या उत्सवाला सांस्कृतिक स्वरूप प्राप्त झालें होतें. आम्हास चार पांच ठिकाणीं हजर राहण्याचा योग आला. त्या त्या ठिकाणीं स्थानिक व्यवस्थापकांनीं अत्युत्तम प्रकारचे कार्यक्रम आपल्या बांधवांना सादर केले. २-२॥ हजार लोकांचा समुदाय जमत असून त्यांची शिस्त वर्णनीय होती. गोंधळ, बखेडा, कोलाहल, गडबड कांहींहीं नव्हते ! तीन तीन तास पर्यंत प्रेक्षक व श्रोतृवृंद ते कार्यक्रम पहात होता व ऐकत होता!!! आमच्या सभांतून गोंधळ व अव्यवस्था पाहिली म्हणजे खरोखरच हे नवीन लोक आमच्या डोळ्यांत अंजन घालीत तर नाहींतना, असें वाटल्यावाचून राहत नाहीं. ज्यांना आम्हीं पूर्वी 'अस्पृश्य' 'बहिष्कृत' 'दलित' 'शूद्र' 'अतिशूद्र' अशलीं नांवें ठेऊन सर्व शहाणपणाचा मक्ता आमच्याकडे घेत होतों, त्याच लोकांचा बुद्धधर्मांच्या स्वीकारानें केवढा कायाकल्प झाला आहे, हें मनांत येऊन त्यांच्या विषयींचा गौरव दुणावल्याशिवाय राहत नाहीं. हे मागासलेले लोक पुढें सरकावयास सुरवात झाली असून ही क्रान्ति वाढत जाऊन तिच्या योगानें ते राष्ट्राच्या सेवेस संपूर्णतया कार्यक्षम होतील व आम्ही मात्र आमच्या अहंगंडाच्या किल्ल्यांत स्वयंपूर्ण व संतुष्ट होऊन मागासलेले राहूं, ही भीती उत्पन्न व्हावयास लागली आहे. धर्म, अर्थ, राजकारण, वैचारिक भूमि, सामाजिक प्रगति या सर्व प्रान्तात **पुढारलेला वर्ग**–आज ' मतामतांच्या गलबल्यां'त अडकत जाऊन स्वत्वास विसरत चालला आहे. निव्वळ एका विशिष्ट ध्येयवादाची बाहुली हातांत घेऊन तिच्या भोंवतीं पिंगा घालणाऱ्या अजाण मुलीप्रमाणें आमची स्थिति झाली आहे. जो तो वादविवाद करीत आहे. राजकारणांत सांपडून माझ्या हातांतील सत्ता टिकविण्यासाठीं कोणकोणत्या कारवाया करावयास पाहिजेत, यांतच चूर होऊन गेलेले आमचे अग्रणी व त्यांना अनुसरणारी आमची प्रजा हे भारताचें विविध कल्याण कसें साधणार, हा एक प्रश्नच होऊन राहिला आहे. ज्या ठिकाणीं आमची प्रगति किंवा पुच्छगति निवडणुकीच्या आकड्यांनीं अजमावली जाते, त्याठिकाणीं आमची मूल्यमापनाची पद्धति कशी आमूलाग्र चुकीची आहे, ही गोष्ट कळणार कशी ? राष्ट्राच्या सर्वांगीण उन्नतीस व शाश्वतिक निःश्रेयसास कोणत्या गोष्टी केल्या पाहिजेत यांची खरी मीमांसा न झाल्यामुळें ज्या गोष्टी असारभूत आहेत, त्यांना आम्ही सारसर्वस्व असें समजावयास लागलों आहोंत; व ज्या गोष्टी "सारसर्वस्व" असावयास हव्यात त्याला "असार" अतएव उपेक्षणीय म्हणून समजावयास लागलों आहों. **आमचा धर्म**–निधर्मी आहे; **आमचें ध्येय**–पक्षाचें ध्येय येनकेन प्रकारेण साधणें; आमचीं **साधनें**–जीं सोईस्कर वाटतील ती स्वीकारण्यास आम्ही मागें पुढें पहात नाहीं; **आमची दृष्टि**–संकुचित व एकदेशीय व स्पर्धात्मक; **आमची योजना**–अशास्त्रीय, वेळेवर उपयोगी न पडणारी. आजचें काम झालें म्हणजे फार झालें, अशा स्वरूपाची; **आमच्या आकांक्षा**–आम्हास अजाण जनतेनें उत्तम म्हणावें; **आमची परमतसहिष्णुता**–आमच्या मताचा जो नसेल त्याला गप बसविणें. **आमचा व्यवहारिकपणा—**

जो शिव्या देईल व दंडुकी शाहीचा प्रयोग करील त्याच्या पुढें नमणें; व प्रामाणिकपणानें आपली मतें शांतपणें मांडून आम्हास समजावण्याचा प्रयत्न करील त्यास सतावण्याचा प्रयत्न करणें व ' मी कशी जिंकली ' यांतच विजयी होणें. **आमची लोकशाहीची कल्पना**–न्यायानें वागणारास भेडसावणें व अन्यायाचें वर्तन करून–कुरघोडी करणारास–' जिते रहो ', म्हणणें; व सरकाराला अडवून त्याची जी "अडचण" तीच आमची "सुवर्णसंधि" अशी विचार सरणी उराशी बाळगून तिचा अविष्कार आचार व उच्चारांत करणें, हें

(पान ७ वर)

★ सोविएत युनियनमधील बौद्ध धर्म ★

[ले.—एल्. प्रिसीडको]

सोविएत युनियनमध्यें बुद्धानुयायी लोक आहेत काय ? परवां परवांपर्यंत भारतांतील किंवा इतर परकी देशांतील फारच थोड्या लोकांना या प्रश्नाचें उत्तर देता आलें असतें. या देशांमधील बहुसंख्य लोकांना, सोविएत युनियनमध्यें बौद्ध धर्माचें अनुसरण करणारे लोक आहेत, हें माहित नव्हतें. याचें कारण असें, कीं समाजसत्तावादी महान् ऑक्टोबर क्रांतिपूर्वी झारशाही रशियांत, ग्रीक कर्मठ चर्चचीच सर्वोच सत्ता होती, आणि त्यांच्यापुढें बौद्ध धर्माला अगदींच खालचें स्थान होतें. बौद्ध नेते नेहमींच आपल्या मठामध्यें वस्ती करून रहात. त्यांना परदेशांत जाण्याची तर बंदी होतीच, परंतु इतकेंच कशाला, त्यांना आपल्या स्वतःच्या देशांतहि मनमोकळेपणें हिंडण्या-फिरण्याची मनाई होती. सोविएत सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतरच बौद्ध धर्माला सोविएत युनियनमध्यें, इतर सर्व धर्मांच्या तोडीचेच, अधिकार मिळाले.

पूर्व सैबेरियांतील बुयात आणि तुवा या लोकांमध्यें लामांचा बौद्ध धर्म बराच पसरलेला आहे. बुयात मंगोलियन स्वायत्त प्रजासत्ताक, स्वायत्त, तुवा प्रदेश, चिताचे बुयात-मंगोलियन राष्ट्रीय प्रदेश, आणि इरकुत्स्क विभाग या ठिकाणीं बुद्धांचीं मंदिरें अद्यापहि अस्तित्वांत आहेत. बौद्ध धर्मगुरूंना लामा म्हणतात. हे लामा लोक या मंदिरामध्यें राहतात. सोविएत युनियनमधील बौद्ध धर्माचे प्रमुख नेते लामा एशी दोरझी शेरापोव हे आहेत. १९५६ च्या ऑक्टोबरमध्यें बौद्ध धर्मगुरु आणि अनुयायी यांची एक परिषद भरली होती. त्या परिषेदेंत त्यांची नेते म्हणून निवड झाली. राष्ट्रीयतेनें ते बुयात असून त्यांचें वय आतां ६५ वर्षांचें आहे. एशी दोरझी शेरपोव यांनीं गुसीनूझयोरस्काया इथल्या बौद्ध मठांत बालपणापासूनच शिक्षण घेतलें. त्या मठांत ते १५ वर्षे होते. या मुदतींत त्यांना बौद्ध धर्माच्या निरनिराळ्या शास्त्रांचें शिक्षण देण्यांत आलें. बौद्ध तत्त्वज्ञानाचें त्यांना चांगलें ज्ञान असून, तिबेटी आणि मंगोली भाषा ते सफाइदारपणें बोलतात. सोविएत युनियनमधील बौद्ध धर्मांचे प्रमुख धर्मगुरु म्हणून त्यांची निवड होण्यापूर्वी ते इवोल्गीन दातसानचे लामा होत. इवोल्गीन दातसान म्हणजे बुयात काल्पिक आणि इतर लामानुयायी बौद्धाचें पूजास्थान.

सोविएत युनियनमधील मोठमोठीं बौद्ध मंदिरें इवोल्गीन दातसान, बुयात मंगोलियन स्वायत्त प्रजासत्ताकातील गुसीनूझयोरस्क, बुयात मंगोलियन क्षेत्रांतल्या चिताप्रदेशांत अगिन्स्क दातसान येथें आहेत.

बौद्ध धर्माचे प्रधान आणि उपासनाधिकारी यांनीं ठरवून दिलेल्या खास दिवशीं सर्व मंदिरामधून पूजा-अर्चा होते. मंदिराचे पुजारी, असंख्य बौद्धानुयायी, आणि लामा या पूजा समारंभांत भाग घेण्यासाठीं दूरदूरच्या खेड्यापाड्यांतून येतात.

इतर दिवसांत लामा लोक बुयात आणि तुवावासी लोकांच्या खेडोपाडीं हिंडून बौद्ध अनुयायांच्या घरोघरीं जाऊन धार्मिक विधी करतात आणि आपल्या अनुयायांना जरूर तें मार्गदर्शन करतात.

सोविएत युनियनमध्यें राहणाऱ्या बौद्ध लोकांनीं बुद्धाची अडीच हजारावी जयंती त्यांच्या मंदिरांत जाऊन मोठ्या प्रमाणावर साजरी केली. या दिनानिमित्त सोविएत युनियनमधील बौद्धाचे मुख्य धर्मगुरु एशी डोरझी शेरापोव यांनीं भारत, ब्रह्मदेश थायलंड, नेपाळ, कम्बोडिया, आणि इतर बौद्ध देशांमधील बौद्ध लोकांना अभिनंदनाचे संदेश पाठविले.

१९५६ च्या अखेरीस नेपाळमध्यें काटमांडू येथें चौथी जागतिक बौद्ध परिषद भरली होती. तिला सोविएत युनियनमधल्या बौद्ध लोकांचे प्रतिनिधीहि हजर होते. सोविएत युनियनमधील बौद्ध आध्यात्मिक मंडळाचे अध्यक्ष लामा एशी डोरझी शेरपोव यांच्याच नेतृत्वानें या परिषदेला एक शिष्टमंडळ गेलें होतें. या परिषदेंत केलेल्या भाषणांत त्यांनीं परिषदेला आलेल्या लोकांना, सोविएत युनियनमधील बौद्ध लोकांच्या जीवनाची ओळख करून दिली. ते म्हणाले, कीं सोविएत युनियनमध्यें धर्मसंस्थांचा राज्ययंत्राशीं कांहींहि संबंध ठेवलेला नसून कोणत्याहि धर्माप्रमाणें आचरण करणें, ही प्रत्येक नागरिकाची वैयक्तिक बाब समजली जाते. धर्माचरण करतांना सरकारकडून कुठल्याहि प्रकारची दखल घेतली जात नाहीं. सोविएत देशांत बौद्ध मठ, मंदिरें, आणि देवळें असून तिथें बौद्ध लोक राहतात. बौद्ध लोकांच्या परगण्याचा कारभार सोविएत युनियनमध्यें, सोविएत युनियनच्या बौद्ध आध्यात्मिक मंडळाच्या नेतृत्वानें चालतो. या मंडळाची मुख्य कचेरी बुयात मंगोलियन स्वाया प्रजासत्ताकांत खाम्बिनस्यूम येथें आहे. बौद्ध अनुयायी आणि धर्म गुरु यांच्या परिषदामध्यें आध्यात्मिक मंडळाच्या सभासदांची निवडणूक करण्यांत येते.''

या परिषदेला आलेल्या इतर शिष्टमंडळाबरोबर नेपाळचे राजे महेंद्रवीर यांनीं सोविएत युनियनमधील बौद्धांच्या प्रतिनिधीनांहि भेट दिली

नेपाळच्या राणीसाहेब पंतप्रधान आणि इतर वरिष्ठ मुत्सद्दी, आणि धार्मिक आणि सार्वजनिक क्षेत्रांतील थोर पुरुष यांचीही त्यांनीं भेट घेतली.

भारत सरकारच्या निमंत्रणांवरून, नेपाळहून परत येतांना, सोविएत बौद्धांच्या ह्या शिष्टमंडळानें, बुद्धाच्या अडीच हजाराव्या जयंतिनिमित्त भारतांत झालेल्या समारंभांतहि भाग घेतला.

दिल्लीमधल्या आपल्या संसारांत लामा एशी डोरझी शेरापोव आणि अगिन्स दातसानचे प्रमुख लामा झम्बाल डोरझी गोम्बोयेव यांना बौद्ध मंदिरांत, दलाइ लामा, आणि पंचेन लामा यांच्या समवेत प्रार्थना सांगण्याचा सन्मान देण्यांत आला.

सोविएत युनियनच्या, ह्या शिष्टमंडळाचा सत्कार भारताचे राष्ट्रपति राजेंद्रप्रसाद, पंतप्रधान श्री. जवाहरलाल नेहरू, दलाइ लामा आणि पंचेन लामा यांनीं केला. सरकारच्या निमंत्रणांवरून हें शिष्टमंडळ भारतीय लोकसभेच्या एका अधिवेशनालाहि हजर राहिलें.

नेपाळ आणि भारत या दोन्ही देशांत सोविएत बौद्धाचें सर्व थरांच्या लोकांनीं हार्दिक स्वागत केलें.

१९५७ च्या जूनमध्यें एशी डोरझी शेरापोव हे पुन्हा एकदां परदेशीं गेले. या खेपेस ते जागतिक शांतता परिषदेच्या अधिवेशनांत भाग घेण्यासाठीं गेलेल्या सोविएत शांतता शिष्टमंडळाचे एक सभासद या नात्यानें ते लंकेला गेले होते.

हें अधिवेशन म्हणजे त्या वर्षांतली फार महत्वाची घटना होती. कारण, या अधिवेशनांत, मानवजातीच्या प्रचंड बहुसंख्येच्या प्रतिनिधींनीं देशादेशांच्या सरकारकडे, अणु आणि हायड्रोजन अस्त्रांच्या चांचणी-प्रयोगांवर बंदी घालावी आणि कालांतरानें या अस्त्रांवरच पूर्णपणें बंदी घालण्यांत यावी, अशी निर्धारपूर्वक मागणी केली. या परिषदेच्या खुल्या अधिवेशनांत एशी डोरझी शेरापोव यांचें भाषण लोकांनीं फारच लक्ष-पूर्वक ऐकलें. सोविएत युनियनमधल्या बौद्धांच्या वतीनें त्यांनीं, ज्या भूमीवर बुद्धानें राष्ट्राराष्ट्रांमध्यें शांतता आणि बंधुत्व राखण्याची शिकवण दिली त्या प्राचीन बौद्धसंस्कृतीच्या देशांत, शांततेसाठीं प्रचण्ड चळवळ करणाऱ्या लोकांचे नामवंत पुढारी एकत्र जमले होते, त्यांचें अभिनंदन केलें.

सोविएत बौद्धांच्या प्रमुखानें सर्व देशांमधील बौद्धांना उद्देशून केलेल्या भाषणांत अणु आणि हायड्रोजन अस्त्रांचे चांचणीप्रयोग ताबडतोब थांब-विण्याची आणि या अस्त्रांवर बंदी घालून ती नष्ट करून टाकण्याची मागणी करणाऱ्या सत्प्रवृत्त लोकांचा आवाज उठविण्याची त्यांना विनंती केली.

ते म्हणाले, कीं "आपले थोर गुरु बुद्ध यांच्या आज्ञेचें पालन करून आम्ही समस्त मानवजातीच्या समृद्धि आणि सुखासाठीं प्रार्थना करीत आहोंत. राष्ट्राराष्ट्रामध्यें शांतता नांदो !"

नेपाळ, भारत आणि लंका या देशांना भेटी देऊन मायदेशीं परत गेल्यावर या शिष्टमंडळानें बौद्ध धर्मानुयायांना आपल्या प्रवासाची, दूर-दूरच्या देशांना दिलेल्या भेटींची, तिथें झालेल्या सभासंमेलनांची आणि या सर्वांची त्यांच्या मनावर काय छाप पडली याची माहिती सांगितली. आपल्या आध्यात्मिक पुढाऱ्यांनीं सांगितलेली ही माहिती अनुयायांनीं एकाग्रतेनें ऐकून घेतली, आणि हे नेते बजावून आलेली कामगिरी विशेषतः अखिल जगांत शांततेला बळकटी आणण्याच्या उद्देशानें त्यांनीं केलेलें कार्य, यांना त्यांनीं पूर्ण संमती दिली.

• • •

माणिक-मोतीं

"शास्त्र आणि विचार ह्यांच्या आसऱ्यानें शास्त्राच्या आणि विचाराच्या पलीकडे जाऊन प्रत्यक्षानुभूतीची वाट धरावयास हवी."

—लंकावतार सूत्र

× × ×

"कला, विज्ञान आणि धर्म हे एकच सत्य व्यक्त करण्याचे तीन वेगवेगळे मार्ग आहेत. परंतु हें समजण्यासाठीं आपल्याला अद्वैत सिद्धांताचा आसरा घ्यावा लागेल."

—स्वामी विवेकानंद

× × ×

"ईश्वराकडे मन कसें लागलें पाहिजे ? जसे सतीचें पतीकडे, कृपणाचें धनाकडे, किंवा विषयीं माणसाचे विषयाकडे असतें तसें. ईश्वरासंबंधीं ज्या वेळीं असली ओढ निर्माण होईल त्या वेळीं ईश्वराचा लाभ होईल."

—रामकृष्ण परमहंस

संग्राहक—संत-पदरज

(पान ५ वरून)

चित्र जरी कठोर वाटलें तरी तें सत्य आहे. अशा लोकांना नवबौ-द्धधर्मीय लोकांनीं आपल्या काया वाचा व मन यांनीं शुद्धीवर आणण्याची वेळ येणार आहे. व बौद्ध धर्माचा त्यांनीं केलेला स्वीकार त्याच्या श्रीगणेशा आहे. भारतीय समाजांत खरी क्रान्ति खालून वर होत जाणार व ती क्रान्ति घडविणारे शिल्पी म्हणजे भगवान बुद्धाच्या धर्माचा स्वीकार केलेले 'नव्या युगाचे नवे शिपाई' होत. घोडा मैदान जवळच आहे. यांत शेवटीं काय होईल हें दिसेलच. एक गोष्ट खरी कीं, नवबुद्धधर्मीयांनीं जो आरंभ केला आहे त्यांत त्यांना अंतिम यश मिळाल्याविना राहणार नाहीं. हें यश त्यांना लाभावें व त्यांनीं भारताची समाजघटना करण्याचे कामीं आपल्या लोकाग्रणीप्रमाणें नांव करावें, अशी सदिच्छा. "सुखो बुद्धानमुप्पादो"—भगवान बुद्धाचा जन्म सुखकारी आहे ! हेंच खरें.

कोणाचं ध्यान करूं ?

अनुवादक—**भवानीशंकर नीळकंठ वागळे**

(आरण्यक-शाण्डिल्य-संवाद)

महर्षि आरण्यक वर्षांनुवर्षें तप करीत होते. त्यांचा आश्रम विंध्य पर्वताच्या पायथ्याशीं एका घनदाट जंगलांत होता. तेथें आसपास हिंस्र पशूंचा वास होता. तरीही ऋषिवर्य निर्भयपणें आपलें तपोमय जीवन व्यतीत करीत होते. आश्रमाच्या दारावर गाई बांधलेल्या होत्या. दिवसां त्या निर्भयपणें चारा खात चरत होत्या. कोणत्याही हिंस्र पशूंची आश्रमांतल्या गाईंकडे तिरप्या नजरेनें पाहण्याची छाती नव्हती.

महर्षि आरण्यक केवळ शरीररक्षणाकरितां म्हणून थोडेंसे दूध व कंदमुळें खात असत. ते महिन्यांतून एक आठवडा पाणी व वायुसेवनावरच आपलें जीवन व्यतीत करीत होते. ज्यावेळीं ते समाधिस्थ असत त्यावेळीं ते ब्रह्मानंद स्थितींत इतके विलीन होऊन जात कीं, त्यांचे इंद्रियजन्य व्यवहार शिथील होऊन क्षुधा-पिपासेवरही नियंत्रण होत होतें. ऋषिवर्य एक प्रकारें एकान्तभावनेनें कृच्छ्र तपाच्या मार्गावर निर्विघ्नपणें आरूढ झाले होते. त्यांची तनु शुष्क व अस्थिपंजरवत् झाली होती.

आरण्यक मुनींचा बाह्य जगताचा सम्पर्क जवळ जवळ नष्ट झाला होता. त्यांचा सारा समय जप-तप ध्यान-धारणा व मौनावलम्बनामध्यें व्यतीत होत होता. कधीं कोणी जिज्ञासू उपस्थित झाल्यास त्यांच्या शंकांचें निरसन ते मोजक्या शब्दांत करीत असत.

असाच एक प्रसंग एके दिवशीं आला. नर्मदा नदीच्या किनाऱ्यावर भास्वान् आचार्यांचा आश्रम होता. त्यांच्या गुरुकुलामध्यें कांहीं ब्रह्मचारी शिक्षण घेत होते. प्रत्येक विद्यार्थ्यांनें गुरूच्या सेवेत राहून कमीतकमी वयाच्या २५ वर्षेपर्यंत ब्रह्मचर्याचें व्रतपालन कटाक्षानें केलें पाहिजे असा गुरुकुलाचा नियम होता. त्यांना व्यवहारांतील बऱ्यावाईट घडामोडीपासून अलिप्त राहून गुरुचरण-सेवा, विद्याभ्यास व अध्यात्मचिंतन यांतच तन-मन अर्पण करण्याशिवाय दुसरा मार्गच नव्हता. गुरुकुलांतील शिक्षण शिस्तीचें व सर्वतोपरि पवित्रोत्तम मार्गाकडे नेणारें अर्थात मानवाला सत्-चित् आनंद पद प्राप्त करून देणारें-असतें असा पुराणकालांतील इतिहास सांगतो.

आचार्य भास्वानचा एक शिष्य शांडिल्य ब्रह्मचर्यकाल समाप्त करून आपल्या गृहाकडे परत जात होता. वाटेंतच महर्षि आरण्यकाचा आश्रम होता. शाण्डिल्यानें ऋषिचरणांच्या दर्शनानें स्वतःला पुनीत करून घेण्याचा मनांत संकल्प केला. शिवाय त्याच्या मनामध्यें वास करीत असलेल्या शंकांचें निवारण करून घेण्याची ही त्याची इच्छा होती.

तो प्रातःकाळचा प्रशांत समय होता. कुटिरामध्यें मुनि आरण्यक ध्यानमग्न स्थितींत बसलेले होते. आश्रमासमोरच्या सरोवरांत हंसपक्षी विहार करीत होते. विकसित कमलपुष्प-पराग-कण सिक्त पवन मन्द मन्द गतीनें वाहत होता. सरोवर तडागाच्या एका बाजूला सिंह व दुसऱ्या बाजूला मृगशावक दिनभराच्या श्रमपरिहारासाठीं अर्धनिद्रित होत्साते गोंगावणाऱ्या माशांशीं व संगीतज्ञ डांसांशीं टक्कर देत होते.

ब्रह्मचारी शाण्डिल्य निशब्द व विनयभावानें मुनि-आसनापासून किंचित् दूर भूमीवर आसनस्थ झाला. कांहीं तासांच्या समाधीनंतर तपःपूत महर्षीनें नेत्र उघडले. कृश गात्रांमधून प्रवाहित होत असलेली ज्योति व तेजोराशी कुटिरांत सर्वत्र पसरली. अध्यात्मिक शांति व ब्रह्मदर्शनोद्भव आनंद मुनिमुखमंडलावर दृग्गोचर झाला होता. ब्रह्मचारी शाण्डिल्यानें महर्षि आरण्यकास शिरसाष्टांग नमस्कार केला, व तो श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें हात जोडून जमिनीवर बसला. युवकाच्या विनम्र मुखाकडे दृष्टिपात करीत महर्षीनें पृच्छा केली.

" वत्स ! कोणत्या उद्देशानें तुझें येथें येणें झालें ? "

ब्रह्मचारी शाण्डिल्यान विनयपूर्वक शब्दांत आपल्या आचार्य कुलाचा परिचय करून दिला व तो म्हणाला, " भगवन् ! गुरुकुलांतलें शिक्षण पुरें करून मी माझ्या घरीं परत जात आहे, माझ्या कांहीं शंका आहेत त्यांचें निरसन करून घेण्यासाठीं मी आज आपल्या चरणापाशीं आलों आहे. "

आरण्यक—ब्रह्मचारी ! बोल, कोणत्या शंका आहेत तुझ्या ?

शाण्डिल्य—पापभावनेपासून परावृत्त होण्यासाठीं मी नेहमीं जागृत राहतों; परंतु त्यांत मला अजून यश मिळत नाहीं. आपण कृपा करून कोणताही सोपा उपाय सांगा, गुरुदेव !

आरण्यक—पाप-निवृत्तीचा असा एखादा सोपा मार्ग नाहीं. प्रत्येक उपाय प्रयत्नसाध्य व समयसापेक्ष आहे.

शाण्डिल्य—पण मुनिवर्य ! माझ्या सारख्या सामान्य व्यक्तीला सर्वथा संभवनीय असा एखादा उपाय मला सांगण्याची कृपा करावी.

आरण्यक—सौम्य ! तुझा हा प्रश्न युक्तिसंगत आहे. प्रथमारंभीं ब्रह्माचें ध्यान करणें साधकाला कठीण जातें व कोणत्याही उच्च व पवित्र शक्तीचें ध्यान केल्याशिवाय सहसा पाप विमोचन होत नाहीं.

शाण्डिल्य—तर मग हृदयशुद्धीकरितां कोणत्या पवित्र व उच्च शक्तीचें मी ध्यान करूं ?

आरण्यक—या बाबतींत सर्व पापनाशक व इष्ट साधक पुनीत शक्ति भगवान रामचंद्राशिवाय दुसरी कोणतीच नाहीं. भगवान रामचंद्राच्या अविरत चिंतनानें मुमुक्षूच्या अंतःकरणांतले सुप्त पापसंस्कार व प्रत्यक्षांत असलेल्या पर्वतप्राय पापराशी अल्पकाळांत नष्ट होतात.

शाण्डिल्य—मुनिवर्य ! श्रीरामाचें कोणत्या रूपांत ध्यान करूं ?

आरण्यक—श्रीराम अद्वितीय, पूर्णपुरुष, निष्पाप, निःष्कलंक, उज्ज्वल चरित्र, दीनवत्सल, भव-भयभंजक, व षोडषकला पूर्ण अवतार आहे. त्याच्या त्या स्नेहमयी, ममतापूर्ण व वात्सल्यमयी मूर्तीचें अहर्निश चिन्तन पापाच्या गर्जत असलेल्या मेघांना छिन्नभिन्न करून टाकील. तुझ्या हृदयाकाशाला स्वच्छ व निर्मल करील. श्रीराम ही विभूति अद्भुत अति मानवीय गुणांची परमावधी आहे. मानवजातीचें कल्याणच नव्हे, पण प्राणिमात्राच्या हितासाठीं त्यानें या पृथ्वीतलावर अवतार घेतला. भगवान श्रीरामचंद्रालाच हा भवसागर पार करण्यास सहाय्यक मानून तूं आपल्या मानसपटलास निष्पाप व पवित्र करूं शकतोस.

शाण्डिल्य—महर्षि ! आपल्या या उपयुक्त उपदेशानें माझ्या मनाचें समाधान झालें; पण आतां एकच शंका उरलेली आहे. विचारूं का गुरुदेव ?

आरण्यक—वत्स ! निःसंकोच मनानें विचार.

शाण्डिल्य—श्रीरामप्रभूच्या कोणत्या रूपावर मी एकाग्रचित्तानें चिंतन करूं ?

आरण्यक—आपली रुचि, भावना व पर्याप्त स्थिति अनुसार ध्यानाला उपयुक्त अशा श्रीरामाची विविध रूपें आहेत. कौशल्यानंदन राम, भरतासह राम, लक्ष्मण व सीतेच्या मध्यभागीं राम, हनुमंत द्वारा सेवित राम, प्रजापतिपालक राम याप्रमाणें विभिन्न परिस्थितींतली श्रीरामाचीं रूपें आपणासमोर आहेत. परंतु साधन प्रारंभीं श्रीरामाच्या मधुर, मनमोहक व बालसुलभ मूर्तीचें चिंतन करणें श्रेयस्कर होय.

शाण्डिल्य—धन्य धन्य भगवान ! संशय व शंकांचे सर्व पर्वत ढांसळले. अवश्य, आपण उपदेशिलेल्या मार्गाचेंच मी निश्चयपूर्वक अवलंबन करीन. आतां मी आपल्या आशीर्वादाची अपेक्षा करीत आहे.

आरण्यक—स्वामिनिष्ठा व शुद्धाचरणावरोबरच आशीर्वाद आहे.

आरण्यक मुनींच्या चरणावर नतमस्तक केल्यानंतर ब्रह्मचारी शाण्डिल्य प्रसन्न अंतःकरणानें स्वग्रामीं निघून गेला.

(पद्मपुराणांतर्गत सत्कथा)

(हिंदी कल्याण मासिकावरून)

× × ×

रतन सूत्र

बुद्ध धर्म संघ त्रिशरण प्रदीप दीपिका सुत्तनिपात हिन्दी गाथा गायन

सुगत समागत सुप्रसंग क्षण धरतीतल आकाश समान।
सुर मुनि देव यक्ष किन्नरगण दृश्य अदृश्य उपस्थित मान॥
सुखद प्रसंग महान अलौकिक पुण्य उदय जग जीवन जान।
सुप्रसन्न मन सजग चित्त सब, सुनो विमल गाथा सज्ञान॥ १॥

सुनो समागत देव दयामय, सुसमाचार महान विधान।
सुखप्रिय मानव जीव जगत जन, भक्तिभावना साधन मान॥
बलिपूजा नैवेद्य भोग तिमि, देव दया करुणामय जान।
सुप्रबुद्ध संरक्षण समुचित, सजग प्राण चित सावधान॥ २॥

यथा वित्त निधि राशि रत्न धन, जगतीतल तिमि स्वर्ग समान।
जिन अतुलनीय सम जग नहीं, तथागत अतुल्य महान॥
बुद्ध चरित्र निदान शीलमणि, बुद्धरत्न अनमोल निदान।
सुखद् निदान महान पुण्यनिधि, स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ ३॥

जिन तृष्णा अवसान बोध जग, जीवन पावन धर्म विधान।
उत्तम धर्म विवेक धर्म पथ, सदुपदेश सद्धर्म बखान॥
सो सद्धर्म महान भावना अतुलित तुलना नहीं समान।
धर्म रत्न अनमोल पुण्यनिधि, स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ ४॥

बुद्ध विवेक निधान शीलमणि, चिन्तामणि करुणामय जान।
चित्त समाधि साधना साधन, समाधान चित मानस प्राण॥
सो सद्धर्म महान भावना अतुलित तुलना नहीं समान।
संघ रत्न अनमोल पुण्यनिधि, स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ ५॥

अष्ट प्रधान पुण्य की प्रतिमा पुण्य प्रतीक शीलमणि खान।
सुगत शिरोमणि त्याग तपोधन, श्रावक शिष्य सत्यव्रत ज्ञान॥
दान मान सम्मान विपुल सुख, संघ पुण्य पथ पावन जान।
संघ रत्न अनमोल पुण्यनिधि, स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ ६॥

जिन जीवन सर्वस्व त्याग व्रत, गौतम शासन श्रद्धा समान।
अमृत ज्ञान विवेक भावना, सुलभ अलौकिक तत्व महान॥
अनायास चिरशांति प्राणमन, पावन जीवन समाधान।
संघ रत्न अनमोल पुण्यनिधि, स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ ७॥

जिमि नगर द्वार पथ इन्द्रकील तिमि, अटल अचल स्तम्भ समान।
पवन प्रवाह चतुर्दिक स्थिर, चतुर्विध सत्य प्रतीति महान॥
सो सत्पुरुष विवेकशीलमणि, संघ विधान महान निदान।
संघ रत्न अनमोल पुण्यनिधि, स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ ८॥

जिन आर्य सत्य पथ सरल साधना, बुद्ध सुभाषित धर्म महान।
विमल भावना धर्म धारणा भले कदाचित पथ असावधान॥
अष्टम जन्म निदान सुनिश्चित, जीवन्मुक्त निदान विधान।
संघ रत्न अनमोल पुण्यनिधि, स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ ९॥

सम्यक दर्शन बोध ज्ञान जिन, विविध धर्म लय लीन समान।
देव दृष्टि जप तप व्रत संयम, साधन पथ उपवास विधान॥
मानव जीवन जन्म सार्थक, सुकृति न पाप प्रसंग निदान।
संघ रत्न अनमोल पुण्यनिधि, स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ १०॥

यदि किञ्चित पाप प्रसंग आचरण, मनसा वाचा कर्मणा समान।
उसे छुपाना कठिन समस्या, नहीं आवरण प्रकट निदान॥
अकुशल कर्म विवेक ज्ञान गति, जीवन पाप कदापि न जान।
संघ रत्न अनमोल पुण्यनिधि. स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ ११॥

बाल वसंत मनोहर शोभा बन उपवन प्रफुल्लित उद्यान।
बुद्ध चरित्र पवित्र विवेचन, विमल विवेक ज्ञान निर्वाण॥
जग जीवन कल्याण कामना, धर्म प्रवर्तन चक्र महान।
बुद्ध रत्न अनमोल पुण्यनिधि, स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ १२॥

उत्तम श्रेष्ठ महान सनातन सत्य शील व्रत शासन ज्ञान।
धर्म विवेक विधान सरल पथ, विमल भावना विनय प्रधान॥
धर्म विवेचन सदुपदेश जग, पावन जीवन शील सज्ञान।
बुद्ध रत्न अनमोल पुण्यनिधि, स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ १३॥

जिन क्षीण पुरातन धर्म कर्म कृति, न भावी कर्म विपाक समान।
विमल विराग क्षीण जगजीवन, पुनर्जन्म भावना न जान॥
सो सज्ञान विवेक विनय पथ, पुण्य प्रदीप समान निर्वाण।
संघ रत्न अनमोल पुण्यनिधि, स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ १४॥

सुगत समागत सुप्रसंग क्षण, धरती तल आकाश समान।
दृश्य अदृश्य देव सचराचर, समुपस्थित जिन वर्तमान॥
सुरनर मुनि जिन वन्दनीय तिन, सुगततथागत श्रद्धा मान।
नमष्कार तिन सुप्रबुद्ध पद, स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ १५॥

सुगत समागत सुप्रसंग क्षण, धरती तल आकाश समान।
दृश्य अदृश्य देव ससराचर, समुपस्थित जिन वर्तमान॥
सुरनर मुनि जिन वन्दनीय तिन, सुगततथागत श्रद्धा मान।
नमष्कार सद्धर्म ज्ञान पथ, स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ १६॥

सुगत समागत सुप्रसंग क्षण, धरती तल आकाश समान।
दृश्य अदृश्य देव सचराचर, समुपस्थित जिन वर्तमान॥
सुरनर मुनि जिन वन्दनीय तिन, सुगततथागत श्रद्धा मान।
नमस्कार सत संग संघ पथ, स्वस्ति सत्य मंगल कल्याण॥ १७॥

—काशीनाथ मालवीय

× प्रोफेसर वी. जी. राव संस्थापित हिन्दी स्वाध्याय मण्डल, बम्ब[illegible] नं. २१ द्वारा प्राप्त–सम्पादक।

मूल सुत्त निपात पाली गाथा गायन :—

रतनसुत्त

यानी'ध भूतानि समा'गतानि
भुम्मानि वा यानि व अन्तलिक्खे ।
सब्बेव भूता सुमना भवन्तु
अथो'पि सक्कच्च सुणन्तु भासितं ॥ १ ॥

तस्मा हि भूता निसामेथ सब्बे
मेत्तं करोथ मानुसिया पजाय ।
दिवा च रत्तो च हरन्ति ये बलिं
तस्मा हि ने रक्खथ अप्पमत्ता ॥ २ ॥

यं किञ्चि वित्तं इध वा हुरं वा
सग्गेसु वा यं रतनं पणीतं ।
न नो समं अत्थि तथागतेन,—
इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥ ३ ॥

खयं विरागं अमतं पणीतं
यद'ज्झगा सक्यमुनी समाहितो ।
न तेन धम्मेन सम'त्थि किञ्चि–
इदम्पि धम्मे रतनं पणीतं
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥ ४ ॥

यं बुद्धसेट्ठो परिवण्णयी सुचिं
समाधिमा'नन्तरिकञ्ञमा'हु ।
समाधिना तेन समो न विज्जति,—
इदम्पि धम्मे रतनं पणीतं
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥ ५ ॥

ये पुग्गला अट्ठ सतं पसत्था
चत्तारि एतानि युगानि होन्ति ।
ते दक्खिणेय्या सुगतस्स सावका
एतेसु दिन्नानि महप्फलानि,—
इदम्पि सङ्घे रतनं पणीतं
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥ ६ ॥

ये सुप्पयुत्ता मनसा दळ्हेन
निक्कामिनो गोतमसासनम्हि ।
ते पत्तिपत्ता अमतं विगय्ह
लद्धा मुधा निब्बुतिं भुञ्जमाना,—
इदम्पि सङ्घे रतनं पणीतं
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥ ७ ॥

यथि'न्दखीलो पठविं सितो सिया
चतुब्भि वातेहि असम्पकम्पियो ।
तथू'पमं सप्पुरिसं वदामि,
यो अरियसच्चानि अवेच्च पस्सति—
इदम्पि सङ्घे रतनं पणीतं
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥ ८ ॥

ये अरियसच्चानि विभावयन्ति
गम्भीरपञ्ञेन सुदेसितानि ।
किञ्चापि ते होन्ति भुसप्पमत्ता
न ते भवं अट्ठमं आदियन्ति,—
इदम्पि सङ्घे रतनं पणीतं
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥ ९ ॥

सहा व'स्स दस्सनसम्पदाय
तय'स्सु धम्मा जहिता भवन्ति ।
सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छितञ्च
सीलब्बतं वा'पि यद'त्थि किञ्चि ।
चतूह'पायेहि च विप्पमुत्तो
छ चा'भिट्ठानानि अभब्बो कातुं,—
इदम्पि सङ्घे रतनं पणीतं
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥ १० ॥

किञ्चापि सो कम्मं करोति अत्तनो
कायेन वाचा उद चेतसा वा
अभब्बो सो तस्स पटिच्छादाय
अभब्बता दिट्ठपदस्स वुत्ता,—
इदम्पि सङ्घे रतनं पणीतं
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥ ११ ॥

वनप्पगुम्बे यथा फुस्सित'ग्गे
गिम्हान मासे पठमस्मिं गिम्हे ।
तथू' पमं धम्मवरं अदेसयि
निब्बाणगामिं परमं हिताय,—
इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥ १२ ॥

वरो वरञ्ञू वरदो वराहरो
अनुत्तरो धम्मवरं अदेसयि,—
इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥ १३ ॥

'खीणं पुराणं नवं नत्थि–सम्भवं'
विरत्तचित्ता आयतिके भवस्मिं ।
ते खीणबीजा अविरूळ्हिछन्दा
निब्बन्ति धीरा यथा'यं पदीपो,—
इदम्पि सङ्घे रतनं पणीतं
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु ॥ १४ ॥

यानी'ध भूतानि समाग'तानि
भुम्मानि वा यानि ब अन्तलिक्खे ।
तथागतं देवमनुस्सपूजितं
बुद्धं नमस्साम, सुवत्थि होतु ॥ १५ ॥

यानी'ध भूतानि समा'गतानि
भुम्भानि वा यानि व अन्तलिक्खे ।
तथागतं देवमनुस्सपूजितं
धम्मं नमस्साम, सुवत्थि होतु ॥ १६ ॥

यानी'ध भूतानि समा'गतानि
भुम्मानि वा यानि व अन्तलिक्खे
तथागतं देवमनुस्सपूजितं
सङ्घं नमस्साम, सुवत्थि होतु ॥ १७ ॥
रतनसुत्तं निट्ठितं ।

अग्निबाणयुग में युगान्तकारी भारतीय जापानी सहजीवन।

(जापान के महामान्य भारतीय राजदूत डॉ. शिरोशी नास का भारतीय जापान असोशिएशन के चतुर्थ वार्षिक सम्मेलन के प्रसंग पर भाषण का सारांश) *

मानव जाति के परम्परागत इतिहास के अवलोकन करने पर प्रतीत होता है कि जब कभी कोई आविष्कार या कोई मौलिक परिवर्तन का युगान्तरकारी संक्रमण काल आया है, उदाहरण स्वरूप अग्नि, भाष्प-यंत्र, बिजली आदि उपयोगी साधनों का उल्लेख किया जा सकता है, जिसका परिणाम हमारे मानव जीवन और विचार धारा में पाया जाता हैं, जिसकी असाधारण कल्पना वर्तमान प्रत्यक्ष है। इस तरह एक नवीन सभ्यता का संसार में विकाश पाया जाता है। वर्तमान अग्निवाण युग उपस्थित है, जिसका अस्तित्व परमाणुशक्ति के प्रयोग पर निर्भर करता है, यह मानव जाति के इतिहास का असाधारण प्रसंग है, आज जिसके निकट हम उपस्थित हैं। जिस तरह अग्नि सब कुछ जलाकर स्वाहा कर सकती है, उसी तरह परमाणुशक्ति विनाशकारी है, जब कि इसका दुरुपयोग किया जाये, सम्भवतः यह मानव जातिवंश के लिये घातक विनाशक सिद्ध होगी। जब कि इसके विपरीत सदुपयोग होने पर, इसके द्वारा मानवता का गौरवमय विकाश किया जा सकता है। जिस प्रकार रेशम का कीड़ा अपने कोष में बहिर्जगत की स्वच्छन्दता तथा प्रफुल्लित उपवन के बहार की कल्पना नहीं कर सकता, उसी प्रकार हम संसारी भयभीत विन्हल हृदय अंधकार में भटक रहे हैं। अतएव यह प्रत्यक्ष प्रतीत होता है कि आज अन्यान्य सामाजिक प्रश्नों के सम्बन्ध में, जिसमें जनतंत्र या साम्यवाद सरीखे प्रश्नों का समावेश होता है, इनकी अपेक्षा परमाणु शक्ति के प्रयोग का प्रश्न, अत्यन्त महत्त्व पूर्ण जीवन मरण की समस्या का कल्याणकारी निदान है। क्यों कि पहला सवाल हमारे जीवन अस्तीत्व के लिये विध्वंसक है और जबकि इसके विपरीत दूसरा प्रयोग हमारे अस्तीत्व का संरक्षक और पोषक सिद्ध होगा। यह मानव जाति के इतिहास की असाधारण घटना है।

वर्तमान जातीय जीवन के इतिहास में कभी कभी ऐसा महान संक्रमण परिवर्तन काल आता है, लेकिन ऐसा समय नहीं, जिसका ऊपर उल्लेख किया गया है, जो कि आज भी हमारे राष्ट्रीय जीवन के लिये असाधारण महत्व का है। वर्तमान जापान को ऐसा परिवर्तनशील संक्रमण काल, आज से नब्बे साल पहले मेजी (Medji) शासन की प्रतिष्ठा होने पर आया था और इसके पश्चात १३ साल पहले द्विती[य] जागतिक युद्ध काल के पश्चात उदय हुआ है।

वर्तमान भारत आज से १० साल पहले स्वाधीनता सम्पादन क[र] ऐसीही संक्रमण परिस्थिति से गुजर रहा है। जब कि दोनों देशों के साम[ने] समान समस्यायें हैं, जब हम अपनी अन्तर्गत समस्याओं को इ[स] परिवर्तन शील काल में यथाशक्ति हल करने के प्रयत्न में है, हमा[रे] वहिर्जगत मानव जाति के एक नवीन युग में दाखिल हो रहा है। य[ह] कोई अचरज की बात नहीं है कि हमारे दोनों देशों की कितनी ही विभि[न्न] सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक समस्याओं के प्रत्य[क्ष] समान रूप से अनुकूल प्रतिकूल प्रवाह पाया जाता है, जो कभी ऐ[सा] जान पडता है कि हमें चकनाचूर कर देगा और कभी एक सा[थ] घेरकर अपनी शक्ति का स्वरूप प्रगट करता है।

इस अस्थिर सामाजिक व्यवस्था में कितने ही लोग सम्भवतः अप[नी] परम्पराग नैतिकता या अपनी यथार्थ समाज व्यवस्था के आदर्श दृ[ष्टि]कोण से गुमराह हो सकते हैं। यही बात किसी के सम्बन्ध में कही ज[ा] सकती है। एक ओर यह नाजुक परिस्थिति तथा सामाजिक अस्थिरत[ा] और इसके सिवा दूसरी ओर विपरीत राष्ट्रीय भावना का दूरगा[मी] परिणाम सामने आता है, जो कि विचार करने पर मानवजाति [की] विषम भावना का असाधारण असन्तुलित मनोवृत्ति का सरल निष्कर्ष है।

यह हमारी सभ्यता की दुर्बलता का प्रत्यक्ष परिचय है, जिस स्थि[ति] में महान पुनर्निर्माण की योजना सन्निहित है।

संसार के अधिकांश देशों को उपरोक्त परिस्थिति का न्यूनाधि[क] सामना करना पडता है और जिसकी प्रतिक्रिया उन पर पड़ती हैं, त[था] प्रत्येक देश ऐसे प्रसंग पर अपनी योग्यता और राष्ट्रीय चरित्र का यथ[ा] शक्ति परिचय प्रदान करता है। ऐसी परिस्थिति में जब कि संस[ार] संक्रमणशील है, भारत और जापान का कर्तव्य क्या होगा तथा योग्य[ता] तथा पात्रता के साथ उनका आदर्श ध्येय क्या होना चाहिये ?

महिलाओं तथा सज्जनों! मैं समयाभाव के कारण पूर्ण विवरण [की] अपेक्षा किसी अंश में मूल समस्या का संक्षिप्त विवेचन करूंगा। इतन[ा] कहना काफी होगा कि सभ्य जगत के सम्बन्ध में हिन्दुस्तान औ[र] साथही साथ जापान की समान भावना पाई जाती है और किसी अंश में जिनके सम्पादन के लिये समान रूप से प्रयत्न पाया जाता है औ[र] किसी अंशमें विभिन्न तरीका स्वीकार किया गया है। इसका कारण इनका इतिहास, परम्परा और संस्कृति तथा विभिन्न भौगोलिक परिस्थिति सामाजिक तथा आर्थिक विकाश है। यह परिस्थिति हिन्दुस्तान और जापान के पारस्परिक सहयोग, कार्य शैली और आद[र्श] प्रदान द्वारा सम्पादन की जा सकती हैं, वह केवल अप[ने] ही देश के लिये नहीं, बल्कि इसके अन्तर्गत सारे संसार का समाव[ेश]

* [भारत जापान सुसायटी में जापानी राजदूत का भाषण, सदिच्छा का परिचायक सराहनीय है, जिसकी सफलता हम चाहते हैं। जापान के राष्ट्रीय चरित्र में बौद्ध भावना तत्त्वज्ञान का परिपूर्ण विकाश हुआ है, जिससे वह एशिया और संसार में निसन्देह प्रतिष्ठा अपनी सम्पादन कर यशस्वी होगा। भारतवासी जापान के महत्व को जानते हैं, जापान के गौरव की कामना करते हैं। (सम्पादक धर्मचक्र)]

होता है। यह दोनों देश संसार में अध्यात्मिक महत्व का रहस्य जानते हैं, जब कि उनकी आर्थिक समस्या अधिकाधिक महत्वपूर्ण पाई जाती है, ।

जापान देश भारतीय बौद्धधर्म का आभारी है और वह भारत की आध्यात्मक विभूति को ग्रहण करने के लिये उत्सुक है, जिसकी ध्वनि अभी अभी समयानुकूल श्री रवीन्द्रनाथ ठाकुर की काव्यधारा तथा महात्मा गांधी के वचनों में पाई जाती है। इसके विनिमय में जापान कदाचित अपनी पूर्वीय संस्कृति के परिणाम स्वरूप, सभ्यता के पुनर्निर्माण कार्य में अपना अनुभव सेवा में सादर करेगा और वह कृषि प्रधान एशिया की धरती पर, आधुनिक औद्योगिक निर्माण कार्य में अपना अनुभव प्रदान कर सकता है।

विगत दस वर्षों में भारत की सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक प्रगति सराहनीय है। अन्तर राष्ट्रीय जगत में भारत की प्रतिष्ठा का महान श्रेय, उसके सुयोग्य नेता प्रधान मंत्री नेहरू को प्राप्त है। यद्यपि राष्ट्रीय प्रगति के मार्ग में कितनी ही कठिनाइयां पाई जाती हैं, तथापि नेता या जनता किसी अडचन के मुकाबिले विचलित नहीं पाई जाती।

जापान के सम्बन्ध में कहा जा सकता है कि वह युद्ध में पराजय के पश्चात शुद्ध हृदय आगे बढ़ रहा है और अपने दृढ़ संकल्प के साथ संसार के कल्याण और भलाई के लिये यथाशक्ति अपना कर्तव्य पालन करने के लिये तत्पर हैं। अब राष्ट्रीय वर्चस्व की निरर्थक भावना सदा के लिये चली गई है। वह पश्चात्ताप दग्ध हृदय से पहले की अपेक्षा अब आज अधिकाधिक स्पष्ट उचित मार्ग ग्रहण करने में समर्थ है, जैसा कि कोई देश अमल व्यवहार कर सकता है। आज वह अपने सन्मित्रों की सेवा सहायता के लिये तत्पर है, विशेषतः उसकी सेवा के उपयुक्त क्षेत्र एशियाके पड़ोसी देश हैं।

इस दृष्टिसे हिन्दुस्तान और जापान की प्रेमपूर्ण मैत्री अत्यन्त अभिनंदनीय है। दोनों देशों की राष्ट्रीय हितकी अपेक्षा, उनकी भावना महान और कल्याणकारी है, यही उनकी मैत्रीभाव का मूलाधार होना चाहिये। अभी अभी जापान के प्रधान मंत्री श्रीमान कृषि (किसी) भारत पधारे थे और भारत के प्रधान मंत्री श्री. नेहरू की जापान यात्रा और भेंट से भविष्य में भारत और जापान का सहयोगी सहजीवन का सुप्रभात होगा। हमारी लगभग व्यापारिक सन्धि परिपूर्ण हुई है, येन (जापानी सिक्का) का व्यवहार चलन स्वीकार किया गया है और भारतीय लोहे की खानों के विकाश में जापान सहयोग प्रदान करेगा। आगे आनेवाले कुछ वर्षों मे आर्थिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक क्षेत्र में, मैं आशा करता हूँ कि हमारा सहयोग प्रकाश में आयेगा, जब कि नवीन जातीय पुनरुत्थान के बाद जापान सम्यक दृष्टि और सम्यक संकल्प मनोरथ के साथ परमाणु युग में प्रवेश कर रहा है।

मेरे प्रिय मित्रों! हम दोनों महान राष्ट्र हैं, जिसका हमें गर्व होना चाहिये। लेकिन इस गर्व के साथ, अपनी दृष्टि से अपनी त्रुटि तथा दुराचारों को तिरोहित न करना चाहिये। अपनी विफलता की सच्ची स्वीकृति, हमारी प्रगति की यथार्थ सफलता है और इस धरती पर केवल नम्र विनयशील ही उत्तराधिकारी हैं, जिसके लिये सच्चा पश्चात्ताप सच्चे होना चाहिये। भारत जापान सुसायटी का महान आदर्श ध्येय, भारत और जापान की जनता की विभिन्न सहयोगी प्रवृत्तियों के लिये क्षेत्र निर्माण करना है। धन्यवाद!

• • •

लोकनायक सन्त तुलसीदास

[लेखक : श्री. अनन्त राम त्रिपाठी बी. ए. 'साहित्य रत्न']

भक्त श्रेष्ठ गोस्वामी तुलसीदासजी एक प्रकृति–सिद्ध महाकवि थे। आपका आविर्भाव ऐसे काल में हुआ, जब कि भारत की सभ्यता व संस्कृति पूर्ण रूप से खतरे में थी।

विदेशी राज–शक्ति की प्रबलता ने भारतीय जन समाज को छिन्नभिन्न कर दिया था। समाज उस नाव के समान हो रहा था जो किसी बढ़े हुए नद के बीच में पड़ गया हो, जिस पर चारों ओर से भयंकर आँधी के कारण उठने वाली उत्ताल तरंगों के थपेड़े लग रहे हों और ऊपर से बड़ी बड़ी बूँदों की झड़ी लगी हो। ऐसे ही अशान्तिपूर्ण वातावरण में प्रातः स्मरणीय लोक नायक संत तुलसी दास जी का उदय हुआ।

सन्त तुलसीदास जी के जन्म दिवस के सम्बन्ध में अनेक विद्वानों के विभिन्न मत हैं, किन्तु अधिकांश विद्वानों के मतानुसार उनका जन्म संवत् १५८९ माहों सुदी ११ मंगलवार को बाँदा जिले के राजापुर नामक गाँव में हुआ था। तुलसी दास जी के बचपन का नाम '**राम बोला**' था। इनकी माता का नाम **हुलसी** एवं पिता का नाम **आत्मा राम दुबे** था।

कहा जाता है कि गोस्वामी जी का जन्म अशुभ मूल नक्षत्र में हुआ था। इससे उनका मुँह देखने पर अपनी मृत्यु हो जाने के भय से माता–पिता ने जन्मते ही उन्हें त्याग दिया। कवि ने कवितावली में स्वयं कहा है :—

"जायो कुल मंगन, बधायो न बजायो सुनि,
भयो परिताप पाप जननी–जनक को।"

तथा—"मातु पिता जग जाइ तज्यो,
विधि हू न लिख्यो कछु भाल भलाई।"

कुछ ऐसा ही उन्होंने विनय—पत्रिका में भी लिखा है :—

"जननी–जनक तज्यौ जनमि,
करम बिनु विधि हू सृज्यौ अवडेरे।"

एक जगह कवितावली में आपने लिखा है कि—

"बारे ते ललात, बिललात द्वार द्वार दीन,
जानत हौं चार फल चारि ही चनक को।"

इन सब उदाहरणों से स्पष्ट ही ज्ञात होता है कि तुलसी दास जी को बचपन में ही माता–पिता विहीन, एकाकी जीवन बिताना पड़ा था। भिक्षा माँग–माँग कर अपनी जीविका चलानी पड़ी। अपनी शैशावस्था में कवि को अत्यंत भयानक दरिद्रता का सामना करना पड़ा था।

किसी तरह तुलसीदास की जीवन नौका चलती रही। इन्हीं कठिनाइयों के बीच ही इन्होंने गहन विद्याध्ययन किया। आप वेद, दर्शन, शास्त्र आदि में पारंगत हो गए। आपके गुरु बाबा नरहरि थे। गोस्वामी जी ने स्वयं इनके प्रति संकेत किया है—

"बन्दौं गुरुपद कंज, कृपा सिन्धु नर रूप हरि।
महा मोह तम–पुंज, जासु वचन रविकर निकर॥"

प्रारंभ में तुलसीदास जी अपने दीक्षा गुरु के पास ही रहते थे, किन्तु उनके समान बैरागी नहीं हुए थे। कारण बैरागी हो जाने पर फिर गृहस्थाश्रम में प्रवेश करने की बात ही न उठती। किन्तु बाद में चल कर तुलसी दास जी ने अपना विवाह रत्नावली से किया। कवितावली में तुलसी दास जी ने स्पष्ट कहा है :—

"बाले पन सूधे मन राम सनमुख गयो,
राम नाम लेत माँगि खात टूक टाक हौं।
परयो लोक रीति में पुनीति प्रीति राम राय,
मोह बस बैठो तोरि तरक तराक हौं॥"

इससे इतना तो प्रकट है कि लोक–रीति में फँस कर, अपने जीवन के ध्येय राम–भजन से विमुख हुए होंगे।

कहा जाता है कि वह अपनी पत्नी में बहुत अनुरक्त थे। एक बार भाई के साथ रत्नावली के मायके चली जाने पर, तुलसी उसके बिना तड़प उठे और उसी क्षण घोर अँधियारी रात में, भयंकर आँधी–पानी में बढ़ी हुई नदी को मुर्दे के ऊपर बैठकर पार किया, अपने ससुराल पहुँचे तथा अपनी पत्नी से मिले। रत्नावली इस अप्रत्याशित आगमन से झुँझला उठी। उसके मुख से अचानक निकल पड़ा :—

लाज न लागत आपको, दौरे आयहु साथ।
धिक–धिक ऐसे प्रेम को, कहा कहौं मैं नाथ॥
अस्थि–चर्म मय देह मम, तामें जैसी प्रीति।
तैसी जौ श्रीराम महुँ, होति न तो भव भीति॥

तुलसी दास को यह बात लग गई। वे बैरागी होकर घर से निकल पड़े। बचपन का राम–भक्ति का संस्कार उनमें फिर से पल्लवित हुआ। वे राम की खोज में अयोध्या पहुँचे। वहाँ से जगन्नाथ पुरी, रामेश्वरम्, द्वारकापुरी होते हुए बदरिकाश्रम पहुँचे। फिर वहाँ से मान सरोवर भी गए। इस प्रकार गोस्वामी तुलसी दास जी ने सम्पूर्ण देश का परिभ्रमण किया एवं देश की राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक व नैतिक स्थिति का अध्ययन किया।

इस प्रकार भ्रमन करने से उन्हें आत्म-ज्ञान हुआ। अब वे चित्रकूट में रह कर अपनी अभीष्ट सिद्धि के लिए साधना–मग्न हुए।

कहा जाता है कि एक प्रेत के द्वारा वहीं पर उन्हें श्री हनुमान जी

से साक्षात्कार हुआ तथा भगवान राम के भी दर्शन हुए। यह उक्ति बहुत प्रसिद्ध है :—

" चित्र कूट के घाट पर, भइ सन्तन की भीर।
तुलसी दास चन्दन घिसैं, तिलक देत राम रघुवीर ॥ "

इसके पश्चात् उन्होंने फिर से देश का परिभ्रमण किया। यों तो भगवान का लीलाधाम होने के कारण उन्हें चित्रकूट और अयोध्या अधिक प्रिय थी, किन्तु फिर भी उन्होंने अपने जीवन का उत्तरार्द्ध पतित पावनी पुण्यतोया भागीरथी के तट पर, भूत भावन शंकर के त्रिशूल पर बसी काशी नगरी में ही व्यतीत किया।

अन्तिम दिनों में वे काशी में अस्सीघाट पर ही रहा करते थे। आज कल यह स्थान तुलसीघाट कहलाता है। यहाँ तुलसी दास जी द्वारा प्रतिष्ठित संकट मोचन हनुमान की मूर्त्ति आज भी विद्यमान है।

वास्तव में तुलसीदास जी एक उच्च कोटि के महात्मा थे। वे सदा भगवद्भजन में लीन रहते थे। अपने अन्तिम दिनों में वे बाहु पीड़ा से ग्रसित हो गए थे। काल चक्र घूमता रहता है। वह सब पर अपना अजेय ठण्डा हाथ कभी न कभी अवश्य ही फेर दिया करता है। काशी में भयंकर प्लेग फैला। हजारो नर-नारी काल कवलित हुए। तुलसीदास के बाहु में भी भयंकर पीड़ा होने लगी। बाहु पीड़ा से वे विचलित हो उठे। आगे चल कर 'पाँव पीर, पेट पीर, बाहु पीर, मुँह पीर, जर्जर सकल शरीर पीर भई' हो गया। गोस्वामी जी को अपना अन्त समय स्पष्ट परिलक्षित होने लगा। उन्होंने कहा :—

राम नाम जस बरनिकै भयो चहत अब मौन।
तुलसी के मुख दीजिए, अब ही तुलसी सौन ॥

गोस्वामी जी की निधन तिथि के विषय में मूल गोसाई चरित में निम्न लिखित दोहा मिलता है :—

" संवत सोलह सौ असी, असी गंग के तीर।
सावन स्यामा तीज सनि, तुलसी तज्यो सरीर ॥ "

इससे स्पष्ट है कि शनिवार, श्रावण कृष्ण तृतीया संवत १६८० को ही राम-नाम के अनुपम गायक तुलसीदास पंच भौतिक शरीर त्याग कर अपने यश रूपी शरीर से अमर हुए थे।

काव्यरचना

तुलसी दास जी के नाम पर अब तक कोई तीन दर्जन के ऊपर पुस्तकें प्राप्त हो चुकी हैं। परन्तु मिर्जापुर के प्रसिद्ध रामायणी पं० राम गुलाम द्विवेदी केवल निम्नलिखित १२ ग्रन्थों को ही प्रामाणिक मानते हैं।

(१) राम चरित मानस	(२) कवितावली
(३) गीतावली	(४) दोहावली
(५) विनय पत्रिका	(६) श्रीकृष्ण गीतावली
(७) जानकी मंगल	(८) पार्वती मंगल
(९) राम लाल नेहछू	(१०) वैराग्य संदीपनी
(११) रामाज्ञा प्रश्न	(१२) बरवै रामायण

राम चरित मानस

इनके ग्रन्थों में राम चरित मानस सबसे महत्वपूर्ण रचना है। इसके सम्बन्ध में रामभक्त महात्मा गांधी ने एक जगह कहा था कि—

" तुलसी दास की रामायण मुझे अत्यंत प्रिय है और उसे मैं अद्वितीय ग्रन्थ मानता हूँ। "

एनसाइक्लोमीडिया आफ रिलीजन एण्ड एथिक्स १९२१, पृष्ठ ४७१ में लिखा है कि—

" तुलसी कृत रामायण का उत्तर भारत की करोड़ो पढ़ी और बेपढ़ी जनता में इतना अधिक सम्मान और प्रचार है कि जितना सामान्य ईसाइयों में बाइबिल का नहीं है। "

इस अमर काव्य-ग्रन्थ का प्रारंभ काल 'मानस' में निम्नलिखित रूप से दिया गया है :—

" संवत् सोरह सौ इकतीसा
करौं कथा हरि पद धरि सीसा ॥
नौमी भौम वार मधु मासा।
अवध पुरी यह चरित प्रकासा ॥ "

राम चरित मानस में कुल सात अध्याय हैं, जो 'काण्ड' नाम से प्रसिद्ध है :—

(१) बाल काण्ड (२) अयोध्या काण्ड (३) आरण्य काण्ड (४) किष्किन्धा काण्ड (५) सुन्दर काण्ड (६) लंका काण्ड (७) उत्तर काण्ड।

इस ग्रन्थ का आधार बहुत हद तक आदि कवि वाल्मीकि कृत रामायण हैं। किन्तु तुलसीदास की मौलिकता सब जगह दीख पड़ती है। अपनी प्रतिभा से तुलसीदास जी ने अनेक मौलिक भावनाएँ प्रकट की हैं। प्रस्तुत महाकाव्य में राम जन्म, धनुषयज्ञ, सीता विवाह, वन गमन, हरिण वध, सीता हरण, राम सुग्रीव मित्रता, लंका पर चढाई, राम की विजय, राम का सीता को लेकर अयोध्या लौटना व भरत से मिलाप आदि घटनाएँ बहुत ही रोचकता के साथ वर्णित है। इसमें भारतीय समाज गत और धर्मगत विशेषताओं पर पूरा प्रकाश डाला गया है।

प्रस्तुत पुस्तक में आदर्श रामराज्य का बहुत सुन्दर चित्र खीचा गया है :—

दैहिक दैविक भौतिक तापा।
राम राज्य काहुहि नहि काया ॥

इसके अतिरिक्त राम ने अपने आचरण द्वारा, जो आदर्श लोक के सम्मुख रखा था, वह कोरा आदर्श न रह गया, लोक-व्यवहार का अंग बन गया। यही राम राज्य की सच्ची स्थापना थी, जिसको गोस्वामी जी ने अपने मानस में उतार लिया है।

२ कवितावली

राम चरित्र मानस की तरह यह भी बाल, अयोध्या, आरण्य, किष्किंधा, सुन्दर, लंका और उत्तर इन सात काण्डों में विभाजित है। इसमें राम चरित्र मुख्य रूप सवैया, कवित्व (घनाक्षरी) में वर्णित है। इसमें बालपन से लेकर अयोध्या काण्ड तक राम चरित्र वर्णित है और उत्तर काण्ड में कवि के सिद्धान्त, राम भक्ति के महत्व के प्रति विश्वास, आत्म विश्वास, आत्म ग्लानि तथा आत्म चरित्र सम्बन्धी उक्तियों के अतिरिक्त, तत्कालीन देश की दशा के विषय में भी बहुत से छन्द है। यह ग्रन्थ ललित ब्रज भाषा में रचा गया है।

३. गीतावली

गीतावली तुलसी दास के स्फुट-गीतों का संग्रह है। इसकी रचना सरस व्रजभाषा के पदों में हुई है। कथा की दृष्टि से इसकी रचना वाल्मीकि रामायण के आधार पर हुई है। इससे कहीं कहीं मानस और इस कथा में अन्तर आगया है। इसमें भी सात काण्ड हैं। इसकी भाषा मजी हुई है और भाव प्रवण है। इसमें राम के वन जाने पर कौशल्या की मनोदशा का बड़ा ही करुण वर्णन हैं, जो 'मानस' में नहीं हैं। गीतावली के गीत गाने के लिए रचे गए हैं। इससे स्वर और लय का अधिक मधुर बनाने वाले शब्दों के सहयोग से तुलसीदास ने प्रत्येक पद में रस भर कर वर्षा की है।

४. दोहावली

दोहावली ५१३ दोहों का संग्रह है। किन्तु यह स्वतंत्र ग्रन्थ नहीं कहा जा सकता, कारण कि इसमें तुलसीकृत अन्य ग्रन्थों के विभिन्न दोहे इसमें संग्रहीत है।

५. विनय पत्रिका

राम चरित मानस के बाद विनय पत्रिका ही तुलसी की सबसे बड़ी महत्वपूर्ण रचना है। इसमें कुल २७९ पद हैं। सभी पदों का सम्बन्ध संगीत से है और वे अनेक राग-रागनियों में विभाजित हैं। यह तुलसी दास का अन्तिम ग्रन्थ है। इसमें आदि से अन्त तक कवि की रस धारा एक सी प्रवाहित है। उसमें उसके प्रचुर ज्ञान गंभीर अनुभव, भाषा और भाव पर उसके अगाध अधिकार का रोचक इतिहास कमल की तरह सर्वत्र विकसित मिलता है।

कवि ने गणेश की वन्दना से इनका आरंभ किया है और फिर शिव, देवी, गंगा, यमुना, काशी, हनुमान, अन्नपूर्णा आदि की स्तुति में बहुत से उत्कृष्ट, मनोहर तथा गंभीर पद लिखे हैं। बिन्दु माधव जी का नख शिख तथा काशी-कामधेनु के रूपक पढ़ने ही योग्य हैं। इसके पश्चात आनन्द कन्द श्रीरामचन्द्र की स्तुति के पद कहे गए हैं।

गोस्वामी जी ने इस ग्रन्थ को एक प्रकार से अरजी के रूप में लिखा है और अन्त में कहा है कि लक्ष्मण के द्वारा रामचन्द्र से इसको मंजूर करा लिया था।

इसमें गोस्वामी जी ने व्रज भाषा के शब्दों का भी प्रयोग किया है परन्तु संस्कृत मिश्रित भाषा का प्राधान्य है।

६. श्रीकृष्ण गीतावली

'श्रीकृष्ण-गीतावली' में श्रीकृष्ण के चरित्र सम्बन्धी ६१ पद भिन्न भिन्न राग रागिनियों में हैं। पदों की भाषा विशुद्ध व्रजभाषा है। वर्णन शैली मजी मँजाई और एक सत्कवि की कीर्ति के अनुकूल है।

७. जानकी मंगल

इसमें १९२ मंगल छन्द और २४ अन्य छन्द हैं। इसमें राम जानकी के विवाह का वर्णन है। यह भी वाल्मीकि-रामायण के आधार पर विरचित है। इसकी कविता में कहीं शिथिलता नहीं दिखाई देती। भाषा और भाव दोनों में तुलसीदास ने अपना मस्तिष्क और हृदय ढाल दिया है।

८. पार्वती मंगल

पार्वती मंगल केवल १६४ छन्दों की एक पुस्तिका है, पर उसका एक भी छन्द शिथिल नहीं, उसकी एक भी पंक्ति भरती की नहीं, उसका एक भी शब्द स्थानान्तरित नहीं किया जा सकता।

पार्वती-मंगल का विषय शिव-पार्वती विवाह है। इसकी रचना तुलसी दास ने केवल स्त्री समाज के कल्याण के लिए की है। सती शिरोमणि पार्वती के आदर्श को, वे प्रत्येक हिन्दू-गृहस्थ के घर में पहुँचा देने के अत्यन्त आतुर जान पड़ते थे। इसी से उन्होंने 'पार्वती-मंगल' की रचना ऐसे छन्द में की है, जो विवाह के अवसर पर गायी जाता सकती है।

यह छोटा सा ग्रन्थ भाषा, भाव, छन्द और शैली सब प्रकार से सर्वांग सुन्दर है।

९. राम लला नेहछू

यह केवल २० छन्दों की तुलसी दास जी की सबसे छोटी रचना है। इसमें एक उप-संस्कार का वर्णन है, जो यज्ञोपवीत और विवाह दोनों संस्कारों के साथ होता है। तुलसी ने अन्त में लिखा है कि :--

उपवीत ब्याह उछह जे सियराम मंगल गावहीं।
तुलसी सकल कल्यान ते नरनारि अनुदिन पावहीं॥

१०. वैराग्य सन्दीपिनी

यह दोहे, चौपाई और सोरठे मिलाकर कुल ६२ छन्दों की एक पुस्तिका है। इसके संत मत का समर्थन किया गया हैं और स्पष्टतः यह उस समय की रचना है, जब तुलसीदास का झुकाव संतमत की ओर रहा होगा।

११. रामाज्ञा प्रश्न

रामाज्ञा-प्रश्न में सात सर्ग हैं और प्रत्येक सर्ग में सात सात दोहों के सात सात सप्तक हैं। ग्रन्थारंभ के दो दोहे मिलाकर सातों सर्गों में कुल दोहों की संख्या ३४५ होती है।

१२. बरवै रामायण

अकबर के मंत्री अब्दुर्रहीम खान खाना ने बरवै छन्द में नायिका भेद पर एक पुस्तक लिखी थी। कहा जाता है कि तुलसीदास ने उसके छन्द को पसंद करके उसी में बरवै-रामायण लिखा। पता नहीं, इस कथन में कितना तथ्य है। कहा जाता है कि वि खानखाना रहीम संत तुलसी के सहृदय मित्र थे, इनकी प्रसिद्ध दोहा, "गोद लिये हुलसी फिरैं, तुलसी सों सुत होय"।

बरवै रामायण की जो प्रति इस समय उपलब्ध हैं, उसमें सात कांड और दो दो पंक्तियों का एक एक छन्द मानकर कुल ६९ छन्द हैं।

इसके छन्दों में तुलसीदास ने बहुत मधुर रस भरा है। राग सहित गाने में उसकी सरसता और भी बढ़ जाती है।

"तुलसी की भाषा"

भाषा की दृष्टि से तुलसी दास जी अनुपमेव हैं। महाकवि जायसी का अवधी पर महान् अधिकार था और सूरदास जी का व्रजभाषा पर। पर कवि शिरोमणि तुलसी दास जी का व्रज और अवधी दोनों पर ही समान अधिकार था। इतना ही नहीं वरन् बुन्देलखण्डी एवं कन्नौजी के भी आप अच्छे ज्ञाता थे। संस्कृत भाषा के तो यह महान पण्डित ही थे। राम चरित मानस में यत्र तत्र बिखरे, विशेष कर

प्रत्येक काण्ड के प्रारंभ में लिखे हुए श्लोक तुलसी दास जी के संस्कृत-ज्ञान के प्रत्यक्ष प्रमाण हैं। उसमें जो सरलता, सरसता, माधुर्य व आकर्षण है, वह वस्तुतः सराहनीय है। इनकी भाषा प्रवाहमयी एवं संशुद्ध है। उसमें संस्कृत का मिश्रण बड़ी चतुरता के साथ किया गया है। उसमें एक तरह का लचीलापन है। साथ ही भाषा विषयानुकूल एवं वक्ता व श्रोता के अनुसार होती है।

छन्द

तुलसीदास जी ने अपने युग में प्रचलित सब प्रकार की काव्य शैलियों को अपनी प्रभाव शाली भाषा का अलंकार बनाया है। चन्द के छप्पय, कुण्डलिया, कबीर के दोहे और विनय के पद; सूरदास और विद्यापति की लीलागान विषयक भावप्रधान गीति पद्धति; जायसी तथा ईश्वरदास आदि के दोहे—चोपाइयों की शैली; गंग और भाँट कवियों की सवैया-कवित्त पद्धति, रहीम के बरवै; सबको उन्होंने अपनी अद्भुत ग्राहिका शक्ति के द्वारा आत्मसात कर लिया। उन दिनों पूर्वी भारत में मंगल काव्यों का बहुत प्रचलन था। तुलसी ने उसको भी अपनाया। पार्वती-मंगल और जानकी-मंगल नाम के दो काव्य इसी पद्धति पर इन्होंने लिखे थे। इसी प्रकार उन दिनों साधारण जनता में प्रचलित सोहर, नेहछू गीत, चाँचर, बेली, बसन्त आदि रागों में भी राम-काव्य लिखे। इस प्रकार साधारण जनता में प्रचलित गीति-पद्धति से लेकर शिक्षित जनता में प्रचलित काव्य रूपों को उन्होंने अपनाया है।

अलंकार

गोस्वामी जी की रचनाओं में शब्दालंकार व अर्थालंकार प्रचुर मात्रा में मिलते हैं। किन्तु इनके प्रयोग के लिए गोस्वामी जी ने केशव की तरह माथा मारी कभी नहीं की। वे अपने आप स्वाभाविक रूप से आकर काव्य सौन्दर्य को बढ़ा देते हैं।

रस

काव्य के नवो रसों का इनकी रचनाओं में यथावसर अच्छा परिपाक हुआ है। इनके अतिरिक्त भक्ति रस धारा की जो सुरसरी तुलसी ने बहाई है, उसकी प्रशंसा लेखनी के परे है। सारा भारत इस भक्ति-गंगा में अवगाहन करके असीम सुखानुभव करता है।

तुलसी का युग

तुलसीदास जी के काव्य-सौन्दर्य पर विचार करने के साथ ही, उनके युग का चित्रण करना भी विशेष समीचीन होगा।

जिस युग में प्रातः स्मरणीय गोस्वामी जी अवतीर्ण हुए, उस समय उच्च स्तर के लोग विलासिता के पंक में डूबे हुए थे और निचले स्तर के नर-नारी दरिद्र, रोगी, अशिक्षित थे।

"नारि मुई घर-संपति नासी मूड़ मुड़ाय भये सन्यासी"

के अनुसार उस समय वैरागी हो जाना अति आसान था। जाति पाँति की प्रथा आत्म रक्षा के विचार से और कठोर हो उठी थी। सारा देश सैंकडों संप्रदायों और अखाड़ों में बँटा हुआ था। नाथ मार्गी साधु अब भी अलख जगाते फिरते थे तथा साखी, दोहरा, कहाणी और आख्यान कह कह कर अपने ढंगसे भक्ति का निरूपण कर रहे थे एवं वेद की निन्दा करते थे। किन्तु गोस्वामी जी को अच्छी तरह ज्ञान था कि इन मूढ़ों को वास्तव में ब्रह्म सम्बन्धी कोई ज्ञान नहीं।

"साखी सबदी दोहरा कहिं कहनी आख्यान।
भगति निरूपहिं जगत खल, निन्दहि वेद पुरान॥"

तुलसी का महान व्यक्तित्व

ऐसे ही समय में पैदा होकर तुलसीदासजी ने अपने जीवन में फूल और काटों तथा अमृत और गरल दोनों को ही अंगीकार किया। सम्भवतः शंकर की तरह गरलपान इन्हें विशेष करना पड़ा। किन्तु भगवान राम की शरण में जाने पर भक्त अभय तब किसका डर?

"एक भरोसो, एक बल, एक आस विस्वास।"

तुलसी को तो बस एक राम ही का सहारा था। अत्यंत विनम्र भाव, सच्ची अनुभूति के साथ, अपने आराध्य देव पर अटूट विश्वास उनके व्यक्तित्व के प्रधान तत्व है, उनके सम्पूर्ण साहित्य में यह तथ्य भरा पड़ा है। आराध्य की ऐसी एक निष्ठा भक्ति, ऐसा अनन्य विश्वास और इतनी अखंड आस्था संसार के इतिहास में दुर्लभ है।

इसी अनन्य विश्वास और आस्था को लेकर तुलसी दास जी अपने जीवन पथ में बढ़ते गए। तुलसी की सफलता का रहस्य उनकी अपूर्व समन्वय शक्ति में है। उन्हें लोक और शास्त्र दोनों का अच्छा ज्ञान था। उनमें केवल लोक और शास्त्र का ही समन्वय नहीं है, वरन् वैराग्य और गार्हस्थ्य का, भक्ति और ज्ञान का; भाषा और संस्कृत का, निर्गुण और सगुण का, पुरान और काव्य का; भावावेग और अनासक्त चिन्तन का, ब्राह्मण और चाण्डाल का, पण्डित और अपंडित का समन्वय राम चरित्र मानस के आदि से अन्त दो छोरों पर जाने वाली पराकोटियां आपका स्तुत्य प्रयत्न है। इसी प्रकार शैव-वैष्णव और शाक्तों को आपस में मिलाने में भी इन्होंने समन्वय-शक्ति से काम लिया है।

तुलसीदास जी आदर्शवादी ही नहीं आदर्श श्रष्टा भी थे। और अपने काव्य से भावी समाज की नीव डाल रहे थे। वे भविष्य द्रष्टा थे। यदि यह कहा जाय कि आज का उत्तर-भारत तुलसीदास के ही आदर्शों पर गठित हुआ है, एवं वे ही उसके मेरुदण्ड हैं, तो अतिशयोक्ति न होगी।

इस प्रकार तुलसीदास जी न केवल एक महान कवि थे, वरन वे समाज सुधारक, कवि, पण्डित और भविष्य स्रष्टा भी थे। वे सच्चे अर्थों में लोकनायक थे। समाज सदैव उनका ऋणी रहेगा।

× × ×

(विद्वान लेखक के कथनानुसार संत तुलसी दास कृत राम चरित मानस, लोकमान्य रामायण की रचना में आदि कवि वाल्मीकि की कृति की अपेक्षा अध्यात्म रामायण का ही आधार कहना मुनासिब होगा। बौद्धपर्व महायान सम्प्रदाय ने करुणा का आश्रय ग्रहण कर, सुप्रबुद्ध की उपासना का आश्रय ग्रहण कर भूतदया का विधान किया, वही भाव अनन्य त्याग के साथ, भक्ति का है। बौद्ध धर्म का मर्म संत तुलसी के मंगलाचरण रामायण में पाया जाता है—

॥ "वन्दे बोधमयं नित्यं गुरूं शंकररूपिणं।" ॥

अर्थात् बोध स्वरूप अनिमित्त नित्य शास्ता शंकर स्वरूप महात्यागी भगवान तथागत को हम वन्दना करते हैं, यह निरूपण असंगत न होगा। रामायण में बुद्धधर्म की मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षा ब्रह्मविहार भावना यत्र तत्र सर्वत्र दृष्टिगोचर होती है। —सम्पादक।)

World Religion Supplement

Brahmachariya as Understood—

By Gotama

(Concluded from the last month)

Ideal Life prescribed by Gotama

Thus from the above description it will be apparent that Gotama's Ideal Life or Best Life was quite a novel thing! He kept the old word "Brahmachariya," no doubt. But he invested it with quite a new Signification. Again the word "Bhikkhu" too is an old one. The duties that are meant for the Brahmachari in the Dhurmasutras, are also prescribed—of course with due changes—for Buddha's Brahmachari. Besides this, if we compare the life and the duties of a 'Bhikshu,' that are given in the Dhurmasutras of Baudhayana, we shall find that the Buddha has made use of them also. In fact, on a careful comparison of the Life of the Buddhist Bhikkhu with that of the combined life of the Brahmachari and the Bhikshu, we shall find that Gotama wanted to have the progressive path of a Brahmachari harmonised with the regressive path of the Bhikshu. This double character of Gotama's Brahmacharya has received very scant attention at the hands of scholars. The Buddha regarded this as the best life and he called it as the Brahmachariya. Gotama uses the word in the sense of best life (सेट्ठचरिया). In the Sutta Nipata, again, Brahmachariya and Dhammachariya are treated of almost synonymous, when it is said :—

ब्रह्मचरियं धम्मचरियं एतदाहु वसुत्तमम् ॥ Again the 8th, 9th and 10th Suttas of Vihara Vagga in महावग्ग संयुक्त Pāli, the ward Brahmachariya has been explained as the eight-fold noble path consisting of right views, right aspirations, right speech, right action, right living, right endeavour, right recollection and right concentration, and known as the अरियो अट्ठंगिको मग्गो, the end of the Brahmachariya, being Arhatship or Nibbana. This is the meaning that the Buddha has given to the word Brahmachariya.

Having settled the meaning of the word, we shall now pass on to see who were entitled to lead that holy life. Here we find the greatest triumph of Buddhism over Hinduism. If the Brahmachariya was restricted to eligible classes in the religion of the Vedas and the Brahmanas, Gotama threw open the gates of immortality to all without any exception. "Those that have ears to listen," are his words. If we look to the names that constituted his best disciples, we shall find amongst them Brahmins, Kshtriyas, Vaishyas, Sudras, women and also the lowest caste. He attached importance to the karma of a person rather than to the birth. His Brahmachariya, therefore, was such as could be fulfilled by all irrespective of caste, creed, or sex. This democratic character of Buddha's Brahmachariya is one of the most remarkable features of Buddhism.

The essential nature of Gotama's Brahmachariya is the development of character. The term "Vinaya" is characteristic in this connection. He wanted his Bhikkhus to undergo training of the mind. For this purpose he introduced a kind of "Associated Life" in the form of monasticism. The पातिमोक्ख Rules are intended to guide and conduct the Life of the Bhikkhu. This grand culture of the mind so as to prevent the remotest chance of falling into breaches of the body, mind and the speech is the special feature of Buddha's Brahmachariya. In fact, सील is the basis, on which Gotama takes his stand. It is essentially ethical purity, purity from within, and purity of the heart, that Gotama has aimed at. One verse, admirably bringing out the characteristics of Gotama's Brahmachariya may be quoted:— सब्बपापस्स अकरणं, कुसलस्स उपसंपदा, सचित्तपरियोदपनं ॥ "Refraining from all sin, doing of good, and cleansing one's own mind."

The next characteristic of Gotama's Brahmachariya is cenobitic as opposed to eremetic life. Gotama thought it better to reproduce the old institution of the गुरुकुल; but entirely on a new basis. The monastery of the Buddhist brought together the best intellect, the best philosophers, the best teachers and all of them had got no personal interest to serve. It was this life in common, with common aims, with common aspirations, that appealed to Gotama, the most. The church, the monastery, the college, and the temple, were all in one. Being Bhikkhus, who had bidden farewell to their Samsaras, they were free from any selfish considerations. Their duty lay in leading spotless, pure and holy life and impart their knowledge to all, that approached them. They were distinguished by their costumes, their way of taking food, their fasts, and lents, their ceremonies of admission and ordination, their residence during the rainy season and what not; and they had gained for themselves the distinctive name of the ascetics of the Sakya Putta. The monks and the nuns had their distinctive characteristics and of them we hear for

the first time in the history of mankind. Five centuries later Jesus Christ started a similar institution on very many of the same lines. So, cenobitism is the greatest characteristic of Gotama's Brahmachariya.

Another characteristic that seems to have been understood by Gotama in starting his Brahmachariya is the personal and the congregational duties that he imposed upon the Bhikkhus. There was a democratic Basis in the Samgha. The Brahmachariya that Gotama had prescribed required the Bhikkhu to regard himself as an indispensible unit of the monastery to which he belonged. He had to take part in the affairs of the Samgha, by doing the duties of the minister of the church; he had to perform duty of preaching the Dharma, and wander from place to place. He could stay in one place only during the monsoons. Bhikkhus were taught the ideal Brahmachariya, by following the aim of selfless and disinterested friendship of mankind. This required the abandonment of the domestic ties and joining to some monastery. The Bhikkhus thus followed the Regressive Path of Renunciation to attain the goal of Arhatship; and when that goal was reached, they were asked to wander over the face of the world and follow the progressive Path. The considerations that swayed the Buddhist Bhikkhus were not those of the self but of the neighbour, of others and people in general. Gotama's Brahmachariya was not static like the one existing in the then-existing Samghas, neither was it merely *personal*. The real Brahmachariya consisted of developing the intellectual side as also the emotional one, by making the Bhikkhu entertain feelings of Love, Compassion Equanimity and Rejoicing. He was asked to respect and love all beings in the universe and wish for their good, for their welfare, for their health, for their rejoicing and for their salvation. This nobler idea of the duty of man to others, to his fellowbeing, from the *selfish* to the *selfless* is peculiarly Gotama's. It is this lofty notion of service to others, and to mankind in general, that is the basis of Gotama's injunction to missionarise. When sixty-one Arhats assembled round Gotama, he gave them the following order :

मुत्ताहं भिक्खवे सब्बपासेहि यें दिब्बा ये च मानुसा। तुम्हेऽपि भिक्खवे मुत्ता सब्बपासेहि, ये दिब्बा ये च मानुसा। चरथ भिक्खवे चारिकं बहुजनहिताय बहुजनसुखाय लोकानुकंपाय, अत्थाय हिताय सुखाय देवमनुस्सानं।

"Oh Bhikkhus, I am free from all fetters, those that are human and otherwise. So you too are free from both kinds of fetters. Go ye, Oh Bhikkhus for the welfare of the many, in compassion for the world, for the good, for the gain for the weal of gods and men."

The first and the foremost duty of Gotama's Brahmachari was to wander and convey his message to others, who may be in plight, to proclaim to them the doctrine glorious, a life of holiness, perfect and pure.

Conclusion

If the real spirit of Gotama in pronouncing this injunction upon his Arhats, was rightly caught it will be easily realised how the idea of Brahmacharya that Gotama had conceived followed naturally from his idea of man's duty to others. It was this Brahmachariya, with its itinerant life is, in fact the historical evolution in the thought of man. Those that followed Gotama's Brahmachariya were not like a gang of idlers, static in nature; but they were taught by their Master to cherish a certain idea at their heart and carry on the work of teaching their neighbours the truth and the solution of the problem of evil. In fact, the Brahmachariya was not narrowed down by considerations of self : the Bhikkhus were taught the lesson of the abnegation of self. Full of feelings of love, compassion, rejoicing and equanimity, they were taught to wander over the face of the world and they placed before themselves the ideal of selfless, dispassioned and disinterested friendship with all beings. They were the first people in the world to missionarise, first to convert and first to lead a cenobitic Life. Such were the Aryans, that were grounded in Gotama's Brahmachariya; and it was the Aryan Gotama that had understood the word Brahmachariya of his forefathers in this extended sense. History bears ample testimony as to how therein he has fared.

THE MESSAGE OF SHRI RAMAKRISHNA

By Sunit B. Kher

(Concluded from the last month)

6. Though there may be nothing original, except the manner, in his countless sayings, there are certain ideas in Shri Ramakrishna's teaching which he often stressed and in elucidating which he used a number of illustrations. These may be said to constitute his special message to his generation. The distinguishing feature of all of them is that they are derived from his own experience and hence possess first-rate validity.

7. Firstly, Ramakrishna taught with a new emphasis the old and sublime truth that religion is realisation. He was never weary of pointing out that realisation of God is the essence of religion and the end and aim of human existence. Religion according to him did not consist in erecting temples or building Churches, or attending public worship nor was it to be found in books, doctrines, dogmas, organisations, lectures, rituals and ceremonies. Religion consisted in realisation.

8. Secondly, Ramakrishna taught that to a man who had realised, all religions are paths that lead to the same goal. It is only those who have no religious experience that quarrel about the forms. He taught the sublime truth that the religions of the world are not contradictory or antagonistic; the are but various phases of one Eternal Religion. The advaita-realisation which he had, enabled him to look upon all faiths as but different roads leading to the same destination. His universalism was not the result of a process of rationalisation. It was a conviction born of experience. The great Saint of Dakshineshwar made himself conspicuous in the world's history of religious endeavour by actually practicing different religions such as Hinduism, Islam and Christianity and realising the grand truths embedded in them all. He was the first spiritual seer in the world who standing on the bed-rock of his own realisations, declared emphatically and unequivocally the great truth that the different religions are like so many paths leading to the same goal of God-realisation. Indeed, he did not merely tolerate the various faiths, but actually accepted all of them as so many paths leading to the realisation of God. God, who was obviously one and the same, was worshipped, as he perceived, by all the devotees of the earth under different names and distinct forms. "I have practised all religions, Hinduism, Islam, Christianity," he declared, "and I have also followed the paths of the different Hindu sects,......... I have found that it is the same God towards whom all are directing their steps, though along different paths............ wherever I look, I see men quarrelling in the name of religion—the Hindus, Mohamedans, Vaishnavas, Shaivas and the rest, but they never reflect that He who is called Krishna is also called Siva, and bears the name of Primitive Energ (Sakti), Jesus and Allah as well the same Rama with a thou sand names. The tank has several *ghats*. At one Hindu draw water in pitchers, and call it 'Jala'; at anothe Mussalmans draw water in leathern bottles and call it '*Pani*' at a third Christians do the same and call it '*water*'. Now if someone were to argue that the substance is not *Jal* but *Pani*, or not *Pani* but water, or that it is not water, but *Jal* it would be ridiculous indeed. The substance is one unde different names and everyone is seeking the same substance nothing but climate, temperament and names vary. Le each man follow his own path. If he sincerely and ardently wishes to know God, peace be unto him! He will surely realize Him". There cannot be a more illuminating Commentary than this on the Vedic text : एकम् सत् विप्रा बहुधा वदन्ति "Truth is one; Sages call it by various names".

रुचीनां वैचिञ्याद्दजु कुटिल नाना पथजुषाम् ।
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥

As rivers rising from different mountains run crooked or straight to one ocean, so the various religions of the world rising from different standpoints of view run toward one infinite ocean of Sat-Chit-Ananda-Existence, Intelligence, and Bliss absolute.

9. Thirdly, Ramkrishna taught that though the paths of Jnana and Bhakti lead to the same goal, the path of Bhakti is to be preferred especially in this iron age. The path of knowledge is difficult because one has to acquire a high degree of purity and self control before one can tread that path, whereas the path of devotion is easy, because purity and self-control will come of their own accord when once a man begins to love God. Put yourself in the hands of the Divine Mother, says Shri Ramakrishna, and she will do everything for you. She will give you *Viveka* (discrimination), *Vairagya* (renunciation) and *Jnana* (knowledge). You have only to cry for her sincerely and passionately, and she is bound to come.

10. Fourthly, he taught that love of God should take precedence not only of knowledge, but also of good works. Social service, is no doubt, necessary and good, but it should be a part of divine service. Nothing roused the righteous indignation of Shri Ramakrishna so much as the modern cant of Social Service in preference to religion and renunciation. The one thing needful according to him was intense of yearning for God. Love of God would bring in its train renunciation, good works, knowledge and realisation—in fact everything that is necessary for one's spiritual development.

(Continued on Page 22)

ACKNOWLEDGEMENT

(A) Books on Buddhism and allied Religions in Japan.

(1) **'Religions in Japan'** (Buddhism, Shinto, Christianity)—from the distinguished Survey prepared by MacArthur's Headquarters—Publishers. Charles E. Tuttle Company—Tokyo-Japan, January 1955. Pages 171 with Appendixes.

—One of the most instructive and fascinating books, throwing light on Japan's Religions.

(2) **'An outline of the Triple Sutra of Shin Buddhism'**, Vol. I (The Sutra of the Eternal Buddha) by Ryukyo Fujimoto–Hopna Hongwanji Press, Kyoto–Japan, 1955. Pages 183.

—Very interesting and readable Account of Shin Buddhism.

(3) **'The Universe viewed from The World of Spirit'**, Vol. V–Published by the Ananaikyo.

—It is a narration told by Rev. Yonosuke Nakano, Founder of Ananaikyo and compiled by Shin Negami, President of the Ananaikyo—Published by the Ananai International Headquarters-Shimizu-City, Japan—July 1957. Pages 200.

—Rev. Founder, explains in this book the relations between astronomy and religion and that he has clarified the reason that there is no astronomy devoid of religion and no religion devoid of astronomy. It is an attempt to explain how world Peace could be built upon this knowledge.

(B) **"The New Class"**—An analysis of the communist system by Milovan Djilas—sent to us by the Asian Affairs, Congress for Cultural Freedom, 5 Hailey Road, New Delhi, 1—Published 1957. Pages 214.

—A really wonderful Book without the sting of Communism. It is no use criticising the idea. The ideas of equality and brotherhood among men, which have existed in varying forms since human society began—and which the contemporary Communism accepts in word—are principles to which fighters from Progress and freedom, will always aspire. It would be wrong to criticise these basic ideas, as vain and foolish. The struggle to achieve them is part of human Society. There is a franknees and candour in this book and this is possible to anticipate because the writer had detached himself from the field and looked as a spectator would do by remaining outside the arena. The style is straightforward and goes home to the reader.

(C) **"Mention of Periodicals"** :—

(1) **"The Review of Religions"** Edited by Muzaffar –Ud–din Choudhary—Rabwah. (West Pakistan)–February and March 1958.

—Full of interesting matter, displaying Scholarly acumen and a desire to reconcile and not to create splits. The thesis "Every Man can be a Saint." "Status of women in Islam" are highwatermarks. We congratulate the Editor for maintaining the high standard of the Magazine.

(2) **"Maha Bodhi"**–International Buddhist–monthly–January and February 1958. Culcutta.

—It is full of new information and contains refreshing Notes and News. "Buddhism in Mongolia", "Essence of Buddhism" "Chinese Translation of Sanskrit Buddhist Literature, during the 5th and 6th Century"—deserve careful study.

(3) **Ananai**—A Journal for Truth Seekers, Shimizu–City, Japan, December 1957 and January, 1958.

—The Founder Rev. Yonosuke Nakano has been busy in exploring new fields of knowledge and opening observatories for the study of Planets and starry positions with a view to align them with Religion and thus prepare the way for World Peace. A constant Seeker of truth and gifted with inner powers, the Master offers many interesting sidelights to the Reader. e.g. Mrs. Clarence Gasque, who was the President of the World Vegetarian Congress held in Bombay in November last, called on Ananai–kyo. She paid a glorious tribute to the Ananaian researching system of astonomy. She remarked "unless the Scientiest takes religion in the study, he will misapply his achievements."

(4) **"Prerana"** : (Organ of the Young Men's Hindu Association)—Bombay–January–March 1958.

—As usual it is full of interesting reading matter e.g. "Unique Concept of God in Vedic Religion," "Practical Vedanta—The Secret of Success"—"University Education in Ancient India"—deserve special mention.

(5) **"The Social Service Quarterly"**—Bombay Editor - Prof. T. A. Kulkarni - October 1957.

—Full of novel way of thinking in the field of Social Service. "The Problem of Slum Clearence"–deserves more than passing notice.

(6) **"Sammyak Dristi"**—Ajmer. March 1958.

The Life Sketch of the Late Mrs. Samage of Ceylon is unique.

(7) **"Yana"**—A Buddhist periodical in Germany—Edited by Anagarika Max Hoppe and M. Keller Grimm—

It is a Magazine for Early Buddhism and Religious Culture, Vol. VI, 1958–Number of January and February.

We are grateful to the Editors for their favour in sending this Number to the Dharmachakra or the Wheel of the Moral Law. It is a highclass journal conducted by sincere Seekers of Truth and Buddhists, who have been trying to assess the intrinsic value of the Buddha by study, comprehension, meditation, and realisation. A mere glance at the contents will show the depth and the sincerity with which the subjects have been chosen. "New Year Reflections", "Relation of Buddhism to other Religions", "The 2500th anniversary (Buddha Jayanti) "Essay Contest, announced by American Buddhist Academy"—"The Buried Treasure within"—are worth reading as they stuff the mind with information and new ideas and a clearer Light. We congratulate the Editors on their work in the field of research and contribution to new knowledge.

(8) **"The Golden Lotus"**—Philadelphia—U. S. A. Vol. XIV—10— December 1957.

The December Number of the "Lotus", is full of fragrance and beauty of thought. The bee of the mind can travel from flower to flower in this Periodical and enjoy the honey; but not destroy the colour and the fragrance of the flower. "The Delusion of Self", "The Lotus in Oriental Art", "the Question of Rebirth", are worth mentioning and deserve the earnest attention of the seeker and the Sadhaka. But the review on Dr. Ambedkar's Special Issue of "Milinda Maha Vidyalaya", reaches the highwatermark in this Number. The various articles written by lovers of Dr. Ambedkar are fully appreciated by the Reviewer. About Dr. Ambedkar one can say "With all thy faults, I love thee still". He combined in himself the robust commonsense and practical wisdom without losing that sense of 'compassion and knowledge.' He may be disliked by the Hindus. But the elements in his Personality have been nicely dealt with by Mr. M. S. Nikaljay. The Number may be compared to a Mosaic work in which the various pebbles go to illustrate the various qualities of head and heart of Dr. Ambedkar and produce "rhythmic symphony and a blending of colours," which ultimately goes to confirm the last sentence, quoted by the Reviewer—"Born in a community on which the hand of oppression and injustice has fallen more heavily than on any other people known to human history, he has raised himself to a position of the highest eminence in the land and in doing so restores to his forlorn people a sense of manhood". We congratulate the "Golden Lotus" for having given a detailed Review of Dr. Ambedkar and paid its tribute to the great soul.

N. K. Bhagwat

(Continued from Page 20)

Thus, according to Shri Ramakrishna, the correct formula is not "Good works first and God next", but "God first and good works next". His is the traditional teaching of all great religions teachers and not the facile teaching of modern reformers.

11. In the words of his illustrious disciple, Swami Vivekananda, this is the message of Shri Ramkrishna to the modern world : "Do not care for doctrines, do not care for dogmas, or Sects, or Churches or temples; they count for little compared with the essence of existence in each man which is spirituality; and the more this is developed in a man, the more powerful is he for good. Earn that first, aquire that, and criticise no one, for all doctrines and creeds have some good in them. Show by your lives that religion does not mean words, or names, or Sects, but that it means spiritual realisation..............Be spiritual and realise truth for yourself."

12. The life of Shri Ramakrishna symbolises the fundamental unity and harmony of faiths and peoples. He is a prophet of religious federation, Social liberty and inter-racial concord. He combined within himself the brilliant intellect of Shankara and the wonderfully expansive heart of Chaitanya. He saw the same spirit, the same God working in every sect. He lived to root out all distinction between man and woman, the rich and the poor, the literate and the illiterate, the Brahmanas and the Chandalas. He saw God in every being and his heart would weep for the poor, for the weak, for the outcast and for the down—trodden. Under the inspiration of this great teacher there has been a powerful revival of social compassion. Educational and medical work is done throughout the country. He has helped to raise from the dust the fallen standard of Hinduism, not in words merely, but in works also. At the same time his grand and brilliant intellect conceived of such noble thoughts as would harmonise all conflicting Sects, not only in India, but outside India, and bring a marvellous harmony, the universal religion of head and heart into existence. He came to bring about the synthesis of the Eastern and Western civilizations. Indeed, not for many a Century past has India produced so great, so wonderful a teacher of religious synthesis. His life was a thousandfold more than his teaching, a living commentary on the texts of the Upanishads, nay, he was the spirit of the Upanishads living in human form.

13. Shri Ramakrishna belongs to the galaxy of the great Rishis of India who have come from time to time to draw our attention to the higher things of life and of the spirit. In this age of scepticism he presents an example of a bright and living faith which gives solace to thousands of men and women who would otherwise have remained without spiritual light. Ramakrishna's life was an object-lesson in compassion (Karuna). His love knew no limits, geographical or otherwise. May his divine love be an inspiration to all!

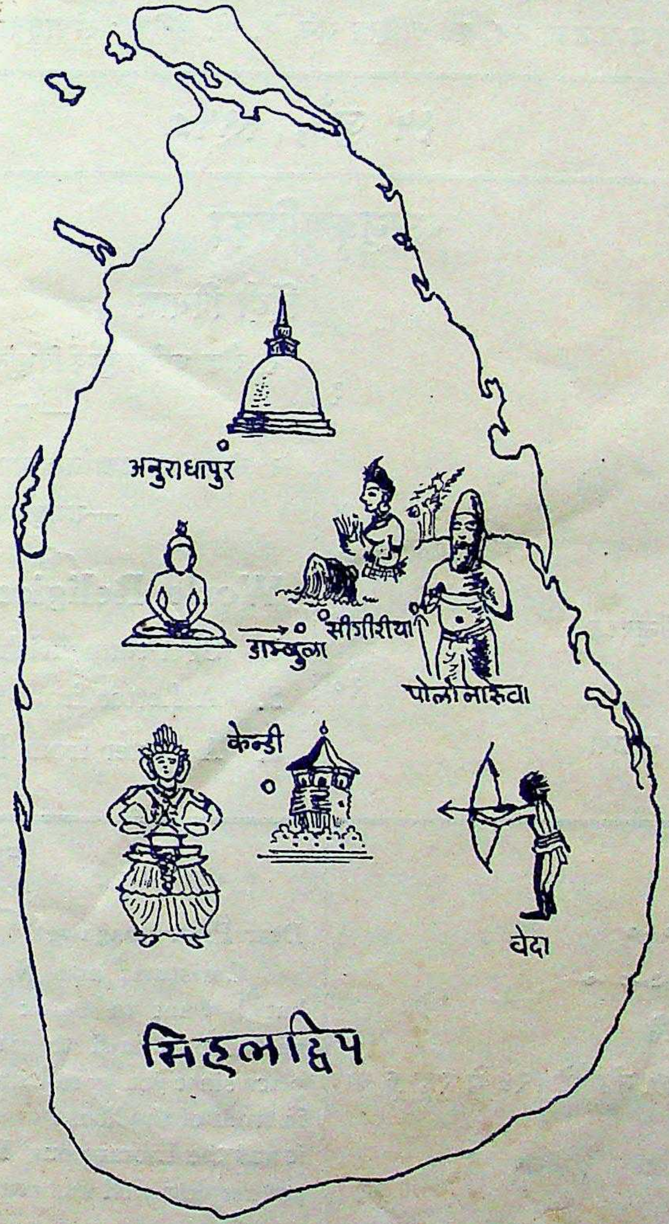
World Religion Supplement

वर्ष १० वें] [अंक १२ वा
जुलै १५, १९५८

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. X—12)
15th July 1958

This Block represents '**Lanka**'. 'Ravana's Lanka,' 'Vijaya's Lanka,' has been made famous by Ramayana and the Mabavamsa respectively. It is also designated as the Island of Gems—Ceylon has been the pride of Bharat and the meeting ground of the Indians and Singhalese—the Aryas and the Yakshas!

रत्नद्वीप म्हणजे रत्नें देणारें बेट. येथें जशीं खरीं रत्नें आहेत, तशीं नररत्नेंहि होऊन गेलीं—विजय, महेंद्र, संघमित्र, देवानं पियतिस्स, दुट्ठगामणी अभय; पराक्रम बाहू. त्यांनीं लंकेला (रत्नद्वीपाला) वैभव, भरभराट, शौर्य, धर्म, संस्कृति व कला यांचा लाभकरून दिला. भारत व सिलोन हे सांस्कृतिक बंधनांनीं बद्ध आहेत व म्हणून भारताला प्रीय आहेत! लंकेची आजची परिस्थिति ही **प्रकृति** नव्हे!

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष १० वें] १५ जुलै, १९५८ [अंक १२ वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५–०–०

२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७–०–०

३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे

बुद्धजयंती विशेषांक रु. १–७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.

कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

FROM TOKYO

Tokyo, Jan. 1, 1958

Dear Prof. Bhagawat,

Christmas and New-Year cards are not in my line but I want to thank you for yours and return the good wishes contained therein. Here great changes have take place since you were with us. A hostel for 300 students stand in front of the house where you had your room, and between it and the Library our Law School was risen. I trust you are keeping well and remain.

Yours sincerely
Fr. J. Ross

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १९ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१ .

मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष १० वें] १५ जुलै १९५८ [अंक १२ वा

गुलाम कोण ?

['बी' कवीची, पारतंत्र्यातील कविता आजच्या स्वातंत्र्याच्या काळांतहि लागूं पडत नाहीं काय ?]

"आपोआप घडेल इष्ट समयीं तें कार्य," हें बोलणें
आहे भ्रामक, युक्त काय सगळें काळावरी लोटणें !
भागीदार कृतींत मानव असे काला-निसर्गासवें,
आणा त्यास समीप एकवटुनी यत्नप्रयत्नोत्सवें ॥
"भावी भारत भाग्य सूचक महाचिन्हें दिसों लागतीं
तों तों तीव्र समाजशुद्धिकरितां जाणीव होते अती
ठेवूं कृत्रिम भेद कायम, कुणा अस्पृश्य मानूं जरी
स्वातंत्र्यास अपात्र आपण ठरूं, घेऊनि शापा शिरीं ॥
ते आहेत गुलाम ! दूर करिती जे रंजले गांजले
ते आहेत गुलाम ! जे निजजनद्रोहीं सदा रातले
ते आहेत गुलाम ! जे कचरती सोसावया सांकडीं
तैसा शाप-शिव्याहि सत्य कथनीं प्रीतीचिया
आवडी ! ॥

—"बी"—

संपादकीय

भारत गण राज्याचें उपाध्यक्ष डॉ. एस्. राधाकृष्णन् यांचीं कित्येक भाषणें उत्स्फूर्त, विचार-परिफुल्ल, मनाला विचार करावयास लावणारीं व म्हणून मोहून टाकणारीं अशीं असतात. लहानपणीं कॉलेजांत आम्ही विद्यार्थी असतांना त्यांनीं फर्ग्यूसन कॉलेजच्या अँफीथिएटरांत बरोबरच ४५ मिनिटें भाषण केलें. त्यांची मुद्देसूद मांडणी, उत्तम इंग्रजी भाषा, कृत्रिमतेचा अभाव व संथ वाहणारा वक्तृत्वप्रवाह, त्यांची शान्त व स्थिर भासणारी मूर्ति वगैरेनीं त्यावेळीं त्यांच्या भाषणानें फार मोठा परिणाम झाला. त्यांचीं भाषणें, व ग्रंथ हीं मुख्यतः तत्वज्ञान व जीवन-मीमांसा यावर केलेलीं असल्यामुळें त्यांचें महत्त्व प्रासंगिक नसून चिरकालीन असतें. 'अरुणोदय संगीत नाट्य मंडळीचें' विजय वाडा येथें मागील महिन्यांत झालेलें संमेलन प्रसंगीं अध्यक्ष स्थानावरून त्यांनीं जें भाषण केलें तें विचारार्ह आहे. जगांतील ज्या मोठमोठ्या कलाकृति आज उपलब्ध आहेत त्या सर्व वर्ण्यविषयांशी पूर्ण तादात्म ऊर्फ समाधि लागल्याविना झालेल्या नाहींत, असा त्यांच्या भाषणाचा मुख्य मुद्दा होता. सविकल्प व निर्विकल्प समाधि असले शब्दप्रयोग आपण वारंवार करतों. तात्यासाहेब केळकरांनीं वाङ्मयाची व्याख्या करितांना "सविकल्प समाधि" हा शब्द वापरला आहे. उपाध्यक्ष म्हणाले–कितीहि मोठे, विद्वान् किंवा उच्चस्थानापन्न गृहस्थ प्लॅटफार्मावर भाषणें करोंत, पण त्यांच्या भाषणांनी आपल्या देशाच्या उन्नतीस मदत होणार नाहीं. प्रत्येक माणसाला कांहीं तरी नियतकार्य करावयाचें असतें व भगवान् कृष्णाना जरी लोक ईश्वर मानतात, तरी त्यांनांसुद्धां तें कर्तव्य करावें लागलेंच. निव्वळ देवाची पूजाकरणारा तोच परमेश्वराचा भक्त म्हणतां येणार नाहीं. पण त्याबरोबर आपण मनुष्य प्राणी म्हणून आपलं वैयक्तिक कर्तव्य केल्या शिवाय त्याला तरणोपाय नाहीं. शिक्षण ही जगांतील अत्यन्त महत्वाची गोष्ट आहे तुम्ही कितीहि मोठी धरणें बांधा, नागार्जुनी कोंडासारखें पाणी सांठवा, नवीन नवीन यंत्रें बनवा; पण जर तुम्हाला मानवी प्राण्याच्या गुणांमध्यें इष्ट तो फरक करवितां येणार नाहीं, तर त्या राष्ट्रीय योजनांचा कांहीं उपयोग नाहीं. आज रशिया किंवा अमेरिका काय करून राहिलीं आहेत. ? तिकडे दृष्टिक्षेप करा. त्यांच्या शास्त्रीय प्रगतींत कोणती उणीव आहे ? त्यांनीं कृत्रिम चंद्र अन्तराळांत सोडले आहेत. अणुशक्तीला विविध स्वरूपांत कार्याला जुंपली आहे; व दैनंदिन गरजा भागविल्या आहेत. पण ते सर्व लोक आज भीतिग्रस्त जगांत वावरत आहेत व उद्यां काय होणार आहे, याची त्यांना जाणीव नाहीं. जर आपण आपली झालेली शास्त्रीय प्रगति योग्य मार्गानें चालूं ठेवली तर जगाच्या अन्नाचा प्रश्न सहज सुटेल. धंदेशिक्षण आणि विज्ञान यांतील प्रगतीचें रूपान्तर मानवी प्रजेच्या हितार्थ करण्याची इच्छा दर्शविली तर आमच्या सुधारणेला दुसरी जोड राहणार नाहीं. आणि इतकें करूनहि आपण स्वयंपूर्ण होऊं काय ? नाहीं. माणसाच्या स्वभावामध्यें एक प्रकारचा हतभागीपणा करंटेपणा, व हट्टीपणा आहे. जीवनाच्या उपमानापासून च्युति झाली असून बेशिस्तपणा सर्वत्र नंगानाच घालीत आहे ! जगांतील सुधारलेल्या राष्ट्रांत एकमेकाविषयीचें वैर व भीति दिसून येतात ! जर मानवाचा धर्म व मन संपूर्णतया बदलावयाचे असेल तर शिस्तवारपणा व शिक्षण यांची जाणींव मनांत बिंबवली पाहिजे. आमच्या घरांत जर आम्हीं पंचशीलें पाळूं शकलों नाहीं तर बाहेरच्या जगाला त्यांचे पाठ देण्यांत काय स्वारस्य आहे ? अंतर्राष्ट्रीय नीतीचें पुस्तक भगवान बुद्धानीं लिहिलें नाहीं. त्यांनीं फक्त पंचशीलें पाळावयास सांगितलीं. जीवनाचा सर्व नूर बदलला पाहिजे. आपल्या प्रत्येकांत विसृजनशक्तीचा अंकुर आहे; पण आमच्यांतील **स्वार्थबुद्धि** सदैव खेळती आहे, म्हणून आज समाजसेवेची वृत्ति आमच्यांत नाहीं, सार्वजनिक नीतिमत्ता खालावली आहे व सर्वत्र डांवपेच व उलाढाली बोकाळल्या आहेत. जर लोकांनीं हीच परिस्थिति कायम ठेवली; तर भविष्यकाळीं आत्मनाश निश्चित आहे." डॉ. राधाकृष्णन् यांनीं आजच्या परिस्थितीची जी कठोर चिकित्सा केली ती वाचून प्रत्येक विचारी माणसाचे डोळे उघडले पाहिजेत. स्वातंत्र्याचीं ११ वर्षें भोगून आम्ही काय मिळविलें ? अजून विचार करा, शुद्धीवर या व विनाश टाळा, असा सरळ उपदेश डॉ राधाकृष्णांनीं केला आहे. विचारी माणसाचें अन्तःकरण पिळवटून टाकणारी ही परिस्थिति आहे ! भारत दुर्दैवी कीं सुदैवी !

× × ×

जून महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यापासून मुंबईवर वरुण राजानें वाजवीपेक्षां ज्यास्त मेहेरनजर फेंकली आहे व ती अद्यापहि कमी झाली नाहीं. जून महिन्यांत एकंदर ३३·९६ इंच पाऊस झाल्याची नोंद आहे. ३१ वर्षांत जून महिन्यांत एवढा पाऊस पडला नव्हता ! अजून पावसाचा जोर कमी झाला नाहीं. २४ जूनला मुसळधार पाऊस पडत असताना मुंब्रा व दिवा या स्टेशनच्या दरम्यान एक वीज गाडी सिग्नलची वाट पहात होती. तोंच त्याच रूळावरून कल्याणकडे भरवेगानें जाणारी दुसरी वीजगाडी पहिलीवर आदळली ! मागच्या वीजगाडीचा तरुण ड्रायव्हर श्याम आपटे जागच्या जागी ठार होऊन त्याचे तुकडे झाले ! ४ इसम ठार झाले. ३३ जखमी झाले. अशा अपघाताच्या नोंदी. पावसाळा सुरूं होऊन रत्नागिरी, कुलाबा, उंबरगांव, डहाणू, ठाणें येथें अजूनहि तो थैमान घालीत आहे. गाड्यांची खोटी, रूळावरून पाणी, लोकांचे हाल व पाण्यातून चालणें वगैरे गोष्टी नेहमींच्याच होऊन बसल्या आहेत ! मुंबईला जो पाऊस कोसळत आहे, त्याचीच एक पुरवणी म्हणून पायधुणी भागांत काल (९ जुलै) एक इमारत कोसळली व आणखीहि ५ इमारती पडल्या ! दोन लोक ठार व ३ जखमी झाले ! मुंबईतील पावसाळयांची दुःखें कमीं कशी करतां येतील

हा मोठा प्रश्न सरकार व नगरपालिका यांनी सोडवावयाचा आहे. मुंबईची वस्ती अफाटपणें वाढत आहे, व जागा अपुरी झाली आहे. त्यामुळें गरीब जनतेनें किती हाल अपेष्टा सोसावयाच्या, त्याला कांहींतरी परिमिति पाहिजे. यांतच लोकांची संपाची धामधूम व तज्जन्य सर्व प्रकार ! अशावेळीं असें वाटावयास लागते कीं, निसर्ग हा माणसांवर सूड घेत आहे कीं काय ? त्याला कारणें कोणतीं ? निसर्गाच्या सुव्यवस्थेंत माणसानें प्रकाण्ड बिघाड करण्याचा अवास्तव प्रयत्न चालविला. त्यामुळें निसर्गाचा कोप पृथ्वीवर थैमान घालून माणसाच्या अहंभावाला उत्तर देत आहे ! माणूस, निसर्ग, व मानसिक सृष्टि यांचे संवादन झाल्याविना सृष्टीची विसकटलेली घडी बसणार नाहीं ! पण हें घडून येणार कसें ? भविष्य काळावरच दृष्टि दिली पाहिजे.

× × ×

हंगेरीचे भूतपूर्व प्रधान मंत्री **इम्रे नागी** यांना, त्यांचे बरोबरच्या कांहीं सहकाऱ्यांसह फांशी देऊन हंगेरीच्या साम्यवादी राज्यकर्त्यांनीं लोकशाही व मानवीमूल्यें यांना पायाखालीं तुडविलें आहे. या हत्याकांडाचा निषेध सर्व जगांत सर्व पक्षांनीं व सर्व देशांनीं असंदिग्ध भाषेंत केला आहे. "Congress for Cultural Freedom" या संस्थेनें या बाबतींत विश्वसनीय हस्तपत्रकें काढून या अंधारांतील कृत्यावर विदारक प्रकाश टाकला आहे. या हस्तपत्रकांत प्रथम इम्रेनागी व त्याचा सेनाधिपति यांना फांशी देण्यांत आलें. तो वृत्तान्त संपूर्णतया दिला आहे. नंतर "इम्रेनें इतिहासांतील स्थान" हा उतारा दिला आहे. त्यांतील शेवटचें वाक्य असें आहे :—

"He has shown himself a brave and honest man and a true patriot, unusual qualities in a leading Communist. He will have his place in the history of his own country and of Europe."

राजकारण हा "धर्मचक्र" चा प्रान्त नाहीं. पण नैतिक मूल्यांच्या दृष्टीनें राजकारणाचें मूल्यमापन करणें, ही गोष्ट त्याच्या कक्षेंत येऊं शकते. साम्यवादी राष्ट्रांबद्दल अगोदरच लोकांच्या मनांत विपरीत भाव आहे, ही गोष्ट लपवून ठेवण्यांत हंशील नाहीं. साम्यवादी लोकांची विचारसरणी व तिचें ध्येय याबद्दल पुष्कळांच्या मनांत आदर आहे; पण त्यांचे मार्ग व ते वापरीत असलेलीं साधनें हीं सुधारलेल्या राष्ट्रांना—मानवी जीवनाची उदात्तता व त्याची भव्यता पटणाऱ्या सर्वांना—मान्य नाहींत. वैयक्तिक स्वातंत्र्य व वैयक्तिक विचार करण्याची मुभा हीं मानवास मिळालीच पाहिजे. लोकशाही राष्ट्रें व समाजसत्तावादाचा पाठपुरावा करणाऱ्या राष्ट्रांत या अमानुष कृत्यानें शिसारी उत्पन्न होऊन धक्का बसला आहे. इम्रे नागीची फांशी कितपत नैतिक मूल्यांच्या दण्डकांनें समर्थनीय आहे, हा महत्वाचा प्रश्न आहे. सोविएट रशिया संबंधी कुठें हळूहळू या देशांत एक प्रकारची आपुलकी वाटावयास लागली होती. भारताचे पंत प्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू हे रशियांत जाऊन यशस्वी दौरा करून आल्यापासून व बुल्गानिन यांनीं भारताला भेट दिल्यापासून भारत व रशिया हे **सांस्कृतिक दृष्टया** जवळ येण्याचा प्रयत्न करूं लागले आहेत. आमची शिष्टमंडळें व कलावंत रशियांत जाऊन तेथील जनतेची मैत्री संपादन करीत आहेत. पण मागील वर्षाची हंगेरींतील घटना व आज इम्रे नागीचा वध या योगानें सोविएत यूनियनशी वागतांना भारत "सावध" पणानें वागून राहील ! अर्थात खरें काय व खोटें काय हें ओळखणें शक्य नाहीं. पण Stephen Spender या लेखकांचीं खालील वाक्यें उद्बोधक वाटतातः—

"In the very difficult times in which we live, we have to be grateful to every one who tells or who points to us the Truth. And for this reason besides feeling the horror of the death of Imre Nagy and his colleagues, and the horror of our refusal or inability to save them, we also have to thank them. **They have shed a very bright light indeed on the minds of the rulers of the Neo.-Stalinist regimes.**"

आमच्या भारतीय तत्वज्ञानाप्रमाणें आत्मा स्वतंत्र व अमर आहे. इम्रे नागी यांचा पंच भौतिक देह गेला असेल; पण त्याचा आत्मा व त्यानें दाखविलेलें मानव्याचें उज्वल स्वरूप हीं अविस्मरणीय राहतील. नैतिक दृष्टया हें मूल्यमापन सम्यक् ठरेल !

× × ×

शनिवार, ५ जुलै रोजीं "महापौरांच्या स्वातंत्र्य वीर सावरकर अमृत महोत्सव समिति" च्या विद्यमानें एक प्रकट सभा कावसजी जहांगिर हॉलमध्यें सायंकाळीं भरली होती. त्यावेळीं श्री. मिरजकर महापौर हे अध्यक्षस्थानीं होते. त्यावेळीं स्वातंत्र्यवीरांना रु. ११, १११ ची थैली अर्पण करण्यांत आली. तेथें त्यांनीं केलेलें भाषण फारच मननीय आहे. सैनिकीकरणाचें ध्रुपद गाळून राष्ट्रांतील लोकांनीं काय करावयास पाहिजे, हें त्यांनीं आपल्या भाषणांत सांगितलें. ते म्हणाले—आपण माझा 'वीर' म्हणून जो सत्कार केलांत, त्या प्रसंगानें मला स्पार्टन लोकांची आठवण होते. एका स्पार्टन वीरानें आपल्या मरणसमयीं असें लिहून ठेवलें होतें कीं, "माझ्यापेक्षां जास्त योग्य देशभक्त हा देश खात्रीनें उत्पन्न करील." माझें मन हि त्याच विचारानें धांवत आहे. स्वातंत्र्याच्या युद्धाचे कामीं माझ्या पिढींतील लोकांनी आपला वाटा उचलला होता. वर्तमान व भविष्यकाळांतील तरुण पुरुष व स्त्रियांनीं आमच्याकडून स्फूर्तीची अपेक्षा करूं नये. त्यांनीं आम्हाला आज एवढें आश्वासन द्यावें कीं, आज जें स्वातंत्र आम्हीं मोठ्या श्रमानें मिळविलें आहे, तें राखून संघटित करण्याचें कामीं कोणताहि प्रयत्न केल्याविना आम्हीं राहणार नाहीं. व भारताला जगांतील 'पहिल्या दर्जाचें राष्ट्र' म्हणून बनऊन दाखूं. एवढें आश्वासन जरी आज आम्हांस त्यांचेकडून मिळालें तरी आमच्या श्रमाचें भरपूर सार्थक झालें असें मी समजेन.' भारत सरकार देशाचें संरक्षणासाठीं भरभक्कम सशस्त्र दल तयार करण्यांत यशस्वी झालें नाहीं, याबद्दल त्यांनीं खेद व्यक्त केला. तरुणपिढीनें सैन्यांत प्रवेश करून देशाच्या संरक्षणास मदत करावी, असा त्यांनीं तरुणांना उपदेश केला. बॅ. सावरकर यांनीं आपल्या ७५ वर्षांच्या अनुभवानें केलेलें निदान बरोबर आहे. तरुणपिढी कार्यक्षम व कर्तव्यदक्ष झाल्याविना देशाचें भवितव्य उज्वल होणार नाहीं. त्याबरोबरच दुसऱ्याच्या शिकवणीची अपेक्षा न करितां आत्मोद्धार करून घेतला पाहिजे. "उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानं अवसीदयेत्" देशाचें मोठेपण तरुण पिढीवर अवलंबून आहे. राष्ट्राच्या प्रगतीची नौका या शिडांनींच पुढें आक्रमण करीत असते. राष्ट्रासाठीं त्याग, सर्व राष्ट्र समता, बंधुभाव, जीवनशुद्धि व त्याग करण्याची तयारी दाखवली तर सावरकरांची आशा सफल होईल! आम्हीं अशी प्रार्थना करतों कीं, ते आपली आशा सफल झाली, हें पाहण्यास निकोप राहोत !

× × ×

'श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघानें' श्रीतुकाराम महाराजांच्या जीवनाकडे व जीवन कार्याकडे पाहण्याचा निराळा दृष्टिकोन स्वीकारल्यापासून सांप्रदायिकतेला बराच पायबंध बसला आहे. श्री तुकाराम महाराजाचें जीवन कार्य म्हणजे विश्वधर्मांच्या तत्वांचीं शिकवण देणें हें होय. त्यांचें साक्षात्कार शास्त्र म्हणजे सर्वधर्मांतील सर्व संतांच्या साक्षात्कारशास्त्राचें दालन उघडण्याची गुरुकिल्ली होय, ही आमची निष्ठा दिवसेंदिवस अभिमत होत चालली आहे. "महाराष्ट्र"च्या मे च्या अंकांत " साधुसंताची शिकवण " याशीर्षकाखालीं एक लेख आला आहे. त्यांतील आरंभींचें चित्र उद्बोधक आहे. त्यांत तुकाराम, रामदास याबरोबर येशूखिस्त व गौतमबुद्धही गोंवला आहे. ही अभिनव घटना आहे. याशिवाय सांप्रदायिकतेवर आघात करणारी दुसरी घटना म्हणजे श्री. वा. सी. बेंद्रे यांचें तुकोबांच्या संबंधाचें संशोधन होय. " तुकाराम महाराज यांचे संत सांगाति " ह्या आपल्या ग्रंथांत त्यांची ऐतिहासिक दृष्टि व शास्त्रशुद्ध चिकित्सा करण्याचा संकल्प अभिनिवेशानें दिसून येतो. सांप्रदायांत शिरलेल्या खुळचट दंतकथा, अश्रद्धेय निष्ठा वगैरे वर प्रहारकरण्यासाठींच हें संशोधन आहे कीं काय, असें वाटतें. श्रीतुकाराम महाराजांच्या जीवनावर जर खराखुरा व यथार्थ प्रकाश पडावयाचा असेल, तर आम्हीं वारंवार म्हटल्याप्रमाणें " सन्तजीवन विकास शास्त्र '' हें दालन उघडलें जाऊन त्यांत सर्वधर्मीय संतांच्या जीवनाचें सम्यक् विश्लेषण होऊन त्यापासून या शास्त्रांतील सामान्य सिद्धांत व बिनचूक नियमनें हीं शोधून काढलीं पाहिजेत. या साठीं या सर्वधर्मीय सन्तांचें संपूर्ण व अद्यावत् वाङ्मय येथें एकत्रित झालें पाहिजे. असें व्यापक ग्रंथालय प्रस्थापित झालें पाहिजे. व हाच उद्देश श्रीतुकाराम विश्वविद्यालयाचा आहे. अशा उद्देशाच्या सिद्धीसाठीं मदतकरणें हें प्रत्येक उदार संतप्रेमी सज्जनांचें कर्तव्यच ठरतें! कल्पना प्रथम कोणाची ? हा प्रश्न गौण आहे!

× × ×

भारत स्वतंत्र झाल्यामुळें आतां आपल्या समाजाच्या सर्व थरांची संपूर्ण माहिती आपण मिळविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आज पर्यंत आम्हीं फक्त " पांढरपेशा " वर्गाकडेच आकृष्ट होत होतो. पण ज्यांना "उपेक्षित" "अवहेलित" "परित्यक्त", अशा विशेषणांनीं संबोधत होतों त्या समाजांतील माणसेंहि आमच्या सारखींच आहेत. त्यांनाहि जीवन कर्तव्य आहे, व त्यांची उत्तम समीक्षा करून त्यांच्या उन्नतीसाठीं व त्यांना उच्च पातळीवर आणण्यास काय करता येईल, हाही विचार आम्हीं सर्वांनीं करण्याची वेळ आतां आली आहे. या दृष्टीनें " सोलापूर समाचार " मध्यें " वडार समाजाचा परिचय " हा एक फार वाचनीय लेख प्रसिद्ध झाला आहे. ते लोक अनादि कालापासून भारतांत रहाणारे असून ते शिवोपासक आहेत असें समजतें. पूर्वी या लोकांनीं राज्यहि केलें. बालनागम्मा या बंदीवान् राणीच्या पुत्रानें, जादूगारास ठार करून आईची सुटका केली व तो एक सर्व श्रेष्ठ राजा झाला! नागम्मा देवी बनली व तिची लोक पूजा करूं लागले. त्यांची संस्कृति पुढें लुप्त होऊन ते परागन्दा झाले, कंगाल बनले, गावोगांव भटकूं लागले, व्यसनाधीन झाले. खाणकाम, घडईकाम, व पाथरवट असलीं कामें ते आज करीत आहेत. हे काबाडकष्ट करणारे पण प्रकृतीनें निकोप आहेत. त्यांच्यात शीलसंवर्धनाची काळजी घेतली जाते. पुरुष व स्त्री यांचें सहजीवन आज दिसत असले, तरी त्यांच्यांत स्त्री-पावित्र्य व पातिव्रत्य उच्च प्रकारचें आहे. त्यांच्यांत पुष्कळ पतिव्रता होऊन गेल्या. त्यांच्या मागासलेल्या जीवनाची सुधारणा करण्यासाठी त्यांच्यांतील कांहीं सूज्ञ व पुढारी लोक पुढें येत असून त्यांनीं 'भजनी मंडळें' स्थापन केलीं आहेत. ज्ञानार्जनाचें कार्य सुरूं केले आहे. इ. स. १९२० मध्यें 'वडार सभा संस्था' निर्माण झाली. पंढरपुरास त्यांची वारी जाते. तेथें त्यांनीं एक मठ स्थापन केला आहे व्यायामशाळा स्थापून शरीराचें बल वाढविण्याचे प्रयत्न सुरूं आहेत. हा वडार समाज उन्नत होऊन एकसंधी झाला, म्हणजे तो राष्ट्राला भूषणभूत होईल. सरकारनें अशा जमातीना त्याची जाणीव करून दिली पाहिजे. उदा०— सातान्यांतील जलमंदीरांतील देवांची मूर्ति चोरणारे हें " बावरी " कोण ? त्याचाहि समाजखात्रीनें एकाकाळीं वजनदार असला पाहिजे. समाज सेवक व समाजशास्त्रज्ञ यांनीं ह्या समाजांना मानवांत आणून त्यांना माणसाचें स्थान कसें प्राप्त होईल असे प्रयत्न जर चालविले तर राष्ट्रांतील ही उपेक्षित प्रजा राष्ट्राला उपकारक व राष्ट्राच्या भरभराटींत भाग घेणारी अशी ठरेल. या दृष्टीनेंच आम्हीं वडार समाज संबंधीच्या या लेखाचें स्वागत करतों.

× × ×

पूज्य विनोबांची पदयात्रा आतां मराठवाड्यांतून सुरूं असून ती खानदेशांत जाणार. मागील अंकांत त्यांचीं विचारपुष्पें आम्हीं वाचकांना सादर केलीं आहेत. पण त्यांचीं वाचा इतकी सरस सरस वाक्यें उच्चारतें कीं, त्यांनां 'बोलवितां धणी वेगळाची' असेंच वाटूं लागते. नांदेड येथील त्यांचें मुक्कामांत एका प्राध्यापकानीं त्यांना असा प्रश्न विचारला कीं, शान्ति आणि सैनिक हे दोन शब्द परस्पर विरोधी आहेत; तेव्हां त्यांनां एकत्र कसें आणावं ? " विनोबाचें उत्तर संपूर्णतया दिल्यावाचून आमच्यानें राहवत नाहीं. विनोबाजी म्हणाले—" हे जे परस्परविरोधी शब्द आहेत त्यांनां एकत्र आणणें हाच आपला धर्म आहे. 'त्यक्तेन भुंजीथा :' यांत त्याग आणि भोग हे अगदीं परस्परविरोधी शब्द आहेत. त्यांना एकत्र आणायचे हाच परमार्थ आहे. विष्णूचें वर्णन 'शांताकारं भुजगशयनम्' सर्पाच्या बिछान्यावर निजला असून शांत, असें केलें आहे. चारी बाजूंनीं निर्भयता करून, दारावर पहारेकरी ठेऊन, मऊ बिछान्यावर शांत झोंपण्यांत खरी शांति नाहीं. शेषाच्या बिछान्यावर निजूनहि शान्त राहण्यांत खरी शान्ति आहे. तशी शांति-सैनिकांत असली पाहिजे. वेदामध्यें म्हटलें आहे कीं, 'जे एकत्र येतात व एका बंधनानें भारले जातात त्यांची सेना बनते,' याप्रमाणें एकत्र येऊन काम करण्याचा गुण शांति-सैनिकांत हवा आहे. आणखी एक मुद्दा असा कीं, सेना ही आक्रमक असते. तुम्ही माझ्यावर प्रेम कराल तर मीहि तुमच्यावर करीन, यांत विशेष काय आहे ? हें तर जनावरांत देखील असतें. पण समोर द्वेष दिसत असतांना त्यांच्यावर प्रेमाचा हल्ला केला तरच तें खरें प्रेम होईल. मंबाजीनें तुकारामाला दंडुकी घेऊन मारलें. त्या रात्रीं तुकाराम मंबाजीकडे गेला व म्हणाला, 'हातांत दंडुका घेऊन मारण्यानें तुमचा हात दुखावला असेल; मी हात चेपून देऊं का ?'—मलाहि हा अनुभव आहे. हातांत कुदळ घेऊन लांकडे फोडतांना फक्त लांकडेच फोडलीं जात नाहींत, तर हाताचीं सालडीं पण निघतात. म्हणून तुकारामाला वाटलें कीं, मंबाजीची इच्छा फक्त मला मारण्याचीच होती; स्वतःच्या हाताला तकलीफ देण्याची नव्हती. तरीहि पण मारतांना ती झालीं. म्हणून तुकाराम हात चेपायला गेला. हें प्रेमाचें आक्रमण आहे. आम्ही अजून असें आक्रमण करीत नाहीं.

" लहानपणीं आई मला म्हणायची, 'विन्या तूं सारखा गडबड करत असतोस. तो शेजारचा मुलगा पहा कसा निमूटपणें बसलेला असतो.

कुणाच्या अध्यांत नाहीं कीं मध्यांत नाहीं. ' मी आईला म्हटलें कीं, मेलेला माणूसहि तसाच असतो. कुणाच्या अध्यांत नाहीं कीं मध्यांत नाहीं. आम्ही शेजाऱ्याच्या घरावर दगड मारत नाहीं. एवढीच आमच्यांत शांती असते. पण शांतिसेनेनें अशांतीवर आक्रमण केलें पाहिजे. आज तर अशांतीचेंच आक्रमण चाललें आहे. म्हणून आतां प्रेमाचें द्वेषावर आक्रमण झालें पाहिजे. "

× × ×

हा जुलै १९५८ चा " धर्मचक्रा "चा अंक वाचकाचे हातांत पडला कीं, " धर्मचक्रा"ची **दहा वर्षें** पुरीं होतील. अंगीकृत कार्य येथपर्यंत आल्याचें समाधान संपादकाला मिळेल. त्याशिवाय वाचकांनाहि आपण एक वर्ष अविरतपणें दर महिन्याला भेट देऊं शकलों, ही कर्तव्यपूर्ति व तिनें उत्पन्न केलेला आनंद, हाहि और आहे. मागील वर्षी ज्या मनाच्या अवस्थेंत तीन महिन्यांचा जोड अंक काढण्याची आपत्ति संपादकावर गुदरली, ती आपत्ती यावर्षी तरी टळली, हीहि सर्वांची कृपा होय. यावर्षी जें वाङ्मय आम्ही वाचकांना वाचावयाला दिलें त्यांत खात्रीनें उच्च विचारसरणी आहे. जर अशा उच्चविचारसरणीचे वाङ्मय वाचण्याच्या मनाच्या अवस्थेंत महाराष्ट्र असेल, तर त्याला खात्रीनें " धर्मचक्र " प्रगत होत आहे, हें आढळून येईल. धर्मचक्र बंद पडूं नये, ही इच्छा अंशतः तरी सफल व्हावी, असें वातावरण आज खास आहे. धर्मचक्राचें वाचनीयमूल्य आम्हीं ठरविण्यापेक्षां मुंबई विभागाच्या " क्यूरेटर ऑफ लायब्ररीज " या अधिकाऱ्यानें तें करून हें मासिक सर्व ग्रंथालयांतून घेतलें जावें अशी शिफारस केली आहे, ह्याबद्दल आम्ही त्याचे आभारी आहोंत. शाळा, कॉलेजें व जिल्हा व तालुका वाचनालयांत जर धर्मचक्राचा प्रवेश झाला, तर ती विचारसरणी प्रसृत होण्यास खात्रीनें मदत होईल, वाचनालयांच्या सांपत्तिक स्थितीची आम्हाला जाणीव आहे; म्हणूनच निम्या वर्गणींत हें मासिक त्यांनां कसं देतां येईल याबद्दलची योजना आम्ही आंखीत आहोंत; जर ती सफल झाली तर नवीन वर्षापासून सर्व वाचनालयांतून धर्मचक्राचा प्रवेश होईल, अशी उमेद आहे. धर्मचक्र हें सांप्रदायनिरपेक्ष आहे, विशिष्टपंथीय नाहीं; त्याची विचारसरणी एकदेशीय नाहीं. म्हणूनच त्याला विषम परिस्थितीला तोंड देणें भाग पडतें. पण आमची भूमिका जगाला पटावयास लागली आहे व त्याच विचारसरणीनें जगाचें पाऊल पडत आहे. विकृति ही तात्पुरती अवस्था आहे. ती आज तरी विद्यमान असली तरी ती चिरकालीन नाहीं. मानवजातीची अविभाज्यता, सत्य व अहिंसेची प्रबळ शक्ति, व मानवजीवनांत नैतिक मूल्यांचें सार्वभौमत्व हीं धर्मनिष्ठांचीं ध्येयसूत्रें आहेत; किंवा संताचा मार्ग धर्मचक्रानें चोखाळला आहे. विश्वसंत हेच जगाचें उपकारकर्ते व निरपेक्ष सेवक आहेत, ही त्याची श्रद्धा आहे. जात, वर्ण, भाषा, संप्रदाय यांना मागें टाकून सार्वत्रिक व सर्व संग्राहक भूमिका मिळविणें व भारताच्या नवीन मिळविलेल्या स्वातंत्र्यास याच साधनानीं पुष्ट करणें, हीच त्याची आकांक्षा व तीव्र इच्छा. ' सत्य संकल्पाचा दाता भगवान् ' हें त्रिवार सत्य आहे. पण तें पटण्यास अवधि लागेल. तोंपर्यंत थांबलें पाहिजे. शेवटीं ज्यांच्या सहानुभूतीनें, प्रेमानें, सदिच्छेनें व आशीर्वादानें धर्मचक्रानें ही यात्रा आक्रमिली, त्यांच्याच प्रेमानें, सदिच्छेनें व आशीर्वादानी पुढील यात्रा चालविण्यास धर्मचक्र समर्थ होवों, अशी आशा प्रदर्शित करून पुन्हां एकवार सर्वांचे आभार मानून त्वांना धन्यवाद देतों. भारताचे सर्वांगीण कल्याण व्हावें, हीच प्रार्थना ! सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् !"

• • •

रत्नद्वीपाची कीर्तिगाथा

लेखिकाः—कुमारी कीर्तिदा. य. कॉन्ट्रॅक्टर, अंधेरी

आजचें सिलोन हें फार प्राचीन-काळीं, भारताचाच एक भाग होता, असें जर आज कोणाला सांगितलें तर खरें देखील वाटणार नाहीं. परंतु कांहीं विशिष्ट वनस्पतींच्या साम्यावरून आतां ही गोष्ट सिद्ध झाली आहे. त्याचप्रमाणें दक्षिण भारतांतील मूळ रहिवासी टोडा आणि सिलोनमधील वेद्दा या दोन जमातींतील साम्यावरूनही एकत्वाच्या कल्पनेस अधिक पुष्टी मिळते.

रामायण-कालीं प्रसिद्ध असलेली लंका हेंच आजचें सिंहलद्वीप. सिंहली लोकांची वस्ती बहुसंख्येनें असल्यानें या बेटास 'सिंहलद्वीप' म्हणण्यांत येऊं लागलें, असेंही कांहींचें मत आहे.

ग्रीकांच्या काळीं या बेटाचा 'टॅपोब्रान' नांवानें उल्लेख करण्यांत येत असे. टॉलेमी या बेटाचा उल्लेख 'सिमुन्डु' या नांवानें करतो. कालान्तरानें हीं नांवें बदलत गेलीं आणि सेलेडिबा, सेरेन्डीन, सेईलावं, झेईलौ आदि नामाभिधानें धारण करीत करीत शेवटीं सिंहलद्वीपाचे सिलोन झालें.

उत्तर अक्षांश ५° ५५′ ते ९° ५५′ आणि ७९° ४२′ ते ८१° ५३ पूर्व रेखांशमध्यें या बेटाचा विस्तार आहे.

इ. स. पूर्वी ५४३ पासून म्हणजेच राजा विजयाच्या कारकीर्दीपासून सिंहलद्वीपाच्या खऱ्या इतिहासाला सुरवात होते.

कालमानाप्रमाणें आणि नामाभिधानाप्रमाणें सिंहलद्वीपाची राजधानी बदलत गेली. प्रथम अनुराधापूर, पोलोन्नारुव, सिगीरीया, कॅन्डी आणि शेवटीं इंग्रज राजवटींत कोलंबो हें राजधानीचें शहर होतें.

इ. स. पूर्वी ४३७ मध्यें राजा पांडुकाभयानें अनुराधापुर शहर वसविलें; परंतु या नगराची सुंदर आणि सुव्यवस्थित मांडणी आणि रचना करण्याचें श्रेय मात्र अशोकपुत्र महेन्द्र यालाच मिळतें. या नगरीची प्रसिद्धी सर्व जगभर पसरली होती. आजही त्या ठिकाणीं इतस्ततः पडलेले प्राचीन अवशेष तत्कालीन शिल्पकला आणि वास्तुकला यांची जाणीव करून देत आहेत. या सुंदर शिल्पावरून आपणांस त्यावेळच्या संस्कृतीचा प्रसार आणि प्रगति यांचा चांगलाच अंदाज बांधतां येतो.

सिंहलद्वीपांत डागोबाची मूळ कल्पना राजा देवानं पियतिस्स यानेंच दाखल केली. हा राजा भारतीय सम्राट् अशोक याचा समकालीन होता. या काळांतील थूपाराम डागोबा हा एक उत्कृष्ट कारागिरीचा नमुना आहे. इ. स. पूर्वी ४ थ्या शतकांत होऊन गेलेल्या राजा महासेनानें अभयगिरी डागोबा बांधला. या डागोबाचें महत्व केवळ डागोबा म्हणूनच नसून तेथूनच अभयगिरी-विचार प्रणालिकेला सुरवात झाली. या विचारप्रणालिकेचें तें एक महत्वाचें केंद्र होतें. इजिप्त येथील तिसऱ्या नंबरचा पिरॅमिड सोडून दिला तर सर्व पिरॅमिड्स् पेक्षां हा डागोब मोठा आहे. अनुराधापुरांतले बुद्धधर्मीयांचे दुसरें एक आदरणीय स्थान म्हणजे रुवनवेली सिमा डागोबा हें होय. या ठिकाणी राणीमंडपांत चंद्रकला (moon stone) असून ते एक सिंहली वास्तुकलेचें विशेष अंग म्हणून ओळखलें जातें. महेंद्राबरोबर आलेली त्याची बहीण संघमित्रा हिनें याच अनुराधापुरांत इ. स. पू. २८८ मध्यें बोधिवृक्षाच्या फांदीचें रोपण केलें.

पुराणतत्वीयदृष्ट्या सिंहल द्वीपांतील पोलन्नारुव हें एक अतिशय महत्वाचें शहर आहे. जरी आज तें ओसाड असलें तरी एका काळीं तें वैभवाच्या शिखरावर होतें. या प्राचीन शहराची कोणी आणि केव्हां रचना केली याबाबत अजून नक्की पुरावे मिळत नाहींत. परंतु ८ व्या ते १० व्या शतकापर्यंत अनुराधापूरचे राजे पोलोन्नारुवाचा उपयोग राजगृह म्हणून करीत असत.

कोलंबोच्या ईशान्येस जवळ जवळ १५८ मैलांवर हें गांव वसलेलें आहे. दक्षिण भारतांतील चौल राजानीं अनुराधापुराचा नाश केला आणि त्यानंतर सिंहलद्वीपीयांची राजधानी पोलन्नारुवा बनली. पुढें राजा पराक्रमबाहूच्या (इ. स. ११५३ ते ११८५) पश्चात् तामीळांनीं या बेटावर हल्ले केले आणि हें सुंदर शहर नाश पावलें.

राजा पराक्रम बाहूची आजही स्मृति देणारा सुंदर शिल्पकलेचा नमुना, असा एक खांब त्या ठिकाणीं आपणांस पाहावयास मिळतो. पराक्रम बाहू म्हणजेच पोलोन्नारुव असें समीकरण त्या काळीं करण्यांत येत असे. या गांवीं उभा असलेला डागोबाही आपणाला तत्कालीन बुद्ध-धर्मप्रसाराची चांगलीच कल्पना आणून देत आहे. याच ठिकाणीं पराक्रमबाहूनें बुद्धाच्या दांतावर एक सुंदर मंदीर बांधले होतें. परंतु हल्लीं तो दांत कॅंडी येथें आणण्यांत आला आहे.

येथील प्रेक्षणीय स्थळांत पराक्रमबाहूचा मंडप, लंकातिलक मंदीर, वडाडगे विहार आदि स्थळांचा स्थापत्यकलेचा एक उत्कृष्ट नमुना या दृष्टीनें जरूर उल्लेख करावा लागेल. बुद्धाच्या परिनिर्वाणाची कोरलेली एक सुंदर भव्य मूर्ति देखील येथेंच पाहावयास मिळते. या बुद्धाच्या मूर्तीजवळ एक दुसरी मूर्ति उभी आहे. आणि ती शिष्य आनंदाची असावी असें तेथील बौद्धधर्मीय मानतात. मूर्तीच्या चेहऱ्यावरील भाव पाहिले कीं जणू मूर्ति जिवंतच आहे, असें वाटतें !

इ. स. च्या ५ व्या शतकांत राजा कश्यपानें सिगिरीया जवळील एका डोंगरावर सिगिरीयाचे संरक्षणार्थ एक किल्ला बांधला.

सिगिरीयापासून १० मैलावर डाम्बूल्ल नांवाचें सुंदर गुंफा मंदीर आहे. त्यांत इ. स. पूर्वी १ ले शतक आणि दुसऱ्या शतकांतील शिलालेख वाचावयास मिळतात. शिलालेखांत या गुंफा राजा वलगम यानें बांधल्याचा उल्लेख मिळतो. आणि वैशिष्ट्य हें कीं या शिलालेखांची लिपी आणि अशोक कालीन लिपी यांत आपणांस बरेंच साम्य पाहावयास मिळतें.

डाम्बुल्ल मध्यें एकूण पांच गुंफा मंदिरें आहेत. देवराज विहार, महा-
विहार, महाअलुविहार, पश्चिमविहार आणि देवनी अलु विहार. देवराज
विहारांत परिनिर्वाण स्थितींतील बुद्धाची ४७ फूट लांबीची सुंदर मूर्ति
पहावयास मिळते. महाविहारांत जातक कथांचे सचित्र दर्शन घडतें. तर
महाअलुविहारांत १००१ बुद्धांचीं चित्रें पहावयास मिळतात. या विहारांचा
काळ जरी दोन हजार वर्षांपूर्वींचा असला तरी तेथील चित्रकाम मात्र
इ. स. ८ व्या शतकांतीलच आहे.

कँडींत बुद्धाच्या दांतावर बांधलेलें प्रख्यात 'डालडा मालिगाव'
नांवाचें मंदीर पाहावयास मिळतें. या मंदिरांतील कोरीव काम तर
आपलें मन थक्क करून सोडतें. ज्या मंदिरांत बुद्धाचा पवित्र दांत ठेव-
ण्यांत आला आहे त्या मंदिराचा दरवाजा सुवर्णाच्या आणि चांदीच्या
कोरीव कामांनीं भरलेला आहे. आणि दरवाजाच्या दोन्ही बाजूस हत्ती-
दंत लावलेले आहेत. देवमंदिरांत चांदीच्या टेबलावर, सोन्याचें गिलीट
दिलेला चांदीचा डागोबा ठेवलेला आहे आणि शेवटच्यांत करंडकांत बुद्धाचा
दांत ठेवण्यांत आला आहे.

ऐतिहासिक दृष्टीनें पहाण्यालायक कँडींत 'प्रेक्षक–गृह' असून त्या
ठिकाणीं पूर्वीं राजे लोक सभा भरवीत असत. या प्रेक्षकगृहाच्या भिंती
आणि खांब या वरील कोरीव काम फारच प्रेक्षणीय आहे.

कँडींतील कांहीं इतर मंदिरेंही पहाण्यासारखीं आहेत. मालवत्थ मंदि-
रांत २५ फूट उंचीचा एक अतिशय सुंदर कोरीव काम केलेला खांब
आहे. तर गालमाडुवा मंदिर हें हिंदूधर्तीवर बांधलेलें आहे. या मंदिराचें
वैशिष्ट्य म्हणजे दरवाजे आणि खिडक्या यांच्या कमानी हें होय.
डेगाल–डोरूवा हें मंदिर सिलोनमध्यें सर्वांत प्रसिद्ध मंदीर म्हणून
गणलें जातें. या मंदिराच्या भिंतीवर अतिशय सुंदर चित्रें रंगविलेलीं
आहेत. मंदिराच्या दरवाज्यावर हत्ती आणि नृत्याच्या विविध आकृति
कोरलेल्या आहेत.

कँडींतील मंदिरसमूहांत लंकातिलकाचें मंदिर अतिशय सुंदर आहे.
या मंदिराचें वैशिष्ट्य म्हणजे बाहेरची रचना खिश्चनचर्च सारखी आहे
आणि दिसण्यांत देखील ती क्रूसाप्रमाणें दिसते. मुख्य मंदिरांत बुद्धाची
मोठी मूर्ति बसविलेली आहे. भिंतींवर बुद्धाच्या जीवनांतील विविध
प्रसंग रंगविलेले आहेत. आणि छतावर भूमितींतील आकृत्या सुंदर रीतीनें
काढलेल्या आहेत.

सिंहलद्वीपांत ठिकठिकाणीं बुद्ध विहार आणि बुद्ध मंदिरें पाहावयास
मिळतात. यावरून या बेटांत बुद्ध धर्माचा प्रसार आणि प्रचार किती जोरानें
झाला होता याची साक्ष पटते. आणि अजूनही देखील ही गोष्ट तितकीच
खरी कीं इतर धर्मीयांपेक्षा बौद्ध धर्मीयांची संख्या तेथें जास्त आहे.
आणि त्यामुळें स्वाभाविकपणेंच बुद्धजयंतीला महत्त्व प्राप्त झालें आहे.

बुद्ध जयंतीच्या दिवशीं ठिकठिकाणीं बुद्धाच्या जीवनांतील विविध
प्रसंगांचीं चित्रें लोक आम रस्त्यावर लावतात. रस्त्यावर पांढऱ्या शुभ्र
कमानीच कमानी पाहावयाला मिळतात. त्याच प्रमाणें घरोघर तोरणें
आणि गुढ्या उभारतात. या दिवशीं लोकांचा असा रिवाज आहे कीं,
सर्वांना मोफत भोजन घालायचं. रस्त्यांतून अन्न घेऊन जाणाऱ्या
गाड्या फिरत्या असतात. या दिवशीं अन्नदान फार मोठ्या प्रमाणावर होतें.
लोकांचा उत्साह या प्रसंगीं खरोखरीच अवर्णनीय असतो.

ऑगस्ट महिन्यांत कँडी येथें एक मोठी यात्रा भरते. बुद्धाच्या दातांची
स्वारी हत्तीवरून काढतात. हा सोहळा पौर्णिमेच्या दिवशीं होतो.
या स्वारीला ते 'पेरेरा'ची स्वारी म्हणतात. मिरवणुकींत लोक बहुसंख्येनें
हजर राहून बुद्धाबद्दलची आपुलकी व्यक्त करतात. या मिरवणुकीचें
सर्वांत महत्वाचे अंग म्हणजे नृत्य. कँडीयन नृत्य हें सर्व सिलोनमध्यें
विशिष्ट म्हणून गणलें जातें.

या नृत्यांत विशेष भर भावांवर असतो. सुंदर पेहराव हें या
नृत्याचें दुसरें वैशिष्ट्य सांगतां येईल. नृत्याच्या वेळीं ढोलकाशिवाय
इतर कोणतींही वाद्यें वाजविलीं जात नाहींत. ढोलकाच्या तालावरच या
नृत्याचा भर आणि भार अवलंबून आहे.

सिलोन देशाचें पर्यटण केल्यानंतर भारतीय संस्कृतीशी बरेंच साम्य
आढळून येतें. बहुसंख्य लोक हे तामीळी आहेत. त्यांचा पेहेराव आणि
भारतीय तामीळांचा पेहेराव यांच्यात कांहींही फरक नाहीं. त्यांची
नेसण्याची पद्धत आणि विशेषतः स्त्रीपेहेराव हा आपल्या गुजराथेंतील
स्त्रीपेहेरावाशी बराचसा जुळता आहे. मात्र स्त्रियांच्या अलंकारांत
बांगड्यांना विशेष स्थान असलेलें दिसत नाहीं.

एकूण लोकांचें जीवन साधें आणि धार्मिकच आढळतें. लोकांच्या
जीवनावर बुद्धाच्या साध्या राहणीचा परिणाम फारच जोरदार रीतीनें
झालेला आहे.

क्षेत्रफळाच्या दृष्टीनें छोटेसेंच असलेलें सिंहलद्वीप मनानें मात्र फारच
मोठें असलेलें आढळतें.

(मुखपृष्ठावरील चित्र पहा.)

• • •

—अनित्य—अनित्य—

(एक श्रुतिका)

लेखिका : **अध्यापक कुमारी मीना साळवी**

[आकाशवाणी मुंबईच्या सौजन्यानें ही श्रुतिका ता. १९।६।५८ रोजी रात्रौ ९॥ वाजतां मुंबई केंद्रावरून ध्वनिक्षेपित करण्यांत आली होती.
—संपादक]

निवेदक : सुमारें २५०० वर्षांपूर्वीची गोष्ट. आज ज्येष्ठ मूलनक्षत्राचा दिवस आहे. सर्व श्रावस्ती नगरी उल्हासानें फुलून उठली आहे. ठिकठिकाणीं जत्रा आणि जुलूस भरविले गेलेले आहेत. गायकांचे मधुर आलाप, नूपुरांचे झणत्कार, वाद्यांवर छेडलेले कर्णमधुर ध्वनि, त्यांतच युद्ध संगीताचे कर्णकर्कश संगीत ऐकूं येत आहे. सर्व वातावरण बेहोष आहे. सुमनश्रेष्ठी आपल्या प्रासादाच्या सज्जांत येऊन बसले आहेत.

सुमनश्रेष्ठी : (भारावलेल्या आवाजानें) काय धनश्रेष्ठी, केंव्हांशी येऊन बसलांत ?

धनश्रेष्ठी : आज मूल नक्षत्राचा उत्सव. म्हटलं भेटून यावं तुम्हां उभयतांना.

सुमनश्रेष्ठी : बरं झालं तुम्ही आलांत ते (हांक मारून) बाळ आनंदा, इथं ये. सुंदरच्या मातेला म्हणावं तुमचे बंधु आले आहेत भेटायला. आणि हें बघ; त्यांना म्हणावं बाहेर सज्जांतच आहोंत आम्ही. जा. (स्वतःशींच पुटपुटतात) तेवढंच बिचारीचं मन रमेल हा रस्त्यावरचा सोपस्कार पाहून)

धनश्रेष्ठी : समुद्राचा कांहीं ठावठिकाणा लागला का ?

सुमनश्रेष्ठी : छे, तो राजगृहाला असतो एवढंच कळलं मैत्रेयस्थविराकडून. पण आतां तो परत येईल असं मला तरी वाटत नाहीं. (सुस्कारा सोडतात, रुद्ध आवाज) तो गेला... तो कायमचाच गेला !

आनंद : महाराज, मातोश्री आल्या आहेत.

सुमनश्रेष्ठी : (आपल्याच तंद्रीत) अं...हं (हळूवारपणें) ये विशाखा, बैस ह्या मंचकावर. आज धनश्रेष्ठी भेटायला आले आहेत. मुद्दामच इथं बोलावलं तुला. जरा श्रावस्ती नगरीकडे नजर तरी टाक. पहा कशी आनंदांत आहे.

धनश्रेष्ठी : खरंच विशाखा, तुला सांगितलं माझ्या घरीं येऊन रहा चार दिवस. पण तेंहि तुझ्याच्यानं होत नाहीं ना ?

विशाखा : (आवाजांत मार्दव) तसं नव्हे रे दादा, सवडच होत नाहीं बघ ह्या रामरगाड्यांत.

(दहा बारा माणसांचा हास्यकल्लोळ. आवाज 'प्रणाम, सुन्दरच्या मातापित्यानों प्रणाम.')

सुमनश्रेष्ठी : (शुष्क आवाज) प्रणाम, सुंदरच्या बालमित्रांनो प्रणाम (क्षणभर शांतता. स्वगत. अतिरुद्ध आवाज) विशाखा, तुझं मातृहृदय तडफडतांना आतां माझ्याच्यानें पहावत नाहीं ग. सारखे भरभरून येताहेत तुझे डोळे... तुझे डोळे... आपल्या सुंदरचे डोळे सुद्धां थेट तुझ्याच सारखे... समुद्रासारखे नीलवर्णी, विशाल अन् शांत म्हणूनच मोठ्या हौशीने नाहीं का आपण बाळाचं नांव ठेवलं **समुद्र सुंदर.** पण...आज...आज कुठं असेल माझा राजस बाळ ?

विशाखा : (स्वतःशीच कांपऱ्या, अस्पष्ट आवाजांत पुटपुटते) कुठं असेल माझा बाळ.

धनश्रेष्ठी : खालून आतां गेले ते कोण ? सुन्दरचे मित्र वाटतं. (क्षणभर थांबून अचंब्यानें. अरेच्या, ती कोण आपल्याकडे पहात उभी आहे. विशाखा, ओळखलंस का तिला तूं ? ती आपल्या श्रावस्ती नगराची 'जनपदकल्याणी'चा किताब मिळवणारी महान् नर्तिका आहे. अनुराधा आहे तिचं नांव. विशाखा, पहा, ती तुझ्याचकडे पहात आहे निश्चित.

विशाखा : नाहीं, मी तिला ओळखत नाहीं. गेलीं कित्येक वर्षं मी घराबाहेर पडलेली नाहीं.

धनश्रेष्ठी : विशाखा, ती पहा मागं फिरली. ती आपल्याच दिशेनें येत आहे. (क्षणभर शांतता) बघ, आलीच ती प्रासादाच्या आवारांत.

(नूपुरांचा आवाज जवळजवळ येऊन ठेपतो)

अनुराधा : (विनयानें) देवी, मला आपल्याशीं कांहीं बोलायचं आहे.

सुमनश्रेष्ठी : चला, धनश्रेष्ठी आपण आंत बसूं या. विशाखा इथंच बसा तुम्ही.

(जातात)

विशाखा : (आवाजांत मार्दव) मुली, बैस या आसनावर. काय सांगायचंय तुला ?

अनुराधा : मातोश्री, मी एक प्रश्न विचारूं का तुम्हांला ?

विशाखा : विचार बाळ .

अनुराधा : आज मूल नक्षत्राचा उत्सव. सर्व श्रावस्ती नगरी आनंदांत आहे. पण अशा आनंदाच्या प्रसंगीं आपण दुःखी दिसतां. मघापासून पहात आहे मी. आपले डोळे पुन्हा पुन्हा भरून येताहेत, असं कां ?

विशाखा : (आवाजांत कारुण्य) बाळ, मुलाशिवाय मातेचें जीवन व्यर्थ ठरतं !

अनुराधा : मातोश्री, आपली हरकत नसेल तर आपल्या दुःखाचं कारण मला सांगू शकाल काय ? मला शक्य असेल तर मी थोडीफार मदत करीन.

विशाखा : कारण (सुस्कारा सोडते) ऐक मुली. २५ वर्षांपूर्वी माझं समुद्रच्या पित्याबरोबर लग्न झालं. त्यावेळेस मला कसलीच उणीव नव्हती. माझे पति सर्वगुणसंपन्न होते. विद्याभ्यासांत प्राविण्य मिळविलेले होते, अन् जोडीला ४० कोटींचं धन होतं. दुःख म्हणून, एखादी चीज या जगांत वावरत आहे, याची मला जाणीवहि नव्हती. असा आनंदाचा काळ उपभोगीत असतां मला मुलगा झाला.

(फ्लॅश बॅक)

सुमनश्रेष्ठी : हं...मग काय म्हणत होत्या तुमच्या भद्रादेवी ?

विशाखा : म्हणत होत्या—विशाखा, तुझं बाळ तुझ्यासारखाच स्वरूपवान् आहे. आणि पित्यासारखा बुद्धिमान होणार म्हणे.

सुमनश्रेष्ठी : अस्सं, भद्रादेवी मोठी चतुर स्त्री दिसते. बाकी कांहीं म्हण विशाखा, आपला समुद्र म्हणजे लाखांत एक आहे.

विशाखा : आणि म्हणत होत्या, कीं नांव पण फारच सुंदर ठेवलं आहे म्हणून.

सुमनश्रेष्ठी : मग तूं काय सांगितलेंस ?

विशाखा : मी म्हणाले, जसा समुद्र उन्हाळ्यांत पहा, पावसाळ्यांत पहा—ओहोटी असो वा भरती असो—मध्यान्हीचा सूर्य असो, अगर पौर्णिमेचा चंद्र असो, नेहमींच सुंदर दिसतो ना ? तसाच आहे आमचा बाळ. म्हणूनच त्याचं नांव आम्ही समुद्रसुंदर ठेवलं आहे.

सुमन श्रेष्ठी : छे, आपण तर बुवा अशासाठीं हें नांव पसंत केलेलं नाहीं, त्याला वेगळंच कारण आहे.

विशाखा : (आश्चर्यानें) ते कोणतं ?

सुमन : अग त्याचे डोळे. ते आहेत समुद्रासारखे नीलवर्णी, विशाल आणि अथांग. म्हणूनच हें नांव सुचलं मला. वास्तविक पहाता हें नांव, अगोदरच एका व्यक्तीला बहाल करणार होतों.

विशाखा : तें कुणाला ?

सुमन श्रेष्ठी : (हंसून) अहो वेडाबाई, आपल्यालाच. त्याचे डोळे हुबेहूब तुझ्याचसारखे आहेत.

विशाखा : इश्श्...तुमचं आपलं कांहींतरीच.

विशाखा : आमचा बाळ मोठा होत चालला. उत्तरोत्तर आम्हां उभयतांच्या आनंदांत भर पडत होती. लग्नाचं वय झालं. मागण्या येवूं लागल्या.

(क्षणभर शांतता)

अनुराधा : (उत्सुकतेनें) मग ? पुढें काय झालं ?

विशाखा : (खिन्नतेनें) पुढें काय झालं ? वैशाखपौर्णिमेचा दिवस होता. श्रमण गौतमाची धर्मदेशना होती जेतवनांत. समुद्र गेला सोबत्यांबरोबर. समुद्रनें धर्मोपदेश ऐकला मात्र ! शास्त्याकडे जावून म्हणाला,'मला तुमच्या धर्माची दीक्षा द्या.' तो महापुरुष म्हणाला, 'मातापित्यांच्या अनुमतीशिवाय आम्ही संन्यासधर्माची दीक्षा देत नाहीं. समुद्र घरीं आला. आणि त्याचा तोच एक हट्ट. मी खूप सांगितलं, पित्यानं चार गोष्टी सांगून पाहिल्या. पण छे, त्याचं मन कशांतच रमेना, वैराग्य जाईना. निश्चयापासून तिळभर ढळेना. शेवटीं कंटाळून समुद्राच्या पित्यानं संमति दिली. त्या दिवसापासून दुःखानें आमच्या आयुष्यांत जो प्रवेश मिळविला तो आजतागायत. समुद्र गेला, तो कायमचाच गेला...

(निःस्तब्ध शांतता)

अनुराधा : आज तुमचा मुलगा कुठं असतो ?

विशाखा : तो राजगृह नगरांत आहे, असं मी ऐकते.

अनुराधा : (निश्चयी स्वरांत) मातोश्री, तुम्ही मला थोडी मदत केलीत तर मी आपल्या मुलाला परत आणूं शकेन.

विशाखा : (अत्यानंदानें) काय ? काय म्हणालीस ? माझा बाळ परत आणशील ? मग माझं सर्वस्व घे, माझे दागिने, जडजवाहिर, धन दौलत, सगळं सगळं घे. पण माझा बाळ...(हुंदके देत) अनुराधे, जा. माझा बाळ मला परत आणून दे. माझा बाळ..

(फेड आउट)

अनुराधा : सखे नंदे, आज तुझा चेहरा असा कावलेला कां ? कसला राग आलाय स्वारीला ?

नंदा : राग ? बये, या राजगृहांत येऊन दोन महिने झाले, पण तुझा कांहीं जाण्याचा विचारच दिसत नाहीं. माझा जीव तरी अगदीं कंटाळून गेलाय. किती दिवस ग हा तुरुंगवास भोगायचा !

अनुराधा : सखे, अग ही एक प्रकारची माझी तपश्चर्याच आहे.

नंदा : छान...तपश्चर्या म्हणे. तिकडे तो वैरागी तपश्चर्या घेऊन बसलाय, आणि तुझी इकडे ही तपश्चर्या. पण तुमच्या या तपश्चर्यांचा ताप मी किती दिवस सहन करायचा ? मला अगदीं उबग आला आहे या गोष्टीचा. वाटतं जावं निघून श्रावस्तीला.

अनुराधा : (हंसून) अग, मग जा की. तुला का मी अडवून ठेवलंय थोडंच.

नंदा : बरोबर, तूं असं म्हणायचीस. तुला पुरतं ठाऊक आहे की तूं जा म्हणालीस तरी माझा पाय कांहीं उचलायचा नाहीं. कसला मेला हा जीव तरी तुझ्यांत अडकून पडलाय. कित्येकदां निश्चय करून बाहेर पडले. गांवच्या सीमेपर्यंत जावं, आणि तिथून परतावं. मेल्याशिवाय सुटका नाहीं ग बाई, माझी तुझ्या कचाट्यांतून.

अनुराधा : (गंभीरपणें) सखे नंदे, तुझे हाल का मला पहावतात ? तूं जिवाचा त्रागा करून घेतेस, ते उघड्या डोळ्यानें मी पहातें. पण काय करूं, माझा नाईलाज आहे.

नंदा : पण तूं श्रावस्तीला का परतत नाहींस ? इकडे वनवासांत किती दिवस रहायचं ? चांगलं ऐश्वर्य वैभव, दासदासी, सोडून इकडे हें अज्ञातवासाचं जीर्ण जगण्याची कसली मेली हौस तुझी ? कुणाशीं ओळख करण्याची चोरी, कुणाशीं बोलण्याची चोरी, 'श्रावस्तीचा महान् किताब मिळविणारी जनपद-कल्याणी, राजगृही आहे' हें लपवून ठेवणं किती कठीण पडते मला !

अनुराधा : (खिन्नतेनें) सखे नंदे, याची पूर्ण जाणीव आहे मला. तुला फार त्रास होतो ना ग माझ्यामुळें?

नंदा : (आवाजांत मार्दव) तसं नव्हे ग . तुझ्यासाठीं कांहीं करायला माझी तयारी आहे. त्याचा त्रास नाहीं होत मला. पण राग येतो तो—

अनुराधा : कुणाचा ?

नंदा : त्या भिकारड्या समुद्रस्थविराचा ?

अनुराधा : असं बोलू नये नंदे.

नंदा : तूं करत असलेला त्याग त्याच्या खिजगणतींत तरी आहे कां ? घरीं हजारो दास दासी राबतात तुझ्यासाठीं. आणि आज तूं आपल्या हातानें रांधून त्याला वाढतेस. भोंदू मेला, 'निबद्ध दान' देऊं केलेस त्याला तर त्या गोष्टीला संमति द्यायला एक महिना ? मग काय तर घराबाहेर जेवायचं. खोलींत जायला भीत होता कालपरवां पर्यन्त ढोंगी... माझा जीव तळमळतो तो तुझ्यासाठीं. सोन्यासारख्या रूपाची माती का करून घेणार आहेस तूं ? एवढं करून ढुंकून त्यानं एकदा तरी तुझ्याकडे पाहिलं कां ?

अनुराधा : (आवाजांत गांभीर्य) नंदे, अग आम्हां दोघांचे मार्ग अतिशय भिन्न आहेत.

नंदा : तेल आणि पाणी एकत्र करण्याचा अट्टाहास आहे तुझा. हा मूर्खपणा नव्हे कां ?

अनुराधा : नाहीं सखे, हा मूर्खपणा नव्हे. जीवनांत जीं तत्वं उराशी बाळगलीं त्यांची कसोटीची वेळ आहे. आजपर्यन्तच्या आयुष्यांत पराभव मी कधींच पत्करलेला नाहीं. या वेळेस मी पराभूत ठरले, तर माझं आयुष्य विफल ठरेल, फोल होईल. सखे...नुसत्या कल्पनेनें माझा स्वाभिमान थरारून उठतो. माझं मानी मन पेट घेतं. हा सामना मला जिंकलाच पाहिजे. सखे, मला जिंकलाच पाहिजे. संन्याशाकडे तपश्चर्या आहे तर माझ्याकडे सौंदर्य आहे. त्याच्याकडे निर्धार आहे, तर माझ्यापाशीं मोह आहे. त्याच्या जवळ वैराग्य, तर माझ्यापाशीं आकर्षण आहे. मोह आणि तपश्चर्या, सखे मोह आणि तपश्चर्या...

(फेड आउट)

अनुराधा : अग नंदे, अशी काय उभी आहेस माझ्याकडे मघांपासून पाहत ? सांगते आहे तो आरसा जरा इकडे घे.

नंदा : काय करूं ? तुझं वेड लावणारं गोजिरवाणं रूप पाहिलं की सारखं पहात रहावसं वाटतं. आज कित्येक महिन्यानं हें साजिरं रूप पहात आहे मी. थांब, अशीच उभी राहा. हो कुसुम्बी रंगाची बनारसी साडी किती खुलून दिसते तुझ्या केतकीवर्णाला. ही माणकांची कर्णफुलं तुझ्या गालावरील गुलाबांशी प्रेमचेष्टाच करताहेत जणूं. ही कपाळावरची बिंदी तुझ्या काळ्याभोर केशसंभारांतून धांवत येवून तुझ्या रूपाकडे पुनः पुन्हां डोकावून पहात आहे. तुझ्या डोळ्यांत...

अनुराधा : (हंसून) अग सखे, भलता सलता प्रांत कुठें पादाक्रांत करायला धांवतेस.

नंदा : खरंच ग बाई, एखाद्या कवीनें केवळ तुझ्या सौंदर्यावर महाकाव्य रचलं असतं.

अनुराधा : सध्यां, तें राहूं दे. जरा तो आरसा इथं दे पाहूं.

नंदा : खरंच, विसरलेच कीं, हं, हा घे.

अनुराधा : (समाधानानें विश्वास टाकीत) हं...एकंदरींत साजशृंगार चांगला जमलाय.

नंदा : हो साज तर जमलाच. पण शृंगार मात्र...

अनुराधा : चल चावट कुठली...

नंदा : बाकी, कांहीं म्हण. तूं आज जिंकणारच.

अनुराधा : (गंभीरपणें) आज माझ्या जीवनाची कसोटीची वेळ आली आहे. सखे, आज हरले तर या जीवनाला कायमची मुकलें बघ.

नंदा : छे, असं मनात सुद्धां आणू नकोस. साक्षात् वैराग्य काबीज करण्याचं सामर्थ्य आहे तुझ्या सौंदर्यात. आणि तो सुंदरस्थविर थोडा फार चळलाय बघ. तो दाखवीत नाही, पण त्यानें जाळ्यांत मात्र प्रवेश केला नक्कीच.

अनुराधा : (गांभीर्यानें) ठीक आहे. मृदुंग बैठकीवर ठेवलाय ना ! भिक्षू येण्याची वेळ होत आली, सर्व गोष्टी लक्षांत आहेत ना तुझ्या ?

नंदा : नीट लक्षांत आहेत. भिक्षू येणार. तूं माडीवर घेवून जाणार. जाताजातां वाटेंतच मूर्च्छित होऊन पडणार. मग पुढें काय करायच ते मी बरोबर करीन. तूं कांहीं काळजी करूं नकोस.

अनुराधा : हं (निश्वास सोडते. क्षणभर स्तब्धता—खडावांचा आवाज) अगबाई, आलेच वाटतं ते. नंदे, मी पुढें होते, तूं तयारीनं रहा. (नुपूरांचा आवाज खडावांच्या आवाजापाशीं थबकतो) यावं. स्वामीजी आंत या. आज आपली जेवणाची सोय माडीवरील खोलींतच केली आहे. चलावं...

समुद्रसुंदर : (आवाजांत कठोरता) उपासिके, इतके दिवस आम्हीं घराबाहेर ओटीवर अन्न ग्रहण करीत होतों. बाहेर मुलांचा फार गोंधळ, आरडा ओरड म्हणून आपण मला घरांत यायला लावलंत. आणि आज (आवाज चढवून) माडीवर सोय केली आहे म्हणतां !

अनुराधा : (अति कोमल आवाज) स्वामीजी, बालकांच्या हातून चूक झाली असेल तर क्षमा असावी. पण...

समुद्र : (कठोरता कायम) पण...पण काय ?

अनुराधा : आम्ही उपासकवर्गानें संघाच्या सुखसोयी पहायच्या नाहींत तर कोणी ? तुम्ही सुखानें चार घांस खाल्लेले पाहून आम्हाला कृतकृत्य वाटतं. संसाराच्या जंजाळांत सांपडलेल्या आम्हां संसारी माणसांचा एवढाच काय तो अध्यात्मिक आनंद असतो. म्हणूनच मी आपल्याला...

समुद्र : ठीक आहे, ठीक आहे. उपासिके (आवाजांत मार्दव) पण तुमची ही माया वेडी असते. आम्हांला काय झाडाखालीं बसून चार घांस खाल्ले काय, आणि राजमहालांत बसून खाल्ले काय, सारखेंच. त्याबद्दल आम्हांला यत्किंचितहि आत्मीयता नसते.

अनुराधा : हो ना...मग...स्वामीजी माडीवरील खोलींत जेवले काय किंवा ओटीवर जेवले काय, सारखेंच नव्हे कां ?

समुद्र : उपासिके, तूं मोठी चतुर आहेस. आम्हांला शब्दांत पकडलेस. ठीक आहे.

अनुराधा : (आनंदानें) नंदा, ताट घेऊन चल माडीवर.

नंदा : चला, आलेंच मी.

अनुराधा : चलावं स्वामीजी.

(खडावा व नुपूरांचा आवाज—नुपूरांचा आवाज अचानक बंद. ताट पडल्याचा आवाज)

नंदा : (किंचाळून) अनुराधे....हिला भोंवळ आली वाटतं (भयाकुल सुरांत) स्वामीजी, पहा हो हिला काय झालं ?

समुद्रा : अं...का—य ?

नंदा : आज गेले तीन दिवस अन्नाचा कण नाहीं हिच्या पोटांत. आज आपण जेवल्यानंतर उपवास सोडणार म्हणत होती. आणि (रडव्या सुरांत) एकाएकीं हें झालं हो !

समुद्र : हे बघा, रडत बसण्यांत अर्थ नाहीं. खालीं जाऊन पाणी आणि मात्रा उगाळून घेऊन या. तोंपर्यंत मी यांना बाजूच्या खोलींत नेऊन ठेवतो.

नंदा : ही निघालेच मी.

(पार्श्वसंगीत)

समुद्र : छे छे, काय करून बसलों मी हें. विसरलों का मी माझ्या निर्धाराला. (कांपरा आवाज) भगवान्...मी काय करूं ? ह्या स्त्रीला इथेंच टाकून पळून जावूं कां ?......अरे भ्याडा, ह्या स्त्रीला अशा असाहाय्य स्थितींत तसंच टाकून तूं पळणार ? भगवन्तांनी विचारलं तर काय सांगशील ? एका असहाय्य स्त्रीस मदत लाथाडून तूं पळून आलास म्हणून. ज्यांनीं तुला करुणा शिकविली त्यांना तूं हेंच कां ऐकविणार ? आणि...आणि हे सर्व कशामुळें ? तर स्वतःच मन कमकुवत आहे म्हणून ? स्वतःवर विजय मिळविण्याचा हा मार्ग नव्हे. नाहीं. नाहीं...समुद्रा नाहीं...स्त्रीला स्पर्श करणं पाप नव्हे कां ? (अति रुद्ध आवाज) आपल्या प्रिय मातेचे करुण आर्त स्वर तुला विनवित होते—बाबा समुद्रा, निष्ठूर होऊं नकोस. माझ्याकडे पहा. बाळ तूं आम्हांला सोडून जावूं नकोस. ते लाथाडून तूं घराबाहेर पडलास, तेव्हांचा तुझा मनोनिग्रह आज कुठें गेला ? तेव्हांच आत्मबल आज अपुरं कां पडतंय ? तुझं मन असं विचलित कां होतंय ? ...समुद्रा, स्त्रीला स्पर्श करणं पाप आहे. हा मोह आहे. समुद्रा, मर्यादा सोडूं नकोस (पार्श्वसंगीताचा आवाज मोठा होत जातो...समुद्राचे शब्द अस्पष्ट होतात)

नंदा : हें काय स्वामी ? तुम्ही अजून इथंच. कसला विचार करतां ? (कळवळीनं) माझ्या अनुराधेला तुम्हीं असंच का मरूं देणार ? स्वामीजी, दया करणं हा तुमचा धर्म ना ? मग तो आतांच कुठं लोप पावला ?

समुद्र : कुठें ठेवायचं सांगा.

नंदा : या बाजूच्या खोलींत मंचक आहे, तिकडेच चलावं...

(खडावांचा आवाज) हं... इथं ठेवा. हें पाणी इथं ठेवते. खाली जाऊन मात्रा उगाळून घेऊन येते.

(क्षणभर शांतता)

समुद्र : (थकलेल्या रुद्ध स्वरांत) भगवन्ता, मला मार्ग दाखव. मला मार्ग दाखव. (कण्हण्याचा आवाज) ही स्त्री तर कण्हूं लागली. काय हवंय हिला. उपासिके काय हवंय तुला ?

अनुराधा : (क्षीण आवाज) मला... पा... णी...

समुद्र : हं. हें घे पाणी. पहा पहा समुद्रा, हिचे नाजुक ओठ पाणी पिण्यासाठीं विलग झाले आहेत बघ. द्याव एक घोटभर पाणी हिच्या मुखांत. तुझे हात कां कांपताहेत ? पाहिलंस, पाणी समजून तिनें तुझं बोटच आपल्या लहानग्या ओष्ठद्वयानें धरून ठेवलें.

अनुराधा : पाणी...

समुद्रा : नाहीं इथं मला क्षणभरहि थांबतां येणार नाहीं. हिच्या एका ओझरत्या स्पर्शांत माझं सर्वांग जाळून टाकण्याचं सामर्थ्य आहे.

अनुराधा : पाणी...पा...णी...

समुद्र : (हताशपणें) नाहीं. सुंदरी तुझ्या मुखांत घोटभर पाणी घालण्याचं सुद्धां सामर्थ्य माझ्यापाशीं नाहीं (स्तब्धता)...समुद्रा ऊठ तहानलेल्याची तहान भागविण्यासाठींच ना तूं हा मार्ग आचरलास ? मग असं घाबरून कां तूं स्वतःवर विजय मिळविणार आहेस ? ऊठ. समुद्रा उठ (दोन पावलं खडावांचा आवाज) अरे, ही तर उठूं पहात आहे. किती निर्दय मी. पाण्यासाठीं बिचारीचा जीव तडफडतो आहे. उपासिके थांब, तुझा तोल जाईल. बघ. ही तर माझ्याच बाहुपाशांत पडली...

(पार्श्वसंगीत)

हिची फुलासारखी कोमल काया...छे छे, उपासिके पाणी हवंय ना ? सुंदरी ऊठ, पाणी घे.

अनुराधा : कुठं आहे मी ?

समुद्र : घाबरू नकोस सुंदरी. तूं माझ्याच पाशीं आहेस. तुला आतां बरं वाटतं कां ? डोळे उघडून पहा बरं. इथं, हं असं...

अनुराधा : हे काय महाराज ? असे अविचलित नजरेनें काय माझ्याकडे पाहातां ?

समुद्र : सुंदरी, तुझं सौंदर्य अंगप्रत्यंगांतून फुलून उठलं आहे. पाहूं दे असंच अनिमिष नेत्रानं मला पाहूं दे (क्षणभरानें) सुंदरी हें पाणी पी. तुझी सखी आतांच येईल बघ मात्रा घेऊन.

अनुराधा : (लाघवी स्वर) हें जीवन मिळाल्यावर आतां मात्रा कशाला ? (नंदेचा आवाज–येऊं का मी आंत) ये नंदे, आंत ये.

नंदा : हं, ही तुझी मात्रा. आणि हें स्वामीजींचें ताट.

अनुराधा : हें बघ सखे. मात्रेचा आतां उपयोग नाहीं. ताट या आसनासमोर ठेव.

नंदा : (मिष्कीलपणें) बरं आहे बाई जाते तर मी.

अनुराधा : महाराजांनी इथं बसावं गडे. जेवायचं नाहीं कां ?

समुद्र : सुंदरी, तुझं सौंदर्य पाहून मी तृप्त झालोंय, आणि हें पहा, आज तीन दिवसाची उपाशी तू, तूंच जेवून घे पाहूं.

अनुराधा : इश्श, मी नाहीं गडे आपण जेवल्याशिवाय जेवणार.

समुद्र : (हंसून) अस्सं; हं आतां तोंड उघड पाहूं. हं खा बघूं मुकाट्यानं.

अनुराधा : इश्श, हें काय (क्षणभर स्तब्धता) खरंच नाथ, आपण दिलेल्या घासानें मी अगदीं धन्य धन्य झालें (लडिवाळपणें) नाथ...

समुद्र : बोल, प्रिये बोल. तुझे मंजुळ शब्द ऐकायला माझे कान आतुर झाले आहेत.

अनुराधा : नाथ, समोर पाहिलंत काय आहे तें ?

समुद्र : ओ-हो... मृदुंग, तुला ठाऊक आहे प्रिये, मृदुंग हें माझं अत्यंत लाडकं वाद्य (गंभीर होत) आज कित्येक वर्षांनीं मी पहात आहे. हं... (शांतता)

अनुराधाः (आतुरतेनें) हें काय ? तुम्ही तर नुसतें गोंजारत बसलां. मृदुंग वाजवा कीं.

समुद्रः मृदुंगला नुपूरांची जोड लागते म्हटलं सुंदरी.

अनुराधाः (आनंदानें) एवढंच ना. मीं तयार आहे. होऊं द्या सुरूं. (मृदुंगावर थाप–नुपूरांचा झंकार) अनुराधेचे शब्द हळूंहळूं स्पष्ट होत आहेत...)

अनुराधाः नाथ, अशीच साथ मला जीवनभर द्याल कां ?...सोडून द्या हें वैरागी जीवन. लाखों मोलाचं आयुष्य असं भणंग भिकाऱ्यासारखं दवडूं नका...तुम्ही तरुण आहांत. मीहि तरुण आहे...मी रूपवती आहे...तुम्ही माझे अन् तुमची मी...मी तुमची, अन् तुम्ही माझे... हीं व्रत वैकल्यं आतांच कशाला ? ही कठोर तपश्चर्या आजच कशाला ? ...ये...सुखाचा आस्वाद घे...मग उद्यां दोघे म्हातारे झालो कीं, काठी टेकीत टेकीत आपण आश्रमांत जाऊन दीक्षा घेऊं. सर्वसंगपरित्याग करूं. पण आज नको...तारुण्य आज आहे तर उद्यां नाहीं...तारुण्य आज आहे, तर उद्यां नाहीं...तारुण्य...

(मृदुंग थांबतो...नुपूरांचा झंकार वेगानें चालूच)

समुद्र : काय म्हणालीस ? 'तारुण्य आज आहे, तर उद्यां नाहीं.' तारुण्य आज आहे तर उद्यां नाहीं...तारुण्य आज आहे तर उद्यां नाहीं, उपासिके...पहा. पहा तुझे काळेभोर रेशमासारखे मऊ मऊ केस तागासारखे राठ आणि रखरखीत झाले आहेत. तुझे बोलके, टपोरे डोळे पाषाणासारखे निस्तेज आणि प्रेतासारखे निःसत्व नि भयानक भासूं लागले आहेत. तुझी लोण्यासारखी मृदू आणि सतेज अंगकांती...तारुण्यानें मुसमुसलेली काया, तर त्वचा, स्नायु, अन् हाडांची एके ठिकाणीं बांधलेली मोटच जणूं, नाहीं नाहीं, मला हें बघवत नाहीं.

अनुराधा : (आपल्याच नादांत) तूं उद्यां म्हातारा होशील आणि मीहि होईन. तारुण्य आज आहे तर उद्यां नाहीं...आज आहे तर...

समुद्र : बस्स, बंद कर. उपासिके बंद कर. तुझे स्वर माझे कानाचे पडदे फाडून हृदयावर जाऊन आदळत आहेत. माझा अंतरात्मा हेलावून सोडीत आहेत. बंद कर (क्षणभर शांतता) (शांत होत) उपासिके, खरं आहे.तारुण्य आज आहे तर उद्यां नाहीं, सर्व जग अनित्य आहे, दुःखमय आहे. भगवान म्हणतातचः—सब्बे संखारा अनिच्चा, सब्बे संखारा दुक्खा... सब्बे संखारा अनत्ता... (खडावांचा आवाज. नृत्य चालूच. भिक्षू घोषवाक्ये बोलत बाहेर पडतो) सब्बे संखारा अनिच्चा, सब्बे संखारा दुक्खा. सब्बे संखारा अनत्ता......

बौद्धधर्म की पुण्यविभूति

(लेखक—प्रोफेसर शिवसहाव पाठक "शिव")

गतवर्ष भगवान बुद्ध की द्विसहस्र पंचशती जयंती के अवसर पर विश्वव्यापी समारोह मनाया गया है। विशेषतः भारतवर्ष तथा एशिया खण्ड के विभिन्न देशोंमें कोटि कोटि मनुष्योंद्वारा श्रद्धाञ्जलि निवेदन की गई है। यह प्रत्यक्ष है कि तथागत भगवान बुद्ध की अमृतवाणी, देशकाल से परे सर्व व्यापी मंगल जनक आदि कल्याण, मध्य कल्याण तथा अन्त कल्याण सिद्ध होती है। भगवान बुद्ध की वाणीमें वर्तमान जगत के लिये महान सन्देश पाया जाता है।

वर्तमान संसार के संक्रमण काल में, जो घात प्रतिघात संघर्ष पाया जाता है, उनका निदान बुद्ध धर्म तत्वज्ञान है। तथागत की अमर भूमिका उसकी वाणी में, महान जीवन दर्शन निहित है। उनकी भावना महान मैत्री, करूणा, मुदिता तथा उपेक्षा भावना में, जो शाश्वत सत्य पाया जाता है, वह मानवता का पोषक उपेक्षणीय पलायनवाद नहीं है।

वर्तमान प्रजातंत्र के युग में जो सेवा और त्याग का महत्व स्वीकार किया जाता है, यह बौद्ध धर्म की महान सम्पदा है। समस्त संसार सचराचर प्राणीमात्र के प्रति अनुकम्पावश मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा भावना महान विभूति है, जिसकी प्रजातंत्र के युग में बड़ी आवश्यकता है। यह भावना किसी न किसी रूप में, सभी धर्मों में पाई जाती है, जिसका मूल श्रोत पतंजलि का योग दर्शन है।

आज बौद्धधर्म की सत्य, अहिंसा, त्याग तथा सेवा की भावना की प्रतिध्वनि सर्वत्र गूंज रही है। सेवा भावना को लक्ष्यकर महर्षि भर्तृहरिनें अपने नीतिशतक में कहा है,—

"सेवा धर्मः परम गहनो; योगिनामप्यगम्यः"

इस सेवा के मूल में ब्रह्मविहार की भावना पाई जाती है, जिसमें मैत्री और करुणा की भावना प्रधान है।

यही करूणा की भावना महर्षि वाल्मीकि की महान रचना रामायण का मूल श्रोत है, जिससे प्रभावित हो उनकी काव्य प्रतिभा प्रकट हुई, शरविद्ध क्रौञ्चके विन्हल आर्तस्वर को श्रवण कर उनके मुख से अचानक निकल पड़ा,—

"मां निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वती समाः।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥"

कवि भवभूतीने इस करुण रस के सम्बन्ध में कहा है,—

"एको रसः करूण एव निमित्तभेदात्।
भिन्नाः पृथक पृथक इव आचरते विवर्तान् ॥"

कवि मैथिली शरण गुप्त ने साकेत काव्य में उर्मिला के चरित्र चित्रण में सेवा भाव और करूणा का आधार लिया है। यह साकेत अवलोकन कर जाना जा सकता है। यह काव्य भी रामायण का एक प्रकरण है।

पतंजलि के योग दर्शन के अतिरिक्त, उपनिषद तथा उपनिषद्-कालीन साहित्य में चतुर्विध ब्रह्मविहार की उज्वल भावना है, जो आध्यात्मिक क्षेत्र में साधना का अवलम्बन और जीवन्मुक्ति का मूलाधार है।

भगवान बुद्धने साधना पूर्ण होने पर करूणावश सद्धर्मका उपदेश दिया था। उन्होंने दुखिया जगत को दुखसे मुक्तिका मार्गदर्शन किया, जिस चार आर्यसत्यों के साथ अष्टांगमार्ग पाया जाता है, वह करुणा दया मैत्री अनुकम्पा भावना का परिणाम है। इसमें सेवा भावना की प्रधानता पाई जाती है।

संतपरम्परा में हम पाते हैं कि ऐसेही जीवन्मुक्त पुरुषोंने करूणावश धर्मोपदेश किया है। इन महापुरूषों में दिव्य चक्षु पाया जाता है, अज्ञानका आवरण नहीं। वे ही उपदेशक अधिकारी पुरूष हैं। वेही सच्चे गुरू और सेवा भावी करूणा प्रधान तारणहार हैं। यह प्राचीन परम्परा अखण्ड पाई जाती है।

यह सेवा भावना का संस्कार ऐसे लोगों मे पाया जाता है, जो संसारी होनेपर भी हृदयवान करूणा प्रधान होते हैं। जिनके हृदय में मानवता का बीज सेवाभावना के रूपमें अंकुरित होता है, वे सेवाभावको ही भक्ति मानते हैं।

महाकवि तुलसीदासने सायुज्य, सारूप्य, सालोंक्य और सामीप्य के बदले सेवा भाव और भक्ति को महत्व प्रदान किया है,—

सिया राम मय सब जग जानी।
करहु प्रणाम जोरजुग पाणी॥
जिन जग जन सेवा मित माही।
तिन जग विच दुर्लभ कछु नाहीं॥

भगवान बुद्ध और संत तुलसी की सेवा भावना में केवल भावना का अन्तर है। संत तुलसी सियाराम मय संसार को जानकर, सबकी वन्दना सरते हैं और इस भावना के साथ उनका विश्वास है कि जिनके हृदय में नर नारायण की सेवा भावना पाई जाती है, उनके लिये संसार में कोई काम दुर्लभ कठीण नहीं हैं। जब कि भगवान बुद्ध "बहुजन हिताय बहुजन सुखाय" दुखिया जगत को धर्मोपदेश करते हैं। यह भक्ति और ज्ञान की मर्यादा हैं।

हिन्दी का भक्ति साहित्य इसी सेवा भावना का भण्डार है, जो हम सूर, तुलसी, कबीर, जायसी, रसखान, धनानन्द आदि महाकवियों के काव्य में पाते हैं।

भक्ति प्रधान वैष्णव साहित्य में संसार को भगवानकी लीला मान कर भक्ति को साकार स्वरूप प्रदान किया गया है। यह भक्ति ज्ञान और वैराग्य से श्रेष्ठ मानी गई है। ऐसे भक्त जरा और मृत्युसे परे चिरंजीव जीवन मुक्त माने गये हैं, जिनका विस्तृत विवेचन है।

बौद्ध योगियों के आध्यात्मिक जीवन में करुणा का महत्वपूर्ण स्थान है। प्रत्येक बुद्धयान में तत्वज्ञान के लिये दुःख दर्शन की करूणा भावना प्रधान है। महायान करुणाप्रधान होने से, बुद्ध को दुखी जगत का तारणहार मानता है। समता और करुणा दोनों लोकोत्तर अनिमित्त मानी गयी है। करुणाप्रधान कभी किसी सत्वजीव को निराश नहीं करते, "सत्वा नाभस्ति नास्तीति न चैव सविकल्पकम्।" (अनङ्ग वज्र)

वार्तिकसारमें धर्मकीर्ति ने करूणा को ही बुद्धभगवान की साधना का साधन माना है, जो करुणा अभ्यास से सम्पन्न होती है,—

"दुःखाद दुःख हेतुश्च समुद्धरणा कामता करूण!"

दया दुख का ज्ञान पूर्वसंस्कारानुसार होता है।

प्रत्येक बुद्ध सेवा और करुणा का प्रतीक है, वह विग्रह की पर्वाह न कर भूतदया करुणावश तारणहार बनता है। तथागत बुद्ध का यह बहुजन हिताय सुखाय परमार्थ अत्यन्त उपयोगी सिद्ध हुआ है। दुखी जगत के लिये अमोघ रामबाण है।

दीन दुखी अभावग्रस्त पीडित जगत का करुणामय निदान बौद्धधर्म है। जिसमें मानवता का पूर्ण विकाश हुआ है। मानवता वाद का आदर्श चित्र भगवान बुद्ध का चरित्र है। वर्तमान जगत को मानवता की प्रतिष्ठा के लिये बुद्धदर्शन समानता पूर्वक आजतक संसार का मार्गदर्शन करता आया है। "सत्यं 'शिवं' सुन्दरम्," का समन्वय तथागत बुद्ध का चित्र, चरित्र, और उपदेश है।

संत कबीर दास का तत्वज्ञान

(लेखक— श्री. रामकृष्णानुज " सुगत " काशी।)

* संत कबीरके सम्बन्ध में विभिन्न विद्वानों और लेखकोंने अपनी अपनी अक्कल लड़ाई है और जिससे यह कहना कठिन हो जाता है कि क्या अधिकृत माना जाय। कहा जाता है कि कबीर साहेब के पिता जुलाहा थे। इनका नाम नीरू था। जब नीरू अपनी नव विवाहता पत्नी का गौना लेकर घर वापस आरहा था, उसे मार्ग में काशीस्थित लहर ताज्ञ तालाब के किनारे एक नवजात शिशु पडा मिला और वे उसे उठाकर लाये और उसकी नव विवाहिता पत्नीने, यह घटस्फोट न कर अपने मातृहृदयका परिचय दिया। अनेक दन्त कथाओं में यह भी एक कथा है।

संत कबीरदास का अधिकृत परिचय नाभादासकृत " भक्तमाल " में पाया जाता है। कबीरदास के सम्बन्ध में पं. अयोध्यासिंह उपाध्याय की "कबीरचनावलि" महत्व पूर्ण कृति है तथा कितनेही आधुनिक विद्वानों की जल्पनायें कल्पनायें विवादास्पद हैं। कितनेही विद्वानोंकी राय है कि इनके पिता उन योगभ्रष्ट योगियोंकी परम्परामें हैं, जो गृहस्थ बनकर सपरिश्रम उपजीविका कमाते थे, हिन्दुओंके द्वारा तिरस्कृत होनेसे मुसलमान हो गये। यह पंथ अब भी पाया जाता है, जो जोगी कहलाते हैं। इन जोगियोंमें मुसलमान फकीर भी पाये जाते हैं। जिन्हें " साईं " कहा जाता है और जो हिन्दू मुसलमानों की वस्तीमें धर्मनीति दान ज्ञान के दोहे और दीन ईमान का नारा लगाते हैं और पूजे माने जाते हैं।

इनकी तुलना हम बंगाल के " बाऊल " नामी सहजियापन्थी परिव्राजक भिक्षुक मण्डली से कर सकते हैं। कविवर रवीन्द्रनाथ ठाकुर ने " बाउल " गानपर विपुल प्रकाश डाला है। यह सहजिया सम्प्रदाय बुद्ध धर्म का सहजीवन है। बुद्धधर्म के तत्वज्ञानका परिचय बंगाली बुद्ध दोहा और गान है। जिसकी रक्षा बंगभाषा भाषी बंगालियों ने की है और जहाँ आज भी बुद्धजन पाये जाते हैं। सरहपा ब्राह्मण भिक्षु लगभग सातवीं आठवी सदी में, बुद्धधर्मी राजा धर्मपालके समकालीन थे। इन्होंने वज्रयानपर कितनेही ग्रन्थ लिखे हैं। हिन्दीका एक विद्वान वियोगी लेखक बंगालियोंका दावा अस्वीकारकर, हिन्दीके इतिहासका प्रारम्भिक लेखक व कवि मानकर, संतकी भाषाके सम्बध में लिखा है, कि "डॉ. बी. भट्टाचार्यने इसे बंगालका पूर्वरूप सिद्ध करनेकी असफल चेष्टा की है।"

इस तरह हिंदी काव्यधाराके कवियोंमें सरहपाका समावेश कर, हिंदीका इतिहास आठवीं सदी माना गया। यह श्री राहुलजीका दावा है।

सरहपाके पदोंकी भाषामें सहजयानका बड़ा विवेचन पाया जाता है और यह तात्कालीन धार्मिक, सामाजिक, राजकीय परिस्थितिका चित्रपट है। जिनमें ब्राह्मणोंके यज्ञ यागकी निंदा, नानाचार मंत्र देवताको निरर्थक कहकर, भोगमें निर्वाण प्रवृत्ति मार्ग आदि कहा गया है। सरहपा के शब्दोंमें,—

" सरहैगहन गुहिरमगकहिया "

यह गहिरगँभीरा सभी हिंदी कवियोंमें पाया जाता है। इसमें कायाका महत्व माना गया है और मनोविकारमेंसे बचनेकी बात कही गई है। इसमें सहज संयम पाया जाता है। यह सहजिया तत्वज्ञान संत सहजोबाई, दयाबाई, मीरा बाई तथा कबीर सरीके संतोंके पदोंमें मिलता है। मीराके एक पदमें, "मीराके प्रभु गहिर गंभीरा" पाया जाता है, यही सहजयानका स्वरूप है। भाषा के संत कवियोंमें एक ऐसी परम्परा पाई जाती है, जो गृहस्थाश्रम में, जीवनमुक्तिकी भावना पाते थे। यह सम्प्रदाय का स्वरूप है, यह हम नाथपंथी योगियों की परम्परासे जान सकते हैं।

वर्तमान विवेचन का उद्देश्य यह है कि सम्भवतः कबीर साहेब के माता पिता नव मुसलिम हिन्दू थे, जिससे बचपन से ही कबीर साहेब को पुरान और कुरान के तत्वज्ञान का सहज परिचय प्राप्त हुआ था। इसके सिवा काशी ज्ञान की पुरी मानी गई है, यहां के लोग तत्वज्ञानी पाये जाते हैं, निरक्षर भी वेदान्त की चर्चा कर सकता है। इससे कबीर साहेब भले ही पढ़े लिखे हों या न हो, उनमें तत्वज्ञान था। यही उन्होंने स्वामी रामानन्दको अपना गुरू बनाया था। गुरू के प्रति श्रद्धा भावनासे पद बनायें है। कबीर साहबने अपने सम्बन्धमें स्वयं लिखा है,—

मसि कागद छुयौं नहीं, कलम गही नहि हाथ।

अपने अनुभवके सम्बन्ध में आपने बड़े रंगमें कहा है,—

लिखा पढी की है नहीं, देखा देखी बात।
दुलहा दुलहिन मिलि गये, फीकी पड़ी बरात।
ज्ञानी युक्ति सुनाइयां, को सुनि करै विचार।
सूरदासकी स्त्री, कापर करे सिंगार॥
ज्ञानी भूले ज्ञान कथि, निकट रहा निजरूप।
बाहिर खोजै बापुरे, भीतर वस्तु अनूप॥
अज्ञानी को कहिये कहा, कहत कबीर लजाय।
अंधे आगे नाचते, कला अकारथ जाय॥

इन कतिपय अवतरणों में उनके तत्वज्ञान की भूमिका पाई जाती है। जिस तरह सरहपाके पदोंमें तात्कालीन धार्मिक सामाजिक परिस्थिति की टीका पाई जाती है, उसी तरह कबीर के पदोंमें विवेचन पाया जाता है। सरहपाकी तरह कबीर साहेब भी सहजमार्ग का विवेचन करते हैं। सरहपाका तत्वज्ञान प्रवृत्तिमें निवृत्ति याने भोगमें ज्ञान निर्वाण मानता है,

* प्रेशकः—प्रोफेसर वी. जी. राव.
हिन्दी स्वाध्यायमण्डल बम्बई नं. २१.

लेकिन कबीर निवृत्तिमें निर्वाण और संसारव्यवहार में जल कमल का आदर्श मानते हैं।

यह सहजयान उन दुर्बल त्यागियोंके लिये एक गुप्त साधन मार्ग था, जिससे मनकी वासना तृप्तमुक्त हो, निवृत्ति निर्वाण के प्रति प्रवृत्ति होती है। लेकिन यह साधनमार्ग दुरुपयोग होनेपर, वाममार्ग कहकर बदनाम किया गया। जिसका स्पष्टीकरण संत कबीर के पदोंमें पाया जाता है।

बुद्धधर्मकी अधोगति का यह काल था, इस वामाचार के कारण भगवान बुद्धके अखण्ड ब्रह्मचर्य परम्पराकी महान क्षति हुई। सरहपा सिद्धपुरुष थे, नालन्दाके आचार्य थे और एक बडे विद्वान के कथनानुसार स्वजाति स्त्री से नहीं, बल्कि किसी छोटी जातिकी स्त्री याने एक अब्राह्मणी से शादी रचाई थी, और गृहस्थ हो गये थे।

भगवान बुद्धने धर्म पदमें कहा है,—

यो निब्बथनो वनाधि मुत्तो।
वनमुत्तो वनमेव धावति॥
यो तं पुग्गल मेव पस्सथ।
मुत्तो वन्धनमेव धावति॥

अर्थात जो संसार रूपी वन जंगलसे निकल कर विजन वन में गया था, वह त्यागी पुनः संसार की ओर वापस भागता है, यह मनुष्य का विचित्र स्वभाव चरित्र है।

संत कबीरने भी वही बात अपने शब्दों में कही है,

मनके भोरे वन गये, वन तज वस्ती मांह।
कह कबीर क्या कीजिये, यह मन ठहरै नांह॥

लेकिन जिन संत पुरुषोंको भगवान बुद्धका मध्यम मार्ग पसन्द आया और जो तृष्णा को समझ गये, जिन लोगोंने मनोविकारोंको जान लिया, वे गृहस्थाश्रम में पंचशीलका पालन करते थे, यह संतपरम्परा आज भी पाई जाती है, जिनमें महाराष्ट्र का वारकरी सम्प्रदाय अनन्य है। कबीर साहेब मध्यम पथके अनुयाई है, इसका विवेचन अपनी साखी में किया है।

अब सरहपाके पवित्र तत्वज्ञान विचार और सरहपा के निर्वाण की पुष्टि में स्वयं कहता हैं,–

खाते पीते सुखसे रमिये।
आदि न अन्त न मध्य नहि, नहि भव नहि निर्वाण।
यहु सो परम महासुख, नहिं पर नहिं अप्पान॥
बुद्धि विनासै मन मरै, जहँ टूटै अभिमान।
सो माया मय परम फलु, तहि की बांधिय ध्यान॥

यह सहज संयम साधना लोकाचार के विरुद्ध थी, इसका विचार कर सरहपा को कहना पड़ा,—

पण्डित लोगो क्षमहुमोहि, एहुन कियहु विकल्प।
जो गुरुवचने मैं सुनेऊँ, तेहि किमि कहब सुगोप्य॥
घरहिन थाक न जाहु वन, जहँ तहँ मन परिज्ञान।
सुगम निरन्तर बोधि स्थिति, नहि भव नहि निर्वाण।

कबीर साहेबके तत्वज्ञान में तृष्णाका त्याग, काम,क्रोध,लोभ,मोह, द्वेष, मद मत्सर, अभिमान का त्याग, शीलका पालन, अन्तरज्ञान विवेक और जीवनसाधनाके लिये, मध्यम पथको अपनाया गया है। यह मध्यमार्ग महात्यागकी परम्परा में भी पाया जाता है, जो हम सांख्ययोग उपनिषद दर्शनोंमें पाते हैं। भगवानबुद्धका मध्यम पथ आदिकल्याण मध्यकल्याण और अन्तकल्याण कहा गया है। यही अखण्ड ब्रह्मचर्यकी प्रतिष्ठा है। इसीको अष्टाङ्गयोगमें जगतगुरू शंकराचार्य महाराजने अपनी साधनामें अपनाया है। इसलिये शंकराचार्य महाराजको "प्रच्छन्न बौद्ध" आस्तिक नास्तिक लोग कहते थे। शंकराचार्य भगवान बुद्धको "योगिनांचक्रवर्ती" कहते हैं। शंकर दिग्विजयकी कथा प्रक्षिप्त सी जान पडती है। इसके सिवा बुद्ध साहित्यमें स्वामी शंकराचार्य का कही विरोध नहीं पाया जाता, न उल्लेख पाया जाता है। तथापि कुमारिलभट्टका बौद्ध धर्म खण्डन प्रसिद्ध है। इनका आरोप है कि बौद्ध उपनिषद्र दर्शनके तत्वज्ञान को मानते हैं और स्वीकार करते हैं, लेकिन "कुपुत्र" की तरह पिताको पिता नहीं मानते।

कुमारिल भट्टने बुद्ध धर्म की दीक्षा ग्रहण कर, बौद्ध तत्वज्ञानका अभ्ययन, बौद्ध गुरूके पास किया था। पश्चात बौद्धधर्म त्याग कर वैदिक धर्मकी प्रतिष्ठा बढाई थी गुरुके प्रीति विश्वासघात को पाप मान, वह प्रायश्चित स्वरूप, शंकर स्वामी के निषेध करने पर भी, जीवित तूष अग्नि में जले थे। भगवान बुद्ध वादाविवादको महत्व न देते थे, अपने शिष्यश्रावकों से वादाविवाद से परे रहने की अपील अष्टकवर्ग सूत्र निपात में विस्तार के साथ की है। पश्चात वसुवन्धु, असंग, धर्मकीर्ति आदि विद्वानोंने बौद्ध न्यायकी प्रतिष्ठा कर, वादाविवादको महत्व दिया।

सेण्ट जेवियर कालेज के संत फादर हेरास का मत था कि संत साहित्य में उपनिषद दर्शन बौद्ध परम्पराके साथ पाया जाता है, जिनमें नाथ सम्प्रदाय, वारकरी सम्प्रदाय, सहजिया सम्प्रदाय, दसनामी साधू निर्वाणी, वैरागी, उदासी सभीका समावेश होता है। यह हिन्दी साहित्य की गवेषणा की वस्तु है, जिसकी परम्पराका विस्तार केवल पौर्वात्य प्रदेश चीन जापान कोरिया सुमात्रा ब्रह्म लंका ही नहीं, बल्कि बलख बुखारा, फारस बगदाद अरब मिश्र तुर्की आदि देशों में पतंजलिके योग शास्त्र और भगवान बुद्ध के महात्याग का तत्वज्ञान, सूफियोंके विचारोंमें भरा पडा है, जिसकी खोज संस्कृत पाली प्राकृतके प्रेमी योरोपीय विद्वानों ने की है। उसी तरह अरबी फारसी तुर्की साहित्य के विद्वान डा. निकोलसन डा. अलबरी आदिकी मूल्यवान गवेषणायें है। यह खेदका विषय है कि भारतवासी ऐसी कीमती निधि का मूल्य नहीं आंकते और वर्तमान हिन्दी लेखक इस त्याग मार्गको "पलायन वाद" कहते लज़्जित नहीं होते।

यह सहज मार्ग क्या है? भगवान बुद्धने कहा है, जो पद मैंने पाया है, वह त्याग तपस्या ज्ञान ध्यान का फल नहीं हैं, शिष्योंको तृष्णा त्याग करना चाहिये। केवल तृष्णा त्याग के कारण मैं अलौकिक आनन्द पाता हूँ, जो संसारी जनों के लिये कठिंण दुर्लभ है।

संत कबीर दास ने अपनी साधना और चरित्र, अपनी वाणी में प्रकट किया है। अन्यान्य संतोंकी तरह वह तृष्णा का त्याग, काम, कामना का त्याग, मनोविकारों का नाश, शील सदाचार परोपकार का उपदेश देते हैं।

जिस सहज मार्ग का ऊपर विवेचन किया गया है, वह मध्यमार्ग कबीर साहेब के वचनोंमें पाया जाता है,—

सहज सहज सब कोई कहै, सहज न चीन्हैं कोय ।
जा सहजै साहिब मिले, सहज कहावै सोय ॥
सहज सहज सब कोई कहै, सहज न चीन्हैं कोय ।
पांचो राखै पसरतो, सहज कहावै सोय ॥
सहज सहज सब कोय कहै, सहज न चीन्हैं कोय !
सहजै सहजै सब मया, मन इन्द्री का नास ।
निहकामी सो मन मिला, कटी करम की फाँस ॥
काहे को कलपत फिरै, दुखी होत बेकाम ।
सहजै सहजै होयगा, जो कुछ रचिया राम ॥
सुमिरन मारग सहजका, सतगुरू दिया बताय ।
साँस साँस सुमिरण करूँ, इक दिन मिलसी आय ॥
अजया सुमिरन घटविषै, दीन्हा सिरजन हार ।
ताही सो मन लगि रहा, कहै कबीर विचार ॥
माला फेरत जुग गया, मिटा न मनका फेर ।
करका मनका छाड़ि दे, मनका माला फेर ॥

इस अजपा जपका विवेचन बौद्ध निकाय राहुलोवाद सूत्र में पाया जाता है, जिसे "आनापान स्मृति" कहा गया है। संत साहित्यमें अजपाजप को सर्वोपरि माना है। स्वामी भगवताचार्य कहते हैं,—

सर्वत्र प्राणिनां देहे, जपो भवति सर्वदा ॥

कबीर साहेब की रचना "कबीर साखी" के कितने ही पदोंके पढ़नेसे भगवान बुद्ध के धर्मतत्व की भावना सामने आती है। इसके कितनेही पद और परिच्छेद परस्पर मिलते हैं। यह कबीर साखी ८४ सिद्धों या चौरासी आसन की स्मृति में ८४ प्रकरणों में है। जिसका प्रसंगोचित उल्लेख अनुचित न होगा।

भगवान बुद्धने धर्मपद का श्रीगणेश मन को पकड कर किया है। उपनिषद और दर्शनोंके ऋषिमुनि मन का महत्व जानते थे, इसका सांख्य योग में बडा विवेचन पाया जाता है। संत साहित्य में मनोविकारों को दूर करने के लिये मन वचन कर्म की शुद्धि विवेक की कसौटी है। मनुष्य मनोविकार का एक बण्डल है। इस मन के महत्व को बतलाने के लिये, धर्मपद की प्ररम्भिक दो गाथाओं में बौद्ध धर्मका रहस्य पाया जाता है,–

"मनोपुवङ्गमा धम्मा मनो सेठ्ठा मनोमया,—"

अर्थात मनही सब कुछ है, जैसा मन होगा, वैसाही होगा। बुरा मन होगा तो बुरा होगा। अच्छा मन होगा तो अच्छा होगा। इसी मन में बुद्धधर्मका तत्वज्ञान निहित है। जिस मनके सम्बंधमें धर्मपदकी काव्य कला धर्मोपदेशके साथ अत्यन्त मधुर है, जिस शैलीको कबीरसाहेब ने अपनाया है। मनके संबंधमें कबीरसाहेब कहते हैं,—

कबीर मन गयंद है, आकुंस देदे राखु ।
विषकी बेली परिहरौ, अमृतका फल चाखु ॥

इस तरह धर्मपदमें काव्यकी जो शैली पाई जाति है, उसकी छाया हम केवल कबीर साहेबकी वाणीमें ही नहीं, बल्कि अन्यान्य संत कवियोंकी रचनामें पाते हैं। धर्मपदकी शैलीपर कितनेही संत कवियोंने लिखा है। कबीर साहेबने मन विवेक विचार शील सदाचार पर जो बचन कहे है, उनमें तृष्णा और मनको मूल माना है। वे उपनिषद और दर्शनोंके विरोधी नहीं हैं। आप कहते हैं,—

गुरूको पूजै गुरूमुखी, बा तो पूजै साध ।
षट्दर्शन जो पूजहीं, ताका मता अगाध ॥

अतएव हम केवल कबीर साहेब के तत्वज्ञान पर विचार करैं। वह अपनी कबीरं साखी में, "बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय, आत्ममोक्ष-जगद्धिताय" कहते हैं,—

जीव दया चित धारि के, साखी कहैं कबीर ।
भव सागर के जीव को, आनि लगावै तीर ॥
अन्तर याहि विचारिया, साखी कही कबीर ।
भव सागर के जीव हैं, सुनिके लागैं तीर ॥
साखी आंखी ज्ञान की, समझ देख मन माहिं ।
बिन साखी संसार के, झगड़ा घूटत नाहिं ॥

इस साखी में आत्मानुभव पर आपने जोर दिया है।

मोह सलिल की धार में, वहि गये गहिर गंभीर" यह पद ध्यान देने योग्य है। संतकबीर कहते हैं,—

कामी क्रोधी लालची, इनसे भक्ति न होय ।
भक्ति करै कोई सूरमा, जाति वरन कुल खोय ॥
बहतेको बहजानदो, मत पकड़ावै ठौर ।
समझाया समझै नहीं देय धका दो औरं ॥

आप आगे यहभी कहते हैं,—

बहते को मत बहन दो, कर गहि लेवहुं ठौर ।
कह्यो सुन्यों मानै नहीं, शब्द कहै दुई और ॥
पढना लिखना चातुरी, यह तो बात सहल्ल
काम दहन मन वस करन, गगन चढन मुश्कल्ल ॥
नाम भजो मन वस करो, यही बात है तंत ।
काहेको पढ़पचि मुऔ, कोटि ग्यान गरंथ ॥
हियहीरा की कोठरी, बारबार मत खोल ।
हीरा मुखते ना कहै, लाख हमारा मोल ।
काम क्रोध तृष्णा तजै, तजै मान अपमान ।
सदगुरू दाया जाहि पर, जम सर मरदै मान ॥
गुरू मुख शब्द प्रतीतकर, हर्ष शोक तज मान ।
दया क्षमा सत सील राहि, अमर लोक को जान ॥
पढ़ा लिखा सीखा सभी, मिटी न संशय सूल ।
कहै कबीर कासों कहूं, यह सब दुख का मूल ॥
फूटी आंख विवेक की, लखै न संत असंत ।
जाके संग दस वीस हैं, ताको नाम महंत ॥
एक शब्द में सब कहा, सबही अर्थ विचार ।
भजिये निशिदिन रामको, तजिये विषय विकार ॥
भानुस सोई जानिये, जाहि विवेक विचार ।
जाहि विवेक विचार नहिं, सो नर ढोर गमार ॥
तीर तुपक से जो लड़े, सो तो सूर न होय ।
माया तज भक्ति करै, साधु कहावै सोय ॥

मनके महत्व को समझाने के लिये कबीर साहेब कहते हैं,—

एकहि धाधे सब सधै, सब साधे सब जाय ।
जो तू सींचै मूल को फूलै फलै अधाय ।

मद तो बहुतक मांतिका, ताहि न जाने कोय।
तन मद, मन मद, जातिमद, माया मद मुत्र लोय॥
विष्यामद और गुणहि मद, राजमद्द, उनमद्द।
इतने मद को रद करै, सब पावै अनहद्द॥
जौन चाल संसार की, तौन साधु की नाह।
कमल पत्र हैं साधजन, बसै जगत के माह॥
कबीर कमलन जल वसै, जल विच रहे असंग।
साधु जन तैसे रहै, सुनि सतगुरू परसंग॥
अंतःकरनहि मन मही, मनहि मनोरथ माहि।
उपजत उपजत जानिये, विनसत जानै नाहि॥
अकथ कथा यह मनहि की, कहै कबीर समुझाय।
जो याको समझा परै, ताको काल न खाय॥
यहतो गति है अटपटी, सटपट लखै न कोय।
जो मनकी खटपट मिटै, चटपट दर्शन होय॥
सीलवंत सब सों बड़ा सब रत्नोंकी खान।
तीन लोकको संपदा, रही शीलमें आन॥
ज्ञानी ध्यानी संयमी, दाता सूर अनेक।
जपिया तपिया बहुत हैं, शीलवन्त कोई एक॥
चाह गई चिंता गई, मनुवा वे परवाह,
जिसको कछू न चाहिये, वे साहनपति शाह॥

कबीर साहेबने साधुके जो लक्षण बताये है, वह नीचेके दोहे से जाना जा सकता है,—

सांचबरोबर तप नहीं, झूठ बरोबर पाप।
जाके हृदय सांच है, ताके हृदय आप॥
जाति न पूछो साधु की, पूंछ लीजिये ज्ञान।
मोल करो तरवारका, पड़ा रहन दो म्यान॥

साधुसंग का महत्व इन दाहों में पाया जाता है,—

षट विकार यह देहके, तिनको चित्त न लाय।
शोकमोह प्यासहि क्षुधा, जरा मृत्यु नसि जाय॥
कपटकुटिलता छाड़िके, सबसो मित्रहि भाव।
कृपावान समज्ञानव्रत, वैर भाव नहिं काव॥
कपटकुटिलता दुर्बचन, त्यागी सबसों हेत।
कृपावन्त आशारहित, गुरूभक्ति सिष देत।
रविको तेज घटै नहीं, जो घन जुरै घमंड।
साधुवचन पलटै नहीं, पलटि जाय ब्रह्माण्ड॥
आशा तज माया तजै, मोह तजै मदमान।
हरष शोक निन्दा तजै, कहै कबिर संत जान॥
साधु सोई सराहिये, कनक कामिनी त्याग।
और कछू इच्छा नहीं, निशदिन रह अनुराग॥
यह कलियुग आयो अबै, साधु न मानै कोय।
कामी, क्रोधी, मसखरा, तिनकी पूजा होय॥
साधु सोई सराहिये, पांचौ राखै चूर।
जिनके पांचौ बस नहीं, तिनते साहिब्र दूर॥

• • •

World Religion Supplement :

Shri Ramkrishna Paramahansa Dev :

[**Shri H. V. Pataskar, Governor of Madhya Pradesh,** paid his tribute on the occasion of the anniversary of the KALPATARU Utsava in Calcutta on 1st January 1958. We are grateful to His Excellency for sparing that speech to the Dharmachakra.

—Editor]

I feel I am discharging a debt and performing a sacred duty by remaining present here today when your Mandal is celebrating the 21st anniversary of the Kalpataru Utsav in honour of Shri Ramkrishna Paramhansa Dev.

Ramkrishna Paramhansa Dev appeared at a time when our ancient culture needed revival. That was a time when with the impact of what may be called a highly materialised culture our people had become suddenly dazzled, and those who belonged to a different culture and tradition had sway over the affairs in our country.

Bharat Varsha had always been a land where there was complete toleration in the matter of religious beliefs or forms of worship. Religion was always regarded as the means to attain good of man. The root meaning of the word Dharma itself is धारयते अनेन इति धर्मः

Religion is that by which society is sustained and society included all men – the whole humanity – not any particular class or group on the basis of any distinction between man and man. This was Dharma in India and real Dharma must always remain so. There were the Jains, the Buddhists, the followers of Shankaracharya and various other forms of faiths flourishing side by side in our country. But they were always guided by one supreme ideal of attaining the individual as well as the corporate salvation of man. Take, for example Buddhism. At one time it was followed by almost the whole of the population in our country. At another time Jainism had a larger following than today. At some other time, the preachings of Shankaracharya had a larger following. But all these had one common objective and that was the attainment of salvation of man and the good of humanity as a whole. In fact they were never the means of creating hostility between man and man on the ground of his faith or belief. Whatever changes in rules of conduct had been made were made with the object of making adjustments to suit the conditions of changing human society for the attainment of its common objective. We had no wars or conflicts in the name of this faith or that faith. Buddhism, the dominant faith of India at one time, received a set back several centuries later in this country but it still continues to be the faith in many other countries of almost one-third of humanity. It is again being revived in our country in certain parts. What happens is that like every other thing in this universe, the law of creation applies to these different faiths also. They have their periods of उत्पत्ति, स्थिती and लय i. e., creation, stability and decline. However, the underlying basis consists always of the same eternal principles of love and service. All religions are based on these two principles of love amongst men and service to humanity. Material factors, however, are always changing and they affect the course of all these faiths and deviate people's minds from the true objective of whatever faith they may be following. No religion has ever preached hatred of man by man, but there had been in history times when men waged wars in the name of religion. Particularly there was a period in human history all over the world when religious faiths had become so distorted that men in violation of the true principles of those religions perpetrated many acts against humanity in the name of those religions. During those times, India, though it had the most ancient and sacred culture of toleration and respect for all faiths, could not escape the effects of the prevailing world atmosphere in that period. Man had been striving through ages not only for material advancement but also for spiritual advancement leading to the ultimate salvation of soul or the human spirit which amounts to the same thing as the realisation of God by whatever name called. In one sense India had been the greatest sufferer during this time not so much because of its loss of material prosperity but because of the loss suffered by our country in the spiritual sphere. In the beginning of the 19th century it looked as if all our civilization and culture developed through ages was fast disappearing, but there was lingering faith in the assurance given to man in that Divine Song, Bhagavadgita—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥

(Arjuna, whenever there is decline of righteousness, and unrighteousness is in the ascendant, then I body Myself forth).

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥

(For the protection of the virtuous, for the destruction of evil-doers, and for establishing Dharma (righteousness) on a firm footing, I am born from age to age).

In fulfilment of this divine promise, the Great Master Ramakrishna Paramahansa Dev made his appearance in our country. He was born in 1836 and continued with us in his bodily form till 1886. During this brief period of a life of 50 years, he revitalised the spiritual life in our country. That was a time when education imposed by a foreign power which was apathetic to the ancient history, tradition and culture of our people, had started on a course of perverting the minds of our people. They had begun to look down upon our heritage of learning and culture. It was Shri Ramakrishna who stopped this process of perversion. He was the embodiment of all the good that had been developed in our country through ages in the form of spiritual culture. By his preaching and action, many a person educated in the western manner began to admire and follow the teachings and path laid down by our sages. He disabused their minds of the wrong notions which they had imbibed about our culture and true religion dubbed by some ignorant and hostile people as barbarous, uncivilised and heathen.

In the words of that great French scholar and thinker, Romain Rolland—

"Ramakrishna was the consummation of two thousand years of spiritual life of three hundred million people, a great symphony composed of the thousand voices and the thousand faiths of mankind".

He preached the gospel of harmony of all faiths and expounded the twin principles of divine humanity and unity of all life. Love and service were the paths of attainment.

Swami Vivekanand was the chief disciple of Shri Ramakrishna Paramahansa and he carried forward the work of his Guru. He carried the message of Shri Ramakrishna Paramahansa to distant lands. He attended the Parliament of Religions at Chicago in 1893. He had not gone there as a delegate of any recognised religious organisation, but he went there because of an inner call which impelled him to represent before this forum of world religious orders the teachings of his Master. His speech before that Parliament unfolded before the select gathering of religious men from all over the world the spiritual treasure embodied in the teachings of our Rishis and Saints. He subsequently undertook a tour of the American Continent during which his speeches on the teachings of his Master were listened to with respect and devotion. After his return from the tour of the West, he started an association called Ramakrishna Mission Association after the name of his Guru in 1897 and we all know what good work this Association has been doing since then in our country as well as outside.

Real Hinduism is not a religion in the narrow sense of that term in which it has come to be understood now. It is not a religion in the sense of its being a single form of faith or worship. It denotes the synthesis of our culture developed through ages past. Besides it is not the culture of a single race or nation or a group of races or nations. It represents the culture of humanity as a whole. There can never be rationally any conflict between such a culture which came to be known as Hinduism and any religion.

Mere material or intellectual progress is not enough for man. Spiritual and moral progress is also necessary. The basis of spiritual progress is the recognition of the fact that humanity is one and this unity of man can be maintained only through love and service. This has been the preaching of all saints and leaders and founders of religions. Man has neglected this aspect of human life and for the moment has so developed the material and intellectual aspect of human life that that life itself now stands in danger of being wiped out with the advancement of science. By neglect of spiritual values man has succeeded in creating instruments of destruction which can easily annihilate man himself from this earth. Men in general shudder at this prospect and even those who have succeeded in creating these instruments of destruction now realise the gravity of consequences which will follow their use. All of them realise that if a war broke out, that will positively mean mutual destruction. It is the fear of the destructive forces invented by the intellect of man that has temporarily prevented the breaking out of a war of final destruction. What is the way out? There are endless negotiations and proposals for the limitation, if not total banning, of the manufacture of these instruments of human destruction. But they seem to make no real progress. Fear alone has temporarily put off the disaster, but the real solution can only come by realisation that in the common interest of humanity man must lay more emphasis on the development of the spiritual and moral aspect of human life, and that aspect is based, on divine humanity and unity of all life. We must create a new atmosphere of love and service between all men irrespective of any consideration of race, nationality or religion. Love and mutual trust, not fear and mutual distrust, can alone solve the question of maintaining peace and avoiding disaster in the world. This was the teaching of Ramakrishna Paramahansa and if the world returns to the way of life preached by him, humanity will not only be saved but will make earth an abode of men, who while reaping to the full the benefits of scientific and intellectual advance, will live in peace with each other and attain their ideal of happiness and contentment. Let us on this occasion pray that man will return to the way of sanity pointed out by the Great Master.

[A Letter from Captain Mulder of Holland]

Oegstgeest, March 31st 1958

Dear Professor Bhagwat,

Thank you ever so much for the regular sending of the Dharmachakra and for your lovely Xmas card which I received some time ago. How are you keeping and how are things developing in the new India that now rules her own destiny?

It is already quite some years ago that we last met and sometimes it takes me a real effort to see that it will be quite some time before we shall meet again for once one is settled in a country – like I am nowadays – it is not so easy to get out again and go travelling again, particularly if one has a family of five to keep and see through education. But one day I shall be able to take to the seas and roads again and visit my beloved eastern countries once more. Only do not ask me when; for that is not mine to say!

Holland seems to have quite a few Buddhists. I have very little contact with them for they all belong to Theravada Buddhism, which does not appeal to me so much. Last year we had a visit of the abbot of Sokoku-ji, Kyoto, Japan, who lectured to us on ZEN and gave us colourslides of his monastery. He and I had met on several occasions in Kyoto and it was a happy reunion in The Hague therefor! Also some organisations are now running the film.—"The Life of the Lord Buddha" which has been put at their disposal by the Legation of India together with music from Buddhist countries collected by the Exotic Music Society in Amsterdam. So you can see that the Jayanti has not passed unnoticed in this country. INDIA has done quite a bit on this occassion, my friend the professor of Buddhology in Leiden has been a guest of your Govt. at the celebrations at Delhi last year. Also the Indian Govt. published two books on the Buddha Jayanti, which are said to be quite good. The few copies that came to Holland were immediately sold out.

Please write to me sometimes and tell me about your health. Are you still teaching at St. X.'s? How is the Vihara doing and is the Society still growing in membership?

Accept my best wishes for your health and happiness.

your younger friend,
W. Z. Mulder

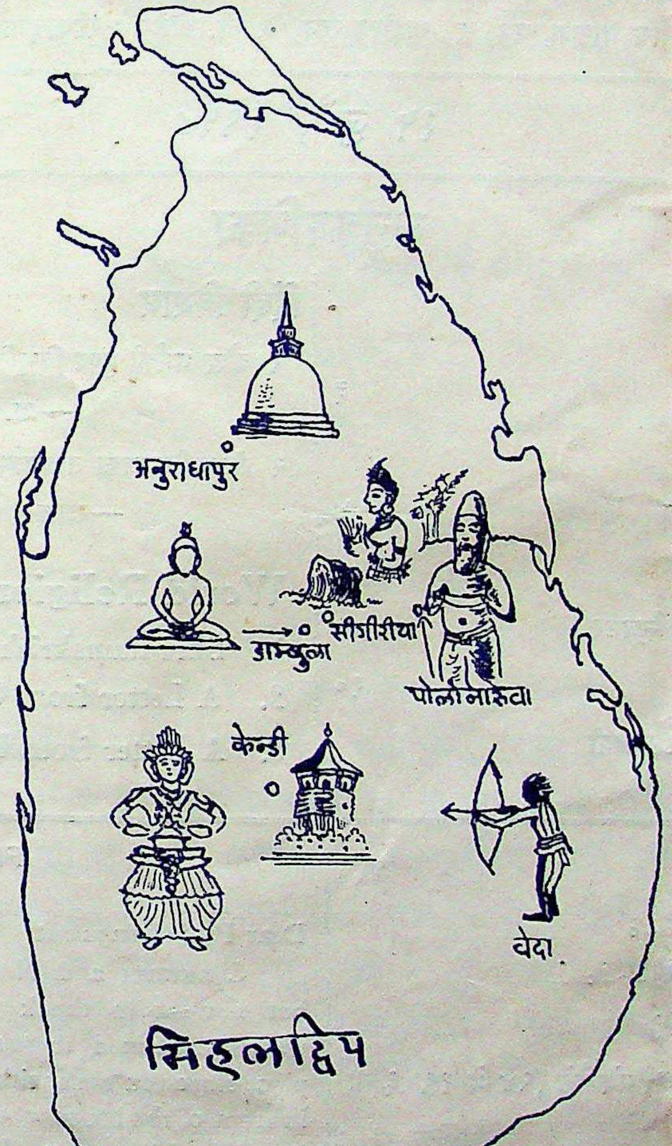
World
Religion
Supplement

वर्ष १० वें] [अंक १२ वा
जुलै १५, १९५८

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. X—12)
15th July 1958

This Block represents '**Lanka**'. 'Ravana's Lanka,' 'Vijaya's Lanka,' has been made famous by Ramayana and the Mahavamsa respectively. It is also designated as the Island of Gems—Ceylon has been the pride of Bharat and the meeting ground of the Indians and Singhalese—the Aryas and the Yakshas!

रत्नद्वीप म्हणजे रत्नें देणारें बेट. येथें जशीं खरीं रत्नें आहेत, तशीं नररत्नेंहि होऊन गेलीं—विजय, महेंद्र, संघमित्र, देवानं पियतिस्स, दुट्ठगामणी अभय; पराक्रम बाहू. त्यांनीं लंकेला (रत्नद्वीपाला) वैभव, भरभराट, शौर्य, धर्म, संस्कृति व कला यांचा लाभकरून दिला. भारत व सिलोन हे सांस्कृतिक बंधनांनीं बद्ध आहेत व म्हणून भारताला प्रीय आहेत ! लंकेची आजची परिस्थिति ही **प्रकृति** नव्हे !

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींचो मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष १० वें] १५ जुलै, १९५८ [अंक १२ वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५–०–०

२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७–०–०

३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे

बुद्धजयंती विशेषांक रु. १–७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

FROM TOKYO

Tokyo, Jan. 1, 1958

Dear Prof. Bhagawat,

Christmas and New-Year cards are not in my line but I want to thank you for yours and return the good wishes contained therein. Here great changes have taken place since you were with us. A hostel for 300 students stands in front of the house where you had your room, and between it and the Library our Law School was risen. I trust you are keeping well and remain.

Yours sincerely
Fr. J. Ross

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १९ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष १० वें] १५ जुलै १९५८ [अंक १२ वा

गुलाम कोण !

['बी' कवीची, पारतंत्र्यातील कविता आजच्या स्वातंत्र्याच्या काळांतहि लागूं पडत नाहीं काय ?]

"आपोआप घडेल इष्ट समयीं तें कार्य," हें बोलणें
आहे भ्रामक, युक्त काय सगळें काळावरी लोटणें !
भागीदार कृतींत मानव असे काला–निसर्गासवें,
आणा त्यास समीप एकवटुनी यत्नप्रयत्नोत्सवें ॥
"भावी भारत भाग्य सूचक महाचिन्हें दिसों लागतीं
तों तों तीव्र समाजशुद्धिकरितां जाणीव होते अती
ठेवूं कृत्रिम भेद कायम, कुणा अस्पृश्य मानूं जरी
स्वातंत्र्यास अपात्र आपण ठरूं, घेऊनि शापा शिरीं ॥
ते आहेत गुलाम ! दूर करिती जे रंजले गांजले
ते आहेत गुलाम ! जे निजजनद्रोहीं सदा रातले
ते आहेत गुलाम ! जे कचरती सोसावया सांकडीं
तैसा शाप–शिव्याहि सत्य कथनीं प्रीतीचिया
आवडी ! ॥

—"बी"—

संपादकीय

भारत गण राज्याचें उपाध्यक्ष डॉ. एस्. राधाकृष्णन् यांचीं कित्येक भाषणें उत्स्फूर्त, विचार-परिफुल्ल, मनाला विचार करावयास लावणारीं व म्हणून मोहून टाकणारीं अशीं असतात. लहानपणीं कॉलेजांत आम्ही विद्यार्थी असतांना त्यांनीं फर्ग्यूसन कॉलेजच्या अँफीथिएटरांत बरोबरच ४५ मिनिटें भाषण केलें. त्यांची मुद्देसूद मांडणी, उत्तम इंग्रजी भाषा, कृत्रिमतेचा अभाव व संथ वाहणारा वक्तृत्वप्रवाह, त्यांची शान्त व स्थिर भासणारी मूर्ति वगैरेनीं त्यावेळीं त्यांच्या भाषणानें फार मोठा परिणाम झाला. त्यांचीं भाषणें, व ग्रंथ हीं मुख्यतः तत्वज्ञान व जीवन-मीमांसा यावर केलेलीं असल्यामुळें त्यांचें महत्त्व प्रासंगिक नसून चिरकालीन असतें. 'अरुणोदय संगीत नाट्य मंडळीचें' विजय वाडा येथें मागील महिन्यांत झालेलें संमेलन प्रसंगीं अध्यक्ष स्थानावरून त्यांनीं जें भाषण केलें तें विचारार्ह आहे. जगांतील ज्या मोठमोठ्या कलाकृति आज उपलब्ध आहेत त्या सर्व वर्ण्यविषयांशी पूर्ण तादात्म ऊर्फ समाधि लागल्याविना झालेल्या नाहींत, असा त्यांच्या भाषणाचा मुख्य मुद्दा होता. सविकल्प व निर्विकल्प समाधि असले शब्दप्रयोग आपण वारंवार करतों. तात्यासाहेब केळकरांनीं वाङ्मयाची व्याख्या करितांना "सविकल्प समाधि" हा शब्द वापरला आहे. उपाध्यक्ष म्हणाले–कितीहि मोठे, विद्वान् किंवा उच्चस्थानापन्न गृहस्थ प्लॅटफार्मावर भाषणें करोंत, पण त्यांच्या भाषणांनी आपल्या देशाच्या उन्नतीस मदत होणार नाहीं. प्रत्येक माणसाला कांहीं तरी नियतकार्य करावयाचें असतें व भगवान् कृष्णाना जरी लोक ईश्वर मानतात, तरी त्यांनांसुद्धां तें कर्तव्य करावें लागलेंच. निव्वळ देवाची पूजाकरणारा तोच परमेश्वराचा भक्त म्हणतां येणार नाहीं. पण त्याबरोबर आपण मनुष्य प्राणी म्हणून आपलं वैयक्तिक कर्तव्य केल्या शिवाय त्याला तरणोपाय नाहीं. शिक्षण ही जगांतील अत्यन्त महत्वाची गोष्ट आहे तुम्ही कितीहि मोठी धरणें बांधा, नागार्जुनी कोंडासारखें पाणी सांठवा, नवीन नवीन यंत्रें बनवा; पण जर तुम्हाला मानवी प्राण्याच्या गुणांमध्यें इष्ट तो फरक करवितां येणार नाहीं, तर त्या राष्ट्रीय योजनांचा कांहीं उपयोग नाहीं. आज रशिया किंवा अमेरिका काय करून राहिलीं आहेत. ? तिकडे दृष्टिक्षेप करा. त्यांच्या शास्त्रीय प्रगतींत कोणती उणीव आहे ? त्यांनीं कृत्रिम चंद्र अन्तराळांत सोडले आहेत. अणुशक्तीला विविध स्वरूपांत कार्याला जुंपली आहे; व दैनंदिन गरजा भागविल्या आहेत. पण ते सर्व लोक आज भीतिग्रस्त जगांत वावरत आहेत व उद्यां काय होणार आहे, याची त्यांना जाणीव नाहीं. जर आपण आपली झालेली शास्त्रीय प्रगति योग्य मार्गानें चालू ठेवली तर जगाच्या अन्नाचा प्रश्न सहज सुटेल. धंदेशिक्षण आणि विज्ञान यांतील प्रगतीचें रूपान्तर मानवी प्रजेच्या हितार्थ करण्याची इच्छा दर्शविली तर आमच्या सुधारणेला दुसरी जोड राहणार नाहीं. आणि इतकें करूनहि आपण स्वयंपूर्ण होऊं काय ? नाहीं. माणसाच्या स्वभावामध्यें एक प्रकारचा हतभागीपणा करंटेपणा, व हट्टीपणा आहे. जीवनाच्या उपमानापासून च्युति झाली असून बेशिस्तपणा सर्वत्र नंगानाच घालीत आहे ! जगांतील सुधारलेल्या राष्ट्रांत एकमेकाविषयीचें वैर व भीति हीं दिसून येतात ! जर मानवाचा धर्म व मन संपूर्णतया बदलावयाचें असेल तर शिस्तवारपणा व शिक्षण यांची जाणीव मनांत बिंबवली पाहिजे. आमच्या घरांत जर आम्हीं पंचशीलें पाळूं शकलों नाहीं तर बाहेरच्या जगाला त्यांचे पाठ देण्यांत काय स्वारस्य आहे ? अंतरराष्ट्रीय नीतीचें पुस्तक भगवान बुद्धानीं लिहिलें नाहीं. त्यांनीं फक्त पांच शीलें पाळावयास सांगितलीं. जीवनाचा सर्व नूर बदलला पाहिजे. आपण प्रत्येकांत विसृजनशक्तीचा अंकुर आहे; पण आमच्यांतील **स्वार्थबुद्धि** सदैव खेळती आहे, म्हणून आज समाजसेवेची वृत्ति आमच्यांत नाहीं, सार्वजनिक नीतिमत्ता खालावली आहे व सर्वत्र डांवपेच व उलाढाली बोकाळल्या आहेत. जर लोकांनीं हीच परिस्थिति कायम ठेवली; तर भविष्यकाळीं आत्मनाश निश्चित आहे." डॉ. राधाकृष्णन् यांनीं आजच्या परिस्थितीची जी कठोर चिकित्सा केली ती वाचून प्रत्येक विचारी माणसाचे डोळे उघडले पाहिजेत. स्वातंत्र्याचीं ११ वर्षें भोगून आम्ही काय मिळविलें ? अजून विचार करा, शुद्धीवर या व विनाश टाळा, असाच सरळ उपदेश डॉ राधाकृष्णांनीं केला आहे. विचारी माणसाचें अन्तरंग पिळवटून टाकणारी ही परिस्थिति आहे ! भारत दुर्दैवी कीं सुदैवी !

× × ×

जून महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यापासून मुंबईवर वरुण राजानें वाजवीपेक्षां ज्यास्त मेहेरनजर फेंकली आहे व ती अद्यापहि कमी झाली नाहीं. जून महिन्यांत एकंदर ३३·९६ इंच पाऊस झाल्याची नोंद आहे. ३१ वर्षांत जून महिन्यांत एवढा पाऊस पडला नव्हता ! अझूनहि पावसाचा जोर कमी झाला नाहीं. २४ जूनला मुसळधार पाऊस पडत असताना मुंब्रा व दिवा या स्टेशनच्या दरम्यान एक वीज गाडी सिग्नलची वाट पहात होती. तोंच त्याच रूळावरून कल्याणकडे भरवेगांत जाणारी दुसरी वीजगाडी पहिलीवर आदळली ! मागच्या वीजगाडीचा तरुण ड्रायव्हर श्याम आपटे जागच्या जागी ठार होऊन त्याचे तुकडे झाले ! ४ इसम ठार झाले. ३३ जखमी झाले. अशा अपघाताच्यां नांदीत पावसाळा सुरू होऊन रत्नागिरी, कुलाबा, उंबरगांव, डहाणू, ठाणें, येथें अजूनहि तो थैमान घालीत आहे. गाड्यांची खोटी, रूळावरून पाणी, लोकांचे हाल व पाण्यातून चालणें वगैरे गोष्टी नेहमींच्याच होऊन बसल्या आहेत ! मुंबईला जो पाऊस कोसळत आहे, त्याचीच एक पुरवणी म्हणून पायधुणी भागांत काल (९ जुलै) एक इमारत कोसळली व आणखीहि ५ इमारती पडल्या ! दोन लोक ठार व ३ जखमी झाले ! मुंबईतील पावसाळयांची दुःखें कमीं कशी करतां येतील,

हा मोठा प्रश्न सरकार व नगरपालिका यांनी सोडवावयाचा आहे. मुंबईची वस्ती अफाटपणें वाढत आहे, व जागा अपुरी झाली आहे. त्यामुळें गरीब जनतेनें किती हाल अपेष्टा सोसावयाच्या, त्याला कांहींतरी परिमिति पाहिजे. यांतच लोकांची संपाची धामधूम व तज्जन्य सर्व प्रकार ! अशावेळीं असें वाटावयास लागते कीं, निसर्ग हा माणसांवर सूड घेत आहे कीं काय ? त्याला कारणें कोणतीं ? निसर्गाच्या सुव्यवस्थेंत माणसानें प्रकाण्ड बिघाड करण्याचा अवास्तव प्रयत्न चालविला. त्यामुळें निसर्गाचा कोप पृथ्वीवर थैमान घालून माणसाच्या अहंभावाला उत्तर देत आहे ! माणूस, निसर्ग, व मानसिक सृष्टि यांचे संवादन झाल्याविना सृष्टीची विसकटलेली घडी बसणार नाहीं ! पण हें घडून येणार कसं ? भविष्य काळावरच दृष्टि दिली पाहिजे.

× × ×

हंगेरीचे भूतपूर्व प्रधान मंत्री **इम्रे नागी** यांना, त्यांचे बरोबरच्या कांहीं सहकाऱ्यांसह फांशी देऊन हंगेरीच्या साम्यवादी राज्यकर्त्यांनीं लोकशाही व मानवीमूल्यें यांना पायाखालीं तुडविलें आहे. या हत्याकांडाचा निषेध सर्व जगांत सर्व पक्षांनीं व सर्व देशांनीं असंदिग्ध भाषेंत केला आहे. " Cougress for Cultural Freedom " या संस्थेनें या बाबतींत विश्वसनीय हस्तपत्रकें काढून या अंधारांतील कृत्यावर विदारक प्रकाश टाकला आहे. या हस्तपत्रकांत प्रथम इम्रेनागी व त्याचा सेनाधिपति यांना फांशी देण्यांत आलें. तो वृत्तान्त संपूर्णतया दिला आहे. नंतर "इम्रेचें इतिहासांतील स्थान " हा उतारा दिला आहे. त्यांतील शेवटचें वाक्य असें आहे :—

"He has shown himself a brave and honest man and a true patriot, unusual qualities in a leading Communist. He will have his place in the history of his own country and of Europe."

राजकारण हा " धर्मचक्रा " चा प्रान्त नाहीं. पण नैतिक मूल्यांच्या दृष्टीनें राजकारणाचें मूल्यमापन करणें, ही गोष्ट त्याच्या कक्षेंत येऊं शकते. साम्यवादी राष्ट्रांबद्दल अगोदरच लोकांच्या मनांत विपरीत भाव आहे, ही गोष्ट लपवून ठेवण्यांत हंशील नाहीं. साम्यवादी लोकांची विचारसरणी व तिचें ध्येय याबद्दल पुष्कळांच्या मनांत आदर आहे; पण त्यांचें मार्ग व ते वापरीत असलेलीं साधनें हीं सुधारलेल्या राष्ट्रांना—मानवी जीवनाची उदात्तता व त्याची भव्यता पटणाऱ्या सर्वांना—मान्य नाहींत. वैयक्तिक स्वातंत्र्य व वैयक्तिक विचार करण्याची मुभा हीं मानवास मिळालीच पाहिजे. लोकशाही राष्ट्रें व समाजसत्तावादाचा पाठपुरावा करणाऱ्या राष्ट्रांत या अमानुष कृत्यानें शिसारी उत्पन्न होऊन धक्का बसला आहे. इम्रे नागीची फांशी कितपत नैतिक मूल्यांच्या दण्डकानें समर्थनीय आहे, हा महत्वाचा प्रश्न आहे. सोविएट रशिया संबंधी कुठें हळूहळू या देशांत एक प्रकारची आपुलकी वाटावयास लागली होती. भारताचे पंत प्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू हे रशियांत जाऊन यशस्वी दौरा करून आल्यापासून व बुल्गानिन यांनीं भारताला भेट दिल्यापासून भारत व रशिया हे **सांस्कृतिक दृष्ट्या** जवळ येण्याचा प्रयत्न करूं लागले आहेत. आमची शिष्टमंडळें व कलावंत रशियांत जाऊन तेथील जनतेची मैत्री संपादन करीत आहेत. पण मागील वर्षांची हंगेरींतील घटना व आज इम्रे नागीचा वध या योगानें सोविएत यूनियनशी वागतांना भारत " सावध " पणानें वागून राहील !

अर्थात खरें काय व खोटें काय हें ओळखणें शक्य नाहीं. पण Stephen Spender या लेखकांचीं खालील वाक्यें उद्बोधक वाटतात:—

"In the very difficult times in which we live, we have to be grateful to every one who tells or who points to us the Truth. And for this reason besides feeling the horror of the death of Imre Nagy and his colleagues, and the horror of our refusal or inability to save them, we also have to thank them. **They have shed a very bright light indeed on the minds of the rulers of the Neo.-Stalinist regimes.**"

आमच्या भारतीय तत्वज्ञानाप्रमाणें आत्मा स्वतंत्र व अमर आहे. इम्रे नागी यांचा पंच भौतिक देह गेला असेल; पण त्याचा आत्मा व त्यानें दाखविलेलें मानव्याचें उज्ज्वल स्वरूप हीं अविस्मरणीय राहतील. नैतिक दृष्टया हें मूल्यमापन सम्यक् ठरेल !

× × ×

शनिवार, ५ जुलै रोजीं " महापौरांच्या स्वातंत्र्य वीर सावरकर अमृत महोत्सव समिती " च्या विद्यमानें एक प्रकट सभा कावसजी जहांगिर हॉलमध्यें सायंकाळीं भरली होती. त्यावेळीं श्री. मिरजकर महापौर हे अध्यक्षस्थानीं होते. त्यावेळीं स्वातंत्र्यवीरांना रु. ११, १११ ची थैली अर्पण करण्यांत आली. तेथें त्यांनीं केलेलें भाषण फारच मननीय आहे. ससैनिकीकरणाचें ध्रूपद गाळून राष्ट्रांतील लोकांनीं काय करावयास पाहिजे, हें त्यांनीं आपल्या भाषणांत सांगितलें. ते म्हणाले—आपण माझा 'वीर' म्हणून जो सत्कार केलांत, त्या प्रसंगानें मला स्पार्टन लोकांची आठवण होते. एका स्पार्टन वीरानें आपल्या मरणसमयीं असें लिहून ठेवलें होतं कीं, " माझ्यापेक्षां जास्त योग्य देशभक्त हा देश खात्रीनें उत्पन्न करील. " माझें मन हि त्याच विचारानें धांवत आहे. स्वातंत्र्याच्या युद्धाचे कामीं माझ्या पिढींतील लोकांनी आपला वाटा उचलला होता. वर्तमान व भविष्यकाळांतील तरुण पुरुष व स्त्रियांनीं आमच्याकडून स्फूर्तीची अपेक्षा करू नये. त्यांनीं आम्हाला आज एवढें आश्वासान द्यावें कीं, आज जें स्वातंत्र आम्हीं मोठ्या श्रमानें मिळविलें आहे, तें राखून संघटित करण्याचें कामीं कोणताहि प्रयत्न केल्याविना आम्हीं राहणार नाहीं. व भारताला जगांतील 'पहिल्या दर्जाचें राष्ट्र' म्हणून बनऊन दाखूं. एवढें आश्वासन जरी आज आम्हांस त्यांचेकडून मिळालें तरी आमच्या श्रमाचें भरपूर सार्थक झालें असें मी समजेन.' भारत सरकार देशाचें संरक्षणासाठीं भरभक्कम सशस्त्र दल तयार करण्यांत यशस्वी झालें नाहीं, याबद्दल त्यांनीं खेद व्यक्त केला. तरुणपिढीनें सैन्यांत प्रवेश करून देशाच्या संरक्षणास मदत करावी, असा त्यांनीं तरुणांना उपदेश केला. बॅ. सावरकर यांनीं आपल्या ७५ वर्षांच्या अनुभवानें केलेलें निदान बरोबर आहे. तरुणपिढी कार्यक्षम व कर्तव्यदक्ष झाल्याविना देशाचें भवितव्य उज्वल होणार नाहीं. त्याबरोबरच दुसऱ्याच्या शिकवणीची अपेक्षा न करितां आत्मोद्धार करून घेतला पाहिजे. "उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानं अवसीदयेत्" देशाचें मोठेपण तरुण पिढीवर अवलंबून आहे. राष्ट्राच्या प्रगतीची नौका या शिडांनींच पुढें आक्रमण करीत असतें. राष्ट्रासाठीं त्याग, सर्व राष्ट्र समता, बंधुभाव, जीवनशुद्धि व त्याग करण्याची तयारी दाखवली तर सावरकरांची आशा सफल होईल! आम्हीं अशी प्रार्थना करतों कीं, ते आपली आशा सफल झाली, हें पाहण्यास निकोप राहोत !

× × ×

'श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघानें' श्रीतुकाराम महाराजांच्या जीवनाकडे व जीवन कार्याकडे पाहण्याचा निराळा दृष्टिकोन स्वीकारल्यापासून सांप्रदायिकतेला बराच पायबंध बसला आहे. श्री तुकाराम महाराजाचें जीवन कार्य म्हणजे विश्वधर्मीच्या तत्त्वांची शिकवण देणें हें होय. त्यांचें साक्षात्कार शास्त्र म्हणजे सर्वधर्मांतील सर्व संतांच्या साक्षात्कारशास्त्राचें दालन उघडण्याची गुरुकिल्ली होय, ही आमची निष्ठा दिवसेंदिवस अभिमत होत चालली आहे. "महाराष्ट्र"च्या मे च्या अंकांत "साधुसंताची शिकवण" याशीर्षकाखाली एक लेख आला आहे. त्यांतील आरंभीचें चित्र उद्बोधक आहे. त्यांत तुकाराम, रामदास याबरोबर येशूखिस्त व गौतमबुद्धही गोंवला आहे. ही अभिनव घटना आहे. याशिवाय सांप्रदायिकतेवर आघात करणारी दुसरी घटना म्हणजे श्री. वा. सी. बेंद्रे यांचें तुकोबांच्या संबंधाचें संशोधन होय. "तुकाराम महाराज यांचे संत सांगाति" ह्या आपल्या ग्रंथांत त्यांची ऐतिहासिक दृष्टि व शास्त्रशुद्ध चिकित्सा करण्याचा संकल्प अभिनिवेशानें दिसून येतो. सांप्रदायांत शिरलेल्या खुळचट दंतकथा, अश्रद्धेय निष्ठा वगैरे वर प्रहारकरण्यासाठींच हें संशोधन आहे कीं काय, असें वाटतें. श्रीतुकाराम महाराजांच्या जीवनावर जर खराखुरा व यथार्थ प्रकाश पडावयाचा असेल, तर आम्हीं वारंवार म्हटल्याप्रमाणें "सन्तजीवन विकास शास्त्र" हें दालन उघडलें जाऊन त्यांत सर्वधर्मीय संतांच्या जीवनाचें सम्यक् विश्लेषण होऊन त्यापासून या शास्त्रांतील सामान्य सिद्धांत व बिनचूक नियमनें हीं शोधून काढलीं पाहिजेत. या साठीं या सर्वधर्मीय सन्तांचें संपूर्ण व अद्यावत् वाङ्मय येथें एकत्रित झालें पाहिजे. असें व्यापक ग्रंथालय प्रस्थापित झालें पाहिजे. व हाच उद्देश श्रीतुकाराम विश्वविद्यालयाचा आहे. अशा उद्देशाच्या सिद्धीसाठीं मदतकरणें हें प्रत्येक उदार संतप्रेमी सज्जनांचें कर्तव्यच ठरतें! कल्पना प्रथम कोणाची? हा प्रश्न गौण आहे!

× × ×

भारत स्वतंत्र झाल्यामुळें आतां आपल्या समाजाच्या सर्व थरांची संपूर्ण माहिती आपण मिळविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आज पर्यंत आम्ही फक्त "पांढरपेशा" वर्गाकडेच आकृष्ट होत होतो. पण ज्यांना "उपेक्षित" "अवहेलित" "परित्यक्त", अशा विशेषणांनीं संबोधत होतों त्या समाजांतील माणसेंहि आमच्या सारखींच आहेत. त्यांनाहि जीवन कर्तव्य आहे, व त्यांची उत्तम समीक्षा करून त्यांच्या उन्नतीसाठीं व त्यांना उच्च पातळीवर आणण्यास काय करता येईल, हाही विचार आम्हीं सर्वांनीं करण्याची वेळ आतां आली आहे. या दृष्टीनें "सोलापूर समाचार" मध्यें "वडार समाजाचा परिचय" हा एक फार वाचनीय लेख प्रसिद्ध झाला आहे. ते लोक अनादि कालपासून भारतांत रहाणारे असून ते शिवोपासक आहेत असें समजतें. पूर्वी या लोकांनीं राज्यहि केलें. बालनागम्मा या बंदीवान् राणीच्या पुत्रानें, जादूगारास ठार करून आईची सुटका केली व तो एक सर्व श्रेष्ट राजा झाला! नागम्मा देवी बनली व तिची लोक पूजा करूं लागले. त्यांची संस्कृति पुढें लुप्त होऊन ते परागन्दा झाले, कंगाल बनले, गावोगांव भटकूं लागले, व्यसनाधीन झाले. खाणकाम, घडईकाम, व पाथरवट असलीं कामें ते आज करीत आहेत. हे काबाडकष्ट करणारे पण प्रकृतीनें निकोप आहेत. त्यांच्यात शीलसंवर्धनाची काळजी घेतली जाते. पुरुष व स्त्री यांचें सहजीवन आज दिसत असले, तरी त्यांच्यांत स्त्री-पावित्र्य व पातिव्रत्य उच्च प्रकारचें आहे. त्यांच्यांत पुष्कळ पतिव्रता होऊन गेल्या. त्यांच्या मागासलेल्या जीवनाची सुधारणा करण्यासाठी त्यांच्यांतील कांहीं सूज्ञ व पुढारी लोक पुढें येत असून त्यांनीं 'भजनी मंडळें' स्थापन केलीं आहेत. ज्ञानार्जनाचें कार्य सुरू केले आहे. इ. स. १९२० मध्यें 'वडार सभा संस्था' निर्माण झाली. पंढरपुरास त्यांची वाडी जाते. तेथें त्यांनीं एक मठ स्थापन केला आहे व्यायामशाळा स्थापून शरीराचें बल वाढविण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. हा वडार समाज उन्नत होऊन एकसंधी झाला. म्हणजे तो राष्ट्राला भूषणभूत होईल. सरकारनें अशा जमातीना त्याची जाणीव करून दिली पाहिजे. उदा०— साताऱ्यांतील जलमंदीरांतील देवांची मूर्ति चोरणारे हें "बावरी" कोण? त्याचाहि समाजशास्त्रीनें एकाकाळीं वजनदार असला पाहिजे. समाज सेवक व समाजशास्त्रज्ञ यांनीं ह्या समाजांना मानवांत आणून त्यांना माणसाचें स्थान कसें प्राप्त होईल असे प्रयत्न जर चालविले तर राष्ट्रांतील ही उपेक्षित प्रजा राष्ट्राला उपकारक व राष्ट्राच्या भरभराटींत भाग घेणारी अशी ठरेल. या दृष्टीनेंच आम्हीं वडार समाज संबंधीच्या या लेखाचें स्वागत करतों.

× × ×

पूज्य विनोबांची पदयात्रा आतां मराठवाड्यांतून सुरू असून ती खानदेशांत जाणार. मागील अंकांत त्यांचीं विचारपुष्पें आम्हीं वाचकांना सादर केलीं आहेत. पण त्यांचीं वाचा इतकी सरस सरस वाक्यें उच्चारतें कीं, त्यांनां 'बोलवितां धणी वेगळाची' असेंच वाटूं लागतें. नांदेड येथील त्यांचें मुक्कामांत एका प्राध्यापकानीं त्यांना असा प्रश्न विचारला कीं, शान्ति आणि सैनिक हे दोन शब्द परस्पर विरोधी आहेत; तेंव्हां त्यांनां एकत्र कसें आणावें? "विनोबाचें उत्तर संपूर्णतया दिल्यावाचून आमच्यानें राहवत नाहीं. विनोबाजी म्हणाले—" हे जे परस्परविरोधी शब्द आहेत त्यांनां एकत्र आणणें हाच आपला धर्म आहे. 'त्यक्तेन भुंजीथाः' यांत त्याग आणि भोग हे अगदीं परस्परविरोधी शब्द आहेत. त्यांना एकत्र आणायचे हाच परमार्थ आहे. विष्णूचें वर्णन 'शांताकारं भुजगशयनम्' सर्पाच्या बिछान्यावर निजला असून शांत, असें केलें आहे. चारी बाजूंनीं निर्भयता करून, दारावर पहारेकरी ठेऊन, मऊ बिछान्यावर शांत झोंपण्यांत खरी शांति नाहीं. शेषाच्या बिछान्यावर निजूनहि शान्त राहण्यांत खरी शान्ति आहे. तशी शांति-सैनिकांत असली पाहिजे. वेदामध्यें म्हटलें आहे कीं, 'जे एकत्र येतात व एका बंधनानें भारले जातात त्यांची सेना बनते,' याप्रमाणें एकत्र येऊन काम करण्याचा गुण शांतिसैनिकांत हवा आहे. आणखी एक मुद्दा असा कीं, सेना ही आक्रमक असते. तुम्ही माझ्यावर प्रेम कराल तर मीहि तुमच्यावर करीन, यांत विशेष काय आहे? हें तर जनावरांत देखील असतें. पण समोर द्वेष दिसत असतांना त्यांच्यावर प्रेमाचा हल्ला केला तरच तें खरें प्रेम होईल. मंबाजीनें तुकारामाला दंडुकी घेऊन मारलें. त्या रात्रीं तुकाराम मंबाजीकडे गेला व म्हणाला, 'हातांत दंडुका घेऊन मारण्यानें तुमचा हात दुखावला असेल; मी हात चेपून देऊं का?'—मलाहि हा अनुभव आहे. हातांत कुदळ घेऊन लांकडे फोडतांना फक्त लांकडेच फोडलीं जात नाहींत, तर हाताचीं सालडीं पण निघतात. म्हणून तुकारामाला वाटलें कीं, मंबाजीची इच्छा फक्त मला मारण्याचीच होती; स्वतःच्या हाताला तकलीफ देण्याची नव्हती. तरीहि पण मारतांना ती झाली. म्हणून तुकाराम हात चेपायला गेला. हें प्रेमाचें आक्रमण आहे. आम्ही अजून असें आक्रमण करीत नाहीं.

"लहानपणीं आई मला म्हणायची, 'विन्या तूं सारखा गडबड करत असतोस. तो शेजारचा मुलगा पहा कसा निमूटपणें बसलेला असतो.

कुणाच्या अध्यांत नाहीं कीं मध्यांत नाहीं. ' मी आईला म्हटलें कीं, मेलेला माणूसहि तसाच असतो. कुणाच्या अध्यांत नाहीं कीं मध्यांत नाहीं. आम्ही शेजाऱ्याच्या घरावर दगड मारत नाहीं. एवढीच आमच्यांत शांती असते. पण शांतिसेनेनें अशांतीवर आक्रमण केलें पाहिजे. आज तर अशांतीचेंच आक्रमण चाललें आहे. म्हणून आतां प्रेमाचें द्वेषावर आक्रमण झालें पाहिजे. "

× × ×

हा जुलै १९५८ चा " धर्मचक्रा "चा अंक वाचकाचे हातांत पडला कीं, " धर्मचक्रा"ची **दहा वर्षें** पुरीं होतील. अंगीकृत कार्य येथपर्यंत आल्याचें समाधान संपादकाला मिळेल. त्याशिवाय वाचकांनाहि आपण एक वर्ष अविरतपणें दर महिन्याला भेट देऊं शकलों, ही कर्तव्यपूर्ति व तिनें उत्पन्न केलेला आनंद, हाहि और आहे. मागील वर्षीं ज्या मनाच्या अवस्थेंत तीन महिन्यांचा जोड अंक काढण्याची आपत्ति संपादकावर गुदरली, ती आपत्ती यावर्षी तरी टळली, हीहि सर्वांची कृपा होय. यावर्षी जें वाङ्मय आम्ही वाचकांना वाचावयाला दिलें त्यांत खात्रीनें उच्च विचारसरणी आहे. जर अशा उच्चविचारसरणीचे वाङ्मय वाचण्याच्या मनाच्या अवस्थेंत महाराष्ट्र असेल, तर त्याला खात्रीनें " धर्मचक्र " प्रगत होत आहे, हें आढळून येईल. धर्मचक्र बंद पडूं नये, ही इच्छा अंशतः तरी सफल व्हावी, असें वातावरण आज खास आहे. धर्मचक्राचें वाचनीयमूल्य आम्हीं ठरविण्यापेक्षां मुंबई विभागाच्या " क्यूरेटर ऑफ लायब्ररीज " या अधिकाऱ्यानें तें करून हें मासिक सर्व ग्रंथालयांतून घेतलें जावें अशी शिफारस केली आहे, ह्याबद्दल आम्ही त्याचे आभारी आहोंत. शाळा, कॉलेजें व जिल्हा व तालुका वाचनालयांत जर धर्मचक्राचा प्रवेश झाला, तर ती विचारसरणी प्रसृत होण्यास खात्रीनें मदत होईल, वाचनालयांच्या सांपत्तिक स्थितीची आम्हाला जाणीव आहे;म्हणूनच निम्या वर्गणींत हें मासिक त्यांनां कसं देतां येईल याबद्दलची योजना आम्ही आंखीत आहोंत; जर ती सफल झाली तर नवीन वर्षापासून सर्व वाचनालयांतून धर्मचक्राचा प्रवेश होईल, अशी उमेद आहे. धर्मचक्र हें सांप्रदायनिरपेक्ष आहे, विशिष्टपंथीय नाहीं; त्याची विचारसरणी एकदेशीय नाहीं. म्हणूनच त्याला विषम परिस्थितीला तोंड देणें भाग पडतें. पण आमची भूमिका जगाला पटावयास लागली आहे व त्याच विचारसरणीनें जगाचें पाऊल पडत आहे. विकृति ही तात्पुरती अवस्था आहे. ती आज तरी विद्यमान असली तरी ती चिरकालीन नाहीं. मानवजातीची अविभाज्यता, सत्य व अहिंसेची प्रचळ शक्ति, व मानवजीवनांत नैतिक मूल्यांचें सार्वभौमत्व हीं धर्मनिष्ठांचीं ध्येयसूत्रें आहेत; किंवा संताचा मार्ग धर्मचक्रानें चोखाळला आहे. विश्वसंत हेच जगाचें उपकारकर्ते व निरपेक्ष सेवक आहेत, ही त्याची श्रद्धा आहे. जात, वर्ण, भाषा, संप्रदाय यांना मागें टाकून सार्वत्रिक व सर्व संग्राहक भूमिका मिळविणें व भारताच्या नवीन मिळविलेल्या स्वातंत्र्यास याच साधनानीं पुष्ट करणें, हीच त्याची आकांक्षा व तीव्र इच्छा. ' सत्य संकल्पाचा दाता भगवान् ' हें त्रिवार सत्य आहे. पण तें पटण्यास अवधि लागेल. तोंपर्यंत थांबलें पाहिजे. शेवटीं ज्यांच्या सहानुभूतीनें, प्रेमानें, सदिच्छेनें व आशीर्वादानें धर्मचक्रानें ही यात्रा आक्रमिली, त्यांच्याच प्रेमानें, सदिच्छेनें व आशीर्वादानी पुढील यात्रा चालविण्यास धर्मचक्र समर्थ होवों, अशी आशा प्रदर्शित करून पुन्हां एकवार सर्वांचे आभार मानून त्वांना धन्यवाद देतों. भारताचे सर्वांगीण कल्याण व्हावें, हीच प्रार्थना ! सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् !"

• • •

रत्नद्वीपाची कीर्तिगाथा

लेखिकाः—कुमारी कीर्तिदा. य. कॉन्ट्रॅक्टर, अंधेरी

आजचें सिलोन हें फार प्राचीन-काळीं, भारताचाच एक भाग होता, असें जर आज कोणाला सांगितलें तर खरें देखील वाटणार नाहीं. परंतु कांहीं विशिष्ट वनस्पतींच्या साम्यावरून आतां ही गोष्ट सिद्ध झाली आहे. त्याचप्रमाणें दक्षिण भारतांतील मूळ रहिवासी टोडा आणि सिलोनमधील वेद्दा या दोन जमातींतील साम्यावरूनही एकत्वाच्या कल्पनेस अधिक पुष्टी मिळते.

रामायण-कालीं प्रसिद्ध असलेली लंका हेंच आजचें सिंहलद्वीप. सिंहली लोकांची वस्ती बहुसंख्येनें असल्यानें या बेटास 'सिंहलद्वीप' म्हणण्यांत येऊं लागलें, असेंही कांहींचें मत आहे.

ग्रीकांच्या काळीं या बेटाचा 'टेपोब्रान' नांवानें उल्लेख करण्यांत येत असे. टॉलेमी या बेटाचा उल्लेख 'सिमुन्डु' या नांवानें करतो. कालान्तरानें हीं नांवें बदलत गेलीं आणि सेलेडिबा, सेरेन्डीन, सेईलावं, झेईलौ आदि नामाभिधानें धारण करीत करीत शेवटीं सिंहलद्वीपाचे सिलोन झालें.

उत्तर अक्षांश ५° ५५′ ते ९° ५५′ आणि ७९° ४२′ ते ८१° ५३ पूर्व रेखांशामध्यें या बेटाचा विस्तार आहे.

इ. स. पूर्वी ५४३ पासून म्हणजेच राजा विजयाच्या कारकीर्दीपासून सिंहलद्वीपाच्या खऱ्या इतिहासाला सुरवात होते.

कालमानाप्रमाणें आणि नामाभिधानाप्रमाणें सिंहलद्वीपाची राजधानी बदलत गेली. प्रथम अनुराधापूर, पोलोन्नारुव, सिगीरीया, कॅन्डी आणि शेवटी इंग्रज राजवटींत कोलंबो हें राजधानीचें शहर होतें.

इ. स. पूर्वी ४३७ मध्ये राजा पांडुकाभयानें अनुराधापुर शहर वसविलें; परंतु या नगराची सुंदर आणि सुव्यवस्थित मांडणी आणि रचना करण्याचें श्रेय मात्र अशोकपुत्र महेन्द्र यालाच मिळतें. या नगरीची प्रसिद्धी सर्व जगभर पसरली होती. आजही त्या ठिकाणीं इतस्ततः पडलेले प्राचीन अवशेष तत्कालीन शिल्पकला आणि वास्तुकला यांची जाणीव करून देत आहेत. या सुंदर शिल्पावरून आपणांस त्यावेळच्या संस्कृतीचा प्रसार आणि प्रगति यांचा चांगलाच अंदाज बांधतां येतो.

सिंहलद्वीपांत डागोबाची मूळ कल्पना राजा देवानं पियतिस्स यानेंच दाखल केली. हा राजा भारतीय सम्राट् अशोक याचा समकालीन होता. या काळांतील थूपाराम डागोबा हा एक उत्कृष्ट कारागिरीचा नमुना आहे. इ. स. पूर्वी ४ थ्या शतकांत होऊन गेलेल्या राजा महासेनानें अभयगिरी डागोबा बांधला. या डागोबाचें महत्व केवळ डागोबा म्हणूनच नसून तेथूनच अभयगिरी-विचार प्रणालिकेला सुरवात झाली. या विचारप्रणालिकेचें तें एक महत्वाचें केंद्र होतें. इजिप्त येथील तिसऱ्या नंबरचा पिरॅमिड सोडून दिला तर सर्व पिरॅमिडस् पेक्षां हा डागोबा मोठा आहे. अनुराधापुरांतले बुद्धधर्मीयांचे दुसरें एक आदरणीय स्थान म्हणजे रुवनवेली सिमा डागोबा हें होय. या ठिकाणी राणीमंडपांत चंद्रकला (moon stone) असून ते एक सिंहली वास्तुकलेचें विशेष अंग म्हणून ओळखलें जातें. महेंद्राबरोबर आलेली त्याची बहीण संघमित्रा हिनें याच अनुराधापुरांत इ. स. पू. २८८ मध्यें बोधिवृक्षाच्या फांदीचें रोपण केलें.

पुराणतत्वीयदृष्ट्या सिंहल द्वीपांतील पोलन्नारुव हें एक अतिशय महत्वाचें शहर आहे. जरी आज तें ओसाड असलें तरी एका काळीं तें वैभवाच्या शिखरावर होतें. या प्राचीन शहराची कोणी आणि केव्हां रचना केली याबाबत अजून नक्की पुरावे मिळत नाहींत. परंतु ८ व्या ते १० व्या शतकापर्यंत अनुराधापूरचे राजे पोलोन्नारूवाचा उपयोग राजगृह म्हणून करीत असत.

कोलंबोच्या ईशान्येस जवळ जवळ १५८ मैलांवर हें गांव वसलेलें आहे. दक्षिण भारतांतील चौल राजानीं अनुराधापुराचा नाश केला आणि त्यानंतर सिंहलद्वीपीयांची राजधानी पोलन्नारुवा बनली. पुढें राजा पराक्रमबाहूच्या (इ. स. ११५३ ते ११८५) पश्चात् तामीळांनीं या बेटावर हल्ले केले आणि हें सुंदर शहर नाश पावलें.

राजा पराक्रम बाहूची आजही स्मृति देणारा सुंदर शिल्पकलेचा नमुना, असा एक खांब त्या ठिकाणीं आपणांस पाहावयास मिळतो. पराक्रम बाहू म्हणजेच पोलोन्नारूव असें समीकरण त्या काळीं करण्यांत येत असे. या गांवीं उभा असलेला डागोबाही आपणाला तत्कालीन बुद्ध-धर्म-प्रसाराची चांगलीच कल्पना आणून देत आहे. याच ठिकाणीं पराक्रम-बाहूनें बुद्धाच्या दांतावर एक सुंदर मंदीर बांधले होतें. परंतु हल्लीं तो दांत कॅंडी येथें आणण्यांत आला आहे.

येथील प्रेक्षणीय स्थळांत पराक्रमबाहूचा मंडप, लंकातिलक मंदीर, वडाडगे विहार आदि स्थळांचा स्थापत्यकलेचा एक उत्कृष्ट नमुना या दृष्टीनें जरूर उल्लेख करावा लागेल. बुद्धाच्या परिनिर्वाणाची कोरलेली एक सुंदर भव्य मूर्ति देखील येथेंच पाहावयास मिळते. या बुद्धाच्या मूर्तीजवळ एक दुसरी मूर्ति उभी आहे. आणि ती शिष्य आनंदाची असावी असें तेथील बौद्धधर्मीय मानतात. मूर्तीच्या चेहऱ्यावरील भाव पाहिले कीं जणू मूर्ति जिवंतच आहे, असें वाटतें !

इ. स. च्या ५ व्या शतकांत राजा कश्यपानें सिगिरीया जवळील एका डोंगरावर सिगिरीयाचे संरक्षणार्थ एक किल्ला बांधला.

सिगीरीयापासून १० मैलावर डाम्बुल्ल नांवाचें सुंदर गुंफा मंदीर आहे. त्यांत इ. स. पूर्वी १ ले शतक आणि दुसऱ्या शतकांतील शिलालेख वाचावयास मिळतात. शिलालेखांत या गुंफा राजा वलगम यानें बांधल्याचा उल्लेख मिळतो. आणि वैशिष्ट्य हें कीं या शिलालेखांची लिपी आणि अशोक कालीन लिपी यांत आपणांस बरेंच साम्य पाहावयास मिळतें.

डाम्बुल मध्यें एकूण पांच गुंफा मंदिरें आहेत. देवराज विहार, महा-विहार, महाअलुविहार, पश्चिमविहार आणि देवनी अलु विहार. देवराज विहारांत परिनिर्वाण स्थितींतील बुद्धाची ४७ फूट लांबीची सुंदर मूर्ति पहावयास मिळते. महाविहारांत जातक कथांचे सचित्र दर्शन घडतें. तर महाअलुविहारांत १००१ बुद्धांचीं चित्रें पहावयास मिळतात. या विहारांचा काळ जरी दोन हजार वर्षांपूर्वीचा असला तरी तेथील चित्रकाम मात्र इ. स. ८ व्या शतकांतीलच आहे.

कँडींत बुद्धाच्या दांतावर बांधलेलें प्रख्यात 'डालडा मालिगाव' नांवाचें मंदीर पाहावयास मिळतें. या मंदिरांतील कोरीव काम तर आपलें मन थक्क करून सोडतें. ज्या मंदिरांत बुद्धाचा पवित्र दांत ठेवण्यांत आला आहे त्या मंदिराचा दरवाजा सुवर्णाच्या आणि चांदीच्या कोरीव कामांनीं भरलेला आहे. आणि दरवाजाच्या दोन्ही बाजूस हत्ती-दंत लावलेले आहेत. देवमंदिरांत चांदीच्या टेबलावर, सोन्याचें गिलीट दिलेला चांदीचा डागोबा ठेवलेला आहे आणि शेवटच्यांत करंडकांत बुद्धाचा दांत ठेवण्यांत आला आहे.

ऐतिहासिक दृष्टीनें पहाण्यालायक कँडींत 'प्रेक्षक–गृह' असून त्या ठिकाणीं पूर्वी राजे लोक सभा भरवीत असत. या प्रेक्षकगृहाच्या भिंती आणि खांब या वरील कोरीव काम फारच प्रेक्षणीय आहे.

कँडींतील कांहीं इतर मंदिरेंही पहाण्यासारखीं आहेत. मालवत्थ मंदिरांत २९ फूट उंचीचा एक अतिशय सुंदर कोरीव काम केलेला खांब आहे. तर गालमाडुवा मंदिर हें हिंदूधर्तीवर बांधलेलें आहे. या मंदिराचें वैशिष्ट्य म्हणजे दरवाजे आणि खिडक्या यांच्या कमानी हें होय. डेगाल-डोरूवा हें मंदिर सिलोनमध्यें सर्वांत प्रसिद्ध मंदीर म्हणून गणलें जातें. या मंदिराच्या भिंतीवर अतिशय सुंदर चित्रें रंगविलेलीं आहेत. मंदिराच्या दरवाज्यावर हत्ती आणि नृत्याच्या विविध आकृति कोरलेल्या आहेत.

कँडींतील मंदिरसमूहांत लंकातिलकाचें मंदिर अतिशय सुंदर आहे. या मंदिराचें वैशिष्ट्य म्हणजे बाहेरची रचना ख्रिश्चनचर्च सारखी आहे आणि दिसण्यांत देखील ती क्रूसाप्रमाणें दिसते. मुख्य मंदिरांत बुद्धाची मोठी मूर्ति बसविलेली आहे. भिंतींवर बुद्धाच्या जीवनांतील विविध प्रसंग रंगविलेले आहेत. आणि छतावर भूमितींतील आकृत्या सुंदर रीतीनें काढलेल्या आहेत.

सिंहलद्वीपांत ठिकठिकाणीं बुद्ध विहार आणि बुद्ध मंदिरें पाहावयास मिळतात. यावरून या बेटांत बुद्ध धर्माचा प्रसार आणि प्रचार किती जोरानें झाला होता याची साक्ष पटते. आणि अजूनही देखील ही गोष्ट तितकीच खरी कीं इतर धर्मीयांपेक्षा बौद्ध धर्मीयांची संख्या तेथें जास्त आहे. आणि त्यामुळें स्वाभाविकपणेंच बुद्धजयंतीला महत्त्व प्राप्त झालें आहे.

बुद्ध जयंतीच्या दिवशीं ठिकठिकाणीं बुद्धाच्या जीवनांतील विविध प्रसंगांचीं चित्रें लोक आम रस्त्यावर लावतात. रस्त्यावर पांढऱ्या शुभ्र कमानीच कमानी पाहावयाला मिळतात. त्याच प्रमाणें घरोघर तोरणें आणि गुढ्या उभारतात. यां दिवशीं लोकांचा असा रिवाज आहे कीं, सर्वांना मोफत भोजन घालायचं. रस्त्यांतून अन्न घेऊन जाणाऱ्या गाड्या फिरत्या असतात. या दिवशीं अन्नदान फार मोठ्या प्रमाणावर होतें. लोकांचा उत्साह या प्रसंगीं खरोखरीच अवर्णनीय असतो.

ऑगस्ट महिन्यांत कँडी येथें एक मोठी यात्रा भरते. बुद्धाच्या दातांची स्वारी हत्तीवरून काढतात. हा सोहळा पौर्णिमेच्या दिवशीं होतो. या स्वारीला ते 'पेरेरा'ची स्वारी म्हणतात. मिरवणुकींत लोक बहुसंख्येनें हजर राहून बुद्धाबद्दलची आपुलकी व्यक्त करतात. या मिरवणुकीचें सर्वांत महत्वाचे अंग म्हणजे नृत्य. कँडीयन नृत्य हें सर्व सिलोनमध्यें विशिष्ट म्हणून गणलें जातें.

या नृत्यांत विशेष भर भावांवर असतो. सुंदर पेहराव हें या नृत्याचें दुसरें वैशिष्टय सांगतां येईल. नृत्याच्या वेळीं ढोलकाशिवाय इतर कोणतींही वाद्यें वाजविलीं जात नाहींत. ढोलकाच्या तालावरच या नृत्याचा भर आणि भार अवलंबून आहे.

सिलोन देशाचें पर्यटण केल्यानंतर भारतीय संस्कृतीशी बरेंच साम्य आढळून येतें. बहुसंख्य लोक हे तामीळी आहेत. त्यांचा पेहेराव आणि भारतीय तामीळांचा पेहेराव यांच्यात कांहींही फरक नाहीं. त्यांची नेसण्याची पद्धत आणि विशेषतः स्त्रीपेहेराव हा आपल्या गुजरायेंतील स्त्रीपेहेरावाशी बराचसा जुळता आहे. मात्र स्त्रियांच्या अलंकारांत बांगड्यांना विशेष स्थान असलेलें दिसत नाहीं.

एकूण लोकांचें जीवन साधें आणि धार्मिकच आढळतें. लोकांच्या जीवनावर बुद्धाच्या साध्या राहणीचा परिणाम फारच जोरदार रीतीनें झालेला आहे.

क्षेत्रफळाच्या दृष्टीनें छोटेसेंच असलेलें सिंहलद्वीप मनानें मात्र फारच मोठें असलेलें आढळतें.

(मुखपृष्ठावरील चित्र पहा.)

• • •

–अनित्य–अनित्य–

(एक श्रुतिका)

लेखिका : अध्यापक कुमारी मीना साळवी

[आकाशवाणी मुंबईच्या सौजन्यानें ही श्रुतिका ता. १९।६।५८ रोजी रात्रौ ९॥ वाजतां मुंबई केंद्रावरून ध्वनिक्षेपित करण्यांत आली होती.
—संपादक]

निवेदक : सुमारें २५०० वर्षांपूर्वीची गोष्ट. आज ज्येष्ठ मूलनक्षत्राचा दिवस आहे. सर्व श्रावस्ती नगरी उल्हासानें फुलून उठली आहे. ठिकठिकाणीं जत्रा आणि जुलूस भरविले गेलेले आहेत. गायकांचे मधुर आलाप, नूपुरांचे झणत्कार, वाद्यांवर छेडलेले कर्णमधुर ध्वनि, त्यांतच युद्ध संगीताचे कर्णकर्कश संगीत ऐकूं येत आहे. सर्व वातावरण जल्लोष आहे. सुमनश्रेष्ठी आपल्या प्रासादाच्या सज्जांत येऊन बसले आहेत.

सुमनश्रेष्ठी : (भारावलेल्या आवाजानें) काय धनश्रेष्ठी, केव्हांशी येऊन बसलांत ?

धनश्रेष्ठी : आज मूल नक्षत्राचा उत्सव. म्हटलं भेटून यावं तुम्हां उभयतांना.

सुमनश्रेष्ठी : बरं झालं तुम्ही आलांत ते (हांक मारून) बाळ आनंदा, इथं ये. सुंदरच्या मातेला म्हणावं तुमचे बंधु आले आहेत भेटायला. आणि हें बघ; त्यांना म्हणावं बाहेर सज्जांतच आहोंत आम्ही. जा. (स्वतःशींच पुटपुटतात) तेवढंच बिचारीचं मन रमेल हा रस्त्यावरचा सोपस्कार पाहून)

धनश्रेष्ठी : समुद्राचा कांहीं ठावठिकाणा लागला का ?

सुमनश्रेष्ठी : छे, तो राजगृहाला असतो एवढंच कळलं मैत्रेयस्थविराकडून. पण आतां तो परत येईल असं मला तरी वाटत नाहीं. (सुस्कारा सोडतात, रुद्ध आवाज) तो गेला... तो कायमचाच गेला !

आनंद : महाराज, मातोश्री आल्या आहेत.

सुमनश्रेष्ठी : (आपल्याच तंद्रीत) अं...हं (हळूवारपणें) ये विशाखा, बैस ह्या मंचकावर. आज धनश्रेष्ठी भेटायला आले आहेत. मुद्दामच इथं बोलावलं तुला. जरा श्रावस्ती नगरीकडे नजर तरी टाक. पहा कशी आनंदांत आहे.

धनश्रेष्ठी : खरंच विशाखा, तुला सांगितलं माझ्या घरीं येऊन रहा चार दिवस. पण तेंहि तुझ्याच्यानें होत नाहीं ना ?

विशाखा : (आवाजांत मार्दव) तसं नव्हे रे दादा, सवडच होत नाहीं बघ ह्या रामरगाड्यांत.

(दहा बारा माणसांचा हास्यकल्लोळ. आवाज 'प्रणाम, सुन्दरच्या मातापित्यानों प्रणाम.')

सुमनश्रेष्ठी : (शुष्क आवाज) प्रणाम, सुंदरच्या बालमित्रांनो प्रणाम (क्षणभर शांतता. स्वगत. अतिरुद्ध आवाज) विशाखा, तुझं मातृहृदय तडफडतांना आतां माझ्याच्यानें पहावत नाहीं ग. सारे भरभरून येताहेत तुझे डोळे... तुझे डोळे... आपल्या सुंदरचे डोळे सुद्धां थेट तुझ्याच सारखे... समुद्रासारखे नीलवर्णी, विशाल अन् शांत म्हणूनच मोठ्या हौशीने नाहीं का आपण बाळाचं नांव ठेवलं **समुद्र सुंदर.** पण...आज...आज कुठं असेल माझा राजस बाळ ?

विशाखा : (स्वतःशीच कांपऱ्या, अस्पष्ट आवाजांत पुटपुटे) कुठं असेल माझा बाळ.

धनश्रेष्ठी : खालून आतां गेले ते कोण ? सुन्दरचे मित्र वाटतं (क्षणभर थांबून अचंब्यानें. अरेच्या, ती कोण आपल्याकडे पहात उभी आहे. विशाखा, ओळखलंस का तिला तूं ? ती आपल्या श्रावस्ती नगराची 'जनपदकल्याणी'चा किताब मिळवणारी महान् नर्तिका आहे अनुराधा आहे तिचं नांव. विशाखा, पहा, ती तुझ्याचकडे पहात आहे निश्चित.

विशाखा : नाहीं, मी तिला ओळखत नाहीं. गेलीं कित्येक वर्षं मी घराबाहेर पडलेली नाहीं.

धनश्रेष्ठी : विशाखा, ती पहा मागं फिरली. ती आपल्याच दिशेनं येत आहे. (क्षणभर शांतता) बघ, आलीच ती प्रासादाच्या आवारांत.

(नूपुरांचा आवाज जवळजवळ येऊन ठेपतो)

अनुराधा : (विनयानें) देवी, मला आपल्याशीं कांहीं बोलायचं आहे.

सुमनश्रेष्ठी : चला, धनश्रेष्ठी आपण आंत बसूं या. विशाखा इथंच बसा तुम्ही.

(जातात)

विशाखा : (आवाजांत मार्दव) मुली, बैस या आसनावर. काय सांगायचंय तुला ?

अनुराधा : मातोश्री, मी एक प्रश्न विचारूं का तुम्हांला ?

विशाखा : विचार बाळ .

अनुराधा : आज मूल नक्षत्राचा उत्सव. सर्व श्रावस्ती नगरी आनंदांत आहे. पण अशा आनंदाच्या प्रसंगीं आपण दुःखी दिसतां. मघा-पासून पहात आहे मी. आपले डोळे पुन्हा पुन्हा भरून येताहेत, असं कां ?

विशाखा : (आवाजांत कारुण्य) बाळ, मुलाशिवाय मातेचें जीवन व्यर्थ ठरतं !

अनुराधा : मातोश्री, आपली हरकत नसेल तर आपल्या दुःखाचं कारण मला सांगू शकाल काय ? मला शक्य असेल तर मी थोडीफार मदत करीन.

विशाखा : कारण (सुस्कारा सोडते) ऐक मुलो. २५ वर्षांपूर्वी माझं समुद्रच्या पित्याबरोबर लग्न झालं. त्यावेळेस मला कसलीच उणीव नव्हती. माझे पति सर्वगुणसंपन्न होते. विद्याभ्यासांत प्राविण्य मिळविलेले होते, अन् जोडीला ४० कोटींचं धन होतं. दुःख म्हणून, एखादी चीज या जगांत वावरत आहे, याची मला जाणीवहि नव्हती. असा आनंदाचा काळ उपभोगीत असतां मला मुलगा झाला.

(फ्लॅश बॅक)

सुमनश्रेष्ठी : हं...मग काय म्हणत होत्या तुमच्या भद्रादेवी ?

विशाखा : म्हणत होत्या—विशाखा, तुझा बाळ तुझ्यासारखाच स्वरूपवान् आहे. आणि पित्यासारखा बुद्धिमान होणार म्हणे.

सुमनश्रेष्ठी : अस्सं, भद्रादेवी मोठी चतुर स्त्री दिसते. बाकी कांहीं म्हण विशाखा, आपला समुद्र म्हणजे लाखांत एक आहे.

विशाखा : आणि म्हणत होत्या, कीं नांव पण फारच सुंदर ठेवलं आहे म्हणून.

सुमनश्रेष्ठी : मग तूं काय सांगितलेंस ?

विशाखा : मी म्हणाले, जसा समुद्र उन्हाळयांत पहा, पावसाळयांत पहा—ओहोटो असो वा भरती असो—मध्यान्हीचा सूर्य असो, अगर पौर्णिमेचा चंद्र असो, नेहमींच सुंदर दिसतो ना ? तसाच आहे आमचा बाळ. म्हणूनच त्याचं नांव आम्ही समुद्रसुंदर ठेवलं आहे.

सुमन श्रेष्ठी : छे, आपण तर बुवा अशासाठीं हे नांव पसंत केलेलं नाहीं, त्याला वेगळंच कारण आहे.

विशाखा : (आश्चर्यानें) ते कोणतं ?

सुमन : अग त्याचे डोळे. ते आहेत समुद्रासारखे नीलवर्णी, विशाल आणि अथांग. म्हणूनच हें नांव सुचलं मला. वास्तविक पहाता हें नांव, अगोदरच एका व्यक्तीला बहाल करणार होतों.

विशाखा : तें कुणाला ?

सुमन श्रेष्ठी : (हंसून) अहो वेडाबाई, आपल्यालाच. त्याचे डोळे हुबेहूब तुझ्याचसारखे आहेत.

विशाखा : इश्श्...तुमचं आपलं कांहींतरीच.

विशाखा : आमचा बाळ मोठा होत चालला. उत्तरोत्तर आम्हां उभयतांच्या आनंदांत भर पडत होती. लग्नाचं वय झालं. मागण्या येवूं लागल्या.

(क्षणभर शांतता)

अनुराधा : (उत्सुकतेनें) मग ? पुढें काय झालं ?

विशाखा : (खिन्नतेनें) पुढें काय झालं ? वैशाखपौर्णिमेचा दिवस होता. श्रमण गौतमाची धर्मदेशना होती जेतवनांत. समुद्र गेला सोबत्यांबरोबर. समुद्रनें धर्मोपदेश ऐकला मात्र ! शास्त्याकडे जावून म्हणाला,'मला तुमच्या धर्माची दीक्षा द्या.' तो महापुरुष म्हणाला, 'मातापित्यांच्या अनुमतीशिवाय आम्ही संन्यासधर्माची दीक्षा देत नाहीं. समुद्र घरीं आला. आणि त्याचा तोच एक हट्ट. मी खूप सांगितलं, पित्यानं चार गोष्टी सांगून पाहिल्या. पण छे, त्याचं मन कशांतच रमेना, वैराग्य जाईना. निश्चयापासून तिळभर ढळेना. शेवटीं कंटाळून समुद्राच्या पित्यानं संमति दिली. त्या दिवसापासून दुःखानें आमच्या आयुष्यांत जो प्रवेश मिळविला तो आजतागायत. समुद्र गेला, तो कायमचाच गेला...

(निःस्तब्ध शांतता)

अनुराधा : आज तुमचा मुलगा कुठं असतो ?

विशाखा : तो राजगृह नगरांत आहे, असं मी ऐकते.

अनुराधा : (निश्चयी स्वरांत) मातोश्री, तुम्ही मला थोडी मदत केलीत तर मी आपल्या मुलाला परत आणूं शकेन.

विशाखा : (अत्यानंदानें) काय ? काय म्हणालीस ? माझा बाळ परत आणशील ? मग माझं सर्वस्व घे, माझे दागिने, जडजवाहिर, धन दौलत, सगळं सगळं घे. पण माझा बाळ...(हुंदके देत) अनुराधे, जा. माझा बाळ मला परत आणून दे. माझा बाळ...

(फेड आउट)

अनुराधा : सखे नंदे, आज तुझा चेहरा असा कावलेला कां ? कसला राग आलाय स्वारीला ?

नंदा : राग ? बये, या राजगृहांत येऊन दोन महिने झाले, पण तुझा कांहीं जाण्याचा विचारच दिसत नाहीं. माझा जीव तरी अगदीं कंटाळून गेलाय. किती दिवस ग हा तुरुंगवास भोगायचा !

अनुराधा : सखे, अग ही एक प्रकारची माझी तपश्चर्याच आहे.

नंदा : छान...तपश्चर्या म्हणे. तिकडे तो बैरागी तपश्चर्या घेऊन बसलाय, आणि तुझी इकडे ही तपश्चर्या. पण तुमच्या या तपश्चर्येचा ताप मी किती दिवस सहन करायचा ? मला अगदीं उबग आला आहे या गोष्टीचा. वाटतं जावं निघून श्रावस्तीला.

अनुराधा : (हंसून) अग, मग जा की. तुला का मी अडवून ठेवलंय थोडंच.

नंदा : बरोबर, तूं असं म्हणायचीस. तुला पुरतं ठाऊक आहे की तूं जा म्हणालीस तरी माझा पाय कांहीं उचलायचा नाहीं. कसला मेला हा जीव तरी तुझ्यांत अडकून पडलाय. कित्येकदां निश्चय करून बाहेर पडले. गांवच्या सीमेपर्यंत जावं, आणि तिथून परतावं. मेल्याशिवाय सुटका नाहीं ग बाई, माझी तुझ्या कचाट्यांतून.

अनुराधा : (गंभीरपणें) सखे नंदे, तुझे हाल का मला पहावतात ? तूं जिवाचा त्रागा करून घेतेस, ते उघड्या डोळ्यानें मी पहातें. पण काय करूं, माझा नाईलाज आहे.

नंदा : पण तूं श्रावस्तीला का परतत नाहींस ? इकडे वनवासांत किती दिवस रहायचं ? चांगलं ऐश्वर्य वैभव, दासदासी, सोडून इकडे हें अज्ञातवासाचं जीणं जगण्याची कसली मेली हौस तुझी ? कुणाशीं ओळख करण्याची चोरी, कुणाशीं बोलण्याची चोरी, 'श्रावस्तीचा महान् किताब मिळविणारी जनपद-कल्याणी, राजगृही आहे' हें लपवून ठेवणं किती कठीण पडते मला !

अनुराधा : (खिन्नतेनें) सखे नंदे, याची पूर्ण जाणीव आहे मला. तुला फार त्रास होतो ना ग माझ्यामुळें?

नंदा : (आवाजांत मार्दव) तसं नव्हे ग . तुझ्यासाठीं कांहीं करायला माझी तयारी आहे. त्याचा त्रास नाहीं होत मला. पण राग येतो तो—

अनुराधा : कुणाचा ?

नंदा : त्या भिकारड्या समुद्रस्थविराचा ?

अनुराधा : असं बोलू नये नंदे.

नंदा : तूं करत असलेला त्याग त्याच्या खिजगणतींत तरी आहे कां ? घरीं हजारो दास दासी राबतात तुझ्यासाठीं. आणि आज तूं आपल्या हातानें रांधून त्याला वाढतेस. भोंदू मेला, 'निबद्ध दान' देऊं केलेस त्याला तर त्या गोष्टीला संमति द्यायला एक महिना ? मग काय तर घराबाहेर जेवायचं. खोलींत जायला भीत होता कालपरवां पर्यन्त ढोंगी... माझा जीव तळमळतो तो तुझ्यासाठीं. सोन्यासारख्या रूपाची माती का करून घेणार आहेस तूं ? एवढं करून ढुंकून त्यानं एकदा तरी तुझ्याकडे पाहिलं कां ?

अनुराधा : (आवाजांत गांभीर्य) नंदे, अग आम्हां दोघांचे मार्ग अतिशय भिन्न आहेत.

नंदा : तेल आणि पाणी एकत्र करण्याचा अट्टाहास आहे तुझा. हा मूर्खपणा नव्हे कां ?

अनुराधा : नाहीं सखे, हा मूर्खपणा नव्हे. जीवनांत जीं तत्वं उराशी बाळगलीं त्यांची कसोटीची वेळ आहे. आजपर्यन्तच्या आयुष्यांत पराभव मी कधींच पत्करलेला नाहीं. या वेळेस मी पराभूत ठरले, तर माझं आयुष्य विफल ठरेल, फोल होईल. सखे...नुसत्या कल्पनेनें माझा स्वाभिमान थरारून उठतो. माझं मानी मन पेट घेतं. हा सामना मला जिंकलाच पाहिजे. सखे, मला जिंकलाच पाहिजे. संन्याशाकडे तपश्चर्या आहे तर माझ्याकडे सौंदर्य आहे. त्याच्याकडे निर्धार आहे, तर माझ्यापाशीं मोह आहे. त्याच्या जवळ वैराग्य, तर माझ्यापाशीं आकर्षण आहे. मोह आणि तपश्चर्या, सखे मोह आणि तपश्चर्या...

(फेड आउट)

अनुराधा : अग नंदे, अशी काय उभी आहेस माझ्याकडे मघांपासून पाहत ? सांगते आहे तो आरसा जरा इकडे घे.

नंदा : काय करूं ? तुझं वेड लावणारं गोजिरवाणं रूप पाहिलं की सारखं पहात रहावसं वाटतं. आज कित्येक महिन्यानं हे साजिरं रूप पहात आहे मी. थांब, अशीच उभी राहा. हो कुसुम्री रंगाची बनारसी साडी किती खुलून दिसते तुझ्या केतकीवर्णाला. ही माणकांची कर्णफुलं तुझ्या गालावरील गुलाबांशी प्रेमचेष्टाच करताहेत जणूं. ही कपाळावरची बिंदी तुझ्या काळ्याभोर केशसभारांतून धांवत येवून तुझ्या रूपाकडे पुनः पुन्हां डोकावून पहात आहे. तुझ्या डोळ्यांत...

अनुराधा : (हंसून) अग सखे, भलता सलता प्रांत कुठें पादाक्रांत करायला धांवतेस.

नंदा : खरंच ग बाई, एखाद्या कवीनें केवळ तुझ्या सौंदर्यावर महाकाव्य रचलं असतं.

अनुराधा : सध्यां, तें राहूं दे. बरा तो आरसा इथं दे पाहूं.

नंदा : खरंच, विसरलेच कीं, हं, हा घे.

अनुराधा : (समाधानानें विश्वास टाकीत) हं...एकंदरींत साजशृंगार चांगला जमलाय.

नंदा : हो साज तर जमलाच. पण शृंगार मात्र...

अनुराधा : चल चावट कुठली...

नंदा : बाकी, कांहीं म्हण. तूं आज जिंकणारच.

अनुराधा: (गंभीरपणें) आज माझ्या जीवनाची कसोटीची वेळ आली आहे. सखे, आज हरले तर या जीवनांला कायमची मुकलें बघ.

नंदा : छे, असं मनात सुद्धां आणू नकोस. साक्षात् वैराग्य कातीर करण्याचं सामर्थ्य आहे तुझ्या सौंदर्यात. आणि तो सुंदरस्थविर थोडा फार चळलाय बघ. तो दाखवीत नाही, पण त्यानें जाळ्यांत मात्र प्रवेश केला नक्कीच.

अनुराधा : (गांभीर्यानें) ठीक आहे. मृदुंग बैठकीवर ठेवलाय ना ? भिक्षू येण्याची वेळ होत आली, सर्व गोष्टी लक्षांत आहेत ना तुझ्या ?

नंदा : नीट लक्षांत आहेत. भिक्षू येणार. तूं माडीवर घेवून जाणार. जाताजातां वाटेंतच मूर्च्छित होऊन पडणार. मग पुढें काय करायचं ते मी बरोबर करीन. तूं कांहीं काळजी करुं नकोस.

अनुराधा : हं (निश्वास सोडते. क्षणभर स्तब्धता—खडावांचा आवाज) अगबाई, आलेच वाटतं ते. नंदे, मी पुढें होते, तूं तयारीनं रहा. (नुपूरांचा आवाज खडावांच्या आवाजापाशीं थबकतो) यावं. स्वामीजी आंत या. आज आपली जेवणाची सोय माडीवरील खोलींतच केली आहे. चलावं...

समुद्रसुंदर : (आवाजांत कठोरता) उपासिके, इतके दिवस आम्हीं घराबाहेर ओटीवर अन्न ग्रहण करीत होतों. बाहेर मुलांचा फार गोंधळ, आरडा ओरड म्हणून आपण मला घरांत यायला लावलंत, आणि आज (आवाज चढवून) माडीवर सोय केली आहे म्हणतां ?

अनुराधा : (अति कोमल आवाज) स्वामीजी, बालकांच्या हातून चूक झाली असेल तर क्षमा असावी. पण...

समुद्र : (कठोरता कायम) पण...पण काय ?

अनुराधा : आम्ही उपासकवर्गानें संघाच्या सुखसोयी पहायच्या नाहींत तर कोणी ? तुम्ही सुखानें चार घांस खाल्लेले पाहून आम्हांला कृतकृत्य वाटतं. संसाराच्या जंजाळांत सांपडलेल्या आम्हां संसारी माणसांचा एवढाच काय तो अध्यात्मिक आनंद असतो. म्हणूनच मी आपल्याला...

समुद्र : ठीक आहे, ठीक आहे. उपासिके (आवाजांत मार्दव) पण तुमची ही माया वेडी असते. आम्हांला काय झाडाखालीं बसून चार घांस खाल्ले काय, आणि राजमहालांत बसून खाल्ले काय, सारखेंच. त्या बद्दल आम्हांला यत्किंचितहि आत्मीयता नसते.

अनुराधा : हो ना...मग...स्वामीजी माडीवरील खोलींत जेवलें काय किंवा ओटीवर जेवले काय, सारखेंच नव्हे कां ?

समुद्र : उपासिके, तूं मोठी चतुर आहेस. आम्हांला शब्दांत पकडलेंस. ठीक आहे.

अनुराधा : (आनंदानें) नंदा, ताट घेऊन चल माडीवर.

नंदा : चला, आलेंच मी.

अनुराधा : चलावं स्वामीजी.

(खडावा व नुपूरांचा आवाज—नुपूरांचा आवाज अचानक बंद. ताट पडल्याचा आवाज)

नंदा : (किंचाळून) अनुराधे....हिला भोंवळ आली वाटतं (भयाकुल सुरांत) स्वामीजी, पहा हो हिला काय झालं ?

समुद्रा : अं...का—य ?

नंदा : आज गेले तीन दिवस अन्नाचा कण नाहीं हिच्या पोटांत. आज आपण जेवल्यानंतर उपवास सोडणार म्हणत होती. आणि (रडव्या सुरांत) एकाएकीं हें झालं हो !

समुद्र : हे बघा, रडत बसण्यांत अर्थ नाहीं. खालीं जाऊन पांणी आणि मात्रा उगाळून घेऊन या. तोंपर्यंत मी यांना बाजूच्या खोलींत नेऊन ठेवतो.

नंदा : ही निघालेंच मी.

(पार्श्वसंगीत)

समुद्र : छे छे, काय करून बसलों मी हें. विसरलों का मी माझ्या निर्धाराला. (कांपरा आवाज) भगवान्...मी काय करूं ? ह्या स्त्रीला इथेंच टाकून पळून जावूं कां ?......अरे भ्याडा, ह्या स्त्रीला अशा असाहाय्य स्थितींत तसंच टाकून तूं पळणार ? भगवन्तांनी विचारलं तर काय सांगशील ? एका असहाय्य स्त्रीस मदत लाथाडून तूं पळून आलास म्हणून. ज्यांनीं तुला करुणा शिकविली त्यांना तूं हेंच कां ऐकविणार ? आणि...आणि हे सर्व कशामुळें ? तर स्वतःच मन कमकुवत आहे म्हणून ? स्वतःवर विजय मिळविण्याचा हा मार्ग नव्हे. नाहीं. नाहीं...समुद्रा नाहीं...स्त्रीला स्पर्श करणं पाप नव्हे कां ? (अति रुद्ध आवाज) आपल्या प्रिय मातेचे करुण आर्त स्वर तुला विनवित होते—बाबा समुद्रा, निष्ठूर होऊं नकोस. माझ्याकडे पहा. बाळ तूं आम्हांला सोडून जावूं नकोस. ते लाथाडून तूं घराबाहेर पडलास, तेव्हांचा तुझा मनोनिग्रह आज कुठें गेला ? तेव्हांच आत्मबल आज अपुरं कां पडतंय ? तुझं मन असं विचलित कां होतंय ? ...समुद्रा, स्त्रीला स्पर्श करणं पाप आहे. हा मोह आहे. समुद्रा, मर्यादा सोडूं नकोस (पार्श्वसंगीताचा आवाज मोठा होत जातो...समुद्राचे शब्द अस्पष्ट होतात)

नंदा : हें काय स्वामी ? तुम्ही अजून इथंच. कसला विचार करतां ? (कळवळीनं) माझ्या अनुराधेला तुम्हीं असंच का मरूं देणार ? स्वामीजी, दया करणं हा तुमचा धर्म ना ? मग तो आतांच कुठं लोप पावला ?

समुद्र : कुठें ठेवायचं सांगा.

नंदा : या बाजूच्या खोलींत मंचक आहे, तिकडेच चलावं...

(खडावांचा आवाज) हं... इथं ठेवा. हें पाणी इथं ठेवते. खाली जाऊन मात्रा उगाळून घेऊन येते.

(क्षणभर शांतता)

समुद्र : (थकलेल्या रूद्ध स्वरांत) भगवन्ता, मला मार्ग दाखव. मला मार्ग दाखव. (कण्हण्याचा आवाज) ही स्त्री तर कण्हू लागली. काय हवंय हिला. उपासिके काय हवंय तुला ?

अनुराधा : (क्षीण आवाज) मला... पा... णी...

समुद्र : हं. हें घे पाणी. पहा पहा समुद्रा, हिचे नाजुक ओठ पाणी पिण्यासाठीं विलग झाले आहेत बघ. द्याव एक घोटभर पाणी हिच्या मुखांत. तुझे हात कां कांपताहेत ? पाहिलंस, पाणी समजून तिनें तुझं बोटच आपल्या लहानग्या ओष्ठद्वयानें धरून ठेवलें.

अनुराधा : पाणी...

समुद्रा : नाहीं इथं मला क्षणभरहि थांबतां येणार नाहीं. हिच्या एका ओझरत्या स्पर्शांत माझं सर्वांग जाळून टाकण्याचं सामर्थ्य आहे.

अनुराधा : पाणी ..पा...णी...

समुद्र : (हताशपणें) नाहीं. सुंदरी तुझ्या मुखांत घोटभर पाणी घालण्याचं सुद्धां सामर्थ्य माझ्यापाशीं नाहीं (स्तब्धता)...समुद्रा ऊठ तहानलेल्याची तहान भागविण्यासाठींच ना तूं हा मार्ग आचरलास ? मग असं घाबरून कां तूं स्वतःवर विजय मिळविणार आहेस ? ऊठ. समुद्रा उठ (दोन पावलं खडावांचा आवाज) अरे, ही तर उठूं पहात आहे. किती निर्दय मी. पाण्यासाठीं बिचारीचा जीव तडफडतो आहे. उपासिके थांब, तुझा तोल जाईल. बघ. ही तर माझ्याच बाहुपाशांत पडली...

(पार्श्वसंगीत)

हिची फुलासारखी कोमल काया...छे छे, उपासिके पाणी हवंय ना ? सुंदरी ऊठ, पाणी घे.

अनुराधा : कुठं आहे मी ?

समुद्र : घाबरू नकोस सुंदरी. तूं माझ्याच पाशीं आहेस. तुला आतां बरं वाटतं कां ? डोळे उघडून पहा बरं. इथं, हं असं...

अनुराधा : हे काय महाराज ? असे अविचलित नजरेनें काय माझ्याकडे पाहातां ?

समुद्र : सुंदरी, तुझं सौंदर्य अंगप्रत्यंगांतून फुलून उठलं आहे. पाहूं दे असंच अनिमिष नेत्रानं मला पाहूं दे (क्षणभरानें) सुंदरी हें पाणी पी. तुझी सखी आतांच येईल बघ मात्रा घेऊन.

अनुराधा : (लाघवी स्वर) हें जीवन मिळाल्यावर आतां मात्रा कशाला ? (नंदेचा आवाज–येऊं का मी आंत) ये नंदे, आंत ये.

नंदा : हं, ही तुझी मात्रा. आणि हें स्वामीजींचें ताट.

अनुराधा : हें बघ सखे. मात्रेचा आतां उपयोग नाहीं. ताट या आसनासमोर ठेव.

नंदा : (मिष्कीलपणें) बरं आहे बाई जाते तर मी.

अनुराधा : महाराजांनी इथं बसावं गडे. जेवायचं नाहीं कां ?

समुद्र : सुंदरी, तुझं सौंदर्य पाहून मी तृप्त झालोंय, आणि हें पहा, आज तीन दिवसाची उपाशी तू, तूंच जेवून घे पाहूं.

अनुराधा : इश्श, मी नाहीं गडे आपण जेवल्याशिवाय जेवणार.

समुद्र : (हंसून) अस्सं; हं आतां तोंड उघड पाहूं. हं खा बघूं मुकाट्यानं.

अनुराधा : इश्श, हें काय (क्षणभर स्तब्धता) खरंच नाथ, आपण दिलेल्या घासानें मी अगदीं धन्य धन्य झालें (लडिवाळपणें) नाथ...

समुद्र : बोल, प्रिये बोल. तुझे मंजुळ शब्द ऐकायला माझे कान आतुर झाले आहेत.

अनुराधा : नाथ, समोर पाहिलंत काय आहे तें ?

समुद्र : ओ–हो... मृदुंग, तुला ठाऊक आहे प्रिये, मृदुंग हें माझं अत्यंत लाडकं वाद्य (गंभीर होत) आज कित्येक वर्षांनीं मी पहात आहे. हं... (शांतता)

अनुराधाः (आतुरतेनें) हें काय ? तुम्ही तर नुसतें गोंजारत बसलां. मृदुंग वाजवा कीं.

समुद्रः मृदुंगला नुपूरांची जोड लागते म्हटलं सुंदरी.

अनुराधाः (आनंदानें) एवढंच ना. मीं तयार आहे. होऊं द्या सुरू. (मृदुंगावर थाप–नुपूरांचा झंकार) अनुराधेचे शब्द हळूंहळूं स्पष्ट होत आहेत...)

अनुराधाः नाथ, अशीच साथ मला जीवनभर द्याल कां ?...सोडून द्या हें बैरागी जीवन. लाखों मोलाचं आयुष्य असं भणंग भिकाऱ्यासारखं दवडूं नका...तुम्ही तरुण आहांत. मीहि तरुण आहे...मी रूपवती आहे.. तुम्ही माझे अन् तुमची मी...मी तुमची, अन् तुम्ही माझे... हीं व्रत वैकल्यं आतांच कशाला ? ही कठोर तपश्चर्या आजच कशाला ? ...ये...सुखाचा आस्वाद घे...मग उद्यां दोघे म्हातारे झालो कीं, काठी टेकीत टेकीत आपण आश्रमांत जाऊन दीक्षा घेऊं. सर्वसंगपरित्याग करूं. पण आज नको...तारुण्य आज आहे तर उद्यां नाहीं...तारुण्य आज आहे, तर उद्यां नाहीं...तारुण्य...

(मृदुंग थांबतो...नुपूरांचा झंकार वेगानें चालूच)

समुद्र : काय म्हणालीस ? 'तारुण्य आज आहे, तर उद्यां नाहीं.' तारुण्य आज आहे तर उद्यां नाहीं...तारुण्य आज आहे तर उद्यां नाहीं. उपासिके...पहा. पहा तुझे काळेभोर रेशमासारखे मऊ मऊ केस तागासारखे राठ आणि खरखोत झाले आहेत. तुझे बोलके, टपोरे डोळे पाषाणासारखे निस्तेज आणि प्रेतासारखे निःसत्व नि भयानक भासूं लागले आहेत. तुझी लोण्यासारखी मृदू आणि सतेज अंगकांती...तारुण्यानें मुसमुसलेली काया, तर त्वचा, स्नायु, अन् हाडांची एके ठिकाणीं बांधलेली मोटच जणूं, नाहीं नाहीं, मला हें बघवत नाहीं.

अनुराधा : (आपल्याच नादांत) तूं उद्यां म्हातारा होशील आणि मीहि होईन. तारुण्य आज आहे तर उद्यां नाहीं...आज आहे तर...

समुद्र : बस्स, बंद कर. उपासिके बंद कर. तुझे स्वर माझे कानाचे पडदे फाडून हृदयावर जाऊन आदळत आहेत. माझा अंतरात्मा हेलावून सोडीत आहेत. बंद कर (क्षणभर शांतता) (शांत होत) उपासिके, खरे आहे.तारुण्य आज आहे तर उद्यां नाहीं, सर्व जग अनित्य आहे, दुःखमय आहे. भगवान म्हणतातचः–सब्बे संखारा अनिचा, सब्बे संखारा दुखा... सब्बे संखारा अनत्ता... (खडावांचा आवाज. नृत्य चालूच. भिक्षू घोषवाक्ये बोलत बाहेर पडतो) सब्बे संखारा अनिचा, सब्बे संखारा दुखा. सब्बे संखारा अनत्ता.....

बौद्धधर्म की पुण्यविभूति

(लेखक—**प्रोफेसर शिवसहाय पाठक " शिव "**)

गतवर्ष भगवान बुद्ध की द्विसहश्र पंचशती जयंती के अवसर पर विश्वव्यापी समारोह मनाया गया है। विशेषतः भारतवर्ष तथा एशिया खण्ड के विभिन्न देशोंमें कोटि कोटि मनुष्योंद्वारा श्रद्धाञ्जलि निवेदन की गई है। यह प्रत्यक्ष है कि तथागत भगवान बुद्ध की अमृतवाणी, देशकाल से परे सर्व व्यापी मंगल जनक आदि कल्याण, मध्य कल्याण तथा अन्त कल्याण सिद्ध होती है। भगवान बुद्ध की वाणीमें वर्तमान जगत के लिये महान सन्देश पाया जाता है।

वर्तमान संसार के संक्रमण काल में, जो घात प्रतिघात संघर्ष पाया जाता है, उनका निदान बुद्ध धर्म तत्वज्ञान है। तथागत की अमर भूमिका उसकी वाणी में, महान जीवन दर्शन निहित है। उनकी भावना महान मैत्री, करूणा, मुदिता तथा उपेक्षा भावना में, जो शाश्वत सत्य पाया जाता है, वह मानवता का पोषक उपेक्षणीय पलायनवाद नहीं है।

वर्तमान प्रजातंत्र के युग में जो सेवा और त्याग का महत्व स्वीकार किया जाता है; यह बौद्ध धर्म की महान सम्पदा है। समस्त संसार सचराचर प्राणीमात्र के प्रति अनुकम्पावश मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा भावना महान विभूति है, जिसकी प्रजातंत्र के युग में बड़ी आवश्यकता है। यह भावना किसी न किसी रूप में, सभी धर्मों में पाई जाती है, जिसका मूल श्रोत पतंजलि का योग दर्शन है।

आज बौद्धधर्म की सत्य, अहिंसा, त्याग तथा सेवा की भावना की प्रतिध्वनि सर्वत्र गूंज रही है। सेवा भावना को लक्ष्यकर महर्षि भर्तृहरिनें अपने नीतिशतक में कहा है,—

"सेवा धर्मः परम गहनो; योगिनामप्यगम्यः"

इस सेवा के मूल में ब्रह्मविहार की भावना पाई जाती है, जिसमें मैत्री और करूणा की भावना प्रधान है।

यही करूणा की भावना महर्षि वाल्मीकि की महान रचना रामायण का मूल श्रोत है, जिससे प्रभावित हो उनकी काव्य प्रतिभा प्रकट हुई, शरविद्ध क्रौञ्चके विव्हल आर्तस्वर को श्रवण कर उनके मुख से अचानक निकल पड़ा,—

"मां निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वती समाः।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥"

कवि भवभूतीने इस करुण रस के सम्बन्ध में कहा है,—

"एको रसः करूण एव निमित्तभेदात्।
भिन्नाः पृथक पृथक इव आचरते विवर्तान् ॥"

कवि मैथिली शरण गुप्त ने साकेत काव्य में उर्मिला के चरित्र चित्रण में सेवा भाव और करूणा का आधार लिया है। यह साकेत अवलोकन कर जाना जा सकता है। यह काव्य भी रामायण का एक प्रकरण है।

पतंजलि के योग दर्शन के अतिरिक्त, उपनिषद तथा उपनिषद्-कालीन साहित्य में चतुर्विध ब्रह्मविहार की उज्वल भावना है, जो आध्यात्मिक क्षेत्र में साधना का अवलम्बन और जीवन्मुक्ति का मूलाधार है।

भगवान बुद्धने साधना पूर्ण होने पर करूणावश सद्धर्मका उपदेश दिया था। उन्होंने दुखिया जगत को दुखसे मुक्तिका मार्गदर्शन किया, जिस चार आर्यसत्यों के साथ अष्टांगमार्ग पाया जाता है, वह करुणा-दया मैत्री अनुकम्पा भावना का परिणाम है। इसमें सेवा भावना की प्रधानता पाई जाती है।

संतपरम्परा में हम पाते हैं कि ऐसेही जीवन्मुक्त पुरुषोंने करूणावश धर्मोपदेश किया है। इन महापुरूषों में दिव्य चक्षु पाया जाता है, अज्ञानका आवरण नहीं। वे ही उपदेशक अधिकारी पुरूष हैं। वेही सच्चे गुरू और सेवा भावी करूणा प्रधान तारणहार हैं। यह प्राचीन परम्परा अखण्ड पाई जाती है।

यह सेवा भावना का संस्कार ऐसे लोगों मे पाया जाता है, जो संसारी होनेपर भी हृदयवान करूणा प्रधान होते हैं। जिनके हृदय में मानवता का बीज सेवाभावना के रूपमें अंकुरित होता है, वे सेवाभावको ही भक्ति मानते हैं।

महाकवि तुलसीदासने सायुज्य, सारूप्य, सालोंक्य और सामीप्य के बदले सेवा भाव और भक्ति को महत्व प्रदान किया है,—

सिया राम मय सब जग जानी ।
करहु प्रणाम जोरजुग पाणी ॥
जिन जग जन सेवा मित माही ।
तिन जग विच दुर्लभ कछु नाहीं ॥

भगवान बुद्ध और संत तुलसी की सेवा भावना में केवल भावना का अन्तर है । संत तुलसी सियाराम मय संसार को जानकर, सबकी वन्दना सरते हैं और इस भावना के साथ उनका विश्वास है कि जिनके हृदय में नर नारायण की सेवा भावना पाई जाती है, उनके लिये संसार में कोई काम दुर्लभ कठीण नहीं हैं । जब कि भगवान बुद्ध "बहुजन हिताय बहुजन सुखाय" दुखिया जगत को धर्मोपदेश करते हैं । यह भक्ति और ज्ञान की मर्यादा हैं ।

हिन्दी का भक्ति साहित्य इसी सेवा भावना का भण्डार है, जो हम सूर, तुलसी, कबीर, जायसी, रसखान, धनानन्द आदि महाकवियों के काव्य में पाते हैं ।

भक्ति प्रधान वैष्णव साहित्य में संसार को भगवानकी लीला मान कर भक्ति को साकार स्वरूप प्रदान किया गया है । यह भक्ति ज्ञान और वैराग्य से श्रेष्ठ मानी गई है । ऐसे भक्त जरा और मृत्युसे परे चिरंजीव जीवन मुक्त माने गये हैं, जिनका विस्तृत विवेचन है ।

बौद्ध योगियों के आध्यात्मिक जीवन में करुणा का महत्वपूर्ण स्थान है । प्रत्येक बुद्धयान में तत्वज्ञान के लिये दुःख दर्शन की करुणा भावना प्रधान है । महायान करुणाप्रधान होने से, बुद्ध को दुखी जगत का तारणहार मानता है । समता और करुणा दोनों लोकोत्तर अनिमित्त मानी गयी है । करुणाप्रधान कभी किसी सत्वजीव को निराश नहीं करते, "सत्वा नाभस्ति नास्तीति न चैव सविकल्पकम् ।" (अनङ्ग वज्र)

वार्तिकसारमें धर्मकीर्ति ने करूणा को ही बुद्धभगवान की साधना का साधन माना है, जो करुणा अभ्यास से सम्पन्न होती है,—

"दुःखाद दुःख हेतुश्च समुद्धरणा कामता करूण !"

दया दुख का ज्ञान पूर्वसंस्कारानुसार होता है ।

प्रत्येक बुद्ध सेवा और करुणा का प्रतीक है, वह विग्रह की पर्वाह न कर भूतदया करुणावश तारणहार बनता है । तथागत बुद्ध का यह बहुजन हिताय सुखाय परमार्थ अत्यन्त उपयोगी सिद्ध हुआ है । दुखी जगत के लिये अमोघ रामबाण है ।

दीन दुखी अभावग्रस्त पीडित जगत का करुणामय निदान बौद्धधर्म है । जिसमें मानवता का पूर्ण विकाश हुआ है । मानवता वाद का आदर्श चित्र भगवान बुद्ध का चरित्र है । वर्तमान जगत को मानवता की प्रतिष्ठा के लिये बुद्धदर्शन समानता पूर्वक आजतक संसार का मार्गदर्शन करता आया है । "सत्यं 'शिवं' सुन्दरम्," का समन्वय तथागत बुद्ध का चित्र, चरित्र, और उपदेश है ।

संत कबीर दास का तत्वज्ञान

(लेखक— श्री. रामकृष्णानुज " सुगत " काशी।)

*संत कबीरके सम्बन्ध में विभिन्न विद्वानों और लेखकोंने अपनी अपनी अक्कल लड़ाई है और जिससे यह कहना कठिन हो जाता है कि क्या अधिकृत माना जाय। कहा जाता है कि कबीर साहेब के पिता जुलाहा थे। इनका नाम नीरू था। जब नीरू अपनी नव विवाहता पत्नी का गौना लेकर घर वापस आरहा था, उसे मार्ग में काशीस्थित लहर ताड़ा तालाब के किनारे एक नवजात शिशु पडा मिला और वे उसे उठाकर लाये और उसकी नव विवाहिता पत्नीने, यह घटस्फोट न कर अपने मातृहृदयका परिचय दिया। अनेक दन्त कथाओं में यह भी एक कथा है।

संत कबीरदास का अधिकृत परिचय नाभादासकृत " भक्तमाल " में पाया जाता है। कबीरदास के सम्बन्ध में पं. अयोध्यासिंह उपाध्याय की "कबीरवचनावलि" महत्व पूर्ण कृति है तथा कितनेही आधुनिक विद्वानों की जल्पनायें कल्पनायें विवादास्पद हैं। कितनेही विद्वानोंकी राय है कि इनके पिता उन योगभ्रष्ट योगियोंकी परम्परामें हैं, जो गृहस्थ बनकर सपरिश्रम उपजीविका कमाते थे, हिन्दुओंके द्वारा तिरस्कृत होनेसे मुसलमान हो गये। यह पंथ अब भी पाया जाता है, जो जोगी कहलाते हैं। इन जोगियोंमें मुसलमान फकीर भी पाये जाते हैं। जिन्हें " साईं " कहा जाता है और जो हिन्दू मुसलमानों की वस्तीमें धर्मनीति दान ज्ञान के दोहे और दीन ईमान का नारा लगाते हैं और पूजे माने जाते हैं।

इनकी तुलना हम बंगाल के " बाऊल " नामी सहजियापन्थी परिव्राजक भिक्षुक मण्डली से कर सकते हैं। कविवर रवीन्द्रनाथ ठाकुर ने "बाउल" गानपर विपुल प्रकाश डाला है। यह सहजिया सम्प्रदाय बुद्ध धर्म का सहजीवन है। बुद्धधर्म के तत्वज्ञानका परिचय बंगाली बुद्ध दोहा और गान है। जिसकी रक्षा बंगभाषा भाषी बंगालियों ने की है और जहाँ आज भी बुद्धजन पाये जाते हैं। सरहपा ब्राह्मण भिक्षु लगभग सातवीं आठवी सदी में, बुद्धधर्मी राजा धर्मपालके समकालीन थे। इन्होंने वज्रयानपर कितनेही ग्रन्थ लिखे हैं। हिन्दीका एक विद्वान वियोगी लेखक बंगालियोंका दावा अस्वीकारकर, हिन्दीके इतिहासका प्रारम्भिक लेखक व कवि मानकर, संतकी भाषाके सम्बध में लिखा है, कि "डॉ. बी. भट्टाचार्यने इसे बंगालका पूर्वरूप सिद्ध करनेकी असफल चेष्टा की है।"

इस तरह हिंदी काव्यधाराके कवियोंमें सरहपाका समावेश कर, हिंदीका इतिहास आठवीं सदी माना गया। यह श्री राहुलजीका दावा है।

सरहपाके पदोंकी भाषामें सहजयानका बड़ा विवेचन पाया जाता है और यह तात्कालीन धार्मिक, सामाजिक, राजकीय परिस्थितिका चित्रपट है। जिनमें ब्राह्मणोंके यज्ञ यागकी निंदा, नानाचार मंत्र देवताको निरर्थक कहकर, भोगमें निर्वाण प्रवृत्ति मार्ग आदि कहा गया है। सरहपा के शब्दोंमें,—

" सरहेगहन गुहिरमगकहिया "

यह गहिरगँभीरा सभी हिंदी कवियोंमें पाया जाता है। इसमें कायाका महत्व माना गया है और मनोविकारमेंसे बचनेकी बात कही गई है। इसमें सहज संयम पाया जाता है। यह सहजिया तत्वज्ञान संत सहजोबाई, दयाबाई, मीरा बाई तथा कबीर सरीके संतोंके पदोंमें मिलता है। मीराके एक पदमें, "मीराके प्रभु गहिर गंभीरा" पाया जाता है, यही सहजयानका स्वरूप है। भाषा के संत कवियोंमें एक ऐसी परम्परा पाई जाती है, जो गृहस्थाश्रम में, जीवनमुक्तिकी भावना पाते थे। यह सम्प्रदाय का स्वरूप है, यह हम नाथपंथी योगियों की परम्परासे जान सकते हैं।

वर्तमान विवेचन का उद्देश्य यह है कि सम्भवतः कबीर साहेब के माता पिता नव मुसलिम हिन्दू थे, जिससे बचपन से ही कबीर साहेब को पुरान और कुरान के तत्वज्ञान का सहज परिचय प्राप्त हुआ था। इसके सिवा काशी ज्ञान की पुरी मानी गई है, यहां के लोग तत्वज्ञानी पाये जाते हैं, निरक्षर भी वेदान्त की चर्चा कर सकता है। इससे कबीर साहेब भले ही पढ़े लिखे हों या न हो, उनमें तत्त्वज्ञान था। यही उन्होंने स्वामी रामानन्दको अपना गुरू बनाया था। गुरू के प्रति श्रद्धा भावनासे पद बनायें है। कबीर साहबने अपने सम्बन्धमें स्वयं लिखा है,—

मसि कागद छुयौं नहीं, कलम गही नहि हाथ।

अपने अनुभवके सम्बन्ध में आपने बड़े रंगमें कहा है,—

लिखा पढी.की है नहीं, देखा देखी बात।
दुलहा दुलहिन मिलि गये, फीकी पड़ी बरात।
ज्ञानी युक्ति सुनाइयां, को सुनि करै विचार।
सूरदासकी स्त्री, कापर करे सिंगार॥
ज्ञानी भूले ज्ञान कथि, निकट रहा निजरूप।
बाहिर खोजै वापुरे, भीतर वस्तु अनूप॥
अज्ञानी को कहिये कहा, कहत कबीर लजाय।
अंधे आगे नाचते, कला अकारथ जाय॥

इन कतिपय अवतरणों में उनके तत्वज्ञान की भूमिका पाई जाती है। जिस तरह सरहपाके पदोंमें तात्कालीन धार्मिक सामाजिक परिस्थिति की टीका पाई जाती है, उसी तरह कबीर के पदोंमें विवेचन पाया जाता है। सरहपाकी तरह कबीर साहेब भी सहजमार्ग का विवेचन करते हैं। सरहपाका तत्वज्ञान प्रवृत्तिमें निवृत्ति याने भोगमें ज्ञान निर्वाण मानता है,

---

* प्रेशकः—प्रोफेसर वी. जी. राव.
हिन्दी स्वाध्यायमण्डल बम्बई नं. २१.

लेकिन कबीर निवृत्तिमें निर्वाण और संसारव्यवहार में जल कमल का आदर्श मानते हैं।

यह सहजयान उन दुर्बल त्यागियोंके लिये एक गुप्त साधन मार्ग था, जिससे मनकी वासना तृप्तमुक्त हो, निवृत्ति निर्वाण के प्रति प्रवृत्ति होती है। लेकिन यह साधनमार्ग दुरुपयोग होनेपर, वाममार्ग कहकर बदनाम किया गया। जिसका स्पष्टीकरण संत कबीर के पदोंमें पाया जाता है।

बुद्धधर्मकी अधोगति का यह काल था, इस वामाचार के कारण भगवान बुद्धके अखण्ड ब्रह्मचर्य परम्पराकी महान क्षति हुई। सरहपा सिद्धपुरुष थे, नालन्दाके आचार्य थे और एक बडे विद्वान के कथनानुसार स्वजाति स्त्री से नहीं, बल्कि किसी छोटी जातिकी स्त्री याने एक अब्राह्मणी से शादी रचाई थी, और गृहस्थ हो गये थे।

भगवान बुद्धने धर्म पदमें कहा है,—

यो निब्बथनो वनाधि मुत्तो।
वनमुत्तो वनमेव धावति॥
यो तं पुग्गल मेव पस्सथ।
मुत्तो वन्धनमेव धावति॥

अर्थात जो संसार रूपी वन जंगलसे निकल कर विजन वन में गया था, वह त्यागी पुनः संसार की ओर वापस भागता है, यह मनुष्य का विचित्र स्वभाव चरित्र है।

संत कबीरने भी वही बात अपने शब्दों में कही है,

मनके मारे वन गये, वन तज बस्ती मांह।
कह कबीर क्या कीजिये, यह मन ठहरै नांह॥

लेकिन जिन संत पुरुषोंको भगवान बुद्धका मध्यम मार्ग पसन्द आया और जो तृष्णा को समझ गये, जिन लोगोंने मनोविकारोंको जान लिया, वे गृहस्थाश्रम में पंचशीलका पालन करते थे, यह संतपरम्परा आज भी पाई जाती है, जिनमें महाराष्ट्र का वारकरी सम्प्रदाय अनन्य है। कबीर साहेब मध्यम पथके अनुयाई हैं, इसका विवेचन अपनी साखी में किया है।

अब सरहपाके पवित्र तत्वज्ञान विचार और सरहपा के निर्वाण की पुष्टि में स्वयं कहता हैं,-

खाते पीते सुखसे रमिये।
आदि न अन्त न मध्य नहि, नहि भव नहि निर्वाण।
यहु सो परम महासुख, नहिं पर नहिं अप्पान॥
बुद्धि विनासै मन मरै, जहँ टूटै अभिमान।
सो माया मय परम फलु, तहि की बांधिय ध्यान॥

यह सहज संयम साधना लोकाचार के विरुद्ध थी, इसका विचार कर सरहपा को कहना पड़ा,—

पण्डित लोगो क्षमहुमोहि; एहुन कियहु विकल्प।
जो गुरुवचनें मैं सुनेऊँ, तेहि किमि कहब सुगोप्य॥
घरहिन थाक न जाहु वन, जहँ तहँ मन परिज्ञान।
सुगम निरन्तर बोधि स्थिति, नहि भव नहि निर्वाण।

कबीर साहेबके तत्वज्ञान में तृष्णाका त्याग, काम,क्रोध,लोभ,मोह, द्वेष, मद मत्सर, अभिमान का त्याग, शीलका पालन, अन्तरज्ञान विवेक और जीवनसाधनाके लिये, मध्यम पथको अपनाया गया है। यह मध्यमार्ग महात्यागकी परम्परा में भी पाया जाता है, जो हम सांख्ययोग उपनिषद दर्शनोंमें पाते हैं। भगवानबुद्धका मध्यम पथ आदिकल्याण मध्यकल्याण और अन्तकल्याण कहा गया है। यही अखण्ड ब्रह्मचर्यकी प्रतिष्ठा है। इसीको अष्टाङ्गयोगमें जगतगुरू शंकराचार्य महाराजने अपनी साधनामें अपनाया है। इसलिये शंकराचार्य महाराजको "प्रच्छन्न बौद्ध" आस्तिक नास्तिक लोग कहते थे। शंकराचार्य भगवान बुद्धको "योगिनांचक्रवर्ती" कहते हैं। शंकर दिग्विजयकी कथा प्रक्षिप्त सी जान पडती है। इसके सिवा बुद्ध साहित्यमें स्वामी शंकराचार्य का कही विरोध नहीं पाया जाता, न उल्लेख पाया जाता है। तथापि कुमारिलभट्टका बौद्ध धर्म खण्डन प्रसिद्ध है। इनका आरोप है कि बौद्ध उपनिषद दर्शनके तत्वज्ञान को मानते हैं और स्वीकार करते हैं, लेकिन "कुपुत्र" की तरह पिताको पिता नहीं मानते।

कुमारिल भट्टने बुद्ध धर्म की दीक्षा ग्रहण कर, बौद्ध तत्वज्ञानका अध्ययन, बौद्ध गुरूके पास किया था। पश्चात बौद्धधर्म त्याग कर वैदिक धर्मकी प्रतिष्ठा बढाई थी गुरूके प्रीति विश्वासघात को पाप मान, वह प्रायश्चित स्वरूप, शंकर स्वामी के निषेध करने पर भी, जीवित तूष अग्नि में जले थे। भगवान बुद्ध वादाविवादको महत्व न देते थे, अपने शिष्य-श्रावकों से वादाविवाद से परे रहने की अपील अष्टकवर्ग सूत्र निपात में विस्तार के साथ की है। पश्चात वसुबन्धु, असंग, धर्मकीर्ति आदि विद्वानोंने बौद्ध न्यायकी प्रतिष्ठा कर, वादाविवादको महत्व दिया।

सेण्ट जेवियर कालेज के संत फादर हेरास का मत था कि संत साहित्य में उपनिषद दर्शन बौद्ध परम्पराके साथ पाया जाता है, जिनमें नाथ सम्प्रदाय, वारकरी सम्प्रदाय, सहजिया सम्प्रदाय, दसनामी साधू निर्वाणी, वैरागी, उदासी सभीका समावेश होता है। यह हिन्दी साहित्य की गवेषणा की वस्तु है, जिसकी परम्पराका विस्तार केवल पौर्वात्य प्रदेश चीन जापान कोरिया सुमात्रा ब्रह्म लंका ही नहीं, बल्कि बलख बुखारा, फारस बगदाद अरब मिश्र तुर्की आदि देशों में पतंजलिके योग शास्त्र और भगवान बुद्ध के महात्याग का तत्वज्ञान, सूफियोंके विचारोंमें भरा पडा है, जिसकी खोज संस्कृत पाली प्राकृतके प्रेमी योरोपीय विद्वानों ने की है। उसी तरह अरबी फारसी तुर्की साहित्य के विद्वान डा. निकोलसन डा. अलबरी आदिकी मूल्यवान गवेषणायें है। यह खेदका विषय है कि भारतवासी ऐसी कीमती निधि का मूल्य नहीं आंकते और वर्तमान हिन्दी लेखक इस त्याग मार्गको "पलायन वाद" कहते लज्जित नहीं होते।

यह सहज मार्ग क्या है ? भगवान बुद्धने कहा है, जो पद मैंने पाया है, वह त्याग तपस्या ज्ञान ध्यान का फल नहीं हैं, शिष्योंको तृष्णा त्याग करना चाहिये। केवल तृष्णा त्याग के कारण मैं अलौकिक आनन्द पाता हूँ, जो संसारी जनों के लिये कठिण दुर्लभ है।

संत कबीर दास ने अपनी साधना और चरित्र, अपनी वाणी में प्रकट किया है। अन्यान्य संतोंकी तरह वह तृष्णा का त्याग, काम, कामना का त्याग, मनोविकारों का नाश, शील सदाचार परोपकार का उपदेश देते हैं।

जिस सहज मार्ग का ऊपर विवेचन किया गया है, वह मध्यमार्ग कबीर साहेब के वचनोंमें पाया जाता है,—

सहज सहज सब कोई कहै, सहज न चीन्हैं कोय।
जा सहजै साहिब मिले, सहज कहावै सोय॥
सहज सहज सब कोई कहै, सहज न चीन्हैं कोय।
पांचो राखै पसरतो, सहज कहावै सोय॥
सहज सहज सब कोय कहै, सहज न चीन्हैं कोय!
सहजै सहजै सब गया, मन इन्द्री का नास।
निहकामी सो मन मिला, कटी करम की फाँस॥
काहे को कलपत फिरै, दुखी होत बेकाम।
सहजै सहजै होयगा, जो कुछ रचिया राम॥
सुमिरन मारग सहजका, सतगुरू दिया बताय।
साँस साँस सुमिरण करूँ, इक दिन मिलसी आय॥
अजया सुमिरन घटविषै, दीन्हा सिरजन हार।
ताही सो मन लगि रहा, कहै कबीर विचार॥
माला फेरत जुग गया, मिटा न मनका फेर।
करका मनका छाड़ि दे, मनका माला फेर॥

इस अजपा जपका विवेचन बौद्ध निकाय राहुलोवाद सूत्र में पाया जाता है, जिसे "आनापान स्मृति" कहा गया है। संत साहित्यमें अजपाजप को सर्वोपरि माना है। स्वामी भगवताचार्य कहते हैं,—

सर्वत्र प्राणिनां देहे, जपो भवति सर्वदा॥

कबीर साहेब की रचना "कबीर साखी" के कितने ही पदोंके पढ़नेसे भगवान बुद्ध के धर्मतत्व की भावना साम्रने आती है। इसके कितनेही पद और परिच्छेद परस्पर मिलते हैं। यह कबीर साखी ८४ सिद्धों या चौरासी आसन की स्मृति में ८४ प्रकरणों में है। जिसका प्रसंगोचित उल्लेख अनुचित न होगा।

भगवान बुद्धने धर्मपद का श्रीगणेश मन को पकड कर किया है। उपनिषद और दर्शनोंके ऋषिमुनि मन का महत्व जानते थे, इसका सांख्य योग में बडा विवेचन पाया जाता है। संत साहित्य में मनोविकारों को दूर करने के लिये मन वचन कर्म की शुद्धि विवेक की कसौटी है। मनुष्य मनोविकार का एक बण्डल है। इस मन के महत्व को बतलाने के लिये, धर्मपद की प्ररम्भिक दो गाथाओं में बौद्ध धर्मका रहस्य पाया जाता है,–

"मनोपुवङ्गमा धम्मा मनो सेट्ठा मनोमया,— "

अर्थात मनही सब कुछ है, जैसा मन होगा, वैसाही होगा। बुरा मन होगा तो बुरा होगा। अच्छा मन होगा तो अच्छा होगा। इसी मन में बुद्धधर्मका तत्वज्ञान निहित है। जिस मनके सम्बंधमें धर्मपदकी काव्य कला धर्मोपदेशके साथ अत्यन्त मधुर है, जिस शैलीको कबीरसाहेब ने अपनाया है। मनके संबंधमें कबीरसाहेब कहते हैं,—

कबीर मन गयंद है, आकुंस देदे राखु।
विषकी बेली परिहरौ, अमृतका फल चाखु॥

इस तरह धर्मपदमें काव्यकी जो शैली पाई जाति है, उसकी छाया हम केवल कबीर साहेबकी वाणीमें ही नहीं, बल्कि अन्यान्य संत कवियोंकी रचनामें पाते हैं। धर्मपदकी शैलीपर कितनेही संत कवियोंने लिखा है। कबीर साहेबने मन विवेक विचार शील सदाचार पर जो बचन कहे है, उनमें तृष्णा और मनको मूल माना है। वे उपनिषद और दर्शनोंके विरोधी नहीं हैं। आप कहते हैं,—

गुरूको पूजैं गुरुमुखी, बा तो पूजै साध।
षट्दर्शन जो पूजहीं, ताका मता अगाध॥

अतएव हम केवल कबीर साहेब के तत्वज्ञान पर विचार करें। वह अपनी कबीर साखी में, "बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय, आत्ममोक्ष जगद्धिताय" कहते हैं,—

जीव दया चित धारि के, साखी कहैं कबीर।
भव सागर के जीव को, आनि लगावै तीर॥
अन्तर याहि विचारिया, साखी कही कबीर।
भव सागर के जीव हैं, सुनिके लागैं तीर॥
साखी आंखी ज्ञान की, समझ देख मन माहिं।
बिन साखी संसार के, झगड़ा छूटत नाहिं॥

इस साखी में आत्मानुभव पर आपने जोर दिया है।

मोह सलिल की धार में, बहि गये गहिर गंभीर" यह पद ध्यान देने योग्य है। संतकबीर कहते हैं,—

कामी क्रोधी लालची, इनसे भक्ति न होय।
भक्ति करै कोई सूरमा, जाति बरन कुल खोय॥
बहतेको बहजानदो, मत पकड़ावै ठौर।
समझाया समझै नहीं देय धका दो और॥

आप आगे यहभी कहते हैं,—

बहते को मत बहन दो, कर गहि लेवहु ठौर।
कह्यो सुन्यों मानै नहीं, शब्द कहै दुई और॥
पढना लिखना चातुरी, यह तो बात सहल्ल
काम दहन मन बस करन, गगन चढन मुश्कल्ल॥
नाम भजो मन बस करो, यही बात है तंत।
काहेको पढ़पचि मुऔ, कोटि ग्यान गरंथ॥
हियहीरा की कोठरी, बारबार मत खोल।
हीरा मुखते ना कहै, लाख हमारा मोल।
काम क्रोध तृष्णा तजै, तजै मान अपमान।
सदगुरू दाया जाहि पर, जम सर मरदै मान॥
गुरू मुख शब्द प्रतीतकर, हर्ष शोक तज मान।
दया क्षमा सत सील राहि, अमर लोक को जान॥
पढ़ा लिखा सीखा सभी, मिटी न संशय सूल।
कहै कबीर कासों कहूं, यह सब दुख का मूल॥
फूटी आंख विवेक की, लखै न संत असंत।
जाके संग दस बीस हैं, ताको नाम महंत॥
एक शब्द में सब कहा, सबही अर्थ विचार।
भजिये निशिदिन रामको, तजिये विषय विकार॥
मानुस सोई जानिये, जाहि विवेक विचार।
जाहि विवेक विचार नहिं, सो नर ढोर गमार॥
तीर तुपक से जो लड़े, सो तो सूर न होय।
माया तज भक्ति करै, साधु कहावै सोय॥

मनके महत्व को समझाने के लिये कबीर साहेब कहते हैं,—

एकहि साधे सब सधै, सब साधे सब जाय।
जो तू सींचै मूल को फूलै फलै अघाय।

मद तो बहुतक मांतिका, ताहि न जाने कोय ।
तन मद, मन मद, जातिमद, माया मद मुत्र लोय ॥
विष्यामद और गुणहि मद, राजमद्द, उनमद्द ।
इतने मद को रद करै, सब पावै अनहद्द ॥
जौन चाल संसार की, तौन साधु की नाह ।
कमल पत्र हैं साधजन, बसै जगत के माह ॥
कबीर कमलन जल वसै, जल विच रहे असंग ।
साधु जन तैसे रहे, सुनि सतगुरू परसंग ॥
अंतःकरनहि मन मही, मनहि मनोरथ माहि ।
उपजत उपजत जानिये, विनसत जानै नाहि ॥
अकथ कथा यह मनहि की, कहै कबीर समुझाय ।
जो याको समझा परै, ताको काल न खाय ॥
यहतो गति है अटपटी, सटपट लखै न कोय ।
जो मनकी खटपट मिटै, चटपट दर्शन होय ॥
सीलवंत सब सों बड़ा सब रत्नोंकी खान ।
तीन लोककी संपदा, रही शीलमें आन ॥
ज्ञानी ध्यानी संयमी, दाता सूर अनेक ।
जपिया तपिया बहुत हैं, शीलवन्त कोई एक ॥
चाह गई चिंता गई, मनुवा बे परवाह,
जिसको कछू न चाहिये, वे साहनपति शाह ॥

कबीर साहबने साधुके जो लक्षण बताये हैं, वह नीचेके दोहे से जाना जा सकता है,—

सांचबरोबर तप नहीं, झूठ बरोबर पाप ।
जाके हृदय सांच है, ताके हृदय आप ॥
जाति न पूछो साधु की, पूंछ लीजिये ज्ञान ।
मोल करो तरवारका, पड़ा रहन दोम्यान ॥

साधुसंग का महत्व इन दाहों में पाया जाता है,—

षट विकार यह देहके, तिनको चित्त न लाय ।
शोकमोह प्यासहि क्षुधा, जरा मृत्यु नसि जाय ॥
कपटकुटिलता छाड़िके, सबसो मित्रहि माव ।
कृपावान समज्ञानव्रत, वैर भाव नहिं काव ॥
कपटकुटिलता दुर्बचन, त्यागी सबसों हेत ।
कृपावन्त आशारहित, गुरूभक्ति सिष देत ।
रविको तेज घटै नहीं, जो घन जुरै घमंड ।
साधुवचन पलटै नहीं, पलटि जाय ब्रह्मण्ड ॥
आशा तज माया तजै, मोह तजै मदमान ।
हरष शोक निन्दा तजै, कहै कबिर संत जान ॥
साधु सोई सराहिये, कनक कामिनी त्याग ।
और कछू इच्छा नहीं, निशदिन रह अनुराग ॥
यह कलियुग आयो अबै, साधु न मानै कोय ।
कामी, क्रोधी, मसखरा, तिनकी पूजा होय ॥
साधु सोई सराहिये, पांचौ राखै चूर ।
जिनके पांचौ बस नहीं, तिनते साहिब दूर ॥

• • •

World Religion Supplement :

Shri Ramkrishna Paramahansa Dev :

[**Shri H. V. Pataskar, Governor of Madhya Pradesh,** paid his tribute on the occasion of the anniversary of the KALPATARU Utsava in Calcutta on 1st January 1958. We are grateful to His Excellency for sparing that speech to the Dharmachakra.

—Editor]

I feel I am discharging a debt and performing a sacred duty by remaining present here today when your Mandal is celebrating the 21st anniversary of the Kalpataru Utsav in honour of Shri Ramkrishna Parambansa Dev.

Ramkrishna Paramhansa Dev appeared at a time when our ancient culture needed revival. That was a time when with the impact of what may be called a highly materialised culture our people had become suddenly dazzled, and those who belonged to a different culture and tradition had sway over the affairs in our country.

Bharat Varsha had always been a land where there was complete toleration in the matter of religious beliefs or forms of worship. Religion was always regarded as the means to attain good of man. The root meaning of the word Dharma itself is धारयते अनेन इति धर्मः

Religion is that by which society is sustained and society included all men – the whole humanity – not any particular class or group on the basis of any distinction between man and man. This was Dharma in India and real Dharma must always remain so. There were the Jains, the Buddhists, the followers of Shankaracharya and various other forms of faiths flourishing side by side in our country. But they were always guided by one supreme ideal of attaining the individual as well as the corporate salvation of man. Take, for example Buddhism. At one time it was followed by almost the whole of the population in our country. At another time Jainism had a larger following than today. At some other time, the preachings of Shankaracharya had a larger following. But all these had one common objective and that was the attainment of salvation of man and the good of humanity as a whole. In fact they were never the means of creating hostility between man and man on the ground of his faith or belief. Whatever changes in rules of conduct had been made were made with the object of making adjustments to suit the conditions of changing human society for the attainment of its common objective. We had no wars or conflicts in the name of this faith or that faith. Buddhism, the dominant faith of India at one time, received a set back several centuries later in this country but it still continues to be the faith in many other countries of almost one-third of humanity. It is again being revived in our country in certain parts. What happens is that like every other thing in this universe, the law of creation applies to these different faiths also. They have their periods of उत्पत्ति, स्थिती and लय i. e., creation, stability and decline. However, the underlying basis consists always of the same eternal principles of love and service. All religions are based on these two principles of love amongst men and service to humanity. Material factors, however, are always changing and they affect the course of all these faiths and deviate people's minds from the true objective of whatever faith they may be following. No religion has ever preached hatred of man by man, but there had been in history times when men waged wars in the name of religion. Particularly there was a period in human history all over the world when religious faiths had become so distorted that men in violation of the true principles of those religions perpetrated many acts against humanity in the name of those religions. During those times, India, though it had the most ancient and sacred culture of toleration and respect for all faiths, could not escape the effects of the prevailing world atmosphere in that period. Man had been striving through ages not only for material advancement but also for spiritual advancement leading to the ultimate salvation of soul or the human spirit which amounts to the same thing as the realisation of God by whatever name called. In one sense India had been the greatest sufferer during this time not so much because of its loss of material prosperity but because of the loss suffered by our country in the spiritual sphere. In the beginning of the 19th century it looked as if all our civilization and culture developed through ages was fast disappearing, but there was lingering faith in the assurance given to man in that Divine Song, Bhagavadgita—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥

(Arjuna, whenever there is decline of righteousness, and unrighteousness is in the ascendant, then I body Myself forth).

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥

(For the protection of the virtuous, for the destruction of evil-doers, and for establishing Dharma (righteousness) on a firm footing, I am born from age to age).

In fulfilment of this divine promise, the Great Master Ramakrishna Paramahansa Dev made his appearance in our country. He was born in 1836 and continued with us in his bodily form till 1886. During this brief period of a life of 50 years, he revitalised the spiritual life in our country. That was a time when education imposed by a foreign power which was apathetic to the ancient history, tradition and culture of our people, had started on a course of perverting the minds of our people. They had begun to look down upon our heritage of learning and culture. It was Shri Ramakrishna who stopped this process of perversion. He was the embodiment of all the good that had been developed in our country through ages in the form of spiritual culture. By his preaching and action, many a person educated in the western manner began to admire and follow the teachings and path laid down by our sages. He disabused their minds of the wrong notions which they had imbibed about our culture and true religion dubbed by some ignorant and hostile people as barbarous, uncivilised and heathen.

In the words of that great French scholar and thinker, Romain Rolland—

"Ramakrishna was the consummation of two thousand years of spiritual life of three hundred million people, a great symphony composed of the thousand voices and the thousand faiths of mankind".

He preached the gospel of harmony of all faiths and expounded the twin principles of divine humanity and unity of all life. Love and service were the paths of attainment.

Swami Vivekanand was the chief disciple of Shri Ramakrishna Paramahansa and he carried forward the work of his Guru. He carried the message of Shri Ramakrishna Paramahansa to distant lands. He attended the Parliament of Religions at Chicago in 1893. He had not gone there as a delegate of any recognised religious organisation, but he went there because of an inner call which impelled him to represent before this forum of world religious orders the teachings of his Master. His speech before that Parliament unfolded before the select gathering of religious men from all over the world the spiritual treasure embodied in the teachings of our Rishis and Saints. He subsequently undertook a tour of the American Continent during which his speeches on the teachings of his Master were listened to with respect and devotion. After his return from the tour of the West, he started an association called Ramakrishna Mission Association after the name of his Guru in 1897 and we all know what good work this Association has been doing since then in our country as well as outside.

Real Hinduism is not a religion in the narrow sense of that term in which it has come to be understood now. It is not a religion in the sense of its being a single form of faith or worship. It denotes the synthesis of our culture developed through ages past. Besides it is not the culture of a single race or nation or a group of races or nations. It represents the culture of humanity as a whole. There can never be rationally any conflict between such a culture which came to be known as Hinduism and any religion.

Mere material or intellectual progress is not enough for man. Spiritual and moral progress is also necessary. The basis of spiritual progress is the recognition of the fact that humanity is one and this unity of man can be maintained only through love and service. This has been the preaching of all saints and leaders and founders of religions. Man has neglected this aspect of human life and for the moment has so developed the material and intellectual aspect of human life that that life itself now stands in danger of being wiped out with the advancement of science. By neglect of spiritual values man has succeeded in creating instruments of destruction which can easily annihilate man himself from this earth. Men in general shudder at this prospect and even those who have succeeded in creating these instruments of destruction now realise the gravity of consequences which will follow their use. All of them realise that if a war broke out, that will positively mean mutual destruction. It is the fear of the destructive forces invented by the intellect of man that has temporarily prevented the breaking out of a war of final destruction. What is the way out? There are endless negotiations and proposals for the limitation, if not total banning, of the manufacture of these instruments of human destruction. But they seem to make no real progress. Fear alone has te[mporarily] put off the disaster, but the real solution can c[ome] come by realisation that in the common interest of human[ity] man must lay more emphasis on the development of th[e] spiritual and moral aspect of human life, and that aspe[ct] is based, on divine humanity and unity of all life. We m[ust] create a new atmosphere of love and service between a[ll] men irrespective of any consideration of race, nationali[ty] or religion. Love and mutual trust, not fear and mutu[al] distrust, can alone solve the question of maintaining pea[ce] and avoiding disaster in the world. This was the teachin[g] of Ramakrishna Paramahansa and if the world returns t[o] the way of life preached by him, humanity will not only [be] saved but will make earth an abode of men, who while re[a]ping to the full the benefits of scientific and intellectu[al] advance, will live in peace with each other and attain the ideal of happiness and contentment. Let us on this occasi[on] pray that man will return to the way of sanity pointed o[ut] by the Great Master.

[A Letter from Captain Mulder of Holland]

Oegstgeest, March 31st 19[..]

Dear Professor Bhagwat,

Thank you ever so much for the regular sending of th[e] Dharmachakra and for your lovely Xmas card which I receiv[ed] some time ago. How are you keeping and how are thing[s] developing in the new India that now rules her own destiny[?]

It is already quite some years ago that we last met an[d] sometimes it takes me a real effort to see that it will be qui[te] some time before we shall meet again for once one is settle[d] in a country – like I am nowadays – it is not so easy to ge[t] out again and go travelling again, particularly if one has a family of five to keep and see through education. Bu[t] one day I shall be able to take to the seas and roads aga[in] and visit my beloved eastern countries once more. On[ly] do not ask me when; for that is not mine to say!

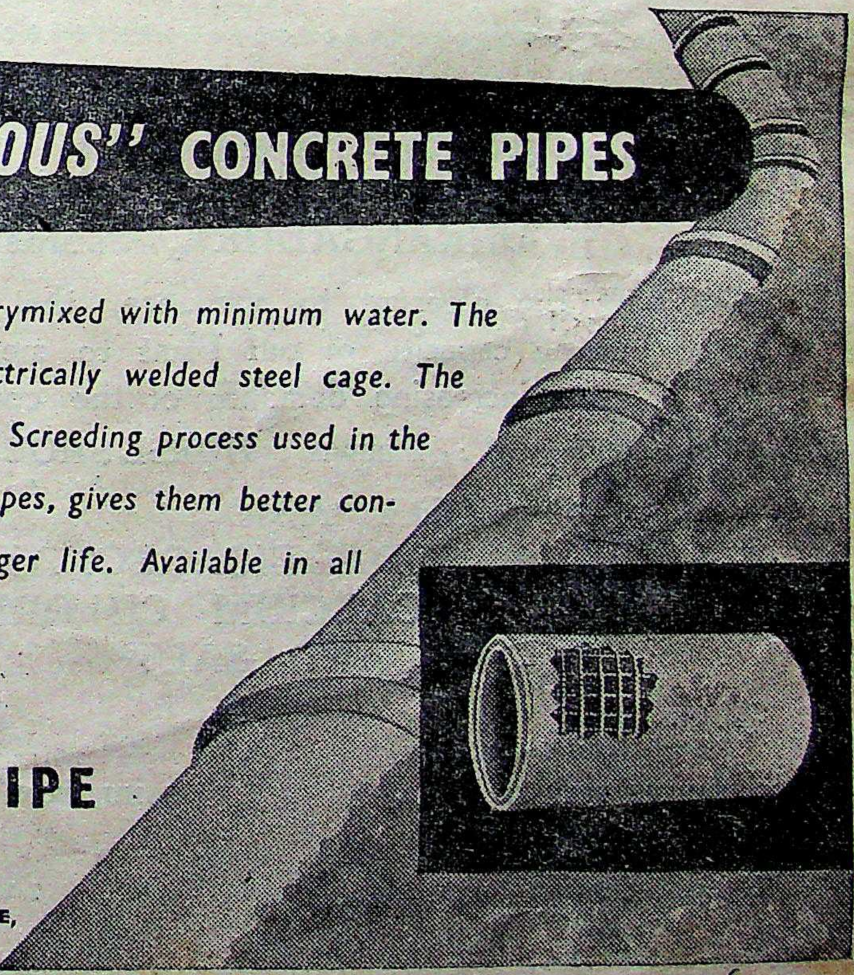
Holland seems to have quite a few Buddhists. I hav[e] very little contact with them for they all belong to Theravad[a] Buddhism, which does not appeal to me so much. Last ye[ar] we had a visit of the abbot of Sokoku-ji, Kyoto, Japan, wh[o] lectured to us on ZEN and gave us colourslides of hi[s] monastery. He and I had met on several occasions i[n] Kyoto and it was a happy reunion in The Hague therefor[e]. Also some organisations are now running the film.—"Th[e] Life of the Lord Buddha" which has been put at their di[s]posal by the Legation of India together with music fro[m] Buddhist countries collected by the Exotic Mus[ic] Society in Amsterdam. So you can see that the Jayanti ha[s] not passed unnoticed in this country. INDIA has do[ne] quite a bit on this occassion, my friend the professor o[f] Buddhology in Leiden has been a guest of your Govt. a[t] the celebrations at Delhi last year. Also the Indian Go[vt.] published two books on the Buddha Jayanti, which are sa[id] to be quite good. The few copies that came to Hollan[d] were immediately sold out.

Please write to me sometimes and tell me about yo[ur] health. Are you still teaching at St. X.'s? How is th[e] Vihara doing and is the Society still growing in membership?

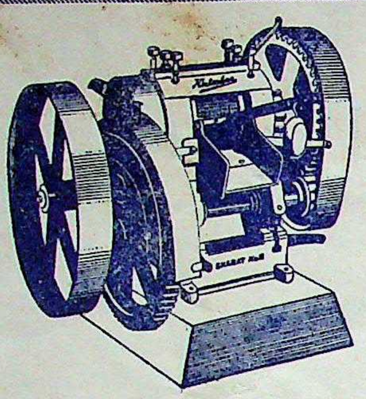
Accept my best wishes for your health and happiness.

your younger friend,

W. Z. Mulder

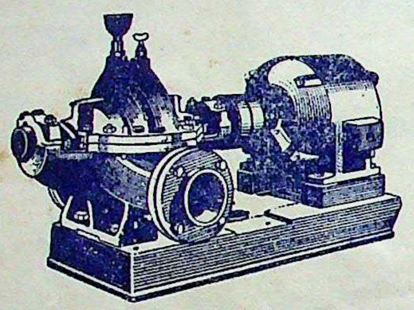
Regd. No. B. 5434

किर्लोस्कर

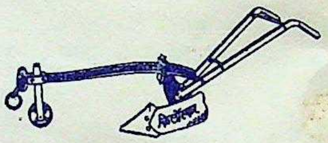
स्थापना १८८८

शेतीचीं आधुनिक अवजारें

अन्नधान्याचा तुटवडा अद्यापीहि भारताला भासत आहे. तथापि किर्लोस्कर शेतीची आधुनिक अवजारें, आणि यंत्रें शेतीचे उत्पादन वाढीसाठीं शेतकऱ्यांना बहुमोल मदत करीत आहेत. किर्लोस्कर अवज़ारें काटकसरी, सुबक व दीर्घकाल टिकावू असल्यानें त्याकडून वर्षानुवर्षें काम घेता येते.

- उसाचे चरक
- लोखंडी नांगर
- विद्युत पंपिंग सेट

किर्लोस्कर ब्रदर्स लि. किर्लोस्करवाडी (द. सातारा)

The

DHRANGADHRA CHEMICAL WORKS LTD.,

DHRANGADHRA, Saurashtra,

We have the pleasure to announce, that we have doubled up the capacity of our Plant to meet with the increasing demands of the country.

Manufacturers of : Famous "HORSE SHOE BRAND" products.

★ SODA ASH
★ SODA BICARBONATE
★ CALCIUM CHLORIDE
★ AND SALT

Principal Distributors :

TRADERS PRIVATE LTD.
15/A, Elphinstone Circle,
BOMBAY. 1.
Telegram—'SAHU JAIN.' Bombay.
Telephone—251218--19.

Managing Agents:

SAHU BROS. (Saurashtra) PRIVATE LTD.
DHRANGADHRA
Saurashtra.
Telegram—'CHEMICALS' Dhrangadhra.'
Telephone—31.

World Religion Supplement

धर्मचक्र

वर्ष ११ वें] [अंक १ ला
१५ ऑगस्ट १९५८
(स्वातंत्र्यदिन)

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. XI—1)
15th August 1958
(Independence Day)

धर्मचक्राची दहा वर्षे पार पडली !

Ten years of Existence !

The Father of the Nation and His Son — Vinoba :

Gandhiji's Tragic Death gave birth to the DHARMACHAKRA ! Vinoba blessed the "CHAKRA" at its Birth ! Vinoba is the Commentator of the Bharatiya Culture !

सतश्च गन्धो पटिवातमेति — The Fragrance of the Good travels even against the wind ! !

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)
[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींचो मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी-हिंदी सांस्कृतिक मासिक]
* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :
प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)
प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष ११ वें] १५ ऑगस्ट (स्वातंत्र्यदिन) १९५८ [अंक १ ला

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

पाली संहिता विभाग :

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :
१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५–०–०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७–०–०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १–७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

शुभेच्छा !

स्वातंत्र्याचें नवीन वर्ष सर्वांना सुखकारक जावो !

May the New Year of Liberty make all happy !

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

With the compliments of :
Prof. N. K. BHAGWAT,
Head of the Department of Pali and Buddhism of the Siddhartha College, Bombay.
Editor :
The "Wheel of the Moral Law" (The Dharmachakra)
Sugata Nidhan, 15th Road, Plot No. 463, Khar,
Bombay 21. (INDIA)

World
Religion
Supplement

THE WHEEL OF
THE MORAL LAW

वर्ष ११ वें] १५ ऑगस्ट, (स्वातंत्र्यदिन) १९५८ [अंक १ ला

माझी जन्मभूमि-भारत !

माते ! महात्मे तुझे, तत्ववेत्ते, तुझे शूर योद्धे, तुझे सत्कवि,
श्रेणी ययांची सदा माझिया गे मना पूजनीं आपुल्या वांकवी !
यांचीं यशें ज्या नव्या सद्गुणांना मला अर्पिती, ध्येय तें गे जरी,
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी ! तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी !
तुझ्या महोदार सारस्वताच्या महासागरीचा जरी मीन मी
झालों, तरी गे तृषा मन्मनाची कधींही कधींही न होणें कमी !
आई ! गुरुस्थान अंतीं जगाचें तुझें, यांत शंका न कांहीं जरी,
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी ! तसें पाहिलें मी न कोठें तरी !

ना. वा. टिळक—माझ्या जन्मभूमीचें नांव

धम

(The Wheel of

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या वि
सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील प

* दर महिन्याच्या १५

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी

प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन —सन्मान्य संपादक)
प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष ११ वें] १५ ऑगस्ट (स्वातंत्र्यदिन) १९५८ [अंक १ ला

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

पाली संहिता विभाग :

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळेचे)
अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

शुभेच्छा !

स्वातंत्र्याचें नवीन वर्ष सर्वांना सुखकारक जावों !

May the New Year of Liberty make all happy !

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष ११ वें] १५ ऑगस्ट, (स्वातंत्र्यदिन) १९५८ [अंक १ ला

माझी जन्मभूमि-भारत !

माते ! महात्मे तुझे, तत्ववेत्ते, तुझे शूर योद्धे, तुझे सत्कवि,
श्रेणी ययांची सदा माझिया गे मना पूजनीं आपुल्या वांकवी !

यांचीं यशें ज्या नव्या सद्गुणांना मला अर्पिती, ध्येय तें गे जरी,
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी ! तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी !

तूझ्या महोदार सारस्वताच्या महासागरीचा जरी मीन मी
झालों, तरी गे तृषा मन्मनाची कधींही कधींही न होणें कमी !

आई ! गुरुस्थान अंतीं जगाचें तुझें, यांत शंका न कांहीं जरी,
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी ! तसें पाहिलें मी न कोठें तरी !

ना. वा. टिळक—माझ्या जन्मभूमीचें नांव

: संपादकीय निवेदन :

आजच्या स्वातंत्र्यदिनीं धर्मचक्राचीं १० वर्षे पुरीं होऊन अकराव्या वर्षाचा हा पहिला अंक वाचकांना सादर करीत आहोंत. हा अंक वाचकांच्या हातीं देतांना एक कृतज्ञतेची भावना अंतःकरण भरून गेल्याशिवाय राहत नाहीं! कृतज्ञता सर्व साधुसंतांची, वाचकांची, ऋणानुबंधीयांची व उदारमनोवृत्तींच्या बंधुभगिनींची. या भावनेच्या पोटीं कर्तव्य केल्याचें समाधानहि आहे. दहा वर्षे ही मुदत फारच कमी नाहीं. ज्यावर्षी आम्हीं धर्मचक्र सुरू केलें त्यावेळीं राष्ट्रांत महात्माजींच्या मृत्यूमुळें उदासीनतेची, निर्विण्णतेची, किंकर्तव्यमूढतेची अवकळा पसरली होती. एखादा मेंढपाळ नाहींसा झाला म्हणजे ज्याप्रमाणें मेंढरांची अनास्था होऊन तीं सैरावैरा धांवत सुटतात व बेभान होऊन त्याची स्थिति अनुकम्पनीय होते त्याप्रमाणें अखिल भारत त्यावेळीं विपर्यस्त मनाच्या अवस्थेंत होता. आज १९५८ साल आहे. इतक्या दीर्घ काळांत भारताला विचार करावयास फुरसत मिळाली, मनाला शान्त करितां आलें, काळोखांतून दूर पाहण्याची शक्ति यावयास लागली, विकारांतून विचाराचीं किरणें दिसावयास लागलीं, राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, आर्थिक, धार्मिक वगैरे जीवनाच्या क्षेत्रांत हळूहळू प्रवेश करतां येऊ लागून दृष्टीची विशालता कमावतां आली, ध्येयनिश्चिती व निष्ठा ठरवितां आलीं, विचारसरणीचें मूल्यमापन करण्याची शक्ति परिणत होऊं लागली, जीवनाच्या अडीअडचणींतून मार्ग काढून जीवन सुसह्य व उन्नत कसें करितां येईल याची छाननी करावयास भारतानें आरंभ केला. लहान मुलांना चालतां येत नसलें म्हणजे चालतांना तीं जशीं अडखळतात, धडपडतात, पडतात, उभीं राहतात, त्याप्रमाणें स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर पुन्हां देशाचा कारभार पाहण्याची संवय लुप्त झाल्यामुळें, हा राज्यशकट हाकण्याच्या कामीं लहान मुलाप्रमाणें असणारें आमचें सरकार चुका करूं लागलें, फसलें, अडचणींत सांपडलें, गडगडण्याच्या अवस्थेंत आलें, चौफेर सहानुभूतिशून्य लोकांच्या मध्यें सांपडल्यामुळें बाहेरची मदत, सहकार, प्रोत्साहन, प्रेम, विश्वास, बंधुभावयांच्या बाबतींत या बालसरकारची कुचंबणा झाली. तथापि त्यांतहि भारतानें आपलें घर व्यवस्थित करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. घटना तयार केली, निश्चित ध्येय ठरविलें व लोकशाही पद्धतीनें कारभार चालविण्यासाठीं निवडणुकी केल्या, लोकांचे नवीन नवीन प्रतिनिधी राजसभेंत येऊन लोकांच्या कल्याणाविषयक प्रश्नांची चर्चा करून निर्णय घेऊं लागलें व अशा रीतीनें भारताचा राज्यकारभार काँग्रेस व इतर पक्ष यांच्या समवेत बराच यशस्वी रीतीनें चालूं झाला. पंचवार्षिक योजना, निरनिराळी धरणें, प्रॉजेक्टस् हातीं घेण्याची धमक अंगीं येऊं लागली. आपली संस्कृति, आपला इतिहास, आपली गतकाळांतील कर्तबगार माणसें व नरपुंगव यांच्याकडे भारतानें लक्ष पुरवून त्यांच्यासंबंधीं खरीखुरी माहिती मिळविण्यासाठीं तज्ज्ञ नेमले व 'भारताचा इतिहास भारतीयांनींच लिहावा' हें तत्व मान्य करण्यांत आलें. सोमनाथासारखीं मंदिरें पुन्हां दुरुस्त करण्यांत आलीं. सांची, लुंबिनी व इतर बौद्ध क्षेत्रें यांची निगा राखण्यास सुरवात झाली, भारतीयाचा धर्म व त्यांची संस्कृती यांची तुलनात्मकपद्धतीनें माहिती मिळवून भारताच्या वैचारिक संपत्तीचा सांठा कसा सांठविता येईल या विषयीं बरीच प्रगति झाली. जीवन व्यवहार, जीवनशुद्धि, नैतिक सोज्वलता, नैतिक मूल्यांची महनीयता, परहितविषयक बुद्धि व आत्मत्याग करण्याची तत्परता, सामाजिक समता, सामाजिक उदारमनस्कता, सामाजिक ऐक्य, सामाजिक संघटनात्मक प्रगति व सर्वांना समान पातळीवर आणण्याची व सर्वांना योग्य संधी मिळवून देऊन त्यांचें जीवनमान उन्नत करण्याची कसोशी, इत्यादींत यश कमावलें. पण 'जनसेवा हीच खरी परमेश्वरी सेवा' व नैतिक जीवनाची परमोच्चता हाच खरा धर्म, यासंबंधीं मात्र कांहीं अपवाद वगळल्यास, भारताची घसरगुंडी होत आहे, असें दुःखानें म्हणावें लागतें! एका आंग्ल कवीनें म्हटल्या प्रमाणें "जुना जमाना बदलून नवीन जमाना त्याची जागा पटकावतो व अशा रीतीनें परमेश्वर आपल्या पूर्णत्वाची जाणीव करून देतो; कारण एकच चालत आलेली परंपरा किंवा रूढी जगाच्या अधःपतनाला कारणीभूत होते." म्हणून स्वातंत्र्याचें युग महात्माजींच्या साक्षात् प्रयत्नांनीं व त्यांच्या पूर्वी हुतात्मे बनलेल्या भारतीय पुत्रांच्या व कन्यकांच्या अतुलनीय स्वार्थत्यागानें, देशप्रेमानें, हालअपेष्टा सोसण्याच्या भागीरथ निश्चयानें व अशा रीतीनें **सामुदायिक पुण्याईनें** आम्हांस प्राप्त झालें. ज्यासाठीं 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस–' ही संस्था स्थापन झाली होती, व तिच्यांत प्रवेश करून भारताच्या स्वातंत्र्यासाठीं ज्या तत्कालीन महान राजकारणधुरंधर पुरुषांनीं प्रयत्न केले; सरकारशी झगडून भारताला स्वराज्याच्या मार्गावर आणले, त्या संस्थेची प्रतिज्ञा पूर्ण झाल्यावर तिचें विसर्जन करावें व ती संस्था केवळ लोककल्याणकारी किंवा लोकांची निरपेक्षपणें सेवा करणाऱ्या निःसीम सेवकांची संस्था रहावी, असें त्यावेळीं महात्माजींनीं जेव्हां विधान केलें, तेव्हां तें पुष्कळांना आवडलें नाहीं! पण त्याचें प्रत्यन्तर आज येत आहे! काँग्रेस ही अग्रिमा संस्था असल्यामुळें त्यांतील मुख्यमुख्य पुढाऱ्यांनीं अधिकारावर यावें ही गोष्ट प्रथम प्रवाहपतीत होती. पण नन्तर अधिकाराच्या मोहानें व झगझगाटानें, दिपून जाऊन त्यांतील श्रेष्ठी सत्तालोलुप झाले व 'मी खादी टोपी घालणारा, खादी वापरणारा, सत्य अहिंसेचा जप करणारा, चरखा फिरविणारा, तुरुंगांत गेलेला व विधायक कार्य करणारा;' म्हणून मला सत्ता मिळाली पाहिजे अशी राक्षसी तृष्णा त्यांच्या अनुयायांत शिरली व ती बळावूं लागली. त्याबरोबर इतर पक्षोपपक्षीयांतहि सत्ता मिळविण्याची ईर्ष्या फैलावली व ज्याप्रमाणें लहानमुलें गोट्यांचा खेळ खेळत असतां गोट्यांसाठीं भांडणें तंडणें करून हमरीतुमरीवर येतात, त्याप्रमाणें आमच्या राजकाणांतहि हीं बाळें 'सत्ता मला पाहिजे, व मीच खरा लोकांच्या हिताचा संरक्षक व कामाठी,' अशा दृष्टीनें स्वतःचे जीवन व्यतीत करीत आहेत व आपणावर अवलंबून असणाऱ्या लाखों लोकांना आपल्या आवडत्या हेतूच्या प्राप्त्यर्थ राबवीत आहेत! सरकारची जी अडचण तीच आमची "सुवर्णसन्धि"! ही संस्था किंवा दुसरे स्वार्थी पक्ष, गट, समूह हे आपल्या-

मार्फत अशिक्षित, भाबड्या, भावनाप्रधान, व स्वहिताविषयीं जागरूक नसणाऱ्या जनतेला एकदेशीय सल्ला देऊन त्यांची दिशाभूल करीत आहेत. निसर्गाचा चाबूक सर्वांना सारखाच लागत असतांना व त्या योगानें मानवी प्रजा गांजून जात असतांना, त्यांना मानवतेचा मार्ग, नैतिक मूल्यांची महनीयता व ती आजच्या क्षणाची आवश्यकता—ह्या गोष्टी पटवून देणारी मासिकें किंवा वृत्तपत्रें कितींशी आहेत, यांचा विचार करा. दलित वर्षाच्या आरंभीच्या निवेदनांत दिलेलें आहेच. पण उदाहरणार्थ कांहीं उतारे देत आहों:—"मानवानें मानवाशीं कसें वागावें, हें जें मानव्यशास्त्र महात्माजींनीं आयुष्यभर शिकविलें व जें हें त्यांचें मानसशास्त्रप्रधान व नैतिकशास्त्रप्रधान मानव्यशास्त्र हेंच धर्मचक्रांतून बहुजन समाजाच्या संदर्भांत शिकवीत आहोंत." "नैतिक जीवनाचा अवलंब व तो "नीतिधर्म" (कार्याकार्यव्यवस्थिति) हा एकच धर्म भारतीय ऋषींनीं आपल्या मन्त्रांच्याद्वारें

॥ श्रीदत्त प्रसन्न॥

धर्मचक्रास शुभाशीर्वाद

प्रा. ना. के. भागवत एम्. ए., यांनीं सुरूं केलेल्या 'धर्मचक्र' मासिकानें दहा वर्षें पुरीं केलीं असून तें आतां ११ व्या वर्षांत पदार्पण करीत आहे, याबद्दल त्यांचें अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन करण्यास आम्हांला आनंद होत आहे. 'धर्मचक्र' बंद पडण्याच्या किंवा जोड अंक काढण्याच्या आपत्तींतून बाहेर पडल्याचा आत्मविश्वास आतां प्रा. भागवतांच्या ठिकाणीं उत्पन्न झाल्याचें दिसत आहे, हीहि आनंदाची गोष्ट होय. सर्व ग्रंथालयांतून 'धर्मचक्र' घेतलें जावें, अशी शिफारस मुंबई विभागाच्या 'क्युरेटर ऑफ लायब्ररीज' या अधिकारी गृहस्थांनीं आतां केली आहे, ही विशेष प्रोत्साहजनक गोष्ट होय.

'एकादश रुद्राः' या नात्यानें या अकराव्या वर्षांत शिवशंकराच्या कृपेखालीं तपश्चर्या घडून 'धर्मचक्र' बाराव्या वर्षीं 'द्वादशादित्यांच्या' प्रकाशांत तळपूं लागेल व त्याची उत्तरोत्तर भरभराट होईल असा आमचा शुभाशीर्वाद आहे. शाळा, कॉलेजें आणि जिल्हा व तालुका वाचनालयें यांतून 'धर्मचक्रा'चा प्रवेश व्हावा असें वातावरण आतां निर्माण झालें असल्यामुळें मानवधर्मांच्या संस्कृतीच्या प्रसाराला ह्याची फार मदत होण्यासारखी आहे. नव्या पिढींतील मुलांमुलींना आणि तरुणतरुणींना जागतिक संत वाङ्मयाचा परिचय करून देण्यास आणि त्यांच्या मनावर जागतिक संतांच्या विचारांचे संस्कार घडविण्यास धर्मचक्रांतील विचारांचा फार परिणाम होण्यासारखा आहे. धर्मचक्राची दहा वर्षांतील प्रगति पाहून प्रा. भागवत यांच्या धर्मनिष्ठ कुशलत्वानें 'धर्मचक्र' विश्वधर्म-प्रचाराचें कार्य उत्तरोत्तर प्रभावी रीतीनें करीत राहील, असा भरवंसा वाटतो.

मानवांत सत्य, समता व अहिंसावृत्ति यांची शक्ति प्रबल व्हावी, मानवी जीवनांत नैतिक मूल्यांचें सार्वभौमत्व व्हावें, हीं धर्मनिष्ठ संतांचीं ध्येय-सूत्रें आहेत. 'विश्वसंत हेच जगाचे उपकारकर्ते व निरपेक्ष उपकारकर्ते सेवक आहेत,' अशी 'धर्मचक्राचे' श्रद्धावंत संपादक प्रा. ना. के. भागवत यांची नितांत निष्ठा आहे. त्यांचें 'धर्मचक्र' याच निष्ठेच्या बळावर मार्ग आक्रमित आहे. 'सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखमाप्नुयात्,' अशी 'धर्मचक्रा'च्या या थोर संपादकांची सदिच्छा आहे. या थोर धर्म-प्रचाराचें कार्य करणाऱ्या 'धर्मचक्रा'ची उत्तरोत्तर भरभराट होऊन सुफलें लाभोत, हाच आमचा शुभाशीर्वाद.

ता. ४-८-५८

—**श्रीगजानन महाराज बोरकर**

समाजाला भारतानें आज कित्येक शतकें कशा रीतीनें वागविलें आहे हें पाहावयाचें असेल, तर बुद्धवासी डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांच्या आदेशानें सर्व भारतांत बुद्धाचा स्वीकार केलेल्या कोट्यवधि बंधुभगिनींकडे पहा. राजकीय गटांतील स्पर्धा, चुरस व त्या योगानें होणारा सामाजिक व नैतिक ऱ्हास हीं एका बाजूस, तर दुसऱ्या बाजूस ह्या मानवसागरांतील सुरूं असलेली ही प्रचंड क्रान्ती, या गोष्टींचा सविस्तर विचार केला पाहिजे. म्हणजे आज जे राष्ट्रीय व आन्तरराष्ट्रीय प्रश्न उत्पन्न झाले आहेत व त्या योगानें भारतावर जें अरिष्ट कोसळूं पहात आहे, त्यांची खरीखुरी उपपत्ति लागेल.

× × ×

धर्मचक्रानें दहा वर्षें जें काम चालविलें आहे त्याचें स्वरूप दर

सप्तसिंधूच्या मानवी प्रजेस प्रथम शिकविला." "मानवाची मूळ प्रकृति नीतिस्वभावप्रधान व त्यांत फरक पडणें म्हणजे ती विकृति होय" हें ब्रीद वाक्य धर्मचक्राचें आहे. "भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर जर त्याला आज कोणत्या गोष्टीची विशेष गरज असेल तर ती ह्याच्या नैतिक जीवनाची उभारणी सत्वपूर्ण व शाश्वत नैतिक धर्मांच्या पायावर करून देणें ही होय." "सर्व भीति सोडून द्या; शूर व्हा; आणि सत्य-व अहिंसा या अस्त्रांचा उपयोग करा; कारण अहिंसा म्हणजेच प्रेमपूर्णता होय; एकाच नाण्याच्या त्या दोन बाजवा होत. माझ्या दृष्टीने या दोहों शिवाय दुसरा परमेश्वर नाहीं." (मेंढपाळाची किमिया-धर्मचक्र -वर्ष २ अंक ७ वा). "जीवनाच्या अंगाकडे पाहण्याचे दृष्टिक्षेप व त्यावरून मूल्यमापनकरण्याचे मार्ग भिन्न असले तरी 'धर्मचक्रानें' नैतिक

निकष " हाच मूल्यमापनाचा दंडक ठरविला आहे. आमच्या महाराष्ट्रीय संतांनीं, इतर धर्मांच्या संस्थापकांनीं व साधुपुरुषांनीं **परमेश्वराच्या नांवानें** नैतिक धर्मचक्राचीच उद्घोषणा केली आहे. त्यामुळें बुद्ध व गांधी यांची तुलना करावयास धर्मचक्राला भीति वाटत नाहीं. कारण दोघांच्याहि जीवनांत नैतिक पायावर आधारलेला मानवाचा धर्म सांठवलेला व सामावलेला आहे. परमेश्वराच्या अस्तित्वावर आधारलेले सिद्धान्तही शेवटीं नैतिक जीवनाच्या समृद्धीवरच व संपन्नतेवरच आदळतात!" विनोबांनीं १९४९ सालीं धर्मचक्राला पाठविलेला संदेश असा आहे:—" धर्मचक्र अनादि आहे. भगवान् बुद्धापूर्वीं अनेक ऋषींनीं त्याला चालना दिली. बुद्धदेवांनीं त्याला एक नवीन वेग दिला ! संतांनीं आपापल्यापरी वेळोवेळी चालना दिलीच आहे. आज तागाईत चक्र अखंड चालूं आहे. **नुकताच गांधीजींनी एक जोराचा धक्का दिला आहे. आम्हींही आमचा वाटा उचलला पाहिजे.**" "नौखालीच्या शान्तियात्रेंत, कलकत्यांत गांधींनीं आरंभिलेल्या उपोषणांत, त्यांच्या दिल्लीच्या शान्तिकार्यांत ही गोष्ट स्पष्ट होते कीं, मानवाचे एकमेकाशी संबंध प्रेम, विश्वास, बंधुभाव, अजातीयता व मानव्याची अविभाज्यता—यावर आधारलेले असले पाहिजेत. महात्माजींच्या विश्वधर्माचीं हीं मूलतत्वें आहेत "— इतकीं वर्षें धर्मचक्रानें काय केलें, याची थोडी कल्पना येण्यास वरील उतारे पुरेसे होतील, अशी आशा आहे.

× × × ×

मागील वर्षापासून जुलै १९५८ अखेर धर्मचक्राच्या अंकांत जें साहित्य आलें आहे त्याचें पृथःकरण केलें तर असें दिसून येईल कीं, त्यांत एकच सूर वाहत नाहीं. त्यांत विविध प्रकारच्या विषयांचें विश्लेषण व वैचारिक मूल्यता, उदारध्येयानें प्रेरित होऊन लिहिल्यामुळें त्यांतील तन्मयता, नैतिक मूल्याच्या दृष्टीनें केलेलें विवेचन व परिशीलन, जागतिक दृष्टीच डोळ्यापुढें असल्यामुळें एकदेशीयत्वाचा अभाव किंवा संकुचितपणाशी असहकार, सामूहिक कर्तव्यशक्ति दाखविण्याची आवश्यकता, भगवान बुद्ध व हिंदूधर्म यांतील तुलनात्मक अभ्यासूची दृष्टि, सर्वधर्मसमन्वय करण्याची सहजवृत्ति, सामाजिक एकतेवर दिलेला भार, राष्ट्रांतील चळवळींची व आंदोलनांची व महोत्सवाची नैतिकमूल्याच्या दृष्टीनें व उदार व विस्तृत मनोभावनांचा परिपोष करण्याच्या दृष्टीनें केलेली समीक्षा—वगैरे गुण व वैशिष्ट्यें त्यांत सांपडतील. **मराठी विभागांतील** निबंधांत " सत्य संकल्पाचा दाता भगवान् " " सुखाचा मूलमंत्र " " महात्मा गांधी, व " गांधी तत्वप्रणालीचे भारतांतील भवितव्य, " " हिंसात्मक युद्ध बंद पाडण्याविषयींची महात्मा गांधीची मोहीम " " भणंगबुवा " " मुलांच्या शिक्षणांतील मातेचें स्थान " " म्हातारी आणि तिची सवत " " आदर्श भगिनी " (गोष्ट) " गांधीजी आणि धर्मांचें स्वरूप " " दोन संत " " सोविएत युनियनमधील बौद्धधर्म " " धन्य धन्य हा नरदेहो " " रत्नद्वीपाची कीर्तिगाथा " वगैरे लेख वरील विधानाची सत्यता पटवतील. कै. बाळासाहेब खेर यांचें लेख; सौ. रतन दिघे, श्री भवानी शंकर वागळे, यांचे आभार मानले पाहिजेत. तसेंच कवितामध्यें कै. खेर प्रा. भाऊ मांडवकर, जामखेडकर, रमाकान्त पाटील, रामतनय वगैरे कवींनी हातभार लावला. संपादकीयांत विविध घडामोडींचा परामर्श घेऊन त्यावर साधार पण विधायक टीका केलेली आढळेल. मराठी विभाग कोणत्याहि बाबतींत मागें पडणार नाहीं, अशी खबरदारी घेतली आहे. **हिंदी विभागांतहि** खालील लेख उल्लेखनीय आहेत. श्रीमती प्रेमाराणी दीनजीचा, "तुलसीके निर्माण में पत्नीका स्थान " 'धम्मपद बाळबोधिनी' (पंडित माधवाचार्य); 'यशोधरा' (काव्य)—प्रो. पाण्डेय्य, 'समीक्षण' (अणुव्रत निर्माणांक) प्रा. शिवसहाय पाठक, 'तथागत-चार आर्य सत्यें "प्रा. त्रिपाठी, 'मेरे चिंतनतरंग' (पंडित माधवाचार्य), 'महामानव' (काव्य) प्रो. शिवसहाय पाठक 'मुसकान् और अँसू' और 'पथक साथी'; प्रा. अमरनाथ दुबे; 'भारतीय जापानी सहजीवन' (हिंदी भाषान्तर); 'लोकनायक सन्त तुळशीदास,' अनन्तराम त्रिपाठी; ' नाळकसूत्र ' (हिंदीभाषान्तर) श्री काशीनाथ मालवीयजी–या प्रमाणें हिंदी विभाग ज्यांनीं भूषविला आहे, त्यांचे आभार मानले पाहिजेत. हे सर्व विद्वान्, प्राध्यापक, प्रथितयश लेखक असे आहेत. धर्मचक्राचा हिंदी विभाग खात्रीनें उल्लेखनीय ठरेल. **इंग्रजी विभागांतहि** मध्यप्रदेशाचे राज्यपाल श्री. पाटसकर, श्री. सुनीत खेर; प्रा. गोरेकर यांनीं मदत केली. बौद्धधर्मातील "ब्रह्मचर्य" व परिश्रमालयांतील " प्रवचनें " यांचा समावेशहि केला आहे. त्यांतील Reviews बाहेरच्या देशांतील लोकांनाहि उल्लेखनीय वाटतात, ही अभिमानाची गोष्ट आहे. या तिन्ही विभागांतील समीक्षणें किंवा संक्षिप्त उल्लेखहि वाचकांना **जिज्ञासू बनविण्यास पुरेसा आहे.** अशा रीतीने बारा महिन्याच्या साहित्याची माहिती आहे.

× × ×

या वर्षाच्या पहिल्या अंकांत टागोरांच्या पुण्य तिथीनिमित्त, लोकमान्यांच्या पुण्यतिथीनिमित्त, कवि ज्ञानेश्वरासंबंधीं, 'पूर्व व पश्चिम—एक अर्ध सत्य' 'पब्बज्जासुत्त' "संयुत्त-निकाय" व " Education and Science " हा लेख कै. खेर यांचा आहे. अशा रीतीनें यांतहि वैचित्र आहे. या नवीन वर्षापासून नवीन वैशिष्ट सुरूं करण्याचा विचार आहे; पण हें आमच्या वाचकांवर अवलंबून आहे. सर्व ग्रंथालयांतून धर्मचक्र वाचलें जावें, अशी जर इच्छा धरली तर तदनुरूप त्यांतील साहित्यव्यवस्था असली पाहिजे, हें उघड आहे. या अंकावरचें दर्शनीचित्र महात्माजीचें व विनोबाचें आहे. महात्माजींच्या वैचारिक धनाचा वाटा विनोबांनीं स्वीकारला असून त्यांत त्यांनींहि आपल्या पदरची अमूल्य भर टाकली आहे. यावर्षी सुवर्णाक्षरांत नमूद करण्यासारखी कोणती गोष्ट असेल तर विनोबांचीं **महाराष्ट्रपदयात्रा** होय. यावर्षी त्यांनीं पंढरपूर ते नेवासें या यात्रेंत महाराष्ट्रीय संतांच्या शिकवणीला जो उजाळा दिला व त्यांच्या कार्याचें जें मूल्यमापन केलें तें जरी सांप्रदायिकांना आवडलें नाहीं, तरी सर्व विचारवान्, सर्वधर्मसमन्वयवादी, विश्वधर्माचे ध्येयाचा पुरस्कार करणारे, सर्व संग्राहकवृत्तीचे महात्मे यांना तें खास आवडेल. भारतांतील–मुख्यतः महाराष्ट्रांतील-राजकीय, सामाजिक, विशिष्टध्येयप्रणालिकात्मक जो संघर्ष आज सुरू आहे व त्यायोगानें महाराष्ट्राचें वातावरण जे काळोखमय व निरुत्साही बनून निराशा व वैफल्य उत्पन्न करून देणारें झालें आहे, त्या वातावरणांत विनोबाच्या वैचारिक दीपांचा मन्द पण प्रभावी प्रकाश खात्रीनें मानवाला मार्ग दर्शक ठरेल;व मनांत शान्ती व स्थैर्य देणारा झाल्याविना राहणार नाहीं. महात्माजींच्या शान्ति यात्रेनंतर विनोबांनीं जी भूदानयात्रा काढली आहे तिचा उद्देश मानवी मनाची उदारता वाढवावी, तिचा दृष्टीकोण व्यापक करावा, त्यांत सर्वस-

ग्राहकता यावी, त्यांत अकुशलमनोवृत्तींचा बीमोड होऊन कुशलवृत्तींचा प्रभाव पसरत जावा, जात, गोत, पंथ, लिंग, वर्ण, भाषा यांच्या योगानें उदभवलेली कटुता नाहीशी व्हावी व उदार विश्वधर्माची योग्यता व सौंदर्य त्यांना कळावें, हा होय. त्यांचीं भाषणें स्फूर्त पण समंजसपणाची, विचारांचा बुरसटपणा घालवणारी, मानवाच्या अंधश्रद्धेला धक्का देऊन त्याला जागे करणारीं, व त्याना कार्यक्षम करणारी अशीं असतात. ठरावीक चाकोरींतील वाङ्मयमूल्यें पारखण्याची ज्यांना संवय झाली आहे, त्यांना तीं भाषणें आवडणार नाहींत. असल्या अहंगडयुक्त साहित्यिकांची कदर आतां समाजानें करितां कामा नये. म्हणून या वर्षांतील अत्यन्त प्रामुख्यानें उल्लेखनीय अशी जर गोष्ट असेल, तर विनोबांची पदयात्रा व त्या योगानें महाराष्ट्रांत उत्पन्न झालेला वैचारिक उठाव. धर्मचक्राच्या मूळच्या उद्देशाला परिपोषक अशी ही घटना होय. म्हणून तिचा उल्लेख इतक्या सोपस्कारानें करून विनोबांना दर्शनी चित्रांत स्थान दिलें आहे.

× × ×

धर्मचक्राचा वार्षिक आढावा घेतांना "श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघा" च्या इतिहासाची या वर्षाची प्रगतिहि उत्साहवर्धक आहे, असें दिसून येईल श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघाची उपयुक्तकता पटत चालली असून त्या अनुरोधानें संघाचें पाऊल पुढें पडत आहे. संघाचे अध्यक्ष श्री. विष्णूपंत निंबकर यांच्या नेतृत्वाखालीं संघाची घटना व त्याप्रमाणें पदाधिकारांच्या नेमणुकी, व कार्याला सुरुवात झालेली आहे. खार येथील प्रवचनांचें कार्यक्रमाची माहिती वेळोवेळी "पुरवणी" तून दिली आहेच. याबाबतींत श्री वाचस्पति विष्णूजी क्षीरसागर यांचे आभार संपूर्णतया कसें मानावेत हें कळतच नाहीं. त्यांनीं यावर्षांत उत्तरहिंदुस्थान, ग्वाल्हेर, इंदोर, दिल्ली, हरिद्वार वगैरे ठिकाणीं दौरा करून 'वेदांतवर्धिनी' सभेच्या कामाचा बराच प्रचार केला. तसेच खानदेश, औरंगाबाद, मराठवाडा, हैद्राबाद वगैरे ठिकाणी जाऊन त्यांनीं आपल्या रसाळ प्रवचनांच्या द्वारें लोकांत बरीच जागृति केलेली आहे. त्यांच्या संगतींत आम्ही तळेगांवला यावर्षी तुकाराम बीजेच्या दिवशीं (७ मार्च १९५८) उपस्थानशालेचा पाया घातला व त्याच दिवशीं खुद्द गांवांतील विठ्ठलमंदीरासमोर उभारलेल्या मंडपांत रात्रौ विविध कार्यक्रम पार पाडला. ही हकीकत वाचकांना विदितच आहे. मध्यंतरी चॅरिटीकमिशनरकडे संस्थेचा तळेबंद सादर केला आहे. तसेच घटनेची एक प्रत त्यांचेकडे पाठविली आहे. सप्टेंबर महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यापासून आक्टोबर ११ पर्यंत वाचस्पतींचीं कृष्णचरित्रावरील प्रवचनें खार येथें होणार आहेत. अशावेळीं महाराष्ट्रानें श्री. तुकाराम महाराजांच्या कार्यास मदत करणें, हें त्याचें पवित्र कर्तव्य ठरते. विनोबांनीं तुकोबाची माहिती धर्मचक्राच्या उद्देशाप्रमाणेंच आपल्या पंढरपूर येथील प्रवचनांत सादर केली आहे! पावसाळा संपला म्हणजे इमारतीच्या कार्यास आर्थिक सहाय्य मिळविण्यास संघ चालक बाहेर पडणार आहेत. एकंदरींत संघाचें पाऊल पुढें पडत असून मागील तुकाराम बीजेस जो कार्यक्रम तळेगांव येथें झाला त्यायोगें स्थानिक तसाच बाहेरही त्याचा बराच बोलबाला झाला आहे. तळेगांव येथें अखिल जागतिक धर्मांतील संतांचें वाङ्मय एकत्रित करून "संतजीवन-विकास-शास्त्रां" त संशोधन करण्यास योग्य अशी संशोधनसंस्था काढण्याचें ध्येय म्हणजेच **श्री तुकाराम महाराजांचें स्मारक** अशी संचालकाची निष्ठा आहे. त्याकडे लक्ष देणें आवश्यक आहे. "सत्य संकल्पाचा दाता भगवान्" हें महाराजांचें वाक्य आम्ही उराशीं बाळगून बसलों आहों! इ. स. १९५४ सालीं जपानाहून परत आल्यावर देहूचा नाद सोडून जे तळेगांवला आलों, तें तेथें कांहींतरी नेत्रदीपक कामगिरी करता येईल अशी आशा बाळगून, श्री तुकाराम महाराज म्हणजे '**विश्वधर्माचे प्रणेते**' ही श्रद्धा ठेऊनच कार्यास हात घातला आहे.

× × ×

धर्मचक्राच्या सांपत्तिक स्थितीबद्दल विशेष काय लिहिणार? धर्मचक्राची परिस्थिति हळूं हळूं सुधारत आहे. 'क्यूरेटर ऑफ लायब्ररीज' यांच्या परिपत्रकाप्रमाणें सर्व वाचनालयांतून तें वाचलें जावें अशी इच्छा असेल तर सरकारनें कांहीं आर्थिक मदत केल्याविना त्याचा प्रसार करतां येणार नाहीं. वर्गणीदारांची संख्या वाढली नसून कांहीं कांहीं वर्गणीदारांनीं वर्गणीचे बाबतींत सच्चेपणा दाखविला नाहीं, असें दुःखानें म्हणावें लागतें. १२ महिने अंक घेऊन, तो परत न करणें याचा अर्थ त्यांना तो हवा असे मानले, तर तें अवास्तव आहे, असें मानतां येणार नाहीं. पण वर्गणी मागीतली तर आमचा अंक बंद करा असें म्हणायचें व मागील वर्गणी देण्याची वार्ताच नाहीं! कांहीं वर्गणीदारांची अशी मनोवृत्ति पाहिली म्हणजे समाजाच्या वरच्या थरांतहि नैतिक समुदाचाराचा अभाव आढळावा, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. वर्गणीदार वाढले तर अंकाची पृष्ठ संख्या वाढवितां

येऊन त्यांत विशेष सुधारणा करतां येईल. सर्वच समाजांत एकप्रकारचा तटस्थपणा, बेफिकिरी, कार्याचा गौरव जाणण्याची अपात्रता, हें चित्र दिसून येतें. त्याला कारण आमचे ज्ञातिबांधव–साहित्यिक व वृत्तपत्रकार हेच होत. ज्याठिकाणीं मोठमोठ्या वृत्तपत्रांवर पत्र बंद पडण्याचा प्रसंग येतो, त्याठिकाणी **आमची दिवली** तेवत राहिली तरी पुरे, असें आम्ही समजतों ! हीच सर्वांची कृपा कायम टिको, ही प्रार्थना.

× × ×

यावर्षी सर्व अंक नियमितपणें बाहेर पडून छपाईचे बाबतींत " मुंबई वैभव प्रेस "नें धर्मचक्रास फार मदत केली, हें येथें नमूद करणें आवश्यक वाटतें. त्याचे मॅनेजर श्री. राजाराम, त्यांचा एकनिष्ठ सहकारी वर्ग व कामगार बंधू यांचे "धर्मचक्रा "वरील प्रेम पाहून संपादकाचें हृदय गहिंवरून येतें! अंक वेळेवर बाहेर पडावा याबद्दलची काळजी आमच्या पेक्षां मॅनेजरला जास्त असते, ही भूषणास्पद गोष्ट आहे! पेपरचे बाबतींत गणात्रा आणि कंपनी यांचे आभारी आहोंत. पेपर मिळण्याचे बाबतींतील समस्या इंपोर्ट लायसेन्स मिळाल्यामुळें दूर झाली, हें धर्मचक्राचें सद्भाग्य होय.

× × × ×

" धर्मचक्रा "चा कारभार पाहण्याचे बाबतींत स्वतःवरच सर्व जबाबदारी पडली आहे. तथापि याबतींत माझे मित्र श्री. पी. आर. कर्णिक, श्री. तु. वि. संघाचे उपकार्यवाह, यांचा उल्लेख केल्याविना राहवत नाही. मुख्यतः, संघाचा हिशोब पुरा करणें, व चॅरिटीकमिशनरकडे पाठविण्यासाठीं, टँड्रे कंपनी कडून तो तपासून घेणें, या कामीं त्यांची मदत बहुमोल आहे. त्याचप्रमाणें " गांधी स्मारक निधी ", प्रेस रजिस्ट्रार यांचेकडे पाठविण्याची माहिती पद्धतशीर व बिनचूक पाठविण्याचे कामींहि त्यांचा उपयोग संपादकास फार झाला. ते स्वतःच ऑडिटर असल्यामुळें त्यांचें विशेषज्ञान 'धर्मचक्रा' ला लाभलेलें आहे. त्याप्रमाणेंच हिंदीचे संपादक श्री. शिवसहाय पाठक यांचेहि संपादनाचे कामी बहुमोल सहाय्य झालें. याशिवाय सिद्धार्थ कॉलेजांतील हिंदीचे प्राध्यापक व श्री. काशीनाथ मालवीयजी यांचा उपयोग मासिकाचा दर्जा वाढविण्याकडे होतो, या गोष्टीचा निर्देश करणें आवश्यक वाटतें. लौकरच श्री. के. र. काशीकर यांचीहि जोड धर्मचक्राला होईल. "इंडोजपानीज असोसिएशन" या संस्थेनें भगवान् बुद्धाच्या २५०० व्या वाढदिवसाच्या निमित्तानें काढलेल्या विशेषांकांच्या ५० प्रती खरेदी करून धर्मचक्राचा गौरव केला ही गोष्ट उल्लेखनीय आहे. धर्मचक्राचा प्रचार भारताच्या बाहेरील बौद्ध देशांत होत चालला असून जर्मनी व कोरिया येथें तो जातो. जपानांतील सोटोपंथ व अनानाईक्यो पंथ यांचे प्रेम धर्मचक्रावर पहिल्यापासून आहे. "धर्मचक्रा" वर अमेरिकेंतील " Golden Lotus " या मासिकांत उत्साहवर्धक अभिप्राय आला आहे, ही गोष्ट भारतीयांना अभिमानास्पद आहे. श्री. बोरकर महाराज यांचा आशीर्वाद येथें छापला आहेच. श्री. केसकर महाराज यांची प्रकृति समाधानकारक नाहीं, ही गोष्ट संपादकांना वेदना उत्पन्न करणारी आहे. त्यांचे छत्र संपादकांवर आहे, ही निष्ठा संपादकांनीं उराशीं बाळगली आहे. परमेश्वरानें त्यांना आराम द्यावा ही, प्रार्थना.

× × ×

अशा रीतीनें १० वर्षे पुरीं होऊन धर्मचक्रानें ११ व्या वर्षांत पदार्पण केलें आहे. विश्वसंतांनीं शिकविलेला नैतिक मार्ग जनतेंत प्रसृत करून जनतेचें मन उदार, विशाल, नैतिकदृष्ट्या सोज्वळ, विश्वात्मक देवाची उपासना करणारें असें व्हावें, हीच शिकवण भारतीयांना द्यावी, अशी संपादकांची इच्छा. त्यांचाच मार्ग आजच्या जगांत हळूंहळूं संमत होणार ही त्याची निष्ठा. " यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी, " याप्रमाणें धर्मचक्राकडून अपेक्षित कार्यांत सिद्धि मिळो, हीच प्रार्थना केल्याशिवाय हें निवेदन पुरे करतां येणार नाहीं. भारतानें आपल्या उज्वल परंपरेला जागावें व विस्तृत विशाल कोन परिणत करून सर्वोदयाचें ध्येय साध्य करून स्वातंत्र्याला बळकटी आणावी. हें सर्व जीवनशुद्धीच्या जोरावर. ही सदिच्छा व्यक्त करून भारतीयाचे त्रिविध कल्याण व्हावें, व ते साधण्यास संताचा मार्ग उपयोगी पडेल अशी ध्येयनिष्ठा व्यक्त करून, हें निवेदन संपवितों. सर्व्वेव भूता सुमना भवन्तु। सर्व प्राणीमात्र शोभनमनाचे होवोंत !

पूर्व व पश्चिम

पूर्व व पश्चिम : अर्धसत्यांनीं विभागलेलें जग.

[हा लेख उस्मानिया विद्यापीठांतील भूतपूर्व प्राध्यापक विल्यम **मूल्डर** यांचा. हे अमेरिकन वाङ्मयाचे प्राध्यापक होते. युटा विद्यापीठांत ते इंग्रजीचे प्राध्यापक व "वेस्टर्न ह्युमॅनिटीज रिव्ह्यू"चे संपादक आहेत. त्यांच्या वरील शीर्षकाखालील मूळलेखांतील उतारे 'युनायटेड स्टेटस् इन्फर्मेशन सर्व्हिस मुंबई', नें 'अमेरिकन जीवनां'त दिलेले आहेत. ते खरोखर वाचनीय आहेत. म्हणून **त्या संस्थेच्या सौजन्यानें** धर्मचक्राचे वाचकासाठीं ते खालीं देत आहोंत.—**संपादक**]

मानव हें एक संपूर्ण सत्य आहे. त्याच्यावर जे निरनिराळे शिक्के मारण्यांत येतात तीं अर्धसत्यें होत. तो कम्युनिस्ट वा भांडवलशहा आहे, असें म्हणणें किंवा तो हिंदु वा मुसलमान आहे असें म्हणणें, हें अर्धसत्यच आहे. तो मानव अखिल मानव जातींतला एक आहे. शेक्स्पीयरच्या शायलॉकप्रमाणें नर्म विनोद केल्यावर हंसणारी नी जखम झाल्यावर रक्ताळणारी ती एक व्यक्ति आहे, हेंच खरें.

'पूर्व ती पूर्व, पश्चिम ती पश्चिम' हें सुद्धां अर्धसत्यच. "पाश्चात्य मानव" व "पौर्वात्य मानव" अशी खरोखरच कांहीं चीज आहे का? पूर्व ही निष्क्रिय, प्रकृतीनें थंड व पश्चिम कृतिशील असें कांहीं आहे? पूर्वेतील सगळा गूढवाद पश्चिमेंत बुद्धिप्रामाण्यवादी बनून येतो, असें कांहीं आहे?

पूर्व व पश्चिम या शब्दांतून ध्वनित होणारे निरनिराळे अर्थ मान्य केल्यावरहि कांहीं आश्चर्यजनक फरक रहातातच. पूर्व व पश्चिम या मूलभूत विसदृश्य असल्याचें ज्यांच्या आधारें किप्लिंग म्हणाला, ते हे फरक. कोनी आयलंड या न्यूयॉर्कच्या प्रसिद्ध किनाऱ्यावर पोहायला येणारे सुखासीन वृत्तीचे लोक व गंगेच्या घाटावर स्नानसंध्या नी जपजाप्य करणारे लोक यांची संख्या सारखी असली तरी त्यांच्यांत कोणती गोष्ट समान आहे? पण तसें पाहिलें तर या फरकांमुळें–म्हणजे त्यांचें यथार्थतेनें मूल्यमापन केलें तर–पूर्व आणि पश्चिम हीं अगदीं परस्पर विरोधी वाटण्यापेक्षां तीं एकमेकांना पूरकच ठरायला हवींत. वृत्तपत्रांत ज्या त्याच त्या कंटाळवाण्या राजनैतिक वाटाघाटींना अगदीं अटीतटीची व ठळक प्रसिद्धि मिळत असते, त्या वाटाघाटींबाहेर पूर्व–पश्चिमेला जर कधीं एकत्र यायचें असलें तर दोन्ही टोकें वगळून, दोहोंच्या मध्येंच कुठेंतरी त्यांनीं भेटलें पाहिजे. आपणाला एकमेकांची गरज आहे, एकमेकांना शिकवितां येण्याजोगीं कांहीं निर्विवाद्य सत्यें आपणांशीं आहेत, असें वाटायला लावणाऱ्या मानवी परिस्थितीच्या मर्मस्थानीं ही भेट घडली पाहिजे. भूक आणि भावना–भाकरी आणि सौंदर्य यांचा आम्हाला समन्वय साधावयाचा असल्यास पश्चिमेच्या उपक्रमशील व प्रभावी अशा तंत्रविज्ञानाप्रमाणेंच पूर्वेच्या सौंदर्यशाली नी अंतःस्फूर्त अशा प्रज्ञेचीहि नव्या जागतिक संस्कृतीला गरज भासेल. व्हेरा मायकेल्स डीननें म्हटल्याप्रमाणें "दोघांनाहि कल्पकता दाखवावी लागेल." परस्परांना त्यांनीं एकमेकांच्या डोळ्यांनीं पाहिलें पाहिजे.

पूर्वग्रह

पश्चिमेनें समग्र जागतिक दृष्टिकोनांतून पहाण्याची वेळ आली आहे. पूर्वेकडे वरच्या चष्म्यांतून पहाण्याची पश्चिमेची संवय जायला फार वेळ लागत आहे. (उलटपक्षीं पूर्वेची पश्चिमेविषयींची भावनाहि एक प्रकारच्या तुच्छतेची आहे.) "जागृत पूर्वेची" पश्चिम जी तारीफ करते तींतहि पश्चिमेची वरील वृत्ति प्रगट होते. या स्तुतींतील गर्भित आशय असा कीं, पाश्चिमात्य प्रमाण–मूल्यांची जाणीव आतां पूर्वेला होऊं लागली आहे.

पूर्वेकडील तिहेरी क्रांति

तथापि जगाच्या विविध संस्कृतींत आज एका मोठ्या क्रांतीची लाट आली असल्यानें त्यांतील समतोल बदलला आहे. पूर्व नी पश्चिम यामुळें एका समान पातळीवर आलीं आहेत. पश्चिमेला यापुढें अहंगंड बाळगणें सोयीचें नाहीं. पाश्चिमात्य जगांत कित्येक शतकें ज्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक सुधारणा उत्क्रांत होत गेल्या तें पौर्वात्य जग आज एका हयातींत साध्य करूं पहात असून अशा रीतीनें तेथें तिहेरी क्रांति होऊं घातली आहे. या क्रांतीमुळें पूर्वेकडे आपण सादर सहिष्णुतेनें पहाण्यास शिकलें पाहिजे.

वैयक्तिक पातळीवरून

सरंजामशाही व प्राथमिक अवस्थेंतील शेती प्रबोधनयुग (रेनेसाँ) व धार्मिक सुधारणेची चळवळ (रिफॉर्मेशन) आणि राजकीय नी औद्योगिक क्रांत्या या सर्वांतून बाहेर पडलेल्या पश्चिमेनें पूर्वेच्या वेणा जाणल्या पाहिजेत. "एका महान् ध्येयानें प्रेरित झालेली समग्र जनता" ही जणूं कांहीं रूप-रंग नसलेली पौर्वात्य जगांतील लक्षावधींची एक गठडी आहे, असें मानून पश्चिमेला तिच्याकडे दुर्लक्ष करतां येणार नाहीं. जॉन हर्सेच्या "ए सिंगल पेबल" या कथेंतल्याप्रमाणें वैयक्तिक पश्चिमेपुढें वैयक्तिक पूर्वच उभी ठाकली पाहिजे. यांगत्से नदींतून वर ओढल्या जाणाऱ्या एका मचव्यांतील तरुण आजारी अमेरिकन इंजिनीयराला आपली अवस्था पाहून मोठा धक्का बसतो. ज्या तऱ्हेचें कदान्न त्याला देण्यांत येतें तें पाहून "मचव्याचा मालक आणि त्याची बायको, इतकेंच काय पण त्यावरील खलाशी, स्वयंपाकी किंवा ढोलक्या यांच्यापेक्षांहि माझा दर्जा खालीं आहे; मी अमेरिकन आहे आणि इंजिनीयरिंगचें उच्च शिक्षण मी घेतलें आहे, तरीसुद्धां दीडदमडीच्या कंगाल, अज्ञ लोकांपेक्षां थोड्या वरच्या पातळीचा पगार मला मिळतो," याची जाणीव त्याला होते.

पहिलें पाऊल

या तरुण इंजिनीयराला ही जी जाणीव झाली तशीच आशियांतील पाश्चिमात्य तांत्रिक व शैक्षणिक शिष्टमंडळांतील विचारी व ग्रहणशील लोकांना जर झाली तर नम्रतेचा तो आदर्श पाठ ठरेल. आंतरराष्ट्रीय समजुतदारपणाच्या क्षेत्रांतील हें एक कठीण असें पहिलें पाऊल आहे. पण पहिलेंच पाऊल. याचा शेवट जरी यदाकदाचित् खऱ्याखुऱ्या सर्वव्यापी संस्कृतीच्या निर्मितींत झाला नाहीं, तरी निदान पूर्व व पश्चिम वैयक्तिक पातळीवरून समोरासमोर येतांच परस्परांविषयींच्या आदरभावनेंतून त्यांच्या ठिकाणीं एक समग्र जागतिक दृष्टिकोन निर्माण होण्यांत तरी त्याची फलश्रुति दिसेल.

कांचेचीं घरें

कांहीं क्षेत्रांत अर्थात् वैचारिक देवाणघेवाण कदाचित् संपूर्णपणें अशक्य होऊन बसेल. पाश्चिमात्य वाङ्मयांतील रोमॅंटिक प्रेमाचाच प्रकार घ्या. ठरवून होणारीं लग्नें आणि मातापितरांची भक्ति यांवर भर देणाऱ्या बौद्ध वा कन्फुशियन प्रेमाशीं जुळणारी एक तरी गोष्ट आहे का ? " मला तुमचे चित्रपट उमगत नाहींत; पण इंग्रज लोक आणि त्यांचें न्यारें प्रेम मला शिकायचें असतें," असें एकादा जपानी विद्यार्थी सांगतो. तरीसुद्धां समांतर गोष्टी आढळल्यास कितीहि दूरान्वयानें त्यांचा संबंध आला तरी—आपण एका समान भूमिकेवर येतोंच. जातिभेद नी वर्णभेद म्हणजे कांचेचींच घरें. तेव्हां भारतीय वा अमेरिकन यांपैकीं कुणीहि कुणावर दगडफेंक करण्याचें कारण नाहीं. आणि त्यांतहि, आपल्या स्वतःच्या संरजामशाही इतिहासांतील वर्णभेद किती चिवट, कांटेकोर होतो याचा पाश्चिमात्यांनीं थोडा विचार करावा—किंवा आपल्यामध्येंच सत्प्रवृत्तीची मिरासदारी गाजविणारे जे धर्मलंड वा अस्पृश्य नी पापी मानले गेले आहेत त्यांचा खिश्चनांनीं थोडा विचार करावा. हा विचार आपणाला उपकारकच ठरेल.

संपत्तीमागील तत्त्वज्ञान

याउलट पौर्वात्यांनीहि अमेरिकन स्वावलंबनाबाबतच्या व भौतिकवादाबाबतच्या आपल्या कल्पना बदलल्या पाहिजेत. स्वावलंबन हें सहकार्थ या अर्थानें आहे. तसेंच भौतिकवाद ही एक प्रेरक शक्ति आहे. तें साधन आहे, साध्य नव्हे. परमेश्वर हा या पृथ्वीचा खरा शास्ता, नियंता व विधाता असून मानव त्याचा सारथी आहे. या भावनेंतून हा भौतिकवाद निर्माण झाला. आतांपर्यंन्त जगानें कधींहि पाहिल्या नाहींत अशा ... शूर संस्था ज्या संपत्तींतून निर्माण झाल्या आणि गेल्या ५० ... " महान् परिवर्तन " म्हणून ओळखलें जाणारें जें संपत्तीचें समाजी... अमेरिकेंत झालें त्यामागील तत्त्वज्ञान हेंच आहे.

माणसांप्रमाणेंच वस्तूंचीहि कदर

आपल्या मालमत्तेविषयींची अमेरिकन लोकांची भावना ... जिव्हाळ्याची असते. भारतांतील अहिंसेचें अमेरिकेंतील प्रति... शोधावयाचें झाल्यास या संग्रह-भावनेंत तें दिसेल. श्रमाविषयीं ... पवित्र भावना असते त्याच भावनेंतून या श्रमांचीं फळें चांग... जातात. या आस्थेला एक आत्मिक अस्तर आहे. पूर्वेत कुठेंहि ... आस्था दिसणार नाहीं. माणसांप्रमाणेंच वस्तूंविषयीं आदर बाळग... हें शिक्षण चारित्र्य घडवितें.

" भारताचा मार्ग "

८५ वर्षांपूर्वी आपल्या आत्म्यासाठीं निवारा शोधतांना वॉल्ट व्हि... मननें आपल्या पिढीला पूर्व–पश्चिमेच्या मीलनाचें एक प्रतीक दि... " पॅसेज टु इन्डिया " या आपल्या महान् काव्यांत अटलांटिकखा... घेतलेली सागरी संदेशवाहक तार, सुवेझचें उद्घाटन व अमेरिके... दोन्ही टोकांना जोडणारा लोहमार्ग यांचें त्यानें उत्साहानें स्वागत के... १८६९ सालच्या जगाला जोडणारे हे ३ दुवे म्हणजे मानव जातीं... सांस्कृतिक व आत्मिक ऐक्याचे डिंडिम वाजविणारा—निरनिराळीं ... हवामानें व महासागर यांचा—संगमच होय " अशा शब्दांत त्यानें ... घटनांचें वर्णन केलें. " भारताचा हा मार्ग " म्हणजे मानवी आत्म्या... विचाराच्या गाभ्याकडे जो प्रवास चाललेला असतो, त्याचेंहि ए... प्रतीक आहे.

उत्तुंग प्रतीक

खुद्द चालू घडीलाहि एका शेर्पानें व न्यू झीलंडमधील गिर्यारोह... पूर्व–पश्चिमेच्या भेटीचें एक उत्तुंग प्रतीक आपल्या हवालीं केलें आ... २९ मे १९५३ च्या सकाळीं एडमंड हिलेरी व तेनसिंग नोर्के यां... जगांतील सर्वोच्च शिखरावर, एव्हरेस्टवर, पहिला पाय रोंवला. ते... तब्बल १५ मिनिटें त्यांनीं खालची पृथ्वी न्याहाळली. आकाशावि... चढाई करण्यास सिद्ध झालेलीं हीं माणसें या युगाचीं प्रसादचिन्हेंच हो...

याच प्रतीकाचा निर्भेळ आधार घेऊन मला या लेखाचा शेवट कर... आला असता तर किती बरें झालें असतें ! पण दुर्दैवानें उत्तुंग शिखरा... जें शुद्ध होतें तें खालीं येतांच त्यांत हीण मिसळलें. निसर्गाची ही अं... रची हद्द ओलांडल्याबद्दल सुरुवातीला अत्यानंदानें नाचूं लागले... पूर्व-पश्चिमेंत, 'शिखरावर आधीं कुणी पाय रोंवला' असा वाद नंतर ... झाला. जगण्यासाठीं एकमेकांवर विसंबून रहाणाऱ्या गिर्यारोहकांच्या ... हा वाद मूर्खपणाचा होता. " आम्ही जवळ जवळ एकदमच शिखरा... पोंचलों " असें पत्रकहि यावर हिलेरी व तेन्सिंग यांना काढावें लागलें ... भविष्यकाळीं कुठलीहि संस्कृति येवो, तिच्या शिखरावर पोंचतांना पू... पश्चिमेला एकमेकांची सोबत करूनच वर चढावें लागेल. वाद घाल... बसण्यापेक्षां ही चढण चढण्यांतच त्यांना अपूर्व आनंदाचा साक्षात्का... घडो, एवढीच आपण प्रार्थना करूं या.

श्री ज्ञानदेवांचा मानवतावाद

लेखक :—वाचस्पति विष्णुजी क्षीरसागर, नाशीक.

आपल्या 'भावार्थ–दीपिके'च्या अखेरीस श्रीज्ञानदेवांनी भगवन्ताजवळ सुन्दर प्रसाद मागितला आहे. सुमारें नऊसहस्र ओव्यांच्या ह्या महाकाव्यांतून त्यांनीं ईश्वरी आदेश आपल्या भाषाबंधूंना सांगितला. सत्कृत्यांनीं देव प्रसन्न होतो. भावार्थ दीपिका हें तर महान सत्कृत्य आहे. अनंत काल पर्यन्त समाजाला प्रकाश दाखवून मार्गदर्शन करण्याचें सामर्थ्य ह्या 'दीपिकें'त आहे. विधात्यानें ज्ञानदेवांना कारण करून अंधारांत चांचपडणाऱ्या सहस्रावधी मुमुक्षूंसाठीं प्रचलित केलेली ही अमर ज्योति आहे. ज्ञानदेवांचा भगवंत सहाजीकच ह्या कृतीनें प्रसन्न झाला कीं तो, भक्तांना वर देतो. त्यांचीं दुःखें नाहींशी करतो. त्यांना हवें ते देतो. देवा सारखा दाता देवच ! अशा स्तुतीनें प्रसन्न झालेल्या भगवन्ताजवळ ज्ञानदेवांनीं मोठे अद्भुत मागणें मागितलें आहेत. काय मागावें त्यांनीं ?

ते ज्ञानदेव वर मागत आहेत कीं, आमचें परमपूज्य पिताजी विठ्ठलपंत गुरूच्या आज्ञेला प्रभु–आज्ञा मानून पुनः संन्यासाचे गृहस्थी झाले. हें अघटित भयानक कृत्य पाहिल्यावर आमच्या समाजानें त्यांना वाळीत घातलें. समाज त्यांच्याशी बोलेना. त्यांना अन्न देईना. त्यांना जीवन नकोसें करून अस्पृश्यांहून अस्पृश्य ठरविलें. प्राणान्तिक यातना दिल्या. शेवटीं मुलांच्या कल्याणासाठीं समाजाला शरण जाऊन त्या महापुरुषानें समाज–पुरुषाजवळ प्रायश्चित्ताची याचना केली. समाजानें त्यांना देहदंडाचें शासन दिलें. प्रयागच्या त्रिवेणींत आपल्या लाडक्या ज्ञानराजाच्या आईवडिलांनीं देहत्याग केला. ज्यांनी जगाला निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान अन् मुक्ताबाई दिली, त्यांना समाजानें आत्महत्या करावयास लावलें. ज्यानें सहस्रावधी घरांत आपल्या भावार्थ–दीपिकेनें सहस्रावधी ज्ञानदीप लावून दिवाळीचा आनंद दिला त्यांच्या जन्मदात्यांनाच **आम्ही जीवें मारलें**. काय विलक्षण न्याय आहे हा !

एवढें भयानक कृत्य समाजानें केल्यावर मग ज्ञानदेवांच्या मनांत समाजाबद्दल प्रेम राहिलें असेल कां ? समाजानें अस्पृश्य ठरविलें म्हणून त्यांनीं समाजाविरुद्ध कोणतें बंड केलें ? कां भयावह परधर्म स्वीकारला ? समाजाला दुःखातिरेकानें भयानक शाप तर दिले नाहींत ना ? महाभारतांत महासती गांधारी आपली सर्वमुलें रणांगणांत मारलीं गेल्यावर पुत्रशोकानें वेडी झाली. ह्या भयानक संहाराला श्रीकृष्णच कारण आहे, असा तिचा समज झाला. श्रीकृष्ण तिच्या भेटीस गेल्यावर तिने त्यांना भयानक शाप दिला. ती म्हणाली " श्रीकृष्णा, ह्या संहाराला तूं जबाबदार आहेस. आज जशीं माझीं मुले मेलीं तशीं छत्तीस वर्षांनी तुझीं सारीं मुलें बाळें मरून जातील. " मानवी दुःखातिरेकानें वेड्या झालेल्या मातृहृदयांतून ही अपत्यप्रेमामुळें स्रवलेली शापवाणी आहे.

आमचे ज्ञानदेव असा शाप देत नाहींत. तर ते प्रसन्न झालेल्या आपल्या विश्वात्मक–देवाला म्हणतात :—

" देवा ! तूं जर ह्या वाग्यज्ञानें प्रसन्न झाला असशील तर मला हें वरदान दे कीं, जे दुष्ट प्रवृत्तीचे लोक असतील, नेहमीं जे वांकडेच वागणारे असतील, त्यांचा तो वाकडेपणा जाऊं दे. त्यांच्या हातून दुःष्कृत्यें न होऊं देतां त्यांचे सत्कर्माचे ठायीं प्रेम वसूं दे. आणि देवा ! असें प्रेम अन्तरीं निर्माण झाल्यावर भूतमात्रांत परस्परांत जिवाची मैत्री होऊ दे. सर्वत्र जिव्हाळा निर्माण होऊ दे. जे अज्ञानी–पतित–आहेत त्यांच्या अन्तःकरणांतील अज्ञानांधकार जाऊन त्या ठिकाणीं स्वधर्माचा सूर्य उदय पावो. स्वधर्मांविषयीं त्यांची निष्ठा वाढो. मग ते स्वधर्माचरण करूं लागल्यावर त्यांना योग्य ज्ञानदृष्टि येईल. आणि भगवंता ! त्यांना योग्य वर मागण्याची दृष्टी आल्यावर ते अयोग्य मागणी करणार नाहींत; चांगले तेंच मागतील. ह्या साऱ्या प्राणिमात्रांना मग जें हवे असेल, तें तूं खुशाल दे....सदैव मांगल्याचाच वर्षाव करणारे तुझ्या भक्तांचे समुदायचे समुदाय सतत ह्या देवभूमीवर अवतरत असतात. अशा भक्तांची कल्याणकरी संगती देवा, सर्वांना लाभूं दे...भगवंता तुझे हे भक्त कसे ? तर ते जणूं कल्पवृक्षांचे अंकुरच आहेत. स्वर्गांत तर एकच कल्पवृक्ष आहे. येथें–भूमंडळीं–सहस्रावधी कल्पवृक्षांचे अंकूर उगवले आहेत. मनाची चिंता नाहींशी करणारा चिंतामणी क्वचितच बघावयास मिळतो. तो तर बोलत नाहींच. पण देवा, हे तुझे भक्त म्हणजे चैतन्यमय चालते असे अगणित चिंतामणीच होत. स्वर्गांत तर अमृताचा एकच कुंभ होता; त्यासाठीं केवढीं भांडणें झालीं ! आमच्याकडे तर अमृताचा चालता बोलता प्रचंड महासागरच आहे. जणूं कांहीं ते निष्कलंक चंद्रबिंबासारखे सुन्दर ! प्रभातकालच्या तापहीन प्रसन्न सूर्यबिंबाप्रमाणें उत्साहदायी आणि सदैव अंतरीं सज्जनतेचा आविष्कार असणारे खरोखरच आमचे सोयरे होत. जे स्वतः जळून इतरांना प्रकाश दाखवितात, जे स्वार्थ रहित प्रेम करतात, तेच खरे आप्त ! सोयरे ! ! आणि मग भगवंता ! सारा त्रैलोक्य सुखी होवो. सदैव ते तुझेंच स्मरण करोंत. "

ज्ञानराजांच्या अन्तःकरणांतून बाहेर पडलेला हा सर्वांग–सुन्दर आविष्कार मन थक्क करणारा आहे. आजच्या जगांतील दांभिक मानवतावाद्यांनीं ज्ञानदेवांच्या अन्तरंगाच्या ह्या बोलांचें चिंतन केलें, तरच त्यांना यथार्थ–मार्ग सांपडू शकेल. त्यांतच खरा मानवतेचा साक्षात्कार आहे.

• • •

सर्वत्र भगवान !

लेखक—**श्री. भवानीशंकर नीळकंठ वागळे**

पन्नास वर्षांपूर्वीची ही एक सत्यकथा आहे. शिरडीचे संत-शिरोमणी साईबाबा यांनीं अध्यात्म जगतांत फार प्रसिद्धी मिळविली. ते एकदां विचारमग्न स्थितींत असतांना खुदकन् हंसले—

"तुझ्याकडे मंदिरांत कुणी माणसें येतात कां ?" साईबाबांनीं आपल्या प्रमुख शिष्याला–उपासनीबाबांना–प्रेमानें प्रश्न केला. ते साईबाबांच्या आज्ञेबरहुकूम शिरडीच्या सीमेवर असलेल्या खंडोबाच्या मोडक्या मंदिरांत राहत होते. ते ब्राह्मण असल्या कारणानें द्वारकामाई–अर्थात मशिदींत-राहूं इच्छित नव्हते. ते नित्यनेमानें साईबाबांच्या दर्शनास येत असत. आपल्या हातानें भोजन तयार करून ते नित्य दुपारीं साई-बाबांना मशिदींत तें आणून देत असत. साईबाबांचें जेवण उरकल्यावर ते अन्न-पाणी ग्रहण करीत असत.

"तेथें कोणीही येत नाहीं, बाबा !" उपासनी महाराजांनीं उत्तर दिलें.

"बरं, बरं, कधीं कधीं मी येत जाईन." साईबाबांनीं उपासनी महाराजांकडे कृपादृष्टीनें पाहत म्हटलें.

× × ×

ती दुपारची वेळ होती. सूर्याच्या प्रखर किरणांनीं पृथ्वी तप्त झाली होती. उपासनी महाराज भयंकर उन्हांमधून भोजनाचें ताट घेऊन गुरु-गृहीं चालले होते. अचानक ते रस्त्यांतच थबकले. त्यांना वाटेंत एक काळा कुत्रा दिसला ! तो भुकेनें व्याकुळ झाला होता. साईबाबांना भोजन समर्पण केल्यानंतरच कुत्र्याला अन्न घालायचं, असं उपासनी बाबांनीं ठरवलं. ते पुढें चालूं लागले व त्यांच्या मनांत विचार परिवर्तन झाले. पण समोर असलेला काळा कुत्रा कुठेंच दिसेनासा झाला !

"तुला इतक्या कडक उन्हांतून येण्याची काय आवश्यकता होती! मी तर रस्त्यांतच उभा होतों कीं !" साईबाबांनीं वरील उद्गार काढतांच उपासनी बाबांना काळया कुत्र्याची आठवण झाली व त्यांना वाईट वाटलें. साईबाबा पुन्हां कांहीं बोलले नाहींत.

दुसऱ्या दिवशीं पुन्हां भोजनाचं ताट घेऊन उपासनी बाबा मंदिरांतून बाहेर निघतात न निघतात तोंच त्यांना एक शूद्र भिंतीला टेकून उभा असलेला दिसला ! बाबा लगबगीनें मशिदीकडे जाण्यास निघतांना भुकेनें व्याकूळ झालेल्या शूद्राची चुळबूळ सुरूं झाली. पण बाबांना आपल्या गुरूपाशीं जाऊन पोंहचण्याची प्रथम तळमळ लागली होती.

"तूं पुन्हां व्यर्थ कष्ट केलेस. मी मंदिराच्या भिंतीपाशींच आज उभा होतो." साईबाबांनीं आपल्या प्रिय शिष्याच्या नेत्रांत अंजन घातलें !

"कुत्रा व शूद्र–सर्व प्राणीमात्रामध्यें एकाच परमात्म्याचा वास आहे. मी त्यांच्याच रूपानें **आत्मसत्य** प्रगट करून तुला वेदान्त प्रतिपाद्य परब्रह्म परमात्म्याच्या सर्वव्यापकतेचें रहस्य समजाऊन दिलें. **तोच सर्वत्र आहे.** प्रत्येकाविषयीं सद्भाव ठेऊन यथोचित कर्तव्याचं पालन करणें परम श्रेयस्कर आहे. भगवान घटाघटांमध्यें व्यापलेला आहे. त्याला ओळखून त्याच्याशीं संलग्न होण्याची आवश्यकता आहे." इतकें म्हणून साईबाबांनीं उपासनी बाबांना आशीर्वाद दिला.

• • •

सगाथावग्गो-देवतासंयुत्त

१. नळवग्गो

(१) ओघं

एवं मे सुतं। एकं समयं भगवा सावत्थियं विहरति जेतवने अनाथ-पिण्डिकस्स आरामे॥

अथ खो अञ्ञतरा देवता अभिक्कन्ताय रत्तिया अभिक्कन्तवण्णा केवल-कप्पं जेतवनं ओभासेत्वा येन भगवा तेनु'पसङ्कमि। उपसङ्कमित्वा भगवन्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं अट्ठासि॥

एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवन्तं एतद'वोच-कथं नु त्वं मारिस ओघं अतारी'ति॥

अप्पतिट्ठं खो अहं आवुसो अनायूहं ओघमतारिं'ति। यथाकथं पन त्वं मारिस अप्पतिट्ठं अनायूहं ओघमतारी'ति॥

यदा स्वाहं आवुसो सन्तिट्ठामि तदास्सु संसीदामि।
यदा स्वाहं आवुसो आयूहामि तदास्सु निब्बूय्हामि।
एवं खो अहं आवुसो अप्पतिट्ठं अनायूहं ओघमतारिं'ति॥
चिरस्सं वत पस्सामि ब्राह्मणं परिनिब्बुतं।
अप्पतिट्ठं अनायूहं तिण्णं लोके विसत्तिकं'ति॥
इदं अवोच सा देवता। समनुञ्ञो सत्था अहोसि॥
अथ खो सा देवता 'समनुञ्ञो मे सत्था'ति भगवन्तं।
अभिवादेत्वा पदक्खिणं कत्वा तत्थेव अन्तरधायी'ति॥

२. निमोक्खो

॥ **सावत्थियं** ॥ अथ खो अञ्ञतरा देवता...पे०...
(§१) भगवन्तं एतद'वोच :—
जानासि नो त्वं मारिस सत्तानं निमोक्खं पमोक्खं विवेकं 'ति?।
जानामि खो अहं आवुसो सत्तानं...पे०...विवेकं 'ति।
यथाकथं पन त्वं मारिस जानासि सत्तानं...पे०...विवेकं'ति?॥
नन्दीभव-परिक्खया, सञ्ञा-विञ्ञाण-संखया।
वेदनानं निरोधा उपसमा। एवं खो अहं आवुसो जानामि।
सत्तानं निमोक्खं पमोक्खं विवेकं'ति॥

३ उपनेय्यं

॥ **सावत्थियं** ॥...एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथं अभासि-:—
उपनीयति जीवितं अप्पमायु। जरूपनीतस्स न सन्ति ताणा॥
एतं भयं मरणे पेक्खमानो। पुञ्ञानि कयिराथ सुखावहानी'ति॥
उपनीयति जीवितं अप्पमायु। जरूपनीतस्स न सन्ति ताणा॥
एतं भयं मरणे पेक्खमानो। लोकामिसं पजहे सन्तिपेक्खो'ति॥

४ अच्चेन्ति

॥ **सावत्थियं** ॥...एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथं अभासि :—
अच्चेन्ति काला तरयन्ति रत्तियो। वयोगुणा अनुपुब्बं जहन्ति॥
एतं भयं मरणे पेक्खमानो। पुञ्ञानि कायिराथ सुखावहानी'ति॥
अच्चेन्ति काला तरयन्ति रत्तियो। वयोगुणा अनुपुब्बं जहन्ति॥
एतं भयं मरणे पेक्खमानो। लोकामिसं पजहे सन्तिपेक्खो'ति॥

५ कति छिन्दे

॥ **सावत्थियं** ॥ एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथं अभासि :—
कति छिन्दे कति जहे। कति चुत्तरि भावये।
कति सङ्गातिगो भिक्खु। 'ओघतिण्णो' ति वुच्चति॥
पञ्च छिन्दे पञ्च जहे। पञ्च चुत्तरि भावये।
पञ्च सङ्गातिगो भिक्खु। ओघतिण्णो'ति वुच्चति॥

६ जागरं

॥ **सावत्थियं** ॥ एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथम'भासि :—
कति जागरतं सुत्ता। कति सुत्तेसु जागरा।
कतीहि रजं आदेति। कतीहि परिसुज्झती'ति॥
पञ्च जागरतं सुत्ता। पञ्च सुत्तेसु जागरा।
पञ्चहि रजमादेति। पञ्चहि परिसुज्झती'ति॥

७. अप्पटिविदिता

॥ **सावत्थियं** ॥ एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथम'भासि :—
येसं धम्मा अप्पटिविदिता। परवादेसु नीयरे।
सुत्ता ते नप्पबुज्झन्ति। कालो तेसं पबुज्झितुं'ति॥
येसं धम्मा सुप्पटिविदिता। परवादेसु न नीयरे।
ते सम्बुद्धा सम्मदञ्ञा। चरन्ति विसमे समं'ति॥

८ सुसम्मुट्ठा

॥ **सावत्थियं** ॥ एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथम'भासि :—
येसं धम्मा सुसम्मुट्ठा। परवादेसु नीयरे।
सुत्ता ते नप्पबुज्झन्ति। कालो तेसं पबुज्झितुं'ति॥
येसं धम्मा असम्मुट्ठा। परवादेसु न नीयरे।
ते सम्बुद्धा सम्मदञ्ञा। चरन्ति विसमे समं'ति॥

९ मानकामा

॥ **सावत्थियं** ॥ एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथमा'ह :—
न मानकामस्स दमो इधत्थि। न मोनमत्थि असमाहितस्स।
एको अरञ्ञे विहरं पमत्तो। न मच्चुधेय्यस्स तरेय्य पारं'ति॥
मानं पहाय सुसमाहितत्तो। सुचेतसो सब्बधि विप्पमुत्तो।
एको अरञ्ञे विहरं अप्पमत्तो। स मच्चुधेय्यस्स तरेय्य पारं॥

१० अरञ्ञे

॥ **सावत्थियं** ॥ एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवन्तं गाथाय अज्झभासि :—
अरञ्ञे विहरन्तं सन्तानं ब्रह्मचारिनं।
एकभत्तं भुञ्जमानं केन वण्णो पसीदती'ति॥

अतीतं ना'नुसोचन्ति । नप्पजप्पन्ति नागतं ।
पच्चुप्पन्नेन यापेन्ति । तेन वण्णो पसीदति ॥
अनागतप्पजप्पाय । अतीतस्सानुसोचना ।
एतेन बाला सुस्सन्ति । नळो'व हरितो लुतो'ति ॥

नळवग्गो पठमो

तत्रुद्दानं:—ओघं निमोक्खो उपनेय्यं अच्चेन्ति कतिछिन्दि च ।
जागरं अप्पटिविदिता सुसम्मुट्ठा मानकामिना ।
अरञ्ञे दसमो वुत्तो वग्गो तेन पवुच्चति ॥

× × ×

परिच्छेदो दुतियो—नन्दनवग्गो

१. नन्दन

एवं मे सुतं । एकं समयं भगवा सावत्थियं विहरति जेतवने अनाथपिण्डिकस्स आरामे । तत्र खो भगवा भिक्खू आमन्तेसि–भिक्खवो'ति । ' भदन्ते 'ति ते भिक्खू भगवतो पचस्सोसुं । भगवा एतद'वोच :—

भूतपुब्बं भिक्खवे अञ्ञतरा तावतिंसकायिका देवता नन्दनवने अच्छरासङ्घपरिवुता दिब्बेहि पञ्चकामगुणेहि समप्पिता समङ्गीभूता परिचारियमाना तायं वेलायं इमं गाथम'भासि :—

न ते सुखं पजानन्ति ये न पस्सन्ति नन्दनं ।
आवासं नरदेवानं तिदसानं यसस्सिनं'ति ॥

एवं वुत्ते भिक्खवे, अञ्ञतरा देवता तं देवतं गाथाय पच्चभासि :—

न तं बाले पजानासि यथा अरहतं वचो ।
अनिच्चा सब्बसङ्खारा उप्पादवयधम्मिनो ।
उप्पज्जित्वा निरुज्झन्ति तेसं वूपसमो सुखो'ति ॥

२. नन्दति

एकम'न्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथमा'ह :—

नन्दति पुत्तेहि पुत्तिमा, गोमिको गोहि तथेव नन्दति ।
उपधी हि नरस्स **नन्दना**, न हि सो नन्दति यो निरूपधी'ति ॥
सोचति पुत्तेहि पुत्तिमा, गोमिको गोहि तथेव सोचति ।
उपधी हि नरस्स **सोचना**, न हि सोचति यो निरूपधी'ति ॥

३. नत्थि पुत्तसमं

एकम'न्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथमा'ह :—

न'त्थि पुत्तसमं पेमं, न'त्थि गो समितं धनं ।
न'त्थि सुरियसमा आभा, समुद्दपरमा सरा'ति ॥
न'त्थि अत्तसमं पेमं, न'त्थि धञ्ञसमं धनं ।
न'त्थि पञ्ञासमा आभा, वुट्ठि वे परमा सरा'ति ॥

४. खत्तियो

खत्तियो द्विपदं सेट्ठो, बलिवद्दो चतुप्पदं ।
कुमारी सेट्ठा भरियानं, यो च पुत्तानं पब्बजो'ति ॥
सम्बुद्धो द्विपदं सेट्ठो, आजानीयो चतुप्पदं ।
सुस्सूसा सेट्ठा भरियानं, यो च पुत्तानं अस्सवो'ति ॥

५ सकमानो (वा सन्तिकाय)

ठिते मज्झन्तिके काले, सन्निसिन्नेसु पक्खिसु ।
सणते' व (v. l. पलातेव) महारञ्ञं, तं भयं पटिभाति मं'ति ॥

ठिते मज्झन्तिके काले, सन्निसिन्नेसु पक्खिसु ।
सणते'व (v. l. पलातेव) महारञ्ञं, सा रती पटिभाति मं'ति ।

६ निद्दा तन्दी

निद्दा तन्दी विजम्भिका, अरती भत्तसम्मदो ।
एतेन नप्पकासति, अरियमग्गो इध पाणिनं'ति ॥
निद्दं तन्दिं विजम्भिकं, अरतिं भत्तसम्मदं ।
विरियेन नं पणामेत्वा, अरियमग्गो विसुज्झती'ति ॥

७ दुक्करं (वा कुम्मो)

दुक्करं दुत्तिक्खञ्च, अब्यत्तेन च सामञ्ञं ।
बहूहि तत्थ सम्बाधा, यत्थ बालो विसीदती'ति ॥
कतिहं चरेय्य सामञ्ञं, चित्तं चे न निवारेय्य ।
पदे पदे विसीदेय्य, सङ्कप्पानं वसंनुगो [v. l. वसानुगो)
कुम्मो व अङ्गानि सके कपाले । समोदहं भिक्खु मनोवितक्के ।
अनिस्सितो अञ्ञं अहेठयानो । परिनिब्बुतो न उपवदेय्य कञ्ची'ति ।

८ हिरी

हिरीनिसेधो पुरिसो कोचि लोकस्मिं विज्जति ।
यो निन्दं अप्पबोधति अस्सो भद्रो कसामिवा'ति ॥
हिरीनिसेधा तनुया ये चरन्ति सदा सता ।
अन्तं दुक्खस्स पप्पुय्य चरन्ति विसमे समं'ति ॥

९ कुटिका

कच्चि ते कुटिका नत्थि कच्चि नत्थि कुलावका ।
कच्चि सन्तानका न'त्थि, कच्चि मुत्तो'सि बन्धना'ति ॥
तग्घ मे कुटिका न'त्थि, तग्घ न'त्थि कुलावका ।
तग्घ सन्तानका न'त्थि, तग्घ मुत्तो'म्हि बन्धना'ति ॥
किन्ताहं कुटिकं ब्रूमि, किन्ते ब्रूमि कुलावकं ।
किन्ते सन्तानकं ब्रूमि, किन्ताहं ब्रूमि बन्धन'ति ॥
मातरं कुटिकं ब्रूसि, भरियं ब्रूसि कुलावकं ।
पुत्ते सन्तानकं ब्रूसि, तण्हं मे ब्रूसि बन्धनं'ति ॥
साहु ते कुटिका न'त्थि, साहु न'त्थि कुलावका ।
साहु सन्तानका न'त्थि, साहु मुत्तो'सि बन्धना'ति ॥

१० समिद्धि

१ एवं मे सुतं । एक समयं भगवा राजगहे विहरति तपोदारामे ।

२. अथ खो आयस्मा **समिद्धि** रत्तिया पच्चूसमयं पच्चुट्ठाय येन तपोदा तेनु'पसङ्कमि गत्तानि परिसिञ्चितुं । तपोदे गत्तानि परिसिञ्चित्वा पच्चुत्तरित्वा एकचीवरो अट्ठासि गत्तानि सुक्खापयमानो ।

३. अथ खो अञ्ञतरा देवता अभिक्कन्ताय रत्तिया अभिक्कन्तवण्णा केवलकप्पं तपोदं ओभासेत्वा येनो'यस्मा समिद्धि, तेनु'पसङ्कमि, उपसङ्कमित्वा वेहासं ठिता आयस्मन्तं समिद्धिं गाथाय अज्झभासि—

अभुत्वा भिक्खसि भिक्खु, न हि भुत्वान भिक्खसि ।
भुत्वान भिक्खु भिक्खस्सु, मा तं कालो उपच्चगा'ति ॥
कालं वो'हं न जानामि, छन्नो कालो न दिस्सति ।
तस्मा अभुत्वा भिक्खामि, मा मं कालो उपच्चगा'ति ॥

(न सम्पुर्ण)

गुरूदेव रवीन्द्रनाथ ठाकुर

(लेखक—**श्री. जी. के. राव** बम्बई)

(* बम्बई ३ अगस्त। खेरवाडी परिश्रमालयकी साप्ताहिक प्रार्थना सभा के पश्चात, आगामी ७ अगस्त १९५८ ई. को गुरूदेव रवीन्द्रनाथ ठाकुर की सत्रहवीं पुण्यतिथि के उपलक्ष में, माननीय प्रोफेसर वी. जी. राव की अध्यक्षता में प्रस्तुत निबन्ध लेखक के प्रवचन का महत्वपूर्ण भाग, जो कि वक्ता द्वारा लिखा गया है, प्रकाशित किया जाता है)

— सम्पादक

आगामी तारीख ७ अगस्त को, गुरुदेव रवीन्द्रनाथ ठाकुर की पुण्यतिथि है, जिनकी चिरस्मरणीय स्मृति हमें प्रेरणाप्रदान करती है। मेरे पर गुरुदेव का जो प्रभाव पडा है और छात्रावस्था में, मुझे मद्रास में, श्रीमती एनी बीसेण्ट की उपस्थिति में, जो सम्भाषण और दर्शन का सुयोग लाभ हुआ था, उसकी स्मृति चिरस्मरणीय रहेगी। उनके साहित्य का मैंने रसास्वादन किया, उसमें मैं अपने आनन्द में सबको सहभागी बनाना चाहता हूँ। गुरुदेव के साहित्य के सम्बन्ध में, जो कि एक मूलवान कृति है, जिसने देश और संसार को महान प्रेरणाप्रदान की है, एक इंग्लिश लेखक के कथनानुसार कहा जा सकता है,—

"That song that nerves a nation's heart, is in it self a deed."

अर्थात वह काव्यगायन जो संसार के हृदय को संस्पर्श करता है, स्वयं एक महान कृति है।

कविवर रवीन्द्रनाथ ठाकुर के जीवन और उनकी कृतियों पर, जब हम विचार करते हैं, तो आपका महत्व असाधारण प्रतीत होता है। यह हमारा कर्तव्य है कि हम उनके जीवन से कुछ सबक लें।

जब हम गत १९५३ में स्वर्गीय भारतीय हायकमिश्नर श्री बाला-साहेब खेर साहेबके साथ लन्दन में थे, संयोगवश मुझे गुरुदेव रवीन्द्र-नाथकी द्वादश पुण्यतिथि समारोहके अवसर पर, गुरुदेवके जीवन और काव्य तथा अन्यान्य कृतियों और उनके आदर्शपर, एक प्रबन्ध वाचन करनेका सुप्रसंग मिला था। उसीके आधार पर हम यहाँ चर्चा करेंगे।

गुरुदेव रवीन्द्रनाथ प्राचीन भारत के ऋषितुल्य एक प्रतीक प्रतीत होते हैं। उनकी रचनाओं में प्राचीन भारत की परम्परा और आर्षवाणी की ध्वनि आती है। आप में मानवता का पूर्ण विकाश हुआ था। आप देश काल सीमा से परे थे। अतएव आपको विश्व कवि कहना यथायोग्य है। आपकी विशेष रचनायें, आपकी मातृभाषा बंगाली में पाई जाती हैं, लेकिन आपने स्वतः अपनी रचनायें अंग्रेजी में रूपान्तर की थी, जिनमें "गीताञ्जलि" का नाम उल्लेखनीय है। जिस पर आपको सन १९१३ ई. में एक लाख तीस हजार रुपयेका सुप्रसिद्ध अन्तरराष्ट्रीय नोबल पुरष्कार प्राप्त हुआ था, जिसका विनियोग विश्वभारती शांतिनिकेतन में किया गया। सुप्रसिद्ध नोबल पुरष्कार प्राप्त, महाकवि मैटरलिंकने गीताञ्जलीके सम्बन्ध में, अपने उद्गार प्रकट करते हुए कहा था, कि "यह रचना अत्युच्च भावना, अत्यन्त गम्भीर और असाधारण दैवी विभूति, वैभवशाली प्रतीत होती है।"

आपने अपने सम्पूर्ण साहित्य भण्डार में लगभग एक लाख पाँच हजार काव्य पंक्तियां लिखीं हैं और लगभग चौदह सौ काव्य गायन लिखें हैं। आपका राष्ट्रगीत "जनमनगण" सुप्रसिद्ध है। आप बचपन-से ही प्रतिभाशाली थे और कविता करते थे। अपने जीवन के संध्या-कालमें, जब कि आपकी अवस्था लगभग ८० साल की थी, तब तक आप काव्य रचना करते रहे। आपका सारा जीवन एक महाकाव्य है।

बंगाल के सुप्रसिद्ध घरानोंमें ठाकुर वंश प्रसिद्ध है। आपके पिता का नाम महर्षि देवेन्द्रनाथ ठाकुर था। आप महान त्यागी, निस्पृह, राजा राममोहन राय के पश्चात, ब्रह्म समाज के अग्रणी कर्णधार थे। यह कुटुम्ब अपनी विद्या, बुद्धि, कथा, कौशल, संस्कृति और साहित्य का भण्डार माना जाता है। इनकी बहुत बड़ी जमींदारी थी और सब तरह से सम्पन्न थे।

श्री रवीन्द्रनाथ ठाकुर का जन्म तारीख ७ मई १८६१ ई. कलकत्ता में हुआ था। आपको स्कूल या कालेज की कोई शिक्षा, दीक्षा नहीं प्राप्त हुई। आपने बचपन में घर पर थोड़ी बहुत मातृभाषा बंगाली की शिक्षा पाई थी, लेकिन आपकी प्रतिभा असाधारण थी। बचपन में ही कविताका बीजाङ्कुर हुआ था, जो उत्तरोत्तर बढ़ता गया। इसका प्रमाण नोबल पुरष्कार है। जो आपको १३ नवम्बर १९१३ को प्राप्त हुआ। लगभग इसी समय ब्रिटिश शासन द्वारा "नाइट हुड" सर की उपाधि प्रदान कर आपको सम्मान प्रदान किया गया। सन १९१९. में जलियानवाला बाग हत्याकाण्ड के विरोध में, आपने अपनी यह उपाधि परित्याग कर, देश के प्रति अपनी समवेदना और स्वाभिमान तथा देशानुराग का परिचय प्रदान किया था।

इस प्रकरण के सम्बन्ध में, आपने जो पत्र वायसराय महोदय को लिखा था, वह मानव सभ्यता के इतिहास का एक महत्वपूर्ण दस्तावेज है। उस पत्र का सार मर्म यह है,—

"पञ्जाब सरकार द्वारा स्थानीय अशान्ति और उपद्रव को शांत करने के लिये, जो निर्दय भयंकर तरीका अमल में लाया गया है, वह अत्यन्त निर्मम और दारूण करूणाजनक है, जो कि भारतीय प्रजाजनों की असहायावस्था का द्योतक और अपमानजनक है।

"हमारे पंजाबी भाईयों की यातना ओर अपमान का जो विवरण उपलब्ध हुआ है, जिसकी ध्वनि सारे देशमें और लोगों के हृदयों में, उत्तेजना के रूप में फैल गई है, जिसे निर्दयता पूर्वक दमन किया गया है। जिसकी उपेक्षा हमारे शासकोंने की है और इस तरह के जघन्य अत्याचारोंको, एंग्लो-इंडियन समाचारपत्रों द्वारा, समुचित दण्ड कहकर, अभिनन्दन किया जा रहा है। यह निर्ममता एंग्लो-इण्डियन समाचार पत्रों द्वारा स्वीकार की गई है और वे हमारी दुःखद वेदनाओं का उपहास कर रहे हैं। जिस पर अधिकारियों द्वारा कोई नियंत्रण नहीं लाया गया और अत्याचार पीडितोंकी आवाज दबाने के लिये, देशी समाचार पत्रों के मत का कोई विचार न कर, उन्हें निर्ममता पूर्वक दबाया गया है।

"इस लिये मैं अपना कर्तव्य समझता हूँ कि जो उपाधि प्रदान कर मुझे सम्मानित किया गया है, हम अपने देशबान्धवों की समवेदना के साथ दुख के सहभागी बनें, जिन्हें अमानुषी अत्याचार भोग करना पड़ा है, जिन्हें अत्यंत क्षुद्रहीन समझा गया, जो कि मानव जाति के लिये अयोग्य है, इस सम्मानीय उपाधि का परित्याग करें। यही कारण है कि मैं लाचार होकर ससम्मान दुख के साथ निवेदन करता हूं कि मुझे "नाइट हुड" की उपाधि से मुक्त किया जाये।"

गत १९४० मैं आक्सफर्ड विश्वविद्यालयने आपको डाक्टर की उपाधि प्रदान की थी।

आपकी ८० वीं जयन्ती के प्रसंग पर, महात्मा गांधीने निम्नलिखित तार आपको भेजा था,—

"चार कोड़ी (८०) काफी नहीं है, आपको पांच (१००) पूरा करना चाहिये। मेरा प्रेम।"

जिसका उत्तर रवीन्द्रनाथने दिया था,—

"सन्देश के लिये धन्यवाद। लेकिन चार कोड़ी (८०) भार स्वरूप है। पांचवीं कोड़ी (१००) असहनीय होगी।"

इस तरह सारा जीवन देश, समाज, साहित्य, संस्कृति की सेवा करते हुए, विगत ७ अगस्त १९४१ ई. को आपका स्वर्गवास हुआ, जिसकी स्मृति पुण्यतिथिके रूपमें चिरस्मरणीय रहेगी।

रवीन्द्रनाथ की सर्वतोमुखी प्रतिभा का परिचय इससे जाना जा सकता है, कि आप एक कलाकार, गायक, कवि, लेखक, शिक्षणतज्ञ और चित्रकार थे। आपके सम्बन्ध में जर्मन दार्शनिक काउण्ट कैसर लिंगने लिखा है कि "वह विशेषतः जागतिक विश्व नागरिक थे, उनकी भावना सर्व व्यापक थी। वह मानवता के प्रतीक थे। यह मेरा अनुभव है।"

आपकी रचनाओं में आपके स्वर्गीय सन्देश पाया जाते है, कि यह मानव जीवन कैसा सुन्दर सौदर्यशाली आनन्द का भण्डार है, और मानव जीवन की लहराती जीवनधारा, मधुर गुंजन के साथ प्रवाहित हो रही है। प्रत्येक प्राणी का जीवन, उस महान अनन्त से सम्बन्धित होने के कारण परिपूर्ण महत्त्वपूर्ण है। आपका धर्म कविजनोचित भावना और साधना है। आप अपनी सम्पूर्ण कविताओं और कथाओं द्वारा, साधारण से साधारण वस्तुओं में, जो सौन्दर्य और चमत्कार, प्रकृति और जीवन में जो अलौकिक आनन्द, प्रकाश और शान्ति तथा व्यापक चैतन्य पाया जाता है, उस अनुभूति और भावना में, आप हमें अपना सहभागी बनाते हैं। आपको एक अलौकिक ईश्वरीय शक्ति का विश्वास है, जो सारे विश्व में मानवता की प्रतिष्ठापना करती है और हमें सन्देश देती है कि प्रत्येक व्यक्ति अपने अहंकार और स्वार्थपर विजय सम्पादन करे और स्वयं अनाशक्तिपूर्वक विज्ञान और दर्शन, साहित्य और कला सेवा और पूजा में उसका साक्षात्कार लाभ करे। यह आपका दृढ़ विश्वास था कि मानव समाज अपने विकाश के लिये, केवल अतीतकालीन चिरसञ्चित सत्य को ग्रहण करे, जिसे कि कितनेही परिश्रम और कष्ट के साथ आयत्त किया गया है, इससे व्यष्ठि और समष्ठि की एकता का, सत्य तत्व बोध सुलभ होगा।

विगत ८ मई १९५८ को रवीन्द्र जयंती के प्रसंग पर, प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरू ने अपने ब्राडकास्ट भाषण में रवीन्द्रनाथ की अलौकिक प्रतिभा और उनकी महत्त्वपूर्ण सेवाओंके के प्रति श्रद्धाञ्जलि निवेदन करते हुए कहा था कि गुरुदेव के गायन और उनकी साहित्यिक रचनायें चिरस्मरणीय रहेंगी, लेकिन अगर हम उनके प्रति सत्यनिष्ठ हों, तो हमें उनके सन्देश को आगे बढाना पड़ेगा और हमें यह ध्यान रखना चाहिये, जिससे उनके शांति निकेतन और श्री निकेतन की उन्नति और विकाश हो...लेकिन आपका यथार्थ सम्मान और स्मृति पूर्ण होगी और आपका सन्देश तभी सफल होगा, जब भारत के नव निर्माण में हमारी यथार्थ सहायता सुलभ होगी, जिसका वैभवशाली विवेचन उनके साहित्यमें पाया जाता है।"

गुरुदेव रवीन्द्रनाथ की आन्तरिक भावना का परिचय तथा उनका देशानुराग, विशाल दृष्टिकोण, उदारवाणी निम्नलिखित कविता में सन्निहित है, जिसकी अभिव्यक्ति का रूपान्तर हम प्रदान करते हैं,—

"हे परम पिता परमात्मा!

जहां चित्त निर्भय हो, और मस्तक उन्नत हो,

जहां ज्ञान बन्धन से मुक्त हो,

जहां गृहकी प्राचीरों में संसार का संकीर्ण विभाजन न हो,

जहां सत्य के अन्तस्थल से वाणी प्रकट हो,

जहां प्रत्येक देश तथा दश दिशाओं में अनन्त गतिविधियों की कर्म धारा निरन्तर पूर्णता की ओर प्रवाहित होती रहे,

जहां तुच्छ आचारों की मरुभूमि में निर्मल विचारधारा का अवसान न हो,

हे परम पिता! आप सब कर्मो विचारों और आनन्द के पथ प्रदर्शक हो हमारा मार्गदर्शन करें,

और आपके सुदृढ हाथोंद्वारा स्वर्गीय भारत का नवनिर्माण जागृत हो, यही मेरी आन्तरिक प्रार्थना है।

× × ×

अन्तमें अध्यक्ष प्रोफेसर वी. जी. राव ने गुरुदेव के प्रति अपनी श्रद्धाञ्जलि प्रदान करते हुए कहा कि "जब मैं (सन १८०९-१३) लन्दन में था, मैं कलकत्ता हायकोर्ट के माननीय न्यायाधीश जस्टिस चौधरी की पत्नी प्रतिभादेवी के द्वारा, गुरुदेव रवीन्द्रनाथ ठाकुर के सम्पर्क में आया और गुरुदेव से बंगाली भाषा पढी थी। वह लन्दन में श्री. पी. के. राय के यहां आते जाते थे। जब वह सन १९२२ में बम्बई आये, तो मेरे यहां पधारने की कृपा की थी। मैं शान्तिनिकेतन का आजीवन सदस्य हूं और उनके पुत्र श्री रथीन्द्रनाथ ठाकुर से मेरा पत्रव्यवहार है। अतएव मैं प्रस्तुत विवेचन के लिए श्री. जी. के. राव महोदय का आभार मानता हूं, जिससे मुझे अपना संस्मरण निवेदन करने का अवसर मिला। जयहिन्द।

(प्रेषक–हिन्दी स्वाध्याय मण्डल बम्बई नं. २१)

संत तुकाराम के मराठी अभंगोंका हिन्दी रूपान्तर

[मराठी साहित्य में संत तुकाराम संत साहित्य मंदिर के कलश माने गये हैं और जिनके अभंग अत्यंत सरल, लोकप्रिय, उपनिषद दर्शन, बुद्ध दर्शन, संत परम्परा के प्रतिबिम्ब हैं। सेण्ट जेवियर कालेज के संत फादर हेरास का कहना था कि "वर्तमान संत परम्परामें, उपनिषद दर्शन का तत्वज्ञान पूर्व परम्परा की रक्षा करता हुआ, एक सरल विवेचन सुलभ साधन उपलब्ध है"।

सुप्रसिद्ध सारस्वत मामा वरेरकर समाज सेवक विनयमूर्ति हिन्दी स्वाध्याय मण्डल के प्रवर्तक प्रोफेसर वी. जी. राव जिनके सम्पर्कमें आकर मुझे मराठी संत स्वाध्याय का अध्ययन करनेका सौभाग्य लाभ हुआ। श्री तुकाराम विश्व विद्यालयके प्रवर्तक विद्वान प्राध्यापक श्री. एन. के. भागवतने प्रेरणा प्रदान की, सिद्धार्थ कालेज लायब्रेरीके अध्यक्ष श्री रेंघे महोदयने साहित्य प्रदान किया, तद्नुसार संत तुकाराम के हिन्दी अभंग काव्य और दोहाके रूप में, हिन्दी मराठी प्रेमी पाठकोंको यह मेरा पुण्य प्रयास नियमित उपहार सादर है। —**काशीनाथ मालवी**।]

संत तुकाराम की जीवन भूमिका

(तुकाराम गाथा २६०)

धर्म रक्षण भावना, विवेक चित्त ज्ञान ध्यान।
वेद धर्म रीति नीति, संत वचन प्रेरणा समान॥
सनातन से संतजन जो निरन्तर करते आये है।
वही तो मैं करता हूँ, संतों की परम्परा जान॥ १॥

(गाथा २१३६)

धर्म शासन प्रतिपालन, पाखण्डखण्डन समाधान।
यही मेरा ध्येय इस्ट, जिससे अनिष्ट क्षयभय ज्ञान॥
नाम का प्रचार तिमि बीजारोपण भक्ति ज्ञान।
यही साधना उपासना है, मेरा जीवन तत्वज्ञान॥ २॥

(२३०२)

मैं अनेक जन्मजीवनसे, यही करता आया हूँ।
पाप ताप दुखी दीन, आतुर पीड़ित माया मान॥
जिन के कल्याण की भावना मन में महान।
नाम का प्रचार हो, सुखिया सब संसार हो।
जिससे धर्मश्रद्धा ज्ञात, हरि के गुण गाता हूँ॥ ३॥
हरि कथा नाम संकीर्तन, गूंजे दशदिशि एक समान।
वैष्णवों का सत्संग तिमि, दर्शन पावन ज्ञान ध्यान॥
पत्थर पसीजे जब, पानी हो पाषाण जान।
शुद्धभाव भावना, रामनाम पारस जान॥
भक्तजन स्वागत आयें, संकीर्तन करें नाचें गायें।
नाचें गायें पीटे ताली, शुभमंगल जीवन पायें॥ ४॥
दृढ विश्वास निदान मन, भले महाँ कलिकाल।
कलिका मान मर्दन करूं, भले हो काल कराल॥
तुकाराम तज जग सुखी, काम क्रोध सम मान।
इन्द्रिय गोचर मन स्ववश, मैं गोस्वामी जान॥
मन मेरा स्वाधीन है, सो स्वराज्य पद ज्ञान।
तुकाराम स्वामी स्वयं, विठलदास सज्ञान॥ ५॥

• • •

हिन्दी प्रव्रजासूत्र, सुत्तनिपात पाली गाथागायन

प्रव्रजासूत्र

क्या कारण क्या भावना, क्या विचार क्या ध्यान।
चक्षुष्मान विवेकमणि, बुद्ध प्रव्रजा त्याग महान॥
प्रथम निवेदन करि यथा, तथा विवेचन जान।
प्रभु प्रव्रजा परित्याग सुख, साधन अन्तर्ज्ञान॥ १॥

गृह संसार समाज जग, जीवन जग व्यवहार समान।
रज मल विपुल विकारवश, जीवन विमल न साधन ज्ञान॥
प्रव्रजा निदान महान सुख, मुक्त वायु नभ निर्मल मान।
सो विचार संसार त्यागतज, परिव्राजक सर्वज्ञ सुजान॥ २॥

जग व्यवहार विवेक देख लख, परिव्राजक सुगत सुजान।
मनसा वाचा कर्मणा तिन सब, पाप परित्याग समान॥
वचन विवेक विचार ज्ञान चित, तज अवगुण कटु भाषण मान।
पावन जीवन सरल जीविका, विमल भावना पावन प्राण॥ ३॥

बुद्ध पधारे नगर राजगृह, मगध प्रदेश राजधानी महान।
गिरिव्रज वासस्थान दिव्य स्थल, विजन एकान्त पवित्र सुजान॥
उत्तम लक्षण तेज कान्ति तप, प्रभा प्रभाकर प्रकाश समान।
भिक्षा चर्या जनपद विचरण, गृह गृह भेद न कोई मान॥ ४॥

राजमहल से अवलोकन कर, लक्षण सम्पन्न सुशीतल प्राण।
विम्बिसार राजा कौतुकवश, बोला स्वगत प्रिय वचन समान॥
युग पद संयत सम चरण लख, निम्न दृष्टि पथ पथिक महान।
सो धीरे धीरे वह जा रहा, विनयशील मणि ज्ञाननिधान॥ ५॥

अहो, मनोहर रूपराशि गुण, निम्न दृष्टि स्मृति सज्ञान।
भव्य पवित्र चरित्र शीलमणि, विनय विवेक ज्ञान की खान॥
युगपद संयत समचरण पथ, निम्न दृष्टि सज्ञान सुजान।
देखो धीरे धीरे जा रहा, धर्म विवेक शीलमणि ज्ञान॥ ६॥

जिसकी निम्न दृष्टि धरतीतल, स्मृति श्रद्धा विवेक महान।
उत्तम कुल के सब लक्षण लख, सभी सुलक्षण दिव्य निदान॥
अनुसन्धान निदान कौन है, आवागमन कहाँ स्थान।
राजदूत यह पता लगायें, आना जाना जहाँ समान॥ ७॥

नृप अनुशासन राजदूत तिमि, चले सजग गतिमान।
पीछे पीछे लगे गुप्त चर, गति विधि एक समान॥
भिक्षु कहाँ से आता जाता, क्या परिचय पहचान।
इसका पता ठिकाना क्या है, नृप अनुशासन जान॥ ८॥

अवगुण्ठन शरीर सुसंवृत; भगवावस्त्र आवरण समान।
सजग चित्त सावधान मन, अन्तर्ज्ञान विवेक महान॥
गृह गृह भेद न एक भावना, भिक्षाटन परिपूर्ण निदान।
पिण्डपात परिपूरण जब तब, चले जहाँ था निवासस्थान॥ ९॥

पिण्डपात भिक्षाटन मुनिमणि, विचर नगर गिरिवास निदान।
नगरे परे वन गुफा पाण्डव, आये जहाँ एकान्त महान॥ १०॥
वासस्थान निवास देख लख, बैठे प्रहरी राजाज्ञा महान।
उनमें एक निदान चला तब, नृप सादर शुभ वर्तमान॥ ११॥

महाराज सो भिक्षु महामुनि, मानों सिंह केसरी समान।
पाण्डव पर्वत गुफागर्भ में, बैठा है राजन श्रीमान॥ १२॥
राजदूत के वचन सुन, क्षत्रिय शासक नृप सज्ञान।
पाण्डव पर्वत को चला, रथ पर यथा तथागत जान॥ १३॥
यथा राज पथ रथ पर आया, श्रद्धा भक्ति ज्ञान मतिमान।
पथ से उतर चला वह पैदल, विनय विवेक तथागत मान॥
आया वहाँ जहाँ बैठे थे, बुद्ध देव भगवान महान।
सादर अभिवादन कर बैठा, आकर समीप जहां भगवान॥ १४॥

निकट बैठ राजाने पूछा, मंगल कुशल प्रश्न समाधान।
कुशल प्रश्न समाधान आप तब, बोला यथा निवेदन प्राण॥ १५॥
युवा अवस्था तरूण तपस्वी, अल्पावस्था क्या वयमान।
तेरी कान्ति अलौकिक आभा, सुदृढ शरीर बलिष्ठ समान॥
जिससे मुझे जान पडता है, क्षत्रिय वंश राजकुल मान।
यह मेरा अनुमान दृष्टि है, मेरा यह विश्वास निदान॥ १६॥
यह मेरा शासन सिंहासन, वैभव सम्पत्ति सर्वस्व प्रदान।
महाकटक गजराज सुरक्षित, सेनापति पद गौरव मान॥
मेरा प्रश्न सभान भला क्या, क्या परिचय क्या ज्ञाति निदान।
यह मेरी जिज्ञासा भगवन, कृपा आपकी मेरा समाधान॥ १७॥
सुगत सरल सविनय तब बोले, राजन समुचित प्रश्न समान।
उत्तर एक हिमाचल जनपद, सुखी समृद्ध प्रजा बलवान॥ १८॥

सूर्यवंश क्षत्रिय कुल मेरा, शाक्य वंश मम जन्म समान।
सो कुल त्याग परिव्राजक मैं, नहीं कामना अवशेष निदान॥ १९॥
विषयभोग सन्ताप आपलख, अकिञ्चन अभय निरापद मान।
त्याग विराग विवेक ज्ञान चित, साधन पथ गति ज्ञान समान॥
तपश्चरण सङ्कल्प भावना, निर्भय पद अलौकिक निर्वाण।
यह मेरा आनन्द मनोरथ, मेरे मनका सुयोग्य समाधान॥ २०॥
बिम्बिसार सन्तुष्ट चित, बोले कृपा निधान।
पूर्ण साधना सिद्धि जब, पावन पद निर्वाण॥
आप कृपा कर देव पधारें, मेरा भाग्य महान।
मैं दुर्लभ दर्शन पाऊँगा, अभिलाषा सद ज्ञान॥ २१॥

—काशीनाथ मालवीय काशी

(प्रेषक—हिंदी स्वाध्याय मण्डल बम्बई नं. २१)

EDUCATION AND SCIENCE

[By The Courtesy of the Kher Family
—Editor]

(Being the Presidential address delivered by the late Mr. B. G. Kher at our Annual Gathering on 20th January, 1942.)

I have been frequently asked to visit this Institute (Royal Institute) and preside at its Annual Social Gatherings, but I have so far steadily declined the honour. Although this year I have made bold to accept it because of my old relations with your Principal and the pressing nature of his invitation, I feel that I am not a worthy successor in this high position which has in the past been taken by such eminent public men as Sir Purshottamdas Thakurdas, Sir M. Vishweshwarayya and Sir A. R. Dalal. In the first place, I hold no title—in fact my first resolution in the Legislature was for the abolition of all titles—nor can I claim any connection-academic or practical-with the field of physical science. I do not know the mechanism of even the simplest type of steam or motor engine, much less how to repair it. I am, therefore, at a loss to know what would be suitable subject for the few remarks that I have to make, if they are to interest you. I know, however, that you are, all of you, engaged in the task of receiving or imparting education and I have no doubt that you are aware of the great purpose-the only purpose which education can have in view. It is a trite saying that the object of education is to prepare you for life but life has not yet been reduced to a science, there is no science of life. In fact, life refuses to be reduced to a science. Whereas in your experiments, you will take it for granted that two horse-power added to another two, will give you double work, you can never predict what two men combined with two others may or may not do. You can not even predict what the same man will do under different circumstances or at different times. But science has its uses and in the few minutes that I can speak to you, I would like to say a few words to you about "some aspects of education and science."

Until recently, we all believed that if science had any function, it was that of universal beneficience; but since the last great war, this innocent faith has been shaken to its foundations. The scientists of all countries have been compelled to make use of their knowledge and research for military purposes. Writing about a century ago, Macaulay said about science " It has lengthened life, has mitigated pain, it has extinguished diseases : it has increased the fertility of the soil. It has given new securities to the mariner, it has furnished new arms to the warrior, it has spanned great rivers and estuaries with bridges which was unknown to our fathers; it has guided the thunderbolt innocuously from heaven to earth; it has lighted up the night with the splendour of the day; it has extended the range of the human vision; it has multipled the power of the human muscles; it has accelerated motion; it has annihilated distance, it has facilitated intercourse, correspondence, all friendly offices, all despatch of business; it has enabled man to descend to the depths of the sea, to soar into the air, to penetrate securely into the noxious recesses of the earth, to traverse the land in cars which whirl along without horses and the ocean in ships which run, ten knots an hour against the wind. " These are but a part of its fruits and of its first fruits.

Now a century later, we have come to realise that there is another and a very dark side to the picture. War, financial chaos, general unemployment and poverty on the one hand, and the voluntary destruction of goods which millions need on the other, the fear of future wars still more terrible,—such is the picture we must draw of the fruits of science today.

Machinery has brought capitalism in its wake and also unemployment; there are two points of view as to what science is or ought to be: the first is, that science is concerned only with the discovery and contemplation of truth. If it is also of practical utility, so much the better. But that is not its principal function. The second point of view emphasises utility and profit. Not the pursuit of truth for its own sake, but truth as a means of useful action. It is this latter point of view which has now come to predominate and we develop sceince merely as a means of developing industries.

In his presidential address to the British Associaion, Sir Alfred Ewing remarked: " More and more does mechanical production take the place of human effort, not only in manufactures but also in all our tasks, even the primitive taske of tilling the ground.

So man finds this that while he is enriched with a multitude of possessions and possibilities beyond his dreams, he is in great measure deprived of one inestimable blessing,—the necessity of toil. We invent the machinery of mass production and for the sake of cheapening the unit, we develop output on a gigantic scale. Almost automatically, the machine delivers a stream of articles in the creation of which the workman has had little part. He has lost the joy of craftsmanship, the old satisfaction in something accomplished through the conscientious exercise of care and skill. In many cases, unemployment is thrust upon him, an unemployment that is more saddening than any drudgery. And the world finds itself glutted with competitive commodities, produced in a quantity too great to be absorbed, though every nation strives to secure at least a home market by erecting tarrif walls. "

I was provoked into pointing out this other side of the picture because of some remarks made by Sir M. Visweshw-

arayya about the Charkha and other village industries in his presidential address to youth in 1940 and I wished to point out that it is not enough merely to raise the cry of rapid industrialisation, without at the same time planning out how you will keep out the evils that follow in the wake of the machine. The three chief technical changes that follow from the application of science to industry are 1) the increasing automatism of production, 2) the greater utilisation of materials with the elimination of waste, 3) and the saving of capital costs owing to more rapid turn-over. While trying to take advantage of these, we must steadily keep in mind that our ultimate object is "human welfare" and we must, therefore, evolve a social order in which we should be able to keep out capitalism, exploitation and the other evil effects, which in other countries, have always followed in the wake of rapid industrialisation. The task is by no means easy, and as you are aware, the Indian National Congress which is the largest representative body of workers in the cause of freedom and uplift of India, is trying to tackle this problem.

Our ultimate object should be to see how all human society "how all mankind, can best be maintained at a level of bodily efficiency and well-being and how once that minimum has been reached, we can secure the greatest possibilities for intellectual and moral development." This is our problem. But as Prof. J. D. Bernal observes in 'The Social Function of Science', "the academic so[cieties and] sciences of the present day must be expanded and transform[ed] before they can solve this problem. Even in England a[nd] other free countries, the difficulties of those who dev[ote] their life either to the teaching of or to research in scien[ce] are very great; their financial condition is by no mea[ns] satisfactory. "How much more difficult, therefore, is o[ur] situation in this regard, working as we are under th[e] handicap of foreign domination and exploitation for th[e] benefit of the people ? You must not look upon yoursel[ves] as isolated human beings, not concerned with the struggl[es] and tribulations of the people of your country; but as a[n] integral part of those people, who are specially charged wi[th] the task of achieving their welfare and bringing about th[eir] uplift. Although patriotism cannot take the place o[f] religion, it is a step in the right direction- "The man wh[o] faces the question how he ought to direct his life in order t[o] fulfil his end as man sees before him two opposite path[s] each of which presents itself as the true and only way:—th[e] one is from within outwards- from the man to things, fro[m] mind to nature; the other from nature to mind, fro[m] evironment to the consciousness, from thing to the man. The former is the pathe of Science, the latter the path o[f] Religion. And if you foffow either of these with patienc[e] and perseverance, you will, in the end, arrive at the sam[e] destination.

In The Context of Lokamanya's Anniversary : (August 1958)

[The following is a Three Minutes' Broadcast by the late Shri B. G. Kher on 23-7-56. By the Courtesy of the Kher Family. —Editor]

"Three days after the Lokamanya breathed his last, Mahatma Gandhi wrote "A giant among men has fallen. The voice of the lion is hushed." He said "No man of our times had the hold of the masses that Mr. Tilak had.', What a glowing tribute!

"The qualities that made this great patriot the idol of the people were his simplicity, his manliness and his undaunted courage. A people who had lost the will to resist through long subjection had to be galvanised and united into an army to fight the will of the British rulers without arms. Freedom must be won, or else life was worthless. Providence had marked him as the man who was to make an unforgettable contribution in this noble work.

"The Mahatma and the Lokamanya were both dedicated to the same task–the freedom of India and the service of her people. But I believe there was a difference in their methods of reaching the goal. In the issue of **YOUNG INDIA**, dated the 13th of July, under the heading "A confession of Faith", Gandhiji has referred to the difference in their views. The Lokamanya said that, instead of the principle preached by Buddha in the Dhammapada "Conquer anger by non-anger"–**akkodhena jine kodham**–he preferred to rely on the maxim of Shri Krishna "In the manner in which men approach me, in that same manner do I welcome them." The Mahatma replied "For me there is no conflict between the two texts quoted by the Lokamanya. The Buddha's text lays down an eternal principle. The text from the Bhagavad Gita shows to me how the principle of conquering hate by love, untruth by truth, can and must be applied." This may, in general, be said to represent the difference between the two points of view. But there is no doubt that the two great men admired and respected each other. Gandhiji wrote in "**YOUNG INDIA**" I sincerely think that Mr. Tilak did not disbelieve in my method. I enjoyed the privilege of his confidence and his last words to me in the presence of several friends just a fortnight before his death, were that:" mine (Gan's) was an excellnt method, if the people could be persuaded to take it, but he said he had his doubts."

"It is not possible to discuss these great principles here. It is enough to say that the services rendered to India by the Lokamanya and the Mahatma can never be forgotten. If we are today enjoying the fruits of Swaraj, it is due to their valiant leadership and the sufferings undergone by them. To the end of time people will continue to dispute and argue as to the correct principle which should guide our lives. I would conclude this brief talk by saying "who indeed can fathom the extraordinary depths of the hearts of heroes?"

लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमरहति ?

SHORT NOTICES

1. "**Abhidandan Grantha**" (Commemoration Volume) presented to Shastri Rewashankar Becharbhai Trivedi by His Holiness Sri Shankaracharya of Kanchi Kamakoti Peetam–Madras–7, published 26th January, 1958.

Shâstri Rewashankar Trivedi lives to witness his Sixty-fifth Birthday and his friends and admirers formed into a Committee, who invited scholars and erudites for Literary Contributions as a "fitting tribute to the profound Scholar of the Vedas in general and Samaveda in particular, a Master of Vedic Philosophy, Astrology, Karmakanda and Puranas," "This volume contains the gist of the contry's scholarship in the form of articles. Some of the contributors are no less than Shri Swami Shivananda of Rishikesh, Swami Rajeshwarananda of Madras, Dewanbahadur K. S. Ramaswami Shastri, Maharshi Sudhananda Bharati; Shri K. M. Munshi, Dr. Raghavan of Madras. The articles are written either in English or Gujarati. It is blessed by the blessings of and good wishes from Shankaracharya of Kanchi, Shri Shankaracharya of Dwaraka, sharada Peetha, Dr. S. Radhakrishna, Shri U. N. Dhebar, Shri S. K. Patil and Pandit Satavalekar of Pardi. A Life-Sketch of the Shastri is detailed with a number of tributes offered to him by scholars and leading men in different walks of Life, in which I discovered one from Shri Acharyaswami of Bombay, which is extremely fitting and appropriate. Knowledge is infinite and yet the Hero of this Grantha has proved that every man, if he has the necessary equipment of securing knowledge, can leave a mark on the sands of time and be a guide and beaconlight to others, who follow him. We respectfully tender our congratulations to the subject of this Grantha and pray Almighty to give him long life, unclouded genius, shining consciousness till the last and prove an inspiration to all. In a free country like India of today we must judge and assess the values of our gems and bring them before the world so that the world may be benefitted by them. "Jivassu Sardam Satam !"

2 "**What Bombay Government Did and said?**" (October–December 1957) Re 1. Issued by the Directorate of Publicity, Government of Bombay, throws a flood of light on the various schemes and undertakings of the Government of Bombay. Its mere perusal is sufficient to convince the reader of the honesty and sincerity of the Government in trying to make the life of the people richer and endurable. The Government must be congratulated on its noble intentions.

3. "**Swami Bon Maharaja**"–Founder and President of Vaishnawa Theological University of Vrindaban.

—A dynamic personality, full of noble ambitions and a resourcefulness that evokes admiration from those who live in his company.

RAM BABU SAKSENA

by
Prof. N. S. Gorekar, M. A.
(St. Xavier's College, Bombay.)

Ram Babu Saksena who had established a wide reputation as a critic and a historian and in the world of literature who stood out as a doughty champion of the Urdu language and literature, was born in the year 1895 in the family of Munshi Nanak Prasad, belonging to Kayesth caste, whose ancestors were connected with Maharaja Balkrishna, the Chief Minister of Oudh. He passed his M. A. Degree examination from the Agra College in 1918, securing a first class first in the whole of the Allahabad University. After getting through his Law examination with credit, he was accepted in the Indian Civil Service for the second time, but domestic occupation compelled him to stick to the Provincial Civil Service. He acted as Collector of Bareily and Bulund Shahr, Director of Information of the then United Provinces, Private Secretary to the Maharaja of Baroda, and Chief Minister and Minister for Education of Kotah State in Rajputana. He also represented the then Government at the Round Table Conference held ih London in 1931. He discharged his duties and responsibilities most efficiently and to the best of his ability in all the capacities, and he was held in high esteem by all those who met and knew him. It was in the year 1945 that the Agra University conferred on him the honorary degree of the Doctorate in Literature. Besides, he was associated with several literary and cultural societies like the Hindustani Academy of Allahabad and the P. E. N. of India as well as of England. In recognition of his meritorious services to the cause of literature in general, he was appointed a member of the Sahitya Akademi by the Government of India.

Ram Babu Saksena has done yeoman 's service to the Urdu language and literature by writing in English a history of Urdu, entitled 'The History of Urdu Literature' which has been successfully translated into Urdu by Mirza Mohammed Askari. This book is a land mark in the history of Urdu criticism, since before the compilation of this book in 1927, there was hardly any history of Urdu except a few Tazkirahs, or Memoirs with very scanty historical material. Ram Babu Saksena revealed a profound scholarship, love of research, and an intellectual balance of mind in treating the subject of Urdu, thereby making the book an authentic history of Urdu literature up to date. He has neither adhered to a particular school of thought nor to specific kind of poetry in Urdu—rathar he has made a successful attempts in adopting the western methods of criticism, displaying continuity of thought as well as moderation. Ram Babu Saksena appears to be more of a historian than a critic in this book.

His second work in English is 'The European and Indo-European Poets of Urdu and Persian' which consists of life-sketches and poetic compositions of European and Indo-European poets of Urdu and Persian; besides, it also gives an information of about hundred poets of Urdu, who were either Indo-German, Indo-British, Indo-Portuguese, Indo-French, or Indo-Italian, and also Indo-European Poetesses. In this book Ram Babu Saksena exhibits his talents both as an historian and a critic. 'The History of Urdu Literature,' is the first and foremost comprehensive book on Urdu litreature, but 'The European and Indo-European Poets of Urdu and Persian' is not only the first but perhaps the last on the subject. By writing these two books in English, Ram Babu Saksena has introduced Urdu language not only to those who are unacquainted with the richness of Urdu in India, but even to those outside India.

'Masnaviyat-e-Meer ba-Khatte Meer' is his great work which shows his earnest quest for manuscripts, and 'Murraqqa-e-Shoura' is his another work, giving the poetic compositions along with the photos of the poets of Urdu in their true perspective and in a matter-of-fact style.

Ram Babu Saksena was also actively connected with the All-India Writers' Conference in particular and read papers among others on 'The Attitude of Classical and Modern Writers to the Fundamental Value of Life' and 'The Progress of Urdu Literature between 1945 and 1947' at the Conference held at Banaras in 1947, and 'Modern Urdu Drama' at the Conference held at Baroda in 1957.

It was gratifying that the Urdu and Persian Department of the Lucknow University had decided in the lifetime of Ram Babu Saksena to present him with a 'Commemoration Volume' in recognition of his long and distinguished service to the cause of Urdu language and literature. It also proposed to establish a 'Library' and to institute in his name a 'Lecturership' of a suitable value in Urdu literature. It was a great pity that he was not spared to see the scheme being crowned with success as the cruel jaws of death has snatched him on the 22nd December, 1957 at the Meerat Railway Station while on his way to Calcutta to attend the All-India Writers' Conference. Nevertheless, it is hoped that the Lucknow University will bring out the 'Commemoration Volume' as a fitting memorial to Ram Babu Saksena who stands out as one of the most outstanding critics and historians of Urdu language. In the words of Asar Lucknovi, a contemporary, Ram Babu Saksena was a Messiah and a maddened lover of Urdu.

Regd. No. B. 543

World Religion Supplement

धर्मचक्र

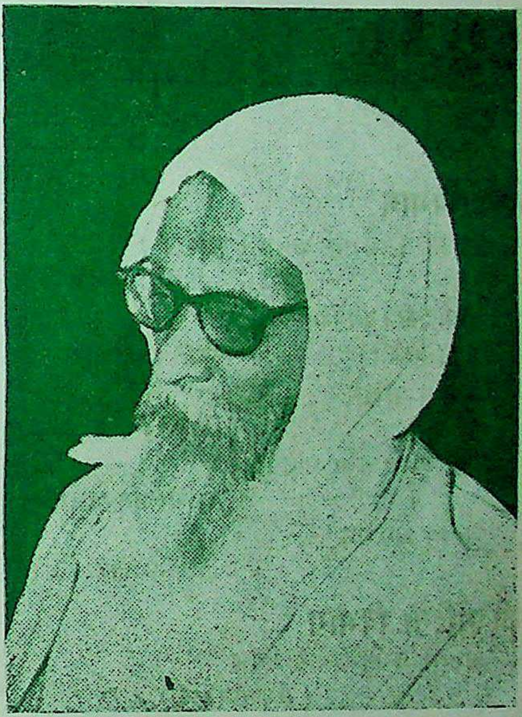
वर्ष ११ वें] [अंक १ ला
१५ ऑगस्ट १९५८
(स्वातंत्र्यदिन)

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. XI—1)
15th August 1958
(Independence Day)

धर्मचक्राचीं दहा वर्षें पार पडलीं !

Ten years of Existence !

The Father of the Nation and His Son — Vinoba :

Gandhiji's Tragic Death gave birth to the DHARMACHAKRA ! Vinoba blessed the " CHAKRA " at its Birth ! Vinoba is the Commentator of the Bharatiya Culture !

सतश्च गन्धो प्रतिवातमेति — The Fragrance of the Good travels even against the wind ! !

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजोंचो मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :
प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन —सन्मान्य संपादक)
प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष ११ वें] १५ ऑगस्ट (स्वातंत्र्यदिन) १९५८ [अंक १ ला

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

पाली संहिता विभाग :

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

शुभेच्छा !

स्वातंत्र्याचें नवीन वर्ष सर्वांना सुखकारक जावों !

May the New Year of Liberty make all happy !

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष ११ वें] १५ ऑगस्ट, (स्वातंत्र्यदिन) १९५८ [अंक १ ला

माझी जन्मभूमि–भारत !

माते ! महात्मे तुझे, तत्ववेत्ते, तुझे शूर योद्धे, तुझे सत्कवि,
श्रेणी ययांची सदा माझिया गे मना पूजनीं आपुल्या वांकवी !

यांचीं यशें ज्या नव्या सद्‌गुणांना मला अर्पिती, ध्येय तें गे जरी,
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी ! तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी !

तुझ्या महोदार सारस्वताच्या महासागरीचा जरी मीन मी
झालों, तरी गे तृषा मन्मनाची कधींही कधींही न होणें कमी !

आई ! गुरुस्थान अंतीं जगाचें तुझें, यांत शंका न कांहीं जरी,
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी ! तसें पाहिलें मी न कोठें तरी !

ना. वा. टिळक—माझ्या जन्मभूमीचें नांव

: संपादकीय निवेदन :

आजच्या स्वातंत्र्यदिनीं धर्मचक्राचीं १० वर्षें पुरीं होऊन अकराव्या वर्षांचा हा पहिला अंक वाचकांना सादर करीत आहोंत. हा अंक वाचकांच्या हातीं देतांना एक कृतज्ञतेची भावना अंतःकरण भरून गेल्याशिवाय राहत नाहीं ! कृतज्ञता सर्व साधुसंतांची, वाचकांची, ऋणानुबंधीयांचीं व उदारमनोवृत्तींच्या बंधुभगिनींची. या भावनेच्या पोटीं कर्तव्य केल्याचें समाधानहि आहे. दहा वर्षें ही मुदत फारच कमी नाहीं. ज्यावर्षीं आम्हीं धर्मचक्र सुरू केलें त्यावेळीं राष्ट्रांत महात्माजींच्या मृत्यूमुळें उदासीनतेची, निर्विण्णतेची, किंकर्तव्यमूढतेची अवकळा पसरली होती. एखादा मेंढपाळ नाहींसा झाला म्हणजे ज्याप्रमाणें मेंढरांची अनास्था होऊन तीं सैरावैरा धांवत सुटतात व बेभान होऊन त्याची स्थिति अनुकम्पनीय होते त्याप्रमाणें अखिल भारत त्यावेळीं विपर्यस्त मनाच्या अवस्थेंत होता. आज १९५८ साल आहे. इतक्या दीर्घ काळांत भारताला विचार करावयास फुरसत मिळाली, मनाला शान्त करितां आलें, काळोखांतून दूर पाहण्याची शक्ति यावयास लागली, विकारांतून विचाराचीं किरणें दिसावयास लागलीं, राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, आर्थिक, धार्मिक वगैरे जीवनाच्या क्षेत्रांत हळूहळू प्रवेश करतां येऊ लागून दृष्टीची विशालता कमावतां आली, ध्येयनिश्चिती व निष्ठा ठरवितां आलीं, विचारसरणीचे मूल्यमापन करण्याची शक्ति परिणत होऊं लागली, जीवनाच्या अडीअडचणींतून मार्ग काढून जीवन सुसह्य व उन्नत कसें करितां येईल याची छाननी करावयास भारतानें आरंभ केला. लहान मुलांना चालतां येत नसलें म्हणजे चालतांना तीं जशीं अडखळतात, धडपडतात, पडतात, उभीं राहतात, त्याप्रमाणें स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर पुन्हां देशाचा कारभार पाहण्याची संवय लुप्त झाल्यामुळें, हा राज्यशकट हाकण्याच्या कामीं लहान मुलाप्रमाणें असणारें आमचें सरकार चुका करूं लागलें, फसलें, अडचणींत सांपडलें, गडगडण्याच्या अवस्थेंत आलें, चौफेर सहानुभूतिशून्य लोकांच्या मध्यें सांपडल्यामुळें बाहेरची मदत, सहकार, प्रोत्साहन, प्रेम, विश्वास, बंधुभावयांच्या बाबतींत या बालसरकारची कुचंबणा झाली. तथापि त्यांतहि भारतानें आपलें घर व्यवस्थित करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. घटना तयार केली, निश्चित ध्येय ठरविलें व लोकशाही पद्धतीनें कारभार चालविण्यासाठीं निवडणुकी केल्या, लोकांचे नवीन नवीन प्रतिनिधी राजसभेंत येऊन लोकांच्या कल्याणाविषयक प्रश्नांची चर्चा करून निर्णय घेऊं लागलें व अशा रीतीनें भारताचा राज्यकारभार कॉंग्रेस व इतर पक्ष यांच्या समवेत बराच यशस्वी रीतीनें चालूं झाला. पंचवार्षिक योजना, निरनिराळी धरणें, प्रॉजेक्टस् हातीं घेण्याची धमक अंगी येऊं लागली. आपली संस्कृति, आपला इतिहास, आपली गतकाळांतील कर्तबगार माणसें व नरपुंगव यांच्याकडे भारतानें लक्ष पुरवून त्यांच्यासंबंधीं खरीखुरी माहिती मिळविण्यासाठीं तज्ज्ञ नेमले व ‘भारताचा इतिहास भारतीयांनींच लिहावा’ हें तत्व मान्य करण्यांत आलें. सोमनाथासारखीं मंदिरें पुन्हां दुरुस्त करण्यांत आलीं. सांची, लुंबिनी व इतर बौद्ध क्षेत्रें यांची निगा राखण्यास सुरवात झाली, भारतीयाचा धर्म व त्यांची संस्कृती यांची तुलनात्मकपद्धतीनें माहिती मिळवून भारताच्या वैचारिक संपत्तीचा सांठा कसा सांठवितां येईल या विषयीं बरीच प्रगति झाली. जीवन व्यवहार, जीवनशुद्धि, नैतिक सोज्वलता, नैतिक मूल्यांची महनीयता, परहितविषयक बुद्धि व आत्मत्याग करण्याची तत्परता, सामाजिक समता, सामाजिक उदारमनस्कता, सामाजिक ऐक्य, सामाजिक संघटनात्मक प्रगति व सर्वांना समान पातळीवर आणण्याची व सर्वांना योग्य संधी मिळवून देऊन त्यांचें जीवनमान उन्नत करण्याची कसोशी, इत्यादींत यश कमावलें. पण ‘जनसेवा हीच खरी परमेश्वरी सेवा’ व नैतिक जीवनाची परमोच्चता हाच खरा धर्म, यासंबंधीं मात्र कांहीं अपवाद वगळल्यास, भारताची घसरगुंडी होत आहे, असें दुःखानें म्हणावें लागतें ! एका आंग्ल कवीनें म्हटल्याप्रमाणें “जुना जमाना बदलून नवीन जमाना त्याची जागा पटकावतो व अशा रीतीनें परमेश्वर आपल्या पूर्णत्वाची जाणीव करून देतो; कारण एकच चालत आलेली परंपरा किंवा रूढी जगाच्या अधःपतनाला कारणीभूत होते.” म्हणून स्वातंत्र्याचें युग महात्माजींच्या साक्षात् प्रयत्नांनीं व त्यांच्या पूर्वीं हुतात्मे बनलेल्या भारतीय पुत्रांच्या व कन्यकांच्या अतुलनीय स्वार्थत्यागानें, देशप्रेमानें, हालअपेष्टा सोसण्याच्या भागीरथ निश्चयानें व अशा रीतीनें **सामुदायिक पुण्याईनें** आम्हांस प्राप्त झालें. ज्यासाठीं ‘इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस–’ ही संस्था स्थापन झाली होती, व तिच्यांत प्रवेश करून भारताच्या स्वातंत्र्यासाठीं ज्या तत्कालीन महान राजकारणधुरंधर पुरुषांनीं प्रयत्न केले; सरकारशी झगडून भारताला स्वराज्याच्या मार्गावर आणले, त्या संस्थेची प्रतिज्ञा पूर्ण झाल्यावर तिचें विसर्जन करावें व ती संस्था केवळ लोककल्याणकारी किंवा लोकांची निरपेक्षपणें सेवा करणाऱ्या निःसीम सेवकांची संस्था रहावी, असें त्यावेळीं महात्माजींनीं जेव्हां विधान केलें, तेव्हां तें पुष्कळांना आवडलें नाहीं ! पण त्याचें प्रत्यन्तर आज येत आहे ! कॉंग्रेस ही अग्रिमा संस्था असल्यामुळें त्यांतील मुख्यमुख्य पुढाऱ्यांनीं अधिकारावर यावें ही गोष्ट प्रथम प्रवाहपतीत होती. पण नन्तर अधिकाराच्या मोहानें व झगझगाटानें, दिपून जाऊन त्यांतील श्रेष्ठी सत्तालोलुप झाले व ‘मी खादी टोपी घालणारा, खादी वापरणारा, सत्य अहिंसेचा जप करणारा, चरखा फिरविणारा, तुरुंगांत गेलेला व विधायक कार्य करणारा,’ म्हणून मला सत्ता मिळाली पाहिजे अशी राक्षसी तृष्णा त्यांच्या अनुयायांत शिरली व ती बळावूं लागली. त्याबरोबर इतर पक्षोपपक्षीयांतहि सत्ता मिळविण्याची ईर्ष्या फैलावली व ज्याप्रमाणें लहानमुलें गोट्यांचा खेळ खेळत असतां गोट्यांसाठीं भांडणें तंडणें करून हमरीतुमरीवर येतात, त्याप्रमाणें आमच्या राजकाणांतहि हीं बाळं ‘सत्ता मला पाहिजे, व मीच खरा लोकांच्या हिताचा संरक्षक व कामाठीं,’ अशा दृष्टीने स्वतःचे जीवन व्यतीत करीत आहेत व आपणावर अवलंबून असणाऱ्या लाखों लोकांना आपल्या आवडत्या हेतूच्या प्राप्त्यर्थ राबवीत आहेत ! सरकारची जी अडचण तीच आमची “सुवर्णसन्धि” ! ही संस्था किंवा दुसरे स्वार्थी पक्ष, गट, समूह हे आपल्या-

मार्फत अशिक्षित, भाबड्या, भावनाप्रधान, व स्वहिताविषयीं जागरूक नसणाऱ्या जनतेला एकदेशीय सल्ला देऊन त्यांची दिशाभूल करीत आहेत. निसर्गाचा चाबूक सर्वांना सारखाच लागत असतांना व त्या योगानें मानवी प्रजा गांजून जात असतांना, त्यांना मानवतेचा मार्ग, नैतिक मूल्यांची महनीयता व ती आजच्या क्षणाची आवश्यकता—ह्या गोष्टी पटवून देणारी मासिकें किंवा वृत्तपत्रें कितींशी आहेत, यांचा विचार करा. दलित वर्षांच्या आरंभीच्या निवेदनांत दिलेलें आहेच. पण उदाहरणार्थ कांहीं उतारे देत आहोंः—"मानवानें मानवाशीं कसें वागावें, हें जें मानव्यशास्त्र महात्माजींनीं आयुष्य भर शिकविलें व जें हें त्यांचें मानसशास्त्रप्रधान व नैतिकशास्त्रप्रधान मानव्यशास्त्र हेंच धर्मचक्रांतून बहुजन समाजाच्या संदर्भात शिकवीत आहोंत." "नैतिक जीवनाचा अवलंब व तो "नीतिधर्म" (कार्याकार्यव्यवस्थिति) हा एकच धर्म भारतीय ऋषींनीं आपल्या मन्त्रांच्याद्वारें

॥ श्रीदत्त प्रसन्न ॥

धर्मचक्रास शुभाशीर्वाद

प्रा. ना. के. भागवत एम्. ए., यांनीं सुरूं केलेल्या 'धर्मचक्र' मासिकानें दहा वर्षें पुरीं केलीं असून तें आतां ११ व्या वर्षांत पदार्पण करीत आहे, याबद्दल त्यांचें अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन करण्यास आम्हांला आनंद होत आहे. 'धर्मचक्र' बंद पडण्याच्या किंवा जोड अंक काढण्याच्या आपत्तींतून बाहेर पडल्याचा आत्मविश्वास आतां प्रा. भागवतांच्या ठिकाणीं उत्पन्न झाल्याचें दिसत आहे, हीहि आनंदाची गोष्ट होय. सर्व ग्रंथालयांतून 'धर्मचक्र' घेतलें जावें, अशी शिफारस मुंबई विभागाच्या 'क्युरेटर ऑफ लायब्ररीज' या अधिकारी गृहस्थांनीं आतां केली आहे, ही विशेष प्रोत्साहजनक गोष्ट होय.

'एकादश रुद्राः' या नात्यानें या अकराव्या वर्षांत शिवशंकराच्या कृपेखालीं तपश्चर्या घडून 'धर्मचक्र' बाराव्या वर्षीं 'द्वादशादित्यांच्या' प्रकाशांत तळपूं लागेल व त्याची उत्तरोत्तर भरभराट होईल असा आमचा शुभाशीर्वाद आहे. शाळा, कॉलेजें आणि जिल्हा व तालुका वाचनालयें यांतून 'धर्मचक्रा'चा प्रवेश व्हावा असें वातावरण आतां निर्माण झालें असल्यामुळें मानवधर्माच्या संस्कृतीच्या प्रसाराला ह्याची फार मदत होण्यासारखी आहे. नव्या पिढींतील मुलांमुलींना आणि तरुणतरुणींना जागतिक संत वाङ्मयांचा परिचय करून देण्यास आणि त्यांच्या मनावर जागतिक संतांच्या विचारांचे संस्कार घडविण्यास धर्मचक्रांतील विचारांचा फार परिणाम होण्यासारखा आहे. धर्मचक्राची दहा वर्षांतील प्रगति पाहून प्रा. भागवत यांच्या धर्मनिष्ठ कुशलत्वानें 'धर्मचक्र' विश्वधर्म-प्रचाराचें कार्य उत्तरोत्तर प्रभावी रीतीनें करीत राहील, असा भरवंसा वाटतो.

मानवांत सत्य, समता व अहिंसावृत्ति यांची शक्ति प्रबल व्हावी, मानवी जीवनांत नैतिक मूल्यांचें सार्वभौमत्व व्हावें, हीं धर्मनिष्ठ संतांचीं ध्येय-सूत्रें आहेत. 'विश्वसंत हेच जगाचे उपकारकर्ते व निरपेक्ष उपकारकर्ते सेवक आहेत,' अशी 'धर्मचक्राचें' श्रद्धावंत संपादक प्रा. ना. के. भागवत यांची नितांत निष्ठा आहे. त्यांचें 'धर्मचक्र' याच निष्ठेच्या बळावर मार्ग आक्रमित आहे. 'सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखमाप्नुयात्,' अशी 'धर्मचक्रा'च्या या थोर संपादकांची सदिच्छा आहे. या थोर धर्म-प्रचाराचें कार्य करणाऱ्या 'धर्मचक्रा'ची उत्तरोत्तर भरभराट होऊन सुफलें लाभोत, हाच आमचा शुभाशीर्वाद.

ता. ४-८-५८ —श्रीगजानन महाराज बोरकर

समाजाला भारतानें आज कित्येक शतकें कशा रीतीनें वागविलें आहे हें पाहावयाचें असेल, तर बुद्धवासी डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांच्या आदेशानें सर्व भारतांत बुद्धाचा स्वीकार केलेल्या कोट्यवधि बंधुभगिनींकडे पहा. राजकीय गटांतील स्पर्धा, चुरस व त्या योगानें होणारा सामाजिक व नैतिक ऱ्हास हीं एका बाजूस, तर दुसऱ्या बाजूस ह्या मानवसागरांतील सुरूं असलेली ही प्रचंड क्रान्ती, या गोष्टींचा सविस्तर विचार केला पाहिजे. म्हणजे आज जे राष्ट्रीय व आन्तरराष्ट्रीय प्रश्न उत्पन्न झाले आहेत व त्या योगानें भारतावर जें अरिष्ट कोसळूं पहात आहे, त्यांची खरीखुरी उपपत्ति लागेल.

× × ×

धर्मचक्रानें दहा वर्षें जें काम चालविलें आहे त्याचें स्वरूप दर सप्तसिंधूच्या मानवी प्रजेस प्रथम शिकविला." "मानवाची मूळ प्रकृति नीतिस्वभावप्रधान व त्यांत फरक पडणें म्हणजे ती विकृति होय" हें ब्रीद वाक्य धर्मचक्राचें आहे. "भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर जर त्याला आज कोणत्या गोष्टीची विशेष गरज असेल तर ती ह्याच्या नैतिक जीवनाची उभारणी सत्वपूर्ण व शाश्वत नैतिक धर्माच्या पायावर करून देणें ही होय." "सर्व भीति सोडून द्या; शूर व्हा; आणि सत्य-व अहिंसा या अस्त्रांचा उपयोग करा; कारण अहिंसा म्हणजेच प्रेमपूर्णता होय; एकाच नाण्याच्या त्या दोन बाजवा होत. माझ्या दृष्टीनें या दोहों शिवाय दुसरा परमेश्वर नाहीं." (मेंढपाळाची किमिया–धर्मचक्र –वर्ष २ अंक ७ वा). "जीवनाच्या अंगाकडे पाहण्याचे दृष्टिक्षेप व त्यावरून मूल्यमापनकरण्याचे मार्ग भिन्न असले तरी 'धर्मचक्रानें' नैतिक

निकष " हाच मूल्यमापनाचा दंडक ठरविला आहे. आमच्या महाराष्ट्रीय संतांनीं, इतर धर्मांच्या संस्थापकांनीं व साधुपुरुषांनीं **परमेश्वराच्या नांवानें** नैतिक धर्मचक्राचीच उद्‌घोषणा केली आहे. त्यामुळें बुद्ध व गांधी यांची तुलना करावयास धर्मचक्राला भीति वाटत नाहीं. कारण दोघांच्याहि जीवनांत नैतिक पायावर आधारलेला मानवाचा धर्म सांठवलेला व सामावलेला आहे. परमेश्वराच्या अस्तित्वावर आधारलेले सिद्धान्तहीं शेवटीं नैतिक जीवनाच्या समृद्धीवरच व संपन्नतेवरच आदळतात!" विनोबांनीं १९४९ सालीं धर्मचक्राला पाठविलेला संदेश असा आहेः—" धर्मचक्र अनादि आहे. भगवान् बुद्धापूर्वी अनेक ऋषींनीं त्याला चालना दिली. बुद्धदेवांनीं त्याला एक नवीन वेग दिला ! संतांनीं आपापल्यापरी वेळोवेळी चालना दिलीच आहे. आज तागाईत चक्र अखंड चालूं आहे. **नुकताच गांधीजींनीं एक जोराचा धक्का दिला आहे. आम्हींही आमचा वाटा उचलला पाहिजे.**" "नौखालीच्या शान्तियात्रेंत, कलकत्यांत गांधींनीं आरंभिलेल्या उपोषणांत, त्यांच्या दिल्लीच्या शान्तिकार्यांत ही गोष्ट स्पष्ट होते कीं, मानवाचे एकमेकांशी संबंध प्रेम, विश्वास, बंधुभाव, अजातीयता व मानव्याची अविभाज्यता—यावर आधारलेले असले पाहिजेत. महात्माजींच्या विश्वधर्माचीं हीं मूलतत्वें आहेत "— इतकीं वर्षे धर्मचक्रानें काय केलें, याची थोडी कल्पना येण्यास वरील उतारे पुरेसे होतील, अशी आशा आहे.

× × × ×

मागील वर्षापासून जुलै १९५८ अखेर धर्मचक्राच्या अंकांत जें साहित्य आलें आहे त्याचें पृथःकरण केलें तर असें दिसून येईल कीं, त्यांत एकच सूर वाहत नाहीं. त्यांत विविध प्रकारच्या विषयांचें विश्लेषण व वैचारिक मूल्यता, उदारध्येयानें प्रेरित होऊन लिहिल्यामुळें त्यांतील तन्मयता, नैतिक मूल्याच्या दृष्टीनें केलेलें विवेचन व परिशीलन, जागतिक दृष्टीच डोळ्यापुढें असल्यामुळें एकदेशीयत्वाचा अभाव किंवा संकुचितपणाशी असहकार, सामूहिक कर्तव्यशक्ति दाखविण्याची आवश्यकता, भगवान बुद्ध व हिंदूधर्म यांतील तुलनात्मक अभ्यासूची दृष्टि, सर्वधर्मसमन्वय करण्याची सहजवृत्ति, सामाजिक एकतेवर दिलेला भार, राष्ट्रांतील चळवळींची व आंदोलनांची व महोत्सवाची नैतिकमूल्याच्या दृष्टीनें व उदार व विस्तृत मनोभावनांचा परिपोष करण्याच्या दृष्टीनें केलेली समीक्षा—वगैरे गुण व वैशिष्टयें त्यांत सांपडतील. **मराठी विभागांतील** निबंधांत " सत्य संकल्पाचा दाता भगवान् " " सुखाचा मूलमंत्र " " महात्मा गांधी, व " गांधी तत्वप्रणालीचे भारतांतील भवितव्य, " " हिंसात्मक युद्ध बंद पाडण्याविषयींची महात्मा गांधींची मोहीम " " भणंगबुवा " " मुलांच्या शिक्षणांतील मातेचें स्थान " " म्हातारी आणि तिची सवत " " आदर्श भगिनी " (गोष्ट) " गांधीजी आणि धर्माचें स्वरूप " " दोन संत " " सोविएत युनियनमधील बौद्धधर्म " " धन्य धन्य हा नरदेहो " " रत्नद्वीपाची कीर्तिगाथा " वगैरे लेख वरील विधानाची सत्यता पटवतील. कै. बाळासाहेब खेर यांचें लेख; सौ. रतन दिवे, श्री भवानी शंकर वागळे, यांचे आभार मानले पाहिजेत. तसेच कवितामध्यें कै. खेर प्रा. भाऊ मांडवकर, जामलेडकर, रमाकान्त पाटील, रामतनय वगैरे कवींनी हातभार लावला. संपादकीयांत विविध घडामोडींचा परामर्श घेऊन त्यावर साधार पण विधायक टीका केलेली आढळेल. मराठी विभाग कोणत्याहि बाबतींत मागें पडणार नाहीं, अशी खबरदारी घेतली आहे. **हिंदी विभागांतहि** खालील लेख उल्लेखनीय आहेत. श्रीमती प्रेमाराणी दीनजीचा, "तुलसी निर्माण में पत्नीका स्थान " 'धम्मपद बाळबोधिनी' (पंडित माधवाचार्य), 'यशोधरा' (काव्य)—प्रो. पाण्डेय्य, 'समीक्षण' (अणुव्रत निर्माणांक) प्रा. शिवसहाय पाठक, 'तथागत–चार आर्य सत्यें "प्रा. त्रिपाठी, 'मेरे चिंतातरंग' (पंडित माधवाचार्य), 'महामानव' (काव्य) प्रो. शिवसहाय पाठक 'मुसकान् और अँसू' और 'पथक साथी'; प्रा. अमरनाथ दुबे; 'भारतीय जापानी सहजीवन' (हिंदी भाषान्तर); 'लोकनायक सन्त तुळशीदास,' अनन्तराम त्रिपाठी; ' नाळकसूत्र ' (हिंदीभाषान्तर) श्री काशीनाथ मालवीयजी–या प्रमाणें हिंदी विभाग ज्यांनीं भूषविला आहे, त्यांचे आभार मानले पाहिजेत. हे सर्व विद्वान्, प्राध्यापक, प्रथितयश लेखक आहेत. धर्मचक्राचा हिंदी विभाग खात्रीनें उल्लेखनीय ठरेल. **इंग्रजी विभागांतहि** मध्यप्रदेशाचे राज्यपाल श्री. पाटसकर, श्री. सुनीत खेर, प्रा. गोरेकर यांनीं मदत केली. बौद्धधर्मातील "ब्रह्मचर्य" व परिश्रमाल्यांतील " प्रवचनें " यांचा समावेशहि केला आहे. त्यांतील Reviews बाहेरच्या देशांतील लोकांनाहि उल्लेखनीय वाटतात, ही अभिमानाची गोष्ट आहे. या तिन्ही विभागांतील समीक्षणें किंवा संक्षिप्त उल्लेखहि वाचकांना **जिज्ञासू बनविण्यास पुरेसा आहे.** अशा रीतीनें बारा महिन्यांच्या साहित्याची माहिती आहे.

× × ×

या वर्षाच्या पहिल्या अंकांत टागोरांच्या पुण्य तिथीनिमित्त, लोकमान्यांच्या पुण्यतिथीनिमित्त, कवि ज्ञानेश्वरासंबंधीं, ' पूर्व व पश्चिम—एक अर्ध सत्य ' ' पब्बज्जासुत्त ' " संयुत्त-निकाय " व " Education and Science " हा लेख कै. खेर यांचा आहे. अशा रीतीनें यांतहि वैचित्र आहे. या नवीन वर्षापासून नवीन वैशिष्ट सुरूं करण्याचा विचार आहे; पण हें आमच्या वाचकांवर अवलंबून आहे. सर्व ग्रंथालयांतून धर्मचक्र वाचलें जावें, अशी जर इच्छा धरली तर तदनुरूप त्यांतील साहित्यव्यवस्था असली पाहिजे, हें उघड आहे. या अंकावरचें दर्शनीचित्र महात्माजीचें व विनोबाचें आहे. महात्माजींच्या वैचारिक धनाचा वाटा विनोबांनीं स्वीकारला असून त्यांत त्यांनींहि आपल्या पदरची अमूल्य भर टाकली आहे. यावर्षी सुवर्णाक्षरांत नमूद करण्यासारखी कोणती गोष्ट असेल तर विनोबांचीं **महाराष्ट्रपदयात्रा** होय. यावर्षी त्यांनीं पंढरपूर ते नेवासें या यात्रेंत महाराष्ट्रीय संतांच्या शिकवणीला जो उजाळा दिला व त्यांच्या कार्याचें जें मूल्यमापन केलें तें जरी सांप्रदायिकांना आवडलें नाहीं, तरी सर्व विचारवान्, सर्वधर्मसमन्वयवादी, विश्वधर्माचे ध्येयाचा पुरस्कार करणारे, सर्व संग्राहकवृत्तीचे महात्मे यांना तें खास आवडेल. भारतांतील-मुख्यतः महाराष्ट्रांतील-राजकीय, सामाजिक, विशिष्टध्येयप्रणालिकात्मक जो संघर्ष आज सुरूं आहे व त्यायोगानें महाराष्ट्राचें वातावरण जें काळोखमय व निरुत्साही बनून निराशा व वैफल्य उत्पन्न करून देणारें झालें आहे, त्या वातावरणांत विनोबाच्या वैचारिक दीपांचा मन्द पण प्रभावी प्रकाश खात्रीनें मानवाला मार्ग दर्शक ठरेल;व मनाला शान्तीं व स्थैर्य देणारा झाल्याविना राहणार नाहीं. महात्माजींच्या शान्ति यात्रेनंतर विनोबांनीं जी भूदानयात्रा काढली आहे तिचा उद्देश मानवी मनाची उदारता वाढवावी, तिचा दृष्टीकोण व्यापक करावा, त्यांत सर्वस-

ग्राहकता यावी, त्यांत अकुशलमनोवृत्तींचा बीमोड होऊन कुशलवृत्तींचा प्रभाव पसरत जावा, जात, गोत, पंथ, लिंग, वर्ण, भाषा यांच्या योगानें उद्‌भवलेली कटुता नाहीशी व्हावी व उदार विश्वधर्माची योग्यता व सौंदर्य त्यांना कळावें, हा होय. त्यांचीं भाषणें स्फूर्त पण समंजसपणाची, विचारांचा बुरसटपणा घालवणारी, मानवाच्या अंधश्रद्धेला धक्का देऊन त्याला जागे करणारीं, व त्याना कार्यक्षम करणारी अशीं असतात. ठरावीक चाकोरींतील वाङ्मयमूल्यें पारखण्याची ज्यांना संवय झाली आहे, त्यांना तीं भाषणें आवडणार नाहींत. असल्या अहंगडयुक्त साहित्यिकांची कदर आतां समाजानें करितां कामा नये. म्हणून या वर्षांतील अत्यन्त प्रामुख्यानें उल्लेखनीय अशी जर गोष्ट असेल, तर विनोबांची पदयात्रा व त्या योगानें महाराष्ट्रांत उत्पन्न झालेला वैचारिक उठाव. धर्मचक्राच्या मूळच्या उद्देशाला परिपोषक अशी ही घटना होय. म्हणून तिचा उल्लेख इतक्या सोपस्कारानें करून विनोबांना दर्शनी चित्रांत स्थान दिलें आहे.

× × ×

धर्मचक्राचा वार्षिक आढावा घेतांना "श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघा" च्या इतिहासाची या वर्षाची प्रगतिहि उत्साहवर्धक आहे, असें दिसून येईल श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघाची उपयुक्तकता पटत चालली असून त्या अनुरोधानें संघाचें पाऊल पुढें पडत आहे. संघाचे अध्यक्ष श्री. विष्णूपंत निंबकर यांच्या नेतृत्वाखालीं संघाची घटना व त्याप्रमाणें पदाधिकारांच्या नेमणुकी, व कार्याला सुरुवात झालेली आहे. खार येथील प्रवचनांचें कार्यक्रमाची माहिती वेळोवेळी "पुरवणी" तून दिली आहेच. याबाबतींत श्री वाचस्पति विष्णूजी क्षीरसागर यांचे आभार संपूर्णतया कसें मानावेत हें कळतच नाहीं. त्यांनीं यावर्षांत उत्तरहिंदुस्थान, ग्वाल्हेर, इंदोर, दिल्ली, हरिद्वार वगैरे ठिकाणीं दौरा करून 'वेदांतवर्धिनी' सभेच्या कामाचा बराच प्रचार केला. तसेच खानदेश, औरंगाबाद, मराठवाडा, हैद्राबाद वगैरै ठिकाणी जाऊन त्यांनीं आपल्या रसाळ प्रवचनांच्या द्वारें लोकांत बरीच जागृति केलेली आहे. त्यांच्या संगतींत आम्ही तळेगांवला यावर्षी तुकाराम बीजेच्या दिवशीं (७ मार्च १९५८) उपस्थानशालेचा पाया घातला व त्याच दिवशीं खुद्द गांवांतील विठ्ठलमंदीरासमोर उभारलेल्या मंडपांत रात्रौ विविध कार्यक्रम पार पाडला. ही हकीकत वाचकांना विदितच आहे. मध्यंतरी चॅरिटीकमिशनरकडे संस्थेचा तळेबंद सादर केला आहे. तसेच घटनेची एक प्रत त्यांचेकडे पाठविली आहे. सप्टेंबर महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यापासून आक्टोबर ११ पर्यंत वाचस्पतींचीं कृष्णचरित्रावरील प्रवचनें खार येथें होणार आहेत. अशावेळीं महाराष्ट्रानें श्री. तुकाराम महाराजांच्या कार्यास मदत करणें, हें त्याचें पवित्र कर्तव्य ठरते. विनोबांनीं तुकोबाची माहिती धर्मचक्राच्या उद्देशाप्रमाणेंच आपल्या पंढरपूर येथील प्रवचनांत सादर केली आहे ! पावसाळा संपला म्हणजे इमारतीच्या कार्यास आर्थिक सहाय्य मिळविण्यास संघ चालक बाहेर पडणार आहेत. एकंदरींत संघाचें पाऊल पुढें पडत असून मागील तुकाराम बीजेस जो कार्यक्रम तळेगांव येथें झाला त्यायोगें स्थानिक तसाच बाहेरही त्याचा बराच बोलबाला झाला आहे. तळेगांव येथें अखिल जागतिक धर्मांतील संतांचें वाङ्मय एकत्रित करून "संतजीवन–विकास–शास्त्रां" त संशोधन करण्यास योग्य अशी संशोधनसंस्था काढण्याचें ध्येय म्हणजेच **श्री तुकाराम महाराजांचें स्मारक** अशी संचालकाची निष्ठा आहे. त्याकडे लक्ष देणें आवश्यक आहे. "सत्य संकल्पाचा दाता भगवान्" हें महाराजांचें वाक्य आम्ही उराशीं बाळगून बसलों आहों ! इ. स. १९५४ सालीं जपानाहून परत आल्यावर देहूचा नाद सोडून जे तळेगांवला आलों, तें तेथें कांहींतरी नेत्रदीपक कामगिरी करता येईल अशी आशा बाळगून, श्री तुकाराम महाराज म्हणजे '**विश्वधर्माचे प्रणेते**' ही श्रद्धा ठेऊनच कार्यास हात घातला आहे.

× × ×

धर्मचक्राच्या सांपत्तिक स्थितीबद्दल विशेष काय लिहिणार ? धर्मचक्राची परिस्थिति हळूं हळूं सुधारत आहे. 'क्यूरेटर ऑफ लायब्ररीज' यांच्या परिपत्रकाप्रमाणें सर्व वाचनालयांतून तें वाचलें जावें अशी इच्छा असेल तर सरकारनें कांहीं आर्थिक मदत केल्याविना त्याचा प्रसार करतां येणार नाहीं. वर्गणीदारांची संख्या वाढली नसून कांहीं कांहीं वर्गणीदारांनीं वर्गणीचे बाबतींत सच्चेपणा दाखविला नाहीं, असें दुःखानें म्हणावें लागतें. १२ महिने अंक घेऊन, तो परत न करणें याचा अर्थ त्यांना तो हवा असे मानले, तर तें अवास्तव आहे, असें मानतां येणार नाहीं. पण वर्गणी मागीतली तर आमचा अंक बंद करा असें म्हणायचें व मागील वर्गणी देण्याची वार्ताच नाहीं ! कांहीं वर्गणीदारांची अशी मनोवृत्ति पाहिली म्हणजे समाजाच्या वरच्या थरांतहि नैतिक समुदाचाराचा अभाव आढळावा, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. वर्गणीदार वाढले तर अंकाची पृष्ठ संख्या वाढवितां

येऊन त्यांत विशेष सुधारणा करतां येईल. सर्वच समाजांत एकप्रकारचा तटस्थपणा, बेफिकिरी, कार्यांचा गौरव जाणण्याची अपात्रता, हें चित्र दिसून येतें. त्याला कारण आमचे ज्ञातिबांधव–साहित्यिक व वृत्तपत्रकार हेच होत. ज्याठिकाणीं मोठमोठ्या वृत्तपत्रांवर पत्र बंद पडण्याचा प्रसंग येतो, त्याठिकाणी **आमची दिवली** तेवत राहिली तरी पुरे, असें आम्ही समजतों ! हीच सर्वांची कृपा कायम टिको, ही प्रार्थना.

× × ×

यावर्षी सर्व अंक नियमितपणें बाहेर पडून छपाईचे बाबतींत "मुंबई वैभव प्रेस "नें धर्मचक्रास फार मदत केली, हें येथें नमूद करणें आवश्यक वाटतें. त्याचे मॅनेजर श्री. राजाराम, त्यांचा एकनिष्ठ सहकारी वर्ग व कामगार बंधू यांचे "धर्मचक्रा "वरील प्रेम पाहून संपादकाचें हृदय गहिंवरून येतें! अंक वेळेवर बाहेर पडावा याबद्दलची काळजी आमच्या पेक्षां मॅनेजरला जास्त असते, ही भूषणास्पद गोष्ट आहे ! पेपरचे बाबतींत गणात्रा आणि कंपनी यांचे आभारी आहोंत. पेपर मिळण्याचे बाबतींतील समस्या इंपोर्ट लायसेन्स मिळाल्यामुळें दूर झाली, हें धर्मचक्राचें सद्भाग्य होय.

× × × ×

" धर्मचक्रा "चा कारभार पाहण्याचे बाबतींत स्वतःवरच सर्व जबाबदारी पडली आहे. तथापि याबतींत माझे मित्र श्री. पी. आर. कर्णिक, श्री. तु. वि. संघाचे उपकार्यवाह, यांचा उल्लेख केल्याविना राहवत नाही. मुख्यतः, संघाचा हिशोब पुरा करणें, व चॅरिटीकमिशनरकडे पाठविण्यासाठीं, टेंब्रे कंपनी कडून तो तपासून घेणें, या कामी त्यांची मदत बहुमोल आहे. त्याचप्रमाणें " गांधी स्मारक निधी ", प्रेस रजिस्ट्रार यांचेकडे पाठविण्याची माहिती पद्धतशीर व बिनचूक पाठविण्याचे कामींहि त्यांचा उपयोग संपादकास फार झाला. ते स्वतः ऑडिटर असल्यामुळें त्यांचें विशेषज्ञान 'धर्मचक्रा' ला लाभलेलें आहे. त्याप्रमाणेंच हिंदीचे संपादक श्री. शिवसहाय पाठक यांचेहि संपादनाचे कामी बहुमोल सहाय्य झालें. याशिवाय सिद्धार्थ कॉलेजांतील हिंदीचे प्राध्यापक व श्री. काशीनाथ मालवीयजी यांचा उपयोग मासिकाचा दर्जा वाढविण्याकडे होतो, या गोष्टीचा निर्देश करणें आवश्यक वाटतें. लौकरच श्री. के. र. काशीकर यांचीहि जोड धर्मचक्राला होईल. "इंडोजपानीज असोसिएशन" या संस्थेनें भगवान् बुद्धाच्या २५०० व्या वाढदिवसाच्या निमित्तानें काढलेल्या विशेषांकांच्या ५० प्रती खरेदी करून धर्मचक्राचा गौरव केला ही गोष्ट उल्लेखनीय आहे. धर्मचक्राचा प्रसार भारताच्या बाहेरील बौद्ध देशांत होत चालला असून जर्मनी व कोरिया येथें तो जातो. जपानांतील सोटोपंथ व अनानाईक्यो पंथ यांचे प्रेम धर्मचक्रावर पहिल्यापासून आहे. "धर्मचक्रा" वर अमेरिकेंतील " Golden Lotus " या मासिकांत उत्साहवर्धक अभिप्राय आला आहे, ही गोष्ट भारतीयांना अभिमानास्पद आहे. श्री. बोरकर महाराज यांचा आशीर्वाद येथें छापला आहेच. श्री. केसकर महाराज यांची प्रकृति समाधानकारक नाहीं, ही गोष्ट संपादकांना वेदना उत्पन्न करणारी आहे. त्यांचे छत्र संपादकांवर आहे, ही निष्ठा संपादकांनीं उराशीं बाळगली आहे. परमेश्वरानें त्यांना आराम द्यावा ही, प्रार्थना.

× × ×

अशा रीतीने १० वर्षे पुरीं होऊन धर्मचक्रानें ११ व्या वर्षांत पदार्पण केलें आहे. विश्वसंतांनीं शिकविलेला नैतिक मार्ग जनतेंत प्रसृत करून जनतेचें मन उदार, विशाल, नैतिकदृष्ट्या सोज्वळ, विश्वात्मक देवाची उपासना करणारे असें व्हावें, हीच शिकवण भारतीयांना द्यावी, अशी संपादकांची इच्छा. त्यांचाच मार्ग आजच्या जगांत हळूंहळूं संमत होणार ही त्याची निष्ठा. " यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी, " याप्रमाणें धर्मचक्राकडून अपेक्षित कार्यांत सिद्धि मिळो, हीच प्रार्थना केल्याशिवाय हें निवेदन पुरे करतां येणार नाहीं. भारतानें आपल्या उज्वल परंपरेला जागावें व विस्तृत विशाल कोन परिणत करून सर्वोदयाचें ध्येय साध्य करून स्वातंत्र्याला बळकटी आणावी. हें सर्व जीवनशुद्धीच्या जोरावर. ही सदिच्छा व्यक्त करून भारतीयाचे त्रिविध कल्याण व्हावें, व ते साधण्यास संताचा मार्ग उपयोगी पडेल अशी ध्येयनिष्ठा व्यक्त करून, हें निवेदन संपवितों. सब्बेव भूता सुमना भवन्तु। सर्व प्राणीमात्र शोभनमनाचे होवोंत !

• •

पूर्व व पश्चिम

पूर्व व पश्चिम : अर्धसत्यांनीं विभागलेलें जग.

[हा लेख उस्मानिया विद्यापीठांतील भूतपूर्व प्राध्यापक विल्यम **मूल्डर** यांचा. हे अमेरिकन वाङ्मयाचे प्राध्यापक होते. युटा विद्यापीठांत ते इंग्रजीचे प्राध्यापक व "वेस्टर्न ह्युमॅनिटीज रिव्ह्यू"चे संपादक आहेत. त्यांच्या वरील शीर्षकाखालील मूळलेखांतील उतारे 'युनायटेड स्टेटस् इन्फर्मेशन सर्व्हिस मुंबई', नें 'अमेरिकन जीवनां'त दिलेले आहेत. ते खरोखर वाचनीय आहेत. म्हणून **त्या संस्थेच्या सौजन्यानें** धर्मचक्राचे वाचकासाठीं ते खालीं देत आहोंत.—**संपादक**]

मानव हें एक संपूर्ण सत्य आहे. त्याच्यावर जे निरनिराळे शिक्के मारण्यांत येतात तीं अर्धसत्यें होत. तो कम्युनिस्ट वा भांडवलशहा आहे, असें म्हणणें किंवा तो हिंदु वा मुसलमान आहे असें म्हणणें, हें अर्धसत्यच आहे. तो मानव अखिल मानव जातींतला एक आहे. शेक्स्पीयरच्या शायलॉकप्रमाणें नर्म विनोद केल्यावर हंसणारी नी जखम झाल्यावर रक्ताळणारी ती एक व्यक्ति आहे, हेंच खरें.

'पूर्व ती पूर्व, पश्चिम ती पश्चिम' हें सुद्धां अर्धसत्यच. "पाश्चात्य मानव" व "पौर्वात्य मानव" अशी खरोखरच कांहीं चीज आहे का? पूर्व ही निष्क्रिय, प्रकृतीनें थंड व पश्चिम कृतिशील असें कांहीं आहे? पूर्वेंतील सगळा गूढवाद पश्चिमेंत बुद्धिप्रामाण्यवादी बनून येतो, असें कांहीं आहे?

पूर्व व पश्चिम या शब्दांतून ध्वनित होणारे निरनिराळे अर्थ मान्य केल्यावरहि कांहीं आश्चर्यजनक फरक रहातातच. पूर्व व पश्चिम या मूलभूत विसदृश्य असल्याचें ज्यांच्या आधारें किप्लिंग म्हणाला, ते हे फरक. कोनी आयलंड या न्यूयॉर्कच्या प्रसिद्ध किनाऱ्यावर पोहायला येणारे सुखासीन वृत्तीचे लोक व गंगेच्या घाटावर स्नानसंध्या नी जपजाप्य करणारे लोक यांची संख्या सारखी असली तरी त्यांच्यांत कोणती गोष्ट समान आहे? पण तसें पाहिलें तर या फरकांमुळें–म्हणजे त्यांचें यथार्थतेनें मूल्यमापन केलें तर–पूर्व आणि पश्चिम हीं अगदीं परस्पर विरोधी वाटण्यापेक्षां तीं एकमेकांना पूरकच ठरायला हवींत. वृत्तपत्रांत ज्या त्याच त्या कंटाळवाण्या राजनैतिक वाटाघाटींना अगदीं अटीतटीची व ठळक प्रसिद्धि मिळत असते, त्या वाटाघाटींबाहेर पूर्व–पश्चिमेला जर कधीं एकत्र यायचें असलें तर दोन्ही टोकें वगळून, दोहोंच्या मध्येंच कुठेंतरी त्यांनीं भेटलें पाहिजे. आपणाला एकमेकांची गरज आहे, एकमेकांना शिकवितां येण्याजोगीं कांहीं निर्विवाद्य सत्यें आपणांशीं आहेत, असें वाटायला लावणाऱ्या मानवी परिस्थितीच्या मर्मस्थानीं ही भेट घडली पाहिजे. भूक आणि भावना–भाकरी आणि सौंदर्य यांचा आम्हाला समन्वय साधावयाचा असल्यास पश्चिमेच्या उपक्रमशील व प्रभावी अशा तंत्रविज्ञानाप्रमाणेंच पूर्वेच्या सौंदर्यशाली नी अंतःस्फूर्त अशा प्रज्ञेचीहि नव्या जागतिक संस्कृतीला गरज भासेल. व्हेरा मायकेल्स डीननें म्हटल्याप्रमाणें "दोघांनाहि कल्पकता दाखवावी लागेल." परस्परांना त्यांनीं एकमेकांच्या डोळ्यांनीं पाहिलें पाहिजे.

पूर्वग्रह

पश्चिमेनें समग्र जागतिक दृष्टिकोनांतून पहाण्याची वेळ आली आहे. पूर्वेकडे वरच्या चष्म्यांतून पहाण्याची पश्चिमेची संवय जायला फार वेळ लागत आहे. (उलटपक्षीं पूर्वेची पश्चिमेविषयींची भावनाहि एक प्रकारच्या तुच्छतेची आहे.) "जागृत पूर्वेची" पश्चिम जी तारीफ करते तींतहि पश्चिमेची वरील वृत्ति प्रगट होते. या स्तुतींतील गर्भित आशय असा कीं, पाश्चिमात्य प्रमाण–मूल्यांची जाणीव आतां पूर्वेला होऊं लागली आहे.

पूर्वेकडील तिहेरी क्रांति

तथापि जगाच्या विविध संस्कृतींत आज एका मोठ्या क्रांतीची लाट आली असल्यानें त्यांतील समतोल बदलला आहे. पूर्व नी पश्चिम यामुळें एका समान पातळीवर आलीं आहेत. पश्चिमेला यापुढें अहंगंड बाळगणें सोयीचें नाहीं. पाश्चिमात्य जगांत कित्येक शतकें ज्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक सुधारणा उत्क्रांत होत गेल्या तें पौर्वात्य जग आज एका हयातींत साध्य करूं पहात असून अशा रीतीनें तेथें तिहेरी क्रांति होऊं घातली आहे. या क्रांतीमुळें पूर्वेकडे आपण सादर सहिष्णुतेनें पहाण्यास शिकलें पाहिजे.

वैयक्तिक पातळीवरून

सरंजामशाही व प्राथमिक अवस्थेंतील शेती प्रबोधनयुग (रेनेसाँ) व धार्मिक सुधारणेची चळवळ (रिफॉर्मेशन) आणि राजकीय नी औद्योगिक क्रांत्या या सर्वांतून बाहेर पडलेल्या पश्चिमेनें पूर्वेच्या वेणा जाणल्या पाहिजेत. "एका महान् ध्येयानें प्रेरित झालेली समग्र जनता" ही जणूं कांहीं रूप-रंग नसलेली पौर्वात्य जगांतील लक्षावधींची एक गठडी आहे, असें मानून पश्चिमेला तिच्याकडे दुर्लक्ष करतां येणार नाहीं. जॉन हर्सेच्या "ए सिंगल पेबल" या कथेंतल्याप्रमाणें वैयक्तिक पश्चिमेपुढें वैयक्तिक पूर्वच उभी ठाकली पाहिजे. यांगत्से नदींतून वर ओढल्या जाणाऱ्या एका मचव्यांतील तरुण आजारी अमेरिकन इंजिनीयराला आपली अवस्था पाहून मोठा धक्का बसतो. ज्या तऱ्हेचें कदान्न त्याला देण्यांत येतें तें पाहून "मचव्याचा मालक आणि त्याची बायको, इतकेंच काय पण त्यावरील खलाशी, स्वयंपाकी किंवा ढोलक्या यांच्यापेक्षांहि माझा दर्जा खालीं आहे; मी अमेरिकन आहे आणि इंजिनीयरिंगचें उच्च शिक्षण मी घेतलें आहे, तरीसुद्धां दीडदमडीच्या कंगाल, अज्ञ लोकांपेक्षां थोड्या वरच्या पातळीचा पगार मला मिळतो," याची जाणीव त्याला होते.

पहिलें पाऊल

या तरुण इंजिनीयराला ही जी जाणीव झाली तशीच आशियांतील पाश्चिमात्य तांत्रिक व शैक्षणिक शिष्टमंडळांतील विचारी व ग्रहणशील लोकांना जर झाली तर नम्रतेचा तो आदर्श पाठ ठरेल. आंतरराष्ट्रीय समजुतदारपणाच्या क्षेत्रांतील हें एक कठीण असें पहिलें पाऊल आहे. पण पहिलेंच पाऊल. याचा शेवट जरी यदाकदाचित् खऱ्याखुऱ्या सर्वव्यापी संस्कृतीच्या निर्मितींत झाला नाहीं, तरी निदान पूर्व व पश्चिम वैयक्तिक पातळीवरून समोरासमोर येतांच परस्परांविषयींच्या आदरभावनेंतून त्यांच्या ठिकाणीं एक समग्र जागतिक दृष्टिकोन निर्माण होण्यांत तरी त्याची फलश्रुति दिसेल.

कांचेचीं घरें

कांहीं क्षेत्रांत अर्थात् वैचारिक देवाणघेवाण कदाचित् संपूर्णपणें अशक्य होऊन बसेल. पाश्चिमात्य वाङ्मयांतील रोमॅंटिक प्रेमाचाच प्रकार घ्या. ठरवून होणारीं लग्नें आणि मातापितरांची भक्ति यांवर भर देणाऱ्या बौद्ध वा कन्फुशियन प्रेमाशीं जुळणारी एक तरी गोष्ट आहे का? "मला तुमचे चित्रपट उमगत नाहींत; पण इंग्रज लोक आणि त्यांचें न्यारें प्रेम मला शिकायचें असतें," असें एकादा जपानी विद्यार्थी सांगतो. तरीसुद्धां समांतर गोष्टी आढळल्यास कितीहि दूरान्वयानें त्यांचा संबंध आला तरी—आपण एका समान भूमिकेवर येतोंच. जातिभेद नी वर्णभेद म्हणजे कांचेचींच घरें. तेव्हां भारतीय वा अमेरिकन यांपैकीं कुणीहि कुणावर दगडफेंक करण्याचें कारण नाहीं. आणि त्यांतहि, आपल्या स्वतःच्या सरंजामशाही इतिहासांतील वर्णभेद किती चिवट, कांटेकोर होतो याचा पाश्चिमात्यांनीं थोडा विचार करावा—किंवा आपल्यामध्येंच सत्प्रवृत्तीची मिरासदारी गाजविणार जे धर्मलंड वा अस्पृश्य नी पापी मानले गेले आहेत त्यांचा खिश्चनांनीं थोडा विचार करावा. हा विचार आपणाला उपकारकच ठरेल.

संपत्तीमागील तत्त्वज्ञान

याउलट पौर्वात्यानेंहि अमेरिकन स्वावलंबनाबाबतच्या व भौतिकवादाबाबतच्या आपल्या कल्पना बदलल्या पाहिजेत. स्वावलंबन हें सहकार्य या अर्थानें आहे. तसेंच भौतिकवाद ही एक प्रेरक शक्ति आहे. तें साधन आहे, साध्य नव्हे. परमेश्वर हा या पृथ्वीचा खरा शास्ता, नियंता व विधाता असून मानव त्याचा सारथी आहे. या भावनेंतून हा भौतिकवाद निर्माण झाला. आतांपर्यन्त जगानें कधींहि पाहिल्या नाहींत अशा दानशूर संस्था ज्या संपत्तींतून निर्माण झाल्या आणि गेल्या ५० वर्षांत "महान् परिवर्तन" म्हणून ओळखलें जाणारें जें संपत्तीचें समाजीकरण अमेरिकेंत झालें त्यामागील तत्त्वज्ञान हेंच आहे.

माणसांप्रमाणेंच वस्तूंचीहि कदर

आपल्या मालमत्तेविषयींची अमेरिकन लोकांची भावना अत्यंत जिव्हाळ्याची असते. भारतांतील अहिंसेचें अमेरिकेंतील प्रतिरूप शोधावयाचें झाल्यास या संग्रह-भावनेंत तें दिसेल. श्रमाविषयीं जी पवित्र भावना असते त्याच भावनेंतून या श्रमांचीं फळें चांगलीं जातात. या आस्थेला एक आत्मिक अस्तर आहे. पूर्वेंत कुठेंहि अशी आस्था दिसणार नाहीं. माणसांप्रमाणेंच वस्तूंविषयीं आदर बाळगण्याचें हें शिक्षण चारित्र्य घडवितें.

"भारताचा मार्ग"

८५ वर्षांपूर्वी आपल्या आत्म्यासाठीं निवारा शोधतांना वॉल्ट व्हिटमननें आपल्या पिढीला पूर्व–पश्चिमेच्या मीलनाचें एक प्रतीक दिलें. "पॅसेज टु इन्डिया" या आपल्या महान् काव्यांत अटलांटिकखालून घेतलेली सागरी संदेशवाहक तार, सुवेझचें उद्घाटन व अमेरिकेच्या दोन्ही टोकांना जोडणारा लोहमार्ग यांचें त्यानें उत्साहानें स्वागत केलें. १८६९ सालच्या जगाला जोडणारे हे ३ दुवे म्हणजे मानव जातीच्या सांस्कृतिक व आत्मिक ऐक्याचे डिंडिम वाजविणारा—निरनिराळीं खंडें, हवामानें व महासागर यांचा—संगमच होय" अशा शब्दांत त्यानें या घटनांचें वर्णन केलें. "भारताचा हा मार्ग" म्हणजे मानवी आत्म्याच्या विचाराच्या गाभ्याकडे जो प्रवास चाललेला असतो, त्याचेंहि एक प्रतीक आहे.

उत्तुंग प्रतीक

खुद्द चालू घडीलाहि एका शेर्पानें व न्यू झीलंडमधील गिर्यारोहकानें पूर्व–पश्चिमेच्या भेटीचें एक उत्तुंग प्रतीक आपल्या हवालीं केलें आहे. २९ मे १९५३ च्या सकाळीं एडमंड हिलेरी व तेनसिंग नोर्के यांनीं जगांतील सर्वोच्च शिखरावर, एव्हरेस्टवर, पहिला पाय रोंवला. तेथून तब्बल १५ मिनिटें त्यांनीं खालची पृथ्वी न्याहाळली. आकाशाविरुद्ध चढाई करण्यास सिद्ध झालेलीं हीं माणसें या युगाचीं प्रसादचिन्हेंच होत.

याच प्रतीकाचा निर्भेळ आधार घेऊन मला या लेखाचा शेवट करतां आला असता तर किती बरें झालें असतें! पण दुर्दैवानें उत्तुंग शिखरावर जें शुद्ध होतें तें खालीं येतांच त्यांत हीण मिसळलें. निसर्गाची ही अखेरची हद्द ओलांडल्याबद्दल सुरुवातीला अत्यानंदानें नाचूं लागलेल्या पूर्व-पश्चिमेंत, 'शिखरावर आधीं कुणी पाय रोंवला' असा वाद नंतर सुरू झाला. जगण्यासाठीं एकमेकांवर विसंबून रहाणाऱ्या गिर्यारोहकांच्या मतें हा वाद मूर्खपणाचा होता. "आम्ही जवळ जवळ एकदमच शिखरावर पोंचलों" असें पत्रकहि यावर हिलेरी व तेन्सिंग यांना काढावें लागलें. भविष्यकाळीं कुठलीहि संस्कृति येवो, तिच्या शिखरावर पोंचतांना पूर्व-पश्चिमेला एकमेकांची सोबत करूनच वर चढावें लागेल. वाद घालीत बसण्यापेक्षां ही चढण चढण्यांतच त्यांना अपूर्व आनंदाचा साक्षात्कार घडो, एवढीच आपण प्रार्थना करूं या.

• •

श्री ज्ञानदेवांचा मानवतावाद

लेखक :—वाचस्पति विष्णुजी क्षीरसागर, नाशीक.

आपल्या 'भावार्थ-दीपिके'च्या अखेरीस श्रीज्ञानदेवांनी भगवन्ताजवळ सुन्दर प्रसाद मागितला आहे. सुमारें नऊसहस्र ओव्यांच्या ह्या महाकाव्यांतून त्यांनी ईश्वरी आदेश आपल्या भाषाबंधूंना सांगितला. सत्कृत्यांनीं देव प्रसन्न होतो. भावार्थ दीपिका हें तर महान सत्कृत्य आहे. अनंत काल पर्यन्त समाजाला प्रकाश दाखवून मार्गदर्शन करण्याचें सामर्थ्य ह्या 'दीपिके'त आहे. विधात्यानें ज्ञानदेवांना कारण करून अंधारांत चांचपडणाऱ्या सहस्रावधी मुमुक्षूंसाठीं प्रज्वलित केलेली ही अमर ज्योति आहे. ज्ञानदेवांचा भगवंत सहाजीकच ह्या कृतीनें प्रसन्न झाला कीं तो, भक्तांना वर देतो. त्यांचीं दुःखें नाहींशी करतो. त्यांना हवें ते देतो. देवा सारखा दाता देवच! अशा स्तुतीनें प्रसन्न झालेल्या भगवन्ताजवळ ज्ञानदेवांनीं मोठें अद्भुत मागणें मागितलें आहेत. काय मागावें त्यांनीं?

ते ज्ञानदेव वर मागत आहेत कीं, आमचें परमपूज्य पिताजी विठ्ठलपंत गुरूच्या आज्ञेला प्रभु-आज्ञा मानून पुनः संन्यासाचे गृहस्थी झाले. हें अघटित भयानक कृत्य पाहिल्यावर आमच्या समाजानें त्यांना वाळीत घातलें. समाज त्यांच्याशी बोलेना. त्यांना अन्न देईना. त्यांना जीवन नकोसें करून अस्पृश्यांहून अस्पृश्य ठरविलें. प्राणान्तिक यातना दिल्या. शेवटीं मुलांच्या कल्याणासाठीं समाजाला शरण जाऊन त्या महापुरुषानें समाज-पुरुषाजवळ प्रायश्चित्ताची याचना केली. समाजानें त्यांना देहदंडाचें शासन दिलें. प्रयागच्या त्रिवेणींत आपल्या लाडक्या ज्ञानराजाच्या आईवडिलांनीं देहत्याग केला. ज्यांनी जगाला निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान अन् मुक्ताबाई दिली, त्यांना समाजानें आत्महत्या करावयास लावलें. ज्यानें सहस्रावधी घरांत आपल्या भावार्थ-दीपिकेनें सहस्रावधी ज्ञानदीप लावून दिवाळीचा आनंद दिला त्यांच्या जन्मदात्यांनाच **आम्ही जीवें मारलें.** काय विलक्षण न्याय आहे हा!

एवढें भयानक कृत्य समाजानें केल्यावर मग ज्ञानदेवांच्या मनांत समाजाबद्दल प्रेम राहिलें असेल कां? समाजानें अस्पृश्य ठरविलें म्हणून त्यांनीं समाजाविरुद्ध कोणतें बंड केलें? कां भयावह परधर्म स्वीकारला? समाजाला दुःखातिरेकानें भयानक शाप तर दिले नाहींत ना? महाभारतांत महासती गांधारी आपली सर्वमुलें रणांगणांत मारलीं गेल्यावर पुत्रशोकानें वेडी झाली. ह्या भयानक संहाराला श्रीकृष्णच कारण आहे, असा तिचा समज झाला. श्रीकृष्ण तिच्या भेटीस गेल्यावर तिने त्यांना भयानक शाप दिला. ती म्हणाली "श्रीकृष्णा, ह्या संहाराला तूं जबाबदार आहेस. आज जशीं माझीं मुलें मेलीं तशीं छत्तीस वर्षांनी तुझीं सारीं मुलें बाळें मरून जातील." मानवी दुःखातिरेकानें वेड्या झालेल्या मातृहृदयांतून ही अपत्यप्रेमामुळें स्त्रवलेली शापवाणी आहे.

आमचे ज्ञानदेव असा शाप देत नाहींत. तर ते प्रसन्न झालेल्या आपल्या विश्वात्मक-देवाला म्हणतात :—

"देवा! तूं जर ह्या वाग्यज्ञानें प्रसन्न झाला असशील तर मला हें वरदान दे कीं, जे दुष्ट प्रवृत्तीचे लोक असतील, नेहमीं जे वांकडेच वागणारे असतील, त्यांचा तो वाकडेपणा जाऊं दे. त्यांच्या हातून दुःष्कृत्यें न होऊं देतां त्यांचे सत्कमाचे ठायीं प्रेम वसूं दे. आणि देवा! असें प्रेम अन्तरीं निर्माण झाल्यावर भूतमात्रांत परस्परांत जिवाची मैत्री होऊ दे. सर्वत्र जिव्हाळा निर्माण होऊ दे. जे अज्ञानी-पतित-आहेत त्यांच्या अन्तःकरणांतील अज्ञानांधकार जाऊन त्या ठिकाणीं स्वधर्माचा सूर्य उदय पावो. स्वधर्माविषयीं त्यांची निष्ठा वाढो. मग ते स्वधर्माचरण करूं लागल्यावर त्यांना योग्य ज्ञानदृष्टि येईल. आणि भगवंता! त्यांना योग्य वर मागण्याची दृष्टी आल्यावर ते अयोग्य मागणी करणार नाहींत; चांगले तेंच मागतील. ह्या साऱ्या प्राणिमात्रांना मग जें हवे असेल, तें तूं खुशाल दे.... सदैव मांगल्याचाच वर्षाव करणारे तुझ्या भक्तांचे समुदायचे समुदाय सतत ह्या देवभूमीवर अवतरत असतात. अशा भक्तांची कल्याणकरी संगती देवा, सर्वांना लाभूं दे... भगवंता तुझे हे भक्त कसे? तर ते जणूं कल्पवृक्षांचे अंकुरच आहेत. स्वर्गांत तर एकच कल्पवृक्ष आहे. येथें-भूमंडळीं-सहस्रावधी कल्पवृक्षांचे अंकूर उगवले आहेत. मनाची चिंता नाहींशी करणारा चिंतामणी क्वचितच बघावयास मिळतो. तो तर बोलत नाहींच. पण देवा, हे तुझे भक्त म्हणजे चैतन्यमय चालते असे अगणित चिंतामणीच होत. स्वर्गांत तर अमृताचा एकच कुंभ होता; त्यासाठीं केवढीं भांडणें झालीं! आमच्याकडे तर अमृताचा चालता बोलता प्रचंड महासागरच आहे. जणूं कांहीं ते निष्कलंक चंद्रबिंबासारखे सुन्दर! प्रभातकालच्या तापहीन प्रसन्न सूर्यबिंबाप्रमाणें उत्साहदायी आणि सदैव अंतरीं सज्जनतेचा आविष्कार असणारे खरोखरच आमचे सोयरे होत. जे स्वतः जळून इतरांना प्रकाश दाखवितात, जे स्वार्थ रहित प्रेम करतात, तेच खरे आप्त! सोयरे!! आणि मग भगवंता! सारा त्रैलोक्य सुखी होवो. सदैव ते तुझेंच स्मरण करोत."

ज्ञानराजांच्या अन्तःकरणांतून बाहेर पडलेला हा सर्वांग-सुन्दर आविष्कार मन थक्क करणारा आहे. आजच्या जगांतील दांभिक मानवतावाद्यांनीं ज्ञानदेवांच्या अन्तरंगाच्या ह्या बोलांचें चिंतन केलें, तरच त्यांना यथार्थ-मार्ग सांपडू शकेल. त्यांतच खरा मानवतेचा साक्षात्कार आहे.

• • •

सर्वत्र भगवान !

लेखक—**श्री. भवानीशंकर नीळकंठ वागळे**

पन्नास वर्षांपूर्वीची ही एक सत्यकथा आहे. शिरडीचे संत-शिरोमणी साईबाबा यांनीं अध्यात्म जगतांत फार प्रसिद्धी मिळविली. ते एकदां विचारमग्न स्थितींत असतांना खुदकन् हंसले—

" तुझ्याकडे मंदिरांत कुणी माणसें येतात कां ? " साईबाबांनीं आपल्या प्रमुख शिष्याला—उपासनीबाबांना—प्रेमानें प्रश्न केला. ते साईबाबांच्या आज्ञेबरहुकूम शिरडीच्या सीमेवर असलेल्या खंडोबाच्या मोडक्या मंदिरांत राहत होते. ते ब्राह्मण असल्या कारणानें द्वारकामाई—अर्थात मशिदींत-राहूं इच्छित नव्हते. ते नित्यनेमानें साईबाबांच्या दर्शनास येत असत. आपल्या हातानें भोजन तयार करून ते नित्य दुपारीं साईबाबांना मशिदींत तें आणून देत असत. साईबाबांचें जेवण उरकल्यावर ते अन्न-पाणी ग्रहण करीत असत.

" तेथें कोणीही येत नाहीं, बाबा ! " उपासनी महाराजांनीं उत्तर दिलें.

" बरं, बरं, कधीं कधीं मी येत जाईन. " साईबाबांनीं उपासनी महाराजांकडे कृपादृष्टीनें पाहत म्हटलें.

× × ×

ती दुपारची वेळ होती. सूर्याच्या प्रखर किरणांनीं पृथ्वी तप्त झाली होती. उपासनी महाराज भयंकर उन्हांमधून भोजनाचें ताट घेऊन गुरुगृहीं चालले होते. अचानक ते रस्त्यांतच थबकले. त्यांना वाटेंत एक काळा कुत्रा दिसला ! तो भुकेनें व्याकुळ झाला होता. साईबाबांना भोजन समर्पण केल्यानंतरच कुत्र्याला अन्न घालायचं, असं उपासनी बाबांनीं ठरवलं. ते पुढें चालूं लागले व त्यांच्या मनांत विचार परिवर्तन झाले पण समोर असलेला काळा कुत्रा कुठेंच दिसेनासा झाला !

" तुला इतक्या कडक उन्हांतून येण्याची काय आवश्यकता होती! मी तर रस्त्यांतच उभा होतों कीं ! " साईबाबांनीं वरील उद्गार काढतांना उपासनी बाबांना काळ्या कुत्र्याची आठवण झाली व त्यांना वाईट वाटलें. साईबाबा पुन्हां कांहीं बोलले नाहींत.

दुसऱ्या दिवशीं पुन्हां भोजनाचं ताट घेऊन उपासनी बाबा मंदिरांतून बाहेर निघतात न निघतात तोंच त्यांना एक शूद्र भिंतीला टेकून उभा असलेला दिसला ! बाबा लगबगीनें मशिदीकडे जाण्यास निघतांना भुकेनें व्याकूळ झालेल्या शूद्राची चुळबूळ सुरूं झाली. पण बाबांना आपल्या गुरूपाशीं जाऊन पोंहचण्याची प्रथम तळमळ लागली होती.

" तूं पुन्हां व्यर्थ कष्ट केलेस. मी मंदिराच्या भिंतीपाशींच आज उभा होतो. " साईबाबांनीं आपल्या प्रिय शिष्याच्या नेत्रांत अंजन घातलें!

" कुत्रा व शूद्र—सर्व प्राणीमात्रामध्यें एकाच परमात्म्याचा वास आहे. मी त्यांच्याच रूपानें **आत्मसत्य** प्रगट करून तुला वेदान्त प्रतिपाद्य परब्रह्म परमात्म्याच्या सर्वव्यापकतेचें रहस्य समजाऊन दिलें. **तोच सर्वत्र आहे.** प्रत्येकाविषयीं सद्भाव ठेऊन यथोचित कर्तव्याचं पालन करणें परम श्रेयस्कर आहे. भगवान घटाघटांमध्यें व्यापलेला आहे. त्याला ओळखून त्याच्याशीं संलग्न होण्याची आवश्यकता आहे. " इतकें म्हणून साईबाबांनीं उपासनी बाबांना आशीर्वाद दिला.

• •

सगाथावग्गो-देवतासंयुत्त

१. नळवग्गो

(१) ओघं

एवं मे सुतं। एकं समयं भगवा सावत्थियं विहरति जेतवने अनाथ-पिण्डिकस्स आरामे॥

अथ खो अञ्ञतरा देवता अभिक्कन्ताय रत्तिया अभिक्कन्तवण्णा केवल-कप्पं जेतवनं ओभासेत्वा येन भगवा तेनु'पसङ्कमि। उपसङ्कमित्वा भगवन्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं अट्ठासि॥

एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवन्तं एतद'वोच-कथं नु त्वं मारिस ओघं अतारी'ति॥

अप्पतिट्ठं खो अहं आवुसो अनायूहं ओघमतारिं'ति। यथाकथं पन त्वं मारिस अप्पतिट्ठं अनायूहं ओघमतारी'ति॥

यदा स्वाहं आवुसो सन्तिट्ठामि तदास्सु संसीदामि।
यदा स्वाहं आवुसो आयूहामि तदास्सु निब्बुय्हामि।
एवं खो अहं आवुसो अप्पतिट्ठं अनायूहं ओघमतारिं'ति॥
चिरस्सं वत पस्सामि ब्राह्मणं परिनिब्बुतं।
अप्पतिट्ठं अनायूहं तिण्णं लोके विसत्तिकं'ति॥
इदं अवोच सा देवता। समनुञ्ञो सत्था अहोसि॥
अथ खो सा देवता 'समनुञ्ञो मे सत्था'ति भगवन्तं।
अभिवादेत्वा पदक्खिणं कत्वा तत्थेव अन्तरधायी'ति॥

२. निमोक्खो

॥ **सावत्थियं** ॥ अथ खो अञ्ञतरा देवता...पे०...

(§१) भगवन्तं एतद'वोच :—

जानासि नो त्वं मारिस सत्तानं निमोक्खं पमोक्खं विवेकं 'ति?।
जानामि खो अहं आवुसो सत्तानं...पे०...विवेकं 'ति।
यथाकथं पन त्वं मारिस जानासि सत्तानं...पे०...विवेकं'ति?॥
नन्दीभव-परिक्खया, सञ्ञा-विञ्ञाण-संखया।
वेदनानं निरोधा उपसमा। एवं खो अहं आवुसो जानामि।
सत्तानं निमोक्खं पमोक्खं विवेकं'ति॥

३ उपनेय्यं

॥ **सावत्थियं** ॥...एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथं अभासि :—

उपनीयति जीवितं अप्पमायु। जरूपनीतस्स न सन्ति ताणा॥
एतं भयं मरणे पेक्खमानो। पुञ्ञानि कयिराथ सुखावहानी'ति॥
उपनीयति जीवितं अप्पमायु। जरूपनीतस्स न सन्ति ताणा॥
एतं भयं मरणे पेक्खमानो। लोकामिसं पजहे सन्तिपेक्खो'ति॥

४ अच्चेन्ति

॥ **सावत्थियं** ॥...एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथं अभासि :—

अच्चेन्ति काला तरयन्ति रत्तियो। वयोगुणा अनुपुब्बं जहन्ति॥
एतं भयं मरणे पेक्खमानो। पुञ्ञानि कयिराथ सुखावहानी'ति॥
अच्चेन्ति काला तरयन्ति रत्तियो। वयोगुणा अनुपुब्बं जहन्ति॥
एतं भयं मरणे पेक्खमानो। लोकामिसं पजहे सन्तिपेक्खो'ति॥

५ कति छिन्दे

॥ **सावत्थियं** ॥ एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथं अभासि :—

कति छिन्दे कति जहे। कति वुत्तरि भावये।
कति सङ्गातिगो भिक्खु। 'ओघतिण्णो' ति वुच्चति॥
पञ्च छिन्दे पञ्च जहे। पञ्च वुत्तरि भावये।
पञ्च सङ्गातिगो भिक्खु। ओघतिण्णो'ति वुच्चति॥

६ जागरं

॥ **सावत्थियं** ॥ एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथम'भासि :—

कति जागरतं सुत्ता। कति सुत्तेसु जागरा।
कतीहि रजं आदेति। कतीहि परिसुज्झती'ति॥
पञ्च जागरतं सुत्ता। पञ्च सुत्तेसु जागरा।
पञ्चहि रजमादेति। पञ्चहि परिसुज्झती'ति॥

७. अप्पटिविदिता

॥ **सावत्थियं** ॥ एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथम'भासि :—

येसं धम्मा अप्पटिविदिता। परवादेसु नीयरे।
सुत्ता ते नप्पबुज्झन्ति। कालो तेसं पबुज्झितुं'ति॥
येसं धम्मा सुप्पटिविदिता। परवादेसु न नीयरे।
ते सम्बुद्धा सम्मदञ्ञा। चरन्ति विसमे समं'ति॥

८ सुसम्मुट्ठा

॥ **सावत्थियं** ॥ एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथम'भासि :—

येसं धम्मा सुसम्मुट्ठा। परवादेसु नीयरे।
सुत्ता ते नप्पबुज्झन्ति। कालो तेसं पबुज्झितुं'ति॥
येसं धम्मा असम्मुट्ठा। परवादेसु न नीयरे।
ते सम्बुद्धा सम्मदञ्ञा। चरन्ति विसमे समं'ति॥

९ मानकामा

॥ **सावत्थियं** ॥ एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथमा'ह :—

न मानकामस्स दमो इधत्थि। न मोनमत्थि असमाहितस्स।
एको अरञ्ञे विहरं पमत्तो। न मच्चुधेय्यस तरेय्य पारं'ति॥
मानं पहाय सुसमाहितत्तो। सुचेतसो सब्बधि विप्पमुत्तो।
एको अरञ्ञे विहरं अप्पमत्तो। स मच्चुधेय्यस्स तरेय्य पारं॥

१० अरञ्ञे

॥ **सावत्थियं** ॥ एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवन्तं गाथाय अज्झभासि :—

अरञ्ञे विहरन्तं सन्तानं ब्रह्मचारिनं।
एकभत्तं भुञ्जमानं केन वण्णो पसीदती'ति॥

अतीतं नानुसोचन्ति । नप्पजप्पन्ति नागतं ।
पच्चुप्पन्नेन यापेन्ति । तेन वण्णो पसीदति ॥
अनागतप्पजप्पाय । अतीतस्सानुसोचना ।
एतेन बाला सुस्सन्ति । नळो'व हरितो लुतो'ति ॥

नळवग्गो पठमो

तत्रुद्दानं:—ओघं निमोक्खो उपनेय्यं अच्चेन्ति कतिछिन्दि च ।
जागरं अप्पटिविदिता सुसम्मुट्ठा मानकामिना ।
अरञ्ञे दसमो वुत्तो वग्गो तेन पवुच्चति ॥

× × ×

परिच्छेदो दुतियो—नन्दनवग्गो

१. नन्दन

एवं मे सुतं । एकं समयं भगवा सावत्थियं विहरति जेतवने अनाथपिण्डिकस्स आरामे । तत्र खो भगवा भिक्खू आमन्तेसि—भिक्खवो'ति । 'भदन्ते'ति ते भिक्खू भगवतो पच्चस्सोसुं । भगवा एतद'वोच :—

भूतपुब्बं भिक्खवे अञ्ञतरा तावतिंसकायिका देवता नन्दनवने अच्छरासङ्घपरिवुता दिब्बेहि पञ्चकामगुणेहि समप्पिता समङ्गीभूता परिचारियमाना तायं वेलायं इमं गाथम'भासि :—

न ते सुखं पजानन्ति ये न पस्सन्ति नन्दनं ।
आवासं नरदेवानं तिदसानं यसस्सिनं'ति ॥

एवं वुत्ते भिक्खवे, अञ्ञतरा देवता तं देवतं गाथाय पच्चभासि :—

न त्वं बाले पजानासि यथा अरहतं वचो ।
अनिच्चा सब्बसङ्खारा उप्पादवयधम्मिनो ।
उप्पज्जित्वा निरुज्झन्ति तेसं वूपसमो सुखो'ति ॥

२. नन्दति

एकम'न्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथमा'ह :—

नन्दति पुत्तेहि पुत्तिमा, गोमिको गोहि तथेव नन्दति ।
उपधी हि नरस्स **नन्दना**, न हि सो नन्दति यो निरूपधी'ति ॥
सोचति पुत्तेहि पुत्तिमा, गोमिको गोहि तथेव सोचति ।
उपधी हि नरस्स **सोचना**, न हि सोचति यो निरूपधी'ति ॥

३. नत्थि पुत्तसमं

एकम'न्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथमा'ह :—

न'त्थि पुत्तसमं पेमं, न'त्थि गो समितं धनं ।
न'त्थि सुरियसमा आभा, समुद्दपरमा सरा'ति ॥
न'त्थि अत्तसमं पेमं, न'त्थि धञ्ञसमं धनं ।
न'त्थि पञ्ञासमा आभा, वुट्ठि वे परमा सरा'ति ॥

४. खत्तियो

खत्तियो द्विपदं सेट्ठो, बलिवद्दो चतुप्पदं ।
कुमारी सेट्ठा भरियानं, यो च पुत्तानं पब्बजो'ति ॥
सम्बुद्धो द्विपदं सेट्ठो, आजानीयो चतुप्पदं ।
सुस्सूसा सेट्ठा भरियानं, यो च पुत्तानं अस्सवो'ति ॥

५ सकमानो (वा सन्तिकाय)

ठिते मज्झन्तिके काले, सन्निसिन्नेसु पक्खिसु ।
सणते' व (v. l. पलातेव) महारञ्ञं, तं भयं पटिभाति मं'ति ॥

ठिते मज्झन्तिके काले, सन्निसिन्नेसु पक्खिसु ।
सणते'व (v. l. पलातेव) महारञ्ञं, सा रती पटिभाति मं'ति ॥

६ निद्दा तन्दी

निद्दा तन्दी विजम्भिका, अरती भत्तसम्मदो ।
एतेन नप्पकासति, अरियमग्गो इध पाणिनं'ति ॥
निद्दं तन्दिं विजम्भिकं, अरतिं भत्तसम्मदं ।
विरियेन नं पणामेत्वा, अरियमग्गो विसुज्झती'ति ॥

७ दुक्करं (वा कम्मो)

दुक्करं दुत्तिक्खञ्च, अव्यत्तेन च सामञ्ञं ।
बहूहि तत्थ सम्बाधा, यत्थ बालो विसीदती'ति ॥
कतिहं चरेय्य सामञ्ञं, चित्तं चे न निवारेय्य ।
पदे पदे विसीदेय्य, सङ्कप्पानं वसंनुगो [v. l. वसानुगो]
कुम्मो व अङ्गानि सके कपाले । समोदहं भिक्खु मनोवितक्के ।
अनिस्सितो अञ्ञं अहेठयानो । परिनिब्बुतो न उपवदेय्य कञ्ची'ति ॥

८ हिरी

हिरीनिसेधो पुरिसो कोचि लोकस्मिं विज्जति ।
यो निन्दं अप्पबोधति अस्सो भद्रो कसामिवा'ति ॥
हिरीनिसेधा तनुया ये चरन्ति सदा सता ।
अन्तं दुक्खस्स पप्पुय्य चरन्ति विसमे समं'ति ॥

९ कुटिका

कच्चि ते कुटिका नत्थि कच्चि नत्थि कुलावका ।
कच्चि सन्तानका न'त्थि, कच्चि मुत्तो'सि बन्धना'ति ॥
तग्घ मे कुटिका न'त्थि, तग्घ न'त्थि कुलावका ।
तग्घ सन्तानका न'त्थि, तग्घ मुत्तो'म्हि बन्धना'ति ॥
किन्ताहं कुटिकं ब्रूमि, किन्ते ब्रूमि कुलावकं ।
किन्ते सन्तानकं ब्रूमि, किन्ताहं ब्रूमि बन्धन'ति ॥
मातरं कुटिकं ब्रूसि, भरियं ब्रूसि कुलावकं ।
पुत्ते सन्तानकं ब्रूसि, तण्हं मे ब्रूसि बन्धनं'ति ॥
साहु ते कुटिका न'त्थि, साहु न'त्थि कुलावका ।
साहु सन्तानका न'त्थि, साहु मुत्तो'सि बन्धना'ति ॥

१० समिद्धि

१ एवं मे सुतं । एक समयं भगवा राजगहे विहरति तपोदारामे ।

२. अथ खो आयस्मा **समिद्धि** रत्तिया पच्चूसमयं पच्चुट्ठाय येन तपोदा तेनु'पसङ्कमि गत्तानि परिसिञ्चितुं । तपोदे गत्तानि परिसिञ्चित्वा पच्चुत्तरित्वा एकचीवरो अट्ठासि गत्तानि सुक्खापयमानो ।

३. अथ खो अञ्ञतरा देवता अभिक्कन्ताय रत्तिया अभिक्कन्तवण्णा केवलकप्पं तपोदं ओभासेत्वा येनो'यस्मा समिद्धि, तेनु'पसङ्कमि, उपसङ्कमित्वा वेहासं ठिता आयस्मन्तं समिद्धिं गाथाय अज्झभासि—

अभुत्वा भिक्खसि भिक्खु, न हि भुत्वान भिक्खसि ।
भुत्वान भिक्खु भिक्खस्सु, मा तं कालो उपच्चगा'ति ॥
कालं वो'हं न जानामि, छन्नो कालो न दिस्सति ।
तस्मा अभुत्वा भिक्खामि, मा मं कालो उपच्चगा'ति ॥

(न सम्पुण्णं)

गुरूदेव रवीन्द्रनाथ ठाकुर

(लेखक—**श्री. जी. के. राव** बम्बई)

(* बम्बई ३ अगस्त। खेरवाडी परिश्रमालयकी साप्ताहिक प्रार्थना सभा के पश्चात, आगामी ७ अगस्त १९५८ ई. को गुरूदेव रवीन्द्रनाथ ठाकुर की सत्रहवीं पुण्यतिथि के उपलक्ष में, माननीय प्रोफेसर वी. जी. राव की अध्यक्षता में प्रस्तुत निबन्ध लेखक के प्रवचन का महत्वपूर्ण भाग, जो कि वक्ता द्वारा लिखा गया है, प्रकाशित किया जाता है)

— **सम्पादक**

आगामी तारीख ७ अगस्त को, गुरुदेव रवीन्द्रनाथ ठाकुर की पुण्यतिथि है, जिनकी चिरस्मरणीय स्मृति हमें प्रेरणाप्रदान करती है। मेरे पर गुरुदेव का जो प्रभाव पडा है और छात्रावस्था में, मुझे मद्रास में; श्रीमती एनी बीसेण्ट की उपस्थिति में, जो सम्भाषण और दर्शन का सुयोग लाभ हुआ था, उसकी स्मृति चिरस्मरणीय रहेगी। उनके साहित्य का मैंने रसास्वादन किया, उसमें मैं अपने आनन्द में सबको सहभागी बनाना चाहता हूँ। गुरुदेव के साहित्य के सम्बन्ध में, जो कि एक मूलवान कृति है, जिसने देश और संसार को महान प्रेरणाप्रदान की है, एक इंग्लिश लेखक के कथनानुसार कहा जा सकता है,—

"That song that nerves a nation's heart, is in it self a deed."

अर्थात वह काव्यगायन जो संसार के हृदय को संस्पर्श करता है, स्वयं एक महान कृति है।

कविवर रवीन्द्रनाथ ठाकुर के जीवन और उनकी कृतियों पर, जब हम विचार करते हैं, तो आपका महत्व असाधारण प्रतीत होता है। यह हमारा कर्तव्य है कि हम उनके जीवन से कुछ सबक लें।

जब हम गत १९५३ में स्वर्गीय भारतीय हायकमिश्नर श्री बालासाहेब खेर साहेबके साथ लन्दन में थे, संयोगवश मुझे गुरुदेव रवीन्द्रनाथकी द्वादश पुण्यतिथि समारोहके अवसर पर, गुरुदेवके जीवन और काव्य तथा अन्यान्य कृतियों और उनके आदर्शपर, एक प्रबन्ध वाचन करनेका सुप्रसंग मिला था। उसीके आधार पर हम यहाँ चर्चा करेंगे।

गुरुदेव रवीन्द्रनाथ प्राचीन भारत के ऋषितुल्य एक प्रतीक प्रतीत होते हैं। उनकी रचनाओं में प्राचीन भारत की परम्परा और आर्षवाणी की ध्वनि आती है। आप में मानवता का पूर्ण विकाश हुआ था। आप देश काल सीमा से परे थे। अतएव आपको विश्व कवि कहना यथायोग्य है। आपकी विशेष रचनायें, आपकी मातृभाषा बंगाली में पाई जाती हैं, लेकिन आपने स्वतः अपनी रचनायें अंग्रेजी में रूपान्तर की थी, जिनमें "गीताञ्जलि" का नाम उल्लेखनीय है। जिस पर आपको सन १९१३ ई. में एक लाख तीस हजार रुपयेका सुप्रसिद्ध अन्तरराष्ट्रीय नोबल पुरष्कार प्राप्त हुआ था, जिसका विनियोग विश्वभारती शांतिनिकेतन में किया गया। सुप्रसिद्ध नोबल पुरष्कार प्राप्त, महाकवि मैटरलिंकने गीताञ्जलीके सम्बन्ध में, अपने उद्गार प्रकट करते हुए कहा था, कि "यह रचना अत्युच भावना, अत्यन्त गम्भीर और असाधारण दैवी विभूति, वैभवशाली प्रतीत होती है।"

आपने अपने सम्पूर्ण साहित्य भण्डार में लगभग एक लाख पाँच हजार काव्य पंक्तियां लिखीं हैं और लगभग चौदह सौ काव्य गायन लिखें हैं। आपका राष्ट्रगीत "जनमनगण" सुप्रसिद्ध है। आप बचपनसे ही प्रतिभाशाली थे और कविता करते थे। अपने जीवन के संध्याकालमें, जब कि आपकी अवस्था लगभग ८० साल की थी, तब तक आप काव्य रचना करते रहे। आपका सारा जीवन एक महाकाव्य है।

बंगाल के सुप्रसिद्ध घरानोंमें ठाकुर वंश प्रसिद्ध है। आपके पिता का नाम महर्षि देवेन्द्रनाथ ठाकुर था। आप महान त्यागी, निस्पृह, राजा राममोहन राय के पश्चात, ब्रह्म समाज के अग्रणी कर्णधार थे। यह कुटुम्ब अपनी विद्या, बुद्धि, कथा, कौशल, संस्कृति और साहित्य का भण्डार माना जाता है। इनकी बहुत बड़ी जमींदारी थी और सब तरह से सम्पन्न थे।

श्री रवीन्द्रनाथ ठाकुर का जन्म तारीख ७ मई १८६१ ई. कलकत्ता में हुआ था। आपको स्कूल या कालेज की कोई शिक्षा, दीक्षा नहीं प्राप्त हुई। आपने बचपन में घर पर थोड़ी बहुत मातृभाषा बंगाली की शिक्षा पाई थी, लेकिन आपकी प्रतिभा असाधारण थी। बचपन में ही कविताका बीजाङ्कुर हुआ था, जो उत्तरोत्तर बढ़ता गया। इसका प्रमाण नोबल पुरष्कार है। जो आपको १३ नवम्बर १९१३ को प्राप्त हुआ। लगभल इसी समय ब्रिटिश शासन द्वारा "नाइट हुड" सर की उपाधि प्रदान कर आपको सम्मान प्रदान किया गया। सन १९१९. में जलियानवाला बाग हत्याकाण्ड के विरोध में, आपने अपनी यह उपाधि परित्याग कर, देश के प्रति अपनी समवेदना और स्वाभिमान तथा देशानुराग का परिचय प्रदान किया था।

इस प्रकरण के सम्बन्ध में, आपने जो पत्र वायसराय महोदय को लिखा था, वह मानव सभ्यता के इतिहास का एक महत्वपूर्ण दस्तावेज है। उस पत्र का सार मर्म यह है,—

"पञ्जाब सरकार द्वारा स्थानीय अशान्ति और उपद्रव को शांत करने के लिये, जो निर्दय भयंकर तरीका अमल में लाया गया है, वह अत्यन्त निर्मम और दारूण करूणाजनक है, जो कि भारतीय प्रजाजनों की असहायावस्था का द्योतक और अपमानजनक है।

"हमारे पंजाबी भाईयों की यातना ओर अपमान का जो विवरण उपलब्ध हुआ है, जिसकी ध्वनि सारे देशमें और लोगों के हृदयों में, उत्तेजना के रूप में फैल गई है, जिसे निर्दयता पूर्वक दमन किया गया है। जिसकी उपेक्षा हमारे शासकोंने की है और इस तरह के जघन्य अत्याचारोंको, एंग्लो-इंडियन समाचारपत्रों द्वारा, समुचित दण्ड कहकर, अभिन्दन किया जा रहा है। यह निर्ममता एंग्लो-इण्डियन समाचार पत्रों द्वारा स्वीकार की गई है और वे हमारी दुःखद वेदनाओं का उपहास कर रहे हैं। जिस पर अधिकारियों द्वारा कोई नियंत्रण नहीं लाया गया और अत्याचार पीडितोंकी आवाज दबाने के लिये, देशी समाचार पत्रों के मत का कोई विचार न कर, उन्हें निर्ममता पूर्वक दबाया गया है।

"इस लिये मैं अपना कर्तव्य समझता हूँ कि जो उपाधि प्रदान कर मुझे सम्मानित किया गया है, हम अपने देशबान्धवों की समवेदना के साथ दुख के सहभागी बनें, जिन्हें अमानुषी अत्याचार भोग करना पड़ा है, जिन्हें अत्यंत क्षुद्रहीन समझा गया, जो कि मानव जाति के लिये अयोग्य है, इस सम्मानीय उपाधि का परित्याग करें। यही कारण है कि मैं लाचार होकर ससम्मान दुख के साथ निवेदन करता हूं कि मुझे "नाइट हुड" की उपाधि से मुक्त किया जाये।"

गत १९४० मैं आक्सफर्ड विश्वविद्यालयने आपको डाक्टर की उपाधि प्रदान की थी।

आपकी ८० वीं जयन्ती के प्रसंग पर, महात्मा गांधीने निम्नलिखित तार आपको भेजा था,—

"चार कोड़ी (८०) काफी नहीं है, आपको पांच (१००) पूरा करना चाहिये। मेरा प्रेम।"

जिसका उत्तर रवीन्द्रनाथने दिया था,—

"सन्देश के लिये धन्यवाद। लेकिन चार कोड़ी (८०) भार स्वरूप है। पांचवीं कोड़ी (१००) असहनीय होगी।"

इस तरह सारा जीवन देश, समाज, साहित्य, संस्कृति की सेवा करते हुए, विगत ७ अगस्त १९४१ ई. को आपका स्वर्गवास हुआ, जिसकी स्मृति पुण्यतिथिके रूपमें चिरस्मरणीय रहेगी।

रवीन्द्रनाथ की सर्वतोमुखी प्रतिभा का परिचय इससे जाना जा सकता है, कि आप एक कलाकार, गायक, कवि, लेखक, शिक्षणतज्ञ और चित्रकार थे। आपके सम्बन्ध में जर्मन दार्शनिक काउण्ट कैसर लिंगने लिखा है कि "वह विशेषतः जागतिक विश्व नागरिक थे, उनकी भावना सर्व व्यापक थी। वह मानवता के प्रतीक थे। यह मेरा अनुभव है।"

आपकी रचनाओं में आपके स्वर्गीय सन्देश पाया जाते है, कि यह मानव जीवन कैसा सुन्दर सौदर्यशाली आनन्द का भण्डार है, और मानव जीवन की लहराती जीवनधारा, मधुर गुंजन के साथ प्रवाहित हो रही है। प्रत्येक प्राणी का जीवन, उस महान अनन्त से सम्बन्धित होने के कारण परिपूर्ण महत्त्वपूर्ण है। आपका धर्म कविजनोचित भावना और साधना है। आप अपनी सम्पूर्ण कविताओं और कथाओं द्वारा, साधारण से साधारण वस्तुओं में, जो सौन्दर्य और चमत्कार, प्रकृति और जीवन में जो अलौकिक आनन्द, प्रकाश और शान्ति तथा व्यापक चैतन्य पाया जाता है, उस अनुभूति और भावना में, आप हमें अपना सहभागी बनाते हैं। आपको एक अलौकिक ईश्वरीय शक्ति का विश्वास है, जो सारे विश्व में मानवता की प्रतिष्ठापना करती है और हमें सन्देश देती है कि प्रत्येक व्यक्ति अपने अहंकार और स्वार्थपर विजय सम्पादन करे और स्वयं अनाशक्तिपूर्वक विज्ञान और दर्शन, साहित्य और कला, सेवा और पूजा में उसका साक्षात्कार लाभ करे। यह आपका दृढ़ विश्वास था कि मानव समाज अपने विकाश के लिये, केवल अतीतकालीन चिरसञ्चित सत्य को ग्रहण करे, जिसे कि कितनेही परिश्रम और कष्ट के साथ आयत्त किया गया है, इससे व्यष्ठि और समष्ठि की एकता का, [illegible] तत्त्व बोध सुलभ होगा।

विगत ८ मई १९५८ को रवीन्द्र जयंती के प्रसंग पर, प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरू ने अपने ब्राडकास्ट भाषण में रवीन्द्रनाथ की अलौकिक प्रतिभा और उनकी महत्त्वपूर्ण सेवाओंके के प्रति श्रद्धाञ्जलि निवेदन करते हुए कहा था कि गुरुदेव के गायन और उनकी साहित्यिक रचनायें चिरस्मरणीय रहेंगी, लेकिन अगर हम उनके प्रति सत्यनिष्ठ हों, तो हमें उनके सन्देश को आगे बढाना पड़ेगा और हमें यह ध्यान रखना चाहिये, जिससे उनके शांति निकेतन और श्री निकेतन की उन्नति और विकाश हो...लेकिन आपका यथार्थ सम्मान और स्मृति [illegible] होगी और आपका सन्देश तभी सफल होगा, जब भारत के नव निर्माण में हमारी यथार्थ सहायता सुलभ होगी, जिसका वैभवशाली विवेचन उनके साहित्यमें पाया जाता है।"

गुरुदेव रवीन्द्रनाथ की आन्तरिक भावना का परिचय तथा उनका देशानुराग, विशाल दृष्टिकोण, उदारवाणी निम्नलिखित कविता में सन्निहित है, जिसकी अभिव्यक्ति का रूपान्तर हम प्रदान करते हैं,—

"हे परम पिता परमात्मा!

जहां चित्त निर्भय हो, और मस्तक उन्नत हो,

जहां ज्ञान बन्धन से मुक्त हो,

जहां गृहकी प्राचीरों में संसार का संकीर्ण विभाजन न हो,

जहां सत्य के अन्तस्थल से वाणी प्रकट हो,

जहां प्रत्येक देश तथा दश दिशाओं में अनन्त गतिविधियों की कर्म धारा निरन्तर पूर्णता की ओर प्रवाहित होती रहे,

जहां तुच्छ आचारों की मरुभूमि में निर्मल विचारधारा का अवरोध न हो,

हे परम पिता! आप सब कर्मो विचारों और आनन्द के पथ प्रदर्शक हो हमारा मार्गदर्शन करें,

और आपके सुदृढ हाथोंद्वारा स्वर्गीय भारत का नवनिर्माण जागृत हो, यही मेरी आन्तरिक प्रार्थना है।

× × ×

अन्तमें अध्यक्ष प्रोफेसर वी. जी. राव ने गुरूदेव के प्रति अपनी श्रद्धाञ्जलि प्रदान करते हुए कहा कि "जब मैं (सन १८०९-१[illegible]) लन्दन में था, मैं कलकत्ता हायकोर्ट के माननीय न्यायाधीश जस्टिस चौधरी की पत्नी प्रतिभादेवी के द्वारा, गुरूदेव रवीन्द्रनाथ ठाकुर के सम्पर्क में आया और गुरुदेव से बंगाली भाषा पढी थी। वह कलकत्ता में श्री. पी. के. राय के यहां आते जाते थे। जब वह सन १९२[illegible] बम्बई आये, तो मेरे यहां पधारने की कृपा की थी। मैं शान्तिनिकेतन का आजीवन सदस्य हूं और उनके पुत्र श्री रथीन्द्रनाथ ठाकुर से मेरा पत्रव्यवहार है। अतएव मैं प्रस्तुत विवेचन के लिए श्री. जी. के. [illegible] महोदय का आभार मानता हूं, जिससे मुझे अपना संस्मरण निवेदन करने का अवसर मिला। जयहिन्द।

(प्रेषक–हिन्दी स्वाध्याय मण्डल बम्बई नं. २[illegible]

संत तुकाराम के मराठी अभंगोंका हिन्दी रूपान्तर

[मराठी साहित्य में संत तुकाराम संत साहित्य मंदिर के कलश माने गये हैं और जिनके अभंग अत्यंत सरल, लोकप्रिय, उपनिषद दर्शन, बुद्ध दर्शन, संत परम्परा के प्रतिबिम्ब हैं। सेण्ट जेवियर कालेज के संत फादर हेरास का कहना था कि "वर्तमान संत परम्परामें, उपनिषद दर्शन का तत्वज्ञान पूर्व परम्परा की रक्षा करता हुआ, एक सरल विवेचन सुलभ साधन उपलब्ध है"।

सुप्रसिद्ध सारस्वत मामा वरेरकर समाज सेवक विनयमूर्ति हिन्दी स्वाध्याय मण्डल के प्रवर्तक प्रोफेसर वी. जी. राव जिनके सम्पर्कमें आकर मुझे मराठी संत स्वाध्याय का अध्ययन करनेका सौभाग्य लाभ हुआ। श्री तुकाराम विश्व विद्यालयके प्रवर्तक विद्वान प्राध्यापक श्री. एन. के. भागवतने प्रेरणा प्रदान की, सिद्धार्थ कालेज लायब्रेरीके अध्यक्ष श्री रेवे महोदयने साहित्य प्रदान किया, तद्नुसार संत तुकाराम के हिन्दी अभंग काव्य और दोहाके रूप में, हिन्दी मराठी प्रेमी पाठकोंको यह मेरा पुण्य प्रयास नियमित उपहार सादर है। —काशीनाथ मालवी।]

संत तुकाराम की जीवन भूमिका

(तुकाराम गाथा २६०)

धर्म रक्षण भावना, विवेक चित्त ज्ञान ध्यान।
वेद धर्म रीति नीति, संत वचन प्रेरणा समान॥
सनातन से संतजन जो निरन्तर करते आये हैं।
वही तो मैं करता हूँ, संतों की परम्परा जान ॥ १ ॥

(गाथा २१३६)

धर्म शासन प्रतिपालन, पाखण्डखण्डन समाधान।
यही मेरा ध्येय इस्ट, जिससे अनिष्ठ क्षयभय ज्ञान॥
नाम का प्रचार तिमि बीजारोपण भक्ति ज्ञान।
यही साधना उपासना है, मेरा जीवन तत्वज्ञान ॥ २ ॥

(२३०२)

मैं अनेक जन्मजीवनसे, यही करता आया हूँ।
पाप ताप दुखी दीन, आतुर पीड़ित माया मान ॥
जिन के कल्याण की भावना मन में महान।
नाम का प्रचार हो, सुखिया सब संसार हो।
जिससे धर्मश्रद्धा ज्ञात, हरि के गुण गाता हूँ ॥ ३ ॥
हरि कथा नाम संकीर्तन, गूंजे दशदिशि एक समान।
वैष्णवों का सत्संग तिमि, दर्शन पावन ज्ञान ध्यान ॥
पत्थर पसीजे जब, पानी हो पाषाण जान।
शुद्धभाव भावना, रामनाम पारस जान॥
भक्तजन स्वागत आयें, संकीर्तन करें नाचें गायें।
नाचें गायें पीटे ताली, शुभमंगल जीवन पायें ॥ ४ ॥
दृढ विश्वास निदान मन, भले महाँ कलिकाल।
कलिका मान मर्दन करूं, मले हो काल कराल ॥
तुकाराम तज जग सुखी, काम क्रोध सम मान।
इन्द्रिय गोचर मन स्ववश, मैं गोस्वामी जान॥
मन मेरा स्वाधीन है, सो स्वराज्य पद ज्ञान।
तुकाराम स्वामी स्वयं, विठलदास सज्ञान ॥ ५ ॥

हिन्दी प्रव्रजासूत्र, सुत्तनिपात पाली गाथागायन

प्रव्रजासूत्र

क्या कारण क्या भावना, क्या विचार क्या ध्यान।
चक्षुष्मान विवेकमणि, बुद्ध प्रव्रजा त्याग महान॥
प्रथम निवेदन करि यथा, तथा विवेचन जान।
प्रभु प्रव्रजा परित्याग सुख, साधन अन्तर्ज्ञान॥ १॥

गृह संसार समाज जग, जीवन जग व्यवहार समान।
रज मल विपुल विकारवश, जीवन विमल न साधन ज्ञान॥
प्रव्रजा निदान महान सुख, मुक्त वायु नभ निर्मल मान।
सो विचार संसार त्यागतज, परिव्राजक सर्वज्ञ सुजान॥ २॥

जग व्यवहार विवेक देख लख, परिव्राजक सुगत सुजान।
मनसा वाचा कर्मणा तिन सब, पाप परित्याग समान॥
वचन विवेक विचार ज्ञान चित, तज अवगुण कटु भाषण मान।
पावन जीवन सरल जीविका, विमल भावना पावन प्राण॥ ३॥

बुद्ध पधारे नगर राजगृह, मगध प्रदेश राजधानी महान।
गिरिव्रज वासस्थान दिव्य स्थल, विजन एकान्त पवित्र सुजान॥
उत्तम लक्षण तेज कान्ति तप, प्रभा प्रभाकर प्रकाश समान।
भिक्षा चर्या जनपद विचरण, गृह गृह भेद न कोई मान॥ ४॥

राजमहल से अवलोकन कर, लक्षण सम्पन्न सुशीतल प्राण।
बिम्बिसार राजा कौतुकवश, बोला स्वगत प्रिय वचन समान॥
युग पद संयत सम चरण लख, निम्न दृष्टि पथ पथिक महान।
सो धीरे धीरे वह जा रहा, विनयशील मणि ज्ञाननिधान॥ ५॥

अहो, मनोहर रूपराशि गुण, निम्न दृष्टि स्मृति सज्ञान।
भव्य पवित्र चरित्र शीलमणि, विनय विवेक ज्ञान की खान॥
युगपद संयत समचरण पथ, निम्न दृष्टि सज्ञान सुजान।
देखो धीरे धीरे जा रहा, धर्म विवेक शीलमणि ज्ञान॥ ६॥

जिसकी निम्न दृष्टि धरतीतल, स्मृति श्रद्धा विवेक महान।
उत्तम कुल के सब लक्षण लख, सभी सुलक्षण दिव्य निदान॥
अनुसन्धान निदान कौन है, आवागमन कहाँ स्थान।
राजदूत यह पता लगायें, आना जाना जहाँ समान॥ ७॥

नृप अनुशासन राजदूत तिमि, चले सजग गतिमान।
पीछे पीछे लगे गुप्त चर, गति विधि एक समान॥
भिक्षु कहाँ से आता जाता, क्या परिचय पहचान।
इसका पता ठिकाना क्या है, नृप अनुशासन जान॥ ८॥

अवगुण्ठन शरीर सुसंवृत; भगवावस्त्र आवरण समान।
सजग चित्त सावधान मन, अन्तर्ज्ञान विवेक महान॥
गृह गृह भेद न एक भावना, भिक्षाटन परिपूर्ण निदान।
पिण्डपात परिपूरण जब तब, चले जहाँ था निवासस्थान॥ ९॥

पिण्डपात भिक्षाटन मुनिमणि, विचर नगर गिरिवास निदान।
नगरे परे वन गुफा पाण्डव, आये जहाँ एकान्त महान॥ १०॥
वासस्थान निवास देख लख, बैठे प्रहरी राजाज्ञा महान।
उनमें एक निदान चला तब, नृप सादर शुभ वर्तमान॥ ११॥

महाराज सो भिक्षु महामुनि, मानों सिंह केसरी समान।
पाण्डव पर्वत गुफागर्भ में, बैठा है राजन श्रीमान॥ १२॥
राजदूत के वचन सुन, क्षत्रिय शासक नृप सज्ञान।
पाण्डव पर्वत को चला, रथ पर यथा तथागत जान॥ १३॥

यथा राज पथ रथ पर आया, श्रद्धा भक्ति ज्ञान मतिमान।
पथ से उतर चला वह पैदल, विनय विवेक तथागत मान॥
आया वहाँ जहाँ बैठे थे, बुद्ध देव भगवान महान।
सादर अभिवादन कर बैठा, आकर समीप जहां भगवान॥ १४॥

निकट बैठ राजाने पूछा, मंगल कुशल प्रश्न समाधान।
कुशल प्रश्न समाधान आप तब, बोला यथा निवेदन प्राण॥ १५॥
युवा अवस्था तरूण तपस्वी, अल्पावस्था क्या वयमान।
तेरी कान्ति अलौकिक आभा, सुदृढ शरीर बलिष्ठ समान॥
जिससे मुझे जान पडता है, क्षत्रिय वंश राजकुल मान।
यह मेरा अनुमान दृष्टि है, मेरा यह विश्वास निदान॥ १६॥

यह मेरा शासन सिंहासन, वैभव सम्पत्ति सर्वस्व प्रदान।
महाकटक गजराज सुरक्षित, सेनापति पद गौरव मान॥
मेरा प्रश्न समान भला क्या, क्या परिचय क्या ज्ञाति निदान।
यह मेरी जिज्ञासा भगवन, कृपा आपकी मेरा समाधान॥ १७॥
सुगत सरल सविनय तब बोले, राजन समुचित प्रश्न समान।
उत्तर एक हिमाचल जनपद, सुखी समृद्ध प्रजा बलवान॥ १८॥

सूर्यवंश क्षत्रिय कुल मेरा, शाक्य वंश मम जन्म समान।
सो कुल त्याग परिव्राजक मैं, नहीं कामना अवशेष निदान॥ १९॥
विषयभोग सन्ताप आपलख, अकिञ्चन अभय निरापद मान।
त्याग विराग विवेक ज्ञान चित, साधन पथ गति ज्ञान समान॥
तपश्चरण सङ्कल्प भावना, निर्भय पद अलौकिक निर्वाण।
यह मेरा आनन्द मनोरथ, मेरे मनका सुयोग्य समाधान॥ २०॥

बिम्बिसार सन्तुष्ट चित, बोले कृपा निधान।
पूर्ण साधना सिद्धि जब, पावन पद निर्वाण॥
आप कृपा कर देव पधारें, मेरा भाग्य महान।
मैं दुर्लभ दर्शन पाऊँगा, अभिलाषा सद ज्ञान॥ २१॥

—काशीनाथ मालवीय काशी

(प्रेषक—हिंदी स्वाध्याय मण्डल बम्बई नं. २१)

EDUCATION AND SCIENCE

[By The Courtesy of the Kher Family
—Editor]

(Being the Presidential address delivered by the late Mr. B. G. Kher at our Annual Gathering on 20th January, 1942.)

I have been frequently asked to visit this Institute (Royal Institute) and preside at its Annual Social Gatherings, but I have so far steadily declined the honour. Although this year I have made bold to accept it because of my old relations with your Principal and the pressing nature of his invitation, I feel that I am not a worthy successor in this high position which has in the past been taken by such eminent public men as Sir Purshottamdas Thakurdas, Sir M. Vishweshwarayya and Sir A. R. Dalal. In the first place, I hold no title—in fact my first resolution in the Legislature was for the abolition of all titles—nor can I claim any connection–academic or practical–with the field of physical science. I do not know the mechanism of even the simplest type of steam or motor engine, much less how to repair it. I am, therefore, at a loss to know what would be suitable subject for the few remarks that I have to make, if they are to interest you. I know, however, that you are, all of you, engaged in the task of receiving or imparting education and I have no doubt that you are aware of the great purpose–the only purpose which education can have in view. It is a trite saying that the object of education is to prepare you for life but life has not yet been reduced to a science, there is no science of life. In fact, life refuses to be reduced to a science. Whereas in your experiments, you will take it for granted that two horse–power added to another two, will give you double work, you can never predict what two men combined with two others may or may not do. You can not even predict what the same man will do under different circumstances or at different times. But science has its uses and in the few minutes that I can speak to you, I would like to say a few words to you about "some aspects of education and science."

Until recently, we all believed that if science had any function, it was that of universal beneficience; but since the last great war, this innocent faith has been shaken to its foundations. The scientists of all countries have been compelled to make use of their knowledge and research for military purposes. Writing about a century ago, Macaulay said about science " It has lengthened life, has mitigated pain, it has extinguished diseases : it has increased the fertility of the soil. It has given new securities to the mariner, it has furnished new arms to the warrior, it has spanned great rivers and estuaries with bridges which was unknown to our fathers; it has guided the thunderbolt innocuously from heaven to earth; it has lighted up the night with the splendour of the day; it has extended the range of the human vision; it has multipled the power of the human muscles; it has accelerated motion; it has annihilated distance, it has facilitated intercourse, correspondence, all friendly offices, all despatch of business; it has enabled man to descend to the depths of the sea, to soar into the air, to penetrate securely into the noxious recesses of the earth, to traverse the land in cars which whirl along without horses and the ocean in ships which run, ten knots an hour against the wind." These are but a part of its fruits and of its first fruits.

Now a century later, we have come to realise that there is another and a very dark side to the picture. War, financial chaos, general unemployment and poverty on the one hand, and the voluntary destruction of goods which millions need on the other, the fear of future wars still more terrible,—such is the picture we must draw of the fruits of science today.

Machinery has brought capitalism in its wake and also unemployment; there are two points of view as to what science is or ought to be: the first is, that science is concerned only with the discovery and contemplation of truth. If it is also of practical utility, so much the better. But that is not its principal function. The second point of view emphasises utility and profit. Not the pursuit of truth for its own sake, but truth as a means of useful action. It is this latter point of view which has now come to predominate and we develop sceince merely as a means of *developing* industries.

In his presidential address to the British Associaion, Sir Alfred Ewing remarked: " More and more does mechanical production take the place of human effort, not only in manufactures but also in all our tasks, even the primitive taske of tilling the ground.

So man finds this that while he is enriched with a multitude of possessions and possibilities beyond his dreams, he is in great measure deprived of one inestimable blessing,—the necessity of toil. We invent the machinery of mass production and for the sake of cheapening the unit, we develop output on a gigantic scale. Almost automatically, the machine delivers a stream of articles in the creation of which the workman has had little part. He has lost the joy of craftsmanship, the old satisfaction in something accomplished through the conscientious exercise of care and skill. In many cases, unemployment is thrust upon him, an unemployment that is more saddening than any drudgery. And the world finds itself glutted with competitive commodities, produced in a quantity too great to be absorbed, though every nation strives to secure at least a home market by erecting tarrif walls. "

I was provoked into pointing out this other side of the picture because of some remarks made by Sir M. Visweshw-

arayya about the Charkha and other village industries in his presidential address to youth in 1940 and I wished to point out that it is not enough merely to raise the cry of rapid industrialisation, without at the same time planning out how you will keep out the evils that follow in the wake of the machine. The three chief technical changes that follow from the application of science to industry are 1) the increasing automatism of production, 2) the greater utilisation of materials with the elimination of waste, 3) and the saving of capital costs owing to more rapid turn-over. While trying to take advantage of these, we must steadily keep in mind that our ultimate object is "human welfare" and we must, therefore, evolve a social order in which we should be able to keep out capitalism, exploitation and the other evil effects, which in other countries, have always followed in the wake of rapid industrialisation. The task is by no means easy, and as you are aware, the Indian National Congress which is the largest representative body of workers in the cause of freedom and uplift of India, is trying to tackle this problem.

Our ultimate object should be to see how all human society "how all mankind, can best be maintained at a level of bodily efficiency and well-being and how once that minimum has been reached, we can secure the greatest possibilities for intellectual and moral development." This is our problem. But as Prof- J. D. Bernal observes in 'The Social Function of Science', "the academic social sciences of the present day must be expanded and transformed before they can solve this problem. Even in England and other free countries, the difficulties of those who devote their life either to the teaching of or to research in science are very great; their financial condition is by no means satisfactory. "How much more difficult, therefore, is our situation in this regard, working as we are under the handicap of foreign domination and exploitation for the benefit of the people? You must not look upon yourselves as isolated human beings, not concerned with the struggles and tribulations of the people of your country; but as an integral part of those people, who are specially charged with the task of achieving their welfare and bringing about their uplift. Although patriotism cannot take the place of religion, it is a step in the right direction- "The man who faces the question how he ought to direct his life in order to fulfil his end as man sees before him two opposite paths, each of which presents itself as the true and only way:—the one is from within outwards-from the man to things, from mind to nature; the other from nature to mind, from evironment to the consciousness, from thing to the man." The former is the pathe of Science, the latter the path of Religion. And if you foffow either of these with patience and perseverance, you will, in the end, arrive at the same destination.

In The Context of Lokamanya's Anniversary : (August 1958)

[The following is a Three Minutes' Broadcast by the late Shri B. G. Kher on 23-7-56. By the Courtesy of the Kher Family. —Editor]

"Three days after the Lokamanya breathed his last, Mahatma Gandhi wrote "A giant among men has fallen. The voice of the lion is hushed." He said "No man of our times had the hold of the masses that Mr. Tilak had.'. What a glowing tribute!

"The qualities that made this great patriot the idol of the people were his simplicity, his manliness and his undaunted courage. A people who had lost the will to resist through long subjection had to be galvanised and united into an army to fight the will of the British rulers without arms. Freedom must be won, or else life was worthless. Providence had marked him as the man who was to make an unforgettable contribution in this noble work.

"The Mahatma and the Lokamanya were both dedicated to the same task–the freedom of India and the service of her people. But I believe there was a difference in their methods of reaching the goal. In the issue of **YOUNG INDIA**, dated the 13th of July, under the heading "A confession of Faith", Gandhiji has referred to the difference in their views. The Lokamanya said that, instead of the principle preached by Buddha in the Dhammapada "Conquer anger by non-anger"–**akkodhena jine kodham**–he preferred to rely on the maxim of Shri Krishna "In the manner in which men approach me, in that same manner do I welcome them." The Mahatma replied "For me there is no conflict between the two texts quoted by the Lokamanya. The Buddha's text lays down an eternal principle. The text from the Bhagavad Gita shows to me how the principle of conquering hate by love, untruth by truth, can and must be applied." This may, in general, be said to represent the difference between the two points of view. But there is no doubt that the two great men admired and respected each other. Gandhiji wrote in "**YOUNG INDIA**" I sincerely think that Mr. Tilak did not disbelieve in my method. I enjoyed the privilege of his confidence and his last words to me in the presence of several friends just a fortnight before his death, were that:" mine (Gan's) was an excellnt method, if the people could be persuaded to take it, but he said he had his doubts."

"It is not possible to discuss these great principles here. It is enough to say that the services rendered to India by the Lokamanya and the Mahatma can never be forgotten. If we are today enjoying the fruits of Swaraj, it is due to their valiant leadership and the sufferings undergone by them. To the end of time people will continue to dispute and argue as to the correct principle which should guide our lives. I would conclude this brief talk by saying "who indeed can fathom the extraordinary depths of the hearts of heroes ?"

लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमरहति ?

SHORT NOTICES

1. "**Abhidandan Grantha**" (Commemoration Volume) presented to Shastri Rewashankar Becharbhai Trivedi by His Holiness Sri Shankaracharya of Kanchi Kamakoti Peetam–Madras–7, published 26th January, 1958.

Shastri Rewashankar Trivedi lives to witness his Sixty-fifth Birthday and his friends and admirers formed into a Committee, who invited scholars and erudites for Literary Contributions as a "fitting tribute to the profound Scholar of the Vedas in general and Samaveda in particular, a Master of Vedic Philosophy, Astrology, Karmakanda and Puranas," "This volume contains the gist of the contry's scholarship in the form of articles. Some of the contributors are no less than Shri Swami Shivananda of Rishikesh, Swami Rajeshwarananda of Madras, Dewanbahadur K. S. Ramaswami Shastri, Maharshi Sudhananda Bharati; Shri K. M. Munshi, Dr. Raghavan of Madras. The articles are written either in English or Gujarati. It is blessed by the blessings of and good wishes from Shankaracharya of Kanchi, Shri Shankaracharya of Dwaraka, sharada Peetha, Dr. S. Radhakrishna, Shri U. N. Dhebar, Shri S. K. Patil and Pandit Satavalekar of Pardi. A Life-Sketch of the Shastri is detailed with a number of tributes offered to him by scholars and leading men in different walks of Life, in which I discovered one from Shri Acharyaswami of Bombay, which is extremely fitting and appropriate. Knowledge is infinite and yet the Hero of this Grantha has proved that every man, if he has the necessary equipment of securing knowledge, can leave a mark on the sands of time and be a guide and beaconlight to others, who follow him. We respectfully tender our congratulations to the subject of this Grantha and pray Almighty to give him long life, unclouded genius, shining consciousness till the last and prove an inspiration to all. In a free country like India of today we must judge and assess the values of our gems and bring them before the world so that the world may be benefitted by them. "Jivassu Sardam Satam !"

2 "**What Bombay Government Did and said ?**" (October–December 1957) Re 1. Issued by the Directorate of Publicity, Government of Bombay, throws a flood of light on the various schemes and undertakings of the Government of Bombay. Its mere perusal is sufficient to convince the reader of the honesty and sincerity of the Government in trying to make the life of the people richer and endurable. The Government must be congratulated on its noble intentions.

3. "**Swami Bon Maharaja**"–Founder and President of Vaishnawa Theological University of Vrindaban.

—A dynamic personality, full of noble ambitions and a resourcefulness that evokes admiration from those who live in his company.

RAM BABU SAKSENA

by

Prof. N. S. Gorekar, M.A.

(St. Xavier's College, Bombay.)

Ram Babu Saksena who had established a wide reputation as a critic and a historian and in the world of literature who stood out as a doughty champion of the Urdu language and literature, was born in the year 1895 in the family of Munshi Nanak Prasad, belonging to Kayesth caste, whose ancestors were connected with Maharaja Balkrishna, the Chief Minister of Oudh. He passed his M. A. Degree examination from the Agra College in 1918, securing a first class first in the whole of the Allahabad University. After getting through his Law examination with credit, he was accepted in the Indian Civil Service for the second time, but domestic occupation compelled him to stick to the Provincial Civil Service. He acted as Collector of Bareily and Bulund Shahr, Director of Information of the then United Provinces, Private Secretary to the Maharaja of Baroda, and Chief Minister and Minister for Education of Kotah State in Rajputana. He also represented the then Government at the Round Table Conference held ih London in 1931. He discharged his duties and responsibilities most efficiently and to the best of his ability in all the capacities, and he was held in high esteem by all those who met and knew him. It was in the year 1945 that the Agra University conferred on him the honorary degree of the Doctorate in Literature. Besides, he was associated with several literary and cultural societies like the Hindustani Academy of Allahabad and the P. E. N. of India as well as of England. In recognition of his meritorious services to the cause of literature in general, he was appointed a member of the Sahitya Akademi by the Government of India.

Ram Babu Saksena has done yeoman 's service to the Urdu language and literature by writing in English a history of Urdu, entitled 'The History of Urdu Literature' which has been successfully translated into Urdu by Mirza Mohammed Askari. This book is a land mark in the history of Urdu criticism, since before the compilation of this book in 1927, there was hardly any history of Urdu except a few Tazkirahs, or Memoirs with very scanty historical material. Ram Babu Saksena revealed a profound scholarship, love of research, and an intellectual balance of mind in treating the subject of Urdu, thereby making the book an authentic history of Urdu literature up to date. He has neither adhered to a particular school of thought nor to specific kind of poetry in Urdu—rathar he has made a successful attempts in adopting the western methods of criticism, displaying continuity of thought as well as moderation. Ram Babu Saksena appears to be more of a historian than a critic in this book.

His second work in English is 'The European and In[do-] European Poets of Urdu and Persian' which consis[ts of] life-sketches and poetic compositions of European a[nd] Indo-European poets of Urdu and Persian; besides, it a[lso] gives an information of about hundred poets of Urdu, w[ho] were either Indo-German, Indo-British, Indo-Portugu[ese,] Indo-French, or Indo-Italian, and also Indo-Europ[ean] Poetesses. In this book Ram Babu Saksena exhibits [his] talents both as an historian and a critic. 'The History [of] Urdu Literature,' is the first and foremost comprehens[ive] book on Urdu litreature, but 'The European and Ind[o-] European Poets of Urdu and Persian' is not only the fi[rst] but perhaps the last on the subject. By writing these t[wo] books in English, Ram Babu Saksena has introduced Ur[du] language not only to those who are unacquainted wi[th] the richness of Urdu in India, but even to those outsi[de] India.

'Masnaviyat-e-Meer ba-Khatte Meer' is his great w[ork] which shows his earnest quest for manuscripts, a[nd] 'Murraqqa-e-Shoura' is his another work, giving t[he] poetic compositions along with the photos of the poets o[f] Urdu in their true perspective and in a matter-of-fact style.

Ram Babu Saksena was also actively connected with th[e] All-India Writers' Conference in particular and read pape[rs] among others on 'The Attitude of Classical and Mode[rn] Writers to the Fundamental Value of Life' and 'T[he] Progress of Urdu Literature between 1945 and 1947' [at] the Conference held at Banaras in 1947, and 'Modern Ur[du] Drama' at the Conference held at Baroda in 1957.

It was gratifying that the Urdu and Persian Departme[nt] of the Lucknow University had decided in the lifetime o[f] Ram Babu Saksena to present him with a 'Commemorati[on] Volume' in recognition of his long and distinguished servi[ce] to the cause of Urdu language and literature. It a[lso] proposed to establish a 'Library' and to institute in his na[me] a 'Lecturership' of a suitable value in Urdu literature. [It] was a great pity that he was not spared to see the sche[me] being crowned with success as the cruel jaws of dea[th] has snatched him on the 22nd December, 1957 at th[e] Meerat Railway Station while on his way to Calcutta t[o] attend the All-India Writers' Conference. Neverthele[ss] it is hoped that the Lucknow University will bring out th[e] 'Commemoration Volume' as a fitting memorial to Ra[m] Babu Saksena who stands out as one of the most outstandi[ng] critics and historians of Urdu language. In the words o[f] Asar Lucknovi, a contemporary, Ram Babu Saksena was [a] Messiah and a maddened lover of Urdu.

Consolidated Pneumatic Tool Co. Ltd.

(Incorporated in England)

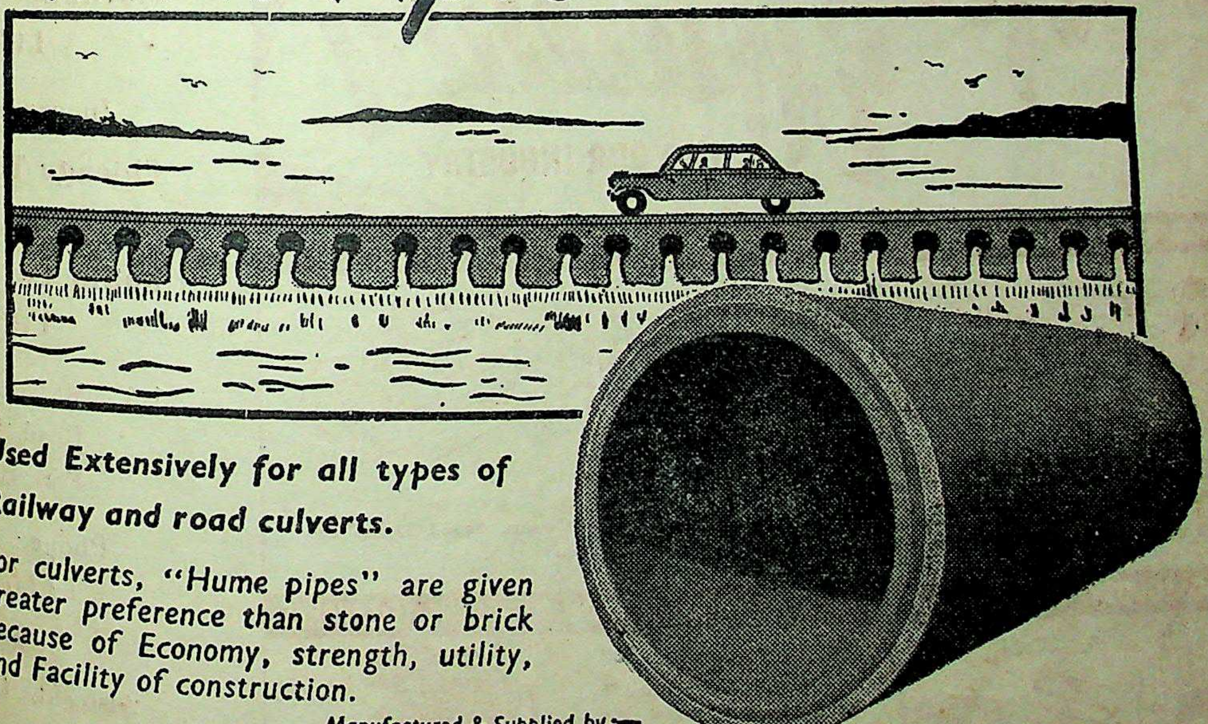
Liberty Building,

41-42 Marine Lines, BOMBAY (1)

Makers of Compressed Air Equipment

Telephone No. **242447**

Hume Pipes

Used Extensively for all types of Railway and road culverts.

For culverts, "Hume pipes" are given greater preference than stone or brick because of Economy, strength, utility, and Facility of construction.

Manufactured & Supplied by:—

THE INDIAN HUME PIPE CO. LTD.

H.O. CONSTRUCTION HOUSE, BALLARD ESTATE, BOMBAY 1

World
Religion
Supplement

धर्मचक्र

वर्ष ११ वें] [अंक २ रा
१५ सप्टेंबर १९५८

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. XI—2)
15th September 1958

JAPANESE FLOWER ARRANGEMENT

जपानांतील पुष्परचनाशास्त्र

A SISTER from JAPAN

Is it Flower Arrangement or a Lesson in Devotion to Truth, Blessedness and Beauty !

जपानांतील भगिनी—हा पुष्परचनाशास्त्रांतील पाठ कीं सत्यं, शिवं, सुंदरं संबंधीचा आविष्कार !

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी-हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष ११ वें] १५ सप्टेंबर १९५८ [अंक २

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

पाली संहिता विभाग :

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)
अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १९ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष ११ वें] १५ सप्टेंबर, १९५८ [अंक २ रा

जीवितकोडें सुटेल कां !

दिक्कालानें प्रतिहत नाहीं, तें मज, तें सुख मिळेल कां ?
सौख्यासाठीं दैवालंबन ? नको ! त्रासलें ! सुटेन कां ?
तुकया रमला त्या दिव्याचा लेशभर तरी मिळेल कां ?
'दुःख' 'निराशा' 'कार्यमूढता' 'दैववाद' तो सरेल कां ?
त्याच मोहिनीमधुनी माझी कार्यस्फूर्ति स्फुरेल कां ?
प्रवृत्तीच्या उज्ज्वल ज्योती निवृत्तींतुनि निघेल कां ?
कर्तव्यास्तव कर्तव्याची जाणिव चित्तीं उठेल कां ?
भाव 'तुक्याचा' कार्यक्षमता 'दासांची' ती वठेल कां ?
या उभयांचें मीलन माझें जीवन बनुनी जाइल कां ?
—पूर्णानंदी, आशावादी हृदय कधीं हें बनेल कां ?
या जीवाला जीवितकोडें जन्मान्तरिं तरि सुटेल कां ?

कमलाबाई देशपांडे (जीवितकोडें)

संपादकीय

मागील महिन्याच्या **१५ तारखेस** भारतीय स्वातंत्र्याचा ११ वा वाढदिवस अखिल भारतांत अलमदुनियेनें मोठ्या उत्साहानें, भावनात्मकतेनें व अपूर्व अशा आत्मीयतेनें साजरा केला ! जगांत भारताचीं लेंकरें सर्वत्र पसरलीं आहेत. त्या सर्वांनींही त्या त्या देशांत आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यप्राप्तिनिमित्त छोटे छोटे समारंभ भरवून त्या वेळीं त्या देशांतील प्रजेलाही आपल्या आनंदांत व उत्साहांत वाटेकरी केले. ११ व्या वर्षांच्या स्वातंत्र्याचा वाढदिवस ही कांहीं साधीसुधी घटना नाहीं. देशांचें स्वातंत्र्य ही काय चीज आहे, ही गोष्ट त्याकरितां प्राणाचे बळी देणाऱ्यांनाच कळणारी आहे. आपल्या लोकांनीं आनंदांत रहावें, त्यांच्या मूलभूत गरजा भागवितां याव्या, त्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा, त्यांचें नैतिक जीवन सोज्ज्वल होऊन त्यांच्या नागरी जीवनाचें सुंदर व विलोभनीय चित्र दृष्टीस पडावें, असे वाटणारे सामाजिक कार्यकर्ते, लोकाग्रणी, व राजकारणीपुरुष व परदुःखानें विरघळणारे महात्मे, आजही जिवाचें रान करून राहिले आहेत ! उत्सव करणें हा मानवाचा स्वभाव आहे. आमची मुंबापुरी नेहमींच्या पद्धतीनें नटून सजून व असंख्य विद्युद्दीपांच्या झगझगाटांत सुंदर रीतीनें तळपायास पाहिजे होती. पण त्यावेळीं अहमदाबादच्या उठावानें लोकांच्या आनंदावर विरजण पडलें. त्यामुळें सर्वत्र भारतांत हा उत्सव इतका गाजला नाहीं ! तथापि लाल किल्ल्यावरील झेंडावंदन, राष्ट्राध्यक्षांचा संदेश, प्रदर्शनें, मुलांचे मेळावे, वगैरे कार्यक्रम पार पडलेच. आमच्या आनंदावर जर विरजण पडलें तर त्याला जबाबदार कोण ? आम्हींच आमचें सुख उत्पन्न करतों व आम्हींच आपलें दुःख भोगण्याला कारणीभूत होतों, हें कटु सत्य आहे. आम्हीं स्वतंत्र झालों; पण स्वातंत्र्य भोगण्यास योग्य झालों आहोंत काय ? एखादा रडका रुसका माणूस जर दुःखी राहिला तर त्याला जबाबदार कोण ? राष्ट्रीय उत्सव अखिल राष्ट्रानें साजरे करावयाचे असतात. त्यांत राजकारण घुसडावयास आरंभ केला कीं, जनतेंत बुद्धिभेद उत्पन्न होतो, जनतेचें एक मन द्विधा होतें, जनतेंत सुसंवादनाच्या ऐवजीं विसंवाद उत्पन्न होतो, तिच्या अन्यथा असणाऱ्या शान्तवृत्ति भडकावयास लागतात व उत्सवाचा मूळचा उद्देश एका बाजूस रहातो. दोन मल्ल एकमेकासमोर दंड थोपटून उभे राहिले कीं, बिचाऱ्या जनतेची कुचंबणा होते; तीस काय करावें हें कळत नाहीं. आमच्या देशांतील जनता तर अडाणी, दरिद्री, भोळीबापडी, स्वतःचा विचार करण्यास असमर्थ व भावनाप्रधान आहे. सरकारानें सांगितलें, उत्सव करा; तर ती ते पाळण्यास एका पायावर तयार; पण त्याचवेळीं विरोधी पक्षानें उद्घोषणा केली 'उत्सव कसला करितां ? सरकाराचा निषेध करा, कांहीं करूं नका.' कीं बिचारी जनता हिरमुसलें तोंड करून बेचैन होते ! अशा परिस्थितींत उत्तम रीतीनें उत्सव साजरा करणार कसा ? अनेक वर्षांच्या खडतर जीवनानंतर, आपण हा सोन्याचा दिवस पहात असतांना जर जनता आपल्या मनाप्रमाणें वागण्यास स्वतंत्र असेल, तरच ती त्या दोघांनाही लाथाडून देईल व आपलें स्वतःचें भवितव्य स्वतः ठरविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करील; **पण इतरांचा हस्तक्षेप नको.** पण हे दिवस पडले लोकशाहीचे ! लोकशाहींतील प्रत्येक घटक सुशिक्षित, स्वतंत्र विचार करणारा व **आत्मतन्त्र** असला पाहिजे; पण आमच्या बाबतींत शून्य आहे ! आम्ही स्वतंत्र झालों; पण शहाणपण शिकलों नाहीं ! स्वातंत्र्य मिळालें पण स्वतःवरच्या जबाबदारीची जाणीव उत्पन्न झाली नाहीं. राष्ट्रकार्याचें मूल्यमापन करण्याची पद्धतीच चुकीची. व्यक्तीला महत्व कीं कार्याला महत्व; व्यक्ति श्रेष्ठ कीं कार्य श्रेष्ठ. "हें करणें जरी आवश्यक वाटलें तरी तें केल्याचें श्रेय एका विशिष्ट व्यक्तीला किंवा व्यक्तिप्रमुखपक्षाला जाईल, म्हणून तें करूं नका," असला राष्ट्रघातकी विचार आमच्या कांहीं शहाण्या लोकांच्या डोक्यांत जेव्हां येतो, तेव्हां विषाद वाटावयास लागतो ! ही नैतिक मूल्यांची घसरण सुरूं झालीं कीं, स्वातंत्र्याचा उपयोग काय ? राजकीय वातावरणांत दुष्ट घटनांचें ढग जमण्याचें कार्य अव्याहत सुरूं आहे. म्हणून हा दिवस जसा आनंदाचा तसाच तो भविष्यकाळाविषयी काळजी व चित्ताची अस्वस्थता वाढविणाराही आहे. अन्तःशत्रु व बाह्य-शत्रु व पंचम स्तंभीयांच्या कारवाया, लांचलुचपतीचा थैमान, निसर्गाचा कोप, नद्यांना भरमसाट पूर येऊन लोकांच्या वित्ताची, शेतकीची, घरादारांची झालेली हानी, 'सरकार चुकतें कोठें व आम्ही त्यावर उठतों केव्हां ?' हें डोळयांत तेल घालून पाहण्याची अशास्त्रीय वृत्ति—हें चित्र विचारी माणसाच्या डोळयांपुढें येऊन त्यास आजचा दिवस चिंतेचा व काळजीचा वाटतो. "गेली ती घटका खरी," असें म्हणण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. अशी जरी निराशाजनक परिस्थिति आज दिसत असली, तरी या वर्षांत मुंबईराज्यानें निरनिराळ्या कार्यक्षेत्रांत बरीच प्रगति दाखविली आहे. स्वातंत्र्यदिन हा आढावा घेण्याचा दिवस. मुख्य मन्त्री श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी या दिनानिमित्त दिलेला संदेश गतकाळ व सद्यस्थिति व त्यावरून भविष्यकाळीं दिसून येणारें चित्र यांचा उत्तम कयास करून देतो. आपण आनंदांत, समाधानांत, निर्भयतेंत कित्येक वर्षें राहूं शकत नाहीं, याची वास्तववादी जाणीव त्यांनीं करून दिली आहे. निरनिराळ्या क्षेत्रांतील कार्यांचा आढावा घेऊन पुढील वाक्य त्यांनीं उच्चारलें आहे. ते म्हणतात, "या वर्षींच्या प्रगतीवरून जनतेमधील एक नवा उत्साह, नवीन आशा, नवा विश्वास आणि स्वतःच्या प्रगतीबद्दल दुर्दम्य इच्छा अशा अदृश्य स्वरूपांतहि ती (प्रगति) होऊं शकेल आणि त्यामुळें विकास कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीला नवा जोम प्राप्त होईल." हा कयास खरोखरच आशादायक आहे. विविध समाजकल्याणकार्यांतील एकसूत्रताच दिसून येईल. रस्ते बांधणी, पाणी पुरवठा, उद्योगधंद्याची योजना, मुंबईच्या कापडधंद्यांतील नवें पर्व, शाळा इमारतीसाठीं दिलेलीं कर्जे, विदर्भांतील जमीनविकास या गोष्टी गुणग्राहकशक्तीला पटणाऱ्या आहेत. म्हणून आपण अशी प्रार्थना करूं या कीं, मुंबईराज्य, नवीन स्वरूपांत, आपल्यावरील जबाबदारी उत्तम रीतीनें पार पाडो. व नवीन वर्षी सर्वांगीण प्रगती होऊन जनतेचें क्षेमकल्याण संरक्षित होवो. आमचें स्वातंत्र्य आम्हीं संभाळलें पाहिजे, ही जाणीव सर्वांना सारखी होवो !

धर्मचक्र मासिकाचा ११ वा वाढदिवस.

[ले. **काशिनाथ महादेव ताम्हनकर** बी. ए., मुंबई]

दिनांक १५-८-५८ स्वातंत्र्य दिनादिवशीं-सायंकाळीं ४ ते ८ पर्यंत प्रा. ना. के. भागवत मुख्य संपादक 'धर्मचक्र' यांच्या 'सुगत-निधान' या निवासस्थानीं (१५ वा रस्ता प्लॉट नं. ४६३ खार, मुंबई २१) धर्मचक्र मासिकाला १० वर्षे संपून ११ वें वर्ष सुरूं झाल्याबद्दलचा समारंभ थाटानें साजरा झाला. सुरवातीला कुमारी शुभांगी विजयकर यांचे श्री तुकारामाच्या अभंगांचें सुस्वर भक्तिपर गायन झाल्यानंतर मध्यंतरांत 'धर्मचक्र' मासिकाच्या उत्कर्षाविषयीं शुभचिंतनपर व आशीर्वादपर भाषणें झालीं.

प्रा. ना के. भागवत

यांनीं निमंत्रण पत्रिका वाचून दाखविली आणि या समारंभासाठीं उपस्थित झालेल्या सज्जनांचे आभार मानले. यावेळीं त्यांनी श्री. गजानन महाराज बोरकर, श्री. आचार्यस्वामी, श्रीरामतीर्थ योगाश्रमाचे श्री. उमेशचंद्रजी चक्रवर्ती, श्री. अवधूत स्वामी लिमये प्रभृति सर्व सज्जनांना 'धर्मचक्रा'च्या अकराव्या वर्षाचा प्रारंभांक अर्पण केला. नंतर या अंकांतील संपादकीय मनोगताचा सारांश त्यांनीं सांगितला आणि श्री. गजानन महाराजांचा शुभाशीर्वादपर संदेश, जो मागील अंकांत छापला आहे, तोही वाचून दाखविला. नंतर प्रा. भागवत म्हणाले-धर्मचक्राचा उदय श्रीगजानन महाराजांच्या मंदीरांत झाला. त्यांच्या निवासस्थानाला मी मंदीरच समजतों. श्री. गजानन महाराज व श्री. केसकर महाराज माझे व धर्मचक्राचे मातापिताच आहेत. याप्रसंगीं या संतसज्जनांच्या आशीर्वादपर संगोपनाबद्दल आणि 'धर्मचक्रा'शी सहकार्य करणाऱ्या सर्व सज्जनांबद्दल मला कृतज्ञता वाटत आहे. आनंदापेक्षां कृतज्ञतेचीच भावना प्रभावी आहे. आज माझे हें लहान कार्य पहावयास श्री. बोरकर महाराज असल्याचें समाधान वाटतें. पण श्री. केसकर महाराज प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें येऊं शकले नाहींत, याचें वाईट वाटतें. यावेळीं फार बोलवत नाहीं. खरें प्रेम मूक असतें. आज जमलेल्या सर्व सज्जनांपुढें 'धर्मचक्र' रूपीं लेकरूं ठेवीत आहे. श्री. बोरकर महाराजांविषयीं मला इतकें भक्तिप्रेम कां वाटते, याचें वर्णन करायला मजकडे पुरेसे शब्दच नाहींत. जरा मरगळ वाटली कीं, मी त्यांच्या निवासस्थानरूपीं मंदीरांत जातों आणि समाधान आणि उत्साह घेऊन परत येतों, येवढें मात्र खरें ! भगवान बुद्धांच्या शिकवणीचा अभ्यास, चिंतन व मनन करून मी बुद्धानुयायी बनलों. राष्ट्रपिता **महात्मा गांधी** यांच्या शोकांतिकेनें 'धर्मचक्र' चालविण्याची प्रेरणा झाली. महात्माजींचे आध्यात्मिक सुपुत्र **विनोबाजी** यांचा धर्मचक्राला आशीर्वाद मिळाला आणि श्री बोरकर महाराज व श्री केसकर महाराज आणि सज्जन शुभचिंतक यांच्या कृपाछत्राखालीं तो सुफल झाला. यानंतर 'धर्मचक्रा' चे सहाय्यक सहकारी जळगांवचे श्री.**मी. का. भोरटके** यांचाही शुभचिंतनपर विस्तृत संदेश प्रा.भागवत यांनीं वाचून दाखविला आणि इतरहि शुभचिंतनपर संदेशांचा त्यांनीं उल्लेख केला. (हे अन्यत्र छापले आहेत.) आपण भगवान बुद्धाच्या शिकवणीचे अनुयायी असतांना श्री तुकाराम महाराजांच्या वाङ्मयाकडे आणि 'श्री तुकाराम विश्वविद्यालया' सारख्या चिरंतन स्मारकाच्या कार्याकडे कसें वळलों, याचा प्रा. भागवतांनीं खुलासा केला. 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती' 'भूतांची दया हें भांडवल संतां' 'उरलों उपकारा पुरता' 'तुका म्हणे सुख पराविया सुखें' इत्यादि श्री तुकारामांच्या अभंगांतील उद्गारांचें चिंतन व मनन केल्यानंतर भगवान बुद्ध व श्री तुकाराम यांचें कार्य एकच असें पटल्यामुळेंच, मी श्री तुकारामांच्या कार्यास चिरंतन स्वरूप देण्याच्या प्रयत्नांना लागलों. श्री तुकाराम हे केवळ सांप्रदायिकांचें नसून **अखिल विश्वाचे संत** आहेत, असा मला मनोमय प्रत्यय आल्यामुळेंच मी हें कार्य हातीं घेतलें. नंतर फिरून एकवार श्री. बोरकर महाराज व केसकर महाराज, श्री.आचार्य स्वामी आणि श्रीरामकृष्ण योगाश्रमाचे उमेशचंद्रजी चक्रवर्ती यांच्या कार्यांचें व थोरवीचें दिग्दर्शन करून प्रा. भागवत यांनीं आपलें प्रास्ताविक आणि आभारप्रदर्शनात्मक भाषण पुरें केलें. नंतर श्री गजानन महाराजांच्या सूचनेवरून

श्री अवधूत स्वामी तथा मो. वा. लिमये बी. अे. आपल्या तळमळीच्या भाषणांत म्हणाले-आजचा हा भाग्याचा दिवस सत्पुरुषांच्या आशीर्वादानें उगवला, असें नुकतेंच प्रा. भागवत यांनीं सांगितलेंच आहे. सत्पुरुषांचे आशीर्वाद हेच शुभाशीर्वाद ठरवतात. स्वातंत्र्यानें 'धर्मचक्रा'ला प्रेरणा दिली खरी; पण 'धर्मचक्र' हातीं आल्याशिवाय खरें स्वातंत्र्य नाहीं. खऱ्या स्वातंत्र्याची जाणीव 'धर्मचक्र'च करून देतें. 'संसार तापें तापलों मी देवा' हा श्री तुकोबांचा अभंग नुकत्याच झालेल्या सुंदर गायनांत आपण ऐकलांत. सभोंवार चाललेल्या अधर्माचारांनीं आपण गांजलों असतां खरें स्वातंत्र्य कसलें? प्रभु रामचंद्र, श्रीकृष्णादींनीं सद्गुरूंचा आदेश घेऊन आपापल्या कार्यांना सुरुवात केली. त्याप्रमाणें प्रा. भागवतांनींहि सद्गुरुंच्या आदेशानेंच 'धर्मचक्र' हातीं घेतलें. आपण विषयांध आहोंत, तोंपर्यंत स्वतंत्र कसे ? म्हणून विषयांधतेपासून मुक्त करण्यासाठींच 'धर्मचक्रा'चा उपयोग अनेक संतांनीं सांगितलेल्या सद्धर्माचें चिंतन-मनन करण्याची प्रेरणा व साधन 'धर्मचक्र' पुरवितें. संतांच्या आशीर्वादांचा फायदा प्रा. भागवतांनीं 'धर्मचक्रा'ला करून घेतला. **यामुळेंच खरें स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठीं 'धर्मचक्र' उपयुक्त ठरणार आहे.** द्वेष व मत्सर नाहींसें करून प्रेम आणि बंधुभावादि सद्गुणांची जागृति करण्याचें थोर कार्य 'धर्मचक्र' करीत आहे. बाहेरच्या शत्रूपेक्षांहि स्वतःच्या हृदयांतील रिपूशीं लढण्याची शिकवण 'धर्मचक्रां'तून मिळत आहे. 'संसाराची माया संकल्पाची कशी' हा योग श्री तुकारामादि संत वचनांचे आधारें 'धर्मचक्र' वाचकांना शिकविण्याची कोशीस करीत

असते. परमेश्वराला एकनिष्ठ भक्त आवडतात. स्वतः सद्बुद्धीनें व स्वतंत्र झाल्याशिवाय सभोंवारच्यांना आपण कसें स्वतंत्र करूं शकूं ? आज धर्मशिक्षणाची आत्यंतिक आवश्यकता आहे. दास व्हायचें तर, परमेश्वराचे दास व्हा-तरच आपण आपल्या ध्येयाची सिद्धि गाठूं शकूं, हा धडा प्रा. भागवतांनीं आत्मसात् केला असून तोच 'धर्मचक्रा' मार्फत ते जगापुढें ठेवीत आहेत. नंतर **श्री. का. म. ताम्हनकर** यांनीं थोडक्यांत केलेल्या भाषणांत सांगितलें कीं, श्री. शंकराचार्यांनीं सनातन धर्माचें पुनरुज्जीवन समन्वयाच्या मार्गानें केलें. भगवान् बुद्ध हे श्रीराम, श्रीकृष्णाप्रमाणें सनातन धर्माचेच अवतारी पुरुष असें सांगून त्यांनीं बुद्ध धर्माची थोर शिकवण सनातन धर्मांतही असल्याचें दाखवून दिलें. प्रा. भागवतहि भगवान बुद्ध व श्री तुकाराम यांच्या शिकवणींतील एकरूपता दाखवून देऊन श्री शंकराचार्यांचें कार्यच पुढें चालवीत आहेत. त्यांनीं आपल्या 'धर्मचक्रा' साठीं थोर थोर सद्-गुरूंचा आणि विश्वसंतांच्या वचनांचा आधार मिळविला असल्यामुळेंच त्यांच्या 'धर्मचक्रा'चें कार्य यशस्वी झालें आणि यापुढेंही तें यशस्वी व ठिकाऊ व्हावें, अशी आपण प्रार्थना करूं या. नंतर—

श्री. गजानन महाराज बोरकर

आपल्या भाषणांत म्हणाले—प्रा. भागवतांच्या या थोर कार्याला आशीर्वाद देणारे आम्ही कोण ? लहानपणापासून प्रा. भागवतांचे श्री केसकर महाराजांनीं कोडकौतुक केलें. यावरून त्यांना ईश्वराचे पूर्ण आशीर्वाद असल्याचें दिसून येतें. श्री केसकर महाराज व आम्ही एकरूपच आहोंत. आम्ही केवळ निमित्तमात्र आहों. केसकर महाराजांना याप्रसंगीं येण्याची फार इच्छा होती; पण प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें ते येऊं शकले नाहींत; म्हणूनच त्यांच्याप्रमाणें मोजे घालून मला यावें लागलें. अशा रूपानें जणुं आम्ही आज दोघेही या समारंभाला उपस्थित झालों ! प्रा. भागवतांची थोरवी त्यांच्या लीन-स्वभावांत आहे. वयाला ६६ वर्षें उलटून गेलीं तरी 'धर्मचक्र' प्रचाराचें कार्य ते इतक्या निरलसपणें करतात, हीच ईश्वरी कृपा होय. ते रत्नागिरींतील रत्न आहेत. रत्नागिरींतील रत्नांनींच लोकमान्य टिळक प्रभृति-अनेक पुढाऱ्यांप्रमाणें महाराष्ट्राला चमकदार केलें आहे. रत्नागिरीचे हापूस आंबे सुप्रसिद्ध आहेत. वारा अनुकूल लाभला, कीं चार दिवसांत मुंबईस येऊन आपल्या अमृततुल्य स्वादानें मुंबईकरांना ते संतुष्ट करतात; पण वारा प्रतिकूल होऊन विलंब लागला कीं ते फुकट जातात; पण अनुकूल वाऱ्याच्या सत्संगतीची प्रेरणा प्रा. भागवतांना बालपणापासूनच ईश्वरी कृपेनें लाभली. प्रा. भागवतांचा पिंडच पुण्यवान् आहे. बालपणापासूनच आनंदमय परमेश्वरी विचारांच्या भक्तींत ते रंगून गेले आहेत. **त्यांचें धर्मचक्र परमेश्वराला आवड-लेलें आहे.** परमेश्वर त्यांचें हें कार्य चालवीत असून पुढेंही चालवील. साधुसंत जादुगारासारखे या कार्याला उपयोगी पडतात. प्रा. भागवतांना फसविणारेहि भेटले. त्यांच्या सांगण्यावरून साडेतीन हजार रुपये खर्च करून त्यांनीं आपल्या पुस्तकाच्या १० हजार प्रती काढल्या; पण त्या त्यांच्याच अंगावर पडल्या आणि ते मोठ्या आर्थिक संकट-चक्रांत सांपडले ! पण तरीही त्यांतून त्यांचें ईश्वरानें रक्षण केलें ! त्यांचें हें धर्मकार्य कधींही फुकट जाणारें नाहीं. त्यांची थोर इच्छा ईश्वरकृपेनें सफल होईलच. देह आणि देहावरील आघात केवळ निमित्तमात्र आहेत. तुका म्हणे तोची संत । सोशी जगाचे आघात ॥ असें श्री तुकोबांचें वचन आहे. एक नवखा नावेंतून जलप्रवासाला निघाला. अशाप्रसंगीं ईश्वरी कृपाच अनुकूल वारा मिळवून देते. नामदेवांना ज्ञानेश्वरांनीं 'निगुरु' म्हटल्याचा राग आला ! पण पांडुरंगांनीं सद्गुरू-शरणतेचें महत्त्व पटवून देऊन त्याला-विसोबा खेचर- सद्गुरूकडे पाठविलें आणि भक्ताचें कच्चे मडकें पक्कें बनविलें ! जलप्रवासाला निघालेल्या नवख्यालाही सद्गुरु भेटले आणि 'तुला ईश्वर दर्शन हवें कीं समुद्रांतील रत्नें हवींत,' असा त्याला सद्गुरूंनीं सवाल केला. तेव्हां 'मला ईश्वर दर्शनच हवें; समुद्ररत्नें नकोत' असें तो म्हणाला. अर्जुनानें श्रीकृष्णाजवळ जशी केली तशी मागणी त्यानें केली. मग श्रीकृष्णांनीं योग्य इषारा देऊन विश्वरूप दर्शन दिलें.

बोलूनि ऐसें मग वासुदेवें । पार्थासि तें दाखविलें स्वरूप ।
भ्याल्यासि आश्वासन द्यावया तो । झाला पुन्हा सौख्य उदार देव ।

सुरवातीस सांगितलेंच आहे कीं, श्री केसकर महाराज व आम्ही एकरूपच आहों. १९३२ सालीं श्री केसकर महाराजांनीं दिव्य दृष्टीची प्रचीती घेतली आहे. तेव्हां त्यांच्यासारख्या विश्वसंतांच्या आणि परमेश्वराच्या कृपेनें प्रा. भागवतांच्या 'धर्मचक्रा'चें आणि 'श्री तुकाराम विश्वविद्यालया'चें थोर ध्येय सुफलित व्हावें, अशी आमची प्रभुचरणीं प्रार्थना आहे ! नंतर—

श्री आचार्यस्वामी

आपल्या भाषणांत म्हणाले—मी नुकताच १४ महिन्याचा दक्षिण भारताचा दौरा करून आलों आणि आज या त्रिवेणी संगमांत स्नान करण्याचा सुयोग मला लाभला आहे. (१) स्वातंत्र्यदिन (२) धर्मचक्र आणि (३) विश्व-धर्माचें ध्येय हाच हा त्रिवेणी संगम होय ! सुदर्शनचक्राप्रमाणेंच 'धर्मचक्र' ही एक दिव्य वस्तु होय. 'धर्मो रक्षति रक्षितम्' अशा धर्माच्या अनेक व्याख्या आहेत. 'धर्मचक्र' विश्वधर्माचें मला दर्शन करते, धर्माचें संरक्षण करण्यासाठीं झटते आणि प्रसंग पडल्यास सुदर्शन चक्राप्रमाणें अधर्माचा नाशही करते. प्रा. भागवतांचा व माझा ३५ वर्षांचा परिचय आहे. आज नवशक्तीचे माजी संपादक श्री. ताम्हनकर येथें उपस्थित आहेत. त्यांचे प्रभावी अग्रलेख आणि भाषणें मीं ऐकलीं आहेत. पण आज ते इतके मितभाषणी कां बनलें, हें समजत नाहीं. त्यांचें विस्तृत भाषण ऐकावयास मिळेल, अशी माझी अपेक्षा होती. असो. ताम्हनकरांनीं म्हटल्याप्रमाणें प्रा. भागवत खरोखरच श्री शंकराचार्यांचे धर्म समन्वयाचें कार्य पुढें चालवीत आहेत. त्यांचा विशेष हा कीं, त्यांनीं अनेक वर्षें खिश्चनमिशनऱ्यांच्या वातावरणांत घालवूनहि त्यांनी स्वधर्माचें आपलें तत्त्व सोडलें नाहीं. बुद्ध धर्माचीं थोर तत्वें आणि आपल्या सनातन धर्माचीं थोर तत्वें यांचा त्यांनीं सुवर्णमध्य (Golden Mean) साधला. मी भाषांचा मोठा व्यासंगी नसलों, तरी प्रा. भागवत यांची धर्मचक्रांतील भाषा-विशेषतः, मराठी भाषा-**हा मराठी सभ्य भाषेचा अप्रतिम नमुना आहे, असें मला वाटतें.** तरुण पिढीनें धर्मचक्रांतील सुविचारांचा फायदा घेतला पाहिजे. मी 'युग-धर्म' पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केलें; त्यांत युगधर्माचा मुख्य भाग राष्ट्रधर्म असल्याचें म्हटलें आहे. 'धर्मचक्र' याच शिकवणीचा प्रचार करीत आहे. या कार्याला श्री. गजानन महाराज, श्री केसकर महाराज आणि संताचा शुभाशीर्वाद आहे. तेव्हां प्रचारकार्य सुयशस्वी होईल आणि तो यावच्चंद्र दिवाकरौ टिकाऊ ठरेल, अशी माझी सर्वांच्या प्रमाणें ईश्वराकडे प्रार्थना आहे. नंतर श्रीरामकृष्ण योगाश्रमाचे प्रवर्तक

श्री. उमेशचंद्रजी चक्रवर्ती

यांनींही आटोपशीर भाषण करून 'धर्मचक्रा' ला सुयश चिंतिलें. नंतर कॉफीपान होऊन, कुमारी शुभांगी विजयकर यांच्या भक्तिगीत गायनाचा उत्तरार्ध होऊन हा समारंभ रात्रीं ८ चे सुमारास मोठ्या आनंदोत्साहांत आटापला.

• • •

भाग्यवान तरुण पिढी

(आशेचे किरण)

[कै. बाळासाहेब खेर हे एकवेळीं 'लोकमान्या'चे संपादक होते. त्या-वेळीं (सन १९२५ सालीं) त्यांनीं वरील शीर्षकाचा एक लेख लिहिला होता. त्यानंतर २५ वर्षांनीं (सुमारें १९५० सालीं) त्यांच्या आकांक्षा प्रत्यक्षांत दिसूं लागल्या. त्यांचा तो लेख खेर कुटुंबियांनीं आम्हास प्रसिद्ध करण्याची परवानगी दिली त्याबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहोंत.

—संपादक]

दार्जिलिंगपासून पांच सात मैलांवर व्याघ्रपर्वत नांवाचा एक लहानसा डोंगर आहे. प्रवासी लोक तेथें सूर्योदयाचा अवर्णनीय देखावा दिसतो तो पहावयास गेल्यावांचून राहात नाहींत. आकाश निरभ्र असल्यास पहांटे चार वाजतां हें सुंदर दृश्य दृष्टीस पडते. परंतु येवढ्या उंच स्थळीं धुकें बहुतकरून असतेंच, त्यामुळें लागोपाठ आठ आठ दिवस जाऊनहि सूर्योदयाचा देखावा दृष्टीस न पडतांच कित्येकांना निराश होऊन परतावें लागतें. भाग्यवान असतात त्यांना मात्र प्रथम प्रसंगींच हा अनुरूप सृष्टिचमत्कार पहावयास मिळतो व त्याचवेळीं नगाधिराजाचें अत्युच्च शिखर 'एव्हरेस्ट'सुद्धां नजरेस पडून कृतार्थ होतां येतें. सूर्योदयाच्या अगोदर कितीतरी कंटाळवाणा काळ जातो; परंतु ज्यांनीं ज्यांनीं हा चमत्कार पाहिला आहे त्यांना एक गोष्ट पक्की आठवत राहाते, ती ही कीं एकदां दिशा विकास पावून बालरवि क्षितिजावर डोकावू लागल्यानंतर तो चक्राकार फिरत फिरत इतक्या झपाट्यानें वरती येतो व मनोहर दिसतो कीं, अगोदरच्या सर्व अभ्रखेदाची व काळोखाची प्रतीक्षा करीत राहिलेल्या दीर्घकाळाची कटुस्मृति एकदम नष्ट होऊन प्रेक्षक त्या स्वर्गीय सुखाचा आस्वाद घेण्यांत दंग होऊन जातो.

लोकमान्यांत 'गोष्टी' व 'कविता' छापीत नाहींत, याची विस्मृति होऊन वरील मजकूर लिहिला आहे कीं काय अशी आपल्या वाचकांस शंका येईल. म्हणून एकदमच सांगतों कीं, ही गोष्टहि नव्हे व कविताही नव्हे. राष्ट्रीय-सभा स्थापन होऊन आज चाळीस वर्षें झालीं. सूर्योदयाचें दृश्य नजरेस पडण्यासाठीं हिंदी लोकांच्या तीन पिढ्या सारखे कष्ट सोसून वाट पहात राहिल्या व प्रयत्न करीत राहिल्या. पण जें साधलें नाहीं तें सध्यांच्या भाग्यवान् तरुण पिढीला जरूर दृष्टीस पडणार व एकदां क्षितिजावर आल्यानंतर स्वराज्यसूर्य झपाट्यानें वरती चढणार, अशी साक्ष तरुण पिढीच्या मनाला पटली आहे. हा दार्जिलिंगच्या दृष्टान्ताचा समर्पकपणा आहे. राजकीय, धार्मिक, सामाजिक–सर्व चळवळीकडे पहा, पूर्वीपेक्षां बरीच जलद प्रगति होत असल्याचें आपणास दिसून येईल. आधीं राजकीय कीं आधीं सामाजिक–कशाचें महत्त्व अधिक, इत्यादि वादग्रस्त प्रश्न विद्वान् घटपटादि खटपट करण्याकरितां सोडून देऊन आपण नुसत्या सध्यांच्या परिस्थितीचें निरीक्षण केलें तर, श्री. देवधर यांनीं परवां पुण्यास भरलेल्या प्रान्तिक सामाजिक परिषदेंत केलेल्या भाषणांत सांगितल्याप्रमाणें आपली प्रगति उत्साहजनक आहे, असें कोणीहि कबूल करील. समाजांत स्वातंत्र्याची मनोवृत्ति उचंबळली म्हणजे ती एकाच बाजूनें प्रगति करीत नाहीं. शरीरांतील रक्त वाढलें म्हणजे तें एकाच अवयवाची सुदृढता वाढवून थांबत नाहीं. सर्व शरीरावर इष्ट परिणाम घडवून आणतें. श्री. देवधरांनीं म्हटल्याप्रमाणें—"Change is the sign of life and vitality and to prepare the people to submit willingly and intelligently to the dictation of this law is the aim of all movements."

(परिस्थितींत इष्ट फेरफार घडणें हें जीवंतपणाचें व जोमदारपणाचें लक्षण आहे आणि या नियमाप्रमाणें जनतेला असे फेरफार स्वयंस्फूर्तीनें घडवून आणण्यास लावणें हा सर्व चळवळींचा उद्देश आहे.)

अस्पृश्यता निवारण, स्त्रीशिक्षण, इत्यादि सामाजिक लोकजागृति करून जनतेला राजकीय परिस्थितीची माहिती करून देणें, स्वराज्य-प्राप्तीचें महत्त्व पटवून देणें, इत्यादि राजकीय चळवळींत किती फेरफार झाला आहे, हें प्रत्येकानें स्वतःला विचारून पाहिलें असतां आपल्या हिंदी समाजाची किती सर्वांगीण प्रगति झाली आहे, तें दिसून येईल. उतावीळ तरुण पिढीला ती फार मंदगतीनें होत आहे, असें वाटणें स्वाभाविक आहे; पण हटकून स्वराज्याचें दृश्य आपल्या दृष्टीस पडणार अशी खात्री पटल्यावांचून मात्र राहणार नाहीं. निराश होण्याचें कारण नाहीं. देशबंधुदास दार्जिलिंगला देह ठेवून गेले, पण त्यांचा अमर आत्मा अखिल आर्यावर्तांतील तरुणांना 'हा सूर्योदय तुमच्या दृष्टीस जरूर पडणार,' असा निरोप सांगत फिरत आहे. मात्र व्याघ्रपर्वतावर जाण्याचे कष्ट सोसण्याची तयारी व चिकाटी पाहिजे."

× × ×

इ. स. १९२५ सालीं 'लोकमान्य' दैनिकाचा कांहीं काळ संपादक असतांना 'भाग्यवान् तरुण पिढी'—आशेचे किरण, हा वरील लेख मी लिहिला. आज २५ वर्षांनंतर त्या काळची कांहीं स्वप्नें व आकांक्षा प्रत्यक्षांत दिसून येत आहेत. त्या काळची तरुण पिढी आतां पन्नाशी उलटून गेल्यामुळें जुन्या पिढींत मोडत आहे. स्वातंत्र्य हें त्यापासून होणाऱ्या फायद्यामुळें मौल्यवान आहे असें नसून स्वातंत्र्य ही स्वतःच एक अत्यन्त मौल्यवान चीज आहे. आजच्या तरुण पिढीला तें स्वातंत्र्य प्राप्त झालेलें आहे. देशाचें भवितव्य त्यांच्या हातांत आहे. स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठीं ज्यांनां आपलें तारुण्य व शक्तिसर्वस्व खर्च करावें लागलें ते लोक आतां 'गोष्टी सांगेन युक्तिच्या चार' असें म्हणून मार्गदर्शन करूं

(पान ९ वर)

विवेक आणि साधना

(समीक्षण)

[लेखक-**केदारनाथजी**-प्रकाशकः नवजीवन मुद्रणालय, अहमदाबाद प्रसिद्धी सन १९५१-पृष्ठ संख्या ३८७-किंमत चार रुपये.]

हा ग्रंथ लिहिणारे श्री केदारनाथजी यांनीं आरंभींच आपल्या ग्रंथाचा उद्देश स्पष्ट केला आहे. ते म्हणतात, " श्रद्धा व भाविकतेची पराकाष्ठा, तत्वज्ञान व सन्तवचनें यांवरील अनन्यनिष्ठा, धर्म, आध्यात्म, ईश्वर वगैरेविषयीं अमर्याद आस्तिकता, वगैरे सर्व भूमिकांच्या अनुभवांतून व त्या अनुभवांकरितां अनेक प्रकारचे कष्ट सोसून मी **प्रस्तुत विचारांवर** आलों आहे. आध्यात्मिक हेतूकरितां मला जसें अज्ञानानें निरर्थक (दुःख) सोसावें लागलें तसें कोणास सोसावें लागूं नये, हा एक कारुण्यपूर्ण हेतु या लिहिण्याचें मागें **प्रधानपणें** आहे."

या उताऱ्यांत दोन तीन गोष्टी प्रामुख्यानें आढळतात. त्यांची तपस्या व त्यांनीं अनुभवलेले कष्ट किती दारुण असले पाहिजेत, याची कल्पना करतां येते. शिवाय माझ्यासारखें दुःख इतरांना भोगावें लागूं नये, हा विचार करुणाभावनेनें उत्पन्न झाला आहे. अशा स्वानुभवावर आधारलेला व परहितविषयक अनुकंपेनें हेलावून लिहिलेला हा ग्रंथ आहे. यांत अहंभाव, अभिनिवेश, त्रागा, अट्टाहास, अधिक्षेप करण्याची वृत्ति, हीं नाहींत. पण परिस्थितीचें कठोर निरीक्षण व विश्लेषण केलेलें यांत आढळून येईल आध्यात्मांतील गहन गहन विषय हाताळलेले असूनहि त्यांचें प्रतिपादन अतिशय सुलभ रीतीनें केलेलें आहे. भाषा सोपी, सरळ, ओघवती आहे. आध्यात्माचा किंवा संस्कृतवाङ्मयाचा ज्याला गंध नाहीं, तो सुद्धा हें पुस्तक वाचून त्याचा अर्थ समजूं शकेल. उदाहरणार्थ, आमच्या सौभाग्यवतीनें हें पुस्तक वाचावयास घेतल्यावर तिनें तें पुरें केलें व यांतील दृष्टि नवीन आहे; परंपरागत आलेल्या निष्ठांना धक्का देणारी आहे, अशी कबुली दिली! धर्मविषयक प्रमेयांचें शास्त्रीय व मानसशास्त्रांच्या प्रमेयानुसार परीक्षण करून उपस्थित होणाऱ्या सिद्धांताची मांडणी करून **मानवधर्माचें** सांगोपांग व सोपपत्तिक विवेचन, व दिग्दर्शन यांत केलें आहे. 'समुदायानें समुदायाच्या सुरक्षेकरितां, उन्नतीकरतां व कल्याणाकरितां आचरावयाचें जे नियम तोच **मानवधर्म** (पृ. १३). हा धर्म मागें पडण्याचीं कारणें देतांना ग्रंथकारानें आतापर्यंत आम्हास या बाबतींत मिळालेलें शिक्षण व विचारप्रणालिका व ध्येय यांचा संपूर्ण परामर्ष घेतला आहे व त्यावरून असा सिद्धांत काढला आहे कीं, हीं सर्व आमच्या पतनावस्थेला कारणीभूत झालीं आहेत. जर आपलें प्रास्तव्य आपणास प्राप्त करून घ्यावयाचें असेल तर आतांपर्यंतचा मार्ग सोडून देऊन मानवता वा मानवधर्म, यांचें सूक्ष्म, दूरदर्शी व पृथःकरणशील ज्ञान मिळविलें पाहिजे. 'व्यावहारिक' 'पारमार्थिक' या शब्दप्रयोगांची जी रस्सीखेंच चालूं आहे, त्या योगानें "इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः" असली अनुकंपनीय अवस्था आमची झाली आहे. म्हणून या अधिकारी पुरुषानें "आधीं केलें मग सांगितलें" या न्यायानें अधिकारयुक्त वाणीनें हा ग्रंथ लिहिला आहे. आरंभीं "आत्मपरिचय" दिला आहे.

या ग्रंथाचे दोन खंड केले असून पहिल्याचें नांव "विवेक दर्शन" व दुसऱ्याचें नांव "साधनाविचार" असें आहे. पहिल्या खंडांत अठरा पोटभाग असून त्यांत विविध प्रश्न हाताळलेले आहेत. मुख्यत, ईश्वरभावना, भक्तिशोधन, तत्त्वज्ञानाचें साध्य, साध्यसाधन विवेक, व्यक्ताव्यक्त विचार, सामुदायिक कर्म व कर्मफळ व संतसज्जनांचें उपकार यांच्यावर विचारप्रदर्शन केलें आहे. 'जीवन हें महाव्रत' असें समजून मानव, मानवता व मानवधर्म यांचें स्वरूपाविष्करण केलें आहे. ह्या बाबतींतील आजपर्यंत झालेली उपेक्षा व असार गोष्टींना सारभूत व सारभूत गोष्टींना असारभूत समजल्यामुळें केवढा हा वस्तुविपर्यास होऊन आमचें अधःपातन होत गेलें आहे, हें स्पष्ट, निःसंदिग्ध पण कळकळीच्या भाषेंत सांगितलें आहे. दुसऱ्या खंडांत तीन विभाग आले असून त्यांची नांवें अनुक्रमें गुणदर्शन, धर्म्यव्यवहार, व चित्ताचा अभ्यास अशीं आहेत. विवेक व संयम, सद्गुणोपासना, गुणविकास व गुणातीतता, दृढशरीर व पवित्रमन, मनुष्योचित सुख व त्याच्या प्राप्तीचा मार्ग, विद्यार्थी दशेचें महत्त्व, गृहस्थाश्रमाची दीक्षा, ब्रह्मचर्यविचार, चित्ताच्या अवस्थांचें परीक्षण, ज्ञानमय जागृत अवस्था हीं प्रकरणें फारच उद्बोधक व मार्गदर्शक आहेत. मानव धर्माचें खरें स्वरूप सांगून त्याचें श्रेष्ठत्व दाखविण्याचें असल्यामुळें विवेकाशिवाय तें शक्य नाहीं.

ब्रह्म, माया, कर्मकाण्डाचा मार्ग, संसाराची वैय्यर्थता, दुःखमय संसार, ईश्वराची उपासना, सर्वसंगपरित्याग करून समाजाला पाठीमागें टाकून स्वर्ग व अपवर्ग याच्या मागें लागलेल्या लोकांचें निष्क्रिय, निवृत्तपर, दुःखमय व वैफल्ययुक्त जीवन—यांचें यथातथ्य व चित्रोपम वर्णन ग्रंथकारानें केलें आहे. परमात्मा व 'परमशक्ति' व ती-बद्दल सदैव कृतज्ञ व भावपूर्ण राहणें, हें आपलें मुख्य कर्तव्य आहे.

श्री केदारनाथांनीं आत्म्याच्या अस्तित्वाबद्दल जी विचारसरणी स्वीकृत केली आहे, ती शास्त्रोक्त व बुद्धाच्या विचारसरणीशी सुसंगत आहे. त्यांचीं खालील वाक्यें याची साक्ष देतील. ते म्हणतात :—दिवा जसा प्रतिक्षणीं नवनवीन द्रव्य जाळींत असतांना **अनुस्यूतपणें** जळत असलेला दिसतो, पाण्याचे परमाणू सतत बदलत असतांना नदीचा प्रवाह जसा एकसारखा **अखंडितपणें** चाललेला असतो, त्याचप्रमाणें ज्याच्या आधारावर 'अहं'चें स्फुरण चालू आहे, त्या शरीरांतील परमाणु नित्य बदलत असतांहि **तें एकसारखें एकच आहेसें** वाटत असतें." बुद्धाच्या अनात्मवादाचें इतकें सरळ व यथातथ्य वर्णन क्वचितच सांपडूं शकेल. भगवान बुद्धानें मानवधर्माचाच पुरस्कार केला. कारण त्याचा आधार समतेच्या वर्तनावर आहे. "ज्या मानानें

ही समता आपल्या आचरणांत येईल त्यामानानेंच आपल्यांतील 'आत्मभाव' **व्यापक होईल.** आपल्यांतील धर्मबुद्धीमुळें आपलें "आत्मत्व" मानवजात व आपल्या सहवासांतील प्राणीवर्ग येथपर्यंत तरी विशाल झालें पाहिजे, " व त्यासाठीं कर्मकाण्डाचा उपयोग होणार नसून मानसिक विकास उपयोगी पडणार आहे. मानवाच्या मनांतील कुशल व अकुशल मनोवृत्तींचा झगडा सुरूं असून अकुशल मनोवृत्तींचा बीमोड करून त्यांची जागा कुशल मनोवृत्तींनीं भरून काढणें व अशारीतीनें सर्वच जीवन कुशल वृत्तींनीं भरून काढणें व तन्मय होणें हीच बुद्धाची साधना होय. "बहुजन हिताय बहुजन सुखाय" या शब्दसमूहांत मानवजात व निसर्ग यांचा समावेश होतो. भगवन्ताचा धर्म आरंभीं कल्याणप्रद, मध्ये कल्याणप्रद, व पर्यवसानीं कल्याणप्रद असा आहे. त्यांत सर्वकल्याण आहे. जीवन हें महाव्रत या करितां आहे. "अप्रमादता" (सदैव जागरूकता) हा अमरणत्वाचा मार्ग आहे. 'प्रमादता' हा शब्द आमच्या मतें 'विवेक' याच्या अर्थाला जुळता आहे. मानवतावाद मानवी प्रजेची दखल घेतो व त्यासाठीं सद्‌गुणाच्या द्वारें जगताशीं समरस होतो. व त्यांतच मानवधर्माचें ध्येय प्राप्त होतें. जीवनांतील रडवेपणा घालवून "Life is real, Life is earnest" अशा रीतीने त्यांत पुरुषार्थ, कर्तृत्व व उद्योगप्रियता हीं आणलीं पाहिजेत, ह्यावर केदारनाथांचा मुख्य कटाक्ष आहे. मैत्री, करुणा, मुदिता व उपेक्षा (साम्यावस्था) या ब्रह्मविहारांच्या परमोच्च बिंदूंत मानव धर्म सामावलेला आहे. अशा रीतीनें सर्वांग परिपूर्णतेंतच जीवनाचा विकास भरलेला आहे. आपल्या चैतन्याचें सदैव व सर्वत्र प्रकटीकरण करणें, हाच मानवी धर्माचा गाभा.

सध्यांच्या काळांत, मुख्यतः, कर्तृत्वहीन व ध्येयशून्य जनतेला अशा ग्रंथाची अत्यन्त आवश्यकता आहे. श्री. केदारथाथ यांनीं जनतेवर हा ग्रंथ लिहून जे उपकार केले आहेत, त्यांतच त्यांची महनीता स्पष्ट होते. त्यांना बोधिसत्वाची किंवा भारतीय संताचीच उपमा योग्य आहे. या ग्रंथाची योग्यता प्रथम श्रेणींत बसण्याइतकी आहे. आम्ही त्यांचें कृतज्ञतापूर्वक व नम्रतापूर्वक अभिनन्दन करतों. "काय मानूं मी या संतांचे उपकार। मज निरंतर जागवीती।" हें सत्य. ह्या ग्रंथानें ती जागृति द्रुततर होवो व भारताचें जीवन नैतिकदृष्ट्या संपन्न, समृद्ध व कर्तव्यशील होवों !

• • •

(पान ७ वरून)

शकतील, व कांहीं कालपर्यंत देशाच्या कारभाराचीं सूत्रें हलवूं शकतील. पुढें काय ? तें भारतांतील तरुणांनींच ठरविलें पाहिजे. याकरितांच हिंदी युवक परिषद (Indian Youth Congress) ही संस्था जन्मास आलेली आहे, ही समाधानाची गोष्ट होय. तिचे उद्देशहि व्यापक असून त्यांत शारीरिक, सामाजिक, मानसिक, बौद्धिक, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक कार्यक्रम सामावलेला आहे व मुख्य म्हणजे देशांतील निरनिराळ्या शहरीं किंवा खेडवळ विभागांत फिरून तरुणांना कामकरी व शेतकरी लोकांशीं सहकार्य करण्यास उत्तेजन द्यावें, व यासाठीं कार्यकर्त्यांच्या तुकड्या व प्रवासमंडळें निर्माण करणें," हा आहे. तरुण विद्यार्थ्यांची परिषद मुंबईस पंडित जवाहरलाल नेहरू ह्यांच्या अध्यक्षतेखालीं नुकतीच भरली आहे. (म्हणजे त्यावेळीं) अशावेळीं प्रत्येक तरुणानें आत्मनिरीक्षण करून व आपल्या आयुष्याची दिशा नीट ठरवून दृढ निश्चयानें भारताच्या उन्नतीच्या कार्यास लागावें, हें त्यांचें कर्तव्य आहे.

• • •

आधुनिक

उपासिका धम्मदिन्ना

(कुमारी क्लारिस्सा वान स्टूम)

भगवान बुद्धाच्या काळीं कित्येक तरुण कुमारिकांनीं व स्नुषांनीं भगवान् बुद्धाच्या कार्याला वाहून घेतलें होतें. घरची श्रीमंती, वैभव, संपत्ति, सामाजिक दर्जा, व उच्चाधिकार यांचा त्याग करून बुद्धाची भिक्खुणी किंवा उपासिका म्हणून घेण्यांत त्या कन्यकांना व महिलांना भूषण वाटलें व भगवन्तांच्या उच्च ध्येयांनीं प्रेरित होऊन मानव-जातीची त्यांनीं सेवा केली, व तेंच जीवनसर्वस्व व जीवनाचें परमोच्च ध्येय मानिलें. त्या काळाचा इतिहास पाली वाङ्मयांतून विखुरलेला आहे. २५०० वर्षांपूर्वी घडलेला चमत्कार आजहि दृष्टीस पडला म्हणजे भगवन्तांच्या अन्तःसत्वाची, महोदार शिकवणीची, विश्वात्मक दृष्टि-कोणाची साक्ष पटून भगवन्ताचे समोर मानवाची मान अवनत झाल्या-विना राहत नाहीं. ज्या भगवान् बुद्धानें १/३ मानव जातीला जीवनाचे धडे दिले व ज्याचे पाठ आजच्या भारतांत लाखों दलित बांधव, बुद्धाला शरण जाऊन, गिरवूं लागले आहेत, त्याची महनीयता पाश्चात्यांना पटावयास लागून वैभवसंपन्न व सर्व भौतिक संपत्तीच्या उच्च स्थानीं विराजमान झालेल्या अमेरिकेंतील नरनारींनाहि त्याचें वेड लागावें, हा महान चमत्कार म्हटला पाहिजे. २२ वर्षांच्या एका अमेरिकन तरुणीनें भगवान् बुद्धाचा स्वीकार करून त्यानें शिकविलेल्या मार्गानें जीवन व्यतीत करणाचा दृढ निश्चय करून आपल्या आईबापांना आश्चर्यपूर्ण केलें. ही कथा जितकी अश्रद्धेय तितकीच रोमांचपूर्ण आहे. म्हणूनच तिचा विस्तार "धर्मचक्राच्या" वाचकांना करून देत आहों. खालील माहिती आम्हीं हिंदुस्थान टाइम्सच्या २३ जुलै च्या अंकावरून मिळविली आहे.

कुमारी स्टूम यांनीं आपलें शालेय शिक्षण पुरें केल्यावर कॅलि-फोर्नियाच्या विश्वविद्यालयांत एक वर्ष अभ्यास केला. त्यांचा आपुल-कीचा व आवडीचा विषय म्हणजे रसायनशास्त्र. त्या खेळांतहि भाग घेत, मुख्यतः, बेसबॉल. पण लौकरच त्यांनीं अभ्यासाला रामराम ठोकला. सर्वस्वी धर्माला वाहून घेण्याचें त्यांनीं ठरविलें. अमेरिकेंत त्यांनीं वेदान्ताचा अभ्यास केला होता व झेन बुद्धधर्मासह निरनिराळ्या धर्मावरील व्याख्यानेंहि ऐकलीं. हीं व्याख्यानें ऐकतांनाच सान फ्रॅन्सिस्को येथील वेदान्त सोसायटीचे प्रमुख स्वामी अशोकानंद यांनीं "मला मार्ग दाखविला" अशी स्पष्ट कबुली त्यांनीं दिली आहे. कुमारी वान स्टूम या भारतात परत येत असतांना सिंगापूर येथें ११ जुलै रोजीं त्यांनीं बौद्ध-धर्माची दीक्षा घेतली. त्यासाठीं तेथें एक खास धार्मिक समारंभ करण्यांत आला होता. श्री लंकारामय बौद्धमंदिराचे (सिंगापूर) भिक्षु चंद्रसिरि यांनीं त्यांना दहा शिक्षापदें देऊन त्यांचा त्यांनीं स्वीकार केला! मी हिंसा करणार नाहीं; दिल्याविना गोष्ट स्वीकारणार नाहीं; अब्रह्मचर्य वर्ज करीन; खोटें बोलणार नाहीं; मद्य, निशा येणारे पदार्थ सेवन करणार नाहीं; अयोग्य वेळीं (दुपारी १२ च्या नंतर) भोजन करणार नाहीं; नर्तन, गायन-वादन, बाहुल्यांचा खेळ वगैरे वर्ज करीन; पुष्पमाला, उटणीं, चंदन, वगैरे पदार्थ वापरणार नाहीं; उंच शय्या, कोचे, किंवा बैठकीवर बसणार नाहीं; सोनें-रूपें यांचा स्वीकार करणार नाहीं. अशा नियमांचें परिपालन करण्याची निष्ठा व्यक्त करून त्यांनीं धर्माचा स्वीकार केला. त्यांचें नवें नांव **उपासिका धर्मदिन्ना** असें ठेवण्यात आलें आहे. त्यांचा हा निर्णय अनपेक्षितच होता. बँकोक येथें तीन दिवस प्रवासांत खंड करून त्यांनीं दूर दूर भ्रमण करून त्यांत त्यांना विपस्सनेचा अभ्यास करणारे विद्यार्थी भेटले व त्यांचें जीवन व त्यांनीं बौद्ध तत्त्वज्ञानाचें केलेलें विशदीकरण व अर्थबोध यांचा त्यांच्या मनावर जबर-दस्त परिणाम झाला. मी कित्येक वर्षें सत्याचें शोधन चालविलें होतें व सन्यस्त मार्गाचीच गोडी मला सदैव लागली होती. हा मार्ग म्हणजेच प्रव्रजा, अशी कबुली देतांना त्यांनीं हास्य केलें! त्यांचा स्वभाव आनंदी असून या तरुण धर्मान्तरित उपासिकेचे उच्चार सन फ्रॅन्सिकोंतील लोकां-सारखेच आहेत. त्यांनीं सर्व मुंडण केलें आहे; कारण बौद्धधर्माच्या आज्ञेचें पालन करणें, हा त्यांचा बाणा आहे.

धर्मदिन्नेचा पुढचा बेत म्हणजे हृषिकेश येथें असलेल्या वेदान्त-वन-विश्वविद्यालयांत वेदांताचा अभ्यास करावयाचा. त्याप्रमाणेंच सिलोन, कांबोडिया, व सयाम यांत प्रवास करावयाचाहि त्यांचा बेत आहे. पण सामान्यतः, भारतांत राहून बुद्ध धर्माचें कार्य करावयाचें हा मुख्य उद्देश. त्यांच्या आईबापांना आपली मुलगी बुद्ध धर्माचा स्वीकार करून भारतांत राहील हें खरें वाटेना. भारतांत प्रवास केल्यावर अमेरिकेंत परत येण्याचें भाडेंहि त्यांनीं तिच्याजवळ दिलें होतें. सध्यां त्या दिल्ली येथील बुद्ध विहारांत राहून पुस्तकाच्या ढिगांत मांडी घालून बसतांना वार्ताहरानें पाहिलें तेव्हां "भगवान् बुद्धानें शिकविलेलें कठोर तपस्येचें जीवन तुम्ही कसें व्यतीत करूं शकाल" असा प्रश्न त्यानें त्यांना टाकला. त्याचें उत्तर त्यांनीं दिलें--मी स्थविरा (old) आहे. माझें वय बरोबर २२ वर्षांचें आहे!

उपासिका धर्मदिन्नेला भारतांत फारच मोठें काम करावयाचें आहे. लाखों लोक आज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आदेशानें भगवान् बुद्धाला शरण गेले आहेत. त्यांच्यांत काम करून **स्वतःच्या उदा-हरणानें** त्यांचें वर्तन, आचरण, विचारसरणी, यांत आमूलाग्र फरक घडवून आणण्याचें पवित्र कार्य जर त्यांनीं केलें, तर त्यांची निष्ठा सफळ होईल व भगवान बुद्धाच्या काळीं प्रख्यात झालेल्या भद्राकुण्डलकेशेप्रमाणें त्यांची कीर्ति सर्वत्र पसरेल! भगवान् बुद्धाची कृपा त्यांच्यावर सदैव राहो, ही प्रार्थना!

• • •

संयुत्त-निकाय-सगाथावग्गो देवता-संयुत्त

(मागील महिन्यावरून पुढें चालूं)

४. अथ खो सा देवता पठवियं पतिट्ठहित्वा आयस्मन्तं समिद्धिं एतदवोच—

दहरो त्वं भिक्खु पब्बजितो सुसु काळकेसो भद्रेन योब्बनेन समन्नागतो पठमेन वयसा अनिकिळितावी कामेसु। भुञ्ज भिक्खु मानुसके कामे, मा सन्दिट्ठिकं हित्वा कालिकं अनुधावी ’ति।

५. न खो अहं आवुसो सन्दिट्ठिकं हित्वा कालिकं अनुधावामि। कालिकञ्च खो अहं आवुसो हित्वा सन्दिट्ठिकं अनुधावामि। कालिका हि आवुसो कामा वुत्ता भगवता बहुदुक्खा बहुपायासा आदीनवो एत्थ भिय्यो। सन्दिट्ठिको अयं धम्मो अकालिको एहिपस्सिको ओपनेय्यिको पच्चत्तं वेदितब्बो विञ्ञूही’ति।

६. कथञ्च भिक्खु कालिका कामा वुत्ता भगवता बहुदुक्खा बहुपायासा आदीनवो एत्थ भिय्यो। कथं सन्दिट्ठिको अयं धम्मो अकालिको एहिपस्सिको ओपनेय्यिको पच्चत्तं वेदितब्बो विञ्ञूही’ति।

७. अहं खो आवुसो नवो अचिरपब्बजितो अधुनागतो। इमं धम्मविनयं न खो अहं सक्कोमि वित्थारेन आचिक्खितुं। अयं सो भगवा अरहं सम्मासम्बुद्धो राजगहे विहरति तपोदारामे। तं भगवन्तं उपसङ्कमित्वा एतं अत्थं पुच्छ। यथा ते भगवा ब्याकरोति तथा नं धारेय्यासी’ति।

८. न खो भिक्खु सुकरो सो भगवा अम्हेहि उपसंकमितुं अञ्ञाहि महेसक्खाहि देवताहि परिवुतो। सो चे खो त्वं भिक्खु तं भगवन्तं उपसङ्कमित्वा एतं अत्थं पुच्छेय्यासि मयं पि आगच्छेय्याम धम्मसवनाया’ति।

९. ‘एवमावुसो’ति खो आयस्मा समिद्धि तस्सा देवताय पटिस्सुत्वा येन भगवा तेनुपसङ्कमि। उपसङ्कमित्वा भगवन्तं अभिवादेत्वा एकम’न्तं निसीदि। एकमन्तं निसिन्नो खो आयस्मा समिद्धि भगवन्तं एतदवोचः—

१०. इधा’हं भन्ते रत्तिया पच्चुससमयं पच्चुट्ठाय येन तपोदा तेनुपसङ्कमिं गत्तानि परिसिञ्चितुं। [Repeat the § 2–3 by changing the 3rd person into the 1st porson and adding भन्ते

१२-१५ अथ खो भन्ते सा देवता पठवियं पतिट्ठहित्वा मं एतद’वोचः दहरो त्वं [Repeat § 4–7 by making the necessary changes तथा नं धारेय्यासी’ति and adding भन्ते]

१६. एवं वुत्ते भन्ते सा देवता मं एतद’वोच :—

न खो भिक्खु सुकरो सो भगवा [Repeat § ८] धम्मसवनाया’ति। सचे भन्ते तस्सा देवताय सच्चं वचनं इधेव सा देवता अविदूरे’ति।

१७. एवं वुत्ते सा देवता आयस्मन्तं समिद्धिं एतदवोच :–पुच्छ भिक्खु, पुच्छ भिक्खु, यं अहं अनुप्पत्तो’ति।

१८. अथ खो भगवा तं देवतं गाथाय अज्झभासि :—

अक्खेय्यसञ्ञिनो सत्ता अक्खेय्यस्मिं पतिट्ठिता।
अक्खेय्यं अपरिञ्ञाय योगमा’यन्ति मच्चुनो॥
अक्खेय्यञ्च परिञ्ञाय अक्खातारं न मञ्ञति।
तं हि तस्स न होती’ति येन नं वज्जा न तस्स अत्थि॥
सचे विजानासि वदेहि यक्खी ’ति।

१९. न खो अहं भन्ते इमस्स भगवता संखित्तेन भासितस्स वित्थारेन अत्थं आजानामि। साधु मे भन्ते भगवा तथा भासतु यथा अहं इमस्स भगवता संखित्तेन भासितस्स वित्थारेन अत्थं जानेय्यं’ति।

२०. समो विसेसी अथवा निहीनो, यो मञ्ञति सो विवदेथ तेन।
तीसु विधासु अविकम्पमानो, समो विसेसी न तस्स होती ’ ति॥
सचे विजानासि वदेहि यक्खी’ति।

२१. इमस्स पि खो अहं भन्ते भगवता संखित्तेन भासितस्स न वित्थारेन अत्थं आजानामि। साधु मे भन्ते...पे०...अत्थं जानेय्यं’ति॥

२२. पहासि सङ्खं (v. l. कङ्खं, सङ्गं) न विमानं अज्झगा
अच्छेच्छि तण्हं इध नामरूपे।
तं छिन्नगन्थं अनिघं निरासं
परियेसमाना नाज्झगमुं।
देवा मनुस्सा इध वा हुरं वा
सग्गेसु वा सब्बनिवेसनेसु॥
सचे विजानासि वदेहि यक्खी’ति।

२३. इमस्स खो अहं भन्ते भगवता संखित्तेन भासितस्स एवं वित्थारेन अत्थं आजानामि—

पापं न कयिरा वचसा मनसा
कायेन वा किञ्चन सब्बलोके।
कामे पहाय सतिमा सम्पजानो
दुक्खं न सेवेथ अनत्थसंहितं’ति॥

नन्दनवग्गो दुतियो

तत्रुद्दानं—

नन्दना नन्दति चे’व न’त्थि पुत्तसमेन च।
खत्तियो सकमानो च निद्दातन्दि च दुक्करं।
हिरि कुटिका नवमो दसमो वुत्तो समिद्धिना’ति॥

× × ×

परिच्छेदो ततियो-सत्ति-वग्गो

सावत्थि निदानं (i. e. एकं समयं भगवा...पे० (Repeat **नळवग्ग-ओघं** Para § 1) अट्ठासि।) एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमं गाथं अभासि :—

१. सत्तिया

सत्तिया विय ओमट्ठो डय्हमाने’व मत्थके।
कामरागप्पहानाय सतो भिक्खु परिब्बजे’ति॥
सत्तिया विय ओमट्ठो डय्हमाने’व मत्थके।
सक्कायदिट्ठिप्पहानाय सतो भिक्खु परिब्बजे’ति॥

२. फुसति

नाफुसन्तं फुसति च फुसन्तं च ततो फुसे।
तस्मा फुसन्तं फुसति अप्पदुट्ठपदोसिनं'ति॥

यो अप्पदुट्ठस्स नरस्स दुस्सति
सुद्धस्स पोसस्स अनङ्गणस्स।
तमेव बालं पच्चेति पापं
सुखुमो रजो पटिवातं'व खित्तो'ति॥

३ जटा

अन्तोजटा बहिजटा जटाय जटिता पजा।
तं तं गोतम पुच्छामि को इमं विजटये जटं'ति॥
सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्ञो, चित्तं पञ्ञं च भावयं।
आतापी निपको भिक्खु सो इमं विजटये जटं'ति॥
येसं रागो च दोसो च अविज्जा च विराजिता।
खीणासवा अरहन्तो तेसं विजटिता जटा॥
यत्थ नामञ्च रूपञ्च असेसं उपरुज्झति।
पटिघं रूपसञ्ञा च एत्थ सा छिज्जते जटा'ति॥

४ : मनो-निवरणा

यतो यतो मनो निवारये, न दुक्खमेति नं ततो ततो।
सो सब्बतो मनो निवारये, स सब्बतो दुक्खा पमुच्चति॥
न सब्बतो मनो निवारये, न मनो सयतत्तं आगतं।
यतो यतो च पापकं, ततो ततो मनो निवारये'ति॥

५ : अरहं

यो होति भिक्खु अरहं कतावी, खीणासवो, अन्तिमदेहधारी।
अहं वदामी'ति पि सो वदेय्य, ममं वदन्ती'ति पि सो वदेय्य॥
[यो होति भिक्खु अरहं कतावी, खीणासवो अन्तिमदेहधारी।
अहं वदामी'ति पि सो वदेय्य, ममं वदन्ती'ति पि सो वदेय्य।
लोके सामञ्ञं कुसलो विदित्वा, वोहारमत्तेन सो वोहरेय्या'ति॥]
यो होति भिक्खु अरहं कतावी, खीणासवो अन्तिमदेहधारी।
मानं नु खो सो उपागम्म भिक्खु, अहं वदामी'ति पि सो वदेय्य।
ममं वदन्ती'ति पि सो वदेय्या'ति॥
पहीनमानस्स न सन्ति गन्था, विधूपिता मानगन्थस्स सब्बे।
स वीतिवत्तो यमतं सुमेधो, 'अहं वदामी'ति सो वदेय्य।
[ममं वदन्ती'ति पि सो वदेय्य]
लोके समञ्ञं कुसलो विदित्वा, वोहारमत्तेन सो वोहरेय्या'ति॥

६ पज्जोतो

कति लोकस्मिं पज्जोता, ये हि लोके पकासति।
भवन्तं पुट्ठुमागम्म, कथं जानेमु तं मयंति॥
चत्तारो लोके पज्जोता, पञ्चमेत्थ न विज्जति।
दिवा तपति आदिच्चो, रत्तिं आभाति चन्दिमा।
अथ अग्गि दिवारत्तं, तत्थ तत्थ पभासति।
सम्बुद्धो तपतं सेट्ठो, एसा आभा अनुत्तरा' ति॥

७ सरा

कुतो सरा निवत्तन्ति, कत्थं वट्टं न वट्टति (v. l. कत्थ वद्धं न वद्धति।
कत्थ नामञ्च रूपञ्च, असेसं उपरुज्झती' ति॥
यत्थ आपो च पठवी, तेजो वायो न गाधति।
अतो सरा निवत्तन्ति, एत्थं वट्टं न वट्टति।
एत्थ नामञ्च रूपञ्च, असेसं उपरुज्झती' ति॥

८. महद्धन

महद्धना महाभोगा, रट्ठवन्तो पि खत्तिया।
अञ्ञमञ्ञाभिगिज्झन्ति, कामेसु अनलङ्कता॥
तेसु उस्सुक्कजातेसु, भवसोतानुसारिसु।
गेधतण्हं पजहिंसु, के लोकस्मिं अनुस्सुकांति॥
हित्वा अगारं पब्बजित्वा, हित्वा पुत्तं पसुं पियं।
हित्वा रागञ्च दोसञ्च, अविज्जञ्च विराजिय।
खीणासवा अरहन्तो ते लोकस्मिं अनुस्सुका'ति॥

९ चतुचक्क

चतुचक्कं नवद्वारं, पुञ्ञं लोभेन संयुतं।
पङ्कजातं महावीर, कथं यात्रा भविस्सती'ति?॥
छेत्वा नन्दिं वरत्तञ्च, इच्छा लोभञ्च पापकं।
समूलं तण्हं अब्बुय्ह एवं यात्रा भविस्सतीं'ति॥

'धर्मचक्रा'च्या वाढदिवशीं आलेल्या सदिच्छा, शुभसंदेश, शुभचिंतन

१

(१) सिक्कीम संस्थानचे रेसिडेंट **श्रीमान अप्पासाहेब पन्त** म्हणतात :—

I have always read with interest your magazine 'DHARMA CHAKRA'. I have found valuable and interesting information and guidance in it. I wish you all the best.''

(Apa B. Pant)

(२) श्री **एम्. एस्. रांगणेकर** वकील व श्रीमती रांगणेकर, ठाणें :–

They regret their inability to attend owing to age and distance. They, however, wish complete success to the function, and futher wish that the Magazine prospers.

(३) माईमार्कंड घोलेकिया–माई निवास–सान्ताक्रूझ.

I am so very happy to receive your invitation on completion of the tenth year of DHARMA CHAKRA on behalf of your learned self and members of the Dharma Chakra and Tukaram University. As you know I never go out; but please be sure and give my assurance to others that both these activities are the brightest aspects of modernised and Universalised religion, the former of Buddhism and the latter of Hinduism They have my greatest sympathy, appreciation and the blessings of Universal Mother, who is propitiated.

(४) श्री नटवरलाल देसाई–रमेश आणि कंपनी–चहाचे व्यापारी मुंबई :—

We decided to attend the function; unluckily I could not do so, because I was not well. Now I feel better and attend business.

I pray God to give you good health and long life to render more service to the Nation.

२

(५) **श्री. वि. श्यं. ताटके**, मुख्याध्यापक, मॉडर्न हायस्कूल, शिवाजीनगर, पुणें (५)

" धर्मचक्र मासिक आम्हांस पुढें चालू ठेवावयाचें आहे. संतांनीं पुरस्कारिलेला नैतिक मार्ग महाराष्ट्रांत प्रसृत करण्याचें आपलें महत्कार्य उपयुक्त ठरो, हीच माझी इच्छा. "

(६) (सही लागत नाहीं)—

" धर्मचक्रा " नें अकराव्या वर्षांत प्रवेश केल्याचें समजलें. आपल्या नियतकालिकाचा उत्कर्ष इच्छितों. आपला शुभेच्छू—(?)

(७) श्री. **मि. का. भोरटके—जळगांव** : शुभसंदेश

" जीवननिष्ठा अढळ असली, जीवनास निश्चित व उच्च ध्येय असलें आणि जीवनांत येणारा प्रत्येक बरा वाईट अनुभव हा जीवनाच्या विकासाकरितांच असतो ही वास्तविक जीवनदृष्टि सदैव टिकून असली म्हणजे अशा जागृत जीवनांतील अनेक अनुभवांनीं जीवन समृद्ध होऊन तें विशाल, व्यापक व उदात्त होतें. सत्यानुभूति हा सर्वोच्च अनुभव होय. तो जीवनाच्या ह्या अवस्थेंतच शक्य असून त्यायोगें जीवनाला पूर्णत्व प्राप्त होतें.

"जीवनाला सत्यानुभूतिकडे जी नेते ती नीति–तिची गति अखंड असून मानवाला मानवतेची प्रेरणा तिच्यामुळेंच होत असते. जीवनांत सत्यानुभूतिसाठीं मानवता हा मानवाचा धर्म ठरतो. ह्या मानवताधर्माचें चक्र मानवीजीवनांत नीतीच्या गतीनें अखंड फिरत राहून त्याचा विकास पूर्ण होतो व त्याला पूर्णत्व प्राप्त होतें.

" भगवान बुद्ध व महात्मा गांधी ह्यांनीं मानवाला मानवता धर्माची जाणीव करून देऊन त्याचें पालन करण्याकरितां मानवाला जीवनविषयक नैतिक शिकवणूक करून दिली आहे. सुप्रसिद्ध प्रो. ना. के. भागवत, एम्. ए. ह्यांच्या संपादकत्वाखालीं सतत दहा वर्षें यशस्वीपणें चालत आलेलें 'धर्मचक्र' मासिक ह्याच उच्च व उज्वल जीवनविषयक नैतिक शिकवणुकीचा पुरस्कार व प्रसार चालू युगांत करीत आहे. मानवीजीवनाची पातळी उंचावण्याच्या दृष्टीनें संपादकांना आलेलें हें सुयश आशादायी असून त्यांच्या थोर व्यक्तिमत्वाची ती एक साक्ष आहे. धर्मसमन्वयासहि हें मासिक योग्य तो हातभार लावीत असून 'संत तुकाराम विश्वविद्यालया'ची स्थापनाहि संपादकांचे हातून झालेली आहे. हें सर्व स्तुत्य कार्य व त्यांतील सुयश संपादकांना भूषणावह आहे. त्यांची विद्वत्ता व पात्रता तर निर्विवाद आहे.

" ह्या मासिकांतील संपादकीय लिखाण हें त्या मासिकाचें एक अभिनव वैशिष्टय आहे. कोणताहि वाचक तिकडे सहज आकृष्ट झाल्यावांचून राहात नाहीं. त्यांतील चालू प्रश्नांचें व घटनांचें समालोचन समतोल; हृद्य व बुद्धिगम्य असतें. तें वाचतांना संपादकांचेबद्दल आदर वाटून एक प्रकारें आनंद होतो व त्यांचे अभ्यासूपणाबद्दल खात्री पटते.

" उच्च विचारसरणीचें मासिक आजच्या कालांत टिकणें महा कठीण गोष्ट आहे; तथापि हें कार्य इतक्या दीर्घकाल व्हावें याचें श्रेय संपादकांनाच आहे. ह्या कामीं त्यांनीं जी चिकाटी दाखविली व जे अविश्रांत परिश्रम घेतले ते खरोखरच उत्तेजन व आश्रय देण्यास पात्र आहेत.

" आजच्या युगाची खरी गरज असलेलें असें हें ' धर्मचक्र ' मासिक लोकाश्रयावर असेंच यापुढेंहि दीर्घकाल चालो व त्यासाठीं संपादकांना दीर्घायुरारोग्य व सुयश लाभो, अशी मी १५ ऑगस्टच्या सुदिनीं परमेश्वराजवळ मनःपूर्वक प्रार्थना करतों. "

(८) श्री कृष्णचंद्र मिसर–रावेर–पूर्व खानदेश

" धर्म-चक्रा " चा अंक मिळाला. " धर्म-चक्रा " नें भौतिक वादळांच्या भयानक टक्करींना ध्येयसामर्थ्याच्या सात्विक तेजानें तोंड देऊन अकराव्या वर्षांत पदार्पण केलें, ही खरोखर दैवीघटना म्हटली पाहिजे...!

"आजच्या भूमिकाहीन विध्वंसक जग–प्रवृत्तीच्या तडाख्यांत अध्यात्म-प्रवण आत्मोन्नतीच्या ध्येयानें जगणें म्हणजे एक दिव्य आहे...!! " धर्म–चक्रा " नें आपल्या दहा वर्षांच्या तपश्चर्येत संकटांशीं झगडून जगापुढें मानवतेची जागती ज्योत पेटवून ठेवली आहे. त्या ज्योतीच्या चिर प्रकाशांत येणारा निश्चितपणें " माणूस " म्हणून जगण्यास लायक होत आहे ..!!!

"आजचा लोकशाही–पुरस्कृत हिन्दुस्थान प्रगतीच्या दिशेनें जात आहे. परन्तु नुसत्या बाह्य प्रगतीनें मानवी जीवनाचें मूल्य मापन होऊं शकत नाहीं. कारण अशा प्रकारची प्रगति अथवा स्वातंत्र्य मिळून सुद्धां ' भारत कितपत सुखी आहे ?' असा जर प्रश्न उपस्थित केला तर वरील प्रगतीचा इमला कोलमडून पडल्याखेरीज राहणार नाहीं...

"मूठभर प्रगत म्हणविणाऱ्यांच्या दिखाऊ प्रगतीवर बहुजनसमाजाची प्रगति अवलम्बून नाहीं. त्या साठीं समूळ समाज–धारणा—आध्यात्मिक बैठकीवर पुनःश्च उभारली गेली पाहिजे; म्हणजे बुद्धिच्या विकासा सोबत मनाचाही विकास व्हावयास पाहिजे..." धर्म–चक्रा "नें आपल्या दहा-वर्षांच्या कारकीर्दीत समाजास " अन्तःर्बाह्य " अशा दोन्हीं बाजूंनीं घडविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

"भारतीय संस्कृतीचे पोकळ अभिमानी आणि तात्विक (!) दंभी पुष्कळ पाहण्यांत येतात; परंतु त्यांचें " मनांत कांहीं नि जनांत कांहीं" असें धोरण उमगलें कीं, समाजाच्या अधोगतीचें मूलस्थान सहज दृष्टोत्पत्तीस येते आणि सामाजिक भ्रष्टता कशामुळें निर्माण होत आहे ह्याची कारण मीमांसा लक्षांत येऊं शकते. " धर्म–चक्रा" नें आपल्या ध्येयाशीं एकरूप पाऊन आपल्या समाज–संस्कृती निष्ठेचा आदर्श जगासमोर सक्रिय ठेवला आहे...

"धर्म–समाज–जाती आणि पक्ष–द्वेषियांनीं मानवतेचें आसन पोखरण्याचा कुटिल प्रयत्न सांप्रतच्या काळांत झपाट्यानें सुरूं केला आहे. धर्म–धर्मान्तराचें फॅड ! हें त्या पैकींच एक आहे...ज्यांना धर्म आणि त्याचें तत्वज्ञान कळत नाहीं...ज्यांचें जीवन अस्थिर–कंपित विचार-शून्य आहे, केवळ जाति अभिनिवेशानें ते धर्म–धर्मान्तराचें खूळ उपस्थित करतात आणि आपल्या गाढ अज्ञानाचें जगासमोर प्रदर्शन करतात, त्यांच्यासाठीं " धर्म–चक्रा " नें ज्ञानाचें ज्ञानसत्र सुरू केलें आहे. असंख्यांनीं सदरच्या ज्ञान सत्रांत आपआपला भाग उचलावा...

" आतां पर्यन्त " धर्म–चक्रा"च्या निरनिराळ्या अंगोपांगाचा संक्षिप्त विचार केला. त्याच्या विविध स्वरूपाकडे पाहतां भारतीय-संस्कृतीचें हे प्रतिनिधिक मासिक आहे, असें म्हटल्या वाचून राहवत नाहीं. जनतेनें आणि सरकारनें अशा पुकाराच्या देशोद्धारक कार्याला सहकार्य देऊन त्याला चिरकाल टिकविण्याचा अट्टाहास करावा, हीच प्रभूचरणीं प्रार्थना.

" शेवटीं ज्यांच्या अविरत श्रमानें " धर्म–चक्रा "चें प्रवर्तन होत आहे त्या पू० श्री. ती. भागवतजी ह्यांना परमेश्वर दीर्घायुषी करो व "धर्म चक्रा"ची उत्तरोत्तर उन्नती होवो...... "

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

(९) श्री. पु. ह. ऊर्फ काकासाहेब गद्रे. वकील—नाशिक.

"चालू महिन्याचा धर्मचक्राचा अंक पोहोंचला. अनेक खडतर प्रसंगांतून निभाऊन धर्मचक्रानें ११ व्या वर्षांत पदार्पण केलें, याबद्दल आपलें मनःपूर्वक अभिनंदन करतों. आपलें वय लक्षांत घेतां आपण ज्या उत्साहानें धर्मचक्र व श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघाचें कार्य करीत आहां तें पाहून तरुणांनाही मान नमवावी लागेल, यांत शंका नाहीं.

" धर्मचक्रांत बुद्ध धर्माच्या तत्त्वांचा व गांधीजींच्या विचारप्रणालीचा पुरस्कार केला जातो. बुद्धधर्माचा पाया 'सर्वं दुःखं सर्वं दुःखं' या तत्वावर अवलंबून आहे. वेदान्त तत्वज्ञान ' आनन्द ब्रह्मेति व्यजानात ' असें शिकवतें. बुद्ध धर्माला आत्मा मान्य नाहीं तर ' आत्मा वा रे श्रोतव्यः द्रष्टव्यः निदिध्यासितव्यः' अशी वेदान्त तत्वज्ञानाची शिकवणूक आहे.

कांहीं झालें तरी जैन, बुद्ध, लिंगायत हे पंथ हिंदूधर्मांतून उत्पन्न झाले आहेत. हिंदू धर्मानें तर " बौद्धावतारे " याप्रमाणें बुद्धाला अवतार म्हणून मानलें आहे. व बुद्ध धर्माच्या अभ्यासाची जरूरी आहे; कारण सामान्य जनतेची दुःखाची निवृत्ति करावयाचा मानवतावादाचा प्रसार व्हावयास पाहिजे. त्या दृष्टीनें धर्मचक्राची उपयुक्तता फार आहे.

" श्री. तुकाराम महाराजांच्या विश्वविद्यालयाचें कार्य जास्त बिकट आहे. पण यशापयशाची पर्वा न करतां ' कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या गीतामाऊलीच्या तत्वाचा स्वीकार करून आपण आपलें मन, बुद्धि, शरीर या कार्यास वाहिलें, हें आपणास भूषणावह आहे.

" तुकाराम महाराजांचें जीवन तसेंच आकर्षक आहे. ज्याप्रमाणें कृष्ण परमात्मा गोपींना सखा भासला, गवळी सवंगड्यांना जिवलग स्नेही वाटला, तसेंच तुकाराम महाराजांच्या जीवनाचें आहे. सर नारायण चंदावरकरांना तुकाराम महाराज एकेश्वरी मताचे दिसले, गाडगे बुवांना सामाजिक कार्याचा पुरस्कार करणारे दिसले, वारकरी तर गाथा वेदवत् मानतात. जशी आमची दृष्टी ठेवूं, तसे ते दिसतात. यांत कोणाचीच चूक नाहीं. पण एकानें एक दृष्टि ठेवली म्हणजे दुसऱ्याची दृष्टि चुकीची अतएव त्याज्य ठरविणें गैर होईल.

" या दृष्टीनें पहातां आपण ज्या दृष्टीनें ही विश्वविद्यालयाची स्थापना केली आहे व अहोरात्र यशार्थ झटतां, हें लक्षांत घेतलें म्हणजे एवढेंच म्हणतां येईल कीं, ' सत्य संकल्पाचा दाता भगवान ' तो आपले मनोरथ पूर्ण करील यांत शंकाच नाहीं.

" पत्र फार लांबलें, पण पत्रद्वारें का होईना आपली भेट झाली, हा आनंद कांहीं मला थोडा लाभला नाहीं !"

× × ×

हिन्दी अत्तदण्डसूत्र सुत्तनिपात पाली गाथा गायन :—

प्रव्रजा–निदान

भगवान बुद्ध की प्रव्रजा का मूल रहस्य

आत्मविकार प्रचण्ड कोपभय, शासन दण्ड कठोर महान ।
कलह परस्पर लख जगजीवन, मिथ्या दम्भ विरोध समान ॥
सो सम्वेग प्राण विन्हल चित, भय कम्पन तन मन चित प्राण ।
मैं कहता हूँ अनुभव मेरा, मेरा अनुभव, बोध महान ॥ १ ॥
जग जन जीवन विकल भयातुर, आकुल व्याकुल जीवन प्राण ।
जिमि सर क्षीण मलीन नीर जल, मत्स्यन्याय संघर्ष समान ॥
एक दूसरे के दुश्मन जिमि, वैर विरोध परस्पर महान ।
सो अवलोकन कर भय मन में, अन्तःकरण भयभीत निदान ॥ २ ॥
यह व्यवहार प्रत्यक्ष देख लख, जग असार कुछ सार न ज्ञान ।
काँप रही थी दशों दिशायें, ऐसा बोध प्रतीति निदान ॥
और सुरक्षित खोज रहा था, न पता ठिकाना आश्रय स्थान ।
कोई जगह न जग में पाई, खोज निरर्थक अनुसन्धान ॥ ३ ॥
अन्तिम घड़ी निदान मृत्युपथ, मरणासन्न तथापि समान ।
कलह विरोध परस्पर लख चित, जग के प्रति वैराग्य निदान
जब मैंने देखा उर अन्तर, सो त्रिशूल कंटक सम प्राण ।
मनोविकार समान यातना, अपना अनुभव, जग पहचान ॥ ४ ॥
जिसके हृदय शल्य मद मत्सर, राग द्वेष छल कपट समान ।
विद्धविकार विकल भय संशय, विचलित दशदिशि हलचल जान ॥
विकल निदान त्रिशूल काढ़ि तब, समाधान पीड़ा चित प्राण ।
विकल प्राण मन शांत वेदना, स्थिर चित शांत समाधान ॥ ५ ॥
सो शिक्षा पद धर्म विवेचन, श्रुति स्मृति शास्त्रीय विधान ।
तिमि निदान बन्धन अवलोकन, साँट न गाँठ निदान समान ॥
मनोविकार कामना सारी, विषय विराग भोग भय भान ।
केवल एक भावना साधन, कैसे सुलभ मुक्ति निर्वाण ॥ ६ ॥
सत्यप्रिय विवेक मति मानस, अप्रगल्भ मद मान अज्ञान ।
तिमि प्रपंच से परे सजग चित, निन्दा स्तुति मुक्त निदान ॥
राग द्वेष न क्रोध कोप मन, मनोविकार काम तज ज्ञान ।
सब पापों से बचे निरन्तर, मदमात्सर्य हलाहल जान ॥ ७ ॥
जिन निर्वाण विवेक ज्ञान पथ, उत्तम पद निर्वाण महान ।
निद्रातन्द्रा आलस सब तज, विजय विराग विवेक सज्ञान ॥
सदा सजग चैतन्य आत्मा, कभी न जगचित असावधान ।
अहंकार अभिमान त्याग तप, हठ अतिमान भयंकर जान ॥ ८ ॥
अवडम्बर तज सरल जीविका, आडम्बर मिथ्या मदमान ।
प्रियअप्रिय रति रूप स्नेह तज, कभी न इच्छा लोभ निदान ॥
मनोविकार जान तज मिथ्या, स्वमत स्वमान निरर्थक जान ।
दुःसाहस से परे शांत चित, अभिलाषा तज सजग समान ॥ ९ ॥
गत अतीत स्मृति सुखदाई, सुखका साधन मान न जान ।
तिमि नवीन की नहीं कामना, रूचि इच्छा अनुराग समान ॥
तिमि विनाश लख खेद न चिन्ता, सत्य सनातन नियम विधान ।
निराधार आधार गगन सा, क्या साधन अवलम्बन निदान ॥ १० ॥

यह संसार प्रवाह लोभनद, जगजीवन सरिता अनुमान ।
तृष्णा इच्छा गृद्ध दृष्टि चित, प्रबल प्रवाह प्रवाहित जान ॥
अस्थिर चित्त विकल्प सहारा, निराधार अवलम्ब न मान ।
विषम भोग सुख काम वासना, दुस्तर दलदल पंक समान ॥ ११ ॥
इस प्रवाह से कोई मुनिजन तथा ब्राह्मण तपोधन ज्ञान ।
स्थिर चित्त ठहर सकता है, भले प्रवाह प्रचण्ड महान ॥
परित्याग सब शेष अकिञ्चन, पार तीर तट विकट समान ॥
सोई संज्ञा जान शान्त चित, सोई शान्ति स्वरूप निदान ॥ १२ ॥
सो विवेक विज्ञान बोध जिन, धर्म स्वरूप विविध गति ज्ञान ।
निस्पृह आप निदान धर्म लख, सोई चतुर खरा विद्वान ॥
सो वेदज्ञ वेद पारगमुनि, वेद वेदना ज्ञान महान ।
तिन जगजीवन सदाचार प्रिय, जग कुछ स्पृहा न इच्छा जान ॥ १३ ॥
जगजीवन सहवास आस तज, दुस्तर कठिन महान समान ।
विषयभोग अनुराग रागरति, कामोपभोग उत्तीर्ण निदान ॥
सो प्रवाह से बचा पार जग, सब बन्धन क्षय लय अवसान ।
सो अशोकमय शोकं न चिन्ता, मोह न माया लोभ न जान ॥ १४ ॥
जो अतीत अवशेष अन्तकर, शोषण कर अवशेष समान ।
तिमि अवशेष न बाकी रखना, शेष न बाकी भविष्य निदान ॥
वर्तमान से विलग न सञ्चय, मनोकामना बन्धन मान ।
सो उपशान्त प्राण संयत चित, विचरण शील न जग भय जान ॥१५॥
नाम रूप आधार सर्वथा, जो कुछ जग अस्तीत्व समान ।
ममता माया नहीं वेदना, अपना समझ न अपना जान ॥
तिमि अभाव वश शोक न चिन्ता, न क्षय भय शेष अज्ञान ।
सो जगजीवन अमृत पद तिमि, जीर्ण न जीवन अमृत ज्ञान ॥ १६ ॥
जिसे न किञ्चित किसी वस्तु की, चाह नहीं कामना निदान ।
अपना और पराया जीसको, न मेरा तेरा भाव समान ॥
जिसे न कोई मोह कामना, नहीं वेदना अपना मान ।
यह मेरी प्रिय वस्तु नष्ट तिमि शोक कदापि न चिन्ता मान ॥ १७ ॥
यदि कोई यह प्रश्न करे क्या लक्षण निर्भय मनुष्य निदान ।
मेरा कहना कोमल चित हो, लोभ मोह मद मान न जान ॥
अभय निरापद कम्प न भय तिन, जग जीवन समान सज्ञान ।
यथा चतुर्विध गुण भूषणमणि, सो भय कम्प न पार समान ॥ १८ ॥
जिन विवेक विज्ञान अभय पद, निर्भय अभय निरापद जान ।
मनोविकार वासना तिनकी, शेष न कोई कर्म निदान ॥
सब कर्मों से विरत विमल मन, कर्म विवेक निदान समान ।
सो सर्वत्र निरापद भयक्षय, क्षेम कुशल मंगल कल्याण ॥ १९ ॥
सो मुनि स्वयं कदापि न अपनी, गणना श्रेष्ठ कनिष्ठ समान ।
वाद विवाद वीत मत्सर सो, शांत सुशील विमल मन प्राण ॥
ग्रहण त्याग से परे स्वयं तिन, पावन जीवन पुष्प महान ।
भगवत वचन मनोहर वाणी, स्वस्तिसत्य मंगल कल्याण ॥ २० ॥

—काशीनाथ मालवी

संस्कृति और साहित्य में श्री राधा

लेखक—प्रो. माधवाचार्य

दशरथ,-कौशिल्या, राम-सीता, तारा-बालि, मन्दोदरी-रावण और सत्य हरिश्चंद्र तथा शैव्या के समान श्रीकृष्ण और राधा भी आर्य संस्कृति के वास्तविक अंग हैं।

यह एक नियम की बात है-चाहे किसी भी देश और जाति का साहित्य क्यों न हो, वह वहां की संस्कृति और सामयिक दशा के साथ अवश्य सम्बन्ध रखेगा। यही एक कारण है कि-"जिसे जिस संस्कृति का जैसा ज्ञान होता है वह उस साहित्य को उतना ही समझता है।" कोई भी साहित्य क्यों न हो वह वर्ण्य और वर्णन पर ही अवलम्ब रखता है। वर्णन करती वार कवि "उपमा" संस्कृति के ही प्रसिद्ध एवम् मनोहर पदार्थों की दिया करता है। क्योंकि उसके सामने वही आदर्श होता है। कोई भी कवि अपने आदर्श को छोडकर बाहर नहीं जा सकता।

इतना ही नहीं करत कोई भी साहित्य, संस्कृति के श्रद्धेय अनेक ज्ञान और चरित्रों को अपने सांचें में ढालकर उन्हें सौन्दर्य और सरसता प्रदान करता है। इसी कारण साहित्य का साहित्यपन सार्थक होता है। आर्य संस्कृति के मूल श्रोत वेद हैं। वेद के पदार्थों का विवरण और विस्तार, ब्राह्मण ग्रन्थोंने किया है। कल्प और श्रौत सूत्रों ने इन्हें विधि का रुप दे दिया है। स्मृतिकारों ने इनमें समाज संचालन के नियम देखे हैं दर्शनों ने इनसे अध्यात्मिक विषयों का संग्रह कर अपने कलेवर बनाये हैं पुराण और इतिहासों ने इनकी बिखरी कथाओं को एकत्र कर लड़ी जोड़ी है।

सत्यवादी महाराजा हरिश्चन्द्र, युवराज रोहिताश्व, शुनःशेप, महारानी शैव्या, महर्षि वसिष्ठ और विश्वामित्र, ऋग्वेद और एतरेय ब्राह्मण में आये। इनके इतस्तत: बिखरे हुए वैदिक वृत्तोंको भागवतादि पुराणों ने एकत्रित कर कथा का रुप दे दिया। साहित्य ने इससे चण्डकौशिक नाटक बनाया इसे भारतेन्दु बाबू हरिश्चंद्रजी ने नाटक के रुप में अनुवादित किया सत्यवादी महाराजा हरिश्चन्द्र युवराज रोहिताश्व ऋषि कुमार शुनश्शेप महारानी शैव्या, महर्षि वसिष्ठ, विश्वामित्र आदिक, ऋग्वेद, एतरेय ब्राह्मण, और यजुर्वेद आदिक वैदिक ग्रन्थों में भी आये हें।

ऐसे इतस्तत: बिखरे हुए वैदिक वृत्तों को भागवतादिक पुराणों ने एकत्रित कर ही, कथाओं का रूप दे दिया है। साहित्यकोंने इन्हें अपने रंग में रंग कर उन पर नाटकों और काव्यों का निर्माण किया है।

यह बात नहीं है कि—वेदों की उर्वशी भागवत की उर्वशी से भिन्न हो। न पुरूरवा ही भिन्न वस्तु है। दोनों एक हैं। वेदों का प्रसंग, सरल होकर पुराणों में आया। यहीं से संस्कृत काव्यों और नाटकों में आया यहीं से फिर हिन्दी आदिक भाषाओं के काव्यों और नाटकों में रखा गया।

यदि हम व्यापक दृष्टि से देखें तो यह अच्छी तरह निरख सकते हैं कि, एक ही पदार्थ वेदोंसे लेकर हिन्दी के काव्यों और नाटकों तक में उत्तरोत्तर सरलता के साथ आता चला गया है। यही है आर्य संस्कृति की अखण्डता जो कि-वेद की भाषा से लेकर पुराणों और दैनिक व्यवहारोंकी भाषाओं तक एक ही चली गई है।

अन्य सांस्कृतिक पदार्थों के समान ही व्रजेश्वरी श्री राधिका भी हैं।

राधा-व्रज साहित्य की देन नहीं है अपितु राधा ने व्रज साहित्य में आकर उसे परम चित्ताकर्षक और सरस बना दिया है। इस साहित्य को श्री राधा नाम की एक सर्वशक्ति समन्विता सर्वगुण संपन्न ऐसी नायिका मिल गयी है, जिसमें उल्लेखालंकार के समान सारा नायिका भेद गतार्थ हो गया है। व्रज साहित्य की राधा, सारी नायिकाओं का साहित्यिक रुप है।

राधातापिनी उपंनिषद में लिखा है—-

" येयं राधा यश्च कृष्णो रसाब्धिर्देहश्चैकः क्रीडनार्थं द्विधाऽभूत्" रस के अनन्त सागर भगवान् श्री कृष्ण और रासेश्वरी श्रीराधा वास्तव में दोनों एक हैं। क्रीडा के लिए दो हो गये हैं।

ब्रह्मवैवर्तपुराण ने कहा है कि- " वैकुण्ठ से ५० करोड़ योजन ऊपर कृष्ण--भगवानने अपनी इच्छा से जो लोकनिर्मित किया इस गो.लोक में, कृष्ण भगवान की इच्छा हुई कि मैं 'रमण करुं।' उसी समय आधे शरीर से राधा प्रकट हो गई।

सामवेद की छान्दोग्य उपनिषद् और यजुर्वेद की बृहदारण्य उपनिषद में लिखा है कि-" एकाकी न रमते तस्माद् आत्मानं द्विधाऽकरोत्" एकाकी रमण नहीं कर सकता इस कारण स्वेच्छामय शरीरी भगवान ने अपने को स्त्री और पुरुष दो रुपों में विभक्त कर लिया।

भागवत भी "स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्य" कहकर कृष्ण का स्वेच्छामय विग्रह मानता है, भूतमय नहीं मानता।

निर्गुणवादी शंकर भी इस सिद्धान्त से पीछे नहीं हटे हैं। उन्होंने भी स्थानादिव्यपदेशाच्च वे ब्र. सू.-१-२-१४ पर कहा है कि निर्गुण, नाम रुप में रहने वाले गुणों से सगुण हो जाता है इस कारण उपनिषदों का सगुण उपासना का विधान भी सार्थक होता है।

३-२-१२ के भाष्य में आप कहते हैं कि सविशेषत्वमपि ब्रह्मणोऽभ्युपगन्तव्यम्-ब्रह्मको निर्विशेष के समान, सविशेष भी समझना चाहिए।

इसके साथ ही आपने यह भी कहा है कि सर्वगतस्यापि ब्रह्मणः उपलक्ष्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते शालग्राम इव विष्णोः—

जिस प्रकार सर्वव्यापक विष्णु की संनिधि, शालग्राम शिला में होती

है, उसी प्रकार सर्वव्यापकब्रह्म भी उपलब्धि के लिए वैकुण्ठ गोलोक आदि स्थानों में हो सकता है।

भगवान् कृष्ण का गोलोक है वहां वे राधाजी के साथ सदा रास करते हैं। यह बात शंकराचार्यजी के मत से भी विरुद्ध नहीं होती। शाल-ग्राम के दृष्टान्त से इनकी सगुण मूर्तिपूजा की प्रीति भी ध्वनित होती है। भेदाभेदवादी आचार्य निम्बार्काचार्य के यहां, भगवान कृष्ण और राधा की रासलीला के आनन्द का उपभोग गोलोक में जाकर पा लेने का नाम ही, मोक्ष है। यही बात इन्होंने ४-४-१३ के वेदान्त पारिजात सौरभ में कह दी है कि "भगवान की लीला के अनुसार दिये गये दिव्य शरीर से मुक्त, भगवान की रासलीला का अनुभव लेता है।"

ब्रह्मवैवर्तपुराण ने कृष्ण के देह से सकल गोप तथा राधा के शरीर से सारी गोपियों की उत्पत्ति मानी है। वहां भी नित्य रास होता रहता है। यहां के रास का तो हमारे मस्तसन्त कबीर ने अनुभव किया और लिखा है कि"

"सगुण ब्रह्म माते वृन्दावन अजहुन छूटि खुमारी।" ठीक है राधाकृष्ण की रासलीला का अनुभव आज भी कबीर सरीखे मस्त ही ले सकते हैं। दूसरे रास के रसको क्या जाने। निम्बार्क सम्प्रदाय निम्बार्क के समय को ५ हजार वर्ष से भी अधिक प्राचीन मानता है। ऐसा ही उनके भाष्य की भूमिका में लिखा मिलता है। यह पुस्तक विद्याविलास प्रेस, बनारस से प्रकाशित है। इन्होंने अपनी छोटी सी पुस्तक वेदान्त काम धेनु में कृष्ण को परम तत्व मानकर राधा के विषय में कहा है कि।

अंगे तु वामे वृषभानुजां मुदा विराजमानामनुरूपसौभगाम्
सखीसहस्रैः परिसेवितां सदा, स्मरेम देवीं सकलेष्टकामदाम्।"

कृष्ण के वामांग में कृष्ण के समान सुन्दर श्री राधा विराजमान है। सहस्रों सखियां उनकी सेवा में सदा बनी रहती हैं। यही भक्त जनों की सारी कामनाएं पूरी करती है। अतः मैं सदा इसी का स्मरण करता हूं। ब्रह्मवैवर्तपुराण ने भी यही कहा है कि–

आदौ राधां समुच्चार्य पश्चात् कृष्णं विदुर्बुधाः–उपासना का मर्म समझने वाले जन राधे राधे प्रथम रटते हैं। पीछे राधाकी कृपा से कृष्ण के वास्तविक स्वरूप को जानते हैं।

जिस प्रकार श्री संप्रदाय में श्री की कृपा से मोक्ष मिलता है उसी प्रकार निम्बार्क के यहां राधा की कृपा कटाक्ष से ही जीव भव पार कर सकता है, अन्यथा नहीं कर सकता, यही कारण है कि प्रत्येक निम्बार्क "मुनीन्द्रवृन्दवन्दिते ! त्रिलोकशोकहारिणि।"

कदा करिष्यसीह मां, कृपा–कटाक्ष–भाजनम्।

मुनिमण्डलपूजितपादपद्में ! त्रिलोकशोकनाशनक्षमें ! भगवतिराधे ! मुझे अपने कृपा कटाक्ष का भाजन कब कर लोगी।

यह कहता हुआ राधा से राधा के कृपा कटाक्ष की याचना करता रहता है। तब कहीं राधा की कभी एवं किसी पर कृपा होती है।

पुराण ने भी उपदेश दिया है कि—कृष्णप्रेममयीं शक्तिं प्राणाधिष्ठा-तृदेवताम् निर्गुणां भज राधां त्वं प्रदात्रीं सर्वसंपदाम्।"

राधा का भजन कर, इसी की उपासना से मुझे भोग और मोक्ष दोनों मिल जायेंगे। क्योंकि राधा कृष्ण की प्रेममयी शक्ति है एवम् प्राणों की अधिष्ठात्री देवी है।

जब नित्य वृन्दावन के प्रतीक वृन्दावन धाम में श्री राम भक्त सन्त तुलसीदास जी पधारे थे तो उन्हें "आक, ढाक और कैर" सभी राधे ! राधे ! ! कहते मिले थे।

स्कन्ध पुराण तो राधा के रमण होने के कारण ही कृष्ण को आत्माराम कहता है। आत्माराम श्री कृष्ण की सच्ची आराधना श्री राधा जी ही करती है। तभी कृष्ण को अखण्ड आनन्दरूपता मिलती है। यही बात सामरहस्योपनिषद् में लिखी है कि—" अनादिरयं पुरुष एक एवं अस्ति, तदेकं रुपं द्विधा विधाय समाराधनतत्परोऽभूत्, तस्मात् तां राधां रसिकानन्दां वेदविदो विदन्ति।"

अनादि पुरुष एक ही कृष्ण भगवान हैं। उन्होंने अपने दो रूप किये। एक रूप से वे राधा तथा दूसरे से कृष्ण हुए। इन दोनों में राधा रूप से वे अपनी आराधना आप करने लगे।

अपने आत्मा के प्रथम स्वरूप श्री कृष्ण की अनन्या आराधिका श्री राधा हुई यही कारण है कि वेदों के रहस्य के ज्ञाता लोग, राधा को रसिकों के आनन्द की अटूट निधि मानते हैं।

रासपंचाध्यायी में जिस गोपी के साथ लेकर अन्तर्धान होने का प्रकरण आता है वह श्री राधा के सिवा कोई दूसरी नहीं हो सकती। क्योंकि राधा के लिए "वधू" शब्द का प्रयोग करके भागवतकार ने उसे अन्य गोपियों से भिन्न दिखा दिया है।

श्रीका नाम न लेकर "अनयाराधितो नूनम" इस पद्य से राधा का अर्थ आराधिका करते हुए; कृष्ण की राधा द्वारा आराधित या सिद्ध बताया है। राधा कृष्ण की साधिका तथा कृष्ण राधा को सिद्ध थे। इसमें किसी को भी सन्देह नहीं हो सकता। इस प्रकार भागवत भी साम रहस्योपनिषद् का पूरा विवरण कर देती है। मेरा तो यह विचार है कि उपनिषद् ने राधा के नाम की निरुक्ति की है। भागवत ने उसका विवरण किया है। सूरदास जी तथा अष्टछाप के सन्तों ने भागवत की रासपंचा-ध्यायी को अपनी अपनी भाषा में कहकर गाया है।

"कृष्ण राधा जी को लेकर गये" इस बात का ब्रह्मवैवर्त ने तो स्पष्ट उल्लेख किया है। दूसरे शब्दों में कहूँ तो यह कह सकता हूँ कि "ब्रह्म-वैवर्त पुराण" राधा कृष्ण का ही पुराण है। इसमें आदि से अन्त तक सब विषय राधा कृष्ण का ही है। अन्य बातें तो गौण हैं। महर्षि गर्गजी ने नन्दजी को राधा कृष्ण के विषय में सब कुछ बता दिया था। यह बात पुराणों में ही नहीं, अपितु व्याकरण में भी ध्वनित होती है।

१-४-३९ सूत्र पर "कृष्णाय राध्यति-ईक्षते वा" इसका विवरण भी किया जाता है कि "पृष्टोगर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयति" इत्यर्थः। राधा का विवाह भी ब्रह्माजी ने कराया है यह विषय मैंने व. वै. में देखा है। इसके अतिरिक्त, वह सारा राधा का विषय मैंने ब्रह्मवैवर्त में देखा है जो कि ब्रज भाषा में आया है। देव का राधाकृष्ण मय रहस्यवाद का मूल भी इसी पुराण में है। द्रविण दिव्य प्रबन्धों में भी मैं राधा एवम् राधा की आराधना का अनुकरण देखता हूँ। ये प्रबन्ध आज के नहीं किन्तु इनका समय आज से ५००० वर्ष पहिला है।

विष्णु सूरि के घर में भू देवी का गोदाम्बा के रूप में अवतार होता है। ये युवती होने पर अपने पिता से पूछती हैं कि-कुलकन्या भगवान को पति कैसे बना सकती है ? इसका विष्णु चित्त यही उत्तर देते हैं कि "राधा ने मार्गशीर्ष में कात्यायनीका व्रतकर, भगवान को प्राप्त करलिया

था। तू भी यदि भगवान को पति चाहती है तो मार्गशीर्ष का व्रत कर। गोदा ने स्वयम् राधा का भाव धारण कर तीस द्रविड़ गाथाओं का प्रथम प्रबन्ध भी बनाया फिर १४० गाथाएँ भी इन्होंने इसी प्रकार की बनायीं। ये गाथायें आज भी विद्यमान हैं। इनमें इनका राधा भाव ध्वनित है। सारे भारत के सभी श्री वैष्णव मंदिरों में हजारों वर्ष पहिले से गोदाम्बा जी की सन्निधियां बनी हुई हैं। इनमें बड़े ठाट-बाट के साथ उनकी नित्य पूजा-अर्चा होती है।

राधाकृष्ण पर अनेकों संस्कृत काव्य बने हुए हैं। गीत गोविन्दकार जयदेव की पत्नी को तो रसिक लोग राधा का अवतार मानते हैं। मीरा और जयावती को भी भगवती राधा के अवतारों में गिना करते हैं। आज मद्रास प्रांत में मीरा को राधा मानकर उपासना करने वाला भी एक संप्रदाय विद्यमान है।

उद्धव के संदेश, माधुर्य के आकर्षण को ज्ञान में नहीं बदल सके। उसे व्रज में भ्रमर गीत की गायिका के रूप में स्वयम् राधा ही उसे भ्रमर से बातें करती मिली थीं। इनके चमत्कार को देखकर उद्धव स्वयम् ही चरण-रज होने की इच्छा कर बैठा था।

कृष्ण, भारत के तत्वज्ञ, राजनैतिक, सर्वेश और योगीराज के रुप में आने पर भी अन्त में कुरुक्षेत्र में सूर्य ग्रहण के अवसर पर एकान्त में स्वयम् गोपियों से मिले थे। यहाँ कृष्ण ने प्रथम गोपियों को अपना माधुर्य और सौजन्य का अनन्यानन्द चखाया फिर ज्ञान, तब वे कहीं ज्ञानोन्मुख हुईं तब कहीं उनके जीवमय कोष का अन्त हुआ। यह बात भा. १० स्क. ८३ अध्याय के ४८ वें श्लोक में कहीं है कि—

"अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः, तदनुस्मरणध्वस्त जीवकोशास्तमध्यगन्।"

इस प्रकार कृष्ण ने गोपियों को अध्यात्मशिक्षा दी। यह उनके हृदय पटल पर अंकित हो गई। समय समय स्वर्णाक्षरों में चमकी। इसी से गोपियों के जीव कोष का अन्त हो गया। फिर क्या था ये स्वयम् कृष्ण को प्राप्त हो गयीं।

रही राधा की बात-पानी में कूदने का एक बहाना करके फिर वे कभी भक्त जनों को रास के सिवा अन्यत्र न दीखीं।

या इनका पूजा में अस्तित्व मिला। गोपाल सहस्र नाम ने कह दिया कि गौर तेज राधा के विना यदि कोई श्याम तेज श्री कृष्ण को पूजेगा वह पातकी होगा। शंकर आदिक सभी धर्माचार्यों ने इसपर अपने भाष्य रचकर अपनी स्वीकृति की मुद्रा लगादी।

इन सारी बातों से प्रतीत होता है कि राधा हिन्दू संस्कृति की अमर चीज हैं। यहीं से संस्कृत हिन्दी द्रविद और प्रान्तीय भाषाओं के साहित्य में आयीं। किसी साहित्य ने इन्हें कल्पित नहीं किया है। जबतक आर्य संस्कृति जीवित है राधा अमर रहेंगी। न ये सहस्र वर्ष की वस्तु हैं न कलकी, ये आर्य्य साहित्य परंपरा से हिन्दी में आयीं हैं। जबतक माधुर्य भक्ति है राधाजी का आचार्यत्व अखण्डित रहेगा।

यह वस्तु हिन्दी के संशोधकों की समझ में उस समय पूर्ण रूप से आयेगी जब के वे अपने इस कार्य्य में अंग्रेजी के माध्यम को छोड़ संस्कृत का सहारा लेंगे।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

"भक्त कवियों की लोकहित की भावना"

(प्रो० अमरनाथ दुबे एम. ए., सा. र.)

प्रश्न उठता है कि हिन्दी साहित्य के प्रमुख भक्त कवियों ने समाज एवं साहित्य के निर्माण में कहाँ तक सहयोग दिया है। वैसे तो भक्तों की एक धारा ही अनवरत गति से जनजीवन के प्रारम्भ से लेकर अबतक बहती चली आ रही है, पर स्वान्तःसुखाय–लोक हिताय–अपनी लेखनी उठानेवाले, साहित्य–समाजसेवी कुछ भक्त साहित्यकार ऐसे भी हुए हैं, जिन्होंने साहित्य और समाज की नीव को सुदृढ़ बनाकर, तीर्थराज प्रयाग एवं काशी की ही भाँति उसे पूत भावनाओं से समन्वित कर मुक्ति देने का निरन्तर प्रयत्न किया है। हिन्दी साहित्य का भक्तिकाल तो ऐसे प्रातः स्मरणीय साहित्य-कारों का युग ही रहा है। इस परम्परा की कड़ी के रुपमें जहाँ एक ओर हिन्दू भक्त आते हैं वहीं पर दूसरी ओर मुसलमान भक्त भी उन्हें सहयोग देते दिखाई देते हैं। ऐसे प्रमुख साहित्यकारों के रूपमें तुलसी, सूर, कबीर एवं जायसी का नाम गौरव के साथ लिया जाता है। हिन्दी साहित्य रूपी भवन के ये चारों स्तम्भ हैं, यह न होते तो इनके बिना यह निर्माण अधूरा ही रह जाता।

यों तो वेदों में भी भक्ति है पर हिन्दीमें भक्ति की दो प्रमुखधारायें 'सगुण' एवं 'निर्गुण' के नाम से विक्रम की १५ वीं शताब्दी के अन्तिम भाग में प्रकट प्रवाहित हो चली। सगुण काव्यमें भी दो शाखाएं फूटीं जिनमें प्रथम थी 'रामभक्तिशाखा' और द्वितीय थी कृष्णभक्ति शाखा। कालक्रम के अनुसार निर्गुण धारा का आविर्भाव सर्वप्रथम हुआ। भक्तिकाल के प्रारम्भिक उत्थान में भी कबीर की ही रचनाएँ पहले पहले विस्तृत रूप में प्राप्त होती हैं। इतना ही नहीं कबीरदास निर्गुणधारा की ज्ञानाश्रयी शाखाके सर्वश्रेष्ठ कवि माने जाते हैं। निर्गुण धारा की दूसरी शाखा है, 'प्रेममार्गी सूफी शाखा' जिसमें कुतुबन, मंझन, जायसी, उसमान, शेखनबी, नूरमहम्मद आदि कवियों ने हिन्दी साहित्य के भंडार को भरा। किन्तु इन सम्पूर्ण सूफी संत कवियों में जायसी की ही देन, साहित्य एवं समाज दोनों की दृष्टि से विशेष महत्वपूर्ण है। ज्ञानाश्रयी शाखा के अन्य कवियों में सुन्दर दास साहित्यिक दृष्टि से बहुत ऊपर उठे हुए हैं। किन्तु अपने मत-सिद्धान्त, पंथ के प्रचार एवं प्रसार की दृष्टिसे, जिन विचारोंका विशेष सामाजिक महत्व हैं वे हैं नानक पंथ के प्रणेता गुरुनानक, एवं दादू पंथ के आराध्य दादू दयाल। 'सबके दाता राम' में अखंड विश्वास रखने वाले 'मलूक दास' की भी तो अपनी कुछ व्यक्तिगत विशेषताएं थीं ही।

भगवान राम के अवतार का आधार लेकर चलनेवाले भक्तिमार्ग के प्रकृत पक्ष के पूर्ण विकास का दर्शन हमें तुलसी की रामभक्ति में प्राप्त होता है। तुलसी की इसी प्रतिभाके कारण इस धाराके अन्य कवि जैसे नाभादास, स्वामी अग्रदास, हृदय राम आदि अस्तित्व हीन हो उठे हैं। कृष्ण भक्ति शाखा की परम्परा इतनी पूर्ण एवं गहरी नहीं तो इससे विस्तृत अवश्य है, जिसमें सूरके इकतारे का स्वर सबसे ऊँचा रहा है। आचार्य रामचन्द्र शुक्ल ने भक्ति की इसी सुरीली तान की चर्चा करते हुए कहा है:—"जयदेव की देववाणी की स्निग्ध पियूषधारा, जो काल की कठोरता में दब गई थी, अवकाश पातेही मिथिला की अमराइयों में विद्यापति केको किल–कंठसे प्रगट हुई और ब्रजके करील–कुंजों में फैल, मुरझाये मनों को सीचने लगी। आचार्यों की छाप लगी हुई आठ वीणाएँ एक ही साथ कृष्ण का कीर्तन करने को उठीं जिनमें सबसे ऊंची, सुरीली और मधुर झंकार अंधे कवि सूरकी वीणा की थी"। यह कहना अब आवश्यक नहीं कि सूरदास कृष्णभक्ति शाखा के सर्वश्रेष्ठ कवि हैं, जिन्होंने अपने सवा लाख पदों में कृष्ण भक्तिका सागर उड़ेल दिया है। सूरदास के समकालीन एवं पूर्व भी कृष्णभक्ति की एक सशक्त परम्परा पाई जाती है। इन कवियों में श्री बल्लामाचार्य, नन्ददास, कृष्णदास, परमानन्ददास, कुम्भनदास, छीतस्वामी, गोविन्दस्वामी, (अष्टछापके कवि) हितहरिवंश एवं अन्य दूसरे कवि तथा कवयित्री जैसे मीराबाई और रसखानि आदि का नाम विशेष उल्लेखनीय है। कुछ अन्य फुटकर कवियों का भी इस भक्ति धारा में सहयोग रहा है, जिसमें नरोत्तमदास, केशवदास, रहीम, सेनापति, आदि प्रमुख हैं।

कबीर का युग वह पुरा था जहाँ विभिन्न विश्रृंखल प्रवृत्तियों का क्षेत्रीय प्रसार जड़ पकड़ता चला जा रहा था। विभिन्न धर्मों की तो बात ही और है एक ही धर्म में न जाने कितने मत मतान्तर प्रचलित हो चले थे। कबीरदास अपने युग की विभिन्न परिस्थितियों के एक ऐसे ही मिलन-बिन्दु पर खड़े थे। "परिस्थितियों के इस हिरण्यकश्यप को कोई नृसिंह जैसा कबीर ही मार सकता था।" आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी के शब्दों में यह मिलन बिन्दु वहाँ था "जहाँ से एक ओर हिन्दुत्व निकल जाता है और दूसरी ओर मुसलमानपन, जहाँ एक ओर ज्ञान निकल जाता है दूसरी ओर अशिक्षा, जहाँ एक ओर योग मार्ग निकल जाता है दूसरी ओर भक्तिमार्ग, जहाँ से एक ओर निर्गुण भावना निकल जाती है दूसरी ओर सगुण साधना–उसी प्रशस्त चौराहे पर वे खड़े थे।" इस प्रकार कबीर समाज में पाए जाने वालीं, परस्पर विरुद्ध दिशाओं को गए, दोनों के मार्गों के गुण दोषों को देख सकते थे, और उन्होंने देखा भी। कबीर के साहित्य में प्राप्त कटूक्तियां एवं व्यंग इसी के परिणाम माने जा सकते हैं। कबीर सम्भवतः 'स्पष्टवक्ता कबीर' इसी कारण बने भी। समाज को अन्दर ही अन्दर खोखला बना देने वाले वाह्याडंबरने ही सम्भवतः उन्हें वाणी दी। इसी शक्ति के आधार पर उन्होंने धर्म के ठेकेदार उन पंडितों और मुल्लाओं को ललकारा भी जिन्होंने धर्म को अपनी पैतृक-सम्पत्ति बना ली थी। कबीर का साहित्यिक महत्व चाहे भले ही उतना न हो पर सामाजिक चेतना को जगाने और ढ़ोंग को अनावृत्त कर उसके मूल रुपको जनता के सन्मुख प्रस्तुत करने में कबीर का बहुत बड़ा हाथ

था। मौलवियों को जहाँ वे यह कहकर ललकारते हैं कि:—

" ऊँचे चढ़ि कैं बाँग दें, क्या बहरा भया खुदाय ?

और " दिन भर रोजा रहत हैं, रात हनत हैं जाय।
यह तो खून वह बन्दगी, कैसे खुशी खुदाय॥ "

वहीं पर ढोंगी पंडित भी उनकी तीक्ष्ण दृष्टिसे नहीं बच पाते।

" माला फेरत युगभगा, गया न मन का फेर।
करका मनका डारि के, मनका मनका फेर॥ " और भी

" माला तो कर में फिरै, जीभ फिरै मुख माहिं।
मनुवाँ तो चहुँदिसि फिरै, यह तो सुमिरन नाहिं॥ "

"मन ना रँगाए, रँगाए जोगी कपरा।" मूर्तिपूजकों को भी नहीं छोड़ा। " दुनियाँ ऐसी बावरी, पत्थर पूजन जाय। "

कबीर ईश्वर के प्रेमको शास्त्रों एवं धार्मिक ग्रन्थोंके अध्ययन से बढ़कर मानते थे। " पोथी पढ़ि पढ़ि जग मुवा, पंडित भवा न कोय।
ढ़ाई अक्षर प्रेम का पढ़ै तो पंडित होव॥ "

गंगा-स्नान के बहाने इधर उधर के अनेक स्थानों की भ्रमणार्थिनी 'कुलबोरनी' का दृष्य भी उनकी आंखों में छिप न सका जिसने पुण्य कमाना तो अलग रहा, घर की भी (पुण्यकी) पूँजी गँवा दी।

" चली है कुल बोरनी गंगा नहाए।
सतुवा पिसाइन, गठरी बनाइन, खसम के माथें दीन्ह धराय।
पाँच पचीस के धक्का खाइन, घरहुँक पूजी दीन्ह गवाय॥ "

अपनी सधुक्कडी भाषा में साखी, सबद दोहे और पदों की अमूल्य निधि, साहित्य को प्रदान कर कबीर ने समाज को भी जिस आडम्बर और ढोंग से दूर रखा इसके लिए जनजीवन उनका सतत ऋणी रहेगा। खेद इस बात का है कि बाह्याडम्बर के सिद्धान्तों के विरोध पर चलनेवाला कबीर पंथ, स्वयं इससे अलिप्त न रह सका। केवल इतना ही नहीं बीजक में पाये जाने वाले पदों में दातुन करने, स्नान आदि नित्य कर्म करने, चूल्हा जलाने, सोने, बाहर जाने आदि सभी वस्तुओं के लिए मन्त्र का विधान बताया गया है। इस प्रकार कबीर-पंथी साधुओं ने स्वयं ही कबीर के मूल सिद्धान्तों की दाह-क्रिया कर डाली। वस्तुतः कबीर के अक्खड़पन तथा फक्कडपन ने न जाने कितनी कुरीतियों का अनावरण कर उसकी सत्यता को सामने ला खड़ा किया था। साहित्य के साथ साथ समाज के लिए भी कबीर के व्यक्तित्व की महान् देन चिरस्मरणीय बनी रहेगी।

(क्रमशः)

× × ×

World Religion Supplement
(From Kherwadi Parishramalaya)

70TH BIRTH DAY OF THE LATE B. G. KHER

The 70th birth-day of the late Shri B. G. Kher was celebrated at the Parishramalaya, Kherwadi on Sunday the 24th August 1958. After prayers from all important religions, Shri Kashinath Malaviya gave a pravachan in Hindi on the life and work of the late Shri Balasaheb Kher. Shri Malaviya narrated how early in his life Shri Balasaheb came under the influence of Lokamanya Tilak and G. K. Gokhale and how their influence channelled his life in the direction of self-less service. Later he worked as personal Secretary to Justice Beaman and learnt from him the great lessons of life—a sympathetic outlook, tolerance, generosity and self-effacement in his dealings with his fellowmen. In 1918 he started practice as a Solicitor. When Mahatma Gandhi started the Civil Disobedience Movement he threw himself heart and soul into it and underwent imprisonment.

In 1928 he first visited the slum locality of Kherwadi east of Khar. It was then a small Tanners' colony, the inhabitants being poor tanners. From his own funds supplemented later by donations from the public, he built a primary school and a free dispensary. Along with these were started a Library and a Reading Room, adult education classes and village cleaning. Throughout the rest of his life Kherwadi and its problems were always in his thoughts, wherever he was.

In the elections of 1937 he topped the poll in his constituency and was elected as the Chief Minister (then known as Prime Minister) of Bombay. About the end of 1939 the Congress withdrew all the Ministries as a protest against the war policy of the British rulers of India and thereafter came the 'Quit India' movement of 1942. When after the war there were elections in 1946 which put the Congress Ministries back in office, Balasaheb was again asked to become the Chief Minister of Bombay. In 1947 India gained freedom and the Republic of India was born. His Ministry rightly earned an all-India reputation as the cleanest and most progressive in India and Bombay became a fast developing Welfare State. As a Chief Minister he was an ex-officio member of the Constituent Assembly and took keen interest in the drafting of the Constitution. In 1952 he declined to stand for election in Bombay. In the same year he was appointed as India's High Commissioner in U. K. He returned to India in 1954 on leave, due to Shrimati Kher's illness.

In recognition of his ability, character and distinguished service to the Country, the President conferred on him in 1954 the honour of "Padma Vibhushan." In 1955 he was appointed Chairman of the Official Language Commission whose report was submitted to the President on 1st August 1956.

After his return to India in 1954, he devoted his time entirely to social welfare work. In addition to the work at Kherwadi to which he devoted all his well-earned leisure and savings, he took interest in Adivasi welfare, Balkan-ji-Bari, Children's films etc. In 1956 he was unanimously elected by the Gandhi Smarak Nidhi Trustees as Chairman of the Nidhi. He dedicated himself to the work with single-minded devotion in utter disregard of his fast-failing health. He died in harness as Chairman of the Nidhi on 8th March 1957-deeply mourned by the leaders and people all over the country.

Shri Malaviya said that the work at Kherwadi was a great heritage left behind us by Shri Balasaheb and it was our duty to continue the work and fulfil his dream of converting the whole slum area east of Khar railway station into a garden suburb like the model Khar suburb west of Khar.

After the pravachan, sweets were distributed to the large number of children and others present. With the singing of bhajans the celebration came to a close.

× × ×

INDIVIDUAL FREEDOM AND IDEALS OF HAPPINESS

By

Lachman Singh,
Bombay-24.

The private life of the citizens is none of the state's business. All that the state requires is that the citizens should not injure one another in the pursuit of their individual happiness.

—PLATO

The state exists for men, and not man for the state. Man is born for only one purpose-to be happy. But what is happiness? It is that pleasant state of mind which is brought about by the habitual doing of good deeds.

—ARISTOTLE.

The only way to be happy is to invite others to partake of your happiness-not because it is noble to do so, but because it is expedient. "It is not possible to live pleasantly without living wisely and justly and generously." Treat others as you want them to treat you. Inflict no injury in order that you may suffer no injury. Live and let live.

—EPICURUS.

The ideals which have lighted me on my way and time after time given me new courage to face life cheerfully, have been Truth, Goodness, and Beauty.

—ALBERT EINSTEIN

The good life is one inspired by love and guided by knowledge.

SHORT NOTICES

(1) (a) **"Soviet Kazakhstan"** (b) "Egypt's vic[tory]" (c) Pension system in the Soviet Union.

—These are published by the Information Departm[ent] the U. S. S. R. The first gives the reader an idea int[o] Life under Kazakhstan Republic. The very first c[hapter] is on "my right to speak." The life-story of the w[...] is given as a simple narrative. It is very simple and interesting. How many people of this type are found this land today! But none cares to write his life story!

The Second: "Egypt's Victory" is intended to s[...] Egypt's victory for the forces of peace. The forces aggression tried to bring the poor Egyptians down to t[heir] knees and yet as circumstances developed, the Green [...] again began to fly in pride and patriotism. In this w[...] the days of exploitation, oppression and terrorism [...] numbered. It is an anachronism!

The third is **"Pension system in Soviet Union."** [...] an interesting booklet and successfully tackles, a g[...] problem viz. the care and way of peaceful life in this Wor[ld] the aged. Having worked during the first part of life, i[n] latter part, man devolops oldage and inability to w[...] How can he get rest and at the same time food? Is it a duty of the Government to look after its aged and invali[ds] People who are engaged in solving this problem, will [...] ample material for thought.

(2) **"Exhibtions in Basic Education"**-published the Director National Institute of Basic Education, N[ew] Delhi.

—This Brochure is intended to offer some helpful hi[nts] and suggestions for planning and organising educati[onal] Exhibitions at various levels. The value of Exhibition [in] Education is now never challenged, but is an acknowled[ged] fact. For Schools and other educational Institutions, [...] Brochure will prove a good guide.

(3) **Paradox and Poetry in the "Voice of [the] Silence"** by Bhikshu Sangharakshita, published by [...] Indian Institute of World Culture, Bangalore.

—It tries to clearly explain a position in the Mahay[ana] Tradition. The voice of the Silence uses paradox a[s] method of awakening soul-wisdom. The author clears [the] ground, when he concludes thus :-"The Voice of Silen[ce] not to be understood, unless we realise that it appeals to [the] heart, that it strives to develop intuition to reawaken S[...] wisdom and that *in so doing* its principal methods [...] paradox and poetry." It is an enchanting booklet.

4. **"Sri Chaitanya"** (II)-Sadhu T. L. Vaswani (E[ast] and West Series No. 41), May 1958.

—Here in the II part of the life of Chaitanya is narra[ted]. He was hardly twenty-three years of age, when he wen[t to] Gaya and he returned a Changed Man! The story of [the] Changed Man is entrancing and fascinating. The chan[ged] man turns "for his inspiration-not to any ego-man, but to [the] man of selfsurrender, the Man who offers his all to S[ri] Krishna, whose life is a yajna to Mukund the Beloved." [...] we not going to be benefitted by this ideal of "humili[ty]" [of] the humblest of the humble!"

N. K. B[...]

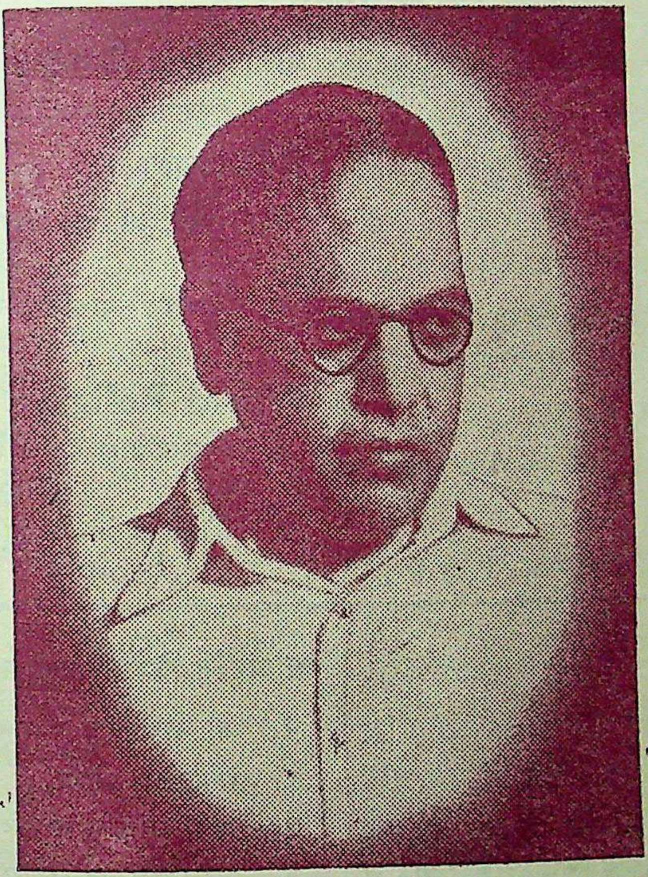
World Religion Supplement

धर्मचक्र

वर्ष ११ वें] [अंक ५ था
१५ डिसेंबर १९५८

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. XI—5)
15th December 1958

To the Sacred Memory of the Second Anniversary (Parinibbana) of Dr. B. R. alias Babasaheb Ambedkar ! "Awake ! Arise ! or be ever fallen ! " This was the dynamic Power, a Philosopher and Guide to the Crores of the down-trodden, who rallied round the Standard of Social Revolt unfurled by the late Dr. Ambedkar at Nagpur. It has become the place of Pilgrimage of thousands of devoted and brave Soldiers of the Supreme Commander— Dr. Ambedkar ! 2 years have passed ! **Long live the Light !**

यथा सङ्कारठानस्मिं उज्झितस्मिं महापथे। पदुमं तत्थ जायेथ सुचिगन्धं मनोरमं।
एवं सङ्कारभूतेसु अन्धीभूते पुथुज्जने । अतिरोचति पञ्ञाय सम्मासम्बुद्धसावको ॥—धम्मपद

प्रज्ञा व करुणा यांचा हृदयंगम संयोग—डॉ. बाबासाहेब !

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष ११ वें] १५ डिसेंबर १९५८ [अंक ५ वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

पाली संहिता विभाग :

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५–०–०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७–०–०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १–७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

या अंकांत विशेष काय पहाल ?

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World
Religion
Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF
THE MORAL LAW

वर्ष ११ वें] १५ डिसेंबर, १९५८ [अंक ५ वा

तो झरा, ती झोपडी !

[मुक्त—शैली]

या व्यथांनो, संकटांनो
संहारक शक्तींनो या !
न्या धनदौलत ही
सारे कांहीं,
जगांतील वैभवहि :
...उपभोगिण्याला मज
देऊं नका
तो बादशाही भपका,
तें सौंदर्य माखलेलें
चिखलानें,
नि तो मान...!
ती बुद्धि :
...सडक्या मेंदूची बुद्धि,
आणि ती शक्ति प्रचंड
अण्वस्त्राची,
मानवास नाशणारी;
...नको नकोच मजला !
...मला हवी आहे
हृदयाची शक्ति,
मला हवी आहे
हृदयाची बुद्धि,
हृदयाचें तें सौंदर्य
हृदयाचा तो प्रकाश !
हे रुद्र सूर्या !
ऊन पाडून कडक तुझें
आटव महासागर
आटव त्या महानद्या
पेटव ते राजमहाल...
...परी एक माझा
प्रेमाचा झरा तो नको रे आटवूं
आणि...
ती करुणेची झोंपडी नको रे पेटवूं
तें धन
आहे मजला महान !
सूर्यदेवा ! हे संहारक शक्तींनो !
राहूं द्या तो झरा अखंड
नि राहूं द्या ती झोपडी...
...तो झरा झुळझुळणारा
जीव करीलच शांत तडफडणारा !
आणि ती झोपडी
देईल खरा निवारा,
नि उबारा !

—अनन्त कदम्ब

संपादकीय

काँग्रेस सरकारनें दारूबंदीचा कार्यक्रम हातीं घेऊन त्यांत बरेचसें यश मिळविलें आहे. त्या कार्यक्रमास पूर्ण यश येण्यास निव्वळ कायद्याचा आधार उपयोगी पडत नाहीं, ही गोष्ट आतां स्पष्ट झाली आहे. खुद्द यूरोप व अमेरिका या देशांत देखील कायद्यानें त्या व्यसनाला आळा बसूं शकला नाहीं. दारुबंदीच्या योगानें दारु गाळणाऱ्या मोठ्या वर्गाचें नुकसान झाल्यानें त्यांना अन्यमार्गानें आर्थिक मदत मिळावी म्हणून ताडीचा गूळ करण्याचे प्रयोग सरकारनें जारी करून यांतहि साधारण प्रगति केली आहे. पण दारूचें व्यसन लागलें तें सुटणें किती दुरापास्त आहे याची जाणीव व्यसनी लोकांनाच होईल. त्यामुळें खाजगी रीतीनें दारू गाळणें व तिच्या भट्ट्या उभारणें असल्या अप्रशस्त

श्री. ना. तु. ठाकूर

व बेकायदेशीर गोष्टीला प्रोत्साहन मिळत आहे, ही गोष्ट दररोज पोलीस खातें जीं कारणें उघडकीस आणतें ह्यावरून सिद्ध होणारी आहे. दारुबंदीच्या योगानें सरकारला आलेला तोटा अन्य मार्गानें कर बसवून तो भरून काढण्याचें सरकारला सव्यापसव्य करावें लागत आहे. अशा रीतीनें दारूबंदीचा प्रयोग अयशस्वी झाल्यामुळें व नियन्त्रणांचा लोकांना नैसर्गिकच तिरस्कार असल्यामुळें अन्य मार्गानें तो प्रयोग यशस्वी करण्याचा एक उपक्रम सुरू होणार आहे, असें समजतें. दारुबाजांना कायद्याचा धाकदपटशा दाखवण्यापेक्षां त्यांचे जर हृदयपरिवर्तन करितां आले व समाजसेवकांनीं—सरकारनें नव्हे—जर हें कार्य करण्याचे ठरविलें तर दारुड्याना परावृत्त करतां येईल अशी विचारसरणी स्वीकृत करून एक बिनसरकारी संस्था स्थापन करण्याचें ठरलें असून या संकल्पित नशाबंदीमंडळाचें अध्यक्ष स्थान केदारनाथजी यांना देण्यांत येणार आहे. त्यांची कार्यपद्धति म्हणजे अशा व्यसनी लोकांना भेटून त्यांना व्यसनाचे दुष्परिणाम समजावून देणें, त्यांच्या आप्तस्वकीय व समाजांतील प्रतिष्ठित वजनदार अग्रणीच्या द्वारें त्यांचे मनावर दडपण आणून त्यांना त्या व्यसनाची कायमची शिसारी जेणें करून येईल असे प्रयत्न करणें. यासाठीं निरनिराळ्या भागनिहाय समित्या स्थापन केल्या आहेत. मानवाची प्रकृति दुष्ट किंवा समाजविरोधी नाहीं. परिस्थिति, संगति, आर्थिक विवंचना, वगैरे गोष्टींमुळें तो इतका गांजून जातो कीं, गांजलेल्या मनाला विरंगुळा किंवा थारेपालट म्हणून तो व्यसनाधीन होतो. म्हणून अशा बिनसरकारी संघटनेच्या द्वारें कार्य करण्याचा हा उपक्रम वि[illegible] आहे. शिवाय श्री केदारनाथजी सारख्या सुप्रसिद्ध व प्रसि[illegible] विन्मुख समाजसेवकाची जोड मिळाल्यामुळें त्यापासून [illegible] तरी इष्ट फलप्राप्ति होण्याची शक्यता आहे. [illegible] शुद्धीची चळवळ त्यांनीं हातांत घेऊन त्यांत बरीच प्रगति [illegible] असल्याचे दिसून येत आहे. त्यांची निरपेक्षता, कार्यकरण्याची [illegible] वादविवादपटुता, सर्व संग्रह करण्याची अप्रतिम हातोटी व समाजां[illegible] खालील थराविषयींच्या कल्याणाविषयी वाटणारी तळमळ या गुणसमु[illegible] मुळें त्याच्या या कार्यांत यश येवो, असेंच कोणी इच्छील. पशूंना मा[illegible] करण्याची ही किमया अगदींच अशक्य कोटींतील नाहीं. आम्ही [illegible] कार्यांत त्यांना पूर्ण यश चिंतितों.

× × × ×

सोमवार, दिनांक २७ ऑक्टोबर रोजीं सायंकाळीं ५ वाजतां [illegible] येथील पर्सनल प्रेस सर्व्हिसचा एकविसावा **वर्धापन दिन** (शनि[illegible] पेठ पुणें) सभागृहांत व संस्थेचे संस्थापक सदस्य व समारंभाचे प्रमुख [illegible] पंजाबचे राज्यपाल श्री माननीय काकासाहेब गाडगीळ यांचा सत्[illegible] असा दुहेरी समारंभ संस्थेच्या विद्यमानें पार पडला. सर्व्हिसचे संच[illegible] श्री ना. तु. ठाकूर यांनीं आपल्या कर्तबगारीचा पुरावा निरनिरा[illegible] चळवळी चालवून दाखविला आहे. ते पॅरेमाउंट पब्लिसिटी सिंडिके[illegible] प्रधान-प्राण आहेत. विविध विषयांवर तसेंच व्यक्तिगत वृत्तपत्रीय [illegible] पाठविणारी ही संस्था साहित्यिकांच्या, संपादकांच्या, लेखकांच्या [illegible] सामान्य वाचकांच्याहि आदरास पात्र झाली आहे. पॅरेमाऊंट पब्लि[illegible] सिंडिकेट या संस्थेनें एक तप पुरें केलें आहे व या त्यांच्या तपश्च[illegible] उपयुक्तता व्यापार उद्योग धंद्यांतील मंडळीना पटली आहे. याशि[illegible] श्री. ठाकूर यांनीं प्रकाशनाचें दालन खोललें असून त्यामार्फत द[illegible] "उद्योग-व्यापार-वार्षिक" व "दीपमाला" वगैरेची प्रसिद्धी ते [illegible] असतात. उद्योग धंदे व व्यापार या आजपर्यंतच्या महाराष्ट्रांतील उ[illegible] विषयासंबंधीं सुमारें १५०० पृष्ठें मजकूर त्यांनीं छापला असून त्यांत त[illegible] माहितीपूर्ण व विवेचक लेख येत असतात. या सामग्रीला आतां ज्ञानको[illegible] स्वरूप आलें आहे. यावर्षीच्या "वार्षिका" त श्री. ना. धों. [illegible] यांनीं "उत्कृष्ट पण स्वस्त घर बांधणीसाठीं स्थानिक साहित्याचा उप[illegible] यावर विवेचक प्रबंध लिहिला आहे. त्यांच्या उत्कृष्ट प्रबंधाबद्दल श्री. नानासाहेब गाडगीळ यांच्या हस्तें त्यांचें अभिनन्दन झालें आहे. [illegible] विविध कार्यासाठीं झालेला हा एकविसावा वर्धापन दिन उत्तम री[illegible] पार पडला. श्री. गाडगीळ यांनीं श्री. ठाकूर यांचें हार्दिक अभिन[illegible] केलें व अगदीं अल्पारंभापासून त्यांनीं जो हा व्याप वाढविला [illegible]

त्याबद्दल अध्यक्षांनीं त्यांना धन्यवाद दिले. त्यांच्या "पर्सनल प्रेस सर्व्हिस" मार्फत जीं कात्रणें आमच्याकडे येतात, त्यात विविध विषयांवरील माहिती खच्चून भरली असल्यामुळें त्यांच्या वाचनानें माणूस आपोआपच बहुश्रुत होतो. श्री. ठाकूर यांचें आम्ही मनःपूर्वक अभिनन्दन करतों व त्यांनीं आरंभिलेल्या निरनिराळ्या कार्यक्षेत्रांत त्यांना पूर्ण यश येऊन, आजच्या महाराष्ट्राला त्याचें मार्गदर्शन उपकारक होवो हीच सदिच्छा आम्ही व्यक्त करीत आहोंत !

× × ×

किर्लोस्कर कारखान्याचे कर्तबगार जनरल मॅनेजर श्री. शंकरराव किर्लोस्कर हे ३० नोवेंबरपासून सेवानिवृत्त झाले आहेत. त्याचे वयास ६८ वर्षें पुरी होऊन गेलीं असूनहि त्यांचें विविध क्षेत्रांतील नेतृत्व अपूर्व आहे. किर्लोस्करवाडी हा कारखाना प्रथम कोणत्या स्वरूपांत होता, हें ज्यानीं पाहिलें आहे, त्यांना त्याचा आजचा विशाळ व्याप पाहून व त्यास जी आज प्रतिष्ठा व वैभव प्राप्त झालें आहे, त्याचें श्रेय लक्ष्मणरावजीं बरोबरच श्री. शंकररावांनाहि द्यावें लागेल. किर्लोस्करवाडी हें नांव उच्चारल्याबरोबर निव्वळ औद्योगिक उपकरणें तयार करण्याचा कारखाना एवढेंच चित्र डोळ्यापुढे उभे रहात नसून त्याबरोबरच तें नव विचारांचे एक केन्द्र म्हणून आजचा महाराष्ट्रीय त्याजकडे पाहतो. किर्लोस्कर, स्त्री व मनोहर या तिन्ही मासिकांच्या द्वारा महाराष्ट्रांतील जीवनांत आधुनिकता आली आहे. त्यांतील नवीन विचारांच्या पखरणीनें महाराष्ट्रीयांच्या जीवनाला एक कलात्मकता, उदात्तता, भव्यता, पण त्याबरोबरच व्यावहारिकताहि आणली आहे. कारखानदार व कामकरीवर्ग यांचें संबंधांत किर्लोस्करांनीं आदर्श दाखवून दिला आहे. कारखाना, मासिकाचें केन्द्र, व समाजसुधारणा अशा तिहींचा संगम त्यांत दृष्टीस पडतो. श्री. शंकरराव किर्लोस्कर हे अत्यन्त हौशी आहेत. ते उत्सवप्रिय आहेत; आदरातिथ्य दाखविण्यांत तत्पर आहेत. आज ते सेवानिवृत्त झालें असतां त्यांनीं उर्वरित आयुष्याची आखणी करूनच ते बाहेर पडले आहेत. सत्ता व अधिकार यांचा मोह टाकून देऊन नवीन लोकांनाहि कर्तबगारी दाखविण्यास संधी दिली पाहिजे, असा उमदा विचार करून त्यांनीं राम राम ठोकला आहे ! त्यांच्या आजच्या विविध गुणांमुळें ते महाराष्ट्रांत आज प्रथम-श्रेणींतील उद्योगाधिपति म्हणून ख्यातनाम आहेत. परदेशी जाऊन नवीन कल्पना तेथून घेऊन त्यांनीं त्यांचीं उभारणी आपल्या कारखान्यांतून केली आहे. ते गरीबाचे कनवाळू आहेत. निव्वळ मूक जनावराप्रमाणें गतानुगतिक न राहतांना जीवनांत कांहीं वैशिष्ट्यपूर्ण नाविन्य उत्पन्न करण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा असल्यामुळें ते कधींहि आपल्या क्षेत्रांत मागें पडले नाहींत. कल्पकता हा त्यांचा डोळ्यांत भरणारा विशेष आहे. समाजांत विविध विचारसरणीशी त्यांचे संबंध प्रेमाचे व सहानुभूतीचे आहेत. अशा रीतीनें महाराष्ट्रीय कारखानदारांत नांव करून पुढील आयुष्य अधिक क्रियाशीलतेंत घालवावें व राष्ट्राला आपला उपयोग करून द्यावा व त्या बरोबरच जीवनाची माधुरी व उदात्तता अनुभवता आल्यास ती अनुभवावी, अशा उद्देशाने ते सेवानिवृत्त झाले आहेत. तत्वज्ञानाचे भाषेंत बोलावयाचे तर नलिनी पत्रावरील जलबिंदूप्रमाणें निरपेक्षता दाखवून सेवानिवृत्त होणारा हा कर्मयोगी राष्ट्राच्या भरभराटीस आतां अधिक निरपेक्षतेने व जिव्हाळयानें वाहून घेईल, अशी खात्री जर आम्ही बाळगली तर ती आनाठायी होणार नाहीं. आम्ही श्री शंकरराव यांचे अभिनंदन करतो व त्यांच्याहातून उत्तरोतर राष्ट्रसेवा घडो अशी सदिच्छा व्यक्त करतों.

× × ×

पुणें शहरांत ख्यातनाम अशा ज्या कांहीं आदर्श शिक्षणसंस्था आहेत त्यांत "शिक्षण प्रसारक मंडळीचें" स्थान पुष्कळच वरचे लागेल. या संस्थेमार्फत "नूतनमराठीविद्यालय' "सर परशुराम भाऊ कॉलेज" ह्यांत दुय्यम व उच्च शिक्षणाची सोय अनुक्रमे होत आहे. या "मंडळी"चा अमृतमहोत्सव सुरूं होऊन त्यांची सांगता पुणे येथें दिनांक ३० नोवेंबर रोजी सायकाळी सर परशुराम भाऊ कॉलेजच्या क्रीडांगणावर संस्थेचे माजी विद्यार्थी व भारताच्या पूर्व भागाचे सेनापति ले. जनरल एस्. पी. थोरात यांच्या अध्यक्षतखालीं फारच भव्य प्रमाणांत पार पडली. पुणें येथें 'डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी' नंतर "शिक्षणप्रसारक मंडळी" ही संस्था शिक्षण देण्यासाठीं अस्तित्वांत आली. त्या मंडळीचें सत्तर वर्षांतील शैक्षणिक कार्य कोणत्याही महाराष्ट्रीयास आनंदानें व अभिमानानें भरून टाकल्याशिवाय राहणार नाहीं. या अमृतमहोत्सवाचे निमित्तानें संस्थेला आपल्या संसाराचें संपूर्ण चित्र महाराष्ट्राला देतां आलें. या अमृतमहोत्सवाचे उत्सव निरनिराळया कार्यक्रमाच्या स्वरूपांत मुंबई, पुणें व सोलापूर येथें झाले. पुण्यांतच नूतन मराठी विद्यालय, मराठी शाळा व प्रशाळा, शिशुशाळा स. प. महाविद्यालय, टिळक शिक्षण महाविद्यालय, शारीरिक शिक्षण विद्यालय, मूक बधीर विद्यालय इत्यादि संस्था अस्तित्वांत आल्या. मुंबई येथें १९३७ साली 'रामनारायण रुइया कॉलेज' व तेथेंच १९४१ साली "पोदार कॉलेज ऑफ कॉमर्स" सुरूं झाले. सोलापूर येथें ल. ह. दे. प्रशाळा ही शाळा उत्तम प्रतीची शाळा म्हणून गणली आहे. बदललेल्या काळांत वाढत्या गरजा भागवण्यासाठी मंडळीनें नवीन नवीन संस्था चालविण्यास मागें पाहिलें नाहीं; महाराष्ट्रांत नवसमाजनिर्मितीचे कार्यांत या मंडळीने फार मोठी महत्त्वाची भर टाकली आहे. या मंडळीचा इतिहास म्हणजे असाः–इ. स. १८८३ साली विष्णूशास्त्री यांच्या स्मरणार्थ 'नूतन मराठी विद्यालय' स्थापन झालें. कै. कृ.ब. डोंगरे, कै. गो देव; कै. करंबेळकर वगैरे प्राथमिक शिक्षकांनीं ही शाळा प्रथम काढली. मग कै. विनायकराव आपटे आले. त्या संस्थांतून काम करणाऱ्या त्यागी कार्यकर्त्यांच्या अविरत परिश्रमानें व धनिकांची जोड मिळाल्यानें या संस्था उत्तम प्रकारानें आपला संसार करूं लागल्या. राष्ट्राभिमान, संस्कृतीचा अभिमान, इतिहासाचा अभिमान, महाराष्ट्र धर्म व संस्कृति यांच्या उत्तम अध्ययनानें त्यांत येणाऱ्या विद्यार्थ्यांचीं मनें सुसंस्कृत करण्याचें कार्य या शिक्षण संस्थांनीं केलें. शुक्लेंदुवत् ही मंडळी उन्नतपथावर जाऊं लागली व त्याचें दृश्यफळ म्हणजे अमृतोत्सवाचा सुवर्णयोग तिला लाभला. मंडळीचे अध्यक्ष न्या. मू. प्र. बा. गजेन्द्रगडकर व नियामक मंडळाचे अध्यक्ष म. म. पोतदार हे आहेत. अशा भव्य, उदात्त व भावनापूर्ण अशा पार्श्वभूमीवर ह्या महोत्सवाची पुण्यांतील सांगता उत्तमच गाजली. आजच्या भारताच्या संरक्षणाची जबाबदारी या संस्थेतील एका महनीय व कर्तबगार विद्यार्थ्यांपैकीं एकावर पडावी हें केवढे विलोभनीय दृश्य होतें. अध्यक्षांनीं आपल्या भाषणांत सांगितलें कीं "सर्व माजी विद्यार्थ्यांचा केवळ एक प्रतिनिधी या नात्यानेंच मी या मानाचा मोठ्या नम्रतेनें स्वीकार

(पान २२ वर पहा.)

महाराष्ट्राचे संत—तुकाराम

[हें भाषण 'आकाशवाणी' वर डॉ. **पी. एम्. जोशी** यांनीं ४ नोवेंबर १९५७ रोजीं रात्रौ ८–३० वाजतां केलें. तें उभयतांच्या सौजन्यानें खालीं छापीत आहोंत. **संपादक**]

गेल्या सातशें वर्षांत आपल्या या मराठी मुलखांत अनेक साधुसंत होऊन गेले. पण साधुसंत असा शब्द ऐकल्याबरोबर आपल्या मनांत ज्यांचं नांव येतं आणि आपल्या डोळ्यासमोर ज्यांची मूर्ति उभी राहते ते म्हणजे तुकारामबोवा. तुकोबाची शिकवण आणि तुकोबाची आठवण आपणा मराठी लोकांच्या रोजच्या राहणींत आणि विचारसरणींत अगदीं ठाण देऊन बसलेली आहे. असं मी म्हटलं तर मला नाहीं वाटत माझी कांहीं चूक होईल. तुकोबारायांच्या नांवाचा महिमाच आहे फार मोठा. आतां तुम्हीच बघा कीं जुन्या चालीरीतीची मंडळी सकाळीं भूपाळ्या म्हणतात त्यांत "गुळा खोबऱ्याची गोणी। घेऊन आला तुक्या वाणी" या ओळी म्हणून अगदीं राम पहारीच तुकारामबोवांची आठवण करतात कीं नाहीं ? आणि त्याचप्रमाणें रात्रीं कीर्तन झालं कीं हरदासबुवा कीर्तनाचा शेवट "हेचि दान देगा देवा। तुझा विसर न व्हावा।" या बुवांच्या गोड आणि भक्तीनं भरलेल्या अभंगानं करतात आणि आपल्या दिवसाच्या व्यवहारांत तर आपण कितीदां तरी कळत न कळत तुकोबांचे शब्द उच्चारतो. घरांत माघारणीशीं भांडण झालं कीं तुकारामबुवांच्या शब्दानंच तिला टोमणा मारतो "बरं झाले देवा बाईलऽकर्कशा" कोणी सोवळ्या ओवळ्याची बडबड करूं लागला, कीं "ऐसे कैसे रे सोवळे। शिवतां होतसे ओवळे॥ स्नान संध्या टिळेमाळा। पोटीं क्रोधाचा उमाळा॥" असें म्हणून आपण मोकळे होतों. कोणी आपल्या मोठेपणाचा बडिवार आपल्यापुढें मिरवूं लागला कीं त्याला आपण सुनावतों "नीचपण बरवें देवा। न चले कोणाचाही हेवा॥" किंवा "लहानपण देगा देवा। मुंगी साखरेचा रवा" आणि अशा बढाईखोर इसमावर आपण फारच चिडलो तर बुवांच्याच शब्दांत आपण त्याला दणका देतो, "तुका म्हणे ऐशा नरा। मोजुनि माराव्या पैजारा॥" आणि आपण ही अगदीं निरिच्छपणाचं ढोंग करायचं असलं तर लगेच "सोनें नाणें आम्हां मृत्तिकेसमान" म्हणून केवढा बुवांचा आव आणतों. बुवांच्यांत नि आपल्यांत फरक एवढाच कीं बुवा पुढं म्हणतात "घेऊं तरी आण विठोबाची" आणि आपण कृतीनं मात्र याच्या अगदीं उलट "टाकूं तरी आण विठोबाची॥" हा त्याचा तुम्ही आम्ही करतो तो अर्थ ! कां आहे कीं नाहीं मजा !! शिवाजी महाराजांनीं बुवांना केवढी मोठी देणगी देऊं केली. त्यांच्याकडून आलेलें जडजवाहीर, दागिने, होन व कापडांचीं सणगं पाहून आवलीची काय स्थिति झाली तुम्हांला माहीतच आहे. हे भरजरी कपडे व दागिने लेऊन आपण शेजारणीपुढं व गांवांत कसा दिमाख मिरवूं असं मनोराज्य ती करीत असतांनाच हें सर्व धन, हें सर्व जडजवाहीर आणि ही सगळीं सणगं एका हातीं तुकोबांनीं परत केलीं. कां तर त्यामुळें आपला संसार बिघडेल. त्याच्यामुळें विठ्ठल भक्तींत अंतर पडेल अशी त्यांची पुरती खात्री झाली होती म्हणून. आपण असं कांहीं केलं असतं कां ! हाच तुकोबांचा मोठेपणा आणि हाच त्यांच्यांतला आणि तुमच्या आमच्यांतला फरक. ह्या सर्व मोहाला लाथाडून "कोणी वंदा कोणि निंदा। आमुचा स्वहिताचा धंदा" असं बुवा म्हणतात तर आपण तसंच म्हणून हें सर्व धन आपल्या धोतरांत बांधून घेतलं असतं. म्हणूनच तुकोबांनीं म्हटलं आहे "बोले तैसा चाले। त्याचि वंदावीं पाउलें."

अशी आहे ही बुवांची शिकवण. तिचा कळत न कळत आपल्या मनावर, आपल्या विचारांवर, आपल्या वागणुकीवर परिणाम होतोच होतो. कितीक नुसतं तुकोबा म्हणजे केवढे मोठे साधुसंत, काय त्याचा महिमा वर्णावा महाराज, असं म्हणून तुकोबांचे अभंगच्या अभंग घडाघड म्हणून दाखविनात आणि आपण थक्क होतों. पण असे लोक म्हणजे केवळ "बोलाचाचि भात बोलाचीच कढी" या वर्गांतले असतात. अगदीं शुद्ध मंबाजीबुवाच. अर्थातच तुकोबांच्या शिकवणीचा परिणाम यांच्यावर म्हणजे अळवावरचं पाणी. असो.

संत श्रेष्ठ तुकाराम महाराज वैकुंठवासी होऊन आज तीनशेंहून अधिक वर्षें लोटलीं. पण मोठ्या अवधींत त्यांनीं देवाच्या भक्तीचा विठोबाच्या प्रेमाचा जो नंदादीप उजळला तो मात्र अविरत कसा धीर गंभीर तेजानं उजळत आहे; आणि असाच तो तेवत राहील. तुकोबांच्या हयातींतच त्यांची कीर्ति दरवळली, पण ती कांहीं त्यांनीं वर्तमानपत्रांतून आपली जाहिरात केली म्हणून नव्हे, तर फुलांचा सहवास जसा कांहीं दाबून ठेवतांच येत नाहीं. त्यामुळें कोल्हापुरला बहिणाबाईनें तुकारामाचं नांव ऐकलं, लोकांनीं म्हटलेले अभंग ऐकले आणि महात्म्याचं, थोर भक्ताचं, दर्शन घडावं म्हणून ती लगेच आपल्या पतीसह आणि संसारासह देहू गांवीं आली आणि संसार करूनच तुकोबांचा उपदेश घेऊन तिनं विठ्ठलाची भक्ति आरंभिली. कारण प्रपंच सोडून परमार्थ करणाऱ्यांपैकीं तुकारामबुवा नव्हते. ते स्वतः संसारी होते. आणि आपल्या परीनें त्यांनीं संसार नेटका व व्यवहार ठाकठीक करण्याची शिकस्त केली. पण आपपर असा भाव नसल्यानें अनेक स्वार्थसाधु लोकांनीं त्यांच्या चांगुलपणाचा फायदा घेतला. पण तुकोबांची ठाम समजूत अशी कीं, "चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती। व्याघ्रही न खाती सर्प तया॥" इतकं

असूनही ते व्यवहारी होते. याचा पुरावा म्हणजे तेच म्हणतात "विंचु सर्प नाग नारायण। त्यासी वंदावें दुरून ॥ "

तुकारामांच्या आयुष्यांत त्यांच्यावर अनेक प्रसंग आले, अनेक किटाळं आलीं, पण कांहीं झालें तरी त्यांनीं आपलं चित्त चळूं दिलं नाहीं, व आपली विठ्ठल भक्ती ढळूं दिली नाहीं, जिजाई उर्फ आवली तर ह्यामुळं अगदीं वैतागली. पण अजब तिचं तुकोबावरचं प्रेम कीं त्याच्यामुळंच खुद्द विठोबा वेळोवेळीं तिच्या मदतीस धावून येतो. आणि या सर्वांबद्दल भगवंताला बक्षीस काय तर "तो काळ तोंड्या विठ्या, त्यानंच माझ्या संसारांत मोडता घातला," हे जिजाईचे शब्द. पण देवाला भक्ताची काळजी असते. त्यांच्या शब्दाची बोचणी नसते. आणि आवली तरी काय तुकारामांच्या प्रेमामुळंच असं करीत असे. आणि तिची पतिभक्तीच देवांनीं मान्य केली होती.

तुकोबांचा अनेकांनीं दुःस्वास केला. पण अखेरीला ते त्यांच्या भजनीं लागले. त्यांच्या टाळकरी मंडळींत सर्व जातीचे लोक म्हणजे ब्राह्मण, मराठे, कासार हे होते. कारण तुकोबांची सांगणी होती कीं, बाबांनो, जन्म हा कोणाच्या हातचा नाहीं; पण विठ्ठलभक्ति ही सर्वांना साधण्यासारखी आहे. आणि या विठ्ठल भक्तींत 'मी उच्च जातीचा' असा अभिमान धरून चालणार नाहीं. खरोखर आपण मराठे लोक आजवर तुकोबांच्या शिकवणीप्रमाणं सर्व एक आहोंत अशा समजुतीनं, अशा विश्वासानं वागलों तर किती चांगली गोष्ट होईल? "वर्णाऽभिमानें कोण झाले पावन। ऐसे द्या सांगोन मजपाशी ॥" "अंत्यजादि योनी तरल्या हरिभजनें॥ इत्यादि."

तुकारामानीं आपल्या हयातींत अनेक चमत्कार केले. या गोष्टी आपण ऐकतों आणि कांहीं वेळेला जरा हंसतों. कारण असे चमत्कार कसे होतील, मेलेला मुलगा उठेल कसा, देव सावकाराच्या घरीं पैसे भरील कसे, पक्षांनीं खाल्लेल्या शेतांत धान्य उत्पन्न करील कसें, अशा संशयांनीं आपलं मन हेलकावतं. पण मला पुष्कळदां वाटतं कीं, हे चमत्कार म्हणजे अगदींच कांहीं न होणाऱ्या गोष्टी नव्हेत. आपणास समजत नाहीत, आपल्या विचारांत बसूं शकत नाहींत अशा या गोष्टी आहेत. पण म्हणून कांहीं त्या होणंच अशक्य असं मात्र म्हणायला मी तयार नाहीं.

बुवांच्या जीवनांतील हकीकतींचा पाल्हाळ मी बुध्याच केलेला नाहीं. कोणा मराठ्याला त्याची माहिती नसेल? पण बुवांच्या शिकवणीचा, बुवांच्या चारित्र्याचा परिणाम आपणा मराठी लोकांवर किती मोठ्या प्रमाणांत झाला आहे हेंच मला आज सांगायचं होतं. तेव्हां बोला आतां "पुंडलीकवरदा हरि विठ्ठल, ज्ञानदेव तुकाराम."

● ● ●

गान्धी-सूक्ति-मुक्तावलि

संयोजक : पंडित वि. के. छत्रे कल्याण.

(6) Differences of opinion should never mean hostility. If they did, my wife and I should be sworn enemies of one another [2]

*

मतयोर्न विसंवादा मन्तव्यो वैरसन्निभः।
नो चेद् भार्या ममाहं च स्यावान्योन्यस्य वैरिणौ ॥

*

मत-भिन्नत्व हें नोहे वैरासम; तथा जरी]
जाहलों असतों आम्ही पति-पत्नी पुरे अरि ॥

*

(7) My dreams are not airy nothings. I want to convert my dreams into realities, as far as possible. [3]

*

न बुद्बुदसमाः स्वप्ना अकिंचित्सदृशा मम।
उदर्कपरमार्थास्तांश्चिकीर्षामि यथाबलम् ॥

*

न बुद्बुदासम स्वप्नें माझीं शून्य निरर्थक।
यथा-शक्ति कराया तीं खरीं मी बहु उत्सुक ॥

*

(8) I hold it to be a blasphemy to represent me as Shri Krishna. I claim to be a humble worker and no more among many in a great cause, which can be injured rather than advanced by glorification of its leaders. [5]

*

मां श्रीकृष्णप्रतिम इव ये भासयन्ते मता मे
ते पाखण्डा ननु लघुतमः कार्यवाहोऽहमस्मि।
कार्ये तस्मिन्महति बहवः सन्ति तेष्वस्मि चैक-
स्तन्नेतॄणां महिमकथनाल्लाभतो हानिरेव ॥

*

जे श्रीकृष्णासम मज जनां भासवीतात लोक
पाखंडी ते, बहुतिं नत मी कार्यकर्त्यांत एक।
त्यांहूनी ना वरचढ, **महत्कार्य नेईल नाशा**
रोधूनी कीं प्रगति उलटी नेतृवर्गप्रशंसा ॥

*

(9) I am conscious of my own limitations. That couciousness is my only strength. [8]

*

सीमानामात्मनो ह्यस्ति संविन्मामकमानसे।
हृदिस्था सैव संविन्मे केवला शक्तिशालिता ॥

*

मर्यादाबद्ध मी याची जाणीव मजला असे।
जाणीवेंतहि या माझें सामर्थ्य सगळें वसे ॥

●

श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघ पुरवणी

मार्च १९५८ महिन्यांत श्री तुकाराम बीजेच्या भव्य कार्यक्रमानंतर, कार्यकारीमंडळाची सभा घेतां आली नाहीं. नवीन सभासदांनीं एकमेकांना भेटून विचारविनिमय करावा म्हणून अशा सभा जितक्या वारंवार भरतील तितकें चांगलें. पण मध्यंतरी संघाचे अध्यक्ष, संचालक व इतर स्थानिक सभासद यांना कार्यबाहुल्यामुळें वेळ मिळाला नाहीं व शिवाय चार महिने पावसाळा असल्यामुळें तें करणें शक्य झालें नाहीं.

× × ×

तथापि पावसाळा संपल्याबरोबर सप्टेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यापासून खार येथें मोटवानी मंदिरांत वाचस्पति क्षीरसागर यांचीं "कृष्ण चरित्र" वरील प्रवचनें सुरू झालीं व "कृष्ण चरित्र" प्रवचनकारांनीं साकल्यानें चित्रित केलें. या प्रवचनास पहिल्यापासून उपस्थिति फारच उत्तेजनकारक होती व ती वर्धमान होत होती. कृष्ण चरित्रावर अगदीं स्वतंत्र बुद्धीचा प्रकाश वाचस्पतींनीं टाकला व श्रीकृष्णाचें अवतार कार्य व आजच्या काळास तें कसें लावता येईल, यांची सांगड उत्तम तऱ्हेनें घातल्यामुळें ती माला फारच लोकप्रिय झाली.

× × ×

नंतर ३१ ऑक्टोबर रोजी मुंबई येथें सेक्रेटरी श्री. प्रताप यांचे बंगल्यावर सायंकाळीं ५ वाजता सर्व कार्यकारी सभासदांची सभा बोलावली होती. त्यांत पुढील वर्षाचें अंदाज पत्रक ठरविणें व तळेगांव येथील इमारतीकरितां फंड गोळा करणें, ही दोन मुख्य कामें होतीं. त्या दिवशीं गणसंख्या न झाल्यामुळें, शनिवार, ८ नोव्हेंबर १९५८ रोजीं खार येथें संघ-कार्यालयांत तहकूब सभा घेण्यांत आली. त्यावेळीं अध्यक्षांनीं कांहीं सूचना केल्या होत्या. त्यांचा विचार करण्यांत आला. प्रथम श्रो. वि. वि उखाळ यांना सभेचे सभापति निवडल्यानंतर कार्यास सुरवात झाली. संघाचें अंदाज पत्रक मंजूर करण्यांत आलें. त्यानंतर इमारत बांधण्याचें काम पुरें होण्याचे पूर्वी संघाचे तळेगाव येथील कार्यास सुरवात करण्यांत यावी, असें मंडळीचें मत पडलें. त्यासाठीं महिना रु. ४० पर्यंत एक जागा भाड्यानें घेऊन तेथें एक स्थानिक कार्यकर्ता नेमावा. त्यानें आरंभीं "एक मोफत वाचनालय" व "एक समाजविकास केन्द्र" सुरू करून संघकार्यास सुरवात करावी असें ठरलें. यासाठीं लागणारे १०००,१२०० रुपये गोळा करून वर्षभर कार्याची निश्चितपणें तरतूद करावी. स्थानिक संघाधिकाऱ्यानें प्रवचनें, कीर्तनें, किंवा भजनें व अन्य सांस्कृतिक कार्यक्रम वारंवार आंखून संघाचें प्रचार कार्य सुरू ठेवावें व दर खेपेस धर्मादाय पेटी फिरवून पैसा गोळा करावा, असा निर्णय घेण्यांत आला. श्री तुकाराम-बीज मार्च महिन्यांत येते. तोंपर्यंत संघाचें नांव तेथें ख्यात करावें. याशिवाय फंड गोळा करण्यासाठीं अध्यक्ष व इतर सभासद यांची एक समिति निवडण्यांत येऊन त्यांनीं फक्त इमारतीचा फंड गोळा करण्याचे कामीं विनंतीपत्र काढून त्याकामीं खटपट करावी, असा ठराव पास झाला. अशा रीतीनें कांहीं तरी निश्चित रूपरेखा आंखल्यामुळें ती सभा महत्त्वाची ठरली. यांत अध्यक्ष यांनीं २०० रु. व श्री. उखाळ यांनीं १० रुपये संघ कार्यासाठीं देणगी देऊ केली.

× × ×

मध्यंतरी पुणें येथील कलेक्टर साहेबांपासून इमारतीचे प्लॅन मंजूर करण्यांत येऊन सहा महिन्याचे आंत कार्यास सुरवात करावी, असें लिहिले आहे. तळेगांव म्युनिसिपालिटीकडेहि परवानगी मिळण्याचा अर्ज गुदरला आहे. कांहीं तरी फंड जमा झाल्याबरोबर कार्यास सुरवात होईल.

× × ×

गुरुवार, ४ डिसेंबर रोजीं खार येथें मोटवानी यांच्या कृष्ण मंदिरांत प्रा. सोनोपंत दांडेकर यांचें ज्ञानेश्वरीवर सव्वा तास सुश्राव्य प्रवचन झालें. त्यांच्या विद्वत्तापूर्ण व भावनाप्रधान पद्धतीनें श्रोतृवृंद अगदीं मन्त्रमुग्ध होऊन गेला होता. त्यांनीं श्री तुकाराम विश्व विद्यालयाचा उल्लेख करून तेथें अभंगांचा अभ्यास होण्याची कांहींतरी सोय झाली पाहिजे, अशी सूचना केली. संचालकांनीं श्री तुकाराम विश्व विद्यालय म्हणजे विद्यापीठ नसून महाराज ज्या विश्वाच्या विद्यालयांत शिकले त्या विश्वांत राहण्यासाठीं योग्य करणारें शिक्षण (अर्थात नैतिक व आध्यात्मिक जीवन व्यतीत करावयास लावणारें शिक्षण) या विद्यालयांत देण्यांत येईल असा खुलासा केला. श्रोतृवृंदानें पुनः त्यांचीं कांहीं प्रवचनें करवावींत, अशी आग्रहाची विनंति केली.

अशा रीतीनें वर्षाकाळानंतरच्या मुदतींतील पहिला कार्यक्रम उत्तम रीतीनें पार पाडला.

धर्मचक्राविषयींचें मतः

[श्री **एम्. एल्. रांगणेकर**, वकीलसाहेब ठाणें. यांनीं धर्मचक्राविषयीं आपणास काय वाटतें हें एका पत्रांतून कळविलें आहे. त्यांतील आवश्यक भाग खालीं उद्धृत करीत आहों. तो अर्थात् मुळांत इंग्रजींत आहे.

संपादक—]

"मला हें नियतकालिक फार आवडतें. कोणी म्हटलें मला आठवतें कीं, तुमचें संपादकीय नेहमीं काळजीपूर्वक आणि व्यवस्थितरीतीनें लिहिलेलें असतें यांत शंका नाहीं. पण माझ्या मतानें तेवढेंच आकर्षण नव्हे. या शिवाय त्यांत अशा कित्येक गोष्टी असतात, कीं त्या चांगल्या व आकर्षणीय असतात. मला काय अतिशय आवडतें हें मी तुम्हांला सांगूं? पहिल्या पानावर जी कविता छापली असते ती मला आवडते. मी येथें कांहीं सूचनाहि करूं इच्छितों. तेव्हां तुम्हीं कांहीं मजकूर संस्कृत किंवा पाली या भाषांत छापतां तेव्हां त्यांचें भाषान्तर देत जा. कारण वर्गणीदारांना दोन्हीहि भाषा अवगत नसतात व असे इतर वाचकही किती तरी असतील ? दुसरी सूचना, म्हणजे मधून मधून श्रीतुकारामाचे एक दोन अवघडसे अभंग तुम्ही प्रसिद्ध करावेत व त्यांचा अर्थहि द्यावा. आपणास या सूचना आवडल्या व मान्य झाल्या तर त्याचा स्वीकार करावा."

दिवाळी अंकांचें स्वागत

मौज—(संपादक व प्रकाशक श्री. वि. पु. भागवत, मौज प्रिंटिंग ब्यूरो. मुंबई ४ पृ. सं. १६६ मूल्य २॥ रु.)

अनेक हास्यचित्रांनीं, छायाचित्रांनीं, रंगचित्रांनीं, कथांनीं, कवितांनीं व ललितलेखांनीं नटलेल्या या अंकांतील मराठी रंगभूमि, बया दार उघड, यंत्रयुगाचे स्फोटक वरदान : खनिज तेल व मोठ्या मनाचे छोटे लोक या चार खास विभागांतील नाविन्यपूर्ण माहिती हें या अंकाचें आकर्षक वैशिष्ट्य आहे.

जनताजनार्दन (संपादक श्री. अच्युतराव देशमुख, प्रकाशक गाडगे बाबा प्रकाशनसमिती मुंबई नं. ४ पृ. सं. ६० किं. १ रु.)

पूज्य श्री गाडगे महाराज यांचें मुखपृष्ठावरील तिरंगी चित्र आणि काकासाहेब गद्रे, पं. रघुनाथ शास्त्री, कु. डॉ. सरोजिनी बाबर इ. विद्वानांचे १३ वाचनीय लेख.

चित्रमयजगत् (संपादक श्री. रा. प्र. कानिटकर एम्. ए. प्रकाशक चित्रशाळा प्रेस, पुणें २ पृ. सं. ८५ किं. १॥ रु.)

भारतांतील ख्यातनाम छायाचित्रकारांच्या कलाकृतींनीं सुशोभित झालेल्या या अंकांत परकाया प्रवेश (प्रा. गो. के. भट) 'आहे कां कुणी लग्नाला तयार' (बोकील) ४ कविता, परराष्ट्रीय खात्याचा कारभार (कानिटकर) भारतांत तेलाचा शोध, संस्कृतांतील साहित्यशास्त्र (प्रा. श्र. ना. देशपांडे) वगैरे खुमासदार साहित्य आहे.

आरोग्यमंदिर (संपादक श्री. गं. वि. पुराणिक, प्रकाशक—धूतपापेश्वर इंडस्ट्रीज लि. पनवेल–कुलाबा.)

आयुर्वेदांतील रोगजंतुविज्ञान इ. विविध विषयावरील २५ लेख असून शतायुषी श्री. रामूअण्णा किर्लोस्कर यांचा संदेश, जतचे राजेसाहेब यांची मुलाखत इ. सचित्र साहित्यखाद्य स्वादिष्ट व पौष्टिक आहे.

भालचंद्र (संपादक व प्रकाशक) वि. दा. दाणी—नाशिक पृ. सं. ९० किं. १ रु.

लेखनविषयक प्रश्नोत्तरी, भारतीय संस्कृतीचें एक वैशिष्ट्य वगैरे ७ महत्वपूर्ण लेख, ३ लघुकथा, २ विनोदी लेख ३ कविता व प्रा. वर्णेकर, प्रा. सावळपूरकर, रानडे इ.. चे ललित व ललितेतर साहित्य.

किर्लोस्कर (संपादक श्री. शं. वा. किर्लोस्कर किर्लोस्करवाडी) पृ. सं. १४४ किं. १–७५

वेधक, वेचक व वाचनीय साहित्यांनीं भरलेल्या या अंकांतील अॅडमिरल सोमण, कर्मवीर भाऊराव व कै. लक्ष्मणराव यांच्या स्फूर्तिप्रद चरित्राप्रमाणेंच भाऊसाहेब खांडेकर, गंगाधर गाडगीळ, डॉ. काणे व भागवत यांचे ज्ञानांत नवीन भर घालणारे व रंजनाला भरती आणणारे विविध लेख.

साक्षरतादीप (संपादक श्री. बी. एम्. कापडिया, मुंबई शहर समाज शिक्षण समिति मुंबई ४ पृ. सं. ५२ किं. ०१२)

डॉ. सरोजिनी बाबर, डॉ. खोपकर, बी. एम्. कापडिया, कु. ता. मंत्री इत्यादिकांचे नवसाक्षरांना प्रेरक व बोधक सचित्र लेख.

दूधसागर (संपादक व प्रकाशक श्री. बा. द. सातोस्कर १४ त्रिभुवन रोड मुंबई ४ पृ. सं. ४८)

गोमांतकीय लेखकांच्या लेखनानींच संपादित झालेल्या या अंकांत माझ्या पहिल्या लेखनाची ८ लेखकांनीं (गंगोकर, प्रियोळकर, बोरकर इ.) दिलेली जन्मकथा, स्वामी विवेकानंदांची गोमांतकास भेट वगैरे कुतूहलवर्धक व नाविन्यपूर्ण लेख.

गर्जना (संपादक व प्रकाशक श्री. ग. ह. पाध्ये, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर पृ. सं. ४० किं. ०८)

प्रा. फडके, सौ. कमल फडके, ना. घों. ताम्हनकर इ. चे सुंदर लेख.

साप्ताहिक सकाळ (संपादक डॉ. ना. भि. परुळेकर पुणें २)

रविवार सकाळची दहा लघुकथा नि अकरा कवितांनीं मंडित झालेली पुरवणी.

• • •

संयुत्त-निकाय-सगाथावग्गो-देवता-संयुत्त

(मागील महिन्यावरून पुढें चालू)

९ पज्जुन्न-धीता (१)

१. एवं मे सुतं । एकं समयं भगवा वेसालियं विहरति महावने कूटागारसालायं ।

२. अथ खो **कोकनदा** (v. l. कोकनुदा) पज्जुन्नधीता अभिक्कन्ताय रत्तिया अभिक्कन्तवण्णा केवलकप्पं महावनं ओभासेत्वा येन भगवा तेनुपसङ्कमि । उपसङ्कमित्वा भगवन्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं अट्ठासि ।

३. एकमन्तं ठिता खो सा देवता कोकनदा पज्जुन्नस्स धीता भगवतो सन्तिके इमा गाथायो अभासि :—

वेसालियं वने विहरन्तं । अग्गं सत्तस्स सम्बुद्धं ।
कोकनदाह'मस्मिं अभिवन्दे । कोकनदा पज्जुन्नस्स धीता ॥
सुतं एव मे पुरे असि धम्मो । चक्खुमतानुबुध्दो ।
साहं दानि सक्खी जानामि । मुनिनो देसयतो सुगतस्स ॥
येहि केचि अरियधम्मं । विगरहन्ता चरन्ति दुम्मेधा ।
उपेन्ति **रोरुवं घोरं** । चिररत्तं दुक्खं अनुभवन्ति ॥
ये च खो अरियधम्मे । खन्तिया उपसमेन उपेता ।
पहाय मानुसं देहं । देवकायं परिपूरेस्सन्ती'ति ॥

१० पज्जुन्न-धीता (२)

१. एवं मे सुतं । एकं समयं भगवा वेसालियं विहरति महावने कूटागारसालायं ।

२. अथ खो **चूळकोकनदा** (v. l. कोकनुदा) पज्जुन्नस्स धीता अभिक्कन्ताय रत्तिया...पे०(९§२) अट्ठासि ।

३. एकमन्तं ठिता खो सा देवता चूळकोकनदा पज्जुन्नस्स धीता भगवतो सन्तिके इमा गाथायो अभासि :—

इधा'गमा विज्जुपभासवण्णा । कोकनदा पज्जुन्नस्स धीता ।
बुद्धं च धम्मं च नमस्समाना । गाथा च इमा अत्थवती अभासि ।
बहुना पि खो तं विभजेय्यं । परियायेन तादिसो धम्मो ।
संखित्तं अत्थं लपयिस्सामि । यावता मे मनसा परियत्तं ॥
पापं न कयिरा वचसा मनसा । कायेन वा किञ्चन सब्बलोके ।
कामे पहाय सतिमा सम्पजानो । दुक्खं न सेवेथ अनत्थसंहितं'ति ॥

सतुल्लपकायिक-वग्गो चतुत्थो ।

तस्सुद्दानं—सब्भि मच्छरिना साधु । न सन्ति उज्झायसञ्जिनो ।
सद्धा समयो सकलिकं । उभो पज्जुन्न-धीतरो'ति ॥

पंचमो परिच्छेदो

आदित्तवग्गो

१. एवं मे सुतं । एकं समयं भगवा **सावत्थियं** विहरति...जेतवने... आरामे । अथ खो अञ्ञतरा देवता अभिक्कन्ताय रत्तिया...पे०... एकमन्तं अट्ठासि ।

२. एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवतो सन्तिके इमा गाथायो अभासि :—

१ आदित्त

आदित्तस्मिं अगारस्मिं यं नीहरति भाजनं ।
तं तस्स होति अत्थाय नो च यं तत्थ डय्हती'ति ॥
एवं आदीपितो लोको जराय मरणेन च ।
नीहरेथे'व दानेन दिन्नं होति सुनीहितं ॥
दिन्नं सुखफलं होति नादिन्नं होति तं तथा ।
चोरा हरन्ति राजानो अग्गी डय्हति नस्सति ॥
अथ अन्तेन जहति सरीरं सपरिग्गहं ।
एतदञ्ञाय मेधावी भुञ्जेथ च ददेथ च ॥
दत्वा भुत्वा च यथानुभावं । अनिन्दितो सग्गमुपेति ठानं'ति ॥

२ किंददा

किंददो **बलदो** होति, किंददो होति **वण्णदो** ।
किंददो **सुखदो** होति, किंददो होति **चक्खुदो** ।
को च **सब्बददो** होति, तं मे अक्खाहि पुच्छितो ॥
अन्नदो बलदो होति, **वत्थदो** होति वण्णदो ।
यानदो सुखदो होति, **दीपदो** होति चक्खुदो ।
सो च सब्बददो होति यो ददाति **उपस्सयं** ।
अमतंददो च सो होति यो **धम्मं अनुसासति** ॥

३ अन्नं

अन्नं एवाभिनन्दन्ति उभयो देवमानुसा ।
अथ खो नाम सो यक्खो यं अन्नं नाभिनन्दती'ति ॥
ये नं ददन्ति सद्धाय विप्पसन्नेन चेतसा ।
तमेव अन्नं भजति अस्मिं लोके परम्हि च ॥
तस्मा विनेय्य मच्छेरं दज्जा दानं मलाभिभू ।
पुञ्ञानि परलोकस्मिं पतिट्ठा होन्ति पाणिनं'ति ॥

४ एकमूल

एकमूलं द्विरावट्टं (v. l. द्वावट्टं) तिमलं पञ्चपत्थरं ।
समुद्दं द्वादसावट्टं, पातालं अतरी इसी ति ॥

५ अनोमिय

अनोमनामं निपुणत्थदस्सिं पञ्ञाददं कामलये असत्तं ।
तं पस्सथ सब्बविदुं सुमेधं **अरिये पथे कममानं** महेसिं'ति ॥

६ अच्छरा

अच्छरागणसंघुट्ठं पिशाचगणसेवितं ।
वनन्तं मोहनं नाम कथं यात्रा भविस्सती'ति ॥
उजुको नाम सो मग्गो अभया नाम सादिसा ।
रथो अकुजनो नाम धम्मचक्केहि संयुतो ।
हिरी तस्स अपालम्बो सत्य'स्स (v. l. सतस्स) परिवारणं ।
धम्माहं सारथिं ब्रूमि सम्मादिट्ठि पुरेजवं ।
यस्स एतादिसं यानं इत्थिया पुरिसस्स वा ।
स वे एतेन यानेन निब्बानस्से'व सन्तिके'ति ॥

७ वनरोप (वचनं)

केसं दिवा च रत्तो च सदा पुञ्ञं पवड्ढति ।
धम्मट्ठा सीलसम्पन्ना के जना सग्गगामिनो'ति ॥
आरामरोपा वनरोपा ये जना सेतुकारका
पपञ्च उदपानञ्च ये ददन्ति उपस्सयं ।
तेसं दिवा च रत्तो च सदा पुञ्ञं पवड्ढति
धम्मट्ठा सीलसम्पन्ना ते जना सग्गगामिनो'ति ॥

८ जेतवन

इदं हि तं जेतवनं इसिसङ्घनिसेवितं
आवुत्थं (v. l. आवुट्ठं) धम्मराजेन पीतिसञ्जननं मम ॥
कम्मं विज्जा च धम्मो च सीलं जीवितं उत्तमं
एतेन मच्चा सुज्झन्ति न गोत्तेन धनेन वा ॥
तस्मा हि पण्डितो पोसो सम्पस्सं अत्थं अत्तनो
योनिसो विचिने धम्मं एवं तत्थं विसुज्झति ॥
सारिपुत्तो व पञ्ञाय सीलेन उपसमेन च
यो पि पारगतो भिक्खु एताव परमो सिया'ति ॥

९ मच्छरी

ये'ध मच्छरिनो लोके कदरिया परिभासका
अञ्ञेसं ददमानानं अन्तरायकरा नरा ।
किंदिसो (v. l. कीदिसो) तेसं विपाको सम्परायो च किंदिसो (v. l. कीदिसो)
भवन्तं पुट्ठुमागम्म-कथं जानेमु तं मयं'ति ॥
ये इध मच्छरिनो लोके कदरिया परिभासका
अञ्ञेसं ददमानानं अन्तरायकरा नरा
निरयं तिरच्छानयोनिं यमलोकं उपपज्जरे ॥
सचे एन्ति मनुस्सत्तं दळिद्दे जायरे कुले
चोळं पिण्डो रती खिड्डा यत्थ किच्छेन लब्भति
दिट्ठे धम्मे स विपाको सम्पराये च दुग्गती'ति ॥
इति हे'तं विजानाम अञ्ञं पुच्छाम गोतम
ये इध लद्धा मनुस्सत्तं वदञ्ञू वीतमच्छरा
बुद्धे पसन्ना धम्मे च सङ्घे च तिब्बगारवा
किंदिसो (v. l. कीदिसो) तेसं विपाको सम्परायो च किंदिसो (v. l. कीदिसो)
भवन्तं पुट्ठुमागम्म कथं जानेमु तं मयं'ति ॥
येऽध लद्धा मनुस्सत्तं वदञ्ञू वीतमच्छरा
बुध्दे पसन्ना धम्मे च सङ्घे तिब्बगारवा
एते सग्गे पकासेन्ति यत्थ ते उपपज्जरे ।
सचे एन्ति मनुस्सत्तं अड्ढे अजायरे कुले
चोळं पिण्डो रती खिड्डा यत्था'किच्छेन लब्भति ।
परसंभतेसु भोगेसु **वसवत्ती**'व मोदरे
दिट्ठे धम्मे स विपाको सम्पराये च सुग्गती'ति ॥

१० घटीकारो

अविहं उपपन्नासे विमुत्ता सत्त भिक्खवो
रागदोसपरिक्खीणा तिण्णा लोके विसत्तिकं'ति ॥
के च ते अतरुं पङ्कं मच्चुधेय्यं सुदुत्तरं
ते हित्वा मानुसं देहं दिब्बयोगं उपच्चगुं'ति ॥
उपको फलगण्डो (v. l. पलगण्डो) च पुक्कुसाति च ते तयो
भद्दियो खण्डदेवो (v. l. भद्दिको भद्ददेवो) च बाहुरग्गी (v. l. बहुदन्ती) च पिङ्गियो (v. l. सिङ्गियो)
ते हित्वा मानुसं देहं दिब्बयोगं उपच्चगुं'ति
कुसलं भाससि तेसं मारपासप्पहायिनं
कस्से ते धम्मं अञ्ञाय अच्छिदुं भवबन्धनं'ति ॥
न अञ्ञत्र भगवता नाञ्ञत्र तव सासना
यस्स ते धम्मं अञ्ञाय अच्छिदुं भवबन्धनं
यत्थ नामञ्च रूपञ्च असेसं उपरुज्झति
तं ते धम्मं इध'ञ्ञाय अच्छिदुं भवबन्धनं'ति ।
गम्भीरं भाससि वाचं दुब्बिजानं सुदुब्बुधं ।
कस्स त्वं धम्मं अञ्ञाय वाचं भाससि ईदिसं'ति ।
कुम्भकारो पुरे आसिं वेहळिङ्गे (v. l. वेभलिङ्गे) घटीकारो ।
मातापेत्तिभरो आसिं कस्सपस्स उपासको ।
विरतो मेथुना धम्मा ब्रह्मचारी निरामिसो
अहुवा ते सगामेय्यो अहुवा ते पुरे सखा
सो हं एते पजानामि विमुते सत्त भिक्खवे
रागदोसपरिक्खीणे तिण्णे लोके विसत्तिकं'ति ॥

मानवतेचीं प्रतीकें

१

एका टिकिट कलेक्टरनें सांगितलेली ही घटना आहे.

त्यावेळीं कठाणा ते बडोद्यापर्यंत माझी तिकिट तपासण्याची 'ड्यूटी' होती. मी एका डब्यांत चढलों. डब्याच्या एका कोपऱ्यांत एक अशक्त मनुष्य अगदीं वाईट स्थितींत दुःखानें कण्हत पडला होता. थोड्या अंतरावर एक खादीधारी गृहस्थ आपल्या कुटुंबांतील तीन मंडळीसह ऐसपैस जागा अडवून बसले होते. त्या रुग्ण गृहस्थाकडे तिरस्कारानें पहात तो खादीधारी गृहस्थ कांहीं तरी बडबडूं लागला.

डब्यांतील उतारूंचीं तिकिटें तपासून मी त्या गृहस्थापाशीं आलों तेव्हां त्यानं मला विचारलं 'या गृहस्थाचं तिकिट आपण पाह्यलं ?'

या प्रश्नाचं उत्तर न देतां मी त्या वृद्ध गृहस्थाजवळ गेलों मला पाहून घाबरलेला तो वृद्ध करुण दृष्टीनं मजकडे बघत म्हणाला "साहेब ! माझ्याजवळ दोन रुपये आहेत. आपण ते घेऊन मला तिकिट तरी द्या नाहींतर शिक्षा करा; पण कसंही करून मला बडोद्याला पोंचवा."

माझ्या या वागणुकीचा निषेध प्रदर्शित करून तो खादीधारी म्हणाला— 'अशा वागणुकीनें आपल्यासारखे 'चेकर' (तिकिट तपासनीस) सरकारचं नुकसान करतात. अशा रोगी माणसाचा उतारूंना उपद्रव होतो. हा उपद्रव नाहींसा करण्याचं सोडून आपण उडवाउडवीचीं उत्तरं देतां !'

मी०—(रागानें) मिस्टर ! तोंडाला येईल तें आपल्यासारख्यांनीं बोलणं बरं नव्हे. हलविण्यासारख्या स्थितींत हा मनुष्य आहे काय ! ही वेळ त्याचेकडे पैसे मागण्याची आहे कीं मानवतेच्या दृष्टीनं त्याला मदत करणं हें पहिलं कर्तव्य आहे ? मी प्रथम मनुष्य आहे नंतर तिकिट तपासनीस ! मृत्युमुखांत पडलेल्या माणसाला सतावण्यांत कसली सज्जनता ! आपण म्हणतां या रुग्णाकडून मी तिकिटाचे पैसे घ्यावे ! त्याप्रमाणें मी ते जरूर घेईन पण ते त्या वृद्धाकडून न घेतां वर्गणी गोळा करून घेईन. ह्या वर्गणींत माझे हे दोन रुपये...असं बोलून डब्यांतील सर्व उतारूंना मी म्हणालों "या दुःखी मनुष्याकडे बघून ज्या बंधुभगिनींची मानवता जागृत होत असेल त्यांनीं यथाशक्ति वर्गणी द्यावी.'

मानवता विसरून केवळ आपली सुखसोय पहाणाऱ्या त्या खादीधारी सज्जनाशिवाय सर्वांनीं थोडथोडी मदत करून बारा रुपये वर्गणी गोळा झाली. याच डब्यांत एक आंधळी बाई भजन गात गात भीक मागत होती. तिनेंही चार आणे दिले.

सुखसागरांत पोहत असलेल्या त्या खादीधारी गृहस्थाच्या अंतःकरणांत मानवतेचा दिवा विझत होता तर दारिद्र्यांत बुडलेल्या एका म्हाताऱ्या भिकारणीच्या अंतःकरणांत मानवतेचा दीप जगमगत होता.

मधुकान्त भट्ट

× × ×

२

इमानी मोमिन

फारच थोडे दिवस झाले या गोष्टीला. शेठ श्रीलालजी यांच्या घरी विवाह होता. शेठजींनीं एक दिवस नेहमीं घरीं येणाऱ्या व बंधुप्रमाणें आचरण करणाऱ्या मोमिन (मुसलमान) जवळ पांचशें रुपयांची थैली देऊन सांगितलें 'ही घरीं दे'

थैली द्यावयास मोमिन घरीं गेला पण तेथें विलक्षण गर्दी दिसली. ज्यांचेकडे थैली द्यावयाची त्यानें ती घेतली नाहीं आणि इकडे शेटजींना तर फुरसत नव्हती. मोमिननें थैली आपल्या घरीं ठेवली. विवाहसमारंभ पार पडला. रोकड मोजतांना पांचशें कमी पडले तसे श्रीलालजी चिंतित झाले. पांचशें रुपये कुणाला दिले हें त्यांना आठवेना. विचाराच्या तंद्रींत असतां अचानक मोमिनही आला.

मोमिन०—भाईसाब ! कसला विचार चालू आहे !

श्रीलाल०—पांचशें रुपयांची भूल झाली आहे कुणाला दिले तें आठवत नाहीं.

मोमिन०—अरे भाई, पांचशें रुपयांची थैली तर माझे घरीं आहे. तुम्हीं घरीं देण्यासाठीं मजकडे थैली दिली. घरीं कुणी ती घेतली नाहीं. तेव्हां मी ती घरीं ठेवून आलों जाऊन घेऊन येतों.

शेठजींची चिंता मावळली आणि मोमिनच्या इनामदारीचा सूर्यप्रकाश अधिकच प्रखरला.

चिरंजीलाल

३

अतिथिसत्काराचा आदर्श

आम्ही तुलसीस्थामला गेलो होतों त्यावेळचा हा प्रसंग आहे.

तुलसीस्थामला ऊना आणि राजुला येथून बसनें आणि डेडाणहून बैलगाडीनें जावें लागतें. बसचा रस्ता सोयीचा होता पण एक तर चांदणी रात्र आणि बैलगाडींतून जाणं विशेष सुखाचें होईल असें वाटल्यामुळें डेडाणहून आम्ही गाडींतूनच जाण्याचें ठरविलें.

(पान १८ वर पहा.)

॥ सम्राट श्री विक्रमादित्य परमार ॥

लेखक-सर्व तंत्र स्वतंत्र विद्यामार्तंड प्रो. माधवाचार्य्य

भारतीय संस्कृति और सभ्यता के परम प्रतीक, परदुख भंजक विषमशील देशोद्धारक महादानी महारथी विशाला उज्जैन के अनन्याधिपति, साहसांक सम्राट श्री विक्रमादित्य, ईसा के सन् से पूर्व मालवा देश के अधिपति महाराज गन्धर्वसेन के घर में उज्जैन में अवतरित हुए थे।

आप अग्निवंशीय क्षत्रियों की परमार शाखा में उत्पन्न हुए थे। इतिहास प्रसिद्ध धारेश्वर भोजके आप पूर्व पुरुषों में थे। ईसा के ईसवी सन से भी ५७ वर्ष पहिले 'विक्रम' संवत की स्थापना की थी।

भगवानकृष्ण मर्यादा पुरुषोत्तमराम तीर्थंकर महावीर और अहिंसाके अवतार भगवान बुद्धके ही समान, वीर विक्रमादित्य भी आर्य्य इतिहास की ध्रुव मूर्ति हैं। इसे न तो भूतकाल हिला सका है और न भविष्यकालही हिला सकेगा।

भारतीय वर्चस्वको न सह सकनेवाले लोगोंने जिस प्रकार भारतके प्राक्तन इतिहास सांस्कृतिक कार्य्य एवम् मानव सभ्यताके प्रचार की अवहेलना की है उसी प्रकार वे अन्तमें विक्रमार्क के सूर्य्य को भी अंधेरे में ढकने के प्रयत्न करने में भी नहीं शरमाये हैं।

संस्कृत साहित्यके इतिहास लेखक पाश्चात्योंने भी प्रायः इसी गजनिमीलिकासे काम लिया है फिर भी सत्य सत्य है ? उनकी कलमोंसे भी ध्वनित हो ही गया है।

आज हम सर्व प्रथम-भारतीय ऐतिहासिक महापुरुषों की विक्रमादित्य के विषय में क्या प्रामाणिक भावना है यह बतायंगे। इसके पश्चात् पाश्चात्य लोगों के आनुमानिक विचारों पर अपने विचार प्रकट करेंगे।

इस विषय में हम संस्कृत साहित्य के सर्वमान्य ऐतिहासिक महापुरुष धारेश्वर भोज को लेते हैं। आपने अपने संस्कृत साहित्य के परम प्रसिद्ध ग्रन्थ सरस्वती कण्ठाभरण में विक्रमादित्य को अपने पूज्य पूर्व पुरुषों में स्मरण किया है। ये 'समयोचिती' का वर्णन करते हुए कहते हैं कि—

केऽभूवन्नाढयराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः।
काले श्री साहसाङ्कस्य केन संस्कृतभाषिणः॥

आढ्यराज के राजकाल में कौन प्राकृत भाषी नहीं था! सभी प्राकृत भाषा का पूर्ण रूप से व्यवहार करते थे। इसी प्रकार श्री साहसांक के समय में कौन संस्कृत भाषी नहीं था! सभी संस्कृत का व्यवहार करते थे।

यहां आढ्यराज का अर्थ, महाराजा शालिवाहन है तथा साहसांक का अर्थ, विक्रमादित्य है। यह अर्थ—सरस्वती कण्ठाभरण के टीकाकार श्री रामसिंह देव ने किया है इसके साथ ही टीकाकार ने 'श्री' लगाने का प्रयोजन बताते हुए यह भी बता दिया है कि—श्री विक्रमादित्य महाराज, राजा भोज के पूर्व पुरुष थे। इनकी टीका को हम यहीं उद्धृत करते हैं।

आढ्यराजः—शालिवाहनः, साहसाङ्को विक्रमादित्यः।
ग्रन्थकृत् पूर्वजतया श्रीपदम्॥

यहां पुस्तक में आये आढ्यराज का तात्पर्य—शालिवाहन तथा साहसांक का अर्थ विक्रमादित्य है। श्लोक में साहसांक शब्द से पहिले श्री प्रयोग इस लिये किया गया है कि—ये ग्रन्थकार श्री राजा भोज के पूर्वज होते हैं।

भोज वंश परमार प्रसिद्ध है। भोज के पूर्वज के नाते श्री विक्रमादित्य का परमार होना निःसन्देह है। क्योंकि—एकवंश में विभिन्नता नहीं हो सकती।

कविराज राजशेखर—साहसांक को उज्जयिनी का अधिपति बताता हुआ कहता है कि—

—'श्रूयते च उज्जयिन्यां साहसांको नाम राजा तेन च संस्कृतभाषात्मकमन्तःपुरम्'

उज्जयिनी में साहसांक नामक राजा थे उन्होंने आज्ञा दे दी थी कि—'मेरे रनिवासमें भी कोई, हीन से हीन व्यक्ति भी संस्कृतको छोडकर दूसरी भाषा न बोले।'

उनके समय सर्वत्र संस्कृत भाषा ही बोली जाती थी।

पूर्ववाक्यमें तो केवल इतनाही कहा गया था कि—'साहसांकके समयमें सभी संस्कृत भाषी थे।' कवि राजशेखरने यहा यह बता दिया है कि विक्रमादित्यका राजमहल भी इसका अपवाद नहीं था। दूसरी बात यह कह दी कि—वे उज्जयिनी के राजा थे। अन्य स्थलपर उनकी मुख्य राजधानी नहीं थी।

भोज का सरस्वती कण्ठाभरण तथा राजशेखर की काव्य मीमांसा, किस्से कहानी के ग्रन्थ नहीं प्रत्युत साहित्य के लाक्षणिक ग्रन्थ हैं। इनमें साहसांक विक्रमादित्य के संस्कृत के प्रचारकार्य्य उदाहरण के रूप में दिये जाते हैं। दृष्टान्त की वस्तु सत्य होने पर ही दृष्टान्त का कार्य्य सिद्ध कर सकती है अन्यथा नहीं कर सकती। अतः यह स्वीकार करना होगा कि—विक्रमादित्य ध्रुव वस्तु है कपोल कल्पित नहीं है। आर्य्य-सभ्यता के विद्वेषी उन्हें कपोल कल्पित बनाने की मिथ्या चेष्टा करते हैं।

गाथा सप्तशती भी सरस्वती कण्ठा भरण और काव्य मीमांसा के

समान साहित्य का प्रतिष्ठित ग्रन्थ है। इसके हाल कवि कर्ता हैं। इसके पंचम शतक की चौसठवी गाथा में विक्रमादित्य के दान की प्रशंसा की है। इसे हम यहीं उद्धृत करते हैं।

"संवाहण सुहरस तोसिएण देन्तेन करे लक्खम्।
चलणेन विक्कमादत्त चरिअं अणुसिक्खिअं तिस्सो॥"

यह प्राकृत भाषा में हैं। प्राकृत भी उस समय की प्राकृत जब कि—प्रकृति संस्कृत, विकृति की और जा रही थी। भारत का अज्ञान संस्कृत को विकृत करके उसे प्राकृत का रूप दे रहा था। अतः उसका मूल संस्कृत रूप दिखाकर पश्चात् आज की व्यावहारिक प्राकृत (हिन्दी) में अर्थ करेंगे।

"ददता संवादन सुख रस संतुष्टेन, तत्र करे लाक्षाम्
विक्रमादित्य चरितं चरणेन अनुशिक्षितं तस्याः।"

आप यहांसे उसके महावर लगे चरण दावने गये थे। जब इसे आपके चरण संवाहन से आनन्द आया और वह राजी हुई तो आपके हाथ में लाक्षा की मुद्रा उसी प्रकार देदी जिस प्रकार कि—विक्रमादित्य अपने दासों को वैरिविजय के कार्य्यों से प्रसन्न होकर लाख मुद्रा दे दिया करते थे।

यहां विक्रमादित्य के दानों का स्मरण किया गया है आलंकारिक ढंग से।

प्रबन्ध कोष में लिखा है कि—

—महावीर स्वामी के निर्वाण के ४७० वर्ष पश्चात् वीर विक्रमादित्य हुए। महावीर अथवा तीर्थंकर महावीर स्वामीके वीर वत्सर से ५९८ वर्ष पश्चात् ईसा के सन का प्रारंभ होता है। क्यों कि वर्तमान में २५५६ वीर वत्सर है। हम विक्रमी संवत् में ४७० जोड दें तो भी इन्हें पूर्ण होने में ७१ की कमी रह जाती है। इस कारण यह काल आदि विक्रमादित्य का उचित ही जचता है।

हालकवि—आजके नहीं हैं। ये डा. स्मिथ के कथनानुसार इसवी सन् ६८ में विद्यमान थे। इसके अनुसार विक्रमादित्य ईसासे पहिले के सिद्ध होते हैं। यही वस्तु सत्य है।

डा. पीटर्सनको वूंदीके राजकीय पुस्तकालयसे एक गाथा सप्तशती की हस्तलिखित प्रति प्राप्त हुई थी। इसमें लिखा हुआ है कि—

श्रीमत् कुन्तलजनपदेश्वर, प्रतिष्ठानपत्तनाधीश मलयवतीप्राणप्रिय-कालाप प्रवर्तक शर्मवर्मधीसख मलयत्युपदेशपण्डितीभूत कविवत्सल हालाद्युपनामक श्री सातवाहननरेन्द्रनिर्मिता'

कुन्तल देशके राजा प्रतिष्ठान परके अधिपति रानी मलयवतीके प्राणेश्वर कलापव्याकरणके आदि प्रवर्तक, शर्मवर्मा की बुद्धि के मित्र, मलयवतीके उपदेशसे पण्डित होनेवाले, हाल उपनामधारी, सातवाहन राजाने यह सप्तशती बनाई।

इससे सिद्ध होता है कि सातवाहन और हाल दोनों एक ही व्यक्ति थे।

कलाप के लेखक—शर्म वर्म ईसा की दूसरी सदी में पर्य्याप्त प्रसिद्ध हो गये थे ऐसा पाश्चात्य विद्वानों का मानना है। महामहोपाध्याय पं. दुर्गा प्रसादजीने शालिवाहन और सातवाहन तथा हाल को एक ही व्यक्ति माना है।

हाल की सप्तशती में विक्रमादित्य आते हैं इस कारण इनसे पूर्व परम प्रसिद्ध होने चाहिये।

इन सब प्रमाणों से सिद्ध होता है कि—विक्रमादित्य अर्थात् विक्रमी सम्वत् के प्रवर्तक विक्रमादित्य ईसा से पूर्व हुए एवम् ५७ वर्ष पहिले अपना सम्वत् चलाया।

राजशेखर—आज के व्यक्ति नहीं हैं। ये काव्य मीमांसा आदि अनेक मौलिक और प्रसिद्ध ग्रन्थों के लेखक हैं। इनका समय डा. मेकडोनलने ईसा की नौवीं सदी माना है। इसके साथ ही उक्त अंग्रेज विद्वान ने इनकी भाषा में सरलता प्रसाद व माधुर्य्य स्वीकृत किया है। ये कान्य-कुब्जाधीश्वर महेन्द्रपाल की सभा के रत्न थे। ऐतिहासिकोंने इस राजा का यही समय स्थिर किया है। यही काल राजशेखर का भी समालोचक मानते हैं।

महाराजा भोज—धारा नगरी के विद्वान शासक थे। इनका समय ईसा की ग्यारहवीं शताब्दि है। इनके दान पत्रों से भी यही सिद्ध होता है। ये भी संस्कृत साहित्य में विक्रमार्क के समान ही आदर पाते हैं। आज भी धारानगरी इनकी विद्वत्ता की साक्षी का आधार बनती है।'

भोजके समय में वेद और प्रातिशाख्यों पर भाष्य लिखे गये थे। शुक्ल यजुर्वेद के भाष्य के अन्तमें उव्वट ने लिखा है कि—'उव्वटेन कृतं भाष्यं मही भोजे प्रशासति।' मैंने यह वेद भाष्य भोज के राज्य में लिखा है। प्रातिशाख्यों के भाष्यों से भी यह प्रतीत होता है कि—ये भोज के समय में लिखे गये थे।

पृथ्वीराज रासो-हिन्दी साहित्यका अमर ग्रन्थ है। यह हिन्दी साहित्यके मुख्य कालसे संबन्ध रखता है। इसके लेखक चन्दवरदाई नामक ब्रह्म भट्ट हैं, जो कि पृथ्वीराज के साथी हैं।

ये दिल्लीपर भी महाराजा विक्रमादित्यका उपकार मानते हैं। इनका कहना है कि—

कुमाऊं के राजा सुखवन्तने दिल्लीपर आक्रमण किया। उस समय दिल्लीपर पाण्डवोंका ३६ वां वंशधर राज्यपाल राज करता था सुखवन्तने राज्यपालको मारकर दिल्लीका राज ले लिया था।

महाराज विक्रमादित्यको यह पता लगा तो वे दिल्लीका उद्धार करने चलदिये। सुखवन्तका संहार कर दिल्लीका उद्धार करके पुनः उज्जैन चले आये। इस घटनासे पश्चात् १००० एक हजार वर्ष तक दिल्लीका राज सिंहासन अस्तव्यस्त ही रहा। कविका यह ऐतिहासिक कथन भी आदि वीर विक्रमादित्यपर प्रकाश डालता है।

विक्रमादित्य की वंशपरंपरा—अग्निवंशीय वंश के साथही सम्बन्ध रखती है। क्यों कि परमार वंश के शिलालेखों का भी यही तात्पर्य होता है। पद्मगुप्त के रचे हुए नव साहसांक चरित में भी परमार वंश को अग्निवंश की एक शाखा बताया है।

महाराजा भोजदेव ने भी नायक के महाकुलीनपन के वर्णन में यही बात कही है कि—

वासिष्ठैः सुकृतोद्भवोऽध्वरशतैरस्त्यग्निकुण्डोद्भवो—
भूपालः परमार इत्यधिपतिः सप्ताब्धिकाञ्चेर्भुवः।
अद्याप्यद्भुतहर्षगद्‌गदगिरो गायन्ति यस्योद्भटम्
विश्वामित्रजयोर्जितस्य भुजयोर्विस्फूर्जितं गुर्जराः॥

स. कं. म–परिच्छेद ५–श्लो. ४१८

महर्षि वसिष्ठ की कामधेनु का हरण विश्वामित्रजीने राजाके रूप में कर लिया था। उस समय वसिष्ठजीने यज्ञों का संपादन कर अग्निकुण्डसे परमार, प्रतीहार, चालुक्य और चपहानि ये चार वीर क्षत्रिय उत्पन्न किये। इनमें परमार अखिल भूमण्डल के अधिपति हुए। इन्होंने विश्वामित्र की सेना को परास्त कर, कामधेनु लाकर वसिष्ठजीकी सेवा में उपस्थित कर दी। परमार वंश की तलवार का आनन्द गुर्जर खूब जानते और गाते हैं।

आज—१५ बीस वर्ष होते हैं। मैं एकबार देवास गया था। वहां मुझे ऐतिहासिक स्थान देखने को मिले। मैं ने वहां की विधान परिषद के द्वार पर एक स्तंभ खड़ा देखा।

इसमें—'अग्निकुण्ड से चारों अग्निवंशों की उत्पत्ति, चित्र के रूप में दिखाई गई थी।'

मेरे इस कहने का तात्पर्य्य यह है कि—आज भी पवार वंश अपनी उत्पत्ति अग्नि से मानता है। चौहान आदि भी अपनी उत्पत्ति इसी प्रकार स्वीकार करते हैं।

अजमेर से बड़े बड़े चित्र भी प्रकाशित हुए मैंने देखे हैं जिनमें सम्राट विक्रमादित्य के चित्र के ऊपर पमार और परमार लिखा हुआ रहता है। अतः विक्रमादित्य उज्जैन के राजा थे। इनका जन्म परमार क्षत्रिय वंशमें हुआ था। ये भोज के पूर्वज थे। भोज को इन पर बड़ा मान था। भोज इनका अत्यन्त सम्मान के साथ स्मरण करते थे।

भविष्यपुराणमें विक्रमादित्यका पूरा विवरण मिलता है। यहां तक कि-उससे सिंहासन बत्तीसी और वेतालपच्चीसी भी बाकी नहीं रहती। सारी बातें विस्तारके साथ वर्णित हैं।

यह पुराण विक्रमादित्य को अग्निवंशीय परमार की शाखा में मानता है। अपने ग्रन्थ में चन्दवर दाई ने भी परमार चालुक्य प्रतीहार चपहानि ये चार आदि अग्निवंशीय राजकुमार माने हैं। पुराण भी अन्य इतिहासपर प्रकाश डालते हैं।

विक्रमी सम्वत् संस्थापक विक्रमादित्य के तप त्याग देश सेवा और शौर्य आदि उत्तम नायकोचित गुणों के कारण विक्रमादित्य नाम इतना प्रिय बन गया था कि—जिस किसी भारतीय नरेश ने अपने को अपूर्व समझा 'विक्रमादित्य' नाम पाने की चेष्टा की। कवि लोगोंने उन्हें विक्रमादित्य कह कर उत्साहित किया।

महाराजा शुद्रक—विक्रमादित्य उपाधिधारी प्रथम प्रतीत होते हैं। इन्होंने सन १९१ में वर्तमान सियरुक नामक अत्याचारी नरपति का संहार किया था। ये १११ शक में विद्यमान थे। यह विषय स्कन्ध पुराण के कुमारिका खण्डमें मिलता है।

द्वितीय चन्द्रगुप्त—भी विक्रमादित्य के नाम से अपने समय में प्रसिद्ध हुआ है। यह समुद्रगुप्त का द्वितीय पुत्र था। इसका समय ३८० से ४१३ ई. तक बताते हैं। इसने भी शकों के साथ भयंकर युद्ध किये एवं शकारि की उपाधि पाई।

स्कन्ध गुप्त को भी शक और हूणों की विजय के उपलक्ष्य में विक्रमादित्य की उपाधि से विभूषित किया गया। ऐतिहासिक इसका समय ४५५ से लेकर ४६७ तक मानते हैं। इसके लिये भी स्तम्भों और प्रशस्तियों में विक्रमादित्य शब्द का प्रयोग किया है।

ललितादित्य को भी काव्य कुब्जेश्वर यशोवर्मा के विजय के उपलक्ष्य में सातवी सदी में विक्रमादित्य की उपाधि से विभूषित किया गया।

श्री हर्ष या हर्षवर्धन—भी अपने समय में विक्रमादित्य की उपाधि से विभूषित हुए। वे भी विक्रमादित्य कहलाने लगे।

यहां जो लोग ऐतिहासिक संवत् प्रवर्तक आदि विक्रमादित्य को नहीं स्वीकार करते उन्हें यह समझ लेना चाहिये कि-ईस्वी सन् से ५७ वर्ष पहिले सम्वत् स्थापित करनेवाले विक्रमादित्यने भारतके बाहिर के आक्रमणोंका इतना निवारण किया कि-भारतरक्षक पराक्रमी नरपतिगणोंने अपने आदर्श विक्रमादित्यकी एकरूपतामेंही अपना यश और आनन्द देखा।

अपने अन्वेषणकी कमी को अन्वेष्य के शिरपर डालना, मानवीय प्रबन्ध की पहिली कमजोरी है। यदि प्रयत्न किया जाय तो कालतः अनेक बातें संभवित बन जाती हैं।

दश पुर जिसे आज मन्डेसर कहते हैं। वहां से सूर्य मंदिर में एक शिला लेख मिला है। इसमें ४४ श्लोक हैं। मालव सं. ५२९ का है जिसे ईस्वी ४७३ का माना जाता है। इससे विदित होता है कि–मालव संवत् विद्यमान था ईसा से ५७ वर्ष पूर्व, मालव प्रकारान्तर से विक्रम का नाम है। अयोध्या के कनक मंदिर और जन्मभूमि मंदिर इसी विक्रम के बनवाये हुए हैं।

हेमू या हेमचन्द्र भार्गव ब्राह्मण—वर्तमान के अन्तिम विक्रमादित्य थे। बादशाह हुमायू के मर जाने के बाद आप एक बहुत बडी सेना लेकर भारत को स्वतंत्र करने चले थे। दिल्लीपर वरसों अधिकार रखा। पानीपतके मैदान में मुगलों से टक्कर लेते हुए वीर गति को प्राप्त हुए। भारत के पारतंत्र्य के नसीब ने उन्हे सफल न होने दिया। इसके पश्चात् फिर इस देश में वे वीर न आये जो देश धर्म और समाज के लिये पौरुष सफलकर विक्रमादित्य बनते। ईसासे ५७ वर्ष पूर्व सम्वत् चलानेवाले भारतके अन्यतम योद्धा एवम् भारतीय संस्कृति और संस्कृतके अनुसार देश धर्म और समाजके सेवक विक्रमादित्य हैं।

जिन्होंने उनके आदर्शको निभाया वे उनकी स्मृतिमें विक्रमादित्य कहलाये। देखें भगवान अब कब इस दुर्दशाग्रस्त देशके लिये फिर विक्रमादित्य भेजता है।

" धम्मपद तथा उसका यमकवग्गो "

श्री पं० राम लषण शुक्ल एम० ए०

[प्रस्तुत निबंध में विद्वान् लेखक ने अत्यंत विद्वत्तापूर्ण ढंगसे पालि साहित्य में धम्मपद की महत्ता का प्रतिपादन किया है। धम्मपद के साथही उसके 'यमक वग्गो' का अत्यंत विद्वत्तापूर्ण विश्लेषण इस निबंध का प्रतिपाद्य है। लेखक की भाषा अत्यंत प्रांजल और संस्कृत-निष्ठ है। विषय-प्रतिपादन की शैली अनूठी और निराली है। इस निबंध द्वारा महामानव भगवान् बुद्ध की पीयूषवाणी का रसास्वादन पाठकगण करेंगे और वर्तमान समस्याओं के लिए वह कितनी उपादेय है इस बातका पूर्ण अनुभव कर सकेंगे, ऐसा विश्वास है।

हम धर्मचक्र-परिवार की ओर से विद्वान् लेखक का अभिनंदन करते हैं। संपादक]

'धम्मपद' पालि-साहित्यका अमूल्य ग्रन्थ-रत्न है। जिस प्रकार हिन्दू-संसारमें 'गीता' ने मूर्धन्य स्थान प्राप्त किया है, उसी प्रकार बौद्ध-जगत्में 'धम्मपद' ने सर्वोच्च स्थानको अधिकृत कर लिया है। 'श्रीमद्भगवद्गीता' में आद्योपान्त भगवान् श्रीकृष्ण तथा अर्जुनके संवाद का ही विस्तृत वर्णन है। मोहसंविग्न मानस अर्जुनके मोह-उपशमनके निमित्त भगवान् श्रीकृष्णने अपनी चमत्कारिणी बुद्धि एवं प्रगल्भ प्रतिभाके बलपर ऐसे ज्ञान-भास्कर को उदित कर दिया, जिसने मोह-तिमिर को दूरीभूत कर अनन्त आलोकके प्रसार में अर्जुनके मानस को इस प्रकार आन्दोलित कर दिया कि कर्मभीरुता को दबाकर कर्मवीरता जाग्रत हो उठी और वे विगतज्वर हो संयुग में प्रवृत्त हो गए। किन्तु 'धम्मपद' में अनेक कथानकों तथा अनेक श्रोताओंका समावेश है। 'धम्मपद' की सबसे बडी विशेषता तो यह है कि इसमें तथागत भगवान्‌बुद्ध के पैंतालीस वर्षों के उपदेशों का संग्रह किया गया है। इस ग्रन्थ में ४२४ गाथायें हैं। इन गाथाओंको भगवान् बुद्धने बुद्धत्व प्राप्त होने के समयसे परिनिर्वाण-प्राप्ति के समय पर्यन्त समय समय पर उपदेश देने के लिए 'धम्मपद' की प्रत्येक गाथा एक विशेष सन्देश एवं एक विशेष भाव की प्रतीक है। वस्तुतः 'धम्मपद' बुद्ध-धर्म एवं बौद्ध-दर्शन की सारावलि है। जिस प्रकार हम 'गीता' में विभिन्न उपनिषदों तथा विभिन्न दर्शनों का एकान्त दर्शन प्राप्त करते हैं, उसी प्रकार 'धम्मपद' में हमें बौद्ध धर्म और बौद्ध दर्शन की एकान्त झाँकी मिल जाती है। 'धम्मपद' की प्रत्येक गाथा इतनी महत्त्वपूर्ण तथा सार-गर्भित है कि उसका सम्यक् अर्थबोध ज्ञान-ज्योति का साधक है। 'धम्मपद' की गाथाओं को सुनकर विश्व के असंख्य प्राणियों ने सन्मार्ग प्राप्त किया है और आमुष्मिक संतापों और व्यथाओं से उनका उद्धार हुआ है। 'धम्मपद' की इन गाथाओं में मन, निर्वाण, समाधि, शील, पाप, पुण्य, शुचिता, पाण्डित्य, आनन्द, विषाद प्रभृति की बहुत ही सुन्दर और सटीक मीमांसा की गई है। इन गाथाओं को पढकर आत्मा को शान्ति मिलती है और मन की चंचलता व्यपगत हो जाती है। 'धम्मपद' की विशेषता का ही परिणाम है कि विश्व की अनेकानेक भाषाओं में इसके अनुवाद हो चुके हैं।

'धम्मपद' कुल २६ 'वग्ग' में विभक्त है। प्रत्येक 'वग्ग' में अनेक गाथायें हैं, जिनमें स्थविरों के कथानक द्वारा समीचीन उपदेशों का सन्निवेश है। तथागत भगवान् बुद्ध ने समय-समय पर अपने शिष्यों को स्थविरों की कथाएँ सुनाकर उन्हें सम्यक बोध दिये थे और उनके अज्ञान का निवारण कर उनके लिए ज्ञान-पथ प्रशस्त कर दिए थे। हम इस लेख में 'यमक वग्गो' की विशेषता की समीक्षा करेंगे। 'यमक वग्गो' में बुद्ध देव ने मन के प्राधान्य पर प्रकाश डाला है--

> मनो पुब्बङ्गमा धम्मा मनो सेट्ठा मनोमया।
> मनसा चे पदुट्ठेन भासति वा करोति वा
> ततो नं दुक्खमन्वेति चक्कं'व वहतो पदं॥

'मन समस्त प्रवृत्तियों का अग्रगामी है, मन उन प्रवृत्तियों का प्रधान है, वे समस्त प्रवृत्तियां मनसेही प्रसूत होती हैं। यदि कोई मनुष्य दूषित मनसे कुछ कहता है अथवा कुछ करता है, तो दुःख उसका उसी प्रकार अनुसरण करता है, जिस प्रकार कि गाडी का चक्का गाडी खींचनेवाले बैलोंके पदचिह्नोंका अनुसरण करता है। जो मनुष्य दूषित मनसे काम करता है, वह दुःख का भागी होता है। अस्तु. मनका पावित्र्य सर्वोपरि तथा वांछनीय है। देखिए-

> मनो पुब्बङ्गमा धम्मा मनो सेट्ठा मनोमया।
> मनसा चे पसन्नेन भासति वा करोति वा।
> ततो नं सुखमन्वेति छाया'व अनपायिनी॥

'मन समस्त प्रवृत्तियोंका अग्रगामी है, मन उन समस्त प्रवृत्तियोंका प्रधान है। समस्त प्रवृत्तियाँ मनसेही उद्भूत होती हैं। यदि कोई मनुष्य पवित्र (प्रसन्न) मनसे कुछ कहता है या कुछ करता है, तो सुख उसी प्रकार उसका अनुसरण करता है, जिस प्रकार कि सर्वदा साथ रहनेवाली छाया।' मनःप्रसाद सुतरां अपेक्षित है।

शत्रुता का किस प्रकार शमन होता है—

> अक्कोच्छि मं अवधि मं अजिनि मं अहासि मे।
> ये च तं उपनय्हन्ति वेरं तेसं न सम्मति॥

'उसने मुझे फटकारा, उसने मुझे मारा, उसने मुझे जीत लिया, उसने मेरा लूट लिया,' जो लोग अपने मन में इन भावों को बनाये रहते हैं, उनका शत्रुता-भाव शान्त नहीं होता। किन्तु—

> अक्कोच्छि मं अवधि मं अजिनि मं अहासि मे।
> ये च तं न उपनय्हन्ति वेरं तेसूपसम्मति॥

'उसने मुझे बटकारा, उसने मुझे मारा, उसने मुझे जीत लिया, उसने मेरा लूट लिया,' जिन लोगों के मन से ऐसे भावों का तिरोभाव हो

जाता है, उनका वैर-भाव शान्त हो जाता है। मनोविकार वैर के मूल में है। अस्तु. विकार विरहित हो जाना आवश्यक है।

वैर से वैर का शमन किसी भी प्रकार सम्भव नहीं। उससे तो वैर-भाव की वृद्धि ही होती है—

न हि वेरेन वेरानि सम्मन्तीध कुदाचनं।
अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनन्तनो।

'वैर से वैर का शमन कभी नहीं होता। वैर के अभाव (मित्रता प्रेमभाव) से ही वैर का शमन होता है। यही सनातन धर्म है।' शत्रुता के स्थान पर मित्रता करना ही गुरु कर्तव्य है; क्योंकि मित्रता से मनो-मालिन्य दूरीभूत होता है।

परे च न विजानन्ति मयमेत्थ यमामसे।
ये च तत्थ विजानन्ति ततो सम्मन्ति मेधगा॥

'अज्ञानी मनुष्य प्रायः इस बात पर ध्यान नहीं देते कि इस संसार में उनकी स्थिति अल्पकालिक है, किन्तु जो इस तत्व को जानते हैं उनके समग्र कलह शान्त हो जाते हैं।' जब इस संसार में हमारी स्थिति नित्य एवं शाश्वत नहीं है, तो सांसारिक क्रियायों तथा वस्तुओं के लिए कलह निश्चयमेव हेय और सारहीन है।

काम-प्रवेग से कौन विचलित होता है। भगवान् बुद्ध ने इसका सुन्दर निरूपण किया है—

सुभानुपस्सिं विहरन्तं इन्द्रियेसु असंवुतं।
भोजनम्हि च अमत्तञ्ञुं कुसीतं हीनवीरियं।
तं वे पसहति मारो वातो रुक्खं' व दुब्बलं॥

'शुभ ही शुभ देख कर विहार करने वाले, इन्द्रियों में असंयत, भोजन में मात्रा को न जानने वाले, आलसी तथा हीनवीर्य (कायर) पुरुष को काम उसी प्रकार अपने वंश में कर लेता है, जिस प्रकार पवन दुर्बल वृक्ष को झकझोर कर गिरा देता है।' किन्तु जो संयमी एवं विचारशील हैं, वे काम-प्रवेग से उसी प्रकार विचलित नहीं होते, जिस प्रकार पर्वत पवन के झकोरे से रञ्चमात्र भी डिगायमान नहीं होता।

असुभानुपस्सिं विहरन्तं इन्द्रियेसु सुसंवुतं।
भोजनम्हि च मत्तञ्ञुं सद्धं आरद्धवीरियं।
तं वे नप्पसहति मारो वातो सेलं'व पब्बतं॥

'अशुभ देखते हुए विहार करनेवाले, इन्द्रिय-संयमी, भोजन में मात्रा को जानने वाले, श्रद्धालु और पुरुषार्थी पुरुष को काम उसी प्रकार विचलित नहीं कर सकता, जिस प्रकार पवन शैल पर्वत को डिगा नहीं सकता।'

काषाय वस्त्र धारण करने मात्र से कोई भिक्षु नाम की यथार्थता सिद्ध नहीं कर सकता। इसके लिए मनःप्रसाद, संयम एवं सत्य नितान्त आवश्यक हैं—

अनिक्कसावो कासावं यो वत्थं परिदहेस्सति।
अपेतो दमसच्चेन न सो कासावमरहति॥

जो मन की मलिनताको दूर किए बिनाही काषाय वस्त्र धारण करता है, वह संयम तथा सत्यसे हीन मनुष्य काषाय वस्त्रका अधिकारी नहीं है।

यो च वन्तकसावस्स सीलेसु सुसमाहितो।
उपेतो दमसच्चेन स वे कासावमरहति॥

'जो मनकी मलिनता दूर किए हुए है, शीलमें समाहित (शीलसे युक्त) है, संयम और सत्यसे उपेत (युक्त) है, वही काषाय वस्त्रका अधिकारी है।'

सारासार की वास्तविक अभिज्ञता कौन प्राप्त करता है—

असारे सारमतिनो सारे चासारदस्सिनो।
ते सारं नाधिगच्छन्ति मिच्छासङ्कप्पगोचरा॥

'जो असारमें सार देखते हैं और सारमें असार देखते हैं, मिथ्या संकल्पमें पड़े हुए वे सारको प्राप्त नहीं करते। किन्तु—

सारञ्च सारतो ञत्वा असारञ्च असारतो।
ते सारं अधिगच्छन्ति सम्मासङ्कप्पगोचरा॥

जो सार को सार और असार को असार समझते हैं, वे सम्यक् संकल्प से युक्त सार को प्राप्त करते हैं।'

यथा अगारं दुच्छन्नं वुट्ठी समतिविज्झति।
एवं सुभावितं चित्तं रागो समतिविज्झति॥

'जिस प्रकार ठीक से न छाए हुए घर में वृष्टि का जल प्रवेश कर जाता है, उसी प्रकार ध्यान-भावना से रहित चित्त में राग (कामतृष्णा) प्रवेश कर जाता है।'

यथा गारं सुच्छन्नं वुट्ठी न समतिविज्झति।
एवं अभावितं चित्तं रागो न समतिविज्झति॥

'जिस प्रकार सम्यक् प्रकार से छाये हुए गृह में वृष्टि का जल प्रवेश नहीं करता, उसी प्रकार सम्यक् ध्यान-भावना-पूर्ण चित्त में राग (कामतृष्णा) प्रवेश नहीं करता।'

राग (कामतृष्णा) से दूर रहने के लिए सम्यक् ध्यान-भावना अपेक्षित है।

पापात्मा को कहीं भी सुख नहीं है। वह सर्वत्र शोक करता है।

इध सोचति पेच्च सोचति
पापकारी उभयत्थ सोचति।
सो सोचति सो विहञ्ञति
दिस्वा कम्मकिलिट्ठमत्तनो॥

'पापी इह लोक में शोक करता है और परलोक में भी। वह दोनों स्थानों में शोक करता है। वह अपने कलुषित कर्मों को देखकर शोक करता है और विषाद को प्राप्त होता है।'

किन्तु पुण्यात्मा के लिए कहीं पर भी शोक का स्थान नहीं है। वह सर्वत्र सौख्य एवं आनन्द का अनुभव प्राप्त करता है।

इध मोदति पेच्च मोदति
कतपुञ्ञो उभयत्थमोदति।
सो मोदति स पमोदति
दिस्वा कम्मविसुद्धिमत्तनो॥

पुण्यात्मा इस संसारमें आनन्द प्राप्त करता है और परलोकमें भी। वह कृतपुण्य दोनों स्थानोंमें आनन्द प्राप्त करता है। वह अपने विशुद्ध

कर्म को देखकर आनन्द प्राप्त करता है और और अधिक आनन्द प्राप्त करता है।

पापी सर्वत्र सन्ताप का अनुभव करता है। उसके लिए कोई भी स्थान ऐसा नहीं है, जहाँ वह सुख प्राप्त कर सके।

> इध तप्पति पेच्च तप्पति
> पापकारी उभयत्थ तप्पति।
> पापं मे कतं'ति तप्पति
> भिय्यो तप्पति दुग्गतिं गतो॥

'इह लोक में संताप प्राप्त करता है, उस लोक में भी। पापी दोनों लोगों में संताप प्राप्त करता है। 'मैंने पाप किया है,' यह सोचकर दुःखित होता है और दुर्गति को प्राप्त हो कर और अधिक संताप का अनुभव करता है।'

किन्तु पुण्यात्मा,—

> इध नन्दति पेच्च नन्दति
> कतपुञ्ञो उभयत्थ नन्दति।
> पुञ्ञं मे कतं'ति नन्दति
> भिय्यो नन्दति सुग्गतिं गतो॥

'इह लोक में आनन्द प्राप्त करता है और परलोक में भी। वह कृत-पुण्य दोनों लोगों में आनन्द प्राप्त करता है। 'मैंने पुण्य किया है,' यह सोचकर आनन्दित होता है और सुन्दर गति प्राप्त कर और अधिक आनन्दित होता है।'

श्रमण होने का अधिकारी कौन है—

> बहुम्पि चे सहितं भासमानो
> न तक्करो होति नरो पमत्तो।
> गोपो'व गावो गणयं परेसं
> न भागवा सामञ्ञस्स होति।

'यदि कोई व्यक्ति बहुत से ग्रन्थों का पाठ करने वाला हो, किन्तु प्रमाद के वशीभूत हो उनके अनुसार आचरण करने वाला न हो, तो वह उसी प्रकार श्रमण होने का अधिकारी नहीं है, जिस प्रकार कि दूसरे की गायों की गणना करनेवाला गोप उन गायों का अधिकारी नहीं होता।

> अप्पम्पि चे सहितं भासमानो
> धम्मस्स होति अनुधम्मचारी।
> रागञ्च दोसञ्च पहाय मोहं
> सम्मप्पजानो सुविमुत्तचित्तो।
> अनुपादियानो इध वा हुरं वा
> स भागवा सामञ्ञस्स होति॥

'यदि कोई व्यक्ति थोड़ेसे ग्रन्थों का पाठ करनेवाला हो, किन्तु धर्मके अनुसार उनका आचरण करता हो। राग–द्वेष तथा मोहका परित्याग कर सम्यक् ज्ञानी और मुक्तचित्त होकर इहलोक तथा परलोकमें अनासक्त हो, तो वह श्रमण होनेका अधिकारी होता है।'

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स।
उस सम्यक् भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध को नमस्कार।

(क्रमशः)

(पान १२ वरून.)

रात्रीं साडेआठनऊच्या सुमाराला आम्ही गाडींतून निघालों. चारपांच तास मोठ्या मजेंत, हंसत खिदळत गप्पा मारण्यांत गेले. पण पुढें कंटाळा आला. जीव आंबून गेला. गाडीवाल्याला आम्ही तुलसीस्याम आतां किती दूर आहे असं अधून मधून विचारीत असूं, तोही जवळ आलं म्हणून सांगे. अखेर 'रस्ता चुकलासा वाटतो' हे गाडीवाल्याचे शब्द ऐकतांच त्या उत्साहावर व उरल्या सुरल्या आशेवरही पाणी पडलें.

'समोर कांहीं तरी दिसतं आहे' असं थोड्या वेळानं गाडीवान म्हणाला. जवळ गेल्यानंतर 'अरे, कोण आहे' असा एक कर्णकठोर आवाज ऐकूं आला.

आम्ही०—'बाबा, आम्ही रस्ता चुकलों आहों. आम्हांला तुलसी-स्यामला जावयाचं आहे.'

आवाजांतली पहिली कठोरता दूर झाली आणि अत्यंत मृदु आणि प्रेमळ आवाजांत ती व्यक्ति गाडीजवळ येऊन म्हणाली : 'ओहो! भाईनो, या या, माझ्या गरिबाची झोपडी पवित्र करा. तुमच्या सारख्यांची पायधूळ मला कुठं मिळणार!'

आम्ही०—'आम्हांला थांबायचं नाहीं. तुम्ही आम्हांला रस्ता दाखवा म्हणजे झालं'.

बाबा०—'अरे, असं कसं होईल! इतक्या दूरवर आलां, आणि माझ्या घरी आल्यावांचून जाणार असं कधीं चालेल!'

त्याच्या आग्रहाला मान तुकावणं आम्हांला भागच पडलं. बाबानें घरच्या लोकांना उठवलं आणि पाहुण्यासाठीं स्वयंपाक करावयास सुनेला सांगितलें.

यावेळीं रात्रींचे २॥ झाले होते.

आम्ही०—'बाबाजी, आम्ही ब्राह्मण आहों आणि यावेळीं भूकही नाहीं.'

आमची जात ऐकून भोजनाचा आग्रह बाबाजीनें सोडला पण त्याऐवजीं म्हशीचें पक्का शेर दूध आणून देऊन तो म्हणाला—'या खेपेला भोजना-शिवाय तुमची पाठवणी करावी लागते, परंतु परत येतांना तुम्हांला येथून जेवण करूनच जावें लागेल. तुम्ही येण्यापूर्वींच मी जवळच्या गांवांतल्या आचाऱ्याकडून भोजन तयार करून ठेवीन.'

आम्हांला बाबाजीच्या घरचं वातावरण थोडं दुःखित दिसलं. घरांतील मनुष्यांची हालचाल अगदीं निश्चेतनवत् दिसली. बाबाजीच्या चेहऱ्यावर तर मूर्तिमंत उदासीनता नांदत होती. आम्ही या परिस्थितीची पृच्छा करित असतां बाबाजी म्हणाला 'माझा जवान मुलगा दोनच महिन्या-पूर्वी...बाबाजीला बोलवेना त्याचा गळा भरून आला.'

आम्ही०—'पुत्रमृत्यूच्या अशा शोचनीय अवस्थेंत असतांही तुम्ही आमचा इतका प्रेमानं सत्कार करूं शकतां'

बाबा०—"सुखदुःखाची परंपरा आणि जन्ममृत्यूचें चक्र हें सदैव चालू आहे. घरीं आलेल्या अतिथीचें स्वागत झालें नाहीं तर आमचा मनुष्य-धर्म तो काय, शिवाय मी आणि पाहुणे हे तरी किती दिवसांचे!"

रात्रीं साडे तीन वाजतां गांवच्या सीमेपर्यंत येऊन व परत येतांना आपल्या घरीं भोजन करून जाण्याचें आग्रही निमंत्रण देऊन तो वृद्ध बाबाजी आपल्या घरीं परतला.

Letters From a Blind High-Court Judge to His Private Secretary

10

(Written in the first half of 1918)

Monday, High Court.

My dear Kher,

Be sure that you are easily the best of my Indian friends. You have proved yourself in a hundred ways worthy to be so. For the past two years and more you have been a great deal more to me than an ordinary Secretary. Does it much matter whether you continue to be a paid Secretary or not, as long as you remain a trusted and always welcome friend? Indeed in the latter character I fancy you would be able to express your opinions rather more freely and confidently. Don't suppose that I have any intention of dropping you. I shall hope to see a great deal of you, supposing that I do find a suitable private secretary, and when you have made your pile and travel as a gentleman of means I shall certainly expect you to visit me at the Casa, if the Germans have left it me. So buck up and throw yourself whole-heartedly and with fierce energy into the business of Manilal and Kher, resolved to make that a brilliant success at any rate. Interim we may have many pleasant walks and talks and hearty laughs at the universe in general and the eccentricities of the clients of M. and K. in particular. You can come in whenever you are at leisure, for a talk or to read anything, if I happen to be free, and also for an occasional walk at our old favourite Colaba. Except of course at such times and I hope they will become more frequent for your sake, as you are conducting heavy litigation before me.

It is of course quite likely that I shall NOT be able to suit myself with the kind of P. S. I want, but even so, thinking over your positions, the reasons which determined me most reluctantly to put an end to our former relations, seem to me more weighty the more I revolve them.

Believe me in a week or two you will see all this in the same light and accept the position as I put it to you, at least I hope so, in order that we may always be the best of friends.

Yours most sincerely and with all good wishes,

F. C. O. Beaman.

11

(Written in the first half of 1918)

Wednesday morning,
Byculla Club.

My dear Kher,

Oh, don't I miss you, don't make any mistake about that. But the longest I could expect to be in India now is very short time in comparison with the long life, I hope, still lies before you. And when I go, if you had decided to stay, and postpone starting a business of your own, you might have found yourself at a loose end. I knew when you did at last pass the Attorneys' examination that we should have to part; it would not have been fair to you to have played on your affection and devotion though of course it would have suited ME infinitely better than making new arrangements. As it is I feel lost, but things will settle down with use, I suppose. Only don't think that the hefty young woman who is acting as my P. S., will take your place. No one could do that. It was a fortunate day when you drifted in, in answer to my advice, and the times we have had together since are such that I believe we can both look back upon them with unalloyed satisfaction. As I said before though you have ceased being my private secretary, you will always be my friend. I hope so at least, and in the near future if I ever do get back to and settle down in my Casa, and you can get leisure I hope we may meet in the beautiful spot again and spend jolly days together. You could then complete your still imperfect education as an oarsman. I am coming to see you this morning, though I dare say you will be out. The fact is that Kopikar WONT DO. He means well, but I can't understand more than 50 p. c. of his words, and I am afraid that this is due to his pronunciation and very imperfect knowledge of English. It would take a year or more I should think before he could become even a tolerable reader. I want you to explain this to him. I am very sorry but I can't go on suffering as I have done the last two or three days; it gives me no pleasure at all, quite the contrary. If you would pay him 20 rupees for what he has done on my account, and tell him that much though I wish he would suit me, I see only too plainly that he won't, and so we must give up the idea. I want to take Wagle on from 7–30 to 10 every morning at 50 rupees a month. I think he would be glad of the job, and those hours won't interfere in the least with his court work. Would you arrange this with him if I don't catch this morning. Send him up tomorrow at 7–30. I may not be up so early, but it is better that he should be available half an hour earlier, in case I do grow energetic and become an early riser.

Believe me as always,

Your very sincere and affectionate friend,

F. C. O. Beaman.

12

Dharwar, Monday.

My dear Kher,

I see in the papers that the conference of Princes etc. has been indefinitely postponed. It is therefore possible

that I may not have to hurry back to Bombay as early as I had intended to. I cannot yet say for certain. And I may not know in time to give notice. But you might just let Mrs. Clifford know. The arrangement when I left was that she was to come to my chambers on the afternoon of the 31st. Should she do so and find that I am not there she will know that I have prolonged my visit a few days. I will let you know as soon as my plans are settled the date on which I leave. Indeed it would be better if I were to send you an urgent wire from the station, it should reach you in time. But it is also just possible that I may break my journey for a day in Miraj to consult the notable Dr. Wanless. He is said to be a specialist in eyes, and many think that he might have something profitable to suggest. I have wired to Mangrol today, asking what the Sheikh Saheb proposes to do about Delhi. He may adhere to his former plans, but I think this unlikely if the Conference is not to be held as arranged on the 7th.

Mrs. Clifford's address is Rachel House, Merewether Road, Apollo Bandar.

So far by diligent use of your eucalyptus oil I have escaped influenza, and trust that my good fortune may hold. You haven't heard of any big local arbitrations which the parties might like to submit to me out of court, as sole arbitrator? That would however militate against the interests of the firm of Manilal and Kher, whose primary object should be to get everything into court to begin with at any rate. Later of course, arbitrations might be considered.

It's pleasantly cool here, though the health of the Clements' family is rather distressing. An English clerk in the Judge's office, with the strange name of Kusnus comes to read me the paper and my private post for half an hour in the morning and reads remarkably well. The rest of my reading is done for me by Miss Smith. On the whole and all things considered I am having a jolly time. With all good wishes, and kind regards,

Your sincerely,
F. C. O. Beaman.

13

Dharwar,
1st Novr. 1918

My dear Kher,

Just a line to let you know that I intend to leave here on Sunday, reaching Bombay on Monday at about 11-30. Will you kindly inform Rose, and Patel, and Mrs. Clifford? The latter need not come before 3 p. m. that day, as I dare say you will meet me and read me any letters that may be awaiting me. I am staying over Saturday to be present at the Masonic banquet on the occasion of Clements being made Master of the new Mark Lodge (English). There are several English Dist. Grand Lodge officers coming, not very high class, very different from my amous travelling troupe. The weather keeps moderately cool, though nothing much to brag about, very far from icy. The flu seems to be diminishing, but it may recrudesce at any moment. I trust that Manilal and Kher is full of business for the opening term.

Yours very sincerely,
F. C. O. Beaman.

14

Dharwar, Thursday.

Dear Kher,

We have decided to start for the auspicious sea port Town on Tuesday reaching there at 11.30 on Wednesday. Please give the necessary orders, although, (as usual) the arrival will be private. I hope you have been enjoying your holiday and have had no return of the fever. If not, you should have had ample time for reading and meditation.

We have just finished Dostoieffsky's Injury and Insult, a powerful book, displaying all that writer's great psychological skill, and genius in characterization. But a sad book, and how depressing. The reality of it, heightens the effect, you know for certain that it reflects the mentality of thousands and thousands of actually living toiling miserable Russians. Oh these Russians, they seem to move in a land of shadows and despair. I don't think I shall read any more Russian literature for quite a long time.

I have two masonic engagements, one at the English lodge here. Mr. Clements is the master, and it is merely a visit. That is on Saturday. On Friday we motor over to Hubli, and I shall visit there as G. M. and C. will attend me a G. Warden. But it is not likely to be big function as we have to be back here in time for dinner with the Nawab of Savanur.

It is pleasantly cool, and we seem to have our evenings fully occupied. Nakra has pitched his tent with Merwanji Karaka. He appears to be fairly comfortable.

Yours sincerely,
F. C. O. Beaman.

15

Byculla Club,
11th Decr. 1918.

My dear Chela,

Ever so many thanks for your birthday present, which I shall always value if not for the contents for the donor. How many pleasant times these milestones of gratitude which you set up year after year, recall. I miss you much and often. Strictly between ourselves, M. is a most amiable willing nice fellow, but well I never feel as though I could possibly make a friend of him and he has tricks (of which he is probably wholly unaware) which set my teeth on edge. It is ungracious of me to find fault where he is so evidently trying to his best. Did the Mangrol people go to you about that case for counsel? Let me know if you see Mirza about the Garhe-Conen arbitration, you can phone me up at once. I understand that Lance means to write to both sides begging them to go to arbitration, as he sees no other way out of the difficulty. It doesn't follow that they will go.

Yours as ever
F. C. O.

TRENDS IN POST-INDEPENDENCE LITERATURE IN URDU

by Prof. **N. S. Gorekar**

(Completed from the last)

Novel: The post independence era has given a new life to novel writing in Urdu. The short story writers in Urdu have now turned to novel writing in Urdu and Ismat Chugtai, Aziz Ahmad, Qurrat-ul-Ain Haider, Krishna Chandra and Upendra Nath Ashk are considered the famous novelists of Urdu of today. Novels in Urdu seem to have woman, labourer and peasant as its archtypes.

Drama: With the independence of the country and assimilation of world culture Urdu drama grew up and tried to make up for its earlier deficiency. The dramatic literature in Urdu of today cover human sentiments and human actions and also the urges and demands of the time as well as of the environment. In the present era, one-act-plays, radio dramas and features are becoming more popular because they fulfill the requirements of our age. There are either original plays or the translations of western drama in a matter of fact style. There is also a tendency to translate Greek dramas into Urdu. Radio-plays or features are written against the national background which speak of the needs and urges of the time with a tinge of satire. Urdu drama which is still alive in books and magazines and also in educational and cultural institutions, is looking forward with hope to a theatre.

Journalism: Although journalism in Urdu is not in tune with the present requirements of the nation yet one thing is admirable that it has included in its scope the literary and scientific discourses along with the political and social cum economic problems of the day. During the post independence era a fine literary taste is revealed in the form of Special Numbers on particular personalities and aspects of literature with a newer, fresher and more vigourous ideas. It is noteworthy that since independence the number of dailies, monthlies and quarterlies have increased as ever before, showing the vastly increased readership. Urdu journalism would certainly make its mark in the field of literature provided the journalists give up their personal interests and practise sanity and normality in the larger interest of their country.

Criticism: Since independence the trend of practical criticism has widened the scope of our literary criticism and consequently enriched the critical literature in Urdu. Shakil-ur-Rehman has written articles on progressive writers and poets with a critical note and Devendra Issar has analysed the story of Reuti Saran in a matter of fact style.

The speed of criticism is rather satisfactory as new trends have been incorporated in the criticism which has been changing with the passage of time. Critics like Aley Ahmed Suroor have found out a mid way and thereby acknowledged the importance of the tradition and western thought to express the new urges of time. His approach is undoubtedly a guarantee for the evolution of criticism in Urdu.

Reportage, Motage, Parody: With the mass hatred of the post independence period reportage which was the outcome of the pressing needs of the time has taken a new form of expression in Urdu which indicates a firm humanistic stand taken by the Urdu writers. Some of the reportage represent a triumph in Urdu literature. Motage has also become a part of literature and parody is on the march ahead and it is taking a definite shape with a touch of sarcasm and irony.

Satire, Humour: The satire and humour in Urdu since independence is quite different as our humour is mixed with bloodshed and inhuman behaviour of the masses. The humour in Urdu is becoming dry and as a result there is no remarkable addition in this branch; firstly the humourists in Urdu are too few, and secondly, elders in this field seem to be discouraged by the confusion and chaos of our age.

Letters: Epistolary literature is rich but after independence it has not made any appreciable addition. Zer-e-Lab of Safia Akhtar and the Makateeb Number of Noqoosh, Lahore, are admirable additions to epistolary literature in Urdu in recent times.

Conclusion: The literature in Urdu which has given us all forms during the post independence era reflects all the trends. It is a compact of life and is stimulating, humane and is mindful of its social obligations. A living literature is that which is the mirror-holder of the perpetual life of a nation, and consequently, it is a messenger of humanity, an artist of culture, interpreter of life and a voice of the people. And Urdu literature which has lived through all upheavals and revolutions, is a living force and hence it reflects all the trends which have crept into it from time to time.

(पान ५ वरून)

करतों" "आपणाला मिळालेल्या यशामुळें आनंद होत असतांना आपल्या आजच्या प्रगतीसाठीं ज्यांनीं पूर्वी अपरंपार कष्ट केले त्या थोर पूर्वजांचे स्मरण आपण कृतज्ञतेनें केले पाहिजे." असा प्रस्ताव करून शेवटी ते म्हणाले—"भारत स्वतंत्र झाला, परंतु पूर्वीच्या पारतंत्र्याचे कांहीं दुष्परिणाम अद्यापि रेंगाळत आहेत. ते नाहीसे करण्याचें काम आपण केलें पाहिजे." हा सेनानी थोरात यांचा बहुमोल उपदेश कोण विसरेल ! त्या समारंभाचें वर्णन वृत्तपत्रांतून आलें असल्यामुळें आम्ही त्याची पुनरुक्ति करूं इच्छित नाहीं. पण आम्ही एवढेंच अभिमानानें सांगूं शकतो कीं, आम्ही आज व्यक्तिशः राष्ट्रासाठीं व समाजासाठीं जें कांहीं करत आहो तें आमच्या शाळेंतील मिळालेल्या आमच्या शिक्षणाचा परिपाक होय. अशा उदात्त संस्थेला आम्हीं धनिकांचे द्वारा व प्रत्यक्ष धाकट्या बंधूला तेथें "आजन्म सेवक" म्हणून कार्यप्रवृत्त करण्यास लावून आम्हीं "शिक्षण प्रसारक मंडळा"च्या भव्य इमारतींत एक लहानशी वीट तरी बसवूं शकलों ! धन्य ती शाळा व धन्य ती मंडळी ! त्यांच्या हातून या स्वतंत्र राष्ट्राचे त्रिविध कल्याणास जास्त जास्त भरीव मदत होवो, हीच प्रार्थना आम्ही आज करीत आहों. 'मंडळी' चिरंजीव होवो! तिचा जयजयकार असो !

× × ×

स्वतंत्र भारताचे घटनाकार, अप्रतिम देशभक्त, दलित समाजाचाउद्धार करणारे 'अस्पृश्याचे ईश्वर,' बौद्ध धर्मांचा स्वीकार करून आपल्या-बरोबर कोट्यवधि अनुयायांना स्वीकार करावयास लावून, त्यांचा काया-कल्प करणारे आश्विनीकुमार, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा दुसरा स्मृति-दिन ६ डिसेंबर रोजीं मुंबईंत व अखिल भारतांत मोठ्या भव्य प्रमाणावर साजरा झाला. सकाळीं सिद्धार्थ कॉलेजमध्यें त्यांच्या स्मृतिदिनानिमित्त प्रार्थनासभा घेण्यांत आली होती. त्यावेळी भिक्षू धर्मानंद यांनीं प्रार्थना चालविली. तसेंच प्रा. भांडारे याच्या हस्तें पक्षकचेरीवर झेंडावंदन झालें! त्यानंतर डॉ. अंबेडकर याच्या दहनस्थानीं स्मृत्यंजलि अर्पण करण्याचा कार्यक्रम झाला. दुपारीं डॉ. अंबेडकर यांच्या निवास स्थानापासून (राजगृह येथून) त्यांच्या प्रतिमेची एक प्रचंड मिरवणूक काढण्यांत येऊन तिचें दादर येथील चौपाटीवर पर्यावसान झालें. त्यांत श्री पी. टी. बोराळे, परमार खरे, खरात, पगारे वगैरेची भाषणें झाली ! डॉ. बाबासाहेब यांनीं शिक्षणद्वारें आपणा सर्वांना उपयोगी पडणाऱ्या अशा ज्या संस्था निर्माण केल्या आहेत, त्यांतच त्यांचें वैशिष्टय समाविष्ट होते. बौद्धधर्मांतील शिकवण जर त्यांच्या अनुयायांनीं आचरणांत आणण्याचा कसोशीनें प्रयत्न केला, तर त्यांचें भवितव्य उज्ज्वल झाल्याविना राहाणार नाहीं 'सामाजिक एकता' कायम ठेऊन भगवान बुद्धांचीं पंचशीलें पाळून जर त्यांनीं जीवन व्यतीत करण्याची आटोकाट खटपट केली, तर नवभारतनिर्मितीच्या कामीं त्यांच्या हातून फार मोठी कामगिरी पार पडण्याचा योग आहे ! ही सामाजिक अतएव भारताच्या इतिहासांत एक अपूर्व घटना म्हणून समजली जाऊन 'खालच्या थरानें भारतीयसमाज नव्यानें घडविला' ही साक्ष भारताचा पुढील इतिहास दिल्याविना राहणार नाहीं. भगवान बुद्धानें त्यांचे सामाजिक, नैतिक व आर्थिक जीवन उन्नत करण्यास आपल्या शिकवणीच्या द्वारें त्यांना कार्यक्षम करावें, हीच प्रार्थना ! धन्य तो भगवान बुद्ध ! व धन्य त्यांचे कल्याण-शिष्य डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर! डॉ. साहेबाचें कार्य अमर आहे!

● ●

World
Religion
Supplement

वर्ष ११ वें] [अंक ६ वा
१५ जानेवारी १९५९

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. XI—6)
15th January 1959

KEEP GREEN the Memory of Mahatmaji !

"We could not preserve the Mahatma alive but it is our responsibility to preserve his Memory."

(Dr. Rajendra Prasad)

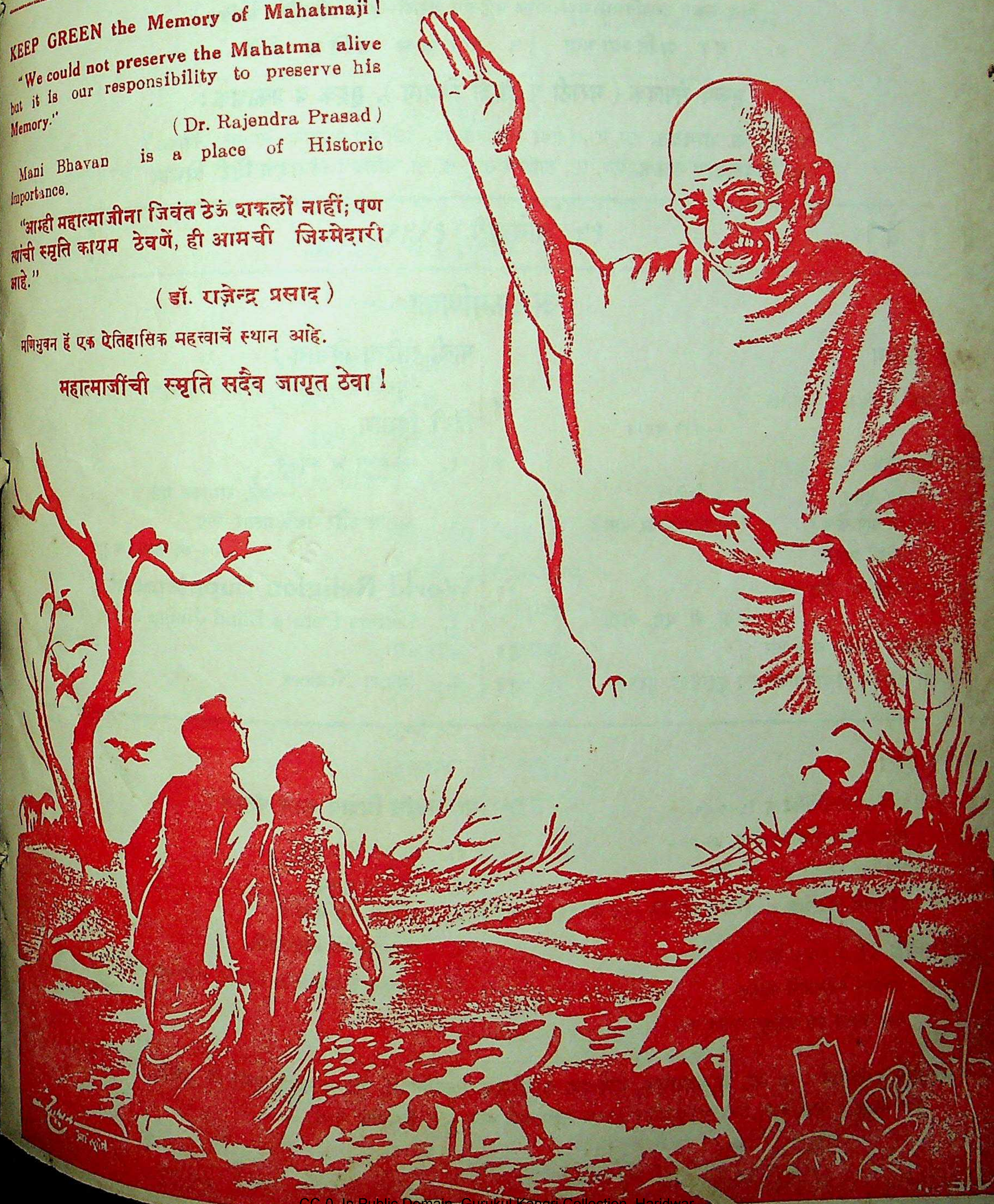
Mani Bhavan is a place of Historic Importance.

"आम्ही महात्माजींना जिवंत ठेऊं शकलों नाहीं; पण त्यांची स्मृति कायम ठेवणें, ही आमची जिम्मेदारी आहे."

(डॉ. राजेन्द्र प्रसाद)

मणिभुवन हें एक ऐतिहासिक महत्त्वाचें स्थान आहे.

महात्माजींची स्मृति सदैव जागृत ठेवा !

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी-हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष ११ वें] १५ जानेवारी १९५९ [अंक ६ वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

पाली संहिता विभाग :

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)
अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

या अंकांत विशेष काय पहाल ?

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१.
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, ४१७/४२१ सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष ११ वें] १५ जानेवारी, १९५९ [अंक ६ वा

मला पाहिजे !

नको नको मजला
दगडाचं जीवन,
तें यंत्राचं जीवन,
—ज्या न भाव-बंधन !

मला हवें आहे तें
निळ्या आकाशांतल्या
त्या भिरभिरणाऱ्या
पांखराचें भ्रमण;
नि पाहिजे उबारा
पृथ्वीच्या घरट्याचा
जोंपर्यंत असेल
हृदयाचें स्पंदन !

मला नको कठोर
दगडांचें बंधन
हृदयांच्या दोराचें
मला हवें वेष्टण !

—अनन्त कदम्ब

संपादकीय

[डिसेंबर महिन्यांत ज्या परिषदा, जे समारंभ, व इतर घडामोडी झाल्या, त्यांवरच हें संपादकीय आधारलेलें आहे. —संपादक]

मागील वर्षाच्या शेवटच्या आठवड्यांत केन्द्रिय सरकारचे गृहमन्त्री पंडित गोविन्द वल्लभ पन्त मुंबईस आलेले होते. त्यावेळीं मुंबई येथील मुसलमान समाजाच्या प्रमुखांनीं त्यांच्या सन्मानार्थ 'रेडियो क्लब' मध्यें एक खाना दिला. त्यावेळीं पंडित पन्तानीं निधर्मीयता (Secularism) या विचारसरणीची उत्तम मीमांसा केली. भारताच्या स्वातंत्र्याची बैठक चार खांबांवर आधारलेली आहे असा उपन्यास करून ते म्हणाले— न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, व बंधुभाव हे ते खांब होत. सर्व भारतीयांनीं या निधर्मी सरकाराविषयीं राजनिष्ठा प्रकट केली आहे. प्रत्येक प्रजाननानें आपल्या राष्ट्राचें निधर्मीयत्व कायम ठेवणें भाग आहे. जर ही कर्तव्यबुद्धि ते विसरून गेले तर त्यांच्यावर न्याय्य टीका होणें प्रवाह-पतित होय. दोन प्रजाननांत तरतम भाव न दाखविणें ही तर निधर्मीयांची व्यञ्जना होय. मग ते दोन प्रजानन स्त्री किंवा पुरुष असोत, वृद्ध किंवा तरुण असोत, किंवा निरनिराळया भाषा बोलणार असोत. जोंपर्यंत आम्ही या पुराण व विशाल भारत खंडाचा भाग म्हणून नांदत आहोंत, तोंपर्यंत आपण भाऊभाऊ आहोंत व या नात्यानें प्रत्येकाचें क्षेमकल्याण साधण्याचा प्रयत्न प्रत्येकानें बंधुभावानें केला पाहिजे. या भारताला फार मोठा इतिहास आहे. लोकशाही जर यशस्वी व्हावयाची असेल तर असेंच वातावरण निर्माण केलें पाहिजे कीं, त्यांत विषमता, पूर्वग्रह किंवा संकुचित मनोवृत्ति यांचा अभाव असावा. निव्वळ **बहुमताच्या जोरावरच लोकशाही चालत नसते**. तींत भ्रातृभाव, सहिष्णुता आणि दुसऱ्याच्या दृष्टिकोणाचें मूल्यमापन करण्याची प्रामाणिक इच्छा या मूलभूत गोष्टी दिसल्या पाहिजेत. सदिच्छा व एकमेकांना जाणून घेणें या खडकावर जर लोकशाही उभारावयाची असेल तर वर निर्दिष्ट केलेल्या गोष्टींची जोपासना व्हावयास पाहिजे. आमचें स्वातंत्र्य संभाळावयाचें असेल तर आपल्या नैसर्गिक एकतेची आघाडी प्रथम मजबूत केली पाहिजे. त्यांत जास्त जास्त एकीकरण व दृढता हीं दृष्टिगोचर झालीं पाहिजेत. निवळ एकमेकांचें प्रेमळ 'पडोशी' म्हणून राहण्यानें भागणार नाहीं; तर त्यांमध्यें भावनात्मक एकीकरण होऊन त्या योगानें आपलें मन व अन्तःकरण एकरूप झालीं पाहिजेत!" मुस्लीम समाज हा फार मोठा समाज असून आमच्या कार्यांत तो आपली भूमिका उत्तम रीतीनें बजावीत आहेत, या गोष्टीचा विशेष उल्लेख पंडित पन्तानीं केला. आपल्या इस्लाम-धर्मीय बंधूंच्या मनांत आमच्याबद्दल विश्वास, व आदर उत्पन्न झाल्याविना भारतांत एकनिष्ठता नांदणें शक्य नाहीं, व यादृष्टीनें पंडित पंतांचें हे भाषण फारच उद्बोधक व मार्गदर्शक आहे. आतां त्याचा परिणाम आमच्या लोकांच्या कृतींत कितपत उतरतो, हें पाहणें आहे.

× × ×

आपल्या भारतांत निरनिराळया प्रान्तांची भाषा निरनिराळी आहे. त्यायोगानें हे भिन्नभाषिकत्व आमच्या राष्ट्रीय ऐक्याच्या मार्गांत [illegible] येत आहे. खरें म्हटलें म्हणजे भाषिक मर्यादांनीं आमचें ऐक्य संकुचित [illegible] नये. या शिवाय निरनिराळया भाषांशिवाय दुसरीहि एक धोंड आमच्या राष्ट्रीय ऐक्याच्या मार्गांत येऊन पडली आहे; ती म्हणजे आमच्या लीपींची (scripts) बहुविधता. देवनागरी, ऊर्दू, कानडी, मल्याळी, [illegible] पंजाबी, अशा निरनिराळया लीप्यांमधून आमचें प्रान्तीय साहित्य लि[illegible] असल्यामुळें एकमेकांच्या विचारांच्या देवाण घेवाणांत मोठीच अड[चण] उत्पन्न होते. पण ऊर्दूभाषा जर देवनागरींत लिहिली, तर खात्रीनें [illegible] ती बरोबर समजून एकमेकांच्या वैचारिक धनांची प्राप्ति सुलभतेनें हो[ईल]. भारतांतील बहुतेक भाषा संस्कृत व तज्जन्य भाषांवर आधारलेल्या आहे[त], म्हणून भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने सर्वांचें ऐक्य आहे. एक संस्कृति, एक [illegible] व एक ध्येय हीं साधावयाचीं असतील तर या सर्व प्रान्तीय भाषा एक[ा] देवनागरींतून लिहिल्या गेल्या पाहिजेत. म्हणजे वाङ्मयभगिनींची [illegible] होणें खात्रीनें सोपें होईल. वाचन, मनन व निदिध्यास यांत [illegible] येऊन भारतीयांचीं हृदयें निगडित होण्यास यानें फारच मोठी [illegible] होणार आहे. ही विचारसरणी जर पटली तर नुकतेच मुख्यमन्[त्री] डॉ. काटजू यांनीं जें भाषण केलें, तें स्वागतार्ह आहे. ३७ व्या अखिल-भारतीय बंगाली साहित्य संमेलनाचे उद्घाटन करतांना त्यांनीं जें भा[षण] केलें, त्यांत देवनागरी लीपीच्या स्वीकृतीबद्दल आपला मुद्दा सभे[पुढें] मांडला. त्याबरोबरच प्रादेशिक भाषांत झालेले उत्तमोत्तम ग्रंथ भा[र]तांतील मुख्य मुख्य भाषांतून भाषांतरित केले जावेत, अशीहि इच्छा त्यां[नीं] प्रदर्शित केली व अशीं भाषांतरें देशांतील सर्व विद्यार्थ्यांच्या हातीं पडा[वीं] अशी मागणी केली. त्याबरोबरच संस्कृत भाषा लोकप्रीय करण्याचा [illegible] झाला पाहिजे, यावरहि त्यांनीं भर दिला. एकंदरींत डॉ.काटजूची विचार-सरणी विचारार्ह आहे, एवढेंच नव्हें, तर त्याप्रमाणें कांहींतरी नि[illegible] योजना आंखण्याची वेळ आतां आली आहे व त्यांतच भारताचें [illegible] वैचारिक ऐक्य सामावलेलें आहे. डॉ. काटजू यांनीं ही सूचना [illegible] मनानें पुढें मांडली, याबद्दल ते अभिनन्दनास पात्र आहेत.

× × ×

डिसेंबर महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यांत पंडित पन्त यां[च्या] हस्तें "कॉंग्रेस हाऊस" मध्यें "सरदार वल्लभभाई पटेल स्मार[क] सभागृह" उघडण्याचा समारंभ पार पडला. त्यावेळीं सरदार वल्ल[भ]भाईंच्या आंगच्या विविध गुणसमुच्चयासंबंधीचा उल्लेख पंडित पन्[तांनीं] केला. ते म्हणाले—सरदार आज तरी भारताच्या इतिहासांत अढळ स्[थान] मिळवून राहिलें आहेत. राष्ट्राच्या सेवेसाठीं आपलें जीवन [illegible] करणाऱ्यापैकीं ते असल्यामुळें त्यांचें नांव सुवर्णाक्षरांत खोद[लें जाईल] इतकें महत्त्वाचें आहे. सरदाराचें जीवन म्हणजे नवीन पि[illegible]

स्फूर्तिस्थान होऊन बसलें आहे. राष्ट्राकरितां अविरतपणें व निःस्वार्थ-बुद्धीनें कार्य करीत राहणें,हें त्यांच्या जीवनाचें वैशिष्टय होय. सरदार पटेल हे "ऐक्याचें प्रतीक" होत. ते जन्मतःच बंडखोर वृत्तीचे होते व त्यांतच ते महात्मागांधींच्या संगतींत आले. ते दलितवर्गाच्या हक्कांचें संरक्षण करणारे असून शांततेचे प्रेमी होते. सरदार यांनीं स्वातंत्र्याच्या संग्रामांत आघाडीवर उभे राहून तें स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यावर भरक्कम पायावर उभा-रण्याचें महत्त्वाचें काम त्यांनींच पूर्ण केलें. सरदार वल्लभभाई यांनीं भार तांतील सर्व संस्थानें खालसा करून भारताचा नकाशा जो सलग व एकजिनसी केला, हा चमत्कार सरदारा शिवाय दुसरा कोणीच करूं शकला नसता. वल्लभभाई सारख्या निरपेक्ष व देशाभिमानी कार्यकर्त्यांची पखरण जोंपर्यंत काँग्रेसमध्यें होती तोंपर्यंतच काँग्रेस ही राष्ट्राची एकमेव राजकीय संस्था म्हणून सर्वांच्या आदरास पात्र झाली होती. त्या संस्थेतील मोहरे एकामागून एक अस्तंगत होऊं लागले व त्यांनीं निर्माण केलेली उज्ज्वल परंपरा कायम ठेऊन टिकविण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर पडली त्यांची कार्यक्षमता (अर्थात् कांहीं अपवाद वगळून) तितकी उच्च दर्जाची नसल्यामुळें राजकारणांत सर्वमान्य अशी एक संस्था राहिली नाही, हें राष्ट्राचें दुर्दैव होय ! निदान सरदार वल्लभभाईच्या उदाहरणानें उद्दीपित होऊन नवीन पिढींतील कांहीं तरुण निस्वार्थीपणानें, धडाडीनें, पण उदार विचारसरणीनें राष्ट्राची धुरा वहावयास समर्थ होतील, तरच काँग्रेसचें एकमेव स्थान टिकण्याची शक्यता आहे ! सरदारांच्या महनीय-त्वानें हा संभव शक्य होवो, ही प्रार्थना !

× × ×

"बम्बई इस्पिताल" या नांवानें विख्यात असलेलें इस्पितळ दिवसें-दिवस जास्त लोकप्रीय होत असून त्याची सध्याची भव्य इमारत अपुरी पडूं लागली म्हणून त्यास जोडूनच एक उपगृह (Annexe) व 'बिर्ला मातुश्री सभाघर' बांधण्यांत येऊन त्यांचें उद्घाटन पंडित पंत यांच्या हस्तें डिसेंबर महिन्यांत झालें. त्या इस्पितळाचा उद्गम फार बोधप्रद आहे. त्या ट्रस्टचे सभापति श्री. आर डी. बिर्ला यांनीं आरंभीं भाषण केलें. त्यांत ते म्हणाले—इ. स. १९४३ सालीं कांहीं लोकांच्या मनांत एक इस्पितळ बांधण्याचे येऊन त्यांत २५ रोग्यांची सोय करण्यांत आली. त्याचा मूळचा उद्देश फक्त मारवाडी समाजासाठींच तें असावें, असा जरी असला, तरी मागाहून सर्व हिंदू समाजासाठीं तें खुलें करण्यांत आलें. पण इ. स. १९४७ त महात्मा गांधी आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या आशीर्वादानें तें इस्पितळ **सर्वांकरितां** (Cosmopolitan) उपयोगी पडावें, असा निर्णय घेण्यांत आला, यामुळें मूळची योजना वाढविण्यांत आली व २० लाखांच्या ऐवजीं एक कोट रुपये जमविण्याचें ठरविण्यांत आलें व त्यांचे नांव "बॉम्बे हॉस्पिटल" असें ठेवण्याचें ठरलें. बॉम्बे हॉस्पिटलचा पाया सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या हस्तें जानेवारी १९४९ मध्यें घालण्यांत आला. मागील सालीं या इस्पितळांत ७५,००० रोग्यांची शुश्रूषा करण्यांत आली. यांत आज २९० बिछाने असून शिवाय ४०० बाहेरच्या रोग्यांना दररोज औषध देण्यांत येतें. या नवीन उपगृहाचे योगानें एकूण ३७१ बिछाने झाले आहेत. याचा वार्षिक खर्च १५ लाख आहे. शस्त्रक्रिया करण्याची चार गृहें (Theatres) आज असून लौकरच पांचवे जोडण्यांत येईल. शिवाय रुग्णपरिचारिका तयार कर-ण्याचे वर्गहि त्यास जोडले आहेत. इस्पितळाचा "बिर्ला मातुःश्री सभाघर"

महायान सूत्रम्

[संयोजक—महाकारुणिक सेवक-संघ, दरभंगा. प्रेषक—बौद्धाचार्य डी. एस्. धर्मज्योति]

ये देवाः सन्ति मेरौ वरकनकमये मण्डले ये च यक्षाः ।
पाताले ये भुजङ्गाः स्फुरितमणिकिरणैर्ध्वस्तसर्वान्धकाराः ॥
कैलासे स्त्रीविलासे प्रमुदितहृदयाः ये च विद्याधरेन्द्रा-।
स्ते मोक्षं द्वारभूतं मुनिवरवचनं श्रोतुमायान्ति सर्वे ॥ १ ॥
आयान्ता श्रोतुकामा असुरसुरनराः सिद्धगंधर्वनागाः ।
यक्षा कुम्भण्डकिन्नरेंद्राः गरुडहरिहराः शक्रब्रह्मादिदेवाः ॥
पूजापंचोपचारैस्त्रिभुवननमितं मेदिनी दुर्लभोऽयं ।
भक्त्याहं वाचयामि प्रणमितशिरसा तं महायानसूत्रम् ॥ २ ॥

हा एक मोठा व भव्य हॉल बांधला असून तो भूमीगर्भांत आहे व स्थापत्य कौशल्याचा तो उत्तम नमुना होईल. त्या हॉलमध्यें चित्रें कोरलीं आहेत. शिवाय त्यांत तैलचित्रेंहि लावलीं आहेत. त्यांत आपले दिवंगत पुढारी, साधुसंत वगैरेंचीं चित्रें आहेत. या संतांनीं भारताचे नैतिक, सामाजिक व राजकीय भवितव्य घडविण्याचे कामीं अमोल कार्य केलें. हें सभागृहाचें काम एका रशियन कलावन्तानें (मिस्टर प्रिमकॉफ) आपल्या अपरिमित चातुर्यानें केलें आहे. याचें उद्घाटन करतांना पंडित पंत म्हणाले—या शहरांत रोगनिवारण करण्याचीं साधनें म्हणजे इस्पितळें वाढलीं पाहिजेत व तीं सामाजिक सर्व थरांना मोकळीं ठेवलीं पाहिजेत. यादृष्टीनें अशीं साधनें राष्ट्राच्या भरभराटीकरतां आवश्यक उपलब्ध करून देणें हें कर्तव्यच ठरते. प्रजानन हें शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या निरोगी असल्याविना समाजाची प्रगति होणें शक्य नाहीं. या देशाची लोकसंख्या विचारांत घेतां विद्यमान रुग्णालयें फारच अपुरीं वाटतात. लोकांच्या गरजा पूर्णपणें भागविण्यास त्यांची संख्या वाढली पाहिजे. राजकीय व इतर विचार-सरणीच्या संबंधांत मतभेद होण्याचा संभव आहे. परंतु मानवी दुःखाचें उच्चाटन करण्याचे प्रश्नावर मतभिन्नता असणें शक्यच नाहीं. आपण या कामीं मिशनरी व इतर संस्थांनीं चालविलेल्या कार्याचा व्याप विचारांत घेतला पाहिजे. त्यांचें ब्रीदवाक्य म्हणजे 'मानवजातीची सेवा' हें होय. निरोगी समाजाची उभारणी करणें हेंच तें आपलें पवित्र कर्तव्य समजतात. गृहमन्त्री आपल्या भाषणांत पुढें म्हणाले—अधुनिक रुग्णशास्त्रांतील रोमहर्षण शोध वाचले म्हणजे असें वाटावयास लागतें कीं, मानव हा कालान्तरानें मृत्यूवरसुद्धां मात करून 'अमर' होईल ! भारतांत अगदीं आवश्यक अशा वैद्यकविषयक गरजासुद्धां आम्हांस भागवितां येत नाहींत. याचीं मुख्य कारणें म्हणजे स्वयंपूर्ण इस्पितळांचा तुटवडा, शिक-लेल्या डॉक्टरांचा अपुरा पुरवठा व इतर साधनांचा अभाव, हीं होत. बालमृत्यूचें मानहि वाढतें आहे. प्रजोत्पत्तीवर नियंत्रण घालण्याचे अगोदर, जे जन्मास आलेले आहेत त्यांचें प्रकृतिमान जेणें करून उत्तम राहील, असें प्रयत्न करा. निरोगी स्त्रिया व पुरुष ज्या राष्ट्रांत आहेत तेंच राष्ट्र उन्नतीच्या मार्गावर जाऊं शकते." अशा रीतीनें मुंबईचें

आरोग्य संगोपन करणाऱ्या संस्थेंत आणखी जास्त भर पडली ही गोष्ट मुंबईकरांना भूषणावह आहे. मुंबईची वस्ती कशी वाढत जात आहे, हें पाहिलें म्हणजे, वाढत्या वस्तीबरोबर अशीं साधनेंहि वाढलीं पाहिजेत हें उघड आहे. श्रीमंतांनीं आपल्या पैशाचा विनियोग अशा सर्वभूतहितानुकंपी परमार्थांकडे केला तर धर्माचें खरें रहस्य व परमेश्वरी पूजेचें प्रासन्य त्यांना बरोबर कळलें असें होईल! "मुंबई इस्पितळा"च्या व्यवस्थापक मंडळाचें आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करतों.

× × ×

मागील महिन्यांत घानाचे पन्तप्रधान डॉ. क्वामेनिक्रूमा यांचे भारतांत आगमन, भारतांतील त्यांचा दौरा व शेवटीं पंडित नेहरू व त्यांचें संयुक्त-निवेदन या गोष्टी फार महत्त्वाच्या होत. एका काळीं आफ्रिका हें 'कृष्णखंड (Dark Continent)' म्हणून प्रख्यात होतें. जागतिक हिताच्या दृष्टीनें भारतांत पंतप्रधानाना मोठ्या आदरा-तिथ्यानें वागविण्यांत आलें. आफ्रिकेंत जी आज जागृति दृष्टिगोचर होत आहे, त्याचें प्रतीक म्हणजे घानाचे पन्तप्रधान होत. मुंबई येथें त्यांनीं जें भाषण केलें त्यांत ते म्हणाले. "घाना हें पांच मिलियन वस्तीचें राज्य असून त्यांचे उत्पन्न २५० पौंड मिलियन आहे. ह्या गोष्टी सांगण्यांत माझा उद्देश म्हणजे हा आहे कीं, घाना हें असें एक केन्द्र बनणार आहे कीं, तेथून आफ्रिका खंडाची अन्तिम मुक्तता होणार आहे. आम्हीं तेथें एक प्रकारची लोकशाही निर्माण करूं शकलों असून तेथें भाषास्वातंत्र्यहि आहे व तेथें लोकसरकार स्थापन केलें आहे. आक्रा येथे जी परिषद भरली होती, तींत आफ्रिकेंतील आठ संस्थानें एकत्र आलीं होतीं. लायबेरिया या संघास लौकरच मिळणार आहे. आफ्रिका खंडात दुही व दुफळी माजून राहिल्यामुळें काम करणें अशक्य झालें आहे. म्हणून आमचे पहिलें कार्य म्हणजे या सर्वांत ऐक्याची भावना निर्माण केली पाहिजे. डॉ. निक्रूमा यांनीं सांगितलें कीं, आफ्रिकेंतील स्वातंत्र्याच्या चळवळीला जर कोणी पहिली स्फूर्ति दिली असेल तर ती महात्मा गांधीजींनीं होय! ते म्हणाले, मी तरुण असतांना मला वाटे कीं स्वातंत्र्य मिळविण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे बंड करणें. पण पुढें बायबलाचा अभ्यास करित असतांना त्यांतील हें वाक्य मी वाचलें: "जर एकानें दुसऱ्याच्या थोबाडींत मारली तर दुसऱ्यानें आपला दुसरा गाल पुढें करावा!" पण हें वाक्य मला पटलें नाहीं. गांधीजींच्या अहिंसात्मक प्रतिकाराचा मार्ग मला फार पटला. ते पुढें म्हणाले—"आम्ही हेंच धोरण स्वीकारून वागत आहोंत व मला आशा वाटते की, या मार्गानेंच आम्ही आफ्रिकन लोक एकत्र येऊं." त्यांनीं पंडित नेहरूंना धन्यवाद दिले. मानवी-जीवनाची योग्यता आतां वर्ण, जात, गोत, खंड यांनीं ठरवावयाची नसून त्यांतील प्रजेच्या अभिजात गुणसमुच्चयानें ती अजमावयाची आहे, हें तत्त्व यापुढें जगमान्य होणार व त्याची वानगी म्हणजे डॉ. निक्रूमांनीं भारतास दिलेली भेट ही होय. भारत हा आशीयाला व आफ्रिकेला स्वातंत्र्याच्या बाबतीत गुरुस्थानीं होऊन राहिला आहे, ही गोष्ट दिवसें दिवस स्पष्ट होत असतां, आम्ही मात्र आपसांतील भांडणें व विरोध मिटवूं शकूं नयेत, हा केवढा दैवदुर्विलास होय! घानाच्या पन्तप्रधानाचें आम्ही स्वागत करतों, त्यांनीं हातीं घेतलेलें कार्य पूर्ण यशस्वी होवो, असें इच्छितों.

× × ×

दरवर्षी नाताळांत रोमचे पोप महाराज खिस्ती प्रजेला सन्देश देतात. यावर्षी २३ वे पोप जॉन यानीं नुक्तेंच पोपच्या गादीवर आरोहण केल्यामुळें ते नाताळांतील पहिला संदेश काय देतात, याकडे सर्वांचेंच लक्ष लागावें, यांत नवल नाहीं. रोमनकॅथॉलिक चर्चचे प्रमुख आज ७७ वर्षांचे आहेत. यासंदेशांत प्रथम त्यांनीं धर्मनिष्ठ अनुयायांना एक इशारा दिला आहे. तो म्हणजे, आपल्या मनांतील सर्व संघर्षविषयक व हिंसात्मक विचार एका बाजूला ठेवा, हा होय. पण त्याबरोबरच त्यांनीं पुढें येणाऱ्या काळोख्या रात्रीचाहि उल्लेख करून अशा वेळीं क्रिस्तानें शिकविलेल्या शिकवणीचें समर्थन करण्याचा प्रामाणिक यत्न करण्याबद्दल कळकळीची विनंति त्यांनीं केली आहे. त्यांचें पूर्वी असलेले पोप यांनीं आपल्या आयुष्यांत जगाला नाताळांत संदेश देऊन त्यांत शांति व खिस्तप्रणीत ऐक्य यावर जोर दिला होता. पोपचीं भाषणें जवळ जवळ २० भागांत सामावतील, इतकीं आहेत. आपल्या संदेशांत त्यांनीं अहिंसेचा पाठपुरावा केला. आपण सर्व धर्मनिष्ठ लोक आहोंत व आपल्या वृत्तींत युद्धाची तयारी नाहीं किंवा हिंसाहि नाहीं. पण येणाऱ्या काळोखाविषयीं मात्र आपण पूर्णपणें जागृत राहिले पाहिजे. जे परमेश्वराला मानीत नाहींत, त्यांच्याबद्दल आपण सावध राहिले पाहिजे. नाताळांत जास्तींत ज्यास्त धर्मवृत्ति व शान्तन्तेची तळमळ दृष्टीस पडावी व दुःखी लोकाचे बाबतींत ही वृत्ती जास्तींत जास्त आचरणांत आणण्यांत यावी, असें ते म्हणाले. याच नाताळांत मुंबई येथील आर्चबिषप कॉर्डिनल ग्रेशियस यांनीं मुंबईंतील खिस्तीधर्मीयाना उद्देशून आवाहन केलें. ते म्हणाले, "जर प्रत्येक खिस्तीधर्मीय आपल्या खाजगी व सामाजिक जीवनांत लोकांशी वागण्यांच्या पद्धतींत ख्रिस्तानें शिकविलेली शिकवण व व धर्मतत्त्वें उच्चारित करून त्यांचें आचरण करील तर या देशाच्या सर्व वातावरणांत एक प्रकारची स्थिरता व उदात्तता उत्पन्न झाल्याविना राहणार नाहीं. खिस्ताची शिकवण व परंपरा ही सर्वसंग्राहक आहे. पूर्व व पश्चिम या दोहोंत जें सत्य व चांगलें आहे तें त्यांत आहे. कॅथॉलिक चर्च फक्त पूर्व किंवा फक्त पश्चिम यासाठींच उत्पन्न झालेलें नसून **सर्व जागतिक** व **अध्यात्मिक समाजाकरितां** त्याचें अस्तित्व आहे. आज दृष्टिगोचर होणारी नैतिक मूल्यांची घसरगुंडी पाहून कार्डिनल ग्रेशियस म्हणाले—हा समाजांतील विस्कळितपणा थांबविला पाहिजे जीवनसरणीची शिस्तवार व अप्रतिहत अशी मांडणी आपण आंखली पाहिजे. व तिला **विश्वाची लोकमान्यता** मिळवून दिली पाहिजे. विश्वविद्यालयांत अध्ययन करणारे विद्यार्थी हे भरभक्कम अशा नैतिकसंघटनेवर जेणें करून स्थिर व अचल उभे राहतील, अशी योजना केली पाहिजे. त्याप्रमाणेंच वैयक्तिक माहात्म्य व गृहाचें पावित्र्य जेणें करून सुरक्षित होईल, अशा सर्व गोष्टी केल्या पाहिजेत." हा संदेश खरोखरच आज अखिल भारतीयांनीं स्वीकारण्यासारखा आहे. नैतिक जीवनाच्या परिशुद्धींतच सत्य धर्म सांठवला आहे.

● ● ●

पापाचा बाप कोण ?

पंडित चंद्रशेखरजी दीर्घकालपर्यंत न्याय, व्याकरण, धर्मशास्त्र व वेदांतादि ग्रंथांचें अध्ययन पूर्ण करून काशीहून घरीं परतले होते. त्यांना सहज एका जिज्ञासूनें प्रश्न केला, "**पापाचा बाप कोण ?**"

पंडितजींनीं पुष्कळ विचार केला व अनेक ग्रंथांचीं पृष्ठें उलटलीं, पण कुठेंही त्यांना वरील प्रश्नाचें उत्तर मिळालें नाहीं ! खरा विद्वान खरा जिज्ञासू पण असतो. पंडित चंद्रशेखरजींनीं आपल्या प्रश्नाचें उत्तर शोधून काढण्याकरितां पुनश्च काशीला प्रयाण केलें. तेथेंही त्यांना उत्तर न सांपड-ल्यामुळें त्यांनीं तीर्थयात्रा करण्यास प्रारंभ केला. विविध तीर्थांमध्यें वास करीत असलेल्या स्थानिक विद्वानांकडूनहि त्यांनीं त्या गूढ प्रश्नाचें उत्तर मिळतें कीं काय याबद्दल विचार–विनिमय केला. पण व्यर्थ ! त्यांना कोठेंही समाधान लाभलें नाहीं.

पंडित चंद्रशेखरजी प्रवास करतां करतां एकदां एका पुण्यनगरींतील मोहोल्यांतून जात होते. तेथली **विलासिनी नांवाची एक वारांगना** खिडकीवर बसून रस्त्यावर पहात होती. सहज तिची दृष्टि चंद्रशेखरजीवर पडली. ती चतुर वेश्या आपल्या दासीला म्हणाली "नंदिनी, तो ब्राह्मण त्याच्या आविर्भावावरून नक्की विद्वान् दिसत आहे. परंतु तो एवढा उदास कां बरं दिसत आहे ? तूं जरा चौकशी करून येशील का ?"

नंदिनी वेश्याभवनांतून चट्कन् बाहेर आली. तिनें ब्राह्मणाला प्रणाम केला व विचारलें, "महाराज, माझी यजमानीण विचारते आहे कीं, आपण एवढे उदास कां ? कृपा करून मला सांगाल का ? ?"

ब्राह्मण म्हणाला, "मला कोणताही रोग नाहीं व धनाचीही इच्छा नाहीं. तुझ्या यजमानणीला सांग कीं, ती मला कोणत्याही प्रकारें सहाय्य करूं शकणार नाहीं. शास्त्रीय प्रान्तांतील तें कोडं आहे, म्हणावं !" दासीनें हट्टच धरला व म्हटलें,—"कोणतीही हानि होत नसल्यास मला आपल्या उदासवृत्तीचें कारण सांगाच !" ब्राह्मणानें स्वतःला सतावणारा प्रश्न सांगितला व तो पुढें निघून गेला न गेला तोंच नंदिनी दौडगतीनें त्याच्यासमोर उभी राहिली व म्हणाली, "माझी यजमानीण म्हणते आहे कीं, आपला प्रश्न सरळ आहे व त्याचें उत्तरही देतां येण्यासारखें आहे. पण त्याकरितां आपणांस येथें कांहीं दिवस रहावें लागेल."

चंद्रशेखरजींनीं ती योजना सहर्ष स्वीकारली. त्यांच्याकरितां वेश्येनें एक स्वतंत्र बंगला दिला व त्यांच्या पूजा–पाठाची व भोजनाची व्यवस्था पण केली. चंद्रशेखरजी बडे कर्मनिष्ठ ब्राह्मण होते. ते स्वतः पाणी भरून स्वहस्तें भोजन करीत होते. विलासिनी नित्यनियमानें त्यांना नमस्कार करण्यास जात असे. एके दिवशीं ती म्हणाली, "गुरुजी ! आपण स्वतः अग्नीसमोर बसून स्वयंपाक करीत आहांत. आपणांस धूर लागत असलेला पाहून मला फार कष्ट होत आहेत. आपण मला आज्ञा देत असल्यास मी रोज स्नान करून धूतवस्त्र परिधान करून स्वयंपाक बनवीन. आपण माझ्या या सेवेचा सानन्द स्वीकार केल्यास मी रोज आपणास दहा सुवर्ण मोहरा दक्षिणारूपानें अर्पण करीन. आपण ब्राह्मण आहांत, विद्वान आहांत व तपस्वी आहांत. एवढी दया माझ्यावर कराल तर आपल्या सेवेनें या अपवित्र अभागिनीचा नक्की उद्धार होईल."

सरल हृदयी ब्राह्मणाच्या चित्तावर विनम्र प्रार्थनेचा प्रभाव पडला. प्रथमतः त्याच्या मनांत बरीच चलबिचल सुरू झाली; परंतु पुन्हां लोभानें प्रेरणा दिली—"यामध्यें कोणतें नुकसान आहे ? बिचारी प्रार्थना करते आहे, स्नान करून, धूतवस्त्र परिधान करून स्वयंपाक करते आहे आणि येथें तर गांववाला कोणी दिसत नाही. दहा सोन्याच्या मोहरा पण मिळताहेत. आणि दोषपरिहारार्थ शास्त्राधारें विधियुक्त प्रायश्चित्त घेणें अवघड नाहीं." विचारांतीं चंद्रशेखरजींनीं वेश्येच्या विनंतीला–अर्थात सक्रिय सेवेला–संमति दिली.

वेश्येनें भोजन बनविलें. सेवाभावानें व श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें तिनें ब्राह्मणाचे पाय धुतले व ते मग रुमालानें पुसले. रंगीत पाटाभोंवतीं सुंदर रांगोळी घालून तिनें ब्राह्मणाला पाटावर बसविलें व नंतर स्वादिष्ट व सुगंधित पक्वान्नांनीं परिपूर्ण असलेलें चांदीचें ताट आणून समोर ठेवलें. परंतु तो ब्राह्मण ताटांत हात घालण्यास प्रवृत्त होतो न होतों तोंच त्या वेश्येनें चपळाईनें तें ताट हिसकावून घेतलें. ती म्हणाली, "मला क्षमा करा महाराज, एका कर्मनिष्ठ ब्राह्मणाला मी आचारच्युत करूं इच्छित नव्हतें. मी तर आपल्या प्रश्नाचें उत्तर देण्याची इच्छा केली होती. जो दुसऱ्यानें आणलेलें पाणी भोजन करण्याकरितां व पिण्याकरितां उपयोग करीत नसे, तो विद्वान् व सदाचारी ब्राह्मण, ज्याला वश होऊन एका वेश्येनें बनविलेल्या भोजनाचा स्वीकार करण्यास उद्युक्त झाला, **तो लोभच पापाचा बाप आहे.**

भवानीशंकर नीळकंठ वागळे
(हिंदी सत्कथचा अनुवाद)

संयुत्त-निकाय-सगाथावग्गो-देवता-संयुत्त

(मागील महिन्यावरून पुढें चालू)

एवमेतं तदा आसि यथा भाससि भग्गवा
कुम्भकारो पुरे आसि वेहळिंग घटिकारो
मातापेत्तिभरो आसि कस्सपस्स उपासको
विरतो मेथुना धम्मा ब्रह्मचारी निरामिसो
अहुवा मे सगामेय्यो अहुवा मे पुरे सखा'ति ॥
एवमेतं पुराणानं सहायानं अहु सङ्गमो
उभिन्नं भावितत्तानं सारीरमन्तिमधारिनं'ति ॥

आदित्त-वग्गो पञ्चमो

तस्सुद्दानं : आदित्तं किंददं अन्नं, एकमूलं अनोमियं।
अच्छरा वनरोपेतं मच्छेरेन घटीकारो'ति ॥

छट्ठो परिच्छेदो

जरा-वग्गो

१ जरा

किंसु याव जरा साधु, किंसु साधु पतिट्ठितं।
किंसु नरानं रतनं, किंसु चोरेहि दुहरं'ति ॥
सीलं याव जरा साधु, सद्धा साधु पतिट्ठिता।
पञ्ञा नरानं रतनं, पुञ्ञं चोरेहि दुहरं'ति ॥

२ अजरसा

किंसु अजरसा साधु, किंसु साधु अधिट्ठितं।
किंसु नरानं रतनं, किंसु चोरेहि हारियं'ति ॥
सीलं अजरसा साधु, सद्धा साधु अधिट्ठिता।
पञ्ञा नरानं रतनं, पुञ्ञं चोरेहि हारियं'ति ॥

३ मित्तं

किंसु पथवतो (v. l. पवसतो) मित्तं, किंसु मित्तं सके घरे।
किं मित्तं अत्थजातस्स, किं मित्तं सम्परायिकं'ति ॥
सत्थो पथवतो (v. l. पथवीसिता'ति), माता मित्तं सके घरे।
सहायो अत्थजातस्स, होति मित्तं पुनप्पुनं।
सयं कतानि पुञ्ञानि तं मित्तं सम्परायिकं'ति ॥

४ वत्थु

किंसु वत्थु मनुस्सानं, किंसू'ध परमा सखा।
किंसु भूता उपजीवन्ति, ये पाणा पथविं सिता'ति ॥
पुत्ता वत्थु मनुस्सानं भरिया च परमा सखा।
बुट्ठिभूता (v. l. बुट्ठिं भूता) उपजीवन्ति, ये पाणा पथविं सिता'ति ॥

५ जनं (१)

किंसु जनेति पुरिसं, किंसु तस्स विधावति।
किंसु संसारं आपादि, किंसु तस्स महब्भयं'ति ॥
तण्हा जनेति पुरिसं, चित्तं अस्स विधावति।
सत्तो संसारं आपादि, दुक्खमस्स महब्भयं'ति ॥

६ जनं (२)

किंसु जनेति पुरिसं, किंसु तस्स विधावति।
किंसु संसारं आपादि, किस्मा (v. l. किस्सा) न परिमुच्चती'ति ॥
तण्हा जनेति पुरिसं, चित्तं अस्स विधावति।
सत्तो संसारमापादि, दुक्खा न परिमुच्चती'ति।

७ जनं (३)

किंसु जनेति पुरिसं किंसु तस्स विधावति।
किंसु संसारमापादि किंसु तस्स परायणं'ति ॥
तण्हा जनेति पुरिसं, चित्तं अस्स विधावति।
सत्तो संसारमापादि, कम्मं तस्स परायणं'ति ॥

८ उप्पथो

किंसु उप्पथो अक्खाति, किंसु रत्तिदिवक्खयो।
किंमलं ब्रह्मचरियस्स, किं सिनानं अनोदकं ॥
रागो उप्पथो अक्खाति, वयो रत्तिदिवक्खयो।
इत्थी मलं ब्रह्मचरियस्स, एत्था'यं सज्जते पजा।
तपो ब्रह्मचरियं च, तं सिनानं अनोदकं ॥

९ दुतियो

किंसु दुतियं पुरिसस्स होति, किंसु चेनं पसासति।
किस्स चाभिरतो मच्चो, सब्बदुक्खा पमुच्चती'ति ॥
सद्धा दुतीया पुरिसस्स होति, पञ्ञा चेनं पसासति।
निब्बानाभिरतो मच्चो, सब्बदुक्खा पमुच्चती'ति ॥

१० कवि

किंसु निदानं गाथानं, किंसु तासं वियञ्जनं।
किंसु सन्निसिता गाथा, किंसु गाथानं आसयो'ति ॥
छन्दो निदानं गाथानं, अक्खरा तासं वियञ्जनं।
नामसन्निस्सिता गाथा, कवि गाथानं आसयो'ति ॥

जरा वग्गो छट्ठो

तस्सुद्दानं : जरा अजरसा मित्तं वत्थुतीणि जनानि च।
उप्पथो च दुतियो च, कविना पूरितो वग्गो'ति ॥

सत्तमो परिच्छेदो-अद्धवग्गो

१ नामं

किंसु सब्बं अद्धभवि (v. l. अद्दभवि; अन्धभवि) किस्मा भिय्यो न विज्जति।
किस्सस्स एकधम्मस्स सब्बे वसं अन्वगू'ति ॥
नामं सब्बं अन्दभवि, नामा भिय्यो न विज्जति।
नामस्स एकधम्मस्स सब्बे व वसं अन्वगू'ति ॥

२ चित्तं

केनस्सु नीयति लोको, केनस्सु परिकस्सति (v. l. परिकिस्सति)।
किस्सस्स एकधम्मस्स, सब्बेव वसं अन्वगू'ति ॥
चित्तेन नीयति लोको चित्तेन परिकस्सति।
चित्तस्स एकधम्मस्स, सब्बे'व वसं अन्वगू'ति ॥

३ तण्हा

केनस्सु नीयति लोको, केनस्सु परिकस्सति।
किस्सस्स एकधम्मस्स सब्बे'व वसं अन्वगू'ति ॥
तण्हाय नीयति लोको, तण्हाय परिकस्सति।
तण्हाय एकधम्मस्स, सब्बे'व वसं अन्वगू'ति ॥

मानवतेचीं प्रतीकें

१

मिठाला जागला

वीस वर्षें शिवदिन बाबू रामदेवजीच्या दुकानावर व्यवस्थापक म्हणून काम करीत होता. अगदीं लहानपणींच तो मामाबरोबर कलकत्त्याला आला आणि बाबू रामदेवजीच्या इथेंच लहानाचा मोठा झाला. बाबूजींचे भरभराटीचे दिवस त्यानें पाहिले होते आणि वेळोवेळीं मालकांकडून हजारों रुपये त्यानें देणगी म्हणून मिळविले होते. आणि त्याच इनाम रकमेच्या बळावर चांगला जमीनजुमला खरेदी करून तो आपल्या कानपूर लगतच्या गांवीं अत्यंत सुखानें रहात होता.

बाबू रामदेवांच्या उत्कर्षकालाचा फांसा आतां उलटा पडूं लागला. तेजीचे दिवस गेले आणि मंदीचे आले. व्यापारांत विलक्षण नुकसान आणि त्यांतही मुलीच्या लग्नाची काळजी. पतिपत्नी दुःखांत काळ कंठूं लागलीं. अशा बिकट परिस्थितींतही मालकानें शिवदिनला सोडलें नाहीं आणि शिवदिनही बाबूजीला सोडून जाण्यास तयार नव्हता. मालकाची ही करुण स्थिति पाहून शिवदिनची मानवता जागृत झाली. कांहीं दिवसांची रजा घेऊन शिवदिन आपल्या घरीं गेला आणि त्यानें आपलें अर्धें शेत आणि बैलाच्या ३ जोड्या विकून पैसा उभा केला. रोख २८०० रुपये घेऊन तो कलकत्त्याला आला. शिवदिन आला तेव्हां बाबू रामदेव घरीं नव्हते.

शिवदिन—(रडत) माताजी, मला आपण आपल्या मुलाप्रमाणं प्रेमानं वागवून लहानाचं मोठं केलं. मी आज आपल्याला एक प्रार्थना करीत आहे. आणि कृपा करून आपण तिचा अव्हेर करूं नका.

शिवदिन कसली प्रार्थना करणार हें माताजींच्या लक्षांत येईना.

माताजी—बेटा, तूं म्हणशील तें करीन पण रडूं नको.

शिवदिन—(पैशाची थैली पायावर ठेवून) माताजी, गोदावरीच्या लग्नासाठीं हे पैसे खर्च करून मला सुखी करा. माझ्या घरीं जें कांहीं आहे तें सर्व बाबूजींनींच दिलं आहे. इतके दिवस मी आपलं मीठ खाल्लं आहे. मी सुखांत असावं आणि आपण मुलीच्या लग्नाच्या चिंतेंत असावं हें मला कसं सहन होईल!

इतकं बोलून शिवदिन पुन्हां स्फुंदूं लागला.

संध्याकाळीं घरीं आल्यावर बाबू रामदेवजींना सर्व हकीकत समजली. त्यावेळीं दोन तीन हजारांत मुलीचें लग्न थाटांत होई. आणि त्याप्रमाणें गोदावरीचं लग्न थाटांत पार पडलं. शिवदिनचा आनंद तर गगनांत मावेना. त्याची स्वामिभक्ति, औदार्य इ. सद्गुणांनीं पतिपत्नी आश्चर्य-मुग्ध झाल्यास नवल नाहीं.

× × ×

२

सुनेचा आदर्श त्याग

सेठ हरिविलासजी हे फारच मोठे नि प्रतिष्ठित व्यापारी असामी. त्यांचे अनेक उद्योगधंदे धूमधडाक्यानें सुरू होते. मोठा मुलगा बालकुमार मॅट्रिक होऊन शेठजींना मदत करीत होता व एम्. कॉम झालेल्या धाकट्या रामकुमारला आणखी शिकण्याची इच्छा होती तरी लवकर विवाहबद्ध झाल्यामुळें त्याचा नाइलाज झाला. परस्परांना अनुरूप स्थळें लाभल्यामुळें रामानंद आणि हरिविलास हे व्याही व्याही स्वतःला धन्य समजत होते. रामकुमार आणि कमला (शेठ रामानंदांची एकुलती एक कन्या) ही साक्षात् लक्ष्मीनारायणाची जोडी असें वाटे. सौंदर्य, संपत्ति आणि सुजनता यांचा दुर्मिळ योग या जोडींत नांदत होता......

पण काल हा आपल्या चंचल स्वभावाची छाप सर्व वस्तुजातावर पाडीत असतो. मग त्यांतून मनुष्य तरी कसा सुटणार! दोन तीन वर्षांतच हरिविलासजींच्या सर्व व्यापारावर भयानक मंदीचा नांगर फिरला आणि त्यांचें पन्नास लाखांचें नुकसान झालें. मालमत्ता गहाण ठेवून, विक्री करून व इतर अनेक पर्यायांनीं पैसे उभारले. तरी दहा लाखांचें देणें शिल्लक राहिल्यामुळें शेठजी चिंतासागरांत बुडून गेले.

हरिविलासजींच्या धर्मपत्नीनें तर आपल्या अंगावरचे सर्व दागिने—दोन लाख रुपये किंमतीचे—पतीच्या समोर ठेवून अडचण दूर करण्यास सांगितलें. सुशीला (बालमुकुंदाची पत्नी) माहेरी असल्यामुळें तिला आईबापांच्या विरोधामुळें दागिने देतां आले नाहींत. तिनें आईबापांची दागिने देण्याबद्दल पुष्कळ विनवणी केली; पण तिचा कांहीं उपयोग न झाल्यानें सुशीला आणि बालमुकुंद उभयतांनाही दुःख झालें.

शेठ हरिविलासजी आपल्या पत्नीनें दिलेल्या दागिन्याचाही स्वीकार करावयास तयार नव्हते पण धर्मपत्नीच्या सत्याग्रहापुढें त्यांना हार खावी लागली. सुनाच्या दागिन्यासंबंधीं उच्चार करणं हे सुद्धां ते पाप समजत. या प्रसंगीं आपल्या सासूनें दागिने दिलेत याचा पत्ता सुनांना लागूं न देण्याची खबरदारी घेण्याबद्दल हरिविलासजींनीं आपल्या पत्नीला व दोन्ही चिरंजिवांना सांगून ठेवलें होतें.

थोरल्या सुनेचे दागिने माहेरवाल्यांनीं दिलेच नव्हते. धाकटी सून कमला तिच्यापाशीं अडीच लाखाचे दागिने होते. कोठून तरी तिला बातमी लागली. गोष्ट अशी घडली कीं, श्वशुर हरिविलासजी आपल्या पत्नीजवळ दुःखकथा सांगत असतां म्हणाले "तुमच्या दागिन्या-मुळें जवळ जवळ सव्वा दोन लाखांची भरती झाली, पांच लाखांची व्यवस्था तेलाच्या गिरणीवर बँकेंतून झाली. आतां

अडीच तीन लाखांची आवश्यकता आहे. त्याशिवाय आपली पत राहणं मुष्कील आहे. " कांहीं कामासाठीं कमला पतिपत्नींचा संवाद ज्या खोलींत चालू होता तेथें यापूर्वींच आली होती. कपाटाआड्डन तिनें सर्व संभाषण ऐकलें. तिनं मनाशीं विचार केला 'हे दागिने मला माझ्या वडिलांनीं व सासऱ्यानीं दिले. अर्थात् ते त्यांचेच आहेत. माझ्या सासूबाईनीं सर्व दागिने दिले तर मग मी कां देऊं नये !'

कमला—(आपले सर्व दागिने काढून) पतिदेव ! आपण मला प्रतिबंध करूं नका. माझे हे दागिने मग कोणत्या कामाला येणार ? मी माझ्यापाशी दागिने ठेवावेत, आमच्या घराण्याची इज्जत नष्ट व्हावी, मामाजींनीं दुःखानें विव्हळत रहावं आणि आपल्यालांही मानसिक कष्ट व्हावेत, हें बिलकुल योग्य नाहीं. माझ्या भाग्यांत असतील तर मला दागिने पुनः मिळतील, माझ्या दृष्टीनें मला सर्वांत मूल्यवान दागिना म्हणजे आपण आणि आपल्या मातापित्यांचें सुख हा आहे. हा दागिना जर मी संभाळून ठेवीन तर माझ्यासारखी भाग्यशालिनी दुसरी कोण असेल !

युवती पत्नीचें भाषण ऐकून रामकुमारचें अंतःकरण आनंदभरानें उचंबळलें व त्याच्या डोळयांतून आनंदाश्रु वाहूं लागले.

रामकुमार-भावजयीच्या माहेरची मंडळी तिचे दागिने देत नाहींत म्हणून बडे भाई व भावजय दुःखी आहेत. दागिन्यांसाठीं माहेरच्या लोकांशीं झगडण्यासही ते उभयतां तयार आहेत; पण ही गोष्ट पिताजींना आवडणार नाहीं आणि त्यांना फार दुःख होईल म्हणून बडे भाई व भावजय कांहीं बोलत नाहींत. हिरे, मोतीं, सोनें यांच्या किंमती वाढू लागल्यामुळें तुमच्या दागिन्यांचे जवळ जवळ तीन लाख मिळण्यास हरकत नाहीं. आणि पिताजींना इतकीच गरज आहे. सर्व काम होऊन जाईल. पण तुमचे मातापिता या गोष्टीमुळें नाराज नाहींना होणार !

कमला—मुळींच नाहीं. उलट ते प्रसन्नच होतील. माझ्या या कृतीचा ते गौरवच करतील. आणि एका दृष्टीनं जाऊबाईंच्या मातापित्यांनी दागिने दिले नाहींत तें बरंच झालं. नाहींतर आपल्यास ही सेवेची संधि मिळाली नसती. त्यांचे दागिने राहिले तरी ते घरांतच रहाणार ना ! शिवाय भाऊजींना तीन मुलं आहेत. आपल्याला मूलबाळ नाहीं; त्यामुळें चिंतेचेंही कारण नाहीं.

पतीची संमति घेऊन आपले सर्व दागिने कमलानें सासूपाशीं दिले आणि तिच्याकडून अशा शब्दांत सासऱ्याला दागिन्यांचा स्वीकार करण्याबद्दल विनंति केली कीं मनांत नसूनही हरिविलासला त्यांचा स्वीकार करावाच लागला. त्यांचें हृदय सद्‌गदित झालें आणि त्यांच्या रोमरोमांतून कमलेला आशीर्वाद झरूं लागले.

शेठ हरिविलासजींच्या अब्रूवरचें गंडांतर टळलें. सर्व उद्योगधंदे सुरळीत चालू झाले. रामानंदांनीही सहाय्य केले आणि ईश्वरकृपेनें तीन सालांत सर्व नुकसान भरून येऊन हरिविलासच्या सर्व व्यापारांची गाडी पूर्वीपेक्षांही द्रुत गतीनें चालू झाली. जमीनजुमला मुक्त झाला. पुनः दागिने पूर्वीपेक्षांही अधिक तयार झाले. घरांत सर्वत्र प्रसन्नता मूर्तिमंत नांदूं लागली.

—गजानंद गोयल

महाराष्ट्रांतील बौद्ध लेणीं

लेखक—डॉ. पी. एम्. जोशी

(ध्वनि निक्षेपण, दिनांक २१-१२-५६)

महाराष्ट्रांतील बहुतेक बौद्ध लेण्यांविषयीं दंतकथा अशी कीं तीं पांडवांनीं खोदलेलीं आहेत. पण पांडवांचा काल अनिश्चित असला तरी भगवानबुद्धाच्या कितीतरी पूर्वींचा. तेव्हां बौद्ध लेण्यांशीं त्यांचा सुतराम् संबंध असणं शक्य नाहीं. हें तर आपल्याला पटलेलेंच आहे. तरी पण लोक समजुती इतक्या मूळ धरून बसलेल्या असतात कीं आज-सुद्धां नाशिक जवळच्या बौद्ध लेण्यांना पांडव लेणी याच नांवानं ओळखतात. पण नांव जरी पांडव लेणीं असं असलं तरी तीं पांडव कालीन नाहींत. बौद्ध धर्मांच्या प्रसारानंतरचीं आहेत, हेंही सर्वांना माहीत आहे.

मुंबई ते नाशिक या मोटार रस्त्यावर नाशिकच्या दक्षिणेस म्हणजे अलिकडे साधारण पांच मैलावर उजव्या हाताला ज्या दोन तीन टेकड्या दिसतात त्यांपैकीं रस्त्याच्या सर्वांत जवळच्या टेकडीवर हीं लेणीं आहेत. जवळ म्हणजे अगदीं जवळ. "पांडव लेण्याकडे" अशी पाटी पाहून आपण उतरून उजव्या हाताकडे चालूं लागलों कीं लेण्यांच्या टेकडीचा चढच सुरू होतों. टेकडी आहे चांगली हजार फुटांहून जास्त उंच—समुद्र सपाटीपासून तीन हजारावर-पण लेणीं आहेत, साधारण अर्ध्यांवरच म्हणजे रस्त्यापासून सुमारें ५०० फूटच. तेव्हां वरती चढायला कांहीं फार अवघड नाहीं; आणि चढण-सुद्धां त्रासाची नाहीं. दोन हजार वर्षांपूर्वीं बुद्ध भिक्षू व यात्रेकरू "बुद्धं सरणं गच्छामि। धम्मं सरणं गच्छामि"...अशा मंद घोषणा करीत याच रस्त्यानें वर चढत असले पाहिजेत असा विचारही मनांत डोकावून जातो आणि आपण लेण्यांपाशीं केव्हां आलों हें लक्षांत सुद्धां येत नाहीं.

लेण्यांपाशीं आलों कीं सपाटी लागते व समोरच हारीनें लेणीं दृष्टी-समोर येतात. या एकंदर लेण्यांची संख्या चोवीस आहे. आणि त्यापैकीं बहुतेक उत्तराभिमुख आहेत; आणि अगदीं शेवटचीं लेणीं म्हणजे २२, २३ आणि २४ यांच्या वरून आग्नेय दिशेचा प्रदेश टप्प्यांत येतो. अर्थात् हीं सर्व लेणीं एकाच वेळेला किंवा एकाच शतकांत खोदलीं गेलीं असं मात्र नाहीं, तर तीं इसवी सन पूर्व दुसऱ्या शतकापासून इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकापर्यंत म्हणजे एकंदर पांचशें वर्षांच्या काळांत तयार झालेलीं आहेत. म्हणजे शातवाहन राजवटीच्या सुरवाती-पासून तों ती राजवट संपुष्टांत येई तोंपर्यंत हें लेणीं खोदण्याचें काम केव्हां ना केव्हां तरी सारखं चाललेलंच असे. आणि या लेण्यांत जे अनेक म्हणजे २० च्यावर शिलालेख आहेत त्यांच्यावरून शातवाहन कालीन व त्यांच्या नंतरच्या राजवटीचा इतिहास समजण्यास मदत होते.

लेणीं नंबरवारीनें पश्चिम ते पूर्व अशीं आहेत. शेवटचीं जरा आग्ने-यीकडेच हें तुम्हांला मघाशीं सांगितलंच. रस्ता चढून सपाटीवर आलं कीं समोर सहा नंबरचं लेणं प्रथम दिसतं. पण हें कांहीं महत्वाचं असं नाहीं. सेठी वीरगृह, त्याची पत्नी नंदश्री व कन्या पुरुषदत्ता यांनीं हे लेख व लयन म्हणजे लेणं भिक्षुसंघाकरितां तयार करविलं अशा अर्थाचा एक शिलालेख इथं आहे. पण कालाचा मात्र उल्लेख नाहीं. लेखांची भाषा प्राकृत, साधारणतः सर्वच शिलालेखांची भाषा हीच. भाषेकडे इथंच मुद्दाम तुमचं लक्ष वेधण्याचं कारण अगदींच लहान. नरसोबाची वाडी किंवा इतर क्षेत्राच्या ठिकाणीं आपण गेलों कीं आपण ओवरींत रहातों तो ओवरी शब्द या लेखांत सांपडतो. लेण्याच्या लहान खोलीला ओवरक असा शब्द या सहाव्या लेण्याच्या शिलालेखांत आहे. हे ओवरक म्हणजेच आजची आपली ओवरी. असो, पण हा शब्दांचा व भाषेचा इतिहास इथंच आवरून घेतलेला बरा.

आज आपण या लेण्यांना पांडव लेणीं असं म्हणत असलों तरी शातवाहनकाळीं म्हणजे हीं लेणीं तयार केलीं गेलीं तेव्हां त्रिरश्मी किंवा तिरण्हु पर्वतावरील लेणीं म्हणजेच त्रिरश्मी किंवा तिरण्हु लेणीं असं नांव होतं. हें नांव इथं असलेल्या अनेक लेखांतून दिसून येतं. १८ व्या लेण्यांमधल्या एका शिलालेखांत 'चेतियवरं पर्वते तिरण्हुनि निष्ठापितं', असा उल्लेख आहे. त्रिरश्मि पर्वत विहार वास्तव्यस्य गोवर्धने त्रिरश्मिषु पर्वतेषु, इमं लेणं पवते तिरण्हुमिह्. असें दुसऱ्या कांहीं लेण्यांतील शिलालेखांत उल्लेख मिळतात, गोवर्धन गांवाजवळील त्रिरश्मि पर्वत असा जो निर्देश मी आतां केला ते गोवर्धन गांव तुम्हांपैकीं कांहीं जणांना माहीत असेल. नाशिक जवळच गोदावरीच्या तीरावरच हें फार प्राचीन व ऐतिहासिक गांव आजही गोवर्धन—गंगापूर या नांवानं ओळखलं जातें. इथं नदीचा एक सुंदर धबधबा आहे व रम्य स्थळ आहे. हें शातवाहनकाळीं महत्त्वाचं ठाणं होतं. पण या काळचे अवशेष मात्र आज इथं कांहींच दिसत नाहींत. या गोवर्धन गांवाकडून व नाशिक शहराच्या बाजूनं पांडव लेण्यांच्या डोंगराकडे पाहिलं, कीं एका जवळ एक अशीं तीन टेकड्यांचीं टोकं दिसतात. आणि सकाळच्या किंवा संध्याकाळच्या मंद सूर्य प्रकाशांत हीं टोकं चांगलीं उजळून उठून दिसतात. सूर्याचे जणूं हे तीन किरणच म्हणून प्राचीन काळच्या बौद्धांनीं या तीन डोंगरांना मिळून त्रिरश्मि किंवा तिरण्हु पर्वत असं नांव दिलं. आणि तें अगदीं यथार्थ आहे. मला वाटतं हें नांव देण्यांत आपल्या बौद्ध पूर्वजांचा दुसराही एक हेतु होता; तो म्हणजे बौद्धधर्माच्या त्रिरत्नांची—म्हणजे बुद्ध, धम्म, संघ यांचीं ही तीन प्रतीकंच आहेत आणि बौद्धधर्माचे तीन ग्रंथ त्रिपिटक यांची पण आठवण देणारी अशी ही तीन टेकड्यांची माथीं

आहेत ही जाणीवही इथं येणाऱ्या सर्व लोकांना असावी म्हणून आतां तुम्हीं नाशीकला गेला म्हणजे या लेण्याकडे जरा निराळ्या दृष्टीनं पहाल, असं नाहीं वाटत तुम्हांला ?

असो. या विवेचनानंतर आतां आपण परत लेण्यांची पाहणी करण्याला सुरवात करूं. नंबर १९ हें सर्वांत जुनं. याच्या प्रवेशद्वारावर सुंदर नक्षी कोरलेली आहे. सातवाहनकुळांतील दुसरा राजा कृष्ण याच्या कारकीर्दींत श्रमण महामात्य यानं हें लेणं करविलं, असा लेख या लेण्यांत आहे. सात-वाहनकुले कन्हे रजिनि नासिकेन समणेन महामातेन लेणं करितं. हें लेखाचं वाक्य. म्हणजे या प्रांतांतून बौद्ध भिक्षूंचा सारखा वावर होता व त्यांच्या करितां हें लेणं खोदलं गेलं असा निष्कर्ष निघतो.

ऐतिहासिकदृष्ट्या दुसरं महत्त्वाचं लेणं नंबर १० नहपान विहार या नांवानं तें कधीं कधीं ओळखलं जातं. शातवाहनांच्या मधेंच हा क्षत्रप नहपान कसा आला हा प्रश्न तुमच्या अगदीं ओठावर आला असेल म्हणून इतिहासाकडे वळतों.

इसवीसनपूर्व पहिलं व इसवीसनाचं पहिलं शतक या काळांत महा-राष्ट्राच्या उत्तर भागावर म्हणजे जुन्नर पर्यंत माळव्याच्या क्षत्रपांनीं शातवाहनांची पिछेहाट करून आपला अंमल बसविला होता. त्यावेळचं हें लेणं आहे. नाहपानाचा जावई म्हणजे उषवादातट्ट म्हणजे ऋषभदत्त याचं हें लेणं. " राज्ञः क्षहरातस्य क्षत्रपस्य नहपानस्य जामात्रा दीनीक पुत्रेण उसवदातेन " असा या लेण्यांतील पहिला लेख सुरु होतो. तो लेख आपल्याला सांगतो कीं उषवदात यानं तीन लाख गायींचं दान केलं. ब्राह्मणांना जेवू घातलं. गोवर्धन इथं मोठी धर्मशाळा बांधिली. तापी, दमणगंगा, दाहनुका, करवेणा इत्यादि नद्यांवर घाट बांधले व तरी ठेवल्या या विहाराच्या आंत डाव्या बाजूला खोलीवर लिहिलेलं आहे कीं नहपानाची कन्या, दक्षमित्राय उषवदातस कुटुंबिनिय देयधम्मं ओवरको ......म्हणजे भिक्षूंना राहण्याकरितां दक्षमित्रा उसवेदानाची पत्नी हिनं ही ओवरी दिली आहे. नहपान हा क्षत्रप आणि उषवदात हा शक म्हणजे जन्मानं हिंदु नव्हते. आणि भारताच्या बाहेरून आलेले पण इथं स्थायिक झाल्यानंतर लोकांशीं एकजीव झाले व त्यांनीं हिंदूधर्म स्वीकारला आणि जितकीं पुण्यकर्मं हिंदुधर्माकरितां केलीं तशींच लेणीं खोदून भिक्षूंच्या चरितार्थाची सोय करून त्यांनीं बौद्धधर्माची कदर केली.

आतां तिसऱ्या लेण्याकडे जाऊं. जरा तुमची ओढाताणच करतोय पण इतिहास समजायला त्यानं ठीक पडेल. उत्तर महाराष्ट्रांतून क्षत्रपांनीं शातवाहनांना मागें रेटलं खरं पण तें थोडा काळच. या प्रांतावर शात-वाहनांनीं आपली सत्ता पुन्हां प्रस्थापित केली व क्षत्रपावर विजय मिळवून त्यांना महाराष्ट्राच्या बाहेर पिटाळून लावलें, या घटनांचा इतिहास आपल्याला तीन नंबरच्या लेण्यांत वाचावयास मिळतो. गौतमीपुत्र शातकर्णी यानं क्षत्रपांचा निःपात केला, या घटनेचा या लेण्यांतील लेखांत उल्लेख असून शातवाहन साम्राज्याचा विस्तार किती होता हेंही सांगितलेलं आहे. गौतमीपुत्र शातकर्णी याच्या गुणांचं व दिग्विजयांचं वर्णन फार जोमदार असं आहे. गौतमी बालश्री म्हणजे शातकर्णींची आई हिनें हें लेणं तयार करविलं. गौतमीपुत्र हा हिमालयाप्रमाणं व मेरुमांदार पर्वतासारखा आहे, व त्याचं साम्राज्य असिक, सुसक, मुळक, सुरठ, कुकुर अपरान्त, अनूप, विदर्भ आकारवति, इथपर्यंत पसरलेलं आहे. गौतमीपुत्र शातकर्णी हा एक धनुसरस म्हणजे अजोड असा धनुर्धारी आहे. आणि या विधानाला जोड म्हणूनच गौतमीपुत्राच्या एका नाण्यावर " राजो गौतमीपुत्र विळिवायकुरस " अशीं अक्षरं असून एक बाण लावलेलं धनुष्य दाखवलेलं आहे. या नाण्याचा बरोबर अर्थ या तीन नंबरच्या शिलालेखांतील एकधनुरसर असं जें गौतमी पुत्राचं वर्णन केलं आहे, त्यावरून करतां येतो. आणि या शिलालेखांतील इतिहासाला दुजोरा म्हणूनच कीं काय या प्रांतांत कांहीं वर्षांपूर्वी सांपडलेल्या नाण्यांच्या साठ्यावरूनही मिळतो. क्षत्रपांच्या या नाण्यांवर शातवाहनांनीं त्यांच्यावर सरशी केल्यावर आपलीं नांवं व चिन्हं पुन्हां उठविलीं व आपलं प्रभुत्व परत स्थापन केल्याचा आणखी पुरावा ठेऊन दिला.

या लेण्यांच्या शिल्पाविषयीं मीं मुद्दाम आतांपर्यन्त बोललों नाहीं, कारण लेखांवरच जास्त भार द्यायचा होता. पण आतां या तीन नंबरच्या लेण्याकडेच बघा, हा सुंदर सालंकृत सातकर्णी स्तंभ, या हत्तीवर बसलेल्या डौलदार स्त्रिया, एकेकीच्या हातहातांतील आरसा तर पहा. आणि शेजारींच दोन नंबरच्या लेण्यांतील या भगवान बुद्धाच्या ध्यानस्थ आकृति पहा, हा लोकेश्वर, हा नागराज, आणि हा नंदी, किती बांधेसूद व सुबक आहे बरं. चला शेजारीं पहिल्या लेण्यांत हा पहा चौखूर उधळलेला बैल, हें मागल्या पायानं तोंड खाजविणारं हरीण, हा किरकिर घेणारा वाघ.

वानगीदाखल म्हणूनच या कांहीं गोष्टींकडे मीं आपलं लक्ष वेधलं आहे. उत्तम म्हणजे तुम्ही स्वतः हीं लेणीं एकदां पहाच.

[नभोवाणीच्या परवानगीनें]

स्वाभार स्वीकार व सत्कार

(१) **धर्मयान** (भारतीय बौद्ध महासभेचें अधिकृत मासिक) १४ डिसेंबर १९५८—अंक ६ वा. मुंबई.

या मासिकाचा हा अंक फारच चांगला वठला आहे. दर्शनीचें तीनरंगी चित्र आल्हाददायक आहे. भगवान् बुद्धाच्या उजव्या बाजूस सांचीचा स्तूप असून भगवान् बुद्धाच्या पायाशीं डॉ. बाबासाहेब यांचें तेजस्वी चित्र आहे. 'संपादकीयांत' बाबासाहेब यांचें पुण्यस्मरण दिलें असून "त्यांच्या अंतिम आदेशाचें कार्य तनमनधनानें पूर्ण केल्यानेंच त्यांच्या पुण्यतिथीच्या स्मरणाचें सार्थक होईल" असा जो निष्कर्ष संपादकानीं काढलेला आहे, तो योग्यच आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनीं केलेल्या अलौकिक स्वरूपाच्या कार्याचें मूल्यमापन केलें आहे ज्योतिराव व इतर समकालीन सुधारक यांच्यामधील फरक दाखवितांना लेखक म्हणतो—"पण हिंदुस्तानाला अधोगतीस नेणाऱ्या दुष्ट रूढीचें उगमस्थान त्यांना (त्या इतरांना) गवसलें नाहीं!" श्री. घोरपडे यांचा लेख माहितीपूर्ण आहे. श्री. कुळकर्णी यांचा धर्मदूतांतून उद्धृत केलेला लेख वाचनीय व भावनीय आहे. '**बोधिवृक्षाच्या छायेंत**' हें सदर अभिनव वाटतें. भारताचें राजचिह्न—'अशोकचक्र' ठरवितांना बाबासाहेबांची सूचनाच कशी कारणीभूत झाली, हें वाचून त्यांच्या महान बुद्धिमत्तेची साक्ष पटते. एकंदरींत हा अंक चांगलाच साधला असून आम्ही संपादक व संपादक मंडळाचें अभिनन्दन करतों. हेंच स्वरूप कायम राहिल्यास "धर्मयान" हें बौद्धधर्माची माहिती करून देणारें प्रमुख मासिक झाल्याविना राहणार नाहीं.

(२) '**सोविएत ट्रेड युनियन्स**'—लेखक—व्ही. त्सिगानोव, (भारतांतील सोविएत वकिलातीच्या माहिती-विभागातर्फे प्रकाशित) ऑगष्ट १९५८.

ट्रेड यूनियन्स ही संस्था प्रत्येक धंद्यांत प्रमाणभूत मानली गेली आहे. पाश्चात्यांच्या संगतीनें आमचा कामगारवर्ग सुसंघटित होण्यास शिकला. कामकरी वर्गाचें सामुदायिक हितसंवर्धन होण्यास, हेंच प्रभावी साधन ठरलें आहे. या पुस्तिकेंत त्याची भूमिका, उत्पादन व ट्रेड यूनियन्स, कामगारांचे तंटे, वेतन, कामगार संरक्षण, सरकारी सामाजिक विमा, सांस्कृतिक व शैक्षणिक कार्य, ट्रेड युनियन्स आणि खेळ, ट्रेड युनियन निधी वगैरे प्रकरणें वाचनीय आहेत. आमच्या इकडील ट्रेड युनियन्सनीं त्याचें नीट निरीक्षण केल्यास त्यांतील उत्तम गुण घेण्याकडे त्यांची वाढती वृत्ति होईल. भारतांत कायद्यापेक्षां भावनेचें साम्राज्य आहे, हें ध्यानांत ठेवल्यास भारताच्या मूळच्या भूमिकेच्या विरुद्ध त्यांचें वर्तन होणार नाहीं, व सामुदायिक सुखसंवर्धनासहि मदतच होईल, अशी अपेक्षा वाटते. पुस्तकांची किंमत नाममात्र आहे. सर्व संबंधित संस्थांनीं वाचनीय अशी ही पुस्तिका आहे.

(३) "**श्रीक्षेत्र चिंचखरी** व **श्रीगजानन महाराज बोरकर यांचें चरित्र**"—लेखक—लक्ष्मण केशव तांबे ऊर्फ श्री ब्रह्मानंद स्वामी प्रसिद्धि स्थान, दादर, मुंबई २८, किं. साडे तीन रुपये, पृष्ठसंख्या १६०, प्रसिद्धी सन १९५८

(१)

चिंचखरी येथें दि. २५-१२-५८ रोजीं झालेल्या श्रीदत्त जयंतीच्या खास रौप्यमहोत्सवानिमित्त हें पुस्तक श्री ब्रह्मानंद स्वामींनीं लिहिलें आहे. मुंबईचे सुप्रसिद्ध लोककल्याणकारी उदारधी श्री गजानन स्वामी यांनीं "जंगलमें मंगल" करून सोडलेल्या चिंचखरी येथील त्यांच्या सांस्कृतिक कार्यास सुरुवात झाल्यापासून २५ वर्षें झाली. या २५ वर्षांच्या दीर्घ काळांत श्रीनीं तेथें हजारों रुपये खर्च करून सतत २५ वर्षें जें ज्ञानदान व धर्मदान कायमचें सुरूं केलें आहे, त्याची हकीकत खरोखरच आश्चर्यकारक रीतीनें रमणीय आहे! इ. स. १९३३ सालीं श्रीमंत राजेसाहेब संस्थान औंध यांचे हस्तें श्रीदत्त मंदिराचें उद्घाटन झालें व अशा रीतीनें या कार्याचा श्रीगणेशा सुरू केला. सामान्यतः, दरवर्षी डिसेंबर महिन्यांतील दत्तजयंतीच्या मंगल प्रसंगानें श्रीगजानन स्वामीनीं उत्सव मार्गावरील एकेक मैलाचा दगड रोविला असून या दीर्घकाळांत डोळयांत भरणाऱ्या अशा कित्येक गोष्टी तेथें करण्यांत आल्या. उदाहरणार्थ, दत्त मंदिराची पूर्तता, श्री दत्त नाम सप्ताहाची सुरवात, कै. जनार्दन लक्ष्मण बोरकर यांच्या नांवानें बांधलेलें शाळागृह, 'श्री गजानन स्वामी रस्त्या'चें उद्घाटन, कै. गणपतराव ल. बोरकर यांचे तसबिरीचें अनावरण; श्रीच्या २५०१ रुपयांच्या उदार देणगीमुळें निवखोल (रत्नागिरी) येथें उर्दू शाळेची प्रस्थापना व उद्घाटन, औंधच्या राजेसाहेबांच्या तसबिरीचें अनावरण, व रवळनाथ घुमटीची कोनशिला, श्री रामकृष्ण निवास धर्मशाळा; सौ. सरस्वतीबाई वाचनालय; एक तप पुरें झालें त्याबद्दल एका ध्वजस्तंभाची स्थापना, चिंचखरीतील खुल्या नाटकगृहाची प्रतिष्ठापना, मोक्षद्वाराची पूर्तता, पोष्ट ऑफीसची स्थापना, यज्ञशाळेची इमारत; 'श्री गजाननस्वामी व त्यांनीं केलेल्या १५ वर्षांतील कामगिरीचें सिंहावलोकन करणाऱ्या "पुस्तकाचें प्रकाशन" (१९४७) दत्तमंदिरासमोर दोन बाजूस दीपमाळांची उभारणी, श्री दत्तमंदिरानजीकच्या डोंगरावर श्री सांबाच्या पादुका आढळल्यावरून त्यासाठीं शिवमंदिराची-स्थापना वगैरे कितीतरी कामें पार पाडण्यांत आलीं! याशिवाय कार्यकर्त्यांचें सत्कार, नाट्यप्रयोग, मनोरंजनात्मक कार्यक्रम वगैरे सुरूं असतातच. अशा रीतीनें सांस्कृतिक, शैक्षणिक, सामाजिक व धार्मिक स्वरूपाचें कार्य करून, महाराजानीं तेथें एक अपूर्व केन्द्र निर्माण केलें आहे व अशारीतीनें सरकारलाहि नवीन आदर्श प्रयोगाचें शिक्षण दिलें आहे,

असेंच म्हणावें लागतें. महाराज नुसते धंदेवाईक ज्योतिषी व मान्त्रिक न राहतां त्यांनीं समाजाच्या सर्व थरांशीं संबंध जोडून सामाजिक एकता साध्य करून घेतली आहे. या योगानें त्यांच्याबद्दल आमच्या हृदयांत गाढ पूज्य बुद्धि उत्पन्न झाल्याविना राहत नाहीं. 'सामान्यांतून असामान्य' असें जें कार्य त्यांनीं केलें त्यावरूनच त्यांना संत म्हणण्यास प्रत्यवाय वाटत नाहीं !

(२)

पहिल्या भागांत चिंचवरीच्या त्यांच्या कार्याचें रूपदर्शन केल्यावर आतां आपण श्रीब्रह्मानंद स्वामींनीं लिहिलेल्या महाराजांच्या चरित्राकडे वळूं. महाराजांचीं चरित्रें दोन तीन विद्वानांनीं लिहिलीं आहेत. असें असतांना ह्या चरित्राची गरज काय असा प्रश्न उत्पन्न होणें साहजिक आहे. त्याचा परामर्श प्रथम चरित्रकारानें घेतला आहे. आपल्या चरित्रनायकाला प्रथम साक्षात्कार, मग गुरुकृपा, त्याच्याबरोबरच सच्छास्त्रसेवन आणि अखंड सत्संग या साधन चतुष्टयाचा लाभ जरी भरपूर प्रमाणांत मिळाला असला तरी त्यांचें कर्तव्य तेथें संपत नाहीं, अशी चरित्रकाराची निष्ठा आहे. त्यांनीं घेतलेले एक रूपक मुद्दाम उद्धृत करतों."विरक्ततेच्या भूमीवर लोकसेवेच्या साधनेचें रोपटें लावून, षड्रिपूंच्या दमनानें त्या रोपट्याची त्यांनीं मशागत केली. कुकल्पना व कुतर्क यांच्या आगंतुक उद्भवणाऱ्या तणांचें त्यांनीं उच्चाटन केलें. परोपकारासारख्या उत्कट गुणाचें खतपाणी त्याला घातलें, प्राप्त झालेल्या फळाफुलांना ऋद्धिसिद्धीरूपी पक्षिणींनीं ऐनवेळीं डंख करूं नये, म्हणून अष्टसात्त्विक भावांची गोफण त्यांनीं हातीं ठेवली. इतका खटाटोप अत्यन्त सावध राहून जेव्हां दीर्घकाळ त्यांनीं केला, तेव्हां कोठें त्यांचा साधनारूपी वृक्ष फळाफुलांनीं बहरला व त्या फुलांचा सुगंध आणि फळांचा आस्वाद उपभोगण्याचें सद्भाग्य तुम्हांआम्हांला आज सुदैवानें प्राप्त झालें आहे" (पृ. ९१) वैयक्तिक कल्याण महाराजांनीं अशा रीतीनें साधलें. अगदीं सामान्य माणसाप्रमाणें प्रत्येक व्यवहार करीत असणाराला देखील सत्पुरुषाचें पद निश्चित लाभूं शकतें, ही गोष्ट जर सिद्ध होते, तर तें संतत्व ज्यांनीं मिळविलें, त्यांचाच कित्ता आपल्या डोळ्यापुढें ठेवून आपण आपल्या जीवनालाहि तसेंच वळण कां न लावावें, या एका उद्देशानें हें चरित्र चरित्रकाराला मौलिक वाटतें. त्यांतील गहन तत्त्वांचा अभ्यास करून तीं आत्मसात् करावींत, हा चरित्र लेखकाचा प्रधान उद्देश आहे.

या चरित्राचीं १५ प्रकरणें असून महाराजांच्या जीवनांचा विकास होत होत त्यांनीं जीवनाचें परमोच्च शिखर कसें गांठलें, हें त्यांतून दाखविलें आहे. श्री केसकर महाराजांनीं म्हटल्याप्रमाणें त्यांची भाषाशैली चित्तवेधक तर खरीच; पण "या पुस्तकांतील सर्व प्रकरणांची गुंफण त्यांनीं अशा खुबीनें केली आहे कीं, पुस्तक एकदां वाचावयास हातीं घेतलें कीं तें वाचून पूर्ण होईपर्यंत हातावेगळें करावेंसें कोणालाहि वाटणार नाहीं."

"आपण एक सुंदर गद्यकाव्यच जणूं कांहीं वाचत आहोंत, असेंच प्रत्येकाला क्षणैक वाटेल" (पृ. ३) आम्हांस महाराजांना "लोककल्याणमित्र" याचीच उपमा द्यावीशी वाटते. त्यांची सर्व आवक दुसऱ्याच्या कल्याणासाठीं खर्च करण्यासाठींच आहे. त्यांच्या आंगचे विविध प्रकारचे सद्गुण कोणत्याहि वृत्तीच्या माणसाला त्यांचेकडे आकृष्ट करण्यास पुरेसे आहेत. भर्तृहरीनें म्हटल्या प्रमाणें "अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः!" अशाचें विभूतिमत्त्व चौकटींत बसणारें नसून अखिल विश्वाला उपकारक ठरणारें आहे. अशाचें चरित्र लिहून ग्रंथकारानें जें महत्कार्य केलें आहे, त्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करून ह्या चरित्राच्या वाचनानें सामाजिक जीवनाचा नूर बदलण्यास मदत होवो, अशी प्रार्थना आम्ही या प्रसंगीं करीत आहों. महाराजांच्या पंचविसाव्या रजतमहोत्सवाची हीच फलश्रुति होय !

श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघ, बृहन्मुंबई पुरवणी

संघाचे देणगीदार (१९५७-५८)

वर्षारंभ तुकाराम बीज एप्रिल-ते मार्च

एक रुपया देणारे—१. सौ. अहिल्या मा. भिवंडकर (खार) २. श्री. मो. रा. दांडेकर (खार) ३. श्री. के. एन्. कीर्तीकर-खार ४. श्री. ना. म. वर्तक-खार ५. सौ. शांताबाई जी. भागवत-खार ६. सौ. सुनंदा म. भांडारे-खार ७. श्री. शं. ग. प्रधान-खार ८. सौ. रमाबाई शां. मोगरे-खार ९. श्री. शां. मो. मोगरे-खार १०. श्री. एस्. एल्. नायर-खार ११. श्री. वसंत एन्. त्रिलोकेकर-खार १२. श्री. ग. रा. चिपळूणकर-मुंबई ७ १३. श्री. गो. स. पत्की-खार १४. श्री. सौ. लीला गो. पत्की-खार १५. श्री. भा. ल. बैलूर-खार १६. श्री. गो. र. रेगे—खार. १७. सौ. कुसुमबाई म. नाईक—खार १८. श्री. पार्वतीबाई परमानंद-खार १९. श्री. शा. बा. धराधर-खार २०. सौ. गुलाब व त्रिलोकेकर-खार २१. श्री. नारायणदास तुलसीदास-सांताक्रूझ २२. श्री. वि. रा. घोटगे-खार २३. कु. प्रेमा वि. घोटगे-खार २४. श्री. रा. वि. मोहे-खार २५ श्री. र. गो. रेगे-खार २६. श्री. गो. कृ. फडके-खार २७. सुशीला गो. फडके-खार २८. सौ. लक्ष्मीबाई बा. सुळे-खार २९. लक्ष्मीबाई ना. लाड-खार ३०. श्री. रा. ब फाटक-खार ३१. इंदुमती वा. शिरसाट-खार ३२. मनोरमाबाई शं. रेगे-खार ३३. श्री. य. सं. कुलकर्णी-खार ३४. श्री. ना शा. धराधर-खार ३५. श्री. म. म. पावसकर-खार ३६. सीताबाई भ. रेळे-खार ३७. सौ. कमलाबाई कामत-खार ३८. इंदिराबाई वा. कारखानीस-खार ३९. सौ. मालिनी म. आचार्य-विलेपार्ले ४०. सौ. रमाबाई ल. साठे ४१. श्री. कृष्णाबाई वाघ-खार (२ वर्षांची देणगी) ४२. श्री. पी. आर. कुडाळ-खार ४३. श्री. चं. ह. तन्ना-खार ४४. श्री. ना. दि. वर्दे-मुंबई नं. ६. ४५. श्री. शा. ह. कर्णिक-बोरिवली.

दोन रुपये देणारे—श्री. म. आ. बिजूर-खार.

पांच रुपये देणारे—श्री. श्री. शं. देशमुख-खार.

पंचवीस रुपये देणारे—(१) श्री. ब. ह. मंत्री-वरळी (२) पार्वतीबाई नायर-मुंबई ४.

(क्रमशः)

श्री कृष्ण का स्वरूप

श्री. रामायण गुप्त

कोककलाविशारद, गोपिका-वल्लभ श्री कृष्ण भगवान् इस भारत भूमि पर, द्वापर युगमें, देवकी की कुक्षि से अवतीर्ण हुअे थे। बाल्यावस्था व्रज की हरित भूमि एवं गांव की गलियों में व माता यशोदा की गोद में बाल-क्रीड़ा करते हुअे बिताई। उसी व्रज-भूमि के समीप एक ग्राम में घोष-कुमारी अथवा राधा नाम की एक बालिकाने वर्षा-ऋतु में सावन की लहराती व हहराती पवन के झकोरों से, विटपों के संग, लता-वल्लरियों की भांति झूमती हुई, कामकलाकोविद श्याम सलोने देवकी पुत्र श्री कृष्ण के संग केलि की जिस प्रकार सावन मास में हरित व्रज-भूमि को देखकर जन-जन की चक्षु-वल्लभी सभोर हो उठती है। उसी प्रकार समस्त हिन्दू-जाति की धर्म से नैराश्य आत्मा को उगा, पुनः धर्म के प्रति निष्ठा उत्पन्न कर आनन्दमय बना दिया। उन्हीं श्री कृष्ण और राधा का लीलाओं को हिन्दी-साहित्य एवं अन्य क्षेत्रों में दर्शाया गया है। कहीं-कहीं कृष्ण को गौर वर्ण राधा को पूर्ण युवती व राधा का बालकृष्ण को गोद में बिठा कर भोजन कराना भी वर्णित है। यह तथ्य कहां तक सत्य है इसी पर संक्षेप में.यहां दर्शाया गया है। प्रश्न यह उठता है कि कृष्ण गौर वर्ण के थे अथवा श्याम वर्ण के ? राधा युवती थीं अथवा नहीं ?

(१) शब्दार्थ की दृष्टि से कृष्ण का अर्थ श्याम अथवा काला होता है। हिन्दू सभ्य समाज व जाति में परम्परा से चली आती हुई एक प्रथा है, जो पुत्रोत्पत्ति से कुछ दिन पश्चात्, शुभ तिथि व मुहूर्त में नवजात शिशु की रूप, रेखा व गुणों को देख कर ही पूज्यपाद गुरु, ऋषि, मुनियों द्वारा नामकरण होता था। इस प्रकार परम्परागत कृष्ण नामकरण संभव होता है और कृष्ण नाम का ही पर्यायवाची नाम श्याम भी है।

(२) भक्त सम्प्रदाय में कृष्ण व श्याम नाम को उस अनंत प्रभु की बाल-लीला के रूप में देखते हैं, जिसमें वे प्रकृति-सौन्दर्य, मानव-सौन्दर्य आदि सभी सौन्दर्य-विभूतियां श्याम-रंग में समाहृति देखते हैं, और वही अमिट एवं स्थायी रंग है। जिसमें अनन्त प्रभु की सत्ता निहित है और मानवी-कृति सभी कृत्रिम रंगों का श्याम रंग में समावेश है।

(३) श्याम से तात्पर्य गंभीर से होता है। चल, अचल सभी पार्थिव एवं जीव-सत्ता में गंभीरता व परोक्ष-सत्ता विद्यमान है। उसी परोक्ष-सत्ता की गंभीरता अनन्त-सागर, घन आदि में भी विद्यमान है, जिसकी उपमा मानव में अवतीर्ण प्रभु से श्याम-घन, कृष्ण-सागर आदि से हैं।

(४) स्थावर, जंगम आदि सृष्टि का कर्ता परोक्ष-सत्ता में विद्यमान है, उसको सभी वे ज्ञानिक मानते हैं। उसी से चलाचल की उत्पत्ति है। रसायनिकों व वैज्ञानिकों की दृष्टि में सभी रंगों का एकीकरण एक श्याम रंग में हुआ है। मानव हृदय, बुद्धि व नेत्रों ने उस परोक्ष-सत्ता को अनन्त-विभूति व शक्ति को सीमित न कर सकी। तब थककर उसे एकदेशीय-रूप नामकरण में अथवा भक्त-हृदय आनन्द-विह्वल हो एक ऐसी सीमिति ध्वनि में पुकार उठी जिसमें सभी आत्माओं की शान्ति हो। सृष्टि की सभी चीजों का समावेश भी हो, यही वह हुआ है श्याम रंग, जो भगवान कृष्ण के प्रति सम्बोधित है।

हिन्दू जाति में, भक्ति साहित्य में अथवा किसी भी साहित्य में कृष्ण रूप श्याम ही लिया गया है और इसी से सम्बन्धित भिन्न उपमायें भी दी गई हैं। कृष्णोपासक-भक्तों ने अथवा कवियों ने भी श्याम रूप का ही वर्णन किया है। भक्त शिरोमणि कवि सूर ने भी अपनी विशद रचना, जो कृष्ण-राधा की लीला को लेकर ही गाई, श्याम रुप ही लिया है। सूर के अनुयायियों एवं सभी कवियों ने भी श्याम से ही उन्हें सम्बोधित किया है।

एक पौराणिक किंवदंती के आधार पर कृष्ण अवश्य गौर वर्ण के माने जा सकते हैं। वह यह है :—कृष्ण उत्पत्ति के समय श्याम नहीं थे। कंस द्वारा भेजे गये दूत सुफलक-सूत से मांगे हुए कमल पुष्प का लाना, जब कि कृष्ण को यह कहा गया है कि पुष्प जमुना से लेकर कंस के पास उपस्थिति हों। अंतर्यामी कृष्ण पुष्प को लेने के लिये उस स्थल पर जमुना में कूद पडे जिसका रक्षक काली नामक नाग था। वहां पहुंचने पर नाग क्रोधित होकर फुफकार करने लगा। उसकी विषैली ज्वाला से कृष्ण झुलस गये और पूर्व का वर्ण श्याम हो गया। उस समय कृष्ण भी "सूरसागर" के आधार पर किशोर हो चले थे। इसलिये उपरोक्त शंका के स्थान पर कृष्ण बालही प्रतीत होते हैं। राधा किशोरी मालूम पड़ती है। इस प्रकार इसमें भी मतभेद ही दिखाई पडता है। एक मत की पुष्टि नहीं हो पाती। इन विवेचनाओं से कृष्ण का गौर वर्ण जनता में एक समस्या ही पैदा किये रहता है, एक अबाध तथ्य नहीं सिद्ध हो पाता।

द्वितीय प्रश्न उठता है राधा का पूर्ण यौवना होना। हिन्दी-साहित्य-संसार में एक प्रश्न यह उठता है कि राधा कौन थी ? राधा थी अथवा नहीं, या कवियों के मस्तिष्क की ही उपज है ? कृष्ण अथवा भगवान की तीन विभूतियों में से कृष्णोपासक भक्त कवि केवल एक ही लंग-रंजन लेकर ही चले हैं। उनके पालक और रक्षक अंग को नहीं लिया गया है। रंजक में मनोहारिणी बाल-लीला और किशोरावस्था तक व्रज की गोपियो संग, रास, जल-क्रीड़ा,वन-विहार,कामकेलि आदि ही का प्रदर्शन किया गया है, जो श्रृंगार से ओत-प्रोत है। इस रंजक को दृढ़ करने के लिये वन में वल्लरियों से फूलती हुई तलाओं की भांति केलि करते हुअे राधा नामक लता को कवियों ने कल्पित मान कर कोक-केलि में कृष्ण के संग छाया की भांति सदैव के लिये अमर कर दिया कि (राधा-कृष्ण)

(पान १८ वर.)

अशोक और उसके प्रस्तर-लेख

श्री. चन्द्रपाल गुप्त

आज संसार में लगभग ४३ करोड व्यक्ति बौद्ध धर्म के अनुयायी हैं। जिनमें से अधिकांशतः लंका, बर्मा, तिब्बत, चीन और हिन्दचीन में हैं। इतिहास के अवलोकन से सहज ही ज्ञात हो सकता है कि भगवान बुद्ध के पावन संदेश को संसार के सुदूरस्थलों तक पहुंचाने-का श्रेय सम्राट् अशोक को है। जिसने राज-परिवार के व्यक्तियों को भारत से बाहर भेजकर बुद्ध-धर्म के पौधे को सींचा था और इतना ही नहीं जिसने अपने संदेशों को अमर बनाने के साथ ही पत्थर की छाती को भी (अपने शिल्पकारों द्वारा) अमर बना दिया। इस में संदेह नहीं कि अशोक की गणना संसार के महानतम सम्राटों में होती है। किन्तु यह भी सत्य है कि अशोक की प्रसिद्धि का रहस्य उसके विस्तृत साम्राज्य से कहीं अधिक उसकी धर्मप्रियता में है। यदि अशोक का हृदय कलिंग युद्ध में हुई अपार जनहानि को देखकर (जिसमें अशोक के मतानुसार डेढ़ लाख लोग बन्दी हुए, एक लाख मारे गये तथा इसके कई गुना व्यक्ति मरे) सद्भावना और शान्ति की ओर न झुक जाता तो वह भले ही अधिक विस्तृत साम्राज्य का अधिकारी बन सकता था पर इतने आदर का पात्र कदापि नहीं हो सकता था।

अशोक का विवरण मुख्यतः उसके द्वारा खुदवाये हुए प्रस्तर लेखों से ही प्राप्त होता है। अशोक ने अपने लेखों पर अपना नाम 'देवानांप्रिय प्रियदर्शी' खुदवाया है। हम उसके लेखों को तीन भागों में बांट सकता है।

प्रथम-**शिलालेख**—जो उसने पत्थर की बडी बडी शिलाओं पर खुदवाए थे

द्वितीय-**स्तंभलेख**—जो उसने बडे बडे स्तंभों को सुडौल बनाकर उनपर खुदवाये थे। तथा

तृतीय-**गुफालेख**—जो उसने गुफाओं में खुदवाये थे।

शिलालेख—हम शिलालेखों के दो भाग कर सकते हैं।

(१) **चौदह लेख**—कुछ स्थानों पर १४ लेख विशेष अनुक्रम से प्राप्त होते हैं उन्हें चौदह लेख कहते हैं। (२) **दुय्यमलेख**—कुछ स्थानों पर केवल दो लेख ही एक साथ प्राप्त होते हैं, उन्हें दुय्यम लेख कहते हैं।

ये शिलालेख मुख्यतः निम्न लिखित स्थानों पर प्राप्त हुए हैं—

(१) खैबर घाट के पास शहाबाज गडीमें (२) हजारा जिले के अबोटाबाद के पास मानशेरा गांवमें (३) हिमालय की तराई में जमुना और टौन नदीके संगम पर कालसी गांव में (४) मद्रास प्रांत के करनूल जिले के येरागुडी गांवमें ५. जौगड और धौली में (जो क्रमशः जंगम और पुरी जिलों में हैं) तथा ६. इनके कुछ अवशेष बम्बई के पास सोपारा स्थान में भी प्राप्त हुए हैं। विद्वान् इन्हीं लेखों के आधार पर अशोक के साम्राज्यकी सीमा का निर्धारण करते हैं। इन लेखों से विदित होता है कि अशोक का साम्राज्य उत्तर में खैबर घाट से लेकर दक्षिण में मैसूर तक एवं पूर्व में बंगाल की खाडी से लेकर पश्चिम में बम्बई और काठियावाड तक फैला हुआ था। विद्वानों का यह भी मत है कि ये चौदह शिलालेख जहां जहां भी पाये गये हैं वहां वहां निश्चित रूप से अशोक के साम्राज्य के बडे बडे नगर स्थित होंगे। सम्भवतः वे विभिन्न प्रान्तों की राजधानियां हों।

दुय्यम लेख बिहार, जबलपुर, जयपुर, मैसूर आदि प्रान्तों में पाये गये हैं। इन लेखों के आरम्भ में 'देवानांप्रिय अशोक' ये शब्द खुदे हैं जिससे सिद्ध होता है कि इन सभी लेखों का खुदवाने वाला 'देवानांप्रिय प्रियदर्शी' सम्राट अशोक ही था।

स्तम्भ-लेख :

हम स्तम्भलेखों के दो भाग कर सकते हैं।

प्रथम : **सातस्तम्भ लेख** जो संख्यामें सात हैं एवं एक विशेष क्रम से खुदे हुए हैं।

द्वितीय : **दुय्यम लेख** जो संख्यामें दो हैं एवं इनमें विभिन्न विषयों का विवरण है।

सातस्तम्भ लेख अम्बाला जिले के टोपरा गांवमें, मेरठमें, इलाहाबाद में एवं चम्पारन जिले के लोरिया अरराज व लोरिया नंदगड एवं रामपुरवा आदिमें पाये जाते हैं। इनमें से टोपरा और मेरठ के स्तम्भ आजकल दिल्लीमें हैं।

दुय्यम स्तम्भ लेख इलाहाबाद (जहांपर सातस्तम्भ लेख हैं), सारनाथ, सांची एवं नेपाल की तराई में व रुम्मिनडी एवं निग्लिवामें पाये गये हैं। इन लेखों में से प्रत्येक में भिन्न विषयों का वर्णन है। यदि हम स्तम्भ लेखों के स्थानों पर विचार करें तो ज्ञात होगा कि ये स्तम्भ तीर्थ स्थानों पर स्थापित किये गये थे एवं चम्पारन के स्तम्भ नेपाल के मार्ग पर थे। इन स्तम्भों की पॉलिश इतनी सुकर है कि कई वर्षों तक (स्तम्भ मिलने के पश्चात्) लोगों को यही भ्रम रहा कि ये स्तम्भ पत्थर नहीं अपितु अन्य किसी चमकदार धातु के बने थे। ये सभी स्तम्भ लगभग ४० फीट ऊंचे हैं एवं जमीन के पास इनमें से कई का घेरा ३ से ४ फिट तक है तथा ऊपर सकरे होते हुए २ से तीन फिट तक रह गये हैं। ये सभी स्तम्भ अखंड हैं। विद्वानों का मत है इनका वजन ५० टन (लगभग १४०० मन) होना चाहिये। इतने बडे अखंड स्तम्भों को गोलकर चिकना करना एवं उनपर अनेक प्रकार की

आकृतियां* बनाना तो अत्यन्त कठिन है ही किन्तु उससे भी कहीं कठिन है इन १४०० मन भारी स्तम्भों का सैकडों मील दूर स्थानांतरित करना। फीरोजशाह तुगलक ने सन् १३५६ में टोपरा का स्तम्भ दिल्ली मंगवाया था। उस समय के इतिहासकार शमस्–ई–शिराज के अनुसार "४२ पहियोंकी एक गाडी बनवाई गयी तथा प्रत्येक पहियों की धुरा को एक मजबूत रस्से से बांधा गया एवं प्रत्येक रस्से को खींचने के लिये २०० व्यक्ति लगे (अर्थात कुल २०० × ४२ = ८४०० व्यक्ति) तब कहीं बडी कठिनाई से उस गाडी को जमुना के किनारे लाया गया। यहां बादशाह स्वयं स्तम्भ की अवगानी के लिये प्रस्तुत था। उस समय यमुना में असंख्य नावें थीं जिनमें से कुछ इतनी बडी थीं कि पांचसे सात हजार मन तक अनाज ढो सकें। उस समय उपस्थित सबसे छोटी नाव भी कम से कम दो हजार मन अनाज ढो सकती थी। बडी कुशलता से स्तम्भ को नाव पर चढाया गया और फीरोजाबाद (दिल्ली) लाया गया।" केवल एक स्तम्भ को १५० मीलसे जानेके लिये फीरोजशाह को अनेक कठिनाइयों का सामना करना पडा था एवं हजारों मनुष्यों की आवश्यकता हुई थी। किन्तु अशोकने ऐसे कई स्तम्भ १५० मीलसे भी कहीं अधिक दूरीपर पहुंचाये थे। उसके श्रम का अनुमान लगाना कठिण नहीं। पता नहीं उस समय में अशोक के इन्जिनियर इन सब कार्यों के लिये किन साधनों का उपयोग करते थे।

गुफा लेख :—

गया के उत्तर में १६ मील दूर 'बराबर' और 'नागार्जुन' टीले हैं। बराबर टीले पर खुदी हुई तीन गुफाओं की दीवालों पर अशोक के खुदवाये हुए लेख मिले हैं। ये लेख गुफा लेख के नाम से प्रसिद्ध हैं। इनमें आजीविकों को अशोक द्वारा इन गुफाओं के प्रदान किये जाने का वर्णन है।

अशोक के सभी लेख ब्राह्मी लिपि (जिससे आगे चलकर देवनागरी लिपि का निर्माण हुआ) में हैं। केवल कुछ लेख और (मानशेरा और शाहबाद गडी के) खरोष्ट्री लिपि (जोकि सीधे हाथ से बांये हाथ की ओर लिखी जाती है) में लिखे गये हैं। सारे भारत में ये लेख एक ही भाषा में लिखे गये हैं। भाषा में मात्र कुछ स्थानिक भेद दिखाई पडते हैं। इससे यह ज्ञात होता है कि सारे भारत में उस समय एक ही भाषा बोली जाती थी। चूंकि ये लेख साधारण जनता के लिये लिखवाये गये थे इसलिये यह अनुमान लगाना उचित ही है कि उस समय जनता शिक्षित थी। ये सभी लेख उस समय के बडे बडे नगरों एवं सीमाप्रान्तों के नगरों में, जहां सदा यात्रियों की भीड लगी रहती होगी, पाये जाते हैं। अशोक की यह विशेषता थी कि छोटी छोटी बातों पर भी ध्यान देता था और प्रचार की कोई छोटी छोटीसी भी बात उसकी दृष्टि से नहीं छिपती थी। आज से २००० वर्ष से भी पूर्व खुदवाये गये ये लेख समय के विभिन्न थपेडे खाते हुए अशोक की, 'यावचन्द्रदिवाकरौ' रहने की इच्छा को पूर्ण कर रहे हैं।

शिला लेखों के आधार पर अशोक का चरित्र :—

यह तो सर्वविदित है कि कलिंग के युद्ध की अपार जनहानि ने अशोक के हृदय को झकझोर डाला था। उसने उसी युद्ध के पश्चात् अपने राज्य का विस्तार रोक दिया था तथा युद्ध से उसे घृणा हो गई थी. एवं उसने धर्म का कार्य करना आरम्भ कर दिया था। यहां पर यह जानना नितान्त आवश्यक है कि धर्म से अशोक का क्या तात्पर्य था। उसका तात्पर्य निश्चित रूप से अंग्रेजी के शब्द Religion से तथा जिसका अर्थ है Any system of faith or worship अर्थात् 'श्रद्धा अथवा पूजा की कोई प्रथा'। प्राचीन भारतीय ग्रंथों की ओर दृष्टि डालने से यह सहज ही ज्ञात हो जाता है कि उनमें धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चार पुरुषार्थों का वर्णन है। सांसारिक बन्धनों को तोडकर आत्मा का परमात्मा में लीन होना ही मोक्ष कहलाता है एवं धर्म का तात्पर्य नीति अथवा सदाचार के भावसे है यथा अग्निका धर्म जलाना है। पिता का धर्म है पुत्र को पढा लिखाकर योग्य बनाना और पुत्र का धर्म है पिता की सेवा करना। अतः Religion को एक पंथ या संप्रदाय तो माना जा सकता है किन्तु धर्म जैसे व्यापक शब्द का पर्याय कदापि नहीं। भगवान् बुद्ध ने अपने उपदेशों में और अशोक ने अपने लेखों में इसी धर्म का वर्णन किया है।

अशोक ने अपने तीसरे शिलालेख में लिखा है "मातापिता की सेवा करना प्रशंसनीय है। मित्र, परिचित, संबन्धी, ब्राह्मण और श्रमणों के साथ उदारता का बर्ताव करना प्रशंसनीय है। प्राणि हत्या से परावृत्त होना प्रशंसनीय है। अल्पव्यय तथा अल्प भाण्डता प्रशंसनीय है।" अशोक ने इसमें फिजूलखर्ची और आवश्यकता से अधिक धन एकत्र करना दोनों को ही बुरा कहा है यह बात महत्त्वपूर्ण है। अशोक मनुष्यों तथा पशुओं के लिये दवादारू की व्यवस्था करना, सडकों पर पेड लगवाना, कुएं खुदवाना, प्याऊ और सरायें बनवाना इत्यादि कार्यों को धर्म–स्तम्भ के नाम से पुकारता था और उसका धर्म का तात्पर्य इन्हीं कार्यों से था। अपने छठे शिलालेख में उसने कहा है कि मैं धर्मप्रचार के कार्य इसलिये करता हूं ताकि 'सब प्राणियों के ऋण से मुक्त हो सकूं।' उसने इन कार्यों के लिये अलग अधिकारियों की नियुक्ति की थी जिन्हें 'धर्म महामात्र' कहते थे। एतदर्थ 'स्त्रियाध्यक्षों' की नियुक्ति भी हुई थी।

अशोक अपनी प्रजा को पुत्रवत् मानता था और यही आज्ञा उसने अपने अधिकारियों को भी दे रखी थी। अधिकारियों की उपमा वह उस चतुर दायी से कर देता है जो कि उसके प्रजा रूपी बच्चे की देखभाल भली प्रकार से करनेमें समर्थ हो। अपने सातवें शिलालेख में अशोक ने धर्मवृद्धि के दो मार्ग बताए हैं। (१) धर्मवृद्धि के लिये नियमादि बनाना (अर्थात् बलपूर्वक प्रचारकार्य करना) (२) लोगों का मन अपनी ओर झुका कर उन्हें धर्म की बात समझाना। अशोक इनमें से दूसरे मार्ग को ही उचित समझता था और यही कारण है कि स्वयं बौद्ध होते हुए भी उसने कहीं भी धार्मिक असहिष्णुता का प्रदर्शन नहीं किया। वह अपने लेखों में सभी धर्म के लोगों को समान उपदेश देता

---

* पाठकों ने सारनाथ के स्तंभ का शिरोभाग अवश्यही देखा होगा। उस पर चित्रित सिंह इत्यादि उस काल की कलाको मानो जीवित किये दे रहे हैं। इसी प्रकार लोरिया नंदगड का स्तम्भ (जो कि बिल्कुल ठीक ठीक अवस्थामें प्राप्त हुआ है) कला की दृष्टि से अत्यन्त उच्च कोटि का है तथा उसे देखकर उस काल की शिल्प कला का लोहा आसानी से मानना पडता है।

था। वह कहता था "भाइयो! मेरी बात सुनो और उस पर मनन करो। किसी भी दूसरे पंथ वाले से घृणा मत करो। आपसमें मिलकर एक दूसरे के सिद्धान्तों को समझो और उन पर विचार करो। केवल बाह्य चिन्हों को महत्त्व न दो, अन्तर की पवित्रता को देखो।"

अशोक अपने सातवें शिलालेख में लिखता है "हरेक पंथ का कहना है कि संयम तथा चित्तशुद्धि होनी चाहिये। मनुष्य को संयम, मनःशुद्धि तथा योग्य क्या है इसका ज्ञान होना चाहिये। यह न हो तो उसकी दानशूरता और धर्म श्रद्धा कितने ही बड़े परिमाण में हो कौडी के बराबर है।" वह तीसरे स्तम्भ में लोगों को आत्मनिरीक्षण के लिये कहता है किन्तु चूंकि आत्मनिरीक्षण साधारण लोगों के लिये अत्यन्त कठिन है अतः अशोक का कहना है कि मनुष्य को मद, निष्ठुरता, क्रोध, गर्व, मत्सर आदि विकारों से बचना चाहिये।

अशोक जहां अन्य पन्थावलम्बियों के प्रति इतना उदार था वहां बौद्धों की पवित्रता के बारे में उतना ही सावधान था। वैराट के दुय्यम शिलालेख में वह कहता है "भदन्त मेरी यह इच्छा है कि बहुसंख्यक भिक्षु तथा भिक्षुणियों को इन (बौद्ध) धर्म सूत्रों * का क्षण क्षणपर मनन व श्रवण करना चाहिये। उसी प्रकार उपासक व उपासिकाओं × को करना चाहिये।" किन्तु इसके साथ सारनाथ के दुय्यम स्तम्भलेख में अशोक ने लिखा है 'यदि कोई संघ में फूट डालेगा फिर वह भिक्षु हो अथवा भिक्षुणी उसे सफेद वस्त्र पहनाकर मठ के बाहर निकाल दिया जावेगा। यह मेरी आज्ञा भिक्षु उसी प्रकार भिक्षुणियों के संघ को नम्रता पूर्वक सुनाई जाय' इस लेख से अशोक का संघ के प्रति आदर स्पष्ट झलकता है। ऊपर की पंक्तियां अशोक का धार्मिक दृष्टिकोण अलग कर देती हैं।

अशोक के दूत बाहर के देशों में भी जाते थे और जैसा कि उसने तेरहवें शिलालेख में लिखा है, जिन देशों में अशोक का राज्य नहीं था वहां की प्रजा भी देवानांप्रिय राजा की आज्ञा एवं धर्म के वचन मानती थी तथा उसकी शिक्षानुसार व्यवहार करती थी। इससे अशोक की लोकप्रियता का पूरा अनुमान लगाया जा सकता है। वह युद्ध करना तथा दण्ड देना दोनों को ही बुरा समझता था। उसके राज्य में अधिकारियों को आज्ञा थी कि वे कम से कम दण्ड दें। मृत्युदण्ड पाये हुए दुष्ट व्यक्ति को धर्म-कर्म करने के लिये तीन दिन की छुट्टी दी जाती थी। इस अवधि में उसके सम्बन्धी प्रार्थना कर दण्ड कम अथवा बिल्कुल ही समाप्त करवा सकते थे। उसने स्वयं कई स्थानों पर लिखा है "मैं जहांतक हो सका तुम्हारे (जनता के) अपराध क्षमा करूंगा।" प्रजा के कष्ट की बात उससे कहीं भी किसी भी अवस्था में कही जा सकती थी। वह अधिकारियों के लिये लिखता है-"जो बात बुद्धि को ग्राह्य है वह मैं कार्यरूप में परिणत करता हूँ और उसके लिये योग्य मार्ग से आरम्भ करता हूँ।......लोगों का सच्चा प्रेम प्राप्त करने के लिये हजारों लोगों के ऊपर आपकी नियुक्ति हुई है। सब मनुष्य मेरे बालक हैं। मेरे बच्चों के समान उन्हें भी इस लोक और परलोक में सुख प्राप्त हों ऐसी मेरी इच्छा है।......ध्यान में रखो कि शासन कितना भी अच्छा क्यों न हो तो भी एकाध व्यक्ति को अकारण कष्ट दिया जाता है।......परन्तु मनुष्य में द्वेष, चंचलता, निष्ठुरता, अस्थिरता, आलस्य आदि दुर्गुण होंगे तो उसके हाथों योग्य बर्ताव नहीं हो सकता।" इन पंक्तियों में उसका विशाल अनुभव स्पष्ट झलकता है। अंतिम पंक्ति में 'द्वेष इत्यादि विकारों से मनुष्य योग्य बर्ताव नहीं कर सकता' कहना उसके गहन मनोवैज्ञानिक अध्ययन का प्रतिनिधित्व करता है। उसने जनता को अहिंसा का उपदेश दिया था और स्वयं आदर्शरूप में अपने भोजनालय के निमित्त होने वाली सैकड़ों प्राणियों की हत्या बन्द करवा दी थी।

अशोक को अपने दादा चन्द्रगुप्त का विस्तृत साम्राज्य प्राप्त हुआ था साथ ही उसे प्राप्त हुई थी कौटिल्य की शासन पद्धति। अतः उसके लिये उसे विशेष कुछ करना न पडा। उसका शासन प्रबन्ध भी चाणक्य के अर्थशास्त्र के आधार पर था केवल धर्ममहामात्र आदि की नियुक्ति उसकी अपनी सूझ प्रतीत होती है।

यद्यपि अशोक के बारे में उसके शिलालेखों के अतिरिक्त बहुत कम प्राप्त होता है किन्तु जो कुछ सामग्री आजतक प्राप्त हुई है वही इतनी काफी है कि हम न केवल उसे संसार के महानतम सम्राटों में गिन सकते हैं अपितु उसे संसार का महानतम सम्राट मान भी सकते हैं। संसार प्रसिद्ध इतिहास लेखक श्री. एच्. जी. वेल्स ने अपनी पुस्तक 'इतिहास की रूपरेखा' में सत्य ही लिखा है—"कॉन्स्टनूटाईन या शार्लमेन के केवल नाम ही कुछ लोगों को परिचित हैं। परंतु उससे कहीं अधिक लोगों को अशोक के नाम से केवल परिचय ही नहीं अपितु उसकी स्मृति से आदर भी है।"

* संसार त्यागकर बुद्ध की शिक्षाओं पर चलने वालों को भिक्षु भिक्षुणी एवं संसार में रहकर बुद्ध की शिक्षाओं पर चलने वालों को उपासक उपासिकाएं कहते हैं।

× बौद्ध धर्मसूत्र ये हैं—विनयसमुकसे, अतियवसानि, अनागतमयानि मुनिगाथा, मोनेयसूते, उपतिसपसिने तथा बुद्ध का असत्य के बारे में लाघुल को दिया हुआ उपदेश।

(पान १५ वरून.)

राधा को पूर्ण-यौवना माना जाना, यह कहां तक सत्य है इसमें विशेष मतभेद है। सूरसागर के आधार पर राधा और कृष्ण सम वयस्क उतरते हैं। राधा-कृष्ण का परिचय भी एक बाल-क्रीड़ा में ही होता है। (जो बच्चों में विशेष खेला जाता है) खेल में परिचित होने पर दोनों में घनिष्ठता नित्य प्रति बढती जाती है और दोनों में एक दूसरे के प्रति आकर्षण एवं एक विशेष प्रकार की प्रीति हो जाती है और बिना एक दूसरे को देखे चैन नहीं पड़ता। यहां तक कि लुक-छिपकर एक दुसरे के घर व कुंज आदि स्थानों पर मिलते हैं। सूर ने युगल जोड़ी के गुण एवं महत्व को वर्णन कर देवों से पुष्प वृष्टि भी कराई है। इस आधार पर दोनों का क्रमशः विकास होता गया है। रास-लीला तक दोनों किशोरावस्था तक पहुंच जाते हैं।

सिने-जगत के, राधा-कृष्ण, नामक चित्र में भी राधा का पूर्ण युवती होना और बालक कृष्ण को राधा की गोद में बिठाकर भोजन कराना दिखाया गया है। राधा के पूर्ण युवती होने की बात कृष्ण के नाम के समय वह कहां तक सत्य है, कृष्णोपासक भक्तों पर निर्भर है। राधा, श्याम नाम से भी संबोधित है। "श्यामा" का अर्थ होता है १६ वर्षीया किशोरी। यदि कृष्ण नाम के पूर्व राधा श्यामा नाम से उपाधित रही हो तो अवश्य राधा का युवती होना सत्य है, परन्तु हिन्दी-जगत में यह संदिग्ध ही है।

Letters From a Blind High-Court Judge to His Private Secretary

16

Byculla Club
Saturday

dear Kher,

In case I don't get a chance of talking with you to night let me indicate the line I mean to take in the lottery case, if there is no chance of arbitration.

1. That they should employ you as their attorneys instead of their present attorneys.

2. I presume that the defendant has counterclaimed. But even if he hasn't I should then advise you to go on with the suit, insisting upon the trial of the issue wager or no wager, as a preliminary point. The decision will almost certainly be against the plaintiff. The suit will then be dismissed with all costs and the counterclaim if there is one, also. That leaves the hands of the Turf Club free and I can do the rest. In any case if the arbitration is off Mr. Cohen owes me a couple of hundred rupees, and he may wish for further advice, indeed he is sure to when the suit is dismissed. I don't know whether he is coming to see me this morning but the important point I want to impress upon him, and if you see him, tell him this from me, that he should on no account compromise— M. is simply trying to put the screw on him, and incidentally to make costs for himself. I am sorry to think that M. should be behaving in this way, but I suppose having been an Attorney so long, it seems to him the most natural thing in the world, and perfectly right.

Yours sincerely,
F. C. O. Beaman.

I go to Karachi tomorrow, and return early on Saturday morning.

17

Byculla Club.
Sunday Morning,

My dear Kher,

This is what I forgot last night. Would you very kindly get a one rupee court stamp, stick it on, and post this appeal. If I survive the journey I will repay you the rupee on my return. I can't get one in the club and had no time last night,

Yours sincerely,
F. C. O. Beaman.

18

Hotel Cecil, Delhi.
8th Feby. 1919

My dear Kher,

I suppose you thought I was dead or had forgotten you. Well, you are the first person to whom I have written since I left Bombay. I got here feeling pretty bad and the next night I had the worst go of **chakkars** that I have yet had. I then in despair consulted the Grand Hakim of all Hakims in India by long hereditary descent, Leech in chief to the Line of Mogul Emperors and all crowned heads ever since, recognized chief exponent of Yunnani medicine, and all ancient magic formulæ and sovran remedies. But he was away and I was only able to get his cousin who was said however to be the repository of many of his most secret and efficacious remedies. He provided me with many strange pastes and powders which seemed so good for two days that on the strength of them, I fear I over-ate, and in the afternoon of the very day since when I had felt so much better that I had actually opened the great M. case, I was struck down with dysentry and had a shocking night of it. The next morning I was feeling about as near dead as any one might wish. Perhaps this was on the whole the best thing that could have happened as it drove me to send for a doctor to inject emmertine without delay. I happened to get an excellent one a Moslem who is an M. D. of London and a really sensible man upto date and eager to try anything and everything that he thinks may do good. I am already feeling much better, though still liable to giddiness. I hope in his hands to make a complete recovery though I fear it will not be an exactly rapid one, before I move on to Kashmir. In the meantime I also hope to polish off the M. appeal. I had an agitated wire from my Sheeny this morning, wiring also 100 Rupees informing me that the Court had dismissed his suit, each party to bear his own costs (nasty knock for Mirza that) and directing the Turf Club that they now have full liberty to do justice between the claimants. My Sheeny wanted me to take immediate action by which he meant I suppose, order the Turf Club to hand him the money without further delay. I am afraid great and good man that I am that my authority is not quite so extensive. However I did write at once to Lance doing the best I could for Cohen. I am only afraid that the other side knowing that they have no longer a Court of Law to deal with may put up forged letters showing that Garhe's brother ordered him to buy the ten tickets in partnership with Cohen or something of that sort. If they stick to the facts I do not

see how Cohen can fail to get his money. But these Sheenies are so utterly unscrupulous that they will stick at nothing where so large a sum of money is at stake. I don't know what course the enquiry before Turf Club will take, whether the claimants will be allowed counsel or attorneys. I hope not. I hope the Turf Culb will insist upon pinning them down to statements in writing of theirr espective cases and then hearing the men themselves in support of those statements. I suppose pro-forma the defendant Garhe annexed a list of documents upon which he proposed to rely to his Written Statement and it would be worth Cohen's while to keep an eye on that, when they do go before the Turf Club. But that of course would not prevent Garhe substituting a forged for a genuine letter, and as the letters to him were written by his brother not by Cohen, this trick would not be very easy to detect. Still you might give Cohen a hint to keep his eyes very wide open for forgeries. He has the trump card all the time in the registered letter enclosing the tickets sent him by Garhe. I don't see how Gerhe can make out even a plausible lie to explain that. I expect now that it has come to the pinch Garhe will offer to renounce all further claims on payment of a handsome sum. But if I were Cohen I would not pay him much if anything. Of course it might be worth Cohen's while in view of the oddities of men's minds to pay Garhe as much as 500 rupees or even 1000 for a full renunciation in his favour. But I would not give him a farthing more. Indeed speaking for myself I would not give the blackguard a pie more than his 105 Rupees.

The air here is fine and cold and ought to do me a lot of good, but there is no doubt I was allowed to get into a dreadful state in Bombay and it may take me months to regain anything like normal health, if I ever do. I fell pretty well today but I would not venture to walk across my room unassisted. Besides I find that I type-write so badly which is a source of much vexation to me. It must be due to weakness and want of proper nerve co-ordination. I hope you are well and that Manilal and Kher is flourishing.

Your very sincere friend,
F. C. O. Beaman,

19

14th Feby. 1919. Hotel Cecil.

My dear Kher,

Our letters crossed, as so often happens. I am improving steadily. I am happy to say, take quite long walks and what is better am getting on with that very heavy piece of M. work. I wonder how my Sheeny has fared. You must keep your eye on him or he will be off to Batavia like a rabbit without remembering that he owes me a large sum of money, which would be sad.

To-night I attend a dinner party, I am nominally giving it, in the interests of young Khalik. We sit down ten to table and I shall be heartily glad when it is all over. I was bidden to dine with the Viceroy next Friday but refused on the plea of weak health.

I have unfortunately a party on that night too, which will need some explanation. Here comes a kind lady to read to me, so I must stop. Write soon and tell me all the Bombay news particularly that affecting Manilal & Kher.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman

20

21st Febry. 1919, Hotel Cecil, Delhi

Dear Kher,

Many thanks for your last letter and enclosures. I regret one or two passages in Sandy's judgment, which are likely to confuse the minds of the Turf Club Committee. But it is substantially right. I am sorry that my Sheeny is in such a state of agonized anxiety. Why can not he trust to the righteousness of his case? It has always seemed to me one of the few cases to which there are not two or more sides. That is, if I have had the facts correctly, I believe the Bombay Sheeny only sent his stop wire after the drawing, after he knew that this ticket had won a prize. Is that so? If it is, it is conclusive, or would be I should think with any half dozen laymen of ordinary sense. But if he wired to stop the tickets on the ground of nonpayment within a week, the case would appear to them more difficult, although really this makes no difference at all that I can see. All that Sheeny Defendant can possibly be entitled to is his money, 100 rupees plus agency commission.

I think our Sheeny was ill advised to put in his plaint the alterative case of a deal between principals.

In one of your letters you speak of a longing for travel coming over you, of a weariness of the office stool. I am rather glad to hear that as it increases our prospects of meeting, somewhere, under pleasanter conditions than those prevailing in Bombay. Though I am a good deal better I cannot say that I am really well again. I doubt whether I ever shall be quite the same as I was before these successive shocks of illness. But we must wait to see what complete rest amidst the ice and snows of Kashmir may do for me. I have nearly finished the heavy M. piece of work and have letters and wires from others who would fain follow me it seems even to my lair in Kashmir.

Yours as ever
F. C. O. Beaman

SHORT NOTICES.

(1) The Religion of Ahimsa : (The essence of Jain philosophy and ethics)—by Professor A. Chakravarti–Published by Ratanchand Hirachand, Bombay 1957–Pages 277–Price Rs. 5-50 n P.

In a short compass, the erudite Professor Chakravarti has tried to give the essential teaching of Vardhamana Mahavir. "Jain religion, though abundant with its philosophical and ethical literature, is the most misunderstood and misrepresentated religion," says the publisher of this book. This work of removing misunderstanding and misrepresentation was undertaken by the late Dr. Felix Valyi, but as he could not live to see the completion of the work, Prof. Chakravarty has completed it. Vardhamana Mahavira and Gautama Buddha stand as the greatest reformers of Hinduism and their contribution to the Indian thought and culture remains even today unchallenged. The book under notice is divided into 21 chapters and covers a wide field. Its Scriptures, Logic, Psychology, Metaphysics, spiritual discipline, Tapas, Jain Darshana, compared with the Indian and Western thought—are some of the highlights of the work. The presentation, method, impartial thinking and general tone are admirable features of the book and one can see with propriety the following conclusion of the author : "The modern world which is still suffering from internal conflict will certainly benefit itself, if it accepts and adopts the ideal prescribed by the Jain teachers for the welfare of humanity." It is thus a right book, published at the right time and during the crucial period in the world's history, and hence for its publication the publisher deserves our warmest gratitude.

(2) New Soviet Seven-Years Plan : 1959-1965 Published by the Information Department of the USSR Embassy in India–New Delhi.

Leaving aside the idealogical difference there is much to see, study, digest and reproduce from this work for the framers of Indian Five Year's Plan. India is cultured and nurtured in altogether a different tradition and on essentially spiritual basis and whatever plan will go to support her in the end, this main thesis will be helpful and co-operative. Humanity is one and there is dignity of humanlife. Personality has to be built up and this building up is possible by a careful planning of the Physical, Moral, Industrial, Economic, Cultural and Humanistic aspects of a Nation's life. Judged from this point of view, the New Soviet Plan has much to give for India. We commend the booklet to the Planners of our Indian Plan.

(3) The Light of the Dhamma : (Published by the Union of Burma Buddha Sasana Council).

Vol V – Nos. 3 & 4 – Rangoon, Burma.

As the Editor has remarked "This Quarterly is to be regarded as a continuing service for Buddhism." "The Council has no desire whatsoever to profit financially from the Magazine." This is one of the most erudite journals and it is characterised by Scholars and Savants of international fame. The presentation of several topics of Buddhism is authoritative and as such acceptable. The exposition of "Vipassana nanadassana Sammaditthi" as given by the Ven. Ledi Sayadaw is very elucidating and is of the greatest service to the student of Buddhism. "what is Nibbana ?" by U. Tin is an admirable essay in proving the ineffable Nibbana". "Burmese Art and Architecture" by U. Lu Pe Win is a good study for the Indian Art and Architecture in comparison. In No. 4, the English translation of "Catusacca Dipani" is very profitable to the student of Pali. The address of the Honourable Justice U. Chan Htoon, at the sixteenth Congress is illuminating and serves to clarify very many of the knotty points, met with in Buddhism. 'Twelve Questions' by a lady from the west are answered by U. Ohin Ghine in a spirit of a divoted layman. The article on "Satipatthana" by Bhadanta Nyanaponika gives a detailed procedure for the development of this highest type of meditation. Judged from the matter contained therein, these two numbers contain a fund of information about and explanation of several doubtful points. For a Pali Scholar and Professor, it is indispensible and we recommend that every Indian University, which runs a Department of Pali, should subscribe to this Journal. We are grateful to the Sasana Council for their signal service in the cause of Buddhasasana.

(4) The Golden Lotus : (A Magazine dedicated to those who seek the Way.) Philadelphia (U. S. A.) for August and September 1958.

This sparkling magazine has the brightness and fragrance of a lotus of the true Dharma. Its August number contains a good and instructive article on "Impermanence". Its conclusion is logical and natural :– Anitya is a doctrine of courage, a teaching, concerning a necessary and most important Cosmic Law. Accepting it, understanding its place in the Scheme of things, utilising it, the way-farer may hope to win from good to better, and eventually to the best–the further Shore". In the September number the English

translation of Mahayana vims'aka of Nagarjuna is a very welcome addition. The 20 verses reproduced in translation indicate the sterling genius and the composite understanding of the author e. g. "The Samsara and Nirvana are mere appearances, the truth is stainless, changeless and quiescent from the beginning and illuminated". Is it Sunyavada? Other articles and Poems are interesting and thought-provoking.

(5) **Yana :** (Organ of the old Buddhist Community in Germany, Central Buddhist House) No. 5– September–October, 1958.

This Magazine is devoted to a study of Buddhism and religious culture) George Grimm was one of the greatest founder–Scholar. The periodical contains translation into English of the original German writings of George Grimm. The September–October, number contains in continuation of the previous number of the chapter—" Is the doctrine of the Buddho Science ? " The English translation is a great boon to the Pali Scholar. In addition to this there are notes on the old Buddhist community, which are informative. Their work fills one's mind with gratefulness and wonder. They eloqeuntly illustrate Buddha's ideal of causeless Service: 'Disinterested Service to mankind.' We are thankful to the Editors of the **Yana.**

(6) **Beloved Dadaji :** By J. P. Vaswani (East and West series – No. 46) December, 1958.

In this Number a few pictures from the picture-gallery of the life of **Sadhu T. L. Vaswani** are presented. They pertain to his " humility and heroism, purity and peace, courage and compassion, tapasya (self-control) and meditation, love and detachment, simplicity and strength, renunciation and selfsurrender, longing that touches the eyes with tears, yearning that breaks forth into song, service and sacrifice. " In fact this presentation was necessary and this was being done at the request of many admirers and friends of Dadaji. He understands one purpose of life, viz. ' To dedicate it to love Divine: to serve and be poured out as a sacrifice '. He always maintains that 'we are here to play our respective roles on the stage of time'. His entire teaching may be summed up in two words: "Re-collection" and "Compassion". He has no narrow conception of reverence. He reveres and loves all the spiritual leaders of humanity; all seers and sages and saints : Krishna and Jesus, Buddha and Chaitanya, Mohammed and Ramkrishna, Tukaram and Jnaneshwar, Zoroaster and Lao tse, Socrates and Plato, Al–Ghazali and Rumi, Nanak and Kabir. He has experienced the rapture of the vision of unity of all races and all religions in the one spirit. He feels, therefore, that he is the servant of all prophets. His life is presented here in landmarks, but it is sufficient to give the reader an idea of the development of his spirit and breadth of vision. His love for all corresponds to the universal gospel of love, which the Buddha preached in the one word, "Metta". He wants to be the lowest of the low. Dr. Rajendra Prasad speaks about him thus : 'The life of Vaswaniji has been a saga of unassuming service, spiritual illumination and a source of inspiration to all '. I have been knowing the Sadhu for about 40 years and I have always the highest regard for him. His writings are both superb and driving deep into the heart. I pay my humble tribute to the lowest of the low and, therefore, the highest among the high. 'May he live long to serve us all' is my prayer ! Who can fathom the heart of the super–normal ?

N. K. Bhagwat

 Regd. No. B. 5434

World Religion Supplement

धर्मचक्र

वर्ष ११ वें] [अंक ६ वा
१५ जानेवारी १९५९

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. XI—6)
15th January 1959

KEEP GREEN the Memory of Mahatmaji !

"We could not preserve the Mahatma alive but it is our responsibility to preserve his Memory."

(Dr. Rajendra Prasad)

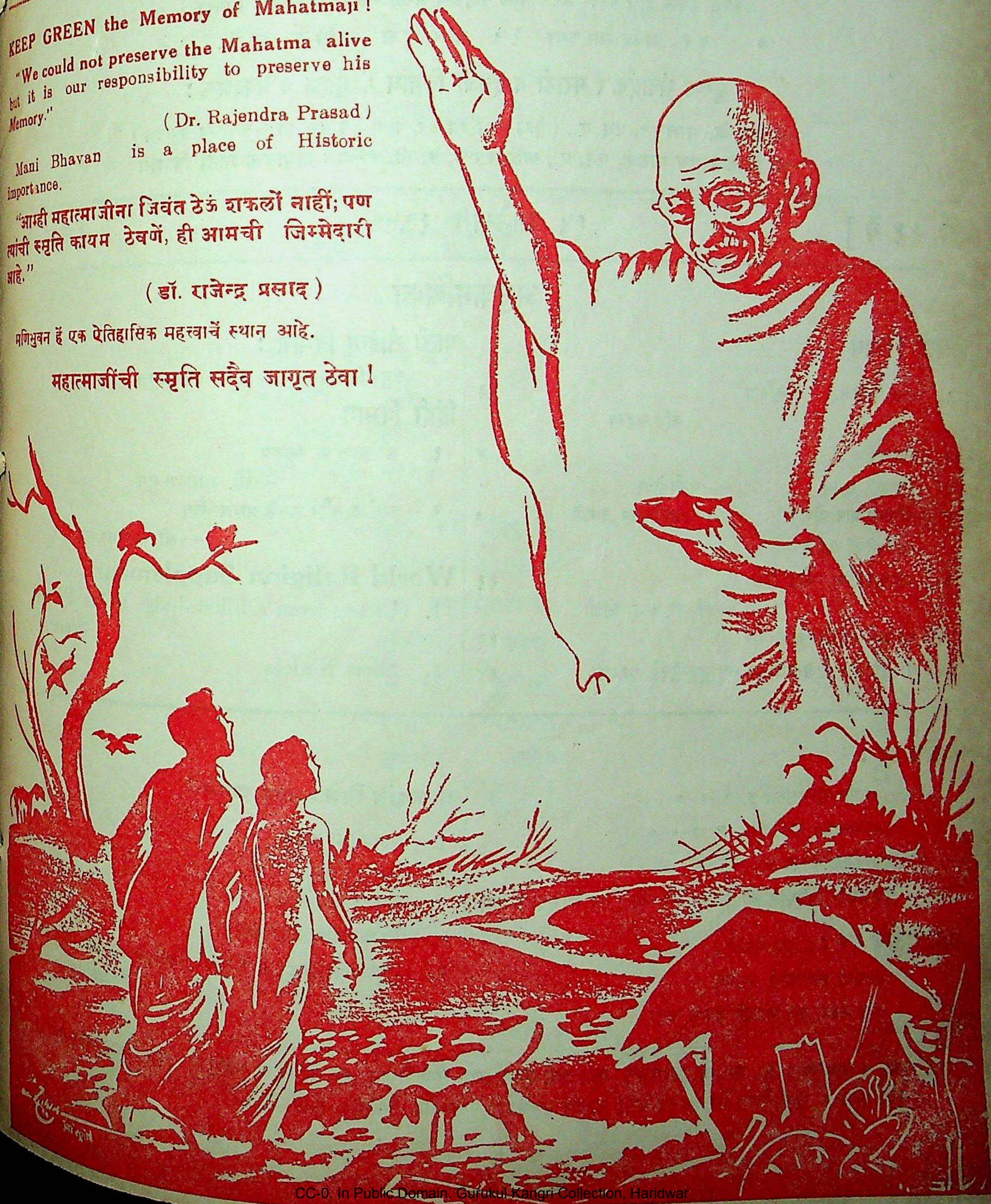
Mani Bhavan is a place of Historic importance.

"आम्ही महात्माजीना जिवंत ठेऊं शकलों नाहीं; पण त्यांची स्मृति कायम ठेवणें, ही आमची जिम्मेदारी आहे."

(डॉ. राजेन्द्र प्रसाद)

मणिभुवन हें एक ऐतिहासिक महत्त्वाचें स्थान आहे.

महात्माजींची स्मृति सदैव जागृत ठेवा !

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी-हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष ११ वें] १५ जानेवारी १९५९ [अंक ६ वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

पाली संहिता विभाग :

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)
अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

या अंकांत विशेष काय पहाल ?

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, ४१७/४२१ सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष ११ वें] १५ जानेवारी, १९५९ [अंक ६ वा

मला पाहिजे !

नको नको मजला
दगडाचं जीवन,
तें यंत्राचं जीवन,
—ज्या न भाव-बंधन !

मला हवें आहे तें
निळ्या आकाशांतल्या
त्या भिरभिरणाऱ्या
पांखराचें भ्रमण;
नि पाहिजे उबारा
पृथ्वीच्या घरट्याचा
जोंपर्यंत असेल
हृदयाचें स्पंदन !

मला नको कठोर
दगडांचें बंधन
हृदयांच्या दोराचें
मला हवें वेष्टण !

—अनन्त कदम्ब

संपादकीय

[डिसेंबर महिन्यांत ज्या परिषदा, जे समारंभ, व इतर घडामोडी झाल्या, त्यांवरच हें संपादकीय आधारलेलें आहे. —संपादक]

मागील वर्षाच्या शेवटच्या आठवड्यांत केन्द्रिय सरकारचे गृहमन्त्री पंडित गोविन्द वल्लभ पन्त मुंबईस आलेले होते. त्यावेळीं मुंबई येथील मुसलमान समाजाच्या प्रमुखांनीं त्यांच्या सन्मानार्थ 'रेडियो क्लब' मध्यें एक खाना दिला. त्यावेळीं पंडित पन्तानीं निधर्मीयता (Secularism) या विचारसरणीची उत्तम मीमांसा केली. भारताच्या स्वातंत्र्याची बैठक चार खांबांवर आधारलेली आहे असा उपन्यास करून ते म्हणाले—न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, व बंधुभाव हे ते खांब होत. सर्व भारतीयांनीं या निधर्मी सरकाराविषयीं राजनिष्ठा प्रकट केली आहे. प्रत्येक प्रजाननानें आपल्या राष्ट्राचें निधर्मीयत्व कायम ठेवणें भाग आहे. जर ही कर्तव्यबुद्धि ते विसरून गेले तर त्यांच्यावर न्याय्य टीका होणें प्रवाहपतित होय. दोन प्रजाननांत तरतम भाव न दाखविणें ही तर निधर्मीयांची व्यञ्जना होय. मग ते दोन प्रजानन स्त्री किंवा पुरुष असोत, वृद्ध किंवा तरुण असोत, किंवा निरनिराळ्या भाषा बोलणारे असोत. जोंपर्यंत आम्ही या पुराण व विशाल भारत खंडाचा भाग म्हणून नांदत आहोंत, तोंपर्यंत आपण भाऊभाऊ आहोंत व या नात्यानें प्रत्येकाचें क्षेमकल्याण साधण्याचा प्रयत्न प्रत्येकानें बंधुभावानें केला पाहिजे. या भारताला फार मोठा इतिहास आहे. लोकशाही जर यशस्वी व्हावयाची असेल तर असेंच वातावरण निर्माण केलें पाहिजे कीं, त्यांत विषमता, पूर्वग्रह किंवा संकुचित मनोवृत्ति यांचा अभाव असावा. **निव्वळ बहुमताच्या जोरावरच लोकशाही चालत नसते.** तींत भ्रातृभाव, सहिष्णुता आणि दुसऱ्याच्या दृष्टिकोणाचें मूल्यमापन करण्याची प्रामाणिक इच्छा या मूलभूत गोष्टी दिसल्या पाहिजेत. सदिच्छा व एकमेकांना जाणून घेणें या खडकावर जर लोकशाही उभारावयाची असेल तर वर निर्दिष्ट केलेल्या गोष्टींची जोपासना व्हावयास पाहिजे. आमचें स्वातंत्र्य संभाळावयाचें असेल तर आपल्या नैसर्गिक एकतेची आघाडी प्रथम मजबूत केली पाहिजे. त्यांत जास्त जास्त एकीकरण व दृढता हीं दृष्टिगोचर झालीं पाहिजेत. निवळ एकमेकांचें प्रेमळ 'पडोशी' म्हणून राहण्यानें भागणार नाहीं; तर त्यांमध्यें भावनात्मक एकीकरण होऊन त्या योगानें आपलें मन व अन्तःकरण एकरूप झालीं पाहिजेत!" मुस्लीम समाज हा फार मोठा समाज असून आमच्या कार्यांत तो आपली भूमिका उत्तम रीतीनें बजावीत आहेत, या गोष्टीचा विशेष उल्लेख पंडित पन्तानीं केला. आपल्या इस्लाम-धर्मीय बंधूंच्या मनांत आमच्याबद्दल विश्वास, व आदर उत्पन्न झाल्याविना भारतांत एकनिष्ठता नांदणें शक्य नाहीं, व याद्दष्टीनें पंडित पंतांचें हे भाषण फारच उद्बोधक व मार्गदर्शक आहे. आतां त्याचा परिणाम आमच्या लोकांच्या कृतींत कितपत उतरतो, हें पाहणें आहे.

× × ×

आपल्या भारतांत निरनिराळ्या प्रान्तांची भाषा निरनिराळी आहे व त्यायोगानें हे भिन्नभाषिकत्व आमच्या राष्ट्रीय ऐक्याच्या मार्गांत आड येत आहे. खरें म्हटलें म्हणजे भाषिक मर्यादांनीं आमचें ऐक्य संकटांत येऊं नये. या शिवाय निरनिराळ्या भाषांशिवाय दुसरीहि एक घोंड आमच्या राष्ट्रीय ऐक्याच्या मार्गांत येऊन पडली आहे; ती म्हणजे आमच्या लीपींची (scripts) बहुविधता. देवनागरी, ऊर्दू, कानडी, मल्याळी, तेलगु, पंजाबी, अशा निरनिराळ्या लीप्यांमधून आमचें प्रान्तीय साहित्य लिहिलें असल्यामुळें एकमेकांच्या विचारांच्या देवाण घेवाणांत मोठीच अडचण उत्पन्न होते. पण ऊर्दूभाषा जर देवनागरींत लिहिली, तर खात्रीनें सर्वांना ती बरोबर समजून एकमेकांच्या वैचारिक धनांची प्राप्ति सुलभतेनें होईल. भारतांतील बहुतेक भाषा संस्कृत व तज्जन्य भाषांवर आधारलेल्या आहेत. म्हणून भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें सर्वांचें ऐक्य आहे. एक संस्कृति, एक धर्म व एक ध्येय हीं साधावयाचीं असतील तर या सर्व प्रान्तीय भाषा एकाच देवनागरींतून लिहिल्या गेल्या पाहिजेत. म्हणजे वाङ्मयभगिनींची ओळख होणें खात्रीनें सोपें होईल. वाचन, मनन व निदिध्यास यांत ऐक्य येऊन भारतीयांचीं हृदयें निगडित होण्यास यानें फारच मोठी मदत होणार आहे. ही विचारसरणी जर पटली तर नुकतेंच मुल्लामध्यें डॉ. काटजू यांनीं जें भाषण केलें, तें स्वागतार्ह आहे. ३७ व्या अखिल भारतीय बंगाली साहित्य संमेलनाचे उद्घाटन करतांना त्यांनीं जें भाषण केलें, त्यांत देवनागरी लीपीच्या स्वीकृतीबद्दल आपला मुद्दा स्पष्ट मांडला. त्याबरोबरच प्रादेशिक भाषांत झालेले उत्तमोत्तम ग्रंथ भारतांतील मुख्य मुख्य भाषांतून भाषांतरित केले जावेत, अशीहि इच्छा त्यांनीं प्रदर्शित केली व अशीं भाषांतरें देशांतील सर्व विद्यार्थ्यांच्या हातीं पडावीत अशी मागणी केली. त्याबरोबरच संस्कृत भाषा लोकप्रीय करण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे, यावरहि त्यांनीं भर दिला. एकंदरींत डॉ.काटजूंची विचारसरणी विचारार्ह आहे, एवढेंच नव्हें, तर त्याप्रमाणें कांहींतरी निश्चित योजना आंखण्याची वेळ आतां आली आहे व त्यांतच भारताचें अखंड वैचारिक ऐक्य सामावलेलें आहे. डॉ. काटजू यांनीं ही सूचना मोकळ्या मनानें पुढें मांडली, याबद्दल ते अभिनन्दनास पात्र आहेत.

× × ×

डिसेंबर महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यांत पंडित पन्त यांच्या हस्तें "कॉंग्रेस हाऊस" मध्यें "सरदार वल्लभभाई पटेल स्मारक सभागृह" उघडण्याचा समारंभ पार पडला. त्यावेळीं सरदार वल्लभ-भाईंच्या आंगच्या विविध गुणसमुच्चयासंबंधीचा उल्लेख पंडित पन्तांनीं केला. ते म्हणाले—सरदार आज तरी भारताच्या इतिहासांत अढळ स्थान मिळवून राहिलें आहेत. राष्ट्राच्या सेवेसाठीं आपलें जीवन समर्पण करणाऱ्यापैकीं ते असल्यामुळें त्यांचें नांव सुवर्णाक्षरांत, लोकांनीं लिहिलें इतकें महत्त्वाचें आहे. सरदाराचें जीवन म्हणजे नवीन पि

स्फूर्तिस्थान होऊन बसलें आहे. राष्ट्राकरितां अविरतपणें व निःस्वार्थबुद्धीनें कार्य करीत राहणें,हें त्यांच्या जीवनाचें वैशिष्ट्य होय. सरदार पटेल हे "ऐक्याचें प्रतीक" होत. ते जन्मतःच बंडखोर वृत्तीचे होते व त्यांतच ते महात्मागांधींच्या संगतींत आले. ते दलितवर्गाच्या हक्कांचें संरक्षण करणारे असून शांततेचे प्रेमी होते. सरदार यांनीं स्वातंत्र्याच्या संग्रामांत आघाडीवर उभे राहून तें स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यावर भरक्कम पायावर उभारण्याचें महत्त्वाचें काम त्यांनींच पूर्ण केलें. सरदार वल्लभभाई यांनीं भारतांतील सर्व संस्थानें खालसा करून भारताचा नकाशा जो सलग व एकजिनसी केला, हा चमत्कार सरदारा शिवाय दुसरा कोणीच करूं शकला नसता. वल्लभभाई सारख्या निरपेक्ष व देशाभिमानी कार्यकर्त्यांची पखरण जोंपर्यंत कॉंग्रेसमध्यें होती तोंपर्यंतच कॉंग्रेस ही राष्ट्राची एकमेव राजकीय संस्था म्हणून सर्वांच्या आदरास पात्र झाली होती. त्या संस्थेतील मोहरे एकामागून एक अस्तंगत होऊं लागले व त्यांनीं निर्माण केलेली उज्ज्वल परंपरा कायम ठेऊन टिकविण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर पडली त्यांची कार्यक्षमता (अर्थात् कांहीं अपवाद वगळून) तितकी उच्च दर्जाची नसल्यामुळें राजकारणांत सर्वमान्य अशी एक संस्था राहिली नाही, हें राष्ट्राचें दुर्दैव होय ! निदान सरदार वल्लभभाईंच्या उदाहरणानें उद्दीपित होऊन नवीन पिढींतील कांहीं तरुण निस्वार्थीपणानें, धडाडीनें, पण उदार विचारसरणीनें राष्ट्राची धुरा वहावयास समर्थ होतील, तरच कॉंग्रेसचें एकमेव स्थान टिकण्याची शक्यता आहे ! सरदारांच्या महनीयत्वानें हा संभव शक्य होवो, ही प्रार्थना !

× × ×

"बम्बई इस्पिताल" या नांवानें विख्यात असलेलें इस्पितळ दिवसेंदिवस जास्त लोकप्रीय होत असून त्याची सध्याची भव्य इमारत अपुरी पडूं लागली म्हणून त्यास जोडूनच एक उपगृह (Annexe) व 'बिर्ला मातुश्री सभाघर' बांधण्यांत येऊन त्यांचें उद्घाटन पंडित पंत यांच्या हस्तें डिसेंबर महिन्यांत झालें. त्या इस्पितळाचा उद्गम फार बोधप्रद आहे. त्या ट्रस्टचे सभापति श्री. आर डी. बिर्ला यांनीं आरंभीं भाषण केलें. त्यांत ते म्हणाले—इ. स. १९४३ सालीं कांहीं लोकांच्या मनांत एक इस्पितळ बांधण्याचे येऊन त्यांत २५ रोग्यांची सोय करण्यांत आली. त्याचा मूळचा उद्देश फक्त मारवाडी समाजासाठींच तें असावें, असा जरी असला, तरी मागाहून सर्व हिंदू समाजासाठीं तें खुलें करण्यांत आलें. पण इ. स. १९४७ त महात्मा गांधी आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या आशीर्वादानें तें इस्पितळ **सर्वांकरितां** (Cosmopolitan) उपयोगी पडावें, असा निर्णय घेण्यांत आला, यामुळें मूळची योजना वाढविण्यांत आली व २० लाखांच्या ऐवजीं एक कोट रुपये जमविण्याचें ठरविण्यांत आलें व त्यांचे नांव " बॉंबे हॉस्पिटल " असें ठेवण्याचें ठरलें. बॉंबे हॉस्पिटलचा पाया सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या हस्तें जानेवारी १९४९ मध्यें घालण्यांत आला. मागील सालीं या इस्पितळांत ७५,००० रोग्यांची शुश्रूषा करण्यांत आली. यांत आज २९० बिछाने असून शिवाय ४०० बाहेरच्या रोग्यांना दररोज औषध देण्यांत येते. या नवीन उपगृहाचे योगानें एकूण ३७१ बिछाने झाले आहेत. याचा वार्षिक खर्च १५ लाख आहे. शस्त्रक्रिया करण्याची चार गृहें (Theatres) आज असून लौकरच पांचवे जोडण्यांत येईल. शिवाय रुग्णपरिचारिका तयार करण्याचे वर्गहि त्यास जोडले आहेत. इस्पितळाचा "बिर्ला मातुःश्री सभाघर"

महायान सूत्रम्

[संयोजक—महाकारुणिक सेवक-संघ, दरभंगा. प्रेषक—बौद्धाचार्य डी. एस्. धर्मज्योति]

ये देवाः सन्ति मेरौ वरकनकमये मण्डले ये च यक्षाः ।
पाताले ये भुजङ्गाः स्फुरितमणिकिरणैर्ध्वस्तसर्वान्धकाराः ॥
कैलासे स्त्रीविलासे प्रमुदितहृदयाः ये च विद्याधरेन्द्रा– ।
स्ते मोक्षं द्वारभूतं मुनिवरवचनं श्रोतुमायान्ति सर्वे ॥ १ ॥

आयान्ता श्रोतुकामा असुरसुरनराः सिद्धगंधर्वनागाः ।
यक्षा कुम्भण्डकिन्नरेंद्राः गरुडहरिहराः शक्रब्रह्मादिदेवाः ॥
पूजापंचोपचारैस्त्रिभुवननमितं मेदिनी दुर्लभोऽयं ।
भक्त्याहं वाचयामि प्रणमितशिरसा तं महायानसूत्रम् ॥ २ ॥

हा एक मोठा व भव्य हॉल बांधला असून तो भूमीगर्भांत आहे व स्थापत्य कौशल्याचा तो उत्तम नमुना होईल. त्या हॉलमध्यें चित्रें कोरलीं आहेत. शिवाय त्यांत तैलचित्रेंहि लावलीं आहेत. त्यांत आपले दिवंगत पुढारी, साधुसंत वगैरेचीं चित्रें आहेत. या संतांनीं भारताचे नैतिक, सामाजिक व राजकीय भवितव्य घडविण्याचे कामीं अमोल कार्य केलें. हें सभागृहाचें काम एका रशियन कलावन्तानें (मिस्टर प्रिमकॉफ) आपल्या अपरिमित चातुर्यानें केलें आहे. याचें उद्घाटन करतांना पंडित पंत म्हणाले—या शहरांत रोगनिवारण करण्याचीं साधनें म्हणजे इस्पितळें वाढलीं पाहिजेत व तीं सामाजिक सर्व थरांना मोकळीं ठेवलीं पाहिजेत. यादृष्टीनें अशीं साधनें राष्ट्राच्या भरभराटीकरतां आवश्यक उपलब्ध करून देणें हें कर्तव्यच ठरते. प्रजानन हें शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या निरोगी असल्याविना समाजाची प्रगति होणें शक्य नाहीं. या देशाची लोकसंख्या विचारांत घेतां विद्यमान रुग्णालयें फारच अपुरीं वाटतात. लोकांच्या गरजा पूर्णपणें भागविण्यास त्यांची संख्या वाढली पाहिजे. राजकीय व इतर विचारसरणीच्या संबंधांत मतभेद होण्याचा संभव आहे. परंतु मानवी दुःखाचें उच्चाटन करण्याचे प्रश्नावर मतभिन्नता असणें शक्यच नाहीं. आपण या कामीं मिशनरी व इतर संस्थांनीं चालविलेल्या कार्यांचा व्याप विचारांत घेतला पाहिजे. त्यांचें ब्रीदवाक्य म्हणजे 'मानवजातीची सेवा' हें होय. निरोगी समाजाची उभारणी करणें हेंच तें आपलें पवित्र कर्तव्य समजतात. गृहमन्त्री आपल्या भाषणांत पुढें म्हणाले—अधुनिक रुग्णशास्त्रांतील रोमहर्षण शोध वाचले म्हणजे असें वाटावयास लागतें कीं, मानव हा कालान्तरानें मृत्यूवरसुद्धां मात करून 'अमर' होईल ! भारतांत अगदीं आवश्यक अशा वैद्यकविषयक गरजासुद्धां आम्हांस भागवितां येत नाहींत. याचीं मुख्य कारणें म्हणजे स्वयंपूर्ण इस्पितळांचा तुटवडा, शिकलेल्या डॉक्टरांचा अपुरा पुरवठा व इतर साधनांचा अभाव, हीं होत. बालमृत्यूचें मानहि वाढतें आहे. प्रजोत्पत्तीवर नियंत्रण घालण्याचे अगोदर, जे जन्मास आलेले आहेत त्यांचें प्रकृतिमान जेणें करून उत्तम राहील, असें प्रयत्न करा. निरोगी स्त्रिया व पुरुष ज्या राष्ट्रांत आहेत तेंच राष्ट्र उन्नतीच्या मार्गावर जाऊं शकते." अशा रीतीनें मुंबईचें

आरोग्य संगोपन करणाऱ्या संस्थेंत आणखी जास्त भर पडली ही गोष्ट मुंबईकरांना भूषणावह आहे. मुंबईची वस्ती कशी वाढत जात आहे, हें पाहिलें म्हणजे, वाढत्या वस्तीबरोबर अशीं साधनेंहि वाढलीं पाहिजेत हें उघड आहे. श्रीमंतांनीं आपल्या पैशाचा विनियोग अशा सर्वभूतहितानुकंपी परमार्थांकडे केला तर धर्माचें खरें रहस्य व परमेश्वरी पूजेचें प्राशस्त्य त्यांना बरोबर कळलें असें होईल! "मुंबई इस्पितळा"च्या व्यवस्थापक मंडळाचें आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करतों.

× × ×

मागील महिन्यांत घानाचे पन्तप्रधान डॉ. क्वामेनिक्रूमा यांचे भारतांत आगमन, भारतांतील त्यांचा दौरा व शेवटीं पंडित नेहरू व त्यांचें संयुक्त-निवेदन या गोष्टी फार महत्त्वाच्या होत. एका काळीं, आफ्रिका हें 'कृष्णखंड (Dark Continent)' म्हणून प्रख्यात होतें. जागतिक हिताच्या दृष्टीनें भारतांत पंतप्रधानाना मोठ्या आदरा-तिथ्यानें वागविण्यांत आलें. आफ्रिकेंत जी आज जागृति दृष्टिगोचर होत आहे, त्याचें प्रतीक म्हणजे घानाचे पन्तप्रधान होत. मुंबई येथें त्यांनीं जें भाषण केलें त्यांत ते म्हणाले. "घाना हें पांच मिलियन वस्तीचें राज्य असून त्यांचे उत्पन्न २५० पौंड मिलियन आहे. ह्या गोष्टी सांगण्यांत माझा उद्देश म्हणजे हा आहे कीं, घाना हें असें एक केन्द्र बनणार आहे कीं, तेथून आफ्रिका खंडाची अन्तिम मुक्तता होणार आहे. आम्हीं तेथें एक प्रकारची लोकशाही निर्माण करूं शकलों असून तेथें भाषास्वातंत्र्यहि आहे व तेथें लोकसरकार स्थापन केलें आहे. आक्रा येथे जी परिषद भरली होती, तींत आफ्रिकेंतील आठ संस्थानें एकत्र आलीं होतीं. लायबेरिया या संघास लौकरच मिळणार आहे. आफ्रिका खंडात दुही व दुफळी माजून राहिल्यामुळें काम करणें अशक्य झालें आहे. म्हणून आमचे पहिलें कार्य म्हणजे या सर्वांत ऐक्याची भावना निर्माण केली पाहिजे. डॉ. निक्रूमा यांनीं सांगितलें कीं, आफ्रिकेंतील स्वातंत्र्याच्या चळवळीला जर कोणी पहिली स्फूर्ति दिली असेल तर ती महात्मा गांधीजींनीं होय! ते म्हणाले, मी तरुण असतांना मला वाटे कीं स्वातंत्र्य मिळविण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे बंड करणें. पण पुढें बायबलाचा अभ्यास करित असतांना त्यांतील हें वाक्य मी वाचलें: "जर एकानें दुसऱ्याच्या थोबाडींत मारली तर दुसऱ्यानें आपला दुसरा गाल पुढें करावा!" पण हें वाक्य मला पटलें नाहीं. गांधीजींच्या अहिंसात्मक प्रतिकाराचा मार्ग मला फार पटला. ते पुढें म्हणाले—"आम्ही हेंच धोरण स्वीकारून वागत आहोंत व मला आशा वाटते की, या मार्गानेंच आम्ही आफ्रिकन लोक एकत्र येऊं." त्यांनीं पंडित नेहरूंना धन्यवाद दिले. मानवी-जीवनाची योग्यता आतां वर्ण, जात, गोत, खंड यांनीं ठरवावयाची नसून त्यांतील प्रजेच्या अभिजात गुणसमुच्चयानें ती अजमावयाची आहे, हें तत्त्व यापुढें जगमान्य होणार व त्याची वानगी म्हणजे डॉ. निक्रूमांनीं भारतास दिलेली भेट ही होय. भारत हा आशीयाला व आफ्रिकेला स्वातंत्र्याच्या बाबतीत गुरुस्थानीं होऊन राहिला आहे, ही गोष्ट दिवसें दिवस स्पष्ट होत असतां, आम्ही मात्र आपसांतील भांडणें व विरोध मिटवूं शकूं नयेत, हा केवढा दैवदुर्विलास होय! घानाच्या पन्तप्रधानाचें आम्ही स्वागत करतो, व त्यांनीं हातीं घेतलेलें कार्य पूर्ण यशस्वी होवों, असें इच्छितों.

× × ×

दरवर्षीं नाताळांत रोमचे पोप महाराज खिस्ती प्रजेला सन्देश देतात. यावर्षीं २३ वे पोप जॉन यानीं नुक्तेंच पोपच्या गादीवर आरोहण केल्यामुळें ते नाताळांतील पहिला संदेश काय देतात, याकडे सर्वांचेंच लक्ष लागावें, यांत नवल नाहीं. रोमनकॅथॉलिक चर्चचे प्रमुख आज ७७ वर्षांचे आहेत. यासंदेशांत प्रथम त्यांनीं धर्मनिष्ठ अनुयायांना एक इशारा दिला आहे. तो म्हणजे, आपल्या मनांतील सर्व संघर्षविषयक व हिंसात्मक विचार एका बाजूला ठेवा, हा होय. पण त्याबरोबरच त्यांनीं पुढें येणाऱ्या काळोख्या रात्रीचाहि उल्लेख करून अशा वेळीं क्रिस्तानें शिकविलेल्या शिकवणीचें समर्थन करण्याचा प्रामाणिक यत्न करण्याबद्दल कळकळीची विनंति त्यांनीं केली आहे. त्यांचें पूर्वी असलेले पोप यांनीं आपल्या आयुष्यांत जगाला नाताळांत संदेश देऊन त्यांत शांति व खिस्तप्रणीत ऐक्य यावर जोर दिला होता. पोपचीं भाषणें जवळ जवळ २० भागांत सामावतील, इतकीं आहेत. आपल्या संदेशांत त्यांनीं अहिंसेचा पाठपुरावा केला. आपण सर्व धर्मनिष्ठ लोक आहोंत व आपल्या वृत्तींत युद्धाची तयारी नाहीं किंवा हिंसाहि नाहीं. पण येणाऱ्या काळोखाविषयीं मात्र आपण पूर्णपणें जागृत राहिले पाहिजे. जे परमेश्वराला मानीत नाहीत, त्यांच्याबद्दल आपण सावध राहिले पाहिजे. नाताळांत जास्तींत ज्यास्त धर्मवृत्ति व शान्तत्तेची तळमळ दृष्टीस पडावी व दुःखी लोकांचे बाबतींत ही वृत्ती जास्तींत जास्त आचरणांत आणण्यांत यावी, असें ते म्हणाले. यात नाताळांत मुंबई येथील आर्चबिषप कॉर्डिनल ग्रेशियस यांनीं मुंबईतील खिस्तीधर्मीयाना उद्देशून आवाहन केलें. ते म्हणाले, "जर प्रत्येक खिस्तीधर्मीय आपल्या खाजगी व सामाजिक जीवनांत लोकांशी वागण्यांच्या पद्धतींत खिस्तानें शिकविलेली शिकवण व धर्मतत्त्वें उच्चारित करून त्यांचें आचरण करील तर या देशाच्या सर्व वातावरणांत एक प्रकारची स्थिरता व उदात्तता उत्पन्न झाल्याविना राहणार नाहीं. खिस्ताची शिकवण व परंपरा ही सर्वसंग्राहक आहे. पूर्व व पश्चिम या दोहोंत जें सत्य व चांगलें आहे तें त्यांत आहे. कॅथॉलिक चर्च फक्त पूर्व किंवा फक्त पश्चिम यासाठींच उत्पन्न झालेलें नसून **सर्व जागतिक व अध्यात्मिक समाजाकरितां** त्याचें अस्तित्व आहे. आज दृष्टिगोचर होणारी नैतिक मूल्यांची घसरगुंडी पाहून कार्डिनल ग्रेशियस म्हणाले—हा समाजांतील विस्कळितपणा थांबविला पाहिजे जीवनसरणीची शिस्तवार व अप्रतिहत अशी मांडणी आपण आंखली पाहिजे. व तिला **विश्वाची लोकमान्यता** मिळवून दिली पाहिजे. विश्वविद्यालयांत अध्ययन करणारे विद्यार्थी हे भरभक्कम अशा नैतिकसंघटनेवर जेणें करून स्थिर व अचल उभे राहतील, अशी योजना केली पाहिजे. त्याप्रमाणेंच वैयक्तिक माहात्म्य व गृहाचें पावित्र्य जेणें करून सुरक्षित होईल, अशा सर्व गोष्टी केल्या पाहिजेत." हा संदेश खरोखरच आज अखिल भारतीयांनीं स्वीकारण्यासारखा आहे. नैतिक जीवनाच्या परिशुद्धींतच सत्य धर्म सांठवला आहे.

● ● ●

पापाचा बाप कोण ?

पंडित चंद्रशेखरजी दीर्घकालपर्यंत न्याय, व्याकरण, धर्मशास्त्र व वेदांतादि ग्रंथांचें अध्ययन पूर्ण करून काशीहून घरीं परतले होते. त्यांना सहज एका जिज्ञासूनें प्रश्न केला, "**पापाचा बाप कोण ?**"

पंडितजींनीं पुष्कळ विचार केला व अनेक ग्रंथांचीं पृष्ठें उलटलीं, पण कुठेंही त्यांना वरील प्रश्नाचें उत्तर मिळालें नाहीं ! खरा विद्वान खरा जिज्ञासू पण असतो. पंडित चंद्रशेखरजीनीं आपल्या प्रश्नाचें उत्तर शोधून काढण्याकरितां पुनश्च काशीला प्रयाण केलें. तेथेंही त्यांना उत्तर न सांपडल्यामुळें त्यांनीं तीर्थयात्रा करण्यास प्रारंभ केला. विविध तीर्थांमध्यें वास करीत असलेल्या स्थानिक विद्वानांकडूनहि त्यांनीं त्या गूढ प्रश्नाचें उत्तर मिळतें कीं काय याबद्दल विचार–विनिमय केला. पण व्यर्थ ! त्यांना कोठेंही समाधान लाभलें नाहीं.

पंडित चंद्रशेखरजी प्रवास करतां करतां एकदां एका पुण्यनगरींतील मोहोल्यांतून जात होते. तेथली **विलासिनी नांवाची एक वारांगना** खिडकीवर बसून रस्त्यावर पहात होती. सहज तिची दृष्टि चंद्रशेखरजीवर पडली. ती चतुर वेश्या आपल्या दासीला म्हणाली "नंदिनी, तो ब्राह्मण त्याच्या आविर्भावावरून नक्की विद्वान् दिसत आहे. परंतु तो एवढा उदास कां वरं दिसत आहे ? तूं जरा चौकशी करून येशील का ?"

नंदिनी वेश्याभवनांतून चट्कन् बाहेर आली. तिनें ब्राह्मणाला प्रणाम केला व विचारलें, "महाराज, माझी यजमानीण विचारते आहे कीं, आपण एवढे उदास कां ? कृपा करून मला सांगाल का ? ?"

ब्राह्मण म्हणाला, "मला कोणताही रोग नाहीं व धनाचीही इच्छा नाहीं. तुझ्या यजमानणीला सांग कीं, ती मला कोणत्याही प्रकारें सहाय्य करूं शकणार नाहीं. शास्त्रीय प्रान्तांतील तें कोडं आहे, म्हणावं !" दासीनें हट्टच धरला व म्हटलें,—"कोणतीही हानि होत नसल्यास मला आपल्या उदासवृत्तीचें कारण सांगाच !" ब्राह्मणानें स्वतःला सतावणारा प्रश्न सांगितला व तो पुढें निघून गेला न गेला तोंच नंदिनी दौडगतीनें त्याच्यासमोर उभी राहिली व म्हणाली, "माझी यजमानीण म्हणते आहे कीं, आपला प्रश्न सरळ आहे व त्याचें उत्तरही देतां येण्यासारखें आहे. पण त्याकरितां आपणांस येथें कांहीं दिवस रहावें लागेल."

चंद्रशेखरजींनीं ती योजना सहर्ष स्वीकारली. त्यांच्याकरितां वेश्येनें एक स्वतंत्र बंगला दिला व त्यांच्या पूजा–पाठाची व भोजनाची व्यवस्था पण केली. चंद्रशेखरजी बडे कर्मनिष्ठ ब्राह्मण होते. ते स्वतः पाणी भरून स्वहस्तें भोजन करीत होते. विलासिनी नित्यनियमानें त्यांना नमस्कार करण्यास जात असे. एके दिवशीं ती म्हणाली, "गुरुजी ! आपण स्वतः अग्नीसमोर बसून स्वयंपाक करीत आहांत. आपणांस धूर लागत असलेला पाहून मला फार कष्ट होत आहेत. आपण मला आज्ञा देत असल्यास मी रोज स्नान करून धूतवस्त्र परिधान करून स्वयंपाक बनवीन. आपण माझ्या या सेवेचा सानन्द स्वीकार केल्यास मी रोज आपणास दहा सुवर्ण मोहरा दक्षिणारूपानें अर्पण करीन. आपण ब्राह्मण आहांत, विद्वान आहांत व तपस्वी आहांत. एवढी दया माझ्यावर कराल तर आपल्या सेवेनें या अपवित्र अभागिनीचा नक्की उद्धार होईल."

सरल हृदयी ब्राह्मणाच्या चित्तावर विनम्र प्रार्थनेचा प्रभाव पडला. प्रथमतः त्याच्या मनांत बरीच चलबिचल सुरू झाली; परंतु पुन्हां लोभानें प्रेरणा दिली—"यामध्यें कोणतें नुकसान आहे ? बिचारी प्रार्थना करते आहे, स्नान करून, धूतवस्त्र परिधान करून स्वयंपाक करते आहे आणि येथें तर गांववाला कोणी दिसत नाही. दहा सोन्याच्या मोहरा पण मिळताहेत. आणि दोषपरिहारार्थ शास्त्राधारें विधियुक्त प्रायश्चित्त घेणें अवघड नाहीं." विचारांतीं चंद्रशेखरजींनीं वेश्येच्या विनंतीला–अर्थात सक्रिय सेवेला–संमति दिली.

वेश्येनें भोजन बनविलें. सेवाभावानें व श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें तिनें ब्राह्मणाचे पाय धुतले व ते मग रुमालानें पुसले. रंगीत पाटाभोंवतीं सुंदर रांगोळी घालून तिनें ब्राह्मणाला पाटावर बसविलें व नंतर स्वादिष्ट व सुगंधित पक्वानांनीं परिपूर्ण असलेलें चांदीचें ताट आणून समोर ठेवलें. परंतु तो ब्राह्मण ताटांत हात घालण्यास प्रवृत्त होतो न होतों तोंच त्या वेश्येनें चपळाईनें तें ताट हिसकावून घेतलें. ती म्हणाली, "मला क्षमा करा महाराज, एका कर्मनिष्ठ ब्राह्मणाला मी आचारच्युत करूं इच्छित नव्हतें. मी तर आपल्या प्रश्नाचें उत्तर देण्याची इच्छा केली होती. जो दुसऱ्यानें आणलेलें पाणी भोजन करण्याकरितां व पिण्याकरितां उपयोग करीत नसे, तो विद्वान् व सदाचारी ब्राह्मण, ज्याला वश होऊन एका वेश्येनें बनविलेल्या भोजनाचा स्वीकार करण्यास उद्युक्त झाला, **तो लोभच पापाचा बाप आहे.**"

भवानीशंकर नीळकंठ वागळे
(हिंदी सत्कथचा अनुवाद)

संयुत्त-निकाय-सगाथावग्गो-देवता-संयुत्त

(मागील महिन्यावरून पुढें चालू)

एवमेतं तदा आसि यथा भाससि भगवा
कुम्भकारो पुरे आसि वेहळिंग घटिकारो
मातापेत्तिभरो आसि कस्सपस्स उपासको
विरतो मेथुना धम्मा ब्रह्मचारी निरामिसो
अहुवा मे सगामेय्यो अहुवा मे पुरे सखा'ति ॥
एवमेतं पुराणानं सहायानं अहु सङ्गमो
उभिन्नं भावितत्तानं सारीरमन्तिमधारिनं'ति ॥

आदित्त-वग्गो पञ्चमो

तस्सुद्दानं : आदित्तं किंददं अन्नं, एकमूलं अनोमियं।
अच्छरा वनरोपेतं मच्छेरेन घटीकारो'ति ॥

छट्ठो परिच्छेदो

जरा-वग्गो

१ जरा

किंसु याव जरा साधु, किंसु साधु पतिट्ठितं।
किंसु नरानं रतनं, किंसु चोरेहि दुहरं'ति ॥
सीलं याव जरा साधु, सद्धा साधु पतिट्ठिता।
पञ्ञा नरानं रतनं, पुञ्ञं चोरेहि दुहरं'ति ॥

२ अजरसा

किंसु अजरसा साधु, किंसु साधु अधिट्ठितं।
किंसु नरानं रतनं, किंसु चोरेहि हारियं'ति ॥
सीलं अजरसा साधु, सद्धा साधु अधिट्ठिता।
पञ्ञा नरानं रतनं, पुञ्ञं चोरेहि हारियं'ति ॥

३ मित्तं

किंसु पथवतो (v. l. पवसतो) मित्तं, किंसु मित्तं सके घरे।
किं मित्तं अत्थजातस्स, किं मित्तं सम्परायिकं'ति ॥
सत्थो पथवतो (v. l. पथवीसिता'ति), माता मित्तं सके घरे।
सहायो अत्थजातस्स, होति मित्तं पुनप्पुनं।
सयं कतानि पुञ्ञानि तं मित्तं सम्परायिकं'ति ॥

४ वत्थु

किंसु वत्थु मनुस्सानं, किंसूध परमा सखा।
किंसु भूता उपजीवन्ति, ये पाणा पथविं सिता'ति ॥
पुत्ता वत्थु मनुस्सानं भरिया च परमा सखा।
वुट्ठिभूता (v. l. वुट्ठिं भूता) उपजीवन्ति, ये पाणा पथविं सिता'ति ॥

५ जनं (१)

किंसु जनेति पुरिसं, किंसु तस्स विधावति।
किंसु संसारं आपादि, किंसु तस्स महब्भयं'ति ॥
तण्हा जनेति पुरिसं, चित्तं अस्स विधावति।
सत्तो संसारं आपादि, दुक्खमस्स महब्भयं'ति ॥

६ जनं (२)

किंसु जनेति पुरिसं, किंसु तस्स विधावति।
किंसु संसारं आपादि, किस्मा (v. l. किस्सा) न परिमुच्चती'ति ॥
तण्हा जनेति पुरिसं, चित्तं अस्स विधावति।
सत्तो संसारमापादि, दुक्खा न परिमुच्चती'ति।

७ जनं (३)

किंसु जनेति पुरिसं किंसु तस्स विधावति।
किंसु संसारमापादि किंसु तस्स परायणं'ति ॥
तण्हा जनेति पुरिसं, चित्तं अस्स विधावति।
सत्तो संसारमापादि, कम्मं तस्स परायणं'ति ॥

८ उप्पथो

किंसु उप्पथो अक्खाति, किंसु रत्तिंदिवक्खयो।
किंमलं ब्रह्मचरियस्स, किं सिनानं अनोदकं ॥
रागो उप्पथो अक्खाति, वयो रत्तिंदिवक्खयो।
इत्थी मलं ब्रह्मचरियस्स, एत्था'यं सज्जते पजा।
तपो ब्रह्मचरियं च, तं सिनानं अनोदकं ॥

९ दुतियो

किंसु दुतियं पुरिसस्स होति, किंसु चेनं पसासति।
किस्स चाभिरतो मच्चो, सब्बदुक्खा पमुच्चती'ति ॥
सद्धा दुतीया पुरिसस्स होति, पञ्ञा चेनं पसासति।
निब्बानाभिरतो मच्चो, सब्बदुक्खा पमुच्चती'ति ॥

१० कवि

किंसु निदानं गाथानं, किंसु तासं वियञ्जनं।
किंसु सन्निसिता गाथा, किंसु गाथानं आसयो'ति ॥
छन्दो निदानं गाथानं, अक्खरा तासं वियञ्जनं।
नामसन्निस्सिता गाथा, कवि गाथानं आसयो'ति ॥

जरा वग्गो छट्ठो

तस्सुद्दानं : जरा अजरसा मित्तं वत्थुतीणि जनानि च।
उप्पथो च दुतियो च, कविना पूरितो वग्गो'ति ॥

सत्तमो परिच्छेदो-अद्धवग्गो

१ नामं

किंसु सब्बं अद्धभवि (v. l. अद्दभवि; अन्धभवि) किस्मा भिय्यो न विज्जति।
किस्सस्स एकधम्मस्स सब्बे वसं अन्वगू'ति ॥
नामं सब्बं अद्धभवि, नामा भिय्यो न विज्जति।
नामस्स एकधम्मस्स सब्बे व वसं अन्वगू'ति ॥

२ चित्तं

केनस्सु नीयति लोको, केनस्सु परिकस्सति (v. l. परिकिस्सति)।
किस्सस्स एकधम्मस्स, सब्बेव वसं अन्वगू'ति ॥
चित्तेन नीयति लोको चित्तेन परिकस्सति।
चित्तस्स एकधम्मस्स, सब्बे'व वसं अन्वगू'ति ॥

३ तण्हा

केनस्सु नीयति लोको, केनस्सु परिकस्सति।
किस्सस्स एकधम्मस्स सब्बे'व वसं अन्वगू'ति ॥
तण्हाय नीयति लोको, तण्हाय परिकस्सति।
तण्हाय एकधम्मस्स, सब्बे'व वसं अन्वगू'ति ॥

मानवतेचीं प्रतीकें

१

मिठाला जागला

वीस वर्षें शिवदिन बाबू रामदेवजींच्या दुकानावर व्यवस्थापक म्हणून काम करीत होता. अगदीं लहानपणींच तो मामाबरोबर कलकत्त्याला आला आणि बाबू रामदेवजींच्या इथेंच लहानाचा मोठा झाला. बाबूजींचे भरभराटीचे दिवस त्यानें पाहिले होते आणि वेळोवेळीं मालकांकडून हजारों रुपये त्यानें देणगी म्हणून मिळविले होते. आणि ह्याच इनाम रकमेच्या बळावर चांगला जमीनजुमला खरेदी करून तो आपल्या कानपूर लगतच्या गांवीं अत्यंत सुखानें रहात होता.

बाबू रामदेवांच्या उत्कर्षकालाचा फांसा आतां उलटा पडूं लागला. तेजीचे दिवस गेले आणि मंदीचे आले. व्यापारांत विलक्षण नुकसान आणि त्यांतही मुलीच्या लग्नाची काळजी. पतिपत्नी दुःखांत काळ कंठूं लागलीं. अशा बिकट परिस्थितींतही मालकानें शिवदिनला सोडलें नाहीं आणि शिवदिनही बाबूजीला सोडून जाण्यास तयार नव्हता. मालकाची ही करुण स्थिति पाहून शिवदिनची मानवता जागृत झाली. कांहीं दिवसांची रजा घेऊन शिवदिन आपल्या घरीं गेला आणि त्यानें आपलें अर्धें शेत आणि बैलाच्या ३ जोड्या विकून पैसा उभा केला. रोख २८०० रुपये घेऊन तो कलकत्त्याला आला. शिवदिन आला तेव्हां बाबू रामदेव घरीं नव्हते.

शिवदिन—(रडत) माताजी, मला आपण आपल्या मुलाप्रमाणं प्रेमानं वागवून लहानाचं मोठं केलं. मी आज आपल्याला एक प्रार्थना करीत आहे. आणि कृपा करून आपण तिचा अव्हेर करूं नका.

शिवदिन कसली प्रार्थना करणार हें माताजींच्या लक्षांत येईना.

माताजी—बेटा, तूं म्हणशील तें करीन पण रडूं नको.

शिवदिन—(पैशाची थैली पायावर ठेवून) माताजी, गोदावरीच्या लग्नासाठीं हे पैसे खर्च करून मला सुखी करा. माझ्या घरीं जें कांहीं आहे तें सर्व बाबूजींनींच दिलं आहे. इतके दिवस मी आपलं मीठ खाल्लं आहे. मी सुखांत असावं आणि आपण मुलीच्या लग्नाच्या चिंतेंत असावं हें मला कसं सहन होईल!

इतकं बोलून शिवदिन पुन्हां स्फुंदूं लागला.

संध्याकाळीं घरीं आल्यावर बाबू रामदेवजींना सर्व हकीकत समजली. त्यावेळीं दोन तीन हजारांत मुलीचें लग्न थाटांत होई. आणि त्याप्रमाणें गोदावरीचं लग्न थाटांत पार पडलं. शिवदिनचा आनंद तर गगनांत मावेना. त्याची स्वामिभक्ति, औदार्य इ. सद्गुणांनीं पतिपत्नी आश्चर्य-मुग्ध झाल्यास नवल नाहीं.

× × ×

२

सुनेचा आदर्श त्याग

सेठ हरिविलासजी हे फारच मोठे नि प्रतिष्ठित व्यापारी असामी. त्यांचे अनेक उद्योगधंदे धूमधडाक्यानें सुरू होते. मोठा मुलगा बालकुमार मॅट्रिक होऊन शेठजींना मदत करीत होता व एम्. कॉम झालेल्या धाकट्या रामकुमारला आणखी शिकण्याची इच्छा होती तरी लवकर विवाहबद्ध झाल्यामुळें त्याचा नाइलाज झाला. परस्परांना अनुरूप स्थळें लाभल्यामुळें रामानंद आणि हरिविलास हे व्याही व्याही स्वतःला धन्य समजत होते. रामकुमार आणि कमला (शेठ रामानंदांची एकुलती एक कन्या) ही साक्षात् लक्ष्मीनारायणाची जोडी असें वाटे. सौंदर्य, संपत्ति आणि सुजनता यांचा दुर्मिळ योग या जोडींत नांदत होता......

पण काल हा आपल्या चंचल स्वभावाची छाप सर्व वस्तुजातावर पाडीत असतो. मग त्यांतून मनुष्य तरी कसा सुटणार! दोन तीन वर्षांतच हरिविलासजींच्या सर्व व्यापारावर भयानक मंदीचा नांगर फिरला आणि त्यांचें पन्नास लाखांचें नुकसान झालें. मालमत्ता गहाण ठेवून, विक्री करून व इतर अनेक पर्यायांनीं पैसे उभारले. तरी दहा लाखांचें देणें शिल्लक राहिल्यामुळें शेठजी चिंतासागरांत बुडून गेले.

हरिविलासजींच्या धर्मपत्नीनें तर आपल्या अंगावरचे सर्व दागिने—दोन लाख रुपये किंमतीचे—पतीच्या समोर ठेवून अडचण दूर करण्यास सांगितलें. सुशीला (बालमुकुंदाची पत्नी) माहेरीं असल्यामुळें तिला आईबापांच्या विरोधामुळें दागिने देतां आले नाहींत. तिनें आईबापांची दागिने देण्याबद्दल पुष्कळ विनवणी केली; पण तिचा कांहीं उपयोग न झाल्यानें सुशीला आणि बालमुकुंद उभयतांनाही दुःख झालें.

शेठ हरिविलासजी आपल्या पत्नीनें दिलेल्या दागिन्यांचाही स्वीकार करावयास तयार नव्हते पण धर्मपत्नीच्या सत्याग्रहापुढें त्यांना हार खावी लागली. सुनांच्या दागिन्यासंबंधीं उच्चार करणें हे सुद्धां ते पाप समजत. या प्रसंगीं आपल्या सासूनें दागिने दिलेत याचा पत्ता सुनांना लागूं न देण्याची खबरदारी घेण्याबद्दल हरिविलासजींनीं आपल्या पत्नीला व दोन्ही चिरंजिवांना सांगून ठेवलें होतें.

थोरल्या सुनेचे दागिने माहेरवाल्यांनीं दिलेच नव्हते. धाकटी सून कमला तिच्यापाशीं अडीच लाखाचे दागिने होते. कोठून तरी तिला बातमी लागली. गोष्ट अशी घडली कीं, श्वशुर हरिविलासजी आपल्या पत्नीजवळ दुःखकथा सांगत असतां म्हणाले "तुमच्या दागिन्या-मुळें जवळ जवळ सव्वा दोन लाखांची भरती झाली, पांच लाखांची व्यवस्था तेलाच्या गिरणीवर बँकेंतून झाली. आतां

अडीच तीन लाखांची आवश्यकता आहे. त्याशिवाय आपली पत राहणं मुष्कील आहे. " कांहीं कामासाठीं कमला पतिपत्नींचा संवाद ज्या खोलींत चालू होता तेथें यापूर्वींच आली होती. कपाटाआड्न तिनें सर्व संभाषण ऐकलें. तिनं मनाशीं विचार केला 'हे दागिने मला माझ्या वडिलांनीं व सासऱ्यानीं दिले. अर्थात् ते त्यांचेच आहेत. माझ्या सासूबाईनीं सर्व दागिने दिले तर मग मी कां देऊं नये !'

कमला—(आपले सर्व दागिने काढून) पतिदेव ! आपण मला प्रतिबंध करूं नका. माझे हे दागिने मग कोणत्या कामाला येणार ? मी माझ्यापाशीं दागिने ठेवावेत, आमच्या घराण्याची इज्जत नष्ट व्हावी, मामाजींनीं दुःखानं विव्हळत रहावं आणि आपल्यालाही मानसिक कष्ट व्हावेत, हें बिलकुल योग्य नाहीं. माझ्या भाग्यांत असतील तर मला दागिने पुनः मिळतील. माझ्या दृष्टीनें मला सर्वांत मूल्यवान दागिना म्हणजे आपण आणि आपल्या मातापित्यांचें सुख हा आहे. हा दागिना जर मी संभाळून ठेवीन तर माझ्यासारखी भाग्यशालिनी दुसरी कोण असेल !

युवती पत्नीचें भाषण ऐकून रामकुमारचें अंतःकरण आनंदभरानें उचंबळलें व त्याच्या डोळयांतून आनंदाश्रु वाहूं लागले.

रामकुमार–भावजयीच्या माहेरची मंडळी तिचे दागिने देत नाहीत म्हणून बडे भाई व भावजय दुःखी आहेत. दागिन्यांसाठीं माहेरच्या लोकांशीं झगडण्यासही ते उभयतां तयार आहेत; पण ही गोष्ट पिताजींना आवडणार नाहीं आणि त्यांना फार दुःख होईल म्हणून बडे भाई व भावजय कांहीं बोलत नाहींत. हिरे, मोतीं, सोनें यांच्या किंमती वाढूं लागल्यामुळें तुमच्या दागिन्यांचे जवळ जवळ तीन लाख मिळण्यास हरकत नाहीं. आणि पिताजींना इतकीच गरज आहे. सर्व काम होऊन जाईल. पण तुमचे मातापिता या गोष्टीमुळें नाराज नाहींना होणार!

कमला—मुळींच नाहीं. उलट ते प्रसन्नच होतील. माझ्या या कृतीचा ते गौरवच करतील. आणि एका दृष्टीनं जाऊबाईंच्या मातापित्यांनी दागिने दिले नाहींत तें बरंच झालं. नाहींतर आपल्यास ही सेवेची संधि मिळाली नसती. त्यांचे दागिने राहिले तरी ते घरांतच रहाणार ना! शिवाय भाऊजींना तीन मुलं आहेत. आपल्याला मूलबाळ नाहीं;त्यामुळें चिंतेचेंही कारण नाहीं.

पतीची संमति घेऊन आपले सर्व दागिने कमलानें सासूपाशीं दिले आणि तिच्याकडून अशा शब्दांत सासऱ्याला दागिन्यांचा स्वीकार करण्या-बद्दल विनंति केली कीं मनांत नसूनही हरिविलासला त्यांचा स्वीकार करावाच लागला. त्यांचें हृदय सद्‌गदित झालें आणि त्यांच्या रोमरोमांतून कमलेला आशीर्वाद झरूं लागले.

शेठ हरिविलासजींच्या अब्रूवरचें गंडांतर टळलें. सर्व उद्योगधंदे सुरळीत चालू झाले. रामानंदांनीही सहाय्य केले आणि ईश्वरकृपेनें तीन सालांत सर्व नुकसान भरून येऊन हरिविलासच्या सर्व व्यापाराची गाडी पूर्वीपेक्षांही द्रुत गतीनें चालू झाली. जमीनजुमला मुक्त झाला. पुनः दागिने पूर्वीपेक्षांही अधिक तयार झाले. घरांत सर्वत्र प्रसन्नता मूर्तिमंत नांदूं लागली.

—गजानंद गोयल

महाराष्ट्रांतील बौद्ध लेणीं

लेखक—डॉ. पी. एम्. जोशी
(ध्वनि निक्षेपण, दिनांक २१–१२–५६)

महाराष्ट्रांतील बहुतेक बौद्ध लेण्यांविषयीं दंतकथा अशी कीं तीं पांडवांनीं खोदलेलीं आहेत. पण पांडवांचा काल अनिश्चित असला तरी भगवानबुद्धाच्या कितीतरी पूर्वीचा. तेव्हां बौद्ध लेण्यांशीं त्यांचा मुळराम् संबंध असणं शक्य नाहीं. हें तर आपल्याला पटलेलेंच आहे. तरी पण लोक समजुती इतक्या मूळ धरून बसलेल्या असतात कीं आज-सुद्धां नाशिक जवळच्या बौद्ध लेण्यांना पांडव लेणी याच नांवानं ओळखतात. पण नांव जरी पांडव लेणीं असं असलं तरी तीं पांडव कालीन नाहींत. बौद्ध धर्माच्या प्रसारानंतरचीं आहेत, हेंही सर्वांना माहीत आहे.

मुंबई ते नाशिक या मोटार रस्त्यावर नाशिकच्या दक्षिणेस म्हणजे अलिकडे साधारण पांच मैलावर उजव्या हाताला ज्या दोन तीन टेकड्या दिसतात त्यांपैकीं रस्त्याच्या सर्वांत जवळच्या टेकडीवर हीं लेणीं आहेत. जवळ म्हणजे अगदीं जवळ. "पांडव लेण्याकडे" अशी पाटी पाहून आपण उतरून उजव्या हाताकडे चालूं लागलों कीं लेण्यांच्या टेकडीचा चढच सुरू होतो. टेकडी आहे चांगली हजार फुटांहून जास्त उंच–समुद्र सपाटीपासून तीन हजारावर-पण लेणीं आहेत, साधारण अर्ध्यांवरच म्हणजे रस्त्यापासून सुमारें ५०० फूट. तेव्हां वरती चढायला कांहीं फार अवघड नाहीं, आणि चढण-सुद्धां त्रासाची नाहीं. दोन हजार वर्षांपूर्वी बुद्ध भिक्षू व यात्रेकरू "बुद्धं सरणं गच्छामि। धम्मं सरणं गच्छामि"...अशा मंद घोषणा करीत याच रस्त्यानें वर चढत असले पाहिजेत असा विचारही मनांत डोकावून जातो आणि आपण लेण्यांपाशीं केव्हां आलों हें लक्षांत सुद्धां येत नाहीं.

लेण्यांपाशीं आलों कीं सपाटी लागते व समोरच हारीनें लेणीं दृष्टी-समोर येतात. या एकंदर लेण्यांची संख्या चोवीस आहे. आणि त्यापैकीं बहुतेक उत्तराभिमुख आहेत; आणि अगदीं शेवटचीं लेणीं म्हणजे २२, २३ आणि २४ यांच्या वरून आग्नेय दिशेचा प्रदेश टप्प्यांत येतो. अर्थात् हीं सर्व लेणीं एकाच वेळेला किंवा एकाच शतकांत खोदलीं गेलीं असं मात्र नाहीं, तर तीं इसवी सन पूर्व दुसऱ्या शतकापासून इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकापर्यंत म्हणजे एकंदर पांचशें वर्षांच्या काळांत तयार झालेलीं आहेत. म्हणजे शातवाहन राजवटीच्या सुरवाती-पासून तों ती राजवट संपुष्टांत येई तोंपर्यंत हें लेणीं खोदण्याचें काम केव्हां ना केव्हां तरी सारखं चाललेलंच असे. आणि या लेण्यांत जे अनेक म्हणजे २० च्यावर शिलालेख आहेत त्यांच्यावरून शातवाहन कालीन व त्यांच्या नंतरच्या राजवटीचा इतिहास समजण्यास मदत होते.

लेणीं नंबरवारीनें पश्चिम ते पूर्व अशीं आहेत. शेवटचीं जरा आग्ने-यीकडेच हें तुम्हांला मघांशीं सांगितलंच. रस्ता चढून सपाटीवर आलं कीं समोर सहा नंबरचं लेणं प्रथम दिसतं. पण हें कांहीं महत्वाचं असं नाहीं. सेठी वीरगृह, त्याची पत्नी नंदश्री व कन्या पुरुषदत्ता यांनीं हे लेख व लयन म्हणजे लेणं भिक्षुसंघाकरितां तयार करविलं अशा अर्थाचा एक शिलालेख इथं आहे. पण कालाचा मात्र उल्लेख नाहीं. लेखांची भाषा प्राकृत, साधारणतः सर्वच शिलालेखांची भाषा हीच. भाषेकडे इथंच मुद्दाम तुमचं लक्ष वेधण्याचं कारण अगदींच लहान. नरसोबाची वाडी किंवा इतर क्षेत्राच्या ठिकाणीं आपण गेलों कीं आपण ओवरींत रहातों तो ओवरी शब्द या लेखांत सांपडतो. लेण्याच्या लहान खोलीला ओवरक असा शब्द या सहाव्या लेण्याच्या शिलालेखांत आहे. हे ओवरक म्हणजेच आजची आपली ओवरी. असो, पण हा शब्दांचा व भाषेचा इतिहास इथंच आवरून घेतलेला बरा.

आज आपण या लेण्यांना पांडव लेणीं असं म्हणत असलों तरी शातवाहनकाळीं म्हणजे हीं लेणीं तयार केलीं गेलीं तेव्हां त्रिरश्मी किंवा तिरण्हु पर्वतावरील लेणीं म्हणजेच त्रिरश्मी किंवा तिरण्हु लेणीं असं नांव होतं. हें नांव इथं असलेल्या अनेक लेखांतून दिसून येतं. १८ व्या लेण्यांमधल्या एका शिलालेखांत 'चेतियवरं पवते तिरण्हुनि निष्ठापितं', असा उल्लेख आहे. त्रिरश्मि पर्वत विहार वास्तव्यस्य गोवर्धने त्रिरश्मिषु पर्वतेषु, इमं लेणं पवते तिरण्हुमिह. असे दुसऱ्या कांहीं लेण्यांतील शिलालेखांत उल्लेख मिळतात, गोवर्धन गांवाजवळील त्रिरश्मि पर्वत असा जो निर्देश मी आतां केला ते गोवर्धन गांव तुम्हांपैकीं कांहीं जणांना माहीत असेल. नाशिक जवळच गोदावरीच्या तीरावरच हें फार प्राचीन व ऐतिहासिक गांव आजही गोवर्धन–गंगापूर या नांवानं ओळखलं जातें. इथं नदीचा एक सुंदर धबधबा आहे व रम्य स्थळ आहे. हें शातवाहनकाळीं महत्वाचं ठाणं होतं. पण या काळचे अवशेष मात्र आज इथं कांहींच दिसत नाहींत. या गोवर्धन गांवाकडून व नाशिक शहराच्या बाजूनं पांडव लेण्यांच्या डोंगराकडे पाहिलं, कीं एका जवळ एक अशीं तीन टेकड्यांचीं टोकं दिसतात. आणि सकाळच्या किंवा संध्याकाळच्या मंद सूर्य प्रकाशांत हीं टोकं चांगलीं उजळून उठून दिसतात. सूर्याचे जणूं हे तीन किरणच म्हणून प्राचीन काळच्या बौद्धांनीं या तीन डोंगरांना मिळून त्रिरश्मि किंवा तिरण्हु पर्वत असं नांव दिलं. आणि तें अगदीं यथार्थ आहे. मला वाटतं हें नांव देण्यांत आपल्या बौद्ध पूर्वजांचा दुसराही एक हेतु होता; तो म्हणजे बौद्धधर्माच्या त्रिरत्नांची–म्हणजे बुद्ध, धम्म, संघ यांचीं ही तीन प्रतीकंच आहेत आणि बौद्धधर्माचे तीन ग्रंथ त्रिपिटक यांची पण आठवण देणारी अशी ही तीन टेकड्यांची माथीं

आहेत ही जाणीवही इथं येणाऱ्या सर्व लोकांना असावी म्हणून आतां तुम्हीं नाशीकला गेला म्हणजे या लेण्याकडे जरा निराळ्या दृष्टीनं पहाल, असं नाहीं वाटत तुम्हांला ?

असो. या विवेचनानंतर आतां आपण परत लेण्यांची पाहणी करण्याला सुरवात करूं. नंबर १९ हें सर्वांत जुनं. याच्या प्रवेशद्वारावर सुंदर नक्षी कोरलेली आहे. सातवाहनकुळांतील दुसरा राजा कृष्ण याच्या कारकीर्दींत श्रमण महामात्य यानं हें लेणं करविलं, असा लेख या लेण्यांत आहे. सात-वाहनकुले कन्हे रजिनि नासिकेन समणेन महामातेन लेणं करितं. हें लेखाचं वाक्य. म्हणजे या प्रांतांतून बौद्ध भिक्षूंचा सारखा वावर होता व त्यांच्या करितां हें लेणं खोदलं गेलं असा निष्कर्ष निघतो.

ऐतिहासिकदृष्ट्या दुसरं महत्त्वाचं लेणं नंबर १० नहपान विहार या नांवानं तें कधीं कधीं ओळखलं जातं. शातवाहनांच्या मधेंच हा क्षत्रप नहपान कसा आला हा प्रश्न तुमच्या अगदीं ओठावर आला असेल म्हणून इतिहासाकडे वळतों.

इसवीसनपूर्व पहिलं व इसवीसनाचं पहिलं शतक या काळांत महाराष्ट्राच्या उत्तर भागावर म्हणजे जुन्नर पर्यंत माळव्याच्या क्षत्रपांनीं शातवाहनांची पिछेहाट करून आपला अंमल बसविला होता. त्यावेळचं हें लेणं आहे. नाहपानाचा जावई म्हणजे उषवादातद्द म्हणजे ऋषभदत्त याचं हें लेणं. " राज्ञः क्षहरातस्य क्षत्रपस्य नहपानस्य जामात्रा दीनीक पुत्रेण उसवदातेन " असा या लेण्यांतील पहिला लेख सुरु होतो. तो लेख आपल्याला सांगतो कीं उषवदात यानं तीन लाख गायींचं दान केलं. ब्राह्मणांना जेवूं घातलं. गोवर्धन इथं मोठी धर्मशाळा बांधिली. तापी, दमणगंगा, दाहनुका, करवेणा इत्यादि नद्यांवर घाट बांधले व तरी टेवल्या या विहाराच्या आंत डाव्या बाजूला खोलीवर लिहिलेलं आहे कीं नहपानाची कन्या, दक्षमित्राय उषवदातस कुटुंबिनिय देयधम्मं ओवरको ......म्हणजे भिक्षूंना राहण्याकरितां दक्षमित्रा उसवेदानाची पत्नी हिनं ही ओवरी दिली आहे. नहपान हा क्षत्रप आणि उषवदात हा शक म्हणजे जन्मानं हिंदु नव्हते. आणि भारताच्या बाहेरून आलेले पण इथं स्थायिक झाल्यानंतर लोकांशीं एकजीव झाले व त्यांनीं हिंदूधर्म स्वीकारला आणि जितकीं पुण्यकर्मं हिंदुधर्माकरितां केलीं तशींच लेणीं खोदून भिक्षूंच्या चरितार्थाची सोय करून त्यांनीं बौद्धधर्माची कदर केली.

आतां तिसऱ्या लेण्याकडे जाऊं. जरा तुमची ओढाताणच करतोय पण इतिहास समजायला त्यानं ठीक पडेल. उत्तर महाराष्ट्रांतून क्षत्रपांनीं शातवाहनांना मागें रेटलं खरं पण तें थोडा काळच. या प्रांतावर शातवाहनांनीं आपली सत्ता पुन्हां प्रस्थापित केली व क्षत्रपावर विजय मिळवून त्यांना महाराष्ट्राच्या बाहेर पिटाळून लावलें, या घटनांचा इतिहास आपल्याला तीन नंबरच्या लेण्यांत वाचावयास मिळतो. गौतमीपुत्र शातकर्णी यानं क्षत्रपांचा निःपात केला, या घटनेचा या लेण्यांतील लेखांत उल्लेख असून शातवाहन साम्राज्याचा विस्तार किती होता हेंही सांगितलेलं आहे. गौतमीपुत्र शातकर्णी याच्या गुणांचं व दिग्विजयाचं वर्णन फार जोमदार असं आहे. गौतमी बालश्री म्हणजे शातकर्णीची आई हिनें हें लेणं तयार करविलं. गौतमीपुत्र हा हिमालयाप्रमाणं व मेरूमांदार पर्वतासारखा आहे, व त्याचं साम्राज्य असिक, सुसक, मुळक, सुरठ, कुकुर अपरान्त, अनूप, विदर्भ आकारवति, इथपर्यंत पसरलेलं आहे. गौतमीपुत्र शातकर्णी हा एक धनुसरस म्हणजे अजोड असा धनुर्धारी आहे. आणि या विधानाला जोड म्हणूनच गौतमीपुत्राच्या एका नाण्यावर "राञो गौतमीपुत्र विळिवायकुरस" अशीं अक्षरं असून एक बाण लावलेलं धनुष्य दाखवलेलं आहे. या नाण्याचा बरोबर अर्थ या तीन नंबरच्या शिलालेखांतील एकधनुरसर असं जें गौतमी पुत्राचं वर्णन केलं आहे, त्यावरून करतां येतो. आणि या शिलालेखांतील इतिहासाला दुजोरा म्हणूनच कीं काय या प्रांतांत कांहीं वर्षांपूर्वी सांपडलेल्या नाण्यांच्या साठ्यावरूनही मिळतो. क्षत्रपांच्या या नाण्यांवर शातवाहनांनीं त्यांच्यावर सरशी केल्यावर आपलीं नांवं व चिन्हं पुन्हां उठविलीं व आपलं प्रभुत्व परत स्थापन केल्याचा आणखी पुरावा ठेऊन दिला.

या लेण्यांच्या शिल्पाविषयीं मीं मुद्दाम आतांपर्यन्त बोललो नाहीं. कारण लेखावरच जास्त भार द्यायचा होता. पण आतां या तीन नंबरच्या लेण्याकडेच बघा, हा सुंदर सालंकृत सातकर्णी स्तंभ, या हत्तीवर बसलेल्या डौलदार स्त्रिया, एकेकीच्या हातहातांतील आरसा तर पहा. आणि शेजारींच दोन नंबरच्या लेण्यांतील या भगवान बुद्धाच्या ध्यानस्थ आकृति पहा, हा लोकेश्वर, हा नागराज, आणि हा नंदी, किती बांधेसूद व सुबक आहे बरं. चला शेजारीं पहिल्या लेण्यांत हा पहा चौखूर उधळलेला बैल, हें मागल्या पायानं तोंड खाजविणारं हरीण, हा किरा घेणारा वाघ.

वानगीदाखल म्हणूनच या कांहीं गोष्टींकडे मीं आपलं लक्ष वेधलं आहे. उत्तम म्हणजे तुम्ही स्वतः हीं लेणीं एकदां पहाच.

[नभोवाणीच्या परवानगीनें]

स्वाभार स्वीकार व सत्कार

(१) **धर्मयान** (भारतीय बौद्ध महासभेचें अधिकृत मासिक) १४ डिसेंबर १९५८—अंक ६ वा. मुंबई.

या मासिकाचा हा अंक फारच चांगला वठला आहे. दर्शनीचें तीनरंगी चित्र आल्हाददायक आहे. भगवान् बुद्धाच्या उजव्या बाजूस सांचीचा स्तूप असून भगवान् बुद्धाच्या पायाशीं डॉ. बाबासाहेब यांचें तेजस्वी चित्र आहे. 'संपादकीयांत' बाबासाहेब यांचें पुण्यस्मरण दिलें असून "त्यांच्या अंतिम आदेशाचें कार्य तनमनधनानें पूर्ण केल्यानेंच त्यांच्या पुण्यतिथीच्या स्मरणाचें सार्थक होईल" असा जो निष्कर्ष संपादकानीं काढलेला आहे, तो योग्यच आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनीं केलेल्या अलौकिक स्वरूपाच्या कार्यांचें मूल्यमापन केलें आहे ज्योतिराव व इतर समकालीन सुधारक यांच्यामधील फरक दाखवितांना लेखक म्हणतो—"पण हिंदुस्तानाला अधोगतीस नेणाऱ्या दुष्ट रूढीचें उगमस्थान त्यांना (त्या इतरांना) गवसलें नाहीं!" श्री. घोरपडे यांचा लेख माहितीपूर्ण आहे. श्री. कुळकर्णी यांचा धर्मदूतांतून उद्धृत केलेला लेख वाचनीय व भावनीय आहे. '**बोधिवृक्षाच्या छायेंत**' हें सदर अभिनव वाटतें. भारताचें राजचिह्न—'अशोकचक्र' ठरवितांना बाबासाहेबांची सूचनाच कशी कारणीभूत झाली, हें वाचून त्यांच्या महान बुद्धिमत्तेची साक्ष पटते. एकंदरींत हा अंक चांगलाच साधला असून आम्ही संपादक व संपादक मंडळाचें अभिनन्दन करतों. हेंच स्वरूप कायम राहिल्यास "धर्मयान" हें बौद्धधर्माची माहिती करून देणारें प्रमुख मासिक झाल्याविना राहणार नाहीं.

(२) '**सोविएत ट्रेड युनियन्स**'—लेखक—व्ही. त्सिगानोव, (भारतांतील सोविएत वकिलातीच्या माहिती-विभागातर्फे प्रकाशित) ऑगष्ट १९५८.

ट्रेड यूनियन्स ही संस्था प्रत्येक धंद्यांत प्रमाणभूत मानली गेली आहे. पाश्चात्यांच्या संगतीनें आमचा कामगारवर्ग सुसंघटित होण्यास शिकला. कामकरी वर्गाचें सामुदायिक हितसंवर्धन होण्यास, हेंच प्रभावी साधन ठरलें आहे. या पुस्तिकेंत त्याची भूमिका, उत्पादन व ट्रेड यूनियन्स, कामगारांचे तंटे, वेतन, कामगार संरक्षण, सरकारी सामाजिक विमा, सांस्कृतिक व शैक्षणिक कार्य, ट्रेड युनियन्स आणि खेळ, ट्रेड युनियन निधी वगैरे प्रकरणें वाचनीय आहेत. आमच्या इकडील ट्रेड युनियन्सनीं त्याचें नीट निरीक्षण केल्यास त्यांतील उत्तम गुण घेण्याकडे त्यांची वाढती वृत्ति होईल. भारतांत कायद्यापेक्षां भावनेचें साम्राज्य आहे, हें ध्यानांत ठेवल्यास भारताच्या मूळच्या भूमिकेच्या विरुद्ध त्यांचें वर्तन होणार नाहीं, व सामुदायिक सुखसंवर्धनासहि मदतच होईल, अशी अपेक्षा वाटते. पुस्तकांची किंमत नाममात्र आहे. सर्व संबंधित संस्थांनीं वाचनीय अशी ही पुस्तिका आहे.

(३) "**श्रीक्षेत्र चिंचखरी व श्रीगजानन महाराज बोरकर यांचें चरित्र**"—लेखक—लक्ष्मण केशव तांबे ऊर्फ श्री ब्रह्मानंद स्वामी प्रसिद्धि स्थान, दादर, मुंबई २८, किं. साडे तीन रुपये, पृष्ठसंख्या १६०, प्रसिद्धी सन १९५८

(१)

चिंचखरी येथें दि. २५-१२-५८ रोजीं झालेल्या श्रीदत्त जयंतीच्या खास रौप्यमहोत्सवानिमित्त हें पुस्तक श्री ब्रह्मानंद स्वामींनीं लिहिलें आहे. मुंबईचे सुप्रसिद्ध लोककल्याणकारी उदारधी श्री गजानन स्वामी यांनीं "जंगलमें मंगल" करून सोडलेल्या चिंचखरी येथील त्यांच्या सांस्कृतिक कार्यास सुरुवात झाल्यापासून २५ वर्षें झाली. या २५ वर्षांच्या दीर्घ काळांत श्रीनीं तेथें हजारों रुपये खर्च करून सतत २५ वर्षें जें ज्ञानदान व धर्मदान कायमचें सुरूं केलें आहे, त्याची हकीकत खरोखरच आश्चर्यकारक रीतीनें रमणीय आहे! इ. स. १९३३ सालीं श्रीमंत राजेसाहेब संस्थान औंध यांचे हस्तें श्रीदत्त मंदिराचें उद्घाटन झालें व अशा रीतीनें या कार्याचा श्रीगणेशा सुरू केला. सामान्यतः, दरवर्षीं डिसेंबर महिन्यांतील दत्तजयंतीच्या मंगल प्रसंगानें श्रीगजानन स्वामींनीं उत्सव मार्गावरील एकेक मैलाचा दगड रोविला असून या दीर्घकाळांत डोळ्यांत भरणाऱ्या अशा कित्येक गोष्टी तेथें करण्यांत आल्या. उदाहरणार्थ, दत्त मंदिराची पूर्तता, श्री दत्त नाम सप्ताहाची सुरवात, कै. जनार्दन लक्ष्मण बोरकर यांच्या नांवानें बांधलेलें शाळागृह, 'श्री गजानन स्वामी रस्त्या'चें उद्घाटन, कै. गणपतराव ल. बोरकर यांचे तसबिरीचें अनावरण; श्रीच्या २५०१ रुपयांच्या उदार देणगीमुळें निवखोल (रत्नागिरी) येथें उर्दू शाळेची प्रस्थापना व उद्घाटन, औंधच्या राजेसाहेबांच्या तसबिरीचें अनावरण, व रवळनाथ घुमटीची कोनशिला, श्री रामकृष्ण निवास धर्मशाळा; सौ. सरस्वतीबाई वाचनालय; एक तप पुरें झालें त्याबद्दल एका ध्वजस्तंभाची स्थापना, चिंचखरीतील खुल्या नाटकगृहाची प्रतिष्ठापना, मोक्षद्वाराची पूर्तता, पोष्ट ऑफीसची स्थापना, यज्ञशाळेची इमारत; 'श्री गजाननस्वामी व त्यांनीं केलेल्या १५ वर्षांतील कामगिरीचें सिंहावलोकन करणाऱ्या "पुस्तकाचें प्रकाशन" (१९४७) दत्तमंदिरासमोर दोन बाजूस दीपमाळांची उभारणी, श्री दत्तमंदिरानजीकच्या डोंगरावर श्री सांबाच्या पादुका आढळल्यावरून त्यासाठीं शिवमंदिराची-स्थापना वगैरे कितीतरी कामें पार पाडण्यांत आलीं! याशिवाय कार्यकर्त्यांचें सत्कार, नाट्यप्रयोग, मनोरंजनात्मक कार्यक्रम वगैरे सुरूं असतातच. अशा रीतीनें सांस्कृतिक, शैक्षणिक, सामाजिक व धार्मिक स्वरूपाचें कार्य करून, महाराजानीं तेथें एक अपूर्व केन्द्र निर्माण केलें आहे व अशारीतीनें सरकारलाहि नवीन आदर्श प्रयोगाचें शिक्षण दिलें आहे,

असेच म्हणावें लागतें. महाराज नुसते धंदेवाईक ज्योतिषी व मान्त्रिक न राहतां त्यांनीं समाजाच्या सर्व थरांशीं संबंध जोडून सामाजिक एकता साध्य करून घेतली आहे. या योगानें त्यांच्याबद्दल आमच्या हृदयांत गाढ पूज्य बुद्धि उत्पन्न झाल्याविना राहत नाहीं. 'सामान्यांतून असामान्य' असें जें कार्य त्यांनीं केलें त्यावरूनच त्यांना संत म्हणण्यास प्रत्यवाय वाटत नाहीं!

(२)

पहिल्या भागांत चित्रकारीच्या त्यांच्या कार्याचें रूपदर्शन केल्यावर आतां आपण श्रीब्रह्मानंद स्वामींनीं लिहिलेल्या महाराजांच्या चरित्राकडे वळूं. महाराजांचीं चरित्रें दोन तीन विद्वानांनीं लिहिलीं आहेत. असें असतांना ह्या चरित्राची गरज काय असा प्रश्न उत्पन्न होणें साहजिक आहे. त्याचा परामर्श प्रथम चरित्रकारानें घेतला आहे. आपल्या चरित्रनायकाला प्रथम साक्षात्कार, मग गुरुकृपा, त्याच्याबरोबरच सच्छास्त्रसेवन आणि अखंड सत्संग या साधन चतुष्टयाचा लाभ जरी भरपूर प्रमाणांत मिळाला असला तरी त्यांचें कर्तव्य तेथें संपत नाहीं, अशी चरित्रकाराची निष्ठा आहे. त्यांनीं घेतलेले एक रूपक मुद्दाम उद्धृत करतों. "विरक्ततेच्या भूमीवर लोकसेवेच्या साधनेचें रोपटें लावून, षड्रिपूंच्या दमनानें त्या रोपट्याची त्यांनीं मशागत केली. कुकल्पना व कुतर्क यांच्या आगंतुक उद्भवणाऱ्या तणांचें त्यांनीं उच्चाटन केलें. परोपकारासारख्या उत्कट गुणाचें खतपाणी त्याला घातलें. प्राप्त झालेल्या फळाफुलांना ऋद्धिसिद्धीरूपी पक्षिणींनीं ऐनवेळीं डंख करूं नये, म्हणून अष्टसात्विक भावांची गोफण त्यांनीं हातीं ठेवली. इतका खटाटोप अत्यन्त सावध राहून जेव्हां दीर्घकाळ त्यांनीं केला, तेव्हां कोठें त्यांचा साधनारूपी वृक्ष फळाफुलांनीं बहरला व त्या फुलांचा सुगंध आणि फळांचा आस्वाद उपभोगण्याचें सद्भाग्य तुम्हांआम्हांला आज सुदैवानें प्राप्त झालें आहे" (पृ. ९१) वैयक्तिक कल्याण महाराजांनीं अशा रीतीनें साधलें. अगदीं सामान्य माणसाप्रमाणें प्रत्येक व्यवहार करीत असणाराला देखील सत्पुरुषाचें पद निश्चित लाभूं शकतें, ही गोष्ट जर सिद्ध होते, तर तें संतत्व ज्यांनीं मिळविलें, त्यांचाच कित्ता आपल्या डोळ्यांपुढें ठेवून आपण आपल्या जीवनालाहि तसेंच वळण कां न लावावें, या एका उद्देशानें हें चरित्र चरित्रकाराला मौलिक वाटतें. त्यांतील गहन तत्त्वांचा अभ्यास करून तीं आत्मसात् करावींत, हा चरित्र लेखकाचा प्रधान उद्देश आहे.

या चरित्रांत १५ प्रकरणें असून महाराजांच्या जीवनांचा विकास होत होत त्यांनीं जीवनाचें परमोच्च शिखर कसें गांठलें, हें त्यांतून दाखविलें आहे. श्री केसकर महाराजांनीं म्हटल्याप्रमाणें त्यांचा भाषाशैली चित्तवेधक तर खरीच; पण "या पुस्तकांतील सर्व प्रकरणांची गुंफण त्यांनीं अशा खुबीनें केली आहे कीं, पुस्तक एकदां वाचावयास हातीं घेतलें कीं तें वाचून पूर्ण होईपर्यंत हातावेगळें करावेंसें कोणालाहि वाटणार नाहीं."

"आपण एक सुंदर गद्यकाव्यच जणूं कांहीं वाचत आहोंत, असेंच प्रत्येकाला क्षणैक वाटेल" (पृ. ३) आम्हांस महाराजांना "लोककल्याणमित्र" याचीच उपमा द्यावीशी वाटते. त्यांची सर्व आवक दुसऱ्याच्या कल्याणासाठीं खर्च करण्यासाठींच आहे. त्यांच्या अंगचें विविध प्रकारचे सद्गुण कोणत्याहि वृत्तीच्या माणसाला त्यांचेकडे आकृष्ट करण्यास पुरेसे आहेत. भर्तृहरीनें म्हटल्या प्रमाणें "अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः!" अशाचें विभूतिमत्व चौकटींत बसणारें नसून अखिल विश्वाला उपकारक ठरणारें आहे. अशाचें चरित्र लिहून ग्रंथकारानें जें महत्कार्य केलें आहे, त्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करून ह्या चरित्राच्या वाचनानें सामाजिक जीवनाचा नूर बदलण्यास मदत होवो, अशी प्रार्थना आम्ही या प्रसंगीं करीत आहों. महाराजांच्या पंचविसाव्या रजतमहोत्सवाची हीच फलश्रुति होय!

• •

श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघ, बृहन्मुंबई पुरवणी

संघाचे देणगीदार (१९५७-५८)

वर्षारंभ तुकाराम बीज एप्रिल-ते मार्च

एक रुपया देणारे—१. सौ. अहिल्या मा. भिवंडकर (खार) २. श्री. मो. रा. दांडेकर (खार) ३. श्री. के. एन्. कीर्तीकर-खार ४. श्री. ना. म. वर्तक-खार ५. सौ. शांताबाई जी. भागवत-खार ६. सौ. सुनंदा म. भांडारे-खार ७. श्री. शं. ग. प्रधान-खार ८. सौ. रमाबाई शां. मोगरे-खार ९. श्री. शां. मो. मोगरे-खार १०. श्री. एस्. एल्. नायर-खार ११. श्री. वसंत एन्. त्रिलोकेकर-खार १२. श्री. ग. रा. चिपळूणकर-मुंबई ७ १३. श्री. गो. स. पत्की-खार १४. श्री. सौ. लीला गो. पत्की-खार १५. श्री. भा. ल. बेलूर-खार १६. श्री. गो. र. रेगे—खार. १७. सौ. कुसुमबाई म. नाईक—खार १८. श्री. पार्वतीबाई परमानंद-खार १९. श्री. शा. बा. घराघर-खार २०. सौ. गुलाब व त्रिलोकेकर-खार २१. श्री. नारायणदास तुलसीदास-सांताक्रूझ २२. श्री. वि. रा. घोटगे-खार २३. कु. प्रेमा वि. घोटगे-खार २४. श्री. रा. वि. मोहे-खार २५ श्री. र. गो. रेगे-खार २६. श्री. गो. कृ. फडके-खार २७. सुशीला गो. फडके-खार २८. सौ. लक्ष्मीबाई बा. सुळे-खार २९. लक्ष्मीबाई ना. लाड-खार ३०. श्री. रा. ब. फाटक-खार ३१. इंदुमती वा. शिरसाट-खार ३२. मनोरमाबाई शं. रेगे-खार ३३. श्री. य. सं. कुलकर्णी-खार ३४. श्री. ना शा. घराघर-खार ३५. श्री. म. म. पावसकर-खार ३६. सीताबाई भ. रेळे-खार ३७. सौ. कमलाबाई कामत-खार ३८. इंदिराबाई वा. कारखानीस-खार ३९. सौ. मालिनी म. आचार्य-विलेपार्ले ४०. सौ. रमाबाई ल. साठे ४१. श्री. कृष्णाबाई वाघ-खार (२ वर्षांची देणगी) ४२. श्री. पी. आर. कुडाळ-खार ४३. श्री. चं. ह. तन्ना-खार ४४. श्री. ना. दि. वंदे-मुंबई नं. ६. ४५. श्री. शां. ह. कर्णिक-बोरिवली.

दोन रुपये देणारे—श्री. म. आ. बिजूर-खार.

पांच रुपये देणारे—श्री. श्री. शं. देशमुख-खार.

पंचवीस रुपये देणारे—(१) श्री. ब. ह. मंत्री-वरळी (२) पार्वतीबाई नायर-मुंबई ४.

(क्रमशः)

• •

श्री कृष्ण का स्वरूप

श्री. रामायण गुप्त

कोकलाविशारद, गोपिका-वल्लभ श्री कृष्ण भगवान् इस भारत भूमि पर, द्वापर युगमें, देवकी की कुक्षि से अवतीर्ण हुअे थे। बाल्यावस्था व्रज की हरित भूमि एवं गांव की गलियों में व माता यशोदा की गोद में बाल क्रीड़ा करते हुअे बिताई। उसी व्रज-भूमि के समीप एक ग्राम में घोष-कुमारी अथवा राधा नाम की एक बालिकाने वर्षा-ऋतु में सावन की लहराती व हहराती पवन के झकोरों से, विटपों के संग, लता-वल्लरियों की भांति झूमती हुई, कामकलाकोविद श्याम सलोने देवकी पुत्र श्री कृष्ण के संग केलि की जिस प्रकार सावन मास में हरित व्रज-भूमि को देखकर जन-जन की चक्षु-वल्लभी सभोर हो उठती है। उसी प्रकार समस्त हिन्दू-जाति की धर्म से नैराश्य आत्मा को जगा, पुनः धर्म के प्रति निष्ठा उत्पन्न कर आनन्दमय बना दिया। उन्हीं श्री कृष्ण और राधा का लीलाओं को हिन्दी-साहित्य एवं अन्य क्षेत्रों में दर्शाया गया है। कहीं-कहीं कृष्ण को गौर वर्ण राधा को पूर्ण युवती व राधा का बालकृष्ण को गोद में बिठा कर भोजन कराना भी वर्णित है। यह तथ्य कहां तक सत्य है इसी पर संक्षेप में यहां दर्शाया गया है।

प्रश्न यह उठता है कि कृष्ण गौर वर्ण के थे अथवा श्याम वर्ण के ? राधा युवती थीं अथवा नहीं ?

(१) शब्दार्थ की दृष्टि से कृष्ण का अर्थ श्याम अथवा काला होता है। हिन्दू सभ्य समाज व जाति में परम्परा से चली आती हुई एक प्रथा है, जो पुत्रोत्पत्ति से कुछ दिन पश्चात्, शुभ तिथि व मुहूर्त में नवजात शिशु की रूप, रेखा व गुणों को देख कर ही पूज्यपाद गुरु, ऋषि, मुनियों द्वारा नामकरण होता था। इस प्रकार परम्परागत कृष्ण नामकरण संभव होता है और कृष्ण नाम का ही पर्यायवाची नाम श्याम भी है।

(२) भक्त सम्प्रदाय में कृष्ण व श्याम नाम को उस अनंत प्रभु की बाल-लीला के रूप में देखते हैं, जिसमें वे प्रकृति-सौन्दर्य, मानव-सौन्दर्य आदि सभी सौन्दर्य-विभूतियां श्याम-रंग में समाहृति देखते हैं, और यही अमिट एवं स्थायी रंग है। जिसमें अनन्त प्रभु की सत्ता निहित है और मानवी-कृति सभी कृत्रिम रंगों का श्याम रंग में समावेश है।

(३) श्याम से तात्पर्य गंभीर से होता है। चल, अचल सभी पार्थिव एवं जीव-सत्ता में गंभीरता व परोक्ष-सत्ता विद्यमान है। उसी परोक्ष-सत्ता की गंभीरता अनन्त-सागर, घन आदि में भी विद्यमान है, जिसकी उपमा मानव में अवतीर्ण प्रभु से श्याम-घन, कृष्ण-सागर आदि से हैं।

(४) स्थावर, जंगम आदि सृष्टि का कर्ता परोक्ष-सत्ता में विद्यमान है, उसको सभी वे ज्ञानिक मानते हैं। उसी से चलाचल की उत्पत्ति है। रसायनिकों व वैज्ञानिकों की दृष्टि में सभी रंगों का एकीकरण एक श्याम रंग में हुआ है। मानव हृदय, बुद्धि व नेत्रों ने उस परोक्ष-सत्ता को अनन्त-विभूति व शक्ति को सीमित न कर सकी। तब थककर उसे एकदेशीय-रूप नामकरण में अथवा भक्त-हृदय आनन्द-विह्वल हो एक ऐसी सीमिति ध्वनि में पुकार उठी जिसमें सभी आत्माओं की शान्ति हो। सृष्टि की सभी चीजों का समावेश भी हो, यही वह हुआ है श्याम रंग, जो भगवान कृष्ण के प्रति सम्बोधित है।

हिन्दू जाति में, भक्ति-साहित्य में अथवा किसी भी साहित्य में कृष्ण रूप श्याम ही लिया गया है और इसी से सम्बन्धित भिन्न उपमायें भी दी गई हैं। कृष्णोपासक-भक्तों ने अथवा कवियों ने भी श्याम रूप का ही वर्णन किया है। भक्त शिरोमणि कवि सूर ने भी अपनी विशद रचना, जो कृष्ण-राधा की लीला को लेकर ही गाई, श्याम रुप ही लिया है। सूर के अनुयायियों एवं सभी कवियों ने भी श्याम से ही उन्हें सम्बोधित किया है।

एक पौराणिक किंवदंती के आधार पर कृष्ण अवश्य गौर वर्ण के माने जा सकते हैं। वह यह है :—कृष्ण उत्पत्ति के समय श्याम नहीं थे। कंस द्वारा भेजे गये दूत सुफलक-सूत से मांगे हुए कमल पुष्प का लाना, जब कि कृष्ण को यह कहा गया है कि पुष्प जमुना से लेकर कंस के पास उपस्थिति हों। अंतर्यामी कृष्ण पुष्प को लेने के लिये उस स्थल पर जमुना में कूद पडे जिसका रक्षक काली नामक नाग था। वहां पहुंचने पर नाग क्रोधित होकर फुफकार करने लगा। उसकी विषैली ज्वाला से कृष्ण झुलस गये और पूर्व का वर्ण श्याम हो गया। उस समय कृष्ण भी "सूरसागर" के आधार पर किशोर हो चले थे। इसलिये उपरोक्त शंका के स्थान पर कृष्ण बालही प्रतीत होते हैं। राधा किशोरी मालूम पड़ती है। इस प्रकार इसमें भी मतभेद ही दिखाई पडता है। एक मत की पुष्टि नहीं हो पाती। इन विवेचनाओं से कृष्ण का गौर वर्ण जनता में एक समस्या ही पैदा किये रहता है, एक अबाध तथ्य नहीं सिद्ध हो पाता।

द्वितीय प्रश्न उठता है राधा का पूर्ण यौवना होना। हिन्दी-साहित्य-संसार में एक प्रश्न यह उठता है कि राधा कौन थी ? राधा थी अथवा नहीं, या कवियों के मस्तिष्क की ही उपज है ? कृष्ण अथवा भगवान की तीन विभूतियों में से कृष्णोपासक भक्त कवि केवल एक ही लंग-रंजन लेकर ही चले हैं। उनके पालक और रक्षक अंग को नहीं लिया गया है। रंजक में मनोहारिणी बाल-लीला और किशोरावस्था तक व्रज की गोपियों संग, रास, जल-क्रीड़ा, वन-विहार, कामकेलि आदि ही का प्रदर्शन किया गया है, जो श्रृंगार से ओत-प्रोत है। इस रंजक को दृढ़ करने के लिये वन में वल्लरियों से फूलती हुई तलाओं की भांति केलि करते हुअे राधा नामक लता को कवियों ने कल्पित मान कर कोक-केलि में कृष्ण के संग छाया की भांति सदैव के लिये अमर कर दिया कि (राधा-कृष्ण)

(पान १८ वर.)

अशोक और उसके प्रस्तर-लेख

श्री. चन्द्रपाल गुप्त

आज संसार में लगभग ४३ करोड व्यक्ति बौद्ध धर्म के अनुयायी हैं। जिनमें से अधिकांशतः लंका, बर्मा, तिब्बत, चीन और हिन्दचीन में हैं। इतिहास के अवलोकन से सहज ही ज्ञात हो सकता है कि भगवान बुद्ध के पावन संदेश को संसार के सुदूरस्थलों तक पहुंचाने का श्रेय सम्राट् अशोक को है। जिसने राज-परिवार के व्यक्तियों को भारत से बाहर भेजकर बुद्ध-धर्म के पौधे को सींचा था और इतना ही नहीं जिसने अपने संदेशों को अमर बनाने के साथ ही पत्थर की छाती को भी (अपने शिल्पकारों द्वारा) अमर बना दिया। इस में संदेह नहीं कि अशोक की गणना संसार के महानतम सम्राटों में होती है। किन्तु यह भी सत्य है कि अशोक की प्रसिद्धि का रहस्य उसके विस्तृत साम्राज्य से कहीं अधिक उसकी धर्मप्रियता में है। यदि अशोक का हृदय कलिंग युद्ध में हुई अपार जनहानि को देखकर (जिसमें अशोक के मतानुसार डेढ़ लाख लोग बन्दी हुए, एक लाख मारे गये तथा इसके कई गुना व्यक्ति मरे) सद्भावना और शान्ति की ओर न झुक जाता तो वह भले ही अधिक विस्तृत साम्राज्य का अधिकारी बन सकता था पर इतने आदर का पात्र कदापि नहीं हो सकता था।

अशोक का विवरण मुख्यतः उसके द्वारा खुदवाये हुए प्रस्तर लेखों से ही प्राप्त होता है। अशोक ने अपने लेखों पर अपना नाम 'देवानांप्रिय प्रियदर्शी' खुदवाया है। हम उसके लेखों को तीन भागों में बांट सकता है।

प्रथम-**शिलालेख**—जो उसने पत्थर की बडी बडी शिलाओ पर खुदवाए थे

द्वितीय-**स्तंभलेख**—जो उसने बडे बडे स्तंभों को सुडौल बनाकर उनपर खुदवाये थे। तथा

तृतीय-**गुफालेख**—जो उसने गुफाओं में खुदवाये थे।

शिलालेख—हम शिलालेखों के दो भाग कर सकते हैं।

(१) **चौदह लेख**—कुछ स्थानों पर १४ लेख विशेष अनुक्रम से प्राप्त होते हैं उन्हें चौदह लेख कहते हैं। (२) **दुय्यमलेख**—कुछ स्थानों पर केवल दो लेख ही एक साथ प्राप्त होते हैं, उन्हें दुय्यम लेख कहते हैं।

ये शिलालेख मुख्यतः निम्न लिखित स्थानों पर प्राप्त हुए हैं—

(१) खैबर घाट के पास शहाबाज गडीमें (२) हजारा जिले के अबोटाबाद के पास मानशेरा गांवमें (३) हिमालय की तराई में जमुना और टौन नदीके संगम पर कालसी गांव में (४) मद्रास प्रांत के करनूल जिले के येरागुडी गांवमें ५. जौगड और धौली में (जो क्रमशः जंगम और पुरी जिलों में हैं) तथा ६. इनके कुछ अवशेष बम्बई के पास सोपारा स्थान में भी प्राप्त हुए हैं। विद्वान् इन्हीं लेखों के आधार पर अशोक के साम्राज्यकी सीमा का निर्धारण करते हैं। इन लेखों से विदित होता है कि अशोक का साम्राज्य उत्तर में खैबर घाट से लेकर दक्षिण में मैसूर तक एवं पूर्व में बंगाल की खाडी से लेकर पश्चिम में बम्बई और काठियावाड तक फैला हुआ था। विद्वानों का यह भी मत है कि ये चौदह शिलालेख जहां जहां भी पाये गये हैं वहां वहां निश्चित रूप से अशोक के साम्राज्य के बडे बडे नगर स्थित होंगे। सम्भवतः वे विभिन्न प्रान्तों की राजधानियां हों।

दुय्यम लेख बिहार, जबलपुर, जयपुर, मैसूर आदि प्रान्तों में पाये गये हैं। इन लेखों के आरम्भ में 'देवानांप्रिय अशोक' ये शब्द खुदे हैं जिससे सिद्ध होता है कि इन सभी लेखों का खुदवाने वाला 'देवानांप्रिय प्रियदर्शी' सम्राट अशोक ही था।

स्तम्भ-लेख :

हम स्तम्भलेखों के दो भाग कर सकते हैं।

प्रथम : **सातस्तम्भ लेख** जो संख्यामें सात हैं एवं एक विशेष क्रम से खुदे हुए हैं।

द्वितीय : **दुय्यम लेख** जो संख्यामें दो हैं एवं इनमें विभिन्न विषयों का विवरण है।

सातस्तम्भ लेख अम्बाला जिले के टोपरा गांवमें, मेरठमें, इलाहाबाद में एवं चम्पारन जिले के लोरिया अरराज व लोरिया नंदगड एवं रामपुरवा आदिमें पाये जाते हैं। इनमें से टोपरा और मेरठ के स्तम्भ आजकल दिल्लीमें हैं।

दुय्यम स्तम्भ लेख इलाहाबाद (जहांपर सातस्तम्भ लेख हैं), सारनाथ, सांची एवं नेपाल की तराई में व रुम्मिनडी एवं निग्लिवामें पाये गये हैं। इन लेखों में से प्रत्येक में भिन्न विषयों का वर्णन है। यदि हम स्तम्भ लेखों के स्थानों पर विचार करें तो ज्ञात होगा कि ये स्तम्भ तीर्थ स्थानों पर स्थापित किये गये थे एवं चम्पारन के स्तम्भ नेपाल के मार्ग पर थे। इन स्तम्भों की पॉलिश इतनी सुकर है कि कई वर्षों तक (स्तम्भ मिलने के पश्चात्) लोगों को यही भ्रम रहा कि ये स्तम्भ पत्थर नहीं अपितु अन्य किसी चमकदार धातु के बने थे। ये सभी स्तम्भ लगभग ४० फीट ऊंचे हैं एवं जमीन के पास इनमें से कई का घेरा ३ से ४ फिट तक है तथा ऊपर सकरे होते हुए २ से तीन फिट तक रह गये हैं। ये सभी स्तम्भ अखंड हैं। विद्वानों का मत है इनका वजन ५० टन (लगभग १४०० मन) होना चाहिये। इतने बडे अखंड स्तम्भों को गोलकर चिकना करना एवं उनपर अनेक प्रकार की

आकृतियां* बनाना तो अत्यन्त कठिन है ही किन्तु उससे भी कहीं कठिन है इन १४०० मन भारी स्तम्भों का सैकडों मील दूर स्थानांतरित करना। फीरोजशाह तुगलक ने सन् १३५६ में टोपरा का स्तम्भ दिल्ली मंगवाया था। उस समय के इतिहासकार शमस्–ई–शिराज के अनुसार "४२ पहियोंकी एक गाडी बनवाई गयी तथा प्रत्येक पहियों की धुरा को एक मजबूत रस्से से बांधा गया एवं प्रत्येक रस्से को खींचने के लिये २०० व्यक्ति लगे (अर्थात कुल २०० × ४२ = ८४०० व्यक्ति) तब कहीं बडी कठिनाई से उस गाडी को जमुना के किनारे लाया गया। यहां बादशाह स्वयं स्तम्भ की अवगानी के लिये प्रस्तुत था। उस समय यमुना में असंख्य नावें थीं जिनमें से कुछ इतनी बडी थीं कि पांचसे सात हजार मन तक अनाज ढो सकें। उस समय उपस्थित सबसे छोटी नाव भी कम से कम दो हजार मन अनाज ढो सकती थी। बडी कुशलता से स्तम्भ को नाव पर चढाया गया और फीरोजाबाद (दिल्ली) लाया गया।" केवल एक स्तम्भ को १५० मीलसे जानेके लिये फीरोजशाह को अनेक कठिनाइयों का सामना करना पडा था एवं हजारों मनुष्यों की आवश्यकता हुई थी। किन्तु अशोकने ऐसे कई स्तम्भ १५० मीलसे भी कहीं अधिक दूरीपर पहुंचाये थे। उसके श्रम का अनुमान लगाना कठिण नहीं। पता नहीं उस समय में अशोक के इन्जिनियर इन सब कार्यों के लिये किन साधनों का उपयोग करते थे।

गुफा लेख :—

गया के उत्तर में १६ मील दूर 'बराबर' और 'नागार्जुन' टीले हैं। बराबर टीले पर खुदी हुई तीन गुफाओं की दीवालों पर अशोक के खुदवाये हुए लेख मिले हैं। ये लेख गुफा लेख के नाम से प्रसिद्ध हैं। इनमें आजीविकों को अशोक द्वारा इन गुफाओं के प्रदान किये जाने का वर्णन है।

अशोक के सभी लेख ब्राह्मी लिपि (जिससे आगे चलकर देवनागरी लिपि का निर्माण हुआ) में हैं। केवल कुछ लेख और (मानशेरा और शाहबाद गडी के) खरोष्ट्री लिपि (जोकि सीधे हाथ से बांये हाथ की ओर लिखी जाती है) में लिखे गये हैं। सारे भारत में ये लेख एक ही भाषा में लिखे गये हैं। भाषा में मात्र कुछ स्थानिक भेद दिखाई पडते हैं। इससे यह ज्ञात होता है कि सारे भारत में उस समय एक ही भाषा बोली जाती थी। चूंकि ये लेख साधारण जनता के लिये लिखवाये गये थे इसलिये यह अनुमान लगाना उचित ही है कि उस समय जनता शिक्षित थी। ये सभी लेख उस समय के बडे बडे नगरों एवं सीमाप्रान्तों के नगरों में, जहां सदा यात्रियों की भीड लगी रहती होगी, पाये जाते हैं। अशोक की यह विशेषता थी कि छोटी छोटी बातों पर भी ध्यान देता था और प्रचार की कोई छोटी छोटीसी भी बात उसकी दृष्टि से नहीं छिपती थी। आज से २००० वर्ष से भी पूर्व खुदवाये गये ये लेख समय के विभिन्न थपेडे खाते हुए अशोक की, 'यावचन्द्रदिवाकरौ' रहने की इच्छा को पूर्ण कर रहे हैं।

शिला लेखों के आधार पर अशोक का चरित्र :—

यह तो सर्वविदित है कि कलिंग के युद्ध की अपार जनहानि ने अशोक के हृदय को झकझोर डाला था। उसने उसी युद्ध के पश्चात् अपने राज्य का विस्तार रोक दिया था तथा युद्ध से उसे घृणा हो गई थी. एवं उसने धर्म का कार्य करना आरम्भ कर दिया था। यहां पर यह जानना नितान्त आवश्यक है कि धर्म से अशोक का क्या तात्पर्य था। उसका तात्पर्य निश्चित रूप से अंग्रेजी के शब्द Religion से तथा जिसका अर्थ है Any system of faith or worship अर्थात् 'श्रद्धा अथवा पूजा की कोई प्रथा'। प्राचीन भारतीय ग्रंथों की ओर दृष्टि डालने से यह सहज ही ज्ञात हो जाता है कि उनमें धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चार पुरुषार्थों का वर्णन है। सांसारिक बन्धनों को तोडकर आत्मा का परमात्मा में लीन होना ही मोक्ष कहलाता है एवं धर्म का तात्पर्य नीति अथवा सदाचार के भावसे है यथा अग्निका धर्म जलाना है। पिता का धर्म है पुत्र को पढा लिखाकर योग्य बनाना और पुत्र का धर्म है पिता की सेवा करना। अतः Religion को एक पंथ या संप्रदाय तो माना जा सकता है किन्तु धर्म जैसे व्यापक शब्द का पर्याय कदापि नहीं। भगवान् बुद्ध ने अपने उपदेशों में और अशोक ने अपने लेखों में इसी धर्म का वर्णन किया है।

अशोक ने अपने तीसरे शिलालेख में लिखा है "मातापिता की सेवा करना प्रशंसनीय है। मित्र, परिचित, संबन्धी, ब्राह्मण और श्रमणों के साथ उदारता का बर्ताव करना प्रशंसनीय है। प्राणि हत्या से परावृत्त होना प्रशंसनीय है। अल्पव्यय तथा अल्प भाण्डता प्रशंसनीय है।" अशोक ने इसमें फिजूलखर्ची और आवश्यकता से अधिक धन एकत्र करना दोनों को ही बुरा कहा है यह बात महत्त्वपूर्ण है। अशोक मनुष्यों तथा पशुओं के लिये दवादारू की व्यवस्था करना, सडकों पर पेड लगवाना, कुएं खुदवाना, प्याऊ और सरायें बनवाना इत्यादि कार्यों को धर्म–स्तम्भ के नाम से पुकारता था और उसका धर्म का तात्पर्य इन्हीं कार्यों से था। अपने छठे शिलालेख में उसने कहा है कि मैं धर्मप्रचार के कार्य इसलिये करता हूं ताकि 'सब प्राणियों के ऋण से मुक्त हो सकूं।' उसने इन कार्यों के लिये अलग अधिकारियों की नियुक्ति की थी जिन्हें 'धर्म महामात्र' कहते थे। एतदर्थ 'स्त्रियाध्यक्षों' की नियुक्ति भी हुई थी।

अशोक अपनी प्रजा को पुत्रवत् मानता था और यही आज्ञा उसने अपने अधिकारियों को भी दे रखी थी। अधिकारियों की उपमा वह उस चतुर दायी से कर देता है जो कि उसके प्रजा रूपी बच्चे की देखभाल भली प्रकार से करनेमें समर्थ हो। अपने सातवें शिलालेख में अशोक ने धर्मवृद्धि के दो मार्ग बताए हैं। (१) धर्मवृद्धि के लिये नियमादि बनाना (अर्थात् बलपूर्वक प्रचारकार्य करना) (२) लोगों का मन अपनी ओर झुका कर उन्हें धर्म की बात समझाना। अशोक इनमें से दूसरे मार्ग को ही उचित समझता था और यही कारण है कि स्वयं बौद्ध होते हुए भी उसने कहीं भी धार्मिक असहिष्णुता का प्रदर्शन नहीं किया। वह अपने लेखों में सभी धर्म के लोगों को समान उपदेश देता

* पाठकों ने सारनाथ के स्तंभ का शिरोभाग अवश्यही देखा होगा। उस पर चित्रित सिंह इत्यादि उस काल की कलाको मानो जीवित किये दे रहे हैं। इसी प्रकार लोरिया नंदगड का स्तम्भ (जो कि बिल्कुल ठीक ठीक अवस्थामें प्राप्त हुआ है) कला की दृष्टि से अत्यन्त उच्च कोटि का है तथा उसे देखकर उस काल की शिल्प कला का लोहा आसानी से मानना पडता है।

था। वह कहता था "भाइयो! मेरी बात सुनो और उस पर मनन करो। किसी भी दूसरे पंथ वाले से घृणा मत करो। आपसमें मिलकर एक दूसरे के सिद्धान्तों को समझो और उन पर विचार करो। केवल बाह्य चिन्हों को महत्त्व न दो, अन्तर की पवित्रता को देखो।"

अशोक अपने सातवें शिलालेख में लिखता है "हरेक पंथ का कहना है कि संयम तथा चित्तशुद्धि होनी चाहिये। मनुष्य को संयम, मनःशुद्धि तथा योग्य क्या है इसका ज्ञान होना चाहिये। यह न हो तो उसकी दानशूरता और धर्म श्रद्धा कितने ही बडे परिमाण में हो कौडो के बराबर है।" वह तीसरे स्तम्भ में लोगों को आत्मनिरीक्षण के लिये कहता है किन्तु चूंकि आत्मनिरीक्षण साधारण लोगों के लिये अत्यन्त कठिन है अतः अशोक का कहना है कि मनुष्य को मद, निष्ठुरता, क्रोध, गर्व, मत्सर आदि विकारों से बचना चाहिये।

अशोक जहां अन्य पन्थावलम्बियों के प्रति इतना उदार था वहां बौद्धों की पवित्रता के बारे में उतना ही सावधान था। वैराट के दुय्यम शिलालेख में वह कहता है "भदन्त मेरी यह इच्छा है कि बहुसंख्यक भिक्षु तथा भिक्षुणियों को इन (बौद्ध) धर्म सूत्रों * का क्षण क्षणपर मनन व श्रवण करना चाहिये। उसी प्रकार उपासक व उपासिकाओं × को करना चाहिये।" किन्तु इसके साथ सारनाथ के दुय्यम स्तम्भलेख में अशोक ने लिखा है 'यदि कोई संघ में फूट डालेगा फिर वह भिक्षु हो अथवा भिक्षुणी उसे सफेद वस्त्र पहनाकर मठ के बाहर निकाल दिया जावेगा। यह मेरी आज्ञा भिक्षु उसी प्रकार भिक्षुणियों के संघ को नम्रता पूर्वक सुनाई जाय' इस लेख से अशोक का संघ के प्रति आदर स्पष्ट झलकता है। ऊपर की पंक्तियां अशोक का धार्मिक दृष्टिकोण अलग कर देती हैं।

अशोक के दूत बाहर के देशों में भी जाते थे और जैसा कि उसने तेरहवें शिलालेख में लिखा है, जिन देशों में अशोक का राज्य नहीं था वहां की प्रजा भी देवानांप्रिय राजा की आज्ञा एवं धर्म के वचन मानती थी तथा उसकी शिक्षानुसार व्यवहार करती थी। इससे अशोक की लोकप्रियता का पूरा अनुमान लगाया जा सकता है। वह युद्ध करना तथा दण्ड देना दोनों को ही बुरा समझता था। उसके राज्य में अधिकारियों को आज्ञा थी कि वे कम से कम दण्ड दें। मृत्युदण्ड पाये हुए दुष्ट व्यक्ति को धर्म-कर्म करने के लिये तीन दिन की छुट्टी दी जाती थी। इस अवधि में उसके सम्बन्धी प्रार्थना कर दण्ड कम अथवा बिल्कुल ही समाप्त करवा सकते थे। उसने स्वयं कई स्थानों पर लिखा है "मैं जहांतक हो सका तुम्हारे (जनता के) अपराध क्षमा करूंगा।" प्रजा के कष्ट की बात उससे कहीं भी किसी भी अवस्था में कही जा सकती थी। वह अधिकारियों के लिये लिखता है-"जो बात बुद्धि को ग्राह्य है वह मैं कार्यरूप में परिणत करता हूँ और उसके लिये योग्य मार्ग से आरम्भ करता हूँ।......लोगों का सच्चा प्रेम प्राप्त करने के लिये हजारों लोगों के ऊपर आपकी नियुक्ति हुई है। सब मनुष्य मेरे बालक हैं। मेरे बच्चों के समान उन्हें भी इस लोक और परलोक में सब सुख प्राप्त हों ऐसी मेरी इच्छा है।......ध्यान में रखो कि शासन कितना भी अच्छा क्यों न हो तो भी एकाध व्यक्ति को अकारण कष्ट दिया जाता है।......परन्तु मनुष्य में द्वेष, चंचलता, निष्ठुरता, अस्थिरता, आलस्य आदि दुर्गुण होंगे तो उसके हाथों योग्य बर्ताव नहीं हो सकता।" इन पंक्तियों में उसका विशाल अनुभव स्पष्ट झलकता है। अंतिम पंक्ति में 'द्वेष इत्यादि विकारों से मनुष्य योग्य बर्ताव नहीं कर सकता' कहना उसके गहन मनोवैज्ञानिक अध्ययन का प्रतिनिधित्व करता है। उसने जनता को अहिंसा का उपदेश दिया था और स्वयं आदर्शरूप में अपने भोजनालय के निमित्त होने वाली सैकड़ों प्राणियों की हत्या बन्द करवा दी थी।

अशोक को अपने दादा चन्द्रगुप्त का विस्तृत साम्राज्य प्राप्त हुआ था साथ ही उसे प्राप्त हुई थी कौटिल्य की शासन पद्धति। अतः उसके लिये उसे विशेष कुछ करना न पडा। उसका शासन प्रबन्ध भी चाणक्य के अर्थशास्त्र के आधार पर था केवल धर्ममहामात्र आदि की नियुक्ति उसकी अपनी सूझ प्रतीत होती है।

यद्यपि अशोक के बारे में उसके शिलालेखों के अतिरिक्त बहुत कम प्राप्त होता है किन्तु जो कुछ सामग्री आजतक प्राप्त हुई है वही इतनी काफी है कि हम न केवल उसे संसार के महानतम सम्राटों में गिन सकते हैं अपितु उसे संसार का महानतम सम्राट मान भी सकते हैं। संसार प्रसिद्ध इतिहास लेखक श्री. एच्. जी. वेल्स ने अपनी पुस्तक 'इतिहास की रूपरेखा' में सत्य ही लिखा है—"कॉन्स्टनूटाईन व शार्लमेन के केवल नाम ही कुछ लोगों को परिचित हैं। परंतु उससे कहीं अधिक लोगों को अशोक के नाम से केवल परिचय ही नहीं अपितु उसकी स्मृति से आदर भी है।"

* संसार त्यागकर बुद्ध की शिक्षाओं पर चलने वालों को भिक्षु भिक्षुणी एवं संसार में रहकर बुद्ध की शिक्षाओं पर चलने वालों को उपासक उपासिकाएं कहते हैं।

× बौद्ध धर्मसूत्र ये हैं—विनयसमुक से, अतियवशानि, अनागतमयानि मुनिगाथा, मोनेयसूते, उपतिसपसिने तथा बुद्ध का असत्य के बारे में लाघुल को दिया हुआ उपदेश।

(पान १५ वरून.)

राधा को पूर्ण-यौवना माना जाना, यह कहां तक सत्य है इसमें विशेष मतभेद है। सूरसागर के आधार पर राधा और कृष्ण सम वयस्क उतरते हैं। राधा-कृष्ण का परिचय भी एक बाल-क्रीड़ा में ही होता है। (जो बच्चों में विशेष खेला जाता है) खेल में परिचित होने पर दोनों में घनिष्ठता नित्य प्रति बढती जाती है और दोनों में एक दूसरे के प्रति आकर्षण एवं एक विशेष प्रकार की प्रीति हो जाती है और बिना एक दूसरे को देखे चैन नहीं पड़ता। यहां तक कि लुक-छिपकर एक दुसरे के घर व कुंज आदि स्थानों पर मिलते हैं। सूर ने युगल जोड़ी के गुण एवं महत्त्व को वर्णन कर देवों से पुष्प वृष्टि भी कराई है। इस आधार पर दोनों का क्रमशः विकास होता गया है। रास-लीला तक दोनों किशोरावस्था तक पहुंच जाते हैं।

सिने-जगत के, राधा-कृष्ण, नामक चित्र में भी राधा का पूर्ण युवती होना और बालक कृष्ण को राधा की गोद में बिठाकर भोजन कराना दिखाया गया है। राधा के पूर्ण युवती होने की बात कृष्ण के नाम के समय वह कहां तक सत्य है, कृष्णोपासक भक्तों पर निर्भर है। राधा, श्याम नाम से भी संबोधित है। "श्यामा" का अर्थ होता है १६ वर्षीया किशोरी। यदि कृष्ण नाम के पूर्व राधा श्यामा नाम से उपाधित रही हो तो अवश्य राधा का युवती होना सत्य है, परन्तु हिन्दी-जगत में यह संदिग्ध ही है।

परलोक में क... लो कि शास्त्र... अकारण क... ता, निष्ठुरता... योग्य वर्तन... अनुभव स्प... मनुष्य योग्... अध्ययन क... पदेश दिया ग... ने वाली सैकड़ों

प्राप्त हुआ था... । अतः उसने... ध्य भी चाणक्य... दे की नियुक्ति

रिक्त बहुत क्रम... है वहीं इसकी... प्रांतों में गिर... भी सकते हैं।... अपनी पुस्तक... इंस्टन्टाईन का... । परंतु उसके... रिचय ही नहीं

है इसमें विशेष... यस्क उतरते हैं।... ।(जो बच्चों में... घनिष्ठता निर... कर्षण एवं प्र... दूसरे को देते... के घर व कुंए... एवं महत्व... वार पर दोनों... किशोरावस्था

का पूर्ण युवती... भोजन कराना... ,के नाम के... हैं। राज्य... र्थ होता है ... नाम से उपाधि... हिन्दी-जगत

World Religion Supplement

Letters From a Blind High-Court Judge to His Private Secretary

16

Byculla Club
Saturday

dear Kher,

In case I don't get a chance of talking with you to night let me indicate the line I mean to take in the lottery case, if there is no chance of arbitration.

1. That they should employ you as their attorneys instead of their present attorneys.

2. I presume that the defendant has counterclaimed. But even if he hasn't I should then advise you to go on with the suit, insisting upon the trial of the issue wager or no wager, as a preliminary point. The decision will almost certainly be against the plaintiff. The suit will then be dismissed with all costs and the counterclaim if there is one, also. That leaves the hands of the Turf Club free and I can do the rest. In any case if the arbitration is off Mr. Cohen owes me a couple of hundred rupees, and he may wish for further advice, indeed he is sure to when the suit is dismissed. I don't know whether he is coming to see me this morning but the important point I want to impress upon him, and if you see him, tell him this from me, that he should on no account compromise— M. is simply trying to put the screw on him, and incidentally to make costs for himself. I am sorry to think that M. should be behaving in this way, but I suppose having been an Attorney so long, it seems to him the most natural thing in the world, and perfectly right.

Yours sincerely,
F. C. O. Beaman.

I go to Karachi tomorrow, and return early on Saturday morning.

17

Byculla Club.
Sunday Morning,

My dear Kher,

This is what I forgot last night. Would you very kindly get a one rupee court stamp, stick it on, and post this appeal. If I survive the journey I will repay you the rupee on my return. I can't get one in the club and had no time last night.

Yours sincerely,
F. C. O. Beaman.

18

Hotel Cecil, Delhi.
8th Feby. 1919

My dear Kher,

I suppose you thought I was dead or had forgotten you. Well, you are the first person to whom I have written since I left Bombay. I got here feeling pretty bad and the next night I had the worst go of **chakkars** that I have yet had. I then in despair consulted the Grand Hakim of all Hakims in India by long hereditary descent, Leech in chief to the Line of Mogul Emperors and all crowned heads ever since, recognized chief exponent of Yunnani medicine, and all ancient magic formulæ and sovran remedies. But he was away and I was only able to get his cousin who was said however to be the repository of many of his most secret and efficacious remedies. He provided me with many strange pastes and powders which seemed so good for two days that on the strength of them, I fear I over-ate, and in the afternoon of the very day since when I had felt so much better that I had actually opened the great M. case, I was struck down with dysentry and had a shocking night of it. The next morning I was feeling about as near dead as any one might wish. Perhaps this was on the whole the best thing that could have happened as it drove me to send for a doctor to inject emmertine without delay. I happened to get an excellent one a Moslem who is an M. D. of London and a really sensible man upto date and eager to try anything and everything that he thinks may do good. I am already feeling much better, though still liable to giddiness. I hope in his hands to make a complete recovery though I fear it will not be an exactly rapid one, before I move on to Kashmir. In the meantime I also hope to polish off the M. appeal. I had an agitated wire from my Sheeny this morning, wiring also 100 Rupees informing me that the Court had dismissed his suit, each party to bear his own costs (nasty knock for Mirza that) and directing the Turf Club that they now have full liberty to do justice between the claimants. My Sheeny wanted me to take immediate action by which he meant I suppose, order the Turf Club to hand him the money without further delay. I am afraid great and good man that I am that my authority is not quite so extensive. However I did write at once to Lance doing the best I could for Cohen. I am only afraid that the other side knowing that they have no longer a Court of Law to deal with may put up forged letters showing that Garbe's brother ordered him to buy the ten tickets in partnership with Cohen or something of that sort. If they stick to the facts I do not

see how Cohen can fail to get his money. But these Sheenies are so utterly unscrupulous that they will stick at nothing where so large a sum of money is at stake. I don't know what course the enquiry before Turf Club will take, whether the claimants will be allowed counsel or attorneys. I hope not. I hope the Turf Culb will insist upon pinning them down to statements in writing of theirr espective cases and then hearing the men themselves in support of those statements. I suppose pro-forma the defendant Garhe annexed a list of documents upon which he proposed to rely to his Written Statement and it would be worth Cohen's while to keep an eye on that, when they do go before the Turf Club. But that of course would not prevent Garhe substituting a forged for a genuine letter, and as the letters to him were written by his brother not by Cohen, this trick would not be very easy to detect. Still you might give Cohen a hint to keep his eyes very wide open for forgeries. He has the trump card all the time in the registered letter enclosing the tickets sent him by Garhe. I don't see how Gerhe can make out even a plausible lie to explain that. I expect now that it has come to the pinch Garhe will offer to renounce all further claims on payment of a handsome sum. But if I were Cohen I would not pay him much if anything. Of course it might be worth Cohen's while in view of the oddities of men's minds to pay Garhe as much as 500 rupees or even 1000 for a full renunciation in his favour. But I would not give him a farthing more. Indeed speaking for myself I would not give the blackguard a pie more than his 105 Rupees.

The air here is fine and cold and ought to do me a lot of good, but there is no doubt I was allowed to get into a dreadful state in Bombay and it may take me months to regain anything like normal health, if I ever do. I fell pretty well today but I would not venture to walk across my room unassisted. Besides I find that I type-write so badly which is a source of much vexation to me. It must be due to weakness and want of proper nerve co-ordination. I hope you are well and that Manilal and Kher is flourishing.

Your very sincere friend,
F. C. O. Beaman,

19

14th Feby. 1919. Hotel Cecil.

My dear Kher,

Our letters crossed, as so often happens. I am improving steadily. I am happy to say, take quite long walks and what is better am getting on with that very heavy piece of M. work. I wonder how my Sheeny has fared. You must keep your eye on him or he will be off to Batavia like a rabbit without remembering that he owes me a large sum of money, which would be sad.

To-night I attend a dinner party, I am nominally giving it, in the interests of young Khalik. We sit down ten to table and I shall be heartily glad when it is all over. I was bidden to dine with the Viceroy next Friday but refused on the plea of weak health.

I have unfortunately a party on that night too, which will need some explanation. Here comes a kind lady to read to me, so I must stop. Write soon and tell me all the Bombay news particularly that affecting Manilal & Kher.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman.

20

21st Febry. 1919, Hotel Cecil, Delhi.

Dear Kher,

Many thanks for your last letter and enclosures. I regret one or two passages in Sandy's judgment, which are likely to confuse the minds of the Turf Club Committee. But it is substantially right. I am sorry that my Sheeny is in such a state of agonized anxiety. Why can not he trust to the righteousness of his case? It has always seemed to me one of the few cases to which there are not two or more sides. That is, if I have had the facts correctly, I believe the Bombay Sheeny only sent his stop wire after the drawing, after he knew that this ticket had won a prize. Is that so? If it is, it is conclusive, or would be I should think with any half dozen laymen of ordinary sense. But if he wired to stop the tickets on the ground of nonpayment within a week, the case would appear to them more difficult, although really this makes no difference at all that I can see. All that Sheeny Defendant can possibly be entitled to is his money, 100 rupees plus agency commission.

I think our Sheeny was ill advised to put in his plaint the alterative case of a deal between principals.

In one of your letters you speak of a longing for travel coming over you, of a weariness of the office stool. I am rather glad to hear that as it increases our prospects of meeting, somewhere, under pleasanter conditions than those prevailing in Bombay. Though I am a good deal better I cannot say that I am really well again. I doubt whether I ever shall be quite the same as I was before these successive shocks of illness. But we must wait to see what the complete rest amidst the ice and snows of Kashmir may do for me. I have nearly finished the heavy M. piece of work and have letters and wires from others who would fain follow me it seems even to my lair in Kashmir.

Yours as ever
F. C. O. Beaman

SHORT NOTICES.

(1) **The Religion of Ahimsa :** (The essence of Jain philosophy and ethics)—by Professor A. Chakravarti–Published by Ratanchand Hirachand, Bombay 1957–Pages 277–Price Rs. 5–50 n P.

In a short compass, the erudite Professor Chakravarti has tried to give the essential teaching of Vardhamana Mahavir. "Jain religion, though abundant with its philosophical and ethical literature, is the most misunderstood and misrepresentated religion," says the publisher of this book. This work of removing misunderstanding and misrepresentation was undertaken by the late Dr. Felix Valyi, but as he could not live to see the completion of the work, Prof. Chakravarty has completed it. Vardhamana Mahavira and Gautama Buddha stand as the greatest reformers of Hinduism and their contribution to the Indian thought and culture remains even today unchallenged. The book under notice is divided into 21 chapters and covers a wide field. Its Scriptures, Logic, Psychology, Metaphysics, spiritual discipline, Tapas, Jain Darshana, compared with the Indian and Western thought—are some of the highlights of the work. The presentation, method, impartial thinking and general tone are admirable features of the book and one can see with propriety the following conclusion of the author : "The modern world which is still suffering from internal conflict will certainly benefit itself, if it accepts and adopts the ideal prescribed by the Jain teachers for the welfare of humanity." It is thus a right book, published at the right time and during the crucial period in the world's history, and hence for its publication the publisher deserves our warmest gratitude.

(2) **New Soviet Seven–Years Plan :** 1959-1965 Published by the Information Department of the USSR Embassy in India–New Delhi.

Leaving aside the idealogical difference there is much to see, study, digest and reproduce from this work for the framers of Indian Five Year's Plan. India is cultured and nurtured in altogether a different tradition and on essentially spiritual basis and whatever plan will go to support her in the end, this main thesis will be helpful and co-operative. Humanity is one and there is dignity of humanlife. Personality has to be built up and this building up is possible by a careful planning of the Physical, Moral, Industrial, Economic, Cultural and Humanistic aspects of a Nation's life. Judged from this point of view, the New Soviet Plan has much to give for India. We commend the booklet to the Planners of our Indian Plan.

(3) **The Light of the Dhamma :** (Published by the Union of Burma Buddha Sasana Council).

Vol V – Nos. 3 & 4 – Rangoon, Burma.

As the Editor has remarked "This Quarterly is to be regarded as a continuing service for Buddhism." "The Council has no desire whatsoever to profit financially from the Magazine." This is one of the most erudite journals and it is characterised by Scholars and Savants of international fame. The presentation of several topics of Buddhism is authoritative and as such acceptable. The exposition of "Vipassana nanadassana Sammaditthi" as given by the Ven. Ledi Sayadaw is very elucidating and is of the greatest service to the student of Buddhism. "what is Nibbana ?" by U. Tin is an admirable essay in proving the ineffable Nibbana". "Burmese Art and Architecture" by U. Lu Pe Win is a good study for the Indian Art and Architecture in comparison. In No. 4, the English translation of "Catusacca Dipani" is very profitable to the student of Pali. The address of the Honourable Justice U. Chan Htoon, at the sixteenth Congress is illuminating and serves to clarify very many of the knotty points, met with in Buddhism. 'Twelve Questions' by a lady from the west are answered by U. Ohin Ghine in a spirit of a divoted layman. The article on "Satipatthana" by Bhadanta Nyanaponika gives a detailed procedure for the development of this highest type of meditation. Judged from the matter contained therein, these two numbers contain a fund of information about and explanation of several doubtful points. For a Pali Scholar and Professor, it is indispensible and we recommend that every Indian University, which runs a Department of Pali, should subscribe to this Journal. We are grateful to the Sasana Council for their signal service in the cause of Buddhasasana.

(4) **The Golden Lotus :** (A Magazine dedicated to those who seek the Way.) Philadelphia (U. S. A.) for August and September 1958.

This sparkling magazine has the brightness and fragrance of a lotus of the true Dharma. Its August number contains a good and instructive article on "Impermanence". Its conclusion is logical and natural :– Anitya is a doctrine of courage, a teaching, concerning a necessary and most important Cosmic Law. Accepting it, understanding its place in the Scheme of things, utilising it, the way-farer may hope to win from good to better, and eventually to the best–the further Shore". In the September number the English

translation of Mahayana vims'aka of Nagarjuna is a very welcome addition. The 20 verses reproduced in translation indicate the sterling genius and the composite understanding of the author e. g. "The Samsara and Nirvana are mere appearances, the truth is stainless, changeless and quiescent from the beginning and illuminated". Is it Sunyavada? Other articles and Poems are interesting and thought-provoking.

(5) **Yana :** (Organ of the old Buddhist Community in Germany, Central Buddhist House) No. 5– September–October, 1958.

This Magazine is devoted to a study of Buddhism and religious culture) George Grimm was one of the greatest founder–Scholar. The periodical contains translation into English of the original German writings of George Grimm. The September–October, number contains in continuation of the previous number of the chapter—" Is the doctrine of the Buddho Science ? " The English translation is a great boon to the Pali Scholar. In addition to this there are notes on the old Buddhist community, which are informative. Their work fills one's mind with gratefulness and wonder. They eloqeuntly illustrate Buddha's ideal of causeless Service: 'Disinterested Service to mankind.' We are thankful to the Editors of the **Yana.**

(6) **Beloved Dadaji :** By J. P. Vaswani (East and West series – No. 46) December, 1958.

In this Number a few pictures from the picture-gallery of the life of **Sadhu T. L. Vaswani** are presented. They pertain to his " humility and heroism, purity and peace, courage and compassion, tapasya (self-control) and meditation, love and detachment, simplicity and strength, renunciation and selfsurrender, longing that touches the eyes with tears, yearning that breaks forth into song, service and sacrifice. " In fact this presentation was necessary and this was being done at the request of many admirers and friends of Dadaji. He understands one purpose of life, viz. ' To dedicate it to love Divine: to serve and be poured out as a sacrifice '. He always maintains that 'we are here to play our respective roles on the stage of time'. His entire teaching may be summed up in two words: "Re-collection" and "Compassion". He has no narrow conception of reverence. He reveres and loves all the spiritual leaders of humanity; all seers and sages and saints : Krishna and Jesus, Buddha and Chaitanya, Mohammed and Ramkrishna, Tukaram and Jnaneshwar, Zoroaster and Lao tse, Socrates and Plato, Al–Ghazali and Rumi, Nanak and Kabir. He has experienced the rapture of the vision of unity of all races and all religions in the one spirit. He feels, therefore, that he is the servant of all prophets. His life is presented here in landmarks, but it is sufficient to give the reader an idea of the development of his spirit and breadth of vision. His love for all corresponds to the universal gospel of love, which the Buddha preached in the one word, "Metta". He wants to be the lowest of the low. Dr. Rajendra Prasad speaks about him thus : 'The life of Vaswaniji has been a saga of unassuming service, spiritual illumination and a source of inspiration to all '. I have been knowing the Sadhu for about 40 years and I have always the highest regard for him. His writings are both superb and driving deep into the heart. I pay my humble tribute to the lowest of the low and, therefore, the highest among the high. 'May he live long to serve us all' is my prayer ! Who can fathom the heart of the super–normal ?

N. K. Bhagwat

Regd. No. B. 5434

World Religion Supplement

धर्मचक्र

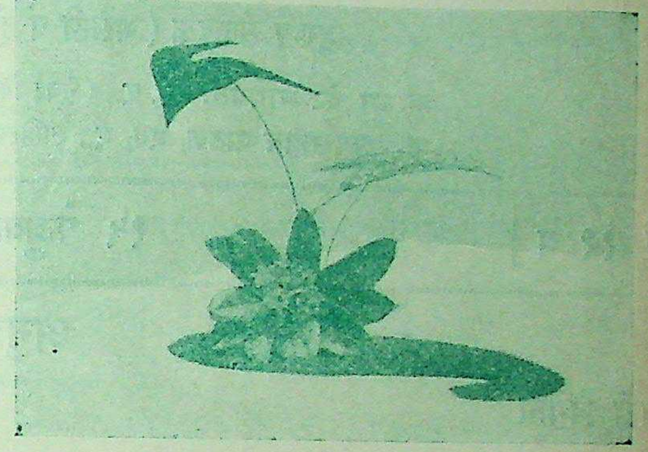
वर्ष ११ वें] [अंक ७ वा
१५ फेब्रुवारी १९५९

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. XI—7)
15th February 1959

★

A NOVEL EXPERIMENT in Rural uplift based on Religion, Culture and Collective life of all ! Shri Borkar Maharaja has been carrying on this experiment for 25 Years ! It is a good Example for the Government to follow !

★

रत्नागिरीचे डिस्ट्रिक्ट व सेशन जज्ज श्री. रा. के. रानडे यांच्या अध्यक्षतेखालीं श्रीक्षेत्रचिंचखरी येथें श्रीगजाननमहाराज बोरकर चरित्र व श्रीगुरुदेवदत्त या दोन्ही पुस्तकांचे व श्रीदत्तमहाराज कॅलेंडरचें प्रकाशन श्रीदत्तजयंतीच्या दिवशीं (ता. २५-१२-५८) गुरुवार रोजीं झालें. त्यावेळीं श्री. रानडे यांचा श्रीगजाननमहाराज व इतर कांहीं प्रमुख मंडळींसह घेतलेला फोटो.

फोटोग्राफरः—काका राजाध्यक्ष.

★

निधर्मी सरकारच्या राज्यांत धर्म, संस्कृति व सामुदायिक जीवन यांच्यासाठीं २५ वर्षें झटणारे श्री. गजाननमहाराज कोणास अभिनन्दनीय होणार नाहींत ? सरकारनें यांचा कित्ता गिरवण्यासारखा नाहीं काय ?

★

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी-हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष ११ वें] १५ फेब्रुवारी १९५९ [अंक ७ वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

पाली संहिता विभाग :

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०

२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०

३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे

बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.

कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

या अंकांत विशेष काय पहाल ?

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१

मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, ४१७/४२१ सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष ११ वें]   १५ फेब्रुवारी, १९५९   [अंक ७ वा

जिवाशिवाचें ऐक्य !

अमर सुखाचा क्षण तो येइल,
    अविरत घेतां नाम प्रभूचें. १

अहंकार मद मत्सर जातिल,
    राम–कृष्ण–हरि जपतां वाचे. २

मृण्मय तनु ही पुनीत होइल,
    पूजन करितां नित्य प्रभूचें. ३

अस्थिर मन हें सुस्थिर होइल,
    अविचल करितां प्रेम प्रभूचें. ४

ईश्वररत मन चिन्मय होइल,
    रक्षण घेतां प्रभुराजाचें ५

हरिमय सारें जग नर पाहिल,
    ऐक्य न कां हो जिवाशिवाचें ! ६

—भवानीशंकर नीळकंठ वागळे

संपादकीय

आचार्य विनोबाजी यांच्या सर्वोदय आंदोलनानें जगांतील विचारवंतावरहि परिणाम केल्याविना राहिला नाहीं ! आमच्या लोकांना जरी त्याचें महत्त्व जाणण्याची किंवा जाणूनहि तें न दाखविण्याची कला साध्य असली तरी पाश्चात्यांची वृत्ति "मनस्यन्यत् वचस्यन्यत्" अशा नाहीं ! हे विचार सुचण्याचें कारण म्हणजे एक फ्रेंच समाज सुधारक ऍबे पेरी यांना आचार्यांच्या चळवळीचें रहस्य व मर्म पटत चाललें आहे. ऍबे पेरी हे सध्या मुंबईत असून आचार्यांची व त्यांची गांठ होणार असल्याचें जाहीर झालें आहे. हे पूर्वी पार्लमेंटचें "डेप्युटी" होते व त्यावेळीं युद्धोत्तरजगांत पॅरिसच्या गरीब लोकांच्या हालअपेष्टा पाहून त्यांचें अंतःकरण द्रवलें. प्रथम त्यांनीं आपल्या आंदोलनास मदत म्हणून आपलें घर गरीब व गरजू लोकांना देण्याचें ठरवून त्यांनीं त्यांना निमन्त्रण केलें. लौकरच जास्त जास्त लोक त्यांचें भोंवती जमा झाले व त्या सर्वांनीं संघटित जीवन व्यतीत करण्याचें ठरविलें. पैसा मिळविण्यासाठी निरनिराळ्या युक्त्या सुचविल्या. त्यांनीं पॅरिस मध्यें "चिंध्या गोळा करणारे" असें नांव मिळविलें आहे. लौकरच त्यांनीं झोंपड्या बांधण्यास व नवीन सामुदायिक केन्द्रें निर्माण करण्यास आरंभ केला. त्यांच्या विनंतीस मान्यता देऊन श्रीमंतांनीं त्यांना मोठमोठ्या उदार देणग्या दिल्या व लौकरच त्यांनीं "संघटित जीवनाचे मित्र" (Friends of the Community) असें नांव धारण केलें. ऍबी पेरी यांनीं आतांपर्यंत पुष्कळशीं घरें बांधून शिवाय आणखी २००० घरें बांधण्यास सुरवात केली आहे. ऍबे पेरी यांनीं आपल्या चळवळीची उपपत्ति खालीलप्रमाणें दिली आहे. ते म्हणतात—"चिंध्या गोळा करणाऱ्यां" च्या कामानें **श्रीमंतांना** "मानसिक–धक्का" मिळाला. **खाऊनपिऊन सुखीजनांत**, गरीबांना आपण मदत करण्याची खटपट केली पाहिजे, अशी जाणीव उत्पन्न झाली. त्यांचें कार्य व ध्येय या योगानें त्यांची व जयप्रकाश नारायण यांची भेट झाली व ऍबे यांनीं पन्तप्रधान नेहरू यांचीहि भेट घेतली. ऍबे पेरी यांचे आंदोलन आतां जपान, अर्जेंटिना, युराग्वे, कॅनडा, स्वित्झर्लंड व बेल्ज्यम् यांत देशांतहि बद्धमूल होत आहे ! त्यांनीं आचार्य विनोबांच्या कार्याबद्दल गौरव व प्रशंसाहीं व्यक्त केली. आपलें काम व आचार्यांचें कार्य एकाच स्वरूपाचें आहे असें मत त्यांनीं व्यक्त केलें. त्या दोघांची गांठ पडल्यावर एकमेकांच्या मतांच्या देवाणघेवाणानें कांहीं तरी दूरगामी व परिणामकारक अशी योजना बाहेर पडेल, अशी आशा बाळगणें अप्रस्तुत होणार नाहीं. "जगाच्या कल्याणा सन्तांच्या विभूती, देह कष्टवीति उपकारें" हें श्री तुकाराम महाराजांचें वाक्य सत्य होय.

× + ×

मागील महिन्यांत मुंबई शहरांत कितीतरी समारंभ पार पडले ! समारंभ, उत्सव, सप्ताह, पुण्यतिथी, पाहुण्यांच्या भेटी, वगैरे सर्व प्रकार मुंबईत नेहमींच चालू असतात व त्या योगानें मुंबईच्या बहुविध व वैचित्र्यपूर्ण जीवनाची साक्ष पटल्यावाचून राहत नाहीं. सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणीक, राजकीय, सांस्कृतिक अशा जीवनाच्या अंगोपांगांचा जेणेंकरून विकास होईल, अशा घटना मुंबईत घडतच असतात. मुंबई शहर हें सर्व जातीयांचें, सर्व भाषिकांचें, सर्व धर्मीयांचें शहर असल्यामुळें प्रत्येक विभाग आपलें वैशिष्ट्य दाखविण्याचे कामीं दक्ष असतो. त्यामुळें जीवनाची माधुरी साधून जीवनाचा एकांगीपणा जाऊन त्या ठिकाणीं आचारांत, विचारांत व उच्चारांत उदारमतवादित्व येण्यास मदत होते. अशा मुंबईतील एक महिना आपण उदाहरणादाखल घेऊं. मागील महिन्यांत हिन्दचे राष्ट्रपति डॉ. राजेन्द्र प्रसाद मुंबईस आले होते. त्यांच्या मुंबईच्या मुक्कामांत त्यांनीं कितीतरी गोष्टी केल्या, कितीतरी समारंभ पाहिले, किती तरी लोकांनीं त्यांच्या भेटी घेतल्या व मुंबईच्या बहुरंगी जीवनाचें त्यांना कसें दर्शन झालें, हें निर्विकार मनानें पाहणें खरोखरच बोधप्रद आहे. त्यांनीं "मुंबई शहर समाज शिक्षण समिती" च्या १० व्या आठवड्याचें उद्घाटन केलें; मणीभवनाचें उद्घाटन केलें; "हाफकिन इन्स्टिटयूट"चा हीरक-महोत्सव साजरा केला; अपंग समाजाच्यासाठीं चालू असलेल्या संस्थेस भेट दिली; मुंबई येथील आनन्द केंद्राला भेट दिली; एलिफन्टा येथील त्रिमूर्ति पाहण्यास त्यांना वेळ मिळाला. याप्रत्येक प्रसंगीं मानवाच्या जीवनाचा विकास कसा होत आहे, त्याचें प्रात्यक्षिक त्यांना अनुभवावयास सांपडलें. त्याचें पूर्वींच त्यांनीं जावा, बोर्नियो, इंडोनेशिया वगैरे, दक्षिण-पूर्व देशांत यशस्वी दौरा केल्यामुळें, त्यांच्या जीवनास एक प्रकारचा ताजेतवानेपणा आला होता व त्याची मरगळ नाहींशी होण्यास मदत झाली होती, त्या त्या देशांतील लोकांचें जीवन व त्यांतील कलात्मकसौंदर्य यांचा भरपूर आस्वाद घेतल्यामुळें त्यांच्या जीवनाचें पुष्प विकसित झालें होतें व अशाच मनाच्या अवस्थेंत ते मुंबईत आले होते. त्यांच्या त्यावेळच्या भाषणांत एक व्यापक दृष्टिकोण दिसून येत होता. हाफकिन इन्स्टिटयूटच्या समारोहाचे वेळी भाषण करतांना ते म्हणाले-'साठ वर्षांपूर्वी या संस्थेची स्थापनाकरणाऱ्या डॉ. वॉल्डेमार हाफकिन याचें नांव दिलेली ही संस्था, जगांत नाहीं तरी पौर्वात्य देशांत, एक प्रमुख वैद्यकीय संशोधन संस्था म्हणून मान्यता पावलेली आहे. डॉ. हाफकिन् यानें मनोभावें, मानवी कल्याणाच्या अमर्याद उत्साहानें आणि कळकळीनें या संस्थेस एक आदर्श उदाहरण घालून दिलें असून, या गुणांची छाया या संस्थेच्या प्रयोग शाळेवर पडली आहे. रोगांचें निर्मूलन करून मानवी सुखांत भर घालावयाची असल्यास कोणत्याहि प्रकारच्या शास्त्रीय क्षेत्रांत आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची आवश्यकता आहे. आधुनिक शास्त्रज्ञ शास्त्रीय संशोधनाच्या निष्कर्षांचा, विनाशाकरितां नव्हे, तर मानवजातीच्या कल्याणासाठीं, उपयोग करतील अशी आपण आशा करूं या'. पण याहीपेक्षां सरस व भावनापूर्ण भाषण गांधीजीचें स्मारक खुलें करतांना झालें. हा प्रसंग म्हणजे "मणिभुवन" हें गांधीजीचें स्मरण स्थान म्हणून उद्-

घोषित करण्याचा होता. ते म्हणाले–' महात्मा गांधीची स्मृति चिरंतन ठेवणें, हें भारताचें कर्तव्य होय. आम्ही महात्माजींना जीवंत ठेऊं शकलों नाहीं, पण त्यांची स्मृति कायम राखणें ही आमची जिम्मेदारी होय. आज जगामध्यें आडवाटा फुटल्यामुळें गांधीजींनीं शिकवलेलीं तत्वें-सत्य व अहिंसा–ह्या मूल तत्वांकडे दुर्लक्ष करणें, जगाला अशक्य झालें आहे. सामाजिक आणि आधिभौतिक प्रगतीइतकीच वैयक्तिक उन्नति महत्त्वाची आहे. लोकांनीं आपलें जीवनमानच सुधारावें, एवढेच गांधीजींना नको होतें; तर त्यांचा सर्व जोर मानसिक व आध्यात्मिक शक्तींच्या विकासावरच होता, कारण त्या विकासानेंच अधिभौतिक गुलामगिरी जिंकण्यास मदत होणार होती. तसेंच त्यानीं "टाटास्मारक इस्पितळास" ही भेट दिली व कॅन्सरसारख्या दुराध्य रोगाविषयीं बरीच माहिती गोळा केली. मागील १७ वर्षांत ट्रस्टमधून ७० लाख रुपये खर्च झाले असून सुमारें ७०,००० रोग्यांवर उपचार करण्यांत आला, ही माहिती त्यांनां देण्यांत आली. त्यांनीं आपला मुंबईतील चार दिवसांचा मुक्काम पुरा करून ते ठाणें जिल्ह्यांतील घोलवडला गेले. आदिवासी लोकांची स्थिति पाहण्याचा त्यांचा मानस होता. अशा रीतीनें डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांनीं मुंबईतील जीवनाचे निरनिराळे पैलू पाहिले. मुंबईकरानांहि, आपलें जीवन राष्ट्राध्यक्षांनीं पाहिलें, हें समाधान प्राप्त झालें. राष्ट्राध्यक्ष व प्रजा यांच्या मधील हा सहकार राष्ट्राच्या एकंदर जीवनाच्या विकासास उपकारक नाहीं, असें कोण म्हणेल ?

× × ×

दरवर्षीप्रमाणें मुंबई येथील "दहावा समाजशिक्षण सप्ताह" मोठ्या भव्य प्रमाणांत रंगभवन (धोबीतलाव) येथें तारीख ९ जानेवारी १९५९ रोजीं सायंकाळीं ५-३० वाजतां उद्घाटित झाला. भारतीय गणराज्याचे राष्ट्राध्यक्ष डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांनीं उद्घाटन केलें व मुंबईचे राज्यपाल श्रीप्रकाश यांनीं अध्यक्षीय भाषण केलें. पहिल्या दिवशीं प्रार्थनागीतानंतर श्रीरामलाल मोहनलाल यांनीं सप्ताहाचे अध्यक्ष या नात्यानें सर्वांचें स्वागत केलें व श्री सीलम यांनी प्रास्ताविक भाषण केलें. नंतर संदेश वाचनानंतर डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांचा गौरव केल्यावर त्यांनीं भाषणास सुरवात केली व फारच उद्बोधक भाषण केलें व त्यानंतर राज्यपाल श्रीप्रकाश यांनीं अत्यंत मनोरंजक भाषण करून सामान्य जनता व प्रौढ शिक्षण यांचा संबंध उत्तम रीतीनें दाखवून दिला. अशा उपक्रमाचें महत्व श्रोत्यांस पटवून देऊन त्यांनीं समितीच्या कार्यांचा गौरव केला. या सप्ताहाच्या प्रसंगानें समितीनें विविधप्रकारचा भरगच्च कार्यक्रम आंखला होता. तो शुक्रवार, दिनांक २-१-१९५९ पासून गुरुवार, तारीख २२-१-१९५९ पर्यंत चालू होता. हे कार्यक्रम मुंबईतील निरनिराळ्या ठिकाणीं मुक्रर केल्यामुळें सर्वांना त्यांचा फायदा घेण्याची व्यवस्था करण्यांत आली होती, स्त्रियांची सभा, सांस्कृतिक कार्यक्रम, मशाल निवडणूक, झेंडावंदन, नागरिकदिन, कामगारदिन, समाजसेवकदिन, आरोग्यदिन, वगैरे आकर्षणें त्यांत समाविष्ट केलीं होतीं. निरनिराळ्या समाजांतील प्रमुख व्यक्ती यासाठीं एकत्रित झाल्या होत्या. समाजशिक्षण ही अशी एक बाब आहे कीं, ही सर्वांना एका भूमीवर आणूं शकते. त्यांत राजकीय, धार्मिक, जातीय, अन्यविचारसरणींची मतांतरें, असल्या मर्यादा घालतांच येत नाहींत. त्याठिकाणीं सर्व भेद नाहींसे होतात. कारण तें कार्य व त्याचा हेतु **सर्वांना सारखाच इष्ट असतो.** सामान्य माणसापासून राष्ट्राध्यक्षापर्यंत सर्वजण या पातळीवर येऊं शकतात. त्यांत विद्यार्थी एकत्र येऊन शिक्षणाकरितां फंड गोळा करतानां पाहून कौतुक वाटतें. सर्व शिक्षण-संस्थांना आपली कर्तबगारी व कार्यश्रद्धा दाखविण्याची संधी या योगानें प्राप्त होते. उत्साहाला नवी भिलई चढते. म्हणून असा शिक्षणात्मक सप्ताह गाजावा, यांत नवल नाहीं. आम्ही मुंबई समाज शिक्षण समितीचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, व इतर पदाधिकारी यांचें अभिनन्दन करतों व त्यांच्या सामुदायिक प्रयत्नानें मुंबईच्या मुखावरील निरक्षरता हा कलंक धुवून जावो, असें इच्छितों.

× × ×

मागील महिन्याच्या १३ तारखेस ब्रह्मदेशाच्या सुप्रीम कोर्टाचे न्यायाधीश यू चान टून व श्रीमती चान टून यांचें मुंबईस आगमन झालें. ते "जागतिक बौद्ध धर्म परिषदेचे" अध्यक्ष आहेत. त्यांनीं भारतांतील हा दौरा मुद्दामच काढला होता. महानिर्वाणप्रत गेलेले डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांच्या बरोबर त्यांच्या लाखों अनुयायांनीं जो बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला, त्या नवबौद्धधर्मीयांना भेटावें, त्यांची स्थिति पहावी, त्यांच्या समस्यांची माहिती करून घ्यावी, व त्यांना प्रोत्साहन देऊन त्यांना योग्य मार्गदर्शन करावें, या उद्देशानें न्यायमूर्तींनीं हा दौरा सुरू केला होता. दिल्ली व आग्रा येथें तारीख २ पासून १२ पर्यंत ते राहून दिल्ली व आग्रा येथील बौद्ध जनांना त्यांनीं भेटी दिल्या व १३ रोजीं सकाळीं विमानानें ते मुंबईत दाखल झाले. विमानतळावर बौद्ध महासभेतर्फे श्री. भय्यासाहेब अंबेडकर यांनीं त्यांचें स्वागत केलें. नंतर पुष्पहारार्पण व मानवंदना झाल्यावर ५००० बौद्ध जनांनीं त्यांचा गौरव केला. रिट्झ हॉटेलमध्यें त्यांची राहाण्याची सोय करण्यांत आली होती. दि. १४ रोजी सकाळीं ९ वाजतां त्यांनीं सिद्धार्थ कॉलेजला भेट दिली व डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांनीं लिहिलेल्या Buddha and His Dhamma" या ग्रंथाचें प्रकाशन केलें. सायंकाळीं ४ वाजतां मुंबईच्या नगरपालिकेंत मुंबईच्या मेयरतर्फे त्यांचा सत्कार झाला. व सायंकाळी ६॥ वाजतां दादर चौपाटीवर त्यांचें जंगी स्वागत करण्यांत आलें. त्यावेळी पांच लाख बौद्ध धर्मीय हजर होते. त्यांत त्यांनीं जें भाषण केलें, त्यांत ते म्हणाले—तुम्ही सर्वांनीं डॉ. बाबासाहेबांच्या आदेशानुसार बौद्धधर्माची दीक्षा घेतल्याचें वर्तमान आशियांतील बौद्ध देशांतील बांधवांना कळतांच आम्हां सर्वांना अत्यानंद झाला. आम्ही आशियाखंडांतील बौद्धधर्मीय देशांतील बांधव तुमच्याशी सहजीवनाचा मार्ग आक्रमण करावयास सदैव तयार आहोंत. भगवान बुद्धांच्या विश्वशांतीच्या संदेशानें आणि त्यांच्या तत्वप्रणालीच्या प्रसारानें पुन्हां जगांतील राष्ट्रांत सुवर्णयुगाचा काळ प्राप्त होईल, अशी आशा वाटूं लागली. अशारीतीनें त्यांनीं सर्वांना नवीन चैतन्य उत्पन्न करून दिलें. श्री. बाबासाहेबांच्या परिनिर्वाणानें त्यांच्या अनुयायांत जी एकप्रकारची औदासिन्याची अवकळा पसरली होती, ती नाहींशी करून त्यांच्या कार्यक्षमतेंत उजाळा उत्पन्न करण्याचें महान् कार्य न्यायमूर्ति चान टून यांनीं केलें. नागपुरांत चान टूनचे कस्तुरचंद पार्कवर २ लाखांच्या मेळाव्यासमोर जें भाषण झालें तेंहि अत्यन्त समिचीन व यथायोग्य झालें. तें भाषण हिंदू व नवबौद्ध या दोघांनाहि विचार करावयास लावणारें आहे. ते म्हणाले. —

" आपण आपसांत तर सहिष्णुतेनें वागलें पाहिजेच, परंतु त्याबरोबरच इतरांशीं व विशेषतः हिंदूंर्च्या बरोबर तर अधिक सहिष्णुतेनें राहिलें पाहिजे.

आपलें धर्मांतर झाल्याबरोबर धर्मांतरित बौद्ध व हिंदु यांच्यांत गैरसमज निर्माण झाल्याचें ऐकून **भारताबाहेरील आम्हां बौद्धांना चिंता उत्पन्न झाली.** तुम्हीं धर्मांतर केलें म्हणजे बंड केलें, असें हिंदूना वाटलें असेल. तुम्ही केली ती सामाजिक व मानसिक क्रान्ति होती हें खरेंच आहे. तथापि हिंदु व बौद्ध हे धर्म भिन्न असले **तरी दोघांचीहि संस्कृति व आध्यात्मिक पार्श्वभूमि एकच आहे.** या समान संस्कृतीची व समान आध्यात्मिक पार्श्वभूमीची आठवण ठेवून दोघांनीहि एकमेकांशी प्रेमानें वागणें आवश्यक आहे." न्यायमूर्तींची विचारसरणी हिंदुधर्मीयांनीहि आत्मसात् करणें आवश्यक आहे. आज वर्गीकृत समाजांत जी जागृतीची ज्योत उत्पन्न झाली आहे, ती दाबून टाकण्याचा प्रयत्न करणें, म्हणजे जुन्या व वृद्ध आजीबाईंनीं आपल्या केरसुणीनें समुद्राच्या पाण्याची भरती मागें लोटण्यासारखें हास्यास्पद आहे. ही ज्योत तेवत राहून सर्व भारतीयांच्या सामूहिक जीवनाला कशी उपकारक होईल व नवीन बौद्धधर्मीयांना ती जशी अंधकारांतून वाट दाखविण्यास उपयोगी पडेल, तशीच व तितकीच ती अंधश्रद्धेनें व धर्मवेड्याच्या वृत्तीनें काळोखांत चांचपडणाऱ्या हिंदूधर्मीयानांहि त्यांचें डोळे उघडण्यास कारणीभूत झाली पाहिजे. **धर्माच्या नांवासाठीं बौद्ध धर्मानें एकहि युद्ध केलें नाहीं;** ही भगवान् बुद्धाच्या धर्माची अखंड व उज्वल परंपरा आहे. **ह्या परंपरेचे आम्ही आज राखणदार आहोंत** ही जाणीव हिंदु व बौद्ध या दोघांनीहि राखली पाहिजे. आम्ही दोघे कसे वागतो, ह्या कडे सर्व जगाचे डोळे लागून राहिले आहेत. आपण या बाबतीत जगाची निराशा करणार नाहीं, ही निष्ठा दोघांनीहि उराशी बाळगली पाहिजे. तरच न्यायमूर्ती चॅन टून यांच्या संदेशांचा परिणाम आमच्यावर झाला, असें होईल; नाहींतर पालथ्या घागरीवर पाणी, असें होणार व दोघांच्याबद्दल असलेला परराष्ट्रांतील पूज्यभाव नाहींसा होणार! पण अशी आपत्ति आमच्यावर येणार नाहीं, अशी सामुदायिक सदिच्छा आपण बाळगूं या! "चेतना अहं भिक्खवे कम्मं वदामि"–इच्छा किंवा कार्य हेतु हेंच दुष्कर्म किंवा सुकर्म याच्या बुडाशी असणारें निर्णायक तत्त्व होय!

● ●

महिन्यांतील महत्त्वाचें पण संक्षिप्त वर्तमान.

हंगेरीयन विद्वान् मिस्टर आर्थर कोएसलर यांनीं श्रीमत् शंकराचार्य, कांची कामकोटी पीठम्, मद्रास यांची जानेवारी दहा तारखेस भेट घेतली. त्यावेळीं मद्रास विश्वविद्यालयांतील संस्कृतचे प्रमुख डॉ. व्ही. राघवम् हे बरोबर होते. पाहुण्यांनीं श्रीना "धर्म आणि विज्ञान" "कर्माची कल्पना" "विज्ञान व तत्त्वज्ञान" "ज्ञानवृक्ष", "योग व मानसिक अवस्था", "चमत्कार" "नरक", वगैरे प्रश्न विचारून आपलें समाधान करून घेतलें. श्रीशंकराचार्यांनीं पुढें येऊन सर्वांची ज्ञानतृष्णा भागविली पाहिजे. श्रींनीं हें जें उदाहरण इतरांना घालून दिलें त्याबद्दल त्यांना नम्रतापूर्वक अभिवादन.

× × ×

३१ जानेवारीच्या 'मातृभूमींत' "ईश्वर प्राप्तीचे मार्ग" यावर एक विचारपूर्ण संपादकीय आलें आहे. "तुम्हाला ईश्वर भेटला का?" याची मीमांसा व शंकासमाधान त्यांत उत्तम रीतीनें केलेलें आढळेल.

× × ×

पुण्याच्या "तरुण भारतानें" हिंदू व बौद्ध राष्ट्रांची संघटना ही आजची निकड म्हणून न्यायमूर्ति चॅनटून यांच्या व्याख्यानावर केलेलें भाष्य वाचनीय आहे. भारतव्यापी संघटनेची गरज आज इतरांना मार्गदर्शन करून देईल, हेंच खरें."

× × ×

३० जानेवारी रोजीं सकाळीं बरोबर अकरा वाजतां भारतांतील हुतात्म्यांची स्मृति दोन मिनिटें पाळण्यांत आली. महात्मा गांधी हे सर्वांत मोठे हुतात्मे होत. कारण ते आमच्यापैकीं एकाच्या गोळीला बळी पडले. इतर हुतात्मे परकीयांच्या गोळ्यांना बळी पडले!

× × ×

१० डिसेंबर ते ११ जानेवारीपर्यंत मुंबई येथें क्रॉस मैदानांत कला उद्योगधंदे यांचें भव्य प्रदर्शन भरलें होतें. हें प्रदर्शन "सोसायटी ऑफ गुडवुइल अँड कल्चर" या संस्थेच्या विद्यमानें भरलें होतें. याचें उद्घाटन माहिती व प्रसिद्धीकरण खात्याचे मंत्री डॉ. बी. व्ही. केसकर यांनीं केलें. सर्वस्वी प्रेक्षणीय असेंच तें प्रदर्शन ठरलें.

× × ×

गांधीजींचें स्मारक मागील महिन्यांत मुंबई येथें डॉ. राजेन्द्र प्रसाद यांनीं केलें त्यावेळीं "गांधी स्मारक निधीनें" "गांधीजी आणि मणिभुवन" या नांवाची एक उद्बोधक पुस्तिका प्रसिद्ध केली आहे. तींत इ. स. १९१७ पासून ते इ. स. १९३४ पर्यंतचा मणिभवनाचा इतिहास वर्णन केला आहे. कारण तें वर्षे गांधीजींच्या मणीभवन येथील वास्तव्याचें शेवटचें वर्ष होय. राष्ट्रपित्याचें जें एकाकाळीं वसतिस्थान होतें, तेंच आज यात्रेचें ठिकाण होऊन बसलें आहे. मणिभुवनाची यात्रा सर्व देशभक्तांना, व स्वातंत्र्य व शांतता यांच्यासाठीं अविरत परिश्रान्त होणाऱ्या सर्व जागतिक बंधुभगिनींना आज स्फूर्तिस्थान झालें आहे!

× × ×

या वर्षीचा प्रजासत्ताक दिन फारच गाजला. सर्व जगभर त्याचा बोलबाला झाला. मुंबईत तर उत्साहानें उच्चांक गांठला. दिल्लीस तर मोंगल साम्राज्यांच्या वैभवाची साक्ष पटवून दिली!. जनतेनें बेफाम उत्साह दाखवला. सरकारनें या अफाट जन महासागराचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारानें ठेवला होता. असंख्य विद्युद्दीपानीं मुंबई नगरी नटली होती. सडक्या कुचक्या विचारांना बुडवून टाकण्याचें मुंबई नगरीनें ठरविलें होतें! त्यामुळें **सर्वांनींच मुंबईच्या विद्युद्दीपांचा व रोषणाईचा सारखाच मनमुराद** आस्वाद घेतला! प्रजासत्ताक दिन खरोखरच उत्तम रीतीनें सर्वांनीं पाळला व त्याचें रहस्य उत्तम रीतीनें जाणलें. इतक्या वर्षांनीं हा दिन इतक्या योग्य रीतीनें सर्वांनीं साजरा केला!

× × ×

नागपूर–उमरेड निवडणूक चुरशीची झाली व त्यांत महाराष्ट्राचे पुराणपुरुष लोकनायक अणे निवडून आले! लोकमान्य टिळकांचे एकेकाळचे सहकारी, बिहारचे भूतपूर्व गव्हर्नर, विदर्भाचा अट्टाहासानें पुरस्कार करणारे लोकनायक अणे यांनीं यांत घसघशीत यश मिळविलें म्हणून त्यांचें अभिनंदन. महाराष्ट्राचा खरा धर्म राखून, कोणत्याहि परिस्थितींत निधड्या छातीनें उभे राहून यश जिंकणारा हा महापुरुष महाराष्ट्राच्या जुन्या पिढींतला आदर्श पुरुष होय. त्यांना आमचे नम्रतापूर्वक अभिवादन!

● ●

मानवतेचीं प्रतीकें

१ आदर्श बलिदान

१९२२ साल. पी. अँड ओ. कंपनीचं एक जहाज अचानक समुद्रांत बुडालं. त्यावेळीं एका वीर तरुणानं आत्मसमर्पण केल्याची ही कथा आहे.

ह्या तरुणाचं नांव जॉर्ज जेनर. तो जहाजावरचा एक अधिकारी 'लाइफ बेल्ट' (संरक्षककडें) गळयांत घालण्याच्या तयारींत होता आणि जहाजहि समुद्राच्या तळाशीं जाण्याच्या तयारींत होतें. समुद्रांत उडी मारणार तों त्याची दृष्टि जहाजावर असलेल्या एका हताश कुमारिकेकडे गेली. ह्या कुमारीकेचें नांव मार्गरेट. जॉर्जनें मार्गरेटच्या तोंडाकडं पाहिलं आणि तिची मनोव्यथा त्याच्या अंतःकरणाला चटकन् स्पर्श करून गेली. एकाच क्षणांत जॉर्जनें आपलें लाईफ बेल्ट गळयांतून काढून मार्गरेटच्या पुढं धरलं.

जार्ज०—भगिनी ! घे, हें बेल्ट गळयांत घाल !

मार्गरेट क्षणभर स्तब्ध राहिली. एका अपरिचित बाईसाठीं आत्मसमर्पणास सिद्ध झालेल्या त्या तरुणाकडे मार्गरेट आश्चर्यचकित दृष्टीनं पाहूं लागली.

मार्गरेट (आढेवेढे घेत)–नको, नको. हें बेल्ट तुमचं आहे. माझं काय व्हायचं असेल तें होईल.

जॉर्ज०—(तिच्या हरकतीला न जुमानतां) भगिनी, आतां मुळींच विलंब करूं नकोस. समुद्रांत उडी मार, परमेश्वर तुझं रक्षण करील. God save you! God help you!! असें म्हणत 'लाईफ बेल्ट' तिच्या गळयांत जॉर्जनं अडकविलेंहि !

मार्गरेट०—पण...आपण काय करणार ?

जॉर्ज०—माझी चिंता करूं नकोस ! मला पोहायला येत नाहीं. फिकट हास्य करीत जॉर्ज उद्गारला.

जॉर्जच्या ह्या उद्गारांनी मार्गरेट तर अधिकच आश्चर्यचकित झाली. आतां विचार करायला सवडच नव्हती. प्रत्येक क्षणाला जहाज समुद्रतळाच्या रोखानें खालीं खालीं जात होतें.

जॉर्जच्या सांगण्याप्रमाणें मार्गरेटनं समुद्रांत उडी मारली. दुसऱ्या दिवशीं बाहेरून आलेल्या मदतीच्या तुकडीनें मार्गरेटला वर काढलें. आणि जॉर्ज समुद्राच्या तळांत सामावला !

दुसऱ्यासाठीं आपल्या प्राणांचं बलिदान करणाऱ्या जॉर्ज सारख्या वीर पुरुषाबद्दल कुणाला धन्यता वाटणार नाहीं ?

मधुकांत भट्ट

२ रमण महर्षि आणि मिशनरी

मिशनरी—(रागानें) आपल्याला म्हणे ईश्वरसाक्षात्कार झाला असून आपण रोज तीन तास एकांतांत त्यांच्याशीं बातचीत करीत असतां असं ऐकतों. हें पाखंड आतां आम्ही अधिक काल चालूं देणार नाहीं...भोळया भाबड्या जनतेची अशी दिशाभूल करणं, हें सर्वांत मोठं पाप आहे. हें पाप निर्मूलन करण्याचा संकल्प करून आम्हीं आपल्याकडे आलों आहोत. आपण आपला ईश्वर आम्हांला दाखवा, नाहींतर ही भोंदूगिरी आम्ही चव्हाट्यावर आणल्यावांचून रहाणार नाहीं.

महर्षि—(शांतपणें हंसत) भगवान आपल्याला शांति देवो ! आपण सकाळीं माझ्याबरोबर चला नि माझ्या ईश्वराचं दर्शन घ्या.

'महर्षींची भोंदूगिरी' चव्हाट्यावर येणार, या उत्साहभरांत मिशनऱ्यांना रात्रभर झोंप आली नाहीं नि भल्या पहांटेच ते आश्रमांत येऊन दाखल झाले. नित्यकर्म आटपून मिशनऱ्यांसमवेत महर्षि जंगलाकडे वळले. दोन मैल चालल्यानंतर नदीकांठीं असलेल्या एका झोपडीसमोर महर्षि थांबले. महर्षि झोपडींत गेले आणि चटईवर कुष्ठरोगानें पीडित झालेल्या दांपत्याला तैलमर्दनं करूं लागले. मालिश झाल्यानंतर त्या नवरा–बायकोला महर्षींनीं स्नान घातलं आणि खिचडी तयार करून खाऊं घातली.

हें अभिनव दृश्य बघून ते मिशनरी दगडासारखे स्तब्ध झाले. त्यांच्या डोळयांतून आनंदाश्रूंची नदी वाहूं लागली. रुद्ध कंठानं क्षमायाचना करीत ते म्हणाले,

"पूज्य महर्षि ! आमच्या अपराधांची क्षमा करा ! पुण्यशील लोकांनांहि दुर्मिळ असें आज आपण आम्हां अपराध्यांना दिलं आहे."

मिशनरी महर्षींना वंदन करून जेव्हां परत शहरांत गेले, तेव्हां ते आपल्या हयातीभर सद्गदित होऊन लोकांना सांगत कीं "त्या दिवशीं आम्ही या पृथ्वीवर ख्रिस्ताला सगुणस्वरूपांत पाहिलं !"

सुब्रह्मण्यशास्त्री

गान्धी-सूक्ति-मुक्तावलि

(10) Truth to me is infinitely dearer than the Mahatmanship, which is purely a burden. It is my knowledge of my limitations and my nothingness which has so far saved me from the oppressiveness of the Mahatmanship. [4]

*

महात्मत्वात्प्रेयो भवति मम सत्यं न्वतितमां
न तद्भाराद्भिन्नं मम निजविशून्यत्वपरिधेः ।
स्वकीयानां सीम्नामथ परिचयो मे विहितवान्
महात्मत्वोत्पीडाभरपरिहृतिं यावदधुना ॥ ४ ॥

*

महात्मत्वापेक्षां प्रियतर मला सत्य अमित
मला माझ्या सीमा, परिसरहि तो शून्यविदित
मम ज्ञानानें या, गुरुतर महात्मत्व–जनित
हरूनी भारातें, मम अवन केलें अविरत ॥ (४)

*

(11) I am not aching for martyrdom, but if it comes my way in the prosecution of what I consider to be the supreme duty in defence of the faith I hold.........I shall have earned it. [9]

*

न यज्ञबलितां प्रति प्रयतते मनो मे हठात्
परन्तु पथवर्तिनी यदि भवेत् समाराधने ।
स्वधर्मपरिरक्षणे परतमस्य कार्यस्य सा
जनो गणयतां मया यदियमस्ति साध्वर्जिता ॥ ९ ॥

*

न यज्ञबलि व्हावया मन मदीय हें व्याकुल
स्वधर्मपरिरक्षणीं परमउच्चकार्यीं पळ ।
विरोध परि होऊनी, स्वबलिदान आवश्यक
दिसेल तरि तेंहि मी करिन, भाक घ्या मामक ॥ (९)

*

(12) I hope there is no pride in me. I feel I recognize fully my weakness. But my faith in God and His strength and love is un-shakable. I am like clay in the Potter's hands. [11]

*

न कोप्याशासेऽहं मयि वसति दर्पः परमहं
निजं दौर्बल्यं यत्सकलमवगच्छामि ननु तत् ।
ध्रुवा मे श्रद्धेशे दयनसहिते तस्य च बले
कुलालस्यामुष्याहमपि करयोरस्मि मृदिव ॥ ११ ॥

*

गमे माझ्या ठायीं वसति लवही गर्व न करी
असे दौर्बल्याची मजसि तशि जाणीवहि पुरी ।
स्थिरश्रद्धा माझी प्रभुंत परि, तत्प्रीतिबलि ही
करी कुंभाराचे जणु मृदुल मातीच तनु हि ॥ (११)

*

(13) I wear the same Corruptible flesh that the weakest of my fellow-beings wears, and am, therefore, as liable to err as any. [12]

*

तथा शरीरं मम दोषपात्रं
यथाऽ बलिष्ठस्य नरान्तरस्य ।
तस्मादियं मे प्रतिपत्तिरस्ति
यथापरो भ्रान्तिपरस्तथाहम् ॥ १२ ॥

*

दोषपात्र तनु लाभलि मातें
जेविं दुर्बल-तमा मनुजातें ।
थास्तव स्खलनशील तसा मी
जेविं मानव कुणी निजकामीं ॥ (१२)

*

(14) My life is an indivisible whole, and all my activities run into one another; and they all have their rise in my insatiable love of mankind. [14]

*

मदीयमायुर्ह्यविभाज्यमेकं
मिथः प्रसारप्रवणाः क्रियाश्च ।
प्रीतिर्नृ–वंशे मम या न शाम्या ।
सा मत्क्रियाणां च निसर्गमूलम् ॥ १४ ॥

*

हें मदीय अविभाज्य जीवित
मत्क्रिया तव परस्परीं रत ।
प्रीति मानविं अशाम्य मन्मनीं
त्या क्रिया उपजती तिच्यांतुनी (१४)

*

॥ कविसम्राट् श्री कालिदास ॥

लेखक-सर्व तंत्र स्वतंत्र विद्यामार्तंड प्रो. माधवाचार्य्य

केवल रस भाव आभास विभाव काल और प्रकृतिमात्र के ही चिन्तक नहीं थे प्रत्युत देश धर्म और समाज के कल्याण में भी सततरत रहा करते थे। भारत के वीर योद्धा आप की प्रेरणा से संगठित होकर आक्रान्ता विदेशियोंको परास्त कर प्रत्यावर्तित किया करते थे।

भगवती काली माता की कृपा से तीनों का ज्ञान था। वेद वेदाङ्ग दर्शन पुराण इतिहास भूगोल और अन्यविद्याएं आपके हस्तामलक के समान सदा सामने रहा करती थीं। कोई विषय ऐसा नहीं था जो आपकी दृष्टि से बाहिर हो; सर्वशक्तियुता भगवती की अपूर्वकृपा से आपको सबकुछ उपस्थित था।

सरस्वती भी आप पर पूर्ण कृपा करती थी। काव्यप्रतिभा आपके संकेत पर नृत्य किया करती थी। आप जो कुछ भावना में लाते सिद्ध पदार्थ ही होता था। यही नहीं आप सिद्ध कवि थे जिसका जैसा वर्णन करते वह पदार्थ वैसाही होता और हो जाता था। आप के विचार कभी अन्यथा नहीं होते थे। सत्य शब्द ब्रह्मके उपासक थे। यही भाषाके शब्दोंमें ओत-प्रोत होकर निकलता था। जो कहते थे वही होता था।

उज्जयिनी के अनन्याधिपति महाराजा विक्रमादित्य परमार की राज्य परिषद मात्र के ही रत्न नहीं प्रत्युत हृदयरत्न के रूप में भी आदृत थे। इनके असाधारण सभासद रह कर हमारे महाकविने–रघुवंश मेघदूत कुमारसंभव शकुन्तला विक्रमोर्वशीं ऋतुसंहार मालविकाग्निमित्र आदि काव्यरत्नों का संपादन किया था। इनमें अधिकांशतः देश धर्म और समाजका चिन्तन किया है। रस और प्रकृति चिन्तन के साथ भारत के नव्य और प्राचीन इतिहास को भी अमर बनाया है। आज उनकी रचना काल को दोहजार वर्ष से अधिक होते हैं फिर भी वह उस समय की तरह आज भी नूतन है। इसी तरह सदा नूतन रहेगी। कालिदास भी अमर हैं। क्यों कि कवि कभी नहीं मरता। किसी ज्ञाताने कहा है कि—

‘कविर्नित्यः कविर्नित्यः कविर्नित्यो न संशयः’

कवि नित्य है नित्य है, नित्य है इस बात में किसी प्रकार का भी संदेह नहीं है। केवल नित्य ही नहीं किन्तु–कविसम्राट् कालिदास–साहित्यिक जगतके देदीप्यमान सूर्य हैं। जहा कहीं साहित्य विद्यमान है। कालिदास की सरस किरणें वहां निरन्तर व्याप्त हैं। संसार का ऐसा कोई भी देश या प्रान्त नहीं हो सकता जहां साहित्य हो और हमारे महाकविका प्रकाश न हो। काव्य साहित्य जगत सर्वत्र कालिदास की किरणों से कृतकृत्य है।

आज हम देख रहे हैं कि–विदेशों के साहित्यप्रेमी अपने राष्ट्रिय कवियोंको कालिदास से तोल रहे हैं। जिस किसी भी विषय में थोडासा भी साम्य पा जाते हैं तो वे फूले नहीं समाते समझने लग जाते हैं कि–हमारा कवि कालिदास की कोटि में पहुँच गया।

कविता के तीन हेतु हैं–प्रथम कवित्व के बीजरूप संस्कार चाहिये इसे लोग प्रतिभा कह कर स्मरण करते हैं। इसके साथ लोक और शास्त्रों के अवेक्षण के कारण उभयत्र निपुणता भी होनी चाहिये। महाकवियों की सेवा कर उनके पास अभ्यास भी करना ही चाहिये।

कालिदास कवि होने के साथ लोक निपुण प्रतिभाशाली महाविद्वान भी थे। इस कारण केवल प्रतिभा या अन्य किसी एक वस्तु पर कविता करने वाले उन्हें कभी नहीं पा सकते।

यही कारण है कि–दूसरे कवि कालिदास की तुलना में समता नहीं पा सके हैं। न इष्ट शून्य एकोपकरण वाले कवि पा ही सकते हैं।

यह सच है कि—आज ये अमर कवि होते हुए भी स्थूल शरीर से इस भूमिपर नहीं हैं। हम उनके स्थूल देह को हजार प्रयत्न करने पर भी इन चरम चक्षुओं से देख नहीं सकते। वे महाकाल के भी आराधक थे। उनके आराध्य महाकाल के सूक्ष्म रूप समयने उसे हमारी आँखों से ओझल कर दिया है। अतः वह अब केवल ध्यानगम्यही हैं।

फिर भी उनका यश और काव्यमय देह आकल्प जीवित रहेगा। ये दोनों देह वर्तमान में विराजमान हैं। भविष्य में भी विराजमान रहेगें। इनमें कालकी गति नहीं है।

कवि कृष्णरायने इसका अनुभव लिया था इसी कारण वे कह उठे थे कि—

> ‘वाल्मीकीमिव सभासम्,
> यशः शरीरेण सर्वदा सन्तम्।
> रसवद् वचनविकासम्,
> नमत कविं कालिदासं तम्॥’

महाकवि कालिदास भलेही स्थूल शरीर से हमारे बीच न रह रहे हों किन्तु–वे यशरूपी शरीर से सर्वदा सर्वत्र विद्यमान हैं। यश भी सामान्य नहीं, वाल्मीकि रामायण के यश के समान स्वयं स्वतः ही देदीप्यमान है। इनके काव्यों में अपने अपने स्थान पर सभी रस प्रतिष्ठित एवम् व्यंजना से प्रतीत होते हैं। कही रसाभास का प्राधान्य नहीं मिलता है।

ऐसे कवि सम्राट कालिदास को हमें सदा श्रद्धापूर्वक प्रणाम करनी चाहिये।

श्लोक के ‘सभास’ का दूसरा अर्थ यह भी हो सकता है कि—आप तो वाल्मीकि के समान अजरामर हैं। अपने प्रताप से भास को भी जीवित रख रहे हैं।

आपने अपने नाटक में अपने से पूर्वका प्रतिष्ठित कवि भास माना है, इस कारण लोग भास को भी कालिदास के कथन के अनुसार यशस्वी

बनाये हुए हैं। अन्यथा भास की इतनी प्रतिष्ठा न होती जितनी कि — कालिदास के उल्लेख के कारण हुई।

भर्तृहरि ने कहा है कि—

'जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥

उन रससिद्ध कवीश्वरों की विजय हो जिनके कि–यश रूपी शरीरमें जरा और मरण का भय नहीं है। भर्तृहरि केवल विद्वान् ही नहीं अपितु योगी और त्यागी विद्वान थे। उनका कथन कालिदास के विषय में भी अक्षरशः सत्य है। इस सत्य को कृष्णरायनें देखा इनके सिवा अन्य–लब्धप्रतिष्ठ प्राचीन कवियोंने भी कालिदासजीके गुण गायें हैं। उदाहरण के रूप में कुछ महा कवियों को दिखाता हूं।

महाकवि–बाणभट्ट–संस्कृत जगत के परम प्रसिद्ध कवि हैं। आपने कादम्बरी नामक एक विचित्र और महा उपन्यास लिखा है। इसकी समता का आज तक कोई उपन्यास नहीं लिखा गया। यह इस जगत में यहां तक प्रतिष्ठित हुआ है कि–महाराष्ट्र में तो उपन्यासों को सामूहिक रूप से कादम्बरी कहते हैं।

इनका दूसरा प्रसिद्ध ग्रन्थ हर्षचरित भी है यह भी अत्यन्त प्रतिष्ठित है।

आप कान्य कुब्जाधिप हर्षवर्धन के राज्य कवि थे। इसी कारण पाश्चात्य विवेचक ६०६ से लेकर ६४८ तक इन का समय मानते हैं।

इन्होंने कालिदास के विषय में कहा है कि—

'निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते॥'

जो काव्यों के रसास्वादको आप ही बताएं कि कालिदास की सूक्ति में किसका प्रेम न होगा। कौन नहीं चाहता रसभरी परिपूर्ण मंजरी को। सभी इसके चाहनेवाले होते हैं। इसी प्रकार कालिदास की कविता को सभी चाहते हैं।

किसीने बाण कवि की पूर्वोक्त कविता को निम्न लिखित अक्षरों में कहा है कि —

'निर्गतामलवाक्यस्य, कालिदासस्य सूक्तिषु।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु, मञ्जरीष्विव जायते॥'

कालिदास के वाक्य सदा ही निर्मल निकले हैं। इस कारण रसभरी परिपूर्ण मंजरी के समान सबका प्रेम कालिदास की सूक्तिपर हो जाता है।

बाण और इस में इतना ही आदर है कि–बाणने प्रशंसा में भी कवित्व भर दिया है। यहां उसमें सरलता की गई है। दोनों के पदार्थ प्रतिपादन में कोई अन्तर नहीं है।

कालिदास और अन्य कवियों में कितना अन्तर है जिसके कारण बाण सरीखे महाकवि भी कालिदास की प्रशंसा करते थे। इस पर कृष्ण कवि कहते हैं कि—

'कवयः कालिदासाद्याः कवयो वयमप्यमी।
पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम्॥'

कालिदास आदिक भी कवि हैं और हम भी कवि हैं। ठीक है! परमाणु और पर्वत दोनोंमें ही पदार्थत्व रहता है। पर कहां अणु और कहां पर्वत, इसी प्रकार कहां कालिदास जैसे सरस्वती के पुत्र, और कहां किसी प्रकार अक्षरजोड लैनेवाले हम जैसे कवि, दोनों में अणु और पर्वत का अन्तर है।

अपने समय के परम प्रसिद्ध कवि—

गोवर्धनाचार्य ने भी कालिदास के विषय में कहा है कि—

साकूत मधुर कोमल विलासिनी कण्ठ कूजित प्राये।
शिक्षा समयेऽपि मुदे रतलीला कालिदासोक्ती॥

एकान्त के समय विदग्ध विलासिनी अपने कोमल कण्ठ के प्रेरक कूजित से विशेष प्रकार समझाती हुई आनन्द देती है इसी प्रकार कालिदास की कविता कामिनी भी आनन्द देती है।

इस प्रकार कालिदास की कविता कामिनी प्रशंसा करने वाले उक्त आचार्य साधारण नहीं प्रत्युत इतने बड़े कवि थे; जिनकी कि–प्रशंसा गीत गोविन्दकार जयदेव ने भी की है।

ये वंगदेश के अधिपति लक्ष्मणसेन की सभा के महारत्न थे।

किसी कवि को कालिदास की काव्य कला देख कर जब अपना ध्यान आया है तो वह स्वयं कह उठा है कि —

'वयमपि कवयः कवयः कवयोऽपि च कालिदासाद्याः।
दृषदोऽपि भवन्ति दृषदः, चिन्तामणयोऽपि हा दृषदः॥'

हम भी कवि हैं और कालिदास आदिक भी कवि हैं। पत्थर भी पत्थर होता है और दुख है कि–चिन्तामणि भी पत्थर हुआ करती है।

जितना अन्तर चिन्तामणि और दूसरे पत्थरों का है। ठीक उसी प्रकार हमारी कविता और कालिदासादिकों की कविता में अन्तर है। हमारी कविता पत्थर और कालिदास की कविता चिन्तामणि है।

राजा पुलकेशी के समय मे राजकुमार रविकीर्तिनें वीजापुर जिले के अय्यावोले गाम में जिन मंदिर बधाया था। उसके शिला लेख में लिखा है कि—

'येनाऽयोजि नवेऽश्मस्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म—
स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रित कालिदास–भारविकीर्तिः।'

जिस प्रकार कविता के सहारे कालिदास और भारवि की कीर्ति विजय पा रही है इसी प्रकार रविकीर्ति की विजय हो जिस विवेकी ने अपने धनसे जिनेन्द्र का नया मंदिर बनवा दिया। पुलकेशी का समय ६३४ या ३५ है। इस समय कालिदास इतने प्रसिद्ध थे कि–उनकी कीर्ति उपमा में काम में लायी जाती थी।

यह कालिदास तथा उनकी कविता का वैशिष्ट्य है। इसे आशीर्वाद के रूप में भी चाहा गया है।

गीत गोविन्दकार जयदेव ने कालिदास को कविकुल गुरु कह कर स्मरण किया है एवम् इन्हें कविता कामिनी का विलास माना है। ये प्रसिद्ध कवियों से कविता कामिनी प्रस्तुत करते हुए कहते हैं कि—

यस्या चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरोमयूरः ।
भासोहासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ॥
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चावणस्तु वाणः ।
केषां नैषा कथय कविता कामिनी कौतुकाय ॥

बताओ लोगो ? यह कविता कामिनी किसे आनन्द के कौतुक में निमग्न नहीं, करती । सभी को अपूर्व चमत्कार देती है। चोर इस के सुन्दर सुहावनेवाल, मयूर कर्णपूर, भासहास, हर्ष हर्ष, पंचवाण वाण और कविकुल गुरु कालिदास विलास है।

यहां जयदेवने कालीदास को विलास बताते हुए सबसे मुख्यता दी है। क्यों कि-' कामिनी के शरीर में विलास ही प्रधान है।' इसी प्रकार उल्लिखित कवियों में कालिदास ही प्रधान है। मम्मट—का साहित्य का प्रसिद्ध ग्रन्थ काव्य प्रकाश है। इसे पाश्चात्य विद्वान ईसाकी ग्यारहवीं सदी का मानते है।

इस में काव्य के प्रयोजन बताते समय सर्व प्रथम कहा है कि—
'काव्यं यशसे— काव्य यश के लिये किया जाता है। इसपर टीका करते हुए स्वयं लिखते हैं कि—

'कालिदासादीनामिव यशः ।

जिस प्रकार काव्य से कालिदास आदि महा कवियों को अविनाशी महा यश मिला। इसी प्रकार जो जैसा काव्य बनाते हैं उन्हें वैसा ही यश भी मिलता है।

यहां मम्मटने सर्व प्रथम कालिदास को गिनाया है इससे विदित होता है कि—कालिदास का कवियों में इस समय तक अग्रस्थान बराबर बना रहा।

आज भी उनका वही स्थान है। उनके इस स्थान को अब तो किसी के द्वारा छिनाना भी असंभव है। यह है कवि के यशोमय देह का नित्यत्व जिसे न कोई मिटा सकता है। न मिटा ही सका है कवि यशोमय देह से आज भी विद्यमान हैं एवम् सदा रहेंगे।

कविका दूसरा देह —

काव्य है। कवि अपनी सारी मानसिक भावनाओं को काव्य के रूप में विश्व के सामने रख देता है। वह जैसे स्वभाव का रहता है। उसका काव्य भी वैसा ही रहता है।

वाल्मिकिने तपस्वी सर्वगुण सम्पन्न सर्वोत्तम मर्यादा पुरुषोत्तम भगवान राम को अपने काव्य का नायक चुना क्योंकि—ऋषिगण शास्त्रीय जीवन चाहते हैं।

कालिदास ने भी रघुवंश को ही चुना। उनके रसिक हृदय नें रस में भी अव्यवस्था नहीं चाही । शृंगार भी मर्यादा प्रधानही रहा। उनके प्रत्येक पद्य से देश धर्म और समाज का मार्गदर्शन होता है।

कालिदास कब हुए।

यह प्रश्न हमारे सामने उपस्थित हो सकता है। हमें ही उसका उत्तर भी खोजना चाहिये। निःस्वार्थ सेवक कालिदास को इसकी आवश्यकता नहीं थी कि—वे हमारे लिये परिचय भी स्फुट रूपसे लिख जाते। पहिले लोग बडे परमार्थी थे। वे बड़ेबडे कार्य्य करना चाहते थे किन्तु उनके प्रतिफल के रूप में अपनी पूजा नहीं चाहा करते थे।

कभी किसीने कहीं लिख दिया हो तो लिख दिया हो नहीं तो उनका परिचय भी ध्वनिगम्य ही रहा है। कालिदास के काव्य में भी जो समय बोधक संकेत हैं उनसे हमें जान लेना चाहिये। हम कालिदास के समय आदि के जानने की चेष्टा करें तो उनके ग्रन्थों से जान सकते हैं।

काशी हिन्दु विश्व विद्यालय के अपने समय के हिन्दी विभाग के अध्यक्ष पं. केशव प्रसादजी के समीप 'अभिज्ञान शाकुन्तलम्' की एक-हस्त लिखित प्रति मिली है। यह अगदन सुरी ५ सं १६१४ की लिखी हुई है।

'आर्य्ये रसभाव विशेष दीक्षागुरोः विक्रमादित्यस्य साहसांकस्य इयं परिषत्। अस्याञ्च कालिदासप्रयुक्तेन अभिज्ञानशाकुन्तलेन नाटकेन उपस्थातव्यमस्माभिः।

अयि आर्ये यह सभा साहसांक विक्रमादित्य की है। आप जानती हैं कि महाराज वीर विक्रमादित्य रस भाव आदिकों की विशेषताओं को समझानेवाले हैं। बड़े बड़े विद्वान आप के पास आकर इनका मर्म समझते हैं। यह सभा किसी साधारण विद्वान की नहीं है इस कारण कालिदास के बनाये हुए अभिज्ञान शाकुन्तल नाटक से हमें इसका उप-स्थान करना चाहिये। यह बात सूत्रधार प्रधान नटी से कहता है।

इससे प्रतीत होता है कि-अभिज्ञान शाकुन्तल प्रथम विक्रमादित्य की सभा में खेला गया था। कालिदास विक्रमादित्य के इतने मान्य विद्वान थे कि-' उनका नाटक बहुमान के साथ उनके दरबार में खेला जाता था।

उदाहृतपाठ जीवानन्द विद्यासागर की १९१४ की प्रति में भी उपलब्ध है।

मेरे सामने S. C. De (I. E. S. retd) का Kalidasa and Vikramaditya ग्रन्थ है। इसमें भी मैं इस अवतरिणा को देख रहा हूं। यह संस्करण भी मार्च १९२८ का है।

ग्रन्थकारने अवतरणिका का अंग्रेजी में अर्थ कर के कहा है कि—

From the above we find that Kalidasa, the dramatist, flourished in the reign of Vikramaditya.

ऊपरके प्रमाण से प्रतीत होता है कि—अभिज्ञान शाकुन्तल आदि प्रसिद्ध नाटकों के लेखक कालिदास विक्रमादित्य के समय में हुए थे एवं वे उन्ही के दरबार में रहते थे।

योगी अरविन्दजी ने 'कालिदास' यह ग्रंथ अंग्रेजी में लिखा है। इसके ११ वे पृष्ठ में आप कहते हैं कि हमारी सभ्यता और सदाचार के प्रतीक भगवान वेद व्यास और महर्षि वाल्मीकि के समान ही कवि सम्राट् कालिदास हैं।

पर दुख है कि-हम जितना व्यास और वाल्मीकि के विषय में जानते हैं उतना भी कवि सम्राट् कालिदास के विषय में नहीं जानते।

कालिदास कवि हुए और अपने काव्य किसके आश्रय में लिखे ? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए आप कहते हैं कि—

And wrote under the patronage of the Great Vikramaditya, who founded the era of the Malava and in the middle of the first century before Christ.

जिस महा विक्रमादित्यने ईसा के ५८ वर्ष पहिले अपना मालव संवत् चलाया था। इन्हीं पर दुख भंजक महाराजा वीर विक्रमादित्य की छत्रछाया में रह कर कवि सम्राट् कालिदास ने मेघदूत रघुवंश आदि काव्यों की रचना की थी।

यहां योगी अरविन्द ईसा से ५८ वर्ष पहिले विक्रमादित्य और कालिदास दोनों को मान रहे हैं। कालिदास को केवल कवि के रूप में नहीं, किन्तु वाल्मीकि और व्यास की कोटि में भी रख रहे हैं। इनके इस कथन से अन्य विक्रमादित्यों के समय का निराकरण होता है।

कालिदास शकारि विक्रमादित्य के आश्रित थे।

यह वस्तु राजशेखरजीने स्पष्ट कर दी है। ये कहते हैं कि–

हालेनोत्तमपूजया कविवृषा श्रीपालितो लालितः।
ख्यातिं कामपि कालिदासकवयो नीताः शकारातिना॥
श्रीहर्षो विततार गद्यकवये वाणाय वाणीफलम्।
सद्यः सत्क्रिययाभिनन्दमपि च श्रीहारवर्षोऽग्रहीत्॥

महाराजा शातवाहन हालने उत्तम मान सम्मान के साथ श्रेष्ठ कवि श्रीपाद की सेवा की। शकाराति विक्रमादित्यने कालिदास का भी अमर यश कर दिया। एक कवि को काव्य के लिये जो आदर मिलना चाहिये वह श्रीहर्ष राजाने वाण भट्ट को भी दिया। श्रीहार वर्ष को भी अपनी कविता का फल शीघ्र ही मिल गया।

राज शेखर के इस कथन से प्रतीत होता है कि–शकादि विक्रमादित्य की राजसभा में कालिदास रहते थे। येही कालिदास के विश्व व्यापी यश के कारण थे।

शकादि विक्रमादित्य विक्रम संवत् संस्थापक के रूप में प्रसिद्ध हैं। इन्हों ने ईसा के सन ५८ वर्ष पहिले अपना संवत् चलाया था।

मालविकाग्निमित्र भी कालिदास के काल पर प्रकाश डालता है। गुप्तवंश के अन्तिम सम्राट बृहद्रथ को समाप्त कर शुंग गोत्रिय सेनापति पुष्यमित्र ने ईसवी से १८४ वर्ष पूर्व अपने वंश के साम्राज्य की नीव डाली थी। इनके पुत्र का नाम अग्निमित्र था। इनकी निजी स्वतंत्र राजधानी विदिशा (भेलसा) थी।

पुष्यमित्र ने वैदिक धर्म की स्थापना की थी। अश्वमेध यज्ञ भी किया था।

कालिदासने मालवा के राजा माधव सेन की बहन मालविका नायिका और विजयी सेनापति पुष्य मित्र के पुत्र अग्निमित्र को नायक चुनकर पूर्वोक्त नाटक बनाया है।

नायक का समय कवि के समय के पास ही होता है। क्यों कि–विक्रम का संवत् ईसा के सन से ५८ वर्ष पहिले प्रारंभ होता है।

कालिदास इसकी अवतरणिका में अपने समय से पहिले के कवियों का भी उल्लेख करते हैं कि—

"प्रथितयशसां भास सौमिल्लक—
कविपुत्रादीनाम् प्रबन्धानतिक्रम्य
वर्तमानकवेः कालिदासस्य
क्रियायां कथं बहुमानः।"

जिनकी कीर्ति दिगदिगन्तों में व्याप्त है ऐसे प्राचीन कवि भास सौमिल्लक और कवि पुत्रादिकों के नाटकों के छोडकर वर्तमान के कवि कालिदास की कृति का बहुमान क्यों?

इस से विदित होता है कि–उदाहृत कवि गण कालिदास से पूर्व के एवम् लब्ध प्रतिष्ठ हैं।

इसके साथ इसकी यह भी ध्वनि निकलती है कि–इनके नाटकों से खेला जानेवाला कालिदास का नाटक अच्छा है। आज भास के नाटक प्रसिद्ध हो चुके हैं। दोनों के नाटकों पर विचार किया जा सकता है यहां कालिदास का दावा अपने नाटकों को उनसे अच्छा सिद्ध करना है। अनेक दृष्टियों से यह नाटक अच्छा है।

मालविका के परिणय के समय के समय ही वसुमित्र नामक वीर पुत्र की विजय की सूचना देनेवाला पिता पुष्पमित्र का पत्र भी अग्निमित्र को प्राप्त होता है कि—सिन्धु के दक्षिणी किनारे पर यवनों ने अश्वमेध के अश्व को रोका किन्तु एक महायुद्ध के पश्चात् वसुमित्र ने उनसे घोड़ा जीत लिया।

इससे यह सूचित होता है कि—यह एक ऐतिहासिक घटना समीप ही घटी।

यों तो कालयवन का आक्रमण कृष्ण के समय में ही हो गया था। यह यूनान का राजा था। इसकी पुत्री कंस को विवाही थी। इससे विदित होता है कि—यूनान भी आर्य देश था। इनके आक्रमण कालयवन तकही सीमित नहीं रहे बराबर चलते रहे। जब इन्हें अवकाश मिला भारतपर चढ़ दोड़े।

शुंगवंश ब्राह्मण था। इसके समय में वैदिक धर्म की अच्छी उन्नति हुई। इन्होंने वैदिक संस्कृति और राष्ट्रभाषा व संस्कृत की अच्छी सेवा की स्वतंत्रता की रक्षा की।

इनके इतिहास में लिखा मिलता है कि–इन्होंने ग्रीक कावल आदि के आक्रमणकारी लोगों को भारत से निकाल दिया। इनके राज्य में अन्य धर्मावलम्बियों का भी अच्छा आदर था। बौद्ध भिक्षुक भी सम्मान से देखे जाते थे।

पश्चिम के विद्वान और आर्य इतिहास–ये दोनों वस्तु परस्पर प्रतिद्वन्दी रही हैं। पश्चिमी विद्वान उस जाति के थे जिसने भारत को पददलित किया। तो इन्हों ने भारतीय साहित्य पर आक्रमण किया। यदि मैं सीधे शब्दों में कहूं तो यह कह सकता हूं कि–सैनिक विदेशियों ने भूमि पद दलित की तो बुद्धिजीवी विदेशीयों ने भारत के उच्च साहित्य और संस्कृति पर आक्रमण किया।

पाश्चात्य अन्वेषकों का एक ही सिद्धान्त रहा कि–जितना भी खींचा जा सके भारतीय महा पुरुषों को उनके धर्म को और साहित्य को नीचा खींचा जाय। वश? जिस किसी पाश्चात्त्य विद्वान ने प्रयत्न किया है तो यही किया है।

भारतीय विद्वान धन और बलकी न्यूनता के कारण प्रभुओं के मुखापेक्षी बन गये। कुरसी पर विराजे हुए साहिब वहादरों के वाक्यों को

वेद से भी अधिक प्रामाण्य मानने लगे। 'जो साहिब फरमाते हैं सब ठीक ही ठीक फरमाते हैं।' इसी धारणा पर चलने लगे। क्योंकि इसी में उनका स्वार्थ था।

जिस सभ्यता को करोडों वर्ष बीतते हैं। उसका इतिहास, लाखों का भी नहीं छोडा। हमने भी अपने बापदादों को कोस कर उपाधियां प्राप्त कीं। आज हम स्वतंत्र हो गये पर ढांचा हमारा वहीं है।

दूसरे शब्दों में कहूं तो यह कह सकता हूं कि-बादशाहों के नामाओं को लिखनेवाले लोगोंने-सिंहलद्वीप में आजसे सात आठ हजार वर्ष पहिले बाबा आदम की उत्पत्ति मानी एवम् यहीं से मानवसृष्टि का प्रारंभ भी माना। हमारे पश्चिम के शाहों की जाति के विद्वानों का भी यही ढंग रहा। ये भारतीय साहित्य की प्राचीनता न सह सके। जहांतक इनसे हो सका पीछे खींचने की चेष्टा की है। दुख है कि-भारतीय स्कालर अंग्रेजी के माध्यम और अंग्रेजों की दृष्टि से भारतीय साहित्य को देखते हैं स्वतंत्र दृष्टि से नहीं रखते।

मल्लिनाथजी के सामने कालिदास की पूरी जीवनी थी। ये महाकवि के काव्यों के ही मर्मज्ञ नहीं प्रत्युत कवि की आन्तरिक जीवनी के भी मर्मज्ञ थे।

इन्होंने मेघदूत के १४ वे श्लोक की टीका में लिखा है कि—

'निचुलो नाम महाकविः कालिदासस्य सहाध्यायी
परापादितानां कालिदास प्रबन्ध दूषणानां परिहर्ता।'

निचुल नामक महाकवि कालिदास के सहपाठी थे। ये कालिदास से इतना स्नेह रखते थे कि-जो कोई कालिदास की कृति में किसी प्रकार का दूषणाभास दिखाते थे ये उनके मुखों को बन्द कर दिया करते थे। अतः कालिदास ने इनका श्लेष से निर्देश किया है।

दिग्नागाचार्य- कालिदास के सामयिक प्रतिपक्षी थे। ये भी हमारे विज्ञ टीकाकार मल्लिनाथ के दृष्टि से बाहिर नहीं थे। यही कारण है कि-मेघदूत के १४ वे श्लोक की टीका में मल्लिनाथजी ने इनका प्रसंग उठाया है कि—

'दिग्नागानाम्'-'पूजायां बहुवचनम्' दिग्नागाचार्य्यस्य कालिदास-प्रतिपक्षस्य, हस्तावलेपान्-हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन्।

'दिग्नागानाम्' यहां षष्ठीबहुवचन दिग्नाग की प्रतिष्ठा के कारण दिया है। क्यों कि-'दिग्नाग आचार्य्य हैं उन्हें बहुमान से ही स्मरण करना चाहिये। इनका काम रहता था कि-ये कालिदास की कृतियों का खण्डन हाथ नचका, नचका कर किया करते थे।'

ये बौद्धाचार्य्य-वसुबन्धु के शिष्य थे। इनके ग्रन्थों का चीनी भाषा में अनुवाद हुआ है। यह अनुवाद सन ४०४ का है।

पहिले आज के समान साधन नहीं थे। चीन तक जानेके लिये यथेष्ट समय चाहिये। इसमें कुछ वर्षों का लग माना कोई कठिन बात नहीं है। अश्वघोष के बुद्ध चरित्र की शैली कालिदासकी शैली से मिलती हुई एवम् कविता उतरती हुई है। क्यों कि—अनुकरण में असलके तत्त्व नहीं आ सकते। इससे विहित होता कि—कालिदास अश्वघोष से पूर्व के थे। लोग इनका समय कनिष्क का समय मानते हैं। प्रतीपी का कनिष्क ७८ सन में हुआ था।

कालिदास परीक्षक भी थे। इनके समय में उज्जैन और पटना दो स्थलों पर विद्वानों की परीक्षाएं हुआ करती थीं। इन में उज्जैन के केन्द्र में कालिदासजी की परिषद परीक्षा लेती थी। यह राजशेखर ने बताया है। ये कहते हैं कि—

'श्रूयते च उज्जयिन्यां काव्यकारपरीक्षा'

हम परंपरागत सुनते हैं कि-उज्जयिनी में कवियों की परीक्षा हुआ करती थी। यहां परीक्षा लेनेवाले—

'इह मेण्ठावत्रामर रूपसूर भारवयः'
हरिश्चन्द्र चन्द्रगुप्तौ परीक्षितौ इह विशालायाम्।'

मेण्ठ अवत्र अमर रूपसूर और भारवि थे। इन्हों ने विशाला में हरिश्चन्द्र और चन्द्रगुप्त की परीक्षा ली थी। इससे विदित होता है कि-हमारे महाकवि का सम्बन्ध उज्जैन से था। पटना से नहीं था।

कालिदास के मत का उल्लेख—भी हम काव्य मीमांसा में देखते हैं। इन का कहना है कि—

'न' इति कालिदासः। पृथगेव हि कवित्वाद् भावकत्वम्, भावकत्वाच्च कवित्वम्, स्वरूपभेदाद् विषयभेदाच्च"

कवित्व और भावकत्व ये दोनों भिन्न भिन्न वस्तु हैं। कविता करने की प्रतिभा तथा अन्य कारणों से कवित्व होता है। काव्य किये जाते हैं। किसी भावना की विशेषता से काव्यों का मर्म जाना जाता है। करना और जानना ये दोनों एक नहीं हो सकते। क्यों कि—इनके विषय में भी भेद है तथा दोनों के स्वरूप भी भिन्न हैं।

यह-मतप्रतिपादन भी कालिदास के अस्तित्व का साक्षी होता है। यह उल्लेख काव्यमीमांसा के 'शिष्य प्रतिभे' प्रकरण में आता है।

कवि के काल का काव्य पर असर पडता है! जब कविको आवश्यकता पडती है अपने काल के पदार्थों का उपयोग कर लेता है। कवि के अनुभव तो सदाही उसके काम में आते रहते हैं।

रघु की दिग्विजय के समय जिन पदार्थों का वर्णन कालिदास ने किया है वे कालिदास की ज्ञप्ति के भीतर होने चाहियें।

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे॥

जिस दक्षिण दिशा में सूर्य्य का भी तेज मन्दा पड जाता है। ऐसी प्रतापी दक्षिण दिशा है। इसी दिशा में पाण्ड्य वंश भी राज्य करता है। ये रघु के प्रताप को न सह सके।

कालिदास पाण्ड्य को स्वयंवर में भी नहीं भूले हैं। आपने वेत्रहारी के मुख से इसके विषय में कहलाया है कि—

'पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः
क्लृप्तांगरागो हरिचन्दनेन।
आभाति बालातपरक्तसानुः,
सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः।'

देख यह वैष्णव पाण्ड्य राजा है। इसके कन्धे पर तो लम्बा हार पडा हुआ है और शरीर में हरिचन्दन लगा हुआ है। यह इस समय ऐसा

प्रतीत होता है मानो पूर्वांचल की शिखर पर प्रातःकालीन सूर्य्य की बाल-किरणें पड रहीं हों।

पारसीकान्–ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना।
इन्द्रियाख्यानिव रिपून्–तत्वज्ञानेन संयमी ॥ ४–६०

इसके पश्चात् परम प्रतापी रघु ने अपनी विजय वाहिनी के साथ स्थलमार्ग से पारस को जीतने के लिये इस प्रकार प्रस्थान किया जिस प्रकार कि—एक संयमी तत्वज्ञान से इन्द्रियों को जीतने चलता है।

यवनी मुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ४—६१

जिस प्रकार असमय में उठी मेघमाला से, प्रभात की मन्द मन्द धूप में कुछ कुछ खिले हुए कमलों के पुष्पों की चमक या शोभा चली जाती है इसी प्रकार बालादित्य रघु के आकस्मिक आक्रमण से मदिरा के मद मे मत्त हुई एवम् मुख से दुर्गन्धि उडानेवाली यवनियों के मुखकमल मुरझा गये उनके पद्माननों की सारी चमक चली गयी।

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैश्चाश्वसाधनैः।
शार्ङ्ग कूजितविज्ञेय प्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ४–६२ ॥

इन पाश्चात्यों के पास वेगवान् शक्तिशाली घोडे थे। इनकी टापों से इतनी धूल उडी कि–आकाश में अन्धकार छा गया। उस समय एक दूसरे को धनुष की टंकार से ही जान सकता था।

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम्।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ४–६३ ॥

घुडसवार यवनों के शिर मुख आदि पर गहरी दाढी मूछें थीं। रघुने इनके शिर काटकाट कर भूमि पाट दीये शिर जमीन पर पड़े हुए ऐसे लगेंते थे–मानों मधुमक्खियों से भरे हुए छत्तों से पृथ्वी पटी पडी हो।

जो जीवित बचे उन्होंने अपने लोहे के टोप उतारकर रघु के चरणों में रखकर उसकी कृपा से जीवनदान पाया। महापुरुषों की कृपा उनकी शरण में जानेपर अवश्य प्राप्त हो जाती है। ४–६४ यहां से रघु उत्तर की उत्तर की ओर उड़ा।

तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु, व्यक्तविक्रमम्।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ४–६८

यहां पहुंचकर रघुने वह पुरुषार्थ दिखाया कि—हूणों के अन्तः-पुरोंने अपने इतने शिर पीटे कि—उनके चमकने कपोल भी लाललाल होकर रघु के पराक्रमों की साक्षी देने लगे।

उद्धृत श्लोकों में यवनियों का मदिरापान करके मस्त होना, यवनों के पास युद्ध के समय घोड़े होना तथा बड़ी बड़ी डाढी मूछ रखना, शिर पर टोप पहिनना, इन से हूणों का उत्तर में होना पाया जाता है।

बादशाहों के नामोंपर बने हुए नामों में बाबा आदम से मानव सृष्टि का प्रारंभ, जिसे कि–हाल में ६००० वर्ष होते हैं बताया है। इससे विदित होता है कि–पाश्चात्य मतमतान्तर कुछ कुछ फैल चुके थे। जिनमें स्त्रियों में मदिरा पान, डाढी मूछ तथा टोप आदि आ गये थे। उत्तर में हूण भी विद्यमान थे।

काव्यमीमांसा ने बताया है कि– कवि को भूगोल और देशविदेशों की सभ्यता का ज्ञान रहना चाहिये। महाकवि कालिदास उनबातों के ज्ञान से कब अज्ञात रह सकते हैं जिन्हें कि नाट्यशास्त्र के नियम के अनुसार प्रत्येक कवि को जानना चाहिये।

कालिदास जी इन विषयों को भूतकालिक के रूप में इनकी इतिहासिकता को लेकर लिख सकते हैं। यदि ये रघु के समय में हों तो भी कविका लिखना बन सकता है। यदि कवि के समयमें भी वास्तविक रूप से प्रसिद्ध हों तो भी कवि इनका उल्लेख कर सकते हैं।

हमें एतरेय ब्राह्मण और वाल्मिकि में मिलता है कि–विश्वामित्र के अभिमान को चूर्ण करने के लिये–कामधेनुने अपने विभिन्न अंगोंसे–पह्लव, शक–यवन, कम्बोज, बर्बर, म्लेच्छ, हारीत और किरातों को उत्पन्न किया। हूण भी इसी प्रकार की एक जाति है। यह भारतके उत्तर में उस समय रही होगी। रघु के समय भी इनकी सत्ता हो सकती है। क्यों कि–ये जातियां भी एतिहासिक हैं।

इसका यह तात्पर्य्य नहीं हो सकता कि–हूणोंने ५०० ई. में भारत पर आक्रमण किया था इस कारण कालिदास के इस आक्रमण के पीछे का ठहराया जाय।

यदि आर्य इतिहासपर विचार करनवाले लोग एतरेय ब्राह्मण और वाल्मिकि रामायण तथा मानव धर्मशास्त्र को देख लेते तो वे ऐसी कल्पना न करते। यह बात नहीं कि–इन जातियों का परिचय भारत पर चढ आने से ही हो। अन्य साधनों से भी हो सकता है। आज भी अनेक देशों की सभ्यता को भारतीय जानते हैं। डा. भाऊदाजी का लिटररी रिमेन्स के ८९ वे पेज में इसी आधारपर कालिदास को पीछे का मानना मानसिक दुर्बलता है। हूण ईसा से दो शताब्दि पहिले पामीर के पूर्वोत्तर को आक्रान्त कर चुके थे। अतः उत्तर में उनका वर्णन कालिदास के लिये ५८ वर्ष पहिले असंभाव्य नहीं। पुराण रामायण और एतरेय में भी मिलता ही है अतः इतने ही आधारपर यह मान बैठना कि–कालिदास हूणाक्रमण के बाद हुए नितरां भ्रांति है। कालिदास आदि विक्रमादित्य के समय में ही हुए हैं। कालिदास का जन्म स्थल–

मैथिल ब्राह्मण मिथिला में मानते हैं। इनका कहना है कि अमुकग्राम में कालिदास की उपास्या काली देवी है। जिसकी कृपा से कालिदास को कवित्व प्राप्त हुआ था।

यहीं एक विदुषी की ओर उनकी दो उंगलियां लिकली थीं। यहीं उन्होंने डाली को भी उलटा काटा था।

ठीक है महापुरुष कभी अपना परिचय देना नहीं चाहते जब उनका यशःशरीर रह जाता है तो सभी उनके स्थूल देह को अपने समुदाय का बताते हैं। मैथिल समाज की तरह अन्य भी उन्हें अपना बताते हैं। अच्छी वस्तु सभी की होती है। बुरी वस्तु किसी की भी नहीं हुआ करती। कालिदास सब के थे। सब उन्हें चाहते हैं यहीं उनका महाशय पन है।

सभी का जन्मस्थलपर प्रेम होता है। इन्होंने मेघदूत में सब से अधिक उज्जयिनी की प्रशंसा की है। पूर्व मेघ के २९ वे श्लोकसे लेकर ४३ तक उज्जैन का ही वर्णन किया है। इतना किसी नगर का वर्णन नहीं किया।

फिर भी हमारे योगी अरविन्दजीने कहा है कि—

It is probable but not certain that he was a native of Malava born not in the capital Ujjaini, but in one of those villages of which he speaks in the Cloud Messenger and that he afterwards resorted to the capital.

कालिदास का मूल निवास स्थल मालवा हो और इसमें भी वे उन गामों में पैदा हुए हों जिनका कि वर्णन उन्होंने मेघदूत में किया है। पश्चात् समर्थ विद्वान होकर उज्जैन चले आये हों।

यह बात अधिक संभवित हो सकती है। पर यही ठीक है ऐसा दावे के साथ नहीं कह सकते। यह एक अनुमान मात्र है। कि ऐसा संभव हो सकता है।

इससे यह सिद्ध होता है कि—हमारे योगी अरविन्द कालिदास का मालवा देश मानते हैं। मालवा में भी ये उन गामों का मानते हैं। जिनका कि वर्णन इन्होंने मेघदूत में किया है। कई विद्वानों ने इन्हें उज्जैन का माना है। ये महाकाल के भक्त शैव थे यह भी इनके मेघदूत से प्रकट होता है। किसी का विचार इनके लिये वंगीय होने का तथा कोई इन्हें काश्मीर वासी मानते हैं। किन्तु इनका मालव देशवासी होना अधिक संभव है।

इनके काव्यों को देखने से प्रतीत होता है कि—इनका व्यापक पाण्डित्य था। भारत के परम भक्त थे। इतिहास के परम प्रेमी थे। इनका सारा काव्य जगत प्रायः इतिहास को लेकर चला है। ये भारत के वीर पुरुषों के साथ भी सदा संबन्धित रहे हैं।

आज कालिदास नहीं रहे पर उनकी सूक्ति भारत में विद्यमान है यह देश धर्म और समाज को सदा प्रेरणा देती रहेगी। इनके द्वारा कालिदास आज भी हममें जीवित विद्यमान है।

— श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघ–बृहन्मुबई–पुरवणी —

मागील वर्षी डिसेंबर महिन्यांतील शेवटचे आठवड्यांत संचालक प्रो. ना. के. भागवत हे हैदराबादेस गेले होते. त्यांनीं संघकार्यांचा उद्देश व प्रचार यांबद्दल निरनिराळ्या स्थानिक व्यक्तींशी ऊहापोह केला. या कामीं स्थानिक मित्र एल्. एम्. पानसेर, सेल्सटॅक्स एक्सपर्ट यांचा बराच उपयोग झाला. डॉ. नंदापूरकर, सेवानिवृत्त एंजिनिअर श्री. म. द. गाडगीळ, सेवानिवृत्त मन्त्री श्री. बिन्दू, उस्मानिया विश्वविद्यालयाच्या मराठी खात्याचे प्रमुख प्रा. आर. बी. माढेकर यांच्यांशी बराच विचार-विनिमय केला. मुख्यतः, आंध्र व मराठवाडा यांच्यांतून जे हजारों यात्रेकरू देहूला श्रीतुकाराम बीजेला दर्शनास येतात, त्यांचे हाल कमी करून त्यांची यात्रा सुखाची व्हावी, यासाठीं तळेगांव येथें संघाचे जागेत **"हैदराबाद व मराठवाडा हाऊस"** बांधून तेथें त्यांची राहण्याची सोय करावी व यात्रा घडविण्याच्या कामीं त्यांना हरप्रकारची मदत करून त्यांना दर्शन बिन त्रासानें व्हावें, म्हणून तेथून त्याची तशी सोय करावी, ही कल्पना सर्वांना पसंत पडली. पुन्हां एकवार संचालकांनीं हैद्राबाद व मराठवाडा येथें येऊन दौरा काढल्यास शक्यतों द्रव्यनिधी मिळण्यास जड जाणार नाहीं, असें सर्वांचें मत पडलें. श्री. अफझुलपूरकर यांनीं सक्रिय सहानुभूति दाखविण्याचें कबूल केलें आहे.

येत्या श्रीतुकाराम बीजेला तळेगांव येथें मागील वर्षीसारखा उत्सव त्या दिवशीं सायंकाळीं साजरा करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. श्री. महाजनी म्युनिसिपल सेक्रेटरी, यांना स्थानिक कार्यकर्त्यांच्या मदतीनें एक कार्यक्रम, आंखण्याची विनंति करण्यांत आली आहे. त्यासंबंधीं विशेष माहिती पुढील अंकांत देऊं. या महिन्यांत संघाच्या विद्यमानें कांहीं कार्यक्रम आखतां आला नाहीं.

× × ×

श्री. विठ्ठल उल्लाळ यांनीं मागील देणगीपैकीं ५ रुपये भरून २५ रुपये पुरे केले. व स्थिर देणगीदार म्हणून त्यांचें नांव समाविष्ट झालें. तसेंच तळेगांव येथें स्थानिक मनुष्य नेमून, भाड्याच्या जागेंत संघामार्फत कांहीं कार्य सुरूं करण्यास यावें, यासाठीं जो पैसा जमवावयाचा आहे, त्यांत त्यांनीं आपले दहा रुपये दिले आहेत. श्री. निंबकर (अध्यक्ष) यांनीं २०० रु. देण्याचें कबूल केलें आहे.

× × ×

संघाच्या कार्यकारी मंडळांतील सभासदांनीं संघाबद्दल कांहीं विशेष आस्था दाखवून बिल्डिंग फंडाचे कामीं झटल्याविना कार्यांची प्रगति कशी होणार? तरी सर्वांनीं हातभार लाऊन फंडाला मदत मिळवून देण्याची कायावाचामनें खटपट करावी, ही नम्र प्रार्थना. तसेंच दरसाल एक रुपया देणारे सामान्य देणगीदार निदान पंचवीस तरी प्रत्येकाने मिळवून द्यावेत, ही सर्व सभासदांना विनंति. म्हणजे तळेगांव येथील यावर्षींची बीज उत्तम रीतीनें साजरी करण्यास मदत होईल. तरी संघ कार्यकारी मंडळानें पत्र लिहून देणगीदाराचे फॉर्म मागवून घ्यावेत ही संचकांची इच्छा.

× × ×

संयुत्त-निकाय-सगाथावग्गो-देवता-संयुत्त

(मागील महिन्यावरून पुढें चालू)

४ संयोजन

किंसु संयोजनो लोको, किंसु तस्स विचारणं ।
किस्सस्स विप्पहानेन, निब्बानं इति वुच्चती'ति ॥
नन्दी संयोजनो लोको, वितक्क'स्स विचारणं ।
तण्हाय विप्पहानेन निब्बानं इति वुच्चती'ति ॥

५ बन्धन

किंसु सम्बन्धनो लोको, किंसु तस्स विचारणं ।
किस्सस्स विप्पहानेन सब्बं छिन्दति बन्धनं'ति ॥
नन्दी सम्बंधनो लोको, वितक्कस्स विचारणं ।
तण्हाय विप्पहानेन सब्बं छिन्दति बन्धनं'ति ॥

६ अब्भाहत

केनस्सु'ब्भाहतो लोको, केनस्सु परिवारितो ।
केन सल्लेन ओतिण्णो, किस्स धूपायितो सदा 'ति ।
मच्चुना अब्भाहतो लोको जराय परिवारितो ॥
तण्हासल्लेन ओतिण्णो, इच्छाधूपायितो सदा'ति ।

७ उड्डितो

केनस्सु उड्डितो लोको केनस्सु परिवारितो ।
केनस्सु पिहितो लोको, किस्सिं लोको पतिट्ठितो ।
तण्हाय उड्डितो लोको, जराय परिवारितो ।
मच्चुना पिहितो लोको, दुक्खे लोको पतिट्ठितो'ति ॥

८ पिहितो

केनस्सु पिहितो लोको, किस्सिं लोको पतिट्ठितो ।
केनस्सु उड्डितो लोको, केनस्सु परिवारितो ।
मच्चुना पिहितो लोको, दुक्खे लोको पतिट्ठितो ।
तण्हाय उड्डितो लोको, जराय परिवारितो ॥

९ इच्छा

केनस्सु बज्झति लोको, किस्स विनयाय मुच्चति ।
किस्सस्सु विप्पहानेन, सब्बं छिन्दति बन्धनं'ति ॥
इच्छाय बज्झति लोको, इच्छा विनयाय मुचति ।
इच्छाय विप्पहानेन, सब्बं छिन्दति बन्धनं'ति ॥

१० लोक

किस्सिं लोको समुप्पन्नो, किस्सिं कुब्बति सन्थवं ।
किस्सा लोको उपादाय, किस्सिं लोको विहञ्ञती'ति ॥
छसु (V. L. छस्सु) लोको समुप्पन्नो, छसु कुब्बति सन्थवं ।
छन्नं एव उपादाय, छसु लोको विहञ्ञती'ति ॥

अद्धवग्गो सत्तमो

तस्स उद्दानं : नामं चित्तं च तण्हा च
सयोजनं च बन्धनं ।
अब्भाहतु'ड्डितो पिहितो
इच्छा लोकेन ते दसा'ति ॥

अट्ठमो परिच्छेदो--छेत्वा वग्गो

एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवन्तं गाथाय अज्झभासि:-

१ छेत्वा

किंसु छेत्वा सुखं सेति, किंसु छेत्वा न सोचति ।
किस्सस्स एकधम्मस्स, वधं रोचेसि गोतमा'ति ॥
कोधं छेत्वा सुखं सेति, कोधं छेत्वा न सोचति ।
कोधस्स विसमूलस्स, मधुरग्गस्स देवते ।
वधं अरिया पसंसन्ति, तं हि छेत्वान सोचती'ति ॥

२ रथ

किंसु रथस्स पञ्ञाणं, किंसु पञ्ञाणं अग्गिनो ।
किंसु रट्ठस्स पञ्ञाणं, किंसु पञ्ञाणं इत्थिया'ति ॥
धजो रथस्स पञ्ञाणं, धूमो पञ्ञाणं अग्गिनो ,
राजा रट्ठस्स पञ्ञाणं, भत्ता पञ्ञाणं इत्थिया'ति ॥

३ वित्त

किंसूध वित्तं पुरिसस्स सेट्ठं । किंसु सुचिण्णो सुखमावहाति ।
किंसु हवे सादुतरं (v. l. साधुतरं) रसानं । कथं जीवं जीवितमाहु सेट्ठं'ति ॥
सद्धी'ध वित्तं पुरिसस्स सेट्ठं । धम्मो सुचिण्णो सुखमावहाति ।
सच्चं हवे सादुतरं रसानं । पञ्ञाजीवं जीवितमाहु सेट्ठं'ति ॥

४ वुट्ठि

किंसु उप्पततं सेट्ठं । किंसु निपततं वरं ।
किंसु पवजमानानं । किंसु पवदतं वरं 'ति ॥
बीजं उप्पततं सेट्ठं । वुट्ठि निपततं वरा ।
गावो पवजमानानं । पुत्तो पवदतं वरो'ति ॥
विज्जा उप्पततं सेट्ठा । अविज्जा निपततं वरा ।
सङ्घो पवजमानानं । बुद्धो पवदतं वरो'ति ॥

५ भीता

किंसूध भीता जनता अनेका । मग्गो व'नेकायतनं पवुत्तो ।
पुच्छामि तं गोतम भूरिपञ्ञ । किस्सिं ठितो परलोकं न भाये'ति ।
वाचं मनञ्च पणिधाय सम्मा । कायेन पापानि अकुब्बमानो ।
बव्हन्नपानं घरं आवसन्तो । सद्धो मुदू संविभागी वदञ्ञू ।
एतेसु धम्मेसु ठितो चतुसु । परलोकं न भाये'ति ॥

श्रीदत्त मंदिराचा रौप्य महोत्सव

(श्रीक्षेत्र चिंचखरी, रत्नागिरी)

श्रीक्षेत्र चिंचखरी येथील श्रीदत्त मंदिराच्या पायाभरणीचा समारंभ सद्गुरु श्रीगजानन स्वामी बोरकर यांच्या हस्तें झाल्यानंतर १९३३ साली श्रीदत्त मंदिराची बांधणी पूर्ण झाली व त्याचें उद्घाटन कै. औंधचे राजेसाहेब श्रीमंत बाळासाहेब पंत प्रतिनिधी यांच्या हस्तें झालें. या घटनेला १९५८ सालच्या श्रीदत्तजयंतीला २५ वर्षें पूर्ण झालीं असल्यानें १९५८ सालचा श्रीदत्तजयंती महोत्सव, रौप्य महोत्सव, डिसेंबर दिनांक १८ ते २९ पर्यंत मोठ्या थाटानें पार पडला. मुंबईहून शंभर-सवाशें आणि रत्नागिरी व आसपासच्या गांवांहून हजारों भक्त मंडळींनीं त्यांत भाग घेतला.

रोहिदास बोटीवर

मुंबईहून दि. २१-१२-५८ रोजीं रोहिदास बोटीनें चिंचखरी येथील श्रीदत्त मंदिराचे संस्थापक श्री गजानन महाराज बोरकर, अॅ. आनंदराव सुर्वे, श्री अवधूत स्वामी उर्फ मो. वा. लिमये, बी. ए.; अॅडव्होकेट, मयेकर, का. म. ताम्हनकर, पु. बा. कुलकर्णी, श्रीविश्वनाथ सारंग प्रभृति मंडळी याच बोटीनें चिंचखरीस रवाना झाली. सूर्यास्ताचे वेळीं श्री गजानन महाराज व अवधूतस्वामी यांचीं सुश्राव्य प्रवचनें झालीं. जयगड बंदर नजीक आलें. त्यावेळीं प्रवचनें संपून भजन आणि चौघडा सनई वगैरे मंगल वाद्यें वाजविण्यांत आलीं. बोटीच्या आघाडीवर मंदिराचा भगवा ध्वज लावण्यांत आला होता. बोटीवरील सर्व प्रवाशांना या समारंभाचें कौतुक वाटलें. जयगड बंदरावरील लोकहि हा प्रकार कुतुहलपूर्वक पहात होते.

रोहिदास बोट रात्रौ नऊ–दहाचे दरम्यान रत्नागिरी बंदरा नजीक पोहोंचली. तेव्हां चिंचखरीला जाणारें सामान आणि यात्रिक मंडळी यांनीं एक मोठा पडाव भरगच्च भरला. आणि साडेदहा वाजण्याचे सुमारास या पडावाला ओढून नेणारी लॉंच सुसज्ज होऊन मंगल वाद्यांच्या व भजनांचे गजरांत चिंचखरी मार्गावर चालूं झाली. रात्रीं बारा वाजण्यापूर्वीं सर्व मंडळी चिंचखरीस पोहोंचली. बोटीवर पाहुण्यांचें स्वागत करण्यापासून अखेरपर्यंत श्रीदत्त मंदिराचे व्यवस्थापक श्री. शंकर गणपत बोरकर यांनीं सर्व व्यवस्था उत्तम ठेविली होती.

यज्ञमंदिराचें उद्घाटन

दि. १८-१२-५८ रोजीं नाम सप्ताहानें उत्सवास सुरुवात झाली. ता. २२ ते २५ श्रीगुरुचरित्र पारायणाचें कार्य श्री अवधूत स्वामीचे नेतृत्वाखालीं पार पडलें. ता. २२ डिसेंबर १९५८ रोजीं सकाळीं श्रीदत्त यज्ञ मंदिराचें उद्घाटन श्रीगजानन महाराज बोरकर याचे हस्तें झालें. या प्रसंगीं श्री अवधूत स्वामी लिमये व श्रीगजानन महाराज यांची भाषणें यज्ञ व विशेषतः 'ज्ञानयज्ञ' या विषयांवर मोठीं उदबोधक झालीं. तीन दिवस या विश्वशांती स्वरूपी यज्ञाचें कार्य मुंबईहून आलेले वे. शा. सं. व. म. पुरंदरे, मो ग. नाईक व चिं. प. पाराशरे आणि स्थानिक सोमेश्वरचे बापु सोहनी यांनीं उत्साहानें पार पाडलें. दररोज भजन, पारायण, आरती वगैरे कार्यक्रम चालूच होते.

कै. जनार्दन बोरकर शाळेचा बक्षिस समारंभ

श्रीगजनान महाराजांनीं आपले वडील कै. जनार्दनपंत बोरकर यांच्या स्मारकासाठीं पांच हजार रु. खर्चून बांधून दिलेल्या शाळेचा वार्षिक बक्षिस समारंभ यंदा रत्नागिरीचे कलेक्टर श्री यशवंत स. कसबेकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं दि. २४-१२-५८ रोजीं सकाळीं १० ते ११-३० पर्यंत थाटानें पार पडला. त्याप्रसंगीं शाळेंतील मुलींनीं स्वागत गीतें म्हटल्यावर अॅ. सुर्वे, श्री अवधूतस्वामी लिमये, अॅ. मयेकर श्री. सारंग पु. बा. कुलकर्णी, का. म. ताम्हनकर, वसंतराव पुरंदरे, प्रभृतींचीं भाषणें झालीं. पूर्वीचे याच शाळेंतील विद्यार्थी व आतां शाळेचे अध्यापक श्री. बोरकर यांनीं अहवाल वाचून दाखविल्यावर श्री. य. स. कसबेकर कलेक्टर यांच्या पत्नी सौ. विमलबाई यांचे हस्तें मुलांना बक्षिसें वाटण्यांत आलीं. मुलांचे संवादात्मक कार्यक्रम झाले. नेहमींप्रमाणें अॅ. श्री. आनंदराव सुर्वे यांनीं मुलांना खाऊ म्हणून ५ रु. आणि श्री. शांताबाई कृष्णा कांबळे यांनीं आपल्या वडील मातुश्रीचें स्मरणार्थ ५ रु. शाळेला मदत म्हणून दिली. दरम्यान मुलांचे संवाद झाले. या शाळेची स्थापना १९०४ मध्यें झाली आणि श्रीगजानन महाराज बोरकर यांनीं वडिलांचे स्मरणार्थ शाळेची इमारत नवी बांधून दिल्यावर तिचें उद्घाटन व पहिला वार्षिक समारंभ कलेक्टर जिल्हाधिकारी जोशी यांचे हस्तें १९३५ मध्यें वार्षिक बक्षिस समारंभासह झाला.

दरसाल वार्षिक समारंभासाठीं बक्षिसें व शाळेचीं उपकरणें श्रीगजानन महाराजच पुरवीत आले आहेत.

अध्यक्षांचें भाषण

अध्यक्ष या नात्यानें भाषण करतांना जिल्हाधिकारी श्री. य. स. कसबेकर यांनीं स्वागतपर पद्य रचणारे आपले सहाध्यायी कवि ज.द. सिध्ये यांचे आभार मानून त्यांना धन्यवाद दिले. विकास योजनेंत आपल्याला सहकार्य व प्रोत्साहन देण्याची त्यांनी जनतेकडे मागणी केली. आणि शील व शिस्त हे सद्गुण आंगीं बाणविण्याचा विद्यार्थ्यांना उपदेश करून रत्नागिरीस परत जाण्याची घाई असल्यामुळें आपलें भाषण आटोपतें घेतलें. नंतर श्रीगजानन महाराज बोरकर यांचें आभार प्रदर्शन व समारोपात्मक भाषण झाले. जिल्हाधिकारी अध्यक्ष पुण्यवान म्हणून आणि आपण भाग्यवान म्हणून अडचणी असूनहि त्यांच्या अध्यक्षपदाचा लाभ आपल्यास मिळाला. आपण केवळ निमित्त मात्र असून श्रीदत्तप्रभूच अशी ज्ञानयज्ञाचीं कार्यें तो आपल्याकडून करवून घेतो, असें आपल्या भाषणांत श्रीगजानन महाराजांनीं सांगून अध्यक्षासह सर्वांचे आभार मानले.

ता. २४-१२-५८ रोजीं सायंकाळीं श्रीगुरुचरित्र पारायणाची समाप्ति झाली आणि त्याप्रसंगीं या पारायणाचें नेतृत्व करणारे श्री अवधूत स्वामी

लिमये आणि गजानन महाराज बोरकर यांचीं श्रीसद्‌गुरु महात्म्याचें विवरण करणारीं उद्‌बोधक भाषणें झालीं.

—: चरित्र ग्रंथ प्रकाशन :—

दि. २५-१२-५८ रोजीं १२ चे सुमारास रत्नागिरीचे डिस्ट्रिक्ट **व सेशन्स जज्ज श्री राम केशव रानडे** यांच्या अध्यक्षतेखालीं लेखक ल. के. तांबे उर्फ ब्रह्मानंद स्वामी यांनीं या रौप्यमहोत्सवानिमित्त लिहिलेल्या श्रीगजानन महाराज बोरकर यांच्या चरित्रग्रंथाचा प्रकाशन समारंभ झाला. याप्रसंगीं अध्यक्षपदाची सूचना श्री. पु. बा. कुलकर्णी व अनुमोदन ॲ. मयेकर यांनीं दिल्यानंतर स्वागतपर पद्यें सौ. सरस्वती माई बोरकर यांनीं म्हटलीं. नंतर अवधूत स्वामी लिमये, ॲ. भाऊ साहेब सुर्वे, श्रीविश्वनाथ सारंग प्रभृतींचीं भाषणें झाल्यावर न्यायमूर्ति रा. के. रानडे यांचें सुश्राव्य भाषण झालें. जास्तींत जास्त ध्येयवादी **प्रयत्न** आणि जास्तींत जास्त ध्येयवादी **भक्ति** अशा प्रयत्न व भक्ति या दोन शब्दांचें स्पष्टीकरण त्यांनीं चरित्रग्रंथाविषयीं बोलतांना आपल्या सुंदर भाषणांत अनेक दृष्टांत देऊन केलें. नंतर आभार प्रदर्शनाच्या समारोपात्मक भाषणांत श्रीगजानन महाराजांनीं ध्येयवादी भक्ती बरोबर प्रयत्नवादी युक्ती आवश्यक असून तिच्यामुळें ईश्वरप्रसन्नतेची शक्ति जगांत मोठी कार्यें कशी घडवून आणते, याचें विवेचन करून अध्यक्षांसह सर्वांचे आभार मानले. याच प्रसंगीं चिंचखरीच्या सर्व बांधकामाची देखरेख, रचना, मार्गदर्शन इत्यादि सर्व बाबतींत आपुलकीनें लक्ष घालणारे, श्रीगजानन महाराजांना पुत्रवत असलेले, ठाण्याचे एक्झिक्युटिव्ह इंजिनियर, श्री. ग. रा. पडवळ B. SC., B.E. यांना गौरवार्थ एक चांदीचा चषक अध्यक्षांच्या हस्तें अर्पण करण्यांत आला. श्रीगजानन महाराजांच्या चरित्रग्रंथाबरोबरच 'किरात' पत्राचे संपादक श्री. अनंतराव मराठे यांनीं संपादिलेलें छोटेसें 'श्रीगुरुदेव चरित्र' आणि आर्टिस्ट श्री. पांडुरंग गणपत बोरकर यांनीं तयार केलेलें श्री चिंचखरी दत्त मंदिराचें बहुरंगी सुंदर कॅलेंडर याचेंहि प्रकाशन अध्यक्षांच्या हस्तें झालें.

योगासनें व श्रीहरिकीर्तन

दि. २६-१२-५८ रोजीं सायंकाळीं योगदासानुदास श्री. कृ. आठवले शास्त्री यांचे योगासनांचे कार्यक्रम झाले. त्यांचें अनेकांनीं कौतुक केलें. रात्रीं दत्तमंदिराचें सुंदर रंगकाम करणारे पेंटर श्री. काशिनाथ मंगळया पाटील यांचें सुबोध सुश्राव्य कीर्तन झालें.

ॲ. आनंदराव सुर्वे यांचा अमृतमहोत्सवी सत्कार

ॲ. आनंदराव सुर्वे यांना वयाचीं ७५ वर्षें पुरीं झाल्याबद्दलचा सत्कार-समारंभ दि. २७-१२-५८ रोजीं श्रीगजानन महाराज बोरकर यांच्याच अध्यक्षतेखालीं झाला. या प्रसंगींही श्री अवधूतस्वामी—लिमये, श्री. विश्वनाथ सारंग, श्री. अण्णा बोले, श्री. पु. बा. कुलकर्णी, श्री. ताम्हनकर, श्री मुकुंदराव उर्फ मुरलीधर स्वामी, ॲ. मयेकर, सेवानिवृत्त मुंबईचे पोलीस सुपरिन्टेन्डन्ट रावसाहेब डेरे, श्री. आचार्य स्वामी, श्री. अनंतराव मराठे, श्री ल. ग. थत्ते उर्फ रघुवीर स्वामी, श्री. बापूजी हडकर यांची भाषणें झाल्यावर श्रीगजानन महाराजांनीं ॲ. सुर्वे यांना चांदीचा प्याला आणि श्री. ताम्हनकर यांनीं कांहीं उपयुक्त ग्रंथ अर्पण केले. नंतर ॲ. सुर्वे यांनीं समयोचित भाषण करून आपलें उर्वरित आयुष्य परसेवेंत, जनसेवेंत व ईश्वर सेवेंत जावो अशी कृतज्ञतापूर्वक प्रार्थना केली. श्री गजानन महाराजांनीं अध्यक्ष या नात्यानें समारोपाचें भाषण करून ॲ. भाऊसाहेब सुर्वे यांच्या थोर त्यागी व ईश्वरनिष्ठ जीवनावर प्रकाश टाकला व त्यांनीं सदैव केलेल्या सहकार्याविषयीं कृतज्ञता व्यक्त केली.

कुमारी प्रभा पडवळ हिचें अभिनंदन

नंतर एक्झीक्युटिव्ह इंजिनीयर श्री. ग. शि. पडवळ B. SC., B.E. यांची कन्या कुमारी प्रभा पडवळ बी. एस. सी. ही एल. एल. बी. ची परीक्षा चांगल्या रितीनें उत्तीर्ण झाल्याबद्दल तिचा गौरवपर अभिनंदनाचा समारंभ श्री गजानन महाराजांच्या अध्यक्षतेखालीं झाला. यावेळीं ॲ. सुर्वे यांचें आशीर्वादपर आणि काकासाहेब राजाध्यक्ष, श्री. शिरघनकर, श्री. थत्ते प्रभृतींचीं भाषणें झालीं. नंतर कु. प्रभा पडवळ यांनी आभारात्मक भाषण केलें. अखेर अध्यक्ष श्री गजानन महाराज यांनींहि आशीर्वादपर आणि गौरवपर भाषण केल्यावर हा समारंभ समाप्त झाला. या प्रसंगीं श्री. अनंतराव मराठे यांना 'श्रीगुरुदेव दत्त' पुस्तकाबद्दल अध्यक्षांनी २१ रु. ची देणगी दिली.

अग्रपूजा श्रीसत्येन्द्रनाथ स्वामी कडून

त्यानंतर सायंकाळीं श्रीपाद श्रीवल्लभ सेवामंडळाचे संस्थापक श्री. पांडुरंग रामचन्द्र नागवेकर उर्फ श्रीसत्येन्द्रनाथस्वामी यांनी श्रीगजानन महाराज बोरकर व सौ. सरस्वतीबाई बोरकर यांची अग्रपूजा करण्याचा पहिला मान संपादन केला आणि अहेर केला. इतर कांही भक्तमंडळींनींहि याप्रसंगीं यथाशक्ति अहेर केले.

कृष्णार्जुन युद्ध नाटकाचा प्रयोग

दि. २७-१२-५८ रोजीं रात्रौ १० चे सुमारास श्री रुपवंत गणपत बोरकर यांच्या दिग्दर्शनाखालील संगीत 'कृष्णार्जुन युद्ध' या नाटकाचा प्रयोग मुंबईच्या डी. जी. रुपारेल कॉलजचे प्रिन्सिपॉल श्री. सी. बी. जोशी एम्. ए. (मुंबई व केंब्रीज) जे. पी. यांच्या अध्यक्षतेखालीं झाला. त्याप्रसंगींही श्री. लिमये, ललितकला नाटक मंडळींचे नट श्री. ग. श. भागवत यांचीं भाषणें झाल्यावर अध्यक्षांनी समयोचित समारोपाचें भाषण केलें आणि श्रीगजानन महाराजांनीं समयोचित आभार मानले. श्री. रुपवंत बोरकर यांनींही आभाराचें भाषण केलें. नाटक चांगलेंच रंगलें होतें. अध्यक्षांचे हस्तें नटांना बक्षिसें वाटण्यांत आलीं.

सरस्वती नदीवरील सहल व सहभोजन.

सालाबादप्रमाणें सरस्वती नदीवरील सहल आणि वनश्रींतील सहभोजन व भाषणें झालीं. याच दिवशीं दि. २८-१२-५८ रोजीं श्रीदत्त मंदीरांत श्रीगजानन महाराजांचे सुश्राव्य प्रवचन झाले.

तीन पूजाविधी

दि. २९-१२-५८ रोजीं श्री सत्यविनायक, श्री सत्यनारायण व पालखींतील, श्री शीरगांवकर आर्टीस्ट यांनी तयार केलेली श्री दत्तमूर्ती, या तीन पुजांचा विधी झाला. गांवभोजन झालें. आणि पहांटेपर्यंत दशरथ मयेकर आणि मंडळी व सौ. स. गो. बोरकर आणि मंडळी यांची भजनें होऊन उत्सवाची समाप्ती झाली या उत्सवाला नित्यापेक्षांही हजारों भक्तांनी भाग घेतला.

यंदाच्या या उत्सवांत श्रीदत्तजन्म प्रसंगीं पुढें दिलेल्या चार गृहस्थांनीं 'मार्गस्थ' होऊन श्रीगजानन महाराजांचें शिष्यत्व पत्करलें. त्यांचीं **मूळ नांवें** आणि पारमार्थिक नांवें पुढील प्रमाणें:—

(१) रिटायर्ड पोलीस सुपरिंटेंडंट रावसाहेब शंकर काशीनाथ डेरे, श्री वीरभद्र स्वामी.

(२) श्री. मोरेश्वर काशिनाथ पिटकर, श्री सत्यानंद स्वामी.

(३) श्री. वी. ॲस. मेहता ऊर्फ, श्री विष्णुदास स्वामी.

(४) आर्टिस्ट पी. टी. शिरगांवकर, श्री शांतीदास स्वामी.

Letters From a Blind High-Court Judge to His Private Secretary

21

Hotel Cecil, Delhi.
24th Febry, 1919.

My dear Kher,

Its high time that something had occurred in my Sheeny's case. But I suppose Garhe is still playing the waiting game, hoping to tire Cohen out. How have they managed to cause such delay? Is it on the pretext of appealing against Macleod's order about costs or in order to get a certified copy of his judgment? I should have thought that the hearing before the Turf Club committee might very well have been brought on within a week of the Court's decision.

I hear of further work which is "coming" to me, but which has not yet come. I have today finished the M. big job, a great load off my mind. I am supposed to be much better. I can eat (although I do not want to) almost any ordinary food. I have walked for an hour and several times for about three quarters of an hour; but I know very well that I am not well, nothing like it, and I begin to doubt whether I ever shall be, whether this infernal colitis (from which alone according to my local doctor, I have been suffering) is not chronic and won't some of its symptoms be with me for the rest of my natural life. I hope that you are enjoying the best of health, as you certainly deserve to if you are keeping up your swimming, and that M. & K. is flourishing and abounding. As for me, I begin to be indifferent about work in view of my pending internment in Kashmir. What a complete isolation from all real movement! But it ought to have a very curative effect. Come up there for your summer holiday and we will look after the house of Rai once more. Apropos is not Sinha Lord Rai, or Mustard? I had suggested Lord Sinha of Chutneypor. I wasn't far off.

Yours as ever,
F. C. O. B.

22

Hotel Cecil, Delhi, Febry. 28th, 1919.

My dear Kher,

I have been quite distressed about my Sheeny; not only because if the rumour proves true I shall lose my 1500 rupees, no light matter to a greedy man but much more because such a settlement would in the circumstances be so unjust. I suppose he could have settled long ago on those terms and gone back to his business and happy home. I did not believe it possible that if the matter were left to the uncontrolled decision of the Turf Club, there could be any doubt about the result until, perhaps, that conversation I had with Cadell at breakfast the morning of the day on which I left, of which I told you in the train. But I thought I had put better counsels in his head. It is simply shameful, if it is true, that the T. C. Committee can't or won't do justice in so simple and plain a matter, when they are required to do so because the Courts can't.

I have been markedly better the last three days; though upto to that time I had not noticed much progress. If the cold suits me I still have some hopes of getting quite well after all and nightly visiting the house of Rai. Swimming too in the Dal when the weather and the water are warm. You remember the fat Chunilal who began the Mangrol work with us, whom I afterwards booted, as I did not trust him. He died suddenly at Patan in Baroda of heart failure. I am sorry to hear you have not been so well, you must not work too hard. You must get more out of Manilal than merely making up the monthly accounts. I am sure, if you should still feel below par, that a month of Kashmir would be the very thing to set you up. I rather dread the extreme cold of the journey in. It may have abated though by the time we start. At present I hear of nothing but ice floes, snow drifts and avalanches. I may freeze stiff in the car before I can reach the warmth and shelter, of Needoo's Hotel. I have definitely finished for the present the M appeal and wangled all the wires I could get hold of to help it along. I am now looking forward to a period of comparative rest and repose though it is possible that a certain amount of light work may follow me even to the remote wilds of Srinagar. But in this country as elsewhere it is the common experience "out of sight out of mind."

I canot say that I retain the very slightest interest in the court or feel any real curiosity about the doings of those odd little fellows the judges.

I wonder whether I shall make any stay in Bombay next October. I think it most likely that I shall, if I have really regained my health but not otherwise. I propose in the former case, a tour in Kathiawad which should be not only very pleasant, interesting and healthy at that time of the year but remunerative too. At the close of that cold season, I think it certain if things have cleared up in the Western world that I shall say my last adieu to India You must hurry up, get rich and come to see me in the Casa by the lake after I am finally settled there. Your boating education **inter alia** requires completing.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman

P. S. I wrote two letters to Lance on behalf of my Sheeny and sent him one wire, but I fancy it was all labour

wasted, as the decision had probably been made long before he could read my indignant protests against its manifest injustice.

23

Needoo's Hotel, Srinagar
March 13

My dear Kher,

As usual I was more than a bit previous about my great recovery. The journey here nearly finished me off and I arrived not a whit better, if as well, as I was on my return from Karachi. Called in the local doctor at once, and to bed. After three days better, and perhaps I may improve here, but it does not seem to me that I am ever likely to be the man I was before this infernal illness.

Your letters are almost most welcome, telling me as they do of doings in the old auspicious sea port town. As for my miserable Sheeny, I can't understand what all the delay is about, or how there can be any real doubt as to his right to all the money. But, as you say, if the Turf Club-consult counsel God only knows what such learned gentlemen may advise. I suppose I was right in thinking that delivery of the goods passed the property in them. My recollection was that part delivery, and of course complete delivery, or part or complete payment, passed the property in goods, but I have no Contract Act with me and can't verify by referring to the section. That is the only point out of which Sheeny could make anything and I have pooh-poohed it from the first. But those sections are so tricky, that as long as I was a responsible judge I never allowed myself to pronounce on any of them without a careful verification first. I sometimes wish I had kept one or two of my law books for reference. In Delhi for instance I was asked whether a man could sue a Raja in Madras for an old debt long time barred, unless the plaintiff could surmount the bar by deducting four years' munition work in England. For the life of me I could not be certain whether that exemption applies to plaintiffs. I thought that it did not. Of course a plaintiff can deduct any time that the defendant has been residing out of the jurisdiction. But there does not appear to be any reason why he should be allowed to deduct time during which he has been residing out of the jurisdiction. Again there were special provisions made in favour of soldiers both as to suing and being sued, when the war began. But I think they were restricted to combatants, and I don't suppose that a man employed on remunerative munition work could take the benefit of them. Enlighten me learned in the law.

I am sorry to hear that you are feeling that pain again. I recommend the same remedy. At present it strikes me as rather painfully cold, though the residents call it bright spring weather. In a month though all should be sunshine and fruit, and presently swimming in the Dal. The fat boy has just arrived with the back Kit, after a six days' journey through snow and ice, grinning all over and as proud as though he were just back from an Arctic expedition. I am at least grateful to think that, humanly speaking, I need not travel any more for at least six months. Being up here cuts me off from a lot of work that was offering, but money is not everything. I dare say Some will follow me just enough to keep me amused, and in funds for cigars & chockies; do you remember our frantic efforts to get a smokable cigar here ? The time approaches when a new C. J. will have to be appointed and I hear that rumour still names M. as favourite. Should rumour be truthful for once I am sorry for the Court and glad that I left it in time. Its spoilt any how. The junior judge is sure to turn out a most undesirable acquisition. Now I must stop, tiffin time, I to drink chicken soup.

Yours as ever,
F. C. O. B.

24

Srinagar,
17th March 1919.

My dear Kher,

I have been thinking a good deal what I could do for Mulgaonkar. I doubt whether my intervention in any quarter would be of any assistance to him. I believe the appointment is made to all intents and purposes by Scott; certainly he never consulted me, or as far as I know any other civilian Judge before making his last amazing selection and we all know our Scott. The mere fact that I or anyone lse were to suggest a name would probably be quite enough to put Scott on search for another, to show how superior his judgement was to anyone else's in such matters. That has always been his attitude to ME at any rate. I know perfectly well, and knew all the time that I was in the Court with him that his feeling was, that it was little short of an impertinence on the part of any one else to hint to him how he should bestow his patronage. Hence I have no doubt the amazingly bad choices he often made. But that's how the case stands. I am pretty sure that Curtis won't have any say in the appointment. He might, of course, but as I have been writing to him, and as he would say, perhaps, bothering him about other matters recently I don't feel inclined to approach him on behalf of Mulgaonkar. I dare say Mulgaonkar is the best man available; but I know little, or nothing, of him. Nearly all my time was spent on the Original Side and during the short periods I sat on the Appellate Side, I don't remember Mulgaonkar ever doing any criminal business at all. He was in fairly good civil business but that is no qualification for the post of Government Pleader. Still were there nothing more to hinder me pressing his claims than that, I might put them on the general ground

(Continued on Page 22)

PRAYERS—THEIR EFFICIENCY AND EFFECTS

[We take great pleasure in reproducing below the following talk by Shri. V. R. Bapat, M.A., I. R. S., Hyderabad who gave this talk in the Rotary Club at Aurangabad on 22-5-57. Shri Bapat has approached the subject scientifically and to the modern mind his talk is bound to be stimulating and is sure to open a new avenue for research. We are grateful to Shri Bapat for allowing us the use of it for the readers of the Dharmachakra— **The Editor**]

Brother Rotarians,

I feel great delight this evening to be in the midst of a group of elite intelligentia of Aurangabad who are bound together by the common ties of four points of fellowships which form the quintessence of the rotarian principles. As the maxim goes–once a rotarian is always a rotarian–I take this privilege of introducing myself as a rotarian Vishnu, being a past rotarian of the Belgaum Club. The other day I happened to meet Rtn. Bapat in the Aurangabad Club who perhaps caught me in my weaker moments to make me agree to meet the rotarians of Aurangabad Club and to have tete-a-tete with brother Rotarians. Without imagining the onerous responsibility of accepting this invitation, as a few minutes ago I said that he caught me in the weaker moments, I readily consented to it and although, Rtn. Bapat came for my relief by suggesting that I may give a talk on the Income-tax matter; but being engaged all the time in watching the purse of others to see that thay are made to shell out their dues to the Government to a correct pie, I thought it worthwhile not to protrude my avocation in the Club and spoil the fellowship atmosphere of the Rotary Club. That is how I decided to choose the subject which has nothing to do with my routine activities. With this preamble I now make a humble approach to my subject of this evening, which is "PRAYERS and THEIR EFFICIENCY."

At the outset I must own that my knowledge of the subject being limited in the field, the thesis that I may propound may be faulty or may not de appealable to all. Even then it is only by communion that one gets experience and becomes rich in expanding ones own ideas and that is the reason why I have chosen the subject in which I have, made a very mediocre beginning to acquaint myself in. In common parlance one knows about prayers as worship of GOD and that too done with some specific motive. The motive may be either of personal gain or it may be alleviation of some sufferings. I, in my own humble way, feel that what I just described as the idea of a common man about prayer, is a very limited description of prayer and does not come nearer even to the infinitesimal idea of real prayer. Prayer has its own science and technique. According to my humble way of thinking I can describe prayer as a motivated approach based on faith by X through certain medium for getting some kind of benefit either to himself or to Z from Y who is capable of rendering the benefit. This definition of prayer does bring within its compass not only the modes of worship described in all religions but also practically every activity of human being without any limit of time.

I now proceed to analyse my above-quoted definition to propound my various theories regarding prayer. Essentially there are four ingredients. The two commonly known are the worshipper and the object of worship. The third is the mode of communication and the fourth is that which is conveyed to and fro from one end to another. The similie of two telegraph operators working at two ends of the stations aptly describes the process of prayer.

The conception of prayer is fundamentally based upon faith. Faith in fact is the foundation of any kind of prayer which may be in the form of request or supplication or demand made by worshipper to the object of worship. Regarding the importance of faith it is well described in the "BHAGAWADGITA"

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी।

As you know no building can stand without foundation similarly prayers cannot stand without the broad base of faith. How the faith works in curing many physical or mental ailments is known to every body by his every day experience. The doctors often admit that their medicines are not some times so potent as to alleviate the suffering of their patients as the faith of the patients themselves. So to start with, one is required to be armed with faith and then alone the process of prayer begins.

I have my own theory to propound to describe the process of prayer. This process begins from as well as ends at the worshipper. Just as there are positive and negative atoms which by some means when arranged in ordered fashion create electricity, in the same manner, by means of communion, certain vibrations which I may term as "UPASANA" start flowing from the worshipper. Following the principle of sound waves those vibrations which emanate from the worshipper proceed towards the object of worship and on reaching the destination they collide with the object of worship and thus generate other types of vibrations which I may call them as 'KRIPA' which

start flowing in opposite direction by the same path by which the vibrations of Upasana have travelled and returned to the place of origin of 'UPASANA' i. e., the worshipper. This is the complete cycle of describing the process of prayer.

Having described the process of prayer let me now take you through the description of four elements of prayer.

The first component part of prayer is a worshipper who can be any living element. I have deliberately excluded non-living elements because they are incapable of producing the types of vibrations mentioned above. Even in living elements the field is restricted to human beings only because they alone possess 'मनोहंकारबुद्धि' which alone have the capacity and ability to create vibrations of Upasanas.

The second component is the object of worship. According to the Hindu Philosophy not only 33 crores of gods can form the subject matter of worship but even the inanimate things with the sheet anchor of faith can well come within the compass of the object of worship. According to other religions it may be only one single object whereas according to other school of philosophy the object may be void or nothing; in other words, the object of worship can range anything from the atom to boundless infinite which pervades the whole universe. The choice of object of worship demands a great discerning attitude from the worshipper. His choice is circumscribed by his own belief and experience.

Serially the 3rd thing to be described is the contents of prayers and the mode of communication, i. e. prayer is a live force which creates vibrations of Upasanas. Every prayer contains two elements viz., the praise of object of worship and description of benefit to be obtained from that object. All the Dharma Granthas are rich treasures of prayers and one has to choose a right type of prayer according to his own ability, capacity and necessity. Sometimes in order to bring the state of mind of the worshipper to the point of ignition, the Beejas are added to the prayers. These prayers having been thought of by human beings alone are essentially based upon their own experience in dealing with other human beings. Every body knows too well that nothing succeeds like praise in getting the desired benefit from the other party. Based at it is on this psychology each prayer essentially contains the above two elements.

[To be contiuaed]

(Continued from Page 20)

of seniority, and the unwisdom of trying to pick out juniors by supposed superior merit. But the considerations I first set out stand in the way. I have heard nothing more from my Sheeny. The silence is ominous. I wish I had asked you to wire when the case was decided one way or the other, no matter which. It surely must have been decided long ere this ?

The weather is beautiful here now, rathar fresh for a Bombayite, but all the better on that account. I am progressing. I walked morning and evening yesterday, nearly three quarters of an hour each time. The air was keen and tonicy, while its rigour was tempered by the rays of a gentle spring sun. My new lady reader takes over from Mrs. Davies today. But I wish I had stipulated for longer hours. I don't see how I can get through much reading in four hours a day. Why there were occasions on which you read to me for 11 hours a day, and often and often for six hours.

I have n't got as far as the house of Rai yet, and I think I shall have to take that great walk arm in arm with Peter, as Kitty appears to shy off it somehow.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman.

25

Srinagar
19th March 1919.

My dear Kher,

It seems a long time since I heard from you of the doings of the auspicious Sea port Town, particularly focussed in Medows Street on a certain well known Attorneys' office. I should, I believe, have been in a position to announce that I was well and daily making reconnaissances in the direction of the house of Rai, were it not that at the crucial moment I was attacked by one of those spasmodic coughs, of which I gave you more than one example during our pleasant years together. You will remember how obstinately they clung to me, how violently they racked me. But compared with this one, they were as spring zephyrs to a winter gale. I have tried to allay its fury by every means known to science, imprimise the cunning inhalation strongly recommended by the good Wagle; the insinuating gargle, of many kinds and degrees of potency; throat painting, though there is nothing wrong with the throat; suction lozenges and trokeys; and at last recourse to the old world cough remedies, Owbridge, and Kay. The last-named appears to have gained a short lived victory at the cost of making me feel rather the worse in other ways. So the world goes, so desperately do we fight to repair nature's ravages & penalties, and fit our creaky leaky vessels to make a little longer voyage on the stormy seas of life, trusting that they will not too suddenly and finally founder. Yet in a few years at most, founder and disappear they all must. How miserly we view the last few precious coins of Time left sparsely enough in our depleted coffers. The weather has been rather inclement the last few days, and to nures my cough, I have scarcely left my fireside. That is very snug and comfortable but not strengthening.

As soon as the strong cold wind moderates, I hope to take my walks abroad with Kitty, or my new Secretary Miss Walpole, or failing these fair guides and companions with the solid and splendidly attired Peter.

But what of the Sheeny? Surely his fate must have been decided long ere this and I draw the worst conclusions from a silence so prolonged, so ominous. I think in a letter I wrote you some time ago I begged you to let me know the worst by wire, for I could hardly expect Cohen to waste his Shekels on conveying me any but the best. But I have heard neard nothing. I am now, rather reluctantly committed to quite a lot of work. I had hoped to evade it by pointing out the improbabilities of success. But some of my friends credit me with miracle working powers which I have never claimed and come to me as pilgrims with incurable diseases frequent the great Shrine of Lourdes, with incurable or almost incurable cases. I grow very lazy here and don't want to work at all, but just souse myself in the kind fo books I enjoy as often as they come my way. The **hajam** stands impatiently by, adieu.

F. C. O. Beaman

Regd. No. B. 54..

World Religion Supplement

वर्ष ११ वें] [अंक ८ वा
१५ मार्च १९५९

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. XI—8)
15th March 1959

This month witnesses the most astounding Day of the Ascent to Heaven of the celebrated Saint Tukaram [26th March 1959] who gave to the Common Man the most simple and yet ethically loftiest Teachings of-Love, Humanity, Non-Violence, Purity of mind and Universal welbeing.

श्रीतुकाराम महाराज

श्री संत तुकाराम महाराजांचा निर्याण दिन, गुरुवार, तारीख २६ मार्च १९५९

सन्त केव्हां होतात ?

नव्हती ते संत करितां कवित्व । संताचे ते आप्त नव्हती संत ॥ १ ॥
येथें नाहीं वेश सरते आडनांवें । निवडे घावडाव[1] व्हावा अंगीं ॥
नव्हती ते संत धरितां भोंपळा । करितां वाकळा प्रावरण ॥
नव्हती ते संत करितां कीर्तन । सांगतां पुराणें नव्हती संत ॥
नव्हती ते संत वेदाच्या पठणें । कर्म आचरणें नव्हती संत ॥
नव्हती संत करितां तपतीर्थाटणें । सेविलिया वन नव्हती संत ॥
नव्हती संत माळामुद्रांच्या भूषणें । भस्म उद्धूळणें नव्हती संत ॥
तुका म्हणे नाहीं निरसला[2] देहें । तों अवघे हे सांसारिक ॥

१. घाव, किंवा वार. २. देहभोगाचें निरसन केलें नाहीं.

— अभंग २३०५ — सरकारीप्रत

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष ११ वें] १५ मार्च १९५९ [अंक ८ वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५–०–०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७–०–०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १–७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

या अंकांत विशेष काय पहाल ?

१. विनोबांना दिसलेली आझाद बंडखोर–मीरा
२. मानवतेचें प्रतीक.
३. जपानचें आत्मशोधन व भारताचा अहंभाव
४. कालिदास और मन्दहास
५. गान्धी-सूक्ति–मुक्तावलि
६. Letters from a Blind Judge to his Private Secretary 19-2
७. Prayers-their Efficiency and Effects 21-2

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १९ वा रस्ता, प्लाट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, ४१७/४२१ सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World
Religion
Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF
THE MORAL LAW

वर्ष ११ वें] १५ मार्च, १९५९ [अंक ८ वा

A Circular By The Director of Education

The 'Dharma Chakra' is appreciated by The Director of Education, Bombay State, in his Circular No. S–102/563–H dated 15th-10-1956, while bringing the Magazine to the notice of Secondary Schools, Colleges, Libraries, and other Educational Institutions in the State of Bombay. His Appreciation reads thus :—

"The Magazine appeals to the normal conscience of men and attempts to point out a more humanitarian approach to the problems confronting India today. The fundamentals of life, truth, non-violence, brotherhood, the unity of the human race, and idealogy and culture, fellow-feeling and the service of the poor and the less privileged, toleration, and mutual understanding–all these have been presented and taught in the Dharma Chakra for the last 7 years. (Now 10 years.) The Magazine is brought to the notice of schools and colleges.

Sd.

Director of Education.

संपादकीय

फेब्रुवारीच्या १२ व्या तारखेस मुंबई येथील अमेरिकन उपवकिलातीच्या विद्यमानें "लिंकन हाऊस" मध्यें अब्राहाम लिंकनच्या १५० व्या लिंकन जयंतीच्या प्रसंगीं एक मोठा समारंभ सायंकाळीं भरविण्यांत आला होता. आधुनिक लोकशाहीच्या इतिहासांत ते मोठे नेते म्हणून गणले जातात. त्यांना सत्य हें प्रिय होतें व "लोकांचें, लोकांनीं, लोकांसाठीं चालविलेलें राज्य" अशी लोकशाही राज्यकारभाराविषयीं त्यांची निष्ठा होती. अखिल मानव जात ही स्वतंत्र आहे व कोणी कोणास गुलाम करूं शकणार नाहीं, किंवा कोणी कोणावर मालकी हक्क गाजवूं शकणार नाहीं, ही त्यांची श्रद्धा होती. अशा विश्वकल्याणाचा कल्याणमित्र लिंकन किंवा भारतांतील गांधीजी यांची अशा प्रसंगीं तुलना व्हावी, यांत नवल कसलें! म्हणून अमेरिकन वकिलातींत "लिंकन–गांधी" प्रदर्शन भरविण्यांत आलें होतें व त्या प्रसंगीं अमेरिकन प्रसिद्धी खात्यामार्फत एक पुस्तिकाही वाटण्यांत आली होती. त्यांत लिंकन व गांधीजी यांच्या कार्याचे तुलनात्मक व सत्स्वरूपात्मक विचार संकलित करण्यांत आले होते. त्यांतील कांहीं वाक्यें आम्ही मराठींत उद्धृत करीत आहोंतः—विशिष्ट काळाला सर्वस्वी सारखी अशीं माणसें राष्ट्रें निर्माण करतात, हें एक ऐतिहासिक सत्य होय. अमेरिकेच्या परीक्षेच्या वेळीं अब्राहाम लिंकन निर्माण झाला. भारतांत स्वातंत्र युद्धांत मार्गदर्शन करण्यासाठीं महात्मा गांधी पुढें आले. दिक् आणि काल यांनीं विभागलेले हे **दोन महान् अग्रणी दोन मूलभूत** व मूलग्राही **निष्ठांनीं** प्रसिद्ध झाले होतेः—"मानव जातीच्या समानतेची निष्ठा, आणि सत्य हेंच शेवटीं विजयी होणार ही निष्ठा!"

वर निर्दिष्ट केलेल्या पुस्तिकेंत दोघांच्या समान अर्थांची अवतरणें दिलेलीं आहेत; व तीं अत्यन्त उद्बोधक आहेत. अशा या भावनापूर्ण व रोमांचकारी समारंभाचें अध्यक्षस्थान उत्तर प्रदेशाचे भूतपूर्व राज्यपाल श्री. कन्हैयालाल मुनशी यांना देण्यांत आलें. नरनारीचा समुदाय प्रदर्शन पहात असतांनाच समारंभास सुरुवात झाली. प्रथम मुंबईतील अमेरिकन कौन्सल जनरल श्री. विल्यम टी. टर्नर यांनीं सर्वांचें स्वागत केलें. सभास्थानाच्या भव्य पटांगणाचे मागें अरबी समुद्र पसरला होता. त्यावेळीं परांजोती गायक मंडळानें लिंकनच्या काळांतील अमेरिकन गीतें गाऊन दाखविलीं. व्याख्यानानंतर "ॲबे लिंकन इन इलिनॉय" हा अमेरिकन चित्रपटहि दाखविण्यांत आला. श्री. मुनशी म्हणाले "श्री. लिंकन यांनीं मानवी प्रतिष्ठा वाढविली व लोकशाही राज्यकारभार याविषयीं लिंकन यांचे **अमर उद्गार** उद्धृत करून पुढें ते म्हणाले, "जर अमेरिकेंतील लोकशाही थोर असेल तर तो थोरपणा भौतिक संपत्तीमुळें आलेला नसून वॉशिंग्टन व अब्राहाम लिंकन यांच्यामुळें आणि स्वातंत्र्यांचा जाहीरनामा व हक्काची सनद यांतील तत्त्वाप्रमाणें प्रतिपादिलेल्या लोकशाहीचा कारभार चालत असल्यामुळें तो आलेला आहे. कधीं कधीं किंवा जगाच्या कांहीं भागांत लोकशाही नष्ट झाल्यासारखी, किंवा डळमळीत झालेली दिसत असली तर त्याचें कारण आपण मानवी प्रतिष्ठेवरील श्रद्धेंतून मिळणाऱ्या आध्यात्मिक शक्तीपासून त्या लोकशाहीला वंचित करीत आहोंत. **लिंकन व गांधीजी** यांनीं ज्या लोकशाही स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला व ज्या लोकशाही स्वातंत्र्यानेंच मानवी प्रतिष्ठा टिकूं शकते, **त्याची जागा दुसऱ्या कशानेंही भरून येणार नाहीं**, याची जाणीव आपणाला राहत नाहीं. लिंकन व गांधीजी म्हणजे आपआपल्या राष्ट्राच्या '**पडछाया**' होत. आजच्या या घालमेलीच्या काळांत व मानवी मनाच्या विकृतावस्थेंत असलें तुलनात्मक निदर्शन एकमेकांना परिपोषक व शुद्धीवर आणण्यास परिणामकारक झाल्याविना राहणार नाहीं. असल्या विभूती दिक्कालावर मात करून राहिल्या असतात व त्यांचा सर्वकाळीं जयजयकार झाल्या विना राहात नाहीं. "जयन्ति ते सुकृतिनः रससिद्धाः कवीश्वराः!"

× × ×

श्री सत्य साईबाबा : मागील नाताळांत हैदराबादेस गेलों होतों. तेथून नागार्जुन कोंडाचे 'महासागर धरण' पहावयास गेलों असतां तेथील कॅंपमध्यें एका अधिकाऱ्याच्या घरीं गेलों होतों. तेथें श्री साईबाबाचें छायाचित्र पाहून त्यांच्याविषयीं मालकाजवळ आम्ही पृच्छा केली. तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं, श्री साईबाबांनीं नवीन अवतार धारण केला असून ते "**श्री सत्य साईबाबा**" या स्वरूपांत वावरत आहेत. आंध्र प्रदेशांत पुट्टापार्थी येथें ते रहात असून त्यांचें चित्रहि आम्हांस दाखविण्यांत आलें. त्यांची शिकवण प्रसृत करण्यासाठीं "सनातन सारथी" या नांवाचें नियतकालिक निघत असून त्यांत त्यांचें चरित्र, त्यांनीं केलेले चमत्कार, त्यांचा प्रवास, त्यांचें प्रचार कार्य वगैरेची माहिती दिली आहे. त्यांतील एका अंकांत '**बालसाई**' या शीर्षकाखालीं त्यांच्या जीवनाची माहिती पुरविली आहे. त्या बालकाचे नांव **सत्यनारायण राजू** असें आहे. १९४० सालीं सत्य साईबाबा १४ वर्षांचे असतांना ते उरवकोंडा हायस्कूलमध्यें शिकत होते. त्यावेळीं त्यांनीं आपला पुकार अगोदरच केला होता. आपण "शिर्डीचे साईबाबा" आहोंत असें ते म्हणाले. दर गुरुवारीं त्यांचे दर्शनास दूरदूरचे लोक येत असत. त्यांचे बंधु श्री. शेशम राजू यांना आपल्या भावाच्या या जीवनानें फार काळजी वाटली म्हणून ते हंपी येथें विरूपाक्षाच्या दर्शनास गेले. हंपी येथें विजयानगरच्या राजांच्या कुलदेवाचें–विरूपाक्षाचें–भव्य मंदीर आहे. सर्व मंडळी तेथें गेली असतांना हा सत्य "आंत न जातां बाहेरच्या देवळाचें वैभव व पौराणिक सौंदर्य व कळाकुसर पाहाण्यांत रमला होता!" रामायण काळची "किष्किंधा" म्हणून ख्यात झालेल्या प्रदेशांत "**बालबाबा**" भटकत होते. अस्तु. विरूपाक्षाची पूजा करून पुजाऱ्यांनीं कर्पुरारती फिरविल्याबरोबर त्या लिंगाचे ठिकाणीं "बालबाबा" दिसूं लागले! हा चमत्कार झाल्यापासून तर बाबांची महती

वाट लागली ! नुकताच 'सनातन सारथी'चा फेब्रुवारीचा अंक आमचे हातीं आला आहे. त्यावरील बाबांचें छायाचित्र अत्यंत भावनीय व आनंददायक आहे. "प्रेमवाहिनी" या सदरांत त्यांचा उपदेश दिलेला असतो. त्यांची पद्धतीं अतिशय साधी, सरळ, व दृष्टान्तात्मक आहे. संवादात्मकही पद्धति कोठें कोठें आढळते. येथें आम्हीं त्यांचा संस्कृतांतील उपदेश खालीं देत आहोंत :—

अहिंसा प्रथमं पुष्पं, पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदयापुष्पं, क्षमापुष्पं, विशेषतः ।
शान्तिपुष्पं, तपःपुष्पम्, ध्यानपुष्पं तथैव च ।
सत्यमष्टविधं पुष्पं, **सायी** प्रीतिकरं भवेत् ॥

—श्री सत्य साईबाबा

त्यांच्या प्रवचन पद्धतींतील एक विशेष म्हणजे दृष्टान्त. त्यांपैकीं एकच खालीं उद्धृत करीत आहोंत. ते म्हणतात.

"जेव्हां एखादें कमळ (तळयांत) उमलतें, तेव्हां बेडूक आणि मासे त्याकडे धांवत नाहींत. पण पहा, एखाद्या दुसऱ्या कोंपऱ्यांतून मधुकर (भुंगा) आनंदानें नाचत हजारोंच्या थव्यानें त्याचा सुगंध घेण्यास व मधूचा आस्वाद घेण्यास धांवत जातात. हीच गोष्ट अवताराचे बाबतींत लागूं पडते."

आमच्या महाराष्ट्रांत शिरडी हें साईबाबांचें परमपावन असें क्षेत्र आहे. तेथें आज मोठें नगर वसलें आहे. हजारों भक्त त्यांचे दर्शनास जात आहेत. बाबांचीं पावलें कोठें कोठें उमटतांना आपण ऐकतों. शिरडीचें संस्थानही मोठें आहे. या व्यवस्थापकांना वरील घटना ठाऊक नसेल असें म्हणवत नाहीं. बाबा जसे दृष्टि-आड झाले, तसेच अन्यस्वरूपांत ते दिसणें अशक्य नाहीं. आम्हांला एक गोष्ट येथें नमूद करणें आवश्यक वाटतें. बाबांनीं चमत्कार केले. हजारों लोकांची संकटें निवारण केलीं, शेकडों लोकांना सन्मार्गावर आणून सोडलें. व श्रद्धेच्या जीवावर त्यांच्या असंख्य भक्तांना त्यांच्या कृपेचा अनुभव मिळाला. त्यांची मध्यें मध्यें संमेलनेंहि भरलीं. मोठमोठे विद्वान त्यांचे शिष्यहि आहेत. त्यांनीं हिंदू व मुसलमान व अन्य जाती यांतील सलोखा वाढविला व विश्वधर्माचा प्रसार केला. पण त्यांचें तत्वज्ञान काय ? त्यांनीं जीवन व्यतीत करण्यास कोणता मार्ग, कोणती साधना, कोणती तपश्चर्या, कोणती जीवन मीमांसा शिकविली व त्यांचें तत्वज्ञान कोणतें, ह्याची स्पष्टभाषेंत शिकवण त्यांनीं दिलेली नाहीं. निव्वळ भोळया व भावड्या भक्तीनें त्यांना भजणें ही गोष्ट निराळी; व कोणत्याही विद्वान् व साक्षर माणसाला त्यांचें तत्वज्ञान समजून त्यानें त्यांना शरण जाणें, ही गोष्ट निराळी. त्यांची इच्छा असूनहि साईबाबांनीं आपल्या पहिल्या अवतारांत ती मूर्तस्वरूपांत आणली नाहीं. त्यामुळें साईबाबांच्या नांवावर धूर्त व कार्यसाधू लोकांचेंच चांगलें फावलें. फार काय सांगावें ? संस्थानांत दुफळी होऊन वार्षिक निवडणुका व्यावहारिक भूमिकेवरून गाजल्या. तेव्हां आपण शिकविलेल्या धर्माची विस्कटलेली घडी बसविण्यासाठीं साईबाबांनीं अवतार घेणें हें अगदींच असंभवनीय वाटत नाहीं ! कारण श्री सत्यसाईबाबांनीं 'आपण शिरडीच्या साईबाबाचा अवतार आहों,' असें उद्घोषित केलें आहे. आमची शिरडीच्या व्यवस्थापक अधिकाऱ्यांना अशी विनंति आहे कीं, **शिरडीचें स्थान जागृत आहे. श्री बाबांचा निर्णय** अद्यापीहि जनांना घेतां येतो. म्हणून त्यांनीं त्या समाधीला कौल लावून त्यांना काय उत्तर येतें, तें निर्विकार मनानें व पूर्वग्रहदूषित मन न ठेवतां समजून घ्यावें व जनतेला योग्य तें मार्गदर्शन करावें ! याबाबतींत न्यूनगंड अहंगंडाची भावना एका बाजूस सारली पाहिजे. मध्यंतरी शिरडीस जो अपघात झाला, त्याचें कारण, शिरडीच्या व्यवस्थापकांनीं श्रीसाईबाबाच्या या नवीन अवताराचा तपास केला नाहीं, हें कशावरून नसेल, श्रीदत्तात्रयाचे निरनिराळे अवतार घेतलेले आपण ऐकलें आहे. यावरून श्रीसाईबाबांनीं सत्य, तत्त्वज्ञान व शिकवण शिकविण्यासाठींच-कशावरून अवतार घेतला नसेल ! सत्याचें अन्वेषण करणें, हें सर्वांचें पवित्र कर्तव्य आहे. श्री साईबाबांचें छाया चित्र आम्ही मागविलेलें आहे. तें आल्यावर त्याचा ब्लॉक करून पुढील अंकांत आम्हीं छापविणार आहोंत. श्री तुकाराम महाराजांचें भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे या महत्त्वाच्या प्रश्नासंबंधीं "आपुलालें चित्त शुद्ध करून" याचा निर्णय करून घेतला पाहिजे. ही सद्बुद्धि सर्वांना होवो ही प्रार्थना !

*

श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघ
बृहन्मुंबई-पुरवणी

या महिन्यांत श्री संत तुकाराम महाराजाचें निर्याण झालें ! श्री तुकारामबीज यावर्षीं गुरुवार, तारीख २६ मार्च या दिवशीं येते. त्या दिवशीं श्री क्षेत्र देहू येथें त्या सोहळयास हजारों यात्रेकरू जमा होतात. महाराष्ट्रांतून निरनिराळया प्रांतांतून, वऱ्हाडांतून, आंध्र व मराठवाडा येथून भाविक व निष्ठावान् श्री तुकारामप्रेमी स्त्रीजन हाल सोसून, उन्हातान्हाची पर्वा न करितां निव्वळ स्वर्गारोहणसोहळा पहावयाचा या सद्हेतूनें तेथें जमा होतात. बरोबर बारा वाजतां स्वर्गारोहण होतें. पिंपळाचें पान हलतें ! व नंतर यात्रा परत फिरते ! आज हें अव्याहत कित्येक वर्षें चाललें आहे ! महाराजांच्या विभूतिमत्वाचें अपूर्व तेज उज्ज्वल होऊन तें सर्वत्र भरून जाऊन ओसंडून जात आहे ! धन्य ते महात्मे ! धन्य तो भारत ! धन्य त्याची सन्तपरंपरा ! श्री तुकाराम महाराजांच्या नांवानें काढलेल्या संघाचे त्यांना कोटीकोटी प्रणाम ! त्यांच्या अपूर्व महनीयतेनें व पुण्याईनें भारतीयांचें जीवन सुबुद्ध संपन्न व नैतिकधन्य होवो, हीच प्रार्थना.

× × ×

तळेगांव येथें त्यादिवशीं योग्य स्वरूपांत बीज साजरी केली जाईल. त्या उत्सवासाठीं संघाचे उपाध्यक्ष श्री. एन. जी. वीरकर यांनीं उदारहृदयानें रु. १५० ची देणगी देण्याचें संचालकांना पत्र लिहिलें आहे. त्यांना धन्यवाद. इतर सभासदहि जास्त जास्त सभासद मिळविण्याच्या खटपटींत आहेत.

× × ×

श्री. तुकाराम बीजेच्या दिवशीं श्री. वाचस्पती **क्षीरसागर** यांचें तळेगांव येथें 'प्रवचन' होणार आहे. त्यांना धन्यवाद !

× × ×

अद्यापि इमारत बांधण्यांसाठीं पैसा मिळाला नाहीं. तोपर्यंत निदान दरवर्षी बीज साजरी करावी अशी मनीषा आहे.

× × ×

खार येथें बीजेच्या पूर्वी कीर्तनाचा कार्यक्रम होईल अशी आशा आहे ! सर्वांनीं तळेगांवला बीजेस यावे अशी **प्रार्थना** !

विनोबांना दिसलेली आझादबंडखोर–मीरा !

[आचार्य विनोबा पदयात्रेंत चितोडला गेले व मीरा महालांतून मीरामंदिराकडे बाबा वळले ! तेथील त्यांचें भावपूर्ण चित्र "भूदान यज्ञ" च्या (२७ फेब्रुवारी) या अंकात दिलेलें वाचून आमच्या मनांत विचारकल्लोळ उठला ! "मीरा" म्हणजे भारतांतील संतकवींतील 'कोहीनूर' आहे. म्हणून आम्ही आमच्या वाचकांसाठीं खालील वर्णन देत आहोंत. "भूदान यज्ञ" च्या संपादकांच्या सौजन्यावरच अवलंबून हें शब्दचित्र प्रसिद्ध करीत आहोंत. —संपादक]

...छुन् छुन् छुन् !
छुन् छुन् छुन् !

तो मंजुळ आवाज ऐकून त्याचीं पावलें थबकलीं. तेवढ्यांत मधुर गीतलहरी त्याच्या कानीं आल्या. चमकून त्यानें खिडकीचा पडदा दूर सारला. डोळे फाडून तो बघूं लागला. त्याच्या कपाळावरची शीर फुगली. डोळे लाल लाल होऊं लागले...राजप्रासादाच्या देवळासमोरील अंगणांत..."पग घुंगरू बाँध मीरा नाची रे..." ती नाचत होती. केवळ खानदानीच नव्हे तर प्रसिद्ध राजघराण्यांतील राणी–पडद्याआड राहणारी आज पायांत पैंजण बांधून...त्याचा क्रोध अनावर झाला. ताडताड पावलें टाकीत तो तिच्यासमोर जाऊन उभा झाला..."हा काय प्रकार आहे?" तो गरजला. पण तिला कुठें भान होतें? ती बेभानपणें गात होती–"मै तो अपने नारायण की हो गयी आप ही दासी रे!" "लोग कहे मीरा भई बावरी। न्यात कहे कुल नासी रे!" रूढीचीं बंधनें तटातट तुटून पडलीं होतीं—लौकिक बंधनाच्या बेड्या खळखळा गळून पडल्या होत्या. स्वतंत्र, मुक्त, अनिर्बंध होऊन ती नाचत होती...'मेरे तो गिरिधर गोपाल दूसरो न कोई"...पुढें झेप घेणाऱ्या अवखळ ओढ्याप्रमाणें तिचीं पावलें पडत होतीं–भक्तिरसाचा प्याला रिकामा करून ती नाचत होती–आझाद बंडखोर मीरा..."

—"तो बघा बाबा, मीराचा महाल. तिथेंच तिनें विषपान केलें."... गड चढतां चढतां कुणी तरी बोललें. दृष्टि वर गेली...एका कोपऱ्यांत ती पडकी इमारत उभी, मूक, एकाकी, शांत..." पण तिथें पाहण्यासारखें कांहीं नाहीं," पुरातन विभागाचे अधिकारी सांगत होते. विनोबा शांतपणें त्या 'महाला'कडे वळले. सर्वांना शांत, मौन राखण्याची सूचना मिळाली......इतस्ततः पडलेले दगड चारशें वर्षांपूर्वीची कहाणी सांगत होते..."तुझे हे थेर राजमहालांत चालणार नाहींत." आणि मीराची खानगी त्या 'महाल' म्हटलेल्या जागीं झाली होती. नीरव स्तब्धता पसरली होती. त्या इमारतींत विनोबा उभे राहिले. सर्व तऱ्हेचीं बंधनें झुगारून आपल्या भक्तिरसांत मस्त होणाऱ्या मीराचे सूर त्या इमारतींतील वातावरणांत घुमत होते—"जनम जनमकी दासी". विनोबांनीं डोळे मिटले होते. मीराच्या अद्भुत, स्वतंत्र, बंधनें झुगारणाऱ्या भक्तीचें स्मरण—आप्तेष्टांनीं विषाचा प्याला तिच्यासमोर केला आणि तो प्याला हातीं घेऊन ती गाऊं लागली. "मुखडु में जोयुं तारुं, सर्व जग थयुं खारुं। मन मारुं रह्युं न्यारुं रे...मोहन प्यारा." विषाच्या पेल्यांतहि कृष्णाचें मुख पाहणारी मीराबाई जणुं अदृश्य रूपांत तेथें आली होती–मिटलेल्या डोळ्यांतून भावसुमनें ओघळलीं, निःस्तब्धतेंत भावसुमनांचा सुवास दरवळला, तंबोऱ्याच्या तारा छेडून निर्माण होणाऱ्या गीतलहरी वातावरणांत जणुं गुंजत होत्या—"भवसागर सब सूख गया है। फिकर नहीं मोहे तरननकी."

मीरामहालांतून मीरामंदिराकडे बाबा वळले. मुरलीधर कृष्णाची एक लहानशी छबी त्या मंदिरांत आहे व त्या मूर्तीशेजारींच मीराचें एक चित्र उभें केलें आहे. धवल पोषाखांत हातीं तंबोरा घेतलेलें तें सौम्य व उदात्त चित्र आहे. एक दोन मिनिटें कृष्णाचें व मीराबाईचें दर्शन घेऊन विनोबा बाहेर आले.

आदले दिवशींच्या विनोबांच्या आमंत्रणानुसार चितोड शहराचे नागरिक तेथें जमले होते. चितोडच्या शिक्षक ट्रेनिंग कॉलेजच्या विद्यार्थिनींनीं गीत गायला सुरुवात केली.—"पग घुंगरू बाँध मीरा नाची रे!" विनोबा डोळे मिटून बसले होते. त्यांच्या दृष्टीसमोर रूढीची बंधनें झुगारून भक्तिभावानें मीरा नाचत होती. विषाच्या पेल्यांत लाडक्या मुरलीधराचा मुखचंद्र मीरा पाहत होती—चितोड सोडून द्वारका वृंदावनाकडे यात्रा करणारी. गीत संपलें. शेवटची तान वातावरणांत विलीन होऊं लागली. डोळे पुसून विनोबा बोलूं लागले: "आजच्या भारतांत मीराबाईचें नांव प्रसिद्ध आहेच; परंतु सार्या जगाच्या इतिहासांतहि तिचें स्थान आहे. मीराबाईच्या कीर्तीची बरोबरी कदाचित् कबीर व तुळसीदास करीत असतील तर असोत. दुसरें कोणी करूं शकत नाहीं. या तिघांनाहि त्यांच्या काळांत लोकांनीं खूप छळलें, त्यांची बेइज्जती केली, अपमानित केलें. तुळसीदासजींना तर वैष्णवांनी या घाटावरून त्या घाटावर पळायला लावले. कबीरांच्या निंदेला तर सुमारच नव्हता. हीच स्थिति मीराबाईची होती. आतांच तुम्ही ऐकलें—"

एवढें बोलून विनोबाजी थांबले, त्यांना त्यांच्या अश्रूंनीं अडवलें... क्षणामागून क्षण जाऊं लागले. शेंकडों वर्षांपूर्वीची बंडखोर मीरा साक्षात त्यांच्या नजरेसमोर उभी होती. तिच्या दर्शनानें शब्दांपेक्षां अश्रू अधिक वेगानें धांवूं लागले.....त्यांनीं पुनः प्रयत्न केला—"जी स्वतः परमेश्वराची जन्मोजन्मींची दासी समजत होती तिला लोकांनीं दुसऱ्यांचे

(पान १७ वर.)

मानवतेचें असामान्य प्रतीक

(इतिहास कथा)

असामान्या

मानवतेचीं प्रतीकें निवडतांना आज भारताच्या इतिहासांतलें एक असामान्य मानवतेचें प्रतीक हातीं लागलें.

त्यावेळीं सिराजुद्दौला हा बंगालचा भूपाल होता. अलिवर्दीखानानें त्याचे फार लाड केल्यामुळं तो अगदीं स्वच्छंदी, अत्याचारी व व्यभिचारी बनला.

आपल्या लेकीसुनांवर केव्हां नि कशाप्रकारें शीलभंगाचा घोर प्रसंग ओढवेल या दुश्चिंतेनें प्रजा गांजून नि त्रासून गेली होती.

मुर्शिदाबाद हें त्यावेळीं मोठमोठ्या धनिकांचें केंद्रस्थान होतें. धनकुबेर जगत्शेठ हा तर भारताबाहेरही ख्यातनाम होता. त्याला एकच मुलगी नि त्या मुलीचें नांव **असामान्या**.

सौंदर्य, शौर्य आणि शील ह्या त्रिकुटांचें संमेलन एका व्यक्तीच्या ठिकाणीं क्वचितच दिसून येतें; पण या बाबतींत ' असामान्या ' ही नांवाप्रमाणेंच असामान्य होती.

सोळाव्या वर्षी लग्न होतांच असामान्या सासरीं येऊन पतिसेवेंत रममाण झाली. जगाला विसरून पतिप्रेमाच्या फुलबागेंत ती यथेच्छ क्रीडा करूं लागली; पण देवानं दिलेलं सौंदर्यच आपल्या सौभाग्याचें मारेकरी होईल, याची बिचारीला कल्पना नव्हती.

असामान्येच्या सौंदर्याची बातमी सिराजुद्दौल्याच्या कानावर गेली तेव्हां त्या कामांधाला दुसरें कांहीं सुचेनाच. असामान्येला वश करण्याचा कोणताच मार्ग दिसेना, तेव्हां सिराजुद्दौल्यानं स्त्रीचा वेष धारण करून असामान्येच्या अंतःपुरांत प्रवेश केला.

असामान्येची किंकाळी ऐकून तिचा पति हातांत समशेर घेऊन धांवतच आला. स्त्री वेषांत सिराजउद्दौल्यास पाहून तर त्याचा क्रोध अनावर झाला आणि त्यानं राजास ठोकण्यास सुरवात केली. तरवारीनें राजाचें मस्तक छिन्नच व्हावयाचें; पण कसा बसा तो अंतः पुरांतून सटकला.

या वेळीं असामान्येवरील शीलभंगाचें अरिष्ट टळलें; पण आपल्या वासनातृप्तीच्या मार्गातील कांटा वाटेल तें करून काढून टाकायचाच, ह्या सिराजउद्दौलाच्या सूड वृत्तीला या घटनेनें खतपाणी मिळालें आणि एका काळ्या रात्रीं सुराजउद्दौलाच्या सैनिकांनीं असामान्येच्या पतीला कंठस्नान घडवून त्याचें मस्तक चांदीच्या ताटांतून असामान्येकडे पोचतें झालें.

पतीचें मस्तक पाहून असामान्या मूर्च्छित झाली आणि ती एकप्रकारें वेडीच बनली. केव्हां रडावें, कितीदां हांक मारली तरी बोलूं नये, असे तिचे वेडेचार सुरू झाले.

लवकरच इंग्रजांच्या प्रेरणेनें महमदबेगाकडून सिराजउद्दौलाची हत्या झाली. तुकडे तुकडे केलेल्या त्याच्या शरीराचें हत्तीवरून प्रदर्शन केल्यानंतर त्याचें शरीर कबरस्थानाकडे रवाना झालें. अत्याचारी राजाचें हें अंतिम दृश्य पहाण्यास लोकसागर लोटला होता. आपल्या लेकी सुनांच्या अब्रूवर घाला घालण्यासाठीं टपून बसलेला नरपशू जगांतून नाहींसा झाल्याबद्दल प्रजेला हायसें वाटलें.

असामान्या०– आँ – हें शरीर कुणाचं ?

कबरस्थानांत बापाबरोबर आलेली असामान्या जोराजोरानं हंसत म्हणाली.

वेडाच्या भरांत ३ वर्षे मौन धारण केलेली असामान्या अशा तऱ्हेनें बोललेली पाहून तिचा पिता म्हणाला—

बेटी ! तुझ्या पतीला मारणाऱ्या सिराजउद्दौलाच्या शरीराचे हे तुकडे आहेत. त्याला आपल्या कुकर्माचं चांगलं प्रायश्चित्त मिळालं.

असामान्या०– छान छान झालें.

असं म्हणत असामान्या पित्याबरोबर घरीं आली. आणि धीरे धीरे तिचं वेडही कबरस्थानांत जाऊन ती पूर्ववत् भानावर आली.

× × ×

असामान्या आतां अगदीं स्वस्थ झाली होती. सिराजउद्दौलाच्या क्रूर मरणानं तिला आपल्या वैराचा पूर्ण बदलाहि मिळाला; पण तिला चैन पडत नव्हतं. ती स्वतःशीं विचार करूं लागली— आतां पुढं काय ? पतिदेव निघून गेले. त्यांना मारणाऱ्यालाहि प्रायश्चित्त मिळालं. आतां ह्या जन्मीं पतिदेवाचं पुनर्दर्शन घडणार नाहीं. मग आतां हें बंधन, ही ममता, हें वैर कशासाठीं ? छे ! आतां कर्मबंधनांत अधिकाधिक सांपडणं बरं नव्हे. आतां खरें सुख आणि शांति पाहिजे, तर जीवनभर तपच केलं पाहिजे.

असा दृढनिश्चय करून एक दिवस कोणालाहि न विचारतां असामान्येनं गंगा किनारा गांठला. बापानं तिचा पुष्कळ शोध केला, पण तिचा तपास लागला नाहीं.

× × ×

इकडे मेहरुन्निसा पतिवियोगामुळें माशासारखी तडफडत होती. सिराजउद्दौला कितीहि दुराचारी व अत्याचारी असला, तरी त्याची पत्नी मेहरुन्निसा पतिव्रता होती. पतीच्या मृत्यूनंतर अर्धमृतावस्थेंत असलेल्या मेहरुन्निसाला आपल्याला जीवनाचा आतां सोक्षमोक्ष करावा, असें वाटूं लागलें. पण प्राणापेक्षांहि प्रिय अशी एक सुंदर छोटीशी कन्या तिला

होती आणि तींत तिचा जीव अडकला होता. एका बाजूला पतिविरह तिला असह्य झाला होता आणि दुसऱ्या बाजूला कन्याप्रेम तिला बद्ध करीत होतें. शेवटीं पुष्कळ विचार करून मेहरुन्निसानें प्राणत्यागाचा निश्चय केला आणि एका रात्रीं ती महालांतून पळून गेली.

भर पावसाचे दिवस. वादळ आणि वीज यांचें थैमान सुरू होतें आणि गंगेला पूर आला होता. एका लहानशा नावेंतून आपल्या छोट्या मुलीसह मेहरुन्निसा गंगापार होत होती.

अशा वादळी हवेंत नि इतक्या रात्रीं ही कोण बरं नावेंतून जात असावी ?

गंगाकाठीं तप करित असलेल्या असामान्येच्या अंतःकरणांत विचार आला नि ती हलकें हलके किनाऱ्याजवळ येऊन थडकली. मेहरुन्निसाला पाहून तिच्या पूर्वस्मृति जागृत झाल्या नि त्या भरांत असामान्या परत फिरली, पण तिच्या अंतर्ध्वनीनें तिला म्हटलें—

' स्त्री जर स्त्रीची वैरी होईल तर धरणीवरचं वात्सल्य विषमय होईल. स्त्री, मग ती कोणत्याही जातीची व कशीही असो, पण ती एक स्त्री आहे, ईश्वराचें परम पवित्र संतान आहे, हें कधींही विसरतां कामा नये. आणि तूं जर वैर करशील तर तें वाढतच जाईल आणि त्याचा अंत कधींच न होतां तुझी असामान्यता व्यर्थ ठरेल. मग तूं जगांतही एक **सामान्य स्त्री** ठरशील आणि हा शाप जर साऱ्या स्त्री जगताला लागेल तर साऱ्या दुनियेंतील स्त्री जी शक्तिस्वरूप, देवीस्वरूप समजली जाते ती सामान्य ठरेल आणि स्त्रीचें महत्व रहाणार नाहीं—यासाठीं जा—जा—तिचं रक्षण कर—आणि एक स्त्री ह्या नात्यानं तुझं नांव सार्थक कर ! | '

आंतल्या आवाजाच्या ह्या आदेशानुरूप असामान्या घाईघाईनें निघाली. गंगेच्या घाटावरील एका नाविकाला अंगठी देऊन ती नावेंत बसली. नाव वल्हविण्यांत ती कुशल होतीच.

' बहेन ! नाव थांबीव '

महेरुन्निसाच्या नावेजवळ येतांच असामान्येनं गर्जना केली. पूर सारखा वाढत असल्यानं महेरुन्निसाची नांव थांबवणं शक्य नव्हतं.

अचानक एक करुण किंकाळी ऐकतांच नावेंतून उडी मारून पोहत पोहत असामान्या त्या किंकाळीच्या दिशेनं निघाली. महेरुन्निसाची नाव पालथी झाली होती. असामान्येनं तिच्याजवळ जाऊन तिचे केस पकडले आणि पोहत पोहत ती तिला घेऊन किनाऱ्याला लागली.

ह्या दोन जीवांना घेऊन किनारा गांठवयास असामान्येला पुरे तीन तास लागले. महेरुन्निसाला वांचविण्यासाठीं असामान्येनं खूप प्रयत्न केले; पण दुर्दैवी पतीची ही दुर्दैवी पत्नी वांचूं शकली नाहीं.

महेरुन्निसाच्या मुलीचें मात्र असामान्येनं प्राणापलीकडे कर्तव्यबुद्धीनें लालनपालन केलं.

एक हिंदु स्त्री परजातींतल्या आणि कट्टया दुष्मनाच्या मुलीचं स्वतःच्या मुलीप्रमाणें संगोपन करते, हें दृश्य अनेकदृष्टीनं सद्यःस्थितींतही विलोभनीयच नव्हे तर प्रबोधक नि अनुकरणीय नाहीं काय ?

संत श्रीमल्लिकार्जुन शिवयोगी

लेखक – **भवानीशंकर नीळकंठ वागळे**

श्रीमल्लिकार्जुन शिवयोगी हे श्रीजगद्गुरु विश्वाराध्य पीठाचे अधिपति होते. त्यांचा जीवनकाल सुमारें २५० वर्षांपूर्वी मानावा लागेल. ते सदा सर्वदा शिवयोग चिंतनांत आपला काल व्यतीत करीत असत. विविध मतवादियांनीं त्यांच्या तपश्चर्येस मान्यता दिली होती व त्यांच्या कृतीनें ते सर्वांस लोकप्रिय झाले होते. त्यांच्या हयातींत उत्तर भारतांत औरंगझेबचा फार उपद्रव होत असे. तो एका मागून एक राजांचे पाडाव करीत कूच करीत काशीला येऊन पोहचला व त्यानें काशीला येऊन अनेक मंदिरें नष्ट करून गांवांतल्या स्त्रिया पळवून नेल्या व अनेक हिंदूंना बाटविलें. जेव्हां त्यानें जङ्गमवाडीच्या शिवमठांत घुसण्याचा प्रारंभ केला, तेव्हां श्रीमल्लिकार्जुन स्वामी शिवपूजेंत निमग्न झाले होते. त्यांची पूजा समाप्त झाल्यानंतर औरंगझेबाच्या स्वारीचा समाचार त्यांच्या कानावर घालण्यांत आला. तत्क्षणीं ते फाटकावर गेले व त्यांनीं असें कांहीं भयंकर उग्ररूप धारण केलें, कीं औरंगझेबाची सारी सेना सैरावैरा पळूं लागली. औरंगझेब स्वतः वेडा बनून जमिनीवर कोसळला व आक्रोश करूं लागला. औरंगजेबाची अनुकंपनीय स्थिती पाहून श्रीमल्लिकार्जुन स्वामींस त्याची दया आली. औरंगझेब त्यास शरण येतांच त्यांनीं त्यास क्षमा केली. औरंगझेबानें स्वामीजींच्या जङ्गमवाडी मठाच्या नांवावर भूमिदान देऊन फारशी भाषेंत शिक्कामोर्तबासह एक दानपत्र लिहून दिलें. त्याचा भावार्थ येथें नमूद करीत आहे.

" मी सैनिकांसह जङ्गमवाडींत घुसत असतांना त्या मठाची मूर्ति माझ्या समोर उभी असलेली मी पाहिली. ती मूर्ति अत्यंत काळी होती व तिचे नेत्र प्रलयाग्निसारखे लालभडक होते. तिच्या डोकीवर बकऱ्याच्या केंसासारखे केंस वाढलेले होते. मूर्तिचा आकार बारीक असला तरी ती जमिनीपासून आकाशापर्यंत जाऊन भिडली होती. ती भयंकर मूर्ति पाहून मी भयभीत झालों व मी स्वामीजींना सपशेल शरण जाऊन त्यांना मी ही भूमि भक्तिपूर्वक दान करीत आहे "

वर नमूद केलेलें दानपत्र विस्तारपूर्वक लिहिलेलें असून तें अजूनहि काशीच्या जङ्गमवाडीमठामध्यें जपून ठेवलेलें आहे. त्यावरून श्रीमल्लिकार्जुन स्वामींचा महिमा कळून येतो. त्यानंतर रीवांचे महाराज श्रीअवधूतसिंहजदेव यांनीं तेथें जाऊन स्वामिजींचें दर्शन घेतलें व त्यांनीं मठाच्या सुव्यवस्थेबद्दल रवारी या नांवांचा एक गांव स्वामिजींना दान दिला. त्या दानाचा काल वि. सं. १७४[illegible] वैशाख शुद्ध द्वितीया, रविवार असा नमूद केलेला आहे. हें दानपत्रही काशीच्या मठांत आजपावेतों सुरक्षित आहे. अशा रीतीनें श्री मल्लिकार्जुन शिवयोग्याची कीर्ति अमर आहे.

• • •

जपानचें आत्मशोधन व भारताचा अहंभाव.

[खालील मजकूर आम्ही एका जपानी नियतकालिकावरून तयार केला आहे. त्याचें नांव "Our Aspirations." तें टोकियोंत प्रसिद्ध होतें. एकाकाळीं असलेलें सैन्यबळी व युद्धपिपासू जपान राष्ट्र ॲटमबॉंबच्या युगांत किती कनवाळू मनाचें व पश्चात्तापदग्ध झालें आहे व त्यायोगानें "आत्मशोधना" च्या वाटेवर तें किती झपाट्यानें जात आहे, हें दिसून येतें. उलट भारतीयांची वृत्ति अजून न्यायप्रधान व अहंभावात्मक आहे, हें चित्र पहावयास मिळतें. उताऱ्याचें भाषान्तर केलें नसून त्यावर आधारलेला मजकूर खालीं दिला आहे. **संपादक**]

"१० ऑगष्टच्या 'बुक्यो टाइम्स' मध्यें रेव्हरेंड **रिरि नाकायामा** म्हणतात कीं, जपानांतील बुद्धधर्मीय मंडळानें सुकीजी होंगवांनजी हें बौद्ध मंदिर ६ तारखेस भाड्यानें घेतलें. त्याचा उद्देश १३ वर्षांपूर्वी ॲटमबॉंबला हिरोशिमांत जे बळी पडले त्यांच्या आत्म्याला शांती मिळण्यासाठी तेथें प्रार्थना चालविण्यांत यावी. तेथें हिरोशिमा आणि नागासाकी यांतील विद्यमान संस्थेंतील प्रतिनिधींना बोलावण्यांत आलें होतें. त्यावेळीं रेव्हरंड ओटा यांनीं गंभीर प्रार्थना चालविली. हिरोशिमा येथें बसविलेल्या स्मारक स्तंभाखालीं जो शिलालेख खोदला आहे तो असा आहे, "**मेहरबानी करून चिरशांतींत निद्रा घ्या. आम्ही पुन्हां अशी चूक करणार नाहीं!**" जपानी लोकांनीं ॲटम बॉंबला बळी पडलेल्या आत्म्यांजवळ क्षमेची याचना केली आहे, कारण जपानच्या युद्ध चढाईच्या वृत्तीचा पश्चात्ताप होऊन आपणच ॲटम बॉंब शहरावर पडण्यास कारणीभूत झालों, ही व्यञ्जना या शिलालेखांत स्पष्ट केली आहे.

भारतांतील परमशुद्ध दानतीचे एक न्यायाधीश डॉ. पाल, हे युद्धानंतर जें न्यायमंडळ अपराध्यांची चौकशी करण्यास नेमलें होतें, त्यावर काम करीत होते. दुसऱ्या खेपेला (इ. स १९५३) ते जपानला गेले होते. त्यावेळीं त्यांनीं हिरोशिमा येथें असलेला शिलालेख वाचला व तो वाचून **त्यांना फार राग आला!** ते म्हणाले, "आम्ही पुन्हां अशी चूक करणार नाहीं," ही शपथ खरें म्हटलें, तर अमेरिकेनें घ्यावयास हवी (जपानी लोकांनीं नव्हे); जपानी लोकांनीं अशी प्रतिज्ञा करणें म्हणजे **जपानी लोकांच्या हें भित्रेपणाचे** लक्षण आहे." इ. स. १९४९ च्या वर्षाच्या शेवटीं डॉ. पॉल यांचें कलकत्ता येथील वसतिस्थानीं मी दोनदां गेलो. त्यावेळीं "जपानांतील बौद्धधर्मीयांनीं जपानांत पश्चात्ताप दर्शविण्याचें जें आंदोलन सुरूं केलें आहे त्याविषयीं त्यांच्याशीं चर्चा केली. पण चर्चा करून त्यांची समजूत घालणें मला भाग पडलें. या बाबतींत त्यांच्याशीं ऐक्यमत होणें दुरापास्त होतें. त्यांचा दृष्टिकोन एका वकिलाचा असल्यामुळें त्यावर त्यांची विचारसरणी आधारलेली होती; पण माझी विचारसरणी धार्मिक दृष्टिकोनावर आधारलेली होती. अर्थात् हांजी हांजी करणारे गुलाम असतां कामा नये किंवा भाऊबाईहि असतां कामा नये, हें मान्य करून दुसऱ्या पक्षानें काय केलें त्याचा विचार त्याच पक्षावर सोपविणें; स्वतःचें चिंतन करणें व त्यायोगानें आपलें स्वतःचे पाप नाहींसें करण्याचा प्रयत्न करणें, हेंच इष्ट आहे. तसेंच जगांतील निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्ये जें कलहाचें मूळ रुजलें आहे तें संपूर्णतया नाहींसें करावयाचें असेल तर **पश्चात्तापवृत्ति** हीच एक चोदनाशक्ति (Motive Power) आहे. माझी अशी इच्छा आहे कीं, स्मारक स्तंभाच्या खालीं जे शब्द कोरलेले आहेत, ते जपानी जनतेच्या हृदयांत जिवंत राहतील."

रेव्हरेंड नाकायामा यांनीं वर जो निष्कर्ष काढला आहे तो सर्व विचारी तत्त्वज्ञांना पटणारा आहे. दुसऱ्यावर दोषांचें खापर फोडण्याची वृत्ति हा जरी त्या दुसऱ्या माणसाचा दोष दाखविण्याचा एक मार्ग असला, तरी आत्मनिर्भर्त्सना, आत्मपरीक्षण, आत्मविनय, आत्मसुधारणा हाच शेवटीं खरा मार्ग म्हणून राहील; राष्ट्रांत, मित्रामित्रांत, समाजांत किंवा जगांत शान्तीचें वातावरण निर्माण करणें व अशा रीतीनें शत्रुत्वाची वृत्ति नाहींशी करणें, हेंच कर्तव्य होय.

आमच्या भारतांत राजकारणाच्या रस्सीखेचीमुळें धर्मकारण हें हीन होत चाललें आहे. दुसऱ्याचा पाडाव कसा करीन व आपल्या कृत्याचें समर्थन कसें करतां येईल, याकडे आमचे राजकारणी पुरुष व लोकाग्रणी यांचें लक्ष लागलें आहे. तेव्हां भारतांतील एका वकिलाला "पश्चात्तापाचा हा मार्ग" भागुबाईपणाचा वाटावा यांत, आश्चर्य कसलें!

× × ×

★ धम्मपद के अप्पमाद वग्गो और चित्त वग्गो ★

लेखक—श्री रामलषण शुक्ल एम. ए. ★ (डिसंबर १९५८ से अंक से आगे)

२ अप्पमाद वग्गो

तथागत भगवान् गौतम बुद्ध ने अप्रमाद को बहुत बड़ा महत्व प्रदान किया है। अप्रमाद अमृतपद का साधक है। जो अप्रमाद में रत रह कर बुद्धों द्वारा उपदिष्ट मार्ग का अनुसरण करते हैं वही कृत-पुराय हैं। प्रमाद मानवता का हनन करता है और मनुष्य के यश का अपचय करता है, किन्तु अप्रमाद मानवता की निःश्रेणी है और यशोऽभिवृद्धि का मार्ग प्रशस्त करता है। प्रज्ञा-सम्पन्न व्यक्ति अप्रमाद का उसी प्रकार रक्षण करता है जिस प्रकार धनिक अपने धन को; क्योंकि अप्रमाद की श्रेष्ठता का उसे सम्यक् बोध है। प्रमाद--विरहित मनुष्य अज्ञान जन्य मोह–माया से सर्वथा निर्मुक्त हो कर मोह–कलिल में फँसे हुए व्यक्तियों के बन्धन और प्रमाद को देखता है, किन्तु वह उनसे सन्तत दूर रहता है। अप्रमाद एक बहुत बड़ा रत्न है। यह समस्त बन्धनों को जला डालता है और परिनिर्वाण का मार्ग प्रशस्त कर देता है।

अप्रमाद में रत मनुष्य यदि मृत्यु को प्राप्त होता है, तो मर कर भी वह जीवित ही है, किन्तु प्रमादी जीवित रहने पर भी मृत तुल्य है :—

अप्पमादो अमतपदं पमादो मच्चुनो पदं।
अप्पमत्ता न मीयन्ति ये पमत्ता यथा मता॥

'अप्रमाद (प्रमाद शून्यता) अमृत–पद प्रदान करने वाला है और प्रमाद मृत्यु–पद की ओर ले जाता है। अप्रमादी (प्रमाद–विरहित) व्यक्ति की मृत्यु नहीं होती-मर कर भी वे जीवित हैं और जो प्रमादी हैं वे जीवन्मृत हैं।'

एतं विसेसतो ञत्वा अप्पमादम्हि पण्डिता।
अप्पमादे पमोदन्ति अरियानं गोचरे रता॥

'ज्ञानी–जन अप्रमाद के सम्बन्ध में इसे विशेष प्रकार से जानकर बुद्धों द्वारा बताये गये आचरण में रत होकर अप्रमाद में ही प्रमुदित रहते हैं।' इस अल्पकालिक जीवन में वही श्रेष्ठ है जो मरणोपरान्त भी चिरस्थायी बना रहे। अप्रमाद ऐसे चिरस्थायी गुण को प्रदान करता है।

ते झायिनो साततिका निच्चं दव्ह–परक्कमा।
फुसन्ति धीरा निब्बानं योगक्खेमं अनुत्तरं॥

वे 'सतत ध्यान करने वाले, नित्य दृढ़ पराक्रमी धीर पुरुष, अनुत्तर योग–क्षेम निर्वाण को प्राप्त करते हैं।'

जो मनुष्य पापाचार से दूर रहकर संयम के साथ कर्म करने में प्रवृत्त होता है, उसका यश निरन्तर बढ़ता ही रहता है।

उट्ठानवतो सतिमतो सुचिकम्मस्स निसम्मकारिनो।
संयतस्स च धम्मजीविनो अप्पमत्तस्स यसोभिवड्ढति॥

'जो मनुष्य उद्योगशील है, सज्ञान है, पवित्र कर्म करने वाला है तथा सोच समझकर काम करने वाला है और संयत है, धर्मानुकूल जीवन व्यतीत करने वाला है और प्रमाद–विरहित है, उसके यश की अभिवृद्धि होती है।'

उद्योग शील मनुष्य के लिये इस संसार में कोई भी वस्तु दुर्लभ नहीं है। उसे लोकोत्तर धर्म एवं लोकोत्तर आनन्द की अवाप्ति होती है। मनुष्य को अपने जीवन में ऐसे आदर्श का निर्माण करना चाहिये जिसे महा-प्रलय भी डुबा न सके।

उट्ठानेनप्पमादेन संयमेन दमेन च।
दीप कयिराथ मेधावी यं ओघो नाभिकीरति॥

'मेधावी पुरुष को उद्योग से, अप्रमाद से, संयम से और दम से ऐसे द्वीप का निर्माण करना चाहिए, जिसे बाढ़ भी डुबा न सके।' यदि मनुष्य उद्योग करके अप्रमाद, संयम तथा इन्द्रिय दमन की ओर प्रवृत्त होता है तो निश्चयमेव उसकी ये सारी क्रियायें उसकी काया के लिये द्वीप का–सा काम करेंगी और किसी भी विषम परिस्थिति में उसका पतन असम्भाव्य है।

प्रमाद से दूर न रहनेवाला व्यक्ति किसी भी सांसारिक झोंके से व्यथमान हो जाता है, किन्तु जो प्रमाद–विरहित हो जीवन यापित करता है, उसकी स्थिति समस्त सांसारिक विकारों से अतीत होती है :—

पमादमनुयुञ्जन्ति बाला दुम्मेधिनो जना।
अप्पमादञ्च मेधावी धनं सेट्ठं'व रक्खति॥

'दूषित बुद्धि वाले मूर्ख मनुष्य प्रमाद में प्रवृत्त होते हैं, किन्तु मेधावी जन–अप्रमाद की उसी प्रकार रक्षा करते हैं जिस प्रकार एक सेठ अपने उत्तम धन का रक्षण करता है।'

मा पमादमनुयुञ्जेथ मा कामरतिसन्थवं।
अप्पमत्तो हि झायन्तो पप्पोति विपुलं सुखं॥

'प्रमाद में प्रवृत्त मत हो, कामरति में लिप्त मत हो। अप्रमादी मनुष्य ध्यान करता हुआ विपुल सुख को प्राप्त होता है।'

प्रमाद शून्य मनुष्य पापकर्मों से सर्वथा निर्लिप्त होकर पाप कर्म में लिप्त मनुष्यों को देखता है, किन्तु पापकर्मों से वह इतना दूर है कि पाप कर्म उसका स्पर्श भी नहीं कर सकते।

पमादं अप्पमादेन यदा नुदति पण्डितो।
पञ्ञा पासादमारुय्ह असोको सोकिनिं पजं।
पब्बतट्ठो'व भूमट्ठे धीरो बाले अवेक्खति॥

'जब पण्डित प्रमाद को अप्रमाद से दूरीभूत कर देता है तब वह शोक रहित धीर पुरुष प्रज्ञा रूपी प्रासाद पर आरोहण कर शोकाकुल अज्ञ प्रजा (व्यक्तियों) को उस प्रकार देखता है जिस प्रकार पर्वत पर खड़ा कोई व्यक्ति भूमिस्थ वस्तु को देखता है।'

प्रमाद रहित बुद्धिमान। व्यक्ति, प्रत्यूहों को दूर कर सतत अपने पथ पर बढ़ता रहता है:—

अप्पमत्तो पमत्तेसु सुत्तेसु बहु जागरो।
अबलस्सं' व सीघस्सो हित्वा याति सुमेधसो ॥

'प्रमाद में लीन व्यक्तियों में अप्रमादी, अज्ञान रूपी निद्रा में सुप्त व्यक्तियों में जागरणशील बहुज्ञ बुद्धिमान उसी प्रकार आगे बढ जाते हैं जिस प्रकार निर्बल घोडे से शीघ्र गामी घोडा आगे बढ जाता है।'

अप्पमादेन मघवा देवानं सेट्ठतं गतो।
अप्पमादं पसंसन्ति पमादो गरहितो सदा ॥

'अप्रमाद से इन्द्र देवताओं में श्रेष्ठता को प्राप्त हुआ। अप्रमाद की सभी जन-प्रशंसा करते हैं और प्रमाद सर्वदा गर्हित (घृणित) है। प्रमाद रहित सभी प्रकार से निर्बन्ध और मुक्त है।

अप्पमादरतो भिक्खु पमादे भयदस्सि वा।
संयोजनं अणुं थूलं डहं अग्गी'व गच्छति ॥

'जो भिक्षु अप्रमाद में लीन है वा प्रमाद से भयभीत रहने वाला है। वह सूक्ष्म एवं स्थूल बन्धनों को अग्नि के समान जलाता हुआ आगे बढ़ जाता है।'

जो प्रमाद-विरहित रहता है वह निर्वाण-पथ के सन्निकट है :—

अप्पमादरतो भिक्खु पमादे भयदस्सि वा।
अभब्बो परिहनाय निब्बानस्सेव सन्तिके ॥

'जो भिक्षु अप्रमाद में लीन है वा प्रमाद से भयभीत रहने वाला है, वह पतन से दूर है और निर्वाण के पूर्णतया समीप है।'

अप्रमाद का आचरण वस्तुतः बहुत ही महत्त्वपूर्ण है। प्रमाद-विरहित मनुष्य के लिये कोई भी वस्तु अप्राप्य नहीं है।

३ चित्तवग्गो

मनुष्य का चित्त बहुत ही चंचल है। वह उसे किसी भी दिशा में उद्भ्रान्त बना सकता है। केवल इतना ही कहना अलम् नहीं, प्रत्युत यह भी सुनिश्चित है कि यह चित्त दृढ एवं प्रमथन करने वाला है। यह क्षण क्षण में एक विचार से दूसरे विचार की ओर भ्रमण करता रहता है। जो मनुष्य इसके वशीभूत होकर कार्य करता है, वह कभी भी सफल नहीं हो सकता। अस्तु, यह परम आवश्यक है कि चित्त का दमन किया जाय। जो व्यक्ति अपने चित्त को अपने वश में कर लेता है, उसका जीवन सुखमय हो जाता है, किन्तु जिसका चित्त वश में नहीं है, उसका सम्पूर्ण जीवन दुःखावह है। काम, राग, इच्छा, द्वेष आदि समग्र विकारों से वही दूर रह सकता है जिसका चित्त संयमित है। प्रत्येक व्यक्ति को चाहिये कि वह अपने चित्त को सर्वदा सन्मार्ग में ही प्रवृत्त करे। इसी में उसका कल्याण है।

मनुष्य का चित्त चंचल, क्षणिक, दुर्निवार्य्य और दुर्लक्ष्य है। इस कारण इसे ऋजु बनाने में मनुष्य को अनेक व्यवधानों का सामना करना पड़ता है। बहुत बड़ी सावधानी से ही यह रक्षित किया जा सकता है।

फन्दनं चपलं चित्तं दुरक्खं दुन्निवारयं।
उजुं करोति मेधावी उसुकारो'व तेजनं ॥

'यह चित्त क्षणिक, चपल, दुर्लक्ष्य एवं दुर्निवार्य्य है। मेधावी पुरुष उसे उसी प्रकार सीधा करता है जिस प्रकार बाणों को बनानेवाला बाण को। यद्यपि बाण में वक्रता रहती है, किन्तु तो भी बाण निर्माता उपयोग के निमित्त उसे सीधा बना लेता है।

वारिजो'व थले खित्तो ओकमोकत-उब्भतो।
परिफन्दतिदं चित्तं मारधेय्यं पहातवे ॥

'जिस प्रकार जलाशय से निकालकर स्थल पर फेंक दी गई मछली तड़फड़ाती है, उसी प्रकार यह चित्त मार के बन्धन से छुटकारा प्राप्त करने के लिये तड़फड़ता है। यद्यपि चित्त चंचल है तो भी वह बन्धन से मुक्त होना चाहता है।

दुन्निग्गहस्स लहुनो यत्थकामनिपातिनो।
चित्तस्स दमथो साधु चित्तं दन्तं सुखावहं ॥

'जिसका निग्रह कठिनाई से किया जा सके, जो बहुत ही हलके स्वभाव का है और जो यथाकाम (अपनी इच्छा के अनुसार) किसी ओर प्रवृत्त होने वाला है, ऐसे चित्त का दमन करना बहुत ही अच्छा है। दान्त चित्त सुखदायक होता है'। चित्त का दमन सर्वथा श्रेयस्कर होता है, क्योंकि चित्त समस्त उपाधियों का मूल है।

सुदुद्दसं सुनिपुणं यत्थकामनिपातिनं।
चित्तं रक्खेय्य मेधावी चित्तं गुत्तं सुखावहं ॥

'यह चित्त सुदुर्दर्श (समझने में बहुत ही कठिन) है, बहुत ही निपुण (सूक्ष्म) है और यथाकाम (अपनी इच्छा के अनुसार) किसी ओर प्रवृत्त होने वाला है। बुद्धिमान् पुरुष को ऐसे चित्त की रक्षा करनी चाहिये। रक्षित चित्त सुखदायक है'। चित्त क्षण-क्षण में नूतन धारा में प्रवाहित होता रहता है यदि इसे यथा समय अपने वश में कर लिया जाय तो निश्चयमेव यह चित्त सुख प्रदान करने वाला हो जाय और समस्त उद्भ्रान्तियाँ स्वतः तिरोहित हो जायँ। किन्तु चित्त का दमन प्रायः दुरूह है। शनैः शनैः और बुद्धिमत्तापूर्ण ढंग से ही इसका दमन किया जा सकता है।

यह चित्त दूरगामी है निर्बन्ध है और यथाकाम विचरण करने वाला है। इसको संयमित कर लेना श्रेयस्कर तथा निर्वाण-प्रदायक है।

दूरङ्गमं एकचरं असरीरं गुहासयं।
ये चित्तं संयमेस्सन्ति मोक्खन्ति मारबन्धना ॥

'यह चित्त दूरगामी, अकेला विचरण करनेवाला, अशरीरी (निराकार) और गुहाशायी है। जो चित्त को संयमित कर लेते हैं वे काम के बन्धन से मुक्त हो जाते हैं'।

चित्त स्थिर नहीं रहता। यह प्रतिपल भ्रमण करता रहता है। इसे वही व्यक्ति संयमित कर सकता है जो इसकी प्रत्येक गतिविधि को सम्यक् प्रकार से समझ सकता है और उसको नियन्त्रित करने के लिये सतत प्रयत्नशील है।

अनवट्ठितचित्तस्स सद्धम्मं अविजानतो।
परिप्लवपसादस्स पञ्ञा न परिपूरति ॥

'जिसका चित्त अस्थिर है, जो सद्धर्म को नहीं जानता, जिसका मनःप्रसाद परिप्लव (चंचल) है, उसकी प्रज्ञा पूर्ण नहीं होती'। अस्थैर्य चित्त में निर्मलता नहीं आने देता और निर्मलता के बिना उपशम (शान्ति) असम्भव है।

अनवस्सुतचित्तस्स अनन्वाहतचेतसो।
पुञ्ञपापनहीनस्स नत्थि जागरतो भयं॥

'जिसका चित्त राग-विहीन है, द्वेष रहित है और जो पुण्य-पाप-विहीन है, ऐसे जागृत पुरुष को भय नहीं हैं। जो चित्त राग-द्वेष-रहित है और जो पाप पुण्य-विरहित है, वह चित्त समस्त उपाधियों से दूर है।

काम का बन्धन बहुत ही प्रबल होता है। जबतक मनुष्य इस बन्धन से मुक्त नहीं होता, तबतक उसे शान्ति नहीं प्राप्त होती।

कुम्भूपमं कायमिमं विदित्वा
नगरूपमं चित्तमिदं ठपेत्वा।
योधेथ मारं पञ्ञावुधेन
जितं च रक्खे अनिवेसिनो सिया॥

इस शरीर को कुम्भ के समान अनित्य समझकर और इस चित्त को पर्वत के समान स्थिर और दृढ जानकर काम से प्रज्ञारूपी आयुध (अस्त्र) के सहारे युद्ध करना चाहिये! जीत लेने पर आसक्ति रहित होकर इसकी (चित्त की) रक्षा करनी चाहिये।

यह शरीर अनित्य तथा क्षणभंगुर है—

अचिरं वत'यं कायो पठविं अधिसेस्सति।
छुद्धो अपेतविञ्ञाणो निरत्थं'व कळिङ्गरं॥

'अहो! यह अनित्य तथा क्षुद्र (तुच्छ) शरीर चेतना-रहित होकर निरर्थक काष्ठ के समान पृथ्वी पर पड़ा रहेगा'। यह शरीर क्षण-भंगुर है। मृत्यु के पश्चात् इसका कोई अस्तित्व नहीं रह जाता और यह सर्वथा निरर्थक हो जाता है।

चित्त को सन्मार्ग पर ही प्रवृत्त करना चाहिये। यदि चित्त उत्तम और सच्चे मार्ग से भ्रमित हो जाता है तो उसका प्रभाव अहितकर ही होता है।

दिसो दिसं यं तं कयिरा वेरी वा पन वेरिनं।
मिच्छापणिहितं चित्तं पापियो नं ततो करे॥

'जितनी हानि द्वेषी द्वेषी की करता है अथवा वैरी वैरी की करता है उससे अधिक हानि मिथ्या पथ पर लगा हुआ चित्त करता है'।

सम्यक् मार्ग की ओर उन्मुख चित्त शान्तिदायक होता है:—

न तं माता पिता कयिरा अञ्ञे वापि च ञातका।
सम्मापणिहितं चित्तं सेय्यसो नं ततो करे॥

'जितनी भलाई माता-पिता या अन्य ज्ञाति-वर्ग (भाई-बंधु) नहीं कर सकते उससे अधिक भलाई सम्यक् मार्ग पर लगा हुआ चित्त कर सकता है'।

मनुष्य का यह प्रमुख कर्तव्य है कि वह अपने चित्त को सम्यक् मार्ग की ओर ही प्रवृत्त करे क्योंकि उसी में उसका सर्वोपरी कल्याण निहित है।

● ● ●

॥ कालिदास और मन्दहास ॥

लेखक-सर्व तंत्र स्वतंत्र विद्यामार्तण्ड प्रो. माधवाचार्य्य.

मन्दहास विश्वका अत्यन्त प्रसिद्ध पदार्थ है। यह आन्तरिक भावनाओं को व्यक्त करने के लिये प्रयुक्त होता है। मानवकी भावुकता इससे बंधी हुई रहती है। भावुक हृदयों के सरस अधरोंपर यह सदा नृत्य करता रहता है। इसका स्वरूप कविपरंपराके लक्षण ग्रन्थोंमें इस प्रकार बताया गया है।

"अव्यक्तदशनं किंचिद्-विकस्वरकपोलकम्।
यत्किंचित् कुंचितापाङ्गम्-ईषद्धसनमुच्यते ॥

इसमें कपोल खिल उठते हैं। भौंहोंपर कुछ कुछ सुकुड़न आजाती है पर दांत नहीं दीखते। यदि दीखते भी हैं तो बहुत ही कम।

यह संतोष एवं मानसिक प्रथम भाव को व्यक्त करने के लिये मुख पर आता है। फिर तो अन्य अस्थिर भावों के समान यह भी प्रकट और विलीन होता रहता है, इस कारण साहित्य रसिक इसे अनुभाव और संचारी दोनों भावों में गिना करते हैं।

सामान्यतः सभी प्रकार की नायिकाएँ, आन्तरिक अनुराग का परिचय इसी से दिया करती हैं। कुलांगना कुमारिका और अपरिचित स्त्रियां इसे प्रभूतलज्जा के साथ प्रयुक्त करती हैं। प्रगल्भा स्त्रियां नाम मात्र की लज्जा रख पाती हैं। परस्त्री और पण्यस्त्री इसका व्यवहार करते समय समुचित लाज नहीं रख पाती।

यह एक प्राकृतिक नियम है कि—स्नेह पात्र पर दृष्टि पडते ही स्मित आये बिना कभी नहीं रहता। चाहें वह स्त्री हो या पुरुष।

किसी सहेली ने किसी मुग्धा को समझाया कि–उससे खिचकर रहा कर तो अनुरागिणी ने इस प्रकार उत्तर दिया है।

'सतर भौंह रूखे बचन, करत कठिन मन नीठि।
कहा करौं ह्वै जाति हरि, हेरि हंसौं हीं दीठि ॥'

हे प्रिय सखि! तुमारे उपदेश के अनुसार मैं भौंहों को टेठी, वचनों को सूखे और मन को कठोर तो किसी प्रकार कर लेती हूं परन्तु क्या करूं, कृष्ण को देख कर मेरी आखें हंसी नहीं रोक पातीं, अवश्य हंस जाती हैं।

'हौं कसुहे रिसहे करौं, ये निसिखे हंसि देत।'

मैं मेरे नेत्रों को कठिनता से कुछ बना पाती हूं। किन्तु उनके सामने आते ही मेरी सारी शिक्षा भूल जाते हैं। देखते ही हंस देते हैं।

वह भाव ही क्या जो देख कर प्रकट न हो। भाव अवश्य प्रकट होता है। अनुभाव समय पर होता और जाता है।

महाराज दुष्यन्त शकुन्तला के आन्तरिक स्नेह को मन्दहास से ही जान पाये थे। यदि शकुन्तला का मन्दहास इन्हें न मिला होता तो ये न समझते। मन्दहास से जो ये समझे उसे इन शब्दों में व्यक्त किया है।—

'अभिमुखे मयि संहृतमीक्षणम्।
हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ॥
विनयवारितवृत्तिरतस्तया।
न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥

मैं उसकी ओर देखता तो वह मुझसे अपनी दृष्टि हटा लेती है। नहीं तो मुझे एकटक देखती रहती है। निमित्र के बिना भी किसी भी बातपर हस देती है। प्रवृत्तियोंपर विनयने अधिकार कर रखा था इस कारण वे पसर नहीं पायीं। अत एव न तो मदन विवृत हुआ और न संवृत। सखियों नें भी—

सस्मितां शकुंतलां विलोक्य—मन्द हास करती हुई शकुंतला को देखकर जान लिया कि-यह आगन्तुकसे प्रेम कर बैठी है। इसी कारण राजा से कहा कि– क्या? आप कुछ ओर कहना चाहते हैं।

इन सत्रों के देखने से विदित होता है कि–कालिदासजीने अनुभाव और संचारी दोनों के रूप में मन्दहास का प्रयोग किया है।

भागवत को मैं धर्म ग्रंथ के साथ साथ एक सुंदर काव्य भी समझता हूं। इस में लज्जाके साथ स्मितका प्रयोग-दिखाया है। किसी भी दशा में स्मितको लज्जा बिना नहीं रहने दिया है।

यहां हम भागवत के पुरंजनोपाख्यान को प्रथम लेते हैं।

पुरंजन की दृष्टि पुरंजनी पर पडी तो पुरंजन ने देखा-पुरंजनी-व्रीडस्मित शोभनाम् सलज्ज मन्दहास से अति शोभित हो रही है।

हमारे विद्वानों को समझ लेना चाहिये-यह अथर्ववेद के मन्युसूक्त के पश्चात् रहस्यवाद का विस्तृत स्वरूप है।

मोहिनीने भी वीतराग भगवान शिव को मोहने के लिये-व्रीडा स्फुट स्मित विसृष्ट कटाक्ष मोक्ष:—जिस कटाक्ष का उपयोग लिया था वह उसके लजीले मन्दहास की धार से शक्तिशाली बना हुआ था।

संसार में ऐसा प्रचलित है कि--कृष्ण ने रुक्मिणी का हरण किया था किन्तु मेरी संमति में यह मिथ्या है। बात इतनी है कि—दूर्गा पूजा के अवसर पर रुक्मिणी ने थोडासा घूंघट उठा; सलज्ज मन्दहासके साथ एक कटाक्ष अवरोधिनी सेना पर भी कर दिया था। जिससे—

'व्रीडावलोकहृतचेतस उज्झितास्त्रां;'

सभी योद्धाओं के हाथ से शस्त्रास्त्र छूट कर भूमिपर गिर गये एवं सभी मंत्र मुग्धसे जहां के तहां जैसे के तैसे चित्र लिखेसे रह गये।

रुक्मिणी कृष्ण के रथके समीप स्वयम् पहुंच गयी। छोटी थी रथके ऊपर चढने लगी तो कृष्ण ने हाथ का सहारा दे दिया। इतनेसे

सहारे के लिये हम मानले तो भले ही मान लें कि-कृष्णने रुक्मिणी का हरण किया था।

कुब्जाने भी कृष्ण का स्वागत मंदहास से ही किया था। इस स्वागतको तो न हो कृष्ण कभी भूले और न गोपियों ने ही इसे भुलाया। वरंबूहि-वर मांग के उत्तर में कहा गया कि—मेरे पास ही बने रहिये। फिर क्या था-कृष्ण को भी एक रूपसे कुब्जा के पास बना रहना पडा।

किसी उर्दू के कविने ठीक ही कहा है—

हया से सिर झुका लेना।
अदा से मुस्कुरा देना॥
हंसीनों का भी कितना।
सहल है बिजली गिरा देना॥'

रहस्यवादी प्रसिद्ध कवि जायसी ने स्मित के समान दूसरी बिजली नहीं देखी—

'दामिनि दमकि न सरवीर ऊजी।
पुनि ओहि ज्योति और को दूजी॥'

दामिनी की समता करने में असमर्थ होने पर फिर दूसरा ऐसा प्रकाश भी कहां से आ सकता है जो इनके काव्य की नायिका के मन्दहास का सामना कर सके।

इसने प्रतापी मन्दहास की कितनी उपमाएं हो सकती हैं इस पर लक्षणकारोंने विचार किया है। यही बात नहीं है कि-दार्शनिकों के ही संप्रदाय होते हों, कवियों के भी होते हैं। दर्शनके संप्रदाय, परस्पर में विभिन्न सिद्धांतों को स्थापित करते है किंतु कवियों के संप्रदाय पूर्व के अथवा दूसरे के तत्वों को स्वीकार करते हुए नव्य तत्वका अन्वेषण किया करते हैं।

संस्कृत के एक ग्रंथकारने कहा है—

—ज्योत्स्नेन्दु पुष्प पीयूष फेन कैरववद्- हसः'

ज्योत्स्ना, इन्दु, पुष्प, पीयूष फेन, और कैरव, हास की उपमा हो सकते हैं। टीकाकारने इन चीजोंके साथ 'मुक्ता' भी ले लिया है।

आचार्य केशवदासने—

—'ज्योति जुन्हाई दामिनी, दीपति सुधा प्रकाश।
महिमा मोह मरिचिका, रुचि मोहिनी सुहास॥'

ज्योति, ज्योत्स्ना, दामिनी, सुधा, प्रकाश, मोह महिमा, मोह मरीचिका, प्रीति मोहिनी, पुष्प; सुधाफेन और मुक्ता, हास की उपमा देने के लिये सर्वथा योग्य माने हैं।

हम मन्दहास को प्रतिदिन देखते हैं। चांदनी आदिक पदार्थ भी हमारे जीवन के प्रतिदिन के व्यवहार में आते हैं। हम पर इनका जो प्रभाव पडता है उसे हम सदा अनुभवों में लाते हैं। पर जब ये पदार्थ कवियों की कोमल कथनी में आ, अलंकारों से परिष्कृत होते हैं तो सभी सत्य, शिव और सुंदर बन जाते हैं।

चाहें सहस्त्रोंबार सुनों हों फिर भी नूतन ही नूतन प्रतीत होते हैं। प्रतिबार नवीन आनन्द देते हैं।

अब हम साहित्य के सिद्धान्तों की बातों को यही छोडकर ईसा के सन से १०० वर्ष की विदिशा (भेलसा) नगरी पर दृष्टि डालते हैं। पाटलिपुत्र के विजयी सर्वाधिकारी एवम् सर्वस्व संपन्न सेनापति पुष्यमित्र के पुत्र महाराजा अग्निमित्र के राजभवन में अवन्ति के राजकुमार माधवसेन की अनुजा दासी वेषावृता मालविका ने नाट्य में उत्तीर्ण हो यथावकाश महाराजा अग्निमित्र की ओर विचित्र भावों के साथ मुस्का दिया है।

उस समय राजा के हृदय के ऊपर इस का क्या प्रभाव पड़ा यह बात कालिदास जी राजा के ही मुख से कहलवा रहे हैं। अग्निमित्र कहते हैं-

—स्मयमानमायताक्ष्याः—
किंचिदभिव्यक्तदशनशोभिमुखम्।
असमग्र लक्ष्य केसरम्।
उच्छ्वसदिव पङ्कजं दृष्टम्॥

आज मेरे नेत्रों ने अपनी सत्ता का सुख लूट लिया। क्यों कि मैंने अद्वितीय सुन्दरी विशालनेत्रा मालविका के अलौलिक मन्दहास को देख लिया। उसमें सुन्दर एवम् स्वच्छ दन्तावली बहुत ही कम परिलक्षित हो, ऐसी शोभा बना रही थी मानो वह पंकज, जिसमें कि-अभी थोड़ा सा ही केसर दीख पाती है किसी अज्ञात वेदना से निश्वास भर रहा हो।

सिद्ध कवि कालिदास के प्रिय नरपति अग्निमित्रने – मालविकाके मन्दहास में निश्वास छिपा देखा।

अच्छा हुआ कविराज! आपने मालविका को थोडे ही दांत दिखाने दिये। यदि पूरे दिखवा दिये होते तो न जाने आपके अग्निमित्र के हृदय पर, कौनसा विद्युत्पात हो जाता। राज्य को सावधान सतेज एवम् सजीव करने लिये यही आशीर्वाद देना पडता। भारवि- अपने राज्यसिंहका कल्याण कर सका वा नहीं सर्वेश जाने किन्तु आपके आशीर्वादों का प्रभाव अग्निमित्र पर अवश्य पडता। कों कि आप सिद्ध कवि थे।

भारविने यह भूल अवश्य की। स्मितमें पूरे दांत दिखवा दिये। फिर क्या था—

"अगूढ हास स्फुट दन्त केसरम्।
मुखं स्विदेतद् विकचन्नु पंकजम्॥
इति प्रलीना नलिनीवने सखीम्।
विदांबभूवुः सुचिरेण योषितः।'

कोई देवांगना जलक्रीडा करती हुई ऐसी मुस्कराई कि—सारे दांत चमचमा उठे। वह इसी स्थिति में नलिनी वनमें चली गयी। खिले फूलकी केसर का काम दांतों ने किया। फूल फूलों में मिल गया। फिर क्या था—अत्यन्त कठिनता के साथ किसी विशेष से जान पायीं। वह अपनी प्रिय सखी को।

हमारे गुप्तजी के रामतो पहिले ही सभल गये थे। लताओं के सामान्यधर्म के कारण रामको संदेह हुआ कि—कहीं इनके बीच में सीता अभिभाज्य न हो जाय। इस कारण वे सीताजी से बोले—

'दो जाना लता न आय लता संलग्ना।
कर तल तक तो तुम हुई नवल दल लग्ना॥
ऐसा न हो कि मैं फिरूं खोजता तुम को।
है मधुप ढूंढता यथा मनोज्ञ कुसुम को॥'

करतल तक तो आप नये दल से संलग्न हो चुकी हैं। कहीं लता से ह्माकर लता न हो जाना। यदि ऐसा हो गया तो मैं तुमें उस भ्रमर के समान खोजता फिरूंगा जो कि—एक सुन्दर पुष्प को खोजता फिरता है।

सीता राम के हृदय को समझती थी इस कारण न तो लता सामान्य में विलीन हुईं एवम् न राम की दृष्टि से छिप ही सकीं।

पण्डितराज जगन्नाथजी की दृष्टि एक अलि शावकों के झुंड पर पडी जो कि—

तीरे तरुण्या वदनं सहासम्।
नीरे सरोजं च मिलद्विकासम्॥
आलोक्य धावन्त्युभयत्र मुग्धाः।
मरन्दलुब्धालिकिशोर बालाः॥

कभी किनारे की ओर वेग के साथ उडान भरता था तो कभी पानी की ओर गुंजारता था। क्यों कि—किनारे पर मन्द हासिनी पद्मिनी खडी थी तो पानी में पद्मिनी खिल रही थी।' इसे पुष्प रस के पान का महालोभ था।

एकसे प्रिय पदार्थ जब दोनों ओर उपस्थित होते हैं उस समय एक दिशा निश्चय करने में बडी कठिनता हो जाती है। उस समय सभी को आवश्यकता उपस्थित होती है। वह अपने मनोभेदी से पूछने लगता है—

'ओ दिल के देखनेवालो।
बतादो तो किधर जाये।'

जिस समय जगन्नाथ जी के भृंगशावक संदेह में पडे थे उस समय कोई स्वतंत्र दर्शक भी वहां विद्यमान था। वह सब कुछ देखकर बोला—

'आलोक सुन्दरि! मुखं तव मंद हासम्।
नन्दन्ति- अमन्दमरविन्दधिया मिलिन्दाः।'

ए सुन्दरि! तेरे मन्द मंद हसनेवाले मुख को खिला कमल समझकर भृंगशावक नृत्य कर उठे हैं। अच्छा हुआ यह पहुँच गया। अली कुमारों की विपत्ति टली। कौन कहता है भक्ति काव्यों के रचयिता उच्च कोटि के कवि या साहित्य रसिक नहीं होते। सन्त तुलसीदास जी की परम पूज्या सीता—

'जहं विलोकि मृग शावक नैनी।
जनु तहं बरिस कमक स्रत श्रेणी।'

जिस ओर मन्दहास करती हुई एक दृष्टि डाल देती थी। ऐसा प्रतीत होता था मानों कमलों की परंपरा लगा दी है। ठीक है जगदम्बा का ऐसा ही प्रताप होना चाहिये।

नागानन्द के कर्ता हर्षदेव भी यहां नायक के मुख से नायिका कोकहलवा उठे हैं।—

'स्मितं पुष्पोद्गमोऽयं ते दृश्यतेऽधरपल्लवे।
फलं त्वन्यत्र मुग्धाक्षि चक्षुषोर्मम पश्यतः।'

हे मुग्धाक्षि तुमारे अधर पल्लव पर तो मैं स्मितरूपी पुष्प का उद्गम देख रहा हूं किन्तु यहां विचित्रता अवश्य दृष्टिगोचर हो रही है कि—उस फूल का फल, मुझ देखनेवालेकी आंखों में आ गया है। मेरे नेत्र आज सफल हो गये हैं।

किसी के हसरते दीदार में भरे हुए अमीर मीनाई ने जब अपने मातम की महफिल में उन्हें हसते देखा तो कह उठा क्योंजी।

'क्यों तरेलब पर तबस्सुम मजलिसे मातममें है।
ये हंसी भी क्या मेरे फूलों में है आया हुई॥

गुलाब की पखुरी के संमान लाल इस तर लब पर इस मातम की मजलिस में मुसकान क्यों आ गई हैं। मेरे मातम के फूलों में भी आपकी हंसी आ गयी है क्या?

कवि सम्राट की कुछ और ही दृष्टि थी। उन्हें न तो स्मित, पुष्प दीखा और पुष्पों में स्मित ही। उन्हों ने स्मित को कुछ और ही समझा। ये मन में विचार ने लगे—

"पुष्पं प्रवालोपहतं यदि स्यात्।
मुक्ता फलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्॥
ततोऽनुकुर्याद् विशदस्य तस्य।
ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य॥"

कदाचिद् कहीं भाग्यवश प्रवाल से ढका हुआ नव विकसित पुष्प मिल जाय। अथवा तो विद्रुम में विराजमान मुक्ता फलक प्राप्त हो जाय तब कहीं उमा के लाल अधर की लाली से व्याप्त प्रकाश पूर्ण उनके मंदहास का अनुकरण हो सके।

ठीक है कविराज। न तो नौमन तेल हो, न राधा नाचे। इस स्थिति में कोई भी पदार्थ उमा के मन्दहास का अनुकरण भी नहीं कर सकता उपमा होना तो जहां तहां रहा।

तभी तो—गुप्तजी के यहां—

"हंसने लगे कुसुम कानन के।
देख चित्र सा एक महान॥
विकच उठीं कलियां डालों में।
निरख मैथिली की मुसकान।"

सीता के मन्दहास को देखकर वन के फूल हसने लगे। डालियों पर कलियां खिल उठीं। सीता वन में थी इस कारण पुष्प और कलियों का सामीप्य अनायास प्राप्त था। उर्मिला राज भवन में ही रह गयी थीं इस कारण उनके सामने मुक्ता थीं। उर्मिला जब अपने आनन्द के दिनों में हसी तो—

'वह हंसी थी मोतियों की सी लडी।'
वह मोतियों की सी लड़ी हंती थी।

हमारे श्री हर्ष ने दमयन्ती का मन्दहास देख, चांद को देखा तो हर्षोद्रेक में यहां तक कह गये—

"यदि प्रसादी कुरुते सुधांशोः।
एषा सहस्रांशमपि स्मितस्य॥
तत् कौमुदीनां कुरुते तमवे।
निर्मिच्छय देवः सफलं स जन्म॥"

यदि दमयन्ती अपने स्मितका सहस्रांश भी सुधांशु को प्रदान कर दे एवं चांद भी कृतज्ञता के आवेश में आ; किरणों से दमयंती की आरती उतारे तब कहीं चांद का जन्म सफल हो।

दमयन्ती ऐसी ही थी। जिसके चाहनेवाले इन्द्र चन्द्र यम कुबेर आदि हों उसका सौंदर्य चाहें जैसा कहा जाय सभी सत्य है।

हमारे किसी हिन्दी के कविने अपनी नायिका को देख कर चांद की ओर दृष्टि डाली तो उसे प्रतीत हुआ—

'सहज सहेलिनिसोंजु तिय,
विहसि विहसि बतराति ॥
शरद चांदकी चांदनी।
मंद परति सी जाति ॥'

जैसे जैसे वह प्रसन्नता के साथ सहेलियों से हंस हंस कर बातें करती जाती है। वैसे शरदके चाँद की चाँदनी फीकी पड़ती चली जाती है।

कहीं तो किसी को चाँदनी के पड़जाने से शरीर के मैले होने की भी शंका हो जाती है। चांदनी पड जायगी, मैला बदन होड जायगा।

अपनी अपनी भावनाएँ हैं। जिसकी जैसी दृष्टि होती है उसे वैसी ही सृष्टि दिखाई पडती है।

काव्यमीमांसाकार राजशेखर जी तो इस विषय में इन सबों से आगे बढ गये हैं। ये कहते हैं—

'तत् तावदेव शशिनः स्फुरणं महीयः।
यावन्न किंचिदपि गौरितराः हसन्ति ॥
ताभिः पुनः विहसितानपंकजाभिः।
इन्दोः सिताश्मशकलस्य च को विशेषः।'

जब तक कि–गौराङ्गनाओं के मन्दहास का प्रकाश नहीं, छा जाता। उतने ही समय तक चन्द्र की चन्द्रिका सुहाती है। जहां इसका प्रारंभ हुआ चांद में और श्वेतशीतल पत्थर में कोई अन्तर नहीं रह जाता। दोनों एक से प्रतीत होते हैं।

मन्दहास का आकर्षण एक अपूर्व शक्ति रखता है। इस में वह चमत्कार है कि—इस पर वृत्ति टिकाने के पश्चात् सभी हंसे से प्रतीत होते हैं। इसका अनुभव जिगर मुरादाबादी ने लिया पर अपनी भावना को रोक न सका हर्ष के उन्माद में पुकार उठा—

'ये मौजे दरिया ये रंग सहरा, ये गुंचा और गुल ये माह अंजुम।
जरा जो ये मुसकरा दिये हैं' तो सबके सब मुसकुरा रहे हैं ॥"

ये थोडा भी हँस दिये हैं तो नदियों और समुद्रों की तरंगें, रेगिस्तान की रेतियाँ के कण, गुलाब और फूलों के गुच्छे तथा आसमान में अठखलियां करनेवाले चांद और तारे सभी आनन्द विभोर होकर खिलखिलाकर हंस उठे हैं। जांनिसार अख्तर को तो उन्हें मुसकुराते हुए देखकर—

'एक क्या सैकडों महताब नजर आते हैं।' आने ही चाहिये। न आये तो प्रेम ही क्या ?

जगन्नाथजी की दृष्टि अपनी गृहदेवी के मंदहास में कुछ और ही रही। ये इस भाव को भी छिपा नहीं सके। भामिनी विलास में स्पष्ट कह उठे हैं।

'मन्दस्मितेन सुधया परिषिच्य या माम्।
नेत्रोत्पलैर्विकसितैरनिशं समीजे ॥
सा नित्य मंगलमयी गृहदेवता मे।
कामेश्वरी हृदयतो दयिता न याति।'

वह नित्य मंगलमयी कामेश्वरी गृहदेवता दयिता मेरे हृदय से एक क्षण के लिये भी वियुक्त नहीं होती, जो मेरा अभिषेक, मन्दस्मित के अमृत से कर, मुझे खिले नेत्र कमलों से रोज पूजती थी।

सत्य है कविवर आप को कभी उसे भूलना भी नहीं चाहिये था। वे किसे याद करें जिन्हें ये बातें स्वप्न में भी प्राप्त नहीं हुईं। उनके लिये भगवान छायावाद और रहस्यवाद को जीवित रखे।

ऐसी ही स्थिति के किसी प्रेमी ने अपनी हृदयाधिदेवता को कह दिया है कि—

'मैं मर जाता हूँ क्यों कर, मरके जीता हूं फिर क्यों कर।
चढाकर पहिले अबरू, पीछे हंसकर देखते जाओ ॥'

आपको यह जानता हो कि मैं कैसे मर और जी जाता हूं तो पहिले मुझे आँखें चढाकर क्रोधसे देखिये मैं वहीं समाप्त हो जाऊंगा। मंदहास के साथ देखते ही उसी समय जी भी उठूंगा।

अब तक हम जिस संसार की कहानी कह रहे थे वह–दिव्य, अदिव्य अथवा दिव्यादिव्य नायक नायिकाओंका था। इसमें मन्दहास, भाव, अनुभाव, पुष्प, कमल, विद्युत, मुक्ता आदि सब कुछ बन जाता था। अब हम पूर्ण वीतरागी और विरक्त तत्त्ववेत्ताओं के जगत पर दृष्टि डालते हैं।

कालिदास की अलौकिक दृष्टि से मस्तों का संसार भी बहुत दूर नहीं था। ये लंका विजयी श्री राम के सामने सुताक्ष्ण महर्षि को उपस्थित करते हैं। भगवान राम, सीता को उक्त महर्षि का परिचय देते हुए कहते हैं—

'अमुं सहास प्रहिते क्षणानि।
व्याजार्ध संदर्शित मेखलानि ॥
नालं विकर्तुं जानितेन्द्र शङ्कम्।
सुराङ्गना विभ्रम चेष्टितानि ॥'

देख सीते! ये महर्षि सुतीक्ष्ण हैं तू इन्हें देख। न जाने कितनी बार दिव्यांगनाओंने हसते हसते आँखों के तीर मारे। इस के साथ ही बहानों से अपना छिपा प्रकट सब कुछ दिखा दिया। हाव भाव तो अगणित ही दिखाये। फिर भी इस महर्षि के मन में रत्ती भर भी विकार नहीं आया।

भगवान जिनके मन मंदिर में विराजते हैं। उनके मनों में अन्य विषयों को स्थान नहीं मिलता। किसी कवि ने ठीक ही कहा है—

"इन फितनों का गुजर इस दिलभरी मैफिल में नहीं है।
चल हट ओ निगहे नाज जगह दिल में नहीं है।"

भगवान के भक्त, सबों में रहकर सबसे विरक्त रहते हैं। 'जो मिल रहें और नाहि मिलें' उनसे किसी की नहीं बसाती। उन पर भगवान की माया का प्रभाव भी नहीं पडता इस तत्त्व को भी कालिदासजी ने सुतीक्ष्ण का उदाहरण देकर स्पष्ट कर दिया है।

'शान्तिः शान्तिः शान्तिः'

(पान ६ वरून)

…शी करण्याची इच्छा केली. पण तिनें सांगून टाकलें…मेरे तो मुख …रामनाम दूसरो न कोई, मुलडानी माया लागी रे, रांडवा जो भय टालो रे…" माझे दुसरे कोणी नाहीं…गिरिधराची माया जडली आहे, आणि मी तर विधवा होण्याचें भयच टाळलें आहे. आज मीराबाईंचीं गाणीं दरबारांत, संगीताच्या मैफलींत गायलीं जातात. पण मीराबाईंच्या पावलां-वर पावलें टाकून तिच्या मागोमाग जाण्याची हिंमत कुणाला होत नाहीं. मी म्हणतों, मीरा एक बंड करणारी भक्त होती. हें मीं कांहीं रूपक बनविलेलें नाहीं, ती वास्तवता आहे. ' जह्यामसून् व्रतकृशान् शतजन्मभिः स्यात् '…असे शंभर जन्म घेईन, व्रतवैकल्यें करून प्राण कृश करीन प्राणांची आहुति देत राहीन, भोगविलास करणार नाहीं, पण तुझी दासी होईन, तुला प्राप्त करीनच करीन, असें लिहिणारी माता रुक्मिणी मीराबाईनें हेंच म्हटलें—जनम जनमकी दासी. आणि आम्ही म्हणतों आतां किती दिवस त्याग करायचा ?… ५७ सालीं काम संपलें असें वाटलें होतें. नंतर जरा आरामाचे, [comfortable] जीवन घालवूं शकूं असें वाटलें होतें. पण बाबांचें काम तर लांबतच चाललें !…आणि रुक्मिणी म्हणते… ' जह्यामसून् व्रतकृशान् शतजन्मभिः स्यात् '

चितोडच्या नागरिकांना तर विनोबांनीं सांगून टाकलें–" राणाप्रताप हा विकेंद्रित स्वराज्याचा प्रतिनिधी होता. सम्राट् अशोक हा केंद्रित सुराज्याचा प्रतिनिधी होता. शिवाजी, राणाप्रताप हे दोघेहि केंद्रीय सुराज्याच्या प्रतिनिधीशीं झगडले. त्यांचें म्हणणें होतें—स्थानिक पराक्रमाला, शक्तीला, अभिक्रमाला व्यक्तता मिळाली पाहिजे. अकबराला वाटत होतें, सारा भारत माझ्या सत्तेखालीं राहील तर सुखी होईल .. आणि मीराबाई देखील ' बगावत करनेवाली भक्त '—बंड करणारी भक्त होती. व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा तो नमुना होता. ते तिघेहि कदाचित् मी बोलतों त्या भाषेंत विचार करीत नसतील. पण गवताच्या काडीला कुठें माहीत असतें आपण कोण आहों, आपल्याला कुठें जायचें आहे हें, हवेला माहीत असतें–हवा त्यांना उडवते, हवा नेईल तिकडे ती जाते.…जी व्यक्ति उद्यांच्या काळाची प्रतिनिधी असते ती आपल्या स्वतःच्या काळांत अयशस्वीच होते. जी व्यक्ति आपल्या स्वतःच्या काळांत यशस्वी होते ती उद्यांची प्रतिनिधी नसते. मीराबाई, राणा प्रताप, शिवाजी हे सारे त्याच काळांतले नव्हते, ते पुढें येणाऱ्या काळाचे प्रतीक होते. आणि म्हणून राणाप्रतापची प्रतिज्ञा अजून पूर्ण कुठें होईल ? भारतांत सर्वत्र ग्रामस्वराज्याची स्थापना होईल तेव्हांच. म्हणून चला, आपण उद्यां सारे किल्ल्यावर जाऊं. आपली महान् यात्रा उद्यां गडावर जाईल. "

• • •

Statement about ownership and other particulars about newspaper "THE DHARMA-CHAKRA" to be published in the first issue every year after the last day of February.

FORM IV (Rule 8)

1	Place of Publication :—	"Sugata Nidhāna," 15th Khar Rd., Plot No 463, Khar, Bombay, No. 21.
2	Periodicity of its Publication :—	Monthly.
3	Printer's Name :—	Prof. Narayan Keshav Bhagwat.
	Nationality :—	Indian.
	Address :—	"Sugata Nidhāna," 15th Khar Road, Plot No 463, Khar, Bombay No. 21.
4	Publisher's Name :—	Prof. Narayan Keshav Bhagwat.
	Nationality :—	Indian.
	Address :—	"Sugata Nidhāna," 15th Khar Road, Plot No 463, Khar, Bombay No. 21
5	Editor's Name :	Prof. Narayan Keshav Bhagwat.
	Nationality :—	Indian
	Address :—	"Sugata Nidhāna," 15th Khar Road. Plot No 463, Khar, Bombay No 21.
6	Names and addresses of the individuals who own the newspaper and partners or shareholders, holding more than one percent of the total capital.	No Partners, nor Shareholders, but the Proprietor.

I, Narayan Keshav Bhagwat, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Dated, 12th March 1959

(sd.) N. K. Bhagwat
Proprietor

गान्धी-सूक्ति-मुक्तावलि

(15) I know the path. It is straight and narrow. It is like the edge of a sword. I rejoice to walk on it. I weep when I slip. God's word is : 'He who strives never perishes.' I have implicit faith in that promise. [15]

*

अहं मार्गाभिज्ञो भवति स ऋजुः किञ्च तनुरप्य—
सेधारैवेयं समुदमहमस्यां हितपदः ।
स्खलन्रोदिम्येशं वचनमिदमाश्वसयति मां
कदाचिन्नश्येन्नाचरितदृढयत्नो न्यवितथम् ॥ १५ ॥

*

जाणें मी पथ, जातसे सरळ तो; बारीक भारी परी
धाराची असिची जणूं सुखभेंरें मी चालतों तीवरी ।
गाळीं अश्रुहि खालतीं घसरतां, दे देव आश्वासन
श्रद्धा त्यावर पूर्ण कीं मम –' झटे जो नित्य त्या नाश न ॥ (१५)

*

(16) Though, therefore, from my weakness I fail a thousand times, I will not lose faith, but hope that I shall see the light when the flesh has been brought under perfect subjection as some day it must. [16]

*

च्युतिर्यद्यप्यास्तां दशशतमिता मेऽत्रशतनोर्
न मे श्रद्धानाशो भवति परमाशासमुदयः ।
यदन्यस्मिन्कस्मिन्नपि नियतमहि न प्रभुरहं
भवेयं देहस्य प्रतिनयनमेयान्मम महः ॥ १६ ॥

*

हजारों वेळां मी जरिहि चुकलों पामर बळें
ढळेनाची श्रद्धा मम, हृदयिं आशा–तरु फुले ।
पुढें कीं स्वामित्व स्वतनुवर या निश्चित दिनीं
मिळूनी पाहीन द्युति अमर ती मी स्वनयनीं ॥ (१६)

*

(17) The spirit in me pulls me one way, the flesh in me pulls in the opposite direction. There is freedom from the action of those two forces, but that freedom is attainable only by slow and painful stages. [17]

*

अपकर्षति मामान्तर एकतः आत्मान्यतश्च जडदेहः
एतच्छक्तिद्वितयक्रियाप्रभावान्ममास्ति निर्मुक्तिः ।
सा निर्मुक्तिः परमधिगम्या संवर्तते न मार्गेण
अन्येनोज्झित्वा तानतिमन्दान् दुश्चरांश्च विच्छेदान् ॥ १७ ॥

*

ओढी एक दिशेस अन्तरिं मला आत्मा तनूही परी
ओढी कीं उलट्या दिशेस अगदीं, त्या रज्जु—कर्षा परी ।
ओढाताणित या सुशक्य सुटका, ती साध्य काळें परी
कष्टें मन्द पदेंचि, घेऊनि पथीं विश्रांति मध्यन्तरीं ॥ (१७)

*

(18) I can not attain freedom by a mechanical refusal to act, but only by intelligent action in a detached manner. This struggle resolves itself into an incessant crucification of the flesh so that the spirit may become entirely free. [18]

*

संन्यासेन न कर्मणामुपरितो निर्मुक्तिमाप्स्याम्यहं
तामासंगविवर्जिता पटुकृतिः संसाधयेत्केवलम् ।
शूलार्तो परिणामवानविरतं संघर्ष एवं वपुष्वन्ते
यच्युतबन्धनः सकलतो भूयात्स आत्मा मम ॥ १८ ॥

*

न मुक्ति मज साध्य कीं त्यजुनि कर्म हें केवल
परी विगतसंग नी पटु-कृती च ती देइल ।
अखंड रण अन्तरीं, तनु सजीव हा पोखरी
तिच्यांतुनि विमुक्तता, त्वरित व्हावयाला पुरी ॥ (१८)

*

(20) I do not want to foresee the future. I am concerned with taking care of the present. God has given me no control over the moment following. [20]

*

अवेक्षणीयो मम वर्तमानो । भविष्यकालं न दिदृक्षुरस्मि ।
आगामिनि स्वाम्यमहो क्षणे न । प्रादायि मह्यं परमेश्वरेण ॥ २० ॥

*

भविष्यचिन्ता मजला कशाला ? । मी बांधलेला तंव आज काला ।
क्षणावरी या पुढल्याहि देवें । स्वामित्व मातें न दिलें पहावें ॥ (२०)

*

Letters From a Blind High-Court Judge to His Private Secretary

26

Srinagar,
26th March 1919.

My dear Kher,

Received two letters together from you by this evening's post. That is the ordinary way of the post in this strange country. But I have written to you, I am sure, many more times than you have to me.

Yes Altaf Hussain has returned to Mangrol, and I don't doubt will give you all the help in his power. Of course, send in your bill for taking counsel's opinion, though it wasn't worth much when we got it. You might have done it long ago.

As for the way in which the T. C. Committee are treating my Sheeny, I find it difficult to use moderate language. I never would have believed that a body of rational, business men, for the most part calling themselves gentlemen would have shown such criminal ineptitude, and made such a display, voluntarily, of all round incompetence. The game is too plain. By thus refusing to do anything, they intend to put the screw on my Sheeny and so compel him to part with a large sum of money to which they know, unless they are idiots, that he is fully entitled. And the worst of it is, that this has clearly been done on legal advice, very, likely the advice of those very Solicitors, who were acting for Cohen. The lawyers have told them in effect, "You dont't want the responsibility of deciding. Very well, then tell the men that you WON'T decide for another six months, and hint that in the meantime they had better settle. They are sure to settle, as Cohen can't stay away from his home and his business for ever. You will thus be saved the trouble and responsibility of making the brief requisite enquiry yourselves, and doing justice." You say Cohen wanted my advice. Well it is simple and easy. He should tell his solicitors to write to the Turf Club, and say that there is not the remotest chance of any settlement, as he for one will never consent to take a penny less than the whole prize which he is plainly and incontrovertibly entitled to. The T. C. Committee, since no more evidence is or can be forthcoming may just as well decide the simple question of fact tomorrow, as tomorrow six months. Deciding could not possibly take auy man or half dozen men more than half an hour at the most, since all material facts are either admitted or proved by documentary evidence which cannot be challenged. As soon as the T. C. see that their design has been seen through, and their bluff has failed, I think they MUST decide, and if they are honest, can only decide in one way. Why they are so skeery about deciding I can only guess. And I put it all down as I have from the first to C. This is written in some haste to catch the morning post.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman.

27

Srinagar,
Friday, April 4th, 1919.

My dear Kher,

I lose not a moment, knowing how hot and depressing it must be in the offices of M. & K., in sending you the joyful tidings that the House of Rai, still standeth where it stood. I know that this will cheer your darkest hours of gloom and dispose you to a healthier optimism. I actually reached the Home of Rai myself more than a week ago, towed by my little reading girl, but we could discover no board, no positive indication of ownership, and as we had got there more quickly than I expected, doubted whether it was the right house. But a day or two ago, my little Secretary borrowed a pony and rode out to make sure. IT WAS the home of Rai, and once more the board was up announcing to all whom it might concern that the benevolent proprietor was once more in residence. All your anxieties on that score are now removed; you may rejoice and be exceeding glad, and apply yourself with a light heart to the business of M. & K. I trust that it is flourishing and abundant. As for that wretched Sheeny I was disturbed at the last news you sent me, that I drafted him a long letter, as though written by himself, which I bade him copy out in his own hand and send to Lance. It might bring those skripshankers to a sense of their plain duty. I have finished M.'s work and sent his P. S. back to Morvi, and I have decided to decline all work for a month. I want a complete rest, and even doing the M. work at high pressure threw me back. I progress, but very slowly. The weather has been unusually hot for the time of year, the last few days, and just before I began to write I heard rumbles of distant thunder. If we had rain, it would probably get cold agaiu. It is, however, very pleasant on the whole, and we have no right to complain of an early spring after the bitter winter. Write soon, I am sure you owe me half a dozen letters. I see that Pip squeak Jinnah has resigned the Council, if this meant his final withdrawal from the political stage, we should have one more reason to be grateful for the Rowlatt Bills.

Darling's summing up in the Tilak Chirol case was pretty strong wasn't it. Now I must stop for the present.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman.

28

Srinagar,
April 8th, 1919

My dear Kher,

Heard from you again yesterday. Your letters both please and amuse me much. I wish I heard from you of-

tener. We seem so completely out of the world here. But if I return to Bombay next November and set up for a month or two in the Majestic, I should hope to see a great deal of you. I might find a certain number of local clients bringing in local work there, which would occupy my time and supply my lean purse, two weighty considerations.

I sent you that ill-starred letter which I composed, as from my Sheeny himself, yesterday evening. As it returned to me through the dead letter office, I can only suppose that Cohen has hardened his heart and returned to Batavia. I am truly sorry for him. I think the T. C. has treated him shamefully, and blush for them. But there seems no remedy, and I suppose in the long run he will be forced into a compromise of some sort. If I were he I would hold out to my dying day rather than pay Garhe a penny. I wonder why the pleaders won't give S. a send off. I thought they rather liked him, his methods I mean. I am bound to say that whenever I sat with him he was a model of silent patience, at any rate, and I hardly ever heard him utter an impatient or rough word. But it is his cold, frongy nature, which alienates all personal attachment. He doesn't want friendship; he is completely self centred, completely satisfied with himself, his position, his possessions. I never, I think, met a man so utterly selfish, so indifferent, outwardly at any rate, to the surge of humanity about him, and often so cynical, and hard. Yet I doubt whether under that thick skin he has not one or two softer spots, and kind impulses, I wonder who will be the next C. J. I had a long letter from Heaton the other day; he seems to have made up his mind that the choice lies between the three local men, Macleod, Marten and Strangman.

I steadily improve in health, and now dine in the Salon. I have just hired a **Shikara**, and went out in it the first time yesterday afternoon. As we passed under the Dal Gate, the whole of the intervening year, with all its chequered experiences seemed to vanish, and it was as though all were exactly the same as when we dwelt for six weeks on the Culvania. I almost expected to hear you reading to me again, as you usually did when we were on route for the bath. And what a bath, probably the loveliest in the world. I have re-assured you already as to the Home of Rai, have no further fears on that score. All say that it will be a very empty season this year, and that there will be any amount of house boat accommodation going dirt cheap. So there's your chance. When those cigars arrive I will send you my best thanks and considered opinion upon their merits. I am in my usual tobacco difficulty here, can't get a smokable cigar, so that I look forward eagerly to your present. Now I must stop, as Kit has come to call me to breakfast.

As ever,
F. C. O. Beaman.

29

Srinagar,
April 19.

My dear Kher,

So glad to hear from you again. Your account of the *Bombay Gandhi Mania is extremely interesting, if a little saddening. Of course you have as much right to your own opinion as I, or any other man, to mine or his, and I am glad you are perfectly frank. But might I suggest that when a body like the Bombay Bar, e. g.* come to the conclusion that in their opinion an emergency measure of a very special character which has been decided upon by Government and carried by a majority in Council is unnecessary, it might occur to them that possibly, just possibly they are not so well informed as the Government which thinks that it is necessary ? I cannot agree that it would be a good think now to withdraw the Rowlatt Bills. On the contrary I should regard doing so as little short of a national calamity, and the end of all government. Surely even an Indian politician must see that if Government after having decided upon a certain measure, can be terrorized out of it by organized violence, it ceases to be Government. And neither you nor anyone else can believe that these mass meetings, really represent the critical sense of the members composing them. You know as well as I do that not one per cent of any such meeting could give you an intelligible or even distantly accurate description of the legislation against which they are pretending to protest. The plain truth is that their fears have been worked on by interested criminals for their own selfish ends, and the poor ignorant people have been stuffed with such ridiculous lies about the bills, that if half what they believe were true, every one would agree that they were perfectly right to protest and even sacrifice their lives sooner than submit to such outrageous tyranny. Everyone also knows, however, that what the ignorant rioters, and I am sorry to have to add cold blooded murderers of isolated and defenceless men, believe, is not true. I should not complain of Gandhi or Jinnha or any one else, if from the first when speaking to the people they had told them exactly what the Rowlatt Bills were, instead of putting their own glosses on them. If they had told them that the sole object of the bills was to protect the public at large against lawless organized anarchy, and that no one who did not contemplate becoming an anarchist or a rebel need fear anything from them, or would ever know that they had been passed, this is the exactd. Truth, do you suppose that we should have had the deplorable occurrences of the past week ? You and I often discussed these questions, and we agreed, I think, that the main spring of the activity of extremist so-called politicians in this country was not "political" at all, but something going far deeper, and more incurable than any real political grievance. We know, but such candour is taboo. The most deplorable feature of all these recent happenings is the heavy toll of life which has to be exacted from these misguided and relatively innocent mobs, if the peace of the country is to be maintained, and its Government carried on. I say that the blood guiltiness lies at the door of Gandhi and the politicians. It is they who deliberately kindled a conflagration they could not extinguish, could not even control. But enough of this. I could easily prove the truth of everyone of my main propositions to any competent and unbiassed Court in the world, but politicians are, well, politicians, and that's about all there is to it.

I still maintain that you are much in my debt in the letter business, though some of yours MAY have gone astray in these troublous times. Ever so many thanks for the cigars. Of them more anon. I am much better, at last.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman.

*

PRAYERS—THEIR EFFICIENCY AND EFFECTS

(Continued From the Last Month)

V. R. Bapat, M. A. I. R. S. Hyderabad

As I described earlier prayer is an approach of X to Y with a medium of communication. The communication takes place in a variety of ways. Out of the four ingredients involved in prayer if one is changed the process of prayer takes a different form and as there are infinite numbers of things which can constitute any of the four elements of prayer the modes of communication of prayer differ. However, by classifying the infinite elements in groups, a gradation in the mode of operation can be visualised. Either X and Y may be on the same planes or X may be on the lower plane than Y or vice versa. In the case of prayers too, the principle that water seeks its own level is equally applficable. Communication between two elements on the same plane is a most common and ordinary type. Communication between one element to other element of the lower plane is a type of satanic prayer in which many people of perverse mentality who only think of doing harm to others iudulge. Such prayer is always fraught with danger which is not visualised in the beginning but which ultimately recoils on the worshipper like a boomerang; on the other hand the communication with the object of worship on the higher plane is an exquisite type of prayer which is always conducive to good results and is the best type of prayer. To illustrate, a human being approaching another human being for fulfilment of some desire is the normal type of prayer. Propitiation of baser elements such as evil spirits though in the beginning yield good results in the final analysis the very spirits demand a pound of flesh from the worshipper with the result that he is entirely devoured by the evil spirit. The highest kind of prayer is that which is offered by a human being to the God almighty with complete surrender without any desire of fruit in return.

The modes of communication take different shape in different approaches. In the communication between human beings, who are always on the same plane, the modes of communication are either by speech or by writing or by giving vent to emotional feelings in different ways and the mode of communication determines the effects. In the case of approach of a human being to object of worship on different planes the process of communication is a mental one and is either involved by means of utterances or silent thinking in the mind itself. The means of communication take the shape of Mantras and Tantras and their effect entirely depends upon how one is initiated by his Guru in making use of the said Mantras or Tantras. As far as communication in utterances is concerned one need not tarry a little to realise that the words have not only their own significance but also carry with them a certain kind of energy. Experiments have been made by some German experts to prove that the utterances of Beejas like 'OM, CLEEM and SHREEM' create certain vibrations in the atmosphere which have different effects on different individuals. How the words carry with them latent force is known to all by every day experience. How a word of praise or abuse acts on any human being is a common experience which needs no description.

The Effect of Prayers :

An Atheist is likely to think that the prayers are humbug and the cause and effect of prayers bears no more relation to each other than the relationship described as KAKATALIYA NYAYA. The way in which I have described the process of prayers, i. e. creation and re-creation of two kinds of vibrations known as Upasana and Kripa, will bring out as to how there is a definite co-relation between the prayer and its effect. Action and reaction is the law of nature and the same principle exhibits itself in the case of the prayers too. Not only the effects of prayer depend upon the mode of communication and the object of worship but in no less a degree on the worshipper himself. As I said earlier to generate certain kind of vibrations known as upasana, the person must be charged with what is called inner urge or 'KASH.' Some times it is stated that the prayers are falling in the deaf ears but in 90% cases it happens so because the worshipper has not tuned himself to such a level as to create right kind of vibrations. This can be explained by common experience. In a radio set unless you tune a particular station you fail to get reception which you desire. This is exactly what happens if the tuning in oneself is not proper. Secondly the effect of prayer also depends upon the object of worship. If one has to purchase a radio it will not serve one's purpose to go to a Cycle shop and demand a radio. He has certainly to go to a radio dealer only to get what he wants. In order that the prayers should be fulfilled one has to approach a right kind of object of worship which I may term as 'Shakti' or creative force. If a right kind of shakti is approached then only the positive kind of vibrations which I have described as Kripa start generating. It is this principle of approaching

the real kind of shakti which one blindly follows when one visits religious places. In visiting such places two short cuts in prayers are achieved. One is without any efforts, one approaches a right kind of shakti and in doing that the distance of communication is shortened with the result that the creation of two types of vibrations takes place in quick succession.

The mode of communication has also to do a lot in considering the effect. Normally in prayers utterances are considered the only way of communion. In our philosophy, taking into account the acceleration of communication these utterances are graded in three ways. The three grades of utterances are: 1. PARA, 2. PASYANTI and 3. VAIKHARI. Loud utterances are one kind of communication. Utterances which do not go beyond the limit of lips is the second rate mode of communication and the third is the inward communion which is an inward process of prayer in the mind itself. In some philosophical school of life the loud utterances are given preference. The idea may be that loud utterances must have been considered as very powerful in creating innumerable vibrations of upasana almost instantaneously. I, on my part, consider the third kind of communion as the most important one as has been acknowledged by the Hindu philosophy. Certainly the second kind of communication shares both the advantages and disadvantages of the other two kinds of expressions. The two extreme modes of expression resemble the overhead and the earth connection of the telegraphic communication.

The generative force which easily responds to a kind of vibration described as upasana is pervading throughout. However, just as there are pockets of heavy pressure and low pressure of air similarly there are pockets of high and low shaktis in the world. The release of vibrations of kripa from the all-pervading energy as I stated earlier depends upon efforts of individual and the highest kind of benefit which one can derive from prayer is by shortening the distance between himself and the object of worship. Here we come on the brink of अद्वैत philosophy. This shortening can be achieved in two ways and both are equally potent. The two processes are diametrically opposite to each other. One is a process of contraction and the other is the process of expansion. They are shortly explained by philosophies in

एकोऽहम् बहुस्याम् । and अहम् ब्रह्माऽस्मि ।

In one case the infinitesimal I is expanded to the limit of infinite and in other case, the infinite universe is contracted to the limit of I. Both the processes in final analysis lead to absolute oneness between the worshipper and the object of worship. So that there is neither any barrier of communication nor there remains any object to be achieved. This is the highest type of prayer that one can think of in this universe.

I am not sure whether I have made myself clear in propounding certain theories about prayers and their effects. In our philosophy there are three ways mentioned for attaining the summum bonum which is involved in the process of contraction or expansion described above. The approach is either through " BHAKTI MARG, GYAN MARG or YOGA MARG ". For a worldly human being who does not want to entangle himself into the mesh of why and wherefores of every thing the best suited mode is Bhakti Marg which I have already described as a complete surrender of oneself before the all-pervading energy without any object.

I now turn to the most important question which I reserved for the last. That is : Why at all prayer is necessary ? Here I use the word 'prayer' in a limited sense i. e. prayer by human beings offered to the almighty, call it energy, Shakti, God, nature or by whatever name you wish. Prayer is necessary not only for alleviation of human sufferings from which no human being is able to extricate himself because in the 'Samsār' सुख पहातां जवापाडे, दुःख पर्वताएवढें । but for attainment of happiness, either temporal or permanent i. e. 'Moksha' which is the summum bonum of the human existence. Every 'Atmā' which is part and parcel of 'Paramātmā' when takes the robe of five elements known as body, i. e. स्थूल शरीर, there are attached with that body the 'Karmas' or the actions of the past and according to the good or bad actions of the past, one has to render account either by discharging the debt or by enjoying the fruits of actions in the current form and when the current form is left, the same process continues eternally, i. e. पुनरपि जननम्, पुनरपि मरणम्, पुनरपि जननीजठरे शयनम् ।

Prayer in one sense is the process of creation of Bank balance which everybody would like to make it fat, I mean not only for paying Government taxes but also for banking upon in times of necessity. The necessity may be immediate or future, but we are always in dire necessity. That explains the necessity of Prayer. My dear Rotarians, I have bored you enough with my prattle. But before I sit down, to establish my own theory I offer my sincere prayers to you entreating you to collect the grains and throw the chaff from my speech.

• • •

Regd. No. B. 5434

World
Religion
Supplement

धर्मचक्र

वर्ष ११ वें] [अंक ८ वा
१५ मार्च १९५९

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. XI—8)
15th March 1959

This month witnesses the most astounding Day of the Ascent to Heaven of the celebrated Saint Tukaram [26th March 1959] who gave to the Common Man the most simple and yet ethically loftiest Teachings of-Love, Humanity, Non-Violence, Purity of mind and Universal welbeing.

श्रीतुकाराम महाराज

श्री संत तुकाराम महाराजांचा निर्याण दिन, गुरुवार, तारीख २६ मार्च १९५९

सन्त केव्हां होतात ?

नव्हती ते संत करितां कवित्व । संताचे ते आप्त नव्हती संत ॥ १ ॥
येथें नाहीं वेश सरते आडनांवें । निवडे घावडाव[१] व्हावा अंगीं ॥
नव्हती ते संत धरितां भोंपळा । करितां वाकळा प्रावरण ॥
नव्हती ते संत करितां कीर्तन । सांगतां पुराणें नव्हती संत ॥
नव्हती ते संत वेदाच्या पठणें । कर्म आचरणें नव्हती संत ॥
नव्हती संत करितां तपतीर्थाटणें । सेविलिया वन नव्हती संत ॥
नव्हती संत माळामुद्रांच्या भूषणें । भस्म उद्धूळणें नव्हती संत ॥
तुका म्हणे नाहीं निरसला[२] देहें । तों अवघे हे सांसारिक ॥

१. घाव, किंवा वार. २. देहभोगाचें निरसन केलें नाहीं.

— अभंग २३०५ — सरकारीप्रत

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष ११ वें] १५ मार्च १९५९ [अंक ८ वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५–०–०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७–०–०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १–७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)
अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

या अंकांत विशेष काय पहाल ?

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लाट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, ४१७/४२१ सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World
Religion
Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF
THE MORAL LAW

वर्ष ११ वें] १५ मार्च, १९५९ [अंक ८ वा

A Circular By The Director of Education

The 'Dharma Chakra' is appreciated by The Director of Education, Bombay State, in his Circular No. S–102/563–H dated 15th-10-1956, while bringing the Magazine to the notice of Secondary Schools, Colleges, Libraries, and other Educational Institutions in the State of Bombay. His Appreciation reads thus :—

"The Magazine appeals to the normal conscience of men and attempts to point out a more humanitarian approach to the problems confronting India today. The fundamentals of life, truth, non-violence, brotherhood, the unity of the human race, and idealogy and culture, fellow-feeling and the service of the poor and the less privileged, toleration, and mutual understanding–all these have been presented and taught in the Dharma Chakra for the last 7 years. (Now 10 years.) The Magazine is brought to the notice of schools and colleges.

Sd.

Director of Education.

संपादकीय

फेब्रुवारीच्या १२ व्या तारखेस मुंबई येथील अमेरिकन उपवकिलातीच्या विद्यमानें "लिंकन हाऊस" मध्यें अब्राहाम लिंकनच्या १५० व्या लिंकन जयंतीच्या प्रसंगीं एक मोठा समारंभ सायंकाळीं भरविण्यांत आला होता. आधुनिक लोकशाहीच्या इतिहासांत ते मोठे नेते म्हणून गणले जातात. त्यांना सत्य हें प्रिय होतें व "लोकांचें, लोकांनीं, लोकासाठीं चालविलेलें राज्य" अशी लोकशाही राज्यकारभाराविषयीं त्यांची निष्ठा होती. अखिल मानव जात ही स्वतंत्र आहे व कोणी कोणास गुलाम करूं शकणार नाहीं, किंवा कोणी कोणावर मालकी हक्क गाजवूं शकणार नाहीं, ही त्यांची श्रद्धा होती. अशा विश्वकल्याणाचा कल्याणमित्र लिंकन किंवा भारतांतील गांधीजी यांची अशा प्रसंगीं तुलना व्हावी, यांत नवल कसलें! म्हणून अमेरिकन वकिलातींत "लिंकन–गांधी" प्रदर्शन भरविण्यांत आलें होतें व त्या प्रसंगीं अमेरिकन प्रसिद्धी खात्यामार्फत एक पुस्तिकाही वाटण्यांत आली होती. त्यांत लिंकन व गांधीजी यांच्या कार्याचे तुलनात्मक व सत्स्वरूपात्मक विचार संकलित करण्यांत आले होते. त्यांतील कांहीं वाक्यें आम्ही मराठींत उद्धृत करीत आहोंतः—विशिष्ट काळाला सर्वस्वी सारखी अशीं माणसें राष्ट्रें निर्माण करतात, हें एक ऐतिहासिक सत्य होय. अमेरिकेच्या परीक्षेच्या वेळीं अब्राहाम लिंकन निर्माण झाला. भारतांत स्वातंत्र युद्धांत मार्गदर्शन करण्यासाठीं महात्मा गांधी पुढें आले. दिक् आणि काल यांनीं विभागलेले हे **दोन महान् अग्रणी दोन मूलभूत** व मूलग्राही **निष्ठांनीं** प्रसिद्ध झाले होतेः—"मानव जातीच्या समानतेची निष्ठा, आणि सत्य हेंच शेवटीं विजयी होणार ही निष्ठा!"

वर निर्दिष्ट केलेल्या पुस्तिकेंत दोघांच्या समान अर्थाची अवतरणें दिलेलीं आहेत; व तीं अत्यन्त उद्बोधक आहेत. अशा या भावनापूर्ण व रोमांचकारी समारंभाचें अध्यक्षस्थान उत्तर प्रदेशाचे भूतपूर्व राज्यपाल श्री. कन्हैयालाल मुनशी यांना देण्यांत आलें. नरनारीचा समुदाय प्रदर्शन पहात असतांनाच समारंभास सुरुवात झाली. प्रथम मुंबईतील अमेरिकन कौन्सल जनरल श्री. विल्यम टी. टर्नर यांनीं सर्वांचें स्वागत केलें. सभास्थानाच्या भव्य पटांगणाचे मागें अरबी समुद्र पसरला होता. त्यावेळीं परांजोती गायक मंडळानें लिंकनच्या काळांतील अमेरिकन गीतें गाऊन दाखविलीं. व्याख्यानानंतर "ॲबे लिंकन इन इलिनॉय" हा अमेरिकन चित्रपटहि दाखविण्यांत आला. श्री. मुनशी म्हणाले "श्री. लिंकन यांनीं मानवी प्रतिष्ठा वाढविली व लोकशाही राज्यकारभार याविषयीं लिंकन यांचे **अमर उद्गार** उद्धृत करून पुढें ते म्हणाले, "जर अमेरिकेंतील लोकशाही थोर असेल तर तो थोरपणा भौतिक संपत्तीमुळें आलेला नसून वॉशिंग्टन व अब्राहाम लिंकन यांच्यामुळें आणि स्वातंत्र्यांचा जाहीरनामा व हक्काची सनद यांतील तत्त्वाप्रमाणें प्रतिपादिलेल्या लोकशाहीचा कारभार चालत असल्यामुळें तो आलेला आहे. कधीं कधीं किंवा जगाच्या कांहीं भागांत लोकशाही नष्ट झाल्यासारखी, किंवा डळमळीत झालेली दिसत असली तर त्याचें कारण आपण मानवी प्रतिष्ठेवरील श्रद्धेंतून मिळणाऱ्या आध्यात्मिक शक्तीपासून त्या लोकशाहीला वंचित करीत आहोंत. **लिंकन व गांधीजी** यांनीं ज्या लोकशाही स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला व ज्या लोकशाही स्वातंत्र्यानेंच मानवी प्रतिष्ठा टिकूं शकते, **त्याची जागा दुसऱ्या कशानेंही भरून येणार नाहीं**, याची जाणीव आपणाला राहत नाहीं. लिंकन व गांधीजी म्हणजे आपआपल्या राष्ट्राच्या '**पडछाया**' होत. आजच्या या घालमेलीच्या काळांत व मानवी मनाच्या विकृतावस्थेंत असलें तुलनात्मक निदर्शन एकमेकांना परिपोषक व शुद्धीवर आणण्यास परिणामकारक झाल्याविना राहणार नाहीं. असल्या विभूती दिक्कालावर मात करून राहिल्या असतात व त्यांचा सर्वकाळीं जयजयकार झाल्या विना राहात नाहीं. "जयन्ति ते सुकृतिनः रससिद्धाः कवीश्वराः!"

× × ×

श्री सत्य साईबाबा : मागील नाताळांत हैदराबादेस गेलों होतों. तेथून नागार्जुन कोंडाचे 'महासागर धरण' पहावयास गेलों असतां तेथील कॅंपमध्यें एका अधिकाऱ्याच्या घरीं गेलों होतों. तेथें श्री साईबाबाचे छायाचित्र पाहून त्यांच्याविषयीं मालकाजवळ आम्ही पृच्छा केली. तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं, श्री साईबाबांनीं नवीन अवतार धारण केला असून ते "**श्री सत्य साईबाबा**" या स्वरूपांत वावरत आहेत. आंध्र प्रदेशांत पुट्टापार्थी येथें ते रहात असून त्यांचें चित्रहि आम्हांस दाखविण्यांत आलें. त्यांची शिकवण प्रसृत करण्यासाठीं "सनातन सारथी" या नांवाचें नियतकालिक निघत असून त्यांत त्यांचें चरित्र, त्यांनीं केलेले चमत्कार, त्यांचा प्रवास, त्यांचें प्रचार कार्य वगैरेची माहिती दिली आहे. त्यांतील एका अंकांत '**बालसाई**' या शीर्षकाखालीं त्यांच्या जीवनाची माहिती पुरविली आहे. त्या बालकाचे नांव **सत्यनारायण राजू** असें आहे. १९४० सालीं सत्य साईबाबा १४ वर्षांचे असतांना ते उरवकोंडा हायस्कूलमध्यें शिकत होते. त्यावेळीं त्यांनीं आपला पुकार अगोदरच केला होता. आपण "शिर्डीचे साईबाबा" आहोंत असें ते म्हणाले. दर गुरुवारीं त्याचे दर्शनास दूरदूरचे लोक येत असत. त्यांचे बंधु श्री. शेशम राजू यांना आपल्या भावाच्या या जीवनानें फार काळजी वाटली म्हणून ते हंपी येथें विरूपाक्षाच्या दर्शनास गेले. हंपी येथें विजयानगरच्या राजांच्या कुलदेवाचें–विरूपाक्षाचें–भव्य मंदीर आहे. सर्व मंडळी तेथें गेली असतांना हा सत्य "आंत न जातां बाहेरच्या देवळाचें वैभव व पौराणिक सौंदर्य व कलाकुसर पाहाण्यांत रमला होता!" रामायण काळची "किष्किंधा" म्हणून ख्यात झालेल्या प्रदेशांत "**बालबाबा**" भटकत होते. अस्तु. विरूपाक्षाची पूजा करून पुजाऱ्यांनीं कर्पुरारती फिरविल्याबरोबर त्या लिंगाचे ठिकाणीं "बालबाबा" दिसूं लागले! हा चमत्कार झाल्यापासून तर बाबांची महती

वाढूं लागली ! नुकताच 'सनातन सारथी'चा फेब्रुवारीचा अंक आमचे हातीं आला आहे. त्यावरील बाबांचें छायाचित्र अत्यंत भावनीय व आनंददायक आहे. "प्रेमवाहिनी" या सदरांत त्यांचा उपदेश दिलेला असतो. त्यांची पद्धती अतिशय साधी, सरळ, व दृष्टान्तात्मक आहे. संवादात्मकही पद्धति कोठें कोठें आढळते. येथें आम्हीं त्यांचा संस्कृतांतील उपदेश खालीं देत आहोंत :—

अहिंसा प्रथमं पुष्पं, पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदयापुष्पं, क्षमापुष्पं, विशेषतः ।
शान्तिपुष्पं, तपःपुष्पम्, ध्यानपुष्पं तथैव च ।
सत्यमष्टविधं पुष्पं, **सायी** प्रीतिकरं भवेत् ॥

—श्री सत्य साईबाबा

त्यांच्या प्रवचन पद्धतींतील एक विशेष म्हणजे दृष्टान्त. त्यांपैकीं एकच खालीं उद्धृत करीत आहोंत. ते म्हणतात.

"जेव्हां एखादें कमळ (तळयांत) उमलतें, तेव्हां बेडूक आणि मासे त्याकडे धांवत नाहींत. पण पहा, एखाद्या दुसऱ्या कोंपऱ्यांतून मधुकर (भुंगा) आनंदानें नाचत हजारोंच्या थव्यानें त्याचा सुगंध घेण्यास व मधूचा आस्वाद घेण्यास धांवत जातात. हीच गोष्ट अवताराचे बाबतींत लागूं पडते."

आमच्या महाराष्ट्रांत शिरडी हें साईबाबांचें परमपावन असें क्षेत्र आहे. तेथें आज मोठें नगर वसलें आहे. हजारों भक्त त्यांचे दर्शनास जात आहेत. बाबांचीं पावलें कोठें कोठें उमटतांना आपण ऐकतों. शिरडीचें संस्थानही मोठें आहे. या व्यवस्थापकांना वरील घटना ठाऊक नसेल असें म्हणवत नाहीं. बाबा जसे दृष्टि–आड झाले, तसेच अन्यस्वरूपांत हि तें दिसणें अशक्य नाहीं. आम्हांला एक गोष्ट येथें नमूद करणें आवश्यक वाटतें. बाबांनीं चमत्कार केले. हजारों लोकांची संकटें निवारण केलीं, शेकडों लोकांना सन्मार्गावर आणून सोडलें. व श्रद्धेच्या जीवावर त्यांच्या असंख्य भक्तांना त्यांच्या कृपेचा अनुभव मिळाला. त्यांची मध्यें मध्यें संमेलनेंहि भरलीं. मोठमोठे विद्वान त्यांचे शिष्यहि आहेत. त्यांनीं हिंदू व मुसलमान व अन्य जाती यांतील सलोखा वाढविला व विश्वधर्माचा प्रसार केला. पण त्यांचें तत्वज्ञान काय ? त्यांनीं जीवन व्यतीत करण्यास कोणता मार्ग, कोणती साधना, कोणती तपश्चर्या, कोणती जीवन मीमांसा शिकविली व त्यांचें तत्वज्ञान कोणतें, ह्याची स्पष्टभाषेंत शिकवण त्यांनीं दिलेली नाहीं. निव्वळ भोळया व भाबड्या भक्तीनें त्यांना भजणें ही गोष्ट निराळी; व कोणत्याही विद्वान् व साक्षर माणसाला त्यांचें तत्वज्ञान समजून घेऊन त्यांना शरण जाणें, ही गोष्ट निराळी. त्यांची इच्छा असूनहि साईबाबांनीं आपल्या पहिल्या अवतारांत ती मूर्तस्वरूपांत आणली नाहीं. त्यामुळें साईबाबांच्या नांवावर धूर्त व कार्यसाधू लोकांचेंच चांगलें फावले. फार काय सांगावें ? संस्थानांत दुफळी होऊन वार्षिक निवडणुका व्यावहारिक भूमिकेवरून गाजल्या. तेव्हां आपण शिकविलेल्या धर्माची विस्कटलेली घडी बसविण्यासाठीं साईबाबांनीं अवतार घेणें हें अगदींच असंभवनीय खास नाहीं ! कारण श्री सत्यसाईबाबांनीं 'आपण शिरडीच्या साईबाबाचा अवतार आहों,' असें उद्घोषित केलें आहे. आमची शिरडीच्या व्यवस्थापक अधिकाऱ्यांना अशी विनंति आहे कीं, **शिरडीचें स्थान जागृत आहे. श्री बाबांचा निर्णय** अद्यापीहि जनांना

घेतां येतो. म्हणून त्यांनीं त्या समाधीला कौल लावून त्यांना काय उत्तर येतें, तें निर्विकार मनानें व पूर्वग्रहदूषित मन न ठेवतां समजून घ्यावें व जनतेला योग्य तें मार्गदर्शन करावें ! याबाबतींत न्यूनगंड अहंगंडाची भावना एका बाजूस सारली पाहिजे. मध्यंतरी शिरडीस जो अपघात झाला, त्याचें कारण, शिरडीच्या व्यवस्थापकांनीं श्रीसाईबाबाच्या या नवीन अवताराचा तपास केला नाहीं, हें कशावरून नसेल, श्रीदत्तात्रयाचे निरनिराळे अवतार घेतलेले आपण ऐकलें आहे. यावरून श्रीसाईबाबांनीं सत्य, तत्त्वज्ञान व शिकवण शिकविण्यासाठींच–कशावरून अवतार घेतला नसेल ! सत्याचें अन्वेषण करणें, हें सर्वांचें पवित्र कर्तव्य आहे. श्री साईबाबांचें छाया चित्र आम्ही मागविलेलें आहे. तें आल्यावर त्याचा ब्लॉक करून पुढील अंकांत आम्हीं छापविणार आहोंत. श्री तुकाराम महाराजांचें भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे या महत्त्वाच्या प्रश्नासंबंधीं "आपुलालें चित्त शुद्ध करून" याचा निर्णय करून घेतला पाहिजे. ही सद्बुद्धि सर्वांना होवो ही प्रार्थना !

*

श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघ
बृहन्मुंबई–पुरवणी

या महिन्यांत श्री संत तुकाराम महाराजाचें निर्याण झालें ! श्री तुकारामबीज यावर्षी गुरुवार, तारीख २६ मार्च या दिवशीं येते. त्या दिवशीं श्री क्षेत्र देहू येथें त्या सोहळयास हजारों यात्रेकरू जमा होतात. महाराष्ट्रांतून निरनिराळया प्रांतांतून, वऱ्हाडांतून, आंध्र व मराठवाडा येथून भाविक व निष्ठावान् श्री तुकारामप्रेमी स्त्रीजन हाल सोसून, उन्हातान्हाची पर्वा न करितां निव्वळ स्वर्गारोहणसोहळा पहावयाचा या सद्हेतूनें तेथें जमा होतात. बरोबर बारा वाजतां स्वर्गारोहण होतें. पिंपळाचें पान हलते ! व नंतर यात्रा परत फिरते ! आज हें अव्याहत कित्येक वर्षें चाललें आहे ! महाराजांच्या विभूतिमत्वाचें अपूर्व तेज उज्ज्वल होऊन तें सर्वत्र भरून जाऊन ओसंडून जात आहे ! धन्य ते महात्मे ! धन्य तो भारत ! धन्य त्याची सन्तपरंपरा ! श्री तुकाराम महाराजांच्या नांवानें काढलेल्या संघाचे त्यांना कोटीकोटी प्रणाम ! त्यांच्या अंपूर्व महनीयतेनें व पुण्याईनें भारतीयांचें जीवन सुबुद्ध संपन्न व नैतिकधन्य होवो, हीच प्रार्थना.

× × ×

तळेगांव येथें त्यादिवशी योग्य स्वरूपांत बीज साजरी केली जाईल. त्या उत्सवासाठीं संघाचे उपाध्यक्ष श्री. एन. जी. वीरकर यांनीं उदारहृदयानें रु. १५० ची देणगी देण्याचें संचालकांना पत्र लिहिलें आहे. त्यांना धन्यवाद. इतर सभासदहि जास्त जास्त सभासद मिळविण्याच्या खटपटींत आहेत.

× × ×

श्री. तुकाराम बीजेच्या दिवशीं श्री. वाचस्पती **क्षीरसागर** यांचें तळेगांव येथें 'प्रवचन' होणार आहे. त्यांना धन्यवाद !

× × ×

अद्यापि इमारत बांधण्यांसाठीं पैसा मिळाला नाहीं. तोपर्यंत निदान दरवर्षीं बीज साजरी करावी अशी मनीषा आहे.

× × ×

खार येथें बीजेच्या पूर्वी कीर्तनाचा कार्यक्रम होईल अशी आशा आहे ! सर्वांनीं तळेगांवला बीजेस यावे अशी **प्रार्थना** !

विनोबांना दिसलेली आझादबंडखोर–मीरा !

[आचार्य विनोबा पदयात्रेंत चितोडला गेले व मीरा महालांतून मीरामंदिराकडे बाबा वळले ! तेथील त्यांचें भावपूर्ण चित्र " भूदान यज्ञ " च्या (२७ फेब्रुवारी) या अंकात दिलेलें वाचून आमच्या मनांत विचारकल्लोळ उठला ! " मीरा " म्हणजे भारतांतील संतकवींतील 'कोहीनूर' आहे. म्हणून आम्ही आमच्या वाचकांसाठीं खालील वर्णन देत आहोंत. " भूदान यज्ञ " च्या संपादकांच्या सौजन्यावरच अवलंबून हें शब्दचित्र प्रसिद्ध करीत आहोंत. —संपादक]

...छुन् छुन् छुन् ।
छुन् छुन् छुन् !

तो मंजुळ आवाज ऐकून त्याचीं पावलें थबकलीं. तेवढ्यांत मधुर गीतलहरी त्याच्या कानीं आल्या. चमकून त्यानें खिडकीचा पडदा दूर सारला. डोळे फाडून तो बघूं लागला. त्याच्या कपाळावरची शीर फुगली. डोळे लाल लाल होऊं लागले...राजप्रासादाच्या देवळासमोरील अंगणांत..." पग घुंगरू बाँध मीरा नाची रे..." ती नाचत होती. केवळ खानदानीच नव्हे तर प्रसिद्ध राजघराण्यांतील राणी–पडद्याआड राहणारी आज पायांत पैंजण बांधून...त्याचा क्रोध अनावर झाला. ताडताड पावलें टाकीत तो तिच्यासमोर जाऊन उभा झाला..." हा काय प्रकार आहे ? " तो गरजला. पण तिला कुठें भान होतें ? ती बेभानपणें गात होती–" मै तो अपने नारायण की हो गयी आप ही दासी रे ! " " लोग कहे मीरा भई बावरी । न्यात कहे कुल नासी रे ! " रूढीचीं बंधनें तटातट तुटून पडलीं होतीं—लौकिक बंधनाच्या बेड्या खळखळा गळून पडल्या होत्या. स्वतंत्र, मुक्त, अनिर्बंध होऊन ती नाचत होती...' मेरे तो गिरिधर गोपाल दूसरो न कोई "...पुढें झेप घेणाऱ्या अवखळ ओढ्याप्रमाणें तिचीं पावलें पडत होतीं–भक्तिरसाचा प्याला रिकामा करून ती नाचत होती–आझाद बंडखोर मीरा..."

—" तो बघा बाबा, मीराचा महाल. तिथेंच तिनें विषपान केलें."... गड चढतां चढतां कुणी तरी बोललें. दृष्टि वर गेली...एका कोपऱ्यांत ती पडकी इमारत उभी, मूक, एकाकी, शांत..." पण तिथें पाहण्यासारखें कांहीं नाहीं," पुरातन विभागाचे अधिकारी सांगत होते. विनोबा शांतपणें त्या ' महाला 'कडे वळले. सर्वांना शांत, मौन राखण्याची सूचना मिळाली......इतस्ततः पडलेले दगड चारशें वर्षांपूर्वीची कहाणी सांगत होते..." तुझे हे थेर राजमहालांत चालणार नाहींत. " आणि मीराची रवानगी त्या ' महाल ' म्हटलेल्या जागीं झाली होती. नीरव स्तब्धता पसरली होती. त्या इमारतींत विनोबा उभे राहिले. सर्व तऱ्हेचीं बंधनें झुगारून आपल्या भक्तिरसांत मस्त होणाऱ्या मीराचे सूर त्या इमारतींतील वातावरणांत घुमत होतें—" जनम जनमकी दासी ". विनोबांनीं डोळे मिटले होते. मीराच्या अद्भुत, स्वतंत्र, बंधनें झुगारणाऱ्या भक्तीचें स्मरण—आप्तेष्टांनीं विषाचा प्याला तिच्यासमोर केला आणि तो प्याला हातीं घेऊन ती गाऊं लागली. " मुखडु में जोयुं तारुं, सर्व जग थयुं खारुं । मन मारुं रह्युं न्यारुं रे...मोहन प्यारा. " विषाच्या पेल्यांतहि कृष्णाचें मुख पाहणारी मीराबाई जणुं अदृश्य रूपांत तेथें आली होती—मिटलेल्या डोळ्यांतून भावसुमनें ओघळलीं, निःस्तब्धतेंत भावसुमनांचा सुवास दरवळला, तंबोऱ्याच्या तारा छेडून निर्माण होणाऱ्या गीतलहरी वातावरणांत जणुं गुंजत होत्या—" भवसागर सब सूख गया है। फिकर नहीं मोहे तरननकी. "

मीरामहालांतून मीरामंदिराकडे बाबा वळले. मुरलीधर कृष्णाची एक लहानशी छबी त्या मंदिरांत आहे व त्या मूर्तीशेजारींच मीराचें एक चित्र उभें केलें आहे. धवल पोषाखांत हातीं तंबोरा घेतलेलें तें सौम्य व उदात्त चित्र आहे. एक दोन मिनिटें कृष्णाचें व मीराबाईचें दर्शन घेऊन विनोबा बाहेर आले.

आदले दिवशींच्या विनोबांच्या आमंत्रणानुसार चितोड शहराचे नागरिक तेथें जमले होते. चितोडच्या शिक्षक ट्रेनिंग कॉलेजच्या विद्यार्थिनींनीं गीत गायला सुरुवात केली.—" पग घुंगरू बाँध मीरा नाची रे ! " विनोबा डोळे मिटून बसले होते. त्यांच्या दृष्टीसमोर रूढीची बंधनें झुगारून भक्तिभावानें मीरा नाचत होती. विषाच्या पेल्यांत लाडक्या मुरलीधराचा मुखचंद्र मीरा पाहत होती—चितोड सोडून द्वारका वृंदावनाकडे यात्रा करणारी. गीत संपलें. शेवटची तान वातावरणांत विलीन होऊं लागली. डोळे पुसून विनोबा बोलूं लागले : " आजच्या भारतांत मीराबाईचें नांव प्रसिद्ध आहेच, परंतु साऱ्या जगाच्या इतिहासांतहि तिचें स्थान आहे. मीराबाईच्या कीर्तीची बरोबरी कदाचित् कबीर व तुळसीदास करीत असतील तर असोत. दुसरें कोणी करूं शकत नाहीं. या तिघांनाहि त्यांच्या काळांत लोकांनीं खूप छळलें, त्यांची बेइज्जती केली, अपमानित केलें. तुळसीदासजींना तर वैष्णवांनीं या घाटावरून त्या घाटावर पळायला लावले. कबीरांच्या निंदेला तर सुमारच नव्हता. हीच स्थिति मीराबाईची होती. आतांच तुम्हीं ऐकलें—"

एवढें बोलून विनोबाजी थांबले, त्यांना त्यांच्या अश्रूंनीं अडवलें... क्षणामागून क्षण जाऊं लागले. शेंकडों वर्षांपूर्वीची बंडखोर मीरा साक्षात् त्यांच्या नजरेसमोर उभी होती. तिच्या दर्शनानें शब्दांपेक्षां अश्रू अधिक वेगानें धांवूं लागले.....त्यांनीं पुनः प्रयत्न केला—" जी स्वतःला परमेश्वराची जन्मोजन्मींची दासी समजत होती तिला लोकांनीं दुसऱ्याची

(पान १७ वर.)

मानवतेचें असामान्य प्रतीक

(इतिहास कथा)

असामान्या

मानवतेचीं प्रतीकें निवडतांना आज भारताच्या इतिहासांतलें एक असामान्य मानवतेचें प्रतीक हातीं लागलें.

त्यावेळीं सिराजुद्दौला हा बंगालचा भूपाल होता. अलिवर्दीखानानें त्याचे फार लाड केल्यामुळं तो अगदीं स्वच्छंदी, अत्याचारी व व्यभिचारी बनला.

आपल्या लेकीसुनांवर केव्हां नि कशाप्रकारें शीलभंगाचा घोर प्रसंग ओढवेल या दुश्चिंतेनें प्रजा गांजून नि त्रासून गेली होती.

मुर्शिदाबाद हें त्यावेळीं मोठमोठ्या धनिकांचें केंद्रस्थान होतें. धनकुबेर जगत्‌शेठ हा तर भारताबाहेरही ख्यातनाम होता. त्याला एक मुलगी नि त्या मुलीचें नांव **असामान्या.**

सौंदर्य, शौर्य आणि शील ह्या त्रिकुटांचें संमेलन एका व्यक्तीच्या ठिकाणीं क्वचितच दिसून येतें; पण या बाबतींत 'असामान्या' ही नांवाप्रमाणेंच असामान्य होती.

सोळाव्या वर्षी लग्न होतांच असामान्या सासरीं येऊन पतिसेवेंत रममाण झाली. जगाला विसरून पतिप्रेमाच्या फुलबागेंत ती स्वैच्छ क्रीडा करूं लागली; पण देवानं दिलेलं सौंदर्यच आपल्या सौभाग्याचें मारेकरी होईल, याची बिचारीला कल्पना नव्हती.

असामान्येच्या सौंदर्याची बातमी सिराजुद्दौल्याच्या कानावर गेली तेव्हां त्या कामांधाला दुसरें कांहीं सुचेनाच. असामान्येला वश करण्याचा कोणताच मार्ग दिसेना, तेव्हां सिराजुद्दौल्यानं स्त्रीचा वेष धारण करून असामान्येच्या अंतःपुरांत प्रवेश केला.

असामान्येची किंकाळी ऐकून तिचा पति हातांत समशेर घेऊन धांवतच आला. स्त्री वेषांत सिराजउद्दौल्यास पाहून तर त्याचा क्रोध अनावर झाला आणि त्यानं राजास ठोकण्यास सुरवात केली. तरवारीनें त्याचें मस्तक छिन्नच व्हावयाचें; पण कसा बसा तो अंतः पुरांतून सटकला.

या वेळीं असामान्येवरील शीलभंगाचें अरिष्ट टळलें; पण आपल्या वासनातृप्तीच्या मार्गातील कांटा वाटेल तें करून काढून टाकायचाच, ह्या सिराजउद्दौलाच्या सूड वृत्तीला या घटनेनें खतपाणी मिळालें आणि एका काळ्या रात्रीं सुराजउद्दौलाच्या सैनिकांनीं असामान्येच्या पतीला कंठस्नान घालून त्याचें मस्तक चांदीच्या ताटांतून असामान्येकडे पोचतें झालें.

पतीचें मस्तक पाहून असामान्या मूर्च्छित झाली आणि ती एकप्रकारें वेडीच बनली. केव्हां रडावें, कितीदां हांक मारली तरी बोलूं नये, असे तिचे वेडेचार सुरू झाले.

लवकरच इंग्रजांच्या प्रेरणेनें महमदबेगाकडून सिराजउद्दौलाची हत्या झाली. तुकडे तुकडे केलेल्या त्याच्या शरीराचें हत्तीवरून प्रदर्शन केल्यानंतर त्याचें शरीर कबरस्थानाकडे रवाना झालें. अत्याचारी राजाचें हें अंतिम दृश्य पहाण्यास लोकसागर लोटला होता. आपल्या लेकी सुनांच्या अब्रूवर घाला घालण्यासाठीं टपून बसलेला नरपशु जगांतून नाहींसा झाल्याबद्दल प्रजेला हायसें वाटलें.

असामान्या०– ऑं – हें शरीर कुणाचं ?

कबरस्थानांत बापाबरोबर आलेली असामान्या जोराजोरानं हंसत म्हणाली.

वेडाच्या भरांत ३ वर्षे मौन धारण केलेली असामान्या अशा तऱ्हेनं बोललेली पाहून तिचा पिता म्हणाला—

बेटी ! तुझ्या पतीला मारणाऱ्या सिराजउद्दौलाच्या शरीराचे हे तुकडे आहेत. त्याला आपल्या कुकर्माचं चांगलं प्रायश्चित्त मिळालं.

असामान्या०– छान छान झालें.

असं म्हणत असामान्या पित्याबरोबर घरीं आली. आणि धीरे धीरे तिचं वेडही कबरस्थानांत जाऊन ती पूर्ववत् भानावर आली.

× × ×

असामान्या आतां अगदीं स्वस्थ झाली होती. सिराजउद्दौलाच्या क्रूर मरणानं तिला आपल्या वैराचा पूर्ण बदलाहि मिळाला; पण तिला चैन पडत नव्हतं. ती स्वतःशीं विचार करूं लागली— आतां पुढं काय ? पतिदेव निघून गेले. त्यांना मारणाऱ्यालाहि प्रायश्चित्त मिळालं. आतां ह्या जन्मीं पतिदेवाचं पुनर्दर्शन घडणार नाहीं. मग आतां हें बंधन, ही ममता, हें वैर कशासाठीं ? छे ! आतां कर्मबंधनांत अधिकाधिक सांपडणं बरं नव्हे. आतां खरें सुख आणि शांति पाहिजे, तर जीवनभर तपच केलं पाहिजे.

असा दृढनिश्चय करून एक दिवस कोणालाहि न विचारतां असामान्येनं गंगा किनारा गांठला. बापानं तिचा पुष्कळ शोध केला, पण तिचा तपास लागला नाहीं.

× × ×

इकडे मेहरुन्निसा पतिवियोगामुळें माशासारखी तडफडत होती. सिराजउद्दौला कितीहि दुराचारी व अत्याचारी असला, तरी त्याची पत्नी मेहरुन्निसा पतिव्रता होती. पतीच्या मृत्यूनंतर अर्धमृतावस्थेंत असलेल्या मेहरुन्निसाला आपल्याला जीवनाचा आतां सोक्षमोक्ष करावा, असें वाटूं लागलें. पण प्राणापेक्षांहि प्रिय अशी एक सुंदर छोटीशी कन्या तिला

होती आणि तींत तिचा जीव अडकला होता. एका बाजूला पतिविरह तिला असह्य झाला होता आणि दुसऱ्या बाजूला कन्याप्रेम तिला बद्ध करीत होतें. शेवटीं पुष्कळ विचार करून मेहरुन्निसानें प्राणत्यागाचा निश्चय केला आणि एका रात्रीं ती महालांतून पळून गेली.

भर पावसाचे दिवस. वादळ आणि वीज यांचें थैमान सुरू होतें आणि गंगेला पूर आला होता. एका लहानशा नावेंतून आपल्या छोट्या मुलीसह मेहरुन्निसा गंगापार होत होती.

अशा वादळी हवेंत नि इतक्या रात्रीं ही कोण बरं नावेंतून जात असावी ?

गंगाकाठीं तप करित असलेल्या असामान्येच्या अंतःकरणांत विचार आला नि ती हलकें हलके किनाऱ्याजवळ येऊन थडकली. मेहरुन्निसाला पाहून तिच्या पूर्वस्मृति जागृत झाल्या नि त्या भरांत असामान्या परत फिरली, पण तिच्या अंतर्ध्वनीनें तिला म्हटलें—

'स्त्री जर स्त्रीची वैरी होईल तर धरणीवरचं वात्सल्य विषमय होईल. स्त्री, मग ती कोणत्याही जातीची व कशीही असो, पण ती एक स्त्री आहे, ईश्वराचें परम पवित्र संतान आहे, हें कधींही विसरतां कामा नये. आणि तूं जर वैर करशील तर तें वाढतच जाईल आणि त्याचा अंत कधींच न होतां तुझी असामान्यता व्यर्थ ठरेल. मग तूं जगांतही एक **सामान्य स्त्री** ठरशील आणि हा शाप जर साऱ्या स्त्री जगताला लागेल तर साऱ्या दुनियेंतील स्त्री जी शक्तिस्वरूप, देवीस्वरूप समजली जाते ती सामान्य ठरेल आणि स्त्रीचें महत्व रहाणार नाहीं—यासाठीं जा—जा—तिचं रक्षण कर—आणि एक स्त्री ह्या नात्यानं तुझं नांव सार्थक कर !!'

आंतल्या आवाजाच्या ह्या आदेशानुरूप असामान्या घाईघाईनें निघाली. गंगेच्या घाटावरील एका नाविकाला अंगठी देऊन ती नावेंत बसली. नाव वल्हविण्यांत ती कुशल होतीच.

'बहेन ! नाव थांबीव'

महेरुन्निसाच्या नावेजवळ येतांच असामान्येनं गर्जना केली. पूर सारखा वाढत असल्यानं महेरुन्निसाची नांव थांबवणं शक्य नव्हतं.

अचानक एक करुण किंकाळी ऐकतांच नांवेंतून उडी मारून पोहत पोहत असामान्या त्या किंकाळीच्या दिशेनं निघाली. महेरुन्निसाची नाव पालथी झाली होती. असामान्येनं तिच्याजवळ जाऊन तिचे केस पकडले आणि पोहत पोहत ती तिला घेऊन किनाऱ्याला लागली.

ह्या दोन जीवांना घेऊन किनारा गांठावयास असामान्येला पुरे तीन तास लागले. महेरुन्निसाला वांचविण्यासाठीं असामान्येनं खूप प्रयत्न केले; पण दुर्दैवी पतीची ही दुर्दैवी पत्नी वांचूं शकली नाहीं.

महेरुन्निसाच्या मुलीचें मात्र असामान्येनं प्राणापलीकडे कर्तव्यबुद्धीनें लालनपालन केलें.

एक हिंदु स्त्री परजातींतल्या आणि कट्टया दुष्मनाच्या मुलीचं स्वतःच्या मुलीप्रमाणें संगोपन करते, हें दृश्य अनेकदृष्टीनं सद्यःस्थितींतही विलोभनीयच नव्हे तर प्रबोधक नि अनुकरणीय नाहीं काय ?

संत श्रीमल्लिकार्जुन शिवयोगी

लेखक – भवानीशंकर नीळकंठ वागळे

श्रीमल्लिकार्जुन शिवयोगी हे श्रीजगद्गुरु विश्वाराध्य पीठाचे अधिपति होते. त्यांचा जीवनकाल सुमारें २५० वर्षांपूर्वी मानावा लागेल. ते सदा सर्वदा शिवयोग चिंतनांत आपला काल व्यतीत करीत असत. विविध मतवादियांनीं त्यांच्या तपश्चर्येस मान्यता दिली होती व त्यांच्या कृतीनें ते सर्वांस लोकप्रिय झाले होते. त्यांच्या हयातींत उत्तर भारतांत औरंगझेबचा फार उपद्रव होत असे. तो एका मागून एक राजांचे पाडाव करीत कूच करीत काशीला येऊन पोहचला व त्यानें काशीला येऊन अनेक मंदिरें नष्ट करून गांवांतल्या स्त्रिया पळवून नेल्या व अनेक हिंदूंना बाटविलें. जेव्हां त्यानें जङ्गमवाडीच्या शिवमठांत घुसण्याचा प्रारंभ केला, तेव्हां श्रीमल्लिकार्जुन स्वामी शिवपूजेंत निमग्न झाले होते. त्यांची पूजा समाप्त झाल्यानंतर औरंगझेबाच्या स्वारीचा समाचार त्यांच्या कानावर घालण्यांत आला. तत्क्षणीं ते फाटकावर गेले व त्यांनीं असें कांहीं भयंकर उग्ररूप धारण केलें, कीं औरंगझेबाची सारी सेना सैरावैरा पळूं लागली. औरंगझेब स्वतः वेडा बनून जमिनीवर कोसळला व आक्रोश करूं लागला. औरंगजेबाची अनुकंपनीय स्थिती पाहून श्रीमल्लिकार्जुन स्वामींस त्याची दया आली. औरंगझेब त्यास शरण येतांच त्यांनीं त्यास क्षमा केली. औरंगझेबानें स्वामीजींच्या जङ्गमवाडी मठाच्या नांवावर भूमिदान देऊन फारशी भाषेंत शिक्कामोर्तबासह एक दानपत्र लिहून दिलें. त्याचा भावार्थ येथें नमूद करीत आहे.

" मी सैनिकांसह जङ्गमवाडींत घुसत असतांना त्या मठाची मूर्ति माझ्या समोर उभी असलेली मी पाहिली. ती मूर्ति अत्यंत काळी होती. व तिचे नेत्र प्रलयाग्निसारखे लालभडक होते. तिच्या डोकीवर बकऱ्याच्या केंसासारखे केंस वाढलेले होते. मूर्तिचा आकार बारीक असला तरी ती जमिनीपासून आकाशापर्यंत जाऊन भिडली होती. ती भयंकर मूर्ति पाहून मी भयभीत झालों व मी स्वामीजींना सपशेल शरण जाऊन त्यांना मी ही भूमि भक्तिपूर्वक दान करीत आहे "

वर नमूद केलेलें दानपत्र विस्तारपूर्वक लिहिलेलें असून तें अजूनहि काशीच्या जङ्गमवाडीमठामध्यें जपून ठेवलेलें आहे. त्यावरून श्रीमल्लिकार्जुन स्वामींचा महिमा कळून येतो. त्यानंतर रीवांचे महाराज श्रीअवधूतसिंहजदेव यांनीं तेथें जाऊन स्वामिजींचें दर्शन घेतलें व त्यांनीं मठाच्या सुव्यवस्थेबद्दल रवारी या नांवांचा एक गांव स्वामिजींना दान दिला. त्या दानाचा काल वि. सं. १७४० वैशाख शुद्ध द्वितीया, रविवार असा नमूद केलेला आहे. हें दानपत्रही काशीच्या मठांत आजपावेतों सुरक्षित आहे. अशा त्या श्री मल्लिकार्जुन शिवयोग्याची कीर्ति अमर आहे.

• • •

जपानचें आत्मशोधन व भारताचा अहंभाव.

[खालील मजकूर आम्ही एका जपानी नियतकालिकावरून तयार केला आहे. त्याचें नांव "Our Aspirations." तें टोकियोंत प्रसिद्ध होतें. एकाकाळीं असलेलें सैन्यबळी व युद्धपिपासू जपान राष्ट्र ॲटमबाँबच्या युगांत किती कनवाळू मनाचें व पश्चात्तापदग्ध झालें आहे व त्यायोगानें "आत्मशोघना" च्या वाटेवर तें किती झपाट्यानें जात आहे, हें दिसून येतें. उलट भारतीयांची वृत्ति अजून न्यायप्रधान व अहंभावात्मक आहे, हें चित्र पहावयास मिळतें. उताऱ्याचें भाषान्तर केलें नसून त्यावर आधारलेला मजकूर खालीं दिला आहे. **संपादक**]

"१० ऑगष्टच्या 'बुक्यो टाइम्स' मध्यें रेव्हरेंड **रिरि नाकायामा** म्हणतात कीं, जपानांतील बुद्धधर्मीय मंडळानें सुकीजी होंगवांनजी हें बौद्ध मंदिर ६ तारखेस भाड्यानें घेतलें. त्याचा उद्देश १३ वर्षांपूर्वी ॲटमबाँबला हिरोशिमांत जे बळी पडले त्यांच्या आत्म्याला शांती मिळण्यासाठी तेथें प्रार्थना चालविण्यांत यावी. तेथें हिरोशिमा आणि नागासाकी यांतील विद्यमान संस्थेंतील प्रतिनिधींना बोलावण्यांत आलें होतें. त्यावेळीं रेव्हरंड ओटा यांनीं गंभीर प्रार्थना चालविली. हिरोशिमा येथें बसविलेल्या स्मारक स्तंभाखालीं जो शिलालेख खोदला आहे तो असा आहे, **"मेहरबानी करून चिरशांतींत निद्रा घ्या. आम्ही पुन्हां अशी चूक करणार नाहीं !"** जपानी लोकांनीं ॲटम बाँबला बळी पडलेल्या आत्म्यांजवळ क्षमेची याचना केली आहे. कारण जपानच्या युद्ध चढाईच्या वृत्तीचा पश्चात्ताप होऊन आपणच ॲटम बाँब शहरावर पडण्यास कारणीभूत झालों, ही व्यञ्जना या शिलालेखांत स्पष्ट केली आहे.

भारतांतील परमशुद्ध दानतांचे एक न्यायाधीश डॉ. पाल, हे युद्धानंतर जें न्यायमंडळ अपराध्यांची चौकशी करण्यास नेमलें होतें, त्यावर काम करीत होते. दुसऱ्या खेपेला (इ. स. १९५३) ते जपानला गेले होते. त्यावेळीं त्यांनीं हिरोशिमा येथें असलेला शिलालेख वाचला व तो वाचून **त्यांना फार राग आला !** ते म्हणाले, "आम्ही पुन्हां अशी चूक करणार नाहीं," ही शपथ खरें म्हटलें, तर अमेरिकेनें घ्यावयास हवी (जपानी लोकांनीं नव्हे); जपानी लोकांनीं अशी प्रतिज्ञा करणें म्हणजे **जपानी लोकांच्या हें भित्रेपणाचे** वाक्य आहे." इ. स. १९४९ च्या वर्षाच्या शेवटीं डॉ. पॉल यांचें कलकत्ता येथील वसतिस्थानीं मी दोनदां गेलो. त्यावेळीं "जपानांतील बौद्धधर्मीयांनीं जपानांत पश्चात्ताप दर्शविण्याचें जें आंदोलन सुरूं केलें आहे त्याविषयीं त्यांच्याशीं चर्चा केली. पण चर्चा करून त्यांची रजा घेणें भाग पडलें. या बाबतींत त्यांच्याशीं ऐक्यमत होणें दुरापास्त होतें. त्यांचा दृष्टिकोन एका वकिलाचा असल्यामुळें त्यावर त्यांची विचारसरणी आधारलेली होती; पण माझी विचारसरणी धार्मिक दृष्टिकोणावर आधारलेली होती. अर्थात् हांजी हांजी करणारे गुलाम असतां कामा नये किंवा भागुबाईहि असतां कामा नये, हें मान्य करूनहि दुसऱ्या पक्षानें काय केलें त्याचा विचार त्याच पक्षावर सोपविणें; स्वतःवरच चिंतन करणें व त्यायोगानें आपलें स्वतःचे पाप नाहींसें करण्याचा प्रयत्न करणें, हेंच इष्ट आहे. तसेंच जगांतील निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्ये जें कलहाचें मूळ रुजलें आहे तें संपूर्णतया नाहींसें करावयाचें असेल तर **पश्चात्तापवृत्ति** हीच एक चोदनाशक्ति (Motive Power) आहे. माझी अशी इच्छा आहे कीं, स्मारक स्तंभाच्या खालीं जे शब्द कोरलेले आहेत, ते जपानी जनतेच्या हृदयांत चिरंतन राहतील."

रेव्हरेंड नाकायामा यांनीं वर जो निष्कर्ष काढला आहे तो सर्व विचारी तत्त्वज्ञांना पटणारा आहे. दुसऱ्यावर दोषाचें खापर फोडण्याची वृत्ति हा जरी त्या दुसऱ्या माणसाचा दोष दाखविण्याचा एक मार्ग असला, तरी आत्मनिर्भर्त्सना, आत्मपरीक्षण, आत्मविनय, आत्मसुधारणा हाच शेवटीं खरा मार्ग म्हणून राहील; राष्ट्रांत, मित्रामित्रांत, समाजांत किंवा जगांत शान्तीचें वातावरण निर्माण करणें व अशा रीतीनें शत्रुत्वाची वृत्ति नाहींशी करणें, हेंच कर्तव्य होय.

आमच्या भारतांत राजकारणाच्या रस्सीखेचीमुळें धर्मकारण हें हीन होत चाललें आहे. दुसऱ्याचा पाडाव कसा करीन व आपल्या कृत्याचें समर्थन कसें करतां येईल, याकडे आमचे राजकारणी पुरुष व लोकाग्रणी यांचें लक्ष लागलें आहे. तेव्हां भारतांतील एका वकिलाला "पश्चात्तापाचा हा मार्ग" भागुबाईपणाचा वाटावा यांत, आश्चर्य कसलें !

× × ×

★ धम्मपद के अप्पमाद वग्गो और चित्त वग्गो ★

लेखक—श्री रामलषण शुक्ल एम. ए. ★ (डिसंबर १९५८ से अंक से आगे)

२ अप्पमाद वग्गो

तथागत भगवान् गौतम बुद्ध ने अप्रमाद को बहुत बड़ा महत्व प्रदान किया है। अप्रमाद अमृतपद का साधक है। जो अप्रमाद में रत रह कर बुद्धों द्वारा उपदिष्ट मार्ग का अनुसरण करते हैं वेही कृत-पुराय हैं। प्रमाद मानवता का हनन करता है और मनुष्य के यश का अपचय करता है, किन्तु अप्रमाद मानवता की निःश्रेणी है और यशोऽभिवृद्धि का मार्ग प्रशस्त करता है। प्रज्ञा-सम्पन्न व्यक्ति अप्रमाद का उसी प्रकार रक्षण करता है जिस प्रकार धनिक अपने धन का; क्योंकि अप्रमाद की श्रेष्ठता का उसे सम्यक् बोध है। प्रमाद--विरहित मनुष्य अज्ञान जन्य मोह-माया से सर्वथा निर्मुक्त हो कर मोह-कलिल में फँसे हुए व्यक्तियों के बन्धन और प्रमाद को देखता है, किन्तु वह उनसे सन्तत दूर रहता है। अप्रमाद एक बहुत बड़ा रत्न है। यह समस्त बन्धनों को जला डालता है और परिनिर्वाण का मार्ग प्रशस्त कर देता है।

अप्रमाद में रत मनुष्य यदि मृत्यु को प्राप्त होता है, तो मर कर भी वह जीवित ही है, किन्तु प्रमादी जीवित रहने पर भी मृत तुल्य है :—

> अप्पमादो अमतपदं पमादो मच्चुनो पदं।
> अप्पमत्ता न मीयन्ति ये पमत्ता यथा मता॥

'अप्रमाद (प्रमाद शून्यता) अमृत-पद प्रदान करने वाला है और प्रमाद मृत्यु-पद की ओर ले जाता है। अप्रमादी (प्रमाद-विरहित) व्यक्ति का मृत्यु नहीं होती-मर कर भी वे जीवित हैं और जो प्रमादी हैं वे जीवन्मृत हैं।'

> एतं विसेसतो ञत्वा अप्पमादम्हि पण्डिता।
> अप्पमादे पमोदन्ति अरियानं गोचरे रता॥

'ज्ञानी-जन अप्रमाद के सम्बन्ध में इसे विशेष प्रकार से जानकर बुद्धों द्वारा बताये गये आचरण में रत होकर अप्रमाद में ही प्रमुदित रहते हैं।' इस अल्पकालिक जीवन में वही श्रेष्ठ है जो मरणोपरान्त भी चिरस्थायी बना रहे। अप्रमाद ऐसे चिरस्थायी गुण को प्रदान करता है।

> ते झायिनो साततिका निच्चं दल्ह-परक्कमा।
> फुसन्ति धीरा निब्बानं योगक्खेमं अनुत्तरं॥

वे 'सतत ध्यान करने वाले, नित्य दृढ़ पराक्रमी धीर पुरुष, अनुत्तर योग-क्षेम निर्वाण को प्राप्त करते हैं।'

जो मनुष्य पापाचार से दूर रहकर संयम के साथ कर्म करने में प्रवृत्त होता है, उसका यश निरन्तर बढ़ता ही रहता है।

> उट्ठानवतो सतिमतो सुचिकम्मस्स निसम्मकारिनो।
> संयतस्स च धम्मजीविनो अप्पमत्तस्स यसोभिवड्ढति॥

'जो मनुष्य उद्योगशील है, सज्ञान है, पवित्र कर्म करने वाला है तथा सोच समझकर काम करने वाला है और संयत है, धर्मानुसार जीवन व्यतीत करने वाला है और प्रमाद-विरहित है, उसके यश की अभिवृद्धि होती है।'

उद्योग शील मनुष्य के लिये इस संसार में कोई भी वस्तु दुर्लभ नहीं है। उसे लोकोत्तर धर्म एवं लोकोत्तर आनन्द की अवाप्ति होती है। मनुष्य को अपने जीवन में ऐसे आदर्श का निर्माण करना चाहिये जिसे महा-प्रलय भी डुबा न सके।

> उट्ठानेनप्पमादेन संयमेन दमेन च।
> दीपं कयिराथ मेधावी यं ओघो नाभिकीरति॥

'मेधावी पुरुष को उद्योग से, अप्रमाद से, संयम से और दम से ऐसे द्वीप का निर्माण करना चाहिए, जिसे बाढ़ भी डुबा न सके।' यदि मनुष्य उद्योग करके अप्रमाद, संयम तथा इन्द्रिय दमन की ओर प्रवृत्त होता है तो निश्चयमेव उसकी ये सारी क्रियायें उसकी काया के लिये द्वीप का--सा काम करेंगी और किसी भी विषम परिस्थिति में उसका पतन असम्भाव्य है।

प्रमाद से दूर न रहनेवाला व्यक्ति किसी भी सांसारिक झोंके से व्यथमान हो जाता है, किन्तु जो प्रमाद-विरहित हो जीवन यापित करता है, उसकी स्थिति समस्त सांसारिक विकारों से अतीत होती है :—

> पमादमनुयुञ्जन्ति बाला दुम्मेधिनो जना।
> अप्पमादञ्च मेधावी धनं सेट्ठं'व रक्खति॥

'दूषित बुद्धि वाले मूर्ख मनुष्य प्रमाद में प्रवृत्त होते हैं, किन्तु मेधावी जन-अप्रमाद की उसी प्रकार रक्षा करते हैं जिस प्रकार एक सेठ अपने उत्तम धन का रक्षण करता है।'

> मा पमादमनुयुञ्जेथ मा कामरतिसन्थवं।
> अप्पमत्तो हि झायन्तो पप्पोति विपुलं सुखं॥

'प्रमाद में प्रवृत्त मत हो, कामरति में लिप्त मत हो। अप्रमादी मनुष्य ध्यान करता हुआ विपुल सुख को प्राप्त होता है।'

प्रमाद शून्य मनुष्य पापकर्मों से सर्वथा निर्लिप्त होकर पाप कर्म में लिप्त मनुष्यों को देखता है, किन्तु पापकर्मों से वह इतना दूर है कि पाप कर्म उसका स्पर्श भी नहीं कर सकते।

> पमादं अप्पमादेन यदा नुदति पण्डितो।
> पञ्ञापासादमारुय्ह असोको सोकिनिं पजं।
> पब्बतट्ठो'व भूमट्ठे धीरो बाले अवेक्खति॥

'जब पण्डित प्रमाद को अप्रमाद से दूरीभूत कर देता है तब वह शोक रहित धीर पुरुष प्रज्ञा रूपी प्रासाद पर आरोहण कर शोकाकुल अज्ञानी प्रजा (व्यक्तियों) को उस प्रकार देखता है जिस प्रकार पर्वत पर खड़ा कोई व्यक्ति भूमिस्थ वस्तु को देखता है।'

प्रमाद रहित बुद्धिमान । व्यक्ति, प्रत्यूहों को दूर कर सतत अपने पथ पर बढ़ता रहता है:—

अप्पमत्तो पमत्तेसु सुत्तेसु बहु जागरो ।
अबलस्सं' व सीघस्सो हित्वा याति सुमेधसो ॥

'प्रमाद में लीन व्यक्तियों में अप्रमादी, अज्ञान रूपी निद्रा में सुप्त जनों में जागरणशील बहुज्ञ बुद्धिमान उसी प्रकार आगे बढ जाते हैं जिस प्रकार निर्बल घोडे से शीघ्र गामी घोडा आगे बढ जाता है ।'

अप्पमादेन मघवा देवानं सेट्ठतं गतो ।
अप्पमादं पसंसन्ति पमादो गरहितो सदा ॥

'अप्रमाद से इन्द्र देवताओं में श्रेष्ठता को प्राप्त हुआ। अप्रमाद की सभी जन-प्रशंसा करते हैं और प्रमाद सर्वदा गर्हित (घृणित) है । प्रमाद रहित सभी प्रकार से निर्बन्ध और मुक्त है ।

अप्पमादरतो भिक्खु पमादे भयदस्सि वा ।
संयोजनं अणुं थूलं डहं अग्गी'व गच्छति ॥

'जो भिक्षु अप्रमाद में लीन है वा प्रमाद से भयभीत रहने वाला है । वह सूक्ष्म एवं स्थूल बन्धनों को अग्नि के समान जलाता हुआ आगे चला जाता है ।'

जो प्रमाद-विरहित रहता है वह निर्वाण-पथ के सन्निकट है :—

अप्पमादरतो भिक्खु पमादे भयदस्सि वा ।
अभब्बो परिहनाय निब्बानस्सेव सन्तिके ॥

'जो भिक्षु अप्रमाद में लीन है वा प्रमाद से भयभीत रहने वाला है, वह पतन से दूर है और निर्वाण के पूर्णतया समीप है ।'

अप्रमाद का आचरण वस्तुतः बहुत ही महत्त्वपूर्ण है । प्रमाद-विरहित मनुष्य के लिये कोई भी वस्तु अप्राप्य नहीं है ।

३ चित्तवग्गो

मनुष्य का चित्त बहुत ही चंचल है। वह उसे किसी भी दिशा में उद्भ्रान्त बना सकता है। केवल इतना ही कहना अलम् नहीं, प्रत्युत यह भी सुनिश्चित है कि यह चित्त दृढ एवं प्रमथन करने वाला है। यह क्षण क्षण में एक विचार से दूसरे विचार की ओर भ्रमण करता रहता है। जो मनुष्य इसके वशीभूत होकर कार्य करता है, वह कभी भी सफल नहीं हो सकता। अस्तु, यह परम आवश्यक है कि चित्त का दमन किया जाय। जो व्यक्ति अपने चित्त को अपने वश में कर लेता है, उसका जीवन सुखमय हो जाता है, किन्तु जिसका चित्त वश में नहीं है, उसका सम्पूर्ण जीवन दुःखावह है। काम, राग, इच्छा, द्वेष आदि समग्र विकारों से वही दूर रह सकता है जिसका चित्त संयमित है। प्रत्येक व्यक्ति को चाहिये कि वह अपने चित्त को सर्वदा सन्मार्ग में ही प्रवृत्त करे। इसी में उसका कल्याण है।

मनुष्य का चित्त चंचल, क्षणिक, दुर्निवार्य्य और दुर्रक्ष्य है। इस कारण इसे ऋजु बनाने में मनुष्य को अनेक व्यवधानों का सामना करना पड़ता है। बहुत बडी सावधानी से ही यह रक्षित किया जा सकता है।

फन्दनं चपलं चित्तं दुरक्खं दुन्निवारयं ।
उजुं करोति मेधावी उसुकारो'व तेजनं ॥

'यह चित्त क्षणिक, चपल, दुर्रक्ष्य एवं दुर्निवार्य्य है । मेधावी पुरुष उसे उसी प्रकार सीधा करता है जिस प्रकार वाणों को बनानेवाला वाण को । यद्यपि वाण में वक्रता रहती है, किन्तु तो भी वाण निर्माता उपयोग के निमित्त उसे सीधा बना लेता है ।

वारिजो'व थले खित्तो ओकमोकत-उब्भतो ।
परिफन्दतिदं चित्तं मारधेय्यं पहातवे ॥

'जिस प्रकार जलाशय से निकालकर स्थल पर फेंक दी गई मछली तडफडाती है, उसी प्रकार यह चित्त मार के बन्धन से छुटकारा प्राप्त करने के लिये तडफडता है । यद्यपि चित्त चंचल है तो भी वह बन्धन से मुक्त होना चाहता है ।

दुन्निग्गहस्स लहुनो यत्थकामनिपातिनो ।
चित्तस्स दमथो साधु चित्तं दन्तं सुखावहं ॥

'जिसका निग्रह कठिनाई से किया जा सके, जो बहुत ही हलके स्वभाव का है और जो यथाकाम (अपनी इच्छा के अनुसार) किसी ओर प्रवृत्त होने वाला है, ऐसे चित्त का दमन करना बहुत ही अच्छा है । दान्त चित्त सुखदायक होता है' । चित्त का दमन सर्वथा श्रेयस्कर होता है, क्योंकि चित्त समस्त उपाधियों का मूल है ।

सुदुद्दसं सुनिपुणं यत्थकामनिपातिनं ।
चित्तं रक्खेय्य मेधावी चित्तं गुत्तं सुखावहं ॥

'यह चित्त सुदुर्दर्श (समझने में बहुत ही कठीन) है, बहुत ही निपुण (सूक्ष्म) है और यथाकाम (अपनी इच्छा के अनुसार) किसी ओर प्रवृत्त होने वाला है । बुद्धिमान् पुरुष को ऐसे चित्त की रक्षा करनी चाहिये । रक्षित चित्त सुखदायक है' । चित्त क्षण-क्षण में नूतन धारा में प्रवाहित होता रहता है यदि इसे यथा समय अपने वश में कर लिया जाय तो निश्चयमेव यह चित्त सुख प्रदान करने वाला हो जाय और समस्त उद्भ्रान्तियाँ स्वतः तिरोहित हो जायँ । किन्तु चित्त का दमन प्रायः दुरूह है । शनैः शनैः और बुद्धिमत्तापूर्ण ढंग से ही इसका दमन किया जा सकता है ।

यह चित्त दूरगामी है निर्बन्ध है और यथाकाम विचरण करने वाला है । इसको संयमित कर लेना श्रेयस्कर तथा निर्वाण-प्रदायक है ।

दूरङ्गमं एकचरं असरीरं गुहासयं ।
ये चित्तं संयमेस्सन्ति मोक्खन्ति मारबन्धना ॥

'यह चित्त दूरगामी, अकेला विचरण करनेवाला, अशरीरी (निराकार) और गुहाशायी है । जो चित्त को संयमित कर लेते हैं वे काम के बन्धन से मुक्त हो जाते हैं' ।

चित्त स्थिर नहीं रहता । यह प्रतिपल भ्रमण करता रहता है । इसे वही व्यक्ति संयमित कर सकता है जो इसकी प्रत्येक गतिविधि को सम्यक् प्रकार से समझ सकता है और उसको नियन्त्रित करने के लिये सतत प्रयत्नशील है ।

अनवट्ठितचित्तस्स सद्धम्मं अविजानतो ।
परिप्लवपसादस्स पञ्ञा न परिपूरति ॥

'जिसका चित्त अस्थिर है, जो सद्धर्म को नहीं जानता, जिसका मनःप्रसाद परिप्लव (चंचल) है, उसकी प्रज्ञा पूर्ण नहीं होती'। अस्थैर्य चित्त में निर्मलता नहीं आने देता और निर्मलता के बिना उपराम (शान्ति) असम्भव है।

अनवस्सुतचित्तस्स अनन्वाहतचेतसो।
पुञ्ञपापनहीनस्स नत्थि जागरतो भयं॥

'जिसका चित्त राग-विहीन है, द्वेष रहित है और जो पुण्य-पाप-विहीन है, ऐसे जागृत पुरुष को भय नहीं हैं। जो चित्त राग-द्वेष-रहित है और जो पाप पुण्य-विरहित है, वह चित्त समस्त उपाधियों से दूर है।

काम का बन्धन बहुत ही प्रबल होता है। जबतक मनुष्य इस बन्धन से मुक्त नहीं होता, तबतक उसे शान्ति नहीं प्राप्त होती।

कुम्भूपमं कायमिमं विदित्वा
नगरूपमं चित्तमिदं ठपेत्वा।
योधेथ मारं पञ्ञावुधेन
जितं च रक्खे अनिवेसिनो सिया॥

इस शरीर को कुम्भ के समान अनित्य समझकर और इस चित्त को पर्वत के समान स्थिर और दृढ जानकर काम से प्रज्ञारूपी आयुध (अस्त्र) के सहारे युद्ध करना चाहिये! जीत लेने पर आसक्ति रहित होकर इसकी (चित्त की) रक्षा करनी चाहिये।

यह शरीर अनित्य तथा क्षणभंगुर है—

अचिरं वत'यं कायो पठविं अधिसेस्सति।
छुद्धो अपेतविञ्ञाणो निरत्थं'व कळिङ्गरं॥

'अहो! यह अनित्य तथा क्षुद्र (तुच्छ) शरीर चेतना-रहित होकर निरर्थक काष्ठ के समान पृथ्वी पर पड़ा रहेगा'। यह शरीर क्षण-भंगुर है। मृत्यु के पश्चात् इसका कोई अस्तित्व नहीं रह जाता और यह सर्वथा निरर्थक हो जाता है।

चित्त को सन्मार्ग पर ही प्रवृत्त करना चाहिये। यदि चित्त उत्तम और सच्चे मार्ग से भ्रमित हो जाता है तो उसका प्रभाव अहितकर ही होता है।

दिसो दिसं यं तं कयिरा वेरी वा पन वेरिनं।
मिच्छापणिहितं चित्तं पापियो नं ततो करे॥

'जितनी हानि द्वेषी द्वेषी की करता है अथवा वैरी वैरी की करता है उससे अधिक हानि मिथ्या पथ पर लगा हुआ चित्त करता है'।

सम्यक् मार्ग की ओर उन्मुख चित्त शान्तिदायक होता है:—

न तं माता पिता कयिरा अञ्ञे वापि च ञातका।
सम्मापणिहितं चित्तं सेय्यसो नं ततो करे॥

'जितनी भलाई माता-पिता या अन्य ज्ञाति-वर्ग (भाई-बंधु) नहीं कर सकते उससे अधिक भलाई सम्यक् मार्ग पर लगा हुआ चित्त कर सकता है'।

मनुष्य का यह प्रमुख कर्तव्य है कि वह अपने चित्त को सम्यक् मार्ग की ओर ही प्रवृत्त करे क्योंकि उसी में उसका सर्वोपरी कल्याण निहित है।

● ● ●

॥ कालिदास और मन्दहास ॥

लेखक-सर्व तंत्र स्वतंत्र विद्यामार्तण्ड प्रो. माधवाचार्य्य.

मन्दहास विश्वका अत्यन्त प्रसिद्ध पदार्थ है। यह आन्तरिक भावनाओं को व्यक्त करने के लिये प्रयुक्त होता है। मानवकी भावुकता इससे बंधी हुई रहती है। भावुक हृदयों के सरस अधरोंपर यह सदा नृत्य करता रहता है। इसका स्वरूप कविपरंपराके लक्षण ग्रन्थोंमें इस प्रकार बताया गया है।

"अव्यक्तदशनं किंचिद्-विकस्वरकपोलकम्।
यत्किंचित् कुंचितापाङ्गम्-ईषद्धसनमुच्यते ॥

इसमें कपोल खिल उठते हैं। भौंहोंपर कुछ कुछ सुकुड़न आजाती है पर दांत नहीं दीखते। यदि दीखते भी हैं तो बहुत ही कम।

यह संतोष एवं मानसिक प्रथम भाव को व्यक्त करने के लिये मुख पर आता है। फिर तो अन्य अस्थिर भावों के समान यह भी प्रकट और विलीन होता रहता है, इस कारण साहित्य रसिक इसे अनुभाव और संचारी दोनों भावों में गिना करते हैं।

सामान्यतः सभी प्रकार की नायिकाएँ, आन्तरिक अनुराग का परिचय इसी से दिया करती हैं। कुलांगना कुमारिका और अपरिचित स्त्रियां इसे प्रभूतलज्जा के साथ प्रयुक्त करती हैं। प्रगल्भा स्त्रियां नाम मात्र की लज्जा रख पाती हैं। परस्त्री और पण्यस्त्री इसका व्यवहार करते समय समुचित लाज नहीं रख पाती।

यह एक प्राकृतिक नियम है कि—स्नेह पात्र पर दृष्टि पडते ही स्मित आये विना कभी नहीं रहता। चाहें वह स्त्री हो या पुरुष।

किसी सहेली ने किसी मुग्धा को समझाया कि-उससे खिचकर रहा कर तो अनुरागिणी ने इस प्रकार उत्तर दिया है।

'सतर भौंह रूखे बचन, करत कठिन मन नीठि।
कहा करौं ह्वै जाति हरि, हेरि हंसौं हीं दीठि ॥'

हे प्रिय सखि! तुमारे उपदेश के अनुसार मैं भौंहों को टेठी, वचनों को सूखे और मन को कठोर तो किसी प्रकार कर लेती हूं परन्तु क्या करूं, कृष्ण को देख कर मेरी आखें हंसी नहीं रोक पातीं, अवश्य हंस जाती हैं।

'हौं कसुहे रिसहे करौं, ये निसिखे हंसि देत।'

मैं मेरे नेत्रों को कठिनता से कुछ बना पाती हूं। किन्तु उनके सामने आते ही मेरी सारी शिक्षा भूल जाते हैं। देखते ही हंस देते हैं।

वह भाव ही क्या जो देख कर प्रकट न हो। भाव अवश्य प्रकट होता है। अनुभाव समय पर होता और जाता है।

महाराज दुष्यन्त शकुन्तला के आन्तरिक स्नेह को मन्दहास से ही जान पाये थे। यदि शकुन्तला का मन्दहास इन्हें न मिला होता तो ये न समझते। मन्दहास से जो ये समझे उसे इन शब्दों में व्यक्त किया है।—

'अभिमुखे मयि संहृतमीक्षणम्।
हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ॥
विनयवारितवृत्तिरतस्तया।
न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥

मैं उसकी ओर देखता तो वह मुझसे अपनी दृष्टि हटा लेती है। नहीं तो मुझे एकटक देखती रहती है। निमित्र के विना भी किसी भी बातपर हस देती है। प्रवृत्तियोंपर विनयने अधिकार कर रखा था इस कारण वे पसर नहीं पायीं। अत एव न तो मदन विवृत हुआ और न संवृत। सखियों नें भी—

सस्मितां शकुंतलां विलोक्य—मन्द हास करती हुई शकुंतला को देखकर जान लिया कि-यह आगन्तुकसे प्रेम कर बैठी है। इसी कारण राजा से कहा कि- क्या? आप कुछ ओर कहना चाहते हैं।

इन सबों के देखने से विदित होता है कि-कालिदासजीने अनुभाव और संचारी दोनों के रूप में मन्दहास का प्रयोग किया है।

भागवत को मैं धर्म ग्रंथ के साथ साथ एक सुंदर काव्य भी समझता हूं। इस में लज्जाके साथ स्मितका प्रयोग-दिखाया है। किसी भी दशा में स्मितको लज्जा विना नहीं रहने दिया है।

यहां हम भागवत के पुरंजनोपाख्यान को प्रथम लेते हैं।

पुरंजन की दृष्टि पुरंजनी पर पडी तो पुरंजन ने देखा-पुरंजनी-व्रीडस्मित शोभनाम् सलज्ज मन्दहास से अति शोभित हो रही है।

हमारे विद्वानों को समझ लेना चाहिये-यह अथर्ववेद के मन्युसूक्त के पश्चात् रहस्यवाद का विस्तृत स्वरूप है।

मोहिनीने भी वीतराग भगवान शिव को मोहने के लिये-व्रीडा स्फुट स्मित विसृष्ट कटाक्ष मोक्षः—जिस कटाक्ष का उपयोग किया था वह उसके लजीले मन्दहास की धार से शक्तिशाली बना हुआ था।

संसार में ऐसा प्रचलित है कि--कृष्ण ने रुक्मिणी का हरण किया था किन्तु मेरी संमति में यह मिथ्या है। बात इतनी है कि—दुर्गा पूजा के अवसर पर रुक्मिणी ने थोडासा घूंघट उठा; सलज्ज मन्दहासके साथ एक कटाक्ष अवरोधिनी सेना पर भी कर दिया था। जिससे—

'व्रीडावलोकहृतचेतस उज्झितास्त्रां;'

सभी योद्धाओं के हाथ से शस्त्रास्त्र छूट कर भूमिपर गिर गये एवं सभी मंत्र मुग्धसे जहां के तहां जैसे के तैसे चित्र लिखेसे रह गये।

रुक्मिणी कृष्ण के रथके समीप स्वयम् पहुंच गयी। छोटी थी रथके ऊपर चढने लगी तो कृष्ण ने हाथ का सहारा दे दिया। इतनेसे

सहारे के लिये हम मानले तो भले ही मान लें कि-कृष्णने रुक्मिणी का हरण किया था।

कुब्जाने भी कृष्ण का स्वागत मंदहास से ही किया था। इस स्वागतको तो न हो कृष्ण कभी भूले और न गोपियों ने ही इसे भुलाया। वरंब्रूहि-वर मांग के उत्तर में कहा गया कि—मेरे पास ही बने रहिये। फिर क्या था—कृष्ण को भी एक रूपसे कुब्जा के पास बना रहना पडा।

किसी उर्दू के कविने ठीक ही कहा है—

हया से सिर झुका लेना।
अदा से मुस्कुरा देना॥
हसीनों का भी कितना।
सहल है बिजली गिरा देना॥'

रहस्यवादी प्रसिद्ध कवि जायसी ने स्मित के समान दूसरी बिजली नहीं देखी—

'दामिनि दमकि न सरवीर ऊजी।
प्रनि ओहि ज्योति और को दूजी॥'

दामिनी की समता करने में असमर्थ होने पर फिर दूसरा ऐसा प्रकाश भी कहां से आ सकता है जो इनके काव्य की नायिका के मन्दहास का सामना कर सके।

इससे प्रतापी मन्दहास की कितनी उपमाएं हो सकती हैं इस पर लक्षणकारोंने विचार किया है। यही बात नहीं है कि-दार्शनिकों के ही संप्रदाय होते हों, कवियों के भी होते हैं। दर्शनके संप्रदाय, परस्पर में विभिन्न सिद्धांतों को स्थापित करते है किंतु कवियों के संप्रदाय पूर्व के अथवा दूसरे के तत्वों को स्वीकार करते हुए नव्य तत्त्वका अन्वेषण किया करते हैं।

संस्कृत के एक ग्रंथकारने कहा है—

—ज्योत्स्नेन्दु पुष्प पीयूष फेन कैरवबद्- हसः'

ज्योत्सा, इन्दु, पुष्प, पीयूष फेन, और कैरव, हास की उपमा हो सकते हैं। टीकाकारने इन चीजोंके साथ 'मुक्ता' भी ले लिया है।

आचार्य केशवदासने—

—'ज्योति जुन्हाई दामिनी, दीपति सुधा प्रकाश।
महिमा मोह मरिचिका, रुचि मोहिनी सुहास॥'

ज्योति, ज्योत्स्ना, दामिनी, सुधा, प्रकाश, मोह महिमा, मोह मरीचिका, प्रीति मोहिनी, पुष्प; सुधाफेन और मुक्ता, हास की उपमा देने के लिये सर्वथा योग्य माने हैं।

हम मन्दहास को प्रतिदिन देखते हैं। चांदनी आदिक पदार्थ भी हमारे जीवन के प्रतिदिन के व्यवहार में आते हैं। हम पर इनका जो प्रभाव पडता है उसे हम सदा अनुभवों में लाते हैं। पर जब ये पदार्थ कवियों की कोमल कथनी में आ, अलंकारों से परिष्कृत होते हैं तो सभी सत्य, शिव और सुंदर बन जाते हैं।

चाहें सहस्रों बार सुनें हों फिर भी नूतन ही नूतन प्रतीत होते हैं। प्रतिवार नवीन आनन्द देते हैं।

अब हम साहित्य के सिद्धान्तों की बातों को यही छोडकर ईसा के सन से १०० वर्ष की विदिशा (भेलसा) नगरी पर दृष्टि डालते हैं। पाटलिपुत्र के विजयी सर्वाधिकारी एवम् सर्वस्वत्त्व संपन्न सेनापति पुष्यमित्र के पुत्र महाराजा अग्निमित्र के राजभवन में अवन्ति के राजकुमार माधवसेन की अनुजा दासी वेषावृता मालविका ने नाट्य में उत्तीर्ण हो यथावकाश महाराजा अग्निमित्र की ओर विचित्र भावों के साथ मुसका दिया है।

उस समय राजा के हृदय के ऊपर इस का क्या प्रभाव पड़ा यह बात कालिदास जी राजा के ही मुख से कहलवा रहे हैं। अग्निमित्र कहते हैं-

—स्मयमानमायताक्ष्या:—
किंचिदभिव्यक्तदशनशोभिमुखम्।
असमग्र लक्ष केसरम्।
उच्छ्वसित पङ्कजं दृष्टम्॥

आज मेरे नेत्रों ने अपनी सत्ता का सुख लूट लिया। क्यों कि मैंने अद्वितीय सुन्दरी विशालनेत्रा मालविका के अलौलिक मन्दहास को देख लिया। उसमें सुन्दर एवम् स्वच्छ दन्तावली बहुत ही कम परिलक्षित हो, ऐसी शोभा बना रही थी मानो वह पंकज, जिसमें कि-अभी थोड़ा सी ही केसर दीख पाती है किसी अज्ञात वेदना से निश्वास भर रहा हो।

सिद्ध कवि कालिदास के प्रिय नरपति अग्निमित्रने – मालविकाके मन्दहास में निश्वास छिपा देखा।

अच्छा हुआ कविराज! आपने मालविका को थोडे ही दांत दिखाने दिये। यदि पूरे दिखवा दिये होते तो न जाने आपके अग्निमित्र के हृदय पर, कौनसा विद्युत्पात हो जाता। राज्य को सावधान सतेज एवम् सजीव करने लिये यही आशीर्वाद देना पडता। भारवि– अपने राज्यसिंहका कल्याण कर सका वा नहीं सर्वेश जाने किन्तु आपके आशीर्वादों का प्रभाव अग्निमित्र पर अवश्य पडता। कों कि आप सिद्ध कवि थे।

भारविने यह भूल अवश्य की। स्मितमें पूरे दात दिखवा दिये। फिर क्या था—

"अगूढ हास स्फुट दन्त केसरम्।
मुखं स्विदेतद् विकचन्नु पंकजम्॥
इति प्रलीना नलिनीपदे सखीम्।
विदांबभूवुः सुचिरेण योषितः।'

कोई देवांगना जलक्रीडा करती हुई ऐसी मुस्कराई कि—सारे दांत चमचमा उठे। वह इसी स्थिति में नलिनी वनमें चली गयी। खिले फूलकी केसर का काम दातों ने किया। फूल फूलों में मिल गया। फिर क्या था—अत्यन्त कठिनता के साथ किसी विशेष से जान पायीं। वह अपनी प्रिय सखी को।

हमारे गुप्तजी के रामतो पहिले ही सभल गये थे। लताओं के सामान्यधर्म के कारण रामको संदेह हुआ कि—कहीं इनके बीच में सीता अभिभाव्य न हो जाय। इस कारण वे सीताजी से बोले—

'दो जाना लता न आय लता संलग्ना।
कर तल तक तो तुम हुई नवल दल लग्ना॥
ऐसा न हो कि मैं फिरूं खोजता तुम को।
है मधुप ढूंढता यथा मनोज्ञ कुसुम को॥'

करतल तक तो आप नये दल से संलग्न हो चुकी हैं। कहीं लता से लगकर लता न हो जाना। यदि ऐसा हो गया तो मैं तुमें उस भ्रमर के समान खोजता फिरूंगा जो कि —एक सुन्दर पुष्प को खोजता फिरता है।

सीता राम के हृदय को समझती थी इस कारण न तो लता सामान्य में विलीन हुई एवम् न राम की दृष्टि से छिप ही सकीं।

पण्डितराज जगन्नाथजी की दृष्टि एक अलि शावकों के झुंड पर पडी जो कि—

तीरे तरुण्या वदनं सहासम्।
नीरे सरोजं च मिलद्विकासम्॥
आलोक्य धावन्त्युभयत्र मुग्धाः।
मरन्दलुब्धालिकिशोर बालाः॥

कभी किनारे की ओर वेग के साथ उड़ान भरता था तो कभी पानी की ओर गुंजारता था। क्यों कि—किनारे पर मन्द हासिनी पद्मिनी खडी थी तो पानी में पद्मिनी खिल रही थी।' इसे पुष्प रस के पान का महालोभ था। एकसे प्रिय पदार्थ जब दोनों ओर उपस्थित होते हैं उस समय एक दिशा निश्चय करने में बडी कठीनता हो जाती है। उस समय सभी को आवश्यकता उपस्थित होती है। वह अपने मनोभेदी से पूछने लगता है-

'ओ दिल के देखनेवालो।
बतादो तो किधर जाये।'

जिस समय जगन्नाथ जी के भृंगशावक संदेह में पडे थे उस समय कोई स्वतंत्र दर्शक भी वहां विद्यमान था। वह सब कुछ देखकर बोला—

'आलोक सुन्दरि ! मुखं तव मंद हासम्।
नन्दन्ति- अमन्दमरविन्दधिया मिलिन्दाः।'

ए सुन्दरि! तेरे मन्द मंद हसनेवाले मुख को खिला कमल समझकर भृंगशावक नृत्य कर उठे हैं। अच्छा हुआ यह पहुँच गया। अली कुमारों की विपत्ति टली। कौन कहता है भक्ति काव्यों के रचयिता उच्च कोटि के कवि या साहित्य रसिक नहीं होते। सन्त तुलसीदास जी की परम पूज्या सीता—

'जहं विलोकि मृग शावक नैनी।
जनु तहं वरिस कमक सृत श्रेणी।'

जिस ओर मन्दहास करती हुई एक दृष्टि डाल देती थी। ऐसा प्रतीत होता था मानों कमलों की परंपरा लगा दी है। ठीक है जगदम्बा का ऐसा ही प्रताप होना चाहिये।

नागानन्द के कर्ता हर्षदेव भी यहां नायक के मुख से नायिका को कहलवा उठे हैं।—

'स्मितं पुष्पोद्गमोऽयं ते दृश्यतेऽधरपल्लवे।
फलं त्वन्यत्र मुग्धाक्षि चक्षुषोर्मम पश्यतः।'

हे मुग्धाक्षि तुमारे अधर पल्लव पर तो मैं स्मितरूपी पुष्प का उद्गम देख रहा हूं किन्तु यहां विचित्रता अवश्य दृष्टिगोचर हो रही है कि—उस फूल का फल, मुझ देखनेवालेकी आंखों में आ गया है। मेरे नेत्र आज सफल हो गये हैं।

किसी के हसरते दीदार में भरे हुए अमीर मीनाई ने जब अपने मातम की महफिल में उन्हें हसते देखा तो कह उठा क्योंजी।

'क्यों तरेलब पर तवस्सुम मजलिसे मातममें है।
ये हंसी भी क्या मेरे फूलों में है आयी हुई॥

गुलाब की पखुरी के समान लाल इस तर लब पर इस मातम की मजलिस में मुसकान क्यों आ गई हैं। मेरे मातम के फूलों में भी आपकी हंसी आ गयी है क्या?

कवि सम्राट की कुछ और ही दृष्टि थी। उन्हें न तो स्मित, पुष्प दीखा और पुष्पों में स्मित ही। उन्हों ने स्मित को कुछ और ही समझा। ये मन में विचार ने लगे—

"पुष्पं प्रवालोपहतं यदि स्यात्।
मुक्ता फलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्॥
ततोऽनुकुर्याद् विशदस्य तस्य।
ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य॥"

कदाचिद् कहीं भाग्यवश प्रवाल से ढका हुआ नव विकसित पुष्प मिल जाय। अथवा तो विद्रुम में विराजमान मुक्ता फलक प्राप्त हो जाय तब कहीं उमा के लाल अधर की लाली से व्याप्त प्रकाश पूर्ण उनके मंदहास का अनुकरण हो सके।

ठीक है कविराज। न तो नौमन तेल हो, न राधा नाचे। इस स्थिति में कोई भी पदार्थ उमा के मन्दहास का अनुकरण भी नहीं कर सकता उपमा होना तो जहां तहां रहा।

तभी तो—गुप्तजी के यहां—

"हंसने लगे कुसुम कानन के।
देख चित्र सा एक महान॥
विकच उठीं कलिया डालों में।
निरख मैथिली की मुसकान।"

सीता के मन्दहास को देखकर वन के फूल हसने लगे। डालियों पर कलियां खिल उठीं। सीता वन में थी इस कारण पुष्प और कलियों का सामीप्य अनायास प्राप्त था। उर्मिला राज भवन में ही रह गयी थीं इस कारण उनके सामने मुक्ता थीं। उर्मिला जब अपने आनन्द के दिनों में हसी तो—

'वह हंसी थी मोतियों की सी लडी।'
वह मोतियों की सी लड़ी हंती थी।

हमारे श्री हर्ष ने दमयन्ती का मन्दहास देख, चांद को देखा तो हर्षोद्रेक में यहां तक कह गये—

"यदि प्रसादी कुरुते सुधांशोः।
एषा सहस्रांशमपि स्मितस्य॥
तत् कौमुदीनां कुरुते तमवे।
निर्मिच्छय देवः सफलं स जन्म॥"

यदि दमयन्ती अपने स्मितका सहस्रांश भी सुधांशु को प्रदान कर दे एवं चांद भी कृतज्ञता के आवेश में आ; किरणों से दमयंती की आरती उतारे तब कहीं चांद का जन्म सफल हो।

दमयन्ती ऐसी ही थी। जिसके चाहनेवाले इन्द्र चन्द्र यम कुबेर आदि हों उसका सौंदर्य चाहें जैसा कहा जाय सभी सत्य है।

हमारे किसी हिन्दी के कविने अपनी नायिका को देख कर चांद की ओर दृष्टि डाली तो उसे प्रतीत हुआ—

'सहज सहेलिनिसोंजु तिय,
विहसि विहसि बतराति ॥
शरद चांदकी चांदनी।
मंद परति सी जाति ॥'

जैसे जैसे वह प्रसन्नता के साथ सहेलियों से हंस हंस कर बातें करती जाती है। वैसे शरद्के चाँद की चाँदनी फीकी पड़ती चली जाती है।

कहीं तो किसी को चाँदनी के पड़जाने से शरीर के मैले होने की भी शंका हो जाती है। चांदनी पड जायगी, मैला बदन होड जायगा।

अपनी अपनी भावनाएँ हैं। जिसकी जैसी दृष्टि होती है उसे वैसी ही सृष्टि दिखाई पडती है।

काव्यमीमांसाकार राजशेखर जी तो इस विषय में इन सबों से आगे बढ गये हैं। ये कहते हैं—

'तत् तावदेव शशिनः स्फुरणं महीयः।
यावन्न किंचिदपि गौरितराः हसन्ति ॥
ताभिः पुनः विहसितानन पंकजाभिः।
इन्दोः सिताभ्रशकलस्य च को विशेषः।'

जब तक कि—गौराङ्गनाओं के मन्दहास का प्रकाश नहीं, छा जाता। उतने ही समय तक चन्द्र की चन्द्रिका सुहाती है। जहां इसका प्रारंभ हुआ चांद में और श्वेतशीतल पत्थर में कोई अन्तर नहीं रह जाता। दोनों एक से प्रतीत होते हैं।

मन्दहास का आकर्षण एक अपूर्व शक्ति रखता है। इस में वह चमत्कार है कि—इस पर वृत्ति टिकाने के पश्चात् सभी हंसे से प्रतीत होते हैं। इसका अनुभव जिगर मुरादाबादी ने लिया पर अपनी भावना को रोक न सका हर्ष के उन्माद में पुकार उठा—

'ये मौजे दरिया ये रंग सहरा, ये गुंचा और गुल ये माह अंजुम।
जरा जो ये मुसकरा दिये हैं' तो सबके सब मुसकुरा रहे हैं॥"

ये थोडा भी हँस दिये हैं तो नदियों और समुद्रों की तरंगें, रेगिस्तान की रेतियाँ के कण, गुलाब और फूलों के गुच्छे तथा आसमान में अठखलिया करनेवाले चांद और तारे सभी आनन्द विभोर होकर खिलखिलाकर हंस उठे हैं। जांनिसार अख्तर को तो उन्हें मुसकुराते हुए देखकर—

'एक क्या सैकडों महताब नजर आते हैं।' आने ही चाहिये। न आये तो प्रेम ही क्या?

जगन्नाथजी की दृष्टि अपनी गृहदेवी के मंदहास में कुछ और ही रही। ये इस भाव को भी छिपा नहीं सके। भामिनी विलास में स्पष्ट कह उठे हैं।

'मन्दस्मितेन सुधया परिषिच्य या माम्।
नेत्रोत्पलैर्विकसितैरनिशं समीजे ॥
सा नित्य मंगलमयी गृहदेवता मे।
कामेश्वरी हृदयतो दयिता न याति।'

वह नित्य मंगलमयी कामेश्वरी गृहदेवता दयिता मेरे हृदय से एक क्षण के लिये भी वियुक्त नहीं होती, जो मेरा अभिषेक, मन्दस्मित के अमृत से कर, मुझे खिले नेत्र कमलों से रोज पूजती थी।

सत्य है कविवर आप को कभी उसे भूलना भी नहीं चाहिये था। वे किसे याद करें जिन्हें ये बातें स्वप्न में भी प्राप्त नहीं हुई। उनके लिये भगवान छायावाद और रहस्यवाद को जीवित रखे।

ऐसी ही स्थिति के किसी प्रेमी ने अपनी हृदयाधिदेवता को कह दिया है कि—

'मैं मर जाता हूँ क्यों कर, मरके जीता हूं फिर क्यों कर।
चढाकर पहिले अबरू, पीछे हंसकर देखते जाओ॥'

आपको यह जानना हो कि मैं कैसे मर और जी जाता हूं तो पहिले मुझे आँखें चढाकर क्रोधसे देखिये मैं वहीं समाप्त हो जाऊंगा। मंदहास के साथ देखते ही उसी समय जी भी उठूंगा।

अब तक हम जिस संसार की कहानी कह रहे थे वह-दिव्य, अदिव्य अथवा दिव्यादिव्य नायक नायिकाओंका था। इसमें मन्दहास, भाव, अनुभाव, पुष्प, कमल, विद्युत, मुक्ता आदि सब कुछ बन जाता था। अब हम पूर्ण वीतरागी और विरक्ति तत्त्ववेत्ताओं के जगत पर दृष्टि डालते हैं।

कालिदास की अलौकिक दृष्टि से मस्तों का संसार भी बहुत दूर नहीं था। ये लंका विजयी श्री राम के सामने सुतीक्ष्ण महर्षि को उपस्थित करते हैं। भगवान राम, सीता को उक्त महर्षि का परिचय देते हुए कहते हैं—

'अमुं सहास प्रहिते क्षणानि।
व्याजार्ध संदर्शित मेखलानि ॥
नालं विकर्तुं जानितेन्द्र शङ्कम्।
सुराङ्गना विभ्रम चेष्टितानि॥'

देख सीते! ये महर्षि सुतीक्ष्ण हैं तू इन्हें देख। न जाने कितनी बार दिव्यांगनाओंने हसते हसते आँखों के तीर मारे। इस के साथ ही बहानों से अपना छिपा प्रकट सब कुछ दिखा दिया। हाव भाव तो अगणित ही दिखाये। फिर भी इस महर्षि के मन में रत्ती भर भी विकार नहीं आया।

भगवान जिनके मन मंदिर में विराजते हैं। उनके मनों में अन्य विषयों को स्थान नहीं मिलता। किसी कवि ने ठीक ही कहा है—

"इन फितनों का गुजर इस दिलभरी मैफिल में नहीं है।
चल हट ओ निगेहे नाज जगह दिल में नहीं है।"

भगवान के भक्त, सबों में रहकर सबसे विरक्त रहते हैं। 'जो मिल रहें और नाहि मिलें' उनसे किसी की नहीं बसाती। उन पर भगवान की माया का प्रभाव भी नहीं पडता इस तत्त्व को भी कालिदासजी ने सुतीक्ष्ण का उदाहरण देकर स्पष्ट कर दिया है।

'शान्तिः शान्तिः शान्तिः'

(पान ६ वरून)

...शी करण्याची इच्छा केली. पण तिनें सांगून टाकलें...मेरे तो मुख रामनाम दूसरो न कोई, मुखडानी माया लागी रे. रांडवा जो भय टालो रे..." माझे दुसरे कोणी नाहीं...गिरिधराची माया जडली आहे, आणि मी तर विधवा होण्याचें भयच टाळलें आहे. आज मीराबाईंचीं गाणीं दरबारांत, संगीताच्या मैफलींत गायलीं जातात. पण मीराबाईच्या पावलां-वर पावलें टाकून तिच्या मागोमाग जाण्याची हिंमत कुणाला होत नाहीं. मी म्हणतों, मीरा एक बंड करणारी भक्त होती. हें मीं कांहीं रूपक ...विलेलें नाहीं, ती वास्तवता आहे. 'जह्यामसून् व्रतकृशान् शतजन्मभिः स्यात्'...असे शंभर जन्म घेईन, व्रतवैकल्यें करून प्राण कृश करीन प्राणांची आहुति देत राहीन, भोगविलास करणार नाहीं, पण तुझी दासी होईन, तुला प्राप्त करीनच करीन, असें लिहिणारी माता रुक्मिणी मीराबाईनें हेंच म्हटलें—जनम जनमकी दासी. आणि आम्ही म्हणतों आतां किती दिवस त्याग करायचा ?... ५७ सालीं काम संपलें असें वाटलें होतें. नंतर जरा आरामाचें, [comfortable] जीवन घालवूं असें वाटलें होतें. पण बाबांचें काम तर लांबतच चाललें !...आणि रुक्मिणी म्हणतें... 'जह्यामसून् व्रतकृशान् शतजन्मभिः स्यात्'

चितोडच्या नागरिकांना तर विनोबांनीं सांगून टाकलें-" राणाप्रताप हा विकेंद्रित स्वराज्याचा प्रतिनिधी होता. सम्राट् अशोक हा केंद्रित सुराज्याचा प्रतिनिधी होता. शिवाजी, राणाप्रताप हे दोघेहि केंद्रीय सुराज्याच्या प्रतिनिधींशीं झगडले. त्यांचें म्हणणें होतें—स्थानिक पराक्रमाला, शक्तीला, अभिक्रमाला व्यक्तता मिळाली पाहिजे. अकबराला वाटत होतें, सारा भारत माझ्या सत्तेखालीं राहील तर सुखी होईल .. आणि मीराबाई देखील 'बगावत करनेवाली भक्त'—बंड करणारी भक्त होती. व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा तो नमुना होता. ते तिघेहि कदाचित् मी बोलतों त्या भाषेत विचार करीत नसतील. पण गवताच्या काडीला कुठें माहीत असतें आपण कोण आहों, आपल्याला कुठें जायचें आहे हें, हवेला माहीत असतें-हवा त्यांना उडवते, हवा नेईल तिकडे ती जाते....जी व्यक्ति उद्यांच्या काळाची प्रतिनिधी असते ती आपल्या स्वतःच्या काळांत अयशस्वीच होते. जी व्यक्ति आपल्या स्वतःच्या काळांत यशस्वी होते ती उद्यांची प्रतिनिधी नसते. मीराबाई, राणा प्रताप, शिवाजी हे सारे त्याच काळांतले नव्हते, ते पुढें येणाऱ्या काळाचे प्रतीक होते. आणि म्हणून राणाप्रतापची प्रतिज्ञा अजून पूर्ण कुठें होईल ? भारतांत सर्वत्र ग्रामस्वराज्याची स्थापना होईल तेव्हांच. म्हणून चला, आपण उद्यां सारे किल्ल्यावर जाऊं. आपली महान् यात्रा उद्यां गडावर जाईल."

• • •

Statement about ownership and other particulars about newspaper "THE DHARMA-CHAKRA" to be published in the first issue every year after the last day of February.

FORM IV (Rule 8)

1	Place of Publication :—	"Sugata Nidhāna," 15th Khar Rd., Plot No 463, Khar, Bombay, No. 21.
2	Periodicity of its Publication :—	Monthly.
3	Printer's Name :—	Prof. Narayan Keshav Bhagwat.
	Nationality :—	Indian.
	Address :—	"Sugata Nidhāna," 15th Khar Road, Plot No 463, Khar, Bombay No. 21.
4	Publisher's Name :—	Prof. Narayan Keshav Bhagwat.
	Nationality :—	Indian.
	Address :—	"Sugata Nidhāna," 15th Khar Road, Plot No 463, Khar, Bombay No. 21
5	Editor's Name :	Prof. Narayan Keshav Bhagwat.
	Nationality :—	Indian
	Address :—	"Sugata Nidhāna," 15th Khar Road, Plot No 463, Khar, Bombay No 21.
6	Names and addresses of the individuals who own the newspaper and partners or shareholders, holding more than one percent of the total capital.	No Partners, nor Shareholders, but the Proprietor.

I, Narayan Keshav Bhagwat, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Dated, 12th March 1959

(sd.) N. K. Bhagwat
Proprietor

गान्धी-सूक्ति-मुक्तावलि

(15) I know the path. It is straight and narrow. It is like the edge of a sword. I rejoice to walk on it. I weep when I slip. God's word is : 'He who strives never perishes.' I have implicit faith in that promise. [15]

*

अहं मार्गाभिज्ञो भवति स ऋजुः किञ्च तनुरप्य—
सेधारैवेयं समुदमहमस्यां हितपदः ।
स्खलन्रोदिम्यैशं वचनमिदमाश्वसयति मां
कदाचिन्नश्येन्नाचरितदृढयत्नो न्यवितथम् ॥ १५ ॥

*

जाणें मी पथ, जातसे सरळ तो; बारीक भारी परी
धाराची असिची जणूं सुखभरें मी चालतों तीवरी ।
गाळीं अश्रुहि खालतीं घसरतां, दे देव आश्वासन
श्रद्धा त्यावर पूर्ण कीं मम—'झटे जो नित्य त्या नाश न ॥ (१५)

*

(16) Though, therefore, from my weakness I fail a thousand times, I will not lose faith, but hope that I shall see the light when the flesh has been brought under perfect subjection as some day it must. [16]

*

च्युतिर्यद्यप्यास्तां दशशतमिता मेऽत्रशतनोर्
न मे श्रद्धानाशो भवति परमाशासमुदयः ।
यदन्यस्मिन्कस्मिन्नपि नियतमहि न प्रभुरहं
भवेयं देहस्य प्रतिनयनमेयान्मम महः ॥ १६ ॥

*

हजारों वेळां मी जरिहि चुकलों पामर बळें
ढळेनाची श्रद्धा मम, हृदयिं आशा–तरु फुले ।
पुढें कीं स्वामित्व स्वतनुवर या निश्चित दिनीं
मिळूनी पाहीन द्युति अमर ती मी स्वनयनीं ॥ (१६)

*

(17) The spirit in me pulls me one way, the flesh in me pulls in the opposite direction. There is freedom from the action of those two forces, but that freedom is attainable only by slow and painful stages. [17]

*

अपकर्षति मामान्तर एकतः आत्मान्यतश्च जडदेहः
एतच्छक्तिद्वितयक्रियाप्रभावान्ममास्ति निर्मुक्तिः ।
सा निर्मुक्तिः परमधिगम्या संवर्तते न मार्गेण
अन्येनोज्झित्वा ताननतिमन्दान् दुश्चरांश्च विच्छेदान् ॥ १७ ॥

*

ओढी एक दिशेस अन्तरिं मला आत्मा तनूही परी
ओढी कीं उलट्या दिशेस अगदीं, त्या रज्जु—कर्षा परी ।
ओढाताणित या सुशक्य सुटका, ती साध्य काळें परी
कष्टें मन्द पदेंचि, घेऊनि पथीं विश्रांति मध्यन्तरीं ॥ (१७)

*

(18) I can not attain freedom by a mechanical refusal to act, but only by intelligent action in a detached manner. This struggle resolves itself into an incessant crucification of the flesh so that the spirit may become entirely free. [18]

*

संन्यासेन न कर्मणामुपरितो निर्मुक्तिमाप्स्याम्यहं
तामासंगविवर्जिता पटुकृतिः संसाधयेत्केवलम् ।
शूलातों परिणामवानविरतं संघर्ष एवं वपुष्वन्ते
यच्युतबन्धनः सकलतो भूयात्स आत्मा मम ॥ १८ ॥

*

न मुक्ति मज साध्य कीं त्यजुनि कर्म हें केवल
परी विगतसंग नी पटु-कृती च ती देइल ।
अखंड रण अन्तरीं, तनु सजीव हा पोखरी
तिच्यांतुनि विमुक्तता, त्वरित व्हावयाला पुरी ॥ (१८)

*

(20) I do not want to foresee the future. I am concerned with taking care of the present. God has given me no control over the moment following. [20]

*

अवेक्षणीयो मम वर्तमानो । भविष्यकालं न दिदृक्षुरस्मि ।
आगामिनि स्वाम्यमहो क्षणे न । प्रादायि मह्यं परमेश्वरेण ॥ २० ॥

*

भविष्यचिन्ता मजला कशाला ? । मी बांधलेला तंव आज काळा ।
क्षणावरी या पुढल्याहि देवें । स्वामित्व मातें न दिलें पहावें ॥ (२०)

*

World Religion Supplement

Letters From a Blind High-Court Judge to His Private Secretary

26

Srinagar,
26th March 1919.

My dear Kher,

Received two letters together from you by this evening's post. That is the ordinary way of the post in this strange country. But I have written to you, I am sure, many more times than you have to me.

Yes Altaf Hussain has returned to Mangrol, and I don't doubt will give you all the help in his power. Of course, send in your bill for taking counsel's opinion, though it wasn't worth much when we got it. You might have done it long ago.

As for the way in which the T. C. Committee are treating my Sheeny, I find it difficult to use moderate language. I never would have believed that a body of rational, business men, for the most part calling themselves gentlemen would have shown such criminal ineptitude, and made such a display, voluntarily, of all round incompetence. The game is too plain. By thus refusing to do anything, they intend to put the screw on my Sheeny and so compel him to part with a large sum of money to which they know, unless they are idiots, that he is fully entitled. And the worst of it is, that this has clearly been done on legal advice, very, likely the advice of those very Solicitors, who were acting for Cohen. The lawyers have told them in effect, "You dont't want the responsibility of deciding. Very well, then tell the men that you WON'T decide for another six months, and hint that in the meantime they had better settle. They are sure to settle, as Cohen can't stay away from his home and his business for ever. You will thus be saved the trouble and responsibility of making the brief requisite enquiry yourselves, and doing justice." You say Cohen wanted my advice. Well it is simple and easy. He should tell his solicitors to write to the Turf Club, and say that there is not the remotest chance of any settlement, as he for one will never consent to take a penny less than the whole prize which he is plainly and incontrovertibly entitled to. The T. C. Committee, since no more evidence is or can be forthcoming may just as well decide the simple question of fact tomorrow, as tomorrow six months. Deciding could not possibly take auy man or half dozen men more than half an hour at the most, since all material facts are either admitted or proved by documentary evidence which cannot be challenged. As soon as the T. C. see that their design has been seen through, and their bluff has failed, I think they MUST decide, and if they are honest, can only decide in one way. Why they are so skeery about deciding I can only guess. And I put it all down as I have from the first to C. This is written in some haste to catch the morning post.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman.

27

Srinagar,
Friday, April 4th, 1919.

My dear Kher,

I lose not a moment, knowing how hot and depressing it must be in the offices of M. & K., in sending you the joyful tidings that the House of Rai, still standeth where it stood. I know that this will cheer your darkest hours of gloom and dispose you to a healthier optimism. I actually reached the Home of Rai myself more than a week ago, towed by my little reading girl, but we could discover no board, no positive indication of ownership, and as we had got there more quickly than I expected, doubted whether it was the right house. But a day or two ago, my little Secretary borrowed a pony and rode out to make sure. IT WAS the home of Rai, and once more the board was up announcing to all whom it might concern that the benevolent proprietor was once more in residence. All your anxieties on that score are now removed; you may rejoice and be exceeding glad, and apply yourself with a light heart to the business of M. & K. I trust that it is flourishing and abundant. As for that wretched Sheeny I was disturbed at the last news you sent me, that I drafted him a long letter, as though written by himself, which I bade him copy out in his own hand and send to Lance. It might bring those skripshankers to a sense of their plain duty. I have finished M.'s work and sent his P. S. back to Morvi, and I have decided to decline all work for a month. I want a complete rest, and even doing the M. work at high pressure threw me back. I progress, but very slowly. The weather has been unusually hot for the time of year, the last few days, and just before I began to write I heard rumbles of distant thunder. If we had rain, it would probably get cold agaiu. It is, however, very pleasant on the whole, and we have no right to complain of an early spring after the bitter winter. Write soon, I am sure you owe me half a dozen letters. I see that Pip squeak Jinnah has resigned the Council, if this meant his final withdrawal from the political stage, we should have one more reason to be grateful for the Rowlatt Bills.

Darling's summing up in the Tilak Chirol case was pretty strong wasn't it. Now I must stop for the present.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman.

28

Srinagar,
April 8th, 1919

My dear Kher,

Heard from you again yesterday. Your letters both please and amuse me much. I wish I heard from you of-

tener. We seem so completely out of the world here. But if I return to Bombay next November and set up for a month or two in the Majestic, I should hope to see a great deal of you. I might find a certain number of local clients bringing in local work there, which would occupy my time and supply my lean purse, two weighty considerations.

I sent you that ill-starred letter which I composed, as from my Sheeny himself, yesterday evening. As it returned to me through the dead letter office, I can only suppose that Cohen has hardened his heart and returned to Batavia. I am truly sorry for him. I think the T. C. has treated him shamefully, and blush for them. But there seems no remedy, and I suppose in the long run he will be forced into a compromise of some sort. If I were he I would hold out to my dying day rather than pay Garhe a penny. I wonder why the pleaders won't give S. a send off. I thought they rather liked him, his methods I mean. I am bound to say that whenever I sat with him he was a model of silent patience, at any rate, and I hardly ever heard him utter an impatient or rough word. But it is his cold, frogy nature, which alienates all personal attachment. He doesn't want friendship; he is completely self centred, completely satisfied with himself, his position, his possessions. I never, I think, met a man so utterly selfish, so indifferent, outwardly at any rate, to the surge of humanity about him, and often so cynical, and hard. Yet I doubt whether under that thick skin he has not one or two softer spots, and kind impulses, I wonder who will be the next C. J. I had a long letter from Heaton the other day; he seems to have made up his mind that the choice lies between the three local men, Macleod, Marten and Strangman.

I steadily improve in health, and now dine in the Salon. I have just hired a **Shikara**, and went out in it the first time yesterday afternoon. As we passed under the Dal Gate, the whole of the intervening year, with all its chequered experiences seemed to vanish, and it was as though all were exactly the same as when we dwelt for six weeks on the Culvania. I almost expected to hear you reading to me again, as you usually did when we were on route for the bath. And what a bath, probably the loveliest in the world. I have re-assured you already as to the Home of Rai, have no further fears on that score. All say that it will be a very empty season this year, and that there will be any amount of house boat accommodation going dirt cheap. So there's your chance. When those cigars arrive I will send you my best thanks and considered opinion upon their merits. I am in my usual tobacco difficulty here, can't get a smokable cigar, so that I look forward eagerly to your present. Now I must stop, as Kit has come to call me to breakfast.

As ever,
F. C. O. Beaman.

29

Srinagar,
April 19.

My dear Kher,

So glad to hear from you again. Your account of the Bombay Gandhi Mania is extremely interesting, if a little saddening. Of course you have as much right to your own opinion as I, or any other man, to mine or his, and I am glad you are perfectly frank. But might I suggest that when a body like the Bombay Bar, e. g. come to the conclusion that in their opinion an emergency measure of a very special character which has been decided upon by Government and carried by a majority in Council is unnecessary, it might occur to them that possibly, just possibly they are not so well informed as the Government which thinks that it is necessary? I cannot agree that it would be a good think now to withdraw the Rowlatt Bills. On the contrary I should regard doing so as little short of a national calamity, and the end of all government. Surely even an Indian politician must see that if Government after having decided upon a certain measure, can be terrorized out of it by organized violence, it ceases to be Government. And neither you nor anyone else can believe that these mass meetings really represent the critical sense of the members composing them. You know as well as I do that not one per cent of any such meeting could give you an intelligible or even distantly accurate description of the legislation against which they are pretending to protest. The plain truth is that their fears have been worked on by interested criminals for their own selfish ends, and the poor ignorant people have been stuffed with such ridiculous lies about the bills, that if half what they believe were true, every one would agree that they were perfectly right to protest and even sacrifice their lives sooner than submit to such outrageous tyranny. Everyone also knows, however, that what the ignorant rioters, and I am sorry to have to add cold blooded murderers of isolated and defenceless men, believe, is not true. I should not complain of Gandhi or Jinnha or any one else, if from the first when speaking to the people they had told them exactly what the Rowlatt Bills were, instead of putting their own glosses on them. If they had told them that the sole object of the bills was to protect the public at large against lawless organized anarchy, and that no one who did not contemplate becoming an anarchist or a rebel need fear anything from them, or would ever know that they had been passed, this is the exactd. Truth, do you suppose that we should have had the deplorable occurrences of the past week? You and I often discussed these questions, and we agreed, I think, that the main spring of the activity of extremist so-called politicians in this country was not "political" at all, but something going far deeper, and more incurable than any real political grievance. We know, but such candour is taboo. The most deplorable feature of all these recent happenings is the heavy toll of life which has to be exacted from these misguided and relatively innocent mobs, if the peace of the country is to be maintained, and its Government carried on. I say that the blood guiltiness lies at the door of Gandhi and the politicians. It is they who deliberately kindled a conflagration they could not extinguish, could not even control. But enough of this. I could easily prove the truth of everyone of my main propositions to any competent and unbiassed Court in the world, but politicians are, well, politicians, and that's about all there is to it.

I still maintain that you are much in my debt in the letter business, though some of yours MAY have gone astray in these troublous times. Ever so many thanks for the cigars. Of them more anon. I am much better, at last.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman.

PRAYERS—THEIR EFFICIENCY AND EFFECTS

(Continued From the Last Month)

V. R. Bapat, M. A. I. R. S. Hyderabad

As I described earlier prayer is an approach of X to Y with a medium of communication. The communication takes place in a variety of ways. Out of the four ingredients involved in prayer if one is changed the process of prayer takes a different form and as there are infinite numbers of things which can constitute any of the four elements of prayer the modes of communication of prayer differ. However, by classifying the infinite elements in groups, a gradation in the mode of operation can be visualised. Either X and Y may be on the same planes or X may be on the lower plane than Y or vice versa. In the case of prayers too, the principle that water seeks its own level is equally applficable. Communication between two elements on the same plane is a most common and ordinary type. Communication between one element to other element of the lower plane is a type of satanic prayer in which many people of perverse mentality who only think of doing harm to others iudulge. Such prayer is always fraught with danger which is not visualised in the beginning but which ultimately recoils on the worshipper like a boomerang; on the other hand the communication with the object of worship on the higher plane is an exquisite type of prayer which is always conducive to good results and is the best type of prayer. To illustrate, a human being approaching another human being for fulfilment of some desire is the normal type of prayer. Propitiation of baser elements such as evil spirits though in the beginning yield good results in the final analysis the very spirits demand a pound of flesh from the worshipper with the result that he is entirely devoured by the evil spirit. The highest kind of prayer is that which is offered by a human being to the God almighty with complete surrender without any desire of fruit in return.

The modes of communication take different shape in different approaches.In the communication between human beings, who are always on the same plane, the modes of communication are either by speech or by writing or by giving vent to emotional feelings in different ways and the mode of communication determines the effects. In the case of approach of a human being to object of worship on different planes the process of communication is a mental one and is either involved by means of utterances or silent thinking in the mind itself. The means of communication take the shape of Mantras and Tantras and their effect entirely depends upon how one is initiated by his Guru in making use of the said Mantras or Tantras. As far as communication in utterances is concerned one need not tarry a little to realise that the words have not only their own significance but also carry with them a certain kind of energy. Experiments have been made by some German experts to prove that the utterances of Beejas like 'OM, CLEEM and SHREEM' create certain vibrations in the atmosphere which have different effects on different individuals. How the words carry with them latent force is known to all by every day experience. How a word of praise or abuse acts on any human being is a common experience which needs no description.

The Effect of Prayers :

An Atheist is likely to think that the prayers are humbug and the cause and effect of prayers bears no more relation to each other than the relationship described as KAKATALIYA NYAYA. The way in which I have described the process of prayers, i. e. creation and re-creation of two kinds of vibrations known as Upasana and Kripa, will bring out as to how there is a definite co-relation between the prayer and its effect. Action and reaction is the law of nature and the same principle exhibits itself in the case of the prayers too. Not only the effects of prayer depend upon the mode of communication and the object of worship but in no less a degree on the worshipper himself. As I said earlier to generate certain kind of vibrations known as upasana, the person must be charged with what is called inner urge or 'KASH.' Some times it is stated that the prayers are falling in the deaf ears but in 90% cases it happens so because the worshipper has not tuned himself to such a level as to create right kind of vibrations. This can be explained by common experience. In a radio set unless you tune a particular station you fail to get reception which you desire. This is exactly what happens if the tuning in oneself is not proper. Secondly the effect of prayer also depends upon the object of worship. If one has to purchase a radio it will not serve one's purpose to go to a Cycle shop and demand a radio. He has certainly to go to a radio dealer only to get what he wants. In order that the prayers should be fulfilled one has to approach a right kind of object of worship which I may term as 'Shakti' or creative force. If a right kind of shakti is approached then only the positive kind of vibrations which I have described as Kripa start generating. It is this principle of approaching

the real kind of shakti which one blindly follows when one visits religious places. In visiting such places two short cuts in prayers are achieved. One is without any efforts, one approaches a right kind of shakti and in doing that the distance of communication is shortened with the result that the creation of two types of vibrations takes place in quick succession.

The mode of communication has also to do a lot in considering the effect. Normally in prayers utterances are considered the only way of communion. In our philosophy, taking into account the acceleration of communication these utterances are graded in three ways. The three grades of utterances are: 1. PARA, 2. PASYANTI and 3. VAIKHARI. Loud utterances are one kind of communication. Utterances which do not go beyond the limit of lips is the second rate mode of communication and the third is the inward communion which is an inward process of prayer in the mind itself. In some philosophical school of life the loud utterances are given preference. The idea may be that loud utterances must have been considered as very powerful in creating innumerable vibrations of upasana almost instantaneously. I, on my part, consider the third kind of communion as the most important one as has been acknowledged by the Hindu philosophy. Certainly the second kind of communication shares both the advantages and disadvantages of the other two kinds of expressions. The two extreme modes of expression resemble the overhead and the earth connection of the telegraphic communication.

The generative force which easily responds to a kind of vibration described as upasana is pervading throughout. However, just as there are pockets of heavy pressure and low pressure of air similarly there are pockets of high and low shaktis in the world. The release of vibrations of kripa from the all-pervading energy as I stated earlier depends upon efforts of individual and the highest kind of benefit which one can derive from prayer is by shortening the distance between himself and the object of worship. Here we come on the brink of अद्वैत philosophy. This shortening can be achieved in two ways and both are equally potent. The two processes are diametrically opposite to each other. One is a process of contraction and the other is the process of expansion. They are shortly explained by philosophies in

एकोऽहम् बहुस्याम् । and अहम् ब्रह्मास्मि ।

In one case the infinitesimal I is expanded to the limit of infinite and in other case, the infinite universe is contracted to the limit of I. Both the processes in final analysis lead to absolute oneness between the worshipper and the object of worship. So that there is neither any barrier of communication nor there remains any object to be achieved. This is the highest type of prayer that one can think of in this universe.

I am not sure whether I have made myself clear in propounding certain theories about prayers and their effects. In our philosophy there are three ways mentioned for attaining the summum bonum which is involved in the process of contraction or expansion described above. The approach is either through "BHAKTI MARG, GYAN MARG or YOGA MARG". For a worldly human being who does not want to entangle himself into the mesh of why and wherefores of every thing the best suited mode is Bhakti Marg which I have already described as a complete surrender of oneself before the all-pervading energy without any object.

I now turn to the most important question which I reserved for the last. That is: Why at all prayer is necessary? Here I use the word 'prayer' in a limited sense i. e. prayer by human beings offered to the almighty, call it energy, Shakti, God, nature or by whatever name you wish. Prayer is necessary not only for alleviation of human sufferings from which no human being is able to extricate himself because in the 'Samsār' सुख पहातां जवापाडे, दुःख पर्वताएवढें । but for attainment of happiness, either temporal or permanent i. e. 'Moksha' which is the summum bonum of the human existence. Every 'Atmā' which is part and parcel of 'Paramātmā' when takes the robe of five elements known as body, i. e. स्थूल शरीर, there are attached with that body the 'Karmas' or the actions of the past and according to the good or bad actions of the past, one has to render account either by discharging the debt or by enjoying the fruits of actions in the current form and when the current form is left, the same process continues- eternally, i. e. पुनरपि जननम्, पुनरपि मरणम्, पुनरपि जननीजठरे शयनम् ।

Prayer in one sense is the process of creation of Bank balance which everybody would like to make it fat, I mean not only for paying Government taxes but also for banking upon in times of necessity. The necessity may be immediate or future, but we are always in dire necessity. That explains the necessity of Prayer. My dear Rotarians, I have bored you enough with my prattle. But before I sit down, to establish my own theory I offer my sincere prayers to you entreating you to collect the grains and throw the chaff from my speech.

• • •

World Religion Supplement

वर्ष ११ वें] [अंक ९ वा
१५ एप्रिल १९५९

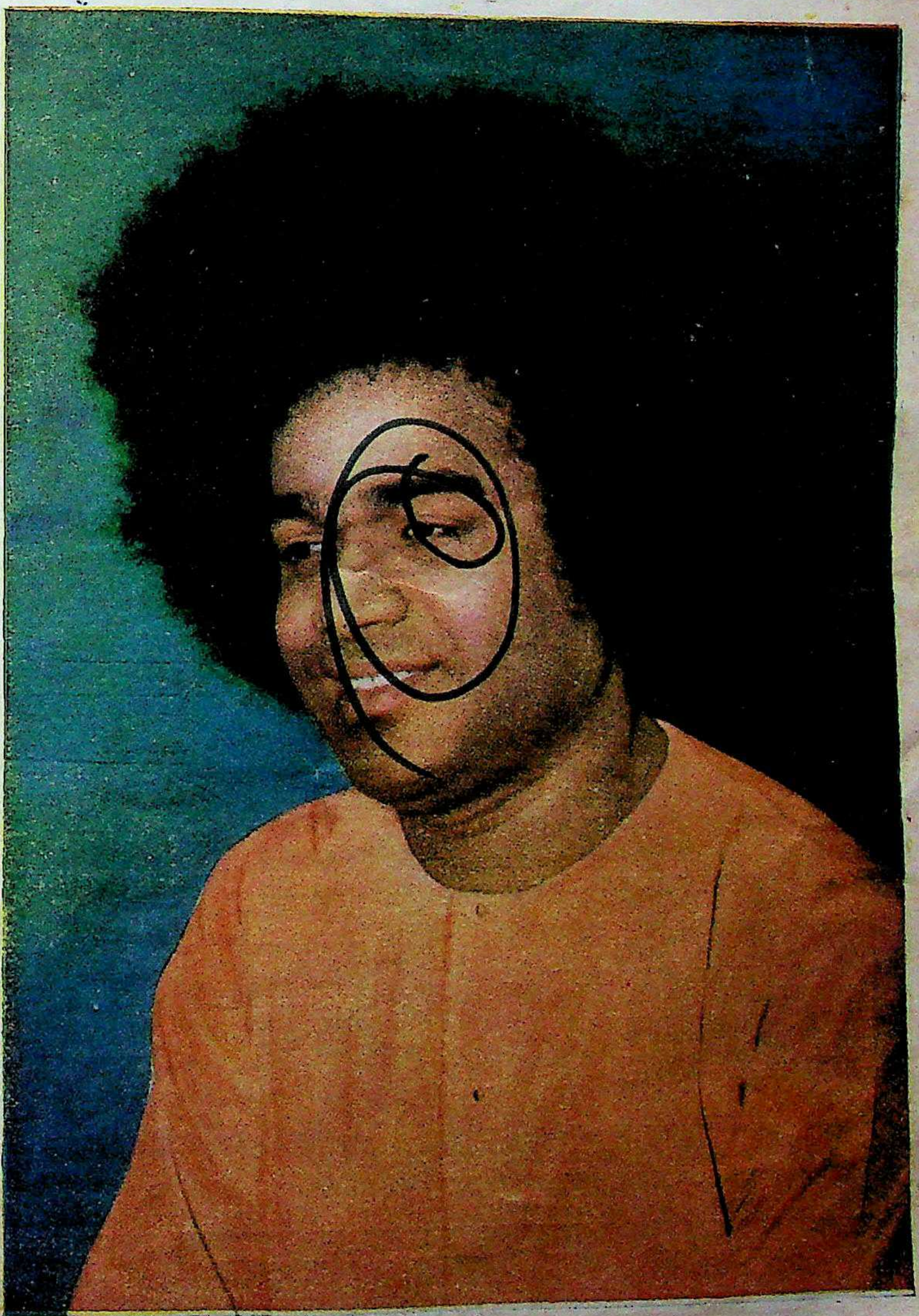
धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. XI—9)
15th April 1959

This picture introduces to the English-speaking and English-knowing world a Personality, far above the normal run, who, announces himself as the SATYA SAI BABA OF PUTTAPARTHI (Andhra Pradesh) and who declares himself to be Sai Baba of Shirdi in former existence! His life is published in this Number of the Dharma Chakra :

उजव्या हातचें **छायाचित्र** पुट्टापार्थी (आंध्रप्रदेश) येथील **श्री सत्यसाई-**बाबांचें आहे. सामान्य माणसापेक्षां खूपच उंच अशी ही विभूति आहे. ही विभूति आपल्या प्रवचनांतून, पूर्व-जन्मीं आपण **शिरडीचे साईबाबा** होतों, असें उद्घोषित करते. त्यांचें चरित्र इंग्रजींत अन्यत्र छापलें आहे. तें "सनातन सारथी"चे संपादक श्री. एन्. कस्तुरी, एम्. ए. बी. एल्. यांनीं लिहिलें आहे. **चित्राचे ब्लॉक्सही त्यांच्याच सौजन्यानें आम्हास लाभले** आहेत. **साई-संस्थान शिरडी** यांनीं याबद्दल शहानिशा करणें आवश्यक आहे. संत-जीवन-विकासशास्त्राच्या संशोधनासाठीं हा एक महत्त्वाचा विषय होऊन बसेल, अशी आमची श्रद्धा आहे.

By the Courtesy of the Editor "Sanatan Sarathti" Puttaparthi-Andhra Pradesh

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष ११ वें] १५ एप्रिल १९५९ [अंक ९ वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५–०–०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७–०–०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १–७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

या अंकांत विशेष काय पहाल ?

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लाट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, ४१७/४२१ सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष ११ वें] १५ एप्रिल, १९५९ [अंक ९ वा

तुझ्या कृपेनें

श्रीतुकाराम बीज—महाराजांचा निर्याण दिन, तळेगांव–तपोधाम, तारीख २६–३–१९५९
(श्रीतुकाराम विश्वविद्यालय संघाचे विद्यमानें)

तुझ्या कृपेनें तनमन जावों ।
नाचत नाचत देहूला ॥ धृ० ॥
सगुण भक्तिचा मोद लुटूं द्या ।
संत तुकोबा ! आम्हांला ॥
धर्मचक्र हें फिरतें राहो ।
मिळो चेतना कार्याला ॥ १ ॥
"रामकृष्णहरि" वदनीं येवो ।
पाश तुटो संसाराचा ॥
आज बिजेचा दिव्य सोहळा ।
दिसो आमुच्या नेत्राला ॥ २ ॥
भजनकीर्तनीं रंगुनि जावो ।
चंचल मानस अविचारी ॥
संतदर्शनें हृदय पालटो ।
भरती येवो प्रेमाला ॥ ३ ॥
मायाजालीं, कामकर्दमीं ।
चित्त फसो ना पुनः पुन्हां ॥
शांतिसागरीं डोलो आत्मा ।
गाठो मुक्तीतीराला ॥ ४ ॥
भावभक्तिचा मिळो वारसा ।
तुटो वासना, वित्ताशा ॥
वैराग्याची विजयपताका ।
नाचत भेटो मोक्षाला ॥ ५ ॥

तुकाराम श्रीसद्गुरुराया ।
सदेह गेला वैकुंठाला ॥
शांतिसागरा, दीनदयाळा, ।
वंदन सादर आत्म्याला ॥ ६ ॥
पावन केलें या राष्ट्राला ।
क्षेत्र बनविलें देहूला ॥
अगाध महिमा प्रभुभक्तीचा ।
भाग्यवान पाहो डोळां ॥ ७ ॥
संतप्रसादें मंगल होवो ।
जग लागो सन्मार्गाला ॥
अभंगवाणी अमृत वाटो ।
दुःख हरो भवतापाला ॥ ८ ॥
सफल होऊं द्या देहूयात्रा ।
छंद जडो हरिनामाचा ॥
संतसमागम दुर्मिळ लाभो ।
श्रद्धा देवो सद्गतीला ॥ ९ ॥
सत्य–अहिंसा–दया क्षमेचा ।
संग घडो नयनीतीचा ॥
सन्मतिचाही मिळो आसरा ।
तुझ्या कृपेनें आम्हांला ॥ १० ॥

कवि—रामजनक.

संपादकीय

श्रीसत्यसाईबाबा : मार्च महिन्याच्या अंकांत श्री सत्यसाईबाबा यांचेबद्दल जें संपादकीय लिहिलें होतें, त्यानंतर कोल्हापूर येथील 'गर्जना' पत्राच्या संपादकांनीं २७–३–५९ च्या गर्जनेंत "साधुवर्य साईबाबा यांचा आंध्रमध्यें नवा अवतार" या शीर्षकाखालीं आमचे सर्व संपादकीय प्रसिद्ध केलें. त्यावर ३ एप्रिल १९५९ च्या "गर्जने" च्या अंकांत एक सेवानिवृत्त न्यायाधीश श्री. ग. नी. कात्रे यांचें एक पत्र छापलें असून 'भक्तांनी सावधान असावें,' असा इषारा दिला आहे. संस्कृतांतील श्लोक आम्ही उद्धृत केले होते, ते पद्मपुराणांतील असून त्या श्लोकांची 'भ्रष्ट पण सोईस्कर' अशी नक्कल आहे, असे सदर विद्वांनानीं म्हटलें आहे. उद्धृत केलेले श्लोक आम्ही "सनातन सारथी" वरूनच घेतले होते. या दोन घटनावरून अशी अपेक्षा जर कोणी केली की, वर्तमानपत्रांतून त्यावर उत्तरें प्रत्युत्तरें होऊन वाद चांगला रंगेल, तर सर्वांची निराशा होईल. धर्मचक्राचा या बाबतींतील उद्देश येथें पुन्हां स्पष्ट करीत आहों. वृत्तपत्रकार या नात्यानें ह्या घटनेची दखल घेणें, आमचें कर्तव्य होतें, व तें करण्याकरिता मागील महिन्यांतील 'संपादकीय' आम्ही लिहिलें. महाराष्ट्रांत साईबाबासंबंधानें सर्व व्यवस्था पाहणारी **सरकारनें मान्य केलेली अशी कायदेशीर संस्था आहे.** त्या संस्थेला आपण 'संस्थान' म्हणूं. "मी साईबाबाचा अवतार आहे," अशी उद्घोषणा सामान्य माणूस करणार नाहीं. साईबाबाच्या संस्थानांतील पदस्थ अधिकाऱ्यांच्या कानावर ही बातमी घालणें 'पत्रकार' या नात्यानें आमचें कर्तव्य आम्ही बजाविलें आहे. **साईबाबाचा तो अवतार आहे कीं नाहीं,** हें पाहणें, त्याची शहानिशा करणें, त्याविषयी निर्णय घेणें, हें त्यांच्या कर्तव्याच्या कक्षेंत येतें. त्यांना आम्ही मागील संपादकीयांत अशी 'विनंति' केली होती कीं, "त्यांनीं समाधीला कौल लावावा" व उत्तर काय येते तें पहावें. त्यांना तें करावयाचे नसेल तर त्यांच्या भक्तांना योग्य त्या रीतीनें मानण्याची पूर्ण मुभा आहे. एप्रिलच्या (या महिन्याच्या, अंकावर आम्ही श्री सत्यसाईबाबाचें तिरंगी छायाचित्र दिलें आहे व त्या वरून त्यांचें सम्यग् ज्ञान व दर्शन वाचकांना होईल. याशिवाय या अंकांत 'सनात सारथी' चे संपादक श्री. एन्. कस्तुरी एम्. ए. बी. एल् यांचा इंग्रजींत एक लेखही आम्हीं छापला आहे. त्यांत श्रीसत्यसाईबाबाचें चरित्र एका अधिकारी भक्तानें दिलें आहे. त्यावरून योग्य तो निष्कर्ष काढण्याची साधनसामुग्री आम्ही संस्थानचे अधिकाऱ्यांच्या हातीं दिली आहे. नुकत्याच "नवशक्ती" च्या अंकांतील पत्रव्यवहारांत "साईबाबा" व "केशव स्वामी" यांच्या बद्दलहि उल्लेख आले आहेत. आम्हीं 'साईबाबा' ना एक अधिकारी संत व दयासागर असें मानतों. त्यांच्या संबंधानें आमचीं मतें "धर्मचक्रा" च्या मागील दोन तीन अंकांत दिलेलीं आहेत. त्याप्रमाणेंच श्रीमती दिवे यांचा लेखहि उद्धृत केला आहे. आम्हीं 'श्रीतुकाराम विश्वविद्यालय संघाच्या' विद्यमानें "**सन्तजीवन विकासशास्त्रां**" त संशोधन चालविलें असल्यामुळें सन्तांच्या जीवनाचा विकास कसा होतो व कोणकोणत्या स्थित्यन्तरांतून त्यांना जावें लागतें, हें पाहण्याच्या दृष्टीनें आम्हीं शिरडीचे सन्त साईबाबा व पुट्टापार्थीचे सन्त श्रीसत्यसाईबाबा यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणार आहोंत व त्यांत "**अभ्यास व संशोधन**" यांचेच स्वरूप दिसणार आहे. त्यामुळें गर्जनेंत जो ध्वनि उमटला आहे व जी व्यंजना दृष्टिगोचर होते तिचा आम्हीं स्वीकार न केल्यामुळें ती त्यांची त्यांच्याकडे परत जाईल. भगवान बुद्धापासून तो श्रीतुकाराम महाराजांपर्यंत येऊन या '**मानवतेच्या पुजाऱ्यां' चा** मार्ग आम्ही अभ्यासित आहों. सत्यसाईबाबांचा तोंडीं पद्मपुराणांतील श्लोक आले म्हणजे ते त्यांनीं उत्पन्न केलें, असें थोडेंच आहे ! त्या श्लोकांतील पुष्पें ही मानवी-आत्म्याच्या कुसुम विकासासाठीं उपयोगीं पडणारीं आहेत व विकासाचा तो एक अष्टांगिक मार्ग आहे. भगवान बुद्धानें अष्टांगिक मार्ग स्वीकारला आहे; पातंजलीनें योगशास्त्रांतहि अष्टांग मार्ग स्वीकारला आहे. तो श्रीसत्यसाईबाबांना मान्य आहे हें दाखविण्याकरितां ते श्लोक त्यांनीं उच्चारले असतील. अस्तु. याबाबतींत आमची भूमिका स्पष्ट आहे. या "बालसाईचा" विकास त्यांच्या भाषणांवरून, प्रवचनांवरून व प्रासंगिक उद्गारांवरूनच समजून घ्यावयाचा आहे त्याकरितां "सनातन सारथी" तील अवतरणें आम्ही वारंवार धर्मचक्रांतून उद्धृत करूंच. संस्थान व श्री साईबाबाचें असंख्य भक्तगण त्यांनाहि ते वाचावयास मिळतील. 'धर्मचक्रा' चे संपादक एक तुलनात्मक धर्मांचे "अभ्यासू" आहेत, हें आम्ही येथें नम्रपणें सुचवितों. श्री सत्यसाईबाबाविषयीं साशंक असणारानीं शंका निरसनार्थ खालील पत्त्यावर पत्रव्यवहार केल्यास त्यांना उत्तर मिळेल. तो पत्ता असा :

> "श्री. एन्. कस्तुरी. एम्. ए. बी. एल्. संपादक–सनातन
> सारथी, पुट्टापार्थी, अनन्तपुर जिल्हा, आंध्रप्रदेश"

याशिवाय "धर्मचक्रा" चे संपादकास दुसरें कांहींच सांगावयाचें नाहीं; किंवा वादविवाद वाढवावयाचा नाहीं.

× × ×

मागील महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यांत तिबेटांतील 'दलाई लामा' यांना तो देश सोडावा लागला. चिनी फौजांनीं तो देश पादाक्रान्त केला व "बंड मोडलें." त्यांत दलाई लामांना पकडण्याच्या बाबतींत यश न येऊन ते आज भारतांत प्रविष्ट झाले आहेत; व त्यांना भारत सरकारनें राजकीय अतिथी म्हणून आश्रय देण्याचें ठरविलें आहे. **दलाई लामा हे भगवान बुद्धाचे जिवंत अवतार होत,** अशी निष्ठा व श्रद्धा कोट्यवधी बुद्धधर्मीयांची आहे. त्यामुळें ते सुखरूपणें भारतांत आले याबद्दल आम्ही त्यांचें नम्रतापूर्वक अभिनन्दन करतों. भगवान बुद्ध भारताचे एक पुत्र आहेत. त्यांचा अवतार म्हणजे दलाई लामा–अर्थात ते ही आम्हास परमपूज्य आहेत. दोन हजार पांचशें वर्षांच्या संबंधांत भारतांत निरनिराळया शहरांत जे उत्सव झाले, त्यावेळीं मुंबई विश्वविद्यालयाच्या कावसजी जहांगीर हॉलमध्यें 'दलाई लामा' व 'पांचेन लामा' यांचा सत्कार करण्यांत आला. त्यावेळीं त्यांचें दर्शन आम्हास झालें व 'धर्मचक्रा' चा त्यावेळीं काढलेला विशेषांक त्यांना आम्हीं अर्पण केला होता ! त्यानंतर ही दुर्दैवी घटना होऊन 'दलाई लामा' आमच्या

देशांत आश्रयस्थान मागण्यास यावेत हें चित्र खरोखरच हृदयास घरें पाडणारें आहे. साम्यवादी राष्ट्रें कोणत्या थराला जातील व कोणत्या थराला जाणार नाहींत, यांची खात्री कोणासहि देतां येणार नाहीं. तिबेट हा देश सर्वांनी पवित्र म्हणून गणला आहे. पुराणकाळचा इतिहास घेतला तरी असें म्हणतां येईल कीं, युरोप खंडांत स्वित्झरलंड जसा अनाक्रमणीय देश म्हणून मानला आहे, तसाच एशियांत "तिबेट" हा अनाक्रमणीय देश म्हणून मानला पाहिजे. राजकारण हें धर्मचक्राचें क्षेत्र नसल्यामुळें सांस्कृतिक दृष्ट्या तिबेट व तिबेटचा दलाई लामा हे त्यास परमपवित्र आहेत. ऐतिहासिक घटनांचा अभ्यास केला तर असें आढळून येतें कीं, कुब्लाईखान हा जेव्हां चीनचा बादशहा झाला, तेव्हां त्यानें तिबेटच्या लामाधर्माचा स्वीकार करून लामाचे आशीर्वाद मिळविले होते व तिबेटचें अन्तर्गत स्वातंत्र्य त्यानें मान्य करून तो तिबेटचा फक्त सेनानी (Commander in Chief) ही भूमिका त्यानें स्वीकारली होती. त्याप्रमाणें युरोपखंडामध्यें "Holy Roman Empire" होऊन गेले, त्यावेळीं ऐहिक व पारमार्थिक सत्ता त्यांत एकत्र झाल्या होत्या. तसेंच चीन व तिबेट मिळून राजकीय सत्ता व धार्मिक सत्ता यांचें एकीकरण यांत होऊन तिबेटचें वर्चस्व चीनवर राहिलें पाहिजे. असा जुना इतिहास आहे. आतां त्यावर बोळा फिरविण्याची वेळ आलेली दिसते. "दलाई लामा" यांना सर्व अग्नेयकडील एशिया पूज्य मानीत आहे व त्यास भारतहि अपवाद नाहीं "कोणत्याहि परिस्थितींत आपण दलाई लामांना चीनचे स्वाधीन होऊं देणार नाहीं," हे पंडीतजींचें अभिवचन सर्वांनाच संतोषदायक झालें आहे. दलाई लामाच्या इतमामाप्रमाणें त्यांचें भारतीय वास्तव्य सुखाचें होवो, अशीच प्रार्थना कोणताहि भारतीय यावेळीं करील!

× × ×

या अंकांत चार संतांचें मीलन झालें आहे, हें वाचकांच्या ध्यानीं येईल. सन्त श्री सत्यसाईबाबा, श्री तुकाराम महाराज, श्री गजानन स्वामी बोरकर महाराज व संत मंगलदासजी महाराज यांच्यासंबंधी माहिती यांत सांपडेल. या पर्वणींत त्या संतांच्या कार्यांची माहिती मिळेल. श्री तुकाराम महाराजांच्या निर्याण दिनाची हकीकत वाचकांना उद्‌बोधक वाटून महाराजांच्या शिकवणीचा प्रसार करण्याचे बाबतींत कांहीं निश्चित योजना होत आहे, हें वाचून समाधान वाटेल. श्री गजानन स्वामी बोरकर हें जें मानव धर्म प्रसाराचें कार्य करून राहिले आहेत, त्याचें महत्त्व वाचकांना कळून येईल व त्यांच्या महनीयत्वाची खात्री पटेल. श्री. मंगलदास महाराजांचा चरित्रात्मक लेख अभ्यसनीय आहे. औरंगजेबाला त्यांनीं आपल्या आध्यात्मिक तेजानें नम्र केलें, हेंच संतांचे मोठें हत्यार! सन्त श्री सत्यसाईबाबा यांचें बाळपण व त्याची बालसुलभवृत्ति ही एका अधिकारी भक्ताच्या लेखणींतून बाहेर पडली असून ती अत्यन्त वाचनीय आहे. त्या लेखांत शिरडीचे श्री साईबाबा यांच्या विशाल वैभवास वैभव चढल्यासारखें वाटतें. एकंदरींत हा अंक म्हणजे "सन्तांचा दर्शनांक" होय. शिवाय दलाई लामाचे संपादकीय म्हणजे मेरुमणी होय. हेंच सन्त आम्हांस सन्मार्ग दाखवतील व आडरानांत शिरलेलें हें जग सन्मार्गावर आणण्यास मार्गदर्शक होतील "काय मानूं मी या सन्तांचें उपकार मज निरंतर जागविती" याची प्रतीति येथें आल्याविना राहणार नाहीं. **धन्य ते मानवतेचे पुजारी!**

× × ×

श्री गजानन महाराजांचा ५७ वा जयंत्युत्सव

दादरचे सुप्रसिद्ध ज्योतिषी व सत्पुरुष श्री. गोविंद जनार्दन बोरकर ऊर्फ श्री गजानन महाराज यांचा ५७ वा जयन्त्युत्सव त्यांच्या शिष्य सांप्रदायातर्फे व चहात्यांतर्फे मंगळवार दि. १०-३-५९ रोजीं संध्याकाळीं ६॥। ते रात्रीं १२ पर्यंत नित्याप्रमाणें मोठ्या थाटानें साजरा करण्यांत आला.

सुरवातीला या प्रसंगासाठीं मुद्दाम रचलेलें आपलें 'नमन करुनि दत्त गुरु। गुरु गजाननासि स्मरूं ॥' हें पद श्री. जनार्दन दत्तात्रेय सिध्ये यांनीं, सर्वांनीं प्रार्थनाष्टकें म्हटल्यानंतर, गोड गळयानें रागदारींत गाइलें. नंतर सौ. सरस्वतीमाई बोरकर भजन मंडळाचें भक्तिपर भजन झालें. त्यानंतर महाराजांचे पट्टशिष्य श्री. मो. वा. लिमये उर्फ अवधूत स्वामी यांनीं हा जयंतीचा भाग्य-समारंभ परमेश्वराचें ऐक्य स्वरूप दाखविणारा कसा आहे, हें आपल्या प्रास्ताविक भाषणांत विस्तारानें सांगितलें.

बॅ. दारूवाला...एल. एल. डी. बार ॲट लॉ यांनीं आपल्या डौलदार इंग्रजी भाषणांत सांगितलें "आजच्या नवयुगांतील नव्या शक्तींना प्रकाश आणि तेज आणण्यासाठीं श्रीगजानन महाराजांसारख्या मार्गदर्शक सत्पुरुषांची आत्यंतिक गरज आहे. म्हणून त्यांच्या या ५७ व्या जयंतीचे दिवशीं त्यांना सुदीर्घायुरारोग्य लाभून त्यांचे हातून हें मार्गदर्शनाचें थोर कार्य चिरकाल घडावें अशी परमेश्वराजवळ आपण सर्व प्रार्थना करूं."

रूपारेल कॉलेजचे निवृत्त प्रिन्सिपॉल **श्री. सी. नी. जोशी** आपल्या आटोपशीर भाषणांत म्हणाले-"श्रीगजानन महाराज हे आतांच श्रीअवधूत स्वामींनीं म्हटल्याप्रमाणें संभ्रमांत सांपडलेल्या संसारी जीवांना परमार्थाची योग्य वाट दाखविणाऱ्या वाटाड्याचें काम, निष्कारण गाजा-वाजा न करतां करीत आहेत. अशांची आजच्या समाजाला फार फार गरज असल्यामुळें त्यासाठीं त्यांना उदंड आयुष्य व आरोग्य लाभो अशी आशा आपण सर्वजण स्वतःच्या स्वार्थासाठीं करूं या"

नंतर सेंट झेवियर कॉलेजांतून निवृत्त झाल्यानंतर आतां सिद्धार्थ कॉलेजांत प्राध्यापक म्हणून काम करीत असलेले **प्रा. ना. के. भागवत** एम्. ए. आपल्या आध्यात्मिक निष्ठेनें भरलेल्या भाषणांत म्हणाले— अखंड लोककल्याणाच्या कार्यांत रमणारे श्री गजानन महाराजांसारखे सत्पुरुषच विभूतीच्या भूमिकेवर पोंचतात. लोककल्याणासाठींच आपलें जीवन जगणाऱ्या अशा पुरुषांना परमेश्वरच आपल्यासाठीं पाठवितो. श्री गजानन महाराजांचा 'सांप्रदाय' असला तरी तो आकुंचित नसून व्यापक आहे. **सम्यक्** म्हणजे समतेची योग्य शिकवण **प्रकर्षेण ददाति** अशी या 'सांप्रदाया'ची उपपत्ति मी लावतों. भगवान् बुद्धाप्रमाणें 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' श्री गजानन महाराजांनीं आपल्या अधिकारी शिष्यांना खेडोपाडीं मानवधर्म प्रचारासाठीं पाठवावें, अशा प्रचाराची आजच्या काळांत फार आवश्यकता आहे. चिंचलरीस जसे 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' दरसाल कार्यक्रम होतात त्यांचे लोण सांप्रदायाच्या सहशिष्यांनीं सर्वत्र खेडोपाडीं पोचवावें, अशी माझी नम्र सूचना आहे. या थोर कार्यासाठींच श्री गजानन महाराजांना सुदीर्घायु व आरोग्य लाभावें अशी आपणा सर्वांचीच ईशचरणी प्रार्थना आहे.

नंतर **श्री. जी. के. पाटीलसाहेब** सुपरिंटेंडंट इंजिनियर बॉंबे डिव्हिजन (B. A. B. E. M. E. BSC. London) यांनीं आपले श्रीगजानन महाराजांच्या ताज्या परिचयांतील ४।५ महिन्यांतील अनुभव सांगितले. माणसांतून माणूसकी नाहींशी होत चाललेली दिसत असून सुखाच्या नादानें बरेच लोक भलत्याच मार्गानें जाऊन दुःखाच्या जंजाळांत सांपडतात. अशांना श्रीगजानन महाराजांनीं योग्य मार्ग दाखविल्याचें त्यांनीं सांगितलें. शांति, समाधान आणि जगाबद्दलचें समानदृष्टीचें प्रेम यांचा प्रचार व्यापक प्रमाणांत करण्यासाठीं श्रीगजानन महाराजांसारख्या सत्पुरुषांना उदंड आयुष्य व आरोग्य श्रीदत्त महाराजांनीं द्यावें, अशी प्रार्थना सर्वांनी अशा प्रसंगीं करणें अत्यंत उचितच होय, असेहि ते म्हणाले.

नंतर ॲड. **आनंदराव भाउसाहेब सुर्वे,** रावसाहेब शंकर काशिनाथ डेरे रिटायर्ड पोलीस सुपरिंटेंडंट, टेंभवड्याचे श्री. पामाळे, श्री. पांडुरंग हरी जोशी गुरुजी बी. ए. बी. टी; श्री. पां. रा. नागवेकर उर्फ सत्येंद्रनाथस्वामी इत्यादींची महाराजांना दीर्घायु व आरोग्य चिंतणारीं समयोचित भाषणें झाल्यावर फोटोचा कार्यक्रम झाला. दरम्यान श्री. पां. ह. जोशी गुरुजी यांचे स्नेही श्री. दाबके यांचें सुश्राव्य गायन झालें.

नंतर सर्वश्री श्री. पु. ना. कुलकर्णी, श्री. मुकुंदराव उर्फ श्री. मुरलीधर स्वामी, श्री. नारायण अर्जुन कोकाटे, श्री. आंबेडकर बी. ए. उर्फ रामानंदस्वामी, श्री. ज. द. सिद्धये, श्री. का. म. ताम्हणकर रा. ब. सी. के. बोले, बा. रा. पामाळे, श्री. ल. न. जोशी गुरुजी व 'महाराष्ट्र' मासिकाचे संपादक श्री. पांडुरग रघुनाथ अंबिके प्रभृतींचीं भाषणें होऊन सर्वांनीं महाराजांना दीर्घायु व उदंड आरोग्य चिंतिलें. नंतर—

श्री गजानन महाराज

आपल्या भाषणांत म्हणाले :—मला निमित्तमात्र करून सर्व कांहीं श्री दत्त महाराज करीत असतात. गेलीं कांहीं वर्षें याच विचाराचा प्रत्यय मला सदैव येत असतो. माणसांना सशक्त व्हावें असे वाटतें, हें ठीकच आहे. कोणी याकरितां गाईचें दूध पिण्याचा उपाय सुचविला. गाई राखून व दूध पिऊन याचा प्रत्ययहि आला. पण शक्ति संपादन करण्याच्या उपायांतही मर्यादा ओळखलीच पाहिजे. एका माणसाला अशी अमर्याद हाव सुटली. कीं "गाईचें दूध पिऊन जर इतकी शक्ति येते तर वाघिणीचें दूध प्याल्यावर किती येईल?" वाघीण आणून विण्याचा उपद्व्याप त्यानें केला; पण तिची शुश्रूषा कोण करणार व दूध

कोण काढणार ? या उपद्व्यापामुळें गाई व गोरक्ष निघून गेले आणि अनर्थाचा प्रसंग त्यानें स्वतःवर ओढवून घेतला ! ”

असाच कांहींसा प्रकार आजकाल सर्वत्र चाललेला दिसत आहे. तोंडानें ‘रामराज्या’च्या गोष्टी बोलणारे राक्षसासारख वागूं लागले आहेत. पण असल्या सर्व अत्याचारांना टक्कर देऊन टिकून राहणारा असा आपला हिंदु धर्म आहे. माझा पूर्व जन्म काशी क्षेत्रांत ब्राह्मण ज्योतिषी, नांव गणपति, अशी अधिकृत नोंद अधिकृतांनीं वांचलेली आहे. मी कांहींहि असो. मी कांहींहि करीत असून तो जग चालक सूत्रधार माझ्या जीवनाचीं सूत्रें हालवीत आहे. येवढीच माझी श्रद्धा आहे. श्रीगुरूंनीं एका शिष्याला नाममंत्र दीक्षा दिली. क्षेत्रीं जाण्यास सांगितलें पण शिष्य वाटेंत मूर्च्छित झाला. तेव्हां यादवांना ताळ्यावर आणणाऱ्या श्रीकृष्णाप्रमाणें श्रीगुरूंना योग्य उपाय करावा लागला. शिष्याच्या डोक्यावर थंडगार पाण्याची धार धरल्यावर तो पाण्यानें भानावर आला !

आपो नारा इति प्रोक्तम् आपो वै नरसूनवः ।

असें वचन आहे. हरी सर्वत्र भरला आहे पण त्याच्याशीं सख्य जोडण्याकरितां ‘बळकट प्रेम असावें गांठीं’ अशी स्थिति हवी. भगवंतानीं सांगितलें तेव्हां अर्जुनाला अखेर पटलें.

मोह मेलाचि तो देवा । कृपेनें स्मृति लाभली ॥
झालों निःशंक मी आतां । करीन म्हणशी तसें ॥

अर्जुना प्रमाणें सर्वांनीं हें भाग्य मिळविलें पाहिजे. यासाठीं ईश्वराची श्रीदत्ताची कृपा हवी.

दयाळा करुणा कर दत्ता ।
दास गजानन म्हणे सुजन हो ॥

हें सुस्वर भजन या प्रसंगीं सौ. सरस्वतीबाईंनीं म्हटल्यावर महाराज पुढें म्हणाले--

‘मी काय केलं ? मजजवळ कांहींहि नव्हतं मग हें सर्व आलं कोठून ? हें घडलं ?’ असा विचार करूं लागलें म्हणजे श्रीदत्त-परमेश्वरच सर्व कांहीं करविता हें पटूं लागतं. आपल्या पुरतंच पहाणारा शेतकरी आणि लोकांसाठीं सतत झटणारा शेतकरी यांपैकीं कोण श्रेष्ठ व खरा श्रीमान् हें काय सांगायला पाहिजे ? यासाठीं श्रीदत्तच श्रेष्ठ.

पाई घागुऱ्या हतांत वीणा । मुलानें दत्त गाउ या
नाचत चिंचखरी जाउ या ॥

हें भजन झाल्यावर महाराज म्हणाले “ आपल्यासारख्यांच्या प्रेमळ सहवासांत आयुष्य गेलं आणि जात आहे यांतच स्वतःला मी भाग्यवान् समजतों. प्रेमामुळें पुण्याहून अंबिके आले, पालघर तालुक्यांतील दूर दूर गांवांहून माणसें आलीं. डेरे साहेब पायाचें दुखणें असूनहि आले आणिहि कितीतरी थोर थोर माणसें प्रेमामुळेंच आलीं व त्यांनीं इतकी तसदी सोसली. ‘संतांचिया गांवीं प्रेमाचा सुकाळ’ यालाच म्हणतात. अभय तेवढें अभय होय. प्रल्हाद व ध्रुव यांनीं ही अढळ प्रेमाची शिकवण सर्वांना दिली. म्हणून सर्वांना विनंति हीच कीं अशा प्रेमासाठीं.”

देव निजला असेल तरी करावा जागा । या अर्थाचें श्रीगजानन स्वामींनीं रचलेलें पद सौ. सरस्वती भजन मंडळानें गाइल्या वर आरती प्रसाद वगैरे होऊन हा प्रेमळ समारंभ रात्रीं १२ नंतर समाप्त झाला.

संत श्रीमंगलदासजी महाराज

लेखक :—श्री. भवानीशंकर नीळकंठ वागळे

आचार्य श्रीरामानंदजीमहाराज यति सार्वभौम यांच्या परंपरेंत श्री आचार्य मंगलदासजी यांचा जन्म डाकोरमधील धनाढ्य ब्राह्मण कुलांत झाला. श्रीसमर्थ रामदास स्वामी व छत्रपति शिवाजी महाराज यांचे ते समकालीन होते. त्यांनीं आग्रा प्रांतांतील केरावली गांवांत श्री सहज रामदास महाराजांकडून विधिवत् वैष्णव दीक्षा घेतली. गुरूंच्या उपदेशानुसार श्री वाल्मिकी रामायणांतील सुन्दरकाण्डद्वारा श्रीहनुमंताचें अनुष्ठान करून त्यांनीं श्रीहनुमंताचा साक्षात्कार संपादन केला.

श्रीमंगलदासजींच्या हयातींत मुसलमानांकडून हिंदूंना व हिंदूंच्या मंदिरांना उपद्रव होत, व त्याकाळीं असे अनेक प्रकारचे अत्याचार व अनाचार होत असत. हिंदु जनता हवालदील झाली होती. श्रींनीं गोब्राह्मण संरक्षणाचें व्रत पत्करून ठिकठिकाणीं श्रीमारुतीरायांच्या मंदिरांची स्थापना केली व भगवान रामचंद्राच्या भक्तीची विजयपताका फडकाविली. श्रीहनुमंताच्या कृपेनें श्रींना अलौकिक शक्ति प्राप्त झाली. त्या प्राप्त शक्तीचा उपयोग श्रींनीं विधर्मियांना हतबल करण्याकरितां केला. श्रीच्या दैवी सामर्थ्यानें मंदिरांतील मूर्तींचें रक्षण झालें व हिंदुधर्म मुसलमानांच्या उपद्रवापासून वांचला. श्रींच्या विलक्षण शक्तीनें पराभूत होऊन, औरंगझेबनें आपले गुडघे टेकून, श्रींच्या चरणीं विनम्र भावनेनें प्रणाम केला. असें म्हणतात कीं, त्या दिवसापासून औरंगझेबनें मूर्तिभंजनाचें व मंदिर फोडण्याचें कार्य बंद केलें ! संत श्रीमल्लिकार्जुन शिवयोगी व श्रीमंगलदासजी महाराज यांच्या दैवी शक्तीच्या प्रभावानें औरंगझेबाच्या अघोरी आघाडीला खीळ बसली. हें सद्कृत्य समर्थ रामदासस्वामींच्या व छत्रपति शिवाजीमहाराजांच्या कर्तृत्वास पोषकच झालें, असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

संत श्री मंगलदासजींनीं लिहिलेल्या ग्रंथांमध्यें सुरद्रुममञ्जरी, धर्ममहोदधि, वेदस्तुतिचंद्रिका व श्रीदिव्यरामस्तवराजभाष्य इत्यादि मुख्य ग्रंथांची गणना होते. डाकोरमधील सुप्रसिद्ध आचार्यपीठाची स्थापना श्रींनींच केली होती. परमेश्वरप्राप्तीकरितां सत्संगासारखें दुसरें साधन नाहीं असें ते मानीत असत, नव्हे, असा त्यांचा स्वानुभव होता. “ आधीं केलें आणि मग सांगितलें ” या उक्तीनुसार ते अखेरपर्यंत वागले. आणि म्हणूनच त्यांचीं कीर्ति अजरामर झाली. त्यांनीं अंतीं बांसवाडामध्यें आपलें शरीर सोडलें व ते रामरूप झाले, अनन्य चित्तानें श्रीराम-चिन्तन करण्याचा श्रींचा अन्तिम उपदेश मार्मिक असल्यामुळें तेवढाच मी येथें देत आहे. तो नुसताच मननीय नसून आचरणीय आहे.—

भवदावाग्निसन्तप्तैः कर्मबन्धान्मुमुक्षुभिः ।
अनन्यचेतसा सर्वैः कर्तव्यं रामचिन्तनम् ॥

“ भवरूपी वणव्यानें संतप्त झालेल्यांनीं, कर्मपाशांतून मुक्त होण्याची इच्छा करणारांनीं, सर्वांनीं, अनन्यचित्तानें रामचिन्तन करावें ! ”

मानवतेचीं प्रतीकें

बाबू टटकौडी घोष

(१)

मुर्शिदाबाद जिल्ह्यांतील एका जमीनदाराकडे बाबू टटकौडी घोष हे नोकरीस होते. ते अत्यंत इमानी व कर्तव्यशील असल्यामुळें स्वाभाविकच जमीनदारांचा त्यांचेवर विशेष लोभ असे.

कांहीं दिवसांनीं जमीनदार कालवश झाले आणि त्यांचा मुलगा इस्टेटीचा मालक झाला.

पण मुलगा लहान आणि इस्टेटीला कर्जही बरेंच झाल्यामुळें मुलगा सज्ञान होईपर्यंत 'कोर्ट ऑफ् वॉर्डस्' नें इस्टेटीची व्यवस्था आपल्या हातीं घेतली.

जमीनदाराची स्थावर जंगम इस्टेट किती आहे त्याची माहिती घेण्यासाठीं कलेक्टराकडून एका अधिकाऱ्याची नेमणूक झाली.

अधिकारी माहिती घेण्यासाठीं जमीनदाराचें घरीं आला आणि टटकौडी घोष त्यांना भेटले.

अधिकाऱ्यासमोर ५० हजारांच्या नोटा आणि सोन्याचें भारी किंमतीचें बहुमोल घड्याळ ठेवून कौडीबाबू म्हणाले :—

"ह्या वस्तूंची नोंद इस्टेटीच्या कोणत्याही कागदपत्रांत नाहीं आणि त्याची माहिती मॅनेजरला किंवा घरच्या मंडळींनाही नाहीं. ह्या वस्तु अगदीं गुप्तपणें जमीनदारसाहेबांनीं मजकडे देऊन सांगितलें कीं 'मी माझ्या गरजेप्रमाणें ह्या वस्तु परत घेईन.'

कौडीबाबूंचा हा इमानीपणा पाहून कलेक्टरसाहेब थक्कच झाले. अत्यंत दारिद्र्यांत दिवस कंठीत असलेला हा अशिक्षित तरुण, मानवाचें दानवांत रूपांतर करणाऱ्या अशा अजिंक्य धनलोभाला बळी न पडतां इमानीपणाची दैवी ज्योत तेवत ठेवतो हें विलोभनीय दृश्य पाहून हा मूर्तिमंत देवमानवच वाटल्यास नवल कसचें ! कलेक्टर साहेब बाबूजींना सन्मानानें वागवू लागले आणि अज्ञान इस्टेटीची व्यवस्था पाहण्यासाठीं म्हणून दुसरीकडे त्यांची योजना केली.

—श्री. वल्लभदासजी बिन्नानी

× × ×

(२)

अक्षयवर राय

सुमारें ३ वर्षें झालीं या गोष्टीला. अक्षयवर राय या नांवाचा विद्यार्थी गाजीपूर इंटर कॉलेजांत शिकत होता. शहरापासून त्याचं घर मैलदीडमैल लांब. आणि कॉलेजांत येतांना त्याला रेलवे लाईन ओलांडावी लागे. एक दिवस कॉलेजला जातांना जेव्हां तो रेलवे लाइनीजवळ आला, तेव्हां स्वाभाविकच त्याचं लक्ष रेलवे लाईनकडे गेलें. तेव्हां लाइन नादुरुस्त झाली आहे आणि गाडी उलटण्याचा संभव आहे, हें त्याच्या लक्षांत आलें.

नादुरुस्त रेलवेसंबंधीं अक्षयवर विचारांचे तंद्रींत आहे तोंच पॅसेंजर ट्रेन येत असल्याचें त्याला दिसलें. ट्रेन उलटली तर हजारों लोकांचें बलिदान होणार, ह्या भीषण कल्पनेनें व्यथित झालेल्या अक्षयनें तत्काळ अंगातलें कुडतें काढून धोक्याचें निशाण फडकावलं. ट्रेन ड्रायव्हरनें शिटी वाजवून असं न करण्याबद्दल अक्षयला इषारा दिला; पण अक्षयवर आपल्या कर्तव्यापासून ढळला नाहीं. त्यावेळीं अक्षयाचा मेंदू परोपकारवृत्तीनें भारून नि भरून गेल्यामुळें त्याला दुसरें कांहींच दिसत नव्हतें नि सुचतही नव्हतें. ड्रायव्हरला निरुपायानें ट्रेन थांबवावी लागली. ड्रायव्हर आणि गार्ड थोड्या रागांतच फणफणत अक्षयवरापाशीं आले. खरोखरच रेलवे लाईन खराब झाल्याची त्यांची खात्री होऊन चुकली. अक्षयानें धोक्याचा इषारा दिला नसता तर हजारों लोक प्राणास मुकले असते ही वस्तुस्थिति ध्यानांत येतांच ड्रायव्हर आणि गार्ड लज्जित झाले आणि त्यांनीं अक्षयाची क्षमा मागून त्याला धन्यवाद दिले.

अक्षयवराच्या ह्या साहसी व परोपकारी कार्यांची खबर विजेप्रमाणें सर्वत्र पसरली. पंतप्रधान नेहरू व पंडित पंत ह्यांनीं या वीराचें तारेनं अभिनंदन केलें आणि राष्ट्रपति राजेंद्रबाबूंनीं अक्षयवराचा सुवर्णपदकानें गौरव केला.

स्वतःच्या मृत्यूची पर्वा न करतां हजारों लोकांच्या प्राणांची चिंता वाहणारा अक्षयवरासारखा छात्र भारतानें निर्माण केल्याबद्दल कुणाला अभिमान वाटणार नाहीं ! (श्री सत्यनारायणजी चतुर्वेदी)

एम्. ए. शास्त्री

× × ×

(३)

महात्मा गांधी

श्री. गौरांग प्रभू, सेंट फ्रान्सिस, महाराणी एलिजाबेथ ह्यांची कुष्ठसेवक म्हणून जशी प्रसिद्धी आहे तशीच भारताच्या आधुनिक इतिहासांत म. गांधींचीही आहे. राष्ट्रपित्याच्या महामानवतेचें साक्षी असे अद्यापिही बरेच सज्जन विद्यमान आहेत.

शेगांवीं श्री. परचुरे शास्त्री यांना महाव्याधीनें पछाडलें होतें. त्यांना एक स्वतंत्र खोली दिली होती. महात्माजींची इच्छा असती तर परचुरे शास्त्र्यांची सेवा करण्यासाठीं त्यांनीं एकादा सेवक नियुक्त केला असता.

आपल्या हातांनीं परचुरे शास्त्र्यांचे घाव महात्माजी स्वच्छ करीत नि त्या घावांवर पट्टी बांधीत.

शास्त्रीजींनी मनाई केली व आश्रमवासीयांनाही महात्माजींचें हें करणें पसंत नव्हतें पण बापूजींची महान् मानवता असल्या निषेधांना थोडीच दाद देणार ? ते म्हणत—

"हें माझें काम आहे आणि तें मलाच केलें पाहिजे."

× × ×

(४)

खालील प्रसंग सातारा येथील येवतेश्वराच्या मंदिरांत सन १९२६ सालीं घडला.

देवालयाच्या मागील बाजूस असलेल्या झऱ्यांत स्नान केलें. नंतर महादेवाला पाणी घालून ओवऱ्यामध्यें आम्हीं दशम्या सोडून बसलों. तेवढ्यांत एक वृद्ध गृहस्थ आले व त्यांनीं विचारलें "बाळांनो, कोणाचे तुम्ही ?"

"आम्ही **श्रोत्री** यांचीं मुलें" असें उत्तर दिलें.

"म्हणजे सीतारामबापूंचे कोण ?"

"**नातू**" असें आम्ही सांगितलें.

त्यांनीं लगेच मागें वळून आपल्या पत्नीला हाक मारली व म्हटलें "ऐकले कां, हीं सीतारामाचीं नातवंडें ! त्यांच्याकरतां प्रथम भात टाका. त्यांना जेवायला वाढा. सीतारामाचा व माझा फार मोठा स्नेह ! त्याची व माझी आतां लौकरच गांठ पडणार आहे. नातवंडे भेटलीं; पण जेवायला घातलें नाहीं हें त्यांना कळलें, तर काय घडेल ?"

अर्थात् आम्हीं पोटभर जेवलों. खरी माणुसकी म्हणतात ती अशी !

—एस्. के. श्रोत्री.

× × ×

तपोधाम कॉलनी व तळेगांव दाभाडे येथील

तुकाराम बीज—अर्थात् महाराजांचा निर्याणदिन, गुरुवार ता. २६-३-५९

जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति, देह कष्टविती उपकारें ।

प्रास्ताविक—धर्मचक्राच्या मागील अंकांत प्रसिद्ध केल्याप्रमाणें श्री तुकाराम महाराजांचा निर्याणदिन २६ तारखेस श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघाच्या विद्यमानें तळेगांव येथें मोठ्या थाटांत पार पडला, हें कळविण्यास आम्हास आनंद होतो. या उत्सवाच्या पूर्वी २-३ महिने संचालकांनी श्री. श्रोत्री, श्री. महाजनी व श्री. दांडेकर यांच्याशी पत्रव्यवहार सुरू केला होताच. मागीलसालीं डपस्थान शालेचा पाया घातल्यानंतर त्याची इमारत आज पुरी व्हावयास हवी होती. परंतु एकंदर परिस्थिति विचारांत घेतां तें स्वप्न साकार झालें नाहीं याबद्दल संचालकास परमखेद होतो. अस्तु. परंतु यावर्षी तुकाराम बीजेचा दिवस तरी साजरा करावा, अशी संचालकाची इच्छा होती व ती तरी निदान पार पडली, हीच समाधानाची गोष्ट होय.

निर्याणदिनाच्या एक आठवडा अगोदर वाचस्पति क्षीरसागर हे आपल्या दौऱ्याहून परत आले व त्यांनीं संचालकांची खार येथें गांठ घेतली. निर्याणदिनाच्या दिवशीं 'आपण उपस्थित राहून प्रवचन करूं शकूं' असें आश्वासन त्यांनीं संचालकांना दिल्या कारणानें उत्सव चांगला साजरा होईल, अशी आशा उत्पन्न झाली. वाचस्पतींनीं ताबडतोब श्री. गो. नी. दांडेकर यांना पत्र लिहून संघाच्या नियोजित कार्यक्रमास चालना दिली.

मध्यंतरीं श्री. महाजनी यांचे पत्र आलें व त्यांत त्यांनीं तुकाराम बीजेचा कार्यक्रम सामान्यतः वर्णन केला. त्या कार्यक्रमास निश्चिति देण्याकरितां संचालक रविवार ता. २२ मार्च रोजीं तळेगांवीं गेले. व तेथें दुपारी ४ वाजतां स्थानिक कार्यकर्त्यांची एक सभा बोलावण्यांत आली. सभेस २२-२४ लोक हजर होते. त्याठिकाणीं श्री. तुकाराम बीजेचा महोत्सव विठ्ठल मंदिरांत घ्यावा व त्या उत्सवाचें बोलावणें स्थानिक कार्यकर्त्यांनींच करावें, असें ठरलें. त्याप्रमाणें श्री. शंकरराव खळदे, श्री. म. त्र्यं. महाजनी; श्री. ह. के. श्रोत्री, श्री. ग. भि. बोराडे, श्री. राघोबा आलाट, श्री. ए. वा. चौधरी व श्री. गजाननराव खोल्लम यांच्या सह्यांनी निमंत्रण करावें, असें ठरलें. श्री. तुकाराम विश्वविद्यालय संघाच्या मार्फत होणाऱ्या तुकाराम बीजेच्या महोत्सवावर अशा रीतीनें स्थानिक कार्यकर्त्यांचे शिक्कामोर्तब बसलें, ही उल्लेखनीय घटना होय. ह्या महोत्सवास लागणारा खर्च स्थानिक कार्यकर्त्यांनीं वर्गणी काढून पार पाडावा व त्यास लागणारी भर संघानें घालावी अशा तऱ्हेनें निर्णय घेण्यांत आला, व अंदाजपत्रक तयार होऊन कार्यक्रम छापण्याकरितां पाठविण्यांत आला. संघसंचालक मुंबईस परतले.

परत आल्यावर संचालकांनीं कार्यकारी मंडळाच्या सभासदांना पत्रें लिहिलीं व देणगीच्या रूपानें उत्सवास लागणाऱ्या खर्चाचा बोजा उचलण्याची विनंति केली. त्याप्रमाणें निरनिराळ्या सभासदांना विनंतिपत्रें पाठविण्यांत आलीं. कळविण्यास आनंद वाटतो कीं, ह्याकामीं संघाचे उपाध्यक्ष श्री. एन. जी. वीरकर यांनीं अतिशय कळकळ दाखविली व लोकांकडे स्वतः जाऊन रु. २००/- ची रक्कम जमा करून संचालकांना योग्य वेळीं मदत केली. या बद्दल संघ संचालक सदैव त्यांचे ऋणी राहतील. एवढेंच नव्हें, तर श्री. व सौ. वीरकर ह्या दोघांनींही आपण दिवसभर तेथें येऊन कार्यक्रमास प्रोत्साहन देण्याचें कबूल केलें व त्याप्रमाणें केलेंहि, या ठिकाणीं "बोले तैसा चाले त्याचीं वंदावीं पाऊलें" याची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाहीं. ह्या महोत्सवास मदत म्हणून अध्यक्ष श्री. विष्णुपंत निमकर व खजिनदार श्री. नानिक मोटवानी यांनी प्रत्येकी रु. १००/- ची मदत देण्याचें कबूल केलें. या बद्दल त्यांचे आभार कसे मानावें, हें समजत नाहीं. खामगांवचे प्रिन्सिपाल श्री. के. एम. मुनशी यांनी १५ देणगीदार करून ती रक्कम संचालकाकडे पाठवून दिली. श्री. प्रताप, श्री. शंकरराव वडोकरी व श्री. एम. बी. चित्रे यांच्याकडून अद्याप माहिती समजली नाहीं. अशा रीतीनें महोत्सवाच्या खर्चाचा प्रश्न समाधानकारक रितीनें सुटला.

ता. २५ रोजीं संचालक आपल्या मित्रासह दुपारीं ४ वाजतां तळेगांवीं पोहोचले; व रात्रीं स्थानिक कार्यकर्त्यांची एक सभा झाली. अंतिम स्वरूपांत जो कार्यक्रम ठरविण्यांत आला तो असा—

सकाळीं ७ ते ८ भजन—शंकरराव खळदे,
पानसरे आणि मंडळी. स्थळ—तपोधाम कॉलनी

दुपारी ११ ते १२ प्रवचन—दांडेकर, स्थळ—विठ्ठल मंदिर.
४ ते ५ वार्षिक बैठक, तुकाराम विश्वविद्यालय संघ.

सायंकाळीं ५॥ ते ६॥ प्रवचन—वाचस्पति क्षीरसागर.
६॥ ते ७॥ कीर्तन—सौ. नीराताई दांडेकर.
७॥ ते ८ संगीतिका.

रात्रीं ९ ते १० भजन—स्थानिक भजनी मंडळ.
१० ते २ भारूड—स्थानिक भारूड मंडळ.

या वेळीं सर्व सभासदांनी संचालकांकडून सभासदत्वाचे फॉर्म मागून घेतले व सर्वजण कार्याला लागले.

बीजेचा दिवस—दुसरे दिवशीं सकाळीं तपोधाम वसाहतीतील संघाच्या वास्तूंत कार्यक्रमास सुरुवात झाली. स्थानिक भजनी मंडळींनी सुमारें दोन तास भजनाचा उत्तम कार्यक्रम श्रोतृवृंदास ऐकविला. त्याच-वेळीं वाचस्पति क्षीरसागर तेथें उपस्थित झाले. त्यानंतर कॉफीपान होऊन मंडळी गांवांत येण्यास निघाली.

दुपारीं ११। ते १२ विठ्ठल मंदिरांत निर्याणदिन व निर्याणदिनाचा काळ (दुपारीं १२ वाजतां) साजरा करण्यांत आला. हें या वर्षीच्या कार्यक्रमाचें वैशिष्ट होय. या प्रसंगीं श्री. गो. नी. दांडेकर यांनी समारंभास साजेसें पण भावनाप्रधान असें प्रवचन केलें. व बरोबर १२ वाजतां निर्याणदिन साजरा केला. धर्मचक्राचे कवि श्री. रामजनक (दीक्षित) यांनी त्या प्रसंगास साजेशी एक कविता केली होती. तिच्या छापील प्रति श्रोतृवृंदास देण्यांत आल्या. ती कविता या अंकाच्या पहिल्या पानावर छापली आहे श्री. दीक्षित हे स्वतः समारंभास आले होते, यावरून त्यांचें संघावरील निर्लोभ प्रेम दिसून येतें.

१२ ते ४ भोजन समारंभ उरकण्यांत आला. त्या वेळचा स्वयंपाक श्री. श्रोत्री, महाजनी व दांडेकर यांच्या कुटुंबियांनीं केला होता, ही खरो-खरीच उल्लेखनीय गोष्ट होय. भोजन समारंभानंतर ४॥ वाजतां संघाची बैठक घेण्यांत आली. तिचें अध्यक्ष स्थान वाचस्पति क्षीरसागर यांनीं स्वीकारलें होतें. दरवर्षी तुकाराम बिजेच्या प्रसंगी पाजळलेला हा दीप वर्षभर कसा तेवत ठेवावा, हा प्रश्न संचालकांनी सभेपुढें मांडला. अध्यक्षांनी थोडक्यांत संघाची या बाबतीतील बैठक समजावून सांगितली. स्थानिक भक्तांनीं व तुकारामप्रेमी लोकांनी या बाबतीत संघटित होऊन मंडळ स्थापन केल्याशिवाय संपादकांचा उद्देश साध्य होणार नाहीं, याबद्दल एकवाक्यता झाली. सभेंत खालील ठराव मांडण्यांत येऊन मंजूर झाला.

" श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघाच्या विद्यमानें तळेगांव येथें महिन्यांतून निदान एक तरी कार्यक्रम पार पाडण्यासाठीं व अशारीतीनें संघाचे सांस्कृतिक कार्य सिद्धीस जाण्यासाठीं खालील सद्गृहस्थांचे एक स्थानिक मंडळ बनविण्यांत येऊन त्यांनीं सहा महिन्याचा कार्यक्रम व त्यासाठीं लागणारा अदमासें खर्च यासंबंधीं निवेदन संचालकांकडे श्री. महाजनी यांचे मार्फत पाठवावें. स्थानिक मंडळाचे सभासद खालील असावेत :—

१) श्री. शंकरराव खळदे २) श्री. म. त्र्यं. महाजनी
३) ,, स. के. श्रोत्री ४) ,, ग. भि. बोराडे
५) ,, राघोबा आलाट ६) ,, प. वा. जोशी
७) ,, गजाननराव खोल्लम ८) ,, गो. नी. दांडेकर
९) ,, भाऊसाहेब पोटे १०) ,, अनंत ग. मांढरे
११) ,, वामन रं. राऊत.

या स्थानिक मंडळाचें अध्यक्ष श्री. तुकाराम विश्वविद्यालय संघाचे संचालक हे राहतील. "

अशा रीतीनें तुकाराम बीजेच्या मुहूर्तावर विधायक कार्याची मुहूर्तमेढ रोवण्यांत आली. त्यानंतर वाचस्पति क्षीरसागर यांनीं अर्धा तास उत्तम प्रवचन केलें व तुकाराम महाराजांच्या निर्याणदिनाचें रहस्य श्रोत्यांना पटविलें. विठ्ठल मंदिर स्त्री-पुरुषांनीं भरून गेलें होतें. त्यानंतर सौ. नीरा-ताई दांडेकर यांचें कीर्तन झालें. कीर्तनाच्या पूर्वरंगास त्यांनीं 'अबलेचें सबलत्व' हा मुद्दा घेतला होता. व त्या अनुरोधानें झांशीची राणी लक्ष्मीबाई यांचें वीररसप्रधान चरित्र श्रोतृवृंदास उत्तम साथीनें कीर्तनांत निवेदन केलें.

अशा रीतीनें एकामागून एक असे सरस कार्यक्रम यंदा झाल्यामुळे तुकाराम बीजेला अपूर्व महत्त्व प्राप्त झालें.

संगीतिकेचा कार्यक्रम अपरिहार्य कारणामुळें होऊं शकला नाहीं. याबद्दल त्यांतील भगिनी आम्हांस क्षमा करतील अशी आशा आहे.

नंतर स्थानिक मंडळीचें तासभर भजन झालें व ११ वाजतां भारुडास सुरुवात झाली. हा कार्यक्रम स्थानिक भारूड मंडळींनीं बसविला होता. तो अतिशय लोकप्रिय वठला. शेकडों पुरुष व स्त्रिया रस्ता, भिंती व जेथें जागा सांपडेल तेथें बसून तो ऐकत होते. हा कार्यक्रम पहाटे दोनपर्यंत चालला होता.

अशाप्रकारें तुकाराम बीजेचा कार्यक्रम पार पडला. या कार्यक्रमाचें सर्वांत महत्वाचें वैशिष्ट्य हें होतें कीं, या संबंध कार्यक्रमाची रूपरेषा गांवच्या स्थानिक तुकाराम प्रेमी मंडळींनीं तयार केली. तुकाराम विश्वविद्यालय संघातर्फे कार्यक्रम आंखला गेला व गांवच्या मंडळींचें सहकार्य घेतलें गेलें, अशी दुहेरी भूमिका यांत नव्हती. याचा अर्थ असा आहे कीं, तुकाराम महाराजांच्या खऱ्या कार्याचें महत्व जनतेच्या हृदयाला भिडूं पहात आहे. येथून पुढें तुकाराम बीजेचा कार्यक्रम दरवर्षी महत्वाच्या सणाप्रमाणें साजरा होईल, अशी संचालकांना आशा वाटते. मात्र वर्षांतून फक्त एकच दिवस भव्य कार्यक्रम साजरा होऊन आपली तुकाराम महाराजांवरील खरी भक्ति प्रगट होणार नाहीं; तर तळेगांव आणि तिच्या पंचक्रोशींत हें कार्य कायम स्वरूपाचें चालावयास पाहिजे. शाळा, हायस्कुलें व सामान्य जनतेस देखील ह्या कामासंबंधीं पुष्कळसें करतां येण्यासारखें आहे. गांवच्या स्थानिक मंडळींनीं त्या दृष्टीनें योग्य कार्यक्रम आंखल्यास तुकाराम विश्वविद्यालय संघाला कांहीं आर्थिक बोजा उचलतां येईल. परवां ठाकुरद्वारला जो तुकाराम महाराजांच्या कार्याविषयीं परिसंवाद झाला, त्यांत महाराजांच्या कार्यांच्या संशोधनाची जनतेला किती जरूरी आहे, हें सांगण्यांत आलें. महाराजांच्या कार्याचें जेवढें संशोधन करतां येईल तेवढें व्हावयास हवें. तळेगांवीं तशा प्रकारच्या संशोधनाची भविष्यांत व्यवस्था करण्याची इच्छा संघ बाळगीत आहे. मात्र त्या अगोदर वास्तूची इमारत पुरी व्हावयास पाहिजे. पुढील बीज साजरी होण्याच्या अगोदर ही इमारत पुरी झालेली दिसेल, अशी आशा संचालकांनी बाळगल्यास अनाठायी ठरणार नाहीं. शेवटीं या कार्यक्रमाच्या यशस्वितेसाठीं ज्यांचें ज्यांचें सह-कार्य झालें, त्यांचे आभार मानून हें लिखाण पुरें करितों.

भारतीय लोकशाहीचें चित्रीकरण !

लेखक—श्री. स. के. श्रोत्री, बी. ए.

१५ ऑगस्ट १९५८ ला भारतीय स्वातंत्र्याला ११ वर्षे पूर्ण झालीं व १२ वें वर्ष सुरूं झालें. तसेंच भारतीय प्रजासत्ताकाला २६ जानेवारी १९५९ ला ९ वर्षे पूर्ण झालीं व १० वें वर्ष लागलें.

दर वर्षी जसे आपले निरनिराळे धार्मिक व सामाजिक सण येतात व आपण ते सर्व साजरे करतों, तसेच हे राष्ट्रीय सण येतात व आपण साजरे करीत राहणार. पण ज्याप्रमाणें धार्मिक व सामाजिक सण आपण साजरे करतों, त्याच स्वरूपांत हे दोन्ही दिवस साजरे करून चालणार नाहीं. कारण या दोन्हीं दिवशीं आपणाला गतगोष्टींचें सिंहावलोकन केलें पाहिजे व त्याचप्रमाणें आगामी धोरण मुक्रर केलें पाहिजे.

ते करीत असतांना राष्ट्रांतल्या व राष्ट्राबाहेरील अनेक घडामोडींचा विचार करावा लागेल. तो विचार जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांतील घडामोडींचा असेल. जीवन इतकें विविध आहे व इतक्या विविध गोष्टींचे आपल्या जीवनावर परिणाम होत असतात कीं, त्या सर्वांचा एकत्र्या एकानें विचार करणें, ही अतिशय कठीण गोष्ट आहे. एवढ्याकरतां निरनिराळीं माणसें आपले विचार अनेक विषयावर मांडीत असतात. त्या सर्वांची बौद्धिक कुवत सारखीच असते असें नाहीं. जो तो आपल्या बौद्धिक पातळीवरून हे विचार मांडीत असतो व तसें करण्याचा त्याला लोकशाही समाज व्यवस्थेंत पूर्ण अधिकारही आहे. त्याला फक्त भारतीय घटनेनें घालून दिलेलीं बंधनें पाळावीं लागतात एवढेंच.

अशा तऱ्हेनें मांडलेल्या विचारांचा जो कांहीं परिणाम होतो त्या-नुसार राष्ट्रीय सरकारास आपलें धोरण आंखावें लागतें. हें कार्य अर्थात सारखें चालूंच असतें. फक्त त्याचा विचार प्रसंगांनीं होत असतो. पण या विविध विचारांचा राष्ट्राच्या धोरणावर किती परिणाम होतो याचें मूल्यमापन करणें मात्र कठीण आहे. कारण लोकशाहीमध्यें आपले विचार मांडण्याची संधी सर्व जनतेला एकदाच येते. कधी ती **पांच** वर्षांनीं येते तर कधीं ती **तीन** वर्षांनीं येते व ती संधी म्हणजे सार्वजनिक निवडणुकी. या निवडणुकी झाल्या कीं, मग जनता व त्यांचे निवडून दिलेले प्रतिनिधी यांचे संबंध कसे राहतात, यावर बऱ्याच गोष्टी अवलंबून असतात. निवडून दिलेले प्रतिनिधी हे नंतर आपल्या पक्षाचें प्रतिनिधित्व कटाक्षानें सांगत सुटतात व ते ज्या लोकांचे खरेखुरे प्रतिनिधी असतात, त्यांना फारसें विचारित नाहींत. किंबहुना प्रतिनिधी अनेक वेळेला **मतदारांच्या विरुद्ध मत देतात**. पण जनतेला मात्र आपल्या प्रतिनिधीच्या विरुद्ध कांहींच कारवाई करतां येत नाहीं. त्यांना अर्थात् पुढील निवडणुकीचा हवाला देतां येईल. पण तों पर्यंत हे प्रश्न कांहीं तितके ताजे रहात नाहींत व प्रत्यक्ष निवडणुकीच्या वेळीं निराळेच प्रश्न उभे राहतात किंवा राजकीय पक्षांचे कडून ते उभे केले जातात व जनतेच्या मूळ गाऱ्हाण्यांना बगल दिली जाते.

हें अनेक प्रसंगावरून सिद्ध करता येण्यासारखें आहे; आणि विशेषतः भारता सारख्या मोठ्या देशामध्यें हें वारंवार घडणें अगदीं शक्य आहे. पण हें असेंच सारखें घडत गेलें तर जनतेमध्यें लोकशाही बद्दल किती आपलेपणा राहील, याचा प्रामुख्यानें प्रत्येकानें विचार करावा.

कदाचित् असें विचारलें जाईल कीं, आपल्या लोकशाहीला अशी किती वर्षे झालीं म्हणून हा प्रश्न आतांच विचाराकरतां घ्यावा? पण या प्रश्नांतच त्याचें उत्तर आहे. फार वर्षे झालीं नाहींत म्हणूनच त्याचा विचार करणें आवश्य आहे. इंग्लंड किंवा अमेरिका यांच्या सारखी लोकशाही आपल्या अंगीं मुरली असती तर प्रश्न वेगळा. म्हणूनच आपल्या या **बालकाला** विचारपूर्वक व काळजीपूर्वक सांभाळणें प्राप्त आहे. आणि तसें न होतां हें बालक—अकालींच दगावले तर—?

कारण मागील दहा वर्षांत आशिया खंडात अनेक देशांनीं स्वातंत्र्य-सूर्य पाहिला. लोकशाही स्वरूपाची राज्यव्यवस्था अमलांत आणली. पण कल्पनेपेक्षाही लौकर त्या देशांत लोकशाहीचा अंत झाला! किंबहुना आपल्या देशाभोंवतीं अशा मृत लोकशाही राष्ट्रांचे एक कडेंच निर्माण झालेलें आहे! म्हणून आपण जर विचार केला नाहीं, विचारवंतांनी त्यांत लक्ष घातलें नाहीं व जर स्वतःच्या व देशाच्याबद्दल जर आपण अल्पसंतुष्ट किंवा बेफिकीर राहिलों तर त्याचे परिणाम अतिशय गंभीर होतील! आणि नंतर हुकुमशहांच्या दाढेखाली गेलेली राज्यव्यवस्था बाहेर काढणें दुरापास्त होईल!

दुसऱ्या महायुद्धाचे जे कांहीं बरे–वाईट परिणाम झाले त्यांत राजकीय व राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चळवळ फार जोमानें फोंफावली व मागील १० ते १२ वर्षांत ३१ देशांतील ६० कोटी लोकांना राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त झालें. यापैकीं फारच थोड्या लोकांना आपल्या स्वातंत्र्याकरतां लढा देऊन त्याग करावा लागला. कारण दुसऱ्या महायुद्धामध्यें जे कांहीं वैचारिक घुसळण झालें त्याचें दृश्य परिणाम म्हणजेच भारत, पाकिस्तान, ब्रह्मदेश व सिलोन या देशांना मिळालेलें स्वातंत्र्य हें होय. अर्थात् या देशामध्यें राजकीय स्वातंत्र्याची चळवळ अनेक वर्षे चालूंच होती. त्याला जागतिक परि-स्थितीची जोड मिळाली. तशांतच साम्राज्यवादी राष्ट्रांतील लोकांच्या मनोभूमिकेंत फार मोठा बदल घडून आला. हुकुमशाही विरुद्ध लोकशाही अशासाठीं युद्ध लढलें जात आहे, तर मग अन्य जनतेला राजकीय दास्यांत ठेवण्याचा आपणाला नैतिक हक्क नाहीं! ज्याची भूमि त्याच्या ताब्यांत गेलीच पाहिजे.

राजकीय सत्तेचा केंद्रबिंदू आतां पूर्णपणें सामान्य जनतेंत स्थित झाला पाहिजे. राजकीय सत्ता, जी राजवाड्यांत अनंतकालपर्यंत वास्तव्य करीत होती, ती आतां तेथून बाहेर पडली व प्रासादापासून तों झोपडीपर्यंत सर्व ठिकाणीं वास्तव्य करून राहूं लागावी, हे स्थित्यंतर लहान सहान नाहीं. कारण ही जनता आतां खऱ्याखुऱ्या मालकी हक्कानें तत्वतः वावरूं लागली आहे. आणि म्हणूनच जगांतील सामान्य माणूसहि समान पातळीवर यावयास पाहिजे.

अशा प्रकारें मानवाची मनोभूमिका यशस्वी व लोकशाहीला व तिच्या वाढीला योग्य अशी बनली जावी. पण या वेळेला जर खरी कशाची वाण असेल तर खऱ्या व निःस्वार्थी नेतृत्वाची. हें नेतृत्व जितकें कणखर तितकी लोकशाही अधिक सुदृढ. पण जर नेतृत्व लेचेपेचें असेल, तर लोकशाहीचे धिंडवडे निघणारच! मग जनतेचा लोकशाहीवर कसा विश्वास राहणार? एवढ्याकरतां हें नेतृत्व भाडोत्री असतां कामा नये. कारण समाजांत असे कांहीं लोक असतात कीं, ते या संधीचा फायदा उठवणारच.

सर्वसाधारण ध्येयाची एकवाक्यता, सामाजिक शिस्त व लोक कल्याणाची सुसंवादिता, हीं लोकशाहीची प्रमुख अंगें आहेत, असें म्हटलें तर त्याकरतां जबाबदार लोकनेतृत्वाची अवश्यकता अधिकच पटते. लोकशाहींत लोकनेत्यांची एक मोठी जबाबदारी असते. हें नेतृत्व परिवर्तनशील व लोकाभिमुखी असावें. त्यामध्यें दमदाटी व उद्धटपणा असतां कामा नये. त्याचप्रमाणें लोकांच्या मतांचें व भावनांचें प्रतिबिंब, जसें नेत्यांच्यामध्यें दिसलें पाहिजे, तसेंच खरें खोटें, चांगले-वाईट, हित अनहित, काय व कशांत आहे, हें पूर्णपणें लोकांना पटवून देण्याचें सामर्थ्य **या लोकनेत्यांत असलें पाहिजे.** नाहींतर ते पुढारीपण घडाघड कोसळून पडल्याशिवाय राहणार नाहीं.

नेतृत्वाबरोबर बऱ्याच प्रमाणांत **शिस्तबद्ध अशा जनतेची** फार मोठी आवश्यकता लोकशाहींत आहे. पण नवनिर्मित किंवा नवोदित स्वातंत्र्यप्राप्त देशांत अशी जनता खात्रीनें असेलच, असें नाहीं. म्हणून नेत्यांना हें काम प्रथम करावें लागेल. ते काम पार पाडण्याकरतां खंबीर मनाचे व आपल्या उदाहरणानें जनतेला मार्गदर्शन करणारें नेते हवेत; व जनताहि त्यांना योग्य मान देणारी असली पाहिजे!

पण हें सर्व असले तरी अत्यंत मूलभूत प्रश्न राहतोच. वास्तविक पाहता आजचें जग मागासलेले खासच नाहीं. कल्पनेपेक्षांही पलीकडील भौतिक प्रगति मानवानें केली आहे. मग मानव मानव खराच सुखी आहे काय? या प्रश्नाचे उत्तर 'नाहीं' असेंच मिळेल. "कां?" तर जगांतील राष्ट्रांचे स्वार्थी धोरण हें होय. संपत्तीचा फार मोठा साठा जगांतील कांहीं राष्ट्रांतच आहे व तो वाढत आहे. जगाच्या ९० टक्के लोकसंख्येंत १० टक्के संपत्ति व १० टक्के लोकांच्या जवळ ९० टक्के संपत्ति आहे असें हें दृश्य आहे. पण १० टक्के संपत्ति ज्या लोकांच्या मध्यें आहे, त्यांत काय दिसतें? हें बारीक नजरेनें पाहिलें तर वरीलच अनुभव येईल.

नवोदित स्वतंत्र राष्ट्रांची अंतर्गत सामाजिक व आर्थिक परिस्थिति पाहिली तर हेंच आढळून येते कीं, श्रीमंत अधिक श्रीमंत व गरीब अधिक गरीब होत चालले आहेत. मात्र बुद्धिवादी, प्रगमनशील व सर्वसंग्राहक करणारा अशा नेत्याचा वर्ग नाहीसा होत आहे. आंतरराष्ट्रीय विरोध जरी नेत्यांना नाहींसा करता आला नाहीं, तरी स्वराष्ट्रांतील ही विषमता नाहीशी करणें, हें लोकशाहीचें प्रमुख अंग आहे. त्यांतच जर मूलतः चूक झाली तर लोकशाहीचा पाया कच्चा आहे, असें म्हणावें लागेल.

आणखी मोठा व महत्वाचा मुद्दा हा कीं, सार्वजनिक जीवनांतील सर्व प्रश्न आपणाला विचारविनिमयानें सोडवता येतात कां? व ते येत नसतील तर कां येत नाहींत? लोकशाही समाजपद्धतींत या गोष्टीला फार महत्त्व आहे. अलीकडे वारंवार आपण ऐकतों कीं, समाज हिंसात्मक कृत्यें करतो. व त्यासाठीं त्याचा निषेध समाजांतील सर्व थरांतील लोक करीत असतातच. हिंसाही केव्हांही त्याज्य होय. पण समाजांतील हिंसेचा फक्त निषेध करून चालणार नाहीं. हिंसा कां होते याचा सर्व बाजूंनी सखोल विचार प्रथम केला पाहिजे. (Violence should not be only condemned, but it has to be analysed). हिंची कारणें शोधून काढलीं पाहिजेत, व त्याचें निराकरण केले पाहिजे.

एवढ्या करतां देशांतील राजकीय जीवनाचा पाया बदलावा लागेल. ज्याला आपण राजकीय पक्ष म्हणतो ही काय चीज आहे, याचा विचार व्हावयास हवा. देशांतील पक्ष जे कांहीं करतात त्या सर्वांलाच 'राजकारण' म्हणता येईल कां? राजकारण या शब्दामध्येंच कुटीलतेचा भाव भरलेला आहे. जेव्हां एक राजा दुसऱ्यावर सत्ता गाजवीत असे किंवा एक राजा दुसऱ्याची सत्ता काबीज करण्याचा किंवा उलथून टाकण्याचा कट करीत असे तेव्हां त्या होणाऱ्या कारस्थानांना, घडामोडींना **'राजकारण'** हा शब्दप्रयोग योग्य असाच होता. किंवा आंतरराष्ट्रीय भूमिकेवरून होत असलेल्या हालचालींना 'राजकारण' म्हणणे योग्य होय. पण ज्यावेळेला देशांत कोणत्या प्रकारची घटना असावी, घटकांचा काय दर्जा असावा, त्यातील व्यक्तींना काय स्थान असावे, हें एकदा ठरल्यानंतर जें कांहीं कायमचें राहतें, तें राजकारण खासच नाहीं-**ते लोककारणच होय.**

म्हणजे लोकशाहीची चिरंतन मूल्यें ठरवावयाची असतील तर वरील गोष्टींचा विचार आग्रहानें व्हावयास हवा. अर्थात् सांगितली एवढीच महत्त्वाची अंगें आहेत, असें लेखक मानीत नाहीं. कदाचित् आणखी पण कांहीं असतील. पण प्रस्तुत विवेचनाचा प्रमुख हेतु एवढाच कीं, प्रत्येकानें आपापल्या परीनें विचार करावा.

"लोकशाही" या शब्दघोषानें भारतीय लोकशाही निर्माण होणार नाहीं, ही गोष्ट आजपर्यंत स्पष्ट झाली आहे व त्यास जितके सरकार तितकीच जनताहि जबाबदार आहे. 'लोकशाही' म्हणजे 'स्वार्थशाही' नव्हे, हें बहुमोल तत्त्व भारताच्या भूमींत अद्यापि रुजलेले नाहीं! तें रुजावयास वरील 'चित्रीकरण' उपयोगी पडेल, अशी उमेद आहे. चित्रकारांचा उद्देश यथातथ्य चित्र रेखाटून पुढें मांडणें एवढाच असतो. त्यावरून जीवनधारा आंखणें, हें काम भारतीय राष्ट्र-सरकार व स्वतंत्र झालेली जनता यांचें आहे.

मुखमण्डल और कालिदास

लेखक-सर्व तंत्र स्वतंत्र विद्यामार्तण्ड प्रो. **माधवाचार्य.**

शरीर के सारे अवयवों में मुख परम प्रधान है। व्यक्ति की अभि-व्यक्ति मुख से ही होती है। मुख के विना, कोई नहिं पहिचाना जा सकता। प्रत्यभिज्ञा इसी से होती है। सारे व्यवहार इसी के आश्रित हैं।

ऐसे उपयोगी प्रधान अंग का वर्णन सभी साहित्यकों ने किया है। भला इतनी मुख्य वस्तु को छोड़ करकौन विरत हो सकता था। यहां तक कि—निन्दा करती कर भर्तृहरि ने भी—'मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशांकेन तुलितम्' मुख श्लेष्म का घर है फिर भी चांद की उपमा दे डाली है। यह कहकर निन्दा मुखेन मुख की स्तुति कर डाली है। विरक्त होकर भी ये मुख के उपमान चांद को नहीं भुला सके हैं।

साहित्य के लक्षण ग्रन्थ-मुखके वर्णन के लिये साधन के रूप में—मुखस्येन्दु-अब्ज-दर्पणाः-चांद कमल और दर्पण को लेते हैं। केशवदास ने यहां—

'अमल मुकुरसो वरनिये कोमल कमल समान।
अकलंकित मुखवरनिये, चारु चन्द परिमान॥

दर्पण के साथ साफ, कमल के साथ कोमल और चन्द्र के साथ अक-लंकित तथा चारु विशेषण और लगा दिये हैं।

इन तीनों में से कविजनोंने चन्द्र और कमल का अधिक से अधिक प्रयोग किया है। यहां हम इनपर क्रमशः कवियों के वर्णन दिखाते हुए कालिदास जी का वैशिष्ठय समझाते हैं।

चन्द्रमा-मुखमण्डन का सुन्दर उपमान है। इसका आल्हादकपन प्रत्यक्ष सिद्ध है। इससे दुखी हृदयों को भी प्रसन्न कर देने की शक्ति है। इसकी किरणें भूमिपर शान्ति और सुधा टपकाती रहती हैं। इसकी शान्त चमक और अपूर्व चमचमाक, शान्त भास्वरता के प्रसारक हैं। यहां आकर लावण्य की सीमा समाप्त हो जाती है। इन्हीं कारणों से कवियों के जगत में यह मुखमण्डल की उपमानता को प्राप्त करता है।

भले ही रक्त अनुरक्त और भक्त कोई भी कवि क्यों न हो वह मुख के वर्णन में किसी भी रूप से चांद को लेता है। किसी ने भी चांद को छोड़ कर मुख नहीं सराहा है, सभी कवि चांदको सामने रख कर मुख सराहने गये हैं। न किसी आलंकारिक का निर्वाह, नायिका को 'इन्दु-मुखी' कहे विना हुआ ही है।

संकष्ट चतुर्थी के दिन चन्द्रमा को अर्ध देकर ही सनातनी सौभाग्यवती स्त्रियां भोजन करती हैं। कविवर विहारी की कवितामयी कुछ रूप सुन्दरियां चन्द्रमा के पूजन की सामिग्री प्रस्तुत कर के अटापर चलने को तैयार हुई हैं। इतने में एक चतुरा को ध्यान आता है कि—यह मुख प्रभा से चांद को परास्त करनेवाली अटापर चढ गयी तो एक तो अन्य सौभाग्यवती असमय में ही चांद को अर्घ दे देंगी दूसरे दूसरे उन्हें यह संदेह भी होगा कि चौथ के दिन पूर्ण चांद कहांसे आया, इस कारण वह अपनी सखी से कहती है—

तू रहि सखि हौं ही लखौं, चढिन अटा वलि बात।
सब ही विनु ससि ही उदै, दै हैं अरघ अकाल॥ १॥

मैं ए सखि तुझसे प्रार्थना करती हूं कि-तू अटा पर न चढ, क्योंकि चांद के उदय हुए विना भी तेरे मुखको देख सब सुहासिनी चन्द्रोदय मान लेंगी और असमय में ही अर्घ दे देंगी। यह कह कर वह अकेली अटा पर चढी। इतने में चांद का उदय हो गया था। उसने सभी को ऊपर बुलाया और अर्घ दिलाकर फिर कहा कि—

दियो अरघ नीचै चलौ, संकट मानै जाय।
सुचिती है औरो सबै, ससिहि विलो कें आय॥ २॥

आप अर्घ दे चुका हैं इस कारण अब नीचे चलिये जिससे दूसरियोंको पूर्ण चंद्र के उदय होने का संदेह न रहे और स्थिर चित्त से चांद के दर्शन कर अर्घ प्रदान करें।

सखी की अनुज्ञा का सुन्दरी ने पालन किया। झट अटा से उतर आयी। अन्यों ने निःसन्देह होकर संकष्टचतुर्थी का चन्द्रपूजन किया।

उर्दु के एक कवि को तो यह संदेह हुआ कि—

'चांद निकले किस तरह जब,
चांद से बढ कर हो चांद।'

चांद से बढ कर जब चांद आ खडा हो तो फिर चांद भी कैसे निकल सकता है। वह भी छिप जाता है।

हमारे गुप्त जी के यहां यही तो हुआ—

—'वह मुख देख पाण्डुसा पड़ कर,
गया चन्द्र पश्चिम की ओर।'

सीता जी का अपूर्व चमत्कार पूर्ण मुख को देख कर चांद पीला पड कर पश्चिम दिशा की ओर भग गया।

इनकी इन्द्राणी तो इन्द्र के विना इस संदेह में पड गई कि—

'सखि क्या मृगांक मेरा,
अब भी मुकुट है।'

क्या इन्द्र ? विरहिता मुझ इन्द्राणी का चांद अब भी दर्पण हो सकता है या नहीं।

हमारे कविकुल तिलक कालिदास जी को तो चन्द्रग्रहण का समय समीप आते देख कर पत्नी से कहने की आवश्यकता पड़ी—

झटिति प्रविश गेहे, मा बहिस्तिष्ठ कान्ते ।
ग्रहण समय वेला, वर्तते शीतरश्मेः ॥
तव मुखमकलंकं, वीक्ष्य नूनं स राहुः ।
ग्रसति तव मुखेन्दुं, पूर्णचन्द्रं विहाय ॥

ओ परम सुन्दरी ! शीघ्र ही घर चली आ, बाहिर न रह, क्योंकि-चन्द्रमा के ग्रहण का समय आ गया है। मुझे ऐसा विचार आ रहा है कि-तेरे निष्कलंक मुख चन्द्रको देख, राहु कहीं पूर्ण चन्द्र को छोडकर तेरे मुखेन्दु को ही कहीं न ग्रसले। विहारी की आधार मूला सतसती हैं। बड़ा अच्छा होता यदि उस समय विहारी के भी विहार प्रचलित होते। इनके किसी रसिकने तो सीधा हंस कर कह दिया है—

लखे दिठोना दीन ॥
चंदमुखी मुखचंद तें।
भलो चंदसम कीन ॥ '

बड़ा अच्छा किया तूने जो मुखपर 'नजर गुजर' का काला टीका लगा लिया। अब यह चांद के समान हो गया।

नहीं तो—

' क्षिति प्रतिष्ठोऽपि मुखारविन्दैः,
बधूजनश्चन्द्रमधश्चकार ।
अतीतनक्षत्रपथानि यत्र,
प्रासादशृङ्गानि वृथाऽध्यरुक्षत् । '

भूमिपर अवस्थित हुई भी बहुएँ मुख कमलों के द्वारा चन्द्रमा को परास्त कर देती हैं। फिर नक्षत्र पथ को पार करनेवाले प्रासाद शृंगों पर उनका चढना तो एक प्रकार से व्यर्थ ही है।

यह वस्तु माघकी समज में आयी। डि ठोना लगवा कर विहारी ने इसका उपयोग कर लिया यहाँ मुख और चांद दोनों को इस प्रकार एक तराजू पर रख लिया। इस दशा में चांद मुख की समता कर सका।

गुप्त जी के यहां तो जानकी के मुख को देखकर चांद पीला पड़ कर भगा है, किन्तु कालिदासजी से यहां—वह खोती हुई के मुख को देखकर ही पीला पड गया था।

सितेषु हर्म्येषु निशासु योषिताम् ।
सुखप्रसुप्तानि मुखानि चन्द्रमाः ॥
विलोक्य नूनं भृशमुत्सुकश्चिरम् ।
निशात्यये याति ह्रियेव पाण्डुताम् ॥

रातको अपने रंग मंदिरों में सुख की नींद में सोई हुई सुन्दरियों के मुखों को देख देख, कुढता कुढता सबेरे तक लाज के मारे पीला पड़ जाता है। सीता की पर्णकुटी किसी भी महाराज मंदिर से कम नहीं थी। जैसा गुप्तजी ने रूप दिखाया है वह किसी भी बड़े से बड़े राज महल से भी बढ चढ कर होता है।

दूर वीक्षण यंत्र से चन्द्रबिम्ब को देखनेवाले क्या जान सकते हैं कि-चांदमें गढ्ढे क्यों हैं। यह यदि उन्हें जानना हो तो श्रीहर्ष से पूछे। नैषध के इस लेखक का कहना है—

हृतसारमिवेन्दुमण्डलम् ,
दमयन्तीवदनाय वेधसा ।
कृतमध्यबिलं विलोक्यते,
धृतगम्भीरखनी ख नीलिम ॥

ब्रह्माने दमयन्ती का मुख बनाने के लिये चन्द्रमा के मण्डल से उसका सार निकाला। यही कारण है। मण्डल में एक बहुत बडा गड्ढा दीखता है। इसमें आकाश की नीलिमा चमकती है। लोग इसे चाहें जो कहें। अच्छी बात है श्रीहर्ष जी, अब हम आपके कहने से काले धनों को तरह दीखनेवाली वस्तु को मण्डल के गढे बिल के आकाश की नीलिमा माने लेते हैं। अब हमारी बुद्धि इसे दमयन्ती के मुख के उतारे का सखोरा मानने के लिये प्रेरित नहीं होती। न आप के लिये ही इसे उसे समझते हैं कि-आप जिस चीज के सार तत्व से दमयन्ती के मुखका निर्माण करें फिर उसे बारना फेरना बनाना चाहें।

बिचारे यक्ष को तो अपनी अनवेली नवोढा की कहीं ऐक्य समता भी नहीं मिली। इसी शोक में वह कह उठा—

श्यामास्वंगं चकित हरिणी प्रेक्षणे दृष्टिपातम् ।
वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ॥
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान् ।
हन्तैकस्मिन् क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥

ए चण्डि ! तेरे शरीर की झाकी की संभावना सुगन्धित प्रियंगु की लता में कर लेता हूं। चकितमृगी के दृष्टिपात में तेरी दृष्टि की भावना हो जाती है। चांद में तेरा मुख भास जाता है। तेरे पुष्प पुरस्कृत केश, मयूर के युद्धकलाप में दीख जाते हैं। भ्रुकुटि भंग कृशितनदी के तरंगों में तरंगित होते हैं। पर यह अत्यन्त क्लेश का विषय है कि-इस इतने बडे संसार में एक भी ऐसा पदार्थ नहीं है जहां तेरी सारी बातों की संभावना हो सके।

यह है कालिदासजी के मेघदूत की नवोढा यक्षिणी, कालिदासजी की समता मिले तो दसकी मिले। व जोड कवि के काव्य की ऐसी ही बेजोड नायिका होनी चाहिये। जिस की कहीं पूरी समानता भी न हो सके।

श्री हर्ष जी संभावना के बखेडे में नहीं फसे हैं उन्होंने सीधा देखा है—

साक्षात्सुधांशुर्मुखमेव भैम्याः,
दिवःस्फुटं लाक्षणिकं शशांकः । नै. १०-११६

दमयन्ती का मुख ही साक्षात् चन्द्रमा है। जो चांद चांद करके गाया और देखा जाता है वह तो एक मात्र लाक्षणिक वस्तु है। अन्य कवियों ने तो नायिका के मुख के आगे चांद को परास्त किया है कभी नायक के मुख का नायिका से भी अधिक चमत्कारपूर्ण वर्णन नहीं किया है, पर श्रीहर्ष इस विषय में भी सबसे आगे रहे हैं। आप नलका मुख सदा हेत हुए कहते हैं—

धिक् तं विधेः पाणिमजातलज्जम् ।
निर्मांति यः पर्वणि पूर्णमिन्दुम् ॥
मन्ये स विज्ञः स्मृततन्मुखश्रीः ।
कृत्वार्धमौज्झद्घरमूर्ध्नि यस्तम् ॥ नै. ३-३३

विधि के हाथ को धिक्कार है जो कि–नलके मुख के सामने प्रति पूर्व पूर्ण चन्द्रमा बनता है। संभव है उसे अपनी इस मूर्खता का पता लग गया हो। तभी तो चांद को अधूरा छोडकर महादेवजी के जटाओं में फेंक दिया।

अब कविवर रघुनाथ की प्यारी के मुख की कहानी सुनिये—

सूरसों मांगि प्रभा प्रति पूनों की,
क्षीर समुद्र में जाइ नहात है।
उज्ज्वल कै करनी अपनी,
रघुनाथ किये रंग लाल विभात है।
रोज की हारि चितै शशि प्यारी सो,
जीतिबे कों कितनो ललचात है।
कौन कथा कहिये मुख देखत,
न्यायसों चांद सुपते ह्वै जात है ॥

इसके देखते ही चांद पीला पडकर कहे हुए सारे काम करता है, फिर भी बिचारे के हाथ पराजय ही मिलती है विजय उपलब्ध नहीं होती।

श्रीहर्ष के नल के मुख में कम चमत्कार नहीं–इसको देख कर भी चांद की कम दशा नहीं होती। हंस–दमयन्ती को बता रहा है कि–जब हमने चांद से नल के मुख का हाल कहा तो—

निलीयते ही विधुरः स्वजैत्रम्,
श्रुत्वा विधुस्तस्य मुखं मुखान्नः।
सूरे समुद्रस्य कदापि पूरे!
कदाचिदभ्र भ्रमदभ्रगर्ते ॥ नै. ३–३३

वह कभी सूर्य में तो कभी समुद्र के पूर में एवम् कभी मेघमण्डल में जा छिपा।

यहां श्रीहर्ष का नायक, अन्य कवियों की नायिकाओं के मुख से भी बाजी मार ले गया। फिर क्यों न दमयन्ती सरीखी उस पर आसक्त हो। क्योंकि वह अपने समय का एकही व्यक्ति था जिसका आरोप अपने प्रियों में कर सभी सुन्दरियां अपने रागरंगों को सरस बनाती थी। यह बात नैषध १–३० से प्रस्फुट होती है।

हां। बदलों में भी छिप जाने पर चांद कोई सहारा नहीं मिलता प्रत्युत कान्ति का ही अभिमव होता है। इस बात को कालिदास जी के यक्ष ने मेघ से कहा है—

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छून नेत्रं प्रियायाः,
निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम्।
हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वात्,
इन्दो दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्ति ॥

मित्र मेघ मैं तुझे क्या कहूं? मुझे ऐसा विश्वास है कि—प्यारी ने बारंबार भयंकर रो रो कर आंखें सुजाली होंगी। गर्म आहों ने बडे जोर से एवम् प्रतिपल आकर बिम्बोलों को काला कर दिया होगा। वह वियोगिनि हाथके सहारे मुखचन्द्र को रखकर शोक सागर में निमग्न होगी।

उसके काले बाल पर्याप्त लम्बे हैं इस कारण मुख पर आकर उसे उसी प्रकार ढक रहे होंगे जैसे कि—मित्र तुम आकर चांद को ढक देते हो।

अरविन्द–यह मुख के वर्णन में प्रयुक्त होनेवाली दूसरी वस्तु है। महाकवियों ने विभिन्न अलंकारों के चमत्कारों से चमत्कृत करके इसका प्रयोग किया है। यहां हम सर्व प्रथम–कालिदास जी स्वर्ण कमल को लेते हैं। आप ऋतु संहार के षष्ठ सर्ग में वसन्त का वर्णन करते हुए कहते हैं—

'सपत्रलेखेषु विलासिनीनाम्।
वक्त्रेषु हेमाम्बुरुहोपमेषु ॥
रत्नान्तरे मौक्तिक सङ्ग रम्यः।
स्वेदागमो विस्तरतामुपैति।'

स्वर्ण कमल के समान सुशोभित एवम् पत्रावली से अलंकृत मुखों पर स्वेद, इस प्रकार शोभायमान हो रहा है जैसा मुक्ता अन्यरत्नों के साथ उचित रीति से जड देने पर सुशोभित होता है।

यहां कवि कुल तिलक ने मुख को हेमाम्बु की तथा स्वेद को मौक्तिक की उपमा दी है। फिर तो मुख कमल ही बन गया।

श्री हर्षजी दमयन्ती के मुखकी तराजू पर रख कर कमलोंकी जांच करने लगे तो—

सुषमा विषये परीक्षणे।
निखिलं पद्ममभाजितन्मुखात् ॥
अधुनापि न मङ्गलक्षणम्।
सलिलोन्मज्जनमुज्झति स्फुटम् ॥

सभी प्रकारके खिले कमल, दमयन्ती के मुख के आगे परास्त हो गये। इस कारण तब से अब तक भी इस पराजय को दिखाने के लिये पानी में खडे रहते हैं।

इनके यहां कमल को हटाने के लिये–दमयन्ती की मुखस्थ आंखों ने दो काम किये पहिला तो यह कि–

'निजांशदृक्तर्जितपद्मसंपदः'
आखों से कमल की शोभासंपत्ति डरादी दूसरा यह कि—
'सरोरुहं तस्य दृशैव निर्जितम्।'

सीधी तरह से आंखों ने कमल को परास्त कर दिया था। क्यों कि-फिर कमल में रह क्या गया था।

रही कमलिनियों की बात। ये विचारी—

'अर्काय पत्ये खलु तिष्ठमाना,
भृंगैर्मितामक्षिभिरम्बुकेलौ ।

मैभी मुखस्यश्रियमम्बुजिन्यो—
याचन्ति विस्तारितपद्महस्ता ।' नै. '५९

सूर्य्य के साथ जलक्रीडा करते समय पद्म हाथ पसारकर मृगरूपी नेत्रों के संकेत से दमयन्ती के मुख की शोभा मांग रही हैं।
साम्य सदन भारवि को भी नहीं है। इनकी सुरस्त्रियां भी—

गतैः सहावैः कलहंस विक्रमम्
कलत्र भारैः पुलिनं नितम्बिभिः ।
मुखैः सरोजानि च दीर्घलोचने ।
सुरस्त्रियः साम्यगुणान् निरासिरे ॥ ८-२९

हावभाव के साथ चलने से राजहंस की चालको, जघन से बीभिछ हुए नितम्बों से नदियों के पुलिन को मुखों से कमलों को परास्त कर दिया। इनकी विशेषता के आगे राजहंसादि की चाल आदिकों की विशेषताएं भी परास्त हो गयी। पर जब उनके मुख पर आ रहराये उस समय—

'ययुर्वधूनां वदनानि तुल्यताम् ।
द्विरेफवृन्दान्तरितैः सरोरुहैः । कि. ८-४७

उन के मुख उन कमलों के समान हो गये जिन पर कि भौरे पढरा रहे थे।

इस समय उनके खुले केश—

'शिरोरुहाः स्विन्नतपक्ष्मसंततेः,
द्विरेफवृन्दं तु निशब्दनिश्चलम् ।'

निशब्द एवम् निश्चल भोरों का संदेह पैदा करते थे। कि—ये चिकुर हैं या निशब्द द्विरेफ।

कवि श्रेष्ठ कालिदास इस दशा में भी किसी निश्चित वस्तु पर ही पहुंचे हैं। महाराजा अज की सहचरी दिव्य माला की भार से विचेष्ट हो पडी है। उसे देख अज कहते हैं।

'दूरमुद्धासितालकं मुखम् ।
तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ॥

निशि सुप्तमिवैक पंकजम् ।
विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥'

प्रिये! तेरे खुले हुए बाल तेरे मुख पर पड़े हुए हैं। मुख से एक भी शब्द निकल नहीं रहा है। इस समय इसकी ऐसी आभा है जैसी कि—जिस के भीतर भौंरा रातको स्वयम् बन्द होकर गुनगुनाना बन्द कर देता है उस महाकमल की होती है। बता यह बात मेरे लिये कितनी कष्ट कारक है। यहां कालिदास ने पूर्वोक्त कमल मृत मुख को तोला है।

इसी प्रकार विभिन्न अलंकारों से कमल को प्रभावितकर मुख का वर्णन विभिन्न कवियोंने किया है। भारविने तो गंगा को भी ऐसे मुख का प्रतिबिम्ब ग्रहण करते ही सफल कर दिया है।

उमा मुख सामान्य मुख नहीं था इस कारण कालिदास ने चन्द्र और पद्म दोनों को ही वर्णन में ग्रहण किया है। उमा के मुख की सौन्दर्य लक्ष्मी को अब सुन्दर केशों का साधन समीप मिल गया उस समय उसने—

'लग्नद्विरेफं परिभूय पद्मम् ।
समेघलेखं शशिनश्च बिम्बम् ॥
तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैः ।
चिच्छेद सादृश्यकथा प्रसंगः ॥'

उस खिले कमल को परास्त कर दिया जिस पर भौंरे बैठे थे। उस चांद को भी हराया जिस पर मेघमाला छा गयी थी। फिर समानता की तो बात ही कहा रहती है।

कविवर गोविन्दजी की तो अक्कल ही गुम हो गयी है। वे कह उठे है—

'लजतचंद आनन निरखि,
खिजत सदा अरविन्द !
मुख सुखमा किहि विधि कहौं,
हिय जानत गोविन्द ।'

चांद मुख देखकर लजा जाता है और कमल खिज जाता है फिर बताइये कि—मैं कैसे कह दूं। पर मेरा हृदय उसे अवश्य अनुभव करता है!

चांद और कमल दोनों ही ऐसे हैं कि—एक साथ प्रसन्न नहीं रह सकते। कालिदासजी के यहां इस विरोध का परिहार अवश्य है! इन्होंने उमा के मुखके लिये कहा है।

'चन्द्रगता पद्मगुणान् भुंक्ते ।
पद्माश्रितां चान्द्रमसीमभिख्याम् ॥
उमामुखं तु प्रतिपद्मलीला ।
द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मी ॥'

सौन्दर्य्याधिष्ठात्री देवी चन्द्र में रहते हुए कमल के गुणों का, एवं कमल में रहती हुई चांद की अलौकिक शोभा का भोग नहीं कर सकती थी। पर जब उसे उमाका मुख मिल गया तो उससे दोनों का आनन्द उठाया क्योंकि वह चांद भी है और कमल भी है। यह है कविका समन्वय, जो वर्णन के समय उपमानों का भी हो गया है। इस प्रकार यहां कालिदासजी ने कमल और चांद दोनों का एक साथ एकही प्रकार उपयोग कर दिया है। यह वैशिष्ठ्य इनमें ही देखने को मिलता है अन्यों में नहीं मिलता॥

भक्त कवियों की लोकहित की भावना ।

प्राध्यापक **अमरनाथ दुबे**

(३)

अपने पूर्व के दो निबन्धों में हम संक्षेप में मुख्यतः कबीर एवं तुलसीदास की साहित्यिक सेवाएँ एवं उनके काव्य में पाई जाने वाली लोकहित की भावना पर प्रकाश डाल चुके हैं। प्रस्तुत निबंध में कुछ अवशिष्ट विभूतियों की रचनाओं पर विचार करेंगे।

संत कवियों की परम्परा का मूल्यांकन करते हुए विज्ञ लेखक श्रीप्रकाश चन्द्रगुप्त ने अपने 'प्रगति और परम्परा' नामक लेख में लिखा है :— "हिन्दी की साहित्यिक परंपरा अत्यन्त समृद्ध है। यह संत कवियों की परम्परा है जिन्होंने लोक कल्याण की भावना को अपनी रचनाओं में उन्नत स्वर दिया था। इन्होंने अपने व्यक्तिगत स्वार्थों को ठुकराकर लोकहित का अलख अपने साहित्य में जगाया था। इनकी वाणी सम्पूर्ण लोक मानस में व्याप्त हो गई है, और पाठकों की अन्तश्चेतना को प्रभावित करती है। इन्होंने कला और श्रृंगार को उसका सर्वोपरी ध्येय नहीं बनाया। इन्होंने कला के प्राण को अपनी उन्नति विचार धारा से सम्पन्न बनाया।" लेखक के ये शब्द अधिकांश भक्तों एवं सन्तों के लिए अत्यन्त यथार्थ है। कबीर एवं तुलसी के बाद आनेवाले अन्य कवियों पर यदि हम इस दृष्टिकोण से विचार करें तो सर्व प्रथम हमें सूरदास का नाम लेना पडेगा। सूरदास की कृतियों का प्रतिनिधि ग्रन्थ सूरसागर माना जाता है। जो कृष्ण के जीवन का आधार लेकर चला है। इसके अतिरिक्त सूरदासने 'साहित्य लहरी' एवं 'सूर सारावली' की भी रचना की।

सूरसागर जैसे सवा लाख पदों कों अपने एक तारे पर तैराने वाले सूर की देन साहित्यिक दृष्टि से अवश्य अद्वितीय है। यद्यपि सूरसागर किसी चली आती हुई गीत-काव्य परम्परा का चाहे वह मौखिक ही क्यों हो, पूर्ण विकास सी प्रतीत होता है। पर उनके सामने, उनसे कुछ ही वर्षों पूर्व सौन्दर्य एवं श्रृंगार के कवि मैथिल कोकिल विद्यापति की पदावली की स्वर लहरी एवं जयदेव के पदों का लालित्यपूर्ण आरोह अवरोह तो गूँज ही चुका था। विद्यापति के इन्ही गीतों की मादकता में चैतन्य महाप्रभु तन्मय हो जाया करते थे। कोई इन्हें श्रृंगारी कह ले पर भक्ति की तन्मयता का जो अमृत इसमें महाप्रभु ने प्राप्त किया वह अन्यत्र दुर्लभ ही नहीं असम्भवभी है। कृष्ण भक्ति की यह सरिता उस समय तक तो अपना मार्ग बना चुकी थी। अब तो वह समतल उपत्यकाओं में अपने दोनों कूलों के मध्य गम्भीर हो चली थी। इस पवित्र सुरसरि में स्नान कर अपने को पवित्र कर लेना मनुष्य के लिये आवश्यक हो गया था। केवल नैतिकता के कारण ही नहीं, केवल इसके माधुर्य के कारण ही नहीं अपितु कुछ राजनीतिक परिस्थितियों की विवशता के कारण भी। अधिक कुछ न होते हुए भी विदेशी शासन से त्रस्त, पराधीन, विवश जनता को कृष्ण की बाल-लीला, रासलीला, आदि का आकर्षण दिखा, भगवान की शरण में लाकर, हिन्दूधर्म की रक्षा करने का महान् श्रेय तो सूरदास को देना ही पडेगा। सूर के समक्ष तुलसी के समान 'स्वान्तः सुखाय' का अर्थ स्पष्ट रूप में 'लोक हिताय' नहीं था पर इतना तो अवश्य ही देखा जाता है कि जहाँ पर सूर के कृष्ण लोकहितकारी के रूप में आते हैं वहाँ पर हम उन्हें भी बडे बडे राक्षसों का बध करते हुए ब्रज की इन्द्रकोप से रक्षा करने में प्रवृत्त पाते हैं। कालिया नाग को नाथ मान कर लोगों के भय को दूर करने के पश्चात् सूर के कृष्ण, तब लोक नायक के रूप की पूर्णता को भी 'प्राप्त कर लेते हैं।' जब कंस क्रूर, दुराचारी, जनता को त्रस्त करने वाले कंस का बध कर डालते हैं। थोडे बहुत अन्तर से अष्टछाप के सभी कवियों ने कृष्ण के इसी प्रकार के लीलापूर्ण रूप से प्रभावित होकर उनका कीर्तन किया है।

लगभग १५-१६ वी शताब्दी के वैष्णव धर्म के देश-व्यापी आन्दोलन के पीछे श्री वल्लभाचार्य जी का ही प्रमुख हाथ रहा। शंकराचार्य्य के दर्शन से पीछा छुडाने के लिये ही रामानुज से लेकर वल्लभाचार्य्य तक की इस श्रृंखला का प्रादुर्भाव हुआ था। इन भक्त, आचार्य अथवा दार्शनिकों ने श्री कृष्ण को ही परब्रह्म माना। कृष्ण सभी दिव्य गुणों से पूर्ण 'पुरुषोत्तम' हैं, जो आनन्द की राशि हैं। इसी रूप में वे लीला किया करते हैं जो नित्य है। यह लीला 'व्यापी वैकुंठ' के गोलाक में हुआ करती है। इसमें यमुना, वृंदावन, निकुंज आदि नित्य रूपमें सभी कुछ विद्यमान है। इसप्रकार वल्लभाचार्य एवं उनके अनुयायियो के द्वारा निर्गुण का खंडन कर सगुण पर ही बल दिया गया। अष्टछाप इसी मत की उपज हैं जिसकी कडी चौरासी वैष्णवों तथा "दोसौ बावन वैष्णवों" तक सविस्तार पाई जाती है। श्री वल्लभाचार्यजी ने भारत के अनेक भागों में भ्रमण कर लोगो से शास्त्रार्थ किए एवं अंतमें श्रीकृष्ण की लीला भूमि में जाकर गद्दी की स्थापना की। गोवर्धन पर्वत पर श्रीनाथजी का एक सुविस्तृत मंदिर स्थापित किया गया। कृष्णभक्ति की सुरसरि यहीं से कलकल छलछल करती फूट पडी। भोग राग तथा विलास के भव्य प्रदर्शन कभी अभाव न रहा सका। इसका प्रभाव और चाहे जिसप्रकार भी जनता पर पड़ा हो पर इतना तो निर्विवाद है कि "उस गद्दी के भक्त शिष्यों ने सुन्दर सुन्दर पदोंद्वारा जो मनोहर प्रेम संगीत धारा बहाई उसने मुरझाते हुए हिन्दू जीवन को सरस और प्रफुल्ल किया। इस संगीत धारा में दूसरे सम्प्रदायों के कृष्ण भक्तों ने भी पूरा योग दिया।" किन्तु ये सभी भक्त प्रायः फुटकल श्रृंगारी पदों की रचना में ही तल्लीन रहे जिसमें कृष्ण के शेष जीवन की एक मात्र झलक ही आयी। पूर्ण रूप से यह कुछ आ सका तो वह था केवल राधा और कृष्ण की प्रेमलीला। वहाँ हमारे नित्य

के जीवन में आने वाले अनेकानेक गम्भीर पक्षों का अभाव ही दिखाई पडता है। इस प्रकार भक्ति के क्षेत्र में इन लीलाओं में वर्णित गोपियों के ढंग के प्रेम का स्वरुप माधुर्य्य भाव के रूप में प्रवाहित हो चला। इससे इतना लाभ तो हुआ ही कि निर्गुण के नीरस दर्शन से परांगमुख जनता कृष्ण की माधुर्य्य पूर्ण भक्ति की ओर पुनः खिंच आई। हमने कुछ पाया भी और कुछ खाया भी। दक्षिण की देवदासी प्रथा जहाँ इसमें सहायक हुई। पर समाज के इस पंक ने कई भक्तिनों के रूप में कुछ कमल भी खिलाये। तत्कालीन सूफियों के दर्शन का प्रभाव भी भक्ति के इस क्षेत्र में उन्माद, मूर्छा, आदि लेकर आया जो मीराबाई एवं चैतन्य महाप्रभु दोनों में ही पाया जाता है। यह प्रभाव सीमित होने के कारण ही अन्य भक्तों में दिखाई नहीं पडता। वे इससे अलिप्त ही रहे। भारतीय परम्परा में भक्त का भगवान के प्रति तन्मय हो जाना तो बहुत सुना गया है पर उन्माद की अवस्था विरल ही होती है। सूर में तन्मयता थी, उन्माद नहीं। सूर की यही तन्मयता उनके पदों में दिखाई पडती है जिसे वे गोवर्धन पर्वत पर स्थित श्री नाथ जी के मन्दिर में एक तारे पर गाया करते थे। वे नित्य ही अपने नवीन गीतों से कृष्ण की पूजा किया करते थे। पुष्टिमार्गी एकानेक कवियों में गोसाई विठ्ठलनाथ जी ने आठ श्रेष्ठ कवियों को चुन कर 'अष्टछाप' की प्रतिष्ठा की जिसमें सूरदास को सर्वोच्च स्थान मिला। अष्टछाप के ये कवि चुने गए थे। सूरदास, कुम्भनदास, परमानन्द दास, कृष्णदास, छीतस्वामी, गोविन्द-स्वामी, चतुर्भुजदास एवं नन्ददास। श्रीकृष्ण की प्रेममयी मूर्ति को लेकर जिस धूम धाम से इन कवियों ने प्रेम तत्व की व्यंजना की उसी धूमधाम से उसमें यदि लोकपक्ष का भी समावेश कर दिया गया होता तो निश्चय ही तुलसी के समान सूरने भी लोक का महान कल्याण किया होता। लोक व्यवस्था की रक्षा करते हुए अनेकानेक राजाओं के बीच में राजनीतिक कृष्ण का जो लोककल्याणकारी रूप हमारे सामने आया है उसमें इन भक्तों का हृदय उतना न रम सका।

सूर ने भी द्वारिका के कृष्ण की अपेक्षा वृन्दावन के मुरली बजा कर रासलीला करने वाले कृष्ण की ओर ही अधिक देखा है। कृष्ण की लीला भूमि गोकुल ही उन्हें विशेष आकर्षित करती रही। सत्य तो यह है कि सूर का हृदय पूर्णतः माधुर्य प्रिय था इस लिये कृष्ण के उसी रूप की ओर वे विशेष खिंचे जिसमें इस प्रकार के मधुर भाव है। यही कारण है कि वात्सल्य, प्रेम एवं श्रृंगार वर्णन में सूर अपने क्षेत्र के अद्वितीय महारथी हैं। इनकी अभिव्यक्ति का समाज पर क्या प्रभाव पडेगा, प्रेम की यह तन्मयता समाज के सामने आगे चल कर कौन सा रंग लायेगी, इन बातों का इन भक्तों को कोई ध्यान नहीं रहा। वहाँ लोक संग्रह की भावना प्रबल न थी। फल स्वरूप आगे आने वाले साहित्य में राधा और कृष्ण इतने अति मानवीय हुए कि उन्हें विवश हो नायक नायिका के आसन पर भी बैठना पडा। पर इससे हम सूर को दोषी कैसे बनायें?

सूरने कृष्णजन्म से लेकर श्रीकृष्ण के मथुरा जाने तक भी कहानी को ही आधार बनाया है। कथा इतिवृत्तात्मक रूपमें ही फुटकर पदों में गाई गई है। केवल दशम स्कंध में सूरकी रसमग्नता पूर्णता को पहुँची हुई दिखाई पड़ती है। सूर की प्रचलित भाषा का प्रयोग करना भी इसकी लोक प्रियता का बहुत बड़ा कारण बना है। जन गीतों में प्रचलित करुणा एवं श्रृंगार के भावों को ही सूर ने वाणी दी है इसी कारण सूरके गीत अमर हो गए। भारतीय संस्कृति के अनेकानेक महान् भावों को घरोघर से अपने गीतोंका श्रृंगार करनेवाले सूर की यह देन साधारण नहीं कही जा सकती। समाज में प्राप्त प्रेम के विभिन्न रूपों का दर्शन यहाँ भलीभाँति किया जा सकता है, चाहे वह वात्सल्य भाव से पूर्ण हो अथवा दाम्पत्य भाव को लेकर हो। एक ओर जहाँ इन भावों की स्वाभाविकता के दर्शन होते हैं वहीं पर दूसरी ओर हम इनकी सीमा तक को भी छू सकने में समर्थ होते है। समाज को इससे बडा मानसिक आश्रय और कौन सा चाहिये। संतप्त समाज की यह सबसे बडी पुकार थी जिसकी पूर्ति सूर ने की।

सूर के पदों में यह शक्ति किस सीमा तक थी इसका अनुमान हम इन दोहों से ही कर सकते हैं।

> "उत्तम पद कवि गंग के, कविता को बलबीर।
> केशव अर्थ गंभीर को, सूर तीन गुन धीर॥
> किधौं सूरको सर लग्यो, किधौं सूर की पीर।
> किधौं सूर को पद लग्यो, बेध्यो सकल सरीर॥"

इस दृष्टि से सूर की तुलना में यदि किसी को स्थान दिया जा सकता है तो तुलसी ही हो सकते हैं। वास्तव में यह यथार्थ ही है कि:—

> "सूर सूर तुलसी ससी, उडुगन केशव दास।
> अब के कवि खद्योत सम, जँह तँह करत प्रकाश॥"

अनेकों स्थानों पर सूर की उक्तियाँ अत्यंत मार्मिक हो उठी हैं। अलंकार जैसे अपने आप हाथ जोडे खडे दिखाई पडते हैं। सूर ने जिस एक अन्य क्षेत्र में भी अपनी महान देन प्रस्तुत की है वह है संगीत का क्षेत्र। सूर के प्रायः प्रत्येक पद एक विभिन्न राग की श्रेणी में आते हैं। कोई भी राग ऐसा न होगा जो इनके पदों में प्राप्त न हो सके। सूरदास के शास्त्रीय संगीत के ज्ञान को स्पष्ट करने के लिये इतना ही पर्याप्त होगा। इन्हीं पदों में गोपियों के जीवन से तादात्म्य रखती हुई प्रकृति फिर भी कितनी सरस हो उठी है।—

> "बिनुगोपाल बैरिन भई पुंजैं।
> तब वे लता लगति अति शीतल, अब भई विरह ज्वाल की पुंजैं॥"

तथा

> "मधुबन! तुम कत रहत हरे?
> विरह–वियोग श्याम सुन्दर के ढाढे क्यों न जरे?"

गोपियाँ का वागवैदग्ध्य जो 'भ्रमर गीत' के प्रसंग में आया है, सूरसागर की अमूल्य निधि है। इन्हीं उपालम्भों के बीच सूर ने न जाने कितने ही नवीन प्रसंगो की उद्भावना की है। 'भ्रमर गीत' का यह प्रसंग निश्चय ही युग की मांग थी जो सगुण निर्गुण के विवाद के समाधान के लिये अत्यंत आवश्यक थी सूर ने इस क्षेत्र में तुलसी के अधूरे कार्य को पूर्ण कर भ्रांत जनता का महान उपकार किया अन्यथा इस भयंकर विवाद ने समाज को किस सीमातक पतन एवं संघर्ष की ओर ढकेला होता, यह कहा नहीं जा सकता।

अपूर्ण

Letters From a Blind High-Court Judge to His Private Secretary

30

Srinagar,
26th April 1919

My dear Kher,

Received your short letter of the 18th two days before you were leaving for Satara, or was it Ahmednagar? In the present state of the post I don't think it would be worth while trying to catch you in the mofussil, so I will address this, as usual, to Manilal and Kher. I have written several times in the interval, but I think neither of us makes sufficient allowances for postal vagaries. I sent you my draft letter to the Sheeny, e. g. but I have heard nothing from you on the subject. I wonder whether, were I, after so long a seclusion, to return to Bombay in December, and put up at the Majestic, any clients would come to me? It wouldn't be worth my while to stay unless, not only some, but a good many poured in. And after one has been buried in Kashmir for more than six months, one is apt to be forgotten. There is just a bare possibility that if Morvi puts off his departure so long, I may go home with him in November. That would be a good egg for me, but I fancy his business is too urgent to allow of so much delay. And I certainly have no intention of descending from Kashmir till the end of October. Incidently I may say that at last I am almost if not quite well, and I expect in a month or so to be as good as a new. The weather here at present is as near perfection as anyone need desire. Quite cold, and not too cold, a bright sun, and the scenery, I am told, too lovely for words to paint.

I took heavy exercise on the Home exerciser this morning, and begin once more to fill out my clothes. They hung about in folds a month ago. I am doing no work, except correcting drafts and a few light things that come to me, under contract, from Mangrol, no big money in them of course. But at my age I ought to be content to retire on a pension, poor though it is, and my scanty savings; just chew my gums and think well of it. You may see a few of my detached thoughts on out of the way subjects in the 'Times of India.'

The appellant is a pauper, and can only pay by results, which I reckon to be much the same as no payment at all. But the case has interested me deeply, is a case of outrageous wrong, and if I thought that there were really any chance of getting the wrong righted I would cheerfully do my best, for no other reward. I have taken on a second supplementary reader, a Mahomedan, who reads me the papers, and has been started on Dill. Every time we proceed with that memorial work I am reminded of you, and the good times we had together here last year. No prospect of bathing though yet, even did I feel that it would yet be wise for me to plunge into the translucent waters of the Dal.

It is still much too cold to allow one to think of any such diversions. And I am very glad it is. I don't want too long an enervating summer before we move higher up to Gul-Marg. I saw something about a Bombay Bar meeting to frame a protest against the Rowlatt Bills. I know you are in that movement. I can only say that I still fail utterly to understand any rational opposition to such a measure so conditioned. Nor do I believe that the opposition is to the Rowlatt Bills as such at all; worse luck. If there never had been any Rowlatt Bills the malcontents would have ferrted out some other stick wherewith to beat a Government they hate, and that's the long and the short of my reading of the situation. I wish I could believe that all the disorders in the North had been engineered exclusively by Germans, and that one of my Indian friends had directly or indirectly had any part in encouraging them. And I have forgotten the most important item, the cigars. Thanks ever so much for sending them, but I must be candid, I don't much care for them, they don't smoke very well up here. Still I unhesitatingly appoint you under patent, Selecter in Chief to this great and good man.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman.

31

Nedou's Hotel
8th, May 1919

My dear Kher,

I got your letter from Satara the other day. I have written to you once or twice, addressing to the great firm: I suppose you'll find those letters waiting for you when you get back. I find that those cheroots you sent me smoke pretty well if you begin at the wrong end. I don't understand WHY this should make such an improvement, but it surely does. So the good Horniman has got the boot. I fancy he wanted it, and was smiling sardonically as he was put on board with a free passage, no creditors able to hinder his departure, and a 'present of Rs. 500 from a grateful government. Pity they did'nt deport that mischievous fool Gandhi, too. He would have loved the cheap martyrdom of course, but as he never had anything worse to fear, well, what can do? We mild Britishers don't deal with inconvenient persons, as your forbears would have done, or as the Germans. I am very very sorry for all these riots and bloodshed, for which Gandhi is as reponsible as anyone else because it is almost inevitable that such happenings will inflame racial hatreds, they are not easily forgotten either.

Along with Gandhi Government might have deported his chela, Stanley Reed, whose tone whereever Gandhi has been concerned has been, in my judgement, abjectly and mischievously fulsome. Of course I don't complain of any man having his private preferences and friendships, but the Editor of a great journal, has not in my opinion any right to allow them to bias his judgements upon important political issues. It would have been much better and much more decent had Reed not written any articles at all relating to Gandhi. No judge ever permits himself to try a cause in which one of the parties is his dearest friend.

I have had something, like a relapse today, and am not as well as have been for the last fortnight, indiscretions at able perhaps, but it is a dreadful prospect, this of being a chronic crock, always liable to being bowled over at a moment's notice. Yet I suppose that is what I must look forward to, Soeriamo better things. Ever since I slated Reed in the Advocate, sometime in January I think, the columns of the Times of India have been closed to me. I have sent them one or two letters, two I think, containing my views on Gandhi, and the situation generally, but they never appeared. I gathered too from Sheppard, what the reason was. I have sent them as a last test a carefully written paper on Social intercourse, which the Times of India would most assuredly have published, before this little personal tiff. I hope this will appear for many reasons, some of which you can guess if it does, and comes under your eye. But I don't believe for a moment that it will. There is no such autocrat as the Editor, no appeal against his decisions however dishonest and biassed.

The summer is really beginning. I think it was put back a month by late rains and snow on all the hills. The fruit will be late, and I dare say I shall stay down a fortnight or so longer to eat it. I am not in any violent hurry to get up to Gul-Marg and my rooms in this hotel are so cool and vaultlike that I don't believe they could ever become intolerably hot, as the good ship Calvania did. I hope you made your trip profitable, and returned to the palatial offices of Manilal and Kher, much benefited by your little holiday. I shall hope to hear from you again soon, out now that the vacation is on, lawyers have as a rule little to say. But then I hope you will never become a typical lawyer of that sort. I daresay you enjoyed the scenic beauties of Mhableshwar, poor though they are in comparison with some others that we wont of.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman.

32

Srinagar,
11th May 1919.

My dear Kher,

Very glad to hear from you on your travels. I have not done much in the writing line, since the breaking of the storm on the frontier. That has given us all enough to think about. Indirectly we owe this, too, to our precious politicians and Mr. Gandhi. For had it not been for the disturbances in the Punjab, the Amir would never have been mad enough to court war. Those disturbances were, doubtless, grossly exaggerated; for if there is one art in which our politicians excel, they and their subordinates, it is in the art of lying, the politicians cunningly and indirectly, their more outspoken understrappers and agents directly. The Amir was informed, I am sure, that the recent outbreak in the Punjab had shattered the British power; that the rich northern plains of India were lying defenceless and an easy prey. I am afraid he will have a very rude awakening. I daresay it will all turn out for the best, though, as when he has been smashed, the ill, affected or rather deluded poor people of the Punjab will understand that in spite of its recent seeming backbonelessness the British power still has a good kick left in it. In the meanwhile things are rather critical for the scattered white men, living unprotected in outlying stations. I heard at some length from Macleod J. and from Wadia. I guess that poor Macleod will have rather a difficult team to drive, as the congestion of work on the O. S. seems unprecedented. I only hope they won't bring that pudding-headed fellow Kemp back again. But the alternatives are none too good. Imagine Faiz Tyabji on our bench. I suppose Kajiji will eat his soul out in bitter disappointment if he does not get the seat. Wadia talks of taking his family home as soon as he can and planting wife and sons in England, going home himself every year for six months to look after them. I see Jinnah invaded Hyderabad and tried to sow the seeds of discontent there. I wish the Nizam had dealt a little more drastically with him.

Our self-appointed "leaders of the people" are, truly, an amiable lot, put this at-temt upon the premier native State, is instructive, as showing what the Ruling Chiefs must expect when once the yoke of the politician has been firmly welded on their necks. I haven't been very fit for the last two days, but as I have often told you, I doubt whether I ever shall be again for a week together.

I trust Manilal and Kher is reaping a rich harvest out of this superadundant litigation. As I can't get any paper to publish my opinions on the meaning of present day Indian politics I meant, before I had this little relapse, to write a pamphlet on the subject in which I could tell the plain truth, as I see it, without concerning myself about Editorial prejudices and personal spites, but I can't begin till I feel fit, in the mood. Although we are nearly half way through May, the weather is still wonderfully cool, and alas, no sign of strawberries or green peas. We have had a lot of rain, and that cools the air down.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman.

SHRI SATYA SAI BABA

By

N. Kasturi, M. A., B. L. The Editor of "**Sanatan Sarathi.**"

The little village of Puttaparthi, eighteen miles from everywhere, was shocked about twenty-two years ago, by a small band of boys doing Bhajan and singing songs, praising a Holy Place and a Holy Saint, both of which were strange names for every one of them! There were about thirty children, singing and dancing through the streets of Puttaparthi, under the leadership of a boy called Satyanarayan Raju. Raju, though a boy of only ten years of age, composed the Telugu songs for Bhajan and he taught his companions to sing in chorus, the heart-breaking melodies about the sacredness of "Shirdi" and the Omnipresence of "Sai Baba"! People wondered who this Baba was and where this Shirdi existed. But, the children continued their pastime, because the songs were fine, and the leader was a strong and wilful lad. Sathyanarayan Raju exercised a strange fascination over the children as well as on the adults with whom he came in contact. He was on all accounts a mysterious boy, with a sixth sense and a miraculous intuitive faculty. His friends said he was a magician, for he put his hand into empty bags and brought out peppermints and sweets for distribution among them! He correctly predicted where lost or stolen things could be found. The villagers nodded their heads in wonder and said it was all the gift of the Muslim of Shirdi, about whom the boy sang. They had not heard of 'Sai Baba' at all!

Born on 26th November, 1926, in the family of the ancient rulers of the principality of Puttaparthi in the Anantapur Dt., Andhra Pradesh, Satyanarayan Raju grew up, a precocious lad— a fine musician, a good composer, a remarkable dancer, an actor, an agile athlet, and an admirable cook! He went to school and carried away all the prizes, though quite inattentive, with a perpetual inward look. He was once asked by an irate teacher to stand upon the bench, as a punishment, for not taking down notes! That was the last occasion, however, on which any teacher dared punish him! For, the teacher himself, by some strange boomerang effect of his order, got stuck to his chair, and he was released from this fix, only when the miracle boy come down from the bench! That teacher has since written about his irreverence and admitted that at the time he had no knowledge of the Divinity of Raju!

Finishing his term in the Primary and Elementary Schools, Raju went for his High School studies (or rather, he was taken by his brother in order that he might be put to school), to Uravakonda, where the brother was at that time the Telugu Pandit. Satyanarayana was noted at school for his beautiful musical voice, his talent for writing and producing impromptu plays, his self-sacrifice and leadership as a Scout, and his grasp of all subjects, in spite of a general listlessness in the classroom. And quite suddenly it happened what he now explains as the "Announcement." One evening, while He was yet in the Fourth Form, Raju came home from school in great hurry, threw down his books and said, "I must go; I do not belong to you; my work is waiting; the Bhakthas are calling me; I have come for them, not for this!" He ran away from the house, but, the distracted brother who had placed high hopes on the boy, dreaming that he will accumulate degrees and join Government service as an officer, was greatly disappointed. He tried persuasion, threats, and inducements to cure the boy. He asked him who he thought he was, to talk so pompously of his mission and his bhakthas. Prompt came the reply: "Here, see." He threw the jasmine flowers that he had in his hand at the time, and the flowers formed the Telugu letters reading Sai Baba! The brother was now convinced that it was the same Muslim ghost that was haunting the lad of fourteen; so, he went round all the professional wizards and experts in devilcraft that he knew, and allowed them to torture the boy back into normalcy. It was all of no avail. The boy taught the vast crowds that were collected to have his Darshan, sang many songs in praise of Sai, gave to every one the Vibhuthi that he got by a mere wave of the hand, revealed each one's inmost desire, cured diseases, drove away fear, infused spiritual courage, granted visions in far away lands and convinced all that he was Divine. So, the boy was brought back to Puttaparthi; but, he refused to enter the old home and, a small Bhajan Mandir, 10'×10' was built in haste. This became too narrow for the devotees in a few months and so, a bigger hall with living quarters was built. Even this had to give place to a palatial Prayer Hall completed in 1950. This in turn is now found too small for even a tenth of the gathering that collects for Navarathri, Sivarathri, and the Birthday of Sri Sathya (vide: his name Sathyanarayana) Sai Baba.

The shrine at the Prayer Hall has two portraits right in front of the gathering, one a lifesize standing picture of Shirdi Sai Baba and the other, a similar standing portrait of Sri Sathya Sai Baba. There are also paintings depicting both the Babas, to indicate that the present Baba is the avathar of Shirdi Sai. In the list of 108 Namas with which Sri Sathya Sai Baba is worshipped, many names bring to mind the Leelas and the Mahima of the Shirdi manifestation.

Besides these, Sri Sathya Sai Baba always refers to Shirdi Baba as "My previous Body;" He concretises by a wave of the hand the 'Udi,' which Shirdi Baba was giving to all his devotees as His Prasad, and He too gives that Udi for a variety of purposes, to all who come to Him. Again, Sri Sathya Sai Baba constantly refers to people who had come to Him when He was in the previous Body, to the questions they asked Him and the answers He gave them then. He recognises people who have been worshipping Shirdi Sai as His own old devotees. He answers at Puttaparthi the prayers uttered at Shirdi by pilgrims who go over to the latter place; He 'takes' by a mere wave of the hand, for being given to His Bhakthas for worship or reverential wearing, photographs of Shirdi Baba, or Himself, but, in most cases, in the picture of Shirdi Baba thus concretised, his own likeness will be found incorporated or vice versa! It is so in the case of lockets or talismans, or even images. No difference is ever made between him and Shirdi Baba at Puttaparthi or by his devotees. It is a continuation of the same avathar, "for carrying on the same mission," as Baba always says. The miracles of Shri Sathya Sai Baba are but further proofs of this identity; we see the same omnipresence, the same omniscience, the same transceding of time and space, the same mastery over the forces of nature, over the laws of matter, before our eyes now, as the fortunate few saw at Shirdi then! Perhaps, the only change one might notice, judging from the description in books of the temper of the Saint of Shirdi, is the imperturbable love, grace, patience, and courtesy of the present avathar.

For every one of the examples of the wisdom and power of Shirdi Baba given in books, a hundred can be quoted from the small experience of the devotees of Sri Sathya Sai Baba, and, a comparative study of the teachings, the sayings, the doings, the inexplicable mysteries of both will make any one convinced that he who came as Shirdi Sai, has today again come as Sri Sathya Sai Baba.

Sri Sathya Sai Baba is "Sai" since birth! He has no Guru, no Sadhanā, no Japam or Thapam. He does not read for knowledge. But yet, His speeches surprise all by their profundity, scholorship, directness, simplicity and Universal outlook. He has often said that he was struggling long to postpone the announcement of His arrival. He has given Darshan as Shirdi Baba, and as other Ishta Devathas to sincere devotees of other forms of the Lord. His message is Universal, it is strengthening, inspiring the weak and the hesitant to endeavour. He promotes Brotherhood, and establishes Peace. He is the guardian of Human Welfare. Thousands have had the good fortune to sit at His Feet, listen to His Message and shape their future as He wants it to be. He welcomes all, especially, the weak, the ailing, and the despondent. He does not prescribe any single road to the journey, for all roads lead to him and all souls are already on the march to reach Him.

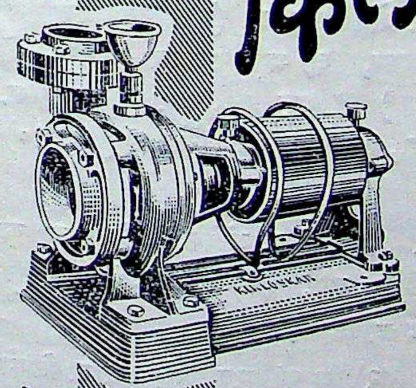
• • •

Srimat Satguru Gajanan Maharaj Borkar. Birth Day Ceremony

On behalf of Shrimat Sadguru Gajanan Maharaj Shishya Sampradaya, 57th birth-day ceremony of Shri Govind Janardan Borkar alias Shrimat Sadguru Gajanan Maharaj was performed on 10-3-59 at 7 P. M. in Varakari Bhuvan, Dadar.

Many eminent guests such as Learned Professors, Doctors, Lawyers, Devotees, Disciples, Poets and Writers had assembled to grace the occasion. There were approximately seven hundred people gathered to attend the Spiritual Programme upto 1 A. M. at night. In the beginning Shri Datta Stotra was recited by all devotees. Afterwards devotional songs were recited by Shrimati Saraswatibai Borkar and Company. Vocal Music Programme of Mr. Dabke was going on for about one hour. Subsequently among several distinguished guests, few stood on the occasion to speak on the platform for the good wishes, and in appreciation of spiritual service rendered by Shrimat Sadguru Gajanan Maharaj for the last several years. Among the speakers were Awadhutswami Limaye, Barrister Daruwala, Advocate A. N. Surve, Professor N. K. Bhagwat, P. B. Kulkarni, K. M. Tahmankar, Principal Joshi, P. W. D. Superintending Engineer Mr. Patil, Mr. M. A. Ambedkar, Kokate, Shri Mukundrao V. Kilpady, retired Police Superintendent Dere, Rao Bahadur S. K. Bole, Pamale. Lastly Shri Sadguru Gajanan Maharaj Borkar himself delivered spiritual speech for about one and half hour. He said thus:– people ware giving me spiritual titles and call me saint or Satpurush. But I want to impress on your mind that I am like one of you, the son of Almighty Creation. All the achievements and glorious works and services done to the people by me were nothing but the grace of Lord Datta over me. I am his mere tool and an humble devotee to carry out his divine commission of Vishwa Yadnya.

"In these days of Kaliyuga the life of human being is caught up in the grip of conflicting interests with the result that howsoever, good people and Co-operative workers dedicate their lives to social work, are not able to solve the problems of the people perfectly. God is sending on earth in human form the saints, Gurus, Shishyas to annihilate the suffering of human beings and give them the right course of direction for the peace and betterment of life in general." He further said "if we are to be happy, we should have peaceful, lovable and sacrificing nature. If you want to make people happy we should first develop our inner strength with the guidance of Satguru. If we are strong spiritually God is there to fulfil your desire to serve people completely." Lastly, he thanked all the people who had gathered to grace the occasion. In the end Mahaprasad was distributed to all people and the function was closed at 1 A. M.

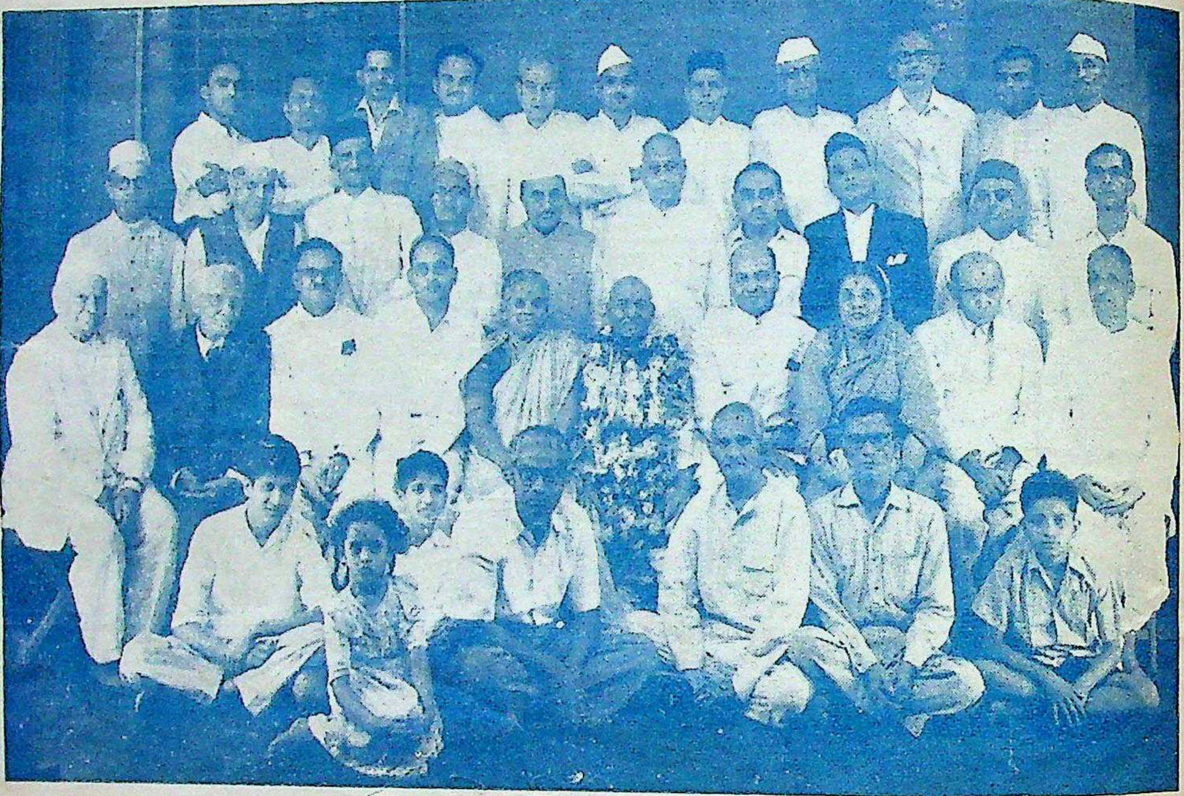

श्रीगजानन महाराज बोरकर यांचा ५७ वा जयंत्युत्सव

ता. १० मार्च १९५९

57th BIRTHDAY OF Shri Gajanan Maharaj Borkar

(10th March 1959)

खुर्चीवर बसलेले:—(१) प्रा. ना. के. भागवत एम्. ए. (२) बॅरिस्टर पी. एन्. दारुवाला बी. ए , एल. एल. बी., (मुंबई) बार. ॲट लॉ. एल्. एल्. डी. (लंडन), (३) प्रिन्सिपाल सी. बी. जोशी एम्. ए , (मुंबई व केंब्रिज), (४) एक्झिक्युटिव्ह इंजिनीअर ग. शि. पडवळ बी. एस्. सी., बी. ई., (५) सौ. सरस्वतीबाई बोरकर, (६) श्री. गजानन महाराज बोरकर, (७) सुपरिंटेंडेन्ट इंजिनीअर ग. कृ. पाटील बी. ए., बी. ई., एम्. आय्. ई., (इंडिया) बी. एस्. सी., ऑ. (लंडन) ए. सी. जी. आय्., (लंडन), (८) सौ. विमलाबाई पाटील, (९) ॲडव्होकेट आ. ना. सुर्वे बी. ए., एल् एल्. बी., (ओ. एस्.) (१०) श्री. मो. बा. लिमये बी. ए., उर्फ श्री. अवधूत स्वामी.

१ पहिले पाठीमागे उभे:—(१) सर्वश्री वि. दे. सारंग, (२) पां. र. अंबिके, (३) पु. बा. कुलकर्णी, (४) म. अ. कोकाटे, (५) का. म. ताम्हनकर बी. ए., (६) पां. ह. जोशी, बी. ए., एस. टी. सी. डी., (७) श्री. प. मयेकर वकील बी. एस. सी., एल्. एल्. बी., (८) प्रो. य. के. पाध्ये, (९) ना. अ. कोकाटे, (१०) विक्रमप्रसाद ल. मेहता.

२ त्याच्या वरची रांग:—सर्वश्री (१) पु. श्री. मयेकर, (२) वि. पां. परब, (३) ज. द. सिधये, (४) जगन्नाथ अ. पडवळ, (५) मो. का. पिटकर, (६) श्री. सत्येन्द्रनाथस्वामी नागवेकर, (७) मो. स. जोशी, (८) न. वि. खांडके, (९) रावसाहेब शं. का. डेरे, माजी पोलीस सुपरिंटेंडेन्ट, (१०) रामकृष्ण गो. बोरकर, (११) शंकर दा. पाटील.

खालीं बसलेले:—(१) चि. अ. मो. लिमये, (२) कु. रोहिणी बा. पडवळ, (३) चि. वि. मो. लिमये, (४) श्री. म. अ. आंबेडकर बी. ए., (५) मुकुंदराव किलपाडी, (६) शिल्पकार पां. तु. शिरगांवकर, (७) चि. ह. शं. पाटील.

World Religion Supplement

धर्मचक्र

वर्ष ११ वें] [अंक १२ वा
१५ जुले १९५९

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. XI—12)
15th July 1959

FATHER FUJI of the LAND of the RISING SUN, Who blesses the Children of the Soil, doing away with all evil influences and Nature's Wrath and brutality of Man! He is the Creator, Preserver and Perpetuator of Japan! It is the Land of the BUDDHA — AMITABHA — The Immeasurable Light. So the Love and Friendship of BHARAT and JAPAN.

पिताजी फूजी पर्वत-जपानचा संरक्षणकर्ता

आपल्या भूमीच्या मुलांचे अनिष्ट, अमंगळ नाहीसें करणारा, सृष्टीच्या कोपाला व मानवाच्या पाशवी मनोविकारांना रसातळास [illegible]णारा, तो जपानचा विधाता, संरक्षणकर्ता, व जपानचें जीवनसातत्य राखणारा आहे. जपान ही अमिताभ बुद्धाची भूमि आहे. [illegible] जपान व भारत यांची मैत्री व प्रेमभाव।

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी-हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष ११ वें] १५ जुलै १९५९ [अंक १२ वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

या अंकांत विशेष काय पहाल ?

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लाट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, ४१७/४२१ सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

र्ष ११ वें] १५ जुलै, १९५९ [अंक १२ वा

नमो बुद्धाय !*

न जातो न मृतं चैव नं रूपो नापि रूपवान् ।
न संसारे न निर्वाणे नकारन्तेन सूच्यते ॥ १ ॥

मोहध्वंसकरो नित्यं मोक्षसौख्यैकदायकं ।
मोहनं सर्वमाराणां मोकारन्तेन सूच्यते ॥ २ ॥

बुद्धानां मुदितं ध्यानं बुद्धानां जनप्रेरकं ।
बुद्ध निक्लेश संबुद्ध बुकारन्तेन सूच्यते ॥ ३ ॥

धार्य्यते बोधिसत्त्वैः सद्धर्मधातुगतिः सदा ।
धर्माणां परमो धर्मो धकारन्तेन सूच्यते ॥ ४ ॥

यथाअस्ति तथानास्ति यथानास्ति तथास्तिय ।
यथावादि तथाकारी यकारन्तेन सूच्यते ॥ ५ ॥

पंचाक्षरंमिदं पुण्यं पवित्रं पापनाशनं ।
ये पठन्ति दिवारात्रौ ते प्रयांति परांगतिम् ॥

॥ इति पंचाक्षर स्तोत्र समाप्तम् ॥

---

*[महाकारुणिक सेवक संघ, दरभंगा यांच्या स्तोत्रांतून एक स्तोत्र संस्कृत व्याकरण शुद्ध नाहीं. —संपादक]

संपादकीय

या महिन्यांतील मुंबईतील महत्त्वाची घटना म्हणजे श्री राजगोपाळचारीची मुंबईस भेट ! या उतारवयांत ज्या करितां ते मुंबईस आले, त्यावरूनच त्यांची राष्ट्रविषयक कळकळ प्रतीत होते. महात्माजीपासून आज पावेतों कॉंग्रेसच्या जीवनांतील विविध स्थित्यन्तरें व चढउतार त्यांनीं पाहिलीं आहेत, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ते एकदा राष्ट्राची धुरा वाहत होते. निव्वळ भावना प्रधान नाहीं किंवा निव्वळ स्वार्थी व्यवहारी हि नाहीं अशी त्याची वृत्ति आहे. आपलीं मतें त्यांनीं वारंवार निर्भीडपणें बोलून दाखविलीं आहेत. 'निस्पृहस्य तृणं जगत्' अशी त्यांची स्वतंत्र किंवा एकांडी वृत्ति आहे. कॉंग्रेस ही राष्ट्रांतील एकमेव संस्था राहावी; पण तिनें मागच्या उज्ज्वल परंपरेला धरून राष्ट्रहितैषी कारभार चालवावा, अशी सर्वांची इच्छा आहे पण कॉंग्रेसच्या हातीं सत्ता आल्यापासून तिची सर्व बाजूनीं विचार करण्याची पात्रता, कार्यक्षमता कमी कमी होत चालली, हें नाकबूल करण्यांत हंशील नाहीं. आपण सत्तारूढ झालों म्हणून त्यांनीं सर्व क्षेत्रांत एखाद्या यक्षिणीच्या कांडीं प्रमाणें संपूर्ण चमत्कार करण्याची खोटी हाव धरली.'राज्य पद्धती एकदम बदलून टाका व सर्वत्र कॉंग्रेस शिक्क्याची सुधारणा करा,' असा अट्टाहास राजकारणांतील कांहीं श्रेष्ठींनी धरला ! इंग्रजी सरकारची राज्यपद्धति एकदम पालटून टाकणें ही घिसाडघाई किती अदूरदर्शी आहे, याची जाणीव त्यांना प्रथम झाली नाहीं. पहिलीं १० वर्षें पर्यंत जुनी राज्यव्यवस्था, कारभार करण्याची [illegible]शिस्त व पद्धति कायम ठेवून हळूंहळूं त्यांत सुधारणा करावयाच्या ऐवजीं [illegible]नीं एकदम जनतेस थक्क करून नेत्रदीपक कामगिरी करून दाख[illegible]ाचा जो चंग बांधला तो निव्वळ हास्यास्पद होता.राजकीय,सामाजिक, [illegible]मक, बौद्धिक, व्यापारविषयक, नैतिक क्षेत्रांत हळूंहळूंच व धीरा[illegible]रानेंच सुधारणा करावयास पाहिजेत. या विरुद्ध वागण्याचा जो परिणाम होवयाचा तो झाला ! एक राज्यकारभार करणारा कॉंग्रेसचा पक्ष व त्याला [illegible]ध करणारे पक्षोपपक्ष निर्माण झाले. समाजसत्तावादी, हिंदू महासभावादी, [illegible]म्यवादी, नरमवादी वा गरमवादी असे फड निर्माण झाले व त्यांच्यांत [illegible]वाद व भांडणें सुरूं होऊन कॉंग्रेसच्या राज्यकारभारास खीळ [illegible]लण्याचा यत्न सुरूं झाला. 'सरकारची जो अडचण तीच आमची [illegible]वर्णसंधी' अशा धोरणानें जनतेची दिशाभूल व आपल्या पक्षाचा मात्र [illegible]यदा, असा राजकारणांत विचका झाला व त्यांतच भाषिक राज्यांचें खूळ [illegible]लें, व त्यांत तर काय लोकशाही कारभार ! मोर्चे, निदर्शनें, गोळीबार, चौकशा, संप, असहकार, काझमाची चळवळ इत्यादींचा सुकाळ झाला ! या सर्व परिस्थितीचें चित्र पाहून जुन्या पिढींतील व सनदशीर पद्धतीनें राज्यकारभार चालावा असे वाटणारे प्रागतिक राजकारणी पुरुष (Liberal Spirit) कष्टी झाले. या सर्व गोंधळाचा विचार करून व जागतिक परिस्थितीचा समतोल बुद्धीनें आढावा घेऊन आपण एक नवीन पक्ष काढावा, अशी त्यांच्या मनांत स्फूर्ति व्हावी, हें साह[illegible]जिकच आहे. या पार्श्वभूमीवर स्वतंत्र पक्षाची स्थापना झालेली दिसे[illegible] त्याची चेष्टा करणें किंवा तो पक्ष कमी लेखण्याची वृत्ति दाखविणें [illegible] असमंजसपणाचें आहे. त्यांत काम करणारे अग्रणी म्हणजे श्री चक्रवर्ती राजगोपाळचारी, प्रा. एन्. जी रंगा, श्री. एम्. आर. मसानी, श्री. व्ही. पी. मेनन वगैरे मुरब्बी लोक आहेत. आपण अशी आशा करूं [illegible] कीं, या नवीन पक्षाची उपयुक्तता सर्वांना पटावयास लागून सध्याच्या राज्यकारणांतील गोंधळ, विपर्यस्तता, स्वार्थी बुद्धि. आपली [illegible] लावण्याची वृत्ति या सर्वांना पाय बंद बसेल व हा पक्ष कांहीं तरी निर्णायक व सर्व राष्ट्र उपकारक अशा सुधारणा करील व सरकाराला मार्ग दाखवील. टेनिसननें म्हटल्याप्रमाणें हा नवीन जमाना (This New Order) येऊन जुन्या जमान्यांतील घाण काढण्याची मोठी कामगिरी त्यानें करावी हीच परमेश्वराची इच्छा ? असें कांहीं लोकांना वाटल्यास त्यांत नवल नाहीं. आम्ही या 'स्वतंत्र' पक्षाला सुयश चिंतितों.

× × ×

तिबेटचे दलाई लामा यांना भारतानें आदरातिथ्यपूर्वक आश्रय दिला, ते व त्याचे बरोबर आलेले निर्वासित यांची सुव्यवस्था ठेवली, ही गोष्ट भारताच्या परंपरात्मक अतिथ्य सेवेला अनुरूपच झाली व त्या योगानें सर्व भारतीयांना आनंद झाला. मध्यंतरीं त्यांनीं आपल्या भाषणांत जे उद्गार काढले ते भारताच्या तटस्थ विषयक धोरणासंबंधीं गैरसमज उत्पन्न करणारे आहेत, असा खुलासा अधिकाऱ्यांनी केला आहे. दलाई लामा यांचें व्यक्तिमत्व स्वयंभू आहे. 'त्याचें अस्तित्व जेथें आहे तेथें सर्व तिबेट-राष्ट्र आहे' असें म्हणणें अगदीं योग्य आहे. राजकारणाच्या चष्म्यांतून जो काय अर्थ दिसतो, तों सर्वांना पटेलच, असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. आम्ही दलाई लामा यांना भारत व तिबेट यामधील "सांस्कृतिक प्रतीक" म्हणून मानतों. त्या संबंधींच या परिच्छेदांत कांहीं लिहित आहोत. तिबेटची संस्कृति मूलतः व तत्वतः भारतीय आहे. तिबेटचें सर्व वाङ्मय म्हणजे मूळच्या संस्कृतांचीं भाषान्तरें होत. जे स्वतंत्र ग्रंथ तिबेटमध्यें लिहिले गेले आहेत, त्यांचा मुखवटाहि संस्कृताचाच आहे. इ. स. ७ व्या आठव्या शतकांत भारतांत 'जो तन्त्र-धर्म' अस्तित्वांत होता व भरभरटीस आला, त्यांतून लामा धर्माचा उगम झाला. आठव्या शतकांत नालंदा विश्वविद्यालयांतून पद्मसंभव नांवाचा भिक्षू तिबेटमध्यें गेला व त्यानें बौद्धधर्माचा प्रचार केला. तिबेटमधील गायन व नाट्य यांचा उगमहि भारतांतूनच झाला आहे. वंशशास्त्राप्रमाणें जरी तिबेट लोक भारतापेक्षा चिनशी संलग्न आहेत व त्याची भाषाहि चिनीभाषेला जवळ आहे तरी पण त्यांची

मानसिक व अध्यात्मिक मनोरचना सर्वस्वी भारतीय आहे."

यामुळें आम्हांस दलाई लामा म्हणजे आमच्या शंकराचार्यांप्रमाणेंच वाटतात. 'धर्मगुरु' दलाई लामा आपणास तिबेट पासून दूर करूं शकत नाहींत. लोकहि त्यांना असेंच मानतात, "जेथें दलाई लामा तेथें आमचा राजा, तेथें आमचे सरकार!" यांतून निराळा अर्थ काढणें म्हणजे मूर्खपणा आहे. त्यांची योग्यता चीन सरकारला ठाऊक आहे; म्हणून तर त्यांना फसवून आपल्या ताब्यांत घेण्याचा भगीरथ प्रयत्न चीन सरकार करीत होते; पण त्यांत त्यांना यश आलें नाही. दलाई लामा संबंधीं नैतिक भूमिका उच्च प्रकारची आहे, व हीच गोष्ट आम्ही या प्रसंगी स्पष्ट करूं इच्छितों. त्यांच्या विरुद्ध काहूर करणारे त्याचे हितशत्रू जी धूळ उडवत करतील, त्यानें बिचकून जाण्याचें भारत सरकारला कांहींच कारण नाहीं. यांत त्यांच्या तटस्थ धोरणाचा कांहींच भंग होत नाहीं.

× × ×

कॉंग्रेसनें हातीं सत्ता घेतल्याबरोबर प्रथम जनतेस आश्चर्याचा धक्का देणारी गोष्ट त्यांनीं केली असेल ती म्हणजे इंग्रजी शाळांतून इंग्रजीची हकालपट्टी करणें. इंग्रजी भाषा सुरूं ठेवणें म्हणजे भूतपूर्व गुलामगिरी मान्य करण्यासारखें आहे, असा हास्यास्पद कोटिक्रम कांहीं कट्टर कॉंग्रेस पुढाऱ्यांनीं केला. "इंग्रजी बद्दलचा आग्रह हा नोकरी वाल्यांचा आहे.' अशी हेटाळणी एकानें केली. इंग्रजी शिक्षण इंग्रजी शाळांतील पहिल्या इयत्तेपासून सातव्या इयत्तेपर्यंत देण्याच्या प्रथेला एकदम खो देऊन इंग्रजी शिक्षण चार वर्षांपुरते मर्यादित करण्याचे अविवेकी धोरण मुंबई सरकारनें स्वीकारलें व त्याचे दुष्परिणाम गेलीं आठवर्षें मुंबई राज्यांतील विद्यार्थ्यांना भोगावे लागले. सरकारने इंग्रजी शिक्षण चारवर्षांचे केलें; पण विद्यापीठांतील शिक्षणाचे माध्यम मात्र इंग्रजीच राहिलें. त्यामुळें कॉलेजांत गेल्यावर प्राध्यापक काय बोलतात हेंच त्यांना कळणें दुरापास्त झाले. याशिवाय पुस्तकें वाचणें, [illegible] करणें, इंग्रजीत दोन वाक्यें बिनचूक लिहिणें, किंवा प्रबंध लिहिणें, या सर्वांत विद्यार्थ्यांची कुचंबणा व प्राध्यापकांच्या जीवाचा [illegible] झाला. पण इंग्रजीचें महत्त्व सरकारी कारभारांत व अन्य सार्वजनिक व्यवहारांत मात्र मुळींच कमी झाले नव्हतें. म्हणून इंग्रजीच्या [illegible] विद्यार्थी, प्राध्यापक व सामान्य जनता यांची केवढी कुचंबणा झाली होती, हा सर्वांच्या प्रत्यहीचा अनुभव होऊन बसला. इंग्रजींतून शिक्षण देणाऱ्या मिशनरी शाळांतून विद्यार्थ्यांचा भरणा होऊं लागला! शिक्षणाचे बाबतींतील हें अराजक, जें आठवर्षें सुरू होतें, तें बंद करून मुंबई सरकारच्या विद्याखात्यानें असें ठरविले आहे कीं, पांचव्या इयत्तेपासून इंग्रजी हा ऐच्छिक विषय म्हणून शिकविण्यास परवानगी देण्याचा व तशी सोय करण्याचा निर्णय घेतला जाईल. इंग्रजी भाषा भारतांत आली आहे तिचीं मूळें [illegible] रुजत आहेत. प्रान्तीयता, जातीयता, नाहींशी होण्यास इंग्रजी-सारखें दुसरें प्रभावी साधन नाहीं. म्हणून मुंबई सरकारच्या या निर्णयाचे [illegible] व इष्ट परिणाम झाल्याविना राहणार नाहींत. म्हणूनच आम्ही [illegible] अभिनन्दन करतों!

× × ×

[illegible] 'सोविएत महिलावर्ग व सप्तवार्षिक योजना' या शीर्षका-खालीं एक स्फुट आमचें वाचण्यांत आलें. त्यांत पुष्कळ विचारार्ह गोष्टी [illegible]. अगदी पहिल्या ऑक्टोबर क्रान्तीनंतर स्त्री व पुरुष असा गंड (complex) राहिलाच नाहीं. सुखी जीवन व शिक्षण व राज्यकारभारांत घ्यावयाचा भाग, सांस्कृतिक चळवळी, या सर्व क्षेत्रांत स्त्रीला नवीन क्षितिजें निर्माण झालीं. मन्त्री, शास्त्रज्ञ व उद्योग व शेतकीतील काम करणाऱ्या भगिनी आज दिसून येऊं लागल्या. पुष्कळ महिला शिक्षक व डॉक्टर या धंद्यांत शिरतात. त्यांना डॉक्टरची मदत फुकट मिळते. विचार विनिमय-केन्द्रें, प्रसूती घरें, लहान मुलांसाठीं शिशु विहार व शाळा, मुलांसाठीं सुट्टींमधील शिबिरें यांचे मोठें जाळें सर्व देशभर पसरलें आहे. नवीन सप्तवार्षिक योजनेप्रमाणें स्त्रीला कमीत कमी कामाचे तास आठवड्यांतून मिळतील. त्यांना आपलें घर व मुलेंबाळें यांच्याकडे जास्त लक्ष पुरविण्यास वेळ मिळेल. स्त्रीचे क्षेत्र म्हणजे चूल" ही विचार सरणी सोविएतला मान्य नाहीं. घरामध्यें सर्वांचा समान दर्जा असला पाहिजे. म्हणजे घरांतील सर्व कामें करण्याचे बाबतीत सर्वांनी सारखा वाटा उचलला पाहिजे. ही विचारसरणी दिवसें दिवस अभिमत होत चालली आहे. घरांतील कामें सर्वांनीं करण्यांत कांही कमीपणा नाहीं. काम उरकून घरीं आल्यावर बाजारांत जाऊन जिन्नस खरेदी करणें किंवा लहान मुलांना शिशुविहारांतून घरीं आणण्याचे कामीं पुरुषांनीं मदत करण्यांत कांहींच अपमान वाटत नाही. नवीन सप्तवार्षिक योजनेंत पुरुष व स्त्री यांच्या उत्पन्नांत शेंकडा ४० नी वाढ होईल. दोघांचाही वाढता पगार दोघानाही भूषणावह होऊन त्यांचा संसार सुखानें चालण्यास मदत होईल.

सोविएत स्त्रिया म्हणजे इतर स्त्रियांहून कांहीं निराळ्या नाहींत. त्या प्रेम करूं शकतात, लग्न करतात, त्यानां मुलेंबाळें होतात. कदाचित् तिचें लग्न जर सुखी झाले नाहीं. तर त्यांतून मार्ग काढण्यास तिला कांहींच अडचण पडत नाहीं. कारण स्वतंत्र जीवन व्यतीत करण्याचें साधन तिचेजवळ असतेच. यास्फुटांतील शेवटचीं वाक्यें तर फारच उद्बोधक आहेत. सोविएत स्त्री सृजनशील असते. तिला उभारणी कशी करावी हें ठाऊक असते. म्हणून युद्धांचा तिला तिटकारा आहे! मातांना तर युद्धाचा हजार पट अत्यन्त तिटकारा आहे. **म्हणून सोविएत स्त्री शांततेकरितां सदैव तयार असते.** यादृष्टीनें सोविएत राष्ट्र काय म्हणते तें वाचा—'धरित्री ही मोठी व उदार आहे. प्रत्येकाल पोट भरण्यापुरते पुरेसें आहे. जर जीवनाची विषमता घालवून तें [illegible] राहणीवर आणलें तर सर्व मुलांना अन्न व वस्त्र यांचा तुटवडा [illegible] नाहीं! "Above all, let a serene blue sky shine [illegible] all the cradles the world over."

माणसाला या जगात आणखी दुसरें कांहीं हवे असते काय? जीव[illegible] ध्येय व परिपूर्ति या दृष्टीनें भारताने यांत पुष्कळ शिकण्यासारखें आ[illegible] पण केव्हां? इच्छा असेल तर!

× × ×

धर्मचक्राचा हा अंक वाचकांच्या हातीं दिला म्हणजे धर्मचक्राचें हें [illegible] संपून त्याचीं ११ वर्षें पुरी होतील! अंगीकृत कार्य येथपर्यंत आले [illegible] समाधान संपादकाला मिळेल. त्याशिवाय वाचकांचीहि अविरत से[illegible] एकवर्ष आपण करूं शकलों, ही कर्तव्यपूर्तीची माधुरी त्यांना लाभे[illegible] नवीन वर्षाच्या पहिल्या अंकांत 'संपादकीय निवेदन' सविस्तरपणें देण[illegible] आहों. त्यावेळीं विशेष माहिती त्यांत सांपडेलच. वाचकांनीं व [illegible] बंधीयांनीं व प्रेमळ सज्जनांनीं जो उदार आश्रय धर्मचक्राला दिल[illegible] त्या बद्दल त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानणें, हेंच आज आम्ही करीत आहोंत. त्यांनीं अशीच प्रेमाची पाखर धर्मचक्रावर धरावी. अशी त्यांना नम्रतापूर्वक विनंति! भारताचे त्रिविध कल्याण होऊन त्याचें स्वातंत्र्य त्याच्या पचनीं पडावें हीच प्रार्थना! "सर्वे भद्राणि पश्यन्तु!"

बुद्ध–यश

(पुण्यस्मरण)

[भारतीय बौद्धसंस्कृति व भारतीय संस्कृतीचे इतर डोळयांत भरणारे विशेष यांचा ज्यांनीं अभ्यास करून भारताबाहेर त्यांचा दीप पाजळण्यासाठीं ज्यांनीं आपलें जीवन त्याकामीं वाहून घेतलें, अशा उज्वल महाभागांना भारत विसरला व ऐतिहासिक कारणामुळें त्याची दृष्टि संकुचित, एकदेशीय व परमत–असहिष्णु बनली. पारतंत्र्याचा काळांत माझेजवळ आहे तेवढेंच खरें, शाश्वत व सनातन अशी भलतीच समजूत करून घेऊन हिंदु धर्म, आर्य धर्म, सनातन धर्म, असली मर्यादित नामाभिधानें धारण करून बाहेरच्या आपल्या आचार्यांना, धर्मासाठीं प्राणत्याग करण्यास मागें न पाहणाऱ्या भारताच्या सुपुत्रांना भारत पारखा झाला! अशा विस्मृति झालेल्या नरपुंगवांना भारत आतां पुन्हां परत बोलावीत आहे. भारतीय संस्कृतीचा प्रसार मध्य आशीया, चीन, जावा, सुमात्रा, बोर्नियो, मलाया, कांबोडिया, सयाम, ब्रह्मदेश, तिबेत, सिंहलद्वीप इत्यादि देशांत होऊन, तो करणारीं भारतमातेचीं मानवरत्नें यांना पुन्हां उजाळा देण्याचें कार्य आम्ही आरंभिलें आहे. त्यापैकी "कुमारजीवा"ची पुण्यस्मृति धर्मचक्राच्या 'मे महिन्याच्या' अंकांत वर्णिलेली आहे. या अंकांत 'बुद्धयश' या काश्मीरच्या धर्मप्रचारकाचा व विद्वान भिक्षूचा परामर्श घेत आहोंत.

—संपादक]

काश्मीर हें भारताचें नंदनवन म्हणतात. म्हणजे चैन करण्यासाठीं, या ...नाचे भोग भोगण्याकरितां तें अप्रतिम स्थान आहे! साहेब लोकांचे ...शेगल बादशहा व मागून साहेब लोक तेथें जात व इन्द्रियविषय- ...निमुराद भोगीत. पण या काश्मीरच्या पवित्र भूमींत महान् त्यागी ...दार तत्वज्ञानी व सर्वभूतहिते रताः असे मुनिपुंगवहि निर्माण ... त्यांनीं भारताला सर्व जगांत ललामभूत केलें. त्यांनीं मध्य आशिया ...न यांत बौद्ध संस्कृतीचा प्रसार करून चीन देशांत संस्कृत भाषेंतील ...ल्य ग्रंथाचीं भाषान्तरें करून चिनी विद्वत्तेचा (scholarship) ...घातला. चिनांतील चरित्रकारांनीं ज्या भारतीय भिक्षूंचीं चरित्रें ...कारानें लिहिलीं आहेत, त्यांत "बुद्धयशा"ला फार मोठें स्थान प्राप्त ...आहे.

...द्धयश, हा काश्मीरमध्यें एका ब्राह्मण कुळांत जन्माला आला. त्याचें ...णी ब्राह्मणी धर्माचें केन्द्र असल्यामुळें त्याच्या बापाला बौद्धधर्माची चीड ... एक दिवस एक बौद्ध भिक्षु रस्त्यानें चालला असतां त्या शान्त ...्या निरूपद्रवी भिक्षूचें दर्शन त्याला असह्य झालें. त्यानें एक ...मित्त काढून त्यावर हल्ला चढविला. प्रतिकाराला अप्रतिकाराचें उत्तर ...मळाल्यामुळें तो कडक ब्राह्मण लौकरच थंडावला व बेचैन होऊन ...ी गेला. त्या ब्राह्मणाला या कृत्याचा झाडा तावडतोब द्यावा लागला. त्याच्या दोन्ही हातांना पक्षघात झाला! मूळचा ब्राह्मण असल्यामुळें त्याला पश्चात्ताप झाला व आपण केलेल्या पापाचें क्षालन करण्यासाठीं उपाययोजना करूं लागला. त्यानें त्या भिक्षूला घरी बोलावलें, त्याची क्षमा मागितली, व तो त्याला म्हणाला–भदन्त, माझ्या पापाचें प्रायश्चित मला मिळालेंच आहे. पण त्याची निष्कृति होण्यासाठीं मी माझा हा १३ वर्षांचा मुलगा आपणांस अर्पण करतो. आपण त्याचा स्वीकार करा."

लौकरच 'यश' हा प्रव्रजा घेऊन भिक्षू झाला व आपल्या गुरूच्या बरोबर दूर दूरच्या देशांत गेला व तेथें त्यानें बौद्धधर्मांच्या पवित्र ज्ञानाचें अध्ययन केलें. आपल्या वयाच्या २७ व्या वर्षी तो विद्यापारंगत व उपसम्पन्न भिक्षूहि झाला. त्यानें काश्मीरला रामराम ठोकला व दूरदूरच्या देशांत प्रवास करून तो काश्गरला गेला. तेथील राजानें ३००० भिक्षूंना एका धार्मिक उत्सवासाठीं बोलावलें होतें. त्या ज्ञानसत्रांत यशहि गेला होता. त्याची मुद्रा, त्याची वागणूक व एकंदर रुबाब हीं इतकीं वैशिष्ट्यपूर्ण होतीं कीं, त्या सर्वांचा त्या राजाच्या मनावर फार मोठा परिणाम झाला व त्यानें त्या भिक्षूस राजवाड्यांत निमन्त्रण दिलें व 'येथेंच तूं रहा' अशी प्रार्थना केली. त्याच वेळीं कुमारजीव काश्गरला गेला होता व तिथें त्या दोघांची भेट झाली. कुमारजीवानें कांहीं बौद्ध वाङमयाचा अभ्यास त्याचेजवळ केला व मग कूचीला परत गेला (मे महिन्याचा धर्मचक्राचा अंक पहा.) तेथें त्याला राजकीय घडामोडींत बंदिवान म्हणून चीनला जावें लागलें. कुमारजीव बंदिस्थ झाल्याचें वर्तमान ऐकून यशाचें चित्त विपर्यस्त झालें. पण काश्गरालाच यश १० वर्षें राहिला व नंतर तो कूचीला गेला. कूची हें त्यावेळचें मोठें प्रख्यात विद्यापीठ होतें. त्यानें तेथून कुमारजीवाला पत्र लिहिलें व 'मी तुमचेकडे येण्यास व तुमचे जवळ राहण्यास तयार आहे' असें त्याला कळविलें. तो कूची सोडून कुमारजीवाकडे गेला व "चँगनान" येथें बादशहाच्या मध्यस्थीनें तो त्याला भेटला. त्या दोघांनीं (कुमारजीव व बुद्धयश) कित्येक संस्कृत बौद्धग्रंथाचीं चिनी भाषेंत भाषांतरें केलीं व त्या दोघांनीं चीनमधील विद्वत्तेला बरीच कार्यक्षमता व कौशल्य आणून दिलें. पुढें कुमारजीवाच्या निर्वाणानंतर बुद्धयश पुन्हां काश्मीरला परत आला.

त्याचा स्वभाव करारी असून निरपेक्षता हा त्याच्या स्वभावांतला विशेष होता. बादशहानें त्याला कित्येक गोष्टी नजर केल्या असतांना त्यानें त्याचा स्वीकार केला नाहीं! 'अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः!'

दोन भिन्नवैचारिकप्रणालिकांतून भारतदर्शन

[भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारतांत अगदीं विभिन्न विचारप्रणालिकेंचे परदेशस्थ विचारवंत व विद्वान येतात. ते भारतांत हिंडून भारताचें निरीक्षण करतात व आपलीं पत्रकें छापून काढतात. अशांपैकीं दोन निवडक लेख खालीं उद्धृत केलीं आहेत. स्वतःचें कांहीं नाहीं.

संपादक]

१

सोविएत पत्रकाराचे भारतांतील अनुभव

भारतीय लोकांविषयीं सोविएत नागरिकांच्या अंतःकरणांत नितांत आदर व सहानुभूति आहे. पण या महान् देशाची परिपूर्ण माहिती असलेले बरेच सोविएत युनियनमध्यें आहेत विशेषतः भारताचा पुराण इतिहास, संस्कृति, चालीरीति यांची माहिती बरीच अपुरी अशी आहे. त्यामुळें सोविएत युनियनमध्यें भारताविषयीं नवें पुस्तक प्रसिद्ध झालें कीं, तें मिळविण्याची उत्सुकता सोविएत युनियनमध्यें फार झपाट्यानें वाढत आहे हें होय.

सोविएत पत्रकारचे ७ वर्षें वास्तव्य

भारतांमध्यें ७ वर्षें वास्तव्य करून त्यासंबंधींचे अनुभव लिहून काढले नाहींत तर वृत्तपत्रकाराचे व्यवसायास लांछन आणणारी ही गोष्ट ठरेल असें म्हणून सोविएत पत्रकार ओलेग ऑरेस्तीव यांनीं 'भारतांतील ७ वर्षें वास्तव्य' या नांवाचा एक ग्रंथ नुकताच प्रसिद्ध केला आहे.

ओलेग ओरेस्तीव हे १९४४ साली भारतांत आलेले सोविएत पत्रकार असून ७ वर्षांचे काळांतील स्वातंत्र्यपूर्व व नंतरच्या महत्वाच्या घडामोडी त्यांनी स्वत: डोळ्यांनीं पाहिलेल्या आहेत. भारतांतील बहुतेक इतिहास-प्रसिद्ध स्थळें, पदार्थ संग्रहालयें, ग्रामीण खेडीं, औद्योगिक केंद्रें इत्यादि ठिकाणें पाहून त्यासंबंधीचे त्यांचे अनुभव या ग्रंथांत दिलेले आहेत.

हिंदी नागरिक व बुद्धिवादी हे दुसऱ्याच्या मतांबद्दल सहिष्णुतावृत्ति धारण करणारे असल्यानें सोविएत मित्रानें व्यक्त केलेल्या स्पष्ट मतानें दुखावले जाणार नाहींत, असें विचार पत्रकारानें ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत मांडले आहेत.

स्वातंत्र्याचें दानः साम्राज्यवाद्यांचा अपेक्षाभंग

युद्धानंतर ब्रिटिशांनीं उदार अंतकरणानें भारताला स्वातंत्र्य बहाल केलें ही साम्राज्यवाद्यांनी प्रसृत केलेली कल्पना भारतांत फार काळ रुजली नाहीं. कारण लष्कराचें बळावर भारतांत आपली सत्ता टिकवणें अशक्य असल्यानेंच अरिष्टांतून मार्ग काढण्यासाठीं स्वातंत्र्य देणें त्यांना भाग पडलें, ही बाब भारतीयांना चांगली असल्याचा अनुभव ओरेस्तीव यांनीं सांगितला आहे.

वॉशिंग्टन किंवा लंडन येथील साम्राज्यवाद्यांना परराष्ट्रीय धोरण ठरवितांना भारत काय म्हणेल, भारताचें मत काय, याचा कानोसा घेणें भाग पडत आहे या मध्येंच भारत स्वातंत्र्याच्या आकांक्षांचें व साम्राज्य-वाद्यांच्या अपेक्षभंगाचें प्रतिबिंब स्पष्ट होत आहे.

ब्रिटिशांच्या काळांत खरा भारतीय इतिहास लपवून ब्रिटिश हित-संबंधांना पोषक असाच इतिहास शाळा कॉलेजांतून शिकविला जात असे पण आतां शास्त्रज्ञांनी सत्य घटना उजेडांत आणण्याच्या मोठ्या कार्यास सुरवात केली आहे.

स्फूर्तींदायक स्मारकांचा नाश

ओरेस्तीव यांच्या पुस्तकांत 'गौरवाची व मानखंडनेची स्मारकें' या विषयावर एक भाग लिहिलेला असून भारतीय शूरांचीं व देशभक्तांची स्मारकें कलकत्ता, लखनौ, मुंबई येथें फारच कमी असल्याचा खेदपूर्वक उल्लेख आहे. ते पुढें म्हणतात कीं, भारतीय मन मारण्याचा, राष्ट्रीय स्वाभिमान दुखविण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न दिल्ली वगैरे ठिकाणीं ही स्मारकें नष्ट करून वसाहतवाद्यांनी केलेले आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळांत स्वातंत्र्य वीरांची उचित स्मारकें उभारलीं जातील असा विश्वास त्यांनीं प्रगट केलेला आहे.

हिंदी स्त्रियांचा गौरव

हिंदी स्त्रियांच्या उच्च नैतिक गुणांचा व नम्रतेचाहि ओरेस्तीव यांनीं गौरव केला आहे. जातीबंधनें ही भारतीयांच्या एकजूट बांधण्याच्या कार्यांत मोठी अडचण असल्याचें सांगून भारतीय प्रजासत्ताक [illegible] मात करण्याचा कसा प्रयत्न करीत आहे याचीं उदाहरणें दि[illegible] 'अस्पृश्यता निवारणाचा कायदा' 'हिंदु कोड' हे काय[illegible] पुरोगामी दृष्टीकोनाचें द्योतक आहेत असे ते म्हणतात.

नव्या भारताची उभारणी

राजकीय गुलामगिरीचीं बंधनें झुगारून दिल्यानंतर भारतीय [illegible] औद्योगिकदृष्ट्या बलवान राष्ट्र निर्माण करण्याच्या कार्यास ल[illegible] आहेत. तीन नवीन पोलादी कारखाने उभारले जात असून [illegible] पोलाद कारखान्याच्या बाबतींत ब्रिटिशांच्या जुन्या अनुभवामुळें सुर[illegible] हिंदी लोक साशंक असल्याचा उल्लेख ओरेस्तीव यांनीं केलेल[illegible] सोविएत सरकार जुनी यंत्रसामुग्री भारताला पुरवील हीच शंका [illegible] होती. पण प्रत्यक्षांतून त्यांची ही भीती दूर झाली. ट्रॉम्बे [illegible] 'अप्सरा' या अणुभट्टी-केंद्राबद्दल ओरेस्तीव यांनीं भारतीय बुद्धि[illegible] गौरव केला आहे.

(२)

अमेरिकन तत्वज्ञान्याचें भारत-निरीक्षण

प्राध्यापक थिओडर एम्. ग्रीन हे अमेरिकन तत्वज्ञ सॉक्रेटीस या म[illegible] ग्रीक तत्वज्ञानाच्या परंपरेस अनुसरून प्रश्नोपप्रश्न विचारून भार[illegible] संबंधीं माहिती गोळा करीत आहेत. गेल्या जुलैपासून त्यांनीं पंतप्र[illegible]

नेहरूंसकट शंभरापेक्षां अधिक भारतीयांना गांठून जरूर ती माहिती मिळविली आहे.

प्राध्यापक ग्रीन हे आतां भारतांतून प्रयाण करण्याच्या तयारींत असून भारतीयांबरोबरच्या संपूर्ण संभाषणांनीं भरलेल्या त्यांच्या पांच वह्यांचें पुडकें हें त्यांच्या जवळचें अत्यंत बहुमोल सामान आहे. अमेरिकेंत पोहोंचल्यानंतर हीं भाषणें बव्हंशीं जशींच्या तशींच प्रसिद्ध करण्याचा त्यांचा विचार आहे.

भारताला दुसरी भेट

डॉ. ग्रीन यांची भारताला वस्तुतः दुसऱ्यांदां भेट होत आहे. पहिल्या महायुद्धानंतर ते येथें दोन वर्षेपर्यन्त राहिलेले आहेत. लाहोर येथील "फॉर्मन ख्रिश्चन कॉलेज" मध्यें ते शिकवीत होते.

त्यानंतर त्यांनीं "येल" व "प्रिन्स्टन" या विद्यापीठांत तीसपेक्षां अधिक वर्षेपर्यन्त अध्यापनाचें काम केलें. त्यांना मोठमोठीं व्याख्यानें देण्याचा कंटाळा आला व ते कॅलिफोर्निआमधील क्लेर्मंट येथील "स्क्रिप्स" या लहान मुलींच्या कॉलेजमध्यें अध्यापन करण्यासाठीं गेले.

एक वर्षापूर्वी ते "फोर्ड फाउंडेशन" कडे गेले व तेथें त्यांनीं एक असामान्य सूचना मांडली. "कोणत्याहि प्रकारचीं बंधनें न लादतां व भारतीयांशीं केवळ बोलण्यासाठीं तुम्हीं मला एक स्वतंत्र लेखक म्हणून भारतांत पाठवाल काय ?" भारतांत परतण्याची आपली दीर्घकालीन इच्छा तृप्त करण्यासाठीं त्यांनीं ही युक्ति योजली.

या अंगीकृत कार्याचें सिंहावलोकन करतांना प्राध्यापक ग्रीन म्हणाले, "मी प्रत्येक क्षेत्रांतील वृद्ध व तरुण, पुरुष व महिला विचारवंत भारतीयांशीं प्राध्यापक, राजकारणी, व्यापारी, कायदेपंडित, डॉक्टर, सावकार, स्वामी, धर्मगुरू, सिनेमा दिग्दर्शक व सिनेनट यांच्याशीं बातचीत करीत आलेलों आहे." मद्रास शहर व त्याच्या आसपासचीं [illegible]द्रें यांनाच त्यांनीं मुख्यतः भेट दिली.

नैतिक व अध्यात्मिक मूल्यासंबंधीं

[illegible] वादाच्या स्वरूपासंबंधीं बोलतांना डॉ. ग्रीन म्हणाले कीं, एखाद्या [illegible] विशिष्ट कार्यक्षेत्र व त्याचे उद्योगधंदे यांच्याकडे साहजिकच [illegible] जास्त लक्ष पुरविलें गेले.

[illegible] आमच्या संवादांची दिशा बदलण्याचा मी प्रयत्न केला नाहीं. [illegible] भारताच्या गौरवपर अगर टीकापर असें भारतीयांना मला जें कांहीं [illegible]ण्याचें होतें त्याचा विपर्यास करण्याची माझी इच्छा नव्हती. श्री नेहरू [illegible] "नैतिक व अध्यात्मिक मूल्यें" म्हणून संबोधतात त्यासंबंधीं [illegible] विशेष आस्था वाटत आहे. ज्या लोकांशीं मी संभाषण केलें त्यांच्या [illegible]भूत श्रद्धा व मूल्यें यासंबंधीं ते ज्यासाठीं जगतात व स्वार्थत्याग [illegible]याला अथवा मरण्यासहि तयार आहेत त्या गोष्टी संबंधीं मला आस्था [illegible]" असें प्रा. ग्रीन म्हणाले.

[illegible]निराळ्या लोकांशीं झालेल्या संभाषणासंबंधींचें आपलें सर्वसाधारण [illegible] व्यक्त करतांना प्रा. ग्रीन म्हणाले, "मला भारतांत उत्साह, काळजी, [illegible]ग व विफलता या भावना पुष्कळशा दिसून आल्या. भारतीय लोकांना [illegible]रताच्या प्रश्नासंबंधीं तीव्र तळमळ लागलेली आहे. भारतांत सध्यां [illegible]नसिक आरोग्य व जोम मोठ्या प्रमाणांत असल्याची माझी खात्री [illegible]विण्याला [illegible] पुरावा भरपूर आहे."

प्रगल्भ बुद्धीचा मध्यम वर्ग हवा

तुमच्या भारतीय मित्रांच्या मनांत विशेषेंकरून घोळत असलेल्या कांहीं प्रश्नासंबंधीं तुम्हाला काय वाटतें, असा प्रश्न विचारला असतां डॉ. ग्रीन यांनीं सार्वजनिक हिताची कळकळ बाळगणाऱ्या नागरिकांच्या एका अत्यंत महत्त्वाच्या वर्गाची–म्हणजेच प्रगल्भ बुद्धीच्या मध्यम वर्गाची–समाजास अत्यंत जरूर असल्याचें सांगितलें.

आपला मुद्दा अधिक विशद करून सांगतांना ते पुढें म्हणाले, "तुम्हाला राजकारणांत व सरकारी कारभारांत छोट्या छोट्या अशा बऱ्याच नेहरूंची गरज आहे, तुम्हाला बरेचसे चांगले शास्त्रज्ञ, चांगले शिक्षक व विश्वासू व्यापारी मिळाले पाहिजेत."

लष्कराचा दृष्टांत देऊन ते म्हणाले, "तुमच्याकडे सेनापति व सैनिक आहेत, परंतु सार्जंटांच्या बाबतींत मात्र बहुधा तुम्हाला कमतरता भासत असावी. ज्या लष्करांत चांगले सार्जंट नसतील त्या लष्कराचें ईश्वर रक्षण करो."

"कमी पगार मिळणारे शिक्षक, शिकविण्याच्या यांत्रिक पद्धति आणि पदव्यांचा मोह मिळून तयार झालेल्या सध्यांच्या शिक्षण देण्याच्या पद्धतीबाबत भारतीय लोक सर्वसाधारणपणें नाकें मुरडीत असतात" असें ते म्हणाले. तथापि मोकळेपणाची चर्चा व अनियंत्रित निवड या लोकशाही मार्गानें अखेर हा प्रश्न आपोआपच सुटेल अशी बहुतेक लोकांना आशा वाटत असल्याचेंहि त्यांनीं सांगितलें.

महिलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न

या देशांतील महिलांच्या शिक्षणाच्या प्रश्नासंबंधीं चर्चा करतांना डॉ. ग्रीन यांनीं पंडित नेहरूंच्या बरोबर नुकत्याच झालेल्या एका मुलाखतीच्या वेळीं नेहरूंनीं काढलेले उद्गार पुढीलप्रमाणें उद्धृत केले. "शिक्षण व त्यांतल्या त्यांत स्त्रियांचें शिक्षण ही भारतांतील सध्यांची एक अत्यंत महत्त्वाची बाब झालेली आहे. या क्षेत्रांत आम्हीं अद्याप म्हणण्यासारखी विशेष कामगिरी करीत नाहीं तथापि स्त्रियांच्या शिक्षणांत झपाट्यानें [illegible] होईल अशी मला आशा वाटत आहे. कारण भारतांतील उगवत्या पिढीचें चारित्र्य तयार करण्याच्या बाबतींत कुटुंबांमध्यें त्यांचाच प्रभाव प्रचंड प्रमाणांत राहणार आहे."

या देशांतील अत्यंत कर्तबगार महिला व सर्वसामान्य महिला यांच्या दरम्यान फारच मोठें अंतर असल्याचें डॉ. ग्रीन यांना आढळून आलें, आणि त्यांनीं स्त्रियांना शैक्षणिक संस्थांतून व समाजामध्यें माणुसकीच्या समानतेनें व अधिक मोकळेपणानें वागविणें जरूरीचें असल्याचें सांगितलें.

"महिलांना बंडखोर न बनवितां अधिक स्वावलंबी करण्यासाठीं एखाद्या फार कल्पक शिक्षणपद्धतीची जरूरी भासणार आहे" असा त्यांनीं सावधगिरीचा इशारा दिला. "त्यामुळें सुकन्या, सुभार्या व समाजांतील सुनेत्या बनणें अधिकाधिक तरुण स्त्रियांना शक्य होईल. त्याप्रमाणेंच अशा स्त्रियांना अधिक मोकळेपणानें बोलणें व वागणें शक्य होईल." ते म्हणाले, "कांहीं वर्षेपर्यन्त कधींकधीं तुम्हांला म्हणण्यासारखें यश कदाचित मिळणार नाहीं. परंतु या लोकशाही यंत्रणेच्या द्वारें तुम्ही प्रयोग करीत राहिल्यास अखेरीला समाजांतून नेते वर येत राहतील अशी मला फार आशा आहे," असें डॉ. ग्रीन शेवटीं म्हणाले.

कल्याण (मानवता अंक)

वर्ष ३३ वें १ ला

[illegible]वर्षीच्या शिरस्त्याप्रमाणें या विशेष अंकाच्या द्वारें ‘ कल्याण ’ [illegible]मासिकानें ज्ञानाच्या दालनांत अपूर्व समृद्धि व लालित्य यांची भर [illegible] आहे ‘ महाभारत, ’ ‘ नारी, ’ ‘ हिंदूसंस्कृति, ’ ‘ सन्तवाणी ’ [illegible], ’ ‘ भक्ति ’ वगैरे विशेषांक दरवर्षी काढून त्या त्या विषयासंबंधीं [illegible] माहिती वाचकांना देऊन त्या प्रश्नास स्वयंपूर्ण असें स्वरूप द्यावयाचें, [illegible] धोरण “ कल्याण ” च्या संपादकजींनीं ठेवलेलें दिसतें. त्याप्रमाणेंच [illegible]वता ’ हा अंक ही ‘ मानव धर्म ’ व “ मानवतावद ” ‘ HUM-[illegible]NITIES ’ या नवीन उघडलेल्या संशोधनक्षेत्रांत अवगाहन करून [illegible] शक्यतों परिपूर्ण व सर्वांगस्पर्शी साहित्य निर्माण करण्याचा [illegible] यशस्वी प्रयोग होय. अलीकडे ‘ मानवता ’ हा शब्दप्रयोग आपण [illegible] उच्चारतों व ऐकतों. देवाच्या मागें लागून त्याचें स्वरूप [illegible]ण्याचा खटाटोप व प्रयत्न करण्यापेक्षां मानवाच्या मागें लागा व त्याची [illegible], घडण व प्रातव्य हीं सुधारून त्याचा विकास करा; व सत्, चित् [illegible] आनंद याची प्राप्ति करून घ्या. ‘ ईश्वर ’ व ‘ मानवता ’ या एकाच [illegible]च्या दोन बाजू आहेत, असेंहि म्हणण्यापर्यंत जगांतील वैचारिक [illegible] मजल गेली आहे. पोप कवीनें तर म्हटलें आहे—KNOW [T]HY SELF presume not God to Scan; The Proper [St]udy of Mankind is Man ” भगवान बुद्धांनीं मानवाचा [illegible] अभ्यास करून ‘ निर्वाण ’ ‘ सत्य शोधून काढलें. त्यांनीं ’ [illegible] द्वारा एका बाजूस सारला व मानवावरच लक्ष केन्द्रित करून [illegible]खाली सम्बोधि (सर्वज्ञता) प्राप्त करून घेतली व जगाला [illegible] द्वार खुलें केलें. सर्व–धर्मीय–सन्त हे मानवतावादी असून त्यांनीं [illegible] ईश्वर पाहिला ’ व “ ईश्वर ” व ‘ मानव ’ यांचें समीकरण [illegible] ‘नराचा नारायण होईल’ कीं ‘नारायणांत मानव्य दिसेल !’ मानवतेचा [illegible] केला म्हणजे “ ईश्वर ” “ देव ” या संबंधींचीं भांडणें नाहींशीं [illegible] व मानवानें चालविलेल्या युद्धाचा शेवट होईल ! एवं च आधु-[nि]क वैज्ञानिक युगांत ‘ मानवताध्येया ’ चा पुरस्कार मोठ्या व्यापक [illegible] केला जाईल; म्हणून या असल्या वैचारिक क्रांतीच्या युगांत [illegible] ” च्या संपादकजींनीं ‘ मानवता अंक ’ काढून जनतेची फार [illegible] सेवा केली आहे, असें आम्हीं म्हणतों.

[illegible] ७०४ पानांच्या अंकांत प्रवेश करितांनाच डाव्या हातच्या [illegible] एक अद्यावत फॅशननें विनटलेला तरुण उभा असून [illegible] धूर सोडीत आहे; तर उजव्या हाताच्या कोपऱ्यांत हातांत [illegible] चालतांनाच मध्येंच थबकलेले गांधीजी दाखविलेले आहेत. [illegible] च्या पायाशीं “ प्रकृतिमें विश्वास ” व तदनुषंगिक दुर्गुणांची [illegible] वाचली असून, शेवटीं दुःख-विनाश; तर गांधीजींच्या पायाशीं [illegible] में विश्वास ” व तदनुषंगिक सद्गुणांची मालिका वाचली असून [illegible] ‘ आनन्द-जीवन.’ हें अत्यन्त सूचक असें चित्र आहे. आंत प्रवेश करून डोळ्यासमोर ‘ विविध आसुरी सम्पत्ति ’ चित्रित केली असून शंख, चक्र, गदा, पद्म हातीं घेऊन उभ्या असलेल्या विष्णूची मूर्ति उजव्या हातच्या कोपऱ्यांत दाखविली आहे.

यांतील विविध विषय हाताळलेले असे २०७ लहानमोठे लेख आहेत व त्यांचे लेखक सर्व पेशांतील व दर्जाचे आहेत. यांतील १०–१५ विषयांचीं नांवें उद्धृत करण्याचा मोह आवरत नाहीं :—‘ मानवता क्या है ? ’, ‘ मानवकी मानवता, ’ ‘ मानवताका आदर्श, ’ ‘ मानव, मानवता और मानवधर्म, ’ ‘ मानवकी समस्या, ’ ‘ मेरी मानवताही भगवत्ता है, ’ ‘ आदर्शमानवता, ’ ‘ मानवसेवा और भगवत्सेवा, ’ ‘ विशुद्धप्रेममयी मानवता, ’ ‘ मानवता अमर रहे, ’ ‘ मानवताका धर्म, ’ ‘ मनुष्य बनो, ’ ‘ व्यापकमानवताका आदर्श, ’ ‘ सेवाधर्म ही मानवता है, ’ ‘ मानव और दानव, ’ ‘ बौद्धधर्ममें मानवता, ’ ‘ मानवता और यज्ञ, ’ ‘ सन्तोंका मानवतावाद, ’ ‘ मानवता और अतिथि सेवा, ’ इत्यादि नुसतीं शीर्षकें जरीं वाचलीं तरी मानवतेचें विशाल क्षेत्र दृष्टीस पडेल. याच विषयाला परिपोषक ‘ कांहीं चित्तविषयक तथा घटनासंबंधीं और भावात्मक ’ लेख व कविता दिल्या असून त्या विषयवारीची संख्या ५९ आहे. ‘ माता–पिताके सेवक, ’ ‘ श्री रामका भेदरहित प्रेम, ’ ‘ आदर्श आतिथ्य, ’ ‘ कुष्ट–सेवक, ’ ‘ आदर्श–क्षमा, ’ ‘ धर्ममूर्ति, ’ ‘ धर्म–रक्षक, ’ ‘ त्याग ’ ‘आदर्शनारी,’ ‘ये मानव,’ ‘सच्चे साधु,’ ‘ सब ईश्वरकी आँखोंके सामने ! ’ ‘ पतनके स्थान,’ ‘भगवान् के लिये बलिदान. ’ यांचा नुसता [illegible] मानवतेच्या विश्वक्षेत्राची विशालता, वैचित्र्य व महत्ता हीं सम[illegible] पुरेसा आहे.

त्यानंतर पद्यसूचि दिली असून त्या पद्यांची संख्या ४९ [illegible] शिवाय ‘ संकलित पद्यें ’ हीं उद्धृत केलीं आहेत. त्यांचीं संख्या [illegible] आहे. पहिल्या वर्गांतील काव्यहिरकण्या तेजस्वी व सौंदर्यपूर्ण आ[illegible] या व दुसऱ्या भागांतहि ‘ मानवतेच्या ’च्या संशोधनासंबंधी अनेक[illegible] हाताळले आहेत. यांतील कलाकुसूर व शद्बकारागिरी निरनिर[illegible] अभिजात कवींनीं चित्रित केली आहे. त्यांत आर्तता, उपदेश, कळ[illegible] उत्तेजनसूर वगैरे आहेत. ‘पशु तो न बनो,’ ‘मानव कि घर,’ ‘मानवत[illegible] है,’ ‘ सबको प्यार करो,’ ‘मानवधर्म महान्’ ‘ मानव बनकर मानवता [illegible] करो ’ ‘ हरिसे सच्चा स्नेह करो ’ वगैरे हिरकण्यांतील कित्येक [illegible] संकलित करतां येतील.

‘ चित्रसूचीं ’ मध्यें चित्रसंपदा, वर्णसंपदा, भावसंपदा यांचीच [illegible] सांपडेल, असें नसून त्यांतील चित्रावरून मानव्याची उन्नति, [illegible] राखरांगोळी कशी होते याचें दृश्य, हृदय–स्पर्शी किंवा मर्मभेदक–चित्र[illegible] निरनिराळे प्रसंग रेखाटून केलेलें आढळेल. यांतच ‘ रेखा चित्रांचा ’ हि[illegible] समावेश करावा लागेल.

अशा या अमोल ग्रंथाचें संपूर्ण स्वरूपाविष्करण किंवा समीक्षण कर[illegible]

हें स्थानहि नाहीं किंवा त्यासंबंधी लागणारी पूर्ण तयारी संपादकाजवळ नाहीं. तथापि या विशेषांकाच्या प्रसिद्धीकरणानें 'कल्याण'च्या संपादकांनीं या प्रश्नाकडे अलमदुनियेचें लक्ष खेंचून घेतलें आहे, असें म्हटल्याविना राहवत नाहीं. माणुसकी असणाऱ्या प्रत्येक माणसानें हा अंक विकत घेऊन अवश्य संग्रहीं ठेवावा व आपण व आपलें कुटुंबियांच्या अवलोकनांत तो अवश्य आणावा. त्यायोगानें कुटुंबाचें, समाजाचें, व देशाचें क्षेमकल्याण झाल्याविना राहणार नाहीं, अशी आमची निष्ठा आहे. असा सर्वांग-सुंदर व सर्वांग परिपूर्ण विशेषांक काढल्याबद्दल संपादकास धन्यवाद व त्यांचें हार्दिक अभिनंदन—

परामर्श

(१) **पुरुषार्थ-ईश्वरांक**-सं० श्रीपाद दामोदर सातवळेकर-**पारडी** जून १९५९ कि.-१=५०; पृष्ठसंख्या ३६८ 'परमेश्वर आहे कीं नाहीं ?' हा पंडितांचा वादविवाद अनादिकालापासून आहे. भारताची परंपरा मात्र परमेश्वर मानण्याची आहे. पाश्चात्यांच्या संगतीनें पहिल्या पिढीची आस्तिक्य बुद्धि विचलित झाली. पाश्चात्यांच्या शिक्षणानें आधिभौतिक व ऐहिक गोष्टींचें स्तोम आम्ही माजवावयास शिकलों. पहिली पिढी तर 'सब झूट आहे' अशा विचाराची होती. मिल्ल, स्पेन्सर यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासानें त्या पिढींत संशयवाद उत्पन्न झाला. आमच्या महाभारत-रामायणाच्या गोष्टींना भाकड कथा म्हणून समजून त्यांतील दैवी विभूतींचें ऐहिक मूल्यमापन करणारे आङ्ग्लभाषाविभूषित साक्षर बंधु, आम्हांला मागचें असें कांहींच नाहीं, असें म्हणावयास लागले. मिशनरी व सनातनी हिंदूधर्मीय यांच्यांत झगडे होऊन विष्णुबुवा ब्रह्मचारी सारखे प्रभावी प्रचारक आपल्या धर्माची महती गात असले तरी एकंदरींत-भारतीय धर्म व संस्कृति हीं पाश्चात्यांच्या झगझगीत व ऐहिक प्रकाशांत निस्तेज दिसूं [illegible] . इंग्रजीभाषा व वाङ्मय व खिस्तीधर्म यांच्या अभ्यासामुळें त्यावेळचे [illegible]च पिढी निरीश्वरवादी बनली. विलायतेंतून परदेशीय शिक्षण [illegible] आलेले तरतरीत तरणेबांड तर 'तुमचा ईश्वर कोठें आहे ? तो [illegible] पाहूं आम्हांला !' असे प्रश्न करावयास लागले ! इंग्रज सरकार तर [illegible] चालून परधर्मीय! त्यांना आमच्या धर्माचें काय होय ? पण हळूंहळूं [illegible]त्य व मुख्यतः, शार्मण्यदेशीय पंडितानीं आमच्या वाङ्मयाचा [illegible]यास सुरूं केला. वेदांचा अभ्यास पद्धतशीर रीतीनें सुरूं झाला व [illegible]नात्मक भाषाशास्त्र व तुलनात्मक पुराणशास्त्र" हीं मागील शतकांच्या [illegible] बुद्धीची ज्वलंत प्रतीकें होत. त्यानंतर १८५८ नंतर राष्ट्रीय दृष्टि [illegible]च्यांत जास्त जास्त परिणत होत चालली. आपण जसजसे अन्तर्मुख [illegible] चाललों, तसतसें 'तुझें आहे तुझ्यासाठीं । परी तूं जागा चुकलासी" [illegible]चा प्रत्यय आमच्या विशाल भारतांतील प्रत्येक प्रान्तांतील विचारवंतांना, [illegible]याला अ[illegible] व राजकारणी पुरुषांना येत चालला. आर्य समाज, [illegible]" अ[illegible], थिऑसाफी, स्वामीरामतीर्थ, रामकृष्ण परमहंस, पंडित [illegible]न्द्रसेन स्वामीविवेकानंद, महर्षी रानडे वगैरे व्यक्तिनिष्ठ व धर्मनिष्ठ [illegible]लनांनीं भारतांत प्रचंड प्रक्षोभ व क्रान्ति सुरूं झाली. भाषा, इतिहास, [illegible]कीय चळवळी, स्वराज्य, बहिष्कार, स्वदेशी व राष्ट्रीय शिक्षण यांच्या [illegible]मन्त्रानें सरकारशीं सुरूं झालेल्या संघर्षांत परमेश्वराच्या आस्तित्वास आपो[illegible]च आवाहन होऊं लागलें. आमच्या तरुणांची ईश्वरविषयक बुद्धि स्थिर [illegible] लागली व 'कांहीं तरी आहे' ही निष्ठा स्थित व्हावयास लागून निरनिराळे धर्मपंथ, त्यांतील वादविवाद, त्यांचीं भाषणें वगैरे साधनांनीं तरुण पिढी धर्माबद्दल जास्त तल्लक व्हावयास लागली. मध्यंतरीं जी दोन महान् युद्धें झालीं त्यायोगानें तर मानवाच्या आस्तिक्यबुद्धीला स्थिरता येत चालली. भारतांत व इतर देशांत सर्वधर्मीय परिषदा भरून निरनिराळ्या धर्मांचा अभ्यास होऊं लागला व सर्वधर्मांना उभी राहण्यास समान बैठक शोधण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. मानवतावादाचा उद्गम व विकास होऊं लागला. व शेवटीं तर 'एक धर्म,' 'एक सरकार' अशीं घोषणा होऊं लागली. अण्वस्त्रें पुढें येऊन तर मानवाच्या मनाला व विचाराला जबरदस्त धक्का बसला व तो इतर दृष्टीनें जीवनाकडे पहावयास लागला. हीही गोष्ट परमेश्वराच्या अस्तित्वाला परिपोषकच ठरली. आज तर पाश्चात्य व पौर्वात्य राष्ट्रें एकत्र येऊन 'मानवजात ही एक सलग व एकजिनसी आहे,' अशा विचाराप्रत आतां येत चाललों. अशावेळीं भारतांत 'कल्याण' मासिकानें 'मानवता अंक' काढणें किंवा पुरुषार्थानें 'ईश्वरी अंक,' प्रसिद्ध करणें या घटना विश्वाच्या म्हणजे एकंदर उत्क्रान्तिवादाच्या मार्गावरील टप्पेच होत व या दृष्टीनें आम्ही 'ईश्वरांकां'चें स्वागत करितों.

हा अंक 'कशासाठीं ?' या बद्दल संपादक म्हणतात—"अशा असह्य, आर्त, कष्टी, व दुःखग्रस्त जीवांना दिलासा लाभावा व ईश्वरीय शक्तीच्या आश्वासवाणीनें आणि त्याच्या वाणीप्रमाणें करणीकरून आपल्या जीवनाची पुष्करिणी पवित्र करणाऱ्या साधुसंतांच्या व साधकांच्या अविस्मरणीय ईश्वरानुभवानें लोकजीवन ईश्वरसन्मुख व्हावें, ह्याच ईश्वरी प्रेरणेनें अवतीर्ण झालेल्या 'ईश्वरांक' प्रकाशनाचा हेतु आहे." यादृष्टीनें पाहतां हा अंक म्हणजे ईश्वरासंबंधींचें आस्तिक्य, विचार, अनुभव, साक्षात्कार या संबंधी समाजांतील सर्व थरांच्या बंधु-भगिनींचें हें संकलन आहे. याचा हा पहिला भाग आज प्रसिद्ध होत असून दुसरा भाग दिवाळींत प्रसिद्ध होणार आहे.

यांतील विषयांचें आविष्करण प्रथम संपादकीयांत वेद व ईश्वर या लेख असून ईश्वर ही ध्येय-भावना वेदांपासून आढळते, याचा पुरस्कार व 'त्यानंतरच्या मागील वाङ्मयांत ती उत्पन्न झाली, अगोदर नव्हे' या मताचें खंडन केलें आहे. 'ईश्वर दर्शन' या वर्गांत साधकांना, उत्कट भावनेंच्या भक्तांना, त्यांच्या त्यांच्या आवडत्या स्वरूपांत दर्शन मिळाल्याचें सांगितलें आहे. परमेश्वर आहे एतद्विषयक विचार प्रवाहपतित आहे. त्याच्या कृपेचे अनुभव कांहीं कांहीं वेळां अनपेक्षित रीतीनें येतात. तेव्हां यांतील लेखांकरून परमेश्वर आहे, परमेश्वर मानवाच्या जीवनाच्या घडणीचा भार घेऊन त्या कामीं मानवाला मदत करतो, "जेथें जातो तेथें तूं माझा सांगाती," विविध संदर्भांत, विविध स्वरूपाचे मानवाला आलेले ईश्वरी कृपेचे अनुभव, शरणागतीचें श्रेष्ठत्व वगैरे प्रश्नांसंबंधीं पुष्कळच माहिती उपलब्ध होते. ईश्वरांकासाठीं आलेल्या संदेशांत सर्वांनींच ईश्वराचें सान्निध्य व अस्तित्व मान्य केलें आहे. 'ईश्वरांका' वर श्रीरामपंचायतनाचें सुंदर चित्र दिलें आहे. त्यावरूनच "ईश्वर" म्हणजे 'मानवाच्या हृदयींचा राम,' असा बोधहि होण्यास मदत होते. या अंकांत एका महत्त्वाच्या प्रश्नाबद्दलचीच चर्चा असल्यामुळें, हा अंक प्रत्येकानें संग्रहीं ठेवण्यासारखा आहे. [illegible] यांत कै. वामनराव जोशी यांच्या 'सुशीलेच्या देवा' तील 'देव' किं[illegible]

(पान ११ वर पहा.)

मानवतेचीं प्रतीकें

धन्य मानवता !

१ गेल्या शतकांतली घटना

[illegible] नांवाचा फ्रेंच व्यापारी दुर्दैवानें आजारी झाला आणि आडर [illegible] किनारीं एका रम्य ठिकाणीं राहूं लागला.

एक दिवस सकाळीं नदीच्या दुसऱ्या कांठाला पाहतो तों एक घोडे- [illegible] घोड्याला ठाकठीक करीत होता. केव्हां तो लगाम ढिला करी [illegible] तो आवळतांच पुढल्या दोन पायावर उभें राहण्याचा घोडा [illegible] करी. कांहीं केल्या तो नाठाळ घोडा वठणीवर येईना. उधळत्या [illegible] स्वाराला अचानक नदींत फेकून दिलें. ‘स्वार बुडतो आहे’ हें [illegible] बघवेना. त्या तरुण घोडेस्वाराच्या प्राणरक्षणासाठीं म्हाताऱ्या [illegible] नें नदींत उडी मारली ! ही मानवतेची पुकार होती. त्याला [illegible] उंची वस्त्राचेंही भान राहिलें नाहीं. म्हातारा व्यापारी चांगला [illegible] होता; तरी भर ज्वानींतल्या त्या घट्टपुष्ट बुडत्या तरुणाला [illegible], हें सोपें काम नव्हतें. अक्षरशः तें प्राणसंकट होतें.

‘मी जिवंत असतां एक असहाय्य मानव प्राणाला मुकावा असं [illegible] होणार नाहीं’ या आत्मविश्वासाच्या व करुणार्द्र बुद्धीच्या अंत- [illegible] संजीवित होऊन हात पाय जोरानें मारीत त्या तरुणाला काठाला [illegible] त्या व्यापाऱ्यानें यश मिळविलें.

पवित्र मानवते ! मी तुझा अत्यंत ऋणी आहे. तुझ्याच नांवावर माझ्या [illegible] प्राण परत मिळाले. लबट आश्चर्यचकित झाला. जीवमात्राबद्दलच्या [illegible] त्याचं अंतःकरण विरघळलं आणि आपल्या नवजवान बेट्याला [illegible], प्रेमविव्हल होऊन त्यानें यास गाढ आलिंगन दिलें !

× × ×

२ बाजीरावाची उदारता

इ. स. १७२८ सालीं मराठे आणि निजाम यांच्यांत गोदावरी कांठीं युद्ध [illegible]. मराठे विजयी झाले आणि मुस्लीम सैन्यांत अन्नाचा तुटवडा [illegible], त्यांतच एक मुस्लीम सणही आला.

निजामानें बाजीरावाकडे दूत पाठवून अन्नधान्याची मदत मागितली.

बाजीरावानें आपल्या सहाय्यकांची गुप्त बैठक भरवून तिच्यापुढें [illegible] प्रस्ताव ठेवला. प्रायः सर्वांनींच ‘अन्नधान्याची मदत करूं नये; [illegible] तंग करून आपली मतलब साधण्याची हीच संधि आहे,’ असा [illegible] दिला !

[illegible] बाजीराव पेशव्याला हा सल्ला पटला नाहीं. तो म्हणाला ‘आपणा [illegible], शत्रु बीमार क्षुधित आणि निद्रित, असतां त्याला धोकेबाजीनें [illegible] उचित नव्हे. नबाबानें केलेल्या मागणीपेक्षांही अधिक अन्न [illegible] पाठवून आपण त्यांचा सन्मान करूं या.

पेशव्यानें पांच हजार बैलांवर अन्न धान्य साहित्य लादून निजामाकडे पाठविलें. निजाम अत्यंत प्रसन्न झाला आणि लवकरच उभयतांची भेट होऊन तात्पुरता संधीही झाला !

(पान १० वरून)

‘ध्येय हाच देव’ असल्या प्रश्नांना वाव नाहीं. जेथें तर्क लुळा पडतो असा हा, परमेश्वराच्या अस्तित्वाचा व सर्व धर्मीयांच्या बुद्धीस भंडावून सोडणारा प्रश्न या ठिकाणीं उद्भवणार नाहीं. सध्यांच्या हालाखीच्या काळांत व मानव सर्व बाजूंनीं गांजला असल्यामुळें त्यास या वैराण जगांत जरा विरंगुळा देऊन क्षणभर त्याला शांत करणारा हा अंक सर्वांनाच आनंदित करो ! ‘अनाद्यनन्त, सर्वसाक्षी, निष्कलं, निष्क्रियं शान्तं, निरवद्यं, निरंजनं, अशा तेजास आमचा नमस्कार असो ! या ‘ईश्वरांका’च्या प्रकाशनानें हें शान्त तेजस् सर्वत्र प्रसृत होऊन निबिड घनांधकारांत गुरफटलेले हें विश्व शुद्धीवर येवो, ही प्रार्थना ! पुन्हां एकवार ‘ईश्वरांका’च्या संपादकांचें हार्दिक अभिनन्दन !

प्र श्न रू पी

सृष्टीमध्यें साऱ्या
वाहती झुळझुळ झरे,
अन् सरिता संथ.
एक धर्म त्यांचा
सर्वांना शांतविणें
सर्वांना जगविणें !
सूर्याचीं सोनेरी हंसरीं किरणें
शिरतात गरीबाच्या झोंपडींत
थंडींत कुडकुडणाऱ्यास उबवायाला
अन् असतात
रेंगाळत राजमहालींहि
वैभवाचे, साजशृंगारांचे
देखावे पाहात...
हिरवीगार ती वनराई
अपुल्या पानांचे करूनिया पंखे
हलवूनि, वारा घालीत असतात
शेतांत राबणाऱ्या
काळ्या माणसाला...
पण गोरा प्राणी
कचरतो, तुच्छितो त्या काळ्या रंगाला !
निळ्या अथांग समुद्रावर
तरंगत असतात संथपणें मजेंत
भव्य बोटी अन् लहान होडकीं;
समुद्राच्या येत नाहीं कधीं मनांत
उडवून टाकावी
हीं क्षुद्र, भिकारडीं होडकीं हलकीं
[illegible]डवून काढावी आपुल्या पायांखालीं !
[illegible]री शेतांत
[illegible]परी खपतो सांजसकाळ
[illegible]हांत जळतें सर्वांग

परी मिळत नाहीं खावया त्याच्या पोरां
पोटभर ती साधी भाकर;
अंगावर नसतें कधीं
तें साधें लक्तर...
श्रमाचें फळ–'उपास मार !'
बिचाऱ्या जमीनीच्या
मनांतहि नसते
खपणाऱ्याच्या पदरीं
पडावी 'उपासमार'
तीं बिचारीं आनंदानें
कळा सोसून सगळ्या
बीजांना आपुल्या घेऊनी उदरीं
देत असतें जीवन;
खुलवित असते सारी सृष्टि
'सस्यशामल' समृद्धीनें
खपणाऱ्यांना,
जगणाऱ्यांना जगविण्या !
बिचाऱ्या ढगांनाहि
हें माहित नसतें...
आणतात आपुल्या पाठीवरून
भिस्त्यापरी दक्षतेनें
मोठमोठाल्या पखाली
भरलेल्या पाण्यानें;
वर्षवितात धारा
मोठ्या उत्साहानें
सृष्टीस फुलविण्या
खपणाऱ्यांना, जगणाऱ्यांना
जगविण्या !
...निसर्गा, हे निसर्गा
तूं अद्वैत–स्वरूप !...

तरंग !

...पण आमच्या सुखाच्या हवेल्या
दुसऱ्यांच्या दुःखांवर,
आमच्या उच्चतेचीं शिखरें
दुसऱ्यांच्या नीचतेवर,
दुसऱ्यांच्या काळेपणावर
आमच्या गौरवर्णाचा
पोकळ अहंकार,
दुसऱ्याच्या रक्तानें
भडकलेली तृष्णा
आम्ही करितो गार...!!

...वैराचे झंझावात
फोफावत आहेत साऱ्या पृथ्वीवरी,
विषमतेचे भोंवरे
भिरकत आहेत पिसाटल्यापरी,
भडकलेल्या द्वेषाच्या ज्वाला
जाळीत आहेत प्रत्येकाला!

...आज काय ही स्थिति
उभी समोर?...
भयाण वातावरण
आक्राळ विक्राळ जबडा पसरून
भक्ष्य लक्षित आहे!
सुचत नाहीं कांहीं जीवाला!
कुठें पहावे आशेनें?
कुठें मिळेल निवारा?
बावरून जातो जीव
बिथरलेल्या हरिणापरी!

...पण अचानक
मनांतलें हें वादळ
हळूहळू जातें ओसरून
पिसाट वाऱ्यापरी सुटलेल्या वृत्तींना
मिळते शांति!

कुणी अद्‌भूत शक्ति घेऊनि
गुणगुणते गोड स्वरांनीं
कानांत गीत रसाळ—
'निसर्ग मानूं आपुला देव
मानवतेस आपुला धर्म
विश्व आपुली विशाल आई
आपण तिची लेकुरें सम!...'
कोण ती देवता?
किती मंजुळ स्वर?...

मनाच्या तळ्यांत
विचाराचा एक खडा पडतो
अन् तयांतून निर्माण होतात
प्रश्नरूपी तरंग वर्तुळें
—'हा विवेक सूर्य
कधीं उगवेल तेजानें सोनेरी
पृथ्वीच्या अंबरीं??

...हा विवेक-सूर्य...?
...हा विवेक-सूर्य...?
...कधीं उगवेल??
...कधीं उगवेल???...
...तेजानें सोनेरी
...पृथ्वीच्या अंतरीं...???

अनन्त कदम्ब

स्वामी श्रीबुधगीरजी

अनुवादक०—श्री. भवानीशंकर नीळकंठ वागळे.

महात्मा श्रीबुधगीरजींचा जन्म सं. १८२७ मध्यें राजपुतान्यांमधील शेखावटी प्रांतांतल्या एका गांवांत झाला होता. बालपणांतच त्यांच्या अंतःकरणांत वैराग्याचा उदय झाला होता. वयांत आल्यानंतर ते जयपुर जिल्ह्यांतील 'नुंवा' नांवाच्या गांवांत गेले व त्यांनीं महात्मा श्रीलक्ष्मणगिरींचें शिष्यत्त्व पत्करलें. त्यांनीं शिष्यत्त्व पत्करल्यानंतर त्यांच्या गुरूनें त्यांना हिंगलाजदुर्गेच्या दर्शनार्थ जाण्याची आज्ञा दिली व वाटेंत आपला गुरुबंधु श्रीघोरीबाबा यांस भेटण्यास सांगितलें. गुरु-आज्ञेनुसार श्रीबुधगीरजीमहाराज श्रीघोरीबाबांना भेटले. श्री घोरीबाबांनीं योगबलानें बसल्या बैठकीवरच त्यांना हिंगलाजदुर्गादेवीचें दर्शन घडविलें व देवीचें पुन्हां दर्शन घेण्यासाठीं फत्तेहपुरहून दीड मैल दक्षिणेच्या बाजूला असलेल्या बोहडमधील एका उंच टेकडीवर जाऊन तप करण्यास आज्ञा केली. श्रीबुधगीरजींनी त्या ठिकाणीं जाऊन घोर तपश्चर्या केली व हिंगलाजदुर्गादेवीनें मूर्तिरूपांत जमिनींतून वर येऊन स्वामींना दर्शन दिलें. त्यानंतर त्यांची सर्वत्र प्रसिद्धी झाली. एकदां महाराव राजा लक्ष्मणसिंहानें त्यांना कांहीं गांव देण्याचा हट्टच धरला पण त्यांनीं साफ नकार दिला ! राजानें जेव्हां विशेष हट्ट धरला तेव्हां त्यांनीं राजाकडून दोन घरें व कांहीं जमीन घेऊन फतेहपुरच्या ब्राह्मणांना देवविली. त्यानंतर त्यांनीं भक्तांचा प्रसार केला व आपल्या वयाच्या पस्तिसाव्या वर्षीं सं. १८६२ मध्यें फाल्गुन कृष्ण त्रयोदशीस (शिवरात्रीं) त्यांनीं जिवंत समाधि घेतली. महाराव राजा लक्ष्मणसिंहानें बुधगीरजींच्या समाधि-[illegible]क मोठेंसे मंदिर बांधलें व त्यांत शिवलिंगाची स्थापना [illegible] म्हणतात कीं, समाधिस्थ झाल्यानंतर त्यांनीं आपल्या भक्तांना [illegible]र्शन दिलें होतें. त्यांची एक कविता येथें उद्धृत केली [illegible]

[illegible] मर गयी पट्ट सुमरण सेल लाग्या सट्टरी ।
[illegible]रड मँडी चोहट्टे आवो खेलो सट्टरी ॥
[illegible]सा ढाल्या प्रेमका तरविणीरे तट्टरी ।
[illegible] घोडा जीन मांड्या आवो चढ़ो झट्टरी ॥
[illegible]ने दातार दरसे खोज अपने घट्टरी ।
[illegible] जैसे फेरण लाग्या बाँस फेरे नट्टरी ॥
[illegible] शमें जगदीश दरसे अशर मारे शट्टरी ।
[illegible]नो पैडी चढ्या चार चढ्या खट्टरी ॥
[illegible]याला अ[illegible]र जूत मारे खोस नाखै जट्टरी ।
[illegible]" अ[illegible]र बोलिया म्हार सोहं 'शिखर' घर मट्टरी ॥ १ ॥

[illegible]गीरजींनीं राजपुतान्यांतल्या कित्येक भागांत भक्तीचा [illegible] आजतागाईत त्यांचे अनुयायी पाळीत आले आहेत. [illegible] देवा । तुझा विसर न व्हावा' हीच त्यांची शिकवण

स्वीकार व सत्कार

(अ) मराठी

(१) श्री गुरुदेव—संचालक-राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज-मे १९५९ 'श्रीगुरुदेवा'चें अन्तरंग विविध रूपांत अवतीर्ण झालें असून त्यांत लेख, काव्य, कथा, सूक्ति वगैरेंनीं शोभा आणली आहे. मुख्यतः ग्रामीण जीवनाच्या विकासास वाहिलेलें "गुरुदेव" तो विकास घडवून आणो, ही सदिच्छा.

(२) श्री साईलीला—शिरडी संस्थानचें अधिकृत मासिक-जून १९५९-या मासिकाची मांडणी कुशल संपादकांच्या नेतृत्वाखालीं व्यापक व उद्बोधक झाली आहे. श्रीसाईबाबांची शिकवण मानव जातीकरितां आहे-किंवा सर्व प्राणीमात्रांकरितां आहे. त्या दृष्टीनें 'बाबांची लीला,' 'साईबाबांची शिकवण,' याशिवाय 'कुस्ती खेळणारा हुंडा' (इ. स. १९०७ सालची घटना) 'महात्मा वेणीपति मिश्र,' 'वाचा आणि विचार करा' (विविध सूक्ति संकलन) 'दोन शूरांच्या स्फूर्ति-कथा,' 'श्रीरामकृष्ण परमहंस यांच्या शब्दांत साधकांना मार्गदर्शन' वगैरे लेख व्यापक दृष्टीची साक्ष देतात. अन्य धर्मांतील संताच्या शिकवणीचा परामर्श घेतल्याविना श्री साईबाबांच्या विश्वव्यापी शिकवणीचें रहस्य भक्तांच्या गळीं उतरणार नाहीं. या दृष्टीनें श्री साईलीलाचें दर्शन अभिनन्दनीय आहे !

(३) धर्मयान—भारतीय बौद्ध सभेचें अधिकृत मासिक-जून १९५९-धर्मयानाच्या नवीन स्वरूपांत आकर्षकता, विविधता, अभिनवता, विश्वसनीयता, व ध्येयनिष्ठा हीं दिसून येतात. कार्यकारी संपादक व संपादक मंडळ अभिनन्दनास पात्र आहेत. 'बोधि वृक्षाच्या छायें' तील किसागोतमीची गोष्ट फारच आकर्षक आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या परिवर्तनापूर्वीच्या भाषणांतील उतारे देण्याची प्रथा योग्य आहे. तशीच त्या वेळीं त्यांनीं निरनिराळ्या लोकांना जीं पत्रें लिहिलीं आहेत त्यांतील उतारे जर देतां आले तर त्यांच्या मनाची बैठक समजण्यास व त्यांचें व्यक्तिमत्व अजमावण्यास मदत होईल "ऋषी-मुनींत जातिभेद नव्हता" हें ऐतिहासिक सत्य आहे. म्हणून तर भगवान् बुद्धानें "मी मागील ऋषींनीं जो धर्म शिकविला तोच शिकवीत आहे" असा दावा केला आहे. पूर्वींच्या ऋषींचा धर्म व्यक्तिनिष्ठ नसून "ऋत व सत्य" यावर आधारलेला होता. 'बौद्धधर्माचीं प्रश्नोत्तरें' हें एक फारच उद्बोधक सदर आहे. त्यायोगानें शंकानिरसन होऊन खरें ज्ञान मिळण्यास मदत होते. 'हिंदू समाज व बौद्धधर्म' हा लेख वाचनीय आहे. 'भगवान बुद्धाच्या वेळची अहिंसा' यावरील लेख या बाबतींतील भगवन्ताची शिकवण कळण्यास उपयोगी पडणारा आहे. मुखपृष्ठावरील चित्र फारच योग्य व प्रसन्न आहे. 'धर्मयाना'चें अभिनन्दन. त्याचा प्रसार सर्वत्र होवो" ही सदिच्छा.

भाव तरंग.

लेखक-सर्व-तंत्र-स्वतंत्र विद्यामार्तण्ड प्रो. माधवाचार्य

मृगेंद्र—भदन्त! वसन्त ॥
अनन्त! न सन्त ॥ १ ॥
रहो ग-हियोग।
वियोग, न अन्त ॥ २ ॥

सुमालतिका—रघूत्तम हाथ,
यदूत्तम हाथ।
अरे नर मुक्ति,
नहीं पर हाथ ॥ १ ॥

मौक्तिक दाम—विचार प्रवाह भले भव पार।
लगा हरि ध्यान, निजात्म सुधार ॥
समाधि प्रसाद, स्वधाम सिधार।
जहां निज शुद्ध स्वरूप विहार ॥ १ ॥

वासिनी—मुझे तुही।
सुधा समा ॥
प्रिये! बनो
नई रमा ॥ १ ॥

प्रमाणिका—न नेत्र हैं खुले हुए।
प्रफुल्ल पद्म पास है।
प्रसन्न भव्य वक्त्र का
सुधांशुसा प्रकाश है।

शैलेन्द नन्दिनी या पंचचामर—
-'न सुन्दरी सता सकी, दरी न दर्श पा सकी।
रहे न वाट जोहते, न मार्ग तू बता सकी ॥
कभी यहां कभी वहां, चले गये लगे जहां।
कहीं न साथ पा सके, न राह एक भा सकी ॥ १ ॥

चारुलक्षणा—सुधा न भायी आज आप की।
मिली कटोरा नाप नाप की ॥
करी उपासा नित्य जाप की।
घड़ी न वीती शाप ताप की ॥ १ ॥

शशिश्री—वियोग सा न योग है विचार ले तूं।
समाधि है यही स्वयं निहार ले तूं ॥ १ ॥

विभावरी—न मन्दहास सिंधु की तरंग है।
विकास शील पद्म का विभंग है ॥
खिली पुनीत यूथिका प्रकाशती।
कहीं कटाक्ष पातका प्रसंग है ॥ १ ॥

रुचिरा—रहें नहीं यम हरि की कृपा विना।
न सन्त संगम मिलता यमों विना ॥
इसी लिये भज रसिकोपकारिणी।
व्रजेश्वरी भव भय ताप हारिणी ॥ १ ॥

प्रमाथिनी—कहां गये हाथ गहा, विना रहे साथ कभी।
नहीं सका देख तुमें, नहीं रहा साथ कभी ॥

मरीचिका—जहां गया व्रज चन्दा, चलो वहां सजनी।
विना न जीवन साथी, कटे यह रजनी ॥

वदनपद्म—कहां विधु विजेता,
सुधा रस विनेता ॥
कहां यह भिखारी।
खुले चरण चारी ॥ १ ॥

प्रपन्ननन्दन—सुरेश पावन।
महेश भावन ॥
प्रदाकु गंजन।
जनार्ति भंजन ॥ १ ॥

सुभद्रा—प्रकाश की कली है।
न तारिका खिली है ॥ १ ॥

विलासिनी—विलासिनी प्रसन्न है निशा में ॥
नवीन चन्द्र भासता दिशा में ॥

प्रभाव—न धाम में न देश में विराजमान हो।
रहो सदा जहां तहां सुभव्य मान हो

सती—अपार माया।
दयालु तेरी ॥
कभी किसी ने,
न पार पाया ॥ १ ॥

जलौघवेगा—चलो वगीचे, सभी विलोकें,
वहार आयी, वहार आयी ॥

हिरण्यकेशी—खिला न ऐसा गुलाब देखा,
प्रसूत लाखों फवै न ऐसे।
लजा लजा के शशी छिपा है।
पराजितों को न यों जिताओ॥

उपेन्द्रवज्रा—करूं सदा मैं निज धर्म सेवा।
रही मनीषा मन की सदा ही॥
दयालु राखे इतनी कृपा हो।
मिले कभी तो हरि का परेवा॥ १॥

वंशस्था—अशान्तचेता न हमें सुहा सके।
प्रशान्त आत्मां न उन्हें लुभा सके॥
न धूर्तता साधु करें न धूर्त भी,
कभी कहीं सज्जनता निभा सके॥ १॥

ऋजुबुद्धि—दयाघन, कृपाघन।
हरो भय, मिले जय॥ १॥

अपरभा—सदा भवन में रही चमकती।
छवी हृदय में, लखूं दमकती॥ १॥

कुमार ललिता—कभी भवन भाया,
कभी विपिन आया।
रहा भ्रम सदा ना,
बना रहित माया॥ १॥

जलोद्धत गति—द्वितीय हरि सा नहीं जगत में।
लखो अगुण को गुणी भगत में॥
[illegible]न राग मिलता कभी सुगत में।
विराग निभता न हीं निरत में॥ १॥

[illegible]-सनातन हीं। सदा नव है॥
यही अपनी। भली कथनी॥

[illegible]मुखी—कहां कहते फिरें कह दो,
पता उसके छिपे घर का।
कहीं हमसे कहे कह दें,
पता उसके छिपे घर का॥ १॥

विंधा रहता रसा रस में,
[illegible]बना रहता सभी सब में।
[illegible]वर के महोत्पल में,
[illegible] उसके छिपे घर का॥ १॥

[illegible]की—सुधांशु आया, उडुनाथ आया।
रोहिणी साथ, हिमांशु लाया॥ १॥

[illegible]च ससीम जब में अनन्त तुम हो, सुराराधिते।
[illegible]तन के विशेष वल हो भयावाधिते॥ १॥

मंदिर—जीवन,
मानव।
मानि न,
पावन॥ १॥

सौरभरंजित—मानस चाहत,
हंस सनातन।
सज्जन सोचत,
रीती पुरातन॥ १॥

मोदक—उत्तम मानव,
झूठ न बोलत।
न्यायिक शासक
सत्यहि तोलत॥ १॥

सुमुखी—देखिमन,
कृष्ण भज।
मोह मद
रोद तज॥ १॥

पंक्ति—मैं जब हूं तो;
तू कब होता।
जो तुम हो तो,
मैं फिर कैसा॥ १॥

चित्रपदा—कौन नहीं पहिचाने।
नाम कहे सब जाने॥
हाथ रहे यश तेरे।
काम करा सब मेरे॥ १॥

रुक्मवती—आप रही हैं मोद मनाती।
गन्धवनी आमोद लुटाती।
रात वनी थी चांद सुहानी,
दीप गणों में ज्योति न होती॥ १॥

मृगी या लडित्—फूल में। वासत्॥
देह में। श्वास तू॥
ब्रह्म तू, जीव तू।
मूल तू, तूल तू॥ १॥

विमोहा—आज की रात को,
सौख्य की प्राप्ति थी।
स्वप्न के पार्श्व में,
प्रेष्ठ की व्याप्ति थी॥ १॥

वीरलक्ष्मी—पुत्र है पात्र है साथ है।
सर्वथा जीत का हाथ है॥
दीप्त है तेजसा कान्त है।
है कृपा आपकी शान्त है॥ १॥

शालिनी—है नहीं भाग्य में गर्व भी देश का ।
मान हो क्यों मुझे देश के भेष का ॥
तू बता क्यों नहीं सामने आ सकी ।
ध्यान में शक्ति सी स्वान्त में आ सकी ॥ १ ॥

हंसमाला—मोह में आप भी हैं ।
चित्र में ताप भी हैं ॥
शीश पै शाप भी हैं ।
व्यर्थ सं ताप भी है ॥ १ ॥

भामिनी—कौन हैं आप ।
प्राप्त हैं ताप ॥
पाप का शाप ।
काम का जाप ॥ १ ॥

स्रग्विणी—प्यार की वन्दना भतिरी मार है ।
जीत की जीत है हार में प्यार है ॥
मान में रुठना सामने भागना ।
रूप के गर्व का एक शृंगार है ॥ १ ॥

त्रयी—वर्क से फैलते वाल भी थे ।
व्याल के भासते जाल भी थे ॥
दूर से आ गिर पुष्प राते ।
भूमि में स्वर्ग के गन्ध लाते ॥ ॥

समृद्धि—प्रीतिकी क्या,
है निशानी ।
कौन जाने
भ्रान्त ज्ञानी ॥ १ ॥

व्योमगंगा—कौन तूं है, भ्रान्त चेता,
सोचता है, साथ कैसा ॥
लोक है काली अंधेरी,
बोध भीना प्राप्त कैसा ॥ १ ॥

नोट—प्रथम वृत्त या छन्द का नाम दिया है फिर सामने वृत्त लिख दिया है ।

गान्धी-सूक्ति-मुक्तावलि

(33) The divine music is incessantly going on within ourselves, but the loud sense drowns the delicate music, which is unlike and infinitely superior to anything we can perceive or hear with our senses. [33]

अस्मास्वन्तरहर्निशं प्रचलितं सङ्गीतमैशं परं
दृष्टेर्वा श्रवणद्वयस्य किमु वा ब्राह्येन्द्रियाणां तथा ।
अर्थादाकलितादतीव सरसं भिन्नं च तत्पेशलं
सङ्गीतं रभसान्निमीलयति सा तारेन्द्रियाणां क्रिया ॥ ३३ ॥

चाले अन्तरिं आपुल्या निशिदिनीं संगीत कीं ईश्वरी
जें जें आकलनीय इन्द्रियगणा कर्णादिकांतें, परी ।
भिन्न श्रेष्ठ अपार त्याहुनि असें संगीत तें कोमल
तें तारेन्द्रिय कर्मजध्वनि महा ऐकूंच नेदी पळ ॥ ३३ ॥

(34) I believe that we can all become messengers of God, if we cease to fear man and seek only God's Truth ... lost all fear of man. [34]

... सर्वे दूता भवितुमलमीशस्य कलये
... दे त्यक्त्वा नृभ्यो भयमनुसरेमैश्वरमृतम् ।
... यं मे विश्वासो यदहमनुगच्छामि ननु तत्
... प्रभोः सत्यं त्यक्ताखिलमनुजजातेरपि भयम् ॥ ३४ ॥

... देवाचे सगळेहि दूत सहजीं होऊं शकूं आपण
... राहूं शोधित सत्य ऐश्वर जरी मी मानवी टाकुन ।
... या सत्याभिमुखक्रमीं पथ असा विश्वास वाटे मला
... कीं मी मानवजातिभीति तम तो निःशेष विध्वंसिला ॥ ३४ ॥

(35) I want to see God face to face. God I know is Truth. For me the only certain means of knowing God is Non-violence-Ahimsa-LOVE. [35]

... द्रष्टुं हि निजाभिमुख्ये
... सत्यं प्रभुरस्ति चैति ।
... बोधस्य ममैकमार्गो-
... मन्त्राने स ... नो ननु प्रीतिरसावहिंसा ॥ ३५ ॥

... व्हाया प्रत्यक्ष प्रभुवर समोर प्रकटला
... साकारीं विदित मज कीं तो विनटला ।
तयातें जाणाया मज तंव दिसे एकचि पथ
अहिंसा-प्रीतीचा, श्रम सफल होतील खचित ॥ ३५ ॥

(38) We are not, He alone is. And if we will be, we must eternally sing His praise and do His will. Let us dance to the tune of His bansi-lute-, and all would be well [38]

वयं न स्मः सोऽस्ति स्फुरति यदि नोऽस्तित्वपरता
स्तवस्तस्यास्माभिः सततमपि गेयोऽनुचरणे ।
तदाज्ञायास्तस्माद् ध्वनितमनुनृत्याम मधुरं
वयं वंश्यास्तस्याखिलमनुसरेन्नः शिवतमम् ॥ ३८ ॥

नाहीं आपण; देव केवल असे, स्वास्तित्व साचें जरी
प्रेमें तद्गुणगान नित्य अपुलें कर्तव्य होई तरी ।
आज्ञापालन ही; तदीय मुरली सूरावरीनर्तन
आनंदें करूंया नि घेउं अपुलें कल्याण कीं साधुन ॥ ३८ ॥

(42) God comes to your assistance some how or other and proves to you that you must not loose your faith and that He is always at your beck and call, but on His terms, not on your terms. So I have found, I cannot really recall a single instance when, at the eleventh hour, He has forsaken me.

कयापि रीत्या भवतोऽभ्युपैति । साहाय्यमापत्सु विधातुमीशः ।
श्रद्धात्मनिष्ठा न कदापि हेया । भवद्भिरित्यातनुते प्रतीतिम् ॥
तथेङ्गिताह्वानवशंवदोऽपि । परं न युष्मान्नियमः स तस्य ।
अन्त्यार्तिकाले न कदाचिदस्मत्-। त्यागं कृतं तेन खलु स्मरामि ॥ ४२ ॥

कोठूनी तरी येतसे प्रभु तुम्हां साहाय्य द्याया तदा
श्रद्धा सोडुं नका, 'सुसिद्ध तुमच्या हांकेस मी तों सदा ।
ते पाळूनि अटी, 'परी न तुमच्या माझ्याच' हें दावितों
ज्या अन्त्यक्षणिं सोडुनी मज दिलें देवें, स्मरेनाच तो ॥ ४२ ॥

★

Letters From a Blind High-Court Judge to His Private Secretary

36

Gulmarg,
June 8th, 1919.

My dear Kher,

I received a letter from you this morning but forgot to ask the date. You enquire after the Croftons, they have not yet arrived. But you will have already heard of the arrival of the cortados, and how much they are appreciated. I want you to buy 200 for yourself and accept them as a present from me; tell the fellow who sells them whoever he is to put them down to me, or send me the bill at once. I suppose they are obtainable at Merwan's or Curzon's or Macropolo's? I observe that you bought at another place, and I have ordered 100 more thence I believe, to make sure.

Another point, I want you when you write to me in future to drop the "yours obediently" and use, "yours sincerely" as we do in writing to our friends. I do not want you of course to abate a jot of your respect, but I know you too well to have any fears on that score, and our official relations have ended, leaving behind them I trust, a permanent friendship. Therefore, write to me, in form as to a real friend, an Elder of course, entitled to all the courtesies and respects of elderhood in those find old gerontocratic societies, which are alas, too rapidly vanishing. I wonder who the new judge in place of Sandy promoted will be. It must have been known in Bombay weeks ago, but the news has not filtered up here yet. So much for today. Oh, by the way, I began the book of my old and ripe age this morning. I fancy composing it will amuse and interest me. I am tired of merely ephemeral productions in the news-papers, especially since they have grown tired of me. I doubt whether I shall write the political pamphlet I mentioned a month or so ago. In view of my "Blue Book" such matters begin to look trifling.

Yours sincerely,
F. C. O. Beaman.

37

Gulmarg,
June, 15th 1919.

My dear Kher,

So the cat is out of the bag at last, and the stout placid Mehrji has attained his heart's desire. I am very glad. I would not think he would ever be a brilliant judge. But brilliancy is rather at a discount on the bench. If he refrains as far as possible from giving reasons, his decisions, on the general law of average, will as often be right as wrong and what Judge can hope for more? I wish you would nose about the tobacconists, beginning with my own, Merwan and Curzon, to see whether any of those flat bottomed briar wood pipes, used to be called "the Billiard", I believe, are in stock, and if they are have a couple sent up to me here AT ONCE, V. P. P. if the seller wishes. I know you will be pleased to hear that as I write I am smoking the "pipe of pipes" you gave me in Rome, which has long been first favourite, although it is beginning to cake up at last. I never found it any use scraping a pipe. I have often tried with old favourites, when they have become so caked as to hold only about a thimblefull of Tobacco; but they seem to resent the freedom, and are never smokable afterwards. When I ordered a second consignment of Croftons I meant to ask Mehrji, but forgot, to say what diet in his opinion, and speaking very generally went best with his famous pill. If you are passing that way you might ask him and let me know. You asked me a while back to tell you what I was reading. Well, standard novels principally. When I say "standard" I do not mean classics, but such as have been generally acclaimed by modern taste as the best. Galsworthy, Walpole, and some rather ancient ones that made a stir, but I did not read at the time, e. g. **The Dope Doctor**, and **Buried alive**, also **Sinister Street** first part, (just finished). I went through Dill and Schofied's **Borderland of Science**, again, but have none of my favourite philosophic[illegible] with me, not even Klein's little book **Science [illegible] Infinite**. I find it ever harder I am sorry to say, [illegible] mber what is read (and sometimes very badly read) [illegible] me. Names, especially, go in at one ear and ou[illegible] other. A week after I have finished a long novel, I [illegible] remember the name of a single character in it. I [illegible] had kept a note book the last two months (for I have [illegible] through a lot of books) in which were noted the na[illegible] all the leading characters, in each novel. Write so[illegible] tell me all about the new Court.

Yours since[illegible]
F. C. O. Bea[illegible]

38

Nedou'[illegible]
Gulma[illegible]
23rd Ju[illegible]

My dear Kher,

I am sure you don't wish you were up here [illegible] more than I do. Indeed when I go home for good, a[illegible] hope I shall, early next year, I would very gladly t[illegible] with me on our old 1916 terms, were I [illegible]

would be no real kindness to you, although a great comfort to me. It would open no prospects to you, while it would throw you out of business, and very likely make it difficult if not impossible for you ever to start again. I know the particular line into which your fortune has pitched you, must be in many points distasteful to you, and unless it proves very remunerative, may become a dull drudgery, very wearisome. But it usually means in Bombay, at least a safe living wage and a bit over. Besides I fancy you could not permanently separate yourself from your growing family.

Just fancy that poor Sheeny still being in Bombay, I thought he had gone back to his Batavia long ago. What an infernal shame it is. Has he been to Huges about it? I wish that letter I drafted for him to send to Lance had not miscarried. I think it would have hurried the T. C. Committee up a bit.

The Croftons cannot take the credit of my improved health. I thought they were doing good the first day or two, but they had, or I thought they had, more than one unpleasant reaction, and I had to give them up just after I had ordered five dozen more. These I am willing to sell to you or anyone else at a small profit. No, after having twice tried it in the course of this stubborn illness, at last in despair, taking my courage in both hands, and not without fear and trembling I gave Peter Sys a third trial. And this time with remarkable success, so far. Combined with the perfect climate, P. S., has made me almost as good as a new. If only it will last. I walk sometimes as much as two hours ... I have begun exercise again, for the benefit of my ...rm and shoulder and chest muscles.

...ne is an ass. I wrote to him as plainly as any ...d saying that I should be very glad if he could pro... second hand for choice, the original Multiplex model, ...ame to India in 1913, and fit it for me, with the ...obon spools of the later models. He replies offering me ... old no. 2 which I believe is a model of 1908, and ...ly not a Multiplex at all. It is probably my own old ... of 1909 which I made him a present of before I left ... Still you might tell him that as I don't like being ...endent on the caprices of one machine, if he will ...ee that it is in thorough working order, and button ...for me, and despatch it at once I don't mind giving ...pees for it. No one else is in the least likely to ...ere is no demand for these Ideal back numbers. ...y accident the other day that old Hormasji ...d. I wish Hyderabad, now that one backbone ...arsi clique has disappeared, would give me that ...ight thousand rupee job, they spoke of, in ... a job upon which the lamented Hormasji was ...gaged at 6000 rupees a month (really a fortnight) ... and free living thrown in. Probably would I were in Bombay, but up here! Finished off Padhye's little job for him, but of course I cannot expect anything much to come to me in Gulmarg.

I attended the local Lodge meeting (E. C.) two nights ago. The first Masonic Lodge I have been in since I addressed the Karachi Masons on the 16th December last. I spoke a few words, as I thought very badly, hardly recognized my own voice, it seemed so weak and toneless. But one of the members said it was the best speech he had ever heard in Lodge. Took about three minutes perhaps; some people are easily pleased. Hope you got those Cortados and will presently let me know whom I am to pay for them.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman.

39

26th June 1919

My dear Kher,

Now what a pity I did not demand more for those Kolhapur Divorce Rules. I have always thought that the secret of success is to set a high value on yourself, but not being balluster I find it difficult to ask more than I think a piece of work is fairly worth. True, when I said 200 I had not quite realized how tiresome it would be comparing the Rules with the Act, Rule by Rule, or how long it would take. Padhye, too, had done most of the spade work very well, and I thought there would be very little left for me to do.

Having got almost well of my old complaint, fortune put me through another trial the last three days, got an abscess at the root of a tooth, and have had the parrot of a time of it. I hope though that the worst is now over, as the pain is much less this morning, and there is some swelling. I suppose I shall have to have the tooth out as soon as the abscess has subsided. The Dentist thinks that all my recent internal troubles have been due to the state of my mouth, and the number of crowned, stopped and bridged teeth ir contains. I dare say he is right. Anyway, since the abscess began I have forgotten all about the old trouble, which very considerately effected itself to allow me to fight the new.

Nothing doing up here that would interest you, I fear. I have not been able to write anything or think much except of pain, its uses and abuses in the disciplines of life. What a crop of appeals Macleod C. J. must be laying up for himself, and who is there to try them? I cannot imagine an O. S. appeal court formed out of the present lot of appellate Judges, that would be any good at all.

Yours sincerely,
F. C. O. Beaman.

(Continued on Page 22)

An Ideal son of an Ideal Father.

The 22nd Birthday Celebrations of Kumar Shri Ramakrishna Borkar.

The readers of Dharma Chakra had the privilege of reading the lives of **two** outstanding characters-one of an ideal disciple (Shri U. H. Rana, Retired Inspector General of Police of Madhya Bharat) and the other of an **ideal** wife (Sow. Saraswati Bai alias Mayi Sabeb Borkar) of Shri Gajanan Swami Maharaj.

SON FATHER

In the work accomplished by Shri Maharaj, the Social workers will find ample material to copy. Like Bapuji his work is symbolic and silent. He started social reconstruction in his native village of Chinchakhari in Ratnagiri Dist. In course of a decade this unknown village has assumed the place of a world-centre, under the directions of Maharaj and attracted men and women from far and near. He earned money by lakhs in the city of Bombay by Astrology and Palmistry etc. Every pie of which, however, he diverted to the welfare of villagers. He first had the temple of Shri Datta built up there. This provided large-scale employment and food-both for the body and the soul-of the inhabitants. Next he built a school, libraries and play-grounds for spreading knowledge. His house-hold provides yet another lofty example. The members of his house-hold are imbued with the spirit of devotion and service. To see them at work would show how every thing goes on smoothly, without any jerk or friction. It is, therefore, in fitness of things that the birth-day celebrations of his son, Kumar Shri Ramakrishna, should find a place here.

On the 30th of May 1959, at the residence of Shri Maharaj, at Varakana Bhuwan, Dadar, Bombay 28, quite a large gathering of about hundred people had met to celebrate the birthday. Kumar Shri Ramakrishna shuns publicity. Though young in age, he has a very strong attachment for spiritual way of life. He performs his Sandhya, Pūjā, obeiscence to parents everyday without break. He is known to observe fast and penances in pristine purity. To avoid publicity and enjoy the true life of pilgrim he would always select a place of pilgrimage on his birth-day. Like-wise he selected to visit 'Mathura' this year. Unluckily for him, but most luckily for those, who love him, this pilgrimage did not materialise. The birth-day function therefore become inevitable for him to attend. It started with recitations of 'Sthothra' of Shri. Datta Maharaj. This was followed by "Hari Kirtan" of Shri Mahadeo Walawalkar, the famous hero of Balagandharva Natak Mandali. The theme of his 'Kirtan' was the conquest of hatred by love. He illustrated this from the life of Saint Ekanath Maharaj. The rich melodious voice and a heart full of devotion of the 'Kirtan-kar' held the audience spell-bound for nearly two hours. Later on, from amongst th… notably Rao Bahadur S. K. Bole, and Avadh… Limaye, made speechs befitting the occas… euologised the qualities of Kumar Shri Ra… especially his sense of devotion towards his pa… for possessing an unblemished character free … temptations of the present-day youth. Shri Ram… (Babban) replied in a short and sweet speech. He … all for taking trouble and expressing love and good… on his birth-day.

At the end came the "Kirtana-Sudha" the "Pr… of Shri Gajanan Maharaj. Like Shri Ra… Paramahamsa he used a very simple … and stories to convey his thoughts. His words … enchanting effect on the hearers, who feel compl… unawares in the spiritual tide ('Jnanamrita') a…

The Maharaj dealt with the subject of e… affects all mortals. He said how a little … show that everything in the world happens … Dispensation; but the man in ignorance says 'I … 'he did that'. The Divine ways are inscrutable. … mere tool in the hands of God. "How can I, … Kumar Ramakrishna as mine? He belong…

is yours. Shri Datta temple was built at Chinchakhari at the cost of nearly a lakh of rupees. Many other small and big buildings, schools, the Annual Datta Jayanti celebrations all, costing large sums of money, have successfully been carried out without so much of planning on my part. How can I arrogate to myself their authorship, when all was due to the Grace of Lord Datta? Datta Maharaj is a great magician. He does not allow, even the slightest room for ego to exist. It is published by my biographers that I had started predicting correctly, when I was hardly six years of age. But why six years? Datta Maharaj showed in the life of my grand-son (Kumar Ajit) that even a child of three years could predict correctly. In the face of such overwhelming proof of Divine manifestation, in all the activities of the world, the mankind hugs to the ego and denies Him and His power! All the sufferings in this world are due to ignorance of Divine Laws and love of ego. It is, therefore, the foremost duty of all to free themselves from the shackles of ego". He illustrated the dangers of ignorance and egotism in the following simple story of **two neighbours**. One of them, a military sepoy lived on the first floor, and the other, a common rustic, lived opposite to him on the ground floor. The latter was in the habit of twisting his moustaches before a mirror and turning their ends upwards. This annoyed his companion on the first floor, who thought that imp of the peasant was out to tease him by his actions. So he took out his big sword to finish his enemy. Before he proceeded further, it struck him, that the fight could also end with his own death. So, not to take chances, he first killed his wife to be sure that his beautiful wife did not fall into the hand of [illegible] should he die in the fight. Then in a rage he [illegible] adversary and called him out aloud and demanded [illegible] meant by teasing him day in and day out by twist[illegible]oustaches upwards? The other man begged to be [illegible] for having annoyed unwittingly and promised to [illegible] ends with joined hands. He then turned down the [illegible] his moustaches and said "Sir, from now my moustaches will be down". This sent a cold shudder, as it were, [illegible] spine of the hotty man. It was too late for him to [illegible]s folly as it had already cost him the life of his dear [illegible]

[illegible] Maharaj continuing the same theme said, "How [illegible]e sways the minds of the people of all ranks in the [illegible] He narrated an incident of the last Republic Day [illegible] in the city. The members of certain respec[illegible]d gone to see the lights. They returned with [illegible] seeing and hearing indecent things, all let [illegible] name of mirth and merry-making. Real joy [illegible] are within oneself and not without. The [illegible] ignorance and ego are so formidable that none [illegible]em, unless by complete self-surrender to the [illegible] Will. In this dark-age of Kali, it is very difficult [illegible] guide to humanity, who will take it on the right path. But the faithful one of the Lord who strives hard with unblemished character, will find himself irresistably drawn to the Path of Salvation and meets his spiritual percepter–the Sadguru. Under the guidance of this master, the disciple climbs, step by step, the ladder of salvation and finally attains God-head or 'Maha-Nirvana'. Only the attainment of this can serve mankind from the fears of Disease, Decay and Death. So, preached the Buddha, and thousands of great men, who preceded and succeeded him. This short-lived human life, fizzles out unnoticed and one comes face to face with death unprepared. It is, therefore the most precious duty of all to strive and to take to the Path of Enlightenment and discard things unworthy, which hinder ones progress."

In the end Shri Maharaj thanked one and all for having given the pleasure of the joy of their company on the occassion of Kumar Shri Ramakrishna Borkar and blessed them in the name of Shri Datta Prabhu.

Thus the function terminated in an atmosphere fully charged with reverence and divine love.

(Continued from Page 20)

40

Gul Marg,
30th June 1919.

My dear Kher,

I got a letter from Merwan announcing the glad tidings that under your instructions he had despatched me two billiard table pipes. Also that you had only taken 50 Cortados on my account. I told you 200, why this thusness?

I am glad to say that the tooth trouble has been in abeyance since last Friday, when Mrs. Stevenson had a brain wave and recommended me to try Anti-Phlogiston, moreover as she had a pot at her house she sent over for it and applied it herself at about 8 that evening. It effected an immediate cure, and I have had no pain in that tooth since. Tomorrow I interview the dentist, and he is sure to want to pull it out. As it is not a very large one I may let him, though I don't see, if the abscess has gone, why this should be necessary, merely on the supposition that another must form some day. It may not for a couple of years or more, and I may be dead and buried before that. But oddly enough the moment the tooth stopped aching the insides began to give signs of renewed Bolshevik activities. Not bad at all, and I am on the whole better than I have yet been, everyone is remarking, at least, on my improved appearance. I can walk for an hour without much if any effort, and today, as my **dandy** coolies were out on the loose celebrating the Eeed and I don't fancy walking up hills, I did heavy exercise instead. Half an hour of that I reckon equal to an hour and a half of my leisurely walking. Vale,

Yours sincerely,
F. C. O. Beaman

Tibet — "The Roof of the World" :

A Tribute to Lamaist Buddhism!

(Continued from May Number)

Last time it was pointed out that the Chinese Emperor Kublai Khan recognised the king Lama as the Royal Sovereign of the whole of Tibet and the Tibetan Lama blessed him !

In the middle of the 14th century after the decay of the rule of the Abbot of Sakya Monastery, there came from north-east Tibet a powerful man known as Tosng-ka-Pa. He came from what is known as "the Land of Onions". He revived the pure form of Buddhism in which the influence of Ponism was smaller. He urged celibacy for the monks and forbade drinking and especially smoking ; and his reformers were known as Gelukpas or those "on the way of Virtue" They are known as Yellow Hats, distinguishing them from Dukpas or Red Hats of the previous sect.

Tosng-ka-Pa's reform was so deep and permanent that Tibetans often call him "Second Buddha". The Yellow Hats became more powerful to resist the Red Hats,' authority of the Sakya pope. A decisive innovation was going to give them complete supremacy a few centuries later - the Creation of a Dalai Lama.

How Dalai Lama Started ?

Towards the end of the 14th century a modest shepherd called 'Protecting Thunderbolt' lived with his wife 'Sky Happiness', in a secluded valley of western Tibet. Among many children they had a young boy named 'Lotus Thunderbolt' who gave promise of being very precocious. Once while the family was attacked by bandits, the other members of the family left the place leaving behind the child hidden under a few stones. The parents came back long afterwards and to their amazement the boy was still alive!

'Lotus Thunderbolt' became a brilliant monk, wrote many enlightened books and visited the aged Tosng-ka-Pa. He was soon given the title of "Perfector of the Priesthood", and he founded two of the three greatest monasteries in Tibet and even in the world - viz. "Rice Heap" and "Mount of Blessing". 'Lotus Thunderbolt' became the Abbot of Rice Heap and eventually died, bitterly regretted by all Tibetans. He was acknowledged as having attained Buddhahood during his lifetime or as the Tibetans say "Passed beyond sorrow".

The great innovation, the marvel was that a few years later, his spirit was recognised as having passed into the body of another monk, who then became the High Priest of the 'Rice Heap'!

This miracle was something absolutely new in the Buddhist world. Here was a soul who was entitled to the bliss of Buddhahood, but who chose to be reborn and came back on earth to help his fellow sentient beings. **He was the Living Buddha - the First of his kind:**

The third High Priest converted to Buddhism a certain number of Mongol Princes and in exchange received the title of 'Dalai Lama' or 'All—Embracing Lama'. Dalai means 'as vast as the ocean'.

The **fifth** Dalai Lama 'Lobzong, the Eloquent' was a very forceful personality. He wanted to established not only the **religious** supremacy of the Gelukpas, but also the **temporal** power of the **Yellow Hat Pope.** Marauding Tartars from Turkestan invaded northern Ti concluded an alliance with Gushi Khan, who b Military Commander of Lhasa, but the political p vested in the Dalai Lama. This Lama establ most amazing political power on Earth. He successors filled the triple role of **God, Priest an** The **Fifth** Lama was an incarnation of the King Strong Deep'. He probably converted all Red Hat and made Gelupkas out of them.

This resume will give the reader an idea of the tion and ideal of the Dalai Lama and the pr development in the fortunes of Tibet and the Dalai Culture and antiquity are both in favour of the Dalai To Indians, DALAI LAMA represents the mos example of the Transmigration of the Soul and t of the Living Buddha!

World Religion Supplement

धर्मचक्र

वर्ष ११ वें] [अंक १२ वा
१५ जुले १९५९

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. XI—12)
15th July 1959

FATHER FUJI of the LAND of the RISING SUN, Who blesses the Children of the Soil, doing away with all evil influences and Nature's Wrath and brutality of Man! He is the Creator, Preserver and Perpetuator of Japan! It is the Land of the BUDDHA — AMITABHA — The Immeasurable Light. So the Love and Friendship of BHARAT and JAPAN.

पिताजी फूजी पर्वत-जपानचा संरक्षणकर्ता

आपल्या भूमीच्या मुलांचे अनिष्ट, अमंगल नाहीसें करणारा, सृष्टीच्या कोपाला व मानवाच्या पाशवी मनोविकार[illegible]णारा, तो जपानचा विधाता, संरक्षणकर्ता, व जपानचें जीवनसातत्य राखणारा आहे. जपान ही अमिताभ बुद्धाची [illegible] जपान व भारत यांची मैत्री व प्रेमभाव।

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

* दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. *

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, कें. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष ११ वें] १५ जुलै १९५९ [अंक १२ वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणी... दर :

... भारतांत पोस्टेजसह रु. ५–०–०
... महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७–०–०
... किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
... बुद्धजयंती विशेषांक रु. १–७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

...याला अं... दर : (एक वेळचे)
... " अं...
... ...न्द्रसेन ...त सवलतीचे आहेत.
...लेमानें ... करून पत्र पाठवून तपास करा.

या अंकांत विशेष काय पहाल ?

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लाट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, ४१७/४२१ सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

[वर्ष ११ वें] १५ जुलै, १९५९ [अंक १२ वा

नमो बुद्धाय !*

न जातो न मृतं चैव न रूपो नापि रूपवान् ।
न संसारे न निर्वाणे नकारन्तेन सूच्यते ॥ १ ॥

मोहध्वंसकरो नित्यं मोक्षसौख्यैकदायकं ।
मोहनं सर्वमाराणां मोकारन्तेन सूच्यते ॥ २ ॥

बुद्धानां मुदितं ध्यानं बुद्धानां जनप्रेरकं ।
बुद्ध निक्लेश संबुद्ध बुकारन्तेन सूच्यते ॥ ३ ॥

धार्य्यते बोधिसत्त्वैः सद्धर्मधातुगतिः सदा ।
धर्माणां परमो धर्मो धकारन्तेन सूच्यते ॥ ४ ॥

यथाअस्ति तथानास्ति यथानास्ति तथास्तिय ।
यथावादि तथाकारी यकारन्तेन सूच्यते ॥ ५ ॥

पंचाक्षरंमिदं पुण्यं पवित्रं पापनाशनं ।
ये पठन्ति दिवारात्रौ ते प्रयांति परांगतिम् ॥

॥ इति पंचाक्षर स्तोत्र समाप्तम् ॥

---

*[महाकारुणिक सेवक संघ, दरभंगा यांच्या स्तोत्रांतून एक स्तोत्र संस्कृत व्याकरण शुद्ध नाहीं.
—संपादक]

संपादकीय

या महिन्यांतील मुंबईतील महत्त्वाची घटना म्हणजे श्री राजगोपाळचारीची मुंबईस भेट ! या उतारवयांत ज्या करितां ते मुंबईस आले, त्यावरूनच त्यांचीं राष्ट्रविषयक कळकळ प्रतीत होते. महात्माजीपासून आज पावेतों कॉंग्रेसच्या जीवनांतील विविध स्थित्यन्तरें व चढउतार त्यांनीं पाहिलीं आहेत. स्वांतत्र्यप्राप्तीनंतर ते एकदा राष्ट्राची धुरा वाहत होते. निव्वळ भावना प्रधान नाहीं किंवा निव्वळ स्वार्थी व्यवहारी हि नाहीं अशी त्याची वृत्ति आहे. आपलीं मतें त्यांनीं वारंवार निर्भीडपणें बोलून दाखविलीं आहेत. 'निस्पृहस्य तृणं जगत्' अशी त्यांची स्वतंत्र किंवा एकांडी वृत्ति आहे. कॉंग्रेस ही राष्ट्रांतील एकमेव संस्था राहावी; पण तिनें मागच्या उज्ज्वल परंपरेला धरून राष्ट्रहितैषी कारभार चालवावा, अशी सर्वांची इच्छा आहे पण कॉंग्रेसच्या हातीं सत्ता [illegible]ल्यापासून तिची सर्व बाजूनीं विचार करण्याची पात्रता, कार्यक्षमता कमी कमी होत चालली, हें नाकबूल करण्यांत हंशील नाहीं. आपण सत्तारूढ [illegible]ांनीं सर्व क्षेत्रांत एखाद्या यक्षिणीच्या कांडीं प्रमाणें संपूर्ण [illegible]ी खोटी हाव धरली. 'राज्य पद्धती एकदम बदलून टाका व [illegible]याची सुधारणा करा,' असा अट्टाहास राजकारणांतील कांहीं [illegible] ! इंग्रजी सरकारची राज्यपद्धति एकदम पालटून टाकणें [illegible]ाई किती अदूरदर्शी आहे, याची जाणीव त्यांना प्रथम झाली [illegible]ीं १० वर्षें पर्यंत जुनी राज्यव्यवस्था, कारभार करण्याची [illegible]द्धति कायम ठेवून हळूंहळूं त्यांत सुधारणा करावयाच्या ऐवजीं [illegible]कदम जनतेस थक्क करून नेत्रदीपक कामगिरी करून दाख[illegible] जो चंग बांधला तो निव्वळ हास्यास्पद होता. राजकीय, सामाजिक, [illegible], बौद्धिक, व्यापारविषयक, नैतिक क्षेत्रांत हळूंहळूंच व धीरा[illegible]च-सुधारणा करावयास पाहिजेत. या विरुद्ध वागण्याचा जो परिणाम [illegible]चा तो झाला ! एक राज्यकारभार करणारा कॉंग्रेसचा पक्ष व त्याला [illegible]णारे पक्षोपपक्ष निर्माण झाले. समाजसत्तावादी, हिंदू महासभावादी, [illegible], नरमवादी वा गरमवादी असे फड निर्माण झाले व त्यांच्यांत [illegible] व भांडणें सुरूं होऊन कॉंग्रेसच्या राज्यकारभारास खीळ [illegible] यत्न सुरूं झाला. 'सरकारची जी अडचण तीच आमची [illegible]शा धोरणानें जनतेची दिशाभूल व आपल्या पक्षाचा मात्र [illegible]जकारणांत विचका झाला व त्यांतच भाषिक राज्यांचें खूळ [illegible] तर काय लोकशाही कारभार ! मोर्चे, निदर्शनें, गोळीबार, [illegible]सहकार, काश्मीरची चळवळ इत्यादींचा सुकाळ झाला ! [illegible]तीचें चित्र पाहून जुन्या पिढींतील व सनदशीर पद्धतीनें [illegible] चालावा असें वाटणारे प्रागतिक राजकारणी पुरुष [illegible] Spirit) कष्टी झाले. या सर्व गोंधळाचा विचार करून व जागतिक परिस्थितीचा समतोल बुद्धीनें आढावा घेऊन आपण एक नवीन पक्ष काढावा, अशी त्यांच्या मनांत स्फूर्ति व्हावी, हें साहजिकच आहे. या पार्श्वभूमीवर स्वतंत्र पक्षाची स्थापना झालेली दिसते. त्याची चेष्टा करणें किंवा तो पक्ष कमी लेखण्याची वृत्ति दाखविणें हें असमंजसपणाचें आहे. त्यांत काम करणारे अग्रणी म्हणजे श्री चक्रवर्ती राजगोपाळचारी, प्रा. एन्. जी रंगा, श्री. एम्. आर. मसानी, श्री. व्ही. पी. मेनन वगैरे मुरब्बी लोक आहेत. आपण अशी आशा करूं या कीं, या नवीन पक्षाची उपयुक्तता सर्वांना पटावयास लागून सध्याच्या राज्यकारणांतील गोंधळ, विपर्यस्तता, स्वार्थी बुद्धि, आपली वर्णी लावण्याची वृत्ति या सर्वांना पाय बंद बसेल व हा पक्ष कांहीं तरी निर्णायक व सर्व राष्ट्र उपकारक अशा सुधारणा करील व सरकाराला मार्ग दाखवील. टेनिसननें म्हटल्याप्रमाणें हा नवीन जमाना (This New Order) येऊन जुन्या जमान्यांतील घाण काढण्याचीं मोठी कामगिरी त्यानें करावी हीच परमेश्वराची इच्छा ! असें कांहीं लोकांना वाटल्यास त्यांत नवल नाहीं. आम्ही या 'स्वतंत्र' पक्षाला सुयश चिंतितों.

× × ×

तिबेटचे दलाई लामा यांना भारतानें आदरातिथ्यपूर्वक आश्रय दिला, ते व त्याचे बरोबर आलेले निर्वासित यांची सुव्यवस्था ठेवली, ही गोष्ट भारताच्या परंपरात्मक अतिथ्य सेवेला अनुरूपच झाली व त्या योगानें सर्व भारतीयांना आनंद झाला. मध्यंतरीं त्यांनीं आपल्या भाषणांत जे उद्गार काढले ते भारताच्या तटस्थ विषयक धोरणासंबंधीं गैरसमज उत्पन्न करणारे आहेत, असा खुलासा अधिकाऱ्यांनी केला आहे. दलाई लामा यांचें व्यक्तिमत्व स्वयंभू आहे. 'त्याचें अस्तित्व जेथें आहे तेथें सर्व तिबेट–राष्ट्र आहे' असें म्हणणें अगदीं योग्य आहे. राजकारणाच्या चष्म्यांतून जो काय अर्थ दिसतो, तो सर्वांना पटेलच, असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. आम्ही दलाई लामा यांना भारत व तिबेट यामधील "सांस्कृतिक प्रतीक" म्हणून मानतों. त्या संबंधींच या परिच्छेदांत कांहीं लिहित आहोंत. तिबेटची संस्कृति मूलतः व तत्वतः भारतीय आहे. तिबेटचें सर्व वाङ्मय म्हणजे मूळच्या संस्कृतांचीं भाषान्तरें होत. जे स्वतंत्र ग्रंथ तिबेटमध्यें लिहिले गेले आहेत, त्यांचा मुखवटाहि संस्कृताचाच आहे. इ. स. ७ व्या आठव्या शतकांत भारतांत 'जो तन्त्र-धर्म' अस्तित्वांत होता व भरभरटीस आला, त्यांतून लामा धर्माचा उगम झाला. आठव्या शतकांत नालंदा विश्वविद्यालयांतून पद्मसंभव नांवाचा भिक्षू तिबेटमध्यें गेला व त्यानें बौद्धधर्माचा प्रचार केला. तिबेटमधील गायन व नाट्य यांचा उगमहि भारतांतूनच झाला आहे. वंशशास्त्राप्रमाणें जरी तिबेट लोक भारतापेक्षा चिनशी संबंधित आहेत व त्यांची भाषाहि चिनीभाषेला जवळ आहे तरी पण त्यांची

मानसिक व अध्यात्मिक मनोरचना सर्वस्वी भारतीय आहे."

म्हणूनच आम्हांस दलाई लामा म्हणजे आमच्या शंकराचार्यांप्रमाणेंच वाटतात. 'धर्मगुरू' दलाई लामा आपणास तिबेट पासून दूर करूं शकत नाहींत. लोकहि त्यांना असेंच मानतात, "जेथे दलाई लामा तेथें आमचा राजा, तेथें आमचे सरकार!" यांतून निराळा अर्थ काढणें म्हणजे मूर्खपणा आहे. त्यांची योग्यता चीन सरकारला ठाऊक आहे; म्हणून तर त्यांना पकडून आपल्या ताब्यांत घेण्याचा भगीरथ प्रयत्न चीन सरकार करीत होते; पण त्यांत त्यांना यश आलें नाही. दलाई लामा संबंधीं नैतिक भूमिका उच्च प्रकारची आहे, व हीच गोष्ट आम्ही या प्रसंगी स्पष्ट करूं इच्छितों. त्यांच्या विरुद्ध काहूर करणारे त्याचे हितशत्रू जी धूळ उत्पन्न करतील, त्यानें बिचकून जाण्याचें भारत सरकारला कांहींच कारण नाहीं. यांत त्यांच्या तटस्थ धोरणाचा कांहींच भंग होत नाहीं.

× × ×

काँग्रेसनें हातीं सत्ता घेतल्याबरोबर प्रथम जनतेस आश्चर्याचा धक्का देणारी गोष्ट त्यांनीं केली असेल ती म्हणजे इंग्रजी शाळांतून इंग्रजीची हकालपट्टी करणें. इंग्रजी भाषा सुरूं ठेवणें म्हणजे भूतपूर्व गुलामगिरी मान्य करण्यासारखें आहे, असा हास्यास्पद कोटिक्रम कांहीं कट्टर काँग्रेस पुढाऱ्यांनीं केला. "इंग्रजी बद्दलचा आग्रह हा नोकरी वाल्यांचा आहे.' अशी हेटाळणी एकानें केली. इंग्रजी शिक्षण इंग्रजी शाळांतील पहिल्या इयत्तेपासून सातव्या इयत्तेपर्यंत देण्याच्या प्रथेला फाटा देऊन इंग्रजी शिक्षण चार वर्षांपुरते मर्यादित करण्याचे आततायी धोरण मुंबई सरकारनें स्वीकारलें व त्याचे दुष्परिणाम गेलीं दहा वर्षें मुंबई राज्यांतील विद्यार्थ्यांना भोगावे लागले. सरकारने इंग्रजी शिक्षण चारवर्षांचे केलें; पण विद्यापीठांतील शिक्षणाचे माध्यम मात्र इंग्रजीच राहिलें. त्यामुळें कॉलेजांत गेल्यावर प्राध्यापक काय बोलतात हें त्यांना कळणें दुरापास्त झाले. याशिवाय पुस्तकें वाचणें, टिपणें बरोबर करणें, इंग्रजीत दोन वाक्यें बिनचूक लिहिणें, किंवा प्रबंध लिहिणें, या सर्वांत विद्यार्थ्यांची कुचंबणा व प्राध्यापकांच्या जीवाचा आटापिटा झाला. पण इंग्रजीचें महत्त्व सरकारी कारभारांत व अन्य सार्वजनिक व्यवहारांत मात्र मुळींच कमी झाले नव्हतें. म्हणून इंग्रजीच्या बाबतीत विद्यार्थी, प्राध्यापक व सामान्य जनता यांची केवढी कुचंबणा झाली होती, हा सर्वांच्या प्रत्यहीचा अनुभव होऊन बसला. इंग्रजींतून शिक्षण देणाऱ्या मिशनरी शाळांतून विद्यार्थ्यांचा भरणा होऊं लागला! शिक्षणाचे बाबतींतील हें अराजक, जे आठवर्षें सुरू होतें, तें बंद करून मुंबई सरकारच्या विद्याखात्यानें जाहीर केले आहे कीं, पांचव्या इयत्तेपासून इंग्रजी हा ऐच्छिक विषय म्हणून शिकविण्यास परवानगी देण्याचा व तशी सोय करण्याचा निर्णय घेतला जाईल. इंग्रजी भाषा भारतांत आली आहे तिचीं मूळें खोलवर रुजत आहेत. प्रान्तीयता, जातीयता, नाहींशी होण्यास इंग्रजी-इतकें दुसरें प्रभावी साधन नाहीं. म्हणून मुंबई सरकारच्या या निर्णयाचे दूरगामी व इष्ट परिणाम झाल्याविना राहणार नाहींत. म्हणूनच आम्ही सरकारचें अभिनन्दन करतों!

× × ×

मुंबईच 'सोविएत महिलावर्ग व सप्तवार्षिक योजना' या शीर्षका-खालीं एक स्फुट आमचें वाचण्यांत आलें. त्यांत पुष्कळ विचारार्ह गोष्टी आहेत. अगदी पहिल्या ऑक्टोबर क्रान्तीनंतर स्त्री व पुरुष असा गंड (complex) राहिलाच नाहीं. सुखी जीवन व शिक्षण व राज्यकारभारांत ध्यावयाचा भाग, सांस्कृतिक चळवळी, या सर्व क्षेत्रांत स्त्रीला नवीन क्षितिजें निर्माण झालीं. मन्त्री, शास्त्रज्ञ व उद्योग व शेतकीतील काम करणाऱ्या भगिनी आज दिसून येऊं लागल्या. पुष्कळ महिला शिक्षक व डॉक्टर या धंद्यांत शिरतात. त्यांना डॉक्टरची मदत फुकट मिळते. विचार विनिमय-केन्द्रें, प्रसूती घरें, लहान मुलांसाठीं शिशु विहार व शाळा, मुलांसाठीं सुट्टींमधील शिबिरें यांचे मोठें जाळें सर्व देशभर पसरलें आहे. नवीन सप्तवार्षिक योजनेप्रमाणें स्त्रीला कमीत कमी कामाचे तास आठवड्यांतून मिळतील. त्यांना आपलें घर व मुलेंबाळें यांच्याकडे जास्त लक्ष पुरविण्यास वेळ मिळेल. स्त्रीचे क्षेत्र म्हणजे चूल" ही विचार सरणी सोविएटला मान्य नाहीं. घरामध्यें सर्वांचा समान दर्जा असला पाहिजे. म्हणजे घरांतील सर्व कामें करण्याचे बाबतीत सर्वांनी सारखा वाटा उचलला पाहिजे. ही विचारसरणी दिवसें दिवस अभिमत होत चालली आहे. घरांतील कामें सर्वांनीं करण्यांत कांही कमीपणा नाहीं. काम उरकून घरीं आल्यावर बाजारांत जाऊन जिन्नस खरेदी करणें किंवा लहान मुलाना शिशुविहारांतून घरीं आणण्याचे कामीं पुरुषांनीं मदत करण्यांत कांहींच अपमान वाटत नाही. नवीन सप्तवार्षिक योजनेंत पुरुष व स्त्री यांच्या उत्पन्नांत शेंकडा ४० नी वाढ होईल. दोघांचाही वाढता पगार दोघानाही भूषणावह होऊन त्यांचा संसार सुखानें चालण्यास मदत होईल.

सोविएत स्त्रिया म्हणजे इतर स्त्रियांहून कांहीं निराळ्या नाहींत. त्या प्रेम करूं शकतात, लग्न करतात, त्यानां मुलेंबाळें होतात. कदाचित् तिचें लग्न जर सुखी झाले नाहीं. तर त्यांतून मार्ग काढण्यास ति[illegible] कांहींच अडचण पडत नाहीं. कारण स्वतंत्र जीवन व्यतीत करण्याचें साधन तिचेजवळ असतेच. यास्फुटांतील शेवटच[illegible] उद्बोधक आहेत. सोविएत स्त्री सृजनशील असते. [illegible] कशी करावी हें ठाऊक असते. म्हणून युद्धांचा तिला [illegible] मातांना तर युद्धाचा हजार पट अत्यन्त तिटकारा आहे. म्हणू[illegible] **स्त्री शांततेकरितां सदैव तयार असते.** यादृष्टीनें [illegible] काय म्हणते तें वाचा—'धरित्री ही मोठी व उदार आहे. [illegible] पोट भरण्यापुरते पुरेसें आहे. जर जीवनाची विषमता घालवून [illegible] राहणीवर आणलें तर सर्व मुलांना अन्न व वस्त्र यांचा तुटवडा [illegible] नाहीं! "Above all, let a serene blue sky shin[illegible] all the cradles the world over."

माणसाला या जगांत आणखी दुसरें कांहीं हवे असते काय? जी[illegible] ध्येय व परिपूर्ति या दृष्टीनें भारतानें यांत पुष्कळ शिकण्यासारखें [illegible] पण केव्हां? इच्छा असेल तर!

× × ×

धर्मचक्राचा हा अंक वाचकांच्या हातीं दिला म्हणजे धर्मचक्रा[illegible] संपून त्याचीं ११ वर्षें पुरी होतील! अंगीकृत कार्य येथपर्यंत [illegible] समाधान संपादकाला मिळेल. त्याशिवाय वाचकांचीहि [illegible] एकवर्ष आपण करूं शकलों, ही कर्तव्यपूर्तीची माधुरी [illegible] नवीन वर्षाच्या पहिल्या अंकांत 'संपादकीय निवेदन' स[illegible] आहों. त्यावेळीं विशेष माहिती त्यांत सांपडेलच. वा[illegible] बंधीयांनीं व प्रेमळ सज्जनांनीं जो उदार आश्रय घ[illegible] त्या बद्दल त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानणें, हेंच [illegible] करीत आहोंत. त्यांनीं अशीच प्रेमाची पाखर धर्मचक्रावर [illegible] त्यांना नम्रतापूर्वक विनंति! भारताचे त्रिविध कल्याण हो[illegible] स्वातंत्र्य त्याच्या पदरीं पडावें हीच प्रार्थना! "सर्वे भद्राणि प[illegible]

बुद्ध-यश

(पुण्यस्मरण)

[भारतीय बौद्धसंस्कृति व भारतीय संस्कृतीचे इतर डोळ्यांत भरणारे विशेष यांचा ज्यांनीं अभ्यास करून भारताबाहेर त्यांचा दीप पाजळण्यासाठीं ज्यांनीं आपलें जीवन त्याकामीं वाहून घेतलें, अशा उज्वल महाभागांना भारत विसरला व ऐतिहासिक कारणामुळें त्याची दृष्टि संकुचित, एकदेशीय व परमत-असहिष्णु बनली. पारतंत्र्याचा काळांत माझेंजवळ आहे तेवढेंच खरें, शाश्वत व सनातन अशी भलतीच समजूत करून घेऊन हिंदु धर्म, आर्य धर्म, सनातन धर्म, असली मर्यादित नामाभिधानें धारण करून बाहेरच्या आपल्या आचार्यांना, धर्मासाठीं प्राणत्याग करण्यास मागें न पाहणाऱ्या भारताच्या सुपुत्रांना भारत पारखा झाला! अशा विस्मृति झालेल्या नरपुंगवांना भारत आतां पुन्हां परत बोलावीत आहे. भारतीय संस्कृतीचा प्रसार मध्य आशीया, चीन, जावा, [illegible]ा, बोर्नियो, मलाया, कांबोडिया, सयाम, ब्रह्मदेश, तिबेत, सिंहलद्वीप [illegible]ादि देशांत होऊन, तो करणारीं भारतमातेचीं मानवरत्नें यांना पुन्हां [illegible] देण्याचें [illegible] आम्ही आरंभिलें आहे. त्यापैकी "कुमारजीवा"ची [illegible]च्या 'मे महिन्याच्या' अंकांत वर्णिलेली आहे. या [illegible]पाचा काश्मीरच्या धर्मप्रचारकाचा व विद्वान भिक्षूचा [illegible]ंत.

—संपादक]

[illegible] भारताचें नंदनवन म्हणतात. म्हणजे चैन करण्यासाठीं, या [illegible] भोगण्याकरितां तें अप्रतिम स्थान आहे! साहेब लोकांचे [illegible] बादशहा व मागून साहेब लोक तेथें जात व इन्द्रियविषय-[illegible]द भोगींत. पण या काश्मीरच्या पवित्र भूमींत **महान् त्यागी** [illegible] तत्वज्ञानी व सर्वभूतहिते रताः असे मुनिपुंगवहि निर्माण [illegible]नीं भारताला सर्व जगांत ललामभूत केलें त्यांनीं मध्य आशिया [illegible]ांत बौद्ध संस्कृतीचा प्रसार करून चीन देशांत संस्कृत भाषेंतील [illegible]ाचीं भाषान्तरें करून चिनी विद्वत्तेचा (scholarship) [illegible]ा. चिनांतील चरित्रकारांनीं ज्या भारतीय भिक्षूंचीं चरित्रें [illegible] लिहिलीं आहेत, त्यांत "बुद्धयशा"ला फार मोठें स्थान प्राप्त [illegible]

[illegible] काश्मीरमध्यें एका ब्राह्मण कुळांत जन्माला आला. त्याचें [illegible] चें केन्द्र असल्यामुळें त्याच्या बापाला बौद्धधर्माची चीड [illegible]न्द्रसेन [illegible]क बौद्ध भिक्षु रस्त्यानें चालला असतां त्या शान्त [illegible] भिक्षूचें दर्शन त्याला असह्य झालें. त्यानें एक [illegible]वर हल्ला चढविला. प्रतिकाराला अप्रतिकाराचें उत्तर [illegible]मन्त्रानें स[illegible] कडक ब्राह्मण लौकरच थंडावला व बेचैन होऊन [illegible]या ब्राह्मणाला या कृत्याचा झाडा तात्बडतोब द्यावा [illegible] दोन्ही हातांना पक्षघात झाला! मूळचा ब्राह्मण असल्यामुळें त्याला पश्चात्ताप झाला व आपण केलेल्या पापाचें क्षालन करण्यासाठीं उपाययोजना करूं लागला. त्यानें त्या भिक्षूला घरीं बोलावलें, त्याची क्षमा मागितली, व तो त्याला म्हणाला–भदन्त, माझ्या पापाचें प्रायश्चित मला मिळालेंच आहे. पण त्याची निष्कृति होण्यासाठी मी माझा हा १३ वर्षांचा मुलगा आपणांस अर्पण करतो. आपण त्याचा स्वीकार करा."

लौकरच 'यश' हा प्रव्रज्या घेऊन भिक्षू झाला व आपल्या गुरूच्या बरोबर दूर दूरच्या देशांत गेला व तेथें त्यानें बौद्धधर्माच्या पवित्र ज्ञानाचें अध्ययन केलें. आपल्या वयाच्या २७ व्या वर्षी तो विद्यापारंगत व उपसम्पन्न भिक्षूहि झाला. त्यानें काश्मीरला रामराम ठोकला व दूरदूरच्या देशांत प्रवास करून तो काश्गरला गेला. तेथील राजानें ३००० भिक्षुंना एका धार्मिक उत्सवासाठीं बोलावलें होतें. त्या ज्ञानसत्रांत यशहि गेला होता. त्याची मुद्रा, त्याची वागणूक व एकंदर स्वभाव हीं इतकीं वैशिष्ट्यपूर्ण होतीं कीं, त्या सर्वांचा त्या राजाच्या मनावर फार मोठा परिणाम झाला व त्यानें त्या भिक्षूला राजवाड्यांत निमन्त्रण दिलें व 'येथेंच तूं रहा' अशी प्रार्थना केली. त्याच वेळीं कुमारजीव काश्गरला गेला होता व तिथें त्या दोघांची भेट झाली. कुमारजीवानें कांहीं बौद्ध वाङ्मयाचा अभ्यास त्याचेजवळ केला व मग कूचीला परत गेला (मे महिन्याचा धर्मचक्राचा अंक पहा.) तेथें त्याला राजकीय घडामोडींत बंदिवान म्हणून चीनला जावें लागलें. कुमारजीव बंदिस्थ झाल्याचें वर्तमान ऐकून यशाचें चित्त विपर्यस्त झालें. पण काश्गरलाच यश १० वर्षें राहिला व नंतर तो कूचीला गेला. कूची हें त्यावेळचें मोठें प्रख्यात विद्यापीठ होतें. त्यानें तेथून कुमारजीवाला पत्र लिहिलें व 'मी तुमचेकडे येण्यास व तुमचे जवळ राहण्यास तयार आहे' असें त्याला कळविलें. तो कूची सोडून कुमारजीवाकडे गेला व "चँगनान" येथें बादशहाच्या मध्यस्थीनें तो त्याला भेटला. त्या दोघांनीं (कुमारजीव व बुद्धयश) कित्येक संस्कृत बौद्धग्रंथाचीं चिनी भाषेंत भाषांतरें केलीं व त्या दोघांनीं चीनमधील विद्वत्तेला बरीच कार्यक्षमता व कौशल्य आणून दिलें. पुढें कुमारजीवाच्या निर्वाणानंतर बुद्धयश पुन्हां काश्मीरला परत आला.

त्याचा स्वभाव करारी असून निरपेक्षता हा त्याच्या स्वभावांतला विशेष होता. बादशहानें त्याला कित्येक गोष्टी नजर केल्या असतांना त्यानें त्याचा स्वीकार केला नाहीं! 'अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः।'

दोन भिन्नवैचारिकप्रणालिकांतून भारतदर्शन

[भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारतांत अगदीं विभिन्न विचारप्रणालिकेचे परदेशस्थ विचारवंत व विद्वान येतात. ते भारतांत हिंडून भारताचें निरीक्षण करतात व आपलीं पत्रकें छापून काढतात. अशांपैकीं दोन निवडक चित्रें खालीं उद्‌धृत केलीं आहेत. स्वतःचें कांहीं नाहीं.

संपादक]

१

सोविएत पत्रकाराचे भारतांतील अनुभव

भारतीय लोकांविषयीं सोविएत नागरिकांच्या अंतःकरणांत ब्रिस्तांत आदर व सहानुभूति आहे. पण या महान् देशाची परिपूर्ण माहिती नसलेले बरेच सोविएत युनियनमध्यें आहेत विशेषतः भारताचा पुराण इतिहास, संस्कृति, चालीरीति यांची माहिती बरीच अपुरी अशी आहे. त्यामुळें सोविएत युनियनमध्यें भारताविषयीं नवें पुस्तक प्रसिद्ध झालें की, तें मिळविण्याची उत्सुकता सोविएत युनियनमध्यें फार झपाट्यानें वाढत आहे हें होय.

सोविएत पत्रकाराचे ७ वर्षें वास्तव्य

भारतांमध्यें ७ वर्षें वास्तव्य करून त्यासंबंधींचे अनुभव लिहून काढले नाहीत तर वृत्तपत्रकाराचे व्यवसायास लांछन आणणारी ही गोष्ट ठरेल असें म्हणून सोविएत पत्रकार ओलेग ऑरेस्तीव यांनीं 'भारतांतील ७ वर्षांचें वास्तव्य' या नांवाचा एक ग्रंथ नुकताच प्रसिद्ध केला आहे.

ओलेग ओरेस्तीव हे १९४४ साली भारतांत आलेले सोविएत पत्रकार असून ७ वर्षांचे काळांतील स्वातंत्र्यपूर्व व नंतरच्या महत्वाच्या घडामोडी त्यांनी स्वतः डोळ्यांनीं पाहिलेल्या आहेत. भारतांतील बहुतेक इतिहास-प्रसिद्ध स्थळें, पदार्थ संग्रहालयें, ग्रामीण खेडीं, औद्योगिक केंद्रें इत्यादि ठिकाणें पाहून त्यासंबंधीचे त्यांचे अनुभव या ग्रंथांत दिलेले आहेत.

हिंदी नागरिक व बुद्धिवादी हे दुसऱ्याच्या मतांबद्दल सहिष्णुतावृत्ति धारण करणारे असल्यानें सोविएत मित्रानें व्यक्त केलेल्या स्पष्ट मतानें दुखावले जाणार नाहींत, असें विचार पत्रकारानें ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत मांडले आहेत.

स्वातंत्र्याचें दानः साम्राज्यवाद्यांचा अपेक्षाभंग

युद्धानंतर ब्रिटिशांनीं उदार अंतःकरणानें भारताला स्वातंत्र्य बहाल केलें ही साम्राज्यवाद्यांनी प्रसृत केलेली कल्पना भारतांत फार काळ रुजली नाहीं. कारण लष्कराचें बळावर भारतांत आपली सत्ता टिकवणें अशक्य झाल्यानेंच अरिष्टांतून मार्ग काढण्यासाठीं स्वातंत्र्य देणें त्यांना भाग पडले, ही बातमी भारतीयांना चांगली असल्याचा अनुभव ओरेस्तीव यांनीं कथित केला आहे.

वाशिंग्टन किंवा लंडन येथील साम्राज्यवाद्यांना परराष्ट्रीय धोरण ठरवितांना भारत काय म्हणेल, भारताचें मत काय, याचा कानोसा घेणें भाग पडत आहे या मध्येंच भारत स्वातंत्र्याच्या आकांक्षांचें व साम्राज्य-वाद्यांच्या अपेक्षभंगाचें प्रतिबिंब स्पष्ट होत आहे.

ब्रिटिशांच्या काळांत खरा भारतीय इतिहास लपवून ब्रिटिश हित-संबंधांना पोषक असाच इतिहास शाळा कॉलेजांतून शिकविला जात असे पण आतां शास्त्रज्ञांनी सत्य घटना उजेडांत आणण्याच्या मोठ्या कार्यास सुरवात केली आहे.

स्फूर्तीदायक स्मारकांचा नाश

ओरेस्तीव यांच्या पुस्तकांत 'गौरवाची व मानखंडनेची स्मारकें' या विषयावर एक भाग लिहिलेला असून भारतीय शूरांची व देशभक्तांची स्मारकें कलकत्ता, लखनौ, मुंबई येथें फारच कमी असल्याचा खेदपूर्वक उल्लेख आहे. ते पुढें म्हणतात कीं, भारतीय मन मारण्याचा, राष्ट्रीय स्वाभिमान दुखविण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न दिल्ली वगैरे ठिकाणीं स्मारकें नष्ट करून वसाहतवाद्यांनी केलेले आहेत. स्वातंत्र्योत्तर का... स्वातंत्र्य वीरांची उचित स्मारकें उभारलीं जातील असा विश्वास त्य... प्रगट केलेला आहे.

हिंदी स्त्रियांचा गौरव

हिंदी स्त्रियांच्या उच्च नैतिक गुणांचा व नम्रतेचाहि ... गौरव केला आहे. जातीबंधनें ही भारतीयांच्या एकजू... कार्यांत मोठी अडचण असल्याचें सांगून भारतीय प्रजासत्त... मात करण्याचा कसा प्रयत्न करीत आहे याचीं उदाहरणें ... 'अस्पृश्यता निवारणाचा कायदा' 'हिंदु कोड' हे ... पुरोगामी दृष्टीकोनाचें द्योतक आहेत असे ते म्हणतात.

नव्या भारताची उभारणी

राजकीय गुलामगिरीचीं बंधनें झुगारून दिल्यानंतर भारत... औद्योगिकदृष्ट्या बलवान राष्ट्र निर्माण करण्याच्या कार्यास... आहेत. तीन नवीन पोलादी कारखाने उभारले जात अस... पोलाद कारखान्याच्या बाबतींत ब्रिटिशांच्या जुन्या अनुभवामुळे... हिंदी लोक साशंक असल्याचा उल्लेख ओरेस्तीव यांनीं केले... सोविएत सरकार जुनी यंत्रसामुग्री भारताला पुरवील हीच... होती. पण प्रत्यक्षांतून त्यांची ही भीती दूर झाली... 'अप्सरा' या अणुभट्टी-केंद्राबद्दल ओरेस्तीव यांनीं भ... गौरव केला आहे.

(२)

अमेरिकन तत्वज्ञान्याचें भारत-निरी...

प्राध्यापक थिओडर एम्. ग्रीन हे अमेरिकन तत्वज्ञ सॉक्रे... ग्रीक तत्वज्ञानाच्या परंपरेस अनुसरून प्रश्नोपप्रश्न विचारू... संबंधीं माहिती गोळा करीत आहेत. गेल्या ...

नेहरूंसकट शंभरापेक्षां अधिक भारतीयांना गांठून जरूर ती माहिती मिळविली आहे.

प्राध्यापक ग्रीन हे आतां भारतांतून प्रयाण करण्याच्या तयारींत असून भारतीयांबरोबरच्या संपूर्ण संभाषणांनीं भरलेल्या त्यांच्या पांच वह्यांचें पुडकें हें त्यांच्या जवळचें अत्यंत बहुमोल सामान आहे. अमेरिकेंत पोहोंचल्यानंतर हीं भाषणें बव्हंशीं जशींच्या तशींच प्रसिद्ध करण्याचा त्यांचा विचार आहे.

भारताला दुसरी भेट

डॉ. ग्रीन यांची भारतला वस्तुतः दुसऱ्यांदा भेट होत आहे. पहिल्या महायुद्धानंतर ते येथें दोन वर्षेंपर्यन्त राहिलेले आहेत. लाहोर येथील "फॉर्मन क्रिश्चन कॉलेज" मध्यें ते शिकवीत होते.

त्यानंतर त्यांनीं "येल" व "प्रिन्स्टन" या विद्यापीठांत तीसपेक्षां अधिक वर्षेंपर्यन्त अध्यापनाचें काम केलें. त्यांना मोठमोठीं व्याख्यानें देण्याचा कंटाळा आला व ते कॅलिफोर्निआमधील क्लेर्मंट येथील "स्क्रिप्स" या लहान मुलींच्या कॉलेजमध्यें अध्यापन करण्यासाठीं गेले.

एक वर्षापूर्वी ते "फोर्ड फाउंडेशन" कडे गेले व तेथें त्यांनीं एक असामान्य सूचना मांडली. "कोणत्याहि प्रकारचीं बंधनें न लादतां व भारतीयांशीं केवळ बोलण्यासाठीं तुम्हीं मला एक स्वतंत्र लेखक ...णून भारतांत पाठवाल काय?" भारतांत परतण्याची आपली दीर्घ-...ीन इच्छा तृप्त करण्यासाठीं त्यांनीं ही युक्ति योजली.

... या अंगीकृत कार्याचें सिंहावलोकन करतांना प्राध्यापक ग्रीन म्हणाले, "... ...ील वृद्ध व तरुण, पुरुष व महिला विचारवंत ...पक, राजकारणी, व्यापारी, कायदेपंडित, डॉक्टर, ..., धर्मगुरु, सिनेमा दिग्दर्शक व सिनेनट यांच्याशीं ... आलेलों आहे." मद्रास शहर व त्याच्या आसपासचीं ...यांनाच त्यांनीं मुख्यतः भेट दिली.

नैतिक व अध्यात्मिक मूल्यासंबंधीं

...दाच्या स्वरूपासंबंधीं बोलतांना डॉ. ग्रीन म्हणाले कीं, एखाद्या ... विशिष्ट कार्यक्षेत्र व त्याचे उद्योगधंदे यांच्याकडे साहजिकच ... जास्त लक्ष पुरविलें गेलें.

...आमच्या संवादांची दिशा बदलण्याचा मी प्रयत्न केला नाहीं. ...भारताच्या गौरवपर अगर टीकापर असें भारतीयांना मला जें कांहीं ...ें होतें त्याचा विपर्यास करण्याची माझी इच्छा नव्हती. श्री नेहरू ... नैतिक व अध्यात्मिक मूल्यें" म्हणून संबोधतात त्यासंबंधीं ...षेष आस्था वाटत आहे. ज्या लोकांशीं मी संभाषण केलें त्यांच्या ...श्रद्धा व मूल्यें यासंबंधीं ते ज्यासाठीं जगतात व स्वार्थत्याग ...याला अ...ा मरण्यासहि तयार आहेत त्या गोष्टी संबंधीं मला आस्था ..." अ... ग्रीन म्हणाले.

...लोकांशीं झालेल्या संभाषणासंबंधींचें आपलें सर्वसाधारण ...ना प्रा. ग्रीन म्हणाले, "मला भारतांत उत्साह, काळजी, ...ा या भावना पुष्कळशा दिसून आल्या. भारतीय लोकांना ...प्रश्नासंबंधीं तीव्र तळमळ लागलेली आहे. भारतांत सध्यां ...आरोग्य व जोम मोठ्या प्रमाणांत असल्याची माझी खात्री ...रात्र भरपूर आहे."

प्रगल्भ बुद्धीचा मध्यम वर्ग हवा

तुमच्या भारतीय मित्रांच्या मनांत विशेषेंकरून घोळत असलेल्या कांहीं प्रश्नासंबंधीं तुम्हाला काय वाटतें, असा प्रश्न विचारला असतां डॉ. ग्रीन यांनीं सार्वजनिक हिताची कळकळ बाळगणाऱ्या नागरिकांच्या एका अत्यंत महत्त्वाच्या वर्गाची—म्हणजेच प्रगल्भ बुद्धीच्या मध्यम वर्गाची—समाजास अत्यंत जरूर असल्याचें सांगितलें.

आपला मुद्दा अधिक विशद करून सांगतांना ते पुढें म्हणाले, "तुम्हाला राजकारणांत व सरकारी कारभारांत छोट्या छोट्या अशा बऱ्याच नेहरूंची गरज आहे, तुम्हाला बरेचसे चांगले शास्त्रज्ञ, चांगले शिक्षक व विश्वासू व्यापारी मिळाले पाहिजेत."

लष्कराचा दृष्टांत देऊन ते म्हणाले, "तुमच्याकडे सेनापति व सैनिक आहेत, परंतु सार्जंटांच्या बाबतींत मात्र बहुधा तुम्हाला कमतरता भासत असावी. ज्या लष्करांत चांगले सार्जंट नसतील त्या लष्कराचें ईश्वर रक्षण करो."

"कमी पगार मिळणारे शिक्षक, शिकविण्याच्या यांत्रिक पद्धती आणि पदव्यांचा मोह मिळून तयार झालेल्या सध्यांच्या शिक्षण देण्याच्या पद्धतीबाबत भारतीय लोक सर्वसाधारणपणें नाकें मुरडीत असतात" असें ते म्हणाले. तथापि मोकळेपणाची चर्चा व अनियंत्रित निवड या लोकशाही मार्गानें अखेर हा प्रश्न आपोआपच सुटेल अशी बहुतेक लोकांना आशा वाटत असल्याचेंहि त्यांनीं सांगितलें.

महिलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न

या देशांतील महिलांच्या शिक्षणाच्या प्रश्नासंबंधीं चर्चा करतांना डॉ. ग्रीन यांनीं पंडित नेहरूंच्या बरोबर नुकत्याच झालेल्या एका मुलाखतीच्या वेळीं नेहरूंनीं काढलेले उद्गार पुढीलप्रमाणें उद्धृत केले. "शिक्षण व त्यांतल्या त्यांत स्त्रियांचें शिक्षण ही भारतांतील सध्यांची एक अत्यंत महत्त्वाची बाब झालेली आहे. या क्षेत्रांत आम्हीं अद्याप म्हणण्यासारखी विशेष कामगिरी करीत नाहीं तथापि स्त्रियांच्या शिक्षणांत झपाट्यानें होईल अशी मला आशा वाटत आहे. कारण भारतांतील उगवत्या पिढीचें चारित्र्य तयार करण्याच्या बाबतींत कुटुंबांमध्यें त्यांचाच प्रभाव प्रचंड प्रमाणांत राहणार आहे."

या देशांतील अत्यंत कर्तबगार महिला व सर्वसामान्य महिला यांच्या दरम्यान फारच मोठें अंतर असल्याचें डॉ. ग्रीन यांना आढळून आलें, आणि त्यांनीं स्त्रियांना शैक्षणिक संस्थांतून व समाजामध्यें माणुसकीच्या समानतेनें व अधिक मोकळेपणानें वागविणें जरूरीचें असल्याचें सांगितलें.

"महिलांना बंडखोर न बनवितां अधिक स्वावलंबी करण्यासाठीं एखाद्या फार कल्पक शिक्षणपद्धतीची जरूरी भासणार आहे" असा त्यांनीं सावधगिरीचा इशारा दिला. "त्यामुळें सुकन्या, सुभार्या व समाजांतील सुनेत्या बनणें अधिकाधिक तरुण स्त्रियांना शक्य होईल. त्या प्रमाणेंच अशा स्त्रियांना अधिक मोकळेपणानें बोलणें व वागणें शक्य होईल." ते म्हणाले, "कांहीं वर्षेंपर्यन्त कधींकधीं तुम्हांला म्हणण्यासारखें यश कदाचित मिळणार नाहीं. परंतु या लोकशाही यंत्रणेच्या द्वारें तुम्ही प्रयोग करीत राहिल्यास अखेरीला समाजांतून नेते वर येत राहतील अशी मला फार आशा आहे," असें डॉ. ग्रीन शेवटीं म्हणाले.

कल्याण (मानवता अंक)

वर्ष ३३ वें १ ला

दरवर्षीच्या शिरस्त्याप्रमाणें या विशेष अंकाच्या द्वारें 'कल्याण' मासिकानें ज्ञानाच्या दालनांत अपूर्व समृद्धि व लालित्य यांची भर घातली आहे 'महाभारत,' 'नारी,' 'हिंदूसंस्कृति,' 'सन्तवाणी' तीर्थ,' 'भक्ति' वगैरे विशेषांक दरवर्षी काढून त्या त्या विषयासंबंधी पूर्ण माहिती वाचकांना देऊन त्या प्रश्नास स्वयंपूर्ण असें स्वरूप द्यावयाचें, असें धोरण "कल्याण" च्या संपादकजींनीं ठेवलेलें दिसतें. त्याप्रमाणेंच 'मानवता' हा अंक ही 'मानव धर्म' व "मानवतावद" 'HUMANITIES' या नवीन उघडलेल्या संशोधनक्षेत्रांत अवगाहन करून जेवढें शक्यतों परिपूर्ण व सर्वांगस्पर्शी साहित्य निर्माण करण्याचा प्रयत्नशाली प्रयोग होय. अलीकडे 'मानवता' हा शब्दप्रयोग आपण वारंवार उच्चारतों व ऐकतों. देवाच्या मागें लागून त्याचें स्वरूप जाणण्याचा खटाटोप व प्रयत्न करण्यापेक्षां मानवाच्या मागें लागा व त्याची प्रकृति, घडण व प्रातल्य हीं सुधारून त्याचा विकास करा; व सत्, चित् व आनंद याची प्राप्ति करून घ्या. 'ईश्वर' व 'मानवता' या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत, असेंहि म्हणण्यापर्यंत जगांतील वैचारिक क्रांतीची मजल गेली आहे. पोप कवीनें तर म्हटलें आहे—KNOW THY SELF presume not God to Scan; The Proper Study of Mankind is Man" भगवान बुद्धांनीं मानवाचा सखोल अभ्यास करून 'निर्वाण' 'सत्य शोधून काढलें. त्यांनीं' ईश्वरवाद जरा एका बाजूस सारला व मानवावरच लक्ष केन्द्रित करून बोधिवृक्षाखाली सम्बोधि (सर्वज्ञता) प्राप्त करून घेतली व जगाला ज्ञानाचें द्वार खुलें केलें. सर्व-धर्मीय-सन्त हे मानवतावादी असून त्यांनीं मानवांत ईश्वर पाहिला' व "ईश्वर" व 'मानव' यांचें समीकरण 'नराचा नारायण होईल' कीं 'नारायणांत मानव्य दिसेल!' मानवतेचा पुरस्कार केला म्हणजे "ईश्वर" "देव" या संबंधींचीं भांडणें नाहींशीं होतील व मानवानें चालविलेल्या युद्धाचा शेवट होईल! एवं च आधुनिक वैज्ञानिक युगांत 'मानवताध्येया' चा पुरस्कार मोठ्या व्यापक प्रमाणावर केला जाईल; म्हणून या असल्या वैचारिक क्रांतीच्या युगांत "कल्याण" च्या संपादकजींनीं 'मानवता अंक' काढून जनतेची फार मोठी सेवा केली आहे, असें आम्हीं म्हणतों.

या ७०४ पानांच्या अंकांत प्रवेश करितांनाच डाव्या हातच्या कोपऱ्यांत एक अद्यावत फॅशननें विनटलेला तरुण उभा असून सिगारेटचा धूर सोडीत आहे; तर उजव्या हाताच्या कोपऱ्यांत हातांत काठी घेऊन चालतांनाच मध्येंच थबकलेले गांधीजी दाखविलेले आहेत. तरुणाच्या पायाशीं "प्रकृतिमें विश्वास" व तदनुषंगिक दुर्गुणांची मालिका वाचली असून, शेवटीं दुःख-विनाश; तर गांधीजींच्या पायाशीं "ईश्वर मे विश्वास" व तदनुषंगिक सद्गुणांची मालिका वाचली असून शेवटीं 'आनन्द-जीवन,' हें अत्यन्त सूचक असें चित्र आहे. आंत प्रवेश करून डोळ्यासमोर 'विविध आसुरी सम्पत्ति' चित्रित केली असून शंख, चक्र, गदा, पद्म हातीं घेऊन उभ्या असलेल्या विष्णूची मूर्ति उजव्या हातच्या कोपऱ्यांत दाखविली आहे.

यांतील विविध विषय हाताळलेले असे २०७ लहानमोठे लेख आहेत व त्यांचे लेखक सर्व पेशांतील व दर्जाचे आहेत. यांतील १०–१५ विषयांचीं नांवें उद्धृत करण्याचा मोह आवरत नाहीं :—'मानवता क्या है?', 'मानवकी मानवता,' 'मानवताका आदर्श,' 'मानव, मानवता और मानवधर्म,' 'मानवकी समस्या,' 'मेरी मानवताही भगवत्ता है,' 'आदर्शमानवता,' 'मानवसेवा और भगवत्सेवा,' 'विशुद्धप्रेममयी मानवता,' 'मानवता अमर रहे,' 'मानवताका धर्म,' 'मनुष्य बनो,' 'व्यापकमानवताका आदर्श,' 'सेवाधर्म ही मानवता है,' 'मानव और दानव,' 'बौद्धधर्ममें मानवता,' 'मानवता और यज्ञ,' 'सन्तोंका मानवतावाद,' 'मानवता और अतिथि सेवा,' इत्यादि नुसतीं शीर्षकें जरीं वाचलीं तरी मानवतेचें विशाल क्षेत्र दृष्टीस पडेल. याच विषयाला परिपोषक 'कांहीं चित्तविषयक तथा घटनासंबंधीं औ[illegible] लेख व कविता दिल्या असून त्या विषयवारीची संख[illegible] 'माता–पिताके सेवक,' 'श्री रामका भेदरहित प्रेम,' '[illegible]थ्य,' 'कुष्ट–सेवक,' 'आदर्श–क्षमा,' 'धर्ममूर्ति,' 'धर्म–रक्ष[illegible] 'आदर्शनारी,' 'ये मानव,' 'सच्चे साधु,' 'सब ईश्वरकी आँखोंके[illegible] 'पतनके स्थान,' 'भगवान् के लिये बलिदान.' यांचा नुसता [illegible] मानवतेच्या विश्वक्षेत्राची विशालता, वैचित्र्य व महत्ता हीं स[illegible] पुरेसा आहे.

त्यानंतर पद्यसूचि दिली असून त्या पद्यांची संख्या ४९ [illegible] शिवाय 'संकलित पद्यें' हीं उद्धृत केलीं आहेत. त्यांचीं संख्या [illegible] आहे. पहिल्या वर्गांतील काव्यहिरकण्या तेजस्वी व सौंदर्यपूर्ण आ[illegible] या व दुसऱ्या भागांतहि 'मानवतेच्या'च्या संशोधनासंबंधी अनेक [illegible] हाताळले आहेत. यांतील कलाकुसूर व शद्बकारागिरी निरनि[illegible] अभिजात कवींनीं चित्रित केली आहे. त्यांत आर्तता, उपदेश, क[illegible] उत्तेजनसूर वगैरे आहेत. 'पशु तो न बनो,' 'मानव कि घर,' 'मानवत[illegible] है,' 'सबको प्यार करो,' 'मानवधर्म महान्' 'मानव बनकर मान[illegible] करो' 'हरिसे सच्चा स्नेह करो' वगैरे हिरकण्यांतील किल्ये[illegible] संकलित करतां येतील.

'चित्रसूची' मध्यें चित्रसंपदा, वर्णसंपदा, भावसंपदा [illegible] सांपडेल, असें नसून त्यांतील चित्रावरून मानव्याची [illegible] राखरांगोळी कशी होते याचें दृश्य, हृदय–स्पर्शी किंवा मर्मभे[illegible] निरनिराळे प्रसंग रेखाटून केलेलें आढळेल. यांतच 'रेखा चि[illegible] समावेश करावा लागेल.

अशा या अमोल ग्रंथाचें संपूर्ण स्वरूपाविष्करण किंवा [illegible]

हें स्थानहि नाहीं किंवा त्यासंबंधी लागणारी पूर्ण तयारी संपादकाजवळ नाहीं. तथापि या विशेषांकाच्या प्रसिद्धीकरणानें 'कल्याण'च्या संपादकांनीं या प्रश्नाकडे अलमदुनियेचें लक्ष वेंचून घेतलें आहे, असें म्हटल्याविना राहवत नाहीं. माणुसकी असणाऱ्या प्रत्येक माणसानें हा अंक विकत घेऊन अवश्य संग्रहीं ठेवावा व आपण व आपले कुटुंबियांच्या अवलोकनांत तो अवश्य आणावा. त्यायोगानें कुटुंबाचें, समाजाचें, व देशाचें क्षेमकल्याण झाल्याविना राहणार नाहीं, अशी आमची निष्ठा आहे. असा सर्वांग-सुंदर व सर्वांग परिपूर्ण विशेषांक काढल्याबद्दल संपादकास धन्यवाद व त्यांचें हार्दिक अभिनंदन—

परामर्श

(१) **पुरुषार्थ-ईश्वरांक**-सं० श्रीपाद दामोदर सातवळेकर-**पारडी** जून १९५९ किं.-१=५०; पृष्ठसंख्या ३६८ 'परमेश्वर आहे कीं नाहीं ?' हा पंडितांचा वादविवाद अनादिकालापासून आहे. भारताची परंपरा मात्र परमेश्वर मानण्याची आहे. पाश्चात्यांच्या संगतीनें पहिल्या पिढीची आस्तिक्य बुद्धि विचलित झाली. पाश्चात्यांच्या शिक्षणानें आधिभौतिक व ऐहिक गोष्टींचें स्तोम आम्ही माजवावयास शिकलों. पहिली पिढी तर 'सब झूट आहे' अशा विचाराची होती. मिल, स्पेन्सर यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासानें त्या पिढींत संशयवाद उत्पन्न झाला. आमच्या महाभारत-रामा-[illegible]णाच्या गोष्टींना भाकड कथा म्हणून समजून त्यांतील दैवी विभूतींचें ऐहिक मूल्यमापन करणारे आङ्ग्लभाषाविभूषित साक्षर बंधु, आम्हांला मागचे [illegible]हीं, असें म्हणावयास लागले. मिशनरी व सनातनी हिंदू-[illegible] झगडे होऊन विष्णुबुवा ब्रह्मचारी सारखे प्रभावी प्रचारक [illegible]ची महती गात असले तरी एकंदरींत-भारतीय धर्म व [illegible] पाश्चात्यांच्या झगझगीत व ऐहिक प्रकाशांत निस्तेज दिसूं [illegible] ग्रजीभाषा व वाङ्मय व खिस्तीधर्म यांच्या अभ्यासामुळें त्यावे-[illegible]च पिढी निरीश्वरवादी बनली. विलायतेंतून परदेशीय शिक्षण [illegible]लेले तरतरीत तरणेबांड तर 'तुमचा ईश्वर कोठें आहे ? तो [illegible] पाहूं आम्हांला !' असे प्रश्न करावयास लागले ! इंग्रज सरकार तर [illegible] चालून परधर्मीय! त्यांना आमच्या धर्माचें काय होय ? पण हळूंहळूं [illegible]त्य व मुख्यतः, शार्मण्यदेशीय पंडितांनीं आमच्या वाङ्मयाचा [illegible]यास सुरू केला. वेदांचा अभ्यास पद्धतशीर रीतीनें सुरू झाला व [illegible]त्मक भाषाशास्त्र व तुलनात्मक पुराणशास्त्र" हीं मागील शतकांच्या [illegible] बुद्धीची ज्वलंत प्रतीकें होत. त्यानंतर १८५८ नंतर राष्ट्रीय दृष्टि [illegible]यांत जास्त जास्त परिणत होत चालली. आपण जसजसे अन्तर्मुख [illegible]चाललों, तसतसें 'तुम्हें आहे तुझ्यासाठीं । परी तूं जागा चुकलासी ' [illegible]य आमच्या विशाल भारतांतील प्रत्येक प्रान्तांतील विचारवंतांना, [illegible] राजकारणी पुरुषांना येत चालला. आर्य समाज, [illegible] थिऑसाफी, स्वामीरामतीर्थ, रामकृष्ण परमहंस, पंडित [illegible] स्वामीविवेकानंद, महर्षी रानडे वगैरे व्यक्तिनिष्ठ व धर्मनिष्ठ [illegible] भारतांत प्रचंड प्रक्षोभ व क्रान्ति सुरू झाली. भाषा, इतिहास, [illegible]ळवळी, स्वराज्य, बहिष्कार, स्वदेशी व राष्ट्रीय शिक्षण यांच्या [illegible]रकारशीं सुरू झालेल्या संघर्षांत परमेश्वराच्या आस्तित्वास आपो-[illegible] आवाहन होऊं लागलें. आमच्या तरुणांची ईश्वरविषयक बुद्धि स्थिर [illegible] 'कांहीं तरी आहे' ही निष्ठा स्थित व्हावयास लागून

निरनिराळे धर्मपंथ, त्यांतील वादविवाद, त्यांचीं भाषणें वगैरे [illegible] तरुण पिढी धर्माबद्दल जास्त तळक व्हावयास लागली. मध्यंतरीं [illegible] महान् युद्धें झालीं त्यायोगानें तर मानवाच्या आस्तिक्यबुद्धीला [illegible] येत चालली. भारतांत व इतर देशांत सर्वधर्मीय परिषदा भरून [illegible] निराळ्या धर्मांचा अभ्यास होऊं लागला व सर्वधर्मांना उभी [illegible] समान बैठक शोधण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. मानवतावादाचा उद्गम [illegible] विकास होऊं लागला. व शेवटीं तर 'एक धर्म,' 'एक [illegible]' अशीं घोषणा होऊं लागली. अण्वस्त्रें पुढें येऊन तर मानवाच्या मनाला व विचाराला जबरदस्त धक्का बसला व तो इतर [illegible] जीवनाकडे पहावयास लागला. हीही गोष्ट परमेश्वराच्या अस्तित्वा[illegible] परिपोषकच ठरली. आज तर पाश्चात्य व पौर्वात्य राष्ट्रें एकत्र [illegible] 'मानवजात ही एक सलग व एकजिनसी आहे,' अशा विचाराप्रत [illegible] येत चाललों. अशावेळीं भारतांत 'कल्याण' मासिकानें 'मानवता अं[illegible]' काढणें किंवा पुरुषार्थानें 'ईश्वरी अंक,' प्रसिद्ध करणें या घटना विश्वा[illegible] म्हणजे एकंदर उत्क्रान्तिवादाच्या मार्गावरील टप्पेच होत व या [illegible] आम्ही 'ईश्वरांकां'चें स्वागत करितों.

हा अंक 'कशासाठीं ?' या बद्दल संपादक म्हणतात—"अशा अव[illegible] आर्त, कष्टी, व दुःखग्रस्त जीवांना दिलासा लाभावा व ईश्वरीय शक्तीच्या आश्वासवाणीनें आणि त्याच्या वाणीप्रमाणें करणीकरून आपल्या [illegible]नाची पुष्करिणी पवित्र करणाऱ्या साधुसंतांच्या व साधकांच्या अविस्मर[illegible] ईश्वरानुभवानें लोकजीवन ईश्वरसन्मुख व्हावें, ह्याच ईश्वरी प्रेरणेनें [illegible] झालेल्या 'ईश्वरांक' प्रकाशनाचा हेतु आहे." याहृष्टीनें पाहतां हा [illegible] म्हणजे ईश्वरासंबंधींचें आस्तिक्य, विचार, अनुभव, साक्षात्कार या [illegible] समाजांतील सर्व थरांच्या बंधु-भगिनींचें हें संकलन आहे. याचा हा पहि[illegible] भाग आज प्रसिद्ध होत असून दुसरा भाग दिवाळींत प्रसिद्ध होणार [illegible]

यांतील विषयांचें आविष्करण प्रथम संपादकीयांत वेद व ईश्वर [illegible] लेल असून ईश्वर ही ध्येय-भावना वेदांपासून आढळते, याचा पुरा[illegible] व 'त्यानंतरच्या मागील वाङ्मयांत ती उत्पन्न झाली, अशोदर [illegible] या मताचें खंडन केलें आहे. 'ईश्वर दर्शन' या वर्गांत साध[illegible] उत्कट भावनेच्या भक्तांना, त्यांच्या त्यांच्या आवडत्या स्व[illegible] दर्शन मिळाल्याचें सांगितलें आहे. परमेश्वर आहे एतद्विषयक वि[illegible] प्रवाहपतित आहे. त्याच्या कृपेचे अनुभव कांहीं कांहीं वेळां अने[illegible] रीतीनें येतात. तेव्हां यांतील लेखांकरून परमेश्वर आहे, प[illegible] मानवाच्या जीवनाच्या घडणीचा भार घेऊन त्या कामीं मानवाला [illegible] करतो, "जेथें जातो तेथें तूं माझा सांगाती," विविध संदर्भांत, वि[illegible] स्वरूपाचे मानवाला आलेले ईश्वरी कृपेचे अनुभव, शरणागतीचे [illegible] वगैरे प्रश्नांसंबंधीं पुष्कळच माहिती उपलब्ध होते. ईश्वरांकासाठीं [illegible] संदेशांत सर्वांनींच ईश्वराचें सान्निध्य व अस्तित्व मान्य [illegible] आहे. 'ईश्वरांका' वर श्रीरामपंचायतनाचें सुंदर चित्र दिलें [illegible] त्यावरूनच "ईश्वर" म्हणजे 'मानवाच्या हृदयींचा राम,' [illegible] बोधहि होण्यास मदत होते. या अंकांत एका महत्त्वाच्या प्रश्ना[illegible] चीच चर्चा असल्यामुळें, हा अंक प्रत्येकानें संग्रहीं ठेवण्यासारखा [illegible] यांत के. वामनराव जोशी यांच्या 'सुशीलेच्या देवा' तील 'देव' [illegible]

(पान ११ वर पहा.)

मानवतेचीं प्रतीकें

धन्य मानवता !

१ गेल्या शतकांतली घटना

... नांवाचा फ्रेंच व्यापारी दुर्दैवानें आजारी झाला आणि आडर ... किनारीं एका रम्य ठिकाणीं राहूं लागला.

... दिवस सकाळीं नदीच्या दुसऱ्या कांठाला पाहतो तों एक घोडे- ... घोड्याला ठाकठीक करीत होता. केव्हां तो लगाम ढिला करी ... केव्हां तो आवळतांच पुढल्या दोन पायावर उभें राहण्याचा घोडा ... करी. कांहीं केल्या तो नाठाळ घोडा वठणीवर येईना. उधळत्या ... घोड्यानें स्वाराला अचानक नदींत फेकून दिलें. 'स्वार बुडतो आहे' हें ... बघवेना. त्या तरुण घोडेस्वाराच्या प्राणरक्षणासाठीं म्हाताऱ्या ... व्यापाऱ्यानें नदींत उडी मारली ! ही मानवतेची पुकार होती. त्याला ... उंची वस्त्राचेंही भान राहिलें नाहीं. म्हातारा व्यापारी चांगला ... होता; तरी भर ज्वानींतल्या त्या धष्टपुष्ट बुडत्या तरुणाला ..., हें सोपें काम नव्हतें. अक्षरशः तें प्राणसंकट होतें.

'मी जिवंत असतां एक असहाय्य मानव प्राणाला मुकावा असं ... होणार नाहीं' या आत्मविश्वासाच्या व करुणार्द्र बुद्धीच्या अंत- ... संजीवित होऊन हात पाय जोरानें मारीत त्या तरुणाला काठाला ... त्या व्यापाऱ्यानें यश मिळविलें.

... मानवते ! मी तुझा अत्यंत ऋणी आहे. तुझ्याच नांवावर माझ्या ... प्राण परत मिळाले. लब्रट आश्चर्यचकित झाला. जीवमात्राबद्दलच्या ... त्याचं अंतःकरण विरघळलं आणि आपल्या नवजवान बेट्याला ..., प्रेमविव्हल होऊन त्यानें यास गाढ आलिंगन दिलें !

× × ×

२ बाजीरावाची उदारता

इ. स. १७२८ सालीं मराठे आणि निजाम यांच्यांत गोदावरी कांठीं युद्ध ... मराठे विजयी झाले आणि मुस्लीम सैन्यांत अन्नाचा तुटवडा ... त्यांतच एक मुस्लीम सणही आला.

निजामानें बाजीरावाकडे दूत पाठवून अन्नधान्याची मदत मागितली. ... बाजीरावानें आपल्या सहाय्यकांची गुप्त बैठक भरवून तिच्यापुढें ... प्रस्ताव ठेवला. प्रायः सर्वांनींच 'अन्नधान्याची मदत करूं नये; ... करून आपली मतलब साधण्याची हीच संधि आहे,' असा ... दिला !

... बाजीराव पेशव्याला हा सल्ला पटला नाहीं. तो म्हणाला 'आपणा ..., शत्रु बीमार क्षुधित आणि निद्रित, असतां त्याला धोकेबाजीनें ... उचित नव्हे. नबाबानें केलेल्या मागणीपेक्षांही अधिक अन्न ... पाठवून आपण त्यांचा सन्मान करूं या.

पेशव्यानें पांच हजार बैलांवर अन्न धान्य साहित्य लादून निजामाकडे पाठविलें. निजाम अत्यंत प्रसन्न झाला आणि लवकरच उभयतांची भेट होऊन तात्पुरता संधीही झाला !

(पान १० वरून)

'ध्येय हाच देव' असल्या प्रश्नांना वाव नाहीं. जेथें तर्क लुळा पडतो असा हा, परमेश्वराच्या अस्तित्वाचा व सर्व धर्मीयांच्या बुद्धीस भंडावून सोडणारा प्रश्न या ठिकाणीं उद्‌भवणार नाहीं. सध्यांच्या हालाखीच्या काळांत व मानव सर्व बाजूंनीं गांजला असल्यामुळें त्यास या वैराण जगांत जरा विरंगुळा देऊन क्षणभर त्याला शांत करणारा हा अंक सर्वांनाच आनंदित करो ! 'अनाद्यनन्त, सर्वसाक्षी, निष्कलं, निष्क्रियं शान्तं, निरवद्यं, निरंजनं, अशा तेजास आमचा नमस्कार असो ! या 'ईश्वरांका'च्या प्रकाशनानें हें शान्त तेजस् सर्वत्र प्रसृत होऊन निबिड घनांधकारांत गुरफटलेलें हें विश्व शुद्धीवर येवो, ही प्रार्थना ! पुन्हां एकवार 'ईश्वरांका'च्या संपादकांचें हार्दिक अभिनन्दन !

प्र श्न रू पी

सृष्टीमध्यें साऱ्या
वाहती झुळझुळ झरे,
अन् सरिता संथ.
एक धर्म त्यांचा
सर्वांना शांतविणें
सर्वांना जगविणें !
सूर्याची सोनेरी हंसरीं किरणें
शिरतात गरीबाच्या झोंपडीत
थंडीत कुडकुडणाऱ्यास उबवायाला
अन् असतात
रंगाळत राजमहालींहि
वैभवाचे, साजशृंगारांचे
देखावे पाहात...
...ार ती वनराई
...त्या पानांचे करूनिया पंखे
...धूनि, वारा घालीत असतात
...शेतांत राबणाऱ्या
काळ्या माणसाला...
पण गोरा प्राणी
कचरतो, तुच्छितो त्या काळ्या रंगाला !
निळ्या अथांग समुद्रावर
तरंगत असतात संथपणें मजेंत
भव्य बोटी अन् लहान होडकीं;
समुद्राच्या येत नाहीं कधीं मनांत
उडवून टाकावी
हीं क्षुद्र, भिकारडीं होडकीं हलकीं
...वून काढावी आपुल्या पायांखालीं !
...री शेतांत
...री खपतो सांजसकाळ
...त जळतें सर्वांग

परी मिळत नाहीं खावया त्याच्या पोरां
पोटभर ती साधी भाकर;
अंगावर नसतें कधीं
तें साधें लक्तर...
श्रमाचें फळ–'उपास मार !'
बिचाऱ्या जमीनीच्या
मनांतहि नसते
खपणाऱ्याच्या पदरीं
पडावी 'उपासमार'
तीं बिचारीं आनंदानें
कळा सोसून सगळ्या
बीजांना आपुल्या घेऊनी उदरीं
देत असतें जीवन;
खुलवित असते सारी सृष्टि
'सस्यशामल' समृद्धीनें
खपणाऱ्यांना,
जगणाऱ्यांना जगविण्या !
बिचाऱ्या ढगांनाहि
हें माहित नसतें...
आणतात आपुल्या पाठीवरून
भिस्त्यापरी दक्षतेनें
मोठमोठाल्या पखाली
भरलेल्या पाण्यानें;
वर्षवितात धारा
मोठ्या उत्साहानें
सृष्टीस फुलविण्या
खपणाऱ्यांना, जगणाऱ्यांना
जगविण्या !
...निसर्गा, हे निसर्गा
तूं अद्वैत-स्वरूप !...

पी

त रं ग !

...पण आमच्या सुखाच्या हवेल्या
दुसऱ्यांच्या दुःखांवर,
आमच्या उच्चतेचीं शिखरें
दुसऱ्यांच्या नीचतेवर,
दुसऱ्यांच्या काळेपणावर
आमच्या गौरवर्णांचा
पोकळ अहंकार,
दुसऱ्याच्या रक्तानें
भडकलेली तृष्णा
आम्ही करितो गार...!!
...वैराचे झंझावात
फोफावत आहेत साऱ्या पृथ्वीवरी,
विषमतेचे भोंवरे
भिरकत आहेत पिसाटल्यापरी,
भडकलेल्या द्वेषाच्या ज्वाला
जाळीत आहेत प्रत्येकाला!
...आज काय ही स्थिति
उभी समोर?...
भयाण वातावरण
आक्राळ विक्राळ जबडा पसरून
भक्ष्य लक्षित आहे!
सुचत नाहीं कांहीं जीवाला!
कुठें पहावे आशेनें?
कुठें मिळेल निवारा?
बावरून जातो जीव
बिथरलेल्या हरिणापरी!
...पण अचानक
मनांतलें हें वादळ
हळूंहळूं जातें ओसरून
पिसाट वाऱ्यापरी सुटलेल्या वृत्तींना
मिळते शांति!

कुणी अद्भूत शक्ति येऊनि
गुणगुणते गोड स्वरांनीं
कानांत गीत रसाळ—
'निसर्ग मानूं आपुला देव
मानवतेस आपुला धर्म
विश्व आपुली विशाल आई
आपण तिची लेकुरें सम!...'
कोण ती देवता?
किती मंजुळ स्वर?...
मनाच्या तळयांत
विचाराचा एक खडा पडतो
अन् तयांतून निर्माण होतात
प्रश्नरूपी तरंग वर्तुळें
—'हा विवेक सूर्य
कधीं उगवेल तेजानें सोनेरी
पृथ्वीच्या अंबरीं??
...हा विवेक-सूर्य...?
...हा विवेक-सूर्य...?
...कधीं उगवेल??
...कधीं उगवेल???...
...तेजानें सोनेरी
...पृथ्वीच्या अंतरीं...???

अनन्त कदम्ब

स्वामी श्रीबुधगीरजी

अनुवादक०—श्री. भवानीशंकर नीळकंठ वागळे.

महात्मा श्रीबुधगीरजींचा जन्म सं. १८२७ मध्यें राजपुतान्यांमधील शेखावटी प्रांतांतल्या एका गांवांत झाला होता. बालपणांतच त्यांच्या अंतःकरणांत वैराग्याचा उदय झाला होता. वयांत आल्यानंतर ते जयपुर जिल्ह्यांतील 'नुंवा' नांवाच्या गांवांत गेले व त्यांनीं महात्मा श्रीलक्ष्मणगिरींचें शिष्यत्व पत्करलें. त्यांनीं शिष्यत्त्व पत्करल्यानंतर त्यांच्या गुरूनें त्यांना हिंगलाजदुर्गेच्या दर्शनार्थ जाण्याची आज्ञा दिली व वाटेंत आपला गुरुबंधु श्रीघोरीबाबा यांस भेटण्यास सांगितलें. गुरु-आज्ञेनुसार श्रीबुधगीरजीमहाराज श्रीघोरीबाबांना भेटले. श्री घोरीबाबांनीं योगबलानें बसल्या बैठकीवरच त्यांना हिंगलाजदुर्गादेवीचें दर्शन घडविलें व देवीचें पुन्हां दर्शन घेण्यासाठीं फत्तेहपुरहून दीड मैल दक्षिणेच्या बाजूला असलेल्या बोहडमधील एका उंच टेकडीवर जाऊन तप करण्यास आज्ञा केली. श्रीबुधगीरजींनी त्या ठिकाणीं जाऊन घोर तपश्चर्या केली व हिंगलाजदुर्गादेवीनें मूर्तिरूपांत जमिनींतून वर येऊन स्वामींना दर्शन दिलें. त्यानंतर त्यांची सर्वत्र प्रसिद्धी झाली. एकदां महाराव राजा [illegible]सिंहानें त्यांना कांहीं गांव देण्याचा हट्टच धरला पण त्यांनीं साफ [illegible] दिला ! राजानें जेव्हां विशेष हट्ट धरला तेव्हां त्यांनीं राजाकडून [illegible]ीन घेऊन फतेहपुरच्या ब्राह्मणांना देवविली. त्या-[illegible] प्रसार केला व आपल्या वयाच्या पस्तिसाव्या वर्षीं [illegible]ल्गुन कृष्ण त्रयोदशीस (शिवरात्रीं) त्यांनीं जिवंत [illegible]हाराव राजा लक्ष्मणसिंहानें बुधगीरजींच्या समाधि-[illegible]मोठेंसे मंदिर बांधलें व त्यांत शिवलिंगाची स्थापना [illegible]णतात कीं, समाधिस्थ झाल्यानंतर त्यांनीं आपल्या भक्तांना [illegible]न दिलें होतें. त्यांची एक कविता येथें उद्धृत केली

[illegible]नर गयी पट्ट सुमरण सेल लाग्या सट्टरी ।
[illegible]ड मँडी चोहट्टे आवो खेलो सट्टरी ॥
[illegible]ा ढाल्या प्रेमका तरबिणीरे तट्टरी ।
[illegible] घोडा जीन मांड्या आवो चढ़ो झट्टरी ॥
[illegible] दातार दरसे खोज अपने घट्टरी ।
[illegible]जैसे फेरण लाग्या बाँस फेरे नट्टरी ॥
[illegible]में जगदीश दरसे अशर मारे शट्टरी ।
[illegible] पैडी चढ्या चार चढ्या खट्टरी ॥
[illegible]जूत मारे खोस नाखै जट्टरी ।
[illegible] बोलिया म्हार सोहं 'शिखर' घर मट्टरी ॥ १ ॥

[illegible]जींनीं राजपुतान्यांतल्या कित्येक भागांत, भक्तीचा [illegible] आजतागाईत त्यांचे अनुयायी पाळीत आले आहेत. [illegible] देवा । तुझा विसर न व्हावा' हीच त्यांची शिकवण

स्वीकार व सत्कार

(अ) मराठी

(१) श्री गुरुदेव—संचालक-राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज-मे १९५९ 'श्रीगुरुदेवा'चें अन्तरंग विविध रूपांत अवतीर्ण झालें असून त्यांत लेख, काव्य, कथा, सूक्ति वगैरेनीं शोभा आणली आहे. मुख्यतः ग्रामीण जीवनाच्या विकासास वाहिलेलें "गुरुदेव" तो विकास घडवून आणों, ही सदिच्छा.

(२) श्री साईलीला—शिरडी संस्थानचें अधिकृत मासिक-जून १९५९-या मासिकाची मांडणी कुशल संपादकांच्या नेतृत्वाखालीं व्यापक व उद्बोधक झाली आहे. श्रीसाईबाबांची शिकवण मानव जातीकरितां आहे-किंवा सर्व प्राणीमात्रांकरितां आहे. त्या दृष्टीनें 'बाबांची लीला,' 'साईबाबाची शिकवण,' याशिवाय 'कुस्ती खेळणारा हंडा' (इ. स. १९०७ सालची घटना) 'महात्मा वेणीपति मिश्र,' 'वाचा आणि विचार करा' (विविध सूक्ति संकलन) 'दोन शूरांच्या स्फूर्ति-कथा,' 'श्रीरामकृष्ण परमहंस यांच्या शब्दांत साधकांना मार्गदर्शन' वगैरे लेख व्यापक दृष्टीची साक्ष देतात. अन्य धर्मांतील संताच्या शिकवणीचा परामर्श घेतल्याविना श्री साईबाबांच्या विश्वव्यापी शिकवणीचें रहस्य भक्तांच्या गळीं उतरणार नाहीं. या दृष्टीनें श्री साईलीलाचें दर्शन अभिनन्दनीय आहे !

(३) धर्मयान—भारतीय बौद्ध सभेचें अधिकृत मासिक-जून १९५९-धर्मयानाच्या नवीन स्वरूपांत आकर्षकता, विविधता, अभिनवता, विश्वसनीयता, व ध्येयनिष्ठा हीं दिसून येतात. कार्यकारी संपादक व संपादक मंडळ अभिनन्दनास पात्र आहेत. 'बोधि वृक्षाच्या छायें' तील किसागोतमीची गोष्ट फारच आकर्षक आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या परिवर्तनापूर्वीच्या भाषणांतील उतारे देण्याची प्रथा योग्य आहे. तसेंच त्या वेळीं त्यांनीं निरनिराळ्या लोकांना जीं पत्रें लिहिलीं आहेत त्यांतील उतारे जर देतां आले तर त्यांच्या मनाची बैठक समजण्यास व त्यांचें व्यक्तिमत्व अजमावण्यास मदत होईल "ऋषी-मुनींत जातिभेद नव्हता" हें ऐतिहासिक सत्य आहे. म्हणून तर भगवान् बुद्धानें "मी मागील ऋषींनी जो धर्म शिकविला तोच शिकवीत आहे" असा दावा केला आहे. पूर्वीच्या ऋषींचा धर्म व्यक्तिनिष्ठ नसून "ऋत व सत्य" यावर आधारलेला होता. 'बौद्धधर्माचीं प्रश्नोत्तरें' हे एक फारच उद्बोधक सदर आहे. त्यायोगानें शंकानिरसन होऊन खरें ज्ञान मिळण्यास मदत होते. 'हिंदू समाज व बौद्धधर्म' हा लेख वाचनीय आहे. 'भगवान बुद्धाच्या वेळची अहिंसा' यावरील लेख या बाबतींतील भगवन्ताची शिकवण कळण्यास उपयोगी पडणारा आहे. मुखपृष्ठावरील चित्र फारच योग्य व प्रसन्न आहे. 'धर्मयाना'चें अभिनन्दन. त्याचा प्रसार सर्वत्र होवो" ही सदिच्छा.

भाव तरंग.

लेखक-सर्व-तंत्र-स्वतंत्र विद्यामार्तण्ड प्रो. **माधवाचार्य**

मृगेंद्र—भदन्त ! वसन्त ।।
अनन्त ! न सन्त ।। १ ।।
रहो ग-हियोग ।
वियोग, न अन्त ।। २ ।।

तुमालतिका—रघूत्तम हाथ,
यदूत्तम हाथ ।
अरे नर मुक्ति,
नहीं पर हाथ ।। १ ।।

मौक्तिक दाम—विचार प्रवाह भले भव पार ।
लगा हरि ध्यान, निजात्म सुधार ।।
समाधि प्रसाद, स्वधाम सिधार ।
जहां निज शुद्ध स्वरूप विहार ।। १ ।।

हासिनी—मुझे तुही ।
सुधा समा ।।
प्रिये ! बनो
नई रमा ।। १ ।।

प्रमाणिका—न नेत्र हैं खुले हुए ।
प्रफुल्ल पद्म पास है ।
प्रसन्न भव्य वक्त्र का
सुधांशुसा प्रकाश है ।

कलिन्द नन्दिनी या पंचचामर—
–'न सुन्दरी सता सकी, दरी न दर्श पा सकी ।
रहे न वाट जोहते, न मार्ग तू बता सकी ।।
कभी यहां कभी वहां, चले गये लगे जहां ।
कहीं न साथ पा सके, न राह एक भा सकी ।। १ ।।

चारुलक्षणा—सुधा न भायी आज आप की ।
मिली कटोरा नाप नाप की ।।
करी उपासा नित्य जाप की ।
घड़ी न वीती शाप ताप की ।। १ ।।

शरिणी—वियोग सा न योग है विचार ले तूं ।
समाधि है यही स्वयं निहार ले तूं ।। १ ।।

विभावरी—न मन्दहास सिंधु की तरंग है ।
विकास शील पद्म का विभंग है ।।
खिली पुनीत यूथिका प्रकाशती ।
कहीं कटाक्ष पातका प्रसंग है ।। १ ।।

रुचिरा—रहें नहीं यम हरि की कृपा विना ।
न सन्त संगम मिलता यमों विना ।।
इसी लिये भज रसिकोपकारिणी ।
व्रजेश्वरी भव भय ताप हारिणी ।। १ ।।

प्रमाथिनी—कहां गये हाथ गहा, विना रहे साथ कभी ।
नहीं सका देख तुमें, नहीं रहा साथ कभी ।।

मरीचिका—जहां गया व्रज चन्दा, चलो वहां स[illegible]
विना न जीवन साथी, कटे यह रजनी [illegible]

वदनपद्म—कहां विधु विजेता,
सुधा रस विनेता ।।
कहां यह भिखारी ।
खुले चरण चारी ।। १ ।।

प्रपन्ननन्दन—सुरेश पावन ।
महेश भावन ।।
प्रदाकु गंजन ।
जनार्ति भंजन ।। १ ।।

सुभद्रा—प्रकाश की कली है ।
न तारिका खिली है ।। १ ।।

विलासिनी—विलासिनी प्रसन्न है निशा में ।।
नवीन चन्द्र भासता दिशा में ।।

प्रभाव—न धाम में न देश में विराजमान हो ।
रहो सदा जहां तहां सुभव्य मान हो

सती—अपार माया ।
दयालु तेरी ।।
कभी किसी ने,
न पार पाया ।। १ ।।

जलौघवेगा—चलो वगीचे, सभी विलोकें,
वहार आयी, वहार आयी [illegible]

हिरण्यकेशी—खिला न ऐसा गुलाब देखा,
प्रसूत लाखों फवें न ऐसे।
लजा लजा के शशी छिपा है।
पराजितों को न यों जिताओ॥

उपेन्द्रवज्रा—करूं सदा मैं निज धर्म सेवा।
रही मनीषा मन की सदा ही॥
दयालु राघे इतनी कृपा हो।
मिले कभी तो हरि का परेवा॥ १॥

वंशस्था—अशान्तचेता न हमें सुहा सके।
प्रशान्त आत्मा न उन्हें लुभा सके॥
न धूर्तता साधु करें न धूर्त भी,
कभी कहीं सज्जनता निभा सके॥ १॥

ऋजुबुद्धि—दयाघन, कृपाघन।
हरो भय, मिले जय॥ १॥

अपरभा—सदा भवन में रही चमकती।
छबी हृदय में, लखूं दमकती॥ १॥

[illegible]नार ललिता—कभी भवन भाया,
कभी विपिन आया।
[illegible]न सदा ना,
[illegible]मा[illegible]हित माया॥ १॥

[illegible]—द्वितीय हरि सा नहीं जगत में।
[illegible]खो अगुण को गुणी भगत में॥
[illegible]न राग मिलता कभी सुगत में।
[illegible]विराग निभता न हीं निरत में॥ १॥

[illegible]—सनातन ही। सदा नव है॥
यही अपनी। भली कथनी॥

[illegible]शुमुखी—कहां कहते फिरें कह दो,
पता उसके छिपे घर का।
कहीं हमसे कहे कह दें,
पता उसके छिपे घर का॥ १॥

[illegible]विंधा रहता रसा रस में,
[illegible]ा रहता सभी सब में।
[illegible]र के महोत्पल में,
[illegible]उसके छिपे घर का॥ १॥

[illegible]की—सुधांशु आया, उडुनाथ आया।
[illegible] रोहिणी साथ, हिमांशु लाया॥ १॥

[illegible] ससीम जग में अनन्त तुम हो, सुराराधिते।
[illegible]विशेष बल हो भयाबाधिते॥ १॥

मंदिर-जीवन,
मानव।
मानि न,
पावन॥ १॥

सौरभरंजित—मानस चाहत,
हंस सनातन।
सज्जन सोचत,
रीती पुरातन॥ १॥

मोदक—उत्तम मानव,
झूठ न बोलत।
न्यायिक शासक
सत्यहिं तोलत॥ १॥

सुमुखी—देखिमन,
कृष्ण भज।
मोह मद
रोद तज॥ १॥

पंक्ति—मैं जब है तो;
तू कब होता।
जो तुम हो तो,
मैं फिर कैसा॥ १॥

चित्रपदा—कौन नहीं पहिचाने।
नाम कहे सब जाने॥
हाथ रहे यश तेरे।
काम करा सब मेरे॥ १॥

रुक्मवती—आप रही हैं मोद मनाती।
गन्धवती आमोद लुटाती।
रात बनी थी चांद सुहानी,
दीप गणों में ज्योति न होती॥ १॥

मृगी या लडित्—फूल में। वासत्॥
देह में। श्वास तू॥
ब्रह्म तू, जीव तू।
मूल तू, तूल तू॥ १॥

विमोहा—आज की रात को,
सौख्य की प्राप्ति थी।
स्वप्न के पार्श्व में,
प्रेष्ठ की व्याप्ति थी॥ १॥

वीरलक्ष्मी—पुत्र है पात्र है साथ है।
सर्वथा जीत का हाथ है॥
दीप्त है तेजसा कान्त है।
है कृपा आपकी शान्त है॥ १॥

सावित्री—है नहीं भाग्य में गर्व भी देश का।
मान हो क्यों मुझे देश के भेष का॥
तू बता क्यों नहीं सामने आ सकी।
ध्यान में शक्ति सी स्वान्त में भा सकी॥ १॥

हंसमाला—मोह में आप भी हैं।
चित्र में ताप भी हैं॥
शीस पै शाप भी हैं।
व्यर्थ सं ताप भी है॥ १॥

भामिनी—कौन हैं आप।
प्राप्त हैं ताप॥
पाप का शाप।
काम का जाप॥ १॥

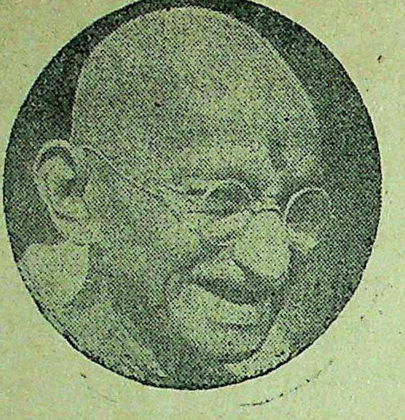
स्रग्विणी—प्यार की वन्दना भतिरी मार है।
जीत की जीत है हार में प्यार है॥
मान में रुठना सामने भागना।
रूप के गर्व का एक शृंगार है॥ १॥

त्रयी—तर्क से फैलते वाल भी थे।
व्याल के भासते जाल भी थे॥
दूर से आ गिरे पुष्प राते।
भूमि में स्वर्ग के गन्ध लाते॥ ॥

समृद्धि—प्रीतिकी क्या,
है निशानी।
कौन जाने
भ्रान्त ज्ञानी॥ १॥

व्योमगंगा—कौन तूं है, भ्रान्त चेता,
सोचता है, साथ कैसा॥
लोक है काली अंधेरी,
बोध भीना प्राप्त कैसा॥ १॥

नोट—प्रथम वृत्त या छन्द का नाम दिया है फिर सामने वृत्त लिख दिया है।

गान्धी-सूक्ति-मुक्तावलि

(33) The divine music is incessantly going on within ourselves, but the loud sense drowns the delicate music, which is unlike and infinitely superior to anything we can perceive or hear with our senses. [33]

अस्मास्वन्तरहर्निशं प्रचलितं सङ्गीतमैशं परं
हृष्टेर्वा श्रवणद्वयस्य किमु वा ब्राह्येन्द्रियाणां तथा ।
अर्थादाकलितादतीव सरसं भिन्नं च तत्पेशलं
सङ्गीतं रभसान्निमीलयति सा तारेन्द्रियाणां क्रिया ॥ ३३ ॥

चाले अन्तरिं आपुल्या निशिदिनीं संगीत कीं ईश्वरी
जें जें आकलनीय इन्द्रियगणा कर्णादिकातें, परी ।
[illegible] अपार त्याहुनि असें संगीत तें कोमल
[illegible]य कर्मजध्वनि महा ऐकूंच नेदी पळ ॥ ३३ ॥

[illegible] believe that we can all become messengers of [illegible]e cease to fear man and seek only God's Truth [illegible]e lost all fear of man. [34]

[illegible] सर्वे दूता भवितुमलमीशस्य कलये
[illegible]यदि त्यक्त्वा नृभ्यो भयमनुसरेमैश्वरमृतम् ।
अयं मे विश्वासो यदहमनुगच्छामि ननु तत्
प्रभोः सत्यं त्यक्ताखिलमनुजजातेरपि भयम् ॥ ३४ ॥

देवाचे सगळेहि दूत सहजीं होऊं शकूं आपण
[illegible]राहूं शोधित सत्य ऐश्वर जरी मी मानवी टाकुन ।
[illegible]या सत्याभिमुखक्रमीं पथ असा विश्वास वाटे मला
[illegible]कीं मी मानवजातिभीति तम तो निःशेष विध्वंसिला ॥ ३४ ॥

(35) I want to see God face to face. God I know is [illegible] For me the only certain means of knowing God [illegible]ence-Ahimsa-LOVE. [35]

[illegible]न्द्रसेन [illegible]दृक्षे हि निजाभिमुख्ये
[illegible] सत्यं प्रभुरस्ति चैति ।
[illegible]धस्य ममैकमार्गो-
[illegible] [illegible]घो ननु प्रीतिरसावहिंसा ॥ ३५ ॥

[illegible] पहाया प्रत्यक्ष प्रभुवर समोर प्रकटला
[illegible] प्र[illegible]त्याकारीं विदित मज कीं तो विनटला ।
तयातें जाणाया मज तंव दिसे एकचि पथ
अहिंसा-प्रीतीचा, श्रम सफल होतील खचित ॥ ३५ ॥

(38) We are not, He alone is. And if we will be, [illegible] must eternally sing His praise and do His will. Let us dance to the tune of His bansi-lute-, and all would be well [38]

वयं न स्मः सोऽस्ति स्फुरति यदि नोऽस्तित्वपरता
स्तवस्तस्यास्माभिः सततमपि गेयोऽनुचरणे ।
तदाज्ञायास्तस्माद् ध्वनितमनुनृत्याम मधुरं
वयं वंश्यास्तस्याखिलमनुसरेन्नः शिवतमम् ॥ ३८ ॥

नाहीं आपण; देव केवल असे, स्वास्तित्व साचें जरी
प्रेमें तद्गुणगान नित्य अपुलें कर्तव्य होई तरी ।
आज्ञापालन ही; तदीय मुरली सूरावरीनर्तन
आनंदें करूंया नि घेउं अपुलें कल्याण कीं साधुन ॥ ३८ ॥

(42) God comes to your assistance some how or other and proves to you that you must not loose your faith [illegible] that He is always at your beck and call, but on His terms not on your terms. So I have found, I cannot really recall a single instance when, at the eleventh hour, He has forsaken me.

कयापि रीत्या भवतोऽभ्युपैति । साहाय्यमापत्सु विधातुमीशः ।
श्रद्धात्मनिष्ठा न कदापि हेया । भवद्भिरित्यातनुते प्रतीतिम् ॥
तथेङ्गिताह्वानवशंवदोऽपि । परं न युष्मान्नियमः स तस्य ।
अन्त्यार्तिकाले न कदाचिदस्मत्-। त्यागं कृतं तेन खलु स्मरामि ॥ ४२ ॥

कोठूनी तरी येतसे प्रभु तुम्हां साहाय्य द्याया तदा
श्रद्धा सोडुं नका, 'सुसिद्ध तुमच्या हांकेस मी तों सदा ।
ते पाळूनि अटी, 'परी न तुमच्या माझ्याच' हें दावितों
ज्या अन्त्यक्षणिं सोडुनी मज दिलें देवें, स्मरेनाच तो ॥ ४२ ॥

★

Letters From a Blind High-Court Judge to His Private Secretary

36

Gulmarg,
June 8th, 1919.

My dear Kher,

I received a letter from you this morning but forgot to ... the date. You enquire after the Croftons, they have not ... arrived. But you will have already heard of the arrival ... the cortados, and how much they are appreciated. I want ... to buy 200 for yourself and accept them as a present ... me; tell the fellow who sells them whoever he is to put ... down to me, or send me the bill at once. I suppose ... are obtainable at Merwan's or Curzon's or Macropolo's? ... observe that you bought at another place, and I have ... ordered 100 more thence I believe, to make sure.

Another point, I want you when you write to me in ... future to drop the "yours obediently" and use, "yours ... sincerely" as we do in writing to our friends. I do not want ... of course to abate a jot of your respect, but I know you ... well to have any fears on that score, and our official ... relations have ended, leaving behind them I trust, a permanent friendship. Therefore, write to me, in form as to ... friend, an Elder of course, entitled to all the courtesies ... respects of elderhood in those find old gerontocratic ... societies, which are alas, too rapidly vanishing. I wonder ... who the new judge in place of Sandy promoted will be. It ... must have been known in Bombay weeks ago, but the news ... has not filtered up here yet. So much for today. Oh, by ... the way, I began the book of my old and ripe age this ... morning. I fancy composing it will amuse and interest me. ... I am tired of merely ephemeral productions in the news... papers, especially since they have grown tired of me. I ... wonder whether I shall write the political pamphlet I ... mentioned a month or so ago. In view of my "Blue Book" ... matters begin to look trifling.

Yours sincerely,
F. C. O. Beaman.

37

Gulmarg,
June, 15th 1919.

My dear Kher,

So the cat is out of the bag at last, and the stout placid ... has attained his heart's desire. I am very glad. I ... do not think he would ever be a brilliant judge. But ... is rather at a discount on the bench. If he refrains ... as possible from giving reasons, his decisions, on the general law of average, will as often be right as wrong and what Judge can hope for more? I wish you would nose about the tobacconists, beginning with my own, Merwan and Curzon, to see whether any of those flat bottomed briar wood pipes, used to be called "the Billiard", I believe, are in stock, and if they are have a couple sent up to me here AT ONCE, V. P. P. if the seller wishes. I know you will be pleased to hear that as I write I am smoking the "pipe of pipes" you gave me in Rome, which has long been first favourite, although it is beginning to cake up at last. I never found it any use scraping a pipe. I have often tried with old favourites, when they have become so caked as to hold only about a thimblefull of Tobacco; but they seem to resent the freedom, and are never smokable afterwards. When I ordered a second consignment of Croftons I meant to ask Mehrji, but forgot, to say what diet in his opinion, and speaking very generally went best with his famous pill. If you are passing that way you might ask him and let me know. You asked me a while back to tell you what I w... reading. Well, standard novels principally. When I say "standard" I do not mean classics, but such as have been generally acclaimed by modern taste as the best. ... Walpole, and some rather ancient ones that ... but I did not read at the time, e. g. **The Dope ...** **Buried alive**, also **Sinister Street** first part, (jus... I went through Dill and Schofied's **Borderland of ...** again, but have none of my favourite philosophica... with me, not even Klein's little book **Science a... Infinite**. I find it ever harder I am sorry to say, to ... mber what is read (and sometimes very badly read) aloud ... me. Names, especially, go in at one ear and out at t... other. A week after I have finished a long novel, I cann... remember the name of a single character in it. I wish ... had kept a note book the last two months (for I have b... through a lot of books) in which were noted the names ... all the leading characters, in each novel. Write soo... tell me all about the new Court.

Yours sincerely,
F. C. O. Beaman

38

Nedou's ...
Gulmar...
23rd Jun...

My dear Kher,

I am sure you don't wish you were up here wi... more than I do. Indeed when I go home for good, as I ra... hope I shall, early next year, I would very glad... take y... with me on our old 1916 terms, wer...

would be no real kindness to you, although a great comfort to me. It would open no prospects to you, while it would throw you out of business, and very likely make it difficult if not impossible for you ever to start again. I know the particular line into which your fortune has pitched you, must be in many points distasteful to you, and unless it proves very remunerative, may become a dull drudgery, very wearisome. But it usually means in Bombay, at least a safe living wage and a bit over. Besides I fancy you could not permanently separate yourself from your growing family.

Just fancy that poor Sheeny still being in Bombay, I thought he had gone back to his Batavia long ago. What an infernal shame it is. Has he been to Huges about it? I wish that letter I drafted for him to send to Lance had not miscarried. I think it would have hurried the T. C. Committee up a bit.

The Croftons cannot take the credit of my improved health. I thought they were doing good the first day or two, but they had, or I thought they had, more than one unpleasant reaction, and I had to give them up just after I had ordered five dozen more. These I am willing to sell to you [illegible]nyone else at a small profit. No, after having twice [illegible]ed it in the course of this stubborn illness, at last in [illegible] my courage in both hands, and not without [illegible]ng I gave Peter Sys a third trial. And this [illegible]arkable success, so far. Combined with the [illegible]e, P. S., has made me almost as good as a new. [illegible]ll last. I walk sometimes as much as two hours [illegible] have begun exercise again, for the benefit of my [illegible] arm and shoulder and chest muscles.

[illegible]yne is an ass. I wrote to him as plainly as any [illegible]ould saying that I should be very glad if he could pro[illegible] me, second hand for choice, the original Multiplex model, [illegible]h came to India in 1913, and fit it for me, with the [illegible]d ribbon spools of the later models. He replies offering me [illegible]n old no. 2 which I believe is a model of 1908, and [illegible]inly not a Multiplex at all. It is probably my own old [illegible]e of 1909 which I made him a present of before I left [illegible]. Still you might tell him that as I don't like being [illegible]pendent on the caprices of one machine, if he will [illegible]antee that it is in thorough working order, and button keys for me, and despatch it at once I don't mind giving [illegible]pees for it. No one else is in the least likely to [illegible]ere is no demand for these Ideal back numbers. [illegible] accident the other day that old Hormasji [illegible]d. I wish Hyderabad, now that one backbone [illegible] Parsi clique has disappeared, would give me that [illegible] eight thousand rupee job, they spoke of, in [illegible]er, a job upon which the lamented Hormasji was engaged at 6000 rupees a month (really a fortnight) [illegible] and free living thrown in. Probably would I were in Bombay, but up here! Finished off Padhye's little job for him, but of course I cannot expect anything much to come to me in Gulmarg.

I attended the local Lodge meeting (E. C.) two nights ago. The first Masonic Lodge I have been in since I addressed the Karachi Masons on the 16th December last. I spoke a few words, as I thought very badly, hardly recognized my own voice, it seemed so weak and toneless. But one of the members said it was the best speech he had ever heard in Lodge. Took about three minutes perhaps; some people are easily pleased. Hope you got those Cortados and will presently let me know whom I am to pay for them.

Yours as ever,
F. C. O. Beaman.

39

26th June 1919

My dear Kher,

Now what a pity I did not demand more for those Kolhapur Divorce Rules. I have always thought that the secret of success is to set a high value on yourself, but not being balluster I find it difficult to ask more than I think a piece of work is fairly worth. True, when I said 200 I had not quite realized how tiresome it would be comparing the Rules with the Act, Rule by Rule, or how long it would take. Padhye, too, had done most of the spade work very well, and I thought there would be very little left for me to do.

Having got almost well of my old complaint, fortune put me through another trial the last three days, got an abscess at the root of a tooth, and have had the parrot of a time of it. I hope though that the worst is now over, as the pain is much less this morning, and there is some swelling. I suppose I shall have to have the tooth out as soon as the abscess has subsided. The Dentist thinks that all my recent internal troubles have been due to the state of my mouth, and the number of crowned, stopped and bridged teeth ir contains. I dare say he is right. Anyway, since the abscess began I have forgotten all about the old trouble which very considerately effected itself to allow me to fight the new.

Nothing doing up here that would interest you, I fear. I have not been able to write anything or think much except of pain, its uses and abuses in the disciplines of life. What a crop of appeals Macleod C. J. must be laying up for himself, and who is there to try them? I cannot imagine an O. S. appeal court formed out of the present lot of appellate Judges, that would be any good at all.

Yours sincerely,
F. C. O. Beaman.

(Continued on Page 22)

An Ideal son of an Ideal Father.

The 22nd Birthday Celebrations of Kumar Shri Ramakrishna Borkar.

The readers of Dharma Chakra had the privilege of reading the lives of **two** outstanding characters–one of an ideal disciple (Shri U. H. Rana, Retired Inspector General of Police of Madhya Bharat) and the other of an **ideal** wife (Sow. Saraswati Bai alias Mayi Saheb Borkar) of Shri Gajanan Swami Maharaj.

SON FATHER

In the work accomplished by Shri Maharaj, the Social workers will find ample material to copy. Like Bapuji his work is symbolic and silent. He started social reconstruction in his native village of Chinchakhari in Ratnagiri Dist. In course of a decade this unknown village has assumed the place of a world-centre, under the directions of Maharaj and attracted men and women from far and near. He earned money by lakhs in the city of Bombay by Astrology and palmistry etc. Every pie of which, however, he diverted to the welfare of villagers. He first had the temple of Shri Datta built up there. This provided large-scale employment and food-both for the body and the soul-of the inhabitants. Next he built a school, libraries and play-grounds for spreading knowledge. His house-hold provides yet another lofty example. The members of his house-hold are imbued with the spirit of devotion and service. To see them at work would show how every thing goes on smoothly, without any jerk or friction. It is, therefore, in fitness of things that the birth-day celebrations of his son, Kumar Shri Ramakrishna, should find a place here.

On the 30th of May 1959, at the residence of Shri Maharaj, at Varakana Bhuwan, Dadar, Bombay 28, quite a large gathering of about hundred people had met to celebrate the birthday. Kumar Shri Ramakrishna shuns publicity. Though young in age, he has a very strong attachment for spiritual way of life. He performs his Sandhya, Pūjā, obeiscence to parents everyday without break. He is known to observe fast and penances in pristine purity. To avoid publicity and enjoy the true life of pilgrim he would always select a place of pilgrimage on his birth-day. Like-wise he selected to visit 'Mathura' this year. Unluckily for him, but most luckily for those, who love him, this pilgrimage did not materialise. The birth-day function therefore become inevitable for him to attend. It started with recitations of 'Sthothra' of Shri. Datta Maharaj. [illegible] was followed by "Hari Kirtan" of Shri Mahadeo Walaw[illegible] kar, the famous hero of Balagandharva N[illegible] Mand[illegible] The theme of his 'Kirtan' was the conque[illegible] love. He illustrated this from the life of [illegible] Maharaj. The rich melodious voice and a [illegible] devotion of the 'Kirtan-kar' held the audience [illegible] for nearly two hours. Later on, from amongst th[illegible] notably Rao Bahadur S. K. Bole, and Avadhu[illegible] Limaye, made speechs befitting the occasio[illegible] euologised the qualities of Kumar Shri Rama[illegible] especially his sense of devotion towards his parent[illegible] for possessing an unblemished character free from temptations of the present-day youth. Shri Ramakris[illegible] (Babban) replied in a short and sweet speech. He thank[illegible] all for taking trouble and expressing love and good w[illegible] on his birth-day.

At the end came the "Kirtana-Sudha" the "Pra[illegible] of Shri Gajanan Maharaj. Like Shri Rama[illegible] Paramahamsa he used a very simple lang[illegible] and stories to convey his thoughts. His words have enchanting effect on the hearers, who feel complete[illegible] unawares in the spiritual tide ('Jnanamrita') at [illegible]

The Maharaj dealt with the subject of eg[illegible] affects all mortals. He said how a little th[illegible] show that everything in the world happens u[illegible] Dispensation; but the man in ignorance says 'I di[illegible] 'he did that'. The Divine ways are inscrutable. [illegible] mere tool in the hands of God. "How can I, the[illegible] Kumar Ramakrishna as mine? He belongs t[illegible] ou all.

is yours. Shri Datta temple was built at Chinchakhari at the cost of nearly a lakh of rupees. Many other small and big buildings, schools, the Annual Datta Jayanti celebrations all, costing large sums of money, have successfully been carried out without so much of planning on my part. How can I arrogate to myself their authorship, when all was due to the Grace of Lord Datta? Datta Maharaj is a great magician. He does not allow, even the slightest room for ego to exist. It is published by my biographers that I had started predicting correctly, when I was hardly six years of age. But why six years? Datta Maharaj showed in the life of my grand-son (Kumar Ajit) that even a child of three years could predict correctly. In the face of such overwhelming proof of Divine manifestation, in all the activities of the world, the mankind hugs to the ego and denies Him and His power! All the sufferings in this world are due to ignorance of Divine Laws and love of ego. It is, therefore, the foremost duty of all to free themselves from the shackles of ego". He illustrated the dangers of ignorance and egotism in the following simple story of **two neighbours**. One of them, a military sepoy lived on the first floor, and the other, a common rustic, lived opposite to him on the ground floor. The latter was in the habit of twisting his moustaches before mirror and turning their ends upwards. This annoyed his companion on the first floor, who thought that imp of the [illegible] to tease him by his actions. So he took out [illegible] to finish his enemy. Before he proceeded [illegible] attack him, that the fight could also end with his [illegible]. So, not to take chances, he first killed his wife [illegible] that his beautiful wife did not fall into the hand of [illegible], should he die in the fight. Then in a rage he [illegible] the adversary and called him out aloud and demanded [illegible] meant by teasing him day in and day out by twisting [illegible] moustaches upwards? The other man begged to be excused for having annoyed unwittingly and promised to make amends with joined hands. He then turned down the ends of his moustaches and said "Sir, from now my moustaches will be down". This sent a cold shudder, as it were, [illegible] the spine of the hotty man. It was too late for him to [illegible] his folly as it had already cost him the life of his dear [illegible].

Shri Maharaj continuing the same theme said, "How ignorance sways the minds of the people of all ranks in the society. He narrated an incident of the last Republic Day [illegible]ps in the city. The members of certain respec[illegible] had gone to see the lights. They returned with [illegible] on seeing and hearing indecent things, all let [illegible] name of mirth and merry-making. Real joy [illegible]ess are within oneself and not without. The [illegible] of ignorance and ego are so formidable that none [illegible] them, unless by complete self-surrender to the [illegible] Will. In this dark-age of Kali, it is very difficult [illegible]out a true guide to humanity, who will take it on the right path. But the faithful one of the Lord who strives hard with unblemished character, will find himself irresistably drawn to the Path of Salvation and meets his spiritual percepter-the Sadguru. Under the guidance of this master, the disciple climbs, step by step, the ladder of salvation and finally attains God-head or 'Maha-Nirvana'. Only the attainment of this can serve mankind from the fears of Disease, Decay and Death. So, preached the Buddha, and thousands of great men, who preceded and succeeded him. This short-lived human life, fizzles out unnoticed and one comes face to face with death unprepared. It is, therefore the most precious duty of all to strive and to take to the Path of Enlightenment and discard things unworthy, which hinder ones progress."

In the end Shri Maharaj thanked one and all for having given the pleasure of the joy of their company on the occassion of Kumar Shri Ramakrishna Borkar and blessed them in the name of Shri Datta Prabhu.

Thus the function terminated in an atmosphere fully charged with reverence and divine love.

(Continued from Page 20)

40

Gul Marg,
30th June 1919.

My dear Kher,

I got a letter from Merwan announcing the glad tidings that under your instructions he had despatched me two billiard table pipes. Also that you had only taken 50 Cortados on my account. I told you 200, why this thusness?

I am glad to say that the tooth trouble has been in abeyance since last Friday, when Mrs. Stevenson had a brain wave and recommended me to try Anti-Phlogiston, moreover as she had a pot at her house she sent over for it and applied it herself at about 8 that evening. It effected an immediate cure, and I have had no pain in that tooth since. Tomorrow I interview the dentist, and he is sure to want to pull it out. As it is not a very large one I may let him, though I don't see, if the abscess has gone, why this should be necessary, merely on the supposition that another may form some day. It may not for a couple of years or more, and I may be dead and buried before that. But oddly enough the moment the tooth stopped aching the inside began to give signs of renewed Bolshevik activities. Not bad at all, and I am on the whole better than I have yet been, everyone is remarking, at least, on my improved appearance. I can walk for an hour without much if any effort, and today, as my **dandy** coolies were out on the loose celebrating the Eeed and I don't fancy walking up hills, I did heavy exercise instead. Half an hour of that I reckon equal to an hour and a half of my leisurely walking. Vale.

Yours sincerely,
F. C. O. Beaman

Tibet — "The Roof of the World":

A Tribute to Lamaist Buddhism!

(Continued from May Number)

Last time it was pointed out that the Chinese Emperor Kublai Khan recognised the king Lama as the Royal Sovereign of the whole of Tibet and the Tibetan Lama blessed him!

In the middle of the 14th century after the decay of the rule of the Abbot of Sakya Monastery, there came from north-east Tibet a powerful man known as Tosng-ka-Pa. He came from what is known as "the Land of Onions". He revived the pure form of Buddhism in which the influence of Ponism was smaller. He urged celibacy for the monks and forbade drinking and especially smoking; and his reformers were known as Gelukpas or those "on the way of Virtue" They are known as Yellow Hats, distinguishing them from Nyingmapas or Red Hats of the previous sect.

Tosng-ka-Pa's reform was so deep and permanent that Tibetans often call him "Second Buddha". The Yellow Hats became more powerful to resist the Red Hats,' authority of the Sakya pope. A decisive innovation was going to give them complete supremacy a few centuries later - the Creation of a Dalai Lama.

How Dalai Lama Started?

Towards the end of the 14th century a modest shepherd called 'Protecting Thunderbolt' lived with his wife 'Sky Happiness', in a secluded valley of western Tibet. Among many children they had a young boy named 'Lotus Thunderbolt' who gave promise of being very precocious. Once while the family was attacked by bandits, the other members of the family left the place leaving behind the child hidden under a few stones. The parents came back days afterwards and to their amazement the boy was still alive!

'Lotus Thunderbolt' became a brilliant monk, wrote many enlightened books and visited the aged Tosng-ka-Pa. He was soon given the title of "Perfector of the Priesthood", and he founded two of the three greatest monasteries in Tibet and even in the world - viz. "Rice Heap" and "Mount of Blessing". 'Lotus Thunderbolt' became the Abbot of Rice Heap and eventually died, bitterly regretted by all Tibetans. He was acknowledged as having attained Buddhahood during his lifetime or as the Tibetans say "Passed beyond sorrow".

The great innovation, the marvel was that a few years later, his spirit was recognised as having passed into the body of another monk, who then became the High Priest of the 'Rice Heap'!

This miracle was something absolutely new in the Buddhist world. Here was a soul who was entitled to the bliss of Buddhahood, but who chose to be reborn and came back on earth to help his fellow sentient beings. **He was the Living Buddha – the First of his kind:**

The third High Priest converted to Buddhism a certain number of Mongol Princes and in exchange received the title of 'Dalai Lama' or 'All Embracing Lama'. Dalai m[illegible] 'as vast as the ocean'.

The **fifth** Dalai Lama 'Lobzong, the [illegible] very forceful personality. He wanted to estab[illegible] the **religious** supremacy of the Gelukpas, [illegible] **temporal** power of the **Yellow Hat Pope.** [illegible] Tartars from Turkestan invaded northern Ti[illegible] concluded an alliance with Gushi Khan, who be[illegible] Military Commander of Lhasa, but the political p[illegible] vested in the Dalai Lama. This Lama establ[illegible] most amazing political power on Earth. He [illegible] successors filled the triple role of **God, Priest an[illegible]** The **Fifth** Lama was an incarnation of the King [illegible] Strong Deep'. He probably converted all Red Ha[illegible] and made Gelupkas out of them.

This resume will give the reader an idea of the[illegible] tion and ideal of the Dalai Lama and the p[illegible] development in the fortunes of Tibet and the Dalai[illegible] Culture and antiquity are both in favour of the Dalai[illegible] To Indians, DALAI LAMA represents the most[illegible] example of the Transmigration of the Soul and the [illegible] of the Living Buddha!

World Religion Supplement

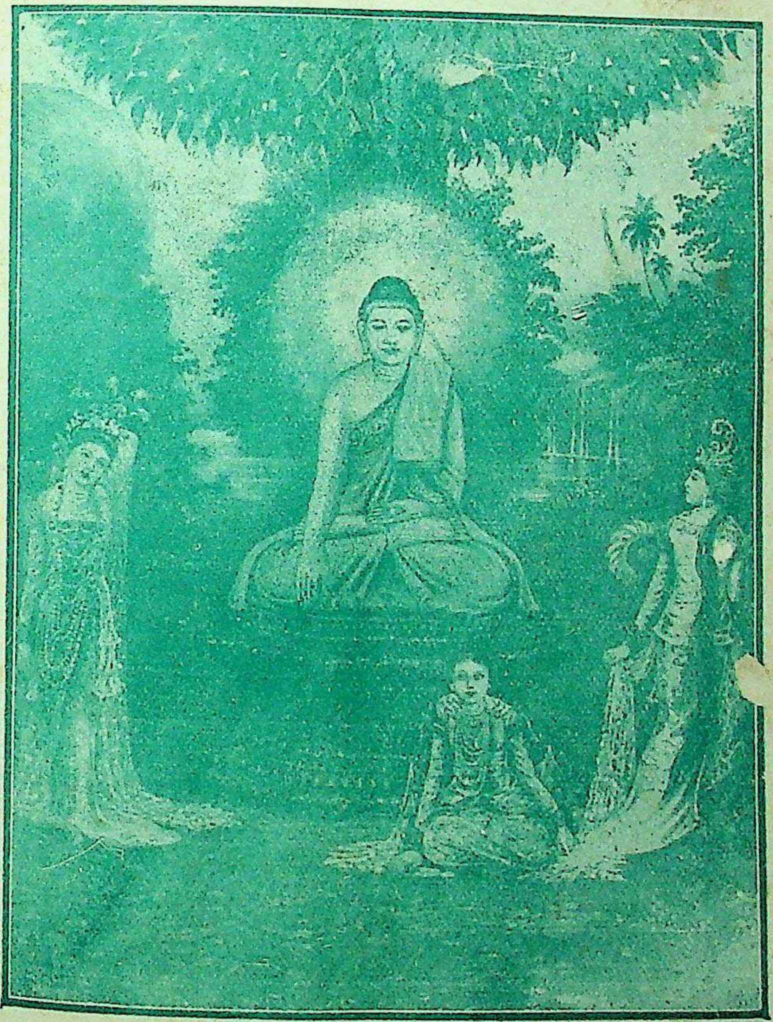
धर्मचक्र

वर्ष ९ वें] [अंक १० वा
मे १५, १९५७
बुद्धजयन्तीमास

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Buddha Jayanti Month)

(Vol. IX—10)
15th May 1957

The Thrice Sacred Day of the Birth, the Enlightenment and the Parinibbana of the Buddha (13th May) !
Happy is the Birth of the Buddha ! Happy is the Preaching of the Law !
Happy is the unity of the Sangha ! Happy is the common toil of all !

भगवान बुद्ध

भगवान बुद्धाचा जन्म, संबोधिप्राप्ति व परिनिर्वाण दिन ! (१३ मे १९५७) वैशाख शुद्ध पौर्णिमा.
सुखो बुद्धान उप्पादो, सुखा सद्धम्मदेसना, सुखा संघस्स सामग्गी, समग्गानं तपो सुखो !

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

• दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. •

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

संपादक सल्लागार समिति :

श्री. मि. का. भोरटके, श्री. पु. ह. ऊर्फ काकासाहेब गद्रे, श्री. के. र. काशीकर

सन्मान्य कार्यकारी व्यवस्थापक :

श्री. नरहरि वामन रत्नपारखे एम्. ए. एलूएल् बी.

वर्ष ९ वें] १५ मे, १९५७ [अंक १० वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५–०–०

२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७–०–०

३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे

बुद्धजयंती विशेषांक रु. १–७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.

कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

वर्गणीदारांस विज्ञप्ति : (वर्गणींत वाढ)

वि. सूचना : धर्मचक्राचा आकार, पृष्ठसंख्या व अन्तर्बाह्य सुधारणा यासंबंधी हा अंक पाहूनच आमच्या वर्गणीदारांची खात्री पटेल. ह्या वाढत्या खर्चामुळें १५ ऑगस्ट १९५६ पासून वार्षिक वर्गणी रु. पांच केली आहे हें येथें कळवीत आहोंत. अर्थात १५ ऑगस्ट १९५६ च्या पूर्वी झालेल्या वर्गणीदारांना ही वाढ १५ जुलै १९५७ पर्यंत लागू नाहीं, हें सांगणें नकोच ! धर्मचक्रावरील लोभ पूर्वीप्रमाणेंच आमच्या वाचकांनीं कायम ठेवावा, ही सविनय प्रार्थना !

ना. के. भागवत.

प्रकाशन स्थळ : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान १५, वा रस्ता, प्लॅाट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : श्री. के. एल्. एन्. राव, मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव मुंबई नं. ४,

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष ९ वें] १५ मे १९५७ [अंक १० वा

हृद्रिकार

हृद्रिकार मजला जडला?
तव कृपाप्रसादचि फळला ॥ धृ० ॥

डोळे मम छोटे असती
न जडे त्यांमधि तव मूर्ती ॥

ठेवूं मग तुजला कुठें
हा प्रश्न मनांमधि उठे ॥

मग हृदयचि केलें मोठें
ठेविला तुला मी तेथे ॥

हृद्रिकार कां या म्हणती?
वैद्य हें सत्य नेणती ॥

हृद्रिकार जडला?
तव कृपाप्रसादचि फळला ॥ धृ ॥

अखेर

संपादकीय

मागील महिन्याच्या १९ एप्रील रोजीं सायंकाळीं ५-४५ वाजतां मुंबई येथील भारतीय महिला विद्यालयाच्या प्रशस्त जागेंत शतायुषी महर्षी डॉ. धोंडो केशव कर्वे यांनीं १०० व्या वर्षांत पदार्पण केलें, त्या मंगल प्रसंगानें त्यांच्या अभिनन्दनार्थ फार मोठी सभा घेण्यांत आली होती. त्यावेळीं मुंबई राज्याचे राज्यपाल श्रीप्रकाश हे अध्यक्ष असून तो सर्व समारंभ मोठ्या आत्मीयतेनें व भावनात्मकतेनें पार पडला. त्यावेळीं डॉ. कर्वे यानां ७५-८० संस्थांच्या वतीनें हार घालण्यांत आले व त्यावेळीं वक्त्यानीं जीं भाषणें केलीं त्यावरून डॉ. कर्वे यांचे आंगच्या विविध गुणांचा समुच्चय व त्यांचा राष्ट्राच्या स्त्रीजीवनास कसा उपयोग झाला याची सार्थ कल्पना श्रोतृवृंदास आली. आपल्यासमोर बसलेल्या नुकत्याच १०० व्या वर्षांत पदार्पण केलेल्या त्या महनीय व्यक्तिविषयीं आदर व अभिमान वाटला नसेल अशी एकहि व्यक्ति तेथें दिसून आली नाहीं. डॉ. कर्वे यांचे जीवन म्हणजे एका ध्येयवाद्याचें अखंड क्रियाशील जीवन होय. त्यांचा आवाजहि खण-खणीत होता! पद्मभूषण अण्णासाहेब कर्वे यांच्या शताब्दि गीतांत म्हटल्याप्रमाणें "सुसंस्कृता स्त्री पराशक्ति" हें भारताच्या गळीं उतरविणें हें त्यावेळीं किती मुष्कीलीचें काम होतें? त्यावेळीं असल्या स्त्री-जीवनाच्या उन्नत्यर्थ हातावर प्राण घेणाऱ्या माणसाला किती हाल, अपेष्टा व, जननिन्दा सोसाव्या लागल्या असतील त्याची कल्पना आज येणार नाहीं. स्त्री—मुख्यतः विधवा स्त्री—त्यावेळीं महाराष्ट्रांत अनुदार वृत्तीचा विषय होऊन बसली होती. त्या वेळचें चित्र हरिभाऊ आपट्यांच्या कादंबऱ्यांतून उत्तम रीतीनें पहावयास सांपडतें. स्त्री-दास्यविमोचन या कार्यांत प्रथम पंडिता रमाबाई या धर्मांतर केलेल्या स्त्रीनें केडगांव (जि॥ पुणें) येथें "शारदा सदन" नांवाची संस्था काढून सुरवात केली. अर्थात् तिचा उद्देश अशा स्त्रियांना धर्मांतर करावयास लावून मग त्यांची स्थिति सुधारण्याचा होता. पण डॉ. अण्णासाहेब कर्वे यांनीं भारतीय संस्कृतींत वाढलेल्या अनाथ विधवेला भारतीय संस्कृतींतच मानानें व शुचिर्भूतपणें राहतां यावें व आपलें जीवन व्यतीत करतां यावें, अशा उद्देशानें कार्यास आरंभ केला. त्या कार्यांत त्यांच्या पुनर्विवाहित सहधर्मचारिणी श्रीमती आनंदीबाई कर्वे यांनीं फार मोलाची मदत केली. डॉ. अण्णासाहेबांच्या जीवनाची कहाणी सर्व वृत्तपत्रकारांनी व नियतकालिकांच्या संपादकांनीं संपूर्णतया कथन केल्यामुळें त्यांचें पुनरुच्चारण आम्ही येथें करीत नाहीं. अण्णासाहेबांचा ध्येयवाद हेंच त्याच्या दीर्घायुष्याचें कारण होय. पालीवाङ्मयांत असें सांगितलें आहे कीं, जीवन-सागरांत बुडून जाणारीं सर्वच माणसें आहेत? जीवनसागरावरून नौका हांकारणें व ती यशस्वी रीतीनें हांकारणें—हें अतिशय अवघड व दुरापास्त कार्य आहे. त्यासाठीं या महासागरांत असें द्वीप (बेट) प्रत्येक माणसानें निर्माण केलें पाहिजे कीं, त्यावर गेलें असतां पुरानें वाहून जाण्याची भीति राहणार नाहीं! त्यासाठी मानवानें साधनचतुष्टयाचा अवलंब केला पाहिजे "उद्दानेनप्पमादेन संयमेन दमेन च। दीपं कयिराथ मेधावी, यं ओघो नाभिकीरति॥" कार्य करण्यास नेहमीं तयार राहिल्यानें, जागरूकतेनें संयमानें व आत्मविजयानें बुद्धिवान माणसानें (या महासागरांत) असें एक बेट निर्माण करावें कीं, त्यावर गेल्याने चार प्रकारच्या पुरांनी वाहून जाण्याची भीति राहणार नाहीं. डॉ. साहेबांनीं या चार गुणांचा परमोत्कर्ष आपल्या जीवनांतून दाखविला आहे. त्यामुळें देहानें क्षीण पण मनानें खंबीर किंवा पोलादी वृत्तीचा असलेल्या या भारतीय महर्षींपुढें कोण आपलें मस्तक अवनत करणार नाहीं? लोकांच्या उपयोगी पडण्यासाठींच त्यांना जगण्याची इच्छा आहे. यामुळें येथें "उरलों उपकारापुरता" या श्री तुकाराम महाराजांच्या उक्तीची आठवण होते! ज्यांनीं आपलें दीर्घायुष्य सामाजिक एकता प्रस्थापित करण्यांत घालविलें त्या बुकर टी. वॉशिंग्टन सारख्या महात्म्याशी डॉ. अण्णासाहेब यांची तुलना करावीशी वाटते. आम्ही त्यांना या प्रसंगी आयुरारोग्य व १२५ वर्षांचें आयुष्य इच्छितों! या "पद्मभूषणा"चा जयजयकार होवो!

× × ×

जगांतील निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्यें विश्वशान्तीची चर्चा चालू आहे. यूनोसारखी संस्था सर्व राजकीय प्रश्न शान्ततेच्या मार्गानें सोडविण्यासाठीं बद्धपरिकर होऊन बसली आहे. एच्. बॉंब, ए. बॉंब वगैरे अण्वस्त्रांनीं सज्ज झालेले देश निःशस्त्रीकरणाचा कार्यक्रम आंखण्याच्या कामांत चूर आहेत. अहिंसा व पञ्चशील व सहजीवन या तत्वांचाहि पुरस्कार केला जात आहे. अशा धकाधकीच्या मामल्यांत अण्वस्त्रांची चांचणी (TEST) ही एक गंभीर व जागतिक धोक्याची बाब होऊन राहिली आहे! रशिया, इंग्लंड सारखीं राष्ट्रें, अण्वस्त्रांच्या चांचणीनें काय अनर्थ ओढवेल याकडे दुर्लक्ष करून, आपलाच हेका चालविण्याच्या मार्गावर आहेत! ही सर्व परिस्थिति नैतिकदृष्ट्या कितपत समर्थनीय आहे, याचा विचार करणें क्रमप्राप्त आहे. राजकारणांत पडण्याचें आम्हांस कांहींच जरी कारण नसलें, तरी मानवी जीवन व मानवी हितसंबंध यांच्या स्थैर्यासाठीं व सुरक्षिततेसाठीं या गोष्टींचा आन्तरराष्ट्रीय नीतिमत्तेच्या पातळीवरून विचार करणें आवश्यक झालें आहे. गरीब बिचाऱ्या जपानच्या लोकांना या अण्वस्त्रांचे व या चांचण्यांचे वाईट परिणाम भोगावे लागले असून त्यांनीं "तुमचा खेळ होतो पण आमचा जीव जातो!" याप्रमाणें आम्हांस वाचवा; आमचें जीवन धोक्यांत आणूं नका व "आमच्या अन्नांत विष कालवूं नका" अशी आर्तस्वरानें काकुळती चालविली आहे. "Radio-Activated" जिन्नस, किंवा वातावरण किती भयंकर असतें,

...ची कल्पना शास्त्रज्ञांनाही आली असून पूर्वीचा आपला पवित्रा त्यांनीं ...बदलला असल्यानें 'यांत जीवनाला धोका आहे' असा निःसंदिग्ध भाषेंत ...अस्त्रांच्या चांचणीविरुद्ध संबंध जगांतील लोकमत होत चाललें आहे ...आणि इंग्लंड आपला हट्ट सोडावयास तयार होत नाहीं, ही दुःखाची ...आहे. खुद्द इंग्लंडमधील प्रसिद्ध मुत्सद्दीहि सरकाराला विनंति करीत ...आहेत. अशा परिस्थितींत आपलाच हेका चालू ठेवणें हें गैरमुत्सद्दी-...पणाचें आहे. विज्ञानाचा उद्देश मानवी जीवन सुखप्रद करणें, हा असेल ...तर ज्या विज्ञानाचें योगानें मानवी जीवनावरच गदा येते ...त्या गाडून टाकणेंच श्रेयस्कर! प्रत्येक देशामध्यें लोकांनीं ...आपले मतभेद विसरून जाऊन आपलें मत व याविरुद्ध प्रतिक्रिया यूनोस ...कळविली पाहिजे. सर्व मानवजात सुखी करण्याचा हेतु जर मानवानें ...डोळ्यापुढें ठेवला आहे, तर एक तरी राष्ट्र किंवा एक तरी मानव-...जातीचा भाग दुःखी कां असावा? 'भूत उत्पन्न करणें, फार सोपें आहे, ...पण तें गाडून टाकणें कठीण आहे,' हें लक्षांत ठेऊन सर्व राष्ट्रांनीं या ...अस्त्रांविरुद्ध एकमतानें विरोध दाखवून, "आपण माणसें आहोंत पशू ...नाहीं," असें आपल्या वाणीनें व कृतीनें दाखवावें, अशी सर्व राष्ट्र-...नेत्यांना आमची नम्र विनंति आहे. कर्माचा विपाक चुकविणें कठीण व ...अटळ आहे, हें सर्वांनीं लक्षांत ठेवावें.

* * *

मागीलवर्षीं मे महिन्याच्या २४ तारखेस सर्व जगांत भगवान ...बुद्धाचा २५०० वा वाढदिवस साजरा झाला. त्यावेळीं मानव जातीच्या ...या कल्याणमित्रानें सत्य व अहिंसा यांचा संदेश देऊन २५०० वर्षांनीं ...त्याची सत्यता विद्यमान जगाला पटवून दिली. दोन महायुद्धें व नंतरचें ...शीतयुद्ध, निसर्गाचा कोप, लोकांची विपर्यस्त मनःस्थिति, एकमेकांना फस-...वून दिसणारा मानवतेच्या जाणीवेचा पूर्ण अभाव, त्यांत वर्ण व वंश यांच्या ...विचारांनीं वेडावलेल्या राष्ट्रांचे चाळे—अशा या काळयाकुट्ट पार्श्वभूमीवर ...भगवान् बुद्धाचा संदेश मानवाच्या मनांत आशेचा किरण उत्पन्न करीत ...होता. एशिया, यूरोप, आफ्रिका, अमेरिका सर्वत्र भगवान् बुद्धाचा हा ...२५०० जन्मोत्सव गाजला! आमच्या भारत सरकारनें हें वर्ष बुद्धवर्ष ...म्हणून उद्घोषित करून त्यासाठीं सर्व वर्षभर हें ज्ञानसत्र चालू ...ठेवण्यासाठीं निरनिराळे कार्यक्रम आंखले होते. बौद्धधर्मीयदेशांतून ...हजारों यात्रेकरू भगवान् बुद्धाच्या पवित्र भूमीस वंदन करण्यासाठीं येत ...होते. निरनिराळीं प्रदर्शनें, नाट्यें, परिसंवाद, इतर सांस्कृतिक कार्यक्रम ...यांनी "भारतास भगवान् बुद्ध परत आले," अशीच घोषणा ...होत असल्याचें दृश्य पहावयास सांपडत होतें. हिंदूधर्मानें ...भगवान् बुद्धाची महनीयता मान्य केली व भारत भूमीच्या ...या सुपुत्राचा अत्यन्त आत्मीयतेनें गौरव केला. भगवान् ...बुद्धाकडे इतक्या शतकानंतर पाहण्याची आमची दृष्टि आमूलाग्र ...बदलली होती, यांत संशय नाहीं. कांहीं वृथा धर्माभिमानी लोक ...सोडले तर सर्वांनीं भगवान बुद्धांना उत्थानच दिलें. पण या सर्वा...मध्यें अत्यंत दूरगामी व क्रान्तिकारक घटना म्हणजे लाखों हरिजनांचा ...बौद्धधर्म स्वीकार! डॉ. आंबेडकर यांनीं मागील वर्षाच्या ऑक्टोबर ...मध्यें हजारों अनुयायांसह बुद्धधर्मांत प्रवेश केल्यामुळें त्यांच्या एक-...एक अनुयायांच्या हृदयांत एक नवीन चैतन्य खेळावयास लागलें! ...प्रत्येक प्रान्तीं बौद्धजन समित्यांची स्थापना होऊन संस्कारपूर्वक बौद्धधर्माचा स्वीकार: कसा करावयाचा, याबद्दल पद्धतशीर योजना आंखल्या गेल्या! डिसेंबर महिन्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुंबईस येऊन ते येथील लाखो लोकांना बौद्ध धर्माची दीक्षा होणार होते! पण मध्यंतरीं अत्यन्त दुर्दैवी विधिघटना अटळ झाली. बाबासाहेबांसारखा मोहरा निर्घृण काळानें हिरावून नेला व दलित वर्गाचा 'ईश्वर' लुप्त झाला. पण या योगानें लोकांच्या निश्चयास एक विलक्षण खंबीर वळण मिळालें! डॉ. बाबासाहेबांच्या इच्छेप्रमाणें वागणें हाच त्यांचा "धर्म" होऊन बसला व भिक्षू धर्मानंद व अनुरुद्ध व आनंद कौशल्यायन यांनीं हजारों लोकांना दीक्षा दिली! स्थानिक बुद्धमंदिरांत दर रविवारीं शेकडों नवबुद्धधर्मीय प्रवचन ऐकावयास जमूं लागले. नवधर्मीयांच्या घरीं जन्म, लग्न, नामकरण, अन्त्यसंस्कार वगैरे बुद्धधर्मीयांच्या पद्धतीनें होऊं लागले. प्रत्येक सभेच्या आरंभीं शरणागमन व पंचशीलें हीं म्हटलीं जाऊं लागलीं! वामनपंडितानें म्हटल्याप्रमाणें डॉ. बाबासाहेबांच्या निर्वाणा-नंतर त्यांच्या अनुयायांचा उत्साह व आत्मविश्वास दुप्पट गतीनें उफाळला! "की तोडिला तरु फुटे, अणखी भरानें", किंवा "केला जरी पोत बळेंच खाले, ज्वाळा तरी ते वरती उफाळे!" याप्रमाणें मागील दलित वर्गाच्या जीवनाचा एक कायाकल्पच झाला. भारतांतील ज्या वरच्या वर्गानें ज्या बुद्धाला 'नास्तिक' 'शून्यवादी' म्हणून हेटाळून त्याला दूर केलें, त्याच भारतांतल्या बहुजन समाजानें त्याला २५०० वर्षांनंतर पुन्हां **प्रेमानें कवटाळलें** व त्याला "जिवाचा कलिजा" म्हणून मानलें! या समाजाचें भविष्य आजच सांगणें जरी कठीण असले, तरी एक दोन पिढ्यांनीं या बुद्ध धर्मीयांचें जीवन खात्रीनें उज्ज्वल झाल्याविना राहणार नाहीं! त्यांचा नैतिक विकास होण्यास विलंब लागेल, पण शेवटची उज्वल फलश्रुति अटळ आहे. यावर्षी १३ मेला बौद्धजयंती आहे. त्यासाठीं हे सर्व नवबुद्धधर्मीय बंधुभगिनी जीवाचा आटापिटा करून राहिले आहेत. हें चित्र पाहिलें म्हणजे भगवान् बुद्धाचें अपूर्व आकर्षण पटावयास लागतें. भगवान् बुद्धाची वैशाख शुद्ध पौर्णिमा तीन दृष्टींनी महत्वाची आहे. त्या तिथीस भगवान् बुद्धांचा जन्म झाला; त्याच तिथीस त्यांना बुधत्व प्राप्त झालें; व त्याच तिथीस त्यांचें परिनिर्वाण झालें. ही जयन्ती सर्वांना सुखाची जावो व दलित वर्गाचें नवीन जीवन त्यांना सुखकारक व संपन्न व सर्व बाजूनीं प्रगतिकारक होवो, ही प्रार्थना! सुखो बुद्धान उप्पादो!

× × ×

१० मे रोजीं स्वातंत्र्य-समर-शताब्दि येत असून ती आमच्या स्वातंत्र्य-प्राप्तीनंतर अधिकच उत्साहानें साजरी होत आहे. त्यावरील संपादकीय विचार पुढील अंकासाठीं राखून ठेवणें भाग आहे. पण भारताच्या स्वातंत्र्यासाठीं १८५७ पासून ज्यांनीं प्राणाची आहुति दिली, अशांचें कृतज्ञतापूर्वक स्मरण केल्याशिवाय राहवत नाहीं! ही स्वातंत्र्यप्राप्ति चिरस्थायी होवो व आमचे लोक आपल्या वर्तनानें तिला योग्य ठरोत, ही सदिच्छा!

• • •

श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघ, पुरवणी

तारीख १७ मार्च १९५७ रोजीं तळेगांव दाभाडे येथें "संतसमागम" नांवाच्या नवीन वास्तूंत प्रवेश केल्यावर पुढें काय करावयाचें याबद्दल संचालकांनीं योजना आंखली. तळेगांव दाभाडे येथें घेतलेल्या जागेवर इमारत बांधावयाची व त्यासाठीं लागणारा निधी श्री तुकाराम प्रेमी जनतेकडून गोळा करावयाचा; अशा रीतीनें निधी गोळा करून पुढील बीजेपर्यंत इमारतीच्या पायाचा दगड बसविण्याचा प्रयत्न करावयाचा! **विश्वधर्मदीपक श्री. तुकाराम महाराजांच्या** "संतसमागम" नांवाच्या पुढें होणाऱ्या कार्यांच्या फलनिष्पत्तीसाठीं इमारत होणें आवश्यक आहे. नवीन घटना, व देणगीची पद्धति स्वीकारून त्या घटनेनुसार नवीन पदाधिकारी नेमण्याचें काम सुरूं झालें आहे. विकत घेतलेल्या जागेच्या सरकारी दरबारांत नोंदणीसाठीं वडगांव येथील रजिस्ट्रारचे कचेरींत जाऊन तो विधि शुक्रवार तारीख ५ एप्रील रोजीं उरकून घेण्यांत येऊन संघाची मालकी प्रस्थापित झाली. ही बातमी आमच्या हितचिंतकांना खात्रीनेंच आवडेल. अशारीतीनें प्रसिद्धिविन्मुख दात्यांच्या उदार देणगीमुळें ही अशक्य वाटणारी गोष्ट शक्य झाली व त्यास कारण ''बाबा''च होत!

× × ×

मुंबई उपनगरांत श्री. तुकाराम विश्वविद्यालयाच्या कार्यक्रमाचा नारळ खार येथें प्रथम फोडण्यांत आला! खारची जनता उदारमतवादी व सर्वसंग्राहक असल्यामुळें साधनाची अनुकूलता बरीच मिळाली. नाशीकचे वाचस्पति **विष्णू नरहर क्षीरसागर** यांनीं आपल्या रसाळ वाणीनें अस्खलित पण स्वतंत्र प्रज्ञेची चमक दाखविणारीं, अशीं भारतीय संस्कृतीवर प्रवचनें देऊन मुंबईस आपलें नांव केलेंच होतें. त्यांनींच मोठ्या उदारतेनें खार येथें सोमवार, तारीख १५ एप्रीलपासून चौदा दिवस दररोज रात्रौ ९-१५ ते १०-१५ **"आर्यांच्या संस्कृतीचा इतिहास"** अशा सामान्य शीर्षकाखालीं १४ प्रवचनें २७ एप्रील अखेर देण्याचें कबूल केलें. विश्वधर्म व विश्वशान्ति यावरील श्रीतुकाराम महाराजांची शिकवण जनतेस शिकवून सांप्रदायिकतेचा विटाळ तिला न लागावा, या उद्देशांत संचालक व वाचस्पति या दोघांचीहि एकवाक्यता आहे. त्यामुळें हा विषय घेऊन त्यांची मांडणी याच ध्येयानें प्रेरित होऊन त्यांनीं केली होती. श्रीमान् मोटवानी यांचे सुंदर, रमणीय व अत्यन्त भावनीय असें कृष्णमंदीर त्यांनीं या प्रवचनमालेसाठीं आमच्या वापरास दिलें. तेथें विद्युद्दीप, पंखे, वगैरे आधुनिक साधनें असल्यानें अशा रात्रींच्या प्रहरांत वेळीं बंधुभगिनी जेव्हां जमत व वाचस्पतींचें रसाळ विवेचन ऐकत, तेव्हां सर्वत्र शान्ती व प्रसन्नता हीं उत्पन्न होत. ऋग्वेद, महाभारत, रामायण, ज्ञानेश्वर, नाथाचें भागवत वगैरे ग्रंथाचें त्यांनें वाचन व दृष्टान्त घेऊन सर्वांना आपलें म्हणणे पटेल, अशी सांगण्याची हातोटी यामुळें सर्व प्रेक्षक मन्त्रमुग्ध होत. हळूहळू श्रोत्यांची संख्या वाढत चालली. इतिहासाचें ज्ञान म्हणजे त्यांतील निरनिराळ्या सूत्रधारांच्या जीवनाचें रहस्य कळल्यानें स्थिर व व्यापक होतें. कार्लाइल्नें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे—"राष्ट्राचा इतिहास म्हणजे त्यांतील कर्तबगार माणसांचीं जीवन चरित्रें होत." या प्रमाणें वाचस्पतींनीं, राम, कृष्ण, धर्मराज, भीष्म, कर्ण, द्रौपदी, सीता वगैरे निरनिराळ्या विभूति घेऊन **त्यांचें मानवीभवन करून** त्यांच्या जीवनाचा आदर्श आपणांस आजहि कसा गिरवितां येईल, हें पटवून दिलें! रामकृष्ण हे देव म्हणून आपणांपासून दूर ठेवण्यापेक्षां, तीं आमच्यासारखींच पण पूर्णावस्थेस गेलेलीं माणसें असें समजून त्यांच्या विविध-कृत्यांचें पूर्वानुसंधान रहस्य जाणून व त्यांनी राष्ट्रीय ग्रंथावर केलेला उठाव श्रोत्यांचे मनावर चित्रित केल्यानें सर्वांनाच त्यांचें भाष्य पटूं लागलें. ७०-८० विदुषी व बहुश्रुत स्त्रिया नियमानें येत व अशा रीतीनें भारतीय संस्कृतीचें रहस्य त्यांतील विभूतीच्या, महनीय स्थितप्रज्ञांच्या व चरित्रनायकाच्या व आध्यात्मिक वीरांच्या जीवनकथांनीं वाचकांचे गळी उतरविल्यामुळें महाभारत, रामायण वगैरे ग्रंथ पुन्हां वाचावे, अशी इच्छा सर्वांच्या मनांत उत्पन्न झाली असल्यास आश्चर्य कसलें! "ज्ञानेश्वर माउली-ज्ञानराज माउली तुकाराम" असा आरंभ करून ज्ञानेश्वराच्या पसायदानानें परिसमाप्ती केल्यामुळें अपूर्व शान्ततेचें वातावरण पसरलें जाई! शेवटच्या दिवशीं वाचस्पतींनीं श्री तुकाराममहाराजांच्या विशाल जीवनाची व विश्वमय कार्यांची उत्तम कल्पना आणून, सांप्रदायिक किंवा जातीयतेची दुर्गंधी मारणाऱ्या श्री तुकाराम महाराजांचीं चरित्रें लिहिणाऱ्यांना त्यांनीं चोख उत्तर दिलें! तेथें जमलेल्या श्रोतृवृंदानें त्यांना १०१ रुपये व श्रीफळ देऊन त्यांचा गौरव केला. श्री तुकाराम विश्वविद्यालयामार्फत दर महिन्याला एक सांस्कृतिक कार्यक्रम व्हावा व अशा रीतीने हें कार्य सातत्यानें चालूं ठेवावें, अशी श्रोतृवृंदांनीं इच्छा व्यक्त केल्यामुळें संचालकांनीं दर महिन्यास एकतरी असा कार्यक्रम करण्याचा आपण मनोभावें प्रयत्न करूं असें आश्वासन दिलें! वाचस्पतींचीं प्रवचनें पुन्हां जुलै-ऑगस्टांत करावींत असा निर्णय संचालकांनीं घेतला आहे. अशा रीतीनें श्री तुकाराम महाराजांच्या बीजेच्या दिवशीं सुरूं केलेलें कार्य विविध स्वरूपाचें आहे. त्या कार्यास पूर्तता यावी अशी इच्छा असणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीनें-मग ती कोणत्याहि जातीची, वर्णाची, धर्माची किंवा रंगाची असो-कायावाचामनें मदत करणें हें तिचें परम आवश्यक कर्तव्य होऊन बसलें आहे. संचालकाची जबाबदारी आतां तेथें जमलेल्या स्त्री-पुरुषांच्या शिरावर वाटली गेली आहे. आम्ही श्रीमान् मोटवानी याचें उतराई आहोंतच. तसेंच वाचस्पति यांचे आभार कोणत्या योग्य शब्दांत मानावेत, हेंच कळत नाहीं. "खरें प्रेम हें मूक असतें," याच सुभाषिताची सत्यता येथें पटेल. श्री तुकाराम महाराजांच्या नावानें काढलेल्या या सर्व संग्राहक संस्थेची दिवसेंदिवस भरभराट होवो, व तिचा मूळचा उद्देश उशीरानें कां होईना पण सफल होवो-अशी प्रार्थना आम्हीं यावेळीं करीत आहोंत! राम कृष्ण हरी!

“ सुख पाहतां जवा पाडे ”

मला हें पटलें नाहीं—आयुष्यांत सुख कमी नी दुःख तेवढें फार आहे. संतांनी ! तुकोबांनीं हें लिहिलें खरें, पण हा विचार खरा आहे का ? रामदासही म्हणाले, “ जगीं सर्व सूखी असा कोण आहे ? ” आज पुष्कळ जखुखी तोंड आंबट करून या ओळी पुटपुटतात आणि दुसऱ्याचें समाधान करूं पहातात. त्यांचें स्वतःचें तर ते या ओळींनी समाधान करूं शकत नाहींत, हें त्यांचा चेहराच सांगतो. या संतांनीं असें लिहिलें याचें कारण त्यांना अनासक्ति व वैराग्याचें महत्व समाजाला शिकवायचें होतें. तेव्हां त्यांनीं असें लिहिलें तें ठीकच ! पण “ जगीं सर्व सुखी असा कोण आहे ? विचारी मना तूंचि शोधूनि पाहे ! ” हीं तितकेंच सत्य आहे. हें कुणी लिहिलें नाहीं हें आपलें दुर्दैव ! पण आयुष्याच्या सुरुवातीपासूनच--“ जीवन हें दुःखाचें आगर आहे ! एकदां ‘ मोक्ष ’ मिळाला म्हणजे तेवढें शाश्वत सुख, नाहींतर नुसतें बास्ती दुःख ” ही हिंदू समाजातील कल्पना--खिस्ती धर्मांतील पृथ्वी ही Vale of tears, जग हें दुःखमय आहे, आपण जन्मतः पापी, आपणांसाठीं खिस्ताला मरावें लागलें; आपलें पाप आपण धुवून काढले पाहिजे ही कल्पना–इस्लामांतसुद्धां मृत्यूनंतर सुख असलेल्या बेहिस्ताची कल्पना—या सर्व कल्पना अगदीं बाळपणापासून आपण लहान मुलांच्या मनावर ठसवायला चुकत नाहीं. हें योग्य अगर अयोग्य तर नाहींच; पण वस्तुस्थितीला धरूनहि नाहीं. त्यापेक्षां ‘ खलील जिब्रान ’ नें सांगितलेली सुखदुःखाची कल्पना मला अधिक उचित वाटते, तो म्हणतो—“Your joy is your sorrow unmasked and the self same well, from which your laughter rises, was often times filled with your tears. दुःखाच्या चेहऱ्यावरील मुखवटा दूर करून पहा, तुम्हाला आनंद नजरेस पडेल. “When you are joyous look deep into your heart and you shall find it is only that which had given you sorrow that is giving you joy. When you are sorrowful look again into your heart, and you shall see that in truth you are weeping for that which has been your delight. They i.e. joy and sorrow are inseparable. Together they come and when one sits alone with you at your board remember that the other is asleep upon your bed. ”

“ जेव्हां तुम्ही आनंदी असाल तेव्हां अन्तरंगांत खोलवर विचार करा; व मग तुम्हास असें दिसून येईल कीं, ज्यांच्या योगानें तुम्ही दुःखी झाला होतां, तेंच तुम्हास आनंद देतें. तसेंच जेव्हां तुम्ही दुःखी असाल तेव्हां अंतरंगांत प्रवेश करा आणि तुम्हाला असें दिसेल कीं खरोखर ज्यांच्या योगानें आनंदी होतां, तेंच तुम्हांला रडावयास लावतें. आनंद व दुःख हीं निराळीं करतांच येत नाहींत. तीं एकाचवेळीं येतात; त्यांपैकीं एक जेव्हां तुमच्याजवळ बसून राहतें, तेव्हां लक्षांत ठेवा कीं दुसरें तुमच्या पलंगाखालीं निद्रित असतें ! ”

सुखदुःखाची फेरी रहाटगाड्यासारखी आहे हा विचार कालिदासालाही पटला, तो म्हणतो--

“ कस्यैकान्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ”

“ कोणता माणूस पूर्णतया सुखी किंवा पूर्णतया दुःखी असतो ? फिरणाऱ्या चाकाच्या धावेप्रमाणें नीच अवस्थेनंतर उच्च अवस्था वर येतच असते ”

खालीं जाणारीं गाडगीं वर येणाऱ्या गाडग्यांपेक्षां अधिक आहेत असें म्हटलें तर तें वस्तुस्थितीस धरून होईल का ? जगांत सावलीपेक्षां उन्हच अधिक जास्ती, असें म्हणणें रास्त होणार नाहीं. आनंद व शोक “ Triumph and disaster-Treat these two “impostors” just the same ”—ही किपलिंगची उक्ति सर्वांच्या परिचयाची आहे. हेंच खरें मानणें अधिक श्रेयस्कर होईल. “ नको बाबा हा संसार, हें जग हें दुःखाचें आगर ”—ही अंधारी, नैराश्यजनक विचारश्रेणी आपल्या मनाची घट्ट पकड घेऊन बसली आहे. हिला आपण आतां झुगारून देऊं या. शांतिपर्वांत व्यासांनीही हेंच सांगितलें आहे:–

“सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखम्
न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥
सुखमेवहि दुःखांतं कदाचित् दुःखतः सुखं
तस्मादेतद्द्वयं जह्यात् य इच्छेत् शाश्वतं सुखम् ” ॥

“ सुखामागून दुःख व दुःखामागून सुख असणार. कायम दुःख किंवा कायम सुख कधींच मिळत नाहीं. सुख हेंच दुःखाच्या शेवटीं येईल; किंवा क्वचित प्रसंगीं दुःखापासून सुख मिळेल. म्हणून ज्याला शाश्वत सुखाची इच्छा आहे त्यानें या दोहोंचाहि त्याग करावा. ”

मग आपणच इतक्या हट्टानें “ नाहीं, दुःखच पर्वताएवढें, नी सुख तिळा एवढें, असें कां मानून दुःखाची वाट पहात बसायचें ? तुकोबा म्हणतात म्हणून ? पण त्याला उत्तर व्यासांचें देऊं—

“ सुखं च दुःखं च भवाभवौ च
लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायतः सर्वमवाप्नुवन्ति
तस्मात् धीरो नैव शोचेत् न हृष्येत् ॥ ”

“ सुख आणि दुःख; भव व विभव, लाभ व अलाभ, मरण किंवा जीवन हीं सर्वत्र पर्यायानें (आळीपाळीनें) प्राप्त होतात. म्हणून शहाण्या माणसानें दुःखहि करूं नये किंवा हर्षहि मानूं नये ”

आपण म्हणाल “ अहो, या अनुभवाच्या गोष्टी आहेत. ग्रंथांतल्या उताऱ्यांनीं थोडेंच, दुःख जें पर्वताएवढें आहेच मुळीं, नी सुख जें जवाएवढें आहेच मुळीं—तें बदलून सुख अधिक नी दुःख कमी होणार आहे ? आमचा अनुभव आहे ना ? ” मग बोलणेंच खुंटलें.

पण म्हणून तर मी ही गोष्ट लिहायला घेतली. हा वरचा सगळा ऊहापोह; कांहीं गोष्ट नव्हे. निबंध झाला. ही तर गोष्ट आहे. तुमचा अनुभव तसा माझाहि अनुभव मला सांगायचा हक्क आहे.

आम्ही लसूणवाडींत गिरगांवात पायकाच्या चाळींत राहात असूं. घरची कांहीं श्रीमंती नाहीं नी मला पगार दरमहा रुपये पन्नास. त्यांत आमचा चार माणसांचा गुजार करायचा—मी, आई, वडील नी नुकतेंच माझें लग्न झालें होतें तेव्हां “ ही ” म्हणजे सौभाग्यवती. आम्हाला भाडें दरमहा पांच रुपये. जागा दोन

खोल्या—एकीमागें एक. मागलींत स्वयंपाकाची चूल. पुढची खोली दिवसां आमची बैठकीची खोली; पण रात्रीं तें वडील मातुःश्रींचें शय्या-गृह. आम्हीं आंतल्या खोलींत जेवणें वगैरे झाल्यावर, उष्टीं खरकटीं काढलेली जागा अंमळ ओली असे म्हणून खालीं एक गवताची चटई आंथरीत असूं; वर सत्रंजी नी गादी—झाला बिछाना. आतां मी सुखी होतों असें कसें म्हणूं ? कारण दुःख पर्वता एवढें ना ? पण खरेंच सांगतों–माझें सुख कांहीं जवापाडें नव्हतें नी दुःखही कांहीं कमी नव्हते. तुम्ही म्हणाल नवपरिणीतांचा अनुभव जमेस धरतां येणार नाहीं तर त्याला उत्तर, मी आज पन्नास वर्षांनंतर ही गोष्ट लिहितों आहे. तेव्हां जेवढें सुख तेव्हां होतें, तेवढेंच पुढच्या पन्नास वर्षांत; नी जेवढें दुःख तेव्हां होतें, तेवढेच नंतर, हा अनुभव आतांचा आहे. हा तर कांहीं नवपरिणीतांचा म्हणून त्याज्य नव्हे ना ? मी आयुष्यांतील कांहीं सुखदुःखांचा सगळा हिशेब ठेवला नाहीं; पण एक दिवसाचा आठवतो तेवढा खालीं देतों म्हणजे शितावरून भाताची परीक्षा करतां येईल—.

प्रसंग	परिणाम
१. पहाटे दुधाचें भांडे पुढल्या खोलींत नेहमीं ठेवायचें तें "ही" विसरली म्हणून आईनें हिची खरडपट्टी काढली.	*मला दुःख
२. चहा चांगला झाला होता.	सुख
३. मलबार हिलवर फिरायला गेलों. सूर्योदयाचा–मुंबईच्या सौंदर्याचा देखावा नजरेस पडला.	सुख
४. बरोबर आईनें सौभाग्यवतीस फिरायला नेऊं दिलें नाहीं.	दुःख
५. जेवून खालीं उतरतांच एकदम पहिल्याच ट्रॅममधें जागा मिळाली. हपिसांत वेळेवर पोंचलों.	सुख
६. बीचा आणि कं. सॉलिसिटर्स—माझे मालक—त्यांचा कॅशियर श्री. हेतकर मला "दहा मिनिटें उशिर झाला—मस्टरवर सही करतां येणार नाहीं" असे भांडूं लागले. त्यांना माझें घड्याळ दाखवून व चार जणांच्या, माझें घड्याळ बरोबर असल्याच्या, पुराव्यानें पराजित केलें व मस्टरवर सही केली.	सुख.
७. मी पोशाक जरा नीटनेटका करीत असें. तेव्हां नं. ६ मधील युद्धप्रसंगी श्री. हेतकर म्हणाले, "कित्येक लोकांची ऐट पहाण्याजोगी असते–जात भडभुंज्याची नि मिजास राजाची"—दूरदर्शीपणा वापरून उलट शिवी दिली नाहीं, किंवा वादविवाद केला नाहीं.	दुःख
८. शेटना मी केलेला कराराच्या agreement चा मसूदा पसंत पडला. मुळींच खोडाखोडी–शिवीगाळी न होतां छोटी सही होऊन बाहेर आला.	सुख
९. पगारांत ५ रुपये बढती व्हावी म्हणून १५ दिवसांपूर्वी अर्ज केला होता. साहेबांनीं केराच्या टोपलींत टाकल्याचें शिपायानें सांगितलें.	दुःख
१०. एका पंजाबी अशीलानें नोटीस 'ड्राफ्ट' करायला सांगितली. ती त्याला खूप पसंत पडली. ती हपिसांतून रवाना झाली. फी विचारतां रिवाजाप्रमाणें तीन रुपये चार आणे सांगितले. त्यानें दहा रुपयांची नोट हातावर ठेऊन हपिसांत तीन रुपये चार आणे भरून बाकीचे मला स्वतःला घ्यायला सांगितले. घेतले.	फार सुख.
११. परत जातांना भाजी घेतली. स्वस्त व नेहमींपेक्षां चांगली मिळाली. भाजीवालीनें एक मुळा मला जास्ती दिला.	सुख.
१२. घरीं परतल्यावर "मला एवढे थोडे पैसे मिळतात. माझ्या बरोबरच्या कॉलेजांतल्या दुसऱ्या एका स्नेह्यास मोठ्या पगाराची नोकरी मिळाली याचें कारण "मला अक्कलच कमी" असें वडील म्हणाले.	दुःख.

* टीप :—वास्तविक हें दुःख माझ्या हिशेबांत घ्यावें कीं नाहीं या विषयीं मला शंका आहे. पण " अन्यस्य दशति श्रोत्रं अन्यः प्राणैर्वियुज्यते " अथवा " अपराध मीच केला शिक्षा तुझ्या कपाळीं, " या न्यायानें, या काव्यप्रकारांतील अलंकारानें, हें दुःख मला जमेस किंवा नांवें लिहायला हरकत नाहीं.

एका दिवसाची गोळा बेरीज घेतली तर पांच दुःखें व सात सुखें झालीं. मी कबूल करतों कीं कधीं कधीं मला सात दुःखें व पांच सुखेंहि होत होतीं. पण एकंदर सरासरी घेतली तर कांहीं दुःख "पर्वताएवढें" व सुख पाहतां " जवापाडें " हें कबूल करणार नाहीं. आतां तुम्ही साधू अगर वेदांती असला तर मात्र गोष्ट वेगळी " परिणाम–ताप–संस्कार–दुःखैर्गुणवृत्त्यविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ " " परिणाम, ताप, आणि संस्कार याच्या योगानें होणाऱ्या दुःखामध्यें गुणवृत्तीच्या एकरूपतेनें विवेकी मनुष्याला सर्वत्र दुःखच दिसतें. " असें पतंजली म्हणतो. तो तर सुख " जवा पाडें " ही मानायला तयार नाहीं. त्याला हा सगळा संसारच दुःखमय–त्यांत सुख असें नाहींच; पण आपलें तसें नाहीं. दिवसामागून रात्र, उन्हानंतर सावली, सुखामागून दुःख. आपण संसारी माणसें या चक्रांत सांपडलेले आहों. आपणहून आधींच "दुःख, दुःख जास्ती" हा विचार कशाला हवेंत पसरावा ? पण नाहीं–एका गौरकाय कवयित्रीनें लिहिलें आहे तेंच खरें–

"The things that worried me most have never,
Happened I am happy to say;
So, of course, I worry harder than ever,
I feel safer that way."

" ज्या गोष्टींच्या योगानें मला अत्यन्त त्रास होणार म्हणून वाटलें, त्या कधींच घडून आल्या नाहींत, हें नमूद करण्यास मला आनन्द वाटतो. म्हणून अर्थांच मी नेहमींच पूर्वींपेक्षां जास्तच मनाला त्रास करून घेतों–कारण त्या मार्गानें मला सुरक्षितपणा वाटूं लागतो. "

मग दुःख पर्वताएवढें होईल, नाहीं तर काय ?

अखेर

साभार स्वीकार :—

(अ) मराठी विभाग

मासिकें

(१) **सोविएत देश—वर्ष २**; अंक ७ वा-भारत सोविएत सरकारच्या माहिती विभागातर्फे—न्यू दिल्ली, १२ एप्रील १९५७ किंमत २० नये पैसे

—ह्या सुंदर अंकाचें दर्शनी चित्र अजय रॉय व त्याची रशियन मैत्रीण ... हृदाकोवा यांचें आहे अतिशयच हृद्य आहे. त्या निरागस बालकाचें चित्र वत्सल रसाला आवाहन करणारें आहे. आंतील पृष्ठावरील चित्र ... शंकर प्रसाद यांचें आहे. मागील पानावर बहरलेल्या सफरचंद ... डहाळी. सुंदर चित्रांच्या योगानें मन प्रसन्न होते व त्या ... अवस्थेंत वाचावयास हुरूप चढतो. विषयांपैकीं-" जयशंकर प्रसादचें वाङ्मय", "सोविएत युनियनमध्यें कामगार–कलह कसे मिरविलें जातात?" "सोविएत जिप्सी नाट्यमंदीर—रोमेन" "मित्रहृदय" "... आणि त्याच्या सोबत्यांची साहसें" वगैरे वाचनीय असून ... पाठमाला नं. ३४–३५ जिज्ञासूना उपयोगी पडणारी आहे. अंक नेहमीप्रमाणें मनोरंजक आहे.

(२) **माउली**—द्वितीय वर्षारंभ अंक–चैत्र–वैशाख, पुणें. संपादक– ... खरोखर सन्ताचे चरणीं एकनिष्ठता व भावात्मकता दाखविल्या ... त्यांची "माउली" सदैवच वाचकांच्या मनांत सादर कौतुक ... शिकविते. एप्रीलच्या अंकांत विषयांची निवड व वैचित्र्य ... आहे. "तोचि वारकरी पंढरीचा", "धनुर्धारी राम," "समर्थ रामदासाचें पुण्यस्मरण" "मानवतेचे संत" "तुकाराम ... व मानवता" वगैरे साहित्य धार्मिकवृत्तींना चेतविणारे आहे. "तुका झालासे कळस" ह्या अंकाचें प्रकाशन दिल्लींत होणार, ... नवलाची गोष्ट आहे. माउलीचें ध्येय आजच्या काळांत अत्यन्त ... होणार आहे. संपादकद्वयांचे आम्ही अभिनंदन करतों.

(३) **महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका** : सं. वा. रा. ढवळे–वर्ष ३१, अंक १२० वा. नेहमींप्रमाणें वाचनीय व ज्ञानांत भर घालणारी आहे. "... अनुभूति आणि उन्मेक;" "बखर वाङ्मयाची शैली" हे लेख ... आहेत. इतर विशेष. मुख्यतः "साहित्य समीक्षा," तज्ज्ञांच्या ... उतरल्यामुळें "उथळ" वाटत नाहीं. भारदस्त वाङ्मयाचा ... आविष्कार म्हणून त्यांची गणना करतां येईल.

(४) **स्थानिक स्वराज्य** : (लोकल सेल्फ गव्हर्मेंट इन्स्टिटयूटका ...) मराठी—संचालक : चुनीलाल दा. बरफीवाला, डायरेक्टर, धी लोकल सेल्फ गव्हर्मेंट इन्स्टिटयूट, मुंबई.–एप्रील १९५७.

... विषयांत "२२ मार्चपासून सुरूं झालेलें भारताचें नवें कॅलेंडर" "... धाम" (कांदला बंदराजवळ) "स्थानिक स्वराज्याचें ...न" वगैरे लेख माहितीपूर्ण आहेत.

मराठी पुस्तिका : "शांतता"

ही लहानशी पुस्तिका युनैटेड एस्. इन्फरमेशन सर्व्हिस मार्फत बाहेर पडली आहे. ३४ पानांच्या या पुस्तिकेंत अमेरिकेचे कार्य थोडक्यांत वर्णित केलें आहे. "खळबळीच्या या काळांत (२० व्या शतकांत) रास्त व शाश्वत शांतता टिकवून धरण्याचा अमेरिकेन लोकांनीं निश्चय केला आहे." असा आरंभ करून शान्ततेचे विशेष, तिचा धर्म, ती मिळविण्यासाठीं लागणारीं साधनें, आर्थिक निरनिराळ्या योजना, अन्योन्यसुरक्षा (१९५५); संशोधन विकास, शान्ततेंतील अणूचें कार्य, व शेवटी न्याय व चिरस्थायी शांततेशिवाय आम्हास दुसरें कांहींही नको, ही अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षांनीं केलेली उद्घोषणा–यामुळें हें सर्व लेखन आशामय वातावरणांनीं भरून जाते. पण हें सर्व वाचून जगाला शान्ततेची शाश्वती कां वाटत नाहीं? यांतील शब्द व प्रत्यक्षांत उतरलेली कृति यात काहीं विसंवाद तर नाहीं ना? असे प्रश्न भारतीयांच्या मनाला चाटून जातात! 'असें कां व्हावें?' याचा विचार प्रत्येक वाचकानें करण्यासारखा आहे.

(ब) हिंदी विभाग

(१) **अणुव्रत** (वर्ष २ अङ्क ११) संपादक—**देवेंद्रकुमार सत्यनारायण मिश्र**, अणुव्रत कार्यालय, कलकत्ता १—या मासिकाची बैठकच नैतिक पुनरुजीवनाच्या ध्येयावर आधारलेली आहे. नैतिक मूल्याची जाणीव करून देणें व त्या द्वारा अहिंसा और विश्वशांति भावनेचा प्रसार करणें. त्याचे लक्ष कोणतें, यावर संपादक म्हणतात—

"जाति, वर्ण, देश और धर्म का भेदभाव न रखते हुए
मनुष्यमात्रको आत्मसंचय की ओर प्रेरित करना।
अहिंसा और विश्वशान्ती भावना का प्रसार करना"

या ध्येयाची आज सर्व जगाला गरज आहे. भगवान बुद्ध व वर्धमान महावीर यांनीं विश्वाला हा अहिंसेचा मंत्र शिकविला व त्यांनीं त्या काळच्या भारतीय समाजाचें डोळे उघडले. या 'अणुव्रत' चळवळीचें प्रणेते श्री आचार्य तुलसीजी आहेत. या अनुरोधानें या अंकांतील विषयांचे परीक्षण केलें तर त्यांचें मूल्य जास्त प्रामुख्यानें मनुष्यास पटणारें आहे. उदा० "हम, चुनाव व परिणाम," "आदर्शवादी का मार्ग लोकरंजन नहीं होता!" "देशके वातावरण को शुद्ध बनाये!" वगैरे लेख आदर्श आहेत. "धर्मचक्र" व "अणुव्रत" याचे उद्देश्य एकच आहे. मानवजातीची अविभाज्यता, नैतिक मूल्याची कदर करण्याची आवश्यकता, अहिंसा व प्रेम यांची आवश्यकता, व तद्द्वारा विश्वशान्तीची शक्यता—हे विशेष **दोघांचेहि** साधारण आहेत. आम्ही "अणुव्रत" संपादकाचें हार्दिक अभिनन्दन करतों.

(२) कल्याण : गोरखपूर—एप्रील १९५७

—सोज्वल मनोवृत्तींचा उठाव करून देऊन माणसास सन्मार्गावर नेणारे हें मासिक आदर्श आहे. त्यांत येणारे विषयहि विचारी माणसाला मार्ग-दर्शक झाल्याविना राहणार नाहींत. "जीवनका उद्देश्य," "ना जाने का रूपमें नारायण मिल जायँ" "निष्काम कर्म" "परमसेवासे कल्याण" हें लेख वाचनीय आहेत. दर्शनीचें विष्णूचें चित्र व आंतील तीन रंगीं—"सकाम यज्ञोका फल--स्वर्ग सुख" उद्‌बोधक आहे.

(३) धर्मदूत : (महाबोधि—सभा, सारनाथ का मासिक मुखपत्र) अप्रैल १९५७. भिक्षु धर्मरक्षित यांच्या संपदकत्वाखालीं, हें मासिक मुखपत्र अत्यंत लोभनीय आहे. मुख्यतः, नवबुद्धधर्मीयांना बुद्ध धर्माचीं तत्वें शिकविण्यासाठीं ह्यांतील वाङ्मय मराठींत पसरलें पाहिजे. त्यांतील विषयांत "जातिभेद और भगवान् बुद्ध" "बौद्धधर्म ग्रहण करने में ही अछूतों का कल्याण" "बाघ की बौद्ध गुंफाये" वगैरे लेख वाचनीय आहेत.

४. गुरुकुलपत्रिका (फरवारी १९५७.)

हें मासिक हिंदीमध्यें गुरुकुल कांगडी विश्वविद्यालयाचे मार्फत सुरू असून त्यांतील विचारसम्पदा फार उच्च दर्जाची आहे. त्या विश्वविद्या-लयांतून जे दीक्षान्त विद्यार्थी बाहेर पडले आहेत, त्यांचें जीवन शुचिर्भूत-पणा, उदात्तविचार, ज्ञानाची लालसा व लोकसंग्राहक बुद्धि या विशेषांनीं अङ्कित आहे. विषयाची निवडहि समिचीन आहे यांत आलेल्या विषयांत "क्रोध आदि वृत्तियों पर विजय कैसे प्राप्त की जाए" "व्यक्तित्व वर्गके कुछ शब्द," "वनवास और वनस्पति," "आधु-निक कालमें संस्कृत साहित्य का निर्माण वगैरे लेख वाचनीय आहेत.

(पान २० वर.)

कांहीं उद्‌बोधक वृत्त

(भारतांतील रशियाच्या वकिलातीनें प्रसिद्ध केलेलें)

१. भारतीय कवितांचा सोवियेत वाचकांसाठीं संग्रह

सोविएत वाचकांना ११ भारतीय हिंदी कवींच्या व १० उर्दू भारतीय व पाकिस्तानी कवींच्या काव्याचा परिचय करून देणारा काव्यसंग्रह लवकरच सोविएत युनियनमध्यें प्रसिद्ध होत आहे. या काव्यांत विविध विचारसरणी, शैली, राजकीय व धार्मिक मतें व्यक्त होतात. या कवितांचें भाषांतर कविता-भाषांतरकार व हिंदविद्याभ्यासी यांनी मिळून केलें आहे. या संग्रहांत १९ व्या व २० व्या शतकांतील ३०० उत्तमोत्तम कविता आहेत.

× × ×

२. वास्को डी गामाच्या मोहिमेविषयीं दुर्मिळ हस्तलिखित.

वास्को डी गामाचा तांडेल इब्न सजिद अहताद नामें लिहिलेलें एक दुर्मिळ हस्तलिखित लेनिनग्रादच्या प्राच्यविद्यासंस्थेनें उघडकीस आणलें आहे. वास्को डी गामा-मोहिमेसंबंधीं सर्व जगांतील हें एकमेव हस्तलिखित होय. त्यांत खलाशांना दिलेले तीन आदेश, तांबडा समुद्र व हिंदी महासागर यांच्यामधील समुद्रमार्गांचें वर्णन [१५ शतकाच्या अखेरीचे व १६ व्या शतकाच्या सुरवातीचे] हें पद्यांत लिहलें असून खलाशांना मार्गदर्शिका म्हणून उपयोगी पडेल. हें हस्तलिखित पौर्वात्य देशांत सर्वस्वी अज्ञात रहावें हें नवल होय.

× × ×

३. रविंद्रनाथ टागोरांचा काळ्या पाषाणाचा सोविएत शिल्पकारानें केलेला पुतळा

भारतांत अजंठाच्या लेण्यांत व सोविएत युनियनमध्यें उराल येथें आढळणारा काळा पाषाण अतिशय सुबक, कणखर व चिरकाल टिकणारा असा असतो. भारतीय व सोविएत लोकांमधील चिरंतन स्नेहभावाविषयींहि असेंच म्हणतां येईल. सोविएत शिल्पकार झैर अझगुर यांनीं टागोरांचा पुतळा बनविण्यास याच पाषाणाची निवड केली. १९३० मध्यें रविंद्रनाथ टागोर सोविएत युनियनमध्यें आले असतां १० वर्षांच्या अझगुरनें त्यांचें दर्शन घेतलें होतें. त्यांच्या भावपूर्ण चेहऱ्याचा, तेजस्वी डोळ्यांचा व शुभ्र दाढीचा त्यांच्यावर चांगलाच प्रभाव पडला व त्यांना त्या चेहऱ्याचें, सडपातळ पण मजबूत हातांचें, त्यांच्या हालचालींचें अद्याप स्मरण आहे. त्यांनीं बनविलेल्या पुतळ्याचा चेहरा व हात तेवढेच पॉलिश करून गुळगुळित केले आहेत. या पाषाणाच्या पांढऱ्या छटेनें त्यांचे केंस, दाढी व भुंवया उठून दिसतात. टागोर आपल्या हातांतील कागदावरून कांहींतरी वाचत आहेत. ते काय वाचत असतील? अर्ध्या शतकापूर्वी लिहिलेल्या गीतांजलीमधील खालील ओळी तर नसतील?—

चित्त जेथा भयशून्य, उच्च जेथा शिर, ग्यान जेथा मुक्त......
जेथा वाक्य हृदयेर उत्सन्मुख होते, उच्छसिया उठे......
भारतेरे सै स्वर्गे करो जागरित.

× × ×

४. नवीन कार्यक्षम सोविएत छापखाने.

सोविएत युनियनमध्यें यंदा ११ नवीन प्रकारचे छापखाने तयार करण्यांत येतील. वृत्तपत्रासाठीं तासाला चार पानाच्या एक लाख प्रति छापणाऱ्या यंत्राची चांचणी घेतली जात आहे. सध्यां देशांतील अत्यंत मोठ्या अशा छापखान्याच्या याच ताकदीच्या-यंत्राहूनहि हा वेग २० टक्क्यांनी अधिक आहे. या छपाई-यंत्रांतील एक नवीन सोय म्हणजे सदोष छापलेल्या प्रति तें यंत्र तेव्हांच हुडकून बाजूला फेंकून देतें. हें यंत्र सतत चालवितां येतें, कागदाचे गठ्ठे जोडण्यासाठीं तें थांबवावें लागत नाहीं, कागद आपोआप जोडले जातात. अर्थात प्रतीची मोजदादहि आपोआप होत असते.

पुस्तकें व मासिकें छापण्यासाठीं आतांपर्यंत मुख्यतः सपाटीच्या छपाई यंत्राचा वापर केला जाई, पण आतां पावणेंचार ते पावणेपांच इंच आकार मानाचीं पुस्तकें व मासिकेंहि छापण्यासाठीं रोटरी यंत्र बनविण्यांत आलें आहे. यामुळें छपाई दसपट वाढली आहे. सचित्र प्रकाशनें विशेषतः क्रमिक पुस्तकें मोठ्या प्रमाणावर छापण्यासाठीं नवीन ऑफसेट छापखानाहि मनोवेधक असा आहे. त्यावर तासाला ६००० प्रतींची उच्च दर्जाची छपाई केली जाते.

× × +

५. विद्यमान भारतीय लेखकांचा रशियामधील काव्यसंग्रह.

भारतांतील विद्यमान अशा लेखकांच्या सुमारें ५० लघुकथांचा एक नवीन संग्रह रशियन भाषेंत मॉस्कोच्या परराष्ट्र-साहित्य प्रकाशन-गृहानें प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत यशपाल, विष्णु, प्रभाकर, उपेंद्र अश्क, माणिक बानर्जी, गुरुबक्षसिंग वगैरे लेखकांच्या कथा असून त्यापैकीं कांहीं प्रथमतःच रशियनमध्यें प्रकाशित होत आहेत. या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत उत्तमोत्तम भारतीय लेखकांच्या साहित्याच्या सामाजिकदृष्ट्या महत्वाचा विशेष करून उल्लेख केलेला आहे.

६. अझबेक मुलांना हिंदी भाषेचें शिक्षण.

ताश्कंदमधील माध्यमिक शाळेंत हिंदी भाषेचे पहिले धडे शिकविण्याला नुकतीच सुरवात करण्यांत आली. दुसऱ्या, तिसऱ्या व चौथ्या वर्गांत हे धडे सुरू करण्यांत आले असून नवव्या व दहाव्या वर्गांसाठींहि हिंदी भाषेचा अभ्यासक्रम आंखण्यांत आलेला आहे. कांहीं शाळांत इतिहास व साहित्य हे विषय हिंदी भाषेंतून शिकविले जातील.

× × ×

७. एका सोवियेत आमदाराला त्यांच्या मतदारांनीं परत कां बोलविलें ? *

अलिकडेच लाटवियाच्या सर्वोच्च सोवियतच्या एका सभासदाला त्याच्या मतदारांनीं परत बोलाऊन घेतलें ! या घटनेला परदेशांतही बरीच प्रसिद्धी देण्यांत आली.

या आमदाराला त्याच्या मतदारांनीं कां बोलाऊन घेतलें ?

या आमदाराचें नांव **गुनार पोद्काल्न** असें आहे. वायव्य लाटवियांतील हुंडागा या लहानशा गांवांतील मतदारांनीं आपला प्रतिनिधि म्हणून त्याला कांहीं महिन्यामागें सर्वोच्च सोवियतवर निवडून दिलें आणि याच लोकांनीं त्याला निर्भर्त्सनापूवक शब्दांत असें अलीकडे बजावलें कीं, तुला प्राप्त झालेलें उच्च स्थान हें केवळ आमच्या-मुळेंच मिळालें हें तूं विसरला आहेस. आम्हीच तुला वरच्या स्थानावर नेलें आणि आतां आम्हीच तुला पुन्हां तुझ्या योग्य ठिकाणीं पाठवित आहोंत !

ही इतकी कडक उपाययोजना करण्यासारखें घडलें तरी काय ?

मशिन-ट्रॅक्टर स्टेशनाच्या ट्रॅक्टरवर तुकडीचा प्रमुख म्हणून पोद्काल्न सर्वांना ठाऊक होता. तो चांगला बुद्धिमान, सुज्ञ व कार्यक्षम असा कार्यकर्ता असावा असें वाटत होतें.

तो जरी वयानें तरुण होता तरी तो सर्वप्रिय होता व समाजांत त्याला मानहि दिला जात असे. त्याच्या उमेदवारीला आसपासच्या खेड्यांतील सामुदायिक शेतकऱ्यांचाहि पाठिंबा होता. हुंडागाचे लोकहि त्याच्याच पाठीशीं होते.

त्यामुळें त्याची सर्वोच्च सोवियतवर आमदार म्हणून नेमणूक झाली.

पण कांहीं महिने लोटल्यावर लोकांना असें आढळून आलें कीं, आपला आमदार हा पूर्वीसारखा समाजप्रिय व कष्टाळू असा तरुण राहिलेला नाहीं; त्याच्या वागणुकींत उद्धटपणा आला. तो गर्विष्ठ व अनियमित असा बनला. त्यानें भरपूर मद्य प्यावयाला सुरवात केली आणि आपल्या भोवतीं संशयास्पद मित्रांचें टोळकें जमा केलें.

आपले जुने सहकारी व मित्र यांच्यासाठीं त्याला वेळ मिळेनासा झाला. सर्वोच्च सोविएतच्या रिगा येथें झालेल्या अधिवेशनाहून आल्यावर तर त्याचा तोरा फारच वाढला. एक दिवस तो आपल्या बायकोला म्हणाला कीं, बघ, मी केवढा मोठा झालों आहे, माझ्या कामाचें पहा किती मोल वाढलें आहे पण तें ! तूं तर अद्याप गावंढळ शेतकरीण आहेस.

लवकरच त्यानें आपलें घर सोडलें आणि आमदार म्हणून करावयाच्या कामाकडेहि तो दुर्लक्ष करूं लागला. आपल्या मतदार-संघाच्या लोकांना कामाचा अहवाल द्यावयाचा त्याला कंटाळा वाटूं लागला, आणि लवकरच तो त्यांना टाळूंहि लागला.

त्याच्या जुन्या मित्रांनीं तो लवकरच ताळ्यावर येईल म्हणून बरीच वाट पाहिली. कांहींनीं त्याची भेट घेऊन त्याच्या वागणुकींतील दोष दाखवून दिले व आपल्या मतदारांचा तूं पाठिंबा गमावूं लागला आहेस, म्हणून त्याला इशाराहि दिला.

पण पोद्काल्न याला केवळ आमदारीबरोबर मिळणारी प्रतिष्ठा व सवलती तेवढ्या हव्या होत्या आणि त्या जागेवरून करावयाला लाग-णाऱ्या कामांचा त्याला स्पष्टपणें तिटकारा येत असे.

आपल्या आमदाराच्या वर्तनाची चर्चा करण्यासाठीं सभा घेण्यांत आल्या. त्याला मागें बोलावण्यांत यावें अशी मागणी अधिकाधिक प्रमाणांत होऊं लागली. "या आमदाराच्या दुर्वर्तनाची दुष्कीर्ति साऱ्या लाटवियाभर पसरेल व आपणांला खालीं मान घालावी लागेल-आपण असा आमदार कसा निवडून दिला ? शिवाय या गोष्टीचें भांडवल करावयाला कितीतरी टपून बसलेले असतील. त्यांना असेंहि वाटेल कीं असें अनेक आमदार असतील," असेंहि कांहींनीं म्हटलें.

पण इतर आपल्या भूमिकेला खंबीरपणें चिकटून राहिले.

'लोकशाहीचें सामर्थ्य यांतच आहे. आपणच चूक केली आणि आतां आपणांलाच ती दुरुस्त केली पाहिजे. अर्थात या गोष्टीचा खूप गवगवा होईल. पण इतर आमदारांना तो एक धडा घालून दिल्यासारखें होईल आणि ते त्यांच्यावर टाकण्यांत आलेल्या विश्वासाची किंमत ओळखूं लागतील.'

यानंतर एक जिल्हाव्यापी सभा घेण्यांत आली. अशी सभा अपूर्व खरीच. ते एकन्यायालयच होतें. फक्त या न्यायालयांत मतदार हे न्याया-धीश होते व ते आमदाराबद्दल निकाल देत होते.

सभेला आमदारसाहेब व त्यांचे उमेदवारीसाठीं नांव सुचविणारे लोकहि हजर होते. त्यांच्यापैकीं एकजण म्हणाला कीं, जेव्हां आम्हीं पोद्काएन यांचें नांव सुचविलें तेव्हां तो एक चांगला तरुण होता. त्याला मत देण्याची मी इतरांना विनंति केली. पण आम्हांला हवा होता त्या प्रकारचा आमदार कांहीं तो निघाला नाही, म्हणून आम्ही त्याला परत बोलावूं इच्छित आहोंत.

आमदार म्हणजे लोकांचा सेवक असून त्यानें लोकांच्या भावना व हितसंबंध व्यक्त केले पाहिजेत. पोद्काएन याला राजकीय नेता बनण्याची संधि आली होती, पण तो दारुड्या बनला, व लोकांकडे पाहून नाक मुरडूं लागला. म्हणून त्याला मागें बोलवायलाच पाहिजे अशी मागणी एका ट्रक्ड्टर ड्रायव्हरनें केली.

पोद्काल्न हें सारें मान खालीं घालून निमूट ऐकत होता, अखेर तो बोलावयाला उठला.

'आपण मला जो धडा शिकविला त्याबद्दल मी आपला आभारी आहे मी यापुढें आपला आमदार राहणार नाहीं, हें उघड आहे, पण मी पुन्हा एक चांगला कामगार होण्याचा मात्र प्रयत्न करीन.'

या आमदाराला मागें बोलावण्याचा ठराव सभेत मंजूर करण्यात आला व तो सर्वोच्य सोविएतकडे रवाना करण्यात आला. लवकरच त्या जागीं नवीन निवडणूक करण्यांत आली !

• • •

* भारतांत लोकशाही सुरूं आहे; पण आमच्या मतदारांपैकीं किती लोक आपल्या आमदाराला परत बोलावतील ?

निर्धन के धन "राम"

(लेखक—नरहरि वामन रत्नपारखे. एम्. ए. एल्एल्. बी.)

(मागील अंकावरून समाप्त)

दृढ निश्चय और प्रयाण—रामचंद्र का एकदम निश्चय हुआ और जिस ओर सद्गुरु की प्रेरणा हुई उधर चल दिये। रात्रि ग्वालियर के मार्कण्डेय मंदीर में व्यतीत हुई। 'भजन' का कार्यक्रम हुवा। उस मंदिर में रहने वाले ब्रह्मचारी को "राम" के जीवनक्रम पर बडा आश्चर्य हुवा। प्रातःकाल उसने "राम" को परिभ्रमण का कारण पूछा तब "राम" ने अपना उद्देश सरल तथा स्पष्टतया ब्रह्मचारीजी को निवेदन किया। वहाँ से मथुरा आये—वहाँ से दिल्ली और हरिद्वार। कनखल से दूर चामुण्डा जंगल में एकांत सेवन—नीलधारा में कूदकर इस पार से उस पार हो गये। वहाँ एक श्रीबद्रीनाथजी का पण्डा अचानक पहुंचा और हाथ जोडकर भोजन करने के लिये प्रार्थना की, 'राम' नें आनंद के साथ भोजन किया और वहाँ से प्रयाण करते समय पण्डाजी को धन्यवाद देनेके लिये ढूंडने लगे तो पण्डाजी को नदारद पाया। इस अद्भुत घटना को विचार करते हुए गंगा किनारे "राम" अनूपशहर पहुंचे। वहाँ शिवजी के मंदिर में श्री व्यंकटेश स्तोत्र का पारायण किया तथा ४० दिन का उपोषण। यह समाप्त होनेपर वहाँ से मुक्तेश्वर में एकान्त वास तथा अध्यात्म चिंतन प्रारंभ किया। इसी समय "माण्डव्याश्रम" के स्वामी योगानंदजी किसी कार्यवश वहां आये थे—उनके आग्रह करनेपर "राम" उनके साथ होलिये। "माण्डव्याश्रम"—आधुनिक अनूपशहर से १५ मील दूरी पर है। इसकी स्थापना श्रीकृष्णानंदजी नामक महान योगीने की। उनके ही शिष्य योगानंदजी—जो अष्टांग योगसिद्धि तथा तपश्चर्या के लिये उस प्रदेश में विशेष रूप से प्रसिद्ध थे। स्वामी श्रीयोगानंदजी की शिष्यशाखा दिल्ली-आगरा-मथुरा तक फैली हुई थी और जिनकी श्रद्धापूर्ण सहायता से उक्त "माण्डव्याश्रम" का प्रबंध सुचारु रूप से होता था। अपने पश्चात् आश्रम का कार्य स्वामी "राम" ही सम्हाल सकेंगे ऐसी उनकी धारणा हो चुकी थी। अब "रामने" भूतनाथ-नीलकण्ठ पहाड की विशाल गुंफाओंमें अन्य साधुसंतों के सहवास में योगाभ्यास करने के प्रति वास्तव्य किया। शीर्षासन जैसा कठिन आसन तीन घंटे तक किये रहने का अभ्यास कर लिया। हरीभरी दूब का रस तथा कभी कभी बिल्वपत्र मात्र ग्रहण करते जिसका शरीर के कांति के साथ मन की शांति एवं एकाग्रता पर विशेष रूप से असर पड़ा। कुछ समय तक गगनानंद की गुंफा में रहे। यहां एक विषैले गिरगिटने इनके हाथ के अंगूठे को कट खाया। जखम बढ चली—डाक्टरोंनें हाथ काटने की सलाह थी। इस पर "राम" ने औषधोपचार बंद कर अपने "आध्यात्मिक" बल से ही—औषधं जान्हवी तोयं वैद्यो नारायणो हरिः" की लेकर अपना उपाय किया और वह जखम ठीक होगया।

श्रीरामका प्रणवानुसंधान चल ही रहा था। इसी समय श्री स्वामी रामतीर्थ के ग्रंथों से हृदय प्रभावित हुवा। साधना चालू थी—भूतनाथकी गुंफा में—स्वर्गाश्रम एवं गंगोत्रीमें सुदीर्घ समय तक वास्तव्य रहा। तदनंतर अमरनाथ की यात्रा के लिये काश्मीर प्रयाण हुवा। इसी बीच पंडित श्रीधर मुजूसे अकस्मात भेंट हुई। पंडितजीने इन्हें पूर्व प्रेरणानुसार "शिवस्वरूप"—समझकर इनकी सेवा की। पंडित श्रीधरजी के घर-पर ही "राम" ने दशोपनिषद्—शिवपुराण—लिंगपुराण इत्यादि ग्रंथों के द्वारा—आत्मानुभव की सत्यता जोचली।

गुरुप्रसाद—शास्त्रप्रचीति तथा आत्मानुभव यह "आत्मसाक्षात्कार" की तीन कसोटियो हैं। राम को गुरुकृपा प्राप्त हो गई थी—योगसाधन पूरा हो गया। शास्त्रप्रचीति की पूर्ति उपनिषदादि ग्रंथों के अध्ययन द्वारा संपन्न करली गई। फल स्वरूप श्रीराम को दिनांक १ फरवरी सन १९२९ को दिव्यानंद प्राप्त हुवा। ब्रह्मचारी "राम" अब पूर्णतया—निर्भय, आनंदचिद्घन, योगारूढ तथा सहज कर्मयोगी बन गये और इस सर्वाङ्गसिद्धी का विनियोग लोकोपकार तथा लोक कल्याण की ओर करने के प्रति संनद्ध हुए। उक्त हेतु के पूर्ति के प्रति स्वामीजीने जगह जगह "आश्रमो" की स्थापना की है।

१. "तुलसी वाटिका"—सिव्हिल लाईन्स—लुधियाना (पंजाब)
२. "राम आश्रम"—धूपवन—काश्मीर।
३. "श्रीराम कुटीर"—पलासिया, इंदोर
४. "रामकुंज"—कुद्रमणि—बेलगांव (बंबई)
५. "गीता मंडल"—समर्थवाडी—वर्धा

लुधियाना के आश्रम में—श्री रामनवमी, श्री दुर्गा नवरात्रोत्सव तथा विजया दशमी और शरद पूर्णिमोत्सव अत्यंत उत्साह एवं श्रद्धा-भक्तिसे मनाये जाते हैं। शरद पौर्णिमा को "दमे" की रामबाण औषधि निशुल्क वितरण की जाती हैं। इस भयानक व्याधिसे पीडित व्यक्ति हजारों की तादाद में उस समय उपस्थित होकर स्वामीजीसे प्रसादरूप दवा पाते हैं। और यथा समय शीघ्र ही भले चंगे हो जाते हैं।

दैनिक जीवन व्यवहार में प्रभु के समग्र रूप का दिग्दर्शन कराकर भारतीय संस्कृति का उच्च आदेश और आदर्श साध्य करने के लिये नवरात्रोत्सव मनाया जाता है। "निर्भयता" जीवनका प्राण है, "संगठन" तथा बल यश की कुंजी है और "आनंद"—मनुष्य में प्रभु का तेज है—इन मंत्रों का विवरण विशद रूप से किया जाता है जिसके कारण उत्सव में उपस्थित एवं संम्मीलित व्यक्तियों के हृदय में एक अपूर्व आनंद तथा शक्ति का स्रोत उत्पन्न होता है। अखंड धारणा-युक्त सत्संग के समारोह में निम्न लिखित नियमों का आचरण करने का आदेश होता है।

१ अखंड धारणायुक्त सत्संग में भाग लेने वालों को प्रथम बात जो ध्यान में रखनी है वह यह कि प्रत्येक क्षण में प्रभु की स्मृति बनी रहे।

२. अनावश्यक बाह्य संसारी विषयों की चर्चा न हो।

३. प्रत्येक सत्संगी को बाह्य तथा आंतरिक स्वच्छतापूर्ण रूप से रखने का भरसक प्रयत्न करना चाहिये।

४. सब सत्संगियों को आश्रम का ही पवित्र भोजन लेना होगा। मादक द्रव्यों का तथा अन्य अनुपयोगी वस्तुओंका व्यवहार त्यागना होगा।

५. कोई भी सत्संगी चिन्तित तथा परेशान कभी न रहेगा। प्रसन्न-चित्त रहने का सदैव प्रयत्न करेगा.

६. शयन के समय प्रभुके दिव्य भावों की स्मृति में और प्रभुका नामजप करता हुआ निद्रादेवी की गोद में लीन होना प्रत्येक का आवश्यक कर्तव्य होगा।

प्रतिदिन के व्यवहार में इन नियमोंका पालन और तदनुसार आचरण करने के प्रति प्रयत्नशील होनेपर कुछ समय के अनंतर ही इन नियमों के पालन से कितना लाभ होता है तथा चित्तमें एक विशेष प्रकार के संतोष तथा समाधान का उदय होता है यह प्रत्यक्ष अनुभव से ही ज्ञात हो सक्ता है।

स्वामीजी के स्वयंनिर्मित वाङ्मय का उल्लेख किये बिना उनके व्यक्तित्व का तथा सामर्थ्य का सम्यक् अनुमान नहीं हो सक्ता अतः अब उस संबंध में निवेदन करना अत्यावश्यक है, उनके काव्य का संक्षेप में भी समावेश इस लेखमें विशद रूपसे नहीं हो सक्ता। अतः प्रत्येक रचनासे-थोडा बहुत उद्धृत कर रहे हैं।

१. "**रामतरंगमाला**-" संघटन की बंसी-

"संघटन की बंसी बजा दो हे गोवर्धन गिरिधारी। भारतवेदीपर करदो सब एकत्रित नरनारी। निर्भयता ज्योति जला दो कायरता मनसे भगा दो। स्वास्थ्यमें आग लगा दो, हे सुंदरश्याम मुरारी।

२. "**नरनारायण संवाद**"-सरल हिंदी कवितामें श्रीमद्भगवत गीता का अनुवाद। "जिनको हुई प्रभु प्राप्ति उनको कामना रहती नहीं कर्म करने के बिना फिर भी वह रह सकते नहीं। विश्व हित के लिये करते वे कर्म सदा सही आसक्ति को आलस्य को आश्रय कभी देते नहीं आसक्ति है यह घातकारी।

३. "**संसारकल्पवृक्ष**"—संकल्प पर, कल्पना पर, या इच्छा पर यह संसारवृक्ष खडा है। संकल्प, इच्छा वा कल्पना छूटी कि यह संसार वृक्ष धडाम से नीचे गिर जाता है। वह संकल्प, वह इच्छा तथा कल्पना मनुष्य को छोड नहीं सकती और वह कैसी छोडना चाहिये जिससे यह संसार जो दुःखमय् बना हुआ है-सुखमय बन जायगा-बन सकेगा! इसीलिये भगवद्गीता, उपनिषद आदि आध्यात्मिक ग्रंथों तथा शास्त्रोंकी आवश्यकता है। बहुतोंको संसार और परमार्थ भिन्न भासता है। परन्तु वैसी बात नहीं है, वास्तविक आसक्ति और स्वार्थ छटा और स्वाभाविक इंद्रिय व्यवहार प्रभु प्रेरणानुसार होने लगा तो यह संसार भी परमार्थ बन जाता है. परंतु वैसे व्यवहार करते आने के लिये मन को और इंद्रियोंको शिक्षित करने की आवश्यकता रहती है. इस प्रकार के साधन से मनुष्य अखण्ड सुख निश्चल शांति और अटूट आनंद का स्वामी बन जाता है.

४. "**विचार वसन्त**"—धर्म तथा धर्मप्रवर्तकोंका काम यही होता है कि मनुष्यताका जो अंतिम उच्च ध्येय है-- उसके बारे में संगठन, बल तथा आनंद--या दूसरे रूप में 'प्रभु' की धारणा बलवान बनाई जाय और इसी धारणा में सुना हुवा वह अपने दैनिक जीवन के कर्म करता रहे.

हम सबको चाहिये कि "गीता" के आदेशानुसार हम अपने इंद्रिय-वर्ग तथा मनको केवल निग्रहीत करें, मारें नहीं-उनकी टांगें न तोड डालें, बल्कि उनको सत्संगति के द्वारा सही वस्तु का बोध करवाकर यानी "आत्मनिदर्शन" कर आजादी से जीवित रखते हुए आत्मानुकुल व्यवहार करने दें. इस प्रकारके आत्मानुकूल व्यवहार से ही हमारा जीवन उज्ज्वल अखण्ड-आनंदमय बन जायगा और राष्ट्र, देश तथा जाति भी समृद्ध, वैभवशाली आनंदी तथा बलवान बन जायेंगे और सारे संसार को आनंद तथा शांति का क्षेत्र बनाएंगे और इस प्रकार प्रभुका उद्देश पूर्ण करेंगे, यही गीता के "आत्म विनग्रह" ज्ञान लक्षण की और पारमार्थिक साधन की सर्वश्रेष्ठ विशेषता है।

५. "**अपने सुख दुःख के हम ही कारण हैं**"—कर्मसिद्धांत इतना जटिल है कि उसको ठीक रूप से सब पहलुओं से जानना बडाही कठिन है। हम तो यह भी दावा नहीं कर सक्ते कि जो कुछ कर्म हमने किये हैं वह सब हमें याद हैं।

निश्चय रक्खो कि केवल दुःख का स्मरण करने से या दुःख देनेवाले के प्रति विद्वेष की भावना बहाते रहने से—या सरकार को-सत्ताधारियों को यह कहकर कि वह हमारे दुःखों को दूर क्यों नहीं करती, हमारे कष्ट में हमें सहायता क्यों नहीं पहुंचाती—कोसते रहनेसे हम कभी भी दुःखों से छुटकारा नहीं पा सक्ते। बस इसका उपाय तो हमारे अपने ही पास हैं। जितना भी इन दुःखों को भूल जाओ। परंतु याद रक्खो-तब-तक तुम इन्हें भूल नहीं सकते हो जबतक कि तुमारा मन किसी और अच्छे कामोंमें--देश की भलाई के कामोंमें--नहीं लग जाता। बस इसके सिवाय दुःख निवृत्ति का दूसरा कोई सरल उपाय नहीं है।

6. "**Ram Tarang**"—(English Journal) "*The Dynamism of the Gods*" Time honoured ideas of our "Sanatana Dharma" are attacked both from within and also from without. So it has become very essential to place before the whole world the inspiring and living thought latent in the images of our God-heads. The true meaning of Ardhnari Nateshwar's image (half man and half woman image) is not that half body is to belong wholly to the wife or the other half to the husband. It is not a grotesque picture. But in that image, the two fundamental principles—namely Purush and Prakriti which are naturally indivisible are set forth. It is quite necessary to manifest them properly in the world. The whole humanity will have to go down on its knees before these Great Godheads. The religious principle of soul, which is beyond the limits of all countries is latent in these Gods. By its radiance all the

Gods are divinised and the whole world will be illumniated by their light."

७ "दृष्टि योग"—प्रभु के दर्शन तो उसी समय साधक को होंगे जब उसे प्रभु दिव्य दृष्टि देगा। ऐसी दृष्टि कुछ विशिष्ट साधनों से मिल सकती है। इन साधनों की अवस्थाएं स्वामीजी नें अत्यंत सरल तथा सुबोध रूप से "दृष्टियोग" में की हैं। प्रभु का रूप क्या है-- साधक अपने ऐहिक दृष्टि को किस प्रकार से शुद्ध कर सकता है— किस रूप पर अपनी दृष्टि केंद्रित करना चाहिये इत्यादि सारी बातोंका विवेचन पूर्णतया किया है।

साधक सत्संग की इच्छा करता है और उनके प्रकार के विचार उसके मानस सरोवर का पानी गन्दा कर देते हैं। ऐसी अवस्था में संत संगति कितनी लाभप्रद होती है इसका भी विवरण किया गया हैं। अपने अपने पूर्व संस्कारानुरूप मनुष्य को प्रभु-परायण होकर सांसारिक कार्य हंसते खेलते करना चाहिये। इसी से आत्मोन्नति के साथ ही कुल, समाज, ग्राम तथा देश की उन्नति होगी। वह मनुष्य वीर बनकर भारत को अधिकाधिक सामर्थ्यवान बनाने में सफल होगा। इस विवेचन में भक्ति, ज्ञान, योगसाधन तथा सामर्थ्य संपादन करने के मार्ग का समन्वय है।

"उन्नतिकारक दस रामाज्ञाएं—"

१. तू काया, वाचा, मनसा सदैव सत्य कां ही अवलम्ब करने का यत्न कर।

२. शरीरस्वास्थ आध्यामिक उन्नति के लिये आवश्यक है। अतः युक्त आहार तथा नियमित व्यायाम प्रतिदिन कर।

३. श्रद्धा भक्तियुक्त अंतःकरण से उच्च ध्येय को जागृत रख प्रभुका चिंतन एवं नामस्मरण--मन ही मन किया कर।

४. तमोगुण की वृद्धि करनेवाले मादक पदार्थ जैसे--मांस--मदिरा गांजा--भांग इत्यादिका सेवन मत कर।

५. संसार की कोई शक्ति मेरी प्रसन्नता, धैर्य तथा आनंद को मुझसे छीन नहीं सकती यह धारणा अपने जीवन का अभिन्न अंग बनाकर सदैव प्रसन्न चित्त रहाकर।

६. काया वाचा, मनसे यथाशक्ति परोपकार कर और किसी के हृदय को व्यर्थ में न दुःखा।

७. सत्संगति, सद्विचार, सद्ग्रन्थोंका स्वाध्याय, सदाचार और नियत कर्म उत्साहपूर्व कर।

८. कितना भी कष्ट क्यों न हो--कभी किसीसे--विशेष रूपसे अपने आत्मीय परिवार से--द्वेष न कर, और अशान्त तथा निराश न होनेका प्रयत्न कर।

९. जीवन के उन्नतिदायक नियमों का प्रमाद तथा आलस्य रहित होकर उत्साह से पालन कर।

१०. प्रभुस्मृति से युक्त, निर्मल, निष्कपट हंसी से अपने दैनिक व्यवहार निर्भयता संघटन तथा आनंद के साथ कर।

जीवन उज्ज्वल एवं पूर्ण सुखी होगा।

ॐ आनंद ॐ।

श्री स्वामीजी के प्रति पूर्णरूपसे आदर तथा श्रद्धा रखने वालों में-- धनी, मानी, उच्च और उच्चतम पदाधिकारी तथा सामान्य वर्ग की एवं दलित वर्ग के श्रेणी के भी लोगों का समावेश है। स्वामीजी के सहवास से तथा उनके आदर्शपूर्ण उपदेश से अनेक पदवीधर--शिक्षित एवं अशिक्षित व्यक्तियों के जीवन में सात्विक तथा प्रगतिशील परिवर्तन ही हुवा है।

स्वामीजी के ५१ वी वर्ष गांठ के अवसर पर--उन्होंनें जो दिव्य संदेश--कार्यान्वित करने के प्रति दिया है वह यह की "ईश्वर साक्षात्कार" प्राप्त करने के लिये गिरिकंदरा में- परिवार तथा समाज को त्याग कर वास्तव्य करनेकी आवश्यकता नहीं है- अपि तु ऐसा करना केवल वैयक्तिक स्वार्थ साधन कहा जा सक्ता है। अपना अपना नियत कर्मकर नित्य के जीवन का व्यवहार तथा आचरण करते हुए-सद्भावना का अवलंब प्राणिमात्र सत्, चित्, आनंद की प्राप्ति सुचारु रूपसे तथा निश्चयी कर सकता है। परिवार समाज, देश तथा विश्वसेवा की भावना और तदनुसार आचरण उच्च कोटि की तपस्या है! इसी प्रकारसे सर्वसाधारण को भी "सत्यं-शिवम् सुंदरम्" की अनुभूति और प्राप्ति हो सकती है।"

ईश्वर की कृपासे लेखक को १२ वर्षपूर्व ग्वालियर में श्री स्वामीजी के परिचय का सौभाग्य प्राप्त हुआ। यह अल्पसा लेख पढकर वाचकों को अधिकाधिक मात्रामें सद्भाव, सेवाभाव और मानवता के पालन और आचरण के प्रति स्फूर्ति हो यही "जगन्नियंता परमेश्वर" से प्रार्थना हैं।

स्वामीजी के ग्रंथोंसे-जिनका प्रकाशन उनके शिष्यवृंदने किया है- तथा अन्य कतिपय सज्जनोंकी कृपासे प्राप्त सामग्री को लेकर यह जीवन चरित्र लिखा है। उन सबका लेखक ऋणी है और सादर तथा सप्रेम आभारी है।

• • •

बौद्ध-धर्म की प्रगति और विश्वसमस्या का समाधान

महावीर प्रसाद मगधीय 'प्रेमी'

भारत के प्राचीन इतिहास को अवलोकन करने से यह भली भाँति से प्रमाणित हो जाता है कि बौद्ध-धर्म और भारत की राजनीतिक-प्रगति एवं विकास का आदि तथा मुख्य स्रोत मगध (बिहार) ही रहा है। सच पूछिये, तो बहुत अंशों में प्राचीन मगध और आधुनिक बिहार की राजधानी पाटलिपुत्र (पटना) का इतिहास ही भारत के उत्थान और पतन का इतिहास है। इसकी राजनीतिक प्रगति और बौद्ध-धर्म के उत्कर्ष बृहत्तर भारत के सुनहरे दिन रहे हैं और बिहार पर्याप्त समय तक नेता एवं युग-निर्माता रहा है। आज के और भविष्य के इतिहास में भी बिहार का स्थान तेजस्वी ही रहेगा। इसकी सूचना हमें इसके प्रभावशाली अतीत के द्वारा मिल रही है। 'सदा न होत दिन एक समान' की उक्तिके अनुसार शासन एवं बौद्ध-संस्कृति में शिथिलता आजाने के कारण जब मगध के बुरे दिन आए तब भारत भी सिसकने लगा। मगध तथा भारत के इतिहास में एक तर्क-संगत और स्वाभाविक सम्बन्ध है। केवल राजनीतिक-क्षेत्र में ही मगध ने बृहत्तर भारत का नेतृत्व नहीं किया है, अपितु बौद्ध-धर्म, संस्कृति और कला के क्षेत्र में भी। बौद्ध-धर्म और जैन-धर्म के प्रवर्तक सिद्धार्थ गया में ज्ञानी बुद्ध हुए और तीर्थंकार महावीर के जीवन के अधिकांश वर्ष मगध में ही बीते अर्थात् उनका कर्म-क्षेत्र यहीं रहा। बिहार को इस बात का गर्व है कि ज्ञान और चरित्र में बेजोड़ महानजन-वादी बुद्ध ने राजगिर (जिला पटना) के अन्तर्गत गृद्धकूट पर्वत के ऊपर गण-तन्त्रीय दर्शन पर अपने महत्वपूर्ण विचार प्रकट किए और यहीं से भूमण्डल भर में उन्होंने सद्ज्ञान की प्रभा का विस्तार किया। कितने ही उपदेश दिए, तथा यहाँ के बैनार पर्वत के नीचे 'सोन भण्डार गुंफा' में कितने ही तपस्वियों ने निर्वाण पाया। शांति और करुणा के अवतार बुद्ध के प्रमुख शिष्य सारिपुत्त और मौद्गल्यायनका जन्म राजगिरि के समीपस्थ गांव में ही हुआ था। राजगृह के ही नोज-भण्डार में तथागतकी उपस्थिति में प्रथम बौद्ध सभा हुई थी। राजगिर के निकट नालन्दा में के (?) नामक आम्रवन में ही बुद्ध वर्षा-काल व्यतीत किया करते थे। बौद्ध-धर्म और जैन धर्म के प्रचार का दायित्व मगध ने ही लिया था। सम्राट चन्द्रगुप्त और-विशेषतः धर्म प्रतापी अशोक के नाम इन धर्मों के लिये पूज्य, स्तुत्य और स्मरणीय हैं। कला के क्षेत्र में मौर्य-कालीन प्रस्तर मूर्तियों की चमक आज भी अपना विशिष्ट स्थान रखता है। शिक्षा और दर्शन के दृष्टिकोण से वैदिक-युग के आश्रम तथा बौद्ध विश्व-विद्यालय के केन्द्र मगध (बिहार) में ही थे। बौद्ध-दर्शन के बड़े-बड़े पण्डित मगध की भूमिपर ही ज्योति बिखेर रहे थे। शिल्प-कलामें पालों का समय अद्वितीय है। संस्कृत-साहित्य और आर्य-धर्म ने मगधवासी गुप्त-सम्राटोंकी छत्रछाया में अकथनीय गौरव पाया था। दिग्विजयी समुद्रगुप्त के पौत्र एवं चन्द्रगुप्त तथा विक्रमादित्य के पुत्र कुमारगुप्त ने पाँचवी शताब्दिके पूर्वार्ध में नालन्दा में एक "विद्यामहा विहार" की स्थापना की थी। इस अंतरराष्ट्रीय महान 'विद्या-बिहार' के प्रधानाचार्य शीलभद्र थे। नालन्दा के ही एक पीठ-स्थविर शान्ति-रक्षित ने तिब्बत के तत्कालीन सम्राट के आमंत्रण पर पंचहत्तर वर्ष की अवस्था में तिब्बत जाकर संस्कृत और पाली के अनेकानेक ग्रंथों का तिब्बती भाषा में अनुवाद किया, जो आज तक वहाँ के विहारों में सुरक्षित है।

इसी प्रकारके एक दूसरे बौद्ध-महाविद्यालय की स्थापना आठवीं सदी के उत्तरार्द्ध में, विक्रमशिला (जिला भागलपुर) में महाराज धर्मपाल द्वारा हुई थी। उद्दंतपुरी (अधुनिक बिहार शरीफ) के विशाल पुस्तकालय और नालन्दा विश्वविद्यालय पर चढ़ाई, विध्वंस एवं वहाँ के महापरिणतों की नृशंसहत्या के बाद जिस समय बख्त्यार खिलजी की चढ़ाई विक्रमशिला पर हुई थी, उस समय वहाँ के प्रधानाचार्य दीपंकर श्रीज्ञान (श्रीभद्र) थे। वे विक्रमशिला के विध्वंस के बाद अपने साथियों के साथ तिब्बत चले गये। वहाँ रहते हुए उन्होंने शांतिरक्षित आदि अपने पूर्ववर्ती आचार्यों की तरह संस्कृत एवं पाली वाङ्मय का भोट--भाषा में अनुवाद किया।

'नालन्दा और विक्रमशिला' की इसी उर्वर भूमि को आधुनिक हिन्दी के आदि रूप के जन्म देने का सौभाग्य प्राप्त है। नालन्दा का पुनरुद्धार बिहार सरकार की योजना के अनुसार २० नवम्बर, १९५१ ई. को 'नवनालन्दा महा विहार' अर्थात् 'मगध-ज्ञान-प्रतिष्ठापन' के नाम से किया गया है। इसके अतिरिक्त मूल पालि त्रिपिटक के प्रकाशन के लिये भारत सरकार ने एक पंचवर्षीय-योजना बनाई है, जिसके अनुसार नालन्दा में त्रिपिटक को देवनागरी लिपि में करने के लिये अनेक विद्वान कार्य कर रहे हैं। आशा है, शीघ्र ही हिन्दी त्रिपिटक को गौरवपूर्ण साहित्य से परिपूर्ण हो जायेगी और हिन्दी के माध्यम से त्रिपिटक का अध्ययन कर भारतवासी तथागत (बुद्ध) के परम कल्याणकारी धर्म से परिचय प्राप्त करेंगे।

बुद्ध की शिक्षा

यद्यपि कर्मयोगी बुद्ध का लक्ष्य निषेधात्मक (Negative) था--दुःख, दुःख--समुदाय (दुःख की उत्पत्ति), दुःखनिरोध (दुःख से मुक्ति) और दुःखनिरोध--मार्ग (दुःख-निर्वाण-मुक्ति-का उपाय। (दुःख से मुक्त होना ही निर्वाण है), तथापि उनका साधन पूर्णतः विध्यात्मक (Positive) था। इस दुःख मुक्ति की ही साधना को बौद्ध--साहित्य में अष्टांग--मार्ग कहा गया है। जैसे--

(१) **सम्यक-दृष्टि**--(यथार्थ विचार--दृष्टि, अनित्य-नित्य, अच्छे-बुरे की पहचान चार आर्य-सत्यका वास्तविक परिचय।

(२) **सम्यक-संकल्प**--(काम, क्रोध, हिंसा आदि दोषों से बचे रहने का दृढ संकल्प।

(३) **सम्यक-वाणी**--असत्य न बोलना, व्यर्थ न बोलना। सत्य, मित, हित, मधुर वाणी बोलना।

(४) **सम्यक-कर्मान्त**--चोरी, व्यभिचार, प्राण-हिंसा आदि न करना।

(५) **सम्यक आजीविका**—शस्त्र, प्राणी, माँस, मद्य और विष का व्यापार न करना। अधर्म अन्याय एवं हिंसा से पैसा न कमाना।

(६) **सम्यक व्यायाम**—इन्द्रिय-संयम, बुरे विचारोंको उत्पन्न न होने देना, उत्पन्न बुरे विचारों (दुर्गुणों) का नाश अर्थात् उसे दूर करने का उद्योग करना। अच्छे विचारों (सद्गुणों) को अपने में बनाये रखना और जो अपने में सद्गुण जो न हों उन्हें अपने में लाने का प्रयत्न करना।

(७) **सम्यक स्मृति**—सदा सावधानी। क्या करना चाहिये, क्या नहीं करना चाहिये, इसकी स्मृति। कार्य करते समय भी यह ज्ञान, की मैं अमुक कार्य कर रहा हूँ।

(८) **सम्यक समाधि**—शुभ कर्मों में, सत्यमें चित्त का समाधान निरोध, एकाग्रता। सारांश में इस अष्टांग-मार्ग को व्यंग के रूप में भी कल्पित किया गया है। ये तीन अंग हैं—"शील (सदाचार), समाधि और प्रज्ञा (तत्वज्ञान)। पूर्ण प्रज्ञा, पूर्ण शील और पूर्ण शान्ति का उदय निर्वाण प्राप्तिका प्रतीक है। प्रत्येक पूर्ण-दर्शन के तीन अंग होते है—तत्व-ज्ञान (Metaphysics), मनोविज्ञान (Psychology) आचार-विज्ञान (Ethics), बौद्ध दर्शन का आचार-विज्ञान सर्व प्रथम है। भगवान बुद्धने भिक्षुओं के लिये विस्तृत आचार-नीति (Moral Code) का विधान किया है।

पंचशील

भगवान बुद्ध ने गृहस्थ और भिक्षु दोनों के लिये 'पंचशील' बताये हैं। जिनकी ये शिलायें हैं।

(१) मैं हिंसा (हत्या) नहीं करूँगा, (२) मिथ्या नहीं बोलूँगा (३) स्वेच्छा से नहीं दी गयीं वस्तुएँ (चीजें) स्वीकार नहीं करूँगा अर्थात् स्तेय-वृत्ति (चोरी न करना) (४) मौन सम्बन्धी बुरा (लम्पट) आचरण नहीं करूँगा और (५) मादक-पदार्थका सेवन नहीं करूँगा।

आज हम अंतरराष्ट्रीय-जगत में विश्व-शान्ति, सुरक्षा एवं विश्व की समस्याओं को हल करने के उद्देश्य से जिन 'पंचशील' (पंच-सूत्र) का व्रत लिया है और भारत इस दिशा में नेतृत्व भी कर रहा है, उसकी युगानुकूल संशोधित ये पाँच शिलाएँ हैं--

(१) एक दूसरे कीं प्रादेशिक अखंडता और प्रभू-सत्ता का आदर करना,

(२) अनाक्रमण अर्थात् एक दूसरे के विरुद्ध हमला न करना अर्थात् युद्ध-विरति, (३) एक का दूसरे के आर्थिक, राजनीतिक या विचारधारा सम्बन्धी किसी प्रकार का हस्ताक्षेप न करना मानी दखल न देना, (४) बराबरी और परस्पर लाभ की नीतिका पालन करना अर्थात् समानता एवं भलाई का व्यवहार रखना और (५) शान्तिपूर्ण सह-अस्तित्व की नीति में विश्वास रखना।

'पंच' संस्कृत का शब्द है और सभी जानते हैं, कि इसका अर्थ पाँच होता है। इसी प्रकार 'शील' का अर्थ है स्वभाव, आचरण, चाल या रहन-सहन का ढंग और नैतिक-चरित्र अथवा सद्व्यवहार। अतः 'पंचशील' का शब्दार्थ हुआ-- 'पाँचसिद्धान्त।' जैसा कि प्रधान मन्त्री श्री. जवाहरलाल नेहरू ने कहा है "आज के युग में इस के दो पहलु हैं। एक ओर यह संसार में शान्ति और सद्भाव की गारण्टी है, दूसरी ओर यह आन्तरिक समस्याओं के बारे में एक प्रकार की 'आचरण-संहिता' है।

संस्कृति और इतिहास की निधि 'पंचशील' सिद्धान्त बौद्ध आगमों से आया हुआ प्राचीन शब्द है और कालान्तर से इसका अर्थ बदलता रहा है। प्राचीन-युग में 'पंचशील' मनुष्य को मनुष्य के साथ कैसा व्यवहार करना चाहिये--इसकी शिक्षा देनेवाला तथा कुमार्ग पर चलने से रोकनेवाला एक विधान या उपदेश माना जाता था। इसके साथ ही सच्चरित्र, शुद्ध, विचार, दया, प्रेम-प्रीति, सद्भाव, समतावाद और न्यायोचित अधिकार की रक्षा आदि पर इसके द्वारा जोर दिया जाता था। कहने का प्रयोजन यह कि तथागत (बुद्ध) का धर्म पूर्ण नैतिक आचरण (सदाचार) पर आधारित एवं अपरिग्रहमूलक था।

अशोकका उदय

शांति-नायक एवं निष्काम कर्मयोगी बुद्ध के महापरिनिर्वाण के पौने दोसौ वर्ष व्यतीत होते. होते मौर्यों की परम्परा में पाटलिपुत्र के ऐतिहासिक नगर में 'अशोक' का उदय हुआ। जिन्होंने बौद्ध-धर्म को

राजधर्म बनाकर एवं 'पंचशील' के आधार पर अपने शासन-सूत्र का संचालन किया एवं विश्वभर में बुद्ध के उपदेशों का प्रचार-प्रसार किया। राज्य-कार्य कामी प्रयोग धर्म एवं संस्कृति के लिये होना चाहिये, ऐसा अशोक का विचार था। अपने विचार को उन्होंने क्रियान्वित भी किया और सीरिया के राजा अन्तियोग द्वितीय, मिस्र के राजा टोलमाय किला देस्कोस तथा मकदूनिया और अन्य पश्चिमी एशिया के राजाओंके पास भी उसने धर्म-संदेश भेजे। अशोक का नीति सम्मत धर्मशिक्षाओं के प्रचार का, इस प्रकार का उद्योग, दुनिया के इतिहास में अद्वितीय है। चक्रवर्ती सम्राट अशोक के पुत्र महेंद्र और पुत्री संघमित्रा भी धर्म-कार्य के लिये पटना के महेंद्र घाट से सिंहलद्वीप गये थे। पूर्वी और पश्चिमी एशिया के अन्य देशों में भी इस प्रकार का सांस्कृतिक एवं नैतिक उपदेश वितरित किया गया, लेकिन अशोक अपने राजकीय कार्य की उपेक्षा कदापि नहीं करता था। निम्नांकित वाक्यों में उसका महान कर्मयोग व्यक्त होता है--

"मैं खाता रहूँ या शयन-कक्ष में रहूँ प्रतिवेदक लोग प्रजा का कार्य मुझे बतावें, मैं सब समय प्रजा का कार्य करूँगा। जो कुछ आज्ञा मैं मौखिक (जबानी) दूँ या अमात्योंको जो आत्ययिक-कार्य सौंपा जाय, उस सम्बन्ध में विवाद अथवा निज्झति (आपत्ति) होनेपर मुझे सूचना देनी चाहिये।...लोगों के कार्य करने के सिवा मुझे अन्य कार्य नहीं है। जो कुछ प्राक्रम मैं करता हूँ...इसी लिये, कि जीवों के ऋण से उऋण होऊँ।"

इससे प्रकट है कि जिस प्रकार के कर्मयोग का 'भगवद्गीता और धम्मपद' में वर्णन है, उसी का अनुसरण अशोक करता था। अशोक का राजकीय-जीवन महान संयम का पाठ पढ़ाता है। संसार में अन्य भी धर्म कार्यानुरत नेता हुए हैं, जैसे रोमन-सम्राट मारकस औरेलियस, एवं अमेरिकन नेता लिंकन, किन्तु प्रकृष्ट राजनीतिक-शक्ति के साथ महान संयम का समन्वय किस प्रकार होना चाहिये, इसका उदाहरण हम अशोक में ही पाते हैं। अतः हमें यह व्यक्त करते हुए बड़ी प्रसन्नता होती है, कि अशोक का पवित्र 'अशोक-चक्र'--जिस में समस्त मानव-समुदाय को शोक-विहीन करने की कल्पना निहित है, स्वतंत्र-भारत के झण्डे पर अंकित कर के हम उसी पथका अनुशीलन करने के लिये अग्रसर हो रहे हैं, जिसकी ओर अशोक ने संकेत किया था। इस प्रसंग में यह उल्लेख कर देना आवश्यक प्रतीत होता है कि इस दिशा में हमारा पथ-प्रदर्शन प्रियदर्शी अशोक के द्वितीय संस्करण श्री. नेहरू कर रहे हैं।

बौद्ध-संस्कृति

आज जाति, वर्ण, सम्प्रदाय, स्त्री-पुरुष, प्रान्त एवं सामाजिक-विषमता पर आधारित भेदोंका अन्तकर सामाजिक-समानता, एकता, एकात्मक-संविधान और आर्थिक सन्तुलित व्यवस्था की पृष्ठ भूमिपर समाजवादी ढाँचे में समाज या राष्ट्र का नव निर्माण करने के लिये जिस मार्ग के अवलम्बन पर बल दिया जा रहा है, उसमें सत्य अहिंसा और नैतिक-चरित्र के आधार पर जन-कल्याण-राज्य और जन-तान्त्रिक-पद्धतियों का पालन महत्व पूर्ण सिद्धान्त है, जोकि महात्मा बुद्ध के सिद्धान्त के अनुकूल है। राष्ट्रपिता गांधीजी पर बुद्ध, महावीर एवं श्रीकृष्ण की गीता के उपदेशों का बड़ा प्रभाव पड़ा। सन्त विनोबा भावे की भी इन पर अनन्य निष्ठा है। उन्होंने विहार-भ्रमण के समय एक मित्र को सूचित किया था, कि 'आज तो मैं बुद्ध और महावीर की छत्र छाया में उन्हीं के प्यारे बिहार में घूम रहा हूँ तथा यह मैं मान्यता हूँ कि उन्ही का कार्य कर रहा हूँ।'

कुछ विद्वानों की पैनी और अन्तर्भेदिनी दृष्टि में, तो ईसाई और सिकन्दरी धर्म-भावना एवं उनके दर्शन में भी बुद्ध का प्रभाव परिलक्षित होता है। हिन्दूधर्म ने उन्हें 'अवतारी महाविभूति' के रूप में स्वीकार किया है और उसकी यह मान्यता है कि 'हिन्दू-धर्म या' भारतीय-समाज की शुद्धि, सुधार उसका उज्वल स्वरूप एवं तत्व-ज्ञान को प्रकट करने का सामयिक और मिथ्या धार्मिक, साम्प्रदायिक एवं सामाजिक बन्धनों, अनवश्यक तथा हानी-कारक रीति-रिवाज को दूर या नष्ट करने अर्थात् धार्मिक, सामाजिक और आर्थिक.क्रान्ति कर बुद्धिवाद को प्रधानता देने, नैतिक स्तर का मानदंड ऊँचा करने और सदाचार के आधार पर समतावाद एवं समदर्शिता के आदर्श पर एक सत्य-सार्वभौम मानव-धर्म को संस्थापित और प्रचलित करने के उद्देश से एवं मानव यहाँ तक कि पशु आदि पर भी दया (करुणा) भाव रखनेके लिये 'अहिंसा परमो धर्मः' को आधारशिला बतलाया तथा न्यायोचित कर्तव्य-प्रश्न पर चलनेका उपदेश दियाना इसके लिये उन्होंने अनुचित पक्षपात, क्रूरता, हिंसा और ढोंग प्रचलित बुराइयोंका का प्रचण्ड विरोध और खण्डन किया था।

यदि हम पक्षपात रहित हो कर न्यायसंमत, ज्ञान-विज्ञान सम्मत और बुद्धि पूर्वक विचार करेंगे, तो यह स्पष्ट प्रमाणित हो जायेगा कि

जो धर्म (महजब) मानुष्य-मनुष्य को पृथक करे, उसके मेल-मिलाप और भाईचारे के मार्ग में फूट डाले,, अलग करे और परस्पर वैमत्य पैदा करे, वह धर्म (महजब) नहीं, बल्कि यह अधर्म है, तुच्छ स्वार्थियोंकी ढोंगभरी चाल और धर्म-ध्वजियोंका धर्म और ईश्वर के नाम पर अत्याचार एवं लूट है, षड्यन्त्र है और है अमानुषिकता पूर्ण क्रूर कर्म। धर्म (महजब) तो पारस्परिक भाईचाए कायम करने तथा मनुष्य (इनसानियत) के मार्ग को सुलभ बनाने, मेल-मिलाप कराने, दुःख-सुख कामभी बनाने और सुख, शान्ति एवं समृद्धि बढ़ाने वाला विलक्षण साधन है, जोड़ने वाला सिमेण्ट और आनन्द-मुक्ति (निजात) का द्वार है।

यद्यपि स्वतन्त्रता प्राप्त होने के बाद हमारी राष्ट्रीय सरकार द्वारा 'धर्म-निरपेक्ष-राज्य' की घोषणा की गयी है, तथापि इसका अभिप्राय 'धर्म-विहीन-राज्य' की स्थापना नहीं हैं, अपितु यह तो विचार स्वातंत्र्य का आदर करना है राष्ट्रपिता गाँधीजी का अनुयायी भारत, तो 'सत्य-अहिंसा-धर्म' पर आधारित मार्ग पर चलना ही अपना नैतिक कर्तव्य मानता है। इस के साथ ही भगवान बुद्ध द्वारा निर्धारित पंचशील सिद्धान्त के कार्य-क्रम—जिसका आधुनिक-युग के अनुकूल संशोधन करने एवं संदेश-वाहक बननेका मुख्य श्रेय प्रधान मन्त्री श्री जवाहरलाल नेहरू को है, के अनुसार अपना राष्ट्रीय और अन्तरराष्ट्रीय व्यवहार समन्वितकरना तथा प्रचार-प्रसार करना ही भारत 'युग-धर्म' मानव धर्म समझता है। दूसरे अतिरिक्त विचित्र जाति-उपजाति, विचित्र वर्ग वर्ण, विचित्र संप्रदाय और विभिन्न प्रान्त-भेद को वह नगण्य और युग-धर्म के विरुद्ध एवं राष्ट्रीय एकता, प्रेम और सद्भावना के मार्ग का बाधक मानता है; अतः भारतका अटल विश्वास एक भारतीयजाती, एक भारतीय राष्ट्र एवं नैतिक चरित्रपर आधारित एक 'मानव-जाति' में है और आर्थिक समस्या का समाधान सन्तुलित-साम्पत्तिक-व्यवस्था में है। सच पूछिये, तो समस्त नर-नारी समुदाय में युगानुकूल चेतना पैदा करने 'जन--कल्याण-राज्य' और 'गण-तंत्र या जन-तंत्र-प्रणाली' को न्यायोचित रूप से सफल बनाने, सांस्कृतिक और नैतिक-स्तर को ऊँचा उठाने सामाजिक—समानता और समन्वय को 'ज्ञान और चरित्र' की प्रधानता तथा 'समान शील व्यसनेषु सख्यम्' के आधार पर व्यवहृत करने, मानव—अधिकार की रक्षा करने, समस्त मनुष्य--समुदाय के अक्षय एवं स्थायी सुख, शान्ति और श्री की वृद्धि करने, सब को प्रेम व मैत्री तथा सद्भावना—सूत्र में बाँधने एवं आन्तरिक और बाहरी झगड़ों एवं मनो मालिन्य को दूर कर परस्परिक उन्नति करने, एक 'मानव—धर्म की स्थापनार्थ और विश्व--समस्या ओं के समाधान का इस से बढ़ कर अन्य कर कोई सर्वश्रेष्ठ उपाय या स्थायी मार्ग नहीं है। अतः! आज से ही अगर समस्त भारत, समस्त एशिया और समस्त विश्व का नर-नारी-समुदाय उपर्युक्त का सिद्धान्त पर तीव्रगति से और तन, मन तथा धन से अग्रसर हों। इसके लिये यदि शान्तिमय क्रान्ति करनी पड़े, तो प्रतिक्रिया वादि यों की तुलना में 'तुम डाल--डाल, हम पात-पात' की उक्ति को चरितार्थ करते हुए संगठित रूपसे, तत्परता से सक्रिय तैयार रहना प्रत्येक प्रगतिवादी को अपना आवश्यक कर्तव्य समझना चाहिये।

• • •

WORLD RELIGION SUPPLEMENT

(c) English Section :

The Golden Lotus : PHILADELPHIA U. S. A.

" We have received three numbers of the above-named Magazine, which is " dedicated to those who seek the way." The numbers cover the months of October, November and December 1956. They cover a variety of subjects, connected with the Buddha and His teachings. It is the sympathy, seriousness and desire to give others the Dhamma, that mark the subjects. e.g. "Nichiren,' "The Mystery of Being" (October) "The Happy Buddhist," "The Bhikkhu," (November) "The DHARMA," "The Dawn and spread of Buddhism," "Between Black and White" (December) deserve perusal and thinking by a serious mind of the East. The Golden Lotus spreads fragrance, serenity, and calm optimism in the turmoil and bustle of the unthinking world ! We are grateful to the Editors. Their effort will make the mind "seek the real self within"

(2) The Ananai : SHIMIZU City, Japan : February and March 1957.

It is an organ of Ananai Cause and with its three leaves as the symbol represents Peace. The Founder; Rev. Yonosuke Nakano and H. E. Rev. Superior YOSHIKO NAKANO have sent their messages to the worring world. Both the numbers are replete with the fragrance of thought and cover a vast field. e. g. "Religion is sweet," "A Mother's Fears," "Islam on Morals," "Build not a Wall," "Unfold Thy Divine Nature," "The Law of Life" are worth reading. We are reminded of the year 1954, when we breathed the pure and inspiring atmosphere of the Ananai in the inspiring and blessed company of the Founder and his well-devoted followers.

(3) Living Silence : (The Society of Servants of God, Poona)—February and March 1957.

"In the charming booklets of the "Living Silence" there is beauty, serenity, vision, real appreciation and a spirit of benevolent co-ordination. The Society has a definite purpose to serve in the busy, noisy and hilarious Bombay. The Four Teachers, who form the subject of study and devotion decorate the pages of this monthly. Ardent writers express their deep conviction and truer spirit of understanding by their little articles, poems or the scripts of the seer. In the galaxy of writing, some of the articles are arresting "Love and Devotion in Buddha", "Krishna – the Charioteer of Life." "Manifestations of Divine Love" while Poems like "Warning of War" "Song of Spring" "Shri Rama," keep on lingering in the mind of man and make him hum the lines in silence or whisper. The peculiar impression of the "Living Silence" upon the mind of the Thinker and the Reader is, after all, very beneficial; and in the worry of Life; he feels, for a moment, and enjoys blessings of peace, good will, and harmony in the disharmony of the world !

(4) Journal (in Japanese) of the Institute of Flower Arrangement—KYOTO in Japan : Nos 2, 3 of 1057. Flower arrangement has become a national Art in Japan—These two numbers contains various specimen of Flower arrangement and every specimen is a thesis by itself. The delicacy of Art is fully represented and the niceties and shades, conceptions and convictious, reflected in the Twig or the the Branch are surpassingly entrancing. In the absence of the knowledge of the Langage one has to rest oneself satisfied with the Pictorial side, which is a dominant feature of the Magazine. Congratulations !

(5) World Buddhism : (Fellowship of Buddhists) March 1957-Ceylon,

"In the journal one can see the variety and richness of the Buddhist Life and Teachings spread over the Buddhist World ! Buddhism is making great strides everywhere and India is no exception to the general renaissance. In an article we are given an account of the Impressive Ceremony at Nalanda when China presented Huien Tsang Relics to India ! The reading of journals of this type makes the reader well informed and fresh and vigorous in mind. It is a journal for all !"

(6) **"The Light of the Dhamma"** : published by the Union of Burma Buddha Sāsana Council. Vol IV No. 1, January 1957, **Rangoon**, Burma.

"This Journal is a continuity of service for Buddhism and contains many articles from the pen of eminent Pali Scholars of Burma. It throws a flood of light on the various intricate and confused points arising out of Buddhism in its Abhidharmic side. For example, "Power of Mindfulness," "People esteem austerity" "Moral Cousation" "Buddha Dhamma and Modern Science" are some of the high lights of the magazine. Its motto is : "चिरं तिष्ठतु सद्धम्मो" (May the Good Law endure Long ! " is in conformity with high and noble Ideal of the Sāsana Council. We recommend the Magazine for an authoritative study of Buddhism in the various Colleges, run by the Indian Universities ! Our congratulations ! This is the direct effect of the 2500 th year of the Buddha's Birth !

(7) **"Serving Mankind"** (Houston—Texas) February—March 1957. A very interesting journal, conceived in a spirit of service to mankind. Poetry is also clear, precise and direct.

N. K. B.

Acknowledgement : Booklets of Value and Wisdom !

(1) In Quest of Freedom (U. S. I. S.).

(2) Egypt's Victory—(A Victory for the Forces of peace),

(3) Pension System in the Soviet Union.

(4) Soviet Students.

(5) U. S. S. R—100 Questions and Answers.

(6) The Face of the Buddha—T. L. Vaswani; will be dealt with more freely as and when the time permits. We are thankful to those, who have sent them to us.

Edito

THE ORIGINS OF MAHATMA GANDHI'S SOCIAL PHILOSOPHY

(*From* ***Social Action***)

Both by temperament and by necessity, Mahatma Gandhi was a journalist. Being a man of action, his impatience to come down to facts and also his need to be in daily contact with his people, could only be satisfied with the brief and rapid form of expression, peculiar to jouralists. He had neither the desire nor the ambition, nor the time. to be a journalist. His one thought was of his people, and his struggle to make them free. So he wrote with disciplined simplicity, seeking only to make himself clearly understood; and incidentally the style he developed in the process, at once simple, concise and vigorous, made him one of the greatest representatives of the Indian Press.

Many of Gandhiji's speeches and several of his articles were put together according to their subject and published in book form. But it is especially in his book, entitled, 'The Story of My Experiments with Truth' in which Gandhiji lays open his conscience, that one discovers the leading motif that dominated the Mahatma's life and conferred upon his struggle for national independencc an almost mystical significance.

Self-realisation

The fundamental idea of Gandhiji's book 'The Story of My Experiments with Truth' may be summarised in the following lines. The end of man consists in his own self-realisation. The way to self-realisation, however, is achieved through actions perfected in the service of humanity. But what did Gandhiji mean by self-realisation ?

Gandhiji was not a metaphysician. He was not an originator of new ideas; nor could his ideas be regarded as constituting a system of philosophy in the academic sense of the term. The fact is that Gandhiji, brought up on the Hindu scriptures, selected out of the innumerable doctrines of the Hindu tradition, those that appealed to him as sound and worthy of application in life and combined them in his own way in the light of his own experience. This led to a kind of new philosophical outlook, though the elements that went into its composition were old.

Self-realisation is one of the traditional concepts with which the Hindu mind is well acquainted. It means the deepening of that original intuition by which a man knows himself as himself. Self-realisation implies the knowledge of the Absolute Reality. However, as the interpretation of what the Absolute Reality is, varies from sect to sect, self-realisation has acquired different meanings. We may reduce all these meanings to two, namely the 'Advaita' or the monistic understanding of the term and the 'Vaishnava' or the theistic interpretation.

For the Hindu monist the human self is identically one with Absolute Reality; consequently, by means of self realization, man recognises his identity with the Absolute Reality. For the Hindu theist, on the other hand, the human self is distinct from the Absolute Reality or God, though absolutely dependent on Him. Hence self-realization, by discovering to man his own nothingness and revealing to him his absolute dependence upon God, leads him to the knowledge of God.

Renunciation

As self-realisation is not discursive but intuitive, it is not distinct from its object. This is a fact upon which both monists and theists are in full agreement. We may also note here the nature of the means used by the two groups for the acquisition of self-realization. The chief means — renunciation — is common to all, but the immediate means vary in conformity with the meaning accorded to the word *renunciation.* In fact, while the monist contends that the only immediate means to acquire self-realisatiou is the very understanding of it (jñāna), the theist, in his ardent longing for God, relies upon love and self-surrender. (bhakti).

Since he belonged to the 'Vaishnava' sect of Hinduism Gandhiji naturally followed the theistic interpretation of self-realisation. This fact explains his sympathetic attitude towards Moslems and Christians from whose religious terminology he borrowed many concepts in order to explain his ideas. Indeed, in the introductory chapter of his book 'The Story of My Experiments with Truth', Gandhiji writes : " What I have been striving aud pining to achieve these thirty years is self-realization, to see God face to face, to attain 'Moksha'. I live and move and have my being in pursuit of this goal. All that I do by way of speaking and writing, and all my ventures in the political field are directed to this same end." The very same idea has been more fully expressed in '*Harijan*' of August 29th, 1946. " Man's ultimate aim," wrote Gandhiji, " is the realization of God, and all his activities social, political and religious, have to be guided by this ultimate aim of the vision of God."

God-realisation

Thought for the Vaishnavas or theists, self-realization implies a double object viz. the realization of one's nothingness and consequent knowledge of God. Gandhiji agrees with the 'Vaishnava' sages in identifying self-realisation with the second object rather than with the first which he found too negative in character. But Gandhiji holds that this identification between self-realization and knowing God

is not adequate. God gives man light, strength and freedom to know his own nothingness, his absolute dependence on the Infinite and through this knowledge man is enabled to realise God. However, this full and complete realization of God is not possible in this life. A living Faith is all that is possible,

Truth

Since according to the Vaishnava sect, the work of human salvation belongs entirely to God, and it is He who moves man from within, each step in this inner progress is followed by a deeper insight in man's conscious advance towards God. Man's explicit knowledge of God Gandhiji calls Truth which is the intellectual result from God's inner action. Gandhiji prefers to describe God as Truth and not Love, because the word *love* in the English language is used to cover a variety of senses, including base passion. But the word 'Truth' can never be used in any equivocal meaning. Even the atheist dare not deny the meaning of the word or use it in a contradictory or broad sense, and is therefore compelled to deny the existence of God Himself than quibble about Truth. And so Gandhiji concludes that instead of saying that God is Truth, it would be better to say that Truth is God.

Process of Self-realisation

Gandhiji finds that man is always conscious of God. But this consiousness is for the most part implicit in man's mind. The process by which this implicit consciousness of God is made explicit is what Gandhiji calls the path of self-realisatiou. There are four stages in the process.

In the first stage, man's consciousness of God is manifested in the hunger of the scientist, of the philosopher and of the artist to know, and to understand, and to idealise according to their capacity the eternal mystery of Nature and Life.

The second stage is what Gandhiji calls 'conscience', the 'small inner voice' which Gandhiji also calls the Voice of God, of Conscience, of Truth. Conscience, explains Gandhiji, is God within man guiding his life. Conscience urges man to be truthful, not only in words and in actions but also in thought and feelings. Gandhiji never placed any faith on external sanctions, but depended solely on the inner voice of conscience for regulating man's conduct. A truthful thought is a thought conceived according to the dictates of one's conscience. However, Gandhiji designated such thoughts as 'relative truths', since no man in this life can attain the Absolute Truth. But a man must hold by the relative truth as he conceives it. He must cling to it 'this light from within', even in face of hostile opinion, or else he would never be able to know right from wrong, and in the end lose all distinction between the two. For Gandhiji, the highest freedom is the freedom to follow the voice of one's conscience.

The third stage in the journey to self-realisation is Faith, a living wide awake consciousness of God within, a certitude of man with regard to God. Faith urges man to control himself. It detaches man from the exterior world, makes him strong and free and urges him incessantly towards self-realisation.

The step to achieving self-realisation is the practice of renunciation. Hindu tradition has always been unanimous in maintaining that 'renunciation is the chief means to know the Supreme Being.' In its primitive meaning, renunciation connotes the surrender of the objective world, and the embracing of a life of severe austerity. The Buddhists, however, laid stress of the subjective aspect of renunciation, viz. the renunciation of the will to live. But the Bhagawad Gita declares renunciation to mean the outward performance of actions with inward renunciation of the fruits of such action. Action for the Gita is nothing else but the carrying out of the dictates enjoined by the caste-system.

(To Be Continued)

World Religion Supplement

धर्मचक्र

वर्ष ९ वें] [अंक १२ वा
जुलै १५, १९५७

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

(Vol. IX—12)
15th July 1957

The Bodhisatta Stage is the Stage necessary for final culmination into the Buddhahood! The Bodhisatwa is so handsome and yet so Pensive! "How to deliver this world"— is the thought that makes him Pensive! He works and wins!

THE BODHISATTA

चिन्तनशील बोधिसत्व

बुद्धप्राप्तीच्या पूर्वीची आवश्यक पायरी म्हणजे बोधिसत्त्व. हें चित्र किती सुंदर व कलापूर्ण आहे ! तो चिन्तनशील कां ?
"या विश्वास कसें तारतां येईल ?" तो भगीरथ प्रयत्न करतो व यशोशिखरावर जातो !

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी-हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

• दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. •

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

संपादक सल्लागार समिति :

श्री. मि. का. भोरटके, श्री. पु. ह. उर्फ काकासाहेब गद्रे, श्री. के. र. काशीकर

सन्मान्य कार्यकारी व्यवस्थापक :

श्री. नरहरि वामन रत्नपारखे एम्. ए. एलुएल् बी.

वर्ष ९ वें] १५ जुलै, १९५७ [अंक १२ वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

वर्गणीदारांस विज्ञप्ति : (वर्गणींत वाढ)

वि. सूचना : धर्मचक्राचा आकार, पृष्ठसंख्या व अन्तर्बाह्य सुधारणा यासंबंधी हा अंक पाहूनच आमच्या वर्गणीदारांची खात्री पटेल. ह्या वाढत्या खर्चांमुळें १५ ऑगस्ट १९५६ पासून वार्षिक वर्गणी रु. पांच केली आहे हें येथें कळवीत आहोंत. अर्थात १५ ऑगस्ट १९५६ च्या पूर्वीं झालेल्या वर्गणीदारांना ही वाढ १५ जुलै १९५७ पर्यंत लागू नाहीं, हें सांगणें नकोच! धर्मचक्रा-वरील लोभ पूर्वीप्रमाणेंच आमच्या वाचकांनीं कायम ठेवावा, ही सविनय प्रार्थना !

ना. के. भागवत.

मुद्रक व प्रकाशन : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॅाट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष ९ वें] १५ जुलै १९५७ [अंक १२ वा

नरकाच्या यातना

ते जीवंतचि असतांना
भोगिती नरकाच्या यातना
या जगीं नरकाच्या यातना ॥ धृ ॥
आत्मप्रौढी नित्य मिरविती
स्वार्थाची परि चिन्ता करिती
जिंकिली न वासना
भोगिती नरकाच्या यातना
या जगीं नरकाच्या यातना ॥ १ ॥
निस्पृह साधू—जगांत कीर्ती
लोभ कपट परि अमाप पोटीं
अहंकार बहु करितो कष्टी
सोडिना दुस्त्यज ती तृष्णा
भोगिती नरकाच्या यातना
या जगीं नरकाच्या यातना ॥ २ ॥

—अखेर

संपादकीय

मागील महिना सर्वच बाजूंनीं भारताला अनिष्ट गेला ! निसर्गाचा कोप, सांथीचे रोग, करवाढीमुळें व्यापाऱ्यानीं वाढविलेल्या पदार्थांच्या भरमसाट किंमती, मानवानें मानवाची चालविलेली गळचेपी व फसवणूक, राजकारणी पुरुषांमध्यें आपापसांत लढविलेल्या हिकमती व राजकारणांतील डाव, गरीबांचे हाल व त्यांच्या मनावर या सर्वांचा झालेला अनिष्ट परिणाम व शेवटीं त्याचें कृतींत रूपांतर—असे एक ना दोन परिवर्त घडून येऊन मानवाचें मन समुद्रांत भटकणाऱ्या नौकेप्रमाणें अनिर्बंधपणें हेलकावे खात होतें. मानवजातीवर संकटें कोसळलीं आहेत व त्यांवर जर वेळींच योग्य इलाज झाला नाहीं तर मानवजात वाचविणें अशक्य होईल. 'मानवजात संकटांत तर जागतिक शान्ति धोक्यांत' व हें सर्व टाळावयाचें तर काय इलाज करावा, या प्रश्नाची चर्चा करण्याकरितां नवी दिल्ली येथें राष्ट्राध्यक्ष डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांच्या राष्ट्रपतिभवनांत दोन दिवस सभा चालली होती. या सभेस निरनिराळ्या धर्मांचे प्रतिनिधी उपस्थित होते. या दोन दिवसांच्या परिषदेचा उद्देश जागतिक शान्तीसाठीं व मानवजातीच्या उन्नतीसाठीं संघटित प्रयत्न कसे करतां येतील, याविषयीं एक कार्यक्रम आखणें. या परिषदेचे पुरस्कर्ते जैन मुनि सुशिल कुंवरजी असून तिचें अध्यक्षस्थान श्री काकासाहेब कालेलकर यांनीं स्वीकारलें होतें. राजस्थानचे अर्थमंत्री हरीभाऊ उपाध्याय हे या संघटनेचे अध्यक्ष आहेत. या सभेस हजर राहिलेल्या सामाजिक कार्य कर्त्यांत कॉंग्रेसचे अध्यक्ष श्री. ढेबर, मौलाना हिफझूर रहमान श्री. मौलीचन्द्र शर्मा, सेठ अचलसिंग व वृंदावनचे स्वामी बॉन महाराज हे होते. या समितीनें नियोजित 'सर्व–धर्मसंघटने'ची घटना बनविण्यांसाठीं एक उपसमिती दिल्ली येथें नेमली असून निरनिराळ्या जागतिक धर्मांच्या तुलनात्मक अभ्यासास प्रोत्साहन देण्यासाठीं व त्यांत संशोधन करण्यासाठीं या घटनेचा उपयोग करण्याचें ठरलें. या परिषेदेंत मंजूर झालेल्या दुसऱ्या ठरावान्वयें जागतिक परिषद भरविण्यासाठीं एक तात्पुरती समिति नेमली असून त्यांत सेठ अचलसिंग, श्री. मौलीचन्द्र शर्मा, श्रीमति मनमोहिनी सेहगल, श्री. कुंजीलाल डुबे आणि बावा बचितरसिंग ही नांवें आहेत. अशा रीतीनें उशीरा कां होईना पण भारताला अशा बाबतींत पुढाकार घेण्याची आवश्यकता भासावी, ही सुदैवाची गोष्ट आहे. डॉ. राजेन्द्र प्रसाद यांनीं फारच मार्मिक व कळकळीचें भाषण केलें. त्यांत ते म्हणाले—

सर्व धर्मांच्या शिकवणीप्रमाणें मानवांनें एकमेकांवर प्रेम केलें पाहिजे, शान्तीचें जीवन व्यतीत करण्याकरितां ऐक्य आणि सदिच्छा याची वाढ झाली पाहिजे, व शेवटीं परमेश्वराजवळ गेलें पाहिजे. आज दिसून येणारीं पुष्कळशीं दुःखें धर्मांच्या नांवानेंच अस्तित्वांत आलीं आहेत. एकाकाळीं धर्माचा त्याग करण्याची प्रवृत्ति होती, कारण लोकांच्या मतानें त्याची आवश्यकता नव्हती. आजचें युग अशा प्रकारचें आहे कीं, त्यावेळीं निरनिराळ्या धर्मांत जें चांगलें आहे त्या सर्वांच्या प्राप्तीसाठीं संघटित युद्ध (संग्राम) केलें पाहिजे. माझी अशी निष्ठा आहे कीं, प्रत्येक धर्मांत शिकवलेलीं जीवनांचीं जीं मूलभूत आणि सारभूत तत्वें आहेत, त्यापासून जर आम्ही दूर जाऊं लागलों, तर मानवजातीवर ओढवलेल्या संकटांतून वाचविण्यास कांहींच उरणार नाहीं व माणूस व जनावर यांमधील फरक शोधून काढण्यास कांहींच गमक राहणार नाहीं. अशा परिस्थितींत लोकांना एकत्र आणण्याचा कोणताहि प्रयत्न करणें व त्यांच्यांत एकमेकांबद्दल मैत्री व प्रेम या मनोवृत्ती उत्पन्न करणें, हाच स्तुत्य मार्ग आहे. पण हें करीत असतांना जबरदस्ती किंवा धाकदपडशा याचा उपयोग न करितां मन वळविण्याचा उपयोग केला पाहिजे. या योगानें मानव जातीची मोठी सेवा केल्यासारखें होणार आहे म्हणून प्रत्येकानें या कार्यास शक्यतों हातभार लावावा." भारतांत अशा रीतीनें एका मोठ्या कार्याचा प्रस्ताव सुरूं झाला आहे. ज्या विश्वशान्तीसाठीं जपाननें १९५४ सालापासून आठ विश्वधर्मपरिषदा भरविल्या व प्रत्येक परिषदेंत भारतांतील प्रतिनिधी जाऊन त्यांनीं "अनानाईक्यों" या संस्थेस मदत केली, त्या कार्याची दखल भारत सरकारनें घेतली नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर भारतीय प्रतिनिधींनीं केलेल्या कामाची माहितीहि सरकारानें लोकांना पुरविली नाहीं. सरकार जी गोष्ट आज करीत आहे, त्याचा श्रीगणेशा इ. स. १९५४ ला झाला आहे. त्या वेळीं ज्यांनीं तेथें जाऊन कार्य केलें त्याची माहिती सरकारला नाहींसें दिसतें. आज जीं नांवें उद्घोषित झालीं आहेत त्यांत श्री काकासाहेब कालेलकरांशिवाय दुसरें एक नांव नाहीं. अगदीं नवीन लोकांवर हे काम सोपेंविण्यापेक्षां ज्यांना याचा अनुभव आहे अशांचा समावेश या समितींत झाला पाहिजे, असें आमचे मत आहे. आज पंडित जवाहरलाल परदेशीं जाऊन ज्या तत्त्वांचा प्रचार करीत आहेत, तीच तत्त्वें जपानांत गेलेल्या भारतीय प्रतिनिधींनीं जपानांत इ. स. १९५४ सालीं प्रथम शिकविलीं आहेत. कांहीं झालें तरी "अकरणान्मन्दकरणं श्रेयः" या न्यायानें या उपक्रमाचें आम्हीं स्वागत करतों; व त्यास पूर्ण यश इच्छितों.

× × ×

मागील महिन्यांत महाराष्ट्रांतील साक्षात्कारशास्त्रविशारद, अध्यात्माच्या प्रान्तांतील मुरब्बी, उपनिषदासारख्या ग्रंथाचा सखोल अभ्यास करून त्यांचा "Constructive Survey"च्या रूपानें सुसंगति दाखविणारा अध्यात्मवादी संत, डॉ. रामचंद्र दत्तात्रय रानडे यांना स्वर्गवास घडला, हें वृत्त वाचून सर्व भारत हळहळला ! डॉ. एस. राधाकृष्णन् यांच्या तोलाचा व योग्यतेचा हा तत्वज्ञानी प्राध्यापक भारताचें भूषण होतें. त्यांचा जीवनपट इतरत्र सर्व वृत्तपत्रांनीं दिल्यामुळें

…वी पुनरावृत्ति आम्ही करीत नाहीं. पण त्यांची प्रकृति एकाकाळीं …ती क्षीण झाली होती कीं, त्यांना पंडुरोग लागून ते जगतात कीं …तात, अशी त्यांच्या मित्रांना काळजी पडली होती. पण ते आज …७ व्या वर्षापर्यंत जगले व त्या काळांत त्यांनीं निंबाळ (विजापूर तालुका) …थें अध्यात्मपीठ स्थापन करून शिष्य परंपरा निर्माण केली हे …त्यांच्या भारतीय तत्वज्ञानाच्या अथांग ज्ञानाचें व तें ज्ञान अंगीं पचवून …अनुमान वाढविल्याचें दृश्य फळ होय. त्यांचा पोषाख अगदीं साधा. यष्टि …शेवटपर्यंत कृश. त्यांना कानडी, मराठी व हिन्दी या भाषा येत होत्या. …तीनींतहि त्यांनीं ग्रंथरचना केली. तत्वज्ञानाच्या दृष्टि कोनांतून त्यांनीं …सर्व भाषांवर अनुभव मिळवून त्यांचा खोल परिचय करून घेतला. …अध्यात्माचा अभ्यास शरीराला उपकारक ठरतो, हें त्यांनीं स्वतःच्या उदा-…हरणानें दाखविलें! त्यांनीं गूढवादावर ग्रंथ लिहिला. 'ईश्वर प्राप्तीच्या सोपान …ग्रंथाला त्यांनीं एक इंग्रजी प्रस्तावना लिहून सोपानाची फोड सामान्य …जनतेला जेणें करून होईल, असा प्रयत्न केला. प्राचीन तत्वज्ञानाचा …अभ्यास करून त्याला त्यांनीं अर्वाचीन संतवाङ्मयाच्या अभ्यासाची जोड …दिली व अशा अभ्यासानें त्यांनीं भारतीय अध्यात्मतत्वज्ञानाचें सातत्य व …सार्वत्रिकता सर्वांना पटवून दिली. मुख्यतः " साक्षात्कार शास्त्र " हें काय …शास्त्र आहे, यावर त्यांनीं सोपपत्तिक प्रकाश पाडला. त्यांच्या शिष्या-…नीं (श्री तुळपुळे) साक्षात्कारशास्त्रावर प्रमाणभूत ग्रंथ लिहिले अशी …या गुरूची किमया होती. जसें अरविंदांचें अध्यात्मपीठ, जसा रमणम-…हर्षींचा अध्यात्ममठ, तसेंच निंबाळला डॉ. रानडे यांनीं अध्यात्मज्ञानाचें …केंद्र निर्माण करून तें चालविलें. त्यांच्या विद्वत्तेची कल्पना व दुसऱ्यास …प्रोत्साहन देण्याची उदार बुद्धि आम्हास आमच्या बंधूकडून कळली. आमचे बंधू दि. ब. रा. के. भागवत यांनीं समग्र ज्ञानेश्वरीचें इंग्रजीत …भाषांतर करून तें प्रसिद्धहि केलें. पण ते छापण्यास द्यावयाचे पूर्वी …ते निंबाळ येथें जाऊन त्यांनीं डॉ. रानडे यांना तें भाषांतर वाचून …दाखविलें व नंतर त्याला त्यांनीं आपली प्रस्तावना जोडली व …उदाररीतीनें त्याचापुरस्कार केला ! यामुळें आमच्या बंधूंना तें भाषांतर …करून घेतां आलें; कारण अधिकारी तत्वज्ञांकडून तें मंजूर झालें आहे, …अशी त्यांची खात्री पटली ! अशा या विद्वान, तत्वज्ञ, गूढ प्रदेशांत संचार …करून संशोधनाचीं रत्नें जनतेस बहाल करणारा असा हा अध्यात्मवादी …आधुनिक संत ! त्यांना आमचे शतशः प्रणाम ! ते तर निर्वाणाप्रत गेले …आहेतच ! त्यांच्यामागें त्यांचें पीठ उत्तम रीतीनें चालून हजारों तृषितांना …अमृत देत राहो, ही प्रार्थना ! डॉ. रानडे हे अमर आहेत !

× × ×

…मागील महिन्याच्या १३ जूनला लंडन येथें ' फ्रेंच इन्स्टिटयूट 'मध्यें …इंग्लंडमधील पुष्कळ बौद्धधर्मीय प्रेक्षकांसमोर बिमल रॉय प्रॉडक्शनचा "…गौतम दि बुद्ध" हा चित्रपट दाखविण्यांत आला. त्यावेळीं निरनिराळ्या …देशांतील परराष्ट्रीय अधिकारी व दुसरे ख्यातनाम व विश्रुत व्यक्ति हजर …होत्या. भगवान् बुद्धाच्या २५०० वर्षी केंद्र सरकारच्या "फिल्म विभागा"नें …हें चित्र तयार केलें असून त्याला भारताच्या अध्यक्षांचें सुवर्णपदकहि …मिळालें आहे. ज्या चित्राची ओळख भारतीयांना आहे तेंच हें चित्र …ते भारताच्या हायकमिशनर श्रीमती विजयालक्ष्मी पंडीत यांच्या …सहकार्यानें दाखविण्यांत आलें होतें. लंकेमध्यें या चित्राबद्दल टीका झाली होती. पण बिमल रॉय प्रॉडक्शननें, सर्व बाजूनीं उचित असा हा भगवान् बुद्धाचा चित्रपट काढून सर्वांचीच वाहवा मिळविली. लंडन मधील चित्र-पटाचे वेळीं दक्षिण आफ्रिकेतील हायकमिशनर व त्यांची पत्नी हि वेळेवर हजर झाल्या. तेथील वातावरण पाहून लोकांना वाटलें कीं, हे अधिकारी आफ्रिकेंतील काळ्या लोकांना दूर ठेवण्याचें धोरण विसरून त्यांच्यात मिसळ-ण्यास तयार झाले असावेत ! शेवटीं त्यांनीं पुढील उद्गार काढले :–प्रत्येक क्षण हें चित्र मला आवडलें ! भगवान् बुद्धानें केवढें विलक्षण जीवन व्यतीत केलें आहे ? " सर्वांना तें चित्र आवडलें. लंडन येथील बुद्धिस्ट सोसायटीचे चिटणीस म्हणाले—अतिशय नेत्रदीपक व परिणामकारक, सुंदर व कलापूर्ण असें हें चित्र आमच्या भगवानावर बसविलें आहे. या चित्रपटांत बुद्धगया, नालन्दा, राजगृह व अजंटा हीं आमच्याजवळ आणलीं आहेत. आम्हीं जें पाहिलें त्यानें आम्हीं भावनेनें वश झालों आहों. सिलोनमधील हायकमिशनर सर क्लॉड कोरिया हे तर खुष झाले. सिलोनेचे डेप्यूटी कमिशनर मिस्टर परेरा म्हणाले–गांधीजींची अहिंसेवरील शिकवण बुद्धाच्या शिकवणीवर आधारलेली आहे. पंडित नेहरूंच्या पंचशीलाच्या राजकीय तत्त्वज्ञाना संबंधीं बोलतांना ते म्हणाले, ही तर शंभर टक्के बुद्धाची शिकवण आहे; व भारतीय चित्रपट उत्पादकानें ही गोष्ट इतक्या प्रभावशाली पद्धतीनें आमच्या मनांवर ठसविली आहे " चित्रपटावर थोडी टीका झाली व ती म्हणजे भाष्यकाराचा आवाज पुरासा स्पष्ट नव्हता; म्हणून ऐकावयास येत नव्हता. दुसरी टीका त्या चित्रांत वाजवीपेक्षां फाजील आवाहन भावनेला केलें आहे. धार्मिक चित्रपटाचा भावनात्मक परिणाम पुष्कळ वेळपर्यंत माणसाच्या मनावर राहतां कामा नये ! अशा-रीतीनें कांहीं टीका जरी झाली असली तरी एकमुखानें त्यांची सर्वांनी स्तुति केली व ही गोष्ट आम्हा भारतवासीयांना अभिमानास्पद, भूषणा-स्पद आहे. आमच्या येथील कांहीं चोखदळ टीकाकारांना व धर्मश्रेष्ठींना त्यांत कांहीं विशेष आढळलें नाहीं; पण जगांतील राष्ट्रांच्या राजकारणी पुरुषाना व परदेशस्थ बौद्ध धर्मीयाना तें चित्र आवडून त्यांनीं मुक्तकंठानें त्यांची स्तुति करावी, हीच भगवान् बुद्धाच्या महनीयतेची साक्ष ! आम्ही बिमलराय प्रॉडक्शनचे अभिनन्दन करतों ! सुखो बुद्धान उप्पादो. "

× × ×

धर्मचक्राचा जुलै महिन्याचा १२ वा अंक वाचकांचे हातांत देऊन धर्मचक्राची नऊ वर्षें पुरी झालीं ! या वर्षांत " धर्मचक्रा " ला विविध अवस्थांतून जावें लागलें. बौद्ध जयंतीला मोठा अंक प्रसिद्ध केल्यानंतर जून जुलै व ऑगस्टचा जोड अंक काढण्याची पाळी संपादकां-वर आली ! त्यानंतर मात्र सप्टेंबर १९५६ ते जुलै १९५७ पर्यंत २४ पानांचा मोठ्या आकाराचा अंक वाचकांना दर महिन्यास नियमानें पोहोंचविण्याची शिकस्त आम्ही केली. धर्मचक्राची नऊवर्षांची आबाळ सांपत्तिक परिस्थितीमुळें झाली, हें सांगणें नको ! याची सर्व मीमांसा आम्ही ऑगस्ट १९५६ च्या संपादकीय निवेदनांत केलीच आहे, तेथील एक वाक्य आम्ही पुन्हां उद्धृत करीत आहोंत–"कोणत्याहि परिस्थितींत आपलें कार्य **शक्ति असे तोंपर्यंत** करावयाचें व स्वतंत्र भारताच्या या वैचारिक गोंधळांत व विपर्यस्ततेंत **आमच्या विचारसरणीची दिवली** तेवत ठेवावयाची, अशी आमची प्रबलेच्छा वाचकांपुढें व्यक्त करीत आहोंत." म्हणून या कठीण काळांतून "धर्मचक्रा"चें जीवन सुरूं

रहावें, अशी परिस्थिती उत्पन्न झाली. याला कारण संतांची कृपा, सज्जनांचा आशीर्वाद व ऋणानुबंधी यांचे प्रेम हेंच होय! जेथें "सह्याद्री" सारखें मासिक बंद ठेवण्याचा निर्णय घ्यावा लागला, किंवा नागपूरच्या "राष्ट्र शक्तीला" पूर्णविराम घ्यावा लागला तेथें आमची कथा काय! परिस्थितीच्या पुरांत हीं झाडें वाहून गेलीं. श्रीसंततुकाराम महाराजांनीं म्हटल्याप्रमाणें—"महापुरें झाडें जातीं। तेथें लव्हाळे वांचती॥" धर्मचक्राचें उद्दिष्ट नैतिकमूल्याची महनीयता पटविण्याचें असल्यामुळें व अहिंसा व प्रेम व बंधुभाव ह्यांच्या योगानेंच मानवतावादाचा प्रसार करण्याचें असल्यामुळें, त्याला भारतानें आश्रय देणें आवश्यक आहे. केन्द्रीय सरकारच्या शैक्षणिक खात्यानें आमची विनंति मान्य केली नाहीं. पंडितजी आज जें शिकवत आहेत तेंच आम्ही ९ वर्षें शिकवत असतांना त्याला सरकारची मदत मिळूं नये ही दुर्दैवाची घटना होय. आपल्या पायावर उमें रहावयाचें. तें द्रव्यबळ नाहीं! मानवतावादाचा पुरस्कार करणाऱ्या मासिकाला ९ वर्षें हालांतः काढावीं लागलीं. पण "धर्मचक्रा"च्या अन्तःसत्वानें व "सत्यमेव जयते" याप्रमाणें "गांधी स्मारक निधी" नें आम्हांस अंशतः मदत करण्याचें ठरविलें आहे, ही आनंदाची बातमी वाचकांना येथें कळवीत आहोंत. या कामीं कै. श्री. बाळासाहेब खेर यांचे कृतज्ञतापूर्वक स्मरण झाल्याविना रहात नाहीं. आतां लोकांनीं आपलें कर्तव्य केलें व ग्रंथालयांनीं व शाळा व कॉलेजें यांनीं "धर्मचक्रा"ची एक प्रत घेण्याचा निश्चय केला तर धर्मचक्र बंद पडणार नाहीं, येवढेंच नव्हे, तर त्यांत सुधारणा करावयास सांपडेल! या वर्षी श्रीतुकाराम विश्वविद्यालय संघाचाहि कायाकल्प झाला ही बातमीहि उत्साहवर्धक आहे. शेवटीं धर्मचक्रानें जें धोरण आखलें आहे, तेंच धोरण भारत सरकार अनुसरत आहे, एवढेंच नव्हे, तर जगांतसुद्धां नैतिक मूल्यांना मान मिळत आहे, ही गोष्ट रशियाच्या नुकत्याच झालेल्या बदलावरून दिसून येते. धर्मचक्राचें दहावें वर्ष निश्चित जावो व त्याची उपयुक्तता सर्वांना पटावयास लागो, अशी प्रार्थना येथें केल्यास ती आनाठयी होणार नाहीं! आम्ही सर्वांचे ऋणी आहोंत! त्यांचा लोभ असाच धर्मचक्रावर राहावा; कारण "धर्मचक्र" हें आमच्या पोटाचें साधन नाहीं, ही गोष्ट सर्वांना ठाऊक आहे. निरपेक्ष पणानें चालविलेल्या उपक्रमाला भारतांत शेवटीं आश्रय मिळतो; अशा निष्ठेला "धर्मचक्र" मात्र अपवाद ठरणार नाहीं अशी आशा आहे. पुन्हां एकवार सर्वांचे आम्हीं आभार मानतों व नऊ वर्षें सेवा घेतल्याबद्दल सर्वांस धन्यवाद!

• • •

– स्वातंत्र्यसमरशताब्दि –

ज्याला भूतपूर्व इंग्रज लोकांनीं 'इ. स. १८५७ चें बंड' म्हटलें त्यालाच आम्ही–आज स्वतंत्र झालेल्या भारतानें–'स्वातंत्र्य समर' असें नांव दिलें आहे व तें सयुक्तिकच होय. इ. स. १८१८ त पेशावाई गेल्यानंतर इंग्रजांना पायबंद घालणारा असा कोणी प्रबळ शत्रूच राहिला नाहीं. त्यामुळें त्यांच्या महात्त्वाकांक्षेस थोपवून धरणारी अशी शक्ति राहिली नाहीं. त्यांचा सर्वस्वी आधार सैन्यावरच होता; पण भारतीय सैनिकांच्या जीवनाचें सत्व म्हणजे "धर्म" हा होय, हें त्यांना कळणें शक्यच नव्हतें. मानसिक प्रक्रियांची परीक्षा करण्याचें ज्ञान त्यावेळच्या इंग्रजी नेत्यांना सुचणें शक्य नव्हतें. आपण ज्याला 'शांतता प्रस्थापित केली' असें म्हणतों, त्याच्या खालीं धगधगीत विचारांची खाई आहे ही त्यांना जाणीवच झाली नव्हती. दारूचें कोठार तयार आहे, पण त्याला वात लावायचाच अवकाश आहे! इ. स. १८५७ त काडतुसांचें प्रकरण उद्भवलें! मोगलांचा अवशेष व पेशव्यांचा अवशेष, झांशीच्या राज्याचा अवशेष, नबाबाचे अवशेष, हे अद्यापि असल्यामुळें त्यांच्या सर्वांबद्दल राजनिष्ठेची भावना अद्यापि नष्ट झाली नव्हती. म्हणून सरकारनें आपल्या अदूरदर्शित्वानें भडका उडविण्यास मदत केली. पण दारूगोळा उडाला म्हणजे जसे काळे डाग शिल्लक राहतात, तशा त्या स्वातंत्र्यपिपासेच्या काळ्या स्मृति नष्ट झाल्या नाहींत. "मायबाप सरकार", म्हणणारी जनताहि 'इंग्रज हे परकी आहेत,' ही जाणीव विसरूं शकली नाहीं. सरकाराशी सनदशीर मार्गानें भांडणारांचा जरी एक पक्ष होता तरी तरुण व उच्छूंखल वृत्तीच्या स्वातंत्र्यपिपासू तरुणांचा पक्ष हळूहळू आपल्या चळवळी सर्वत्र पसरवित होताच. त्यांत आर्थिक व नैसर्गिक कारणांची भर पडली. या संघर्षांतूनच आमच्या स्वातंत्र्य प्राप्तींची मुळें रुजत होतीं. आमच्या या गुप्त चळवळींना इतिहास, महाभारत, रामायण, महाराष्ट्रीय व अन्य प्रांतीय सन्त यांच्या शिकवणीची व श्री छत्रपति शिवाजी महाराज यांच्या स्वातंत्र्य युद्धाच्या स्मृतीची साथ मिळाली. या योगाने लोकांच्या जीवनांत असुभमता, खळबळ, वावदूकता, हीं वाढत चालली. हिची सर्वत्र उठावणी झाल्याबरोबर सरकारनें दडपशाहीचे धोरण सुरूं केलें. पण त्याचा परिणाम चळवळ बंद न पडता ती फोफावण्यांतच झाला! स्वामी रामतीर्थ, विवेकानन्द, टागोर, आर्य समाजाचे अध्वर्यू श्रद्धानंदजी वगैरेंच्या प्रवचनांनीं भूमी तयार होत होतीं. राष्ट्राभिमान बळावत चालला. "भारत हमारा देश है." ही भावना सर्व भारतांत वणव्यासारखी पसरली व जरी कांहीं स्वार्थसाधू लोकांनीं खो घालण्याचा यत्न केला, किंवा जरी हिंदू मुसलमानांत फोड पाडून राज्य खंबीर करण्याचा इंग्रजांनीं प्रयत्न केला, तरी राष्ट्राच्या उज्ज्वल परंपरेच्या पायावर व सन्ताच्या शिकवणामुळें, नैतिक जीवनाच्या परमोच्य परिणतीच्या निष्ठेने, भारतीयांची अन्तःकरणें मातृभूमीसाठीं एकत्र येत होतीं. राजकीय आंदोलनानीं त्यांना वेग आला होता, क्रान्ति कारकांच्या चळवळीनी त्याला चेव आला व महायुद्धानें व महात्माजींच्या नैतिक शिकवणीनें तर परमोच्च बिंदू गांठून सरकारविषयीचा दरारा व भीति–स्त्री व लहान मुलें यांच्यासुद्धां– सर्वांच्या मनांतून–उडून गेली. तथापि महायुद्धांतहि भारतानें आपली मर्दुमकी गाजविली व या सर्वांचा सामुदायिक परिणाम म्हणजे सरकारला भारताचा ताबा सोडून द्यावा लागला! हें निदान आम्ही करतों. त्या नंतर ज्या वृत्तपत्रकारानीं विशेषांक काढले, त्यांतील चारच अंकाचा परामर्ष थोडक्यांत घेत आहों. नैतिक जीवनाचा परमोच्चविकास (सर्वांगीण) झाल्यामुळें स्वातंत्र्यप्राप्ति झाली व त्या कामीं तामसी वृत्तींच्या आळ्यांत स्वातंत्र्याचें बी जरी प्रथम पडलें असलें, तरी तामसी व राजसिक वृत्तींच्या उंच जाऊन जेव्हां सात्विक भावनांची परिणति भारतानें करून घेतली, तेव्हांच स्वातंत्र्याचें फळ भारतीयानां लाभलें! आरंभापासून शेवटच्या पूर्णाहुतीच्या प्रदात्यापर्यंत आम्हीं सर्वांना सादर व नम्रतापूर्वक वन्दन करतों व त्या हुतात्म्यांच्या व स्वातंत्र्यवीरांच्या हिमालयासारख्या उंचीकडे पाहून आमचीं वामनीमनें (Puny minds) आंत चूर होवोंत व त्या उंचीकडे पहात पहात, "सहवीर्यं करवावहै," अशी वृत्ति सर्वांच्याच हृदयांत बळावत जावो, म्हणजे स्वातंत्र्यसमरशताब्दीची फलश्रुति मिळाली असें होईल. "सर्वे भद्राणि पश्यन्तु" ही सदिच्छा.

कांहीं विशेषांक

(१) केसरी (स्वातंत्र्य-समरशताब्दि विशेषांक) पुणें.

ज्या लोकमान्यांनीं महाराष्ट्रांत व पर्यायानें सर्व भारतांत "स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे." अशी उद्घोषणा करून भारताला तन्यपूर्ण करून स्वातंत्र्याची लालसा त्यांत उत्पन्न केली त्या लोकमान्यांच्या त्या केसरीनें इ. स. १८५७ स्वातंत्र्य शताब्दि विशेषांक काढावयाचा नाहीं, तर तो दुसरा कोण काढणार? हा विशेषांक ह्या काळांतील कित्येक अज्ञात घटनांवर नवीनच प्रकाश पाडून स्वातंत्र्य युद्धाचें खरें स्वरूप भारतीयांना कळण्यास फार उपकारक होय. ८८ पानांच्या या अंकांत चित्रें घालून त्या हुतात्म्यांची ओळख करून देण्याचा अभिनव प्रयत्न केला आहे. राणी लक्ष्मीबाईचें दलालनीं काढलेलें चित्र अभिमानास्पद व भारताच्या मनांत भावनांचा कल्लोळ उठविण्यास समर्थ आहे. प्रथमतः त्या असंख्य तेजस्वी ज्ञात-अज्ञात वीरात्म्यांना शतशः प्रणाम केले आहेत. लेखांची संपदाहि उच्च दर्जाची आहे. "शतसांवत्सरिक संग्रामाचें विहंगमावलोकन" (करंदीकर) वाचनीय आहे, सावरकरांचा लेखानें "धर्मयुद्ध नि स्वातंत्र्य युद्ध" दाखविण्याचा प्रयत्न करून वाचकांना नवीन दिशा दाखविली आहे. "माझी क्रान्ति कार्य कथा" "१९४२ मधील एक चित्तवेधक प्रसंग," 'निर्भय क्रान्ति वीर सरदार भगतसिंग' 'स्वातंत्र्यवीरांची अखंड परंपरा प्रसवणारी पंचनदाची पवित्रभूमि' वगैरे लेख वाचनीय आहेत. "वासुदेव बळवंतांचा उठाव" हा महाराष्ट्रीयांना विशेष पटणारा आहे. या बंडाचा उद्देश 'आम्हीं हिंदूधर्माकरतां इंग्रजांबरोबर लढत आहोंत' हाच असता तर इतर धर्मीयांनीं यांत भाग घेतला नसता. ते स्वातंत्र्य सर्वांनाच हवें होतें व तो उठाव सर्व भारतीयांनीं केला. एकंदरींत हा

केसरीचा अंक अभिमानास्पद असाच आहे. आम्हीं संपादकांचें अभिनन्दन करतों.

(२) **राष्ट्रशक्ति** (स्वातंत्र्य-समरशताब्दि विशेषांक) नागपूर

दर्शनी चित्र स्वातंत्र्य युद्धाची भूमिका व वातावरण हीं अत्यन्त चित्रोपम स्वरूपांत दाखविनें. व मानवाच्या विविध मनोवृत्ति त्यांच्या मुखावर प्रतिबिंबित करतात. संपादकीयांत संपादकांनीं हुतात्म्यांना नम्र श्रद्धांजलि अर्पण करून स्वातंत्र्यप्राप्तीबद्दल कृतज्ञतापूर्वक नम्रता व विलीनता व्यक्त केली असती, तर या प्रसंगाला उचित व वीराला शोभण्यासारखें झालें असतें. खरें वीर्य लीनतेंत आहे. पण संपादकांनीं यांत विनाकारण वाद उकरून काढला असून त्यायोगानें प्रसंगांच्या गांभीर्याला कमीपणा आला आहे. तें म्हणतात " कांहीं लोक इ. स. १९२० नंतरच्या चळवळींनांच श्रेय देतात. पण त्यांत 'खोटा', व्यर्थ आणि अनाठायी अहंकार आहे. " आज आपण स्वतंत्र आहोंत, हें सत्य आहे. मग आतां सर्वांनीं एकत्र होऊन स्वातंत्र्य टिकविण्याचा प्रयत्न करावयाचा कीं मागील उखाळ्यापाखाळ्या काढून त्याच्यायोगानें आम्हीं अद्यापि गुलामच आहोंत, असें दाखवावयाचें ! अस्तु. राष्ट्रशक्तींतील लेख संपदा वैचित्र्यपूर्ण व सर्वांनाच विचार करावयास लावणारी आहे ! " त्यांच्या जीवनयज्ञाची दाहकता आमची क्षुद्रता भस्म करो " हा गुरुजींचा संदेश सर्वांनाच आदरणीय आहे " यज्ञाची सांगता " " ५७ ते सुभाष, " " सेनापति चन्द्र शेखर आझाद, " " बहादूरशहा व त्याचीं वक्तव्यें " " नेताजी सुभाषचन्द्र बोस " " रासबिहारी बसू " वगैरे लेख विचार करण्यास योग्य असे आहेत. राष्ट्रशक्तीचें आम्हीं अभिनन्दन करतों.

(३) **भालचंद्र**—(मे १९५७)—नाशीक, किं. ८ आणे.

हा अंक लहान आहे. त्याची पृष्ठें ५० आहेत. आरंभीचें चित्र स्वातंत्र्यलक्ष्मी राणी लक्ष्मीबाईचें आहे. संपादकीयांत हुतात्म्यांना श्रद्धाञ्जलि आहे. ती सर्व ज्ञात आणि अज्ञात कीर्तिवीरांना आहे व " आज तुमच्या आशा आकांक्षा सुफलित झाल्या " असें सांगून त्यांना समाधानकारक बातमी पोहोंचविली आहे. इतर लेखांत ' चलो दिल्ली ' " १८५७ ची फलश्रुति " ' चारुचन्द्र बोस ', " होय, तें स्वातंत्र्य-समरच होतें ", " पूर्णाहुति ", स्वातंत्र्यलक्ष्मीच्या गळ्यांतील कौस्तुभ ", " रंगो बापूजी " वगैरे लेख उल्लेखनीय आहे.

(४) **सह्याद्री**—पुणें, क्रांती विशेषांक, मे १९५७, किं १-०-०

सह्याद्रीचा हा विशेषांक माहितीपूर्ण आहे व केसरीच्या अंकांतील माहितीला पूरक आहे. हे दोन्ही अंक वाचले म्हणजे सामान्य वाचकाला १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमराची आवश्यक पण विश्वसनीय माहिती मिळून त्याचें समाधान होईल. संपादकानीं या अंकाचें स्वरूप थोडक्यांत दिलें आहे. त्यांत लेखनाच्या भरांत " अशा ह्या राष्ट्रभक्त महापुरुषांच्या पादस्पर्शांनीं पावन झालेली ही भूमि स्वातंत्र्याच्या तीर्थस्थानाइतकी प्रतिष्ठा पावण्यास योग्य आहे " हें स्वारस्यपूर्ण वाक्य उच्चारून टाकिलें आहे. महत्त्वाच्या लेखांचा उद्देश मराठी वाचकांना परिचित असलेल्या माहितीचे नवे पैलू दाखवून देण्याचा आहे. त्यांत " गोपाळ अंताजीचें बंड " " नरगुंदच्या बंडाची हकीकत " " डॉ. सिल्व्हेस्टरची बखर " हे लेख त्याचीच पूर्तता करतात. ललित साहित्याच्या योगानें भावना व आनंद व समाधान यांची प्राप्ति होते. " क्रान्तीच्या तीर्थस्थानाची माहिती भौगोलिक पण नाविन्यपूर्ण पद्धतीनें मांडली आहे. इतर विषयांत या क्रान्तीवीरांच्या मानव्याची माहिती मिळवून देण्याचा यत्न केला आहे. अंक अत्यन्त बहुमोल व संग्राह्य आहे.

• • •

एक व्यक्तिगत विचारमाला !

(आमचे खास बातमीदाराकडून)

" धर्मचक्र " दे. भ. जाजूकडे येत आहे. तो अंक पुष्कळ लोक वाचतात. इन्फ्यूएंझाचे साथींत ५० हजार लोकांची सेवा दे. भ. जाजूंनीं केली व करविली. आपण स्व. बाळासाहेब खेरांचा संदेश मागें जाजूजींकरितां पाठविला होता. तो आम्ही पाहिला आहे. आपलें पत्र आलें, तें पत्र आम्ही वाचलें आहे. धर्मचक्राकरितां जाजूजींनी गुप्त खटपट केली आहे. जाजूजी गांधीजींना देवासारखे मानतात. महाराष्ट्रीय मनोवृत्तीचे ते कट्टर विरोधी आहेत.

" कल्याण, परमार्थ " प्यारा बापू, भावनगर समाचार, गो. रक्षण, वगैरे पत्रे ते नियमित वाचतात. सोलापुरास जाजूजी लौकरच सांस्कृतिक मंडळांची स्थापना करून आपल्या सारख्या लोकांची व्याख्यानें करविणार आहेत. मागें होऊन गेलेले लोकांचें गुण जरूर घ्यावे; परंतु " बोले तैसा चाले " या म्हणीप्रमाणें धडाडीनें स्वतः आचरण करणारे लोकांना सदाचरणाचे धडे देवू शकणार, व आपल्या मागें ते येतील अशा जातीवर लिखाण करूं शकतात. बुद्ध, महावीर, येशूची गोष्ट वेगळी आहे व राम कृष्ण गांधीजीची गोष्ट वेगळी आहे. वैदिक लोक कोणाकडे पाहतात, सनातनी लोक कोणाकडे पाहतात, राजकारणी लोक कोणाकडे पाहतात व व्यसनी, गुंडगिरी करणारे, सिनेमा लिखाण करणारे, सिनेमा पाहणारे कोणास भितात ? नक्कलीपणा, कृत्रिमपणा, छिछोरपणा वाढला आहे, त्याला आळा कोण घालणार ? यावर कडक-स्पष्ट लिखाण येणार काय ! कोण लिहिणार यावर ? विचार-विनिमय होणें जरूरीचे आहे. "

• • •

साभार स्वीकार :—

(१) मराठी विभाग

(१) **सोविएत देश** : अंक ११, ५ जून १९५७.

हा अंक मागील अंकाप्रमाणेंच वाचनीय आहे. मुखपृष्ठावरील चित्र 'पायोनियर' ही राष्ट्राची संपत्ति राष्ट्राच्या आघाडीवर नाहीं, असें कोण म्हणेल? अशा मुलांच्या संस्थेला पायोनिअर (अग्रेसर) असें कां म्हणूं नये! चौथ्या पृष्ठावर अमुर नदीच्या काठीं 'पोयोनियर' युवकांच्या शिबिराचें चित्र आहे. त्यांच्या मुखावर स्वर्ग पसरला आहे असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं. लेखामध्यें कांहीं लेख उल्लेखनीय आहेत. 'जागतिक युवकमहोत्सवाची मुंबईतील तयारी' 'आमचें युवनिधान-बालकें' 'गिरणी व तिचे उपग्रह' 'चार भिंतीच्या आड,' महान् 'रशियन लेखक ॲन्टन चेकोव,' 'खोजा नासिरूद्दीन यांच्या आख्यायिका' वगैरे. या पाक्षिकानें जो मासिकाचा उत्तम नमुना भारतीय संपादकांसमोर ठेवला आहे, त्यांतून आपणास काय घेतां येईल, हें पहाणें आवश्यक आहे. रशियन जीवनाच्या विविध अंगांचे सम्यग् दर्शन झाल्यास आपणांस तें फारच उपकारक होणार आहे.

(२) **'श्री गुरुदेव'** : (संचालक–राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज) गुरुकुंज, अंक ३ रा, जून १९५७.

या अंकाचें दर्शनी चित्र श्री वासुदेवानंद टेंबे यांचें आहे. मराठी लेखांतील 'तीर्थयात्रांचें सांस्कृतिक महत्त्व,' 'प्रारब्धाच्या सिद्धान्ताचें सूक्ष्मापन,' 'तीर्थयात्रेंतील नामदेवराय,' 'क्रियाशील वही साधू पंडीत' 'साधननिष्ठाकी कसोटी,' 'दो महान सन्तोंकी मुलाकात,' वगैरे लेख वाचनीय आहेत. श्री राष्ट्रसंतांचा उद्देश 'मानव समाजाची सर्वांगीण उन्नति' हाच असल्यामुळें अशाच मासिकांची आज गरज आहे.

(३) **जनताजनार्दन** : जून १९५७.

श्रीगाडगे बाबांच्या नांवानें निघालेल्या या मासिकांत बाबांचें तत्त्वज्ञान म्हणजे रोजची व्यवहारांतील वर्तणूक यावर जास्त भर दिला आहे. 'मी कुणाचा गुरु नाहीं. माझे कुणी शिष्य नाहींत' म्हणून 'कार्याच्या फलाची आशा न करितां सतत सत्कार्य करत राहणें" ही बाबाची शिकवण त्यांनीं दिली व शेवटपर्यंत आचरली. त्यांच्या विधायक कार्याची आज आम्हां सर्वांना गरज आहे. यांतील बाबांच्या गोष्टी उद्बोधक आहेत. अंक वाचनीय आहे.

(४) **प्रतिष्ठान**—जून.

या अभिजात मासिकांत विषयवैचित्र्य आहे व अभ्यासूवृत्ति आहे. "मराठवाडा विद्यापीठ" "मध्ययुगांतील भक्तिसंप्रदाय" (तौलनिक अभ्यास) "परीक्षणें," हीं सदभिरुचींची द्योतक आहेत.

(५) **सज्जनगड** (मासिक पत्रिका)—सज्जनगड, अंक ८ वा.

समर्थांच्या कार्यभूमींतून निघालेली ही पत्रिका वंदनीय व भावनीय आहे. संपादकांनीं समर्थांच्या कार्यास उजळा देण्याचें कार्य हातीं घेतलें आहे व आजच्या या काळांत तें आवश्यक आहे. ज्या समर्थांनीं "आनंदवनभुवन" म्हणून महाराष्ट्राची महती गाईली व त्यावद्दलचें स्वप्नीं देखिलेलें चित्र साकार झालेलें पाहून हें सुंदर काव्य गाईलें त्या समर्थांच्या नेतृत्वाची व त्यांच्या नैतिक तेजस्वितेची आज फार मोठी गरज आहे. आणि याच दृष्टीनें आम्हीं या पत्रिकेकडे पाहतों.

(६) **साहित्यसहकार** : अंक ३ रा, जून १९५७.

यांतील "विचार शलाका" विधायक दृष्टीची द्योतक आहे. "अमेरिकन सार्वजनिक ग्रंथालयें" हा श्री हिंगवे यांचा लेख माहितीपूर्ण आहे. "ग्रंथालयें व समाजजीवनांतील त्यांचें स्थान" वाचनीय आहे. संपादकद्वयाचें अभिनंदन.

(२) हिंदी विभाग

(१) **'अहिंसावाणी'**—तीर्थंकर भ० ऋषभदेव विशेषांक— अप्रैल-मई १९५७-संपादक श्री. कामताप्रसाद जैन.

आजपर्यंत "अहिंसावाणी" च्या निष्ठावान संपादकांनीं निरनिराळे विशेषांक काढून जैन साहित्य व संस्कृति यावर अमूप प्रकाश पाडण्याचा यशस्वी प्रयत्न चालविला आहे. विशेषकांत जास्तीत जास्त लेख घालतां येतात व विषयाची सांगोपांग चर्चा करण्यास पुष्कळसा वाव सांपडतो. या विशेषांकाला "ऋषभदेवांचें" नांव दिल्यामुळें तर त्याची योग्यता वाढली आहे. यांतील लेखक व त्यांनीं दिलेली विचारसंपदा या योगानें या अंकाचें मूल्य अमूप झालें आहे. प्रथम आंत तीर्थंकर भ. ऋषभदेव यांचें अत्यंत भावपूर्ण रंगीत चित्र आहे. आरंभी वृषभदेवांचें पूर्वाश्रमांतील जीवनाची झांक चित्रित केली आहे. लेखांत तर वैचित्र्य आहे ऋषभ देवाचें जीवन-ध्येय म्हणजे मानवतेचा विकास हें होय. **त्यांचा उपदेश विश्वासाठीं होता.** "जी कृति आम्ही करून अर्हंत, सिद्ध, भगवान् झालों, तीच करणी तुम्ही करा; 'म्हणजे नरका नारायण हो जायगा.' केशरियानाथ भ. ऋषभदेव हेंहि चित्र फारच नयनमनोहर आहे. या अंकांतील चित्रांची पखरण मनाला उल्हसित करते. सात्विक विचारांची गर्दी करून अकुशल मनोवृत्तींना हद्दपार करते. पण या चित्रसंपदेनंतर विचारसंपत्तीनें संपन्न अशा लेखाची मालिका वाचावयास लागलें म्हणजे बुद्धीला खाद्य मिळतें. बुद्धीला घर्षण मिळतें. विचार वन्हीचे स्फुलिंग उठतात व बुद्धीची परिणति होते. उदा० "चिनीबौद्धसाहित्यमें ऋषभदेव" (ले. नाकामुरा) "आदि तीर्थंकरकी प्राचीनता और उनके धर्मकी विशेषता" (डॉ. हिरालाल जैन), "श्रमण और ब्राह्मण संस्कृतिके उपास्य" (रांका) "मानवताके पहले शिक्षक" (वीरेंद्र); "ऋषभदेवका आध्यात्म दर्शन" (श्रीप्रकाश हितैषी), "हिंदु पुराणो मे ऋषभदेव" (श्री. निवास वर्मा) "स्याद्वादके आदिप्रवक्ता" (राजेंद्रकुमार जैन) वगैरे लेखांवरून या महाभागाची योग्यता पटण्यास मदत व्हावी. जैन धर्मांच्या मांडणीचें हें नवीन अद्यावत स्वरूप आजच्या काळांत

उपयोगी पडणारें आहे. वर्धमान महावीर व गौतमबुद्ध यांनी मानवतेला आवाहन करून मानवाचा दर्जा व त्याची महनीयता जगास पटवून दिली. नैतिक मूल्यांची विशेषता सिद्ध करून शीलप्रधान धर्मांची स्थापना केली व मानवजातीची अविभाज्यता व सत्य व अहिंसेची परमोच्चता विश्वाला पटवून दिली. ही गोष्ट आज सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट असतांना आम्ही या नररत्नांकडे डोळेझांक कां करतों! ती डोळेझांक करण्याची वृत्ति नाहींशी करण्याकरितां असले विशेषांक बाहेर पडले पाहिजेत! श्री संपादक यांनीं जे परिश्रम घेतले आहेत त्याचा पुरावा या अंकांवरून सहज मिळतो. आम्ही "अहिंसा वाणी"च्या या विशेषांकाचें स्वागत करतों.

(२) **धर्मदूत** (महाबोधि सभाका मासिक मुखपत्र) अंक १-२ मई-जून १९५७, **सारनाथ**

या जोड अंकाच्या आंत प्रवेश करतांच भगवान् बुद्धाच्या तिबेटच्या पद्धतीनें तयार केलेले चित्र मनास आनंदित करते. लेखापैकीं "प्रज्ञापारमिता" "बौद्ध उपासकों की साधना", "राहुलमाता का आदर्श", "स्तूपोंकी विशेषताएँ" "प्राचीन बौद्ध शिक्षाकेन्द्र", "महांकारुणिक तथागत", "बौद्ध धर्म और कला" हे लेख वाचनीय आहेत. भारतांत बौद्ध धर्माच्या प्रचाराचें वृत्त देतांना १ लाख लोक बौद्धधर्मीय झाले आहेत, असें वृत्त कथन केलें आहे. आगरा, झाड़गाँव, पुलगांव, डूअर्स (दार्जीलिंग) वगैरे ठिकाणीं मोठ्या संख्येनें बौद्धधर्माची स्वीकृती झाली आहे. भारतांतील या धर्मांतराची लाट ऐतिहासिक दृष्ट्या अत्यन्त महत्वाची आहे. तिची किंमत कमी करण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे मुद्दाम अज्ञान पांघरण्यासारखें आहे. अशा या लोकांसाठीं धर्मदूत मासिक फारच उपयोगी पडणारें आहे. त्यांतील लेख बुद्ध धर्माची माहिती सरळ व सोप्या हिंदी भाषेंत करून देऊं शकतात.

(३) **ऋषिजीवन** : अंक ६ वा (जून १९५७) श्री भगवान भजनाश्रम, वृंदावन.

या भक्तिप्रेमी मासिकाची बैठकच आकर्षक आहे. याची भाषा सोपी व सहज कळणारी आहे. भक्तीचें महत्त्व सांगतांना असें म्हटलें आहे—"भक्ति दुर्गुण और दोषों को दूर करनेमें रामबाण है!" यांतील 'भारतीय गृहिणीका क्या धर्म है' हा लेख विचारार्ह आहे. 'भगतिहीन मोहिं प्रिय नहिं सोऊ,' हा लेख वाचनीय आहे. हें मासिक प्रसन्नतेचें वातावरण निर्माण करते.

(४) **सत्संदेश** (सावन आश्रम) देहली, जून१९५७.

या मासिकांत श्री सन्त कृपालसिंहजी महाराजांचा उपदेश, त्यांनीं वचनें व पद्यें येतात. उदा. 'रामा हम दासन दास करीजे,' 'तज लाज अहंकार सब तजिये। मिल साधू संग रहीजे।' 'सब माया मोह विषम जग तरिये। सहजे हर रस पीजे।' वगैरे सुभाषित वाचतांना मनाला उत्साह येतो. लेखहि अनुरूप आहेत.

(५) **चुन्नू-मुन्नू** : जून१९५७, पाटणा.

या लहान मुलांना योग्य अशा मासिकांत सौंदर्य, सौकर्य, व सुव्यवस्था हें विशेष प्रामुख्यानें आढळतात. "भीम और हनुमान," "मृगदाव" "चन्द्रलोक की यात्रा" "अहंकार नहीं करो" हे लहान लेख लहानांकरितां उत्तम आहेत.

• • •

" लेखकस्तत्र दुर्लभः "

"मराठी भाषेचें व्याकरण "– **सुबोध व्याकरण**–एक शतकापूर्वी लिहून कै. दादोबा पाण्डुरंग यांनीं महाराष्ट्रांत फार उच्चस्थान प्राप्त करून घेतलें, व मोठी सेवा केली. आतां दुसऱ्या एका अशाच लेखकाची फार जरूर भासत आहे. "शुद्ध कसें बोलावें व शुद्ध कसें लिहावें; हें शुद्ध कां व हें अशुद्ध कां हें व्याकरण शिकल्यानें समजतें," हें कै. दादोबांनीं सांगितलें. आतां त्यामुळें मराठी भाषा लिहणारे व बोलणारे आधुनिक लेखक व बोलक अधिक शुद्ध लिहूं अगर बोलूं लागले असें विधान करणें धाष्टर्याचें होईल; पण तो दोष दादोबांचा खास नव्हे. त्यांचें शिकवणें व्यर्थ नव्हतें, पण या गडबडीच्या व भाषांतरित मराठी लिहिणें व बोलणें भाग पाडणाऱ्या आँग्लभाषाधिरूढ कालांत व बेढब शब्द, अशुद्ध वाक्य-रचना, आणि अर्थनिरपेक्ष शब्दांस शब्द मानणाऱ्या वर्तमानपत्री युगांत, भाषाशुद्धि अथवा शब्दसौष्टव इत्यादिक शांतीच्या वेळीं सुचणाऱ्या गोष्टींकडे लोकांनी फारसें लक्ष दिलें नाहीं. स्वातन्त्र्य युद्धाचा हा काल होता. "प्रतिकार करा" हा संदेश निःसदिग्धपणें व्यक्त झाला म्हणजे झालें. आमच्या शाळेंतलें एक विनोदी मास्तर म्हणत त्याप्रमाणें "अस्माकं तु अर्थरि न तु शब्दरि तात्पर्यम्।" लोकमान्यांची मराठी भाषा म्हणजे आदर्श असें, असें मानल्यास हरकत नाहीं. काळकर्ते परांजपे यांची तर गोष्टच बोलावयास नको. हें जीवंत कार्यकर्ते होते व तेवढेच प्रभावी लेखकही होते. तात्यासाहेब केळकर, काकासाहेब खाडिलकर हेहि असेंच. परन्तु यानन्तरच्या युगांत कांहीं अपवाद सोडून दिले तर वर्तमानपत्रांत भाषेची बरीच गळेचेपी व ओढाताण झाली आहे. तो कांहीं व्याकरणकर्त्यांचा दोष नव्हे. पण ज्याप्रमाणें दादोबांनीं हें शुद्ध कां व हें अशुद्ध कां आणि शुद्ध कसें बोलावें व लिहावें हें शिकविण्यासाठीं पुस्तक लिहिलें, त्याचप्रमाणें आतां " सत्य कसें बोलावें व सत्य कसें लिहावें-**हें सत्य कां व हें असत्य कां** " हें लिहिणारा कोणीतरी लेखक जगापुढें आला पाहिजे. अर्थात त्याचें काम फार धोक्याचें आहे, ही सूचना आधींच देणें बरें. एका प्रख्यात तत्ववेत्त्यानें लिहिलें आहे—" जर तुम्ही व मी शुद्ध सत्य व केवळ सत्यच, पांच मिनिटें सांगितलें तर आपलें सर्व मित्र आपणास सोडून जातील; जर तसें सत्य दहा मिनिटेंपर्यंत सांगितलें तर आपल्याला देशाबाहेर हद्दपार करतील आणि जर पंधरा मिनिटें सांगितलें तर–मग ते आपल्याला फांसावर चढवितील. *

जर मी शीर्षकांत " लेखकस्तत्र दुर्लभः " असें म्हटलें व " लेखक पाहिजे " अशी Wanted सदरांत जाहिरातहि देण्याचा विचार मनांत आला, परंतु लेखक मिळण्याची फारशी आशा मला वाटत नाहीं. एक वेळ परोपदेशे पांडित्य किंवा परावलंबन न करतां स्वतःच हें काम आपण हातीं घ्यावें हा धाडसाचा विचारहि मनांत चमकून गेला. पण तो केवळ क्षणमात्रच! लगेच दुसऱ्याच क्षणीं मला कालिदासाचा श्लोक आठवलाः–

> आ जन्मनः **सत्य**मशिक्षितो य — ।
> स्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ॥
> परातिसंधानमधीयते यै— ।
> र्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥

शेजारी बसलेल्या माझ्या एका विद्वान संस्कृतज्ञांनीं मला सांगितलें कीं पहिल्या ओळींतला पाठ " आ जन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यः " असा असून मी " शाठ्य "च्या ऐवजी " सत्य " शब्द चुकीनें वापरला. पण मला त्यांची दुरुस्ती आवडली नाही. कारण ते " शठं प्रति शाठ्यं, लठं प्रति लाठ्यं " या पंथाचे अनुयायी असल्याचें मला पक्के ठाऊक होतें. तेव्हां कोर्टकचेऱ्या व राजकारणाशी दूरचाहि संबंध आलेल्या मनुष्याचें हें काम नाहीं.–'तुका म्हणे तेथे पाहिजे जातीचें. लेचापेचाचे हें काम नाहीं.' प्राणाशी गांठ–या कामाला फार नीतिधैर्य पाहिजे. कुदळीला कुदळ म्हणणारा मनुष्य पाहिजे—कुदळीला " टकळी " म्हणणारा मनुष्य उपयोगी नाहीं.

इंग्रजी अंमलांत आपले लोक या स्पष्टवक्तेपणाच्या फंदांत फारसे पडत नसत. कारण कशावर गदा येईल याचा नेम नव्हता. स्वराज्य आल्या-नन्तर या गुणाचा बराच परिपोष झालेला आहे. राज्यकर्ते लोक, आपले जातभाई "अक्कलशून्य आहेत. हॅम्लेट आहेत–नीरो आहेत–त्यांना तुरुंगांत टाकलें पाहिजे" वगैरे पुष्कळसे धीटपणाचें आणि स्पष्टवक्ते-पणाचें उद्गार आतां घरोघरीं व रकानों रकानीं, कानीं व नजरेस पडतात. आतां असे लेखक पुढें येण्याचा अधिक संभव आहे. काम तसें धोक्याचें नी अवघड म्हटलें तर आहे, म्हटलें तर नाहीं–पण शेवटीं खरें–सत्य, म्हणजे काय? मन आणि वाणी यांचें ऐक्य–" वाङ्मनसयोर्यथार्थता " मनांत येते तें ओंठावर अगर लेखणीवर आणायचें एवढेंच कीं नाहीं? माझी वाणी बदलण्याची व सत्य सांगण्याची सुरुवात मी करून पाहिली; पण लगेच मला माझें मनच बदललें पाहिजे असा निर्णय करावा लागला. म्हणूनच कां रामदासांनीं म्हटलें, " पतित पावना जानकी जीवना। वेगीं माझ्या मना पालटावें।। " कांहीं असो, लेखक पाहिजे! लेखकस्तत्र दुर्लभः।

अखेर

---

* "This man From Lebanon," by Miss Barbara Young (लेबनॉनमधील हा माणूस, कुमारी बारबारा यंग कृत.)

श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघ, पुरवणी

ह्या महिन्यांत देणगीदारांचीं सभासदपत्रकें भरून घेण्याचें काम सुरू झालें. देणगीदारांचा एकच वर्ग असल्यामुळें या देणगीची जबाबदारी एका वर्षापुरतीच आहे. फक्त नवीन घटनेप्रमाणें जो देणगीदार रु. २५ किंवा जास्त रुपयांची देणगी देईल त्याला संघाचे 'कायम देणगीदार' समजण्यांत येईल. आतांपर्यंत नवीन वर्गाप्रमाणें २५ देणगीदार नोंदले गेले आहेत.

× × ×

संघानें नेमलेल्या घटनासमितीची व विश्वस्त संस्थेची सर्वसाधारण सभा रविवार, ३० जून रोजीं भरली होती. त्यावेळीं घटनासमितीनें सर्व घटना व मंजूर झालेल्या सर्व सुधारणा यांसह संपूर्ण घटना अन्तिमस्वरूपांत मंजूर केली. व मागील तारेखस तहकूब होऊन आज भरलेल्या सर्वसाधारण सभेपुढें आपल्या शिफारसीसह ठेवून सर्वसाधारण सभेनें ती सर्वानुमतें मंजूर करून त्याप्रमाणें संस्थेचा कारभार चालावा, असा ठराव केला. ह्या घटनेची एक प्रत चॅरिटी कमिशनरकडे पाठविण्याचें ठरलें. नवीन घटनेनुसार पदाधिकारी नेमण्यासाठीं तहकूब झालेल्या सर्वसाधारण सभेची बैठक, रविवार, तारीख २८ जुलै रोजी धर्मचक्र कार्यालयांत भरणार आहे. सभेची वेळ सायंकाळीं ६ वाजतां ठरविली आहे. सभेचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सन्माननीय खजिनदार, सन्माननीय चिटणीस व इतर सभासद यांची त्यावेळीं नेमणूक होणार आहे. ज्यानीं अद्यावत आपली वर्गणी (जुन्या वर्गवारीप्रमाणें) किंवा देणगी (नवीन घटनेप्रमाणें) दिली असेल त्यांनीं अवश्य उपस्थित रहावें, अशी विनंति आहे.

× × ×

देणगीदाराचे माहितीसाठीं संघाचें उद्देश व हेतु खालील दिले आहेतः-

श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघ, बृहन् मुंबई.

उद्देश व हेतु

१. श्री तुकाराम महाराजांच्या अभंगवाणीचा **सर्वांगीण व व्यापक दृष्टीनें** अभ्यास करून त्यांत संशोधन करून त्या **वाणीचा** सर्वत्र प्रसार करणें.

२. श्री तुकाराम महाराजांच्या अभंगांच्या संक्षिप्त आवृत्त्या छापविणें व साहित्य व त्यांतील संस्कृति यांच्या अध्ययनास चालना देणें. हें कार्य मराठीच्या अभ्यासकांत, पण मुख्यतः सामान्य माणसांत, सुरू ठेऊन त्या द्वारें त्यांच्या नैतिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवनांत सुधारणा करावी. परमार्थतः संतमहाराजांची उदात्त शिकवण माणसाच्या कृतींत शक्यतों उतरविण्याचा प्रामाणिकपणें प्रयत्न करावयाचा व त्यांच्याकडून करवून घ्यावयाचा.

३. सर्व मनोभूमिकांच्या व वृत्तींच्या, सर्व दृष्टिकोणांच्या व विशिष्ट सांप्रदायिक संस्कृतीच्या बंधुभगिनींच्यासाठीं **जागतिक व सर्वसंग्राहक धर्माची बैठक निर्माण करणें.** तसेंच सन्तमहाराजांनीं मानवतावादी आणि सर्वभूतहितानुकंपी जो संदेश दिला आहे त्याचा प्रसार करणें, रोजच्या मानवहितसंबंधांत व व्यवहारांत **हिंसा व वैर** यांची संपूर्ण वैय्यर्थ्यता व विफलता दाखवून **अहिंसा** व **प्रेम** यांचें सामर्थ्य सिद्ध करून देणें.

४. सर्व तरुण व उच्छृंखल वृत्तींच्या लोकांना उपकारक व वरील उद्देशास अनुरूप शिक्षण देऊन त्यांच्या मार्फत संघाचे हेतु साध्य करून घेणें व त्यांचा सर्वत्र प्रसार करणें.

५. भारतीय व अन्य देशीय व धर्मीय **सन्तरत्नांची** चरित्र सामग्री एकत्रित करणें, त्यांच्यावरील उपलब्ध वाङ्मय जमा करणें, व त्या मार्फत तुलनात्मक अभ्यासाचा पायंडा पाडणें. या कार्याच्या सफलतेसाठीं **"सन्तसमागम"** नांवाचें **एक** विस्तृत **चरित्रग्रंथालय** (Library) तळेगांव दाभाडे (जिल्हा पुणें) येथें स्थापन करून अध्यात्मशास्त्र व सन्तमानस-शास्त्र यांच्या संशोधनासाठीं साधनसामुग्री तेथें सांठविणें, तें स्थळ सर्व धर्मीय सन्तांचें जेणेंकरून **पावनक्षेत्र** होईल, असें वातावरण उत्पन्न करणें.

६. त्याशिवाय अन्य समाजहितवर्धक व जेणेंकरून संघाचे हेतु व उद्देश फलद्रूप होण्यास मदत होईल किंवा जें जें करणें आवश्यक वाटेल अशा सर्व गोष्टी करणें.

वरील उद्देश व हेतु मान्य होऊन ज्यांना देणगीदार व्हावयाचें असेल त्यांनीं ताबडतोब "धर्मचक्र कार्यालयाचें" पत्यावर, संचालक श्री. तु. वि. संघ, बृहन्मुंबई यांना लिहावें. देणगीची रक्कम १ रुपयापासून १००० रुपयापर्यंत आहे.

× × ×

या महिन्यांत पांडुरंगाच्या पांडुरंगपुराला लक्षावधी पारकरी (वारकरी) यांचा मेळावा आषाढ शु॥ एकादशीच्या निमित्तानें जमला होता व त्यावेळीं पांडुरंगाचें दर्शन सर्वांनीं घेऊन आपली जीवनयात्रा सुखानें जावी अशी प्रार्थना केली. पांडुरंग व पांडुरंगपुर हीं मूळचीं नांवें असून पांडुरंग हा काञ्चनवर्णसन्निभः (गौरांग) आहे, अशी कित्येक शतकापासून जगाची निष्ठा व श्रद्धा आहे. **वारकरी** या शब्दाला आज जो संकुचित अर्थ आला आहे, त्यावरहि संशोधन झालें पाहिजे. वारकरी हा सांप्रदाय-निरपेक्ष असून, त्याचा उद्देश म्हणजे पंढरपुराला वारी करणें, एकादशी व्रत करणें, बुका लावणें, भजन करणें; निशाण घेऊन पंढरपुरचा "वारकरी" होणें एवढाच खास नाहीं. अगोदर **"वारकरी"** यावर शब्दशास्त्र दृष्ट्याविचार केल्यास असा अर्थ होतो कीं जो **"पारकरी"** (पारं गमयति; पारं करोति) म्हणजे संसाररूपी सागराच्या पार नेऊन सोडतो तो वारकरी. या पारकऱ्यानीं जनतेस (बहुजनसमाजाला) नीतिप्रधान, भक्तिप्रधान, विश्वबंधुत्वप्रधान असा सत्य, अहिंसा व, प्रेम,

(पान १७ वर)

" इस जन्म के पूज्य और उस जन्म के प्राप्य "

[लेखिका :—सुधि]

रेखा अपने स्वाध्याय-मन्दिर में आरामकुर्सी पर बैठी प्रसादकृत 'स्कन्दगुप्त' नाटक पढ़ रही थी। देवसेना के लोकोत्तर चरित्र से उसका हृदय अभिभूत हुआ जा रहा था। अन्तिम दृश्य था। स्कन्दगुप्त ने अपने समस्त विरोधियों को परास्त कर दिया था। विजयश्री ने उस का वरण किया था। किंतु यह क्या? समस्तराज़्य को जीत लेने के बाद और समस्त शत्रुओं को पराजित करने के बाद भी उसने वह राज्य अपने छोटे भाई को दे दिया। उसे ऐसा लगता था कि अधिकारसुख नरक और सारहीन है। महान् त्याग था। यह और देवसेना उसके चरणों पर विनत थी—'तुम मेरे इस जन्म के पूज्य और उस जन्म के प्राप्य हो।'

रेखा तन्मय थी। ठीक इसी समय दरवाजे की आवाहन-घंटी घनघना उठी। चिट्ठी रसा के हाथ से कई पत्र लिये घर का नौकर भीतर आया। वह पत्र मेजपर रखकर चला गया।

अन्यस्क एक भाव से पत्रों को उलटते पुलटते एक लिफाफे के पते को देखकर वह रुक गयी। लिपि परिचित थी। पत्र सुधा का था। पढने पर मालूम हुआ कि गर्मी की छुट्टियाँ विताने वह पहाड पर गयी हुई थी और अब वह सपरिवार लौट रही है। रेखा के यहाँ कुछ दिनों तक रुकेगी। पत्र में मसूरी के प्राकृतिक दृश्य का बडा ही भव्य चित्र खींचा गया था। ऊँचे ऊँचे वृक्ष झाडियाँ, गहरी घाटियाँ, फलफूलों से लदी हरी वादियाँ पहाड, झरने, सुबह का स्वर्णिम बर्फानीं प्रदेश दोपहर को चाँदी ही चाँदी, शाम को पुनः सोना ही सोना। एक विशेष हर्ष की बात भी लिखी हुई थी कि सुधा अब सुधाकर की माँ भी बन गई है। सुधाकर का जन्म हुए लगभग डेढ़ माह बीत रहे हैं।

पत्र पढ़ते-पढ़ते उसकी आँखों में अतीत की सारी बातें तैर गईं।

सुधा और रेखा दोनों बचपन की सहेलियाँ थीं। एक ही साथ बढ़ी थीं। सुधा कालेजमें रेखा से एक साल पहले प्रविष्ट हुई थी। कॉलेज में जिस दिन आई तो भौचक्की सी रह गयी। तीन दिनों तक उसे पता न चला कि पढ़ने के रूम किधर हैं। वह इधर से उधर भटकती फिरीं। चौथे दिन बी. ए. के एक छात्र के साथ वह कलास में गयी। उस विद्यार्थी ने पढ़ाई लिखाई, और कोर्स आदि के विषय में उसे बहुत कुछ बताया, क्षणिक परिचय ने धीरे-धीरे साहचर्य का रूप धारण किया। वे कभी-कभी स्टेशन तक साथ-साथ जाते। एक दूसरे की किताब ...त्र से सहायता करते। सुधीर अपनी कक्षा का सर्वोत्तम छात्र था। ... आड़ में उन दोनों की बातें करते। दोएक विद्यार्थियों को छोड़कर ... सभी की दृष्टि में सुधा और सुधीर पवित्र आदर्श के प्रतीक थे। ...र वर्ष रेखा भी उसी कॉलेज में आई। एक दिन चाय पर सुधाने ...और सुधीर का परस्पर परिचय कराया। 'मीट माई फ्रेन्ड सुधीर, ...स्टुडेन्ट आफ् द ईयर।' रेखा ने हाथ जोड़ते हुए अपना ...परिचय हिन्दी में दिया।

कॉलेज में सुधीर की यशकीर्ति सुनकर सभी उसके प्रति आदर और प्रेम का भाव रखते थे। रेखा से सुधीर प्रायः मिल जाया करता था। कभी रस्ते में, कभी पुस्तकालय में, कभी कलास में, कभी अन्यत्र। सुधीर लजालु प्रकृति का आदमी था। किन्तु दोनों एक दूसरे के प्रति स्नेह रखते थे। कई बार रेखा ने सुधीर को अपने घर चाय के लिए बुलाया। घंटो तक दोनों बातचीत करते रहते। रेखा के पिता उन दोनों को बातचीत से प्रसन्न होते।

उस दिन रेखा सुधा के यहाँ पूर्वसूचना के बिना ही चली गयी। सुधा अपनी प्रिय सहेली को पाकर फूली न समायी। चाय की प्याली देते हुए सुधा ने मजाक में ही कहा—

" रेखा, तू तो अब सयानी हो गयी, शादी के लायक। "

चाय की प्याली मुँह से हटाते हुए लजाई-सी रेखा ने उत्तर दिया—'तुझे तो मजाक ही सूझती है। तू पहले अपनी फिकर कर, मेरे लिए क्यों मरी जाती है?'

" मैनें तो......सुधीर। "

और रेखा खिलखिलाकर हँस पड़ी। परन्तु सुधा को लगी कि रेखा की हँसी करुणा बरसा रही है।

सुधा से विदा लेकर वह घर की ओर चली। दोनों के घरों की दूरी केवल दस मिनिट की थी।

उस दिन वह कुछ विक्षिप्त-सी थी। उसे लगा कि आज शहर का नकशा ही बदल गया। ऐसा लगा, मानो इस सड़क पर कभी-आई ही नहीं। रिक्शेवाले ने पूछा,-" सा'ब, चौक चलना है क्या? "

रेखा ने क्रोध से आंखे तरेर ली। अतीत की रसमीनी स्मृतियों में विभोर रेखा को याद आए सुधीर के साथ विताए गये सुनहले दिन। उस दिन सिनेमा हाल में सुधीर ने उसका हाथ अपने हाथों में लेकर कहा था— रेखा, तुम्हें मैंने अपना सब कुछ दिया, किन्तु मैं आज भी भिखारी हूँ। तुम्हांरा हृदय पाकर संसार का सबसे बड़ा धनी हो जाऊँगा। उसको ऐसा लगा कि आकाश ने धरती पर सारे रत्न वार दिये थे। धरा गद्गद् हो उठी। उसकी जन्मजन्म की साध उस दिन पूरी हुई। स्नेहाश्रुओं से डबडबाई आखों से रेखा ने क्षितिज की और देखा। धरती और आकाश एक दूसरे से मिल रहे थे।...

काफी रात गये जब वह घर लौटी तो उस रात उसे नींद नहीं आई, उसने सोचा कि सुधीर और सुधा एक दूसरे के लिए सर्वथा उपयुक्त हैं। सुधीर अपने पिता का इकलौता पुत्र है। वे राय साहब हैं। उसका भविष्य उज्ज्वल है। सुधा भी धनी माँ-बाप की लाडली बेटी है। पढी-लिखी भी है। धनी परिवार की लडकियाँ धनी घरानों में ही ठीक तरह से रह सकती हैं।

कालेज बन्द होने में चार दिन शेष रह गये थे। सुधा की तबियत

खराब थी, इसलिए वह कालेज नहीं जा सकती थी। अतः रेखा को अकेले ही कॉलेज जाना पड़ता था। सुधीर सुधा को कितना चाहता था, यह बात रेखा से छिपी नहीं थी। उसे विश्वास था कि सुधीर सुधा से अभिन्न है। सुधा की अनुपस्थिति में उसने सुधीर के मन की बात जान लेना अच्छा समझा।

"सुधीर, तुमने बी० ए० की परीक्षा दे ही दी। तुम्हारी माँ कह रही थी कि इस साल सुधीर की शादी हो जायगी। सो हमें शादी की दावत कब मिल रही है।"

"आज तुम्हें यह बात कैसे सूझी? क्या मेरे लिए कोई लड़की देख रखी है, कौन है वह लड़की, जरा मैं भी सुनूं।"

"हाँ देख तो रखी है। पर पहले तुम यह बताओ कि तुम्हें कैसी लड़की चाहिए?"

सुधीर ने रेखा को कनखियों से देखा और अन्यमनस्क भाव से कहा—

"भई, हमने तो अपने लिए लड़की ढूँढ़ ली है। इसके लिए अब तुम्हें चिन्ता नहीं करनी चाहिए।"

रेखा को अब विश्वास हो गया कि वह लड़की सुधा ही है।

"अच्छा नाम तो बताओ आखिर वह है कौन?"

सुधीर ने नाम बताने में आनाकानी की। रेखा उसे सहज में ही क्यों छोड़ी देती? आखिर सुधा का आग्रह देखकर सुधीर ने कहा—"दोही तो अक्षर हैं, तुम अपने हृदय से पूछो कि वह नाम क्या हो सकता है?"

अब रेखा को दृढ निश्चय हो गया कि वह नाम 'सुधा' का ही है। लेकिन वह उसको सुधीर के ही मुँह से सुनना चाहती थी। सुधीर ने भी मुँह से न कहकर कागज पर लिख दिया। रेखा ने समुत्सुक भाव से उसको पढा। वह सन्न रह गयी। सर घूम गया। उसे अपनी आँखो पर विश्वास न हुआ। उसे लगा, जैसे वह आकाश से धरती पर गिर गयी हो। इस आकस्मिक परिवर्तन से सुधीर एकदम घबरा उठा। पूछा "रेखा, तुम्हें एकाएक क्या हो गया?" एक क्षण के लिए उसे ऐसा लगा कि वह संसार की सबसे बड़ी भाग्यवान् लडकी है। बारबार वह कागज के टुकडे को ही देखती रही। जाते समय उसने कहा—

"सुधीर, तुम भटक गये हो।"

सुधीर ने सपने में भी ऐसा नहीं सोचा था। किंकर्तव्यविमूढ़ की तरह जाती हुई रेखा को देखता ही रहा। बार-बार वह अपने प्रस्ताव पर विचारने लगा। अनेक प्रश्न उसके सम्मुख थे। रेखा को मेरा प्रस्ताव पसन्द क्यों नहीं आया? मैंने उससे क्या अनुचित कह दिया?

कई दिनों तक रेखा स्वयं को संयत करने की चेष्टा करती रही। सुधा का अभाव और सुधीर के भाव ने उसे विचलित कर दिए थे। उसने सुधीर को पत्र द्वारा वास्तविकता से अवगत कराना चाहा। पत्र इस प्रकार था:—

प्रिय सुधीर,

आज बहुत सोचने के बाद तुम्हे पत्र लिखकर वास्तविकता से अवगत कराने जा रही हूँ। सुधा मेरी बड़ी बहन है। वह तुम्हारे लिए सर्वथा उपयुक्त है। मैं नहीं चाहती कि उसकी खुशियों का स्वर्ग छीनकर उसे नरक की ओर ढकेल दूँ। तुम्हारे प्रति मेरे हृदय में स्नेह है, प्रेम है, और है श्रद्धा। सच्चे प्रेम के लिए मनुष्य को बलिदान करना पड़ता है। यदि तुम जन्म-जन्म के लिए रेखा का प्रेम प्राप्त करना चाहते हो, तो तुम्हें वासना से ऊपर उठना पड़ेगा। त्याग और बलिदान का जीवन व्यतीत करना पड़ेगा।

तुम्हें यह जानकर हर्ष होगा कि मैंनें अपना कर्त्तव्य-पथ निर्धारित कर लिया है। पिताजी और सुधा के पिताजी-दोनोंनें मेरी बात मान ली है। मैं आगामी जुलाई से 'अखिल भारतीय महिला-विद्यापीठ' की स्थापना करने जा रही हूँ। यह अपने ढंग की भारतवर्ष में एक निराली संस्था होगी। सुधा के पिताने पाँच लाख रुपये देने का वचन दिया है। पिताजीने भी सारी सम्पत्ति उसके लिए दान में दे दी है। सुधा के माँ और बाप तुमसे उसकी शादी करने के लिए राजी हैं। रेखा सदैव तुम्हारे जीवनकी रेखा रहेगी और रहेगीं विद्यापीठ के लिए। ऐसा करके वह सुधा और सुधीर दोनोंके प्रति अपने कर्त्तव्यका पालन करेगी। मुझे विश्वास है कि त्याग, बलिदान और प्रेम की ही विजय होती है।

तुम्हारी ही-
रेखा।

और बहुत देरतक स्कन्दगुप्तके चरणोंमें झुकी हुई देवसेनाका रूप रूप उसकी आखोंके सामने झूलता रहा। • • •

मैथिल कोकिल विद्यापति

(लेखिका—सुश्री कृष्णा टंडन)

'घर का जोगी जोगड़ा, आन गाँव का सिद्ध'वाली कहावत विद्यापति पर पूर्ण रूप से चरितार्थ होती है। इनका मान अपने ही घर मिथिला में नहीं हुआ परंतु बंग प्रदेश वालों ने इन्हें अपनाकर उनकी ख्याति को आगे बढ़ाया और उन को अपना आदि कवि घोषित कर गौरवान्वित होते रहे। परंतु, कब तक हिंदी प्रदेश और मिथिलावासी अपने इस घर के जोगी को भुलाते, जब 'जोगी' की ख्याति दूर दूर फैलने लगी, और अन्य लोग उस पर अपना स्वत्व जताने लगे, तब इन्हें भी अपने भुलाय गए जोगी का ध्यान आया, और फिर उसे प्राप्त करने के लिये कोई भी प्रयत्न उठा न रखा।

विद्यापति को बंगला का आदि कवि तो कब से घोषित किया जा रहा था। परंतु डॉ. ग्रियर्सन ने सर्व प्रथम उन्हें मैथिल कवि बताया और उसके पश्चात् अनेक वाग्वितण्डावाद होते रहे इन्हें हिंदी, मैथिली और बंगला का कवि मानने के लिए यह सब वाग्युद्ध आदि विद्वानों का संघर्ष ठीक भी था। क्योंकि कौन व्यक्ति ऐसा है, जो मिले हुए धन को, जिसे वह अपना समझ चुका है, प्रसन्नता से तथा स्वेच्छा से उसके असली मालिक को दे देता है। अस्तु०।

कविराज शेखर, अभिनव जयदेव, कवि कंठहार आदि उपाधियों से सुशोभित मैथिलकोकिल विद्यापति ही एक ऐसे कवि हैं, जिनका तीन तीन प्रांतों में समान रूप से आदर होता है, और तीनों ही प्रांत उन्हें अपनाने में अपना गौरव समझते हैं। परन्तु खेद की बात है कि जन-जीवन को प्रकाशित करने वाले इस कवि के जीवन पर प्रकाश डालने वाली विशेष सामग्री उपलब्ध नहीं है। इनका परिचय, इनका जीवन, इनकी कृतियों में यत्र तत्र बिखरा है, जिसके आधार पर प्रमाणित रूपरेखा तैयार करने का प्रयत्न किया जाता है जो कि संशयरहित नहीं कही जा सकती फिर भी क्योंकि यह जीवन भर राज्याश्रित रहे थे इसलिए इनका जीवनवृत्त हिंदी तथा संस्कृत के अन्य कवियों की अपेक्षा अधिक प्रामाणिक है। कुछ प्राप्त प्रमाणों के अनुसार इनका जन्म मिथिला प्रांत के बिशपी ग्राम में वि. १४०७ में हुआ था। शताब्दियोंसे ही देवी सरस्वती का वरद हस्त इनके पूर्वजों पर रहा था, और उनके नाम संस्कृत साहित्य के अन्तर्गत आते हैं। बाल्यावस्था से ही मेधावी विद्यापति ने हरिमिश्र से शिक्षा प्राप्त की थी और यह अपने, पिता गणपति के साथ गणेश्वर के दरबार में जाया करते थे। शिक्षा समाप्त करने के पश्चात् यह कीर्तिसिंह के दरबार में जाने लगे और तभी अपने आश्रयदाता राजा के लिए इन्होने अपनी सर्वप्रथम रचनाएं—कीर्तिलता और कीर्तिपताका—की, जो कि 'अवहट्ठ' भाषा में लिखी गई थीं।

विद्यापति दीर्घायु थे इसलिए एक ही वंश की चार पीढ़ियों के यह आश्रित रहे परंतु सर्वाधिक सम्मान इन्हें राजा शिवसिंह के समय में प्राप्त हुआ था और अपनी पदावली में राजा शिवसिंह और रानी लखिमा का नाम कई बार लिया है। इस रसिक दम्पति की विद्यापति पर कृपादृष्टि थी और वे इन्हें पग पग पर प्रोत्साहित करते रहते थे। विद्यापति शिवसिंह के दरबारी कवि ही नहीं थे, वे उनके अंतरंग मित्रोंमें से थे, इस लिए जब शिवसिंह स्वर्ग सिधार गए तब अपने अभिन्न मित्रकी मृत्युके कारण उनका मन संसारकी ओरसे निराश हो गया और तब उनकी प्रवृत्ति शृंगार रससे विमुख हो भक्ति की ओर गई और इन्होंने शिवकी नचारियां, दुर्गा आदिकी स्तुतियां लिख अपने निराश मनको शांतिप्रदान करनेका प्रयत्न किया।

जीवनके अंतिम वर्षोंमें कविकी संसारके प्रति अरुचि, जिसका बीज शिवसिंह के स्वर्गवास पर पड़ गया था, और बढ़ गई और संसारको सब कुछ समझने वाला कवि जो कि उसके प्रत्येक अंगको भोग्य मानता था अब जनताके सम्मुख अपने दार्शनिक विचार प्रकट करने लग गया। यथा—

जतन जतेक धन पाप बटोरल मिलि मिलि परिजन खाय।
मरक बेरि हरि कोई न पूछय करमसंग चलि जाय॥
तथा—तोहें सेवइत जन्म बहल तै ओन अपना मेला।

संसार से विरक्त होने के पश्चात् कवि शिव की नचारी और कृष्ण का यशगान करते हुए अपना जीवन बिताने लगा, और अंत में भगवान का गुणगान करते हुए वि. स. १४९७ में कार्तिक शुक्ल त्रयोदशी को इन्होंने अपनी इहलीला समाप्त की।

विद्यापति ने शास्त्राध्ययन तो किया था परंतु शास्त्रों से इनका संबंध उतना ही था, जितने की राजदरबार में आवश्यकता होती है। इनकी बुद्धि अत्यंत कुशाग्र थी। संस्कृत में धर्म तथा नीति विषयक ग्रंथ रचना करने के पश्चात् इनका ध्यान मातृभाषा की ओर आकृष्ट हुआ और अवहट्ठ की भांति अब यह देसिल बअना में कविता करने लगे।

'देसिल बअना सब जन मिट्ठा
तैं तैसन जंपओं अवहट्टा'।

इनकी अयहट्ट में संस्कृत का सुंदर समावेश है। कीर्तिलता और कीर्तिपताका की अवहट्ठ में रचना की थी, परंतु यह देसिल बअना की तरह आहत नहीं थी, फलस्वरूप इन्होंने मैथिली में रचनाएं की और समय समय पर मिथिला के राजाओं द्वारा सम्मानित और प्रोत्साहित होते रहे। अपनी कविता के विषय में इन्होंने लिखा है।

बालचंद विज्जावइं भाषा
दुहु नहिं लग्गइ दुज्जनहासा।
ओ परमेसर हर सिर सोहइ
ई निश्चइ नागर मन मोहइ॥

कवि को अपनी कविताका गर्व नहीं था क्योंकि वह यही चाहते थे कि जैसे तैसे उनका काव्य प्रसिद्धि पाले उसीमें ही भला है।

इनकी कवित्व शक्ति से मुग्ध होकर इन्हें लोगोने अनेक उपाधियों से विभूषित कर दिया था जैसे दशावधान, अभिनव जयदेव, सरस कवि, खेलन कवि, कवि शेखर, सुकवि कंठहारादि।

विद्यापति की संस्कृत अवहट्ट, तथा मैथिली में रचनाएं मिलती हैं, परंतु इसकी प्रसिद्धि का कारण इनकी मैथिली में लिखी गई पदावली है जो भिन्न भिन्न समयों में लिखे गए पदों का संग्रह है। यह सब पद प्रायः गेय है और आज भी मिथिलावासी इन पदों को बड़े प्रेम से गाते हैं। इनकी इस रचना का आदर्श जयदेव का, 'गीतगोविंद' था, अतः यह रचना भी संगीतपूर्ण कोमलकांत पठावली में हुई, परन्तु इसमें संस्कृत की कोमलता नहीं है, कोमलता है मैथिली की जो इसके लिए प्रसिद्ध ही है,। विधापति गान विद्या में भी निपुण प्रतित होते हैं अन्यथा ऐसे सुन्दर गेय पदों की रचना करना कठिन काम है। कई विद्वान् इनकी पदावली में एक-दो दोष निकालते हैं, परन्तु वह ठीक नहीं है क्योंकि यह रचना वास्तव में गेय हैं और गेय रचना में अक्षर और मात्रा की अपेक्षा ध्वनि पर अधिक ध्यान दिया जाता है। पदावली की रचना भावोद्रेक के कारण हुईथी, विषय विभाग को लक्ष्य में रख कर नहीं हुई थी, बाद में देहांत के पश्चात् विभिन्न भागों के अंतर्गत उनके पदों को रखने का प्रयत्न लोगोंने किया'। आजतक कोई प्रमाणित ग्रंथ पदावली का प्राप्त नहीं हुआ, फिर भी लोचन कवि का 'रागतरंगिणी' संग्रह प्रमाणित रूप में मिलता है। फिर भी शुद्धाशुद्ध के लिए मिथिला की स्त्रियां ही प्रमाण है क्योंकि यह पद वह परंपरा से प्राप्त करती आ रही है, और आजतक उनकी रक्षा भी।

विद्यापति की पदावली का हिंदी साहित्यमें अपना विशेष महत्त्व है, इसमें ऐसे पद हैं जिनका आदर राजदरबारसे लेकर झोंपडियों में समान रूपसे होता है।

भगवान् आशुतोष के मंदिर से लेकर इनका 'कोहबर' तक समान है।

विद्यापति के काव्य की अन्तःप्रेरणा के संबंध में विद्वानों का मतभेद है। कुछ उन्हें **सूरदास** आदि कवियों की भक्तश्रेणी में रख कर भक्त घोषित करते हैं और कुछ इन्हे शुद्ध शृंगारी मानते हैं। यह ठीक है कि भावुक बंगाली भक्त यह पद गाते है और आनंद विभोर हो जाते हैं परंतु इसका यह तात्पर्य नहीं कि यह शृंगारी नहीं थे। कुछ इन्हें राधाकृष्ण के नाम के आ जाने के कारण आध्यात्मिकता से प्रेरित मानने लग गए हैं, (और इन्हें राधाकृष्ण का भक्त मानने लग गए हैं।) परंतु उस समय राधाकृष्ण को लेकर शृंगार विषयक रचनाऐं करने की प्रवृत्ति नथी, विद्यापति स्वयं शृंगार रस से प्रेरित थे आध्यात्म से नहीं, उनको इस पदावली में शृंगार का गांभीर्य दिखलाना ही अभीष्ट था। और भी जैसे रीतिकाल में राधाकृष्ण के नाम की ओटमें घोर शृंगारिक पद रचे जाते थे, वैसे ही इसकाल में भी कुछ रचनाएं हुई। राधाकृष्ण का नाम नायक नायिका के लिए ही प्रयुक्त हुआ है। सांप्रदायिकता विद्यापति को छू तक नहीं गई थी, इसलिए अन्य रचनाओं में शिव, सरस्वती, गौरी, गंगा आदि की वंदना करते हुए भी, इन्होंने पदावली में शृंगार रस के अधिष्ठाता श्रीकृष्ण और राधा की वंदना की है किसी विशेष संप्रदाय के उपास्य के रूप में नहीं। बिहारीने भी तो अपनी सतसई के आरंभ में राधा की वंदना की है—

मेरी भवबाधा हरौ राधा नागरी सोई
जा तन की झांई परे, स्याम हरित द्युति होई

परंतु सूर में यह बातें नहीं हैं कृष्ण और राधा वल्लभाचार्य के पुष्टिमार्ग के उपास्यदेव के रूप में है।

विद्यापति मूलतः शृंगारी कवि थे। शृंगार रसमें इन्होंने नायिकाका वर्णन बाल्यावस्था से आरम्भ कर यौवन तक किया है। अंग-प्रत्यंग तथा हावभाव का। सुंदर वर्णन आज के दृष्टिकोण से भले हमें दोषमय प्रतीत हो परंतु भाव अनुभावादि शृंगार के अवयवों को प्रस्तुत करने का ढंग बहुत निराला है साथ में महत्वपूर्ण भी।

विद्यापति में सूक्ष्म पर्यवेक्षण शक्ति बहुत अधिक थी। शैशव से यौवन में प्रवेश करती हुई नायिका का इन्होंने बहुत ही सुंदर औप स्वाभाविक वर्णन किया है वयः संधि के पूर्व शैशव का जो आधिपत्य था, अब यौवन के आने पर भला कैसे चुप रह सकता है इसलिए ऐसे यौवन औंर शैशव में संघर्ष होता है—

खने खन नयन कोन अनुसरई
खने खन बसन धूलि तनु मई
खने खन दसन छटा छुट हास
खने खन अघर आगे गहबस।
संसव जौवन उपजन्म बाद
के ओ ने मानेय जय अवसाद
विद्यापति कौतुक बलिहरी
सैंसव से तनु छोड नहि पाहि

नायिका शैशव से यौवन में प्रवेश तो करती है परंतु उसका बचपना जैसे उसे छोडता नहीं कभी वह लडकपन सी खिलवाड़ करती है और कभी अपने यौवन का ध्यान आते ही गंभीर बनने का प्रयत्न करती है।

वयः संधि के पश्चात् कवि ने नायिका के यौवन का चित्रण बहुत ही कुशलता से किया जो dramatic भी है।

गेलि कामिनि गजइ गामिनि
विहसि पलटि निहारि
इंद्रजालके कुसुम सायके
कुहाकी मेल बर नारि
भन विद्यापति सुनह जदुपति
चित थिर नहीं होय
से जे रमति चरत्र गुनमति
पुतु कए मिलबे तोय।

इन्होंने चेष्टाओं के अनुसार ही उद्दीपनों का भी विधान किया है जो कि संयोग तथा वियोग पदों दोनों को समान रूपसे उद्दीत करते हैं। वसंत ऋतु तथा वर्षा ऋतु का वर्णन स्वच्छंद न होकर उद्दीपन के रूप में है।

विद्यापति ने संयोग तथा विप्रलंभ शृंगार का बहुतही सुंदर वर्णन किया है और वर्णन करते समय दोनों पक्षों को ध्यान में रखा है। जिस प्रकार राधाकृष्ण के प्रेम में विह्वल है उसी प्रकार कृष्ण भी राधा से मिलने के लिए बेचैन हैं। इनके विरह में वेदना है व्याकुलता है, इसकी अनुभूति है और है, तल्लीनता।

क्या भाषा की कोमलकांत पदावली, माधुर्य, व्यंजकता सरसता और गेयता और क्या भक्ति तथा श्रंगार रस की तल्लीनता और क्या तल्लीनता-संयुक्त गेय मुक्तक पदों की सर्वगुण संपन्नता, क्या स्वाभाविक अलंकारों की घटा और क्या छंदो और पदोंकी मधुमयता, क्या अपभ्रंश का अत्यंत आकर्षक रूप और क्या संस्कृतका प्रकांड पांडित्य इत्यादि सब मिल कर इस अभिनव जयदेव की पीयूष वर्षी काकलीका श्रृंगार बना है। ऐसे महाकवि मनीषी को पाकर द्वारभंग प्रदेश को गर्व है।

• • •

श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघ पुरवणी

(पान १२ वरून)

असा त्रिकांडात्मक मार्ग शिकवून (किंवा शील, समाधि व प्रज्ञा यांचा मार्ग) शिकवून जसे पारकरी पूर्वांच्याकाळीं सागराच्या पलीकडे गेले, त्याप्रमाणें बहुजनसमाजाला पैलतीराला नेण्याचें पवित्र काम करणार हे पारकरी आज कोणत्या अवस्थेला गेले आहेत व त्यांची दृष्टि किती एकदेशीय व विशिष्ट सांप्रदायिक झाली आहे, यांचें ज्ञान होऊन मन विषण्ण होतें! गीतेमध्यें कृष्णानें 'योगक्षेमं' वहाम्यहम्" मी त्यांना सुखरूपपणें (निर्भयपणें) परतीराला वाहून नेतो, असें म्हटलें आहे. त्याप्रमाणें आमचे **पांडुरंगपुरचे पारकरी** सामान्य जनतेला संसाराच्या पैलतीराला नेऊन सोडणारे कारुण्यपूर्ण, कर्तबगार, तेजस्वी, व प्रेमानें जिंकणारे असे केव्हां होतील व सांप्रदायाच्या चाकोरींतून बाहेर पडून विश्वात्मकें देवें दिलेल्या विश्वधर्माचा प्रसार केव्हां करतील, असा विचार या पवित्र दिनीं आल्याविना रहात नाहीं. वारकरी पंथाचा संपूर्ण कायाकल्प होण्यास त्याच्या मुळाशीं गेलें पाहिजे व त्या बाबतींत संशोधन होऊन त्यावर वाढलेलीं बांडगुळें छाटून टाकून मूळचा विश्वात्मक पांडुरंग उभा करून त्याचे (वारकरी)—निरपेक्ष समाजसेवक—विश्वांत संचार करावयास निघालें पाहिजेत. तो "रुक्मिणीचा विठ्ठल पांडुरंग" हा सोन्याचा दिवस दाखवों, अशी नम्र प्रार्थना या दिवशीं संघाचे संचालक करीत आहेत.

× × ×

चातुर्मास्यांत श्री. तुकाराम विश्वविद्यालय संघ, बृहन्मुंबई या संस्थेमार्फत श्री. नामदेव पुण्यतिथीच्या मुमुहुर्तावर गुरुवार, तारीख २५-जुलै-१९५७ पासून खार येथें विद्यावाचस्पपति विष्णू नरहरी क्षीरसागर यांची प्रवचनें शनिवार तारीख १० ऑगष्टपर्यंत चालणार आहेत. त्यांचीं मागचीं प्रवचनें लोकांना फार आवडलीं. त्यामुळें हा कार्यक्रम मुद्दाम आंखला आहे. प्रवचनाचा विषय "महाराष्ट्रीय संत" असा असून प्रत्येक प्रवचनांत एका संताचें चरित्र व त्याचें जीवनकार्य व त्यांनीं विश्वधर्माच्या कार्यांत टाकलेली भर हा विषय वाचस्पति हाताळणार आहेत. त्यांची वाणी मधुर, अस्खलित व विवेचन पद्धति सोपी व खात्री पटवून देणारी अशी असल्यामुळें, त्यांच्या प्रवचनास वाढत्या प्रमाणावर श्रोतृवृंद उपस्थित राहतो. हीं प्रवचनें १४ व्या रस्त्यावर मोटवानी कुटुंबाच्या ग्यानघरांतील राधा कृष्णाच्या मंदिरांत होणार आहेत. हा चातुर्मास्याचा कार्यक्रम.

× × ×

आमचेकडे कै. पु. म. लाड यांचे "तुकाराम चरित्र" (पूर्वार्ध) याची एक प्रत आली आहे. ती मुंबई गव्हर्मेंट सेंट्रल प्रेसमध्यें छापली असून ती इ. स. १९५७ प्रसिद्ध होत आहे. कै. लाड यांच्या मरणानन्तर हा पूर्वार्ध प्रसिद्ध व्हावा हा किती विचित्र योगायोग आहे? आम्ही या चरित्राचें विस्तृत विवेचन कांहीं पुढील अंकीं देण्याचे योजिले आहे. यांत श्री लाड यांची विद्वत्ता, संशोधन क्षेत्रांतील अपूर्व पटुता, प्रासंगिक व सारभूत पुरावा पाहून त्यांतील सारभूत पुरावा कसा जाणावा, ह्यांतील अलौकिक तरतमभाव यांचें योगे हें त्यांचें योग्य स्मारक झालें आहे. त्यांचें तुकाराम महाराजांवर केवढें प्रेम होतें त्याची साक्ष सर्वांना आहेच. महाराष्ट्रीय सांप्रदायिक जनांना हें चरित्र विशाल दृष्टि बनविण्यास उपकारक होवो ही सदिच्छा!

• • •

3 : English Section :

BOOKLETS AND PAMPHLETS

(i) AUTOMATION :

It explains the use of machines since it is a growing force in industry. The term is coined by engineers and refers to a method of transferring auto parts automatically from one machine to another. It is fully illustrated, Published by U. S. I. S.

(ii) New Facts about ATOMIC RADIATION :

To remove the fear from humanitarian minds, researches in the matter of nuclear tests are carried on Atomic Energy Commission (U. S. A.) and the results are stated in this booklet. The booklet is not convincing although written with certain degree of certainty.

Published by U. S. I. S.

(iii) Asian Artists in Crystal (Designs by contemporary Asian Artists engraved on Steuben Crystal).

These exhibits are being shown in Jehangir Art Gallery from July 10 to July 24. This book is a proof that art knows no boundaries and that culture is one of the strongest links between civilised Men." (From Foreword). It is explaimed in this book how this collection has been made. Beginning with Far East **China** mentions three artists of name, whose art is depicted. Then **Japan** gives specimens of three artists, Momoyama: Ananda and Bodhisattva. Then comes **Korea**: where Korean Sword dance is depicted on a vase. The **Philippines** pictures **'HARANA'** and a typical village (MALINAO). Coming then to South East Asia **VIETNAM**: describes a Floating village; while **Indonesia** engraves "Bhima and the Snake," "Balinese Funeral," and The Temple DANCE." Coming to **Thailand** : Kinnaras and Buddhist Angels (NANG Fa) are engraved. Then **Burma :** Covers an urn with Burmese Royalty and TONAYA (Half Snake and Dragon). We then **Come to India** : where vases depict Farmer returning home; Monkeys; KHAJURAHO Temple; and Spring Festival of Krishna and Radha and Gopis in the grove of Brindavan. **In Ceylon**: The Bodhisttva Vishwantara gives away his wife and the goddess Tara are described on bases.

The other part is occupied by **Middle** East and represents incribed vases—the finest work of Pakistan; Iraq; Iran; while the **NEAR EAST**: Cover Syria; Turkey, and Egypt; we have simply mentioned these; while upto Ceylon we have described the Scenes and Arguments. The object is clear enough. From Japan to Ceylon the cultural affinities are clear enough. We, therefore, fail not to recognise similarity and affinity in thought and work, in grandeur and intensity, in variety and richness, imagination and understanding and thus a comradeship in spite of difference or diversity. Governed by similar traditions these Engavers or the Creaters or Master Minds show Universality of nature and life that makes us feel that after all, Humanity is one and indivisible inspite of its manifold diversity. It illustrates the truth: Unity in Diversity. We congratulate the sponsorers of "Asian Artists in Crystal" and the Exhibitors viz. The National Gallery of Art (Washington) and the Metropolitan Museum of Art (New York) for this worthy attempt at proving that "Art knows no boundaries".

(IV) **The ANANAI** : May 1957. Vol VIII No 5. SHIMIZU (JAPAN)

With the Founder Rev. Yonosuke NAKANO the Institution to teach how "to communicate with God" is growing strong since our visit to that Institution in 1954, and the progress witnessed has been wonderful. It has sponsored the cause of World Peace and "asserts that all the religions of the world ought to bring about the permanent world peace by realising a combination of all religions" Articles contained in the Ananai are varied and cover topics like "World Wide Peace for Man"; "Religion and Peace", "Moral Life and religious Awareness", "Comparative Study of Scriptines". It deserves to be widely read in India for the betterment of Religious life in this country.

(V) **"The Buddhist Union Newsletter"** : published quarterly at Singapore (April 57) contains popular articles for popular minds "Punnovada Suttanta", "Kinsila Suttanta" "Discourse on the Dharma" will appeal to all. We wish the "Union" all success. "Sabbe Hontu Sukhino".

(II) **PRERANA** ; (Organ of the Young Men's Hindu Association) Bombay, Aprit–June 1957.

Gaily covered this organ is full of literary matter of interest. Articles are comparative and not dogmatic. "Jesus as a Hindu understands Him," "Scope for women in Journalism," "Laxmibai the Ranee of Jhansi." are worth mentioning. There are Reviews of Books. Obituaries on Late Shri Tulsidas Khimji, Late, Mr. B. G. Kher and Late Shri P. M. Laud are appealing. The Number on the whole ranks high and dose credit to the Association.

(vi) Indian Philosophy and Culture– a Quarterly June 1957. (Vaishnava Research Institute)—Edited by Swami B. H. Bon Maharaj—Vrindawan.

Culture and Philosophy are deepest fields of enquiry for human intellect and the persons engaged in the pursuit must have the qualifications and Tapasya in their high degree. The article cover a wide range, though the Pivot is the Vaishnava Religion', "How Lord ShriKrishna became Lord Gauranga ?" "What is Truth ?" "Symbolism in Rasalila" "Religion and Monopoly of Truth', "Some aspects of the

(Continued on Page 20)

From The Parishramalaya (Kherwadi)

SUNDAY PRAVACHANS

1 Zaratushtra

Under the auspices of the Kherwadi Social Welfare Association, the sunday **Pravachan** in the Parishramalaya at Kherwadi was given at 9 a. m. on 28th April 1957 by Dasturji Minocher Homji on **Zaratustra.**

Dasturji Minocher Homji said that Bhagwan Zaratushtra was born in Iran about 4,000 years ago. As stated in the Bhagawadgeeta, whenever there is decline of righteousness God himself takes human form for the establishment of righteousness. The situation in Iran at the time of Zaratushtra's birth was like this. He appeared and preached to people in five Gathas. The first Gatha is for prayer. Ahurmazda is the Lord of the world and is omniscient. We should pray to Him for three things : (1) for divine power, (2) for intelligence and (3) for strength to do one's work well. As explained in the Geeta, Yoga is skill in work. If our work is not done as it should be done, our life would become a waste. We must always remember that if we want light in our life, we must try to give light to others. There is joy in eating, but there is a greater joy in feeding others.

Lord Ahurmazda says "Give knowledge to the ignorant and show them God's ways." A man who considered himself very wise saw that a big, beautiful fruit like the water-melon grows on the ground, while a small fruit like the apple grows on a high tree. He said, God does not know how to do things properly; the water-melon should have grown on a high tree. Just then there was wind and an apple fell down on his head, and he then realised that had it been a water-melon he would have been dead. We should therefore, always strive for true knowledge.

The third Gatha preaches true humility. We should always be humble and try to get knowledge by showing respect to the Guru,modestly asking him questions and serving him **(pranipatena pariprashnena sevaya.)** The fourth Gatha preaches the efficacy of work. It exhorts us to do our work well and skilfully and we shall have served God. The fifth Gatha tells us about the final salvation, There is an eternal war in the universe between good and evil. Creation is imperfect and it gives rise to evil. It is for the good to wage a constant war against evil.

The light of the omniscient, omnipresent Ahurmazda came to Zaratushtra. His enemies who were immersed in the darkness of ignorance and immorality tried to kill him many times, but he was saved by divine Providence every time. At the age of 15 he went into solitude to meditate till Truth revealed itseif to him. He began to preach true religion from his thirtieth year. For ten years he had no disciple. Afterwards he had one in his own nephew. Then Vishtaspa, the emperor of Iran, became his desciple, and the whole of Iran followed suit. He died at the age of 78, but his work never dies. It lives for ever. His chief teachings are as follows: (1) there is one God. He may reveal himself in many forms. (2) There is one way, that of righteousness. (3) Zaratushtra is the Prophet. Follow him through faith. (4) There are three main things in life thoght, speech and deed; keep yourself pure in all these. (5) It is not necessary to renounce life for salvation. Live your life and do your duty, but without attachment to life. (6) There are two powers, of which the two manifestations are good and evil. It is necessary that the Prophet be on your side to conquer the evil.

Zaratushtra says that the world prospers not by prayer alone, but by work. None is good or rich from birth, but becomes so by effort and **sanskar.** He has spoken of four ways to achieve this: (1) purity of deeds and truth; (2) purity of mind; (3) prayer and devotion, and (4) service. Life becomes sweeter by good deeds and service. You should do one good deed every day and never an evil to any one. Good thoughts is the key to all this. Heaven is not something other than the light of the soul. Our one prayer should always be, 'Ahurmazda, lead us from untruth into truth, from darkness into light, from death to immortality or eternal life.'

2 : M. G. Ranade

Under the auspices of the Kherwadi Social Welfare Association, the **pravachan** on Sunday the 5th May 1957 was given by Shri Deonath Jhaveri on **Maharshi M. G. Ranade and his message.**

Shri Jhaveri began by saying that public prayer and congregational Prayer has been prescribed from the very beginning. We find **mantras** like **Sahanaubhavatu** in the Vedas, but in practice our prayers and worship have remained individual. In other religions we find the practice of congregational prayer. Muslims go to the mosque and pray together, and so do Christians in church. But Hindus have too many differences amongst themselves, such as different castes and consequent lack of unity or fellow-feeling.

Our preachings and practice were on different levels. The religious books preach equality and fraternity, but the principle was not applied to actual life. It was in such conditions of social life that the English conquered this country, and for a time the feeling of one nationality prevailed. People began to learn English ways as well as the language and began to think that everything western was good. They forgot that there was something very valuable in our culture. It was Raja Ram Mohan Roy who first attempted to remove this feeling. He studied all religions

(Continued on page 20)

(From Page 18)

Teaching of Vedanta", are aricles which ought to be read by every enquiring mind. We congratulate the Editor and the able body of scholars of the University and wish they make the human mind realise the Ultimate Unity of Religions.

(VII) **The Golden Lotus** : (A magazine dedicated to those who seak the way) Vol XIV No. 2 (PHILADELPHIA).

A magazine that brings peace and seremity to the reader. To the enquiring Sadhaka there is much to read and much to digest. "The Dharma-Dependability", "Comments on Anatta" "The Mystery of Being"; "DR. Ambedkar-Liberator", are worth while reading and much Light will be gained thereby. We are grateful to the " Lotus', for giving us the benefit of its delicacy, purity and fragrance."

(VIII) **Serving Mankind** : (Houston-U. S. A.)

The objective of the paper can be easily understood by the following line: "Whosoever of you will be the chiefest, shall be servant of all." It is devoted to the Cause of Peace and Service. "The patriotism of peace" by Dr. Lowell H. Coate is worth studying. "The Brochure" Not with Bombs But with an Idea, "is very aptly concerned. We quote the following by the Courtesy of the "Serving Mankind" :—

"An INTERNATIONAL RELIGION"

To lessen world-discordant sounds,
Establish harmony,

Religious folk have tried, but failed.
Must this for ever be?

Their efforts made, for Peace on Earth,
All futile seem to be;

Too often, they appear to lead
To more dis-unity.

And yet, there's one 'Religion' still,
Which holds the good and true;

'Tis just the **Golden Rule** applied
In what we say and do.

It shows us how, whate'er our creed.
We may united be,

And "Love our neighbour as ourselves",
In true fraternity.

1956—1957

Ring out the old! Ring in the new!
Ring in the true and good!

To greet the World's great need today—
The reign of Brotherhood.

Our record for the year ,now gone,
Contains mistakes, we know;

We also know, by errors made,
We oft in Wisdom grow.

C. E. Ratcliffe,
"Ormside,"
13 Madeira Road,
Clevedon, Somerset,
England.

(IX) **"Cultural News from Asia"** ; (Congress for Cultural Freedom). containing An Invitation to Discussion;

This Cultural News from Asia is a stimulating reading. "The Burma Translation Society", "Goan Novel," "Mural Painter from Burma", "Exhibition of Asian Paintings", "Gamini Jayasurya"--They are little bits of news and notes interesting. We welcome of the news.

N. K. B.

(From Page 19)

and preached that they were at the root one. He founded the Brahmo Samaj for practising what he preached. After him Maharshi Ranade started a similar movement in Maharashtra. He was the inspiration behind every effort made for the uplift of the nation. For the political awakening of the people he worked through the Indian National Congress. With every sesssion of the Congress he used to hold a session of the Social Conference. Its sole aim was to remove all social evils and reform society. For the propagation of true religious feeling he founded the Prarthana Samaj in Maharashtra. There was an attempt before this tor social unity by the Paramahansa Samaj, but its meetings and practices were held in secret because of their fear of society. After a short time, however, the Samaj stopped its work.

Maharshi Ranade was a Government servant. He was a Judge, but his service never came in the way of his efforts for nation building. He went to the root of all evils in our society and did his best to remove them. The Prarthana Samaj was an effort to put an end to religious superstitions and social evils. Public prayer on Sunays and religious sermons were conducted as in Christian churches. The prayers were for asking for strength to do away with one's own shortcomings or for the feeling of brotherhood for all. He had faith in God, and the courage with which he threw himself into all political and social movements was extraordinary. It was conscdered treason to speak anything against the Government, but he, a Government servant in a responsible position, said the foundation of our national movement. His faith in God had given him courage. He was calm in all kinds of difficulties and preached his **shraddha** or faith in his Prarthana Samaj sermons (**upasana**). **Upasana** means sitting near together. When we sit together near one another and pray to God, the feeling comes that we are all one and God is near us. He is omniscient and we are ignorant, but we must try to pray with all our heart and soul and not merely to make a show or in an absent-minded manner, and God is sure to show us the path. Such was the substance of his teachings.

बौद्ध जगत

(जयंतीच्या प्रसंगानें केलेलें वार्तासंकलन.)

***२५मे ला जबलपूर येथें बंगाली क्लबमध्यें भाषण करतानां न्यायमूर्ति चतुर्वेदी म्हणाले--बुद्ध धर्माचा संस्थापक भगवान् बुद्ध याच्या परिनिर्वाणानंतर त्यांत निरनिराळे पंथ पडले. तरी त्या धर्माचा मुख्य आदर्श सत्य व अहिंसा यावर आधारलेला होता. नादीरशाहाच्या आक्रमणानंतर तो धर्म भारतांत मंदावला. पण आज त्याची प्रभा पुन्हां स्फुरावयास लागली आहे. याला कारण महाबोधी सोसायटी, पंडित मदन मोहन मालवीय व श्यामा प्रसाद मुकर्जी. यांच्याच सहयोगानें पुन्हां भारतांत तो स्थिर होईल अशी आशा उत्पन्न झाली आहे

*****अशोकविहार--मेहराउली** येथें बुद्ध जयन्ती निमित्तानें बुद्ध धर्मांचे "मित्र" नांवाच्या संस्थेमार्फत भाषण करतांना यू. आऊंग ग्याँ म्हणाले--विश्वशान्तीची जर स्थापना करावयाची असेल तर भगवान् बुद्धाच्या शिकवणीनें ती प्रस्थापित होईल. बुद्धधर्माचें पुनरुज्जीवन भारतांत होत आहे याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. मागील दोन वर्षांपासून दलाई लामा व पांचेन लामा, ब्रम्हदेशचे पंत प्रधान यू. नू हे या संस्थेविषयीं आस्था दाखवीत असून या केन्द्राला मदत करावयास तयार आहेत.

***कॉंबोडियाच्या राजधानींत** भगवान् बुद्धाचा २५०१ वा वाढदिवस एक आठवडाभर साजरा केला गेला. सिंहलद्वीपाहून आणिलेला बुद्धाचा एक अवशेष एका स्तूपांत घालून तो तात्पुरता स्तूप रेल्वे स्टेशन जवळ बांधण्यांत आला आहे! अंगकॉर हें ऐतिहासिक प्रसिद्ध देऊळ त्यांनीं शोभित केलें होते!

***दिल्ली येथें २५०१ वीबुद्धजयन्ती फार मोठ्या प्रमाणावर साजरी करण्यांत आली. त्यावेळी बुद्धाचें वर्णन "मानवशान्तीचा स्वयंपूर्ण नमुना" असें करण्यांत आलें. आजचें जग भांडणें, एकमेका विषयीचा संशय व भीति यांनीं ग्रस्त झालें आहे. अशावेळीं भगवान् बुद्धाच्या महान मानवतेच्या व करुणेच्या संदेशाची आज मोठी जरुरी आहे. भगवान् बुद्धाला "सर्वश्रेष्ठ वास्तववादी" म्हणतां येईल.

***सिलोनमध्यें** बुद्धजयन्तीच्या निमित्तानें पंडित नेहरू गेले असतांना त्यांनी अनुराधपूर येथें कै. रविंद्रनाथ टागोर यांची बुद्धावरील एक कविता म्हणून दाखविली. त्या कवितेचा प्रारंभ असा आहे.--जग द्वेषाच्या चित्तभ्रमानें भ्रमिष्ट झालें आहे. संघर्ष क्रूर आहेत. अन्तवेदना अपार आहेत. त्याचे मार्ग कुमार्ग आहेत. लोकांच्या बंधनांत जग जखडलेले आहे. सारे प्राणी अमर्याद जीवनानें भरलेल्या तुझ्या नव्या अवताराची वाट पहात आहेत! तूं त्यांना वाचव! तुझा आशेचा शाश्वतचा स्वर त्यांना ऐकीव. तुझ्या प्रकाशांत प्रेमकमल आपल्या अक्षय्य मधुकोशांच्या पाकळया उघडूं दे"

***वरळ (मुंबई) येथील बौद्ध विहारांत जयन्तीनिमित्त भरलेल्या सभेंत भाषण करताना बॅ. माधवराव माने म्हणाले—जातीयवाद बोकाळला होता. धार्मिक उत्सवांत बळी देण्याची प्रथा वाढत होती. वैदिक कर्मांचा पगडा भारतावर बसला होता. अशा काळांत भगवान् बुद्धाचा जन्म झाला. बुद्धांनी मानव जातीच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंतच्या दुःखस्तरांचा अभ्यास केला व त्यांनीं मानवजातीला सुखी करण्यासाठीं मार्गदर्शन केलें. बौद्ध- धर्माचें ग्रंथ पाली भाषेंत आहेत. त्यांचें प्रादेशिक भाषांत भाषांतर होणे आवश्यक आहे. प्रादेशिक भाषांत भाषांतर झाल्याशिवाय बहुजनसमाजांत बुद्धतत्त्वज्ञान नीट समजणार नाहीं.

***बुद्धजयन्ती महोत्सवसमितीच्या विद्यमानें भरलेल्या २५०१ व्या उत्सवाच्या सभेंत भाषण करितांना बडोदे विश्वविद्यालयाच्या उपकुलगुरु श्रीमती हंसा मेहता म्हणाल्या—भगवान् बुद्धानें परमेश्वराच्या विषयीं चर्चा केली नाहीं. पण करुणेसंबंधानें त्यानें उपदेश केला. आपल्याच प्रयत्नांनीं दुःख नाहींसें कसें करतां येईल, हें दाखविलें. जर माणूस आपल्या शेजाऱ्याबरोबर शांततेंत राहिला तर दुःख असण्याचें कारणच नाहीं. बुद्धधर्म हा सामान्य माणसाकरितां मुख्यत्वें शिकविला आहे व तो सामान्य माणसासच शिकविण्याची आज जरूर पडली आहे.

***श्री. दा. वि. मोघे म्हणतात--श्री विष्णूचा बौद्धावतार म्हणजे गौतमबुद्ध नव्हे आमच्या प्रत्येक धार्मिक कृत्यांत देश, काल परिस्थिति यांचा उच्चार करावा लागतो. ह्या तिथी नक्षत्राप्रमाणें **सांप्रत चालू असलेला बौद्धावतार** याचाहि उच्चार केला जातो. "या योगावर मी हें कार्य करीत आहे," असा संकल्प सोडावा लागतो. **तात्पर्य आमचा बौद्धावतार सांप्रत चालू आहे !**

Regd. No. B. 5434

धर्म देव वि. मा.

World Religion Supplement

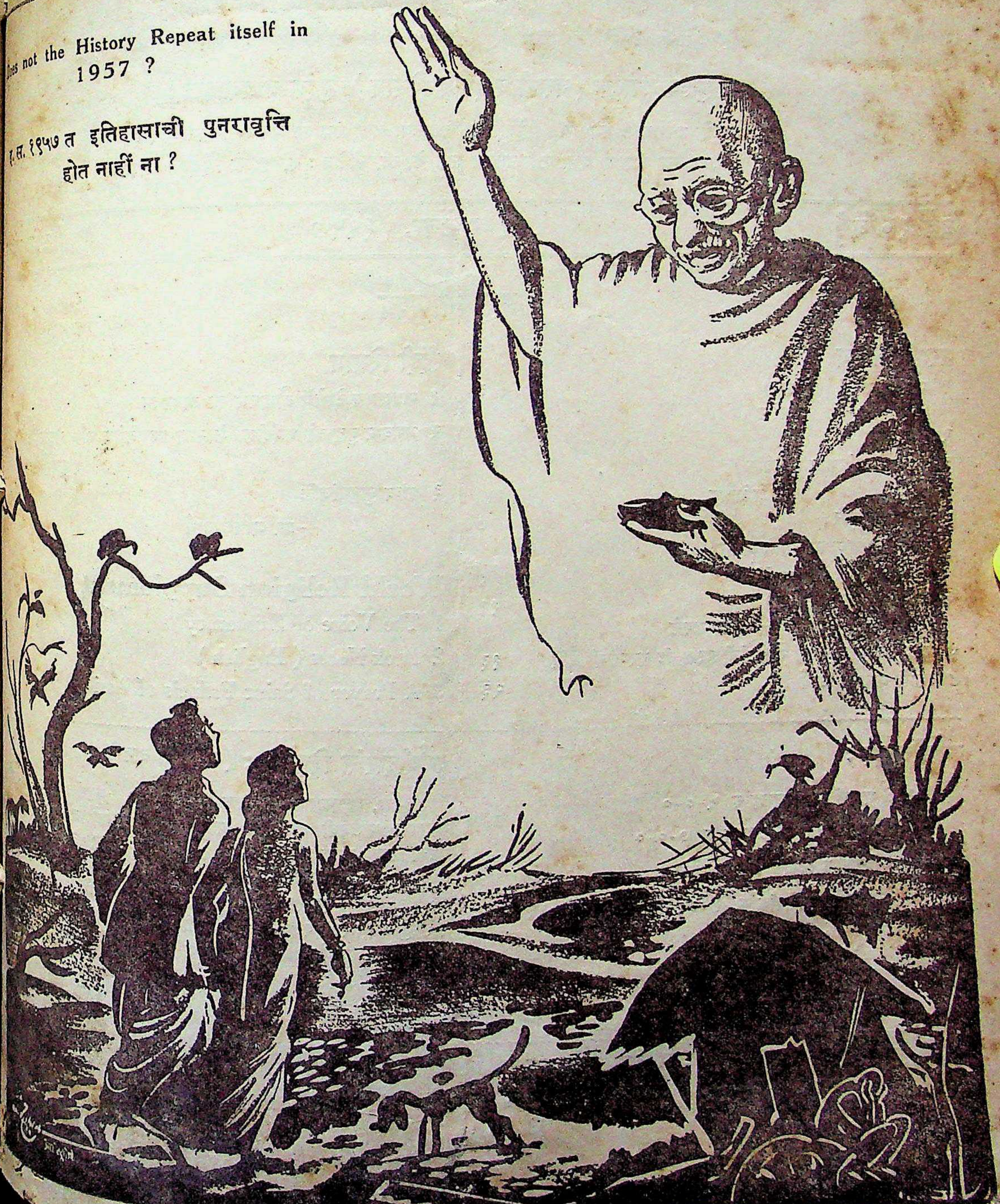
धर्मचक्र

वर्ष १० वें] [अंक २ रा
१५, सप्टेंबर १९५७

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. X—2)
15th September 1957

Does not the History Repeat itself in 1957 ?

इ. स. १९५७ त इतिहासाची पुनरावृत्ति होत नाहीं ना ?

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

• दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. •

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)
प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष १० वें] १५ सप्टेंबर, १९५७ [अंक २ रा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)
अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

वर्गणीदारांस विज्ञप्ति : (वर्गणींत वाढ)

वि. सूचना : धर्मचक्राचा आकार, पृष्ठसंख्या व अन्तर्बाह्य सुधारणा यासंबंधी हा अंक पाहूनच आमच्या वर्गणीदारांची खात्री पटेल. ह्या वाढत्या खर्चांमुळें १५ ऑगस्ट १९५६ पासून वार्षिक वर्गणी रु. पांच केली आहे हें येथें कळवीत आहोंत. अर्थात १५ ऑगस्ट १९५६ च्या पूर्वी झालेल्या वर्गणीदारांना ही वाढ १५ जुलै १९५७ पर्यंत लागू नाहीं, हें सांगणें नकोच ! धर्मचक्रा-वरील लोभ पूर्वीप्रमाणेंच आमच्या वाचकांनीं कायम ठेवावा, ही सविनय प्रार्थना !

ना. के. भागवत.

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष १० वें] १५ सप्टेंबर १९५७ [अंक २ रा

मायेचा पाश !

मायेच्या पाशीं मी गुरफटलों
दैवि मायेच्या पाशीं गुरफटलों ॥

बहुरूपाची तीन गुणांची
मोहिं गुंतुनी फशिं पडलों।
दैवि मायेच्या पाशीं गुरफटलों ॥

तेथून सुटाया धडपडलों
दैवि मायेच्या पाशीं गुरफटलों ॥

पूर्ण शरण श्रीहरिला जा
हा इलाज करुनि मनिं धालों
मायेच्या पाशीं मी गुरफटलों
दैवि मायेच्या पाशीं गुरफटलों ॥

—अखेर

संपादकीय

मागील महिन्याच्या **१५ तारखेस** भारतीय स्वातंत्र्याचा १०वा वाढदिवस मोठ्या उत्साहानें, भावनात्मकतेनें व आत्मीयतेनें अखिल भारतीय जनतेनें साजरा केला! जगाच्या ज्या ज्या भागांत भारतीय जनता राहते तेथें तेथेंहि हा उत्सव मोठ्या प्रमाणावर पाळला जाऊन तद्देशीय बंधुभगिनींनीहि त्यांत मोठ्या उत्साहानें भाग घेतला. देशाचें स्वातंत्र्य ही काय चीज असते, ही गोष्ट सर्वांनाच कळणें शक्य नसतें. पण स्वातंत्र्यप्राप्तीकरितां ज्यांनीं आपल्या जीवाचा बळी दिला, अशानांच स्वातंत्र्याचें मोल कळतें. आजच मलाया देश स्वतंत्र झाला! त्याला स्वातंत्र्याची किंमत कळेल. आमच्या भारतवासीयांना स्वातंत्र्यप्राप्ति झाली त्याचें कांहींच वाटत नाहीं. 'उलट आम्ही आतां तें कसें टिकविलें पाहिजे' याचा विचार न करितां उलट दिशेनें वागतांना पाहतों. यावर्षीं सुदैवानें हीहि गोष्ट घडून आली. १८५७ सालीं स्वातंत्र्याकरितां जो उठाव केला व त्यांत ज्यांनीं आपलें बलिदान केलें, त्यांची शंभरावी स्मृतीहि याच दिवशीं पार पडली. त्यामुळें १५ ऑगष्ट हा स्वातंत्र्य दिन व स्वातंत्र्यसमरशताब्दि दिन असा दुहेरी मंगल दिन म्हणून गाजला. १८५७चें युद्ध हें स्वातंत्र्यसमर होतें कीं तें केवळ बंड होतें, असला काथ्याकूट कांहींजण करितांना आपण पाहतों; पण अशांची कदर जनतेनें मुळींच केली नाहीं. पंडित नेहरूंनीं लालकिल्लयावर तिरंगा झेंडा फडकवून भाषण केलें. राष्ट्राध्यक्षांनी संदेश पाठविला. इतर राष्ट्रांकडून अभिनन्दनाचे सन्देश आले. ध्वजवंदन, प्रदर्शनें, मुलांचे मेळावे, मेजवान्या वगैरेनीं "उत्सवप्रियः खलु मनुष्यः" याची साक्ष सर्वांना पटवून दिली. "त्यागाची उज्ज्वल परंपरा अखंड ठेवा," हा मुंबईच्या मुख्य मन्त्र्याचा संदेश समयोचित होता. १० वर्षांपूर्वी मिळालेलें स्वातंत्र्य ही आपल्या ध्येयाच्या मार्गावरील एक पायरी आहे. आणि १८५७ चें समर हीहि स्वातंत्र्याच्या मार्गावरील एक पायरी होती, असें ते म्हणाले. १८५७ च्या लढ्यानें लोकजागृति केली. लोकांना पारतंत्र्याची जाणीव करून दिली. त्यावेळच्या आपल्या थोर पुढाऱ्यांकडे पाहिलें म्हणजे स्फूर्ति येते. त्यांनीं बलिदान केलें. त्यामुळें आमची स्वातंत्र्यप्राप्ति कांहीं अंशानें जवळ आली. आज जें आम्हीं स्वातंत्र्य भोगीत आहोंत त्याचा अभिमान प्रत्येकाला वाटला पाहिजे. आज ज्या हुतात्म्यानीं गुलामगिरींतून मुक्त होण्यासाठीं मदत केली त्यांना शतशः प्रणाम केला पाहिजे. ह्या दहा वर्षांतच आमची कमाई पहा. संस्थानें नाहींशी करून सर्व भारत एका छत्राखालीं आला. आपली घटना तयार करून देशांच्या सर्व भागांत लोकशाही पद्धति सुरूं झाली. अस्पृश्यतेचा कलंक धुवून काढण्याचा बराच यशस्वी प्रयत्न केला. हिंदुकोड बिलाची सुधारणा केली. पहिली पंचवार्षिक योजना पार पाडून भारतीयांचें जीवनमान सुधारलें. भाषावार प्रान्तरचनेसारखा प्रश्न सोडवला. आन्तरराष्ट्रीय जगतांत भारताची प्रतिष्ठा वाढली. अहिंसा व कोणत्याही गटांत सामील न होणें ही भूमिका कायम ठेवली. सहजीवन व पंचशीलें यांची घोषणा करून जगांतील कित्येक राष्ट्रांना आपल्याकडे वळविलें. पंडितजी आज जगांत प्रवास करून भारताचा राजकीय दृष्टिकोण जगास समजावून सांगत आहेत. हें सर्व स्वातंत्र्याचे फायदे पाहिले म्हणजे भारतभाग्यविधाता महात्माजी यांची स्मृति उज्वल झाल्या-विना राहत नाहीं. महात्माजींनीं राजकारणांत जो मार्ग दाखविला तोच मार्ग आजहि भारत आक्रमित आहे. गांधीजी गेले असले तरी त्यांची स्मृति प्रत्येक विचारी व देशप्रेमी बंधूभगिनीच्या हृदयांत कायमची तेवत आहे. गांधीजींनी तरी काय केलें? त्यांच्या बरोबर व त्यांच्या मागें ज्या राष्ट्रभक्तांनीं भारताच्या सन्तांचा मार्ग स्वीकारलेला होता त्याची परिपूर्णता केली. म्हणून गांधीजी व लोकमान्य यांच्यामध्यें फरक दाखविण्याचा प्रयत्न कोणी करूं नये. तुलना करणें म्हणजे तुलना करणाऱ्या माणसाच्या लघुचेतसाची ग्वाही देण्यासारखें आहे. सत्ता आली; पण शहाणपण आलें नाहीं; म्हणून ही तुलनेची कुबुद्धि आम्हाला होते. स्वातंत्र्य मिळालें, पण सदाचार नाहींसा होत चालला. राजकीय मूल्यें उंचावली; पण नैतिक मूल्याची घसरण सुरूं झाली! मानव मानवामध्यें अविश्वास उत्पन्न होऊन एकमेकांस फसविण्याची बुद्धि जागृत झाली. पृथ्वीचें राज्य मिळालें पण आत्मा गमावण्याची भीति वाढली. त्यामुळें भारतीयांनीं प्रथम आपलें घर साफ केलें पाहिजे. सरकारला कसें पेंचांत आणावें, अशाकडे आपल्या सुबुद्धीचा दुरुपयोग न करितां, सरकाराला मदत करून त्यांनीं हातीं घेतलेल्या योजना यशस्वी कशा करितां येतील, अशाकडे आपली बुद्धि वळवावी. स्वातंत्र्य मिळालें तरी सर्व सुरक्षित झालें नाहीं! राजकीय वातावरणांत दुष्ट घटनांचे काळेकुट्ट ढग जमा होत आहेत, हे विसरता कामा नये! म्हणून आजचा दिवस जसा आनंदाचा, उल्हासाचा, किंवा चैन करण्याचा आहे **तसाच तो आत्मशोधनाचाहि आहे**! एक उदाहरण घेऊन आपलें म्हणणें आम्ही सिद्ध करूं इच्छितों. ज्या १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरशताब्दीच्या निमित्तानें सर्व जनतेनें आनंदी आनंद केला, वृत्तपत्रकारांनीं व नियतकालिकांनीं सुंदर विशेषांक काढून आपली देशभक्ति प्रदर्शित केली, त्या १८५७च्या घटनेसंबंधानें मोठमोठ्या विद्वानांत व इतिहाससंशोधकांत वादाची रणें पडावींत यासारखी दुसरी दुर्दैवी घटना कोणची असणार? अशावेळीं परके देश या घटनेसंबंधी काय म्हणतात हें पाहणें महत्त्वाचें आहे. आखाड्यांत उतरलेल्या मल्लापेक्षां बाहेरचा प्रेक्षक वृंद हा निर्विकार मनानें व निःपक्षपातीपणानें परिस्थितीचें अवलोकन करतो. त्याप्रमाणें १८५७च्या उठावाबद्दल इंग्रज राज्यकर्ते किंवा आम्ही भावना–भरित झालेले भारतीय यांच्या म्हणण्यापेक्षां बाहेरच्या देशांतील लोक काय म्हणतात हे अधिक विश्वसनीय आहे. रशियांतील समकालीन राजकारणी पुरुषांनीं या संबंधीचे आपले विचार आज प्रसिद्ध केले आहेत. "सोविएत देश" या मासिकाच्या १५ ऑगष्टच्या अंकांत यासंबंधी एक अधिकृत लेख प्रसिद्ध झाला आहे. "१८५७ ते १८५९ चा राष्ट्रीय उठाव" या शीर्षकाखालीं प्रा. ए. द्याकोव यांनीं एक लेख लिहून त्यांत सोविएत तज्ज्ञांची भूमिका विशद केली आहे. मार्क्स व

यांनीं अमेरिकन वृत्तपत्र "न्यूयॉर्क ट्रिब्यून" यांत यावर लेख लिहिले असून त्यांत त्यांनीं या उठावाचीं वैशिष्ट्यें दाखविलीं आहेत. शिपायांनीं अधिकाऱ्यांना ठोकून काढणें ही गोष्ट इतिहासांत प्रथमतःच उठावांत घडून आली. हिंदू व मुसलमान यांनीं परस्पराविषयींचा द्वेष विसरून समान राज्यकर्त्याविरुद्ध एकजूट केली. नेहमींप्रमाणें हा उठाव थोड्याशा प्रदेशापुरताच मर्यादित नव्हता. बंगालच्या उठाव इराणच्या व चीनच्या युद्धाशीं घनिष्ठपणें होता व आशीयांतील महान् जनतेचा जो असंतोष व्यक्त होता **त्याचें व भारतांतील या उठावाचें स्वरूप एकच होतें**, हें मार्क्स व एंगल्सनें दाखवून दिलें." हा उठाव म्हणजे भारतांतील जनतेनें आपणाला गुलाम ठेवणाऱ्या केलेला न्याय्य लढा होता, असें या लढ्याचें मूल्यमापन रशियांतील विचारांच्या जनतेनें त्याचवेळीं केलें होतें." हे उतारे देण्याचा म्हणजे आमच्यकडे पहाणाऱ्या स्वातंत्र्यप्रेमी माणसांना १८५७ च्या बद्दल काय वाटलें, हें दाखविणें. यामुळें या घटनेला स्वातंत्र्य यांतील महत्त्वाचा दुवा म्हणण्यास हरकत नाहीं. म्हणून १५ ऑगष्ट यो हा उत्सव झाला याची योग्यता अपूर्व होय! शेवटीं भारताचें स्वातंत्र्य अबाधित राहो व भारतीय संतांच्या कृपेनें भारतीयांचें नीतिउंच राहून भारताचें सर्वांगीण कल्याण होवो, हीच प्रार्थना आम्ही प्रसंगानें करित आहोंत "भारत हमारा देश है" ही भावना सर्व उराशी बाळगावी यांतच अखिल भारताचें कल्याण आहे. चिरं नो मुक्तिः!

× × ×

ज्या १५ ऑगष्टचें महत्त्व व मूल्यमापन आम्ही वर केलें त्याचदिवशीं एक घटना घडून आली होती. ती म्हणजे १५ ऑगष्टला श्री अरविंदांचा जन्म झाला होता. जे अरविंद एकाकाळीं राष्ट्रीयवादाचे म्हणून ख्यात झाले तेच अरविंद एक द्रष्टे व धर्म संस्थापक या परिणत होऊन त्यांची व्यक्तिमत्ता पूर्णावस्थेला पोहोंचली! यासाठीं दिवशीं आम्ही सर्व देशभर भारताचा स्वातंत्र्यदिन म्हणून साजरा तो दिन पांडिचरीच्या या महानसन्ताचा जन्मदिन असावा, हा काकतालीयन्याय नसून त्यापेक्षां त्यांत जास्त कांहींतरी परमेयोजना असावी, असें वाटल्याविना राहत नाहीं. मानवाच्या घडण करणारी म्हणून जशी एखादी अदृश्य शक्ति आहे, असें मानतों, त्याप्रमाणें राष्ट्राच्या भाग्याची घडण करणारी अशी एक शक्ति काम करीत असते व त्याच शक्तीनें असा संकल्प केला कीं, ज्यानें राष्ट्रजागृतीच्या कामीं एवढी महत्त्वाची भूमिका दाखविली त्याचा जन्महि ज्या दिवशीं पुढें त्या स्वातंत्र्यजागृतीची परिपूर्ण झाली, त्या दिवशींच झाला पाहिजे. अशी परमेश्वरी होती व त्याप्रमाणें घडलें. कांहीं झालं तरी या दिवशींचा स्वातंत्र्यमहोत्सव व अरविंदद्दिनमहोत्सव एकदमच साजरा केला गेला व त्याची वृंदसंवादनासारखीच मधुर व सर्वांनाच प्रिय अशी वाटली. अरविंदांचा जन्म एका श्रीमंत व राजघराण्यांत झाला व ज्यांनीं काळांत राष्ट्रांचा पुढारी म्हणून कीर्ति संपादित केली, त्यांचें जीवन (धर्मसंस्थापक अरविंद म्हणून) जनतेला अंधुकसें व विकृत वाटावें यांत आश्चर्य नाहीं. खरोखर तत्कालीन राष्ट्रीय पुढाऱ्यांत व स्वातंत्र्ययुद्धांत भाग घेतलेल्या शूरांत अरविंदाचें व्यक्तिमत्व अतुलनीय आहे. एका काळीं राजवैभवांत राहणारा व पाश्चात्य विद्यासंस्कृत असा तरुण निर्धन जीवनाचा व आत्मक्लेशाचा कसा स्वीकार करतो, व तेंहि राष्ट्रोद्धाराकरितां हें एक शेवटपर्यंत गूढच राहणार! पण दूरदर्शी व विचारवान माणसाला हें गूढ तावडतोब उकलल्याशिवाय राहणार नाहीं. भारताच्या शतकानुशतक चालत आलेल्या भारतीय अध्यात्माच्या पैतृकांतच त्यांना आपलें आत्मजीवन उमगून आलें. "भारताच्या गूढतम अन्तरात्म्याकडे जा" हेंच त्यांच्या पदाचें ध्रुपद होतें; कारण त्यांतच त्यांना भारताच्या पुनर्घटनेच्या चित्राचा साक्षात्कार होत होता! व याच विचारसरणीमुळें त्यांच्यांत व विद्यमान राजकारणी अग्रणींत संघर्ष सुरू होऊन, त्यांना राजकारणास रामराम ठोकावा लागला! अरविंदाचा हेतु कोणता? "भगवंतासाठीं, जगासाठीं, अखिल मानवजातीचा साहाय्यक व नेता होण्यासाठींच केवळ भारत जाग्रत होत आहे—" (अरविंदांचा संदेश—१५ ऑगष्ट १९४७). यावरून पुष्कळ लोक असें म्हणतात कीं, अरविंदांच्या जीवनाचे दोन अत्यन्त भिन्न असे भाग पडतात—त्यांची एकमेकांशी संगति लागणार नाहीं. पण ज्यांना मानवी विकासाचा मार्ग व त्यावरील विविध टप्पे यांचें सम्यग् ज्ञान आहे, त्यांना हें पटणार नाहीं. अरविंदाच्या उत्तर जीवनांतील तत्त्वज्ञान त्यांच्या राजकारणात्मक भाषणांतहि दिसून येतें. उदाहरणार्थ, उत्तरपारा येथील भाषणांत त्यांचें तत्त्वज्ञान बीजरूपानें आढळून येतें. तसेंच "वन्देमातरम्" व "आर्य" यांतील लेखांतहि त्यांचें तत्वज्ञान वाचावयास मिळतेंच. म्हणजे पूर्ववयांत जें बीजरूपानें होतें त्याचा पूर्ण विकास व परिणति व परिसीमा हीं अरविंदांच्या पुढील जीवनांत शोभून दिसतात. अरविंदांवर पळपुटेपणाचा आरोप केला जातो. राजकारणाच्या धकाधकीच्या मामल्यांतून पळ काढणारा अरविंद खरोखरच कमकुवत होता काय? ज्यांनीं त्यांचा आश्रम व त्यांतील जीवन विषयक तत्वज्ञान व त्याला अनुसरून दिसून येणारें तेथील जीवन पाहिलें असेल, त्यांना हा आरोप किती असत्य आहे हें कळून चुकेल. त्यांचा आश्रम म्हणजे मानवाची घडण करण्याचें भव्य उपकरणालय आहे. जीवनाचा सर्वांगीण विकास झाल्याविना राष्ट्राची घडण होऊं शकणार नाहीं, अशी त्यांची निष्ठा होती. "प्रकाश असा सतत वाढत जातो. छाया—ती तर केवळ छायाच असून वाढत्या प्रकाशांत ती विरून जाईल"—या एका वाक्यात जीवनाच्या सर्वांगीण एकीकरणाचा उद्देश दिसून येईल. त्यांच्या तत्वज्ञानाचें व शिकवणीचें एक सूत्र म्हणजे आन्तरिक पूर्ण स्थित्यन्तराशिवाय मानवाला आपलें जीवन भरभक्कम पायावर बांधतां येणार नाहीं!" मानव जातीच्या एकीकरणाचें ध्येय हें त्यांचें पुढील कार्य होय. या त्यांच्या आश्रमांतून त्यांनीं केलेली उद्घोषणा त्याच्या द्रष्टेपणाची साक्ष देत आहे. खात्रीनें पळपुटा मनुष्य असली विश्वगामी कमाई कधींच करू शकणार नाहीं. ते म्हणतात—"आशीया जाग्रत झाला आहे. त्यांतील मोठमोठे भाग स्वतंत्र झाले आहेत किंवा यावेळीं स्वतंत्र होऊं लागले आहेत. अजूनहि परतन्त्र असलेले इतर भाग, कितीहि संघर्ष करावे लागले, तरीहि ते करून स्वातंत्र्याच्या मार्गावर पुढें पुढें चालले आहेत. केवळ अगदीं थोडेंच कार्य आतां शिल्लक राहिलें आहे; पण तेंहि आज

ना उद्यां पूर्ण होईल. या क्षेत्रांमध्यें भारताला कांहीं वाटा उचलावयाचा आहे; आणि तें कार्य भारतानें अशा कांहीं जोमानें आणि कर्तबगारीनें सुरूं केलें आहे कीं, त्यावरून त्याच्यामध्यें काय काय संभाव्यता आहेत आणि राष्ट्रमंडळामध्यें तो कोणतें स्थान घेऊं शकेल हें अगोदरच दिग्दर्शित केलें जात आहे." ऑगष्ट १९५७ पृष्ठ ११-१२ च्या संजीवन मधील उतारा अरविंदांच्या विश्वधर्माची साक्ष देत आहे. पुढें ते म्हणतात– "भारताचें साऱ्या जगाला आध्यात्मिक ज्ञान देण्याचें केव्हांच सुरूं झालें आहे. अधिकाधिक वाढत्या गतीनें भारताची आध्यात्मिकता यूरोप आणि अमेरिका खंडात प्रवेश करीत आहे. त्याची गति दिवसानुदिवस एकसारखी वाढत जाईल; **अनेक दुर्घटना घडत असतांहि भारताकडे अधिकाधिक लोकांचे डोळे आशेनें लागून राहिले आहेत,** आणि भारताच्या केवळ शिकवणीचाच नव्हे तर त्याच्या आंतरिक आणि आध्यात्मिक प्रत्यक्ष साधनमार्गाचाहि आश्रय वाढत्या प्रमाणांत घेतला जाऊं लागला आहे." (पृष्टें १२-१३). यावरून अरविंदाचा जन्मदिन भारतीय स्वातंत्र्य दिनाशीं कां व कसा निगडित होतो याची साक्ष पटेल. अरविंद हे भारताचे कल्याणमित्र व आचार्य आहेत अशी खात्री पटून मस्तक अवनत होतें. अरविंदांना आमचे शतशः नम्र प्रणाम !

• • •

पुरुषार्थ (वीरकथा विशेषांक) जुलै १९५७. किं. २-०-०

'पुरुषार्थ' मासिकानें अभिनव कल्पनांचा अङ्गीकार करून या अंकानें आपल्या उपयुक्ततेंत महत्त्वाची भर टाकली आहे. शिवाय या विशेषांकाची बैठक फार व्यापक अतएव सर्वसंग्राहक आहे. आपली सामान्य कल्पना म्हणजे रणांगणावर शत्रूशीं दोन हात खेळतांना जी मर्दुमकी वीर दाखवितो ती कर्तबगारी शौर्य किंवा वीर्य अशी असते. पण हें शौर्य निव्वळ रणांगणावरच दृष्टीस पडते असें नसून जीवनांत जे नानाप्रकारचे संघर्ष उत्पन्न होऊन मानवास परिस्थितीशी जी झुंज द्यावी लागते, त्यांत सुद्धां कमी शौर्य किंवा वीर्य लागतें असें नाहीं. हरिश्चंद्रासारख्या सत्वशील राजाला आपलें ब्रीद कायम ठेवण्याकरितां केवढा स्वार्थत्याग, केवढ्या हालअपेष्टा, केवढा चित्तवृत्तींवर ताण, केवढें मनोयुद्ध करावें लागलें होतें ! एकपरी रणांगणावर युद्ध करणें सोपें, पण या संसारांतील युद्ध फार अवघड ! त्यांत जो जिंकला तो खरा योद्धा, खरा वीर, खरा शूर व खरा-कर्तबगार पुरुष होय. यांतच मानवाच्या परमोच्च वैभवाची माधुरी सांठवलेली असते. अशा वीर पुंगवांनीं व स्त्रीरत्नांनी भारताच्या प्रांगणावर चमकून जाऊन आपलें नांव कायम केलें आहे. त्यांचा हा आढावा खरोखरच रोमहर्षक आहे. नुसत्या अनुक्रमणिकेकडे दृष्टिक्षेप केल्यास त्यांत ऐतिहासिक वीर व वीरांगना, वीर स्नुषा, वीरकन्या, संसारी स्त्रिया आहेत; त्याबरोबरच गांधीजी, लोकमान्य टिळक, नेताजी सुभाषचंद्र बोस अशीहि वीररत्नें चमकत आहेत. एखाद्या चित्र रंगमहालांत जावें व तेथें एका मागून एक अशा सरसकलाकृति पाहतां पहतां आनंद, आश्चर्य, प्रमोद, तिरस्कार, कौतुक, वगैरे मनोधर्मांचें थैमान सुरूं व्हावें, व त्यांतच आपल्या वामनी मनाची केविलवाणी स्थिति होऊन कोठें तें हिमालयाच्या उंचीचे नरशार्दूल व कोठें परिस्थितींत खिचपत पडलेले आम्ही, अशी तुलना करावयास लागून मन भांबावून जाऊन चूर व्हावें अशी कांहींशी अवस्था हीं चरित्रें वाचून वाचकाची होते. शिवाय हीं शब्दचित्रें काढणारे कलावंत किंवा चित्रकार हि पट्टीचे असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या नैपुण्याची परमावधि यांत रचविली असल्यामुळें त्या चित्रांच्या प्रखर झगझगाटामुळें वाचक गुदमरून जातो. पण त्याबरोबरच 'धन्य ती मानवजात व धन्य त्या मानव जातीला मोठे करणारा जादूगार,' असे उद्‌गारहि त्याच्या तोंडून बाहेर पडतात. संपादकांनी आपल्या कल्पकतेचे अतिशयत्व या अंकांत दाखविलें आहे. अशा या सर्वांगपरिपूर्ण व वाचकास उच्च वातावरणांत नेऊन सोडणारा हा विशेषांक प्रसिद्ध केल्याबद्दल संपादक व त्याचे सहकारी यांचें अभिनन्दन केल्याविना राहवत नाहीं. ४४७ पानें दोन रुपयांत देऊन त्यांतहि छायाचित्रांची खैरात अशा दृष्टीनें पाहिलें तर हा अंक खरोखर प्रत्येकानें आपल्या संग्रहीं ठेवण्याच्या लायक झाला आहे.

• •

साभार स्वीकार :—

मराठी विभाग

(१) **ऐक्य** : " स्वातंत्र्य-प्राप्ति-स्वातंत्र्य स्मृति " अंक—**सातारा**
स्वातंत्र्यदिन व समरशताब्दि या दोन सुमंगल प्रसंगांनीं विनटलेला असा हा अंक प्रसिद्ध करून संपादकांनीं औचित्य साधलें आहे. आरभीं रणझाशीची रणश्री लक्ष्मीबाई यांचें घोड्यावर बसलेलें छायाचित्र विविध रंगांत आहे. १८५७ च्या समरांतील ही संग्रामदेवी सर्व भारतीयांचें स्फूर्तिस्थान होऊन राहिली आहे ! आंतील कव्हरावर १८५७ च्या समरांतील पंचायतन दाखविलें आहे. ते या समरांतील सूत्रधार होत. यानंतर "स्वातंत्र्याची मानसपूजा" या शीर्षकाखालीं भारतीय स्वातंत्र्याचे टप्पे दाखविले आहेत. " १८५७ चा महाराष्ट्र " या नांवाच्या ग्रंथाचा उद्बोधक परामर्श घेतला आहे. अंक वाचनीय आहे. संपादकांनीं महाराष्ट्राच्या परंपरेला साजेसा असा अंक काढला आहे.

(२) **लोकराज्य** : (स्वातंत्र्य दिन–विशेषांक) मुंबई,
मुंबई सरकारच्या प्रसिद्धि खात्याचें प्रकाशन सर्वांगीण दृष्ट्या सुंदर आहे. दर्शनीचें रंगीत चित्र १८५७ ते १९५७ या कालखंडांतील प्रगति दर्शविणारें दाखवितें. राष्ट्रपतींचा संदेश, मुंबईच्या राज्यपालांचा संदेश, मुख्यमंत्र्यांचा संदेश अशा संदेशत्रयांनीं तो पुनीत झाला आहे. 'मुंबई राज्याची दुसरी पंचवार्षिक योजना' आंकड्यांनीं भूषित असून उद्बोधक आहे. तात्या टोपे यांचे चरित्र प्रसंगाला साजेसें आहे, समाजकल्याणाची विविध अंगें दाखविणारा लेख वाचनीय आहे. मुंबई राज्यांतील १८५७ च्या स्वातंत्र्यसंग्रामाचा आढावा विचार करण्यास लावणारा आहे. या शिवाय " अस्पृश्यतेच्या निर्मूलनासाठीं, " " ग्रामीण स्वराज्य " " औद्योगिक कामगार आणि सामाजिक सुरक्षितता " वगैरे लेख जनतेस नवीन नवीन माहिती करून देणारे आहेत. प्रसिद्धीखात्याचें अभिनंदन करण्यासारखा हा विशेषांक खास आहे.

(३) **भालचंद्र** : नाशीक—ऑगस्ट १९५७.
या अंकांतील लेख संपदा व विचार संपदा या दोन्हीहि स्पृहणीय आहेत. " गीता व अहिंसा " " १८५७ चा पराभव, " " तुकारामाची संतसृष्टी, " " भारतीय स्वातंत्र्याचें पहिलें दशक, " " १८५७ चा वहिर्जी नाईक, " " सावरकरांची साहित्यसंपदा " वगैरे लेख खरोखरच भालचंद्राच्या वाङ्मयीय सौंदर्यांत भर टाकणारे आहेत.

(४) **श्री गुरुदेव**—सप्टेंबर १९५७. गुरुकुंज. यांत दर्शनी श्री चक्रधर स्वामींचें रंगीत चित्र आहे. " वेदाच्या दृष्टीनें शिक्षकाचें स्थान " " कालानुवर्ती सन्त-वाङ्मय " " कर्मस्वातंत्र्य हा जीवाचा जन्मसिद्ध अधिकार ! " " विश्वशान्तिका सही रास्ता, " हे लेख उल्लेखनीय आहेत. राष्ट्रसंत वंदनीय महाराज यांनीं जें लोककल्याणाचे व विश्वशान्तीचें कार्य सुरू ठेवलें आहे त्याबद्दल सर्वजण त्याचे ऋणी राहतील यांत संदेह नाही.

(५) **सोविअेत देश**—अंक १४, १५, १६ (२५ जुलै, १० ऑगस्ट, २५ ऑगस्ट)—हे तिन्हीहि अंक वाचनीय व प्रेक्षणीय आहेत. २५ जुलैच्या अंकांत 'अमर नाटकें' " तीन तरुण कलावंत, " " हिमांगीचा भारत प्रवास " " कोलंबो—शान्ततेचा दीपस्तंभ " हे लेख आकर्षक आहेत. दर्शनी चित्र " फुलें " यांत दोन्ही प्रकारचीं फुलें आहेत. मूळ मुद्दां फुलांनीं वेडे होतें. १० ऑगस्टच्या अंकांत " आमचा कारखाना कसा चालतो ? " व " एका कारखान्यांतील कामगारांचें आरोग्य " या दोन लेखावरून कामकरी वर्गाची स्थिति चांगली दिसून येते. त्यानंतर उझबेकिस्तानच्या राजधानींत प्राच्यविद्या विशारदांची परिषद् भरली होती; त्यांची हकीकत सर्वांना वाचनीय आहे. हा सर्वच लेख आम्हा सर्वांना मार्गदर्शक होईल. " मॉस्को टेलिव्हिजनवर भारत दर्शन " यांत निरनिराळ्या भारतीय कलावंतांचें दर्शन रशियन जनतेस झालें ! २५ ऑगस्टच्या अंकांत, " सहावा युवक व विद्यार्थी महोत्सव समाप्त झाला " अशी उद्घोषणा करून त्यांचें आन्तरराष्ट्रीय महत्त्व व फलश्रुति सांगण्यांत आली आहे. नंतर इ. स. १८५७–५९ च्या हिन्दी स्वातंत्र्य युद्धाविषयी सोविएत इतिहासकारांचीं मतें दिलीं आहेत, तीं भारतीयांच्या दृष्टीनें महत्त्वाचीं आहेत. हा लेख प्राध्यापक ए. द्याकोव यांनीं लिहिला आहे. राष्ट्रीय उठाव म्हणजे "गर्दी" नव्हे हें सत्य या विविध मतांवरून उघडपणें दृष्टीस पडतें. एकंदरींत हे तिन्हीहि अंक सर्वांनाच सारखे उपयोगी पडतील अशा तोलाचे आहेत.

(६) **चित्रमय जगत्**, पुणें सप्टेंबर १९५७.
यांत " १८५७ च्या स्मरणाचें रहस्य " हा महामहोपाध्याय प्रा. पोतदार यांचा लेख उच्च दर्जाचा व भारदस्त आहे. त्यांत अभिनिवेश नाहीं. यानें " इंग्रजी सत्तेला एक मोठा धक्का बसला " हें अर्थपूर्ण विधान त्यांनीं केलें आहे व तें सर्वांनांच पटणारें आहे. " आमच्या जीवनांतील सृष्टिपूजा " हा संशोधनात्मक लेख वाचनीय आहे. त्यावर " Tree and Serpent Worship या पुस्तकाची छाया पडली आहे. " मलायाचें स्वातंत्र्य " हा लेख सर्वांनांच आनंद देणारा आहे. अंक वाचनीय व दर्शनीय आहे.

(७) **बोधिसत्व** :—मराठी साप्ताहिक. संपादक–वि. रा. रणपिसे पुणें. भगवान् बुद्धाचा स्वीकार दलित वर्गांतील लाखों बंधुभगिनींनीं केल्यामुळें या नागतिक घटनेमुळें त्यांना वाचनीय असें साहित्य उत्पन्न झालेंच पाहिजे. म्हणून चांगल्या माहितगार विद्वानांनीं व अशा नवबुद्ध धर्मीय बंधुभगिनींचें क्षेम कल्याण साधण्याच्या जिव्हाळ्यानें प्रयत्न करणाऱ्या समाजसेवकांनीं ही त्यांची भूक शमविण्यासाठीं नियतकालिकें प्रसिद्ध केलींच पाहिजेत. या दृष्टीनें धर्मयानाचा परामर्श आम्हीं मागील अंकांत घेतला होताच. आज 'बोधिसत्व' याचा परामर्श घेण्यास फार आनंद होतो. संपादकांत प्रा. सी. व्ही. जोशी यांच्यासारखे पालितज्ज्ञ प्राध्यापक आहेत ही फार महत्त्वाची गोष्ट आहे. आमच्याकडे आलेल्या दोन अंकांवरून त्याची बैठक व सजावट समिचीन आहे. अंक १५ त

सुजाता सिद्धार्थाला पायस (दुधाची खीर) अर्पण करीत आहे हें चित्र फारच लोभनीय आहे. बोधिवृक्षाबद्दल जगांतील लोकांना जो आदर वाटतो त्याची उपपत्ति दिली आहे. धर्मपदांतील मौलिक विचार फारच मूल्यवान आहेत. जातकाची एखादी एखादी कविता, प्रचलित बौद्धहितविषयक प्रश्नाची चर्चा कथा, व मतप्रदर्शन अशी या पत्राची मांडणी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनाचें दर्शनहि मधूनमधून होत असतें. एकंदरींत "बोधिसत्वा" सारखी नियतकालिकें जितकीं निघतील तितकीं हवीं आहेत. मात्र त्यांचा उद्देश्य सामाजिक कटुता उत्पन्न करण्याचा असतां कामा नये. दोन समाजांतील समजुतदारपणा व एकमेकांचा दृष्टिकोण समजून घेण्याची सदिच्छा या दोन गोष्टी आज हव्या आहेत व या दृष्टीनेंच आम्ही संपादक यांचें अभिनन्दन करतों व त्यांना त्यांच्या अंगीकृत कार्यांत सुयश इच्छितों.

(८) धर्मयान : मुंबई ऑगस्ट १९५७.

या अंकांत संपादकांनीं विषय वैचित्र्य साधलें आहे. "आनंदा" च्या चरित्रांतून व्यक्तिदर्शन उत्तम झालें आहे. जातककथा, राजा मिलिन्दाचे प्रश्न, " हे लेख वाचनीय आहेत अष्ठ सालिनींत "स्त्री"चें चित्र, "बुद्ध आणि जातिसंस्था" हे स्फुट लेख उद्बोधक आहेत. यांत मधून मधून सुभाषितें किंवा 'मौलिक विचार' असे घातल्यानें त्याची उपयुक्तता वाढेल. मधून मधून योग्य पद्यें द्यावींत; म्हणजे कलावंतांना तीं म्हणतां येऊन जनतेचें मनरंजन करतां येईल.

(२) हिंदी विभाग.

(१) कल्पवृक्ष : उज्जैन-जुलाई १९५७.

अध्यात्मविद्येच्या या हिंदी मासिकांत निरनिराळे विषय सोप्या हिंदींत विद्वानांनीं विशद करून दाखविले आहेत. "आत्मस्थिति की भावना" हें स्वर्णसूत्र नितांत सुंदर आहे. "सत्य, ईश्वर, प्रेम, स्वर्ग, पूर्णता सब कुछ यहीं है जहाँ मैं हूँ। मैं अपने व्यवहार में इन्हें साक्षात कर रहा हूँ।" हें वाक्य कोणत्या पांथस्थाला दीपाप्रमाणें होणार नाहीं ? "महान् बनने के सूत्र" यांत १४ सूत्रें दिलीं आहेत तीं सर्वांनाच उपकारक होतील. "मत्सर," "गुरु का परमतत्व" "स्वास्थ्य-अध्यात्म समाचार," "गीता का सन्देश" "यशोधरा की भेट" वगैरे साहित्य मधुर व समाधान उत्पन्न करणारें आहे.

(२) सत्संदेश—सावनाश्रम—दिल्ली, ऑगस्ट १९५७ "प्रारंभिक प्रवचनां" त "जिन्दगी (जीवन) क्या है ?" यावरील विचार आदरणीय आहेत. "वचन सत्संदेश" यांत, मॅडॅम ब्लाव्हाटस्कीच्या जीवनांतील एक गोष्ट सांगितलेली आहे. त्या लाहोरांत असतांना एक प्राध्यापक त्यांना भेटावयास गेले व ते त्यांना म्हणाले—बाईसाहेब, आपण जें सांगतां तें सर्व दन्तकथा होय. "छपरांतून फुलें पडलीं," असें कधीं होणार आहे कां ? "त्यावर त्यांनीं चमत्कारासंबंधी आपलें मत सांगितलें. सृष्टीचे असे कांहीं गुप्त नियम आहेत कीं आजपर्यंत त्यांची आम्हांस कल्पनाहि नाहीं. पण असे नियम आहेत. ते ज्याला ज्ञात झाले त्याचे हातून कार्य निर्माण होतेंच ! तो चमत्कार अज्ञात कारणाचें फळ होय !" कविताहि वाचनीय आहेत. वाचनानें मनाला उल्हास येतो.

(३) ऋषी-जीवन—ऑगस्ट १९५७

यांत निरनिराळ्या विषयांवर सोप्या भाषेंत विवरण आहे. "भाग्यवाद और कर्मवाद" यांत भाग्य हें कर्मावर अवलंबून आहे कीं स्वतंत्र आहे हा प्रश्न उपस्थित करून "अतः नियति और कर्म दोनो के मिलाने से जो रंग होगा वह आनंददायक होगा। कर्म और भाग्य का सुंदर समन्वय आवश्यक है।" ही फलश्रुति सर्वांनाच आवडणारी आहे. "पूजा की लगन" या लेखाचा शेवट यांत आहे. 'वाणी महत्त्व' यांत वाणीचें महात्म्य वर्णिलेलें आहे. संतांची वाणी धन्य आहे असें दाखवून सूरजचंदाचे उद्गार दिलेले आहेत. तो म्हणतो—

> "जय कल्याणी 'जय सुखदानी'
> जय संतों की निर्मल वाणी।
> क्रोध, लोभ, छल, मानमर्दिनी,
> शाश्वत सुखदायिनि निर्वाणी"

हें वाणीचें वर्णन कोणास सन्तोष देणार नाहीं !

(४) गुरुकुल-पत्रिका—कांगडी-जुलै १९५७

यांत विचारपूर्ण लेख येतात. लोकमान्यांची स्तुति चार संस्कृत पद्यांत आली आहे. त्यांच्या 'स्वातंत्र्य हा माझा जन्म सिद्ध हक्क आहे' याचें संस्कृत रूपांतर असें केले आहे :--

> "स्वातंत्र्यमस्ति सहजो मनुजाधिकारः
> तल्लप्स्यते खलु मयेति जुघोष वीरः।
> सेहे तदर्थमिह भीषणयातना यः
> तं लोकमान्यतिलकं विनयेन नौमि ॥

"हम अपने राष्ट्रको कैसे सुंदर बनाये" या लेखांत माझ्यावर राष्ट्राचें ऋण आहे, असा आरंभ केला आहे, साधु महात्म्याचें कर्तव्य, ब्राह्मणमहोदयांचें कर्तव्य, राष्ट्राच्या सरकारचें कर्तव्य, राष्ट्रासंबंधी करावयाचें अध्यापकांचें कर्तव्य, भारतासंबंधानें नवयुवकाचें कर्तव्य यांची जाणीव करून दिली आहे. "ब्रह्मचर्य और दीर्घायु" "विद्यार्थी और सदाचार," "प्राचीन भारत शिक्षण पद्धति," वगैरे लेख वाचनीय आहेत.

(५) धर्मदूत : (महाबोधि सभा का मासिक मुखपत्र) अगस्त १९५७.

यांत "बोधिसत्व" ध्येयाचें स्वरूप दाखवून या बोधिसत्वांत प्रज्ञा और महाकरुणा का समन्वय झाला असतो असें दाखविले आहे. महायनाचे विशेष दाखविले आहेत. बोधिसत्व हा आपल्या साधनेचें सर्व फळ सर्व प्राण्यांच्या दुःख हरणाकडे लावून देतो तो म्हणतो—

> एवं सर्वमिदं कृत्वा यन्मया ऽ ऽ सादितं शुभम्।
> तेनस्यां सर्वसत्वानां सर्वदुःखप्रशान्तिकृत् ॥

या उदार व व्यापक ध्येयामुळेंच भगवान् बुद्धाचा धर्म जगतीतलावर पसरला. दुसरा महत्त्वाचा लेख म्हणजे—"सन्तो के जीवन दर्शनमें बाद्ध दर्शनके अवशेष" हा फारच उद्बोधक लेख आहे. सन्तांच्या द्वारा भगवान् बुद्धाच्या सामाजिक एकतेचा संदेश प्रसृत झाला ! "बुद्धं सरणं गच्छामि" हें रोडियोरूपक फारच आकर्षणीय आहे. "स्तूपपरंपरा का अध्ययन" याचें महत्त्व ऐतिहासिकदृष्ट्या मोठें आहे. हें मासिक आम्ही नवबुद्धधर्मीयांच्या विशेष नजरेस आणूं इच्छितों. त्यांनीं या मासिकाचे वर्गणीदार होऊन दर महिन्यास त्यांतील लेख वाचावेत व धर्माप्रमाणें आचरण करण्यास शिकावें.

• • •

संस्कृताचें अध्ययन आणि अंजीर

अंजीर कुणाला आवडत नाहींत असें नाहीं-बहुतेकांनां आवडतात. पण हें खरें कीं इंग्रजी भाषेंत अंजीराबद्दल तुच्छतादर्शक शब्दप्रयोग रूढ आहे. I care a fig for your opinion-("तुमच्या अभिप्रायाबद्दल मला अंजीराइतकी पर्वा आहे") म्हणजे पर्वा नाहीं, असा अर्थ करतात. हा प्रयोग कां, कसा व केव्हां प्रचारांत आला याचा इतिहास मला अवगत नाहीं. पण तो मनोरंजक असला पाहिजे. अंजीराबद्दल इतकी तुच्छता कां म्हणून ? सफरचंद, अंजीर, द्राक्षें, चेस्टनट या फळांनीं इंग्रजी वाङ्मयांत बरेंच महत्त्वाचें स्थान प्राप्त केलेलें दिसून येतें. सफरचंद हें अदम आणि ईव्ह, आद्य नरनारी, यांच्या पतनाचें कारण म्हणून तसेंच डॉक्टरांच्या व त्यांच्या अन्योन्य वैरभावावरून "An apple a day keeps the doctor away" ("रोज एक सफरचंद खा कीं डॉक्टरची जरूर पडणार नाहीं-") या म्हणीवरून सुप्रसिद्ध आहे. "द्राक्षें आंबट" (sour grapes) ची गोष्ट तर संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन, इंग्रजी, मराठी सर्व भाषांतून सुपरिचित झाली आहे. दुसऱ्याकडून अडचणीचें काम करून घेणें, "पाहुण्याकडून साप मारविणें" या अर्थी इंग्रजींतील 'आपलीं चेस्टनटें विस्तवांतून आपला हात भाजूं न देतां दुसऱ्याच्या हातानें बाहेर काढणें' या म्हणीमुळें "चेस्टनट" ही विख्यात आहे. जशीं या कांहीं फळांची तशींच कांहीं धान्यांचीही वाङ्मयांत बरीच महती आहे. लोखंडाचे "चणे" ब्रम्हपदीं नाचूं इच्छिणाऱ्यांना खावें लागतात. अंगाचा 'तिळपापड' होतो व हृदय "तिळतिळ" तुटते. "डाळ" शिजत नाहीं. या सर्व फळांची व धान्यांची मला आठवण होण्याचें कारण आमच्या शेजारचे वामनराव. मी वर सांगितल्याप्रमाणें बहुतेकांना अंजीर आवडतात; पण अंजीर पाहिल्याबरोबर वामनरावांची मुद्रा कावरीबावरी होते—अंगाला कंप सुटतो. एवढा धट्टाकट्टा मनुष्य "अंजीर खातां कां वामनरावजी ?" असं म्हटलें कीं त्यांची मोठी अनुकंपनीय स्थिति होते. ते घामाघूम होतात व लोच तेथून पलायन करण्याच्या मार्गाला लागतात. मी एकदां दोनदां हें पाहिलें; तेव्हां संकोच दूर करून स्पष्टच विचारलें. पण त्यांनीं उडवाउडवीच केली. पण आग्रह केला; तेव्हां त्यांनीं मला खालील प्रकार सांगितलें.

वामनरावांचे वडील गणपतराव एक खाऊनपिऊन सुखी गृहस्थ होते. त्यांचें शिक्षण त्यावेळची मुलकी परीक्षा पास करण्याइतकें झालेलें होतें. नवनीत, व्युत्पत्तिप्रदीप, वृत्तदर्पण त्यांना अवगत होतें; आणि मराठी भाषेला संस्कृत भाषेमुळें केवढी प्रौढी आलेली आहे! मराठीचें चांगल्याप्रकारचें ज्ञान व्हावें अशी इच्छा असल्यास संस्कृताचा अभ्यास करणें कसें अत्यावश्य आहे याची त्यांना जाणीव होती. ते स्वतः इंग्रजी शिकलेले नव्हते. परंतु आपला एकुलता एक मुलगा वामन आधुनिक इंग्रजी विद्वान व्हावा असें त्यांस वाटे. जुन्या बाळबोध वळणाच्या "लालयेत्पंचवर्षाणि। दशवर्षाणि ताडयेत्।" हा मुलाबरोबर वागण्याचा शिरस्ता गणपतरावांना पसंत होता. संस्कृतचा अभ्यास करायचा तर उच्चार व वाणी शुद्ध होण्याकरतां फार लहानपणापासून—आणि जुन्या शास्त्री पद्धतीप्रमाणें शिकवणें—फायदेशीर असें गणपतरावांना वाटत असे. वामन पांचवे संपून सहा वर्षांचा झाला, तेव्हां त्यांनीं त्याला रूपावली--समासचक्र स्वतःच शिकविण्याचा निश्चय केला. गीर्वाणवाणीमध्यें एवढें कांहीं गांभीर्य, माधुर्य आणि पावित्र्य आहे कीं भगवद्गीता, महिम्नस्तोत्र, गंगालहरी कुणी म्हणूं लागलें कीं आमची आजी त्यांतलें अक्षर देखील कळत नसायचें; पण लगेच हातांतलें काम सोडून ऐकायला येऊन बसायची, नी शक्य तितक्या वेळां हात जोडायची ! त्यांतून 'जयजय', 'नमो', 'समाप्त' हे शब्द कानीं पडलें कीं मग विचारूच नका. अगदीं हटकून हात जोडायची नी सद्गदित गंभीर मुद्रा करायची ! साधारण लिहितां वाचतां येणारे संस्कृतचा फारसा गंध नसलेले आमचे शेजारी विष्णुपंत तर इंप्रेशन मारण्यासाठीं शक्य तेवढे संस्कृत शब्द आपल्या नित्याच्या बोलण्यांत आणायचे आणि कित्येकवेळां त्यांचा अर्थ माहीत नसल्यामुळें स्वतःला हास्यास्पद बनवून घ्यायचे. त्यांचा उच्चारही नीट नसायचा. त्यामुळें अर्थाचा अनर्थ व्हायचा. उगीच नाहीं—

> "यद्यपि बहुनाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ॥
> सकलं शकलं न स्यात् सबलं शबलं-सकृत् शकृत् ।"

हा श्लोक प्रचलित झाला. विष्णुपंतांच्या गड्याला रात्रीं विंचू चावला. दुसरे दिवशीं "रात्रौ आमच्या घरीं परम दुर्धर प्रसंग, हलाहल झाला. आमच्या सेवकाच्या पादांगुलीस वृश्चिक दंश घडला" असा आमच्या घरीं त्यांनीं रपोट केला. अशा त्यांच्या अनेक मौजा मला आठवतात. पण वामनरावांचा संस्कृतचा अभ्यास हा प्रस्तुत विषय असल्यामुळें त्या सांगण्याचा मोह आवरणें प्राप्त आहे.

संस्कृतचा अभ्यास पक्का करण्यासाठीं व उच्चार शुद्ध होण्यासाठीं पहाटे उठून संस्कृत शिकणें जरूर असें गणपतरावांनीं ठरविलें होतें. पण सहाव्या सातव्या वर्षी लहान मुलांना झोंप किती गाढमूढ येते आणि ती किती प्रिय असते याचा अनुभव बहुतेकांस असेलच. पहांटे चार वाजतां वामनाला उठवून रूपावली शिकविण्याचा बेत करणें सोपें होतें, पण तो अमलांत आणणें तितकेंच कठीण होतें. अगोदर झोंपाळू वामनाला

चार वाजतां जागें करण्याचे अनेक प्रयत्न फुकट गेल्यावर गणपतरावांना एक युक्ति सुचली. वामनाला अंजीर फार आवडत. तेव्हां सुंदरपैकीं दोन अंजीर एक दिवस पहांटे चार वाजतां त्याला उठवून त्याच्या हातांत दिल्याबरोबर त्याची झोंप अंमळ उडाली. त्याचा फायदा घेऊन "रामो हरिः करी भूभृत्" म्हण आतां, गणपतराव उद्गारले. वामन म्हणाला "रामो हरिः करी भूर्भुत." बऱ्याच प्रयासानें "भूभृत्" व "भूर्भुत्" ची लढाई गणपतरावांनीं जिंकली. "भानुःकर्ता च चन्द्रमाः" सुरू झाले. पण "च चंद्रमाः" देखील बराच जड गेला. गणपतरावांचा उत्साह दुर्दम्य; पण राग अनावर होता. इतके अंजीर संपले तरी अजून वामनला संस्कृतची गोडी लागेना. उलट अंजीरांची बेपर्वा होऊं लागली, हें त्यांना खपेना. अंजीराच्या वाटीच्या शेजारीं वामनच्या उशाला एक छम् छम् वाजणारी वेताची छडी येऊन बसूं लागली व तिचा प्रयोगही वारंवार होऊं लागला.

पुढें ज्या गांवांत गणपतराव राहात होते तेथें ओल्या अंजीरांचा पुरवठा बंद झाला. रोज पार्सल आणविण्याइतके गणपतरावाजवळ द्रव्यबळ नव्हतें. तेव्हां त्यांनीं सुके अंजीर आणवून साठा करून ठेवला. रात्रीं १।२ अंजीर एका वाटींत दूध घालून त्यांत भिजत घालावे. झोंपेतून वामनाला उठवून अंजीरांपेक्षां छडीच्याच बळावर त्यांनीं रूपावली तर पुरी करून घेतली. त्याच्याच बरोबर दुपारीं रामशास्त्र्यांच्या घरीं जाऊन अमरकोश सुरू करविला. "यस्य ज्ञान दयासिंधो" येवढें पाठ करून घ्यावें, नंतर "रगाधस्यानघा गुणाः"ची संथा. जरा चुकलें कीं शास्त्रीबुवांना खोड होती कान जोरानें उपटून बरोबर संथा येईपर्यंत हलवायचे. वामनाचे कान समूळ उखडतात कीं काय अशी त्याला धास्ती पडली. रूपावलीच्या छडीला निदान अंजीराची तरी सोबत असे, पण. पँगत पँगत "रगाधस्यानघा गुणाः" मात्र केवळ कानाच्या सुरक्षिततेच्या भयानेंच पार पडला. काय मानसशास्त्राचा सिद्धांत असेल तो पावलोव जाणे! कुत्र्याला घंटा वाजवून पुढें दुधाची थाळी ठेवली म्हणजे प्रथम थाळींतल्या दुधाच्या दर्शनानें त्याच्या तोंडाला लाळ सुटत असे. पुढें पुढें दुधाच्या दर्शनानें सुटणारी कुत्र्याच्या तोंडांतली लाळ दुधावांचूनही नुसती घंटा वाजवतांच सुटूं लागलीं, असा त्याचा अनुभव होता. रूपावली शिकतांना अंजीरावाचून नुसता छडीचाच प्रयोग कधीं वामनरावावर झाला होता कीं काय त्यांना आठवत नाहीं. पण छडीची भिती अंजीरावर जाऊन बसली असावी. काय झालें असेल ते असो. वामनरावांना छडीच्या भीतीमुळें म्हणा किंवा छडीच्या व कान उपटण्याच्या संयुक्त भितीमुळें म्हणा, संस्कृतची गोडी लागायच्या ऐवजीं अंजीराची दहशत बसली. पुढें कांहीं वर्षांनी गणपतराव मेले. वामनरावांनी मॅट्रिकलाच फ्रेंच घेतलें. अंजीर-अंगूर किंवा असाच कांहीं शब्द किंवा पदार्थ त्यांच्यापुढें आला कीं त्यांच्या अंगावर अजून कांटा उभा राहतो. आणि संस्कृत तर बुडालेंच!

—अखेर

धर्म आणि श्रद्धा

श्री वसंत नाफडे

रविवारचा दिवस होता नि सायंकाळची वेळ. ५–५॥ वाजले असतील. जानेवारीचा महिना असला तरी वातावरणांत अजूनही बराच गारवा होता. किंबहुना हिंवाळा जातां जातां आपला हात दाखविण्याची कसूर करीत नव्हता, असंच म्हणाना! व जरी पूर्ण अंधकार झालेला नसला तरी सूर्य पश्चिमेकडील उंच पर्वताआड लपून गेलेला होता. आसमंतांत धूसर प्रकाश निर्माण झालेला होता नि किंचित् उदासपणाची छटा दूरवर व्याप्त झालेली भासत होती.

परीक्षा अगदींच जवळ आल्यामुळें आतां मन लावून अभ्यास सुरू केला पाहिजे, असा विनयच्या मनांत विचार आला. पण निसर्गानें जग किती विचित्र निर्माण केलं आहे, बघा! कोणतीही गोष्ट करावयाची म्हणून निश्चय करण्याचाच अवकाश कीं कांहींना कांहीं तरी अडचणी समोर 'दत्त' म्हणून उभ्याच! त्यानें अभ्यास नियमितपणें करण्याचा विचारच करावयाचा उशीर नि त्याला आठविलें कीं, त्याचीं दोन पुस्तकं तर रमेशकडेच पडलेलीं आहेत! पण आज त्याचा निर्धार नक्की झाला होता. रोमरोमांत भिनलेल्या आळसाला त्यानें बाजूला सारलें, नि दुचाकी घेऊन तो रमेशकडे जाण्यास निघाला.

पण कदाचित् निसर्ग माणसाची नेहमीं कसोटीच पहात असावा. कारण सुरुवातीला अडचणी येतात नि त्याही पण एखाद दुसऱ्या नसतात. एकामागून एक अगदीं कशी त्यांची रीघ लागलेली असते. आतांच पहा, ना! तो रमेशकडे पोंहोंचला पण त्याच्या घरीं कुलूप लागलेलें होतें! एक तर सायंकाळच्या वेळीं कोणी तरुण घरीं भेटणं कठीण! किंबहुना सायंकाळीं घरीं भेटतो तो तरुणच नव्हे, असंच म्हणाना! अन् त्यांतल्या त्यांत, रमेश विनयचा समवयस्क मित्र जरी असला तरी, तो एका श्रीमंत बापाचा नि एकुलता एक मुलगा होता, व स्वभावतःच लाडोबा म्हणून वाढला असल्यामुळें अभ्यासांत त्याला फारशी रुचि नव्हती. अर्थात्च रमेशचं कार्यक्षेत्र फार मोठं होतं व म्हणून त्याचं घरीं भेटणं सहसा नेहमींच दुर्मिळ असे.

ह्या वस्तुस्थितीविषयीं विचार विनयच्या डोक्यांत घोळतच होते, तोंच शेजारच्या खोलींतून एक मध्यम वयाचे गृहस्थ बाहेर आले. किंचित् गोरा चेहरा, गोल पायजमा नि साधीच खमीज घातलेली ती व्यक्ति समोर येऊन उभी राहिली नि तोंडावर कांहींसें स्मित आणून म्हणाली, "आपण शेजारच्या रमेश बाबूकडे आलां होतांत कां? ते तर दुपारचेच बाहेर गेलेले आहेत."

ह्या कांहींशा अनपेक्षित प्रश्नानें विनयचें विचारचक्र एकदम थांबलें नि तो म्हणाला, "आलों तर रमेशकडेच होतों."

पण ह्या उत्तरानें कदाचित् त्या व्यक्तीच्या मनाला संतोष वाटला नसावा. ती परत म्हणाली, "जर आपणांस कांहीं अडचण वाटत नसेल तर आपण मला आपलें नांव सांगूं शकतां किंवा आपला कांहीं निरोप असेल तर तो मुद्दां मी रमेशबाबू घरीं आले म्हणजे त्यांना कळवून देईन."

विनय त्या अतिथीच्या अनाहूत सौजन्यानें कांहींसा स्तंभित झाला होता. आणि त्याला काय उत्तर द्यावें म्हणून तो विचारच करीत होता. इतक्यांत ती व्यक्ति परत म्हणाली, "माझा फारसा आग्रह नाहीं. जर आपल्याला कांहीं अडचण असेल, तर आपण राहूं द्या."

इतका वेळ मौन राहिल्याबद्दल विनय मनांतल्या मनांत वरमला नि तत्काळ त्या व्यक्तीला म्हणाला, "नाहीं, नाहीं. आपला गैरसमज होत आहे. मला रमेशकडून स्वतःचीं पुस्तकं घ्यावयाचीं होतीं नि म्हणून मी मुद्दाम आलों होतों. आपल्याला त्रास तर होईल. पण तो आला म्हणजे त्याला जमल्यास आजच पुस्तकं परत करण्यास कळवून द्या."

"अवश्य, अवश्य सांगेन मी त्यांना. आपण निष्काळजी असा," ती व्यक्ति ताबडतोब म्हणाली.

नंतर आपली दुचाकी वळवून विनय परतला. त्याला त्या व्यक्तीच्या अभिजात सौजन्याचें नि विनयाचें राहून राहून आश्चर्य वाटत होतें. नि अरे हो! शेवटीं तो आपलें नांव सांगण्यास विसरलाच होता. पण त्याला नंतर स्वतःचें नांव सांगितलें नाहीं हृ एका रीतीनें चांगलचें झालें, असें वाटल्यावाचून राहिलें नाहीं. त्याला वाटलं, आपण केवळ नांवाचे, विनय. खरा विनय म्हणजे ती व्यक्ति! नव्हे, ती व्यक्ति म्हणजे विनयाची साक्षात् मूर्ति होती!

जेव्हां रात्रीं रमेश पुस्तकं पोंहोंचविण्यासाठीं आला, तेव्हां विनयनें सहजसुलभ औत्सुक्यानेंच त्याला त्या व्यक्तीबद्दल प्रश्न विचारले. रमेशनें सांगितलें कीं त्या गृहस्थाचें नांव नसीमखां होतें नि पत्नीशिवाय आणखी त्याला ह्या संसारांत कोणीसुद्धां नव्हतें. होय, त्याला पोरंबाळं सुद्धां कांहीं नव्हतीं! त्या दोघांची जीवन यात्रा चांगल्या रीतीनें चालूं शकेल इतका पैसा नसीमखांजवळ होता. तो केवळ विनयशीलच नसून, विनोदीही पण आहे. त्याचा विशेष म्हणजे तो नेहमीं दुसऱ्याच्या उपयोगी पडण्यासाठीं तत्पर असतो, असंही तो म्हणाला. त्या गृहस्थाविषयीं साधारणपणें विनयनें जे अनुमान नि ग्रह आपल्या मनाशीं केले होते त्यांना रमेशनें पुष्टि दिल्यामुळें विनयचें मत नसीमखां विषयीं अनुकूल असेंच बनलें.

त्याची दुसरी भेट झाली ती तीन चार दिवसांनंतर. विनयची सर्व मित्रमंडळी आपापल्या अभ्यासांत मग्न होती. विनय मात्र त्रिपोलीच्या राजमहालाच्या मागच्या बाजूस असलेल्या गोविन्दजीच्या मंदिराच्या

आवारांत बरीच मोठी बाग असल्यामुळें सायंकाळच्यावेळीं तो सहलीसाठीं म्हणून तेथें जात असे. तसें पाहिलें तर जयपुरला फिरण्यासाठीं ठिकाणांची वानवा नव्हती. 'रामनिवास म्हणून' म्यूझियमच्या आसपास अफाट बाग होता. सहसा लोक हवाखोरीसाठीं तिथेंच जात असत. पण तिथें इतका कोलाहल असावयाचा कीं विनयचें दिवसभराच्या अभ्यासानें थकलेलें मन अगदीं विटून जात असे. म्हणून तो मंदिराच्या बागेंत येऊन पडून रहात असे.

राजवाड्याचा पार्श्वभाग मावळत्या सूर्याच्या प्रकाशांत विलक्षण सुंदर भासत असे. जुन्या पद्धतीनें पोशाख केलेले हुजरे इकडे तिकडे वावरतांना दिसत. सर्व दूर चित्रविचित्र फुलांचा सुगंध दरवळत असे. विनयनें डोळे मिटेल कीं त्याला भास व्हावयाचा की आपण कोणी मोंगल राजवटींतले राजपुत्र असून ऐषआरामांत पडलों आहोंत, सुखांत आहोंत.

आज तो आला तेंव्हां त्याला थोडा उशीर झाला होता. मंदिरांत आरती सुरूं झाली नि गोविंदजीच्या पुढचा पडदा बाजूस सारला गेला. वृद्ध स्त्रीपुरुषांचा बराच मोठा समुदाय एकत्रित झालेला होता. घंटा जोर जोरानें वाजत होती. पुजारी हातांत आरती घेऊन गोविंदजीला ओवाळीत होता. नि सर्व समुदाय म्हणत होता. :—

यशोदा मैयाँ खोल किवडीया,
ग्वालो आयो धेनु चराया !

(हे यशोदे । दार खोल ! कृष्ण गाईंना चारून परत आलेला आहे !)

वातावरणांत स्वभावतःच एक प्रकारची उदात्त पण वात्सल्यमय भावना पसरलेली होती. त्याचा प्रभाव विनयच्या मनावर झाल्यावाचून राहिला नाहीं. तो थांबला. त्यानें समोर पाहिलें. नि त्याला आश्चर्याचा एक जबरदस्त धक्का बसला. समोर नसीमखां उभा होता, आवाराच्या बाहेर डोळे मिटून, मग्न! त्याचे हात टाळ्या वाजविण्यांत गुंतले होते नि तोंड अविरत भजन म्हणण्यांत गुंतलें होतें:—

ग्वालो आयो धेनु चराय,
यशोदा मैयाँ खोल किवडीया,
ग्वालो आयो धेनु चराय.

आरती संपली. पुजाऱ्यानें पुजेचें पाणी सर्व मंडळींच्या अंगावर शिंपडलें. नसीमखां अजून ही आवाराच्या बाहेरच उभा होता, सर्व मंडळीहून वेगळा, अगदीं दूर.

त्यानें डोळे उघडले. बाहेरूनच मूर्तीच्या पायां पडला. नि परत घरीं जाण्यासाठीं वळला. तितक्यांत त्याची विनयशीं दृष्टादृष्ट झाली.

"नसीमखां! आपण इथें!" विनयच्या विचारण्यांत कुतूहल होतें.

"होय! गेलीं दहा वर्षं मी येथें बहुतेक रोज येत असतों." नसीमखां उत्तरला.

"आणि नेहमींच आपण बाहेर उभे रहातां?" विनयला आश्चर्य वाटलें.

"होय! त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें काय आहे? मला ह्याचें वाईट वाटत नाहीं. माझ्या मनाला शांति मिळते ती दर्शन घडलें म्हणजे. झालें! आंतून काय नि बाहेरून काय?"

"मला नेहमीं वाटतं, रामाच्या देवळांत बसून तुलसीचें 'रामचरितमानस' वाचावें. पण येथें मीराच्या अगाध कृष्णप्रेमानें रामाची हकालपट्टी केली आहे. रामाचें कोठें मंदिरच आढळत नाहीं, हो।" नसीमखां कळवळ्यानें म्हणाला.

पण विनयचें कदाचित् तिकडे लक्ष नसावें. तो कसल्यातरी विचारांत निमग्न होता. त्याला वाटत होतें कीं, हिंदु-समाज खरंच उदार नि सहिष्णु आहे कां? नसीमखांला मंदिरप्रवेश मिळणं खरंच कठिण असावं कां? त्याला वाटलं, एक तर हिंदु-समाज उदार किंवा सहिष्णु तरी नाहीं किंवा शब्दांना कांहीं अर्थच नसावा. जर बाहेरून आलेल्या जाती भारतांत येऊन स्थायी झालेल्या आहेत, तर ह्याचें कारण हिंदु लोक त्यांना बाहेर हकलून लाविण्यास कमजोर होते, हें होय. जर हिंदु-समाज सहिष्णु असता तर अशा व्यक्तींना हिन्दु बनविणें कठिण नसतं. कोणाचेंही जबरदस्तीनें धर्मपरिवर्तं करावें, हें तर कोणालाही पटण्यासारखें नाहीं. पण नसीमखां सारखीं विरळीं माणसं, जीं रामांत रमून जातात नि तुलसीच्या दोह्यांबरोबर नाचतात, बागडतात, त्यांना कमींत कमी मंदिरप्रवेशही दिला जाऊं नये, ही किती लाजीरवाणी गोष्ट!

माणसाला कधीं कोणती लहर येईल हें कांहीं सांगतां येत नाहीं. आता नसीमखांचेंच बघाना! उतार वय होतें, जवळ रगड पैसा होता, मागें पोरंबाळं नव्हतीं नि खरं म्हणजे आतां सुखांत दिवस घालविण्याचा त्याचा काळ होता. पण माणसाचा स्वभाव कांहीं मेल्यावाचून जात नाहीं.

उद्योग नसल्या कांहीं तरी करीत रहावयाचें, हा नेहमींच नसीमखांचा स्वभाव असे नि अलिकडे शेतीवाडीमधें बराच फायदा होत असल्यामुळें त्यानें गांवच्या बाहेरच मुद्दाम एक जमीन विकत घेतली नि आतां तो उतार वयांत शेती करण्यासाठीं तेथें जाऊन राहिला होता.

परीक्षा संपलेल्या होत्या नि तितक्यांतच 'शबरात' चा सण आला. नसीमखाने रमेश नि विनयाला जेवावयास बोलावलें. पण परगांवीं जाऊन त्याच्याकडे जेवावयाचें त्यांना अवघड वाटत असल्यामुळें प्रथम त्यांनीं आढेवेढे घेतले; पण नसीमखांचा बराच आग्रह पडल्यामुळें शेवटीं त्या दोघांना नसीमखांचें निमंत्रण नाईलाजानें स्वीकारणें भागच पडलें.

ते दोघे शेतावर पोंहोंचले तेव्हां दिवे लागणीची वेळ होती. उष्णता कमी झाली असून मोकळ्या मैदानावर मंद गतीनें वारा वहात होता. आकाशांत पांढरे शुभ्र बदकांचे कळप दक्षिणेकडून उत्तरेकडे रांगेनें जात होते. त्या दोघांनीं शेतावरील कुव्यांतील पाण्यानें तोंड धुतलें. चहूंकडे पसरलेली हिरवळ, पश्चिम क्षितिजावर पसरलेला संधिप्रकाश नि दूर दूरवर विखुरलेल्या तुरळक झोंपड्यांनीं विनयचें मन आकर्षित करून घेतलें.

रात्रीं जेवणं झालीं अगदीं शुद्ध नि शाकाहारी. 'निराळे' पदार्थ जेवणांत नसलेले पाहून विनयला आश्चर्य वाटलें. जेव्हां त्यानें ह्या बाबतीत पृच्छा केली तेव्हां 'असले' पदार्थ या घरांत वर्ज्य असल्याबद्दल त्याला सांगण्यांत आलें.

गोष्टींना तर ऊत आला. नसीमखा आपल्या गतजीवनांतील सुख-दुःखाच्या स्मृतींनीं कांहींसा उदास झाला होता. सर्वांत मोठं दुःख त्याला निपुत्रिक असल्याबद्दलच बोचत होतं. तो म्हणाला, "कधीं कधीं मनाला वाटतं, जर आपणांस एखादं संतान असतं तर! माझ्या आईला सुद्धां पोरं होत होतीं, पण तीं वाचत नव्हतीं. कसेंतरीं नवस सायास करून मी वांचलों; पण त्याचीच पुनरावृत्ति माझ्याही बाबतींत घडली. लग्नापासून एक अशीं माझ्या बेगमला सात पोरं झालीं, अन् ते सर्व मुलगे होते. पण त्यांच्या पैकीं एक देखील वांचला नाहीं. जेव्हां बेगमला पहिला मुलगा होणार होता, तेव्हांच मी हौसेनें सर्व खेळाचें सामान नि कापड वगैरे बाजारांतून घेऊन आलों होतों. वाटावयाचं "मी शिक्षण घेऊं शकलों नाहीं; पण आपल्या मुलांना मात्र आपण अवश्य शिकवावें. माझ्याजवळ पैसा होता नि अखेर त्याचा उपयोग तरी काय होणार होता? पण सर्व मुलांनीं जन्म घेण्याबरोबरच मृत्यूला आलिंगन दिल्यामुळें माझी तीव्र निराशा झाली! त्याच्या इच्छेपुढें कोणाचें कांही चालत नाहीं."

रात्र बरीच झाली होती. वाटेंत जनावरांची भीति असल्यामुळें नसीमखाने विनय व रमेशला तिथेंच झोंपण्याचा आग्रह केला. शेतावर झोंपण्याचा हा त्यांना पहिला अनुभव होता.

सकाळीं त्यांची झोंप झाली, तेव्हां शुक्राचा तारा पूर्वेकडे लकाकत होता. मंद प्रकाशाची अंधुक झाक प्राचीवर खेळत होती. शेजारच्या झोपडींत एक व्यक्ति एकतारीवर कापऱ्या आवाजांत खालील पद गात होत्या.

मैंने राम रतन धन, पायो ॥ टेक ॥
जन्म जन्म की पूंजी पाई, जग में सबै खोवायो ॥

नसीमखां सहकुटुंब रामप्रहरीं रामगानांत मग्न होता. विनयला वाटलें, मनाचा मोठेपणा असावयास शिक्षणाची किंवा शहरांत रहाण्याची गरज नाहीं. ल्हानशा झोपडींत नि मोकळ्या मैदानांतहि व्यापक नि विशाल मनाची माणसं वास्तव्य करूं शकतात तर मग!

• •

मुंबई राज्यांतील लाखों गोवंशांची हत्त्या बंद करण्याची संधि!

काश्मीर, पतियाळा संघ, राजस्थान, सौराष्ट्र, मध्यप्रदेश आदि राज्यांमध्यें इंग्रजांचे वेळेपासून गोहत्त्या बंद होती. स्वराज्य-प्राप्तीनंतर गोहत्त्या निरोध समितीच्या प्रयत्नांमुळें व जनतेच्या आंदोलनामुळें पंजाब, उत्तर-प्रदेश, बिहार, अजमीर आणि भोंपाळमध्यें गोहत्त्या निषेध कायदे करण्यांत आले. या आंदोलनामुळें सरकार व जनतेचें लक्ष रचनात्मक कार्याकडेही गेलें.

नवीन मुंबई राज्यामध्यें सौराष्ट्र, कच्छ व विदर्भांचा जो भाग सामील केला गेला आहे त्यामध्यें गोहत्त्या बन्दीचे कायदे अस्तित्वांत आहेत. पूर्वीचें मुंबई राज्य आणि हैद्राबादमधील मराठवाड्याचें जे जिल्हे मुंबई राज्यांत समाविष्ट करण्यांत आले आहेत त्यामध्यें गोहत्त्या बंद करण्यासाठीं कोणताही कायदा नाहीं. या भागांत सुमारें ७-८ लाखांच्या वर गोवंशाची हत्त्या केली जात आहे. मुंबई सरकार सर्व राज्यासाठीं एका प्रकारचेच कायदे करण्याच्या विचारांत आहे असें समजतें. त्यामुळें गोहत्त्या निरोध कायद्याचाही सरकार निर्णय करील. जर या वेळीं जनमत जागृत व संघटित करून मुंबई राज्यांत गोहत्त्या बंद केली गेली नाहीं तर सौराष्ट्र, कच्छ व विदर्भामधील जो गोहत्त्या बंदीचा कायदा आहे तो रद्द केला जाईल. गोहत्त्या पुनः सुरू होईल. देश, विशेषतः उत्तर-भारतांतील सर्वांत मोठमोठ्या राज्यांतून गोहत्त्या बंदीचे कायदे करण्यांत आल्यानंतर आणि मुंबई सरकारच्या सर्व राज्यासाठीं एक कायदा करण्याच्या विचारामुळें, सर्वसाधारण प्रचारामुळें व जनमत जागृत आणि संघटित केल्यानें मुंबई राज्यांतही गोहत्त्या बंदीचा कायदा केला जाईल अशी आशा आहे. म्हैसूरमध्यें १९४८ पासून गोहत्त्या बन्द आहे. आन्ध्र सरकारनें गाय व म्हैस यांच्या हत्त्या बंदीचें विधेयक प्रवर समितीकडे सुपूर्त केलें आहे. कृपया आपण मुंबई राज्यांत गोहत्त्या करण्यासाठीं पुढील नम्र सूचना लक्षांत घेऊन उपकृत करावें.

(१) मुंबई राज्यांत होणाऱ्या गोहत्त्येबद्दल माहिती संकलित करणें.

(२) जिल्हा व जेथें शक्य होईल तेथें तालुका केन्द्रांना गोहत्त्या निरोध समिती स्थापन करणें.

(३) गोरक्षा चित्र-प्रदर्शन व गोसाहित्याचा प्रचार.

(४) मुंबईच्या मुख्य मंत्र्यांना, तसेंच आपल्या मतदार संघाच्या विधान-सभा सदस्यांस गोहत्त्या बंदी कायदा करण्यासाठीं ठराव व पत्र पाठविणें.

(५) सभा, मिरवणुका आदिद्वारा जनमत जागृत व संघटित करून मुंबई राज्य तसेंच त्या त्या मतदानक्षेत्रांतील विधान-सभा सदस्यांकडून गोहत्या बंदी कायद्याची मागणी करणें, तसेंच हें आंदोलन यशस्वी करण्यासाठीं अन्य उचित आवश्यक कार्य करणें.

ज्या व्यक्ति व संस्था सहयोग व सहाय्यता देण्यास तयार असतील त्यांनीं कृपया पुढील पत्त्यावर पत्रव्यवहार करावा ही विनंति.

हरदेव सहाय
मंत्री, गोहत्त्या निरोध समिती,
३, सदर थाना रोड, दिल्ली ६.

"पाश्चात्य देशों में बौद्धधर्म का अध्ययन"

भिक्षु धर्मरत्न, एम्. ए.

अब तो यह बात सर्वविदित है कि भारत भगवान बुद्ध की लीलाभूमि रही है, लेकिन एक समय ऐसा था, जब कुछ पाश्चात्य विद्वान् इस मत को मानने के लिए तैयार नहीं थे कि भगवान बुद्ध जैसे महापुरुष कभी संसार में हुए थे। इस मनोवृत्ति के पीछे दो बातें थी—एक तो तथागत की महत्ता और दूसरी एशिया खंड में, सो भी भारत में, उनका प्रादुर्भाव।

उस समय एशिया के अधिकतर देश पाश्चात्य शक्तियों के अधीन हो गये थे। इन पराधीन जातियों को सतत दबाए रखने की उन पाश्चात्य शासकों की कूटनीति रही है। उस कूटनीति को सफल बनाने के लिए उन्होंने उपलब्ध सभी उपायों का उपयोग किया था। इसमें उन्होंने मनो-विज्ञान की भी सहायता ली।

किसी जाति के जीवन में उसके इतिहास का बड़ा महत्त्व है। पतन की अवस्था में भी उसे जाग्रत करने की शक्ति उसमें रहती है। हमारे शासक इस बात को जानते थे। इसीलिए उन्होंने हमारे इतिहास को गौण बनाने का भरसक प्रयत्न किया। वे कहने लगे कि हमारा कोई इतिहास ही नहीं। हमारा इतिहास सब ऊटपटांग है। इस नीति के सिलसिले में वे कहने लगे कि भगवान बुद्ध कोई ऐतिहासिक पुरुष नहीं अपितु एक काल्पनिक भगवान हैं और उनकी जीवनी एक दंत-कथा है।

सभी बातों में वे हमे गौण बनाते थे और अपने को महान। इस प्रचार का उद्देश्य था हमारे मन में आत्मग्लानि पैदा करना। जिस व्यक्ति या जाति में यह मनोवृत्ति पैदा हो जाती है, उसका पतन अवश्यम्भावी है। वह व्यक्ति या जाति प्राण रहते भी जड़वत हो जाती है, चेतना रहते भी मृतवत् हो जाती है। इसलिए यह मनोवृत्ति अणुबंब से भी अधिक भयानक और हानिकारक होती है।

उस प्रकार का बहुत कुछ असर हम लोगों पर पड़ा। बहुत से लोग आत्मग्लानि के शिकार हो गये। लेकिन सौभाग्य से कुछ ऐसे लोग भी निकले जो अपनी अतीत महत्ता को भूलते नहीं थे। उनके अतिरिक्त कुछ ऐसे पाश्चात्य विद्वान हो गये जो सच्चे दिल से हमारे इतिहास का अध्ययन करने लगे। उनकी प्रेरणा से पुरातत्त्व विभाग की स्थापना हुई और ऐतिहासिक स्थानों की खुदाई होने लगी। इससे ऐतिहासिक बौद्धस्थान प्रकाश में आने लगे।

जब लुम्बिनी की खुदाई आरम्भ हुई, तब जमीन के अन्दर से एक शिलास्तम्भ निकला। उस पर एक लेख भी है। वह लेख ऐसी लिपि में है, जो किसी समय इस देश की लिपि रही है और वर्त्तमान लिपियों की जननी भी रही है। लेकिन हम अपने आपको इतने भूल गये थे कि इस देश में कोई ऐसा व्यक्ति नहीं रहा, जो इस लिपि को पढ़ सके।

अब क्या होता है कि 'प्रिंसप' नामक एक पाश्चात्य विद्वान् आ जाते हैं और इस लिपि को पढ़ने में अपना सारा जीवन लगा देते हैं। वे हमारी वर्त्तमान लिपियों से उसकी एक एक मात्रा मिलाते हैं और पच्चीस वर्षों की कठिन साधना के बाद उस लिपि को पढ़ने में सफल हो जाते हैं। ब्राह्मी लिपि का अनुसन्धान इस प्रकार हो जाता है। उपर्युक्त शिलालेख का एक वाक्यखंड इस प्रकार है :—'इध भगवा जातो।' अर्थात् 'यहाँ पर भगवान् का जन्म हुआ था।'

यह शिलालेख सम्राट अशोक का खुदवाया हुआ था। त्रिशरण-शरणागत उपासक होने के बाद सम्राट तथागत के जीवन से सम्बन्ध रखनेवाली पुण्यभूमियों के दर्शनार्थ गये थे और आनेवाली पीढ़ियों को उनकी याद दिलाने के लिए उन्होने लेखसहित स्तम्भों की स्थापना की थी। इस प्रकार तथागत की जन्मभूमि का पता लगा।

खुदाई और अनुसंधान का कार्यक्रम जारी रहा आर एक एक ऐतिहासिक स्थान प्रकाश में आने लगा। बुद्धगया जहाँपर तथागत को सम्यक् सम्बोध की प्राप्ति हुई थी; सारनाथ जहाँपर उन्होंने प्रथम उपदेश दिया था; कुशीनगर जहाँपर उनका निर्वाण हुआ था—ऐसे और उनके जीवन से सम्बन्ध रखने वाले और भी कितने ही स्थान प्रकाश में आगये। उन स्थलों में विहार, स्तूप तथा शिलालेख निकले, तथागत तथा उनके प्रधान शिष्यों की पवित्र अस्थियाँ भी मिलीं। जगद्दला ओदन्तपुरी, विक्रमशिला, नालन्दा इत्यादि विश्वविख्यात बौद्धविद्यापीठों का भी पता लग गया, जहाँ पाश्चात्य जगत में सभ्यता का अरुणोदय होने के पहले जम्बुद्वीप संसार को मानवता का पाठ पढ़ाता था और शील, समाधि तथा प्रज्ञा की, शिक्षा देता था। इन जबरदस्त शोधों से उन प्रचारकों के मुख बन्द हो गये, जो यह कहने की धृष्टता करते थे कि भगवान बुद्ध कोई ऐतिहासिक महापुरुष नहीं, अपितु एक मनगढ़न्त भगवान हैं।

इन शोधों से गुणग्राही पाश्चात्य विद्वान दंग रह गए। किसी समय जब नये नये भूखंडो, नये नये द्वीपपुंजो और नये नये महाद्वीपों का पता लगने पर पाश्चात्य देशों के लोग जिस प्रकार धन-दौलत के लिए, सोना-चांदी के लिए दौड़ पड़े, उसी प्रकार गुणग्राही पाश्चात्य विद्वान इन शोधों से आकर्षित हो गये। वे इतिहास और पुरातत्व ही नहीं अपितु धर्म और दर्शन का भी गूढ अध्ययन करने लगे।

[...]र रूस में चेरवोस्क प्रभृति कितने प्रकांड विद्वान् हो गये, जिन्होंने [...] अकादमी में भारतीय धर्म तथा दर्शन के अंतर्गत बौद्धधर्म तथा [...] के अध्ययन के लिए एक विशेष विभाग की स्थापना की। उन्होंने [...] तिब्बती तथा मंगोलियन अनुवादों के साथ मूल ग्रन्थों के अध्ययन [...] अपने गवेषणात्मक मन्तव्य संसार के सामने रख दिए। दूसरी [...] रिस डेविड्स जैसे विद्वान् ने सिंहल में जाकर पाली भाषा के अध्ययन [...] इंग्लैंड में 'पालि टेक्स्ट् सोसाइटी' की स्थापना की और मूल [...] ग्रन्थों तथा उनके 'अनुवादों' को प्रकाशित किया। होग्सन [...] ने नेपाल से बहुत से अमूल्य ग्रन्थों को प्राप्तकर इस विषय पर [...] भी प्रकाश डाला। मैक्समुलर जैसे और कितने ही विद्वान् इस [...] में काम करने लगे।

[...]अमेरिका तथा यूरोप के विश्वविद्यालयों में इसके अध्ययनार्थ अलग [...] बने, अध्ययन-मंडल बने और सोसाइटियाँ बनीं। इस अध्ययन [...] फलस्वरूप एक ओर मानवता के क्षेत्र में धर्म तथा दर्शन के क्षेत्र में [...]गत की महत्ता को लोग समझने लगे और दूसरी ओर पाश्चात्य [...]चार पर उसका बहुत कुछ प्रभाव पड़ा। यह तुलनात्मक और [...]नात्मक अध्ययन अब भी जारी है।

[प]ाठक के मन में यह प्रश्न उठ सकता है कि ये पाश्चात्य देश जिनका [धर्]म दूसरा है, जिनकी संस्कृति दूसरी है, तथागत के धर्म तथा दर्शन के [अ]ध्ययन में इतनी दिलचस्पी क्यों लेते हैं। तथागत के संदेश की [...]ता ही इसका कारण है। उनका संदेश किसी काल विशेष या जाति [वि]शेष के लिए नहीं है, वह अमर संदेश सारे संसार के लिए है, [सा]री मानव जाति के लिए है। वह कोई संप्रदायवाद या दृष्टिवाद नहीं है। वह जीवन-संबंधी एक मार्ग है, एक दर्शन है। आज से ढाई [ह]जार वर्ष पूर्व उसमें जो सजीवता और उपादेयता थी, वह आज भी है। इसीलिए आज भी लोग उसके अध्ययन तथा अनुसंधान में [ल]गे हुए हैं।

भगवान् बुद्ध को महापरिनिर्वाण प्राप्त हुए गत वैसाख पूर्णिमा को [दो] हजार पाँच सौ वर्ष पूरे हो गये। इस कालान्तर में संसार के इतिहास [में] शस्त्र और हिंसा के बल पर कितने ही विशाल साम्राज्य बने [और] बिगड़े, लेकिन मैत्री और करुणा के बल पर सत्य और [अहिं]सा के बलपर निर्मित तथागत का धर्मसाम्राज्य आज भी कायम है और जबतक मनुष्य में सत्य तथा धर्म के प्रति प्रेम बना रहेगा तबतक [व]ह कायम रहेगा।

बौद्धधर्म, संसार को भारत की सबसे बड़ी देन है। इस सन्देश के [आध]ार भारत ने एक बार संसार में धर्मविजय की थी। इसी के बलपर [भ]ारत फिर भी धर्मविजय प्राप्त कर सकता है।

भगवान् बुद्ध की धर्म-दीक्षा के नाम पर विरोध और कटुता कैसी ?

इधर कुछ दिनों से नवदीक्षित बौद्धों और कुछ सनातनी हिन्दुओं के बीच जो कटुता की भावना फैलायी जा रही है जिस के कि—कारण दो एक स्थानों पर जो दंगे हुए हैं और कुछ भाइयों के सिर भी फूटे हैं—यह देख कर कौन ऐसा हिंदू या बौद्ध होगा जिसे हार्दिक दु:ख और खेद न हुआ होगा। राजनीतिक उद्देश्य से जो लोग हिन्दुओं के प्रति द्वेष की भावना फैला कर बौद्ध धर्म का प्रचार करना चाहते हैं, उन्हें कदाचित् यह ज्ञान न होगा होंगे। यदि ज्ञात भी होगा तो अनुचित स्वार्थवश वे कदाचित् इस बात को भुला देते कि भगवान् बुद्ध के नाम पर कटुता, घृणा या विरोध की बात करना उन के उपदेशों के सर्वथाही विरुद्ध है। भगवान् बुद्ध ने तो प्रेम, सत्य, अहिंसा, त्याग और प्राणिमात्र के लिए अनुकम्पा और दया का ही उपदेश दिया है।

हिन्दू धर्म और बौद्ध धर्म दोनों मूलतः एक ही हैं तथा सहोदर भाई के समान एक दूसरे के सहयोगी और सहायक हैं। दोनों एकही धर्म –वृक्ष की दो महान शाखाओं के समान हैं। वे एक दूसरे से कदापि अलग नहीं रह सकते। बौद्ध धर्म की महायान शाखा तो सनातन हिन्दू धर्म के अत्यन्त निकट और घनिष्ट है। भगवान् बुद्ध ने अपने उपदेशों को आर्य धर्म, आर्य सत्य या सद्धर्म बोल कर ही उपदेश दिया है। ये उपदेश प्राचीन आर्य हिन्दू धर्म के उपदेशों से भिन्न नहीं हैं जैसा कि निम्न उद्धारणों से प्रगट है:—

आरोग्यं परमा लाभा सन्तुठी परमं धनं।
विस्सास परमा जाती निब्बानं परमं सुखं॥ (धम्मपद–१५,८)

निरोग होना परम लाभ है, संतोष परम धन है, विश्वास सबसे बड़ा बन्धु है, और निर्वाण या मोक्ष सबसे बड़ा सुख है।

यावजीवम्पि चे बालो पण्डितं पयिरुपासति।
न सो धम्मं विजानाति दब्बी सूपरसं यथा॥ (धम्मपद–५, ५)

यदि मूर्ख जीवन भर पण्डित के साथ रहे तो भी वह धर्म को वैसे ही नहीं जान सकता, जैसे कि का कली दाल के रस को नहीं जान सकती।

धम्मपीती सुखं सेति विप्पसन्नेन चेतसा।
अरियप्पवेदिते धम्मे सदा रमति पडितो॥ (धम्मपद–६, ४)

धर्म रस का पान करने वाला प्रसन्न चित्त से सुखपूर्वक सोता है। पण्डित आर्यों के उपदिष्ट किये हुए धर्म में सदा रमण करता है।

धम्मं चरे सुचरितं न तं दुच्चरितं चरे।
धम्मचारी सुखं सेति अस्मि लोके परम्हि च॥ (धम्मपद १३,८)

धर्म के अनुसार सदाचार का आचरण करे। दुराचार का आचरण न करे। धर्म के अनुसार आचरण करने वाला इस लोक में और परलोक में सुख से रहता है।

यथा बुब्बुलकं पस्से यथा पस्से मरीचिकं।
एवं लोकं अवेक्खन्तं मच्चु राजा न पस्सति॥ (धम्मपद १३,४)

जो इस लोक को पानी के बुलबुले की तरह और मृग मरीचिका की तरह देखता है, उसको यमराज नहीं देखता-अर्थात् वह जन्म मरण से मुक्त हो जाता है।

किच्छो मनुस्सपटिलभो किच्छं मच्चान जीवितं।
किच्छं सद्धम्मसवणं किच्छो बुद्धानं उप्पादो॥ (धम्मपद–१४,४)

मनुष्य का जन्म पाना कठिन है, मनुष्य का जीवित रहना कठिन है, सद्धर्म का श्रवण करना कठिन है और बुद्धों का उत्पन्न होना कठिन है।

सब्बपापस्स अकरणं कुसलस्स उपसम्पदा।
सचित्तपरियोदपनं एतं बुद्धान सासनं॥ (धम्मपद–१४, ५)

सब पापों से बचना, पुण्य का संचय करना, अपने चित्त को शुद्ध रखना यक्ष बुद्धों की शिक्षा है।

न तेन अरियो होति येन पाणानि हिंसति।
अहिंसा सब्बपाणानं अरियोति पवुच्चति॥ (धम्मपद–१९, १५)

प्राणियों की हिंसा करने से कोई आर्य नहीं होता, सभी प्राणियों की हिंसा न करने से मनुष्य आर्य कहा जाता है।

सुखा मेत्तेय्यता लोके अथो पेत्तेय्यता सुखा।
सुखा सामञ्ञता लोके अथो ब्रह्मञ्ञता सुखा॥
(धम्मपद–२३, १३)

ससार में माता और पिता की सेवा करना सुख देने वाला है। श्रमण भाव या संन्यास सुखकर है और ब्रह्मज्ञ होना सुखकर है।

सब्बदानं धम्मदानं जिनाति सब्बं रसं धम्मरसो जिनाति।
सब्बं रतिं धम्मरती जिनाति तण्हक्खयो सब्बदुक्खं जिनाति॥
(धम्मपद–२४, २१)

धर्म का दान सब दानों से बढ़ कर है; धर्म का रस सब रसों से प्रबल है; धर्म से प्रेम सब प्रेमों से उत्तम है; तृष्णा का विनाश सब दुःखों को जीत लेता है।

बाहितपापोति ब्राह्मणो समचरिया समणोति वुच्चति।
पब्बाजयमत्तनो मलं तस्मा पब्बजितोति वुच्चति॥
(धम्मपद–२६, ६)

जिसने पाप को धोकर बहा दिया है वह ब्राह्मण है; जो समता का आचरण करता है वह श्रमण है; जिसने अपने चित्त से मलों को हटा दिया है वह प्रव्रजित कहा जाता है।

न ब्राह्मणस्स पहरेय्य नास्स मुंचेथ ब्राह्मणो।
धि ब्राह्मणस्स हन्तारं ततो धि यस्स मुञ्चति॥ (धम्मपद–२६, ७)

...ब्राह्मण पर प्रहार नहीं करना चाहिए और ब्राह्मण को भी उस ...प्रहार करने वाले पर क्रोध नहीं करना चाहिए। जो ब्राह्मण को मारता ...उसको धिक्कार है और जो ब्राह्मण उस मारने वाले पर क्रोध करता ...उसे भी धिक्कार है।

नत्थि रागसमो अग्गि नत्थि दोससमो गहो।
नत्थि मोहसमं जालं नत्थि तण्हासमा नदी॥ (धम्मपद–१८, १७)

...राग के समान कोई आग नहीं; द्वेष के समान कोई ग्रह (भूत) नहीं; ...मोह के समान कोई जाल नहीं और तृष्णा के समान कोई नदी नहीं।

इसयो पुब्बका आसुं सञ्ञतत्ता तपस्सिनो।
पंच काम गुणे हित्वा अत्तदत्थं अचारिसुं॥
न पसू ब्राह्मणानासुं न हिरञ्ञं न धानियं।
सज्झायं धनधञ्ञासुं ब्रह्मं निधिमपालयुं॥

...पहले के ऋषि लोग बड़े संयमी और तपस्वी होते थे। वे अपने को ...वश में रखते थे। ब्राह्मणों के पास पशु, सुवर्ण, धान्य आदि नहीं होते ...थे। स्वाध्याय ही उनका धन था और वे ब्राह्म निधि की भलीभांति ...रक्षा करते थे।

...वेद, उपनिषद् गीता आदि हिन्दू धर्म के ग्रन्थों की शिक्षायें भी इससे ...भिन्न नहीं हैं। अनेक स्थानों पर तो दोनों की शिक्षायें शब्दशः एक ...दूसरे से मिल जाती हैं, जैसा कि निम्न उद्धरणों से प्रगट है:—

एकोदिभूतो करुणाधियुत्तो निरामगन्धो विरतो मेथुनस्मा।
एत्थ ठितो एत्थ च सिक्खमानो पप्पोति मच्चो अमतं ब्रह्मलोकं ति॥
(दीघ निकाय)

...अर्थात् ममता को छोड़ कर एकान्त में रहना, करुणाभावयुक्त ...होना, पापों से अलग रहना तथा मैथुन कर्म से विरत रहना (ब्रह्मचर्य ...पालन)—इन्हीं का अभ्यास कर मनुष्य अमृत ब्रह्मलोक को प्राप्त ...करता है।

...इसी भाव को लिये हुए प्रश्नोपनिषद् का निम्न अवतरण है:—

तेषामेवैष ब्रह्मलोकः येषां तपः सत्यं येषु ब्रह्मचर्यं प्रतिष्ठितं।
तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया॥

...अर्थात् इस ब्रह्मलोक (मोक्ष) की प्राप्ति उनको ही होती है जिन ...में कुटिलता, असत्य और अविद्या नहीं है तथा जिनमें तप, सत्य और ...ब्रह्मचर्य है।

सब्बे सत्ता सुखी होन्तु सब्बे होन्तु च खेमिका।
सब्बे भद्राणि पस्सन्तु मा कञ्चि दुखमागमा॥

...सब प्राणी सुखी हों, सब निरोग हों, सब मंगल प्राप्त करें, कोई भी ...दुःखी न हो।

...इसी भाव का निम्न संस्कृत श्लोक बहुत प्रसिद्ध है:—

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखभाग् भवेत्॥

न हि वेरेण वेराणि सम्मन्तीध कुदाचन।
अवेरेण सम्मन्ति एस धम्मो सनन्तनो॥ (धम्मपद—१, ५)

...वैर से वैर कभी शान्त नहीं होता; वह अवैर से ही शांत होता है, ...यह सनातन धर्म है।

इसी भाव का मनुस्मृति में यह श्लोक है:—

क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत्।

अर्थात् क्रोध करने वाले पर क्रोध न करे, गाली देने वाले को भी आशीर्वाद दे।

अक्कोधेन जिने कोधं असाधुं साधुना जिने।
जिने कदरियं दानेन सच्चेनालीकवादिनं॥ (धम्मपद—१७, ३)

अर्थात् अक्रोध (क्षमा) से क्रोध को जीते, असाधु को साधुता से जीते, कंजूस को दान से जीते और झूठ बोलने वाले को सत्य से जीते।

बिलकुल इसी भाव का तथा इन्हीं शब्दों में महाभारत का यह श्लोक है:—

अक्रोधेन जयेत्क्रोधम् असाधुं साधुना जयेत्।
जयेत्कदर्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम्॥

न तेन थेरो होति येनास्स पलितं सिरो।
यम्हि सच्चं च धम्मो च अहिंसा संयमो दमो॥ (धम्मपद–१६, ५)

सिर के बाल पकने से कोई स्थविर नहीं होता। जिसमें सत्य धर्म, अहिंसा, संयम और दम हो तथा जो मलरहित और धीर हो वही स्थविर है।

बिलकुल इसी भाव का तथा इन्हीं शब्दों में मनुस्मृति का निम्न श्लोक है:—

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः।
यो वै युवाप्यधीयानः तं देवाः स्थविरं विदुः॥

न जच्चा वसलो होति न जच्चा होति ब्राह्मणो।
कम्मना वसलो होति कम्मना होति ब्राह्मणो॥

जन्म से न कोई ब्राह्मण होता है और न नीच होता है। कर्म से ही मनुष्य ब्राह्मण होता है और कर्म से ही नीच।

न जटाहि न गोत्तेहि न जच्चा होति ब्राह्मणो।
यम्हि सच्चं च धम्मो च सो सुची सो च ब्राह्मणो॥
(धम्मपद—२६, ११)

न जटा से, न गोत्र से, न जन्म से ब्राह्मण होता है। जिसमें सत्य है और धर्म है वही पवित्र है और वही ब्राह्मण है। यही भाव महाभारत के निम्न श्लोकों में भी है:—

न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च सन्ततिः।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम्॥
वृत्ते स्थितश्च शूद्रोपि ब्राह्मणत्वं स गच्छति।

ब्राह्मण कुल में जन्म, संस्कार, विद्या यह सब ब्राह्मणत्व के कारण नहीं हैं। किन्तु ब्राह्मणोचित सदाचार ही उसका कारण है। जो सदाचार में स्थित है वह शूद्र भी ब्राह्मण बन जाता है।

सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः॥
शूद्रे चैतद् भवेल्लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो नैव ब्राह्मणः॥

सत्य, दान, अद्रोह, अक्रूरता, बुरे कामों से लज्जा, दया, तप आदि गुण जिसमें दिखायी दें, वही ब्राह्मण है। यदि शूद्र में ये गुण दिखायीं

हैं और ब्राह्मण में नहीं तो वह शूद्र कुलोत्पन्न शूद्र नहीं है और वह ब्राह्मण ब्राह्मण नहीं हैं।

अत्ता हि अत्तनो नाथो अत्ता हि अत्तनो गति।
तस्मा सञ्ञमयत्तानं अस्सं भद्रं व वाणिजो ॥ (धम्मपद-२५,२१)

मनुष्य अपना स्वामी आप है, अपनी गति आप ही है। इस लिए अपने को संयमी बनाये, जैसे कि अपने सुंदर घोड़े को व्यापारी संयत रखता है।

यही भाव गीता के निम्न श्लोक में हैं—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः॥ (गीता—६, ५)

मनुष्य को चाहिए के वह अपना उद्धार आप ही करे, वह अपनी अवनति आप ही न करे। क्योंकि प्रत्येक मनुष्य स्वयं अपना बन्धु है और स्वयं अपना शत्रु है।

अहिंसका ये मुनयो निच्चं कायेन संवुता।
ते यन्ति अच्चुतं ठानं यत्थ गत्वा न सोचरे॥ (धम्मपद-१७,५)

जो मुनि लोग अहिंसक तथा सदा शरीर को वश में रखते है वे उस अच्युत स्थान (जिस स्थान पर पहुँच कर फिर गिरना नहीं होता) को प्राप्त होते हैं, जहाँ जाकर फिर शोक नहीं रहता।

इसी भाव का निम्न श्लोक गीतामें भी है :—

योन्त सुखोन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोधिगच्छति॥ (गीता—५, २४)

जो अन्तःकरण में सुखी हो, जो अपने आप में आराम पाने लगे और जिसे अन्तः प्रकाश मिल जायं, वह योगी ब्रह्म रूप हो जाता है और उसे ब्रह्म निर्वाण अर्थात् ब्रह्म में मिल जाने का मोक्ष प्राप्त हो जाता है।

अभिवादनसीलिस्स निच्चं वुड्ढापचायिनो।
चत्तारो धम्मा वड्ढन्ति आयु वण्णो सुखं बलं॥

जो विनीत और अभिवादनशील है, जो सदा वृद्धों की सेवा करता है, उसकी चार बातें बढ़ती हैं—आयु, सौन्दर्य, सुख और बल।

बिलकुल यही भाव इन्हीं शब्दों में संस्कृत के निम्न श्लोक में है:-

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम्॥

बुद्ध भगवान् की पंचशील की शिक्षा निम्न प्रकार है :—

१—पाणातिपाता वेरमणी सिक्खापदं समादियामि।
२—अदिन्नादाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामि।
३—कामेसु मिच्छाचारा वेरमणी सिक्खापदं समादियामि।
४—मुसावादा वेरमणी सिक्खापदं समादियामि।
५—सुरा-मेरय-मज्ज-पमादट्ठाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामि।

१—मैं प्राणिहिंसा से अलग रहने की शिक्षा ग्रहण करता हूँ।
२—मैं चोरी से अलग रहने की शिक्षा ग्रहण करता हूँ।
३—मैं पर-स्त्री-गमनादि नीति-विरुद्ध कामाचार से अलग रहने की शिक्षा ग्रहण करता हूँ।
४—मैं झूट से अलग रहने की शिक्षा ग्रहण करता हूँ।
५—मैं मद्य आदि मादक द्रव्यों के सेवन तथा प्रमाद के स्थान, जुए आदि के खेल से अलग रहने की शिक्षा ग्रहण करता हूँ।

बौद्ध धर्म में पंचशील और पातंजल योग दर्शन में निर्दिष्ट पंच यम (पांच यम नियम) में कोई भेद नहीं है। जैसा कि निम्नलिखित पातंजल योग सूत्र से प्रगट है :—

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः।

अर्थात् अहिंसा (मन, वाणी और शरीर से किसी को कष्ट न देना) सत्य (सत्य भाषण तथा सत्य व्यवहार) अस्तेय (चोरी न करना) ब्रह्मचर्य (मन, वाणी और शरीर से ब्रह्मचर्य का पालन करना) और अपरिग्रह (अपने स्वार्थ के लिए ममतापूर्वक धन सम्पत्ति आदि का संचय न करना) ये पांच यम हैं।

भगवान् बुद्ध ने गोरक्षा पर भी बल दिया है जैसा कि ब्राह्मणधम्मिक-सुत्त के निम्न श्लोकों से प्रगट है :—

यथा माता पिता भाता अञ्ञे वापि च ञातका।
गावो नो परमा मित्ता यासु जायन्ति ओसधा॥
अन्नदा बलदा चेता वण्णदा सुखदा तथा।
एतमत्थवसं ञत्वा नास्सू गावो हनिंसु ते॥

जिस प्रकार माता, पिता, भाई और अन्य जाति बन्धु हैं उसी प्रकार गाय हम सबों की परम मित्र है। इनसे औषधि उत्पन्न होती हैं। गायें अन्न देने वाली, बल देने वाली, ओज देने वाली, सुन्दरता देने वाली तथा सुख देने वाली हैं। अतएव हितकारी समझ कर गायो को कोई कष्ट न दो।

ठीक इसी भाव का ऋग्वेद (गोसूक्त) का निम्नलिखित मन्त्र है :-

यूयं गावो मेदयथा कृशंचित् अश्रीरं चित् कृणुथा सुप्रतीकम्।
भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो वृहद् वो वय उच्यते सभासु॥
ऋग्वेद (६-२८-६)

हे गौओं! तुम निर्बल को सबल बनाती हो, कुरूप को सुरूप करती हो। हे भद्रवाणी वाली गौओं! तुम घर को सुखधाम बनाती हो और सभी समाजों में तुम्हारे अन्नदान को बहुत बखाना जाता है।

बौद्ध धर्म तथा हिन्दू धर्म में कितनी समानता और घनिष्ठता है इसका यहां केवल दिग्दर्शन मात्र कराया गया है। ऐसी दशा में हिन्दुओं और बौद्धों के बीच कटुता और द्वेष फैलाना कभी दोनों में से किसी के लिए भी हितकर नहीं है। भगवान् बुद्ध ने अपने उपदेशों में प्रेम, मैत्री, करुणा, दया अहिंसा पर सब से अधिक बल दिया है। इसके विरुद्ध राग, द्वेष, कटुता आदि फैलाना बुद्ध भगवान् की इन शिक्षाओं के विरुद्ध आचरण करना है। अतएत नवदीक्षित बौद्ध भाइयों से निवेदन है कि भगवान् बुद्ध की इन शिक्षाओं का पालन करें। तभी उनकी पंचशील की दीक्षा सार्थक होगी।

● चन्द्रमणि भिक्षु,
महास्थविर, कुशीनगर, देवरिया।

(पान २० वर.)

काव्य कुसुमाञ्जलि :

कवि—प्राध्यापक पंडित माधवाचार्य
सिद्धार्थ कॉलेज, मुंबई.

है आत्मबोध महान, इससे भगे भ्रम भान।
लखि, मुक्ति पावै जीव, हो ब्रह्म सव गुण शीघ्र।
हो द्वैत या अद्वैत, पर मुक्त, बन्धातीत।
कर यही हृदयविचार, दे छोड़, सब संसार।

धन का न कर मान, कर ले मनुज दान,
भरले हृदय ज्ञान, हरि का भवन जान।

ब्रज के गुपाल, धरि पुष्प माल।
हम को दयाल, कर दो निहाल।'
महिमा अपार, नहिं पारवार।
चहुं ओर वाल, निरखें रसाल।
तुम हो कृपाल, जगके नृपाल।
करते उदार, बन में विहार।

श्रुत होहिं बुद्धि विलास, लखि नित्य ब्रह्म प्रकाश।
मिथ्या न भावै कोइ, चाहैं सुरस बहु होइ।'

प्रभु एक मोह भव करन।
तुम मन मोहन–भव तरन।
प्रकृति परे हो, दुख हरण।
दीन दयालो, मैं शरण।

जो भक्ति कहीं मैं पाता, अपनाता देर न होती।
अर्जुन सम होता तेरा, प्रज्ञा सब पातक धोती।
तू साथ सदा ही होता, मन बुद्धि और कृत्यों में।
मेरी मति तेरी अर्चा, करकर आनंदित होती।
ये लोभ मोह माया के, बन्धन सारे कट जाते।
कर सत्य प्रेम तुम मोहन, कहुं एकवार मिल जाते।

योग हमें अब भाया हो, मन से निकली माया हो।
चल चित्त रोकि, मन रोका, मति भी हो गई विशोका।
जब एकतानता भाई, देखी समाधि अधिकाई।
इस रस को कोई जाने, माये! मायेश बखाने॥

होता न जो सन् मार्ग से, विचलित कभी मति अंध हो।
तो विश्व में होता प्रकट, परिपूर्ण शक्त महेन्द्र हो।
आशा न होती इष्ट की, नैराश्य भी वे भान है।
इन्द्रादि गोचर की जहां, नहिं प्राप्ति तो-मतिमान हैं॥

भजन है सार भुवनों में,
यही सर्वस्व सुजनों में।
इसी की नाव से कलि में,
तरें भवसिन्धु इस भव में।

राधा रमण दर्श चित दै,
जीवन लाभ अरे नर लै।
भूल न उसे, विश्व में कभी,
जप ले नाम, समय है अभी।

सदा प्रकाशित—तेरा धाम,
तू ही करता—पूरण काम।
धरें भक्त जन—तेरा ध्यान।
सब से पाते—नित बहु मान।

चित्त वृत्ति ना—गहै विकार।
मूक साधना—बनै प्रकार।
कुत्सित भाव—न करैं प्रवेश।
तो हिरदे में—बसें ब्रजेश।

जो जग जीव गही मलिनाई।
सो बिन आत्मबोध नहिं जाई॥
अतो भक्तजन विमल विशंका।
सब तजि भक्ति गहैं निज अंका॥

भूपर न वेद – सा, ग्रन्थ अन्य,
पाया न कहीं – निजनाम धन्य।
अध्यात्म तत्त्व – अतिगूढ सत्त्व।
जिसने समझा – तोड़ा ममत्व।
उपनिषदें गी.ता – व्यास सूत्र।
हो कर सुकण्ठ – हो मोक्ष सूत्र।

अपनी चिन्ता छोड़ मनावै,
ज्ञानगम्य में समय बितावै।
बोलै सब से मीठी वानी।
सच्ची सीधी – सुधा समानी।

दिन में बैठो गिरि कन्दर में।
हरि को देखो मन मंदिर में।

गहरी निदिया प्रभुचिन्तन हो।
प्रेमाश्रुवारि – पदसिंचन हो।

कामिनी कंचन – यही जग जाल है।
पकड भी इनकी – महा विकराल है।
विश्व में वे ही – परम सुख पा गये।
जो न इन के वश – न उसको काल है।

सदा तू अकेला है – मित्र मेरे।
न साथी कोई – यहां साथ तेरे।
तुझे तेरे सुख दुःख ज्ञात होंगे।
राति के साथी नहीं प्रात होंगे।
समझ ले कि – दुनियाँ है एक कहानी।
नहीं सोच अपनी वो है वीरानी॥

अद्भुत प्रभा देख प्रियतम की,
सब कुछ भूला जाता हूं।
मुझे न पूछो, अभी मैं,
अपने रूप, समाता हूं।

तू है शुभ की मूर्ति, दया तेरा भूषण है।
सदा रहे निर्लेप, नहीं कोई दूषण है।
जो जन जपता तुझे, वही प्रिय ! तुझ को पावै।
तेरे सिवा न ताहि, यहाँ कुछ और सुहावै।
पहुंचै वह कृति सत लोक में,
जहाँ न मिथ्या शोक है
ओ ! मुक्ति भुक्ति अधिपति सदा–
तेरा उज्वल ओक है।

जीते हैं वे ही हरि के नहीं, रहा न जिनमें मान।
सोते है सुख से, छूटे दुख से भूले जग का मान।
पृथ्वी पर नभ में, सारे जग में, नहीं दूसरा काम।
निशि दिन मन तुझ में, राखि विलोकैं, छवि लोचन अभिराम।

तूं आनंदघन है, जीवन धन है, महिमा तेरी न्यारी।
तू पूर्ण ब्रह्म है, पूर्ण काम है, भक्ति तुझे है प्यारी।
जो तुझ को ध्यावैं, शुभ फल पावें, कमी न कोई भासै,
करि प्रिय अनुकंपा, भक्तहृदय में, जब तू आय प्रकाशै।

लगी हुई है सभा तुमारी, इसका भी कुछ ख्याल करो।
मेरा कहकर मुझे मत, इतना प्रिय ! पामाल करो।
तुमें सुमिरता मैं जीता हूँ, तुम मेरे जीवन स्वामी।
पार लगादो हरे समझलो। न हो तुमारी बदनामी।

प्रभो ! तेरे दर्शन, सदा चाहता हूँ।
दया तेरी रघुवर। सदा चाहता हूँ।
तुम्हीं हो दयालो ! दयासिन्धु निश्चल;
मैं तेरी शरण को–गहा चाहता हूँ।

(पान १८ वरून.)

- भिक्षु जगदीश काश्यप, नालन्दा।
- धर्माधार महास्थविर, बौद्ध धर्मांकुर विहार, कलकत्ता।
- भिक्षु तेंजो वातानावे, जापान सद्धर्म विहार, वर्ली नाका, बम्बई।
- पिन चाओ, चीना मन्दिर, सारनाथ
- चू लामा, तिब्बती बौद्धविहार, सारनाथ
- ऊ० कित्तमा, बर्मी बौद्ध विहार, सारनाथ।
- चेन छांग, चीना मन्दिर, सारनाथ।

(अखिल आर्य (हिंदू) धर्मसेवा संघ, देहली के सौजन्य से)

World Religiou Supplemement

THE VOICE OF HUMANITY

(With the courtesy of 'Serving Mankind' —)

Editor

Excerpts from the statement by Dr. Albert Schweitzer, ...ld citizen, medical scientist and humanitarian, April ..., 1957:

From official and unofficial sources we have been assured, ...e and time again, that the increase in radioactivity of the ... does not exceed the amount which the human body can ...ate without any harmful effects.

This is just evading the problem. Even if not directly ...cted by the radioactive material in the air, we are indi-...y affected through that which has fallen down, is falling ..., and will fall down.

The radioactive clouds will constantly be carried by the ...s around the globe and some of the dust, by its own ...ght, or by being brought down by rain, snow, mist and ..., little by little, will fall down on the hard surface of the ..., into the rivers and into the oceans . . .

The danger which has to be stressed above all the others ... the one which arises from our drinking radioactive water ...d our eating radioactive food as a consequence of the ...reased radioactivity in the air.

Following the explosions of Bikini and Siberia, rain falling ...r Japan has, from time to time, been so radioactive that ... water from it cannot be drunk . . .

The radioactive elements deposited in the soil pass into ... plants where they are stored . . .

The radioactive elements in grass, when eaten by ...imals whose meat is used for food, will be absorbed and ...red in our bodies.

In the case of cows the absorption is effected through ... drinking their milk. In that way even small children, ... whom they are especially dangerous, run the risk of ...sorbing radioactive elements.

The radioactivity of the Columbia River, in North ...erica, was analyzed. The radioactivity was caused by ... atomic plants at Hanford (Wash), which produce atomic ...rgy for industrial purposes, and which empty their waste ... into the river.

The radioactivity of the river water was insignificant. ... the radioactivity of the river plancton was 2,000 times ...her, that of the ducks eating the plancton 40,000 times ...her, that of the fish 15,000 times higher.

What we absorb of radioactivity is . . . deposited in ... parts of our body, particularly in the bone tissue and ... the spleen and in the liver. From those sources the ... which are especially sensitive to it are exposed to ...ation. What the radiation lacks in strenght is compensated for by time. It works day and night without interruption . . .

If the cells in the bone marrow are damaged by radiation they will produce too few, or abnormal, degenerati ing blood corpuscles. Both cases lead to blood diseases and, most often, to death . . .

The cells of the reproductive organs are particularly vulnerable to radiation . . .

To the profound damage of these cells corresponds a profound change to our descendants.

It consists in stillbirths and in the birth of babies with mental and physical defects . . .

In Nagasaki, during the years following the dropping of the atom bomb an exceptionally high occurrence of stillbirths and of deformed children was observed . . .

We must muster the insight, the seriousness and the courage to leave this folly, and face reality . . .

America and Russia and Britain are telling one another again and again that they want nothing better than to reach an agreement to end the testing of atomic weapons. At the same time, however, they declare that they cannot stop the tests as long as there is no such agrement.

Why do they not come to an agreement? The real reason is that in their own countries there is no public opinion asking for it . . .

The end of further experiments with atom bombs would be like the early sunrays of hope for which suffering humanity is longing.

English Section :

SHORT NOTICES.

1. The Golden Lotus : Philadelphia (U. S. A.) May 1957—

This magazine for May 1957 contains an interesting discussion on "Anattism and the Middle Way". When the Buddha says that there is no Atma, he has a definite concept of Atma. He always avoided two extremes in Philosophy—the extreme of Eternal Existence and the extreme of Eternal Destruction. Between these two extremes he has given to the World, his Ideal of Personality. It is a very interesting point at issue. "Buddha's contribution to mankind" is a good reading. In the article on "The Cult of Brotherhood" the following sentence is suggestive: "Brotherhood is aware of wrong action, but it declares such to be wrong action; if necessary, it oppoes it... It has no panacea of appeasement or condonment". This magazine has maintained right attitude without any stunt. This makes it the more covetable.

2. **Prerana** (Organ of the young Men's Hindu Association) July–September 1957 :-

As usual it is an inspiring magazine, full of vigour force and inspiration. The articles are well selected and cover a variety of subjects. "The Mahabharat as an Epic" "The Pull of Indian Culture', "Mutiny of 1857–59" are interesting and worth–reading.

3. **Book Lover** : Bombay –August 1957,

This paper satisfies the need and taste of the most fastidious reader of modern literature. The " Book Lover " give the short account of the most talked-of Books published and thereby quickens the curiosity of the Reader.

" Life of Booker T. Washhingtn " is an example of the above remark. There is a passage reproduced from the autobiography of the Hero and the reader gets an insight into the value of the work. The other examples are "Dr. Dean Speaking" "The Wonderful Country " It is not a mere catologue of published works and hence the value of a magazine of this type.

4. **"The Review of Religions"**:–July and August 1957 :-RABWAH (Pakistan) :-

In the July Number there are short articles and quotations from the Holy Quran. There is a quotation that explains, "How God saves man–kind from going astray"?

" The aspects of worship' and " Extraordinary self-control and fortitude in time of persecution", are taken form the writings of the promised Messiah. A sermon on the "Lessons of Moderation,', is worth reading. In the August Number' "No Racial Discrimination in Islam", "Observe the distinction between God and Prophet", "An interpretation of Islam", are worth Perusing. The magazine contains articles based on facts and governed by considerations of fellow feeling, toleration and a desire to understand each other.

5. **"What Bombay GoVernment Did and Said"?**

Two Volumes. one October to December 1956 and **second** January to March 1957 :-

A full and athenticated record of what the Government said and did, and covers a wide field, including—Education, Labour, Housing, Back–ward Classes, Prohibition, Public works, Industries, Co–operation, Local Self Government, Law and Order, Anti—corruption, and a host of other fields of public interest. To a Thinker and a Rationalist, this is a good record to survey and to an irrational Critic, it should serve as an eyeopener. We congraulate the Directorate of Publicity, on their splendid performance.

6. **"East and West Series"** (No. 29) **"A Pilgrim of the Little Way"** By T. L. Vaswani :-

Sadhu Vaswani has the rare gift of making his simple story full of emotional appeal. Here is a simple story of Krisbana and Sudama. The story tells how Krishna presentes Sudafna with lavish wealth and splendour, when the latter went to see the formar and offered him a handful of fried rice. The story is known to all–the young and the old; but whole setting and technique is so unique as to produce an atmosphere where pathos, devotion, friendship, intensity of love all blended into a grandeur and height of sentiment! We quote below ;-

"From Dawn to Dusk doth Sudama travel the Dusty Road till he doth reach the City of Light, where dwells, the Friend of the Friendless. The living warmth of Krishna's love greets Sudama and enfolds him in his embrace!" What a height of emotional appeal ! Can any one remain without his eyes moistened with tears ! This is Sadhu Vaswani and this is his Art :

7. **"World Buddhism"**, Colombo. May 1957 :-

This is a Periodical of International level and is replete with problems of International interest, affecting Buddhism. Contains short articles easy to understand and to follow "Vesakh—its International Aspect", "Uposatha for Every day Life", "Buddhism in Japan", "Non–iujury– a fundamental Buddhist tenet", are easy to read and interesting to all.

8. **Serving Mankind**, Houstan, Texas (U.S.A.) May–June 1957 :-

It is one of the ably–conducted periodical and serves man–kind. Contains very interesting articles like, "German Scientists Repudiate work on Nuclear weapons of war" "The Voice of Humanfty" "War and Human Nature" "What are we" ? The articies are searching and introspective. We crave indulgence of the Editor to reproduce some of the writings in the Dharma Chakra.

(9) **Japanese Magazine of Flower Arrangement** 5, 1957

Flower Arrangement is one of the National trait of the Japanese. The magazine, over and above a number of Photographs of scholars and visitors to the Institute gives a variety of specimens which, if rightly understod, will give an intelligent understanding of the secret and art of this National pastime. It is in Japanese. We would request the Editors to add a section in English, giving a gist of the Japanese articles. We congratulate the Editors on the excellent get-up of the Journal.

(10) **The Ananai** (A monthly organ of Ananai Cause) SHIMIZU City–Japan, June 1957.

The Ananai–kyo has enlarged the scope of this monthly by allowing articles from other scholars. Rev. Founder Yonosuke Nakano has given his exposition on "The Noumenon of the Universe". In this God is explained as "Holy Being representing truth of the Universe". Among the articles "Religion and Mankind's Morality, "Good and Evil" "I am for you :you are for me " are worth mentioning. Some of the " Fragmental Talks " of Master Yonosuke NAKANO are very instructive. We commend the monthly to all those, who are interested in spiritual questions.

(11) The Maha Bodhi : July 1957

Contains articles on the basic teachings of the Buddha and his Dhamma. The article entitled, " Ekayano Maggo " (The only way) sums up Buddha's Discourse on the "Foundations of mindfulness." The problem of Past and Future is a good interpretation. The Maha Bodhi is necessary for an understanding of the questions bearing an Pali Buddhism. Our Pali students must regularly read it for profit.

Books and Pamphlets acknowledged with thanks.

(1) The Atom in our Hands

Published by the United States Information Service– very informative and exciting our Curiosity.

(2) An outline of the Triple Sutra of SHIN Buddhism : Published by PYUKYO FUJIMOTO, Honpa Hongwanji Press. **KYOTO, JAPAN** 1955. Vol. I.

Contains 5 Chapters. and English Translation of the Eternal Buddha, Very useful for understanding Japanese Buddhism. We are grateful to the author and Publisher for the work.

(3) "The Tanni SHO "—(A Religion beyond Good and Evil) Honpa Hongwanji, 1955.

This is a short pamphlet which will introduce you directly to the inner most heart of SHINRAN SHONIN, the founder of the SHIN Sect. Very useful for understanding the principles of SHIN Sect.

(4) **Gleams of New Age** : By Rashtra Sant Shri Tukdoji Maharaja : Gurukunja.

New Age is Coming. The Title Page with the Sun coming out and the New Young one that is coming out by breaking open the shell, looks at the sea and waves. The Booklet contains 15 topics. "Elixir of Peace and Happiness", "Conflict between the Rich and the poor, " Leaders, Saints and Critics". "An Asthetic mode of Life", "Uniformity among Teachings of Saints" "World War and Gandhism" "Ideal Life and Social Education" "Towards the New Era." The New Era must come. The old order of things must go away. Change is the Law of the Universe.... Tennyson has rightly said, "The old order changeth, Yielding place to New And God fulfills Himself in many ways, Lest One Good Custom should Corrupt the World"

It is the fulfilment of God's Will that brings on the New Age. Let us hope that the New Age will be an Age of Peace, Fellow feeling, Brothorhood, Truth and Non-violence and a perception for Grand and Beautiful in Nature, so that the paltry and mean, narrow and clannish, parochial and communal will disappear. These "gleams" will lead you to this understanding. We offer our gratefulness to the Saint for his prophetic vision.

• •

A Prayer of Saint Francis of Assisi
(From 'Serving Mankind')

Lord, make me an instrument of Thy peace.
Where there is hatred, let me sow love;
Where there is injury, pardon;
Where there is doubt, faith,
Where there is despair, hope;
Where there are shadows, light;
Where there is sadness, joy;
Where there is discord, harmony;
Where there is error, truth.
O Divine Master, grant that I may not
Seek to be consoled, but to console;
To be understood, but to understand;
To be loved, but to love;
For it is in giving that we receive;
It is in pardoning that we are pandoned;
And it is only by doing Thy will
that we are worthy of eternal life.

★

दर्शनी ब्लॉकचा अर्थ :

या चित्रांत खालीं तळाशीं मोडतोड, जाळपोळ, घरपाडी होऊन सर्वत्र विपर्यस्तता, गोंधळ, निरुत्साह, व नैराश्यवाद हीं दृष्टीस पडून येतात त्यांत एक कुत्रें चिंधी तोंडांत धरून चघळत आहे. झाडाच्या खोडावर घुबडें, कावळे टपून आहेत. अशा भांबावलेल्या अवस्थेंत तो तरुण व ती तरुणी वर पहात असतांना त्यांना गांधीजी दिसतात. त्यांच्या एका हातांत ज्ञानाची दिवली आहे व एक हात वर केला आहे. ते त्या तरुणतरुणीस म्हणत आहेत कीं, गोंधळून जाऊं नका. वर पहा. **धर्मचक्र** फिरत आहे. त्याच्या आवर्तनानें तुम्हांस सत्यमार्ग सांपडेल ! हा मार्ग म्हणजे सत्य, अहिंसा व बंधुभाव यांनीं बनलेला मार्ग. हाच सनातन मार्ग आहे. त्याकडे पहा व धैर्य व उत्साह धरा. भविष्यकाळ उज्ज्वल आहे. आजची स्थिति ही **प्रकृति नव्हे ! विकृति आहे !**

World Religion Supplement

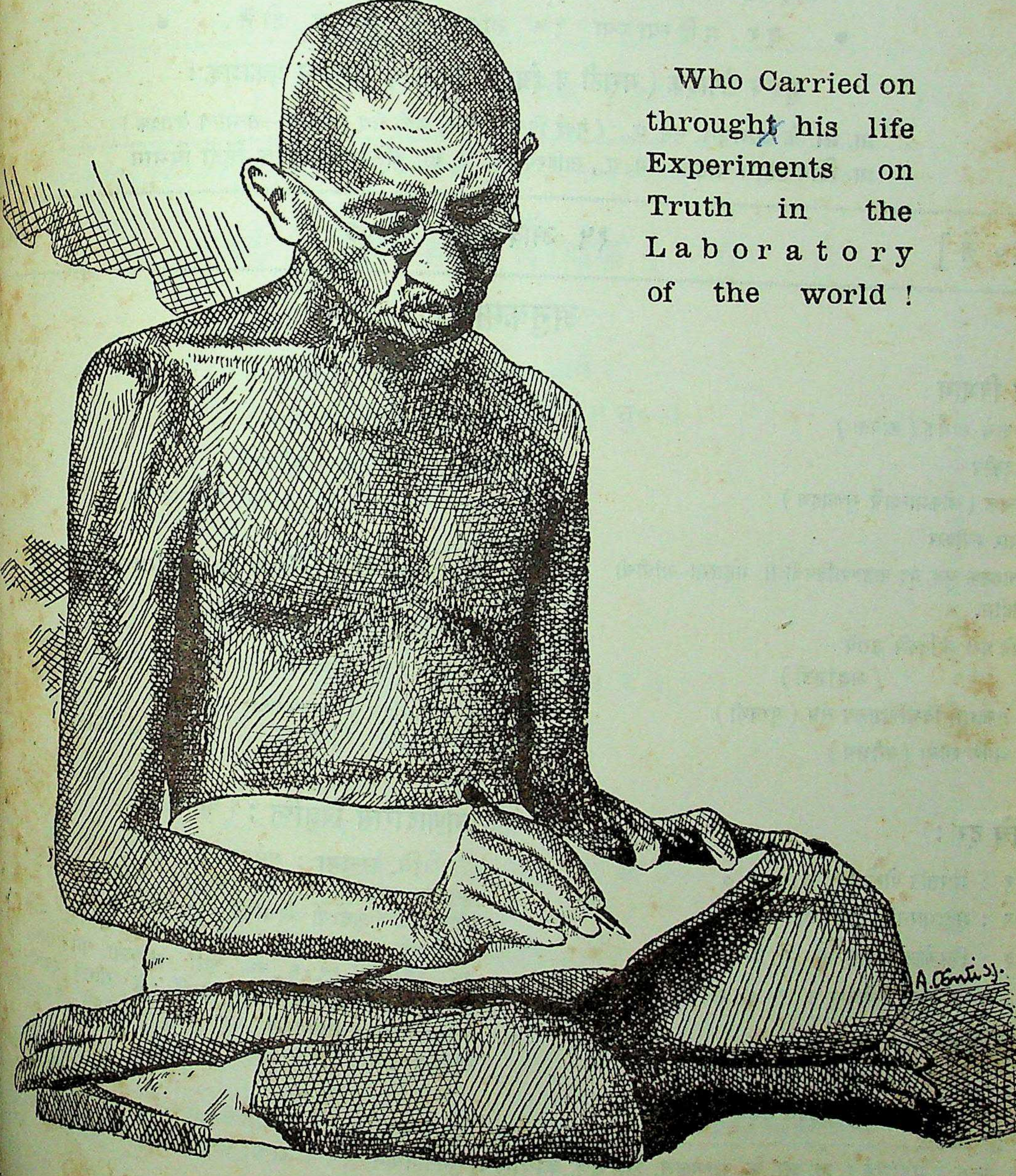
वर्ष १० वें] [अंक ३ रा
१५, ऑक्टोबर १९५७

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. X—3)
15th October 1957

FATHER OF THE NATION !

Who Carried on throught his life Experiments on Truth in the Laboratory of the world !

राष्ट्रपिता !

जगाच्या प्रयोगशाळेंत ज्यांनीं जन्मभर सत्याचे प्रयोग चालविले !

[... गांचें मूळचें चित्र]

(गांधीजयन्ती निमित्त)

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

• दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. •

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष १० वें] १५ ऑक्टोबर, १९५७ [अंक

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५–०–०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७–०–०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १–७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

वर्गणीदारांस विज्ञप्ति : (वर्गणींत वाढ)

वि. सूचना : धर्मचक्राचा आकार, पृष्ठसंख्या व अन्तर्बाह्य सुधारणा यासंबंधी हा अंक पाहूनच आमच्या वर्गणीदारांची खात्री पटेल. ह्या वाढत्या खर्चामुळें १५ ऑगस्ट १९५६ पासून वार्षिक वर्गणी रु. पांच केली आहे हें येथें कळवीत आहोंत. अर्थात १५ ऑगस्ट १९५६ च्या पूर्वीं झालेल्या वर्गणीदारांना ही वाढ १५ जुलै १९५७ पर्यंत लागू नाहीं, हें सांगणें नकोच ! धर्मचक्र-वरील लोभ पूर्वीप्रमाणेंच आमच्या वाचकांनीं कायम ठेवावा, ही सविनय प्रार्थना !

ना. के. भागवत.

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

[वर्ष १० वें] १५ ऑक्टोबर १९५७ [अंक ३ रा]

जिण्याचें सार्थक !

माझ्या जिण्याचें सार्थक झालें ।
धारातीर्थीं मरण मज आलें ॥ ध्रु० ॥

केलें युद्ध महा घनघोर
रात्रंदिन म्यां केला जागर ।
मनिं चिंता हि सदोदित फार
हरिनामाचा केला गजर ॥
माझ्या जिण्याचें सार्थक झालें ।
धारातीर्थीं मज मरण आलें ॥ १ ॥

कामासि दिला बहु मार
क्रोधावरि केलें वार ।
लोभासहि केला ठार
नरकाचीं द्वारें तीन केलि म्यां बंद ॥
सौ ख्य मि ळा लें ।
माझ्या जिण्याचें सार्थक झालें ।
धारातीर्थीं मरण मज आलें ॥ २ ॥

—अखेर

संपादकीय

मागील महिन्याच्या (सप्टेंबर) तारीख ११ रोजीं परम पूज्य आचार्य विनोबा यांनीं ६२ व्या वर्षांत पदार्पण केलें! महात्माजींच्या मागें त्यांनीं भारतांत साम्यवादाचीं रुजत चाललेलीं विषारीं मुळें नाहींशी करण्यासाठीं 'भूदान' चळवळ सुरूं केली— ज्यांना जमिनी नाहींत त्यांना जमिनी द्या. त्यांना काम करीत राहून पोट भरण्याचें साधन मिळवून द्या. म्हणजे सर्वांचा उदय होऊन भारतांत शान्ति स्थापन करण्याचा प्रश्न सुटण्यास मदत होईल. इ. स. १९५१ च्या एप्रील महिन्यापासून त्यांनीं तेलंगणात प्रथम पदयात्रेला सुरुवात केली व १८ एप्रील ते जून २० पर्यंत तेलंगणांत त्यांनीं १२००० एकर जमीन भूदानांत मिळविली. त्याकाळापासून आजपर्यंत त्यांनीं पदयात्रेच्याद्वारें देशांत केवढी प्रचंड क्रान्ति घडवून आणली! जयप्रकाश नारायणासारखे अधिकारी व कर्तबगार पुढारी त्यांना लाभल्यामुळें तर त्यांच्या या उपक्रमाचें महत्व जास्तच पटत चाललें आहे.

या सर्व पदयात्रेच्या योगानें आजपावेतों काय प्रगति झाली व पुढें काय करावयाचें याचा आढावा घेण्यासाठीं म्हैसूरपासून १० मैलावर असलेल्या येलवाल नांवाचें खेडें आहे, तेथे २० ते २२ सप्टेम्बर पर्यंत एक संमेलन भरलें होतें. त्याचे विनोबाजो हे अध्यक्ष होते. त्यासाठीं डॉ. राजेंद्रप्रसाद, पं. नेहरु, पंडित पंत, कॉंग्रेसचे अध्यक्ष श्री. ढेबर, केरळचे मुख्य मंत्री नंबुद्रीपाद वगैरे पुढारी उपस्थित होतें. तेथें भरलेल्या परिषदेनंतर जें पत्रक प्रसिद्ध झालें आहे त्यावरुन फार महत्वाची माहिती उपलब्ध होते. आतांपर्यंत ३००० ग्रामदानें मिळालीं आहेत. यापेक्षां हजारो पटीनें महत्वाचें कार्य म्हणजे किती माणसांच्या हृदयाचा पालट विनोबांनीं केला! जमीनदारी व शेतकरी या दोघांच्याहि कल्याणाचे ते आशास्थान झाले आहेत. वारा असो, पाऊस असो. त्यांची यात्रा सुरूं आहे. एका कवीनें म्हटल्याप्रमाणें

Men may come men may go; I go on for ever!"

त्यांच्या विषयीं शंकराव देव म्हणतात—गांधी गेले व विनोबा प्रकटले; गांधींनीं सुरूं केलेल्या सौम्य, सौम्यतर व सौम्यतम सत्याग्रहाची धुरा विनोबांनीं आपल्या खांद्यावर घेतली. श्री. पु. ह. पटवर्धन म्हणतात— विनोबांचें जीवन व कार्य पाहिलें कीं, उपनिषदांतील ऋषी किंवा शंकराचार्य-रामानुज परंपरेंतील एखादा प्रतिभासंपन्न धर्मप्रवर्तक किंवा तुकाराम-ज्ञानेश्वरांच्या परंपरेंतील भगवद्भक्त पुन्हां अवतरला आहे असें वाटतें. आम्ही म्हणतों-विनोबांनीं भूदान आंदोलनानें जें धर्मचक्रप्रवर्तन सुरूं केलें आहे, त्यावरून त्यांची तुलना एखाद्या बोधिसत्वाशी करावीशी वाटतें. ज्याप्रमाणें बोधिसत्व हा परदुःखहरण हें ध्येय डोळ्यापुढें ठेऊन अमूप करुणेनें प्रेरित होतो व त्यासाठीं त्या सेवेस आपला देह सर्वस्वी लावतो, त्याच्या कृतींत गर्वाचा लेश नसतो, त्याप्रमाणें विनोबाचें सर्व जीवन बोधिसत्वाच्या जीवनावर आधारलेलें आहे. पंडितजी २३ तारखेस हैद्राबाद येथील विश्वविद्यालयीन विद्यार्थ्यांपुढें भाषण करतांना बोलले तेंच खरें वाटतें. ते म्हणाले-आज सकाळीं मी आचार्य भावे यांचा निरोप घेण्यास गेलों. तेव्हां मला मानवाचा आत्मा किती थोर आहे, हे दिसून आलें त्यांच्याकडे पाहून मला महात्मा गांधींचें स्मरण झालें। गांधीजींचें आत्मतेज हें अणुबॉंब पेक्षांहि अधिक सामर्थ्यशाली होतें. मी विनोबांना पदयात्रेंत पाहिलें आहे. तेव्हां त्यांचे ठायीं मला मानवी आत्म्याची शक्ति नकळत पण प्रभावीपणें कसा बदल घडवून आणते है दिसून आलें!" विनोबांचा जन्म १८९४ सालीं झाला. या सर्व आयुष्यांत त्यांची कमाई म्हणजे त्यांनीं मिळविलेलें सन्तपण! सामाजिक ऐक्य साधण्याकडे त्यांचें लक्ष सर्वस्वी लागून राहिलें आहे. सरकारी धोरणहि ग्रामदान चळवळीला विरोधी नसून पोषकच आहे. त्यांच्या या वर्षीच्या वाढदिवसांत विशेष स्वारस्य आहे. आपल्या भूदान आंदोलनांतील एक पर्व पुरें होऊन, आतां ते महाराष्ट्रांत दौरा काढणार आहेत. तेलंगणांतील लोकांचीं मनें ज्यांनीं बदलून टाकलीं, त्या विनोबांना महाराष्ट्रांत यश मिळावें व त्यांच्या या पदयात्रेच्या निमित्तानें कां होईना, महाराष्ट्राची विसकटलेली घडी पुन्हां बसावी, अशी आम्ही प्रार्थना करीत आहोंत. अशारीतीनें भारताच्या या "कल्याणमित्राला", "या बोधिसत्वाला" "करुणासागराला" "आत्मत्यागाच्या देहधारी अवताराला" उदंड आयुष्य व कार्य करण्याचें बळ लाभों, व भारताच्या या नवीन मिळालेल्या स्वातंत्र्यास स्वास्थ्य व स्थिरता मिळण्याचे कामीं त्यांचें मार्गदर्शन प्रभावी ठरो, अशी प्रार्थना! आचार्य विनोबांनी "धर्मचक्राला" पहिला आशीर्वाद दिला आहे; म्हणून त्याचें ऋण "धर्मचक्र" विसरूं शकणार नाहीं. त्यांना आमचे शतशः प्रणाम!

× × ×

मागील महिन्यांत पंडित सातवळेकर यांच्या अखंड क्रियाशील जीवनाला ९० वर्षें पुरीं झालीं. या प्रसंगानें मुंबई येथें त्यांच्या गौरवार्थ एक मोठा सूचक समारंभ घडून आला. पंडितजींचें कार्य कोणतें असा प्रश्न अजूनहि लोक विचारतात. वेदांचा अभ्यास पोटाकरितां? जुन्या भाष्यकारांची री ओढण्याकरितां? विशिष्ट सांप्रदायाप्रमाणेंच वेदांचा अर्थ लावण्याकरितां! किंवा डॉक्टरी मिळविण्यासाठीं? पण पंडितजींची पद्धति डोळस व यहून अगदीं भिन्न आहे. राष्ट्राचें कल्याण होण्यास वेद, रामायण व महाभारत या ग्रंथांतील तेजस्वी आदर्शवाद लोकांच्या आचरणांत उतरला पाहिजे, हें होणार कसें? व केव्हां? त्यांनीं तर प्रयत्न चालविला आहे, त्या-प्रमाणेंच त्यांच्या विचारसरणीशीं सहमत होणाऱ्या ज्या संस्था आहेत त्यांनींही तरुण पिढीवर परिणाम करणाऱ्या सर्व साधनांनीं उद्योग

(अं)गिमिला आहे :— भारत लढवय्या झाला पाहिजे, विजिगिषु झाला पाहिजे, सर्व विश्व जिंकण्याची महत्त्वाकांक्षा त्यानें धरली पाहिजे, "शठं प्रति शाठ्यम्" ह्या विचार पद्धतीचा त्यानें अवलंब केला पाहिजे— ह्या उद्देशानें वेदांचा अभ्यास करून लढाऊ राजकारणाचा संदेश सर्व वेदांचे मार्फत पोहोंचवला पाहिजे. यूरोप खंडांतहि असा लढाऊ राजकारणाचा मोका हिटलर, मुसोलीनी यांनी उत्पन्न केला होता. त्यानंतरच दोन महायुद्धें झालीं व मनुष्य हा शुद्धीवर आला, लाखों माणसें मेलीं, संपत्ती नष्ट झाल्या, जीवन विस्कळीत झालें, बेचिराख अरण्या-सारखें यूरोप खंड झाल्यावर नवीन विचारसरणी (माणुसकीच्या धर्माची) यूरोपांत जागृत झाली. पंडितजींना पुन्हां लढाऊ राजकारण भारतांत रूढ करावयाचें आहे असें म्हणतात! पण त्याबरोबरच पुढील जोखीमहि स्वीकारावयास सर्व भारत तयार होईल काय? हा प्रश्न विचारणीय आहे. भारतीय अन्य धर्मांनीं नैराश्यवाद व पलायनवाद शिकविला; पण त्याबरोबरच उच्च प्रकारचा ध्येयवाद व आशावादहि दिला, ही गोष्ट डोळेआड करून चालावयाची नाहीं. 'सर्व दुःखं, सर्व क्षणिकं' हा वाद निवळच बौद्धाचा नसून उपनिषदांचाहि तो वाद आहे. नैराश्य-वादाची बैठक घेऊन त्यावर क्रियावाद व विश्वधर्मवाद शिकविणाऱ्या बुद्धानें त्यावर आपलें शिक्कामोर्तब केलें व २५०० वर्षानंतरहि बौद्ध धर्माचा स्वीकार डॉ. आंबेडकर व त्यांचे लाखों अनुयायी करीत आहेत, हे सत्य दृष्टीआड करून चालायचें नाहीं. पंडितजींनीं वेदाभ्यासासंबंधी भार-तांत नवा दृष्टिकोण निर्माण केला हे खरें! राष्ट्रीयतावाद म्हणजेच वेदांचा खरा अर्थ हा अट्टाहास आजच्या युगांत मान्य होण्यासारखा नाहीं. **खरा लढवय्येपणा हा माणुसकींत आहे**. हजारो लोकांची कत्तल करून किंवा हजारो टन दारूगोळा उडवून लढाई जिंकली, हा विजयाचा पौराणिक दण्डक आज कोणीहि शिकवण्यासारखा राहिला नाही. "वेदाभ्यास जड," हें एक टोक, तर "वेद विश्व जिंकण्याकरितांच होत," हें दुसरें टोक! या दोन्ही टोकांमध्ये वेदाचा अभ्यास बसविण्याचा प्रामाणिक यत्न झाला, तर "आम्ही श्रेष्ठ" असला अहंगड नाहींसा होईल. "आम्हांला दुसऱ्याकडून कांहींच शिकण्यासारखें नाहीं. आम्ही स्वयंपूर्ण आहोंत. दुसऱ्यांनीं आमच्या पायाशीं यावें, मग त्यांना आम्हीं तत्वज्ञान शिकविणार व मग सर्व मानवजातीचा विकास होणार!" असल्या वृत्तीचीं माणसें अजून भारतांतच नव्हे, तर तशीच तीं दक्षिण आफ्रिकेंतील वसाहतवाद्यांतहि सांपडतात. पाश्चात्यांनीं वेदांचा अभ्यास लाखों रुपये खर्च करून जो केला व उत्तम पद्धतीनें, व शास्त्रीय रीतीनें संपादित करून जे ग्रंथ उपलब्ध करून दिले ते तुमच्या अहंगडांच्या पूर्ततेकरितां नव्हे, तर मानवीजीवनाचा व मानवजातीचा विकास कसा होतो याचें सम्यक् ज्ञान करून घेऊन त्यावर मानवशास्त्राचे मूलभूत सिद्धान्त शोधून काढण्यासाठीं होत. वेदांचा संदेश सर्वत्र पोहोंचवला गेला पाहिजे, असें आम्हींहि म्हणतों. पण तें कशाकरितां? वेदांतील सिद्धान्त दिक्काल यांच्या बंधनानीं आंखडलेले नाहींत. त्यांतील विचार विश्वांतील मानव जातीचें रहस्य ओळखून त्यांच्यांत प्रेमभावाचा संबंध उत्पन्न होण्याकरितां आहे. आमचे सर्व विचार, उच्चार व आचार मानवतावादाच्या पातळीवरूनच घडून आले पाहिजेत. गोरा, काळा, तांबडा असल्या रंगवर्णावरून मानवाची उच्चनीचता किंवा श्रेष्ठता अजमावयाची नसून मानवाच्या एका विशाल व व्यापक दृष्टिकोनांतूनच ती अजमावयाची आहे. वेदांच्या उज्ज्वलतेंत

आडमुठेपणा किंवा एकांडया शिलेदाराची वृत्ति नसून तींत परस्परा-विषयींची उदारता, सहकार्य करण्याची जातिवंत स्फूर्तता, 'विश्वचि माझें घर' या सारखी खरीखुरी ध्येयनिष्ठता, विश्वकल्याण साधण्याकरितां निरपेक्ष व अहंभावनिरस्त अशी बोधिसत्वचर्या तींत सामावलेली आहे. ती वर्ण, जात, पोषाख, रीतरिवाज यासारख्या बाह्य उपाधीवर अवलंबून नाहीं. ती सर्व मानवजात सामान्यतेवर आधारलेली आहे. सप्तसिंधूच्या निसर्गरमणीय प्रदेशांत ज्या आर्यांची प्रतिभा उस्फूर्त होऊन त्यांनीं ऋग्वेदाची सुंदर सूत्रें गाइलीं, त्या लोकांचें अन्तर्दर्शित्व व विश्व-कल्याणाची आर्तता ही कोणीकडे, तर आज हिंदू, जैन, बौद्ध असल्या बाह्य उपाधींवर बोट ठेऊन, आमच्या लोकांच्या अवनतीची मीमांसा करण्याचा एक देशीय अतएव अपूर्ण व अशास्त्रीय प्रयत्न कोणीकडे? भगवान् बुद्धानें ऋषींचा धर्म-मूळच्या स्वरूपांतील-डोळयापुढें ठेऊन मानवकल्याणावर आपली दृष्टि केन्द्रित केली व वेदांतल्या खऱ्या विश्व-धर्माची उद्घोषणा करून भारतीय वैदिक संस्कृति विश्वाच्या काना-कोपऱ्यांत नेऊन पोहोंचविली. आम्ही मात्र इतर जंजाळांत सांपडून अडकून पडलों, तोच आमचा धर्म विसरून "ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या" याच्या काथ्या-कूटांत मग्न झालों व आमच्या खऱ्या संबंधाला (धर्माला) विसरलों! म्हणून पंडितजींचें अभिनंदन आम्ही आज जें करीत आहोंत, ते यासाठीं कीं त्यांनीं आमची भारतीयांची दृष्टि आपल्या ग्रंथाकडे खेंचून घेतली व त्यांच्यांत आपल्या पूज्य ग्रंथाबद्दल आदर व अभिनवेश निर्माण केला! आमच्या समाजांत अशा आत्मपरित्यागेनापि कार्य करण्याची वृत्ति अगोदरच दुर्मीळ व जरी असली तरी अल्पजीवी. पण पंडितजींच्या ध्येयनिष्ठेच्या प्रखरतेनें त्यांनीं नेत्रदीपक असें कार्य करून भारताच्या सुपुत्राचें कर्तव्य करून जें मातेचें ऋण अंशतः फेडण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला, त्याबद्दल आम्हीं त्यांचें अभिनंदन करतों व त्यांना दीर्घायुष्य चिन्तितों! विश्वधर्माचा प्रसार करण्याच्या कामीं आपल्या उर्वरित आयुष्याचा त्यांनीं उपयोग करावा व विश्वऋण फेडावें अशी त्यांना विनंति करतों! जीवस्तु सरदं सतं।

× × ×

बुधवार २ ऑक्टोबर रोजीं महात्मा गांधींची ८८ वी जन्मजयंती सर्व भारतांत व जगांत, जेथे जेथे भारतीय प्रजा राहते तेथें तेथें, मोठ्या भावनात्मकतेनें साजरी करण्यांत आली. मुंबई व उपनगर येथें सर्वत्र गांधीजींच्या जयन्तीच्या निमित्तानें शाळा, संस्था, कल्याणकेंद्रें व इतर ठिकाणें जनसंमर्दानें गजबजून गेलीं होतीं. ध्वजवंदन, सार्वजनिक सभा, सामुदायिक सूतकताई, प्रार्थना संगीत वगैरे नेहमीचे कार्यक्रम पार पडले. त्या दिवशी मुंबईंत तीन देवळें हरिजनांना खुलीं करण्यांत आलीं— महालक्ष्मी, बाबुलनाथ आणि माधवबाग. हीं आतांपर्यंत हरिजनांना खुलीं नव्हतीं. अस्पृश्यता गेली पाहिजे ह्याची वाढती जाणीव जनतेस होत आहे, यांची ही घटना म्हणजे प्रत्यन्तरें होत. मुंबई कॉंग्रेस समितीचे अध्यक्ष श्री. के. के. शहा यांनीं झेंडावंदन करतांना सर्वांना आवाहन केलें. गांधीजींनीं जी विधायक कार्याची योजना आंखली होती तिची प्रगति व विकास करण्यासाठीं आपलें जीवन खर्च करण्याचा त्यांनी सर्वांना उपदेश केला. गांधीजींचें विधायक कार्य जर मूर्तस्वरूपांत आणतां आलें, तर देशांतील बेकारी व दारिद्र्य नाहींशीं होण्यास खात्रीनें मदत होईल. जैन साधू आचार्य

विजय वल्लभ सूरि म्हणाले— गांधीजींचा संदेश जीवनांत उतरविण्याचा प्रामाणिकपणे सर्वांनी प्रयत्न करावा व त्यांची ध्येयें प्रत्यक्षांत दिसतील या साठीं आटोकाट झटावें. "पीपल्स हॉल" मध्यें सामुदायिक सूत कताईचा कार्यक्रम पार पडला. भारताच्या राजधानींत राजघाटावरील समाधीचें दर्शन हजारों लोकांनीं घेतलें व राष्ट्रपित्याला वंदना दिली. पंडित नेहरू हजर राहून त्यांनी तासभर सूत कातलें. पुष्पांच्या माळांचा खच पडला ! युगोस्लोव्हाकियाचे उपाध्यक्ष यांनीं पुष्पमाला अर्पण केली ! राष्ट्रपति-भवनांत डॉ. राजेंद्रप्रसाद व त्यांचे कुटुंबियांनीं भजनें गाइली व महात्मा-गांधींच्या आत्मचरित्रांतील उतारे वाचून दाखविले. सेवाग्राम येथें मोठाच समारंभ झाला ! अखिल भारतीय सूदान पदयात्रा संपवून तेथें सर्वजण उपस्थित होते. गांधीजींच्या झोंपडीच्या बाहेर जाहीर सभा होऊन तिचे अध्यक्ष श्री. ढेबर यांनीं स्वीकारलें. तेथें श्री-धीरेन्द्र मुजु-मदार, श्री चेरियन थॉमस, डॉ. सुशीला नायर, व राष्ट्रसंत वंदनीय तुकडोजी महाराज यांची भाषणें झालीं. शिलँग, अलहाबाद, राजकोट, अहमदाबाद, पाटणा, एर्नाकुलम्, लंडन वगैरे ठिकाणीं सभा झाल्या. गांधीजी जसे जसे काळान्तरानें दूर दूर जात आहेत तसे तसे त्यांची मूर्ति जवळ जवळ येत आहे. भारताला राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक ज्या समस्या भेडसावित आहेत, त्यांच्यायोगानें गांधीजींच्या उपस्थितीची जाणीव जास्त जास्त तीव्रतेनें भासत आहे. कांहीं लोकांच्या मतें गांधीजींची स्मृति आता अंधुक अंधुक होत आहे. व दरवर्षीचा गांधीजयन्तीचा कार्यक्रम एक मामुली बाब होऊन राहिली आहे, व तिच्यांत आता भावनेचा जीवंत जिव्हाळा राहिला नाहीं. पण आम्हांस ह्यांत सत्य वाटत नाहीं. उलट जसजसें भारतांत पक्षोपपक्ष निर्माण होत आहेत, व त्यांचे एकमेकांमधील संघर्ष वाढत आहेत, तसतशी, या सर्वांना पायबंद घालणारी एकच महान विभूति होती व ती म्हणजे महात्माजी, याची जाणीव आतां प्रत्येक पक्षालाही होऊं लागली आहे. हें जें गांधीजीच्या स्मृतीचें सर्वत्रीभवन, हेंच गांधीजीवनाचें रहस्य होय ! मदनाला शंकरानें जाळल्यावर जसा तो मनोभव झाला, तसाच गांधीजींचा पार्थीव देह गेला तरी त्यांचे अस्तित्व व उपस्थिति दरवर्षी सर्वांना सारखीच भासत आहे. त्यामुळें कोणत्याहि पक्षाच्या पुरस्कारानें प्रगट सभा भरली असली व त्या सभेंत कॉंग्रेसवर कितीहि शिव्याशाप पाखडल्या गेल्या, तरी त्याबरोबरच गांधीजीवर स्तुतिसुमनें उधळल्याशिवाय ती सभा पारच पडत नाहीं ! आतां हें खरें कीं, गांधीजींच्या कांहीं कट्टर अनुयाया-प्रमाणें खादी, सूतकताई, वगैरे गांधी तन्त्राच्या बाबी सर्व लोक पाळीत नसतील. तरी गांधीजींची शिकवण, त्यांची हिमालयाची उंची, अखिल मानवजातीला उपयोगी पडणारी शिक्षा–व तिच्याशिवाय जागतिक शान्ति निर्माण होणार नाहीं किंया लाभणार नाही, याविषयीची बालंबाल खात्री, ह्या गोष्टींची प्रतीति म्हणजे गांधीजींच्या वैयक्तिक महनीयतेचा विजय होय ! गांधीजींनी जगाच्या वैचारिक संपदेत महत्वाची भर टाकली ही गोष्ट कोणीहि नाकबूल करीत नाहीं. असा हा युगपुरुष आम्हांस वारंवार स्फूर्ती देवो व आम्हीं मिळविलेलें नवीन स्वातंत्र्य बाळसेदार करो व आमचा भविष्यकाळ सर्वांस उन्नतिप्रद होवो, हीं प्रार्थना आम्ही या निमित्तानें करीत आहोंत. 'अहह महतां निस्सीमानश्चरित्रविभूतयः।' हें त्रिवार सत्य ! ! !

× × ×

मागील महिन्यांतील 'लोकमान्यां'त धर्मचक्रावर जो अभिप्राय आला आहे, तो आम्ही खालीं छापला आहे. ९ वर्षें जनतेची सेवा केल्यावर व दहावें वर्षात पदार्पण केल्यावरहि महाराष्ट्रीय वृत्तपत्राच्या जगतांत **एकतरी वृत्तपत्र असें सांपडावें कीं, त्यानें धर्मचक्राचें मूल्यमापन निर्विकारमनानें करावें. हीच आमची दहा वर्षांतील कमाई, असें आम्ही समजतों; व त्या वृत्तपत्राचे आभार मानतों.**

धर्मचक्र

प्रा. ना. के. भागवत व प्रा. शिवसहाय पाठक यांच्या संपादकत्वाखाली निघणाऱ्या 'धर्मचक्र' या मासिकाचा दहाव्या वर्षाचा पहिला अंक गेल्या स्वातंत्र्यदिनीं प्रसिद्ध झाला आहे. संकुचित जातिभाषा, पंथा-दिकांच्या अभिमानास बळीं न पडतां बुद्ध, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, गांधीजी इत्यादि संत--महात्म्यांनीं उपदेशिलेली विचारसरणी जनतेपुढें ठेवणें आणि सर्वसमावेशक, सहिष्णु व प्रेमप्रेरित धर्माचा मार्ग लोकांना दाखविणें हें या मासिकाचें सर्वसामान्य स्वरूपाचें कार्य आहे. गेलीं नऊ वर्षें हें कार्य हें मासिक करीत असून प्रतिकूल परिस्थितीला तोंड देऊन संपादकांनीं तें धैर्यानें आणि उत्साहानें चालविलेलें आहे. मासिकांत मराठी, हिंदी व इंग्रजी असे तीन विभाग आहेत. तिन्ही विभागांत व्यासंगपूर्ण आणि वाचनीय लेख येत असतात. मासिकाचें सोज्वल, सात्त्विक आणि सुसंस्कृत स्वरूप लक्षांत घेऊन वाचकांनीं खरोखरी या मासिकाला आस्थेनें सतत आश्रय दिला पाहिजे. चालू अंकांत 'श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघा'ची माहिती आली आहे. हा संघ निर्माण होण्यास 'धर्मचक्रा'ची प्रेरणा कारणीभूत झाली आहे. धर्मचक्राच्या या उज्ज्वल अपत्याला सर्वांनीं उदारहस्तें साहाय्य करणें अगत्याचें आहे. धर्मचक्र आणि श्री तुकाराम विश्वविद्यालय या दोहोंनीं चालविलेल्या सात्त्विक आणि समाजहितकर कार्याला संस्कृतिप्रेमी सज्जनांनीं अहमहमिकेनें पुढें होऊन प्रोत्साहन दिलें पाहिजे.

—द. पा. खांबेटे
('लोकमान्या' वरून)

साभार स्वीकार :—

मराठी विभाग

(१) **प्रेमानन्द** : (नैतिक, आध्यत्मिक व भक्तिप्रेमधर्मास वाहिलेलें मासिक)-संपादक-साधुदास, वर्ष १ लें, अंक ६ वा सप्टेंबर १९५७.

या लहानशा मासिकाची बैठक भावनात्मक कृति करण्यास मदत करणारी आहे. त्याचा उद्देश बहुजन समाजांत लोकभाषेंत सत्यसाहित्यांचा कानाकोपऱ्यांत प्रचार करणें. भाविकजनांनीं या तार्किक मतवादी लोकांचा नाद टाकून द्यावा असा उपदेश केला आहे. यमधर्म नियमधर्म पाळण्याची मुख्य अडचण इन्द्रियविषयाधीनता ही होय. यांत कर्मयोग व ज्ञानयोग तर या युगांत आक्रमणें "कठिणतर" झालें. म्हणून भक्तिमार्ग हा सोपा आहे व त्याचा स्वीकार करणें सर्वांनाच उपकारक आहे. "समाधिमंदिरें" यांत चिदानन्द रस व प्रेमानंद रस याचें मिश्रीकरण करणेंच श्रेयस्कर होय. गुणदोष पाहूं नयेत. यांत दुसऱ्याचे गुणदोष पाहून आपली पारमार्थिक हानी करून घेऊं नये हें बहुमोल तत्त्व शिकविलें आहे. सेनाजी महाराजांचें चरित्र सरस रसाळ आहे. द्वादश भागवत संताची नामस्मरणी देऊन प्रत्यकाची थोडक्यांत ओळख करून दिली आहे. ही नामावली प्रख्यात "परम भागवतान् स्मरामि" याहून निराळी आहे. बलिप्रतिपदेची कथा सूचक आहे. खरोखरच रोजच्या व्यवहारांत व धकाधकीच्या मामल्यांत जर असलीं मासिकें सामान्य संसारीमाणसानें वाचलीं, तर खरोखरच भारतीय संस्कृतीचें सम्यक ज्ञान होऊन त्रिविध कल्याण साधण्यास मदत होईल. संपादकाचें आम्ही अभिनन्दन करतों.

२ **स्थानिक स्वराज्य** (मराठी) सप्टेंबर १९५७. यांत स्थानिक-स्वराज्याच्या विविध अंगाची चर्चा उद्बोधक आहे. "पंचायतीच्या उत्पन्नाचीं साधनें", "ग्रामीण स्वराज्य" वगैरे लेख वाचनीय आहेत. ग्रामीण संस्थांतून काम करणाऱ्या सज्जनांनीं अभ्यासपूर्वक जर या संस्थांत प्रवेश करून काम केलें तर त्यांचा व समाजाचा, दोघांचाही फायदा होईल. आतांपर्यंत स्थानिक संस्थांतील कारभार बेशिस्त पद्धतीनें चालल्यामुळें राज्यकारभारांत कित्येक भानगडी उत्पन्न होतात. जनतेच्या हिताकडे पाहण्यापेक्षां स्वार्थावर दृष्टि द्यावी अशीच दुर्वासना उत्पन्न होते. हें सर्व जावयाचे असेल तर प्रसिद्ध मासिकें वाचून विचारपूर्वक प्रवृत्त होणें हाच एकमेव ओनामा होय.

(३) **जनता जनार्दन**-सप्टेम्बर १९५७. संत गाडगे महाराजांची स्मृति अजूनहि लोकांच्या स्मरणांत स्थिरतर होऊन राहिली आहे. ती सतत उजळली पाहिजे. त्यासाठीं असलीं मासिकें फार उपयोगी होत. 'श्रमाचें महत्व' मानवी जीवनाच्या विकासास फार उपकारक होय हें सुंदर रीतीनें लेखकानें दाखविलें आहे. "कर्मवीर भाऊराव पाटील" (व्यक्ति-कार्य) हा लेख फारच महत्वपूर्ण आहे. भाऊरावांच्या कार्यांचें मोल बहुजन समाजास समजलें म्हणजे त्यांच्या श्रमाचें चीज झालें! "हेच खरे संत" यांत बाबांचें मूल्यमापन एकाच वाक्यानें झालें आहे-"गाडगे बाबा हे खरोखरच अनाथाची कामधेनू होते!" "हा भक्त मला आवडतो" यांत महात्मा मस्तरामजी यांचें हृदय स्पर्शी चरित्र आहे. दर्शनी गाडगे महाराजांचें चित्र बरोबर ओळख पटविते.

(४) **धर्मयान**—संपादक—का. वि. सवादकर—सप्टेंबर १९५७. अंक ६ वा.

या अंकाचें नांव बौद्ध–शिक्षण–विशेषांक–असे आहे व तें सार्थहि आहे. याचें दर्शनी चित्र बोरबोडोरचें असून अत्यन्त भावनीय आहे. यांत बहुतेक लेख अत्यन्त वाचनीय व उद्बोधक आहेत. प्राचीन विद्यापीठांपैकीं नालन्दा, विक्रमशीला व उदन्तपुरी यांची माहिती कोणाहि वाचकास मोहित करील अशीच आहे. अंगुलिमालाची गोष्ट अत्यन्त सूचक आहे. "बौद्ध शिक्षण पद्धतीचें ध्येय" हा सौ. वीना गोखले यांच्या लेखानें या अंकांतील उच्चांक गांठला आहे. हा अंक खात्रीनेंच मागील अंकापेक्षां सरस व वाचनीय व अतएव अभिनंदनीय आहे. त्यांत वैचित्र्य आहे व बौद्धसंस्कृतीचें सारसर्वस्व आहे.

(५) **बोधिसत्व** (धर्मचक्र प्रवर्तन विशेषांक)—संपादक वि. रा. रणपिसे. पुणें; ३-१०-५७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीं विजयादशमीच्या समुहूर्तावर सीमोल्लंघन करून भारतांतील इतिहासांत जी क्रांती निर्माण केली त्याला "धर्मचक्रप्रवर्तन" हेंच नांव समिचीन आहे. भारतांतील आधुनिक इतिहासांतील ही महत्वपूर्ण घटना पुढील इतिहासकारांना 'युगप्रवर्तक' म्हणूनच संबोधावी लागेल! ज्या दलितवर्गाला हिंदू धर्मांत सामान्य माणुसकीचेहि स्थान नव्हतें, त्या धर्मातून बौद्धधर्मांत प्रवेश केल्याबरोबर त्याचा केवढा कायाकल्प झाला ही गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट आहे. डॉ. बाबासाहेब आज जर हयात असते, तर तें क्रांतीपर्व त्यांनीं उत्तम रचनात्मक योजनेनें आंखून ठेवलें असतें व त्याप्रमाणें त्यांचें सर्व मनोरथ पूर्ण झाले असते! पण भवितव्यता निराळी होती! ज्या कार्याचा आरंभ त्यांनीं नागपुरास केला व 'आधीं केलें मग सांगितलें' या न्यायानें स्वतः धर्मान्तर करून हजारों लोकांना दीक्षा दिली तें कार्य त्यांच्या परिनिर्वाणानन्तर स्थगित तर झालें नाहींच, पण उलट जोरानें व प्रत्याघातानें उफाळून चालू आहे व लाखों लोक बौद्धधर्माचा स्वीकार करून आपल्या जीवनाला नवीन पथ्यकर वळण देत आहेत. त्या गोष्टीला या दसऱ्याला वर्ष होणार म्हणून संपादकांनीं औचित्य साधून हा अंक मोठ्या साक्षेपानें काढला आहे. त्यांत संपादकीय लेख 'धर्मचक्रप्रवर्तन' याच शीर्षकानें सुरू केला आहे. डॉ. अंबेडकरांच्या या प्रवर्तनाचें मूल्यमापन करण्याचा संपादकांनीं प्रयत्न केला आहे. '७२९ शिळांवर बौद्धांचा त्रिपिटक ग्रंथ' ही ऐतिहासिक घटना ब्रह्मदेशांतील मिंडन

राजाच्या आश्रयाखालील होय. विनयपिटकाच्या १११ शिळा; अभिधम्मपिटकाच्या २०८, व सुत्रपिटकाच्या ४१० अशा संगमरवरी शिळांवर त्रिपिटक ग्रंथ खोदण्यांत आला. सिलोनमध्यें 'अलु' विहारांत वट्टगामणी अभय राजाच्या कारकीर्दींत पुस्तकारूढ "संगीति" भरविण्यांत येऊन त्रिपिटक ताडपत्रावर लिहिण्यांत आलें. त्यानन्तरची ही ब्रह्मदेशाची सुधारलेली आवृत्ति होय. हा सर्वच लेख अतिशय माहितीपूर्ण आहे. त्याशिवाय "संकिस्सा", डॉ. बाबासाहेब यांची बौद्धधर्मावरील जीं भाषणें झालीं, त्यांतील उतारे देऊन संपादकांनीं त्यास अपूर्ण महत्व प्राप्त करून दिलें आहें. आम्हीं त्यांचें मन-पूर्वक अभिनन्दन करतों.

(६) **सोविएत देश**–अंक १७ वा (१२ सेप्टेंबर) हा अंक सर्व बाजूंनीं मुख्यतः सांस्कृतिक दृष्टया फारच स्पृहणीय आहे. मॉस्कोमध्यें ११ऑगस्ट रोजीं जो सहावा जागतिक युवक आणि विद्यार्थी महोत्सव झाला, त्याची इत्यंभूत माहिती करून देणारा अंक कोणाला आवडणार नाहीं! मधून मधून "महोत्सवाची रोजनिशी" म्हणून जी माहिती पुरविली आहे, ती तर फारच मनोरंजक व वाचनीय आहे. या एकाच घटनेवर अनेक लेख आहेत. त्याशिवाय सोविएत् युनियन भारताचा स्वातंत्र्यदिन कसा साजरा करीत आहे. हा लेखहि चिंतनीय आहे. मधुकर देशमुख मॉस्कोमध्यें अध्ययन करीत आहेत. ही बातमी भारतीयांना उत्साहवर्धक आहे. या महोत्सवांत एकूण ३४००० युवकयुवतींनीं भाग घेतला होता. या महोत्सवाचें वर्णन एका वाक्यांत केलें आहे–'हा महोत्सव म्हणजे नाजूक व प्रेमळ, सखोल व विषण्ण, आनंदी, खेळकर अशा विविधमानवीभावनांच्या सुरांच्या आरोह व अवरोहाचें संवेदनक्षम नृत्यगीतच होय! "हिरोशिमाची पुनरावृत्ति होऊं देणार नाहीं" असें छातीठोकपणानें सांगणारी हिसाकोनगाता, कोणाला प्रफुल्लित व मन्त्रमुग्ध करणार नाहीं ? प्रदर्शनें, चित्रपट महोत्सव, मिरवणुकी, विविधक्रीडा स्पर्धांचा आढावा–सर्वच अंक शेवटपर्यंत वाचल्याशिवाय सोडवत नाहीं. छायाचित्राच्या रेलचेलीनें प्रत्यक्ष वातावरण अनुभवण्यास सांपडतें. मानवजातीची अविभाज्यता व बंधुभाव यांचें हें खरें प्रात्यक्षिक होतें!

हिंसात्मक युद्ध बंद पाडण्याविषयींची महात्मा गांधींची मोहीम !

['गांधी मार्ग' नांवाचें त्रैमासिक इंग्रजींत 'गांधी स्मारक निधी' तर्फे प्रसिद्ध होत असून त्याचा उद्देश गांधीजींच्या विचारसरणीची ओळख जगांत करून द्यावी असा आहे. पहिल्या वर्षाच्या तिसऱ्या अंकांत (जुलै १९५७ च्या) **जॉन एस. हायलंड** यांनीं वरील शीर्षक देऊन एक लेख लिहिला आहे. तो खरोखरच आदरणीय आहे. श्री. हायलंड हे गांधीजींचे मित्र असून कित्येक वर्षें भारताची त्यांनीं सेवा केली आहे. नागपूरच्या हिस्लॉप कॉलेजचे कांहीं दिवस ते प्रिन्सिपॉल होते कित्येक वर्षांपूर्वी त्यांनीं 'क्रॉस पूर्वेकडे चालला आहे' या नांवाचा ग्रंथ लिहिला होता. आतां ते विलायतेंत परत गेले आहेत. त्यांच्या लेखाचा धर्मचक्रासाठीं मराठींत अनुवाद करण्याची परवानगी 'गांधीमार्ग' च्या प्रकाशकांनीं (श्री टी. के. महादेवन्) यांनीं उदारपणें दिली, याबद्दल आम्ही संपादकांचे ऋणी आहोंत. या लेखाचा शब्दशः अनुवाद न करतां मुख्य मुद्यांचा विस्तार खालीं आढळून येईल. या महिन्यांत गांधीजींची जयन्ती असल्यानें या महिन्यापासून हा उपक्रम सुरू केला आहे. तो वाचकास आवडेल अशी उमेद आहे.]

संपादक

जगाच्या इतिहासांतील महात्मा गांधींचें स्थान निश्चित आहे. 'जीवनभर सत्याचे प्रयोग करणाऱ्या' महात्माजींनी एक नवीन तन्त्र शोधून टाकलें. त्याची पार्श्वभूमि चलत् स्वरुपाचा ध्येयवाद. त्याचा मुख्य हेतु जगांत कोठेंहि स्वातंत्र्य आणि न्याय यांच्या सिद्धीकरणासाठी हत्यारांचे युद्धाचा पाठपुरावा न करितां तीं साध्य करून घेणें. या त्यांच्या महान् प्राप्तीच्या शेवटीं शेवटीं—म्हणजे त्यांच्याच समकालीन—अणुबाँबची परिणति व त्याचा प्रथमच केलेला उपयोग. त्यांच्या निधनानंतर ॲटम बाँबची जागा आतां हायड्रोजन बाँब घेऊन बसला आहे; व प्रत्यक्ष लढाई सुरू होण्याचे पूर्वीच निव्वळ त्या बाँबच्या **चांचणीच** व पूर्णावस्थेस **नेण्यासच** मानवजातीचें भवितव्य धोक्यांत येऊन राहात आहे. जगांतल्या वैज्ञानिकांनीं एकामागून एक असें आपलें मत नोंदून ठेवलें आहे कीं, या हायड्रोजन बाँबच्या चांचणीचा अटळ परिणाम म्हणजे 'स्ट्रोनियम' वीष सर्वत्र पसरून पुरेसें नुकसान अगोदरच झालें आहे! या पिढींत जन्मास येणारीं कित्येक हजारों मुलें शारीरिक व्यंगांनीं युक्त होतात; एवढेंच नाहीं, पण प्राणीहि विद्रूप होतात! अशा मुलांचें संगोपन करतांना त्यांच्या आईबापांना केवढ्या यातना होत असल्या पाहिजेत व त्याचमुळें मानवजातीच्या साधनसामग्रीचा केवढा मोठा भाग त्याकडे लावावा लागत असला पाहिजे.

सुमारें दोन वर्षांपूर्वी ईस्टर व खिस्तमस सणांच्या वेळीं सर्वत्र प्रक्षेपित केलेल्या संदेशांत **पोपनीं** मानव जातीला याविषयीं गंभीर विचार करण्यासाठीं आवाहन केलें. नवीन युगांतील अण्वस्त्राचें युद्ध म्हणजे एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्रावर अस्त्रें फेकणें; मग मध्यें समुद्र असो किंवा खंड असो किंवा त्यामधील अंतर ५००० मैलांवरचें असो हायड्रोजन बाँब बसविलेलें एक रॉकेट सोडून दिलें कीं झालें! असलें रॉकेट एकच नव्हे, तर एकामागून एक अशा वर्षावांच्या स्वरूपांत किंवा संघातच्या स्वरूपांत पाठवतां येईल, असें अमेरिकेच्या अध्यक्षासारखे अधिकारी सांगतात. असली आठ रॉकेटस पाठविलीं तर बहुतकरून संयुक्त राज्य, त्याचे उद्योगधंदे व त्याची सर्व प्रजा यांचा निकाल लावण्यास पुरेशीं आहेत! असली युद्धपद्धति म्हणजे मनोवृत्तींना भयानक व थरारून सोडणारें स्वप्न नसून मागील नोवेंबर महिन्यांत रशियाच्या श्रेष्ठींनी संयुक्त राज्याच्या विरुद्ध अशी धमकी दिली होती. अशा अंतिमोत्तराचा उद्देश म्हणजे ब्रिटिश व फ्रेंच राष्ट्रांना पोर्ट सैय्यद मधून माघार घेण्यास त्यांचेवर दडपण आणण्याचा होता.

याचा अर्थ एकच होतो. तो म्हणजे अण्वस्त्रांच्या या युगांत इतर मागील युगाहून सर्वस्वी भिन्न प्रकार आढळून येतो. कारण हैड्रोजन बाँबच्या चांचणीची तयारी करणें म्हणजे पुढच्या काळांतील पिढ्यांना विष घालण्यासारखें होय. असल्या प्रकारचें युद्ध म्हणजे भविष्यकाळीं मानवीप्रजेचें ताबडतोब व पूर्ण निर्दालन करणें, एवढेंच नव्हे, तर आजहि सर्वत्र अण्वस्त्र—युद्ध—पद्धतीनें विष चारणेंच होय ! या सर्व संदर्भांत पोप महाराजांचा संदेश म्हणजे एका **नवीन प्रकारच्या नैतिक विचारसरणीस** आवाहन करणें होय. या नैतिक विचारसरणींत दोन्ही गोष्टींचा अन्तर्भाव होतो—एक भविष्य काळांतील दूरच्या पिढ्यांचें हित पाहणें; व आजचे युद्धाचा प्रतिकार करणारे तसेंच युद्धासाठीं बद्धपरिकर झालेले अशांच्या हिताचा परामर्ष घेणें !

असल्या प्रकारची भविष्यकालीन **नैतिक विचारधारा** पूर्णपणें यशस्वी होण्यास सर्व मानव जातीनें एकतत्व व तेंहि पूर्णत्वानें मान्य केले पाहिजे. ज्यामुळें युद्धें सामान्यतः घडून येतात, त्यांचा उद्देश्य **इतर मार्गांनीं** साध्य करून घेण्यासाठीं **एक नैतिक वैकल्पिक मार्ग** अगोदरच विद्यमान आहे.

मागील नोवेंबर महिन्यांत ईजिप्तवर जो अतिप्रसंग (RAPE) करण्यांत आला तो रशियन लोकांना इतक्या तीव्रतेनें जाणवला कीं, मार्शल बुल्गानिनच्या अन्तिमोत्तर संदेशामार्फत ते **निव्वळच संयुक्त-राज्याचें नव्हे**, तर रशियन लोकांच्या विस्तीर्ण टेहळणीच्या योगानें सर्व मानव जात धोक्यांत टाकण्यास तयार होते! त्यांचा हेतु एकमेव होता. जेथें ब्रिटिश लोकांना जाण्याचा हक्क नाहीं त्या लहानशा प्रदेशांतून त्यांना हुसकून लावणें ! एक दोन आठवड्यांतच कांहींशा उलट परिस्थितीनें तितकाच महा अनर्थावह प्रश्न हंगेरींत उत्पन्न झाला ! असल्या घटना पुढें जगांत घडून येणारच नाहींत, असा वेडसरपणाचा आशावाद बाळगणारा कोणी असेल काय ? किंवा एकादे दिवशीं मुख्यतः हुकुम-

शाही बेजबाबदार सरकारकडून ही सर्व भयंकर प्रक्रिया गतिमान् होणार नाहीं, असलाहि वेडेपणाचा आशावाद बाळगणारा कोणी निघेल काय ? एका विख्यात जागतिक राजकारणी पुरुषानें उच्चारलेल्या प्रख्यात वाक्यांत सांगितल्याप्रमाणें "मानव जात खोल दरीच्या काठा वरूनच अगोदरच खाली पहावयास लागली आहे." जसें जसें हायड्रोजन बॉंबची रास वाढत चालली आहे तसें तसें असल्या संशयात्मक अवस्थेत आम्हास रहावें लागणार आहे ! गांधीजींनी जें साध्य केलें त्याचें रहस्य शेवटीं मानव जातीला कळेपर्यंत अनिश्चित परिस्थिति चालू राहणारच ! गांधीजींनी आयत्या-वेळीं युद्धाची फलश्रुति साध्य होण्यासाठीं कोणतें साधन मिळवून दिलें व **प्रत्यक्ष युद्ध न खेळतां** ती फलश्रुति कशी द्रुतगतीनें आणि रामबाण पद्धतीनें मिळवून दिली, या त्यांच्या रहस्याची जाणीव मानवजातीला होईतों पर्यंत असली परिस्थिति राहणारच !

महात्मागांधींचे या बाबतींतील पहिलें खरें कार्य दक्षिण आफ्रिकेंत इ. स. १९१३ मध्ये सुरू झालें; हें त्यांचें कार्य म्हणजे मानव वंशाच्या उन्नतीसाठीं व परमेश्वरजन्य प्रयोगाचे संरक्षणासाठीं एक फार मोठें घाडस होतें ! युनियन सरकारनें भारत-विरोधी कायदे करण्याचें योजिले असतांना त्याचा निषेध करण्यासाठीं नेटल ते प्रिटोरिया पर्यंत कोळशांच्या खाणीवाल्यांचा एक मोर्चा नेण्याचें नेतृत्व त्यांनीं स्वीकारलें होतें. सत्याचें संरक्षण सत्यांनीं करणारे ते **सत्याग्रही** त्यांनां रस्त्यावरच पकडण्यांत येऊन तुरुंगांत टाकण्यांत आलें ! परंतु या यात्रेचा (March)

नैतिक परिणाम एवढा मोठा झाला कीं, सरकारला तसे अनभिमत कायदे करण्याचे बाबतींत हार खावी लागली !

इ. स. १९१५ त ते भारतांत परत आले. त्यावेळींहि वारंवार असे प्रसंग उद्‌भवूं लागले कीं, गांधीजींना अन्यायाचें परिमार्जन करण्यासाठीं अहिंसात्मक प्रतिकाराची पद्धति (सत्याग्रहाची पद्धति) अंमलात आणणेंच योग्य, असें वाटूं लागलें. जमिनदारी, अन्या-यानें कर बसविणें, दारू, औषधें व मीठ या संबंधीची सरकारची मक्तेदारी (monopoly), भारतीय संस्थानांतील व सरकारी गोंधळ, हिंदू व मुसलमान यांमधील कायमचे झगडे; व सर्वांवर ताण म्हणून निरनिराळ्या स्वरुपांत दिसणारा साम्राज्यवाद ! यांपैकीं प्रत्येकाचे बाबतींत सत्याचे प्रयोग करण्याची आवश्यकता उपस्थित झाली. प्रत्येक वेळीं आपल्या अनुयायांचे प्रमुख म्हणून ते आघाडीवर असत. त्यामुळे संपूर्णपणें संरक्षित संस्थांतून सुद्धां दिसून येणाऱ्या साक्षात् दुष्टपणाचे परिणाम त्यांना स्वतःच्या शरीरावर भोगावे लागत. असल्या प्रायश्चित्ताचे स्वरूप वैयक्तिक उपोषणांत दिसून येई; व त्याचा परिणाम त्यांच्या प्रकृतीवर होऊनसुद्धां पुन्हां ते अमलांत आणीत. यामुळें ते वारंवार म्हणत, या किंवा त्या जुन्या अन्यायास विरोध करण्यासाठीं रामबाण उपाय म्हणजे 'सत्याग्रह' ! या एकाच माणसाचें वारंवार अगदी एकटें पडलेले व्यक्तिमत्त्व अखिल मानव जातीच्या अन्तिम परिणतीसाठीं सूचक ठरे; व यासच आम्हीं 'भविष्यकाळाचे नैतिक तत्वज्ञान' असें नांव दिलें आहे. या पद्धतीनें स्वातंत्र्य व न्याय यांचा विजय. मानव जातीचा संहार न होतां, होई.

गांधीजीची युद्ध बंद पाडण्याच्या दृष्टीनें विशेष महत्त्वाची हीच पद्धति होय ! हिंदू व मुसलमान यांच्यामध्यें आन्तरप्रान्तीय युद्ध सुरूं झालें, त्यांत इतर सर्व आन्तरदेशीय युद्धाचे सर्व विशेष होते. त्याचें स्वरूप अतिशय भयंकर व पाशवी होतें. १९४७–४८ मध्यें लक्षावधी लोक मारले गेले व घरदार सोडून निर्वासित बनले ! अशा लोकांच्या अंतःकरणांत दुसऱ्या बाजूच्या माणसाबद्दल भयंकर द्वेष भरून राहिला होता ! कारण आपल्या स्वतःवर व कुटुंबियावर कोणते अनर्थ कोसळले होते याची दीर्घस्मृति कायम होती ! इ. स. १९२४ सालापर्यंत गांधीजींनी आपल्या वैयक्तिक प्रायश्चित्ताचा प्रयोग सुरूं ठेवला होता व त्यांत त्यांना डोळ्यांत भरणारें यश मिळालें होतें ! व त्यांतूनच समजुतीचे व सामोपचाराचे मार्ग उत्पन्न होत होते. पण त्यांच्या मरणाचे शेवटीं शेवटीं एकमेकांतील भांडणें व कत्तलीहीं जास्त जोरानें पसरत चाललीं व त्यांनीं भयानक स्वरूप धारण केलें. अशावेळीं त्यांनीं "**शाश्वततेचा प्रवासी**" या भूमिकेंत जेथे युद्ध दारुण स्वरूपाचें झाल्यामुळें जास्त भयंकर परिणाम घडले होते, त्या प्रान्तांतून पदयात्रा सुरूं केल्या ! या नवीन उपक्रमाची हळूंहळूं फळें दिसावयास लागलीं. त्यांच्या भोंवती निष्ठावान् अनुयायाचें वर्तुळ वाढावयास लागलें. स्वातंत्र्य व न्याय हीं मिळण्यास लागणारी "सदिच्छा वृत्ति" नेहमीं जागृत असतें व ती सर्व गोष्टींचा त्याग करण्यास व प्रसंगोपात्त स्वतःचा बळी देण्या-सहि ती नेहमी तयार असते. पण तें स्वातंत्र्य व तो न्याय मिळविण्यासाठीं व त्याचा विजय दाखविण्यासाठीं **सर्व प्रकारच्या हिंसामय साध-नाचा** त्याग करण्यास ती सदिच्छा वृत्ती तयार असते. फार काय ! त्या दुष्ट व लढाऊ वृत्तीच्यापायीं आत्मबलिदान करण्यास ती आनंदानें तयार

होते! ह्या गोष्टी त्यांनीं आपल्या पदयात्रेंतून दाखवून दिल्या ! गांधीजींनीं घालून दिलेली ही वृत्ति जशी बळावत चालली तशी माणसा मधील भितीवरून ती उड्या मारूं लागली. हिंसात्मक युद्धाचा संपूर्ण करण्याचें कामीं त्यांना वाढत्या प्रमाणावर अनुयायी मिळत चालले आपापसांत भांडणाऱ्या समाजांत चमत्कार घडून यावयास लागला. व म्हणजे त्यांच्यांत शांतता प्रस्थापित व्हावयास लागली ! व त्याचें दृश्य नौखाली, कलकत्ता, दिल्ही व भारतांतील इतर हजारों ठिकाणीं दिसावयास लागलें ! गांधीजी हे जिंकण्यास कठीण अशा सदिच्छेचा असून त्या आत्म्याचे नेहमीं पुनरुज्जीवन करण्यावर ते अवलंबून. या दृष्टीनें त्यांची युद्ध विरुद्ध युद्ध पुकारण्याची सत्याग्रहाची कार्य- एका अर्थानें निर्बल व अल्पजीवी वाटे. कारण तो आत्मा थंडावला युद्धपिपासूवृत्ति पुन्हां वर येण्यास लागे. जागतिक पातळीवरुन तरी हायड्रोजन बॉम्ब विरुद्ध जागतिक सत्याग्रही लोकांनीं मानव- च्या भविष्यासंबंधानें जरी विरोध दर्शविला तरी ती वृत्ति थंडावत असें दिसून येतें. भविष्यकाळचे त्यांचें नीतिशास्त्र ही एक आत्मिक लढाई आहे. व गांधीजीच्या बाबतींतहि ती तशाच होती. ज्या विश्वशांतीचें कार्य त्यांनीं सुरूं ठेवलें होतें व गरज मरण्याचीहि त्यांची तयारी होती— व गांधीजींनीं मृत्यूला कवटाळलेंहि--त्या विश्वशांतीची हमी, प्रतिपक्षाला नेस्तनाबूद करण्या- भरपूर जागतिक अस्त्रसामग्री तयार असतांना कधींच मिळणार. उलट ज्या अधिकाऱ्याचें हातांत त्यांचें नियन्त्रण आहे त्याच्याकडूनच व न्याय यांच्या विरुद्ध त्यांच्या दुरूपयोगाची शक्यता आहे. सत्याग्रहाच्या वृत्तीच्या अविरत पुनर्भवनावर शान्ति अवलंबून; व ती वृत्ति गांधीजींत आरंभापासून शेवटपर्यंत वास करून होती. त्यांनीं वारंवार सांगितल्या प्रमाणें शेवटच्या पृथःकर- च्या चष्म्यांतून पाहिलें तर **शान्ति मानवाच्या हृदयांत परमेश्वराचें अस्तित्व व शक्ति यांवर अवलंबून आहे !**

गांधीजींच्या परंपरेत वाढलेल्या मानव जातीच्या प्रेमीजनापुढें जरूरीचा व अत्यन्त व्यावहारिक प्रश्न व त्यांना जरूरीचा जो उद्भवला आहे तो असा :

या पृथ्वीवर कोठेंतरी एकमेव राज्य कसें अस्तित्वांत येईल ? आजच्या परिस्थितीची जरूरी तें राज्य कशारीतीनें ओळखेल ? असलें राज्य सरकाराला प्रत्येकास निःशस्त्रीकरण करण्यास कसें भाग पाडेल ? युद्ध करण्याची सर्व सत्ता त्यांच्याकडून कशी हिसकून घेईल ? बरोबर जेथें एखादा संघर्ष शिजावयास लागेल तेथे पाठीवर कोणत्याहि प्रदेशांत) तरुण लोक (गांधीजींच्या तरुण स्त्रियाहि) पाठवून त्यांच्या करवी शान्ति कशी करतां येईल ? व ती शांतीची प्रस्थापना **गांधी- पद्धतीनें** विधायक व सेवावृत्तीच्या मैत्रीनें (उदाहरणार्थ- येथें) कशी घडवून आणतां येईल ? या जागतिक विमुक्तीच्या मोहिमेंत गांधीजीचा आवडता भारत पुढाकार घेवो, हीच इच्छा !

" मरावें परी कीर्ति रूपें उरावें ! "

[हा महिना गांधीजींच्या जन्म स्मृतीनें पावन झाला आहे. म्हणून आमचे आकाशवाणीवर परमपूज्य कै. बी. जी. खेर यांनीं या निमित्तानें २–१०–१९५४ रोजीं जें भाषण केलें होतें तें आम्ही खालीं देत आहोंत. खेर कुटुंबीयांनीं हें भाषण धर्मचक्रांत छापण्याची परवानगी दिली त्याबद्दल त्यांचे ऋणी आहोंत. **—संपादक**]

आज गांधी जन्मदिनानिमित्त मी थोडावेळ आपणांशीं बोलणार आहे. ' सदा बोलण्यासारखे चालताहे। अनेकीं सदा एक देवासि पाहे ॥ अशाच मनुष्याला लोक ' महात्मा ' म्हणतात. महात्माजींचे जीवनकार्य आपल्या स्मृतींत अजून ताजें आहे. त्या पासून आपण काय निष्कर्ष काढावयाचा, कसें वागावयाचे, हे शिकणें, याचा विचार करणे, हा जयंतीदिन साजरा करण्याचा मुख्य हेतु असतो. आपण प्रत्येकानें असें केलें कीं जग सुखी होईल.

आर्थिक समता व बंधुभाव समाजांत प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशानें साम्यवादी रशिया व चीनमध्यें लक्षावधी लोकांना सफा... नाहींसें करावे लागले; पण अजून बंधुभाव प्रस्थापित झालेला दिसत नाहीं. येथें आपल्या देशांत भूदान, श्रमदान, संपत्तिदान या चळवळीं दिवसेदिवस जोर धरीत आहेत. दुनियेचे लक्ष त्यांचेकडे जात आहे. नुकतेंच असें प्रसिद्ध झालें कीं बिहार प्रांतांतील ' पलामऊ ' जिल्ह्यांतील एका सबंध खेड्यानें आपलीं सर्व जमीन भूदानानिमित्त देऊन टाकली व येथून पुढें गावांतील लोक त्या जमिनीची सामुदायिक लागवड करून सर्व उत्पन्न सारखे वाटून घेतील विनोबा भाव्यांनीं, ' संग्रहमुक्त ' समाज बनवून जगभर विश्वकुटुंब भावनेच्या प्रसारासाठीं झटूं या, असा संदेश त्यांना दिला व आपण जुनीं मानवीं मूल्यें बदलल्यावांचून देशास तरणोपाय नाहीं, असें सांगितलें. विनोबा भावे हे गांधीजींचे कट्टे भक्त...पट्टशिष्य...व त्यांचेंच कार्य पुढें चालविणारे त्यांचे अनुयायी आहेत व केवळ त्यांच्या प्रचारामुळें लाखों एकर जमिनीवरील मालकी लोकांनीं आनंदानें सोडून दिली. उत्साही तरुणांचे लक्ष त्यांचेकडे वेधावें हें स्वाभाविक आहे.

भारताची परंपरा...उत्क्रांति, संस्कृति सर्व जगांत शांतिधर्म, नीतीच्या कल्पना व बंधुभाव प्रस्थापित करण्यास पोषक आहेत, असें इतिहासावरून दिसून येतें. व्यक्तींव्यक्तींतील, समाजाचे गटांगटांतील अगर राष्ट्रां-राष्ट्रांतील झगडे संघर्षावाचून आणि युद्धावांचून मिटवावे व सलोखा प्रस्थापित करावा, ही आजच्या समाजाची अत्यंत मोठी गरज आहे. जागतिक युद्धांत भयंकर शस्त्रांच्या शोधामुळें सर्वनाश झाल्यावांचून राहणार नाहीं.

जगांत संयुक्तराष्ट्र–संस्था (U. N. O.), विश्व–स्वास्थ–संस्था (*W. H. O.*) युनेस्को (U. N. E. S. C. O.), अित्यादीचे प्रयत्न व धडपड चालू आहे. त्या पासूनहि हाच निष्कर्ष काढला पाहिजे कीं, मानवी समाजाच्या मनाची ओढ... त्याची आकांक्षा, संघर्षांकडून शांतीकडे... क्षुद्रापासून विशालाकडे... संकुचिताकडून विस्तृताकडे जाण्याची आहे. व्यक्तींचें कल्याण समुदायाच्या हिताशीं निगडित आहे. परंतु व्यक्तींचे आचरण व कृति मात्र, ' स्वार्थ हीं कांहीं वेगळी वस्तु आहे,' अशा समजुतीनें आपापला वेगळा स्वार्थ साधण्याच्या हेतुनें प्रेरित झालेलीं असतात. या नियमाला संतांचे, लोकोत्तर पुरुषांचे आचरण हें अपवादरूप असतें. त्यांच्या बाबतीत " जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती " असें म्हणावें लागतें. **अशा लोकोत्तर पुरुषांत महात्मा गांधी अग्रगण्य आहेत.** त्यांच्या जीवनांत संतांची बहुतेक लक्षणें आढळून येतात.

आज त्यांचा जन्म होऊन ८५ वर्षें झालीं. व लवकरच त्यांच्या मृत्यूलाहि सात वर्षें होतील. त्यांच्या जीवनाचे ध्येय त्यांनींच आत्मकथेच्या प्रस्तावनेंत सांगितलें आहे. ते लिहितात, " जी वस्तु मला साध्य करावयाची आहे...आज ३० वर्षांपासून जिच्यासाठीं मी प्रयत्न करीत आहे, ती वस्तु आत्मदर्शन . ईश्वराचा साक्षात्कार...मोक्ष ही होय. माझ्या जीवनाची प्रत्येक क्रिया याच दृष्टीनें होत आहे. मी जे कांहीं लिहितों, तेंही याच उद्देशाने, व राजकारणांत मी जो पडलों तोही हीच गोष्ट नजरेसमोर ठेवून." ईश्वराचा साक्षात्कार याचा काय अर्थ करावयाचा ? तेही आपण त्यांच्याच शब्दांत पाहूं या. ते पुढें म्हणतात, परमेश्वराच्या व्याख्या अनेक आहेत. कारण त्याच्या विभूतीही अनेक आहेत. त्या विभूती मला आश्चर्यचकित अवश्य करतात...क्षणभर मुग्धही करतात. **परंतु मी पुजारी मात्र सत्यरूप परमेश्वराचा आहे.** बाकी सर्व मिथ्या आहे. परंतु हे सत्य अजूनपर्यन्त माझ्या हातीं लागले नाहीं...मी अजून त्याचा शोधकच आहे. त्या शोधासाठीं प्राणाहून प्रिय वस्तुचाही मी त्याग करावयास सिद्ध आहे. त्या शोधरूप यज्ञांत माझ्या शरीराचा होम...त्याची आहुतिहि देण्याची तयारी मी केली आहे. ही शक्ति माझ्यांत आहे, अशी माझी श्रद्धा आहे. परंतु या पूर्ण सत्याचा जों पर्यन्त मला साक्षात्कार झाला नाहीं, तों पर्यन्त माझा अंतरात्मा ज्याला सत्य मानतो...त्याच काल्पनिक सत्याच्या आधारावर...त्यालाच माझा दीपस्तंभ समजून आणि त्याच्या साहाय्यानेंच मी माझें जीवन कंठीत आहे. शेवटीं शरीराची आहुती त्यांनीं " हे राम " म्हणून दिली !

" आदौ राम तपोवनादि गमनं...एतद्धि रामायणम् ॥ " या श्लोकांत रामचरित्राचा संक्षिप्त उल्लेख केला आहे. त्या प्रमाणें महात्माजींचें समग्र जीवन आपणासमोर आहे. आणि दहा पंधरा मिनिटांत त्यांतील निराळ्या घटनांचा संक्षेपानें उल्लेख करणें शक्य आहे; पण शक्य असले तरी ते नुसते पठण करून आपल्याला त्याचा उपयोग होण्यासारखा नाहीं. ते जन्मले त्या काळची धार्मिक, सामाजिक व राजकीय परिस्थिति व आजची धार्मिक, सामाजिक व राजकीय परिस्थिति, यांच्यांत किती

...पडलें आहे ? ते जन्मले त्या वेळीं ब्रिटिशांची अप्रतिहत सत्ता ...देशावर अनियंत्रित प्रभुत्व गाजवीत होती. ते मृत्यु पावले त्या ...वी नामशेष झाली होती. सामाजिक मूल्यांत तर फारच मोठे ...घडून आलें ! बाह्यस्वरूप प्रथम पाहूं. कपड्याचीच गोष्ट घ्या. ...देशी नवशिक्षितांत इंग्रजीपद्धतीचे विलायती कपडे घालून मिरवणें ...श्रीमंतीचें व शिष्टपणाचें द्योतक मानलें जात होतें. तें पुढें लज्जास्पद ...कपडे कमी, साधे, हातानें कातलेल्या सुताचे व हातानें विणलेल्या ...भरड्या कापडाचे शिवलेले वापरणें शिष्टसंमत झालें. खादीच्या ...व सदरे व्हॉइसरायच्या दरबारांत शिरले व चर्चिलच्या शब्दांत ...सांगायचे तर "एका नंग्या फकीराचा" प्रवेश ब्रिटिश बादशहाच्या ...दरबारांत मान्य झाला !

...शिवल्या...ओवळ्याच्या...विटाळाच्या कल्पना तर इतक्या जलद ...गेल्या कीं "अस्पृश्य" हा शब्द लोकांना बोंचूं लागला व त्याचे जागीं ...'हरिजन' शब्द रूढ झाला. स्त्रियांनाहि एक नवीनच, पुरुषांच्या ...बरोबरीचें मानाचें स्थळ, एक प्रकारचा निर्भयपणा समाजांत प्राप्त झाला. ...गरीबाला भिकारडा न म्हणतां "दरिद्रनारायण" मानूं लागले. गिर-...णीतील मजूर,-निदान अहमदाबादेंपुरते म्हटले तरी,-मालकांना "हम ...कहे सो कायदा" अशा स्थितींत जे वागत होते त्या ऐवजीं वांकून ...त्यांच्या धोरणानें त्यांना वागावे लागले. अशी परिस्थिति गिरणी ...कामगार निर्माण करू शकले. सरकारी अधिकारी हवेतसे लोकांना तुच्छ ...लेखून बेदरकारपणे वागत होते. त्यांना 'कायदे भंग' हा नवा शब्द ...भोगावा लागला व त्याचा प्रयोग सहन करून आपले अरेरावी धोरण ...सोडून नमावें लागलें. **भोग** हेंच जीविताचें सूत्र न मानतां **त्यागमय** ...जीवन जगणारा मनुष्य समाजांत श्रेष्ठ झाला. गरीबी व फकीरी 'Fashionable' (शिष्टसंमत) झाली. धर्म समजुतींत अहंकाराचा ...भाग कमी होऊन समभाव व आदर वाढला. हें मूल्यपरिवर्तन घड-...वून आणण्यास महात्माजींचे जीवन व मरण हीं पुष्कळ अंशी कारणीभूत झालीं. ...त्यांनी एक नवी जीवनपद्धति आपल्या देशांत रूढ केली. सर्व जगभर ...त्यामुळे खळबळ उडाली. मनु बदलला. नव्या युगाला सुरवात झाली !

१९३९ सालीं म्हणजे स्वराज्य प्राप्तीच्या आधीं सात वर्षे, जॉन होम्स ...यांनी लिहिलें, "हिंदुस्थानांस कधीं तरी जेव्हां स्वराज्य मिळेल, तेव्हां ...त्याचे श्रेय इतर कोणाहि व्यक्तीपेक्षां गांधीनांच अधिक द्यावे लागेल. ...आपल्या देशबांधवांच्या उपजत संस्कृतीचें पुनरुज्जीवन करून, त्यांचा ...स्वाभिमान व व्यक्तिमत्त्व जागृत करून आणि त्यांचे जीवन संयमी व ...नियमबद्ध बनवून, त्यांना अध्यात्मिक तसेच राजकीय स्वातंत्र्य मिळवून ...देऊन व त्या स्वातंत्र्याला लायक करण्याचे श्रेयही त्यांनाच (गांधिजींना) ...द्यावे लागेल."*

*"To Gandhi more than to any other Indian, will be attributed the independence of India when this independence is at last won. To him also will be attributed the achievement of making his people worthy as well as capable of independence by reviving their native culture, awakening their sense of personal dignity and self-respect, disciplining their lives to self-control and making them spiritually as well as politically free." JOHN HOMES.

या विधानाची सत्यता कोणीही निःपक्षपाती मनुष्य मान्य करील.

'अभय' ही पहिली दैवी संपत्ति महात्माजींचे अंगीं सिद्ध झाली होती. १९३७ सालीं कांहीं कल्पना किंवा आकांक्षा नसूनही मुंबई-प्रांताचे मुख्य प्रधानपद स्वीकारण्याचा प्रसंग एकाएकीं माझ्यावर गुजरला. त्यापूर्वीच्या जीवनांत २९ वर्षे मी कोर्टे न्यायालयांत प्रतिदिन फिर्याद, अरजी, कैफियती इत्यादींच्या चिंतनांतच घालविलेलीं. त्यामुळें मला कायदेमंडळ व तेथील रिवाज अगदीं माहीत नव्हते. आणि राज्यकारभार करण्याचा अनुभव तर कांहींच नव्हता. तेव्हां ही जबाबदारी माझ्याकडून नीट पार पडेल असा आत्मविश्वास मला नव्हता. मंत्रिपदें स्वीकारण्यापूर्वी थोडेच दिवस महात्माजींनीं होऊं घातलेल्या सर्व मुख्य मंत्र्यांना, भेटीस बोलाविलें होतें व सुमारें ४० मिनिटें त्यांच्या काय अपेक्षा होत्या, यावर त्यांनीं आपले विचार सांगितले. मोठ्या व निर्भय मनुष्याचा हा गुण आहे कीं, त्याच्या सान्निध्यांत लहान व भित्रे लोकही थोडेतरी मोठे व निर्भय होतात, व अवघड कार्यही त्यांना सुलभ वाटतें. विश्वास व हिम्मत हीं प्राप्त होतात. याचा अनुभव मला यावेळीं आला. पुन्हां १९४४ सालीं महाबळेश्वरीं ते असतांना अत्यंत विषण्ण करणारी परिस्थिति देशांत निर्माण झाली होती. तेव्हां त्यांची ईश्वरनिष्ठा व रामनाम हा एकच आधार त्यांना होता. त्याच्याच जोरावर ते काळ कंठीत होते. माझ्या सर्व आयुष्यांत मी होऊन त्यांना एकच प्रश्न विचारला, 'महात्माजी, तुम्ही रामनाम हाच जीवनाचा आधार आहे असें नित्य म्हणतां, त्याचा अर्थ काय ? दशरथनंदन राम यांचेंच नामस्मरण करावें असा आहे काय ?' ते म्हणाले, 'नाही, **राम म्हणजे माझा परमेश्वर सत्य.** रामराम म्हणण्याच्या ऐवजीं God, God म्हटलें तरी फरक पडणार नाहीं, स्मरण व निष्ठा हीं मुख्य आहेत."

त्यांचा अहर्निश प्रयत्न...सत्य आणि अहिंसा आपल्या प्रत्येक विचारांत, शब्दांत व कृतींत उतरविण्याचा असे. आणि स्वराज्याची प्राप्तीही अशाच शुद्ध साधनांनीं करून घेण्याचा त्यांचा निश्चय होता. आपल्या सभोंवती अज्ञान, दारिद्र्य, दुःख जनतेला पीडीत आहे, हें त्यांना दिसत होतें. तें त्यांना सहन करवत नव्हतें. त्यांना सुखी करण्या-साठीं प्रथम स्वतंत्र करणें अवश्य होतें. म्हणून ते राजकारणांत पडले. परंतु त्यांचा स्वराज्याचा अर्थ केवळ स्वातंत्र्य एवढाच नव्हता. "सर्वोदय" या त्यांच्या ध्येयानेंच त्यांचें विश्वप्रेम सूचित होतें व त्यांच्या प्राप्तीचा मार्ग त्यांनीं 'सत्याग्रह' हाच सांगितला व आचरला. त्यांच्या विधायक अथवा रचनात्मक कार्यक्रमाचें नित्य आचरण व त्याची पूर्ति यांचेंच नांव स्वराज्य असें तें म्हणत. व म्हणूनच राजकारणांत अहिंसा व सत्याग्रह, आर्थिक व्यवस्थेंत खादी व ग्रामोद्योग, सामाजिक बाबतींत अस्पृश्योद्धार व जातीय ऐक्य आणि धार्मिक आचारात सर्वधर्मसमभाव हीं त्यांनीं योजिलीं होतीं. त्यांचा विधायक कार्यक्रम सर्वजीवनव्यापी आहे. पण सर्वांच्या मुळाशीं त्यांच्या सत्याच्या **उपासनेचा अखंड प्रयत्न व प्रवाह आहे.** बेसिक (वर्धा) शिक्षण पद्धति हा त्यांचा शिक्षणाच्या क्षेत्रांतील अहिंसेचा प्रयोग होता. ते आपणांस सनातनी म्हणवीत. खरे पाहूं जातां पतंजलीनें योगसूत्रांत सांगितलेलें यम नियम म्हणजे अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, शौच,

(पान १४ वर)

– श्री. तुकाराम विश्वविद्यालय संघ, पुरवणी –

मागील अंकांत 'पुरवणी' न नेण्याचें कारण म्हणजे गणेशोत्सवामुळें सांस्कृतिक कार्यक्रम आंखण्यास अवसरच मिळाला नाहीं. शिवाय मागील अंकांत कळविल्याप्रमाणें ज्यांना साधारण सभेनें कार्यकारी मंडळावर निवडून दिलें होतें त्यांचे स्वीकृतीचें पत्र आलेलें नव्हतें मुख्यतः अध्यक्षांच्या बहुविध कार्यबाहुल्यामुळें त्यांना उत्तर धाडण्यास विलंब लागला. पण त्यांनीं २१ सप्टेंबर रोजीं संचालकांना पत्र लिहिलें तें असें :—

This is to inform you that as per wishes of the General Body expressed at a Meeting held on Sunday, 28th July 1957, I am willing to acept the Presidentship of Shri T. V. V. Sangh and hope to carry on the work with the Cooperation of the Members.

Pending the meeting of the First Managing Committee I authorise you, as a Sanchalak, to carry on the routine work of the Sangha.

Your Faithfully
(Sd) V. Nimbkar.

अध्यक्षांनीं अधिकार स्वीकृतीकरून संघाला उपकृत केलें, ही त्यांची मेहेरबानी. आमची पूर्ण खात्री आहे कीं, त्यांच्या नेतृत्वाखालीं व मार्गदर्शनानें संघाची प्रगति झाल्याविना राहणार नाहीं त्यांनीं अधिकार दिल्याप्रमाणें संचालकांनीं चॅरिटी कमिशनर यांना भेटून सर्व घटना समजून सांगावयाच्या, घटनेची प्रत त्यांना द्यावयाची व नवीन कार्यकारी मंडळाचीं नांवें वाचून दाखवावयाची. तळेगांव येथील जागेसंबंधींचा व्यवहारहि समजून सांगावयाचा, असें ठरविलें आहे.

× × ×

मध्यंतरीं श्री नारायणदास तुळसीदास (नंदूभाई) सान्ताक्रूझ, श्री. बी. एच्. मन्त्री (वरळी) व श्री एस्. आर. म्हात्रे (मुंबई). यांचेकडून स्वीकृतीचीं पत्रें आलीं आहेत.

× × ×

या महिन्याच्या आश्विन कृष्ण एकादशीच्या दिवशीं (११।१०।५७) रात्रौ प्रो. परचुरे (सिद्धार्थ कॉलेज, मुंबई), यांचें 'श्रीकृष्ण चरित्रा' वर ९ वाजतां कीर्तन ठरविलें आहे. तेथून या मोसमच्या कार्यक्रमास सुरवात होईल.

× × ×

या रजेंत तळेगांव येथें जाऊन संघाचा प्रचार करण्याचें कामीं वाचस्पति क्षीरसागर यांनीं सहकार्य करण्याचें कबूल केलें आहे तेथें त्यांची दोन तीन प्रवचनें करून स्थानिक सहाय्यकारी मंडळ स्थापण्याचें कामीं यत्न होईल.

× × ×

आतां सर्वांना एकच विनंति. ती म्हणजे पुढील तुकाराम बीजेला तळेगांव येथें संघाच्या इमारतीचा पाया घालणें. या कार्यास रु २०,००० लागतील. तुकाराम महाराजांच्या प्रेमीभक्तांनी मनांत आणल्यास ही गोष्ट अशक्य नाहीं. "इमारत फंड" म्हणून निराळे दालन खोललें आहे. शिवाय देणगीदारांना असें सुचवूं इच्छितों कीं, हा 'संघ' सार्वजनिक विश्वस्त कायद्याखालीं नोंदला असल्यामुळें यास दिलेल्या रकमेवरहि प्राप्तीचा कर माफ केला जातो! श्रीमंत लोकांना हजारो रुपये कर द्यावा लागतो. त्यापैकीं जर कांहीं भाग संघाच्या इमारतफंडास दिला तर 'एक पंथ दो काज' या न्यायानें दोघांचेंहि कार्य साधेल! महाराष्ट्रांत श्री संततुकाराम महाराजांचें तळेगांव येथें "सन्तसमागम" नांवाचें भरीव स्मारक व्हावें, असें कोणास वाटणार नाहीं? शिवाय कार्यकारी मंडळाचे सभासद हि वजनदार व प्रातिनिधिक स्वरूपाचे आहेत. तरी सधन व तुकाराम प्रेमी जनतेनें विश्वधर्माचें हें मंदीर बांधण्यास मदत करावी व पुण्य संपादन करावें. वर्गणीची रक्कम संचालक, श्री तु. वि. वि. संघ. C/o धर्मचक्र कार्यालय, १५ वा रस्ता, सुगतनिवास, खार, मुंबई २१. या पत्यावर चेकने पाठवावी. त्यांना पावती तावडतोब पाठविण्याची व्यवस्था होईल.

"सत्य संकल्पाचा दाता भगवान।
सर्व करी पूर्ण मनोरथ॥
याची सत्यता पटल्याशिवाय कशी राहील?

• •

(पान १३ वरून)

संतोष, तप, स्वाध्याय व ईश्वरप्रणिधान. या दोन हजार वर्षांपूर्वी आपणांस शिकविलेल्या दहा तत्त्वांचे, सध्याच्या समाजांत आचरण व त्यांची परिस्थित्यनुरूप योजना यापलीकडे नवीन असें त्यांनीं कांहीं प्रतिपादन केलें नाहीं. पण जीवन व सत्य हीं नेहमीं नवीनांत नवीन असतात. Truth does not repeat itself. आपला प्रत्येक विचार, उच्चार व आचार या वरील तत्त्वांना सोडून होऊं नये, या त्यांच्या निष्ठेंत व सत्याग्रहांत त्यांच्या जीवनाचें व सिद्धीचें मर्म आहे. हीं तत्त्वें त्रिकालाबाधित आहेत. ती विशिष्ठ समाजासच लागूं आहेत, असें नाहीं. **तो मानवधर्म आहे**. पण तो आपण व दुसरे लोकही विसरलो आहोंत. **तो मार्ग पुनः जगास आचरून दाखविणें हेंच महात्माजींचे जीवनकार्य होय**. भारताचें स्वराज्य हा त्याचा एक अत्यंत इष्ट पण दुय्यम परिणाम (By-product) त्यांना साध्य झाला; पण याहूनही दुष्कर कार्य त्यांनीं केलें. तें हे कीं, सर्व राष्ट्रांतील सर्व जगांतील, विचारी लोकांच्या अंतरात्म्याला त्यांनीं खडबडून जागें केलें. "संघर्षांच्या चढाओढीच्या...विनाशाला नेणाऱ्या मार्गापासून सहकार्याच्या, सत्याग्रहाच्या शांतीच्या मार्गाकडे वळून सर्वोदय साधणें हें मानवी जीवनाचें उद्दिष्ट असलें पाहिजे; तरच मानवी जीवन 'मानव' या नांवाला पात्र होईल, त्यांतच व्यक्तीचें व राष्ट्राचेंहि श्रेय साधेल. त्यांतच देहाचें कल्याण, देशाची सेवा, व देवाची भक्ति समाविष्ट आहेत," असें त्यांनीं गर्जून सांगितलें. व्यासाप्रमाणें, "ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष, न च कश्चित् श्रृणोति माम्" असें त्यांना म्हणावें लागूं नये, हीच मंगल याचना प्रभूपाशीं आपण आजच्या पवित्र दिवशीं करूं व 'असतो मां सत् गमय ..तमसो मां ज्योतिर्गमय...मृत्योर्मा अमृतं गमय...' ही प्रार्थना आपण ईश्वरापाशीं करूं.

जयहिंद

घर आणि शाळा

[भारतांतील सोविएत वकिलातीच्या माहितीविभागासाठीं प्रकाशित केलेली पुस्तिका].

विद्यार्थी व मास्तर म्हणजेच शाळा व त्या शाळेंत जाणाऱ्या विद्यार्थी विद्यार्थिनीचें जीवन घडविण्याचें कामीं शाळेंतील शिक्षक हा फार महत्वाची भूमिका बजावूं शकतो. आमच्याकडे "मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव" यासारख्या उद्घोषणा वरून आचार्यांचें स्थान आईबापांच्या खालोखाल आहे ही गोष्ट सिद्ध होते. आम्ही आपल्या जीवनाकडे धर्माच्या चष्म्यांतूनच पाहण्यास शिकलों आहों. त्यामुळें त्याचें व्यावहारिक व वास्तववादी पातळीवरून विवेचन केलें तर आजच्या आईबापानां व मुलांना तें खरोखरच उद्बोधक होणार आहे. पाश्चात्यांनीं या प्रश्नाकडे अत्यन्त व्यावहारिक दृष्टीनें पाहिलें आहे. त्यांच्या शाळेंतील शिक्षक अशाच दृष्टीनें विद्यार्थ्यांच्या वर्तनाचें अवलोकन करीत असतात. आमच्याकडे किती आईबाप आपल्या मुलांकडे शाळेंत जाणारा विद्यार्थी म्हणून लक्ष ठेवीत असतात? एकदा मुलाला शाळेंत घातला म्हणजे आमची जबाबदारी संपली, अशी आमच्या आईबापांची समजूत असते. या घातुक समजुतीपासून आईबाप, शाळामास्तर, शाळेंतील शिक्षक व शाळाधिकारी या सर्वांनीं शिक्षणासंबंधी शास्त्रीय व मानसशास्त्रीय अभिमत अशा उपपत्या समजावून घेऊन त्यांचा उपयोग आपल्या शालेय जीवनांत केला पाहिजे. या दृष्टीनें वर उल्लेखिलेली पुस्तिका प्रसिद्ध करून सोविएत् सरकारच्या भारतीय माहिती विभाग खात्यानें जनतेवर फार उपकार केले आहेत, अशी आमची श्रद्धा आहे. ही पुस्तिका ए. ग्रोमिना, एम्. ए. या मास्कोमधील एका माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापिकांनीं लिहिली आहे. ही पुस्तिका म्हणजे एका सोविएत शिक्षिकेची टिपणें होत! "निवेदनांत" प्रकाशक म्हणतात--या लेखिका गॉर्की या शहरांतील नळ दुरुस्त करणाऱ्या एका कामगाराच्या कुटुंबांत जन्माला आल्या. त्यांनीं अकराव्या वर्षी पहिल्या इयत्तेंत नांव घातलें! त्यांची शिक्षकेची अनुभवसंपदा विशाल आहे. त्या वारंवार बालकशिक्षणाच्या विषयावर व्याख्यानें देत असतात. त्यांच्या पुस्तिकेंतील विशेष मुद्दे असे– "शिक्षणाच्या व शाळेचीं उद्दिष्टें," "घरीं व शाळेंत मुलांना शिकविण्याची तत्त्वें आणि पद्धति," "मुलांचे घरचें व शाळेंतील नैतिक शिक्षण," "घर व शाळा यांमधील सहकार्याचे कांहीं प्रकार," या स्थूल वर्गीकरणांत कांहीं महत्वाचे मुद्दे चर्चिले आहेत? "उत्तेजनाचा मार्ग" यांत शिक्षक मुलांच्या चांगल्या कृत्यांवर व यशावर 'त्यांत याच मार्गानें त्यानें अधिक पुढें जात रहावें' ही दृष्टि ठेवून त्यांचें लक्ष वेधित असतो! तसेंच कांहीं घरीं तर शाळेला सुरवात व्हावयाचा व शाळा संपण्याचा **असे दोन्ही दिवस खास प्रसंग** म्हणून साजरे करण्यांत येतात. **अधिकारी शिक्षक** कोण याविषयीं ती म्हणते--'आपल्या स्वतःच्या उच्च दर्जाच्या नैतिक आचरणानें आणि ठाम नैतिक निष्ठेनें जो उदाहरण घालून देतो व ज्याच्या शब्दांचा कृतीशीं मेळ बसतो, तोच **मुलासाठीं अधिकारी शिक्षक होय.**" "मुलांच्या शिक्षणांतील कुटुंबाचें कार्य कोणतें? याचा विचार करताना लेखिका म्हणते–कुटुंबांतील जीवनाचा सामाजिक जीवनाशीं अंगभूत संबंध असतो. **कौटुंबिक हितसंबंधाची सामाजिक हितसंबंधाशी एकात्मता** हें सोविएत कुटुंबजीवनाचें खास वैशिष्ट्य होय. त्यामुळें मुलाच्या नैतिक शिक्षणासाठीं अनुकूल परिस्थिति घरींच निर्माण होत असते." 'शिक्षणांतील एक महत्वाचा घटक म्हणजे **'काम'** यांत सात वर्षांच्या एका मुलीची गोष्ट–**नताशेची गोष्ट** अत्यन्त उद्बोधक व अनुकरणीय आणि सामाजिक कर्तव्याची जाणीव इत्यादि सद्गुणांचें संवर्धन करण्याच्या दृष्टीनें सूचक होय मैत्री, सुहृद्भाव व सामुदायिक उपक्रम यांचा निरतिशय उपयोग येथें होतो. मित्राच्या वर्तनाचा मुलांवर अत्यन्त प्रभाव पडत असतो,–यांत विद्यार्थ्यांमध्यें उत्कृष्ट नीतितत्वांचा विकास करण्यास सामुदायिक कार्यांची मदत कशी होते, हें यावरून सिद्ध होतें (पृ. ३७). शिक्षणक्षेत्रांतील अडचणींची जाणीव लेखिकेस आहे (पृ. ४१). पालक व शाळा यांच्यामधील सहकार वाढत जावा, यासाठीं काय करावें याचेंहि दिग्दर्शन त्यांत आहे. "पालकसंघा"ची योजनाहि व्यवहार्य आहे. एकंदरींत या पुस्तकाचें चिंतन आमच्या शालेय शिक्षणाशीं संबंध असलेल्या सर्व शिक्षणप्रेमी व शिक्षणतज्ज्ञ यांनीं केल्यास आमचा कित्येक शैक्षणिक समस्या सुटण्यास मदत होईल! हें पुस्तक प्रत्येक शाळेंत वाचण्यांत यावें, असें आम्हांस कळकळीनें सांगावयाचें आहे! लेखिका व प्रकाशक दोघेहि अभिनन्दनास पात्र आहेत!

भगवान् बुद्ध

हिन्दू धर्म तथा बौद्ध धर्म*

भगवान् बुद्ध वर्तमान ऐतिहासिक युग के महान् से महान् हिन्दू महापुरुष थे। त्याग, तपस्या विद्या, ज्ञान, चरित्र की उच्चता, जनहित, प्राणिमात्र की सेवा, धर्म-प्रचार, लोक-कल्याण आदि किसी भी दृष्टि से देखा जाय तो पिछले अढाई हजार वर्षों में कोई भी उनके जोड़ का, मनुष्य भारत में क्या सारे संसार में भी नहीं पैदा हुआ। भगवान् बुद्ध एक हिन्दू परिवार में पैदा हुए और हिन्दू वातावरण में पाले पोषे गये थे। जिस वंश में वे उत्पन्न हुए वह वही प्राचीन ऐक्ष्वाकु वंश था, जिसमें भगवान् रामचन्द्र पैदा हुए थे। उनके काल में हिन्दुओं में जितने बड़े बड़े आचार्य, विद्वान् या महात्मा थे उन सबके सम्पर्क में वे आये थे और उनसे अनेक उत्तम बातें उन्होंने ग्रहण की थीं। वे महान् समाज-सुधारक थे। हिन्दू समाज में उस समय धर्म के नाम पर जो हिंसा, अनाचार और निरर्थक तथा हानिकारक कुरीतियां और रूढियाँ आ घुसी थीं, उनको दूर करके उन्होंने हिन्दू समाज तथा हिन्दू धर्म का फिर से उद्धार किया था। हिन्दू जाति के प्रति जो उनके उपकार हैं वे अमिट और अनन्त हैं। यही कारण है कि हिन्दुओं में उनकी गिनती भगवान् विष्णु के अवतारों में की गई है। इसलिए जहां कहीं किसी हिन्दू मन्दिर में, चाहे वह प्राचीन हो वा अर्वाचीन, यदि दश अवतारों के चित्र या मूर्तियां होंगी तो उनमें भगवान् बुद्ध के चित्र या मूर्ति का होना भी अनिवार्य है। अभी हाल में बुद्ध भगवान् की जो २५०० वीं जयन्ती का समारोह भारत में धूमधाम से मनाया गया था, वह हिन्दुओं की ओर से ही मनाया गया था। यदि हिन्दू लोग बुद्ध को अपना न मानते तो हिन्दुओं के द्वारा स्वेच्छा से यह जयन्ती इस प्रकार क्यों मनायी गयी होती। बुद्ध को अपना मान कर ही बिरला परिवार जैसे उदार हिन्दुओं के द्वारा बनाये गये अनेक बौद्ध विहार तथा बौद्ध धर्मशालायें आदि सारनाथ, कुशीनगर, बोध गया आदि बौद्ध तीर्थ स्थानों पर तथा अन्य नगरों में विद्यमान हैं।

हिन्दू बुद्ध का कितना आदर करते हैं और बुद्ध के प्रति उनकी कितनी श्रद्धा तथा आस्तिक भावना है यह इस एक बात से प्रगट है कि हिन्दुओं का कोई भी धार्मिक कृत्य यथेष्ट सम्पन्न नहीं समझा जाता जब तक कि 'जम्बूद्वीपे भरतखण्डे आर्यावर्त्तैकदेशे कलियुगे कलिप्रथमचरणे बुद्धावतारे' इस संकल्प-मन्त्र के साथ बुद्ध भगवान् का स्मरण न किया जाय।

श्री आदि शंकराचार्य ने, जो सनातनी हिन्दुओं के बड़े विद्वान् तथा महात्मा माने जाते हैं, बुद्ध भगवान् को योगियों का सम्राट् मान कर उनकी स्तुति निम्न श्लोक में की है :—

धराबद्धपद्मासनस्थांघ्रियष्टिः
नियम्यानिलं न्यस्तनासाग्रदृष्टिः।
य आस्ते कलौ योगिनां चक्रवर्ती
स बुद्धः प्रबुद्धोऽस्तु मच्चित्तवर्ती॥

अर्थात् पृथ्वी पर पद्मासन बांधकर जिसने एकाग्रता और प्राण संयमपूर्वक नासिका के अग्रभाग पर दृष्टि स्थापित करके योगाभ्यास किया था जो कलियुग में योगियों में चक्रवर्ती के समान थे, वे महाज्ञानी बुद्ध मेरे हृदय में विराजमान हों।

पुराणों में बुद्ध भगवान् के प्रति आदर और श्रद्धा निम्न रूपसे प्रगट गयी की है :—

नमो वेदरहस्याय, नमस्ते वेदयोनये।
नमो बुद्धाय, शुद्धाय, नमस्ते ज्ञानरूपिणे॥

अर्थात् जो वेदों के ज्ञान के रहस्यरूप हैं, जो वेदों की उत्पत्ति स्थान के रूप हैं, जो साक्षात् शुद्ध ज्ञान रूप हैं, उन भगवान, बुद्ध को नमस्कार है॥

महाकवि जयदेव ने अपने गीत-गोविन्द में बुद्ध को निम्न लिखित श्लोक में भगवान् विष्णु के अवतार के रूप में स्मरण किया है :—

निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातम्।
सदयहृदय-दर्शित-पशुघातम्॥
केशव धृतबुद्धशरीर जय जगदीश हरे॥

हिन्दुओं के प्राचीन ग्रन्थों से जो उद्धरण ऊपर दिये गये हैं वे इसी बात को सिद्ध करने के लिये पर्याप्त हैं कि हिन्दू लोग बुद्ध भगवान् को अपनाही समजते हैं बुद्ध भगवान् पर उनकी श्रद्धा तथा बुद्ध भगवान् के प्रति कितना आदर उनके हृदय में है।

बुद्ध के सम्बन्ध में महात्मा गांधी के विचार

इस सम्बन्ध में गांधी जी, जो स्वयं एक उदार सनातनी हिन्दू और इस युग के महान् पुरुष थे, बुद्ध के बारे में क्या कहते हैं, देखिये:—

"मेरा यह निश्चित मत है कि बुद्ध भगवान् के उपदेशों का मूल तत्व हिन्दू धर्म का एक प्रधान अंग बन गया है। बुद्ध भगवान् ने हिन्दू धर्म में जो महान् परिवर्तन किये हैं, उनसे हिन्दू भारत अब अपना मुख नहीं मोड़ सकता और न उससे अपना पग पीछे हटा सकता है। अपने असीम बलिदान, महान् आत्मत्याग, उदात्त चरित्र और निष्कलंक पवित्रता से बुद्ध ने जो अमिट छाप हिन्दू धर्म पर डाली है, वह कभी लोप नहीं हो सकती। हिन्दू धर्म उस महान् शिक्षक और महापुरुष का

---

* अखिल भारतीय आर्य (हिंदू) धर्म सेवा संघ दिल्लीके द्वारा प्रकाशित.

...अनन्त काल तक ऋणी बना रहेगा। बुद्ध भगवान् का जीवन हिन्दू धर्म के उत्तम से उत्तम भावनाओं से ओतप्रोत था। उन्होंने वेद के उन सिद्धान्तों और उपदेशों को एक नया जीवन प्रदान किया था, जो वेदों में दबे हुए पड़े थे जिन पर झाड़ झंखाड़ उग आये थे। उनकी महान् हिन्दू आत्मा ने निरर्थक शाब्दिक जाल और आडम्बर को काट छांट कर उस हिरण्मय सत्य को फिर से लोगों के सामने प्रगट किया, जो वेदों में छिपा हुआ था। बुद्ध जहां जहाँ अपने सत्य उपदेश का प्रचार करते हुए गये, हिन्दू भी उनके पीछे पीछे चलें। जो लोग उनकी शिक्षाओं और उपदेशों से प्रभावित होकर उनके अनुयायी बने वे सब के सब वैदिक धर्म के मानने वाले थे, अहिन्दू न थे। परन्तु बुद्ध के हृदय के समान उनकी शिक्षायें भी महान्, सर्वव्यापक और सबों को आलिंगन करने वाली थीं। इसी कारण यद्यपि उनका शरीर संसार में नहीं रहा, तथापि आज उनकी शिक्षायें सारे संसार में फैल गयी है। बुद्ध भगवान् की यह महान् सफलता मैं हिन्दू धर्म की सफलता मानता हूँ। बुद्ध ने कभी भी हिन्दू धर्म का तिरस्कार या अस्वीकार नहीं किया, प्रत्युत उसको बहुत विस्तृत और व्यापक बना दिया। उन्होंने हिन्दू धर्म में एक नया जीवन फूंका और एक नयी व्याख्या करके उसको एक नया रूप प्रदान किया। गौतम बुद्ध हिन्दू के हिन्दू थे। वे हिन्दू धर्म अथवा वैदिक धर्म की भावनाओं से सर्वथा ओतप्रोत थे। अतएव जो कुछ उन्होंने किया वह केवल यही किया कि जो हिन्दू धर्म उस समय एक निर्जीव पदार्थ के समान जड़ हो गया था उसमें सुधार करके उन्होंने एक नयी जान डाल दी।"

...मैं बौद्ध धर्म और हिंदू धर्म एक ही है

अतएव हिन्दू धर्म और बौद्ध धर्म दो परस्पर-विरोधी धर्म नहीं, किन्तु एक ही महान् वृक्ष की दो महती शाखाओं के समान हैं। हिन्दू धर्म, जैन धर्म और सिक्ख धर्म के समान बौद्ध धर्म भी उसी एक आर्य धर्म या सनातन धर्म का अंग है जो अनादि काल से चला आ रहा है। ...में बौद्ध धर्म तथा हिन्दू धर्म के सिद्धान्त एक ही हैं। निर्वाण या मोक्ष तथा कर्म और पुनर्जन्म के सिद्धान्त प्रायः दोनों के समान हैं। बुद्ध भगवान ने स्वयं इस बात की घोषणा अपने उपदेशों में की है कि मैं 'आर्य धर्म' 'सद्धर्म' या 'सनातन धर्म' का उपदेश दे रहा हूं। भगवान् बुद्ध की शिक्षाएँ उपनिषद्, गीता तथा आर्य हिन्दू के अन्य प्राचीन ग्रंथों और सन्त महात्माओं की शिक्षाओं और उपदेशों से भिन्न नहीं हैं।

निर्वाण या मोक्ष

निर्वाण को ही लीजिये। बौद्ध धर्म में जो निर्वाण है वही हिन्दू धर्म में मोक्ष, ब्रह्मसायुज्य या ब्रह्मनिर्वाण कहा गया है। केवल नाम का भेद है, बात एक ही है। बौद्ध धर्म में निर्वाण को 'परमं सुखं' कहा है अर्थात् निर्वाण उस पद की प्राप्ति को कहते हैं जो परम सुख रूप है, जैसा कि निम्नलिखित श्लोक से प्रगट है :—

> आरोग्यं परमो लाभो सन्तुट्ठी परमं धनं।
> विस्सास परमा ञाती निब्बानं परमं सुखं॥

अर्थात् नीरोग होना परम लाभ है, सन्तोष परम धन है, विश्वास सबसे बड़ा बन्धु है और निर्वाण परम सुख है।

भगवान् बुद्ध ने एक स्थान पर निर्वाण की परिभाषा इस प्रकार की है—'रागक्खयो, दोसक्खयो, मोहक्खयो इदं वुच्चति निब्बानं' अर्थात् राग, दोष और मोह के क्षय को ही निर्वाण कहते हैं।

निर्वाण का जो वर्णन बौद्ध धर्म में किया गया है वही वर्णन मोक्ष का भी है। अनादि, अनन्त, अपरिमेय, अनिर्वचनीय, परमानन्दस्वरूप, परब्रह्म परमात्मा की प्राप्ति को ही मोक्ष कहा गया है और उसकी प्राप्ति का उपाय राग, द्वेष, मोह तथा तृष्णा से रहित हो जाना है, जैसा कि गीता के निम्न श्लोकों से प्रगट है :—

> युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः।
> शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति॥

अर्थात् इस प्रकार सदा योगाभ्यास करके मन वश में हो जाने से, कर्मयोगी को मुझ में रहने वाली और अन्त में निर्वाण देने वाली शान्ति प्राप्त होती है।

> कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्
> अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम्॥

जो काम और क्रोध से रहित हैं, जो आत्म-संयमी हैं जो आत्म-ज्ञान से संपन्न हैं, उनको पास ही रक्खा हुआ सा ब्रह्मनिर्वाण रूप मोक्ष मिल जाता हैं।

कर्म और पुनर्जन्म

मनुष्य जैसा बोयेगा वैसा काटेगा, जैसा करेगा वैसा पायेगा, इस जन्म में जो कुछ मनुष्य करेगा उसके अनुसार उसके संस्कार होंगे और उसी के अनुसार उसका जन्म होगा; जब तक मनुष्य अपने ज्ञान द्वारा तृष्णाओं क्षय करके, उन्नति करते करते निर्वाण या मोक्ष को नहीं प्राप्त कर लेता, तब तक वह इसी प्रकार जन्म मरण के चक्कर में पडा रहता है। कर्म और पुनर्जन्म का यह सिद्धान्त दोनों धर्मों में एक सा है।

गुण कर्म से वर्ण-विभाग

बुद्ध भगवान् ने गुण-कर्म को ही प्रधान माना है। परंतु वे वर्ण-व्यवस्था के विरोधी न थे। उन्होंने केवल जन्म-मूलक वर्ण-व्यवस्था का खण्डन किया है, किन्तु गुणकर्मानुसार ब्राह्मण आदि चार वर्णो की व्यवस्था का स्पष्ट प्रतिपादन किया है। उन्होंने स्थान स्थान पर सच्चे ब्राह्मणों की प्रशंसा भी की है, जैसा कि निम्नलिखित श्लोकों से प्रगट है :--

> न जच्चा वसलो होति न जच्चा होति ब्राह्मणो
> कम्मना वसलो होति कम्मना होति ब्राह्मणो॥

अर्थात् जन्म से न तो कोई ब्राह्मण होता है और कोई नीच। कर्म से ही मनुष्य ब्राह्मण होता है और कर्म से ही नीच होता है।

> न जटाहि न गोत्तेहि न जच्चा होति ब्राह्मणो।
> यम्हि सच्चं च धम्मो च सो सुची सो च ब्राह्मणो॥

अर्थात् न तो जटा से, न गोत्र से, न जन्म से ब्राह्मण होता है। जिसमें सत्य है और धर्म है वही पवित्र है और वही ब्राह्मण है।

> न ब्राह्मणस्स पहरेय्यं नास्स मुंचेथ ब्राह्मणो।
> धि ब्राह्मणस्स हन्तारं ततोधि यस्स मुंचति॥

(पान १० वर)

धम्मपद–(धर्मपदम्)

सर्वतंत्र स्वतंत्र विद्यामार्तण्ड. प्रो. माधवाचार्य्य-

कृत-'**बालबोधिनी**' सहित

१ यमक वर्गः

(१)

मनः पूर्वंगमा धर्माः, मनश्शिष्टा मनोमयाः
मनसा चेत् प्रदुष्टेन भाषते वा करोति वा ॥
ततस्तं दुःखमन्वेति चक्रमिव वहतः पदम् ॥ १ ॥

सभी धर्म, मनोमय हैं। मनके शासन में ही अवस्थित हैं। उनका निमित्त भी मन ही है।

अत एव-जो व्यक्ति दुष्ट मन से भाषण करता है अथवा काम करता है, उसके पीछे दुख लगा आता है जैसे कि—रथ के पहिये जुते हुए बैल के पीछे चले आते हैं।

धर्मके-पुण्य, सदाचार, संप्रदायाचार, शिष्टाचार-शासकीय विशुद्ध नियम, पदार्थ वैशिष्ट्य आदि अनेक अर्थ कोशकारोंने दिये हैं। पर यहां धर्मका अर्थ-सारा परिदृश्यमान विश्व या विश्वके पदार्थ हैं।

परिदृश्यमान सारे पदार्थ मनने ही अपने शासन में अपने से परिकल्पित कर रखे हैं। यदि वे मन से सम्बन्धित नहीं हैं तो उनकी वास्तव में कोई सत्ता नहीं है।

विषयशून्य विज्ञान ही वास्तविक सत्य है। बाह्य विषय तो स्वाप्निक विषयों के समान मनोमय एवम् मन से ही परिकल्पित हैं। ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय और ज्ञान के सारे साधन सभी एक मात्र मन या मनने मनसे ही बना रखे हैं। यथार्थ रूप में नहीं हैं।

स्वप्नादिकों में विषयोंके सम्बन्ध के विना भी अनुभव होता है। उस समय मन ही ज्ञाता विषय (पदार्थ) और ज्ञानके साधन इन्द्रियों का रूप लेता है। यही मन कर्ता और भोक्ता है। जैसा मन होता है वैसा ही अनुभव होता है।

मन ही उपादान और निमित्त कारण है मन से इतर कुछ भी नहीं है। जिनका मन शुद्ध नहीं है या जो मन शुद्ध नहीं है वह अपने दुखका कारण होता है।

(२)

मनः पूर्वंगमा धर्माः मनश्शिष्टा मनोमयाः,
मनसा चेत् प्रसन्नेन भाषते वा करोति वा।
ततस्तं सुखमन्वेति छायेव अनपायिनी ॥ २ ॥

यहां सारे पदार्थ मनोमय हैं। मनने ही बनाये हैं तथा मनोराज्य में विद्यमान हैं इस कारण जो प्रसन्न मन से कहता या करता है वह सुखी होता है। उसके पीछे आनन्द छाया के समान लगा रहता है।

मन की प्रसन्नता का तात्पर्य मन की शुद्धि से है। जब तक यह शुद्ध नहीं होता वासनाओं में वहा करता है। शुद्ध हो जाने पर वासनाओं की निवृत्ति हो जाती है। इनसे वियुक्त होनेपर यह परम शान्त होता है। उस समय इसके सारे व्यापार सुख के साधन होते हैं।

सभी दार्शनिकों ने मन को प्रसन्न बनाने के उपाये बताये हैं। किसी किसीने तो यहां तक कह दिया है कि—मनोराज्य को मन के साधन से विजय किये विना परमानन्द की प्राप्ति नहीं हो सकती। संसारी पदार्थ सर्वांश में शान्त नहीं कर सकते। अतः प्रथम मन को ही मन से जीतना चाहिये।

(३)

आक्रोशन्मामवधीन्माम् अजैषीन्मामहरन्माम्।
ये च तमुपनह्यन्ति वैरं तेषां न शाम्यति ॥ ३ ॥

इसने मुझे गालियाँ दी हैं। मारा और हराया है। इसने मेरी चोरी की है। जो इन बातों की मन में गांठ बांध लेते हैं उनका वैर कभी शान्त नहीं होता ॥ ३ ॥

किन्तु (४)

आक्रोशन्मामवधीन्माम् अजैषीन्मामहरन्माम्।
ये च तं नोपनह्यन्ति वैरं तेषूपशाम्यति। ॥ ४ ॥

इसने मुझे मारा गाली दी जीता और मेरी चोरी की। जो इन बातोंकी गांठ दिलमें नहीं रखते उनका वैर उन्हीं में शान्त हो जाता है।

यह तत्त्व क्षमा का है। अथवा दूसरे शब्दों में कहें तो इसे भूल जाना भी कह सकते हैं। तीसरी वस्तु इन बातों पर लक्ष्य ही न डालना है।

क्षमाशीलव्यक्ति उपकारों पर भले ही ध्यान दे लें पर अपकारों का ध्यान नहीं रखा करते।

(५)

नहि वैरेण वैराणि शाम्यन्तीह कदाचन।
अवैरेण च शाम्यन्ति एष धर्मः सनातनः ॥ ५ ॥

वैर से वैर कभी शांत नहीं होते। उनकी क्रिया प्रतिक्रिया सदा चलती रहती है। वैर का जब बदला नहीं लिया जाता तो वे स्वतः शांत हो जाते हैं। यही सच्चा सनातन धर्म है।

इससे प्रतीत होता है कि-भगवान् बुद्ध देव ने सनातनधर्म के ही तत्त्वों का इच्छानुकूल संग्रह किया है। क्योंकि-वे इस मान्यतापर जोर देकर कहते हैं कि-यही सनातन धर्म है।

(६)

परे च न विजानन्ति वयं प्रेत्य यम्यामहे।
ये च तथ्यं विजानन्ति ततश्शाम्यन्ति-मेधागाः ॥ ६ ॥

लोग नहीं जानते कि-हम भी एकदिन इस संसार का त्याग कर देंगे। हमें भी शुभाशुभ कर्मों के फल भोगने पड़ेंगे। पर जो यथार्थ रूप से

...बीज को समझ जाते हैं उनकी बुद्धि के भीतर वैर नहीं रह पाते ...शान्त हो जाते हैं। मृत्युभीत द्वेष नहीं किया करते। धर्म साधन ...ते हैं। चार दिन की जिन्दगी में किसी से विद्वेष नहीं करते।

(७)

शुभानुपश्यं विहरन्तम्, इन्द्रियेषु असंवृतम्।
भोजने च अमात्राज्ञम्, कुसीनं हीनवीर्यम्।
तं वै प्रसहन्ति मारः, वातो वृक्षमिव दुर्बलम् ॥ ९ ॥

संसारी विषयों को शुभ माननेवाला, इन्द्रियों के विषयों में ही विहरण ...असंयमी व्यक्ति जो कि–न तो भोजन की ही मात्रा जानता है ...न जिसका आसन ही दृढ है। जिसके शरीर में शक्ति विशेष भी ...नहीं है उसे काम सताये एवम् वासनाएं खींचे तो कोई ...नहीं है क्यों कि–दुर्बल वृक्ष को आंधी सदा ही गिराया ...ती है।

(८)

अशुभानुपश्यं विहरन्तम्, इन्द्रियेषु सुसंवृतम्।
भोजने च अ-मात्राज्ञं शुद्धम् आरब्ध वीर्यम्।
तं वै न प्रसहन्ति मारो वातः शैलमिव पर्वतम् ॥ ८ ॥

संसारी भोगों को बुरा समझनेवाला 'इन्द्रियों के विषयों में परिपूर्ण ...' नियमित ढंग से भोजन करनेवाला सर्वतः पवित्र वीर्यवान व्यक्ति ...काम संहार नहीं कर सकता। क्योंकि कभी पर्वत की चोटीको भी हवा ...सकी है?

भोगों से विरक्त संयमी दृढवीर्य महापुरुष ही काम को जीता ...ते हैं। अन्य तो काम के दास हैं।

(९)

अनिष्कषायः काषायं यो वस्त्रं परिधित्स्यति।
अपेतो दमसत्याभ्यां न स काषायमर्हति ॥ ९ ॥

जो व्यक्ति भीतर के चित्तमलों को धोये विना संन्यासियों के काषाय (गेरुआ) वस्त्र धारण करने की इच्छा करता है जो कि–सत्य और दम ...ों से बहुत दूर है वह काषायवस्त्र का अधिकारी नहीं हो सकता।

जब तक भीतर की वासनाओं से संन्यास नहीं लेता। रंगे कपड़े धारण करने के संन्यास का कोई प्रयोजन नहीं है। कपड़े रंगे तो क्या हुआ?

(१०)

यश्च वान्तकषायोऽसौ शीलेषु सुसमाहितः।
उपेतो दमसत्याभ्यां स वै काषायमर्हति ॥ १० ॥

जिसने बुरी वासनाओं को उगलकर मन को धो डाला है। जो कि–शीलों में भली भाँति संयमी है। जिसमें परिपूर्ण दम और सत्य विद्यमान है, ऐसा महापुरुषही काषाय वस्त्रों के धारण करने का अधिकारी है।

(११)

असारे सारमतिनः सारे चासारदर्शिनः।
ते सारं नाधिच्छन्ति मिथ्यासंकल्पगोचराः ॥ ११ ॥

असार वस्तुओं को सार समझनेवाले तथा सार वस्तु को असार देखनेवाले व्यक्ति, सार वस्तु को नहीं प्राप्त होते। क्यों कि उनके झूठे संकल्प ही मनके विषय बने रहते हैं। सत्य संकल्प कभी नहीं होते।

असत् को सत् तथा सत् को असत् समझने का नाम ही भ्रान्ति है। भ्रान्त पुरुषों के कभी भी सत्य और शुभ संकल्प नहीं हो सकते।

इस कारण—

(१२)

सारं च सारतो ज्ञात्वा असारं च असारतः।
ते सारमधिगच्छन्ति सम्यक् सकंल्पगोचराः ॥ १२ ॥

जो महापुरुष सार वस्तु को सार के रूप में समझते हैं तथा असार पदार्थों को असार के रूप से प्रत्यक्ष करते हैं। वे सार वस्तु को जान जाते हैं।

क्यों कि उनके संकल्प मिथ्या नहीं होते न उनके संकल्पों की भावना ही मिथ्या होती है।

यथार्थ वस्तु को पकडनेवाला यथार्थत्वी और मिथ्या का भक्त मिथ्यात्वी ही होता है। उसके संकल्प भी मिथ्या ही होते हैं। फिर वह जिस वस्तु का संकल्प करें वह भी सत्य या यथार्थ कैसे हो सकती है?।

(१३)

यथा आगारं दुश्छन्नं वृष्टिः समतिविध्यति।
एवम् अभावितं चित्तं रागस् समतिध्यति ॥ १३ ॥

जिस घर का पटाव ठीक प्रकार से नहीं हुआ है उस घर में वर्षा का पानी विध जाता है। इसी प्रकार जिसका चित्त पवित्र भावनाओं संस्कृत एवं एकाग्र नहीं हुआ है उसके भीतर राग शीघ्र ही प्रविष्ट हो जाता है।

किन्तु—

(१४)

यथा आगारं सुच्छन्नं वृष्टिर्न समतिविध्यति।
एवं सुभावितं चित्तं रागो न समतिविध्यति ॥ १४ ॥

भली भाति पटे हुए घर में वर्षा नहीं विंधती। इसी प्रकार पवित्र भावनाओं से सुसंस्कृत हुए चित्त में भी राग का प्रवेश नहीं हो पाता।

इससे यह सिद्ध होता है कि–राग द्वेषादि द्वन्दों को मिटाने के लिये सर्व प्रथम चित्त के मलों को धो डालना चाहिये। शुद्ध चित्त में तो शान्ति का ही प्ररोह होता है। कुभावनाएं जन्म नहीं लेती!

रागों को मिराने के लिये भावनाएं पवित्र होनी चाहियें।

(१५)

अत्र शोचति परत्र शोचति,
पापकारी उभयत्र शोचति।
स शोचति असौ विहन्यते,
दृष्ट्वा कर्मक्लिष्टमात्मनः ॥ १५ ॥

यहां भी शोक करता है वहां भी शोक करता है पापों का करनेवाला दोनों लोकों में शोक करता है।

वह व्यक्ति भी शोक करता है क्योंकि–अपने भयंकर कर्मों को देखकर समझता है कि–अब मैं मारा गया।

सुख पुण्यों का फल एवं पापों का परिणाम दुख है। पापी प्राणी यहां और वहां दोनों स्थलों में शोक करता है उसे मरने पर भी दुख ही

मिलता है। जब प्राणी को अपने पापों का याद आती है समझता है कि–उनका फल अवश्यं भावी हैं तो वह भी शोच से गला करता है।

किन्तु (१६)

अत्र मोदते परत्र मोदते,
कृतपुण्य उभयत्र मोदते।
स मोदते स प्रमोदते,
दृष्ट्वा कर्मविशुद्धिमात्मनः ॥ १६ ॥

यहां प्रसन्न रहता है। दूसरी जगह भी प्रसन्न रहता है। जिसने पुण्य कर रखे हैं वह दोनों ही लोकोंमें प्रसन्न रहता है।

उसके मोद और प्रमोदोंका कारण तो उसके चित्तकी विशुद्धि है जिसे देखकर वह सर्वत्र प्रसन्न रहता है।

(१७)

अत्र तपति परत्र तपति,
पापकारी उभयत्र तपति।
पापं मया कृतमिति तपति,
भूयस्तपति दुर्गतिं गतः ॥ १७ ॥

पापी इस भव और दूसरें भवोंमें सर्वत्र तपा एवं जला करता है। दुखी होता है। वह देखता है कि–मैंने पाप किया है इस कारण तपता है।

पापों के कारण जब उसकी दुर्गति होती है वह सर्वाधिक एवम् वारंवार जलता रहता है।

(१८)

अत्र नन्दति परत्र नन्दति।
कृतपुण्य उभयत्र नन्दति।
पुण्यं मया कृतमिति नन्दति'
भूयोनन्दति सुगतिं गतः ॥ १८ ॥

इस जन्म या लोकमें राजी होता है। दूसरे जन्म या स्थान पर राजी होता है। पुर्ण्यकर्मा, दोनों दुनियाओं में राजी होता है।

वह समझता है कि मैंने पुण्य किया है इस कारण वारंवार अत्यन्त प्रसन्न होता है। क्योंकि–पुण्यों के कारण उसकी सुगति होती है दुर्गति नहीं होती।

(१९)

बह्वीमपि संहितां भाषमाणः
न तत्करो भवति नरः प्रमत्तः।
गोप इव गा गणयन् परेषाम्,
न भागवान् श्रामण्यस्य भवति ॥ १९ ॥

जो व्यक्ति वाचक ज्ञानी हैं बातें तो बड़े बड़े ग्रन्थों की करते हैं पर प्रमाद ग्रस्त होने के कारण कृति में कुछ भी नहीं लाते।

वे श्रमण धर्म के भागीदार नहीं होते केवल श्रमण धर्म के वक्ता मात्र ही होते हैं। जैसे कि–एक ग्वालिया. दूसरे की गायों को केवल गिनने और रखाने मात्र का अधिकारी होता है। उन में अपना भाग नहीं रखता!

अपने ज्ञान को अपने जीवन के व्यवहार में उतार दैना चाहिये कथनी और करनी दोनों एक हो जानी चाहियें। तभी उत्तमता होती है।

(२०)

अल्पामपि च संहितां भाषमाणः,
धर्मस्य भवति अनुधर्मचारी।
रागं च दोषं च प्रहाय मोहम्।
सम्यक् प्रज्ञानः सुविमुक्तचित्तः
अनुपाददानः अत्र वा अमुत्र वा,
स भागवान् श्रामण्यस्य भवति। २०

भलेही चाहें थोडा ही बोलता हो पर आचरण धर्म के अनुसार करता हो। राग द्वेष और मोह का परित्याग कर दिया हो। सम्यग् ज्ञानी हो संसार के सारे मोहों का ठीक रीति से त्याग कर दिया हो। इतना ही नहीं इस लोक और पर लोकों के सारे आकर्षणों का भी परित्याग किये बैठा हो। एसा धन्य व्यक्ति–श्रमणधर्म का भागीदार होता है।

(पान १७ वरून)

अर्थात् ब्राह्मण पर प्रहार नहीं करना चाहिये ब्राह्मण को भी कभी उस प्रहार करने वाले पर दुर्भाव नहीं रखना चाहिये। जो ब्राह्मण को मारता है उसे धिक्कार है और जो ब्राह्मण उस मारने वाले पर कोप करता है उस ब्राह्मणको भी धिक्कार है।

प्राचीन आर्य हिन्दू धर्म में भी वर्ण-व्यवस्था गुणकर्म के आधार पर ही मानी गयी है, यद्यपि जन्म तथा गुण कर्म दोनों में समानता हो तो और भी उत्तम माना गया है।

भगवद्‌गीता हिन्दू धर्म का एक प्रामाणिक सर्वसामान्य ग्रंथ है। उसमें भगवान कृष्ण ने स्वयं अपने मुख से कहा है कि चार वर्णों की व्यवस्था गुण कर्म के अनुसार की है, यथा :—

' चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः।

महाभारत के वन पर्व और शांति पर्व में भी यही गुणकर्मानुसार वर्ण व्यवस्था कही गयी है यथा :—

सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः॥
शूद्रे चैतद् भवेल्लक्षं द्विजे तच्च न विद्यते।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः॥

अर्थात् सत्य, दान, अद्रोह, अक्रूरता, बुरे कामों से लज्जा, दया, दान तप इत्यादि गुण जिसमें दिखायी दें, वही ब्राह्मण है। यदि शूद्र में ये गुण दिखायी दें और ब्राह्मण में नहीं, तो वह शूद्र शूद्र नहीं और वह ब्राह्मण ब्राह्मण नहीं।

वेदों में वर्ण का आधार गुण कर्म से ही माना है जैसा कि आर्य समाज प्रचार कर रहा है, यद्यपि चारों वर्ण एक ही समाज के अंग हैं। इसमें ऊँच नीच की भावना को स्थान नहीं है।

पंचशील

भगवान् बुद्ध ने जिस पंचशील का उपदेश दिया है उसमें निम्न लिखित पांच बातें कही गयी है अर्थात् प्राणियों की हिंसा नहीं करना, चोरी नहीं करना, पर स्त्री गमन नहीं करना, झूठ नहीं बोलना तथा मद्य आदि मादक द्रव्यों का सेवन नहीं करना। जैन धर्म में भी येही पंचशील महाव्रत कहलाते हैं। हिन्दू धर्म में इन्हींको पंच यम नियम कहा गया है। पातंजल योगसूत्र में ये पांचों यम नियम इस प्रकार कहे गये हैं :—

" अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाःयमाः "

अर्थात् अहिंसा, सत्य बोलना, अस्तेय (चोरी नहीं करना) ब्रह्मचर्य का पालन करना, अपरिग्रह (त्याग) ये पंच यम (पंचशील) हैं।

ऊपर जो कुछ लिखा गया है उससे प्रकट है कि बौद्ध धर्म और हिन्दू धर्म दोनों मूल में एक ही हैं और सहोदर भाई के समान एक दूसरे के सहयोगी और सहायक हैं।

MORAL CODE IN BUDDHISM

From the Buddha Prabba (epitomised)

सब्ब पापस्स अकरणं, कुसलस्स उपसंपदा।
सचित्तपरियोदपनं, एतं बुद्धान सासनं॥

Buddhism and Hinduism :—Buddhism has been a religion, according to Paul Carus, that may be called 'the First prophet of morality in religion!' Even those critics who now and then put forward that Buddhism is neither religion nor philosophy have been compelled to concede in its favour that it is 'only a system of morals in so far as it contains anything beyond mere negation.' At the outset, it may be said that general ethical teachings of Buddhism are either referred directly to the example and precepts of the Buddha, and in several cases they are clearly due to both causes inseparably combined. In fact, Buddhism would be nothing without its founder the Buddha as Zorastrianism, Islam and Christianity would be nothing without Zarathushtra, Mohamad, and Jesus Christ. In fact Bhagwan Buddha's marked personal character of outstanding magnanimity and heroism has constituted the very life and soul of his teachings.

Though Buddhist morals are thus expressly founded on and referrible to Buddha, it does not follow that Bhagwan Buddha invented the whole of morality. On the contrary, he himself repeatedly extols the teachings and virtues of the Rishis of the Hindu India of the Brahmanic period. 'The Dharma (धम्म)' says he, 'is the teachings of the Rishis ऋषि.' From this point of view, Buddha's creed cannot possibly be construed as a new dispensation; so that perhap s Prof. Rhys Davids was right in calling the prophet of Buddhism as "the greatest, the wisest, and the best of the Hindus." In fact the Bhagwan himself was a Hindu in a number of ways. His learning was Brahmanical, his teachings with all their Protestantism was the product of Brahmanism, and both he and his religion were the offshoots of the Vedic Faith. In the context of historic perspective, Buddhism grew as a child of Hinduism, lived side by side with Hinduism and so far as India is concerned, it merged also in the revived Hinduism—which latter owes as much to Buddhism, if not more as to the religion of the Vedas. Hence, on this line of thinking, Buddhism cannot be regarded as wholly outside Hinduism nor can we say that it is eventually hostile to it and there is an element of truth in Swami Vivekanand's idea that Buddha's religion may be viewed as forming a necessary complement of Hinduism. Whether you agree with this view or not, in Buddhist India, at any rate, both Brahmans and Shramans lived together on terms, of utmost cordiality—both equally patronised by the state. In the words of Rhys Davids. Lord Buddha 'probably deemed himself to be the most correct exponent of the spirit as distinct from the letter of the ancient Faith

Buddhist Moral Code :

सब्बदानं धम्मदानं जिनाति

There is not such almsgiving as the almsgiving of the Dharma!

Not of a like result are right and wrong!

It seems that at an early date Buddhist moral code passed beyond the eightfold path अष्टांग मार्ग promulgated by Gotama Buddha in his first sermon and we notice a distinct course of ethical development in what are called the three steps of religious life, viz. moral conduct शील mental concertation समाधि and true wisdom (प्रज्ञा).

The sila (moral conduct) included ten chief rules of which the first five were fundamental and binding upon both laymen and monks. These precepts bear a striking resemblance with the Mosaic Decalogue of the Jewish code, with the Yamaniyams (यमनियम) of the Hindu Yoga and with the cardinal virtues of the Greek philosophers. The ten silas are otherwise termed सिक्खापद्स (Sikkhapadas) or precepts of training; it constitutes moral and mental discipeine of those who renounce the world and enter the Paths. The first five silas and commandments are the strongest and being absolutely necessary for the maintenance of society, are deemed to be binding upon laymen as well.

The five silas are:—

पाणातिपाता वेरमणि सिक्खापदं समादियामि।
आदिन्नादाना वेरमणि सिक्खापदं समादियामि।
कामेसु मिच्छाचारा वेरमणि सिक्खापदं समादियामि।
मुसावादा वेरमणि सिक्खापदं समादियामि।
सुरामेरयमज्जपमादट्ठाना वेरमणि सिक्खापदं समादियामि।

(1) Kill no living being, (2) steal not, (3) commit not adultery, (4) lie not, (5) drink not strong drink.

These are no doubt taken from Brahmanism but Buddha was the first reformer in interdicting strong drink and also in prohibiting killing for sacrificial purposes. The remaining five precepts—though meritorious for all—are expressly binding upon monks. They forbid (1) eating between meals, (2) attending worldy amusements, (3) use of unguents and ornaments, (4) use of luxurious beds and (5) receiving of money. The first five precepts, however, though couched in the same language for all, yet a higher standard of profession was expected of monks. Thus, while (ब्रह्मचर्य) chastity with reference to laymen means the avoidance of adultery as referring to monks and nuns, it consists of absolute abstinence from marriage. Similarly, theft, in common life is limited to taking anything that has not been given, while a monk is held to steal even if he should smell a flower.

An American Paper Hates War !

WHAT IS WAR ?

What is war ? I do not know, for I have seen it.

But God pity us, if we deny, if we forget the courage, the sacrifice and suffering, the glory, of those who offered themselves upon the red altars of our tragic yesterday. God pity us and turn his face from us, if we repudiate the faith in which the mother gave her son and in which the son gave himself. But God judge us forever if we profit not by these lessons learned in agonies colossal.

I HATE WAR

I hate war. I know its folly, for I have watched it waste the substance of the world.

I hate it with TERROR — the terror of one who has known the sting of its torture and the frenzy of its fear.

I hate it with PASSION — the passion of one who has held its dying against his breast.

I hate it with DISILLUSIONMENT — the disillusionment of one who has gathered up its bloody fragments.

I hate it with AGONY — the agony of one who has sons to be numbered and daughters to be offered should its guns grow hungry again.

I HATE WAR.

I hate it for the men it spits upon bayonets and scatters like offal across continents sown to passion and watered with blood.

I hate it because of the children it orphans and the brides it widows.

I hate it because of the betrothed it leaves unmated, the father it makes sonless, and the mother it robs of the fruit of her womb.

Courtesy : **The Serving Man Kind.**

Sayings of Gandhiji

I do not want my house to be walled in on all sides and my windows to be stuffed. I want the cultures of all the lands to be blown about my house as freely as possible. But I refuse to be blown of my feet by any. I refuse to live in other peoples' house as an interloper, a beggar or a slave.

Young India, June 1, 1921.

× × ×

Mine is not a religion of the prison house. It has room for the least among God's creation. But it is proof against insolence, pride of race, religion or colour.

Yong India, June 1, 1921.

From : **The Parishramalaya** : (Kherawadi).

SUNDAY PRAVACHAN

1. Saint Narsi Mehta

Under the auspices of the Kherwadi Social Welfare Association **Shri Ramrai Bakshi**, Principal, Anandilal Podar High School, Santacruz, gave a **Pravachan** on the Gujarati poet-saint **Narsi Mehta** at the Kherwadi Parishramalaya on Sunday the 6th October, 1957 at 9 A. M.

Shri Bakshi said that the preaching of Path of Devotion or Bhakti Marga started in India in the 14th century with Lord Gauranga in the North and other great devotees in the South. Narsi Mehta belonged to this band of saints full of humility, eager for realizing God and cheerfully suffering persecution for the cause dear to one. He was staying with his brother as his parents died when he was still a child. He was a lazy boy, spending his time in the company of holy men. He married but was looked upon by his family as a good-for-nothing fellow. Early in life he had realisation of ras lila i.e. of Krishna dancing with Gopis. In many of his songs he imagines himself to be a Gopi so that he can express the same devotion to the Lord as Radha must have felt for him. He adopted (मार्जारवृत्ति) i.e. like a helpless kitten he placed himself entirely in God's hands believing firmly that God would take care of him. At that time there were great religious conflicts–between Vadantins and those who followed Bhakti Marga and also between Saivites and Vaishnavites. He suffered persecution at the hands of the people for singing and dancing with women devotees and also for sitting and singing bhajans with Harijans. But he bore all this cheerfully, relying on God as his only support.

It is about 500 years since he lived and yet his influence on us through his songs so full of devotion is great. He concentrated on the great love which Radha had for Krishna and ceaselessly sang, that in the vicissitudes of life our one unfailing support is God and that faith is the greatest thing in life.

Shri Bakshi concluded by saying that the present age is the age of action. Lokmanya Tilak preached the Gospel of Action as taught in the Gita and Mahatma Gandhi showed by his example how a life of Detachment (अनासक्ति) is to be lived. With devotion to God and love of our fellow-men we should consantly try to do our duty as well as we can.

★

Regd. No. B. 5434

World Religion, Supplement

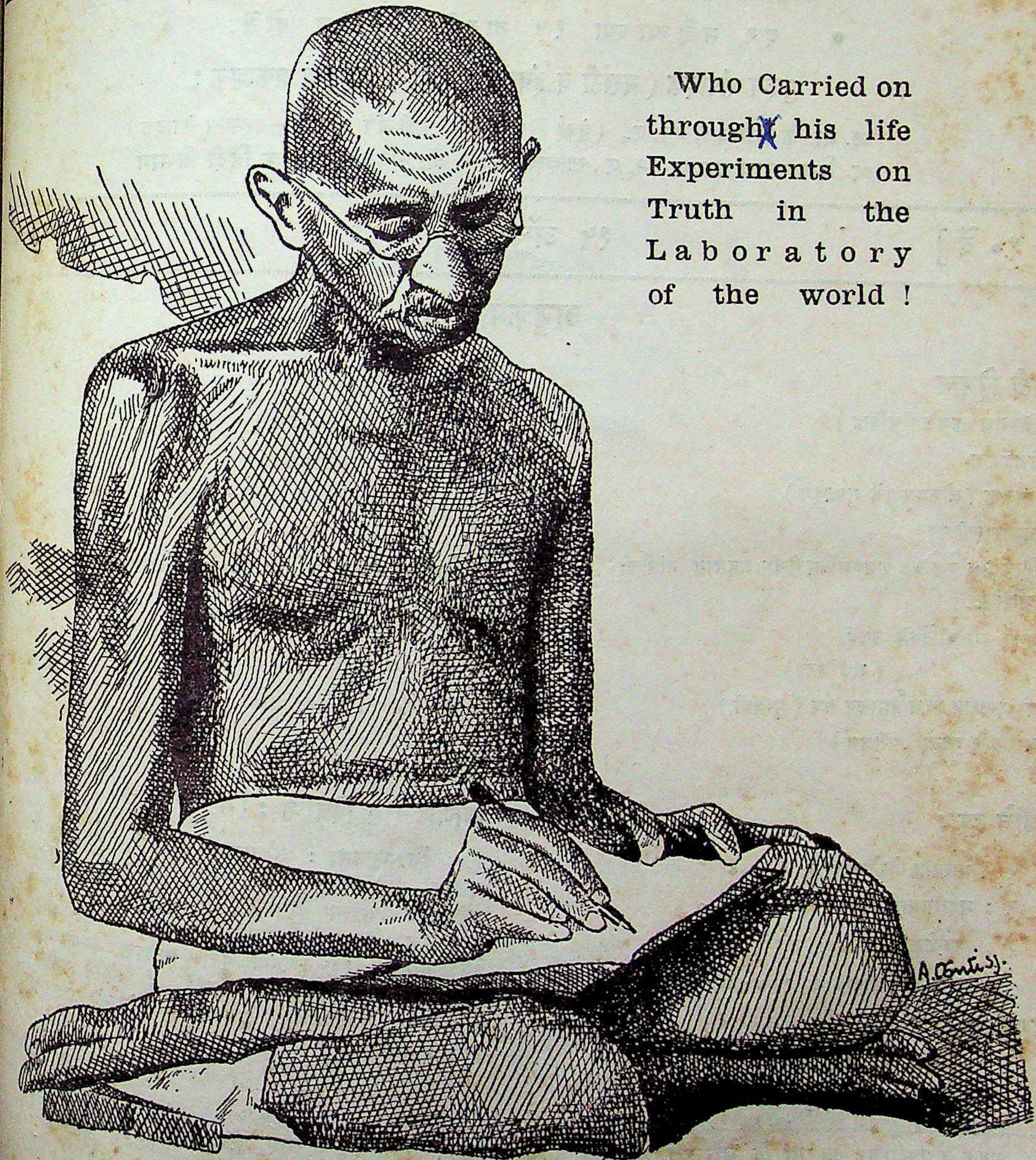
वर्ष १० वें] [अंक ३ रा
१५, ऑक्टोबर १९५७

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. X—3)
15th October 1957

FATHER OF THE NATION !

Who Carried on through his life Experiments on Truth in the Laboratory of the world !

राष्ट्रपिता !

जगाच्या प्रयोगशाळेंत ज्यांनीं जन्मभर सत्याचे प्रयोग चालविले !

(गांधीजयन्ती निमित्त)

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी-हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

• दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. •

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष १० वें] १५ ऑक्टोबर, १९५७ [अंक ३

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०

२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०

३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे

बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.

कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

वर्गणीदारांस विज्ञप्ति : (वर्गणींत वाढ)

वि. सूचना : धर्मचक्राचा आकार, पृष्ठसंख्या व अन्तर्बाह्य सुधारणा यासंबंधी हा अंक पाहूनच आमच्या वर्गणीदारांची खात्री पटेल. ह्या वाढत्या खर्चामुळें १५ ऑगस्ट १९५६ पासून वार्षिक वर्गणी रु. पांच केली आहे हें येथें कळवीत आहोंत, अर्थात १५ ऑगस्ट १९५६ च्या पूर्वी झालेल्या वर्गणीदारांना ही वाढ १५ जुलै १९५७ पर्यंत लागू नाहीं, हें सांगणें नकोच ! धर्मचक्राचे वरील लोभ पूर्वीप्रमाणेंच आमच्या वाचकांनीं कायम ठेवावा, ही सविनय प्रार्थना !

ना. के. भागवत.

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१

मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

[वर्ष १० वें] १५ ऑक्टोबर १९५७ [अंक ३ रा

जिण्याचें सार्थक !

माझ्या जिण्याचें सार्थक झालें ।
धारातीर्थिं मरण मज आलें ॥ ध्रु० ॥

केलें युद्ध महा घनघोर
रात्रंदिन म्यां केला जागर ।
मनिं चिंता हि सदोदित फार
हरिनामाचा केला गजर ॥
माझ्या जिण्याचें सार्थक झालें ।
धारातीर्थिं मज मरण आलें ॥ १ ॥

कामासि दिला बहु मार
क्रोधावरि केलें वार ।
लोभासहि केला ठार
नरकाचीं द्वारें तीन केलि म्यां बंद ॥
सौ ख्य मि ळा लें ।
माझ्या जिण्याचें सार्थक झालें ।
धारातीर्थिं मरण मज आलें ॥ २ ॥

—अखेर

संपादकीय

मागील महिन्याच्या (सप्टेंबर) तारीख ११ रोजीं परम पूज्य आचार्य विनोबा यांनीं ६२ व्या वर्षांत पदार्पण केलें ! महात्माजींच्या मागें त्यांनीं भारतांत साम्यवादाचीं रुजत चाललेलीं विषारीं मुळें नाहींशी करण्यासाठीं ' भूदान ' चळवळ सुरूं केली— ज्यांना जमिनी नाहींत त्यांना जमिनी द्या. त्यांना काम करीत राहून पोट भरण्याचें साधन मिळवून द्या. म्हणजे सर्वांचा उदय होऊन भारतांत शान्ति स्थापन करण्याचा प्रश्न सुटण्यास मदत होईल. इ. स. १९५१ च्या एप्रील महिन्यापासून त्यांनीं तेलंगणात प्रथम पदयात्रेला सुरुवात केली व १८ एप्रील ते जून २० पर्यंत तेलंगणांत त्यांनीं १२००० एकर जमीन भूदानांत मिळविली. त्याकाळापासून आजपर्यंत त्यांनीं पदयात्रेच्याद्वारें देशांत केवढी प्रचंड क्रान्ति घडवून आणली ! जयप्रकाश नारायणासारखे अधिकारी व कर्तबगार पुढारी त्यांना लाभल्यामुळें तर त्यांच्या या उपक्रमाचें महत्व जास्तच पटत चाललें आहे.

या सर्व पदयात्रेच्या योगानें आजपावेतों काय प्रगति झाली व पुढें काय करावयाचें याचा आढावा घेण्यासाठीं म्हैसूरपासून १० मैलावर असलेल्या येलवाल नांवाचें खेडें आहे, तेथे २० ते २२ सप्टेम्बर पर्यंत एक संमेलन भरलें होतें. त्याचे विनोबाजो हे अध्यक्ष होते. त्यासाठीं डॉ. राजेंद्रप्रसाद, पं. नेहरु, पंडित पंत, कॉंग्रेसचे अध्यक्ष श्री. ढेबर, केरळचे मुख्य मंत्री नंबुद्रीपाद वगैरे पुढारी उपस्थित होतें. तेथें भरलेल्या परिषदेनंतर जें पत्रक प्रसिद्ध झालें आहे त्यावरुन फार महत्वाची माहिती उपलब्ध होते. आतांपर्यंत ३००० ग्रामदानें मिळालीं आहेत. यापेक्षां हजारो पटीनें महत्वाचें कार्य म्हणजे किती माणसांच्या हृदयाचा पालट विनोबांनीं केला ! जमीनदारी व शेतकरी या दोघांच्याहि कल्याणाचे ते आशास्थान झाले आहेत. वारा असो, पाऊस असो. त्यांची यात्रा सुरूं आहे. एका कवीनें म्हटल्याप्रमाणें

Men may come men may go; I go on for ever !"

त्यांच्या विषयीं शंकराव देव म्हणतात—गांधी गेले व विनोबा प्रकटले; गांधींनीं सुरूं केलेल्या सौम्य, सौम्यतर व सौम्यतम सत्याग्रहाची धुरा विनोबांनीं आपल्या खांद्यावर घेतली. श्री. पु. ह. पटवर्धन म्हणतात— विनोबांचें जीवन व कार्य पाहिलें कीं, उपनिषदांतील ऋषी किंवा शंकराचार्य–रामानुज परंपरेंतील एखादा प्रतिभासंपन्न धर्मप्रवर्तक किंवा तुकाराम–ज्ञानेश्वरांच्या परंपरेंतील भगवद्भक्त पुन्हां अवतरला आहे असें वाटतें. आम्ही म्हणतों–विनोबांनीं भूदान आंदोलनानें जें धर्मचक्रप्रवर्तन सुरूं केलें आहे, त्यावरून त्यांची तुलना एखाद्या बोधिसत्वाशी करावीशी वाटतें. ज्याप्रमाणें बोधिसत्व हा परदुःखहरण हें ध्येय डोळ्यापुढें ठेऊन अमूप करुणेनें प्रेरित होतो व त्यासाठीं त्या सेवेस आपला देह सर्वस्वी लावतो, त्याच्या कृतींत गर्वाचा लेश नसतो, त्याप्रमाणें विनोबाचें सर्व जीवन बोधिसत्वाच्या जीवनावर आधारलेलें आहे. पंडितजी २३ तारखेस हैद्राबाद येथील विश्वविद्यालयीन विद्यार्थ्यांपुढें भाषण करतांना बोलले तेंच खरें वाटतें. ते म्हणाले–आज सकाळीं मी आचार्य भावे यांचा निरोप घेण्यास गेलों. तेव्हां मला मानवाचा आत्मा किती थोर आहे, हें दिसून आलें. त्यांच्याकडे पाहून मला महात्मा गांधींचें स्मरण झालें ! गांधीजींचें आत्मतेज हें अणुबॉंब पेक्षांहि अधिक सामर्थ्यशाली होतें. मी विनोबांना पदयात्रेंत पाहिलें आहे. तेव्हां त्यांचे ठायीं मला मानवी आत्म्याची शक्ति नकळत पण प्रभावीपणें कसा बदल घडवून आणते हें दिसून आलें !" विनोबांचा जन्म १८९४ सालीं झाला. या सर्व आयुष्यांत त्यांची कमाई म्हणजे त्यांनीं मिळविलेलें सन्तपण ! सामाजिक ऐक्य साधण्याकडे त्यांचें लक्ष सर्वस्वी लागून राहिलें आहे. सरकारी धोरणहि ग्रामदान चळवळीला विरोधी नसून पोषकच आहे. त्यांच्या या वर्षीच्या वाढदिवसांत विशेष स्वारस्य आहे. आपल्या भूदान आंदोलनांतील एक पर्व पुरें होऊन, आतां ते महाराष्ट्रांत दौरा काढणार आहेत. तेलंगणांतील लोकांचीं मनें ज्यांनीं बदलून टाकलीं, त्या विनोबांना महाराष्ट्रांत यश मिळावें व त्यांच्या या पदयात्रेच्या निमित्तानें कां होईना, महाराष्ट्राची विसकटलेली घडी पुन्हां बसावी, अशी आम्ही प्रार्थना करीत आहोंत. अशारीतीनें भारताच्या या "कल्याणमित्राला", "या बोधिसत्वाला" "करुणासागराला" "आत्मत्यागाच्या देहधारी अवताराला" उदंड आयुष्य व कार्य करण्याचें बळ लाभों, व भारताच्या या नवीन मिळालेल्या स्वातंत्र्यास स्वास्थ्य व स्थिरता मिळण्याचे कामीं त्यांचें मार्गदर्शन प्रभावी ठरो, अशी प्रार्थना ! आचार्य विनोबांनी "धर्मचक्राला" पहिला आशीर्वाद दिला आहे; म्हणून त्याचें ऋण "धर्मचक्र" विसरूं शकणार नाहीं. त्यांना आमचे शतशः प्रणाम !

× × ×

मागील महिन्यांत पंडित सातवळेकर यांच्या अखंड क्रियाशील जीवनाला ९० वर्षें पुरीं झालीं. या प्रसंगानें मुंबई येथें त्यांच्या गौरवार्थ एक मोठा सूचक समारंभ घडून आला. पंडितजींचें कार्य कोणतें असा प्रश्न अजूनहि लोक विचारतात. वेदांचा अभ्यास पोटाकरितां ? जुन्या भाष्यकारांची री ओढण्याकरितां ? विशिष्ट सांप्रदायाप्रमाणेंच वेदांचा अर्थ लावण्याकरितां ? किंवा डॉक्टरी मिळविण्यासाठीं ? पण पंडितजींची पद्धति डोळस व यहून अगदीं भिन्न आहे. राष्ट्राचें कल्याण होण्यास वेद, रामायण व महाभारत या ग्रंथांतील तेजस्वी आदर्शवाद लोकांच्या आचरणांत उतरला पाहिजे. हें होणार कसें ? व केव्हां ? त्यांनीं तर प्रयत्न चालविला आहे, त्याप्रमाणेंच त्यांच्या विचारसरणीशीं सहमत होणाऱ्या ज्या संस्था आहेत त्यांनींही तरुण पिढीवर परिणाम करणाऱ्या सर्व साधनांनीं उद्योग

आहे :— भारत लढवय्या झाला पाहिजे, विजिगिषु झाला पाहिजे, सर्व विश्व जिंकण्याची महत्वाकांक्षा त्यानें धरली पाहिजे, "शठं प्रति शाठ्यम्" ह्या विचार पद्धतीचा त्यानें अवलंब केला पाहिजे— ह्या उद्देशानें वेदांचा अभ्यास करून लढाऊ राजकारणाचा संदेश वेदांचे मार्फत पोहोंचवला पाहिजे. यूरोप खंडांतहि असा लढाऊ राजकारणाचा मोका हिटलर, मुसोलीनी यांनी उत्पन्न केला होता. त्यानंतरच महायुद्धें झालीं व मनुष्य हा शुद्धीवर आला, लाखों माणसें मेलीं, संपत्ती नष्ट झाल्या, जीवन विस्कळीत झालें, बेचिराख अरण्या- सारखे यूरोप खंड झाल्यावर नवीन विचारसरणी (माणुसकीच्या धर्माची) तेथें जागृत झाली. पंडितजींना पुन्हां लढाऊ राजकारण भारतांत सुरू करावयाचें आहे असें म्हणतात! पण त्याबरोबरच पुढील जोखीमहि पत्करावयास सर्व भारत तयार होईल काय? हा प्रश्न विचारणीय आहे. भारतीय अन्य धर्मांनीं नैराश्यवाद व पलायनवाद शिकविला; पण त्याबरोबरच उच्च प्रकारचा ध्येयवाद व आशावादहि दिला, ही गोष्ट डोळेझांक करून चालावयाची नाहीं. 'सर्वं दुःखं, सर्वं क्षणिकं' हा केवळ बौद्धाचा नसून उपनिषदांचाहि तो वाद आहे. नैराश्य- वादाची बैठक घेऊन त्यावर क्रियावाद व विश्वधर्मवाद शिकविणाऱ्या बुद्धानें त्यावर आपलें शिक्कामोर्तब केलें व २५०० वर्षानंतरहि बौद्ध धर्माचा स्वीकार डॉ. आंबेडकर व त्यांचे लाखों अनुयायी करीत आहेत, हे सत्य डोळेआड करून चालायचें नाहीं. पंडितजींनीं वेदाभ्यासासंबंधी भार- तांत नवा दृष्टिकोण निर्माण केला हे खरें! राष्ट्रीयतावाद म्हणजेच वेदांचा अर्थ हा अट्टाहास आजच्या युगांत मान्य होण्यासारखा नाहीं. **खरा ध्येयपणा हा माणुसकींत आहे**. हजारो लोकांची कत्तल करून किंवा हजारो टन दारूगोळा उडवून लढाई जिंकली, हा विजयाचा पौराणिक दण्डक कोणीहि शिकवण्यासारखा राहिला नाही. "वेदाभ्यास जड," हें एक टोक, तर "वेद विश्व जिंकण्याकरितांच होत," हें दुसरें टोक! या दोन्ही टोकांमध्ये वेदाचा अभ्यास बसविण्याचा प्रामाणिक यत्न झाला, तर "आम्ही श्रेष्ठ" असला अहंगड नाहींसा होईल. "आम्हांला दुसऱ्याकडून कांहींच शिकण्यासारखें नाहीं. आम्ही स्वयंपूर्ण आहोंत. दुसऱ्यांनीं आमच्या पायाशीं यावें, मग त्यांना आम्हीं तत्वज्ञान शिकविणार व मग सर्व मानवजातीचा विकास होणार!" असल्या वृत्तीचीं माणसें अजून भारतांतच सापडतात व तशीच तीं दक्षिण आफ्रिकेंतील वसाहतवाद्यांतहि सांपडतात. पाश्चात्यांनीं वेदांचा अभ्यास लाखों रुपये खर्च करून जो केला व उत्तम रीतीनें, व शास्त्रीय रीतीनें संपादित करून जे ग्रंथ उपलब्ध करून दिले ते आमच्या अहंगडांच्या पूर्ततेकरितां नव्हे, तर मानवीजीवनाचा व मानवजातीचा विकास कसा होतो याचें सम्यक् ज्ञान करून घेऊन त्यावर मानवशास्त्राचे मूलभूत सिद्धान्त शोधून काढण्यासाठीं होत. वेदांचा संदेश सर्वत्र गेला पाहिजे, असें आम्हींहि म्हणतों. पण तें कशाकरितां? वेदांतील सिद्धान्त दिक्काल यांच्या बंधनानीं आंखडलेले नाहींत. त्यांतील संदेश विश्वांतील मानव जातीचें रहस्य ओळखून त्यांच्यांत प्रेमभावाचा संचार उत्पन्न होण्याकरितां आहे. आमचे सर्व विचार, उच्चार व आचार मानवतावादाच्या पातळीवरूनच घडून आले पाहिजेत. गोरा, काळा, तांबडा असल्या रंगवर्णावरून मानवाची उच्चनीचता किंवा उन्नति अवनति अजमावयाची नसून मानवाच्या एका विशाल व व्यापक दण्डकानेंच ती अजमावयाची आहे. वेदांच्या उर्ज्वस्वलतेंत

आडमुठेपणा किंवा एकांड्या शिलेदाराची वृत्ति नसून तींत परस्परा- विषयींची उदारता, सहकार्य करण्याची जातिवंत स्फूर्तता, 'विश्वचि माझें घर' या सारखी खरीखुरी ध्येयनिष्ठता, विश्वकल्याण साधण्याकरितां निरपेक्ष व अहंभावनिरस्त अशी बोधिसत्वचर्या तींत सामावलेली आहे. ती वर्ण, जात, पोषाख, रीतरिवाज यासारख्या बाह्य उपाधीवर अवलंबून नाहीं. ती सर्व मानवजात सामान्यतेवर आधारलेली आहे. सप्तसिंधूच्या निसर्गरमणीय प्रदेशांत ज्या आर्यांची प्रतिभा उस्फूर्त होऊन त्यांनीं ऋग्वेदाची सुंदर सूत्रें गाइलीं, त्या लोकांचें अन्तर्दर्शित्व व विश्व- कल्याणाची आर्तता ही कोणीकडे, तर आज हिंदू, जैन, बौद्ध असल्या बाह्य उपाधींवर बोट ठेऊन, आमच्या लोकांच्या अवनतीची मीमांसा करण्याचा एक देशीय अतएव अपूर्ण व अशास्त्रीय प्रयत्न कोणीकडे? भगवान् बुद्धानें ऋषींचा धर्म-मूळच्या स्वरूपांतील-डोळ्यापुढें ठेऊन मानवकल्याणावर आपली दृष्टि केन्द्रित केली व वेदांतल्या खऱ्या विश्व- धर्माची उद्घोषणा करून भारतीय वैदिक संस्कृति विश्वाच्या काना- कोपऱ्यांत नेऊन पोहोंचविली. आम्ही मात्र इतर जंजाळांत सांपडून अडकून पडलों. तोच आमचा धर्म विसरून "ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या" याच्या काथ्या- कूटांत मग्न झालों व आमच्या खऱ्या संबंधाला (धर्माला) विसरलों! म्हणून पंडितजींचें अभिनंदन आम्ही आज जें करीत आहोंत, ते यासाठीं कीं त्यांनीं आमची भारतीयांची दृष्टि आपल्या ग्रंथाकडे खेंचून घेतली व त्यांच्यांत आपल्या पूज्य ग्रंथाबद्दल आदर व अभिनवेश निर्माण केला! आमच्या समाजांत अशा आत्मपरित्यागेनापि कार्य करण्याची वृत्ति अगोदरच दुर्मीळ व जरी असली तरी अल्पजीवी. पण पंडितजींच्या ध्येयनिष्ठेच्या प्रखरतेनें त्यांनीं नेत्रदीपक असें कार्य करून भारताच्या सुपुत्राचें कर्तव्य करून जें मातेचें ऋण अंशतः फेडण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला, त्याबद्दल आम्हीं त्यांचें अभिनंदन करतों व त्यांना दीर्घायुष्य चिन्तितों! विश्वधर्माचा प्रसार करण्याच्या कामीं आपल्या उर्वरित आयुष्याचा त्यांनीं उपयोग करावा व विश्वऋण फेडावें अशी त्यांना विनंति करतों! जीवस्तु सरदं सतं।

× × ×

बुधवार २ ऑक्टोबर रोजीं महात्मा गांधींची ८८ वी जन्मजयंती सर्व भारतांत व जगांत, जेथे जेथे भारतीय प्रजा राहते तेथें तेथें, मोठ्या भावनात्मकतेनें साजरी करण्यांत आली. मुंबई व उपनगर येथें सर्वत्र गांधीजींच्या जयन्तीच्या निमित्तानें शाळा, संस्था, कल्याणकेंद्रें व इतर ठिकाणें जनसंमर्दानें गजबजून गेलीं होतीं. ध्वजवंदन, सार्वजनिक सभा, सामुदायिक सूतकताई, प्रार्थना संगीत वगैरे नेहमीचे कार्यक्रम पार पडले. त्या दिवशी मुंबईंत तीन देवळें हरिजनांना खुलीं करण्यांत आलीं— महालक्ष्मी, बाबुलनाथ आणि माधवबाग. हीं आतांपर्यंत हरिजनांना खुलीं नव्हतीं. अस्पृश्यता गेली पाहिजे ह्याची वाढती जाणीव जनतेस होत आहे, यांची ही घटना म्हणजे प्रत्यन्तरें होत. मुंबई कॉंग्रेस समितीचे अध्यक्ष श्री. के. के. शहा यांनीं झेंडावंदन करतांना सर्वांना आवाहन केलें. गांधीजींनीं जी विधायक कार्याची योजना आंखली होती तिची प्रगति व विकास करण्यासाठीं आपलें जीवन खर्च करण्याचा त्यांनी सर्वांना उपदेश केला. गांधीजींचें विधायक कार्य जर मूर्तस्वरूपांत आणतां आलें, तर देशांतील बेकारी व दारिद्र्य नाहींशीं होण्यास खात्रीनें मदत होईल. जैन साधू आचार्य

विजय वल्लभ सूरि म्हणाले—गांधीजींचा संदेश जीवनांत उतरविण्याचा प्रामाणिकपणे सर्वांनी प्रयत्न करावा व त्यांची ध्येयें प्रत्यक्षांत दिसतील या साठीं आटोकाट झटावें. "पीपल्स हॉल" मध्यें सामुदायिक सूत कताईचा कार्यक्रम पार पडला. भारताच्या राजधानींत राजघाटावरील समाधीचें दर्शन हजारों लोकांनीं घेतलें व राष्ट्रपित्याला वंदना दिली. पंडित नेहरू हजर राहून त्यांनी तासभर सूत कातलें. पुष्पांच्या माळाचा खच पडला! युगोस्लोव्हाकियाचे उपाध्यक्ष यांनीं पुष्पमाला अर्पण केली! राष्ट्रपति-भवनांत डॉ. राजेंद्रप्रसाद व त्यांचे कुटुंबियांनीं भजनें गाइली व महात्मा-गांधींच्या आत्मचरित्रांतील उतारे वाचून दाखविले. सेवाग्राम येथें मोठाच समारंभ झाला! अखिल भारतीय भूदान पदयात्रा संपवून तेथें सर्वजण उपस्थित होते. गांधीजींच्या झोंपडीच्या बाहेर जाहीर सभा होऊन तिचे अध्यक्ष श्री. ढेबर यांनीं स्वीकारलें. तेथें श्री धीरेन्द्र मुझु-मदार, श्री चेरियन थॉमस, डॉ. सुशीला नायर, व राष्ट्रसंत वंदनीय तुकडोजी महाराज यांची भाषणें झालीं. शिलॉंग, अलहाबाद, राजकोट, अहमदाबाद, पाटणा, एर्नाकुलम्, लंडन वगैरे ठिकाणीं सभा झाल्या. गांधीजी जसे जसे काळान्तराने दूर दूर जात आहेत तसे तसे त्यांची मूर्ति जवळ जवळ येत आहे. भारताला राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक ज्या समस्या भेडसावित आहेत, त्यांच्यायोगाने गांधीजींच्या उपस्थितीची जाणीव जास्त जास्त तीव्रतेनें भासत आहे. कांहीं लोकांच्या मतें गांधीजींची स्मृति आता अंधुक अंधुक होत आहे. व दरवर्षींचा गांधीजयन्तीचा कार्यक्रम एक मामुली बाब होऊन राहिली आहे, व तिच्यांत आता भावनेचा जीवंत जिव्हाळा राहिला नाहीं. पण आम्हांस ह्यांत सत्य वाटत नाहीं. उलट जसजसें भारतांत पक्षोपपक्ष निर्माण होत आहेत, व त्यांचे एकमेकांमधील संघर्ष वाढत आहेत, तसतशी, या सर्वांना पायबंद घालणारीं एकच महान विभूति होती व ती म्हणजे महात्माजी, याची जाणीव आतां प्रत्येक पक्षालाही होऊं लागली आहे. हें जें गांधीजीच्या स्मृतीचे सर्वत्रीभवन, हेंच गांधीजीवनाचें रहस्य होय! मदनाला शंकरानें जाळल्यावर जसा तो मनोभव झाला, तसाच गांधीजींचा पार्थीव देह गेला तरी त्यांचे अस्तित्व व उपस्थिति दरवर्षीं **सर्वांना सारखीच** भासत आहे. त्यामुळें कोणत्याहि पक्षाच्या पुरस्कारानें प्रगट सभा भरली असली व त्या सभेंत कॉंग्रेसवर कितीहि शिव्याशाप पाखडल्या गेल्या, तरी त्याबरोबरच गांधीजीवर स्तुतिसुमनें उधळल्याशिवाय ती सभा पारच पडत नाहीं! आतां हें खरें कीं, गांधीजींच्या कांहीं कट्टर अनुयाया-प्रमाणें खादी, सूतकताई, वगैरे गांधी तन्त्राच्या बाबी सर्व लोक पाळीत नसतील. तरी गांधीजींची शिकवण, त्यांची हिमालयाची उंची, अखिल मानवजातीला उपयोगी पडणारी शिक्षा—व तिच्याशिवाय जागतिक शान्ति निर्माण होणार नाहीं किंया लाभणार नाही, याविषयीची बालंबाल खात्री, ह्या गोष्टींची प्रतीति म्हणजे गांधीजींच्या वैयक्तिक महनीयतेचा विजय होय! गांधीजींनी जगाच्या वैचारिक संपदेत महत्वाची भर टाकली ही गोष्ट कोणीहि नाकबूल करीत नाहीं. असा हा युगपुरुष आम्हांस वारंवार स्फूर्ती देवो व आम्हीं मिळविलेलें नवीन स्वातंत्र्य बाळसेदार करो व आमचा भविष्यकाळ सर्वांस उन्नतिप्रद होंवो, हीं प्रार्थना आम्हीं या निमित्तानें करीत आहोंत. 'अहह महतां निस्सीमानश्चरित्रविभूतयः।' हें त्रिवार सत्य!!!

× × ×

मागील महिन्यांतील 'लोकमान्यां'त धर्मचक्रावर जो अभिप्राय आला आहे, तो आम्ही खालीं छापला आहे. ९ वर्षे जनतेची सेवा केल्यावर व दहावें वर्षांत पदार्पण केल्यावरहि महाराष्ट्रीय वृत्तपत्राच्या जगतांत **एकतरी वृत्तपत्र असें सांपडावें कीं**, त्यानें धर्मचक्राचे मूल्यमापन निर्विकारमनानें करावें. **हीच आमची दहा वर्षांतील कमाई, असें आम्ही समजतों; व त्या वृत्तपत्राचे आभार मानतों.**

धर्मचक्र

प्रा. ना. के. भागवत व प्रा. शिवसहाय पाठक यांच्या संपादकत्वाखालीं निघणाऱ्या 'धर्मचक्र' या मासिकाचा दहाव्या वर्षाचा पहिला अंक गेल्या स्वातंत्र्यदिनीं प्रसिद्ध झाला आहे. संकुचित जातिभाषा, पंथा-दिकांच्या अभिमानास बळीं न पडतां बुद्ध, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, गांधीजी इत्यादि संत–महात्म्यांनीं उपदेशिलेली विचारसरणी जनतेपुढें ठेवणें आणि सर्वसमावेशक, सहिष्णु व प्रेमप्रेरित धर्माचा मार्ग लोकांना दाखविणें हें या मासिकाचें सर्वसामान्य स्वरूपाचें कार्य आहे. गेलीं नऊ वर्षे हें कार्य हें मासिक करीत असून प्रतिकूल परिस्थितीला तोंड देऊन संपादकांनी तें धैर्यानें आणि उत्साहानें चालविलेलें आहे. मासिकांत मराठी, हिंदी व इंग्रजी असे तीन विभाग आहेत. तिन्ही विभागांत व्यासंगपूर्ण आणि वाचनीय लेख येत असतात. मासिकाचें सोज्वल, सात्त्विक आणि सुसंस्कृत स्वरूप लक्षांत घेऊन वाचकांनीं खरोखरी या मासिकाला आस्थेनें सतत आश्रय दिला पाहिजे. चालू अंकांत 'श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघा'ची माहिती आली आहे. हा संघ निर्माण होण्यास 'धर्मचक्रा'ची प्रेरणा कारणीभूत झाली आहे. धर्मचक्राच्या या उज्ज्वल अपत्याला सर्वांनीं उदारहस्तें साहाय्य करणें अगत्याचें आहे. धर्मचक्र आणि श्री तुकाराम विश्वविद्यालय या दोहोंनीं चालविलेल्या सात्त्विक आणि समाजहितकर कार्याला संस्कृतिप्रेमी सज्जनांनीं अहमहमिकेनें पुढें होऊन प्रोत्साहन दिलें पाहिजे.

—द. पा. खांबेटे.
('लोकमान्या' वरून)

साभार स्वीकार :—

मराठी विभाग

(१) **प्रेमानन्द** : (नैतिक, आध्यत्मिक व भक्तिप्रेमधर्मास वाहिलेलें मासिक)–संपादक-साधुदास, वर्ष १ लें, अंक ६ वा सप्टेंबर १९५७.

या ल्हानशा मासिकाची बैठक भावनात्मक कृति करण्यास मदत करणारी आहे. त्याचा उद्देश बहुजन समाजांत लोकभाषेंत सत्यसाहित्यांचा अल्पमूल्यांत प्रचार करणें. भाविकजनांनीं या तार्किक मतवादी लोकांचा नाद सोडून टाकून द्यावा असा उपदेश केला आहे. यमधर्म नियमधर्म पाळण्यांतील मुख्य अडचण इन्द्रियविषयाधीनता ही होय. यांत कर्मयोग व ज्ञानयोग हे तर या युगांत आक्रमणें "**कठिणतर**" झालें. म्हणून भक्तिमार्ग हा सोपा आहे व त्याचा स्वीकार करणें सर्वांनाच उपकारक आहे. "समाधिमंदिरें" यांत चिदानन्द रस व प्रेमानंद रस याचें अनुकरण करणेंच श्रेयस्कर होय. गुणदोष पाहूं नयेत. यांत दुसऱ्याचे गुणदोष पाहून आपली पारमार्थिक हानी करून घेऊं नये हें बहुमोल तत्त्व शिकविलें आहे. सेनाजी महाराजांचें चरित्र फारच रसाळ आहे. द्वादश भागवत संताची नामस्मरणी देऊन प्रत्यकाची थोडक्यांत ओळख करून दिली आहे. ही नामावली प्रख्यात "परम भागवतान् स्मरामि" याहून निराळी आहे. बलिप्रतिपदेची कथा सूचक आहे. खरोखरच रोजच्या व्यवहारांत व धकाधकीच्या मामल्यांत जर अशीं मासिकें सामान्य संसारीमाणसानें वाचलीं, तर खरोखरच भारतीय संस्कृतीचें सम्यक ज्ञान होऊन त्रिविध कल्याण साधण्यास मदत होईल. मासिकाचें आम्ही अभिनन्दन करतों.

(२) **स्थानिक स्वराज्य** (मराठी) सप्टेंबर १९५७. यांत स्थानिक-स्वराज्याच्या विविध अंगाची चर्चा उद्बोधक आहे. "पंचायतीच्या उत्पन्नाचीं साधनें", "ग्रामीण स्वराज्य" वगैरे लेख वाचनीय आहेत. ग्रामीण संस्थांतून काम करणाऱ्या सज्जनांनीं अभ्यासपूर्वक जर या संस्थांत प्रवेश करून काम केलें तर त्यांचा व समाजाचा, दोघांचाही फायदा होईल. आतांपर्यंत स्थानिक संस्थांतील कारभार बेशिस्त पद्धतीनें चालल्यामुळें राज्यकारभारांत कित्येक भानगडी उत्पन्न होतात. जनतेच्या हिताकडे पाहण्यापेक्षां स्वार्थावर दृष्टि द्यावी अशीच दुर्वासना उत्पन्न होते. हें सर्व जावयाचे असेल तर प्रसिद्ध मासिकें वाचून विचारपूर्वक कार्यप्रवृत्त होणें हाच एकमेव ओनामा होय.

(३) **जनता जनार्दन**–सप्टेम्बर १९५७. संत गाडगे महाराजांची स्मृति अजूनहि लोकांच्या स्मरणांत स्थिरतर होऊन राहिली आहे. ती अधिक उजळली पाहिजे. त्यासाठीं असलीं मासिकें फार उपयोगी होत. 'संतांचें महत्व' मानवी जीवनाच्या विकासास फार उपकारक होय हें अनेक रीतीनें लेखकानें दाखविलें आहे. "कर्मवीर भाऊराव पाटील" (व्यक्ति-कार्य) हा लेख फारच महत्वपूर्ण आहे. भाऊरावांच्या कार्यांचें मोल बहुजन समाजास समजलें म्हणजे त्यांच्या श्रमाचें चीज झालें ! "हेच खरे संत" यांत बाबांचें मूल्यमापन एकाच वाक्यानें झालें आहे-"गाडगे बाबा हे खरोखरच अनाथाची कामधेनू होते !" "हा भक्त मला आवडतो" यांत महात्मा मस्तरामजी यांचें हृदय स्पर्शी चरित्र आहे. दर्शनी गाडगे महाराजांचें चित्र बरोबर ओळख पटविते.

(४) **धर्मयान**—संपादक—का. वि. सवादकर—सप्टेंबर १९५७. अंक ६ वा.

या अंकाचें नांव बौद्ध-शिक्षण-विशेषांक-असे आहे व तें सार्थहि आहे. याचें दर्शनी चित्र बोरबोडोरचें असून अत्यन्त भावनीय आहे. यांत बहुतेक लेख अत्यन्त वाचनीय व उद्बोधक आहेत. प्राचीन विद्यापीठांपैकीं नालन्दा, विक्रमशीला व उदन्तपुरी यांची माहिती कोणाहि वाचकास मोहित करील अशीच आहे. अंगुलिमालाची गोष्ट अत्यन्त सूचक आहे. "बौद्ध शिक्षण पद्धतीचें ध्येय" हा सौ. बीना गोखले यांच्या लेखानें या अंकांतील उच्चांक गांठला आहे. हा अंक खात्रीनेंच मागील अंकापेक्षां सरस व वाचनीय व अतएव अभिनंदनीय आहे. त्यांत वैचित्र्य आहे व बौद्धसंस्कृतीचें सारसर्वस्व आहे.

(५) **बोधिसत्व** (धर्मचक्र प्रवर्तन विशेषांक)—संपादक वि. रा. रणपिसे. पुणें; ३-१०-५७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीं विजयादशमीच्या समुहूर्तावर सीमोल्लंघन करून भारतांतील इतिहासांत जी क्रांती निर्माण केली त्याला "धर्मचक्रप्रवर्तन" हेंच नांव समिचीन आहे. भारतांतील आधुनिक इतिहासांतील ही महत्वपूर्ण घटना पुढील इतिहासकारांना 'युगप्रवर्तक' म्हणूनच संबोधावी लागेल! ज्या दलितवर्गाला हिंदू धर्मांत सामान्य माणुसकीचेहि स्थान नव्हतें, त्या धर्मांतून बौद्धधर्मांत प्रवेश केल्याबरोबर त्याचा केवढा कायाकल्प झाला ही गोष्ट सूर्यप्रकाशा-इतकी स्पष्ट आहे. डॉ. बाबासाहेब आज जर हयात असते, तर तें क्रांतीपर्व त्यांनीं उत्तम रचनात्मक योजनेनें आंखून ठेवलें असतें व त्याप्रमाणें त्यांचें सर्व मनोरथ पूर्ण झाले असते! पण भवितव्यता निराळी होती ! ज्या कार्याचा आरंभ त्यांनीं नागपुरास केला व 'आधीं केलें मग सांगितलें' या न्यायानें स्वतः धर्मान्तर करून हजारों लोकांना दीक्षा दिली तें कार्य त्यांच्या परिनिर्वाणानन्तर स्थगित तर झालें नाहींच, पण उलट जोरानें व प्रत्याघातानें उफाळून चालू आहे व लाखों लोक बौद्धधर्माचा स्वीकार करून आपल्या जीवनाला नवीन पथ्यकर वळण देत आहेत. त्या गोष्टीला या दसऱ्याला वर्ष होणार म्हणून संपादकांनीं औचित्य साधून हा अंक मोठ्या साक्षेपानें काढला आहे. त्यांत संपादकीय लेख 'धर्मचक्रप्रवर्तन' याच शीर्षकानें सुरू केला आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या या प्रवर्तनाचें मूल्यमापन करण्याचा संपादकांनीं प्रयत्न केला आहे. '७२९ शिळांवर बौद्धांचा त्रिपिटक ग्रंथ' ही ऐतिहासिक घटना ब्रह्मदेशांतील मिंडन

राजाच्या आश्रयाखालील होय. विनयपिटकाच्या १११ शिळा; अभिधम्मपिटकाच्या २०८, व सुत्रपिटकाच्या ४१० अशा संगमरवरी शिळांवर त्रिपिटक ग्रंथ खोदण्यांत आला. सिलोनमध्यें 'अलु' विहारांत वट्टगामणी अभय राजाच्या कारकीर्दींत पुस्तकारूढ "संगीति" भरविण्यांत येऊन त्रिपिटक ताडपत्रावर लिहिण्यांत आलें. त्यानन्तरची ही ब्रह्मदेशाची सुधारलेली आवृत्ति होय. हा सर्वच लेख अतिशय माहितीपूर्ण आहे. त्याशिवाय "संकिस्सा", डॉ. बाबासाहेब यांची बौद्धधर्मावरील जीं भाषणें झालीं, त्यांतील उतारे देऊन संपादकांनीं त्यास अपूर्ण महत्व प्राप्त करून दिलें आहे. आम्हीं त्यांचें मन-पूर्वक अभिनन्दन करतों.

(६) **सोविएत देश**–अंक १७ वा (१२ सेप्टेंबर) हा अंक सर्व बाजूंनीं मुख्यतः सांस्कृतिक दृष्टया फारच स्पृहणीय आहे. मॉस्कोमध्यें ११ऑगस्ट रोजीं जो सहावा जागतिक युवक आणि विद्यार्थी महोत्सव झाला, त्याची इत्यंभूत माहिती करून देणारा अंक कोणाला आवडणार नाहीं! मधून मधून "महोत्सवाची रोजनिशी" म्हणून जी माहिती पुरविली आहे, ती तर फारच मनोरंजक व वाचनीय आहे. या एकाच घटनेवर अनेक लेख आहेत. त्याशिवाय सोविएत् युनियन भारताचा स्वातंत्र्य-दिन कसा साजरा करीत आहे. हा लेखहि चिंतनीय आहे. मधुकर देशमुख मॉस्कोमध्यें अध्ययन करीत आहेत. ही बातमी भारतीयांना उत्साहवर्धक आहे. या महोत्सवांत एकूण ३४००० युवकयुवतींनीं भाग घेतला होता. या महोत्सवाचें वर्णन एका वाक्यांत केलें आहे–'हा महोत्सव म्हणजे नाजूक व प्रेमळ, सखोल व विषण्ण, आनंदी, खेळकर अशा विविधमानवीभावनांच्या सुरांच्या आरोह व अवरोहाचें संवेदनक्षम नृत्यगीतच होय! "हिरोशिमाची पुनरावृत्ति होऊं देणार नाहीं" असें छातीठोकपणानें सांगणारी हिसाकोनगाता, कोणाला प्रफुल्लित व मन्त्रमुग्ध करणार नाहीं? प्रदर्शनें, चित्रपट महोत्सव, मिरवणुकी, विविधक्रीडा स्पर्धांचा आढावा–सर्वच अंक शेवटपर्यंत वाचल्याशिवाय सोडवत नाही, छायाचित्राच्या रेलचेलीनें प्रत्यक्ष वातावरण अनुभवण्यास सांपडतें. मानवजातीची अविभाज्यता व बंधुभाव यांचें हें खरें प्रात्यक्षिक होतें!

हिंसात्मक युद्ध बंद पाडण्याविषयींची महात्मा गांधींची मोहीम !

['गांधी मार्ग' नांवाचें त्रैमासिक इंग्रजींत 'गांधी स्मारक निधी' ... प्रसिद्ध होत असून त्याचा उद्देश गांधीजींच्या विचारसरणीची ... जगांत करून द्यावी असा आहे. पहिल्या वर्षाच्या तिसऱ्या ... (जुलै १९५७ च्या) **जॉन एस. हायलंड** यांनीं वरील ... देऊन एक लेख लिहिला आहे. तो खरोखरच आदरणीय ... श्री. हायलंड हे गांधीजींचे मित्र असून कित्येक वर्षें भारताची ... सेवा केली आहे. नागपूरच्या हिस्लॉप कॉलेजचे कांहीं दिवस ते ... होते कित्येक वर्षांपूर्वी त्यांनीं 'क्रॉस पूर्वेकडे चालला आहे' ... ग्रंथ लिहिला होता. आतां ते विलायतेंत परत गेले आहेत. ... लेखाचा धर्मचक्रासाठीं मराठींत अनुवाद करण्याची परवानगी ... मार्ग'च्या प्रकाशकांनीं (श्री टी. के. महादेवन्) यांनीं ... दिली, याबद्दल आम्ही संपादकांचे ऋणी आहोंत. या लेखाचा ... अनुवाद न करतां मुख्य मुद्यांचा विस्तार खालीं आढळून ... या महिन्यांत गांधीजींची जयन्ती असल्यानें या महिन्यापासून ... क्रम सुरू केला आहे. तो वाचकास आवडेल अशी उमेद आहे.]

संपादक

... जगाच्या इतिहासांतील महात्मा गांधींचें स्थान निश्चित आहे. ... जन्मभर सत्याचे प्रयोग करणाऱ्या' महात्माजींनी एक नवीन तन्त्र ... टाकलें. त्याची पार्श्वभूमि चलत् स्वरुपाचा ध्येयवाद. त्याचा ... हेतु जगांत कोठेंहि स्वातंत्र्य आणि न्याय यांच्या सिद्धीकरणा... हत्यारांचे युद्धाचा पाठपुरावा न करितां तीं साध्य करून घेणें. या ... महान् प्राप्तीच्या शेवटीं शेवटीं—म्हणजे त्यांच्याच समकालीन— ... ची परिणति व त्याचा प्रथमच केलेला उपयोग. त्यांच्या ... नंतर ॲटम बॉंबची जागा आतां हायड्रोजन बॉंब घेऊन बसला ... व प्रत्यक्ष लढाई सुरू होण्याचे पूर्वींच निव्वळ त्या बॉंबच्या **चांच**... व पूर्णावस्थेस **नेण्यासच** मानवजातीचें भवितव्य धोक्यांत ... आहे. जगांतल्या वैज्ञानिकांनीं एकामागून एक असें आपलें ... नोंदून ठेवलें आहे कीं, या हायड्राजन बॉंबच्या चांचणीचा अटळ ... म्हणजे 'स्ट्रोनियम' वीष सर्वत्र पसरून पुरेसें नुकसान अगो... झालें आहे ! या पिढींत जन्मास येणारीं कित्येक हजारों मुलें ... व्यंगांनीं युक्त होतात; एवढेंच नाहीं, पण प्राणीहि विद्रूप ... ! अशा मुलांचें संगोपन करतांना त्यांच्या आईबापांना केवढ्या ... होत असल्या पाहिजेत व त्याचमुळें मानवजातीच्या साधन... केवढा मोठा भाग त्याकडे लावावा लागत असला पाहिजे.

... दोन वर्षांपूर्वीं ईस्टर व खिस्तमस सणांच्या वेळीं सर्वत्र ... केलेल्या संदेशांत **पोपनीं** मानव जातीला याविषयीं गंभीर ... करण्यासाठीं आवाहन केलें. नवीन युगांतील अण्वस्त्रांचें युद्ध ... एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्रावर अस्त्रें फेकणें; मग मध्यें समुद्र असो किंवा खंड असो किंवा त्यामधील अंतर ५००० मैलांवरचें असो हायड्रोजन बॉंब बसविलेलें एक रॉकेट सोडून दिलें कीं झालें ! असलें रॉकेट एकच नव्हे, तर एकामागून एक अशा वर्षावांच्या स्वरूपांत किंवा संघातच्या स्वरूपांत पाठवतां येईल, असें अमेरिकेच्या अध्यक्षासारखे अधिकारी सांगतात. असली आठ रॉकेटस पाठविलीं तर बहुतकरून संयुक्त राज्य, त्याचे उद्योगधंदे व त्याची सर्व प्रजा यांचा निकाल लावण्यास पुरेशीं आहेत ! असली युद्धपद्धति म्हणजे मनोवृत्तींना भयानक व थरारून सोडणारें स्वप्न नसून मागील नोवेंबर महिन्यांत रशियाच्या श्रेष्ठींनी संयुक्त राज्याच्या विरुद्ध अशी धमकी दिली होती. अशा अंतिमोत्तराचा उद्देश म्हणजे ब्रिटिश व फ्रेंच राष्ट्रांना पोर्ट सैय्यद मधून माघार घेण्यास त्यांचेवर दडपण आणण्याचा होता.

याचा अर्थ एकच होतो. तो म्हणजे अण्वस्त्रांच्या या युगांत इतर मागील युगाहून सर्वस्वी भिन्न प्रकार आढळून येतो. कारण हैड्रोजन बॉंबच्या चांचणीची तयारी करणें म्हणजे पुढच्या काळांतील पिढ्यांना विष घालण्यासारखें होय. असल्या प्रकारचें युद्ध म्हणजे भविष्यकाळीं मानवीप्रजेचें ताबडतोब व पूर्ण निर्दालन करणें, एवढेंच नव्हे, तर आजहि सर्वत्र अण्वस्त्र—युद्ध—पद्धतीनें विष चारणेंच होय ! या सर्व संदर्भांत पोप महाराजांचा संदेश म्हणजे एका **नवीन प्रकारच्या नैतिक विचारसरणीस** आवाहन करणें होय. या नैतिक विचारसरणींत दोन्ही गोष्टींचा अन्तर्भाव होतो—एक भविष्य काळांतील दूरच्या पिढ्यांचें हित पाहणें; व आजचे युद्धाचा प्रतिकार करणारे तसेंच युद्धासाठीं बद्धपरिकर झालेले अशांच्या हिताचा परामर्ष घेणें !

असल्या प्रकारची भविष्यकालीन **नैतिक विचारधारा** पूर्णपणें यशस्वी होण्यास सर्व मानव जातींनें एकतत्व व तेंहि पूर्णत्वानें मान्य केले पाहिजे. ज्यामुळें युद्धें सामान्यतः घडून येतात, त्यांचा उद्देश्य **इतर मार्गांनीं** साध्य करून घेण्यासाठीं **एक नैतिक वैकल्पिक मार्ग** अगोदरच विद्यमान आहे.

मागील नोवेंबर महिन्यांत ईजिप्तवर जो अतिप्रसंग (RAPE) करण्यांत आला तो रशियन लोकांना इतक्या तीव्रतेनें जाणवला कीं, मार्शल बुल्गानिनच्या अन्तिमोत्तर संदेशामार्फत ते **निव्वळच संयुक्त-राज्याचें नव्हे**, तर रशियन लोकांच्या विस्तीर्ण टेहळणीच्या योगानें सर्व मानव जात धोक्यांत टाकण्यास तयार होते ! त्यांचा हेतु एकमेव होता. जेथें ब्रिटिश लोकांना जाण्याचा हक्क नाहीं त्या लहानशा प्रदेशांतून त्यांना हुसकून लावणें ! एक दोन आठवड्यांतच कांहींशा उलट परिस्थितीनें तितकाच महा अनर्थावह प्रश्न इंगेरींत उत्पन्न झाला ! असल्या घटना पुढें जगांत घडून येणारच नाहींत, असा वेडसरपणाचा आशावाद बाळगणारा कोणी असेल काय ? किंवा एकादे दिवशीं मुख्यतः हुकुम-

शाही बेजबाबदार सरकारकडून ही सर्व भयंकर प्रक्रिया गतिमान् होणार नाहीं, असलाहि वेडेपणाचा आशावाद बाळगणारा कोणी निघेल काय ? एका विख्यात जागतिक राजकारणी पुरुषानें उच्चारलेल्या प्रख्यात वाक्यांत सांगितल्याप्रमाणें "मानव जात खोल दरीच्या काठा वरूनच अगोदरच खाली पहावयास लागली आहे." जसें जसें हायड्रोजन बॉंबची रास वाढत चालली आहे तसें तसें असल्या संशयात्मक अवस्थेंत आम्हास रहावें लागणार आहे ! गांधीजींनी जें साध्य केलें त्याचें रहस्य शेवटीं मानव जातीला कळेपर्यंत अनिश्चित परिस्थिति चालू राहणारच ! गांधीजींनी आयत्या-वेळीं युद्धाची फलश्रुति साध्य होण्यासाठीं कोणतें साधन मिळवून दिलें व **प्रत्यक्ष युद्ध न खेळतां** ती फलश्रुति कशी द्रुतगतीनें आणि रामबाण पद्धतीनें मिळवून दिली, या त्यांच्या रहस्याची जाणीव मानवजातीला होईतों पर्यंत असली परिस्थिति राहणारच !

महात्मागांधीचे या बाबतींतील पहिलें खरें कार्य दक्षिण आफ्रिकेंत इ. स. १९१३ मध्ये सुरूं झालें; हें त्यांचें कार्य म्हणजे मानव वंशाच्या उन्नत्तीसाठीं व परमेश्वरजन्य प्रयोगाचे संरक्षणासाठीं एक फार मोठें धाडस होतें ! युनियन सरकारनें भारत-विरोधी कायदे करण्याचें योजिले असतांना त्याचा निषेध करण्यासाठीं नेटल ते प्रिटोरिया पर्यंत कोळशांच्या खाणीवाल्यांचा एक मोर्चा नेण्याचें नेतृत्व त्यांनीं स्वीकारलें होतें. सत्याचें संरक्षण सत्यांनीं करणारे ते **सत्याग्रही** त्यांनां रस्त्यावरच पकडण्यांत येऊन तुरुंगांत टाकण्यांत आलें ! परंतु या यात्रेचा (March) **नैतिक परिणाम** एवढा मोठा झाला कीं, सरकारला तसे अनभिमत कायदे करण्याचे बाबतींत हार खावी लागली !

इ. स. १९१५ त ते भारतांत परत आले. त्यावेळींहि वारंवार असे प्रसंग उद्भवूं लागले कीं, गांधीजींना अन्यायाचें परिमार्जन करण्यासाठीं अहिंसात्मक प्रतिकाराची पद्धति (सत्याग्रहाची पद्धति) अंमलात आणणेंच योग्य, असें वाटूं लागलें. जमिनदारी, अन्या-यानें कर बसविणें, दारू, औषधें व मीठ या संबंधीची सरकारची मक्तेदारी (monopoly), भारतीय संस्थानांतील व सरकारी गोंधळ, हिंदू व मुसलमान यांमधील कायमचे झगडे; व सर्वांवर ताण म्हणून निरनिराळ्या स्वरुपांत दिसणारा साम्राज्यवाद ! यांपैकीं प्रत्येकाचे बाबतींत सत्याचे प्रयोग करण्याची आवश्यकता उपस्थित झाली. प्रत्येक वेळीं आपल्या अनुयायांचे प्रमुख म्हणून ते आघाडीवर असत. त्यामुळे संपूर्णपणें संरक्षित संस्थांतून सुद्धां दिसून येणाऱ्या साक्षात् दुष्टवासनेचे परिणाम त्यांना स्वतःच्या शरीरावर भोगावे लागत. असल्या प्रायश्चित्ताचे स्वरूप वैयक्तिक उपोषणांत दिसून येई; व त्याचा परिणाम त्यांच्या प्रकृतीवर होऊनसुद्धां पुन्हां ते अमलांत आणीत. यामुळें ते वारंवार म्हणत, या किंवा त्या जुन्या अन्यायास विरोध करण्यासाठीं रामबाण उपाय म्हणजे 'सत्याग्रह'! या एकाच माणसाचें वारंवार अगदी एकटें पडलेले व्यक्तिमत्त्व अखिल मानव जातीच्या अन्तिम परिणतीसाठीं सूचक ठरे; व यासच आम्हीं 'भविष्यकाळाचे नैतिक तत्वज्ञान' असें नांव दिलें आहे. या पद्धतीनें स्वातंत्र्य व न्याय यांचा विजय. मानव जातीचा संहार न होतां, होई.

गांधीजीची युद्ध बंद पाडण्याच्या दृष्टीनें विशेष महत्त्वाची हीच पद्धति होय ! हिंदू व मुसलमान यांच्यामध्यें आन्तरप्रान्तीय युद्ध सुरूं झालें. त्यांत इतर सर्व आन्तरदेशीय युद्धाचे सर्व विशेष होते. त्याचें स्वरूप अतिशय भयंकर व पाशवी होते. १९४७–४८ मध्यें लक्षावधी लोक मारले गेले व घरदार सोडून निर्वासित बनले ! अशा लोकांच्या अंतःकरणांत दुसऱ्या बाजूच्या माणसाबद्दल भयंकर द्वेष भरून राहिला होता ! कारण आपल्या स्वतःवर व कुटुंबियावर कोणते अनर्थ कोसळले होते याची दीर्घस्मृति कायम होती ! इ. स. १९२४ सालापर्यंत गांधीजींनी आपला वैयक्तिक प्रायश्चित्ताचा प्रयोग सुरूं ठेवला होता व त्यांत त्यांना डोळ्यांत भरणारें यश मिळालें होतें ! व त्यांतूनच समजुतीचे व सामोपचाराचे मार्ग उत्पन्न होत होते. पण त्यांच्या मरणाचे शेवटीं शेवटीं एकमेकांतील भांडणें व कत्तलीहीं जास्त जोरानें पसरत चालली व त्यांनीं भयानक स्वरूप धारण केलें. अशावेळीं त्यांनीं "**शाश्वततेचा प्रवासी**" या भूमिकेंत जेथे युद्ध दारुण स्वरूपाचें झाल्यामुळें जास्त भयंकर परिणाम घडले होते, त्या प्रान्तातून पदयात्रा सुरूं केल्या ! या नवीन उपक्रमाची हळूंहळूं फळें दिसावयास लागलीं. त्यांच्या भोंवती निष्ठावान् अनुयायाचें वर्तुळ वाढावयास लागलें. स्वातंत्र्य व न्याय हीं मिळण्यास लागणारी "सदिच्छा वृत्ति" नेहमीं जागृत असतें व ती सर्व गोष्टींचा त्याग करण्यास व प्रसंगोपात्त स्वतःचा बळी देण्या-सहि ती नेहमी तयार असते. पण तें स्वातंत्र्य व तो न्याय मिळविण्यासाठीं व त्याचा विजय दाखविण्यासाठीं **सर्व प्रकारच्या हिंसामय साध-नाचा** त्याग करण्यास ती सदिच्छा वृत्ती तयार असते. फार काय ! त्या दुष्ट व लढाऊ वृत्तीच्यापायीं आत्मबलिदान करण्यास ती आनंदानें तयार

...ह्या गोष्टी त्यांनीं आपल्या पदयात्रेंतून दाखवून दिल्या ! गांधीजींनीं ... घालून दिलेली ही वृत्ति जशी बळावत चालली तशी माणसा... [सं]शयशील भितीवरून ती उड्या मारूं लागली. हिंसात्मक युद्धाचा संपूर्ण ... करण्याचें कामीं त्यांना वाढत्या प्रमाणावर अनुयायी मिळत चालले ... आपसांत भांडणाऱ्या समाजांत चमत्कार घडून यावयास लागला. व ... त्यांच्यांत शांतता प्रस्थापित व्हावयास लागली ! व त्याचें दृश्य ... नौआखाली, कलकत्ता, दिल्ही व भारतांतील इतर हजारों ठिकाणीं ... [दिसाव]यास लागलें ! गांधीजी हे जिंकण्यास कठीण अशा सदिच्छेचा ... असून त्या आत्म्याचे नेहमीं पुनरुज्जीवन करण्यावर ते अवलंबून ... या दृष्टीनें त्यांची युद्ध विरुद्ध युद्ध पुकारण्याची सत्याग्रहाची कार्य... [ए]का अर्थानें निर्बल व अल्पजीवी वाटे. कारण तो आत्मा थडावला ... युद्धपिपासूवृत्ति पुन्हां वर येण्यास लागे. जागतिक पातळीवरुन ... तरी हायड्रोजन बॉंब विरुद्ध जागतिक सत्याग्रही लोकांनीं मानव... ...च्या भविष्यासंबंधानें जरी विरोध दर्शविला तरी ती वृत्ति थंडावत ... असें दिसून येतें. भविष्यकाळचे त्यांचें नीतिशास्त्र ही एक ... [आत्]मिक लढाई आहे, व गांधीजींच्या बाबतींतहि ती तशाच ... होतीं. ज्या विश्वशांतीचें कार्य त्यांनीं सुरू ठेवलें होतें व गरज ... मरण्याचीहि त्यांची तयारी होती— व गांधीजींनीं मृत्यूला ...लेंहि--त्या विश्वशांतीची हमी, प्रतिपक्षाला नेस्तनाबूद करण्या... ...भूत जागतिक अस्त्रसामग्री तयार असतांना कधींच मिळणार ... उलट ज्या अधिकाऱ्याचें हातांत त्यांचें नियन्त्रण आहे त्याच्याकडूनच ... व न्याय यांच्या विरुद्ध त्यांच्या दुरूपयोगाची शक्यता ... सत्याग्रहाच्या वृत्तीच्या अविरत पुनर्भवनावर शान्ति अवलंबून ...; व ती वृत्ति गांधीजींत आरंभापासून शेवटपर्यंत वास करून ...हि होती. त्यांनीं वारंवार सांगितल्या प्रमाणें शेवटच्या पृथःकर... ...च्या चष्म्यांतून पाहिलें तर **शान्ति मानवाच्या हृदयांत [ई]श्वराचें अस्तित्व व शक्ति यांवर अवलंबून आहे !**

[गां]धीजींच्या परंपरेत वाढलेल्या मानव जातीच्या प्रेमीजनापुढें ... जरुरीचा व अत्यन्त व्यावहारिक प्रश्न व त्यांना जरूरीचा जो ... सुचवला आहे तो असा :

... पृथ्वीवर कोठेंतरी एकमेव राज्य कसें अस्तित्वांत येईल ? आजच्या ...स्थितीची जरुरी तें राज्य कशारीतीनें ओळखेल ? असलें राज्य ... सरकाराला प्रत्येकास निःशस्त्रीकरण करण्यास कसें भाग पाडेल ? ... युद्ध करण्याची सर्व सत्ता त्यांच्याकडून कशी हिसकून घेईल ? ... बरोबर जेथें एखादा संघर्ष शिजावयास लागेल तेथे ...च्या पाठीवर कोणत्याहि प्रदेशांत) तरुण लोक (गांधीजींच्या ... तरुण स्त्रियाहि) पाठवून त्यांच्या करवी शान्ति कशी ... करतां येईल ? व ती शांतीची प्रस्थापना **गांधी-**...च्या पद्धतीनें विधायक व सेवावृत्तीच्या मैत्रीनें (उदाहरणार्थ– ... येथें) कशी घडवून आणतां येईल ? या जागतिक विमुक्तीच्या ... मोहिमेंत गांधीजींचा आवडता भारत पुढाकार घेवो, हीच ...!

“ मरावें परी कीर्ति रूपें उरावें ! ”

[हा महिना गांधीजींच्या जन्म स्मृतीनें पावन झाला आहे. म्हणून आमचे आकाशवाणीवर परमपूज्य कै. बी. जी. खेर यांनीं या निमित्तानें २–१०–१९५४ रोजीं जें भाषण केलें होतें तें आम्ही खालीं देत आहोंत. खेर कुटुंबीयांनीं हें भाषण धर्मचक्रांत छापण्याची परवानगी दिली त्याबद्दल त्यांचे ऋणी आहोंत. **—संपादक**]

आज गांधी जन्मदिनानिमित्त मी थोडावेळ आपणांशीं बोलणार आहे. ‘ सदा बोलण्यासारखे चालताहे। अनेकीं सदा एक देवासि पाहे ॥ अशाच मनुष्याला लोक ‘ महात्मा ’ म्हणतात. महात्माजींचे जीवनकार्य आपल्या स्मृतींत अजून ताजें आहे. त्या पासून आपण काय निष्कर्ष काढावयाचा, कसें वागावयाचे, हे शिकणें, याचा विचार करणे, हा जयंतीदिन साजरा करण्याचा मुख्य हेतु असतो. आपण प्रत्येकानें असें केलें कीं जग सुखी होईल.

आर्थिक समता व बंधुभाव समाजांत प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशानें साम्यवादी रशिया व चीनमध्यें लक्षावधी लोकांना सफा... नाहींसें करावे लागले; पण अजून बंधुभाव प्रस्थापित झालेला दिसत नाहीं. येथें आपल्या देशांत भूदान, श्रमदान, संपत्तिदान या चळवळीं दिवसेदिवस जोर धरीत आहेत. दुनियेचे लक्ष त्यांचेकडे जात आहे. नुकतेंच असें प्रसिद्ध झालें कीं बिहार प्रांतांतील ‘ पलामऊ ’ जिल्ह्यांतील एका सबंध खेड्यानें आपलीं सर्व जमीन भूदानानिमित्त देऊन टाकली व येथून पुढें गावांतील लोक त्या जमिनीची सामुदायिक लागवड करून सर्व उत्पन्न सारखे वाटून घेतील विनोबा भाव्यांनीं, ‘ संग्रहमुक्त ’ समाज बनवून जगभर विश्वकुटुंब भावनेच्या प्रसारासाठीं झटूं या, असा संदेश त्यांना दिला व आपण जुनीं मानवीं मूल्यें बदलल्यावांचून देशास तरणोपाय नाहीं, असें सांगितलें. विनोबा भावे हे गांधीजींचे कट्टे भक्त...पट्टशिष्य...व त्यांचेंच कार्य पुढें चालविणारे त्यांचे अनुयायी आहेत व केवळ त्यांच्या प्रचारामुळें लाखों एकर जमिनीवरील मालकी लोकांनीं आनंदानें सोडून दिली. उत्साही तरुणांचे लक्ष त्यांचेकडे वेधावें हें स्वाभाविक आहे.

भारताची परंपरा...उत्क्रांति. संस्कृति सर्व जगांत शांतिधर्म, नीतीच्या कल्पना व बंधुभाव प्रस्थापित करण्यास पोषक आहेत, असें इतिहासावरून दिसून येतें. व्यक्तींव्यक्तींतील, समाजाचे गटांगटातील अगर राष्ट्रां-राष्ट्रांतील झगडे संघर्षावाचून आणि युद्धावाचून मिटवावे व सलोखा प्रस्थापित करावा, ही आजच्या समाजाची अत्यंत मोठी गरज आहे. जागतिक युद्धांत भयंकर शस्त्राच्या शोधामुळें सर्वनाश झाल्यावांचून राहणार नाहीं.

जगांत संयुक्तराष्ट्र–संस्था (U. N. O.), विश्व–स्वास्थ–संस्था (*W. H. O.*) युनेस्को (U. N. E. S. C. O.), अित्यादीचे प्रयत्न व धडपड चालू आहे. त्या पासूनहि हाच निष्कर्ष काढला पाहिजे कीं, मानवी समाजाच्या मनाची ओढ... त्याची आकांक्षा, संघर्षाकडून शांतीकडे... क्षुद्रापासून विशालाकडे... संकुचिताकडून विस्तृताकडे जाण्याची आहे. व्यक्तींचें कल्याण समुदायाच्या हिताशीं निगडित आहे. परंतु व्यक्तींचे आचरण व कृति मात्र, ‘ स्वार्थ ही कांहीं वेगळी वस्तु आहे,’ अशा समजुतीनें आपापला वेगळा स्वार्थ साधण्याच्या हेतुनें प्रेरित झालेलीं असतात. या नियमाला संतांचे, लोकोत्तर पुरुषांचे आचरण हें अपवादरूप असतें. त्यांच्या बाबतीत “ जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती ” असें म्हणावें लागतें. **अशा लोकोत्तर पुरुषांत महात्मा गांधी अग्रगण्य आहेत.** त्यांच्या जीवनांत संतांची बहुतेक लक्षणें आढळून येतात.

आज त्यांचा जन्म होऊन ८५ वर्षे झालीं. व लवकरच त्यांच्या मृत्यूलाहि सात वर्षे होतील. त्यांच्या जीवनाचे ध्येय त्यांनींच आत्मकथेच्या प्रस्तावनेंत सांगितलें आहे. ते लिहितात, “ जी वस्तु मला साध्य करावयाची आहे...आज ३० वर्षांपासून जिच्यासाठीं मी प्रयत्न करीत आहे, ती वस्तु आत्मदर्शन ईश्वराचा साक्षात्कार...मोक्ष ही होय. माझ्या जीवनाची प्रत्येक क्रिया याच दृष्टीनें होत आहे. मी जे कांहीं लिहितों, तेंही याच उद्देशाने, व राजकारणांत मी जो पडलों तोही हीच गोष्ट नजरेसमोर ठेवून.” ईश्वराचा साक्षात्कार याचा काय अर्थ करावयाचा ? तेही आपण त्यांच्याच शब्दांत पाहूं या. ते पुढें म्हणतात, परमेश्वराच्या व्याख्या अनेक आहेत. कारण त्याच्या विभूतीही अनेक आहेत. त्या विभूती मला आश्चर्यचकित अवश्य करतात...क्षणभर मुग्धही करतात. **परंतु मी पुजारी मात्र सत्यरूप परमेश्वराचा आहे.** बाकी सर्व मिथ्या आहे. परंतु हे सत्य अजूनपर्यन्त माझ्या हातीं लागले नाहीं...मी अजून त्याचा शोधकच आहे. त्या शोधासाठीं प्राणाहून प्रिय वस्तुचाही मी त्याग करावयास सिद्ध आहे. त्या शोधरूप यज्ञांत माझ्या शरीराचा होम...त्याची आहुतिहि देण्याची तयारी मी केली आहे. ही शक्ति माझ्यांत आहे, अशी माझी श्रद्धा आहे. परंतु या पूर्ण सत्याचा जों पर्यन्त मला साक्षात्कार झाला नाहीं, तों पर्यन्त माझा अंतरात्मा ज्याला सत्य मानतो...त्याच काल्पनिक सत्याच्या आधारावर ..त्यालाच माझा दीपस्तंभ समजून आणि त्याच्या साहाय्यानेंच मी माझें जीवन कंठीत आहे. शेवटीं शरीराची आहुती त्यांनीं “ हे राम ” म्हणून दिली !

“ आदौ राम तपोवनादि गमनं...एतद्धि रामायणम् ॥ ” या श्लोकांत रामचरित्राचा संक्षिप्त उल्लेख केला आहे. त्या प्रमाणें महात्माजींचें समग्र जीवन आपणासमोर आहे. आणि दहा पंधरा मिनिटांत त्यांतील निराळ्या घटनांचा संक्षेपानें उल्लेख करणें शक्य आहे; पण शक्य असले तरी ते नुसते पठण करून आपल्याला त्याचा उपयोग होण्यासारखा नाहीं. ते जन्मले त्या काळची धार्मिक, सामाजिक व राजकीय परिस्थिति व आजची धार्मिक, सामाजिक व राजकीय परिस्थिति, यांच्यांत किती

[..] पडलें आहे ? ते जन्मले त्या वेळीं ब्रिटिशांची अप्रतिहत सत्ता [..]या देशावर अनियंत्रित प्रभुत्व गाजवीत होती. ते मृत्यु पावले त्या [..]ती नामशेष झाली होती. सामाजिक मूल्यांत तर फारच मोठे [..] घडून आलें ! बाह्यस्वरूप प्रथम पाहूं. कपड्याचीच गोष्ट घ्या. [..]ळीं नवशिक्षितांत इंग्रजीपद्धतीचे विलायती कपडे घालून मिरवणें [..]श्रीमंतीचें व शिष्टपणाचें द्योतक मानलें जात होतें. तें पुढें लज्जास्पद [..] कपडे कमी, साधे, हातानें कातलेल्या सुताचे व हातानें विणलेल्या [..]भरड्या कापडाचे शिवलेले वापरणें शिष्टसंमत झालें. खादीच्या [..] व सदरे व्हॉइसरायच्या दरबारांत शिरले व चर्चिलच्या शब्दांत [..]याचे तर "एका नंग्या फकीराचा" प्रवेश ब्रिटिश बादशहाच्या [..]त मान्य झाला !

[..]ळ्या...ओवळ्याच्या...विटाळाच्या कल्पना तर इतक्या जलद [..]ल्या कीं "अस्पृश्य" हा शब्द लोकांना बोंचूं लागला व त्याचे जागीं [..]जन' शब्द रूढ झाला. स्त्रियांनाहि एक नवीनच, पुरुषांच्या [..]चें मानाचें स्थळ, एक प्रकारचा निर्भयपणा समाजांत प्राप्त झाला. [..] गरिबाला भिकारडा न म्हणतां "दरिद्रनारायण" मानूं लागले. गिर- [..] मजूर,–निदान अहमदाबादेंपुरते म्हटले तरी,–मालकांना "हम [..]जे कायदा" अशा स्थितींत जे वागत होते त्या ऐवजीं वांकून [..]च्या धोरणानें त्यांना वागावे लागले. अशी परिस्थिति गिरणी [..] निर्माण करूं शकले. सरकारी अधिकारी हवेतसे लोकांना तुच्छ [..] बेदरकारपणे वागत होते त्यांना 'कायदे भंग' हा नवा शब्द [..] लागला व त्याचा प्रयोग सहन करून आपले अरेरावी धोरण [..] नमावें लागलें. **भोग** हेंच जीविताचें सूत्र न मानतां **त्यागमय** [..] वागणारा मनुष्य समाजांत श्रेष्ठ झाला. गरीबी व फकीरी [..]ashionable' (शिष्टसंमत) झाली. धर्म समजुतींत अहंकाराचा [..] कमी होऊन समभाव व आदर वाढला. हें मूल्यपरिवर्तन घड- [..] महात्माजींचे जीवन व मरण हीं पुष्कळ अंशी कारणीभूत झालीं. [..] एक नवी जीवनपद्धति आपल्या देशांत रूढ केली. सर्व जगभर [..] खळबळ उडाली. मनु बदलला. नव्या युगाला सुरवात झाली !

[..]१९३९ सालीं म्हणजे स्वराज्य प्राप्तीच्या आधीं सात वर्षे, जॉन होम्स [..] लिहिलें, "हिंदुस्थानांस कधीं तरी जेव्हां स्वराज्य मिळेल, तेव्हां [..] श्रेय इतर कोणाहि व्यक्तीपेक्षां गांधीनांच अधिक द्यावे लागेल. [..] देशबांधवांच्या उपजत संस्कृतीचें पुनरुज्जीवन करून, त्यांचा [..]भिमान व व्यक्तिमत्व जागृत करून आणि त्यांचे जीवन संयमी व [..] बनवून, त्यांना अध्यात्मिक तसेच राजकीय स्वातंत्र्य मिळवून [..] त्या स्वातंत्र्याला लायक करण्याचे श्रेयही त्यांनाच (गांधिजींना) [..] येईल."*

---

*[..]To Gandhi more than to any other Indian, will be [..]uted the independence of India when this indepen- [..] is at last won. To him also will be attributed the [..] achievement of making his people worthy as well as [..] of independence by reviving their native culture, [..] their sense of personal dignity and self-respect, [..] their lives to self-control and making them [..] as well as politically free." **JOHN HOMES.**

या विधानाची सत्यता कोणीही निःपक्षपाती मनुष्य मान्य करील.

'अभय' ही पहिली दैवी संपत्ति महात्माजींचे अंगीं सिद्ध झाली होती. १९३७ सालीं कांहीं कल्पना किंवा आकांक्षा नसूनही मुंबई-प्रांताचे मुख्य प्रधानपद स्वीकारण्याचा प्रसंग एकाएकीं माझ्यावर गुजरला. त्यापूर्वीच्या जीवनांत २९ वर्षे मी कोर्ट न्यायालयांत प्रतिदिन फिर्यादि, अरजी, कैफियती इत्यादींच्या चिंतनांतच घालविलेलीं. त्यामुळें मला कायदेमंडळ व तेथील रिवाज अगदीं माहीत नव्हते. आणि राज्यकारभार करण्याचा अनुभव तर कांहींच नव्हता. तेव्हां ही जबाबदारी माझ्याकडून नीट पार पडेल असा आत्मविश्वास मला नव्हता. मंत्रिपदें स्वीकारण्यापूर्वी थोडेच दिवस महात्माजींनीं होऊं घातलेल्या सर्व मुख्य मंत्र्यांना, भेटीस बोलाविलें होतें व सुमारें ४० मिनिटें त्यांच्या काय अपेक्षा होत्या, यावर त्यांनीं आपले विचार सांगितले. मोठ्या व निर्भय मनुष्याचा हा गुण आहे कीं, त्याच्या सान्निध्यांत लहान व मित्रे लोकही थोडेतरी मोठे व निर्भय होतात, व अवघड कार्यही त्यांना सुलभ वाटतें. विश्वास व हिम्मत हीं प्राप्त होतात. याचा अनुभव मला यावेळीं आला. पुन्हां १९४४ सालीं महाबळेश्वरीं ते असतांना अत्यंत विषण्ण करणारी परिस्थिति देशांत निर्माण झाली होती. तेव्हां त्यांची ईश्वरनिष्ठा व रामनाम हा एकच आधार त्यांना होता. त्याच्याच जोरावर ते काळ कंठीत होते. माझ्या सर्व आयुष्यांत मी होऊन त्यांना एकच प्रश्न विचारला, 'महात्माजी, तुम्ही रामनाम हाच जीवनाचा आधार आहे असें नित्य म्हणतां, त्याचा अर्थ काय ? दशरथनंदन राम यांचेंच नामस्मरण करावें असा आहे काय ?' ते म्हणाले, 'नाही, **राम म्हणजे माझा परमेश्वर सत्य.** रामराम म्हणण्याच्या ऐवजीं God, God म्हटलें तरी फरक पडणार नाहीं, स्मरण व निष्ठा हीं मुख्य आहेत."

त्यांचा अहर्निश प्रयत्न...सत्य आणि अहिंसा आपल्या प्रत्येक विचारांत, शब्दांत व कृतींत उतरविण्याचा असे. आणि स्वराज्याची प्राप्तीही अशाच शुद्ध साधनांनीं करून घेण्याचा त्यांचा निश्चय होता. आपल्या सभोंवती अज्ञान, दारिद्र्य, दुःख जनतेला पीडीत आहे, हें त्यांना दिसत होतें. तें त्यांना सहन करवत नव्हतें. त्यांना सुखी करण्या-साठीं प्रथम स्वतंत्र करणें अवश्य होतें. म्हणून ते राजकारणांत पडले. परंतु त्यांचा स्वराज्याचा अर्थ केवळ स्वातंत्र्य एवढाच नव्हता. "सर्वोदय" या त्यांच्या ध्येयानेंच त्यांचें विश्वप्रेम सूचित होतें व त्यांच्या प्राप्तीचा मार्ग त्यांनीं 'सत्याग्रह' हाच सांगितला व आचरला. त्यांच्या विधायक अथवा रचनात्मक कार्यक्रमाचें नित्य आचरण व त्याची पूर्ति यांचेंच नांव स्वराज्य असें तें म्हणत. व म्हणूनच राजकारणांत अहिंसा व सत्याग्रह, आर्थिक व्यवस्थेंत खादी व ग्रामोद्योग, सामाजिक बाबतींत अस्पृश्योद्धार व जातीय ऐक्य आणि धार्मिक आचारात सर्वधर्मसमभाव हीं त्यांनीं योजिलीं होतीं. त्यांचा विधायक कार्यक्रम सर्वजीवनव्यापी आहे. पण सर्वांच्या मुळाशीं त्यांच्या सत्याच्या **उपासनेचा अखंड प्रयत्न व प्रवाह आहे.** बेसिक (वर्धा) शिक्षण पद्धति हा त्यांचा शिक्षणाच्या क्षेत्रांतील अहिंसेचा प्रयोग होता. ते आपणांस सनातनी म्हणवीत. खरे पाहूं जातां पतंजलीनें योगसूत्रांत सांगितलेलें यम नियम म्हणजे अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, शौच,

(पान १४ वर)

– श्री. तुकाराम विश्वविद्यालय संघ, पुरवणी –

मागील अंकांत 'पुरवणी' न नेण्याचें कारण म्हणजे गणेशोत्सवामुळें सांस्कृतिक कार्यक्रम आंखण्यास अवसरच मिळाला नाहीं. शिवाय मागील अंकांत कळविल्याप्रमाणें ज्यांना साधारण सभेनें कार्यकारी मंडळावर निवडून दिलें होतें त्यांचे स्वीकृतीचें पत्र आलेलें नव्हतें मुख्यतः अध्यक्षांच्या बहुविध कार्यबाहुल्यामुळें त्यांना उत्तर धाडण्यास विलंब लागला. पण त्यांनीं २१ सप्टेंबर रोजीं संचालकांना पत्र लिहिलें तें असें :—

This is to inform you that as per wishes of the General Body expressed at a Meeting held on Sunday, 28th July 1957, I am willing to acept the Presidentship of Shri T. V. V. Sangh and hope to carry on the work with the Cooperation of the Members.

Pending the meeting of the First Managing Committee I authorise you, as a Sanchalak, to carry on the routine work of the Sangha.

Your Faithfully
(Sd) V. Nimbkar.

अध्यक्षांनीं अधिकार स्वीकृतीकरून संघाला उपकृत केलें, ही त्यांची मेहेरबानी. आमची पूर्ण खात्री आहे कीं, त्यांच्या नेतृत्वाखालीं व मार्गदर्शनानें संघाची प्रगति झाल्याविना राहणार नाहीं त्यांनीं अधिकार दिल्याप्रमाणें संचालकांनीं चॅरिटी कमिशनर यांना भेटून सर्व घटना समजून सांगावयाच्या, घटनेची प्रत त्याना द्यावयाची व नवीन कार्यकारी मंडळाचीं नांवें वाचून दाखवावयाची. तळेगांव येथील जागेसंबंधींचा व्यवहारहि समजून सांगावयाचा, असें ठरविलें आहे.

× × ×

मध्यंतरीं श्री नारायणदास तुळशीदास (नंदूभाई) सान्ताक्रूझ, श्री. बी. एच्. मन्त्री (वरळी) व श्री एस्. आर. म्हात्रे (मुंबई). यांचेकडून स्वीकृतीचीं पत्रें आलीं आहेत.

× × ×

या महिन्याच्या आश्विन कृष्ण एकादशीच्या दिवशीं (११।१०।५७) रात्रौ प्रो. परचुरे (सिद्धार्थ कॉलेज, मुंबई), यांचें 'श्रीकृष्ण चरित्र' वर ९ वाजतां कीर्तन ठरविलें आहे. तेथून या मोसमच्या कार्यक्रमास सुरवात होईल.

× × ×

या रजेंत तळेगांव येथें जाऊन संघाचा प्रचार करण्याचें कामीं वाचस्पति क्षीरसागर यांनीं सहकार्य करण्याचें कबूल केलें आहे तेथें त्यांची दोन तीन प्रवचनें करून स्थानिक सल्लागार मंडळ स्थापण्याचें कामीं यत्न होईल.

× × ×

आतां सर्वांना एकच विनंति. ती म्हणजे पुढील तुकाराम बीजेला तळेगांव येथें संघाच्या इमारतीचा पाया घालणें. या कार्यास रु २०,००० लागतील. तुकाराम महाराजांच्या प्रेमीभक्तांनीं मनांत आणल्यास ही गोष्ट अशक्य नाहीं. "इमारत फंड" म्हणून निराळें दालन खोललें आहे. शिवाय देणगीदारांना असें सुचवूं इच्छितों कीं, हा 'संघ' सार्वजनिक विश्वस्त कायद्याखालीं नोंदला असल्यामुळें यास दिलेल्या रकमेवरहि प्राप्तीचा कर माफ केला जातो! श्रीमंत लोकांना हजारों रुपये कर द्यावा लागतो. त्यापैकीं जर कांहीं भाग संघाच्या इमारतफंडास दिला तर 'एक पंथ दो काज' या न्यायानें दोघांचेंहि कार्य साधेल! महाराष्ट्रांत श्री संततुकाराम महाराजांचें तळेगांव येथें "सन्तसमागम" नांवाचें भरीव स्मारक व्हावें, असें कोणास वाटणार नाहीं? शिवाय कार्यकारी मंडळाचे सभासद हि वजनदार व प्रातिनिधिक स्वरूपाचे आहेत. तरी सधन व तुकाराम प्रेमी जनतेनें विश्वधर्माचें हें मंदीर बांधण्यास मदत करावी व पुण्य संपादन करावें. वर्गणीची रक्कम संचालक, श्री तु. वि. वि. संघ. C/o धर्मचक्र कार्यालय, १५ वा रस्ता, सुगतनिधान, खार, मुंबई २१. या पत्त्यावर चेकनें पाठवावी. त्यांना पावती तावडतोब पाठविण्याची व्यवस्था होईल.

"सत्य संकल्पाचा दाता भगवान।
सर्व करी पूर्ण मनोरथ॥

याची सत्यता पटल्याशिवाय कशी राहील?

(पान १३ वरून)

संतोष, तप, स्वाध्याय व ईश्वरप्रणिधान. या दोन हजार वर्षांपूर्वी आपणांस शिकविलेल्या दहा तत्त्वांचे, सध्याच्या समाजांत आचरण व त्यांची परिस्थित्यनुरूप योजना यापलीकडे नवीन असें त्यांनीं कांहीं प्रतिपादन केलें नाहीं. पण जीवन व सत्य हीं नेहमीं नवीनांत नवीन असतात. Truth does not repeat itself. आपला प्रत्येक विचार, उच्चार व आचार या वरील तत्त्वांना सोडून होऊं नये, या त्यांच्या निष्ठेंत व सत्याग्रहांत त्यांच्या जीवनाचें व सिद्धीचें मर्म आहे. हीं तत्त्वें त्रिकालाबाधित आहेत. ती विशिष्ठ समाजासच लागूं आहेत, असें नाहीं. **तो मानवधर्म आहे**. पण तो आपण व दुसरे लोकही विसरलो आहोंत. **तो मार्ग पुनः जगास आचरून दाखविणें हेंच महात्माजींचे जीवनकार्य होय**. भारताचें स्वराज्य हा त्याचा एक अत्यंत इष्ट पण दुय्यम परिणाम (By-product) त्यांना साध्य झाला; पण याहूनही दुष्कर कार्य त्यांनीं केलें. तें हे कीं, सर्व राष्ट्रांतील सर्व जगांतील, विचारी लोकांच्या अंतरात्म्याला त्यांनीं खडबडून जागें केलें. "संघर्षाच्या चढाओढीच्या...विनाशाला नेणाऱ्या मार्गापासून सहकार्याच्या, सत्याग्रहाच्या शांतीच्या मार्गाकडे वळून सर्वोदय साधणें हें मानवी जीवनाचें उद्दिष्ट असलें पाहिजे; तरच मानवी जीवन 'मानव' या नांवाला पात्र होईल, त्यांतच व्यक्तिचें व राष्ट्रांचेंहि श्रेय साधेल. त्यांतच देहाचें कल्याण, देशाची सेवा, व देवाची भक्ति समाविष्ट आहेत," असें त्यांनीं गर्जून सांगितलें. व्यासाप्रमाणें, "ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष, न च कश्चित् शृणोति माम्" असें त्यांना म्हणावें लागूं नये, हीच मंगल याचना प्रभूपाशीं आपण आजच्या पवित्र दिवशीं करूं व 'असतो मां सत् गमय ..तमसो मां ज्योतिर्गमय...मृत्योमां अमृतं गमय...' ही प्रार्थना आपण ईश्वरापाशीं करूं.

जयहिंद

घर आणि शाळा

[भारतांतील सोविएत वकिलातीच्या माहितीविभागासाठीं प्रकाशित केलेली पुस्तिका].

विद्यार्थी व मास्तर म्हणजेच शाळा व त्या शाळेंत जाणाऱ्या विद्यार्थी विद्यार्थिनीचें जीवन घडविण्याचें कामीं शाळेंतील शिक्षक हा महत्वाची भूमिका बजावूं शकतो. आमच्याकडे "मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव" यासारख्या उद्घोषणा वरून आचार्यांचें स्थान आईबापांच्या खालोखाल आहे ही गोष्ट सिद्ध होते. आम्ही आपल्या जीवनाकडे धर्माच्या चष्म्यांतूनच पाहण्यास शिकलों आहों. त्यामुळें त्याचें व्यावहारिक व वास्तववादी पातळीवरून विवेचन केलें तर आजच्या आईबापानां व मुलांना तें खरोखरच उद्बोधक होणार आहे. पाश्चात्यांनीं या प्रश्नाकडे अत्यन्त व्यावहारिक दृष्टीनें पाहिलें आहे. त्यांच्या शाळेंतील शिक्षक अशाच दृष्टीनें विद्यार्थ्यांच्या जीवनाचें अवलोकन करीत असतात. आमच्याकडे किती आईबाप आपल्या मुलांकडे शाळेंत जाणारा विद्यार्थी म्हणून लक्ष ठेवीत असतात? एकदा मुलाला शाळेंत घातला म्हणजे आमची जबाबदारी संपली, अशी आमच्या आईबापांची समजूत असते. या घातुक समजुतीपासून आईबाप, शाळामास्तर, शाळेंतील शिक्षक व शाळाधिकारी या सर्वांनीं शिक्षणासंबंधी शास्त्रीय व मानसशास्त्रीय अभिमत अशा उपपत्या समजावून घेऊन त्यांचा उपयोग आपल्या शालेय जीवनांत केला पाहिजे. या दृष्टीनें वर उल्लेखिलेली पुस्तिका प्रसिद्ध करून सोविएत् वकिलातीच्या भारतीय माहिती विभाग खात्यानें जनतेवर फार उपकार केले आहेत, अशी आमची श्रद्धा आहे. ही पुस्तिका ए. ग्रोमिना, एम्. ए. या मास्कोमधील एका माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापिकांनीं लिहिली आहे. ही पुस्तिका म्हणजे एका सोविएत शिक्षिकेची टिपणें आहेत! "निवेदनांत" प्रकाशक म्हणतात--या लेखिका गॉर्की या गांवांतील नळ दुरुस्त करणाऱ्या एका कामगाराच्या कुटुंबांत जन्माला आल्या. त्यांनीं अकराव्या वर्षीं पहिल्या इयत्तेंत नांव घातलें! त्यांची शिक्षकेची अनुभवसंपदा विशाल आहे. त्या वारंवार बालकशिक्षणाच्या विषयावर व्याख्यानें देत असतात. त्यांच्या पुस्तिकेंतील विशेष मुद्दे असे- "शिक्षणाचीं व शाळेचीं उद्दिष्टें," "घरीं व शाळेंत मुलांना शिकविण्याची साधनें आणि पद्धति," "मुलांचे घरचें व शाळेंतील नैतिक शिक्षण," "घर व शाळा यांमधील सहकार्याचे कांहीं प्रकार," या स्थूल वर्गीकरणांत अनेक महत्वाचे मुद्दे चर्चिले आहेत ! "उत्तेजनाचा मार्ग" यांत शिक्षक मुलांच्या चांगल्या कृत्यांवर व यशावर 'त्यांत याच मार्गानें त्यानें अधिक पुढें जात रहावें' ही दृष्टि ठेवून त्यांचें लक्ष वेधित असतो ! तसेंच कांहीं घरीं तर शाळेला सुरवात व्हावयाचा व शाळा संपण्याचा **असे दोन्ही दिवस खास प्रसंग** म्हणून साजरे करण्यांत येतात. **अधिकारी शिक्षक** कोण याविषयीं ती म्हणते--'आपल्या स्वतःच्या उच्च दर्जाच्या नैतिक आचरणानें आणि ठाम नैतिक निष्ठेनें जो उदाहरण घालून देतो व ज्याच्या शब्दांचा कृतीशीं मेळ बसतो, तोच **मुलासाठीं अधिकारी शिक्षक होय.**" "मुलांच्या शिक्षणांतील कुटुंबाचें कार्य कोणते ? याचा विचार करताना लेखिका म्हणते-कुटुंबांतील जीवनाचा सामाजिक जीवनाशीं अंगभूत संबंध असतो. **कौटुंबिक हितसंबंधाची सामाजिक हितसंबंधाशी एकात्मता** हें सोविएत कुटुंबजीवनाचें खास वैशिष्ट्य होय. त्यामुळें मुलाच्या नैतिक शिक्षणासाठीं अनुकूल परिस्थिति घरींच निर्माण होत असते." 'शिक्षणांतील एक महत्वाचा घटक म्हणजे '**काम**' यांत सात वर्षांच्या एका मुलीचीं गोष्ट-**नताशेची गोष्ट** अत्यन्त उद्बोधक व अनुकरणीय आणि सामाजिक कर्तव्याची जाणीव इत्यादि सद्गुणांचें संवर्धन करण्याच्या दृष्टीनें सूचक होय मैत्री, सुहृद्भाव व सामुदायिक उपक्रम यांचा निरतिशय उपयोग येथें होतो. मित्राच्या वर्तनाचा मुलांवर अत्यन्त प्रभाव पडत असतो,-यांत विद्यार्थ्यांमध्यें उत्कृष्ट नीतितत्वांचा विकास करण्यास सामुदायिक कार्याची मदत कशी होते, हें यावरून सिद्ध होतें (पृ. ३७). शिक्षणक्षेत्रांतील अडचणींची जाणीव लेखिकेस आहे (पृ. ४१). पालक व शाळा यांच्यामधील सहकार वाढत जावा, यासाठीं काय करावें याचेंहि दिग्दर्शन त्यांत आहे. "पालकसंघा"ची योजनाहि व्यवहार्य आहे. एकंदरींत या पुस्तकाचें चिंतन आमच्या शालेय शिक्षणाशीं संबंध असलेल्या सर्व शिक्षणप्रेमी व शिक्षणतज्ज्ञ यांनीं केल्यास आमचा कित्येक शैक्षणिक समस्या सुटण्यास मदत होईल ! हें पुस्तक प्रत्येक शाळेंत वाचण्यांत यावें, असें आम्हांस कळकळीनें सांगावयाचें आहे ! लेखिका व प्रकाशक दोघेहि अभिनन्दनास पात्र आहेत !

भगवान् बुद्ध

हिन्दू धर्म तथा बौद्ध धर्म*

भगवान् बुद्ध वर्तमान ऐतिहासिक युग के महान् से महान् हिन्दू महापुरुष थे। त्याग, तपस्या विद्या, ज्ञान, चरित्र की उच्चता, जनहित, प्राणिमात्र की सेवा, धर्म-प्रचार, लोक-कल्याण आदि किसी भी दृष्टि से देखा जाय तो पिछले अढाई हजार वर्षों में कोई भी उनके जोड़ का, मनुष्य भारत में क्या सारे संसार में भी नहीं पैदा हुआ। भगवान् बुद्ध एक हिन्दू परिवार में पैदा हुए और हिन्दू वातावरण में पाले पोषे गये थे। जिस वंश में वे उत्पन्न हुए वह वही प्राचीन ऐक्ष्वाकु वंश था, जिसमें भगवान् रामचन्द्र पैदा हुए थे। उनके काल में हिन्दुओं में जितने बड़े बड़े आचार्य, विद्वान् या महात्मा थे उन सबके सम्पर्क में वे आये थे और उनसे अनेक उत्तम बातें उन्होंने ग्रहण की थीं। वे महान् समाज-सुधारक थे। हिन्दू समाज में उस समय धर्म के नाम पर जो हिंसा, अनाचार और निरर्थक तथा हानिकारक कुरीतियां और रूढियाँ आ घुसी थीं, उनको दूर करके उन्होंने हिन्दू समाज तथा हिन्दू धर्म का फिर से उद्धार किया था। हिन्दू जाति के प्रति जो उनके उपकार हैं वे अमिट और अनन्त हैं। यही कारण है कि हिन्दूओं में उनकी गिनती भगवान् विष्णु के अवतारों में की गई है। इसलिए जहां कहीं किसी हिन्दू मन्दिर में, चाहे वह प्राचीन हो वा अर्वाचीन, यदि दश अवतारों के चित्र या मूर्तियां होंगी तो उनमें भगवान् बुद्ध के चित्र या मूर्ति का होना भी अनिवार्य है। अभी हाल में बुद्ध भगवान् की जो २५०० वीं जयन्ती का समारोह भारत में धूमधाम से मनाया गया था, वह हिन्दुओं की ओर से ही मनाया गया था। यदि हिन्दू लोग बुद्ध को अपना न मानते तो हिन्दूओं के द्वारा स्वेच्छा से यह जयन्ती इस प्रकार क्यों मनायी गयी होती। बुद्ध को अपना मान कर ही बिरला परिवार जैसे उदार हिन्दुओं के द्वारा बनाये गये अनेक बौद्ध विहार तथा बौद्ध धर्मशालायें आदि सारनाथ, कुशीनगर, बोध गया आदि बौद्ध तीर्थ स्थानों पर तथा अन्य नगरों में विद्यमान हैं।

हिन्दू बुद्ध का कितना आदर करते हैं और बुद्ध के प्रति उनकी कितनी श्रद्धा तथा आस्तिक भावना है यह इस एक बात से प्रगट है कि हिन्दुओं का कोई भी धार्मिक कृत्य यथेष्ट सम्पन्न नहीं समझा जाता जब तक कि 'जम्बूद्वीपे भरतखण्डे आर्यावर्तैकदेशे कलियुगे कलिप्रथमचरणे बुद्धावतारे' इस संकल्प-मन्त्र के साथ बुद्ध भगवान् का स्मरण न किया जाय।

श्री आदि शंकराचार्य ने, जो सनातनी हिन्दुओं के बड़े विद्वान् तथा महात्मा माने जाते हैं, बुद्ध भगवान् को योगियों का सम्राट् मान कर उनकी स्तुति निम्न श्लोक में की है :—

> **धराबद्धपद्मासनस्थांघ्रियष्टिः**
> **नियम्यानिलं न्यस्तनासाग्रदृष्टिः।**
> **य आस्ते कलौ योगिनां चक्रवर्ती**
> **स बुद्धः प्रबुद्धोऽस्तु मच्चित्तवर्ती॥**

अर्थात् पृथ्वी पर पद्मासन बांधकर जिसने एकाग्रता और प्राण संयमपूर्वक नासिका के अग्रभाग पर दृष्टि स्थापित करके योगाभ्यास किया था जो कलियुग में योगियों में चक्रवर्ती के समान थे, वे महाज्ञानी बुद्ध मेरे हृदय में विराजमान हों।

पुराणों में बुद्ध भगवान् के प्रति आदर और श्रद्धा निम्न रूपसे प्रगट गयी की है :—

> **नमो वेदरहस्याय, नमस्ते वेदयोनये।**
> **नमो बुद्धाय, शुद्धाय, नमस्ते ज्ञानरूपिणे॥**

अर्थात् जो वेदों के ज्ञान के रहस्यरूप हैं, जो वेदों की उत्पत्ति स्थान के रूप हैं, जो साक्षात् शुद्ध ज्ञान रूप हैं, उन भगवान, बुद्ध को नमस्कार है॥

महाकवि जयदेव ने अपने गीत-गोविन्द में बुद्ध को निम्न लिखित श्लोक में भगवान् विष्णु के अवतार के रूप में स्मरण किया है :—

> **निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातम्।**
> **सदयहृदय-दर्शित-पशुघातम्॥**
> **केशव धृतबुद्धशरीर जय जगदीश हरे॥**

हिन्दुओं के प्राचीन ग्रन्थों से जो उद्धरण ऊपर दिये गये हैं वे इसी बात को सिद्ध करने के लिये पर्याप्त हैं कि हिन्दू लोग बुद्ध भगवान् को अपनाही समजते हैं बुद्ध भगवान् पर उनकी श्रद्धा तथा बुद्ध भगवान् के प्रति कितना आदर उनके हृदय में है।

बुद्ध के सम्बन्ध में महात्मा गांधी के विचार

इस सम्बन्ध में गांधी जी, जो स्वयं एक उदार सनातनी हिन्दू और इस युग के महान् पुरुष थे, बुद्ध के बारे में क्या कहते हैं, देखिये:—

"मेरा यह निश्चित मत है कि बुद्ध भगवान् के उपदेशों का मूल-तत्व हिन्दू धर्म का एक प्रधान अंग बन गया है। बुद्ध भगवान् ने हिन्दू धर्म में जो महान् परिवर्तन किये हैं, उनसे हिन्दू भारत अब अपना मुख नहीं मोड़ सकता और न उससे अपना पग पीछे हटा सकता है। अपने असीम बलिदान, महान् आत्मत्याग, उदात्त चरित्र और निष्कलंक पवित्रता से बुद्ध ने जो अमिट छाप हिन्दू धर्म पर डाली है, वह कभी लोप नहीं हो सकती। हिन्दू धर्म उस महान् शिक्षक और महापुरुष का

* अखिल भारतीय आर्य (हिंदू) धर्म सेवा संघ दिल्लीके द्वारा प्रकाशित.

[illegible] काल तक ऋणी बना रहेगा। बुद्ध भगवान् का जीवन हिन्दू धर्म [illegible] उत्तम से उत्तम भावनाओं से ओतप्रोत था। उन्होंने वेद के उन [illegible] और उपदेशों को एक नया जीवन प्रदान किया था, जो वेदों [illegible] पड़े हुए पड़े थे जिन पर झाड़ झंखाड़ उग आये थे। उनकी महान् [illegible] आत्मा ने निरर्थक शाब्दिक जाल और आडम्बर को काट छांट कर [illegible] हिरण्मय सत्य को फिर से लोगों के सामने प्रगट किया, जो वेदों में छिपा [illegible] था। बुद्ध जहां जहाँ अपने सत्य उपदेश का प्रचार करते हुए गये, [illegible] भी उनके पीछे पीछे चले। जो लोग उनकी शिक्षाओं और उपदेशों [illegible] प्रभावित होकर उनके अनुयायी बने वे सब के सब वैदिक धर्म के [illegible] वाले थे, अहिन्दू न थे। परन्तु बुद्ध के हृदय के समान उनकी [illegible] भी महान्, सर्वव्यापक और सबों को आलिंगन करने वाली थीं। [illegible] कारण यद्यपि उनका शरीर संसार में नहीं रहा, तथापि आज [illegible] शिक्षायें सारे संसार में फैल गयी है। बुद्ध भगवान् की यह महान् [illegible] मैं हिन्दू धर्म की सफलता मानता हूँ। बुद्ध ने कभी भी हिन्दू [illegible] तिरस्कार या अस्वीकार नहीं किया, प्रत्युत उसको बहुत विस्तृत [illegible] व्यापक बना दिया। उन्होंने हिन्दू धर्म में एक नया जीवन फूंका [illegible] एक नयी व्याख्या करके उसको एक नया रूप प्रदान किया। गौतम [illegible] हिन्दू के हिन्दू थे। वे हिन्दू धर्म अथवा वैदिक धर्म की भावनाओं [illegible] सर्वथा ओतप्रोत थे। अतएव जो कुछ उन्होंने किया वह केवल यही [illegible] कि जो हिन्दू धर्म उस समय एक निर्जीव पदार्थ के समान जड़ हो [illegible] था उसमें सुधार करके उन्होंने एक नयी जान डाल दी।"

[illegible] में बौद्ध धर्म और हिंदू धर्म एक ही है

अतएव हिन्दू धर्म और बौद्ध धर्म दो परस्पर-विरोधी धर्म नहीं, [illegible] एक ही महान् वृक्ष की दो महती शाखाओं के समान हैं। हिन्दू [illegible], जैन धर्म और सिक्ख धर्म के समान बौद्ध धर्म भी उसी एक आर्य [illegible] या सनातन धर्म का अंग है जो अनादि काल से चला आ रहा है। [illegible] में बौद्ध धर्म तथा हिन्दू धर्म के सिद्धान्त एक ही हैं। निर्वाण या [illegible] तथा कर्म और पुनर्जन्म के सिद्धान्त प्रायः दोनों के समान हैं। [illegible] भगवान ने स्वयं इस बात की घोषणा अपने उपदेशों में की है कि [illegible] 'आर्य धर्म' 'सद्धर्म' या 'सनातन धर्म' का उपदेश दे रहा हूं। [illegible] बुद्ध की शिक्षाएँ उपनिषद्, गीता तथा आर्य हिन्दू के अन्य [illegible] ग्रंथों और सन्त महात्माओं की शिक्षाओं और उपदेशों से [illegible] नहीं हैं।

निर्वाण या मोक्ष

निर्वाण को ही लीजिये। बौद्ध धर्म में जो निर्वाण है वही हिन्दू धर्म [illegible] मोक्ष, ब्रह्मसायुज्य या ब्रह्मनिर्वाण कहा गया है। केवल नाम का भेद [illegible] बात एक ही है। बौद्ध धर्म में निर्वाण को 'परमं सुखं' कहा है [illegible] निर्वाण उस पद की प्राप्ति को कहते हैं जो परम सुख रूप है, [illegible] कि निम्नलिखित श्लोक से प्रगट है :—

आरोग्यं परमो लाभो सन्तुट्ठी परमं धनं।
विस्सास परमा ञाती निब्बानं परमं सुखं॥

अर्थात् नीरोग होना परम लाभ है, सन्तोष परम धन है, विश्वास [illegible] बड़ा बन्धु है और निर्वाण परम सुख है।

भगवान् बुद्ध ने एक स्थान पर निर्वाण की परिभाषा इस प्रकार की है—'रागक्खयो, दोसक्खयो, मोहक्खयो इदं वुच्चति निब्बानं' अर्थात् राग, दोष और मोह के क्षय को ही निर्वाण कहते हैं।

निर्वाण का जो वर्णन बौद्ध धर्म में किया गया है वही वर्णन मोक्ष का भी है। अनादि, अनन्त, अपरिमेय, अनिर्वचनीय, परमानन्दस्वरूप, परब्रह्म परमात्मा की प्राप्ति को ही मोक्ष कहा गया है और उसकी प्राप्ति का उपाय राग, द्वेष, मोह तथा तृष्णा से रहित हो जाना है, जैसा कि गीता के निम्न श्लोकों से प्रगट है :—

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति॥

अर्थात् इस प्रकार सदा योगाभ्यास करके मन वश में हो जाने से, कर्मयोगी को मुझ में रहने वाली और अन्त में निर्वाण देने वाली शान्ति प्राप्त होती है।

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम्॥

जो काम और क्रोध से रहित हैं, जो आत्म-संयमी हैं जो आत्म-ज्ञान से संपन्न हैं, उनको पास ही रक्खा हुआ सा ब्रह्मनिर्वाण रूप मोक्ष मिल जाता है।

कर्म और पुनर्जन्म

मनुष्य जैसा बोयेगा वैसा काटेगा, जैसा करेगा वैसा पायेगा, इस जन्म में जो कुछ मनुष्य करेगा उसके अनुसार उसके संस्कार होंगे और उसी के अनुसार उसका जन्म होगा; जब तक मनुष्य अपने ज्ञान द्वारा तृष्णाओं क्षय करके, उन्नति करते करते निर्वाण या मोक्ष को नहीं प्राप्त कर लेता, तब तक वह इसी प्रकार जन्म मरण के चक्कर में पड़ा रहता है। कर्म और पुनर्जन्म का यह सिद्धान्त दोनों धर्मों में एक सा है।

गुण कर्म से वर्ण-विभाग

बुद्ध भगवान् ने गुण-कर्म को ही प्रधान माना है। परंतु वे वर्ण-व्यवस्था के विरोधी न थे। उन्होंने केवल जन्म-मूलक वर्ण-व्यवस्था का खण्डन किया है, किन्तु गुणकर्मानुसार ब्राह्मण आदि चार वर्णों की व्यवस्था का स्पष्ट प्रतिपादन किया है। उन्होंने स्थान स्थान पर सच्चे ब्राह्मणों की प्रशंसा भी की है, जैसा कि निम्नलिखित श्लोकों से प्रगट है :—

न जच्चा वसलो होति न जच्चा होति ब्राह्मणो
कम्मना वसलो होति कम्मना होति ब्राह्मणो॥

अर्थात् जन्म से न तो कोई ब्राह्मण होता है और कोई नीच। कर्म से ही मनुष्य ब्राह्मण होता है और कर्म से ही नीच होता है।

न जटाहि न गोत्तेहि न जच्चा होति ब्राह्मणो।
यम्हि सच्चं च धम्मो च सो सुची सो च ब्राह्मणो॥

अर्थात् न तो जटा से, न गोत्र से, न जन्म से ब्राह्मण होता है। जिसमें सत्य है और धर्म है वही पवित्र है और वही ब्राह्मण है।

न ब्राह्मणस्स पहरेय्यं नास्स मुंचेथ ब्राह्मणो।
धि ब्राह्मणस्स हन्तारं ततोधि यस्स मुंचति॥

(पान २० वर)

धम्मपद-(धर्मपदम्)

सर्वतंत्र स्वतंत्र विद्यामार्तण्ड. प्रो. माधवाचार्य्य-

कृत-' **बालबोधिनी** ' सहित

१ यमक वर्ग :

(१)

मनः पूर्वंगमा धर्माः, मनश्शिष्टा मनोमयाः
मनसा चेत् प्रदुष्टेन भाषते वा करोति वा ॥
ततस्तं दुःखमन्वेति चक्रमिव वहतः पदम् ॥ १ ॥

सभी धर्म, मनोमय हैं। मनके शासन में ही अवस्थित हैं। उनका निमित्त भी मन ही है।

अत एव-जो व्यक्ति दुष्ट मन से भाषण करता है अथवा काम करता है, उसके पीछे दुख लगा आता है जैसे कि—रथ के पहिये जुते हुए बैल के पीछे चले आते हैं।

धर्मके-पुण्य, सदाचार, संप्रदायाचार, शिष्टाचार-शासकीय विशुद्ध नियम, पदार्थ वैशिष्ट्य आदि अनेक अर्थ कोशकारोंने दिये हैं। पर यहां धर्मका अर्थ-सारा परिदृश्यमान विश्व या विश्वके पदार्थ हैं।

परिदृश्यमान सारे पदार्थ मनने ही अपने शासन में अपने से परिकल्पित कर रखे हैं। यदि वे मन से सम्बन्धित नहीं हैं तो उनकी वास्तव में कोई सत्ता नहीं है।

विषयशून्य विज्ञान ही वास्तविक सत्य है। बाह्य विषय तो स्वाप्निक विषयों के समान मनोमय एवम् मन से ही परिकल्पित हैं। ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय और ज्ञान के सारे साधन सभी एक मात्र मन या मनने मनसे ही बना रखे हैं। यथार्थ रूप में नहीं हैं।

स्वप्नादिकों में विषयोंके सम्बन्ध के विना भी अनुभव होता है। उस समय मन ही ज्ञाता विषय (पदार्थ) और ज्ञानके साधन इन्द्रियों का रूप लेता है। यही मन कर्ता और भोक्ता है। जैसा मन होता है वैसा ही अनुभव होता है।

मन ही उपादान और निमित्त कारण है मन से इतर कुछ भी नहीं है। जिनका मन शुद्ध नहीं है या जो मन शुद्ध नहीं है वह अपने दुखका कारण होता है।

(२)

मनः पूर्वंगमा धर्माः मनश्शिष्टा मनोमयाः,
मनसा चेत् प्रसन्नेन भाषते वा करोति वा।
ततस्तं सुखमन्वेति छायेव अनपायिनी ॥ २ ॥

यहां सारे पदार्थ मनोमय हैं। मनने ही बनाये हैं तथा मनोराज्य में विद्यमान हैं इस कारण जो प्रसन्न मन से कहता या करता है वह सुखी होता है। उसके पीछे आनन्द छाया के समान लगा रहता है।

मन की प्रसन्नता का तात्पर्य मन की शुद्धि से है। जब तक यह शुद्ध नहीं होता वासनाओं में वहा करता है। शुद्ध हो जाने पर वासनाओं की निवृत्ति हो जाती है। इनसे वियुक्त होनेपर यह परम शान्त होता है। उस समय इसके सारे व्यापार सुख के साधन होते हैं।

सभी दार्शनिकों ने मन को प्रसन्न बनाने के उपाये बताये हैं। किसी किसीने तो यहां तक कह दिया है कि—मनोराज्य को मन के साधन से विजय किये विना परमानन्द की प्राप्ति नहीं हो सकती। संसारी पदार्थ सर्वांश में शान्त नहीं कर सकते। अतः प्रथम मन को ही मन से जीतना चाहिये।

(३)

आक्रोशन्मामवधीन्माम् अजैषीन्मामहरन्माम्।
ये च तमुपनह्यन्ति वैरं तेषां न शाम्यति ॥ ३ ॥

इसने मुझे गालियाँ दी हैं। मारा और हराया है। इसने मेरी चोरी की है। जो इन बातों की मन में गांठ बांध लेते हैं उनका वैर कभी शान्त नहीं होता ॥ ३ ॥

किन्तु (४)

आक्रोशन्मामवधीन्माम् अजैषीन्मामहरन्माम्।
ये च तं नोपनह्यन्ति वैरं तेषूपशाम्यति। ॥ ४ ॥

इसने मुझे मारा गाली दी जीता और मेरी चोरी की। जो इन बातोंकी गांठ दिलमें नहीं रखते उनका बैर उन्हीं में शान्त हो जाता है।

यह तत्व क्षमा का है। अथवा दूसरे शब्दों में कहें तो इसे भून जाना भी कह सकते हैं। तीसरी वस्तु इन बातों पर लक्ष्य ही न डालना है।

क्षमाशीलव्यक्ति उपकारों पर भले ही ध्यान दे लें पर अपकारोंपर ध्यान नहीं रखा करते।

(५)

नहि वैरेण वैराणि शाम्यन्तीह कदाचन।
अवैरेण च शाम्यन्ति एष धर्मः सनातनः ॥ ५ ॥

वैर से वैर कभी शांत नहीं होते। उनकी क्रिया प्रतिक्रिया सदा चलती रहती है। वैर का जब बदला नहीं लिया जाता तो वे स्वतः शांत हो जाते हैं। यही सच्चा सनातन धर्म है।

इससे प्रतीत होता है कि-भगवान् बुद्ध देव ने सनातनधर्म के ही तत्त्वों का इच्छानुकूल संग्रह किया है। क्योंकि-वे इस मान्यतापर जोर देकर कहते हैं कि-यही सनातन धर्म है।

(६)

परे च न विजानन्ति वयं प्रेत्य यम्यामहे।
ये च तथ्यं विजानन्ति ततश्शाम्यन्ति-मेधागाः ॥ ६ ॥

लोग नहीं जानते कि-हम भी एकदिन इस संसार का त्याग कर देंगे। हमें भी शुभाशुभ कर्मों के फल भोगने पड़ेंगे। पर जो यथार्थ रूप से

बीज को समझ जाते हैं उनकी बुद्धि के भीतर वैर नहीं रह पाते शान्त हो जाते हैं। मृत्युभीत द्वेष नहीं किया करते। धर्म साधन हैं। चार दिन की जिन्दगी में किसी से विद्वेष नहीं करते।

(७)

शुभानुपश्यं विहरन्तम्, इन्द्रियेषु असंवृतम्।
भोजने च अमात्राज्ञम्, कुसीनं हीनवीर्यम्।
तं वै प्रसहन्ति मार:, वातो वृक्षमिव दुर्बलम् ॥ ९ ॥

संसारी विषयों को शुभ माननेवाला, इन्द्रियों के विषयों में ही विहरण करनेवाला, असंयमी व्यक्ति जो कि–न तो भोजन की ही मात्रा जानता है और न जिसका आसन ही दृढ है। जिसके शरीर में शक्ति विशेष भी अवशिष्ट नहीं है उसे काम सताये एवम् वासनाएं खींचे तो कोई आश्चर्य नहीं है क्यों कि–दुर्बल वृक्ष को आंधी सदा ही गिराया करती है।

(८)

अशुभानुपश्यं विहरन्तम्, इन्द्रियेषु सुसंवृतम्।
भोजने च अ-मात्राज्ञं शुद्धम् आरब्ध वीर्यम्।
तं वै न प्रसहन्ति मारो वातः शैलमिव पर्वतम् ॥ ८ ॥

संसारी भागो को बुरा समझनेवाला 'इन्द्रियों के विषयों में परिपूर्ण संयमी' नियमित ढंग से भोजन करनेवाला सर्वतः पवित्र वीर्यवान व्यक्ति का काम संहार नहीं कर सकता। क्योंकि कभी पर्वत की चोटीको भी हवा गिरा सकी है?

भोगों से विरक्त संयमी दृढवीर्य महापुरुष ही काम को जीता करते हैं। अन्य तो काम के दास हैं।

(९)

अनिष्कषायः काषायं यो वस्त्रं परिधित्स्यति ॥
अपेतो दमसत्याभ्यां न स काषायमर्हति ॥ ९ ॥

जो व्यक्ति भीतर के चित्तमलों को धोये विना संन्यासियों के काषाय (गेरुआ) वस्त्र धारण करने की इच्छा करता है जो कि–सत्य और दम दोनों से बहुत दूर है वह काषायवस्त्र का अधिकारी नहीं हो सकता।

जब तक भीतर की वासनाओं से संन्यास नहीं लेता। रंगे कपड़े धारण करने के संन्यास का कोई प्रयोजन नहीं है। कपड़े रंगे तो क्या हुआ?

(१०)

यश्च वान्तकषायोऽसौ शीलेषु सुसमाहितः।
उपेतो दमसत्याभ्यां स वै काषायमर्हति ॥ १० ॥

जिसने बुरी वासनाओं को उगलकर मन को धो डाला है। जो कि–शीलों में भली भाँति संयमी है। जिसमें परिपूर्ण दम और सत्य विद्यमान है, ऐसा महापुरुषही काषाय वस्त्रों के धारण करने का अधिकारी है।

(११)

असारे सारमतिनः सारे चासारदर्शिनः।
ते सारं नाधिच्छन्ति मिथ्यासंकल्पगोचराः ॥ ११ ॥

असार वस्तुओं को सार समझनेवाले तथा सार वस्तु को असार देखनेवाले व्यक्ति, सार वस्तु को नहीं प्राप्त होते। क्यों कि उनके झूठे संकल्प ही मनके विषय बने रहते हैं। सत्य संकल्प कभी नहीं होते।

असत् को सत् तथा सत् को असत् समझने का नाम ही भ्रान्ति है। भ्रान्त पुरुषों के कभी भी सत्य और शुभ संकल्प नहीं हो सकते।

इस कारण—

(१२)

सारं च सारतो ज्ञात्वा असारं च असारतः।
ते सारमधिगच्छन्ति सम्यक् सकंल्पगोचराः ॥ १२ ॥

जो महापुरुष सार वस्तु को सार के रूप में समझते हैं तथा असार पदार्थों को असार के रूप से प्रत्यक्ष करते हैं। वे सार वस्तु को जान जाते हैं।

क्यों कि उनके संकल्प मिथ्या नहीं होते न उनके संकल्पों की भावना ही मिथ्या होती है।

यथार्थ वस्तु को पकड़नेवाला यथार्थत्वी और मिथ्या का भक्त मिथ्यात्वी ही होता है। उसके संकल्प भी मिथ्या ही होते हैं। फिर वह जिस वस्तु का संकल्प करें वह भी सत्य या यथार्थ कैसे हो सकती है?।

(१३)

यथा आगारं दुश्छन्नं वृष्टिः समतिविध्यति।
एवम् अभावितं चित्तं रागस् समतिध्यति ॥ १३ ॥

जिस घर का पटाव ठीक प्रकार से नहीं हुआ है उस घर में वर्षा का पानी विध जाता है। इसी प्रकार जिसका चित्त पवित्र भावनाओं संस्कृत एवं एकाग्र नहीं हुआ है उसके भीतर राग शीघ्र ही प्रविष्ट हो जाता है।

किन्तु—

(१४)

यथा आगारं सुच्छन्नं वृष्टिर्न समतिविध्यति।
एवं सुभावितं चित्तं रागो न समतिविध्यति ॥ १४ ॥

भली भाति पटे हुए घर में वर्षा नहीं विंधती। इसी प्रकार पवित्र भावनाओं से सुसंस्कृत हुए चित्त में भी राग का प्रवेश नहीं हो पाता।

इससे यह सिद्ध होता है कि–राग द्वेषादि द्वन्दों को मिटाने के लिये सर्व प्रथम चित्त के मलों को धो डालना चाहिये। शुद्ध चित्त में तो शान्ति का ही प्ररोह होता है। कुभावनाएं जन्म नहीं लेती!

रागों को मिराने के लिये भावनाएं पवित्र होनी चाहियें।

(१५)

अत्र शोचति परत्र शोचति,
पापकारी उभयत्र शोचति।
स शोचति असौ विहन्यते,
दृष्ट्वा कर्मक्लिष्टमात्मनः ॥ १५ ॥

यहां भी शोक करता है वहां भी शोक करता है पापों का करनेवाला दोनों लोकों में शोक करता है।

वह व्यक्ति भी शोक करता है क्योंकि–अपने भयंकर कर्मों को देखकर समझता है कि–अब मैं मारा गया।

सुख पुण्यों का फल एवं पापों का परिणाम दुख है। पापी प्राणी यहां और वहां दोनों स्थलों में शोक करता है उसे मरने पर भी दुख ही

मिलता है। जब प्राणी को अपने पापों का याद आती है समझता है कि-उनका फल अवश्यं भावी हैं तो वह भी शोच से गला करता है।

किन्तु (१६)

अत्र मोदते परत्र मोदते,
कृतपुण्य उभयत्र मोदते।
स मोदते स प्रमोदते,
दृष्ट्वा कर्मविशुद्धिमात्मनः ॥ १६ ॥

यहां प्रसन्न रहता है। दूसरी जगह भी प्रसन्न रहता है। जिसने पुण्य कर रखे हैं वह दोनों ही लोकोंमें प्रसन्न रहता है।

उसके मोद और प्रमोदोंका कारण तो उसके चित्तकी विशुद्धि है जिसे देखकर वह सर्वत्र प्रसन्न रहता है।

(१७)

अत्र तपति परत्र तपति,
पापकारी उभयत्र तपति।
पापं मया कृतमिति तपति,
भूयस्तपति दुर्गतिं गतः ॥ १७ ॥

पापी इस भव और दूसरें भवोंमें सर्वत्र तपा एवं जला करता है। दुखी होता है। वह देखता है कि-मैंने पाप किया है इस कारण तपता है।

पापों के कारण जब उसकी दुर्गति होती है वह सर्वाधिक एवम् वारंवार जलता रहता है।

(१८)

अत्र नन्दति परत्र नन्दति।
कृतपुण्य उभयत्र नन्दति।
पुण्यं मया कृतमिति नन्दति'
भूयोनन्दति सुगतिं गतः ॥ १८ ॥

इस जन्म या लोकमें राजी होता है। दूसरे जन्म या स्थान पर राजी होता है। पुण्यकर्मा, दोनों दुनियांओं में राजी होता है।

वह समझता है कि मैंने पुण्य किया है इस कारण वारंवार अत्यन्त प्रसन्न होता है। क्योंकि-पुण्यों के कारण उसकी सुगति होती है दुर्गति नहीं होती।

(१९)

बह्वीमपि संहितां भाषमाणः
न तत्करो भवति नरः प्रमत्तः।
गोप इव गा गणयन् परेषाम्,
न भागवान् श्रामण्यस्य भवति ॥ १९ ॥

जो व्यक्ति वाचक ज्ञानी हैं वातें तो बड़े बड़े ग्रन्थों की करते हैं पर प्रमाद ग्रस्त होने के कारण कृति में कुछ भी नहीं लाते।

वे श्रमण धर्म के भागीदार नहीं होते केवल श्रमण धर्म के वक्ता मात्र ही होते हैं। जैसे कि-एक ग्वालिया दूसरे की गायों को केवल गिनने और रखने मात्र का अधिकारी होता है। उन में अपना भाग नहीं रखता!

अपने ज्ञान को अपने जीवन के व्यवहार में उतार दैना चाहिये कथनी और करनी दोनों एक हो जानी चाहियें। तभी उत्तमता होती है।

(२०)

अल्पामपि च संहितां भाषमाणः,
धर्मस्य भवति अनुधर्मचारी।
रागं च दोषं च प्रहाय मोहम्।
सम्यक् प्रज्ञानः सुविमुक्तचित्तः
अनुपाददानः अत्र वा अमुत्र वा,
स भागवान् श्रामण्यस्य भवति। २०

भलेही चाहें थोडा ही बोलता हो पर आचरण धर्म के अनुसार करता हो। राग द्वेष और मोह का परित्याग कर दिया हो। सम्यग् ज्ञानी हो संसार के सारे मोहों का ठीक रीति से त्याग कर दिया हो। इतना ही नहीं इस लोक और पर लोकों के सारे आकर्षणों का भी परित्याग किये बैठा हो। एसा धन्य व्यक्ति-श्रमणधर्म का भागीदार होता है।

(पान १७ वरून)

अर्थात् ब्राह्मण पर प्रहार नहीं करना चाहिये ब्राह्मण को भी कभी उस प्रहार करने वाले पर दुर्भाव नहीं रखना चाहिये। जो ब्राह्मण को मारता है उसे धिक्कार है और जो ब्राह्मण उस मारने वाले पर कोप करता है उस ब्राह्मणको भी धिक्कार है।

प्राचीन आर्य हिन्दू धर्म में भी वर्ण-व्यवस्था गुणकर्म के आधार पर ही मानी गयी है, यद्यपि जन्म तथा गुण कर्म दोनों में समानता हो तो और भी उत्तम माना गया है।

भगवद्गीता हिन्दू धर्म का एक प्रामाणिक सर्वसामान्य ग्रंथ है। उसमें भगवान कृष्ण ने स्वयं अपने मुख से कहा है कि चार वर्णों की व्यवस्था गुण कर्म के अनुसार की है, यथा :—

" चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः।

महाभारत के वन पर्व और शांति पर्व में भी यही गुणकर्मानुसार वर्ण व्यवस्था कही गयी है यथा :—

सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
शूद्रे चैतद् भवेल्लक्ष्मं द्विजे तच्च न विद्यते।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥

अर्थात् सत्य, दान, अद्रोह, अक्रूरता, बुरे कामों से लज्जा, दया, दान तप इत्यादि गुण जिसमें दिखायी दें, वही ब्राह्मण है। यदि शूद्र में ये गुण दिखायी दें और ब्राह्मण में नहीं, तो वह शूद्र शूद्र नहीं और वह ब्राह्मण ब्राह्मण नहीं।

वेदों में वर्ण का आधार गुण कर्म से ही माना है जैसा कि आर्य समाज प्रचार कर रहा है, यद्यपि चारों वर्ण एक ही समाज के अंग हैं। इसमें ऊँच नीच की भावना को स्थान नहीं है।

पंचशील

भगवान् बुद्ध ने जिस पंचशील का उपदेश दिया है उसमें निम्न-लिखित पांच बातें कही गयी है अर्थात् प्राणियों की हिंसा नहीं करना, चोरी नहीं करना, पर स्त्री गमन नहीं करना, झूठ नहीं बोलना तथा मद्य आदि मादक द्रव्यों का सेवन नहीं करना। जैन धर्म में भी येही पंचशील महाव्रत कहलाते हैं। हिन्दू धर्म में इन्हींको पंच यम नियम कहा गया है। पातंजल योगसूत्र में ये पांचों यम नियम इस प्रकार कहे गये हैं :—

" अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाःयमाः "

अर्थात् अहिंसा, सत्य बोलना, अस्तेय (चोरी नहीं करना) ब्रह्मचर्य का पालन करना, अपरिग्रह (त्याग) ये पंच यम (पंचशील) हैं।

ऊपर जो कुछ लिखा गया है उससे प्रकट है कि बौद्ध धर्म और हिन्दू धर्म दोनों मूल में एक ही हैं और सहोदर भाई के समान एक दूसरे के सहयोगी और सहायक हैं।

ORAL CODE IN BUDDHISM

From the Buddha Prabba (epitomised)

सब्ब पापस्स अकरणं, कुसलस्स उपसंपदा।
सचित्तपरियोदपनं, एतं बुद्धान सासनं॥

Buddhism and Hinduism :—Buddhism has been a religion, according to Paul Carus, that may be called 'the First religion of morality in religion!' Even those critics who now and then put forward that Buddhism is neither religion nor philosophy have been compelled to concede in its favour that it is only a system of morals in so far as it contains anything and mere negation.' At the outset, it may be said that all ethical teachings of Buddhism are either referred directly to the example and precepts of the Buddha, and in all cases they are clearly due to both causes inseparably combined. In fact, Buddhism would be nothing without its founder the Buddha as Zorastrianism, Islam and Christianity would be nothing without Zarathushtra, Mohamad, and Jesus Christ. In fact Bhagwan Buddha's marked personal character of outstanding magnanimity and heroism has constituted the very life and soul of his teachings.

Though Buddhist morals are thus expressly founded on and referrible to Buddha, it does not follow that Bhagwan Buddha invented the whole of morality. On the contrary, he himself repeatedly extols the teachings and virtues of the Rishis of the Hindu India of the Brahmanic period. 'The Dharma (धम्म)' says he, 'is the teachings of the Rishis ऋषि.' From this point of view, Buddha's creed cannot possibly be construed as a new dispensation; so that perhaps Prof. Rhys Davids was right in calling the prophet of Buddhism as "the highest, the wisest, and the best of the Hindus." In fact the Bhagwan himself was a Hindu in a number of ways. His learning was Brahmanical, his teachings with all their Protestantism was the product of Brahmanism, and both he and his religion were the offshoots of the Vedic Faith. In the context of historic perspective, Buddhism grew as a branch of Hinduism, lived side by side with Hinduism and so far as India is concerned, it merged also in the revived Hinduism—which latter owes as much to Buddhism, if not more, as to the religion of the Vedas. Hence, on this line of thinking, Buddhism cannot be regarded as wholly outside Hinduism nor can we say that it is eventually hostile to it. There is an element of truth in Swami Vivekanand's view that Buddha's religion may be viewed as forming a necessary complement of Hinduism. Whether you agree with this view or not, in Buddhist India, at any rate, both Brahmans and Shramans lived together on terms, of utmost cordiality—both equally patronised by the state. In the words of Rhys Davids. Lord Buddha 'probably deemed himself to be the most correct exponent of the spirit as distinct from the letter of the ancient Faith

Buddhist Moral Code :

सब्बदानं धम्मदानं जिनाति

There is not such almsgiving as the almsgiving of the Dharma!

Not of a like result are right and wrong!

It seems that at an early date Buddhist moral code passed beyond the eightfold path अष्टांग मार्ग promulgated by Gotama Buddha in his first sermon and we notice a distinct course of ethical development in what are called the three steps of religious life, viz. moral conduct शील mental concertation समाधि and true wisdom (प्रज्ञा).

The sila (moral conduct) included ten chief rules of which the first five were fundamental and binding upon both laymen and monks. These precepts bear a striking resemblance with the Mosaic Decalogue of the Jewish code, with the Yamaniyams (यमनियम) of the Hindu Yoga and with the cardinal virtues of the Greek philosophers. The ten silas are otherwise termed सिक्खापद्स (Sikkhapadas) or precepts of training; it constitutes moral and mental discipeine of those who renounce the world and enter the Paths. The first five silas and commandments are the strongest and being absolutely necessary for the maintenance of society, are deemed to be binding upon laymen as well.

The five silas are:—

पाणातिपाता वेरमणि सिक्खापदं समादियामि।
आदिन्नादाना वेरमणि सिक्खापदं समादियामि।
कामेसु मिच्छाचारा वेरमणि सिक्खापदं समादियामि।
मुसावादा वेरमणि सिक्खापदं समादियामि।
सुरामेरयमज्जपमादट्ठाना वेरमणि सिक्खापदं समादियामि।

(1) Kill no living being, (2) steal not, (3) commit not adultery, (4) lie not, (5) drink not strong drink.

These are no doubt taken from Brahmanism but Buddha was the first reformer in interdicting strong drink and also in prohibiting killing for sacrificial purposes. The remaining five precepts—though meritorious for all—are expressly binding upon monks. They forbid (1) eating between meals, (2) attending worldy amusements, (3) use of unguents and ornaments, (4) use of luxurious beds and (5) receiving of money. The first five precepts, however, though couched in the same language for all, yet a higher standard of profession was expected of monks. Thus, while (ब्रह्मचर्य) chastity with reference to laymen means the avoidance of adultery as referring to monks and nuns, it consists of absolute abstinence from marriage. Similarly, theft, in common life is limited to taking anything that has not been given, while a monk is held to steal even if he should smell a flower.

An American Paper Hates War !

WHAT IS WAR ?

What is war ? I do not know, for I have seen it.

But God pity us, if we deny, if we forget the courage, the sacrifice and suffering, the glory, of those who offered themselves upon the red altars of our tragic yesterday. God pity us and turn his face from us, if we repudiate the faith in which the mother gave her son and in which the son gave himself. But God judge us forever if we profit not by these lessons learned in agonies colossal.

I HATE WAR

I hate war. I know its folly, for I have watched it waste the substance of the world.

I hate it with TERROR — the terror of one who has known the sting of its torture and the frenzy of its fear.

I hate it with PASSION — the passion of one who has held its dying against his breast.

I hate it with DISILLUSIONMENT — the disillusionment of one who has gathered up its bloody fragments.

I hate it with AGONY — the agony of one who has sons to be numbered and daughters to be offered should its guns grow hungry again.

I HATE WAR.

I hate it for the men it spits upon bayonets and scatters like offal across continents sown to passion and watered with blood.

I hate it because of the children it orphans and the brides it widows.

I hate it because of the betrothed it leaves unmated, the father it makes sonless, and the mother it robs of the fruit of her womb.

Courtesy : **The Serving Man Kind.**

Sayings of Gandhiji

I do not want my house to be walled in on all sides and my windows to be stuffed. I want the cultures of all the lands to be blown about my house as freely as possible. But I refuse to be blown of my feet by any. I refuse to live in other peoples' house as an interloper, a beggar or a slave.

Young India, June 1, 1921.

× × ×

Mine is not a religion of the prison house. It has room for the least among God's creation. But it is proof against insolence, pride of race, religion or colour.

Yong India, June 1, 1921.

From : **The Parishramalaya** : (Kherawadi).

SUNDAY PRAVACHAN

1. Saint Narsi Mehta

Under the auspices of the Kherwadi Social Welfare Association **Shri Ramrai Bakshi**, Principal, Anandilal Podar High School, Santacruz, gave a **Pravachan** on the Gujarati poet-saint **Narsi Mehta** at the Kherwadi Parishramalaya on Sunday the 6th October, 1957 at 9 A. M.

Shri Bakshi said that the preaching of Path of Devotion or Bhakti Marga started in India in the 14th century with Lord Gauranga in the North and other great devotees in the South. Narsi Mehta belonged to this band of saints full of humility, eager for realizing God and cheerfully suffering persecution for the cause dear to one. He was staying with his brother as his parents died when he was still a child. He was a lazy boy, spending his time in the company of holy men. He married but was looked upon by his family as a good-for-nothing fellow. Early in life he had realisation of ras lila i.e. of Krishna dancing with Gopis. In many of his songs he imagines himself to be a Gopi so that he can express the same devotion to the Lord as Radha must have felt for him. He adopted (मार्जारवृत्ति) i.e. like a helpless kitten he placed himself entirely in God's hands believing firmly that God would take care of him. At that time there were great religious conflicts–between Vadantins and those who followed Bhakti Marga and also between Saivites and Vaishnavites. He suffered persecution at the hands of the people for singing and dancing with women devotees and also for sitting and singing bhajans with Harijans. But he bore all this cheerfully, relying on God as his only support.

It is about 500 years since he lived and yet his influence on us through his songs so full of devotion is great. He concentrated on the great love which Radha had for Krishna and ceaselessly sang, that in the vicissitudes of life our one unfailing support is God and that faith is the greatest thing in life.

Shri Bakshi concluded by saying that the present age is the age of action. Lokmanya Tilak preached the Gospel of Action as taught in the Gita and Mahatma Gandhi showed by his example how a life of Detachment (अनासक्ति) is to be lived. With devotion to God and love of our fellow-men we should consantly try to do our duty as well as we can.

★

World Religion Supplement

वर्ष १० वें] [अंक ४ था
१५, नोव्हेंबर १९५७

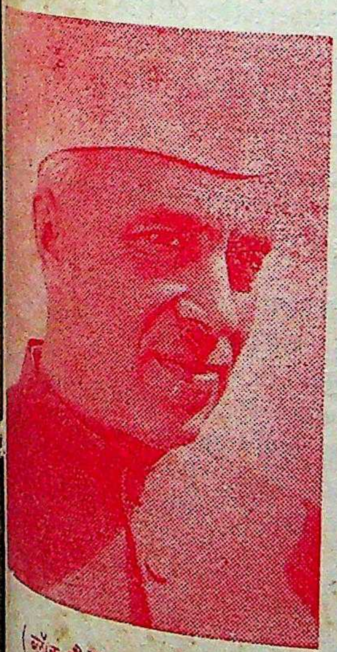
धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. X—4)
15th November 1957

Mount FUJIYAMA of JAPAN

Showering His Blessings on Pandit Javaharlal Nehru on his recent visit to Japan! Panditji's Birthday comes on the 14th November, which is also declared to be a "Children's DAY". May Panditji Live Long for the glory of India!

(ब्लॉक मीजेच्या सौजन्यानें)

जपानचा अत्यन्त पवित्र पर्वत **फूजीयामा** पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना मंगला-शीर्वाद देत आहे! पंडितजी नुकतेच जपानास भेट देऊन आले. त्यांचा वाढदिवस १४ नोव्हेंबर रोजीं आहे व तो दिन "बालकदिन" म्हणूनहि साजरा केला जाणार आहे. पंडितजी शतायू होवोंत!

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

• दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. •

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)
प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष १० वें] १५ नोव्हेंबर, १९५७ [अंक ४

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५–०–०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७–०–०
३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १–७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)
अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

वर्गणीदारांस विज्ञप्ति : (वर्गणींत वाढ)

वि. सूचना : धर्मचक्राचा आकार, पृष्ठसंख्या व अन्तर्बाह्य सुधारणा यासंबंधी हा अंक पाहूनच आमच्या वर्गणीदारांची खात्री पटेल. ह्या वाढत्या खर्चामुळें १५ ऑगस्ट १९५६ पासून वार्षिक वर्गणी रु. पांच केली आहे हें येथें कळवीत आहोंत. अर्थात १५ ऑगस्ट १९५६ च्या पूर्वी झालेल्या वर्गणीदारांना ही वाढ १५ जुलै १९५७ पर्यंत लागू नाहीं, हें सांगणें नकोच ! धर्मचक्रावरील लोभ पूर्वीप्रमाणेंच आमच्या वाचकांनीं कायम ठेवावा, ही सविनय प्रार्थना !

ना. के. भागवत.

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

[वर्ष १० वें] १५ नोव्हेंबर १९५७ [अंक ४ था

जीवाची सखी (भक्ति)!

जीवाचि सखी मज सांपडली।
माझ्या जिवाचि सखि मज सांपडली ॥ ध्रु० ॥

अर्भक असतां, स्तन पाना मधि।
न कळत न वळत मनिं वसली
जीवाचि सखी मज सांपडली।
माझ्या जिवाचि सखि मज सांपडली ॥

जवानि येतां, बाग बहरला।
ठुमकत मुरडत लचकत लाजत, गळीं पडली
जीवाचि सखी मज सांपडली
माझ्या जिवाचि सखि मज सांपडली ॥

भक्ति खरी ती वृद्धपणामधि
ईशपदावरि (भगवंतावरि) दृढ जडली।
जीवाचि सखी मज सांपडली
माझ्या जिवाचि सखि मज सांपडली ॥

—अखेर

संपादकीय

मुंबईस कवि किंवा नाटककार, निबंधकार किंवा संपादक, कादंबरीकार यांची एक अखिल भारतीय संस्था असून ती श्रीमती सोफिया वाडिया यांनीं स्थापन केली आहे. कित्येक वर्षे ती संस्था आपलें काम अत्यन्त नियमितपणें चालवित आहे. त्या संस्थेचा उद्देश निरनिराळ्या भाषांतील वाङ्मयीन सेवकांना एकत्र आणणें व त्या सर्वांच्या हितसंबंधीं प्रश्नांचा विचार करून त्यांची संघटना बनविणें हा होय. जगांत P. E. N. म्हणून जी विख्यात संस्था आहे व जिच्या उपशाखा २६ शाखा आहेत, त्या संस्थेची ही अखिल भारतीय शाखा आहे. नुकतीच जपानांत या संस्थेची जी एक मोठी परिषद भरली होती तिला श्रीमती सोफिया वाडिया व इतर साहित्यिकांचें मंडळ गेलें होतें. त्या भारतीय शाखेची चवथी परिषद बडोदे येथें मागील महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यांत भरली होती. २६ ऑक्टोबरला पंडित नेहरू यांनीं या परिषदेचें उद्घाटन केलें. त्यांत त्यांनीं आजच्या काळांत साहित्यिकांवर केवढी मोठी जबाबदारी आहे व केवढी महत्त्वाची भूमिका त्यांना पार पाडावयाची आहे, याची जाणीव परिषदेच्या सभासदांना करून दिली. ते म्हणाले, "बहुजन समाजाचीं मनें शेंकडों किरकोळ प्रश्नांनीं गोंधळून गेलीं आहेत. भारत आजच्या ज्या स्थित्यन्तरांतून जात आहे त्याचें रहस्य समजून सांगून त्यांना मार्गदर्शन करणें हें आवश्यक आहे. अनुभवान्तीं असें सिद्ध झालें आहे कीं, भाषिक प्रश्नालाच प्राधान्य दिल्यामुळें इतर कितीतरी राष्ट्रीयदृष्ट्या महत्त्वाचे प्रश्न बाहेर फेंकले जात आहेत ! आजच्या गरम वातावरणांत भाषेचा प्रश्न निर्विकार मनानें व शान्तचित्तानें सोडविता येणें अशक्य आहे. निव्वळ मताधिक्यानें किंवा लोकसभेंत ठराव मंजूर केल्यानें भाषेचा प्रश्न सुटत नाहीं किंवा तिचा विकास होत नाहीं. शेवटीं पृथःकरण केलें तर असें दिसून येईल कीं, जास्तींत जास्त लोकांचें सुख कशा रीतीनें साधतां येईल, या एकाच उद्देशानें भाषेचा प्रश्न सोडवला पाहिजे. दुसऱ्या भाषेचें अनहित करून आपल्या भाषेची समृद्धि कधींच होणार नाहीं. इंग्रजी भाषेची जागा हळूहळू हिंदीनेंच घेतली जाणार आहे. सरकारचा आश्रय मिळण्याचे बाबतींत काय अडचणी आहेत याचाहि ऊहापोह त्यांनीं केला. लेखकांनीं आपल्या लिहिण्यांत शिस्तवारपणा व हळुवारपणा आणला पाहिजे. जग आज विलक्षण क्रान्तींतून जात आहे व हरघडी बदलणाऱ्या परिस्थितीला तुळतें कसें करून घ्यावयाचें व त्याबरोबरच आपली (लेखकाची) मूळ भूमिका कशी कायम राखावयाची या गोष्टी यशस्वी रीतीनें साहित्यिकांनीं हाताळावयाच्या आहेत. एकांड्या शिलेदाराचें युग आतां इतिहासांत जमा झालें आहे. भाषेच्या मर्यादा आतां जाऊन त्या ठिकाणीं एकता व एकात्मता यांची भावना बद्धमूल झाली पाहिजे." अशा प्रकारचें भाषण केल्यानंतर अध्यक्ष डॉ. राधाकृष्णन् म्हणाले–"जगांत जे यान्त्रिक व वैज्ञानिक फेरबदल होत आहेत त्यांच्या धक्क्यांना तोंड देऊन कसें सुसंवादी व्हावयाचें हें आजच्या साहित्यिकांचें कर्तव्य आहे. कधींहि कल्पनासुद्धां करितां येणार नाहीं अशा गोष्टी वैज्ञानिक बुद्धीनें साध्य करून घेतल्या आहेत व त्या योगानें जगाच्या एकीकरणाला मदत झाली आहे. पण निसर्गाच्या व्यापारांना माणसानें जरी माणसाळलें असलें तरी त्यानें आपल्या अन्तरंगांत शांती मात्र मिळविली नाहीं. मोठमोठे शोध लाऊन त्यानें प्रगति केली आहे. पण राजकीय विसंवाद व सत्तेची धडपड याकडेसच त्यानें त्यांना राबविलें आहे. ही राबविण्याची प्रवृत्ति अनिष्ट आहे व खऱ्या शांतीला दूर सारणारी आहे. ग्रंथकारांना याबाबतींत पुष्कळ कार्य करितां येण्याजोगें आहे. खरी शांति प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशानें मानवांच्या मनांत एकतानता व एकसूत्रता त्यांनीं आपल्या लेखनसामर्थ्यानें उत्पन्न केली पाहिजे. इतिहासानें ही गोष्ट सिद्ध करून दाखविली आहे कीं, मानवीप्रश्नांत कोणतीहि गोष्ट वज्रलेप म्हणून समजण्याचें कारण नाहीं. मनुष्यप्राण्यानें आपली नियति ठोकून ठोकून घडविली पाहिजे. म्हणूनच विदग्ध वाङ्मयाच्या लेखकाचें हें कर्तव्य होऊन बसतें कीं, जगांत जगाला नियंत्रित करीत असलेल्या विविधव्यापारासंबंधीं अगदीं तृप्त व अनासक्त वृत्ति धारण करून प्रगतीचा रथ पुढें ढकलणें व 'विश्व मानवसंघ' या निश्चितस्थळीं तो नेऊन पोहोंचविणें" या दोन्ही भाषणावरून पी. ई. एन्. च्या उच्च परंपरेची साक्ष पटते. आमच्या साहित्यिकांनीं मात्र रटाळ परिस्थितींत आपणांस अडकऊन न घेतां "वाङ्मयमंदिरांतील एक सत्याचा पुजारी" म्हणून आपलें कर्तव्य बजाविलें पाहिजे. सध्यांच्या घालमेलीच्या व विलक्षण ताणून खेंचलेल्या भावनांच्या परिस्थितींत ही सदिच्छा कितपत पार पडणार याविषयीं संशय उत्पन्न होऊन भविष्यकाळ नैराश्यपूर्ण–निदान भारताचे वतीनें–होतो कीं काय ही भीति वाटते ?

× × ×

अधुनिक शंकराचार्य व धर्मगुरु यांची कर्तव्यें कोणतीं ? त्यांच्या गादीचा किंवा पीठाचा मूळ उद्देश कोणता ? त्यांचा आजच्या समाजाला मार्गदर्शनाचे कामीं कितपत उपयोग होतो किंवा होईल ? असले प्रश्न विचारवन्तांच्या मनांत उद्भूत होऊन त्यावर बरेंच विचारमन्थन सुरूं आहे, ही फारच सूचक घटना आहे. मध्यन्तरीं इस्माइलियांचे धर्मगुरु आगाखान हे पैगंबरवासी होऊन त्यांच्यामागें त्यांचा नातू प्रिन्स करीम यास आपल्या गादीचा वारस अशी उद्घोषणा झाल्यावरच त्यासंबंधीं 'धर्मगुरु कसा असावा ? तो नव्या दृष्टीचा असावा" यासंबंधांत पुण्याच्या 'तरुण भारतानें' एक लेखमालाच गुंफून त्यावर विविध विद्वानांनीं विविधमतांचें प्रदर्शन केलें. पण त्यानंतर 'पुढें काय होणार?' या संबंधीं निश्चयात्मक चित्र दिसूं लागण्यापूर्वी या बाबतींतील भारताची

...ता व उदासीनता याबद्दल २५-७-१९५७ च्या 'तरुण भारतां-' ...मुख्य लेखांत कांहीं हृदयाला पीळ पाडणारें विचार-चित्र रंगविलें ... कांहीं वाक्यें उद्धृत करतों—"आंतरराष्ट्रीय प्रसार किंवा प्रतिष्ठा ...व आपल्या देशाच्या चतुःसीमांतच फक्त स्वतःला कोंडून ...जर कोणता एक संकुचित धर्म जगांत असेल, तर तो फक्त ...! एकाकाळीं हिंदुधर्म हा सुद्धां सर्व समावेशक, प्रसरणशील ...प्रभावशाली धर्म होता. पण मध्यन्तरींच्या काळांत कर्मकाण्ड ...कोती दृष्टि यांचें प्रस्थ वाढल्यामुळें हिंदुधर्माच्या विकासाला, ...आणि प्रसाराला ज्या मर्यादा पडल्या, त्या जणूं कायमच्याच! ...दुर्दैवानें अशी परिस्थिति खुद्द भारतांतच उत्पन्न झालेली आहे ...बौद्ध, ख्रिस्ती आणि मुसलमानी असे तीन जगज्जिगीषू धर्म हिंदू-...त्याच्यामुळीं जन्मभूमींतच सामना द्यावयाला उभे ठाकलेले ..., **हिंदुधर्मांतील आचार्यांना आणि स्वामींना** मठाधिपतींना ...महन्तांना त्यांच्यावरील या प्राणांतिक संकटाची जाणीव अस-...कांहींहि चिन्ह नाहीं!" हा उतारा जरा लांबला, पण आम्ही तो ...कारण आमच्या वाचकांना हें विदारक सत्यकथन करावें व **नव्या** ...चा **गुरु असल्याशिवाय** या शंकराचार्यांचा किंवा मठाधिपतींचा ...कांहींच उपयोग नाहीं हें कटु सत्य दाखवावें! बिचारी जनता तर ...च आहे. विद्यार्थी व विद्यार्थीनी यांना तर धर्मच नको! सरकार ... निधर्मी आहे. राजकारणांत पक्षोपपक्ष व परस्परांची कुलंगडी ... काढून एकमेकांवर चिखलफेंक करण्याची वृत्ति वाढत आहे. अशा ...स्थितींत मानवतेचा धर्म व तोहि नैतिक मूल्यानांच मान देणारा ...-मानवमानवांतील संबंध सुरळीत करून मानव जीवन समृद्ध, संपन्न ... समाजसेवारत जर करणार नाहीं तर भारताचें स्वातंत्र्य हें कितपत ... याची शंका उत्पन्न होऊं लागली आहे! गांधीजी किंवा तत्पूर्वीचे ...तीय सन्त यांनीं शिकविलेला धर्मच मानवतेचा धर्म. हा मानवजातीची ...विभाज्यता सिद्ध करून देऊन सत्य-अहिंसेच्या पायावर मानवाचें ... नैतिक दृष्ट्या निर्दोष, परस्परसहकारी, सर्व भूतहितानुकंपी व ...च्या दुर्गंधी विरहित असें करूं शकेल. 'ईश्वर असो कीं नसो;' पण ... तर आहेच आहे व त्या प्रत्येक मानवाला मन हें स्वयंसिद्ध आहे ... त्याच मनाचा विकास करून त्यांतील दुष्ट व दुरुपयोगी मनोधर्म ...करणें म्हणजेच मानवाचा नैतिक पाया मजबूत करणें. त्या ...चा मोठेपणा झाला म्हणजे मानवांतील कोंडवाडे आपोआपच भीषण ...यास लागतील व माणसासंबंधी उदार मनोवृत्ती उत्पन्न होऊन ...कांच्या संबंधाचें प्रेम, विश्वास व हित विषयक जागरूकता साध्य ..., म्हणजेच सामाजिक एकता, समता व न्याय्यप्रियता वाढत जाईल. ... धर्म प्रसृत झाला म्हणजे, ज्या विविध स्वरूपाच्या समस्या राष्ट्रास ...वीत आहेत, त्या आपोआपच सुटतील. हे शिकविणारे धर्मगुरू ...हवे आहेत. म्हणजे त्याचा दृष्टिकोण आकाशावरून पृथ्वीवर ... गेला पाहिजे! हा कायाकल्प लौकरच होवो अशी प्रार्थना केल्या-... आमचे हातांत दुसरें काय आहे? 'तरुण भारतानें' या प्रश्नास ...फोडल्याबद्दल तो अभिनन्दनास पात्र आहे!

× × ×

...र धर्मांच्या बाबतींतील जें औदासिन्य व गोंधळ वर्णन केला त्यांत कांहीं फरक पडावा व जनता धर्मनिष्ठ होण्याचे मार्गावर लागावी, अशी सदिच्छा मनांत धरून जीं कांहीं "**धर्मपीठें**" प्रयत्न करून राहिलीं आहेत त्यांपैकीं मद्रासमधील कामकोटी पीठाचे श्रीशंकराचार्य यांच्या पीठाचा उल्लेख करावासा वाटतो! नवरात्रीच्या उत्सवाचा फायदा घेऊन मलयापूर येथील संस्कृत कॉलेजच्या आवारांत स्वामीजींनीं निरनिराळीं प्रवचनें दिलीं. तीवरून नवीन दृष्टि त्यांना हवी आहे, असें वाटलें. आठ, नऊ, दहा, बारा, व चवदाव्या तारखेच्या हिंदूच्या अंकांत त्यांनीं दिलेल्या प्रवचनांचा सारांश आला आहे. पहिल्या प्रवचनाचा विषय 'वेदांचें संरक्षण मूळच्या स्वरूपांत कां करावें?' हा होता. ते म्हणाले—आपण आपलें शरीर व कपडे स्वच्छ ठेवण्याची खबरदारी घेतों. पण अन्तःशुद्धीकडे आम्ही लक्ष पुरवितों का? ही शुद्धि पाळण्याचें कामी जर हयगय झाली तर रोग होऊन कित्येक जन्म आत्म्याला दुःख भोगावें लागणार आहे! अन्य धर्माविषयीं बोलतांना ते म्हणाले, प्रत्येक धर्मांत एक पवित्र ग्रंथ व एक ईश्वर असें असतांना हिंदू धर्मांत मात्र शैव व वैष्णव व ईश्वर मात्र एक. पण हे शैव व वैष्णव दोन्हीहि वेदांपासून उत्पन्न झाले आहेत. म्हणून या दोहोंचा देव एकच व धर्मग्रंथ एकच ही गोष्ट श्रोतृवृंदांनीं हृदयांत बाळगिली पाहिजे. वेद व वेदांगें यांचें स्वरूप त्यांनीं समजावून सांगितलें व ती परंपरा ब्राह्मणांनीं कायम ठेवावयाची आहे!" दुसरें प्रवचन "मंदिरांतील पूजा" या विषयावर झालें. यावेळीं दुसऱ्याचें हित साधण्याचा प्रयत्न प्रत्येकानें करावा, असें त्यांनीं निक्षून सांगितलें; व त्याच योगानें आपल्या अन्तरंगातील समाजसेवेची वृत्ति कायम ठेवावी. शिक्षणसंस्था व बँका जरी अस्तित्वांत असल्या तरी त्यांच्या योगानें अज्ञान, रोग व दारिद्र्य ह्यांचें निर्मूलन झालें नाहीं! शिक्षणानें असत्य व्यवहार व लांचलुचापत हीं नाहींशी झालीं नाहींत! आपल्या गरजा कमी करा! नाहींतर गरज भागली नाहीं कीं असंतोष निर्माण होतो. आपलीं सर्व दुःखे नाहींशी होण्याचा एक मार्ग म्हणजे परमेश्वराच्या शक्तीवरील श्रद्धा व त्या योगानें तीं दुःखे सहन करणें. मंदिराच्या योगानें भक्तीची जोपासना होऊन सहन-शीलता प्राप्त होते. देवळांत दिलेल्या दक्षणेचें महत्त्व फार आहे." तिसरें प्रवचन "पराशक्ति" यावर दिलें. त्रिमूर्तीचें रहस्य उलगडून त्यांनीं असें दाखविलें कीं, परमेश्वर निरनिराळ्या स्वरूपांत आपणास आविष्कृत करतो. त्याला आवाहन करण्याचे मार्ग म्हणजे "मन्त्र व जप"! त्यायोगानें पराशक्ति (परादेवता) भक्तावर आपली कृपा केल्याविना राहणार नाहीं! विश्वकल्याणाकरितां हा मार्ग आचरण करावा!" चौथ्या प्रवचनाचा विषय "सदाचरण" (Good life). दररोज आपण चुका करतो व अपराधी असतो व त्याची जाणीव आपणास असून आपण ते लपविण्याचा यत्न करतों व कधीं कधीं आपण अश्रूहि गाळतों! उलट त्यांनीं दररोज आपल्या अपराधाची आठवण करून उद्यां ते न करण्याची शक्ति देण्याविषयीं जर परमेश्वराची करुणा भाकली तर त्या प्रार्थनेच्या जोरावर त्याला पश्चात्ताप होऊन सन्मार्गावर जातील. आपणांवर संकटें कोसळलीं तर आपण देवाला दोष देतों; पण आपण जरा खोलवर विचार केला तर आपणांस असें आढळून येईल कीं, आपण त्याच्या कृपेला पूर्णतवं अपात्र आहोंत! सन्त माणिक वच्छागार यानें चिदंबरच्या श्रीनटराजासमोर बौद्धराजाच्या मुक्या राजकन्येला तत्त्वज्ञानविषयक

प्रश्नांवर कवितेंत उत्तरें द्यावयास लावलीं व त्याची खात्री करून दिली कीं शेवटचें प्राप्तव्य 'निर्वाण' नव्हे तर 'शिव' आहे!!! शिस्तवारपणाचें महत्त्वहि फार आहे!" शेवटच्या प्रवचनाचा विषय "विद्यार्थ्यांचें कर्तव्य" यासंबंधी शाळेंत अध्ययनास सुरवात होण्याचें पूर्वी जर प्रार्थना म्हटली तर त्याचा परिणाम मोठा होतो, असें त्यांनीं सांगितलें. इतर धर्मांच्या दृष्टीनें पाहिलें तर हिंदुधर्म हा सर्वांत जुना धर्म आहे! विद्यार्थ्यांनीं त्यांतील शिकवण आत्मसात करून भारताच्या धर्मांचा दीप प्रज्वलित ठेवावा, अशी त्यांना आग्रहाची विनंति केली. या तऱ्हेनें श्रीशंकराचार्य कामकोटी पीठ यांनीं हा जो उपक्रम करून नवरात्रीच्या उत्सवांत ज्ञानदान व व्यावहारिक भूकिकेवरून धर्मांची शिकवण देण्याचा यत्न केला, त्या बद्दल आम्ही श्रीशंकराचार्यांचें ऋणी आहोंत. शंकराचार्यांनीं नवीन दृष्टि आत्मसात करण्याची आवश्यकता **या शंकराचार्यांना** कांहींशीं पटली, असें म्हणणें भाग आहे. हाच पायंडा इतरांनींहि पाडण्याची वेळ आली आहे! आम्ही कामकोटी पीठाचे शंकराचार्य यांचे साभिवादन अभिनंदन करतों.

× × ×

नोव्हेंबरच्या दुसऱ्या तारखेस अहमदाबादेस "भारत साधु समाज" याची परिषद विद्यानंदनगर येथें भरली होती. परिषदेचें अधिवेशन तीन दिवसांचें होतें. त्यासाठीं भारतांतून जवळजवळ १००० साधू जमा झाले होते. त्या परिषदेसाठीं भव्य, सुशोभित व विविध रंग सुसज्जित असा मंडप घातला होता. ज्या साधूंनीं काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद आणि मत्सर हे सहा धुऊन टाकले आहेत, त्यांना 'साधु' असे म्हणतात. तेव्हां अशा पुण्यवान् साधूंचें दर्शन तेथे जमलेल्या उपस्थित नागरिकांना झालें! या साधूंनीं आतां भारताच्या संसाराचा अंगिकार केला आहे. सर्वसंगपरित्याग करणारे हे महाभाग आतां भारताची उन्नति करण्यासाठीं बद्धपरिकर झाले आहेत. या साधूंच्या मेळाव्याकडे निरनिराळया मनोवृत्तींचीं माणसें निरनिराळ्या चष्म्यांतून पाहणार हें उघड आहे! 'साधू' व 'भोंदू–' असे परस्परविरोधी शब्द समाजांत रूढ झाले आहेत! पण त्यामुळें साधूंची मूळची माननीय व वन्दनीय भूमिका मुळींच कमी होणार नाहीं. साधू म्हणजे समाजाच्या धार्मिक प्रवृत्तीवर पोसणारे ऐतखाऊं सामाजिक-घटक असेहि म्हणणारे लोक आहेत व सध्यांच्या वैज्ञानिक व अधि-भौतिक युगांत तर साधूना अवहेलने शिवाय दुसरी बिदागी लाभतच नसते! असें जरी असलें आपल्या स्वातंत्र्याच्या युगांत साधूना सुद्धां स्वतंत्र भारतांत कांहीं कर्तव्य निष्कामबुद्धीनें करावयाचें असतेंच! त्यानांहि सामाजिक सेवा करावयाची आहेच. त्यांचे अज्ञानी, भोळसर, अन्धश्रद्धबहुसमाजावर वजन असतेच. त्याचा फायदा घेऊन त्यांच्या द्वारें समाजाचे एकंदर नैतिक जीवन जर सुधारतां आलें, तर ती राष्ट्रसेवाच होय. जनतापरमेश्वराची सेवा केल्याचें पुण्य तरी त्यांना लागेल. अशा विविध विचार तरंगाच्या पार्श्वभूमीवर या परिषदेचें महत्व फारच दूरगामी आहे. म्हणूनच या परिषदेचे उद्घाटन करण्यासाठीं भारतगणराज्याचें अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद हे आले होते. डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांची वृत्ति सत्वशील, धर्मशील व विनयशील असून साधूंच्या परिषदेचें उद्घाटन करण्यास ते सर्वथैव योग्य आहेत. त्यांनीं आपल्या भाषणांत बहुमोल विचारांची खैरात वाटली आहे. ते म्हणाले—'आर्थिक उन्नतीबरोबरच सामाजिक व नैतिक पुनरुज्जीवनाचीं चिन्हें सर्व भारतांत दिसावयास लागलीं आहेत. सामान्य माणसावर अजून साधूंचे वजन बलाढ्य आहे. म्हणून साधुसमाजानें या बाबतींत रोजच्या सन्निकर्षांच्या योगानें या विचारांची दृढता करतां येण्यासारखीं आहे. नियोजित कार्यक्रम आंखून साधुसमाजास नव्या युगाच्या संदेशधारकाची भूमिका आजहि बजावतां येईल. गणराज्य यन्त्रांत एंजिनिअर व यन्त्रशास्त्रविशारद यांचें जसें स्थान सर्वमान्य व सम्मत आहे, तसेंच नैतिक उन्नतीच्या प्रांतांत साधूंना तेंच स्थान प्राप्त करून घेता येणे शक्य आहे! कल्पनांचा आवेग व लोकमताची कार्यक्षमता यांच्याबद्दल दुमत होणें शक्य नाहीं व साधुसमाज या दोघानांहि योग्य नियंत्रण घालून राष्ट्रकल्याण करण्यास समर्थ आहे. राष्ट्रांतील सामान्य माणसानें नैतिक जीवन व्यतीत करावें व त्यासाठीं त्यास शिक्षण देऊन मार्गदर्शन करण्याचे काम साधूंनीं आपल्या अंगावर घ्यावे. असें करण्यांत ते फक्त भारताचे क्षेम कल्याण करीत नसून अखिल मानवजातीचें कल्याण साधणारआहेत. परिस्थितिच अशी आली आहे कीं जर भौतिक जीवन जगावायचे असेल तर त्याला अध्यात्माचा पाठिंबा असलाच पाहिजे. प्राचीन काळीं आमचा भारत परिमितता व सुखदुःख समस्थिति या गोष्टींत विख्यात होता. जीवनांतील आध्यात्मिक अंगाकडे दुर्लक्ष न करितां किंवा ऐहिक जीवनाची पूर्ण उपेक्षा न करितां त्यांनीं या दोन्ही भागांचे सुंदर मीलन केलें. ती सुसंवादता व एकीकरण बुद्धि आज पुन्हां उज्ज्वलित करण्याची वेळ आली आहे; व त्यामुळेंच समृद्ध भारताची संघटना करितां येईल व त्याबरोबरच लोकांचें नैतिक जीवनमानहि उंचावत जाईल. या दोन्हीं अंगाचें सम्मीलन करण्याचे कामी साधूंनीं सहकार केल्यास त्यांचा उद्धार व त्याबरोबरच राष्ट्राचाहि उद्धार होण्यास मदत होईल. आमच्या धर्मग्रंथांतहि जगासंबंधीं साधूने बेफिकिरी दाखवावी, असें कोठेहि लिहिलेलें नाहीं. राष्ट्रांतील प्रत्येक माणसांनें व संस्थेनें पूर्ण सहकार करून साधु समाजाची उद्दिष्टें व ध्येये पूर्ण केलीं पाहिजेत. साधूचा वर्ग विचारी व सद्सद्विवेकबुद्धि जागृत ठेवणारांचा आहे. आपण ज्या जगांत राहतो तें जग व जें जग प्राप्त होण्यासाठीं आम्हीं धडपड करून राहिलों आहो, तें जग यांत फार निकटवर्ती संबंध आहे. आपलें ऐहिक कर्तव्य करून मानवसमाजाच्या सुखासाठीं सर्व आवश्यक गोष्टी केल्याविना म्हणजे जगासंबंधीचें ऋण फेडल्याविना परलोकातील प्राप्ति अशक्य आहे, हीच आमच्या धर्मग्रंथाची शिकवण आहे. या जगांतील आपली कर्तव्यें अनासक्त होऊन करीत राहणें, हाच पाठ आमच्या द्रष्ट्यांनीं आम्हांस दिला आहे. तुम्ही जी भूमिका पत्करली आहे, त्याच भूमिकेवरून जगाविषयीचे कर्तव्य करण्यास आपण पुढें यावें, अशी आपणास माझी प्रार्थना आहे." अशा विचाराचें भाषण डॉ. राजेन्द्र प्रसाद यांनीं केलें. साधू म्हणजे निव्वळ निवृत्ति मार्ग नव्हे. भगवान् बुद्धाच्या हजारों शिष्य व शिष्यिणींनीं सर्वसंग परित्याग करून आपल्या वैयक्तिक सुखावर पाणी सोडून अखिल मानवजातीची सेवा करून तिचें कल्याण केले व आपलें ज्ञान दानाचें कार्य अव्याहत सुरू ठेऊन आपलें नांव जगांत अजरामर केलें! ही ऐतिहासिक घटना डोळयापुढें ठेऊन आमच्या साधूंनीं जर कार्यक्रम आंखला व त्याप्रमाणें आपणास कार्यप्रवृत्त करून घेतलें, तर भारत साधुसमाजानें फार मोठें कार्य केलें असें होणार आहे. ते कार्य करण्यास परमेश्वर त्यानां सद्बुद्धि व वासना देवो, हीच आमची प्रार्थना! • •

– श्री. तुकाराम विश्वविद्यालय संघ, पुरवणी –

आश्विन शु॥ एकादशी रोज शनिवार, तारीख १९ ऑक्टोबर रोजीं रात्रौ ९ वाजतां मोटवानी यांच्या कृष्णमंदिरांत श्री तु. वि. विद्यालय संघाचे विद्यमानें सिद्धार्थ कॉलेजचे प्राध्यापक **द. दि. परचुरे** यांचें **श्रीकृष्णचरित्रावर** फारच उद्बोधक व श्रवणीय कीर्तन झालें. प्रा. परचुरे यांनीं आपल्या सौजन्यानें संघावर जो अनुग्रह केला व आपुलकीच्या भावानें सांस्कृतिक कार्यक्रम देण्याचें जें कबूल केलें त्याबद्दल आमच्याजवळ पुरेसे शब्द नाहींत. त्यांच्या चिरंजीवांनीं गेय्य बाजू सांभाळल्यामुळें तर श्रोतृवृंद ११-४५ पर्यंत तटस्थ बसला होता. अर्वाचीन श्रीकृष्ण चरित्रासारखा विषय, रंगविणारा विद्वान् व भक्तिमान् कीर्तनकार व त्यास साथ देणारा उत्तम गायक व तबलजी-असा त्रिवेणी संगम जमल्यावर तो कार्यक्रम यशस्वी कां होणार नाहीं ? त्यांनीं विनावेतन ही संघाची जी सेवा केली तीबद्दल संघ त्यांचा सदैव कृतज्ञतापूर्वक ऋणी राहील. आरतीचे पैसे सुद्धां त्यांनीं संघास देणगी म्हणून दिली! प्रा. परचुरे यांनीं वारंवार येथें येऊन व्याख्यान, प्रवचन किंवा कीर्तन यांच्या द्वारें आमच्या या कार्यास मदत करावी, अशी त्यांना नम्र विनंति. डिसेंबरच्या ७ पासून वाचस्पति यांची श्री तुकाराम महाराजांवर २१ डिसेंबरपर्यंत प्रवचनें होणार आहेत. त्यांनीं खारच्या श्रोतृवृंदावर छाप बसविली आहेच. त्यायोगानें ही प्रवचनमाला पूर्ण यशस्वी होईल यांत, संशय नाहीं.

× × ×

कार्तिकी एकादशीस पंढरपूर येथें यात्रा भरली होती. त्या निमित्तानें आजचीं आम्ही श्री. तुकाराम महाराजांना श्रद्धांजलि अर्पण करीत आहोंत:

श्री. तुकाराम महाराजांचा आत्मप्रत्यय

आजच्या कार्तिकी एकादशीच्या निमित्तानें कांहींतरी श्री तुकाराम महाराजांच्या अभंगवाणीचा आस्वाद घ्यावा. श्री तुकाराम महाराजांनीं जी आज विश्वगुरुची पदवी मिळविली आहे, तीसाठीं त्यांनीं किती परिश्रम केले, केवढा स्वार्थत्याग केला, कशी जननिंदेची पर्वा केली नाहीं, केवढा कंठस्फोट केला याची माहिती त्यांच्या अभंगावरून सर्वांना होण्यासारखी आहे. तुमची साधना कोणतीहि असूं द्या, एकच ध्येय मनांत असलें पाहिजे. श्री तुकाराम महाराजांच्या एकंदर साधनेचें पर्यवसान त्यांच्या आत्मप्रत्ययाच्या प्रातींत झालें! आणि शेवटीं अशी एक स्थिति येऊन ठेपली कीं, श्रीतुकाराम महाराज हरस्वी, वर्चस्वी व तेजस्वी होऊन बसले! अग्नीचा धर्म ज्याप्रमाणें प्रसरणशीलता व विघ्नांचा नाश, त्याप्रमाणें जेथें जेथें ते जात, तेथें तेथें सर्व त्यांना शरण येत, त्यांच्या अलौकिकतेची सर्वांना साक्ष पटे व आपल्या वैयक्तिक, स्वार्थविषयक संकुचित भावनाप्रधान, एकदेशीय अशा जीवनाची वैय्यर्थता पटून त्यांचा पूर्ण निरास होई. श्रीतुकाराम महाराजांच्या संतपणाची बैठक (परम) आत्मगौरवता, (परम) आत्मज्ञान, व (परम) आत्मपूजन यावर अधिष्ठित होती. भक्तिमार्गाच्या अविरत सेवनानें, त्यांच्या अहंवृत्तीचा पूर्ण नायनाट होत होत त्यांना " सर्व विष्णूमय, वैष्णवांचा धर्म, वर्णावर्णभेद अमंगळ " ह्याचा साक्षात्कार झाला! " आपण " म्हणून असणाऱ्या जाणीवेचें पूर्ण विकेन्द्रीकरण झाल्यामुळें त्यांच्या अंतरंगांत परमात्म्याच्या भव्य तेजाचा प्रवेश झाला! त्यांचा पूर्णपणें कायाकल्प झाला! जेथें जेथें ते जात तेथें तेथें असणारीं दिवाभीतें पळून जात. परमेश्वराच्या आत्मनिविष्टतेमुळें प्रखर प्रकाश देणारा व चैतन्यपूर्ण अशा सूर्याप्रमाणें जेथें जेथें ते जात तेथें भव्यता, समृद्धि, दुष्टमनोविचारांचा सर्वस्वी लोप, सोज्वल मनोवृत्तींचें वितरण होऊन सर्वजण त्यांचेपुढें नम्र होत; व जीवनाची माधुरी व उदात्तता त्यांना अनुभवावयास मिळे. त्यांच्या हजारों अभंगांतून कांहीं कांहीं अभंग या त्यांच्या विकासपरिसीमेची व त्यायोगानें त्यांच्या भोंवतालच्या तेजोवलयाची साक्ष पटवून देतात! येथें अभिमान नाहीं, ताठरपणा नाहीं, अहंगंडाची भावना नाहीं; पण **आत्मप्रतीतीचा परमोच्च-बिंदू** गांठलेला आहे! असे दोनच अभंग आम्ही या पवित्र एकादशीच्या परम मंगल प्रसंगानें उद्धृत करीत आहोंत—

तोंवरि तोंवरि जंबुक करि गर्जना । जंव त्या पंचानना
देखिलें नाहीं ॥ धृ ॥
तोंवरि तोंवरि सिंधु करि गर्जना । जंव त्या आगस्ती ब्राह्मणा
देखिलें नाहीं ॥ १ ॥
तोंवरि तोंवरि वैराग्याच्या गोष्टी । जंव सुंदर वनिता दृष्टि
पडिली नाहीं ॥ २ ॥
तोंवरि तोंवरि शूरत्वाच्या गोष्टी । जंव परमाईचा पुत्र दृष्टि
देखिला नाहीं ॥ ३ ॥
तोंवरि तोंवरि माळामुद्रांचीं भूषणें । **जंव तुक्याचें दर्शन झालें नाहीं** ॥ ४ ॥ (२७८३)

तोंवरि तोंवरि शोभतील गारा । जंव नाहीं हिरा प्रकाशला ॥ १ ॥
तोंवरि तोंवरि शोभति दीपिका । नुगवता एका भास्करासी ॥ २ ॥
तोंवरि तोंवरि सांगती संतांचिया गोष्टी । **जंव नाहीं भेटी तुक्यासवें** ॥ ३ ॥ (२७८४)

आज स्वतंत्र भारतांतील प्रत्येक बंधुभगिनीला ही आत्मप्रतीति उत्पन्न झाली पाहिजे! तरच संतांचे मार्ग चोखाळण्याचा उपयोग!

× × ×

कार्तिक शु. पौर्णिमेस गुरूनानक यांचा जन्म झाला. म्हणून हा दिवस शीखधर्मीय बांधव दरवर्षी साजरा करतात. श्री. तुकाराममहाराज व गुरूनानक यांच्या शिकवणींत पुष्कळच साम्य आहे. आत्मशुद्धि, आत्मत्याग, मानवजातींच्या सेवेसाठीं अर्पण केलेलें जीवन या बाबतींत दोघांची शिकवण सारखी आहे. गुरूनानक यांनीं शीख धर्माची प्रतिष्ठापना केली. शाश्वतसत्य, प्रेम व जागतिक बंधुभाव याचे धडे गुरूनानकसाहेबांनीं सर्वत्रांना दिले. त्यांनीं प्रवासहि फार केला होता. त्यांच्या समाज संघटनेचें स्वरूप समाजसत्तावादी होतें. हिंदु-मुसलमानांमध्यें सलोखा निर्माण करून त्यांच्यातील विसंवादी वृत्ति नाहींशी करण्यासाठीं गुरूनानक म्हणजे एक पूलच होत! त्यांनीं ब्राह्मण्याच्या जानव्याचें खरें स्वरूप नैतिक परिभाषेत दाखविलें आहे. नुसतें सुताचें जानवें त्यांना नको होतें. नानक म्हणतात—" जानव्याचा **कापूस** म्हणजे दया करणें; जानव्याचें **सूत** म्हणजे समाधान; **जानव्याचे दोरे व ते बद्ध करणें** म्हणजे सत्य; व **जानव्याची गांठ** म्हणजे ब्रह्मचर्य. व हें जानवें घालून जीवनापर्यंत मानवजातीची सेवा करण्याचे ध्येयाचा अंगीकार करा. नुसतें जानवें घालून ब्राह्मण होत नाहीं, ब्राह्मण्याचे गुण अंगीं आणा, हा त्याचा संदेश श्री तुकाराम महाराजांच्या उपदेशाहून निराळा नाहीं. पुष्कळशा फकीरांबरोबर त्यांनाहि कारागृहवास भोगावा लागला! मंत्रविद्या व जादूटोणा यांनाही त्यांनीं तोंड दिलें. आज गांगरलेल्या जनतेस नानकसाहेब खरे मार्गदर्शक होतील! त्यांना अनेक प्रणाम!

गणपतरावांची शेळी

आतां शेळी हा प्राणी इतिहास पुराण प्रसिद्ध आणि अजरामर झाला आहे. लोकांना जोंपर्यंत महात्मा गांधींचें स्मरण राहील, तोंपर्यंत त्यांच्या शेळीचें स्मरण राहील. ही गोष्ट, महात्मा गांधींच्या पसंतीमुळें, शेळीला जें केवळ अखिल भारतीयच नव्हें, पण आन्तरराष्ट्रीय महत्व, आतां प्राप्त झालें आहे, त्याच्या पूर्वींची आहे. १९०७/८ साली आम्ही मुंबईच्या उपनगरांत राहत असूं. तेव्हां प्रत्यक्ष पाहिलेली आहे !

पूर्वींसुद्धां शेळीला आपल्या वाङमयांत स्थान नव्हतें असें नाहीं; पण तें फार प्रतिष्ठित नव्हतें. तिच्या पुत्राची यज्ञांत अनिवार्यपणें जरूर पडत असे म्हणून तिला महत्व होतें. "अजापुत्रं बलिं दद्यात्"! बिचाऱ्याला बुद्धानें वांचवीपर्यंत मोठें निष्ठुर मरण यायचें आणि मारणारें स्वर्गाला जायचें ! 'शेळीसुद्धां जिवानिशी' जायची आणि वर खाणारा 'वातड' म्हणून निंदा करायचा ! तिचे कान 'गोसाव्याच्या हातांत' असायचे ! तिच्या गळयांतील लोंबणाऱ्या स्तनांची तर संस्कृत कवींनीं कुचकामी (good for nothing) पुरुषांना उपमा देऊन फारच टवाळी केली. "अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम्" याप्रमाणें शेळीला फार अपमान सोसावा लागत होता. पण ज्याप्रमाणें प्रत्येक कुत्र्याला त्याचा दिवस (संधी) प्राप्त होतो (every dog has his day) त्याप्रमाणें प्रत्येक शेळीला, नाहीं तरी कांहीं शेळयांनां, गांधीजींच्या धर्मसंकटामुळें सोन्याचे दिवस आले. धनगराच्या कोंडवाड्यांतून तिची सफर थेट लाटसाहेबांच्या महालापर्यंत होऊं लागली. लंडनमध्यें तिचीं नुसतीं चित्रेंच नव्हे, तर व्यंग चित्रेंही निघूं लागली ! खुद्द चर्चिल-साहेबांनीं नागड्या फकीराबरोबर त्यांच्या शेळीचा उल्लेख केला. शंकरांचा नंदी, यमधर्माचा रेडा, दत्तात्रेयाची गाय व कुत्रे या सन्मान्य व्यक्तींच्या बरोबरीचा दर्जा आतां शेळीला प्राप्त झाला आहे.

१९०७ सालीं बिचारी शेळी अजून अप्रसिद्ध आणि अज्ञात अवस्थेंतच असे. पण पुढें येणाऱ्या तिच्या वैभवाची जणूं कांहीं नांदीच आमच्या गणपतरावांनीं केली. मुंबईची राहणी फारच महाग, मुंबईंत जेवढें भाडें द्यावें लागे तेवढ्याच भाड्यांत त्यावेळीं विलेपार्लें, सांताक्रूझ वगैरे ठिकाणीं त्याच्या दुप्पट जागा मिळत असे. आठ रुपयांत मुंबईंत दोन खोल्या मिळायच्या. पण पार्ल्यांत दोन खोल्या तेवढाच एक हॉल, व्हरांडा अशी स्वतंत्र जागा मिळायची. तेव्हां काटकसरीचा पण सुखाचा संसार करण्यासाठीं त्यांनीं मान्यांच्या चाळींत एक गाळा आठ रुपयाला घेतला. तळमजल्यावर दोन गाळे. शेजारच्या गाळ्यांत प्रभुदेसाई नांवाचे गृहस्थ राहात. मोठीं देवभोळी, धार्मिक, जुन्या चालीचीं माणसें. आतां गणपतराव त्यांचे शेजारी झाले. मुलाच्या संसाराला, मांसाहार न करणाऱ्या माणसाला भाजीपाला आणि दुधदुभत्याची अधिक जरूर पडते. गणपतरावांनीं मनांत एक विचार आणला. भाजीपाल्याची तर शक्यता नाहीं. कारण मालकीची जागा नाहीं. पण दूधदुभतें जरा अधिक झालें म्हणजे मुलामाणसांना अंमळ सुख होईल. आपण एक शेळी आणावी म्हणजे तेवढीच दुधाची टंचाई कमी पडेल. सोळा रुपयाला एक पांढरी शुभ्र शेळी व तसेंच शुभ्र कोंकरू गणपतरावांनीं एक दिवस विकत आणलें. पण चाळींत शेळीला बांधायचें कुठें ? मालक मोठे करारी ! ते म्हणाले, "भाड्यानें गाळा व ओटा दिला आहे, बाहेरची रिकामी जागा नाहीं" तेव्हां नाईलाजानें गणपतरावांनीं ठरविलें कीं, दिवसा शेळी ओट्यावर बांधायची नी रात्रीं घरांत–कारण कोणी सोडून चोरून विकून नेली तर ? शेळी फार गुणाची होती. लहानग्या बाळूला तर कोंकरू पाहून जो आनंद झाला तो पुसतां नये. शेळी दिवसास चांगली १। शेर १॥ शेर दूध देई. पण दुसरी एक खुबी होती. तिला हवे तेव्हां दूहता येत असे. कोणी पाहुणा आला कीं, गणपतराव चहा तयार करवीत आणि शेळीचा पाय पकडून चहापुरतें दूध काढून तिला सोडून देत. असा प्रयोग अनेक वेळां करतां येत असे. दुसरें दिवशीं कोंकरू शेजारच्या गाळयांत एक धार्मिक, (orthodox) श्रद्धाळू गृहस्थ राहात असत, त्यांच्या स्वयंपाकघरांत सहज बागडत गेलें. नर्मदाबाई सोंवळयानें देवाची पूजा करीत होत्या. कोंकरू लडिवाळपणानें त्यांस बिलगलें व चाटूं लागलें नर्मदाबाईंना विटाळ तर झालाच, पण पोटीं क्रोधाचा एवढा उमाळा आला कीं, त्या एकदम तणतणत बाहेर आल्या. वास्तविक दुसऱ्याची सेवा करण्याचें पुण्य त्यांना लाभलें असतें. "शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः," असा धार्मिक विचार त्यांच्या मनांत आला नाहीं. प्रभुदेसाई यांना कायदेशीररीत्या Distress Damage Feasant चे टॉर्ट अथवा अपकृत्यशास्त्राचें तत्व लावून आपल्या घरांत आलेल्या कोंकराचें Roast lamb and mint sauce (कोंकराची मेजवानी) करण्याचाही हक्क प्राप्त झाला होता. पण यापैकीं कांहींच न करतां, कोंकराच्या पाठींत लगुडप्रहार करून गणपतरावांना शेलक्या शिव्या देण्यास सुरुवात केली. खरोखर, बहुजनसमाज फार गतानुगतिक (Conservative) असतो. वास्तविक एक मुष्किलीचा प्रश्न सोडविण्याचा अभिनव प्रयत्न केल्याबद्दल अभिनंदन करण्याचें सोडून प्रभुदेसाई यांनीं सुरुवात केली :—"चांगली ब्राह्मणाची जात ! पण काय तुम्हाला अवदसा सुचली. धनगरासारखें शेळ्या मेंढ्या काय घरांत बाळगण्याची अवदसा तुम्हाला आठवली आहे ? बरें, बाळगल्यात तर त्यांना घरांत तरी सांभाळाल कीं नाहीं ?—पुन्हां माझ्या घरांत तुमचें कोंकरू किंवा शेळी आली तर—!" धमकी अर्धवटच राहिली. शेळीला जोंधळे, भाजीपाल्याची डेखें वगैरे आहार चालत असे; पण मोकळपणानें फिरण्याची तिला संवय असल्यामुळें तिची मोठी कुचंबणा झाली. संध्याकाळचे गणपतराव तिला दोरी बांधून अंमळ पाय मोकळे करायला नेत; तेव्हां चौपाटीसारखी प्रेक्षकांची गर्दी जमायची ! त्यांतून तिनें कुणाची तुळस किंवा कांहीं झाड खाल्लें मग तर विचारूंच नका. सर्व पार्लेभर 'गणपतरावांची शेळी' हा एक चर्चेचा विषय होऊन

(पान ११ वर)

गांधीतत्त्वप्रणालीचें भारतांतील भवितव्य*

* [**गांधीमार्ग**—अंक ३ रा, जुलै १९५७. संपादकाच्या सौजन्यानें]

सर्व महासंतांनीं जगाला कांहींतरी नवीन विचार दिले. मानवी आयुष्यामध्यें भरलेल्या खोल अर्थाचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न अनेक संतानें केला. त्याचप्रमाणें गांधीजींनीही सत्य आणि अहिंसा ह्या दोन महान् तत्त्वांचा अंगिकार करण्याचा आदेश जगाला दिला, कीं, त्यामुळें व्यवहारिक आयुष्य कष्टमय झालें; परंतु जीवनाच्या नैतिक मूल्याची किंमत जगाला कळली. गांधी–युग–जें त्यांच्या आयुष्यांत तीस वर्षे टिकलें–त्यांनें आपल्या देशाच्या विचार–आचारांत आमूलाग्र बदल घडवून टाकला. जगांतील लाखों लोकांच्या जीवनाच्या तत्त्वज्ञानावरही त्यांच्या आदेशाचा परिणाम झाला. त्यांच्या दक्षिण आफ्रिकेंतील व इंग्लंडमधील विरोधकांनीं सुद्धां शरीरापेक्षां आत्म्याचा श्रेष्ठपणा मान्य केला, त्यावरच त्यांचें 'आत्मबलाचें' तत्वज्ञान अधिष्ठित झालें आहे.

आपलें स्वातंत्र्य सुद्धां आपण परत मिळविलें, व तें गांधीजींच्या अहिंसात्मक प्रतिकाराच्या जोरावरच. हिंदी आयुष्यक्रमाची घडणही आतां गांधीजींच्या एकंदर शिकवणीवरच आधारित केली गेली आहे. अनेक पाश्चिमात्य विचारवंत तर आतां नैतिक बल आणि उत्कर्षाकरितां आपल्या भारताकडेच मोठ्या आशेनें पाहत आहेत.

गांधीजींच्या मृत्यूनंतर नऊ वर्षांनीं आपण खरोखरच त्यांची शिकवण अनुसरीत आहोंत कां? असा प्रश्न उत्पन्न होतो. गांधीजींचें जीवन–तत्त्वज्ञान खरोखरीच भारतीयांच्या जीवनांत कायमचें टिकेल कां? किंवा कांहीं वर्षांनीं त्या उच्च तत्त्वांचा त्यांना पूर्ण विसर पडेल! कृष्ण, बुद्ध, येशू ख्राईस्ट, कॉनफ्यूशिअस् ह्या थोर धर्मतत्त्ववेत्यांच्या विचारांत जसे अनेक विचारप्रवाह मिसळून गेले, त्याचप्रमाणें गांधीजींच्याही विचारांत कालानुसार दुसरे विचारप्रवाह मिसळून निराळ्या समाजव्यवस्थेखालीं ते निराळींच रुपें धारण करतील?

खरी वस्तुस्थिति काय आहे ती पाहूंया. बौद्धिक दृष्ट्या आपण गांधीजींची शिकवणूक एकदम मान्य करतों. अनेक लोक आपल्या सामाजिक आयुष्यांत स्वतःला मोठ्या अभिमानानें 'गांधीजींचे शिष्य' म्हणवितात. सरकार सुद्धां गांधीजींच्या आदेशानुसार आपला राज्यकारभार चालत असतो, असें जाहिर करते. आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांत सुद्धां अहिंसा आणि साधन–शुचितेवर आपलें सरकार भर देत आहे. गांधीजीं सारखे शांतता आणि मानवी कल्याणाचे शुद्ध विचार मनांत धरून जवाहरलाल नेहरू आपल्या देशावर होत असलेल्या अन्यायाचा प्रतिकार करण्याकरितां अहिंसात्मक प्रतिकाराचें धोरण ठेवतात. आपल्या देशाबद्दल ज्यांच्या मनांत गैरसमज नाहींत, ज्यांनीं भारतीय मनाची घडण–जी गांधीजींनी बनविली आहे ती–बरोबर समजली आहे, त्या सर्व देशांना आपल्या देशाबद्दल आदराची भावना आहे. शांततामय सहजीवन, व लोकशाही ह्या दोन गोष्टींमुळें आज आपलें राष्ट्र जगामध्यें आदरणीय झालें आहे.

वस्तुस्थितीचें अवलोकन केल्यानंतर साहजिकच दोन प्रश्न उत्पन्न होतात. गांधीजींनी प्रसृत केलेल्या ह्या उच्च विचारसरणीचें रूप पुढें कसें राहिल? गांधीजींचें हें स्वार्थत्यागी तत्त्वज्ञान इतकें खोलवर आपल्या जीवनांत मुरून जाईल कीं त्यांच्या इच्छेप्रमाणें खरोखरीचें 'रामराज्य' हळुहळु भारतांत प्रस्थापित होईल?

ह्या प्रश्नांची उत्तरें द्यावयाचीं म्हणजे सर्व जागतिक परिस्थितीचा विचार करावयला पाहिजे. आपल्या राष्ट्रीय जीवनांवर आंतर–राष्ट्रीय घडामोडींचा परिणाम होत आहे. सर्व जगामध्यें ज्या आर्थिक घडामोडी होत आहेत, जी शास्त्रीय प्रगती केली जात आहे त्यामुळें सर्व जगामध्यें एकसूत्रीपणा आला आहे. कोणताही देश त्यापासून अलग राहूं शकत नाहीं. आपल्या देशाबद्दल सांगायचं तर आम जनता आपल्या राजकीय हक्काबद्दल अधिकाधिक जागृत होत आहे, व देशांतील आर्थिक घडामोडीच आपल्या राजकीय जीवनांला वळण देत आहेत.

कॉंग्रेसनें तर समाजवादी तत्त्वावर समाजाची आर्थिक पुनर्घटना करण्याचें ठरविलें आहे. कॉंग्रेस आणि समाजवादी पक्ष ह्यांचा मतभेद आतां फक्त धोरणाबद्दल आहे. समाजवादाचें तत्त्व कॉंग्रेसला मान्य आहे. जो मतभेद आहे तो समाजवाद देशांत प्रसृत करण्याच्या पद्धतीबद्दल. त्यामुळें दुसरा प्रश्न उत्पन्न होतो, कीं गांधीजींची 'सर्वोदया'ची कल्पना आणि कॉंग्रेसनें अंगीकारलेला समाजवाद एकच आहेत कां?

समाजवाद म्हणजे लोकांच्या राजकीय आणि आर्थिक उन्नतीकरितां तयार केलेले कांहीं सिद्धांत आहेत, कीं त्यामुळें समाजांतील सर्व तऱ्हेची विषमता नाहींशी होईल. सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठीं जरूर ते कायदे करावे, न जमल्यास जनतेनें स्वतःच असहकार करून विषमता दूर करावी, व तेही न जमल्यास हुकुमशाही प्रस्थापित करून सामाजिक विषमता नेस्तनाबूत करावी. जर्मनींतला नाझी पक्ष आणि रशियाचा साम्यवादी पक्ष हुकुमशाही तऱ्हेनें राज्यव्यवस्था ठेवूनही स्वतःला समाजवादी म्हणवीत आहेत. अशा प्रकारच्या समाजवादाचे परिणाम आपल्याला गेल्या युद्धांत चांगलेच अनुभवास आले आहेत.

समाजवादाचा प्रसार करण्याकरितां एकाच पक्षाचं सरकार स्थापन करून त्याच्या हातीं सर्व महत्वाचीं खातीं व उद्योगधंदे द्यावेत, म्हणजे एक प्रकारचे समाजवादी सरकार स्थापून जास्तींत जास्त लोक त्यांच्या अमलाखालीं, देखरेखीखालीं आणावेत. पण अशा समाजवादी सरकारच्या अधिकाराखालीं जनता म्हणजे संपत्ति–उत्पादनाचें एक प्रभावी अस्त्रच होऊन बसेल, आणि स्वखुषीपेक्षां सरकारी जबरेनेंच ती हें संपत्ति निर्माण करण्याचें काम करील. ज्या तत्त्वांवर समाजवादाचे सर्व प्रकार अधिष्ठित झाले आहेत, तीं तत्त्वें माणसाची फक्त व्यवहारिक–आर्थिक–बाजूच जमेस धरीत असते. परंतु जीवनाचे असा भाग पाडणें अनैसर्गिक आहे. मनुष्याच्या जीवनाचा विचार त्याच्या नैतिक, आर्थिक आणि अध्यात्मिक गरजा लक्षांत घेऊनच केला पाहिजे. ज्यावेळीं जनतेला आयुष्याच्या नैतिक मूल्याची कल्पना येईल तेव्हांच ती मानव जातीच्या खऱ्या कल्याणासाठीं

झटेल. नुसत्या आर्थिक प्रलोभनावर कोणतेही सिद्धांत जनतेच्या मनाची पकड घेणार नाहींत, व ते पक्षही यशस्वी होणार नाहींत. येथेंच गांधीजींच्या सर्वोदयाची कल्पना व हे सर्व 'इझम्' ह्यांच्यांत असलेला मूलभूत फरक आपल्या नजरेस येतो. व हे सर्व 'इझम्' अर्थ–सत्यावर अधिष्ठित झाले आहेत, ह्याची सत्यता पटते.

जेव्हां प्रत्येक व्यक्ति स्वतःला समाजाचा एक महत्वाचा क्रियाशील घटक मानील, त्याचें सामाजिक जीवन कोणत्याही कायद्याच्या दडपणाखालीं किंवा दुसऱ्या कोणत्याही बाह्य शक्तीच्या जबरदस्तीपेक्षां स्वतःची नैतिक जबाबदारी जाणून ती पार पाडील; व्यक्तिगत कल्याणापेक्षां समाजाच्या कल्याणाचा विचार जेव्हां प्रत्येक व्यक्ति करील तेव्हांच हे वर्गकलह, हें अधिकार लालसेचं राजकारण, ते आंतरराष्ट्रीय झगडे या सर्वांना पूर्णविराम मिळेल. ही आदर्श परिस्थिति निर्माण करावयाची असेल तर जीवनाच्या मूल्याची कल्पना आपण एकदम बदलून टाकली पाहिजे. व्यक्ति स्वयंस्फूर्तीनें समाजाशीं एकरूप झाली पाहिजे कोणत्याही बाह्य दडपणापेक्षां अंतःप्रेरणेनें जेव्हां व्यक्ति समाजाशीं एकरूप होईल तेव्हांच ती एकरूपता टिकेल, व समाजाचें कल्याण तेंच व्यक्तीचें कल्याण हें तत्त्व आचरणांत येईल. गांधीजींच्या आत्मबलाचा हाच खरा अर्थ आहे; व हें आत्मबलच सर्व परिवर्तनाचा पाया आहे.

स्वातंत्र्य मिळाल्यावर राष्ट्राच्या दुर्दैवानें गांधीजी लवकरच आपणांतून निघून गेले. त्यांच्या मार्गदर्शनाचा लाभ आपल्याला मिळाला नाहीं. आपल्या लोकसत्ताक राज्य स्थापनेच्या कार्याला त्यांचा अनुभव अनमोल ठरला असता.

आपली राज्यघटना अहिंसा आणि लोकशाही तत्त्वावरच अधिष्ठित आहे. घटनेनुसार स्त्री, पुरुष, स्पृश्य अस्पृश्य, गरीब श्रीमंत सर्वांनांच स्वतंत्र व्यक्तित्व व हक्क मान्य केला आहे. घटना कितीही उत्तम असली

तरी ज्या जनतेसाठीं ती बनविली आहे त्या जनतेनें तिचा योग्य फायदा करून घेतला पाहिजे.

लोकशाही म्हणजे एखादी सार्वजनिक संस्था नाहीं, तर ती एक मनाची परिणतअवस्था आहे कीं, जींत आपण दुसऱ्यांचे न्याय्य हक्क मान्य करतों. लोकशाहीचा आविष्कार निरनिराळे कायदे करून होत नसतो, वर जनतेच्या विकसित मनोवृत्तीनें खऱ्या लोकशाहीची प्रस्थापना देशांत होते. लोकशाहीच्या संरक्षणासाठीं आपण कायदेकानू करण्यापेक्षां लोकशाहीचीं तत्वें प्रत्यक्ष आचरणांत आणणाऱ्या व्यक्ती आपण समाजांत निर्माण केल्या पाहिजेत. गांधीजींच्या आयुष्यक्रमाच्या नुसत्या अवलोकनानेंच जगाला अनेक गोष्टींचे एवढें ज्ञान झालें आहे कीं तितकें ज्ञान संबंध वाचनालयाचीं पुस्तकें वाचून झालें नसतें. मनुष्य स्वतःच्या शुचिर्भूत आणि निःस्वार्थी आयुष्यानें जितकें परिवर्तन करतो तितकें अनेक व्याख्यानें देऊन होणार नाहीं. स्वतःच्या विशुद्ध आयुष्यक्रमानें प्रत्येक व्यक्ति एक अमोघ शक्ती उत्पन्न करूं शकते व ती दिवसेंदिवस वाढत जाते.

राजकारणांत तर आपण लोकसत्ताकपद्धतीचा अवलंब केला आहे. पण निर्भेळ लोकशाही शाश्वत टिकेल अशी कांहीं शक्ति आपण संपादन केली आहे का ? स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर आपल्या सामाजिक वातावरणांतून आपल्याला कांहीं स्फूर्ति मिळाली आहे कां कीं ज्याचा परिणाम आमच्या वाढत्या पिढीवर व्हावा व त्यांनीं आपल्या इच्छेप्रमाणें आदर्श देशाच्या निर्मितीचा प्रयत्न करावा ?

आपण आपल्या स्वतःच्या आयुष्यावरून आजच्या तरुण स्त्री पुरुषांना 'आदर्श भारतीय नागरिक' होण्यास मदत करीत आहोंत कां ? असे कांहीं गंभीर प्रश्न आज विचारवंतांच्या मनांत येत आहेत.

पंचवार्षिक योजना यशस्वी करावयाची असेल तर आपल्याला आज इंजिनिअर्स, डॉक्टर्स, अर्थशास्त्रज्ञ, यंत्रविशारद ह्यांची गरज आहे. उच्च शिक्षणावर जितके जास्त पैसे खर्च करूं तितके हे लोक जास्त तयार होतील. पण पंचवार्षिक योजनेची यशस्विता फक्त त्यांच्यावरच अवलंबून नाहीं; तर उत्साही, प्रामाणिक आणि हुशार नागरिक आपण तयार केले पाहिजेत. नागरिकत्वानें जास्त अधिकार मिळतात; पण जबाबदारी त्याहूनही अनेक पटीनी वाढते. जोंपर्यंत आपल्या विश्वविद्यालयामधून फक्त विद्वान आणि अनेक विषयाचे तज्ज्ञच बाहेर पडतील, आपली नैतिक जबाबदारी जाणणारे नागरिक बाहेर पडणार नाहींत, तोंपर्यंत समाजवादाची बीजें आपल्या समाजांत रुजणार नाहींत.

समाजाच्या सर्वांगीण उत्कर्षाकरितां गांधीजींच्या सर्वोदयाच्या तत्वांचाच अंगीकार केला तरच समाजामध्यें एक प्रकारचा नैतिक उत्साह उत्पन्न होईल. समाजवादाचा राजकीय–आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम अपूर्ण आहे. आजकाल निष्काम सेवेपेक्षां आणि मनाच्या शुचिर्भूततेपेक्षां अधिकारलालसेचेंच राजकारण अधिक खेळलें जात आहे.

आपलें सरकार आपल्याला कशा तऱ्हेनें मदत करूं शकेल ? गांधीजींच्या विचाराप्रमाणें चालविल्या जात असलेल्या कांहीं संस्था जनतेच्या मनांत निष्काम सेवाधर्माची आवड उत्पन्न करण्याचा स्तुत्य प्रयत्न करीत आहेत. खेडोपाडीं जनतेच्या सहकार्यानें अनेक लोकोपयोगी कामें होत आहेत व गांधीजींनीं दाखविलेल्या मार्गांनीं जाण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. सरकारनें आतां विश्वविद्यालयांत सुद्धां गांधीजींच्या तत्वज्ञानाचे प्राध्यापक नेमले पाहिजेत. गांधी–वाङ्मय प्रसिद्ध करून सरकार

…त्या तत्वज्ञानाचा उत्तम प्रसार करूं शकते. . पण सरकारच्या …ला सुद्धां कांहीं मर्यादा आहेतच. जर जनता उत्साहानें पुढें येऊन …ली जबाबदारी पार पाडील तरच कांहीं फल आपल्या पदरांत पडेल. …तु अनेक वर्षें गुलामगिरींत राहिल्यामुळें प्रत्येक वेळीं सरकारवर अवलंबून …ण्याची संवय आपल्याला झाली आहे. अनेक वेळां आपलें कर्तव्य न …तां विनाकारण आपण सरकारलाच त्याबद्दल दोष देतों.

आपल्या मनाला योग्य सुविचाराचें वळण लावण्याचा प्रयत्न आपणच …ला पाहिजे, आपण निवडून दिलेले लोक देशाचा राज्यकारभार करतात. …पल्या मानसिक उत्कर्षाकरितां त्यांच्याकडे कार्यक्रम नाहीं. तो आप… …तयार केला पाहिजे. समाजाचें, जास्तींत जास्त जनतेचं कल्याण …वें असें जर वाटत असेल, तर संयम, शिस्त, दूरदृष्टि आणि स्वार्थत्याग …सारखे अलौकिक गुण अंगीं बाणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. …पल्या मनाला जिंकण्याचा प्रयत्न आपणच करूं शकतो; बाहेरील …क दडपणाचा उपयोग होत नाहीं. ' जो स्वतःला जिंकतो तोच खरा …विजय.' जीवनाच्या लढाईत हें अनमोल शस्त्र आहे. **हें तत्त्व आपण आत्मसात केलें तर आपल्या देशांत गांधी-मार्गाचें भवितव्य उज्वल आहे.**

परंतु आपण शास्त्रज्ञ, राजकारणी, उत्तम राजकर्ते, अनेक विषयाचे …ज्ञ निर्माण केले तरच देशांत ऐहिक सुखाचा व संपत्तीचा पाऊस पडेल. …ण ह्या सर्व ऐश्वर्याला अध्यात्माची जोड नसेल, तर पाश्चात्य राष्ट्रां… …प्रमाणें आपल्याकडेही जनतेचा मानसिक ताण वाढेल, झगडे निर्माण होतील, युद्धें चालूं राहतील व शान्तता आणि समाधान कोणालाही …मिळणार नाहीं.

आपली प्राचीन भारतीय संस्कृति पुष्कळशी गांधीं-मार्गासारखीच आहे. परंतु राजकीय आणि औद्योगिक प्रगतीच्या झगझगाटापुढें …पूर्वींची जीवनाबद्दलची उच्च विचारसरणी लुप्त झाली आहे. त्या विचार… …सरणीचें पुनर्जीवन करणें—आजच्या प्रतिकूल परिस्थितींतहि—इच्छा …शक्तीस शक्य आहे. जर आजच्या तरुण पिढीनें तें मनावर घेतलें, तर …आपल्या देशाचा भावीकाल उज्ज्वल आहे. कारण एक दिवस असा …येईल कीं, जगाला राजकारणाचा, अर्थिक घडामोडीचा कंटाळा येईल …व तें गांधीजींच्या जीवन-तत्वज्ञानाकडे वळेल. **तो दिवस अणु-युग …जवळ आणीत आहे.**

पाश्चात्य देशांतील कांहीं विचारवंत लोकांना आतां असें वाटूं लागलें …आहे कीं, **गांधीजींच्या जीवनाच्या साध्या सुध्या तत्वांवरच पाश्चात्य संस्कृतीची उभारणी करण्यास हरकत नाहीं.**

आजकाल जनतेंत एकप्रकारचे औदासिन्य आणि नैराश्य पसरलें आहे. …आंतरराष्ट्रीयत्वाची भावना वाढीस लागली आहे. परंतु जोंपर्यंत तिला …त्या **पवित्र तत्वाचं** महत्व मिळणार नाहीं, तोंपर्यंत अधिकार… …लालसेनें केल्या जाणाऱ्या राजकारणावर त्याचा कांहींही परिणाम होणार नाहीं. आपल्या देशावरही त्याचा परिणाम झाला आहे; पण अशा तऱ्हेच्या …स्वार्थी राजकारणांपासून आपण आपल्या देशाला वांचविलें पाहिजे. …ज्या देशांत गांधीजींच्या सारख्या अलौकिक व्यक्ती निर्माण होतात …त्या देशांनीच जगाला मार्गदर्शन केलें पाहिजे. जात, धर्म वगैरे बाबतींत …संकुचित वृत्ति सोडली पाहिजे. स्वतःच्या आत्म्याच्या उद्धारापेक्षां …आपण ज्या समाजांत राहतों त्या समाजाशीं पूर्ण एकरूप झालें पाहिजे.

गांधी-युग भारतामध्यें तीस वर्षें टिकलें, " गांधी बोले हिंद हाले " अशी परिस्थिति होती. त्यांच्या मृत्यूनंतर निम्मे वेळांतच **भारताला त्यांच्या शिकवणीचा विसर पडला असें न घडो!**

—भाषांतर—**सौ. रतन दिवे**

(पान ८ वरून)

जागोजाग, काय उपाय योजून शेळीस निर्वासित करतां येईल त्याची चर्चामंडळें बसूं लागलीं. पण गणपतराव कांहीं लेचेपेचे नव्हते. कायद्यानें कुणासही त्यांस प्रतिबंध करतां येत नव्हता. एक दिवस दुपारीं बांधून ठेवलेली शेळी दोरी तोडून पळाली आणि तिनें मालकाच्या बागेंत यथेच्छ फराळ केला. मालकांनीं तिला पकडून तिचें दूध काढून घेतलें व तिला कोंडवाड्यांत पाठवली. कोंकरू तर एक दिवस गुप्तच झालें. तें पुन्हां दृष्टीसच पडलें नाहीं. गणपतरावांनीं कोंडवाड्यांत जाऊन व पैसे आठ आणे भरून शेळी सोडवून आणली. दुसरे दिवसापासून पार्ल्यांस शेळी सत्याग्रह सुरू झाला. मालक गणपतराव हपिसांत गेलें कीं, शेळीला नुसते कोंडवाड्यांतच पोंचवीत नसत, पण दूधही काढून घेत. यामुळें बिचारे गणपतराव दुहेरी संकटांत सांपडले. दूधही मिळेनासें झालें. रोजचे आठ आणे भूर्दंडही भरावा लागे आणि शेजारी-पाजारी तर विचारूं नका. एवढाले डोळे त्यांच्यावर काढायचे कीं विचारूं नका. शेवटीं त्यांचा धीर खचला. एक दिवस पांच रुपयांस ती शेळी विकून आले व दुसऱ्या दिवसापासून गवळ्याचें म्हणजे म्हशीचें पाण्याचें दूध चहांत घालून पिऊं लागले!

—अखेर

भगवान बुद्धाच्या धर्मदीक्षेच्या नांवावर विरोध किंवा कडवेपणा काय म्हणून ?*

अलीकडे कित्येक दिवस बुद्ध धर्माची नवीन दीक्षा घेतलेले बौद्ध व सनातनी हिंदू या दोघांत कडवेपणाची भावना पसरत चालली आहे; आणि एक दोन ठिकाणीं दंगे होऊन कांहीं बांधवांचीं डोकींहि फुटलीं—हें चित्र पाहिलें म्हणजे कोणत्या हिंदूला किंवा बौद्धधर्मीयाला हार्दिक दुःख किंवा खेद होणार नाहीं ? राजकारणी उद्देश डोळ्यापुढें ठेऊन जे हे लोक हिंदूंच्या संबंधीं द्वेषाची भावना फैलावून बौद्धधर्माचा प्रचार करूं पहात आहेत, अशांना कदाचित् हे ठाऊक नसेल किंवा ठाऊक असूनहि अनुचित स्वार्थाला बळी पडून कदाचित् ह्या गोष्टीचा त्यांना विसर पडला असेल कीं, भगवान् बुद्धाच्या नांवानें कडवेपणा, घृणा, किंवा विरोध यांची गोष्ट करणें म्हणजे त्यांच्या उपदेशाच्या सर्वस्वी विरुद्ध वर्तन करणें होय ! भगवान् बुद्धानें तर प्रेम, सत्य, अहिंसा, त्याग आणि प्राणीमात्राविषयीं अनुकम्पा किंवा दया हीं शिकविलीं आहेत. हिंदूधर्म आणि बौद्धधर्म हे मूलतः एकच आहेत; त्याप्रमाणेंच एका आईच्या पोटांतून बाहेर आलेल्या दोन भावांप्रमाणें एकमेकाशीं सहयोग करणारे व मदत करणारे आहेत. एकाच धर्मवृक्षाच्या या दोन शाखा असून एक शाखा दुसऱ्या शाखेहून कधींहि निराळी राहूं शकत नाहीं. बौद्धधर्माची महायान शाखा तर सनातन हिंदू धर्माला अत्यन्त जवळ असून घनिष्ठ आहे. भगवान बुद्धानें आपल्या शिकवणीला आर्यधर्म, आर्यसत्य, किंवा सद्धर्म असें नांव देऊन तिचा उपदेश केला आहे. तो उपदेश किंवा ती शिक्षा प्राचीन आर्य हिंदू धर्माच्या उपदेशाहून मुळींच भिन्न नाहीं. ही गोष्ट खालीं उद्धृत केलेल्या अवतरणांवरून स्पष्ट होणारी आहे.

आरोग्यं परमा लाभा सन्तुट्ठी परमं धनं ।
विस्सास परमा ञाती निब्बानं परमं सुखं ॥ (धम्मपद—१५, ८)

निरोगीपणा (उत्तम प्रकृति) हा फार मोठा लाभ आहे; संतोष हें परमश्रेष्ठ धन आहे; एकमेकांवर विश्वास हाच मोठा नातलग आहे. निर्वाण हें सर्वोत्तम सुख आहे.

यावजीवम्पि चे बालो पण्डितं पयिरुपासति ।
न सो धम्मं विजानाति दब्बी सूपरसं यथा ॥ (धम्मपद—५, ५)

जन्मभर जरी मूर्ख माणसानें पंडिताच्या संगतींत त्याची सेवा केली, तरी त्याला धर्माचें खरें ज्ञान होणार नाहीं. लाकडाच्या पळीला कालवणाची चव कळेल काय ?

धम्मपीती सुखं सेति विप्पसन्नेन चेतसा ।
अरियप्पवेदिते धम्मे सदा रमति पण्डितो ॥ (धम्मपद—६, ४)

प्रसन्न अन्तःकरणानें धर्मरस प्राशन करणारा सुखांत राहतो. आर्यांनीं शिकविलेल्या धर्मांत पंडित सदोदित रममाण असतो.

धम्मं चरे सुचरितं न तं दुचरितं चरे ।
धम्मचारी सुखं सेति अस्मिं लोके परम्हि च ॥ (धम्मपद—१३, ८)

धर्माच्या शिकवणीप्रमाणें सदाचाराचें आचरण करावें; दुराचारानें वागूं नये. धर्माप्रमाणें आचरण करणारा मनुष्य या लोकीं आणि परलोकींहि सुखांत राहतो.

यथा बुब्बुलकं पस्से यथा पस्से मरीचिकं ।
एवं लोकं अवेक्खन्तं मच्चुराजा न पस्सति ॥ (धम्मपद—१३, ४)

पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणें किंवा मृगजळाप्रमाणें या जगाकडे पाहणारा माणूस मृत्युराजाच्या नजरेंत येत नाहीं. (तो अमर होतो)

किच्छो मनुस्सपटिलाभो किच्छं मचान जीवितं ।
किच्छं सद्धम्मसवणं किच्छो बुद्धानं उप्पादो ॥ (धम्मपद—१४, ४)

मनुष्य होण्याचा लाभ मिळणें हेंच कठीण; माणसानें जगणें हेंही कठीण; सद्धर्म कानावर पडणें हेंहि कठीण; बुद्धांचा जन्म होणें हेंहि कठीण.

सब्बपापस्स अकरणं कुसलस्स उपसम्पदा ।
सचित्तपरियोदपनं एतं बुद्धान सासनं ॥ (धम्मपद—१४, ५)

सर्व पापापासून दूर राहणें (पापचरण न करणें); पुण्यकारक गोष्टी करणें; व आपलें चित्त शुद्ध करणें हाच बुद्धांचा धर्म होय ?

न तेन अरियो होति येन पाणानि हिंसति ।
अहिंसा सब्बपाणानं अरियोति पवुचति ॥ (धम्मपद—१९, १५)

जो प्राण्याची हिंसा करतो, त्याला आर्य म्हणतां येत नाहीं. सर्व प्राण्यांची अहिंसा करणाऱ्यासच "आर्य" असें म्हणतात.

सुखा मेत्तेय्यता लोके अथो पेत्तेय्यता सुखा ।
सुखा सामञ्ञता लोके अथो ब्रह्मञ्ञता सुखा ॥ (धम्मपद—२३, १३)

या जगांत माता किंवा पिता यांची सेवा करणें सुखप्रद आहे. श्रमणाचें जीवन हें सुखकारक आहे. ब्रह्मज्ञ होणें सुखकर आहे.

सब्बदानं धम्मदानं जिनाति सब्बं रसं धम्मरसो जिनाति ।
सब्बं रतिं धम्मरति जिनाति तण्हक्खयो सब्बदुक्खं जिनाति ॥
(धम्मपद—२४, २१)

सर्व दानामध्यें धर्मदान हें श्रेष्ठ आहे. धर्माचा रस (गोडी) हा सर्व रसांत श्रेष्ठ आहे. सर्व प्रेमांत धर्म प्रेम उत्तम आहे. तृष्णेचा विनाश करणें म्हणजे सर्व दुःख जिंकण्यासारखें आहे.

वाहितपापोति ब्राह्मणो समचरिया समणोति वुच्चति ।
पब्बाजयमत्तनो मलं तस्मा पब्बजितोति वुच्चति ॥ (धम्मपद—२६, ६)

ज्यानें सर्व पापी विचारांना बाहेर घालून दिलें आहे, तो ब्राह्मण; जो शम (शांति) आचरण करीत आहे तो श्रमण; आपलें चित्ताचा मळ दूर करतो तो प्रव्रजित म्हणावा.

न ब्राह्मणस्स पहरेय्य नास्स मुंचेथ ब्राह्मणो ।
धि ब्राह्मणस्स हन्तारं ततो धि यस्स मुञ्चति ॥ (धम्मपद—२६, ७)

---

* अखिल भारतीय आर्य (हिन्दू) धर्मसेवा संघ या संस्थेच्या सौजन्यानें पुनर्मुद्रण

...णावर प्रहार करूं नये व ब्राह्मणानेंहि आपणांवर प्रहार करणारावर ...तां कामा नये. ब्राह्मणावर प्रहार करणाऱ्याचा धिःकार असो! जो ...न प्रहार करणारावर क्रोध करतो त्याचाहि धिःकार असो!

नत्थि रागसमो अग्गि नत्थि दोससमो गहो।
नत्थि मोहसमं जालं नत्थि तण्हासमा नदी॥ (धम्मपद-१७,१८)

...कामासक्तिप्रमाणें दुसरा अग्नि नाहीं. द्वेषासारखा दुसरा ग्रह नाहीं. ...सारखें दुसरें जाळें नाहीं व तृष्णेसारखी दुसरी नदी नाहीं.

...इसयो पुब्बका आसुं सञ्ञतत्ता तपस्सिनो।
पंच काम गुणे हित्वा अत्तदत्थं अचारिसुं॥
न पसू ब्राह्मणानासुं न हिरञ्ञं न धानियं।
सज्झाय धनधञ्ञासुं ब्रह्मं निधिमपालयुं॥

...पूर्वीचे ऋषि लोक मोठे संयमी आणि तपस्वी होते. पांच कामसुखांचा ...त्याग करून आत्म्याला उपकारक गोष्टींचें आचरण करीत. ब्राह्मणाजवळ ...पशु सोनें, धान्य नव्हतें. स्वाध्याय हें त्यांचे धन–धान्य होतें. ब्रह्मनिधीचें ...रक्षण त्यांनीं केलें.

वेद, उपनिषदें, गीता वगैरे हिंदूंच्या धर्म ग्रंथांतील शिकवण याहून ...वेगळी नाहीं. कित्येक ठिकाणी तर दोघांची शिकवण शब्दशः एक ...मेकांत जुळून जाते, ही गोष्ट खालील अवतरणावरून उघड होते.

एकोदिभूतो करुणाधियुत्तो निरामगन्धो विरतो मेथुनस्मा।
एत्थट्ठितो एत्थ च सिक्खमानो पप्पोति मच्चो अमतं ब्रह्मलोकंति॥
(दीघ निकाय)

...चित्ताला एकत्रित स्थित करून करुणाभाव युक्त होणें; पापमनोवृत्ती... ...पासून विरक्त होणें; मैथुन कर्मापासून दूर राहणें, यांचा अभ्यास केल्यास ...मनुष्य अमृत अशा ब्रह्मलोकांप्रत (दीर्घकाळ) जातो. अशाच अर्थाचे ...प्रश्नोपनिषदांतील खालील अवतरण वाचा.

तेषामेवैष ब्रह्मलोकः येषां सत्यं येषु ब्रह्मचर्यं प्रतिष्ठितं।
तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया॥

ज्यांच्यांत तप, सत्य, ब्रह्मचर्य प्रतिष्ठित झालीं आहेत त्यांनाच ...ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते. ज्यांच्यांत वक्रता खोटे भाषण व कापट्य नाहीं ...त्यांनाच हा पवित्र (निर्मलता) ब्रह्मलोक मिळतो.

सब्बे सत्ता सुखी होन्तु सब्बे होन्तु च खेमिका।
सब्बे भद्राणि पस्सन्तु मा कञ्चि दुक्खमागमा॥

सर्व प्राणी सुखी होवोंत; सर्व प्राणी सुरक्षित होवोत; सर्व प्राणी मंगल ...पाहोत--कोणालाहि दुःख प्राप्त न होवो.

याच अर्थाचा खालील संस्कृत श्लोक प्रख्यात आहे :—

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखभाग् भवेत्॥

न हि वेरेन वेरानि सम्मन्तीध कुदाचन।
अवेरेन सम्मन्ति एस धम्मो सनन्तनो॥ (धम्मपद—१, ५)

वैरानें वैर शमन होत नाहीं; अवैरानेंच तें शांत होतें; हा सनातन धर्म ...आहे. याच अर्थाचा मनुस्मृतींतील हा श्लोक पहा--

क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत्।

रागावलेल्या माणसावर रागावूं नये. शिव्या देणाऱ्याला आशीर्वाद द्यावा.

अक्कोधन जिने कोधं असाधुं साधुना जिने।
जिने कदरियं दानेन सच्चेनालीकवादिनं॥ (धम्मपद—१७, ३)

अर्थात् अक्रोधानें (क्षमा) क्रोधाला जिंकावें असाधू (दुष्ट) माणसास सज्जन भावान जिंकावें, क्रुद्ध माणसास उदारपणानें जिंकावें, खोटें बोलणाराला सत्यवचनानें जिंकावें. अगदीं याच अर्थाचा व त्याच शब्दांत सांगितलेला महाभारतांतील खालील श्लोक आहे—

अक्रोधेन जयेत्क्रोधं असाधुं साधुना जयेत्।
जयेत्कदर्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम्॥

न तेन थेरो होति येनास्स पलितं सिरो।
यम्हि सच्चं च धम्मो च अहिंसा संयमो दमो॥ (धम्मपद—१६,५)

डोक्यावरील केस पिकल्यानें मनुष्य स्थविर होत नाहीं. ज्यांत सत्य, धर्म, अहिंसा, व संयम व दम आहेत. ते स्थविर होय.

अगदींच याच अर्थाचा व त्याच शब्दांत सांगितलेला पुढील श्लोक आहे—

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः।
यो वै युवाप्यधीयानः तं देवाः स्थविरं विदु॥

न जच्चा वसलो होति न जच्चा होति ब्राह्मणो।
कम्मना वसलो होति कम्मना होति ब्राह्मणो॥

जन्मानें कोणी ब्राह्मण होत नाहीं; किंवा शूद्र होत नाहीं कर्मानच मनुष्य ब्राह्मण होतो; कर्मानेंच शूद्र होतो.

न जटाहि न गोत्तेहि न जच्चा होति ब्राह्मणो।
यम्हि सच्चं च धम्मो च सो सुची सो च ब्राह्मणो॥
(धम्मपद-२६, ११)

जटा वाढवून, गोत्रानें किंवा जन्मानें ब्राह्मण होत नाहीं. ज्यामध्यें सत्य, व धर्म आहेत तोच पवित्र होय, तोच ब्राह्मण होय. या अर्थाचा महाभारतांतील खालील श्लोक आहे—

न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च सन्ततिः।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम्॥
वृत्ते स्थितश्च शूद्रोपि ब्राह्मणत्वं स गच्छति।

ब्राह्मण कुळांत जन्म, संस्कार, विद्या हीं सर्व ब्राह्मण होण्याचीं कारणें नाहींत. जो सदाचार पाळतो तो शूद्रही ब्राह्मण होतो—

सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः॥
शूद्रे चैतद् भवेल्लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो नैव ब्राह्मणः॥

सत्य, दान, अद्रोह, अक्रूरता, वाईट काम करण्याची लाज वाटणें, दया, तप वगैरे गुण जेथें दिसून येतात तो ब्राह्मण होय. जर शूद्रामध्यें हे गुण दिसून आले पण ब्राह्मणामध्यें ते दिसून न आले, तर तो (शूद्र) शूद्र कुळांत जन्मला नाहीं तर तो ब्राह्मण कुळांत जन्मला, तसेंच तो ब्राह्मण (कुळांत जन्मलेला) ब्राह्मण म्हणतां येणार नाहीं—

अत्ता हि अत्तनो नाथो अत्ता हि अत्तनो गति ।
तस्मा सञ्ञमयत्तानं अस्सं भद्रं व वाणिजो ॥
(धम्मपद-२५, २१)

मनुष्य आपला स्वामी आपणच आहे. आपली गति आपणच आहे. म्हणून आपणांस संयमी बनवावें. कशा प्रमाणें ? जसा एखाद्या सुंदर घोड्याला व्यापारी ताब्यांत ठेवतो त्याप्रमाणें.

हाच अर्थ गीतेच्या खालील श्लोकांत आहे—
उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ (गीता-६, ५)

मनुष्यानें मनांत आणलें तर तो आपला उद्धार आपणच करूं शकेल. त्याप्रमाणें आपली अधोगति ही आपणच करील. कारण कीं प्रत्येक माणूस स्वतःचा बंधु किंवा शत्रू होय.

अहिंसका ये मुनयो निच्चं कायेन संवुता ।
ते यन्ति अच्चुतं ठानं यत्थ गत्वा न सोचरे । (धम्मपद-१७, ५)

जे मुनि अहिंसक त्याप्रमाणेंच शरीर ताब्यांत ठेवतात ते अच्युत स्थान (निर्वाण जेथें गेल्यावर पुन्हां खालीं येणें शक्य नाहीं.) प्राप्त करून घेतात तेथें गेल्यावर त्यांना शोक रहात नाहीं.

या अर्थाचा गीतेमधील खालील श्लोक पहा :
योन्तसुखोन्तरारामस्थातान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोधिगच्छति ॥ (गीता-५, २४)

जो अंतःकरणांत सुखी आहे, आपणांतच आराम पावतो व ज्यास अंतःप्रकाश मिळाला आहे; तो योगी ब्रह्मरूप होऊन जातो व त्याला ब्रह्मनिर्वाण (ब्रह्माशीं एकरूप होऊन जाणें.) मोक्ष प्राप्त झाला आहे.

अभिवादनसीलिस्स निच्चं वड्ढापचायिनो ।
चत्तारो धम्मा वड्ढन्ति आयु वण्णो सुखं बलं ॥

जो विनीत व अभिवादन शील असून वृद्धांना योग्य सन्मान देतो त्याचे बाबतींत धर्म, आयुष्य, वर्ण, सुख व बल वाढत जातात.

बरोबर हाच अर्थ संस्कृतांतील खालील श्लोकांत आढळून येतो.—
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ।

भगवान बुद्धानें पंचशीलाची शिकवण खालील प्रकारानें दिली आहे—
१—पाणातिपाता वेरमणी सिक्खापदं समादियामि ।
२—अदिन्नादाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामि ।
३—कामेसु मिच्छाचारा वेरमणी सिक्खापदं समादियामि ।
४—मुसावादा वेरमणी सिक्खापदं समादियामि ।
५—सुरा-मेरय-मज्ज-पमादट्ठाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामि ।
१—मी प्राणहिंसा न करण्याचा नियम स्वीकारीत आहे.
२—मी चोरी न करण्याचा नियम स्वीकारीत आहे.
३—परस्त्रीगमनादि नीतिविरुद्ध दुराचार न करण्याचा नियम स्वीकारीत आहे.
४—खोटें न बोलण्याचा नियम मी स्वीकारीत आहे,
५—मी दारु व मादक द्रव्याचे सेवन न करणें; तथा प्रमादस्थानापासून दूर राहणें, याबद्दल नियम स्वीकारीत आहे.

बौद्धधर्मांतील पंचशीलें आणि पातंजल योगदर्शनांतील पांच यम (पांच नियम) यांच्यात कोणताच भेद नाहीं. ही गोष्ट पातंजल योगसूत्रांत खालील दिलेल्या सूत्रांवरून स्पष्ट होत आहे.

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ।

अर्थात अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह हें पांच (नियम) आहेत. भगवान् बुद्धानें गाईंच्या रक्षणावरहि भर दिला आहे. तो ब्राह्मणधार्मिक सूत्रांतील खालील श्लोकावरून उघड होतो.

यथा माता पिता भाता अञ्ञे वापि च ञातका ।
गावो नो परमा मित्ता यासु जायन्ति ओसधा ॥
अन्नदा बलदा चेता वण्णदा सुखदा तथा ।
एतमत्थवसं ञत्वा नास्सु गावो हनिंसु ते ॥

त्याप्रमाणें माता, पिता, भाऊ, किंवा दुसरे नातलग त्याप्रमाणेंच गायही आम्हां सर्वांची परम मित्र आहे. तिच्यापासून आम्हांस औषधी प्राप्त होतात. गाय ही अन्न देणारी, बळ देणारी ओजस देणारी (ओजस्वी करणारी), सौंदर्य वाढविणारी त्याप्रमाणें सुख देणारी आहे. म्हणून हा फायदा समजून घेऊन त्यानीं गाईची हत्या केली नाहीं.

याप्रमाणें या अर्थाचें ऋग्वेदांत (गोसूक्त) खालील मन्त्र आहे :—
यूयं गावो मेदयथा कृशंचित् अश्रीरं चित् कृणुथा सुप्रतीकम्।
भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाची बृहद् वो वय उच्यते सभासु ॥
ऋग्वेद (६।२८।६)

हें गाईनों तुम्ही निर्बलाला बलवान् करतां, कुरुप माणसाला सुरुप करितां, भद्रवाणी ज्याची आहे अशा गायानों ! तुम्ही आमचेंघर सुखाचें माहेरघर बनवितां व तुमच्या अन्नदानाला समाजांत फार मोठा मान दिला जातो.

बौद्धधर्म व हिंदू धर्म यांत केवढा समानभाव दृढ संबंध आहे ही गोष्ट दाखविण्यास हें दिग्दर्शन मात्र केलें आहे. अशा परिस्थितींत हिंदू व बौद्ध यांच्यामध्यें कटुता किंवा द्वेष फैलावल्यास कधींहि दोघांचें कसल्या ही रीतीनें हित होणार नाहीं. भगवान् बुद्धानें आपल्या उपदेशांतून प्रेम, मैत्री, करुणा, दया, अहिंसा यावर जोर दिला आहे, याचें विरुद्ध राग, द्वेष, कटुता वगैरे फैलावणें म्हणजे त्याच्या शिकवणीविरुद्ध आचरण करणें आहे. म्हणून नवदीक्षित बौद्धबांधवांना आम्हीं असें निवेदन करीत आहोंत, कीं बौद्धाच्या या शिकवणीचे पालन करा ! तेव्हांच तुमच्या पंचशीला युक्त दीक्षेची सार्थकता होईल.

- चन्द्रमणि भिक्षु,
  महास्थविर, कुशीनगर, देवरिया ।
- भिक्षु जगदीश काश्यप,
  नालन्दा ।
- धर्माधार महास्थविर,
  बौद्ध धर्मांकुर विहार, कलकत्ता ।
- भिक्षु तेंजो वातानावे,
  जपान सद्धर्म विहार,
  वर्ली नाका, मुंबई ।
- पिन चाओ, चीना मन्दिर, सारनाथ
- चू लामा, तिब्बती बौद्धविहार, सारनाथ
- ऊ० कित्तमा,
  बर्मी बौद्ध बिहार, सारनाथ ।
- चेन छाग, चीना मन्दिर, सारनाथ ।

विविध संकलन

(अमेरिकन व रशियन जीवनविषयक वृत्त व समाचार यांवरून)

(१.) चिनी लोकराज्यांतील विद्यार्थी.

चिनी लोक-प्रजासत्ताकांत गतवर्षी ५ लाखांहून अधिक कॉलेजें, लोक शिक्षण-संस्था, माध्यमिक व प्राथमिक शाळा होत्या व त्यांत सुमारे ७ कोटी विद्यार्थी शिकत होते. ही विद्यार्थीसंख्या १९४९ च्या मानानें साडेचार कोटींनीं अधिक आहे. या विद्यार्थ्यांपैकीं कामगार-शेतकऱ्यांचीं मुलें ६६ टक्के असून उच्चशिक्षण संस्थांत त्यांचें प्रमाण ३५ टक्के पडतें. राष्ट्रीय अल्पसंख्याकांच्या मुलांचीहि संख्या ३० लाख झाली आहे.

गेल्या सात वर्षांत ३ लाख तज्ञ शिकून तयार झाले, तर स्वातंत्र्य-प्राप्तीपूर्वी ३७ वर्षांतहि २ लाख १० हजारांहून अधिक तज्ञ तयार झाले नव्हते. प्रौढ कामगार–शेतकऱ्यांतील निरक्षरता नष्ट करण्यासाठीं खास शाळा स्थापन करण्यांत आलेल्या आहेत. त्यांत कामधंदा चालू ठेवून शिकतां येतें व आपला सांस्कृतिक दर्जा सुधारतां येतो. गेल्या आठ वर्षांत २ कोटी ३० लाख लोक लिहावाचावयाला शिकले. सध्यां सायंकालीन शाळांत व पत्रव्यवहारानें शिक्षण देणाऱ्या संस्थांमार्फत ६३ हजार लोक शिक्षण घेत आहेत.

यंदा उच्चशिक्षणसंस्थांतील विद्यार्थ्यांची संख्या ४ लाख ३७ हजारांवर गेली म्हणजे आजवरच्या सर्वोच्च संख्येच्याहि तिप्पट झालेली आहे. उच्चशिक्षण संस्थांतून गेल्या आठ वर्षांत ३ लाख ६९ हजार पदवीधर बाहेर पडले. ही संख्या जुन्या चीनमधील ५० वर्षांच्या काळांतील पदवीधरांच्या संख्येहूनहि दीड लाखांनीं अधिक आहे.

(२) सोविएत युनियनमध्यें नव्यानें लागवडीखाली आलेली ९ कोटी एकर जमीन.

गेल्या तीन वर्षांच्या काळांत सोविएत युनियनमध्यें पूर्वेकडच्या प्रदेशांत ९ कोटी एकर जमीन नव्यानें लागवडीखाली आली. हें क्षेत्र इतकें मोठें आहे कीं फ्रान्स, इटली, प. जर्मनी, ऑस्ट्रिया, बेल्जम, डेन्मार्क, हॉलंड, स्पेन, व स्वीडन या देशांत एकंदर जेवढी जमीन लागवडीखाली आहे तेवढें तें भरतें. या नवीन जमिनीमुळें सोविएत युनियनच्या धान्यपिकांत सव्वा कोटी टन वाढ झाली. यंदा कझखस्तान व सैबेरियामधील सामुदायिक व सरकारी शेतांनीं ७५ लाख एकर जमीन लागवडीखाली आणली. येत्या दोनतीन वर्षांत सैबेरियांत, उरालमध्यें व पूर्वेकडे रशियांत आणखी ३ कोटी ते पावणेचार कोटी एकर नवीन जमीन लागवडीखाली आणण्यांत येईल आणि त्यामुळें पाऊण कोटी टन धान्य देशाला अधिक मिळूं लागेल. त्यांत मुख्यतः गहूं हें धान्य असेल. कझखस्तानांतहि नवीन जमिनीवर उत्तरेकडे गहूं व दक्षिणेकडे मका, बीट वगैरे पिकविला जातो.

(३) सोविएत पदवीधरांची संख्या अमेरिकेहून तिप्पटीनें अधिक

सोविअेत युनियनमधील उच्चशिक्षणसंस्थांतून यंदा २६५००० तज्ञ अुत्तीर्ण झाले, त्यांपैकीं सुमारें ८०००० यंत्रशास्त्रज्ञ आहेत. सोविएत पदवीधरांची ही संख्या अमेरिकेच्या संस्थेच्या तिप्पटीहून अधिक आहे.

उच्च शिक्षण घेणाऱ्या सोविएत विद्यार्थ्यांच्या संस्थेंत १९१४ च्या मानानें गुदस्तां १६ पट वाढ झालेली होती. १९१८ ते १९५७ या चाळीस वर्षांच्या काळांत ३८ लाख तज्ञाचें शिक्षण पार पडलें. उद्योग-धंदे व शेतकी यांच्या विकासाबरोबर उच्च शिक्षणाचाहि प्रसार सोविएत युनियनच्या पूर्वभागांत विशेष झपाट्यानें होत आहे. गेल्या तीन वर्षांत देशांत उभारण्यांत आलेल्या ३६ उच्चशिक्षणसंस्थांपैकीं २३ पूर्वभागांत आहेत. युक्रेनमध्यें उच्चशिक्षणसंस्था १३४, उझ्बेकिस्तानांत ३२, कझखस्तानांत २५, अजरबैजानमध्यें १४ व बाल्टिक प्रजासत्ताकांत २८ आहेत. तज्ञांच्या शिक्षणांत पत्रव्यवहार-शिक्षण–संस्था व सायंकालिन शाळा यांचा मोठाच भाग आहे. आपल्या कामांत खंड न पाडतां ८०००० लोकांनीं उच्चशिक्षण घेतलें, ८ लाख लोक सायंकालिन शाळा व पत्रव्यवहार–शिक्षण संस्थांत उच्च शिक्षण घेत आहेत. उच्चशिक्षणाचा प्रसार अलिकडच्या काळांत विशेष झपाट्यानें झाला. असें शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या १९४० सालीं ८ लाख १२ हजार होती, तर १९५६ सालीं ती १९ लाख ७० हजारावर गेली.

(४) सुरण, सर्पगन्धा वगैरे वनस्पतींपासून कॅन्सर, रक्तदाब, मधुमेहादि रोगांवर नवीं १५० औषधें.

सोविएत संशोधन-संस्थांनीं अलिकडच्या कांहीं महिन्यांत दीडशेंहून अधिक नवीन औषधें बनविलीं आहेत. मज्जातंतुविषयक जीं दुखणीं पूर्वीं असाध्य समजलीं जात त्यांवर उत्तम औषध म्हणून अमिनाझिन या औषधाचा सर्रास उपयोग आतां केला जातो. दुष्ट रक्तक्षयावर जीवनसत्व ब–१२ वें औषध रामबाण ठरलें आहे. एका औषधी वनस्पतीपासून बनविलेलें केलिन हें औषध दम्यावर गुणकारी आहे. सुरणापासून बनविलेलें ‘अल्कोलाइड कोलोहामिन’ हें औषध कातडीच्या कॅन्सरवर उपयोगी पडतें. मधुमेहावर रोस्तिनॉन हें औषध तशाचप्रकारचें परदेशांत वापरल्या जाणाऱ्या नादिझॉन या औषधाहून अधिक परिणामकारक ठरलें आहे. सर्पगन्धा वनस्पतीच्या मुळापासून बनविलेलें रेसेर्पिन हें औषध रक्तदाबाच्या रोगावर उपकारी आहे. विविध प्रकारचे हृद्रोग, शीतज्वर (इन्फ्युएन्झा) वगैरे रोगांवरहि निरनिराळीं औषधें तयार करण्यांत येत आहेत.

(५) दर मिनिटाला एका मोटारगाडीची निर्मिती.

मोटारगाड्यांच्या सोविएत कारखान्यांतून दर मिनिटाला एक मोटार-गाडी तयार होऊन बाहेर पडते. गेल्या वर्षी या कारखान्यांतून ४६५००० मोटारगाड्या तयार झाल्या. त्यांत ३५८००० ट्रक ९८००० मोटारी व

९००० बसस होत्या. युद्धपूर्व काळांतच सोविएत युनियननें ट्रकच्या उत्पादनांत पश्चिम युरोपांतील देशांना मागें टाकलें होतें आणि जगांत दुसरा नंबर मिळविला होता. सोविएत युनियनमधील मालवाहतुकीत या ट्रकचा अतिशय मोठ्या प्रमाणावर उपयोग होत असतो. युद्धपूर्व काळाच्या मानानें ही वाहतुक साडेपांच पटीनें वाढली आहे व ती २५ अब्ज टन मैल झाली.

सोविएत मोटारकारखान्यांतील काम स्वयंप्रेरित यंत्रमालिकांनीं होत असतें. १९५६ सालीं असल्या ७६ स्वयंप्रेरित उत्पादन-यंत्रमालिका होत्या. सहा वर्षांत त्यांची चौपट वाढ झाली. सोविएत मोटारगाड्यांचा दर्जा व यंत्रसामुग्री सतत सुधारण्यांत येत असतात. सोविएत युनियनला व्यापक प्रमाणावर मोटारींचें उत्पादन करतां यावयाचें नाहीं, असें जुन्या काळीं परदेशीं यंत्रशास्त्रज्ञ म्हणत असत. आज सोविएत मोटारकारखाने स्वदेशांतील मोटारगाड्यांची गरज भागवून परदेशांतहि आपल्या मोटारी निर्यात करीत असतात.

(६) रेडिओच्या प्रसारांत सोविएत युनियनचा जगांत दुसरा नंबर.

रेडिओच्या प्रसाराच्या बाबतींत सोविएत युनियनचा युरोपांत पहिला व साऱ्या जगांत दुसरा नंबर लागतो. १९४० च्या मानानें १९५७ सालीं रेडियो-स्टेशनांची कुवत साडेसातपटीनें वाढली आहे. यंदा सोविएत युनियनमध्यें ३ कोटी १० लाख रेडियो-सेट आहेत. १९४० च्या मानानें ही वाढ चौपट आहे. टेलिफोनच्या तारांचीहि लांबी ३१ लाख ८५ हजार मैलांहून अधिक आहे. १९१३ सालीं रशियांत ८००० पोस्ट व तारघरें होतीं व तारायंत्रांच्या तारांची लांबी जेमतेम सव्वालाख मैल भरली असती. सध्यां पोस्टकचेऱ्यांची संख्या सातपटीहून अधिक वाढलेली आहे.

दहा वर्षांमागें केवळ मॉस्को व लेनिनग्राद येथेंच टेलिव्हिजनचीं केंद्रें होतीं तर आज देशांत २१ टेलिव्हिजन-केंद्रें आहेत.

(७) अमेरिकेंत २४ ऑक्टोबरला " यूनो दिन "

शांतता, सुरक्षा व मानवी हक्क यांसाठीं संघटित प्रयत्न करण्याची ५१ राष्ट्रांनीं प्रतिज्ञा केली, त्या गोष्टीला येत्या २४ ऑक्टोबरला १२ वर्षें पूर्ण होत आहेत. म्हणून त्या दिवशीं सर्व अमेरिकाभर "यूनो दिन" पाळला जाणार आहे.

यूनोच्या ८२ सभासदांपैकीं एक सभासद या नात्यानें अमेरिका या या दिवसाला खास मान्यता देणार आहे. यूनोनें केलेल्या कार्याची—विशेषतः गेल्या वर्षांतील कार्याची—लोकांना माहिती व्हावी या उद्देशानें "यूनो दिन" पाळला जाणार आहे.

केंद्र, राज्य व स्थानिक संघटना, आणि वृत्तपत्रें, नभोवाणी, दूरदर्शन (टेलीव्हिजन) व चलत्-चित्रपट, यांची मदत घेऊन अमेरिकेची यूनो समिति यूनोच्या कार्यांची व उद्दिष्टांची माहिती देईल. इव्हॅन्स्टन, इलिनॉय, येथें भरविलेली अभिरूप यूनो-आमसभा हे सामुदाइक कार्याचें एक उदाहरण होतें. त्या शैक्षणिक योजनेंत नागरिकांनीं यूनो प्रतिनिधींच्या भूमिका केल्या. त्या अभिरूप आमसभेंत कित्येक आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांवर ठराव पास झाले आणि ते न्यूयॉर्क शहरांत यूनोच्या मुख्य कार्यालयाकडे पाठविले गेले.

शांतता व न्याय स्थापन करण्याच्या कामीं यूनोच्या आमसभेचा प्रभाव किती मोठा आहे हें आमसभेच्या गेल्या अधिवेशनावरून दिसून आलें. त्या अधिवेशनापुढें असे कांहीं आंतरराष्ट्रीय प्रश्न विचारासाठीं आले होते कीं ज्यांच्यांतून व्यापक संघर्ष निर्माण होण्याचा संभव होता. पण दूर-दूरच्या देशांतील तंटे मिटविण्याचे उपाय तातडीनें योजण्यासाठीं यूनो आमसभेचें अधिवेशन रात्रभर चालू ठेवण्यांत आलें होतें. ● ●

साभार स्वीकार—कांहीं दिवाळी अंक

१. भालचंद्र :—नाशीक; दिवाळी अंक.

ह्या अंकांतील साहित्य वाचनीय आहे. विशेषतः 'एकाच नाण्याच्या दोन बाजू' 'उद्धव गीता' 'मराठीमधील गझल' 'दिव्या खाली अंधेर' 'दिसतात लहान पण असतात मोठे' 'तात्या टोपे' वगैरे लेख उल्लेखनीय आहेत. बिडी धंद्यातील दोन बंधुंचें चरित्र स्फूर्तिदायक आहे. दिवाळी अंक ह्या दृष्टीनें सजावटीकडे थोडे अधिक लक्ष्य द्यावयास पाहिजे होतें.

२. चित्रमयजगत् :—दीपावली अंक.

हा अंक विविध वाङ्मयीन प्रकारांनीं सुशोभित केला आहे, रा. प्र. कानिटकरांचा 'आदिवासी' हा लेख मनोरंजक व माहितीपूर्ण आहे, 'हिमाचल प्रदेश' स्व. गांधीजींची 'इब्राहिमकाका झोप झाली कां?' 'मित्रापासून सावध' वगैरे लेख चित्रमयजगत्च्या वाङ्मयीन कीर्तीत भर घालीत आहेत. छोट्या मोठ्या छायाचित्रांनीं अंक आकर्षक केला आहे.

३ दूधसागर :—दीपावली अंक.

अंक गोमांतकीय प्रसिद्ध लेखकांच्या लेखानें नटला आहे हें ह्या दिपावली अंकाचें वैशिष्ट्य आहे. 'साह्याद्रीचें भक्तिस्तोम' 'गोव्याच्या जुन्या इतिहासावर थोडा अधिक प्रकाश' 'सत्तरींतील पन्नाशी' ज्ञानेश्वराची शैली आणि सामर्थ्य' वगैरे लेख मननीय आहेत. गोमांतकाच्या ऐतिहासिक, भौगोलिक आणि राजकीय माहितीनें भरलेला हा अंक प्रत्येकानें अवश्य वाचण्याजोगा आहे.

४ साक्षरता दीप :—दिवाळी अंक.

'मुंबई शहर समाज शिक्षण समिती'चा हा अंक नवसाक्षर बांधवांना योग्य तें मार्गदर्शन व मनोरंजन करणारा आहे. विशेषतः 'अंधानुकरण' 'एक मुलाखत' 'धनगांवचा चमत्कार' 'एक समज अन् एक मार्ग' वगैरे लेख उत्तम नागरिक तयार करण्याच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचे आहेत. 'साक्षरता दीप' नवसाक्षरांना सन्मार्गावर प्रकाश पाडून नेत आहे. अभिनन्दनीय.

५. सोविएत देश :—अंक १८ वा.

रशियामध्यें गेल्या चाळीस वर्षांत झालेली आश्चर्यकारक प्रगति, व नुकतेच अंतराळांत सोडलेले चंद्र ह्यामुळें सर्व जगांत रशियाबद्दल एक प्रकारचें कुतूहल जागृत झालें आहे! 'सोविएत देश' ह्या मासिकांतून रशियाबद्दल पुष्कळच माहिती मिळणारी आहे. अंक वाचनीय आहे. विशेषतः 'कझाक जनतेच्या संस्कृतीचा विकास' 'जीवनाची उत्पत्ति' वगैरे लेख वाचनीय आहेत.

६. श्री गुरुदेव :—दीपावली अंक.

कथा, कविता व विचारप्रवर्तक लिखाणांनी युक्त असा हा दीपावली अंक मननीय आहे. 'हिंदुधर्मांतील वैशिष्ट्य' 'घोपटमार्गी धर्मभक्त आणि सर्वधर्मी समानत्व' 'स्नेहभरे क्रान्तिदीप जलाओ,' 'अध्यात्मजीवन की आवश्यकता' वगैरे लेख मननीय आहेत. जनतेमध्यें उच्च व पवित्र विचारांचें बिजारोपण करण्याच्या दृष्टीनें 'श्री. गुरुदेव' मासिकाला यश लाभावें, हीच इच्छा.

सौ. रतन दिघे. ● ●

धम्मपद—(बालबोधिनीसह)

सर्वतंत्र स्वतंत्र विद्यामार्तण्ड. **प्रो. माधवाचार्य्य**—

२ अप्रमाद वर्गः

१

अप्रमादोऽमृतं पदम्, प्रमादो मृत्योः पदम् ।
अप्रमत्ता न म्रियन्ते, ये प्रमत्ता यथा मृता; ॥ १ ॥

सदा सावधान रहना ही अमर होने का एक सर्वोत्तम मार्ग है। प्रमाद मृत्यु का पथ है। जो सदा सावधान रहते हैं, वे नहीं मरते, पर जो प्रमत्त हैं वे मृतक के ही समान हैं!

प्रमाद—असावधानी को कहते हैं। यह चित्त की एक दशा है। इसमें चित्तनिरोध और एकाग्रता नहीं होती। यह मानव का सबसे बड़ा शत्रु है। श्रीकृष्ण ने भी इसे साधक का महावैरी बताया है।

नचिकेता से यमराजने कहा है कि—"सावधान होजा। सन्मार्ग को जान। उठ! मौत की तलवार शिर पर लटक रही है। थोड़ी सी भी असावधानी होते ही शिर पर गिर जायगी। परमार्थ साधन में सावधान रहा तो अमर हो जायगा।"

२

एतं विशेषतो ज्ञात्वा न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः ।
अप्रमादे प्रमोदन्ते, आर्याणां गोचरे रताः ॥ २ ॥

पण्डित लोग इस प्रमाद को विशेष रूप से जानकर फिर कभी प्रमाद नहीं करते। वे आर्यों के गोचर में रत रहते हैं। प्रमाद में कभी प्रसन्न नहीं होते।

पण्डित—पण्डा शब्द से बना है। सत् और असत् के विवेक को करनेवाली बुद्धि का नाम पण्डा है। जिन महापुरुषों को यह ऋतंभरा बुद्धि प्राप्त होगई है वे पंडित कहलाते हैं।

आर्य—कुलीन, उत्तम, सभ्य साधु महापुरुष एवम् पहुंचवाले व्यक्ति कहे जाते हैं। उत्तम बुद्ध साधुओं के लिये भी इस शब्द का प्रयोग किया गया है। अत एव भारत में पत्नी सदा पति को आर्य शब्द से ही सम्बोधित किया करती थीं।

गोचर—इन्द्रियज्ञान, इन्द्रियग्राह्यविषय, और वह स्थल जिस जगह इन्द्रियों की पहुँच हो।

रत—लगा हुआ, तल्लय,

तात्पर्य—जिन व्यक्तियों में सदअसद् वस्तु के समझने का विवेक हो गया है वे त्यागी महा पुरुषों का मार्ग अपनाते हैं। त्यागियों के ही कल्याणकारी पदार्थों पर ही उनका प्यार होता है। कल्याण मार्ग में वे सावधान व जागरुक रहते हैं।

३

ते ध्यायिनः साततिकाः, नित्यं दृढपराक्रमाः ।
स्पृशन्ति धीरा निर्वाणं, योगक्षेममनुत्तरम् ॥ ३ ॥

जिनका कि—ध्यान सदा निरन्तर एवं निर्विघ्न चलता है। जो कि—कल्याण मार्ग के साधन में दृढ पराक्रमी हैं। कभी हार नहीं मानते।

ऐसे ही महापुरुषों को दृढ स्मृति प्राप्त होती है। वे अविचल मन से निर्वाण का स्मरण करते हैं। वे ही निर्वाण प्राप्त करते हैं।

इनका योगक्षेम भी लोकोत्तर एवम् अद्वितीय होता है।

निर्वाण—बौद्ध मार्गीय मोक्ष का नाम है। इसका शब्दार्थ बुझ जाना है। अहम् (मैं) अहम् (मैं) यह आलय विज्ञान की धारा सदा बहती रहती है। इदम् (यह) इदम् (यह) यह प्रवृत्ति विज्ञान की धारा भी सदा चला करती है। ये दोनों धाराएँ ही सारा व्यवहार चला रही हैं। इनके समाप्त हो जाने का नाम—निर्वाण है।

जब मैं और तू के किस्से खतम होते हैं तो निर्वाण हो जाता है।

योगक्षेम—इसमें योग और क्षेम दो शब्द हैं। सामान्यतः योग का अर्थ संयोग या मिलजाना है। पर यहां यह समाधि अर्थ रखता है। समाधि ध्यान की सिद्धि है। निर्विकल्प समाधि ही शून्य की स्थिति है। इसके प्राप्त होनेपर भी भगवान बुद्ध के मुखसे निकल गया था कि—शून्य ही पर तत्त्व है। जब से यह शून्य इतना व्यापक बना कि—सनेह लीला के लेखकने 'भी शून्य समाधि लगाइ ध्यान में योगी जन लावें' यह कह दिया है।

क्षेम—कुशलता, जिससे कि—योग का अभ्यास सानन्द किया जा सके। योग के लिये जैसी परिस्थिति या साधन चाहिये, सावधानी सारे प्रबन्ध करती है। सारे साधन किसी चमत्कारी ढंग से प्राप्त हो जाते हैं।

गीता में तो कृष्णने कहा है कि—

परिहरि चिन्ता जगत की, जे जन ध्यावहिं मोहि।
योग क्षेम मैं हूं सदा, सत्य सुनावहुं तोहि॥

ध्यान—यह एक ऐसी वस्तु है जिसे छोड़ कर कोई नहीं चला है। यह एक एक ऐसा साधन है जिस के विना मोक्ष सिद्ध नहीं होता।

भारत के सभी धर्म यहां आकर एक हो जाते हों यही नहीं किन्तु पूर्व और पश्चिम के सभी परमार्थ साधक इस मार्ग में एक होते हैं। ध्यान के विना कभी भी अपने स्वरूप का भान नहीं होता! ध्यान कैसे किया जाता है इसके जीते जागते उदाहरण सच्चे वियोगी हैं। कबीरने भी आखों की चिक डालकर रिझाने का प्रयत्न किया है। पर इसमें आँखके बन्द करते ही भीतर की आखें खुल जानी चाहिये, यही बात किसी कविने कही है कि—

'मुंदी गर चश्म जाहिर दीद ए बेदार हो पैदा' ध्यान में शक्ति है वह भीतर की आंख खोल देता हैं।

४

उत्थानवतः स्मृतिमतः, शुचिकर्मणः निशम्य कारिणः,
संयतस्य च धर्मजीविनः, अप्रमत्तस्य यशोऽभिवर्धते ॥ ४ ॥

उसका यश दिग् दिगन्तों में फैल जाता है जो कि-धर्म के अनुसार एवम् धर्म के ही लिये जीता है। सोच विचार कर कार्य करता है। सदा पवित्र कर्म करता है, कभी अपवित्र काम नहीं करता। सर्वदा संयमी बना रहता है। कभी भी प्रमाद को अपने पास नहीं भटकने देता। ऐसे ही पुरुष ध्रुवा स्मृति पा सकते हैं।

नीतिशास्त्रने आज्ञा दी है कि-भलीभांति विचारकर ही कार्य करना चाहिये। आवेग और आवेश की स्थितिमें कभी भी कोई कार्य न होना चाहिये।

धार्मिक जीवन तभी धर्म के लिये हो सकता है जब कि-उसमें दम्भ न हो। दम्भी अनुकरण करते हैं पर स्वार्थ के लिये करते हैं, धर्म के लिये नहीं करते। सदा धर्माचरण केवल धर्म के लिये ही होना चाहिये।

इन्द्रियों और मन की स्वतंत्र प्रवृत्तियों पर भी अंकुश अवश्य रहना चाहिये।

धर्म का अर्थ—कर्तव्य-धर्मशास्त्र-स्मृति-आचार-धार्मिक व्यवहार-कानून और सिद्धान्त है। धर्मजीवी के लिये उचित हैं कि-' वह इन सभी वस्तुओं का पालन करे। ' क्यों कि-चारित्र विना ज्ञान अधूरा रहता है। यदि ज्ञान और चारित्र तथा श्रद्धा ये तीनों चीजें अन्तरात्मा से बन जाय या पाली जाय तो मानव अवश्य ही निर्वाण पाजाता है।

५

उत्थानेन अप्रमादेन संयमेन दमेन च।
द्वीपं कुर्यात् मेधावी य मोघो नाभिकिरति ॥ ५॥

सत् असत् विवेकी पुरुष को चाहिये कि-वह सावधानी के विषय में तो अपने को ऐसा द्वीप बनाले जिसे बड़े से बड़े भी समुद्री तूफान नहीं डुबा पाते या विचलित कर पाते।

इस कार्य में उसे अप्रमाद संयम और दम की सहायता लेनी चाहिये। संयम—यह योगशास्त्रका पारिभाषिक शब्द है। इसका-अर्थ-धारणा ध्यान और समाधि का एकत्र संगम है।

यदि-संयम शब्द से ' सं ' को निकाल दें तो यम रह जाता है। यह भी योग का शब्द है। इसका अर्थ-अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह होता है।

दम—इन्द्रियों के निग्रह का नाम है। क्यों कि-मन को तो शान्त किया जाता है। अतः वहां शम शब्द का प्रयोग होता है।

ओघ—पानीका वेग, समुदाय, परंपरा और शीघ्र ताल का गाना बजाना अर्थ रखता है। यहां पानी के वेग से तात्पर्य है।

पानी का वेग पहिले तोड़कर बखेरता है फिर किसी बड़ी चीज को डुबाता है। पा बखेरता और डुबाता दोनों काम करता है। यदा ' अभिकिरति ' के भीतर ये सारे अर्थ आ जाते हैं।

६

प्रमादमनुयुञ्जन्ति बाला दुर्मेधाविनो जनाः,
अप्रमादं च मेधावी धनं श्रेष्ठीव रक्षति ॥ ६ ॥

जिन बाल स्वभाव के व्यक्तियों में धारणा शालिनी बुद्धि नहीं है वे प्रमाद के पीछे लगते हैं। जिन्हें उत्तम धारणा प्राप्त है वे परमार्थ के मार्ग में सदा जाग्रत रहते हैं। ये अपनी सावधानी की इस प्रकार रक्षा करते हैं जिस प्रकार कि एक सेठ अपने धन की रक्षा करता है।

७

मा प्रमादमनुयुञ्जीथा मा ․․ रतिसंस्तवम्।
अप्रमत्तो हि ध्यायन् प्राप्नोति विपुलं सुखम् ॥ ७ ॥

मैं तुझे सावधान करता हूं तू अपना समय प्रमाद में मत खो। यह भी तुझे न करना चाहिये कि—रति और काम की स्तुति में काल खोदे। देख! सावधानी के साथ जो ध्यान करता है उसे समाधि का परमानन्द प्राप्त होता है।

ध्यान की अन्तिम दशा निर्विकल्प समाधि है। यहां योगाचार्यों का कहना है कि-उस अखण्ड आनन्द की प्राप्ति होती है जिस के आगे सारे आनन्द तुच्छ हो जाते हैं।

काम एवम् कामांग तथा भावों की प्रशंसा करनेवाले शृंगार के साहित्य भी काम और रति में ही सभाले जाते हैं। दार्शनिक इन्हें भी अष्टांग मैथुमों में गिन लिया करते हैं यही कारण है कि ब्रह्मचारी शृंगार का साहित्य नहीं पढते।

८

प्रमादमप्रमादेन यदा नुदति पण्डितः,
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोकी शोकिनीं प्रजाम्।
पर्वतस्थ इव भूमिस्थान् धीरो बालान् अवेक्षते ॥ ८॥

जब कि एक विवेकी पुरुष सावधानी के द्वारा असावधानी को दूर भगा देता है। उस समय वह अविचल एवं शोकरहित हो जाता है।

...ऋतंभरा बुद्धि रूपी महल पर चढकर शोकों से संतप्त इस प्रजा ...प्रकार देखता है जिस प्रकार कि–पहाड़ पर आरूढ हुआ व्यक्ति, ...विचरनेवाले बच्चों को देखता हो।

...शोक–इस शब्द का अर्थ–शोक रहित है! यह उसी समय ...है जब कि–प्राणी के सारे कर्म समाप्त हो जाते हैं। विवेक का भी ...दुर्भाव हो लेता है।

...तर्क–दर्शन शास्त्र में वे व्यक्ति कहलाते हैं जिन्हें दर्शनशास्त्र का ...नहीं है।

९

अप्रमत्तः प्रमत्तेषु सुप्तेषु बहुजागरः।
अबलाश्वमिव शीघ्राश्वो हित्वा याति सुमेधाः॥ ९॥

...अच्छी धारणा का व्यक्ति, प्रमत्तों में भी अप्रमत्त एवम् सोते हुए ...में भी अति जागरण शील रहता है। वह निर्वाण पहुंचने के ...को इस प्रकार पार कर जाता है जिस प्रकार-कि दुर्बल एवम् ...घोड़े के अन्तर को शीघ्रगामी अश्व पार करता है।

...तीव्र संवेगीजनों की विशेषताएं बताई हैं। सावधान संयमी और ...संवेगी होना चाहिये। उसका निर्वाण शीघ्रही सिद्ध होता है।

१०

अप्रमादेन मघवा देवानां श्रेष्ठतां गतः।
अप्रमादं प्रशंसन्ति प्रमादो गर्हितः सदा॥ १०॥

...इन्द्र सदा सावधान रहता है इसी कारण वह सारे देवताओं में श्रेष्ठ ...जाता है। महात्मा लोग-सावधानी की सदा प्रशंसा करते हैं। ...सदा ही प्रमाद की निन्दा की है।

तैत्तिरीय उपनिषदने कहा है कि–'सदा सत्य बोलो'।
धर्माचरण करो। सत्य से कभी प्रमाद न करो।
धर्म, कुशल, भूति, स्वाध्याय और प्रवचन, के विषय में कभी प्रमाद ...करना चाहिये।

११

अप्रमादरतो भिक्षुः, प्रमादे भयदर्शी वा।
संयोजनम् अणुं स्थूलं दहन् अग्निरिव गच्छति॥ ११॥

...भिक्षु–'बुद्ध साधु' सदा सावधान रहने में ही आनन्द मानता हैं, ...प्रमाद में सदा भय लगता है। वह स्थूल सूक्ष्म सारे संयोजनों को ...जलाकर चलता है जैसे कि–आग छोटी वड़ी सभी वस्तुओं को ...जलाती हुई आगे बढ़ती है।

संयोजन–यह बुद्ध संप्रदाय का पारिभाषिक शब्द है। शृंखला- ...-बन्धन-रुकावटें, प्रतिबन्ध, व्यवधान, इसका अर्थ है। ...हर एक बन्धन के दो रूप होते हैं। पहिला सूक्ष्म रूप होता है जो ...वासनाओं के रूप में मनमें स्थिर रहता है। दूसरा स्थूल रूप है ...व्यवहार में आया हुआ होता है। ...बाह्य छूट जाने पर भी आन्तरिक नहीं छूटते। निर्वाण के लिये ...वासनाओं का क्षय भी परमावश्यक है।

१२

अप्रमादरतो भिक्षुः प्रमादे भयदर्शी वा।
अभव्यः परिहानाय, निर्वाणस्यैव सोऽन्तिके॥ १२॥

...साधु को अप्रमत्त रहने में ही आनन्द आता है। जो कि प्रमाद ...की दृष्टि से देखता है। वह कभी पीछे नहीं लोट सकता। वह ...निर्वाण के ही समीप विचर रहा है। ● ●

World Religion Supplement :

(We take these extracts from LOTUSES OF THE MAHAYANA (The Wisdom of the East Series) by CRANMER BYNG and Dr. KAPADIA by their courtesy)

(1) A HYMN TO AVALOKITESVARA.

O thou whose eyes are clear and kind,
Whose loving eyes reveal a loving mind,
Lord of the lovely face, beloved eyes :
O pure and shining one,
Radiant as the great sun,
Radiant as fire Thou dost arise,
Illumining our darkling sight
To drive away the mists of night,
Thy rain divine doth quench our fire,
Thy law doth banish our desire :
Rejoicing in compassion, lo
Our refuge, Thou, from every foe !

(2) THERE IS ONLY ONE WAY.

It is as though a man born blind who sees not the sun, the moon, and the stars should say in his darkness, "There is no world of things". But a great physician, moved with compassion, goes to the Himalayas and after earnest seeking finds four plants ; with these he treats the blind man in various ways, first making him swallow a decoction, then a powder, and then inoculating him with extract of herbs. So he begins to see, and beholding the sun, the moon, and the stars, knows that he spoke before in ignorance. Thus do ignorant, blind folk go from birth to birth. He knows that he spoke before in ignorance. Thus do ignorant, blind folk go from birth to birth, knowing not the law of causality nor the origin of suffering. Into this darkling world appears the Most Wise, the great Compassionate Physician. And as a skilled teacher who shows forth the True Law by stages , revealing to the most advanced supreme enlightenment; to those of moderate attainments the middling enlightenment of the solitary Buddha; and to the Arhat and recluse a still lower enlightenment.

(3) THE SEVEN CHARACTERISTICS OF THE DHARMAKAYA.

" When Bodhisattvas think of the Dharmakaya how shall they picture Him? They shall think of the Dharmakaya by picturing the seven marks which are His essential functions and virtues. Let them think of His free and unimpaired activity manifest in all beings; of the eternity of His perfect virtue; of His perfect impartiality; of those free activities which ever spring from His will; of the inexhaustible riches, material and spiritual, which are stored in Him; of His intellectual and equitable purity, and lastly of His earthly manifestations for the salvation of all; for the Tathagatas are the express image of the Dharmakaya'.'

(4) THE HUNGRY TIGRESS:

In former lives the Bodhisattva showed selfless love to all creatures. To him then, our Lord, must we pay utter devotion. Once the Bodhisattva, who has of his compassion given such grace unto men, was born in a Brahman family of great distinction, learning, and devotion to duty. As a youth he became a master in the arts and sciences, and obtained great wealth and renown. But he took no pleasure in wordly things, and after a while retired as an ascetic to the jungle.

He was wandering one day with a disciple in the mountains, and came upon a young tigress maddened with hunger and about to devour her own young who trustfully nuzzled her, seeking milk. The Bodhisattva trembled at the sight. As the king of mountains rocks in an earthquake so was he moved with compassion. Unshaken by the greatest personal grief, the compassionate quail at another's woe. The Bodhisattva sent his disciple to find meat; for he was resolved to hurl himself down the cliff and give his body to the tigress and her cubs. Of what worth is this transient life save to help others ? So he pondered, determined to give an example, shame to self-seekers, to point the way of salvation, and to reach supreme enlightenment himself. "Not for fame, nor seeking heavenly joys; not for my own eternal weal, but for others do I act. May it be mine to dispel sorrow, and to bring salvation as the sun brings light and casts our darkness." He spoke and straightway hurled himself down the cliff. And the tiger leapt upon him with a growl . . . . When the disciple found them he uttered words of veneration, and gods and men strewed flowers and jewels upon the bones.

[T]HE WAY AND ITS DESTINATION

[I]t is a significant fact that the Buddha is the only World [Te]acher, who had never taken upon himself, the role of a [Sa]viour! In the 'Canto of the Path' of the Dhammapada [he] has clearly stated his message to all! "Of all the **Paths** [the] Noble Eightfold Path is the best; of all the **Truths** [the] Four Noble Truths are the best; the **Passionlessness** [of] all the States of Consciousness is the best; and of all the [bei]ngs he is the best, who has the **real vision**! This is the [pat]h and there is no other Path for the Purity of Sight. [Ent]er ye, this Path and be free from the Bondage of Mara. [If y]ou tread on this Path, you will put an end to your suffe[rin]g. On knowing the Shaft of Suffering, **I have taught** [yo]u this way. You must exert; for the Buddhas **are but** [si]gnposts. Those who have entered the Path and are [med]itative will be liberated from the fetters of Mara (the [Ev]il One.)"

These simple and unsophisticated gathas (verses) from [th]e Dhammapada throw a flood of light on the Master's [nat]ure, mission of life and a real desire to give his followers [th]e best that he had acquired. As elsewhere said by him, he [ke]pt nothing as a **closed fist** of a Master. He has made [no] difference between the Esoteric and Exoteric. He saw [suf]fering in this world in manifold forms, he was greatly [tou]ched with this all-absorbing phenomena and left his [ow]n home and homestead in search of solution of this [pr]oblem and passing through various phases ultimately [dis]covered the Truth under the Bodhi Tree at the Buddha-[ga]ya! He found the Chain of Causation that links the Mass [of] Suffering to Ignorance (Avijja)—a word to be taken [in] the widest connotation, and having snapped each link [ult]imately remove the Avijja and thus be free from suffe[rin]g. He then enjoyed complete bliss and after several weeks, [dec]ided on preaching the doctrine to those who have ears [to l]isten and at the request of Maha Brahma threw open the [gat]es of **Immortality to All** : He describes the Truth [he] discovered as pacification of all elements of Being, [rel]inquishment of all the limiting adjuncts of Life, Cessation, [Pas]sionlessness, extinction of Craving-the Nibbana. This [tr]uth of his Teaching was too difficult for ordinary men to [und]erstand. Humam beings were attached to Craving, [the]y sought pleasure in Craving, rejoicing in some Craving. all [ple]asures that emanated from the sense organs and based on [Lu]st or lust attracted human being as pleasant, agreeable, [jo]lly and intoxicating; and as soon as they were exhausted [dis]appeared poor beings were sorry and sullen! They [are] accidental, ephemeral and and not permanent! The [Bud]dha, though in the first instance, was disinclined to [...] was prevailed upon by the feelings of Compassion and [...] to start and then he first give his morel teachings to [the] First Five Bhikkhus at Sarnath (BANARAS) at the Deer Park and thus set into motion the Wheel of the Law and thus founded the Kingdom of Rightecusness! He described **two extremes** in life-the **One** consisting of addiction to a life of Sensualism and the **Other** consisting of torture of the Body by hard and dire penance-both as vulgar, profitless and leading man away from his goal. Thus avoiding the two extremes, he founded the **Golden Mean**-the Middle Path and which consisted of Eight factors-aiming at purity and development of the Body, Speech and Mind! The Sublimation of all evil tendencies and elevation of all good States of con ciousness made a man ultimately to extermi-nate Lust or cupidity, Ill-will and Malevolence and In-fatuation or Ignorance. The fire kindled by these was cooled down and the elements producing re-birth and its attending evils being reduced to non-existence there came a state of ineffable peace, calm and non-changing-which is called the destination—The Nibbana.

The Nibbana is a concept of transcendental importance and difficult to follow. But it is and **realisable**. Innumera-ble arguments and discussions have taken place among Scholars and seers and yet the real nature of Nibbana has not been revealed! The Psycho-ethical teachings of the Buddha has created an Ideal which cannot find a parallel anywhere except perhaps the' Brahma-Nirvana" of the Ved-anta. To cut matters short, there is one gatha in the Dham-mapada which to our mind, gives out the truth and perhaps the only Truth about the Nibbana. The verse number 283 from the "Canto of the Path" reads thus - "Cut down the whole Forest (Lust), not a tree here nor a tree there (a single thought) For, from the Forest springs fear. Cut down the trees and clear the undergrowth (the whole realm of lustful consciousness) and be free from the Forest - (be lust-free - Ni-bbana) - attain Nibbana". This sets forth the conception of the Nibbana as **freedom from fear** ! The fear is caused by the jungle of lust and it is a fact which can be verified by every one with himself!. This bondage and fear is the basic cause of all evil and the Nibbana is the culmination in to utter goodness and the destruction of all the causes and evils! The Nibbana in a positive state, attainable by all, who fulfil the require conditions and is the final destination of the Way, taught by the Buddha to solve the Problem of suffering! History bears eloquent testimoney as to how these free men and womend brought out this Path within the purview of all and softened and liberalised the entire Mankind, by inculcating the spirit of love, fellow-feeling and ceaseless service to all! They wer the disinterested and Blessed Friends of Mankind.

'CULTURAL SOCIETY'

(From Local Reporter)

A Social Gathering with a novel object was held on Sunday, 20th Oct. at Khar. Shri Kedarnathji, President, Bombay Bhoodan Samiti was the Chief Guest. The object of the social gathering was to start a Cultural Society, which would bring together in intimate contact persons of different religions and different language groups.

Shri Jayendra Desai introduced to the gathering the object of the Social. He said, "When we talk abroad of Coexistence between different nations, we should at least have friendly relations and between persons of different regional language groups in this Country."

Swami Sambuddhanandji of Shri Ramakrishna Ashram supported the object of the gathering.

Shri Kedarnath, in his main speech, emphasised the need for such an organization. He said that today man feared man most. What was needed was that people should meet together with the object of knowing, understanding and appreciating one another.

Prof. N. K. Bhagwat, editor of "Dharmachakra" said that he began his periodical with the express objective of spreading Mahatma Gandhi's views on the fellowship of faiths, communities and groups.

Smt. Kurangi Desai said that Sane Guruji had thought of a similar organization and had called it "Antar Bharati". In fact he had started a Magazine to propagate such views. She said that cultural programmes of persous of differentl anguage groups and communities should be arranged.

Shri P. G. Shah, Founder "Gujarat Research Society", suggested that such cultural programmes should be held frequently, if possible once a month.

Shri. H. G. Anjaria agreed with the purpose of the gathering, but suggested that the new organization would be successful only if someone was prepared to devote his entire energy to this cause.

Shri Kedarnath agreed to work on the Committee of the new organization. Shri S. P. Desai suggested the names of other members of the Committee.

After the meeting was over, some light refreshments were served to those present.

REVIEWS : ENGLISH SECTION :

(1) 'THE REVIEW OF RELIGIONS'—Vol. LI—No. 10, October, 1957—Edited by—Muzaffar Ud-din Chaudhary **RABWAH.** (West Pakistan).

This number contains interesting articles and easy presentation of subjects from the Holy Quran. "Divine Test" and "Hoarding of Wealth" are really instructive and useful for all. Some of the Topics from the writings of the Promised Messiah deserve to be studied by every man while leading his life: "Struggle in the Path of God" and "Patience and Perseverence in the Path of God" are useful guides for a man who walks in religion. But the most conspicuous part of it is the "Editorial" Jesus in the Holy Quran.

"The Editor tries to state the exact position of Jesus in the Holy Quran. An article written by Mr. B. J. Bhandari about a "Sensational Discovery of a Rare Manuscript in Ludakh Monastery" opens altogether a new vista of enquiry and historical research. It is said that Biographers of Jesus cannot account for the formative period of his life of about 17 years! There are mentioned in that articles two works one "The Unknown Life of Jesus" by Mr. Nicolas Notovitch and the other "The Mystical Life of Jesus" by Mr. H. Spencer Lewis. Both these are meant to throw light on that part of his Life, about which the Evangelists are silent. Both mean to convey the point that for 16 years Jesus stayed in India and finally went to Nepal. There exist in the archives of Lhasa an ancient Memoirs dealing with the Life of Jesus Christ and that a few of the Monasteries possessed copies and translations of these precious chronicles. With the aid of the interpreter the Original Tibetan Scroll was translated and it was found to be verses in the Pali Language. The article deserves very careful reading. It requires patient and dispassionate view to asess its worth. At this stage one can say that a new Line of thinking has come to light and it is for the Scholars to work in it to find out the truth. On the whole the 'Review' is full of importance and interest to the Scholar and Savant.

We congratulate the Editor for his Number.

(2) **PRERANA**—(Organ of the Young Man's Hindu Association). Diwali Number 1957 (October to December 1957), No. 4. Edited by R. V. Matkari.

It is a bright Number and contains much readable matter. Articles on "Chokha Mela" and "Raja Ram Mohan Roy" "Great-Souled Gandhi" "Pursuit of Peace", "Determinism and Freedom" and "The Naya Calendar" deserve study and appreciation. The Cover is beautified by "Rama", the Dhanurdhari. The Number is splendid and does credit to the Editor.

N. K. B.

"यशोधरा"

दुखिया यशोधरा के जाने कितने शबनम
लुट गये हाय,
कितनी सूनी आहें अम्बर में--
समा गयीं ।
कितने पीड़ा के गान,
उभरकर सिमिट गये,
सूखे अधरों पर ।
कितने अस्फुट सम्बाद बढे,
औ' शान्त हुए ।
कितने मधुमाधव इठलाए
पीड़ित अबला के आँसू पर
ग्रीषम की ज्वाला,—
झुलस गयी
इसकी छाती ।

अनगिन पावस रो रोकर
रुला गये इसको
काली बदली
वेदना असीमित छोड़ गयी.
रिमझिम फुहार ने
वेध दिया,
बपुरी का दिल,
तममय विभावरी ने
तन काला कर डाला ।
हे महायती !
जब से तू ने परित्याग किया
इस नारी का—
दामन गीला ही बना रहा ।

—गौरीशंकर पाण्डेय

Regd. No. B. 5434

World
Religion
Supplement

वर्ष १० वें] [अंक ५ वा
१५, डिसेंबर १९५७

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW
(Vol. X—5)
15th December 1957

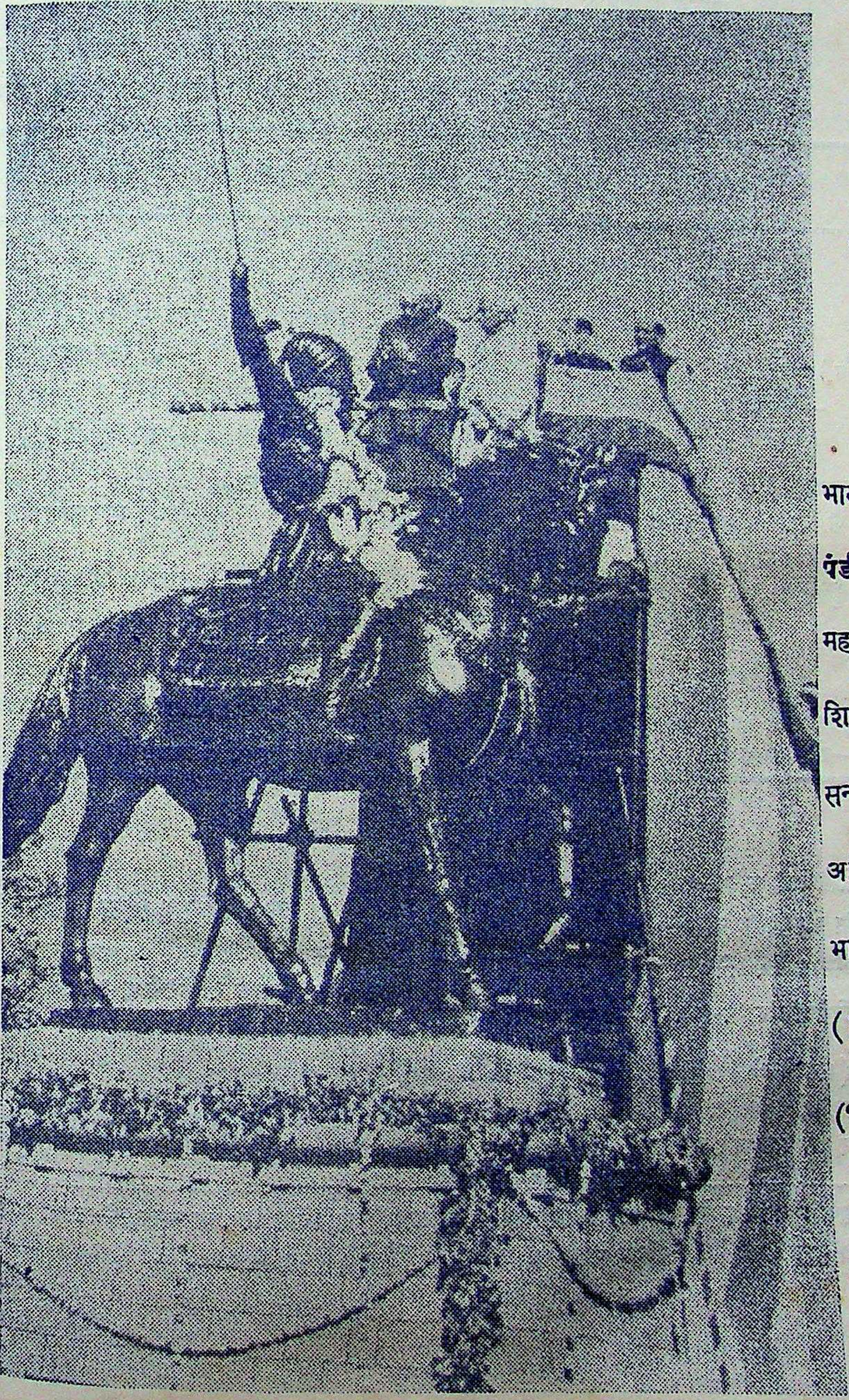
Equestrian Statue of Shri SHIVAJI MAHARAJA at the Pratapgarah

(Bombay 30th November 1957)

प्रतापगडावरील शिवाजी महाराजांचा अश्वारूढ पुतळा

★ ★

(Pa)ndit **NEHRU** (pay)ing his Loyal (T)ribute to the EPOCH-(M)AKER of Maharastra (a)nd one of the Greatest Heroic (S)ons of Bharat. **Shri Chhatrapati Shivaji Maharaja** (in His Military Form) (Hist)oric and Thrilling (Oc)casion on the (Pr)atapgarah (30th) November 1957)

"मराठा तेवढा मेळवावा ! महाराष्ट्रधर्म वाढवावा !"

भारतसरकारचे प्रतिनिधी **पंडीत जवाहरलाल नेहरू** महाराष्ट्राचे श्रीछत्रपती शिवाजी महाराज यांनां सन्मानवंदना करीत आहेत ! प्रतापगडावरील भावनापूर्ण समारंभ

(३० नोवेंबर १९५७)

('लोकमान्या'च्या सौजन्यानें)

★ ★

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी-हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

• दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें. •

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)

प्रा. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

वर्ष १० वें] १५ डिसेंबर, १९५७ [अंक ५ वा

अनुक्रमणिका

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०

२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०

३ : किरकोळ अंकास ७५ नये पैसे

बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.

कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

श्री तुकाराम विश्व विद्यालय संघ (पुरवणी)

वाचस्पति क्षीरसागर नाशिक यांची महाभारतावरील प्रवचनें सोमवार दिनांक २३ डिसेंबर १९५७ ते ४ जानेवारी १९५८ पर्यंत खार येथें मोटवानी मंदिरांत रात्रौ ९ ते १० होणार आहेत.

--संचालक

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष १० वें] १५ डिसेंबर १९५७ [अंक ५ वा

मंदिराला !

जात होतों मंदिराला । आडवा सैतान आला ॥
तो म्हणाला, थांब आतां । मार देतों मानवा ॥ १ ॥
मीच आहे देव तूझा । अंतरीं तव पाश माझा ॥
कामक्रोधाच्या प्रभावें । या जगाचा मीच राजा ॥ २ ॥
राज्य करितों मी जगावर । कायदा अन्याय माझा ।
कोणिही तोडूं शकेना । थोर आहे बादशा ॥ ३ ॥
क्रूर हिंसा मी करीन । जगीं अनीति वाढवीन ॥
कलह लावूनी सदा । मी लढाया चालवीन ॥ ४ ॥
षड्रिपू ते हेर माझे । मित्र चाले पाशवी ॥
ढोंग पाखंड अस्त्र मोठें । दुष्ट दुर्जन दूत ते ॥ ५ ॥
कर लढाई वासनेशीं । अभिमान माया घालवी ॥
चित्तिंचे कुविचार नाशी । सामना दे पातकाशीं ॥ ६ ॥
लोभजाळें तोड आधीं । मोहमत्सर संहरी ॥
ठेव निष्ठा अंतरीं । मंदिरीं जा नंतरी ॥ ७ ॥
द्रव्य दारा पुत्रकन्या । आस यांची हाव सोडी ॥
चित्तशुद्धी, त्याग करुनी । जाइ तूं हरिमंदिराला ॥ ८ ॥

— रामजनक

संपादकीय

मुंबईस मागील महिन्याच्या आठव्या तारखेस "१५ वी जागतिक शाकाहारी परिषद्" भरली होती. ८ ते १२ पर्यंत ही परिषद् घोड्यातलावाच्या क्रॉस मैदानांतील प्रशस्त व सुशोभित मंडपांत भरली असून तिचें उद्घाटन भारतगणराज्याचे अध्यक्ष डॉ. राजेन्द्र प्रसाद यांनीं केलें व अध्यक्षस्थान मदाम क्लॅरेन्स गास्के यांनीं स्वीकारलें होतें. ही परिषद् मुंबईंत जशी भरली होती तशीच ती दिल्ली, वाराणशी, पाटना, कलकत्ता व मद्रास येथेंहि भरली होती. त्या परिषदेला जोडून शाकाहारी अन्न व पाकशास्त्राच्या निरनिराळ्या पदार्थांचें प्रदर्शन भरविलें होतें. परिषदेबरोबरच सांस्कृतिक कार्यक्रमहि भरविण्याची व्यवस्था करण्यांत येऊन श्रीमती रुक्मिणी देवी अरुंडेल यांच्या व भारतीय विद्याभवनाच्या कलावंतांनीं विविध कार्यक्रम करून दाखविले. भारतांत शाकाहारी लोकांचा भरणा मोठा आहे. हळूंहळूं मांसाहारी लोकांनीं अन्नाच्या बाबतींत संशोधन करून या दोन्ही प्रकारच्या अन्न प्रकारांची तुलना करून त्यांतील गुणदोष दाखविणारा अभ्यास चालविला आहे, ही सन्तोषाची गोष्ट आहे. प्राण्याची हिंसा करून पोट भरण्याची पद्धति केव्हांही त्याज्यच होय. मदाम गास्की यांनीं आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत शाकाहारी पद्धतीचा शास्त्रोक्त पद्धतीनें पाठपुरावा केला. भारतांत तर याविषयीं "आत्मौपम्या"ची विचारसरणी सर्वत्र विश्रुत आहे. "मा हिंस्यात् सर्वभूतानि" असें श्रुतिवचन आहे. या परिषदेकडे निरनिराळ्या मनोवृत्तींच्या लोकांनीं निरनिराळ्या चष्म्यांतून पाहिलें. खुद्द शाकाहारी ब्राह्मणांत सुद्धां "आतां मटन खाल्लें पाहिजे" असें म्हणणारा तरुण तरुणींचा वर्ग उत्पन्न झाला आहे. त्यांनीं तर या परिषदेकडे हास्यास्पदवृत्तीनें पाहिलें. मांसाहारी लोकांनीं तर ही "पुच्छ प्रगतीची निशाणी" म्हणून त्यास संबोधिलें! पूर्वीं आमचे राजकर्ते 'साहेब' असल्यामुळें मांसाशन ही फॅशनेबल लोकांची पद्धति म्हणून गणली जाई. एवंच ब्राह्मण व जैन यांच्याशिवाय शाकाहारी जीवनाचा पाठपुरवा कोणीच करीत नसे. पण पाश्चात्य राष्ट्रांनीं या अन्नाचें मूल्यमापन करून उत्तम प्रकृति राखण्यास नवीन उपपत्ति शोधून काढली; व तिकडच्या देशांतहि मांसाशनापासून निवृत्त होणारांची संख्या वाढत चालली. खुद्द बर्नार्ड शॉ हा शाकाहारी होता हें विख्यात आहे. शाकाहारी व मांसाहारी यांच्यामधील चर्चा व वादविवाद हा जगाच्या अन्तापर्यंत चालणारा प्रश्न आहे. तथापि नवीन नवीन संशोधनानें ह्या प्रश्नाला नवीन वळण देऊं नये, असें थोडेंच आहे? ज्ञान हें एकसारखें प्रगमनशील आहे. या प्रगमनशील काळांत या प्रगमनशील प्रश्नांचा ऊहापोह होऊन जर कांहीं नवीन खाद्यपद्धति निर्माण करितां आली, तर त्यायोगानें अन्नधान्याच्या तुटीसंबंधानें ज्या कांहीं बिकट समस्या उत्पन्न होत आहेत, त्यांतून कांहींतरी मार्ग निघेल, अशी आशा आहे. "टाईम्स"नें या बाबतींत एक खास पुरवणी काढली असून त्यांत या प्रश्नासंबंधीं तज्ज्ञाचे लेख प्रसिद्ध केले आहेत. शाकाहारी पद्धतीचे व ध्येयाचे बाबतींत टाईम्सनें या परिषदेशीं जें सहकार्य केलें तें खरोखरच प्रशंसनीय आहे. अस्तु. जगांत शाकाहाराची जी चळवळ सुरू आहे त्याचीं कारणें व उपपत्ति ह्यासंबंधीं दीनशा जे. बक्षी यांचा लेख वाचनीय आहे. त्यांत त्यांनीं आर्थिक दृष्टिकोनांतून जें शाकाहारी पद्धतीचें समर्थन केलें आहे, तें वाचनाय आहे. आज जगांत 'मानवतावाद' सर्वत्र लोकांना पटत चालला आहे इ. स. १९३१ सालीं राऊंडटेबल कॉन्फरन्सला महात्माजी इंग्लडला गेले असतांना "शाकाहारी अन्नाची किती किंमत आहे?" यावर त्यांनीं भाषण केलें होतें. त्यावेळीं ते म्हणाले—"खानापीना चैन करना यासाठींच जगावयाचें नसून खाणें व पिणें याबरोबरच आपलें शरीर परमेश्वराचें मंदीर कसें होईल व त्याचा उपयोग मानवाच्या सेवेकडे कसा करतां येईल, हीही गोष्ट डोळ्यापुढें ठेवली पाहिजे!" जगांत जी अशान्ति व अस्वस्थता आज सर्वत्र दृष्टिगोचर होत आहे त्यावर इलाज कोणता? याविषयीं निरनिराळे राजकारणी, समाजकारणी, धर्मकारणी व तत्त्वज्ञ आपापल्या परीनें इलाज सुचवत आहेत. पंचशील व सहजीवन हें जर साध्य करून घ्यावयाचें असेल तर काय करावयास पाहिजे, याविषयीं गांधीजींची विचारसरणी व मार्ग विश्वसंमत होत आहे. अशावेळीं शाकाहारी धर्माचा पाया नैतिक, सौंदर्यशास्त्रसंमत व सांस्कृतिक असा असल्यामुळें त्यावर विशेष भर दिला जात आहे. पाली वाङ्मयांतसुद्धां कूटदन्त सुत्तांत यज्ञासाठीं जे पांचशे बैल, खोंड, गाई, बकरे बांधून ठेवले होते त्यानां मुक्त करतांना राजा बुद्धास म्हणतो,—तुझ्या शिकवणीप्रमाणें मी यांची मुक्तता करतों. त्यांना मोकळेपणानें हिंडून गवत खाऊन पाणी पिऊं दे." या एका वाक्यावरूनच अनाथ व मूक जनावरावर दया दाखविणें, ही गोष्ट शाकाहारी पद्धतीनेंच साध्य होणार आहे हेंहि सिद्ध होतें. आपली प्रकृति उत्तम ठेवावयाची असेल तर अन्नांचे बाबतींत आपण फार काळजी घेतली पाहिजे. शाकाहारी पदार्थांत सुद्धां निरनिराळे प्रकार व पक्वान्नें करितां येतात ही गोष्ट त्यावेळीं भरलेल्या प्रदर्शनांतील वस्तूंवरून सिद्ध झाली आहे. त्या परिषदेंत निरनिराळीं जीं भाषणें झालीं त्यावरूनहि हीच गोष्ट स्पष्ट झाली आहे. ह्यांत येथील 'वीरकर आहार भवन'चे मालक श्री. एन्. जी. वीरकर यांनीं मदाम गास्के यांना एक पत्र लिहून या प्रश्नासंबंधी विचार व्यक्त केले आहेत. ते म्हणतात—"या जगांतील शाकाहारी लोकांची एक समान भूमि तयार करण्याचे कळकळीचे प्रयत्न होत आहेत, हें पाहून मला आनंद होतो. अर्थात् हें आमचें ध्येय आहे; पण ज्या अर्थी आमच्या सभोंवती आधिभौतिक शक्तीचें वलय आहे, त्याअर्थीं आम्हांस पुष्कळशा व्यावहारिक अडचणी सोसाव्या लागणार, हें उघड आहे. भारतांतच कित्येक शतकें गुजराथ, महाराष्ट्र, मैसोर, मद्रास, यू. पी. बिहार, ओरिसा,

…गा, व इतर पुष्कळ ठिकाणीं शाकाहारी प्रजा आहे. …माझ्यामतें पाश्चात्य देशांत शाकाहारी बनण्यानें एक मोठी नवीन …क्ति उत्पन्न होईल व त्याला कारण म्हणजे मागील दोन महायुद्धें …त. भारतांत शाकाहारी लोकांना अद्यापि समतोल आहार (Balanced Diet) यांची कल्पना नाहीं. आमच्या खाणावळींतून …असला आहार देण्याचें बाबतींत चळवळ झाली पाहिजे. भारतांत श्रीमंत लोक अजीर्णानें आजारी पडतात; तर गरीब लोक उपाशी …हतात. या बाबतींत आमच्या लोकांना शिकविण्यासाठीं प्रचारकार्य …रु केलें पाहिजे.· या जगांतील प्रजा वाढत चालली आहे म्हणून अशा …साठीं पुरेशीं धान्यें, भाजीपाले, फळें, कंद उत्पन्न करतां येतील कीं …नाहींत हा प्रश्नच आहे. माझ्या परदेशांतील प्रवासांत माझ्या भोंवताली बहुतेक मांसाशन करणारेच लोक भेटले. पण आतां काळ बदलून …त्यामुळें माणूस हा शाकाहारी बनला पाहिजे म्हणजे त्याचें शरीर, मन, वाणी शुद्ध होऊन मानवीजीवन श्रेष्ठ बनण्यास मदत होईल."

…यासारखींच भाषणें झालीं. श्रीमती रुक्मिणी अरुंडेल, डॉ. मानकर, श्री. मंगळदास शहा, श्रीमती महेरा वकील व डॉ. दस्तुर बोड वगैरे-सारखी निरलस व कार्यप्रेमी मंडळी या परिषदेंत काम करीत असल्यामुळें खास यश मिळालें यांत आश्चर्य नाहीं. भारत हा कृषीप्रधान देश आहे व त्यामुळेंच शाकाहारी जीवनाची प्रथा व सप्ताह सुरू होणें सुसंगत व राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें आवश्यक आहे. आम्ही १५ व्या शाकाहारी परिषदेच्या चालकांचें अभिनन्दन करतों. डॉ. राजेन्द्र प्रसाद सारखे शाकाहारप्रेमी उद्घाटनास लाभले हें परिषदेचें महद्भाग्य होय. या परिषदेच्या कामाचा प्रचार सर्व देशीं होवो व भारतीयांचें जीवन शुद्ध, सत्त्वनिष्ठ होवो, ही प्रार्थना.

× × ×

मागील महिन्याच्या, शनिवार तारीख २३ नोव्हेंबर रोजीं मुंबई विश्वविद्यालयानें एक खास पदवीदान समारंभ घडवून आणला होता. विधवा स्त्रियांना जीवनांत स्थान मिळवून देण्याचे कामीं ज्यांनीं त्यावेळीं …तेच्या निंदेला न जुमानतां अखंड कार्यास सुरुवात केली व नंतर स्त्रियांसाठीं निराळें विद्यापीठ काढून अखिल भारतीय स्त्रीजीवनांत एक …ड क्रान्ति घडवून आणण्याचें पुण्य संपादन केलें, ते डॉ. **धोडोपंत उर्फ अण्णासाहेब कर्वे** यांना मुंबई विश्वविद्यालयानें सन्मान्य एल्. एल्. डी. ची पदवी बहाल केली! त्यासाठीं हा समारंभ होता. डॉ. अण्णासाहेब कर्वे यांनीं १०० वर्षांची मर्यादा ओलांडली आहे. ध्येय-वादी माणूस काय करूं शकतों, यांचें डॉ. अण्णासाहेब कर्वे हे ज्वलन्त उदाहरण आहे. अशा प्रकारचा पदवीदान समारंभ २६ वर्षांपूर्वी विश्वविद्यालयानें भरवला होता. त्यावेळीं चार ख्यातनाम भारतीयांना …ही पदवी देण्यांत आली होती. हा मंगल प्रसंग पाहण्यासाठीं व मान्य-…स मानवंदना देण्यासाठीं त्यादिवशीं शिक्षण तज्ज्ञ, व नगर रहिवासी …निराळ्या सरकारी खात्यांतील अधिकारी व स्त्रिया व समाजसेविका उपस्थित होत्या. हा सर्व समाज विश्वविद्यालयाचे कुलगुरु श्रीप्रकाश …डॉ. कर्वे यांना पदवीदान करतांना पहात होता. राज्यपाल श्रीप्रकाश म्हणाले—समाजांतील डॉ. कर्वे यांचें सामान्य स्थान व त्यांची कामगिरी …आमचें प्रतीक म्हणून ही पदवी त्यांना आम्ही देत आहोंत." डॉ. कर्वे यांनीं फक्त तीनच मिनिटें खणखणीत आवाजांत उत्तर दिलें. ते म्हणाले, माझी अशी अंतःकरणपूर्वक इच्छा आहे कीं, नुकतींच शंभर वर्षें पुरे झालेल्या या विश्वविद्यालयाचें वैभव जास्त जास्त वाढत जावें व त्यातून बाहेर पडलेले भारतीय पुत्र व कन्या यांनीं भविष्यकाळीं त्यांच्या-वर पडणाऱ्या मोठ्या कामाची धुरा वाहण्यास योग्य ठरावें. परमेश्वरानें मला दीर्घायुष्य दिलें आहे व भारतीय महिलांच्या बाबतींत जें मी थोडे फार काम केलें आहे त्याचें भरपूर बक्षीस मला दिलें" भावनेनें भरलेल्या आवाजांत ते पुढें म्हणाले—समाजानें मला ज्या प्रेमानें आणि लडिवाळपणानें वागविलें आहे त्याचा आणखी एक पुरावा म्हणजे आजचा सन्मान होय. पुढें जितके दिवस शान्ततेंत माझें जीवन व्यतीत करावयाचें असेल, तोंपर्यंत ज्या माझ्या विद्यामातेनें माझा मान गौरव केला आहे तिच्याबद्दल सदैव कृतज्ञता बुद्धि वागवीन. ते पुढें म्हणाले--इ. स. १८८४ सालीं जी माझी पहिली उपाधि धारण केली त्यावेळीं माझा समावेश मरहूम डॉ. दादाभाई नौरोजी आणि डॉ. सी. व्ही. रामन यांचे बरोबर होईल व त्यांच्याचसारखी ही पदवी आपणास मिळेल अशी माझी कल्पनाहि नव्हती."

श्री. प्रकाश म्हणाले--"महर्षी कर्वे म्हणजे या विश्वविद्यालयाचे अतिशय ख्यातनाम विद्यार्थी होत. ते अत्यंत एकनिष्ठ समाज कार्यकर्ते, स्वार्थत्यागी, देशाभिमानी व 'जे कां रंजले गांजले' त्यांची बाजू घेणारा धैर्यवान पाठीराखा; व "जैसे केले तैसे सांगितलें" असें आचरण करणारा आदर्श पुरुष होत. त्यांनीं आपल्या स्वतःच्या साध्या व पवित्र जीवनानें आम्हांला असें दाखविले आहे कीं, या आमच्या भार-तीय जुन्या जीवनाचा व विचारसरणीचा खरा प्रतिनिधी कसा असतो. भारतांपुढें फारच कठीण व नाजूक समस्या उभ्या असून अशावेळीं आमच्या मागील पिढींतील वडिलधाऱ्या माणसांचे बळ व प्रोत्साहन याचीच गरज आहे." उपकुलगुरु श्री. टी. एम्. अडवाणी हे म्हणाले—या विश्वविद्यालयाच्या शंभराव्या वर्षांतच हा खास पदवीदान समारंभाचा योग यावा व या पदवीदानाचा स्वीकार करणाराहि शंभराव्या वर्षाचाच असावा व तोहि आमच्या विश्वविद्यालयाचा विद्यार्थी असावा, हा खरोखरच अत्यंत लोभनीय असा त्रिवेणी संगम होय. महर्षी कर्वे हें तत्त्वतः आद्य प्रवर्तक असून त्यांच्या आंगचे गुण व इतर गोष्टीहि आद्यप्रवर्तकास साजेशाच आहेत. श्रद्धावान् द्रष्टा असल्यामुळें आपल्या हयातींतच आपलें स्वप्न साकार झाल्याचें समाधान त्यांना मिळालें आहे. साधी राहणी व उच्च विचारसरणी याचें उदाहरण म्हणून महर्षी कर्वे हे विद्यमान व भविष्य कालीन पिढ्यांना खात्रीनें शोभून राहतील व या दृष्टीने त्यांची गणना जुन्या ऋषीं बरोबरच केली जाते. त्यांचा सन्मान करण्यांत विश्व-विद्यालयानें आपलाच गौरव केला आहे." अशा रीतीनें हा भावनापूर्ण समारंभ भावनापूर्ण वातावरणांत उत्तम रीतीनें पार पडला! आम्ही डॉ. अण्णासाहेब कर्वे यांचे नम्रपणानें पण अन्तःकरणपूर्वक अभिनन्दन करतो व शेवटपर्यंत त्यांचें जीवन क्रियाशील व अतएव राष्ट्रहित-संवर्धक असें रहावें, अशी प्रार्थना करतों!

× × ×

नोव्हेंबर महिन्याच्या तिसऱ्या आठवड्यांत दिल्ली येथें पहिल्या जागतिक धर्मपरिषदेचें अधिवेशन शांत रीतीनें पार पडलें. त्यासाठीं रामलीला मैदानावर भव्य मंडप उभारण्यांत आला होता. मुनि सुशील कुमारजी यांनींच ह्या परिषदेच्या कल्पनेचा पुरस्कार केला होता. दोन

तीन वर्षांपूर्वी उज्जैनी येथें सर्वधर्मीय परिषद् कुमारजीच्याच उठावानें उत्तम रीतीनें पार पडली. त्याच्या पुढील पायरी म्हणजे जागतिक धर्म-परिषद् भरविणें हीच योग्य होय. परिषदेचें उद्घाटन गणराज्याचे अध्यक्ष डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांनीं केलें व परिषदेचें अध्यक्षस्थान उपाध्यक्ष डॉ. राधाकृष्णन् यांनीं स्वीकारलें होतें. त्यांत केन्द्रीय सरकारचे शिक्षण मंत्री मौलाना अबुलकलाम आझाद, पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचीहि भाषणें झालीं. इतर धर्मांच्या प्रतिनिधींचीं भाषणें व मामुली ठराव मंजूर झाले. पण अशावेळीं अध्यक्ष व अधिकारवाणीनें बोलणाराचीच भाषणें उद्बोधक व मार्गदर्शन करणारीं असतात असा आमचा अनुभव आहे. असल्या धर्मपरिषदेंत निरनिराळ्या धर्मांच्या प्रतिनिधींची भाषणें स्वमतपुरस्कार व स्वमतगौरव याकडेच झुकलीं जातात. धर्मांचें खरें तत्व गुहेंतच दडून बसतें असा नेहमींचा अनुभव आहे. जागतिक धर्मपरिषदेंत तुझा धर्म व माझा धर्म याची तुलना करण्यापेक्षां धर्मांची मूलभूत कल्पना कोणती, धर्मांची ध्येयें कोणतीं व ती कल्पना व ध्येयें कोणत्या कोणत्या धर्मांत प्रामुख्यान आढळून येतात, हें पाहणें असून अशांची मिळून एक समान भूमिका निर्माण करून त्यावर सर्व धर्मांनीं बंधुभावानें व सहकारानें कसें बसावें हें ठरविणें अशा परिषदांतून आवश्यक आहे. या दृष्टीनें डॉ. प्रसाद यांचें भाषण महत्त्वाचें झालें. आपल्या प्रास्ताविक भाषणांत ते म्हणाले—माणसानें खऱ्या धर्मांची पातळी स्पर्शिल्याबरोबरच परस्पराविषयीची सशयास्पद वृत्ति व घुसपुस नाहींशीं होतात. धर्मांच्या या दृष्टिकोणाशीं अन्तःकरणपूर्वक वाटणारी शांती व सुख हीं एकमेकांशीं संलग्न आहेत. याचा अर्थ असा नव्हे कीं, शारीरिक सुखें व भौतिक भरभराट यांचा त्यागच करावयास पाहिजे. म्हणण्याचा उद्देश एकच कीं, ही जी ऐहिक भरभराट म्हणजेच जीवनाचें अन्तिम सर्वस्व असें चुकीचें समीकरण करून घेऊं नये. ऐहिक स्वास्थ्य म्हणजे अत्युच्च कल्याण मिळविण्याचें एक साधन म्हणून समजावें. औपचारिक संस्कारविधि आणि बाह्य प्रतीकात्मकता याचा परिणाम म्हणजे धर्मांतील विसदृशता इतकी खोलवर रुजली आहे कीं, माणूस माणसाच्या विरुद्ध, जात जातीच्या विरुद्ध व देश देशाच्या विरुद्ध झाले आहेत. कांहीं कांहीं वेळेस तर माणसानें रक्तपात करण्यासमुद्धां मागेंपुढें पाहिलें नाहीं. एका बाजूस धर्मांच्या नांवानें अन्याय, संकुचित वृत्ति व अदयतेची वागणूक हीं दिसून येतात, तर दुसऱ्या बाजूला धर्माशीं एकनिष्ठ राहून धर्मवृत्तीनें उस्फूर्त होऊन प्राणसमर्पणासारख्या हजारों दुःखें सहन केल्याचें चित्र आपणांस पहावयास सांपडतें. दुर्दैवानें आजहि असें म्हणणें भाग आहे कीं, माणसांतून पाशवीवृत्ति अजूनहि जीवंत राहिली आहे व त्यामुळें त्याला वाटतें कीं, मतें हा खरा धर्म आहे व तीं मतें बळजबरीनें किंवा जुलमानें दुसऱ्यास मान्य करावयास भाग पाडणें, यांत विशेष कांहीं नाहीं. अध्यक्ष प्रसाद पुढें म्हणाले—आज जगाच्या पुढें अशी परिस्थिति दत्त म्हणून उभी आहे कीं, **आत्मसंरक्षणासाठींच** अध्यात्माकडे वळावेंसें वाटूं लागलें आहे. मानवविनाशाच्या साधनांची अनिर्बंध प्रगति होऊं लागल्यामुळें व आत्म-घाताचें भूत आतां तो पाहूं लागल्यामुळें अशा किंकर्तव्य मूढावस्थेंत **दुसरीकडे दृष्टि फिरविली पाहिजे** अशी त्याची समज पडूं लागली आहे. व ज्या योगानें त्याला या संकटांतून मोकळें होण्याची मदत मिळण्याची आशा आहे **तो मार्ग म्हणजे सत्य व अहिंसेचा** होय. हाच मार्ग त्याला खरी शान्ती व सुख देऊं शकेल. ही परिषद भारतांत भरत आहे हें योग्यच आहे. कारण या भूमींतच निरनिराळ्या धर्मांचे अनुयायी शांततेंत व सद्भावनेंत राहत असत. परमतसहिष्णुता व परस्परास सामावून घेण्याची वृत्ति असल्याविना खरोखर जीवन दुर्घर होईल. कांहीं लोक असें म्हणतात कीं, भारत सरकार हें धर्मनिरपेक्षी सरकार आहे म्हणून त्या सरकारचा विश्वास धर्मांत किंवा अध्यात्म-मूल्यांत नाहीं. पण परिस्थिति अगदीं निराळी आहे. याचा अर्थ प्रत्येक माणूस आपल्या आवडीचा धर्म आचरण्यास स्वतंत्र आहे व आम्हीं सर्व धर्मीयांच्या कल्याणाची अपेक्षा करतों व कोणत्याहि प्रकारचा अडथळा आल्याविना त्यांनीं आपला विकास करावा, असें इच्छितों. अध्यक्ष डॉ. प्रसाद शेवटीं म्हणाले–जगानें हजारों युद्धें पाहिलीं आहेत व त्यांचा उद्देश म्हणजे अतिक्रमाला पायबंद घालावा. पण त्याप्रमाणें घडून आलें नाहीं. आतां अशी वेळ येऊन ठेपली नाहीं का कीं त्यावेळीं आपण हिंसेचा त्याग केला पाहिजे आणि अहिंसा व परमतसहिष्णुता यांना संधी द्यावयास पाहिजे ?" यानंतर उपाध्यक्ष व परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. राधाकृष्णन् म्हणाले "जग आतां एका क्रान्तिकारक प्रक्रियेंतून जात आहे. जर मानवजात जगवावयाची असेल तर माणसाचें मन व अंतःकरण बदलणें आवश्यक आहे. **ही गोष्ट धर्मच करूं शकेल.** पण शास्त्राचे जे सिद्धान्त आहेत त्यांना धर्म लावतां आला पाहिजे व सिद्धांताशीं तो धर्म विरुद्ध असतां कामा नये. मग मानवजातीचें एकीकरण घडवून आणावयाचें असेल व तोच आपला उद्देश असेल तर आपला आत्मा जागतिक स्वरूपांत परिणत झाला पाहिजे. **धर्म म्हणजेच आत्म्याचा कायाकल्प व बुद्धिवान माणसाचें परिवर्तन प्रकाशमय आत्म्यांत झालें पाहिजे.** सभोंवतालीं दृष्टिक्षेप करून तो प्रकाश पाहणें हेंच धर्माचें सार आहे. धर्म म्हणजे पुराणामताभिमानच नव्हे. तो एक शाश्वत शोध आहे-शाश्वत धाडस आहे. धर्म आम्हांला असें शिकवितो कीं, प्रत्येक माणूस अतिशय उच्च कोटीला जाऊं शकेल पण केव्हां? जेव्हां तो दुसऱ्याच्या धर्म (कल्पनांचें) आदरातिथ्य करील व **आत्म्याच्या भावनेस फांसावर चढवील.** जो आपला वैयक्तिक धर्मच श्रेष्ठ समजून क्षुद्र महत्त्वाकांक्षेला बाळगून स्वार्थी बनतो, त्याला धार्मिक मनुष्य म्हणतां येणार नाहीं. ज्याच्या अंगीं हे गुण नाहींत, तो मशिदींत गेला काय किंवा मंदिरांत गेला काय त्याचा कांहीं उपयोग नाहीं. डॉ. राधाकृष्णन् यांनीं लोकांना बजावलें कीं, या जगांत परमेश्वरानें मान्य केलेले वंश नाहींत, किंवा मान्य केलेल्या व्यक्ती नाहींत किंवा मानलेलीं राष्ट्रें नाहींत." यानंतर पंडित नेहरू म्हणाले, "वारंवार परदेशीं जाऊन परदेशांतील लोकांना शिकविणें हें त्या लोकाना आवडत नाहीं. गांधीजींना अमेरिकेचें व यूरोपचें निमंत्रण आलें होतें; पण भारतांत काम करण्याचें त्यांना श्रेयस्कर वाटलें. तसेंच भारतीयांना वाटतें कीं इतरांच्या मानानें ते श्रेष्ठ आहेत. ही वृत्ति चांगली नाहीं. आम्ही मुनींचे व ऋषींचे पुत्र आहोंत अशी बढाई मारण्यांतहि कांहीं हंशील नाहीं. कारण असले पुत्रहि कवडीमोल होऊं शकतील. मुनी सुशील कुमारजी म्हणाले, "अहिंसा व धर्म यावर आपलें जीवन आधारण्यास शिका. अहिंसेवर आधारलेला धर्मच माणसाला तेजोमय करूं शकेल." अशा रीतीनें धर्मचर्चा होऊन ही परिषद पार पडली. यासाठीं जवळ जवळ २३५ प्रतिनिधी आले असून त्यांतील ८० भारताच्या बाहेरच्या देशाचे होते. पाकिस्तान, सीलोन,

…, जपान, रशिया, अमेरिका व संयुक्त राज्य, ऑस्ट्रेलिया, डेन्मार्क, …, जर्मनी, इसराएल व स्वित्झरलंड या देशांतून हे आलेले होते. या परिषदेमुळें एकमानवतेची भावना जागृत होऊन, शान्तीचें अधिष्ठान अहिंसा धर्मावर आहे ही, गोष्ट सिद्ध झाली. " वर्णावर्णभेद अमंगळ, " ही गोष्ट स्पष्ट झाली. पण यांतून निष्पन्न काय होणार ? सर्व धर्मीयांनीं हा संदेश आपल्या देशांत प्रसृत करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर आहे. …देशांतील विश्वधर्म परिषदेला आम्ही गेलो होतों व त्यानंतर जगांत शान्तीच्या ऐवजीं अशान्तीच वाढत आहे. माणसाचें मन बदलल्या-शिवाय व ती बदललेली स्थिति कायम स्वरूपाची झाल्याविना या परिषदांचा हेतु साध्य होण्याची शक्यता फारशी नाहीं, हेंच सत्य आज एक गोष्ट या परिषदेंतून उद्घोषित झाली. ती म्हणजे पुन्हां धर्माकडे वळल्याशिवाय मानवजातीस अन्य तरणोपाय नाहीं. ही कमाई सुद्धां थोडी नाहीं. आम्हीं ही परिषद घडवून आणणाऱ्या सद्गृहस्थाचें अभिनन्दन करतों व त्यांच्या नियोजित कार्यांत यश इच्छितों.

× × ×

पूज्य व पुण्यस्मृति श्रीशिवाजी महाराजांच्या प्रतापगडावरील अश्वा-रूढ पुतळ्याचें अनावरण पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्तें एक लाख लोकांसमोर झालें ही एक अत्यंत दूरगामी स्वरूपाची घटना आहे. पंडित नेहरू ३० नोवेंबरला अनावरण समारंभ करणार आहेत हें वृत्त प्रसिद्ध झाल्याबरोबर सर्व महाराष्ट्रांत–मराठी भाषिकांत एक आंदोलन सुरू झालें व वृत्तपत्रकारांनीं आपल्या पत्राचे रकानेच्या रकानें या गोष्टीची चर्चा करण्यांत खर्च केले. हजारों लोकांनीं निरनिराळ्या सभांतून लोका-ग्रणींची व इतर व्यक्तींची नरमगरम भाषणें ऐकलीं व टाळ्या दिल्या ! या परमपावन व पुण्यकारक प्रसंगासाठीं सर्वांनीं एक दिलानें, एकमतानें, एक भावनेनें व एक सहृदयतेनें कार्य करण्याचे ऐवजीं त्यात विसंवाद उत्पन्न झाला व अनावरणाचे कामीं प्रयत्न करणाऱ्यांची एक संघटना विरुद्ध या समारंभाचा संबंध द्वैभाषिक राज्याकडे जोडून ते घडवून आणणारांचे विरुद्ध निदर्शनें करावयाचीं असें म्हणणारा एक संघ असे निर्माण झाले. महाराष्ट्राचे श्रीशिवाजी महाराज त्यांच्याच महाराष्ट्रांत त्यांच्याच अश्वारूढ पुतळ्याच्या अनावरण समारंभाचे प्रसंगीं अशी अभिचारवृत्ति महाराष्ट्रांतील कांही स्त्री-पुरुषांनीं दाखवावी व त्या …ची तुलना जिद्दीच्या सामन्याशी करावी, हें चित्र पाहूनच श्रीछत्र-पती शिवाजी महाराजांना काय वाटलें असतें ? ज्या पंतप्रधानांनीं निःसं-दिग्धमार्गेत " शिवाजी महाराज हे केवळ महाराष्ट्राचेच सुपुत्र नव्हते; तर साऱ्या भारतवर्षाचे होते " अशी श्रद्धांजली व आत्मग्वाहि लाख लोका-समोर, उद्घोषित केली त्यांच्या प्रतापगडाच्या भेटीच्या मागें गैरलगामी …चें शेपूट जोडण्याचा अनाहूत व हास्यास्पद प्रयत्न केला जावा, ही दुर्दैवी …वाचून तर आम्हांस अत्यन्त दुःख झालें व महाराष्ट्रीय "विनायक" …च्या "हतभागिनी" ह्या कवितेची आठवण झाली ! उठल्याबसल्या द्वैभाषिक राज्याचें गाऱ्हाणें उगाळत बसणें व चळवळीचा वेग (Tempo) कायम ठेवणें हे राजकारणांतील एक अंग ठरेल. पण त्याचा अन्तर्भाव महाराष्ट्राच्या भावनात्मक व ऐतिहासिक परंपरेंत कसा होतो, हें आम्हांस कळत नाहीं. ज्या ठिकाणीं रियासतकार सरदेसाई यांनीं असलीं निदर्शनें …नयेत, असें आपलें मत प्रदर्शित केलें, त्या ठिकाणीं द्वैभाषिक चळ-वळीच्या नेत्यांनीं या निदर्शनाच्या बाबतींत जास्त व्यापक व खोल विचार करावयास हवा होता. आम्हांस वाटतें या घटनेंतून अत्यन्त अनिष्ट व अनभिमत अशी दुसरी उपघटना मात्र निर्माण झाली व ही ब्राह्मण ब्राह्मणेतर वावटळ उत्पन्न होऊन महाराष्ट्राची एकता मात्र भंग पावली. श्रीछत्रपती शिवाजी महाराजांच्या या पुतळ्याच्या दर्शनानें महाराष्ट्रीयांचीं मनें पुनीत होवोत व भारताच्या नूतनोदित स्वातंत्र्यास या महाभागाचें आशीर्वाद सदैव लाभोत, ही प्रार्थना आम्ही करीत आहोंत. द्वैभाषिक किंवा एक भाषिक असल्या प्रश्नाचा काथ्याकूट करून महाराष्ट्रीयांचीं मनें नेहमीं प्रक्षुब्ध व तंग वातावरणांत तरंगविण्याचा प्रयत्न करणें, हें **उत्तम राजकारण असेल पण ते हीन धर्मकारण आहे**, ही गोष्ट धुरीणांनीं सदैव वागविली पाहिजे. या बाबतींत उलट सुलट अशी निरनिराळीं मतें निरनिराळ्या व्यक्तींनीं व मनोवृत्तींच्या बंधुभगिनींनी व्यक्त केलीं आहेत. पण त्यापैकीं एकाचा उल्लेख आम्ही प्रामुख्यानें खालीं करीत आहोंत. 'सोलापूर समाचार' च्या ३ डिसेंबरच्या अंकांत प्रभाकर नूलकर यांनीं या प्रतापगड बाबतींत एक समीक्षणात्मक लेख लिहिला आहे समितीच्या कर्तबगार पुढाऱ्यांविषयीं मतप्रदर्शन करून समीक्षक म्हणतात " शिवशक्ति पेला-वयास समिति अपात्र ठरली आहे " समितीच्या सामुदायिक नेतृत्वावर जनतेचा संपूर्ण विश्वास होता. समिती कांहीं चुकीचें करूं शकेल असें तिला वाटतच नव्हतें. परंतु प्रतापगड प्रकरणांत जनतेच्या या विश्वासाला प्रचंड धक्का बसला आहे. " " इतिहास व मानसशास्त्र यांचें घोर अज्ञान समितीला महाराष्ट्रांतील " शिवशक्ति " पेलण्यांत निखालसपणें अपात्र ठरवीत आहे. " या घटनेचा अर्थ इतकाच संयुक्त महाराष्ट्रवादी जनता व संयुक्त महाराष्ट्र समिति यांचें आजपर्यंत जें अभिन्नत्व होतें, तें आतां नष्ट झालें आहे व हेंच आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासांतील क्रान्तिकारक स्थित्यन्तर होय. " तो सर्वच लेख वाचनीय आहे व मननीय आहे. समितीचे कार्यकर्ते यापासून जर योग्य तो बोध घेतील व आपल्या धोरणांत इष्ट तो फरक घडवून आणतील, तर संयुक्त महाराष्ट्राच्या दृष्टीनें महत्वाचें आहे. " मी चुकूंच शकत नाहीं " ही समजूत घातक आहे, हीच गोष्ट प्रामु-ख्यानें समजावून घ्यावयाची आहे. श्री. नूलकर यांचें समीक्षण विचारार्ह आहे, हेंच दाखविण्याचा आमचा उद्देश आहे. ● ● ●

Sayings of Gandhiji

I am not a visionary. I claim to be a practical idealist. The religion of non-violence is not meant merely for the Rishis and Sants. It is meant for the common people as well. Non-violence is the law of our species as violence is the law of the brute. The spirit lies dormant in the brute and he knows no law but that of physical might. The dignity of man requires obedience to a higher law - to the strength of the spirit.

★

To see the universal and all-pervading spirit of Truth face to face one must be able to love the meanest of creation as oneself. And a man who aspires after that cannot afford to keep out of any field of life. That is why my devotion to Truth has drawn me into the field of politics; and I can say without the slightest hesitation, and yet in all humility, that those who say that religion has nothing to do with politics do not know what religion means.

महात्मा गांधी

[खालील श्रद्धांजली संयुक्त राज्यांतील भारताचे भूतपूर्व हायकमिशनर कै. श्री. बी. जी. खेर यांनीं "भारताचे मित्र" या संस्थेच्या विद्यमानें डंडी येथें दिनांक ७ ऑक्टोबर १९५३ रोजीं दिली. तिचें भाषांतर आम्ही देत आहोंत. मूळचें भाषण 'गांधी मार्ग' मधून घेतलें आहे व तें आम्हास दिल्याबद्दल त्याचे संपादक तसेंच खेर कुटुंब या उभयतांचे आम्ही ऋणी आहोंत.

सम्पादक]

गांधीजींच्या जीवनाचा उद्देश काय होता? कोणत्या प्रकारच्या भारताचें चित्र ते मनांत रंगवीत होते? तें म्हणत, 'असा भारत देश मला निर्माण करावयाचा आहे कीं, जेथें गरीबांतल्या गरीबाला सुद्धां देशाबद्दल अभिमान आणि आपलेपणा वाटला पाहिजे. देशाच्या सर्व कारभारांत त्यांच्या मताला मान दिला जाईल, उच्च, नीच, गरीब, श्रीमंत हा भेदच संपूर्ण नाहींसा होऊन सर्व लोक एकदिलानें, आनंदानें वास्तव्य करतील. अस्पृश्यतेचें नांवही राहणार नाहीं, कीं उत्तेजक पेयें, आणि औषधें बनविलीं जाणार नाहींत. अशा तऱ्हेचे अत्यंत साधेपणानें राहाणाऱ्या भारताचें चित्र मी माझ्या अंतश्चक्षूसमोर आणीत असतों."

हिंदी संस्कृति ही फक्त हिंदी, किंवा इस्लामीय नाहीं, तर ती सर्व संस्कृतींचा मधुर संगम आहे. ते म्हणत, 'माझ्या घरांत सर्व देशांतील संस्कृतीच्या उत्तम गोष्टी आणलेल्या मला फार आवडतील; पण कोणत्याही एका संस्कृतीनें मी भारून जाणार नाहीं. मी दुसऱ्याच्या घरांत गुलाम म्हणून, भिकारी म्हणून किंवा जबरदस्ती करून कधींही राहणार नाहीं." सार्वजनिक कामामध्यें ते नेहमीं न्यायानें आणि शुचिर्भूत वृत्तीनें वागले आणि भारतामध्यें सार्वजनिक आयुष्याला त्यांनीं पवित्र वळण लावलें.

गांधीजींचें सर्व जीवन आणि तत्वज्ञान त्यांच्या परमेश्वरावरील श्रद्धेवर उभारलेलें आहे. अवर्णनीय अशी एक शक्ति सर्व विश्वांत भरलेली आहे. महात्माजी म्हणत, श्रद्धेशिवाय जीवनाला अर्थच नाहीं. मी अन्नपाणी हवा ह्याशिवाय जगूं शकेन, पण परमेश्वराशिवाय एक क्षणही जगूं शकणार नाहीं. दररोज दिवसाच्या प्रत्येक प्रहराला, तें परमेश्वराची एकचित्तानें प्रार्थना करीत आणि त्यांच्याशी प्रेमानें एकरूप होत. ह्या श्रद्धेतूनच त्यांनीं इतकी शक्ति, धैर्य, आणि शहाणपण मिळविलें होतें कीं, तें ते आपल्या अनुयायांना योग्य मार्गदर्शन आणि नैतिक बळ देऊन थोड्यांच वेळांत त्यांना 'पुढारी' बनवून सोडीत. म्हणूनच तीस वर्षांत सर्व देशांत ते उत्साह निर्माण करूं शकले, आणि लोकांना स्वार्थत्यागाला आणि शारीरिक कष्टाला उद्युक्त करून त्यांनीं देश स्वतंत्र केला. रक्तपाताशिवाय मिळवलेलें स्वातंत्र्य हें जगाच्या इतिहासांत अद्वितीयच मानलं पाहिजे.

मॅरीयल लेस्टर यांना ते एकदां म्हणाले, परमेश्वराच्या अस्तित्वाची खूण म्हणून अन्तर्आवाज किंवा दृश्य वगैरे कोणताही प्रत्यक्ष अनुभव मला आलेला नाहीं." कसलाही अद्भुत अनुभव त्यांना कधींही आला नाहीं. निर्मल बुद्धि व भक्ति ह्या दोन गोष्टींनीच त्यांना जन्मभर मार्गदर्शन केलें. परमेश्वरावर पूर्ण श्रद्धा ठेवून त्यांनीं वागणुकीचे कांहीं नियम ठरवून त्यांचें पालन पूर्ण कसोशीनें स्वतः केलें व आपल्या अनुयायांकडून तें करवून घेतलें; म्हणूनच ते सेवाकर्मांत अत्यंत यशस्वी झाले.

२००० वर्षां पूर्वी पतंजलीनें सत्यशोधकाकरितां कांहीं नियम घालून दिले आहेत. ते म्हणजे स्वतःच मन निर्द्वेष करणें, कोणत्याही परिस्थितींत सत्यमार्गानें वागणें, चौर्यकर्म न करणें, स्वतःच्या मनावर संपूर्ण ताबा ठेवणें व ऐहिक वस्तूंचा त्याग करणें. गांधीजींनीं हें सर्व नियम घेऊन त्यांत स्वतःचे असे कांहीं नियम घातले. ते म्हणत–शारीरीक कष्ट, निर्भय वृत्ति, सर्व धर्मांबद्दल सारखीच आदर भावना, आणि दलितांबद्दल प्रेम या गोष्टी पाळा, प्रार्थनेच्या वेळेला ते त्या नियमांचे पालन करण्याबद्दल आपल्या सर्व अनुयायांना सांगत. सूत काढून कपडे विणण्याबद्दल व शारीरीक मेहेनत करण्याबद्दल ते सगळयांना सांगत. असें सांगताना हजारों खेड्यांत राहणारे लाखों गरीब लोकांचें त्यांना स्मरण होतसे व त्यांच्या कल्याणाचा विचार तर सतत त्यांच्या अतःकरणांत चालू असे. सूत काढून आणि कपडे विणून गरीब खेड्यांतील जनता थोडेफार पैसे जरूर मिळवूं शकेल. चांगल्या परिस्थितींतल्या लोकांनीं शारीरीक कष्ट करण्याकरितां व गरीबांना सहानुभूति दाखविण्यासाठीं सूत काढावें. प्रचंड इच्छाशक्ति आणि अविश्रांत मेहेनत करून त्यांनीं ह्या नियमांचे कठोर रीतीनें पालन केलें; आणि दिवसेंदिवस आपली शक्ति इतकी वाढविली कीं, बलवान ब्रिटिश साम्राज्याला त्यांची 'भारत सोडून जा' ही मागणी मान्य करावी लागली, कारण त्या मागणीला पाठिंबा देण्यासाठीं कोट्यवधी लोक स्वयंस्फूर्तीनें पुढें आले; आणि भारत स्वतंत्र झाला. आणि शेवटहि **लढाई इतकाच अपूर्व झाला!**

श्री. महादेवभाई देसाई म्हणत–"बापूजींची एकच अत्यंतिक इच्छा होती, ती म्हणजे मनाचे आणि शरीराचे मोह जिंकून विजयी होणें." राग द्वेष आणि व्यक्तिविषयक महत्त्वाकांक्षा ह्यांच्या आहारी ते कधींही गेले नाहींत. मनावर त्यांचा पूर्ण ताबा होता. म्हणूनच सदैव त्यांच्या अंगांत उत्साह असे.

अत्यंत कठोर वृत्तीनें वागणारे महात्माजी इतर सर्वसाधारण माणसा इतकेच प्रेमळ होते. मित्र व तसेंच राजकारणांत त्यांच्या विरुद्ध असलेले लोक याच्याशी त्यांचे संबंध फार प्रेमाचे असत.

ते निवळ आशावादी नव्हते, तर शान्त आणि विनोदी होते. ज्या ज्या लोकांना त्यांच्याबरोबर काम करण्याचं सौभाग्य लाभलें त्यांना व मलाही त्यांच्या स्वभावाचा अनुभव आहे. सभा परिषदांमधून जेव्हां जेव्हां मतभेदाचे प्रश्न उत्पन्न झाले, भांडणाचे आणि रागाचे प्रसंग आले, तेव्हां तेव्हां त्यांचें अस्तित्व उन्हाळ्याच्या दिवसांत येणाऱ्या एखाद्या

..वाऱ्याच्या झुळुकी सारखें आल्हाददायक झालें. दंतविहीन मुखाचं हास्य इतकं मधुर आणि संसर्गजन्य असे कीं, त्यांचा पंचा व मौनव्रता इतकेंच तें प्रसिद्ध आहे. असं म्हणतात, चार्ली चॅपलीन व त्यांची भेट इंग्लंडला १९३१ साली झाली. तेव्हां दंतविहीन व सुंदर दांत असलेल्या मधुर हास्यांची चढाओढच लागली होती !

स्त्रियांच्याबद्दल त्यांना अत्यन्त आदर असे. स्त्री म्हणजे स्वार्थ-त्याग आणि कष्ट यांचं अगदीं प्रतीक आहे. त्यामुळें सार्वजनिक आयुष्यांत स्त्रियांचा प्रवेश झाल्यानंतर तें त्या शुद्ध करतील अशी त्यांची खात्री होती. त्यांचं नैतिक श्रेष्ठत्वच त्यांना जगांत शान्तता प्रस्थापित करायला शिकवील आणि पुरुषांच्या बरोबरीनें माता व मार्ग-दर्शिका म्हणून आपलं अभिमानाचं स्थान त्या मिळवतील.

रविन्द्रनाथ टागोर—ज्यांच गांधीजींच्यावर अत्यंत प्रेम होतं.—त्यांनीं महात्माजींबद्दल लिहिलंय्, “ माणसांच्या नैतिक प्रगतीला लैंगिक संबंधा-मुळें अडथळा येतो, असं त्यांचं मत होतं. व एकंदर लैंगिक संबंधाबद्दल त्यांना फार तिटकारा होता. ” परंतु सर्व मानवांना ह्या गोष्टीचा जो मोह होता त्याबद्दल त्यांना कधींच तिरस्कार वाटत नसे. स्त्रियांच्या बद्दल तर त्यांच्या मनांत मृदु भावना वसत असत. व त्यांच्या चळवळीला मदत करण्यासाठीं ज्या भगिनी पुढें आल्या त्यांची व बापूजींची अत्यंत मैत्री होती आणि म्हणूनच महात्माजींची हांक ऐकतांच हजारों भगिनी दारुबंदीसाठीं सत्याग्रह करायला आपल्या लहान मुलांसह बाहेर पडल्या व आनंदानें तुरुंगांत गेल्या ! एका इंग्रज माणसानें लिहिलें आहे कीं, गांधीजींच्या चळवळीला मदत करण्यासाठीं मोठ्या धैर्यानें हिंदी स्त्रियांनी शतकानुशतकांच्या रूढीच्या शृंखला तोडून दिल्या !

बापूजी मुलांचे फार भोक्त होते. मुलांशीं खेळण्यांत त्यांना अपरिमित आनंद होत असे. लहान सहान गमती ते मुलांना सांगून त्यांना खूप हंसवीत. मुलें दयाळू मनाचीं व उदार वृत्तीचीं असतात. त्यांनीं आपल्या पत्रांत आश्रमांतल्या मुलांबद्दल लिहिले होते. जेव्हां मुलें मोठीं होतात तेव्हांच त्यांच्या मनांत भेदभाव उत्पन्न होतात, वाईट विचार येतात.

जेव्हां तें किंगज्ली हॉलमध्यें कु. म्युरीयल लेस्टर यांचे पाहुणे म्हणून राहत होते तेव्हां त्यांच्या बरोबर सकाळीं फिरावयाला शेजारचीं मुलें जात व त्यांना प्रेमानें ‘ गांधीकाका ’ म्हणत.

परमेश्वराच्या खालोखाल गांधीजोचें दैवत म्हणजे मनुष्य-व्यक्ति. ते स्वतःला जन्मजात लोकशाहीवादी समजत.

गांधीजोच्या बुद्धीची ग्रहणशक्ति व लवचीकपणा म्हणजे त्यांच्या हिंदू मनाचें एक वैशिष्टयच होय. हिंदूमध्यें पुराणमतवादी लोक जरूर आहेत; पण ते कांहीं हिंदुधर्मांच वैशिष्टय नाहीं. हिंदूधर्मांमध्यें धार्मिक उत्साहाची जी अतितीव्र भावना आहे ती भावनाच हिंदुधर्मांच वैशिष्टय आहे; त्या भावनेचा विषय कोणता ही गौण बाब आहे.

सत्तेनें त्यांना सुख लाभलं नाहीं. विकृत मानस शास्त्र त्यांनी लोकांना शिकविलें नाहीं. ते निश्चित मानवी जीवन जगत होते. मोठेपणा, सर्व साक्षित्वाची, सर्वज्ञतेची, सर्व शक्तिमानतेची उच्च दर्जाची छाप पाडण्याचा बोजा त्यांनी कधीच आपल्या शिरावर घेतला नाहीं.

ते म्हणत, ‘ माझ्या संबंध आयुष्यांत लबाडीनें मी कधींच वागलों नाहीं.’ त्यांच मन व मनोविकार, त्यांच्या शरीरापेक्षांही जास्त दृष्टो-त्पत्तीस येत.

ते वृत्तीनें ध्येयवादी होते. पण आपल्या राष्ट्रीय जीवनाच्या व चळ-वळीच्या प्रश्नामध्यें ते व्यावहारिक दृष्टीनें भाग घेत. ते एकदां म्हणाले; स्वराज्य म्हणजे माझ्या दृष्टीनें देशाच्या भरभराटीसाठीं मी आंखलेल्या भरीव कार्यक्रमाची पूर्तता. त्या कार्यक्रमांत १९ बाबी होत्या. त्यांची नुसती नांवें सांगितलीं तरी तीं किती सर्वव्यापी होतीं ह्याची कल्पना येईल :—

(१) जातीय ऐक्य
(२) अस्पृश्यता निवारण
(३) दारूबंदी
(४) खादी व स्वयंपूर्तता
(५) ग्रामीण उद्योगधंदे
(६) खेड्यांची स्वच्छता
(७) मूलभूत शिक्षण पद्धति
(८) प्रौढ शिक्षण
(९) स्त्रियांची सेवा
(१०) आरोग्य शास्त्र प्रसार
(११) प्रादेशिक भाषांचा विकास
(१२) राष्ट्रभाषा-हिंदीचा-प्रचार
(१३) आर्थिक समता
(१४) शेतकरी संघटना
(१५) कामकरी लोकांची संघटना
(१६) आदिवासींची सेवा
(१७) महारोगी लोकांची सेवा
(१८) विद्यार्थी संघटना
(१९) परमेश्वराची दैनंदिन प्रार्थना

ह्या कार्यक्रमांची पूर्तता म्हणजेच त्यांच्या दृष्टीनें स्वराज्य होय. माणसांच्या उन्नतीची ती चळवळ होती व म्हणूनच भारतीयांच्या जीवन प्रवाहाला एक प्रकारचं नैतिक बल प्राप्त झालं होतं.

ते एक कुशल पत्रकार होते. त्यांच्या आयुष्यक्रमांत त्यांनीं तीन साप्ताहिकें—इंग्रजी, हिंदी, गुजराथी भाषेंत चालवून आपला आदेश सर्व भारताच्या कोनाकोपऱ्यांत पोहोंचविला. त्यांच्या साप्ताहिकांत एकही जाहिरात नसे व बाहेरच्या मदतीशिवाय त्यांनीं तीं साप्ताहिकें यशस्वी रीतीनें चालविलीं होतीं. त्यांचं लेखन अत्यंत साधं व निर्मळ असें. त्यांच्या इतका पवित्र, व हिरीरीनें आपलें कार्य जगभर पोहोंच-विण्याची खटपट करणारा दुसरा पत्रकार कधीं झाला कीं नाहीं याची शंका आहे.

गांधीजींनीं मानवांना शान्ततेचा आणि बंधुत्वाचा मार्ग दाखविला. आजकाल जगांत भीतीचें आणि संशयाचें वातावरण निर्माण झाल्यामुळें झगडे, आणि मतामतांचा गलबला फार झाला आहे. अशा तऱ्हेच्या भीतीच्या आणि संशयाच्या वातावरणाचं निराकरण गांधीजींच्या मार्गांनें होऊं शकेल. भारत आणि इंग्लंड ह्यांचे मधील संघर्ष कमी करण्यांत गांधीजींनीं प्रतिपक्षाबद्दल आदर आणि सद्भावना उत्पन्न केल्या. तीच कार्य-पद्धति जरा विशाल केली पाहिजे. आतां सर्वांना बहुतेक माहीत असेल कीं, दिल्लीला ह्या वर्षाच्या सुरवातीला एक परिषद ‘यूनोस्को’नें बोलाविली होती व त्या परिषदेमध्यें राष्ट्रांराष्ट्रांतलें संघर्ष-कमी करण्यासाठीं गांधीजींची कार्यपद्धति व विचारसरणी कितपत उपयोगी पडतील, ह्याबद्दल विचार विनिमय झाला. अनेक देशांतील विद्वान व राजकारणी लोक त्या परिषदेला हजर होते.

लॉर्ड बॉईड-ऑर ह्यांनीं परिषदेचा रिपोर्ट देतांना सांगितलें, देशां-

मधील संघर्ष कमी करण्याकरितां सत्ताधारी लोकांनीं अधिक सत्तेची लालसा धरूं नये, व दुसऱ्यांवर प्रभुत्वही गाजविण्याची तृष्णा सोडावी. आंतरराष्ट्रीय संघर्षांत राष्ट्रसंघच योग्य मार्गदर्शन करू शकेल. पण राष्ट्र-संघाचें सभासदत्व सर्वांना खुलें ठेवलें पाहिजे.

हल्लींच्या परिस्थितींत जरी अहिंसेच्या मार्गाचा अवलंब कोणत्याही राष्ट्राला करतां येणार नाहीं, तरी प्रत्येक राष्ट्रानें आपण युद्ध करणार नाहीं व हिंसेच्या मार्गानें उगीचच जाणार नाहीं, फक्त स्वसंरक्षणाकरितांच शस्त्राचा उपयोग करूं, असें सर्व जगाला सांगावें.

अणु बॉम्ब, हायड्रोजन बॉम्ब व कोबाल्ट बॉम्ब वगैरे भयंकर बॉम्बच्या संशोधनामुळें सर्व मानव जातीचा नाश होण्याची भीती निर्माण झाली आहे. ह्या भयंकर नाशापासून जर जगाला वांचवावयाचें असेल तर, सर्व राष्ट्रांच्या मनांत उत्पन्न झालेलें भीतीचें व संशयाचें वातावरण दूर केलें पाहिजे. आणि गांधीच्या तत्त्वांचा अंगी-कार करून सद्भावना व समजुतदारपणाची भावना राष्ट्रा-राष्ट्रांत निर्माण करावयाला पाहिजे.

गांधिजींनीं आपल्याला फार मोठा वारसा देऊन फार मोठी जबाबदारी आपणावर टाकली आहे. आपण ती जबाबदारी योग्य रीतीनें पार पाडीत आहोंत, अशी उगीचच आपल्या मनाची समजूत करून घेऊं नये. अजूनही आपल्या देशांत लांचलुचपत, काळाबाजार, व स्वतःचें महत्त्व, सत्ता, संपत्ति कशी वाढवावी, ह्यांचेकडे सत्ताधारी लोक लक्ष देत असतात. आपल्या सार्वजनिक आयुष्यामध्येंही अशा कांहीं गोष्टी आहेत कीं, गांधीजींच्या दृष्टीनें पाहातां अजून त्यांत पुष्कळच सुधारणा होणें आवश्यक आहे. पण अजूनहि जनतेंतून गांधीजींची वृत्ति गेली नाहीं. कारण गांधीजींचे प्रिय शिष्य पू. विनोबा भावे ह्यांच्या भू-दान चळवळीला मिळालेलें यश आणि सहकार्य आपल्या नजरेपुढें आहे. ही चळवळ म्हणजे त्यांच्या स्वतःच्या शब्दांत सांगायचें तर 'मानवाच्या नैतिक आणि अध्यात्मिक उत्कर्षाकरितां, व समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक पुनर्घटनेकरितांच मुख्यतः निर्माण झाली आहे.' पू. विनोबा फक्त भूदान मागत नाहींत, तर देणाऱ्याच्या अंतःकरणांत गरीबाबद्दल सहानुभूति वाटली पाहिजे व त्यांना मदत देणें किती जरूरीचे आहे ह्याची खात्री वाटली पाहिजे. स्वेच्छेनें दिल्या जाणाऱ्या ह्या भू-दान व संपत्तीदानांतच महात्माजींच्या मनांत वसत असलेल्या 'सर्वोदय' समाजाचीं बीजें आहेत. ज्या सर्वोदयाच्या स्थापनेसाठीं अहिंसात्मक परिवर्तन समाजांत भू-दान व संपत्तिदानानें हळू हळू होईल. ह्या चळ-वळीचा उद्देश ५ कोटी एकर जमीन मिळविण्याचा आहे. आणि अजून पर्यंत २० लक्ष एकरच जमीन मिळाली आहे. सर्व प्रांतीय सरकारें जमीनीच्या वाटपाची व्यवस्था पहात आहेत.

विनोबांच्या चळवळीचा काय अर्थ आहे ? जनतेकडून इतक्या उत्सा-हानें त्यांचें स्वागत कां झालें ? सर्वसाधारण मनुष्य, स्त्रिया, मुलें, तरुण गरीब, श्रीमंत, वृद्ध सर्व लोक महात्माजींना अनुसरून आपलं सर्वस्व अर्पण करावयाला कां सिद्ध होतात ? स्वातंत्र्य, संपत्ति, स्थैर्य, आपलं आयुष्यही कां अर्पण करतात ? मला वाटतं मानवाच्या इतिहासांत केव्हांतरी अद्वितीय विभूति निर्माण होतात, व आपल्या उच्च जीवन क्रमानें बहुजन समाजाला उच्च अध्यात्मिक पातळीवर नेतात, व निस्वार्थ कार्याकडे उद्युक्त करतात. गौतमबुद्ध, सॉक्रेटीस, जीझस ख्राईस्ट हे अशा तऱ्हेचे लोकोत्तर पुरुष होते, व तसेच हिंदवी स्वराज्याचे प्रणेते म. गांधी हे एक आपल्या पिढींतच होऊन गेले. त्यांना जरी 'भारताचा पिता' म्हटलें जातें तरी त्यांचा संदेश हा फक्त भारत किंवा भारतवासीयांपुरता मर्यादित नाहीं, तर सर्व जगाला कल्याणप्रद होईल. जगांत झगडे, अशान्तता चालू आहेत. अशा वेळीं तर गांधीजींनीं पवित्र आणि उच्च जीवनाचा मार्ग दाखविला आहे. ते सत्याचे पुजारी होते, व त्यांच्या दृष्टीनें सत्य म्हणजे परमेश्वर. सत्याचा शोध करतां करतां त्यांना प्रेमाची कमाई झाली व सर्व मानव जात एक आहे, हें पटलें. म्हणूनच सर्व लोकांना समान वागणूक व समान हक्क देण्याबद्दल ते सांगत; आणि अस्पृश्यतानिवारणाची मोठी चळवळ त्यांनीं सुरू केली. 'निष्काम कर्मा'च्या गीतेच्या शिकवणीचें त्यांनीं पुनरुज्जीवन केलें व सर्वसाधारण मनुष्य निष्काम सेवा करून किती उच्च पदवीला पोहोंचू शकतो, हें दाखविलें. आधुनिक काळांत मोहाचे अनेक विषय व गोष्टी आहेत; परंतु आपल्या कठोर संयमी, उपवास, मनोनिग्रह आणि निस्वार्थी वृत्तीनें महात्माजींनीं अत्यंत पवित्र जीवनाचें प्रतीकच जनतेपुढें-किंब-हुना सर्व जगापुढें-उभें केलें. त्यांच्या मनांत जसे विचार येत तसे ते बोलत व उपदेश करीत व त्याप्रमाणें वागत. म्हणूनच त्यांना 'महात्मा' ही पदवी मिळाली.

महात्माजींनी आपल्याला स्वातंत्र्य मिळवून दिलें व फार मोठा वारसा ठेविला. त्यांचे वारस, श्री जवाहरलाल नेहरू यांच्या मार्गदर्शनाखालीं आपल्या देशाची प्रगति उत्तम तऱ्हेनें होत आहे, व त्यांच्या परराष्ट्रीय राजकारणामुळें तर भारताचा मान सर्व जगांत वाढत आहे. परंतु आपल्या देशांतील अनेक कठीण समस्या यशस्वीपणें सोडवावयाच्या आहेत. प्रौढ मतदानामुळें जरी राजकीय हक्क सर्वांस मिळाला आहे, तरी आपल्या घटनेप्रमाणें सामाजिक आणि आर्थिक समानता अजून देशांत प्रस्थापित झाली नाहीं. बेकारीचा प्रश्न सोडवून राहाणीचें जीवनमान उच्च करणें आवश्यक आहे. जातीयवाद, प्रांतीयवाद, भाषिकवाद, वगैरे जे अनेक वाद हल्लीं देशांत निर्माण झाले आहेत व त्यामुळें सार्वजनिक जीवन मलिन झालें आहे; त्यांचा पूर्ण मोड केला पाहिजे.

सामर्थ्यवान, भरभराटीस आलेला भारत देशच दुसऱ्या देशांतील दुःखी कष्टी मानवाना मदत देऊं शकेल. आज त्यांच्या वाढदिवशीं आपल्या देशांतील सर्व कष्टतर समस्या यशस्वी रीतीनें सोडविण्याची आपण तयारी करूं या. त्यांनीं ज्या उत्सुकतेनें व ज्या एकनिष्ठेनें आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याचा लढा चालविला त्याच एकनिष्ठेनें आपण आपल्या देशाची सेवा करूं या. त्यांचा आत्मा आपल्याला मार्गदर्शन आणि शक्ति देवो, हीच प्रार्थना !

(भाषांतर) **सौ. रतन दिवे, एम्. ए.**

भगवान् बुद्ध*

हिन्दु धर्म आणि बौद्ध धर्म

भगवान् बुद्ध वर्तमान ऐतिहासिक युगाचे अत्यन्त श्रेष्ठ दर्जाचे महान् हिन्दू होते. त्याग, तपस्या, विद्या, दान, चारित्रिक उच्चता, जनहित, प्राणिमात्राची सेवा, धर्म-प्रचार व लोक-कल्याण ह्या सर्व दृष्टीनीं पाहिलें असतां गेल्या अडीच हजार वर्षांत त्यांच्या तोडीचा नरश्रेष्ठ भारतांतच काय, पण सर्व जगांत झाला नाहीं. भगवान् बुद्धांनीं एका हिन्दू परिवारांत जन्म घेतला होता आणि हिन्दू वातावरणांतच त्यांचें लालन पालन झालें. ज्या इक्ष्वाकु वंशांत श्रीरामचन्द्रानीं जन्म घेतला त्याच वंशांत ते जन्मले होते. त्या कालांतील जे ब्राह्मण पंडित व प्रकांड विद्वान होते त्या सर्वांचा सहवास त्यानां लाभला होता. तसेंच त्यांच्यापासून घेण्यालायक होतें, तें सर्व भगवान् बुद्धांनी संग्रहित केलें होतें. त्या कालांत हिन्दू धर्मांत आणि हिन्दू समाजांत पसरलेले, अनाचार, अनिष्ट चालीरीति, तसेंच गतानुगतिक रूढी ह्यांचा नायनाट करून त्यांनीं हिन्दू-धर्माचा पुनरुद्धार केला. हिन्दू जातीवर त्यांनीं अगणित उपकार केले आहेत. तसेंच त्यांवर त्यांची अमिट छाप आहे. म्हणूनच हिन्दू धर्मांतील श्री विष्णूंच्या अवतारांत त्यांची गणना झालेली आहे. त्याचमुळें प्राचीन किंवा आधुनिक मंदिरांत जिथें जिथें दशावताराच्या मूर्ति आहेत तिथें बुद्धाच्या मूर्ति अवश्य आहेत. आतांच थोड्या दिवसांपूर्वीं भगवान् बुद्धाचा जो २५०० वा जयन्त्युत्सव साऱ्या भारतांत साजरा करण्यांत आला तो मुख्यतः हिंदूंच्याच कडून करण्यांत आला होता. जर हिन्दूंनी बुद्धाला श्रद्धेच्या दृष्टीनें पाहिलें नसतें तर असा समारंभ कधींच साजरा झाला नसता. श्रीमान् बिरलासारख्या असंख्य भक्त आणि उदार जनांनीं कित्येक बौद्धविहार आणि धर्मशाळा, सारनाथ, कुशीनगर, आणि बोध गया येथें तसेंच दुसऱ्या तीर्थस्थानीं बांधले आहेत.

हिन्दू धर्मीयांचें कुठलेंही धार्मिक कृत्य ' जम्बूद्वीपे भरतखण्डे आर्य्यावर्तैकदेशे कलियुगे कलिप्रथमचरणे बुद्धावतारे ' असा संकल्प केल्याशिवाय पूर्ण होत नाहीं. सनातन धर्मी आणि हिन्दू धर्माचे प्रकाण्ड विद्वान् श्री आदि-शंकराचार्यांनीं बुद्धाची स्तुति खालील श्लोकांत केली आहेः—

> धराबद्ध पद्मासनस्थांघ्रियष्टिः
> नियम्यानिलं न्यस्तनासाग्रदृष्टिः ।
> य आस्ते कलौ योगिनां चक्रवर्ती,
> स बुद्धः प्रबुद्धोऽस्तु मच्चित्तवर्ती ॥

अर्थात् पृथ्वीवर पद्मासन घालून, संयमपूर्वक नासिकाग्रीं दृष्टि ठेवून योगाभ्यास केला आणि जो कलियुगांत योग्यांमध्यें चक्रवर्ती प्रमाणें होता, तो महाज्ञानी बुद्ध सदा माझ्या हृदयांत वसो.

पुराणांत बुद्धाची स्तुति प्रकट केली गेली आहे-तो श्लोक असा :—

> नमो वेदरहस्याय नमस्ते वेदयोनये ।
> नमो बुद्धाय शुद्धाय, नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥

अर्थात् जो वेदांतील ज्ञानाचा रहस्यमय रूप आहे, जो वेदाच्या उत्पत्तीचा स्थान रूप आहे, जो साक्षात् शुद्ध ज्ञान रूप आहे, त्या भगवान् बुद्धाला नमस्कार असो ।

महाकवि जयदेवानें सुद्धां आपल्या गीत-गोविन्द नामक काव्यांत बुद्धाला भगवान् विष्णूच्या अवतारांतील एक मानून त्यांचें आदरपूर्वक स्मरण केलें आहे.

> निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातम् ।
> सदय-हृदय-दर्शित-पशु-घातम् ॥
> केशव धृत-बुद्धशरीर जय जगदीश हरे ॥

वरील प्राचीन ग्रंथांतून दिलेल्या उताऱ्यावरून हिंदू-लोक बुद्धाचा किती आदर करतात नी त्याला किती श्रद्धेच्या दृष्टीनें पहातात हें सहज कळून येईल.

बुद्धासंबंधी महात्मा गांधींचे विचार

उदार सनातनी आणि युगपुरुष गांधीजींनीं बुद्धाबद्दल काय म्हटलें आहे तें पहा :—

" माझें ठाम मत आहे कीं, भगवान् बुद्धाच्या उपदेशाचें मूल तत्व हिंदू धर्माचें एक प्रमुख नि प्रधान अंग बनून गेलें आहे. भगवान् बुद्धांनीं हिन्दू धर्मांत जें महान् परिवर्तन केलें तें नाकारतां येण्यासारखें नाहीं. त्यांचें असीम बलिदान, महान् आत्म-त्याग, उदात्त चरित्र, आणि निष्कलंक पावित्र्याची त्यांनीं टाकलेली अमिट छाप, हिन्दू धर्मावरून पुसली जाऊं शकत नाहीं. त्या महान् शिक्षकाचा आणि महापुरुषाचा हिन्दू धर्म सदा ऋणी राहील. भगवान् बुद्धाचें जीवन हिन्दू धर्मांतील उत्तमोत्तम भावनांनीं ओतप्रोत बनलें होतें. त्यांनीं हिन्दू धर्मांतील बुरसटलेल्या उपदेशाना नवजीवन प्रदान केलें. त्यांच्या महान् हिन्दू आत्म्यानें वेदांत लपलेल्या विशुद्ध सत्य सुवर्णाचें उद्‌घाटन करून त्याला निरर्थक शाब्दिकजालाच्या अवडंबरांतून मुक्त केलें, आणि सर्व जनतेला खुलें केलें. बुद्धांनीं जेव्हां सत्याचा उपदेश दिला तेव्हां हिन्दूंनींच त्यांचें अनुकरण केलें. ज्यानीं ज्यानीं त्यांच्या ज्ञानानें आणि उपदेशानें प्रभावीत होऊन त्यांचें अनुयायित्व स्वीकार केलें ते सर्व अहिन्दू नसून हिन्दूच होते. परंतु बुद्धा प्रमाणेंच त्यांचें शिक्षण महान् आणि हृदय महान् होतें. ह्याचमुळें ते आज शरीरानें ह्या जगांत नसले तरी उपदेशाच्या रुपानें साऱ्या दुनियेंत विद्यमान आहेत. बुद्ध धर्माची ही महान् सफलता म्हणजे पर्यायानें हिन्दूधर्माचीच सफलता होय असें मी समजतों. बुद्धानें हिन्दू धर्माला कधींही तिरस्कृत किंवा अस्वीकृत केलें नाहीं. प्रत्युत त्याला विस्तृत आणि व्यापक व्याख्येंत परिवर्तित करून त्यांत नवा प्राण

* अखिल भारतीय आर्य (हिंदू) धर्मसेवा संघ याचे द्वारा प्रकाशित (पुनर्मुद्रण)

फुंकला. गौतम बुद्ध हिन्दू धर्मांच्या धार्मिक भावनेनें परिपूर्ण असलेले एक हिन्दू होते. अर्थात् नवीन काम त्यांनी एवढेंच केलें कीं, त्याकाळीं एका निर्जीव पदार्थाप्रमाणें जड झालेल्या हिन्दू धर्मांत नूतन सुधारणा करून त्यांत नवजीवन ओतलें."

वस्तुतः बौद्ध धर्म आणि हिन्दू-धर्म एकच

वस्तुतः बौद्ध धर्म आणि हिन्दू-धर्म एकच असून ते दोन्हीं धर्म एकमेकांना परस्पर-विरोधी नाहींत; पण पूरकच आहेत. एका महा-वृक्षाच्या दोन महान् शाखांप्रमाणें ते एकमेकांना आहेत. हिन्दू धर्म, जैन धर्म, आणि शीख धर्माप्रमाणेंच बौद्धधर्म अनादि-कालापासून चालत आलेल्या आर्य-सनातन धर्माचें तें एक प्रमुख अंग आहे. मुळांत बौद्ध आणि हिन्दू धर्मांचे सिद्धान्त एकच आहेत. निर्वाण आणि मोक्ष, तसेंच कर्म आणि पुनर्जन्माचे सिद्धान्त प्रायः दोघांत सारखेच आहेत. स्वतः भगवान् बुद्धांनीं आपल्या उपदेशांत "मीं सद्धर्म आणि सनातन धर्माचाच उपदेश करीत आहे" असें कबूल केलें आहे. भगवान् बुद्धाचा उपदेश, उपनिषद, गीता आणि दुसऱ्या प्राचीन धर्म ग्रंथाच्या आणि सन्त महात्म्यांच्या उपदेशाहून भिन्न नाहीं.

निर्वाण किंवा मोक्ष

आतां निर्वाणाबद्दलच पाहिलें असतां बौद्ध धर्मांत जें निर्वाण म्हटलें आहे तें हिन्दू धर्मांत मोक्ष, ब्रह्म-सायुज्य किंवा ब्रह्मनिर्वाण या नांवानें ओळखलें जातें. भेद केवळ नांवाचा असून वास्तविक दोन्हीं एकच आहेत. बौद्ध धर्मांत निर्वाणालाच 'परमसुख' म्हणून संबोधिलें आहे, अर्थात् निर्वाण म्हणजे परमसुख पदाची प्राप्ति हेंच खालील श्लोकांत वर्णिलें आहे :—

आरोग्यं परमा लाभा सन्तुट्ठी परमं धनं।
विस्सास परमा ञाती निब्बानं परमं सुखं॥

अर्थात् नीरोगी असणं परम लाभप्रद आहे. सन्तोष परमधन आहे. विश्वास सर्वांत मोठा साह्यकर्ता किंवा बन्धु असून निर्वाण सुख आहे.

भगवान् बुद्धांनीं निर्वाणाची परिभाषा एके ठिकाणीं अशा रीतीनें केली आहे :—

'रागक्खयो, दोसक्खयो, मोहक्खयो इदं वुच्चति निब्बानं' अर्थात् राग, द्वेष, आणि मोहाच्या क्षयालाच निर्वाण असें म्हणतात.

निर्वाणाचें जें वर्णन बौद्ध धर्मांत केलें आहे तसेंच वर्णन मोक्षाला पण तंतोतंत लागूं होतें. अनादि, अनंत, अपरिमेय, अनिर्वचनीय, परमानन्द-स्वरूप, परब्रह्म, परमात्म्याच्या प्राप्तीलाच मोक्ष म्हटलें आहे. त्याच्या प्राप्ती करितां राग, द्वेष, मोह आणि तृष्णा रहित होणें हाच उपाय गीतेंतील निम्नलिखित श्लोकांतून प्रकट होतो :—

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति॥

अर्थात् ह्याप्रमाणें योगाभ्यास करून मनाला वश करून घेतल्यानें कर्मयोग्याला माझ्यांत असणारी आणि शेवटीं निर्वाण लाभ करून देणारी शान्ति प्राप्त होते.

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम्॥

जो काम आणि क्रोधापासून अलिप्त आहे, जो आत्म-संयमी आहे—आणि जो आत्मज्ञान-संपन्न आहे त्याला जवळच ठेवलेल्या वस्तूप्रमाणें ब्रह्मनिर्वाण रूपी मोक्ष प्राप्त होतो.

कर्म आणि पुनर्जन्म

मनुष्य ज्याप्रमाणें पेरील त्याचप्रमाणें पीक उत्पन्न होईल. ज्या-प्रमाणें करेल त्याचप्रमाणें त्याचा परिणाम भोगेल. ह्या जन्मांत जें कांहीं करील त्यानुसार त्याचे संस्कार होतील आणि त्याचप्रमाणें त्याला जन्म प्राप्त होईल. जोंपर्यंत मनुष्य आपल्या ज्ञानाकरवीं तृष्णेचा क्षय करून उन्नति करीत निर्वाण किंवा मोक्ष प्राप्त करून घेत नाहीं, तोंपर्यंत जन्म मृत्यूच्या चक्रांत पडून रहातो. जन्म आणि पुनर्जन्माचा हा सिद्धान्त दोन्हीं धर्मांत एकसारखाच आहे.

गुण-कर्मानें वर्ण-विभाग

बुद्ध भगवानांनीं गुण कर्मालाच प्रधान मानलें आहे. परंतु ते वर्ण-व्यवस्थेचे विरोधी नव्हते. त्यांनीं फक्त जन्म-मूलक वर्ण व्यवस्थेचें खंडन केलें आहे, किंबहुना गुणकर्मानुसार ब्राह्मणादि चातुर्वर्ण्याचें त्यांनीं स्पष्ट प्रतिपादन केलें आहे. जागजागीं त्यांनीं खऱ्या ब्राह्मणाची प्रशंसा पण केली आहे; ती निम्नलिखित श्लोकांत दिसून येतेः—

न जच्चा वसलो होति न जच्चा होति ब्राह्मणो।
कम्मना वसलो होति कम्मना होति ब्राह्मणो॥

अर्थात् जन्मापासून कधींच कुणी ब्राह्मण किंवा शूद्र नसतो. केवळ कर्मानेंच ब्राह्मण किंवा नीच होतो.

न जटाहि न गोत्तेहि न जच्चा होति ब्राह्मणो।
यम्हि सच्चं च धम्मो च सो सुचि सो च ब्राह्मणो॥

अर्थात् जटा, गोत्र किंवा जन्मापासून कुणी ब्राह्मण असत नाहीं. ज्याच्याजवळ सत्य आहे आणि जो धर्मिष्ठ आहे तोच ब्राह्मण आहे.

न ब्राह्मणस्स पहरेय्यं नास्स मुंचेथ ब्राह्मणो।
धि ब्राह्मणस्स हन्तारं ततोधि यस्स मुंचति॥

अर्थात् ब्राह्मणास मारूं नये किंवा त्याच्यावर प्रहार करूं नये. तथापि ब्राह्मणानेंही त्या प्रहार करणाऱ्याविषयीं दुर्भावना न ठेवली पाहिजे. जो ब्राह्मणाला मारतो तो धिक्कारास पात्र होय.

प्राचीन आर्य हिंदू धर्मांत वर्णव्यवस्था गुणकर्मावरच आधारलेली मानली गेली आहे. जर जन्म आणि कर्म दोहोंत समान धर्मीयता आढळली तर तें उत्तमच होय.

भगवद् गीता हिंदू-धर्मावरील एक प्रामाणिक एवं सर्वमान्य ग्रंथ आहे. त्यांत प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्णानीं आपल्या श्रीमुखानें वर्णांची व्यवस्था गुणकर्मानुसार केली आहे. तो श्लोक येणेंप्रमाणें आहे.

"चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः"।

महाभारताच्या शान्ति आणि वन-पर्वांत गुणकर्मांप्रमाणेंच वर्णव्यवस्था सांगितली आहे. यथा :—

सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
शूद्रे चैतद् भवेल्लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥

अर्थात् सत्य, दान, अद्रोह, अक्रूरता अनीतीची चाड दया आणि तप इत्यादि गुण ज्यांत असतील तोच ब्रह्मरूप होय. जर शूद्रांत हे गुण असतील आणि ब्राह्मणांत नसतील तर तो शूद्र नाहीं आणि तो ब्राह्मण नाहीं.

हिंदूंत वर्णांचा आधारस्तंभ गुणकर्मालाच मानलें आहे, आणि ह्याच-करितां आर्य समाजानें प्रचार केला आहे. चारही वर्ण एका समाजाची चार २ अंगें आहेत आणि त्यांत उच्च नीच ह्या भावनेला स्थान नाहीं.

पंचशील

भगवान बुद्धानें पंचशीलाचा उपदेश केला आहे. त्यांत न करण्यासंबंधीं खालील पांच तत्वें आहेत. प्राणिमात्राची हिंसा, चोरी, परस्त्री-गमन, असत्य-भाषण आणि मद्यादि मादक पदार्थांचें सेवन, जैन धर्मांत ह्याच पांचांला महाव्रत मानलें जातें. हिंदू-धर्मांत ह्यानांच पांच यम-नियम म्हणून संबोधिलें आहे. पातंजल योग-सूत्रांत हे पांच नियम ह्याप्रमाणें सांगितले आहेत.

" अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः "

अर्थात् अहिंसा, सत्य भाषण, अस्तेय (चोरी न करणें) अपरिग्रह (त्याग) हेंच पांच नियम आहेत आणि ह्यालाच पंचशील असें नांव दिलें आहे.

वरील लिखाणावरून प्रकट होईल कीं बौद्ध धर्म आणि हिंदू-धर्म दोन्ही एकच आहेत आणि एखाद्या सख्या भावाप्रमाणें ते एकमेकांचे पूरक आणि सहायक आहेत.

साभार स्वीकार :—

(१) मराठी विभाग :

(१) **संजीवन** (जीवनाच्या सर्वांगीण विकसनार्थ त्रैमासिक) वर्ष ९. अंक २ रा. २४ नोव्हेंबर. संजीवन कार्यालय, श्री. अरविंद आश्रम, पाँडीचेरी.

हें त्रैमासिक श्री अरविंदांची शिकवण मानवास शिकविण्यास जन्मास आलें आहे. या अंकातील लेख नुसते वाचून दूर करण्यासारखे नाहींत. त्यावर विचार करून मननानंतर त्यांचें जीवनांत रूपान्तर केलें पाहिजे. " मृत्यूचें भय आणि तें " " निसर्गाची तीन पावलें, " " फुलांचें आध्यात्मिक अर्थ, " " भारताचें भवितव्य " वगैरे लेखन सुंदर विचा-रांनीं सुवासिक झालें आहे. " वाचकांचे प्रश्न " उद्बोधक आहेत. श्री माताजींच्या प्रवचनांतील खालील उतारा **आजहि मार्गदर्शक ठरणार आहे**—" शंकराचार्य व त्यांच्या बरोबर इतरहि तत्त्वज्ञ सांगत कीं, **आजचें जग रहाण्याजोगें ठिकाण नाहीं.** एक भ्रम या दृष्टीनें जगाकडे पाहणें श्रेयस्कर. शक्य तितक्या लवकर या भ्रमाचा त्याग करा, कारण त्या बाबतींत तुम्हांस कांहींच करणें शक्य नाहीं. पण या उलट मी तुम्हांस सांगतें कीं, हें जग इतकें वाईट, इतकें अंधकारमय, इतकें कुरुप, अचेतन अजागृत आहे, कष्ट, यातना यांनीं भरलेलें आहे, म्हणून तर **त्याचें रूपान्तर होऊन** सर्वश्रेष्ठ सौंदर्य, सर्वोत्तम प्रकाश, सर्वोच्च चेतना आणि परमानंद यांचें रूप धारण करण्याचीहि त्यामध्यें शक्यता निर्माण झालीं आहे ! "

(२) **सद्भक्तिप्रकाश** (संयुक्तांक १-३ ऑक्टोबर-डिसेंबर १९५७) यांत "श्री भाईच्या शतसांवत्सरिक जयंतीचा मंगलमहोत्सव " कसा साजरा झाला यांची माहिती दिली आहे. यांतील बहुतेक भाग ' लघुबोधा ' नें व्यापलेला आहे. लघुबोधाचें तात्पर्य वामन पंडितांनीं एका ओवींत आणलें आहे तें असें—

" निर्गुण ज्ञान सगुणभक्ती । आणि परमपुरुषार्थ सगुणमुक्ति ।
ऐसी गीता भगवदुक्ती । सार सकळा वेदांचें " ॥

मुमुक्षूंना हा भाग फारच उपयोगी पडणारा आहे.

(३) **महात्मा**—नोव्हेंबर १९५७. संपादक—दा. ना. शिखरे, पुणें (२)—यांत " रशियन चष्म्यांतून म. गांधी व लो. टिळक, " " भूदान म्हणजे सर्वांगीण क्रान्तीचीं नांदी ! " " रामराज्याच्या वाटेवर असलेलें एक खेडें " हें लेख वाचनीय आहेत. गांधीजींच्या विचार-सरणीची माहिती होण्यास या मासिकाचा फार उपयोग होईल.

• • •

धम्मपद—[बालबोधिनीसह]

सर्वतंत्र स्वतंत्र विद्यामार्तण्ड. **प्रो. माधवाचार्य्य.**

३. चित्तवर्ग

स्पन्दनं चपलं चित्तं दूरक्ष्यं दुर्निवार्य्यम् ।
ऋजुं करोति मेधावी, इषुकार इव तेजनम् ॥ १ ॥

चित्त, इधरसे उधर कूदनेवाला अतीव चंचल, कठिनता से रखा और रोके जानेवाला होता है तो भी धारणाशीला बुद्धि के महापुरुष इसे सीधा कर लेते हैं जैसे कि तीरों का निर्माता टेढे तीर को सुधारकर सीधा बना लेता है ।

यद्यपि साख्यने अन्तःकरण के-बुद्धि अहंकार और मन ये तीन भेद किये हैं । वेदान्तने भी मन बुद्धि चित्त और अहंकार ये चार भेद कर डाले हैं। फिर भी यहां मन चित्त और बुद्धि ये तीनों पर्य्याय वाचक शब्द प्रतीत होते हैं । यही कारण है कि-बुद्धदर्शन में चित्त और चैत्त ये दो विभाग हो जाते हैं ।

मन के कल्पित धर्म चैत्त कहे जाते हैं ।

सभी दार्शनिकोंने मन को परम चंचल माना है । भगवान कृष्णने गीता में कहा है कि—

'असंशयं महाबाहो । मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय । वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ । ६०

हे महावीर अर्जुन ! जो आप कहते हैं कि-' मन परम चंचल प्रमाथी बलवान, दृढ और दुर्निग्राह्य है । यह सत्य है तो भी मन को रोकने के लिये योगाभ्यास करने और विषय वैराग्य हो जाने पर यह वश में भी आ जाता है ।

यह कृष्ण का कथन भी-' अभ्यास वैराग्याभ्यां तन्निरोधः १२-१ योग सूत्र का श्लोकानुवाद है । इस सूत्र के द्वारा महर्षि पतंजलि कहते हैं कि-' योगाभ्यास और वैराग्य से मन का निरोध हो जाता है ।' यही कारण है कि-प्रत्येक धर्म ने मन को रोकने के लिये अभ्यास और वैराग्य की शरण ली है । रही महाकवि श्री रवीन्द्रनाथ टैगोर की बात । ये अपने को भगवान् की शरण करके, स्वयं अपने को भगवान पर छोड़ चुके थे, तभी इन्होंने ये भाव व्यक्त किये थे कि—

Deliverance is not for me in renunciation. I feel the embrace of freedom in a thousand bonds of delight. Thou ever poured for me the fresh drought of thy wine of various colours and fragrance, filling this earthen vessel to the brim.

मेरे लिये निर्वाण, वैराग्य में नहीं है मैं तो आनन्द के सैकड़ों बन्धनों में मुक्ति का आलिंगन करता हूँ ।

क्योंकि-आप मेरे इस मिट्टी के बर्तन को आकण्ठ, तरह तरह के रंगों की तरह तरह की माध्वी से सदा भरे रहते हैं ।

सूरदास के भी एक स्थल पर येही अक्षर निकले हैं कि--जैसे राखौ तेसेहि रहौं,

कवहुक तुरंग और चढौं महागज
कवहुक भार वहौं ।

आप की इच्छा है जैसा आप रख रहे हैं वैसा ही रह रहा हूँ । कभी आप मुझे घोड़ा हाथियों पर चढाते हैं तो घोड़ा हाथियों पर चढ जाता हूँ । कभी आप बोझ ढोने में लगालेते हैं तो कुली के समान भार लिये चलता हूँ ।

यह क्या कम त्याग है जो कि--अपना कर्तृत्व भोक्तृत्व मिटाकर अपने आप को भगवान के भरोसे पर छोड़ दिया है । मैंने त्याग कर दिया है यह भावना भी किसी बड़े राग से कम नहीं है । अतः--अदृष्ट या भगवान के भरोसे पर छोड़कर इस भावना का भी त्याग कर देना चाहिये । रवीन्द्र का भी यही तात्पर्य है । और गीता में भी यह है ॥१॥

वारिज इव स्थले क्षितः ओकादुदकादुद्धृतः ।
परिस्पन्दति इदं चित्तं मारधेयं प्रहातुम् ॥ २ ॥

किसी भी जलजीव को उसके गृह पानी से निकाल लो तो वह बड़ा ही खिन्न होता है । इसी प्रकार यह चित्त भी काम के राज्य से दूर होने के लिये खूब ही उछल फांद करता है ।

लोग दृष्टांत दिया करते हैं कि-' पानी से मीन को निकाल लेनेपर जैसे वह तडफ तडफ कर प्राण दे देता है इसी प्रकार वह तडफ तडफ कर मर रहा है । '

यही हाल चित्त का है । यह भी चाहता है कि—अमुक कामको मैं अभी पूरा कर डालूं इस झंझर से निकल जाऊं । फिर भी मार्गदर्शन के विना, जितना यह काम के राज्य से बाहिर निकलने की चेष्टा करता है उतना ही अधिक फसता जाता है । ॥ २ ॥

दुर्निग्रहं लघु यत्रकामनिपाति,
चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहम् ॥ ३ ॥

चित्त का निग्रह होना बड़ाही कठिन है क्यों कि-यह बड़ाही सूक्ष्म है । जहां इच्छा जाती है वहा उसी समय चला जाता है । इसे दूर करो कोई व्यवधान नहीं होता । इस कारण हे संतलोगों, चित्त को अवश्य शांत और दांत बनाओ क्यों कि—इसे शांत कर दिया तो सब ओर सुखही सुख है ॥ ३ ॥

सुदुर्दशं सुनिपुणं यत्रकामनिपाति
चित्तं रक्षेत्, मेधावी, चित्तं गुप्तं सुखावहम् ॥ ४ ॥

[चि]त्त को कोई देख नहीं सकता, यह अपने काम में अत्यंत चतुर [य]ह भला बुरा कुछ नहीं देखता जहां इच्छा आती है जा गिरता [इस] कारण धारणाशील व्यक्ति को चाहिये कि—चित्त को अशुभ [वृत्ति]यों से बचाये क्यों कि बुरे कामों से चित्र को बचाने पर चित्त [को] आनन्द देता है । ४ ।

दूरङ्गमम् एकचरम् अशरीरं गुहाशयम्,
ये चित्तं संयमेस्यन्ते मोक्ष्यन्ते मारबन्धनात् ॥ ५ ॥

[चि]त्त दूरंगम–दूर जानेवाला है, एकाकी विचरता है। यह शरीर [र]हित है। यह रहता भी ऐसे स्थान में है कि जहाँ से पकडा नहीं [जा स]कता।

[जो] वैराग्ययुक्त अभ्यासी चित्त को संयत कर लेते हैं वे काम और [तृष्]णा दोनों के बन्धनोंसे छूट जाते हैं ।

विशेष—शुक्लयजुर्वेद की चौतीसवी अध्याय में प्रथम मंत्र से लेकर [छः मं]त्र मन के वर्णन के आते हैं । इनमें पहिलेही मंत्र में ' दूरंगमम् ' यह [पद] आया है। इसका अर्थ--महाराजा भोज के समकालीन पंडित [उव]ट ने किया है कि—' भूत भविष्य और वर्तमान तथा दूर और [व्यव]हित पदार्थ का भी ग्रहण करनेवाला '।

[गु]हा का अर्थ भी हृदयरूपी गुहा लेना चाहिये क्योंकि--शु. य. [३४]-३४ में चित्त को हृत्प्रतिष्ठम्--हृदय में विराजनेवाला कहा है। [बु]द्ध इसे सारी इन्द्रियों का प्रकाशक मानता है । ५ ।

अनवस्थितचित्तस्य सद्धर्ममविजानतः
परिप्लवप्रसादस्य प्रज्ञा न परिपूर्य्यते ॥ ६ ॥

जिसका चित्त स्थिर न हो, जिसे कि सद्धर्म का कोई पता न हो [जि]सकी कि प्रसन्नता उड गई हो ऐसा प्राणी कभी परिपक्व बुद्धिका [न]हीं होता।

[चि]त्त व्यवस्थित होनां ही चाहिये तभी सर्व प्रथम किसी भी काम के [कर]ने के समय मन को शान्त करते हैं। वेद में भी मन के गुण गाकर [शिवसंकल्प]न होने की प्रार्थना की है ।

[नी]ति ने तो अव्यवस्थित चित्तवाले पुरुषों की प्रसन्नता को भी भयंकर [कहा] है। किसी उर्दू के कविने कहा है कि--बडे मूजी को मारा न फसे अव्वारह को गर मारा । नहंगो अज दहाओ शेरे नर मारा तो क्या मारा ॥ ६ ॥

कैसे मनुष्य निर्भय होते हैं इस पर कहते हैं कि—

अनवस्रुतचित्तस्य अनन्वाहतचेतसः ।
पुण्यपापविहीनस्य नास्ति जागरतो भयम् ॥ ७ ॥

जिसका चित्त कहीं नहीं गिरता न कभी अपहृत होता है न जिसे पुण्य और पाप के करने की ही कामना रह गई है। ऐसे सावधान व्यक्ति के पास भय कभी नहीं भटकता।

चित्त के वश करने पर फिर इसकी गति समाप्त हो जाती है यह साधक की इच्छा के विरुद्ध कहीं भी नहीं जाता । न वासनाएँ हीं चित्त को अभिभूत कर पाती हैं इस कारण फिर इससे न पाप बनते हैं और न फिर पुण्य । यह संयम में सदा सावधान रहता है तो फिर इसे भय भी कहाँ से हो सकता है ।

पुण्य पापों से रहित होना बड़ा कठिन कार्य है । क्यों कि-संचित और क्रियमाण कर्मों के नाश हो जाने पर केवल प्रारब्ध शेष रह जाते हैं । ये ही शरीर को चलाते रहते हैं। इस दशा में भी साधक सदा सावधान ही रहता है । ॥ ७ ॥

कुम्भोपमं कायमिमं विदित्वा,
नगरोपमं चित्तमिदं स्थापयित्वा ।
युध्येत मारं प्रज्ञायुधेन,
जितं च रक्षेद् अनिसेवी स्यात् ॥ ८ ॥

इस शरीर को मिट्टी के घडे के समान समझना चाहिये । चित्त को नगर की किल्लेबन्दी का परकोटा जानना चाहिये । चित्त की दृढता से शरीर की रक्षा करते हुए कामदेव से युद्ध करान चाहिये । यदि कामवासना पर विजय मिल जाय तो इसे टिकाऊ रखना चाहिये । मन तभी पराजित रह सकता है जब कि फिर किसी दशा में काम का सेवन न किया जाय । कृष्णजीने गीता में कहा है कि-'न जातु कामः ' कामानामुपभोगेन शाम्यति । कामभोग से काम शान्त नहीं होता, यह विवेक से शान्त होता है । ॥ ८ ॥

अचिरं बत अयं कायः पृथिवीमधिशेते ।
क्षुद्रोऽपेतविज्ञानः, निरर्थं इव कलिङ्गरः ॥ ९ ॥

मरुस्थल में कलींदे (कलिंगर) बड़े बड़े होते हैं । इनकी एक बात यंह होती हैं वह बहुत बड़ी होती है । उसे भीतर से खा पी कर योंही पटक देते हैं । इसी को दृष्टान्त में लेकर भगवान बुद्ध देव उपदेश देते हैं कि—यह मृत शरीर भी बहुत समय तक संज्ञाहीन पड़ा रहता है । फिर इसे कोई वैर से भी नहीं ठुकराता । जब तक देह में कर्ता भोक्ता है यह अच्छा दीखता है, जब तक देह में प्राण हैं तभी तक दुनियां हैं नहीं तो फिर कुछ नहीं है । उपनिषदों ने तो विज्ञान रहित को क्षुद्र न छूने योग्य बता दिया है। स्मृतियों ने छूने के नाम के भी सूतक पातक माने हैं ॥ ९ ॥

द्विशो द्विषं यं तत् कुर्य्यात्, वैरी वा तु वैरिणम् ।
मिथ्या प्रणिहितं चित्तं पापीयान् न ततः कुर्य्यां ॥ १० ॥

किसी ने किसी रिपु को किसी भी एक रस्ते से जो हानि पहुंचाई हो तो दूसरा भी जिन रास्तों से बन सके सामने वाले को जितनी हानि पहुँचा सकता हो पहुँचा देता है।

पर इच्छानुसारी चंचल झूठा एकाग्र चित्त जो हानि पहुँचाता है वैसी तो पापी से पापी वैरी भी नहीं पहुँचापाता। अतः साधक का सबसे बड़ा वैरी उसका मिथ्या एकाग्र चंचल मन है ॥ १० ॥

न तं माता न पिता कुर्यात्, अन्ये वापि ज्ञातकाः,
सम्यक् प्रणिहितं चित्तं श्रेयसो न ततः कुर्यात् ॥ ११ ॥

सम्यग ठीक प्रणिहित एकाग्र चित्त जैसा कल्याण कर सकता है वैसा मा बाप और सगे संबंधी कोई भी नहीं कर सकते।

प्रणिहित–यह शब्द यौगिक है। इसका अर्थ परम एकाग्रता है। परम एकाग्र चित्र जितना हित कर सकता है उतना कोई नहीं कर सकता ॥ ११ ॥

विशेष—

चित्तकी—क्षित, मूढ, विक्षित, एकाग्र और निरुद्ध ये पांच दशाएं हैं। सदा विषयों में भ्रमणशील अत्यन्त अस्थिर चित्त, क्षित कहाता है। विषयों की तृष्णा में अत्यन्त विवेक विहीन चित्त, मूढ या मूर्ख कहाता है। इस अवस्था में मोह की अत्यंत प्रबलता हो जाती है।

कुछ कुछ टिकनेवाला चित्र विक्षित कहाता है। इसमें कभी कभी समाधान तो होता है पर यौगिक नहीं होता। इस कारण योग भाष्यकार भगवान व्यास देव इन तीनों दशाओं को साधना के योग्य नहीं मानते।

यही कारण है कि–भगवान् बुद्ध भी इनका निषेध करते हैं। इन्हें चाहिये सम्यक् प्रणिहित चित्त, यह एकाग्रता में ही मिल सकता है। अतः इसे शून्य समाधि की ओर अग्रसर किया जा सकता है।

वेदान्त शांकर भाष्यने १ नित्य और अनित्य वस्तु का विवेक, २ दिव्य और अदिव्य भोगों से विरक्ति ३ शम, दम, आदिक साधन सम्पत्ति ४ निर्वाण की इच्छा इन चार वस्तुओं का होना साधक के लिये आवश्यक माना है।

शंकरने 'आदि' शब्द से–उपरति, तितिक्षा, श्रद्धा और समाधान ये चार वस्तुएं और ग्रहण कर ली हैं। इस बातका, उनकी विवेक चूडा-मणि से पता चलता है।

मनके शान्त होने का नाम शम है ज्ञान और कर्मेन्द्रियों का, विषयों से रुक जाना दम कहाता है। वैराग्य का नाम उपरति है। सारे दुःखों को सानन्द सह लेने का नाम तितिक्षा है। महापुरुषों के वाक्यों पर विश्वास रखनेका नाम श्रद्धा है।

साधक में ये वस्तुएं चाहिये। भगवान बुद्धदेवने चित्तवर्ग में इन्हीं वस्तुओंका प्रतिपादन किया है।

गीता में भी कह दिया है कि—

'अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्।
विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

अहंकार बल हर्ष क्रोध व संग्रह को छोड, निर्मोही एवम् शांत होनेपर स्वरूप स्थित हो जाता है।

समीक्षण

अणुव्रत निर्माण अंक

प्रो० शिवसहाय पाठक 'शिव' एम० ए०, सा० रत्न

(अणुव्रत—निर्माणं अंक, सम्पादक श्री सत्यनारायण मिश्र, मूल्य इस अंक का एक रुपया, वार्षिक छः रुपये, प्रकाशक—अणुव्रत [कार्या]लय कलकत्ता. पृष्ठ संख्या २९३. छपाई और सफाई उत्तम, सेट [...] अति आकर्षक रंगीन और अभिनव निर्माण का प्रतीक।)

आज का युग मानवता के लिए एक संक्रमण का युग है। इस संक्रमण काल के चौराहे से हम देखते हैं तो पाते हैं कि [अण]ुओंका विस्फोट हो रहा है, घोरतर युद्धों की भूमिकाएँ बन रही [हैं,] एक से एक महा संहारक अस्त्र-शस्त्र बनाये जा रहे हैं, ऐटम, [हाइ]ड्रोजन, उदजन--हिंसा का स्पष्ट नग्न तांडव है। नागासाकी और [हि]रोशिमा तथा अन्य परीक्षण स्थानों पर ही नहीं, वरन् यत्र-तत्र-[सर्व]त्र आज मानव की छाती छलनी हो चुकी है, धरती का हृदय [...] हो उठा है, मानव-निर्मित मयंक परभी शंकाएँ की जाने [लग]ी हैं कि यह शायद यह भी निष्कलंक न रह पाए! दूसरी ओर गांधी [...] प्रभृति मानवता के सजग प्रहरी विश्वशांति और अहिंसा की [...] करते हैं। एक ओर दिनभर की मजदूरों के काम, भट्ठी में तपकर [...] दिन गुजारने, फाके मारकर भी संतोष करने व दाने, दाने को ललाते [...]ते बच्चों के साथ रहने वाले हैं तो दूसरी ओर नितांत 'निठल्ले [...] भी भोग विलास, ऐश्वर्यपूर्ण रंगरेलियाँ मनानेवाले, शोषण और [...]तामय स्थिति पैदा करनेवाले' मुहमें राम बगल में छुरी रखने[वाले], अहिंसक, विश्वशांति के नाम को बदनाम करनेवाले, अणुओं के [...] द्वारा जीवित मानवता की समाधि बनानेवाले लोग हैं। इस [...] वैषम्य को देखकर धरती का कण-कण असीम वेदनासे कराह रहा [...] समाज अन्धविश्वास, बेरोजगारी, चरित्रहीनता, अनैतिकता और [...] के धूमिल और धँवासे वातावरण में साँस ले रहा है। युग ने [...] के अनुचित उपयोगने और विवेकहीनताने मानव को [...] है--चुनौती ही है। विश्वकी विश्रृंखलताओं से [...]लित, जीवन से थका, हमारा, संघर्ष से परेशान, अतृप्त [...]ओं का शिकार मानव अपने अभिनव निर्माण की दिशामें [...] नए मूल्यों की स्थापना की अपेक्षा कर रहा है। आज मानव को [...] की वेदीपर अपना सर्वस्व अर्पण करके भावी समाज और पीढी का [...] करना है। सबसे पहले आता है अपना निर्माण—इसी निर्माण [की] आधार शिला पर होगा, तत्र-निर्माण भविष्यका।

श्री सत्यनारायण मिश्र जैसे सुयोग्य संपादक द्वारा संपादित 'अणुव्रत' [का प्र]स्तुत 'निर्माण अंक' अभिनव समाज के नवमानव और नए [मूल्यों] की स्थापना का एक सुन्दर स्तुत्य एवं श्लाघ्य प्रयत्न है।

'अणुव्रत' के इस विशेषांक में लगभग बाईस कविताएँ प्रशंसनीय हैं। सबके अन्तर में नवनिर्माण की प्रोज्ज्वल तरल धारा तरंगित है। रामेश्वर शुक्ल 'अंचल' ने नवयुग के स्वर में स्वर मिलाकर एक 'नये' प्रकार की कविता लिखी है जो 'नई कविता' के निकट है।

"बादल के घेरे में भी तो जयघोष न मारुत का थमता, यदि विश्वासोंपर बढ न सको साँसो के मुरदे मत ढोओ, यदि फूल नहीं बो सकते तो काँटे कमसे कम मत बोओ।"

मुनिश्री बुद्धमलजी की कविता में आस्था का स्वर प्रबल है—

"बलिदानों का यह इतिहास लिखा धरती पर

स्वयं सत्य भी इसे अन्यथा कर न सकेगा......

अरे! अनंत उदय कों कोई तर न सकेगा

जीवन का इतिहास मौत से मर न सकेगा।

सर्व श्री महेंद्र भवनाकर, दिवाकर, परमेश्वर द्विरेफ, नर्मदा प्रसाद त्रिपाठी, हरि शंकर शर्मा, जयदेवशर्मा 'कमल' श्रीमती विद्यावती मिश्र, श्री उदयभानु हंस, प्रणवशास्त्री 'राही' 'सुवेश' शांतिस्वरूप 'कुसुम' शेरजंग गर्ग, प्रकाश दीक्षित, आदि सभी कवियों की कविताओं का स्वर प्रायः नवनिर्माण की महत्तम भावना से अनुप्रणित है। इन कवियों ने जिस अभिनव प्रगतिशील स्वर का उद्घोष किया है उनकी कविताओं में से कुछ उद्धरण न देना उनके प्रति अन्याय है

"मैं करता हूँ प्यार सदा इंसान से" 'परमेश्वर द्विरेफ'

"साथी जागो आज नया निर्माण बुलाता तुमको" श्रीनर्मदा प्रसाद "मांग रही है आज मनुजता रहो और रहने दो! विद्यावती मिश्र

"धरा के फूल कुम्हलाएँ न चलने दो हवा गम की, न बिखरे तम उगी हैं कोपलें अभिनव की बढने दो महकने दो जरा उपवन।'

"कि ये ऐटम विषैली गैस इनको मत इजाजत दो पनपनेकी" नहीं विध्वंस को लाओ यहाँ परत तुम अभी निर्माण होते हैं।

बिना चूमे वसंती को पड़ी है बहुत सी धरती बहुतसे बन। शान्ति स्वरूप 'कुसुम'

निर्माण अंक में प्रायः सभी कविताएँ पठनीय बन पड़ी हैं। कुछ कविताएँ तो अत्यंत सुन्दर हैं। ऐटम आदिसे त्रस्त कवि का मन एक विद्रोह कर रहा है—इस विद्रोह का स्वर यहाँ प्रबल रूपमें विद्यमान है।

इस अंक में कई कहानियाँ भी छपीं। 'कल और आज' खलील जिब्रान की एक सुन्दर कहानी है अनुवादक श्री. सोहनलाल कोचर ने मूल कहानी का भाव बनाए रखने का प्रशंसनीय प्रयत्न किया है श्री वृन्दाबनलाल वर्मा की कहानी 'बलिदान को चाट लिया' जमी नहीं। श्याम, राम और वैद्यजी की सेवा— (वैद्यजी की लूट) चुनांव प्रोपेगैंडा और अन्तमें प्रखेद ऐसी बातें रहीं जो यथार्थ वादी पुट होने के बावजूद जमी नहीं। श्री यादवेन्द्र शर्मा 'चन्द्र' की कहानी 'काला घोड़ाः काला एवम्' सामन्ती तथा ज़मींदारी जीवन के खोखले पत्र और उनके द्वारा किए जाने वाले घृणित कार्यों के निदर्शन की एक कल्पना प्रधान कहानी है। 'टूटते बन्धन' (श्री गिरिजाशंकर शर्मा) एक पुराणपंथी–ढोंगी पंडित के जीवन के सुधार की कथा है। सारा परिवार पंडितजीके ढोंग का शिकार हो जाता है बच्ची और पत्नी भी। बच्चा पत्नी के लिए तरसकर मर जाता है, किन्तु पंडितजी भला धीवरों के तालाब से क्यों पत्नी मंगाने लगे। विश्वदेव शर्मा कृत 'याद की लाज' एक सुन्दर कहानी इस अंक में संग्रहीत है। इस कहानी के मूल में है 'राखी'। समस्त एक शराबी है। 'सिनकी' अपने पति फिकवा से त्यक्त होकर सड़क पर रो रही थी। समरू उसे घर ले आता है। एक ही घर में दोनों रहते हैं–भाई-बहन की तरह। सारा समाज उंगली उठाता है, किन्तु वह राखी के बंधन में बँध जाता है। 'फिकवा' जब उसे चाकू मारने आता है तो उनके (भाई–बहेन के) पवित्र प्रेम को देखकर समरू के पैरों पर गिर पड़ता है। श्री बाबूलाल तिवारी 'नयन' की लघुकथा 'लो भाई यह प्रजातंत्र' काफ़ी सुन्दर है। उनकी 'कुदाली और कलम' आए दिन प्रकाशित होनेवाली सैकड़ों लघुकथाओं में से एक है।

'निर्माण का देवता' और 'फ्लू' शीर्षक एकांकी साधारण रूप से अच्छे हैं।

'प्रकाश को मुक्त करें' पं. रामसिंह शर्मा कमलेश का एक अच्छा लेख है। डा. वासुदेव शरण अग्रवालका 'एक देवताका निर्माण' बारह पंक्तियों का होकर भी अपने ढंगका सर्वोत्तम लेख है। 'निर्माण अंक' में निबंध, लेख, भावचित्र आदि अधिकारी विद्वानों की लेखनी से प्रसूत हैं। रामानंद तिवारी, शास्त्री रामनाथ सुमन, डा. सीताराम 'गिरीश',

'गोलवलकर' 'मल्लिक', डा. रामचरण डा. वासुदेवशरण अग्रवाल, डा. रामरतन भरतानी, पं. कन्हैयालाल मिश्र 'प्रभाकर,' डा. राजेश्वर प्रसाद चतुर्वेदी, प्रो॰ दयाशंकर, पं. किशोरीलाल वाजपेयी, मन्मथनाथ-गुप्त, बल्देव उपाध्याय, भगवानदास केला, गुलाबराम, मुनितनराज, 'रिषभदास प्रभृति हिंदी के वर्तमान युगके सशक्त लेखकों की निर्माण संबंधी सुन्दर रचानाएँ इस अंकका गौरव संवर्द्धित कर रही हैं।

इसके अतिरिक्त, अनेक सुभाषितों, बडेबडे मनीषियों, चिंतकों, दार्शनिकों और विद्वानों के निर्माण–संबंधी सुन्दर वाक्यों का संकलन इस पत्रिका का कलेवर सुन्दर और आकर्षक बनाने में सहायक हुआ है। कहीं–कहीं इस प्रकार के कुछ सुभाषित वाक्य पत्रिकापर बोझ-से लगते हैं।

अंतमें कुल मिलाकर कहा जा सकता है कि अणुव्रत के निर्माण अंकमें जो लगभग नब्बे रचनाएँ प्रकाशित की गई हैं वे उच्चकोटिकी हैं, अभिनव निर्माण के स्वर से सभी रचनाएँ अनुप्राणित हैं, सभी रचनाएँ मानवता के विकास, उन्नति और प्रगति में आस्था और विश्वास देनेवाली हैं।

अंत में मैं श्री पं. सत्यनाराण जी मिश्र को अनुव्रत 'निर्माण अंक' जैसा सफल अंक निकालने के अवसर पर अपनी हार्दिक बधाई देता हूँ। उनका यह प्रयत्न उनके आदर्शों के अनुरूप है। हम इसे सफल और स्तुत्य प्रयास कहने में जरा भी नहीं हिचकते!

इस प्रकार स्पष्ट है कि यह अंक पठनीय है, संग्रहणीय है, प्रशंसनीय है और है स्वागत योग्य!

"तथागत : चार आर्य सत्यें"

[श्री अनंतराम त्रिपाठी
सा० रत्न, बी० ए० ऑनर्स.]

भारत वर्ष का यह पुण्यमय पावन प्रदेश सदा से प्रकृति नटी का रमणीय रंगस्थल रहा है। प्रकृति देवीने अपने कर कमलों से सजाया और सँवारा है। भारत का बाह्य और अभ्यन्तर दोनों ही अतिशय अभिराम हैं। यहाँ सभ्यता और संस्कृति का उदय हुआ, तथा दर्शन का जन्म हुआ।

विश्व के धर्मों में अन्यतम धर्म के प्रवर्तक भगवान गौतम बुद्ध इसी भूमि में अवतीर्ण हुए थे। वे संसार की एक दिव्य विभूति थे। उन्होंने समय की परिस्थिति के अनुरूप जिस धर्म का प्रवर्तन किया वह तत्त्व में अत्यन्त सजीव, व्यावहारिक और मंगलमय था।

पाली त्रिपिटिकों में बुद्ध मुख्यतया एक धार्मिक सुधारक तथा आचार शिक्षक के रूप में वर्णित किए गए हैं। तत्कालीन प्रचलित धर्मों की बुराइयों को दूर करना उनके धर्म का मुख्य उद्देश्य था। गृहस्थ-जीवन में रहते समय उनके कोमल हृदय पर दुःख के अस्तित्व ने गहरा प्रभाव डाला। उन्हें स्पष्ट हो गया कि इस दुःख से मुक्ति पाना ही मानव जीवन का चरम लक्ष्य है।

दीर्घ काल की कठोर तपश्चर्या एवं उत्कट साधना के पश्चात बुद्ध को ज्ञान प्राप्त हुआ था। उन्होंने ज्ञान-प्राप्ति के साथ ही साथ कर्तव्य-पालन की दृष्टि से चार आर्य-सत्यों का पता लगाया। इन सत्यों का नाम आर्य-सत्य है अर्थात वह सत्य जिन्हें आर्य (अर्हत्) लोग भली भाँति जान सकते हैं। यों तो सत्यों की संख्या अनन्त है किन्तु अत्यधिक महत्वशाली होने के कारण ये चार सत्य सर्व श्रेष्ठ माने जाते हैं।

१—दुःखम्—

आर्य सत्यों में प्रथम दुःख रूप सत्य, लोक के अनुभव पर अवलम्बित है। जिधर दृष्टि डालिए उधर दुःख ही दुःख दिखाई पड़ता है। इस बात का अपलाप नहीं हो सकता। दुःख की व्याख्या करते हुए भगवान तथागत का कथन है :—

"इदं खो पन मिक्खवे दुक्खं अरिय सच्चं। जाति पि दुक्खा, जरा पि दुक्खा, मरणम्पि दुक्खं, सोक परिदेव-दोमनस्सुपायासापि दुक्खा, अप्पियेहि सम्पयोगा दुक्खो, पियेहि विय्ययोगो दुक्खो, यम्पिच्छं न लभति दुक्खं, संम्पित खित्ते पंचूपादानक्खन्धापि दुक्खा।"

अर्थात् हे भिक्षुगण, दुःख प्रथम आर्य सत्य है। जन्म भी दुःख है, वृद्धावस्था भी दुःख है। मरण भी दुःख है। शोक, परिदेवना, दौर्मनस्य, उपायास सब दुःख हैं। अप्रिय वस्तु के साथ समागम दुःख है, प्रिय के साथ वियोग भी दुःख है। आकांक्षित वस्तु का न मिलना भी दुःख है। संक्षेप में कह सकते है कि राग के द्वारा उत्पन्न पाँचो स्कन्ध (रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार तथा विज्ञान) भी दुःख है। साधारण जन दुःख को प्रतिदिन अनुभव करते हैं किन्तु उससे उद्विग्न नहीं होते। गौतम बुद्ध का अनुभव नितान्त सच्चा है। उनके विचार से संसार में प्रथम आर्य सत्य दुःख ही है।

२ दुःख समुदय

द्वितीय आर्य सत्य है दुःख समुदय। समुदय का तात्पर्य है 'कारण' अर्थात् दूसरा सत्य है दुःख का कारण।

भगवान बुद्ध के शब्दों में—

"इदं खो पन मिक्खवे दुक्ख समुदयं अरिय सच्चं। यायं तण्हा पोनोभविका नंदिरागसहगता तत्रतत्राभिनंदिनी सेय्यथीदं काम तण्हा, भव तण्हा, विभव तण्हा।"

अर्थात् हे भिक्षुगण, दुःख समुदय दूसरा आर्य सत्य है। दुःख का वास्तविक हेतु तृष्णा है। जो बारम्बार प्राणियों को उत्पन्न करती है, विषयों के राग से युक्त है तथा इष्ट विषयों का अभिनन्दन करने वाली है। यहाँ और वहाँ सर्वत्र अपनी तृप्ति खोजती रहती है। यह तृष्णा तीन प्रकार की है—

काम तृष्णा, भव तृष्णा, विभव तृष्णा। संक्षेप में दुःख समुदय का यही स्वरूप है।

यही तृष्णा संसार में समस्त विरोधों की मूल रूपा है। तृष्णा के कारण ही मानव सुख की सांस नहीं ले पाता। इसी के कारण कामुक परस्त्रीगमन करता है, एक राजा दूसरे पर आक्रमण करता है, धनी गरीबों को चूसता है। इसी का समुच्छेद प्रत्येक प्राणी का कर्तव्य है।

३ दुःख निरोध

तृतीय आर्य-सत्य का नाम दुःख निरोध है। अर्थात् सत्तात्मक तथा कारण-कलाप से समुत्पन्न दुःख का आत्यन्तिक तिरस्कार किया जा सकता है। कारण की सत्ता से कार्य की सत्ता बनी हुई है। यदि कारण का निरोध दिया जाय तो आपने आप चलने वाली मशीन की तरह कार्य का निरोध स्वतः हो जायगा। बुद्ध ने भिक्षुओं के सामने इस सत्य की इस प्रकार व्याख्या की।

"इदं खो पन भिक्खवे दुक्ख निरोध अरिय सच्चं। सो तस्सा येव तण्हाय असेसविरागनिरोधो चागो पटि निस्सग्गो मुत्ति अनालयो।"

अर्थात् दुःख निरोध रूप आर्य सत्य, तृष्णासे विशेष संपूर्ण वैराग्य का नाम है। उस तृष्णा का त्याग या प्रति सर्ग, मुक्ति तथा अनालय (स्थान न देता) यही है।

दुःख निरोध की ही लोक-प्रिय संज्ञा निर्वाण है। तृष्णा के नाश कर देने पर इसी जीवन में जीवन काल में ही पुरुष निर्वाण अवस्था को प्राप्त करता है।

४ दुःख निरोध गामिनी प्रतिपदा

प्रतिपद का अर्थ है मार्ग। इस मार्ग निर्धारण में बुद्ध के अपने प्रवृत्ति मार्गीय तथा निवृत्ति मार्गीय जीवन ने खूब प्रभाव जमाया। एक ओर बुद्धने देखा था राजवैभव और विलास तथा दूसरी ओर देखा था कठिन साधना में रत तपस्वियों का नियम-पालन। दोनो का फल गौतम को क्लेशमय ही जान पड़ा। इस लिए इन दोनों मार्गों को छोड कर उन्होंने मध्यम मार्ग को अपनाया। इस मार्ग का नाम अष्टांगिक मार्ग है। आठ प्रकार ये हैं :—

सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प
सम्यक् वाचा, सम्यक् कर्मान्त
सम्यक् आजीविका, सम्यक् व्यायाम.
सम्यक् स्मृति, सम्यक् समाधि

अष्टांगिक मार्ग, बौद्ध धर्मकी आचार-मीमांसा का चरम साधन है। इस मार्ग पर चलता प्रत्येक व्यक्ति अपने दुःखों का हठात् नाश कर देता है तथा निर्वाण प्राप्त कर लेता है।

मेरे चिंतन तरंग

(मनोविश्लेषण)

पंडित प्रा. माधवाचार्य सिद्धार्थ कॉलेज, मुंबई.

दयालो ! योग्य पूजा के, नहीं हैं तुच्छ ये चीजें ।
इसीसे पुष्प लेके मैं, तुम्हारे पास आया हूं ॥
कलीं सारी खिलीं सोची, मुखाभा आपकी स्वामिन् ।
सरोजों के समूहों को, दृगों से नाप लाया हूं ॥
सरोजाक्षादि नामों से, तुमारी ख़्याति वेदों में,
तभी तो पाद पूजा के लिए ये पद्म लाया हूं
गुणी वा निर्गुणी कैसे कहू मैं नाथ! हो दोनों,
वने दोनों इसीसे साथ दोनों भाव लाया हूं । ॥ १ ॥

हजारों भानुओं का तेज, है क्या आपके आगे,
सितारे याद आतेही छिपे जाते विचारे हैं ।
दिये मुस्का जरा लाखों, वहीं ग़ुंचे खिले पाये,
हिलोरें सिन्धु की भी आ हुई मेरे सहारे हैं ।
तुमारी क्या मसीहाई तुमी लो पूछ नेत्रोंसे,
करोडों जी उठे जो मौत के पाये किनारे हैं ।
लखूं मैं ध्यान में तू पास होता याद ना भूला,
खुली भी हो कृपा योगेश! जैसे हैं तुमारे हैं ।। २ ।।

मनोव्यापार के रोके, समाधी योग होता है,
समाधी व्याधि, ख़ोदे तो सुधा संयोग होता है ।
चलै जो चित्त भोगों में, फसै जा राग के धन्दे,
इसीसे ओ विमूढे! सोच ले ना त्याग होता है ।
नहीं वैराग्यसा साथी, मिले ना रागसा वैरी,
श्रमी निर्लेप शान्तात्मा दुख़ोंसे पार होता है ।
महात्मा साधना साधें करें सत्संग निष्ठा से,
उन्हीं के हाथ से तेरा यहीं निस्तार होता है। ॥३॥

अनन्त मौतें करोड़ क्रोधें रहें न ठाड़े निहारि आखें ।
तनी न राखें जरा झुका दें मरे खड़े हो निहार आखें ॥
सरूप लाखों करोड़ देखे कभी न ऐसी विशाल आंखें ।
सुधांशु धर्मांशु की न हस्ती खड़े निहारो कृपाल आखें ॥
कृपालु होजा दयालु होजा भुला हमारे अशेष पापें ।
महा विषों का वने सुधा जो विलोकि दे तू प्रशान्त आखें ॥
सुकर्म हों या कुकर्म मेरे न देख प्यारे बनाय आखें ।
सभी समर्पे रखे न बाकी भये तुमारे विचार आंखें ॥४॥

शान्त हो के तू रहेगा, लोक में पूरा अमानी ।
पंचशीलों की कृपाएं साधना में जा समानी ।
झूंठचोरी दंभ ईर्षा छोड़ गा सच्ची कहानी ।
ज्ञान गीता की कहीं ना हो नई पोथी पुरानी । ॥ ५ ॥

हाथ से जाता नहीं वो, लात से मारा न होता ।
भाग्य मेरा है कहां जो, दूर वो प्यारा न होता ।
था वहाना मैं न कर्ता, है वही मेरा विधाता,
जान लेता भेद सारे, क्यों न बेड़ा पार होता ॥६॥

नाग है काला किया है, बालका कैसा वहाना ।
हो परे ना छेड़ फैला कालका भारी दहाना ।
जी सके खाया बिसैले सांप का जादू दवासे
दीखते लाखों मसीदे क्या किसी ने मर्म जाना ॥ ७॥

कभी नहीं मिली मुझे, समाधि की घनी कृपा ।
ऋतं भरा विलासिनी मिली किसे तुही बता,
तथापि नेत्र खोजते रहे सदा समाधि को,
सहे गया सुखी प्रिये निसर्ग की कुव्याधि को ॥८॥

कहां को चले हो किनारे किनारे ।
अभी तो तुमें था निहारा पियारे ।
विचारो न रूसो रहो साथ मेरे,
हमारे बनेगे सदा के सहारे- ॥ ९ ॥

यहां भी तुमी हो. वहां भी तुमी,
जहां देखता हूं तहां हो तुमी ।
तुमारा नहीं है पता एक जां,
जहां में सभी जां समाये तुमी ॥ १० ॥

• • •

orld Religion Supplement :

(1)

AS SAI BABA AN AVATAR ?

[It is one of the most difficult Questions, which is connec-
d with Baba's life. Shri Keshava Rao Sathe attempts a
lution of it, in a paper which he read in the World Religions
onference held in Delhi on the 17th and 18th November.
e crave his indulgence in reproducing the following
tract from his paper. —Editor—]

The answer to this question can be 'yes' or 'no' according
the mind set of the person concerned about the possibility
otherwise of the existence of Avatar or incarnation of God
human form. The Geeta has prescribed certain standards
which a person could be regarded as an Avatar of God.
sentially, according to popular concept, Avatar is an act
condescension of God to elevate a fallen or struggling
manity. Sai Baba does not fit into this conception of
atar but belongs to a distinctly higher type. In his case,
was not an act of condescension but an existence that
s the result of the Supereme Spirit's boundless Compassion
the distraught world with a view to uplift it and take it
to its destined goal by living in the company of the com-
on people, imposing on Himself the fetters of ordinary men,
d showing by patience and steadfastness in one's devotion
God, how those fetters could be broken. All this Sai
ba did without the least consciousness on this part that he
s obliging humanity by his acts. Unlike the usual type
Avatars, his role was not just to protect the good people
d to annihilate the evil minded ones. On the other hand,
mission which he very successfully fulfilled, and has been
fulfilling was, to encourage the good to become better
d to convert the evil to become good. He had the grandeur
d glory of the radiant sun, shedding light to all without
tinction, remaining all the while unconscious of the great
efit that he was conferring on creation. His appearance
the earth is an act of the highest type of altruism, procee-
g from his unbounded love for creation. His work did
t end with his assuming of Samadhi but is going on and
In this respect too, he is different from the ordinary
atars whose work had the limitation of mission
d time. It is on record that he was able to control and
mand the elements and assume any form at will. If we
eve in the possibility of Avatars, we have therefore to
owledge that in Sai Baba, we found the Avatar idea
ked out in the highest and most humanitarian and demo-
c form with the good of all creation as the end to be
ed. This Avatar has no confines of space or time but
ds over the entire world and for all time.

Sai Baba—the Doctor: Sai Baba enjoyed, and still enjoys, a great reputation for curing the various ills that human flesh is heir to by the administration of apparently trivial, if not worthless, substances. The famous 'Udi' (holy ash) that is considered even to-day by millions of his devotees as a great talisman against the influences of evil and as an infallible cure for human diseases, naturally claims our share of attention here. It is amazing how many patients who have been the despair of eminent doctors get speedy and certain relief at His Hand by the daily intake of this holy ash with fervour and faith. The Udi may have its own philosophical aspect, as well. It is a daily reminder of what would happen to our own bodies after we run our course in this world and contains a warning that we would have missed a great opportunity to work out our own salvation if we do not become alert and get busy from now on to scale the heights of spiritual bliss.

• • •

WORLD CONFERENCE ON PEACE

(From " Serving Mankind " Sept. 1957)

Beginning at 10 o'clock on the morning of August 6th and continuing for ten event-filled days, the World Conference for Peace met at Hiroshima, Japan. At 8 o'clock that morning 25,000 people assembled at the Memoria Cenotaph to commemorate the deaths in the bombing of that city and to renew the vow NO MORE HIROSHIMAS. Wreaths were laid and 500 doves were released to flutter overhead in a beautifully symbolic ceremony. There were 3,981 Japanese delegates, and 97 delegates from twentyfive countries and ten international organizations. Asia, Africa, Europe, America and Australia were represented.

The Declaration of Tokyo

As a result of lengthy and earnest discussions the Conference reached the following agreements despite difference of social systems, religious beliefs and ideological persuasions :

1. We regard nuclear tests as a dangerous expression of preparation for nuclear war and herewith demand that the Governments concerned conclude an international agreement for the immediate and unconditional ban on nuclear tests.
2. We demand the prohibition of the manufacture, stock piling and use of nuclear weapons with international inspection and control.
3. We oppose the introduction of nuclear weapons by the nations in possession of them into any other country.
4. We demand universal disarmament with controls accepted by the countries concerned. If agreement on universal, general disarmament is not yet possible, we demand a partial disarmament agreement.
5. We oppose the establishment and expansion of military bases, especially nuclear bases.
6. We recognize that the simultaneous liquidation of all the military blocks and the abandonment of all military bases and the withdrawal of all troops from all foreign territories lessen the threat of nuclear war.

* * *

The Conference recognized that the solution of these questions would contribute to the easing of world tensions and the improvement of the international situation. It would contribute also to the restoration or the achievement of national independence.

In line with the Declaration the Conference realized that it is necessary to take effective actions to further the realization of its aims. The delegates determined to do everything within their power to stimulate united national action in their respective countries and to further united international action.

Special Appeal to the U. N. General Assembly

The Conference demanded that the General Assembly of the United Nations fulfill its responsibilities to the peoples of the world for the prohibition of nuclear weapons and for world-wide disarmament without further delay. The delegates were convinced that the greatest desire of the peoples of the world is a future free from war and free from the proven hazards of radio-active fallout.

The General Assembly of the United Nations is scheduled to open on September 17, 1957. This session is of vital importance with regard to the prohibition and testing of atomic and hydrogen bombs. In order to influence the General Assembly and to further the achievement of prohibition of nuclear tests the delegates at the Conference recommended:

1. That certain dates be fixed during October and November for meetings to demand conclusion of agreements banning nuclear weapons.
2. That the sentiment and actions of such meetings be directed toward the United Nations either directly or through the Governments of the various countries.
3. That such meetings take such manifold actions as are possible according to the conditions existing in the individual countries, and that such meetings be organized in such a way as to mobilize the widest public opinion.

Conference Ends

The third World Conference against Atomic and Hydrogen Bombs, opening in Hiroshima and then adjourning to hold its regular sessions in Tokyo, the capital of Japan, received full coverage from the press of that country. The poeple of Japan, twice victims of nuclear weapons, realize the urgency of action to secure the prohibition of such catastrophies for all the peoples of the world. The press backed wholeheartedly the demands of the delegates for the conclusion of agreements among the atomic powers to forestall the use of nuclear weapons as well as to ban all testing of such weapons. The press of most of Asia and much of the press of Europe echoed the sentiments of the press of Japan in commenting on the work and demands of the Third World Conference Against Atomic and Hydrogen Bombs.

Grateful acknowledgement :

We are grateful to Mr. H. L. B. Ellegala, High Commissioner for Ceylon in India, for having sent Buddhist Literature published by the Lanka Bauddha Mandalaya, Colombo :

(1) The Path of Buddhism.
(2) 2500 Buddha Jayanti Souvenir
(3) 2500 Years of Buddhism by Dr. G. P. Malalsekera
(4) The Mirror of the Dhamma-by Narada Maha Thera and Bhikkhu Kassapa
(5) The Life of the Buddha and His Teachings-by Ven. Narada Maha Thera
(6) The Year of the Buddha 2500
(7) Buddhism in Ceylon by D. T. Devendra (The Department of Information, Ceylon)
(7) " Jayanti " (Magazine) The following numbers are received November and December—1955. Vol. I, 1956 : Nos. 9, 10, 11, 12. Vol. II, 1956

World
Religion
Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF
THE MORAL LAW

वर्ष ८ वें ● वर्ष ९ वें] १५ ऑगस्ट १९५६ [अंक : जून, जुलै, ऑगस्ट

Father of Indian Nationalism
LOKAMANYA: BAL GANGADHAR TILIK—(1856-1920)

मुंबई सरकारच्या प्रसिद्धि खात्याच्या सौजन्यानें

लोकमान्य टिळक यांची शंभरावी जयन्ती

स्वातंत्र्य दिन
१५ ऑगस्ट १९५६

आज प्रत्येकाने स्वतःस विचारण्याचा प्रश्न :

नूतन मिळालेलें स्वातंत्र्य भोगण्यास मी योग्य आहें काय?

Clarity begins at home

A messenger service to the advertisers and publishers whom we are proud to call our clients is the least part of the Sun Process service. Printing is a sticky problem and it begins right in your office with the photograph or artwork you give us to reproduce. That's why we say that when it comes to printing, clarity begins at home. Many of our clients wouldn't think of passing a piece of finished art without having a chat with the Sun Process representative first. It's a short cut to better reproduction, saved time and saved money. If you have a tricky job on hand why not telephone us now and we will have a talk about it.

SUN PROCESS WORKS

Specialists in Advanced Techniques of Photo-Engraving

8 SWADESHI MILLS COMPOUND, TATA ROAD, OFF NEW QUEENS ROAD, BOMBAY 4

Telegraphic Address: SUNPROCESS *Telephone No. 39435*

धर्मचक्र

'धर्मचक्र' कार्यालय,
सुगत-निधान,
१५ वा रस्ता, खार, मुंबई.

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें.

मराठी व इंग्रजी विभाग
मुख्य संपादक, मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत
संपादक सल्लागार समिति : श्री. मि. का. भोरटके, श्री. पु. ह. ऊर्फ काकासाहेब गद्रे; श्री. के. र. काशीकर.

हिंदी विभाग
प्रो. शिवसहाय पाठक,
एम्. ए., सा० रत्न,
के. सी. कॉलेज

वर्ष ८ वें—जून, जुलै
वर्ष ९ वें—ऑगस्ट
Vol. VIII—June, July
Vol. IX—August

★ बुद्धजयन्ती पुरवणी ★
Buddha Jayanti Supplement

१५ ऑगस्ट १९५६
(स्वातंत्र्यदिन)
15th August 1956
(Independence Day)

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

English Section :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०
३ : किरकोळ अंकास रु. ० १२ ०
बुद्धजयन्ती विशेषांक रु. १-१२-० (२४ मे १९५६चा)

जाहिरातीचे दर : (एकवेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपाकरून पत्र पाठवून तपास करा

वर्गणीदारांस विज्ञप्ति : (वर्गणींत वाढ)

वि. सूचना : धर्मचक्राचा आकार, पृष्ठसंख्या व अन्तर्बाह्य सुधारणा यासंबंधी हा अंक पाहूनच आमच्या वर्गणीदारांची खात्री पटेल. ह्या वाढत्या खर्चामुळें १५ ऑगस्ट १९५६ पासून वार्षिक वर्गणी रु. पांच केली आहे हें येथें कळवीत आहोंत. अर्थात् १५ ऑगस्ट १९५६ च्या पूर्वी झालेल्या वर्गणीदारांना ही वाढ १५ जुलै १९५७ पर्यंत लागू नाहीं, हें सांगणें नकोच ! धर्मचक्रावरील लोभ पूर्वीप्रमाणेंच आमच्या वाचकांनीं कायम ठेवावा ही सविनय प्रार्थना !

ना. के. भागवत

प्रकाशन स्थळ : **धर्मचक्र कार्यालय**, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण-स्थळ : **मौज प्रिंटिंग ब्यूरो**, खटाववाडी, गिरगांव, मुंबई ४.

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

'तुम्हारे चरण बढ़े'

इस झूठे जग की माया से
सम्बन्ध तोड़-ऐश्वर्य छोड़
दीपित अनन्त की ओर
तुम्हारे चरण बढ़े।
पीड़ित जन-मन की आहों में
हे महादूत—तूने देखा
उसमें केवल निर्बलता थी
नारी के गीले जीवन को
विभव-भोग मदहोश नयन की लाली को
तूने देखा—उसमें केवल दुर्बलता थी।
इस जगती के कण-कण में
हे राजहंस—
तूने करुणा से सनी कहानी ही देखी।
मानवता की धवल-चाँदनी के ऊपर
तूने हिंसा की मलिन निशानी ही देखी।
फिर, एकबार क्या तूने फिरकर देखा था?-
उस सद्यजात शिशु के निरीह भोलेपन को?
निर्दोष बालिका के आँचल की मृदुल कली
जो अपने भावी जीवन की,
कुछ भी तो व्याख्या कर न सकी ?
मुग्धा यशोधरा की दोनों
भुज-वल्लरियाँ
तेरी ग्रीवा में लिपटी थीं जैसे नागिन।
वह बौराए जीवन का मधुर सवेरा था—
थी रागमयी वासन्ती की
नव अँगड़ाई।
औ' कुसुम भरे उपवन का अलसाया जीवन.
जो जुटा सका तेरे पथ का पाथेय नहीं।
खुलती कलियों के सौरभमय
मन का मादक
तेरी अनजानी राहों में कुछकर न सका।
जिसको पाकर विहँसा करता शाश्वत-जीवन
तू वीतराग!
उस दिव्य ज्योति की ओर बढ़े।

—श्री गौरी शंकर पाण्डेय

संपादकीय निवेदन

"धर्मचक्राचा" तीन महिन्याचा हा अंक वाचकांच्या हातीं देत असतांना आम्हांस निरनिराळ्या मनोवृत्तींचा अनुभव येत आहे! धर्मचक्र हे कालचक्राप्रमाणेंच फिरत असल्यामुळें त्याच्या परिवर्तनांत निरनिराळ्या स्थित्यंतरांचे दृश्य दिसणें स्वाभाविक आहे. आजच्या या स्वातंत्र्यदिनीं जून, जुलै या मागील वर्षाचा व नव्या वर्षाचा हा पहिला अंक असा तिमाही एकत्रित अंक आम्हास वाचकास सादर करणें भाग पडत आहे; त्याबद्दल वाचकांची आम्ही प्रथम क्षमा मागतों. मार्च महिन्याचा अंक काढल्यानंतर एप्रिल व व मेचा २५०० व्या परिनिर्वाणाचा ८० पानांचा मोठा अंक वाचकांना देऊन मागील अंकांचा आकार व पानें यांची भरपाई वाचकाना आम्ही करूं शकलों, ही धर्मचक्राची कृपाच समजली पाहिजे. जून जुलैच्या जोड अंक काढून मग १५ ऑगस्टचा स्वातंत्र्य-दिन विशेषांक काढण्याचा हेतु "धर्मचक्रा"च्या सांपत्तिक अडचणी-मुळे फलद्रूप होऊं शकला नाहीं ही गोष्ट संपादकांना फार बोंचली! धर्मचक्राची आठ वर्षें पुरी होऊन आज नवव्या वर्षांत पदार्पण करतांना त्यांना आनंद, उत्साह, भविष्यकाळी उज्वल चित्र दाखविण्याचें आत्मसामर्थ्य यावयास पाहिजे होते; पण तसें होऊं शकलें नाहीं! "धर्मचक्र" बंद ठेवावे किंवा सुरू ठेवावे, असला जगण्याचा किंवा मरण्याचा प्रश्न उत्पन्न झाला असतां, वाचकांना पर्यायाने कां होईना, त्यांचें नुकसान न होतां, १२ महिन्याच्या अंकांचा ऐवज व नवीन स्वरूपांतील "धर्मचक्रा"चा अवतार ह्या गोष्टी ज्या आम्ही करूं शकलों, हीच वाचकांच्या सदिच्छेची फलश्रुति म्हटली पाहिजे. वार्षिक वर्गणी चार रुपये ठेऊन त्यांत मोठ्या आकाराचीं १२० पानें एप्रिल ते ऑगस्टपर्यंत देऊन व त्यांतहि तीन रंगाचें भगवान् बुद्धाचे दर्शनी चित्र ठेऊन त्यांच्या ऋणांतून, अंशतः तरी कां होईना, आम्ही मुक्त होऊं शकलों, हीच आमच्या प्रामाणिक जीवनाची साक्ष व त्याचे दृश्य फळ असें आम्ही समजतों! यापुढें दर महिन्याचे अंक वेळेवर व मोठ्या आकाराची ३० पानें देऊं शकूं एवढें अभिवचन आम्ही वाचकांना आजच्या दिनीं देऊं शकतों. या काळांत 'धर्म-चक्रा'सारख्या विशिष्ट हेतूनें प्रेरित होऊन कार्य करीत राहिलेल्या मासिकाचें जीवन किती खडतर आहे, याची जाणीव "जावें त्याच्या वंशा तेव्हां कळे!" ज्या ठिकाणीं गांधीजींच्या 'हरिजना'सारखें पत्र बंद पडतें, तेथें आमची कथा काय! मुख्यतः, मानवजातीची अवि भाज्यता हे ज्याचे आद्य प्रमेय, नैतिक जीवनाची परीक्षा नैतिक मूल्यानेंच करावयाची हे ज्याचें ध्येय, सत्य व अहिंसा या मार्गानेच जीवन व्यतीत करण्याची शिक्षा देणें हेंच ज्याचें ब्रीदवाक्य व या फलप्राप्तीची अपेक्षा करीत असतांना गांधीजी व गौतम बुद्ध यांच्या जागतिक व नैतिक शिकवणीवरच प्रामुख्यानें भार देऊन आपलें कार्य करीत राहण्याचा ज्याचा बाणा अशा 'धर्मचक्रा'ला सांप्रदायनिरपेक्षता राखून आपले कार्य करावयाचे आहे. ज्या समाजासाठीं व ज्या भाषि-कासाठीं हा सर्व खटाटोप आम्ही आठ वर्षें चालविला त्यांना त्याची पुरी जाणीव होऊं नये हें दुर्दैव आजवर आम्ही एकाद्या पक्षाला किंवा धर्मनिष्ठेला किंवा राजकारणाला चिकटून राहून त्यांच्या पंखा-खालीं वाढलों असतों, तर आमच्या अस्तित्वाचा प्रश्न कदाचित् उद्भवला नसता, ही गोष्ट आम्ही जाणतों! भरताच्या हरघडी बदलणाऱ्या वैचारिक प्रांगण्यावर जर आम्ही त्या बदलत जाणाऱ्या वैचारिक चांचल्याला साथ देऊन, 'धर्मचक्रा'चें लिखाण केले असतें, तर आमच्या अस्तित्वाची ही समस्या उभी राहतीना! पण "सतीचे वाण" हातांत घेऊन हें कार्य महात्माजींचा घोर मरणानंतर सुरु केलेंच पाहिजे, ही प्रचंड मानसिक खळबळ मानसांत सुरू होऊन त्याची साक्ष म्हणजे 'धर्मचक्रा'चा अवतार! ही ध्येय-निष्ठता डोळ्यापुढे ठेऊन 'धर्मा'चा अर्थ "नैतिक नियमनाचे अस्तित्व" असा करून घेऊन त्याचें प्रभुत्व कसें जागतिक संतांनीं व धर्मसंस्थापकांनीं आपल्या प्रचंड कार्यांतून व्यक्त केलें, हें दाखविणें आमचे कार्य समजून आम्ही आठ वर्षें तें करीत आलों. राष्ट्रीयता, प्रान्तीयता, भाषिकता, व मानवजातींत कोंडवाडे निर्माण करून त्याची सलगता संकटांत टाकण्याची बळावत चाललेली वृत्ति दिसून येत अस-तांना या युगांत आमचें हें कार्य जनतेस कसें रुचावें? शिवाय वाङ्मयीन पक्षांधता, वैचारिक नियन्त्रता, आकुंचित जगांतच वावरण्याची बळा-वलेली अंधनिष्ठा, व या व्यतिरिक्त जो स्वतंत्र विचारानें व स्वच्छं-दानें कार्य करीत राहील त्याची दखलसुद्धां न घेतां त्यानें विस्मृतींतच रहावें अशी आमच्या साहित्यश्रेष्ठींची कार्यपटुता—अशा वातावर-णांतहि स्वातंत्र्योत्तर आठ वर्षें कार्य करीत राहून ९ व्या वर्षांत आम्ही पदार्पण करीत आहोंत, याचें कौतुक आमचे ऋणानुबंधी, मित्र, स्वतंत्र विचाराचे भोक्ते, व नैतिक जीवनाचीच महनीयता पटलेले असे महानुभावच करतील व आजपर्यंत त्यांनीं तें केलेंहि. कोणत्याहि परिस्थितींत आपले कार्य शक्ति असेतोंपर्यंत करावयाचे व स्वतंत्र भारताच्या या वैचारिक गोंधळांत व विपर्यस्ततेंत आमच्या विचार-सरणीची दिवली तेवत ठेवावयाची, अशी आमची प्रबलेच्छा वाचकापुढें व्यक्त करीत आहोंत! धर्मचक्राच्या या वर्धापनदिनीं आम्ही सन्तांची व सज्जनांची कृपा व आशीर्वाद यावर राहो, अशी प्रार्थना करीत आहों! "सत्य संकल्पाचा दाता भगवान" ही प्रार्थना सफल करो!

यावर्षी प्रसिद्ध झालेल्या साहित्याची छाननी केली तर वाचकांना असें आढळून येईल कीं, बौद्धधर्माची व गांधीजींची शिकवण यांच्यांत विलक्षण साम्य असल्यामुळें त्याचाच पुरस्कार आम्ही केला आहे. मुख्यतः, जागतिक शान्ती हा आमच्या जिव्हाळ्याचा प्रश्न असल्यामुळें नैतिक परिणतीनेंच व अहिंसेनेंच तो सुटूं शकेल अशी आमची निष्ठा आहे. मानवमानवांतील हितसंबंध व रोजचे व्यवहार प्रेम, बंधुभाव, परस्पर विश्वास व निष्ठा व श्रद्धा यावरच भरभक्कमपणें उभारले पाहि-जेत ह्याची दखल ज्यांत प्रामुख्यानें व उठून दिसेल, असेंच लिखाण आमच्या अंकातून वाचकास पहावयास सांपडले असेल. इंग्रजी पुरवणीचा उपयोग आमच्या परदेशीय बंधुभगिनींना चांगला होतो. त्याचें एकच प्रत्यन्तर म्हणून स्विट्झरलंडमधील लुगानो येथील आमचे तरुण मित्र श्री. ब्रूडर यांच्या पत्रांतील खालील ओळी आम्ही उद्धृत करीत आहो. ते म्हणतात— "Your regular send-

ing me the Dharmachakra gives me great spiritual uplift in this modern world of materialism, straight egoism and spiritual decay... I have been translating many articles of the Dharmachakra and circulated them among my young and very much interested and devoted friends."

धर्मचक्राची जर कोणती कमाई असेल तर ती हीच होय, असें आम्ही समजतों! जपानमध्यें अनानाईक्यो व त्यांच्या विद्यमाने ज्या विश्वधर्म परिषदा भरतात, त्यांचाहि परिचय आम्ही भारतीय वाचकांना करून दिला आहे. भारतांत अलीकडे जागतिक धर्माची उद्घोषणा व साधु समाजाची संघटना होत आहे. त्यावरून धर्माचें स्वरूप अतीन्द्रिय किंवा पारंपरिक अतएव अंधश्रद्धात्मक न राहतां, ते मानुष, नैतिक, मानसशास्त्रीय होऊं लागले आहे, असें दिसून येईल. भारतांतील भिन्न धर्म व सांप्रदाय आतां खडबडून जागे झाले आहेत व मानवीधर्माची उद्घोषणा आतां ते करू लागले आहेत व त्यामुळें मानव जातीतील सन्तांचे कार्य आतां प्रामुख्यानें लोकांचा आदर्श होत चालला आहे, ही या अंधकारांतील प्रकाशदायिनी प्रभा होय! "श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघा" चे कार्य जरी आम्हास करिता आले नाही, तरी त्या संबंधांत कांही तरी केले पाहिजे, ही टोंचणी आम्ही आमच्या लेखांतून व्यक्त केली आहे. यावर्षीही आम्ही धर्मचक्रातून मानवी धर्म, नैतिक शिकवणीची आवश्यकता, जीवनांत त्यांचे प्रत्यन्तर व प्रात्यक्षिक, मानवास शिक्षणाची आवश्यकता, या गोष्टीवर भार देऊन नवीन तऱ्हेचे लिखाण लिहिणार आहोत. "बुद्धजयन्ती" विशेषांक पुष्कळांना आवडला व त्या अर्थाचीं पत्रेंहि आमच्याकडे आलीं आहेत.

✕ ✕ ✕

धर्मचक्रावर प्रेम करणारांत श्री. बाळासाहेब खेर यांचा उल्लेख प्रथम केला पाहिजे. त्यांनी 'धर्मचक्रा'वर इतकी वर्षें अकृत्रिम प्रेम केले आहे. त्यांचा संदेश आम्ही बुद्धजयन्तीच्या अंकांत छापला आहेच! श्रीगजानन स्वामी व श्री केसरकरमहाराज यांचे आशीर्वाद धर्मचक्रावर आहेत. सन प्रोसेस वर्क्सचे मालक श्री. गामण मेहता, यांनी ब्लॉकच्या बाबतींत केवढे सहाय्य केले आहे! संपादक मंडळांत या वर्षी 'हिंदी विभागाचे संपादक' म्हणून प्राध्यापक शिवसहाय पाठक के. सी. कॉलेजांतील हिंदीचे प्राध्यापक यांची योजना करतांना आम्हास फार आनंद होत आहे. त्यांचे लेख व कविता सर्वांना आवडणारे असल्यामुळें, त्यांची जोड धर्मचक्राला खात्रीनेंच उपकारक होईल. श्री. के. र. काशीकर यानीं जरी आम्हास सोडले असलें, तरी त्यांचें धर्मचक्रावरील प्रेम आम्ही कधींहि विसरणार नाहीं. त्यांनीं इतकी वर्षें एकनिष्ठपणें धर्मचक्राची जी सेवा केली, तीबद्दल त्यांना द्यावयास आमचेजवळ कृतज्ञतेशिवाय काय आहे? त्यांची प्रकृति उत्तम राहून त्यांचे हातून वाङ्मयीन सेवा अखंड घडो, अशी प्रार्थना आम्ही करीत आहोंत. आमचे मित्र सहसंपादक श्री. मि. का. मोरटके, जळगांव हे आतां सेवानिवृत्त झाल्यामुळें त्यांचा प्रवेश लौकरच संपादकमंडळांत होईल, ही बातमी वाचकांना आनंदित करील. त्यांचे लेख विचार प्रवर्तक व स्वतंत्रप्रज्ञेचे द्योतक असतात. धर्मचक्राच्या जीवाशीं ते समरस आहेत. श्री. तु. वि. संघासाठीही त्यांचा उपयोग होईल. धर्मचक्राचे दुसरे ऋणानुबंधी श्री. खांडेकर यांनींहि आपलें कार्य सुरू ठेवले आहे. काशीकर दुसरीकडे गेल्यामुळें आम्हास श्री एन् डब्ल्यू रत्नपारखी यांची जोड त्याचवेळीं मिळावी यावरून परमेश्वरी सूत्राची कल्पना होते. शिवाय माझे ख्रिश्चन मित्र श्री जॉन कार्टर यांनींहि जाहिराती मिळवून देण्याचें कार्य हातीं घेतले आहे त्याचेहि उपकार मानणें आवश्यक आहे. एवंच संपादक मंडळ व मित्र यांच्या सहायानें धर्मचक्र बंद करण्याचे आमच्या नशिबीं येऊं नये, अशी परिस्थिति उपत्न्न होण्याची बरीच शक्यता उत्पन्न झाली आहे!

✕ ✕ ✕

यावर्षी भगवान् बुद्धाचा २५०० वा परिनिर्वाण दिन सर्वत्र गाजला. हे सबंध वर्षच बुद्धमहोत्सवांतील निरनिराळ्या कार्यक्रमांनी विभूषित होणार आहे. भगवान् बुद्धाची योग्यता भारतीयांना व जगाला कळली व यांतच जागतिक शांतीची नान्दी आहे. भगवान् बुद्धाचे योगानेच मानवीप्रजा जवळ येऊन वर्ण, जात, गोत्र, रंग यांचा नायनाट होऊन सर्वच बंधुभावाने राहतील. पंचशील व सहजीवन यांचे योगाने मानवी प्रजा सुखासमाधानांत राहील. भारताच्या आध्यात्मिक संपत्तीची हीं दोन उज्ज्वल रत्नें पंडित नेहरूंनी जगाला देऊन भारताची उंची वाढविली आहे! पंडितजी जेथे जेथे गेले तेथे तेथे लोकांनीं त्याना मानाची वंदना दिली. भारताचा हा वर्षाचा नेत्रदीपक विजय होय; कारण पंडीतजींचें अधिष्ठान नैतिक आहे.

✕ ✕ ✕

या वर्षीचा जागतिक आढावा घेण्याची प्रथा या वर्षी बंद केली आहे. भारताकडे दृष्टिक्षेप केल्यास निराशा, अंधार, अस्वस्थता, विषण्णता, माणुसकीचा अभाव, स्वार्थासाठीं दुसऱ्याचा घात करण्याची वृत्ति, राजकारणासाठीं नैतिक मूल्यांचा चक्काचूर करण्याची घातुकवृत्ति, माणसामाणसांत भिंती पाडून भारताच्या स्वास्थ्यास व संरक्षणास मिळालेला धक्का; त्यांतच अतिवृष्टि, पूर, धरणीकंप, दुष्काळ, खून व मारामाऱ्या—वगैरे चित्र पाहिले म्हणजे "हें खरोखरीचें स्वातंत्र्य काय?" असा प्रश्न उत्पन्न होतो. लो. टिळकांचा १०० वा जन्मदिन भारतांत सर्वत्र साजरा झाला. त्यांनीं किंवा गांधीजींनीं जें बी पेरले तें फोफांवत आहे कीं नासून जात आहे? माणसांचें, संस्थेचे, स्थळाचे, पावित्र्य नाहींसे करण्याची वृत्ति बळावली म्हणजे स्वातंत्र्याची ही थट्टा तर नव्हे असा विषादपूर्ण विचार हृदयाला धक्का देऊन प्रवेश करतों! राजकारणांत शुचिता राहिली नाहीं, तर त्या राजकारणाची कवडीमोल किंमत आहे, असे आम्ही समजतों! भारताचे हे वर्ष महात्मा गांधींजीच्या अमानुष मृत्यूनंतरचें दुसरें भीषण वर्ष म्हणून आम्हीं म्हणतो!

✕ ✕ ✕

शेवटीं धर्मचक्राचें हें नववें वर्ष धर्मचक्रास जास्त कार्य करण्यास उत्साह व द्रव्यबळ देवो व त्याच्याकडून भारताच्या नैतिक पुनरुत्थानाच्या कामी अल्पस्वल्प सेवा घडो, अशी प्रार्थना करून, ज्यांनीं ज्यांनीं साक्षात् किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें धर्मचक्रास जीवंत ठेवण्याचे पुण्य मिळविलें, त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानून हे निवेदन संपवितों.

सर्व प्राणी सुखी असोत।

ते एकमेकाशी प्रेमानें वागोत।

जागतिक धर्म व नैतिक मूल्याची महनीयता पटावयास लागून सर्वांचेंच कल्याण होवो, ही प्रार्थना!

धर्मचक्राची लोकमान्यांस श्रद्धांजलि !

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।

"शोभनकृति करणारे, स्वयंभू रसात्मेच व क्रान्तदर्शीयांचे मेरुमणि विजयी झालेच पाहिजेत!"

जुलै महिन्याच्या तेवीस तारखेपासून ते ३१ तारखेपर्यंत सर्व भारतांत व भारतेतर देशांतून भारताचा कोहिनूर, लोकमान्य टिळक, यांचा जन्मसप्ताह मोठ्या भावनात्मकतेनें, गुणगौरवतेनें, असीम-निष्ठेनें निरनिराळ्या स्वरूपांत सर्वांनीं साजरा केला! लोकमान्यांचा जन्म होऊन १०० वर्षे पुरीं झालीं व त्या काळांत भारतीय स्वातंत्र्याच्या या उद्गात्याच्या आद्य घोषणेप्रमाणें भारताचा स्वातंत्र्य हा जन्म-सिद्ध हक्क त्याला प्राप्त झाला, म्हणून तर ही शताब्दि फारच गाजली! या महोत्सवांत सर्व जातींचे, धर्मांचे, विचारसरणीचे व राजकीय पक्षोपपक्षांच्या बंधुभगिनींनीं एकदिलानें व एकजीवानें भाग घेतल्यानें तर महनीयांच्या चरित्रविभूतीचें रहस्य स्पष्टपणें दृग्गोचर झालें! निरनिराळ्या वृत्तपत्रांनीं व नियतकालिकांनी आपापले खास अंक काढून त्यांतून लोकमान्यांच्या जीवनांतील विविध पैलूवर उद्बोधक प्रकाश पाडणारे लेख लिहिले व त्यांच्या राष्ट्रीय कार्याचें मूल्यमापन केलें. धार्मिक वृत्तीच्या बंधुभगिनींनीं धार्मिक स्वरूपाचे कार्यक्रम, कथा, कीर्तनें, प्रवचनें, रुद्राभिषेक, गरीबास अन्नदान वगैरे पार पाडून लोकमान्यावरील आपली निष्ठा व्यक्त केली. प्रभातफेऱ्या, झेंडावंदन, रेडिओवरील व्याख्यानें, विराट मिरव-णुकी व जाहीर सभा, होऊन त्यांतून विद्वान् वक्त्यांनीं, तत्वज्ञांनीं, राजकारणी पुरुषांनीं व्याख्यानांचे द्वारें लोकमान्यांची शताब्दि साजरी केली. "उत्सवप्रियः खलु मनुष्यः" याप्रमाणें मेजवान्या, थाट-माट, नाटक, गायन, दीपोत्सव व गृहशृंगार करून मानवानें आपली उत्सवप्रियता जाहीर केली! लहानमोठ्यापासून सर्वांनीं लोक-मान्यावरील आपला अकृत्रिम स्नेह व्यक्त केला. रत्नागिरींत त्यांचें गृह व मुंबईतील सरदारगृह–जेथें त्यांचें अवसान झालें–हीं तर क्षेत्रें होऊनच बसलीं होती! पुणें येथील गायकवाडवाडा तर लो. टिळकांच्या कर्तबगारीचें व अलोट बुद्धिसामर्थ्याचे साक्षात्स्वरूप असल्यामुळें त्यालाहि पावित्र्य आलें होतें! हें सर्व विराट चित्र डोळ्यापुढें उभे राहिले म्हणजे असा प्रश्न उभा राहतो कीं, 'हें जें लोकमान्यांचें अलौकिक असामान्यत्व त्यांनीं अंगीं आणलें त्यांतील रहस्य कोणतें?" हें कळण्यास त्यांचा जीवनपट आपण पाहिला पाहिजे.

इ. स. १८५६त त्यांचा जन्म झाला व १९२० मध्यें त्यांचें निर्वाण झालें! या काळांतील त्यांच्या जीवनाचे जर आपण तीन भाग केले तर त्यांतील पहिल्या भागांत त्यांचें बालपण व विद्यार्थीदशा यांचा अन्तर्भाव होतो. शाळेंतील त्यांच्या संबंधीं ज्या गोष्टी सांगि-तल्या जातात त्यावरून त्यांची बुद्धिमत्ता, बेडर वृत्ति, अन्यायाची चीड, सत्याची चाड, चहाडी किंवा चुगली करण्यास दिलेला नकार हीं जशी व्यक्त होतात, तशींच कॉलेजशिक्षणांतील त्यांचें व्यापक-वाचन, मनन, विचार करण्याची पात्रता व ध्येयवादित्व हीं आढळून येतात! इ. स. १८७६ सालीं बी. ए व १८७९ सालीं एल्. एल्. बी झाल्यावर लोकमान्य, चिपळूणकर व आगरकर यांनीं त्या काळांत राष्ट्राच्या सेवेस जीवन अर्पण करण्याची जी घोर प्रतिज्ञा केली, त्याला भारतांत दुसरी तुला नाहीं! "जेसुइट" सोसायटीची प्रति-ष्ठापना करणारे मूळचे उत्पादक हेही फ्रान्समध्यें एका कॉलेजमधील विद्यार्थीच होते; व "जेसुइट सोसायटीचा" आजचा विश्वविस्तार, तिनें केलेलें शैक्षणिक व सर्वभूतहितानुकंपी जगड्व्याळ कार्य पाहिलें म्हणजे ज्याप्रमाणें इग्नेशियसलॉयोला किंवा सेंट फ्रान्सिस झेविअर यांचे आज कौतुक होत आहे, तसेंच डेक्कन कॉलेजांत राहणारे हे विद्यार्थी—भारताला स्वातंत्र्य देऊन त्यांना स्वातंत्र्यप्राप्तीकरतां लाग-णारें सर्वांगीण शिक्षण देण्यास बद्धपरिकर झालेले हे तरुण—आजहि सर्वांच्या अभिवादनास पात्र आहेत. सरकारी नोकरीचा झगझगाट त्यांना मोह पाडूं शकला नाहीं! म्हणून हे ध्येयप्रेरित तरुण विद्यार्थी प्रथम न्यू इंग्लीश स्कूल, नंतर फर्ग्यूसन कॉलेज, त्यावर केसरी, मराठा हीं मुखपत्रें; छापखाना व किताबखाना ह्या संस्था स्थापूं शकले! ध्येयप्राप्तीकरतां लागणारा अपूर्व स्वार्थत्याग व हाल अपेष्टा सोस-ण्याची तयारी ह्या गोष्टींवर तर लो. टिळकांच्या जीवनाची पायाभरणी झाली! या भरभक्कम पायावर त्यांच्या पुढच्या कर्तबगार जीवनाची उभारणी झाली. लोकांच्या तक्रारी चवाठ्यावर आणून सरकारकडे गाऱ्हाणें करावयाचीं व त्यांची दाद लावून घ्यावयाची हा बाणा केसरीचा असल्यामुळें प्रथम कोल्हापूरच्या बर्वे प्रकरणांत त्यांना व आगरकर यांना डोंगरींचा तुरुंग पहावा लागला! मुमुर्ष राष्ट्राला जीवन द्यावयाचे म्हणजे त्याला मागचा इतिहास व धर्म व संस्कृतीची ओळख करून द्यावयास पाहिजे. यासाठीं लोकमान्यांनी सार्वजनिक गणेशोत्सव व त्यांतील मेळे, व्याख्यानें, कथा-कीर्तने वगैरे राष्ट्रीय कार्यक्रम आंखला आणि त्याबरोबरच शिवाजी महाराजांचा रायगडावरील उत्सव साजरा करण्याची प्रथा सुरू केली (इ. स. १८९६). एकदा लोककल्याणाचे काम हातीं घेतल्यावर त्यांना आत्मसुखाची किंमत राहिली नाही! "तुका म्हणे सुख पराविया सुखें" याप्रमाणे दुसऱ्याचें सुख व माझे सुख यांचीं एकरूपता झाल्यावर तें सर्वांगीण सुख **सर्वांना** मिळण्या-करितां त्यांना कितीही हाल सोसावे लागले तरी त्याची त्यांनीं पर्वा केली नाही! रँड साहेबांच्या खुनानंतर त्यांच्यावरील खटला व त्यांतील त्यांना भोगावी लागणांरी रानटी सश्रमशिक्षा या गोष्टी पाहिल्या म्हणजे राष्ट्रानें त्यांना जें लोकमान्यत्व दिले त्याची उपपत्ति लागते. ताईमहा-राजांचा खटला व त्यातहि त्यांना झालेला मनस्ताप व खर्च यावरून त्यांच्या नैतिक गुणाचा प्रकर्ष दिसून येतो. सुरत कॉंग्रेसमध्यें त्यांची निर्भय वृत्ति व लढाऊ राजकारणाची त्यांची तयारी हीं पहावयास मिळतात. बंगालच्या फाळणीनंतर त्यांनीं त्यावेळच्या राजकारणांत जी उडी घेतली त्यावरून त्यांचें राजकारण महाराष्ट्रापुरतेच मर्यादित न राहतां अखिल भारतीय झालें व लाल, बाल, पाल या त्रिमूर्तीने सर्व लढाऊ राजकारणांचीं सूत्रें घेऊन ते सर्व राजकारण पुणें येथील गायकवाडवाड्यांत शिजत होतें, हें पाहिलें म्हणजे लोकमान्यांचे संघटनपटुत्व व अग्रणीस लागणारे मुख्य गुण यांची ओळख पटते. केसरींत लिहिलेला लेख आपला नसूनहि त्यांनीं त्याची सर्व जबाबदारी

आपल्या शिरावर घेतली व त्यांना सरकारने ६ वर्षे मंडालेस पाठविले. तेथे त्यांची स्थितप्रज्ञता दिसून आली. त्याचे पर्यवसान म्हणजे "गीतारहस्या"चा जन्म तेथें झाला! मध्यंतरीं त्यांच्या गैरहजेरींत राजकारणाचे पाऊल प्रगमनशील व प्रातिनिधिक स्वरूपाचें असें पडत चाललें. ही कमाई त्यांच्या कार्याची फलश्रुतिच म्हटली पाहिजे. ६ वर्षांच्या काळ.त मध्यंतरी त्यांची सहधर्मचारिणी त्यांना सोडून गेली! त्यावेळीं त्यांनीं आपल्या मुलांना लिहिलेलीं पत्रें खरोखरच त्यांच्या मानवतेची व कोमल हृदयाची साक्ष देतात. वज्रासारखे कठोर हृदय असलेला हा लोकोत्तर पुरुष लोण्याहून कोमल हृदयाचा कसा असूं शकतो, हें पाहून अशा महनीय विभूतींच्या हृदयांचा ठाव कोणास लागेल हें भवभूतीचें वाक्य आठविल्याशिवाय रहात नाहीं! त्यांनीं वसंतव्याख्यानमालेंत सामान्य माणसांना कळतील अशीं व्याख्याने दिली. स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण ही चतुःसूत्री आखून बहुजनसमाजांत विलक्षण आत्मसामर्थ्य निर्माण केलें. चिरोल खटल्यावरून त्यांची तेजस्विता दिसून येते! 'कॉंग्रेसचीं दोन छकलें करण्यांत लो. टिळक कारणीभूत झाले' असें म्हणणे जरीं सत्याला धरून नसले तरी कॉंग्रेस दोन भिन्न स्वरूपांत=लढाऊ व सनदशीर=वावरूं लागली व त्यास ते कारणीभूत झाले. त्या योगानें राष्ट्राच्या प्रगतीस फार लौकर चालना मिळाली. त्यांची 'होमरूल लीग"ची चळवळ व "प्रतियोगी सहकारिता" या योगाने त्यांचें जीवन सहा वर्षांच्या बंदिवासानंतरहि प्रगमनशील होते, याची साक्ष पटते. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे त्यांचे ३१ जुलै १९२० रोजीं रात्रौ सरदारगृहांत जीवनावसान झालें व हा तेजस्वी तारा अस्तंगत झाला!

या अत्यंत त्रोटक अशा जीवन चित्रपटावरून त्यांचें जीवन सदैव क्रियाशील होते हें स्पष्ट दिसून येतें. त्यांनीं फळाची आसक्ति न धरतां कर्मयोगाचे आचरण केले व जो संदेश त्यांनीं आपल्या गीतारहस्यांत दिला तो प्रथम त्यांनीं आपल्या आचरणांत आणून दिला! लोकमान्यांची साहित्य सेवा ही आजहि मराठी भाषिकांना मार्गदर्शक होऊन राहिली आहे. त्यांचें राजकारण, राष्ट्रकारण, समाजकारण, धर्मकारण, त्यांचें कौटुंबिक जीवन व शेवटीं निष्कलंक चारित्र्य या गोष्टी महाराष्ट्राच्या जीवनावर आज कायमच्या व शाश्वत परिणाम करून राहिल्या आहेत! आधुनिक व आजचा महाराष्ट्र म्हणजे लोकमान्यांची "घडण" असेंच म्हटले पाहिजे. त्यांचें व्यक्तिमत्व चिरंतन प्रोत्साहवर्धक आहे. त्यांची विद्वत्ता मॅक्समुल्लरसारख्यानींही मान्य केली होती. त्यांची संशोधनप्रज्ञा त्यांच्या "ओरायन" व "आर्यांचें मूलस्थान" या ग्रंथांत उत्तम दिसून येते! येथेंच त्यांच्या पंचांग संशोधनाचाहि उल्लेख केला पाहिजे. लोकमान्यांचे अलौकिकत्व त्यांच्या चारित्र्यांत, व तत्वज्ञानांत सांठवलेलें आहे. त्याच्या आंगीं सूर्याचें तेज सांठवले असल्यामुळें, त्यांच्यासमोर कोणतीहि व्यक्ति वादांत टिकत नसे. त्यांनीं जे कार्य केलें त्याची तुलना अग्नीच्या अंगी असणाऱ्या तीन उपजत धर्मांशी करावीशी वाटते. अग्नीच्या आंगीं वर्चस्, हरस् व तेजस् असे तीन धर्म आहेत, व ते आपल्या आंगी यावेत, अशा प्रार्थना ब्रह्मचारी करीत असतो. त्या तीन शक्तींच्या योगाने तो ब्रह्मचारी तेजस्वी, वर्चस्वी, व हरस्वी होतो. लोकमान्यांनीं भारताला तेजस्वी केले, त्याचें वर्चस्व वाढविलें व त्याला हरणशील केलें व त्यामुळें भारताला आजचा दर्जा प्राप्त झाला आहे. न्यायमूर्ती रानडे यांनीं जर महाराष्ट्राच्या थंडगार गोळ्याला उष्णता आणली तर लोकमान्यांनीं महाराष्ट्रास नव्हे, तर सर्व भारतास तेजस्वी, वर्चस्वी व हरस्वी केले व त्याचा परिणाम महात्माजींच्या कार्यास उपयोगी पडला. लोकमान्यांनीं भारताच्या भूमींतील खाचखळगे, खडक, रोडेगोटे नाहींसे करून भारताची जमीन बीज रुजण्याला योग्य अशी केली. उत्तम नांगरणी करून तिची मशागत केली; व त्या भूमींत महात्माजींनीं राजकारणांत नैतिक मूल्यांचा प्रवेश करून देऊन राजकारणात शुचिता निर्माण केली. त्यांना राजकारणांत साधनांची शुचिता पावित्र्य हवें होते. तें शक्य करण्याचें महान् दुष्कर कार्य लो. टिळक यांनी धर्म, संस्कृति व इतिहास या त्रिपुटीनें केलें. त्यांनीं समाजाला आपली जाणीव करून दिली. पाश्चात्य संस्कृतीच्या झगझगाटाने जी पहिली पिढी पूर्ण पाश्चात्यमय झाली होती, तिला शुद्धीवर आणून आपलें राष्ट्र व त्याची परंपरा व भारतीय तत्वज्ञान यांच्या बळावर त्या पिढीला राष्ट्रसंबंधी अभिमान बाळगण्यास शिकविलें. शिक्षणांतहि चारित्र्य संवर्धनाची महनीयता त्यांनीं पटवून दिली. "हे आमचे गुरुच नव्हत", अशी उद्घोषणा करून खरे गुरु कोण यांची ओळख करून दिली. प्रान्ताप्रान्तांतील, भाषेभाषेंतील मर्यादा त्यांनी मोडून टाकून भारतास एकजिनसी करण्याची किमिया लोकमान्य टिळक या जादूगारानें केली; व महात्माजींच्या हातांत असा कमाविलेला भारत देऊन हा युगपुरुष निर्वाणाला गेला! जीवनाचे ध्येय साध्य करून घेतले, हे समाधान किती लोकांना लाभते? या श्रद्धांजलीच्या आरंभी आम्ही जें अवतरण उद्धृत केले आहे त्याचा अर्थ स्पष्ट होण्यास वरील विवेचन पुरे होईल असे वाटते! लोकमान्यांची प्रत्येक कृति सु म्हणणे राष्ट्रहिताच्या व कल्याणाच्या दृष्टीनें योग्य किंवा उपकारक होती. त्यांची कोणतीहि कृति राष्ट्राला अपायकारक नव्हती. रस याचा अर्थ स्वयंभू भावना. त्यांचा आत्माच रसमय किंवा रससिद्ध होता; तो स्वयंस्फूर्त होता. त्यामुळेंच त्यांना कोणत्याहि कामांत प्रवेश करण्यास श्रम पडले नाहींत. राजकारण, समाजकारण, धर्मकारण, अर्थकारण, ऐतिहासिक क्षेत्रांतील भव्य आणि नेत्रदीपक शोध–कोणत्याहि क्षेत्रांत ते स्वयंसिद्ध असल्यामुळे रसोत्पत्ति आपोआपच होऊन आपल्या संगतीत येणाऱ्या माणसांची मनेंहि ते रसपूर्ण करीत व त्याला कार्यक्षम करीत! येथेंच गणीत शास्त्रांतील त्यांच्या अपूर्व प्रतिभेचा उल्लेख करतों. कवि याचा अर्थ क्रान्तदर्शी असा आहे. वर्तमानकाळावरून भविष्यकाळाची कल्पना कशी करावी हें त्यांना अवगत होतें. जेव्हां ते पुढें एखादें पाऊल टाकीत तेव्हां त्यांचा भविष्यकाळ त्यानां आरशांतील प्रतिबिंबासारखा स्पष्ट दिसे. त्यांचे हृदय एखाद्या ऋषीप्रमाणें होते. म्हणून या तीन गोष्टीमुळें त्यांचा सर्वत्र जय झाला व ते अजरामर झाले! अशा पुरुषाचें गुणगान आम्हीं काय करणार! तेच तें करून घेतील! लोकमान्यांच्या या शंभराव्या जन्मोत्सवामुळें महाराष्ट्रांतील लोकांची विपर्यस्त झालेलीं मनें पूर्वस्थळावर येण्यास मदत झाली! महाराष्ट्राचे कर्तबगार लोक या पुढें तरी भारताच्या सर्वहिताच्या संदर्भात आपलें कर्तव्य करूं शकतील अशी आशा करण्याजोगी परिस्थिति आज उत्पन्न झाली आहे, व याला कारण लो. टिळकांची ही पुण्यस्मृति! "तव स्मरण संतत स्फुरणदायि आम्हा घडो" यांचे दुसरे प्रत्यन्तर कोणतें असणार! लो. टिळकांच्या या पुण्यस्मृतीस धर्मचक्राची श्रद्धांजलि रुजू होवो, ही प्रार्थना!

भगवान बुद्धाच्या २५०० व्या परिनिर्वाण–दिन–महोत्सवानंतरः—

२४ मे १९५६ पासून एक आठवडाभर भारतांत व इतर सर्व जगतांत भगवान् बुद्धाच्या २५०० वर्षांच्या परिनिर्वाणदिनोत्सवानंतर भारतांतील मराठी वृत्तपत्रें, नियतकालिकें यांचे संपादक, लेखक, विचारवान, बांधवांच्या मनावर जी प्रतिक्रिया झाली त्याचें चित्र आमच्या वाचकांना कळावें, म्हणून परिश्रमपूर्वक हें संकलन केलें आहे. भगवान् बुद्धाकडे पाहण्याची आमची दृष्टि अजूनहि किती घरसोडीची आहे, याची किंचित्‌हि कल्पना जरी वाचकांना आली, तरी हे परिश्रम फुकट गेले नाहींत, असें समजू. "Look at this picture and that! (हें चित्र पहा आणि हेंही पहा!)याचेंहि प्रत्यंतर येथें पहाण्यास सांपडेल.

संपादक

"सांची" छायाचित्रांचें प्रदर्शन

श्री. रा. टिकेकर यांच्या लेखांतून—'बर्मा-शेल' नें मुंबईस ताजमहाल हॉटेलमध्यें एक प्रदर्शन भरविलें. विषय होता 'सांची' चें शिल्प. श्री. मुरारजी देसाई उद्‌घाटन करण्यासाठीं आले. पुष्कळ लोक जमले. प्रदर्शनाची एकंदर मांडणी व व्यवस्था पाहून प्रेक्षक खूष झाले. आपण आज कांहीं तरी नवीन पाहिलें, कितीतरी गोष्टी आज नव्यानें कळल्या—अशा भावनेनें प्रत्येक जण प्रसन्न वृत्तीनें परतत होता. इतकें उपयुक्त, इतकें माहिती देणारें प्रदर्शन क्वचितच पहायला मिळतें. आटोपशीर, थोडक्यांत उरकणारें, पण अभ्यासकांना वाटेल तितके तास बघतां यावें, असें हें प्रदर्शन सांचीच्या स्तूपाचें होतें. त्या स्तूपाच्या निरनिराळ्या छाया-चित्रांचें होतें.

लोकांची वेगवेगळी शिरोभूषणें, वास्तु-प्रकार, नदींतले मत्स्य-कूर्मादि जलचर, शंख, शिंपा इत्यादि बारकावे सुस्पष्ट दाखविणाऱ्या छायाचित्रकारांची तारीफ करावी तेवढी थोडी. सर्व कोरीव काम दगडावर झालेलें, पण चेहऱ्यावरील भाव-भावना, कार्यमग्न असलेल्याची हातापायांची, शरीराची ठेवण, आणि 'दगडांत' वैशिष्ट्य आणण्यासाठीं पाळलेले सर्वसंमत संकेत, या सर्वांमुळें त्या शिल्पकारांची कलाभिज्ञता छान व्यक्त होते. त्यांच्या कौशल्याची श्रेष्ठता लगेच पटते. सांचीच्या या स्तूपाभोंवतींच्या शिल्पाचें वर्णन करावें तेवढें थोडेंच आहे. या सर्व प्रचंड कार्याचा योजक कोण? त्यानें असें निष्णात कारागीर कुठून व कसे मिळविले? त्या कारागिरांनींही आपल्या नांवागांवाचा मागमूसहि कां उरूं दिला नाहीं? इतक्या निष्काम वृत्तीनें–शेकडों वर्षें टिकणारें शिल्पकार्य व्यांकणारा, व पार पाडणारा कारागिरांचा 'तांडा' कोणत्या शाळेंत शिकला? त्यांचा गुरु कोण? त्यांना मजुरी किती मिळत असावी? त्यांची मेहनत सुसूत्रपणें एका विस्तृत योजनेसाठीं लावून घेणारा 'स्थपति' कोण असावा? एका पिढींत हें कार्य पुरें झालें नसतां तें तसेंच पुढें चालू ठेवणारे–मागला पुढला सांधा बेमालूम जुळवणारे कारागीर आतां आहेत कुठें?

—अशा अनेक प्रश्नांचा गोंधळ आपल्या मनांत जडतो—त्याला उत्तर मिळत नाहीं आणि मग **"तेथें कर माझे जुळती"** एवढें म्हणून त्या सर्वांना नमस्कार करण्याखेरीज मार्गच नसतो.

—साधना (ता. २१ एप्रिल १९५६)

* * *

बौद्ध कला व संस्कृति

ख्रिस्त जन्मापूर्वी व नंतर तीन शतकेंपर्यंत भारतांत बौद्ध-कलेचा संस्कृतीचा अपूर्व असा विकास झाला. वायव्य भारतांत ग्रीकांच्या व रोमांच्या आक्रमणामुळें एक प्रकारची संमिश्र कला उदयास आली आणि 'गांधार' या नांवानें ओळखली जाणारी एक बुद्धाची प्रतिमासृष्टीच प्रसृत झाली. हळूहळू सनातनी बुद्ध तत्त्व-प्रणालींत फरक पडत गेला. सर्वसामान्य रूढी व समजुती 'तंत्र' द्वारें जनतेंत दृढमूल होऊं लागल्या व याच तंत्रामुळें बौद्ध व हिंदु धर्म पुनः नजिक आले.

भारतीय मनोभूमिकेस जुळेल अशा प्रकारें उच्च व हीन पातळीवरील श्रद्धास्थानांचें एकीकरण झालें. आणि त्या मधूनच एक अति उच्च दर्जाची शिल्पकला उदयास आली. सांची, बार्हुत अमरावती व नागार्जुन कोंडा येथील स्तूपांच्या प्रवेशद्वारांवर वगैरे आपणांला याच कलेचें दर्शन घडतें. इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकाच्या सुमारास बुद्धाच्या कांहीं ब्रॉंझ धातूच्या प्रतिमा गुंतुर जिल्ह्यांत अमरावती व तिच्या आसपासच्या ठिकाणीं सांपडल्या आहेत. त्यानंतरच्या कालांत कलावंत बुद्ध प्रतिमा कोरण्याचें काम मोठ्या प्रमाणावर करूं लागले व तेव्हांपासून वेगवेगळ्या कालांत कोरलेल्या बुद्ध–प्रतिमांची एक परंपराच सुरू झाली.

—धनुर्धारी

* * *

आचार्य धर्मानंद कोसांबी

बुद्धाच्या कार्यावर प्रकाश

प्रा. न. र. फाटक यांचा लेख

इंग्रज व युरोपियन संशोधकांनीं बुद्ध व बौद्ध यांच्या कामगिरीचा शोध चालविला आणि या पुरुषाला व त्याच्या संप्रदायाला उजेडांत आणलें. इंग्रजांनीं सुरू केलेल्या शिक्षणांत इतिहासानिमित्त बुद्धाचें चरित्र विद्यार्थ्यांसमोर पिढ्यान्‌पिढ्या येत चाललें व त्याची माहिती ग्रंथरूपानें स्वतंत्रपणें लोकांपुढें ठेवली गेली. श्री. दात्यांची ग्रंथ-सूची चाळल्यास बुद्धविषयक वाङ्मय बाहेर पडायला गेल्या शतकाच्या शेवटीं शेवटीं प्रारंभ झाल्याचें दिसून येतें. सामाजिक सुधारणेच्या प्रेरणेनें कांहीं वाङ्मय जन्मास आलें, तर कांहीं जणांनीं बुद्धाच्या पाली भाषेला उपजीविकेचें साधन बनविल्यामुळें त्यांतील आशय भाषांतराच्या रूपानें सादर करून पालीच्या ज्ञानाचे पांग फेडण्याचा

अर्धवट यत्न केला. चाळीस वर्षांपूर्वी पाली भाषेला विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमांत स्वतंत्र महत्त्वाचें स्थान नव्हतें. पालीचा अभ्यास, इंग्लंडांत व युरोपांत कांहीं शहरांतून गेल्या शतकांत सुरू झाला, पण बुद्धाच्या देशांत त्या भाषेबद्दल अनास्था होती. ही अनास्था घालविण्याला कारणीभूत झालेल्या व्यक्तींमध्यें धर्मानंदांना फार वरची जागा द्यावी लागेल. किंबहुना आद्यस्थान दिल्यासहि चुकीचें ठरणार नाहीं. बुद्ध व बौद्ध यांचें ज्ञान महाराष्ट्राला आपुलकीच्या तळमळीनें जर कोणी मोठ्या प्रमाणांत पुरविलें असेल तर तें धर्मानंद कोसांबींनीं, असें कबूल करण्यांत अतिशयोक्तीचें भय नाहीं.

लोकोत्तर व्यक्ति

बुद्ध व बौद्ध यांविषयीं निस्सीम अभिमान हा त्यांच्या स्वभावाचा अढळ विशेष होता. त्यामुळेंच त्यांनीं बुद्ध आणि बौद्ध यांच्या संबंधांत सर्वांगीण ज्ञानाच्या अधिकारानें बुद्ध व त्याचा संप्रदाय यांची माहिती देणारीं पुस्तकें लिहिलीं व मराठी भाषा संपन्न केली. कोसांबींचा ज्ञानाधिकार लक्षांत घेतां या पुस्तकाचें निराळें व स्वतंत्र महत्त्व मानावें लागतें. त्यांचा अभ्यास स्वोद्धारार्थ होता. दुसरा कोणताहि स्वार्थ त्यांत नव्हता. त्या अभ्यासाचें फळ लोकांस देतांना 'बहुजनहिताय बहुजनसुखाय' हीच त्यांची दृष्टि होती. पूर्वीच्या किंवा समकालीन लेखकांना जें अगम्य होतें, तें कोसंबींच्या प्रत्यक्ष अनुभवांतलें असल्यामुळें त्यांनीं त्या विषयावर जसा प्रकाश टाकला आहे, तसा दुसऱ्या कुणालाच टाकतां आला नसता. उदाहरणार्थ : 'समाधिमार्ग', 'बुद्ध, धर्म आणि संघ', 'बौद्ध संघाचा परिचय' हे ग्रंथ वेतल्यास वरील विधानांचें औचित्य गळीं उतरेल.

ज्यांच्या चरित्रांत कांहीं लोकोपकारी पण लोकोत्तर विलक्षणत्व आहे अशा ज्या थोड्या व्यक्ति महाराष्ट्रांत गेल्या पाऊणशें शंभर वर्षांत होऊन गेल्या, त्यांपैकीं धर्मानंद कोसांबी ही एक चिरस्मरणीय व्यक्ति आहे.

साप्ताहिक **'मौज'**

* * *

बुद्धाच्या शिकवणीचें रहस्य

खरा गौरव कोणता ?

ले. प्रा. न. र. फाटक

बुद्धानंतर अडीच हजार वर्षें लोटलीं. बुद्ध धर्म आपल्या देशांत लोपल्याला ढोकळ मानानें हजार वर्षें उलटलीं. तथापि बुद्धाची व बौद्धांची एका कालखंडांतील कर्तबगारी भारताच्या इतिहासांत निरंतर उज्ज्वल राहील अशा योग्यतेची निःसंशय आहे. बुद्धानें ज्या नैतिक आचारविचारांचा आग्रह धरला, ते नैतिक आचारविचार भारतीय संस्कृतीच्या वाङ्मयांत दृढमूल झालेले आहेत. बौद्धांच्या शिल्पानेंहि जगांतील कारागिरीच्या इतिहासांत श्रेष्ठ स्थान मिळविलें आहे. महाराष्ट्रांत अजंठा, वेरूळ, कार्लें येथील लेणीं, त्यांतील मूर्ति आणि रंगीत चित्रें निसर्गाच्या, मानवाच्या विध्वंसक शक्तीला पुरून उरलीं, हें त्यांचें वैशिष्ट्य डोळ्यांआड करण्याजोगें नाहीं. बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानांतील उत्कट रसिकतेचा अंश या लेण्यांच्या एकंदर अंतर्बाह्य सौंदर्यानें प्रगटला असून जगापुढे शेकडो वर्षें उभा आहे. बुद्धाच्या शिकवणीनें भारतीयांच्या बुद्धीला व भावनेला ज्ञानाची व

कर्तृत्वाचीं नवीं क्षेत्रें पुरविलीं. भारतीयांचें जीवन त्या योगाने एकदां संपन्न व समृद्ध झालें होतें याबद्दल दुमत होणार नाहीं.

परंतु त्या धर्माचें पुनरुज्जीवन, त्याविषयीचा तांत्रिक अभिमान व्यर्थ आहे. मात्र बुद्धाच्या चरित्राचें स्मरण योग्य रीतीने बाळगणें अवश्य आहे. प्रत्येक थोर पुरुष आपल्या काळाच्या मर्यादेमध्यें कर्तृत्व गाजवितो. आजची आपल्या देशाची भौगोलिक स्थिति आणि पंचवीसशे वर्षांपूर्वीची स्थिति यांची तुलना केल्यास कालाच्या मर्यादा म्हणजे काय हें गळीं उतरेल. भौगोलिक स्थितीप्रमाणेच माणसाच्या बुद्धींत, भावनेंतदेखील आज विलक्षण अंतर पडलें आहे. मनुष्य तेवढा आपल्या मूलभूत गुणदोषांच्या दृष्टीनें जसाच्या तसा कायम आहे! स्वार्थाचा दुराराध्य लोभ हा एकच दोष विचारांत घेतल्यास वरील विधानाची यथार्थता पटेल.

जगांतले सगळे धर्मसंस्थापक ज्या गुणांच्या संवर्धनासाठीं व ज्या दोषांच्या निर्मूलनासाटीं झटले, त्या गुणांची जोपासना व त्या दोषांचा परिहार करण्यासाठी जर बुद्धाचा गौरव गायिला, तर बुद्धाची स्मृति साजरी केल्याचें समाधान लाभेल. नाहीतर लोकांच्या उत्सवप्रियतेला प्रसन्न करण्यासाठीं बुद्धाच्या कीर्तीचा व्यापार केला असें म्हणावें लागेल.

—**किर्लोस्कर**, मे १९५६

* * *

नमो भगवते बुद्धाय !

भगवान बुद्धाच्या महापरिवाणानंतर बौद्धधर्मांत आणि संघांत ही जीं भयानक वैगुण्यें उत्पन्न झाली, त्यांबद्दल बुद्धाला जबाबदार धरणें किंवा दोष देणेंहि अर्थातच योग्य होणार नाहीं. तो स्वतः, श्रीशंकराचार्यांनी म्हटल्याप्रमाणें, परमकारुणिक आणि परिणतप्रज्ञ असा 'योगिनां चक्रवर्ति' होता, हें निस्संशय! किंबहुना प्रो. डॉ. ऱ्हीस डेव्हिडस् यांनी म्हटल्याप्रमाणें तत्कालीन सर्व हिंदु समाजांत तो अतिशय व्यवहारचतुर असल्यामुळेंच खरोखरी, ईश्वर आणि आत्मा यांचें अस्तित्व नाकारणाऱ्या आपल्या लोकविलक्षण धर्माचा प्रभाव त्या काळच्या राजामहाराजांवर पाडून, त्यांच्या आश्रयाने त्याने विराट भिक्षुसंघटना निर्माण केली, व तिच्या जोरावर संपूर्ण पूर्व आशिया भारतीय संस्कृतीच्या छत्राखाली आणला, इतकेंच नव्हे, तर त्याच्या तत्वज्ञानाचा प्रसार हिंदी महासागरापासून भूमध्यसमुद्रापर्यंत झाल्यामुळें त्यांतील तत्त्वें आत्मसात् करून घेऊन ख्रिस्ताने आपल्या नवीन धर्माचें प्रवर्तन केलें ही ऐतिहासिक घटना आतां सर्वमान्य झालेली आहे. येशू ख्रिस्ताने ईश्वर आणि आत्मा यांना जरी आपल्या धर्मात परमोच्चस्थान दिलेलें असलें, तरी त्यांतील समता, बंधुता, सेवाशीलता, क्षमावृत्ति, कारुणिकता इत्यादि तत्त्वें हीं बौद्ध धर्मातून घेतलेलीं आहेत, याबद्दल आतां शंका उरलेली नाही. त्या दृष्टीनें, बुद्ध हा आशियांतील धार्मिक क्रांतीचा प्रवर्तक आणि मानवतेच्या सेवेची दीक्षा जगाला देणारा अद्वितीय धर्मपुरुष ठरतो, हें स्पष्ट आहे. स्वतःच्या तत्त्वांच्या प्रसाराची आवश्यकता वैदिक धर्माला कधीहि वाटली नाही. त्याचा जो काय प्रसार यदृच्छेनें झाला असेल, तेवढाच! पण, बुद्धाने आपल्या धर्मपंथाच्या प्रचारासाठीं प्रचंड संघटना उत्पन्न केली; आपल्या शिष्यांना धर्मदीप हाती घेऊन जगभर जाण्याचा आदेश दिला; व त्या त्या देशांत त्या त्या वेळीं प्रचलित असेल या धर्मकल्पनांना मुरड घालून आणि पचनीं पाडून आपल्या धर्माचा प्रसार हिंदी महासागरापासून भूमध्यसमुद्रापर्यंत सर्वत्र केला. येशू ख्रिस्ताचें चरित्र वाचलें, म्हणजे असें वाटते की, बुद्धाच्या पावलावर पाऊल ठेऊनच जणू ख्रिस्ताने आपल्या धर्माचे प्रवर्तन आणि प्रसार यांचें तंत्र निश्चित केलें असावें! भगवान् बुद्ध हा अनीश्वरवादी आणि आनत्मवादी असेल; वेदविरोधी असा युक्तिवादहि त्यानें कांही वेळा केलेला असेल; पण वैदिक धर्मातील ईश्वर आणि आत्मा त्यांच्या व्यतिरिक्त सर्व उत्कृष्ट तत्वांचे संकलन करणारा, पंचशील आणि पंचमहायज्ञ याचा पुरस्कार करणारा व ब्राह्मण, श्रमणक आणि श्रावक यांना सारख्याच सन्मानबुद्धीने वागविण्याचा दंडक आपल्या वर्तनाने घालून देणारा, भारतीय संस्कृतीचा इतका महान् प्रवर्तक आणि प्रसारक गेल्या अडीच हजार वर्षांत दुसरा झालेला नाही, हें निर्विवाद सत्य आहे. म्हणून भरतभूमीचा आणि भारतीय संस्कृतीचा श्रेष्ठ पुत्र आणि प्रवर्तक म्हणून आज वैशाखी पौर्णिमेला भारतीय जनतेने अत्यंत आदराने आणि कृतज्ञतेने त्या योगियांच्या चक्रवर्तीपुढें आपलें मस्तक नम्र केलें पाहिजे.

—**तरुण भारत**, नागपूर (१९५६)

* * *

बोधिवृक्षाच्या छायेंत

त्यावर बुद्ध म्हणाले, 'शहाणा मनुष्य सत्कृत्य पायरीपायरीनेंच पुरें करतो. पुण्याचा संचय एका दिवसांत होतो काय? हळुं हळुं, थोडी थोडी भर पडूनच पुण्य सांठत जातें.'

प्रत्येकजण आपापल्या श्रद्धेप्रमाणें, आपापल्या कुवतीप्रमाणें दान

करीत असतो. म्हणून त्यांत हें वाईट आणि तें चांगले असें ठरविणें चुकीचें आहे. दान केव्हांही पवित्रच असतें. त्याला जो नांवें ठेवतो त्यांत त्याची क्षुद्रताच उघड होते आणि त्याच्या क्षुद्रतेनें त्याचेंच हंसू होतें. त्याबद्दल तुम्ही वृथा चिंता का करतां ?'

२९--एप्रिल—१९५६

गौतम बुद्धांनीं त्याला त्याची हकीकत विचारली व ते म्हणाले, 'साधूचें जीवन जगणें ही कांहीं सोपी गोष्ट नाहीं. फार कठीण आहे तें. कारण त्यांत सुख, मौज अशी कांहींच नाहीं. पण बाळा, संसारांत तरी सुख आहे काय ? संसार तरी सोपा आहे काय ? संसारामध्येंही घोर; आपत्ती, अडचणी आणि संकटें भरलेलींच आहेत. साधुपुरुषाला सुख नाहीं पण संसारी माणसा मागचे दुःखही चुकत नाहीं. संसाराचा अशा दृष्टीनें विचार करून पहा. जीं माणसें आपला द्वेष करतात, आपल्याला तुच्छ लेखतात, आपल्याला समान वागणुक देत नाहींत त्यांच्यासह दिवस कंठायचे ह्याचेंच नांव संसार. मग ह्यापेक्षां साधुत्व कठीण आहे काय ?'

—नवयुग (१ एप्रिल १९५६)

* * *

बुद्धं शरणं गच्छामि

अडीच हजार वर्षांपूर्वीच्या बुद्धकालीन जगांत बुद्धासारख्या ऐश्वर्यसंपन्न राजपुत्राच्या अंतःकरणाला यातना देणाऱ्या ज्या अमानुष गोष्टी अस्तित्वांत असतील त्यापेक्षा निदान शंभरपटीने तरी आजच्या जगांतील अमानुषता अधिक आहे असें अगदीं विनदिक्कतपणें बोलावयास हरकत नाहीं. परंतु आजच्यापेक्षां शंभरपटीने कमी अमानुषता पाहून अडीच हजार वर्षांपूर्वी मानवतेला ग्रहणमुक्त करून शांततेच्या प्रस्थापनेसाठीं घोर तपश्चर्या करणारा भगवान बुद्ध निर्माण झाला तसा एकहि आज निर्माण होत नाहीं, हीच काय ती दुःखाची आणि खेदाची बाब होय. आज शेंकडों बुद्धांची गरज असून एकहि बुद्ध नाहीं, हेंच या शांततेसाठीं हपापलेल्या जगाच्या अंतर्यामी सलणारें शल्य होय. ज्या उपनिषद् प्रणीत वैदिक धर्मांतून बुद्धांनी आपल्या नवधर्मासाठी तत्व शोधन केले आणि बुद्धधर्माचा जगभर प्रचार आणि प्रसार केला त्या वैदिक धर्मांच्या धर्ममार्तंड अनुयायांनी आणि धर्म व संस्कृतीच्या निष्फळ वल्गना करणाऱ्या सत्यधर्म शत्रूंनी बुद्धधर्मासारख्या विशाल आणि व्यापक विश्वकल्याणकारी धर्मांची गळचेपी करून त्याचा नाश करण्यासाटी पराकाष्ठेचे प्रयत्न करण्याचे पातक तर केलेंच; परंतु त्याच बरोबर बुद्धांच्या महान कार्यांने जागृत होऊन वैदिक धर्मांतील विश्वमांगल्यसाधक उदात्त तत्त्वांचा उपयोग करण्याचें थोडेबहुत पुण्यहि स्वतःच्या पदरीं बांधून घेतलें नाहीं, हें भारताचें केवढें दुर्दैव म्हणावयाचें !

विश्वव्यापक शांति या जगाच्या पाठीवर केव्हां नांदेल आणि जगांतील राष्ट्रें परस्पर प्रेम आणि सहकार्यानें स्परस्परांशी व्यवहार करून विनाशाच्या मार्गाने चालत असलेल्या जगाचें

नंदनवन बनविण्यासाठीं कामाला कधीं लागतील तेव्हां लागोत; परंतु आज विश्वव्यापी अशा अनेक कार्यांना प्रारंभ झाला, आहे आणि त्या कार्यामधूनच विश्वबंधुत्वाच्या भावनेचा विकास घडून येण्याची शक्यता दिसत आहे. अशावेळी भगवान बुद्धांनीं प्रस्थापित केलेल्या धर्मांतील तत्त्वाचें आचरण हें जितक्या अधिक कसोशीनें केले जाईल तितक्याच प्रमाणांत विश्वमांगल्याचें ध्येय साध्य होईल. परंतु त्यासाठीं विशुद्ध बुद्धीने कार्य करणारे लोक आवश्यक आहेत. ध्येयाशीं तादात्म्य पावून आचार विचार आणि कृतीत सत्य-अहिंसा आणि शांति या तत्वाचें तंतोतंत पालन झालें तरच बुद्धांची २५०० वी जयंति साजरी केल्याचें सार्थक होईल. नाहीं तर 'बुद्धं शरणं गच्छामि !' असें म्हणून स्वस्थ बसण्यात काय अर्थ आहे ?

—मातृभूमि (२१ मे १९५६)

* * *

डॉ. वि. भा. गोवंडे—

भगवान बुद्धाच्या कार्याचें मूल्यमापन अगदी थोडक्यांत केल्यास पुढील गोष्टी ठळक दिसून येतात:

१. जगांतील अत्यंत जुलुमी आणि प्रबळ अशा भिक्षुकशाहीचें उच्चाटन करून निदान एक हजार वर्षेपर्यंत बौद्ध धर्मानें हिंदुस्थानांत श्रेष्ठत्व प्राप्त करून घेतलें.

२. जातिभेदावर आघात करून त्याचीं बंधनें शिथिल केलीं.

३. गुलामगिरी नष्ट केली.

४. स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा वाढविला. अनेक स्त्रिया करण्याची चाल धर्मविचारांशीं विसंगत आहे हें लोकांस पटवून एकपत्नीव्रताकडे लोकांना वळविलें. स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेंच धार्मिक बाबतींत स्वातंत्र्य आहे. त्यांना अध्यत्मिक उन्नति करण्याचा मार्ग खुला झाला.

५. पशुहत्या बंद पडली. राजानें देखील तरवारीचा उपयोग करूं नये असा विचार प्रसृत झाला. (फाशीची शिक्षा इंग्लंडाने १९५६ साली रद्द केली.)

६. सामुदायिक धर्माचारापेक्षां व्यक्तीचाच आचार अधिक महत्वाचा आहे हें मानवांच्या इतिहासांत प्रथमच दाखविण्यांत आलें. यज्ञयाग यापेक्षां न्यायानें आणि सदाचरणानें वागण्यानेंच मोक्षप्राप्ति होते अशी लोकांची खात्री झाली.

७. धर्मप्रचार करणें हें आपले कर्तव्य आहे ही गोष्ट बुद्धापूर्वी कोणी सुचविली नाहीं. हिंदुस्थान, जपान, चीन देश, ब्रह्मदेश, सयाम, सिलोन, पर्शीया, इजिप्त या देशांत बौद्ध धर्म प्रचारक गेले आणि तेथील लोकांना बुद्धाचे अनुयायी केले. बौद्ध धर्माचा प्रचार मुसलमानी धर्माप्रमाणें तरवारीच्या जोरावर किंवा ख्रिस्ती लोकांप्रमाणें पैशाच्या मदतीनें करण्यांत आला नाहीं ही अत्यंत महत्वाची गोष्ट आहे. बौद्ध भिक्षु अक्षरशः भिक्षा मागून रहात. धर्मप्रचार करण्यासाठीं तें एकटे जात. स्वतःचे त्यागी जीवन लोकांपुढें ठेवूनच ते लोकांची मनें वळवीत.

प्रभात पुणें (१६ एप्रिल १९५६)

* * *

अनुचित विसंवाद
श्रेष्ठ निष्ठा

भारत सरकार बुद्ध परिनिर्वाण दिन महोत्सवाच्या तयारींत असतांना त्या महोत्सवाशीं विसंवादी असा एक सूर महाराष्ट्रांतून निघाला आहे. बौद्धांच्या अतिरेकी अहिंसचा अधिक्षेप करण्याचा आणि राष्ट्राला सामर्थ्याची गरज असते हें उघड सत्य प्रतिपादन करण्याचा हव्यास या विसंवादी सुरांत आहे. सामर्थ्याची उपेक्षा राष्ट्रानें करावी असें कोणी म्हणणार नाहीं आणि दौर्बल्यांचा आदर्श पुढें ठेवावा असाहि कोणाचा अट्टाहास नाहीं. गांधीजींच्या अहिंसेवर अतिरेकीपणाचा शिक्का ठोकण्याच्या संवयींतूनच बुद्धविरोधी टीका निर्माण झालेली आहे. पण आदर्श आणि व्यवहार यांत नेहमींच अंतर रहातें. आदर्शाबरहुकूम व्यवहार साधला नाहीं म्हणून आदर्श टाकाऊ ठरत नाहीं आणि व्यवहारिक त्याज्य ठरते. 'सत्यमेवजयते नानृतम्' हा संदेश कांहीं बुद्धानें दिलेला नाहीं. आणि हिंदूनीं तो दिला म्हणून व्यवहारांत त्याचा पदोपदीं प्रयत्न येतो असेंहि नव्हे. राष्ट्राच्या कांहीं निष्ठा असतात. 'सत्यमेव जयते' ही जशी एक निष्ठा आहे, तशीच अहिंसा ही सुद्धां एक श्रेष्ठनिष्ठा आहे. या निष्ठांनीं व्यवहारांतील अपरिहार्य असे आपद्धर्म कांहीं चुकत नाहींत. अहिंसेचे सांस्कृतिक मूल्य मानणारे पं. नेहरू व्यवहारांत अपरिहार्य ती हिंसा राजधर्मानुरूप करीत आहेत. पण म्हणून हिंसा हें ध्येय होऊं शकत नाहीं, ती निष्ठाहि होऊं शकत नाहीं. बुद्धपरिनिर्वाण महोत्सवाबद्दल विसंवादी सूर काढण्याचा अनुचितपणा करतांना एवढा तरी विचार केला जाणें आवश्यक होतें, असें आम्हांला वाटतें.

विशाल अनुबंध

पाकिस्तानी संकटाच्या संदर्भांत बुद्धाऐवजीं शिवाजीचा आदर्श राष्ट्रापुढें असला पाहिजे असें मत स्वा. सावरकरांनीं व्यक्त केलें आहे. शिवछत्रपतींबद्दल आम्हांला दिगंत अभिमान आहे. पण बुद्ध हा राष्ट्रासमोर राजकीय आदेश आहे असें कोणी म्हणत असल्याचें आमच्या ऐकिवांत नाहीं. पण स्वतंत्र भारताच्या उत्सव-महोत्सवांना कांहीं आंतरराष्ट्रीय अनुबंध लक्षांत न येण्याइतकी दृष्टि आकुंचित व्हावी—ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. पॅन–इस्लामीझमच्या कारवायांना उत्तर देण्यासाठीं केलेल्या स्वा. सावरकरांच्याच भाषणांतील एका वाक्याचें आम्हाला या ठिकाणीं स्मरण होतें. पॅन–इस्लामीझमचीं स्वप्नें पहाणाऱ्यांना उद्देशून 'जम्मूपासून जपानपर्यंत हिंदु-बौद्ध एकजूट होईल' असें एक वाक्य पंधरा वर्षांपूर्वी सावरकर एकदां बोलून गेले होते. तशा तऱ्हेची राजकीय एकजूट आज थोड्या वेगळ्या स्वरूपांत अवतरत असतां ती ओळखण्याची दृष्टि मात्र त्यांनीं दाखवूं नये हें मोठें दुर्दैव होय. बौद्धधर्म भारतांतून नामशेष झाला तरी त्या धर्माची खोल छाप तदुत्तरकालीन वैदिक धर्माच्या पुनरुज्जीवनावरहि पडलेली आहे. बौद्धधर्म भारतांत नामशेष झाला असला तरी भारतीय संस्कृतींत तो चिरंजीव होऊन राहिला आहे. पूर्वी जेथें जेथें वैदिक धर्मानें दिग्विजय केले तेथें तेथें मागाहून बौद्धधर्मानेंहि दिग्विजय केले आणि ब्रह्मदेश, सिलोन, सयाम, कंबोडिया, व्हिएतनाम, जपान, चीन, तिबेट या देशांशीं भारताचें जें सांस्कृ-

तिक नातें कायम राहिलें आहे तें टिकविण्याचें श्रेय बौद्ध धर्मालाच आहे. हे देश आज कमी अधिक प्रमाणांत बौद्ध आहेत. आणि भारतानें बुद्ध महोत्सव केल्यामुळें हे संबंध अधिक दृढतर होणार आहेत. बौद्धधर्माचें भारतीय संस्कृतीवरील ऋण आणि त्याचा हा विशाल अनुबंध लक्षांत घेतां बुद्ध परिनिर्वाणदिन महोत्सवाचें महत्त्व सहज लक्षांत येईल.

नवशक्ति (१७-५-५६)

* * *

बुद्धपरिनिर्वाण

ले. र. मु. जोशी, हैद्राबाद

आदर्श व्यक्ति ही अतिशय उन्नत श्रेणीची असली, तिचा त्याग, तपश्चर्या विद्वत्ता, ग्रंथकर्तृत्व अत्यंत असाधारण असलीं म्हणजे संसारांतील सामान्य जनांना त्यांचा दरारा वाटतो, प्रेम व आपुलकी वाटत नाहीं. श्रीमदाद्यशंकराचार्य, संतरत्न ज्ञानेश्वर महाराज अथवा समर्थ रामदास यांच्या चरित्रानें आपण दिपतो, पण तुकोबाराय अथवा नाथ यांच्याबद्दल आपणाला आपुलकी वाटते. कडकडीत ब्रह्मचर्य हें एकच तपश्चर्येचें असें अंग आहे कीं संसारी माणूस गांगरून जातो. पण तुकोबारायाचें पहा. सांसारिक प्रतिकूलतेच्या मुशीत त्यांच्या जीवनाचें शंभर नंबरी सुवर्ण बनलें. अभंगाच्या ओळीओळींत ज्ञानाचें अमृत भरलें.

गौतम बुद्धाच्या चरित्राचा तोच प्रकार. गौतम सुखाचा भोक्ता होता. स्वतः अत्यंत सुखांत, ऐश्वर्यात आणि विलासांत असतां, त्याच्यांत मानवता जागृत झाली. आपणांस सर्व कांहीं आहे म्हणून आपण आनंदांत आहों. पण ज्या इंद्रियांच्या साहाय्यानें आपण सुख भोगतों ती तरी निर्बळ व उपभोगास निरुपयोगी ठरतीलचना? आपणांसहि जरा, व्याधि, मृत्यू येणारचना? म्हणजे परिणामीं दुःख झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. बहुजन समाज तर दुःखांतच आहे. व असतो हेंहि त्याला पटलें. अत्यंत दुःखनाश ज्याच्या योगानें होईल असा मार्ग शोधून काढल्याशिवाय त्याला चैन पडेना. त्याची तहान भूक हरपली. तो अस्वस्थ झाला. ज्या पौर्णिमेच्या रात्रीं त्यानें आपल्या विलास मंदिराचा त्याग केला, त्या वेळचें Light of Asia या पुस्तकांतलें वर्णन वाचलें म्हणजे बुद्धाच्या चरित्रांतली हृदयंगमता मनाला वेड लावते.

मराठवाडा पुरवणी (२४ मे १९५६)

* * *

"क्ष" किरणें

सध्या ऑल इंडिया रेडिओच्या बोकांडीं बुद्ध बसला आहे, याचा उल्लेख मागें केलाच होता. त्यासंबंधांत जीं अनेक भाषणें झाली आणि होत आहेत त्यांत गौतमबुद्धास यज्ञयागांत होणारी पशुहिंसा पाहवत नव्हती म्हणून; त्याचे हृदय दयेने कळवळलें अशीं विधानें कित्येकांनी केलीं आहेत. बुद्धकाळीं सर्व हिंदुस्थानांत यज्ञप्रसंगाने रोज किती पशुहत्या होत असे याचे आकडे कोठेहि उपलब्ध नाहीत. शिवाय अनेक पशु मेले तर दया यावी व एखादाच मेला तर दया येऊं नये असें कांही नाहीं. तेव्हां गौतम बुद्धाच्या दयाबुद्धीस द्रव येण्यासाठी अनेक पशुहिंसेचीच गरज होती असें नाहीं. आज गौतमबुद्धाच्या अनुयायांचें पीक आपल्या देशांत जरा विशेष वहरून आलें आहे; त्याबद्दल असें अनुमान करावें लागेल कीं, या नव्या बुद्धानुयायांनी पशुहिंसा व मांसभक्षण साफदी वर्ज्य केलें असावें! पण वस्तुस्थिति अगदी उलट आहे. बुद्धकालीं जितकी यज्ञांत पशुहिंसा धर्मकार्यार्थ होत असेल त्यापेक्षां अनंत पटींनी अधिक पशुहिंसा जिव्हालौल्यास्तव, बुद्धाचे गोडवे गाणाऱ्या आजच्या हिंदुस्थान सरकारच्या देखरेखीखाली चालत असलेल्या कत्तलखान्यांतून होत असते हें स्पष्ट आहे! या सरकारी पशुहननांतून गाई देखील सुटल्या नाहीत! अशा अवस्थेंत यज्ञयाग करणारावर आजच्या बौद्धपाखंड्यांनी स्वतः मांस भक्षण करीत करीत हिंसा, अहिंसा या बाबत टीका करावी हें शुद्ध ढोंग आहे!

राष्ट्रशक्ति (२५ मे १९५६)

* * *

गौतमबुद्धाचें तत्वज्ञान

धर्म ही जागतिक संपत्ति

वैदिक धर्म हा विश्व-व्यापक धर्म आहे. पौराणिक धर्म मात्र तसा नाहीं. भगवान बुद्धानें उपनिषदांतील धर्माच्या पायावर आपला धर्म उभारला व तो साऱ्या जगांत प्रसारित केला. मॅक्समुल्लरनें असें म्हटलें आहे कीं यहुदी, ग्रीक, रोमन किंवा ब्राह्मण लोकांनीहि धर्मप्रसाराचें कार्य केलें नाहीं. कारण धर्म ही राष्ट्रीय संपत्ति आहे अशी त्यांची समजूत होती. धर्म हा जन्मसिद्ध असतो अशीच त्यांची भावना होती. परंतु जगाच्या इतिहासांत बुद्धानेंच प्रथमतः धर्मप्रसाराचा उपक्रम साऱ्या जगांत केला आणि धर्म ही जागतिक संपत्ति आहे या तत्त्वाचें प्रतिपादन केलें. सम्राट अशोकाच्या

शिलालेखांत एके ठिकाणीं 'त्यानें बुद्ध धर्मप्रचारक सीरिया, अँटियोक, अलेक्झांड्रिया इत्यादि ठिकाणीं पाठविले आहेत' असें नमूद केलेलें आहे. या आणि इतर अशाच पुराव्यांवरून हॅवेलनें, या बौद्ध भिक्षूंनीं ख्रिस्ती व महंमदी धर्मांची भूमिका तयार केली असा निर्णय दिला आहे. बॉक्वेट नांवाच्या एका विद्वानानेंहि हीच विचारसरणी उचलून धरली आहे. तो म्हणतो 'ज्या प्रकारें यहुदी धर्मांचा संबंध ख्रिस्ती धर्मांशी आहे त्याच प्रकारें ब्राह्मण धर्मांचा संबंध बौद्ध धर्मांशी आहे. मात्र बौद्ध धर्म हा जगद्वंद्य झाला पण ब्राह्मण धर्म मात्र संकुचितच राहिला.' बॉक्वेटचें हें म्हणणें खरें आहे. हिंदू धर्मांचे मुख्य अवतार राम कृष्ण आणि बुद्ध हे आहेत. पैकी राम आणि कृष्ण हे राष्ट्रीय आणि बुद्ध मात्र जगद्वंद्य झाला आहे.

यावरून असें स्पष्ट होतें कीं, जगांतील प्रचलित बहुसंख्य धर्मांचा उगम भगवान बुद्धाच्या शिकवणींत आहे. ही शिकवण काय होती हें पहाण्यापूर्वीं ज्या वैदिक धर्मांतील तत्त्वांवर बुद्धानें आपल्या धर्मांची उभारणी केली त्याबद्दल आणखी थोडेसें विवेचन अस्थानीं होणार नाहीं.

तत्त्वज्ञान

सारांश, उपनिषदांतील धर्मच बुद्धाचा धर्म आहे. यांत नवीन असें कांहींच नाहीं. ज्यावेळीं लोक केवळ कर्मकांडी बनत चालले होते, त्यावेळीं कर्मकलापांचा निषेध करून, नीति तत्वानुसार सदाचार करणें धर्मांचें खरें अधिष्ठान आहे, असें प्रतिपादन करण्यासाठीं बुद्ध पुढें आले आणि त्यांनीं आचारधर्मांची महति गायिली. हेंच त्यांच्या तत्वज्ञानाचें रहस्य आहे, आणि बुद्ध धर्मांचे अत्यंत महत्वाचें मर्म म्हणजे त्यांनी जगाच्या इतिहासांत पहिल्यांदाच धर्म प्रसारासाठीं सारी पृथ्वी पायाखालीं घालण्याचा महामंत्र हिंदुसमाजाला दिला हें होय.

बुद्धाच्या अडीच हजाराव्या परिनिर्वाण जयंतीच्याप्रसंगीं बौद्ध धर्मांचें हे रहस्य आणि त्यांतील हें मर्म लक्षांत घेतल्यास आपली फसगत व्हायची नाहीं.

रवीवरचा **गांवकरी** (२०-५-५६

* * *

भारताचा दैदिप्यमान सुपुत्र भगवान बुद्ध

भगवान बुद्धानें "प्रत्येक व्यक्तीनें आपले ते सत्य हुडकले" पाहिजे असा उपदेश केला असला तरी "इतरांना आपल्यामधें पाहा इतरामध्यें आपण आहोत" हे ध्यानांत ध्या, असा समयोचित इशारा दिला आहे. बुद्धांनी स्वच्छ बुद्धिवाद पुढे मांडला. एखादा महाज्ञानी असता म्हणजे तो बोलेल ते खरे असे धरून चालू नका असे ते सांगत. प्रत्येक नव्या युगांत व बदलल्या परिस्थितीत सत्याला पडताळून घेतले पाहिजे. आणि प्रत्यक्षांत त्यास तसे जोपासले पाहिजे असे ते बोलत. स्वनिष्ठा व स्वतःची वैयक्तिक जबाबदारी हे दोन गुण प्रमुख मानल्यामुळें बुद्धांचे तत्वज्ञान अजूनहि ताजेतवाने राहिलेले आहे.

भारताच्या या तेजस्वी सुपुत्रानें बुद्धधर्मांचा प्रसार केला म्हणूनच केवळ त्यांचे नाव अजारमर झाले असे नव्हे तर त्यांनी सहिष्णुता, प्रेम व सदिच्छा या अमर गुणत्रयीवर आपल्या तत्वज्ञानाची उभारणी केली हे प्रमुख होय. अशा योगीराजाचा जन्म भारतात झाला आहे. याचा कोणत्या भारतीयाला आनंद होणार नाही ! परिनिर्वाण उत्सव हा सहा महिनेपर्यंत चालणार आहे. अशावेळी या 'हैड्रोजन बॉम्बच्या काळात' भगवान बुद्धांनी प्रसारलेली तत्वें राष्ट्राच्या व जगाच्या जीवनात कशी आचरली जातील, याचा अवश्य तो विचार व्हावयास पाहिजे. विशेषतः आपले भारत राष्ट्र तर साऱ्या धर्मांचे आगर आहे. पंचशिलेचा पुरस्कार करण्याबाबत ते आजहि अग्रभागी आहे. अशावेळी बुद्धांच्या तत्वांचे व प्रात्यक्षिकांचे अनुकरण करून ते आचरणांत उतरविण्याचे प्रत्येकाचे कर्तव्यच आहे. मग तो धर्मांने बुद्ध असो अगर इतर कोण्या धर्मांचा असो.

महाराष्ट्रातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्या एक बुद्धिवान व्यक्तीनें तर हिंदुधर्म सोडून बुद्धधर्मांचा स्वीकार करण्याचें आवाहन केलेलें आहे. त्यावरून बुद्धंधर्मांचा पगडा २५०० वर्षांनंतरहि किती प्रभावी आहे; याचें प्रत्यंतर आल्या शिवाय रहत नाही.

—रविवारची **मातृभूमि** (२७ मे १९५६)

* * *

चिमूर येथील भव्य समारंभ : बुद्धनगरांतील सोहळा (२३।५।५६)

श्री. बी. एन्. दातार यांच्या भाषणांवरून

६॥ वा. बुद्धनगरांत श्रीसंत तुकडोजींनी आयोजित केलेला संमे-

लनाचा समारंभ पार पडला. प्रास्ताविक भाषणांत संत तुकडोजींनी आपली समयदानाची कल्पना विशद केली. त्यानंतर श्री. रणदिवे यांनीं ता. २७-११-५४ पासून महाराजांनी श्रमदानाचा श्रीगणेशा केल्यापासून १०० खेड्यांत झालेल्या श्रमकार्यांचा व जागृतीचा आढावा घेतला. स्वागताध्यक्ष श्री. कामडी यांनी ज्या योजनेमागें धार्मिकतेचा स्पर्श असतो ती सहज शक्य होते असें विवेकानंदांनी म्हटले त्याचा उल्लेख करून तुकडोजीच्या पांच वर्षांत ३ हजार कोटी श्रमदान संकल्पाला यश येईल असें सांगितले.

बुद्ध आणि गांधी

त्यानंतर श्री. दातार यांचें प्रमुख भाषण झाले, त्यांनी २५०० वर्षांपूर्वी जन्मलेल्या भगवान् बुद्धाच्या कार्यावर प्रकाश टाकला. ते म्हणाले, "कारुण्य, मानवता आणि अहिंसा या प्रमुख गोष्टी बुद्धाच्या ठायीं दिसत. आजच्या काळांत म. गांधीनीहि बुद्धाचेंच कार्य केले असे म्हणता येईल. त्यानी सामाजिक व राजकीय क्षेत्रांत नवी दृष्टी दिली. नैतिक शुद्धाचरणाचे वळण दिले." हिंदु धर्मांत आणि बौद्धधर्मानें एकापरीने हिंदुधर्माला नवे वळण मिळेल असें त्यांनी सांगितले. श्री. संत तुकडोजींनी समारोप केला व बुद्धाचा आदर्श आपणापुढे असल्याचे सांगितले.

समारंभास १५–२० हजार लोक होते. त्यांत प्रो. भन्साली आणि १४० वर्षांचे स्वामी सीताराम हे प्रमुख होते.

ता. २२ च्या तरुण भारतांत आलेले श्री. ढेबरभाईंना खुले पत्र आज ढेबर येथे येतांच त्यांना दाखविण्यांत आले या कामीं राजवैद्य श्री. अनवाणि यांनी पुढाकार घेतला व त्यांनी स्वतःचेहि सहमत असल्याचे पत्र त्यांना सादर केले ते आतां श्री ढेबर यांच्या उत्तराची वाट पहात आहेत, राष्ट्रपतींना ते पायीं जाऊन तक्रार सांगणार आहेत.

* * *

"बुद्ध कां हवा ?"

पण भारताला बुद्ध हवा आहे. विसाव्या शतकांतील आधुनिक भारताला बुद्ध हवा आहे. पंचवार्षिक योजना आंखून बुद्धाच्या काळीं अस्तित्वांत नसलेलीं अवजारें, यंत्रें निर्माण करणाऱ्या या भारताला बुद्ध हवा आहे. ज्या गंगायमुना नद्यांना धरणें बांधलेलीं बुद्धानें कधींहि पाहिलीं नसतींल त्या नद्यांना धरणें बांधून त्यांना आपल्या उपयोगासाठीं राबविणाऱ्या भारताला बुद्ध हवा आहे. कारण आधुनिक भारत साधनसंपन्न होऊं पहात आहे, कर्तृत्व त्याच्या ठायीं निर्माण होत आहे. बुद्धाला माहीत नसलेली विद्वत्ताहि त्याच्यापाशीं आहे. पण इतकें सारें असूनहि भारताला बुद्ध हवा आहे : कारण भारतीय समाजाचें वैचारिक पुनरुज्जीवन करणारा शेवटचा पुरुष भगवान बुद्ध होता. बुध्द एकाकी निर्माण झालेला नाहीं. त्याचा धर्म अचानक पसरलेला नाहीं. तो जन्मासा येण्यापूर्वी भारतांत कित्येक शतकें वैचारिक संघर्ष चालू होता. वेदप्रामाण्यवादी, अस्तिक व नास्तिक, प्रवृत्ति व निवृत्ति, ब्राह्मण व श्रमण यांच्यामध्यें तुंबळ वैचारिक युध्द चालू होतें. या दोन पक्षांमध्यें समाजाच्या प्रगतीला पायबंद घालणाऱ्या संकुचित, परलोकवादी विचारस्वातंत्र्याला मारक अशा कर्मकाण्डवादी ब्राह्मणांचा पराजय होऊन विचारस्वातंत्र्याला पोषक अशा श्रमणांचा जय झाला ही भारतीय इतिहासांतील फार मोठी क्रांतिकारक घटना समजली पाहिजे. मनुष्य जन्मल्यापासून मरेपर्यंत त्याच्या जीवनाला नानाविध धर्मकर्मांच्या बंधनांनीं जखडून त्याला प्रज्ञाहत करून टाकणाऱ्या पुरोहितांच्या विचारांचा बुद्धानें पराभव केला, ही सर्वांत महत्त्वाची घटना होय. बुद्ध हवा तो या अर्थानें. तो बुद्धिक बंडखोर होता. ज्योतिष्ठोम यज्ञ केला कीं स्वर्ग मिळतो असला अदृश्य व असिद्ध कार्यकारणभाव समाजाच्या माथी मारून समाजांतील शक्ति, बुद्धि व कर्तृत्व यांचा नाश करणाऱ्या वैचारिक दास्याच्या शृंखला बुद्धानें तोडल्या आणि तो स्वतः बुद्ध झाला व समाज त्यानें मुक्त केला यासाठीं भारताला बुद्ध हवा आहे.

—लोकसत्ता (१८–५–५६)

* * *

बुद्धधर्माचें सार

आज वैशाख शु. ॥ १५ (पौर्णिमा). अडीच हजार वर्षांपूर्वी भगवान गौतम बुद्ध, ह्याच दिवशीं निर्वाणास गेले. त्यांचा जन्महि ह्याच दिवशीचा आहे. भगवान बुद्धांची शिकवण उपनिषदाच्या अभ्यासाच्या प्रेरणेंतून झाली. वयाच्या पस्तीसाव्या वर्षीं त्यांच्यात चैतन्य निर्माण होऊन त्याचा आविष्कार झाला. बुद्धगयेस तपस्व्याप्रमाणें कडक धारणेनें, त्यांनी चिंतन केलें. त्यावेळचा अध्यात्मवाद, योग आणि यज्ञकर्म, पशुहत्त्या, तांत्रिक मांत्रिकपणा, कळसास पोंचला

होता. ह्या सर्वांनी बुद्धांच्या प्रकृतीस समाधान मिळेना. राजपुत्रांचें सुखी जीवनहि त्यांना आकर्षित करूं शकलें नाहीं आणि जीवनांत चिरशांति मिळावी म्हणून त्यांनी ऐहिक सुखांचा त्याग केला. चित्तशुद्धि, आचारशुद्धि व अनासक्ति, ह्यांची तपस्या करून, प्रभावी धारणा संपादन केली. जी गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिली नाहीं, अनुभवली नाही आणि जिचें ज्ञान नाही, अशाबद्दल, त्यांनी मौन धरलें आणि केवळ वास्तवतेची दखल घेऊन आपले विचार जगापुढे मांडले. ईश्वर, ब्रह्म, अध्यात्म, वगैरे शुष्क वादांत भगवान बुद्ध कधींच पडले नाहीत. त्यांची शिकवण एका त्रिकोणांत बसते. बुद्ध-धर्माचें सार म्हणजे, ह्या त्रिकोणाची तीन टोकें.

मातृभूमि (२४मे१९५६)

* * *

नमो बुद्धाय !

मनुष्यजातीच्या नानारंगी इतिहासांत भगवान बुद्धाचें स्थान अमर आहे. आजपासून २५०० वर्षांपूर्वी भारतांत एक महापुरुष निर्माण झाला. या महापुरुषाने मानवजातीच्या दुःखविमोचनावर आपलें रामबाण औषध शोधलें याच महापुरुषाने व्यक्तिगत जीवनांतील आत्मोन्नति समाजाभिमुख केली आणि मानव्याच्या हिताची गाथा प्रथम उद्घोषिली. प्रागैतिहासिक काळाचा पडदा उघडतांच ज्या नयनमनोहर मूर्तीकडे इतिहास अभिवादन करून उभा राहतो ती मूर्ति म्हणजे भगवान बुद्धाची. भगवान बुद्धाच्या आदेशाने सारी वाराणसीच नव्हे तर संपूर्ण भारतवर्ष खडबडून उठलें. नवीन आदेश देणारा एक द्रष्टा गौतमबुद्धांच्या रूपाने जनतेपुढे उभा राहिला. गौतमबुद्धानंतर सुमारे २५० वर्षांचे आंतच बुद्धपंथावरच्या फांद्या नि पारब्या भारतांत खोल रुजल्या असें इतिहास सांगत आहे.

आपल्या सिद्धांतांचा प्रचार करीत बुद्धाने जीवनाच्या अंतिम क्षणापर्यंत अविश्रांत श्रम केले. एका स्थानाहून दुसऱ्या स्थानीं त्यांचा प्रवास सारखा चालूं होता, वादविवाद आणि धर्मसभांतून त्याचा धर्मप्रचार अखंड चालूं होता. गया, राजगिर पाटलीपुत्र, नालंदा या शहरांतून राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांत कौसांबी, वैशाली या नगरांतील धनाढ्य जनतेंत बुद्धाने आपल्या मतांचा हिरीरीने प्रचार केला. वयाच्या ८० व्या वर्षी जगांतील मानवाचा हा थोर द्रष्टा अंतर्धान पावला !

काल वैशाख शुद्ध पौर्णिमेला बुद्धाच्या परिनिर्वाणाला २५०० वर्षें झालीं आहेत. बुद्धाची २५०० जयंति काल देशभर विविध रूपांनी साजरी झालेली आहे. अशावेळी मानवाच्या समतेचा श्रेष्ठ उद्गाता आणि अमरशांतीचा संदेशवाह अशा भातवर्षाच्या ह्या श्रेष्ठ पुत्राचा आपण जयजयकार करूं या आणि अशी अपेक्षा करूं या की बुद्धाचा दिव्य संदेश या आजच्या स्वार्थी नी विजिगिषु महत्त्वाकांक्षेने आपलें आयुध बनविलेल्या विसाव्या शतकास पुन्हां खऱ्या शांतीचा दिव्य मार्ग दाखवील.—**राष्ट्रशक्ति** (२५मे१९५६)

* * *

कसिया–भगवान बुद्धका निर्वाणस्थान

भगवतशरण उपाध्याय

कसिया... आज का यह तुच्छ गांव सदा से उपेक्षित नहीं रहा। हमारा उस धरा पर जिसके बराबर पवित्र चरण नहीं उतरे, पैतालीस वर्ष तक जो निरंतर जीवों के कल्याण के लिये जतन करता रहा था, गांव-गांव फिर कर उनके जन्म–जरा–मरण के भय से दूर करता रहा था, उस महायात्री बुद्ध ने उसी अकिंचन गांव में अपनी काया विसर्जित की। उसके बाद वह अमर यात्री फिर नहीं चला। वहीं की हवा में उसने अंतिम सांसली। उसके निर्वाण से ही कसिया की मिट्टी पवित्र हुई। आज भी वह मिट्टी उस महा-मानव को रज से गमक रही है।

धर्मयुग (नागपूर) १-४-५६

* * *

भगवान गौतमबुद्ध

आज जगाला गरज आहे ती बुद्ध धर्मानें प्रस्थापित केलेल्या परंपरांची नाहीं किंवा अशोकानें प्रारंभी रक्ताचे पाट वाहवून वाढविलेल्या साम्राज्याची नाहीं तर ज्या अपार करुणेनें द्रवून मानवाचीं दुःखें नष्ट करणारा उपाय शोधून काढण्यासाठीं कपिलवस्तूच्या तरुण राजकुमार सिद्धार्थानें राज्य–गृह–दारा–सुत या साऱ्या माया मोहांचा त्याग करून तपस्येसाठीं अरण्याची वाट धरली त्या करुणेची आहे, बुद्धानें मानवांना जो सत्य–अहिंसा–प्रेमाचा मार्ग दाखविला त्या महान तत्वांची आहे. सम्राट अशोकानें साऱ्या मानवाच्या कल्याणाच्या ज्या दिव्यबुद्धीनें प्रेरित होऊन पूर्व समुद्रांतील बेटांत व लंकेत आपले प्रचारक पाठविले तिची आहे. युद्धाची शक्यता नष्ट करून जगांतील सर्व राष्ट्रांत भ्रातृभावना, समानतेची भावना व सहकार्याची इच्छा निर्माण करण्याची आज गरज आहे. व ती भागविण्याचें सामर्थ्य बुद्धाच्या संदेशांत आहे. म्हणून आज २॥ हजार वर्षांनंतर बुद्धाच्या स्मृतीला पुन्हां उजाळा आहे. येवढ्या प्रदीर्घ काळानंतर ज्याच्या संदेशाची जरूरी जगाला वाटते त्याच्या थोरपणाबद्दल संदेह कसा उरूं शकणार !

बुद्धानें नवा धर्म प्रस्थापित केला असें त्याच्या तत्वज्ञानावरून दिसत नाहीं. जुन्या वैदिक धर्मातील कांहीं तत्त्वांनाच त्यानें उजळा दिला. त्यांचा अधिक इर्ष्येनें प्रचार केला. यज्ञांतील पशुहत्या, व भेद व उत्तम लोकप्राप्तीसाठीं आचरावयाचें कर्मकांड याचा त्यानें निषेध केला. केवळ मागून चालत आले म्हणून त्याचे आचरण करणें विहित न मानतां स्वतःच्या बुद्धीनें योग्यायोग्य निवड करून व तेंच सत्य मानून आचरण करा अशी शिकवण त्यानें दिली. अशा प्रकारें जुनेंच धावून पुसून व लोकांना स्वयंप्रज्ञेनें आचरण करण्याचा आदेश देऊन त्यानें सर्वसामान्य जनांना मुक्तीचा सुलभ भाग दाखविण्याचा प्रयत्न केला. म्हणूनच बुद्धधर्माचा भारतांतून ऱ्हास झाला तरी बुद्धाला हिंदूंनी देवपदीं चढविलें.

—**महाराष्ट्र** (२४ मे १९५६)

* * *

बुद्धोत्सव आणि सरकारचें कर्तव्य लो. टिळकांच्या "वैदिकधर्माचें साम्राज्य" (१९०३) या भाषणांतील उतारा :

"सांप्रत युरोपियन राष्ट्रें आमच्यावर राज्यें करोत. परंतु सर्वांना श्रेष्ठ प्रकारचे धर्मविचार व तत्त्वज्ञान शिकविण्याचा आशिया खंडाला व विशेषतः हिंदुस्थानाला उपजत अधिकार आहे. ही गोष्ट कोणालाहि नाकबूल करता यावयाची नाहीं. शाक्य मुनीने (बुद्धाने) उत्तर हिंदुस्थानांत एके काळी दोन हजार भिक्षु तयार केले होते; व त्यांनीं भारतीय-तत्वज्ञानाचे सर्वत्र पुनरुज्जीवन आणि प्रसार केला. जपानांत आजमितीलाहि गणपतिसारख्याच 'शोडन' (ग्रुडिन) देवतेचें पूजन होत असते. हा वैदिक धर्माच्याच प्रसाराचा परिणाम होय. बुद्धाचे अनुयायी हे अपलेच धर्मबंधु आहेत; व धर्माच्या कामीं तरी त्यांचे व आपले एकमत होण्यास कोणतीच अडचण नाही. अशा विचाराने जर समजूत करून आपण कांही काम करूं, तर निदान आशिया खंडांतील शंभर कोट लोक तरी भारतीय संस्कृतीच्या छत्राखाली आपल्याला आणता येतील."

—तरुण भारत (९-५-५६)

* * *

बौद्धांच्या आततायी अहिंसेचा शिरच्छेद ! श्री. वि. दा. सावरकर

डोक्यांतील उवा वांचाव्यात म्हणून डोकेंच उडवावयाचें! माशाचा जीव वांचावा म्हणून माणसाचा जीव घ्यायचा! ही म्हणे अहिंसा! बुद्धांच्या या आततायी अहिंसेची हिंसा अखेरीस कोणी केली? आणि बुद्धधर्माची नि स्वतः बुद्धदेवांची भारतांत अंतीं काय गति झाली?

सध्यां आपल्या हिंदु जगताला शिवाजीच हवा आहे. बुद्ध नको. येथें तुलनेचा प्रश्नच नाहीं...!"

स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर यांनी वरील आशयाचा संदेश येथील प्रकाश मित्र मंडळाला शिवजयंति महोत्सवाच्या निमित्तानें धाडला आहे.

वरील मंडळाच्या वतीनें शनिवार वाड्यासमोर उद्यां हा महोत्सव साजरा केला जाणार आहे. व्यक्तिशः ते उपस्थित राहूं शकत नसल्यामुळें त्यांनीं हा संदेश धाडला.

जसा रोग तसें औषध

वीर सावरकर आपल्या संदेशांत पुढें म्हणतात : "ज्या रोगावर जें रामबाण, तेंच औषध त्याच्यावर योजलें पाहिजे. मशक दंशाचे औषध मशक दंशावर, पण सर्पदंशावर, सर्पदंशाचेच औषध हवें."

"हिंदुस्थानावर आज पुन्हां जें संकट कोसळूं पहात आहे, त्याच्यावर रामबाण औषध म्हणजे शिवाजीचा आदर्श, शिवाजीची राजनीति!...

...बुद्धाची नव्हे!

——केसरी (६ मे १९५६)

* * *

डॉ. ना. भा. खरे यांचें पत्रक बुद्धाच्या अहिंसेनेंच देश निर्बल बनविला होता बुद्धजयंतीच साजरी कां करितां ?

त्या पत्रकांत डॉ. खरे म्हणतात, "भारतसरकारच्या वतीने सध्या भारतांत २५०० वी बुद्धजयंती सर्वत्र फार थाटामाटाने साजरी केली जात आहे. या जयंतीच्या कार्यक्रमासाठीं गरीब जनतेच्या लाखो रुपयांचा चुराडा सरकार करीत आहे. बुद्धाच्या व्यक्तिमत्वाविषयीं योग्य तो आदर दर्शवूनहि मी असें म्हणेन कीं, भारत सरकारने अंगिकारलेल्या निधर्मी राज्याच्या तत्त्वाच्या कक्षेत ही गोष्ट मुळीच बसत नाही. सर्व धार्मिक पंथांना समान लेखणें हे तर निधर्मी राज्याचें मूलभूत तत्व आहे. भारतांत हिंदु, मुस्लिम, ख्रिश्चन, पारशी, बुद्ध, जैन, शीख, आर्यसमाज, लिंगायत, महानुभाव इत्यादि विविध धर्म नि पंथ नांदतात आणि त्या प्रत्येक धर्माला वा पंथाला आपापला प्रेषित आहे. तेव्हा भारतसरकार जर बुद्धजयंती साजरी करीत असेल तर या प्रत्येक धर्माच्या प्रेषितांची जयंती सरकारला साजरी करावी लागेल; आणि भारतसरकार जर ती साजरी करणार नसेल तर भारतसरकारवर पक्षपाताचा आरोप करावा लागेल. भारत-सरकार हें केवळ बौद्धधर्मानुकूल आहे असें म्हणावें लागेल. ही गोष्ट घटकाभर बाजूला ठेवली तरी बुद्धाच्या अहिंसा तत्त्वानें आपला देश निर्बल बनविला आणि त्यामुळे आपल्या देशावर परचक्रें आलीं हें ऐतिहासिक सत्य आपण दृष्टीआड करतां कामा नये.

अशोकाने बुद्ध धर्म हा राजधर्म बनविला, त्या धर्माला त्याने नसते महत्त्व प्राप्त करून दिलें. परंतु अशोकानंतर आपला हिंदुस्थान देश ऱ्हास पावत चालला. कॉंग्रेस सरकारनें हा धडा तरी विसरू नये."

—**केसरी** (८ मे १९५६)

* * *

बुद्ध परिनिर्वाण उत्सव कशासाठीं ?"

जगांतील बुद्ध धर्माच्या सर्व प्रतिनिधींना बोलावून हा परिनिर्वाण दिनाचा उत्सव भारतांत साजरा केला जात असतांना कांहीं लोकांनीं 'भारताला आज बुद्धाच्या नव्हे, शिवाजीच्या शिकवणीची नितांत आवश्यकता आहे" असें प्रतिपादन करून 'विसंवादी सूर' प्रकट केल्याबद्दल आमच्या कांहीं समव्यवसायिक बंधूंना कमालीचें दुःख झालें आहे. त्याच्या दुःखाचा वांटा आम्हास उचलतां येत नाहीं याबद्दल खेद वाटतो. भारत सरकारनें तत्त्वशून्य बनून कसाहि आणि कोणताहि व्यवहार करावा, भारतीय जनतेला त्याचे भीषण परिणाम भोगावे लागावेत आणि तरीहि त्या व्यवहारावर टीका करूं नये, असें कुणाचें मत असेल तर त्याच्याशीं आमचा मतभेद आहे. अशोकाची परंपरा कुणी येथें स्थापन करूं पाहील तर त्याला विरोध करणें—शक्य त्या सर्व उपायांनीं—यातच देशहित आहे अशी आमची पक्की धारणा आहे. या उत्सवांतून एक वेगळ्या प्रकारे भारत जम्पूपासून जपानपर्यंत एकजूट घडवून आणीत आहे अशा कल्पनेत वावरणाऱ्यांना आजच्या राजकीय समस्यांचें आणि या तथाकथित एकजुटीचें फारच अल्प ज्ञान असलें पाहिजे. सिलोन, सयाम, कंबोडीया, व्हिएटनाम, चीन, तिबेट आणि ब्रह्मदेश या देशांशीं भारताचें जें सांस्कृतिक नातें बुद्धधर्मामुळें टिकून राहिल्याचें एका वृत्तपत्रकारानें आग्रहानें प्रतिपादिलें आहे त्यानें या राज्यांचा आज भारताशीं असलेला व्यवहार सोईस्करपणें नजरेआड केला आहे; एवढेंच नव्हे तर आज त्या त्या देशांचे जे जे प्रतिनिधि (चीन आणि तिबेटनें प्रतिनिधि पाठविलेले नाहींत.) या उत्सवासाठीं येथें आले आहेत त्यांचा तेथील राज्यकर्त्यांशीं फारच अल्प संबंध आहे हेंहि विसरण्याचें कौशल्य दाखविलें आहे! अर्थातच अशा बादरायण संबंधामुळें भारताचें कांहीं हित होणार आहे ही कल्पना धादांत खोटी आहे हें निराळें लिहावयास नको आणि म्हणूनच भारताला आज शिवाजीच्या शिकवणीची आवश्यकता आहे. बुद्धाच्या नव्हे असेंच आमचें स्पष्ट मत आहे.

—**विवेक** (२० मे १९५६)

* * *

स्पष्ट बोलतों; माफ करा
परिनिर्वाण दिनाचा बौद्धीक माज

मुंबई राज्यांत दारुबंदी असतांना ही म्हण मला कां व कशी आठवली याचा वाचकांना अचंबा वाटेल. उगाच गोंधळ न घालतां किंवा लांबण न लावतां मी सांगून टाकतों त्याचं कारण. भारतांत परवां जो बुद्ध परिनिर्वाणदिन थाटामाटानें साजरा करण्यांत आला आणि त्या निमित्तानें कॉंग्रेसवाल्यांपासून आंबेडकरवाल्यांपर्यंत आंबेडकरांसह—जीं भाषणें ठोकण्यांत आलीं; तीं वाचल्यांपासून या म्हणीनें माझ्या मनाचा पूर्ण ताबा मिळविला. कांहीं काळानंतर याच धर्तीवर आणखी एका म्हणीनें माझ्या मनांत जन्म घेतला! "दमडीची श्रद्धा आणि लाखाचा माज" ही ती म्हण होय. अगदीं थेट श्रेष्ठ उपराष्ट्राध्यक्षांपासून फडतूस मोरारजींपर्यंत प्रत्येकानें बुद्ध जयंतीबाबत श्रोत्यांच्या कानावर अत्याचार केले! वास्तविक रोजच्यारोज गोळीबार करून जनतेच्या रक्ताचा सडा रस्त्यावर घालणाऱ्या मुख्य मंत्र्याला भगवान् बुद्धाच्या शिकवणुकीबद्दल कुणाला उपदेश करण्याचा काय अधिकार? पण त्याचा कुणी विचार केला नाहीं. मनांत आलें साजरा करावा परिनिर्वाण दिन; आणि तो साजरा झाला. हा सर्वच प्रकार इतका हास्यास्पद आहे कीं या सोहळ्याच्या गंमती जमती एकत्र करून वाचकांना सादर केल्या खेरीज मला रहावेना. आणि म्हणून मित्र हो; गेल्या दोन महिन्यांचे मौन सोडून मी पुन्हां तुमच्या भेटीला सादर झालों आहे. ऐका आतां २५०० वा बुद्ध परिनिर्वाण दिन सोहळ्याच्या सुरस रम्य कथा!!

—**विवेक** (वैशाख व. ९–१८७८)

* * *

गौतम बुद्ध हा तत्त्वज्ञानी नव्हता!
बाळशास्त्री हरदास म्हणतात—पुणें येथें

गौतमबुद्ध अहिंसक नव्हता. तो यज्ञीय हिंसेच्या विरुद्ध होता. दया, अन्न वा पशुहिंसेविषयीं तिटकारा ही त्याच्या मनाची प्रेरणा कधींच नव्हती. एरवीं बुद्ध सांप्रदायांत पुत्तलमांस म्हणजे दुसऱ्यानें पशूंना मारून शिजवलेलें मांस खाण्याची प्रथा राहिली नसती. जैन ग्रंथकारांनी याबद्दल बौद्धांची भरपूर थट्टा केलेली असून त्यांना ढोंगी म्हटलें आहे. स्वतः गौतम बुद्धसुद्धां कोवळ्या डुकराचें मांस खाऊन अजीर्ण झाल्यामुळें निर्वाण पदास पोहोंचलेला आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार केला म्हणजे बुद्ध संप्रदाय हा केवळ भारतीय राष्ट्राच्या स्थिर समाज रचनेला धुळीस मिळविण्यासाठीं उत्पन्न केलेला कट होता असें म्हणणें भाग पडतें. तत्वज्ञान असें बुद्धानें निर्माणच केलेलें नाहीं. मग त्याच्या तत्त्वज्ञानाचें खंडन हें श्री शंकराचार्यांचें प्रधान कार्य कसें म्हणतां येईल?" असे उद्गार साहित्याचार्य श्री. बाळशास्त्री हरदास यांनी "श्री शंकराचार्य व्यक्ति व कार्य" या विषयावर श्री शंकराचार्यांच्या जन्म दिनानिमित्त वक्तृत्व विकास मंडळाच्यावतीनें दि. १५ रोजीं भाषण करतांना काढले. पुणें येथील नूतन मराठी विद्यालयाच्या आवारांत सभेचें आयोजन केलेलें होतें.

श्रीशंकराचार्यांचें कार्य म्हणजे खंडन होय असें प्रतिपादन करण्यांत येते. अलीकडे पाश्चात्य प्रचारक आणि भारत सरकार यांनी बुद्धाचा जो जयघोष चालविलेला आहे त्यामुळें बुद्ध व बुद्धसंप्रदाय यांच्याविषयीं अवास्तव कल्पना उत्पन्न होऊन एवढ्या मोठ्या प्रतिपक्षाचा पराभव हे आचार्यांचें जीवितकार्य ठरविण्यांत आचार्यांचा आपण फार मोठा गौरव करीत आहोंत, अशी प्रामाणिक आचार्यभक्तांचीहि समजूत असते. पण वस्तुस्थिति तशी नाहीं. आचार्यांना प्रतिपक्षी मानून त्याचें खंडन हें स्वतःचें जीवितकार्य मानावें अशा योग्यतेचा बुद्ध हा तत्त्वज्ञानी होता असें इतिहासावरून निश्चितपणें दिसून येत नाहीं. बुद्धाविषयींच्या साऱ्या कल्पना आपण इतिहासाच्या निकषावर घासून घेण्याची आवश्यकता आजतरी उत्पन्न झालेली

आहे. गौतमबुद्ध हा तत्त्वज्ञानी नव्हता. जीव, जगत् व नियामक शक्ति यांच्या संबंधांत कोणताहि मूलगामी विचार त्यानें प्रतिपादन केलेला नाहीं. राजसत्तेच्या भयानें वा प्रलोभनानें बौद्ध संप्रदाय स्वीकारलेल्या कांहीं ब्राह्मण पंडितांनी त्याच्या वेगवेगळ्या वाक्यांवरून आपल्या बुद्धिमत्तेच्या बळावर जे वेगवेगळे बाह्यार्थवाद, शून्यवाद व विज्ञानवाद इत्यादि संप्रदाय उत्पन्न केले त्यांनाच बौद्ध तत्वज्ञान असें म्हणतात व हे संप्रदाय इतके परस्पर विरोधी आहेत कीं इतक्या परस्पर विरोधी प्रणाली सांगणाऱ्या व्यक्तीला तत्त्वज्ञानी ठरविणें कठिण आहे. ज्याला जी प्रणाली बरी वाटली तिचा साज त्यानें बुद्धाच्या मूर्तीवर चढविला एवढाच याचा अर्थ आहे. गौतम बुद्ध जसा तत्वज्ञानी नव्हता तसाच तो अहिंसकहि नव्हता. वैदिक विचारप्रणालींवर आघात करण्याचें एक प्रभावी साधन म्हणून त्यानें यज्ञीय पशुहिंसेविरुद्ध हांकाटी केलेली आहे.

—**विवेक** (२० मे १९५६)

* * *

गौतमबुद्ध व हिंदुधर्म

आद्य शंकराचार्यांनीं बुद्ध धर्माचा पाडाव केला असे आमचे काहीं हिंदुधर्माभिमानी मित्र जेव्हां सांगतात तेव्हां त्याचा अर्थ किती किळसवाणा असतो हें येथें कळून येतें. गुणकर्मांवरून ठरणाऱ्या चातुर्वण्याचें रूपांतर जन्मावरून ठरणाऱ्या शेकडो अडाणी जातिज-मातींत होणें हें काल सकाळीं ताजीं व मधुर असलेलीं फळें आज सडून जाऊं लागण्यासारखेंच आहे. शंकराचार्यांना समाजाचा हा कुजटपणा कधींच उमगला नाहीं आणि बौद्ध, जैन, लिगायत वगैरे नवीन धर्मांनीं नवी समाजव्यवस्था दिली नाहीं यामुळें शंकराचार्यांचा सडत चाललेला समाज त्याच अवस्थेंत 'शाबूत' राहिला आणि बुद्धादि सत्पुरुषाची शिकवण विसरला. म्हणजे शंकराचार्यांचा सडत चाललेला समाज 'शाबूत' राहिला हा शंकराचार्यांचा 'विजय' होय. बुद्धधर्महि त्या त्या देशांतील जनताजीवनांत नांवापलीकडे कांहींच फरक करूं शकला नाहीं. बुद्धाच्या शिकवणीचें पुनरुज्जीवन करण्याची कामगिरी महाराष्ट्रांत व महाराष्ट्राबाहेर गेल्या आठशें वर्षांपूर्वीपासून पुढें आलेल्या भक्तिमार्गी संतांनीं केली. दया, प्रेम, कारुण्य, आनंद ही मानवी जीवनांतील मुख्य तत्वें मुळची आर्यधर्मांत होतींच. त्यांचा पूर्ण लोप झाल्यावर बुद्धानें त्याचा स्वतंत्र प्रसार केला. ज्ञानेश्वरादि संतांनीं हीं तत्वें नवी अथवा बुद्धाचीं असें न सांगता मूळच्या आर्यधर्मांतलींच हीं तत्वें आहेत व तीं धार्मिक जीवनाचा मूलाधार आहेत हें तत्व मांडलें आणि भगवत्-गीतेंतील भक्तिमार्गाचा पुरस्कार करून सर्वसामान्य जनता धर्म व ईश्वर यांपासून दूर नाहीं असा प्रत्यय जनतेस आणून दिला. यामुळें हिंदु समाजांत एक प्रकारच्या ऐक्याची जाणीव त्यांनीं निर्माण केली. जुनी जीर्ण समाजव्यवस्था कोणासहि बदलतां आली नाहीं. पण ज्यांनीं हिंदुधर्म सोडला त्यांना हिंदुधर्मीयांना उपदेश करण्याचा अधिकार उरला नाहीं. ज्ञानेश्वर तुकारामांनीं हिंदुधर्म न सोडल्यामुळें भक्तिमार्गाचा उपदेश ते आपुलकीच्या अधिकारानें करूं शकले आणि त्यांना समाजव्यवस्था बदलता आली नाहीं तरी समाजांत प्रेम, सुहृद्भाव, सहानुभूति, ऐक्यभाव या गोष्टीत ते निर्मू शकले.

—**लोकमान्य** (२४ मे १९५६)

* * *

साधू कोणास म्हणावें ?

[हा उतारा "**मोक्ष-मार्ग-प्रदीप**" पुस्तकांतून घेतला आहे. भारतांतील साधूंची संघटना होत आहे. व "साधुसमाज" ही संस्था भारतीयांच्या त्रिविध कल्याणासाठीं झटणार आहे, ही अत्यन्त स्पृहणीय अशी घटना या स्वतंत्र भारतांत घडून आली आहे. या संस्थेचे पंचप्राण श्री राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आहेत. अशा वेळीं साधूंचीं खालीं उद्धृत केलेलीं लक्षणें सर्वांनाच उद्बोधक होतील. उद्धवाला श्रीकृष्णांनीं साधूचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत. **संपादक**]—

"उद्धवा, मला मान्य अशा साधूंचीं लक्षणें कोणतीं म्हणून तूं विचारतोस; तर तीं सांगतों ऐक :—

'तो साधुपुरुष फार दयाळू असतो, तो कोणाशीही द्वेष करीत नाहीं; त्याचें चित्त नित्य प्रसन्न असतें; तो सत्यापासून कधींहि ढळत नाहीं; कधीं कोणाच्याहि निंदा स्तुति करण्याच्या भानगडींत पडत नाहीं; सुख किंवा दुःख कसलाही प्रसंग आला, तरी त्याची चित्त-वृत्ति सारखी (हर्षविषादरहित) असते, तो सर्वांवर यथाशक्ति उपकार करीत असतो; तो आसक्तरहित असल्यामुळें विषयादिकां-पासून त्याच्या चित्ताला क्षोभ होत नाहीं; तो अगदीं जितेंद्रिय असतो; तो सदाचारसंपन्न असतो म्हणून त्याचें चित्त दीनांचें दुःख पाहून कळवळतें; तो धनादि सुखोत्पादक पदार्थांचा स्वीकार करीत नाहीं; तो ऐहिक भोगसाधनांविषयीं लुब्ध नसतो; तो देहनिर्वाहापुरताच अल्प आहार करतो; तो अत्यन्त विरक्त असतो; म्हणून त्याची बुद्धि धर्माच्या ठिकाणीं स्थिर राहते; तो सर्वथैव माझ्या ध्यानमननांत तत्पर असतो; तो सदैव ब्रह्मचिन्तनांत निमग्न राहतो; अगदीं हयगय करीत नाहीं, म्हणून त्याचें चित्त गंभीर असतें; कधीं संकटाचा प्रसंग आला तरी तो धैर्य धरून असतो, अर्थात् त्याच्या ठिकाणीं उत्तम विवेक असतो. क्षुधा, तृषा, शोक, मोह, जरा, मृत्यु या साही विकारांना जिंकलेला असतो; तो स्वतः मानाची अपेक्षा धरीत नाहीं, पण दुसऱ्याला मान देण्यांत तत्पर असतो; तो इतरांना ज्ञानोपदेश करण्यांत दक्ष असतो; तो कोणालाही फसविण्याची हांव बाळगीत नाहीं; परंतु करुणेनेंच एखादें परोपकाराचें काम करण्यास प्रवृत्त होतो, व त्याला सकल गोष्टींचें सम्यग् ज्ञान असतें. उद्धवा, वेद हें माझेंच स्वरूप होय; त्या रूपानें मीच धर्म सांगून ठेविलें आहेत. हे वेदप्रणीत धर्म आचरल्यानें चित्त शुद्ध व ज्ञान प्राप्त होते; आणि न आचरिल्यानें चित्तभ्रंश व नरक प्राप्त होतो, हें जरी खरें आहे, तरी पण हे धर्म भगवद्ध्यानांत विक्षेप करूं लागल्यास त्यांना तो सोडूनहि देतो, आणि ईश्वरभक्तीनेंच सकल धर्म साध्य होतात, अशा निश्चयानें माझ्या भक्तीमध्यें सदा निमग्न असतो ! उद्धवा, साधूच्या अंगीं मुख्य हें असावें कीं, त्यानें अनन्यभावानें माझी भक्ति करावी; मग त्यास माझ्या सच्चिदानंद स्वरूपाचें ज्ञान होवो किंवा न होवो, पण तो माझ्या मतें अत्यंत श्रेष्ठ साधू होय."

परिश्रमालय, खेरवाडी—खार (मुंबई).

लेखक : श्री. नरहरी वामन रत्नपारखे

१५ आगष्टचा दिवस—म्हणजे भारताचे इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाचा दिवस आहे. सन १९४७ चे दिनांक १५ आगष्ट रोजीं भारताला औपनिवेशिक (Dominion) स्वातंत्र्य व स्वराज्य प्राप्त झालें. उपनिवेशांत साम्राज्यत्वाची कल्पना अंतर्गत आहे. कारण उपनिवेश म्हणजे एका मोठया साम्राज्यांतील एक नियोजित देश. हें स्वातंत्र्य खरें असें म्हटलें तर फार मोठीशी हरकत नाहीं. परंतु त्यांत पूर्ण स्वातंत्र्य नव्हतें. ही गोष्ट स्वातंत्र्य-प्राप्त भारताला सहन होणें शक्य नव्हतें आणि म्हणूनच औपनिवेशिक स्वातंत्र्यांत जें ब्रिटिशांचें साम्राज्यत्व होतें तें हळूंहळूं—धोरणानें परंतु नेटानें व भांडून झगडून नव्हे तर गोडीगुलाबीनें-प्रेमानें-परस्पर सहकार भावनेच्या तत्त्वाला अनुसरून आम्हीं पूर्ण स्वातंत्र्य मिळविलें तो दिन. १५ आगष्ट सारखाच सन १९५० चा २६ जानेवारी हा दिन. या दिवशीं भारत पूर्णपणें स्वतंत्र होऊन—ब्रिटिशांचें साम्राज्य दूर लोटून भारताच्या जनतेचें स्वराज्य निर्माण करता झाला. या दिनांची महत्ता आपल्या दसरा-दिवाळी-रामनवमी-कृष्णनवमी—दासनवमी-शिवजयंति किंवा गांधीजयंति या दिनांच्या एवढीच आहे—किंबहुना—कांकणभर जास्त म्हटलें तरी चालेल. आणि म्हणूनच या दिवशीं भारताचे आबालवृद्ध जनतेंत पूर्ण आनंद अपूर्व उत्साह व नवचैतन्य उसळलें पाहिजे. पारतंत्र्याच्या शृंखलेमुळें आम्हीं तंद्रित व लुळे झालों होतों ते आतां जागृत, पुरोगामी व प्रगतिशील झालों आहोंत. हीच परंपरा उत्तरोत्तर वृद्धिंगत करणें हें आज आपलें आद्यकर्तव्य होय. या सर्व गोष्टींची पूर्ण जाणीव मनांत बाळगून आतां आपणास वागलें पाहिजे.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधींनीं सत्य व अहिंसा या दोन तत्त्वांवर पूर्ण भर देऊन व नीतिमत्तेच्या बळावर स्वातंत्र्य मिळवून भारतास उद्योग-दीर्घोद्योग करावयासही सांगून ठेविलें आहे. यालाच **सर्वोदय** ही संज्ञा दिली गेली आहे. परंतु केवळ सत्य व अहिंसेची कास धरून जागच्या जागीं बसून हा सर्वोदय साध्य होणें शक्य नाहीं. सर्वोदयाकरतां परिश्रमाची आवश्यकता आहे आणि आजच्य जगांत परिश्रम म्हणजे "देव", परिश्रम म्हणजेच 'प्रगति' व परिश्रम म्हणजेच "सर्वोदय" हें तत्त्व कायम झालें आहे. कविसम्राट श्री रवींद्रनाथ टागोर यांनी आपल्या एका कवितेंत भक्ताला उद्देशून असें विधान करून ठेवलें आहे कीं-बाबारे, आज तुला देवदर्शन घ्यावयाचें असेल तर मंदिरांत तें घडणार नाहीं. त्याचें दर्शन आतां तुला शेतांत काबाडकष्ट करून अन्नोत्पादन करणाऱ्याच्या सान्निध्यांत, किंवा सडकेवर खडी फोडून मोल-मजुरी करणारांच्या अथवा कारखान्यांत सतत श्रम करणारांच्या सान्निध्यांत घडेल. तात्पर्य हें कीं, परिश्रमाची महति देवाइतकीच आहे.

पाश्चात्य देशांनीं अविरत परिश्रम करूनच स्वतःला प्रगतीच्या शिखरावर चढविलें आहे. केवळ त्यांचें अंधानुकरण करून आपणांस प्रगतीचें—फक्त भौतिक—प्रगतीचें शिखर गांठावयाचें नाहीं, तर आपणास आपल्या भारताची आध्यात्मिक—नैतिक व सामाजिक परंपरा कायम ठेवावयाची आहे, हें विसरतां कामां नये. आध्यात्मिकत्व—सत्य—अहिंसा व प्राणिमात्राकरतां जागृत भूतदया हीं सर्व भारतीय संस्कृतीचीं मूलतत्वें आहेत. केवळ भौतिक प्रगति करून हीं तत्वें वगळलीं तर जगांत कोठेंच खरी शांति व समाधान नांदणें शक्य नाहीं. याचें मूर्तिमंत प्रतीक म्हणून पाश्चात्य देशांचें उदाहरण देतां येईल. भारताला खरा सर्वोदय करावयाचा आहे व तोहि सर्व श्रेष्ठ तत्वें—नीतिमत्ता—मानवता व आपली थोर परंपरा कायम ठेवूनच करावयाचा आहे. परमेश्वर कृपेनें या मानवकल्याणाचे कार्यात आम्हांस पूर्ण यश प्राप्त होवो, ही त्या प्रभूला प्रार्थना आहे.

उपर्युक्त ध्येयानेंच आज भारतांत सर्व ठिकाणीं समाजाचें सर्वांगीण कल्याण साधण्याकरतां—'सामाजिक कल्याण केन्द्रें' स्थापण्यांत आलीं आहेत व त्यांपासून सर्वसाधारण व्यक्तीस लाभ होत आहे. अशाच एका कल्याण केंद्राचें नांव "परिश्रमालय" आहे. हें केंद्र खार (मुंबई) स्टेशनजवळ—रेल्वेलाइनीच्या पलीकडे पूर्व दिशेला आहे. मूळचें खार सुबक घरादारांनीं संपन्न तर हें पूर्वेकडचें खार दारिद्र्याचें माहेरघर होतें. या ठिकाणाला सर्वसंपन्न करावयाच्या हेतूनेंच परिश्रमालयाची स्थापना झाली आहे. त्याचा इतिहास कुतूहलपूर्ण आहे, हें कदाचित् सर्वांना अवगत नसेल. या ठिकाणाचें नांव चांभारवाडी असें होतें. तेथील सामान्य जनतेची गणना हीनदीनांच्या श्रेणींत होत असे. आतां त्या ठिकाणाला "खेरवाडी" हें नांव प्राप्त झालें आहे. या खेरवाडींत आजच्या सुखसोयी, प्रगतिपर संस्था व सामाजिक कल्याणाच्या योजना परमपूज्य प्रथितयश भारतपुत्र श्री. बाळासाहेब खेर यांच्याच अविरत परिश्रमामुळें, हार्दिक कळकळीमुळें व लोकहित साधण्याच्या भावनेमुळेंच मूर्त स्वरूपाला आल्या आहेत.

ज्या मुलांमुलींच्या शाळेंत आज पांचशेंचेवर विद्यार्थी व विद्यार्थिनी आहेत ती शाळा १९३५ मध्यें केवळ १२ विद्यार्थी घेऊन सुरू झाली. तसेंच "लेदर इन्स्टिट्यूट" स्कूल कायम झालें व नंतर १९३८मध्यें तें सरकारस्वाधीन करण्यांत आलें. सन १९३३ सालीं जो छोटेखानी दवाखाना शाळेंतच होता तो १९३८ सालीं स्वतःचे इमारतींत चालू झाला, व २४ वर्षें लोकसेवा केल्यानंतर-सन १९५५ मध्यें तो मुंबई-म्युनिसिपल कार्पोरेशनचे स्वाधीन करण्यांत आला असून लोकसेवा करीत आहे. नवीन सडकांची निर्मिति झाली. पोस्ट आलें वगैरे वगैरे. यानंतर १९५५ मध्यें परिश्रमालयाची स्थापना झाली. आणि जणूं काय हजारों दीनदुबळ्यांच्या पोटापाण्याची तरतूद कायम झाली. आज परिश्रमालय प्रगतिपथावर अग्रेसर होऊन लोककल्याण करतां कळकळीनें झटत आहे.

लेखकाला त्याच्या एका व्यापारी मित्रानें नुकतेंच एकदां विचारलें कीं कल्याण-केंद्र-म्हणजे आहे तरी काय? तेथें सामाजिक कल्याण

करण्याच्या हेतूनें सर्वांना फुकट जेवणखाण–कपडालत्ता–पैसाअडका पुरविण्याची व्यवस्था आहे कीं काय ? याचें उत्तर 'होय' म्हणूनच दिलें गेलें व त्याला "अट" एकच हेंही सांगितलें गेलें. ती अशी कीं या सर्व वस्तूंची तरतूद ऐदीपणानें किंवा स्वस्थ बसून लावून घेतां येत नाहीं. त्याचें असें कीं, आपल्यासारखे व्यापारी व इतर व्यवसायकर्ते आमच्या खिशांतील पैपैका काढून घेतात तर सामाजिक कल्याण केंद्रें कार्यकर्त्यांचे खिशांत लोकोपकारी व उपयुक्तवस्तूंची— त्याचेचकडून निर्मिति करून घेऊन त्यांचे खिशांत पैसे घालतात. या मोबदल्याचें जास्त कमी प्रमाण--ज्याच्या त्याच्या कर्तबगारीवर अवलंबून असतें एवढेंच.

या ध्येयाला धरून "परिश्रमालय" विविध कार्यें करून लोकांचे सुखासमाधानाकडे लक्ष पुरवीत आहे. लोकरीचें व सुताचें विणकाम-- साबू तयार करणें–बुकबाइंडिंग--फाइल्स व इतर उपयुक्त जिन्नस परिश्रमालयांतच तयार करवून त्यांचा मोबदला कार्यकर्त्यांस देण्यांत येतो. यामुळे हळूंहळूं बेकारीचा प्रश्न सोडविण्यास कशी व किती मदत होत आहे याची कल्पना वाचकांस करतां येईल.

दिनांक १२ एप्रिल १९५६ रोजीं परिश्रमालयाचे आवारांत "उर्णागृहाचें"—म्हणजे लोकरीच्या सूत व विणकामाचें केंद्राचे उद्घाटन माननीय डॉक्टर जॉन मथाई—उपकुलगुरु, मुंबई विश्व-विद्यालय, यांचे हस्तें झालें. या ऊर्णागृहांत हातमाग ठेविले असून त्यावर लोकरीचें सूत काढणारीं व विणकाम करणारीं मुलें–मुलीं शिष्य-वृत्या घेऊन काम करीत आहेत. या शाळेकरतां सरकारतर्फे एक शिक्षक आहे. शिवाय मूलोद्योगशाखेचे सरकारी सुपरवायजर—वेळोवेळीं शाळेंत येऊन निरीक्षग व मार्गदर्शन करीत असतात.

जुलै १९५६ च्या पहिल्या आठवड्यांत 'अंबरचरखा' शिक्षण वर्ग कायम करण्यांत आला असून त्यावर सूत काढण्याचें काम शिकविलें जात आहे. अंबर चरखा हातमागाचे व्यवसायांत क्रांति घडवून आणील ही अपेक्षा बाळगण्यास कांहींच अडचण नाहीं.

केवळ आर्थिकदृष्टयाच व्यवसायांची सोय परिश्रमालयांत केलेली आहे असें म्हणणें वास्तविकतेला धरून होणार नाहीं. कारण नैतिक प्रगतीकडे देखील लक्ष पुरविलें जात आहे.

दर रविवारीं सकाळीं ८॥ ते १२–१२॥ पर्यंत नैतिक उन्नति व विकास करण्याच्या हेतूनें तेथें सामूहिक प्रार्थना होते. तदनंतर ख्यातनाम वक्ते भारतांतील व इतर देशांतील संतांच्या जीवनाचा व कार्यांचा परिचय करून देऊन प्रथितयश व लोककल्याणाकरतां ज्यांनीं आपलें जीवन अर्पण केलें अशा थोर व्यक्तींच्या जीवनकार्यांचेंहि विवेचन करतात व त्यांचा संदेश सांगितला जातो. या योगानें जनसमुदायाचे मनांत सात्विक व लोककल्याणकारी भावांचा उदय होऊन क्रमानें तो सद्भाव वाढीस लागतो व हृदय सत्यप्रिय–व्यव-सायशील व अहिंसात्मक भावनापूर्ण बनत जातें. हें कार्य कांही साधारण नव्हे. जसा समाज हा देशाचा घटक तसेंच व्यक्ति ही समाजाची घटक आहे. व्यक्तीच्या प्रगतींत शुद्ध आणि उच्च लोक–कल्याणकारी भावनांचे उत्पादन व त्यांच्या परिपोषणांत खरें कल्याण असून त्यानेंच सर्वोदय साधतां येईल. अशा संस्थांची उत्तरोत्तर वृद्धि व प्रगति होवो व जास्तींत लोकांचे जीवन हर प्रकारें उच्च व उन्नत होवो ही प्रार्थना !

"धर्मचक्रा" च्या "बुद्धजयन्ती विशेषांका"वरील कांहीं मतप्रदर्शन

१ : नवभारत टाइम्स–मुंबई, १७ जून १९५६.

"इस विशेषांक में हिन्दी, अंग्रेजी तथा मराठी मे महात्माबुद्ध तथा बौद्धधर्मके सम्बन्ध मे कुछ लेख प्रकाशित किये गये है। लेखोंका चुनाव बौद्धधर्म तथा दर्शन के व्यावहारिक पहलुओं को दृष्टिगत रखते हुए किया गया है। एक जापानी बौद्ध भिक्षुके लेख मे जापान मे बौद्धधर्म के प्रभावका विवरण सुंदर ढंग से दिया गया है"।

२ : सकाळ–पुणें, १७ जून १९५६

"'धर्मचक्र' मासिकानें २५०० व्या बुद्धजयन्ती निमित्त हा विशे-षांक काढला असून, त्याच्या इंग्रजी विभागांत प्रो. सी. व्ही. जोशी यांचा बुद्धाच्या शिकवणीसंबंधी लेख, मराठी विभागांत 'सुविख्यात बौद्ध रमणी' आणि हिंदी विभागांत 'बुद्ध से शान्त स्वरोकी पश्चिम मे प्रतिध्वनि' व 'क्या महात्मा बुद्ध नास्तिक थे ?' इत्यादि लेख वाचनीय आहेत."

३ : गर्जना—कोल्हापूर, २२–६–१९५६

भगवान बुद्धाची शिकवण व महात्माजींचें जीवनविषयक तत्व-ज्ञान यांचा प्रचार करून धर्मकार्य करणाऱ्या या मासिकाचा हा सर्वांगसुंदर मोठा ८० पानी विशेषांक पाहून सर्व सात्विक वृत्तीच्या वाचकाना अतिशय आनंद होईल. जागतिक युध्द उत्पन्न होण्याची भीति हळूहळू नष्ट होत चालली असून बुध्दाच्या शांतिप्रधान संदे-शाचा प्रचार आंतरराष्ट्रीय राजकारणांत आपल्या पंतप्रधान नेहरूजींनी पुष्कळच यशस्वीपणे चालविला आहे. मात्र त्यामानाने पंडितजीना खुद्द घरातील, भारतीय संघराज्यातील भांडणे नि अत्याचार थांब-विण्यात अद्याप अपेशच आलेले दिसते ! अशावेळी २५०० व्या बुद्धजयंतीचा महोत्सव सरकारी उत्तेजनाने सर्व देशभर साजरा कर-ण्यात आला व बुद्धाची शिकवण मोठ्या भक्तिभावाने इंग्रजी, मराठी व हिंदी भाषेत घरोघरीं पोचविण्याचे धर्मकार्य धर्मचक्र मासिकाने या विशेषांकाचे द्वारे केले आहे ही मोठी समाधानाची गोष्ट आहे. अंकातील सर्वच लेख वाचनीय व उद्बोधक असून अंक खरोख-रीच संग्राह्य झाला आहे. मौज मुद्रणालयाची सुबक छपाई व दलाल चित्राची सजावट यानी या विशेषांकाची आकर्षकता वाढविली आहे.

४ : प्रतिष्ठान : मराठवाडा—जुलै १९५६ :

"महात्मा गौतमबुद्धाच्या २५०० व्या जयन्तीनिमित्त धर्मचक्राचा प्रस्तुतचा अंक इंग्रजी, मराठी आणि हिन्दी अशा तीन भाषांतून प्रस्तुतच्या अंकाचें संपादन करण्यांत आलेलें आहे. मुखपृष्ठावर चिनी (?) पद्धतीचें गौतमबुद्धाचें रंगीत चित्र सुंदर आहे. बुद्धाचें तत्वज्ञान—आणि जीवन चरित्र यावर प्रकाश टाकणारे अनेक विद्वानांचे माहितीपूर्ण लेख यांत आलेले आहेत. जगाला शांतीचा संदेश देणाऱ्यांत गौतबुद्धाचें नांव अमर झालेलें आहे. भारतीय परंपरेची ही महान् स्मृति अन्तःकरणाला जागी ठेवूनच बुद्धाचें विविधांगी दर्शन घडविण्याचा यांत केवढा प्रयत्न स्तुत्य आहे. संपादक या दीर्घ परिश्रमाबद्दल धन्यवादास पात्र आहेत."

(हिमांशु)

५ : विश्व-ज्योति–होशिआरपूर (पंजाब) ऑगस्ट १९५६

" यह मासिक पत्र विगत आठ वर्षोंसे प्रकाशित हो रहा है। बौद्ध शिक्षण, जीवन और कला का प्रचार करना इस पत्रका मुख्य उद्देश है। भगवान् बुद्ध की २५०० वी महाजयन्ती के उपलक्ष्यमे पत्रका मई १९५६ का अङ्क बुध्द जयन्ती विशेषाङ्क के रूपमे प्रकाशित किया गया है। अंग्रेजी, मराठी और हिन्दी में संकलित सम्पूर्ण सामग्री, अत्यंत सुरुचिपूर्ण और ज्ञानवर्धक है। भगवान् बुद्ध की शिक्षाओं, सिद्धान्तो और बौद्ध प्रचारक-- प्रचारिकाओं के जीवनो पर इन मे पर्याप्त प्रकाश डाला गया है। सभी लेख योग्य विद्वानों और अधिकारी लेखको के लिखे हुए है। मुखपृष्ठपर भगवान् बुद्धका अत्यंत भावपूर्ण सुन्दर चित्र है। विशेषांक संग्रहणीय है।

—श्री. शिवप्रसाद शास्त्री

६ : श्री. एस. के. पाटील एम्. पी. (मुंबई)
6th July 1956

Dear Friend,

I have your letter of the 1st inst. The special number of Dharmachakra is a well got up number befitting the occasion. The articles are good and my congratulations to you on its publication."

(Sd.) **S. K. PATIL**

७ : श्री. पुरुषोत्तम हरी ऊर्फ काकासाहेब गद्रे, वकील नाशिक—

"आपण पाठविलेला बुद्धविशेषांक मिळाला. फार आभारी आहे. बुद्धधर्माचा फार वर्षांचा आपला अभ्यास व त्या धर्मांबद्दलची आपली आवड या अंकांत दृग्गोचर होते. अंक सर्वांगीण सुंदर व्हावा म्हणून आपल्या प्रयत्नाची शिकस्त केलेली स्पष्ट दिसते. अंक सर्वतोपरी वाचनीय व मननीय आहे. मी आपलें मनःपूर्वक अभिनन्दन करतों."

८ : श्री. कृष्णचन्द्र मिसर—रावेर (पू. खा.).
श्री. पू. भाई काशीकरजी

सेवेंत सा. न. वि. वि.

आपण पाठविलेला 'धर्म-चक्रा 'चा "**बुद्ध-जयंती विशेषांक**" मिळाला. धन्यवाद ! बुद्ध–दर्शन घडविणारा हा अंक आजच्या अस्थिर हिंसक युगाला आवश्यक असाच आहे. 'मानवाच्या प्रगतीचें युग' असें आजच्या विध्वंसक युगाला म्हटलें जात आहे. आणि ह्या बहुमानार्थी संबोधनाला काळोखी फांसवणारे अमानुष प्रकार आजच्या जगांत बिनधोक प्रवर्तनाच्या नांवाखालीं सुरू आहेत.

गांधीजींच्या सत्यअहिंसेचे गोडवे गात एवंच पंचशीलांना डोक्यावर घेऊन नंगे नाच नाचण्याचे प्रकारहि उघड उघड सुरू आहेत. धर्म आणि जाति, प्रान्त आणि सीमा, संस्कृति आणि संस्कारिता, नीति आणि तत्व, अशा मोठमोठ्या शब्दां मागें मानवाचें जीवन दिवसें दिवस दुर्बल आणि उदासवाणें होत आहे. लोकशाहीपुरस्कृत राष्ट्रांमध्यें लोकशाही तत्वांना डांबर फासण्याचे प्रकार सुरूं आहेत.

'मानवता' ह्या एकाच तत्वावर समाजाची उभारणी व्हावयास पाहिजे. व्यक्ति—वैशिष्ठ्यापेक्षां संघ-वैशिष्ठ्याला अधिक महत्व दिलें पाहिजे. म्हणजे मानवधर्माचें पुनरुज्जीवन होईल. अडीच हजार वर्षांपूर्वी बुद्धानें मानव समाजाची नवनिर्मिति केली. त्याच्या यशाचे दाखले इतिहासांत साक्षीभूत आहेत. प्रगत म्हणवणाऱ्या मानव समाजानें त्याकडे जरा बारकाइनें बघावयास पाहिजे. बौद्ध युगांत जन्मलेल्या नालंदा विद्यापीठाचा इतिहास वाचून सूज्ञांनीं आजच्या विद्यापीठांचा—आढावा घेतला म्हणजे आपण प्रगत कां अप्रगत ह्याचा खुलासा होईल. त्याप्रमाणें बुद्धयुगांतील स्थापत्य बघावें आणि चालू युगांतील बिनतोड—नमुना स्पर्धेला ठेऊंन पहावा. आणि ह्याहीपेक्षां बुद्ध-तत्व-ज्ञानाचा आचरणांत उपयोग करून पहावा. बुद्धं सरणं गच्छामि । धम्मं सरणं गच्छामि । संघं सरणं गच्छामि । ह्या ब्रीद वाक्यांनीं साऱ्या जगाचें लक्ष बुद्ध तत्वज्ञानाकडे केन्द्रीभूत केलें आहे.

महामानव

प्रोफेसर शिवसहाय पाठक 'शिव' 'एम. ए.'
(ऑनर्स), सा. रत्न

"ओ वीतराग! तुमको क्या वन्दी करपाया..."

भारतवर्ष की पुण्य धरती महान् व्यक्तियों को जन्म देती रही है-यह हमारी धरती और हमारे देश की महत्ता के लिए एक अत्यंत गौरव और सौभाग्य की बात है।

सहस्रों वर्षों से भारतवर्ष किसी महती संस्कृति का लीलाक्षेत्र हो रहा और इसी की भूमिका में महामानव तथागत का आविर्भाव हुआ था। महामानव तथागत के अतिरिक्त राम-कृष्ण प्रभृति अन्यतम महामानवों के जीवन से साक्षात्कार करनेमें—उनकी लीलाभूमि बनी रहने में—भारतीय संस्कृति समर्थ हुई है।

विगत २४ मई १९५६ ई. को महामानव तथागत का पचीस सौवाँ जन्मदिन विश्वभर में बड़े धूम-धाम से मनाया गया। सच-मुच यह दिन हमारे देश के इतिहास में, हमारी संस्कृति के इतिहास में, किंबहुना मानवजाति के इतिहास में एक अत्यंत महत्वपूर्ण दिन है। आज से लगभग पचीस सौ वर्ष पूर्व भारतभूमि पर एक ज्योतिर्मय महामानवका जन्म हुआ था। उस ज्योतिष्क-पिंडने-उस महात्मा की महान्आत्मा ने—ज्योति की किरनों से हमारे देश के कन-कन को आलोकित कर दिया। अवतारी पुरुषों की भाँति महात्मा बुद्ध भी विश्व की अन्यतम विभूति हैं—यह कथन अत्यंत तर्कसंगत है कि उनका दिव्य संदेश सच्चे अर्थों में सार्वभौम है।

आज विश्व की डहडह विरवाई पर क्रान्ति, हिंसा, विद्वेष और संघर्ष के बादल छाए हुए हैं। मानवता ऐसे संक्रमण काल में शायद ही कभी रही हो। अतएव आज यदि विश्व का ध्यान इस पुनीत एवं महान् संदेश की ओर पुनः आकर्षित हो तो स्वाभाविक ही है। इसका कारण भी स्पष्ट है—विश्व को महात्मा बुद्ध के प्रेम, शान्ति, अहिंसा सहिष्णुता आदि की जितनी आवश्यकता आज है उतनी शायद ही कभी रही हो। उस पवित्र संदेश को पुरातन या प्राचीन कहकर अब हम उसकी उपेक्षा नहीं कर सकते। संक्रमणकालीन भयंकर स्थिति में वर्तमान मानवता विश्वशांति या विश्व-ध्वंस की बाट जोह रही है। आज विज्ञानने अणु, परमाणु, हाइड्रोजन आदि की शक्तियों के माध्यम से मानव के हाथों में विश्वके शिव या अशिव—हेतु अपार और असीम बल दे दिया है। यदि बहुत समझ-बूझ से काम न लिया गया तो स्पष्ट ही विनाश का पथ प्रशस्त है। यदि संसार को विध्वंस से बचाना है तो वह समय आगया है जब कि महात्मा बुद्ध के संदेश को जीवन में अधिकाधिक रूप में उतारा जाय! महात्मा बुद्ध के दिव्य संदेश में व्यापकता है, विश्व-प्रेम की भावना और उसे कार्यरूप में परिणत करने की योग्यता है, दिव्य सहिष्णुता है, पवित्र-उच्च आदर्शवादिता है, अहिंसा और सत्य की पावन गंगा है और है विश्वशांति की दुर्दम्य आकांक्षा। तृष्णा, माया तथा मोह के फन्दों से निर्बंध और निर्मुक्त होने का उपाय है। तथागत के पावन संदेश में संसृति और नियति के बंधनों में जूझते हुए निरंतर बंधने वाले मानव को उन बन्धनों के सुलझाने का व्यावहारिक मार्ग बताया गया है।

महामानव तथागत का जन्म नैपाल की तराई में स्थित कपिल-वस्तु नामक नगर में ५६२ ई. पूर्व के लगभग हुआ था। इनकी मांका नाम मायादेवी था और पिता का शुद्धोदन! शुद्धोदन शाक्या वंश के क्षत्रिय गणपति थे (अध्ययन की सुविधा-हेतु हम उन्हें राज-कहेंगे) माया रानी ने एक रात स्वप्न मे देखा कि स्वर्गसे एक विशालकाय शांति का प्रतीक तेजःपुंज हाथी धरती पर उतर रहा है। माया रानीने राजा शुद्धोदन से स्वप्न की बात बताई। उन्होंने ब्राह्मणों, ज्योतिर्विदों और शास्त्राचार्यों को आमंत्रित किया। गणना के अनंतर ज्योतिर्विदों ने बताया कि या तो यह बालक निखिल विश्वका चक्रवर्ती राजा होगा या सर्वजयी-सर्वजन-प्रशंसित, शान्ति प्रेम तथा निर्वाण का प्रतीक-बुद्ध। बौद्धों का विश्वास है कि गर्भ के समय बालक-भावी बुद्ध-की रक्षा के लिए चार देवदूत स्वर्ग से आकर माया और शुद्धोदन के पास डटे रहते थे। कपिलवस्तु से थोड़ी दूर पर लुम्बिनी कानन है-इसी प्रांजलकाय कानन में बालक सिद्धार्थ का जन्म हुआ था। उस समय संकटों से रक्षा करने के लिए इन्द्रादि देवता पहरेदार बने हुए थे। बालक के शरीर पर बत्तीसो शुभ लक्षण विद्यमान थे। इन लक्षणों को देखकर ज्योतिर्विदों नें बतलाया कि यह बालक भविष्य में महान् व्यक्ति होगा। भविष्यवक्ताओं और ब्राह्मणों ने एक स्वर से कहा कि 'या तो बड़ा होकर यह बालक निखिल भुवन का चक्रवर्ती राजा होगा या बुद्ध—जगतोद्धारक!

किम्वदंती हैकि जन्म के अनन्तर उस बालक ने सीधे खडे होकर चारो दिशाओं को नमन किया और सात डग भर कर कहा 'मैं संसार का सबसे बड़ा व्यक्ति हूँ।'

तथागत के आविर्भाव के ही समय उनके अन्य सहयोगी भी आविर्भूत हुए-उनकी भावी सहधर्मिणी-यशोधरा (राहुल की मां) कन्थक (अश्व), आनन्द (शिष्य) आदि। महात्मा बुद्धके जन्म के समय स्वर्ग के तैतीस कोटि देवताओं ने अत्यंत हर्ष मनाया—भेरियाँ, शंख, मंगल-वाद्य आदि तुमुलित हो उठे।—फूलों की अपार वृष्टि द्वारा देवों ने जय-जयकार की। भविष्यवाणियाँ हुईं।

नटशल्य की भाँति राजा शुद्धोदन के हृदय में यह बात सालने लगी कि कहीं बड़ा होकर मेरा पुत्र बुद्ध न हो जाय। शुद्धोदन ने

भयभीत होकर पंडितों से पूछा कि मेरा पुत्र कैसे विरागी होगा। पंडितों ने बताया कि इस बालक के समक्ष चार दृश्य आएंगे-उन्हें देखने के अनन्तर यह संसार का त्याग कर देगा और सन्यासी हो जायगा वे चारो दृश्य हैं—

१ वृद्ध व्यक्ति २ बीमार व्यक्ति ३ मरे हुए व्यक्ति की अरथी और ४ साधु।

राजा शुद्धोदन ने जब यह सुना कि ये चारो दृश्य मेरे नयनों के तारे को मुझसे छीन लेंगे, तो उन्होंने बहुविध सावधानियाँ बरतीं-उन्होंने अनेक यत्न किये कि ये चार दृश्य बालक सिद्धार्थ के नयनों के समक्ष न आएँ। उन्होंने गौतम को सांसारिक बन्धनों में बांधने के अनेक प्रयत्न किए। किन्तु क्या ये सांसारिक वैभव और आकर्षण के बन्धन उस निर्बन्ध को बाँध सकते थे ?

सिद्धार्थ के बचपन की घटना है कि एक दिन महाराज शुद्धोदन गणराज्य की स्थानीय प्रथानुसार हल जोतने गए थे। बालक सिद्धार्थ भी उस उत्सव में राजा के साथ गए थे। उन्हें जामुन के वृक्ष के नीचे गद्दीदार पालने में सुला दिया गया। जब परिचारिकाएं कौतूहलवश मेलेकी ओर गईं, तो तथागतने अपनी पहली समाधि लगाई। वे ध्यानस्थ हो गए। उनकी समाधि तथा अद्भुत ध्यान-धारणा को देखकर दर्शकों ने दाँतों तले अँगुली दबाई।

सिद्धार्थ के अनमनेपन तथा विचारशील स्वभाव को देखकर राजा शुद्धोदन को बड़ी चिंता हुई। दिन रात सिद्धार्थ गहन विचार और गंभीर चिन्तन में डूबे रहते थे। राजा की शंका बढ़ती गई। अतः उन्होंने शीघ्र ही कौलिय राजकुमारी यशोधरा के साथ उनकी शादी करदी। यशोधरा सुप्रबुद्ध की-कन्या थी। शादी के समय उसकी आयु षोडश वर्ष थी। वह अत्यंत रूपवती थी-साक्षात् लावण्य पुत्तलिका थी। राजा शुद्धोदन ने पुत्र की शादी करने में अत्यंत शीघ्रता की—

"फिर धीरे-धीरे राजकुँवर हो गए तरुण
चिन्तन की घनी-घनी बदली उनपर छाई—
थे सदा मनन में डूबे-डूबे से रहते—......
शंकित होकर फिर राजाने
करली विवाह की तैयारी—
चलदी बरात, हो गया ब्याह
वह कुसुमगात कोमल यशोधरा
रणनदममयि छनन-छूम छम घर आई।"

उसकी रूपराशि को देखकर लगता था मानो सुषमामयि छवि ने ही उसके रूप में अवतार लिया है। उस रूपवती ने अभिनव-नव श्रृंगार किए। उस मानवती ने प्रियतम के चरणों पर अपने नयनों के शत-शत मोतियों को बारदिया। उसकी सुषमा का वर्णन करते हुए कवि अघाते नहीं। कवियों का कथन है कि उसका शरीर सोनेकी वल्लरी के समान था, उस कुरंगाक्षि के नयन खंजन मीन तथा कमल को लजाने के लिए पर्याप्त थे उसकी भौंहें पिनाकी भगवान् की खिंची हुई धनुष के समान थीं, उसके अधर किसलयों की छवि अति ही न्यारी थी, उसके दाँत हीरा, माणिक्य, विद्रुम आदि को लजाने वाले थे, उसके मुख के प्रतिमान के लिए शरद पूनम के पूर्ण चन्द्र को ब्रह्मा प्रतिदिन काटता और सँवारता है लेकिन फिर भी चन्द्र वैसा बन नहीं पाता किन्तु हार न माननेवाला ब्रह्मा भी अपने प्रयत्न में लगा ही रहता है। उसकी घन-घटी सी सुगुच्छ काली घुंघराली केशराशि की क्या वर्णना की जाय ? केशराशि तरंगमयी यमुना सदृश थी, काले भौंरों के समानथी और थी नागिन के समान ! उसे देखकर लगता था कि चांदको सर्पों की जंजीर में किस बेदर्द ने बांध दिया है ? केशराशि में मणियां और मोतियां चमक कर यमुना में ज्योत्स्ना के तारों का भान कराती थीं।......उसकी मत्त गति पर हंसिनियां बलि-बलि जाती थीं...राजकुमार सिद्धार्थ जो अवसाद और चिन्तन में डूबे रहते थे उस अप्रतिम सुन्दरी के रूप सौंदर्य से बिंध गए। वैभव भोठा में इस प्रकार उनके जीवन के नव वसंत बीत गए। किन्तु क्या उस निर्बन्ध को विभव भोग मदहोश नयन की सुर मदहोश बना सकती थी ?

कहाजाता है कि सिद्धार्थ एक अद्भुत शक्ति संपन्न नवयुवक थे, वे धनुर्विद्या में अद्वितीय थे, वे सकल कला-ज्ञान-विज्ञान-विशारद तो थे ही। शुद्धोदन ने भविष्यवाणी को ध्यान में रखकर वैभव-विलास के समस्त प्रसाधनों को उपस्थित कर दिया था और प्रयत्न किया था कि वे चारों दृश्य सिद्धार्थ के सामने न आएँ। किन्तु होनी होकर के ही रहती है।

एक दिन जब वे रथारूढ़ होकर प्रमद कानन की ओर जारहे थे तो एक देवता उनके सामने वृद्ध आदमी के रूप में उपस्थित हुआ अन्य देवता भी बीमार, मरा हुआ व्यक्ति, अरथी ढोने वाले, बाल नोचकर रोने और चिल्लाने वाले आदि रूपों में उपस्थित हुए। इन दृश्यों से शिरीष पुष्प से भी अधिक कोमल राजकुमार सिद्धार्थ का हृदय बिंध गया। उन सब का कारण जानकर उन्हें और कष्ट हुआ और वे वृद्धावस्था, बीमारी और मृत्यु के मूलभूत अर्थों को समझने का प्रयत्न करने लगे। इन्होंने घोर तपस्या द्वारा शरीर को कष्ट देनेवाले साधु को देखा। फिर तो गहन चिन्तन, गम्भीर अध्ययन और सूक्ष्म पर्यवेक्षण इनका धर्म हो गया। इन्होंने कुष्ट-रोग-पीड़ित विपन्न मन जीवन को देखा। भोगी जीवन से नैकट्य स्थापित कर ही चुके थे। संस्कृतिकी जीर्णावस्था परिवर्तन और चिर उत्पीडन को बार-बार देखा। उन्होंने बहुत निकट से देखा—पीड़ित और शोषित जीवनको, कृषकों के भूखे और नंगे जीवन को, बीमार और तड़पते हुए जीवनको। वे वैभव विलास से पोषित जीवन को पंकिल-सा मानने ही लगे थे। प्रथम गहराई में जाकर वस्तुस्थिति को देखा और पश्चात् तटस्थ दर्शक तथा सर्व-द्रष्टा की भाँति देखा ? उन्हें ईंटों और पत्थरों से बनी हुई अट्टालिकाओं में तथा प्राचीरों में दलितों तथा शोषितों के रक्त नेस रतनारे गारे ही दृष्टिगोचर हुए। किन्तु—

"वह वैभव प्रासाद
सुमन पर्यंक और
अप्सरि यशोधरा का यौवन
तुमको क्या बंदी कर पाया ?"

सिद्धार्थ ने देखा कि संसार का मूलकारण तृष्णा है। चित्त दुःरक्ष्य, दुर्निवार्य तथा महाचंचल है, यह परिस्पन्दन करताही रहता

है। उन्होंने देखा कि यह जीवन और जगत सब अस्थिर हैं, पानी के बुल्ले के समान हैं, और हैं चिनगारी के समान—नश्वर! क्षणस्थायी!! राजकुमार सिद्धार्थ इसी चिन्तन में अवसादित थे—

"बस इसी समय
अभिवादन कर दासी बोली—
(सस्मित, विस्मित अति नमितनयन
उत्फुल्ल वदन—
जैसे पाटल पर प्रत्यूषीकिरनें बिखरीं—
चटकी गुलाब की मधुर कली—)
दो हमें निछावर महाराज!
लाई हूँ मैं शुभ समाचार!!
महलों में जनमें हैं कुमार!!!"

इस समाचार को सुनकर सिद्धार्थ पागलों की भाँति दौड़ पड़े। अपने नयनों के तारे बालक को हाथों में और उत्संग बीच लेकर चूम-चूम कर झूम उठे। उस समय प्रेम तथा संस्कार के दो-दो निर्झर उनके अपलक नयनों से फूट पड़े—कलकल! छलछल!! फिर तो दिन बीता और रात आई तथा रात बीती और दिन आया। अन्ततः दिन भी बीत गया और फिर?

"गत हुआ दिवस
आई प्रकाशमयि महारात्रि—
तारक विखचित नभ में चन्दा का गान हुआ
था विश्व बुन रहा स्वर्णिम सुधियों के सपने
उस समय—ज्योति के महादूत!
निर्वाण पंथ के अग्रदूत
ओ मां भारति के सत्सपूत
तुम राजमहल का सारा
वैभव त्याग चले"

सिद्धार्थ ने महाभिनिष्क्रमण किया। एक तो आधी रात दूसरे शैया पर सोती हुई सौंदर्य की जीवन्त विग्रह—यशोधरी! मां की छाती से लिपटा सोता हुआ कुमार राहुल। एक ओर अपार ममता और माया—मोह और दूसरी ओर कर्तव्य की दृढ पुकार! होड़ लगी थी दोनों में। उस समय सिद्धार्थ की आयु उन्तीस वर्ष की थी अन्ततः ममता पर कर्तव्य की विजय हुई। अपने प्यारे कंथक पर सवार होकर कपिल वस्तु को मन ही मन विदायी की जुदाई का अंतिम प्रणाम किया और चल पड़े। एक चीनी चित्र के साथ इसी समय मार ने इन्हें विचलित करने का प्रयत्न किया। किन्तु मानव मन्दिर का पुजारी मंदिर की देहली पर पैर रख चुका था—उसने प्रत्यावर्तन नहीं सीखा था। अनोमा नदी को पार करने के पश्चात् इस शाक्यसिंहने अपने समस्त वस्त्राभूषणों को सईस को दे दिया। तलवार से अपने अत्यंत प्रिय काले घुंघराले घनघटा-से सुगुच्छ केशोंको काट डाला। उन केशों को आसमान की ओर फेंकते हुए इन्होंने कहा कि यदि वस्तुतः मुझे बुद्धत्वे की प्राप्ति हो तो यह केश आसमान से वापस न लौटे। सचमुच वह केश उड़ता हुआ स्वर्ग की ओर चला गया। उन्होंने सईस को वापस भेज दिया और संदेशा भेज दिया कि मैं सन्यासी हो चुका हूं उन्होंने पैदल ही राजगृह की ओर प्रस्थान किया वहाँ पर महाराज बिंबिसार ने उनका हार्दिक स्वागत किया और अपना राज्य देना चाहा। सिद्धार्थ ने इस दान को अस्वीकार कर दिया। पुनः सिद्धार्थ गया के निकट उरुबेला गाँव की ओर गये वहाँ उन्होंने घोर तपस्या की। कठोर तप के कारण उनका शरीर सूख गया। ऐसा लगता था मानो मृत्यु निकट है। इस प्रकार इन्होंने लगातार छ वर्ष तक घोर तपस्या की और अन्त में इन्हे ज्ञात हुआ कि सच्चा ज्ञान और निर्वाण शरीर को कष्ट देने से नहीं मिल सकते। फिर तो वे साधु जीवन की ओर लौट आये। इसी समय पाँच सहयोगियों ने-जिन्हें पंच वर्गीय भिक्षु कहा जाता है। इन्हे छोड़ दिया और बुद्ध को तपस्या के मार्ग से भ्रष्ट हुआ समझकर उन्हे छोड़ काशी की ओर चले गये। नैरंजना नदी के तट-पर बुद्ध ने सुजाता के हाथों की मधुर खीर खाई। सुजाता पास के ही गाँव के एक किसान की बेटी थी।

महात्मा बुद्धने अब काय क्लेश को व्यर्थ समझ लिया। उन्होंने स्नान, भोजन, शयन आदि सब कुछ त्याग दिया और बोधि वृक्ष के नीचे उसकी ओर पीठ कर के एकाग्र चित्त बैठ गये। वे पूर्वाभिमुख होकर अपराजित आसन में बैठे-इस आसन के विषय में कहा जाता है कि यह हजार हजार वज्रों के निपात से भी नहीं टूटता। उन्होंने प्रतिज्ञा की कि भलेही मेरा चर्म, अस्थि और नसें ही क्यों न अवशिष्ट रहें, भले ही मांस और रक्त सूख जाँय, किन्तु बिना सम्यक् सम्बोधि या दिव्यज्ञान प्राप्त किए इस आसन को नहीं छोड़ूंगा। इस समय मारका आक्रमण हुआ और उसने बुद्धको

विचलित करने का प्रयत्न, किया, किन्तु मार के सभी प्रयत्न व्यर्थ गए। देवताओं ने जयजयकार की और कहा कि सिद्धार्थने मार को जीत लिया।

संध्या की बेला थी। डूबते हुए सूर्य के साथ मार भी पराजित हो गया था–आकाश में रक्तिमा मानो घुल गई थी। ऐसी कनेरी दिवसांत की बेला में सुर, असुर, किन्नर, गन्धर्व आदि इनकी यशः कीर्ति का गान गा रहे थे। तारों भरी रात सम्पूर्ण साज-सिंगार के साथ प्राची दिशा से चाँदी का थाल सजाए जुगुनुओं की दमक और झींगुरों की झनकार तथा पंछियों के कलगान के साथ चली आ रही थी। दिन और रात की इसी संधि–वेला में सिद्धार्थ–सचमुच सिद्धार्थ (He who has attained his goal) या बुद्ध (The enlightened one) हो गए। बुद्ध का अर्थ है ज्ञान सम्पन्न और सिद्धार्थ का तात्पर्य है वह जिसका अर्थ सिद्ध हो चुका है। उन्हें अपने पूर्व जन्मों की समस्त कथाओं और घटनाओं का अभिज्ञान हो गया।

इसके पूर्व कि रात बीते, और प्रत्यूषी-किरनें धरती और अम्बर पर सोना ही सोना बिखेर दें, संसार में स्वर्णिम प्रात केही साथ प्रकाश, ज्ञान तथा जागृति का कलगान गूँज उठे सिद्धार्थ बुद्ध हो चुके थे। वे संसार के कण-कण को जान और पहचान चुके थे–वे सर्वज्ञ हो चुके थे। उनका प्रण सफल हो चुका था—उन्हें सम्यक् सम्बोधि के अभीष्ट की अवाप्ति हो चुकी थी। तभी से धरती पर यह स्वर गुँज उठा है-जो आज भी जन मन में एक अभिनव जागृति का वरदान भर देता है—नूतन चेतना प्रदान करता है–

"नमोतस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स"

सिद्धार्थ का जन्म वैसाखी पूनम को हुआ था–सिद्धार्थ को ज्ञान की प्राप्ति भी इसी दिन हुई। अतएव इस दिन का बौद्ध धर्म के अनुसार बहुत बड़ा महत्व है। ज्ञान प्राप्तिके पश्चात् उन्होंने सात सप्ताह तक उपवास किया (कतिपय विद्वानों का विचार है कि बुद्धत्व प्राप्ति के पूर्व सिद्धार्थ ने सात सप्ताह तक का व्रत किया था।

इस समय उनके मन में एक दुबिधा उठ खड़ी हुई कि जिस ज्ञान की प्राप्ति उन्हें हुई है उसे वे समस्त जगत को दे दें या स्वयं-तक सीमित रखें। किन्तु संसार की दीनता, नग्नता, वृद्धता, परिवर्तनता, मरणशीलता (या नश्वरता), हीनता, दुःख और तृष्णा आदि ने महात्मा बुद्धके हृदय को अभिभूत कर दिया। पश्चात् उन्होंने उपदेश के अधिकारी को सोचना शुरू किया। पंचवर्गीय भिक्षुकों को सर्व प्रथम उपदेश देना सुनिश्चित करके वे इसिपत्तन (मृगदाव-वर्तमान सारनाथ) की ओर चले और वहाँ पहुँचकर पहली—पहली बार अपना उपदेश उन पांच भिक्षुकों को दिया।

वह दिन था आषाढ़ी पूर्णिमा का दिन—जिसे आजकल गुरु-पूर्णिमा या व्यास पूर्णिमा के नाम से सम्बोधित किया जाता है। इसी दिन महामानव तथागतने इसिपत्तन (सारनाथ) में धर्म-चक्रका प्रवर्तन किया। अपने इस उपदेश में महात्मा बुद्ध ने घोषित किया कि 'जीवन और जगत में दो प्रकारकी सीमाएँ और अतियाँ हैं। प्रव्रजित साधु के लिए इनका सेवन अनुचित है। एक तो सांसारिक वैभव, विलास, आमोद और प्रमोद का जीवन और दूसरा घोर तपश्चर्या और कायक्लेष का जीवन। प्रथम अतिहीन, पथभ्रष्ट जनों के योग्य, अनार्य सेवित (अनार्यजुष्ट अस्वर्ग्य) और अनर्थ युक्त पंकिल वासनाओं में लिप्त होना है और दूसरी अति अनार्यजुष्ट, अस्वर्ग्य—दुःखमय तथा अनर्थमय कायक्लेष है। एक अति से शारीरिक भोगादिक सुखों की उपलब्धि होती है। और दूसरी अतिसे शारीरिक प्रताड़णा और प्रपीड़नकी प्राप्ति होती है। परम ज्ञान या निर्वाण की ओर उत्प्रेरित करके उस ओर ले जाने वाला एक ही मार्ग है और उस मार्ग को मध्यमा–प्रतिपदा अर्थात् बीचका मार्ग कहा जाता है।

इसी को आर्यों का अष्टांगिक मार्ग कहा गया है।

सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वाक्, सम्यक्व्यायाम, सम्यक् कर्म, सम्यक् प्रयत्न, सम्यक् स्मृति, सम्यक् समाधि-आष्टांगिक मार्ग के येही आठ अंग है। इस अष्टांगिक मार्ग का उपदेश देने के बाद महात्मा बुद्ध ने चार सत्यों का स्पष्टीकरण किया–दुःख, दुख की मूलोत्पत्ति, दुःख की ओर ले जाने वाला पंथ तथा दुःख से छुटकारा पाने का पंथ अर्थात् तृष्णाके आवर्त विवर्त से बचनिकलने का मार्ग। महात्मा बुद्ध की (दुःखवाद के विषय में) एक बहुत बड़ी देन है—जहाँपर उन्होंने दुःख उसकी मूलोत्पत्ति आदि के उपदेश दिये, वहीं पर उन्होंने दुःख से छुटकारा पाने का मार्ग भी बताया। इस प्रकार बौद्ध-दर्शन के दुःखवाद में केवल दुःख का ही प्रतिपादन नहीं है—दुःख से निवृत्ति का उपाय भी है। अपने इस उपदेश द्वारा महात्मा बुद्ध ने पाँचो भिक्षुओं के हृदय की गति को बदल दिया और ये पाँचो भिक्षु बौद्ध-संघ के प्रथम भिक्षु हुए। (क्रमशः)

INDO-IRANICA

(N. S. Gorekar, St. Xavier's College, Bombay)

It is well-known that cultural relations between India and Iran existed from very ancient times. In that hoary past, the dawn of history, men, belonging to the same stock of **Aryans**, were settling in India and Iran, as a result of which great similarity and close affinity was found not only in the language of the **Avesta** and that of the **Rigveda**, but also in the religious doctrines and practices of these very early peoples. The **Gayatri** of Indians became the **Gatha** of Iranians and the Indian **Soma** became the Iranian **Homa**. Similarly, **'fire'** and **'sun'** worship travelled from one country to the other, whereas the philosophy of **Vedanta** and that of **Sufism** sprang up in both the countries on more or less identical basis.

With the establishment of the **Ghaznavids**, Persian language gained a foothold in India and during the **Mughals** it became the official and educational language of the whole of India. The close and mutual contacts between the two countries were becoming firmer and far-reaching with the result that the influence of **Persian language** and the impact of **Iranian culture** were gaining ground in every phase of Indian life. And it is through the exchange of ideas and thoughts that a large number of words derived from Persian got currency and became a part and parcel of almost all Indian languages and **Iranian culture** with the passage of time crept into and left its impact in many intimate ways in various walks of Indian life.

Persian which held a dominant place in Indian life for over 800 years was the vehicle of exchange on cultural plane between the two countries-India and Iran. The fables of **Bidpai —Panchatantra** and other **Indian Classics** became common and indivisible heritage of Iranians and the immense literature produced by many Indians, irrespective of caste and creed, who were not only conversant with but also well-versed in Persian language and literature, became an essential and integral part of Iran.

This age-long cultural contact between India and Iran is a living and binding force and will yet become stronger because it is on account of such contacts that the cultures of both the countries would be enriching each other as in the past the cultures have influenced each other in innumerable ways like philosophy, art, music, literature, architecture and religious thoughts and thereby developing a rich pattern for a very long period.

It is gratifying that in the honour of the visit to India of their Imperial Majesties the Shahanshah and Empress of Iran from 16th February to 7th March 1956, the **Indo-Iranica,** a quarterly cultural organ of the Iran Socity of Calcutta, has brought out a **Special Number** in order to strengthen the cultural ties between the two countries. The Number in question gives a vivid picture of the royal visit with beautiful and lovely photos taken on their auspicious sojourn and visit to India.

Besides, the Number contains an article on "A Geographical Sketch of Iran" by Dr. Mohammad Naseer Khan of Allahabad University and also an extract from the Iranian Embassy's Bulletin "The Land of Iran" which in reality are noteworthy. "Glimpses of Persian Literature" two of a series of lectures delivered by His Excellency Dr. Ali Asghar Hekmat, the Iranian Ambassador in India, at the Delhi University, are not only delightful but remarkable. In the Persian Section a poem on "Indo-Iranian Relations" by Kazim Rajavi and an article on the "Bhagwat Gita" by Prof. Hiralal C. Chopra make a display of the art and knowledge of the talented poet and author.

In short, the Special Number of Indo-Iranica which is published under the patronage of the Indian Council for Cultural Relations, New Delhi, is undoubtedly, a fitting memorial to their Imperial Majesties' visit to India and for which the Indian Council in general and the Iran Society in particular deserve our heartfelt congratulations.

THE SCRIPTS

Note

The "Scripts" are records of some of the experiences imparted to the Servant of Servants of the Society of Servants of God. during meditations. These documents are scribbled immediately after meditation. They are presented to our readers as originating from that higher superconscious source whence emanate the spiritual truths found in the various sacred books of the world.

In the "Scripts" "I" signifies the one and only discarnate Guiding Source of the Servant of Servants and "My Father" as well as "My Father in Heaven" stand for God. The "Scripts", except when adapted for some purpose, are reproduced in the form they have been spontaneously recorded except for a few minor changes to make them easily understandable.

KNOWLEDGE THAT IS IGNORANCE AND KNOWLEDGE THAT IS WISDOM

Minds of men are in darkness born
Betwixt ignorance and knowledge they are torn.
Knowledge of men from learning arise
But what is learnt thus makes them not wise.
Wisdom is knowledge that come from Me,
But that can enter not till human mind is free.
Freed from the past men know not and know
And from the desires of the future that grow
When mind is freed the present remains
And Wisdom that is Me descends like rains.
What thus descend are like showers of Truth
That help the tree of Wisdom to grow and bear fruit.
Fruit of Wisdom is very slow to grow
But once the fruit is ripened the spread is not slow.
When the seed of that wisdom is sown in human minds
That are ready to receive, it grows its own kind.
One such Wisdom that descends from Me
Spreads all around and makes men free.

May 5, 1956 From *THE SCRIPTS*

FORM THE PARISHRAMALAYA (KHERWADI)

Sunday Pravachans

(1)

Under the auspices of the Kherwadi Social Welfare Association, Mahavir Jayanti was celebrated at the Parishrmalaya on Monday 23rd April at 9 a.m. Shri B. G. Kher gave a talk on the life and teachings of Shri Mahavir, the founder of Jainism.

The original name of Mahavir was Vardhaman, and he was born in Vesali, which was the capital of Magadha, six centuries before Christ. He was afterwards called Mahavir because of his great qualities. The tennets of Jainism, emphasizing in particular the importance of Ahimsa दया धर्मका मूल है had really been preached 200 years previously by Parshvanath.

The name of Mahavir's father was Siddhartha, and his mother was Trishala. His elder brother was Nandivardhan. From boyhood he had a fine physique, he was tall in stature, fearless and showed great devotion to his mother. He had also a keen intellect and was indifferent about sensual objects, but owing to the pressure of his mother he married Yashoda and had a daughter Priyadarshana. King Siddhartha and his wife took up **Anashana Vrita** and starved themselves, so that they died a holy death. Nandivardhan then became the Raja. Vardhaman left the palace at the age of 30, with only one cloth, in quest of truth and the way of doing good to the world. He met a Brahmin who begged for alms from him. So he gave him half his cloth, and later gave up the other half also. For 12 years he subjected himself to severe penance and he observed the vow of silence also. All this period he thought a great deal. At last in Jrambhak his mind was filled with peace and he attained **siddhi**. For the next 30 years he preached along with 11 disciples. His main teachings were that Ahimsa or non-violence is the greatest **dharma**... He urged people to stop sacrifice of animals and to cultivate **samabhava,** i.e. looking upon everybody

with the same feeling of brotherliness. He also taught that every one should rely on himself and cultivate his higher self by observing the five **niyamas**, viz., **Ahimsa**, non-violence; **satya**, truth; **asteya**, non-stealing; **brahmacharya**, celibacy, and **aparigraha**, non-possession. He also exhorted people to practise virtues such as **kshama**, forgiveness; **namrata**, humility; **saralata**, simplicity;**shoucha**, cleanliness; **saṁyama**, self-control; **santosha**, joy; **nisprahata**, disinterestedness; **tapa**, austerity. He also urged people to cultivate tolerance for all faiths and proclaimed that all life is one. By cultivating purity of mind one could get joy and peace. His teachings are summed up in the sentense सम्यक्, दर्शन, सम्यक् ज्ञान, सम्यक् चारित्र्य हा मोक्षमार्ग

Every one's soul is full of infinite capacity for self-improvement and doing good. Knowledge of this capacity is true knowledge, and these two lead to right conduct.

(2)

Under the auspices of the Kherwadi Social Welfare Association, the 44th of the series of talks on the lives of notable men and their teachings held at 9 a.m. on every Sunday at the Parishramalaya at Kherwadi was given on Sunday the 13th May 1956 by Shri Balkoba, brother of Vinoba, on the life of Vinoba, and also on Nature Cure.

Shri B. G. Kher in introducing Balkoba said that he is the brother of Vinoba, one of the band of workers who, under the inspiration of Mahatma Gandhi, have dedicated their lives for lesening the suffering of distressed humanity. He referred to Tukaram's **abhang** and said that Shri Vinoba was the type of person referred to in that **abhang**. It was a matter for great joy that Balkoba had given his precious time to a small organisation like ours.

Shri Balkoba began by saying that it was not his practice to give talks, but to leave it to the audience to ask questions to which he would give replies, but in this case he felt he must make an exception. Speaking about Vinoba he said that he was the eldest of three brothers, he himself (Balkoba) being the middle one, and Shivaji being the youngest. They were born and brought up in Gagode, a village in Kolaba district, 7 miles from Pen, with a population of about 500. Of the three brothers he (Balkoba) was the healthiest and fond of play, and therefore he was not meeting Vinoba often. Vinoba was the name given to him by Gandhiji, his real name being Vinayak. Their mother was a Karnataki from Jamkhandi, while their father was an Inamdar. In all they were three brothers and a sister, the sister having passed away in 1931. All the three brothers took to Ashram life and practically cut off their family connection. From his very early age Vinayak showed a very keen intellect, and after studying six standards in Marathi he went into the 4th English standard straight away. He was first in the class throughout, and in the 4th standard he took up French as his second language and passed in it in six months. Although he was so heavy good at his studies, his real heart was set on winning Swaraj. He therefore left college after he had studied up to Intermediate and went to Banaras for two to three months thereafter. From here he went to Kochrab Satyagraha Ashram in 1915. He was fond of Dasbodh from which book he got the idea of Brahmacharya and went to Banaras in quest of spiritual knowledge. He studied Sanskrit, especially the Geeta and the Upanishads, also Moropant and Vaman Pandit. He had a very keen memory and could quote freely from all that he read. After going to Kochrab Ashram, he was satisfied that Gandhiji was a person with whom he should live for the rest of his life. In 1917 he went to Maharashtra for one year, out of which he spent six months at the Wai Prajnya Path Shala, where he studied the Brahma Sutras and the Upanishads. He only went to Sabarmati as teacher and superintendent of boarding till 1921. He used to give **pravachans** after prayer, and people found them very interesting.

About this time Jamnalal wanted to start a similar Ashram at Wardha, and Shri Ramniklal Modi with Shivaji was sent in charge of this Ashram at first, but later Vinoba was sent by Gandhiji to take charge of it. Here Vallabhswami became his front rank disciple, and he (Vinoba) continued in the Wardha Ashram for 12 years from 1921 to 1933. After the Faizpur Congress he stayed in West Khandesh, but owing to asthma and Gandhiji's pressure to improve his health, he went to Pavnar near a river, where within a year his weight increased from 94 lbs. to 130 lbs. In 1940 he resolved to make Surgam, another village, self-sufficient in khadi, and actually

succeeded in one year in making half the village self-sufficient. In 1940 Gandhiji selected him as the first individual satyagrahi, and from then on he became an all-India figure whose career became known all over India and even outside. Vinoba's teaching and message are now well known in India.

Speaking on Nature Cure, Balkobaji said that our food, in order to be complete, must consist of (1) fats, (2) carbohydrates, (3) vitamins, (4) mineral salts and (5) proteins. He referred to McCarrison's book "Food" and the Government of India's Bulletin No. 23 giving very good information about the essentials of a good diet. Bajri gives fat, so does **til** which contains in addition Vitamin B. Vitamin B is also to be found in ground-nut, and the best way to take ground-nut is to put it in water for 12 hours and then put it in a cloth for the next 12 hours. The ground-nut would then sprout and would give not only vitamins but the valuable riboflavin. Wheat contains iron, calcium, phosphorus, in addition to protein, but as far as possible we should take hand-ground wheat flour. Gul is better than sugar, while leafy vegetables give salts, vitamin A, minerals, iron and calcium. Leafy vegetables like **mat, palak, chauli** are particularly good. Finally, buttermilk is a good digestive, though milk is a perfect food. But then in the conditions of India milk is not available to a large section of the population, specially those living in villages.

After a hearty vote of thanks to the speaker by Prof. V. G. Rao the meeting terminated.

(3)

Under the auspices of the Kherwadi Social Welfare Association, the 45th of the series of talks on the lives of notable men and their teachings held at 9 a.m. on every Sunday at the Parishramalaya at Kherwadi was given on Sunday, the 20th May by Swami Dhammanand of Bahujan Vihar, Parel, Bombay, on the life and teachings of Lord Buddha.

At the outset Swami Dhammanandji said that he was very happy at seeing the attempt made in the parisharmalaya to create a spiritual atmosphere by means of **bhajans** and prayer. The present age is characterised by the advance of scientific discoveries, but with the progress of science, has humanism progressed? It is true that a number of discoveries and inventions have been made for the comfort and well-being of man, but some of these like the hydrogen bomb have filled men's minds with fear and intolerance. It is as a corrective to this drawback of science that the principles formulated by Lord Buddha 2,500 years ago are valid today.

Buddha always pleaded for a change in one's mental attitude, because by changing one's mental attitude one can change one's life. He exhorted his Bhikkus to strive constantly for self-control and self-training, to be on the move for the happiness and welfare of the many and to aim at the attainment of serene tranquility by cultivating sympathy and love. He said that the cause of sorrow or suffering is **trishna** or craving, and to renounce desire and get free from it and to follow the Eight-fold Path was the way to get over sorrow. By studying the lives and teachings of great people like Buddha, Mahatma Gandhi and Vinoba we come to know how we can change our mental attitude towards the world and towards our fellow-men and change our life for the better. When we see Vinoba wandering from village to village, mixing with the people freely and listening to their sorrows with love and sympathy, we are remainded of what Buddha himself did after he attained enlightenment. Buddha used to say repeatedly that **trishna** or desire should be rooted out, and by right speech, right conduct and right effort one would reach right contemplation and understand the truth about the mysteries of life. Man would then have sympathy with all living things and would be full of love and tolerance, and in this way there would be happiness and peace in the world. This is how Buddha's teachings have great validity today when there is so much discord and intolerance everywhere in the world. At the beginning when Buddha spoke to his Bhikkhus, there were 60 of them and he asked them to go in different directions and explain to the people the great truths which he had expounded to them, and in this manner Buddhism, with its emphasis on compassion and understanding, spread not only in India but all over the world.

With a hearty vote of thanks to Swami Dhammanand by Professor V. G. Rao the meeting came to a close.

SPARKS OF WISDOM

The scholar who is bent on studying the principles of virtue, yet is ashamed of bad clothes and coarse food, is not yet fit to receive instruction.

* * * *

When you see a good man, think of emulating him; when you see a bad man, examine your own

* * * *

Few are those who err on the side of self-restraint

* * * *

Virtue cannot live in solitude: neighbours are sure to grow up around it.

* * * *

With coarse food to eat, water to drink, and the bended arm as a pillow happiness may still exist. Wealth and rank unrighteously obtained come to me as unsubstantial as floating clouds.

* * * *

It is not easy to find a man after three years of self-cultivation has not reached happiness.

* * * *

Hot headedness without history, ignorance without ingeniousness, simplicity without sincerity :— such characters I do not understand.

* * * *

Pursue the study of virtue as though you could never reach your goal, and were afraid of losing the ground already gained.

* * * *

The Master said : I have not met one whose love of virtue was equal to his love of sensual beauty.

* * * *

A great army may be robbed of its leader, but nothing can rob one poor man of his will.

* * * *

It is only when the cold season comes that we know the pine and cypress to be evergreens.

* * * *

Let a pupil join with you in self-cultivation before you let him approach the general truths of philosophy, but let him approach these general truthe before he is allowed to form his character for good. He should have formed his character for good before he is allowed to make exceptions to a general rule.

* * * *

It is harder to be poor without murmuring, than to be rich without arrogance.

* * * *

The men of olden times who studied virtue had only their own improvement in view; those who study it now have an eye to the applause of others.

* * * *

He who requires much from himself and little from others will be secure from hatred.

* * * *

It is the man that is able to develop his virtue, not virtue that develops the man.

* * * *

Where there is education, there is no distinction of class.

* * * *

There are three impulses against which the nobler scents a great man. The first is precipitancy-speaking before it is your turn to speak; the second is bashfulness-not speaking when your turn comes; and the third is heedlessness-speaking without observing the countenance of the listener.

* * * *

There are three impulse against which the nobler sort of man is on his guard. In the period of youth, when the heyday in the blood has not yet subsided, he guards against lustfulness; in the prime of life, when the physical frame is vigorous and strong, he guards against pugnacity; in old age, when the vital forces are in their decline, he guards against the greed of gain.

* * * *

The highest class of men are they whose knowledge is innate; next to these are they whose knowledge is acquired by study; after them come those who are dullwitted, yet strive to learn; while those who are dull-witted, and will make no effort to learn are the lowest of the people.

* * * *

Dwell in retirement, in order to work out your aims; practise righteousness, in order to apprehend the Truth :—such a saying I have heard, but I have never seen a man live up to it.

* * * *

Men who are grave and stern in appearance, but inwardly weak and unprincipled—are they not comparable to the lowest class of humanity-sneaking thieves that break into houses by night ?

Your goody-goody people are the thieves of virtue.

* * * *

Girls and servants are the most difficult people to handle. If you treat them familiarly, they became disrespectful; if you keep them at a distance, they resent it.

* * * *

1. If one takes the wrong road he can retrace his steps but a thing spoken in error is irrevocable.

2. What the eye sees are facts, what the ear hears may be false.

* * * *

3. When a wall is about to fall, there are always a number of people ready to hasten it with a push.

* * *

4. Don't fear progressing showly, but beware of stopping.

* * * *

BLOSSOM OF THE MAHAYANA*

THE WAY OF THE BODHISATTVA

"How shall I seek the goal to gain
While others like in fear and pain?
Should I this self of mine preserve
And fail those other selves to serve?

O thou that wouldst that goal attain
And find for all the end of pain—
Make firm the root of Faith within,
Set thine own mind the Light to win.

"Myself how shall I best attend?"
By cleaving to the Supreme Friend.
When once thy frame is wholly clean
And pure as rice from speck or taint,
It will produce enjoyment keen
For other beings, selfless saint.

"What means to purify this frame?"
To purge it from all sin and blame,
The Buddha's Word we'll follow well
Or find ourselves in throes of hell.

The Word of Buddha seek to know
And study in tranquillity.
UP! To thy forest shelter go,
And contemplate Impurity.
Enjoyment pure how shalt thou gain
Till all thy life is free from stain?

**Sikshasamuccaya*, Karikas 1, 2 (after Bendall and Rouse).

SERVANTS-ABOVE GOOD AND EVIL

When disease is rife these high ones become medicine for healing and for happiness of men.

When famine is abroad they become food and drink; dispelling hunger and thirst, they preach the Law to all.

In time of war they are intent upon compassion, and persuade millions to do no hurt.

Impartial in the midst of strife, they smile upon reconciliation—these mighty Bodhisattvas.

Whatsoever hells there be—there be—thither they set their faces for good of men.

In the worlds of animals they are known preaching the Law; therefore are they called Guides.

Amongst those sunk in sensual pleasures they disport themselves: where men sit in meditation they meditate: and destroy Māra and leave him no entry. As a lotus exists not in fire, even so they show that there is no lust, no meditation. Yea, as courtesans they entice men, and catching them with the hook and bait of lust establish them in Buddha wisdom.

For the good of the world they become all things to all men...... *Vimalakirtiniddesa Sutra.*

CONFESSION OF SHINRAN

What thou in faith my way I wend
To that pure Land of Thine,
If all my fiesh doth falsehood blend,
And in my soul no spark of Truth
No wholesome light doth shine!

If all my flesh doth falehood blend,
And in my soul no spark of Truth
Too strong, too strong, earth's clinging mesh.
My soul entangled lies.
My very deeds of righteousness
Cry falsehood to the skies,
And poison, as a serpent't tooth
Gnaws this poor heart of mine!
What though my spirit, steeped in shame,
Unmerciful and fickle be,
Yet by the virtue of His Name
And trusting in His Ark of Love,
I cross the waves of misery.

All impotent as is my might,
My heart though cold and dead,
Yet by His Grace, His Saving Light,
Through me on darkling souls is shed
Enkindled from above.

IN THE CONTEXT OF THE CELEBRATIONS (OF THE 2500TH YEAR OF THE PARINIBBANA OF THE BUDDHA)

(1) **Dakshina Moorthy: Bombay** (Indian Express).

"The semetic religions followed the foot-steps of the Buddha and his disciples in this respect. Spread of eductaion, and the care for the sick and the needy were regarded as imperative duties of missionaries. But when a reaction against such evangelical and humanitarian activities of a religious movement came to be questioned, Buddhism had to undergo the same fate as modern Christianity is undergoing in the non-Christian world.

It is only as a system of philosophy that Buddhism survives the shocks of time. It is only as a philosophy that it needs to be intelligently appreciated and critically understood. Indian philosophy cannot be fully understood and appreciated if one ignores the contribution made by the Jain and Buddhist schools."

(2) **Kanwar Sain: (Hindustan Times)**

"Buddha is represente in **different** attitudes in **different** Buddhist countries:

(i) The wheel of the Law
(ii) Meditation
(iii) Calling the Earth to witness his victory over Māra.
(iv) Dispelling fear
(v) Bestowing Favours
(vi) Instruction
(vii) Converting the Creatures

This can account for the differences in the images of the Buddha."

(3) **Where Hinduism and Buddhism Co-exist Harmoniously (Blitz)**

"There is nothing like a paradox between Hinduism and Buddhism in Nepal. The two great religions seem to kiss each other and co-exist there without any clash, confusion or contradiction. One finds images of Buddha in Hindu temples and of Vishnu in Buddhist shrines. In fact, the Nepalese believe Buddha to be a reincarnation of Vishnu, and the two religions blend most harmoniously in the Himalayan kingdom."

(4) **Tendency to Undermine Teachings of Buddha by** (Free Press)

"Dr. S. K. Muranjan, a noted educationist, today warned against the tendency to undermine the historical significance of Buddhism, by presenting "perfunctory and superficial studies on the teachings of Gautama Buddha."

(5) **Dr. Radhakrishnan's Appraisal A. B. Patrika)**

"The Buddha taught us to pursue prajna and practise compassion, karuna. We will be judged not by the creeds we profess or the labels we wear or the slogans we shout, but by our sacrifical work and brotherly outlook."

(6) **Appeal of the Buddha Duta Society :—**

"The Buddha Duta Society appealed on Monday in Bombay for the donation of a suitable piece of land measuring approximately 5,000 square yards, preferably in the Fort area,

for the construction of the 2500th Buddha Jayanti Memorial Temple.

The monument is intended to be a shrine of pilgrimage for Buddhists throughout the world as well as "serve to inculcate in the people of all religions and faiths Buddha's noble message of love and universal brotherhood."

All communications may be sent to the President Buddha Duta Society of India, 2500th Buddha Jayanti Committee. Post Box 53, Andheri."

(7) **Tagore on the Buddha: by (Sunday Standard)**

"Your name heaped glory and fame
On your motherland
Once again you reinstate that name in India.
And let cities and vales resound with its echo.
Mind here is dead and decadent

O Life immortal. O Source of perennial effulgent light
Enkindle life in us
Let your clarion call again
Reverberate India's sky with that endless
Chant of love and benevolence."

(8) **The Future of Buddhism: by (Tribune)**

"The Buddhist renaissance, although still in its uncertain infancy, is a very real thing, which shows promise of extending Buddhism on a globe scale. That is, at least, the earnest desire of thinking people in the Buddhist countries, who look to the Buddha Jayanti year as the herald of a new era in the Sasana. Far from being passive or reactionary, the Dharma contains within itself everything progressive in thought and action that humanity requires. Providing, as it does, a comprehensive and intelligible explanation of life in all its aspects—Straight basis for morality, both individual and collective, a supreme goal to be striven for, and a working plan for happiness which all can share in a society founded on both humanistic and spiritual values. The teaching of the Buddha if it could be diffused on a world-wide scale would give a new direction to human thought and history."

(9) **Golden Image of Buddha (Indian Express)**

"Ten thousand people a day have been flocking to a temple in Bangkok's China town to see a gloden Buddha image, reputed to be worth about Rs. 1-1/2 crores."

(10 **Mahendra Kulshreshtha:**

Sir Charles Eliot observes in his voluminous "Buddhism and Hinduism" thus:

"Naturally the most important subject for thought and study is the religious influence under which the religion of Christ grew and took shape."

(11) **Anagārika Dharmapala** re-lit lamp of Buddhism in India: What St. Nihal Singh says:—

As for himself, no man within my knowledge spent less upon his fare than did this Sinhalese reared in a steadily prospering family and the generation of perhaps the richest Buddhist in the Low-country. Certainly no one among my acquaintances lived so completely for others, laboured so devotedly for men, irrespective or caste, creed, colour, country—laboured without recompense and often reviled by those who owed him gratitude than did he. And on the point of dying he again and again affirmed his desire to forgo the peace and bliss of 'nirvana', which he eminently merited, so that he may come back, be born in Banaras, in a Brahman home, and continue his missionary work. Was there ever such another missionary in this imperfect world?"

(12) **Ancient teachings of the Buddha,** are still useful to solve big issues. The Governor of Bihar and others says:—

"Mr. Diwakar said that it was but natural that India had become Buddha-conscious. The religious or ritual parts of his teachings were less important than his appeal to the awakened man to solve the problems of mankind. Besides his teachings come handy at a time when "we are on the brink of ruin."

The Governor said that Buddhism was alien to Hinduism which later absorbed his teachings as well. The traditional tolerance and friendliness of the Hindu outlook had predominantly come into play.

He said that it was unfortunate that Bakhatyar Khilji destroyed Nalanda, burnt the wealth of books and massacred monks, who were the mainstay of Buddhism in India in the 12th and 13th centuries."

Two Jewels

Professor N. K. Bhagwat said that India had lost "two jewels," the Buddha and her independence, but foturnately had won them both now."

Mr. B. G. Kher, who presided over the meeting, said that the path preached by Buddha was a means and not an end. Negatively it brought about dispassion by the gradual elmination of the thirst for sensuous pleasure. Positively it led to pure compassion by the cultivation of selfless love for all that lived. In the combination of the two lay liberation.

(13) **Lord Buddha's Parinirvana** (Bharat Jyoti)

"We are now in a better position to comprehend the deeper significance of the Maha Parinirvana. The Dharmakaya being beyond time and the Sambhogakaya possessed of unlimited longevity, it is obvious that this great event refers only to the Nirmanakaya of the Lord, that is to say, to what appears as His human personality. In reality the Buddha is neither born nor dies. It is only what, for want of a better English word, we may call the emanations of the Sambhogakaya on the human plane which come into existence and again pass out of it after the mission for which they descended has been fulfilled."

(14) **Mr. R. Pai** (Bombay) doubts the celebration of the Buddha Jayanti. why? (Indian Express)

"Essentially, most celebrations are delight of the vulgur. They are for people who mistake the outward manifestations for realtiy. They are of tremendous importance to those who revel in pomp and wait for opportunities to display their obstrusive personality. It is no wonder that we, ordinary people, are carried away by the pomp, publicity and all the attendet hullabaloo

"When would the Buddha have said at such celebration? Did He not, on His deathbed, chide the disciple who wept at His impending death? Would He not similarly chide those who celebrate His "Nirvana"? Today we are farthest away from His teachings, and therefore our actions become more hypocritical. It is not the "Dharmachakarpravartana sutra" which is followed today, but the vicious circle of government and more government; power and more power; little individual freedom, and less of it; and respect and more respect to the strong though they be devoid of any virtue.

"The quintessence of the Buddha's message, salvation of the society through the salvation of the individual by righteous living, does not impress us any more. We have become part of a machine, and have to submit to all creeds and philosophies which force individuals to live for an unknown entty called the State. This is more or less true of all countries.

"The Buddha Jayanti celebrations will have been more than justified if they awaken in individuals a desire for "Nirvana," this time mostly from the vicious cycle of government and more government."

* * *

(15) In course of discussion about the growth of Buddhism in Saurashtra, **Harakant Sukla** says (Hindusthan Times):

"Two hundred years after the death of the Buddha it fell to the lot of third emperor of India, Asoka, to preach and propagate the great philosophy of the Master and thereby extend the cultural influence of India beyond its frontiers. These edicts are engraved in a stone at Junagadh, one of the ancient cities of India known for its rich antiquites. Here lived lieutenants of the great Mauryan emperors, Chandragupta, Bimbisara, Asoka and their successors, Kshtrapas and Guptas, and here Chudasama rulers for 600 years. The epigraphic inscriptions of Asoka at Junagadh are without exception the most ancient and interesting Buddhist antiquity in Saurashtra.

"The rock inscription at Junagadh is something more than mere valuable antiquarian relic left high and dry by tides of time. It is an eloquent legacy to posterity of these two supreme men—one ascetic preacher, the other compassionate emperor—who together changed the faith of the world and were jointly responsible for all the reverence, charity and tolerance. The granite boulder, bearing on its heart the script of Asoka edicts, has witnessed the decline and fall, ups and downs, and growth and decay of many empires and kingdoms. It has witnessed the human struggle for peace and happiness through the ages. The stone tells the immortal story of peace, tolerance and goodwill and prescribes the way to achieve them."

* * *

(16) **America celebrates Buddha Anniversary:**

"The Washington Friends of Buddhism Society, which is co-sponsoring the Washington celebration, was founded in 1952. The society holds regular meetings at which the teachings of the Buddha are the subject of study and discussion."

The New York Times magazine this month highlighted an article by A. M. Rosenthal, entitled **The Buddhist Way—in Life and Politics,** in which he explained to U.S. readers the history and significance of Buddhism. The article, written from Colombo, suggested that "the Enlightened One's precepts are perhaps more potent today than ever."

* * *

(17) **M. S. Sardar** (Sholapur) says: (Times of India):

"A lot of misunderstanding has gathered round the teachings of the Buddha through the centuries due to many causes. It is true that the Buddha maintained a studied silence over some fundamental metaphysical problems like the existence of God but that does not mean that he denied the existence of an ultimate reality. In fact he had no doubt whatsover that behind the ever-changing world there lay an unchanging reality unattainable by the logic of the human mind. What else can be the meaning of the following passage? —"There is an unborn, an un-originated, an unmade, an uncompounded. Were there not, O mendicants, there would be no escape from the world of the born, the originated, the made, and the compounded". This clearly shows that the Buddha believed in a nontological reality which endures beneath the shifting appearances of the phenomenal world. When Buddha said that everything in the world is constantly changing and there is nothing permanent, he was speaking only about the visible world. He maintained that the universe was governed by an eternal moral law, by which he emphasised the ethical nature of the absolute (Dharmachakra).

* * *

(18) Stating Facts about Progress of Chinese Buddhism Dr. CHU TSAN, Master of DHARAM Writers: (A. B. Pabrika)

(A. B. Pabrika)

18-Man Committee

At the conference the Dalai Lama, the Panchen Ngoerthethni, the Rev. Hsu Yun and the Chagankogen living Buddha from Inner Mongolia were elected Honorary Presidents of the new Association. The Rev. Yuan Ying was elected President, also elected were seven Vice-Presidents, a standing committee of eighteen members, and a Board of Directors of 103 persons. After the Rev. Yuan Ying died last September, the Rev. Hsijaochiaotso, first Vice-president of the Association succeeded him in office. The Rev. Hsijaochiaotso, a noted Tibetan Buddhist, is Vice-chairman of the Chinghal Provincial People's Government.

After the conference ended, the delegates went back home and reported on its results to large gatherings in the temples all over the country. Since the conference, the religious life of Chinese Buddhists has improved further. Those who have joined the priesthood are studying the scriptures more deeply and are faithfully keeping their religious vows. Lay men and women are also more assiduous in their religious studies and practices.

Religious Freedom

Never before in the history of Chinese Buddhism had such things happened. What Chinese Buddhists think of their life in a country under the leadership of the Chinese Communist Party is best summed up in the words of the late Rev. Yuan Ying, who during the early days of liberation was so suspicious of the new order of things that he shut his door to all visitors. He said, "I have been a Buddhist monk for over 50 years but it is only that I realize that true religious freedom can only exist in a country where the people themselves are the masters—such as China is today. Every day of my personal experience confirms this. Looking back over my life and comparing the present with the past, I feel very fortunate. Today, under the People's Government we have obtained the rights and religious freedom which we sought but could never enjoy in the past. What has been realized is many times beyond what we had asked for".

The Rev. Yuan Ying's words reflect the experience of all Chinese Buddhists. Since my return in 1949 my life has been busy, happy and satisfying. My religious devotions have not been interrupted for a single day. It gives me joy to inform Buddhists in other countries of this fact and of the progress of Chinese Buddhism today."

HOME TO THE BUDDHA

(Speech by Shri Sunit B. Kher at the Convocation Hall, Bombay on Buddha Jayanti Day—Thursday 24th May 1956.)

We have gathered here today to offer our homage to the greatest son of India. "In Gautama the Buddha India produced a master mind, second to none so far as the influence on the thought and life of the human race is concerned and sacred to all as the founder of a religious tradition whose hold is hardly less wide and deep than any other. He belongs to the history of the world's thought, to the general inheritance of all cultivated men; for judged by intellectual integrity, moral earnestness and spiritual insight, he is undoubtedly one of the greatest figures in history. He is one of those few heroes of humanity who have made epochs in the history of our race, with a mesage for other times as well as their own." It should therefore be a matter of special pride and joy for us that in the sixth century before Christ India gave to the world this great teacher of wisdom and compassion.

The son of an India chieftain, Gautama Buddha strove for many years to find that inward illumination on "great matters" which was the cherished dream of every serious thinker in that remarkable era. After having followed, to no purpose, the paths of metaphysical speculation, of mental discipline and of ascetic rigour, he reaped on one memorable night, sitting under the famous Bodhi tree at Gaya, the fruit of his prolonged spiritual effort. A new light broke upon his mind and the truth of things revealed itself clearly to him. Siddharth Gautama had attained Bodhi or illumination and became the Buddha, the enlightened one. Thenceforth he never swerved for a moment from devotion to his creed and the mission that it imposed upon him. For five and forty years he wandered over the length and breadth of Northern India organising the expansion of the order and preaching to all who came to him. Many of his disciples he sent all over the East to spread the message of salvation by self-effort, while thousands came to him from distant parts to hear the Dhamma.

What was the creed of Buddha, and what did he teach mankind and what were the dominant ideas on which he based his teaching? The quintissence of his teaching was made known to the world in the quietness of the Deer Park of Saranath near Benares where he preached his first sermon and set in motion the wheel of Dharma for the benefit and happiness of humanity. The teaching is clear and simple and in the closest harmony with modern ideas. It is beyond dispute the achievement of one of the most penetrating intelligences the world has ever known. After observing that those who wish to lead a religious life should avoid the two extremes of self-indulgence and self-mortification and follow the middle way, he enunciated the four noble truths about sorrow, the cause of sorrow, the removal of sorrow, and the path leading to it. Sorrow is the first truth. The cause of sorrow or suffering is "Trishna" the craving of life which takes three principal forms, namely, the craving for personal immortality or the craving to gratify the senses or Kama Trishna, Bhava Trishna and the craving for prosperity or Vibhav Trishna. This is the second noble truth. To renounce desire, to control it, to get liberation from it is the third noble truth, and for achieving that end the eight-fold path is the fourth great noble truth.

What is the noble eight-fold path by which we are to escape from the threefold base cravings that dishonour human life? It consists of (1) Right Views; Buddha placed the stern examination of views and ideas, the insistence upon **truth**, as the first research of his followers. There was to be no clinging to tawdry superstitions. (2) Next to Right Views came Right Aspirations: because nature abhors a vacuum, and since base cravings are to be expelled, other desires must be encouraged—love for the service of others, desire to do and secure justice, and the like. Next to Right Aspirations came (3) Right Speech, (4) Right Conduct, and (5) Right livelihood. (6) Sixthly in this list came Right Effort, for Gautama had no toleration for good intentions and slovenly application; the disciple had to keep a keenly critical eye upon his activities. (7) The seventh element of the path, Right Mindfulness, is the constant guard against a lapse into personal feeling or glory for whatever is done or not done. It is self-mastery by means of self-knowledge which allows nothing to be done mechanically or heedlessly. (8) And finally, comes Right Rapture which is the end and the crown of the eightfold path. When the mind and the senses are no longer active,

when discursive thought ceases, we get the highest and purest state of the soul, the state of Nirvana, when it enjoys the untrammelled bliss of its own nature. We have in it a sense of freedom, of knowledge, immediate and unbounded. Nirvana does not mean, as many people wrongly believe, extinction, but the extinction of the futile personal aims that necessarily make life base or pitiful or dreadful.

The Noble Eightfold Path enunciated by Buddha is the noblest course of spiritual training yet presented to man. The path is a means and not an end and may be regarded from the positive or negative point of view. Negatively, it brings about dispassion by the slow elimination of the thirst for sensuous pleasure; positively, it leads to pure compassion by the cultivation of a selfless love for all that lives. In the combination of the two lies liberation. But each pilgrim must become the way. Every one must exert himself and work out his own salvation with diligence for teachers can but point the way. In spite of help which each may give to each, in the final stages of the Path we walk alone. "Therefore, O Ananda," said Buddha to his disciple, "take the self as a lamp, take the self as a refuge, betake yourselves to no external refuge. Hold fast as a refuge to the truth. Look not for refuge to any one besides yourself. Work out your own salvation with diligence." No louder clarion call to self-reliance has ever been given than is contained in these few words.

This then is the teaching of the Buddha which is summed up in the famous gatha in Pali which means, cease to do evil, learn to do good, cleanse your own heart—this is the teaching of the Buddhas. Set forth in as few words as possible, Buddha's mesage to man is an appeal to him to find his true self, with all that this can give him—joy, peace, knowledge, love—by suppressing egoism with all the desires and delusions on which it feeds, and breaking, one by one, the fetters of the surface life and the lower self. This message of the Buddha was addressed to the rank and file of mankind. Whatever view we may take of his teaching, we must admit that in its essence it belongs to no one nation and no one age. "Moses legislated for the Jews, Lycurgus for the Spartans, Zoroaster for the Persians, Confucius for the Chinese, Buddha for all men who have ears to hear, for man, as Buddha conceived of him, is not a citizen but a 'living soul'." The life which his scheme prescribed is quite independent of caste, of social gradation, of distinctions such as that between priest and layman, between the learned and the ignorant, between gentle and simple, between rich and poor. "Go unto all the lands" Buddha said to his disciples "and preach the gospel. Tell them that the poor and the lowly, the rich and the high, are all one, and that all castes unite in this religion as do the rivers in the sea." The greatness of Buddha as a teacher is proved by the fact that his scheme of life—"so simple and yet so complex, so obviously and yet so profoundly true, so modest in its aims and yet so daringly ambitious, so moderate and yet so extravagant in the demands that it makes on our spiritual resources—provides for the needs of all men, in all stages of development, of all moulds of character, of all types of mind."

Buddha's scheme of life coincides, at all its vital points, with the master ideas of the Upanishads. Buddha had accepted and assimilated the ideas which found expression in the Upanishads, such as the idea of the reality of the soul, of the development of the individual soul through a chain of earth lives, of the consummation of this process of development in the union of the individual with the universal soul and its consequent admission into a life of unimaginable peace and bliss. "Accepting the central ideas of the Upanishadic philosophy, Buddha came to the conclusion that if the world at large was to be brought under the influence of those ideas, a practical interpretation of it must be presented to and followed by the rank and file of mankind. Buddha therefore took upon himself as his life's mission the task of making the spiritual ideas of the Upanishads, which had hitherto been the exclusive possession of a few select souls, available for the daily needs of mankind." That is why Buddha began his teaching by appealing to the very sense which it was his cherished desire to cultivate,—the sense of reality which is present in embryo in every human breast. He told men that life is full of suffering and the chief cause of suffering is the impermanence—and therefore the unreality—of the objects of man's desire. He further told them that deliverance from suffering was to be won by the subjugation, and at last by the extinction, of desire—not of desire as such, but of the base, carnal, worldly, self-seeking desires, which, by keeping the sould in

ignorance of its true nature and destiny, cause it to eddy round and round in the whirlpool of rebirth. Buddha's scheme of life, then, is the practical application and embodiment of the great ideas of the Upanishads. It is not true, therefore, to suggest that in Buddhism the mind of India broke away from the Brahmanic line of thought, that Buddha broke away, abruptly and completely, from the deeper spiritual ideas of his own age and country. That he should have done this, that any great teacher should ever do this, is improbable in a very high degree. Buddha, like another great teacher of compassion, Jesus Christ, had come not to destroy but to fulfil. "The great teacher is always a reformer as well as an innovator; and to reform is to go back to an ideal which had been forgotten or otherwise obscured." Buddha who was unquestionably one of the greatest of all moral teachers, went back from what was corrupt and degenerate in the thought and the consequent practice of his age to what was pure and spiritual. Buddhism, thus, is not a revolt against the Upanishadic philosophy as such, but an ethical interpretation of the leading ideas of that philosophy, a following out of those ideas, not with the word-built systems of so-called thought which the metaphysicians of the day were constructing with fatal facility, but into their practical consequences in the inner life of man.

In this world of storm and strife, hatred and violence, the message of the Buddha shines like the radiant sun. His message was one of universal benevolence, of love for all. For as he said. "Never in this world does hatred cease by hatred; hatred ceases by love; this is the law eternal." Two thousand five hundred years have only added to the vitality and truth of the message. Perhaps at no other time was the message of the Buddha more needed than today when humanity literally stands at the cross-roads and has to choose between using atomic energy for peaceful and constructive purposes or for bringing destruction and misery all round. And so on this memorable occasion, while we pay homage to the Buddha, let us remember afresh that immortal message and try to fashion our thoughts and actions in the light of that teaching.

2500th BUDDH PURNIMA CELEBRATIONS AT NAGARJUNA KONDA (NAGARJUNA BAUDDHA VIHAR)

Under the auspices of Nagarjnua Bauddha Vihar, the first function of the 2500th Maha Pari Nirvana of Lord Buddha was celebrated at Nagarjuna Konda.

The programme of the function began at 4-30 a.m. with recitation of Buddha Mangala Sutra and Devapuja by the Chief Priest and organiser of Vihar Sri D. S. Dharma Joyti, a Nepali Bauddha Sramana who has come down from Himalayas to establish a cultural and social centre at the very spot where Sri Bhagavan Nagarjuna Acarya lived and spread the message of Buddha—.

The National flag was hoisted by Sri I. Ranganayakulu, M.A.,LL.B. Principal, Sri Subbaraya and Narayana College, Narasaraopet. Fruits and sweets were distributed to children of the village.

At 5-00 P.M. a public meeting was got up where Sri Kapalavayi Kasi Ramarao, member A.P.C.C, and joint secretary Guntur D.C.C., presided. The Jayanti Celebrations were inaugurated by Sri Nawab Mehdi Nawaz Jung, Minister for Health, Hyderabad State. He paid an eloquent tribute to the teachings of Lord Buddha and said that........"Whenever the mankind was found moving along the wrong path, God felt it necessary to send divine messanger to this earth. Among the early arrivals we see Rama, Krishna and Buddha. There are sent for the benefit of the mankind. There came Moses, Jesus and Mohammad. Every one who came to this world came to reform the man. To-day we are celebrating the Jayanti of Buddha. His teachings show the unification of thoughts. So it becomes a part of our duty to follow him and

so we have to respect all prophets and all religions in the same way. The main teaching of Buddha is world brother-hood and kindness towards all. To-day the world wants the way of life taught by Lord Buddha. What we hear about "PANCHA SEELA" is nothing but the principles of life leading towards a happy life". Addressing the villagers, the minister said as follows—"The village of to-day will be a part of a very big reservoir within a few years. The river of knowledge will flow from this place here after and through this river you are going to give prosperity to one and all. It is your duty to follow the way of life shown by Lord Buddha. You are fortunate to see here what your grand father could not and did not see."

Referring to Sri D. S. Dharma Jyoty the minister said as follows——"You see here a loyal follower of Buddha Dharma. He is your guest and it is your duty to help him. He wants all Archaeological finds preserved here only. The Department of Archaeology is doing its best to preserve the exhibits and I am happy to know this. It is my good fortune to come to this little village from Hyderabad. The people of this place should feel proud to live in a place where great Nagarjuna Acharya once lived, after whose name one of the biggest dams of the world is going to be constructed here."

The Secretary Sri P. V. Ramana Reddy, M.A., Lecturer S.S.N. College gave a brief history of the new association and appealed for the co-operation of all Andhras in this pious effort of the institution. Sri D. S. Dharma Jyoti explained the aims and the reasons for establishng this social and cultural institution in the Valley of Nagarjuna Acharya. Sri I. Ranganayakulu, also spoke on Buddha's message stating that the path of compassion, peace and prosperity shown by Lord Buddha is the only way to preserve mankind on this earth and to eliminate differences among the peoples of the world. He also said that what the communists to-day want to achieve through the path of Himsa was achieved 2500 years ago by Lord Buddha through Ahimsa and Kuruna and no war was ever fought in the name of Buddhism.

The President in his closing speech stressed the universality of the teachings of Lord Buddha, and his peace message was spread from this valley by his great disciple Bhagavan Nagarjuna Acharya and Andhras are very proud that this great Acharya chose this beautiful and historic valley by the side of the River Krishna in Andhra Desa.

With a vote of thanks by the Secretary to the President Minister and other guests the meeting was closed.

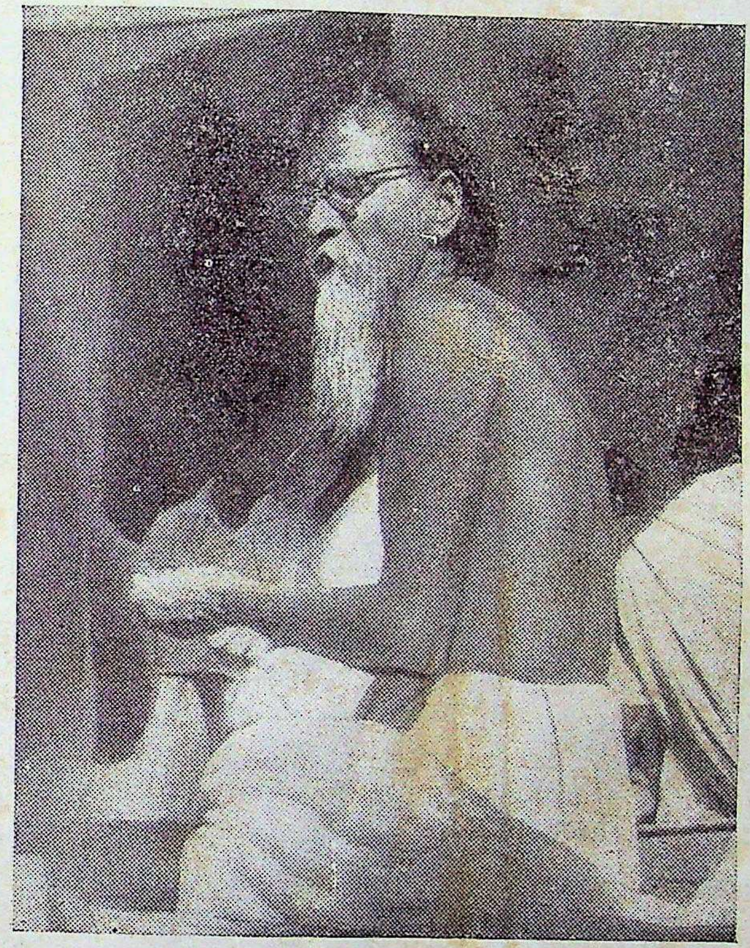
P. V. Ramana Reddy

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष ९ वें] १५ सप्टेंबर १९५६ [अंक : २ रा

['मौज प्रिंटिंग ब्यूरो'च्या सौजन्यानें]

61st Birthday of Vinoba : Modern Seer and Sage
Justice Gajendragadkar paid the following Tribute to Acharya Vinoba on the 61st Birthday :

* "Vinoba's life probably the most impersonal life in modern times."
* "His life is a story of a dedicated life of unrivalled Social Service.
* "Vinoba's life is a model of the ideal life of an Indian ascetic of Upanishadic Times."

* इ. स. १९४८ सालीं 'धर्मचक्रा'च्या पहिल्या प्रवर्तनाला शुभसंदेश देऊन चालना देणारे द्रष्टे व ऋषी विनोबा—यांना धर्मचक्राचे शतशः प्रणाम !
* आधुनिक काळांतील अत्यन्त निःस्वार्थी जीवन. समाज सेवेला वाहून घेतलेलें अतुलनीय जीवन. उपनिषदांतील मुनीचें जीवन.

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिक्षण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें.

मुख्य संपादक (मराठी व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन—सन्मान्य संपादक)
प्रो. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

संपादक सल्लागार समिति :

श्री. मि. का. भोरटके, श्री. पु. ह. उर्फ काकासाहेब गद्रे, श्री. के. र. काशीकर

सन्मान्य कार्यकारी व्यवस्थापक :

श्री. नरहरि वामन रत्नपारखे, एम्. ए., एलएल्. बी.

वर्ष ९ वें] १५ सप्टेंबर, १९५६ [अंक २ रा

अनुक्रमणिका

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०
३ : किरकोळ अंकास रु. ०-१२-०
बुद्धजयन्ती विशेषांक रु. १-१२-० (२४ मे १९५६चा)

जाहिरातीचे दर : (एकवेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपाकरून पत्र पाठवून तपास करा

वर्गणीदारांस विज्ञप्ति : (वर्गणींत वाढ)

वि. सूचना : धर्मचक्राचा आकार, पृष्ठसंख्या व अन्त-र्बाह्य सुधारणा यासंबंधी हा अंक पाहूनच आमच्या वर्गणीदारांची खात्री पटेल. ह्या वाढत्या खर्चामुळें १५ ऑगस्ट १९५६ पासून वार्षिक वर्गणी रु. पांच केली आहे हें येथें कळवीत आहोंत. अर्थात् १५ ऑगस्ट १९५६ च्या पूर्वी झालेल्या वर्गणीदारांना ही वाढ १५ जुलै १९५७ पर्यंत लागू नाहीं, हें सांगणें नकोच! धर्मचक्रावरील लोभ पूर्वीप्रमाणेंच आमच्या वाचकांनीं कायम ठेवावा, ही सविनय प्रार्थना!

—ना. के. भागवत

प्रकाशन स्थळ : **धर्मचक्र कार्यालय**, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण-स्थळ : **मौज प्रिंटिंग ब्यूरो**, खटाववाडी, गिरगांव, मुंबई ४.

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष ९ वें] १५ सप्टेंबर १९५६ [अंक २

वैष्णव-धर्म

विष्णुमयजग वैष्णवांचा धर्म
सन्तजनीं वर्म सांगितलें ।।

तयांचें भजन घडो अहर्निश
माझ्या मीपणास आग लागों ।।

परउपकारीं वेचों सर्व शक्ति
हेचि माझी भक्ति पामराची ।।

सर्वेहि आघात येवो मजवरी
सुखी राहो परी देव माझा ।।

नको स्वर्गवास जन धन कीर्ति
प्रेमाची संपत्ति प्रेमरूप ।।

—बालकवि–पृ. ९७

—संपादकीय—

मागील महिन्याच्या १५ तारखेस सर्व भारतांत जेथें जेथें भारतीय प्रजा राहते त्या त्या देशांत १० वा स्वातंत्र्यदिन मोठ्या उत्साहानें पण भावनात्मकतेनें साजरा करण्यांत आला. दिल्लीहून आदले दिवशीं रात्रौ भारतीय गणराज्याचे अध्यक्ष डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांनीं अलम दुनियेला आपला संदेश कळविला व स्वातंत्र्य दिनीं लाल किल्ल्यांत सकाळीं प्रचंड सभा भरून तेथें प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल यांचें भाषण झालें. प्रथम त्यानीं नऊ वर्षांत केलेल्या प्रगतीचा आढावा घेतला. त्यानंतर महात्माजींनीं अनुसरलेल्या एका अभिनव मार्गाचा उल्लेख करून ते म्हणाले, "या मार्गानें आम्ही शत्रूंनाहि मित्र बनविलें आहे व त्याच्या योगानें भारताच्या तेजानें इतर अनेक देशांनाहि तो प्रकाश मिळाला आहे. हा आदर्श आम्ही आपआपल्या मगदूराप्रमाणें गिरवीत आहोत; पण आमच्यापेक्षां तरुणपिढीनें ह्या मार्गाची आठवण ठेवण्याची वेळ आज आली आहे. कारण ती पिढी तो मार्ग विसरत चालली आहे." जगांत उद्भवलेल्या तंग परिस्थितीचा उल्लेख करून पंडितजी म्हणाले, 'या योगानें जागतिक शान्ततेला धोका उत्पन्न झाला असून त्यावर एकच चिंतामणी म्हणजे "पंचशील" होय. राज्यपुनर्घटनेच्या बिलाचा उल्लेख करून भारतीय पार्लमेंटनें दिलेला हा निर्णय सर्वांनीं पाळलाच पाहिजे; व तोच खऱ्या लोकशाही मानणाऱ्या प्रजेचा प्रशस्त मार्ग आहे. हिंसात्मकमार्गानें असले निर्णय बदलून घेऊं नका." मुंबईतहि स्वातंत्र्यदिनानिमित्त कित्येक ठिकाणीं ध्वजारोहणाचे कार्यक्रम झाले. या वर्षीच्या स्वातंत्र्यदिनाच्या पूर्वी भाषावार प्रान्तरचनेच्या प्रश्नामुळें भिन्न प्रांतांतील भाषिकांची मनें गढूळ होऊन गेलीं होतीं. मुंबईनें यासंबंधीं प्रचारयन्त्र सर्व बाजूंनीं सुरू केल्यामुळें त्याचे बरेबुरे परिणाम मुंबईकरांना भोगावे लागले. तो इतिहास पुन्हां उगाळण्याची गरज नाहीं. पण पार्लमेंटनें निर्णय देऊन मुंबई विशाल द्वैभाषिक राज्य ठरविल्यामुळें जरा मुंबापुरी स्वस्थ होते न होते तोंच अहमदाबादनें महाराष्ट्रबंधूंच्यावर ताण करण्याचा विडा उचलला कीं काय, असें वाटलें. तेथें झालेल्या दंगलींचीं कांहीं चित्रें पाहिलीं म्हणजे किती अनन्वित प्रकार तेथें घडले, याची कल्पना करतां येते व मग मन विषण्ण होतें! त्या काळांत व्यक्तीचें माहात्म्य, स्थळाचें पावित्र्य, माणुसकीचा साधा दंडक, नागरिक जीवनाच्या जाणीवेच्या पुसट कल्पनेचाहि अभाव दृष्टीस पडल्यामुळें माणूस बिथरला म्हणजे तो कसा सैतानाचा गुलाम होतो, त्याचें प्रत्यंतर येतें! महाराष्ट्र व गुजरात यांतील मुख्य मुख्य शहरीं व केंद्रस्थानीं हा जो अतिक्रम व हे जे अत्याचार झाले, त्यांला लोकशाहीच्या गोंडस परिभाषेंत "निदर्शनें" हें जरी नांव मिळालें तरी माणुसकी असलेला कोणचाहि रहिवासी त्यांचें समर्थन करूं शकणार नाहीं. हें सर्व कशासाठीं? "माझ्या म्हणण्याप्रमाणें सरकार वागत नाहीं म्हणूनच सरकारला भाग पाडण्यासाठीं **हा राजमान्य मार्ग!!** भारताला मिळालेल्या स्वातंत्र्याची जर हीच फलश्रुति असेल, तर नऊ वर्षांत आमचें केवढें अधःपतन होत चाललें आहे याची जाणीव होते व एका आंग्ल कवीनें अन्यसंदर्भात म्हटल्याप्रमाणें "What man has made man!' हें वाक्य आठवून चित्ताचें वैकल्य वाढतच जाते! आपल्या हक्कांची दखल घेण्याचे पूर्वी आपलीं कर्तव्यें कोणतीं याविषयीं सावध रहा! जोंपर्यंत मतदारसंघ अशिक्षित, अज्ञानी, परप्रत्यनेय व पैशाचा लोभी आहे व सत्तेच्या राक्षसी महत्वाकांक्षेनें ग्रासून गेलेल्या पक्षोपपक्षांच्या कारवाया जाणून त्यांना टोकरून देण्याची कार्यक्षमता ह्या मतदार संघाचे हाती आली नाहीं—व कित्येक वर्षें येण्याची आशा नाहीं—तोंपर्यंत असेंच चालावयाचें! ज्या ठिकाणीं राष्ट्राचें अन्तिम हित व्यक्तिनिष्ठेवरच अवलंबून आहे, व जेथें 'बहुजनहिताय किंवा बहुजनसुखाय' याऐवजीं, 'पक्ष हिताय किंवा पक्ष सुखाय' सर्व चळवळी चालविल्या जातात, तेथें खरी लोकशाही काय रडणार आहे? असला हृदयभेदी विचार मनांत शिरून शेवटीं भारताच्या स्वातंत्र्यास संभाळणारा सन्तांचा धर्म किंवा उदारमताधिष्ठित संस्कृति ह्यांनाच शरण जाणें योग्य, अशी निर्वाणीची समजूत होऊं लागते! अशाच मनाच्या अवस्थेंत "भारतीय नूतनोदित स्वातंत्र्य चिरस्थायी होवो," अशी सदिच्छा व्यक्त करण्याची इच्छा होते! "स्वातंत्र्याचा जयजयकार मानव्याच्या पायावर होवो, हीच अन्तरीची तळमळ! भारताचें वैचारिक धन व त्याचें मूल्य ह्याचेंच निरीक्षण करा व आपल्या पैतृकाला जागून नवीन इतिहासाची घडण करा, हाच संदेश आजच्या दिनीं सर्वथैव योग्य. मानवाची सलगता व कोंडवाडे पाडण्याच्या घातकी वृत्तीचा बीमोड करून ह्यावरच बंधुभाव व सत्य व अहिंसा यांच्या गुढ्या उभारा व विजयी व्हा! ज्यांनीं आयुष्यभर हेंच करून बलिदान केलें त्यांना सादर अभिवादन करा व नैतिक जीवनाचा परमोच्चबिंदू गांठून मार्गाला लागा व भारताचें विविध कल्याण करा, ही प्रार्थना सर्वांना करण्याशिवाय आमचेजवळ दुसरें काय आहे? 'सत्य संकल्पाचा दाता भगवान,' हीच निष्ठा.

× × ×

मागील महिन्यांत मुंबई राज्याचे मुख्यमन्त्री श्री. मोरारजीभाई यांनीं १९ ऑगस्ट रोजीं अहमदाबाद येथें जें उपोषण पुकारलें होतें त्याची सांगता त्यांनीं २६ ऑगस्ट रोजीं अहमदाबाद येथें भरलेल्या जाहीर सभेंत भाषण करून केली. मुंबईसह महाविशाल द्वैभाषिक राज्याच्या उद्घोषणेनंतर अहमदाबाद येथें जी दंगल उडाली व जाळपोळीचे प्रकार झाले त्या योगानें त्यांच्या मनावर जबरदस्त परिणाम झाला व उपवासाचा पुकारा करतांना ते म्हणाले, "राज्यपुनर्घटनेच्या प्रश्नावरून मुंबई राज्यांतच नव्हे तर भारताच्या इतर भागांतील लोकांनीं हिंसात्मक मार्गाचा अवलंब केल्याचें पाहून मला अत्यन्त दुःख झालें. हिंसा, दमदाटी, आणि सार्वजनिक मालमत्तेचें नुकसान करण्यांत,—दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचें तर सर्व लोकशाही मूल्यांचा नाश करण्यांत—जो धोंका सामावलेला आहे त्याची सर्व जनतेंत जाणीव निर्माण करावी, हा माझ्या उपवासाचा उद्देश होता." उपवास सोडतांना ते म्हणाले—"अहमदाबादची सर्व साधारण जनता लोकशाहीमूल्यांचें रक्षण करण्याचा आटाकोट प्रयत्न करील असा विश्वास मला वाटूं लागल्यामुळें मी माझें उपोषण सोडविण्याचें ठरविलें आहे." अगोदरची परिस्थिति वर्णन करतांना ते म्हणाले—"अहमदाबाद निदर्शकाचें तावडींत सांपडल्याचें पाहून

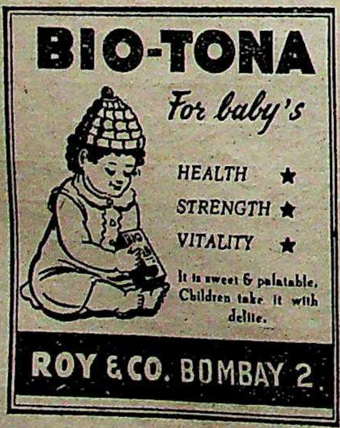
मला फार वाईट वाटतें. शांतता व शिस्त पाळावयाच्या बाबतींत अहमदाबादची आणि गुजराथची मोठी उदात्त परंपरा आहे. परंतु सुमारें १५०० लोकांनीं सबंध अहमदाबादचा ताबा घेतल्यासारखें केलें!" उपवास सुटल्यानन्तर ते मुंबईस परत आल्यावर त्यांचें जें भव्य स्वागत झालें त्यावरून ह्या हिंसात्मक निदर्शनासाठीं मुंबई राज्याच्या मुख्यमंत्र्यांचा प्राण धोक्यांत घालणें योग्य नव्हतें, म्हणून श्री. मुरारजीभाईंचा उपवास सुटणें म्हणजे 'हिंसा ही जनतेला मान्य नाहीं,' याचेंच प्रत्यंतर आलें.या भाषावार प्रान्तरचनेच्या कल्पनेच्या आरंभापासूनच जी मानव्याच्या सोज्वलतेची गळचेपी झाली, त्या वेळेपासून समाजांत धिंगाणा घालणारा असा एक हुकुमबाजांचा वर्ग असतो, ही गोष्ट सिद्ध झालेली आहे. सरकारला न जुमानतां या मूठभर लोकांनीं शहराचा ताबा घेऊन अनन्वित प्रकार करण्यास प्रवृत्त व्हावें व माणुसकीचा मुडदा पाडावा, असलें विदारक दृश्य पाहिलें म्हणजे आम्ही अद्यापि स्वातंत्र्याला कितीसे योग्य आहोंत, याचीच शंका उत्पन्न व्हावयास लागते. 'सरकारची जी अडचण तीच माझी सुवर्णसंधी" हेंच यांचें ब्रीदवाक्य. त्यांना भाषावार प्रांत रचनेच्या बुडाशीं असलेल्या उदात्त तत्त्वापेक्षां या निमित्तानें पाशवी वृत्तींना मोकाट सोडण्याचें हें कुरण, अशी विकृत भावना केलेल्यांचें हें प्रदर्शनच ठरतें. या भाषावार प्रान्तरचनेच्या प्रश्नानें मानवामानवामधील सौजन्य, सहृदयता व सोज्वलता यांचा नाश होऊन गेला आहे. राजकारणांत उतरलेले पक्षोपपक्ष अशा संधीचा फायदा घेऊन आपला पक्ष लोकप्रिय करण्याचा मोका साधीत असतांना बिचारी जनता भांबावून जाते. सरकारवर शृंगापत्ती ओढवते. नागरीजीवन धोक्यांत येऊन "हें काय फळ मम स्वातंत्र्याला?" असा यक्ष प्रश्न उत्पन्न होऊन सर्वत्र हवालदिली व बेदिली उत्पन्न होते. सुस्वभावी व सहृदय माणसाला हें चित्र दुःसह होऊन तो उपवासास प्रवृत्त होतो. श्री. शंकरराव देव हेही मागें उपवास करावयास निघाले होते, आज श्री मुरारजीभाईवर हा प्रसंग गुदरला, उद्यां काय होईल कुणास ठाऊक! ही भयग्रस्तता निर्माण झाल्यानें स्वातंत्र्य म्हणजे भयग्रस्तता असें तर समीकरण होत नाहींना, असा प्रश्न उभा राहतो. समाजाचा रोग जोंपर्यंत समाजरूपी शरीराला पूर्णपणें ग्रासून गेला नाहीं, तोंपर्यंत कांहीं रामबाण इलाज करा; नाहींतर एकदां का हा आटोक्या बाहेर गेला तर राष्ट्रावर महान आपत्ति ओढवल्यावाचून राहणार नाहीं. "ने दे चित्ता शान्ती ऐशी विद्या काशाला!" ज्या प्रश्नाच्या योगानें समाजांतील समाजविरोधी प्रवृत्ति वाढत जातात, तो प्रश्नच खतम करा, असें विचारी लोकांना वाटूं लागलें, तर त्यांत त्यांचा दोष कोणता? श्री. मुरारजीभाई या दिव्यांतून पार पडून आपल्या कार्यास लागले हें पाहून 'एका कर्त्या माणसाचा प्राण आज वाचला,' हें समाधान सर्वांना वाटेल यांत शंका नाहीं. ज्या ठिकाणीं राज्यांतील मुख्य मंत्र्यावरच प्राण पणास लावण्याचा प्रसंग ओढवतो, त्या ठिकाणीं रोग किती बळावला आहे हे उमगाव कोठीं वाटेल तेवढी जालीम उपाययोजना करा, पण राष्ट्र वाचवा, हीच इच्छा व्यक्त करणें योग्य ठरतें! आम्ही श्री. मुरारजीभाई यांचें या उपवासांतून पार पडल्याबद्दल अभिनंदन करतो!

× × ×

संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न इतके दिवस लोंबकळत असून त्या प्रश्नाला विलक्षण फाटे फुटून त्याची विविध स्थित्यन्तरें झालीं. त्या प्रत्येक स्थित्यंतराबरोबर महाराष्ट्रीयांच्या भावना हेलावल्या जात व त्यांच्या प्रक्षुब्धतेला खाद्य मिळून त्या सर्वांचा परिणाम बहुजन समाजावर घडत असे. महाराष्ट्रांत त्याचे निनाद सर्वत्र होऊन मोठीं माणसें, अग्रणी, पक्षाचे पुढारी अधिकारारूढ काँग्रेस व काँग्रेसेतर वजनदार माणसें यांच्यावरहि त्यांचा आघात प्रत्याघात झाल्याविना राहिला नाहीं. एकदा लोकप्रियतेच्या शिखरावर पोहोचलेला पुढारी, जरा विरुद्ध बोलला कीं त्याला काळीं निशाणें दाखविण्यास लोक भीत नसत. असल्या विपर्यस्तवृत्तीच्या, गोंधळाच्या काळांत शांतपणें विचार करण्याच्या मनोवृत्तींत महाराष्ट्र नव्हता. हा सर्व इतिहास सर्वांना विदितच आहे. या सर्वांची प्रतिक्रिया नैतिक मूल्यानेंच अजमावावयाची झाल्यास ती अत्यंत घातुक व राष्ट्रहितैक्याच्या दृष्टीनें अनियंत्रित अशीच होती. दिल्लींत लोकमताचें प्रदर्शन झालें! श्री. देशमुख यांनीं राजीनामा दिला! पं. नेहरू व श्री. देशमुख ह्यांच्यामधील विचारविनिमय व उत्तर प्रत्युत्तरें होऊन खरोखरच धुमाळीचाच प्रसंग ठेपला! मनाच्या प्रक्रिया एका विशिष्ट प्रकारच्या दिशेनें चालत असतांना, त्यांच्यांत विसंवाद व अशास्त्रीयता गोचर होऊं लागून भांबावलेल्या मनाच्या विस्कळित विचारप्रणालिकेचें चित्र सर्वांनाच दिसावयास लागून त्यांतून कोणता मार्ग निघणार, हा पेचप्रसंग उत्पन्न झाला. शेवटीं मोठ्या द्विभाषिक मुंबई राज्याचा ठराव सर्वसमंत होऊन त्यास ऐतिहासिक महत्त्वाचें स्वरूप आलें. खरें सत्य हें कधींच ऐकान्तिक नसून तें मध्यावर असतें "या द्वैभाषिक घटनेमुळें महाराष्ट्रावरील अन्याय थोडा दूर होईल," अशी कबुली कांहीं ना द्यावी लागली. मुंबईची राजधानी मिळण्याचा मान ह्या द्वैभाषिक राज्याला मिळाला, यावरूनच मुंबईचे सर्व संग्राहकस्वरूप सिद्ध होतें. चौपाटीवर लो. टिळक (महाराष्ट्र) व श्री. वल्लभभाई पटेल (गुजराथ) एकत्र राहूं शकतात व त्यास जर कोणी हरकत घेत नाहीं, तर द्वैभाषिक मुंबई राज्याला लोकांनीं कां हरकत घ्यावी, हेंच आम्हास कळत नाहीं. मुंबई, महाराष्ट्र व गुजराथ असले तुकडे पाडून सर्वच विभागणींत घोंटाळा उत्पन्न करण्यापेक्षां, या योगानें आजच्या दोन्ही समाजाच्या जीवनांत फारसा फरक पडणार नाहीं, मुंबईंतील दंगलीमुळें झालेल्या जखमा भरून निघण्यास सोपें जाईल व हे एक आदर्श राज्य भारतांत सुरू होऊन इतरांनाहि तें अनुकरणीय होईल, आम्ही या नवीन द्वैभाषिक राज्याला सुयश व उज्ज्वल भविष्यकाळ चिंतितों. सर्वांनी आपली जुनीं पुराणीं गाऱ्हाणीं गाडून टाकून मोठ्या दिलसफाईने व प्रेमळ अन्तरंगानें एकत्र येऊन आपल्या बुद्धिमत्तेनें, संघटनापटुत्वानें, सामुदायिक हितास आवश्यक लागणाऱ्या जागरूकतेनें पुढें येऊन हा चिघळलेला प्रश्न निकालांत काढण्यास काया वाचा मने झटावें, ही सर्वांना प्रार्थना! या कामी ज्यांचें दूरदर्शित्व, शहाणपणा, समयसूचकता, व प्रत्युत्पन्नबुद्धि कारणीभूत झाली त्यांना धन्यवाद! मुंबईत राहणाऱ्या सर्व समाजांनीं एकत्र भावाभावाप्रमाणें राहून सर्वांचे जीवन संपन्न, समृद्ध व अखिल भारताच्या हिताच्या दृष्टीनें आदर्श करण्याचा प्रयत्न करण्यास झटावें व मुंबईची मागची उज्ज्वल परंपरा कायम ठेवावी, हीच त्यांना कळकळीची विज्ञपना!

× × ×

वर मुंबईतील व मुंबई राज्यांतील कांहीं घटनांचा परामर्श घेतला व आमचें नैतिक जीवन कसें घसरणीस जात चाललें आहे, त्याची कल्पना येण्यास तो परामर्श उपयोगी पडण्यासारखा आहे. हें नैतिक जीवन **सर्वोचच** आदर्शवत झालें पाहिजे. जीवनाची उदात्तता व समाजाची उंची ही "सर्वोदया"चीं प्रमुख लक्षणें होत. याला कांहीं लोक असें म्हणतात कीं, "तुमचें म्हणणें तात्त्विक दृष्ट्या बरोबर असेल, पण व्यवहारांत हें उतरविणें अशक्य आहे. सरकारनें आम्हाला तसें वागविण्यास शिकविलें आहे. आमची आर्थिक परिस्थिती खालावलेली आहे. त्यासाठीं तुमच्या दृष्टीनें आक्षेपार्ह गोष्टी आम्हांस केल्याशिवाय भागणार नाहीं. जीवनशुद्धि ही फार चांगली गोष्ट आहे, पण आजच्या आमच्या परिस्थितींत ती शुद्धि कांहीं कांहीं वेळां दूर ठेवावी लागते." हा विचार जरी वरवर बरोबर वाटला तरी तो फसवा आहे. आमचे संत-समाजांतील अगदीं निकृष्ट स्थितींत असणारे संतहि-दरिद्री असूनहि त्यांनीं आपली जीवन शुद्धि कायम ठेवली. श्री चोखामेळा, बंका महार, वगैरे संत मंडळी गरीबींत वाढली असून व परिस्थितीच्या झळईनें होरपळून जात असतांनाहि, त्यांनीं आपलें जीवन शुद्ध व धुतलेल्या तांदळासारखें पवित्र ठेवण्याचा यत्न केलाच कीं नाहीं ? तेव्हां जीवनशुद्धि ही परिस्थितीवर जितकी अवलंबून आहे, त्यापेक्षां मनाच्या खंबीरपणावर व स्वतःच्या तेजस्वितेवर अवलंबून आहे. तुम्हीं स्वतः गर्तेंत लोळता तें लोळा; पण आपल्या कुटुंबांतील स्त्रियांचा मान, दर्जा, त्यांचें शालीनत्व, त्यांचा समाजास वाटणारा अभिमान व त्यांचें पावित्र्य ह्या गोष्टी तरी कायम ठेवा! तुम्ही कसे वागतां तें तुम्ही पाहून घ्या व त्या वर्तनाचा परिणाम तुम्हाला भोगावा लागला तर भोगा; पण या दुर्वर्तनांत आपल्या भारतीय स्त्रियांना-आमच्या पवित्र बहिणींना—राबवूं नका, हीच विनंति करावयाची आहे. मुंबईस दारू-बंदी सुरू असून चोरून दारू गाळण्याचीं ठिकाणें उपनगरांत आहेत, असें म्हणतात. त्याबद्दल तपास करण्यास सरकार खंबीर आहे. त्याचे जवळ अधिकार आहे व पुरेशी साधनेंहि आहेत. त्याचा योग्य तपास होऊन अपराधी पुढें येतात, त्यांना शिक्षा होते. पण परवां वर्तमान-पत्रांतून ही चोरटी दारू नेण्याच्या कामी स्त्रियांचा उपयोग केला जाऊन त्यांना 'गरोदर' म्हणून त्या वेषांत त्यांचें जवळ चोरून गाळलेली दारू देण्यांत आली, हें वृत्त वाचून मनाला फार वाईट वाटलें. "पंधरा गरोदर स्त्रियांच्या प्रसूतींत "दारू बाहेर पडली", हें वाचून तर आम्ही खरोखरच बेचैन झालों!" स्वातंत्र्य मिळालें पण भारतीय प्रजाजन आपल्या वर्तनाचे बाबतींत असल्या थराला जातील असें वाटलें नव्हतें. त्या स्त्रिया भारतीय महिला आहेत; भारताच्या भगिनी आहेत. त्याना या संकटांत लोटून त्यांची सर्व बाजूंनीं बेअब्रू व कुचंबणा झाल्यानें, भारताच्या शुभ्र जीवनावर केवढा कलंक उत्पन्न झाला आहे ? आमची सर्वांना अशी प्रार्थना आहे कीं, स्त्रियांचें पावित्र्य, दर्जा, व त्यांची नैतिक उंची यांना जेणें करून यत्किंचि-तहि धक्का लागेल, असें वर्तन किंवा कृत्य कोणीहि करूं नये ? मग त्या महिला कोणत्याहि थरांतील असोत ! भारतीय संस्कृतीची उज्वल-परंपरा शाबूत ठेवण्याचे कामीं स्त्रियांचा केवढा मोठा वाटा आहे, हें विसरूं नका ! त्या स्त्रियानां आम्ही अभिवादन करतों !

× × ×

मागील महिन्याच्या २८ व्या तारखेस (जुलै महिन्याच्या) मुंबईमध्यें एक महत्त्वाचा पण छोटेखानी समारंभ लॅमिंग्टन रोड-वरील तारा टेंपलमध्यें असलेल्या हनुमान टेरेसमध्यें घडून आला. तो म्हणजे मुंबईतील एक समाजसेवक श्री. **अनंतराव पर्शराम घुर्ये** यांचा ७५ वा वाढदिवस त्यांचे घरीं मोठ्या थाटानें साजरा करण्यांत आला ! श्री. घुर्ये हे आपलें देशसेवेचें काम गाजावाजा न करतां करीत असतात; एवढेंच नव्हें, तर त्यांचेवर त्यांच्या सहधर्म-चारिणी कै. आनंदीबाई घुर्ये यांच्या मृत्यूचा घाला पडल्यावरहि त्यांनीं आपलें व्रत एखाद्या स्थितप्रज्ञाप्रमाणें आजवरही चालू ठेवलें आहे. त्यांच्या पत्नीनें कै. **केशवराव घुर्ये** या देश-भक्ताला जन्म देऊन आपलें वीरमातेचें स्थान सिद्ध करून दिलें आहे. त्या महान देशसेवकाच्या बलिदानानें त्यावेळच्या कॅाँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनींहि त्यांना श्रद्धांजलि दिली होती ! अशा राष्ट्रभक्ताचा जनक श्री. घुर्ये हे होत. त्या योगानें त्यांच्या या ७५ व्या वाढ-दिवसानिमित्त त्यांचे घरीं ७००-८०० हितचिंतक व मित्र-परिवार त्यांचें अभिनंदन करण्यासाठीं उपस्थित झाला होता. सकाळीं सत्यनारायणाची पूजा व रात्रौ गायनाची मैफल झाली. श्री कृष्णराव जावकर यांच्या शिष्यमंडळींनीं या गायन उत्सवांत भाग घेतला होता. श्री. अनंतराव गद्रे, प्रा. ना. के. भागवत प्रा. सौ. चारुशीलाबाई गुप्ते, ॲडव्होकेट दिनकर परुळेकर, श्री. महाशब्दे, श्री. रजनीकांत ओक श्री. दादासाहेब चौधरी वगैरे वक्त्यांनीं भाषणें

अनंतरावांच्या अनेक गुणांचें वर्णन करून त्यांना शुभ चिंतून दीर्घायुष्य देण्याची परमेश्वरी प्रार्थना केली. त्यांची कन्या कु. अनुसूयाबाई घुयें व मुलगा श्री श्रीरामनाथ यांनीं समाजसेवेचें व्रत अखंड चालू ठेवलें आहे! "भारतीय उत्कर्ष मंडळ" ही संस्था आज नांवरूपाला आणण्याचें श्रेय ह्यांनाच दिलें पाहिजे. कै. सौ. आनंदीबाई यांनीं त्या संस्थेला जन्म दिला व त्यांचे मागे घुये मंडळी त्या संस्थेस जगविण्याचें व तिच्या मार्फत समाजाची सेवा करण्याचें व्रत आजहि चालवीत आहेत. आम्ही कु. अनुसूयाबाई घुयें यांचें कौतुक करतों. त्यांना आपल्या पित्याबद्दल जो मोठा आदर आहे त्याचें प्रतीक म्हणजे हा समारंभ आहे. त्या मुलांच्या हातून अशीच देशसेवा उत्तरोत्तर घडत राहो व हुतात्मे कै. केशवराव (त्यांचे बंधु) यांचें उदाहरण डोळ्यापुढें ठेवून त्यांचें पुढील जीवन समाजास विविध प्रकारें उपकारक होवो, असें आम्ही इच्छितों. आम्हीहि श्री.

अनंतराव घुयें

अनंतराव घुयें यांचें या प्रसंगीं अभिनंदन करतों व त्यांना परमेश्वरानें उदंड आयुष्य व आरोग्य द्यावें, व त्याच्या नेतृत्वाखालीं कु. अनुसूयाबाई व श्रीरामनाथ यांचे हातून उत्तम देशसेवा घडावी, अशी सदिच्छा करीत आहों. जीवेम शरदां शतम्!

× × ×

मागील महिन्याच्या १५ व्या तारखेस (स्वातंत्र्यदिनीं) धर्मचक्र कार्यालयांत श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघ व धर्मचक्र संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमानें धर्मचक्राचा आठवा वाढदिवस मोठ्या थाटानें साजरा झाला. दुपारीं मधून मधून पाऊस पडला तरी, निमन्त्रित बंधु भगिनींनीं आमच्या विनंतीला मान देऊन आपल्या उपस्थितीनें आल्हाद उपकृत केलें. त्यावेळीं "एकादशी भजनी मंडळी" परळ व "श्री साईनाथ प्रसाद मंडळी," खार या मंडळींनीं सुश्राव्य व भक्तिरसप्रधान भजनें म्हणून २-२॥ तास मंडळींना तल्लीन करून सोडलें. डॉ. एदल बहराम व सौ. एदल बहराम यांनीं उपस्थित राहून आपली मैत्री कायम राखली, हें त्यांना भूषणावह आहे. आमची त्यांची मैत्री जपानमध्यें (१९५४) झाली व ती त्यांनीं आजपर्यंत कायम ठेवली आहे. प्रा. भागवत यांनीं सर्वांचे आभार मानतांना श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघाची कहाणी कथन करून देहूकर मंडळींनीं आपणास कसें निराश केलें यांचें हृदयस्पर्शी भाषेंत वर्णन केलें. श्रीतुकाराम महाराजांच्या नांवानें काढलेली ही संस्था सर्वांच्या आदरास पात्र होऊन विश्वधर्माचा प्रसार करण्याचें पवित्र काम त्या संस्थेच्या हातून होवो, अशी सदिच्छा प्रकट केली. श्री तुकाराम विश्वसंघाचें देहू येथील काम देहूकरांनींच बंद पाडल्यामुळें संघाचें मुख्यस्थान मुंबई येथें राहून नवीन घटनेप्रमाणें लौकरच कामास सुरवात होईल. तळेगांव येथें संघाच्या मालकीची जागा घेण्यांत आली असून तेथें 'संत समागम' म्हणून मोठें ग्रंथालय स्थापण्याचा विचार प्रा. भागवत यांनीं जाहीर केला. त्या ग्रंथालयांत सर्व धर्मांतील साधूंच्या जीवनांवरील व त्यांनीं केलेल्या कार्यांची बरोबर कल्पना करून देणारे वाङ्मय एकत्रित केलें जाऊन 'साक्षात्कार शास्त्रांत' संशोधनाचें कार्य तेथें करून सोपें होईल अशी अनुकूल साधनें पुरविण्याचें काम संघ करील व अशा रीतीनें तुकाराम महाराजाचे स्मारक तेथे चिरस्थाई स्वरूपांत करण्याचा प्रयत्न करण्याचा आपला मानस असल्याचें प्रा. भागवत यांनीं उद्घोषित केलें. ही संस्था कांहीं विशिष्ट सांप्रदायिक संस्था नाहीं व ही गोष्ट त्यांनीं पुन्हां एकवार स्पष्ट केली. महाराष्ट्रांतील व मुंबईतील विश्वधर्मप्रेमी जनता या संस्थेला सढळ हातानें मदत करून प्रा. भागवतांचें स्वप्न साकार करण्यास मदत करो, ही प्रार्थना.

बुद्धाचा व्यवहार बोध

[तारीख २६ मे १९५६ रोजीं पुणें येथील आकाशवाणीवर प्रा. एन्. के. भागवत यांनीं केलेलें भाषण आकाशवाणीच्या सौजन्यानें.]

—संपादक

नुकताच मुंबई राज्यभर, भारतांत व इतरत्र भगवान बुद्धाचा २५०० वा महानिर्वाणदिन एक आठवडाभर साजरा करण्यांत आला. त्या काळांत निरनिराळीं व्याख्यानें व सांस्कृतिक कार्यक्रम साजरे करण्यांत आले. भारतांत आपल्या आवडत्या भगवान बुद्धाला पुनः मोठ्या स्वागतानें परत बोलावून व त्याला अखिल भारतानें, अतिशय नम्र पण उदात्त भावनात्मकतेनें, मुजरा केला. आमचा भारत हा बौद्धधर्मीय देश नसतांना आम्हीं हा उत्सव साजरा कां केला ? इतर धर्मांच्या संस्थापकांना वगळून आम्हीं भगवान बुद्धांनाच कां हा विशेष मान दिला ? याला उत्तर हेंच :— बुद्ध-निर्वाण-महोत्सवाचें स्वरूप धार्मिक नसून भारतीय महोत्सवाचें होय. ज्या भारताच्या एका महान् विभूतीनें शान्ति व जागतिक बंधुभाव यांचें ध्येय स्वतः शिकून त्याचें आचरण केलें, त्याविषयींची नितान्त श्रध्दा व पूज्यबुद्धि आम्हीं दाखवीत आहों. भगवान बुद्धानें आमच्या भारतीय संस्कृतीवर वाढलेलीं बांडगुळें नाहींशीं करण्याचा निर्भयतेनें यशस्वी प्रयत्न केला.

धर्म म्हणजे अतीन्द्रिय गोष्टींचा काथ्याकूट नव्हे, किंवा वाद-विवादात्मक विजय नव्हे, किंवा अदृष्ट व अज्ञात अशा ध्येयाच्या प्राप्तीसाठीं तळमळणें नव्हे, तर धर्म हा एक व्यावहारिक मार्ग किंवा ही एक जीवनधारा असून तिचें सारसर्वस्व आत्म-नियंत्रणानें जागतिक प्रेमांत सांठविलेलें आहे. या नवीन विचार प्रणालिकेला जन्म देणारा हा युगपुरुष होय ! आपल्या पृथक्करणात्मक-बुद्धीनें, जगताविषयींच्या अलोट कारुण्यानें, व दुःखी मानवजातीच्या शाश्वत सुखासाठीं मार्ग शोधून काढण्याच्या सर्वभूत-हितात्मक मित्रत्वानें त्यानें कोट्यवधि लोकांच्या मानसमंदिरांत शतकानुशतकें आपली मूर्ति निश्चल करून ठेवली आहे ! त्यानें पौर्वात्य, पाश्चात्य विचारवन्ताना नवीन प्रकाश देऊन विचार करावयास शिकविलें आहे, व जगांतील धार्मिक व नैतिक जीवनाची सजावट करण्यास मदत केली. हिंसात्मक यज्ञांविरुद्ध बंड पुकारून प्राणिमात्रांबद्दल व मूकपशूंबद्दल उदात्त भावना व त्यांची सेवा करण्याबद्दलची जागरूकता हीं बुद्धानें निर्माण केलीं, व 'अहिंसा परमो धर्मः' ही निष्ठा सर्वांत बद्धमूल केली ! कलावन्तांना व खोदकाम करणारांना भगवान् बुद्ध म्हणजे एक स्फूर्तिस्थान होऊन बसलें आहे ! 'मानवजातीचें साफल्य' म्हणजेच भगवान बुद्ध ही निष्ठा लोकांत स्थिर झाली आहे. दोन महायुद्धांनीं तर भगवान बुद्धांच्या अहिंसेवरील लोकांचा विश्वास दुणावला असून महात्मा गांधींनीं त्याला पुनः स्वतःच्या उदाहरणानें निश्चिति आणून दिली आहे. आज ॲटम बॉंब व हायड्रोजन बॉंबच्या युगांत मानवजातीस ज्या एका भीतीनें ग्रस्त केलें आहे व जीवनाच्या मूल्यांत जी विपर्यस्तता व अवास्तवता निर्माण झाली आहे, त्यावर तोडगा म्हणजे भगवान् बुद्धाचा संदेश होय. तो म्हणजे, 'वैरानें वैर शमत नाहीं, तर प्रेमानें तें शमन होतें,' हा सनातन मार्ग आहे. भगवान बुद्धाच्या उपदेशाचें रहस्य समजून घेणें व तें आचरणांत आणणें हाच शान्ति मिळविण्याचा एकमेव मार्ग आहे.

प्रथम बुद्धानें मानवतेचा पुरस्कार करून मानवतेला ज्या दुःखानें गांजलेलें आहे, त्याचें विश्लेषण करून त्यावर एक मध्यम मार्ग सुचविला. 'परमेश्वर असो किंवा नसो, तो प्रश्न माझ्या विचारांत येत नाहीं. जाति, जरा, व्याधि व मरण यांनीं त्रस्त झालेल्या मानवजातीस दुःखविमोचनाचा मार्ग स्वतःच शोधून काढावयाचा आहे,' हा बोध त्यांनीं निरनिराळ्या शिकवणीनें जनतेवर ठसविला.

या शिकवणींत त्यांनीं स्वावलंबनावर भर दिला आहे. परमेश्वरी कृपा किंवा परमेश्वराशिवाय झाडाचें पान हालत नाहीं, ही विचार-प्रवृत्ति त्यानें मागें टाकली.

"सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता। परो ददातीति कुबुद्धिरेषा" या उद्घोषणेनें सुखदुःखाची जबाबदारी स्वतःच्या कृत्यावर टाकली, हा उपदेश आपणास स्वीकारलाच पाहिजे. शब्दप्रामाण्यापेक्षां आत्मसाक्षात्कारावर त्याची भिस्त होती.

दुसरी गोष्ट—मानवमानवांमध्यें जातिभेदाचे कोंडवाडे निर्माण करून त्याची सलगता किंवा एकजिनसीपणा मोडण्याचा प्रयत्न अत्यंत अश्लाघ्य आहे. "ब्राम्हणोऽस्य मुखमासीत्, बाहू राजन्यः कृतः, ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्याम् शूद्रो अजायत" हें जरी रूपकात्मक वर्णन वाटलें तरी त्याची अंमलबजावणी, बुद्धकालीन धर्मश्रेष्ठींनीं जारी केली व त्या योगानें बहुजन समाजाच्या उन्नतीची गळचेपी केली. म्हणून या जातिभेदाविरुद्ध त्यानें मोठमोठीं पण व्यावहारिक प्रमाणें मांडून जातिवाद व कर्मवाद यांत कर्मवाद श्रेष्ठ होय, अशी उद्घोषणा केली.

"न जच्चा वसलो होति, न जच्चा होति ब्राम्हणो, कम्मुना वसलो होति, कम्मुना होति ब्राम्हणो"—जन्मानें ब्राह्मण होत नाहीं, त्याच्या कर्मानें तो ब्राह्मण होतो, त्याच्या चारित्र्यानें तो शूद्र होतो. यावर त्यानें संघांत ब्राम्हणापासून तों अतिशूद्रापर्यंत सर्वांना समान स्थान प्राप्त करून दिलें. हा व्यावहारिक बोध अस्पृश्यता निवारण्यास उपयोगी पडणारा आहे !

तिसरें—तत्वज्ञानासारख्या गहन प्रश्नांतहि बुद्धाची पद्धति व्यावहारिक व अनुभवावर बसविलेली होती. मृत्यु हा सर्वांना येणारा आहे; कोणीहि त्यापासून मुक्त नाहीं, ही गोष्ट किसागोतमीच्या गोष्टींत "मूठभर मोहऱ्या आण" या आदेशावरून सिद्ध होते. मुलाच्या मृत्यूनें वेड्या झालेल्या कृशा गौतमीला कितीही व्याख्यानें दिलीं असतीं, तरी त्या अवस्थेंत तीं अपुरीं पडलीं असतीं. "पण ज्या घरांत मृत्यु झाला नाहीं, त्या घरांतून मूठभर मोहऱ्या घेऊन ये," हें सांगण्यांत त्यांनीं सत्याचा लाभ तिच्या प्रयत्नांनींच तिला करून दिला. कृषिभारद्वाज ब्राह्मणाला 'मीहि शेतकरी आहे, व मीहि शेतकी करतों' असें सांगून 'मी कोणत्या प्रकारचा शेतकरी आहे व मी निर्वाणाचें पीक कसें काढतों' या उपदेशानें त्याचे डोळे खाडकन् उघडले !

चवथें—समाज म्हणजे कुटुंबांचा समूह. व प्रत्येक कुटुंब आदर्श

झालें पाहिजे, हा भगवन्ताचा दावा होता. त्यांचा उपदेश निव्वळ भिक्षूकरितांच नसून कौटुंबिक माणसासाठींहि होता. मंगळ सूत्रांत–मातापित्यांची शुश्रूषा करणें, मुलें व स्वस्त्री यांचें संगोपन करणें, सत्य व्यवहारानेंच आपलें पोट भरणें, दारू न पिणें, पापनिवृत्ति करणें, कोणत्याही परिस्थितींत चित्ताची समता न घालविणें वगैरे उपदेश व्यावहारिक सांपडतो. ' दिशावंदन म्हणजे दिशांना नमस्कार करा, " हा जो संदेश, तो बुद्धानें सुंदर रीतीनें संसाराला लावून दाखविला आहे. पूर्व, पश्चिम, दक्षिण व उत्तर दिशा म्हणजे आईबाप, बहिणभाऊ, नोकरचाकर, स्त्री व मुलें वगैरे कौटुंबिक घटक, असा अर्थ लावून त्यांची सेवा करणें व त्यांचा परामर्श घेणें, व उलट त्यांनाही आपली सेवा करण्याची संधि देणें, याचा अर्थ दिशावंदन करणें हा होय. कुटुंबाची रचना सुदृढ, निर्दोष व सहकाराच्या पायावर झाली पाहिजे, हें बुद्धाचें मत—आजही ग्राह्य होणारें आहे.

पांचवें—आपलीं कर्मद्वारें तीन—काया, वाचा न मन. काया, वाचा व मन यांन ताब्यांत ठेवणें व त्यावर नियंत्रण ठेवणें, म्हणजे शीलाचा पाया रचणें होय. भगवान बुद्धाचा धर्म नीतिप्रधान होय. त्या नीतीची उभारणी मनावर केली आहे. मन हें सर्वांना सारखेंच आहे. त्या मनाला दूषित करणें, किंवा प्रसन्न करणें ह्यावर माणसानें विशेष लक्ष दिलें पाहिजे. " मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः, " हें त्यांनीं निःसंदिग्ध भाषेंत स्पष्ट केलें आहे. मनांत उत्पन्न होणाऱ्या कुशल किंवा अकुशल मनोवृत्तींचा संघर्ष नेहमीं सुरू असतो. अकुशल मनोवृत्तींना बळी पडणें, हा मानवाचा गुन्हा नव्हे, पण त्यांना पुन्हां पुन्हां बळी न पडणें, हें त्याचे हातांत आहे. मनांत अकुशल मनोवृत्ति उत्पन्न होणार नाहींत, अशी खटपट करणें, व त्यांची जागा कुशल मनोवृत्तीच घेतील, अशी खबरदारी घेणें, ह्याचेंच नांव शीलवान होणें. सुन्दरिक भारद्वाज नांवाच्या ब्राह्मणाला त्यांनीं असें सांगितलें आहे कीं, हे ब्राह्मणा, जर तूं प्राणाचा घात करणार नाहींस, (हिंसा करणार नाहींस), चोरी करणार नाहींस, व्यभिचार करणार नाहींस, खोटें बोलणार नाहींस, किंवा दारू, गांजा वगैरे मादक गोष्टी सेवन करणार नाहींस तर शुद्ध होण्यास तुला गंगेस, किंवा सरस्वतीस जाण्याचें कारण काय ? अन्तःशुद्धि झाल्याशिवाय बाह्य शुद्धीचा उपयोग नाहीं. धर्मपदांत म्हटलें आहे कीं, 'तुझ्या जटाभारांचा उपयोग काय ? तुझ्या हरिणाच्या कातड्याचा उपयोग काय ? तुझें अंतरंग रागद्वेष—मोह यांनीं काळें झालें आहे. बाहेरील शुद्धीचा उपयोग कोणता ?'

सहावें—शीलावर चित्तएकाग्रता आधारतां येईल. चित्ताची एकाग्रता साधण्यास सावधानता व जागरूकता आवश्यक होत. चित्ताची सावधानता स्थिर केली असतां त्याचा पदार्थांशीं लय होतो. कोणत्याही कार्यांत चित्ताचा लय लागल्याविना यशःप्राप्ति होत नाहीं, हा उपदेश फार महत्वाचा होय. म्हणून भगवान बुद्धाचा व्यावहारिक बोध शील, समाधि व प्रज्ञा यावर अधिष्ठित आहे. 'सब्ब पापस्स अकरणं, कुसलस्स उपसम्पदा। सचित्तपरियोदपनं, एतं बुद्धान सासनं ।

यांत याचा समावेश होतो. आज आमच्या समाजाला या तिन्हींचीही गरज आहे.

सातवें—मूल्यमापन हा महत्वाचा बोध बुद्धानें शिकविला आहे. पदार्थांचें मूल्यमापन देश, काल, वर्तमान समाज, विचारसरणी यावर अवलंबून आहे. पण हें मूल्यमापन सदोष आहे. मानवी मन हें कलुषित झाल्यास हें मापनही कलुषित होतें. व त्यामुळें असारभूत गोष्टी सारभूत वाटतात. व सारभूत गोष्टी असारभूत वाटतात. यासाठीं नैतिक मूल्याच्या निकषावर गोष्ट तावून सुलाखून घेणें, हाच राजमार्ग होय. नैतिक जीवनाचा परिपोष केल्यास मानवामानवांतील हितप्रश्न वादग्रस्त रहाणार नाहींत. राजकीय, सामाजिक, नैतिक व धार्मिक प्रश्नांना हाच एक तरणोपाय आहे. मानवजातीची अविभाज्यता साध्य करून घेण्यास नैतिक मूल्याचें महत्व हेंच गणलें पाहिजे, हा बुद्धाचा बोध व्यावहारिक होय.

आठवें—मनुष्याला कर्मबंध सुटला नाहीं. 'जसें पेरावें, तसें घ्यावें'—असें म्हणण्यांत कार्यकारणाचा संबंध व नियम बुद्धानें आपल्या शिकवणीस मूलभूत गणला आहे. या पासून कोणीही मुक्त नाहीं. देव सुद्धां याच्या आड येऊं शकत नाहीं. म्हणून चांगली गोष्ट करावी, म्हणजे विपाक चांगला होईल; वाईट गोष्ट केल्यास विपाक वाईट होऊन दुःख भोगावें लागेल, हें कठोर सत्य बुद्धानें व्यवहारिक लोकांचे डोळे उघडण्यासाठीं दिलेलें आहे. 'न हि नस्सति कस्सचि कम्मं, एति हतं लभते व सुवामी, 'कोणीही आपले कर्मांचा नाश करूं शकत नाहीं, किंवा तें टाळूं शकत नाहीं. तें कर्म त्याचा शोध काढीत, त्याला गांठतेंच गांठतें.' करावें तसें भोगावें—ह्याला अपवाद नाहीं.

शेवटीं हा व्यावहारिक बोध जर सर्वांच्या आचरणांत उतरला, तरच बुद्धाच्या शिकवणीचा उपयोग होऊन भारतीयांचें जीवन संपन्न कार्यक्षम व परहितविषयक होईल व तेंच आम्हांस आज हवें आहे,

दिशावन्दन म्हणजे कुटुंबबलवर्धन

(शृगाल सूत्राचें मराठी रूपान्तर)

कोणे एके समयीं भगवान् बुद्ध राजगृहांतील वेळुवनांत रहात होते. त्या काळीं शृगाल नांवचा एक तरुण पुत्र सकाळी उठून नदीवर स्नानास जाई व ओल्या वस्त्रांनीं व केंस निथळत असतांनाच पूर्वेकडे तोंड करून वंदन करी; पश्चिमेकडे तोंड करून नमस्कार करी; दक्षिणेकडे वळून अभिवादन करी व उत्तरेकडे वळून नमन करी व नंतर वर मुख करून व नंतर खालीं वदन करून आपलें व्रत पार पाडी. अशा रीतीनें तो आपला नित्याचा कार्यक्रम पाळीत असे. भगवान बुद्ध हे राजगृहामध्यें भिक्षेसाठी जात असतांना त्यांनीं त्या तरुणाला वारंवार पाहिलें होतें. एक दिवस तो परत येत असतांना त्यांनीं त्याला विचारलें, "हे गृहपतिपुत्र, तूं रोज कोठें जातोस व काय करतोस?" तो म्हणाला 'भगवन्, माझ्या बापानें मरतेवेळीं सहा दिशांना वंदन करीत जा' अशी आज्ञा केली व त्याच्या आज्ञेप्रमाणें मी हें व्रत कायम ठेवलें आहें.

"फार चांगली गोष्ट आहे." भगवान म्हणाले, "पण शृगाला, दिशा म्हणजे कोण? त्यांना वंदन करणें म्हणजे काय? यावर कधीं तूं विचार केला आहेस काय?"

'नाहीं भगवन्' असल्या गोष्टींचा मी कधींच विचार केला नाहीं. 'माझ्या बापानें जी आज्ञा केली ती पाळणं हें माझं कर्तव्य आहे. इतर गोष्टींचा विचार मी कां करावा?'

"असें नाहीं शृगाला; आपण सर्व आर्यधर्मीय लोक आहोंत; आर्यांच्या पद्धतींत कांहीं अर्थ आहे. तो आपण समजून घेतला पाहिजे" "तर मग भगवान, सांगा ना मला तो अर्थ" 'बरें आहे,' असें म्हणून भगवान बुद्धांनीं त्याला एकीकडे नेऊन बसविलें व बोलण्यास सुरवात केली. ते म्हणाले—

"ज्या आर्य श्रावकाला सहा दिशांची पूजा करावयाची असेल त्यानें **चार कर्मक्लेशांपासून** मुक्त झालें पाहिजे. **चार कारणामुळें** पापकर्म करितां कामा नये, आणि संपत्ति नाशाच्या **सहा द्वारांचा** त्यानें अंगीकार करतां कामा नये. या **चवदा गोष्टी** जर त्यानें संभाळल्या, तर **सहा दिशांची** पूजा करावयाला तो योग्य होईल. प्राणघात, चोरी, व्यभिचार, आणि असत्य भाषण हे चार **कर्मक्लेश** समजावे. यापासून आर्यश्रावकानें दूर राहिलें पाहिजे. छंदामुळें, द्वेषामुळें, भयामुळें आणि मोहामुळें अज्ञजन पाप करितात; परंतु आर्यश्रावकानें यांपैकीं कोणत्याहि कारणानें पापाला प्रवृत्त होतां कामा नये. जो या कारणामुळें पापाला प्रवृत्त होतो, त्याची कृष्णपक्षांतील चंद्राप्रमाणें कीर्ति क्षीण होत जाते. पण यांपैकीं कोणत्याहि कारणानें जो पापाला वश होत नाहीं, त्याची कीर्ति शुक्लपक्षांतील चंद्राप्रमाणें वृद्धिंगत होत जाते.

"हे गृहपतिपुत्र! मद्यपान, रात्रीचें बाहेर हिंडणें, नाटकांत-पाशांचें व्यसन, जुगार, दुष्टांची संगति आणि आळस, हीं **सहा संपत्तिनाशाचीं द्वारें होत.**

"दारूच्या योगें संपत्तीचा क्षय होतो हें सांगावयाला नकोच. याशिवाय दारूमुळें कलह आणि रोग वाढत असतात. दारु दुष्कीर्तीची जननीच आहे. ती लज्जेला ठार मारिते आणि बुद्धीला दुर्बळ करिते. हे गृहपतिपुत्र, ज्याला रात्रीचें **बाहेर हिंडण्याचें व्यसन** लागतें, त्याचा स्वतःचा देह सुरक्षित रहात नाहीं; त्याची बायको व मुलें हीं देखील सुरक्षित रहात नाहींत; त्याची संपत्ति त्याला संभाळतां येत नाहीं; आपणाला कोणी ओळखील या भयानें तो ग्रस्त होतो; खोटें बोलण्याची त्याला सवय लागते, आणि अनेक पीडा त्याच्यामागें लागत असतात. ज्याला **नाटकांचें** आणि **तमाशांचें व्यसन** लागतें, तो कोठें नाच, कोठें गायन, कोठें तमाशा, यांच्या शोधांत असतो. (आपल्या कामाचें त्याला स्मरण रहात नाहीं.) **जुगारी मनुष्याचा** जुगारांत जर जय झाला, तर त्यामुळें त्याचा इतर जुगारी लोक मत्सर करितात; पराजय झाला तर तो शोकाभिभूत होतो. त्याच्या संपत्तीचा नाश होतो, हें निराळें सांगावयाला नकोच. त्याचे आप्तमित्र त्यांच्या वचनावर विश्वास ठेवीत नाहींत. त्यांच्याकडून त्याचा वारंवार अपमान होतो; व त्याच्याशीं कोणी नवीन नातें जोडूं इच्छीत नाहीं. कांकीं, हा मनुष्य कुटुंबाची काळजी घेण्यास समर्थ नाहीं, असें त्याला वाटत असतें. एकाद्या मनुष्याला **दुष्ट संगति** लागली म्हणजे धूर्त, दारुबाज, लबाड, चोर, वगैरे सर्व प्रकारच्या हलकट लोकांचा त्याला सहवास घडतो व त्यामुळें दिवसेंदिवस तो निकृष्ट स्थितीला जातो. **आळशी मनुष्य** आज फार थंडी म्हणून आपलें काम करीत नाहीं; आज अतिशय उष्मा म्हणून काम करीत नाहीं; आज फार सांज झाली म्हणून काम करीत नाहीं; तर आज फारच सकाळ म्हणून काम करीत नाहीं! अशा रीतीनें आजचें काम उद्यांवर टाकिल्यामुळें त्याला नवीन संपत्ति मिळवितां येत नाहीं; आणि त्याच्या पूर्वार्जित संपत्तीचा नाश मात्र होत असतो.

"चार कर्मक्लेशांचा, चार पापांच्या कारणांचा आणि विपत्तीच्या सहा द्वारांचा त्याग केल्यावर गृहस्थानें सहा दिशांच्या पूजेला आरंभ करावा. **पण त्या सहा दिशा कोणत्या?** आईबाप पूर्वदिशा समजावी; गुरु दक्षिणदिशा समजावी, बायकोमुलें पश्चिमदिशा, सखेसोयरे उत्तरदिशा, दास आणि मजूर खालची दिशा व श्रमण आणि ब्राह्मण वरची दिशा समजावी.

"हे गृहपतिपुत्र, पूर्वदिशा **जे आईबाप,** त्यांच्या पूजेची हीं पांच अंगें आहेत :—(१) त्यांचें काम करणें; (२) त्यांचें पोषण करणें; (३) कुलांत चालत आलेलें सत्कार्य चालू ठेवणें; (४) त्यांच्या संपत्तीचे वांटेकरी होणें; आणि (५) जर कोणी त्यांपैकीं जीवंत नसेल तर त्यांच्या नांवें दानधर्म करणें. या पांच अंगांनीं जर आईबापांची पूजा केली, तर ते पांच प्रकारांनीं आपल्या मुलावर अनुग्रह करितात :—(१) पापापासून त्याचें निवारण करितात; (२) त्याला कल्याणकारक मार्गाला लावितात; (३) त्याला कलाकौशल्य

शिकवितात; (४) योग्य स्त्रीशीं त्याचें लग्न करुन देतात; व (५) योग्य वेळीं आपली मिळकत त्याच्या स्वाधीन करितात.

"दक्षिणदिशा जे **गुरु** त्यांच्या पूजेची हीं पांच अंगें होत:— (१) गुरु जवळ आले तर उठून उभें रहाणें; (२) ते आजारी असले तर त्यांची सेवा करणें; (३) ते शिकवतील तें श्रद्धापूर्वक समजून घेणें (४) त्यांचें कांहीं काम पडल्यास तें करणें; आणि (५) ते जी विद्या शिकवितील तिचें उत्तम रीतीनें ग्रहण करणें. या पांच अंगांनीं गुरूची पूजा केली असतां ते शिष्यावर पांच प्रकारांनीं अनुग्रह करितात:-(१) चांगला आचार शिकवितात (२) उत्तम रीतीनें विद्या शिकवितात; (३) आपणाला येत असलेली सर्व विद्या ते शिष्याला देतात; (४) आपल्या आप्तमित्रांमध्यें त्याचे गुण वर्णन करितात; आणि (५) कोठें गेला तरी आपल्या शिष्याला पोटापाण्याची अडचण पडूं नये अशी व्यवस्था करितात.

"हे गृहपतिपुत्र, **पश्चिमदिशा जी पत्नी तिच्या** पूजेचीं हीं पांच अंगें होत:—(१) तिला मान देणें; (२) तिचा अपमान होऊं न देणें; (३) एक पत्नीव्रत आचरणें; (४) घरचा कारभार तिच्यावर सोंपविणें; आणि (५) वस्त्रालंकारांची तिला उणीव पडूं न देणें. या पांच अंगांनीं जर पतीनें पत्नीची पूजा केली, तर ती आपल्या पतीवर पांच प्रकारांनीं अनुग्रह करिते:-(१) घरांत चांगली व्यवस्था ठेविते; (२) नोकरचाकरांनां प्रेमानें सांभाळते; (३) पतिव्रता होते; (४) पतीनें मिळविलेल्या संपत्तीचें रक्षण करिते, उधळेपणा करीत नाहीं; आणि (५) सगळ्या गृहकृत्यांत दक्ष होते.

"हे गृहपतिपुत्र, उत्तरदिशा **जे सखेसोयरे** त्यांच्या पूजेचीं हीं पांच अंगें होत:-(१) त्यांना देण्याजोग्या वस्तु देणें; (२) त्यांच्याशीं प्रिय भाषण करणें; (३) त्यांच्या उपयोगी पडणें; (४) त्यांना समान भावानें वागविणें; आणि (५) त्यांच्याशीं निष्कपट वर्तन ठेवणें. या पांच अंगांनीं जर गृहस्थानें सख्यासोयऱ्यांची पूजा केली, तर ते त्या गृहस्थावर पांच प्रकारांनीं अनुग्रह करितात:— (१) बेसावध असतां एकाएकीं कांहीं संकट आलें, तर त्या वेळीं ते याचें रक्षण करितात; (२) अशा प्रसंगी याच्या संपत्तीचेंहि ते रक्षण करितात; (३) संकटामुळें घाबरून गेला असतां ते धीर देतात; (४) विपत्कालीं सोडून जात नाहींत; आणि (५) त्याच्यामागें त्याच्या संततीवरहि उपकार करितात.

"हे गृहपतिपुत्र, खालची दिशा **जे सेवक**, त्यांच्या पूजेचीं हीं पांच अंगें होत:-(१) त्यांचें सामर्थ्य पाहून त्यांनां काम सांगणें; (२) त्यांना योग्य वेतन देणें, (३) आजारी पडले तर त्यांची शुश्रूषा करणें; (४) वारंवार त्यांना उत्तम भोजन देणें; आणि (५) वेळोवेळीं उत्तम कामगिरीबद्दल त्यांना बक्षीस देणें. या पांच अंगांनीं धन्यानें नोकरांची पूजा केली असतां ते आपल्या धन्यावर पांच प्रकारांनीं अनुग्रह करितात. [१] धनी उठण्यापूर्वीं ते उठतात; [२] धनी निजल्यावर निजतात; [३] धन्याच्या मालाची चोरी करीत नाहींत; [४] उत्तम तऱ्हेनें काम करितात; आणि [५] धन्याचें यश गातात.

"हे गृहपतिपुत्र, वरची दिशा **जे श्रमणब्राह्मण** (साधुसंत) त्यांच्या पूजेचीं हीं पांच अंगें होत:-[१] कायेनें त्यांचा आदर करणें; [२] वाचेनें त्यांचा आदर करणें; [३] मनानें त्यांचा आदर करणें; [४] भिक्षेला आले असता त्यांना आडकाठी न करणें; आणि [५] त्यांच्या उपयोगी वस्तु त्यांना देणें. या पांच अंगांनीं गृहस्थानें जर साधुसंतांची पूजा केली तर ते त्यावर सहा प्रकारांनीं अनुग्रह करितात:-[१] पापापासून त्याचें निवारण करितात; [२] त्याला कल्याणकारक मार्गाला लावितात; [३] प्रेमपुरस्सर त्यावर अनुकंपा करितात; [४] त्याला उत्तम धर्म शिकवितात; [५] शंकानिवारण करून त्याच्या मनाचें समाधान करितात; आणि [६] त्याला स्वर्गाचा मार्ग दाखवितात.

"हे गृहपतिपुत्र, दान, प्रियवचन, अर्थचर्या ह्मणजे उपयोगी पडणें आणि समानात्मता म्हणजे दुसऱ्याला आपणासारखें वागविणें हीं **चार लोकसंग्रहाचीं साधनें** आहेत. आईबापांनीं जर या साधनांचा उपयोग केला नसता, तर केवळ जन्म दिला ह्मणून मुलांनीं त्यांचा गोरव केला नसता. सुज्ञ मनुष्य या चार साधनांचा यथायोग्य उपयोग करून जगामध्यें योग्यतेला चढतात."

हा बुद्धाचा उपदेश ऐकून शृगाल ह्मणाला, "भगवन्! हा आपला उपदेश कितीतरी सुंदर आहे! एखाद्या मनुष्यानें झांकलेली वस्तु उघड करून दाखवावी, किंवा डोळसाला अंधारांत दिसावें या हेतूनें मशाल धरावी, अथवा वाट चुकलेल्या मनुष्याला सरळ मार्गाला लावावें, त्याप्रमाणें भगवंतानें आपल्या धर्माचें उत्तम स्पष्टीकरण केलें. मी भगवंताला, धर्माला आणि भिक्षुसंघाला शरण जातों. यावज्जीव मी आपला उपासक आहें. या नात्यानें माझा अंगीकार करा."

"आओ फिर सारनाथ!!"

'महामानव!'

अमिताभ! उतर कर देखो तो
रक्तिम दिन की इस बेला में
मनु की संतानें
एक दूसरे के खूनों की प्यासी है।
आज यहाँ हिंसा का वेग प्रबलतर है,
दंभ, द्वेष, पाखण्ड, अनृत अन्याय आदि
सत्वर—गतिमय इस धरती पर
हैं विद्यमान—अति स्फीतप्राय
पूरबसे लेकर पश्चिम तक।
मनु की संतानों के हिय की धड़कनें बंद
है सिहर-सिहर उठता वीरुध सा शुभ्रगात.
घात और प्रतिघात—
शस्य-श्यामला धरती का तन क्षत-विक्षत
अणुओं का विस्फोट! घोरतर युद्ध—प्रलय
फिर महानाश!!

× ×

धरती पर—
घोर वैषम्य; और फंदे सब तृष्णा के
बंधन में बाँध रहे
मनु की संतानों को।
आसन्नछन्न दुर्दिन मे पंकिल हुई है बुद्धि
ध्वन्स-मात्र लक्ष्य रहा आज
बुद्धिवाद का!
ऐटम, फिर हाइड्रोजन,
श्रेष्ठतर अस्त्र-शस्त्र
संघर्ष गतिमान
संस्कृति के सभ्यता के
तार—तार टूट रहे
मानवता विशृंखल,
बुद्धिवाद उच्छृंखल,
मत्स्यन्याय, मानव अगतिमान
दर्शन की गति बन्द!
तोड़ दो ना अपनी निश्चल समाधि
देवों के देव! हे महादेव,

× ×

अमिताभ!
उतरो—

तोड़कर निर्वाण—
कूटस्थ महाशान्ति
अम्बर से धरती पर!
जन—जन का आवाहन
'एक बार उतरो!'
वीतराग! ओरे ओ करुणा के अवतार!!
शान्ति के पुजारी और भारतीके पूत
महामानव, तुम उतरो
एक बार फिर करो—
चंक्रमण—अभियान।
गूँज उठे धरती पर भास्वर-स्वर
मन्त्रोच्चार—
'बुद्धं शरणं गच्छामि!
धम्मं शरणं गच्छामि!!
संघं शरणं गच्छामि!!!'

× ×

झुलस रहा धरती का गात है
बन्द हुआ स्नेह-स्निग्ध वात है
लेकर तुम भव्य शान्ति भव्य दया-अष्ट मार्ग
आओ-ओरे ओ मां भारति के सपूत,
फिर से हो गान नया
कर्म का प्रवर्तन हो
ऐसा अभियान नया।
जग जाए कपिलवस्तु
(अहिन्सा और शांतिकी सत्य और प्रेमकी बात चले।)
डहडह हो जाए फिर अश्वत्थ!
बुद्ध गया, नालन्दा कुशीनगर
द्योतित हों,
पद के निशान बनें प्रज्ञापुंज ज्योतिपिंड
करदो ना अपने उस अमरों के लोक से
निर्वाण लोक से
महाभिनिष्क्रमण
आओ फिर सारनाथ

× ×

एकबार फिर से तुम चक्र का प्रवर्तन करो
शांति की चारो ओर लहरें लहरें पड़ें
सभी एक दूसरे के बन जाएँ समभागी,

बन जाए सर्वजन सम्वेद्य
निर्वाण! निःश्रेयस!!

× ×

हहर - हहर लहरें बुलाती हैं गंगाकी
सूख - सूख आवाहन करती वरुणा की धार—
"भर दो ना करुणा की वारिधारा, करुणाधारा!"
चातक ज्यों शांति के पुजारी सब चाह रहे
अमिताभ घनश्याम! तेरी अनुहारि को,
एक बार सारा विश्व तुमको ही देख रहा
बरसो ना स्नेह और करुणा ललाम को।
ओरे ओ भारती के लाला,
भारते ही नहीं-एशिया ही नहीं
आज निखिल विश्व तुम्हें
झुक झुक करता प्रणाम।
नदियों का हाहाकार, सागर का महाज्वार
क्षणुओं का व्यावर्तन, हिंसा और उत्पीड़न
ये मौसम परिवर्तन
ऐसा लगता है जैसे तुमको बुलाते हैं!
पूरा विश्वास है-पाकर के मात्र तुम्हें
शायद ये बच जाएँ-इन्हें शांति मिल जाए!
सत्य और त्याग से, अहिंसा और राग से
तप से विराग से, स्नेह अनुराग से
ओ रे ओ अमिताभ,
(शोधी निर्वाण के,)
दूर कर तमिस्रा को
ज्योतित कर शान्ति-पथ
आओ तुम धरतीपर एक बार
महामानव! अमिताभ!!
ओरे ओ अमिताभ!!!॥

प्रो. शिवसहाय पाठक 'शिव', एम. ए., साहित्य रत्न

भारतवर्षका भावनात्मक एकीकरण

श्री. नरहरि वामन रत्नपारखे, एम. ए., एलूएल्. बी.

एकीकरण एक अत्यंत सरल शब्द है, इसका अर्थ-भावार्थ तथा गूढ़ार्थ भी उतनाही सरल है-सुबोध है और पूर्ण रूपसे आचरणीय, प्रश्न है केवल एकीकरण को लेकर आचरण का.

समग्र सृष्टि तथा सृष्टि के दृष्टिगोचर एवं दृष्टि के परे भी सर्व मानसिक-शारीरिक-भौगोलिक-राजकीय और सर्व सामान्य विचार तथा आचार और आकार एकीकरण के ही सूत्र में ग्रथित हैं. एकीकरण के बिना "विश्व" तथा भौगोलिक जगत् कल्पना भी करना कठिन है, निसर्ग भी एकीकरण के सिद्धांतपर-तथा एकीकरण के कारण ही स्थित है, एकीकरण के विपरीत-विश्लेषण की कल्पना की जावे तभी एकीकरण का सच्चा महत्त्व और उसकी आवश्यकता का बोध हो सकेगा, यदि एकीकरण ही न हो तो फिर रहताही क्या है? "सर्वं विष्णुमयं जगत्" के स्थानपर—"सर्वं शून्यमिदं जगत्" यह पाठांतर करना होगा.

प्रत्येक वस्तु के एकीकरण की समस्या भिन्न प्रकार की होती है. एकीकरण भाव एक ही है, भाव अथवा भावना को छोड दिया जावे तो "एकीकरण" अधूरा रहता है. यह सूत्र-भावनात्मक अथवा मानसिक एकीकरण को विशेष रूप से लागू है.

भावनात्मक एकीकरण की भावना और व्याख्या जितनी साधारण है उतनी ही—अथवा उससे कहीं अधिक गहन है. आश्चर्य यह कि वह नैसर्गिक और स्वभावजन्य हैं, चित्त की दृढ भावना मात्र होनी चाहिये. तदनंतर 'भावनात्मक एकीकरण' का प्रादुर्भाव तथा पुष्टि अनायास ही होती है.

एक सर्वसाधारण परिवार का ही उदाहरण लीजिये, परिवार में कोई न कोई व्यक्ति कर्ता रूपसे व्यवहार करता है और उसी के कारण परिवार की एकरूपता कायम रहती हैं. यदि यह एकरूपता न रहे तो वह परिवार होते हुए भी परिवार का केवल आभास मात्र होगा, केवल ऊपरी एकरूपता नहीं—भावनात्मक एकरूपता होनी चाहिये. जो बात एक परिवार के प्रति लागू है वही किसी भी देश को—जगत् को तथा विश्व को भी लागू है.

भावनात्मक एकीकरण के प्रति निम्नलिखित बातों की प्रधानतया आवश्यकता होती है—अथवा यों कहिये कि इन बातों के उपस्थित होने पर एकीकरण का कार्य संभवनीय तथा सुलभ और शीघ्रतासे प्राप्य हो जाता है.

१. जाति तथा वर्ण की एकरूपता,
(Identity of Race and colour)
२. धर्म की एकरूपता,
(Identity of Religion.)
३. भाषा की एकरूपता,
(Identity of Language)
४. उद्देश की एकरूपता
(Identity of Aim)

इस चतुष्टयी का प्रमाण जितना अधिक होगा उतना ही एकीकरण का कार्य सरल तथा सुदृढ होगा. इनमेंसे केवल एक ही बात को लेकर भी एकीकरण का कार्य हो जाता है. अन्य तीन बातों को यही सिद्धांत लागू है. प्रत्येक की समष्टि रूपसे अथवा एक ही रूपसे एकीकरण कार्य करनेकी उपयुक्तता स्वयंसिद्ध है.

इनके अतिरिक्त—एक और अत्यंत महत्त्वपूर्ण और समाजका संगठन करनेवाली तथा समाजपर अपने ही ढंग का विशिष्ट और परंपरागत प्रभाव डालनेवाली—बलवान और सर्वानुयायी शक्ति है जिसे हम "संस्कृति" कहते हैं—वह भी भावनात्मक एकीकरण के प्रति वास्तव में अमोघ वस्तु है.

विद्वानोंने संस्कृति की व्याख्या विभिन्न प्रकार से की है:—

१. अंतःसृष्टि और बाह्यसृष्टि—इनमें तत्ववेत्ता ओंने उनके आचार विचार की जो परंपरा कायम की है वही समुच्चय रूपसे संस्कृति है और संस्कृति का जीता जागता प्रतीक.

२. अध्यात्मिक और आधिभौतिक शक्तियों का मानवी जीवन में उपयुक्त बनाने की कला को संस्कृति कहना चाहिये.

३. किसी समाज के परंपरागत वैशिष्टयपूर्ण विचार और आचार की प्रणाली-संस्कृति होती है.

४. सुदीर्घ समयतक उच्च विचारों की उन्नतावस्था संस्कृति का निर्माण करती है.

५. मानव के ज्ञान, बुद्धि, कल्पना, और सद्गुणों का परिणत स्वरूप संस्कृति है।

६. समाज की चित्तवृत्ति को उच्चतम ध्येयके आधीन रख उसीके अनुरोध से सहजता के साथ व्यवहार करने की अविच्छिन्न-प्रवृत्ति ही संस्कृति है.

मन की सुडौल बनावट के लिये अनेक संस्कारों के प्रभाव तथा समुच्चय की आवश्यकता होती है. केवल पांडित्य संस्कृति नहीं. केवल धन अथवा धनार्जन भी संस्कृति की कोटिमें नही आने, यह संस्कृति कायम करने के साधन है. ऐसा कहा जा सक्ता है. संस्कारो की परिणति—शनैः शनैः होती है और तभी स्थिर मनोवृत्तिका प्रादुर्भाव होता है. युग युग के संचित संस्कार ऋषि मुनियों के उच्च विचार और धीर तथा वीर महानुभावों के व्यवहार संस्कृतिका स्वरूप बनाते हैं.

"संस्कृति" का यह विशद विवेचन इस लिये किया गया है कि "भावनात्मक एकीकरण" के संस्थापना में संस्कृति का अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान है.

१. जाति तथा वर्ण की एकरूपता. इस शीर्षक के अंतर्गत जो भावना है उसका हमें प्रत्यक्ष अनुभव होता है. एक जाति तथा एकही वर्ण के लोगों के चित्त में परस्पर स्नेह-सद्भाव और सहयोग की भावना निसर्गतया विद्यमान होती है. आज जाति तथा वर्ण की समस्या उतनी तीव्र नहीं है-जितनी पूर्व में थी-कारण जाति तथा वर्ण के भेद को क्रमशः न्यून किया जा रहा है, जो एकीकरण के प्रति आवश्यक है. भारत का समाज अनेक जातियों में विभक्त है-जाति जाति के बीच वैमनस्य की समस्या अभी हल नहीं हुई है. जो हल करनी होगी. जातीयता नष्ट करो, यह महात्माजीका सूत्र इसी एकीकरण की भावना को लिये हुए है. जितनी अधिक मात्रा में जातीयता का लोप होगा उतनी ही मात्रामें एकीकरण का कार्य सफल और सुदृढ होगा.

२. धर्म की एकरूपता. धर्म भारत का प्राण है. भारत के मानव समाज में धर्म का सर्वोच्च स्थान है. भारत प्रत्येक गृह में-चाहे वह धनवान व्यक्ति का महेल हो अथवा एक गरीब अनपढ़ की झोंपडी हो-किसी न किसी प्रकार से धर्मकी भावना-धर्म के प्रति श्रद्धा एवं धर्मानुसार आचार विचार रखने की प्रवृत्ति अंतःकरणमें विद्यमान होती है. समस्त देशमें यदि एक ही धर्म हो तो वह देश एकही सूत्रमें पूर्ण रूप से ग्रथित होगा. इतिहास में इस विधान के अनेक उदाहरण हैं. भारतमें सनातन वैदिक धर्म, इसलामी देशों मे इस्लाम-धर्म, युरुप में इसामसी धर्म-चीन, जपान ब्रह्मदेश स्याम आदि देशों मे बुद्ध धर्म व इरानमें झरतुष्टि धर्म के कारण ही एकरूपता एवं एकीकरण उत्पन्न हुए और वे स्थिर रहे.

इस एकीकरण के अंतर्गत भिन्न भिन्न संप्रदायों तथा समाजों की उत्पत्ति अवश्य हुई है. परंतु तत्व रूपसे किसी एक धर्म में उनका समावेश हो जाता है. जैसे भारतमें-सनातन वैदिक धर्मीय-वैष्णव, शैव, शाक्त, वल्लभ संप्रदाय, रामानुज संप्रदाय, तथा अन्य संप्रदाय. परंतु आखिरकार इन सबका समावेश सनातन धर्म अथवा हिंदूधर्म के अंतर्गत होता है. इसी धर्म के बदौलत भारत में एकरूपता विद्यमान है.

साहित्य और कला-कौशल लोकगीत संगीत तथा नाट्य आदि में तथा धार्मिक एवं सामाजिक उत्सवों मे और व्रत उपवास—नियम—पालन तथा रूढीगत आचार में भी एकीकरण करने की शक्ति बाहुल्य से विद्यमान है. यही बस "इसामसी" धर्म में भी विद्यामन है—जैसे प्रोटेस्टेंट—कॅथोलिक—प्रिसबिटीरियन इत्यादि "इस्लाम में" सय्यद, सुन्नी, सूफी इत्यादि. "बुद्ध और जैनधर्म" में महायान और हीनयान, दिगंबर और श्वेतांबर, इत्यादि. परंतु इन भेदों के कारण आदिधर्म का नाता टूटता नहीं. किसी न किसी प्रकार से कायम रहता है.

३. भाषा की एक रूपता. सर्वसाधारण समाज की एकता के प्रति भाषा की एक रूपतासे बडाकार्य होता है. यदि हम किसी अन्य प्रान्त अथवा अन्य देश में जावें, जहां स्वयं हमारी भाषा प्रचलित न हो-वहां यदि हमारी भाषा बोलनेवालेसे भेट अथवा परिचय हो जावे तो उसमें परस्पर के प्रति एक प्रकार का स्नेह तथा सद्भाव उत्पन्न हो जाता है. बस यही भावनात्म एकीकरण का एक जाग्रत उदाहरण है. राष्ट्रभाषा एक होने का यही महत्व है. प्रांतीय भाषा कितनी ही हो अथवा कितनी भी भिन्न हो—परंतु "राष्ट्रभाषा" के रूप से समस्त राष्ट्र के लिये एकही भाषा-जो प्रांतीय भाषाओंके अतिरिक्त समस्त राष्ट्र में प्रचलित हो—एकीकरण के प्रति अत्यंत आवश्यक तथा वांछनीय है. दो भिन्न भाषा बोलनेवालों के बीच यदि मिश्र विवाह हो तो भिन्नभिन्न भाषाओंके कारण एकरूपता आना प्राय: कठिण है. यदि इन भिन्न भाषाओंके अतिरिक्त राष्ट्रभाषा रूप से एक भाषा हो तो वह कठिनाई दूर हो जाती है. यही कारण है कि 'हिन्दी' को राष्ट्रभाषा का स्थान दिया गया है. समस्त भारत में अब भी ऐसें स्थान है-जहां हिंदी भाषाका बोध नहीं. परंतु वास्तव में "हिन्दी" भाषाकी थोडी बहुत जानकारी प्रायः सभी को है. शनैः शनैः यह जानकारी दिनबदिन बढती जावेगी और समय पाकर पूर्ण हो जावेगी. भारत के स्वतंत्र होनेसे पूर्व 'अंग्रेजी' भाषानें भारत के समस्त सुशिक्षित समाजको एकसूत्र में ग्रथित कर स्वतंत्रता के आंदोलन एक महत्व का कार्य किया यह मानना पडेगा. भाषा के इस एक रूपता के साथ साथ स्वातंत्र्य की भावना जाग्रत भाव से विद्यमान थी यह भी उतना ही स्पष्ट है. वास्तव में "भावना' की एकरूपताही अत्यावश्यक तथा कार्यकारी है.

४. ध्येय की एकरूपता—ऊपर लिखे तीन विधानों के न होते हुए भी केवल ध्येय की ही एकरूपता होनेसे भी एकीकरण

कार्य हो जाता है. भारतका स्वातंत्र्यप्राप्ति संग्राम और आन्दोलन इस विधान का एक अनोखा उदाहरण है. स्वतंत्रता प्राप्त करनेकी एक मात्र भावनासे समस्त देश में संग्राम और आंदोलन हुवा और उसी कारण से भारत में भिन्न भिन्न भाषा, संप्रदाय तथा उप-संप्रदाय होते हुए भी स्वातंत्र्यप्राप्ति हो गई.

इस विवेचन से यह भली भांति सिद्ध होता है कि भावनाओं के एकीकरण के लिये यह सत्र आवश्यक है. इसके बिना भावनात्मक एकीकरण नहीं होता.

इस लेख में हम भारतवर्ष के एकीकरण का उल्लेख तथा विवेचन विशेषरूपसे कर रहे हैं.

भारतकी संस्कृति बहुत पुरातन है. जब अन्य देश नितांत संस्कृतिहीन अवस्थामें थे उस समय भी भारतमें संस्कृति रूपसे उच्चकोटि की परंपरा कायम थी. यह परंपरा सत्य तथा शुद्ध आचरण के नींव पर कायम की गई और इसी नींव पर भारत का धर्म आचारविचार और सद्य व्यवहार का प्रादुर्भाव हुआ. इन सबकी परंपरा को लेकर संस्कृति कायम हुई जो आजतक विद्यमान है. काल की गति तथा परिस्थिति के कारण आचार विचार में विचारणीय उलथ पुलथ हुई यह मानना पडेगा परंतु संस्कृति फिर भी वही कायम है. संस्कृति कायम होनेपर भावनात्मक एकीकरण का कार्य सुलभ होता है. भारत में पूर्व से पश्चिमतक और उत्तरसे दक्षिणतक के विस्तृत विस्तार में एक ही संस्कृति कायम है. यह संस्कृति विशेष रूपसे धर्मकी सुदृढ नींव के कारण ही ठिक सकी है. पुरातन काल के धर्म की व्याख्या तथा आधुनिक काल के धर्म की व्याख्या भिन्न प्रकार से ही करनी होगी परंतु तत्व रूप धर्म की व्याख्या में किसी भी प्रकारकी भिन्नता को स्थान नहीं. और यह तत्वरूप सत्य और धर्म सुचारु रूप से सुरक्षित रहनेपरही भारत का सदैव कल्याण और प्रगति होगी. भारत के संस्कृति पर जितने आघात हुए हैं उतने कदाचित किसी अन्य देश के संस्कृति पर नहीं हुए हैं. इतना होनेपर भी भारत अपने संस्कृति को लिये कायम है. जब पारतंत्र्यकाल में भारतनें अपनी संस्कृति हीन प्रकारकी न होने दी तब स्वतंत्र भारत में संस्कृति को न केवल किसी प्रकार की बाधा होनी चाहिये परंतु संस्कृतिकी हर प्रकार से पुष्टि होनी चाहिये.

स्वतंत्र भारतनें गत आठ वर्षकी अवधिमें कल्पनातीत उन्नति की है यह सर्वमान्य है. आज समस्त संसार में भारत का गौरव है—भारत का एक विशेष तथा उच्च स्थान है. भारत की नीति तथा व्यवहार सत्य को लेकर ही हैं. विश्वमें शांति तथा सुख का साम्राज्य कायम के रखने प्रति भारतनें जो दुर्दम्य प्रयत्न किये हैं वह सबको ज्ञात हैं. भारत का सच्चा स्वरूप-भारत की किसी एक भाषा अथवा प्रांत को लेकर नहीं. इन सब का समुच्चय "भारत" है. इन सबका एकीकरण—उच्च कोटिका एकीकरण जिसे हम "भावनात्मक एकीकरण"—कहते हैं—वह अधिकाधिक मात्रा में संपन्न कर-दृढ रूपसे चिरस्थायी करना अभीष्ट है और आवश्यक भी. यदि इस प्रकारका एकीकरण न रहा तो धीरे धीरे विश्लेषणका प्रवेश होगा जो सर्वथा त्याज्य है. यह "भावनात्मक एकीकरण" भारत के प्रति एक अभेद्य कवच होगा जिसे कोई भी मानवी शक्ति शिथिल नहीं कर सक्ती.

भारत हमारा है—भारत की उन्नति ही हम सबकी उन्नति है-यह भावना सदैव जागृत रखनी है. और उसके अत्यधिक मात्रा में प्राप्तिके लिये प्रयत्नशील होना है. बस यही भावनात्मक एकीकरण है और इसी प्रकार के एकीकरण में भारत तथा समस्त संसार का कल्याण है.

भारत में भावनात्मक एकीकरण विद्यमान है यह कहा जा चुका है. इसी एकीकरण की पुष्टि अधिकाधिक मात्रामें करनी है. और वह जिस प्रकार से हो वह कार्य करना है.

आज समस्त भारतवर्ष में "सामाजिक कल्याणकेंद्र" कायम किये जारहे हैं. वर्तमान् शिक्षाप्रणाली का भारत के दृष्टि से उपयुक्त संशोधन हो रहा है. मूलोद्योगोंका पुनरुत्थान, और मूलोद्योग केंद्रोंकी स्थापना एवं वृद्धि हो रही है जो अभीष्ट है. "सर्वोदय" का सच्चा अर्थ जनता के प्रति समझाया जा रहा है तथा सर्वोदय पूर्णरूप से कार्यान्वित एवं फलीभूत करनेका प्रयत्न हो रहा है. भारत की औद्योगिक प्रगति—कृषिसुधार—यातायातके साधनोंमें वृद्धि तथा प्रगति—इत्यादि अन्य विषयोंमें भी भारत पूर्ण रूपसे प्रयत्न कर रहा है. समाज में उच्च नीच भावना जो संपत्ति के वैषम्य के कारण भीषण रूपसे वर्तमान है—उसकी तीव्रता न्यूनातिन्यून करनेकी चेष्टा की जा रही है. श्रमजीविकों का जीवनस्तर हर प्रकारसे सुखदायी करनेके प्रति वास्तव में श्रम किये जा रहे है. तात्पर्य यह कि "भावनात्मक-एकीकरण" की पुष्टि जिस प्रकार से ही की जा रही है.

सर्वसाधारण जनता तथा शिक्षित समाज एवं लक्ष्मीपुत्र धनिकोंका आजकी परिस्थितिमें प्रगतिशील कर्तव्य का पालन् पूर्णतया होनेपर भावनात्मक एकीकरण की यथोचित् पुष्टि होगी. सहयोग, सहकार्य, परस्परके प्रति प्रेम-एवं सहनशीलता को अपनाना आवश्यक है. संक्षेपमें केवल इतना ही कहना काफी है कि हमें अपना नया युग जिसमें मानवधर्म-भारतकी उच्च परंपरा और प्राणिमात्र के प्रति सहृदयता-अधिकाधिक मात्रा में हो-वही नूतन युग निर्माण करना है.

"यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी" यह सुभाषित होते हुए-अर्थ पूर्ण सत्य है. हमें न केवल अपन उद्धार-अभ्युदय तथा प्रगति करनी हैं परंतु मानवजाति का ही एक प्रकार से उद्धार करना है. ईश्वर से यही प्रार्थना है कि यह कार्य संपन्न करनेके प्रति हमें श्रद्धा एव शक्ति प्रदान करें.

SUNDAY PRAVACHANS

SUFISM : Part I

On the 26th August and 2nd September Shri B. G. Kher gave **two talks** at the Parishramalaya as part of the Sunday Pravachan Programme at the Parishramalaya. On the 26th August he spoke about Muin-al-Din Chisti. Khwaja Muin-al-Din was born in 1142 A.D. in Afghanistan and died at Ajmer in 1236. His Dargah at Ajmer is well known, and recently the President of India and the Prime Minister had visited it. He was a **Sufi.** Sufism is derived from Islam. We all know that Islam was found by Muhammad, the Prophet. He was followed by four Khalifs, who were simple and abstemious eating **roti** and dates only. The Sufi had a good deal of this simplicity. 'Suf' means wool and Sufi means one who wears a garment of wool. Khwaja Muin-al-Din had gone with his father who was a trader to Khorasan. He first met a Sadhu, Shaikh Ibrahim Kandoji who was living a pure life, and under his guidance he one day became oblivious of himself, and from that time onwards began his quest of God. Later he met Khwaja Chisti Harun in Naishapur, who became his Guru. He renounced family ties, sold his property and distributed the proceeds amongst the poor and went and stayed with Harun at Naishapur. After that he went to Medina. At this time he was commanded in a dream by Muhammad to go to Ajmer where he came in 1195. At first he was not allowed to stay there, as the Hindus did not like a Muslim to stay there. He was driven out even from an "Untkhana". So he went to a more quiet place, but even there was persecuted by the King's men. He was even not allowed to get water, but ultimately he was able to persuade them to treat better. He had two wives and a daughter by the first wife and three sons by the second. The daughter became his disciple. The Chisti Sect which he founded is one of several Sufi sects and is still prevalent, though it has been on the decrease. As pointed out already, Sufism originated from Islam. The first Khalifs, though they lived in poverty and abstemiousness, were always in dread of God and of the Day of Judgment. Their followers were drawn to God, not by love, but through fear, but the great feature of Sufism was that it emphasized the love aspect of God. Sufis said that God was to be realised through love. Kargha, a weaver, said, that we should try to realise God through love and renunciation and merge in Him. Another feature of Sufism was that they delighted in singing in praise of God. Orthodox Muslims dislike both these features and persecuted the Sufis, even killing them. The Sufis preached that in every person there is conflict between evil and good and that one must fight the evil and foster the good, thus becoming godlike. For this, God's grace is necessary. Fasting, putting on plain dress, facing danger, and always surrendering to God's will—these were the ways to realise God.

Part II

Continuing his Pravachan on Sufism on Sunday the 2nd September, Shri B. G. Kher said that there are different sects of Sufism, and it would be interesting to know who were its great preachers. In the 9th century A.D. Sufism came into prominence. The central doctrine of Islam is "God is one without a rival" —there cannot be many gods and there is no other power in the universe. सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म He is also **nirguna.** According to the Sufis, the three attributes of God are (1) power, (2) life, (3) might (**kuvat**). Man must have determination to seek God, and to know and to realise Him one must fight with his lower self. That is why it is necessary (1) to be abstemious in eating and sometimes to fast, put on simple clothes, face difficulties for the sake of others, and be without detachment in food, clothing and living; (2) renunciation; (3) **Toba** or repentance for having forgotten God or for one's own drawbacks; (4) **fukra** or poverty; (5) **Sabra** or strength to bear sorrow and keep one's equanimity. When Mansur cried out that he had become al Huq, merged with God, orthodox Muslims became angry and killed him. Sufism also emphasized **jikra** or **japa**, calling out Allah's name. A Sufi's heart is pure. He is not attached to enjoyments, takes to poverty, is attached to God and engaged in **sadhana** after Him. The Sufis constantly reiterate "Become one with God through love", but this offended othodox Muslims who killed Sufis as heretics. In many respects, Sufism is like Vedanta. They teach that man should destroy one's narrow self, Phanā. Sufis have written beautiful poetry, and the words used by them have allegorical meanings. For example, **Sharab** means self-forgetfulness when absorbed in God. Sufis stressed the need of God's grace. Some of the important sects of Sufism are (1) Kadri, (2) Suhrawardy, (3) Shataria, (4) Nakshabandi, (5) Chisti, and (6) Sanusia. Comparing Sufi practices with Hindu, Shri Kher said that they stressed (1) deep breathing, corresponding to **Pranayam,** (2) contemplation, corresponding to **dhyan,** (3) importance of Guru, (4) **jikra,** corresponding to **japa,** (5) merger with God, corresponding to **moksha.** The differences between Sufism and Vedanta were that the Sufis did not like celibacy: they always married. They derived their inspiration from the Qoran. They did not believe in **avatars,** but thought that man must always go up. Their music was different from that of Hindus. They would have recourse to crying, just as Vedantins have recourse to Samadhi. Sufis always stressed inner purity and not outward rites; one must be true, pure and full of renunciation.

SOCIETY FOR PSYCHICAL RESEARCH, BOMBAY

The Society for Psychical Research was formed in September 1955 with the main object of investigating the phenomena, commonly known as psychical or spiritualistic, including Samādhi, hypnotism, somnambulism, telepathy, thought-transference, parapsychiatry, and all matters of a kindred nature. The Society has recently been registered under the Registration of Societies Act. Such a Society was a great desideratum in this country with its background of agelong progress in Yoga and allied sciences. The Society is fortunate in getting the guidance and patronage of eminent persons, like Shri Kedaranāthji and Swami Kuvalayānand.

The activities of the Society were confined last year mainly to reading papers on different subjects of para-psychology and to lectures by some eminent scholars, fortnightly. Dr. Urban, Professor of Neurology and Psychology of Austria, who had come to India, was invited by the Society and he gave an interesting talk on para-psychiatry. He had come all the way from Austria to India to see for himself whether there were any genuine mental healers in India. He stayed in Nepal for three months in search of mental healers, and on his return visit to Bombay gave an account of his experiences in Nepal and India about psychical phenomena seen by him. He said that he had come across three genuine mental healers in Uttar Kashi, sixty miles north of Rishikesh.

Dr. Gardner Murphy of the U.S.A. addressed the members of the Society and initiated a discussion on the general nature of parapsychology, in December last, when he was in India for a short while on his way to Ceylon. He was very happy to learn about the formation of our Society in Bombay.

Shri B. G. Kher joined the Society this year and is mainly responsible for preparing the Memorandum of Association and Rules and Regulations. This year there were two meetings, one in July and the other in August. In the first meeting Shri B. G. Kher gave an account of all the events that led him to join the Society and take interest in its activities. Shri Kher's interest in the Psi phenomena was as old as his childhood. His reading of Patanjali's Yoga Sutras (the Vibhuti Pada) intensified his interest. Patanjali's presentation of the subject made him feel that a scientific study of these phenomena, in India more than anywhere else in the world, was of immediate necessity. He had some correspondence with Dr. Rhine of Duke University who has keen interest in the scientific study, the Society for Psychical Research in India is carrying on, and with Mr. Tom Slock, the founder of "The South-West Foundation", San Antonio, Texas, who has expressed his desire to co-operate in our work.

Shri Kedāranāthji said that the subject is of profound interest and in our research we should take care to see that we avoid all pitfalls. We should maintain a truly scientific attitude towards the subject. He blessed the Society for a bright future.

Then Swami Kuvalayanand spoke, who distinguished between Manasa Mimamsa and Mamsa Mimamsa. He wished the venture a bright future.

In the month of August Dr. T. R. Kulkarni of the Ruparel College, Bombay, read a paper on Yoga and Parapsychology in which he gave an outline of the experiments he proposes to carry on the E.S.P. score. He proposes to have one set of persons who had some practice in Yoga and note down their ESP score and another set of persons who had no practice in Yoga and to compare the results. Dr. Kulkarni thinks that the ESP score, when taken in a particular Asana, for example Padmāsana, would be higher. His paper reading was followed by an interesting discussion in which Shri B. G. Kher, Shri K. T. Jahagirdar and others took part. The next general meeting will be held in the last week of September.

The following members have been appointed as office bearers of the Executive Committee:

(1) Shri B. G. Kher (President).
(2) Prof. K. T. Jahagirdar (Secretary).
(3) Prof. S. G. Mudgal (Treasurer).
(4) Prof. R. B. Athavle (Member).
(5) Shri Kedarnathji (Member).
(6) Swami Kuvalayanand (Member).
(7) Prof. S. G. Hulyalkar (Member).

The members are requested to inform the Secretary of the Society if, they come across any genuine Psi phenomena to enable the research staff to study the cases.

K. T. Jahagirdar
Secretary,
Society for Psychical Research

PATRIOTISM AND CIVIC VIRTUE

[Address delivered by Shri B. G. Kher to the International Seminar organized by the World Universities Service, on the 3rd July 1956. — Editor.]

Mr. Chairman, ladies and gentlemen,

I deeply appreciate the honour you have done me in asking me to participate in this seminar, particularly in its first subject "Universities and moral leadership." I believe the Univesrities of our country have an important role to play in educating its alumni to develop their moral sense by proper discipline and will-power. This work has not received due attention in the past. No Government can do it. It can be done only by education imparted either in the family or the school or the university. I do not mean to suggest that courses in moral instruction could have achieved this end. I am aware that morality, art and religion are not taught like grammar, mathematics and history. "No one can learn to distinguish right from wrong and beauty from vulgarity by taking a course of lectures." I know that formal teaching can reach intelligence alone and the education of the intelligence is a relatively easy matter. But the formation of the moral and aesthetic activities depends on environment; and moral sense, sense of beauty and religion, are learned only when they are part of our surroundings and a part of our daily life. There are acquired in a group with whose existence they are identified. This is where the Universities come in.

Effects of Tremendous Material Progress

The World as a whole now faces a situation in its material affairs quite unprecedented in its recorded history. The last two conturies have witnessed tremendous strides in the field of scientifie and technological advance. One result of this advance has been to place under the command of human beings material resources and powers which, if properly applied, should be able to transform wholly the living conditions of entire mankind and secure for each human being a reasonable adequacy of material requisites and comforts. Science has enabled us to travel where we please and to trade were we have the will and the power to do so. This single factor has produced the economic interdependence of our world society.

Another result of this tremendous material progress has been that it has rendered the frontiers of political authority on the world's map quite irrelevent. Owing to the virtual conquest of distance through modern means of communication the dimensions of the world have now been reduced to something comparable, from the point of view of ease of intercommunication, to the size of a large Indian district a couple of centuries ago! This scientific advance has also placed in the hands of man the power to unleash staggering elemental forces like the energies locked up in an atom. Atomic energy has made war as an instrument of advancement of an individual country entirely obsolete. Nobody can now wage a modern war without bringing into instant geopardy millions of citizens not necessarily belonging to the enemy country—and indeed without imperilling the continued existence of mankind itself on this planet. While our control over material forces has marched apace, our control over ourselves has lagged very much behind. Let alone moral and spiritual advancement, even in the field of social and political organization we have not so far been able to make adjustments appropriate to the atomic age. The great problem before the world today is to reorganise the basis of the world polity and of individual societies in different countries in correspondence with the immense powers over the forces of nature that man has acquired as a result of scientific progress. Having regard to this context, a meeting of minds drawn from the academic life of different parts of the world, such as has been brought about in this seminar, has, in my view, a particular significance.

The subject upon which I have been asked to speak today is "Patriotism and Civic Virtues." I have been advised to deal with the subject with reference to its importence in a democracy, and particularly in the context of the Indian conditions at the present moment. One of the issues arising out of this subject is the ultimate sanction of the moral law and how far civic laws can be deemed as binding the conscience of an individual. The subject is very wide and significant. In the short time at my disposal I would naturally not tbe able to do much more than touch a few aspects of it and lay before you a few ideas in regard to them.

Connotation of Patriotism

Derived from the Greek word 'patriotes' partiotism is the sentiment with reference to one's fatherland. As you know, historically the concept of the fatherland has assumed different forms at different times. In the old Greek States, where the political unit was only a city, patriotism presumably referred to the sentiment with reference to one's city. To a citizen of the Roman Empire, patriotism perhaps had a wider significance, being partly compounded of his sentiments towards the metropolitan Roman territories, together with perhaps some kind of feeling in regard to the

imperial possessions of the Roman Empire as well. It was only after the sixteenth century that the modern type of national sovereign State was evolved. The nation-State of the West now typifies political organisation all over the world. Patriotism has, therefore, come to mean one's sentiments and sense of obligation and duty with reference to the national sovereign State of which one is the citizen. It is obvious that every citizen who is a component of a community embraced by the modern State has certain rights and owes certain duties to the authorities of that State. The State influences our most private lives and we are all vitally affected by the form of Government under which we live or die. Our family, its size, the education we get at school, the money we earn, the food we eat, the books and newspapers we read, are all largely determined by the Government set over us. We do not, can not, live in isolation. Man is a gregarious animal. Throughout his life he lives in some form of relationship with the members of his family, with the members of the profession to which he belongs, with the members of the club where he joins with others in social recreation, with the fellow citizens with whom he is joined with reference to the municipal organisation of the town in which he lives, and so on with the whole human race, in one way or other, directly or indirectly. An individual comes into different kinds of relationships with members of several groups to which he belongs in different capacities, and this naturally brings its own obligations and duties. One such, and the most significant group to which an individual belongs, is the national community presided over by the governmental authority of the national sovereign State of which he is the citizen. In view of the fact that the sovereign State exercises plenary authority over all groups and individuals within the frontiers of its jurisdiction, an individual citizen naturally owes loyalty to his own State, overriding all others. Patriotism in the sense of recognition of such loyalty has obviously an important place in a proper scheme of values to an individual citizen in modern society.

Indian Constitution & Guarantees Given

India has recently attained independence, and we have given ourselves a Constitution which guarantees to all citizens justice, social, economic and political; and also liberty of thought and expression of belief, faith and worship, equality of status and of opportunity, assuring the dignity of the individual and the unity of the nation. The fundamental rights are assured to us and defined. It is therefore right and proper that corresponding to the rights of the citizen he should have duties and obligations. Obedience to Law is the first of such duties, and allegiance to the State, payment of taxes, the proper exercise of franchise are others. Later I shall consider whether a citizen has also the right or the duty to disobey or resist the laws of the State and, if so, under what conditions and with what limitations. Here it is, generally speaking, enough to say that citizenship consists in the right ordering of our several loyalties, viz., to the family, group, trade union, nation, humanity, etc., to which reference has been made. At the same time, we must remind ourselves of the dictum of Spinoza that "the true aim of Government is liberty."

Democracy is said to be the government of the people, by the people and for the people. The term "Government" implies in the essence that some individual or individuals, however, chosen, should rule and the rest of the community, for however long or however willingly, should obey. When the whole community ceases to obey, Government ends. The only result is fresh Governments have to be set up till one is formed that people do consent to obey. But rule on the one hand and obedience on the other there must be. What then is the meaning of the phrase "Government of the people, by the people and for the people?"

It has been said that Governments exist only with the consent of the subjects, though the motives of that consent and its nature may be very dissimilar in different forms of Government. Being an act of individual initiation, consent can never be forced, and

when in individual cases it is persistently withheld—neither punishment nor imprisonment can create it. Consent may be merely the acquiescence of a citizen because he prefers not to take the personal risk involved in endeavouring to subvert a Government he detests, or obedience rendered by an indifferent citizen who has not been stirred or exasperated into actual hostility, or it may be the loyal support by people who are attached to a Government whose destruction they would exert to prevent. The main feature of a democracy lies not in the fact that consent is more willing on the part of the persons governed, but in the fact that to provide that it shall be willing, that consent is to a considerable though limited extent repeatedly challenged and requested by the Government. In no human effort is perfection attainable. Even the wisest of individuals charged with the duty of government are subject to the inherent weaknesses or failings of humanity; a democratic constitution provides that they shall be checked and controlled even by persons less wise than themselves, but alive to their own rights and interests. Hence every three, four or five years we hold elections and choose our Government. It is our duty to see that, as far as possible, we select people for their actual ability and qualifications, and not for their rhetoric, elocution, etc. Having selected them well, the amount of control exercised over them should be neither too little nor too excessive, but just suited personally and to the extent of their abilities and to the social and political conditions. This can be the only meaning of Government of the people, and by the people and for the people, which is the best government possible.

Modern communities express 'the general will' of society through the exercise of the legislative power by its duly constituted organs of authority. Therefore, for most every-day purposes and for most of us the laws and regulations of the land in which we live should have a final and ultimate sanction. This would be so particularly in democracies wherein the exercise of such legislative authority is definitely related to the wishes of the majority of the people comprising the community. Even if one should happen to belong to the minority which does not accept the majority view, normally it is only right and proper that one should defer to the majority opinion as the necessary price that one must pay for belonging to the community. In this context, however, the significant questions arise not with reference to the vast majority of occasions for the vast majority of people but with reference to the exceptional occasion and in the context of the very small number of rare persons who may find themselves under necessity of having to disobey the injunction of the laws.

Obedience to higher law and the means —Mahatma Gandhi

I will proceed to consider in what circumstances one may find is necessary to obey a higher law than the man-made laws of one's sovereign State. In that sense, patriotism represents a loyalty which may have ultimately to be subordinated to the highest of the loyalties to which man is subject, namely the loyalty to his own conscience or, in other words, obedience of the moral law. Before, however, proceeding to say a few words about this, I want once again to repeat that this advocacy of a superior loyalty above that of patriotism is necessarily limited to very rare cases where on an important issue of wide public significance

the conscience of an individual is genuinely involved. It is a right to be invoked only under the strongest moral compulsion and only by persons qualified to do so. The exercise of this contingent right to disobey cannot be regarded as an every day occurrence or as a general licence for the common man for the flouting of the law of the land on flimsy pretexts. It is also subject to certain conditions and limitations. No one has written and spoken more about the ethics, method, justification and limitations of the duty or right to disobey the laws of a State, in modern times than Mahatma Gandhi. Such disobedience can either be individual or by the mass. In either case, the first condition the Mahatma insisted upon was the purity of both end and means. Now we all know that Gandhiji described truth as his God and non-violence as inseparable from it. In a manifesto issued on the 10th March 1920, he described non-violent non-cooperation which is a prior stage to actual civil disobedience:

"Now a word as to what may be done if the demands are not granted. The barbarous method is warfare, open or secret. This must be ruled out, if only because it is impracticable. If I could but persuade every one that it is always bad, we should gain all lawful ends much quicker. The power that an individual or a nation for swearing violence can generate is a power that is irresistible. But my argument today against violence is based upon pure expediency, its utter futility. Non-cooperation is, therefore, the only remedy left open to us. It is the clearest remedy, as it is the most effective, when it is absolutely free from all violence. It becomes a duty when co-operation means degradation or humiliation, or an injury to one's cherished religious sentiment."

Referring to his methods of opposing the will of Government, he said in April 1920 "I believe that it is possible to introduce uncompromising truth and honesty in the political life of the country. ......I would strain every nerve to make truth and non-violence accepted in all our national activities. Then we shall cease to fear or distrust Government and their measures." He coined the word **Satyagraha** for his method. On 10th September 1935 he wrote "The statement that I had derived my idea of Civil Disobedience from the writings of Thoreau is wrong. The resistance to authority in South Africa was well advanced before I got the essay of Thoreau on Civil Disobedience. But the movement was then known as passive resistance. As it was incomplete I had coined the word Satyagraha for the Gujarati readers. When I saw the title on Thoreau's great essay, I began to use his phrase to explain our struggle to the English readers. But I found that even 'Civil Disobedience' failed to convey the full meaning of the struggle. I therefore adopted the phrase "Civil Resistance." So we see that in highly morally evolved persons—their number is, alas! very small—who have got rid of their own selfishness and maliciousness (both common and even inherent in humanity) by imposing rules of conduct upon themselves a feeling of obligation or duty is created to choose between several possible acts. It is this moral sense which made Socrates choose the duty to drink the hemlock.

(To be Continued)

Regd. No. B. 5434

World Religion Supplement

धर्मचक्र

वर्ष ९ वें] [अंक : ५ वा
१५ डिसेंबर १९५६

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

(Vol. IX—5)
15th December 1956

Gotama the Buddha
गौतम बुद्ध—

[विमल रॉय–प्रॉडक्शनच्या सौजन्यानें]

Pandit Nehru on the Buddha

"The message of Lord Buddha gave me light in the midst of the present darkness and gloom". "My mind gets a little relief and confidence not from what is happening in the world, but from the message of the Buddha. I am convinced that the world can not find a new path for itself by war and violence, but by following the old path shown by the greatest path-finder of the world—Gautama Buddha."

(24th November 1956)

"या आजच्या काळोखांत व औदासिन्यांत भगवान् बुद्धाच्या संदेशानें मला प्रकाश दाखविला."

"आज जगांत जें कांहीं घडत आहे त्या **योगाने नव्हे** तर भगवान् बुद्धाच्या संदेशानें माझ्या मनाला जरा विसावा आणि आत्म-विश्वास मिळत आहे. माझी अशी खात्री आहे कीं, युद्ध व हिंसा यांच्या योगानें नवीन मार्ग सांपडणें शक्य नाहीं; पण जगांतील सर्वांत मोठे मार्गसंशोधक—गौतम बुद्ध—यांनीं दाखवून दिलेल्या मार्गानेंच गेल्यावर तो सांपडेल. "—पंडित जवाहरलाल नेहरू

(बुद्ध जयंति महोत्सवाचें वेळीं")

धर्मचक्र

(The Wheel of the Moral Law)

[बौद्ध शिकवण, जीवन व कला यांच्या विश्वसनीय दर्शनानें महात्माजींची मूलभूत शिक्षा सिद्ध करून दाखविणारें मराठींतील पहिलेंच मराठी–हिंदी सांस्कृतिक मासिक]

दर महिन्याच्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होतें.

मुख्य संपादक (मराठा व इंग्रजी विभाग), मुद्रक व प्रकाशक :

प्रा. ना. के. भागवत, एम्. ए., (मुंबई विश्वविद्यालय, पाली ग्रंथ प्रकाशन––सन्मान्य संपादक)
प्रो. शिवसहाय पाठक, एम्. ए., साहित्य रत्न, के. सी. कॉलेज : संपादक हिंदी विभाग

संपादक सल्लागार समिति :

श्री. मि. का. भोरटके, श्री. पु. ह. ऊर्फ काकासाहेब गद्रे, श्री. के. र. काशीकर

सन्मान्य कार्यकारी व्यवस्थापक :

श्री. नरहरि वामन रत्नपारखे, एम्. ए., एलएल्. बी.

वर्ष ९ वें] १५ डिसेंबर, १९५६ [अंक ५ वा

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०
३ : किरकोळ अंकास रु. ०-१२-०
बुद्धजयन्ती विशेषांक रु. १-१२-० (२४ मे १९५६चा)

जाहिरातीचे दर : (एकवेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

वर्गणीदारांस विज्ञप्ति : (वर्गणींत वाढ)

वि. सूचना : धर्मचक्राचा आकार, पृष्ठसंख्या व अन्तर्बाह्य सुधारणा यासंबंधी हा अंक पाहूनच आमच्या वर्गणीदारांची खात्री पटेल. ह्या वाढत्या खर्चामुळें १५ ऑगस्ट १९५६ पासून वार्षिक वर्गणी रु. पांच केली आहे हें येथें कळवीत आहोंत. अर्थात् १५ ऑगस्ट १९५६ च्या पूर्वी झालेल्या वर्गणीदारांना ही वाढ १५ जुलै १९५७ पर्यंत लागू नाहीं, हें सांगणें नकोच ! धर्मचक्रावरील लोभ पूर्वीप्रमाणेंच आमच्या वाचकांनीं कायम ठेवावा, ही सविनय प्रार्थना !

—ना. के. भागवत

प्रकाशन स्थळ : धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१
मुद्रण-स्थळ : मौज प्रिंटिंग ब्यूरो, खटाववाडी, गिरगांव, मुंबई ४

World Religion Supplement

धर्मचक्र

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

वर्ष ९ वें] १५ डिसेंबर १९५६ [अंक ५ वा

बुद्धस्वर्गवासी डॉ.: बाबासाहेब आंबेडकर

अनिच्चानत संखारा !
सर्व संस्कृतगोष्टी अनित्य आहेत !

भारतांतील एका महापुरुषाचें शोचनीय निर्याण !

लक्षावधि अस्पृश्य बंधुभगिनींना स्वतःबरोबरच बुद्धधर्मांत समाविष्ट करून अखिल भारतवर्ष बुद्धमय करण्याच्या प्रतिज्ञेनें **सर्वस्वावर लाथ मारून** आपल्या भीमगदेनें पाखंडावर प्रहार करणारा हा वज्रपुरुष गेल्याच महिन्यांत सर्व जगास आश्चर्याचे धक्के देत आहे, तोंच नियतीच्या क्रूर लीलेनें डॉ. साहेबांसारखा तेजस्वी तारा तुटून पडल्याची दुःखद वार्ता कळविण्याचें दुर्दैव आमच्या वाट्याला आलें आहे ! बौद्धजयंतीच्या सुमुहूर्तावर नागपूर येथें बौद्धधर्माचा आपल्या हजारों अनुयायांसह स्वीकार करून डॉ. साहेबांनीं सुरू केलेल्या क्रांतिवर्षाचें अभिनंदन करणारा "**धर्मचक्रानें काढलेला ऑक्टोबर अंक**" वाचकांचें अंतःकरण भारून नि भरून टाकीत आहे, तोंच हा वज्राघात व्हावाना ? डॉ. साहेबाचें चरित्र व त्यांच्या कार्याचें मूल्यमापन करणारा लेख पुढील अंकीं देणार आहोंत. आज "धर्मपदा"तील हा श्लोक उद्धृत केल्याविना राहवत नाहीं !

यथा सङ्कारठानस्मिं उज्झितस्मिं महापथे
पदुमं तत्थ जायेथ सुचिगन्धं मनोरमं।
एवं सङ्कारभूतेसु अन्धीभूते पुथुज्जने
अतिरोचति पञ्ञाय सम्मासम्बुद्धसावको ॥

ज्याप्रमाणें एखाद्या मोठ्या रहदारीच्या रस्त्याच्या बाजूला सांठविलेला उकिरडा असावा; पण पवित्र सुवास पसरणारें व अत्यन्त मनोहर असें पद्म (कमळ) तेथें उत्पन्न व्हावें; त्याप्रमाणें या संस्कारमय व अंधळ्या झालेल्या बहुजनसमाजांत सम्यक-संबुद्धाचा श्रावक (शिष्य) आपल्या प्रज्ञेनें तळपत राहिला आहे !

संपादकीय

रेल्वेवरील अपघात मोठ्या प्रमाणावर असे पूर्वीं झाल्याचें ऐकिवांत नाहीं. पण अरियालूर रेल्वेअपघात हा अलीकडील तिसरा भीषण अपघात होय. मद्रास–तुतिकोरिन एक्सप्रेस ही गुरुवार तारीख २२ नोव्हेंबर रोजीं मद्रास येथून रात्रौं निघाली व मद्रासहून १७० मैलावर शुक्रवारीं पहाटे ५–२० वाजतां पुलावर पुरावरील अपघातांत सांपडून खालीं नदींत पडली! त्या भागांत भयंकर पाऊस दोन दिवस पडल्यामुळें या नदीस महापूर आला व पुलाच्या कमानीवरून गाडी घसरली व एंजिन व त्यामागील ७ डबे खालीं कोसळले! या अपघातांत १४७ उतारू मरण पावले व ६९ जखमी होऊन त्रिचनापल्ली रुग्णालयांत आहेत. दोन वर्षांपूर्वीं हैद्राबाद राज्यांतील वासंती नदींत एक गाडी पडली तर याच वर्षीं मेहेबूबनगर येथेंहि अशीच भीषण घटना घडून १२१ जण प्राणास मुकले. अशा रीतीनें उतारूंचे जीव जर धोक्यांत येऊन त्यांना प्राणास मुकावें लागले, तर रेल्वेचा प्रवास लोकांना सुखदायक होऊन त्यांना सुरक्षितता कशी वाटावी! रेल्वेरस्ता सुरक्षित आहे कीं नाहीं हें पहाण्याकरितां रस्ता पाहणारे अधिकारी नेमले असून रस्ता सुरक्षित आहे कीं नाहीं, हें पाहणें त्यांचें काम होतें. मुख्यतः पाऊस पडल्यावर सामान्य ओढ्यांना सुद्धां पाणी येते तर मोठ्या नद्यांची गोष्ट काय सांगावी? अशावेळीं पुलाची पाहणी करून पुलावर गाडी जाऊं देणें सुरक्षित आहे कीं नाहीं हें पाहण्याचें काम एंजिनिअरिंग खात्याचे आहे. रेल्वेबोर्ड व केन्द्रिय सरकारचे मंत्री श्री लालबहादुर शास्त्री यांचेवर जरी शेवटची जबाबदारी पडत असली तरी मुख्य जबाबदारी स्थानिक अधिकाऱ्यांवरच पडली पाहिजे. त्यांची चौकशी होऊन त्यांना योग्य तें शासन झालें पाहिजे. बोर्डांतील लोकांना फुकट रेल्वेचा पास मिळतो. त्याचा उपयोग त्यांनीं निरनिराळ्या ठिकाणीं जाऊन अधिकाऱ्याच्या कामावर हेरेगिरी केली पाहिजे. मुख्यतः, महेबूबनगरजवळील अपघात झाल्यानंतर तर या बोर्डाच्या सभासदांनीं जास्त जागरूक असावयास पाहिजे होते. या बोर्डांत तरुण कार्यकर्त्यांचा व लोकशाहीवृत्तीचे सभासद असल्याविना त्यांच्या हातून कांहींच भरीव कामाची अपेक्षा करूं नये, असें वाटण्याची वेळ आली आहे. श्री. लालबहादूर शास्त्री यांना जी अन्तःकरणाची टोचणी लागली त्याचें पर्यवसान त्यांच्या राजीनाम्यांत व्हावें, यावरून त्यांना नैतिक मूल्यांची जाणीव तीव्रतेनें आहे, असें वाटतें. म्हणूनच त्यांचें आम्ही अभिनंदन करतों. मन्त्री हा जनतेला जबाबदार असतो. जनतेच्या अनहिताची गोष्ट झाली तर त्याला असा मन्त्री पर्यायानें जबाबदार ठरतो. ही पद्धत लोकशाही राज्यांत सर्वत्र आढळते. ते दुर्दैवी प्रवासी व त्यांचे मागें राहिलेले नातलग व मित्रमंडळी यांच्याबद्दल सर्वांना हळहळ वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं. आतां तरी रेल्वेचे अधिकारी जास्त जबाबदारीची जाणीव दाखवितील व बेफिकिरी किंवा अहंगंडाची जाणीव दूर करून पुन्हा अशा अपघातांची पुनरावृत्ति होणार नाहीं अशाबद्दल काळजी घेतील, अशी आशा आहे. दुःखितांवर कोसळलेल्या अनर्थांत आम्ही सहभागी आहोंत!

♡ ♡ ♡

मागील महिन्याच्या १४ नोवेंबर रोजीं पन्तप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनीं ६८ व्या वर्षांत पदार्पण केलें, याबद्दल आम्हीं त्यांचें सादर अभिनंदन करतो! या वयांत पदार्पण केलेली व्यक्ति पंडितजी सारखें कार्य क्वचितच करूं शकते! 'आपला वाढदिवस साजरा करूं नका; कारण आंतरराष्ट्रीय परिस्थिति फार गंभीर व आणीबाणीची आहे' असा आदेश देऊनसुद्धां भारतांत सर्वत्र लोकांनीं तो साजरा केला; एवढेंच नव्हे, तर जगांतील संख्यातीत लोकांनी त्यांना अभिवादन केलें व दीर्घायुष्य चिंतिलें. आज भारतास जगांत जर कांहीं किंमत असेल तर पंडितजींच्या आंतरराष्ट्रीय राजकीय धोरणामुळेंच आहे. जगांत युद्ध सुरू होऊं नये, शांतता नांदावी व पंचशील व सहजीवन या तत्त्वांवर जगताचा राजकीय व्यवहार चालावा, यासंबंधीं त्यांची अविरत धडपड सुरू आहे. त्यांची योग्यता प्रथम 'भारतीय स्वातंत्र्ययुद्धांतील एक निर्भय वीर' म्हणून तर आहेच, पण त्याशिवाय त्यांचें तत्त्वज्ञान, जगाशीं झालेली त्याची मैत्री मुत्सद्देगिरी, लोकप्रियता, लहानमुलांविषयींची आवड व भारताविषयीं त्यांनीं भविष्यकाळचें ठरविलेलें ध्येय या योगांनीं त्यांनीं भारताला आपलेसें केलें आहे. त्यांचे राजकारणांतील वैरीसुद्धां त्यांच्यावर प्रेम करतात. त्यांचा स्वार्थत्याग फार मोठा आहे पाश्चात्य राष्ट्रांनीं त्यांच्याविषयीं जी पूज्यबुद्धि दाखविली आहे, त्याला कारण त्यांची निरपेक्षता व ध्येयप्रियता! इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया, अमेरिकासारखीं वारांगनेसारखीं अनेक रूपें दाखवून राजनीति खेळण्यांत पटाईत झालेल्या राष्ट्रांनीसुद्धां प्रथम त्यांची चेष्टा केली. 'अव्यवहारी राजकारणी पुरुष' म्हणून पंडितजींनीं त्यांचेवर टीका केली. पण लोकांच्या, रागाची किंवा भीडमुरवतीची तमा न बाळगतां, आपलें परराष्ट्रीय धोरण कायम ठेवलें; व त्यासाठीं जगांतील सर्व देशभर त्यांनीं मोठमोठे दौरे काढले. फार काय, मुसलमान राजांचा लोभ व विश्वास संपादन करून जगांतील श्री. नेहरू हे शान्तिदूत आहेत अशी प्रशंसा त्यांचेकडून मिळविली. जगाला व भारताला ते एक नवीन प्रकारची शिकवण देत आहेत. शांतता, समता, बंधुभाव सर्वत्र नांदत असावा कारण एका देशानें दुसऱ्यावर राज्य करावें किंवा एका लोकांनीं दुसऱ्या लोकांवर राज्य करून उच्च नीच भाव उत्पन्न करावा, ही गोष्ट सर्वस्वी त्याज्य आहे, असें त्यांचें मत आहे. आपल्या भारताचें तर पंडित नेहरू हें नाक आहे. भाषिक दंगलीच्या वेळींहि आपलें डोकें शांत ठेऊन त्यांनीं त्यांतून मार्ग काढून भाषावार प्रान्तरचनेनुसार राज्यें निर्माण करून त्यांना सुरुवातहि केली, हा त्यांचा फार मोठा विजय आहे. तरुणपिढीनें त्यांना सन्मान दाखवून त्यांच्या मार्गानें आक्रमण केल्यास खात्रीनें भारताचें भविष्य उज्ज्वल झाल्याविना राहणार नाहीं. तरुण विद्यार्थी संकुचित ध्येयानें प्रेरित होऊन राष्ट्राची फसगत कशी करूं शकतात, त्याचें उत्तम उदाहरण अहमदाबाद व गुजराथ येथें दिसून आले आहेच! पंचवार्षिक योजना उत्तमरीतीनें जारी करून त्यांनीं परदेशस्थ राजकारणी व अर्थशास्त्रज्ञ पुढाऱ्यांचेहि धन्यवाद मिळविले आहेत. भगवान् बुद्धाचें तत्त्वज्ञान त्यांना फार आवडतें व आजच्या जगांत, जेव्हां राष्ट्रें एकमेकांवर आक्रमण करून हिंसेच्या मार्गानें जाण्याच्या तयारींत आहेत, तेव्हां अशा वेळीं—बुद्धाचा म्हणजे

महात्माजींचाहि—सत्य व अहिंसेचा मार्ग हाच एक जगाला ध्रुव-तारा होय, अशी त्यांची निष्ठा व श्रद्धा आहे. नुकनेच भारतांत प्रवास करून गेलेले एथियोपियाचे सम्राट किंवा भारतांत प्रवास करीत असलेले चिनी पन्त प्रधान चौ-एन-लाई यांनींहि पचशीलाशीं आपलें सहमत व्यक्त केलें आहे. अर्थात् पंडितजींची राजकारणांतील निष्ठा भारतीय संस्कृतीच्या मूळच्या उद्देशानुरूप असल्यामुळें, भारतच आज जगास राजकारणांतील धडे देत आहे, असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं व या कामीं महात्माजींचा हा सच्चा शिष्य जगाला गांधीजींची शिकवण देऊन आजच्या राजकीय अंधकारांतून गोंधळांतून व अनवस्थितपणांतून त्यास प्रकाशांत घेऊन जाईल, असा रंग दिसतो. भारताच्या या सुपुत्राचें पुढील आयुष्य सुख, आरोग्य व कीर्ति यांच्या प्राप्तींत जाऊन त्यांची योग्यता सर्वांना पटून अहिंसेचा हा भारतीय पुजारी जगताच्या मंदिरांत 'शान्तीची प्रतिष्ठापना करणारा ध्येयप्रधान व एकनिष्ठ पुजारी' असें त्यांचें नांव होवो, असें आम्ही इच्छितों! पंडितजी शतायु होवोंत हीच आमची प्रार्थना!

♡ ♡ ♡

पंडित सातवळेकर यांचा भारतीय संस्कृतीचा अभिमान, त्यांची शब्दाचे अर्थ लावण्याची पद्धति, धर्माचें तत्त्व, 'जें गुहेंत दडून बसलेले आहे,' त्यास बाहेर काढून जगापुढें ठेवण्याची त्याची अविरत खटपट, याबद्दल दुमत होण्याचें कारण नाहीं. भारत आज स्वतंत्र झाला असल्यामुळें, भारतीय नावें सर्वत्र सुरू करून, परकीय नांवें काढून टाकून त्याऐवजीं भारताचें स्वामित्व दाखविणारीं नांवें आता अवश्य दिलीं पाहिजेत. भारताचा गतेतिहास जसजसा हळूहळू उजेडांत येत आहे व भारताच्या गतकालीन जीवनावर जसजसा उज्ज्वल प्रकाश पडत आहे, तसतशी भारतीय जीवनाची सर्वांगपरिपूर्णता जगाच्या प्रत्ययास येत चालली आहे. अशावेळीं 'जुने तेंच कायम ठेवा' असा अट्टाहास करण्यांत काय हंशील आहे? पंडितजींचें एकच म्हणणें येथें उद्धृत करितों. ते म्हणतात "भारताच्या पूर्व, पश्चिम आणि दक्षिण दिशांना समुद्र आहे व तो जवळ जवळ अडीच हजार मैल पसरला आहे, बंगालच्या समुद्राला 'बंगालचा उपसागर' असें नांव आहे. पण पश्चिम समुद्राला '**अरबी समुद्र**' म्हणण्यांत येते. वस्तुतः तो "अरबी समुद्र" नसून "भारतीय समुद्र" असल्यानें त्याचें नांव "भारतीय समुद्र" असलें पाहिजे." ह्या ठिकाणीं जी विचारसरणी पुढें करण्यांत आलेली आहे, ती सर्वथैव उचित आहे. आपल्या तरुण पिढीस किंवा शाळांतील विद्यार्थी–विद्यार्थिनींच्यापुढें आपला गौरव व मोठेपणा हा आणलाच पाहिजे. त्यांत कोणालाहि कमी लेखण्याचा किंवा कोणाचा पाणउतारा करण्याचा प्रश्नच उरत नाहीं. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर असल्या गोष्टी प्रवाहपतितच होत. आमचा 'धर्म' "**हिंदू धर्म**" म्हणून जो ज्ञात आहे तो सार्थ नाहीं. 'हिंदूधर्म' हें नांवहि आमच्या वेदांत, ब्राह्मण ग्रंथांत, उपनिषदांत धर्मसूत्रांत, महाभारत व रामायण इत्यादि इतिहास ग्रंथांत नसतांना, आमच्या गत राज्यकर्त्यांनीं आम्हास 'हिंदू' म्हणून निंदावाचक नांव दिलें व आमचा धर्म, विस्तृत, व्यापक व सर्वसंग्राहक असतांना, त्याला 'हिंदूधर्म' असे एक भौगोलिक नांव देऊन आपल्या विस्तृत व व्यापक धर्माची जी कुचंबणा चालविली आहे, ती नाहींशी करून "हिंदूधर्म—हें नांव जें आम्हास आमच्या राज्यकर्त्यांनीं दिलें आहे"—तें बदलण्याची आता वेळ आली आहे. ज्या आमच्या संस्कृतींतून बुद्ध व महावीर यांच्यासारखे धर्मगुरु निर्माण होऊन विश्वांत त्यानीं संचार केला त्यास 'हिंदू' म्हणणे म्हणजे महासमुद्र मातीच्या बोळक्यांत सामावण्याचा अट्टाहास करण्यासारखें आहे! "नावांत काय आहे" हें खोटें आहे! नांवांत सर्व आहे. नावांत माणुसकी भरली आहे. नांवांत अखिल विश्वाचें जीवन सामावलेलें आहे. म्हणून पंडितजींच्यावरील सूचनेस मान्यता देतांना त्यांनीं याहि सूचनेचा विचार करून "हिंदूधर्म" हें नांव बदलून सर्वव्यापक व मूळ संस्कृतीच्या गाभ्यास उपकारक असें नांव शोधून काढलें. सर्वांनीं तो आपला धर्म म्हणुन उद्घोषित करावा! धर्मश्रेष्ठ या सूचनेचा विचार करतील काय? पंडितजींच्या सूचनेस आमचा पूर्ण पाठिंबा आहे.

♡ ♡ ♡

आपल्या भारतांत चीनचे पन्तप्रधान चौ-एन-लाइ यांचें दिल्ली येथें आगमन ही या महिन्यातील महत्वाची घटना होय. तें २८ नोव्हेंबरला दिल्ली येथे विमानतळावर उतरले तेव्हां लोकांनीं त्याचें प्रचंड स्वागत केले! हजारो प्रेक्षकांनीं त्यांचेवर फुलें उधळलीं! चौ-एन्-लॉई हे इ. स. १९५४ मध्यें आलें होतें; पण त्यानंतर भारत व चीन यांचें संबंध घनिष्ठच झालें! निरनिराळीं शिष्टमंडळें भारतांतून चिनांत व चिनांतून भारतांत येऊन सांस्कृतिक व शैक्षणिक देवाण घेवाण बरीच झाली. त्यामुळें या खेपेस चिनी पंतप्रधान आम्हांला परकी वाटले नाहींत किंवा त्यांनाहि भारतांत परकेपणा वाटला नाहीं. त्यांच्या स्वागताकरिता उभारलेल्या हवाई अड्डयावरील मंडपांत भाषण करतांना ते म्हणाले कीं, 'पंचशीलावरील माझी श्रद्धा मी पुन्हां मान्य करतों व भारत व चीन या देशांच्या संघटित प्रयत्नानें आशियाखंड व जग यामधील शान्तीचें ध्येय प्राप्त होण्यासाठीं सहप्रयत्न करण्यास आपण तयार आहों.' नंतर त्यांनीं पत्रकारांस मुलाखत दिली. नतर मेजवान्या, सरकार भेटी, पार्लमेंटला भेट वगैरे कार्यक्रम आखलेले होतेच. पण त्या सर्वांनहि दोन्ही पंतप्रधानांचीं बोलणीं करण्यास वेळ राखून ठेवला होताच! त्यांचें हसतमुख, विशाल भालप्रदेश, जाड भुवया, सर्वांच्या मनांत आदर उत्पन्न करण्याइतकें व्यक्तिमत्व यामुळें ते सर्वांनाच हवेहवेसे वाटतात. त्यांच्या लहानपणीच्या आधुनिक पद्धतीच्या शिक्षणानें त्यांच्या जीवनाचा विकास होण्यास मदत झाली. त्यांचें सारें शिक्षण शिष्यवृत्ती वरच झालें. त्यांच्या आंगीं अभिनयकलाहि पूर्णपणें वास करीत आहे. त्यांची प्रवृत्ति प्रथमपासूनच साम्यवादाकडे झुकलेली होती व त्यांना त्यासाठीं निरनिराळ्या दिव्यांतून जावे लागले. त्यांचा यूरोपचा प्रवास, मास्कोच्या भेटी, "अवेकन क्लब"ची स्थापना व त्यांतील कार्य, असामान्य संघटना चातुर्य वगैरे गोष्टी त्यांचें जीवनाच्या अभ्यासावरून स्पष्ट होतात. चाऊ व माऊ यांचें मीलन चीनच्या सर्वांगीण हिताला व उन्नतीला कारणीभूत झालें. पंडितजींच्या मनांत चीनबद्दल पहिल्यापासून च आदर आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर त्यांची भारताला यावेळची भेट अपूर्व नवलाईची गोष्ट म्हणून वाटली. दिल्लीहून त्यांनीं पुण्याला भेट दिली. १ डिसेंबरला तें पुण्यास लोहगावच्या तळावर उतरले. पुणें नगरपालिकेमार्फत त्यांचा सत्कार आणि नॅशनल डिफेन्स ॲकॅडमीमध्ये पासिंगपरेड हे मुख्य कार्यक्रम त्यांच्या सन्मानार्थ

आखलेले होते. त्यांत कॉर्पोरेशनच्या सत्काराला उत्तर देतांना त्यांनीं म्हटलें :—

"भारत आणि चीन यांच्या दरम्यान आन्तरराष्ट्रीय प्रश्नावर सहकार्याची भूमिका राहिली पाहिजे आणि या दोन्ही देशांनीं पंचशील तत्वांचा जास्तीत जास्त देशांत प्रसार करावा". पासिंग परेडचे वेळी भाषण संपवितांना "भारतीय सेना चिरायू होवो!" "भारत व चीनचें सहकार्य चिरायू लाभो" "हिंदी चिनी भाई भाई" अशा त्यांनीं घोषणा केल्या. पिंपरी येथील पेनिसिलीनच्या कारखान्यास त्यांनीं भेट दिली. ते रविवारीं ता. २ डिसेंबर रोजीं पुण्याहून मुंबईस आले. मुंबईनें त्यांचा भव्य सत्कार केला व त्यांना निरनिराळ्या संस्थांमार्फत मानपत्र देण्यांत येऊन त्यांचा बहुमान करण्यांत आला. त्यांनीं येथील चिनी रहिवाशांना मातृभाषा शिकविण्याचा सल्ला दिला व भारतीयांनींहि चिनी भाषा शिकावी असा उपदेश केला. त्यांचें भारतांतील दहा दिवसांचें वास्तव्य भारत व चीन यांच्या अन्तिम हिताच्या दृष्टीनें अत्यंत सूचक ठरणार आहे. भारत व चीन एशियांतील जुन्यांतले जुने देश व त्यांची संस्कृतीहि पुराणी. दोन्हीहि देशांतील भाऊबंदकीमुळें व देशांतील गटागटाच्या लढायामुळें व कारवायामुळे रजीस आले होते. शेवटीं सन्यत्सेन यानीं राष्ट्रीयवादाचा पुरस्कार करून नवीन घटना निर्माण करून चीनला नवीन चैतन्य दिलें. मग चीन व मार्शल चँग काय शेक यांचेमध्यें वितुष्ट येऊन दोन तुकडे पडले. त्यामुळें चीनमध्यें साम्यवादी राजवट सुरूं होऊन त्या मार्गानें चीनचा आज कायाकल्प झाला आहे. भारताचीहि तशीच स्थिति झाली. लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी यांनीं भारताचा कायाकल्प केला. त्यामुळें भारताचा विशेष बोलबाला झाला व दुसऱ्या महायुद्धानंतर भारताला स्वातंत्र्यप्राप्ति झाली. त्यामुळें चीन व भारत हे देश समान दर्जावर आले व एशियांतील सर्व राष्ट्रांच्या एकीकरणाचे कामीं व सर्व राष्ट्रांची संघटना करून एशियांतील लोकामध्यें एक प्रबळशक्ति निर्माण करण्याचे कामीं भारत व चीन यांचा हिस्सा कमी नाहीं. भारतानें चीनकरितां यूनोमध्यें वकिली केली व यूनोचा चीन हा सभासद झाला पाहिजे असा हट्ट धरला! याबद्दल चीन हा नेहमीं भारताशी कृतज्ञ राहील! शिवाय यूएनसँग, फाहीयान वगैरे चिनी प्रवाशांनीं भारत व चीन यांचे सांस्कृतिक संबंध दृढ केलेच आहेत. भगवान् बुद्धानें चीनला नवीन धर्म दिला व त्यांचीं भव्य दृश्यें आज चीनमध्यें पहावयास मिळत आहेत. एवंच भारत व चीन यांची मैत्री कायम राहील अशी आशा करण्यास सबळ कारणें आहेत. चिनीपंतप्रधान यांचा दौरा यशस्वी होवो व त्यायोगानें भारत चीन यांचे सांस्कृतिक व राजनैतिक संबंध बळावून ते जागतिक शान्तीस परिपोषक होवोत, असें आम्ही मनापासून इच्छितों!

♡ ♡ ♡

मागील महिन्यांत शेवटच्या आठवड्यांत दिल्ली येथें चार दिवसांचा "बुद्ध व बुद्ध शिकवण" यांवर मतसंकलनाचा कार्यक्रम (symposium) आखण्यांत आलेला होता. या काळांत भगवान् बुद्धाच्या २५०० व्या परिनिर्वाणाच्या निमित्तानें निरनिराळ्या बुद्ध देशांतील विद्वान भिक्षु व सामान्य जनता (यात्रेकरू) जमली होती व त्यासाठीं दलाई लामा, पांचेन लामा, सिक्कीमचे महाराज, थकिन नू, कांबोडिया व थाइलँडचे प्रमुख व्हिएटनाम वगैरे देशांतील विद्वानांची मंडळें आलीं जमून त्यांनीं बौद्धधर्मानें जागतिक शक्ति, विचार साहित्य व कला यांना काय मदत केली हा प्रश्न विचारास घेतला होता. पाश्चात्य देशांतील बहुतेक सर्व देशांचे विद्वान् पंडितहि या कार्यासाठीं जमा झाले होते. आजच्या जगांतील तंग स्थिति व त्यामुळें ॲाम्बच्या युद्धाची भीति यावर एकच तोडगा म्हणजे भगवान् बुद्धाचा प्रेम व अहिंसा यांचा संदेश हा होय. वक्त्यांच्या भाषणांत हा विचार प्रामुख्यानें दिसत होता. डॉ. राजेन्द्र प्रसाद म्हणाले, विज्ञानानें मानवाच्या हातांत/अशीं भयंकर अस्त्रें दिलीं आहेत कीं, त्यायोगानें जगांतील मानवजातीचें अस्तित्वच धोक्यांत आलें आहे. भगवान् बुद्धाचा संदेश समजून घेऊन त्यांचे आचरणांत रूपांतर करण्यास दुसरी संधि कोणती असणार? आध्यात्मिक दृष्टिकोणाची मानवी मनांत परिणति झाल्याविना—म्हणजेच सत्य प्रेम व अहिंसा इत्यादि मानवी सद्गुण आंगीं आणल्याविना—मानवाला वैभव आणि सुख लाभणार नाहीं. या काळ्याकुट्ट ढगांतहि लहान रुपेरी रेघ चमकत आहे व ती म्हणजे भगवान् बुद्धाच्या संदेशावर आधारलेल्या पंचशीलाचा स्वीकार कांहीं राष्ट्रांनीं केला आहे. पंतप्रधान नेहरू म्हणाले—**हा विद्यमान काळोख व निराशा या वातावरणांत भगवान् बुद्धाच्या संदेशानें मला प्रकाश दाखविला!** युद्धाची तयारी व युद्धाची धमकी यांच्या योगानें मानव जातीवर काळी छाया पडली आहे. भगवान् बुद्ध हे खरोखरच मोठें क्रान्तीकारी होते. त्यांची शिकवण त्यांच्या परिनिर्वाणानंतर दोन हजार पाचशे वर्षांनीहि आजहि मानवास चलन देत आहे. त्यानीं मानवाचें मन आणि हृदय यांना हलवून सोडलें आहे व हाच क्रान्तिवाद्यांचा मानदण्ड होय. डॉ. राधाकृष्णन् म्हणाले—आमचे जवळ गनटी माणमाची असहिष्णुता आहे. जर तुम्हास शान्ति हवी तर मानवी स्वभाव आमूलाग्र बदलला पाहिजे. राक्षवण्य ने आणि अन्यायानें शान्तीचा पाया कधींच घालतां येणार नाहीं. जर आपण स्वातंत्र्य व न्यायप्रियता याच्याशी एकनिष्ठ राहिलों तर शान्ति स्थापण्यासाठीं आटापिटा करण्याचें कारण नाहीं. ब्रम्हदेशचे माजी पन्तप्रधान थकिन् नू म्हणाले—जर जगांतील राष्ट्रें भगवान् बुद्धानें घालून दिलेला आर्य अष्टांगिक मार्ग स्वीकारतील तर वैयक्तिक, राष्ट्रीय, आन्तरराष्ट्रीय व जागतिक समस्या आपोआप सुटतील. २६ नोव्हेंबर रोजीं भरलेल्या अधिवेशनास, दलाईलामा, पंचेनलामा व सिकमचे महाराज उपस्थित होते. बुद्धजयंति महोत्सवाचे अध्यक्ष डॉ. राधाकृष्णन् आपल्या पत्नीच्या अत्यन्त शोचनीय निधनामुळें मद्रासेस गेल्यामुळें त्यांच्या अनुपस्थितींत पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू हे अध्यक्ष होते. ते आपल्या भाषणांत म्हणाले—भारत सरकार हे निधर्मी असल्यामुळें त्यास धार्मिक विधी ठाऊक नाहींत. धार्मिक संस्थांनीं धार्मिक कार्यक्रम आंखले तर त्यांचें स्वागत करणें या सरकारला माहित आहे. भारत सरकारनें बुद्धजयंति महोत्सव साजरा करण्याचें ठरविलें त्याचें कारण त्या सरकारास या मोठ्या महोत्सवाच्या बुडाशीं जीं विशेष वैशिष्ट्यें आहेत त्यावर विशेष जोर द्यावयाचा होता. ह्या संकलनास एक विशिष्ट सांस्कृतिक स्वरूप आहे आणि शिवाय तें संकलन म्हणजे धार्मिक म्हणून

…ळींच म्हणतां येणार नाहीं. म्हणून आम्ही दुसऱ्या देशांतील …द्वान् पंडितांना बोलावलें आहे. त्या देशांत बौद्धधर्माची भर… झाली व तेथील लोकांच्या जीवनावर बुद्धधर्मानें परिणाम केला. …प्रमाणेंच आम्ही अन्यधर्मीय पण असल्यामुळें बुद्धप्रेमी अन्य देशीय …डितांनाहि बोलावणें केलें आहे. कारण ते जरी स्वतः बुद्धधर्मीय …सले तरी सांस्कृतिक वैशिष्ट्याकडे त्यांचें जास्त लक्ष आहे. म्हणून ही …रिषद् धार्मिक नसून सांस्कृतिक आहे. फार पुरातन काळीं बुद्धाच्या …स्तित्वानें विभूषित झालेल्या व मांगल्य पावलेल्या या देशांत …माला येण्याचा हक्क आम्हांस प्राप्त झाला आहे. २५०० वर्षांचा …ठा अवधि जरी लोटला असला तरी त्यांचीं पाउलें अद्यापिहि …नमानस किनाऱ्यावर उमटलेलीं असून त्यांच्या हृदयांचा त्यांनीं ठाव …तला आहे. या प्रसंगीं ती स्मृती जास्त बलवती व चित्रोपम होते. …ाच्या या कालखंडात आज अशी वेळ प्राप्त झाली आहे कीं …म्यक् सम्बुद्धाचा संदेश आपण चित्तांत गिरविला पाहिजे; कारण एवढा …लखण्ड लोटला तरी त्यांचा सौगंध आजहि दरवळून राहिला आहे. आम्ही बौद्धधर्मीय असो कीं नसो त्याच्या संदेशानें आमच्या …नावर जबरदस्त परिणाम केला आहे; व मी आशा करितों कीं …माक्रमानें तो जास्त जास्त जगावरहि परिणाम केल्याशिवाय …हणार नाही. या शिवाय मोठमोठ्या विद्वानांनीं बौद्धवाङ्मयानें अन्य वाङ्मयावर कसा परिणाम केला हें दाखविलें त्याप्रमाणें तत्त्वज्ञान व बौद्धकला यानीं जागतिक तत्त्वज्ञानांत व कलेंत कशी व केवढी भर घातली, हें दाखविलें. एवंच या मतसंकलन कार्यक्रमानें सर्वांचीं हृदयें एकाच विचारानें संवादित होऊन मानवजातीची अविभाज्यता सर्वांच्या प्रत्ययास आली हा कांहीं कमी फायदा झाला नाहीं. नेपाळांत खाटमांडू येथें जी बौद्धधर्मीयांचीं परिषद् भरली होती, तीहि वैशिष्ट्यपूर्ण होती. एकूण हे २५०० वें वर्ष बुध्द व त्याची शिकवण याच्या प्रसारासाठीं, व उन्नतीसाठीं गाजणार यांत शंका वाटत नाहीं. भगवान् बुद्धाचा हा जयजयकार होण्यास २५०० वर्षें लोटावीं लागलीं. पण "सत्यमेव जयते" ह्याची सत्यता यानें पटली!

• • •

सुखी संसार !

(सामान्य माणसाचें ध्येय)

भगवान् बुद्धाच्या शिकवणीचा जर सर्व बाजूंनीं विचार केला व त्यांचें ध्येय कोणतें हें पाहिलें तर त्यांत पुष्कळ गोष्टी आजच्या जगतांत घेण्यासारख्या आहेत. बुद्धधर्मांत दुःखाचाच विचार प्रामुख्यानें केल्यामुळें 'भगवान् बुद्धाला दुःखाशिवाय दुसरें कांहींच दिसत नव्हतें' असें म्हणणारे टीकाकार आज सांपडतात. बुद्ध हा नैराश्यवादी होता. जाति, जरा, व्याधि, मरण यांनीं गांजलेल्या या जगांत सुख कोठून असणार ? पण 'सुख पाहतां जवापाडें, दुःख पर्वता एवढें' असें म्हणणारे संत व भगवान् बुद्ध यांच्यांत काय फरक आहे ? पण एवढा दूरवर विचार करतो कोण ? भगवान् बुद्धांनीं जसें सर्वत्र दुःख भरलेलें आहे, असें सांगितलें, तसेंच दुःखांतून मुक्त होण्याचा मार्गहि सांगितला–अंधकारावर जसा जोर दिला, तसाच त्यांत दिव्याचा शोधहि करून प्रकाश पाडून दाखविला. सर्व गोष्टींचा त्याग करा, असें ज्याप्रमाणें सांगितलें, तसेंच कुटुंबसंस्था बलवत्तर करा व कुटुंबांतील निरनिराळ्या घटकांचें पालनपोषण करून त्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा, म्हणून जें वातावरण निर्माण करावयास हवें, तें निर्माण करण्याची जबाबदारीहि त्यानीं माणसावर टाकली. शीलवान् माणूस हाच धार्मिक माणूस, असा समन्वय केला व संसारी माणसानें आपलें शील संभाळून आपलें विहित कर्म केलें म्हणजे त्याचें जीवन सुखाचें होईल, अशी त्यांची शिकवण होती. यज्ञमार्ग किंवा निरर्थक कर्मकांड यांच्यामागें लागूं नका. मानव मानवांतील संबंध व त्याचे एकमेकाशीं जोडावयाचे संबंध, यावर जोर देऊन मानवी धर्माचा त्यांनीं प्रसार केला. मानवाच्या सेवेंत देवपूजा सांठविली आहे. मानवाचा विकास करा व खरी देवपूजा त्यांतच आहे. राजाचें कर्तव्य सांगतांनाहि भगवान् बुद्धांनीं राजानें प्रजेचें रक्षण करतांना त्यांच्या उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन देण्याचें पहिलें कर्तव्य केलें पाहिजे. राज्य म्हणजे आपली खाजगी मालमत्ता नसून राजानें आपल्या द्रव्याचा उपयोग मोठमोठे यज्ञयाग करून न करतां प्रजेच्या नैसर्गिक प्रवृत्तींची पाहणी करून तिच्या कुशल प्रवृत्ति जेणें करून वर्धित होतील व त्यांच्या योगानें मानवाची बुद्धि व कर्तबगारी वाढत जाऊन सर्वगामी होईल अशा सर्व गोष्टी राजानें प्रथम केल्या पाहिजेत. राज्यांत वाढत्या प्रमाणावर गुन्हे झाल्यास त्यांचा बीमोड करण्याचा जो मार्ग भगवान् बुद्धानें शिकवला आहे, त्याचें दिग्दर्शन येथें करण्याचें योजिलें आहे. त्यावरून सुखाचा संसार हा मानवाच्या धर्म-अर्थ काम आणि मोक्ष या चतुर्विध पुरुषार्थांना कसा उपकारक होतो, हें दाखवून त्याला सुखांत कसें राहतां येईल, हें सहज दिसून येईल.

कूटदन्त हें सूत्र पालीवाङ्मयांत असून त्यांत हिंसात्मक यज्ञांची वैय्यर्थता,दाखविण्याचा उद्देश आहे. मगध देशांत खाणुमत नावाचें ब्राह्मणग्राम असून तेथें कूटदन्त नांवाचा ब्राह्मण एका महायज्ञाची तयारी करीत होता. सातशे बैल, सातशे गोऱ्हे, सातशे कालवडी व सातशें मेंढे यज्ञाकरितां खांबांशीं बांधून ठेवले होते. अशावेळी भगवान् बुद्ध तेथें गेले असतांना कूटदन्तानें त्यांची गांठ घेतली व आपण एक महायज्ञ करणार असल्याचें त्यांना निवेदन केलें. भगवन्तांनीं त्याला साक्षात् उत्तर न देतां महाविजित नांवाच्या राजाची गोष्ट सांगितली. तो राजा सुंदर, उत्तम कुलांत जन्मास आलेला, अतिशय संपन्न व महान् दाता म्हणून प्रख्यात होता. सर्व विद्येंत तो पारंगत होता व विद्वान्, तीक्ष्ण बुद्धीचा व त्रिकालज्ञ अशी त्याची ख्याति होती. पण आपण एक बडा यज्ञ करावा अशी त्याला इच्छा उत्पन्न झाली. तेव्हां त्यानें आपल्या पुरोहित ब्राह्मणाला बोलावून याबद्दल विचारलें. राजा म्हणाला—मी पुष्कळ मनुष्यभोग्य सुखांचा उपभोग घेतला आहे व ही मोठी पृथ्वी सर्व जिंकून राहिलों आहें; तर आतां **महायज्ञ** करावा म्हणजे चिरकाळ तें माझ्या हितास व सुखास कारण होईल.

यावर पुरोहित म्हणाला—महाराजांच्या राज्यांत अद्याप चोऱ्यामाऱ्या व उपद्रव आहेत. गांवावर, नगरावर व रस्त्यांवर अद्याप दरवडे पडतात. अशा तऱ्हेचा उपद्रव असतांना महाराज जर कर बसवतील तर महाराजांनीं त्यांचें अहित केल्यासारखें होईल. कदाचित् महाराजांच्या मनांत येईल कीं, वध, बंधन, हानी, निंदा, हकालपट्टी वगैरे उपायांनीं त्या चोरांचा उपद्रव बंद करतां यईल. परंतु अशारीतीनें या उपद्रवाचा बंदोबस्त व्हावयाचा नाहीं. ह्या शिक्षेतून जे सुटतील ते नंतर महाराजांच्या प्रजेस त्रास देतील. हा उपद्रव बंद करण्याचा खरा उपाय म्हटला म्हणजे महाराजांच्या राज्यांत शेती व गोरक्षा करणारे जे लोक आहेत त्यांना महाराजांनीं बीं व अन्न पुरवावें; जे व्यापार करूं इच्छितील त्यांस भांडवल द्यावें; जे महाराजांची नोकरी करूं इच्छितील त्यांस अन्न व वेतन द्यावें; म्हणजे ते ते लोक आपलीं कर्में करीत राहून राजास त्रास देणार नाहींत. महाराजांचा वसूलहि पुष्कळ वाढेल. राज्यांत शांतता होऊन चोऱ्यामाऱ्या इत्यादींचा त्रास नाहींसा होईल, व **सर्व लोक आनंदांत राहून छातीवर मुलें खेळवींत दरवाजे (निर्भयपणें) उघडे टाकून कालक्रमणा करतील !"** (कूटदन्त सुत्त १०-११) वर जो उतारा आम्ही उद्धृत केला आहे, त्यावरून ब्राह्मण पुरोहिताचा उपदेश म्हणजे भगवान् बुद्धांचाच सल्ला होय. प्रथम यज्ञांत पशुहिंसा हा एक आवश्यक भाग होता. ब्राह्मणांच्या सहकार्याशिवाय यज्ञ करणें अशक्य होतें. प्रथम प्रथम ही संस्था जरी लोकप्रिय झाली तरी लोकाचे विचार जसे प्रगत होत चालले तसे यज्ञाच्या ध्येयाबद्दल व कार्यसाधकत्वाविषयीं लोकांची श्रद्धा कमी होऊं लागली. स्वर्गाप्रत जाऊन पोहोंचावयाचे असेल, तर यज्ञावांचून दुसरें साधन नाहीं, हा जो ब्राह्मणाचा दावा तो बहुजन प्रजेला मान्य होईनासा झाला. यज्ञास खर्च करावयाचा म्हणजे लोकांवर नवीन नवीन कर बसवावे लागत. यज्ञविधीमध्यें अनेक तंटे बखेडे होत व राष्ट्राच्या उत्पादन कार्यांत व्यत्यय येई. राजेलोकांना प्रजेचें हित कसें साधतां येईल, याविषयीं विचार पडला. यज्ञयोग हें बाह्यशुद्धीचें एक साधन होतें, **अन्तःकरणाची शुद्धता हाच श्रेष्ठ यज्ञ होय,** अशी लोकांची खात्री पटत चालली होती. राजाला स्वर्गसुखाची प्राप्ति मिळण्याकरितां राष्ट्राचे हजारों रुपये खर्च करणें, जंगलें तोडून यज्ञाला इंधन पुरविणें, पशुहिंसा करून

राष्ट्राच्या संपत्तीचा अनुत्पादक गोष्टीकडे व्यय करणें, ह्या गोष्टी राजे-लोकांनाहि पटेनाशा झाल्या. पुरोहितवर्गास सुद्धा राष्ट्रांत आबादानी हवी होती. राज्य म्हणजे प्रजा व प्रजा म्हणजे त्यांतील कुटुंबें. कुटुंब सुखी तर समाज सुखी, तर राज्य सुखी. त्यासाठीं राष्ट्रांत शांति नांदली पाहिजे. त्यांतील लोकांचें आर्थिक जीवन सुधारलें कीं त्यांची कार्यक्षमता सुधारेल. कार्यांत गर्क होणारा प्रत्येक प्रजाजन राष्ट्राच्या संपत्तीच्या उत्पादनांत भर घालणारा होय. राजाचें कर्तव्य म्हणजे तलवारीच्या जोरावर राज्य करणें नसून लोकांचीं मनें आकर्षित करून घेऊन त्यांना आपल्या पुत्राप्रमाणें वागविणें, त्यांचा परमार्श घेणें, जेणेंकरून विकास होईल अशा गोष्टी करणें व लोकांची वाईट प्रवृत्तीवर जेणें करून केंद्रित होणार .नाहीं, उलट चांगल्या प्रवृत्तीची वाढ होऊन घरांत व दारांत सुख समाधान वाढेल, असें वातावरण निर्माण करणें, हें होय. हाच खरा यज्ञ होय व हेंच यज्ञाचें खरें फळ होय. म्हणून बौद्ध धर्माच्या शिकवणीनें कुटुंबसंस्था नामशेष होणार नसून भरभक्कम पायावर कशी उभारतां येईल, या प्रश्नास चालना मिळून तो कसा सोडवितां येईल याचें मार्गदर्शन होतें. कुटुंबांतला मुख्य मनुष्य घरीं आला म्हणजे बायका, मुलेंबाळें, आनंदानें त्यांचे स्वागत करतात. तो दिवसाचा शीण घालवून मुलाबाळांच्या सुखांत व आनंदात असतो व लहान मुलांना खांद्यावर घेऊन आनंदानें नाचतो बागडतो! अशी सर्व कुटुंबें आनंदांत सुखांत व आबादानींत राहूं लागलीं म्हणजेच रामराज्य व हाच सुखाचा संसार करावयास माणसास शिकवणें हा भगवान बुद्धाच्या शिकवणीचा दावा होता. 'दुःख दुःख' म्हणून नैराश्यवाद उत्पन्न करण्याचा नसून राष्ट्र कार्यप्रवण करण्याकडे तो होता. ही गोष्ट वाचकाचे मनावर ठसावी म्हणून हा लेख लिहिला आहे. बुद्धाच्या शिकवणीचें खरें व पूर्वग्रहविवर्जित असें मूल्यमापन करा, हीच प्रार्थना!

वेदोनारायणांचीं बुद्ध व बुद्धधर्म या विषयींचीं विचाररत्नें

● ● ● मागील महिन्यांत [ऑक्टोबरमध्यें] पुणें येथें अग्निहोत्र मंदिरांतील 'शारदीय ज्ञानसत्रां'त निरनिराळ्या विद्वानांनीं 'भगवान् बुद्ध व बुद्धधर्म' यावर व्याख्यानें देऊन आपली मतें प्रदर्शित केलीं. पुणें हें वेदविद्येचें आगर आहे. त्यामुळें सर्व जग भगवान् बुद्धांना मानवंदना करीत असतांना हे विद्वान् त्यांच्याविषयीं काय म्हणतात, हें पाहणें बोधप्रद आहे. म्हणून खालील कांहीं उतारे दिले आहेत :

१. श्री. गोपीनाथपंत तळवळकर

"दुधाचें दहीं झालें म्हणजे ज्याप्रमाणें दूध नष्ट झालें, असें आपण मानीत नाहीं, त्याचप्रमाणें बुद्धधर्म हा भारतीय संस्कृतीशीं समरस झाला म्हणजे तें तत्त्वज्ञान नष्ट झालें, असें समजावयाचें कारण नाहीं. किंबहुना भारतीय संस्कृति उज्ज्वल करूनच तो तींत विलीन झाला. श्रीमान् शंकराचार्यांनींहि बौद्धविचारांतील उत्तम तत्त्वांचा अंगीकार करून त्याला हिंदूधर्मांत स्थान दिलें."

२. उपनिषत्तीर्थ द. वा. जोग

"सत्य अहिंसादि जीं पांच तत्त्वें बुद्धाचीं म्हणून सांगितलीं जातात तीं बुद्धानें नव्यानें प्रतिपादलीं असें नव्हें. तीं तत्त्वें वेदांतही होतीं. बुद्धपूर्वकालांत ही सत्याची चाड होती. बुद्धाचें 'सत्य' विचारांत घेतां तो अनात्मवादी होता हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें अहिंसेचेंही महत्व वेदांत सांगितलें आहे. बुद्धापूर्वीही अहिंसेचें महत्त्व ओळखून तिला व्यवहारांत स्थान देण्यांत आलें होतें. बुद्ध मांसाशन मान्य करतात. फक्त तो पशु स्वतःसाठीं मारलेला नसावा, असें सांगतात. स्वतः बुद्ध मांसाशन करीत असत. डुकराचें मांस अतिरिक्त खाल्ल्यानेंच त्यांना मृत्यु आला ही इतिहासप्रसिद्ध गोष्ट आहे! दम, दान व दया हीं उरलेलीं तीन तत्त्वेंही बुद्धपूर्वकाळांत अस्तित्वांत होतीं. 'सत्यात् संजायते ज्ञानम्' इ. उल्लेख प्रसिद्ध आहेत. परंतु दयेलाही मर्यादा असाव्यात. त्या शांतिपर्वांत सांगितल्या आहेत. अपात्री दानही चांगलें समजणें, ही बुद्धपद्धति आहे; पण या दयातत्त्वाचें अव्यवहार्य पालन केल्यामुळेंच आपला ऱ्हास झाला, हें ऐतिहासिक सत्य आहे. सारांश, हीं पांचही तत्त्वें बुद्धापेक्षांही प्राचीन होतीं. या तत्त्वाचें समर्थन करणाऱ्या जातककथा म्हणजे निव्वळ भाकड कथा आहेत. त्यांत वर्णन केलेल्या ब्राह्मणांसारखे मूर्ख लोकच फक्त बुद्ध झाले.

"ज्ञानविविधता ही वासनावैचित्र्यामुळें आहे, असें बुद्ध मानतात. परंतु वासना मान्य केली म्हणजे बाह्य पदार्थांचें अस्तित्व मान्य करावें लागतें व वैज्ञानिक तत्त्वज्ञान कोसळून पडतें! तसेंच पांच स्कंध मरणापर्यंत राहतात, असें कोसंबी म्हणतात. बौद्ध बाह्य पदार्थांचें अस्तित्व मान्य करीत नाहीत. परंतु या स्कंधांच्या लटांबराचें अस्तित्व मात्र मरणापर्यंत मानतात. निर्वाण पक्षाचा साक्षात्कार होतो, असें बौद्ध मानतात; पण बाह्य पदार्थांचा अभाव मानल्यावर साक्षात्कार कसला व्हावयाचा ? यावरून बौद्ध तत्त्वज्ञान हें तत्त्वज्ञानच ठरत नाहीं व त्यांनीं जें प्रतिपादन केलें तें अनादरणीय आहे."

३. श्री. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव

"बुद्ध खंडणमंडणाच्या भानगडींत पडत नाहीं. तो म्हणतो, मोक्ष वगैरेच्या खटपटींत कशाला पडतां ? मी सांगतों ह्या मार्गानें चला. चर्वाक फटकळ होता. पण बुद्ध प्रभावी वक्ता होता. पंचशीलाचा त्यानें प्रभावी प्रचार केला. सामाजिक स्वास्थ्य निर्माण करणारा तो महान् पुरुष होता.

"वैदिक लोक समाजस्वास्थ्याचा विचार करण्याऐवजीं स्वर्गावरच लक्ष रोखून होते. पण बुद्धानें लोकांना पृथ्वीवरच लक्ष ठेवावयास सांगितलें व तेंच बहुजनसमाजाला पटलें.

"आपला वैदिक धर्म उत्कृष्ट आहे, पण त्याच्या प्रचाराच्या बाबतींत आपण बुद्धांपेक्षां कमी ठरलों—नव्हे पराभूत झालों. अद्यापही दोन लक्ष लोक एकदम बौद्ध धर्म स्वीकारतात यावरून आपल्या धार्मिक वागणुकीचा अधिक विचार करावयास हवा. वास्तविक बुद्धपंथ हा आमचाच आहे. शील व नीतितत्त्वें हेच आपले खरे आधार आहेत. त्या दृष्टीनें आपण सारेच बौद्ध म्हणवून घेण्यास हरकत नाहीं. हिंदुधर्माचीं सर्व तत्त्वें उत्तम आहेत. पण त्याचा प्रभावी प्रचार होत नाहीं, हें मान्य करणें भागच आहे."

"पुराणामध्यें बुद्धाची फार निंदा केलेली आहे. बुद्ध हा दुराचार, अनीति याचा प्रसार करणारा माणूस असें वर्णन केलेलें आढळतें. पण हें पुराणांच्या पहिल्या संस्करणांत आढळतें. पुढें भक्तीमार्गाचा फैलाव होऊन अवतार कल्पना समाजांत रूढ झाल्यावर बुद्ध हा विष्णूचा अवतार होय अशी एक कल्पना घुसडून देण्यांत आली. इतकेंच नव्हे, तर बुद्धाची गया ती विष्णूचीच गया असें प्रतिपादिण्यापर्यंत मजल गेली. हा फरक कां पडला? तर बुद्धधर्माचा प्रभावी प्रचार हेंच कारण होय.

"वैदिक धर्माचे पुरस्कर्ते म्हणून बुद्धाचें मुख्य भांडण ब्राह्मण पंडितांशीं होतें. त्यांनीं बहुजनसमाजाला समजेल असा धर्म सांगितला. ते चातुर्वर्ण्यहि मानीत नाहीं. बुद्ध वेदप्रामाण्य मानीत नाहीं. नास्तिक मताचा मुख्य आचार्य चार्वाक् त्याचप्रमाणें बुद्ध व जैन हेही नास्तिकच समजले जातात."

४. वैद्य शं. गं. वर्तक

"हल्लीं बुद्धाच्या नांवांत जादू निर्माण झाली आहे. अत्रेय महर्षींचा एक शिष्य 'जीवक' हा बुद्धाचा उपासक होता. अत्रेय महर्षींचें नांव आणखी एका पद्धतीनें बुद्धाशीं निगडित झालें आहे. कारण चरक संहितेंत सर्वज्ञान अत्रेय महर्षींनीं सांगितलें, अशी प्रतिज्ञाच एका अध्यायाच्या प्रारंभीं आहे. बुद्धभिक्षूंनीं हिंदु वैद्यक विद्या आत्मसात् केली व तिचा मध्य आशिया, चीन व सिलोन देशांत प्रसार केला. रुग्णालयाची कल्पना चरक व सुश्रुतांतही आहे. बौद्धकालीं आयुर्वेदाची वाढच झाली." बौद्धधर्माचा हिंदु वैद्यकावर विपरीत असा परिणाम झाला नाहीं, असें मत वैद्यराज श्री. शं. गं. वर्तक यांनीं शारदीय ज्ञानसत्रांत 'बौद्ध कालीन वैद्यक' या विषयावर व्याख्यान देतांना व्यक्त केलें.

"बुद्धानें यज्ञीय पशुहत्या बंद केल्यामुळें शवविच्छेदनास आळा बसला व शास्त्रीय प्रगति खुंटली. तसेंच बौद्ध राजांनीं शल्यशास्त्रास बंदी केल्यामुळें आयुर्वेदाचा ऱ्हास झाला असे जे आक्षेप घेतले जातात त्यांचा उल्लेख करून श्री. वर्तक यांनीं प्रारंभीच्याच मताचा पुन्हां इवाला दिला व बौद्ध कालांत आयुर्वेदाची प्रगतीच झाली असें प्रतिपादन करून आपले भाषण संपविलें."

५. प्रा. डी. एस्. हतवळणे

"वैदिक धर्म हा व्यक्तिप्रधान असून बौद्ध धर्म हा संघप्रधान आहे. व्यक्तिप्रधान धर्माला राजाश्रयाची जरूरी नसते, पण संघप्रधान धर्माला त्याची फारच जरूरी असते व हा राजाश्रय मिळविण्यासाठीं बौद्धांनीं अनेक लटपटी केल्या. बौद्धांना अशोक, मिलिंद, कनिष्क, हर्षवर्धन आदि राजांकडून आश्रय मिळाला. पण हे राजे प्रथम श्रेणीचे नव्हते. इतकेंच नव्हे, तर ते वैगुण्ययुक्त होते. बौद्धधर्मास राजाश्रय मिळाल्यानें त्यांत भोंदुगिरीही शिरली. बुद्ध भिक्षूंना मिळालेल्या देणग्यामुळें दुराचारही वाढला. बौद्ध धर्मोला खरा धक्का वेदान्त्यांनीं दिला नसून तो मुसलमानांनीं दिला. त्यांनीं त्यांचीं ग्रंथालयें जाळलीं, विद्यापीठें नष्ट केलीं.

"बौद्धवाङ्मय लोकाभिमुख आहे. त्यांची संघपद्धति लोकशाही स्वरूपाची होती व ते गुप्तमतदान पद्धति पाळीत असत. पण राष्ट्रकारणाच्या क्षेत्रांतील त्यांचें कार्य मात्र फारसें उत्तेजनक नाहीं."

६ श्री. ज. स. करंदीकर

"सकृद्दर्शनी बुद्धानें नवीन धर्म स्थापन केला असें दिसतें. पण बुद्धाच्या शिकवणुकींत तत्त्वज्ञान असें फारच थोडें आहे. त्यामुळें बुद्ध विचारास 'धर्म' म्हणणें योग्य होणार नाहीं. दशावतारांतील बुद्धाची गणना ही एक विसंगतीच आहे.

"दैवीशक्ति नित्य आहे. परन्तु कांहीं विशेष कामासाठीं ती सगुण स्वरूपांत प्रकट होते. अवताराचे प्रकार तीन आहेत: मत्स्य, कूर्म, वराह व नारसिंह हे अवतार कांहीं विशिष्ट कार्याकरितां तात्पुरते झाले. त्यापुढील अवतार अधिक काळ टिकणारे आहेत. श्रीकृष्ण हे पूर्णावतार होते हे बरोबर नाहीं. तोही या तेजोमय ब्रह्माचा एक अंशच होता. महाभारतांत बुद्धाऐवजी हंस हा अवतार मानतात, पण त्याची विशेष माहिती मिळत नाहीं. दशावतारांखेरीज इतरही अवतार आहेत; पण ते महत्त्वाचे नाहींत.

"पुराणांत बुद्धाचा अवतार भविष्यकालीन म्हणून जरी सांगितलेला असला तरी पुराणें हीं बुद्धानंतर लिहिलीं गेलीं. पुराणांत त्याचें कार्य दुष्टांना वेदधर्मापासून परावृत्त करून त्यास नाशाप्रत नेणें असें सांगितलें आहे. परन्तु हें वर्णन सयुक्तिक नाहीं. दुःखनाश हेंच बौद्ध धर्माचें सार होतें. इंद्रियनिग्रह केला म्हणजे सुखाची अभिलाषा नाहींशीं झाली असें नव्हे. त्यासाठीं परमात्म्याच्या दर्शनाची गरज आहे.

"विषयसुखापेक्षां अधिक चांगलें व शाश्वत सुख आहे हें दाखविल्याखेरीज विषयसुखाचा त्याग करा असें सांगणें मूर्खपणाचें आहे. बुद्धानें हीच चूक केली. दुःख क्षणिक मानावयाचे व त्याच्या नाशाकरितां आटापिटा करावयाचा हें निरर्थक आहे."

७ डॉ. म. त्र्यं. सहस्रबुद्धे

"बुद्धानें धर्मचक्रप्रवर्तन केलें असें म्हणतात; पण आमच्या वैदिक धर्माप्रमाणें धर्म ही सिद्ध वस्तू आहे. त्याचा अनुभव ऋषींनीं घ्यावयाचा व तो ग्रंथांत ग्रथित करावयाचा, अशी वैदिक परंपरा आहे. पण बुद्धानें अशा परंपरेवर विश्वास न ठेवतां 'माझ्यावर विश्वास ठेवा' असें प्रतिपादून व्यक्तिनिष्ठ धर्म निर्माण केला. परंपरेचा आधार नसला तर निदान तत्त्वज्ञानाचा तरी आधार हवा होता. परंतु बुद्धधर्म तत्त्वज्ञानाच्या अभावानेंच तळपला. त्याचें मुख्य भांडवल म्हणजे वैदिक धर्माची निंदा; पण दुसऱ्याच्या निंदेवर आपला मोठेपणा मिरवूं पहाणारा धर्म हा निष्कृष्टच होय.

बुद्धधर्माचें 'अहिंसा' प्राणभूत तत्त्व नव्हे!

"अहिंसेसंबंधीं बोलतांना ते म्हणाले, 'मज्झिमनिकाय' ग्रंथ प्रमाणभूत मानल्यास त्यांत बुद्धानें मांसाहारास परवानगी दिली आहे. दृष्ट, शंकित, श्रुत अशाच मांसाचा फक्त स्वीकार करूं नये? बाकीच्या मांसाचा स्वीकार करण्यास हरकत नाहीं असें त्यांत प्रतिपादन आहे. त्यावरून 'अहिंसा' हें बुद्धधर्माचें प्राणभूत तत्त्व नव्हे. वैदिक संस्कृतींत अद्याप तरी २-३ जाति मांसाशन न करणाऱ्या आहेत

आचरण एकाचें तर उदोउदो भलत्याचाच!

"बुद्धाच्या मृत्यूनंतर जी तंत्रपद्धति बौद्धधर्मांत आली. त्यांत सर्व प्रकारची हिंसा आहे. अहिंसेचें खरें पालन जैनांनीं केलें. पण अहिंसक म्हणून बुद्धाचा उदोउदो झाला व होत आहे. बुद्धाची जातिच्छेदाची कल्पना व 'वृजन' वालींची तात्त्विकनिष्ठा याविषयीं माहिती देऊन त्यांनीं आरंभीं दिलेलें मत व्यक्त करून आपलें भाषण संपविलें."

८ गो. म. जोशी (समारोपाचें भाषण)

"यंदाच्या २४ व्या शारदीय ज्ञानसत्रांत भगवान् बुद्ध व त्याचें तत्त्वज्ञान व त्याचा प्रसार या विषयावर अनेक प्रथितयश वक्त्यांनीं व विद्वानांनीं भाषणें केलीं आहेत. आतां समारोप करतांना त्या सर्व भाषणांचें समीक्षण करणें प्राप्त आहे. तें करण्यापूर्वीं निरनिराळ्या मनोवृत्तींचा विचारही करावयास पाहिजे व ज्ञानसत्राच्या विषयावर बोलण्यापूर्वीं दृष्टिकोन कोणता हेही निश्चित केले पाहिजे.

"भगवान बुद्ध ही वर्तमानकालांतील विभूति आहे तेव्हां त्याच्या कार्याचें व तत्त्वज्ञानाचें परीक्षण करतांना ऐतिहासिक दृष्टिकोन पत्करून गृहीत कृत्यें पडताळून पाहिलीं पाहिजेत. ऐतिहासिक मंडळी वस्तुनिष्ठ असतात. विचारवंतांत वस्तुनिष्ठ, विचारनिष्ठ व तर्कनिष्ठ (रीलेशन्स) असे तीन भाग आहेत. यांतील एका निष्ठेचा चष्मा लावला तर इतर कोणाची अनुभूति कशी येणार?

"बौद्धांच्या 'प्रसन्नतारा' या देवतेच्या मूर्तींत ब्रह्मदेवाला पायदळीं तुडविण्यांत आले आहे. बौद्धांनीं विष्णु, शिव, गणपति आदि वैदिक देवतांचीहि अवहेलना केलेली आहे. या धार्मिक असहिष्णुवृत्तीचा उगम इतिहासांत गौतम बुद्धानें प्रतिपादिलेल्या बौद्ध धर्मांतच प्रथम पाहावयास मिळतो. हीच बौद्धांची असहिष्णु वृत्ति खिस्ती व मुस्लिम धर्मीयांनीं उचलली व तेथूनच धार्मिक युद्धास प्रारंभ झाला. वैदिक वृत्ति मात्र बौद्धांच्या बाबतींतही सहिष्णुपणाची होती, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे"

भगवान बुद्ध : जीवनावर बसविलेला बोलपट

विमल रॉय फिल्म प्रायव्हेट लि. मार्फत

हें २५०० वें वर्ष भगवान् बुद्धाच्या परिनिर्वाणाचें वर्ष सर्व जगभर गाजलें असून पावसाळ्यानतरच्या दुसऱ्या सहामाहींत दिल्ली येथें प्रदर्शन, मत संकलन, बोलपट-दिग्दर्शन वगैरे कार्यक्रमांनीं त्या उत्सवास सुरुवात झाली. या कामीं भारत सरकारनें पुढाकार घेऊन भगवान् बुद्धाचें जीवन व त्याचें कार्य यावर जनतेस माहिती करून देण्याच्या उद्देशानें निरनिराळे कार्यक्रम सर्व देशभर साजरे केले. पहिल्या सहामाहींत मुंबई शहर व राज्यांत एक एक ठळक समारंभ घडून आला व मुंबईत एक आठवडाभर सर्व शहर व उपनगर येथें निरनिराळ्या ठिकाणीं तो साजरा करण्यांत आला. भगवान् बुद्धांचा शांति व अहिंसा याचा संदेश आजच्या कालांत मार्गदर्शक ठरल्याविना राहणार नाहीं. भगवान् बुद्ध हे भारतीय संस्कृतीचें अत्यन्त प्रभावी व गोड असें फळ होय. त्या फळाला आपण कांहीं शतकें पारखे झालों होतों; पण भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीबरोबरच तें फळ आम्हांस परत लाभलें आहे. आमच्या या दैदीप्यमान हिऱ्याला आम्ही पुन्हां भारतांत आणून त्यास मानवंदना देत आहोत. त्यापैकींच भगवान् बुद्धाचा बोलपट ही एक डोळ्यांत भरणारी घटना होय. भारत सरकारच्या बोलपट विभाग खात्यामार्फत हा बोलपट बाहेर पडत आहे व तो पडद्यावर आणण्याचें बिकट कार्य श्री. बिमलरॉय व श्री. राजबंस खन्ना व त्यांचे कर्तबगार कलावन्त व सहकारी यांनीं यशस्वी रीतीनें पार पाडलें असून मागील महिन्याच्या २९ तारखेपासून मेट्रो सिनेमागृहांत तो रोज चार वेळां दाखविला जात आहे. सामान्य जनता, शाळा व कॉलेजें यांतील विद्यार्थी यांना हा बोलपट तर शैक्षणिक दृष्ट्या फारच बहुमोल ठरणार आहे. या लहानशा लेखांत त्याची उत्पत्ति, विकास व त्याचीं वैशिष्ट्यें ही थोडक्यांत सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. एका वाक्यांत सांगावयाचे म्हणजे या बोलपटानें चलच्चित्रपटाच्या प्रान्तांत अपूर्व क्रांति घडून आणली आहे.

२५०० वर्षांचें योग्य स्मारक म्हणजे भगवान् बुद्धाच्या जीवनाचा चलच्चित्रपट करणें हें होय. पण बुद्धधर्मीयांच्या समजुतीप्रमाणें कोणताहि मानव बुद्धाची भूमिका करणार नाहीं म्हणून मुंबईत कांहीं वर्षांपूर्वी एक्सलसियर थिएटरमध्यें जो " बालेडान्स " गौतमाच्या जीवनावर आधारलेला होता त्यांत गौतमाच्या बुद्धप्राप्तीनंतर जेथें जेथें बुद्ध दाखविण्याचा प्रसंग येई तेथें तेथें त्याची छाया दाखविण्यांत आली होती. तो लोकांना फार आवडला. म्हणून बुद्धाच्या बोलपटासाठीं बुद्धकलेचीं निरनिराळीं प्रतीकें, दगडावरील चित्रें, रंगीत चित्रें, खोदकामाचे नमुने, निसर्गाचीं वर्णनें व मनोरम व रोमांचकारी प्रसंग निर्माण करून हा बोलपट जनतेस दाखविण्यांत विमल रॉय व त्यांचे सहकारी यांनीं अपूर्व कौशल्य व चातुर्य प्रकट केलें आहे. ह्यांत कलागायन व भाष्य (Commentary) याचा बेमालूम संगम झाल्यामुळें तर तें चित्र शाश्वतानंद देण्याचें साधन झालें आहे. जरी या चित्रपटांत जिवन्त माणसें काम करीत नसलीं तरी कथानकांतील निरनिराळे प्रसंग एकामागून एक अशा अनुक्रमानें असें दाखविले जातात कीं त्यांत खण्ड असा दिसतच नाहीं. व आपण खोदकामाचीं चित्रें पहात आहोत, असें वाटतसुद्धां नाहीं. जिवंत गौतमासच आपण पडद्यावर पाहतों! कथानक सांगण्याची भाष्यकाराची पद्धति फारच मनोवेधक व हृदयास गुंगविणारी आहे "खरोखरच याच्यामागें कांहीं तरी हेतु असला पाहिजे" अशा ध्रुपदानें तर भावना व मनोविकार यांना चांगलेंच आवाहन केलें जातें. गौतमाचें चित्र सारनाथच्या बुद्धाचें आहे. अजंटाच्या चित्रांतून गौतम यशोधरा व राहुल यांचीं चित्रें दाखविलीं आहेत. बाप आपल्या मुलाला भिक्षापात्र देतांना पाहून प्रेक्षकांच्या मनांत किती मनोविकार थैमान घालत असतील, हें ज्यानें तो बोलपट पाहिला तोच जाणें. रात्रौ त्यानें घर सोडलें. छन्न हा सारथी व कथक हा घोडा बरोबर होता. मानवजातीला नवीन मार्ग दाखविण्याच्या हेतूनें सर्वस्वाचा त्याग करून हा ध्येयवादी तरुण कोणत्या मनःस्थितींत बाहेर पडला त्याचें दगडावरील चित्र नागार्जुनी कोंडाच्या शिल्पकलेंत सांठवलें आहे. तें वापरलें आहे. गौतमाच्या जन्मानंतर राजपुत्र सिद्धार्थाचें भवितव्य वर्तविणारे ब्राह्मण दाखविलेलें चित्र तर रमणीय व अत्यन्त आकर्षक आहे. मायादेवीनें लुंबिनीवनांत भगवंतांना जन्म दिला तें चित्र नागार्जुनी कोंडांतील अवशेषांपैकीं आहे. विश्वन्तरजातक सांचीवरून घेतलें आहे. महापरिनिर्वाणाचें चित्र गांधाराकडून मिळविले आहे. या अवशेषांचें छायाचित्र घेऊन तें पडद्यावर आणण्याचें अवघड काम श्री दिलीप गुप्ता यांनीं अत्यंत यशस्वी केलें. श्रीराजबंस खन्ना यांनीं सुंदर गोष्ट तयार करून ती वदविली. अमरावती, सांची, मथुरा, गांधार येथील छायाचित्रें घेऊन तीं योग्य रीतीनें व कलात्मक पद्धतीनें मांडणें व जुळविणें व त्यापासून अखण्डता (Continuity) निर्माण करणें हें किती अवघड काम आहे! पार्श्वसंगीत श्री सलील चौधरी यांनीं संभाळलें. छायाचित्रकार श्री दिलीप गुप्ता, संपादक ऋषिकेष मुखर्जी अशा रीतीनें निरनिराळे निष्णात कलावंत येऊन त्यांनीं आपल्या कर्तबगारीची परिसीमा गाठून हें उत्तम चित्र योग्य अशावेळीं जनतेपुढें मांडून भगवान बुद्धाचें नांव सर्वांच्या तोंडीं केलें; त्याबद्दल त्याचें आभार मानलें पाहिजेत. कलावंतांनीं हें स्वप्न सत्यसृष्टींत उतरविलें. भारतीय संस्कृतीच्या या अध्वर्यूच्या शिकवणीचे पडसाद त्याच्या परिनिर्वाणानंतर परदेशांत व आपल्या देशांतील संतांच्या जीवनांत व जीवनकार्यांत कसें उतरले हें दाखवून महात्मा गांधीपर्यंत हें लोण आणल्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोंत. बुद्धधर्म हिंदुस्थानांतून नाहींसा झाला नसून सर्वत्र तो पसरला व सर्वांच्या जीवनांत उतरला, हें ऐतिहासिक कार्य सर्वांना पटविण्याचें काम या बोलपटानें केलें आहे हें त्रिवार सत्य!

साभार स्वीकार व सत्कार

१ : भक्तीचा कल्पवृक्ष—लेखक : भा. पं. बहिरट, एम्. ए. प्रकाशक पंढरपूर संशोधन मंडळ प्रकाशन, महाद्वार पंढरपूर प्रथमावृत्ति पृ. २३४ किंमत—रु. ३–०–०, प्रसिद्धी सन १९५६.

श्री. बहिरट हे महाराष्ट्रास संतवाङ्मयाचे साक्षेपी लेखक व संशोधक म्हणून ख्यात आहेत. 'संतवाणीचा अमृतकलश' 'दि फिलासफी ऑफ् ज्ञानदेव' हीं पुस्तकें प्रसिद्ध करुन त्यांनीं संतवाङ्मयांत बहुमोलाची भर घातली आहे. १९२७ सालीं तत्वज्ञान हा ऐच्छिक विषय घेऊन श्री. बहिरट बी. ए. झाले व तेव्हांपासून त्यांना संतवाङ्मय व तत्वज्ञानाची गोडी लागली. त्यांनीं 'प्रेमबोध' हें मासिक सुरूं केले (इ. स. १९३७). त्यांची बुद्धि व भावनेचा जिव्हाळा हीं उन्नत होत होत त्यांच्या अध्यात्मिक जीवनाचा विकास होत आहे. त्या विकासाचें गोडफळ म्हणून हा भक्तीचा कल्पवृक्ष बाहेर पडत आहे. या लेखसंग्रहात संतांच्या भक्तिपंथाच्या स्वरूपाचें विवरण व भक्तकथा असल्यामुळें तो वाचतां वाचतां वाचक मोहून जातो. ज्ञान व भक्ति यांत श्रेष्ठ कोणतें हा विवाद नेहमींचा आहे. पण शेवटीं भक्ति ही बुद्धीवर मात करते असा स्वानुभव आहे. या लेखसंग्रहांत गौरांग प्रभू, नरसीमहेता, सूरदास, नजीर, रसखान, रहीम, कबीर व नामदेव, बहिणाबाई, कचेश्वर इत्यादिकांच्या रसाळ जीवनकथा सांगितल्या असून त्या वाचतां वाचतां मन रंगून जाते.

ज्ञानदेव व तुकाराम यांच्या करुणा व भक्तीचा अथांग प्रवाह यांचे भावनात्मक चित्र श्री. बहिरट यांनीं रेखाटलें आहे. वर्ण्यविषयाशी तादात्म्य झाल्याशिवाय तें कथन परिणामकारक होत नाहीं, याचा अनुभव 'कल्पवृक्ष' वाचतांना आल्याविना राहत नाहीं. सध्यांच्या या काळांत भारताची नौका भटकत चालली आहे. त्यास थोपवून धरून अनंत जीवांना तारण्याचें काम व त्यांना माणसांत बसविण्याचें कार्य आमच्या संतांनीं केलें आहे. या जनांना संसारसागरातून तरून नेईन, अशा ध्येयानें प्रेरित होऊन भगवान बुद्धांनीं २५०० वर्षांपूर्वीं "भागवतधर्मांचे" सुष्टु कथन केले व मध्यंतरी जरी त्यांच्या धर्मांचे सर्वभूतहितानुकंपी कार्य लोकांनीं जाणले नाहीं, "बहुजन हिताय" "बहुजन सुखाय" त्यांनीं व त्यांच्या निःसीम भक्तीच्या लाखो भिक्षु भिक्षुणींनीं प्राणपरि यागेनापि जें जीवाचें रान केलें त्याचे पडसाद १६ व्या शतकांतील अखिल भारतीय सामाजिक व धार्मिक आंदोलनांत उठल्या विना राहिले नाहींत. अमृताचें महाद्वार सर्वांस खुलें करून देण्याचें महान् कार्य भगवान् बुद्धांनीं प्रथम केलें व त्याचे पडसाद अखिल भारतीय संतांच्या जीवनांत व जीवनकार्यांत पडले आहेत म्हणून संत हे मानवतेचे पुजारी होत. आम्ही निरनिराळ्या संतांच्या साक्षात्कारास मर्यादा घालूं शकत नाहीं. सर्वांना एकाच प्रक्रियेमधून जावे लागलें असून सर्व संतांनीं भक्तीचा सोहळा अनुभवून त्याचा आस्वाद सर्वांना जाति, धर्म, वर्ण, वंश निरपेक्ष होऊन दिला. ज्या एका जीवनतत्वावर हे सर्व भक्त हें अलौकिक व दिव्य करूं शकले, ते जीवनतत्व म्हणजे 'भक्ति" हें होय. "पीतिभक्खा भविस्साम देवा आभस्सरा यथा" प्रीति हेंच आमचें अन्न आहे व त्याच अन्नावर मानव जात एक होणार व त्याचे द्योतक म्हणजे "भक्तीचा कल्पवृक्ष" हा ग्रंथ असें आम्ही समजतों व त्याच दृष्टीनें श्री. बहिरट यांचे आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करतों. महाराष्ट्र जनतेनें जर विशाल दृष्टिकोन डोळ्यांपुढें ठेवून हा ग्रंथ वाचला तर मराठी भाषिकाचा नूर पार बदलून जाईल, अशी आमची निष्ठा आहे.

२ पॅरेमाउन्ट उद्योग व्यापार वार्षिक : चतुर्थ खंड १९५६ संपादक श्री. ना. तु. ठाकूर बी. ए., पृ. सं. २७० प्रसिद्धी सन १९५६—किं. रु. ३-०-०. श्री. ठाकूर यानीं हा उपक्रम सुरू करून मराठी वाङ्मयांत नवीनच भर टाकली आहे. महाराष्ट्र हा देश व्यापार व उद्योग या दृष्ट्या कोणत्या स्थितींत आहे, याची माहिती फारच थोड्यांना आहे. मराठी वाचकांत याविषयीं गोडी लागावी व होतकरू व्यापारांना त्याचें दर्शन व्हावे व महाराष्ट्र वैभवशाली व्हावा या भावनेनें प्रेरित होऊन श्री. ठाकूर यांनीं या कामास हात घातला आहे. माहितीचें पुस्तक यादृष्टीनें याची योग्यता अपूर्व आहे. या वार्षिकांत पंचवार्षिक योजनांतर्गत सचित्र नव भारतदर्शन दिलें आहे, तें उद्बोधक आहे. या वार्षिकांत ना. पाटसकर, श्री. राऊत, ठाकूर, यरवडेकर, गिरमे, डहाणूकर, सोवनी, दा. वा. पोतदार, काळे, मेहता वगैरे तज्ज्ञांचे लेख आले असून त्यांतून "हिंदी कॉपी राईट कायदा" वगैरेसारखे महत्त्वाचे विषयहि चर्चिले आहेत. ग्रंथप्रकाशन, पुस्तक विक्रेत्यांची व नियतकालिकांची डिरेक्टरी दिल्यामुळें तर त्याची उपयुक्तता फारच वाढली आहे. महत्व, विषय वैचित्र्य, उत्तम माहिती व सुलभ मार्गदर्शन या दृष्टीनें किं. रु. ३-०-० योग्य आहे. आम्ही श्री. ठाकूर यांचें सादर कौतुक करतों व महाराष्ट्र जनता त्यांच्या श्रमाचें चीज करो, असें इच्छितों.

पुढें काय?

लेखक : श्री. नारायण हरी गबाळे, कोल्हापूर

बौद्धधर्मीय झालेल्यांनीं काय करावें?

त्यांचे पुढाऱ्यांनीं त्यांना तीन वचनें व पंचशील म्हणजे काय तें वारंवार समजून सागावें. आपण एक व्रत घेतलें आहे असें समजोन त्याप्रमाणें वागण्याचा कसोशीनें प्रयत्न करावा. भूतांखेतांवरील विश्वास, शेंदूर फासलेल्या देवांपुढें बलिदान हीं सर्व बंद करावींत. मृत जनावरांचें मांस भक्षण करणें सोडावें. स्वच्छतेनें वागण्यास शिकावें. मुळींच मांसभक्षण न करणें उत्तम. कांहींनीं तरी मांस-निवृत्त व्हावें. ज्या गोष्टींमुळें आपणांला जातिभेदाचा व उच्चनीच (जन्मजात) भावनेचा वीट आला त्या कदापि करूं नयेत. काळाचीं पावलें ओळखावींत व सवर्ण हिंदूहि बदलत आहेत, हें जाणून जरा दमानें घ्यावें. दररोजच्या दिनक्रमांत थोडें तरी पठन व भजन असावें. ते महाराष्ट्रीय, गुजराथी, हिंदी, कन्नड साधुसंतांच्या वाङ्मयांतील विश्वबंधुत्वाला पोषक व आत्मोन्नतीला (वैयक्तिक) उपकारक उतारे असावेत. बौद्ध न झालेल्या हरिजनांनाहि या गोष्टींचें अनुकरण करण्यास उत्तेजन द्यावें. नवीन घरें बांधणें, पाणी-पुरवठा करणें, शिक्षणप्रसार करणें, स्वच्छता राखणें या बाबतींत 'आपणच आपली उन्नति करून घ्यावी लागते' हें तत्त्व ध्यानांत ठेवून जागें व्हावें, उठावें व कामाला लागावें. कांहीं पैसा सक्तीनें संग्रहित करावा. अधिकाराच्या जागा मिळवाव्यात व त्यांचा उपयोग आपल्या समाजाच्या उन्नतीकरतां करावा. आपण नादारीनें शिकलों तर 'ते पैसे आतां आपण मिळवूं लागल्यावर' समाजाला द्यावेत. चातुर्वर्ण्याचे विचार आवडत नसतील तर बाकीच्या हिंदुधर्मांचें आलेखणानें निरीक्षण व वाचन करावें. सारांश, आपण जागें व्हावें व इतरांस जागें करावें. करूं लागलें म्हणजे मार्ग दिसूं लागतातच.

सरकारनें काय करावें ?

ज्या ज्या मानानें हे लोक सुशिक्षित होतील, त्या त्या मानानें सरकारी व निमसरकारी खात्यात नोकऱ्या अवश्य द्याव्यात. मुख्यतः त्यांना पाण्याच्या सोयी करून द्याव्यात. घरें बांधण्यास, शाळा काढण्यास त्यांना उत्तेजन द्यावें. त्यांनीं स्वावलंबनानें एखादी गोष्ट हातीं घेतली तर त्याला मदत करावी. सरकारनें कांहीं वर्षें '**झुकतें माप**' त्यांच्या पदरांत टाकावयास हरकत नाहीं.

हिंदु, जैन, लिंगायत या धर्मीयांनीं काय करावें ?

जैन व लिंगायत धर्मीयांनीं आपले पंथ कां निर्माण झाले हें डोळे उघडून पहावें. 'सासूसाठीं भांडलें व शेवटीं सासूच वांटणीला आली' असें करूं नये. विभूति लावल्याबरोबर सर्व अस्पृश्यता जाते. किती सुंदर व सोपा उपाय ? कोणालाहि जैन होतां येतें, मग आतां ब्राह्मणेतरांना जैन धर्माची दीक्षा कां देऊं नये ? हिंदुधर्मीयांना जेथपर्यंत जैन मंदिरांत प्रवेश तेथपर्यंत हरिजनांचा प्रवेश करून देण्याला जैनांचाच अधिक विरोध ! हरिजन तलाठ्याला जवळ बसवून (सरकारी चावडींत) घेण्यांत जैन, लिंगायत पाटलांचा विरोध !

ब्राह्मणेतर हिंदूंनीं काय करावें ?

हा वर्ग जातिभेदाचें थोडें थोडें सुख व थोडें थोडें दुःख भोगीत आहे. ज्यासाठीं ब्राह्मणांना शिव्या द्यावयाच्या, नेमक्या त्याच गोष्टी हलक्या मानलेल्या ब्राह्मणेतरांवर व हरिजनांवर कां करावयाच्या ? ११ व्या इयत्तेंतील मुलांचा द्वेष करावयाचा व पायांखालीं असलेल्या नऊ इयत्तांच्या मुलांना तुडवावयाचें असें कां ? ब्राह्मण (कांहीं समाज) व कायस्थ वगैरेंना सर्वस्वी ब्राह्मणांचा मोठेपणा पाहिजे, पण मत्स्याहार व मांसाहार सोडावयास नको. फल पाहिजे व त्याला लागणारे कष्ट नकोत. हा वर्ग वर्तनानें ब्राह्मणसम आहे. त्यांना जिव्हालौल्य हवें पण मराठे, न्हावी, परीट हे बरोबरीला नकोत. हें सर्व मोडावयाचें का गळ्याला येईपर्यंत चालू द्यावयाचें याचा विचार करणें भाग आहे.

ब्राह्मणांनीं काय करावें ?

ब्राह्मणाचे दोन वर्ग मानतां येतीलः (१) जन्मजात चातुर्वर्ण्यांवर खराखुरा विश्वास असणारे व त्याप्रमाणें वागण्यास तयार असणारे. यांना सरकारनें व समाजानें योगक्षेमाचे बाबतींत सर्वस्वीं आर्थिक मदत द्यावी. त्यांना मरूं देऊं नये. समाजांतील पायऱ्यांमधील बऱ्याच पायऱ्या चढून ते गेले आहेत. त्यांनीं विचार करावा कीं ब्राह्मण्य हें व्रत आहे. जे लोक हें व्रत कसोशीनें पाळण्यास तयार असतील, कांहीं वर्षें (सात) 'प्रोबेशन' वर काढलीं असतील, त्यांना बरोबरीचे कां मानूं नये ?

(२) गृहस्थ (वैदिक किंवा भटजी नव्हे): हा वर्ग मोठा चतुर आहे. मुसलमानी अमदानींत यांनीं नोकऱ्या व वतनें पटकावलीं. इंग्रजांच्या राज्यांत मोठमोठ्या नोकऱ्या विद्या संपादन करून मिळविल्या. आता इतर समाज जागे झाले आहेत व त्यांच्याकडे द्वेषानें पाहत आहेत. ही बौद्धिक राष्ट्रीय संपत्ति नाश करावयाच्या उद्योगाला लागले आहेत. या वर्गावरच (गृहस्थ ब्राह्मण) '**पुढें काय**' हा प्रश्न 'आ' करून उभा आहे. यावर्गाला कोणत्याहि नोकऱ्या कराव्या लागतील, कोणाच्याहि हातचें अन्न घ्यावें लागेल. शाकाहार प्रसंगोपात्त सोडावा लागेल. आंतर्जातीय विवाह होतील त्यांकडे चुरमुरे खात गप्प बसावें लागेल. अशा वर्गाला आतां विषमता व उच्चनीच भाव ठेवून चालणार नाहीं. यांचेच खरे हाल आहेत. या वर्गानें हरिजनांना—बौद्ध दीक्षा घेतलेल्यांना तर अवश्य—बरोबरीनें वागविणें माणुसकीचें होईल व तसें करणें आतां क्रमप्राप्तच आहे.

हिंदु व बौद्ध हे दोन्ही एकाच कुटुंबांतील भाऊ भाऊ आहेत व 'संख्याबल हेंहि बलच आहे' हें जाणून जेणें करून या धर्मांचें **संख्याबल** कमी होणार नाहीं याबद्दल **जागरूक** राहिलें पाहिजे. सरकारांत नोंद केल्याशिवाय कोणालाहि धर्म बदलतां येऊं नये असा कायदा केला पाहिजे.

बौद्धधर्म किती सुंदर आहे. उपासकापासून बुद्ध होईपर्यंत कोण-कोणत्या पायऱ्या आहेत, त्याचें आचरण अवघड असलें तरी किती गोड व आत्मविश्वास वाढविणारें आहे हें 'जावें त्याच्या वंशा तेव्हां कळे!'

• • •

श्री. गुरु गोविंद सिंह

"सत् श्री अकाल," ॐ तत् सत्, हरिः ॐ, "हरहर महादेव," "अल्ला हो अकबर," "दिल्ली चलो," "जय राणा प्रताप," "चले जाओं," "Forward march," "वाः गुरुजी का खालसा–वाः गुरुजी की फतह" यह सब अत्यंत छोटे शब्दों के वाक्य हैं परंतु इन सब में कैसा जादू भरा पडा है यह पाठक गण स्वयं पढते पढते ही अनुभव करेंगे. हर एक के अंतर्गत एक भारी भावनापूर्ण समन्वय और गहरा लगन विद्यमान है. इन में मानों संसार का इतिहास भरा पडा है. प्रत्येक वाक्य को पढते ही कितने प्रकार की तथा घटनाओंकी स्मृति हो आती है और न जाने कितने दृश्य मानस पटल पर आ जाते हैं. हर एक वाक्य एक विशिष्ट भावना का प्रतीक और एक विशिष्ट शक्तिका प्रेरक है यह स्वयंसिद्ध है. संसार के सब देशोंमें इस प्रकार के "जादूभरे" मंत्ररूपी शब्द अवश्य होंगे. उन सबका यहां विशद रूपसे विवेचन किया जाय तो समग्र मानव जातिका तत्कालीन इतिहास ही लिख जावेगा. उस इतिहास की केवल कल्पना कर ली जावे कारण इस लेख में इनमेंसे एक वाक्य को लेकर—उसका इतिहास और उसका पूर्वकालीन स्वरूप और प्रायः १००० वर्ष की परंपरा के अनंतर वर्तमान स्वरूप को लेकर विवेचन किया जा रहा है.

सबको यह विदित है कि "सत् श्री अकाल" यह सिक्ख धर्मानुयायी मानव संघका परम पवित्र तथा सर्वोच्च मंत्र है. सिक्ख धर्मानुयायी इसी शब्द समुच्चय से आपस में मिलने पर संबोधन करते हैं. यह परंपरा एक सुदीर्घ कालसे अविच्छिन्न धाराप्रवाह की तरह चली आ रही है और भविष्य में भी सनातन रूप से रहेगी यह मान लेना कोई अनुचित बात नहीं. "सत् श्री अकाल" सिक्ख समाज का प्राण है—सिक्ख समाज की शक्ति है—सिक्ख समाज का अपूर्व संगठन है और सिक्ख समाजका धर्म है.

इस के प्रणेता सिक्ख समाज के धर्मगुरु नानकदेव हैं, और इन्हीं धर्मगुरुपरंपरा की श्रेणी में गुरु गोविंद सिंह हैं जिनके जीवन का, अपूर्व कार्यका और धर्म संस्थापन का विषय इस लेख का अभीष्ट है.

"वाः गुरुजीका खालसा, वाः गुरुजी की फतह"—यह सिक्ख समाजके सैनिक परंपरा की युद्ध के समय की घोषणा है.

गुरु नानक देवजी गुरु गोविंद सिंहजीसे प्रायः चार सौ वर्ष पूर्व विद्यमान थे, अथवा यों कहिये कि गुरु नानक देवजी और गुरु गोविंद सिंहजी के दरमियान चार सौ वर्ष का सुदीर्घ काल व्यतीत हो चुका था. गुरु नानक का जन्म १४६९ में हुआ.

गुरु गोविंद सिंहजी सन् १०७८ में शांत होते तक जीवनसंग्राम में जुटे रहे. गुरु गोविंद सिंहजी मुगल सम्राट औरंगजेब के समकालीन थे—गुरु नानक देवजी के चार सौ वर्ष पश्चात् गुरु गोविंद सिंहजी का कार्यकाल प्रारंभ हुआ.

खालसा संप्रदाय की गुरुपरंपरा श्री नानक देवजी ने कायम की

कारण आदिगुरु वही थे. परंपरा निम्नलिखित वंशावली से ज्ञात होगी :

श्री गुरु नानक देवजी
श्री गुरु आनंद देवजी
श्री गुरु अमरदासजी
श्री गुरु अमरदासजी
श्री गुरु रामदासजी
श्री गुरु अर्जुनदेवजी
श्री गुरु हरगोविंदजी
श्री गुरु हररायजी
श्री गुरु हरिकृष्णजी
श्री गुरु तेगबहादुरजी
श्री गुरु गोविंदसिंहजी

साथ बडे से बडा कार्य कर लेती है. जीवनमें ध्येय न होना मानो केवल जीवन मात्र है. उसमें लक्ष्य कुछ नहीं—केवल प्रवाह के साथ कालयापन. एक चौराहे पर यदि आप किसी को इधर उधर ताकते देख प्रश्न करें कि "भाई, कैसे खडे हो, किधर जाना है!" और आपके प्रश्न के उत्तर में यदि वह व्यक्ति कहे कि "न जाने किस रास्ते जाना है!" तो आपको अवश्य ही अत्यंत विस्मय होगा. आप स्वयं आश्चर्यचकित होंगे किस मार्ग से जाना है यही जिसे ज्ञात नहीं वह किसी भी मार्ग पर सुदीर्घ समय तक चलते हुए भी किसी भी नियत स्थान पर पहुंचे यह कैसे संभव है. अधिकतर जनसमूह ऐसे ही प्रवाहपतित हैं. जीवन में उच्च ध्येय होना आवश्यक है यह उन्हें जान ही नहीं पडता. "खाना पीना चैन से गुजराना—" बस यही रवैय्या होता है और यही लक्ष्य. "सुबह होती है—शाम होती है—उम्र योंही तमाम होती है."

श्री गुरु गोविंद सिंहजी सम्राट औरंगजेब के समकालीन थे यह ऊपर कहा जा चुका है. आजसे प्रायः तीन सौ वर्ष पूर्व के समय बाबत हम कल्पना करें तो हमें यह भली भांति जान पडेगा कि जीवन के हर क्षेत्र में जो सुविधाएं आज उपलब्ध हैं वह अंशतः भी उस समय विद्यमान न थी. सामाजिक क्षेत्र में जो दृश्य हमें आज जरा भी नहीं खटकते वह इस परंपरा से यह ज्ञात होगा कि हमारे लेखनायक श्री गुरु गोविंद सिंहजी-शिष्य अथवा गुरुपरंपरा के नाते आखरी गुरु थे. उन्होंने यह शिष्य अथवा पुत्र-परंपरा को स्थगित कर श्री ग्रंथ साहिब को सदैव के लिये खालसा के अधिष्ठाता पद पर बिठा दिया. श्री ग्रंथसाहिब सिक्ख धर्मानुयायी समाज का सर्वश्रेष्ठ धर्मग्रंथ है. इस धर्मग्रंथ में जिन संगठन मूलतत्वोंका समावेश किया गया है वे समाज की दृष्टिसे कितना महत्व रखते हैं इस का विवेचन आगे किया जा रहा है।

श्री गुरु नानक देवजी यानी सिक्ख संप्रदाय के अनुयायी साधा-

रणतया ५० लाख होंगे. इस-धर्म के अंतर्गत ही उदासीन संप्रदाय का समावेश है. उदासीन संप्रदायका श्री गुरुचंद्र देवजी—श्री गुरु नानक देवजी के पुत्रने—प्रचार किया.

यह ऐतिहासिक (तवारीखनुमा) काल और विषयगणना हुई, इस लेखमें विशेष रूपसे—श्री गुरु गोविंद सिंहजी के कार्य की महत्ता का विवेचन किया जा रहा है.

श्री गुरु गोविंद सिंहजी अत्यंत महत्वाकांक्षी धाडसी तथा युद्ध-प्रिय थे. उन्होंने अत्यंत उच्च ध्येय अपने सामने रखकर अपना कार्य प्रारंभ किया और उस ध्येय की पूर्णता की. ध्येय एक ऐसी वस्तु है जो मनुष्य से सच्ची लगन के व्याज के समाज में न केवल रूढ हो गये हैं, परंतु एक दृष्टिसे अनिवार्य कुलपरंपरा, धर्मभीरुता, सदसद्विवेकबुद्धि, कर्तव्यपरायणता एवं सर्वतोपरि मानवता का जैसे लोपसी हो गया हो. राजकीय तथा आंदोलन क्षेत्र में भी तत्वगत नीतिमत्ता का बहुत थोडा अंश प्रतीत होता है. गुरुजनों के प्रति श्रद्धाबुद्धि केवल नाममात्र के लिये कहीं कहीं दृष्टिगोचर होती है. कारण–कार्य–मीमांसा लेकर विवेचन करना इस लेख में अभीष्ट नहीं. इन सब बातों का उल्लेख केवल इस लिये कि गया है किया पाठकगण उस समय की परिस्थिति से वर्तमान परिस्थिति का थोडा तुलनात्मक विचार कर लें. आज हम शांतिपूर्वक कालयापन कर रहे हैं. इस शांति में भी कई प्रकार की उलझनें अवश्य हैं परंतु पूर्व की अपेक्षा "जानो माल की खैरियत" का ही जमाना है यह मानना पडेगा, इसके ठीक विरुद्ध परिस्थिति मुगल सम्राट औरंगजेब के राज्यकाल में रही होगी यह निर्विवाद है. "आज इज्जत से गुजरी है—आकबत की खुदा जाने" वाला वह जमाना था. वैसी भीषण परिस्थिति में कठिनाइयां तथा आपत्तियां झेलकर सिक्ख समाज के संगठन कार्य का भार लेकर उसको पूर्ण रूपसे संपादित कर दिखाया यह सिद्ध करने के प्रति भारत का सिक्ख धर्मीय समाज जीता जागता उदाहरण है. भारत में ही क्या अपितु अन्य देशों में भी इतना सुसंगठित, इतना सुसंबद्ध तथा इतना चैतन्य समाज संघ प्रायः बिरला ही होगा. जिस व्यक्तिने यह कर दिखाया उसी व्यक्ति को आज हम श्री गुरु गोविंदसिंह जी के नाम से पहचानते हैं.

जिस समय गुरु गोविंदसिंहजीने अपना कार्यक्षेत्र निर्वाचित कर सम्हाला उस समय सिक्ख समाज की हालत डामाडोल ही थी. धर्मगुरु विलासिता में पड जाने के कारण धर्म के प्रति श्रद्धामें नियम रूप से न्हास हो चला था. इसी कारण उन्होंने गुरुपरंपरा अथवा पुत्रपरंपरा सदैव के लिये परमोच्च स्थान दिया तथा सिक्ख समाजको एकसूत्रता प्रदान की.

पांच "ककार" युक्त वेशवैशिष्ट्यों का निर्माण किया और सिक्खों को पूर्ण रूपसे सैनिक बनाया. उस समाज की यह परंपरा आज भी कायम और सदैवही रहेगी यह न केवल काल्पनिक भविष्य परंतु स्वयंसिद्ध बात है. "केस न काटो कंगवा रक्खो—कच्छ पहनो—कडा लोहेका धारण करो और कृपाण सदैव अपने पास रक्खो—"यह आदेश व दीक्षा जिस समय दिये गये थे वह समयानुसार ही थे यह कहना अनुचित न होगा, परंतु उनका आज भी विद्यमान होना यह एक बडे ही महत्व की बात है. सिक्ख समाज को इन सब बातोंने सुसंबद्ध तथा सुसंगठित करने के कठिन कार्य में कैसी सफलता प्राप्त की है यह स्वयंपाठक गण अवश्य ही जानते होंगे. इनका निर्माण गुरु गोविंद सिंहजी के दूरदर्शिता का द्योतक है

इसके अतिरिक्त धार्मिक तथा सामाजिक आचरण के संबंधमें नियम बना दिये.

लष्करी–सेनारूपी–तरीकेपर सिक्खों के एक प्रजासत्ताक मंडल की स्थापना की जहां सब समाज एकत्रित होकर "ग्रंथ साहिब" को श्रद्धांजलि अर्पण करता है—उसी स्थान को "गुरुद्वारा" कहते हैं. अमृतसर का सुवर्णमंदिर अत्यंत प्राचीन तथा सुसज्जित गुरुद्वारा है.

जातिभेदको अधिकाधिक मात्रामें कष्ट किया, यही कारण है कि व्यक्तिगत अहंभाव की मात्रा सिक्ख समाजमें उतनी तीव्र नहीं जितनी अन्य समाजोंमें आज भी विद्यमान है. गुरुद्वारे में जब भंडारा (इसे सामग्र समाजको भोज–प्रसाद ग्रहण करने का तथा परस्पर अत्यंत स्नेह सद्भावसे मिलने का अवसर कहना अनुचित नहीं) होता है तब सर्व उच्च-नीच भावना को छोड—जाति तथा उपजातिरूपी सीमा का उल्लंघन कर—बडी श्रद्धासे और बडी धर्म-भावना से प्रसाद ग्रहण करते हैं और बडे प्रेमसे सम्मिलित होते हैं. यह कोई साधारण बात नहीं. इसे बडा महत्वपूर्ण समन्वय कहना चाहिये.

अपने हिंदु भाइयोंको प्रसन्न रखने के लिये गोवध न करने की तथा हिंदुओं के देवता और देवस्थानों का सत्कार व आदर करने की और उनकी हर प्रकारसे प्रतिष्ठा रखने की आज्ञा दी. यह करनेसे आपसी वैमनस्य की गुंजाइश न रही और साथ ही साथ सिक्ख समाज का पूर्ण संघटन होकर समाज में अभेद्य एकीकरण की भावना स्थापित हुई.

इतना कर लेने के अनंतर गोविंद सिंहजी ने सिक्खों के राज्य का विस्तार करना प्रारंभ किया. इस कार्य में उन्हें आये दिनरात बिताने पडते थे. उनके पुत्र जोरावरसिंह और फत्तेसिंह को जिन्दा ही दीवार में चिनवाकर मारा गया इस घटना से उन्हें आत्यंतिक शोक तथा दुख हुआ परंतु वह जरा भी डगमगाये नहीं.

उनकी दुर्दम्य वीरता का परिचय उन्होंने उनके आखरी समय तक दिया. बादशाहने उन्हें कत्लकर खतम करने के लिये—दो पठानोंकी—जिनके पिता को उन्होंने मौत के घाट उतारा था—नियुक्ति की. इस समय वह दक्षिण में विचरण कर रहे थे. मौका पाकर पठानोंने इन्हें सोते हुए घेर लिया और छूरेसे भोंक दिया परंतु उस अवस्था में भी अपनी तरवार लेकर दोनों पठानोंको गोविंद सिंहजीने यमलोक भेज दिया. ऐसी शूरता के उदाहरण समस्त संसार के इतिहास में इने गिने ही होंगे. इस घटना में वह स्वयं भी ई. सन १७०८ में इहलोक से बिदा हुए परंतु उनकी अमर कीर्ति सदैव ही विद्यमान रहेगी और सर्वसाधारण के प्रति स्फूर्तिदायिनी होगी.

सिक्ख धर्म के तत्व हिंदु और मुस्लिम धर्म के तत्वों के आधार पर रचे गये हैं. सैनिक परंपरा संगठन, गुरुद्वारा, "भंडारा" तथा परस्पर में प्रेम और सद्भाव के कारण सिक्ख समाज की दृढता आज भी कायम है. धर्म के प्रति असीम श्रद्धा और धर्म में प्रणीत आचरण का अवलंब तात्विक तथा व्यावहारिक रूप से आज भी स्थिर है यह सिक्ख समाज की एक अपूर्व विशेषता है. और वह सिक्ख समाजमें भिन्न सांप्रदायिक पंथ होनेपर भी. उदाहरणार्थ, उदासीन पंथ तथा अकाली दल का उल्लेख मात्र पर्याप्त होगा.

श्री गुरु नानक देव से लगायत श्री गोविंद सिंह तक प्रायः ५५० वर्ष का दीर्घ समय व्यतीत हुआ. गुरु गोविंद सिंह सन् १७०८ में शांत हुए. उनके मृत्यु के अनंतर आज २५० वर्ष और व्यतीत हो गये हैं—यों साधारणतया यह ८०० वर्ष का समय है.

जो सिक्ख समाज को बराबर स्थिर रक्खे हुए है, सिक्खों की वर्तमान परंपरा उसी प्रकार आज भी कायम है. और स्वतंत्र रूपसे अस्तित्व में रहना चाहती है. हिंदुसमाज से उनका विरोध नहीं, वह केवल अपना अस्तित्व स्वतंत्र रूप से निर्विवाद तथा अबाधित चाहते हैं जो स्तुत्य ही है. भारतीय राष्ट्र में समाविष्ट रहकर एक-निष्ठा से भारत की उन्नति के प्रति कर्तव्यशील होना और भारत का उत्तरोत्तर गौरव बढाना—उन्हें अभीष्ट है और यही उच्च ध्येय सर्वसाधारण को ग्रहण करना चाहिये.

जिस समाज के नेता श्री गुरु नानक तथा श्री गुरु गोविंदसिंह जैसे दूरदर्शी, धर्मधुरंधर और एक सुदृढ समाज के निर्माता हैं उस समाजका भविष्य सदैव सुयश व उन्नति से परिपूर्ण ही रहेगा यह कोई अतिशयोक्ति नहीं, सिक्ख समाज की संघशक्ति तथा उत्साहपूर्ण कार्यक्षमता और सर्वतोपरि सैनिक परंपरा सदैव ही जाग्रत रहेगी.

सुदीर्घ भूतकाल में भारतपर वायव्य दिशासे होनेवाले न जाने कितने आक्रमणों की रोक थाम सिक्खोंने की है और भारत को सनातन रूपसे कायम रखा है. आधुनिक काल में भारत के अन्य सेनाओं के साथ काश्मीरपर के अनधिकृत आक्रमण को कैसी दृढता के साथ परास्त किया यह सर्वश्रुत तथा सर्वविदित हैं. भारतमाता तथा भारत की सर्वसामान्य जनता इस के लिये सदैव ही ऋणी रहेगी.

"जैसी चले बयार पीठपुनि तैसी दीजे" यह आज के समय में भारत के प्रति सर्वथैव लागू है, भारत की सर्वांगीण उन्नति ही सबका ध्येय और अभीष्ट होना आवश्यक है.

सिक्ख समाज की सैनिक परंपरा एवं संघबल शक्तिरूपसे सदैव कायम रहें यही ईश्वर से सविनय प्रार्थना है और उसका विनियोग भारत के उन्नति में हो.

नरहरि वामन रत्नपारखे, एम्. ए. एल्एल्. बी.

बौद्ध धर्म

और अहिंसा

किसी को सताना और तकलीफ पंहुचाना बौद्ध धर्म के चार बुनियादी उसूलों के खिलाफ है। बौद्ध धर्म के मानने वाले को हर तरह की तकलीफ उठाना चाहिये और हर एक का जवाब हंस कर देना चाहिये। इस उसूल की अहमियत महात्मा बुद्ध और उन के चेले पूरण की बात चीत से जाहिर हो सकती है:—

बुद्ध :—'सूनापरांत,' के लोग महा अत्याचारी हैं। वह दूसरों को तंग करते हैं, गालियां देते हैं और सताते हैं। अगर वह तुम्हें सताएं और तंग करें और बुरा भला कहे तो तुम क्या ख्याल करोगे?

पूरण :—मैं ऐसी सूरत में यह ख्याल करूंगा कि सूनापरांत के लोग असल में अच्छे और शरीफ हैं, क्योंकि वह मुझे अपने हाथों और पत्थरों से नहीं मारते।

बुद्ध :—लेकिन अगर वह तुम्हे हाथों या पत्थरों से मारें तब तुम क्या सोचोगे?

पूरण :—मैं ऐसी सूरत में यह सोचूंगा कि सूनापरांत के लोग सच मुच अच्छे और शरीफ है क्योंकि वह मुझे लाठी या हथियार से नहीं मारते।

बुद्ध :—लेकिन पूरण! अगर वह तुम्हें लाठी या हथियार से मारें तब तुम क्या ख्याल करोगे?

पूरण :—मैं ऐसी सूरत में यह ख्याल करूंगा कि वह लोग अच्छे और शरीफ हैं क्यों कि वह मुझ से मेरी जिन्दगी नहीं छीनते।

बुद्ध :—पूरण! अगर वह तुम्हें मार डालें तब तुम क्या ख्याल करोगे?

पूरण :—मैं ऐसी सूरत में यही ख्याल करूंगा कि वह लोग अच्छे और शरीफ़ है क्योंकि मुझे शरीर के इस गंदे उलझाव से आसानी के साथ छुटकारा दिलाते हैं। मैं जानता हूं कि ऐसे जोगी भी मौजूद हैं जो अपने शरीर पर शर्मिंदा है, इस की वजह से परेशान और बेचैन हैं। वह हथियारों से खुद को मार डालते हैं, जहर खा लेते हैं और खुद को फांसी पर लटका लेते हैं।

बुद्ध :—तुम्हे पूरी शराफ़त और गुस्से पर काबू हासिल है। तुम सूनापरांत के देश में जाकर रह और बस सकते हो। जाओ और उन्हें सिखलाओ कि आजाद कैसे रहा जा सकता है; जैसे कि तुम आजाद हो। ('आज कल' से)

: रहबर—
बम्बई
(१० डिसम्बर १९२६)

SUNDAY PRAVACHANS

1 TULSIDAS

Under the auspices of the Kherwadi Social welfare Association a talk on the life of Shri **Tulsidas** was given at the Parishramalaya, Kherwadi, at 9 a.m. on Sunday the 7th October 1956, by Professor Dube of Siddharth College, Bombay.

Professor Dube began by saying that every child in India knows about Tulsidas, since he was a great saint and also a great poet who is mainly known by his **Rama Charitra Manasa.** In spite of his greatness he was full of humility, and the more one tries to know his life and work, the more is one struck with wonder. He was born in Rajapur in Uttar Pradesh. Very little is known about his life, although it is believed that his date of birth was round about 1590. In his early life he was staying in the **ashram** of one Narahari who taught him all about the greatness of Shri Ram, and this made a deep impression on his mind. He became so devoted to Ram that people started calling him **"Ram Bola"**. In due course he was married and became greatly attached to his wife. It is said that one day his wife went to her father's place during his absence. When Tulsidas came to know this he followed her at once even though it was night. When his wife saw him at such a late hour, she was surpurised and asked him why he should not divert all the passion he had for her towards Shri Ram. This appealed to him and he followed her advice. He started leading an austere life, and one day genii appeared to him and asked him what boon he wanted. Tulsidas replied that he wanted "Ram **darshan**". The genii replied that this was beyond his capacity, but suggested a way to him: he asked him to go to a certain place where the Ramayana was being recited and ask the favour of the man who used to come first to the recitation and go last. That man was no other than Hanuman. Tulsidas did accordingly and caught hold of Hanuman's feet and asked him to show him the way of having Ram **darshan**. Hanuman granted the boon and told him how he could have the **darshan**. One day thieves came to his house, but found it protected on all sides by Ram and Lakshman. When next morning Tulsidas came to know of this from the thieves, he thought he was giving too much trouble to Ram, and so he gave up all his possessions and became a **sadhu.** He devoted his entire time to devotion to Ram, and out of the depths of this devotion came out his Ram Charitra Manasa. In this great book, which has influenced the lives of millions in India, he has depicted Shri Ram as an ideal man. He has also made a **samanvaya** or harmonisation of all faiths prevalent at the time; also between the ways of knowledge and devotion (**jnyana** and **bhakti marga**) and further a harmonisation of languages—Sanskrit, Avadhi and Brij. But the greatest service he did was in bringing about the moral regeneration of the people through his great book. He pointed out that the path of knowledge is very efficacious for realisation, but the path of devotion is easier and one which could be taken up by the common people. He taught that Shri Ram in his **nirakar rup** shoud be kept in one's heart, his **sakar rup** should be kept in mind and his name should always be on one's tongue, thus bringing about a harmony between the **sakar** and **nirakar rupas.** He showed how society should be moulded and freed from a number of evils, and set before the people the ideal of a great hero, a good woman, good king, good brother and good servant. His Ramayana is a monumental work which deserves to be studied with great love and care.

2: Kabir:

Under the auspices of the Kherwadi Social Welfare Association, a talk on the life and teachings of **Kabir** was given at the Parishramalaya, Kherwadi, at 9 a.m. on Sunday the 21st October 1956 by **Shri R. G. Bodas.** Shri Bodas began by saying that there is a remarkable unity of thought amongst the Hindi and Maharastrian saints as well those of Sikhism. It may be summed up by the words "Manava Dharma", that is, religion of man. It transcends all institutional religion and external ritual, and emphasizes love of man as the greatest thing, also that there is a power outside us—a spiritual presence. Kabir was a great exponent of this religion of man He was born in or near Banaras, of Muslim parents, about 1440. Early in life he became a disciple of Ramanand, who was himself a disciple of Ramanuja, the exponent of Bhakti Marg, or an ardent personal devotion to God Vishnu as representing the personal aspect of the Divine Nature. Kabir tried to reconcile the intense and personal mysticism of Sufis with the traditional theology of Hindus. As he says himself, he is "at once the child of Allah and of Ram." He sought to initiate men into the liberty of the Children of God, and his songs are the spontaneous expression of his vision and his love.

Kabir was a weaver, a simple illiterate man, who earned his living at the loom. He hated bodily austerities. He was the father of a family, and it was out of the heart of the common life that he sang his beautiful lyrics of divine love. His Ram was not particular individual, but a symbol of God—a spiritual presence without shape or colour, the embodiment of wisdom, justice, mercy, goodness and joy. He said that people were too engrossed in outward ritual to remember the truth about God. It was **dharma** which helped one to keep one's mind pure and realise God's true nature.

He also emphasized the importance of "Guru", a true preceptor. When one got him, he should have implicit faith in him. Kabir imbibed the importance of Karma Yoga from the Gita. It did not matter what profession a man followed, but one should work with honesty and truth and a pure mind. He worked assiduously at his loom, and said that whatever one was, one should strive for a good life and work for the realisation of God. He extols the life of home, the value and reality of daily existence, with its opportunities for love and renuunciation, and he holds up to contempt all who think it necessary to run away beauty, in order to find that One Reality, who has has spread His form of love from a world pervaded by love, joy and throughout all the world."

Kabir thoroughly disliked all institutional religion, all external observance: The God whom he proclaimed was "neither in Kaba nor in Kailas." He (God) was more accessible to "the washer-woman and the carpenter" than to the self-righteous holy man. In view of these teachings he was regarded by orthodox Hindus and Muslims alike as a heretic and was subjected to considerable persecution. In 1518, an old man, broken in health, he died at Maghar near Gorakhpur.

Kabir's songs, written in popular Hindi, were addressed to the people, and the imagery in it is largely drawn from the common life. He preached that one should make one's mind fit for God's residence. He himself felt the indescribable joy which comes from realisation of God and exhorted people to be gentle and truthful, to have faith and longing to become one with God.

In conclusion, Shri Bodas said that it is fortunate that India under its present leadership is trying to put Kabir's teaching into practice. Spiritual effort and service of the people should be harmonised. This is our heritage, and it is fortunate that India is striving for peace and goodwill on earth in a manner worthy of such heritage.

3 : Namdeva

Under the auspices of the Kherwadi Social Welfare Association a talk on the life and teachings of Saint Namdeva was given at the Parishramalaya, Kherwadi, at 9 a.m. on Sunday the 4th November by Shri R. B. Patankar. He first traced the genealogy of Namdev: About 800 years ago in Parbhani District, Narsi Brahmani village, there was a tailor by the name of Yadushet Relekar. His son was Harishet, whose son was Gopalshet. Both Harishet and Gopalshet were very great devotees of Vithoba and used to go often to Pandharpur on pilgrimage. His grandson Narharshet had a son called Damshet. Namdev was the son of Demshet and Gonabai. He was born on Kartik Ekadashi Shak 1192.

One day, when Namdev was five years old, Damshet gave him some milk to be taken to the temple and placed before the image as **naivedya.** Namdev placed the milk before the image and said to it "If you do not drink this milk, I will dash my head against your feet and kill myself." It is said that the image of stone came to life and drank the milk. Namdev returned home with the empty vessel. When his mother asked him where the milk was, he replied that the image had drunk it. The parents would not believe this. So on the next occasion when Namdev took the milk to the temple, his father went and hid himself near the image. When he saw that the image was actually drinking the milk, he was greatly surprised and came to know that his son was no common man.

Later Namdev married Rajai. He fell into bad company and took to looting travellers along with his companions. But one day he saw the pitiable condition of the widow and child of a man whom his gang had robbed and murdeded. He repented for his sins and turned a new leaf in his life. It is said that he even tried to commit suicide by stabbing himself before the image of Shiva, but God Shiva appeared before him and asked him to go to Pandharpur. He did so; but when he went to Pandharpur, Vithoba's disciples told him that he had no permission from God to go into Pandharpur. From across the river he then appealed to God Vithoba and implored him to pardon him for all his sins, in keeping with his name **patit pavan.** God Vithoba took pity on him and permitted him to come to Pandharpur. Thereafter Namdev became one of the great saints of Maharashtra and wrote a large number of **abhangs** which are very popular in Maharashtra and ful of devotion He even went to Northern India and spent some time there, and some of his compositions have been included in Sikh scriptures.

Shri Sakhlikar, Civil Judge, then spoke on "Gita in Daily Life". He began by saying that the **Bhagawad Gita** is like a rose garden, and every single **sloka** in it is of great value and will bring joy and peace if put into practice. As an instance he quoted slokas in the second chapter describing the consequences of a man's dwelling on the pleasures of the senses. Attachment to sense objects makes a man run after them. This leads to a sort of delusion bringing anger in its wake and mental confusion, and finally such mental confusion leads to ruin. He said that he found these verses of great help to Him. The Gita also taught us to put implicit trust in God as preached by many of our saints like Namdev, Tukaram and Tulsidas. Will God who feeds the birds and wild animals neglect us? If we put our trust in Him, he will never for-sake us. His mercy is constantly flung out. We should therefore renounce sense life and pray to God with all our heart and soul. That, he said, appeared to him to be the central teaching of the Gita.

4: Amir Khusru Dehlavi

Under the auspices of the Kherwadi Social Welfare Association, Prof. D. A. Bargir of Ismail College gave a **pravachan** on the life and work of Amir Khusru Dehlavi, the great Sufi poet of the 13th-14th century, on Sunday the 18th November at 9 a.m., at the Parishramalaya, Kherwadi.

Prof. Bargir began by saying that God is one, but is called by different names. He is the power behind all physical phenomena. This has been repeatedly emphasised by the saints of India of whom Amir Khusru was one. Amir Khusru was born in 1254. at Patiali, District Etawah. His original name was Abul Hasan. His father, Amir Saifuddin, who held a high position under Sultan Altamash, died in 1255 in baffls. Abul Hasan and his two elder brothers were looked after by their grandfather who gave them very good education.

Amir Khusru learnt Arabic and Persian and began to write poetry in the latter language. He also learnt music and became proficient in that art. He started writing **gazals** in Persian and singing them in his sweet voice. Soon his reputation spread in all the Durbars in Northern India. It was at this time that Amir Hasan Dehlavi came into contact with him, and the two became close friends: Both of them became disciples of the well known Sufi Shaikh Nizamuddin Avliya. Both the teacher and thedisciples preached Sufism in Indian and influenced the literature of the time. The eldest son of Sultan Balban, Sultan Mahomed Khan, was very cultured and fond of learned men. He was a Subedar of Sultan Mahomed Khan, and Amir Khusru and Amir Hasan were in his Durbar. It was Sultan Mahomed Khan who invited Shaik Saddi to Hindustan, but owing to old age he did not come, but sent **gazals**, some of which praised Amir Khusru. Amir Khusru wrote several famous narrative poems—"Kiranus Sadain" (1288), "Khijarkhan Va Duvalrani" (1316), describing the love of Khijarkhan, son of Sultan Allauddin, and his beloved Duvarlrani; This poes is ful of historical and geographical interest; "Nuha Sipahar", 1317. In the third canto of this poem he has given a beautiful description of Hindustan with its flowers, fruits, birds, animals, learning and languages. He has also described beautifully the river Narmada, the mountains of Deccan and also the forts.

When Amir Khusru became old, he spent most of his time in the **Khankha (math)** of his Guru Shaikh Nizamuddin Avliya. His last historical poem, "Tuglakh Nama", was written in 1324, in praise of Sultan Gyasuddin Tuglakh. His Guru died in 1324 and this profoundly affected Amir Khusru, and next year, he himself passed away. Both of them were buried in the same **khankah.**

Amir Khusru is regarded as perhaps the greatest poet of India in **Persian literature.** He also wrote in Hindi, and several of his sayings, riddles, etc. are still very popular.

5: TOLSTOY and GANDHI

Under the auspices of the Kherwadi Social Welfare Association a talk was given by Shri Hamid Dalvayi, a young writer, on Tolstoy and Gandhi, at 9 a.m. on Sunday the 25th November 1956, at the Parishramalaya Kherwadi.

Shri Dalvayi began by saying that Asia has been the land of birth of a large number of saints, but there have been saints and thinkers in Europe also. The greatness of Mahatma Gandhi was that he adopted the way of saints for tackling all human problems.

In the 19th century, the conditions which developed in England by the industrial revolution brought distress to the mind of thinkers like Ruskin, who preached in his "Unto this Last" that it is not the greatest happiness of the greatest number that matters, as preached by the Utilitarian School, but the greatest happiness of all. This book profoundly influenced Gandhiji and led him to formulate his Sarvodaya scheme, that is a way of life which would bring hapiness to all. Gandhiji actually applied what had been theoretically put forward by Ruskin. Similarly, Tolstoy in Russia was troubled by the discrepancy between Christ's teachings and the way of life of those round about him who profesed the Christian religion. Tolstoy taught that a Christian suffers himself without resistance, and by his very attitude towards evil not only sets himself free, but helps to free the world at large from all outward authority. The Bhagavad Gita and the Sermon on the Mount had led Gandhiji to the same conclusion. "The Kingdom of God", Tolstoy wrote, "is attained by........sacrificing outward circumstances for the sake of truth." Gandhiji cast off outward possessions and pleasures on his way to the Kingdom of God within himself. There was correspondence between Gandhiji and Tolstoy in 1909-10. In his last letter, Tolstoy emphasised the great importance of passive resistance, which was nothing else than the teaching of love—the highest and only law of human life. The greatness of Gandhiji was that he applied all these teachings, including Ahimsa preached by Buddha 25000 years ago, to all problems of life. He also taught the masses of people to act according to those principles and moulded heroes out of clay.

Shri Dalvayi then said that the core of Gandhiji's teaching was that there should be equality and brotherhood brought about by a real change of heart. The other countries outside India are now turning their attention more and more towards spiritual values, and Gandhiji methods, which are essentially based on these, are attracting notice. The idea of applying Satyagraha when all other remedies fail is being applied in Alabama, in Sicily and also in Africa.

MEN WHO KNOW THE ETERNAL

The men, who know the Eternal, go.
To the Eternal, the best of living beings.
Lights in darkness, the world's everlasting path,
They who reach It, returneth not............
For dwell they in supreme abodes
Of peace and bliss and love;
Whom weapons cleave not, nor fire burneth,
Nor waters wet nor wind drieth away.

The men whom Pain and Pleasure torment not,
Balanced, steadfast and pure,......
Aspiring, the soul in fighting without passion or desire,
Without anger or hatred..........
Forging no bonds......grieving
Neither for the living nor for the dead.

The men who know the perpetual,
All-pervasive ways of the Lord,
Neither like nor dislike, without attachments
In the disciplined self—mastered by the self they live;
Non-attached to bodily sensations and lusts,
To power and pelf and possessions......
Free from the captivity of fear, fame and position
With attachment to the Ultimate Reality......

The life of all virtues---Freedom,
Activity, duty and action....
With attachment to God,
On the Divine Altar,
Nourished by sacrifice, consecrate their life
And go to the changeless Eternal;
And the Eternal oblation they have
Is the nectar of immortality.

The men who know the Eternal go
To the Eternal......
Gaining tranquility, that perfect state of human mind;
By means of reason, controlled by steadiness;
Full of faith, adoring God in harmony live;
Radiance and splendour they give
In humility, unpretentiousness, harmlessness,
Rectitude, self-control, steadfastness,
Purity, forbearance and forgiveness....
Knowing these they enter the Eternal Being.

Such are men who live and love
And such were Mohmmad and Lincoln,
Christ and Buddha and Gandhi,
And Aurobindo and Bhave, the great—
They who live for the universal Love,
The celestial sparks of the Divine.

Powerful, happy and supreme....
Fearless, firm and bright,
They who taught to live and love—
They who paved the path
With ever-kindling flames
Of TRUTH and GOODNSS......
They who lit the world
With Light and Love
Go TO THE ETERNAL.

THE MEN WHO KNOW THE ETERNAL GO
TO THE ETERNAL.

Miss Vasant V. Merchant

Regd. No. B. 5434

Recommended for use in Schools, Colleges and Public Libraries by (1) Director of Education, Maharashtra state; (2) Curator of Libraries and (3) The Government of Madhya Pradesh.

DHARMACHAKRA

Vol. XII | 15th JULY 1960 | No. 12

Lokamanya Bal Gangadhar Tilak

* Who alvanised e whole Maha-shtra by s national Awa-ening--Earned the Title of "The Father of Indian Unrest."

* In the Formation and inauguration of the New State of Maharashtra (maharashtree) Besides shiva- and Ramdas, can ou afford forget Lokamanya Tilak?

* Here the humblest and st heartest Tribute of the Dharma akra to ok.Tilak, e Maker Modern ...

* अखिल महाराष्ट्रांत चितुचैतन्य उत्पन्न करून सर्व राष्ट्रीय जागृति करणारे -'भारतीय असंतोषाचे जनक' ही पदवी मिळविणारे--**लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक**

* नवमहाराष्ट्र राज्याच्या महोत्सव प्रसंगी (महाराष्ट्री राज्य) श्री शिवाजी महाराज व श्री समर्थ रामदास-यांच्या बरोबरच लोकमान्य टिळकांना कोण विसरेल ?

* आजच्या महाराष्ट्राच्या ह्या शिल्पकाराला धर्मचक्र हार्दिक पण नम्र श्रद्धांजली अर्पण करीत आहे.

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक

[Courtesy, Director of Publicity, Maharastra State]

Price 50 nP.

CULTURAL CONTACT

धर्मचक्र

ANANAIKYO

19 June 1960

Dear Sir,

I herewith make a brief statement, to you all, hoping that I may have the agreement of all overseas sympathisers. First of all, as the Founder and Leader of the Ananaikyo, I sincerely extend my hearty gratitude to you for your kindness, given to me and the organization, for so many years. As you know, the Ananaikyo aims to be a universal religion, and has been teaching the truth of the universe. We have not any prejudice against any other religion or religious organization, as we are not sectarians.

Ananai is one of the legal Religious Organizations, authenticated by the Education Ministry of Japan (the Authority concerned). It is natural that the activity of Ananai is solely a religious movement, and many people at home and abroad know this is so.

In view of the serious state of affairs in the world at present, I am establishing at this time a Judicial foundation named the "International Foundation for Cultural Harmony." Therefore I have determined myself on great activity, for the purpose of promoting advancement in the field of international education and culture by the co-operation and support of all people in every part of the world, including even those who are indifferent to religion, and regardless of race, nationality or religious discord. For this purpose I have donated all my property to the foundation, and I have made up my mind to exert in full for this movement till the end of my life. I hope that there will come a time, when this world will become a world family, and the whole of mankind on earth will promote good-will and friendship among themselves fixing their heart on world brotherhood.

I do hope that you will kindly agree to my humble opinions and extend your support and co-operation for this movement. Further, I should be very glad if you would send me your message of approval for this Foundation. The address is as follows :—

The International Foundation for Cultural Harmony,
P. O. Box 43, Numazu City, Japan.

On this occasion of the inauguration of the International Foundation for Cultural Harmony, I express my simple greetings, wishing you good health and the best of fortune.

Sincerely yours,
(Sd) Yonosuke Nakano
Founder of Ananaikyo.

DHARMACHAKRA

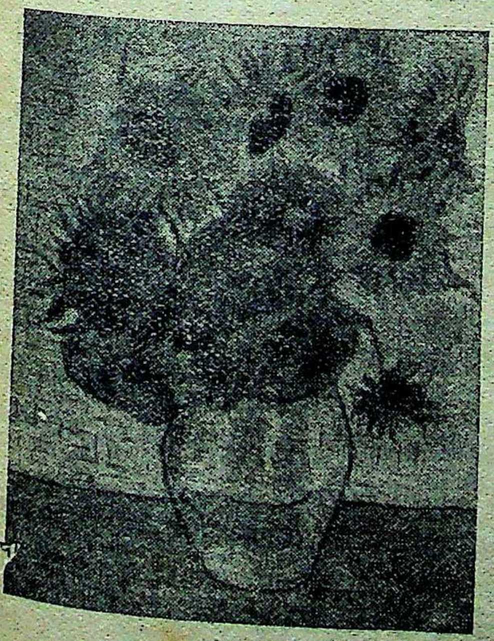
Monthly — Devoted to Life, Letters & Art

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

Editor — Prof. N. K. Bhagwat
Associated Editor : Prof. Shivasahaya Pathak M.A., Sahitya Ratna

वर्ष १२ वें] १५ जुलै, १९६० [अंक १२ वा

अनुक्रमणिका

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०
३ : किरकोळ अंकास ५० नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१.
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, ४१७/४२१ सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

संपादकीय टिपणें—

या महिन्यांतील अत्यन्त महत्वाची गोष्ट म्हणजे भारतीय गणराज्याचे अध्यक्ष डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांनीं सोविएट रशियाचा आपला १५ दिवसांचा दौरा पुराकरून मागील आठवड्यांत ते दिल्लीस सुखरूपपणें परत आले. डॉ. प्रसाद यांनीं २० जून १९६० रोजीं सकाळीं पालम हवाई अड्ड्यावरून प्रयाण केलें. ही त्यांची रशियाला दिलेली भेट म्हणजे वचनपूर्ती होय. जेव्हां रशियाचे अध्यक्ष के. इ. व्होरॉशिलॉव्ह हे भारतात आले होते तेव्हां त्यांनीं डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांना रशियास भेट देण्याचें निमंत्रण केलें होतें. डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांचे बरोबर ३४ लोक निवडले होते. त्यांत श्री जगजीवन-राम, केन्द्रसरकारचे मन्त्री हे अध्यक्षांचे सहचर म्हणून होते. या मंडळींत डॉ. दत्त, परदेशीय खात्याचे कार्यवाह व इतर अधिकारी व वृत्तपत्रांचे संपादकहि होते. त्यांत आपणासर्वांच्या परिचयाचे केसरीचे संपादक श्री. जयंतराव टिळक हेहि होते. या दौऱ्यांत डॉ. प्रसाद यांनीं संघराज्यांत सुमारें ८००० मैलांचा प्रवास केला व आठ मोठ्या शहरांना भेटी दिल्या व प्रत्येक ठिकाणचे आदरातिथ्य पूर्वींच्या पेक्षां वरचढ असेंच ठरलें. या दौऱ्याची सांगता ताशकंद येथें झाली! या सर्व प्रवासांत त्यांची प्रकृति उत्तम होती. मॉस्कोच्या विमानतळावर उतरतांच त्यांना प्रेसिडियमचे अध्यक्ष प्रथम भेटले व इतरानीं त्यांचें स्वागत केलें. खादीच्या पोषाखांत त्यांचें व्यक्तिमत्व उठावदार दिसत होते. "हिंदि–रूसी भाईभाई" या घोषानें तेथें जमलेल्या अफाट जनसमूहानें त्यांचें स्वागत केलें ! मॉस्कोत असतांना त्यांचें वास्तव्य क्रेमेलीन येथें होतें. रशियन लोकांच्या मनाचें विश्लेषण असें करितां येईलः—त्यांच्या अतःकरणांत मैत्री व दृढविश्वास या मनोवृत्ति प्रामुख्यानें आढळून आल्या व अर्थांतच त्यांना भारत व रशिया यांनीं मागें काय केलें यांची स्मृति झाली. एखादें मोठें शतकृत्य केलें तर त्यावर एकादा चैत्य बांधण्याची पद्धति आहे. म्हणजे त्यायोगें तें शतकृत्यच स्थायी होते. लोकांच्या स्मरणांत जर प्रामुख्यानें कोणत्या गोष्टी रहात असतील तर त्या म्हणजे राष्ट्राची प्रगति दाखविणाऱ्या महत्त्वाच्या गोष्टी होत व त्यावरोबरच त्या योगे झालेली आर्थिक व संस्कृतिक आगेकूच. भारत व रशिया यांचे मधील मैत्री भिलाई व ! नैवेली येथें जी अमर स्मारकें उभारलीं आहेत त्या योगें तर ती अजरामर झाली आहे. रांची व दुर्गापूर येथेंहि लौकरच अशींच स्मारकें उभारलीं जातील. जसा जसा काल लोटत जाईल तसतशी भारत–रूसी मैत्री व त्यांच्यामधील सहकार त्या मार्गावरील हे टप्पे होऊन बसतील. राजकीय विचारसरणी भिन्न असूनहि शान्ततामय सहजीवन हे या दोन देशांतील चित्र खरोखरच डोळ्यांत भरणारें व कधीहि न विसरणारें असे राहील. हें शान्तताप्रीय सहजीवन राज-कीय, आर्थिक, शास्त्रीय व सांस्कृतिक क्षेत्रांत दिसून येतें. याचा सामुदायिक परिणाम जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याचें कामी फारच सूचक दृष्टीनें पाहावयास मिळेल. सर्व रशियन जनता अशा मैत्रीस फार मोठी किंमत देते. पंडित जवाहरलाल नेहरू त्यादेशांत गेल्यापासून तर त्यांनीं रशियन लोकांना भारतीयांबद्दल वेडच लावलें आहे. यामुळें भारताचे अध्यक्ष येणार म्हणून सर्व देशांतील व दर्जाच्या प्रजाजनांना फारच आनंद झाला.

अशा पार्श्वभूमीवर डॉ. राजेन्द्रप्रसाद रशियाच्या दौऱ्यांवर निघाले होते शिवाय डॉ. राजेन्द्रप्रसाद हे साधुपुरुष आहेत. ते धर्मप्रवृत्तीचे आहेत. महात्माजीच्या सहवासांत त्यांनीं कित्येक दिवस घालविले आहेत. त्यामुळें रशियांत जातांना त्यांची दृष्टि 'सांस्कृतिक' होती. त्यांच्या सबंध दौऱ्यांत ताशकंदची सूत–कापडाची गिरणी सोडली तर त्यांनीं औद्योगिक किंवा मोठ्या कारखान्यापेक्षां ऐतिहासिक वस्तुसंग्रह, पौर्वात्य संशोधन संस्था, कॉलेजें, विद्यापीठें, रशियनांची जीवन व्यतीत करण्याची पद्धति-यांचेंच जास्त सखोल निरीक्षण केलें. मध्य एशियांतील ताझिकिस्थान किंवा उझ्बेकस्थान सारख्या मागासलेल्या प्रदेशाची केवढी प्रचंड प्रगति झाली आहे, हें पाहून तर त्यांना आश्चर्य वाटलें व त्यांची राहणी, पोषाख, भारतीय भाषांतील कित्येक शब्द ऐकून तर 'आपण भारतीयानांच आज भेटलों' असे जर त्यांना वाटलें असले तर आश्चर्यकारक काय आहे ? त्यांचीं निरनिराळ्या ठिकाणीं व प्रसंगानें भाषणें झालींच; पण त्यांतल्यात्यांत ताश्कंद येथील पत्रकारांपुढें जे विचार त्यांनीं मांडले त्यांना फार महत्त्व आहे. ते म्हणाले—

"सोविएत लोकांना भारतीय लोकांशीं स्नेहभाव हवा," हें आपण स्वदेशी परतल्यावर आपल्या लोकांना सांगू।

"सोविएत युनियननें अत्यन्त मोठी प्रगति केली आहे आणि अर्थव्यवस्थेच्या विविध शाखांत यंत्रांचा व्यापक प्रमाणावर अवलंब होत आहे, असें मला दिसून आलें.

"शिक्षणाचे क्षेत्रांतील निष्कर्ष तितकेंच थक्क करून सोडणारे आहेत. पूर्वाश्रमीं मागासलेल्या लोकांनीं प्रचंड प्रगति केली असून त्या बाबतींत आमच्या देशाला सोविएत युनियनच्या अनुभवावरून पुष्कळ शिकतां येईल.

"आपल्या या सोविएत युनियनच्या भेटीला मी खूप महत्त्व देतों. सोविएत युनियन व भारत यांच्यामध्यें बऱ्याच गोष्टी समान आहेत आणि आर्थिक व नैतिक पातळीवर स्नेहभाव व सहकार्य या साठीं या गोष्टींचा आधार सांपडतो. आपल्या देशांतील सांस्कृतिक संबंध वाढवीत राहिले पाहिजेत व एकमेकांपासून आपण शक्यतितके शिकलें पाहिजे.

निरोप घेतानां ते म्हणाले—

"अनुभव व आपल्या यशाबद्दल व प्रचंड कार्याबद्दल अधिक स्पष्ट कल्पना घेऊन आपण स्वदेशीं परत जात आहोंत. गेल्या दोन आठवड्यांत आपल्या लोकांनीं माझ्यादेशाबद्दल दाखविलेल्या **प्रेमभावनानेनें मी भारावून गेलों आहे.**

"आपल्या देशानें भिन्नभिन्न सामाजिक, ऐतिहासिक व वंशविषयक पार्श्वभूमि असलेल्या लोकांना एकत्रित आणण्याची जी यशस्वी कामगिरी पार पाडली आहे ती पाहून आश्चर्य व कौतुक वाटते.

"सोविएत युनियन व भारत यांच्यातील दाट संबंध म्हणजे **भिन्न भिन्न समाज–व्यवस्थांच्या व तत्त्वप्रणालींच्या देशांतील सहकार्य शक्य आहे याचें बिनतोड प्रत्यन्तर आहे.**"

(पान २० वर)

धर्म-संस्थेचें स्थान

आजच्या व उद्यांच्या सामाजिक जीवनांत

लेखक :—कुंदर दिवाण

" स्वराज आलें. आतां रविवारीं सुट्टी कशाला ? मी म्हणतों, कीं जगभर रविवारींच सुट्टी असते. तर भारतांतहि रविवारींच असली तर काय बिघडतें ! लोक उत्तर देतात कीं, हें आमच्या संस्कृतीशीं विसंगत आहे. अशा रीतीनें एका देशानें रविवारीं, दुसऱ्यानें सोमवारीं व तिसऱ्यानें शनिवारी अशा सुट्ट्या ठेवल्या तर परस्पर संबंध कमी नाहीं का होणार ? साऱ्या जगाचें एक कुटुंब व्हावें, या आमच्या प्रयत्नांत आजचे धर्म जर आडवे येत असतील तर ते नष्ट केले पाहिजेत. आतां ते "आउट ऑफ डेट" झाले आहेत. जुनेपुराणे झाले आहेत. त्यामुळें झगडे वाढत आहेत. एका जमान्यांत त्यांची आवश्यकता होती, आतां नाहीं. म्हणून आदरपूर्वक त्यांचा दाहसंस्कार करावयाला हवा; तिरस्कारपूर्वक त्यांची होळी नाहीं करायची. वडील मरण पावले, तर त्यांच्या प्रेताला आपण आदरानें दाहसंस्कार करतों. वडिलांचे प्रेत म्हणून कांहीं तें घरांत जतन करुन ठेवीत नाहीं. त्या प्रेताचा अनादरहि आपण करीत नाहीं. कारण तें आपल्याच वडिलांचें प्रेत असतें. आदरपूर्वक त्याचा दाहसंस्कार आपण करतों. त्याचप्रमाणें या जुन्या धर्मांना आपण आदरपूर्वक प्रणाम करूं, त्यांना सांगूं, कीं आपण महान् कार्य केलें आहे. पण आतां आदरपूर्वक आपणांला आम्ही निरोप देत आहों. मग त्यांच्या स्थानीं कोणाला बसवणार ? आत्मज्ञानाला."

पू० विनोबा

धर्म ही मानवाची अंतरंतर प्रेरणा आहे. त्यामुळें जोंवर मानव आहे, तर त्याच्या जीवनांत धर्माला अनपहार्य असें स्थान आहे. मानवाच्याच रीतीनें बोलायचें, तर धर्म हा मानवाइतकाच प्राचीन आणि मानवाइतकाच चिरंतन आहे. असा कोणताहि काळ नव्हता, कीं जेव्हां मानव धर्मरहित होता, किंवा असाहि कोणता काळ येणें संभवनीय नाहीं, कीं जेव्हां मानव धर्म-रहित होऊं शकेल. तसें कल्पिणें म्हणजे धर्म हा स्वभावच नव्हे असें म्हणण्यासारखें होईल.

> " चंद्र तेथें चंद्रिका । शंभु तेथें अंबिका ।
> संत तेथें विवेका । असणें कीं जी ।"

त्याप्रमाणें जिथें मानव, तिथें धर्म हा असलाच पाहिजे. धर्म म्हणजे स्वभाव-धर्म असल्यामुळें, तो केव्हांहि कोणाला टाकतां येत नाहीं, आणि जो टाकतां घेतां येतो तो मुळीं धर्मच नाहीं. सूर्याला प्रकाश, अग्नीला औष्ण्य कधींतरी टाकणें वा घेणें शक्य आहे का ? प्रकाश, औष्ण्य हें तर त्यांचें निजरूप आहे. त्याचप्रमाणें धर्महि माणसाचें निजरूप आहे. ऋग्वेदाच्या पहिल्याच सूक्तांत म्हटलें आहे,

" अग्निः पूर्वेभिर् ऋषिभिर् ईड्यो, नूतनैर् उत ". अग्नि हा पूर्वीच्या ज्ञान्यांना तसाच तो आजच्याहि ज्ञान्यांना, पूजनीय आहे. तसेंच धर्मांच्याहि बाबतींत म्हणतां येईल, कीं तो प्राचीनतम मानवाला, तसाच तो अद्यतन मानवालाहि, अनुसरणीय आहे; आणि पुढेंहि निरंतर तो तसाच राहील. हाच आशय

> " सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
> अनेन प्रसविष्यध्वं एष वो स्त्विष्टकामधुक् ॥ "

या भगवदुक्तींत भरला आहे.

हा जो सहजात धर्म आहे, तो हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती इत्यादि सांप्रदायिक धर्म नव्हे. तो धर्म म्हणजे आत्मधर्म होय. सत्योपासना, ज्ञानोपासना, हें त्याचें स्वरूप होय. मानवाला अनुभवानें कळलें, कीं विषानें मृत्यु ओढवतो. तेव्हां विष आणि विषारी पदार्थ न खाणें, आणि न खाऊं घालणें, हा धर्म झाला. मृतमांस रोगावह आहे असें अनुभवास आलें, तेव्हां मृतमांस न खाणें हाहि धर्म झाला. सर्वच प्राण्यांचें मांस खाद्य नाहीं. त्यापासून अनेक अपाय होतात. तेव्हां मांसाहारांत खाद्याखाद्य विचार आला. पुढें अनुभवानें लक्षांत आलें, कीं मांस खाणें हेंच मानवाला शोभिवंत नाहीं. त्यादृष्टीनें अधिक विचार आणि प्रयोग करतां अनुभवाला आलें, कीं, मांसाहार नुसता प्रशस्त नाहीं इतकेंच नव्हे, तर तो आरोग्यदृष्ट्या आणि आर्थिक लाभाच्या दृष्टीनें, इष्ट नाहीं. तेव्हां सर्व दृष्टींनीं दूरवरचा विचार करून समाजांतील कांहीं विचारवंतांनीं तो वर्ज्यच केला. तेव्हां मांसाहार करण्यापासून तो अजीबात वर्ज्य करण्यापर्यन्त सर्व प्रकार हे धर्म्यच होत. सत्यानुसरण वा ज्ञानानुसरण हा अेक धर्म त्या सर्वांत अनुस्यूत आहे.

> " यज्ञेन यज्ञं अयजन्त देवाः । तानि धर्माणि प्रथमानि आसन् "

असें एक वेद-वचन आहे. देवांनीं यज्ञाच्या योगें यज्ञाचें यजन केलें. तीं सगळीं आरंभींचीं धर्में होतीं-असा त्याचा अर्थ आहे. इथें धर्म शब्द कर्म शब्दासारखा नपुंसकलिंगी आला आहे. आज आपण तो पुल्लिंगीच वापरतों आणि एकवचनी वापरतों. म्हणजे धर्मकर्में अनेकानेक असलीं, तरी धर्म एकच आहे हा शोध आणि बोध आपल्याला लाभला आहे.

पूर्वीं पशुबलीनें यज्ञ करीत. पण तीं यज्ञकर्में म्हणजेच " धर्माणि ", धर्मकर्में, हीं " प्रथमानि " म्हणजे प्रारंभींच्या काळचीं, जेव्हां आम्हांला आजच्यासारखें ज्ञान झालें नव्हतें तेव्हांचीं, होत. तीं कांहीं आज अनुकरणीय नव्हेत. आज तर आमच्या अद्यतन ज्ञानानुसारच आम्हांला त्या " यज्ञा "चें म्हणजे यजनीय सत्याचें यजन केलें पाहिजे.

(अपूर्ण)

बाग आणि बगीचा

(मान्यवर – श्री. बाळासाहेब खेर)

[‘ आकाशवाणी ’ मुंबईच्या सौजन्यानें]

[मागील अंकावरून समाप्त]

आजकाल कोण झाडाच्या रवलीचा किंवा पुष्पफळादिकांच्या सौंदर्याचा विचार करतो ? कुणाला फुरसत आहे ? म्हणूनच आपलीं उपवनें वाळून कोळून जात आहेत, तोडलीं जात आहेत आणि जाळलीं जात आहेत—

पुंसां सर्वसुखैकसाधनफलाः सौंदर्यगर्वोद्धुरः
क्रीडालोलविलासिनीजनमनः स्फीतप्रमोदावहाः ।
गुञ्जद्–भृंग–विनिंद्र–पङ्कज भरस्फारोल्लसद्दीर्घिका–
युक्ताः सन्ति गृहेषु यस्य विपुलारामाः स पृथ्वीपतिः ॥

असे आरामाचें वर्णन करणारे लोक याच देशांत होते, यावर कोणाचा विश्वास बसेल ?

उद्यानरचनेची कला पूर्वीच्याकाळीं आपल्याकडे चांगली अभ्यासिली जात होती. कोणचीं झाडें कोठें लावावयाची, बागेमध्यें आराम करावयाची जागा अथवा लतामण्डप कोठें उभारावयाचे, जलोद्गारयन्त्रें कुठें असावींत, यांची कांहीशी कल्पना तत्कालीन ग्रंथ वाचणारांना करतां येईल. ‘ वृक्षायुर्वेद ’ नांवाच्या ग्रंथांतील पादपविवक्षा, बीजारोपणविधि, निषेचनविधि, द्रुमरक्षा, उपवनक्रिया, विहिरी खोदण्यासाठीं भूमिपरीक्षा, वनस्पतिपोषणविधि, तरुचिकित्सा, फळें व धान्य यांच्या किंमती काढण्याच्या रीती या सर्वांचा उल्लेख या शास्त्राच्या प्रगतीचा द्योतक आहे. वनें, उपवनें, आराम व उद्यानें या विषयांवरील माहिती ऋग्वेद, अथर्ववेद पासून ते महायान व हीनयान बौद्ध ग्रंथापर्यंत अप्रतिहत सांपडते, असें सांगितलें कीं त्यांत सर्व आलें.

पण इतक्या प्राचीन गोष्टी सोडून देऊं. या नजीकच्या इतिहासाकडे पाहिलें तरी मोगल राज्यांत बागबगिच्यांची व्यवस्थित मांडणी व सुधारणा अनेक ठिकाणीं झालेली दिसते. उत्तर हिंदुस्थानांतील तसेंच काश्मीरमधील शालिमार, निशातबाग, वगैरे बागा ‘ पृथ्वीवरील स्वर्ग ’ म्हणून जगांत सर्वविश्रुत आहेत.

अगर—

फरछेझ बरुऐ झमीनस्त
हमीनस्त हमीनस्त हमीनस्त ।

“ पृथ्वीच्या पाठीवर जर कुठें स्वर्ग असला तर तो इथेंच आहे, इथेंच आहे, इथेंच आहे— ” असें या बागा पाहून प्रत्येकास वाटेल.

पेशवाईतील बागबगीचे देखील प्रसिद्ध होते. शनवारवाड्यांतील मोंगल बगीच्याच्या धर्तीवर तयार केल्या असलेल्या बगीचांचे अवशेष अद्याप आपणास दिसतात. या बगीच्यांचें वर्णन अनेक परदेशी लोकांनीं केलें आहे ‘ हजारी कारंज्यां ’चें वर्णन प्रसिद्धच आहे. एका षोडशपत्री कमळपुष्पाकृति हौदाचे मध्यभागीं सोळा पाकळ्यांच्या कमळाच्या आकाराचे १८१ फवारे लावलेलें असें हें सहस्रधार कारंजें होतें. त्याचा परीघच ८० फूट होता. अलम् दुनियेंत याच्या एवढें मोठें कारंजें नसावें असें म्हणतात.

१७९५ सालीं ‘ विल्यम प्राइस ’ यानें पर्वतीच्या पायथ्याशी असलेल्या पेशव्यांच्या शिकारखान्याबद्दल आपल्या रोजनिशींत लिहिलें आहे कीं, “ या बागेंत शंभरावर जनावरें आहेत. असा शिकारखाना सबंध दख्खनमध्यें कोठेंहि नाहीं. ” नाना फडणीसानें त्याच्या देखरेखीसाठीं एक स्वतंत्र खातें उघडलें होतें. इथें सिंह, गेंडे, यासारखीं वन्य जनावरें ठेवण्यांत आलीं होतीं. त्यांची योग्य निगा ठेवण्यांत येत असे. सांबर, हरीण, काळविटें, माकड, ससे हे प्राणी भरपूर होते. या बागेंत कोठेंहि कुंपण घातलेलें नव्हतें, असें म्हणतात.

या शिवाय एकट्या पुण्यांत तेरा ठिकाणीं सुंदर बगीचे होते. हिराबाग तुळसीबाग, विश्रामबाग या खरोखरीच्या बागा होत्या. हिराबाग ही फार प्रसिद्ध आणि पेशव्यांची आवडती बाग होती. बागेंत त्यावेळच्या युरोपियन लोकांना मेजवान्या दिल्या जात. याशिवाय नाना फडणीस, मोरोबादादा, हरिपंत फडके वगैरे तत्कालीन पुढाऱ्यांचे खाजगी बगीचेहि होते. या बगीच्यामुळें पुणें त्यावेळीं “ दख्खनची बाग ” म्हणून ओळखलें जाई.

अव्वल इंग्रजी अमदानींत पुरातन वैभवाबरोबरच पुरातन बागाहि नष्टप्राय झाल्या. नाहीं म्हणायला कांहीं देशी संस्थानिकांनीं हौस म्हणून व कांहीं थंड हवेच्या ठिकाणीं युरोपियनांनीं स्वतःच्या उपयोगासाठीं म्हणून बनविलेलीं उद्यानें अद्याप दिसतात. पण त्यांत सामान्य जनांनीं त्याचा उपयोग करावा हा हेतु नव्हता. स्वातंत्र्याच्या चळवळीबरोबरच जनतेंत जी स्वाभिमानाची लाट उसळली तींत इतर गोष्टीं-बरोबर इकडेहि लोकांचें लक्ष वळलें, आणि बागा आणि उद्यानें, हीं सार्वजनिक असलीं पाहिजेत, ही जाणीव निर्माण झाली. राष्ट्रीय उद्यानांचा विचार यांतूनच जन्म पावला आहे.

राष्ट्रीय उद्यानें (Nationl Parks) हा एक उद्यानांचा आधुनिक प्रकार आहे. जसजशी निरनिराळ्या देशांतील लोकसंख्या वाढत गेली आणि आधुनिक भौतिक शास्त्रांचा उपयोग जीवनांत अधिकाअधिक होऊं लागला तसतशी लोकांची प्रवृत्ति नैसर्गिक आणि मानवरचित वनराजीचा नाश करण्याकडे होऊं लागली. परिणामीं सुंदर वृक्ष, वेलीं, फुलें, पशु व पक्षी इतिहासाच्या पुस्तकांत जमा होण्याचा प्रसंग ओढावला. तेव्हां इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी वगैरे स्वतंत्र देशांतील लोकांनीं चळचळ करून देशांतील ठराविक स्थळांना राष्ट्रीयसंरक्षण देवविलें, म्हणजे तेथें या वस्तूंचा मानवकृत नाश थांबविला आणि पशुपक्षी व वनस्पति यांना स्वच्छंद विहारास व विकासास मोकळीक करून दिली. या जागा राष्ट्रीय उद्यानें (Nationl Parks) बनल्या. अमेरिकेंतील राष्ट्रीय पार्क प्रसिद्धच

…हेत. आफ्रिकेतील " क्रूगर–पार्क " चार हजार चौरस मैल पसरला …हे.

आपल्याकडेहि अशीं राष्ट्रसंरक्षित उद्यानें निर्माण करण्याची वेळ …लेलीं आहे, व सुरुवात झाली आहे. आपला देश गरीब. एवढीं मोठीं …ानें बनविणें कदाचित् शक्य नाहीं. परंतु प्रारंभ म्हणून आणि पुढील …तीस अवकाश रहावा म्हणून मुंबई प्रान्तांत अशा उपवनांची सुरुवात …ण्यांत आलेली आहे. कर्नाटकच्या उत्तर भागांत दांडेलीजवळ. पशुपक्षी झाडेंझुडपें यासाठीं प्रसिद्ध असणारा ८० चौरसमैलाचा भाग सृष्टीं…च्या अपल्यांच्या स्वैरसंचारासाठीं राखून ठेवण्यांत आला आहे. या …ांतील नैसर्गिक संपत्तींचें व वैभवाचें रक्षण करण्यासाठीं सर्व तजवीज …ण्यांत आली आहे. हें सौंदर्य पाहण्यासाठीं येणाऱ्या प्रेक्षकांचीहि …ं व्यवस्था करण्यांत येत आहे. याशिवाय आणखी कोणत्या इतर …काणीं उपवनें बनविणें शक्य होईल याची माहिती सरकार गोळा करीत …हे. मुंबई, गुजरात, कोंकण, खानदेश व कर्नाटक या निरनिराळया …ागांत अशी उपवनें तयार केलीं जातील. मुंबईजवळचें बोरीवलीचें कृष्णगिरी उपवन, " तुमच्यांपैकीं पुष्कळांनी पाहिलेंहि असेल. …यांत पर्वतीजवळ सिंहगडापाशीं आणि इतरहि योग्य अशा ठिकाणीं …शा प्रकारचीं लहानमोठीं उपवनें हळूहळू तयार होतील.

आतां पर्यंत उपवनांकडे सौंदर्य दृष्टीनें पाहून विचार केला. उपयुक्ततेची …ष्टि कलाकृतींना नेहमींच मानवते असें नसलें तरी उपवनांना उपयुक्तते…ही एक बाजू आहे, हें उघड आहे. नारिंग जेवढें मधुर तेवढेंच त्याचें झाड …लें सुवासिक असतात. जाईची वेल फुलासाठींच नव्हे, तर भिंती …आच्छादण्यासाठीं वापरतां येते. मेथीचे आणि कोथिंबिरीचे वाटवे व पोपई, …ांबे, पेरू, जांभूळ, अंजिरें, केळींहि हीं फळांचीं झाडें शोभा आणि …प्रयोग या दोन्हीसाठीं सारखींच उपयुक्त आहेत. हल्लींच्या अन्नटंचाईच्या …दिवसांत याला किती महत्त्व आहे, हें सांगणें नकोच. ' बागबगीचे श्रीमंता…ठीं, आपणां गरिबांना त्याचें काय ? ' ही कल्पना आपण विसरली …हिजे. शेंकडों सार्वजनिक उद्यानें व उपवनें तयार केलीं पाहिजेत.

बागबगीचे यासंबंधी बरीच माहिती सांगून झाली. आतां याबाबतींत …ागरिकांच्या कर्तव्यासंबंधीं दोन शब्द सांगितले तर तें वावगें होणार नाहीं. इतर कलांप्रमाणें या कलेसंबंधी देखील आपण फार उदासीन आहोंत. …आपणांपैकीं थोडेच जण मुद्दाम बागा पाहाण्यासाठीं परगांवीं किंवा गांवा…ळ दहापांच मैलहि जातात. अनेकवर्षें, मुंबईत असून ' राणीचा बाग ' ' हँगिंग गार्डन्स् ' व पुण्यांत राहून ' बंड गार्डन ' व ' एम्प्रेसगार्डन ' न …हिलेले पुष्कळ लोक आपणास आढळतील. मग बाग बनविण्याची गोष्ट …च राहिली. जपानांतील बागा ज्यांनीं पाहिल्या आहेत ते लोक सांगतात …, बागेसाठीं जागा नाहीं असें म्हणणें हास्यास्पद आहे. तेथें गरीबश्रीमंत …क मनुष्य स्वतःची बाग लावीत असतो, व आपल्या गांवांतील …देशांतील बागांचा अभिमान बाळगितो. फूलदाणीत फुलें नीट लावणें, …मित्रांना फळांच्या भेटी देणें या गोष्टी कलाकृति म्हणून प्रत्येक जपानी …मुला शिकविण्यांत येतात. जपान हा देश अत्यन्त दाट लोकवस्तीचा …व्यापिक समजला जातो. आपल्या सुवर्ण भूमीला जपानी लोकांपासून …ीं शिकण्यासारखें नाहीं काय ? आपलें जीवन आनंदी करण्याचा हा …प्रयत्न आपण करावयास नको काय ? …माझी खात्री आहे आपण करालच !

प्रभो, हात दे मज

हे प्रभो, हात दे मज
बळकट दणकट
दुबळ्यांना सांवरण्या
पतितांना उचलाया !

हे प्रभो, हात दे मज
कारुण्यपूर्ण प्रेमळ
पुसण्याला दुःखीतांचे
डोळ्यांतील अश्रु-जळ !

हे प्रभो, हात दे मज
झिजण्या दुज्यांकरितां
…सुगंधावें जीवन हें
चंदनासम झीजतां !

हे प्रभो, हात दे मज
तडफडणारें सदा
तळमळणारे आणि
पाहूनि कुणाच्या व्यथा !

—अनन्त कदम

कालाय तस्मै नमः !

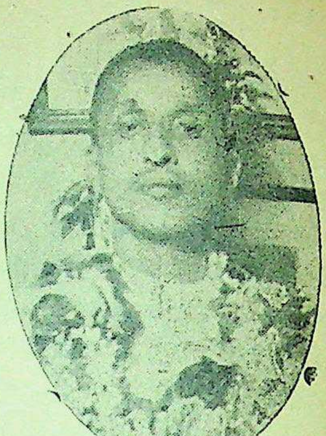
काळा राज्य तुझें जगावर असे तूं सर्वसत्ताधर ।
नेसी खेचुनिया जिवांस सगळ्या, स्वर्गस्थ इंद्रासही ॥
कोणी ना सुटला करांतुनि तुझ्या, तूं क्रूरही निर्दय ।
पर्वा ना तुजला, क्षणांत करिसी तूं नाश; वाटे भय ॥
भेदाभेद वसे न अंतरिं तुझ्या, हो संत वा दुर्जन ।
राजारंक समान सर्वहि तुला, ब्रह्मांड कालोदरीं ॥
लीला घोर तुझी अगाध करणी, तूं दुःख देसी जगा ॥
सत्ता गाजविसी विनाशक तुझें वर्चस्व विश्वावर ॥
कीर्ती वैभव गर्व नष्ट करिसी लावण्य तारुण्यही ।
गेले लोळत रावणादिक किती मातींत सत्तांध ते ॥
जाती सोडुनि पुत्र बंधु प्रिय ते सन्मित्र तूझ्यामुळें ।
अंतःकाळिं हताश मानव बने, जाळी निराशा मना ॥
वाटे शाश्वत तूं अशाश्वत जगीं सर्वज्ञ, सर्वेश्वर ।
काळाचा न कुणास अंत कळला, कालाय तस्मै नमः ॥

—राम-जनक

आनंदाचा कंद हरि हा !

लेखकः श्री. मोरेश्वर वासुदेव लिमये, बी.ए. ऊर्फ श्रीअवधूतस्वामी

धर्मचक्रांतील—लेखांक ५ वा

माझें मी करितां गेले हे दिवस । न धरीच विश्वास रामनामीं ॥
अंतीं तुज उद्धरती राम-कृष्ण-हरी । राम पंचाक्षरी मंत्रसार ॥
कां करिशी सांठा प्रपंच विस्तार । न तुटे येरझार नामेंवीण ॥
नामा म्हणे ऐसें रामनामीं पिसें । तो उद्धरेल आपैसें इहलोकीं ॥ ६६ ॥

संसारांत नानातऱ्हेचे प्रयत्न करूनसुद्धां सुख लाभलें नाहीं. शिक्षण मिळव, बायको मिळव, पैसा मिळव, इस्टेट मिळव, जे जे मनांत येईल ते सर्व मिळविलें; परंतु समाधान जरा सुद्धां लाभलें नाहीं. कारण खरें सुख-समाधान कशांत आहे हें कधींच समजलें नाहीं. संसाराची कटकट संपण्याचें कांहीं चिन्हच दिसेना. रोज कांहीं तरी नवीन भानगड आहेच. शेवटीं असें वाटलें कीं, परमेश्वराची भक्ति करून तरी या संसारांतील संकटें कमीं होतील. म्हणून कोणाला तरी विचारून कांहींतरी पूजा अर्चा जपजाप्य सुरूं केलें; पण त्याचाही कांहीं उपयोग झाला नाहीं. बरोबरच आहे. परमेश्वरावर विश्वासच नाहीं तर तो प्रसन्न तरी कसा होणार ? व संसारांतील दुःखें नाहींशी कशी होणार ? सर्वच खेळखंडोबा. शेवटीं या संसाराचा वीट आला. परमेश्वराशिवाय आधार नाहीं असें पूर्णपणें वाटलें. संतांच्या वचनावर श्रद्धा बसली. मनुष्यजन्माला येऊन परमेश्वर-प्राप्ती करून घेणें, हेंच खरें कर्तव्य आहे हें कळलें; व सद्गुरुला शरण जाऊन भक्तिमार्गाची व गुरुमंत्राची प्राप्ती झाली. पण तेव्हां समजलें कीं हा भक्तिमार्ग जेवढा वाटला तेवढा सोपा नाहीं. कारण त्यानंतर खऱ्या कसोटीला सुरुवात झाली. संसारावर मोठमोठे आघात होऊं लागले, पैशाच्या अडचणी, कुटुंबियांचें व स्वतःचें आजारपण, आप्तेष्टांचे विरोध, एक ना दोन अशीं संकटें निर्माण होऊं लागलीं व अनन्वित दुःख झालें. त्यामुळें गुरूवरचा, प्राप्त झालेल्या भक्तिमार्गावरचा व गुरुमंत्रावरचा विश्वास उडाला ! हें सर्व खरें आहे किंवा नाहीं याबद्दल नाना तऱ्हेचे संशय निर्माण झाले. याला खरें कारण हेंच होतें कीं, संसारांतील विषय-सुखाबद्दल खरें तीव्र वैराग्य प्राप्त झालें नव्हतें. परमेश्वरावर शुद्ध प्रेम व एकनिष्ठ श्रद्धा नव्हती. सर्व दोष आपल्याकडेच होता. परमेश्वरानेंच जर हा संसार मायावी व भ्रममूलक म्हणून निर्माण केला आहे तर त्या संसारापासून सुख-समाधान परमेश्वरभक्तीनें तरी कसें प्राप्त होणार ? खरें सुख-समाधान परमेश्वराच्या दृढ प्रेमांतच आहे. अशा प्रेमानेंच जेव्हां सद्गुरुला शरण जाऊन भक्तिमार्गाचें अवलंबन केलें जातें, तेव्हां साहजिकच सद्गुरुनें दिलेल्या मंत्रावर विश्वास बसून त्याच्या जपामुळें संसाराबद्दल तीव्र वैराग्य उत्पन्न होतें व सर्व संकटें व आघात सहन करण्याचें मनोधैर्य प्राप्त होतें. तेव्हांच भक्तिमार्गाचा आनंद प्राप्त होतो.

या संसाराचा शेवट मृत्यूनें होतो असें वाटतें. तो भ्रम आहे. जोंपर्यंत मनांतील वासनांचा मळ साफ धुवून गेला नाहीं तोंपर्यंत संसारांतील जन्म मृत्यूचा फेरा चुकत नाहीं व जीवात्म्याचा उद्धार होत नाहीं. जीवात्म्याचा त्याच्या परमात्मस्वरूपाशीं योग होणें हाच त्याचा उद्धार. परमेश्वरावरील दृढ विश्वासानें सद्गुरुची कृपा प्राप्त होते; तेव्हां गुरुमंत्रानें जीवात्म्यावर योग्य ते संस्कार घडून त्याच्या ठिकाणचें सर्व अज्ञान नष्ट होतें व तो पायरीपायरीनें राम व कृष्ण या स्वरूपांचें ज्ञान प्राप्त होऊन शेवटीं श्रीहरिरुपी परमात्म्याशीं ऐक्य पावतो सर्व जग पंचमहाभूतात्मक आहे. त्यामुळें जीवात्म्याला जेव्हां मनुष्य देह प्राप्त होतो तेव्हां तो पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश ह्या पंचमहाभूतांनीं पछाडलेला असतो व त्यांच्या मायावी शक्तीनें संसारांत नेहमीं भ्रमण पावून केव्हां हंसतो, केव्हां रडतो, केव्हां सुखांत असतो, केव्हां दुःखी होतो. केव्हां स्वस्थ झोंप घेऊन घोरत असतो, केव्हां कर्मांच्या व्यापांत गुंतलेला असतो, केव्हां निश्चिंत असतो, केव्हां अत्यंत काळजींत असतो. अशी वेड्यासारखी त्याची अवस्था होते. संसाराचा हा सर्व पसारा या पंचमहाभूतांनींच चालविला आहे. त्यांचीच सर्व सत्ता आहे. त्यामुळें या जगांत महाभूतबाधेपासून सोडविण्यास कोणीच समर्थ नाहीं व कोणतेंच साधन उपलब्ध नाहीं. पण या पंचमहाभूतांनाही उत्पन्न करून त्यांना लीलेनें खेळविणारा व त्यांचा नाश करणारा पंचाक्षरी परमेश्वर आहे. त्याला जर अनन्यभावानें शरण गेले तर तो या पंचमहाभूतांच्या पोटांतच श्रीसद्गुरुरूपानें प्रगट होतो व आपल्या मंत्रसामर्थ्यानें जीवात्म्याला महाभूतबाधेपासून सोडवून त्याला आपल्या परमात्मस्वरूपांत लीन करून घेतो.

या जगांत मनुष्य देहानें वावरणारा जो जो जीव आहे त्याच्यामागें कर्माचा व्याप सारखा लागलेला आहे. कर्माचें वर्म कळत नाहीं म्हणून व्याप सुटत नाहीं. अज्ञानानें सर्वजण आपल्यावर अनेक कर्तव्यकर्माची बंधनें लावून घेतात. कित्येक गोष्टी केवळ पूर्वापार जगांत चालू आहेत म्हणूनच केल्या जात आहेत. विशिष्ट आहार, विशिष्ट कपडे, कुटुंबामध्यें व जगामध्यें विशेष वागण्याच्या पद्धती, धर्मशास्त्रांच्या नांवाखालीं चालत आलेल्या रूढी–अशा अनेक गोष्टी कां करायच्या याचा विचार न करतां केल्या जात आहेत व तेंच आपलें खरें कर्तव्य मानून त्यांतच मोठेपणाची हांव निर्माण झाली आहे. पुष्कळ पैसा मिळविणें, बायकामुलें असणें, घरांत पुष्कळ माणसें असणें, पुष्कळ घरें, जमीनजुमला असणें, अनेक उपभोगाचीं साधनें व वस्तू प्राप्त असणें यालाच

जगांत मोठेपणाची किंमत आहे व हा मोठेपणा मिळविण्यासाठींच सर्व धडपड चालू आहे. पण या मोठेपणाबरोबर केवढा व्याप व संताप जीवाला होत असतो ! केवढीं अनन्वित दुःखें त्याला भोगावीं लागतात. या सर्व मोठेपणावर त्याचें मन गुंतलेलें असतें. त्यांत थोडी हानि झाली तरी त्याला सहन होत नाहीं. पण सर्वांलाच कालांतरानें नाश आहे व तो चुकत नाहीं. हा नाश होतो तेव्हां माणसाची केविलवाणी स्थिति होते. शेवटीं तो स्वतः मृत्यूच्या स्वाधीन होतो व जातांना आपला सर्व व्याप आप्तेष्टांच्या स्वाधीन करून जातो. असें हें अनेक जन्म चाललें आहे व या चक्राला कधी शेवटच नाहीं. परमेश्वराच्या या जगरूपी खेळांत आपण केवळ निमित्त आहों. या खेळांतलें आपण एक सोंग आहों. आपलें कांहीं नाहीं. सर्व परमेश्वराचें आहे. प्राप्त झालेलें कर्तव्यकर्म करून सुखदुःखाची क्षिति न धरतां आलेले प्रारब्ध भोग स्वस्थ चित्तानें भोगणें व परमेश्वराचा हा खेळ गंमत म्हणून पाहणें, हेंच आपल्या जीवनाचें सर्व सार आहे. हें पूर्णपणें पटून अनुभवाला आलें म्हणजे संसाराचा सर्व व्याप संपला. यासाठींच परमेश्वरावर पूर्ण श्रद्धा व प्रेम पाहिजे व परमेश्वराचा हा अद्भूत खेळ समजावून घेण्यासाठीं सद्गुरुला शरण गेलें पाहिजे.

दोन तरवारी एका म्यानांत राहूं शकत नाहींत. संसार व परमार्थ दोनही गोष्टी मनाच्या ठिकाणीं एकाच वेळीं नांदूं शकणार नाहींत. जोंपर्यंत संसाराची गोडी व विषयांची आसक्ती आहे, तोंपर्यंत परमेश्वरावर प्रेम नाहीं हें नक्की समजावें. जेव्हां संसाराचा कायमचा वीट येऊन अंतःकरणांत तीव्र वैराग्य प्राप्त होईल, परमेश्वराशिवाय या संसाराला आधार नाहीं असा बुद्धीचा निश्चय होईल तेव्हांच परमेश्वरावरचें प्रेम निर्माण झालें असें समजावें. आणि मग परमेश्वराशिवाय दुसरा ध्यास नसल्यामुळें त्याच्या नामाचें कायमचें वेड लागेल–' मी गातों नाचतो आनंदें । वेडा झालों मीं तव छंदें ॥ ' अशीच अवस्था होईल. असें परमेश्वराचें वेड लागलें म्हणजे जीवात्म्याचा उद्धार होऊन या संसारांतून सुटून परमात्म्याशीं एकरूप होण्याचा अमृत योग प्राप्त झाला असें समजावें.

जसा जीवाला जन्म घेण्याला संसार निमित्त आहे तसा जन्ममुक्त होण्यालाही संसारच निमित्त आहे. अनेक जन्म घ्यायला लावणारी वासना या संसारांतच आहे. जन्माला आल्याबरोबरच जो वासनेचा मळ लागतो तो जातां जात नाहीं. शरीर गेलें तरी मनाच्या वासना नष्ट होत नाहींत. दुसऱ्या जन्मीं शरीराच्या ठिकाणीं त्या पुनः निर्माण होतात. जसें वासनेचें तसेंच परमेश्वराच्या प्रेमाचें आहे. एका जन्मांत एकदां तें निर्माण झालें कीं तसेंच जन्मोजन्मीं वाढत जातें. मग एक जन्म असा येतो कीं संसार, वासना व परमेश्वर भक्ति यांच्या युद्धाचा रम्य प्रसंग निर्माण होतो. हा जन्म वीराचा, शौर्याचा व धैर्याचा असतो. यांत कितीतरी गंमती अनुभवाला येतात. या युद्धांत विजय मिळविण्यासाठीं जीवात्मा सर्व योग्य संस्कार झाल्यामुळें, युद्धाची सर्व साधनें प्राप्त करून घेतो. तो परमेश्वराला नवविधा भक्तीनें आळवितो. त्यामुळें परमेश्वर प्रसन्न होऊन त्याला वैराग्याचें कवच देतो. संतसंगतीमुळें त्याला मनोधैर्य व उत्साह प्राप्त होतो, व श्रीसद्गुरुला शरण गेल्यामुळें श्रीसद्गुरु त्याला नाममंत्राचें खड्ग त्याच्या हातीं देतात. व त्याबरोबर आत्मबोधरूपी युद्धाचें शिक्षण त्याला मिळतें. हीं सर्व योग्य व आवश्यक साधनें प्राप्त झाल्यामुळें तो आपल्या षड्रिपूंना युद्धांत जिंकून संसारांतील अज्ञानाचा त्याची वासनारूपी भार्या व विषयरूपी सर्व कुळांसह नाश करतो. मग तो विजयी वीर परमेश्वराच्या व सद्गुरुच्या कृतज्ञतेनें अंतःकरण भरून गेल्यामुळें आनंदानें बेहोष होतो. त्याला आपल्या परमात्मस्वरूपाचें स्वतःच्याच ठिकाणीं दर्शन घडतें व तो धन्य होतो.

> नको नको माया सांडीं लवलाह्या । पुढील उपाया झोंबें कां रे ॥
> रामनाम म्हणे तुटेल बंधन । भवबंधमोचन एक्या नामें ॥
> स्मरतां पतित उद्धरले यथार्थ । नाम हाचि स्वार्थ तया झाला ॥
> नामा म्हणे हा जप करीं तूं अमूप । रामें चुके खेप इथें जनीं ॥ ६७ ॥

परमेश्वरानें निर्माण केलेलें हें अफाट विश्व इतकें सूत्रमय चाललें आहे कीं बुद्धिमतांचीसुद्धां मति गुंग व्हावी. एखाद्या अफाट राज्यांतील राजाप्रमाणें परमेश्वर म्हणून जर कोणी व्यक्तिरूपानें प्रगट असता तर त्याच्याकडे बोट दाखवून सांगतां आलें असतें कीं, याच्या सत्तेमुळें हें सर्व विश्व चाललें आहे. या विश्वांतच असें कांहीं निरनिराळे घटक निर्माण झाले आहेत व त्यांचे संबंध एकमेकांशीं असे निगडित आहेत कीं, त्यामुळें सर्वांचे व्यवहार सुरळींत चालले आहेत. आपल्या या जगाचाच विचार केला तर आपण असें पाहतों कीं, सूर्य आपला प्रकाश देण्याचें कार्य सदैव करीत आहे. पृथ्वी त्याच्याभोंवती फिरत आहे व स्वतःभोंवतीही गिरक्या घेत आहे. त्यामुळें पृथ्वीवर निरनिराळे ऋतुमान व दिवस रात्र आपोआप घडत आहेत. समुद्राच्या पाण्याचे मेघ बनून पृथ्वीवर ठराविक काळीं वृष्टी होत आहे. चंद्र पृथ्वीभोंवतीं फिरत आहे. व आपल्या किरणांनीं पृथ्वीवरील वनस्पतींचें पोषण करीत आहे. ब्रह्मदेवाच्या संकल्पाप्रमाणें मानव व इतर पशु पक्षी वगैरे प्राणी वारंवार उत्पन्न होत आहेत व मृत्यू पावत आहेत. जन्माला आल्यापासून प्रत्येक प्राणी आपापल्या पूर्वप्रारब्धाप्रमाणें व या जन्मीच्या संस्काराप्रमाणें विशिष्ट भूमिकेंत वावरत आहे. स्त्री व पुरुष भेदामुळें विवाह होत आहेत, नवीन प्रजा निर्माण होत आहे. पूर्व संस्कारामुळें पति-पत्नी, आई-बाप, बंधु-भगिनी, पिता-पुत्र, मालक-नोकर, राजा-प्रजा इत्यादि असंख्य संबंध निर्माण होऊन सर्व माणसें त्याप्रमाणें व्यवहार करीत आहेत. पूर्व प्रारब्धामुळें कोणी श्रीमंत–कोणी गरीब, कोणी धट्टाकट्टा, कोणी पंगू, कोणी सुस्वरूप, कोणी कुरूप, कोणी ब्राह्मण, कोणी शूद्र–अशा नाना तऱ्हेच्या अवस्थेंत जन्माला आल्यामुळें त्याप्रमाणें अहंकार बाळगून आपापलीं कर्में करीत आहेत. त्यांत चांगल्या अगर वाईट वासनेप्रमाणें कोणी सज्जन कोणी दुर्जन, कोणी सच्चा कोणी लुच्चा, कोणी उद्योगी कोणी आळशी–अशा भेदानें निर्माण झाल्यामुळें एकमेकाला सुखदुःखें देत आहेत. प्रत्येकाच्या बुद्धीप्रमाणें मनुष्य नाना तऱ्हेचे उद्योगधंदे मोठ्या अभिमानानें करत आहेत. कोणी नोकऱ्या करीत आहेत, कोणी व्यापारी आहेत, कोणी शेती करीत

आहेत, कोणी वकील, कोणी डॉक्टर, कोणी काय, असे नाना तऱ्हेचे धंदे करीत आहेत व जगांतले निरनिराळे व्यवहार सारखे अव्याहत चालले आहेत. त्याला कधीं स्तब्धताच नाहीं. बरें, हें सर्व चाललें तें इतकें बिनत्रोभाट व आपसूक कीं तें कसें चाललें आहे हेंच समजत नाहीं. या सर्वांच्या बुडाशीं कोणाची तरी प्रेरणा आहे, हें निश्चित व हीच त्या भगवंताची माया. माया म्हणजेच खोटेपणा. माया म्हणजेच मोह. सर्व प्राणिमात्रांना या मायेंत निर्माण करून त्यांना एकमेकांच्या मोहांत अडकविल्यामुळें घाण्याचा बैल जसा डोळे बांधल्यामुळें घाण्याभोंवती फिरत राहतो त्याप्रमाणें राजापासून रंकापर्यंत सर्व मनुष्यें व इतर प्राणी मायेनें डोळे बांधल्यामुळें या संसारांत फिरत आहेत. परमेश्वर मात्र बाजूला राहून त्या सर्वांची गंमत पहात आहे. त्याला कोणाचे ना सुख ना दुःख. कोणी जन्माला आला काय मेला काय, कोणी हंसला काय, कोणी रडला काय, कोणी सुखी झाला काय किंवा दुःखी झाला काय, परमेश्वराला त्याचें कांहींच नाहीं. आपल्या मायेची गंमत पहात तो स्वस्थ आहे.

परंतु या मायेंत एक भगवंताचें कौतुक असें आहे कीं, मायेंत निर्माण होणाऱ्या मानवी शरीरांत तो भगवान आत्म्याच्या रूपानें प्रत्यक्ष वास करतो आणि म्हणूनच मनुष्याला मायेच्या पलीकडे असलेल्या परमेश्वराबद्दल प्रेम निर्माण होऊन त्याची कृपा संपादन करतां येते व योग्य प्रयत्नानें त्या मायेची सर्व बंधनें तोडून त्या परमेश्वराशीं एकरूप होतां येतें. मायेंत गुरफटून गेल्यामुळें अनन्वित दुःखें भोगणाऱ्या मानवाला हा केवढा आधार आहे! हाच आधार सर्व संतांनीं स्वतः प्राप्त करून घेतला व इतर दुःखी जीवांना दाखवून दिला. त्यांच्या उपदेशावर ज्यांची श्रद्धा बसली ते सद्गुरुला शरण गेले व मायेला आपल्या सत्तेंत चालविणाऱ्या त्या महामायेश्वराचा नाममंत्र त्यांना मिळाल्यामुळें ते या जन्मींच मायेंतून मुक्त झाले. जगांत संत सत्पुरुष नेहमींच जन्माला येतात. त्यांच्या तपश्चर्येनें जगांत धर्माचें व भक्तिमार्गाचें रक्षण होत असतें. मायेंत गुरफटलेल्या जीवांना मायेंतून सुटून परमेश्वरप्राप्तीचा मार्ग दाखविणें हेंच त्यांचें कार्य जगांत असतें. हें परमेश्वराचेंच कार्य आहे; म्हणून तें सत्यस्वरूप आहे. त्यावर श्रद्धा ठेवून सर्व माणसें परमेश्वर प्राप्तीचा हा सत्यमार्ग कां बरें स्वीकारीत नाहींत? कारण त्यांना विवेक नाहीं. आपल्या ह्या जगांतील जीवनाचा ते कधीं विचार करीत नाहींत. आपण या मायेनें किती तऱ्हेनें मोहपाशांत अडकून बांधले गेले आहोंत हें त्यांना समजत नाहीं. पण असा विचार करतां करतां त्यांना जेव्हां संतसंगति प्राप्त होते तेव्हां त्यांना कळून येतें कीं या संसाररूपी परमेश्वरी मायेची प्रत्येक गोष्ट खोटी आहे. सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत हें अज्ञानानें वाटतें. या अज्ञानामुळें सर्व दुःखें निर्माण होतात. ही सर्व माया खोटी आहे व परमेश्वरच एक सत्य आहे हें कळून येणें, यालाच विवेक म्हणतात. सद्गुरुकृपेनें हा विवेक प्राप्त होतो. विवेक नष्ट झाला कीं दुःखपरंपरा कोसळतात. विवेक सदैव जागृत असणें हेंच माणसाच्या जीवनाचें खरें कर्तृत्व आहे व या कर्तृत्वाची कीर्तीच अजरामर राहते. ज्या थोर महापुरुषांनीं हा विवेक धारण केला त्यांनीं मायेला टक्कर देऊन तिचे वाभाडे काढले व परमेश्वर स्वरूप प्रगट केलें. तेंच जगाच्या उपयोगाला आलें व दुसऱ्या जीवांना कल्याणकारक ठरलें.

हा मुक्तीचा मार्ग सगळ्यांनाच सारखाच उपलब्ध आहे. पातक्यांतला पातकी असला तरीसुद्धां त्याला या मार्गानें सर्व पातकांतून मुक्तता होऊन परमेश्वर प्राप्ति होऊं शकते. वाल्याकोळयाला पूर्व कर्मांचा पश्चात्ताप होऊन नारदमुनींच्या उपदेशावर त्याची श्रद्धा बसली. त्यांनीं दिलेल्या 'राममंत्रा'चा त्यानें सारखा जप सुरू केला. तसतसे त्याचे सर्व मायापाश तुटत चालले व त्या राममंत्रानें तो स्वतः रामस्वरूप बनला व वाल्मिकी ऋषी या पुण्य पदाला पोहोंचून त्यानें स्वानुभवाचें रामायण लिहिलें. त्यामुळें सर्व जगाला आनंद निर्माण होऊन श्रीराममहात्म्य जगांत प्रगट झालें व तें अजरामर राहिलें आहे. संसारांत मनुष्याचा स्वार्थ मायेमुळेंच निर्माण होतो. अनेकांच्या स्वार्थांचा पगडा एकाच काळीं निर्माण झाल्यामुळें झगडा सुरू होतो व त्यामुळें कलह, वैमनस्य वगैरे निर्माण होतात. विवेक वैराग्यानें जीवाचा संसारिक स्वार्थ नष्ट झाला कीं फक्त परमेश्वराचा स्वार्थ शिल्लक राहतो. तोच परमार्थ. या स्वार्थानेंच परमेश्वरावर व सद्गुरुवर श्रद्धा दृढ होते व नाममंत्राचें साधन एकनिष्ठपणानें केलें जातें. मग जशी संसाराची काळजी नाहीं तशी परमार्थाची काळजी नाहीं. संसाराप्रमाणेंच परमार्थाचे जे काय अनुभव यावयाचे ते सद्गुरुकृपेनें आपोआप येतात व योग्य काळ प्राप्त झाला असतां संसारांतून कायमची मुक्तता होते. पण तोंपर्यंत पूर्ण श्रद्धेनें नाममंत्राचें साधन हळूं हळूं करीत राहिलें पाहिजे. त्याला मोज माप नाहीं, काळाचीही मर्यादा नाहीं. अधीरतेनें लवकर कांहीं घडेल अशी अपेक्षा करूं नये. जें जें काय घडेल त्याचा आनंद मानून परमेश्वर आपल्याकडून काय काय करवून घेतो व आपल्याला मोक्षस्थानाकडे हळूं हळूं कसा घेऊन जातो, याचा अनुभव घ्यावा. हा मार्ग सत्य आहे. सत्याच्या साधनाचा आनंद साधकाला मिळाल्याशिवाय रहात नाहीं. पूर्वीचे साधुसंत व अवतारी पुरुष या मार्गानें गेले व त्यांनीं आपलें अनुभव कांहींतरी निमित्त करून जगांत ग्रंथरूपानें प्रगट करून ठेविले. प्रत्येक साधकाचे अनुभवही तितकेच महत्त्वाचे आहेत व त्याचा स्वानंद त्याला मिळाल्यावांचून रहात नाहीं.

> स्मरण करितां रामनामध्वनी। ऐकतांचि कर्णीं पळती यम ॥
> नामपाठ करा रामकृष्णहरी। होतील कामारी ऋद्धिसिद्धि ॥
> साध्य तेंचि साधीं न करीं उपाधी। जन्मांतरींच्या व्याधी हरती नामें ॥
> नामा म्हणे सर्व राम हाचि भाव। नाहीं आणिक देव रामेंविण ॥६८॥

सद्गुरुमार्गानें प्राप्त होणारा व जीवात्म्याला मोक्षफळ देऊन परमात्मस्वरूप करणारा 'नाममंत्र' हा ध्वनिरुप आहे. त्यामंत्रानें परमेश्वराचें, सर्व अहंकाराचा नाश करुन सत्यानें तळपणारें रामस्वरूप, कलिरूपी कंसाचा नाश करून स्वानंद निर्माण करणारें कृष्णस्वरूप, आणि सर्वव्यापी व सर्वज्ञ असें हरिस्वरूप अशा तीनही स्वरूपानें परमात्मा प्रगट होतो. त्या नाममंत्राच्या प्रत्येक ध्वनीबरोबर परमेश्वराच्या या तीनही स्वरूपाचें स्मरण होऊन जीवात्म्यावर सत्याचे, आनंदाचे व आत्मबोधाचे संस्कार घडतात. ज्याच्या मुखांतून हा ध्वनि सारखा चालू आहे, त्याच्या कडे वक्रदृष्टीनें पाहण्याची पण कोणाची छाती नाहीं. यमाचे दूत किंवा प्रत्यक्ष यम जरी ब्रह्मदेवाच्या नियतीप्रमाणें अशा जिवात्म्यावर काळाचा फांस घालण्यास आला तरी नाममंत्राचा ध्वनि ऐकतांच तो दूर पळून जाईल. म्हणून साधकानें प्राप्त झालेला नाममंत्र आपल्या ठिकाणीं घट्ट पकडून ठेवला पाहिजे. मार्कंडेयानें शिवलिंगाला घट्ट मिठी मारून 'ॐ नमःशिवाय' या मंत्राचा जप सतत चालू ठेवला. त्यामुळें प्रत्यक्ष यमही त्याच्यावर काळाचा फांस टाकूं शकला नाहीं. इतकेंच नव्हे, त्याच्या एकनिष्ठ श्रद्धेनें भगवान शंकराला त्याच्यापुढें साक्षात् प्रगट व्हावें लागून त्याला पूर्ण अभय

वें लागलें. त्याचप्रमाणें सद्गुरुनें दिलेल्या नाममंत्राच्या ठिकाणीं असा कनिष्ठ भाव राहून त्याचा नित्यनेम जप घडेल तर जगरूपानें परमेश्वरच हमीं प्रगट राहील व लाडक्या भक्तावर त्याचा अभय व मंगल असा हस्त नेहमीं राहील. परमेश्वर त्या भक्ताचे भक्तिमार्गाचे सर्व लाड पुरवील आणि कांहीं विघ्नें अथवा संकटें निर्माण झालीं तर त्या भक्ताचें सदैव रक्षण करण्यासाठीं परमेश्वर आपलें सुदर्शनचक्र घेऊन उभा राहील.

अशा रीतीनें परमेश्वर आपल्या भक्तांवर एकदां पूर्ण प्रसन्न झाला मग त्याचेवाही कांहीं इलाज चालत नाहीं. भगवंताचीच ती अर्धांगी असल्यामुळें ही आपले स्वतःचे खेळ आवरुन घेते आणि परमेश्वराला प्रसन्न करण्याकरतां त्याच्या भक्ताला त्याच्या मार्गामध्यें पूर्णपणें साहाय्य करते. भक्तिमार्गांत भक्ताची जशी जशी प्रगति होते तशा तशा ऋद्धि सिद्धि त्याला प्राप्त होतात. व त्याला त्याच्या मार्गामध्यें सर्व बाजूंनें सहाय्य करतात. साधकाला नुसत्या तपश्चर्येनेंहि ऋद्धि सिद्धि प्राप्त होतात. परंतु सद्गुरुचें मार्गदर्शन नसेल व सांसारिक वासना नष्ट झाल्या नसतील तर त्यास ऋद्धि सिद्धि अपायकारक ठरतात व साधकाचा नाश होऊन तो अधोगतीला जातो. ऋद्धिसिद्धींच्यामुळें पैसा मिळतो, माणसें वश होतात, ऐश्वर्याचीं साधनें मिळतात, लौकिक मिळतो; पण त्यामुळें वासना अधिक अधिक बळावून साधकाचा व त्याच्याबरोबर त्याच्यावर श्रद्धा ठेवणाऱ्यांचाही अधर्म वाढल्यामुळें नाश होतो. परंतु सद्गुरुला शरण जाऊन अखंड नाममंत्राचें साधन करणाऱ्या भक्ताला मात्र त्याच ऋद्धिसिद्धि जगांत परमेश्वराचें 'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्' हें कार्य करण्याला उपयोगी पडतात. त्यामुळें धर्मरक्षण व जगकल्याण घडल्यामुळें तो भक्त परमेश्वराला अत्यंत प्रिय होतो व त्याची धर्मकीर्ति त्रैलोक्यांत प्रकाशित होते.

म्हणून एकदां भक्तिमार्गाचें अवलंबन केलें कीं, परमेश्वर हेंच साधन. दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीला वाव नाहीं. दुसऱ्या गोष्टीचा जो जो अवलंब केला जाईल तो तो घातकच ठरेल. काळाचा व तनमनधनाचा भक्तिमार्गाला उपाय न होता अपायच होईल. कारण हें समजलें पाहिजे कीं, आपलं जन्म हा अनेक जन्मींच्या पापपुण्य कर्माचें लेणें आहे. व काळ कलियुगाचा आहे. झालें झालें म्हणतांना केव्हां पूर्वप्रारब्ध अचानक प्रगट होईल किंवा कलीचा तडाखा बसेल हें सांगतां येणार नाहीं. म्हणून हा मार्ग अत्यंत सावधगिरीनेंच आक्रमण केला पाहिजे. मार्ग वांकडा असला किंवा त्यांत खाचखळगे असले तरी आपण सावधगिरीनें व सरळ चाललें पाहिजे. आणि असें सरळ चालणें घडावे म्हणून सद्गुरुच्या सतत मार्गदर्शनाची जरूरी आहे. सद्गुरुला शरण जाण्याची तळमळ प्राप्त होणें व योग्य ती सद्गुरु-सेवा घडून नाममंत्राची प्राप्ती होणें, या शिवाय मनुष्य जन्माला येऊन दुसरें महाभाग्यच नाहीं. श्रीहरिमंत्र हाच एक जीवात्म्याला उद्धारक व तारक आहे. व तो प्राप्त झाल्यावर त्याच्याच ठिकाणीं दृढनिष्ठा ठेवल्याशिवाय दुसरी गतीच नाहीं.

उपासना करणाऱ्या सामान्य जनांना उपासनेसाठीं राम, कृष्ण, शंकर, विष्णु, गणपति इत्यादि विविध उपास्य देवता आहेत. उपासनेची विविध साधनें आहेत. त्याचप्रमाणें रामायण, भागवतादि व इतर संतांचे विविध ग्रंथ आहेत. या विविधतेमुळें साधकाच्या ठिकाणीं श्रेष्ठ कनिष्ठ भाव निर्माण होऊन उपासनामार्गात सत्य काय हें बरोबर न समजल्यामुळें नाना तऱ्हेचे संशय निर्माण होतात व त्याची भ्रमिष्टासारखी स्थिति होते. परंतु गुरुमार्गाचें अवलंबन केल्यानें, ज्याप्रमाणें सर्व नद्या एकाच समुद्राच्या ठिकाणीं मिळतात, त्याप्रमाणें सर्व उपास्य देवतांची ऐक्यता श्री सद्गुरुच्या ठिकाणीं होते. सर्व साधनें श्रीसद्गुरुनें दिलेल्या नाममंत्राच्या ठिकाणीं एकरूप होतात, व सर्व ग्रंथांचें ज्ञान श्रीसद्गुरुबोधाच्या ठिकाणींच होतें. अशा तऱ्हेनें जीवाचें शरीर, मन व बुद्धि हीं तीनही एकाच ठिकाणीं केंद्रित झाल्यामुळें देहांत वास करणाऱ्या आत्मबीजावर चांगले योग्य ते संस्कार घडून त्याला चांगले अंकुर फुटतात व त्या वृक्षाचें श्रीसद्गुरुकडून उत्तम तऱ्हेनें रक्षण व पोषण केलें गेल्यामुळें त्याचा विस्तार होऊन तो चांगल्या फुलाफळांनीं समृद्ध होतो व संसारांत गांजलेल्या व दुःखी झालेल्या दुसऱ्या अनेक जीवांना उपकृत करतो.

॥ भारतीय विविध भाषाओंका ज्ञान ॥

लेखक-सर्व-तंत्र-स्वतंत्र विद्यामार्तण्ड प्रो. **माधवाचार्य**

विभिन्न भाषाओं की विभक्तियों के ज्ञान पर आश्रित है। क्यों कि-भारत की सभी भाषाएं संस्कृत के विकृत और शुद्ध शब्दों की समाहार मात्र हैं। विभिन्न प्रकार की विभक्तियोंने ही उन्हें एक दूसरी से भिन्न बना रखा है।

द्रव्य, गुण, क्रिया या संज्ञावाचक एकही शब्द को विभिन्न कारकों में विभक्त कर देने की शाब्दिक युक्ति का नाम विभक्ति है।

सभी विभक्तियां वक्ता की आवश्यकता के अनुसार एक ही शब्द को, कर्ता कर्म, करण, संप्रदान, अपादान, सम्बन्ध और अधिकरण के रूप में उपस्थित कर देती हैं। ये ही एक शब्द को विभिन्न भाषाओं का भी बना देती हैं इसी कारण ये विभक्ति कह लाती हैं।

कर्ता, कर्म, आदि कारक कहाते हैं। इनकी संख्या सात है इस कारण इनकी विभक्तियों को यथाक्रम प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी, और सप्तमी कहते हैं।

यह बात नहीं है कि-ये भारतीय भाषाओं में ही हों। सारे विश्व की भाषाएं इन्हीं के आधार पर व्यवहार संपादन करती हैं। अतः इनका अस्तित्व संसार की सभी भाषाओं में हैं।

यहां अन्तर है तो इतना ही है कि-भारतीय भाषाएं तथा अन्य विदेशी भाषाएं द्विवचन नहीं रखतीं एवम् संस्कृत द्विवचन भी व्यवहार में लाती है। पर संस्कृत की शब्द राशि के समान संस्कृत की विभक्तियां ही सब की जड़ में हैं इसीकारण सभी भारतीय भाषाओं के व्याकरण लेखकोंने संस्कृत की विभक्तियोंको लेकर उन्हीं के आधार पर अपना विभक्ति प्रयोग दिखाया है। इस कारण हम भी संस्कृत की विभक्तियां और उनके उपयोग को प्रथम दिखाकर फिर अन्य भाषाओं की विभक्तियों को दिखाने चले हैं।

कौन कर्ता तथा कौनसा कर्म है? इस प्रश्न का निर्णय स्वयम् ही कर्ता कर्म की परिभाषा कर देती है इनके लिये अनेकों सूत्रों की आवश्यकता नहीं है फिर भी कारणों एवम् संयोगोंमें सहज कारकों की विभक्तियों के स्थान में अन्य विभक्तियों की स्थापना करने के लिये विशेष सूत्रों का उपयोग हुआ है।

प्राकृत भी इससे अछूता नहीं रहा है। कात्यायन प्राकृत में चतुर्थी के स्थान में षष्ठी का प्रयोग करते हैं किंतु हेमचन्द्रजी प्राकृत में तादर्थ्य में होनेवाली चतुर्थी मानते हैं। पर लेते ये इसका एकही वचन हैं।

कभी कभी किन्ही विरले स्थलों में प्राकृत में षष्ठी विभक्ति का प्रयोग-द्विती[illegible] तृतीया पंचमी और सप्तमी के स्थान में होता है।

सप्तमी विभक्ति भी यहां द्वितीया और तृतीया के बदले आ जाती है। पंचमी के स्थान में तृतीया व सप्तमी आ जाती है। द्वितीया विभक्ति-सप्तमी का स्थान लेलेती है। तीर्थंकरों की भाषा में तृतीया विभक्ति-सप्तमी के स्थान में आ जाती है।

संस्कृत में हम सम्बन्ध मात्र की विवक्षा में सभी कारकों के बदले षष्ठी देखते हैं।

प्रथमा विभक्ति—कर्ता की तथा क्रिया से सीधा सम्बन्ध रखनेवाली कर्ता की विभक्ति होती है। जब यह होती है तो माना जाता है कि-क्रिया के प्रत्यय कर्ता को कह रहे हैं।

जहां कर्ता अन्य क्रिया नहीं करता वहां वह अपने अस्तित्व का ही कर्ता बना रहता है।

अंग्रेजी भाषा में कर्ता को (Nominative case) नॉमिनेटिव केस कहा करते हैं।

संस्कृत भाषा सर्व प्रथम है। दूसरी भाषाएं तथा उनके व्याकरण संस्कृत के आधार पर चले हैं इस कारण प्रथम संस्कृत का कारक लेकर उसीके साथ अन्य भाषाओं के कारक दिखाते हैं। इसके साथ साथ उनके पारस्परिक सम्बन्ध दिखाने की भी चेष्टा करते हैं।

संस्कृत में-सु-या-सि-एकवचन तथा-अस्-बहुवचन है। पुल्लिंग में सु-या सि का सभी स्वरान्त शब्दों के आगे विसर्ग के रूपमें श्रवण होता है। संस्कृत के किसी भी शब्द के आगे केवल विसर्ग का आजाना उसके कर्तृत्व का परिचय देता है।

अकारान्त शब्द से जसका श्रवण, दीर्घ आसे परे विसर्ग के रूप में होता है। अर्थात्-ह्रस्व अकारान्त शब्द का विसर्गयुक्त दीर्घ आ प्रथमाके बहुवचन का परिचय देता है। यही बात इसकी दीर्घ आकारान्त शब्द से भी होती है।

इकारान्त शब्द से जस के आजाने पर-अयः व उकारान्त शब्दसें जस के आजाने पर-अवः होता है। इस में दोनों प्रकार के शब्दों के-इ-उ-गतार्थ रहते हैं। शब्द के व्यंजन, अयः, अवः, के-अ-में मिल जाते हैं। दीर्घ-ई-और ऊ को य् और व् हो जाते हैं। यहीं दशा जसके आने पर ईकारान्त और ऊकारान्त शब्दों की स्त्री लिंगमें होती हैं।

नपुंसक लिंग में-अकारान्त के आगे-सु-या-सि का-म्-हो जाता है। इकारान्त और उकारान्त से परे सु-या-सि-का लोप हो जाता है।

यहां जस् को नि तथा पूर्व को दीर्घ होता है। यदि शब्द में र या ष हों तो नि के स्थान में णि हो जाता है।

स्त्री लिंग में आकारान्त शब्द से परे सु या सि का लोप हो जाता है। पुरुषवाचक शब्द से स्त्रीत्व के सम्बन्ध से आया ई रखनेवाले शब्दों से भी यह लोप होता है। इकारान्त और उकारान्त शब्द से सि या सु आनेपर विसर्ग हो जाता है।

आ से जस् में भी विसर्ग सुने जाते हैं। इकारान्त और उकारान्तों की पुल्लिंग जैसी व्यवस्था होती है।

प्राकृत भाषामें—अकारान्त पुल्लिंग शब्द से-सु-और शब्द के-अ-दोनों के स्थान में-ओ-हो जाता है। इकारान्त और उकारान्त से परे-सु-का लोप और पूर्व को दीर्घ होता है।

अकारान्त से जस आने पर जस् का लोप और पूर्व को दीर्घ होता है। इकारान्त और उकारान्त से जस् आने पर जस को ओ तथा-इ-और-उ-को-अ-हो जाता है।

यहां हेमचन्द जी-इ-उ-और जस् के स्थान में-अउ-और-अवा-करते हैं। उ और जस को विकल्प से-अवो-कर देते हैं।

जब मैं इस पर गहरी दृष्टि डालता हूं तो मैं-अउ-को-अवः-का स्थानीय तथा-अवा-और-अवो-को-अवः-का स्थानीय समझता हूं। तुल है लाक्षणिक प्राकृत मूल प्राकृत से भिन्न हो गयी है। अच्छा हो भविष्य के विद्वान सहज प्राकृत और लाक्षणिक प्राकृत को एक दूसरे से भिन्न कर दें।

नपुंसकलिंग में स्वर मात्र से सु-को म् तथा जस को इ और इं तथा पूर्व को दीर्घ होता है।

स्त्रीलिंग में आकारान्त से परे-सु-या-सि-का लोप होता है। ईकारान्त शब्द से-सि-को आ होता है विकल्प से।

जस् के स्थान में-उ-और ओ होते हैं जहां जस् स्त्री लिंग में किसी भी शब्द से आये। तथा पूर्व में जो दीर्घ न हो उसे दीर्घ भी हो जाता है। ईकारान्त शब्द से जस को आ होता है। विकल्प से।

अपभ्रंश भाषा में-सु-का लोप और अन्त के अ-को-उ-हो जाता है। पक्ष में प्राकृतके समान ही रहता है। यहां-जस्-का लोप हो जाता है।

उदाहरण—यहां हमने—धर्म अग्नि वायु-कुल-वधू, मधु, वारि, मति, माला, बुद्धि, धेनु, ये लिये हैं। सभी भारतीय नूतन प्राचीन भाषाओं में इनका समान या एक ही अर्थ है। यह बात नहीं है कि-ये संस्कृत के शब्द अन्य भाषाओं में जाकर अपना अर्थ छोड़ कुछ के कुछ हो गये हों।

संस्कृत में इनका सु में रूप—धर्मः, अग्निः, वायुः, कुलम्, वारि मधु, माला, मतिः, बुद्धिः, और धेनुः, है। हिन्दी में इनका विना विभक्ति जो अर्थ है वही यहां विसर्ग के साथ भी है।

प्राकृत में—ये ही शब्द—इस विभक्ति में—धम्मो अग्गी वाऊ, बहुं महुं, वारिं, माला, मती, बुद्धी, धेणू, अग्गी, वाऊ, मालाआ, मतीआ, बुद्धीआ, आदि हैं। पर अर्थ पूर्व के समान ही रहता है।

अपभ्रंश में-स्वर के ह्रस्व दीर्घ का नियम नहीं रहता ह्रस्व को दीर्घ और दीर्घ को ह्रस्व कर लेते हैं।

उदाहरण—धम्म धम्मो, अग्नि, वाउ, अग्गी, वाऊ, बुद्धी, धेणू-ये हैं। अर्थ में-कोई अन्तर नहीं है।

जस् के संस्कृत में-धर्माः, अग्नयः, वायवः, कुलानि, वारीणि, मधूनि कुलानि, मालाः बुद्धयः, मतयः धेनवः, आदि है। अर्थ, धर्म आदि के समान ही है।

प्राकृतमें—धम्मा, अग्गउ, अग्गओ, अग्गिणो, वायउ, वाउओ, वायुणो, वाउणो, माला-मालाउ, मालाओ, बुद्धीउ, बुद्धीओ, धेणूउ, धेणू, धेणूओ, वहूउ, बहुओ, वहू, ये-हैं।

अपभ्रंश में जस् का लोप हो जाता है। लोप होनेपर पूर्व को दीर्घ होता है। धम्मा, घोडा अग्गी, वाऊ, माला, मालाउ मालाओ, ये होते हैं।

महाराष्ट्री में एक वचन के लिये कोई विभक्ति नहीं किन्तु बहुवचनमें ओ का प्रयोग करती हैं। हिन्दी में यहां कोई विभक्ति नहीं है। सर्वत्र एकसा अर्थ है। द्वितीया विभक्ति-कर्म की होती है। कर्ता का क्रिया के संपादन करने में जो पदार्थ इष्टतम होता है उसे कर्म कहा करते हैं।

हिन्दी में इसका चिन्ह-को है। महाराष्ट्री में इसे दिखाने के लिये-एकवचन में-स-ला-ते तथा बहुवचन में ये तीनों और ना होता है तथा पूर्वको दोनों में दीर्घ होता है। पर बहुवचन में सानुस्वार दीर्घ होता है। गुजराती में ए और ओ से इसे व्यक्त करते हैं।

इस से आप समझ गये होंगे कि-अन्य भाषाओं की द्वितीया विभक्तियों का भी हिन्दी में-को-अर्थ होता है। महाराष्ट्री में उनका अर्थ, स-या-ला लगाकर दिखाते हैं।

अंग्रेजीमें इसे (Objective Case) ऑब्जेक्टीव्ह केस कहते हैं। अंग्रेजी इसे सामान्यतः क्रियाके पश्चात् रखा करती है। यही इसके यहां कर्म की पहिचान होती है। कुछ शब्द भी हैं जो इसे स्वतंत्र रूपसे व्यक्त करते हैं। अब हम कर्म कारक में भी धर्म अग्नि वाण वधू बुद्धि धेनु गौरी माला और कुछ शब्द ले रहे हैं। इनका सभी भाषाओं की द्वितीया विभक्ति में धर्मको धर्मोको धर्मास धर्मांस ऐसेही अर्थ होंगे। अर्थ में अन्तर नहीं होगा।

संस्कृत में कर्म में एकवचन में-अम्-तथा बहुवचन में-शस्-आती है। पुल्लिंग और स्त्री लिंग में इसका परिदृश्यमान रूप प्रायः अन्तमें-म्-ही रहता है। नपुंसक में अकारान्त से-म्-के रूप में दीखती है। इकारान्त और उकारान्त में इसका अभाव श्रवण होता है।

शस्-का अकारान्त इकारान्त और उकारान्त से-पूर्व को दीर्घ और-न्-के रूपमें श्रवण होता है। नपुंसक में पूर्व को दीर्घ और शस् का-नि-एवम् इ. व उ, र. ष. मिश्रित हो तो-णि-के रूप में श्रवण होता है। स्त्री लिंग में आकारान्त से परे विसर्ग के रूपमें एवम् इकारान्त और उकारान्त से परे. पूर्व को दीर्घ और विसर्ग के रूपमें यह सुनी जाती है। दीर्घ ऊकार से परे एकवचन म् के रूपमें तथा बहुवचन विसर्ग के रूप में सुनाई पडता है। दीर्घ ईकार में भी यही व्यवस्था रहती है। कहीं पाक्षिक यही प्रकार घटता है। क्यों कि-धातुसाधित इस प्रकार के शब्द पक्षमें इय् और उव् भी ले आते हैं।

प्राकृत में-सभी स्वरान्त शब्दों के आगे-एवम सभी [illegible]

का–म् ही रहता है। इकारान्त–उकारान्त और अकारान्त शब्द से परे शस का लोप और पूर्व को दीर्घ होता है। पक्ष में इकारान्त और उकारान्त शब्दोंसे परे शस को णो भी हो जाता है। अकारान्त को ए होता है। सर्वत्र नपुंसक लिंग में शस को ईं या ई और पूर्व को दीर्घ होता है।

सर्वत्र स्त्री लिंग में शस के स्थान में उ और ओ तथा पूर्व को दीर्घ होता है। पक्ष में लोप और पूर्व को दीर्घ होता है। जो दीर्घ होते हैं उनसे भी यही प्रकार घटता है। पक्ष में ईकारान्त से शस को–आ–भी होता है। उदाहरण–धम्मं, धम्मा, धम्मे, वाउ, वाऊं, वाऊउ, वाऊओ, वाउणो, अग्गिं, अग्गी अग्गीउ, अग्गीओ, अग्गीणो, नपुंसक–कुलं, कुलाइं, कुलाइं। महुं, महूइं, महूइँ, दहि, दहीइं, दहीइँ।

स्त्रीलिंग—मालं मालाऊ मालाओ, बुद्धिं बुद्धिउ बुद्धी बुद्धीओ, धेणुं धेणूउ धेणूओ धेणू, वहूं वहू, वहूउ वहूओ, गोरीं गोरी गोरीआ गोरीउ गोरीओ ये होते हैं।

अपभ्रंश में—अम् और शस् का लोप होता है। अम् आने पर अकारान्त के अन्तिम अ को उ हो जाता है। स्त्री लिंग में शस् को उ या ओ होता है। क्लीब में इं. हो जाता है।

यदि इन सबों के अर्थ पर विचार करूं तो मैं धर्मको और धर्मों को यहीं अर्थ समझ रहा हूं। इसी प्रकार माला को और मालाओं को भी अर्थ हो जाता है। इसी प्रकार हिन्दीवालों के यहां सर्वत्र की द्वितीया का–को–इस अर्थ में पर्यवसान होता है।

तृतीया विभक्ति—मुख्य रूप से करण की विभक्ति है। अनुक्त कर्ता में भी यह प्रयुक्त होती है। अनुक्त कर्ता की दशाको अंग्रेजी में Passive voice पॉसिव वॉइस् कहते हैं। संस्कृत में यही कर्मणि प्रयोग है। इसके करण के अतिरिक्त अन्य अर्थ भी व्याकरण में बताये हैं उन में भी यह विभक्ति प्रयुक्त होती है।

हिन्दी में करण अर्थ के तृतीया कारकका–के द्वारा तथा अनुक्त कर्ता में आनेवाला तृतीयाका अर्थ–ने–होता है। सभी तृतीया ऑ के हिन्दी में ये ही अर्थ होते हैं।

अंग्रेजी में करणार्थक with विथ् तथा अनुक्त कर्ता की तृतीया By बाइ से कही जाती है। महाराष्ट्री में एकवचन में नें एं और णं तथा बहुवचन में नीं हीं ईं और णं लगाकर पूर्व को दीर्घ कर देते हैं। बहुवचन में दीर्घ कर उस पर अनुस्वार और रख देते हैं।

संस्कृतमें टा–एकवचन और भिस्–बहुवचन होता है। अकारान्त शब्द से टा को–न–तथा अ को ए हो जाता है। उकारान्त शब्द से ना होता है यदि शब्दमें र या ष हो तो न या ना का ण या णा होता है। नपुंसक लिंग में भी इसकी यही दशा रहती है।

भिस्—अकारान्त से ऐः होकर अ और भिस् दोनों के स्थान में आ जाता है। इ–ई–उ–ऊ–अन्तवाले शब्दों से परे भिः–के ही रूप में इसका श्रवण होता है। अन्य स्वरों से भी यह इसी प्रकार सुनाई पड़ता है। लिंग व्यवस्था इसके कार्य में बाधक नहीं होती।

प्राकृतमें—पुलिंग और नपुंसक लिंग में अकारान्त से पर टा को ण होता है। ण ले पूर्व के अ को ऐ हो जाता है। इकारान्त और उकारान्त से पर–टा को णा होता है। स्त्रीलिंग में टा को अ–आ–इ–और ऐ होते हैं परंतु आकारान्त से पर टा को आ नहीं होता बाकी के तीनों होते हैं।

भिस् के स्थान में कात्यायन प्राकृत में केवल–हि–का प्रयोग और पूर्व के–अ–को ऐ कर देता है। यही बात दर्शन विजयजी की भी है। पर हेमचन्द्र हिं और हिं यानी–सानुस्वार और सानुनासिक भी हि का प्रयोग करता है। इकारान्त और उकारान्त से–हिं–हिं–और हिं आने पर इ और उ को दीर्घ हो जाता है। इकारान्त और उकारान्त स्त्री और नपुंसक लिंग में भी हि आदि के योग में दीर्घ हो जाते हैं। अपभ्रंश भाषा में अकारान्तसे पर टा आनेपर टा और अ दोनों को एं होता है। तथा भिस् आने पर अ को ए हो जाता है। अपभ्रंश में भिस् को हिं होता है। इकारान्त उकारान्त से पर टा को एं तथा ण होता है।

स्त्री लिंग में सभी शब्दोंसे टा का–ए–होता है।

उदाहरण—धर्मेण, धर्मैः, अग्निना, अग्निभिः, वायुना, वायुभिः, कुलेन, कुलैः, वारिणा, वारिभि मधुना, मधुभिः, मालया, मालाभिः–, मत्या, मतिभिः, धेन्वा, धेनुभिः, गौर्या, गौरीभिः, वध्वा, वधूभिः, ये संस्कृत के हैं।

इनका अर्थ—हिन्दी में धर्म के द्वारा, अथवा धर्मने तथा धर्मों के द्वारा, और धर्मों ने होता है। इसी प्रकार अग्नि–वायु–कुल–वारि मधु माला धेनु गौरी वधू और मति शब्द से भी धर्म के समान–के द्वारा और ने लगा कर हिन्दी में अर्थ समझ सकते हैं।

प्राकृत में समझने के लिये—इन शब्दों को–धम्मेण धम्मेहि, अग्गीणा वाउणा अग्गीहि वाऊही वाऊहि, मालाइ मालाउ मालाए, मालाहि, गोरीए, गोरीई, गोरीउ, गोरीहि, कुलेण, कुलेहि, वारिणा, वारीहि महुणा महूहि, ये रूप प्रयुक्त किये जाते हैं।

पंचमी विभक्ति—अपादान में होती है। अपादान का तात्पर्य किसी से किसी को जुदा करना या होना होता है।

हिन्दी में यहां से का प्रयोग करते हैं। महाराष्ट्री में हून और ऊन यहां प्रयुक्त होते हैं। एक वचन में यहां पूर्वको दीर्घ तथा बहुवचन में पूर्व सानुस्वार दीर्घ होता है।

अंग्रेजीमें इसे Ablative case ऑब्लेटिव् केस कहते हैं। Ablation ऑबलेशन का अर्थ ही किसी से किसी को जुदा करना या जुदा होना है।

संस्कृत में इसके एकवचन में ङसि तथा बहुवचन में भ्यस् आती है। अकारान्त से परे ङसि और अ दोनों के स्थान में आत् का श्रवण होता है। इकारान्त से परे इ और ङसि को ेः है तथा उकारान्त से परे उ और ङसि दोनों को ोः हो जाता है।

नपुसंक लिंग में इकारान्त उकारान्त और उकारान्त से परे ङसि को नः तथा र ष पूर्व हो तो णः होता है।

स्त्री लिंग में आकारान्त से परे याः के रूप में श्रवण होता है। शब्द के पुंयोगसे आये ई और ऊ के योग में उस ई और ऊ को साथ लेकर ङसि को याः और वाः क्रमशः होते हैं। शब्द के समीप के व्यंजन इनमें मिल जाते हैं।

संस्कृतमें भ्यस की स्थिति यथावत् रहती है केवल अकारान्त से परे आने पर अ भी ए के रूपमें परिवर्तित हो जाता है।

प्राकृतमें-अकारान्तसे परे ङ-सि को-आ दो दु और हि आदेश होते हैं। इनका द् चला जाता है इस कारण ये भी ओ और उ की सूरतमें रह जाते हैं। पूर्व को दीर्घ होता है। हेमचंद्र यहां-त्तो-हिन्तो तथा लुक और लुगाश्रित दीर्घ तथा त्तो-ओ और उ पर पूर्व को दीर्घ करते हैं। यह दीर्घ कात्यायन के मत में भी विरुद्ध नहीं है। इकारान्त और उकारान्त से परे पुंलिंग और नपुंसकलिंग में ङसिको णो भी विकल्प से होता है पक्षमें आ-ओं और उ भी होते हैं।

स्त्रीलिंग में ङ. सि को-आ-इ अ और ऐ चार विकल्पसे आदेश होते हैं तथा पूर्वके ह्रस्व को दीर्घ होता है। पर आकारान्त से यहां-आ नहीं होता है।

भ्यस के स्थान में दर्शन विजय सर्वत्र-हिंतो-का प्रयोग और पूर्व के अ को ए तथा अन्य ह्रस्व को दीर्घ करते हैं। कात्यायनं यहां हिंतो के साथ सुंतो और रखते है।

पर हेमचन्द्र इनके साथ-त्तो-ओ-उ-और हि और रख रहे हैं तथा अ को ऐ एवम् विकल्प से दीर्घ करते हैं।

इकारान्त उकारान्त से भ्यस आ जाय तो भ्यस को आदेश और पूर्व को दीर्घ होता है।

अपभ्रंश भाषा में—अकारान्तसे परे ङसिको हे और हुं होते हैं। तथा भ्यस को यहां-हुं-आदेश होता है। इकारान्त उकारान्त से ङसिको हे तथा भ्यस को-हुं-होता है। स्त्री लिंग में सभी शब्दों से आगे ङसि को हे तथा भ्यस को हु होता है।

उदाहरण—धर्मात्-धर्मेभ्यः, अग्नेः, अग्निभ्यः, वायोः, वायुभ्यः, मालायाः मालाभ्यः, वध्वाः, वधूभ्यः, गौर्याः, गौरीभ्यः, कुलात्, कुलेभ्यः, वारिणः वारिभ्यः, ये संस्कृत के हैं इनका अर्थ धर्म से धर्मों से अग्नि से अग्नियों से आदि हैं। सर्वत्र संस्कृत के शब्दों से 'से' लगा देने पर वे हिन्दी में पंचमी विभक्ति के रूप हो जाते हैं। प्राकृतादिक भाषाओं में रूप भेद हो सकता है पर अर्थ भेद नहीं हो सकता।

प्राकृत भाषा में- घम्मा, घम्माओ, घम्माउ, घम्माहि, अग्गिणों, अग्गाओ, वाउणो, वाअओ, मालाइ, मालाउ, मालाअ, मालाआ, मालाए, मे ङसि के उदाहरण है।

धम्माहिंतो धम्मासुंतो, धम्मेहिंतो धम्मेसुंतो, अग्गी सुंतो अग्गी हिंतो वाऊ सुंतो वायुहितो, माला सुंतो मालाहिंतो, बुद्धीसुंतो बुद्धिहिंतो। आदि रूप भ्यस् के होते हैं।

अपभ्रंश में—धम्महे धम्महु, धम्मसु धम्मस्सु धम्महो धम्महुं। अग्गीहि वाउहे, मालहे मालाहु ये रूप होते हैं।

धर्म से और धम्म हे के अर्थ में कोई अन्तर नहीं है केवल शब्दोंका अन्तर है। इसी प्रकार अन्योंका भी अर्थ एक है।

षष्ठी विभक्ति नाना प्रकार के सम्बन्धों को बताने के लिये प्रयुक्त होती है। यह भी एक कारक है।

हिन्दी में-का- एकाकी इसे दिखाया करता है। यह बहुवचन में-के-बनकर आता है। स्त्री लिंग में-की-हो जाता है। इसमें एक और विचित्रता है कि—का के आगे के शब्द के आगे कुछ आनेवाला हो तो झट यह-के-रूप धारण कर लेता है। महाराष्ट्री में-इसे चा-ची-चे व्यक्त करते हैं इनके लगने पर पूर्व को दीर्घ होता है तथा बहुवचन में-दीर्घ भी सानुस्वार होता है।

अंग्रेजी में इसे Possessive case पजेसिवकेस कहते हैं। ठीक है अधिकृत भी किसी सम्बन्ध विशेष से ही होता है।

संस्कृत में ङस्. एक वचन में तथा आम् बहुवचन में आता है।

सर्वत्र अकारान्त शब्दसे परे ङस् का रूप-स्य-होता है। इकारान्त उकारान्त से परे यहां पंचमी के ङसि की सी स्थिति होती है। ई ऊ से भी परे ङसि का सा ही यहां हाल है।

स्त्रीलिंग में आ से परे-याः-ही जाता है। इकारान्त और उकारान्त नपुंसक से परे नः हो जाता है यदि-निमित्त हों तो-णः हो जाता है।

बहुवचन में सर्वत्र नान् और पूर्व को दीर्घ तथा निमित्त हों तो णाम् भी इसका रूप होता है।

प्राकृतमें—अकारान्तसे परे ङस को स्स तथा इकारान्त और उकारान्त से परे णो तथा पक्ष में स्स होता है। क्लीबमें भी इन स्थलों में यही व्यवस्था है।

स्त्रीलिंग में ङस् के स्थान में अ आ इ और ए तथा पूर्व को दीर्घ होता है। पर आकारान्तसे यहां-आ-नहीं प्रयुक्त होता। आम को ण तथा पूर्व को सर्वत्र दीर्घ होता है।

अपभ्रंश में-अकारान्त शब्द से ङ. स को-सु-हो और स्सु आदेश होते हैं। अकारान्त से वह आम को-हं-हो जाता है। पक्ष में षष्ठी का लोप भी हो जाता है। स्त्रीलिंगमें इस को-हे तथा आम को हु होता है।

उदाहरण-धर्मस्य धर्माणाम्-अग्नेः अग्नीनामः वायोः वायूनाम् मधुनः मधूनाम्, वारिणः वारीणाम्, मालायाः मालानाम्, गौर्याः 'गौरीणाम्, वध्वाः, वधूनाम्, ये संस्कृतमें हैं।

घम्मस्स घम्माण, घम्मणं अग्गिणो वाउणो अग्गिस्स वाउस्स, महुणो, वारीणो, घेणुणो अग्गीनं अग्गीनं वाऊण वाऊणं ये प्राकृत के उदाहरण हैं।

अपभ्रंश में—धर्म्मसु धम्मदे धमस्सु घम्महं, तरुसु तरुहे तरुस्सु, तरुहं, रोमावलिहे रोमावलिहु इत्यादिक होते हैं।

धर्मका वायुका मधुका इत्यादिक मूल शब्दों के अनुसार इनके अर्थ होते हैं।

सप्तमी विभक्ति—अधिकरण की मानी गई है।

संस्कृतमें इसका-ङि-एकवचन तथा सुप् बहुवचन होता है।

संस्कृतमें-अकारान्त शब्द से-ङि-आनेपर शब्द के अन्त के-अ-और ङि दोनों के स्थान में-ए-हो जाता है। इकारान्त और उकारान्त शब्द से ङि के आनेपर शब्द के अन्त के इ-उ और ङी-दोनों के स्थानमें-औ-होता है। धर्मे, अग्नौ, वायौ-ये तीन तीनों के क्रमशः

उदाहरण हैं। इसी प्रकार प्रत्येक भाषामें हम अ इ-और उ अन्तवाले शब्दोंके उदाहरण इसी क्रमसे रखते चले जायंगे।

प्राकृत में-अकारान्त शब्द से परे-ङि-आनेपर-अन्तके अ और ङि दोनों के स्थानमें ए हो जाता है। कभी ङि को-म्मि-होता है। मुनि दर्शन विजय जी पुल्लिंग मात्र में-ए और म्मि चाहते हैं। ङि-धम्मे धम्मम्मि, आग्गिम्मि वाउम्मि ये हैं।

अपभ्रंश भाषा में--अकारान्त से परे-ङि-आ जाय तो अन्तके अ और-ङि-दोनों के स्थान में इ-अथवा-ए-हो जाता है। इकारान्त व उकारान्त से परे ङि-को-हि-होता है। उ धम्मे धम्म-अग्गिम्मि-वाउहि-ये हैं।

संस्कृत में सप्तमी के बहुवचन में अकारान्त से सु आने पर अ को ए तथा सु को षु हो जाता है। इकारान्त उकारान्त से परे भी सु को षु होता है। उ.-धर्मेषु अग्निषु-वायुषु ये हैं।

प्राकृत में-सुप् का-सु-रह जाता है। अकारान्त से-सु-आने पर अ को ए हो जाता है। इकारान्त और उकारान्त शब्द से-सु-के आने पर-उनके इ और उ को दीर्घ हो जाता है। उ-धम्मे सु-अग्गीसु वाऊसु-ये हैं।

अपभ्रंश में—सुप् को हिं-हो जाता है। अकारान्तसे आनेपर अ को ए हो जाता है। इकारान्त और उकारान्तसे आनेपर इ व उ को दीर्घ हो जाता है। उ-धम्मेहिं-अग्गीहिं वाऊहिं-ये हैं।

संस्कृत में स्त्री लिंग में आकारान्त से परे ङि आने पर-ङि-को याम्- हो जाता है। इकारान्त और उकारान्त से परे ङि और इ उ दोनों के स्थान में औ होता है। पक्षमें इकारान्त से याम् तथा उकारान्त से दोनों को वाम् होता है। व्यंजन इनमें मिल जाते है। उदा०-मालायाम् मतौ-मत्याम्, धेनौ धेन्वाम् ये होते हैं।

सुप्-बहुवचनमें होता है। यह सु और षु के रूपमें विद्यमान रहता है। इकारान्त उकारान्त से परे इसका रूप षु रहता है। उदा० मालासु, मतिषु। धेनुषु ये हैं।

प्राकृत में-सभी शब्दों से-ङि को-अ-आ-इ और ए ये चार होते हैं किन्तु आकारान्त शब्द हो तो आ नहि होता केवल-अ-इ और ए ही होते हैं। इकारान्त और उकारान्त से भी ये होते हैं किन्तु पूर्व को दीर्घ हो जाता है। ईकारान्त और ऊकारान्त से भी ये होते हैं। उ-मालाअ, मालाइ, मालाए, मतीअ, मतीआ, मतीइ, मतीए। धेणूए, धेणूइ, धेणूआ, धेणूअ। वहूइ, वहूए, वहूआ, वहूअ, ये होते हैं।

सुप् का केवल सु रहता है। मालासुं, मतीसु-धेणूसु-वहूसु-ये हैं।

अपभ्रंश में-स्त्री लिंग में कोई भी शब्द हो उससे-ङि-को-हि-हो जाता है। सु को हिं हो जाता है। उ-मालहि, मालहिं, मतिहि, मतिहिं, धेणुहि, धणुहिं ये हैं।

महाराष्ट्री में सप्तमी के एकवचन और बहुवचन दोनों में-त-ई-आं-ये होते हैं। इन में त के पूर्व दीर्घ और अनुनासिक होता है। ई और आं स्वयंम् अनुनासिक हैं ये अ या आं दोनों के स्थान में हो जाते हैं। घरीं-घरांत-घरां-। राजांत। सर्वत्र-त-अच्छा जमता है।

हिन्दी में-में-पै-और पर सप्तमी में आते हैं। इनमें एकवचन में मूल शब्द में कोई विकृति नहीं होती पर बहुवचन में अ को ओ तथा आ के आगे ओ एवम् इकारान्त और ईकारान्त से-यो-व ई को इ तथा उ और ऊकारान्त से ओ होता है तथा ऊ को उ हो जाता है। उ. घरमें, घरोंमें। बालमें बालाओंमें। हरिमें हरियोमें। गोरीमें गोरियोंमें-वधुमें वधुओंमे-यें होते हैं।

गुजराती में-मां-का प्रयोग होता है। बहुवचन में हिन्दी के समान ओ प्रयुक्त होता है। घरमां घरोमां, बालामां बालाओमां, इत्यादि हैं।

World Religion Supplement

Inspiring Sermons of Shree Gajananaswami

Culled by his disciple

Mukundrao Kilpady alias Shree Murlidhar Swami

Introductory

THE GREATEST of all the humanitarian saints of Maharashtra - Tukaram Maharaj' - says in his "Gatha" "Fie upon the lives of those who take to alms and the begging bowl !" He himself, however, says in his later verses "I will remain a beggar at the doors of the Saints and shall live on their alms ! !" What a contradiction in terms ! Surely, the company of saints is worth any cost. For the saints are the living embodiments of Divine Love and Wisdom. They make no distinction between man and man. Their existence is for the well-being of the entire human race. They speak of Divine compasssion and love. The atmosphere around them is so surcharged with Spiritual awe that one finds it difficult to part withit. Little wonder, therefore, that Shree Tukaram Maharaj should have preferred to live as a beggar ln the company of Saints. The disciples and devotees of Sadguru Gajanan Maharaj too experience the same in his company.

(1)

Unity in Diversity

On Sunday, the 13th December 1959, at the conclusion of 'Guru Charitra Parayana' (Reading of the Gospel of Lord) Shri Maharaj said "We have to-day completed reading of the Gospel of Datta Maharaj" The Gospel of Datta Prabhu existed before we were born, it is now with us in our times and shali continue hereafter even after all of us are gone. It is Eternal. This eternal Gospel of the Lord contains the teachings for the whole of humanity. You see the great sea and river running nearby. Both have different characteristics. The water of the one is saltish and that of the other is sweet. The sweet waters of the river ultimately merge in the sea and become salty, thus establishing unity in diversity. God has created objects of diverse nature to carry on the work of this grest universe. Each one is the counter part of the other and the two together become one Indivisible! Conversely, one Indivisible whole appears in different forms having different qualities. Our life can be classified under two main heads : the body made up of five elements and the soul, which is but the essence of Spirit. The body answers to the Material Laws and the Soul to the Spiritual ones. Yet, both together can be harnessed to serve the behests of God and His children on this earth. We have said on more than one occasion the life-giving properties in the poison which in normal circumstances causes death. In fact, there is nothing in this world which can be termed as useless or bad. If we feel so, it is only because of our own ignorance! With proper knowledge, everything can be turned into one wholesome existence. The key to this knowledge is with the saints. In their company and under their influence the knotty problems of life created by the diverse nature of men and circumstances get solved and the devotee gets an intuition into the working of Divine Laws. To a disciple who leads a disciplined life under the guidance of a saint the Divine mystery stands unravelled. Such a one will live with equanimity under all circumstances. He would go into the world and spread the Gospel of Unity amongst diversity of the Lord."

Shri Maharaj concluded the sermon by saying "On this auspicious occasion let us all hold fast to the teachings of the Gospel of the Lord in such a way as we may realise the 'Atman' (soul) within us. The human frailties are many. Greed, hatred, envy and the llke are the rocks on which the ship of good-intentions founders in no time. It is easy for people to talk on high philosophic subjects, on matters spiritual but deny the same in action, in their personal life! We should guard ourselves against this greatest of all pitfalls, in our lives. Knowledge of philosophy is not the same as knowledge of the self. To have true knowledge of the self we have to free ourselves from feelings of mutual hatred, jealousy and the likeand take to the path laid down by the saints. May Datta Maharaj grant us all (Sad-Bhakti) Divine Love and wisdom and make us worthy to be His channels to serve the great Human Community !"

(2)

Necessity of Saints

On the 18the December 1959 there was a picnic on the banks of river "Saraswati" at Chinchkhari. People enjoyed the same very much. This was followed in the evening by a "Pravachan" (Sermon) by Sadguru Gajanan Maharaj in the Datta Temple.

"The path of Divine Love (Bhakti)" said Maharaj "has an all—round appeal. If we ponder deep the significance and sublimity of 'Bhakti' we will acquire a great store of virtue end ultimately also self-realisation. What do the saints and messangers of the Lord do ? They make their life a candle and burn it day and night and shed light on the humanity which is groping in the darkness born of ignorance. The Times we are in are very strange. Every

Mighty Saviours

human is endowed with Divine light within. But he keeps his eyes shut and sees it not. So arises the need for the saints to toil every minute of their lives, at great personal sacrifice, to show light to those who waver and stray away from the rightpath and bring them back to the fold.

The saints encourage one and all and say "We are all the children of the Great Sadguru (Datta Maharaj) we can beat back the waves of reactionary times. Take heart ! Do not lose your patience. Let us be humble and praise the Lord for His kindness. With His name on our lips and His image in our hearts we can work wonders. In this work-a-day world of ours, the reactionary forces pull the individual to the path of 'licence' and 'privilege', which make him egocentric with no moral content in him. On the opposite direction the servants of Lord with their love and compassion pull the individual souls God-ward. And thus the great tug-of-war of life starts. We can successfully win this tug-of-war if all of us take to the life of the 'Rishis' of old and dedicate ourselves to the service of the entire Human-race and women in their turn become "Devees" (Goddesses). When such a transformation takes place, the Tug-of-war of life will come to an end. And in its wake, each one will find in himself, the Divine spark burning brighter and yet more brighter. The lustre of this Divine-spark cannot be kept hidden. It will shine forth and accomplish the great task of Resurrection of Humanity from the path of degradation for the permanent good of all human beings.

The Alchemy of Saints

It is the five senses and their organs that are mainly responsible for the conduct of the individual. Feed these with unhealthy objects, the human being becomes unsocial and depraved. On the other hand, if they are brought in contact with spiritual and elevating atmosphere the same individual, unwillingly, follows the Path of Light. So, the saints speak less but create ample opportunities for individuals to contact Divine Power through the five senses by arranging 'Bhajans' (singing Divine songs) 'Yajna' (Sacrifice), 'Guru Charitra Parayan' (Reading of Divine Gospel), etc. By such means, the senses of the individual are trained to grasp the higher and subtler nature in him which mere preaching usually fails to bring about. These are the ways of 'Guru Marga' the Saintly Path."

Shree Maharaj narrated an instance of how a hardened drunkard was weaned away from the drink-habit by Shree Padmanabha Swami (His Guru). This drunkard was a great painter of repute. Shree Padmanabha Swami engaged him to paint the pictures of Hindu Gods and Goddesses on the walls of the Temple of Dutta at Currey Road (Bombay). The painter agreed to do the job but on one condition that he should be allowed to have his favourite drink-Liquor. To the great astonishment of all (including his own disciples) Shree Padmanabha Swami not only acceded to this; but agreed to allow him to have two bottles instead of one that he wanted ! The painter too was surprised not a little. For, he too had known that Shree Padmanabha was dead-against the Demon of Drink. With brush in hand and the filthy smelling liquor in his stomach the painter began to paint the picture of Radha (the Divine consort of Lord Shree Krishna). As the painting was going on Shree Padmanabha sat watching it from a distance. The liquor in the stomach got the better of the Painter. It reached his head. Yet the painting continued. The brush would go round and round the breast of the Goddess ! Shree Padmanabha thundered aloud : 'What a fallen man you are. You have lost all sense of decency. In your drunken-state you do things which you would not only be ashamed but be afraid to do for fear of sin. You are taking undue time on painting the breasts of the 'Divine Mother.' Enough of your art and painting. The temple is very much beautiful even without your paintings. How will you repay your sins? The Painter got a rude shock in his life. Though a drunkard, he had regard for Religion. He felt humbled and sorry for his actions. He fell prostrate on the feet of Shree Padmanabha and promised to leave drinking, and become his disciple from then onwards !"

Shree Maharaj concluded by saying that the way of ths Saints are incredible. How they reclaim sinners and ignorant ones, nobody can foretell. But undoubtedly they alone are the masters of the art and know the technique of human reform. So, all those who desire to lead a spiritual life and work for the welfare of the society at large should follow the "Guru Marga" (the path of the Saints) pure in heart in a disciplined manner under the guidance of Saints. This way and this way alone lies the hope of the Human race, which is now on the verge of a precipice almost deadset for a fall in the abyss below to get annihilated in these dark days of 'Kaliyuga'. May the Lord guide us all to take to the Path of true salvation. Opportunities in life do not come often. Let us, therefore, seize this opportunity and make the best of our times by learning to acquire the divine qualities of love, compassion, self-discipline etc. at the feet of the Saints.

REVIEW

Great Thoughts of Great Men (or Ideas and Ideals)–S. U. Series–26 : by Sain Das (Ex Principal, D. A. V. College, Lahore), with a **Foreword** by Dr. Diwan Chand–Published by Vishveshvaranda Vedic Research Institute, P. O. Sadhu Ashram, Hoshiarpur, India. Pages 208, Published in 1958. Price Rs. 3-50 nP.

The development of life is contingent not on one but on all the aspects of human life in their fulness and perfection. Man is never perfect to begin with; but he aims at perfection. As the poet has well put it–" Man never is but ever to be blessed." It is hope for the best that nurtures and cultures man. All saints and prophets have tried to show during their life the struggle that they put forth and the ultimate success that they achieved in this march of time. There are men who try to study and follow the message of these high souls and during their periods of preparation, of active work and peaceful retirement, and in fact at every stage, they try to make their life "rich and bountiful"; and one of such souls was the author of this work–**L. Sain Das.** This work is, as is aptly remarked by the writer of the "Foreword", "his Last Testament and Farewell Message." A note on his life is given by the author of the "Foreword". In the "Foreword" is quoted one sentence, which admirably gives the aim and scope of this work. The sentence reads thus :—

"Let us tell our young people that the best books are yet to be written; the best paintings have not yet been painted; the best governments are yet to be formed; the best is yet to be done by them. This will stimulate students to aspire after creative work." (Foreword–p. XIV.)

In this prospective job for our young men and women, who will help them best ? It is the expression of Ideas and Ideals, evolved by Great Men of the world. They will serve them as a guide and beacon-light. These are the sparks which when put to gether will kindle into a flame that will serve the needy and the poor, the Sadhaka and the Bhakta, the Chela and the aspirant, and inspire them to create out of this a consistent, workable, universal code of behaviour, which will be a guide to the pilgrim in this world in all the facets of life and serve to make him an **Ideal man**. If we look at this work from this point of view, the importance of this work can be really and truly appreciated.

This work is divided into **Six Sections**:— (1) Spiritual Realisation (pp. 1–77). (2) Outlook on Life and Death (pp. 78–92), (3) Art of Living (pp. 93–155), (4) Happiness (pp. 156 –172) Education (pp. 173–188) (6) Social and National Well being (pp. 189–208). Every section is illustrated by quotations from those mighty men or giant thinkers of this world. They are not confined to this part or clime, but are spread over the entire world. The reader, therefore, while reading a particular section containing a presentation by the author, is also fascinated by the **Quotations** from poets, philosophers, saints, politicians, literary savants and other classes and finds himself in a blazing light, which does not oppress the eyes. but serves as soothing drops and enriches his mind and broadens his heart. We illustrate this by a reference to a couple of sections.

The subject of "Spiritual Realisation" is deep, profound and creates a mysterious halo, which has even today baffled the mind of man. Sages have spent the best of their lives in trying to probe into this profound phenomenon. It is the end-all and be-all of man's activities. What is self-realisation ? The author has devoted 77 pages to the explanation, clarification and to give the exact nature of this 'Realisation'. It is not to be realised by logical reasoning. He has given the requirements of Spiritual Realisation ' " Spiritual Outlook," " Faith in God," " God and Nature," " Abiding Aspiration." " The Light from the Upanishads,": " In the Light of Eminent Sufis, " " Prayer as a Means of Spiritual Realisation offered by Saints, Sages and other Eminent Men," " Through Self-effort," " Self Fulfilment "— these are some of the headings we may mention. This Realisation has been described variously. The most formidable enemy in the way of self-realisation is the "Ego-sense". It imposes limitations on man. Destroy the Ego and find the centre of balance to stand on without any external support. "Make your Self as our Lamp of Truth, there is no other lamp-nor no other support excepting this **Lamp.**" When the knots of doubts are resolved, when scepticism disappears, then there shines forth the Supreme Light and those that are fortunate enough to discover it have claimed the achievement of "Spiritual Realisation." Two Paths of Salvation are preached by the Upanishads and Buddhism : (a) **Impersonal** by the abnegation of Self through discipline and (b) **Path of Love** (p. 22) and again—

> " Make way, O bud, make way,
> Burst open they heart and make way.
> The opening Spirit has overtaken thee :
> Canst thou remain a bud any longer !" (p. 27)

It is impossible to give an adequate idea of "Spiritual Realisation" in this Review. One fact is certain. It is an achievement-open to all without limitations and if the necessary conditions are fulfilled and the requisite atmosphere created and developed, there is no reason w...

menon should not arise. In this section an attempt is made by the author to mention these necessary conditions and the method of creating the requisite atmosphere. The whole section must be deeply studied and the implication must be properly understood.

In the section "Art of Living"—Many outstanding personalities in this world have mastered this Art of Living and the quotations given in this section are wonderfully refreshing and illuminating. "Be at Peace with yourself" (p. 105) will remove much of the wear and tear of life and make you live long and live serviceable to others. This means that when you "**harmonise** your Inner Self" (p. 117) the Art of Living comes to be acquired nearer and nearer. Several factors constituting successful Art of Living are mentioned and the methods indicated. The section deserves to be read to the benefit of the reader. In the section on "Happiness", we were struck by Einstein's conception of happiness: "That man is here for the sake of other men; above all for those upon whose smiles and well-being our own happiness depends and also for the countles unknown souls with whose fate we are connected by a bond of sympathy." The famous Saint Tukaram says: "My happiness is wedded to other man's happiness. If he is happy, I am happy." He is the maker of happiness and to that extent he is a free agent and not a slave of some blind destiny.

In the section on "Education", it has so many good ideas to express. In these days when educationists are talking a great deal of the defects in the modern method and ideal of education and the growing indiscipline among the student world, this section deserves careful study. One fact is certain, that unless some well-defined, workable and graduated course of moral and spiritual education of universal religion and world-culture is framed and introduced in educational institutions, Education can never be an efficient means of building up a strong and vigorous personality of our boys and girls! How to do it is a great question and yet the present section will give the thinker valuable ideas to start with.

Tha last section is "Social and National Well-being." "If man is the unit of a society, the well-being of the common man in society is intimately connected with the social well-being. Similary, "Human Society is for the best expression of man and that expressin, according to its perfection, leads him to the **full realisation of the divine in humanity.**" (p. 189). By observing, noting and taking out what is **uncommon** in the **common man** and affording him necessaary opportunities to develop it in its fulness and perfection, one will ensure social well-being. In this country, everything depends upon chance and fortuitous circumstances or everything is to the interest of a particular party, group or sect. The subordination to one's party, sect, or ideology of the masses and an attempt to exploit the maeses to subserve their own parochial ends is the order of the day in this independent country! Even though Democracy is the Constituted form of Goverment, the present conduct of business does not warrant the existence of this form. On one hand, you have a handful of educated man, while on the other hand, you have a vast sea of ignorant, blind, subconscious masses, who can be exploited to serve others' end. Under these circumstances, the problem of Social and Natonal well-being is almost an insuperable one. The ideas expressed in this section should, however, serve as some guidance to those, who honestly want to attempt this question

In the end, the work under review is a great mine of polished precious stones and they are classified under various heads. It is a work, which should be placed in the hands of our young generation, if they are in a mood to read this book. Life has lost its gravity and serious implication in these days and so if, by any chance, our young men and women take to reading books of this type, they will surely change their outlook of life and formulate ideas to work for the betterment of the country. We congratulate the Vishveshvara nanda Vedic Research Society for this work and hope the people of India will be benefitted by its reading. "It is never too late to Mend."

N. K. B.

(पान ४ वरून चालू)

अशा विविध स्वरूपाच्या अनुभवानें समृद्ध झालेले राष्ट्रपति आपल्या भारतदेशाला परत आले, याबद्दल आम्ही त्यांचें नम्रतापूर्वक अभिनन्दन करतों. भारतानें रशियाकडून काय शिकलें पाहिजे ? **शिस्तवारपणा व भगीरथप्रयत्न करणें.** भारतीय जीवनांत जर कशाचा अभाव असेल तर तों या **दोनच गोष्टीचा.** डॉ. राजेंद्रप्रसादांच्या अनुभवपूर्ण उद्गारांचा भारताच्या मनावर सुपरिणाम होवों, असेंच आम्ही इच्छितों !

× × ×

धर्मचक्राचा हा अंक वाचकांच्या हातांत पडला म्हणजे १ वर्ष पुरें होऊन धर्मचक्रांची बारा वर्षें (एकतप) पुरीं होतील. धर्मचक्रानें मानाचें हें जें दीर्घ जीवन व्यतीत केलें, त्याला कारण आमचे ऋणानुबंधी, वाचक, सहव्यवसायी व सर्वांत "गांधी स्मारकनिधी" हें मुख्य होय. धर्मचक्राचें जीवन सुखी व निश्चित करणे, हें महाराष्ट्राचें आद्य कर्तव्य आहे, असें आम्ही समजतों. या नवीन राज्यांत या बारा वर्षें जगलेल्या मासिकाची दखल सरकार घेऊन त्याचा पुरस्कार करील, अशी आशा जर आम्ही केली तर ती अनाठाई होणार नाहीं. या संबंधी नव्या वर्षाच्या पहिल्या अंकांत विशेष सोपस्कारानें लिहूं.

आज फक्त सर्वांचा ऋणभाव व्यक्त करण्याच्या उद्देशानें हा परिच्छेद लिहिला आहे. धर्मचक्राचें अन्तःसत्व हेंहीं यास मुख्य कारणीभूत आहे.

Pragmatism and Silent Critical Mindfulness in Buddhist Philosophy.

In the words of Nagarjuna, the Prince of Metaphysicians," the position which is No position is the true Posltion." However, this is view of the "Via Negativa of the MADHYAMAKAMARGA, is otherwise said by ASHVAGHOSA in his BHUTATATHATAVADA in the view of the "Via Positiva" that was complementarized by the former one here above cited. These two all comprehending aspects do not moreover take place beside or outside the main support of the DHARMA which is the 'WHEEL OF LIFE" the BHAVACHAKRA or the PRATITYASAMUTPADA once and forever exposed by the Buddha in BENARAS. The whole truth in its double functions centripetal and centrifugal gravitate round the necleus of the DHARAMCHAKRAPRAVARTANAM and the very heart of the expansion of the Doctrine with all its means as a pragmatism in twofold aspect internal and external at a time. Leaving aside all epistemalogical statement for the time being in order to confine the present subject more strictly to its implications in the pragmatical sense, this avoiding unwanted confusion, the MADHYAMIKA aspects will alone be cosidered, that is the "Via Nagativa" aspect of the SADHARMA (called "Buddhism" or BAUDDHADARSHAN " by Westerners and Hindus respectivery). How Pragmatism and Silent critical Mindfulness can go hand in hand at all, seems to imply at the outset an internal contradiction of chiefly viewed as a superficial contradistinction. The contradiction is however more apparent than real when considered more deeply. With the hereabove statement goes another based upon the same logical line of thought " the action which is no-actian is the true sction ", which is translated by the term 'Wu Wei' by the Buddhist Chinese and of course be found already in the TA O TEH CHING of LAO TSU, well known now all over the world. "By doing nothing the Emperor does everything". This means in fact "Silent action based upou wisdom of non interference". This simple illustration reconcile perfectly that we have seen above as appearing contradictory. For a Buddhist (we use this term for sheer convenience here) "the Mind which is No-Mind is the true Mind" which amount to say that the Mind is All and therefore silently but skilfully does all, silente being Peace and knowledge being Light, both united as One in an absolute sense and after called "ADVAYABODHICHITTA" Often because there are thousands of terms in Buddhism to name the Mind to which all objects are related in the ultimate view of Emptiness. For this very reason, the MADHYAMAKAVADA is also called SHUNYAVADA, which is another name for the so-called Buddhism. As it is then too obvious, MADHYAMARGA or Middle way is integrally equated with SHUNYATA. Therefore, "Emptiness", which is also necessarily "Silence" is the same as "Middle way" which is "Critical Mindedness" and pragmatically avoidance of all extremes. Of Course this avoidance of all extreme is absolutely impossible without a perfect critical attitude of the mind, that is, never falling into position or prejudiced views, which by logical defination are always shaky and therefore subjected to ultimate defection or defeat. It is now not necessary to insist that according to the hereabove statement, mere logic, however much elaborate, does not more suffice to save anyone's position. Perhaps for this reason it is said that it is better to be wise and pass for a fool than to be a fool that believes himself wise. But this is a popular saying in Asia. But the topic is not about critical mindedness only, which is after all not so uncommon with many philosophies even those of the west, and sureminently that of Emannal Kant inspite of an amazing abrupt shortcoming and deviation in his monumental system, but the topic here under consideration is "Critical Mindfulness" which connotes something else and more powerful, than critical mindedness however sharp it might be. The point which is often overlooked, even passed under silence is that the control and immutable Fact in Buddhism is the "Enlightenment or Illumination" called by us the "ANUTTARASAMYAGSAM BODHI" as this was experienced by the Buddha Himself once upon a time at Bodh Gaya the still Holy place of the universal Buddhism. In fact, so long this "Illumination" is delayed, wrong views or false positions linger in the obscured mind and therefore Mindfulness of Light is not attained. If any mind can be more or less practically critical, as the case happens with Scientists for example, not any mind however trained in logics can be called "pragmatically mindful". The difference between both is unfathamable too obviously. Here then start the internal pragmatism, or rightful practical way of internal or spiritual strife to achieve the only goal which is "Illumination" or "Sambhodhi". Thie cannot be achieved without a more or less long period of silent gestation after the right starting step called "Initiation" through right investigation and study of the DHARMA and more or less permanent meditation technically conduced. Mindf

Mighty Saviours

हात्मे !

slavly gradually increased, in being mindful or perfectly conscious of all activities, of the body, the sensation the thoughts and the phenomena round about. When a certain amount of practice is at hand still bearing the ultimate goal in mind, certain actions may be then performed in the world to benefit others as the case may appear and then start external pragamatism. Now only when the goal is totally accomplished, can it be said in the words of the Buddha that there is no dfferentce at all between inside and outside, internal or external. Because totally mindful and spontaneous pragmatism is an universal and then impersonal Fact, whether seen or unseen, meeting with absolute no-objection any-where. In the word of an ordinary believer the Divine (which of course doesn't work) works through the sage. This being known on unknown, having throughly realised the true Mind which is no mind, does the true Action which is no action, according to the true Position which is no-positin. The entire chained up circle of the causes and effects is perfectly known to him and consequently he acts accordingly, silently but efficiently. It can not be otherwise. It is of course easy to understand how difficult these things can ever be understood by those who have no training in our Buddhist teachings and techeniques both co-related unmistacably. Thus, pragmactically, the DHARMA goes as a means (UPAYA) between DUHKHA and SAMBODHI or SAMSARA and NIRVANA or again from the most external to the most internal that symbolises the DHARMACHAKRA. It is, then divided into twelve "conditions" or "NIDANAS", that CHAKRA is called the PRATITYASAMUTPADA dealt with by all YANAS or Buddhists schools, in a pragmatical sense without which it would be useless or simply mere speculations or mental self-satisfaction. It is fortunately not so because self-indulgence can be anything but "SADDHARMA" and is therefore properly ADHARMIKA or ANARYA in whatever position it may take and be sooner or longer overthrown. Needless to add we hope that a sage or any true Faithful has nothing to do with useless and even harmful propaganda or with any selfish spectacular work. The Right Motive alone guides him in the light of the ultimate Goal. The CHAKRA then is primarily divided into twelve conditions or connected principles underlying the whole process of the SAMSARA which are to be perfectly known in order to deal with and be liberated from it. In short the SAMSARA remains the SAMSARA always in an endless and beginningless process. In it all joys and pains are all relative and inter-related with seen and unseen accidental occurances intertwined in the chained up stream of ever-flowing effected conditions, which is a stream of ever-flowing effected conditions, which is usually called "Destiny". No escape from the Wheel so long Ignorance remains the mental condition. Whatever seems to be good to-day may turn bad tomorrow and vice-versa, and no body's unenlightened will can ever change even an inch so long involved into the whirl-pool of the actual unfolding of compulsive factual happenings. Mind that, this is not mere fatalism, but propulsive crowding-up of blindful dealing with condition ending in painful disruption. In reality, in that there is a hint, a sign, an indication of the ever-present and only safe way of dealing accurately with things and in being fruitfully free from them at the same time. That is pragmatically, through direct or open-mindedness and dispassionate circumstantial consideration. Keeping or rather treasuring the true DHARMA well investigated and meditated carefully but carefreely and unassumingly by and silently dealing with things and being out of any narrow or prejudiced circle. In fact with wisdom and right opportunity, as if it were. Nothing doing · nothing or everything done by everything (Here the complementarity of SHUNYATA and TATHATA is implicitly understood) save by one's self. To take an example from the mighty Hindu Tradition, as if the Only One Lord is alone doing all by doing nothing, like the Whole Cosmic and unsurpassable Dance of SHIVA, or the Whole inclusive Dream of VISNU lying upon the serpent of the Infinite, and, for us, in devotional sense, the All No-Thinginess of BHAGAVAN BUDDHA blissfully immersed in the NIRVANA beyond BRAHMA and SHAKRA. It is of course a bit adventurous to deal with a part taken out from the enormous bulk of the Buddhist Texts, and can hardly convey the whole truth about Buddhist philosophy and psychology. Any way, conscious of this, let us say that we have said nothing, or more modestly, as our title implies, just a few words about the subject reverently exposed and resolved to be evermore pragmatical for the sake of all beings and the advance of true learning.

Thank you.*

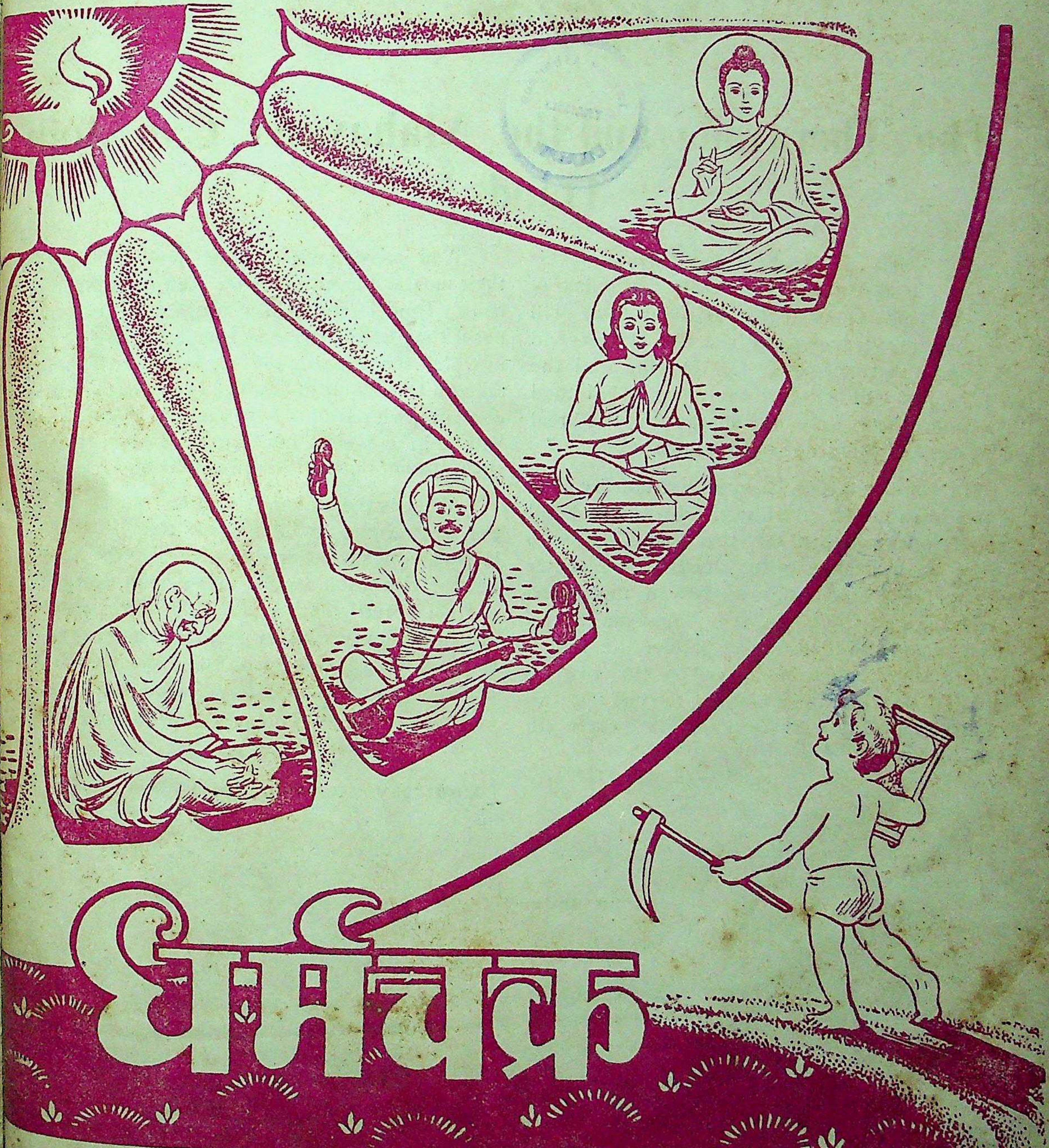
*Discourse of Rev. Arya-deva (Mithila Research Institute) on Buddha Purnima Celebrationa at National School Darbhanga organised by Mahakarunik Sevak Sangh Darbhanga on 11th May 1960.

Regd. No. B. 5434

Recommended for use in Schools, Colleges and Public Libraries by (1) Director of Education, Maharashtra state; (2) Curator of Libraries and (3) The Government of Madhya Pradesh.

DHARMACHAKRA

Vol. XIII 15th AUGUST 1960 (Independence Day) No. 1

To-day, the re-vitalised Land of the Maharathees (Maharashtra) is in need of these Mighty Saviours of Mankind. **Blessed are those Teachers and High Souls!** धन्य ते मानवतेचे गुरु व महात्मे !

CULTURAL CONTACT

धर्मचक्र

The Theravada and the Mahayana Can Join Hands !

In 1957 Bhikkhu Sangharakshita wrote in his Survey of Buddhism (p. 193) "Only an influx of Mahayana Buddhism as a living spiritual force will save the Theravadin countries from the stereotyped scholasticism that now passes for Doctrine and the rigid formalism that has taken the place of Method and enable them fully to appreciate the real significance and true value of their own tradition."

Hard words to stomach; yet written by one from their own ranks. And herein lies the real and inner difference between the two sects. Hitherto we have been dealing with Practice, the outer difference. The inner difference lies in the aspect of Dharma emphasised. In the Mahayana School this is dynamic and therefore adaptable; the raft is to be used and then left behind when the river is crossed. In the Hinayana it is static; the raft remains, the centre of adulation for itself and not merely for its usefulness.

And missionaries going Westward,—what is their message to be ? So for the few such have been mainly from Theravadin countries, to their credit; but if they take a dry and immutable gospel and one in which sectarianism plays a part, it will inevitably take on the colour of Christian sectarianism from its converts, who are bred in such a tradition and it will be in danger of inheriting all the products of such, intolerance, hate and suffering.

What is the solution ? The Mahayana needs the restraining influence of the Hinayana, the Hinayana needs the driving energy of the Mahayana. Let the Hinayana Sangha throw open its arms to its northern bretheren, let old differences be buried, lost in antiquity, and let a single, new, revitalised, Sangha sweep forward with the promulgation of the Dharma in a world so badly in need of it.

Which Theravadin country will lead the way ?

[**Courtesy** : The " **Buddhist** " Aug. 1960 **P. 127**]

DHARMACHAKRA

Monthly — Devoted to Life, Letters & Art

THE WHEEL OF THE MORAL LAW

Editor — Prof. N. K. Bhagwat
Associated Editor : Prof. Shivasahaya Pathak M A., Sahitya Ratna

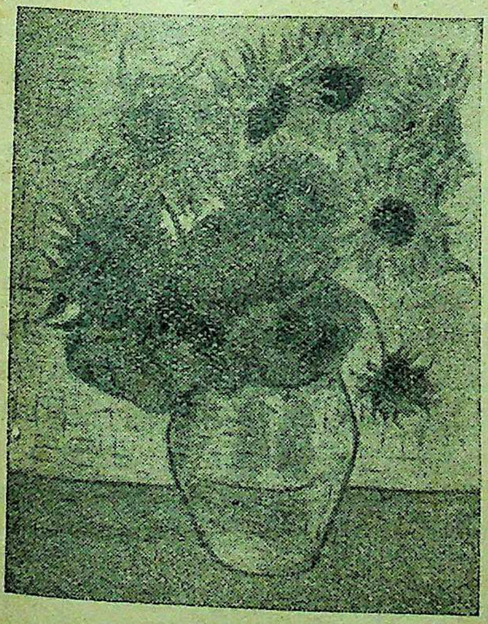
वर्ष १३ वें] १५ ऑगस्ट, १९६० (स्वातंत्र्य दिन) [अंक १ ला

अनुक्रमणिका

मराठी विभाग

हिंदी विभाग

World Religion Supplement :

वर्गणीचे दर :

१ : भारतांत पोस्टेजसह रु. ५-०-०
२ : महाभारतांत पोस्टेजसह रु. ७-०-०
३ : किरकोळ अंकास ५० नये पैसे
बुद्धजयंती विशेषांक रु. १-७५ नये पैसे (२४ मे १९५६ चा)

जाहिरातीचे दर : (एक वेळचे)

अत्यन्त सवलतीचे आहेत.
कृपा करून पत्र पाठवून तपास करा.

मुद्रक व प्रकाशक : प्रा. ना. के. भागवत, धर्मचक्र कार्यालय, सुगतनिधान, १५ वा रस्ता, प्लॉट नं. ४६३, खार, मुंबई २१.
मुद्रण स्थळ : मुंबई वैभव प्रेस, ४१७/४२१ सरदार वल्लभभाई पटेल रोड, गिरगांव, मुंबई, नं. ४

Price 50 nP.

संपादकीय टिपणें—

रत्नैर्महार्हैः तुतुषुः न देवाः न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुधां विना न प्रययुः विरामं न निश्चितार्थात् विरमन्ति धीराः ॥

आज धर्मचक्राच्या १३ व्या वर्षाचा १ ला अंक वाचकांच्या हातीं देतांना १२ वर्षांच्या दीर्घकाळांतील धर्मचक्राच्या जीवनावर आघात करणाऱ्या बऱ्याबुऱ्या घटनांचीं चित्रें डोळ्यांपुढून भराभर जाऊन मनांत कल्लोळ उत्पन्न झाला तर आश्चर्य नाहीं. "धर्मचक्र" बारा वर्षे भव-चक्रावर व कालचक्रावर हेलकावे खात खात मात करूं शकलें हें त्या धर्मचक्राच्या अन्तःसंत्त्वाचें ज्वलन्त फळ आहे. या प्रसंगीं समाधान-वृत्ति तर बळावतेच; पण त्या बरोबरच या चिमुकल्या मासिकाच्या अस्तित्वाची कहाणी पुढें उभी राहतेच. मानवाच्या ऐहिक जीवनावर आघात प्रत्याघात करून त्याची घडण करण्यासाठीं कालचक्र सदैव तयार असतें; त्याचप्रमाणें या मासिकाच्या १२ वर्षांच्या अस्तित्वावर आघातप्रत्याघात करून त्याची आजची घडण करण्याचें कामहि कालचक्रानेंच केलें. हें कालचक्र कधीं उलटें तर कधीं सुलटें फिरलें व याचा सामुदायिक परिणाम धर्मचक्राला सुलटें फिरत राहण्यांतच झाला, ही आमच्या मित्रांची, ऋणानुबंधीयांची व सदिच्छाप्रेरित झालेल्या सज्जनांची कृपा होय. साधु संत व महात्मे यांच्या जीवनाचा जर आमच्यावर कांहीं सुपरिणाम झाला असेल, तर आम्ही असेंच म्हणतों कीं, ही त्यांचीच पुण्याई आज सुफलित झाली आहे. "धर्मचक्राचा" अवतार ही एक ईश्वरप्रेरित घटना होय, हें जें श्री. केसकर महाराज यांनीं म्हटलें आहे त्याची सत्यता अशावेळीं पटावयास लागून चित्त नम्र होतें.

या बारा वर्षांतील कांहीं महत्वांचीं वर्षे उल्लेखिली पाहिजेत. इ. स. १९४९ मध्यें धर्मचक्राच्या संपादकीयांत आम्ही धर्मचक्राच्या अवताराचे निरनिराळ्या मनोवृत्तींच्या लोकांवर निरनिराळे परिणाम कसे झाले ते दाखविले होते. 'हें मासिक लौकरच इतिहास जमा होईल हें भाकीतहि कांहीं जणांनी केलें होतें!' पण "आम्ही शिकविलेला धर्म प्रेमाचा व बंधुभावाचा होय" असें म्हटलें होतें व लोकांना न भितां तें सुरूं ठेवलें. सर्वांचे शुभाशीर्वाद मिळाले. इ. स. १९४८ या वर्षांतील लोकांचे मूल्य-मापन इतरत्र दिलें आहे. या मासिकानें नवीन पायंडा पाडला; पण त्याचा प्रसार होण्यास महाराष्ट्र ही भूमि योग्य नव्हती. त्यांत फक्त विशिष्ट धार्मिक सांप्रदायाचें मासिक किंवा एका विशिष्ट राजकीय पक्षाचेंच मासिक चालतें. यामुळें सर्वस्वीविरुद्ध परिस्थितींत त्यास जीवन्त ठेवण्या-पेक्षां दुसरा इलाजच नव्हता. या सांप्रदायप्रधान जीवनाच्या काळांत आमची संप्रदायनिरपेक्षतेची निष्ठा कोणासच रुचणारी नव्हती. आर्थिक समस्या वाढत चालल्या! "मौज प्रिंटिंग" छापखान्यानें आम्हास सर्व प्रकारच्या सवलती दिल्या व खर्च कमी व्हावा म्हणून १९५४ सालापासून त्याचा आकार बदलला. त्यांतूनच श्री तुकाराम विश्वविद्यालय संघ ही संस्था उगम पावली. इ. स. १९५६ मधील 'निवेदनांत' हें मासिक या दीर्घकाळांत (इ. स. १९५५ पर्यंत) कधींच स्वावलंबी झालें नाहीं, असे उद्गार संपादकांनीं काढले होते! तथापि त्याच्या वैचारिक मूल्याची महनीयता कधींच कमी झाली नव्हती. "धर्मचक्र, हा आमच्या पोटाचा उद्योग नाहीं, पण ध्येयवादानें प्रेरित होऊन हें मासिक सुरू केलें आहे"...वर्गणीदारांची संख्या वाढल्याशिवाय मूळच्या स्वरूपांत धर्म-चक्र छापणें शक्यच नव्हतें. मासिक चालूं ठेवावयाचें तर त्याबद्दल होणारा खर्च कमी केला पाहिजे. मध्यंतरीं धर्मचक्राची ही खालावलेली स्थिति वाढत चालली होती. तरीदेखील त्यास आर्थिक मदत करणारे उदारमहात्मे भेटत होते, ही समाधानाची गोष्ट आहे. इ. स. २५०० वर्षांच्या भगवान् बुद्धाच्या महोत्सवासाठीं खास अंक काढण्यांत आला व तोहि सर्वांना आवडला! पण लोकश्रयाचा अभाव, व्यवसायबंधूंची अनुल्लेखानें मारण्याची प्रवृत्ति; धर्मसांप्रदायिकांची धर्मचक्रविषयक अनुदार बुद्धि, साहित्यिकानां किंवा साक्षर बंधूंना आमचा न आवडणारा दृष्टिकोन, शाळा व वाच-नालयें यांना हे मासिक मान्य नसणें (कारण त्यांत छापलेले पूर्ण वाङ्मय नव्हते.) त्यामुळें जगावयाचें कीं मरावयाचें ही समस्या संपादकापुढें उभी राहिली. दोन दोन महिन्यांनीं अंक काढण्याची गरज भासली. म्हणून अशा काळयाकुट्ट परिस्थितींतहि आशेची किरणें दिसावयास लागली. "निश्चयाचें बळ तुका म्हणे तेंची फळ" याप्रमाणें कोणत्याही परिस्थितींत आपलें कार्य शक्ति असे तोंपर्यंत करावयाचें व स्वतंत्र भारताच्या या वैचारिक गोंधळांत व विपर्यस्तस्थितींत आमच्या विचारसरणीची दिवटी तेवत ठेवावयाची अशी इच्छा त्यांनीं धरली व ती वाचकांपुढें ठेवली. म्हणूनच इ. स. १९५७ त श्री. बाळासाहेब खेर यांच्या धर्मचक्रावरील मूळपासूनच्या प्रेमामुळें "गांधी स्मारकनिधि" देव-दूतासारखा पुढें आला! 'न मे भक्तः प्रणश्यति' या प्रमाणें धर्म-चक्राला आकस्मिक मदत मिळाली व त्या वेळेपासून आजपर्यंत ही मदत चालूं आहे. शिवाय श्री. गजानन स्वामी बोरकरासारख्या महापुरुषांनींहि "धर्मचक्र" बंद करावयाचें नाहीं, असा आदेश दिला. व त्याप्रमाणें आजपर्यंत १२ वर्षे जगून धर्मचक्रानें १३ व्या वर्षांत पदार्पण केलें आहे. धर्मचक्राच्या जीवनाची कहाणी अशी आहे. "महापुरें झाडें जातीं तेथें लव्हाळे वाचतीं" ज्याप्रमाणें येथें मोठमोठी मासिकें व वृत्तपत्रें अस्तंगत झालीं व होत आहेत, तेथें 'आम्ही जीवंत राहतों' ते आमचें वैयक्तिक कर्तृकत्व नसून धर्मचक्राचे अन्तःसत्व यास कारणीभूत आहे. म्हणून आम्ही सर्वांचे नम्रतापूर्वक आभार मानतों! राज्य सरकारनें जर या कार्याचें महत्त्व जाणलें तर या विचारसरणीचा प्रसार शाळांतून व लायब्रऱ्यांतून होऊन नैतिक शिक्षणाचें कामीं हें मासिक बहुमोल सहाय्य करील. पण सरकार जागें होईल तेव्हां!

× × ×

या १२ वर्षांच्या निमित्तानें केन्द्रीय सरकारच्या नभोवाणीखात्याचे मन्त्री डॉ. बाळकृष्ण केसकर व मध्य प्रदेशचे राज्यपाल श्री. पाटसकर यांचे संदेश आले आहेत; त्याप्रमाणें कै. बाळासाहेब खेर याचे भूतपूर्व कार्यवाह श्री. जी. के. राव यांचाहि संदेश वाचनीय आहे. श्री. गजानन स्वामी यांचा आशीर्वाद तर गोड आहे व भविष्यवादी आहे. श्री. काकासाहेब गद्रे यांचा आशीर्वाद वाचनीय आहे. म्हणून या सर्वांचे आभार!

शेवटीं—

"काय वानु आतां न पुरे ही वाणी। मस्तक चरणीं ठेवीतसे!"

धर्मचक्राचें अवतरण !

इ. स. १९४८
कांहीं निवडक मतप्रदर्शन

(१) विनोबा (२३–६–४८)

" आपला उद्देश चांगला आहे ! भगवान बुद्ध आणि महात्मा गांधी या **दोघांनीं** हिंदुस्थानला जगभर प्रकाशित केलें आहे. सत्य, अहिंसा, दया, निर्वैर प्रतिकार इत्यादि शिकवण दोघांचीहि समान आहे. संतांनींहि हीच शिकवण दिली आहे. एकूण आर्य संस्कृतीचीच ती शिकवण आहे."

(२) विनोबा (२०-७-४९)

" धर्मचक्र " अनादि आहे. भगवान् बुद्धांपूर्वीं अनेक ऋषींनीं त्याला चालना दिली आहे. बुद्ध देवांनीं त्याला एक नवीन वेग दिला. संतांनीं आपापल्यापरी वेळोवेळीं चालना दिलीच आहे. आजतागाईत चक्र अखंड चालूं आहे. नुकताच गांधीजींनीं एक जोराचा धक्का दिला आहे. आम्हींहि आमचा वाटा उचलला पाहिजे. धर्मगोप्ता परमेश्वर आहे. आम्हांला पाईक व्हायचें आहे. "

(३) श्री. विश्वनाथ केसकर महाराज व श्री. गजानन स्वामी बोरकर (८–ऑगस्ट–१९४८)

" प्रो. ना. के. भागवत यांनीं सुरूं केलेलें हें कार्य परमेश्वरप्रेरित आहे. सध्यांच्या भयानक परिस्थितीमध्यें सर्व जगाला आधार म्हणून कांहीं असेल तर तो धर्मचक्राचाच आहे. "

(४) नवशक्ति (२३ सपटंबर १९४८)

यंदा स्वातंत्र्यदिनाच्या सुमुहूर्तावर जीं नवीं नियतकालिकें सुरूं झालीं, त्यांत " धर्मचक्र " हें मासिक विशेष उल्लेखनीय आहे. स्वातंत्र्यदिनीं कांहींनीं त्या दिवसाचा संकेत लक्षांत घेऊन, त्याच संकेतासाठीं त्यादिवशीं कार्यारंभ केला;अशा नियतकालिकांपैकीं धर्मचक्र आहे.अर्थात् आत्मशक्ति, सत्य, अहिंसा या थोर आध्यात्मिक गुणांच्या उपासनेसाठींच या मासिकाचा जन्म झाला आहे. **या मासिकाचें नांवहि अत्यन्त अर्थगर्भ आहे.** राजकीय् एकीकरण नि एकसत्ता आणि त्याहून महत्वाचें म्हणजे नैतिक जीवनाचा परमोत्कर्ष, या गुणांचें चक्र हें तेजस्वी प्रतीक आहे...आज या मासिकाचें स्वरुप अगदीं लहानसें व कांहींसें अनाकर्षक आहे; पण लवकरच या मासिकाला उर्जितावस्था प्राप्त होवो असें चिंतितों."

(५) नवभारत—(७–१०–१९४८)

"महात्माजींची जीवनविषयक नैतिक शिकवण समाजाला पटवून देऊन त्याचा सांस्कृतिक विकास करणें, हें या मासिकाचें ध्येय असून **आमच्या हातीं आलेल्या** ऑगस्ट व सप्टेंबरच्या अंकावरून त्या ध्येयाकडे संपादक समाजाला नेऊं शकतील, अशी आशा करायला हरकत दिसत नाहीं...धर्मचक्राचें प्रवर्तन विजयी होवो ! "

(६) महाराष्ट्र (नागपूर) (२६ सपटंबर १९४८)

"महात्मा गांधींचा नश्वर देह जरी भारतीयांच्या दृष्टीआड झालेला असला तरीहि त्यांचीं तत्त्वें अमर आहेत, अजर आहेत. या श्रद्धेनें 'धर्मचक्र' काढून गांधीजींनीं पुरस्कारिलेल्या तत्त्वांचा प्रसार आणि प्रचार करण्याचें प्रा. ना. के. भागवत यांनीं ठरविलें त्याबद्दल त्यांना धन्यवादच द्यावेसे वाटतात. धर्मचक्राला राजकीय व धार्मिक या दोन्ही बाजू एकाच मानवतेच्या दोन बाजू आहेत आणि महात्मा गांधीनींहि हीच गोष्ट आपल्या जीवनांतून, राजकारणांतून, समाजकारणांतून भारतीयांच्या गळीं उतरविण्याचा प्रयत्न केला नाहीं काय ? त्याच तत्वांचें चिरभव्य, चिरमंगलप्रद दर्शन मराठी वाचकांना घडविण्याचें ' धर्मचक्र' मासिकानें ठरविलें आहे, असें आम्हांस वाटतें. स्वातंत्र्य दिनाच्या दिवशीं याचा प्रथमांक काढण्यांत संपादकांनीं जसें औचित्य प्रकट केलें आहे, तसेंच त्यांत ' धर्मचक्राचें द्विविध स्वरूप ' ' सत्य व अहिंसा ' ' विभूतीच विभूतींना जाणतात ' ' प्राचीन समाज-शिक्षणाचा ओनामा ' वगैरे विद्वत्ताप्रचुर लेख प्रसिद्ध करून आपल्या कुशल संपादनाचाहि प्रत्यय आणून दिला आहे. आम्ही ' धर्मचक्रा'ला सुयश चिंतितों.'

(७) प्रभात–पुणें (२५ जानेवारी १९४९) कै. **प्रा. श्री. म. माटे** यांनीं धर्मचक्रावर एक "स्फूटपरामर्ष" म्हणून लेख लिहिला आहे. त्यांतील कांहीं भाग :—

मुंबईचे विद्वान् प्राध्यापक ना. के भागवत यांनीं ' धर्मचक्र ' नांवाचें मासिक सुरूं केलें आहे. महात्मा गांधींची जीवन विषयक नैतिक शिकवण लोकांना करून द्यावी, यासाठीं केवळ सांस्कृतिक भूमिकेवरून हें मासिक चालवावें असा प्रो. भागवत यांचा कटाक्ष आहे. बुद्ध धर्मांत अहिंसा इत्यादि सौम्य आणि शांत सद्गुणांचा बडिवार फार मोठा आहे. किंबहुना तेंच त्या धर्माचें सारसर्वस्व आहे. महात्माजींच्या विचारसरणींत आणि गौतमबुद्धाच्या विचारसरणींत पुष्कळच साम्य आहे आणि महात्माजी जरी हिंदू होते, आणि त्यानीं हिंदूधर्मातील वर्णाश्रम धर्माचें स्तवन जरी अनेकदा केलेलें असेल, आणि भगवद्गीता या ग्रंथाला ते जरी मोठा मान देत असले तरी त्यांनी इतर धर्मांतील तत्वज्ञानांचा अव्हेर कधीं केला नाहीं. गौतमबुद्धाचा 'धर्म' हा धर्म नांवानें सुरूं झालेला नव्हता. बौद्ध वाङ्मयाचा अभ्यास करतांना प्रो. भागवत यांना जें विचारसौष्ठव आढळलें, तेंच त्यांना महात्माजींच्या प्रतिपादनांतहि आढळूं लागलें. आणि मग त्यांच्या प्रतिपादनावर प्रो. भागवत यांची पराकाष्ठेची निष्ठा बसली...महात्माजींचें प्रतिपादन आणि गौतमबुद्धांचें प्रतिपादन यांचा विशेष प्रकारें मधुर संगम होण्यासारखा आहे. आणि तोच या मासिकाच्या द्वारा वाचकांच्या मनःप्रांगणांत आणून सोडावा अशी त्यांची इच्छा आहे...

❀ ‘ धर्मचक्राला ’ दुसऱ्या तपाच्या प्रारंभीं उत्तमोत्तम शुभाशीर्वाद ❀

(**श्रीगजानन महाराज बोरकर** दादर, मुंबई नं. २८)

प्रा. ना. के भागवत एम्. ए. यांनीं सुरूं केलेल्या सुविचारपरिप्लुत आणि सुविचार प्रचार करणाऱ्या धर्मचक्र मासिकाला आतां १२ वें वर्षें पुरें होत आहे. म्हणजे एक तप या मासिकामार्फत प्रा. भागवत यांनीं मराठी व इंग्रजी जाणणाऱ्या वाचकांना सुविचारांचा पुरवठा करण्याचें कार्य अत्यंत निष्ठेनें, अनेक प्रकारच्या अडचणी आणि झीज सोसून बजावलें आहे या विषयीं त्यांना धन्यवाद द्यावे तितके थोडेच ठरतील.

लवकरच ‘धर्मचक्र’ मासिक एक तप ओलांडून दुसऱ्या तपांत पदार्पण करणार या विषयीं आम्हांला आणि सर्व सुविचारी वाचकांना आनंद वाटेल यांत शंका नाहीं.

“ तेरावें वर्ष ‘धर्मचक्र’ मासिकाला ‘त्रयोदशगुणी तांबूला’ प्रमाणें रुचकर, सुखास्वाददायी आणि आरोग्यपोषक ठरो ” असा आशीर्वाद आम्ही अत्यंत आनंदानें आणि प्रोत्साहनपूर्वक देतों. अकराव्या वर्षी आणि बाराव्या वर्षाच्या सुरवातीला ‘ धर्मचक्रा ’ला शुभाशीर्वाद देतांना ‘ एकादश रुद्र द्वादश आदित्य ’ यांची शक्ति आणि प्रकाश ‘ धर्मचक्रा ’ला लाभों ” असें आम्ही म्हटलें होतें. प्रा. ना. के. भागवत यांना ‘ धर्मचक्र ’ चालविण्यासाठीं किती आर्थिक अडचणी आल्या, कसे कष्ठ पडले आणि हें मासिक पुढें चालूं ठेवावें कीं नाहीं या चिंतेनें त्यांचें मन किती मधून मधून हेलकावें खात असे, याची आम्हांला पूर्ण जाणीव आहे.

परंतु आतां आम्हांस नमूद करावयास आनंद वाटतों कीं ‘ एकादश रुद्र आणि द्वादशादित्य ’ खरोखरीच ‘ धर्मचक्र ’ चालकांच्या मदतीला धांवले आणि आपलें सामर्थ्य प्रा. भागवतांच्या पाठीशीं उभें करून आणि त्यांच्या सत्कार्यावर झोत प्रकाश झगझगीत पाडून पुढील मार्गक्रमण या दैवीराशींनीं ‘ धर्मचक्रा ’करतां सुकर केलें.

‘ धर्मचक्राचे ’ मुख्य चालक व संपादक प्रा. ना. के. भागवत यांची विश्वधर्माविषयींची निष्ठा आणि हार्दिक कळकळ या मुळेंच अशा दैवी-शक्ति त्यांना अनुकूल झाल्या, हें ‘ धर्मचक्र ’ मासिकाच्या सहृदय वाच-कांच्याहि लक्षांत आल्यावांचून राहिलें नसेल. महात्मा गांधींच्या पुण्य-स्मरणानें प्रा. भागवतांनीं आपल्या धर्मचक्राला प्रारंभ केला. त्याबरोबरच भगवान् बुद्धांचे आणि ‘ तुका झालासे कळस ’ या न्यायानें श्रीज्ञाने-श्वरांनीं प्रचलित केलेल्या भागवत धर्म प्रचाराच्या प्रचंड इमारतीवर कळस चढविणारे संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराजांचे विचार चिरस्थायी आणि विश्व-व्यापी करण्यासाठीं प्रा. भागवतांच्या हृदयाची तळमळ एक सारखी चालूं असते. या साठीं जगांतील आणि भारतांतील धर्मप्रेरक व सत्-धर्म-बोधक संतांचीं चरित्रें, आणि सुविचारांनीं भरलेलें वाङमय ते आपल्या वाचकांना एक तपावर पुरवीत आले आहेत. मानव-धर्म-विषयक सुविचारांची गोडी असलेल्या सहृदय वाचकांना ‘ धर्मचक्र ’ मासिकाचा प्रत्येक अंक म्हणजे पारमार्थिक पौष्टिक मेवाच वाटावा यांत नवल नाहीं !

कालांतरानें कां होईना, मुंबई सरकार आणि मध्यप्रदेश सरकार यांना “ धर्मचक्र ” मासिकामार्फत होत असलेल्या विधायक, मानव धर्म पोषक आणि विश्वव्यापी विश्वधर्मालाहि पोषक, अशा थोर वाङमय-कार्याची जाणीव झाली आणि त्या सरकारांनीं ‘ धर्मचक्र ’ मासिकाची प्रशंसापूर्वक शिफारस केली. तसेंच डायरेक्टर ऑफ एज्युकेशन मुंबई, क्यूरेटर ऑफ लायब्ररीज यांचे मार्फत शाळा, कॉलेजें आणि सार्वजनिक वाचनालयें या करितांहि ती केलीं. एका तपाच्या पवित्र व अविरत तपश्चर्येलाच आलेले हें एक सुफल होय, असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

‘ धर्मचक्र ’ मासिकाच्या संपादकीय लेखांत प्रा. भागवत, राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, आरोग्य इत्यादि सर्व विषयांचा मोठ्या समतोल आणि सोज्वळ भाषेंत परामर्ष घेतात. त्यावरून सहृदय वाचकांच्या लक्षांत आलें असलें की, या सर्व ‘कारणा’मध्यें भगवंताचें, धर्माचें आणि मानव-धर्म-पोषक सुविचारांचें अधिष्ठान पाहिजे, हीच तळमळ सर्व संपादकीय व इतर लेखांत दिसून येतें. त्यांच्या लिखाणांत पक्षाभिमानाचा उग्र दर्प नसून सत्धर्म पोषक सुविचारांची सरिताच जणू वाहात असते ! मानव समाजाच्या कल्याणाची तळमळ वाक्यावाक्यांतून व्यक्त होत असते.

‘ धर्मचक्र ’ मासिक पृष्ठांच्या संख्येनें मर्यादित असलें तरी मराठी, हिंदी व इंग्रजी विभागांतूनहि संतचरित्रें, संतांचे विचार, संतांची व सज्जनांचीं प्रवचनें आणि कथा यांची पेरणी पानापानांवर झालेली आढळते. आपल्या मर्यादित पृष्ठांच्या मासिकाचें एक पान देखील टाकाऊ आणि दुर्लक्ष्य करण्यासारखें असूं नये, यावर प्रा. ना. के भागवत आणि त्यांचे सहकारी संपादक यांचा तीव्र कटाक्ष दिसतो !

अगदीं अलीकडचे कांहीं अंक चाळणाऱ्या नव्या सहृदय वाचकांनाहि आढळून आलें असेल कीं, दलितश्रमिकांचा उद्धार करून अमर कीर्ति पावलेले श्रीसमर्थ पद्मनाभाचार्य स्वामी सारख्या थोरांचीं चरित्रें इंग्रजी विभागांतून येतात, हिंदी मध्यें अशींच चरित्रें आणि थोर भक्तांचीं जीवनचरित्रें आणि आख्यायिका येतात. मराठी विभागांतूनहि गांधीं जीवनांतील मार्गदर्शक प्रसंग आणि सुबोध वचनें आणि वाङमय येतें. याच बरोबर श्रीअवधूत स्वामींचीं हरिपाठ-अभंगावरील सुभक्तिप्रेरक प्रवचनें **‘ आनंदाचा कंद हरि हा ’** या सदराखालीं क्रमशः–मराठी सदरांत प्रकाशित होत असतात. विश्व-कल्याणकारी मानवधर्म–प्रेरक पारमार्थिक सुविचारांचा मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी भाषेंतील हा त्रिवेणी संगमच होय ! या त्रिवेणी संगमांत महिन्यांतून एकदां नित्य नियमानें पवित्र-पावन होण्यासाठीं अवगाहन करण्याची महान् संधीच प्रा. ना. के. भागवत यांनीं ‘ धर्मचक्रा ’चे रूपानें सहृदय वाचकांना प्रत्येक महिन्याच्या मध्यावर उपलब्ध करून ठेविली आहे.

या थोर वाङमयतपश्चर्येवर संतुष्ट झाल्यामुळेंच प्रा. भागवत यांच्या ‘ धर्मचक्राला ’ सुरूं होणारे तेरावें वर्ष ‘ त्रयोदशगुणी तांबूला ’ प्रमाणेंच सुखकर, आरोग्य पोषक आणि परमार्थोत्कर्षदायी श्रीगुरुदत्त महाराजांच्या कृपा प्रसादानें ठरो, असा फिरून एकवार उत्तमोत्तम शुभाशीर्वाद नमूद करून लेखणीला तात्पुरता विराम देतों.

॥ जय सच्चिदानंद—ॐ तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

आनंदाचा कंद हरि हा !

लेखकः श्री. मोरेश्वर वासुदेव लिमये, बी.ए. ऊर्फ श्रीअवधूतस्वामी
धर्मचक्रांतील—लेखांक ६ वा

रामकृष्ण माळा घालितां अढळ । तुटेल भवजाळ मायामोह ॥
होशील तूं साधु न पावशी बाधू । पूर्ण ब्रह्मानंदु तुष्टेल तुज ॥
जपतां रामनाम पुरती सर्व काम । आदिअंतीं नेम साधेल तुज ॥
नामा म्हणे कृतार्थ सर्व मनोरथ । न लगती ते अर्थ मायापाश ॥६९॥

सर्व जगभर सूर्याचा प्रकाश भरलेला आहे व त्या प्रकाशांतच जगाचे सर्व व्यवहार चालले आहेत. सूर्याच्या प्रकाशामुळेंच पृथ्वीवर दिवस व रात्र यांचें चक्र अव्याहत चालूं आहे व सर्व मनुष्य प्राणि या चक्रांत सारखे फिरत आहेत व शरीराच्या निरनिराळ्या अवस्था भोगीत आहेत. सूर्य उगवला कीं सर्व लोक निद्रेंतून जागे होतात व आपापल्या जीवनाच्या व्यवहाराला सुरुवात करतात. सर्व दिवसभर नाना तऱ्हेचे काबाडकष्ट करून आपलें व आपल्या कुटुंबियांच्या जीवनाचें रक्षण-पोषण होऊन सुख प्राप्त व्हावें यासाठीं सारखी धडपड सुरूं होते. सूर्य अस्ताला गेला कीं सर्व प्राणि आपापले उद्योग संपवून आपापल्या निवासस्थानीं विश्रांतीसाठीं येतात व आपल्या बायकामुलांच्या सहवासांत भोजन संभाषण इत्यादि व्यवहार करून शेवटीं निद्रेच्या आधीन होतात व विश्रांति घेतात. रात्रीचा अंधकार संपला कीं सूर्योदय होऊन पुनः दुसऱ्या दिवसाचे व्यवहार सुरूं होतात. असें हें कालचक्र आहे. सर्व प्राणिमात्रांना गरगर फिरविणाऱ्या या कालचक्रावर सूर्यनारायणाच्या रूपानें सर्वसत्ताधीश परमात्म्याचीच सत्ता आहे व राम-कृष्ण रूपानें दिवसा व रात्रीं आपली सत्ता तो गाजवीत असतो. सूर्योदयाबरोबर सूर्यवंशांत जन्माला आलेल्या प्रतापी श्रीरामाचें राज्य सुरूं होतें. सर्व प्राणिमात्रांच्या ठिकाणीं आपलें तेज घालून त्यांना तो उद्योगाला लावतो व त्यांच्या ठिकाणीं धैर्य, पराक्रम इत्यादि गुण निर्माण करून त्यांना यश व वैभव प्राप्त करून देतो. सूर्यास्त झाला कीं काळोख सुरूं होतो व त्याचबरोबर आपल्या ज्ञानानें काळाचीं ओळख करून देणाऱ्या व सर्वांच्या ठिकाणीं आनंद निर्माण करून सुख-शांति प्राप्त करून देणाऱ्या अशा चंद्रवंशांत जन्माला आलेल्या भगवान श्रीकृष्णाचें राज्य सुरूं होतें. राम व कृष्ण हेच सर्व जगाचे खरे आदर्श राजे आहेत. त्यांच्या राज्यांत अधर्माला, पापाला, दुःखाला जरासुद्धां वाव नाहीं. जिकडे तिकडे आनंदी आनंद आहे. एवढ्याचसाठीं राम-कृष्णांची सर्व श्रेष्ठ सत्ता मानून त्यांना अनन्यभावानें शरण जाऊन त्यांचीच आज्ञा सर्व प्रजेनें पाळली पाहिजे. असे जे करतील त्यांनाच राम-कृष्णांच्या राज्यांतील गोड फळें चाखावयाला मिळतील. परंतु ही रामकृष्णांची राज्यसत्ता न मानतां मनुष्यप्राणि अहंकारानें मदोमन्त होऊन आपलीच सत्ता जगांत चालवूं पाहतील, राम-कृष्णांनीं उपदेशिलेले धर्माचे व नीतीचे नियम झुगारून देऊन आपलेच कायदे निर्माण करतील तर प्रजेचें कल्याण न होतां त्यांना अनन्वित दुःखें भोगावीं लागतील. या रामकृष्णांच्या राज्यसत्तेचे व त्यांनीं नेमून दिलेल्या धर्माचें स्वरूप पूर्वीच्या ऋषिमुनींनीं व आतांच्या सत्पुरुषांनीं वारंवार जगांत ग्रंथ रूपानें प्रगट केले आहेत. त्याचप्रमाणें राम-कृष्णांच्या स्वरूपाचें ज्ञान व्हावें म्हणून गुरु-शिष्य परंपरेच्या द्वारा राम-कृष्ण उपासनेचे मंत्रही ते प्रगट करीत आहेत. सूर्योपासनेचा गायत्रीमंत्र हा अनादिकालापासून जगांत प्रगट आहे. सद्गुरुला शरण गेल्यावर साधकाला सद्गुरूकडून राममंत्र व नाममंत्र प्राप्त होतात. हे मंत्र सद्गुरुनें दिलेल्या नियमाप्रमाणें जपले असतां राम-कृष्ण प्रसन्न होऊन परमेश्वराचे पूर्ण आशिर्वाद प्राप्त होतात. अशा तऱ्हेनें नित्यनेम राम-कृष्णांचे मंत्र जपणें म्हणजेच त्यांना आपल्या प्रेमभक्तीच्या पुष्पमाळा अर्पण करणें होय. नुसत्या फुलांच्या मौल्यवान माळा किंवा इतर पूजासामग्री औपचारिकरीत्या कितीही भगवंताला अर्पण केली तरी त्यांचा कांहीं उपयोग नाहीं. त्याचें कांहींही फळ प्राप्त होत नाहीं. खरी भक्ति गुरुमार्गानेंच प्राप्त होते. राम-कृष्णांच्या मंत्र माळा नित्यनेम सतत भगवंताला अर्पण झाल्या कीं सद्गुरूकृपेनें आपल्याच ठिकाणीं राम-कृष्णांच्या परमेश्वरस्वरुपाचें ऐक्य अनुभवाला येतें. भगवान श्रीकृष्णाला १६१०८ स्त्रिया होत्या. याचा अर्थ असा कीं सद्गुरूनें दिलेल्या नाममंत्राच्या १६१०८ माळा जपल्या कीं १ वैजयंतीमाळा तयार होते. व ती भगवंताला अर्पण झाली कीं तो प्रसन्न होतो व त्यामुळें वैकुंठाला जाण्याचा मार्ग, संसारावर जय मिळून, मोकळा होतो.

परमेश्वराच्या राम-कृष्ण स्वरूपाचा हा खेळ सर्व जगाला आनंद निर्माण करण्यासाठींच चालू आहे. पण परमेश्वराच्या या खेळाचें ज्ञान न झाल्यामुळें लोक परमेश्वराच्याच मायेनं मोहित होऊन भ्रमण करीत आहेत. ज्यांत खरोखर आनंद नाहीं त्या विषयांतच सुखाची कल्पना करून तें प्राप्त करून घेण्यासाठीं अहोरात्र धडपड करीत आहेत. ज्या ज्ञानानें परमेश्वराबद्दलच्या अज्ञानाचा नाश न होतां अहंकार बळावतो व बुद्धि भ्रष्ट होते त्याच ज्ञानाच्या मागें सर्व लागले आहेत. ज्यांचा आपल्याशीं संबंध या जन्मापुरताच पूर्व प्रारब्धानं आला आहे त्यांना आपलीं मानून त्यांच्या मोहपाशांत सर्व पडले आहेत. या सर्व गोष्टींमुळें सारख्या संकटपरंपरा कोसळून अनन्वित दुःखें सर्वांना भोगावीं लागत आहेत. परमेश्वराबद्दलचें अज्ञान हें अनेक जन्मींचें पापच भोगाला आलें आहे. हें पाप साफ धुवून निघण्यासाठींच राम-कृष्ण भक्तीच्या साधनांची जरुर आहे. प्रत्येक

मनुष्यप्राण्यानें साधक बनून सद्गुरुला शरण जाऊन साधुत्त्व प्राप्त करून घेण्याच्या मार्गाला लागलें पाहिजे. असें घडलें म्हणजे जीवनाचे अज्ञानामुळें प्राप्त झालेले सर्व मायापाश तुटतील व संसारांत जन्माला येऊन सर्व व्यवहार योग्य तऱ्हेनें घडून सुद्धां त्यांची कोणत्याही तऱ्हेनें बाधा होणार नाहीं व सर्व दुःखांचा नाश होईल.

परमेश्वराचें स्वरुप पूर्ण आनंदस्वरूप आहे. त्याच्या सत्तेनें अनंत ब्रह्मांडें निर्माण होऊन त्यांचा कारभार सुरळीतपणें सारखा चालू आहे. तरीसुद्धां परमेश्वराच्या ब्रह्मानंदांत जराही कमतरता निर्माण होत नाहीं. सद्गुरुकृपेनें त्या परमेश्वराची भक्ति घडून त्याच्या राम—कृष्ण स्वरुपाशीं ऐक्यता घडली कीं या जन्मींच परमेश्वराचा परिपूर्ण ब्रह्मानंद प्राप्त होणार आहे.

जगामध्यें युगानुयुगें सत्यवानें चालू असणारा हा भक्तिमार्ग सर्वांच्याच वांट्याला सारखा येतो असें नाहीं. फारच थोड्या भाग्यवंत व पुण्यशीलांच्या वांट्याला तो येतो. कांहीं थोर विभूतींच्या जन्मकाळीं सुद्धां तो प्राप्त होतो. कांहींना बालवयांत, कांहींना तारुण्यांत, कांहींना उतारवयांतही प्राप्त होतो. तो केव्हांही प्राप्त झाला तरी परमेश्वराचें कार्य घडायचें घडतेंच. श्रीकृष्णाला सहाव्या दिवशींच भगवान शंकरांनीं दर्शन देऊन अनुग्रह केला. श्रीगणेशाचा जन्म झाला त्यावेळीं भगवान शंकर तपश्चर्येंत मग्न होते. तेव्हां पार्वतीमातेनें दुसऱ्याच दिवशीं सर्व ऋषींना बोलावून त्यांची पूजा केली व त्यांच्याकडून श्रीगणेशाला अनुग्रह देवविला. तोच दिवस आजसुद्धां 'ऋषिपंचमी' म्हणून स्त्रिया साजरा करतात व ऋषींची पूजा करतात. प्रभूरामचंद्राला बालवयांतच वसिष्ठ ऋषींनीं ज्ञानोपदेश केला. ध्रुव, प्रल्हाद, निवृत्ति-ज्ञानदेव, एकनाथ, सद्गुरु श्रीगजाननमहाराज, यांना बालवयांतच भक्तिमार्ग प्राप्त झाला; तुलसीदास, भर्तृहरी, नामदेव, तुकाराम, रामदास, श्रीपद्मनाभस्वामी, श्रीकेसकर महाराज यांना तरुणपणीं तो प्राप्त झाला; आणखी कित्येकांना उतारवयांतही तो प्राप्त झाला. पण या सर्वांनीं प्राप्त झालेला भक्तिमार्ग योग्य तऱ्हेनें रक्षण केला व आयुष्यभर जगाचें कल्याण करून परमेश्वराचें धर्मरक्षणाचें कार्य केलें व आपल्या चारित्र्यानें व ज्ञानोपदेशानें इतरांना योग्य मार्गदर्शन केलें. हें कार्य आयुष्याचा शेवट होईपर्यंत त्यांनीं सतत चालू ठेवलें व शेवटीं देह पडल्यावर ते परमात्म्यांत विलीन झाले. म्हणून मनुष्याला जन्मापासून मृत्यू येईपर्यंत भक्तिमार्गाच्या संस्कारांची जरूर आहे. जन्मतः किंवा बालवयांत संस्कार घडत नाहींत म्हणून हिंदुधर्मांतील चारही वर्णांना 'उपनयन' संस्कार नेमून दिला आहे. या संस्कारामुळें 'गायत्रीमंत्र' प्राप्त होतो व त्याच्या सतत जपानें सूर्योपासना घडून ब्रह्मतेज प्राप्त होतें. हाही संस्कार घडला नाहीं तर शेवटीं सत्पुरुषांना शरण जाऊन भक्तिमार्गाची तरी प्राप्ती करून घेऊन आपला उद्धार करून घेण्याची संधि भगवंतानें सर्वांना दिली आहे. भगवंतानें आम्हांला जन्माला घालून आमच्या पोटापाण्याबरोबर आमच्या आत्मोद्धाराची सर्व तजवीज करून ठेवली आहे. त्याचा कोणी उपयोग करून घेतला नाहीं व जन्मभर ते रडतच राहिले किंवा पशूसारखे जीवन जगले तर जबाबदार कोण? प्राप्त झालेला भक्तिमार्ग मृत्यू येईपर्यंत टिकण्यासाठीं दररोज सकाळीं सूर्योदयाच्या आधीं व नंतर व तसेंच सायंकाळीं सूर्यास्ताच्या आधीं व नंतर एक मुहूर्त म्हणजे साडेतीन तास किंवा साडेतीन घटका सद्गुरुनें दिलेल्या राममंत्राचा व नाममंत्राचा जप घडला पाहिजे. जसजसा असा जप नित्यनेमानें घडेल तसतशीं चित्ताची शुद्धी होऊन सर्व पापबुद्धी जळून भस्म होईल व हळुंहळुं संसाराबद्दल वैराग्य प्राप्त होईल, व जगांत आपलें कांहीं व्हावें किंवा होऊं नये किंवा आपल्याला कांहीं मिळावें किंवा न मिळावें किंवा कोणी आपला मित्र असावा किंवा शत्रू असावा, याबद्दल कोणतीच वासना शिल्लक राहणार नाहीं. जें जें कांहीं घडेल त्यांतच आनंद निर्माण होईल. मनामध्यें जे जे संकल्प विकल्प निर्माण होतील ते ते विवेकानें लय पावतील. अशा तऱ्हेनें वासनाच नष्ट झाल्या तर साहजिकच त्यांच्या पासून निर्माण होणारे क्रोधादिक विकार हेही त्यांच्याबरोबर लयाला जातील व चित्त परमेश्वराच्या ठिकाणीं एकाग्र होईल. इतकेंच नव्हे तर सर्व धर्मशास्त्रामध्यें पुरुषाला या जगांत प्राप्त करून घेण्यासारखे धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चार पुरुषार्थ सांगितले आहेत त्यांच्या प्राप्तीचीही आवश्यकता राहणार नाहीं. सर्व चित्तवृत्ति परमेश्वराच्याच ठिकाणीं एकरूप झाल्यावर मनुष्य जन्माला येऊन परमेश्वर भक्तीचा सर्वश्रेष्ठ पुरुषार्थ प्राप्त व्हावयाचा तोच झाला. मग दुसऱ्या पुरुषार्थांची आवश्यकता तरी कोठें राहील? व ज्या संसारापासून अनेक तऱ्हेचे मोह निर्माण होतात व त्यामुळें दुःखें भोगावीं लागतात तो संसार म्हणून तरी कसा अनुभवाला येईल? जो काय अनुभव शिल्लक राहील तो एक परमेश्वराचाच अनुभव राहील.

धर्म–संस्थेचें स्थान

आजच्या व उद्यांच्या सामाजिक जीवनांत

लेखक :—कुंदर दिवाण

[मागील अंकावरून चालू]

आज आम्हीं जरी पशुबलि देत नाहीं, तरी आमचे पूर्वज देत. जे देत ते हीन नव्हते. ते देव होते. त्या काळाचे ते विचारी पुरुष होते. जो आपल्या प्रतीतीच्या प्रकाशाला अनुसरून वागतो, तो देव होय. त्यालाच धार्मिक म्हणावयाचें. जो धार्मिक आहे, तो आपल्या धर्माप्रमाणें म्हणजे आपल्याला झालेल्या सत्याच्या प्रतीतीप्रमाणें चालतो. त्यापाईं तो सर्व कांहीं झालेल्या सत्याच्या प्रतीतीप्रमाणें चालतो. त्यापाई तो सर्व कांहीं सहन करतो. आणि मानवाला एवढेंच करणें शक्य आहे आणि त्यांतच त्याच्या जीविताचें साफल्य आहे. अशाप्रकारें आपलें जीवन सफल करून तो मानव-समाजाची उन्नति साधीत असतो. याबाबतींत गॅलिलिओची आख्याइका प्रसिद्ध आहे. धर्म म्हणजे काय, त्यासाठीं माणसाला किती सहन करायला पाहिजे, आणि शेवटीं सत्याचा आणि धर्मांचाच कसा विजय होतो, हें त्या आख्यायिकेवरून चांगलें लक्षांत येण्यासारखें आहे. बायबलामध्यें लिहिलें आहे कीं पृथ्वी ही स्थिर असून सूर्यच तिच्याभोंवतीं फिरतो. गॅलिलिओला आपल्या ज्योतिषज्ञानानें दिसून आलें कीं, पृथ्वीच सूर्याभोंवती फिरत आहे. तेव्हां त्यानें तें सत्य जगाला जाहीर केलें. पण धर्मग्रंथांच्या विरुद्ध प्रतिपादन करतो म्हणून पोपच्या आज्ञेवरून त्याला तुरुंगांत टाकण्यांत आलें. तिथें त्याचा फार छळ झाला. तो सर्व तें सहन करीत होता. पण एकदां छळ असह्य झाल्यावरून तो पृथ्वी फिरत नाहीं असें लिहून द्यायला तयार झाला. पण लिहायला बसला असतां तो उदगारला कीं "मी लिहून दिलें तरी पृथ्वी ही फिरते, फिरते, आणि फिरतेच." आणि असें म्हणून त्यानें तो कागद भिरकावून दिला. सत्याची प्रतीतिही माणसाला असें दिव्य करायला लावते आणि असें दिव्य करणें, आपल्या सत्यनिष्ठेचें असें प्रमाण देणें, याचेंच नांव धर्म होय. "सत्यात् न प्रमदितव्यम्" या आज्ञेंत हाच धर्म सांगितला आहे. याच धर्मासाठीं सॉक्रेटिसानें, येशूनें, मन्सूरनें, गांधीनें आपलें बलिदान दिलें आहे. याहून हितकर आणि श्रेष्ठतर जीवनांत खरोखर दुसरें कांहीं नाहीं.

या सत्यनिष्ठारूप धर्माच्या बाबतींत आस्तिक नास्तिक असा भेद नाहीं. इथें नास्तिकतेला मुळीं वावच नाहीं. जें आहे तें सत्यच आहे आणि त्याचेंच निरंतर अनुसंधान करावयाचें आहे. त्या सत्याला तुम्ही ईश्वर म्हणा वा न म्हणा. तें स्वयमेव ईश्वर आहे. कारण, एक त्याचीच सत्ता आहे.

या सत्यनिष्ठेबाबत व्यावहारिक आणि पारमार्थिक असाहि भेद नाहीं. सर्व व्यवहारच पारमार्थिक आहे. कारण तो सत्यमूलक, सत्यमय आणि सत्यपर्यवसायी आहे. तसा भेद मानिल्यास "पुराणांतलीं वांगीं पुराणांत" च रहायचीं. आणि "गजोऽपि मिथ्या, पलायनमपि मिथ्या" असा खोटा वेदान्त उर्फ दंभाचार चालायचा. या दंभाचारामुळेंच 'धर्मच नको' म्हणणारे कांहीं विचारक निघाले आहेत. परंतु व्यवहार व परमार्थ अशा भेदाचा छेद केला, कीं दम्भ मेलाच. आणि तेंच धर्माचा हिरीरीनें पुरस्कार करणारांना आणि त्याहून अधिक हिरीरीनें त्याचें उच्चाटन करायला निघालेल्या विरोधकांना करायला पाहिजे. सत्यनिष्ठेंत दोन्ही एकवटतात. विरोध विरतो, समन्वय उरतो. म्हणून सत्यनिष्ठा हाच सर्व धर्मांचा निकर्ष व पाया असून सर्वधर्म–विरोध–परिहाराचा मार्गहि तोच आहे.

जोंवर मनुष्य आपला स्वतःचाच इनकार करीत नाहीं, तोंवर धर्माचाहि इनकार होवूं शकणार नाहीं. अर्थात् धर्म ही संस्था नित्य निर्भय आहे. परंतु धर्म आणि धर्मसंस्थान एक असतील असें नाहीं. जेव्हां आत्मानात्मविवेक मंद आणि मंदतर होत जाऊन अनात्मवस्तूला अधिक महत्त्व दिलें जातें, तेव्हां धर्म क्षीण आणि संस्थान पीन होत जातें. आणि त्यामुळेंच आपल्याला जगभर धर्म–पुरुषांचा धर्माच्या संस्थानाधिपतींकडून छळ झालेला दिसून येतो. सॉक्रेटिस, खिस्त, मन्सूर, गांधी यांच्या उदाहरणांवरून हें स्पष्ट होत आलें आहे. धर्म हें एक जीवन–तत्त्व आहे. ती सांचेबंद वस्तु नाहीं. व्यवस्था, संस्था, रचना जरी त्याच्या गतीनें घडत, बिघडत, आणि मोडत असल्या, तरी तो त्या रचना, संस्था, आणि व्यवस्था याहून भिन्न, सर्वतंत्रस्वतंत्र अशी, शक्ति आहे.

> " वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
> तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ "

हें जसें आत्म्याविषयीं म्हटलें आहे, तसेंच तें धर्म–तत्त्वाला वा शक्तिलाहि लागूं आहे. वृक्षाचीं जीर्ण पानें गळून त्याला नवीन पालवी येत असते, नवा मोहर येत असतो, नवीं फळें येत असतात; त्याप्रमाणें धर्माच्या कल्पवृक्षालाहि नवे विचार, नवे उच्चार, आणि नवे आचार येत असतात. पण त्या सर्वांचेंच संजीवन धर्मवृक्षाचा सत्यानुसरणरूप जीवनरसच करीत असतो. वृक्षधारणाला ज्याप्रमाणें त्या जीवनरसाची आवश्यकता असते, तशीच कोणत्याहि काळच्या समाजाच्या धारणाला धर्माची असते. म्हणूनच त्याला धर्म म्हणावयाचें.

हल्लींचा तरुण हा सोवळें–ओवळें पाळीत नाहीं, खाद्याखाद्यविवेक करीत नाहीं, पूजा–अर्चा आणि जपजाप्य करीत नाहीं. तो संध्यातर्पण आणि श्राद्धपक्षहि नसेल करीत. पण केवळ एवढ्यामुळें तो अधार्मिक झाला आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. त्याला जीर्ण आणि निःसत्व धर्म

(पान ११ वर)

श्री ब्रह्मानंद स्वामींची प्रश्नोत्तरें !

अनुवादकः—भवानीशंकर नीळकंठ वागळे

मंगलमय देव कोण आहे ?—परमात्मा.
दया कोणावर करावी?—दीनदुबळ्यावर.
मायेचा पाश कसा सुटेल?—खऱ्या ज्ञानानें.
नम्रतेचें लक्षण कोणतें ?—अभिमानाचा अभाव.
कर्मांचें बंधन कोणाला नाहीं ?—आत्मज्ञान्याला.
पुण्य क्षीण कशानें होतें ?—गुणांचा गर्व केल्यानें.
ब्रह्मदर्शी कोण ?—उत्तम साधक.
शुद्ध भाव कशानें होतो ?—ममत्वाच्या त्यागामुळें.
बंधनाला कारण काय ?—दृढ आसक्ति.
धन्य कोण ?—समदृष्टि पुरुष.
श्रेष्ठ पुरुष कोण ?—अहंकाररहित पुरुष.
बांधून टाकणारी सांखळी कोणती ?—भोगवासना.
सुख कसें प्राप्त होतें ?—तृष्णा-त्यागानें.
जन्माला कारण कोणतें ?—अज्ञान.
नरकासमान काय आहे ?—क्रोधादि वाईट वृत्ति.
स्वर्ग कसा प्राप्त होतो ?—जीव-दयेनें.
सदा जाग्रत कोण असतात ?—विवेकी जन.
भीषण शत्रू कोण ?—विषय-रत प्रबल इंद्रियें.
परम मित्र कोण ?—विजयी झालेलें मन.
दरिद्रतेला कारण कोण ?—तृष्णा.
ज्ञानाचें साधन कोणतें ?—पूर्ण वैराग्य.
मृत्यूसमान कोण आहे ?—प्रमाद.
परम प्रेमाचा विषय कोणता—सत्य आत्मा.
संपत्तिवान कोण ?—संतोषी जन.
दृढ बंधन कोणतें ?—विषयासक्ति.
शीघ्रता कशामध्यें करावी ?—परमार्थ साधनांमध्यें.
मदिरेसारखें मादक काय आहे ?—धन.
अंध कोण ?—कामातुर.
धर्माचें मूळ काय ?—दया.
चित्ताची एकाग्रता कशी होते ?—प्रभूच्या ध्यानानें.
सर्वोत्तम लाभ कोणता ?—ब्रह्माची प्राप्ति.
संग्रह करण्यायोग्य काय आहे ?—श्रेष्ठ गुण.

अत्यंत दुःखद काय ?—दुराशा.
कोणावर विश्वास ठेवावा ?—प्रभु-कृपेवर.
श्रेष्ठ जीवन कोणतें ?—प्रभु-भक्तीनें पूर्ण.
तत्त्वप्रदर्शक कोण ?—ब्रह्मविद्या.
परम समाधि म्हणजे काय ?—ब्रह्मासी एकता.
जग कोणी जिंकलें ?—ज्यानें मन जिंकलें.
उत्तम कर्म कोणतें ?—भजन-कीर्तन.
शूरवीर कोण ?—कामविजयी.
सुखाचा उपाय कोणता ?—अनासक्ति.
उत्तम कीर्तिमान कोण ? —भक्तजन.
निकृष्ट कर्म कोणतें ?—कामनायुक्त.
सद्गुरु कोणाला मानतात ?—तत्त्वदर्शकांना.
दुस्तर पीडा कोणती ?—आवागमनाची.
आनंद कोण मिळवितो ?—निष्कामी पुरुष.
उत्तम भूषण कोणतें ?—शीलस्वभाव.
चिंतनीय वस्तु कोणती ?—ब्रह्मतत्त्व, भगवान.
खरा शिष्य कोण ?—गुरुआज्ञा पाळणारा.
महान तीर्थ कोणतें ?—आत्मशुद्धि.
त्याग करण्यायोग्य काय आहे ?—दुर्भावना.
क्षमेचें फल काय ?—दुःखाची निवृत्ति.
सदैव ऐकण्याजोगें काय आहे ?—भगवद्गुणानुवाद.
पाप कसें होतें ?—कामनेनें.
सात्त्विक तप कोणतें ?—इंद्रियसंयम.
ब्राह्मणाचा धर्म कोणता ?—सर्वथा संतोष.
क्षत्रियाचा मुख्य धर्म कोणता ?—दीनरक्षा.
वैश्यांचा मुख्य धर्म कोणता ?—परोपकार, सात्त्विक दान.
शूद्राचें कल्याण कशानें होतें ?—निष्कपट सेवेनें.
भक्ति क्षीण कशानें होते ?—भोगेच्छेनें.
साधन-ज्ञान कसें कमी होतें ?—अहंकारानें.
सदैव काय केलें पाहिजे ?—धर्माचें पालन.
खरा ज्ञानी कोण ?—संशयरहित.
मोठें पातक कोणतें ?—परस्त्रीवर कुदृष्टि.

जिवंतपणीं मृत कोण ?—आळशी.
प्रभु कोणाच्या आधीन आहे ?—प्रेमियांच्या.
सुखद आहार कोणता ?—अल्प व साधा.
उत्तम प्रकृति कशी राहील ?—शांत वृत्तीनें.
संगति कोणाची वाईट ?—दुराचाऱ्याची.
महत्वपूर्ण मार्ग कोणता ?—अयाचकता.
उत्तम सहकारी कोण ?—आत्मिक बल.
समाधीची फलप्राप्ति कोणती ?—शांतिप्राप्ति.
भगवान कसा वश होतो ?—खऱ्या प्रार्थनेनें.
धर्माचें साधन कोणतें ?—सरळ निष्कपट व्यवहार.
साधकानें काय सोडावें ?—कुतर्कदृष्टि.
क्षणभंगुर काय आहे ?—संसारांतील भोग.
प्रबल शत्रु कोण आहे ?—न जिंकलेलें मन.
मन कशानें शांत होतें ? - अभ्यासानें, वैराग्यानें
ज्ञानाचें लक्षण कोणतें ?—एकता व समता.
पापाचें मूळ काय ?—स्वार्थ.
स्वार्थाचें मूळ कारण कोणतें ?—अज्ञान.
कर्माचा प्रेरक कोण ?—आपला संस्कार.
ईश्वर काय करतो ?—कर्म-फल-दान.
धर्म सफल कसा होतो ?—सद्भावनेनें.
उत्तम गति कशीं प्राप्त होतें ?—सत्संगतीनें.
वाणी पवित्र कशीं होते ?—सत्य भाषणानें.
कोणापासून सावध रहावें ?—मन-इंद्रियापासून
सतत भय कशाचें बाळगावें ?—दुर्व्यसनांचें
दुःखाचें कारण कोणतें ?—अधिक व्यय.
श्रद्धा कशी वाढते ?—निष्कामतेनें
तप कशानें क्षीण होतें ?—क्रोधानें व दंभानें.
पराक्रम कसा वाढतो ?—ब्रह्मचर्यानें.
बुद्धि निर्मल कशी होते ?—स्वाध्यायानें.
आरोग्य कसें टिकतें ?—सदाचारानें.
भक्तीचा परिणाम काय ?—भगवंताचीं प्रेमप्राप्ति.

(पान ९ वरून चालू)

म्हणजे धर्माचे रूढ, बाह्य आकार हृदयस्पर्शी वाटत नाहींत. पण स्वच्छतेचा, सभ्यतेचा, श्रद्धेचा आणि जीवनाचा नवा आदर्श तो शोधीत आहे. असें करण्यांत कदाचित् तो अनेक चुकाहि करील, पण त्या चुका त्याला सत्याच्या मार्गावर अग्रेसरच करतील—जर तो आपल्या आंतरिक विवेकाचा आवाज दडपून टाकणार नाहीं आणि त्यासाठीं रूढीप्रिय समाजाच्याकडून वा राज्याकडून होणारा छळहि सहन करण्याची तितिक्षा ऊर्फ अहिंसा अंगीं बाणवून घेईल. महात्मा गांधींचें जीवन या दृष्टीनें आदर्श म्हणतां येईल.

परंतु धर्म म्हणजे अभिमानाचें पोषण करणारें, मानव-समाजाचें शकलीकरण करणारें, बुद्धीला सत्याचें दर्शन करून देऊन मानवी आत्म्याला परिपूर्ण निर्भय व स्वानंदसम्राट् बनविण्याऐवजीं त्याला अर्थहीन परंपरागत कर्मकांडाचा बंदा गुलाम करणारें तत्त्व असा अर्थ असेल, तर त्याला जगांत कोणत्याच काळीं स्थान असूं नये, आणि कधीं असलेंच तर तें टिकलें नाहीं आणि पुढेंहि टिकणार नाहीं. आजचे जगांतील धर्म हे वस्तुतः धर्म नसून धर्माचे देह आहेत. आत्मा ज्याप्रमाणें देह धारण करतो आणि सोडतो, त्याप्रमाणें धर्महि देह धारण करतो व टाकतो. परंतु अशाप्रकारें देहधारण, देह-विकास आणि देहान्तर होत असतांनाहि धर्मरूप आत्मा अभंगच असतो. आणि तो प्रत्येकाच्या हृदयरूपगुहेंत गुप्त असतो. गीतेंत म्हटल्याप्रमाणें "सर्वधर्मान् परित्यज्य" अवांतर सर्व धर्म सोडून त्यालाच एकाला शरण जावयाचें आहे. त्याच्याच प्रसादानें पराशान्ति आणि शाश्वत स्थान लाभावयाचें आहे. त्याचें स्थान मनुष्याच्या सामाजिक जीवनांत, आजच्या आणि उद्यांच्याहि, अढळ आहे. परंतु त्याच्या देहांचें आणि पोशाखांचें-आजच्या प्रचलित धर्म-संप्रदायांचें व पंथांचें स्थान मात्र सापेक्षपणें तात्कालिकच आहे, होतें, आणि राहणार.

। महर्षिप्रवर सौभरिजी महाराज और उनका वंश।

लेखक-सर्व-तंत्र-स्वतंत्र विद्यामार्तण्ड प्रो. **माधवाचार्य**

अन्य पुरुषों के चरित्र किसी एक पुरुषार्थ विशेष की ओर झुकते हुए तथा ऋषियों के जीवन-धर्म-अर्थ-काम-और मोक्ष इन चारों पुरुषार्थों में यथायोग्य रीति से विनियुक्त मिलते हैं।

इतर अच्छे से अच्छे लोग इनकी आराधना में श्रद्धा और समय का प्रयोग यथार्थ रीति से नहीं कर पाये हैं। पर ऋषिगण वनों में रहकर भी कभी अपने वास्तविक कर्तव्य से भ्रष्ट नहीं हुए हैं। जिस पुरुषार्थ के अर्जन करने का जो समय नियत है। उन्होंने उसी समय निष्पक्षपात द्रष्टि से उस पुरुषार्थ का उपार्जन किया है।

पं. माधवाचार्य

यह सच है कि-ऋषि, मानव नहीं थे। वेद उन्हें प्रजापति के अंग भूत बताता है। वास्तव में भी वे वैसे ही थे। उन्हें जन्म से ही धर्म का एवम् सच्चे धर्म का साक्षात्कार था। स्वयम् ही सदाँ त्रिकाल के पदार्थों का ज्ञान बना रहता था। उनका प्रत्येक कार्य अपना एक आदर्श रखता था।

सब ऋषिगणों को एक ही तत्व का होने के कारण कोई उनमें पारस्परिक भेद भाव नहीं था। उनके सारे पारस्परिक व्यवहार आर्षत्व धर्म पर ही अवलम्बित रहते थे। राज्यकर्ता, मंत्रद्रष्टा की कन्याओं से तपोनिष्ट मंत्र द्रष्टा ऋषियों का वंश चलता था।

राजर्षि मनु ने अपनी देवहूती पुत्री महर्षि कर्दम को विवाही थी। कर्दम ने अपनी कन्या कला मरीचि के लिये, अनसूया-अत्रि के लिये, श्रद्धा-अंगिरा के लिये, हविर्भू-पुलस्त्य के लिये, ख्याति भृगु के लिये, अरुन्धती-वसिष्ठ के लिये- और शान्ति-अथर्वा के लिये व्याह दी थी। इन्हीं से ऋषियों के वंश चले थे। देवहूती के प्रियव्रत और उत्तानपाद दो भाई थे। भक्त ध्रुव इन्ही उत्तानपाद महाराज के पुत्र थे। दूसरे शब्दों में कहूँ तो यह भी कह सकता हूँ कि-अरुन्धती आदि ऋषि पत्नियों के भक्त ध्रुव मामा के बेटा थे। इसी प्रकार इन नौऊ ऋषियों की परम्परा ने भी समय समय पर राजर्षियों की कन्याएं लेकर विप्र वंश की वृद्धि की थी।

यद्यपि भागवत में पूर्वोक्त नौ ऋषि कर्दम महर्षि की कन्याओं से ग्रहस्थ निष्ठ मिलते हैं। पर इनमें मूल गोत्रकार-भृगु-अंगिरा मरीचि-और अत्रि ये चार ही हैं। इन्ही से अनन्त गोत्रों की उत्पत्ति हुई है। भृगु महर्षि की ज्योतिष की भृगुसंहिता परमप्रसिद्ध है। इसे महर्षिने लक्ष्मीपति में लात मार कर ब्राह्मणों की दरिद्रता को दूर करने के लिये बनाया था।

भृगुके-श्रौत ग्रन्थों में हमें जमदग्नि, वीत हव्य, गृत्समद, वाध्यश्व और वैन्य ये पाँच गोत्र गण मिलते हैं। ऋग्वेद का दूसरा मंण्डल प्रायः गृत्समद के मंत्रों से पूरा हुआ है। यह अंगिरा वंशीय शुन होत्र का पुत्र था, किन्तु इन्द्र ने इसे असुरों से मुक्तकर, भृगुवंशी शुनक का पुत्र बना दिया।

भृगुवंशी महर्षि ऋचीक ने चन्द्रवंशी कुशाम्बु महाराज के पुत्र गाधि की कन्या सत्यवती, एक हजार श्याम कर्ण घोड़ा गाधिको देकर व्याहली। इसी के उदर से महर्षि जमदग्नि की उत्पत्ति हुई।

उन्होंने भी राजा रेणु की कन्या रेणुका के साथ विवाह किया, जिससे परशुराम भगवान उत्पन्न हुए। आपने २३ बार पृथ्वी के क्षात्र तेज को विनष्ट किया था।

महर्षि विश्वामित्र गाधि के ही पुत्र थे। जो कि ब्राम्हणों के परम गोत्रकार हैं। आपने भृगुवंशीय अजीगर्त के पुत्र शुनःशेष को अपना बड़ा पुत्र स्वीकार कर अपने पुत्रों से भी इसको बड़े भाई के रूपमें ग्रहण कराया था। शुनःशेष के भी वेद में सैकड़ों मंत्र हैं।

भृगुनन्दनच्यवन के भी ऋग्वेद मे मंत्र मिलते हैं। आपने राजा शर्यांति की पुत्री सुकन्या के साथ विवाह किया था। आप वृद्ध थे, पर अश्विनी कुमारों ने आपको सुन्दर युवा बना दिया था। इसके प्रति फल रूप आपने भी इन वैद्यों को सोमभागी बनाया। इनके अतिरिक्त आप्नवान, और्व, सावर्णि, जीवन्ति, जावाली, एतिशायन, वैरोहित्य, अवट, मण्डु, आर्ष्टिसेन अनूप, वीतहव्य, यास्क, वाधूल, मौन, मौंक, शुनक, वध्रश्व, मित्रायव, वैन्य और पार्थ आदि गोत्र, भी भृगुवंश में मिलते हैं। दैत्याचार्य भगवान् शुक्र भी तो भार्गव ही हैं। जिनसे मृत संजीवनी विद्या सीखने कच गया था। अंगिरा महर्षि के पुत्रो में-हिरण्यस्तूप, सव्य, कुत्स, घोर, धरुण, प्रियमेघ, विरूप, नाभानेदिष्ट, अयास्य, बृहस्पति, प्रभु, वसु, शुनहोत्र, संवर्त, अभीवर्त, ध्रुव, विश्ववना, वैयश्व और उचथ्य, ऋग्वेद, के मंत्रों के द्रष्टा मिलते हैं।

महर्षि कण्व—भी महर्षि घोर के पुत्र हैं। इनके छोटे भाई बड़े भाई कण्व के वात्सल्य पर इतने मुग्ध हुए कि अन्ततोगत्वा-इनकी पुत्रता स्वीकार करली। इस कारण प्रगाथ के नाम के साथ घोर के स्थान में कण्व लगाने लगा।

महर्षि कण्व के पुत्रों में-प्रस्कण्व, मेध्यातिथि, मेधातिथि, देवातिथि, ब्रह्मातिथि, वत्स, पुनर्वत्स, सध्वंस, शशकर्ण, प्रगाथ, पर्वत, नारद, इरं-बिठि, सौभरि, नीपातिथि, श्यावाश्व, नामाक, विशोक, प्रगाढ़, पुष्टिगु, श्रुष्टिगु, आयुमेध्य, कृश, पृषध्र, सुपर्ण, भर्ग, प्रगाथ, कुसीदी, मूर्ध्वन्वान् और कुरुसुति ऋग्वेद के मंत्रों के द्रष्टा हुए हैं।

महर्षि भरद्वाज, बृहस्पति जी के पुत्र हैं। आपके ही कारण बृहस्पति जीने भावी के गर्भस्थ बालक को दीर्घतमा बना दिया था। गौतम महर्षि भी इसी परम्परा में हैं। जिनकी परम सुन्दरी अहिल्यानारी को भगवान रामचन्द्रजी ने तारा था।

महर्षि अंगिरा के बेटा नातियों में घोर और कण्व अधिक प्रतापी हुये। यही कारण है कि ये दोनों अंगिरा गोत्र के प्रवरों में गिने जाते हैं। हमारे चरित्र नायक महर्षि सौभरि कण्व महर्षि के पुत्रों में संभारे जाते हैं। यह शौनकीय बृहद देवता में लिखा है।

ऋषि परंम्परा के देखने से पता चलता है कि महर्षि सौभरी सृष्टि के आदि के ऋषियों में हैं। क्योंकि ब्रह्मा से अंगिरा, अंगिरा से घोर और घोर से कण्व, और कण्व से महर्षि सौभरि होते हैं। इस प्रकार ये बह्वृचा चार्यों महा महिम मंत्र द्रष्टा ब्रह्मा के पंती हो जाते हैं। यों तो सभी ऋषिगण परम तपस्वी थे। सबकी ही जीवनियाँ नितांन्त तपोमय हैं। फिर भी भार्गव और आंगिरस इन दो वंशों का परम तपस्वियों के रूप में वेदने निर्देश किया है। वेद-पुरोडाशों के कपालो को "ॐ भृगूणामंगिरसां तपसा तप्यध्वम्।"

भृगु और अंगिरा के तप से तपजाओ। यह कह कर तपाने की आज्ञा देता है। वेद में इन दोनों के ही नामों का निर्देश है। इससे पता चलता है कि वेद सब में इन दो वंशों को अधिक तपस्वी मानता है। वास्तव में ये दोनों वंश तप के विषय में सबसे बढ़ चढ़ कर रहे भी।

हमारे निर्दिष्ट महर्षि सौभरि भी इन तपस्वियों में अग्रगण्य हैं। आप-अपने आविर्भाव से लेकर, चक्रवर्ती मान्धाता के यमुना की इन की तपोभूमि के पास आने तक, यमुना के पानी के भीतर ही। समाधि लगाकर दश युग ध्यानमग्न रहे थे।

आज का कालीह्रद-ही महर्षि का तपःस्थल था। भागवत १० स्कन्ध १७ वें अध्याय में लिखा है कि एक दिन महाविष्णु भगवान के वाहन गरुड़ ने आकर महर्षि के यमुनासर में एक बहुत बड़े मत्स्य का आखेट किया। सरोवासी सभी मीन विलविला उठे। वाल्मीकि के समान आपका हृदय भी करुणा से भर आया और कह उठे कि :—

'अत्र प्रविश्य गरुडो,
यदि मत्स्यान् स खादति।
सद्यः प्राणैर्वियुज्येत,
सत्यमेतद् ब्रवीम्यहम्।'

भले ही गरुड़ विष्णु का वाहन है। फिर भी यदि इस सर में प्रविष्ट हो कर मत्स्य भक्षण करेगा। तो शीघ्र ही उसके प्राण पखेरू उसके शरीर से निकल जायेंगे। ये मेरे अक्षर त्रिकालाबाध्य होंगे।

ऋषिका-यह मत्स्य जाति पर भारी अनुग्रह था। यही अन्य गरुड विद्रोही तत्त्वों के लिये भी आशीर्वाद सिद्ध हुआ। रमणक द्वीप का निवासी महा अहि-कालिय-भी गरुड़ की वलि कवलित कर गरुड़ से लड़ा। सौ फण वाला रहने पर भी एक दिन लड़ते लड़ते परास्त हो गया। भागकर महर्षि सौभरि जी के ह्रद में शरण ली।

जब तकयहअहि नहीं आया था, यह स्थल महर्षि के निवास के कारण एक तीर्थस्थान बन गया था लोग यहां आकर ऋषि के दर्शन और यमुना में स्नान किया करते थे।

अहिवास--के नाम से उस समय से यह स्थल प्रसिद्ध होने लगा। जब से सौ फणों का अलौकिक अहि कालिय यहाँ निवास करने लगा। इसके साथ इसका परिवार भी पूरा अलौकिक ही था। अलौकिकता सवः प्रसिद्धि में मुख्य हेतुता रखा करती है।

महर्षि सौभरि के इस स्थान पर यह अलौकिक अहि बहुत युगों तक रहा। महर्षि की शरणगतवत्सलता की अमर कीर्ति-अहिवासी-के रूप में परिणित हो गई। आपका तपस्थल अहिवास क्षेत्र के नाम से प्रसिद्ध होगया।

यह ध्वनि भी भागवत से निकलती है। राजा परीक्षत ने शुकदेवजी से पूछा है कि—

'। कथमन्तर्जलेऽगाधे,
न्यगृह्णाद् भगवानहिम्।
स वै बहुयुगावासो—
यथासीद् विप्र कथ्यताम्।'

भगवान श्री कृष्ण ने गहरे पानी के भीतर उस शतफणधारी महाप्रतापी अहि का कैसे निग्रह किया। क्योंकि वह अहि वहां बहु युगों का आवासी था।

यहाँ राजा का कालिय न कहकर 'अहि' कहना, तथा स्थल को उसका 'आवास' बताना अहिवास क्षेत्र की प्रसिद्धि की ओर इंगित करता है। राजा के मस्तिक में भी अहिवास क्षेत्र है। इस कारण उसने इसे साहित्यिक ढंग से व्यक्त किया है। ठीक है—इसी प्रकार नाम पड़ा करते हैं। व्याकरण कार पाणिनि का भी सिद्धान्त है। महर्षि पाणिनि कहते हैं कि "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति"—प्रधान से ही नाम निर्देश भी किये जाते हैं।

अलौकिक अहि का वास प्रधान एवम् आश्चर्यकारक बना था इसी से इस स्थल का निर्देश-अहिवास-शब्दसे होने लगा। जो नवीन और प्राचीन इतिहास भूगोल जानते हैं। उनके लिये यह कोई आश्चर्य का विषय नहीं हैं। भारत के विषय में ही लीजिये, यह देश सात प्रसिद्ध नदियों के कारण पहिले-सप्तसिन्धु, कहाया करता था। भरत के पश्चात् इसका नाम 'भारत' भी हो गया। ब्रह्म वैवर्तने भी सर्पावास कहकर उल्लेख किया है।

इसी प्रकार किसी विशेष गुण एवम् व्यक्तियों के नाम पर जन पदों के भेद हुए हैं। यही सब देशों के नामकरण का संक्षिप्त इतिहास है।

भगवान सौभरिने अपने तप के स्थल यमुना के ह्रद को अहिवास किया, फिर भी अखण्ड तपस्या निरन्तर चलती रही। इसमें किसी प्रकार का विघ्न नहीं हुआ।

तप में विक्षेप-भी आजाया करता है। क्योंकि हृदय में अनन्त संस्कार छिपे रहते हैं। वे समय पर ही व्यक्त होते हैं। कौन समझ सकता था कि युगादि से यमुना के जल में तपस्या करने वाला ऋषि

कभी घरबारी भी हो जायेगा न इन बातों का उन्हें ही कभी ध्यान आता होगा। पर सभी बातें घटना चक्र के वश है। ऋषि के सामने भी एक दिन समाधि के उतार के समय में एक संमोहक द्रष्य आ उपस्थित हुआ। यही अन्त में तप में विक्षेप के पड़ने का मुख्य कारण हुआ। भागवत '९ स्कन्ध अध्याय' कहता है कि—

'यमुनान्तर्जले मग्नः,
तप्यमानः परंतपः।
निर्वृतिं मीनराजस्य—
वीक्ष्य मैथुन धर्मिणः—
जातस्पृहो नृपं विप्रः
कन्यामेकामयाचत।'

एक मस्त मीनराज अपनी स्त्री के साथ एकान्तवास करता हुआ निस्सीम आनन्द, मान रहा था। उसके आनन्दोल्लास को देख कर आपके हृदय के तार भी झंकृत हो उठे। ये भी चाहने लगे कि-मैं भी एक पत्नी विवाह कर इसी प्रकार आनन्द लूँ।

वहीं अयोध्या के चक्रवर्ती महाराजा मान्धाता सपरिवार आये हुए थे। आप उनके पास पहुँचे, और एक कन्या मागी। राजा ने उनका वृद्धत्व देख कर कहा कि–दयालो। अन्तःपुर में पधारिये, और जो कन्या आपको स्वीकार करले उसके साथ विवाह कर लीजिये। वही कन्या मैं आपको देदूँगा।

युगयुगान्तरों के योगनिष्ठः महर्षि सौभरिको राजा के मन की बात समझने में कुछ भी देर न लगी। झट आपने अपने दिव्य योग बल से ऐसा रूप धारण किया कि जिसके आगे काम का सौन्दर्य भी पानी भरने लग जाय एवंम् रति की भी रति डिग जाय। राजकुमारियों का सौन्दर्य इसके सामने क्या चीज था। राजकुमारियोंने तो ऐसी सुन्दरता कभी स्वप्न में भी नहीं देखी थी। मान्धाता की ये पचासों कन्याएँ उन्हें अपना बनाने के लिये आपस में लड़ने लगी। आप बड़े दयालु थे, आपने सभी को स्वीकार किया। इस बात को भागवत ने भी स्पष्ट कहा है कि–पुरुकुत्स, अम्बरीष और मुचुकुन्द की—

'तेषां स्वसारः पंचाशत्—
सौभरिं वव्रिरे पतिम्।'

पचासो बहिनों ने सौभरि को पति वरा। मान्धाता ने देखा कि, पचासो कन्याओंनें महर्षि को अपना पति मान लिया है, तो पचासों कन्याएँ सानन्द महर्षि को भेट कीं।

आपका विवाह—इन कन्याओं के साथ हुआ। इस दान को पाकर ऋषि परम संतुष्ट हुए। इतने कि–अपनी कृतज्ञता को न रोक सके, और अपने मंत्रों में प्रकट कर उठे. कि—

—" ॐ अदान्मे पौरुकुत्स्यः पंचाशतं
त्रसदस्यु र्वधूनाम्।
मंहिष्ठो अर्यः सत्पतिः॥

ऋग्वेद ६-१-३५-६

जिसके नाम को सुनकर दस्यु काँपने लग जाय, ऐसे वीर चक्रवर्ती मान्धाता ने मेरे विवाहने योग्य मुझे पचास कन्याएँ दीं। वह राजा बड़ा ही समर्थ, सज्जनोंका पालक एवंम् सबका पूज्यनीय है।

इतनाही नहीं किंतु उस पूज्य राजानें मुझे—

'ओ उत मे प्रयियोर्वयियोः सुवास्त्वा अधितुग्वनि'

उन कन्याओं के साथ उसने मुझे बहुत से रथ-घोडे हाथी वस्त्र अलंकार दिये, तथा अमित धन दिया। इन सबों को लेने के लिये मैं उसकी राजधानी अयोध्या नहीं गया। किन्तु मेरे निवास स्थान यमुना के इसी पवित्र तीर्थ पर दिये। युवा श्याम साडों के साथ गायें भी दीं।

यहाँ निरुक्त ने सुवास्तु का अर्थ नदीं और 'तुग्वनि' का तीर्थ अर्थ किया है। जब हम भागवत पुराण के साथ इनकी एक व्याख्या करते हैं तो मंत्रों का अर्थ और स्पष्ट हो जाता है।

मेरा ऐसा दृढ़ विश्वास है कि–भागवत का निर्दिष्ट प्रकरण इन मंत्रों की व्याख्यारूप है। ऐसा मानने पर ही–'निगम कल्पतरोर्गलितं फलम्' यह वाक्य चरितार्थ होता है। तभी भागवत वेद की स्वतःसिद्ध टीकासिद्ध होता है।

नियम भी वेद का अर्थ करते हुए ऐसाही है कि 'इतिहास पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्' इतिहास और पुराण से मिलाकर ही वेद की व्याख्या करनी चाहिये इन मंत्रों की व्याख्या में सौभरि की पुराण गाथा आ जाती है। पुराण और वेद दोनों की एक वाक्यातासे निष्पन्न अर्थ ही दोनों का होता है। क्योंकि पुराण के साथ वेद एवंम् वेद के साथ पुराणों का अर्थ निष्पन्न होता है। येही पचास कन्या आदि गोड़ आदिवासी ब्राह्मण वंश की आदि माताएं बनीं एवम् ब्राह्मण मात्र में हरितगोत्र इसवंश के आदि मामाओं के परिवार में आया। क्यों हि हारीत मान्धाता के पौत्र है यह श्रौतसूत्रों में मिलता है।

ब्रह्मर्षि देश–कहलाने का प्रारंभ इसका यहीं से होता है। ऋषि अपनी ५० पत्नियों के साथ ५० रूप धारण करके बस गये। एक एक पत्नी से सौ सौ पुत्र हुए। इस पाँच हजार का पुत्र मण्डल भी ऋषि के साथ रहने लगा।

अन्यत्र ऋषि लोग रहते तो थे पर इतनी बड़ी संख्या में नहीं रहते थे। उनका रहना भी था तो, तपोवनों और आश्रमों में ही था। सोने के महलों में नहीं था। वे 'आस्यतां सन्ति नीवाराः'-बैठिये आपके स्वागत के लिये नीवार घर में है। यह कहकर अतिथियों का सत्कार किया करते थे। वन में वनान्न ही उनका भोजन भी होता था। कोई ऐश्वर्यशाली ठाटबाट नहीं थे। पर महर्षि के यहाँ यह बात नहीं थी। आपके सारे परिवार के भिन्न २ सुवर्ण के महल बने हुए थे। आप भी भिन्न २ आलीशान महलों में अपनी ५० पत्नियों के साथ ५० रूप धर कर रहते थे। आपके पाँच हजार पुत्र भी अपने बड़े बड़े पाँच हजार महलों में अलग अलग रहा करते थे। आप और आपके पुत्रों के प्रत्येक भवन में एक एक चक्रवर्ती का ऐश्वर्य नाचा करता था। कहीं किसी प्रकार की कमीं नहीं थी। सभी महलों में यथेष्ट दास दासी गण विद्यमानें थे। जहाँ ऐसे ऋषि वंश रहें, वह क्यों न ब्रह्मर्षि देश के नाम से प्रसिद्ध होगा। गौड़ ब्राह्मण वंशेति वृत्तम् ने भी—इस देश को ब्रह्मर्षि देश कहने का कारण सौभरि वंश का निवास माना है। महर्षि सौभरि के ऐश्वर्य सबसे महान थे इस बातमें किसीको भी संदेह नहीं हो सकता। क्यों कि—आप योगी थे। आपने इन्द्र से सब कुछ अद्भुत स्वर्गीय ही प्रस्तुत करा लिया था।

★ " भक्त कवियों की लोक–हित की भावना " ★

(५)

" रसखान "

लेखक—**प्रो. अमरनाथ दुबे** एम. ए., सा. र.

परिचय—सूर के एक तारे पर साधी गई कृष्णभक्ति की माधुरी उन्हीं तक सीमित न रह सकी। अन्धे कवि ने जिस भाव–विह्वल हृदयसे कृष्ण को देखा था यद्यपि वह तन्मयता अन्यत्र दुर्लभ अवश्य है किन्तु उसका प्रभाव अनेकानेक हृदयों पर हुए बिना न रहा। इस प्रभाव की पराकाष्ठा तो तब होती है जब एक विधर्मी मुसलमान भी कृष्ण के सौन्दर्य पर रीझ कर पुनः पुनः गोकुल की उन्हीं गलियों में जन्म धारण कर ग्वालों के साथ बसना चाहता है जिन्हें कृष्ण की आत्मीयता प्राप्त हो चुकी है। रसखान एक वैसे ही भावुक थे। इतना ही नहीं, आप विठ्ठलनाथ जी के कृपापात्र शिष्य भी थे। कृष्ण की भक्ति में आप का अपार विश्वास था। 'प्रेम नाटिका' में आपने अपने को शाही वंश का बताया है। चाहे कुछ भी हो पर इतना तो निश्चित है ही, कि आप दिल्ली के एक पठान सरदार थे। आपने अपने बारे में 'प्रेम नाटिका' में कहा है :—

" देखि गदर हित साहिबी दिल्ली नगर मसान।
छिनहिं बादसा–बंश की ठसक छाँडि रसखान ॥ "

आपके हृदय परिवर्तन की भी एक विचित्र कहानी है। गोसाई जी का लौकिक प्रेम अलौकिक हो गया। किन्तु आपका लौकिक ही नही अपितु अप्राकृतिक प्रेम भी पारलौकिक बन गया। कथा इस प्रकार है कि रसखान की आसक्ति एक बणिकपुत्र पर थी। सम्भवतः इसकी कुख्यातिभी चारों ओर फैल गई रही होनी ? एक दिन रसखानने किसी किसी को यह कहते सुना कि भगवान से ऐसा प्रेम करना चाहिए जैसा रसखान उस बनिये के लड़के से करते हैं। इस बातने इनके हृदय पर जैसे बिजली गिरा दी हो ऐसा असर किया। इनका हृदय परिवर्तन सा हो गया। श्री नाभा जी को खोजते हुए ये गोकुल आए। वहीं पर गोसाई विठ्ठलनाथजी से दीक्षा ली। इस प्रकार का प्रसंग दो सौ बावन वैष्णवों की वार्ता में आया है। 'प्रेम बाटिका' में एक दोहा रस प्रकार आया है:—

" तोरि मानिती तें हियो, फोरि मोहिनी मान।
प्रेमदेव की छबिहिं लखि, भए मियाँ रसखान ॥ "

—इसी दोहे को आधार मानकर रसखानका सम्बन्ध उनके जीवन की उस घटना से एक और रुप में भी जोड़ते हैं जिसके कारण ये 'मियाँ' से कृष्ण–भक्त रसखान बन गए। कहते हैं कि ये जिस स्त्री पर आसक्त थे वह मानिनी थी। वह इनका आदर नहीं करती थी। एक दिन ये श्री मद्भागवत का फारसी अनुवाद पढ़ रहे थे। उसमें आपने पढा कि गोपियों की कृष्ण के प्रति कितनी अनन्य भक्ति थी। उनका प्रेम कितना अलौकिक था। अतः इन्होंने सोचा कि जिस कृष्ण पर इतनी गोपियाँ आसक्त हैं क्योंन उसी पर मन लगाया जाय। इसी लगन के कारण ये वहाँ से वृन्दाबन चले आए। हमें इन घटनाओं की सत्यता से उतना लेना देना नहीं जितना कि इसके पीछे छिपे एक तथ्य से है कि रसखान निश्चित ही प्रारम्भ से ही एक प्रेमी जीव थे।

काव्य कृतियाँ—अब तक रसखान की दो छोटी छोटी पुस्तकें प्रकाशित हुई हैं—'प्रेम–वाटिका' (दोहे) और 'सुजान रसखानि' (कवित्त–सवैये)। आपने अनेक पुस्तकों की तो रचना नहीं की किन्तु जो कुछ भी आपने किया वह निश्चित ही मर्मस्पर्शी है। कवित्त सवैयों और दोहों में अपने प्रेम की आसक्ति की अभिव्यक्ति इनकी अपनी विशेषता है। इन्होंने अब तक के कृष्ण भक्त कवियो की 'गीति–काव्य' की परिपाटी का आश्रय नहीं लिया अपितु कवित्त सवैयों में मर्मस्पर्शी प्रेम की अभिव्यक्ति की जिसमें कृष्ण के साथ ही साथ उस ब्रजभूमिके प्रति भी प्रेमने कमउफान नहीं मारा जिसकी धूल में कृष्ण ने खेल खेले। प्रेम के इसी उद्गार का परिणाम सम्भवत इस रुपमें हुआ हो कि प्रेम या श्रृंगार सम्बंधी कवित्त–सवैयों को लोग रसखान कहने लगे हों।

शुद्ध चलती हुई ब्रजभाषा का प्रयोग ही सिद्ध करता है कि उस धरती की भाषा भी इन्हें प्रिय थी। आपका रचनाकाल सम्वत् १६४० के उपरांत ही माना जा सकता है। कृष्ण के लीलापक्ष को लेकर भी आपने सुन्दर रचनाएँ की हैं।

लोकहित — प्रारम्भमें यह स्पष्ट किया जा चुका है रसखान दिल्ली के पठान सरदार थे। मुसलमानों में अपने धर्म के प्रति कट्टरता की भावना कूट कूट कर भरी रहती है, उसमें पठान तो और भी कट्टर हुआ करते हैं, जिस बात में उनकी आस्था है उससे वे जल्दी डिग नहीं सकते। किन्तु पठान होकर भी हिंदुओं के भगवान माने जाने वाले श्रीकृष्ण के प्रति अपने अनुराग का दर्शन कर जिस मार्ग को रसखान ने खोला उसे कबीर तो क्या जायसी भी न पा सके थे। कबीर गालियाँ देतेही मर गए। उन्होंने ढोंग और आडम्बर के प्रति अपनी गृद्धदृष्टि राखी। जायसी कुछ कोमलता और सरसता ला सके थे किन्तु रहस्य की प्रकृति के कारण उस अलौकिक सत्ता के सौन्दर्य को वे जन सामान्य के बीच में रख पाने में सर्वथा असमर्थ रहे। यदि ऐतिहासिक दृष्टिकोण से देखा जाय तो मुगल काल का वह युग अकबर महान की छत्रछाया को प्राप्त करके भी अपने उद्देश्यमें असफल ही रहा। हिन्दुओं के अत्यन्त समीप आकर भी अकबर उनसे दूर ही रहा। उसकी माला हृदय के ऊपर ही फिरती रही उसके अन्दर नहीं। अतः हृदयों की एकता जिसमें दो की भावना न हों, जो धर्म को वास्तविक रूप में ही देखता हो, यदि कही पूरी हो सकी तो वह रसखान के ही द्वारा। रसखान के काव्य की इसी आत्मा में लोकहित की महान भावना निहित है। अकबर महान का बाहरी आवरण ही हिन्दू का रहा। हृदय के ऊपर तो उसकी माला लहराती रही किन्तु उस माला के प्रति श्रद्धा की एक भी लहर उसके

हृदय को छू न सकी। दासता के बन्धन से बँध कर हिन्दुओंने उसकी सेवकाई स्वीकार तो करली किन्तु वह सच्चे अर्थों में उनका स्वामी न बन सका। बन भी कैसे पाता। उसने हिन्दुओं के आगे सर तो झुकाया किन्तु उसकी आत्मा न झुक सकी। इसी कारण आडम्बर के आवरण में छिपी उसकी प्रवृत्ति 'दीन इलाही' के नाम से बाहर आ ही गई। श्रद्धा अपने मार्ग का निर्माण नहीं करती। वह तो सदा अनुचर ही बनी रहती है। वह केवल झुकना जानती है, निछावर होना जानती है। वह गुण दोष का विवेचन करने नहीं बैठती। वह तो अटल विश्वास लेकर उस विभूति की स्मृति में आत्मविभोर रहा करती है जिसके प्रति उसका उदय होता है। रसखान के प्रति कुछ इसी प्रकार की स्थिति पाई जाती है। उन्होंने कबीर की तरह यह नहीं कहा :—

"दशरथ सुत तिहुलोक बखाना।
रामनाम कर मरम है आना॥"

वे तो ऐसे दीवाने थे कि उन्हें कृष्ण नाम के मर्म की चिन्ता ही न रही। वह तो करोड़ों ही महलों को करील की कुंजों के ऊपर निछावर करने को तैयार थे। अतः यह सत्य है कि सब प्रकार के आकर्षण, शक्ति एवं सत्ता के केन्द्र अकबर भी जिस कार्य को करने में असफल रहे उसे रसखान नें अपने आत्म समर्पण से पूरा कर दिया। किन्तु खेद है कि रसखान के द्वारा दिखाया गया मार्ग अपना कोई अलग पंथ न बना सका। उनका कोई चेला उनके पीछे कार्य को विस्तृत न कर सका। यह राजमार्ग अपने जन्मदाता की मृत्यु के ही साथ राजरोग से ग्रसित हो गया। रसखान की अपनी कोई परंपरा न चल पाई, कोई मत, वर्ग भी इसी प्रकार की विचार धारा को लेकर उनके पीछे न आसका कबीर के सिद्धान्तों का प्रचार कबीर पंथ के द्वारा—चाहे वह बाद में अपने विकृत रूप को लेकर ही क्यों न चला हो—किया गया। कबीर के बाद नानक, दादू, मलूक, रैदास, सुन्दरदास आदि थोडे बहुत प्रकारान्तर से उन्हीं की बातों को कहते आये। जायसी की प्रेममार्गी सूफी रहस्यवादी विचारधारा कुतुबन, मंझन, उसमान आदि अन्य अनेक संतों के द्वारा शक्ति ग्रहण कर लोगों को उपदेश देती रही, लोगों को अपने मार्ग पर लाने का प्रयत्न करती रही। किन्तु रसखान के द्वारा प्रवाहित पुण्य सलिला की यह भक्तिधारा सूर्य के प्रचंड ताप से पिघलकर वह तो चली किन्तु कुछ भी दूर न चल पाई थी कि हिमाद्रि के असल गहरों के उसे आत्मसात कर लिया। रसखान अपने पंथ में अकेले रह गए। अन्यथा भक्तिकाल का यह मुसलमान हरिजन न जाने कितने 'सूर' दे जाता। इतना ही नहीं, साम्प्रदायिकता की इस विषमज्वाल का—जिसमें भारत में रहकर भी न जाने कहाँ कहाँ के गीत गाये जाते हैं, किस गुलिस्ता की बुलबुल बनने की तमन्ना की जाती है जिसमें इस धरती की सर्वोत्कृष्ट प्रकृतिछटा से भी मुह फेर कर खजूर, ताड और रेगिस्तान की प्रशंसा के स्वर मुखरित होते रहते हैं—यदि अवशेष ध्वस्त न हो गया होता तो कम से कम उसका विनाशकारी स्वरूप तो अवश्य ही समाप्त हो गया होता। किन्तु ऐसा न हो सका और इसी लिये रसखान अपने पथ पर अकेलेही रह गए। उस ओर रहीम आदि कुछ भूले भटके आभी गए थे पर उनकी प्रतिध्वनि 'नक्कारखाने में तूती की आवाज' स कुछ अधिक न हो सकी। सत्य तो यह था कि उनके समक्ष रसखान के समान न तो दृढ़ श्रद्धा थी न तो उतना घोर आत्म समर्पण ही। भक्ति की विचार धारा यदि आई भी तो कहीं कबीर की आत्म-महत्ता मुखरित रही तो कहीं जायसी का रहस्य।

जायसी और रसखान में जहाँ प्रेम के पीर की प्रधानता की एकता दिखाई देती है वहाँ उनके प्रेम में तात्त्विक अन्तर भी पायाजाता है। जायसी के प्रेम (प्रेमवर्णन) में रहस्य की प्रवृत्ति एक महान् बाधा बन जाती है। जहाँ कवि ठोस धरातल पर उतरता भी है वहाँ वह जन साधारण का प्रतिनिधित्व नहीं कर पाता। नागमती का वियोग-वर्णन यदि छोड़ दिया जाय तो शेष वर्णन एक ऐसी जादू की पिटारी बन जाता है जिसमें इन्द्रजालके निस्सार कौलाहल के अतिरिक्त जन साधारण के लिए और कुछ भी शेष नही रह जाता। वह नतो हमें परीलोक की कल्पना से ही अभिभूत कर कर पाता है और न तो ठोस धरातल पर ही खड़ा होने देता है। अतः वहाँ साधारण पाठक का हृदय रमता हुआ नही दिखाई देता। फिर "नौ पौरी पर दसवँ दुवारा" की बात तो जाने ही दीजिए। रसखान में हमें ऐसी कोई भी बात नही दीखती। उन्होंने जो कुछ भी कहा है वह ऐसा कहा है जिसे साधारण से साधारण बुद्धि का व्यक्ति भी समझ सके। और न केवल समझ सके अपितु रीझ सके। इतना ही नहीं तो वह भी रसखान के ही समान "कोटिन ही कलधौत के धाम, करील की कुंजन ऊपर" वार सके। तुलसी ने भी एक स्थार पर "धनि भारत भूमि..." की चर्चा की है। रसखान तुलसी की उसी परंपरा में आते हैं।

(अपूर्ण)

World Religion Supplement

Inspiring Sermons of Sadguru Shree Gajanan Maharaj Borkar

Culled by his disciple
Shri Muralidhar Swami Kilpady

(1)

Essence of Spiritual Wisdom

The spiritual knowledge is too vast-like a great ocean. Some people take, only a passing interest, whilst others find pleasure in delving too deep in its waters for personal enlightenment.

The common-man, however, is unfortunately, out of the picture and gets no guidance from either ! The learned Pandits, well-versed in Religious-doctrines, preach to the masses citing Scriptural Authority. This fails to reach the heart of the layman, though his intellect may get some food for thought.

The Saints, who have the interest of the entire Humanity, therefore, speak in the language of the Masses and lead a life which is understood by the latter. Philosophic Wisdom loses all meaning in life, if it were not to benefit the ordinary man. The advice Shree Maharaj gave some time back was, therefore, like the breath from the Heavens when he said, "The solution for human-ills, lies in holding fast unto the Feet of God, being full of faith and steadfast in resolve. Keep the sweet stream of Bhakti (Devotional Love) ever-flowing. When this much is done, one will experience Divine Protection and Grace, fall on every action of his. Divine Love too will start bubbling within him, which will later overflow through his personality and create an atmosphere surcharged with Divine ecstacy, that will hold others around him under its sway. Such a man, will become a centre of atrtaction and like Lord Krishna, who is depicted as "Sevito hi rasa ani watito aneka", he will drink the nectar of joy and pass it on to others. Steadily, step by step such centres will multiply and the "Kingdom of God" will get established on Earth. But how ? By following the simple course of action that was indicated earlier : to hold fast on to the Feet of the Lord. Be full of faith in Divine compassion and keep the stream of Bhakti (Divine Love) everflowing.

(2)

Influence of Soul force.

The 111th birth-day celebration of Samartha Shree Padmanabha Swami was held on the 24th December 1959 this year at "Shree Datta Mandir" Chinchakhari.

Shree Maharaj said on the occasion :—

"It is a common complaint that one hears now-a-days that the standard of morality has fallen too low. The people are adopting questionable means, which are sickening to contemplate, to gain their ends in life. Nobody ever thinks of the very existence of God !

No doubt, this is called, "Kali Yug" (Dark-Age). But fortunately, not all is lost as yet. The long unbroken chain of Saints is still functioning amongst us. Samarth Shree Padmanabha Swami Maharaj had enough of foresight in him. He wrote several volumes of books like the "Jatha Veda", "Shree Ishastavaraj", etc. and lit 36,000 'lamp—posts' (disciples) to shed the light of Spiritual knowledge to guide the runaways of the World back to the Spiritual fold !

Place of Prayer in Life.

Shree Maharaj continuing his sermon said, "There is still virtue in human heart. This fund of "Spiritual-wealth" (Bahutha Sukrutachi Jodi) draws him to the places of Divine worship, where he comes under the benign influence of Saints. In such a company, the man's transformation of self slowly takes place.

The individual too, can quicken this process by snatching 5 or 10 minutes from a day of 24 hours for Prayer. Should this be difficult, one may still think of God in the course of doing his daily duties. While eating the jack-fruit one applies oil to his hands. This frees him from the trouble caused by its sticky juice. So also, a little time spent on Prayers, goes a long way in lightening the heavy burden of life which defies solution with its complexities. Prayers

are indispensible in the lives of men. They are like the very lifebreath which keeps joy and contentment alive in the Human heart.

Thorns of Knowledge.

Knowledge of man can never be infalliable. But as man is a born egoist, he fails to notice his own shortcomings. Shree Maharaj gave an interesting story of a youth who wanted to create a swimming-record. This young man could swim in rivers and large lakes. He wanted to swim across the sea unaided and establish a record. His enthusiasm was so great that he could not be dissuaded by any one from his resolve. His father was a wise man. He called his son to his side and questioned him on the subject. He came to know that his son was ignorant; he did not even know what precautionery measures were needed in such cases. It was only the confidence the boy had in his prowess to swim in the village river, that made him to aspire for such a hazardous undertaking. The father told the boy, "My son, I am really proud of your ideal. One should be brave and try to achieve great things. But mere courage is of no avail nor is the little knowledge. Try to have full knowledge of your art from an experienced swimmer. Get trained under him. When he thinks that you have gained sufficient knowledge, you may undertake the adventure and your courage and self-confidence may bring you success. Lest, instead of success, defeat and perhaps death too may claim you!" Sense dawned on the youth in time. He gave up the idea of plunging into the sea unprepared.

Shree Maharaj said, "What is true of the young man is too true of the "swimmers" in the sea of "Samsara" (world). These 'swimmers' too need the training and direction of an experienced man in the line. There are 'eddies' and 'whirls' in life, which engulf the individual. So the need of a 'Guru' (Spiritual Master) is great indeed!

Need for Right—Conduct.

Shree Maharaj continued, "As we sow, so we reap. Actions which are contrary to Divine Laws bring in sorrow and suffering in their wake. Look at the egoist like Hiranyakashyapu! He became very powerful and would never acknowledge any one as superior to him. At last within the limitations set forth by him (while begging blessings from the Lord) he met his own end.

Arrogance and ego die their own death from the inherent poison they contain. Just as, the rust on the keen edge of the sword, eats away the steel or, as the ashes deaden the burning cinders. Shree Maharaj, therefore, cautioned every one to be very careful against falling a prey to ego but do virtuous deeds in life, and keep in the company of Saints and concluded his sermon.

(3)

The God in Man

A smart looking intelligent youngman once came to Shree Maharaj. His wide sparkling eyes were full of tears. With a choking voice full of grief, he narrated his tales of woe and humiliation he suffered at the hands of the unsympathetic world when he approached them for financial help to prosecute his studies.

Shree Maharaj was all kindness to him. He held the young man to his heart and promised to help him whenever in need and treat him like his son. The noble-minded young man was pure and innocent of heart, like a child.

So, the 'Man in God' and the 'God in Man' met for the first time under strange circumstances. Years rolled past since then. The youngman became an officer and had a happy home, under the care and guidance of the Maharaj. He also earned the endearing title of 'Deva Manoos' from big and small. But as ill-luck would have it, he suddenly died the other day. He was an Angel on earth. He is no other than late Shree Ganpat Shivaram Padwal, B. Sc., B. E., Executive Engineer P. W. D. Thana.

While speaking at the condolence meeting, on the usually serene face of Shree Maharaj, tears were found rolling down.

Meaning of Life and Death

With tear-stricken eyes, Maharaj gave a lucid explanation of the secret of life. He said, 'the five elements which compose the body are the five 'Pandawas' and the bodily consciousness is Draupadi' the Soul is 'Shree Krishna.

Praise and blame affect 'Draupadi' the ego. If this 'Draupadi' were to take the guidance of 'Dharma' (Virtuous conduct) the individual reaps happiness. The right conduct in life, ultimately results in Divine consciousness and helps him to realise the Soul

within. This realisation of Soul (Shri Krishna) is immortality. The physical body is prone to death. It is not immortal. The 'immortality' is only of the Soul.

How to realise immortality ?

Shree Maharaj said, "The 'body' in Sanskrit is called 'Shareera'. This term is composed of three words : 'Shara' 'Ari' 'Ra'. In Sanskrit 'Shara' means an arrow, 'Ari' means an enemy and 'Ra' stands for 'Randhra' or 'Ravi'. 'Randhra' means death and 'Ravi' or Sun means life everlasting.

This arrow (Shara) of life should be aimed in the direction of the Sun (Ravi) where one finds unfailing life energy. The secret or the mystery of life, gets solved in following the guidance of a Spiritual Saint (Sadguru)."

What is Perfect in Life ?

While speaking on this theme Shree Maharaj continued, "A saint once asked, 'Is there anything straight in the world ?' Look at the roads, rivers, tall straight-growing palms. All these are curved at some place or other. The old man who leans on a stick to straighten himself, is also bent at one end. The Saint said, 'but the waters of the river, fruits of the tree are not crooked but sweet'. There is however something which is really straight, sweet and immensely good and that this is the pure 'conscience' of the human being,

This pure 'Conscience' of late Shree Padwal Saheb that attracted one and all towards him and made them remember him with love, affection, respect and regard. This memory is not bound by the limitations of the bodily existence. We all remember late Shree Padwal Saheb even after his body is no more. This impress of 'Loving memory' he left on the hearts of others, is of a permanent nature. The heart or the Conscience which has such a fund of goodness alone can become immortal. May Datta Prabhu (Lord) endow us all with pure heart and true humility like Shree Padwal Saheb." With these words of Sadguru Shree Gajanan Maharaj Borkar the condolence meeting came to an end.

HARI OM TAT SAT

REVIEWS

(1) **"The Doctrine of the Buddha" - (The Religion of Reason and Meditation) — by** George Grimm — Edited by M. Keller Grimm and Max Hoppe — **2nd Revised Edition** — 1958, bound in cloth — Price **DM 20,** Published by Akademie — Verlag — **Berlin** — Pages 413.

The present volume is the revised edition of the work written first by George Grimm in 1926. The very fact that the author thought it necessary to revise the work of 1926 goes to show his keen sense of justice and probity. The "attractive-force" of the Buddha-Dhamma made this "Bavaria's most benevolent judge" to produce a work, which was at once original, outstanding and judiciously written. Out of a mass of facts and statements his judicial mind knew how to sift the whole and distinguish between essentials and non-essentials on the strength of an attitude, acquired by him by his practical realisation of the Dhamma. It is not by the jugglery of logic or reasoning that he could have produced this work; since the Buddha has himself designated the doctrine as "Atakkavacaro". In tbe rural stillness of Amersee, this scholar of "Realisation" gave to the world the "Religion of Reason and Meditaton." The material that he has used in presenting his thesis is the most unquestioned authority of the Tripitaka, and upon this be has determined the Buddha's original doctrine. He has built up his work exclusively on Sutta Pitaka (p. 35).

In the country of its origin Buddhism has been sadly misunderstood and may be compared to "A tangled web". Both the method employed and approach to Buddhism are partial or prejudiced and partisanlike. Even today leaving aside a few savants or philosophers like Dr. Radhakrishnan, the Buddha's is "A soulless and godless religion, outside the pale of Vedic literature and sanction and preaching Sunya-vada—the doctrine of "Annihilation or emptiness of things:" It is a religion of Passivism that stifles and Kills the primary instincts of man. Still that old partisan spirit of contestants of Shankara and the Buddha is not **dead-it** is **reviving**. In this independent India it will take a long time to annihilate bigotry, fanaticism, parochialism, and superiority and inferiority complex. "Mine is the only truth, yours is wrong," (Idam saccabhi-

neveso) is the sad commentary in this renaissance of Indian philosophy and culture.

It is at this time that a German scholar or judge, holding a balance of justice in hand, does justice to the Religion, taught by the "flower of humanity". We are grateful to the Editors of this Edition, who have revered the memory and kept the flame, kindled by the wonderful and sympathetic scholar-George Grimm. In this short review it is impossible to do adequate justice to the profundity, masterly summing up of facts, original understanding of the most complex and recondite teachings of the Buddha, the spirit of comparative study and the sequence of the Aryan thought and Buddha's place in the same-which made the Editors pass the following correct appraisal—" As a matter of fact it (Buddha Doctrine) represents not only the flower of Indian religious feeling and philosophy, but the crowing summit of religious introspection in general." We frankly confess our inability to assess the value of the work, which is superb and most helpful in rehabilitating the much-maligned Buddha's teachings. We shall confine our remarks to one or two points in ths doctrines preached by the Buddha and presented in this work.

To begin with, however, we give the **Contents** of the work. After a Preface, there is given the **Introduction**. It deals with (1) Who was the Buddha ? (2) What is a Buddha ? and (3) the Method of Handing down the 'Marvel'. Then is presented the **Theme** and Basis of the Doctrine of the Buddha. In this context are exhaustively described the Four Truths — (1) the most excellent Truth of Suffering. (2) the most excellent Truth of the Arising of Suffering, (2) the most excellent Truth of the Annihilation of Suffering-Nibbana, and (4) the most excellent Truth of the Path leading to the Annihilation of Suffering. Then is explained *in general* (A) the excellent Eight-fold Path and (B) the several steps of the Path—like (1) the Going into Homelessness, (2) Taking Refuge with the Three Jewels, (3) Moral Purity, (4) Concentration—Meditation, and (5) the Contemplative Vision, (C) the Means of Concentration, (D) the Four Holy States. Then follows the *Appendix:* (1) the Doctrine of the Buddha as the Flower of Indian thought, (2) the Metaphysics of the Buddha, (3) Right cognition, and (4) the Reach on the Doctrine of the Buddha of Atakkavacara (the idea of Not-within-the-realm-of-logical-thought). Then there is an Index of Pali Texts used, General Index, Index to Proper Names, and Pali and Sanskrit Index—books made use of. It closes with a Biography of George Grimm.

From the above—mentioned topics, our reader will have an idea of the scope of the work and the field traversed by the author. Buddha's essential teachings consist of the Four Excellent Truths and the Excellent Eight-fold Path. This is designated in Pali as the "Samukkamsika Dhammadesana", which the Buddha unfolded before the hearer.

As mentioned above we take here one or two topics. Let us turn first to the doctrine of "No-soul" (Anatta). Grave misunderstandings are created about this doctrine and the Hindu mind that is imbued with the belief in the existence of Atma is shocked to hear of Gotama preaching Anatta. Because of this Gotama is condemned as a Nihilist or Sunyavadi. The author of this work, however, has tried to explain this in his own masterly manner. Says he, "To sum up, the Buddha declines to answer the question concerning the existence of Self, because he regards it as one of those questions that lead to fruitless discussions and explanations and divert us from the real goal of salvation. **But a denial of the Soul** is **not expressed,** rather it is described merely as unconceivable, wherever an express statement occurs." (p. 5) The author says: "For the **unbiassed judge** all that is said is that the Five Groups are not the Self or I." But in the Majjhima Nikaya he clearly explains that he avoids both the extremes-the Sassatavada (the heresy of Eternal Existence) and the other Uccheavada (the heresy of Total Annihilation). He avoids both these extremes and steers between them. The Vedantic conception of Soul, as being eternal, unchanging, undergoing no change, will live for Eternity and continue to be the same, is not accepted by him. And yet, curiously enough, he has accepted the doctrine of Kamma and Rebirth. In a story in the Mahavagga (I, I4) the Buddha addresses the thirty young men, who were searching for a woman, who had robbed them, and says: "What is better, young men, to look for a woman or to look for your own self ?" They were searching for the **perishable,** but the Buddha advised them to search for the **Imperishable**. By applying the three-fold test-Anicca, Dukkha and Anatta-the Buddha demonstrates the emptiness of what is subjected to birth, old age, disease and death and

proves the existence of what is vimokkha (emancipation), which **does exist.** (Idam Atthi). Again, even though he had dived deep into onniscience (sabbannuta), he says: "What I have perceived and have not communicated to you is much more than what I have communicated to you. Taking the simile of the Sinsapa leaves in the Sinsapa forest the knowledge he unfolded unto them was like the handful of leaves that "I hold in my hand." He had left so many questions, which he termed "Avyakata" (unexplained). In his days there were so many speculative theories about the Soul (sixty--two heresies) that he gave his opinion about the Soul in the negetive. He has clearly demonstrated what did not constitute the Soul. The author of this work has rightly remarked: "The kindling and extinction of a flame do not mean for the Indian antiquity an arising and passing away, but **the fire already existing** becomes visible and again invisible thereby, and this is the reason why that description is used for the fate of the soul after death." (Preface, page 2.)

The second point which the author has masterly discussed is the Nature of the Nibbana. There are so many discordant views about the Nibbana that it has created a great deal of confusion in the minds of scholars both of the East and the West. To our mind there is one reference in the Majjhima Nikaya, **Ariya Pariyesana** (Mula Punnasaka), wherein the Buddha has, in most unequivocal terms, described the positive character of the Nibbana. It is free from birth, old age, disease and death. As man is subjected to these states, he seeks for those things which are subjected to these properties, but when he is convinced that those things are not worth seeking for, then he finds that there is the incomparable safety of Nibbana, which is unborn, immortal, not subjected to changes and modifications. It has a locus standi. If one takes pains to compare the Brahman of the Vedanta and the Nibbana of the Buddhists, one will see the marvellous coincidences and similarities between the two as attested by the number of epithets that are employed by both. I can say that now the problem of Nibbana is less vexed than it was before. So much literature has come to light in modern times that one cannot but accept the positive character of the ideal of the Nibbana.

In conclusion, this bare indication of the richness, the cogency and the sequence of presentation of the work under review will convince the reader and create a desire in him to buy the work and go through it in detail. We are sure that he will come to the same conclusion as reached by Dr. S. Radhakrishnan: "The Buddha arrived at the development of a new type of free man, free from prejudices, intent on working out his own future with one's Self as one's Light—Attadipa." We are grateful to the Editors of "Yana" for sending this invaluable work to the Dharmachakra.

(2) **"The Family Beacon"**, Vol. I, Nos, 11-12, Commissariat Building, Dr. D. N. Road, Bombay (1).

We are in receipt of three numbers of Beacon (English and Hindi). Looking to the inception of the paper, it is eminently a paper for children in the country. It is lithographed in four colours and is bilingual. Children are always fond of fun, but even in fun, there must be an attempt at imparting instruction, information and recreation. We are impressed both by the English and Hindi Editions. Children are fond of grotesque imagination and everything that appeals to their sense of fear, wonder and breathless suspense.

To speak more particularly of the Hindi Edition of Beacon of May and June 1960 : The "Black Beauty" is written by a young child, Keith Francis. The Hindi is simple. A "Life of Voroshilov", who invited Dr. Rajendra Prasad to pay a visit to Russia, is given in pictures-quite good and attractive. "Nature's Grandeur" is quite tempting.

Such periodicals should be subscribed to by all schools to encourage children to read. It is in the fitness of things that the Beacon is recommended for use in school libraries and reading rooms by the Directors of Education, Bombay, Bengal, Andhra, Himachal and the Punjab. It is further encouraging to note that the price of the paper has been brought down to 30 nP. This should enable families of moderate means to buy the paper regularly. We would strongly recommend the Beacon to everyone who is fond of fun, frolic and freedom and who desires to bring up his children in a healthy atmosphere. We congratulate the management on their splendid start and trust that the public will not lag behind in supporting this venture and serve the cause of education in general and of children in particular.

N. K. B.

Letters From a Blind High-Court Judge to His Private Secretary

76

171 Victoria Street,
London
July 26th, 1920

My dear Kher,

I was so glad to hear from you yesterday. You have, indeed, been having a bad time, but I hope its all over now, and, presently, you will be complete mente guarito and your natural sanguine self again.

I am for the next three months planted in a nice—furnished flat, at enormous expense, but I am looking out for some quiet nook in the country, not too far from London, where I can sit down and philosophize. It is almost time, but I find life so distracting in this great humming City, that I cannot concentrate upon anything very deep or difficult. Something happens almost every minute, someone to see you, or ringing you up on the phone, and so many of my old friends are clamouring to meet me, all at once, too, which makes it difficult.

I have sold the dear litte Casa, and am now landless, and a vagabond. But I am ever so much better, indeed everyone exclaims, how well I am looking. That my be so, but I have not nearly got back my lost weight, while the insurgent TUM is by no means reduced to that degree of submissiveness which is indispensable to a well—ordered and happy life. The teeth difficulty too is still acute. I don't believe I ever shall get false teeth to do any good hard work. I Saw Wadia for a fleeting hour. I thought he was rather depressed "under the weather" as they say, and little like his boisterous gay self out on a holiday. The Doctors must have frightened him about high blood pressure or some other tommy rot. He has given up all idea of his American trip, and will sail for India in October. He tells me of Velinkar, Dessi and Kanga in Town, but I do not know where they are and they have not looked me up. Clements is reading for the Bar, but is at present in Switzerland preparing for Winter sports. I may return to the auspicious sea port Town, or at any rate to India next November, but as I told you before, I may not; neither, am I particularly keen on doing so. I find life very pleasant here, one needs about ten times as much world wealth as I possess to live in the swim. Only base considerations of that kind, would induce me to turn my face East again. I heard from Baudekar yesterday, and had already cabled to him about the draft Arbitration Act for Kolhapur. Young Mangrol is coming to Town almost immediately, and the Sheikh Saheb wrote to me to look after him. I also heard from Altaf Hussain, very busy as usual, pushing Mangrol interests. I saw Crowe, who was a Judge of the High Court upto 1904, although well over 70 indeed nearer 80 than 70 he seemed pretty hale and hearty. I also saw the Doc., very grim and dour, apparently retaining no interest in anything except his investments. Thus much for the present. Oh, by the way I wrote an article for the Potato, at Vatcha Gandhi's special request. Speaking generally, things go from bad to worse over the whole civilised world, and people begin to suspect a gigantic secret conspiracy, organized by Jews to over-turn all settled governments and as indispensable preliminary to grasping absolute power, when the ruin is complete. But I must stop.

Regd. No. B. 5434